

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԳԵՂԱՐԱՆԻ ԳԵՂԱՐԱՆԻ

ՊԱՏԻՄԱՆԱԿԱՆ
ՊԱՏԻՄԱՆԱԿԱՆ ԳԵՂԱՐԱՆԻ

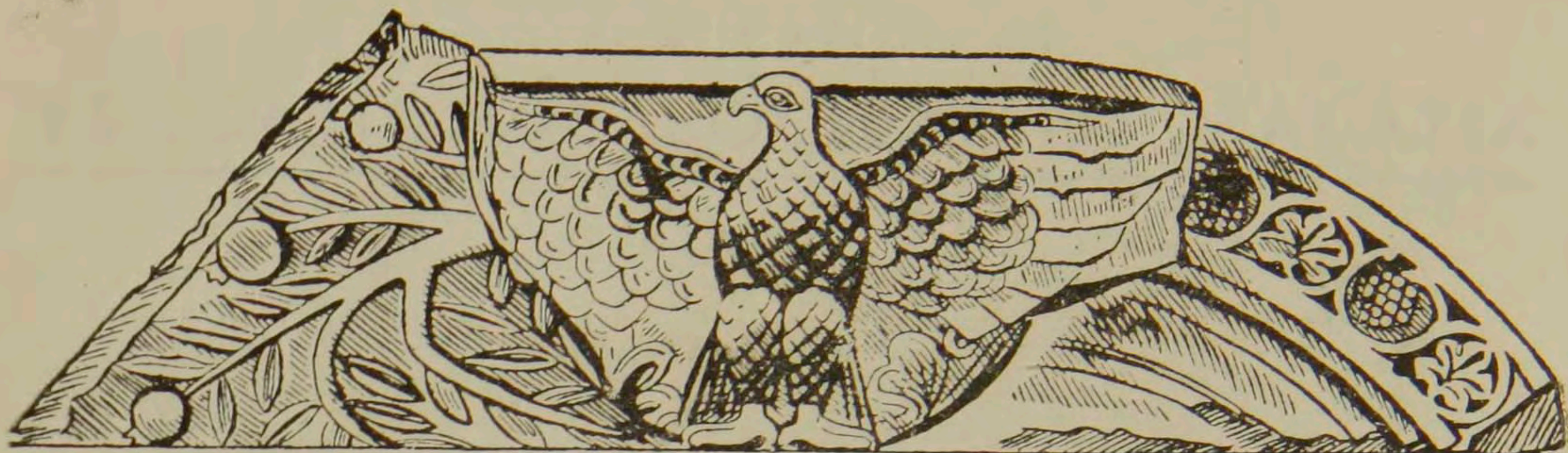
ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԳԵՂԱՐԱՆԻ
ՊԱՏԻՄԱՆԱԿԱՆ ԳԵՂԱՐԱՆԻ

12
13

1999

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՀԱՅՈՑ

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՄԱԴՐԵՑ՝
ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՈՅԱԶԵԱՆ

1961
ՏՊ . ՍԵՒԱՆ
ՊԷՅՐՈՒԹ

A PUBLICATION OF
EDUCATIONAL SOCIETY OF MALATIA

HISTORY
OF THE ARMENIANS IN MALATIA

With Topographical, Historical and Ethnographical Information

Edited by
ARSHAG ALBOYADJIAN

Printed by
SEVAN PRESS
P. O. Box 2669
BEIRUT (Lebanon)

EDUCATIONAL SOCIETY OF MALAYA

HISTORY
OF THE ARMENIANS IN MALAYA

With topographical, historical and ethnographical information

13-86

h-813

ՄԱԼԱԹԻՈՅ
ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՅՍ ՊԱՏՄԱԳԻՐՔԸ
Կ'ԸՆԾԱՅԷ

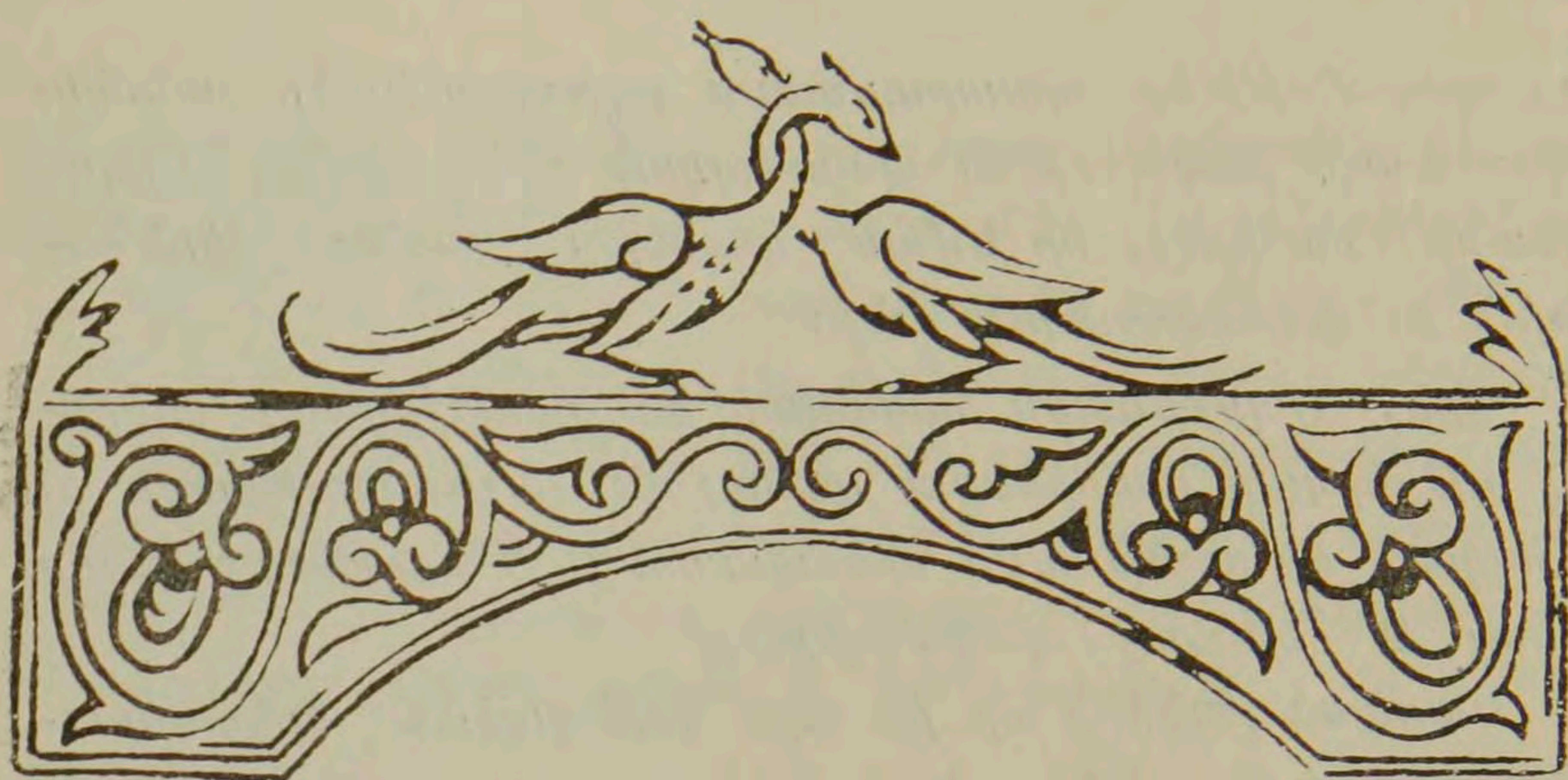
ՄԱԼԱԹԻՈՅ
ՆԱՀԱՏԱԿԵԱԼ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ
ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Մ Ա Լ Ա Թ Ի Ո Յ Հ Ա Յ Ո Յ

УДК 440.3.05

808.02 804.40.1.0.0

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Մալաթիոյ Հայոց Պատմութիւնը պատրաստելու համար որոշում տրուեցաւ 1952 թուին, Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Բառասունիններորդ Պատգամաւորական Ժողովին մէջ, գումարուած՝ Նիւ Եորք (տեսնել ներկայ Պատմագիրքիս մէջ էջ 1409)։

Պատմութեան Եանձնախումբի անդամներ ընտրուեցան ԽՈՍՐՈՎ ՊՈՆԱՓԱՐԹԵԱՆ, ՏԻԿ. ՎԱՐԴԱՆՈՅԵ ՓԱՊՈԻԺԵԱՆ եւ հանգուցեալ ԲԵՆԻԱՄԻՆ ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ։

Պատգամաւորական Ժողովը լրանալէն քանի մը շաբաթ ետք, Մալաթիոյ պատմութեան ծրագրին պատրաստութեան համար, Կեդրոնական Վարչութիւնը՝ մասնակցութեամբ Պատմութեան Եանձնախումբին՝ ժողով գումարեց Նիւ Եորք, ուր հրաւիրուած էր նաեւ նախկին առաջնորդ Տիրան Արքեպս. Ներսիսեան, որուն ջանքերուն շնորհիւ ստացանք Կարապետ քահանայ Պէննէեանի «Մալաթիոյ Պատմութեան» ձեռագիրը, որմէ հեղինակը մեծապէս օգտուեցաւ։ Տիրան Արքեպիսկոպոսի միշտ երախտապարտ պիտի մնանք մեր Պատմագիրքի հրատարակութեան իր տուած գնահատելի օգտակար թելադրութիւններուն համար։

Նոյեմբերի 2, 1952-ին Կեդր. Վարչութիւնը՝ մասնակցութեամբ Պատմութեան Եանձնախումբին, կրկին ժողով գումարեց Նիւ Եորք։ Սոյն ժողովին մէջ որոշուեցաւ Մալա-

Թիոյ պատմութիւնը պատրաստելու աշխատութիւնը յանձնել հանրաժանօթ քանասէր եւ պատմաբան Պրն. Արշակ Ալպոյաճեանի (Գահիրէ), որ նման գործերու համար ձեռնհասութիւն եւ փորձառութիւն ունի:

Պրն. Ալպոյաճեան հակառակ իր յառաջացեալ տարիքին, ութ երկար տարիներու տքնաջան աշխատութեամբ եւ գնահատելի զոհողութեամբ պատրաստեց Մալաթիոյ Հայոց անցեալ եւ ներկայ պատմութիւնը:

Կասկած չունինք որ իր այս կոթողական երկասիրութիւնը անսպառ գանձարան վը պիտի ըլլայ ապագայ պատմաբաններու եւ պիտի ճոխացնէ Հայոց պատմութիւնը:

Մեր սրտագին գնահատութիւնը կ'ուզենք յայտնել բոլոր անոնց, որոնք իրենց տեղեկութիւններով եւ գրութիւններով մասնակցութիւն քերին եւ պատմութեանս էջերը ճոխացուցին եւ օգտակար եղան Հեղինակին, որ օգտուեցաւ անոնցմէ իբր սղբիւր:

Մեր յարգանքը եւ ջերմ գնահատութիւնը կը յայտնենք Նոյնպէս հանգուցեալ հանրաժանօթ պատմաբան Վերեղիա Բասունիի, որ իր կարելոր քաժինը բերաւ պատրաստելով Մալաթիոյ հնախօսականն ու պատմականը Բարային շրջանէն մինչեւ Իսլամական գրաւումը, 90 էջերէ բաղկացեալ պատմական արժեքաւոր աշխատութեամբ մը (տես ներկայ Պատմագիրքիս մէջ, էջ 85—175): Կ'ուզենք նաեւ յիշատակել Կրթասիրացի վեթերան անդամներէն հանգուցեալ Իսրայէլ Տէր Յովհաննէսեանը, որ գրի առաւ Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան 50 տարուան պատմութիւնը:

Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութիւնը աւելի քան կէս դարէ ի վեր ծանօթ է հայ հասարակութեան իր ազգային, բարեսիրական, կրթական եւ հայրենասիրական գործունէութեամբ եւ մանաւանդ վերածնող Մայր Հայրենիքի վերաշինութեան եւ վերելքին բերած իր համեստ քաժինով՝ Նոր Մալաթիոյ հիմնարկութեամբ:

Պատմական Մելիտինէի, Մալաթիոյ պատմութեան հրատարակութիւնը եւս թող յաւերժական յիշատակարան մը

ըլլայ ի փառս Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան, անոր
գոհաբերող անդամներուն եւ բոլոր մեր հայրենակիցներուն,
որոնցմէ շատեր մեզմէ յաւիտենապէս բաժնուած են:

Այս աշխատութիւնը կը կանգնենք իբրեւ յիշատակի
կոթող Մալաթիոյ հին ու նոր հայ նահատակներուն, որոնք
իրենց արեան գնով պաշտպանեցին Հայոց Եկեղեցին, Հայ-
րենիքը եւ Մշակոյթը, եւ ծակատազրական պահերուն՝ դի-
ցազնաբար գիտցան կոուիլ եւ նահատակուիլ:

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ
ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ
ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆ

« ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ »
ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

ԽՈՍՐՈՎ ՊՈՆԱՓԱՐԹԵԱՆ
ՏԻԿ. ՎԱՐԴԱՆՈՅՇ ՓԱՊՈՒՃԵԱՆ
+ ԲԵՆԻԱՄԻՆ ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ

ՅԱՆԿ ՆԻՒԹԵՐՈՒ

40736443 458

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ՅՆԿ ՆԻԻԹԵՐՈՒ

Էջ

ԺԱ

ԺԷ

Ա. ՄԱՍ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա. Մալաթիա եւ շրջակայքը իբրեւ աշխարհամաս	1
Բ. Աշխարհագրական դիրք	2
Գ. Երկրաբանութիւն	4
Դ. Լեռնագրութիւն	5
Ե. Զրագրութիւն	6
Մելաս-Մելոս (քրք. Թոխմա) գետ	11
Սուլթան Սու (գետակ)	12
Զ. Բուսականութիւն	19
Է. Կենդանական հարստութիւն եւ անասնապահութիւն	26
Ը. Հանքային հարստութիւն	29
Թ. Կլիմայ	32
Ժ. Հաղորդակցութեան միջոցներ	36
ԺԱ. Վարչական բաժանումներ	46
ԺԲ. Հնութիւններ եւ պատմական յիշատակարաններ	56
Այրեր եւ նշանաւոր վայրեր	62
Անշարժ հնութիւններ, խաներ եւ այլն	63
Նուիրական հնութիւններ (կործանած կամ կանգուն)	63
Հին Մալաթիա քաղաքին հնութիւնները	73
Ասլան Թեփէ	74
Մրցորդ քրիստոնէութեան	82

Բ. ՄԱՍ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՑԵԱԼ

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՀՆԱԽՕՍԱԿԱՆՆ ՈՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆԸ՝ ՔԱՐԱՅԻՆ
ՇՐՋԱՆԷՆ ՄԻՆՋԵՒ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ԳՐԱԽՈՒՄԸ

Գրեց՝ ԵՂԻԱ Ս. ՔԱՍՈՒՆԻ

	Էջ
Ա. Փոքր Ասիոյ նախապատմութիւնը	85
Բ. Մալաթիա հին հաթեանց օրով	92
Գ. Անցումն Հաթեան շրջանէն դէպի Ասորեստանեանը	97
Դ. Մալաթիա բնիկ թագաւորաց ներքեւ	108
Ե. Մելիտինէ Ասորեստանեայց նահանգ	126
Զ. Հատեան Մալաթիոյ մշակոյթը	142
Քանդակագործութիւն	145
Մալդիյայի խմբանկար քանդակը	147
Մալդիյա եւ Ուրարտու	148
Մելիտինէի նոր-Հաթեան մշակոյթին նշանակութիւնը	149
Է. Կատաւոնիա եւ Մելիտինէ՝ Պարսկական եւ Յունական շրջաններուն	154
Ը. Մելիտինէ Հռովմայեցոց օրով. — Քրիստոնէութիւնը	
Մելիտինէի մէջ	161
Թ. Մալաթիա Արաբական շրջանին	176
Ժ. Արաբներու եւ Բիւզանդացիներու համար Մելիտինէի մասնաւոր կարեւորութիւնը	208
ԺԱ. Ասիական բարբարոսները Մելիտինէի շուրջ	213
ԺԲ. Մելիտինէ՝ Փիլարտոսի իշխանապետութեան մաս	222
ԺԳ. Մալաթիոյ նորտ իշխանները եւ Գաբրիէլ «Յոյն»ը	227
ԺԴ. Քեսունի իշխանութիւնը եւ այլ մանրապետութիւնք Եփրատացոց մէջ	241
ԺԵ. Մալաթիա Դանիշմենտեանց իշխանութեանց տակ (1124-1178)	253
ԺԶ. Մալաթիա Ռումի Սելնուկ տիրապետութեան տակ (1178-1315)	263
ԺԷ. Մալաթիա Թիւրքմէն կէս-անկախ իշխանութեան տակ (1315-1516)	277
ԺԸ. Մալաթիա Օսմանեան տիրապետութեան տակ	289

Գ. ՄԱՍ

ՀԱՅԵՐԸ ՄԵԼԻՏԻՆԷԻ ՄԷՋ

(ՀԻՆ ՕՐԵՐԷՆ ՄԻՆՋԵԻ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ)

	Էջ
Ա. Հնագոյն ժամանակներէն մինչեւ Ալեքսանդր	307
Բ. Ալեքսանդրի աշխարհակալութենէն մինչեւ Հռոմէական տիրապետութիւն	309
Գ. Հռոմէական տիրապետութեան տակ	310
Դ. Բիւզանդական շրջան	315
Ե. Արաբական շրջանի Մելիտինէի Հայերը (Է-ԺԱ դար)	325
Զ. Ասիական բարբարոսներու արշաւանքները մինչեւ Օսմանեան տիրապետութիւն	336
Հայերու թիւը	341
Կրօնի ազատութիւն և հոգեւոր վարչութեան կազմակերպութիւն	345
Հայ տարրը եւ իր դերը այս շրջանին	351
Հայ արուեստներու դերը	355
Է. Մալաթիոյ Հայերը Օսմանեան Թիւրքերու տիրապետութեան տակ	366

Դ. ՄԱՍ

ՄԱԼԱԹԻԱ ԵՒ ԹԵՄԻՆ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ՎԱՅՐԵՐԸ

Ա

ՄԱԼԱԹԻԱ ՔԱՂԱՔԸ

Ա. Քաղաքին վայրը եւ դիրքը	381
Բ. Քաղաքին անունը, անցեալին մէջ ունեցած վիճակները եւ տեղափոխութիւնները	398
Տեղափոխութիւն կամ փոփոխութիւն հին եւ նոր քաղաքի	402
Գ. «Արկածք եւ Պատահարք»	436
Դ. Բնակչութիւնը եւ Հայոց թիւը	446

Բ.

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ՎԱՅՐԵՐԸ

Ա. Մալաթիա գաւառ	463
1. Օրտուզի կամ Հորտէօզ	467

2. Հին Մելիտինէ կամ Էսփի Շեհիր	Էջ 470
Բ. Աղնա Տաղ գաւառը	471
Գ. Պեսնի — Պահեստին	481
Դ. Հիւսնի—Մանսուր կամ Ատիեաման	491
Ե. Քեախդա — Գաղթոյ — Քեախդէ	506

Ե. ՄԱՍ ՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔ

Ա.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆ

Ա. Եկեղեցիներ եւ աղօթատեղիներ	523
1. Ս. Աստուածածին Եկեղեցի	528
2. Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցի	531
3. Ս. Յարութեան Եկեղեցի	533
4. Անծածկոյթ Սրբավայրեր	537
Բ. Առաջնորդութիւն	538
1. Իր հաստատութիւնը	538
2. Իր դիրքը Հայ Եկեղեցւոյ նուիրապետութեան մէջ	543
Գ. Թեմագրութիւն	545
Դ. Իր յարաբերութիւնները բարձրագոյն աթոռներու հետ	555
Ե. Գաւազան առաջնորդներու	555
ՄԱԼԱԹԻԱ	556
Զ. Յարակից թեմեր	583
Է. Հայ վանքեր	591
ա. Սուրբ Փրկիչ վանք	592
բ. Ս. Լուսաւորիչ վանք	603
գ. Անարծաթ բժիշկի վանք	616
դ. Կարմիր վանք (Ս. Կարապետ)	623
ե. Ահարոնի վանք	624
զ. Թէոդորոսի կամ Ս. Թորոսի վանք Դերձկի	624
է. Ս. Սարգիս վանք	626
ը. Ս. Գէորգ վանք	627
թ. Ս. Մաքտիրոս վանք	627
ժ. Ս. Կոնոնոս վանք	628
ժա. Ս. Օհան վանք	628
ժբ. Ս. Օհան Հեփիմիանի	629

ժգ. Ս. Աստուածածին վանքի Հեփիմ խանի	630
ժդ. Կարկանի Ս. Տիմոթեոսի վանք	632
ժե. Քեսուհի Կարմիր վանքը	636

Բ.

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿԵՆԵՐԸ	640
Առաջնորդները	641
Հայ-Կաթոլիկ Կրթ. Հաստատություններ	646
Թեմօրայք	648
Ղաթիկներ	649

Գ.

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՀԱՅ-ԱԻԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆՆԵՐԸ	651
Հովիւները	663
Մալաթիոյ գաւառին Հայ-Աւետարանականները	666
Հայ Աւետարանական դպրոցներ	669
Աղանդաւորական շարժումներ	672

Զ. ՄԱՍ

ԻՄԱՅԱԿԱՆ ԵՒ ՄՏԱԻՈՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

I

Ա. Մալաթիա իբր վայր մտաւորական շարժման	673
Բ. Առանձնական ուսուցում	679
Գ. Ընթերցում եւ գրչութիւն	681
Դ. Հայ դպրոցներ	690
1. Սահակեան մայր վարժարան	707
2. Ներսէսեան վարժարան	713
3. Աստղիկ Ընկերութեան վարժարան	714
4. Արամեան վարժարան	714
5. Կրթասիրաց վարժարան	715
6. Գայեանեան վարժարան	716
7. Սանդիստեան վարժարան	717
8.	718
9. Հռիփսիմեանց վարժարան	718
10. Մանկապարտէզ	718
11. Ազգային Որբանոց	720

2

ՅԱՐԱՆՈՒԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՕՏԱՐ ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա.

ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐ

1. Խաչատուրեան վարժարան	721
2. Որբանոց	724
3. Լատին վարժարանը	725
4. Լատին որբանոց	726

Բ.

ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐ

1. Համայնֆային դպրոցներ	726
2. Ամերիկեան որբանոց	731
3. Գերմանական որբանոց	732
Ե. Կրթական մշակներ	733
Զ. Վիճակային վարժարաններ	768
Առաջնորդական վիճակ Մալաթիոյ (տախտակ)	771
Է. Կրթական, մշակութային եւ բարեգործական ընկերութիւններ	772
Աստղիկ ընկերութիւն	782
Ներսէսեան ընկերութիւն	783
Կրթասիրաց ընկերութիւն (1880—1895)	783
Գայեանեան խնամակալուհիներու ընկերութիւն	785
Ընթերցասիրաց սանուց ընկերութիւն	785
Կրթասիրաց երիտասարդաց ընկերութիւն	785
Ծիածան Մելիտինէի ընկերութիւն	786
Մալաթիոյ Կրթասիրաց ընկերութիւն	787
Կրթասիրաց ընկերութիւն	788
Մասեաց ընկերութիւն	789
Ընթերցասիրաց ընկերութիւն	790
Զմշուտ ընկերութիւն (1908)	790
ընկերութիւն (1896—1898)	790
Բանասիրաց ընկերութիւն	791
Մանկական ընկերութիւն	791
Մելիտինէի միութիւն (1925)	792
Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւն	793
Արամեան ընկերութիւն Հիւսնի Մանսուրի	794

Բարեգործական ընկերութիւն Հիւսնի Մանսուրի	794
Ը. Լսարաններ	794
Կիրակնօրեայ լսարան	794
Թ. Մամուլ եւ տպագրութիւն	796
Մատենադարան	798
Թատրոն	798

Է. ՄԱՍ

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Ա. Ազգային հաստատութեանց մատակարարութիւն	800
Բ. Կարօտեալներու հոգածութիւն	806
Գ. Կուսակցական պայքարներ	812

Ը. ՄԱՍ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Ա. Մալաթիոյ մէջ Հայ եւ Թուրք յարաբերութիւնները մինչեւ ԺԹ. դարուն կէսերը	818
Բ. Հայ եւ Թուրք յարաբերութեանց վատթարացումը	828
Գ. Հայերու անբաղձալի վիճակը եւ ազդեցիկ Հայերու կատարած դերը	836
Դ. Պերլինի վեհաժողովին ձախող արդիւնքը եւ Հայ յեղափոխական կուսակցութեանց կազմութիւնը	851
Ե. Հարստահարութիւններ Մալաթիոյ եւ շրջակայից մէջ	856
Զ. Յեղափոխական կուսակցութիւններու գործունէութիւնը Մալաթիոյ մէջ	862
Է. Մալաթիոյ 1895-ի ջարդը եւ Հայոց ինքնապաշտպանութիւնը 1895-ի ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԿՈՏՈՐԱԾԸ, ԳՐԷԳ՝ ԽՈՍՐՈՎ ՊՈՆԱՓԱՐԹԵԱՆ	881
Ծանօթութիւններ	885
Ը. 1915-ի Հայաջինջ աղէտը	894
Թ. Մալաթիոյ Հայոց ջարդը եւ տարագրութիւնը	912
Ժ. Տարագրութենէն ետք Մալաթիոյ Հայ բեկորները	928
	958

Թ. ՄԱՍ

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Ա. Մալաթիա իբր առեւտրական կեդրոն	970
Բ. Մալաթիոյ տնտեսական կեանքին մէջ Հայոց դերը	985

	ԷԳ
Տնտեսական վիճակ (արհեստ եւ վաճառականութիւն)	986
Արտածութիւն եւ ներածութիւն	987
Հեռաւորութիւն շրջակայ ֆազաֆներու	987
Արտածութիւն	987
Ներածութիւն	988
Նիւթական վիճակ եւ կացութիւն	989
Գ. Տնտեսական պայքար Հայոց դէմ	991
Դ. Հողային արդիւնաբերութեանց մէջ Հայերու դերը	997
Ե. Հայոց վաճառականութիւնը	999
Զ. Հայ ֆարտաբարութատականները	1002
Է. Հայ արհեստաւորները	1004
Ը. Արհեստակցական միութիւններ	1008
Թ. Ներկայ Մալաթիոյ տնտեսական կեանքը	1019

Ժ. ՄԱՍ

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՄԱԼԱԹԻՈՅ

Ա. Մալաթիացիներ	1023
Բ. Մալաթիոյ Հայոց լեզուն	1027
Ուրուագիծ կամ քերականութիւն	1033
Գործածական դերանուններ	1035
Բայ	1035
Ածանցմունք եւ բարդութիւնք	1036
Բառարան Մալաթիոյ գաւառաբարբառին	1038
Մանկական լեզու	1091
Արկօդեան բարբառ	1092
Հայերէնէ փոխառեալ բառեր քուրֆերէնի մէջ	1093
Գ. Նիստ ու կաց	
ա. Տուն տեղ	1097
բ. Հագուստ կապուստ	1099
գ. Ուտելիք խմելիք	1103
Քանի մը միջոցներու եւ քաղցուէնիներու պատրաստութիւնը	1104
Դ. Ընտանիք	
ա. Տունը	1106
բ. Ընտանեկան անդամներու հեղինակութիւնը եւ փոխադարձ յարաբերութիւնները	1107
գ. Փոքրերու խնամածութիւնը եւ դաստիարակութիւնը	1108
դ. Ընտանեկան գուարճութիւններ	1110

Պ. Սովորոյթներ	
ա. Ամուսնական սովորութիւններ	1110
բ. Հարսանիք	1114
Տասն եւ հինգ	1120
Մէրէնց տունը լաթ հագցնելու ատեն	1121
Աղջկան բերնէն	1122
գ. Ծնունդ եւ մկրտութիւն	1123
դ. Մահուան եւ յուղարկաւորութեան սովորութիւններ	1127
Ջ. Ժողովրդային բժշկութիւն	
(Հիւանդութիւններ եւ ժողովրդային դեղեր)	1129
Դ. Հաւատք	
ա. Քրիստոնէական հաւատքի ըմբռնումը	1131
բ. Կրօնական պարտականութիւններ եւ տօնակատարութիւններ	1135
գ. Պառաւաշունչ (նախապաշարումներ եւ անելորդապաշտութիւններ)	1148

ԺԱ. ՄԱՍ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆ

Ա. Հաւաքական ստեղծագործութիւն	1152
ՀԱՒԱՔԱԿԱՆ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ԱՏԱՂՁՆԵՐԸ	
ա. Առակներ	1156
էջ, եղ եւ մշակ	1157
բ. Առածներ կամ ասացումներ	1160
գ. Հանելուկներ	1181
դ. Մանրավէպեր	1182
Զորս խուկերը	1183
Անսուրական մանրավէպեր	1187
Անէծքներ	1189
Երդումներ	1191
Օրհնութիւնք	1192
Բարեւել եւ ուրիշ բարեմաղթութիւններ	1193
Աղօթքներ	1194
Օրօրներ	1197
Մանկական երգեր	1199
Սիրահարական երգեր	1201
Եղերերգ	1202
Վիճակներ	1203

Անհատական ստեղծագործութիւններ

1206

Աշուղներ

1207

ԺԲ. ՄԱՍ

ՀԱՅ ԳՐԶԱԳԻՐՆԵՐ

1209

ԺԳ. ՄԱՍ

ՄԱԼԱԹԻՈՅ

ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԴԵՄՔԵՐԸ

1235

Եկեղեցականներ

1236

Կառավարական պաշտօնեայք

1239

Հայ առաջականներ, արհեստաւորներ, մտաւորականներ եւ
կուսակցական գործիչներ

1243

Հայ բժիշկներ

1248

Դեղագործներ

1252

Եփրատ գոլէն (շրջանաւարտներ)

1253

Սանասարեան վարժարանի Մալաթիացի շրջանաւարտները

1255

Խարբերդի փրանսական գոլէնի Մալաթիացի շրջանաւարտները

1256

Այնթապի Ամերիկեան գոլէնէն շրջանաւարտ Մալաթիացի

1256

Վենետիկ Ռափայէլեան վարժարանէն շրջանաւարտ Մալաթիացի

1256

ԺԴ. ՄԱՍ

ՄԱԼԱԹԻԱՅԻՔ ՄԱԼԱԹԻԱՅԷ ԴՈՒՐՍ

Ընդհանուր ծանօթութիւն

1257

Պետական պաշտօնատարներ

1264

Էրմէնի Սիւլէյման փաշա

1264

Եկեղեցականներ

1267

ա. Հայ Առաքելական եկեղեցիի պատկանողներ

1267

բ. Հայ Կաթողիկէ նուիրապետութեան պատկանողներ

1269

Մտաւորականներ եւ արուեստագէտներ

1270

Հասարակական դէմքեր

1278

ՅԻՍՆԱՄԵԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

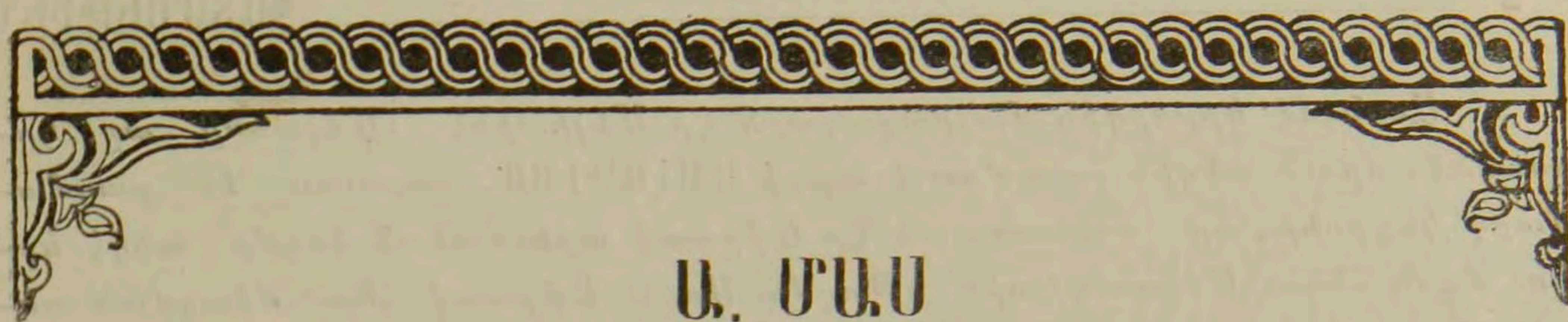
ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

Աշխատասիրեց՝ ԻՍՐԱՅԷԼ ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ	1283
Զօն	1285
ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ	1287
Մալաթիացիները Ամերիկայի մէջ	1290
Յանկ 1895-էն առաջ Ամերիկա եկող մալաթիացիներու եւ Մալաթիա վերադարձող եւ հոն մեռնող կամ գոհ եղողները	1294
ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ	1298
Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութիւնը	1299
Ընկերութեան կազմութեան պարագաները եւ ունեցած գործունէութիւնը	1302
Առաջին Պատգամաւորական Ժողով	1310
Երկրորդ Պատգամաւորական Ժողով	1312
Երրորդ Պատգամաւորական Ժողով	1313
Զորրորդ Պատգամաւորական Ժողով	1315
ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ	1317
Հինգերորդ Պատգամաւորական Ժողով	1318
Վեցերորդ Պատգամաւորական Ժողով	1319
Եօթներորդ Պատգամաւորական Ժողով	1320
Ութերորդ Պատգամաւորական Ժողով	1322
Իններորդ Պատգամաւորական Ժողով	1323
Տասներորդ Պատգամաւորական Ժողով	1324
Տասնեւեկերորդ Պատգամաւորական Ժողով	1325
Տասներկուերորդ Պատգամաւորական Ժողով	1330
Տասներեֆերորդ Պատգամաւորական Ժողով	1332
Տասնչորրորդ Պատգամաւորական Ժողով	1337
Տասնհինգերորդ Պատգամաւորական Ժողով	1339
Տասնվեցերորդ Պատգամաւորական Ժողով	1340
Տասնեօթներորդ Պատգամաւորական Ժողով	1342
Տասնութերորդ Պատգամաւորական Ժողով	1344
Տասնիններորդ Պատգամաւորական Ժողով	1345
Քսաներորդ Պատգամաւորական Ժողով	1346
ԶՈՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ	1383
Քսանւեկերորդ Պատգամաւորական Ժողով	1383
Քսաներկուերորդ Պատգամաւորական Ժողով	1355
Քսաներեֆերորդ Պատգամաւորական Ժողով	1357

Քսանչորրորդ Պատգամաւորական ժողով	1360
Քսանհինգերորդ Պատգամաւորական ժողով	1362
Քսանվեցերորդ Պատգամաւորական ժողով	1365
Քսանեօթներորդ Պատգամաւորական ժողով	1367
Քսանութերորդ Պատգամաւորական ժողով	1368
Քսանիններորդ Պատգամաւորական ժողով	1371
Երեսուներորդ Պատգամաւորական ժողով	1373
Երեսունմէկերորդ Պատգամաւորական ժողով	1376
Երեսուներկուերորդ Պատգամաւորական ժողով	1378
Երեսուներեֆերորդ Պատգամաւորական ժողով	1381
Երեսունչորրորդ Պատգամաւորական ժողով	1383
Երեսունհինգերորդ Պատգամաւորական ժողով	1385
Երեսունվեցերորդ Պատգամաւորական ժողով	1386
Երեսունեօթներորդ Պատգամաւորական ժողով	1388
Երեսունութերորդ Պատգամաւորական ժողով	1389
Երեսունիններորդ Պատգամաւորական ժողով	1390
Քառասուներորդ Պատգամաւորական ժողով	1391
Քառասունմէկերորդ Պատգամաւորական ժողով	1392
Քառասուներկուերորդ Պատգամաւորական ժողով	1394
Քառասուներեֆերորդ Պատգամաւորական ժողով	1396
Քառասունչորսերորդ Պատգամաւորական ժողով	1398
Քառասունհինգերորդ Պատգամաւորական ժողով	1400
Քառասունվեցերորդ Պատգամաւորական ժողով	1401
Քառասունեօթներորդ Պատգամաւորական ժողով	1404
Քառասունութերորդ Պատգամաւորական ժողով	1406
Քառասունիններորդ Պատգամաւորական ժողով	1408
Յիսուներորդ Պատգամաւորական ժողով	1410
Յիսունմէկերորդ Պատգամաւորական ժողով	1414
Յիսուներկուերորդ Պատգամաւորական ժողով	1417
Յիսուներեֆերորդ Պատգամաւորական ժողով	1420
Յիսունչորսերորդ Պատգամաւորական ժողով	1424
Յիսունհինգերորդ Պատգամաւորական ժողով	1430
ՀԱՇՈՒԵՏՈՒՈՒԹԻՒՆ	1437
«ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ» Պարբերաթերթը	1441
ՄԱՍՆԱՃԻՒԴԵՐՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ	1443
Նիւ Եորքի մասնաճիւղ	1445
Ֆիլատելֆիոյ մասնաճիւղ	1448

Ուստրի մասնանիւղ	1454
Քլիվլենտի մասնանիւղ	1458
Պոսթոնի մասնանիւղ	1464
Փրաւիտենսի մասնանիւղ	1468
Ֆրենկլինի մասնանիւղ	1471
Նորթ Աթլպորոյի մասնանիւղ	1472
Վոֆէկընի եւ Շիֆակոյի մասնանիւղերը	1472
Կրանիթ Սիթիի մասնանիւղ	1475
Լոս Անճելէսի մասնանիւղ	1477
Տիթորոյիթի մասնանիւղ	1478
Ֆիչպուրկի մասնանիւղ	1480
Ֆրեզնոյի մասնանիւղ	1481
Պրաֆթընի մասնանիւղ	1482
Հէյվըրհիլի մասնանիւղ	1485
Լարենսի մասնանիւղ	1485
Նիւպրիփորթի մասնանիւղ	1485
Լովելի մասնանիւղ	1485
Հաւանայի (Քուպա) մասնանիւղ	1486
ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՇՐՋԱՆԻ ՄԱՍՆԱՃԻԻՂԵՐԸ	1490
Լիոնի մասնանիւղ	1491
Ռոմանի մասնանիւղ	1497
Վալանսի մասնանիւղ	1500
Սէն Շամոնի մասնանիւղ	1504
Պէյրուի մասնանիւղ	1514
Հալէպի մասնանիւղ	1517
Շնորհակալութեան եւ գնահատանքի բանի մը խօսք	1527
Ցանկ նկարներու	1531

Ա. ՄԱՍ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա.

ՄԱԼԱԹԻԱ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔԸ ԻՐԻՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՍ

Մալաթիա կը գտնուէր Կապադովկիոյ եւ Նփրատի աջ եզերքին միջեւ եւ հիւսիսային կողմը Կոմմագինէի եւ հիւսիս-արեւելեան կողմը Կատաւոնիոյ, թէեւ ոմանց կողմէ Հայաստանի աշխարհադրական սահմաններուն մէջ նկատուած է. սակայն ճիշդ չէ այս տեսութիւնը:

Հայաստանի արեւմտեան բնական սահմանը միշտ Նփրատը համարուած է, եւ անոր արեւմտեան կողմը տարածուող հողամասերը Հայաստանէն դուրս կը մնային:

Մալաթիա հին ատեն Կապադովկիոյ մաս կը կազմէր, առանց աշխարհադրական միութիւն մը կազմելու անոր հետ, իսկ յետոյ պահ մըն ալ համարուած է մաս Կոմմագինէի: Charles Texier կ'ըսէ թէ հիները դիտած էին որ Մալաթիոյ շրջակայքին կլիման կը տարբերէր Կապադովկիայէն, որ շատ բարձր լեռնադաշտ մըն է, մինչդեռ Նփրատի մեծ հովիտը Մալաթիոյ մօտերը 300 մետրէն աւելի բարձր չէ ծովուն մակերեսէն (տես ASIE MI-NEURE, Description géographique, historique et archéologique des provinces et des villes de la Chersonèse d'Asie, 1882, p. 587):

Երբ Հռոմ տիրակալեց Փոքր Ասիոյ եւ հասաւ մինչեւ Նփրատի սահմանադրուիսը, Նփրատի արեւմտեան կողմը տարածուող հայաբնակ բաւական ընդարձակ տարածութեամբ երկիրը ՓՈՔՐ ՀԱՅՔ անունը առաւ հակադրութեամբ Մեծ Հայաստանին եւ Հռոմի կողմէ բաժնուեցաւ երեք շրջանակներու՝ Առաջին, Երկրորդ եւ Երրորդ Հայք անուններով:

Ասոնցմէ երրորդին մայրաքաղաքն էր Մելիտինէ (Մելիտենի ալ կոչուած), որուն տեղին շատ մօտ է արդէ ՄԱԼԱԹԻԱՆ, հարուստ եւ բազմամարդ կեդրոնը, որ հաստատուած էր Եփրատի արեւմտեան կողմը, անկէ երկու մղոն հեռու Մելաս դետին (Թողմա Սու) Եփրատի հետ միացման տեղին մօտ:

Երրորդ Հայքի մէջ կը գտնուէին նաեւ Սամոստիա կամ Սամոսատ, Քեսուն, Հիւսնի Մանսուր, Ռապան, Պեհեսնի եւ այլ քաղաքները:

Երրորդ Հայքը անփոփոխ եւ անբաժան չէ մնացած:

Անոր եփրատամերձ մասերը երբեմն կոչուած են Կումապինէ կամ Կումապ, որ հռոմէական գրաւման տակ առած է Եփրատացիք անունը: Թէ՛ Կումապինէ եւ թէ՛ Եփրատացիք անհաստատ սահմաններ ունեցած են եւ իրենց գլխաւոր քաղաքը Գերմանիկ կամ Մարաշն էր: Հոն կը գտնուէին նաեւ Այնթապ, Կարկառ, Կուրիս, Թլպաշար եւ այլն:

Այս երկրամասը տիրապետուած է շատ պետութիւններէ եւ ազգերէ եւ տեւական հաստատուն վիճակ մը չէ ունեցած, այլ չափազանց յարափոփոխ, մինչեւ որ Օսմանեան տիրապետութեան ենթարկուած է, եւ անոր վարչական զանազան բաժանումներու մաս կազմած:

Բ.

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔ

Մալաթիա քաղաքը հիւսիսային լայնութեան $38^{\circ} 32'$ եւ Կրինիչէն գէպի արեւելք 37° միջօրէականին վրայ, ծովէն 2852 ոտք (իբր 684 մեթր) բարձր դաշտի մը կեդրոնը կը գտնուի, որ ունի ամէն ուղղութեամբ 60 մղոն (20 ժամ) տրամագիծ:

Հիւսիսէն՝ Սարը Զիչէք եւ Տերսիմ, արեւմուտքէն՝ Աղճատաղ, հարաւէն՝ Պէկտաղ¹ եւ արեւելքէն՝ Խարբերդի դաշտը զատող լեռները կ'ազդեն վէտ ի վէտ:

Այս հորիզոնը, ինչպէս Մկրտիչ Ս. Որբերեան (տես ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900, էջ 68) կը նկարագրէ, «առանց բացառութեան զարդարուած է ցրդիի եւ կաղնիի ընդարձակ անտառներով եւ հազարումէկ անուշաբոյր ծաղիկներով, ո-

(1) Թուրքերը զայն կը կոչեն՝ Պէյ Տաղ: Ան մաս կը կազմէ Տաւրոս լեռնաշղթային (Ս. Մ. Ծոցիկեան, ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀ, Նիւ - Եորք, 1947, էջ 374):

րոնց մէջ ամէն կողմէ զլիւսացող առուները, բզրացող մեղուները, թռչող թիթեռնիկներն ու սլճլտացող միջատները կարծել կու տան այցելուին թէ ե-
զեմի դրախտը կը մտնէ» :

Ըստ Գէորգ Մելիտինեցիի (ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ 1915-1918, Պոստոն, 1929, էջ 13-4), «միջին հաշուով ութը ժամ երկայնութեամբ ու լայնութեամբ տա-
րածութիւն մը, օժտուած արդասարեւ հողով, ինքնաբուխ ջուրի առատ
հանքերով, բարձրաբերձ ու սաղարթախիտ ծառաստաններով, չըջապա-
տուած երեք կողմերէն երկնասլաց լեռներով եւ մէկ կողմէն ջուրով» կը կազմէ
Մալաթիոյ համայնապատկերը, ուր քաղաքը կը ներկայանայ երեւութապէս
տափարակ դիրքով, եւ կը նկատուի դաշտային քաղաք մը, վասնզի իր շուրջը
ունի մեծ տարածութեամբ հարթավայր մը չըջապատուած հսկայ լեռներով
(հմմտ. նոյն) :

Մալաթիոյ տարածութիւնը, չըջակայքով միասին, 24 մղոն է արեւել-
քէն արեւմուտք եւ 18 մղոն հիւսիսէն հարաւ :

Այս կեդրոնական դիրք ունեցող քաղաքը գլխաւոր կեդրոնն է գաւառի
մը, որ քաղաքին անունով կը կոչուի ՄԱԼԱԹԻԱ, եւ հազիւ երեք տասնեակ
տարի է որ կուսակալանիստ վայր մըն է, իսկ անկէ առաջ կը կազմէր միւ-
թեսարըֆութիւն մը, ստորադաս Մամուրէթ-իւլ-Աղիզի կուսակալութեան :

Այս կառավարչութիւնը կը գտնուէր էլ-Աղիզի կուսակալութեան հա-
րաւ-արեւմտեան կողմը :

Պէննէեան Կարապետ քահանայ իր ընդարձակ ձեռագիր տեղադրու-
թեան մէջ այս գաւառին սահմանները կը ներկայացնէ՝ արեւմուտքէն՝ Եփ-
րատ գետը, հիւսիսէն՝ Մելաս (Թոգմա) գետը, հարաւ-արեւելքէն Աղճատա-
ղի եւ Խալիքանի լեռները, հարաւէն Ապտ-իւլ-Խարապի լճակը, հարաւ-
արեւմուտքէն՝ Սիւրկիւ եւ Խարապ Շեհիր եւ արեւմուտքէն՝ Սուլթան Սու-
վտակը :

Մալաթիա, կեդրոնական գաւառը համանուն կուսակալութեան, ա-
ռանձին առնելով չըջապատուած է կուսակալութեան հետեւեալ գաւառակ-
ներով .

1. Կապան Մատէն, որ հիւսիսային կողմն է .
2. Քեախթէ, որ հարաւ-արեւելեան կողմն է .
3. Հիւսնի Մանսուր, որ հարաւային կողմն է .
4. Պեհեսնի, որ հարաւ-արեւմտեան կողմն է .
5. Աղճատաղ, որ արեւմտեան կողմն է :

Այս հինգ գաւառակները միանալով կը կազմեն Մալաթիոյ արդի կուսա-
կալութիւնը, եւ կը ներկայացնեն գէթ արուեստական միութեամբ՝ վարչա-
կան բաժանում մը :

Գ.

ԵՐԿՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մալաթիոյ շուրջի երկրամասը այն շրջաններէն մէկն է, որ հնագոյն եւ նախապատմական ժամանակամիջոցներէն սկսեալ բնակուած է մարդերէ :

Քաղաքին շուրջ գտնուող դաշտին զանազան կողմերը ցցուող բլուրներուն, ժայռերուն եւ կրաքարի ընդարձակ խաւերուն մէջ գտնուած ջրային ճճիներու եւ անասնիկներու բրածոները, ինչպէս նաեւ զանազան տեղեր դուրս բարձրացող կաւային ու աւաղային խաւերը խորհիլ կու տան թէ երբեմն, նախակենդանիներու դարաշրջանին, լիճ մըն էր Մալաթիոյ դաշտը եւ թերեւս Եփրատ ու Թոգմա այս ծովակին մէջ թափելով հարաւ-արեւելեան անկիւնէն կ'անցնէին ու կ'երթային (Մկրտիչ Ս. Որբերեան, ԲԻԻ-ՐԱԿՆ, 1900, էջ 70) :

Այս տեսութիւնը հաստատուած կը կարծէ Մկրտիչ Որբերեան (նոյն) երբ քաղաքէն 20 մղոն արեւելք՝ Իգդուլի գետին եզերքը դալով, կը տեսնէ բոլորովին աւաղով ծածկուած դաշտը եւ քիչ մը վար լեռան կուրծքը, որուն ստորոտէն կ'երթայ գետը. իսկ խաւ-խաւ տիղմը եւ հեղեղատի քարերը 150 ոտք վարէն սահող գետը միայն բերած կրնայ ըլլալ : Հարկաւ այս բարձրութենէն երբ գետը կ'երթար, ետեւը դաշտին վրայ լճացած էր (նոյն) :

Որբերեան կը կարծէ թէ քաղաքին եւ շրջակայքի յատակը կրաքարերով խիստ կոտորտած խաւ մըն է եւ այս պատճառով է որ երկրաշարժի տեսն անհաւատալի երեւոյթներ առաջ եկած են :

Այսպէս 1893ին պատահած մեծ երկրաշարժին, քաղաքին բոլոր թաղերը միեւնոյն աղդեցութիւնը կրած չեն. տեղ մը տունները հիմնայատակ կործանած են, ուրիշ տեղ մը ձեղքեր միայն ունեցած են եւ ուրիշ տեղեր անվնաս մնացած են (նոյն) : Այսքան զարմանալի ալլաղանութեան պատճառը Որբերեան կը վերադրէ խաւին անհաւասար կոտորտումին :

Այս իրողութեան ապացոյց մըն է նաեւ ջուրի ակերու առատութիւնը, վասնորի խաւերը որքան ձեղքոտուած ըլլան, լեռներու աւաղանները այնքան աղբերակներ կ'ունենան :

Մալաթիոյ շրջակայ հոգերը ապահովարար ունեցած են փոփոխութիւններ հրաբուխներու հետեւանքով, որոնք սակայն չատ հին են : Այսօր Մալաթիոյ շուրջը ընդարձակ հրաբերաններ չկան : Որբերեան միայն Տէր Մեսիհի լեռան կատարը գոյութիւնը կը հաստատէ փոքր հրաբերանի մը, որ

գուրս նետած էր երկու գոյնով՝ կարմրորակ եւ ճերմկեկ լաւա, որմէ կը հայթայթէին կամարներու եւ գմբէթներու չեչաքարերը (ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900, էջ 70) :

Կարապետ քահանայ Պէննէեան (Հ. 26) կը հաւատէ թէ Մալաթիոյ շրջակայ լեռներու մեծ մասը հանդիւած հրաբուխներ են, ինչպէս հին Մելիտինէի արեւելեան կողմը Մաղրապ բլուրը, Քիւնտիւպէկի լեռը, Փորղայի լեռները, Ասիրունարի լեռը, Ճանպէկի լեռը եւայլն :

Դ.

Լ Ե Ռ Ն Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Մալաթիոյ դաւառը, ինչպէս Փոքր Ասիոյ մեծ մասը, լեռնային է՝ դաշտը, ուր քաղաքը կառուցուած է, շրջապատուած է լեռներով : Դաշտին հիւսիսային կողմը կը գտնուին Սարը Զիչէկի եւ Տերսիմի լեռները, արեւմուտեան կողմը՝ Աղճատաղը, հարաւային կողմը Պէկտաղը, եւ արեւելեան կողմը՝ միաշար լեռնաշարք մը, որ Մալաթիոյ դաշտը Խարբերդի դաշտէն կ'անջատէ (Որբերեան, ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900) :

Պէննէեան քահանայ իր համառօտ տեղադրութեան մէջ (էջ 25) կը խօսի միայն Պէկտաղի լեռնաշղթային վրայ, որ իբրեւ Տաւրոսի մաս, հարաւարեւմուտքէն կ'երկարի հիւսիս-արեւելք :

Գաւառի լեռնադրութեան վրայ ամբողջական դադափար մը տուած է Պէննէեան քահանան իր ընդարձակ տեղադրութեան մէջ (էջ 26-9) :

Անոր համաձայն «Մելիտինէի արդի քաղաքին ճիշդ թիկունքը եւ հարաւային կողմը բարձրադիր կանդնած է Տաւրոսի շղթաներէն Պէկտաղը, որ դէպի արեւելք ժամ մը երկարելով, Ս. Լուսաւորչի վանքի հանդիպակաց կողմը Ֆելասքինէ դաշտի հարաւային կողմէն երթալով, կը բարեւէ Աղճատաղը : Իսկ դէպի արեւելք նոյնպէս ժամ մը երկարելէ ետք, Տէր Մեսիհի գլուխէն սկսող Քեահքամալաք ձորակն ի վեր կ'երթայ եւ Ապտ-իւլ-Խարապ լճակին մօտ կ'ընդհատի :

Ուրիշ ճիւղ մը հարաւ-արեւմուտքէն Սուլթան Սուլի դաշտը իր առջեւ ունենալով կ'երկարի մինչեւ Սիւրկիւ, ուսկից ալ Քէօսքէն ըսուած լեռը ծայր առած արեւմուտքէն կու գայ եւ կը յանդի Աղնատաղի : Իսկ Աղճատաղ, սկըսեալ Փոլատի դաշտէն դէպի հիւսիս երկարելով եւ Մելասին ճամբայ մը տալէ ետք՝ կ'երթայ ու կը վերջանայ Հաֆիմխանի մէջ : Հաքիմխանէն ալ

(հիւսիսային կողմէն) Սարը Զիչէկի եւ Արդաւանի լեռները շարք-շարք կու գան եւ կ'ընդհատին Եփրատ գետի աջ եզերքը :

Եփրատի միւս կողմէն կը սկսի Ս. Արֆէն (Ահարոն) կամ Թրք. Ապս-էլ Վահատի լեռը, որ մինչեւ Քէօմիւրիսան եւ դեռ անդին կը ձգուի : Ու Եփրատին մէկ եզերքէն (արեւմուտք) Իզուրուի եւ Խալիքանի լեռները կ'աղեղեն ու կու գան այն տեղը, ուր Պէկտաղը կը դիտէ զիրենք :

Մալաթիոյ հորիզոնը կազմող սոյն լեռնաշղթանը շրջադաշելու համար մարդ պէտք է 10-12 օր անընդհատ քալէ : Որովհետեւ սոյն շրջանակը շատ ընդարձակ ըլլալով՝ իր մէջ կը պարունակէ ամէն կողմէն բարեբեր ու արգաւանդ դաշտեր. արեւելեան դէն՝ Իզուրուի, Գրաճի, Զիֆթիկի եւ Տիւլ-տիլուի դաշտերը, հիւսիսային կողմը՝ մինչեւ Թոգմա, կեդրոնին՝ հին քաղաքի, Ճուտասի, Խաթուն Սուի եւ այլ դաշտերը եւ Մելասէն անդին ալ Եփրատէն մինչեւ Աղճատաղ տարածուած է տափարակ Եազըլը խան անուն դաշտը : Արեւմուտքէն Արդայի, Էօրէնի, Պալիանի, Զիֆթիկի, Էլեմենդիկի եւ Զէրֆէգ Եազըսի ըսուած դաշտերն ու Հաճի Ապտի, Սիւլիւկի եւ Հարիճի դաշտներու ընդարձակ արտերն են :

Մալաթիոյ լեռները Անդի-Տաւրոսի շղթային մաս կը կազմեն : Աղճատաղի մէկ ծայրը կը հասնի Մարաշ՝ կեաւուր տալ անունը ստանալով :

Ըստ Սրուանձտեանցի (ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ, Ա., էջ 321) Աղճատաղը ճիշդ նոյն Սեւ լեռներն են, որոնք Սուրբ Լեւոնի ալ կոչուած են, եւ ինչպէս յայտնի է, աստէն մը լի էին ասորի, յոյն եւ հայ միանձանց վանքերով :

Ե.

ՋՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Լեռներու առատութիւնը ջուրերու առատութեան պատճառ մըն է :

Հետեւաբար Մալաթիա եւ շրջակայքը ջրաշատ երկիր մը եղած է :

Իր ջրազրութեան խարիսխը կը կազմէ Եփրատը, որ Մալաթիոյ դաշտին հիւսիս-արեւելեան անկիւնէն կը մտնէ այս դաշտը եւ օճանման կը սահի եւ արեւելքի լեռնաշղթային քղանցքէն կ'իջնէ դէպի հարաւ-արեւելեան անկիւնը (համա. Որբերեան, անդ) :

«Այս մայր ջուրի երակին կը միանայ Աղճատաղի մէջտեղէն անցնող ջուրի երկր մը, որ դէպի արեւելք Եփրատի մէջ կը թափի եւ դաշտը երկուքի կը բաժնէ :

Այս օժանդակ գետը Թոխմա¹ գետն է, որ Տարենտէի եւ Կիւրինի կողմերէն բխելով կու գայ միանալ Եփրատին:

Հիւսիս-արեւմտեան անկիւնէն կու գայ աւելի նեղ գետ մը, որ Թոխմայի բերնին չմօտեցած՝ կը միանայ Եփրատի: Աս ալ Գուրու Չայն է, որ Հեքիմ Խանի քովերէն կը բխի, թէեւ ամառը երբեմն բոլորովին կը ցամքի:

Դաշտին հարաւային մասը՝ դէպի Թոխման վայրահակ ըլլալով, բոլոր ջուրերը կը թափին իր մէջը: Այսպէս, հարաւային լեռներէն դէպի Թոխման, արեւմուտքէն սկսեալ յաջորդաբար եւ հաւասար հեռաւորութեամբ, Սուլթան Սուլի, Էլեմենդիկի, Պէյլէր Տէրէսի, Խաթուն Սուլի եւ Փունար Պաշիի գետակները:

Պէյլէր Տէրէսի եւ Փունար Պաշիի մէջտեղ, ճիշդ լեռան քղանցքին վրայ կը գտնուի Մալաթիա քաղաքը:

Էլեմենդիկէն մինչեւ Աղճատաղի մօտ Սուլթան Համիտ ունէր ագարակ մը, որուն մէջտեղէն կ'անցնէր Սուլթան Սուն: Ասոր ճիշդ դիմացը՝ Աղճատաղի ստորոտը կը գտնուէր Արղա, որ Աղճատաղի գաղային կեդրոնն է:

Թոխմայի եւ Եփրատի միացած տեղէն դէպի հարաւ-արեւմուտք, դեռ քաղաքին չմօտեցած՝ կը տեսնուի պարիսպ մը, որ հին քաղաքին տեղը ցոյց կու տայ» (Որբերեան, անդ):

Որբերեանի այս շատ հպանցիկ տողերը բաւարար չեն գաղափար մը տալու համար թէ որքան ջրառատ հովիտ ունէին Մալաթիան եւ իր շրջակայ գաւառները:

Գ. Մելիտինեցի իր ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ (1915-1918) գիրքին մէջ բաւական ընդարձակ հատուած մը յատկացուցած է Մալաթիոյ ջուրերուն (էջ 18-22), աւելի յստակ ու պարզ ձեւով մը, որ աւելի դիւրամբօնելի է կարծես: Հետեւաբար զայն իր ամբողջութեամբ կ'արտագրեմ այստեղ. —

«Մալաթիոյ ամենէն կարեւոր ջուրի հոսանքը, զոր կարելի էր օգտագործել, Եփրատ գետն է, որ միջին հաշուով ութ ժամ հեռաւորութեամբ իր արեւելեան սահմանը կը գծէ, բաժնելով Մալաթիան Խարբերդէն, եւ սակայն ոռոգման տեսակէտէն որեւէ օգտակարութիւն չունի, եւ չի ալ կրնար ունենալ, քանի որ տիրողը թուրքն է: Ատելութենէ չի բխիր այս կարծիքը: Իրականութիւն է, անողոք փաստ, որ թուրք տիրապետութեան վեց հարիւր տարիներու շրջանին Եփրատէն առուակ մը իսկ վերցուած չէ, գէթ իր անմիջական եղերքը ոռոգելու համար:

Երկրորդ կարեւոր ջուրի հոսանքը Թոխմա գետակն է, որ կը բխի Ալպիստանի քարուտ կողերէն, կը հոսի քաղաքի հիւսիսային կողմէն, մինչեւ երեք ժամ հեռաւորութեամբ: Այս գետակը զիկզակ պտոյտներով հետ-

(1) Հիներու Մեւսս կամ Մեւա գետը:

զհետէ իր մէջ կ'առնէ Սուլթան Սուլի եւ այլ կարեւոր առուներ, ու կը միանայ Եփրատին, Գորան դիւղէն դրեթէ կէս ժամ հեռաւորութեամբ: Թոխմա գետակը Եփրատի կարեւոր ճիւղերէն է. աշխարհադրութեան մէջ կը յիշուի որպէս Ալիս:

Տերմեսի, զոր իր կարգին կարելի է կոչել գետակ, կը բխի քաղաքին հարաւ-արեւմտեան կողմը պարսպոյ Պէկտաղիի հեռաւոր եւ անպառաժուտ կողերէն. փոքր տարածութեան մը մէջ եւ եռացոյ հազարաւոր ակերու միացումով կ'առատանայ ու կը բաժնուի երկուքի: Առաջինը կ'ոռոգէ Վարի Պանագիի, Զըրմըգտիի, Պարդուզիի եւ այլ զանազան տեղերու մշակելի հողերը եւ կը միանայ Սուլթան Սուլին, ապա կը թափի Թոխմայի մէջ: Երկրորդը զիրքի բարձրութեան առաւելութեամբ, կ'ոռոգէ Քիւնտիւպէկի, Վերի Պանագիի, Թեթտէի, Ատափիի, Զեֆնիւկէի դաշտադէտիններն ու ծառաստանները, ապա բազմաթիւ մանր երակներ հոսեցնելով քաղաքին մէջ, կը շարունակէ իր գնացքը Գարնակի առջեւէն ոլորուելով դէպի հիւսիս, դէպի Հիւսէին Պէկ, Քէօրփէ Սու, Ճինկեկիֆ, Կամուրջ Բերան, Ալմա Սու, Վարի Քաղաք, ու կը միանայ Թոխմային¹: Քաղաքին մէջ տարածուող բազմաթիւ երակներ, կատարելով իրենց դերազանցապէս մաքրութեան գերը, հետզհետէ կը միանան ու դուրս հոսելով կ'ոռոգեն քաղաքի ծայրամասերը:

Հին թէ նոր ատենները Մալաթիոյ համեմատական բարդաւաճման մէջ Տերմեսիի ջուրին բացառիկ կարեւորութիւնը ըմբռնելու համար կարելի է նմանցնել զայն կենդանական օրգանիզմի ակնադրելը եղող սրտին, ուրկէ արիւնը կը բխի, եւ հազարաւոր երակներու միջոցով կեանք ու կենդանութիւն կը ճամբէ մարմնին բոլոր մասերուն: Ապա, հաւաքելով անմաքուր տարրերը, կը վերադառնայ կեդրոն. միակ սա տարրերութեամբ, որ մինչ Տերմեսիին կեդրոնախոյս է, սիրտը՝ կեդրոնաձիգ: Առաջինը անսպառ է ու անվերադարձ, երկրորդը սահմանափակ է եւ կը վերադառնայ կեդրոն, դարձեալ շարունակելու համար իր ընթացքը: Տերմեսի ջուրը բնութեան շնորհած դերադոյն բարիքն է, կենսաբաշխ աղբիւրը բնակչութեան բոլոր խաւերուն անխտիր: Մալաթիան անոր կը պարտի դերազանցապէս բուսական կեդրոն մը, կանաչի աւազան մը լինելու իր առաւելութիւնը: Եթէ փոխուի տիրող իշխանութիւնը եւ Տերմեսիի ջուրը օժտուի ջրաբաշխական արդիական առաւելութիւններով, Մալաթիան կը դառնայ նոյն ինքն «Երկիր դրախտավայր»ը:

Դարձեալ պէտք է յիշել Վերի եւ Վարի Պապուխտիներու Ջուրը, որ կը բխի քաղաքի հիւսիսային կողմը տարածուող այգեստաններու մէջէն: Այս ջուրերը ոռոգելով բաւականին կարեւոր թիւով դաշտադէտիններ՝ մասնաւորապէս ձմեռները կը միանան այլ առուներու եւ կը թափին Թոխմայի

(1) Ամառուան երեք ամիսներուն, առատ ոռոգումներու պատճառով ջուրերը կը նուազին ու կը ցամքին դեռ չհասած Թոխմային:

մէջ: Զոյգ Պապուխտիները իրենց բնական գիրքի զեղեցկութեամբ, կանաչազարդ պարտէզներու առաւելութեամբ, ամառները կ'ունենան մեծ թիւով այցելուներ, որոնք քաղաքի տաքէն ու տօթէն փախստական՝ կ'ապաստանին սաղարթախիտ ծառաստաններու զով հովանիին տակ զլլայցող առուակներու եզերքը:

Գառնակ. այս ջուրը կը բխի քաղաքի հարաւ-արեւելեան կողմը բարձրացող լեռներու ստորոտէն, ջրաղաց մը դարձնելու առատութեամբ. կը հոսի միայն չորս ամիս (Ապրիլ, Մայիս, Յունիս եւ Յուլիս) ու կը ցամքի: Գառնակի ջուրի առատութիւնը (եւ ժամանակի փոքրիկ տարբերութիւնը) սերտիւ կ'ապուած է լեռներու ձիւնի քանակէն, որուն հետ ուղիղ համեմատութեամբ կ'աւելնայ ու կը սկսի:

Ինտերէի ջուր. կը բխի նոյնանուն լեռներու մէջէն. ժամանակի տեւողութեան ընթացքին բուն ակը խորացած է լեռան կողին մէջ, կազմելով խոռոչ մը (մուղարա) հինգ ոտք խորութեամբ. այցելուներ երբ երթան խոռոչի խորը, յստակօրէն կը լսեն խորարմատ ապառաժներու մէջէն ջուրի ձայնական ու հնչեղ զլլումը, եւ իրենց վիզերուն կը զգան վերի ապառաժներէն ծորացող ջուրի սառ կաթիլները: Ինտերէի ջուրէն քիչ մը դէպի արեւելք բարձրացող սէգ ապառաժներու մէջ է նաեւ Մազէ Կամուրջ կոչուած աւանդատեղին, ուր կը պատմուի թէ Գրիգոր Լուսաւորիչ ապաստանած է իր հալածական շրջանին: Մեծ պատերազմի ընթացքին ձրի հայ գործաւորներու եւ արհեստաւորներու ծով քրտինքով թուրք կառավարութիւնը Ինտերէի ջուրը հողաչէն լայն խողովակներու մէջ առնելով բերաւ մինչեւ քաղաքի զօրանոցին առջեւ:

Փունար Պաշիի ջուրը կը բխի քաղաքի հարաւ-արեւելեան լեռներու ստորոտէն. հինգ վայրկեանի տարածութեան մէջ բազմաթիւ ակերու միացումով կը վերածուի փոքր գետակի մը, ոռոգելով Օրտուզուի, Վարի Քաղաքի եւ ստորին Պորանի որոշ մասերը եւ կ'երթայ կը միանայ Եփրատի: Խորաքա կը բխի քաղաքին հարաւային կողմը բարձրացող Պէկտաղի հեռաւոր լեռնագօտիներէն. կ'ոռոգէ Վերի Պանաղլի եւ Գառնակի որոշ մասերը ու ամառ ժամանակ կը սպառի: Այս ջուրը ձմեռները երկու-երեք ճիւղերու բաժնուելով կը միանայ Տերմեսիին: Խորաթայի ջուրը աւելի կարեւոր է որակով, քան քանակով. թեթեւ է ու խիստ առողջարար, համաձայն բժիշկներու եւ քիմիագէտներու վկայութեանց:

Վերեւ յիշուած գլխաւոր ջուրերէն զատ, Մալաթիան հարուստ է նաեւ հաղարաւոր աղբիւրներով ու երկրորդական առուներով, որոնք տունէ տուն ամբողջ քաղաքը կ'ակօսեն, ոռոգելով տնական պարտէզներն ու այգիները: Մալաթիոյ ջրաղացքները, բոլորն ալ անխտիր, կը դառնան վերոյիշեալ ջուրերով»:

Այս ամփոփ նկարագրութենէն ետք, հարկ կը համարեմ ներկայացնել նաեւ Կարապետ քահանայ Պեննէեանի Մալաթիոյ ջրագրութեան վրայ տուած

ընդարձակ տեղեկութիւնները, որոնք իր ձեռագիր ընդարձակ տեղագրութեան մէջ կը գրաւեն 38—50 էջերը, իսկ համառօտ տպագրեալ գործին մէջ՝ 38—48 էջերը:

Թերեւս տրուած մանրամասնութիւններէն ոմանք աւելորդ նկատուին, սակայն կ'ուզեմ ներկայացնել նաեւ նահատակ քահանային գրածները, որոնք ունին իրենց յատուկ կարեւորութիւնը, որքան կարելի է ամբողջական ըլլալու համար:

«Մելիտինէ գաւառակէն անցնող գետը Եփրատն է, որուն մէկ ճիւղը կը սկսի Կարնոյ հարաւ-արեւելքը Խաչափայտ¹ անուանեալ լեռան մէջ գլուխուղ Տուֆնու լճակէն ու անոր շրջականերէն², եւ Դերջանէն, Երիզայէն ու Կամախէն անցնելով Ակն գաւառակը եւ անկէջ երբ Կապան Մատան կը մտնէ, հոն Տարօնոյ կողմէն³ եկող Արածանիին հետ միացած՝ կու գայ Գորունուգ գիւղի առջեւ Մելասն ալ իր մէջ խառնելով՝ հանգարտընթաց կը հոսի մինչեւ Քէօմիւրխան: Իսկ երբ Քէօմիւրխանի հարաւային կողմը Քէօրխանէի նեղ կիրճը կը մտնէ, մինչեւ երեք ժամուան տեղ բախելով ժայռերու եւ ապառաժներու, քարուտ եւ հոսանուտ խոխոմներէն⁴ մերթ փոփրալից եւ կարկաչասահ, մերթ խոխոջելով ու դդչալով եւ մերթ արեւելք ու հարաւ օձապտոյտ հոսելով՝ Ջեհոյի եւ Կերկերի լեռներն իր ետին թողած, հին Սամուսատը բարեւելով կը հասնի Պասրայի մօտ Գուրնա քաղաքը: Ու հոն, Տիգրիսի հետ Շադ-Իւլ-Արապը կաղմելով կը մտնէ Պարսից ծոցը:

Եփրատի ջուրը կապուտագոյն եւ դաղջ է, բայց սքանչելի համ ունի, զոր կը բերէ դրախտի երջանկալի պարտէզէն: Եփրատի ափանց վրայ վարուցան կ'ըլլայ թէեւ, բայց այս գաւառակին մէջ ափ մը հող իսկ չ'ոռոգեր, բաւական խոր կերպով երկրի մակերեւոյթէն անցնելուն համար: Իր միջոցաւ արտածութիւն ու ներածութիւն ալ տեղի չ'ունենար: Միայն բալուցի լաստավարներ երբեմն դըսդա (սոխի մանր տեսակը) եւ փարջ փոխադրելու առտեն, իրենց ուռկանին լաստի ետեւէն ձգած՝ պատուական ու համեղ ձուկեր որսալով կը բերեն Մալաթիա եւ շրջականեր ու կը ծախեն:

Եփրատէն անց ու դարձ ընելու համար երեք միջոցներ կան, այսինքն նաւակ, տկալաստ եւ անցք (կէչիտ): Նաւակներն երեք տեղ են. Ա — Շէյխ Հասան, Բ — Հարտիֆ եւ Գ — Իգուլուի Բիրոթ գիւղին առջեւ: Աս նաւակները շինուած են կաղամախիի հաստ տախտակներէ եւ կը դործածուին երկու թիակով: Ասոնց իւրաքանչիւրը կրնայ տանիլ 40—50 մարդ, կամ 20 ձի

(1) Թուրքերու՝ Բեալի:

(2) Սկզբնաւորութեան ատեն Կարինի կողմերը կը կոչուի Սեւ Զուր (Գարա Սու):

(3) Աւելի ճիշդ՝ Պայազիտի կողմերէն սկսելով՝ Պուլանըղէն եւ Մուշի դաշտէն հոսող ու Պինկէօլի քաղմաթիւ ակերէն եւ այլեւայլ ակերէն գոյացեալ ու կաղմեալ Արածանի (Մուրատ) գետին կը միանայ:

(4) Խոխոմ կը նշանակէ լեռներու մէջ ջուրի նեղ անցք:

Կա՛մ 3—4 կառք: Նաւակներէն ամենէն բանուկը եւ շահաւէտը Իզուլուինն է, Սամսոն—Պաղտատի խճուղին ասկէց անցնելուն համար:

Նաւակներու օրական անց ու դարձը առ առաւելն 10 անգամ կ'ըլլայ զէ՛մ առ զէ՛մ ուղղակի երթալու չկարողանալով, խոտորնակ եւ հոսանքն ի վար երթալուն համար: Նաւակներն ամէն տարի կառավարութեան (պէլէտիէյի) Կոզմէ աճուրդի հանուելով, 20էն մինչեւ 25 հազար զրուչի վարձու կը տրուին:

Տկալաստ.— Գետեղերքը բնակող ամէն զիւղացի տկալաստ (քէլէկ) կ'ունենայ: Տկալաստը կը կազմուի 15—20 մինչեւ 30 հատ ուռուցեալ տիկերով, որոնք կը հաստատուին ձողերու տակ. կրնայ տուալ 2—2500 քաչ ծանրութեան: Ինչպէս ըսինք, ասոր ալ անց ու դարձը քիչ եւ վտանգաւոր է, մանաւանդ գետին յորդած ժամանակ եւ հոսանուտքէ անցնելու միջոցին, որովհետեւ իր շուրջը նեցուկ չունենալէ զատ, սղտիկ հովէ մը անմիջապէս տատանելով կը կորսնցնէ հաւասարակշռութիւնը ու կը տապալի:

Անցի.— Երկու անցք կայ. մին Շէյխ Հասանի եւ միւսը Քիլիսիկի առջեւ: Անցքերը միշտ ծանծաղ տեղեր կը դառնան եւ երկու երեք տարին հազիւ մի անգամ տեղի կու տան անցնելու, այն ալ ամառը: Ասկից կ'անցնին ուղտերով, ձիերով եւ հետիոտն: Հարկ չկայ ըսելու թէ անց ու դարձի այս միջոցը էն վտանգաւորն է:

Չմոռնանք ըսել թէ՛ ճարպիկ լուղորդներ ալ սոսկ կամ ուռուցեալ տիկի վրայ հեծած կամ խալէմ ըսուած խոշոր դղումներ անութին տակ կապելով կ'անցնին ու մասնաւոր երկթանիով փայտ դուրս կը հանեն գետէն:

Գետէն անցնելու էն ապահով միջոցը կամուրջն է: Դարեր առաջ հատ մը կայ եղեր Բիրոքի առջեւ, որուն հիմերը միայն կը տեսնուին ջուրին մէջ:

Քեքլիկ Սուլու կոչուած գետակը, որ քաղաքէն երկու ժամ հեռուէն կ'անցնի, կաղային ջուր մը ունի: Երբ որ լուցիկ մը վառելով ձգուի այդ գետակին մէջ, ջրերը կը սկսին վառիլ եւ բոցին հոսանքը կ'երկարի պահ մը, բաւական տեղ:

ՄԵԼԱՍ—ՄԵԼՈՍ (ԹՐԲ. ԹՈՒՄԱ) ԳԵՏ

Մելաս=Թոխմա Սու գետը քաղաքէն չորս ժամ հեռու դառնուող դաշտավայրի մը մէջէն կ'անցնի եւ կ'երթայ կը միանայ Եփրատի: Ոմանք զայն Տաւրոս գետ ալ կը կոչեն: Թուրքերը զայն կը ճանչնան Թոխմա սու անունով:

Մելոս, որ յունարէն մեղր կը նշանակէ, ունի երկու ճիւղեր, որոնց մէկը կը սկսի Տերենտէի կողմը՝ Իսպէկնը (=սպիտակ-ջուր) ու վերան Շէհիր ըսուած տեղերէն, եւ Տերենտէի մէջէն անցնելով՝ երբ Աղճատաղ գաւառակը կը մտնէ, միւսը, Կիւրինի մէջէն եկող վտակին հետ խառնուելով՝ Քիւրնէ եւ Քիւրեճիկէ լեռներու ու Շողուլի նեղ կիրճերուն մէջէն Քիւրտ Ապտալ-Ալի դիմացը դառնուող Գարաբունար լճակի ջուրն ալ հետը առած ու միշտ զէպի

արեւելք Եազըլը խանի եղերքը քերելով՝ Գրըզկէօղի տակէն կը հոսի եւ Գո-
րուհուզի առջեւ կը մտնէ Եփրատի գիրկը:

Մելոսի ունեցած օդտաշատութեան եւ այլ յատկութեանցը համար՝ տե-
ղացւոց մէջ առած դարձած է սա խօսքը թէ՝ «Մելասի ափանց վրայ ոսկի ալ
ցանես, կը բուսնի»: Այս՝, Մելոսի շնորհքն է որ իր ոռոգած դեղինները լիա-
ռատ կու տան անուշահամ բրինձ, լեցուն ու բազմահատ ցորենի եւ դարբի
հասկեր: Մանաւանդ իր ափանց վրայ կը հասցնէ քաղցր ու խոշոր սեխեր
ու ձմերուկներ, որոնց երկու հատը հազիւ կրնայ բեռցուիլ անասունի մը:

Մելոս իր ամենայնորդ ատենը իսկ հեղատահ ընթանալով՝ անցք կու տայ
ճամբորդներու: Իր մէջ կան մինչեւ 20 լիզը կշռող համեղ ձուկեր:

Հին քաղաքէն երկու ժամ վարը իր վրայ ձգուած է նշանաւոր կամուրջ
մը՝ Գրզկէօղ անուամբ, 40 կամարներու վրայ հաստատուած, որուն հիմա 20-
25 աչքերէն միայն ջուր կ'անցնի: Այս կամուրջի վրայէն դարեր անցնելով՝
որեւէ արձանագրութիւն չի տեսնուիր: Բնակչաց տւանդութեանը նայելով
ասոր շինութիւնը Սուլթան Մուրատ Դ-էն եղած է: Եւ այս կամուրջն է Սվադ-
Մալաթիա խճուղին միացնողը: Ճիշդ այստեղէն կը սկսի այն Եազըլը խանի՝
լայնածաւալ դաշտը, զոր ոռոգելու համար Մելասէն գիծ մը բանալով տի-
պար ագարակ մը շինելու մասին պէտք եղած քարտէսը պատրաստուած է շա-
տոնց ի վեր: Բայց ինչ օգուտ որ խնդիրը դարձեալ թուղթի վրայ կը մնայ:

ՍՈՒԼԹԱՆ ՍՈՒ (ԳԵՏԱԿ)

Սուլթան Սուն² կը սկսի Աղճատաղի Փոլատ եւ Ֆրնտըզ գիւղերու վը-
րայի լեռներէն եւ երկու ժամ վարը Մելետ Տերեսիին խառնուելով ու միշտ
դէպ հիւսիս հոսելով՝ Էօրէնի, Արդայի եւ Էօրիւշկիւի դաշտերուն առջեւէն
անցնելով՝ իր տակ դանուած գիւղերու ջուր բաշխելէ, արտեր ու պարտէզներ
թրջելէ ու ջրաղացներ դարձնելէ ետք՝ կը միանայ Մելոսին:

Այս գետակին վրայ երկու հսկայ կամուրջներ շինուած են, մէկը Մե-
լետի կամուրջը Մալաթիա-Այնթապ ճամբուն, եւ միւսը՝ Մալաթիա-Արդա-
ճամբուն վրայ³: Այս գետակի մէջ ալ համեղ ձուկեր չեն պակսիր:

Այս գետակը՝ իբր սահմանադրուի իրարմէ կը դատէ Մալաթիա եւ Աղ-
ճատաղ գաւառակները:

(1) Այս գաշտը Մելասի աջ կողմը Կապան Մատան գաւառակին մէջ գտնուող
գիւղախումբին մէջ 10 ժամ երկարութիւն, 4—5 ժամ լայնութիւն կամ 20,000 արտա-
վար տարածութիւն ունեցող բերրի բարգաւաճ դաշտ մըն է:

(2) Այս գետակը ունի առատ եւ յորդ ջուրեր եւ կը թափի Մելասի (թոգմա)
մէջ: Իր աղը կը գտնուի կրային կոյտի մը տակ՝ դաշտէն 100 մետր բարձր, եւ քաղա-
քին հարաւի կողմէն կ'ուղղէ շրջանակի երկիրը:

(3) Առաջին կամուրջէն 6 ժամ վար Զիֆթէիկ Բէօփրիւսի կը կոչուի: Այս երկու
կամուրջներէն դատ այս գետին վրայ Հեքիւքէի եւ Եաղմուրլըի առջեւ երկու փլած
կամուրջներ կային (Պէննէեան քհ., Հ., էջ 38):

19րդ դարու Ա. Կէսին մէջ, Սապրի Մուսթաֆա փաշա վերսիշեալ դաշտերն ոռոգելու նպատակով, այս գետակէն գիծ մը կը դառնէ, բայց պատշաճ տեղերը ջուր չկարենալով իջեցնել՝ կը ձգէ երեսի վրայ, եւ դաշտը Աղճատաղի մօտ դառնուելով, բնակիչները խիստ կը նեղուին համանուն լեռնցիներէն ու կը ցրուին. որով առուն ալ բոլորովին կը խանդարի: Բայց 1866ին, անուանի հազարապետ Րահմի պէկ դալով՝ յիշեալ Քիւրտերը նուաճած եւ հին առուն նորոգելով ու բարեփոխելով՝ 18 ժամուան տեղ ջուր իջեցուցած եւ այլ եւ այլ տեղերէն մարդիկ բերելով՝ շատ մը գիւղեր հաստատած է: Րահմի պէկ շինած է նաեւ գետնայարկ, այլ ընդարձակ զօրանոց մ'ալ¹, որ մինչեւ Օսմանեան Սահմանադրութեան հրատարակութեան ատեն Դ. Զօրաբանակի իրաւասութեան տակ կը վարուէր Զիֆթիկի Հիւսնայիւն կամ Հարրայի Հիւսնայիւն (կայսերական ազարակ կամ ասպատան) անուամբ²:

Այս ազարակը շատ օգտակար եղած է Մալաթիոյ գաւառին իր առատ արմատիքով, բրինձով եւն., եւն.:

Այս ազարակը հիմա Միլիէի անցած ըլլալով՝ գրեթէ փլելու վիճակին հասած է:

Էպեմենտիկ³.— Ասիկա ալ քաղաքէն գէպի հիւսիս չորս ժամ հեռաւորութեամբ համանուն ըլրակի մը տակէն կը բխի երկու-երեք աղօրիք դարձընելու չափ առատութեամբ: Էպեմենտիկի ջուրը գաղջ եւ անհամ է, ճահճային եւ շամբուտ վայրէ բխելուն համար, սակայն մէջի մանրիկ ձկները շատ համեղ են: Աս ջուրն ալ իր տակ դառնուած արտերը թրջելէ ետք՝ կը թափի Մելասի մէջ:

Շահնա Սուլու եւ Պէկլէր Տերեսի.— Ասոնցմէ առաջինը քաղաքէն գէպի հարաւ-արեւմուտք երկուք ու կէս ժամ հեռու Խաղոպայի ճամբուն վրայ Սէյ-տուշաղի լեռան տակէն, Ինէկ Բունար⁴ ըսուած տեղէն երկու ակունքէ բխելով՝ երկու ժամ վարը Տէր Մեսիհէն դառնուելով գէպի հող հոսող ջուրին հետ կը միանայ ու կը խառնուի Մելոսի: Այս վտակի աջ եզերքին մասնաւոր կաւառներ (պենտ) կը դառնուին, եւ վարը, Իսկիլէ ըսուած կամրջագաշտի միջոցաւ ջուր կը տարուի քաղաքի թուրք մեծատուններէն Հարիճի եւ Հաճի Ապտի գատէներու⁵ բրինձի ընդարձակ արտերն ոռոգելու: Այս վտակը խորածորէ

(1) Քաղաքին արեւմտեան կողմը 6 ժամ հեռու:

(2) Իբր «տիպար տգարակ» հաստատուած էր իբր թէ:

(3) Պէննէեան քհնյ. Համաւուտ Տեղագրութեան մէջ հաւանօրէն սխալ ընթերցմամբ ԷԼԵՄԵՆՏԻԿ գրած է քանի մը անգամ (Պէննէեան քհնյ., Համ., էջ 39):

(4) Համաձայն տեղական առասպելի մը, տարի մը, ձմեռը երկար տեւելով, գարունը ձիւնհալէն եւ անձրեւներէն ջուրերը կը յորգին եւ ամէն կողմ կ'ողողեն. վերսիշեալ ջրակներու մեծէն կով մը, իսկ սղտիկէն ալ հորթ մը դուրս կու գայ, որմէ կ'առնէ ջուրը իր անունը: Կ'երեւի թէ հաւանականաբար ակերու իրարմէ մեծ ու սղտիկ ըլլալն է այս անուանումը: (Ծանօթ. Պէննէեան քհնյ.ի):

(5) Պէննէեան քհնյ. Համաւուտի մէջ կը յիշէ նաեւ Հաճի Զատէ, Սիւլիկ Զատէ թուրք ընտանիքները:

մը անցնելով՝ որչափ վերերը ջուրը կաւառներով կը պակսի, այնքան ալ աւելի կ'առատանայ վարը այլեւայլ ակերէ ջուր հաւաքելով:

Այս ջուրին վրայ մէկ մը Մօրէ կէտիկիի, մէկ մըն ալ Ըշըղլար ըսուած տեղը Վրած կամուրջներու ոտքերը կը կենան: Իսկ Շահնախան գիւղի վերեւ կայ հսկայ կամուրջ մը, որուն արեւմտեան կողմը զառիթափին վրայ շինուած է քարուկիւր պանդոկ մը Շահնախան անուամբ, որմէ կամուրջ եւ վրտակ ընդունած են իրենց անունները:

Պալլը, Շիշման եւ Պեսփրանի վտակ. — Ասոնց երեքն ալ քաղաքին արեւելեան կողմի լեռներու այլ եւ այլ ակունքներէն կաղմուելով՝ Շիշման 7 ժամ, Պեսփրան 9 ժամ եւ Պալլը Զայ 2 ժամ հեռաւորութենէն եւ միշտ դէպի հիւսիս հոսելով՝ իրենց տակ գտնուած ցանքերը ջրելէ եւ ջրաղացներ դարձնելէ ետք, կը խառնուին պատկառելին Եփրատի:

Հոս հարկ կը դատեմ աւելցնել Պէննէեան քահանայի սա յաւելուածական տեղեկութիւնները՝ այս երեք վտակներուն մասին (տես համառօտը, էջ 40-45). —

«Պալլը վտակը կը գտնուի քաղաքին արեւելեան կողմը՝ երեք ժամ հեռու, եւ կը սկսի Սէվէրէկի լեռնէն ասդի եւ անդի ու դէպի հիւսիս օձապտոյտ հոսելով՝ աղօրիքներ դարձնելէ եւ անթիւ արտեր ու դաշտեր ոռոգելէ ետք՝ Իմամ օղլու գիւղի առջեւ կը թափի Եփրատ գետ:

Պալլը վտակ դարունը կը յորդի եւ ամառը կը նուաղի. իր մէջ ունի մանր ձուկեր: Այսու ամենայնիւ այս վտակը իր տեսակին մէջ ամենէն օգտամատոյցն է:

Շիշման-Մամուֆանի վտակ. — Սա եւս քաղաքէն 7-8 ժամ դէպի արեւելք գտնուած արտերն ոռոգելէ եւ ջրաղացներն դարձնելէ ետք՝ կը խառնուի Եփրատի մէջ:

Պեսփրանի վտակ. — Ասիկա ալ նոյնպէս քաղաքէն դէպի արեւելք 9 ժամ հեռաւորութեամբ Իզդըլուի Գոյլուզ ըսուած գիւղին մէջէն եւ չրջականերէն ժողովելով՝ մի քանի աղօրիք դարձնելէ եւ արտեր ջրելէ ետք՝ մէկ ու կէս ժամ վարը կը խառնուի Եփրատի:

Տէր Մեսիհ¹. — Վերեւի գետակները յայտնի է թէ գաւառակեղերոնին

(1) Տէր Մեսիհ = Տէյր Մեսիհ արաբերէն կամ ասորերէն կը նշանակէ Տուն կամ Տաճար Քրիստոսի: Ջուրը իր անունը առած է համանուն նուիրական շէնքէն, որ իր վրայ շինուած է (այժմ աւերակ), իսկ թուրքեր Տերմէ սուլը կ'անուանեն քաղմաթիւ ակերէ բխելուն համար:

Կ'աւանդուի թէ Քրիստոսի աշակերտներէն մէկը (հաւանաբար Ս. Թադէոս Առաքեալ) այս կողմերը ճամբորդելու ատեն, երբ կը հասնի հոս, խիստ կը ծարաւի, բայց մօտերը ջուր չգտնելով վէմի մը շուքին տակ կը պառկի: Պառկելու ատեն իրեն կ'աղաւթի, որ ելլէ գաւաղանը գետինը զարնէ. ընդոտ կ'ելլէ ու կը զարնէ գաւաղանը: Ջուրը կը բխի եւ ի նշան հրաշից այս գաւաղանաձեւ գիծը կը մնայ ջրոյն երեսը: (Ծանօթ. Պէննէեան քհնյ.ի):

երկու կողմը դանուող զիւղերու եւ դաշտագետիններու ջուր կը մատակարարեն, սակայն հետեւեալները՝ կեղրոնին քաղաքին եւ արուարձաններուն: Ասոնցմէ ալ նշանակենք կարգաւ.—

Տէր Մեսիհ.— Մելիտինէի այս ամենապատուական ջուրը կը բխի քաղաքին հարաւ-արեւմտեան կողմը չորս ժամ հեռաւորութեամբ Քիւնտիւպէկի վերեւ եւ Գայըր Ուշաղըի լեռան ստորոտէն՝ քառակուսի աղբիւրէ մը եւ մօտակայ ակունքներէ առատութեամբ. այնպէս որ դեռ քարընկէց մը չզայած՝ այլ եւ այլ ակունքներէ ալ հաւաքուելով՝ կ'աճի եւ կը յորդի անցք չտալու աստիճան:

Տէր Մեսիհի մէկ մասը Գաբուլըգ ըսուած տեղէն ծորակով մը կը դատուի Ինէկըունարըին հետ բրինձի արտերը ջրելու: Իսկ միւս մասը, Քիւնտիւպէկի եւ Զըրմըխտիի վրայէն, մինչեւ Քէլէյիկ՝ դէպի հիւսիս, անկէց ալ Թեթ-տէ, Պարզուզի եւ Ատաֆի արուարձաններէն մինչեւ Գառնակ՝ դէպի արեւելք հոսելով, մէն մի քայլափոխի ծորակներով եւ ագուղաներով բաժնուած՝ կ'ոռողէ ամբողջ վեց ժամուան միջոց մը դրաւող անհամար պարտէզները, այգիներն ու ածուները, կը դարձնէ աղօրիքներ, եւ ամբողջ տուններու ջուր մատակարարելէ ետք՝ նորէն դէպի հիւսիս դառնալով հին Մելիտինէի տակ Բունար Պաշը վտակն ալ հետը առած՝ Գըրզկէօղի եւ Եփրատի միջեւ կը խառնուի Մելոսի:

Այս ջուրը՝ գլուխէն մինչեւ երկու ժամուան տեղ, իր երեսը ունի դաւադանաձեւ ճերմակ, այլ հիասքանչ դիժ մը. կարծես թէ գեղերու բաղադրութեամբ կաթնառուակ մը կը հոսի ջուրին մէջտեղէն:

Տէր Մեսիհ Մելիտինէի բոլոր ջուրերու մայրն է եւ կրնանք ըսել առանց իրեն Մելիտինէն գոյութիւն չունի, որովհետեւ ամէն տարի դարունը երբ առունները մաքրելու եւ յստակելու համար ջուրը ուրիշ կողմ կը դարձնեն, քաղաքին բոլոր ջրհորներն ու ակերը բոլորովին կը ցամքին ու կը չորնան. այնպէս որ շատ անգամ կը ստիպուին մղոն մը տեղ երթալ ու ջուր բերել բոլոր պէտքերուն համար:

Տէր Մեսիհ ունի սա գեղեցիկ յատկութիւններն ալ: Այն է՝ իր ջինջ գոյներն ու ցրտութիւնը 5-6 ժամուան տեղ նոյնը կը պահէ եւ չունի իր մէջ որեւէ ջրային կենդանի:

Մին Քիւնտիւպէկի վերեւ Եէլ Քէօլիքիլ եւ միւսը Պարզուտիի մէջ Զաթալ Քէօլիքիլ անուամբ երկու խոշոր կամուրջներ շինուած են. Տէր Մեսիհ ասոնց տակէն կ'անցնի, Տալշան Տէրէսին եւ Խորաթան գինքը խաչաձեւելուն համար: Աս կամուրջներէն զատ իր վրայ ձգուած կան 50-60 հատ քարաշէն եւ փայտաշէն կամուրջներ ալ:

Խորաթա վտակ.— Տէր Մեսիհէն ետք երկրորդ եւ կարեւոր ջուրն է Խորաթան, որ կը բխի քաղաքին հարաւային կողմը մէկ ժամ հեռաւորութեամբ վերին Պանաղլիի վերեւ այգիներու մէջէն, մեծ մասը Զիյարէթ ըսուած շէնքի մը տակէն՝ ակէ մը եւ մնացեալը՝ չորս կողմէն հաւաքուելով:

Խորաթան դարունը Տէր Մեսիհի չափ առատութիւն ունի, բայց ամառը կը նուազի:

Գիւղէն քիչ մը վարը լերան ստորոտէն, քաղաքին հարաւարկողմեան արտերն ու պարտէզները ջրելու համար ասկից ալ մէկ քանի առուններ դատուելէ ետք, մնացածը, ինչպէս իր անունէն յայտնի է, խաղալէն ու խնդալէն կը սահի մինչեւ Զաքալ Քէօփրիւ, ուր բարեւելով «Տէր Մեսիհ»ը կ'անցնի անոր տակէն եւ վարը Թոփ Սէօկիւտ ըսուած տեղը համանուն ջուրին հետ կ'երթայ ու կը խառնուի Մելոսին:

Խորաթա ջուրին համար շատ թեթեւ է, կ'ըսեն, իր ոռոգած դետնին վրայէն դիւրաւ սահելուն համար: Զուրը վերերը շատ ցուրտ եւ անուշ է թէեւ, բայց վարերը կը կորսնցնէ իր այդ յատկութիւնը: Աս ալ իր մէջ չի պարունակեր որեւէ ջրային կենդանի:

Բունարպաշը.— Ասիկա քաղաքին արեւելեան կողմը մէկ ժամ հեռաւորութեամբ Ս. Լուսաւորիչ եւ Ս. Փրկիչ վանքերու կեդրոնը, «Անծանօթ բըժիշկ» ըսուած վանքի աւերակաց տակէն կը բխի բաւական առատութեամբ եւ կը դարձնէ իր տակ դանուած մի քանի ջրաղացներն եւ կ'ոռոգէ ընդարձակ արտեր եւ Օրտուզը գիւղին ջուր մատակարարելէ ետք, նոյն գիւղի մէջէն դէպի հիւսիս հոսելով՝ հին Մելիտինէի տակը կը միանայ Տէր Մեսիհին:

Աս վտակի ջուրը դաղջ եւ անհամ է, էպիմեմաէկի պէս շամբուտ ըլլալուն: Բայց ունի մանր, այլ համեղ ձուկերու վտակ, որոնց որսացուիլը արդիւնած է կառավարութենէն: Իր վրայ ձգուած են մէկ քանի քարաշէն կամ մուրջներ:

Ս. Փրկիչ վանքի ջուրն ալ այս վտակէն կու գայ մասնաւոր առուակով մը: Կ'ըսուի թէ մինչեւ ԺԸ. դարուն մէջ, Բունարպաշի թրջած արտերէն մասնաւոր տուրք մը կ'առնուէր սոյն վանքին համար:

Գարնակ-Քառնակ.— Գարունը հոսելուն եւ ամառը ցամքելուն համար, Գարնակ (Գարնանակ), իսկ քառասունի չափ ակներէ բխելուն համար Քառնակ կ'ըսուի այս ջուրը, որ կը բխի քաղաքին հարաւարեւելեան անկիւնը՝ Տէր Մեսիհի ընթացքին մօտ եւ Պէկտաղի ստորոտին բազմաթիւ ակներէ սլողողըջալով անմիջապէս կը մտնէ Տէր Մեսիհին մէջ:

Աղբունար.— Սա ալ Շուկային մէջ Կէպէշ Օղլու պանդոկի առաջքը երկու աղբիւրներէ կը վաղէ ջինջ, ցուրտ ու սպիտակ եւ բաւական առատութեամբ. հոն կայ նաեւ մի կամարաշէն աղբիւր, որ ասոնցմէ վար չի մնար:

Խոշլուկ Սուլու¹.— Կը բխի կառավարութեան պաշտօնատան կռնակի տներէն մէկուն մէջէն՝ աղօրիք մը դարձնելու չափ առատութեամբ, դով եւ զուլալ, որ շուկայի կեդրոնէն եւ ձաւէներու մէջէն անցնելով՝ պէտք եղած

(1) Համանուն աղբերակ մըն ալ կայ Զամաղանկ բլրոյն դիմաց, Տէր Մեսիհի աջ եղբորը, ուր լողցնելու կը տանին այն հիւանդները, որոնք իրենց վրայ կ'ունենան ԽՈՇՐՈՒԳ (խոշորուկ) ըսուած հիւանդութիւնը, որ տեղակ մը մորթի հիւանդութիւն է:

մաքրութեան ծառայելէ, երեք-չորս ջրաղացներ դարձնելէ եւ Չարմուղը եւ Հայոց թաղի պարտէզներն ու արտերը ջրելէ ետք կը խառնուի Խաթուն Սուրբ մէջ:

Քաջ Լիպարիտ.— Կը գտնուի Մայր-եկեղեցւոյ մօտ Սարաֆեաններու փողոցին տակը, տունին եղերքը, քաղաքին Ենի Համամթաղը, առուի եղերքը: Զուրը պաղ եւ բարեհամ է: Քաջ Լիպարիտ պատմական անուն մըն է, որ ջուրին տրուած է: Ըստ աւանդութեան Կիլիկիոյ դիւցազուններէն Լիպարիտ Մալթիա գալով՝ պտըտելու ատեն սոյն համանուն ջուրին կը հանդիպի, յորմէ խմելով դովութեան եւ անուշութեանը համար իր անուամբ կ'անուանէ զսա «ՔԱՋ ԼԻՊԱՐԻՏ»:

Ալթուն Գաշըգ.— Կը բխի Թեճտէի ներքեւ այգեստանեայց մէջէն լորշի աւազանէ մը, յստակ, ջինջ եւ սառնորակ: Աս ջուրը իր տեսակին մէջ, մասնաւոր յատկութեանցը համար կ'արժէ անուանել արդարեւ «Ոսկէ Դգալ»:

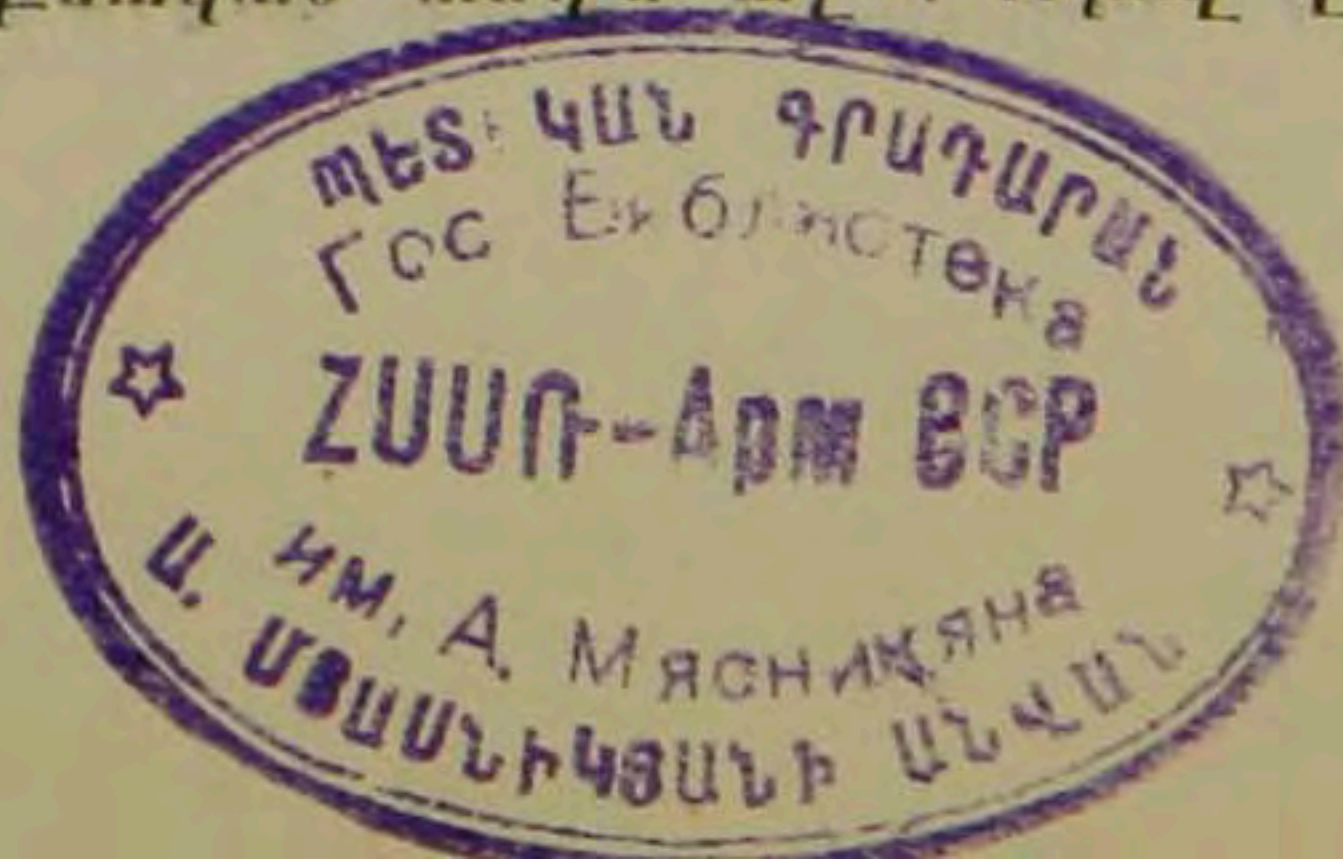
Տավուլը Բունար.— Քէլէյէկի հիւսիս-արեւմտեան տակը Քիլիսէ Պալըրը ըսուած տեղը, ուր կը մնան աւերակաց հետքեր, վէմերու տակէն խոխոջին մը կը վիժէ բաւական առատութեամբ՝ ցուրտ ու անոյշ: Իր անունը առած է վիժելու ատեն հանած ձայնէն:

Գայնարնա.— Վարի զարմուղիի հիւսիս-արեւելեան ծայրը զով ու ջինջ աղբիւր մըն է Գայնարնան, որ իր ակէն բխելու ատեն կ'եռայ կարծես: Մօտակայ տուններու թուրք կիները հոս կու գան իրենց ճերմակեղէններու կտաւը սպիտակցնելու համար:

Պապուխտի կամ Շուկոնի¹.— Իր համանուն զբօսավայրով շատ ուշագրաւ եւ հետաքրքրական է Պապուխտին, որ կը գտնուի քաղաքին հիւսիս-արեւմտեան ծայրը: Պապուխտին երկուք է՝ վերի եւ վարի: Զուրը կը սկսի վերի Պապուխտի մէջ քարերու փաթէն, գլլալէն, պղպջալէն եւ բոլորովին գտնուած արտերու մէջէն այլ եւ այլ ակերէ, եւ երբ վարի Պապուխտի հասնի՝ Շուկոնի ըսուած աղբիւրն ալ եւ ուրիշներ ալ մէջը առնելով՝ վտակ մը կաղմած եւ 10-12 ջրաղացներ դարձնելէ, մինչեւ հինգ ժամուան տեղ ընդարձակ դաշտադէտիններ ոռոգելէ եւ համանուն գիւղի առջեւ Խաթուն սուլը անունը առնելէ ետք կը ժամանէ Մելոսին:

Ի՛նչ սքանչելի զբօսավայր մըն է հապա սա Պապուխտին. ի՛նչ զարմացում եւ զուարթութիւն չունին մարդոց համար. երեկոները սոյն վայրի դալարեաց վրայ արեգակը կը սփռէ իր ոսկեճաճանչ եւ շառագոյն երփը, մանա-

(1) Շուկոնի աղաւաղեալն է քիւրտերէն Նիր-գոնի (կաթնաղբիւր) բառին եւ «շուկայ ունի» հայ բառին: Մինչեւ հիմա կաթերը նուազ եղող կիներ հոգ կ'այցելեն լուացուելու համար: Եւ Մալթիա, Պողթեփէի վրայ գտնուած ատեն, շուկան այս ջրոյն մօտ շինուած է եղեր, որ հին քաղաք փոխադրուելէ երկար ժամանակ յետոյ, Ժողովուրդը երբ նոր քաղաք կու գայ, չմոռնալով բնակած տեղն ալ կ'ըսէ թէ՛ «Երթանք այցելեմք մեր պապերուն բնակած տեղն ալ»: Որով վերջին սերունդը կ'անուանէ այս վայրը «ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ»:

13 Ձ

ւանդ կիրակիները զբօսաշրջիկներու հոգ կատարած ուրախութեան ժամանակ, որովհետեւ կը տեսնէ երիտասարդներու կայտառ դէմքերը, խումբ-խումբ: Մին այս ակունքը շրջապատած, միւսը աղբերակի մը գլուխը նստած, մէկը կանանչ եղերքով առուակի մը եղերքը շարուած եւ մէկալը պարտէզի մը գիր-կընդխառնուած եւ դալարագեղ ծառերու հովանւոյն տակ ընկողմանած կ'ա-ւաչէ, դազալ կը կանչէ, կ'երգէ ու կը պարէ զովացած օդի շիշն ու բաժակը իրար զարնելով: Գեղերգող թռչուններ, տարեակն ու սոխակ եւս կը սկսին դաշ-լայլիկն ու ճռռողիւններն խառնել այդ կենդանի ձայներուն:

Ջուրերը համբելու ատեն պէտք չէ մոռնալ թէ քաղաքին վարի մասին, աւելի Հայոց թաղերուն մէջ ամէն տան մէջ, կը գտնուի աղբիւր մը եւ կամ առուակ մը: Ամէն թաղի մէջ եւ ամէն եկեղեցիներ, մզկիթներ ու պանդոկ-ներ ու հրապարակներ ունին իրենց առանձին ջուրերն ու աղբիւրները:

Շահնախոնի Աղբիւր. — Հետաքրքրական եւ ուշադրութեան արժանի ջուր մ'ալ ասիկա է, որ կը բխի համանուն ձորակէն, կամուրջէն դէպի հարաւ: Ասոր հետաքրքրական կէտը հոս է. ջուրը կը հոսի քարերու վաթէն՝ ծակէ մը, տարւոյն ամէն եղանակին ալ միեւնոյն առատութեամբ, առանց մէկ ձուկ իսկ դուրս գալու, բայց դարնան մէջտեղի ամսուն մէջ, 8-10 օր միայն, 25-30 սանթիմ երկարութեամբ միօրինակ ձուկի վտառ մը կը հոսի շարունակ եւ յե-տոյ թոյրոյթին կը դադրի: Կ'ըսուի թէ ստորերկրեայ ընդարձակ աւազաննե-րու կամ լիճերու մէջ գտնուած ձուկերն են որ կը տեղափոխուին. կը պատա-հի որ անոնց մանրները դուրս խուժեն այսպիսի ակերէ կամ ծակերէ...»:

Պէննէեան քահանայ (Հ., էջ 46) իբր «անուանի» նոյնպէս կը յիշատակէ հետեւեալները. —

«Շուկայի մէջ Սէօկիւտլիւ եւ Չինարլը մզկիթներու, Սարաճ պաղարըի, Սուլու Գահվէսիի, Հայոց Մայր Եկեղեցւոյ կրկին աղբիւրները, Մալ Տաղը, Սըթմա բունարը, Տիշպրտաք բունարը, Չամուշ օղլու եւայլն անուանեալ ջու-րերը:

Եւ վերջապէս այս քաղաքին մէջ չկայ մզկիթ մը, եկեղեցի մը, պան-դոկ մը եւ կամ տուն մը, որ իր առանձին աղբիւրը կամ ջրհորը չունենայ»:

Ինչպէս կը տեսնուի, Մալաթիա իր շրջականերով իսկապէս ջրառատ երկիր մըն էր, սակայն այս ջուրերը անօգուտ կերպով հոսած են եւ նպաստ մը չեն բերած ոչ արդիւնաբերութեան, ոչ հաղորդակցութեան եւ ոչ ճարտա-րարութեամբական զարգացման:

Հազիւ ջրաղացներ դարձնելու համար դործածուած կարգ մը ջուրի ընթացքներ կան, մինչ կարելի էր առաւելագոյն չափով օգտուիլ անոնցմէ:

Մասնաւորապէս Եփրատի նման ջուրի երակ մը, որ Մալաթիոյ սահ-մանը կը մտնէ Պիլալ Ուշաղիի քով Ս. Արֆէն (Ահարոն) լեռան ու Տէվէ Պոյ-նուի առջեւէն եւ մինչեւ Իւդ Օղլու արեւելքէն կ'եղերէ Մալաթիոյ երկիրը, բացարձակ ոչ մէկ օգուտ կ'ընծայէ Մալաթիոյ՝ ուղղման տեսակէտով, վա-սընդի անկէ չեն օգտուած պղտիկ ճիգ մը ընելով:

Գ. Մելիտինեցի (ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ, էջ 16) գիտել կու տայ թէ «Եփրատի Մալաթիոյ Սահմանամուտ տեղէն, Պիլալ Ուշաղիի եւ մասնաւորապէս Ս. Ա. Ֆրէն լերան ստորոտը գտնուող Տէվէ Պոյնուի առջեւէն կարելի է համեմատական փոքր ծախքերով վերցնել հսկայ առուներ՝ ոռոգելու համար Եաղըլը խանի տարածութիւնը»:

Դժբախտաբար թուրքերը չեն կրցած այս տեսակ շինարար եւ երկրին անտեսական բարդաւաճութեան նպաստող ձեռնարկներ ընել: Ասոր համար, ինչպէս կը պատմէ Գ. Մելիտինեցի, դերման այցելուներ գիտելով Մալաթիոյ խիստ առատ ջուրերու անօգուտ ընթացքը, թուրքերը ծաղրած են իրաւամբ անոնց երեսին ըսելով.

«Պու սու պէօյլէ ազար,
Սիգաէ էշէկ կիպի պազար»:

Այս ջուրը այսպէս կը վազէ,
Եւ դուք կը նայիք էշերու պէս:

Որքան իրաւունք ունէին:

Զ.

ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Հարաւային Հայաստան, որ կը պարունակէ իր մէջ Հայաստանի հաւաքաւորեամտեան մասը, Կորդուաց լեռներէն Եփրատ, այսինքն մինչեւ Խարբերդ-Մալաթիա տարածուած երկիրները, ներառեալ Քղին եւ Սղերդը, յայտնի է ընտելեան յորդառատ բեղմնաւորութեամբ:

Լեռները տեղտեղ հոս ծածկուած են ծառերով, որովհետեւ ձմեռը այս մասին մէջ նոյնքան խիստ չէ: Խոտերը հոս աւելի կը բարձրանան, վասնզի ձիւնը քիչ է եւ շուտ կը հալի, իսկ լեռնասնարները այլեւս տափակ եւ քարոտ կերպարանք չունին (հմտ. Ա. Ալպոյաճեան, ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԳԱՂԹ., Հատոր Ա., էջ 35):

Այս արդաւանդ շրջանին մէջ էր Մալաթիա եւս, որուն օդը, ջուրը եւ հողը նպաստաւոր են բոյսերու աճման:

Հետեւաբար բուսականութիւնը շատ ճոխ էր, գէթ ի հնումն, վասնզի հակառակ թրքական տիրապետութեան տակ Հայաստանի շատ կարեւոր մէկ մասին փճացման, ըստ հողելոյս Պէննէեան Կարապետ քահանայի «Պէկտաղիի եւ ուրիշներու մէջ դեռ կը գտնուին անտառակներ ու մացառներ ցան ու ցիր,

Խալիֆանի եւ Ալիֆանի լեռները, Խազուայի եւ Պալիանի (Թաթար օվասը) լեռներն ու հովիտները տեղտեղ դեռ խիտ ու ընդարձակ են ասոնք: Յրդին, շատ դժուար աճելուն համար, դրեթէ սպառելու վրայ է»:

Կաղնիներ՝ գիւղացւոց մէջ «գոռի»¹ վերածուելով, բաժնուած են, ուսկից իբր ձմրան պաշար իրենց ոչխարներուն համար կը պատրաստէին դէղեր (Եափրադ) եւ փայտը բերելով քաղաք կը ծախեն: Կաղնիէն եւ ցրդիէն կը պատրաստեն նաեւ ածուխ եւ շինութեանց համար սիւներ: Եւ կարգ մը տեղերու ծառերէն կը քաղեն գիտոր եւ աղտոր (սուժադ): Լեռներու մէջ, անտառազուրկ եւ խոպան վայրերը Քէվէն ըսուած փշատունկը դրուած ըլլալով՝ վրայէն կը թողվեն բաւական դաղի խէժ (քիթրէ): Լեռներէն վայրի շրէշ (շիւրիշ) եւ առատ սունկ եւ Մահմուտիէի արմատ եւ կոթ, ինչպէս նաեւ, սունկ եւ խաւարծի, կանկար, եւ որմէ մաղտակ ու հունտ կ'առնուի:

Դաշտերուն մէջ կը ցանուին ու կը մշակուին բարեխառն գօտւոյ տակ աճող ամէն տեսակ արմտիք եւ բոյսք: Ծառեր, բանջարեղէններ եւ ընդէղէններ:

Քաղաքի, արուարձաններու պարտէզներն ու այգիները համբաւաւոր են իրենց ծառազարդութեամբ քան իրենց բերքովն ու արդիւնքով: Ասոնք են ահա Մալաթիան դրախտ անուանողներն (Հ. ձեռ. էջ 78-79 ժ.):

Մօտաւորապէս 1000 տարի առաջ Քրիստոսի 982-ին դրուած աշխարհագրութեան մէջ Յ. Քիւրտեան այս տեղեկութիւնը գտած է.

«Մալաթիա, մեծագոյն սահմանապահ վայր Լուֆաւ լեռան այս կողմը: Իր պտուղները ձրի կը տրուին եւ տէր չունին» (Hudud Alam, London, 1937, էջ 149), իսկ 1340 թուականի Համա-Ալլահ Մուսթաֆի Ղազվինցին (1340) իր աշխարհագրութեան մէջ կը գրէ Մալաթիոյ Չորրորդ շրջանը կը գտնուի Երկայնութեան 71 եւ լայնութեան 39 աստիճանին վրայ: Հոս կայ մուր բերդ մը, զոր Արքայութիւն կը կոչեն: Պապոմէսս, հեղինակը Ա.Լ.Մ.Ա.Ճ.Մ-Թի, Մալաթիացի էր: Մեծ քաղաք մըն է, ընտիր կլիմայով եւ հոսուն ջուրերով, եւ ընդարձակ արօտատեղիներով: Իր բերքերն են ցորեն, բամպակ, խաղող եւ առատ պտուղ»

Իսկ մօտաւորապէս 150 տարի առաջ Հ. Ղուկաս Վրդ. Ինճիճեան (տե՛ս Ա.Հ.Ա.Ր.Հ.Ա.Գ.Ր.ՈՒԹԻՒՆ, Ա. Հտ. էջ 321) մեծ դովեւտով խօսած է Մալաթիոյ բուսական արդիւնարեւութեան վրայ. «Պատուականութիւն բուսոց Մալաթիոյ երեւելի է ի Փոքր Հայս, վասն պատուականութիւն ջուրց իւրոց, զի դրեթէ յամենայն բոյսս եւ ի միրգս զընտիրն եւ զպատուականագոյն պտղաբեր է. տանձ նորա մեծ եւ քաղցր, սերկեւիլ նորա դանցանէ ծանրութեամբ քան դմի օխայ, եւ մինչեւ 2 օխայ գտանել ասեն Երրեմն, խնժոր նորա քաղցրաճաշակ. պատմէ Քեաթիպ Չէլէպին թէ ի հասունանալ խնժորոյն բնակիչքն տառս եւ անուանս գծեալ ի վերայ թղթոյ, եւ Երրեմն նաեւ ողջոյն տողս տաղից յար-

(1) Տեսակ մը հաւաքական սեպհականատիրութիւն:

մարեալ մածուցանեն զթուղթն ի վերայ պտղոյն յարեզդէմ կողմանէ նորա, յետ քանի մի աւուրց իւրաքանչիւր տառք կարմրանիչ տպաւորեն ի վերայ խնձորւոյն. իսկ տեղիք ներքոյ մնացեալք թղթոյն գեղնազոյն մնան: Որով երեւին իբրեւ տառք կարմիր ներկիւ գրեալք ի վերայ գեղին պտղոյն:

Ունի եւ ընկոյզս եւ այլ միրգս ինքնաբոյս»:

Մալաթիոյ արդիւնաբերութեան ճիսութիւնը կը հաստատեն բոլոր Մալաթիա այցելողները: Որբերեան, որ իր ծննդավայրին վրայ տեղագրական բաւական ընդարձակ տեսութիւն մը ունի (տես ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900, էջ 398) ինքն կը հաստատէ թէ Մալաթիոյ հողը «բարեբեր» եւ «բազմաբեր» է եւ մեծ յարմարութիւններ կը ներկայացնէ ստուար բնակչութեան մը բնակավայրը ըլլալու:

Երկրագործական տեսակէտով ուշագրաւ կեդրոն մըն էր Մալաթիա, վասնզի իր շուրջը ունէր ընդարձակ դաշտեր, արտեր, արօտավայրեր, բազմաթիւ այգիներ, պարտէզներ:

Պտղատու ծառերը առատ են նոր քաղաքին մէջ, այգիները՝ հարուստ, ողկոյզներ ունին անհաւատալի մեծութեամբ:

Ստրաբոն կը յիշատակէ Մոնարիտ գիւնին, անշուշտ այս խաղողէն պատրաստուած (Որբերեան, ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900, էջ 398):

Հոն կ'աճին նաեւ բոլոր բարդիներ, հսկայ սօսիներ, վիթխարի ընկուզենիներ, ահագին թթենիներ:

Ծաղիկներուն ամենէն հոտաւէտներն ու երանգաւէտները, պտուղներուն ամենէն գեղեցիկներն ու համեղները, աֆիոնի ամենէն յարգին Մալաթիա ընդունակ է արտադրելու: Ս. Փրկիչ վանքին մօտիկ սօսիի խոռոչաւոր ահագին ծառ մը կար, որուն ներքին խոռոչին տրամագիծը 12 ոտք էր եւ արտաքին շրջապատը 45 ոտքի չափ: Դաշտին անմշակ տեղերը եւ լեռները՝ աճող խոտերուն շնորհիւ, համբաւաւոր պանիրը եւ ամենէն փափկաճաշակ քիմքերուն յագուրդ տուող մսացու կենդանիները յառաջ կու գան:

Այրեցեալ դօտիի բոյսերէն զատ բարեխառն դօտիին ամէն տեսակ ծառերը կան:

Մալաթիա կ'արտադրէ մեծ քանակութեամբ ամէն տեսակ բերքեր, ցորեն, գարի, ափիոն, ծխախոտ, շերամի բոժոժ, պտուղներ եւայլն:

Տարեկան միջին հաշուով շրջակայ քաղաքները կ'արտածուի 180.000 լիդր խնձոր եւ տանձ, 12.000 լիդր կտամէջ (ծիրանի), 36.000 լիդր չորցած ծիրան (միշմիշ զապուղը):

1.000 լիդր խոզակ կամ շերամի բոժոժ:

20.000 » բրինձ:

100.000 » չամիչ:

10.000 » ափիոնի հունտի իւղ:

100.000 » չոր թութ:

100.000 » խաղողէ եւ թութէ պատեխ:

50.000 հատ ալժի կամ ոչխարի մորթ եւայլն :

1900-ին 8000 օխա ափիոնն արտածուած է , մինչ աւելի առաջները մինչեւ 48.000 օխա եղած է¹ :

Ասոնցմէ զատ կարեւոր տեղ կը զբաւէին իրրեւ առեւտուրի նիւթ զըխտորը , քիթրէն , աղուեամորթը , զորգը , կապերտը , կտաւը , իւղը , պանիրը , ծխախոտը , ցորենը , մեղրը եւ տորոնը :

Այս ամէնը ոչ թէ կ'արտածուին , այլ տեղւոյն վրայ ալ կը սպառին , բացի ափիոնէն , մորթերէն , քիթրէնէն եւ կտամէջէն :

Մասնաւորապէս շատ շեշտուած եւ հաստատուած է Մալաթիոյ ափիոնին ընտիր տեսակէ ըլլալը (ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ , Ա. , էջ 323) :

Մալաթիոյ գաւառին մէջ կը մշակուէին ցորեն , դարի , ծխախոտ , բամպակ , բրինձ , ընտիր միրգեր՝ թութ , միշմիշ , որ փոքր , բայց համեղ ծիրան է , տեսակ-տեսակ տանձեր եւ խնձորներ , խոշորահատ խաղող եւ չամիչ , մասնաւորապէս Պեհեսնէի եւ Ատիեամանի մէջ , խայսի եւ սեւ սալոր եւայլն , որոնց չիրերը շատ երկիրներ ծանօթ են (ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ , Ա. , էջ 323) :

Նկատելով որ Մալաթիացիք կը սիրէին ըմպել օղին եւ դինին եւ համբաւուած էր իրենց գինին երկու հազար տարիէ ի վեր ըստ Ստրաբոնի վկայութեան , նախ ըսենք թէ Մալաթիոյ խաղողները եւ անոնցմէ պատրաստուած ճերմակ եւ սեւ չամիչներն ալ նշանաւոր էին :

Մալաթիա ունէր զանազան տեսակ խաղողներ , զորս կը ներկայացնեմ օգտուելով Թէոֆիլի «Որքն ու իր բերքը , այգեբանական եւ մատենագրական ուսումնասիրութիւն»էն (ԱՄԵՆՈՒՆ ՏԱՐԵՅՈՅՅԸ , 1926 , էջ 26-170) եւ Պէննէեան կարապետ քահանայի ձեռագիր ընդարձակ տեղագրութենէն :

Անոնք կը յիշատակեն հետեւեալ խաղողի տեսակները .

1.— Հաֆի կոան , զոր կը նոյնացնէ Թէոֆիլի զանազան հայախօս գաւառներու , ինչպէս Արարատեան նահանգին մէջ Եգան աչք կամ Եգնակ եւ Թրքախօս կարգ մը գաւառներու մէջ Էօֆիւզ կէօզիւ կամ տանա կէօզիւ եւ տէվէ կէօզիւ կոչուած խաղողին հետ (տես , նոյն , էջ 71) , որ բաց կարմիր գոյն ունէր եւ արմաւէն խոշորահատ : Թէոֆիլի ասոր անունը կը կարծէ թէ Թերեւս Խաֆի ֆերիմ յատուկ անունի ձայնափոխեալն է (նոյն , էջ 79) :

2.— Խաթուն մատ , որ Հիւսնի Մանսուրի , ինչպէս նաեւ Ակնի եւ Հաճընի գաւառներուն յատուկ խաղող էր՝ ճերմակ , արմաւի չափ , երկայնահատ , սրապտուկ եւ նրբամաշկ եւ զոր Թէոֆիլի կը նոյնացնէ Թուրքիոյ զանազան վայրերը մշակուած գատըն-փարմաղըին եւ փարմագ իւզիւմիւի հետ (նոյն , էջ 74) : Պէննէեան քհն. իր ձեռագիր ընդարձակ տեղագրութեան մէջ տիկնամատ կը կոչէ այս խաղողը՝ փակագիծի մէջ խաթուն բարմաղը ձեւով յիշելով զայն :

(1) Սրուանձտեանց (Թորոս Աղբար , Ա. էջ 309) , որ 1878-1880-ի տառնները այցելած է Մալաթիա , կը հաւաստէ թէ տարին առնուազն 120,000 ոսկի հասոյթ կը բերէ ափիոնի վաճառքը :

Ձայն կարմրաթրիկ եւ խոշորապտուղ կը ներկայացնէ :

3.— Կուռեզ, վայրի խաղող, ճերմակ, կլոր եւ ուշ հասուկ, յարգէ ինկած, անշահ, որ անհետանալու վրայ է ըստ Գէորգ Արքեպ. Արսլանեանի :

Թէողիկ կը կարծէ թէ կուռեզ բառը աղաւաղումն է գորուգին (նոյն, էջ 78) :

4.— Անլի կը հասնէր Հիւսնի Մանսուր. իսկական ճերմակ, կլոր, անալի եւ ուշ հասուկ խաղող մըն է :

5.— Միֆերին Մալաթիոյ յատուկ քահանայի¹ կոչուած դեղնորակ ու սեւ ընտիր խաղողներուն մէկ գունակն է, որ ճերմակ է եւ ուտուելիք : Ասոնք հասնելէ վերջ է որ կը հասնին աթմալին եւ շամբ թրքանուն տեսակները (Թէողիկ, նոյն, էջ 92) :

6.— Մաչուլը կլոր եւ թանձրամիս խաղող մըն է (Պէննէեան քհն.) :

7.— Շամբ, զոր Թէողիկ կը յիշէ, ուշ հասնող տեսակ մըն է (տես, նոյն, էջ 82) : Պէննէեան քհն. կլոր եւ ջրուտ կը նշանակէ (Հ. ձեռ., էջ 82) :

8.— Սեւ խաղող մը երկարապտուղ եւ քաղցր :

Տեղական գինին ասկէ կը պատրաստեն :

Ասկէ կը պատրաստեն չամիչ ալ, որուն նմանը այս կողմերը քիչ կը գտնուի (Պէննէեան, նոյն, էջ 82) :

Պէննէեան քահանայ խաղողէն զատ Մալաթիոյ բոլոր պտուղներուն համար կու տայ մանրամասն տեղեկութիւններ, առանձին-առանձին խօսելով անոնցմէ ամէն մէկուն վրայ, ինչ որ հետաքրքրական է եւ կը հաստատէ թէ Մալաթիա մասնաւորապէս պտուղի ինչ առատութիւն ունէր :

Ահա պատուական քահանային տուած տեղեկութիւնները .

Տանձ.— Մանր դեղին տանձը, որ էն առաջ կը հասունանայ, խոշոր դեղին տանձ՝ պինդ, այլ քաղցր, որ աչնան վերջերը կը քաղուի : Եազպէկ, որ ամբան սկիզբը կը հասնի, կիզպէկ՝ ամբան վերջերը, իսկ գըլ պէկի՝ աչնան վերջերը : Երեքն ալ ջրուտ եւ թթուաչ : Ձմրան տանձ՝ մանրիկ եւ քաղցր : Զէլէմ արմուտը՝ իրօք շողգամի կը նմանի մեծութեամբ եւ տափակութեամբ եւ է ջրուտ եւ քաղցր : Հանի համգէ՝ ամենախոշոր, երկայն, կակուղ ու մեղրահամ : Պալ արմուտը՝ կլոր եւ մեղրահամ ու կակուղ, եւայլն : Ասոնցմէ մէկ քանին մինչեւ տարի մը կը դիմանայ առանց վնասուելու ու համը կորսնցընելու :

Խնձոր.— Թեփոտ խնձոր՝ դեղնագոյն, կակուղ ու քաղցր, շըխշըխը՝ շիկակարմիր, երկար եւ անոյշ : Երբ ձեռքիդ մէջ կէտկէտցնես կամ կորես, «շըխշըխ» ձայն մը կը հանէ : Քեալի էլմասըն՝ կարմիր եւ երկայն ու շատ համեղ է. այս խնձորը էն պատուականն է, բայց քիչ կը դիմանայ :

Խնձորներն ալ իրենց տեսակներն ունին դեռ, բայց անոնցմէ եազըլը

(1) Պէննէեան քհնյ. Թահին հապր կը կոչէ այս խաղողը եւ կ'ըսէ թէ խնկագոյն եւ երկարապտուղ է :

ըսուածը ցուցնեմ միայն, որ շատ հետաքրքրական է: Այս խնձորը՝ դեռ աղէկ մը չհասած՝ ծառին վրայ թէ փրցնելով՝ վրան մեկանով կը դրեն ոտանաւոր մը կամ գեղեցիկ խօսք մը եւ կը թողուն 8-10 օրի չափ, որ կեղեւը բոլորովին կարմրանալով գիրերուն տեղը միայն կանանչ կը մնայ, զոր սրբելով, իբրեւ նուէր իրարու կու տան:

Ծիրան¹. — Երկու տեսակ է՝ պատուաստեալ եւ հասարակ: Պատուաստեալներէն անուանի են կեպուր աշրսը, հաճի գըզ, հաճի խալիլ օղու եւ եկէն ըսուածները, որոնց թարմը ուտելէ զատ, չիր ընելով կը ծախուի: Ասոնց ինչպէս կեղեւը, նոյնպէս կուտը անուշ ըլլալով կը ծախուի: Վերոգրեալներուն մէջ էն արժէքաւորը կեպուր աշրսը ըսուածն է, շատ մսոտ եւ շատ քաղցր ըլլալուն համար, այնպէս որ մարդ մը հազիւ 15 հատ կրնայ ուտել ատկից: Ինչպէս պատուաստեալի, նոյնպէս հասարակի քանի մը տեսակներուն թէ՛ թարմը կ'ուտեն եւ թէ՛ կը չորցնեն: Հասարակ տեսակին կուտերը լեղի կ'ըլլան ընդհանրապէս:

Զում-(գըզըմըզ). — Երկու տեսակ կայ սուլթանի եւ խուտայի (հասարակ). ասկից կը պատրաստեն րէչէլ եւ օշարակ կամ մրգօղի:

Սերկեւիլ. — Աս ալ մէկ քանի տեսակ է: Հատը մինչեւ մէկ քաշ կշռող խոշորութիւն ունի: Սերկեւիլին թարմը այնքան ուտելու չի դարձ թթուաշ ըլլալուն համար, սակայն ասկէց պատրաստուած կերակուրը ամենապատուական ըլլալով՝ սեղանի վրայ մեծ տեղ կը դրաւէ:

Բալ. — Բալի մէկ տեսակ մը միայն գտնուելով, կ'ուտեն ու մրգօղի ալ կը պատրաստեն:

Դեղձ. — Երեք տեսակ կայ ասկից, որոնք ծանօթ են շամ, հինտ եւ ֆիւնտէպէկ շէֆթալը կ'անուանեն: Քիւնտէպէկ ըսուածը հասարակ տեսակն է եւ մանր, իսկ շամը՝ խաւոտ եւ խոշոր, եւ հինտը անխաւ: Շամ ըսուածին մէջ մինչեւ 100 տրամ կշռողներ կ'ըլլան: Դեղձէն ալ խոշապի համար չիր կը պատրաստուի:

Սալոր. — Սալորի տեսակներն ալ շատ են, ինչպէս պուտիկ սալոր. ճեղքելուդ պէս կուտը մէջէն կը ցատկէ ցամաք ըլլալուն համար: Աս սալորը բնաւ չ'որդնոտիր: Իսթամպուլ էրիկի՝ խոշոր, ջրուտ եւ անոյշ, ֆան էրիկի՝ չիկակարմիր եւ անոյշ: Կարմիր սալոր, ջրուտ եւ անոյշ ու բոլորովին կարմիր: Մընջիկ սալոր, մանր, այլ անոյշ, ձմրան սալոր՝ աշնան վերջերը հասունանալուն համար, ֆերմակ սալոր, կանանչ, երկար եւ անոյշ, սեւ սալոր, երկար եւ անոյշ, ֆէչէ մէմէսի՝ սեւ եւ հաւկիթի խոշորութեամբ, անոյշ, եւայլն, եւայլն:

Սալորներու թացը ուտուելուն պէս՝ չիր ալ կը պատրաստեն, ինչպէս

(1) Մաւաթիա կը նկատուի ծերանին հայրենիքը, թէեւ աւելի հաւանական է որ ան Հայաստանէն տարածուած ըլլայ ուրիշ երկիրներ:

(2) Պատուաստումը հայէ մը եղած ըլլալուն համար:

վերջերս կը պատրաստեն նաեւ պատեղ եւ ուրիշ բաներ ալ :

Թուրք.— Մալաթիոյ պարտէզներու պտղատու ծառերուն գոնէ կէսը թթենիներ են : Ուստի արդիւնքն ալ կը համեմատի միւսներու արդիւնքին : Թուրք կը չորցնեն ուտելու եւ օղիի համար : Իսկ թացը եփելով կը պատրաստեն առատ ուռլ, պատեղ, հատարլիթ (քէսմէճէ) եւայլն : Թուրքին կարմիրը հազուադէպ է :

Եւ վերջապէս շատ կը գտնուին ընկոյզ, կալին, կեռաս, նուռ, նուշ, թուզ, եւայլն :

Զմերուկ եւ սելս.— Զմերուկի տեղական տեսակներէն զատ վերջին տարիներս մուտ գտած են ուս եւ քէֆիրտաղ ըսուած տեսակներն ալ : Սեխերէն՝ մինակ չամամը կը գտնուէր առաջ, բայց հիմա տիարպէֆիր ըսուածը եւ ուրիշ աղնիւ տեսակներէն շատ կը ցանուին :

Տոմաթէս եւ փաթաթէս.— Հազիւ 40-50 տարի է որ մուտք գտած են հոս : Եւ սակայն երկուքն ալ շատ օգտակար եղած են իրենց կարգին :

Մալաթիոյ մէջ միայն ձիթենի չի հասնիր, ծովէն հեռաւորութեան եւ բարձրութեան համար :

Ծաղիկներ.— Ի մէջ այլոց ծանօթ են վարդն՝ իր տեսակով, թանթըրուենի, մեխակ, յասմիկ, շուշան, մոռ մանուշակ, պապըլիկ (կապոյտ մանուշակ), բեհան, սմբուլ, թաւիշ, կակաչ, անթառամ, հարսնուկ (կէլիմնէֆ չիչէյի) այգազարդ, ասլըիմ մեռնիմ, արեւածաղիկ, մեկոն, ձնծաղիկ, տիկնարիբ (խաթուն քիբրիկի), բաղեղ, եւայլն :

Ասոնք համրելէ եւ նկարագրելէ ետք, կ'արժէ որ մի անգամ այցելենք ու շրջագայինք դաշտն ու պարտէզը : Ծառաստանն ու ծմակը, տեսնենք ու վայելենք երփներանգ գոյներով եւ անուշահոտ, ծանօթ ու անծանօթ բազմորակ եւ անհամար ծաղիկներու հրապուրիչ եւ զմայլելի տեսարանները, որոնք կը պարզուին աչքիդ առջեւ : Ծաղիկներ՝ տեղ մը կարմիր, տեղ մը դեղին, վերը ճերմակ, մէջը կանաչ եւ վարը երկնագոյն, անդին գորշ մանիշակագոյն, անդին խարտեաչ եւ խատուտիկ : Հոս՝ բոյլ-բոյլ մեղմաթոյր, հոն՝ դալարագեղ եւ անուշաբոյր : Կարծես գեղանկար գորգեր եւ կապերտներ սփռուած են, որոնց մէջ փաթն ու վրան ո՛րքան թիթեռներ կ'ոստոստեն ու կը թռչկոտին, եւ ո՛րքան մեղուներու տղտղութն ու բզզիւնը կը լսուին : Ի՞նչ հաճոյք չես զգար հապա երբ կը տեսնես ծառերու ճիւղերէն կոյզ-կոյզ կախուած պտուղները, որոնք կը հրապուրեն քեզ իրենց մօտենալու, թող թռչնոց կտցահարելէն թափածները, որ մարդոց ոտքերուն տակ կը ճգմուին, հաւաքէ՛ սաղարթազարդ ճիւղերու փաթէն թափի թափ գլուխիդ եւ գոլդ ինկածները, որոնք շատ խնամով պիտի քաղուէին յետոյ պարտիզպանին կողմէ» :

Ինչպէս կը տեսնուի, Մալաթիա իսկապէս պտղառատ երկիր մըն է, ճոխ բուսականութեամբ օժտուած :

Իր պտուղները իրենց տեսքով, համեղութեամբ, խոշորութեամբ, գե-

դեցկութեամբ եւ առատութեամբ անգերազանցելի են :

Հայաստանի ներքին դաւառներուն համար, ձմրան եղանակին մէջ մասնաւորապէս, Մալաթիոյ կը կազմէր չոր միջոցերու անսպառ շտեմարան մը :

Համբաւաւոր էին Մալաթիոյ, մանաւանդ խոշորահատիկ, մստ ու քաղցր, դեղնորակ չամիչը, ինչպէս նաեւ խաղողի հիւթէն շինուած պաստեղը նշոտ, բլիթը, շարոցը, եւայլն (Ծոցիկեան, ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀ, էջ 378) :

Է.

ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

ԵԻ

ԱՆԱՍՆԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ

Մալաթիոյ գաւառին կեդրոնական լեռը Պէկտաղն է, եւ ունի այն նըշանակութիւնը ինչ որ Արարատը ունի Այրարատեան նահանգին եւ Արգէսը՝ Կապադովկիոյ համար :

Պէկտաղը, որուն ստորոտն է Մալաթիա քաղաքը, մշակելի քիչ հող ունի, բայց Պոնազալցիներ, Գարակէօղցիներ եւ ուրիշներ ամէն կողմ այգիներ կը մշակեն :

Խիստ անուանի են այս լեռան արօտավայրերը, մարմանդները եւ կաղնիի ու ցրդիի խիտ անտառները, բազմերանդ ու երփնագոյն ծաղիկներով ու խոտերով : Գարնան երբ ալ ձիւները կը հալին, խոտերը իրենց գլուխները գետինէն դուրս կը հանեն : Այս լեռան վրայ կու գան Ալեքան, Մոլուքան, Թաշեքան եւ Խտրասոք ըսուած վաչկատուն քիւրտ ցեղեր ու գիւղաբնակներ ուր 4-5 ամիս մնալով, զով ու առողջարար օդը ծծելէ, վճիտ ու սառնորակ աղբերակներու եւ առուակներու ջուրերը խմելէ եւ իրենց բաղմաթիւ տաւար եւ ոչխարներն արածելէ ետք, աշնան ցուրտ հովին փչել եւ ձիւներն գալ սկսելուն պէս՝ կը չուեն կ'երթան իրենց ձմերանոցները :

Տեսնուեցաւ թէ Մալաթիա եւ իր շրջակայքը ճոխ բուսականութիւն ունին, շնորհիւ ջրառատ հողին եւ նպաստաւոր կլիմային :

Նոյնպէս արօտատեղիներու առատութիւնը մեծագոյն նպաստն է արջառարուծութեան, որ զարգացած էր շատ : Արգէն յիշուեցաւ թէ Մալաթիոյ

խոստատառաւ դաշտերուն վրայ կ'արածէին մսացու անասուններ :

Հոգելոյս Կարապետ քահանայ Պէննէեան իր համառօտ տեղադրութեան մէջ Մալաթիոյ կենդանիներու համար բացառութիւն մը ըրած է թուելով թուրք կենդանիները անոնց ամէն մէկին ածական մը տալով (Համ. էջ 70-1), մինչ իր ընդարձակ գործին մէջ սեղմ տողերով ընդհանուր գաղափար մը կուտայ եւ զանց կ'առնէ կենդանիներու վերադիրները :

Նախընտրեցի այդ տողերը արտագրել վասնզի Հ.ի մէջ իր պճնադար-դեալ տողերն ոչ մէկ Մալաթիոյ յատուկ տեղեկութիւն ունէին, քանի որ գրեթէ բոլոր Փոքր-Ասիոյ կենդանիներն էին, որ կը թուէր, ինչ որ աւելորդ աշխատանք մըն էր եւ ոչինչ կը պարունակէր հետաքրքրական :

Ահա այս ամփոփ բայց խղճամիտ տողերը, որոնք բաւական են ամբողջական գաղափար մը տալու համար. —

«Մալաթիոյ գաւառին իւրաքանչիւր կողմը լիք է դուար ու ոչխարներով : Կան հեծանելի եւ բռնակիր ձիեր ու ջորիներ ընտիր տեսակէն : Կովերու տեսակները այնքան գովելու չեն դար : Դաշտերու մէջ ոչխարը, իսկ լեռներու մէջ այծը յարգի է : Վայրի կենդանիներէն կը գտնուին գայլ, արջ, խոզ, ոզնի, նապաստակ, աղուէս, այծեամ, փորսուգ, սանսար, վայրի կատու, եւայլն :

Ընտանի թռչուններէն, հաւ, բազ, սազ, սիրամարդ, հնդկահաւ, առատրակ, աղաւնի, եւայլն գտնուելուն պէս՝ վայրի թռչուններէն բազ, սազ, կաքաւ, կարապ, արծիւ, բազէ, շահէն, ցին, ագռաւ, անծեղ, յոպոպ, փայտփոր, կեռնեխ, սարեակ, սոխակ, ծիծեռնակ, ճնճղուկ եւ բու : Ինչպէս այլ տեսակ յափշտակիչ եւ երգող թռչուններ կը լեցնեն լեռներն ու դաշտերը :

Կը գտնուին միջատներ ալ, ինչպէս նաեւ սողուններ : Օձ, մողէս, դոգոշ, կրիայ, գորտ, խխունջ, կարիճ, տղրուկ, ճպուռ, ծղրիդ, մեղու, մըրջիւն, զատիկ, շերամ, թիթեռ, ճանճ, իրենց համասեռներով ու տեսակներովը, եւայլն :

Գոմէշ եւ ուղտ քիչ քանակութեամբ կը գտնուին : Ուղտը կը պահեն Սինանցիներ եւ Էօրենցիներ միայն : Դաշտեցիներ առհասարակ կը պահեն բռնի համար էշ, իսկ լեռնցիներ՝ ջորի : Էշի եւ ջորիի գործը լեռներու մէջ յաճախ եզները կը կատարեն (Պէննէեան, Հ., էջ 77) :

Ինչ որ առանձնայատուկ է Մալաթիոյ, Պէկտաղի ամէն կողմ կատարուած մեղուաբուծութիւնն էր որ ոչ միայն քիւրտ լեռնաբնակները կը կատարէին, այլ նաեւ քաղաքացիք, վասնզի երբ թութի քաղցուն (չիրէ) կը փրուէր տանիքներու վրայ, մեղուները չջնջելու համար, քաղաքացիք ալ իրենց փեթակները կը փոխադրէին հոն, ուր մեղուներ հիւթալի ծաղիկներէն առատ մեղր կը պատրաստէին, այնպէս գեղեցիկ ու համեղ, որուն հետ եւ ոչ մէկ լերանը կամ տեղինը կրնայ համեմատուիլ (Պէննէեան քահանայ, Ը., էջ 28-29) :

Պէկտաղի շուրջ բոլոր գտնուող արօտավայրերը իրենց գեղեցիկ խոտե-

բով եւ բուսականութեամբ կը նպաստէին ոչ միայն մեղրին համ ու հոտ տալու, նոյնպէս անուշահոտ եւ համեղ ճաշակ դարձնելու ոչխարներու միտը, իւղը, պանիրն ու կարագը, որոնք շատ անուանի էին (նոյն, Ը., էջ 29):

Նոյնպէս նշանակելի է որ հակառակ անոր որ Մալաթիա ցամաքային քաղաք մըն է, սակայն բնակչութիւնը զրկուած չէր ձկնեղէններէ, որոնք մասնաւորապէս նահանգին արեւմտեան սահմանը դժող Եփրատ մեծ գետէն կը ստացուէին:

Ըսուեցաւ արդէն վերը թէ Բալուցի լաստավարներ երբեմն գըսդա (սոխի մէկ տարեկանը) եւ փարջ փոխադրելու ատեն, ուռկան կը ձգէին լաստի ետին եւ պատուական ու համեղ ձուկեր որսալով կը բերէին Մալաթիա եւ շրջակաները, ու կը ծախէին:

Եփրատէն դատ Մելաս (Թոխմա) գետն ալ ունէր առատ ձուկ: Անկէ կ'որսային մինչեւ 20 լիդր կշռող համեղ ձուկեր (նոյն, էջ 39):

Համեղ ձուկեր ունէին նաեւ Սուլթան Սու եւ Էտեմենտիկ, որոնց առատ եւ յորդ ջուրերը կը թափին Մելասի մէջ:

Տէր Մեսիա գետը, Քարանց Այտին մօտերը, տարուան ջրառատ եղանակին մէջ, կ'ունենար ահագին քանակութեամբ ձուկ: Եւ գետը, ժողովուրդին պատեհութիւն կու տար առատ ձուկ որսալու միայն 11 օր, Ապրիլ 7-էն մինչեւ 18:

Երբոր այդ տարապայման ձկնառատութեան որոշ շրջանը կազմող 11 օրը կը լրանայ, չի գիտցուիր ուրիշ⁶ եւ ի՞նչպէս, հսկայ օձ մը կու գայ իբր թէ ջուրերուն հետ, եւ ձուկերը, իրենց ահէն, կ'աներեւութանային իսկոյն: Ու բնական այս յոյժ տարօրինակ երեւոյթը, ամէն տարի, նոյն վայրին ու եղանակին եւ միեւնոյն օրերուն մէջ, կը կրկնուէր, դարմանալի կանոնաւորութեամբ մը: Միայն ձկնորսները բոլոր պարտին իրենց ձեռք բերած ձուկերէն հաւասար բաժին ունենալ, եթէ ոչ կը տուժեն, կը պատժուին (Ս. Մ. Ծոցիկեան, ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀ, էջ 373):

Պէննէեան քահանայ աւելի իրապաշտ եւ աւելի դերձ նախապաշարումներէ նոյնը կը հաստատէ գոհացուցիչ բացատրութիւն մը տալով այս անսովոր երեւոյթին (տես Ը., էջ 49-50), որ արդարեւ հետաքրքրական է: Պէննէեան քահանայի համաձայն Շահնախանի աղբիւրը, որ կը բխէր համանուն ձորակին մէջ, կը հոսի քարերու փաթէն ծակէ մը տարուան ամէն եղանակին ալ միեւնոյն առատութեամբ, առանց մէկ ձուկ իսկ դուրս տալու, բայց դարնան մէջտեղին ամսուան մէջ 8-10 օր միայն, 28-30 սանթիմ երկարութեամբ միօրինակ ձուկի վտառ մը կը հոսի շարունակ եւ յետոյ բոլորովին կը դադրի: Կ'ըսուի թէ ստորերկրեայ ընդարձակ աւազաններու կամ լիճերու մէջ գտնուած ձուկերն կը տեղափոխուին. կը պատահի որ անոնց մանրները դուրս խուժեն այսպիսի ափերէն կամ ծակերէն (Պէննէեան, Ը., էջ 50):

Ը.

ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Ինչպէս Փոքր Ասիոյ ամէն մասերուն, նոյնպէս Մալաթիոյ ընդերքը տեսակ տեսակ հանքեր ունէր, սակայն դժբախտաբար դարերով դրեթէ անոնցմէ ոչ մէկը չահագործուած էր, մասնաւորաբար փոխադրութեան միջոցներու չգոյութեան պատճառով:

Արդարեւ, «Քաղաքէն ոչ շատ հեռու կը գտնուին զանազան տեսակ քարեր, բորակ, հանքածուխ: Իսկ հեռուները՝ պղինձի հանք, երկաթ, եւայլն, զորս կը նշանակենք համառօտակի, եւ նախ քարը:

Սալաքար կամ թերթաքարի ազնիւ մէկ տեսակը կայ Օրտուղի հիւսիսարեւելեան կողմը դաշտին մէջ խաւ-խաւ: Աս քարով կը ծածկեն աղուզաներ: Խոշորներն ու թանձրները իբրեւ կամուրջ կը ձգեն առուակներու վրայ, եւ տուններու գաւիթներն ու սրահներն կը սալաշատակեն» (Պէննէեան, Ը., էջ 33):

Մալաթիոյ մէջ կար նաեւ աղահանք մը: Աղի լիճի մը ջուրը ամառը կը շոգիանար եւ տակը նստած աղէն տարեկան մէկ միլիոն օխայի չափ կը ժողվուէր եւ կուսակալութեան մէջ եւ շրջակայքը կը սպառէր, ինչպէս կը տեսնուի Նեճմեստին Սամիի ԳԱՄՈՒՍ ԻԻԼ ԱԼԱՄԻ մէջ:

Այս ընթացիկ եւ առօրեայ գործածութիւն ունեցող եւ զիւրաւ ստացուող եւ մատչելի հանքային մարմիններէն զատ Մալաթիա ունէր Պէննէեան քահանայի ընդարձակ տեղագրութեան համաձայն նաեւ՝

«Երկանաքար.— Գլխաւորաբար կը գտնուի Գարաֆէօյի տակ Պալլը-չայի եզերքը, Ս. Լուսաւորիչ վանքին քաղաքակողմեան ծիրանեաց պարտէզին վերեւ ու վանքէն Բունար պաշը երթալու ճամբուն խճուղիին միացած տեղը: Աս երեքէն գլխաւորը Գարաֆէօյինն է, անոր գալլախաղի բաղադրութեան չափութեան պատճառաւ:

Զօդաքար-յօդաքար.— Ասիկա խնկադոյն եւ պղպեղի պէս դիւրափրշրելի քար մըն է, որ առատութեամբ կը գտնուի Պէկտաղի Ս. Կարապետ ըսուած կիրճին մէջ: Աս քարը կը գործածեն երկաթագործներն ու դարբինները, երբ բաղադրելիք պողպատը կամ երկաթը հրաշէկ դառնան, իրարու վրայ բերելէ ետք, այս քարեփոշիէն վրան ցանելով՝ կ'երեւցնեն լաւ մը, որով կը հալի ու կը յօդէ:

Ձեչափար.— Երկու հանք կայ չեչափարի, մին ֆլեաֆին բլրոյն վրայ եւ միւսը Քէօնաիւպէկի վերեւ Տէր Մեսիհի եղերքը: Ասիկա ծակոտկէն եւ ոսկրադոյն ըլլալուն համար քեմիւֆ քար ալ կ'ըսուի, եւ կը դործածուի քարաչէն հաստատութիւններու զմբէթներն ու կամարները ծածկելու:

Հրափար (կրաքար կամ օջախի քար).— Կը գտնուի վերին Պանագլի տակ Խորաքա վտակի եղերքը եւ ուրիշ տեղեր ալ: Աս քարը մութ մոխրագոյն եւ աւաղախաոն է: Ասկէ կը շինեն փուռեր, օջախներ եւ ասոնց պատուանդանաքարն ու երախաներու տակ փռուած հողը տաքցնելու համար անուակաձեւ քարը: Այս քարը մութ մոխրադոյն ու աւաղախաոն է, եւ հարիւրաւոր տարիներ կը գլմանայ կրակին:

Որձափար կամ որմնափար.— Գլխաւոր երեք հանք կայ ասկէց, մին՝ Ձամաչանփի, մին՝ Երխըլը Խանի եւ միւսն ալ Մադրապ կամ Կելիցնիկ Թեփեսիի մէջ: Առաջին երկուքը հիմերու, պատերու, խի վերջինը, կապտագոյն, եւ կամարներու յարմար:

Մարմարիոնի ձերմակ եւ լաւ տեսակը կը գտնուի Ձեօշնիւկ ըստւած տեղւոյն շուրջը առատօրէն:

Կրափար.— Թէեւ ամէն տեղ առատօրէն կը գտնուի, բայց գլխաւ պատրաստուելու համար Պէկտաղիի երեսը գտնուածները կը դործածեն, որ թերթ-թերթ պառկած է հոն:

Գան կամ բուռ.— Ասոր մէկ ընդարձակ խաւը կը գտնուի Խաթուն Սուի մօտերը՝ բլրակի մը կուշտը:

Բորակ.— Թէեւ շատ մը տեղեր կը տեսնուին ասկէց, բայց աւելի կը գտնուի հին քաղաքի եւ Իզօղլուի մէջ. անկէ կը պատրաստեն այս գաւառին մէջ սպառած բոլոր վառօդը:

Քարածուխ (հանքածուխ).— Որչափ ուրիշ տեղեր ալ կան, աւելի մէկ ընդարձակ խաւը կը գտնուի Խաթուն Սուի ճամբուն վրայ՝ համանուն վտակին եղերքը:

Հստ Մկրտիչ Որբերեանի (ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900, էջ 70) Մալաթիայէն 3 մղոն դէպի հիւսիս արտի մը մէջ հանքածուխ տեսնուած է 1900ին, նոյնիակ հողին երեսը: Դժբախտաբար անոր կարեւորութիւնը ըմբռնող չէ եղած, եւ շահագործելու փորձ անգամ չէ կատարուած:

Կ. Պոլսոյ թուրք ամենէն կարեւոր թերթերէն մին՝ Ճիւմհուրիյէթ, 26 Հոկտ., 1953ին (թ. 10502) իբր նոր յայտնութիւն մը կը հաղորդէր թէ Հեքիմ խան գաղային ենթակայ Մեկիլմէ գիւղին մէջ շատ հարուստ հանքածուխի խաւ մը գտնուած է, զոր շահագործել կարելի պիտի ըլլա՞յ, չենք գիտեր: Նաեւ երկաթի նշաններ տեսնուած են Պալիան գիւղախմբի Պուտալա եւ Կէօշենէ գիւղերու փաթ (°) գտնուող երկար բլրաթեւին վրայ:

Պղնձահանք.— Խալիքանի եւ Ճենպէկ լեռներու մէջ կայ պղնձի հանք մը, որ այժմ չի շահագործուիր:

1862ին Խարբերդի կուսակալ Իզդէթ փաշա փորձած է այս հանքը շա-

հազորձել եւ վարպետներ ու գործիքներ բերած եւ երեք տարիի չափ բանեցընելէ ետք, երեսի վրայ ձգուած է: Բայց յետոյ եւզովիացի Ասլանեան Մանուկ շահազորձել ուղելով, երկու տարի եւս բանեցուցած եւ առանց օգտըւելու թողած է (Պէննէեան, Հ., էջ 32):

Հաւանօրէն այս հանքին կը վերաբերէր 1917ին հրատարակուած այն կայսերական իրատէն, որով կը ջնջուէր Մալաթիոյ Թեփեխան վայրը գտնուող եւ 1289 Ջիլհիճէ 25 (1872-3) թուական Փերմանով Սարաֆ Ասլան Օղլու (Ասլանեան) Գէորգ եւ Սամանձը Օղլու (Սամանձեան) Գէորգ Էֆենտիներու տրուած պղինձի հանքին մենաշնորհը (տես ԺԱՄԱՆԱԿ օրաթերթ, 15 Փետրուար, 1917)¹:

Հաւանական է որ Մալաթիոյ շուրջ, այս հանքերէն զատ՝ աւելի կարելոր՝ քարիւղ ալ գտնուի, ինչպէս վերը յիշուեցաւ:

Քեքլիկ Սուլու կոչուած գետակը հաւանօրէն քարիւղ պարունակող հողամասէ մը կ'անցնի, քանի որ եթէ լուցկի մը ձգուի ջուրերը, կը վառին (տես Ս. Մ. Ծոցիկեան, ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀ, էջ 375):

Թրքական Ճիւմհուրիյէթ լրագիրը իր 16 Նոյեմբեր 1953ի 10523 թիւին մէջ կը հաղորդէր թէ Ատիեամանի եւ Քահթէ գագայի միջեւ Աղվանտիք գիւղին մէջ հարուստ քարիւղի երակ մը գտնուած է:

Եթէ ճիշդ է թուրք լրագիրին այս տեղեկութիւնը, կը հաստատուի, թէ Մալաթիոյ շուրջը քարիւղի երակներ կան, որոնք եթէ շահազորձուին, կըրնան երկրին բարգաւաճման նպաստել:

Նոյնպէս թուրք թերթերը 1955ին կը ծանուցանէին թէ նահանգին բազմաթիւ չրջաններուն մէջ այլադան հարուստ հանքերու երակներ գտնուեցան: Ասոնց կարգին՝ Բէօթիւրկէի Թեփեհան աւանին մէջ հարուստ ոսկեհանք մը գտնուեցաւ եւ հանածոները Անգարայի Հանքային Հետազոտութեան Էնսթիթիւին զրկուեցան, քննելու համար: Քրոմի, կապարի, մանկանէղի, արսենիքի, զինկի, երկաթի եւ քարիւղի հանքեր եւս գտնուեցան նահանգին մէջ:

Եթէ բոլոր այս գիւտերը հնարուած չեն Ամերիկացիներու ուշադրութիւնը դարձնելու համար Թուրքիոյ վրայ եւ անոնց տոլարներուն մօտենալու խայծեր չեն, ցոյց կու տան թէ Մալաթիա հանքերով շատ հարուստ հողամաս մըն է:

Այնպէս որ կարելի է ըսել, որ եթէ Մալաթիոյ հողին երեսը հարուստ է իր բարեբերութեամբ, նաեւ հարուստ է հողին ընդերքը հանքային հարուստութիւններով, որոնք դժբախտաբար չեն շահազորձուած մինչեւ հիմա:

(1) Հաւանօրէն սխալ մը կայ, վատնողի ինչպէս տեսնուեցաւ, Եւզովիացի Ասլանեան Մանուկ ունէր այս տեսակ մենաշնորհ մը:

Թ.

Կ Լ Ի Մ Ա Յ

Հայաստանի հարաւային կողմը բնորոշուած է երկրին միւս մասերէն իր կլիմային բոլորովին առանձնայատուկ յատկութիւններով, Միջերկրականի հովերու աղբեցութեան տակ (հմմտ. Ա. Ալպոյաճեան, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Ա. հտ., էջ 42) :

Այս նպաստաւորուած դօտին մաս կը կազմէր Մալաթիա, որուն կլիմային եւ առողջապահական պայմաններուն մասին զժբախտաբար իրարու անհամաձայն տեղեկութիւններ գրուած են : Հետեւաբար եթէ իրար հակասող տողեր տեսնուին, այս մասին պատասխանատուն այս տողերը գրողը չէ, այլ՝ իր աղբիւրները :

Հնագոյնը այդ աղբիւրներուն, զոր ես տեսած եմ, Հ. Ղուկաս վրդ. Ինճիճեանի ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՉՈՐԻՅ ՄԱՍԱՆՅ ԱՇԽԱՐՀԻ հատորներու առաջինն է, որ նուիրուած է Հայաստանի, եւ տպուած՝ անցեալ դարուն ըսկիզբները (1806) : Հոն (էջ 321) կը կարգանք թէ «Յրտութիւն օգոյ Մալաթիէ քեմին սաստիկ է ի ամերայնի» :

Հաւանօրէն զիրքէ մը քաղուած այս տեղեկութիւնը թերեւս չափազանցութիւն մըն է կամ ասոր հակառակը ըսողները կրնան տարբեր չափանիշով մը դատելով Մալաթիան բարեխառն դաւառ մը նկատած ըլլալ, բայց Մալաթիոյ կլիմային մասին բոլոր խօսողները — տեղացիներ ըլլալով իսկ — իրարու համաձայն չեն :

Այսպէս, ժամանակակից Մալաթիացիներէն Յակոբ Աղբլքութուսը¹, բնիկ Մալաթիացի, 1881ին կը գրէր թէ Մելիտինէ քաղաքը 1839էն առաջ «միմեանցմէ երկու ժամուան քամբայ հեռաւորութեամբ երկուքի բաժնուած էր, վարի քաղաք կամ հին Մելիտինէ, որ հին դարերու անթիւ յիշատակներով լի ըլլալէ ի գատ, կլիման եւս չոր ու առողջ է եւ ծառեր բնաւ չկայ : Վերի քաղաք կամ Ասպգէ, որոյ կլիման քէեւ խոնաւ, բայց անմիան պարտէզներով, գուարնալի այգիներով, անուշ պտուղներով, վնիտ ու յստակ

(1) Այս անձը աշակերտած էր Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանին : Յետոյ իր մահանունը Ագլեանի վերածած է : Եղած է 1908-ին, Սահմանադրութենէն ետքը, Ազգ. Ժողովի մէջ Մալաթիոյ երեսփոխան :

աղբիւրներով, գետերով, գետակներով եւ այլ բերք ու բարիքներով լի է» (ՄԱՍԻՍ, 1881, թ. 2845) :

Ուրիշ Մալաթիացիներ ալ, որոնք առիթ ունեցած են խօսելու Մալաթիոյ կլիմային վրայ, միշտ իրարու համաձայն չեն, բայց աւելի գովեստ ունին քան դժգոհութիւն կլիմայէն :

Հետեւաբար թերեւս դժուար պիտի ըլլայ հաշտեցնել իրարու անհամաձայն այս տեղեկութիւնները, որոնք Մալաթիոյ կլիմային համար տրուած են, սակայն պիտի ջանանք դոնէ դոնոնք ներկայացնել, ընթերցողին թողյով եզրակացութիւններ հանել :

Նահատակ Կարապետ քահանայ Պէննէեանի, որ յայտնի է թէ մեծ սէր ունի իր ծննդավայրին նկատմամբ եւ իր կարողութեան սահմանին մէջ եւ իր բմբռնումներուն համաձայն, հնարաւոր խղճատութեամբ, ինչպէս բացատրուած է վերը, երկու անգամ, առաջին անգամ՝ 1899-ին եւ երկրորդ անգամ 1912-ին, կարեւոր յաւելումներով եւ սրբագրութիւններով պատրաստած է երկու տեղագրութիւններ, որոնց առաջին համառօտին մէջ¹ (էջ 24) կը գրէ թէ «Մելիտինէ գաւառակի թէ՛ կեդրոնական մասին (ֆաղափին) եւ թէ՛ գիւղերու կլիման է բարեխառն, գեղեցիկ եւ առողջարար : Կլիմայի սոյն հանգամանաց զլիսաւոր պատճառն է հիւսիսային հեղաշունչ եւ գովարար գեփիւռը եւ Տաւրոսի լեռնաշղթայքը, որ շրջապատած են ամբողջ գաւառակը, արգիլելով խորշակին եւ ցուրտ քամիին, որ դուն ուրեք շարժեն իրենց թեւերը այս գաւառակին վրայ, որով հոս ոչ ամառը խիստ տաք եւ ոչ ալ ձմեռը խիստ ցուրտ կ'ըլլայ, այլ տարւոյն չորս եղանակներն ալ կանոնաւոր պարբերութեամբ մը կը յաջորդեն իրարու :

Բայց պէտք չէ մոռնալ թէ՛ քաղաքին, արուարձանաց, ինչպէս նաեւ Դիլիկի, Օրորգրի, Վերին Պանազրի, Էւայլն օդը՝ բաղդատմամբ միւս տեղերու՝ խոնաւ ու ծանր է : Ուստի այս տեղերը թէ՛ խիստ ծառայից եւ թէ՛ խոնաւ են, ուստի անպակաս են յօդացաւ, թանջք (մայասըլ), տենդ (սըք-մա), աչացաւն, Էւայլն :»

Պէննէեան քահանայ իր ընդարձակ դործին մէջ (էջ 26) նոյնութեամբ առած է այս տողերը հազիւ գրիչի պզտիկ հպումով :

Գ. Մելիտինեցի, որ նոյնպէս տկարութիւններ ունի հանգէպ իր ծննդավայրին, կը գրէ թէ «Մալաթիա իր աշխարհագրական դիրքով մօտ լինելով Միջերկրականին, օժտուած է բարեխառն կլիմայով մը : Տարւան չորս եղանակները միայն ամիսներու անուններով կամ օրացոյցի մատնանշումներով չէ որ կ'որոշուին, այլ անոնց մուտքը բնականօրէն կը գգացնէ մարդոց՝ եղանակի փոփոխութիւնը :

Շատ տեղեր կան ֆարսէսի վրան, որ գարնան եղանակին կարծես ամեռ

(1) Մալաթիոյ տեղագրական եւ ազգագրական աշխատանքութիւն, տպ. 1954-ին՝

Պէտրուք :

է որ կը շարունակուի, կամ ամառ ու աշունը խառնուած են իրար: Այսպէս չէ սակայն Մալաթիոյ կլիման: Փոքր Հայքի այս դրախտավայր քաղաքին մէջ երբ գարունը գայ, *մարդիկ կը զգան եւ կ'ապրին որպէս գարուն*, որովհետեւ եղանակի մուտքին հետ անյապաղ բոլոր դաշտերը կը կանանչան: Արեւի մեղմ ճառագայթներուն տակ յդի ու յուռթի հողի ծոցէն հագարաւոր բոյսեր կը բողբոջեն, պտղատու ծառաստաններ գոյնզգոյն շապիկներ կը հագնին, սար ու ձորեր ծաղկի բոյրով կ'օծանուին, մէկ խօսքով, ողջ բնութիւնը կ'առնէ գեղածիծաղ ու հանդիսաւոր երեւոյթ մը, որ տօնակատարութիւնն է, կենսատու մուտքը գարունին:

Այսպէս նաեւ տարուան միւս եղանակները, որոնք իրենց մուտքը գգալի կը դարձնեն իրենց մասնայատուկ գոյնով, համով ու հոտով, առանց իրարմէ ժամանակ գողնալու: Եթէ պատահի որ այսինչ կամ այնինչ եղանակը իր սահմանէն դուրս ելլէ, կամ օրինակ, ամէնը իր մետասաներորդ ժամուն պահած ձիւնն ու կարկուտը տեղայ աստուածային օրհնութեամբ յդի գարնան գլխուն ու քօշնեցնէ կոկոնն ու ծաղիկը, քր գիւղացիին յոյսն ու արեւն են, բարի ու հաւատաւոր ժողովուրդը երկնից նզովքը կը համարէ այդ, ու կը կրկնապատկէ աղօթքն ու աղաչանքը աղէտի վերացման, չփացման համար:

Այժմ աւելի քան երբեք հասկնալի կը դառնայ, թէ ինչո՞ւ բանաստեղծ Ռուբէն Որբերեան¹ իր «Գիւղիս ճամբան» բանաստեղծութեան մէջ Մալաթիան կ'անուանէ «*կանաչի աւազան*», բառին լայն իմաստով:

Իրաւ ալ, Մալաթիան բարեխառն կլիմայի չորս կանոնաւոր եւ նշգրիտ եղանակներն ունի, պտղատու անվերջ ծառաստաններ, մշակելի առատ հողեր (ինքնաբաւ), նոյնքան առատ ջուրի երակներով ակօսուած եւ այս բոլորը պարսպուած երեք կողմէն երկնասլաց լեռներով ու մէկ կողմէն եփրատ գետով» (ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ, էջ 23-24):

Բրոֆ. Մկրտիչ Որբերեան, նոյնպէս Մալաթիացի, չորրորդն է Մալաթիան տեղագրողներուն, որ կը խօսի դաւառին կլիմայի վրայ, եւ ինչպէս պիտի տեսնուի, բաւական տարբեր բաներ կ'ըսէ:

Անիկա ալ կը հաստատէ խոնավութիւնը.—

«Ծառերու խտութիւնն ու ջուրերու առատութիւնը միշտ խոնավ կը պահեն մթնոլորտը:

Յուլիսի մէջ իսկ բացօթեայ տեղ պառկող մը առաւօտուն վերմակերեսը քօնուտ պիտի գտնէ...:

Պէտք է ըսել թէ սառնորակ աղբիւրները ամառուան ու վառելանիւթի առատութիւնը ամեռուան մէջ տանելի կ'ընեն բնութեան սոյն հակոտնեայ խտութիւնները:

Օդային շարժում չեղած ատեն, ծուխն ու փոշին ծառերուն փաթ կը կենան, անանկ որ, դուրսէն դիտող մը պիտի խորհի թէ սոյն նիւթերէն վրա՞նք

(1) Սխալմամբ «Բրոֆ.» տպուած է այս բառը:

մը քաշուած է անտառին վրայ :

Օդը առողջարար է, քէեւ լեռնային մթնոլորտի մը պէս ազատ շարժում չունի, սակայն ծառերու արտաշնչումը, կենդանիներուն եւ այս վերջիններու արտաշնչումը բոյսերուն կենսաւէտ ըլլալուն բնական օրէնքովը՝ մարդիկ եւ կենդանիներ առոյգ, խոշոր՝ ինչպէս նաեւ ծառերը հսկայ են :

Կենդանական գարշահոտութիւններէն մթնոլորտը ազդուած չեա գըտներ, որովհետեւ բնակարանները ցրուած են եւ տեղը ընդարձակ է :

Կը պատմուի ասկէ կէս դար առաջ¹ կանգուն-կանգուն ձիւն տեղալ սովորական բան է եղեր, մինչ հիմա խիստ հազուադէպ :

Տարուան չորս եղանակներն ալ, առանց իրարու սահմանները ամարկելու, իրենց յատուկ բերելոյթներով կու գան ու կ'երթան» (տես ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900, էջ 69-70) :

Մալաթիացիներու այս չորս վկայութիւնները, որոնք իրարու կը նմանին, տարբերութիւններով, կը ժխտեն Սրուանձտեանցի կարծիքը (ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ, Ա., էջ 315), որ շատ աննպաստ արտայայտուած է Մալաթիոյ կլիմային եւ անոր հետեւանք տեղւոյն առողջապահական վիճակին վրայ :

Տեսնենք թէ ի՞նչպէս կ'արտայայտուի այս եկեղեցականը, որ զրեթէ Հայաստանի եւ Փոքր Ասիոյ բոլոր կողմերը չըջած է եւ ուսումնասիրական ախտակով դիտած եւ զննած է :

«Ես, կ'ըսէ Սրուանձտեանց, որ ոչ ծովէն ու ցամաքէն, ոչ Չէրքէզէն ու Քրդէն, ոչ տքնելէն եւ քրտնելէն չէի տկարացած, Մալաթիոյ մէջ օրէ օր, ժամէ ժամ, վայրկեանէ վայրկեան անգամ զգալի ծանրութիւն մը եւ տկարութիւն մը կը զգամ : Բոլոր քաղաքը հիւանդ է, ծառոց խտութենէն օդ չի խաղար, ջրոց շատութենէն եւ լեռան ստորոտը շինուելէն՝ խոնավութիւն կայ, արջառոց հիւանդութեան կոտորած՝ չորս կողմը սատակներով լցած, ոչ ոք է որ դանոնք թաղէ, արեւի կիզիչ, աղբ եւ աղբիւս, փոքր տիք եւ կղկղանք, խոտերու եւ միրգերու ապականած վիճակը ամէն տեղ թոյն կը սփռեն, բնակիչք դանազան ախտից բռնուած, մարդ չկայ, որ դոնէ տենդ չունենայ, հիւծողական, վերեմն, տեղական ախտից կարգին է. ո՞վ կրնայ ասոնց հասկցնել առողջապահական զգուշութիւնները, օրէնքները : Աստուծոյ հակառակ խօսիլ էր, եւ թէպէտ Մեմլեֆեթ հէֆիմի ալ ունէին, բայց կը դանդաղէր՝ թէ երբեք ըսածներս ուշադրութեան չեն առնուր : Փախչիլ որոշեցի եւ աճապարեցի վիճակագրութիւնս լրացնել» (ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ, Ա., էջ 315) :

Ես կը կարծեմ թէ Սրուանձտեանց աւելի իրականութեան համապատասխան կերպով արտայայտուած է քան Մալաթիացի տեղագրողները, որոնք իրենց ծննդավայրին սիրով տկարացած՝ բուն իրականութիւնը չեն

(1) Այսինքն՝ աւելի քան հարիւր տարի առաջ, քանի որ այդ տղերքը 1900-ին գրուած են :

կրցած տեսնել եւ ըսել :

Մալաթիա ամէն բանէ առաջ ջերմոտ էր եւ ասիկա կը բաւէր ըսելու համար, որ իր կլիման առողջ չէր : Գաւառը իբր միջավայր իր բեղմնաւոր բուսականութիւնը կը պարտի իր ջուրերու առատութեան, որ եթէ արդասաբեր կը դարձնէ հողը, սակայն կը ստեղծէ խոնաւութիւն մը, որ վտանգաւոր է մարդկային առողջութեան :

Յետոյ նոյնքան մարդկային մարմնոյն համար ցնցիչ է օդի բարեխառնութեան ելեւէջը, որ ամառուընէ ձմեռը մեծ է :

Պէննէեան քահանայ սանթիկրատ ջերմաչափով ամառը 25—30°, իսկ ձմեռը զերոյէն վար 18—24° ցոյց կուտայ բարեխառնութիւնը, զոր Բրոֆ. Մկրտիչ Որբերեան ամառը մինչեւ 33° աստիճանի կը բարձրացնէ եւ ձմեռը զերոյէն վար 15°-ի կ'իջեցնէ :

Երկու պարագային ալ 40-էն 50 աստիճան այս փոփոխութիւնը նկատողութեան արժանի պարագայ մըն է, զոր կարելի չէ անտեսել :

Ժ.

ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

Մալաթիա կը գտնուի կարեւոր ճանապարհներու խաչաձեւման կէտին վրայ, իր աշխարհագրական դիրքին բերմամբ : Բրոֆ. Ռամսէյ, որ Փոքր Ասիոյ պատմական աշխարհագրութեան համար նշանաւոր հեղինակութիւն մըն է, իր THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF ASIA MINOR շատ ծանօթ գործին մէջ (էջ 46) խօսելով Փոքր Ասիոյ հազարակցութեան ուղիներուն վրայ՝ կ'ըսէ .

«Փոքր Ասիա ընդհանուր առմամբ խաղաղ երկիր մըն էր եւ ճամբրաները մեծ մասամբ հաստատուած էին մասնաւորաբար վաճառականական նկատումներով, որպէսզի դիւրացնեն դէպի Իտալիա փոխադրութիւնը ապրանքներու :

Բայց կան զանազան բացատրութիւններ այս ճամբաներու մասին : Արեւելեան Կապադովկիոյ եւ Փոքր Հայքի ճամբաները շինուած էին սահմաններու պաշտպանութեան նպատակաւ : Մելիտինէ մեծ զինուորական կայան մըն էր : Այն ճամբաներուն վրայ, որոնք Մելիտինէ կը տանէին, հետաւորութեան չափերը փորագրուած էին մզոնաքարերով : Լեռնադաշտին հարաւային երկայնքին՝ կարգ մը ուրիշ ճամբաներ շինուած էին դաշտերու

մէջ՝ Իսաւրիայի եւ Պեսիտիոյ անգուսպ լեռնականներէն պաշտպանուելու համար :

Այս ճամբաները շինուած էին Օգոստոս կայսրի ժամանակ, որ կարգ մը հռոմէական գաղութներ եւ ամրոցներ շինեց Տաւրոսի քղանցքի երկայնքին, որոնք միացուած էին կեդրոնական գաղութին՝ Անտիոք Պեսիտիոյ :

Այս ճամբաներու շինութիւնը վստահօրէն ենթադրել կու տայ Օգոստոսի ծրագիրը՝ հռոմէական գաղութները եւ ամրոցները զինուորական պաշտպանութեան ենթարկելու : Սակայն իրական ապացոյցներ կը պակսին : Վաւերագիրներէն ոչ մէկը խօսած է այս կարգ մը ճամբաներու մասին եւ ոչ մէկ գրող անոնց մասին ակնարկած է : Իրապէս՝ միակ օտար աղբիւրէ գիտցած եմ մղոնաքարերու գոյութիւնը, որոնցմէ գտած եմ հատ մը երկու տարի առաջ անծանօթ գաղութի մը կողմերը, որ կու տար Ք. Ա. 6 թուականը, Օգոստոս կայսեր եւ փոխ-կառավարի շին անունները, թիւ մը, որ կրնայ միայն բացատրուիլ իբր զինուորական կեդրոնէն մինչեւ Անտիոք Պեսիտիոյ՝ հեռաւորութիւնը : Ուստի այդ քարը կ'ապացուցանէ ճամբու մը գոյութիւնը, որ շինուած էր միացնելու այս գաղութը Անտիոքի հետ : Նոյն տարին Օգոստոս հիմնեց իր գաղութները. իսկ նման ճամբայ մը կրնայ ապացուցանել միւս գաղութներու պարագան : Այս ճամբաներու այնքան մութ մնալուն պատճառը այն է, որ Պեսիտիոյ լեռնականները յաղթած էին եւ մտած կայսրութեան մէջ յաջորդ դարու ընթացքին, եւ որ Իսաւրիացիներու վախ պատճառեց : Այսպէս գաղութները շուտ կորսնցուցին իրենց զինուորական արժէքը, եւ զինուորական ճամբաներու դրութիւնը կործանուեցաւ եւ ընդհանուր առմամբ Անատոլեան դրութեան ենթարկուեցան» :

Բայց մինչեւ այդ թուականը, որ Հռոմ տիրակալեց իր բոլոր զօրութեամբ Փոքր Ասիոյ, եւ մինչեւ այն թուականը, որ իսլամական աշխարհը հասաւ Եփրատի արեւելեան եզերքը եւ զայն անցնիլ փորձեց, Մալաթիա իր աշխարհագրական դիրքով պահակ մը հանդիսացաւ Եփրատի կամրջադլուխին վրայ, թէ՛ Հայաստանի լեռնադաշտին եւ Փոքր Ասիոյ եւ թէ Փոքր Ասիոյ եւ Սիւրիոյ միջեւ :

Արդարեւ, ինչպէս Գեր. Սահակ Կոզեան դիտել կու տայ, «հին աշխարհի ամենէն կարեւոր զինուորական պողոտաները կ'անցնէին Մալաթիայէ :

Եփեսոսէն մեկնող պողոտան Մալաթիոյ վրայով կ'երկարէր մինչեւ Բաբելաստան ու Հնդկաստան : Սեւ ծովէն պողոտայ մը կ'իջնէր դէպի Միջերկրական ծով ու իր սիրտը կը գտնէր Մալաթիոյ մէջ : Ազգեր խուժած են այս պողոտաներէն. անոնք թէ՛ դարձուցած են վաճառաշահ քաղաք եւ թէ կողոպտած» (տես Մելիդ, Մելիտինէ, Մալաթիա, էջ 9) :

Պատմական անժխտելի իրողութիւն մըն է որ հռոմէական բանակնե-

(1) Անտիոք Պեսիտիոյ՝ այժմ Ադշիհ:

ըը Պարթեւներու դէմ իրենց արշաւանքներուն ատեն, «Թնդացուցին Մալաթիոյ պողոտան՝ անցնելու համար Հայաստան եւ Հայոց պարտադրելու Ծերակոյտին կամքը» (տես Գերպ. Սահակ Կոզեան, Նոյն, էջ 12) :

Իսկ աւելի հին ժամանակներու մէջ գլխաւոր կռուադաշտը եղած է հիւսիսային Սիւրիան, ուր Հայերը եւ Եգիպտացիք, ինչպէս նաեւ Ուրարտացիք՝ Հաթերու հետ մաքառած են, նուաճելու համար Երկիրը, ինչպէս յետոյ հոն պիտի մաքառէին Սիւրիոյ տիրապետութեան համար Արարները եւ Բիւզանդացիք, ինչպէս պիտի տեսնուի Մալաթիոյ պատմական անցեալին վրայ խօսուած ատեն :

Հետեւաբար Մալաթիայէն դէպի արեւելք՝ Հայաստան եւ Պարսկաստան դացող ռազմուղիներու չափ եւ աւելի կարեւոր էր թերեւս այն ճամբան, որ Մալաթիայէն կ'անցնէր Երկարելու համար մինչեւ Ամանոս լեռները, անկէ լեռնանցքէ մը անցնելով մտնելու համար Սիւրիա :

Արդարեւ, ինչպէս կը տեսնուի, կար Ամանոս—Մալաթիա պողոտայ մը՝ շատ հին ժամանակներէ ի վեր յայտնի եւ պատմական կարեւոր դեր կատարող :

Այսպէս, կը յիշուի թէ Ուրարտայի թագաւոր 751 Ն. Ք. «Սարտուրիս Բ. ...իր արշաւանքն ուղղեց հիւսիսային Սիւրիոյ վրայ Մալաթիոյ ճամբով : Անկէ անդին դէպի հարաւ ճամբան կ'երկճղէր ու մին Կատաւոնիոյ (այսինքն, կա'մ Կոմանայի եւ կամ Կոկիսոնի) վրայէն անցնելով Սսոյ մօտ կ'իջնէր Կիլիկիոյ դաշտը, իսկ միւսը արեւելեան Տաւրոսի կիրճերէն կ'իջնէր Կոմմագիւնէ» (Եղիա Քասունի, ՆԱԽԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ, էջ 406) : 748-ին (Ն. Ք.) Սարգուրիս կրկին Սիւրիա կը դառնայ իր նուաճումները շարունակելու համար եւ կը նուաճէ Խուրա եւ Նուշինի քաղաքները Ռիխիշա Երկրին մէջ, ապա կը գրաւէ Բիէ քաղաքին գաւառը, որ Բաշատանի թագաւորին կը պատկանէր : Յետոյ կը նուաճէ Իրսինի (կամ Սուրսնի) եւ Մելիտա (կամ Մելինէ) քաղաքները, որոնց թագաւորը իր առջեւ կու գայ հպատակութիւն յայտնելու (Adontz, HISTOIRE d'ARMENIE, էջ 170 եւ Քասունի, ՆԱԽԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ, էջ 408—409) :

Ե. Քասունի կ'ըսէ թէ «Թերեւս պէտք է Մալաթիայէ Մարաշ եւ Այծթապ տանող կարաւանի մամբուն վրայ փնտռել արձանագրութեան մէջ յիշուած տեղերը եւ այս հաւանականութիւն կը ստանայ՝ եթէ Մելիոս ընթերցումն ուղիղ է» (տես Քասունի, Նոյն, էջ 409) :

Այս ճամբան ըստ Ե. Քասունիի՝ «Հայկական բարձրաւանդակի եւ հիւսիսային Սիւրիոյ միջեւ հազարամեակներէ ի վեր միակ մնայուն հաղորդակցութեան մամբան էր» (Նոյն) :

Եղիա Քասունի, այս հիման վրայ «Ռիխիշա (Լուխզու, Լակոտինա) Երկրին Խուրա եւ Նուշինի քաղաքները» կը նոյնացնէ յիշեալ պողոտային վրայ արդի Կէօգեմէ եւ Սիւրկիւ հանգրուաններուն հետ : Իսկ Բաշատանի թագաւորին պատկանող Բիէ քաղաքին մարզը՝ արդի Վերամշեհիւրի եւ հին

Զուլապրայի հետ» (ՆԱԽԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ, էջ 409) :

Հիմա Մալաթիայէն Կէօլպաշ եւ ապա Փազարճըզ եւ Ամանոս իջնող երկաթուղին կը հետեւի առհասարակ Ամանոսէն Մալաթիա տանող հին կարաւանի ճամբուն, որ Մալաթիոյ արեւմտեան կողմը եղող Սուլթան Սուլու դետակին հեղեղատին զուգընթաց կ'ընթանայ մինչեւ Սիւրկիւ :

20 Փետրուար 1956 թուականով իր մէկ նամակին մէջ Մանուէլ Քասունի իր եղբօր տեղագրական վերոյիշեալ տողերուն վրայ հիմնուելով՝ կ'եզրակացնէ թէ քանի որ Բիէն Ատրեամանի մօտ է, ուրեմն Վերանշեհիւր — Զուլապրա Մալաթիայէն կը հեռանայ եւ Ատրեամանի կը մօտենայ :

Այս շրջանակին մէջ է որ տեղի ունեցած է վճռական ճակատամարտ մը Ուրարտուի եւ Ասորեստանի միջեւ, որուն վայրին մասին անհամաձայն էին Եղիա եւ Մանուէլ Քասունի եղբայրները, որոնք այդ շրջաններու ծանօթ են :

Վեր. Ե. Քասունի Կիչտան = Կէօստէն հաւասարութիւնը կը պաշտպանէր, իսկ Մանուէլ Քասունի՝ Կիչտան = Քիւչտամ նոյնացումը, եւ կը ջանար այդ դէպքին շուրջ հիւսել Այնթապ — Հոռմկլայ ճամբուն տեղագրականը :

Տոքթ. Ն. Պաղտոյեան (այժմ Ուինչիսդըր, Ամերիկա), որ իբր բժիշկ երկու անգամ երթալ-գալու առիթով տեսած, շնչած եւ պատմական հետեւութիւններ հանած էր, այս առթիւ իրեն եղած հարցումի մը պատասխանելով 1952-ին մասնաւոր նամակով մը կը նկարագրէ Մալաթիա — Ամանոս պողոտային ինչ ինչ կէտերը, որ սերտօրէն առնչութիւն ունի Վերանշեհիւր — Զուլապրայի դիրքը որոշելու տեսակէտէն գլխաւորապէս :

Այդ նամակը, որմէ քաղուած մը ազնուօրէն մեզի տրամադրած է Տիար Մանուէլ Քասունի, կը պարունակէ սա հետաքրքրական տողերը. «Որքան կը յիշեմ, 1907-ին, ուշ աշնան — նախ քան անձրեւները, իջայ Աղճատաղէն, Փոլատի Տերալեմտէն (կիրճ) (Պաշեարըի եայլայէն) եւ երկու օր մնացի Վերանշեհիւրի — պատմական Սեզոփեթրայի մէջ, եւ Սիւրկիւի, Կէօստէնի, Էրքէնէքի եւ Թուլթի վրայով իջայ Պեհեսնի եւ Ատրեաման : Պողտաղի լեռնանցքները բաւական լաւ կը ճանչնամ : Եղիային (Քասունի) մեկնութիւնները ճիշդ են հոս : ... Հարկ է ի մտի ունենալ որ Կոմմագենեան Տաւրոսներու շրջանին մէջ (եւ բոլոր Տաւրոսներու երկայնքին) ամենացած խաղը (notch) Կէօստէնն է, ծովու մակերեսէն հազիւ 4000 ոտք բարձր : Իրական ջրբաշխը կ'իյնար այս լեռնանցքէն հիւսիս, Սիւրկիւի հովտին մէջ : Սիւրկիւ վտակը նախապէս կը հոսէր Կէօքսուի մէջ, Էրքէնէքի մէջտանի բարձրութեանց եւ Շահին Գայասիի կիրճին միջեւ : 1907-ին Սիւրկիւի ջուրը նորափոր ջրանցքով մը առաջնորդեցին եւ թափեցին Սուլթան Սուլի մէջ, ոռոգելու համար Արկայի մէջ Սուլթան Համիտին պատկանող Զիֆթլիկի Հիւմայունի արտերը : Ես այդ ձեռնարկը դիտած ու սերտած եմ Թոխմայի քաղաքին աւազանին մէջ» :

Տոբթ. Պաղտոյեան, նոյն խնդրոյն նուիրուած Մայիս 1954-ի թուականով ուրիշ նամակով մը կը կրկնէ իր նախորդ ըսածները, սա ձեւով.

«1907-ին Աղճատաղէն (Մալաթիոյ շրջանակ) դացի մինչեւ Պեհեսնի եւ Ատրեաման, croo country¹ միշտ լեռներու վրայէն. Պաշեարդէ ետք Փոլատի տերպենտին տակ իջանք Վերանշէհիը, պատմական Սեղոփեթրա:

Այս տեղը բնակուած էր Կովկասէն եկած մուհանիրներով: Ես հետաքրքրուեցայ աւերակներով: ...Կիւղենէ եւ Սերկիւ հարթավայրով ընթանալով՝ բարձրացանք Կէօստէնի սարահարթը: Կէօստէնը շատ հին ճամբայ մըն էր. արհեստականօրէն չէր շինուած, այլ երկար դարերու ընթացքին գործածութեամբ մաշած եւ բաւականին վար իջած: Կէօստէնի լեռնանցքը՝ Տաւրոսներու վրայ՝ կարելի է ըսել ամենացած կապանն է, որ կը կապէ Հայկական Բարձրաւանդակը հարաւին՝ Սիւրիոյ. հետեւաբար մեծ աշխարհակալութեանց դասական ուղին է: Եթէ Կէօստէնի լեռնանցքը շարունակէինք, պիտի իջնէինք Փերվերիի կամուրջը (հռոմէական), Կէօքսուի վրան: Սակայն մենք շարունակեցինք դէպի արեւելք եւ դացիներէ Էրֆէնէքի ու Սինկա գիւղերու վրայէն դէպի Թութ գիւղը:

Թութէն դուրս գիշերեցինք, եւ աւազակներու դէմ հսկում կատարելու ստիպուեցանք: Թութ գիւղէն ետք, Կէօքսուն անցանք հռոմէական միականի կամուրջով դէպի Պեհեսնի:

Խալիֆայական շրջանին Արաբները, որոնք առաւելապէս կը կռուէին իրենց այրուծիով, անտեսած են ընդհանրապէս ամառները Պէյլան — Կիւլէքպողազը ճանապարհը եւ ընտրած են «Կաղնը եռլու»ն, որ 14—18-րդ դարու կէսը միշտ գործածուած է արաբ, քիւրտ եւ թիւրք կէօշէրներուն կողմէ Ուզուն Եայլա երթալ-գալու համար:

Այս ճամբան սակայն ձմեռը բացարձակապէս անանցանելի է:

Ինչպէս քիչ առաջ գրեցի, գտնուած եմ Կէօքսուի վերեւ Էրֆէնէք — Սինկա — Թութ շրջանին մէջ: Յետոյ Կէօքսուն անցած եմ Թութ գիւղէն վարը կեցած հռոմէական կամուրջով եւ Պեհեսնի դացած: Եւ անկէ ետքը Կէօքսուն կտրելով երկու շաբաթուան չափ այցելած եմ Ատրեամանը եւ Փիւրէ (Փիէ) հռոմէական աւանը:

Կէօստէնը՝ Տաւրոսներու վրայ՝ ամենահին ճամբաներէն մին է, որ կը կապէ Հայկական Բարձրաւանդակի արեւմտեան մասը վարի դաղջ դաշտերուն: Սինկա գիւղը յաջողած է իր անունը պահել մօտ 3000 տարիներ: Կէօքսուի որոտը կարելի է լսել Սինկա գիւղէն. գետակի խրամատն ալ տեսանելի է Սինկա գիւղէն: Անկարող եմ ըսելու թէ Սինկա գիւղն իր անունը առած է Սինճ գետէն թէ հակառակը:

Կիշտանը հարկ է մեկնուի Սիւրկիւի եւ Բավրալուի² միջեւ կեցած

(1) Ըսել կ'ուզէ՝ ուղիղ գիծով:

(2) Տիար Մանուէլ Քասունի կը նոյնացնէ Փերվերիի հետ:

վիճաբանությունը եւ բարձրագույն լեռնանցքով — կէօստէնով» :

Արդ, ինչպէս Տիար Մանուէլ Քասունի կ'եզրակացնէ, յայտնի է որ **Ջուլպատրա — Սեղսիւթրա — Վերանշէհի** Սուլթան Սուլի ակերուն մօտ ըլլալով՝ Նոր Մալաթիայէն 35—40 մղոն հեռու է¹ :

Նոյնպէս կայ, ըստ Մանուէլ Քասունիի, դէպի Ատրեաման կարճ ճամբայ մը, **Ջրմուխտի** վրայով, որ շուրջ 50 մղոն երկարութիւն ունի :

Այս բոլոր տեղեկութիւնները կը հաստատեն այն տեսութիւնը թէ Մալաթիա, իսկապէս ճանապարհներու խաչաձեւման վայր մըն էր եւ անկէ անցնող կարաւանի ճամբաներն էին որ Փոքր Ասիան կը կապէին մէկ կողմէն Հայաստանի եւ միւս կողմէն Սիւրիոյ :

Իսկ գետային հաղորդակցութիւններ չկային հին աշխարհի այս կարեւոր երկրամասին մէջ, հակառակ անոր որ Եփրատի պէս ջուրի մեծ երակ մը կ'եզերէր Մալաթիոյ գաւառը արեւմուտքէն :

Դժբախտաբար Եփրատ ոչ մէկ օգուտ կ'ընծայէր գաւառին, վասնզի հողին մակերեւոյթէն բաւական խոր անկողին մը ունենալով հողի ամենադոյզն մաս մը չոռոգելէ զատ, իբրեւ լայն ջուրի հոսանք մը գոնէ իբր հաղորդակցութեան ճամբայ չէր ծառայեր, իր եզերքներու վրայ հաստատուած վայրերուն միջեւ :

Այսպէս այս տեսակէտով ալ ծառայութիւն մը չի մատուցաներ Մալաթիոյ գաւառին, որուն հաղորդակցութիւններուն նպաստելու տեղ արգելքներ կը ներկայացնէ, վասնզի անկէ անցնելու համար դժուարութիւններ կան :

Պէննէեան քահանայ (Ը., էջ 37-8) անոր վրայէն անցնելու համար երեք միջոցներ կը նշանակէ. 1. նաւակ, 2. տկալաստ եւ 3. անցք (կեչիտ) :

1.— Նաւակներ.— Կը գտնուէին երեք տեղ. Ա. Շէյխ Հասանի (Հասէն), Բ. Հարդիի եւ Գ. Իզողլուի Թիրոթ գիւղին առջեւ : Այս նաւակները շինուած էին կաղամախիի հաստ տախտակներէ, եւ կը գործածուէին երկու թիակով : Անոնք կրնային փոխադրել գետին մէկ եզերքէն միւսը 40-50 մարդ կամ 20 ձի եւ կամ 3-4 կառք :

Նաւակներէն ամենէն բանուկը եւ շահաւէտը Իզողլուինն էր, վասնզի Սամսոն-Պաղտատ խճուղին ասկէ կ'անցնէր :

Նաւակներու օրական անցուդարձը առ առաւելն 10 անգամ կ'ըլլայ : Ուղղակի դէմ դիմաց անցնիլ անկարելի էր հոսանքին պատճառով :

Նաւակները ամէն տարի քաղաքապետութեան (պէլէտիէ) կողմէ անձուրդով 20-25 հազար դրուշի վարձու կը տրուէին անհատներու :

2.— Տկալաստ (քէլէկ).— Ունէին գետեզերքը բնակող բոլոր գիւղացիները : Ասիկա կը կազմուէր 15-20 կամ մինչեւ 30 հատ փշուած տիկերով,

(1) Մանուէլ Քասունի կ'ըսէ թէ նորագոյն թրքերէն աթլաս մը նոյն տեղերը Տողանշէհի մը կը նշանակէ իբր երկաթուղիի կայարան, եւ հաւանական կը նկատէ որ Վերանշէհի անունը փոխուած է Տողանշէհի (ծնող քաղաք) Բեմալականներու կողմէ :

որոնց տակը կը հաստատուէին փայտէ ձողեր: Տկալաստը կրնայ վերցնել 2000-2500 քաշ ծանրութիւն: Ասոր ալ անցուդարձը քիչ եւ վտանգաւոր էր, մանաւանդ զետին յորդած ժամանակները եւ հոսանուտքէ անցնելու միջոցին, որովհետեւ իր շուրջը նեցուկ չունենալէ զատ, պզտիկ հովէ մը անմիջապէս տատանելով՝ կը կորսնցնէ հաւասարակշռութիւնը եւ կը տապալի:

3.— Գալով անցքերուն, կարելի է ըսել թէ անոնք երկուք էին. մին՝ Եէյիս Հասանի եւ միւսը՝ Քիլիսիկի առջեւ: Անցքերը միշտ ծանծաղ տեղեր կը գտնուին եւ երկու երեք տարին անգամ մը հազիւ թոյլ կու տան անցնելու, այն ալ ամառը: Անցքը կը կատարուի ուղտերով, ձիերով եւ հետիոտն: Անցուդարձի այս միջոցը ամենէն վտանգաւորն էր:

Ճարպիկ լուղորդներ երբեմն առանց ոեւէ միջոցի եւ երբեմն ուռած տիկի վրայ հեծած եւ կամ խալէմ ըսուած խոշոր դղումներ իրենց անութիւն տակ ունենանլով կ'անցնին Եփրատը ու մասնաւոր երկթանիով փայտ դուրս կը հանեն գետէն:

Գետէն անցնելու ամենէն ապահով միջոցը կամուրջն է: Դարեր առաջ հատ մը կայ եղեր Բիրոթի առջեւ, որուն հիմերը միայն կը տեսնուին ջուրին մէջ (Պէնէեան Ը., էջ 38):

Եփրատի վրայ Մալաթիա միակն է, որ կը ներկայացնէ յարմարագոյն վայրը ոչ միայն կարաւաններու, այլ նաեւ բանակներու անցքին, ինչպէս կը տեսնուի: Հետեւաբար կամուրջի մը շինութեան գաղափարը անշուշտ մտածուած պէտք է ըլլայ ապահովելու համար Հայաստանի եւ Փոքր Հայքի, Սիւրիոյ եւ Փոքր Ասիոյ ու Միջագետքի միջեւ հաղորդակցութիւնները:

Պատմական յայտնի իրողութիւն մըն է որ Դարեհի եւ Քսերքսէսի ատեն երբ Պարսից տիրապետութիւնը կը հասնէր մինչեւ Յոնիական ծով, ամբողջ պարսիկ ընդարձակածաւալ տէրութեան մէջ երթեւեկի դիւրութիւն եւ աշխոյժ կար:

Արքունի կրկին պողոտաներ Շօշը եւ Եկրատանը կը կապէին տէրութեան հեռաւոր մասերուն հետ:

Մելիտինէ, ուր կը նստէր Տրիբազ Սատրաբը՝ «բարեկամ թագաւորին» (401 Ք. Ա.), իր դիրքին պատճառով այս ճամբաներուն մէկուն վրայ կը գտնուէր անպատճառ:

Այդ ճամբաներուն մեծ ուշադրութիւն եւ խնամք կը տարուէր:

Կանոնաւոր օթեւաններ կանգնուած էին ամէն 3-5 փարսախին, ուր արքունի սուբհանդակներ ձիերը կը փոխէին:

Որքան ալ այս տեղերը սովոր էր իջնել եւ օթեւանել իր ճամբորդութիւններուն ժամանակ, ճամբան կարեւորագոյն տեղերը բերդեր կառուցուած էին եւ պահապաններ դրուած:

Այս արքունական ուղին հաւանօրէն կառուցած էր Դարեհ:

Հերոդոտոս (Ա. 75 եւ Ե. 52) կը հաստատէ որ Կրեսոսի ժամանակ կա-

յին արդէն Ալիսի կամուրջները եւ արքունի ճանապարհին շինութեան ատեն ասպահովաբար Եփրատի վրայ ալ կամուրջ մը պէտք էր շինուած ըլլար:

Արքունի այս պողոտան, որ կ'անցնէր Կեսարիա-Կոմանա-Մելիտինէ գիծով, Բիմբոյա (Bimboa) լեռան բոլորտիքը հիւսիսէն ոչ թէ հարաւէն պատելով կը դառնար: Անկարելի է որ հոն ընդհատուած ըլլար:

Առեւտրական այն պողոտան, որ միջազգային վաճառականութեան կարեւոր երակ մըն էր եւ աշխոյժ գործունէութեան մէջ էր նաեւ Ալեքսանդրի աշխարհակալութեան յաջորդող դարերուն, կու գար Մելիտինէէն եւ Եփրատը կ'անցնէր եւ կ'երկարէր մինչեւ Ամիդ (Տիարպեքիր) (Հմմտ. Ստրաբոն, ԺԲ. 2. 1. եւ ԺԴ. 2. 29., նաեւ Թ. Բէյնախ ՄԻՀՐԴԱՏ ԵՒՊԱՏՈՐ, Մ. Ա. Պարագաշեան. ՔՆՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, էջ 131, Ե. Տիշոյեան ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈԶՆԱԿ, 1933, էջ 1064):

Նոյնպէս հռոմէական մեծ ուղին, որ ասկէ կ'անցնէր, չէր կրնար ընդհատուած ըլլալ Եփրատի առջեւ: Արդարեւ անիկա Եփրատէն անդին կը շարունակուէր, ինչպէս ցոյց կու տան մինչեւ հիմա մնացած հետքերը այդ ճամբուն:

Մասնաւորապէս ուշադրաւ է որ Մելաս (Թոխմա) գետը, որ Մալաթիա գաւառը կը կիսէ եւ կը միանայ Եփրատի, հին քաղաքէն երկու ժամ վարը ունի իր վրայ ձգուած նշանաւոր կամուրջ մը Գըրքէօզ անունով, 40 կամարներու վրայ հաստատուած, որուն հին 20-25 աչքերէն միայն ջուր կ'անցնի (Պէննէեան քհնյ. Ը., էջ 39-40):

Այս կամուրջը ոեւէ արձանագրութիւն չունի, եւ պատմական յիշատակութիւն մը չունինք անոր մասին. աւանդութեան մը համաձայն շինուած է Սուլթան Մուրատ Դ-էն (1622-1640), որ ապստամբներով եւ տէրէպէյիներով գրաւուած օսմանեան պետութեան ասիական գաւառները նուաճելու եւ հնազանդեցնելու համար՝ իր բանակը շարժուն վիճակի մէջ պահած էր եւ հաղորդակցութեան միջոցներու պէտք ունէր: Հետեւաբար անհաւանական չէ որ իր բանակներու անցքը դիւրացնելու համար շինուած ըլլայ այս կամուրջը, որ Սըվազ-Մալաթիա խճուղին կը միացնէր:

Այս կամուրջը եթէ ԺԷ. դարուն շինուած է, շատ հաւանական է որ հին ատեն գոյութիւն ունեցող կամուրջի մը տեղը հաստատուած ըլլայ, վասնզի եթէ աւանդապահ արեւելքի մէջ սառած ու անփոփոխ բան մը կայ, ան ալ ամենէն աւելի հաղորդակցութեան ճամբաներն են, որոնք տակաւին նախնեաց բացած նոյն գիծերուն վրայ կը շարժին:

Առայժմ ուղտն ու ձին, էշն ու սայլը կը շարունակեն երթեւեկել այն ճամբաներուն վրայ, որոնցմէ կ'օգտուէին դարեր առաջ:

Օթեւաններու աւերակները, մզմոյսներ, դիտարան բլուրներ եւ կամրջագլուխներ յայտնի կը ցուցնեն ճամբաներուն ուղղութիւնը. (Հմմտ. Zimmerer, Հ. Ա. 1900 էջ 35): Հետեւաբար բնաւ պէտք չէ զարմանալ որ Մալաթիա ալ վաղեմի ճանապարհներու վրայ կը գտնուէր: Իբրեւ առեւ-

տըրական կեդրոնավայր եւ երթեւեկի ճամբու վրայ ինկած քաղաք մը՝ խո-
ճուղիներով կապուած էր շրջակայ կեդրոններու հետ:

Մասնաւորապէս բաւական լաւ խճուղիներով կապուած էր հին ժա-
մանակներէն ի վեր Սեբաստիոյ եւ Խարբերդի հետ: Սեբաստիոյ խճուղին քա-
ղաքէն դէպի հիւսիս, Հին Մալաթիոյ ճիշդ քովէն կ'երկարի դէպի Մելաս
(Թոխմա գետ), դիմելու համար դէպի հիւսիս-արեւմուտք: Եփրատին վրայ
խճուղի մը կար, որ Խարբերդ կ'երթար:

Նոյնիսկ 1870-ական թուականներուն, այսինքն մօտաւորապէս 70—80
տարիներ առաջ, ճանապարհները «խիստ բանուկ» եւ «դիւր» էին, ինչպէս
կը հաւաստէ Սրուանձտեանց (ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ, Ա., էջ 324): Ան կը վկայէ
թէ Մալաթիա յարաբերութիւն ունէր Հալէպի, Մարաշի, Իսկենտերունի,
Տիարպեքիւրի, Խարբերդի, Սեբաստիոյ, Կարինի եւ շրջակայ փոքր քաղաք-
ներուն հետ, եւ ինչպէս անիկա կ'ըսէ, «Իբրեւ պորտ» կը ներկայանար «Բաղ-
դատի եւ Կ. Պոլսոյ մէջ» (նոյն):

Նկատելի է որ բոլոր գլխաւոր ճամբաները, որ Մալաթիայէն կ'անց-
նին, արեւելքէն արեւմուտք եւ փոխադարձաբար կ'երթան, վասնզի Ռոհր-
պախի տեսութեան համաձայն՝ Հայաստանի մէջէն արեւելքէն արեւմուտք
ու փոխադարձաբար երթալ ուզող մէկը շատ դիւրաւ կրնայ գտնել հովիտ-
ներ եւ դիւրանցանելի անցքեր, բայց երբ հիւսիսէն հարաւ եւ փոխադարձա-
բար երթեւեկել փորձէ, պարտի բազմաթիւ բարձր ու դաժան լեռնաշղթաներ
բարձրանալ:

Արեւելք արեւմուտք բնութենէն նախասահմանուած հաղորդակցու-
թեան գլխաւոր ճամբան կ'անցնի անմիջականօրէն Արարատի հարաւէն եւ
հայ-իրանական լեռնաշղթայէն, Պայազիտի վրայով կը հասնի Կարնոյ դաշ-
տը, անկէ Երզնկա՝ արեւմտեան Եփրատի եզերքը եւ ասկէ ալ դէպի Սեբաս-
տիա՝ Ալիս գետին եզերքը, Փոքր Ասիոյ պատկանող առաջին եւ կարեւոր
քաղաքը: Հարաւային ճամբայ մը Ուրմիոյ աւազանէն կը տանի դէպի Վանի
ծովը: Հոս ծովին արեւմտակողմի վերջաւորութեան վրայ ճամբան երկուքի
կը բաժնուի, որոնցմէ մէկը Բաղէշի ժայռահատուածներու մէջէն՝ դիւրաւ
կ'անցնի հայկական Տաւրոսը եւ դէպի Տիգրիսի հովիտը կը հասնի, իսկ երկ-
րորդը Մշոյ դաշտէն կ'անցնի եւ անկէ ալ ամայի լեռնաքարերու մէջէն՝ Բա-
լուէն անցնելով դէպի Խարբերդ եւ Մալաթիա կը հասնի, միացեալ Եփրատի
անցքին հանդիպակաց կողմը: Խարբերդէն Արղընի-Մատէն կիրճէն անցնելով
եւ Տաւրոսի ճամբով՝ Տիարպեքիւր (Տիգրիսի վրայ), իսկ Մալաթիայէն, ու-
րիշ մը՝ արեւմտակողմէն՝ Կեսարիա, ուր կը միանայ Փոքր Ասիական ճամ-
բաներու ցանցը (հմմտ. ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԸՍՏ ՌՈՀՐՊԱՀԻ 1919-ի ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ,
էջ 9 կամ ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Ա. հտ., էջ 71):

Սովորական այս ճամբաներէն զատ, որոնք քիչ-շատ ապահովուած
են, կողմնակի ճամբաները շատ չէին եւ անապահով, մինչեւ 100—150 տարի
առաջ:

Մոլթքէ, որ իբր մարդիչ օսմանեան բանակին՝ 1838-ին Փոքր Ասիոյ մէջ պտոյտ կատարած է, նոյն թուականի Նոյեմբերի դրած իր մէկ նամակին մէջ կը պատմէ թէ ինչպէս Գոնիոյ եւ Կեսարիոյ կողմերը չըջած ատեն փափաքած է լեռներու մէջէն ուղղակի ճամբայ մը գտնել դէպի Մալաթիա եւ իրեն ըստած է թէ այսպիսի ճամբայ մը չկայ եւ բոլոր անցքերը բռնած են Աւշարները:

Ճամբան այնքան անապահով էր որ Տէվէլիի միւսէլլիմը (կառավարիչ) բանակին ընդհանուր հրամանատար Հաճի Ալի փաշայի յանձնարարականին համաձայն անձնական պատասխանատուութիւն չէ ուղած ստանձնել բրուտացի զօրավարին կեանքին ապահովութեան համար, եւ հրամանատարին խորհուրդ տուած է դիմել Թոմարզայի Հայոց վանքին վանահօր, որ Աւշարներուն վրայ իրեն ունեցած ազդեցութեամբ կրցած է արդարեւ Մոլթքէի փափաքած անցքը ապահովել անոր (տես ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 662-663):

Հին ժամանակներու մէջ հակառակ Անատոլիոյ մէջ տիրող այս անապահովութեան՝ Մալաթիա միշտ կեդրոնավայր մը եղած է ղինուորական եւ ասեւորական եւ երեթեւեկ ունեցած է շրջակայ քաղաքներուն հետ:

Հանդ. Պէննէեան քահանայ (Հ., էջ 78-79) կազմած է ցուցակ մը, որ ցոյց կու տայ թէ Մալաթիա որքան հեռու է Անատոլեան զանազան քաղաքներէ:

Այս ցուցակին համաձայն Մալաթիայէն հեռու են.

Տարեցի	դէպի	արեւմուտք	18	ժամ
Կիւրիւն	»	»	23	»
Կեսարիա	»	»	56	»
Էյպիսթան	»	»	18	»
Մարաշ	»	հարաւ-արեւմուտք	38	»
Պեհեսնի	»	»	22	»
Այնթապ	»	»	50	»
Հայկա	»	»	74	»
Հիւսնի-Մանսուր	»	հարաւ	18	»
Ուրֆա (Եգեսիա)	»	»	36	»
Սելեւեկ	»	»	28	»
Տիարպեֆիր	»	հարաւ-արեւելք	46	»
Չնֆու	»	»	18	»
Խարբերդ	»	հիւսիս-արեւելք	18	»
Բայու	»	»	34	»
Կապան Մասեհ	»	»	20	»
Տիվրիկ	»	»	38	»
Ակն	»	»	36	»
Արաբկիր	»	»	18	»
Սեբասիա	»	հիւսիս-արեւմուտք	42	»
Եւզոպիա	»	»	60	»

Այսօր այս հեռաւորութեան ժամերը իրենց արժէքը կորսնցուցած են, քանի որ Մալաթիա Անատոլիէն անցնող երկաթուղիի ցանցին կապուած է եւ շատ բան փոխուած է, բայց մեղք որ հայ ստեղծագործ միտքը եւ շինարար ձեռքերը այլեւս գոյութիւն չունին հոն, ընծայուած պատահութենէն օգտուելու համար:

ԺԱ.

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐ

Պատմական Մելիտինէն, ինչպէս տեսնուեցաւ, անցքի մը վրայ հաստատուած վայր մըն էր եւ կամուրջ մը շատ մը ազգերու համար, որոնք կը ձգտէին դէպի արեւմուտք՝ Փոքր Ասիա, իրենց տիրապետութիւնը տարածելու համար:

Այս գաւառը իբր ճամբայ չէ կրցած տեւականօրէն միակ պետութեան մը կապուած երկրամաս մը դառնալ, այլ բոլոր զօրաւոր իշխանութիւններ, որոնք հիներու ծանօթ աշխարհին տիրակալելու փորձ ըրած են, ոտից կոխան ըրած են այս աշխարհամասը, որ կոուսինձոր եղած է անոնց միջեւ եւ միշտ զօրաւորագոյնէն յափշտակուած:

Այս իսկ պատճառով անյիշատակ ժամանակներէ սկսեալ հաստատուած են տեւական վիճակ մը չէ ունեցած եւ շարունակ տէր փոխած է, ինչպէս պիտի տեսնուի իր պատմութեան մէջ:

Յօսիլ շատ հին ժամանակներու վրայ եւ սեպագրական շրջանի դասնական դարերու մէջ Մալաթիոյ երկրամասին ո՛ր պետութեան պատկանելունքն եւ վարչական ի՛նչ բաժանումներու մաս կազմելուն վրայ, դժուար է, փաստագրի շատ բան տակաւին մութ է եւ նոր յայտնութիւններու պէտք կայ:

Սակայն պարսիկ մեծ կայսրութեան կազմութենէն ետք, երբ աքեմենիքի պատմութիւնը կանոնաւոր շարայարութեամբ մը կը ներկայանայ, այլլեւս հնարաւոր կը դառնայ Մելիտինէի շրջանակին պատմութեան հետեւիլ եւ ճշդել թէ այդ գաւառը ի՛նչ պետական եւ վարչական շրջանակներու մասն կազմած է:

Արդարեւ պարսիկ մեծ կայսրութիւնը իբր իր իշխանութիւնը կը ստանար՝ մինչեւ Եգէական ծով, Մելիտինէ կ'ենթարկուի այդ կայսրութեան՝ իբր ճամբու վրայ գտնուող երկիր: Առանց Մելիտինէն դրաւելու՝ Պարթևիկները չէին կրնար դրաւած ըլլալ Փոքր Ասիան եւ Սիւրիան եւ հասնիլ մինչեւ Եգիպտոս:

Պարսկական տիրապետութեան շրջանին Մելիտինէ անոր սատրապութիւններէն, այսինքն վարչական բաժանումներէն մէկուն կեդրոնն էր, եւ հոն կը նստէր Տիրիբազ սատրապը, որ «բարեկամ թագաւորին» կը կոչուի: Պատմութիւնը իր մասին տուած է բաւական տեղեկութիւններ, բայց մութ կը մնայ թէ այդ շատ ազդեցիկ սատրապը, որ դրամ իսկ հանած էր, արեւմտեան Հայաստանի սատրապն էր թէ ընդհանուր Հայաստանի սատրապին ենթակայ կուսակալ մը:

Այս մասին համաձայն չեն պատմագիրները: Մեծն Ալեքսանդրի աշխարհակալութիւններէն ետք, Մելիտինէ ենթարկուեցաւ Սելեւկեան թագաւորութեան եւ ապա մաս կազմեց Կապադովկիոյ անկախ թագաւորութեան, որուն հարաւային մասին մէջ կը գտնուէր:

Ստրաբոն եւ Պտղոմէոս Մելիտինէն միեւնոյն տեղը ցոյց կու տան: Սահմաններն էին արեւելքէն՝ Եփրատ, հիւսիսէն՝ Փոքր Հայք, արեւմուտքէն՝ Սարկարաւոսէնէ¹ եւ Կատաւոնիա² եւ հարաւէն Կոմմադինէն³ (Ramsey, *THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF ASIA MINOR*, 313):

Հաւանաբար՝ Պտղոմէոսի կողմէ նշանակուած Լաւիանեզինէ⁴ եւ Սաւրասինէ⁵ բաժանումներուն քաղաքներէն ոմանք Մելիտինէի մէջ կը մտնէին, իսկ մնացածները կը պատկանէին Կոմմադինէի կամ Կատաւոնիոյ, բայց անոնց մեծագոյն մասին վրայ այնքան քիչ ծանօթութիւն կայ որ կարելի չէ անոնց տեղերը որոշել (Ramsey, նոյն, էջ 313):

Դժբախտաբար բոլոր այս բաժանումները հաստատուն եւ տեւական չեն եղած: Ստրաբոն (Ն. Ք. 63-19 Ք. ետք), որ Կապադովկիացի մըն էր, ինքն կ'ըսէ թէ Կապադովկիան շատ մասերու բաժնուած էր եւ այդ բաժանումները միշտ փոփոխութիւններ կրած էին: Ուստի կարելի չէ որոշ տուեալներ ներկայացնել թէ Մալաթիա իր վարչական ո՛ր բաժանումին կը պատկանէր:

Ստրաբոն ունի քանի մը յիշատակութիւններ այդ շրջանին մասին, որոնք թէեւ ամբողջական գաղափար մը չեն տար, սակայն մասամբ կը լուսաբանեն Մելիտինէի դերքը Կապադովկիոյ կառավարական կազմին մէջ: Ստրաբոն կ'ըսէ թէ «Մելիտինէ Կապադովկիոյ տասերորդ մասն է, երկրին տասը կուսակալութեան բաժնուելէն ի վեր» (նոյն): Եւ որովհետեւ Հերոդոտոսէն (Ա. 72 եւ Ե. 54) գիտենք թէ Կատաւոնիա Կիլիկիոյ մասն էր, ուրեմն Մելիտինէ Կիլիկիայէն անջատուած եւ Կապադովկիոյ կցուած էր, եւ

(1) ՍԱՐԿԱՊՍԵՆԷ՝ ըստ Գերպ. Անդրէաս Վրդ. Ալեքսանդրեանի. արդի Նեվշէ-հիսի շուրջն էր (ՊԱՏՄ. ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ, էջ 17):

(2) ԿԱՏԱՒՈՆԻԱ կը համապատասխանէ Կէօքսուի, Հաճընի եւ Չէյթուռի շրջանակին (նոյն):

(3) ԵՓՐԱՏԱՅԻՔ՝ ըստ հայ հեղինակներու:

(4) ԼԱԻԻԱՆԵՉԻՆԷ՝ ըստ Գերպ. Ալեքսանդրեանի (էջ 17) եւ համապատասխան է արդի Կիւրինի, Թոնուզի եւ Ազիզիէի շրջանին:

(5) Ըստ նոյն հեղինակին՝ արդի Բեհազթէի շուրջը:

Մեղիտինէ ու Կատաւոնիա միասնաբար կազմած էին Կապադովկիոյ տասը նահանգներէն մէկը :

Ստրաբոն, որ ապրած է 63 Ք.է առաջ — 19 Ք. ետք, կ'ըսէ թէ «Իմ ժամանակս այս երկուքին (Կապադովկիոյ եւ Կատաւոնիոյ) իւրաքանչիւրն ալ իր յատուկ կուսակալն ունէր: Բայց որովհետեւ ասոնց եւ Կապադովկիացւոց մէջ ոչ լեզուի եւ ոչ սովորութեանց ոեւէ տարբերութիւն կայ, իրենց ցեղային տարբերութեան հետքերը զարմանալի կերպով բոլորովին անհետացուած են»:

«Թէպէտ բաժնուած էին, բայց ԱՐԻԱՐԱԹԷՍ Կապադովկիոյ առաջին քագաւորը իր պետութեան հետ միացուց (տես Zimmers, ԳԱՄԻՐՔ, ՀԱ., 1900, էջ 112. ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 219-220):

Իսկ այն տեսութիւնը, որ Մեղիտինէն կը դնէ Փոքր Հայք կոչուած աշխարհամասի մը մէջ, շատ երկբայելի է, վասնզի Փոքր Հայքը որոշ եւ հաստատուն, ճշգրտած սահմաններով երկիր մը չէր, այլ շատ առաձգական բնոյթ ունեցող աշխարհամաս մը:

Ոմանք Փոքր Հայք ըսելով կը հասկնան հնագոյն Փոքր Հայքի (AR-MENIA MINOR) թաղաւորութեան սահմանները ընդգրկող շատ փոքր աշխարհամասը, որ ըստ Կիպսեբոտի, Եփրատով Հայաստանէն բաժնուած՝ կը հասնէր մինչեւ Արածանիի խառնուրդէն քիչ մը վարը, սահմանադիծն ըլլալով Դասիուսայի եւ Կիսկայի միջեւ, որմէ ետք կը բաժնուէր Մեղիտինէի շրջանէն զիծով մը, որ կը հասնէր Տոնասայի մօտերը՝ աղեղնաձեւ մը կաղմելով, եւ այնուհետեւ հիւսիս-արեւելեան ուղղութեամբ կը հետեւէր լեռնազիծին (scordises լերինք), քիչ-շատ դուզահեռական նաեւ Ալիսի, որ Փոքր Հայքէ բխելով՝ կ'անցնի Կողովենէ եւ հարաւ-արեւմտեան ուղղութեամբ կը հոսի, գուզընթաց նաեւ Կողովենէի մէջ մնացող Սերաստիա-Կամիսա-Չարօ գիծին, որմէ ետք գէպի հիւսիս կը ձգտի Պարխարեան շրջանին մէջ (Կիպսեբոտ, նաեւ այլք, վերջնական Փոքր Հայքը այստեղ չեն հասցներ շիտակ մինչեւ Մելանթիոս, այլ սահմանադիծը աւելի գէպի արեւելք կը դրծեն), եւ այն Պարխարեան-Խաղզեան ջրարաշխով բաժնուած վերոյիշեալ ծովեղերեայէն կը հասնի մինչեւ Բարձր Հայքի սահմանները, ուր Փոքր Հայք այս ներս մտած ծագին թէ՛ արեւելեան եւ թէ՛ հարաւային սահմանը կը կաղմէ «մինչեւ ցլոյն դարձուած Եփրատայ ի հարաւակոյս» (Հ. Յ. Տաշեան, ՀԱ., 1939, էջ 20):

Փոքր Հայքի այս սահմանադժուժը պատմական տուեալներու վրայ հիմնուած իրականութեան համապատասխան է: Սակայն ուրիշներ անոր կուտան տարադպրեան ընդարձակութիւն մը: Անոնք Եփրատի արեւմտեան կողմը տարածուած ընդարձակ երկիրները, որոնք հռոմէական վարչութեան տակ Հայք անունով զանազան նահանգներու բաժնուած էին, հակադրելով Եփրատի արեւելեան կողմը գտնուող Մեծ կամ Բուն Հայաստանին, աններելի սըխալով մը Փոքր Հայք կը նկատեն:

Հայ դասական մատենագիրները եւ պատմիչները չէին ճանչնար «Փոքր Հայք» անունով աշխարհամաս մը: Հայ մատենագիրներուն համար Եփրատի արեւմուտքը գտնուած երկիրները ընդհանուր կերպով «Յունաց աշխարհ» են: Նոյնիսկ անոնք Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ եւ Չորրորդ Հայք կոչումներն ալ միշտ օտար նկատած եւ անոնց մասին այլ ընդ այլոյ եւ խեղաթիւրուած ծանօթութիւններ տուած են:

Փոքր Հայքի վրայ որոշ տեղեկութիւններ տուած է Պտղոմէոս աշխարհագիր, որ կը ճանչնայ այս երկիրը:

Անիկա այս երկիրը կը բաժնէ հինգ գաւառներու, որոնք էին.

1. Որպալիսինէ (արդի Գարահիսարի շուրջը)
2. Տեստուղանա (արդի Աղջեհիրապատի շուրջը)
3. Էտիոնիքա (արդի Կերճանի շուրջը)
4. Հորսէոն (արդի Ակնայ շուրջը)
5. Օրբիսինէ (արդի Արաբկիրի եւ Արկուայի շրջան):

Այս հինգ գաւառները բոլորովին անծանօթ են մեր մատենագրութեան, եւ ինչպէս անոնց արդի վայրերուն նայելով կը տեսնենք, Մալաթիա անոնց մէջ չէ, ինչ որ կը հաստատէ թէ անիկա Փոքր Հայքի մէջ չէր:

Նոյնպէս եթէ քննութեան առնենք անունները այն քաղաքներուն, զորս Պտղոմէոս կը յիշատակէ Եփրատի եզերքը եւ երկրին ներքին կողմերը՝ լեռներուն վրայ, կրնանք տեսնել թէ այս հինգ գաւառները, որոնք կը գտնուէին Եփրատի արեւմտեան կողմը կամ աջ եզերքը, Կիւմիւշխանէի սահմանէն մինչեւ Մելիտա եւ հիւսիսէն դէպի հարաւ կը տարածուէին, Մալաթիա չէին հասներ:

Professeur W. M. Ramsey կազմած է հետաքրքրական տախտակ մը, ուր Պտղոմէոսի հետ հնութեան ուրիշ հեղինակներէ յիշատակուած Փոքր Հայքի բոլոր տեղանունները կը հաւաքէ (տես *Historical Geography of Asia Minor*, էջ 71):

Այս ցուցակին ուշադիր քննութիւնը պիտի ցոյց տայ թէ Փոքր Հայք որքան սահմանափակ տարածութիւն ունեցող երկիր մըն էր, եւ պարզապէս փոքր կամուրջ մը կը հանդիսանար Կապադովկիան եւ Պոնտոսը Մեծ Հայաստանի միացնող:

Փոքր Հայքը մեծ տարածութիւն մը չունէր եւ Մելիտինէ կապ չունէր Փոքր Հայքի հետ: Կապադովկիա կանուխէն կրցաւ իւրացնել Մելիտինէի շրջանը եւ հասաւ մինչեւ Եփրատ:

Իսկ Փոքր Հայք անունով պզտիկ թագաւորութիւնը ենթարկուեցաւ պոնտական իշխանութեան եւ դէպի ծով դիմեց՝ Պոնտոսի մէջ ձուլուելով, կամ Հ. Յ. Տաշեանի բառերով «պոնտանալով» (ՀԱ., 1937, էջ 26):

Տիգրանի շրջանին՝ Փոքր Հայք Հայաստանի հետ վարչական ուժէ կապ չունէր եւ Մելիտինէ-Կեսարիա գիծին հիւսիսակողմը Փոքր Հայք-Պոնտոս չէր կրնար ալ ունենալ, քանի որ այդ շրջանին գլխաւոր տիրակալողը եւ Հը-

ռոմի ոյժին դէմ մաքառողը Պոնտոսն էր՝ Միհրդատ Մեծին վեհապետութեան տակ, որ խաղաղօրէն կլլած էր մինչեւ այն ատեն անկախ Փոքր Հայքը, որ այս միջոցին պահ մը իսկ Հայաստանի մաս չկազմեց եւ Հռոմայեցիներուն անցաւ իբր Պոնտոսի մասը եւ ոչ թէ Հայոց ձեռքէն առնուեցաւ (Հ. Յ. Տաշեան, ՀԱ., 1937, էջ 25-26) :

Մինչ Մելիտինէ, որ կանուխէն Կապադովկիայէն դրաւում էր եւ կազմած էր այս թաղաւորութեան տասը գաւառներէն մէկը, դրաւում էր Հայերէն, անմիջապէս որ Մեծ Հայաստանի աշխարհակալ Արքայից Արքան՝ Տիգրան Բ. (95-56 Քր. ա.) անցաւ Եփրատը, ուր Մելիտինէի դրաւումը հասած էր Կապադովկիոյ թաղաւորութեան սահմանները : Մեծն Տիգրան, 77-ին ոչ միայն Մելիտինէն, այլ եւ ամբողջ Կապադովկիան դրաւեց, առանց սակայն Մալաթիան բաժնելու Կապադովկիայէն եւ կցելու Մեծ Հայքի Ծովքին, որ Եփրատի ձախ կողմն էր Մալաթիոյ դիմաց (Յ. Մանանդեան, ՔՆՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ, 1944, Ա. հտ., էջ 154) :

Կարճատեւ եղաւ նուաճումը թէ՛ 77-ին եւ թէ՛ 67-ին, երբ Տիգրան Մեծ, Տիգրանակերտի անկումէն (69) ետք, կրցաւ յաղթական Լուկուլլոսը պարտութեան մատնել իր վերակազմած բանակով Արածանիի մօտ եւ վերադրաւել Կապադովկիան Մալաթիայով միաւորին (Մանանդեան, նոյն, էջ 225) :

Պոմպէոս վերջ տուաւ 64-ին ոչ միայն Մալաթիոյ եւ Կապադովկիոյ վրայ հայ տիրապետութեան, այլ նաեւ ամբողջ հայկական կայսրութեան (Կոդեան, նոյն, էջ 12) : Մեծն Տիգրանի եւ Մեծն Միհրդատի ընկճուելէն ետք Հռոմայեցիք Պոնտոսէն դրաւում Փոքր Հայքի (*Armenia Minor*) թաղաւորութիւնը եւ հայ թաղաւորութենէն տիրապետուած Կապադովկիան վերակազմեցին՝ առանց անոնց անկեղծ նեցուկ ըլլալու :

Հռոմ սովոր էր իր սահմաններու մօտ զանազան տէրութիւններուն նախ բարեկամ ձեւանալ եւ զանոնք հովանաւորել եւ ապա միջամտելով անոնց ներքին գործերուն՝ «Բաժանեա զի տիրեսցես» ի իր պառակտիչ սկզբունքը կիրարկել եւ զանոնք ի վերջոյ իր պետական կազմին մէջ առնելու շնորհը ընել, եւ այսպէս վերջնապէս զանոնք կցել իր կայսրութեան :

Բոլոր Փոքր Ասիոյ փոքրիկ թաղաւորութիւնները այս կերպով ջնջուեցան՝ Պոնտոսի եւ Հայաստանի Մեծն Միհրդատ եւ Մեծն Տիգրան զինակից թաղաւորներուն զօրաւոր պայքարէն ետք :

Անոնց ընկճուելէն ետք Հռոմ սիրաշահելու համար էր որ անոնց նուաճուած երկիրները, ի մասնաւորի Փոքր Հայքի եւ Կապադովկիոյ թաղաւորութիւնները, վերակազմեց :

Անոնց առաջինը՝ Փոքր Հայք՝ շատ կարճ կեանք մը ունեցաւ եւ քանի մը անգամ ջնջուելէ եւ վերակազմուելէ ետք, վերջապէս կցուեցաւ հռոմէական կայսրութեան, անոր նահանգներուն մէջ ներմուծուելով : Այս թաղաւորութեան վախճանին հետ նոյնիսկ «Փոքր Հայք» բացատրութիւնը, որ հռոմէական էր, սկսաւ գործածութենէ իյնալ եւ անհետանալ, առանց մոռ-

ցուելու երբեմն այս անունով ճանչցուած երկիրին հայկական նկարագիրը : Այլեւս Փոքր Հայք մաս կը կազմէր Հայք ընդհանուր կոչումով եւ Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ եւ Չորրորդ եւ այլ կոչումներով վարչական բաժանումներէն մէկուն կամ միւսին՝ ըստ ժամանակին, որուն ընթացքին փոխուած սահմաններ ունեցած են անոր չորս վարչական բաժանումները (Ա. Ալպոյաճեան, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԴՈՒՍԻՆՑ ՀԱՅՈՑ, էջ 4) :

Իսկ Պոմպէոսի Տիգրանի հետ կնքած Արտաշատի դաշինքով ոչ միայն Մելիտինէն վերստին դրուեցաւ Կապադովկիոյ թագաւորութեան (Ա. Ալպոյաճեան, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՀԱՅՈՑ, էջ 184), այլ եւ նոյնիսկ Ծոփքը տրուեցաւ Կապադովկիացի արքային, որ Հռոմէն հովանաւորեալ մըն էր : Այսպէս Հռոմի պաշտպանութեամբ Կապադովկիոյ թագաւորութիւնը տարապայման կ'ընդարձակուէր, Կապադովկիա նահանգին Կիլիկիոյ թագաւորութեան մի քանի մասերը միացնելով (Հ. Մակուարտ, ՀԱՅ-ԿԵՍԱՐԻԱ, էջ 132), բացի Ծոփքէն, զոր Հռոմ Կապադովկիոյ շնորհած էր :

Այս պետութեան մաս պէտք էր կազմած ըլլար Մելիտինէ մինչեւ այն թուականը որ Կապադովկիոյ թագաւորութիւնը կը ջնջուէր Հռոմի սովորական մեթոտներով : Իսկ Ծոփքը, որ բռնի եւ անբնական կերպով միացած էր Կապադովկիոյ, հայկական երկիր մըն էր եւ չէր կրնար այսպէս մնալ : Ան կրկին Հայաստանի մաս եղաւ եւ մնաց, բայց Մելիտինէ ալ չտեսաւ երբեք հայ արքայ մը, եւ որչափ ալ շատ կարճատեւ էր Հայոց տիրապետութիւնը, Հայոց ձեռքէն անցաւ Հռոմի :

Այսպէս հայ տիրապետութեան շուտով յաջորդեց հռոմէականը Կապադովկիոյ եւ Մալաթիոյ վրայ, ուսկից վերջին անգամ իբր ոչ-հռոմէական նահանգէ, անցած էր Անտոնիոս՝ 36-ին :

Գերմանիկոս էր որ զայն վերածեց հռոմէական նահանգի Քրիստոսէ առաջ 17-ին (Մանանդեան, նոյն, էջ 308) :

Քրիստոսէ ետք 61-ին եւ 64-ին Կորբուզոն եւ Պետոս, Կապադովկիոյ Հռոմէ կարգուած կուսակալները եւ Պարթեւներու դէմ պատերազմին հռոմայեցի զօրավարները, Մալաթիան կայան ըրին իրենց բանակներուն՝ Հայաստանը նուաճելու համար :

Այս երկարատեւ անդուլ պատերազմներէն ծնաւ 66-ին հայ արշակունի հարստութիւնը՝ երկու հզօր պետութիւններու միջեւ իբր արգելակ պետութիւն եւ առաջին Արշակունին՝ Տրդատ Մալաթիայէն անցաւ Հռոմ երթալու համար (Կոզեան, նոյն, էջ 13) :

Այդ թուականէն ետք Մելիտինէ իբր սահմանադրած զօրքերու բանակաւորի՝ ստացաւ կարեւորութիւն :

Դիոկղետիանոս կայսրը (284-305), որ ստեղծած էր վարչական նոր կազմակերպութիւն մը եւ սահմանած էր դաւառական նոր բաժանումներ, արեւելի կուսակալութիւնը բաժնեց հինգ թեմերու, որոնք էին. 1. Արեւելի, 2. Եգիպտոս, 3. Ասիա, 4. Պոնտոս եւ 5. Թրակիա :

Կապաղովկիա ենթարկուած էր Պոնտոսի, իսկ ընդարձակագոյն Փոքր Հայքը բաժնուած էր Կապաղովկիայէն եւ առանձին նահանգի մը, որուն մայրաքաղաքն էր Մելիտինէ եւ կը կառավարուէր պրետորով մը (Ramsey, նոյն, էջ 313) :

Դիոկղետիանոսի այս կազմակերպութիւնը առաջին անգամ փոփոխութեան ենթարկուեցաւ Կոստանդիանոսի կողմէ (306-337), որ հռոմէական կայսրութիւնը վարչական նոր կազմակերպութեամբ մը օժտեց, զայն բաժնելով նահանգներու, որոնք իրենց կարգին կը ստորաբաժանուէին վիճակներու եւ վիճակները՝ գաւառներու :

Այս նոր բաժանումներուն համաձայն արեւելեան նահանգին ենթակայ Պոնտոսի վիճակին մէջ կ'իյնար Փոքր Հայքը, որ երկու գաւառի բաժնուած էր, իւրաքանչիւրը իր գլուխը ունենալով Պրետորներ :

Այս երկու գաւառները կը կոչուէին՝ 1. Արմենիա Առաջին կամ Առաջին Հայք, 2. Արմենիա Երկրորդ կամ Երկրորդ Հայք : Ասոնցմէ առաջինին վարչական կեդրոնն էր Սեբաստիա, եւ այս գաւառին մէջ կը գտնուէին նաեւ Սեբաստուպոլիս, Նիկոպոլիս, Կոդոնիա, Սատաղա, Ամփիպոլիս, Պերիսսա, Հեփալիսպոլիս կամ Պետաքասլէ քաղաքները :

Յետոյ աւելի եւս ընդարձակուեցաւ այս գաւառը, եւ անոր կցուեցաւ նաեւ Երիզա, Կամախ եւ Թէոդոսոպոլիս գաւառները :

Արմենիա Երկրորդին կեդրոնն էր Մելիտինէն եւ անոր սահմաններուն մէջ կը գտնուէին նաեւ Արկա, Կոմանա Կապաղովկիոյ, Արապիսոս եւ Կիթառիձոր :

Երբեմն այս գաւառին կցուած է նաեւ Սոփինէ (=Ծոփք) եւ Տրոսպատիս կամ Տիոսպոնտիս (ՊԱՏՄ. ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ, էջ 15) :

335-ին Կոստանդիանոս կայսրը նոր վարչական կարգադրութիւններ ըրաւ Փոքր Ասիոյ մէջ, եւ Կապաղովկիան, Պոնտոսը եւ Փոքր Հայքը միացուց եւ կազմեց Թաղաւորութիւն մը, որուն գլուխը դրաւ իր եղբորորդին եւ փեսան Աննիբադիանոսն, բայց ան աւելի միայն անուանական վեհապետ մըն էր եւ միայն երեք տարի (335-338) կրցաւ իշխել, վասնզի Աննիբադիանոս իր զօրքերէն սպաննուեցաւ, Կոստանդիանոսի մահէն ետքը (Գեր. Անդրէաս Վրդ. Ալեքսանդրեան, ՊԱՏՄ. ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ, էջ 48) :

Բայց Փոքր Հայքը, զոր Հռոմայեցիք ստեղծած էին, հետզհետէ ընդարձակուեցաւ եւ Ստրաբոնի կողմէ յիշուած 10 նահանգներէն եօթը փոխանակ Կապաղովկիոյ՝ Փոքր Հայքի մասերը նկատուեցան ժամանակի ընթացքին : Ասոնց առաջինը Մելիտինէի նահանգն էր :

Յետոյ այս նահանգն ալ երեքի բաժնուեցաւ՝ Առաջին, Երկրորդ եւ Երրորդ Հայք անուններով :

Մելիտինէ մայրաքաղաքը եղաւ անոնցմէ միայն մէկուն կամ միւսին : Այսպէս 378-ին մայրաքաղաքն էր Երկրորդ Հայքի :

Հռոմ շուտով Փոքր Հայքը կցած էր կայսրութեան եւ շուտով ենթարկած հռոմէական օրէնսդրութեան, տալով բնակչութեան Հռոմէական քաղաքացիական իրաւունքներ, մինչ Եփրատէն արեւելք Հռոմի տիրապետութեան ենթարկուած Հայաստանի մասերը կը պահէին իրենց ներքին ազգային կազմակերպութիւնը, նախարարական դրութեամբ:

Երբ 384ին Հռոմ եւ Պարսկաստան համաձայնեցան Հայաստանը իրենց միջեւ բաժնելու, Թէոդորոս կայսրը (379-395) նոր կարգադրութիւններ ըրաւ հռոմէական տիրապետութեան ենթարկուած հողերուն համար:

Այսպէս, 378էն 386 Փոքր Հայքը կրկին բաժնեց երկու մասի՝ Առաջին Հայք եւ Երկրորդ Հայք անուններով (*Guterbob, ROMISCH ARMENIA*, 5 եւ 23, Հիւպչման, Հին ՀԱՅՈՑ ՏԵՂԻՈՅ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ, էջ 76), անջատ հռոմէական Հայաստանէն, որ կը բաղկանայ գլխաւորապէս Փոքր Հայքի դրացի Եկեղեաց գաւառէն, Դերջանէն, Խորձեանէն, Կարինէն եւ հին հռոմէական սատրապետութիւններէն, ինչպէս Ծոփքէն, Անդեղտունէն եւայլն, եւ կը կառավարուէր կոմսով մը, որ «կոմս Հայաստանի» (*Comes Armeniae*) տիտղոսը ունէր եւ կուսակալ մըն էր պարզապէս, զոր կայսրը ինք կ'անուանէր: Երկիրը կը պահէր իր նախկին տեղական օրէնքները, իսկ Առաջին Հայք եւ Երկրորդ Հայք մտած էին կայսրութեան ընդհանուր վարչական կազմին մէջ:

Այս կարգադրութեամբ «Փոքր Հայք»ի ոչ միայն բաժանումը, այլ նաեւ անունը դոյութենէ կը դադրէր եւ «Փոքր Հայք» աշխարհը մաս կը կազմէր Առաջին Հայքի, Կողովինէի (Սեբաստիոյ շրջանակ):

Յուստինիանոս կայսրը 536-ին աւելի մեծ քայլեր առաւ:

15 Ապրիլ 536-ին հրովարտակով ջնջեց Հայաստանի բոլոր առանձնաշնորհները (*ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ*, էջ 346): Եւ Հայաստանի երբեմնի թագաւորութեան հողերը եւ միւս Հայք կոչումներով երկիրները չորս (4) վարչական շրջանակներու բաժնեց.

1.— Ա. ՀԱՅՔ

2.— Բ. ՀԱՅՔ

3.— Գ. ՀԱՅՔ

4.— Դ. ՀԱՅՔ

Իսկ Փոքր Հայքը միացուց Հայաստանի Բարձր Հայք գաւառին հետ եւ կազմեց Ներքին Հայքը կամ Յուստինիանոսի Առաջին Հայքը:

Այս անգամ Եփրատի արեւմուտք արտահայաստանեան չորս նահանգներէն Գ. Հայքի կուսակալանիստ քաղաքը եղաւ Մելիտինէ եւ գլխաւոր քաղաքներէն էին Արկա (արդի Կերկերը) Արաբիսոն (արդի Եարբուզ՝ մերձ Զէյթունի), Արիարաթիա (արդի Ազիզիէ կամ Կիւրին), Կապադովկեան Կոմանա (հիմա Հաճընի եւ Ազիզիէի միջեւ գիւղ մը), Կոկիսոն (արդի Կէօքսու):

Ուրեմն Մելիտինէ կը ներկայանար իբր առանձին վարձական շրջանակի մը կեդրոնը (*ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻԱ*, էջ 346-7):

Այս կարգադրութիւնը շատ երկար ատեն չտեւեց, վասնզի Մօրիկ կայսեր ատեն (587-603), 591-ին, նորէն Հայաստանը կամ տւելի ճիշդ սահմանումով՝ հայաբնակ հողերը բաժնուեցան 8 նահանգներու, որոնց առաջինն էր Առաջին Հայքը, իբր մայրաքաղաք ունենալով Մելիտինէն:

Իսկ Փոքր Հայքը բոլորովին անհետացաւ, վասնզի ներմուծեցաւ «մասն մեծ Հայոց» շրջանին մէջ (ՀԱ, 1937, էջ 44):

Է. դարէն ետք Մելիտինէի շուրջ ամէն ինչ չփոթ է, վասնզի իր շրջականերով Մելիտինէ կռուախնձոր եղած էր բիւզանդական կայսրութեան եւ արաբ խալիֆայութեան միջեւ:

Երբեմն Արաբները տիրած են եւ երբեմն՝ Բիւզանդացիք. այնպէս որ բնաւ հաստատուն եւ խաղաղ շրջան մը չէ ունեցած: Արաբներու պատմութեան ասպարէզ դալէն հազիւ հարիւր տարի վերջ Լեւոն Խաւերացի կայսրը (717-741) պարտաւորուած է ջնջել քաղաքային վարչութիւնները եւ դանոնք միացուցած է զինուորական հրամանատարութիւններու:

Այսպէս, երկիրը դարձած է մշտնջենական պատերազմի դաշտ մը, ուր ամէն բանէ առաջ էին պատերազմական պահանջները, որոնք մէկ օրէն միւսը կը հարկադրէին փոփոխութիւններ:

Արաբներուն յաջորդեցին Կեդրոնական Ասիայէն դէպի արեւմուտք արշաւող բարբարոս եւ վայրենի մարդկային զանգուածներ, որոնց դէմ թէեւ Բիւզանդիոն պայքար մղեց, բայց չկրցաւ դէթ Եփրատի գիծը պաշտպանել եւ պարտաւորուեցաւ անոնց առջեւ տեղի տալ:

1021-էն մինչեւ 1315 (Մալաթիոյ գրաւումը Օսմանցի Թուրքերէն)՝ այս քաղաքը բնաւ չունեցաւ հաստատուն եւ տեւական վիճակ մը եւ շատ մը փոփոխութիւններու ենթարկուեցաւ համաձայն արշաւող բարբարոսներու եւ պաշտպանող ոյժերուն փոխ-յարաբերութիւններուն:

Օսմանեան պետութեան տիրապետութեան ենթարկուելէն ետք, ան մաս կազմած է Անատոլիոյ, եւ հին բաժանումներու համաձայն Մարաշի է-յալէթին, որ իր գլուխը ունէր Պէյլէր Պէյի մը եւ կը բաժնուէր չորս դաւառի կամ սանճագի, որոնց երկուքն էին Մալաթիա եւ Սամոսատ, որոնք վերջը իրարու կցուեցան. Սամոսատ մասն եղաւ Մալաթիոյ սանճագին (Ինճիճեան Հ. Ղուկաս վրդ., ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, Ա., էջ 320), եւ իր շրջականերով կը կազմէր այդ Էյալէթին (= կուսակալութիւն) մէկ սանճագը կամ լիվան (գաւառը):

Ինճիճեան արքունի գիւնադիրին մէջ գրուած է կ'ըսէ՝ «Լիվա Մալաթիոյ յորում նստի Երկտուղեան փաշայ, եւ դատըլըզ (այսինքն թեմք) պարունակեալք յայս Լիվա են սոքա»:

Ա. Մալաթիէ

Բ. Քեախթէ

Գ. Դաշապատ

Դ. Շուրէ հանդերձ Պուճաղիւ

Ե. Քիւրքիւր (Կերկեր) լիվա

Զ. Սամսար Լիվա (որ թերեւս է Սամսատ)

Է. Տիյուրիկի լիվա

Ը. Հիւսնի Մանսուր

Թ. Պեհեսնի

Ժ. Մազիրէ

Եւ յիւրաքանչիւրումն ի թեմից աստի նստի գատը, այսինքն գատաւոր : Քեաթիպ չէլէպին ի Ճեհաննիւմային զՇուրէն կոչէ Շուրիմագ եւ զՏիյուրիկին՝ Տիվերէկի» :

Մալաթիոյ սանճագը ժամանակ մը Խարբերդի եւ ժամանակ մըն ալ Տիարպեքիւրի կուսակալութեան միանալէ ետք՝ Սուլթան Ապտ-իւլ-Ազիզի (1861-1876) իշխանութեան ատեն Խարբերդի գաւառին հետ կազմած է նոր կուսակալութիւն մը, Մամուրէթ-իւլ-Ազիզ անունով : Մալաթիա գաւառը (սանճագ) Մամուրէթ-իւլ-Ազիզի կուսակալութիւնը կազմող երեք գաւառներէն մին էր ու հարաւ-արեւմտեան կողմն էր :

Մալաթիոյ լիվան կամ սանճագը, որ միւթէսարըֆուքիւն ալ կոչուած է, բաժնուած էր հինգ գազաներու կամ գայմագամուքիւններու, որոնք են .

1. Մալաթիա (կեդրոն)

2. Արկա կամ Ազլէ տաղ

3. Քեաթա

4. Հիւսնի Մանսուր

5. Պեհեսնի

Ասոնք երկու մասի կը բաժնուէին, ըստ իրենց դիրքին :

Հիւսնիսային մասը կը բովանդակէր Մալաթիա եւ Արկա եւ հարաւայինը՝ Քեաթա, Հիւսնի Մանսուր եւ Պեհեսնի (ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900, էջ 392) :

Մինչեւ թուրք հանրապետութեան հաստատութիւնը, վարչական այս կազմակերպութեամբը կառավարուած են Մալաթիա եւ իրեն ենթարկուած հինգ գաւառները, որոնք ըստ Շեմսետին Սամիի Գամուս-իւլ-Ալեամ-ին (տպ. 1898) ունէին 27 Նահիէ (գիւղախումբ) եւ 1240 գիւղ :

1903-ին հրատարակուած ուրիշ վիճակագրութեան մը համաձայն Մալաթիոյ միւթեսարըֆութեան հինգ գազաներն են .

1.— Մալաթիա, ունէր 66 գիւղ

2.— Հիւսնի Մանսուր, ունէր 174 գիւղ

3.— Պեհեսնի, ունէր 115 գիւղ

4.— Ազճէ տաղ, ունէր 122 գիւղ

5.— Քեաթա, ունէր 146 գիւղ :

Սուլթաֆա Քեմալի Միլլի կառավարութիւնը կայսրութեան ժամանակի բոլոր կուսակալութիւնները, որ իր իշխանութեան տակ մնացած էին, ջնջեց եւ հին բոլոր կուսակալութիւններուն գաւառները վերածեց կուսակալութիւններու : Մամուրէթ-իւլ-Ազիզի կուսակալութեան երեք գաւառներն

ալ, որոնք էին խարբերդ կամ էլագիզ, 2. Տերսիմ, 3. Մալաթիա, երեքն ալ վերածուեցան կուսակալութիւններու:

Այսպէս, Մալաթիա կազմեց կուսակալութիւն մը, որուն ենթարկուած են հինգ գաւառներ, որոնք են.

1.— Մալաթիա (կեդրոնական գաւառ)

2.— Հիւսնի Մանսուր կամ Ատրեաման

3.— Պեհեսնի

4.— Քեախտէ

5.— Աղճատաղ:

Մալաթիոյ քաղաքին բոլորտիքը գտնուող 147 գիւղերը կեդրոն գաղային (Մերքեզ գաղա) կը վերաբերին: Արեւմտեան կողմի բոլոր գիւղերը Աղճատաղի եւ Թոխմայէն անդին Արղաւունի բոլոր գիւղերը Մատէնի վարչութեան տակ են:

ԺԲ.

Հ Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

ԵԻ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

Մալաթիա Փոքր Ասիոյ հնագոյն քաղաքներէն մէկն է եւ ունի պատկառելի պատմական անցեալ:

Ամենահին ժամանակներէ սկսեալ իր անունը խառնուած է աշխարհի պատմութեան:

Այն շրջանակը, որ այսօր Մալաթիոյ կուսակալութիւնը կը ներկայացընէ, մաս կը կազմէ պատմական հաթեան կայսրութեան, որ մեծ քաղաքակրթութիւն մը ունեցած է եւ Փոքր Ասիոյ սիրտին վրայ ամենակարեւոր դեր կատարած է:

Իր յիշատակարանները կը մնան ցարդ, ինչպէս Փոքր Ասիոյ բազմաթիւ վայրերուն, նաեւ Մալաթիոյ մէջ եւ շուրջը:

Հաթեանց ժամանակ, գոնէ մինչեւ Քր.է առաջ 1200, այս շրջանակը կը կազմէր Տիգարամա նահանգը եւ կը պարունակէր երեքը Կումմուխ (Կոմմազինէ), Մելիտինէ (Մալաթիա) եւ Տիւլ-Գարիմմէնի (Կիւրիւն) կոչուած

տեղերը, եւ յետոյ միայն բաժնուեցաւ այս երեք մասնական աշխարհներու (Ե. Քասունի, ՆԱԽԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ, էջ 80, Տաշեան, ՀԱ., 1931, էջ 67-8, Խաչատրեան, ՍԵՊԱԳՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, էջ 238 եւ 395) :

Մինչեւ 1200 Քր. Ա. ոչ Մելիտ եւ ոչ Կոմմոլիս կը յիշուին :

Հաթ՝ Խատտուսիլ Գ. (1298-1260 Ք. Ա.) Իշուվայ Ուգաշտա արեւմտեան նահանգը կցեց Մելիտինէի թագաւորութեան, որ առաջին անգամ ըլլալով կը յիշուի եւ որ Խանին Գալբատ անունն ալ կը ժառանգէ, կ'երեւի անոր համար որ Միտանի կամ Խուրրի պետութիւններու վերապրող աղնուականներէն մեծ մասը Մելիտինէ քաջուած էր (Ե. Քասունի, ՆԱԽԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ, էջ 134) :

Հաթերը գրաւեցին Մելիտինէն, որ առանձին թագաւորութիւն մըն էր եւ որ ատկէ յետոյ յաճախ իբր հաթ պետութեան բաղկացուցիչ բաղմաթիւ թագաւորութիւններէն մէկը յաճախ յիշուիլ սկսաւ :

Երբ հաթ մեծ կայսրութիւնը կործանեցաւ, իր բեկորներէն կազմուեցան դէպի հարաւ-արեւելք շատ մը մեծ ու փոքր տեղական թագաւորութիւններ, ինչպէս Մելիտինէ, Գուրգում (Մարաշ), Կոմմոլիս (Կոմմագինէ = Սամոսատ), Քարքամիուս (Կարկամիշ), Խաթինա (Հաթայ = Իսկենտերուն) եւ Եմաթ, եւայլն :

Ասոնք թէեւ մերթ ընդ մերթ արտաքին թշնամիներու դէմ կը միանային, սակայն ընդհանրապէս զատ-զատ կը գործէին (Ե. Քասունի, ՆԱԽԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ, էջ 56) :

Դեռ չորս դար շարունակեցին ասոնք իրենց յատուկ կեանքը եւ քաղաքակրթութիւնը, եւ նշանակելի է որ գիտուններու ընդհանուր համոզումը այն է որ «Հաթեան» (Hittite) կոչուած յիշատակարանները, ինչպէս դիտել կու տայ Ե. Քասունի (նոյն, էջ 57), գրեթէ բոլորովին այս մասնակի թագաւորութեանց մնացորդներն են եւ ոչ թէ մեծ կայսրութեան :

Այս Նոր-Հաթեան փոքր թագաւորութիւնները նկատելի է որ սերտ շփումներ ունեցած են Ուրարտուի հետ, երբեմն թշնամական եւ երբեմն բարեկամական :

Նոյնպէս պէտք է գիտնալ, թէ Նոր-Հաթեան քաղաքակրթութեան բուն վառարանն ըլլալ կը թուի Մելիտինէ, որ Հայաստանի այնչափ մօտ էր :

Ուրարտայի թագաւորներու արձանագրութիւններէն կը հասկցուի, թէ հարաւ-արեւմտեան Հայաստանի այս նահանգները, զորս Հաթերը «Խաւիաստան» կ'անուանէին, Մալաթիոյ թագաւորին իշխանութեան տակ կը գտնուէին :

Այս շրջանակը Ասորեստանի եւ Ուրարտուի պայքարի ատեն կռուախնձոր եղած է երկու պետութեանց միջեւ :

Այսպէս, Ուրարտուի Մենուաս (810-785 Ք. Ա.) թագաւորը իր թագաւորութեան կցած է Մելիտէ = Մելիտինէ (Ղափանցեան, ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, էջ 151 եւ Ե. Քասուհի ՆԱԽԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ, էջ 296—7), որ ուրարտեան դաշնակից թագաւորութիւններէն մէկը կը կազմէր (Ե. Քասուհի, Նոյն, էջ 302):

Ուրարտեանք հոն հանդիստ չեն ձգուած, վասնզի Մալաթիոյ աշխարհագրական դիրքը, որ կերտած է այդ երկրամասին պատմութիւնը, թոյլ չէր տար այդ անդորրութեան եւ հանդիստին, վասնզի այդ շրջանակը՝ ինչպէս ամենահին ժամանակներէն սկսեալ՝ բախման վայր մը եղած էր բազմաթիւ ժողովուրդներու եւ իշխանութիւններու, նոյնպէս նաեւ այդ շրջանին նոյնը հանդիսացաւ:

Մասնաւորապէս Մալաթիա, Փոքր Ասիան Հայաստանէն անջատող մեծ ջուրի հոսանքը՝ Եփրատը անցնելու յարմարագոյն վայրը եւ Տաւրոսեան լեռնաշղթայէն դէպի Սիւրիա անցնելու ամենէն գլխաւոր ճամբան կը հանդիսանար:

Հետեւաբար իրարու յաջորդող անկէ անցնող կամ հոն տեղաւորուող բազմաթիւ ազգեր հոն ձգած էին յիշատակարաններ: Մասնաւորապէս այս տեսակէտով նշանաւոր էին հաթեան կայսրութեան բեկորներէն կազմուած Փոքր Ասիոյ արեւելեան ծայրը եւ Սիւրիոյ հիւսիսը կազմուած մանր թագաւորութիւնները, որոնք բազմաթիւ յիշատակարաններ թողած են այդ երկրամասերուն մէջ: Այդ աշխարհամասին մէջ առանձնապէս Մալաթիա եւ իր շրջակայքը ամենէն նշանաւորներէն մէկը եղած է. հետեւաբար եթէ ըսենք թէ իր բազմաթիւ հնութիւններով ամենանշանաւոր վայր մը եղած է, չափազանցութիւն ըրած չենք ըլլար:

Է. Հոնիկման (E. Honigmann), որ իսլամ երկիրներու պատմութեան մասնագէտ մըն է, *ENCYCLOPEDIE DE L'ISLAM* Ի մէջ (Գ. հտ, էջ 208) Մալաթիոյ վրայ խօսած ատեն քաղաքին պատկառելի հնութիւնը ինքն ալ կը հաստատէ եւ կուտայ տեղեկութիւններ, որոնց ուրիշ տեղ չեմ հանդիպած. ուստի վերապահութեամբ կը ներկայացնեմ:

Է. Հոնիկման կը գրէ թէ «Այս քաղաքը յիշուած է ասորեստանեան բեւեռագիր արձանագրութեանց մէջ Մելիտա¹ անունով եւ Մալաթիոյ մէջ (աւելի ճիշդ Արսլան Թեփէ, Մալաթիոյ քիչ մը հարաւը) կը գտնուին Հիթիթական երկու կոթողներ²:

Հաւանական է որ այս քաղաքն է որ յիշուած է M. L. Z. Ի (վերջին գիրը կասկածելի է) սահմանները իբր հողամաս, Համատի Z. H. R. Թագաւորին արձանագրութեան մէջ (Ք. Ա. 800-ի ատեններէն), զոր Rognon գտաւ Հալէպի մօտ Աֆիս:

Պլինիոս (ԲՆՈՒԹԵԱՆ ԳԻՐՔ, Դ. 8) այս քաղաքը կը յորջորջէ Melita

(1) Հաւանորէն Գերսլ. Կոգեանի Մեւրիդը:

(2) E. Honigmann իր տեղեկութեան աղբիւր նշանակած է Messesechmidt, Cospus inseriph hettitic p. m. VAG, 1900, IV, էջ 13, 1906, V, էջ 7:

a Semiramida condita . «Առասպելական հիմնադիրին անունը թե-
քեւս դեռ պահուած է Շամրին ամրոցին անունին մէջ, զոր Միքայէլ Ասորի
կը յիշէ (MICHEL LE SYRIEN, թրգմ. Chabot, Գ. հտ., էջ 272) ԺԲ,
դարուն Սաուա (Sawad) կոչուած երկիրին մէջ, Մալաթիայի շրջ-
ջակայքը :»

Է. Հոնիկման յետոյ կը խօսի այն մեծ բարդաւաճման վրայ, զոր
հռոմէական կայսրութեան տիրապետութեան տակ ունեցած է Մալաթիա,
մասնաւորապէս հռոմէական բանակին իբր կայան: Այսքան հին եւ շար-
ժուն երկրամասի մը մէջ շատ բնական է որ պիտի գտնուէին մեծ քանակու-
թեամբ հնութիւններ, շատ մը այլազան իշխանութիւններու եւ դարերու
պատկանող:

Արդարեւ շատ հարուստ կեդրոն մը եղած է Մալաթիա հնութիւննե-
րու, որոնք կը գտնուէին նահանգին չորս որոշ շրջանակներուն մէջ եւ զորս
ցոյց կու տայ Հ. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեան:

Այս չորս հնութեան մեծ կայաններն էին՝

1.- Քեսիսէ

2.- Հին Մալաթիա

3.- Ասլան Թեփէ

4.- Քէօմիւր — խան — Իզուլուի (Եազըլըխան):

Այս հնութիւնները պատահարօրէն կամ մասնակի պեղումներով երե-
ւան հանուած, գիտական մեթոտներով չեն քննուած, եւ ոչ ալ պէտք եղած
խուզարկութիւնները կատարուած են՝ նահանգին բոլոր հնութիւնները ե-
րեւան հանելու համար: Այնպէս որ դաւառէն գտնուած հնութիւններէն ո-
մանք յայտնի չէ նոյնիսկ թէ ի՞նչ ծագում ունին եւ ո՛ր ազգին, ո՛ր պետու-
թեան կը պատկանին:

Հոգելոյս Պէննէեան Կարապետ քհնյ. այս պատճառով առանց խոր
ուսումնասիրութիւններու մէջ մտնելու եւ յայտնի հնութիւններուն սու-
բարեան, հաթեան, խալթեան կամ ուրարտեան, ասորեստանեան եւ այլն
ըլլալը առանց ճշգրիտ պատասխանատուութիւնը յանձն առնելու, միայն ա-
նոնց տեղերը ու ինչ ըլլալը նշանակելով բաւականացած է:

Իր այս մասին գրած տողերը հետաքրքրական են, եթէ ոչ այն տե-
սակէտով որ հնագիտական արժէք մը կը ներկայացնեն, այլ գոնէ ցոյց
կու տան թէ ո՛րքան առատ հնութիւններ կային Մալաթիոյ դաւառին մէջ:

Հետեւաբար կ'արտադրեմ իր այս մասին գրած տողերը նոյնու-
թեամբ:

Ահա իր տուած տեղեկութիւնները.—

«ԲԼՈՒՐՆԵՐ ԵՒ ՀՈՂԱԿՈՅՏՆԵՐ (ԹԻԼ). — «Մալաթիա ունի իր մէջ,
աւելի հնագէտներու հետաքրքրութեան եւ ուշադրութեան արժանի բաւա-
կան բնարկուրներ եւ հողակոյտներ ալ, որոնցմէ նշանակենք.

1.- Արսլան Թեփեսի.— 70—80 մեթր բարձրութեամբ հողակոյտ մը

Օրտուղիի հիւսիսային կողմը: Վրան տապանադրերը անընթեռնի վիճակի հասած գերեզմանատուն է: Այստեղի հողը բորակախառն ըլլալով՝ շաղախին խառնուած յարդը կանաչանալ եւ անձրեւի կաթիլները տակը իջնելու չթողլուն համար, քաղաքացիք տանիքները ծեփելու հողը միշտ ասկից կը տանին: Փորուած ատեն կը գտնուին հին հողամաններ, սլաքաձեւ երկաթներ, գործիքներ, քար արձան եւայլն: Ասկից 18—20 տարի առաջ այս բլրոյն շրջակայ արտերէն մէկուն մէջէն գտնուած էր մէկ մեթր երկայնութեամբ եւ 3 քառորդ մեթր լայն քար մը, որուն վրայ ամենայն ճարտարութեամբ քանդակուած էր ձիու լծուած կառք մը, կառքին վրայ աղեղնաւոր մը կանգնած՝ ձիուն առաջակողմը կեցող առիւծի կուրծքին նետ մը արձակելով՝ անոր վէս պարանոցը ետ դարձնելէ յետոյ, կը պատրաստուի աղեղը լարելով դարձեալ նետահարելու: Զիուն փորին տակ շուն մը (առիւծի երկիւղէն անշուշտ) ինքզինք կը պահուրտէ, իսկ միւս տարին, Պոլիս կայսերական հնութեանց թանգարանը փոխադրուած է:

2.— Երխըլը Խան.— Ասիկա ալ Խարբերդի խճուղիին եւ Օրտուղիի միջեւ բաւական բարձր բնաբլուր մըն է: Այս բլուրը Մալաթիոյ էն առաջուան հաստատութեան ատեն ժողովրդեան ամառանոցն է եղած: Իսկ հիմա բացի հարաւային կողմէն ամբողջ տեղը այգիներ են: Այս բլրոյն վրայ, ինչպէս իր անունէն յայտնի է, կը տեսնուի 80 ոտք երկար եւ 40 ոտք լայնութեամբ չէնքի մը փլած պարիսպը, որ կա'մ դիտարան եւ կա'մ դղեակ մը ըլլալու է: Բոլորտիքէն կը գտնուին քանդակեալ քարեր, մարդոց ոսկերոտիք եւայլն:

Այս բլրոյն վրայ խմելու ջուր չգտնուելուն, Ս. Լուսաւորիչ վանքի ջուրը փողրակներով եւ ագուգաներով բերած են հոս, որ դեռ այս փողրակներու հետքը կ'երեւան տեղ-տեղ:

3.— Հիւյիւֆ Թեփեսի.— Քաղաքէն երեք ժամ հեռաւորութեամբ, Պալլըշայի եզերքը, խճուղիին աջ կողմը, 100—110 ոտք բարձրութեամբ կոնաձեւ բլուր մըն է (Երզմա): 19-րդ դարուն սկիզբը թաղեալ գանձ (տեփնէ) գտնելու յոյսով ոմանք ասոր գազաթէն պեղած ու խորած են, բայց առանց բան մը գտնելու ետ քաշուած են յուսահատ:

Ասկից մօտ երեսուն տարի առաջ դարձեալ (այս անգամ կառավարութեան արտօնութեամբ), միեւնոյն նպատակով փորձ փորձած եւ հին ծակերէն եւ կողերէն ալ նոր ծակեր բանալով խորշընդխորշ («քէօշէ պուճազ») պեղելու պրպտելով իջած են մինչեւ յատակը: Սակայն եւ այնպէս ասոնք ալ բան մը չեն գտած, եթէ ոչ արոյրեայ տապար մը եւ լայնամանեակ ոսկի մատանի մը: Կը պատմեն, թէ յատակը լիք էին մարդոց ոսկորներով: Կը գտնուէին դիւրափխրելի («քէվէքէ») քարէ արձաններ, երկաթներու բեկորները եւայլն:

4.— Սաման Գալեսի.— Ասիկա ալ հողակոյտ մըն է 70—80 ոտք բարձրութեամբ համանուն գիւղին առջեւ կանգնած, որուն առջեւէն կը բխի վըճիտ ու սառնորակ ջուր մը բաւական առատութեամբ, այն է Սքմա Բունար:

Այս բլրակին ալ գաղաթէն թէ կողերէն ծակեր բացուած են, եւ քաղաքի տանիքներուն համար ասկէց ալ հող կը փոխադրեն:

5.— Թիլեկ — Թելակ (թրք. Դելեկ) — Համանուն գիւղին վերեւ բաւական մեծկակ բլուր մըն է, որուն վրայ տուներ, ստորոտը՝ գոմ եւ փառանքներ շինուած են:

Այս տեղւոյն համար, Ալիշան կ'ըսէ թէ Մելաս գետ մէջտեղէն կ'անցնէր, բայց սխալ գիտցուած է, որովհետեւ այս աւանը Մելոսէն դէպի հարաւ երկու ժամ հեռու կը գտնուի: Կարելի է թէ դարեր առաջ Տէր Մեսիհ եւ Խորաթա վտակները միացած ասկէց հոսած ըլլան:

6.— Աղ Սեփիւ.— Աղ Սեփիւ Չըրմըզտըի գիմաց սուր եւ բարձր բնաբլուր մըն է, իր անունն առած է տեղւոյն բնական գոյնէն: Հովիւներ կը զգուշանան իրենց հօտերը հոս արածելու, ոչխարներու մահ առթող խոտի տեսակ մը գտնուելուն համար:

Աղ Սեփիւի աջ կողմը, գիւղին վերեւ, Մեգարլըֆ ըսուած վայրը կը գտնուի տեսակ մը աւազախառն հող, որուն կիրի աստիճան սպիտակութեան համար, Մալաթիոյ տան պատերու երեսները ասով կը ծեփեն:

7.— Իմամ Տեփեսի.— Սա ալ կը գտնուի հին քաղաքի հիւսիս-արեւելքը երկու ժամ հեռաւորութեամբ, Եփրատի եզերքը, ուր կը խառնուի Պալլըչայ. բաւական մեծ թիւ մըն է:

Ըստ տեղական աւանդութեան մը, այս բլուրին ստորոտը՝ դետակին տակ թաղուած կայ գերեզմանը այն թաղաւորին, որ այս բլուրը հաստատած է հոս:

8.— Գուշ Տոդա՝ Տեփեսի.— Սա ալ կը գտնուի իր համանուն գիւղին վերեւ: Ասոր բոլորտիքը բազմաթիւ շէնքերու աւերակներ են: Քանի տարիներ առաջ բլուրը եւ շրջակայքը խուղելով՝ գտնուած են շղթաներ, հողամաններ, սալ եւ արոյրեայ խաչ մը: Կ'երեւի թէ սոյն վայրի կործանումը այնքան կանուխ չէ:

9.— Պոզ Տեփէ.— Ասիկա բնաբլուրներու շարախումբ մըն է, որ կ'երկարի քաղաքին վարէն մինչեւ Սամանֆէօյ եւ մինչեւ Մեգերէ ու Թելակ: Վերջերս շատ մը տեղերը որթատունկեր տնկուած են: Թէեւ վարուցան ալ կ'ըլլայ, բայց ապարդիւն, բուսահողի պակասէն:

10.— Չամաչանկ կամ Չեմեչեմֆ.— Պոզ Տեփէի պէս, քաղաքին վարի ծայրէն սկսելով՝ իրր օղակաւորումը շատ մը բլրակներու կ'երկարի մինչեւ հին քաղաք եւ մինչեւ Մելաս գետ:

Մալաթիոյ գաւառակին, դաշտային մասին մէջ ընդհանրապէս դեռ շատ կան այս կարգի տեղեր, բայց մենք այսքանը միայն նկարագրելով կը բաւականանանք» (Պէննէեան, Ը., էջ 29-33):

ԱՅՐԵՐ ԵՒ ՆՇԱՆԱԻՈՐ ՎԱՅՐԵՐ

Ինտարա կամ Ինտերէ.— Քաղաքին արեւելեան կողմը կիրճի մը մէջ, հիւսիսային կողմը կան մէկ քանի քարայրներ, որոնց կերպարանաւորում մը տուած է արհեստը:

Այս այրերու մէջ մտնելու համար մահը յանձն առնելու է մարդ, որովհետեւ այրերը խիստ բարձր գահաւանդի մը լերկ երեսը դանդաղելով՝ նեղ ու վտանգաւոր ճամբայ մը անցնելու պէտք կայ: Ատ անցքը տեղացիք Մաղէ կամուրջ կ'անուանեն: Եւ ով որ այդ կամրջակէն անցնելով կը յաջողի մեծ այրին մէջ մտնել, իր մուրաւը կ'առնէ Լուսաւորիչէն:

Հայեր այս վայրը այցելելու ուխտի կ'երթան Զատիկի Նոր Կիրակին, խուռն բազմութեամբ. ամուլ կիներ կը ջանան մաղէ կամուրջէն անցնիլ գաւազակ ունենալու յոյսով: Քարայրներէն մէկուն մէջ կայ տապանաձեւ փոս մը եւ մարդու պատկեր մը քանդակուած պատին վրայ: Լուսաւորիչ այս այրին մէջ ձգնելու ատեն թթիւմորը դնելու համար բզուկ մըն ալ փորած է քարէն:

Խոշրուֆի Մաղարա.— Ասիկա ալ մահուան կիրճին հարաւային կողմը լերան կուշտն է: Ասոր մուտքը լայն եւ ճամբան դիւրին է: Շուրջանակի ունի խորշեր, եւ ձեղունէն կը կաթկթի կրախառն ջուր: Զեռքի եւ երեսի վրայ խորշուք ունեցողներ եթէ լուացուին այդ ջրով, կ'անհետանայ իրենց հիւանդութիւնը: Աս պատճառաւ իր անունը դրած են Խոշրուֆի Մաղարա:

Ժամանակաւ հետաքրքիր ոմանք այս կիրճին մէջէն տեփնէ դանելու յոյսով տեղտեղ պեղած են, բայց ի դուր, առանց բան մը գտնելու «խելօք ախպար ինչ կը բանիս, ինչ գրիր որ ինչ տանիս» կ'ըսեն ու կը ձգեն պեղումը:

Թեփէ Մաղարաւ.— Սուլթան սու գետակի աջ եղերքը զառիթափին վրայ կայ զարմանալի քարայր մը Նափուլիի (Իտալիա) «զանայր»ին պէս: Այսինքն այս այրին մէջ ալ, բնական պատճառով մը, տիղ (կէնէ) չ'ապրիր բնաւ: Ուստի հովիւներ միշտ իրարու հետ կը ծեծուին այս այրին վրայ, իրենց հօտերը մտցնելու համար:

Էկրիճէ.— Բնութեան ամէնարուեստ դործերէն է ասիկա, եւ կը գրտնուի Խաչոպայի ճամբուն վրայ: Էկրիճէ երկու կողմը 2-300 մեթր բարձրութեամբ ահադին եւ միաձոյլ ժայռերով եւ հազիւ 2 մեթր լայնութեամբ եւ երեք ժամ երկայնութեամբ աստիճանաբար եւ օձապտոյտ նեղ ու հիանալի կիրճ մըն է, այնպէս նեղ որ երբ երկու կողմէն բեռցուած զրաստներ իրարու հանդիպին իրարու անցք տալու համար, մէկը պէտք է ետ դարձնել, մինչեւ որ լայն տեղ մը գտնելով դուրս տարուի: Ուստի ճամբորդներ երբ կը մտնեն այս կիրճին մէջ, կը սկսին սուլել կամ խաղ կանչել անպատճառ:

Սու Պաթա.— Մալաթիայէն Հիւսնի Մանսուր տանող ճամբուն առա-

ջէն իջնանք կեդրոնը, լեռներու մէջտեղ, ձաղարածեւ ծակ մըն է. շուրջի ջը-
րէջքներէն կաղմուած բոլոր ջուրերը կը խորասուզուին ասկէց ներս: Չի դիտ-
ցուիր թէ ուսկի՞ց դուրս կը բխին եւ ո՞ւր կ'երթան յետոյ: Ոմանք Բունար
Պաշը կամ Էպեմեմտիկ վտակներուն համար ասկէց գոյացած են, կ'ըսեն, որ
հաւանական չէ, որովհետեւ խիստ խոր ձորերով Սու Պաթանէն բաժնուած
են երկուքն ալ:

ԱՆՇԱՐԺ ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ԽԱՆԵՐ ԵՒԱՅԼՆ

Մալաթիոյ դաւառին ամէն կողմն ալ աչքի կը զարնեն տեղտեղ դեռ
կանգուն կամ կիսակործան խաներ, դորս ժամանակին կանգնել տուեր է եր-
կրին իշխանը կամ թաղաւորը: Այս խաներու մօտէն ձգուած կը տեսնենք հին
կառուղիներ ալ հատաքարով շինուած: Խաներէն դեռ կը տեսնուին Եազըլը
Խան՝ համանուն դաշտին մէջ, Քէօմիւշ Խան՝ Մելասի ձախ եղերքը, Շահնա-
խան՝ Պէյլէր Տէրէսի մէջ, Եարմնա Խան՝ Պալլը Չայի ետեւ համանուն դիւ-
ղը, Չիֆթէ Խան՝ Մամուրաքի լեռան ստորոտը՝ Պալլը Չայի եղերքովը, Խա-
նէ Քուրուֆան (քրդերէն տղոց պանդոկ) Խալեքան լեռներու միջեւ, Շիշման
Խանը՝ համանուն գիւղին մօտ վտակին եղերքը, Խէյրսըզ Խան՝ Իզողլուի ձա-
ֆըլար ըսուած տեղը եւն.:

Թեֆմէ Թաշ.— Հին քաղաքի հիւսիսային կողմը մէկ ժամ հեռաւորու-
թեամբ խճուղիէն եղերքը ցցուած կոթող մըն է. գետինէն դուրս գտնուած
մասը ունի 3 մեթր բարձրութիւն եւ երկու գիրկ շրջապատ: Որեւէ արձա-
նազրութիւն չի տեսնուիր վրան. դազաթը թասի պէս փոս մը ունի միայն:

Կ'աւանդեն թէ՛ իր երկիրը շրջապայելու ելլող թաղաւորը՝ ժողովուր-
դը փորձելու համար այդ փոսին մէջ ոսկի լեցնելով կը մեկնի, եւ վերադար-
ձին կը տեսնէ թէ ոչ ոք համարձակած չէ ձեռնամուխ ըլլալ ատոր: Ըստ ա-
մէն հաւանականութեան՝ սահմանաքար մը ըլլալու է ատիկա, սակայն որե-
ւէ տեղ ուրիշ մըն ալ չի տեսնուիր ներկայի մէջ:

ՆՈՒՐԱԿԱՆ ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ (ԿՈՐԾԱՆԱԾ ԿԱՄ ԿԱՆԳՈՒՆ)

Ինչպէս ըսած ենք, դարերու ընթացքին, Մալաթիան քաղաքական եւ
այլ փոփոխութիւններու շատ ենթարկուած ըլլալով՝ գետինը իր տակ ծած-
կած է հեթանոսական թէ քրիստոնէական հնութիւնները. այնպէս որ դա-
տարկ տեղ մը պիտի չգտնես երբ կը պեղես երկրին այս կամ այն տեղը: Ահա-
ւասիկ մի քանին քրիստոնէական դարերու թողուածներէն:

Ս. Կարապետի Ժամ.— Քաղաքին վրայ համանուն կիրճին բերանը տա-
փարակ գետնի վրայ դեռ կը մնայ յարակից երկու եկեղեցիներու հիմունքը,
որոնք հազիւ թէ ասկէց երկու դար առաջ կործանած են: Քաղաքին Ս. Յա-
րութեան եկեղեցւոյ շինութեան ատեն ժողովուրդը հոս փոխադրած է անոնց

պատերու կարեւոր քարերը :

Քաղաքին հիւսիսային կողմը Տ. Մեսիհի եղերքը պեղելու ատեն գրտնուած են ընդարձակ եկեղեցիի մը հիմունքը եւ պարիսպը, որուն քարերու կարեւորները տեղւոյն վրայ եւ ներկայ զօրանոցին մօտ շինուած հաստատութեան մը գործածուած է : Այդ քարերուն մէջ՝ շուրջը յունարէն գրերով գրուած խաչքար մըն ալ կայ :

Պալեանի Քիլիսէ գիւղին վերեւ վէմերուն վրայ հաստատուած եւ կիսակործան կը կենայ եկեղեցի մը, որուն մէջ գիւղացիները իրենց տաւարը եւ ոչխարները կը լեցնեն հիմա :

Մելետ Տերեսի ըսուած ձորին հիւսիսային կողմը կը տեսնուին եկեղեցւոյ մը պատերը միայն : Նոյնպէս այս ձորին գլուխը՝ Միլէտ սլաշի ըսուած տեղը :

Սոչապա գիւղի արեւելեան կողմը, լեռան ստորոտը բլրակի մը վրան ու բոլորտիքը քրիստոնեաներու գերեզման ըլլալը տեսնուելէ զատ, առջեւի տափարակ գետինը բռնած են քաղաքի մը աւերակներու քարակոյտերը :

Սոյն գիւղի կռնակի լեռան ետին Փատըլ ըսուած տեղն ալ, զոր հիմա գիւղացիներն իրենց ուխտավայր ըրած են, կը տեսնուի եկեղեցւոյ մը հիմունքը :

Վերին Մասաբֆանի (Իզողլու) վերեւ Սեքիւլէր ըսուած տեղն ալ կայ եկեղեցւոյ մը հիմունքը : Հոգ կը տեսնուին, ինչպէս անունէն (սեքիւ) յայտնի է, աստիճանաւոր բերդի մը փլած պարիսպները :

Իզողլուի Կեալուրան (քրդ. Հայկ) գիւղի մէջ կը տեսնենք հին եկեղեցի մը եւ ընդարձակ գերեզմանատուն : Կեալուրան, ինչպէս իր անունէն ծանօթ է եւ ինչպէս ներկայ բնակիչները կը կարծեն, մինչեւ ԺԶ. դարուն վերջերը հայաբնակ է եղեր : Բայց անկից յետոյ հարեւան Քիւրտերու պատճառով՝ սկսած են քաղաք եւ ուրիշ տեղեր գաղթել. քաղաք գաղթողներէն ծանօթ են հիմա Էմրիկեանի եւ Ծերնիկեանի :

Ճուպաս գիւղախումբի Քելեսիկ գիւղի (Եփրատի եղերքը) պարտէզներուն մէջ ալ կայ հին եկեղեցի մը : Գիւղին արդի բնակիչները Ուրբաթի եւ Նամազի գիշերները ճրագ վառելով ասոր մէջ կը դնեն :

Ներկայ քաղաքի Հայոց գերեզմանատան արեւելեան եղերքը՝ Ս. Օվաննէս անուանեալ եկեղեցւոյ մը հետքը կը տեսնուի դեռ : Հայ մամիկներ, դեռ քիչ տարիներ առաջ, հաւաքուելով ուխտի կ'երթային հոտ՝ մոմ վառելով եւ մուրատ ուղելով : Սոյն վայրի մօտէն (գերեզմանատան եղերքէն) 1889-ին գտնուած է գետնափոր շիրիմ մը, որուն կափարիչին վրայ յունարէն տառերով գրուած էր հետեւեալը. «Ով որդիք Բոլոնիայի, Ժեթացւոց գլխաւորներն եղող երկու փարտապետներուն վրայ ողբացէ՛ք, որ Տէրը հանգիստ քնոյ մը մէջ հանգչեցնէ» : Այս քարը անարժէք բան մը համարելով կոտրած եւ Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ պատին մէջ ձգած են :

Շիրիմ մ'ալ Էօրէն ըսուած Հայոց գերեզմանատունէն գտնուած է : Աս

վերջինը թէեւ վերինէն փառաւոր ու ընդարձակ, բայց որեւէ դէպքում արձանագրութիւն չունէր: Զարմանալի զուգահեռութիւն որ այս երկու հին շիրիմները նոր գերեզմանատանց մէջէն կը գտնուին:

Հոգեւոյս Պէննէեան Տ. Կարապետ քհնյ.ի այս տեղեկութիւններէն անհատաբար եւ զանոնք առանց կարգացած ըլլալու Տոքթ. Միքայէլ Քեչիշեան ունի ցուցակ մը Մալաթիոյ հնութեանց (տես ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 25, էջ 9), ուր կը թուագրէ եօթը հնութիւններ, որոնք էին. —

1. — Քեախթէ Նեմրութ լեռը, կամուրջը, բերդը, Հիւսնի Մանսուրի ճամբուն վրայ բրգաձեւ արհեստական բլուրներ եւ այլն.

2. — Արղայի գետնափոր եկեղեցին, յունական մողայիքներով.

3. — Արսլան Թեփէն՝ Հիթիթներու օրերէն մնացած.

4. — Հին քաղաքը (վարի քաղաքը) Լենկթիմուրի օրով կործանած, 40 իշխան Նահատակաց գերեզման: Ուստա Շեկերտ Կիւպլէսին, Ուլու Ճամին, Մեծ Խանը, սլարիսպը, Ս. Թորոսը, որուն աղաւաղեալ ձեւով Զոտտըրոզ կ'ըսեն.

5. — Տերմեսիի եկեղեցին եւ հրաշալի ջուրը, համանուն լեռանց մէջ յիշատակարաններ, Տիքիլի թաշ եւայլն.

6. — Գըրք Կէօզի կամուրջը.

7. — Անարծաթ Բժիշկ եկեղեցին, Թադէոս եւ Բարթողիմէոս առաքեալներու քրիստոնէութիւնը տարածելու ատենները շինուած 40 մատուռով, որ կը գտնուի Մելիտինէ քաղաքէն մէկ ժամ հեռու դէպի արեւելք Բունար Պաշիի քովը, եւ որուն աւերակները դեռ նշմարելի են:

Տոքթ. Միքայէլ Քեչիշեանի թուած այս հնութիւններէն Անարծաթ Բժիշկը, որուն վրայ քանի մը տող խօսած է, հնօրեայ վանք մըն է, որուն վրայ սլարի խօսուի վանքերու բաժնին մէջ:

Իսկ մնացեալ վեց հատուածներու մէջ Տոքթ. Քեչիշեան պարզ թուումն մասանցով մը բաւականացած է առանց ոեւէ տեղեկութիւն տալու, եւ ինչպէս Յ. Գոճապաշեանի մէկ գրութենէն (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 30, էջ 11) կ'երեւի, հաւանօրէն պզտիկ սխալներ ալ սպրդած են այս գրութեան մէջ: Այսպէս, Յ. Գոճապաշեան կ'ըսէ թէ Տիֆիլը Թաշը Տերմեսիէն հեռու հին քաղաքէն դէպի Գըրք Կէօզ երկարող ճամբուն վրայ պէտք է ըլլայ եւ ոչ թէ Տերմեսիի ջուրին մօտ:

Տոքթ. Քեչիշեանի գրութիւնը դժբախտաբար նոյնպէս անխնամ աշխատութիւն մըն է եւ լայն տեղեկութիւններ չի տար Մալաթիոյ նահանգին հընութիւններուն վրայ, եւ ոչ ալ անոնց ո'ր դարուն պատկանիլը կը ճշդէ:

Իսկ Գ. Մելիտինեցի իր ՆԱԽՃԻՐՆԵՐՈՒՆ մէջ (էջ 24-7) ունի հատուած մը՝ Պատմական վայրերու նուիրուած, ուր իբր «հնութեանց վայրեր» կը յիշատակէ.

«Ա. Ասլան Թեփեսի կը գտնուի քաղաքէն երեք ժամ հեռաւորութեամբ Վարի Քաղաքի արեւելեան կողմը: Միջակ բարձրութեամբ բլուր մըն է, ու»

բուն կողերէն դեռ մակերեսային խորութեամբ գտնուած են քարի վրայ քանդակուած զանազան նկարներ (մեծ մասամբ անասնոց) եւ այլ սեպածեւ գրութիւններ, որոնցմէ տեղական ժողովուրդը ոչինչ հասկցած է: Ո՞ր շրջաններէն մնացած են հոն թաղուած հնութիւնները, եւ ի՞նչ արժէք կը ներկայացնեն քաղաքակրթական տեսակէտէն: Ասոնք հարցեր են, զորս կրնան լուծել միայն գիտնական հնախոյզներ, եթէ միայն արտօնուին անոնք կատարելութիւնը պեղումները:

Բ. Ինքիլիֆ Տեփեսի կը գտնուի Վարի Քաղաքի դարձեալ արեւելեան կողմը առաջինէն քառասուն վայրկեան հեռաւորութեամբ. ասոր ստորոտներէն եւս գտնուած են քարէ ու հողէ ամաններ, որոնք ակնբախ կը վկայեն հոն թաղուած հնութեանց մասին:

Գ. Վարի Քաղաք, բազմատմամբ առաջիններուն աւելի նոր, ունի եկեղեցիներու, պարիսպներու եւ այլ շէնքերու կիսակործան փլատակներ, որոնք կը կրեն հայկական ու առաւելապէս բիւզանդական դրոշմ: Լենկթիմուր եղած է պարիսպի գլխաւոր քանդողը, որուն երկայնքին փորուած խորութիւնը (ջուրով լեցնելու համար) կը վկայէ քաղաքի երկար ժամանակ պաշարուած մնալը: Գլխաւոր վայրերն են՝ Ալաճա Գափու, Չոտ Տը Տոզ, Ուլու Ճամի, Ս. Ստեփանոսի եկեղեցին, Թով Գափու եւայլն: Ուլու Ճամին նախապէս եղած է յունական եկեղեցի, ապա օսմանեան տիրապետութեան շրջանին վերածուած է մզկիթի: Պատերը դարդարուած են կանաչ, կարմիր ու ձերմակ, եռանկիւն ու քառանկիւն նրբօրէն տաշուած քարերով, որոնք ցարգանազարտ կը պահեն իրենց դռները:

Դ. Օրտուզի կը կրէ ամբողջովին հայկական դրոշմ, մինչեւ համաշխարհային Ա. Պատերազմը. անցեալի փառաց միակ կոթող՝ կանգուն կը մընար եկեղեցի մը Ս. Փրկչաց նուիրուած:

Ասիական բարբարոսներու արշաւանքներէն շատ առաջ¹, հին նախահայրեր Բունար Պաշի ջուրին ակերուն վերեւ կառուցած են Անարծաթ Բժիշկ եկեղեցին (որուն հիմերը դեռ ցցուած են հողի երեսին՝ մասամբ), որ ունի եղեր քառասուն խորան, քառասուն սուրբերու նուիրուած: Լենկթիմուր տեսնելով այս սրբատեղիի պաշտելի նուիրականութիւնը ժողովրդեան վրայ հիմնայաւոր քանդած է, եւ անթիւ զօրքերու ու դերիններու տաժանակիր աշխատութեամբ քարերը թափած եփրատ գետը, իսպառ ջնջելու համար անոր յիշատակը: Կը պատմուի թէ հին ատեններ Օրտուզի Ս. Փրկչաց եկեղեցին եւ Անարծաթ Բժիշկ վանքը յարակից եղած են իրենց ընդարձակ բաժանումներով»:

Գ. Մելիտինեցի (ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ, էջ 27) այս տեղեկութիւնները տալէ ետք կ'ըսէ թէ «զանց ընելով նուազ կարեւոր տեղերու թուումը, անդամ մը եւս չեշտենք որ... ցարգ ոչինչ կամ դրեթէ ոչինչ լոյս աշխարհ հանուած է

(1) Այսինքն ըսել կ'ուզուի ԺԱ. դարէն առաջ:

իր (Մալաթիոյ) ծոցին մէջ թաղուած թանկագին հնութիւններէն...» :

Մալաթիոյ հնութիւններով զբաղած է նաեւ Գէորգ Արքեպիսկոպոս Ասլանեան իր առաջնորդութեան շրջանին եւ զանոնք նկարագրած է զանազան հրատարակութիւններու մէջ (ինչպէս ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆԻ, ԱՄԵՆՈՒՆ ՏԱՐԵՅՈՅՅԻ եւ ԲԱԶՄԱՎԷՊԻ) :

Ասլանեան Արքեպիսկոպոսի այս նկարագրութիւնները ի մի ամփոփած է Հ. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեան (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 61, Մալաթիոյ Հնութիւնները)՝ չորս կարեւոր վայրերու վրայ բաժնելով այս հնութիւնները, ինչպէս կը ներկայացնէ Հ. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեան, նոյնպէս առանց ճշգրտութեամբ այդ հնութիւնները ո՞ր ազգերուն եւ ո՞ր ժամանակներուն կը պատկանին. —

Ա. — Քեախքէի Հնութիւնք. Մալաթիոյ կուսակալութեան Քեախքէ գաւառը կը ներկայացնէ ամենէն հարուստը թանկագին հնութիւններով, որոնք կը պատկանին զանազան ազգերու եւ ժամանակներու, եւ անշուշտ կը կարօտին գիտական լուրջ ուսումնասիրութիւններու, որոնք չեն կատարուած դրեթէ մինչեւ հիմա :

Գէորգ Արքեպիսկոպոս Ասլանեան Քեախքէ այցելած է 1905-ին եւ իր այցելութի տպաւորութիւնները ներկայացուցած է յօդուածներով : Ան կը գրէ թէ Քեախքէի «Արեւելեան կողմը, լերան ստորոտը, ահագին բաղնիքի մը աւերը կայ, որուն ամբողջութեան չորրորդ մի մասը դեռ կանգուն է. մինչեւ ջուրն հասելու տեղերն ու աւազանները որոշ կ'երեւին : Որմերուն մէջ երկու ջուրի ճամբաներու խողովակներն անվնաս կեցած են մի քանի դարերէ ի վեր : Այս հնութենէն կտոր մը փրցնել անկարելի է. ժայռի պէս ամուրցած է : Այնպիսի վարպետութեամբ շինուած է որ նորերուն մէջ դժուար կը գտնուին առանկ գիմացկունութիւն, յղկութիւն եւ անայլելիութիւն. մէկ չորրորդ մասըն հինգ սրահներէ կը բաղկանայ, մնացեալ երեք մասերու ամէն մէկը 5 կանգուն երկայնութիւն, 5 կանգուն լայնութիւն եւ մէկ կանգուն բարձրութիւն ունին, եւ այսպէս 15 կտորներ կը համրուին ձորին մէջ ինկած. հին օրերու մէջ ահագին հեղեղ մը եկած քշած է ամէնը :

Բաղնիքին առաջ ընդարձակ տափարակ մը՝ ձիավարութեան տեղ է եղեր եւ այժմ խոշոր ձորի մը վերածուած է. սոսկավիթխար քար մըն ալ եկած հողէ բլուրի մը վրայ պղպղած է :

Ճամբուն վրայ աղբիւր մը կայ. առ եւս հին ճարտարապետութեան մէկ հիանալի դործն է, որ դարերու միջոցին հողին մէջ թաղուած՝ իր պաշտօնը կը կատարէ :

Լերան տակ փապուղեակ մը, որուն մէջ սառնորակ վճիտ ջուրը կը քալէ, առանց վնասելու եւ առանց փողրանքի : Մարդ կրնայ քիչ մը ծռած երթալ ու երթալ մինչեւ մէկ ժամ եւ հոն տեսնել թոնիրներու տեղեր, կամարակապ շէնքերու բեկորներ :

Ամենէն աչքի դարձող շէնքն է բերդը : Կառավարութեան շէնքին ետեւի կողմէն կը բարձրանանք բերդը, որ կրանիթ տիտան ժայռ քարին վրայ կե-

ցած է: Քարը կնգուղի մը ձեւն ունի: Ժայռին լայն կողէն բերդը բարձրացած է հսկայ, հիանալի եւ վեհ երեւոյթով: Բերդին աւագ դրան արեւելեան կողմը բացուած է, կամարակապ, խոյակաւոր քանդակներով, նոնաձեւ գնդակներով ու նուրբ ծաղիկներով: Դրան ճակտին վեց կարգ երկար շարքի մը վրայ գրուած է յիշատակութիւնը, որուն Սուլթան Սալահեօտին եւ Մելիք Սէյֆեօտին բառերը շատ որոշ կը կարդացուին:

Հետաքրքրութեամբ վառուած ու լարուած ենք: Առաջին աստիճանները քայքայած են բոլորովին եւ արեւմուտքէն երկարած ահագին որմերուն հիմնաքարերը շատ դժուարութեամբ քակելով տարած են եւ որմը դեռ անգիտակ կը կենայ խիզախօրէն: Արտաքին պատնէշ որմերուն համար հազարաւոր քաշ կշռող քարեր գործածեր են, իսկ ազուցման համար միլիոնաւոր հաւկիթ, կիր ու աւագ: Որմերն այնչափ ողորկ ու այնչափ փայլուն են որ կը հիանաս ու կ'ապշիս:

Դռնէն ներս երկար կամարի մը տակէն կ'անցնինք. քարերու կտոր-սւանքը ճամբան քիչ մը դժուարացուցած է: Երկրորդ դռնէն ներս պիտի մըտնենք. անցքը բոլորովին գոցուած է: Սողոսկելով կ'անցնինք: Երկրորդէն ներս ազատ շունչ մը կ'առնենք. երկայն դաւիթ մը, որուն երկու եզրերն հըսկայ շէնքերու շարքեր կան, 1-2-3 կարգ եւ գուցէ աւելի ալ ու համակ քար, համակ կամարաշէն:

Աջ կողմերնիս շարունակ կամար, մէջէ մէջ հիւսուած, ազուցուած կուռ ընդ կուռ սենեակներ են, եւ այս ամենուն մէջ նեղ ու երկար շերտեր կան դիտանոցի, ձախերնուս քառակուսի եւ դմբեթաւոր շինուածք մը կայ մանր քանդակներով: Ծիշդ այս շէնքին դէմը կ'իյնար աւելի նուրբ շէնք մը, որ աղօթարանն է¹: Երկար գրութիւններ շէնքին ներսի մասին որմերուն վրայ, գրուած են ամբողջ սիւլիւս գիրերով, եւ մեծ բոլորչի պատուհան մը, որ քովնտի դէպի արեւմուտք կը դիտէ անծայր ու անծիր հորիզոնը: Շէնքին տակը ներքին յարկ մը եւս: Քառակուսի դմբեթաւոր շէնքին քովն է դէպի վեր տանող ճամբուն մեծ դուռը՝ մեթրներով երկար ու բարձր: Այս դռնէն երկրորդ դաւիթը կը մտնենք, ընդարձակ տարածութեան մը վրայ փռուած (ԲԻԻՉԱՆԴԻՈՆ, Թ. 2593):

Ուրիշ յօդուածի մը մէջ (տես Թէոդիկ, ԱՄԵՆՈՒՆ ՏԱՐԵՑՈՅՑԸ, 1922, էջ 186-8 կամ ԲԱՉՄԱՎԷՊ, 1936, էջ 37-9) Ասլանեան Արքեպիսկոպոս կրկին խօսելով Քեախտէի վրայ դարձեալ կ'անդրադառնայ անոր հնութեանց վրայ:

Ան կը նկարագրէ Բել (Պէլ) լեռը բարձրանալու համար իր եւ ընկերօջը՝ Տ. Եղիշէ քահանայ Խաչատուրեանի կրած դժուարութիւնները.—

«Ճամբան այնքան քարքարուտ է որ, կ'ըսէ, ատեն-ատեն կը ստի-

(1) Քեախտէաբնակ Հայոց մեծ գերդաստանը, որ երկու դարէ ի վեր Քեօիշենք կը կոչուի, ունէր սուլթանական «Փերման» մը, որ բերդին մէջ կարգ մը առանձնաշնորհօժներ տուած էր անոր, երբ սովորութիւն է եղեր ատենօք հոն բնակիլ (Թէոդիկ, ԱՄԵՆՈՒՆ ՏԱՐԵՑՈՅՑԸ, 1923, էջ 237, ծանօթ.):

պուլինք ձիերէն իջնել: Կ'անցնինք Քեախտէի ձորէն, հսկայ Բելը հոս ոտք դրած է եւ իր յաղթ սեպուծիւնը տարածած ժեռուտ կողերով: Խոսքով դիւղի առաջքէն կ'անցնինք... Երեք ու կէս ժամ այսպէս կը շարունակենք մեր վերելքը, միշտ աջ ու ձախ ունենալով վիմեղէն կարկառներ եւ օձերու բոյն խոռոչներ... Արեւելքի դէմ պատնիշուած վիթխարի արձաններու առջեւն ենք, ահա, շարուած թէ ո՛րը պիտի դիտենք եւ որո՛ւն քով պիտի երազենք ամենէն առաջ:

Մեր առաջ պարզուած է հնութեանց պատկառելի շէնք մը անդուռ եւ անորմ: Հոս առիւծ մըն է կեցած՝ ցից բաշերով, հոն փաթթոցաւոր հսկայ գլուխ մը անմօրուս, անդին բազէ մը, շահէն աչքերով, խառնիխուռն հաստ սրունքներ, քամակներ, ջլապինդ բազուկներ՝ մականակիր եւ աղեղնաւոր, փիսոս, վանդակի թաթերով ջախջախուած:

Մեծ շէնքի մը դաւիթին շուրջը շարուած արձաններու թափթփուքներ են ասոնք, պատուանդան ունենալով խոշոր աւազաններ:

Արձանի մը մէջ մի բեկոր թոնոներ կը կշռէ, բոլորն ալ կրանիթ քարէ: Դէպ արեւելք, կարծեօք մեհեանին լայնդիր սանդխամատները կ'երեւին, մինչեւ 7 աստիճան՝ անեղծ մնացած, իսկ շէնքին քարերը՝ փուլ ու ջիլ: Քանի մը տասնեակ դարերու գործ...: Դեռ եւս կանգուն վեց արձան հիացում կ'առթեն դիտողին, դարերը իրենց ոտքին տակ առած, իրենց յոխորտ կեցուածքով... Ատոնց պատուանդանները քարետախտակներու պէս ողորկ են շերտ շերտ յեցած իրարու վրայ, «քեախտէական» (քաղդէական) ոճով դրժուած ու նշանադրուած: Այս որմաշարը մարդու հասակէ շատ բարձր է, իսկ արձանները՝ քանի մը պատիկ աւելի բարձր, մեծդի իրաններով, ծաղկազարդ գլուխներով, մերկատիտ ու մերկասրուն: Իրենց նայուածքը դէպի հիւսիս ու հարաւ, կնոջն ալ ուղղուած՝ կարկառի ժայռաբերդին ծոցը քանդակեալ այր արձանին...:

Արեւելքէն դէպի արեւմուտք՝ միւս վեց արձաններուն այցելելու համար, պէտք է անցնիլ լերան հիւսիսի կողէն, որուն մէկ ծայրէն, այսինքն արձաններուն (⁶) ու դաւիթին քովէն մինչեւ միւսներուն առնթեր, կայ յեսանաճեւ քարացցուանքներու շարք մը, մօտաւորապէս տասնական սանթիմ լայնքով, ներկայացնելով այլազան նկարներ՝ կենդանիներու, ծաղկանց ու դրուածոց քանդակներ, մանաւանդ երկսեռ մարդապատկերներ: Արդարեւ, արուեստն ու արհեստը մրցեր են իրարու հետ, ինչպէս դուրն ու ուռնը՝ վրձինին ու գրիչին հետ. գլուխ-գործոց մըն էր կնոջ մը անդրին՝ գեղանի, նրբայօն աղեղ, թուշը կլոր, շուրթերը ներդաշնակ, մազերը քիչ մը նման այժմու ոլորուածքին, վարդի տրցակներ եւ դառնագլուխ զարդեր այտերուն, ինչպէս եւ վայելուչ ապարանջաններ դաստակներուն: Ագին ամփոփած առիւծ մը՝ կնոջ մատներուն հպումէն հիպնոսացած՝ կ'անշարժանայ, ձախ ուսին բազէ մը՝ որսախոյզ ակնարկով. վրան առած է լողիկ մը այնքան նուրբ ու փափուկ, որ տակէն լեցուն իրանը կը նշմարուի:

Երկրորդ մը այլ մարդուն պատկերն է. զիրքէն դատելով՝ իշխանաւոր մը ապահովարար զեղադէմ, ածիլուած աշտերով, փաթթոցաւոր, նըրբահասակ. սոնապաններ կան ոտքերուն վրան՝ կապայ մը, թելերուն տեղն իսկ յաշանի. աջին ունի աղեղ մը, ձախին ալ հրովարտակ մը, զոր կարծես կը կարդայ, նախուածքը թէեւ սուր, բայց միտքը մոռայլ: Կ'անցնինք արեւմտեան կողմի արձաններուն, որոնցմէ երկուքը միայն անեղծ մնացած են, երկուքը կիսովին, իսկ միւս երկուքը աւելի վնասուած. արեւելքի եւ արեւմուտքի միջոցին մէջ 960 ոտքէն աւելի շրջանակով 1000-ի մօտ բարձրութեամբ վիթխարի քարակոյտ մը կայ՝ արձաններուն շինութենէն զոյացող կտորուանքովը ձեւացած: Ոչ մէկ բուսականութիւն այդ լերկ լեռնակին վըրայ, ուր բարձրացանք տաժանագին, զիտելով չորս աւուր ճանապարհով հեռի Տիարպեքիւրի մինարէներուն մունիկը»:

Դարձեալ Ասլանեան Արքեպիսկոպոս երրորդ յօդուածի մը մէջ (Թէոդիկ, 1923, էջ 239-9) մատամբ վերաքաղ մը կ'ընէ իր առաջին յօդուածին (ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆ, Թ. 2593)՝ անոր կցելով մի քանի նորութիւններ:

Հոն կը խօսի Քեախտէի արեւմտակողմը գտնուող Խարագնաղ լերան վրայ կանգնուած վիթխարի կոթողին մասին. —

«Ասոր արտեւանը թեւատարած նստած է սեւ թռչունը. մարդկային աչքը պատրանք կ'ունենայ թէ երկինքէն կախուած է ան... Արեւելքէն՝ Պելլի լերան սեպ կատարը երկնամուղ, հիւսիսէն ու հարաւէն խրոխտ Կիւնտէներու հսկայ քարակոյտերը, նաեւ շարք մը վիմեղէն ահագին շղթաներու տարտարոսեան վիհեր, թաւուտներ, դանթարայի գետակը մեղմահոս ու իր կամուրջը հոյակերտ:

Քեախտէի ձորէն դուրս սլոթկացող գետակի ափին կ'երեւի Ս. Թորոսի մատուռը, որ ատենօք մենաստան է եղեր, իսկ հիմա աւերակոյտը միայն կայ:

...Այնուհետեւ կը մտնենք Խապէր, Շէյխ-Մուս, Եադի-Տէրէ, Ապու-Խեփան, Քիլիսէ եւ Սերգիւզ դաշտակներուն մէջ: Ատոնց դիմացն են Զէրֆէօզ, Քեփիրմէ, Քէրֆիւրէկ եւն., որոնց հունին՝ Քեախտէի եւ Կենտերէի գետակները տելթա մը կազմած կը համբուրուին: Թաշդանի-Թեփէէն կը դիտենք Ժայռերու կուրծքին թաղուած յաղթ կոթողները: Կամուրջին քովն ենք. հրաշալիք մը, մեծ յղացումի կնիքն իր վրայ, նախնեաց ճարտարապետութեան մէկ գլուխ-գործոցը, որ դարեր ապրեր է ու պիտի ապրի յաւիտեան: Երկայնութիւնն է 500 ոտք, լայնութիւնը 30 ոտք, ջուրին երեսէն մինչեւ կամարին աղեղին կեդրոնը 60 կանգուն, իսկ 2 հիմերուն իրարմէ հեռաւորութիւնը 300 ոտք: Եղերքը գետեղուած են 2 մեթր երկայն, 1 մեթր բարձր ու նոյնքան լայն քարեր՝ իրարու մէջ ագուցիկ, արտակարկառ մասերուն վրայ նոնաձեւ զարդերով:

Քեախտէ Մեղիրէի Թաշդանի կողմը կոթող մը կայ 8 բոլորակ քարերով, իւրաքանչիւրը 2 գրկաչափ լայն եւ մէկ ու կէս կանգուն երկայն. 4 քա-

ռակուսի ահագին քարեր հիմը կը ձեւացնեն. զոյգ մը խոյակաւորներ ալ ծայրին զետեղուած: Կոթողին բարձրութիւնն է 20 կանգունէն աւելի, կէսն անընթեռնի արձանադրութիւններով լեցուած. 40 քայլ անդին դէմ դէմի քառակուսի լայն քարերուն վրայ դրուածքներ ամբողջ: Պարադուշ եայլասի կողմն ալ լի է նմանօրինակ քարերով եւ 2 կոթողներով: Այնպէս կ'երեւի թէ ատոնք 4 են եղած, սակայն մին փճացած է: Այս հսկայ կամուրջը մէկ կամարի վրայ կեցած է միայն, կոփածոյ հսկայ քարերով, եղբքներն ալ ամբողջ ժայռ: Դէպ արեւելք 2 մեծ պատուանդաններ կան հարթյատակ, որոնց վրայ 30-40 հողի հանդիստ կրնայ կենալ: Կամուրջին հսկայ որմերէն միոյն վրայ բեւեկնի մը եւ ուրիշ ծառ մը բուսած են ինքնին եւ կանաչ ջահերու նման առկախուած: Այս կամուրջը վիթխարի բերդ մըն է: Պատմութիւնը Կանդարա անունով ուրիշ մըն ալ կը յիշէ, որ բոլորովին տարբեր է ասկէ. Սինչա Նահր էլ-Ագրազ գետակին վրայ կառուցուած է այս Պէհիսնին եւ Հիւսնի-Մանսուրի (Ատիաման) մէջէն վազող «Կէօք-Սու»ինը» (Թէոգիկ, ԱՄԵՆՈՒՆ ՏԱՐԵՅՈՅՅԸ, 1923, էջ 238-9):

Ասլանեան եպիսկոպոս կը յիշէ Քեախտէի հնութեանց վրայ խօսած ատեն նաեւ հետեւեալ հնութիւնները.—

«Ա. Գուշ-Թեփէ.— Քաղաքէն դէպի Սամոսատ տանող ճամբուն վրայ թառած քար ոտներով, նոյնպէս քար փետուր թեւերով ամբողջովին հսկայ քար թռչուն մը ամենանուրբ մանրամասնութեամբ, որ իբրեւ արծուի կը հսկէ, կը տիրէ ու կ'իշխանապետէ բոլոր շրջակայից վերեւ:

Բ. Սամոսատ.— Սամոսատ այժմ դաշտ, եւ այս հողերուն մէջ ճամբու մը եզրին մեծարժէք, նշանաւոր, սեւ կրանիթեայ արձանի մը միակտուր, միապաղաղ, քանդակեալ կոթողը կայ, որ այդպէս տապալած գետնի հողին վրայ պառկած է. հետաքրքրուող իսկ չկայ, մինչդեռ ան հնութեանց թանգարանի մը թանկարժէք հնութիւնը պիտի կազմէր:

Գ. Արդայի Հնութիւն.— Սա Մելիտինէէն դէպի Գերմանիկէ (Մարաշ) եւ մասամբ ալ Սեւ Հողեր (Սվազ) երկարող Մելիտինէի Միւթեոսարքութեան ենթարկեալ գաւառամասն է, բաւական ընդարձակ... իր հնութիւններն են... Գերեզմանատեղիկը, 9 կարգ, ուղիղ շարքերով եւ համաչափ կերտուածքով եւ ամէնը քար՝ բլրակի մը վրայ տողուած... ամէն մէկ դամբարան ունի փոքրիկ դռնակ մը, ու դեռ կը մնան անաւեր... իշխանական սպառտը, որուն աւերակները կան եւ ատով դուրս կու գայ թէ հոյակապ վեհափառութեան մը նշխարքն ու նշմարքն են, երբ... յարդը երբեք չգիտցող ձեռներ քարեր ու սիւններ, մարմար ու կրանիթ քանդեր են ու տարեր ձիերու ախոռ շինելու... Պեղումներ կը կատարուին գերեզմաններուն առջեւ, ընդարձակ գետնի մը վրայ... եւ ահա երեւան կ'ելլեն մարմար քարեր ու սիւններ եւ ի-

րենց առջեւ կը բացուի հոյակապ տաճարի մը սիւնադարդը գաւիթը, ուր կան մարմարեայ դամբարաններ: Գաւիթը բոլորչի ձեւ մը ցոյց կու տայ, ուսկից անկիւնաւոր մաս մը կիսովին մէջտեղ է ելած: Գաւիթը մէկ մասամբ դուրս բերուած է դեռ: Որմերու վերի մասերը ծաղկազարդ քանդակեալ են եւ մարմարները ամբողջ եղերաքանդակ. ամբողջ գաւիթը սիւնադարդը եղած է... սիւնադարդ, խոյակադարդ գլուխներ... սպիտակ, վարդագոյն, բաց դեղնագոյն մարմարէ են. փշրուած սիւներու մասերն ու ամբողջութիւնը դուրս կը բերեն հոյակապ տաճարի մը մեծարժէք շինութիւնն ու հնութիւնը...:

Յատակը եղերքներով կրանիթ քարերու յատակումովը, եւ բուն կեդրոնովն ալ ամբողջ մոզայիկ ծաղկազարդ ու կենդանազարդ են. դարերու մէջ կրցած են պահել գեղակերտ կենդանութիւննին... Անկիւնադարձ մը, որ դարձեալ մաս կը կազմէ գաւիթին, դեռ անադարտ կան հսկայ եօթը սիւներ, խոյակաքարձ մեծակշիռ թանկարժէք գլուխներով կիսովին թաղուած:

Կայ փառաւոր դամբարան մը եւս, որուն կափարիչին վրայ կը տեսնուի Թէոդորոս յոյն եպիսկոպոսի մը յիշատակարանը. իսկ այս անկիւնադարձին ամենասքանչելի մասը կը կազմէ բուն յատակը, որ մասամբ մէջտեղ պարզուած ամբողջ մոզայիկով որպէս թէ մեծ գորգ մը փռուած է գունազեղ հիւսուածքով, ճոխ բուսականութեամբ, ծաղիկներու փնջակներով, թռչուններու երամներովը եւ դեռ ծաղկուն ու գեղգեղուն ոսկեջրերով ալ հարբուն: Ոսկեծեփ թրծուն որմերուն վրայ, ամէնը ամէնով բոլորովին հրաշալիք մը, որոնք թէեւ կիսովին են դուրս բերուած, եւ սակայն ասոնք անգիտակ ձեռքով եւ քանդիչ բրնձով փճացուած ու փճանալու վրայ են:

Անգլիացի հնագէտ մը, տարիներ առաջ, մոզայիկ կենդանազարդերը մանրակրկիտ քննելով՝ կը յայտարարէ թէ այս շէնքը նախ քան զՔրիստոս տաճար մը եղած է, յետոյ վերածուած է քրիստոնէական տաճարի մը...

Մէջտեղ ելած գաւիթին մէկ մասը հարիւր կանգունի մօտ շրջագիծ մը ունի. որով ինքնին դուրս կու գայ հոյաշէն ու մեծաշէն տաճարին մեծութիւնը:

Արկադեան – Աղճատաղն ալ եղած է հնութեանց թանգարան մը իր մեծաշէն շէնքերովը, եւ ձեռք անցուած հնութիւն բուրոյ ու արժող բեկորներովն ու առարկաներով, արձաններովն ու արձանիկներովը, գլանաձեւ ազնիւ քարերու վրայ նշանազրերու, թռչուններու եւ այլ կենդանիներու քանդակուն գլուխ-գործոցներովը եւ աւելի հիթիթական դիմագիծովն ու հագուստներովը. քարի ու երկաթի վրայ փորուած կնիքներովը, ինչպէս զանազան արժեքաւոր քարերու վրայ, որպէս զմրուխտի եւն...:

Մեծ աւազան մը համակ եւ միակտուր կրանիթ մարմարէ եւ քանդակուն առիւծներով բոլորուած: Այս գեղակերտը փոխադրուած է կայսերական ազարակի ասպաստանը:

Արկադեան – Արդայէն վեց ժամուան ճամբով հնութիւնները Անսուր Մուշովկայինը՝ հարուստ բնակչութեան մը բակտեղիքը, քար բակերը, գե-

րեզմանոցը հազար գերեզմանաքարերով՝ իւրաքանչիւրը արուեստանշաններով քանդակուած, մանաւանդ մեծ քարաժայռի մը կողքին համաչափ փորուած տնակ թէ կրպակ եւ շարք մը այնչափ թուով... բայց թուական մը չգտանք ճակատնուն, բացի պատմուածքներէ. եւ որ զարմանալին է՝ քարաժայռ կտուրին անմիջապէս փորուածք մը, ուր զետեղուած է հսկայ խաչքար մը փորուածքի բերնին, եւ կտուրին վրայէն քառակուսի սիւն մը երկարացուած դէմը ցցուած լերկ լերան մը. իրապէս մազէ կամուրջ մը. ասոր համար ալ աւանդութիւն:

Դէպի Սեբաստիա ճամբուն Հասան պատրիկով Հեքիմ խանն է... Հեքիմ խանէն 2 ժամուան հեռաւորութեամբ Կիւզիւնկիա-Չմրուխտ լեռնադաշտակին վրայ հսկայ բերդի — ըստ պատմուածքի՝ պալատ — կուշտն ու կողերը մնացած են. դարերուն հետ մաքառելով՝ պահապան հրեշտակն է եղած՝ գոնէ դաշտի յուռթի բուսականութեանը եւ դից թէ քրմուհեաց մատուցանելի ծաղկանց ու մրգաց առատութիւններուն անթուելի» (ԲԱԶ-ՄԱՎԷՊ, 1936, էջ 39-40 եւ 1937, էջ 65-6):

ՀԻՆ ՄԱԼԱԹԻԱ ՔԱՂԱՔԻՆ ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ասլանեան վրդ. կը գրէ. «Հին Մելիտինէն (նորը Ասպուղա անուամբ կը յորջորջուի) շատ հնութիւններով, աւելի հնութեանց բեկորներով ու ցրուած կոյտերով եւ կիսակործան եւ նոր անուն ու հանդերձանք զգեցածներով բոլորուած է: Յայտնի բոլորուածներն են. Ալի-Պապան, Ահմետ-Պուրանը, Գարա-Պապան, Սարխըլըն, Սէյտի-Գալէն, հետաքրքրութիւն ու ուշադրութիւն գրաւող: Մելիտինէն 3500 տարուան հնութիւն մը ունի եւ հոս է որ տիրած ու տիրապետած են Ուրարտուք, Վանեանք եւն.: Քաղաքը հսկայ պատնէշներով պարսպապատ եղած է, որոնց բեկորները հոս ու հոն մեռած ու թաղուած են եւ կապուտ-կողոպուտ եղած. բոլոր պարիսպներուն առջեւ 20-30 կանգուն լայն խրամատներ կան: Պարիսպները 4 հսկայ դռներով են եղած. 1.- Ալաճա Գաբու, 2.- Ս. Թորոս, 3.- Մուշար, 4.- Պազար, եւ 4 գլխաւոր թաղեր. 1.- Ալաճա Գաբու, 2.- Թոփ Տաչ, 3.- Խարախան, 4.- Մէյտան Պաշը: Իսկ աչքդ կտրելու չափ փռուած գերեզմանաքարեր՝ քվացած, քարաքոս կապած, զանազան ու զարմանազան ձեւերով, ամէն ազգի ու տիրապետողի նշանագիրներով ու պատկերախաղերով այլաձեւ. կոշտը, նուրբը, խառնուրդ մը շատ հինէն, միջինէն ու վերջինէն: Ուլու-Ճամին հնութիւն մը շալկեր է բոլորովին եւ նոր յաւելուածներուն ու կերտումներուն դէմ իր բողոքը ունի և ատամներ ցոյց կու տայ ոչ-պարտուողի: Աւա՛ղ որ ճիգ ու ջանք ըրած են արժեքաւոր այս հնութեան թանգարա-

նը եղծանելու, եւ նորովը ամբողջովին աղճատած ու ճղատած են:

Պէշ Գարտաշար, Ուլու-Ճամիին քովը դէպի հարաւ հնութիւն մըն է. ասոր կիսաւեր կոտորտուն դուռը տակաւին իր քանդակներովը հնամենի՝ հիացում կ'ազդէ եւ հին արուեստին փառքը կը ցուցադրէ:

Հին Մելիտինէի մէջ դեռ շատ հնութիւններ, աղօթատեղիքով՝ բաւական լեցուն էջեր կը դրաւեն... Ս. Ստեփանոսի վանքին եկեղեցին նոյնքան հնութեամբ, ինչպէս բոլոր հնութիւնները պատմական... ընդարձակ բակի - գաւթին - ճակատի կողմին բերդաւոր պատին կրթնած է մատուռը, գեղեցիկ, ալ, դեղնաւոր ու թխորակ քարերով աղուցուած ճակտին խաչքարեր. հոս ու հոն պատերուն վրայ, եւ նաեւ կամարի եզերքներուն անմիջապէս տակերովը ասորերէն, յունարէն ու հայերէն հին դրերով խաչքարեր նուրբ ու կոշտ եւ արդէն ասոնց փորուածքն ու ձեւը ցոյց կու տան խաչերու հայկականութիւնը:

Մատրան դուռը կ'ընկնուի 8-10 սանդղամատերով՝ միշտ հաստ շերտ քարերով: Դուռը փոքր հաստկող երկաթազամերով աւելի պնդացած: Տաճարը կու տայ քեզի շատ ու հնաբոյր խորհրդասլաշտիկ աղօթարանի մը բոլոր մասերովն ու մթնոլորտովը դեռ սրտերու խօսող եւ հողիներու ազդող տուն: Իր մէջը դեռ կիսականդուն մնացած է եւ ամենէն արժեքաւոր սեւ կրանիթէ նրբատաշ խաչքարին մէկ մեծ մասը՝ հիանալիօրէն քանդակում, ինչպէս եւ միակտուր վէմքարը:

Տաճարին ներքին կողմի պատերուն վրայ քերթուածներ, փորուածքներ, խաչքարերու նշմարք ու նշխարք բաւական. շատ քիչ եւ աղօտ, դրեթէ աննշմարելի պատկերազօծերու հետքեր ու փսփոռներ կան:

Դար մը առաջ դեռ այս նշխարներէն կանգուն են եղեր անաղարտ ու արժէք ներկայացնող արուեստի գլուխ-գործոցներ, ինչպէս նաեւ արեղաթաղ, միաբանից խցիկներ իրենց սարօքը, եւ գետնափոր բնակներ բնակութեան յատկացուած ու թաղեր ուխտաւորաց:

Այս սուրբ շարաթացեալին մօտերը ապրող 130 տարեկան թուրք ծերունի մը պատմեց, որչափ ալ ականածանօք, Ս. Ստեփանոսի անուանի հըռչակն ու համբաւը հրաշագործութիւններուն եւ ուխտաւորներու դունդադունդ այցելութիւնը ամէն ազդէ ու սեռէ՝ հայ, թուրք, քիւրտ, սիւննի թէ ալեւի, ասորի եւ Յոյներ եւս, որ այն ատենները բաւական կան եղեր: Փայլուն, շէն ու շող վիճակէն ու վիճակաւորէն այնչափ խօսեցաւ յուզուած ու ցաւած ներկայ աւերքէն» (ԲԱՁՄԱՎԷՊ, 1937, էջ 66 եւ 1938, էջ 297-8):

ԱՍԼԱՆ ԹԵՓԷ

Մալաթիոյ արեւելեան կողմը Օրտուզ անունով թրքաբնակ դիւղ մը կայ: Հակառակ մեծ դիւղ մը ըլլալուն, 1907-ին հաղիւ 7-8 տուն բնակիչ ունէր: Գիւղը նախապէս ունեցած է սակայն մեծ թիւով բնակչութիւն մը,

որուն մեծապոյն մասը հաւանօրէն հայ եղած է: Ասոր ապացոյց է այն, որ գիւղին վերելը կը գտնուի Հայոց Ս. Փրկիչ վանքը, որուն հնութիւնը, ժողովրդական աւանդութեամբ, մինչեւ Առաքեալներու ժամանակը կը հասնի:

Արդ, Օրտուղ գիւղին տակն է Ասլան-Թեփէ ըսուած բլուրը, որուն ստորոտը կը տարածուի ընդարձակ գետին մը: Բլուրին կողերը փորուած էին դարուս սկիւրները: Պազաթին վրայ հայ գերեզմանաքարերու շարք մը կար, մամռացած՝ գրեթէ անընթեռնի դարձած: Բլուրը իր ծոցին մէջ կը պահէր հնութիւններու գանձարան մը, որմէ հրապուրուած՝ անգլիացի մը այցելած եւ իր յուշերը գրած է (Թէոդիկ, ԱՄԵՆՈՒՆ ՏԱՐԵՑՈՅՑԸ, 1913, էջ 151):

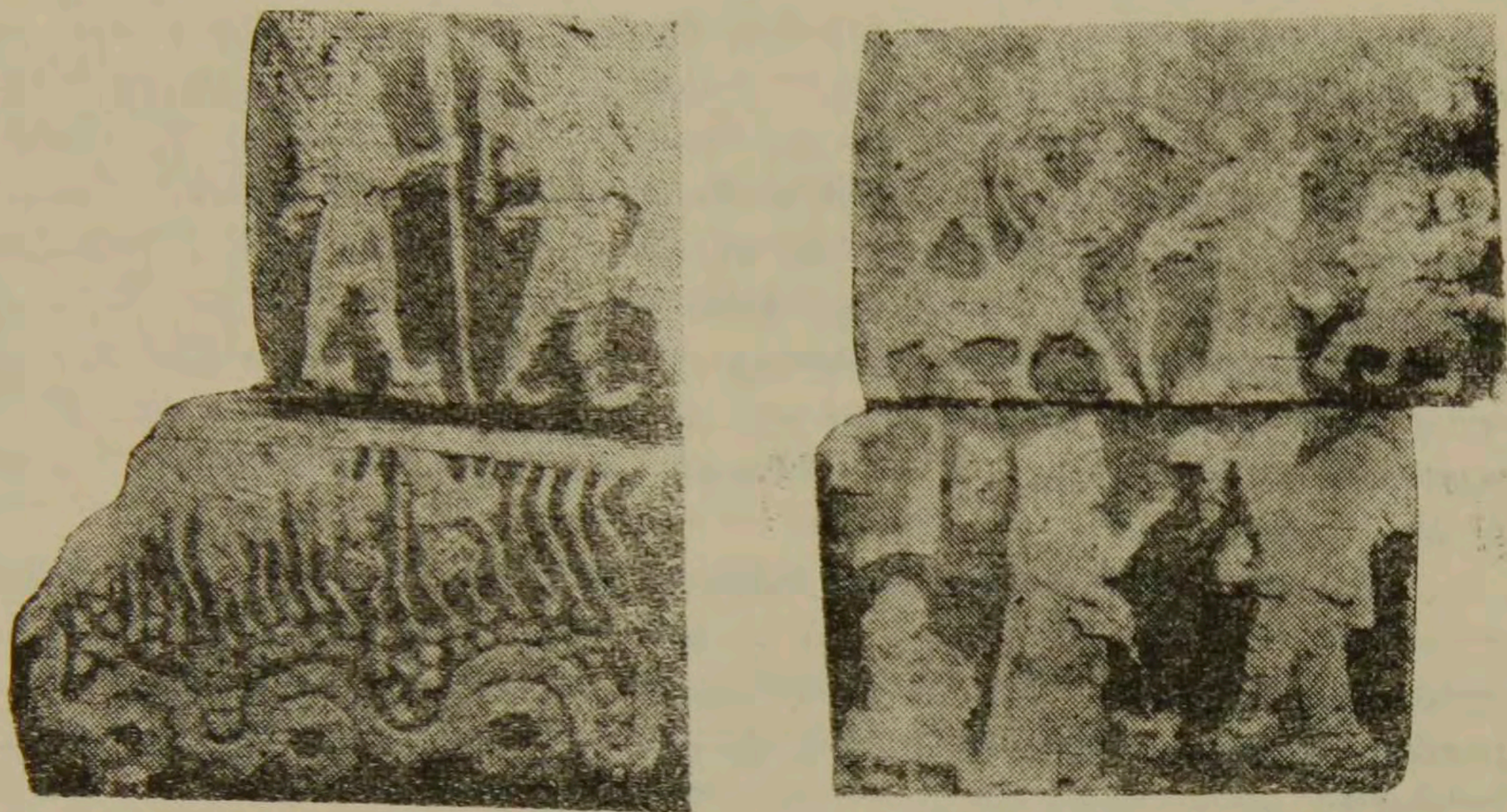
Գէորգ վրդ. Ասլանեանի կարծիքով (ԲԱԶՄԱՎԷՊ, 1937, էջ 67) «Ասլան-Թեփէ արուեստական բլուր մըն է, կրնանք ըսել թէ հսկայ շէնք մը կամ քանի մը շէնքեր, որ ժամանակի ընթացքին, մանաւանդ յաճախակի երկրաշարժներու հետեւանքով կործանած վրայէ վրայ՝ այսօր բլուր մըն է լեռնաման»:

Ասլանեան, որ յաճախակի այցելած է Ասլան-Թեփէի վայրը, կու տայ քանի մը հետաքրքրական տեղեկութիւններ: Նա կը գրէ. «...Շատ անգամներ հողէ ամաններ, սլաքաձեւ երկաթներ, ու ստորոտէն բխող զուլալ ջրէն ալ «մողայիկ» կը գտնուին (մենք եւս քանիցս ժողոված ենք), որոնք կու գան անգամ մըն ալ հաստատ համոզումը գոյացնելու մեղի, թէ այս բլուրը ճոխ հնութիւններ կը պարունակէ իր գոյին: Ոչ շատ տարիներ առաջ գտնուած թանկարժէք քար մը (փոխադրուած կայսերական թանգարանը) 1 մեթր լայնքով եւ երեք-չորրորդ բարձրութիւնով, վրան գրուած քանդակուած է եղեր ձիու լծուած կառք մը, կառքին վրայ աղեղնաւոր մը կանգնած. ձիուն տռաջակողմը կեցող առիւծի մը կուրծքին նետ մը արձակած եւ վէս պարանոցը ետ դարձնելու աստիճան նետահար ընելէ զատ, դարձեալ աղեղը լարելով՝ պատրաստ նետաձգութեան. ձիուն որովայնին տակ (անշուշտ առիւծի երկիւղէն) շուն մը կը պահուրտի. արձանագրութիւն՝ բաւական: Մեր Մելիտինէ եղած ժամանակ, 1906-ին, դարձեալ հողքերներ կը գտնենք արէ եղ մը բնական մեծութեամբ. ապուշները կը կոտրտեն այդ պատուական հնութիւնը» (Թէոդիկ, ԱՄԵՆՈՒՆ ՏԱՐԵՑՈՅՑԸ, 1913, էջ 151-2):

Այս քարերը ըստ Ասլանեան եպիսկոպոսի 1907-ին գտնուած են եւ անխորնամ թողուած էին կառավարչական պաշտօնատան բակին մէջ: Ասոնք ունէին մէկ մեթր երկարութիւն եւ մէկ կանգուն լայնք:

Քանդակները շատ որոշ ու նուրբ էին. քարի գոյնը մութ կարմիր կամ աւելի ճիշդը՝ կարմիր հողի երանգով էր:

Ասլանեան Արքեպիսկոպոս կը կարծէ թէ այս քարերու գիրերը Հաթեան են, ինչ որ անհաւանական չէ, քանի որ Մալաթիոյ շրջանը ատեն մը հաթեան տիրապետութեան տակ գտնուած է, բայց կրնան նաեւ ուրարտական ալ ըլլալ, վասնզի Մալաթիոյ շրջանակին մէջ գտնուած են ուրարտական կա-

ԱՍԼԱՆ ԹԵՓԵԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐՈՒ ՄԻՋՈՑԻՆ ԳՏՆՈՒԱԾ ԶՈՐՍ ՔԱՐԵՐԸ

րեւոր հնութիւններ, նոյն լեզուով արձանագրութիւններով:

Այսպէս, ուրարտական կարեւոր հնութիւն մըն է Եփրատի վերին ընթացքին վրայ, գետին արեւելեան կողմը Իգդլու գիւղի եւ Քէօմիւր Խանի միջեւ գտնուող սեպագիր արձանագրութիւնը, զոր տեղացիք Նազըլը Քաշ կը կոչեն:

Արձանագրութիւնը 40 տողի չափ է եւ կը վերաբերի ուրարտեան Արգիստիս Ա. թագաւորին (778-750 Ք. Ա.), որդի Սարտուր Գ.ի (750-733 Ք. Ա.) (տես Inscriptions ourartiennes et Annales des rois d'Assyrie: Recueillies et commentées par N. E. Vrouyr, էջ 15):

Այս արձանագրութիւնը գտած են առաջին անգամ Մոլտէ Եւ Ֆոն Միւլթալս եւ օրինակած են 1839-ին: Առաջին անգամ զայն տեսնող եւ ծանոթացնող հայը եղած է Սահակ վրդ. Հաճեան¹, որ նկարագրած է (տես ԱՐԵ-ԻԵԼԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼ, Իզմիր, 1886, ԺԶ. տարի, էջ 20-1): Սահակ վրդ. Հաճեան կ'ըսէ թէ՝

(1) Սահակ վրդ. Հաճեան, յետոյ արքեպիսկոպոս, արդիւնաւոր հայ-կաթոլիկ եկեղեցական մըն էր: Ծնած է 1837ին Բրգնիք: Աշակերտ թողատի Անարատ Յղութեան Ընծայարանին, 1852ին քահանայ ձեռնադրուած է եւ 1872էն 1877 ժողովրդապետ եղած է իր ծննդավայրին:

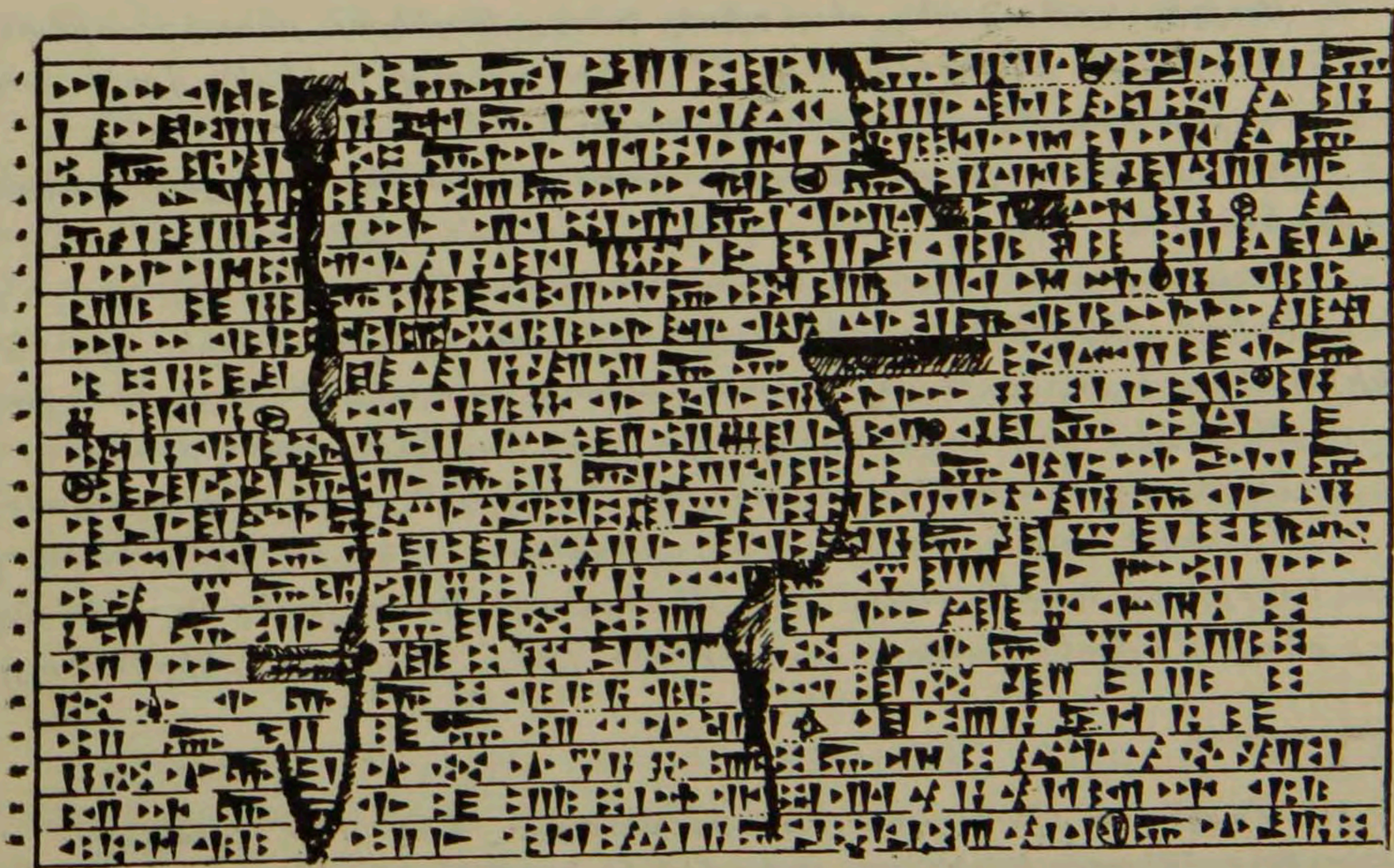
1877-1886 առաջնորդական փոխանորդ Սեբաստիոյ:

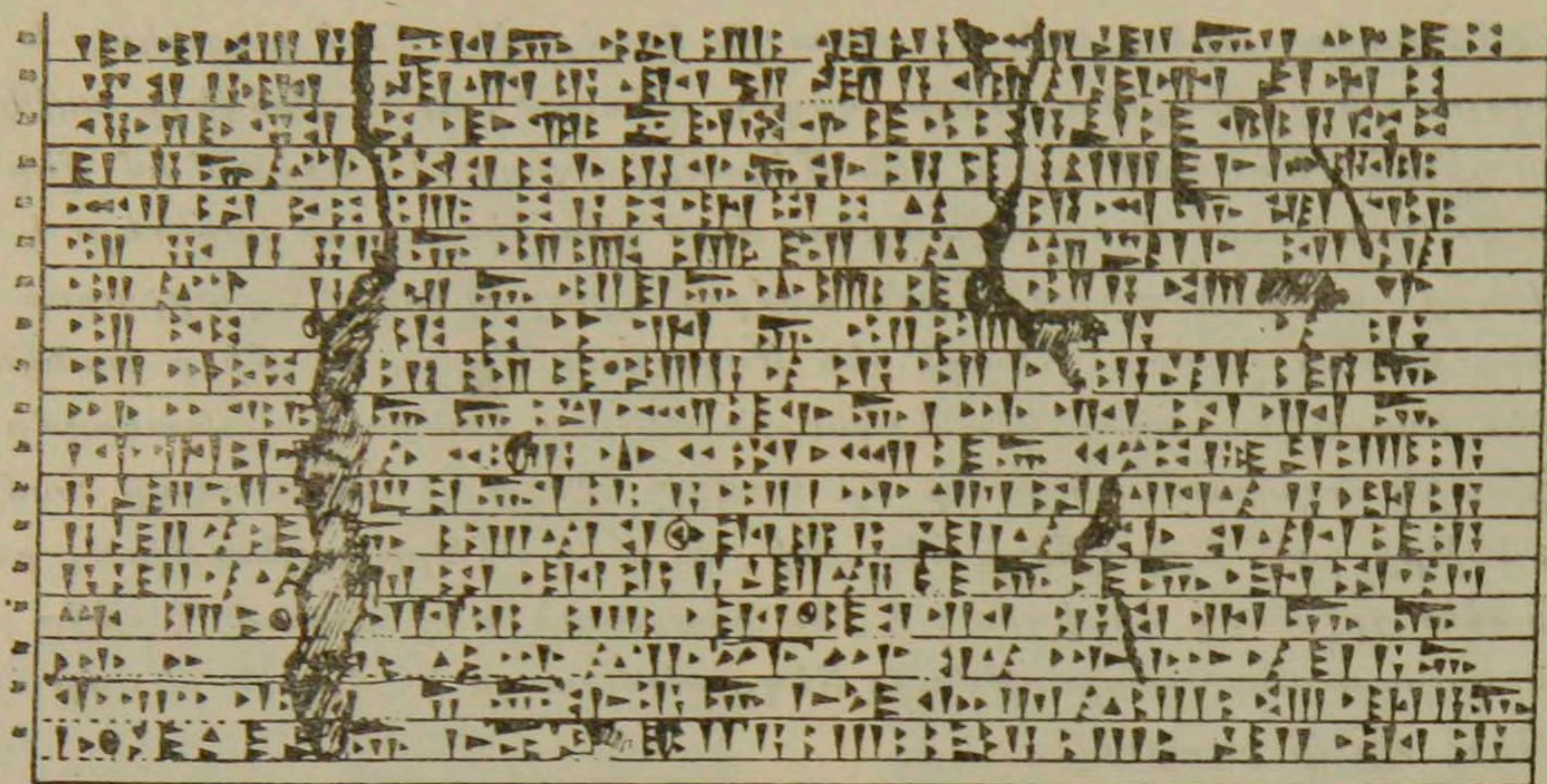
1886-1892 Կ. Պոլսոյ հայ-կաթոլիկ պատրիարքարանի դիւանապետ եւ 1892էն 1905 արքեպիսկոպոս Սեբաստիոյ եւ եպիսկոպոս Եւդոկիոյ: 1905ին առանձնացաւ Պոլիս, ուր վախճանեցաւ 23 Սեպտեմբեր 1908:

Արդիւնաշատ, գործունեայ եւ անխոնջ աշխատող եկեղեցական մը եղած է:

«Մեկիտիոյ արեւելեան հիւսիսային կողմը վեց ժամ բացակայ ի Գըր-
դայ Իզոլու գիւղը Եփրատի երկու կողմը շինուած, որոյ բնակիչք աղէկ վա-
ռօղ կը շինեն: Թողման՝ որ է հին Մելասը, Իզոլուէն երեք ժամ վեր Եփ-
րատին կը խառնուի: Իզոլուէն երկու ժամ բացակայ դէպ յարեւելս է Քէօ-
միւր խանը, աւերակ արքունական ճամբու վրայ շինուած, բարբարոս ձեռ-
քեր շինութեանց շոշորդ (հետք) չեն թողուցած բնաւ, Քէօմիւր խանէն կէս
ժամ, եւ Իզոլուէն ժամու կէս երկուքին միջեւ ճամբուն ձախակողմը կ'ե-
րեւի պղտիկ ապառաժուտ բլուր մը Եագըլը Թաշը՝ երեսը դէպի ճամբան,
երկու մեթրի չափ երկայնութիւն ունի, եւ մէկ մեթրօ լայնութիւն, բոլորը
խորանաձեւ շրջանակ մը փորած է, եւ քառասուն տող դրուած է մէջը բեւե-
ռագիր պալարաձեւ (դապարթմա): Տեղը անմատոյց է. վարէն քիչ մը հեռա-
ւորութենէ կը կարգացուի:

Բլուրին դապարթը քարի մը մէջ կռանով փորած ջրհորի նման լայն
քերնով գուր մը կ'երեւայ, շատ խորունկ կը թուի, մէջը պարապ է. եթէ քար
մը ձգեն, երկայն ատեն ձայնը կ'ելլէ աստիճանէն աստիճան դարնուելուն.
չետնափոր ուղի է, կ'ըսեն, Եփրատէն ջուր առնելու, բայց ոչ ոք կը համար-
ձակի մէջը մտնելու: Բեւեռագիրին առջի տողը մեծ դժուարութեամբ հաղիւ
կըցայ օրինակել ճշգրութեամբ» (ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼ, 1886, ԺԶ. տարի,
էջ 20-1):

ԻԶՈՂԼՈՒԻ ՍԵՊԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ Բ. ՄԱՍԸ (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 62, ԷՋ 5)

Այս արձանագրութիւնը կրող քարին լուսանկարը, զոր տրամադրած է Վիեննայի Համալսարանի Ուսուցչապետներէն Բրոֆ. Տոքթ. Ֆ. Վ. Քէօնիկ¹, հրատարակած է Հ. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեան (տես ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 62, էջ 4), եւ ապա տուած է երկու մասով միայն արձանագրութիւնը։

Ըստ Տոքթ. Ֆ. Վ. Քէօնիկի ընթերցման՝ արձանագրութեան թարգմանութիւնն է։

«Խալի (աստուծոյն) սեպհական կառքը խոյսցաւ յառաջ, յարձակեցաւ Շախուխեան Խիլարուազայի Մելիտէա քաղաքի երկիրին վրայ, խորտակեց զայն, Արդիատեան Սարտուրի առջեւ։

«Խալիի արհաւիրքով, Խալիի ահարկու կառքով խոյսցաւ Սարտուր Արդիատեան։

«Սարտուր կ'ըսէ. հպատակ... (ծառայ) ... էր, ոչ թէ արքայ մըն էր հոն բանակած։ Աղօթեցի Խալի տիրոջ, օգի դից (Տիեզերա) արեւ դից (Շէվինի) եւ Բիայի երկիրներու աստուածներուն, որ տիրոջ (Խալիի) շնորհիւ յաղթանակեմ։ Աստուածները լսեցին ինձ, ճամբայ բացին իմ առջեւ։

«Հետեւորդներուս հետ բանակեցայ Տումէշի (քաղաքին) առջեւ։

«Միեւնոյն ատեն (նոյն օրը) յարձակեցայ երկիրին դէմ, սախակցի Կալա երկիրը որ պարէն տայ, չուս վերջացուցի Կառնիշի լեռան սահմանին վրայ գէպի Մելիտէա տանող սղղութեան վրայ՝ Մուշայի երկիրին ծայրը

(1) Մասնագէտ մըն է արեւելեան հնութեանց եւ ունի մեծ հաւաքածոյ մը բեւեռագիր արձանագրութիւններու, որոնց մէջ են նաեւ Վանի, Մուշի, Բալուի եւ Մալաթիոյ բեւեռագիր արձանագրութիւնները։

վերջացուցի չուս . Չարչա քաղաքին մէջ [էր] [յաղթանակի] աւարը : 14 բերդեր (ու) քաղաքներ աւարեցի մէկ օրուան մէջ , բերդերը կործանեցի , քաղաքներն այրեցի , 150 կառաղօր դերի առի [եւ] զանոնք իմ բանակիս շարքերն անցուցի :

«Սասի (քաղաքը) , խիլարուադայի արքայական քաղաքը , որ ամրացած էր , պատերազմով զրաւեցի , հօտերը , այրերն ու կիները անկէ քըշել տուի :

«Սարտուր կ'ըսէ . ճամբուս ընթացքին մօտեցայ Մելիտէա (քաղաքին) : խիլարուադա առջեւս ելաւ , դետին ինկաւ , երկու ոտքերս բռնեց . զթացի իրեն , ոսկի ու արծաթ աւարեցի , լուծքի նախիրներ քշեցի Բիայի երկիրները , իր վրան ալ հարկ դրի , ինն բերդեր . . . կորդեցի , իմ երկրիս կցեցի , [քաղաքներ] խաղանի , Ուուրախի (կամ Ուգարախի) , Տումեչկի , Ազինի , Մանիուի , Արուշի , Կուլբիտառի[նի] , Տաչէ , Կուէրայտաչէ , Մելուիա[նի] :

«Խալդէի մեծութեան շնորհիւ [իմ] Արգիստիսեան Սարտուր , հզօր արքայ , Բիայի-երկիրներու արքան , տէրը Տուչպա քաղաքին :

«Սարտուր կ'ըսէ . ով որ այս արձանագրութիւնը կը քանդէ , ով որ [զայն] կ'աւերէ (կ'ոչնչացնէ) , ով որ [զայն կը ծածկէ] , ով որ այսպիսի բան մը [այսպիսի] չարագործութիւն կը տեսնէ [կամ] կ'ըսէ «Գնա ոչնչացուր» , այնպիսին ոչնչանայ խալդի [աստուածէն] , օդի Աստուածէն , արեւ աստուածէն եւ [միւս] աստուածներէն , ինքը եւ իր ցեղը արեւու լոյսէն զրկուին , իր հողին , իր . . . եւ իր կեանքը ամբողջապէս մարին¹» : (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ , Թ . 62 , էջ 4-5) :

Ինչպէս կը տեսնուի այս մասնակի եւ առանց զիտական ուղղութեամբ ներկայացուած հնութիւններու առատութենէն , կարելի է հետեւցնել թէ Մալաթիա հնութիւններով հարուստ աշխարհամաս մըն էր , որ տակաւին շատ քիչ ուսումնասիրուած եւ գրեթէ պեղումներով պրպտումներու առարկայ չէր եղած , եւ հիմա նոր է որ ուշագրութեան առնել սկսած են եւ շատ հաւանա-կան է որ աշխարհի քաղաքակրթական պատմութիւնը լուսաբանող մեծ յայտ-նութիւններ կատարուին հոն ուր երկար ատեն՝ դարերով արեւելք եւ արեւ-մուտք , ինչպէս նաեւ Քրիստոնէութիւն եւ Իսլամութիւն դէմ դէմի եկած եւ մաքառած են :

*
**

Հոգելոյս Տ . Կարապետ քահանայ Պէննէեան , Տոքթ . Մ . Քեչիշեան , Գէորգ Արք . Ասլանեան եւ այլք իրենց ներկայացուցած հնութիւնները , ինչ-պէս տեսնուեցաւ , կանոնաւոր մեթոտաւոր աշխատանքներով չէին կրցած

(1) Գերմաներէնէ թարգմանած է Հ . Եփրեմ վրդ . Պողոսեան :

քննել, վասնզի անոնցմէ ոչ մէկը այդ տեսակ գիտական լուրջ քննութիւն մը կատարելու ձեռնհասութեամբ օժտուած անձ էր :

Մինչեւ շատ մօտ թուականներ՝

«Հնագէտներ դուն ուրեք պտըտած են այս պատմական վայրերը : Պուսոյ կայսերական թանգարանի երբեմնի տնօրէն Համտի պէյ՝ գերման հնագէտի մը հետ՝ անգամ մը այցելած է հոս, վեց ամսուան չափ թէեւ մնացած է եւ անդրիններէն ոմանց կաղապարները մեծ դժուարութեամբ գաճով առնելէ վերջ սնտուկներով Գերմանիա ուղարկած : Հին ազգաց պատմութեան, քաղաքակրթութեան ու գեղարուեստին վրայ նոր նոր լոյսեր փռող ի՞նչ գանձեր կան այսպէս թուրքիոյ ներքին գաւառներուն մէջ, անոնց արժէքին անգիտակներու եւ ժամանակին անգութ աւերման թողուած» (Թէոդէիկ, անդ, 1922, էջ 186-8) :

Վերջերս Գերմաններ նորէն զբաղիլ սկսան Մալաթիոյ շրջանակով եւ հոն կատարեցին պեղումներ եւ գտան հնութիւններ, որոնք նոր յայտնութիւններ եղան :

Այսպէս ասկէ մի քանի տարիներ առաջ Փրանսական պեղումներու վարչութիւնը կը տեղեկացնէր թէ անծանօթ քաղաքակրթութեան մը բեկորները երեւան հանուած են արեւելեան Անատոլիոյ մէջ, Փրանսացի հնագէտներու կողմէ :

Փրանսացի գիտնականներու արշաւախումբ մը, թեքնիք առաջնորդութեամբ Պ. Ֆորերի, Արսլան Թեփէի մէջ, վերին Եփրատի մօտերը, 14 մեթր խորութեան վրայ, լոյս աշխարհ բերած է հետքերը քաղաքակրթութեան մը, որ մեր դարաշրջանէն առաջ 3000 տարուան հնութիւն մը ունի :

1955-ին ՆԻՒ-ԵՈՐՔ ՄԱԿԱԶԷՆԻ մէջ հրատարակուած է «Նոր լոյս վաղընջական ժամանակաշրջանի մը վրայ» խորագրով յօդուած մը, որ այս պեղումներուն հետ կապակցութիւն ունի : Կը ներկայացնեմ այդ յօդուածին թարգմանութիւնը ընդհանուր գաղափար մը տալու համար :

«Հիթիթ ժողովուրդը, որ մէկն է առաջին անգամ երկաթ պատրաստող եւ գործածողներէն, կը վարէր կայսրութիւն մը՝ Թուրքիոյ եւ Սիւրիոյ հողամասերուն վրայ եւ մրցակից էր վաղեմի Եգիպտոսին ու Բաբելոնին : Ծնունդոց զրքին մէջ արձանագրուած է, թէ Արրահամ իր կնոջ Սառային գերեզմանը բերաւ Հիթիթներէն : Անոնց կայսրութիւնը կործանեցաւ Ն. Ք. ԺԲ. դարուն : Հնագէտները կը հաւատային, թէ անոնց մշակոյթը անհետացաւ Ն. Ք. 800-ին, բայց Օր. Թերեզա Կուլլի եւ Տոքթ. Ֆրիտրիխ Քարլ Տորնիզի (Արեւմտեան Գերմանիոյ Մուէնսթըր համալսարանէն) Նեմրութ լեռան 7400 ոտք բարձունքին վրայ կատարած պեղումները ցոյց կու տան, թէ ցարդ աննշմար մնացած Հիթիթ ազգեցութիւնը տեւեց Կոմագէնէի հելլենիստական թաղաւորութեան մէջ մինչեւ Քրիստոսի ժամանակները, որ վերածաղկեցաւ հոն : Վարը Կոմագէնէի թաղաւոր Անտիոքոս Ա.ի գերեզմանին մօտ գտնուած արձանները ատոր ապացոյցներն են :

Ա. Մեծագանգուածները. — Վերը մէկէ աւելի անգլուխ արձանները, թաղաւորի գերեզմանին մօտ տաճարի դաւիթին մէջ, պարսկերէն եւ յունարէն կրկնակ անուաներով աստուածներ են, որովհետեւ թաղաւորին կրօնքը կը միացնէր Պարսիկներունը եւ Յոյներունը: Չախէն աջ չորրորդը թաղաւորն է, որուն ներկայութիւնը աստուածներուն հետ կը նշանակէ իր աստուածացումը:

Բ. Արքայական առիւծը. — Այս ձախ կողմի արձանը, որ իր ինկած ձախ տեղէն բարձրացած է, կը թուի կապը ըլլալ 2000 տարի առաջ Կոմմագինէի եւ վաղեմի Հիթիթներուն միջեւ: Յատկանշական հիթիթ դրոշմներ գտնուեցան իր աչքերուն շուրջը եւ արմուկներուն մէջ:

Գ. Աստուածութիւններ. — Տաճարի արեւմտեան դաւիթին մէջ քանդուած արձաններուն վարը նոր-դասական գլուխներ կը ցուցնեն Կոմմագինէի մէջ խառն մշակոյթի եւ կրօնի ազդեցութիւնը: Չախէն աջ գլուխներն են Հերքիւլէս-Արտաքսէսի, Ապոլլոն-Միթրայի եւ Զեւս-Արամազդի: Խորքի արծուագլուխը կը նշանակէ թաղաւորութիւնը:»

Իսկ շատ աւելի կարեւոր է ՆԻԻ-ԵՈՐՔ ԹԱՅՄԶ-ի 2 Յունուար 1955-ի թիւին մէջ թերթին մասնաւոր թղթակից Welles H an gen - ի 22 Դեկտեմբեր 1954 թուականով Անգարայէն գրած հետեւեալ թղթակցութիւնը, զոր կը ներկայացնեմ հոս թարգմանաբար.

«Հիթիթական կորսուած մշակոյթի մասին պեղումներով յայտնագործուած հաւաստի փաստեր թուրքիոյ մէջ մնացորդ նշխարներ կը թելադրեն թէ հին ոճը տեւեց մինչեւ Քրիստոսի ժամանակ:

Այս տարի թուրքիոյ հարաւ-արեւելեան կողմը կատարուած պեղումներով յայտնուեցաւ ապացոյցը թէ հիթիթական քաղաքակրթութիւնը վերապրեցաւ մինչեւ Քրիստոսի ժամանակ:

Ն. Ք. Ը. դարուն վերջերը Ասորեստանի նուաճած հիթիթ քաղաք-պետութիւններու ճարտարապետութեան, արձանագրութեան եւ կրօնքին երեւութական անհետացումը երկար ատենէ ի վեր չփոթութեան մատնած էր հնագէտները:

Մալաթիոյ հարաւ-արեւելքը Անգի-տաւրոսեան խորտուրորտ լեռներու մէջ դործող ամերիկո-գերման արշաւախումբը պեղումներով գտած է հիթիթական անվրիպելի ազդեցութիւնը Կոմմագինէի հելլենիստական թաղաւորութեան մէջ երկու արքայական շիրիմ-դարձիւններու վրայ:

Հիմնուած Ն. Ք. Ա. կամ Բ. դարուն իբր անկախ պետութիւն Կոմմագինէն պաշտօնապէս միացած էր Յ. Տ. 72-ին Հռոմի կայսրութեան Վեսպասիանոսի օրով:

Այս քառուղիներու թաղաւորութեան միջով, արեւելքէն դիտաւոր կարաւանային ճամբաներով էր որ կ'ենթադրուի թէ Միթրասի պաշտամունքը թափանցած է հռոմէական կայսրութեան մէջ: Կոմմագինէի պահակազօրքի հռոմէական զինուորները միջոց դարձան որ Միթրասապաշտութիւնը անցնի

կայսրութեան բոլոր մասերուն մէջ, մէջը ըլլալով Լոնտենեումը (վաղեմի Լոնտոնը), ուր վերջերս դառնուեցաւ միթրասական տաճար մը» :

ՄՐՑՈՐԴ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ

Միթրասական կրօնքը, որ միաստուածեան էր, կը խոստանար յաւիտենական կեանք եւ մինչեւ Քր. է ետք չորրորդ դարը մրցակից դարձաւ քրիստոնէութեան :

Կամմազինէի շիրիմ-դարերներու (սրբարան) պեղումներուն դործը կը զեկալարեն նիւ-եորքցի Օր. Թերեզա Կորլ եւ վերածնող արեւմտեան Գերմանիոյ Մուէնսդերը Համալսարանի պատմագէտ Տոքթ. Ֆրիտրիխ Քարլ Տորները : Արշաւախումբը կը վայելէ արեւելքի խուղարկութեան դպրոցներուն հովանաւորութիւնը : Նիւթականը կը հողացուի Պոլինկըն Հիմնարկէն եւ Ամերիկեան Փիլիսոփայական Ընկերութենէն :

Երրորդ անգամ ըլլալով Օր. Կորլ եւ Տոքթ. Տորները պիտի դառնան յաջորդ տարին : Անոնք կերպը կը փնտռեն բանալու Կամմազինէի թաղաւոր Անտիոքոս Ա.ի գերեզմանին հողաբլուրը Նեմրութ լեւան 7400 ոտք բարձրութեան վրայ, նոյնպէս անոր հօրը Միհրդատ Ա.ի գերեզմանը, որ կ'ենթադրուի թէ թաղուած է մերձաւոր Քեախտէ լեւան մէջ :

Թէեւ երկու գերեզմանախուցերէն եւ ոչ մէկը բացուած է եւ սակայն հետազոտողները պեղումներով յայտնաբերած են հելլենիստական արժեքաւոր արձանագրութիւն երկու կողմերուն վրայ՝ յուսարէն արձանադրութեամբ :

Կ'աւնկալուի որ շիրիմները պիտի յայտնաբերեն երկար ատենէ ի վեր փնտռուած Ասիական Թուրքիոյ Հելլենիստական քաղաքակրթութեան վրայ ծանօթութիւններ, որ կը վերաբերին քրիստոնէութեան նախնական շրջաններուն, ինչպէս նաեւ պարսկական եւ հիթիթական տարրերու հետ անոր միացումի մասին ծանօթութիւններ :

Անտիոքոսի գերեզմանին մուտքը ծածկուած է կրաքարով մը, որ կը կազմէ լեւան բնական սուր կատարը, դաստակաչափ թոյլ կրաքարի խճային ծածկոյթով մը, որ երեւոյթէն կը նմանի մարմարեայ բուրդի մը : Օր. Կորլ եւ Տորները կը յուսան յաջորդ ամառ արդիական երկրաբնագիտական դործիքներով բնորոշել գերեզմանին ճիշդ դիրքը :

Դամբանաբլուրը երեք կողմերէն պաշտպանուած է վիմանման խորշաձեւ դարատափ դաւիթներով՝ տաշուած լեւան զոռիթափին վրայ : Թափորի հոյակապ ճամբայ մը կ'առաջնորդէ դէպի արեւելեան դաւիթը, ուր վիթխարի արձաններու շարք մը կը ներկայացնէ Անտիոքոսը եւ չորս պաշտպան աստուածները, որ դեռ կը կենան :

Անոնք կը մխրձին պարսիկ-մակեդոնական աստուածութիւններուն մէջ՝ ցոլացնելու համար վեհապետին յաւակնութիւնը թէ ինք սերած է Պարսիկ-

ներէն եւ Մակեդոնացիներէն : Այդ արձաններն են Ապոլոն-Միթրաս, Կոմմա-դինէի բախտը (արդասարեւրութեան աստուածուհին), հսկայ Չեւս-Արամազդը, Հերքիւլէս-Արտազնէսը :

Առիւծները, որ կը ցուցնեն զօրաւոր հետքերը հիթիթ ազդեցութեան, կը դարձարեն բարձրաքանդակները երկու դաւիթներուն : Նեմրութ լեռան բազմաթիւ դէմքերը կը կրեն հիթիթ տիպարի գլուխի յարդարանքը, թէեւ իրենց տարազին մնացած մասերը յունական կամ պարսկական ներշնչում ունին :

Այս վերապրած նշխարները մասնաւորաբար հետաքրքրական են այն իրողութեամբ, որ հիթիթական վերջին կայսրութիւնը կործանած էր Ն. Ք. ԺԲ. դարուն, թէեւ ծանօթ է թէ հիթիթական մշակոյթը նորէն ծաղկեցաւ թ. — է. դարերուն մասնաւորաբար Կոմմադինէի շրջանին մէջ :

Այս ամառ գտնուեցաւ ութ ոտք սալաքար մը գերեզմանին քով, որուն վրայ յունարէն արձանագրութիւն մը կայ, որ կ'ազդարարէ «Անոնք որ հոս կու գան անդիտակցարար սրբապղծելու այս տեղը, պէտք է խոյս տան անկէ, իսկ անոնք որ կու գան կողոպտելու համար, պիտի տառապին ահաւոր հետեւանքներով» : Նման նդովք մը գտնուեցաւ Միհրդատի գերեզմանի մուտքին, ուղղուած ամբարիշտ բռնաբարիչներու :

ՄԵԾ ՊԱՏԿԵՐԻՆ ՏԱԿԸ. — Հերքիւլէս-Արտազնէսի այս զանգուածեղ գլուխը դեռ կանգուն է Նեմրութ լեռան բարձունքին վրայ, Կոմմադինէի Անտիոքոս Ա.ի գերեզմանին մօտ : Հոն կատարուած պեղումները ապացոյցը կու տան թէ Փոքր Ասիոյ մէջ Հիթիթներու կորսուած քաղաքակրթութիւնը վերապրեցաւ նուազագոյն մինչեւ Քրիստոսի ժամանակ :

Հետաքրքրական է դիտնալ թէ այս պեղումները կատարուած են Վեսթ-Փալիոյ Միւնսթէյ, համալսարանին հին ազգաց պատմութեան դասախօս Պրիտրիխ Քարլ Տըլլների¹ կողմէ, որ 20 տարի առաջ ալ Թուրքիա գտնուած էր, եւ իրենց նստատակ ունէին երեւան հանելու Պոնտոսի Միհրդատ Եւպատոր եւ Հայոց Մեծն Տիգրան թաղաւորներու դանձերը, որոնք չգանուեցան, սակայն երեւան եկան պատմական յայտնութիւններ, որոնք ոչ նուազ թանկագին էին քան այդ գանձերը :

1954-ին յաջողեցան գտնել 85 մեթր երկայնութեամբ եւ 45 աստիճանի վրայ հակած մեծ փապուղի մը, ուր հին թաղաւորութեան մը վերաբերեալ բազմաթիւ փաստեր կարելի պիտի ըլլայ գտնել, ինչպէս յայտարարած էր եւ ինչպէս իրապէս ճիշդ ելաւ իր ենթադրութիւնը :

Իր պեղումներուն առաջին արդիւնքները, որոնք 1954-ին ձեռք բերուած են եւ յայտարարուած են այն ատեն (տես ՅՈՒՍԱՅԵՐ, 15 Սեպտեմբեր, 1954), հետեւեալներն են. —

1. Քեախտէ գետին մէջտեղերը՝ Արսամեսա (հաւանօրէն Արշամոչատ

(1) Փրոֆ. Տըլլները շատ լաւ թրքերէն գիտէ :

ըսել կ'ուզուի. Ա. Ա.) քաղաքը, որուն պատերը պեղումներու շնորհիւ մէջտեղ հանուած են:

2. Ձեռք բերուած է նաեւ ուրձան մը, ուր կը տեսնուին Միհրդատ թագաւորը եւ Հերակլէս:

Հին յունարէն արձանագրութիւն մը կայ արձանին վրայ, ուր Միհրդագատին տղան կը խօսի հօրը եւ նախահայրերուն մասին: Կը մատնանշէ նաեւ դէպի հօրը եւ մօրը գերեզմանները տանող ճամբան: Կը խօսի հարուստ դանձերու մասին եւ կը յայտնէ թէ խիստ վտանգաւոր է մօտենալ գերեզմաններու քաժնին:

1954-ին գիտունը դարձեալ գնաց Քեախտէ, պեղումները շարունակելու համար: Իրեն կ'ընկերանան գերման ճարտարապետ Պիրկեր եւ ամերիկացի կին ճարտարապետ մը (հաւանօրէն վերոյիշեալ Օր. Կորլ. Ա. Ա.):

Տոքթ. Ֆրիդրիխ Քարլ Տորընը լրագրողի մը ըսած է այս առթիւ.

«Միհրդատ թագաւորին դանձը շատ ճոխ է: Եթէ չէ գողցուած, անպայման պիտի դանենք, ինչպէս նաեւ պատմական շարք մը ապացոյցներ»:

Սակայն, ինչպէս ըսի, Միհրդատի վերաբերեալ ոչինչ գտնուած է, քայց գտնուած հնութիւնները նուազ արժեքաւոր չեն¹:

Կարեւոր եւ անթխտելի պատմական իրողութիւններու անհերքելի փաստերը կան եւ կը մնան տակաւին այդ հողամասին վրայ, հակառակ քաղաքակրթութեան թշնամի Սելճուկին, Թաթարին եւ Թուրքին մօտաւորապէս հազար տարիէ ի վեր շարունակ քանդելուն եւ կոտորելուն մարդկային քաղաքակրթութեան բոլոր յիշատակաբանները:

Տակաւին հոն կը մնան մարդկային քաղաքակրթութեան անխօս, սակայն շատ պերճախօս յիշատակարաններուն մնացորդները, զորս Գորշ Արջը դարերով քանդելով եւ կոտորելով չէ կրցած անհետացնել:

Անոնք դարերու հեռաւորութենէն կը կանգնին՝ արհամարհելով վայրենութիւնը, ի փառս ստեղծադործ միտքին, անոր արդիւնք մշակոյթին եւ քաղաքակրթութեան:

(1) Այս պեղումներու առթիւ թուրք թերթեր մատնաւորապէս «Պիւթիւն Տիւն-Կա» ամսագիրը եւ «Ենի Սաղազ» օրաթերթը կարգ մը անյարիր հրատարակութիւններ ըրած են (տես Յուսարէր 15 Սեպտեմբեր 1954-ի թիւ):

Բ. ՄԱՍ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՑԵԱԼ

•

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՀՆԱԽՕՍԱԿԱՆՆ ՈՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆԸ
ՔԱՐԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆԷՆ ՄԻՆՋԵՒ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ԳՐԱԽՈՒՄԸ

Գրեց՝ ԵՂԻԱ Ս. ԶԱՍՈՒՆԻ(*)

Ա.

ՓՈՔՐ ԱՍԻՈՅ ՆԱԽԱՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Փոքր Ասիոյ մէջ մարդկային բնակութեան ամենահին հետքերը գտնուելու համար դեռ կարեւոր հետազոտութեանց ձեռնարկուած չէ։ Այսօր հազիւ թէ կարելի է քանի մը դիրքեր մատնանշել, ուր հնաքարային մարդոց (paleolithic) ձեռակերտած գործիքներ գտնուած են։ Եփրատի բարձրահովիտին մէջի սակաւաւոր գիւտերը կը ցուցնեն որ Չոքրոքդակ (Quaternary) շրջանին արդէն մարդիկ կը բնակէին հայկական լեռնաշխարհին արեւմտեան եզերքները (Կոմմագինէ, Մելիտինէ, Խարբերդի եւ Ամիտայի [Տիարպեքի] շրջանակները եւայլն), որ այն ժամանակ արեւմտեան Բարձր Ասիոյ սառույցէ ազատ միակ երկիրն էր (Հ. Յակ. Տաշեան, ՀԱՆԴ. ԱՄՍ., 1894, էջ 106)։

Հետեւեալ տեղեկութիւնները մեծաւ մասամբ կը քաղենք Delaporte-ի LES HITTITES գիրքին 35-8 էջերէն. —

(*) Յաջորդ ութը հատուածները գրուած են Մալաթիոյ Կրթասիրաց Միութեան խնդրանքով Վեր. Եղիա Քասունիի կողմէ։ Բաղմահմուտ հեղինակին այս շահեկան ուղիստութիւնը կը հրատարակուի նոյնութեամբ։

Լիւկիոյ մէջ Կուրմա անուն տեղը Վիթթորիօ Վիալէ երեւան բերաւ Մուստիրեան խաւի գոյութիւնը քարայրի մը մէջ:

Ներկայիս ճանչցուած ամենակարեւոր դիւան է ժընեւցի Pittard-ինը 1928-ին, Եփրատի Չաղզալ անուն մէկ օթանդակի ձորին մէջ, Փիրունի կամուրջին մօտ, Ատրեամանէ (Հուսնըմանսուր) իրր 5 քիլոմէդր հեռու, ժայռերու տակ ապաստանարանի մը մէջ, որոնց ներսի կողմը դրուագուած են հին սիկահողերէ կազմուած խճաքարային (conglomerate) ժայռի պարեխներով, ինք պատահած է տաշուած կայծքարերու: Այս ապաստանարաններու եղերքը եւ դրացի գաւիլայրերու վրայ M. Pittard ժողոված է ցոկաւոր քերոցներ, գչիւրներ (burin), շեղբեր՝ կոնակը վայրահակ, որոնք Աւրիգնակեան (Aurignacian) շրջանին յատկանշական են: Ֆոն տէր Օսթէն ալ 1931-ին այցելած է նոյն վայրը եւ քարէ գործիքներ ժողոված, բայց դեռ բան մը չէ հրատարակած անոնց մասին:

Հետեւեալ տեղեկութիւնը կը քաղեմ Marc R. Sauter-էն. —

1928-ին Prof. Eugène Pittard Մալաթիոյ վիլայէթին մէջ Ատրեամանի մօտ Փիրուն ըսուած տեղը, գետնի երեսը դտաւ տաշուած կայծքարէ գործիքներու առատութիւն մը՝ դանազան տիպերէ: Ասիկա մինչեւ հիմա Թուրքիոյ մէջ գտնուած նախապատմական հնաքարային կեդրոններու ամենակարեւորն է: Abbé Breul -ի դասաւորմանց համեմատ՝ ասոնք Aurignacian միջին շրջանին կը պատկանին. հոն կան հաստ քերոցներ, որոնց շատերը ցուկ ունին, գչիւրներ, քանի մը հազուագիւտ տեսակէ շեղբեր՝ կըռնակը՝ համեմատեալ (P. 159 fig. 41 ասոնցմէ նմոյշներ կը պատկերացնէ): Կը յիշուին դեռ քանի մը հատուածակողմի ձեւով կորիզներ, զորս գրեթէ անկարելի է դանազանել նորքարային գործիքներէ, նաեւ վանակատէ (obsidian) առարկաներ, զորս դժուար է դասաւորել:

Ատրեամանի այս Աւրինեակեան կայանն ահագին կարեւորութիւն ունի Մերձաւոր Արեւելքի նախապատմութիւնն ուսումնասիրողին համար: Ան կ'օգնէ մէկ կողմէն Սուրիա-պաղեստինեան մարդի արտադրութիւնները, միւս կողմէն Քիւրտիստանի, նաեւ Անդրկովկասի եւ հարաւային Ռուսիոյ մարդերուն նմանօրինակ հնաքարային արտադրութեանց հետ յարաբերութեան բերելու: Արդարեւ այս երեք մարդերուն մէջտեղ կայ հայկական հաստամետը, եւ Քսենոփոնի վկայութիւնը բաւական է ցուցնելու թէ ի՞նչ սոսկալի դժուարութիւն կար այս լեռներէն անցնելու. բայց հարկաւ նախապատմական մարդոց թափառումները եւ այդ շրջանի մշակութային ազդեցութեանց թափանցումները չենք կրնար չափել զինեալ բանակի մը արշաւանքին ատեն կտրած ռաւական փարսախներուն հետ: Եփրատի երկու վերին բազուկները կը բանան երկու խրամներ, ուր զարմանալի չէ պատահիլ հնաքարային մարդոց հետքերուն:

Այսպէս, Ատրեաման, որմէ հեռու չէ Մալաթիա, կը ներկայացնէ մեզի Սուրիայէն հիւսիս-արեւելք եւ հիւսիս-արեւմուտք տարածուող հնաքարային

ազդեցութեան ամենէն յառաջացեալ կեդրոնը: Պարզ խօսելով, Վերին Նիւրա-
տի ձորն է, որով հարաւէ հիւսիս եւ հիւսիսէ հարաւ գաղթած են հնաքարա-
յին շրջանի մարդիկը՝ տանելով իրենց քարային գործիքներու պատրաստու-
թեան արհեստը (*Préhistoire de Méditerranée Paléolithique et Mésolithique*,
Payot. Paris, 1948, pp. 156, 158, 162):

Պեսիդիոյ մէջ Գըղըլովա անուն դաշտին վրայ Էօմէր Էֆէնտի չիֆթլիյի
ըսուած տեղը, Ավանճըզ գիւղէն դէպի հարաւ, R. Paribani և P. Ro-
manelli 1913-ին գտան ցած բլուրի մը վրայ որոշ մնացորդներ նախապատ-
մական կայանի մը: Անոնք ուրիշ այսպիսի դիրք մը ձանչցած են Մերսին չա-
յի մօտ Եռւմազ թէփէ: Հաւանօրէն երկու տեղերն ալ Միջնաքարային (Meso-
lithic) կամ Նորքարային (Neolithic) են:

Անգարա, կազի գործարանին արեւմտեան կողմը, 1931-ին, Kurt Bit-
tel, քարահանքի մը մէջ ի լոյս բերաւ Հնաքարեան տաշուած գոր-
ծիքներ կապուտկեկ կայծքարի երիկամածեւ գունտերուն մէջտեղ, ուղղան-
կիւնածեւ՝ կլորակ փշածայրերով. անոնք կը ներկայացնէին հաստ վերահը-
պումներ երկու ծայրերուն վրայ եւ երկայն կողմերէն մէկուն առջեւի երեսին
վրայ. իսկ ետեւի երեսին վրայ տափակցուած են: Ասիկա հաւանօրէն Հնա-
քարէն դէպի Նորքարը անցում մը կը նշանակէ:

Երկրաբանական Չորրորդակ Ժամանակի դէպի վերջերը պատահող
Սառնահալքին յաջորդեց Արեւմտեան Ասիոյ մէջ Անտառապատութեան շրջան
մը, որ Հնաքարէն դէպի Նորքարային շրջան անցման հետ կը զուգահեռի: Այս
շրջանին՝ Փոքր Ասիոյ բոլոր մեծ ու պզտիկ լեռնաշղթաները խիտ անտառնե-
րով ծածկուած էին, հարկաւ ստորոտները բարեբեր բացաստաններով: Բայց
թերակղզիին կեդրոնական հարթավայրին խորութեան մէջ շատ մեծ ներքին
ծով մը կար՝ հալած ձիւներէն ու սառնամանիքէն եւ տիրող անձրեւաշրջա-
նէն գոյացած: Այս ներքին ծովը հետզհետէ քաշուելով անձրեւաշրջանին յա-
ջորդող չորութեան շրջանին, հիմա Թուզկէօլ անուն աղի լիճ մը միայն մնա-
ցած է անկէ:

Ի սկզբան ամենէն աւելի թերակղզիին ծովեզերքներուն վրայ բնակելի
տեղեր կային, եւ այս տեղերը շատ կանուխէն ստացած են Միջերկրականեան
ցեղէ բնակչութիւն, հաւանօրէն Կասպեան մշակոյթով: Բայց Փոքր Ասիա,
ինչպէս Հայաստան եւ Անդրկովկաս, կը դառնան երկու կլիմայական գօտիներ-
ու սահմանադրուիսին վրայ. որով անիկա թէ՛ հարաւէն եւ թէ՛ հիւսիսէն ըն-
դունած է ինչպէս բուսական եւ կենդանական, նոյնպէս ալ մարդկային ու
մշակութային տարրեր:

Այսպէս, Արեւմտեան Ասիոյ մէջ զօրաւոր կերպով ծաղկող Նորքարա-
յին քաղաքակրթութենէն նախ ծովեզերքներուն մօտ կը գտնենք ուժեղ հաս-
տատութիւններ, որոնք սակայն հետզհետէ թերակղզիին ներսն ալ կը թա-
փանցեն այլեւայլ ուղիներով ու միջոցներով:

Դաշտային Կիլիկիոյ եզերքը՝ Մերսինի մօտ պեղումներու ամենաստորին խաւը կը բովանդակէ հասարակ միաքոյն (monochrome) կաւեղէն, որուն հետ գտնուած յղկեալ քարէ գործիքները վանակաւ (obsidian) շինուած են։ Հողագործութիւն կայ հոս, որ տիպար ոռոգման մշակոյթ (irrigation culture) է։ Ն. Ք. 6.000-ի մօտերը սկսած այս զուտ նորքարային մշակոյթը շատ երկար տեւած ըլլալու է, որովհետեւ մնացորդներու 20 հազ խորութեամբ խաւ մը թողած է։ Յաջորդ խաւին մէջ թրծումի արուեստը կատարելագործուած է, եւ նախշուն կաւեղէն (painted pottery) կը սկսի։ Քիչ յետոյ մարդիկ պղինձի ալ ծանօթացած են, բայց առանց ձգելու քարէ գործիքներու եւ զէնքերու գործածութիւնը, որով Պալեոլիթի (Chalcolithic) շրջանի մէջ կը մտնեն։

Նորքարային շրջանի վախճանը նշանակող հազարամեակին՝ Տաւրոսեան-գիւղական մշակոյթ մը կը ծաղկէր, որ տարածուած է Տաւրոսեան լեռնազօտիին հարաւային զառիթափին վրայ՝ արեւելքը մինչեւ Պարսկաստանի խորերը, եւ արեւմուտքը՝ դէպի Կիլիկիա։ Բայց նաեւ ճոխ խաւերով կամ գոնէ հետքերով կը գտնուի Փոքր Ասիոյ ներսերը եւ մինչեւ Հայաստանի խորերը։ Իսկ արեւմտեան Փոքր Ասիոյ մէջ՝ Լիւդիոյ Գիւգեան լիճը մեզի կը ներկայացնէ Զուիցերիականներուն համանման լճաբնակ տուններ, որոնց բնակիչները հաւանօրէն Եւրոպայէն Ասիա գաղթեր են։ Միւս կողմէն, Մալաթիոյ մօտ M. Przyeuski 1933-ին ճանչցած է մեծքարեան (Megalithic) յիշատակարաններ։

Ոռոգման մշակոյթը հարկաւ անասնաբուծութեան կ'ընկերանար՝ ինչպէս արդի ագարակներուն մէջ։ Այդ անասնաբոյծ մշակները ստիպուած են, իրենց ընտանի անասուններու սիրոյն, ամառները թողուլ ջերմագին դաշտագետինները եւ գաղթել դէպի լեռներու հովոցները, ուր թէ՛ թարմ արօտներ կան եւ թէ՛ զով օդ ու մաքուր ջուր։ Այս տեսակ ֆոչուորութիւնն էր հաւանօրէն գլխաւոր միջոցը, որով մարդիկ հարաւէն մանաւանդ, մասամբ ալ հիւսիսէն, հետզհետէ թափանցելով տեղաւորութեան Փոքր Ասիոյ աստիճանաբար մշակութեան ու բնակութեան յարմար դարձող մարզերուն մէջ։ Եւ անգամ մը հոն տեղաւորուելէ ետք, այնտեղ ապահովութիւն գտնելով աճեցան ու բազմացան։ Ասկէ դատ, այդ նախնական մշակները քանի որ հողը պարարտացնելու արուեստական կերպերը դեռ չէին գիտեր, երբ իրենց առաջին հաստատուած տեղի արտերը հինգ կամ տասը տարի միեւնոյն հունձքերը տալով կը կորսնցնէին իրենց արգաւանդութիւնը, ժողովուրդը աւելի անդին կը գաղթէր՝ անմշակ, բայց բարեբեր նոր հողեր փնտռելով։ Եւ այսպէս ամբողջ թերակղզիին ներսի մասերը դարերու ընթացքին կը ստանային հողամշակ եւ անասնաբոյծ բնակչութիւն։

Զուտ նորքարեան մշակոյթ կ'երեւի թէ գտնուած չէ Փոքր Ասիոյ ներսերը։ Ամէն տեղ, ուր որ քննութիւն կարելի եղած է, մետաղ ալ գտնուած է նորքարեան խաւերուն մէջ։

Կապաղովկիոյ մէջ իր առաքելութեան ընթացքին՝ գիտնական Շանթր հաւաքած է քարէ կացիններ եւ ուրիշ Նորքարային գործիքներ Պեչարտաշի եւ Ալզըկէօղէլի մէջտեղ Չամանթի սուի աջ ափին վրայ, Քիւլթեփէ, Էվերեկ, Ֆարահետտին, Թոմարզա, Շար, Հաճըն, Փունարպաշը, Չէյթուն, Սիս եւ Անաւարզա: Նման գործիքներ կը գտնուին նաեւ Թերակղզիին արեւմտեան մասին մէջ եւ մասնաւորապէս Հիսարլըզի (Տրովադա) Բ. եւ Ե. խաւերուն մէջ, ուր ասոնք հին արուեստագիտութեան մը ուշ մնացած ներկայացուցիչներն են:

Գալով կաւեղէնի, ամենէն սկիզբը միեւնոյն դեղնորակ տեսակէն կաւանօթներ գործածական կը գտնուին ամբողջ Թերակղզիին մէջ, ինչպէս նաեւ Կրետէ եւ Կիւկլագեան կղզիները:

Փոքր ասիական շրջանակներէն շատերը, որոնցմով մասնաւորապէս շահագրգռուած ենք, նորագոյն ժամանակի բոլոր հնագիտական խուզարկութեանց հակառակ՝ տակաւին խիստ անկատար կերպով հետազօտուած են: Ասիկա առանձնապէս ճշմարիտ է Փոքր Ասիոյ արեւելեան մասին համար, Մելիտինէի, շրջանակ մը՝ որուն հնագիտական եւ պատմական կարեւորութիւնը կատարելապէս կը զգան ուսումնականները, բայց որուն խուզարկութիւնը, բազմաթիւ գործնական եւ քաղաքական դժուարութեանց պատճառաւ յետաձգուած է եւ դեռ նոր սկսելու վրայ է:

Ինչպէս տեսանք, Փոքր Ասիոյ մէջ Հնաքարային շրջանէն գրեթէ ոչինչ գիտցուած է՝ ի բաց առեալ սա պարզ իրողութիւնը թէ գոյութիւն ունեցած է ան: Անգարայի հարաւ-արեւելեան կողմը՝ Էլմատաղի վրայ Ուզալ կամ Ուզաղըլ ըսուած տեղը, 1909-ին՝ R. Campbell Thompson երկու գործիք գտած է andesite քարէ եւ քարեղէն մուրճի մը կէսը, զոր ինքը հին Հնաքարեան կը կարծէ, բայց բոլոր շրջակայքը՝ մօտակայ տեղեր կաւեղէնի կտորուանք կան, որոնց թուականը ինք չէ կրցած որոշել եւ որոնք սակայն կ'ապացուցանեն թէ այս վայրը հին Հնաքարեան չէ, այլ Նորքարեան: Հետեւաբար այս է ամէնը, զոր ներկայիս գիտենք Փոքր Ասիոյ Հնաքարային շրջանին վրայով: Դժբախտաբար Նորքարային շրջանին Փոքր Ասիոյ պատմութեան վրայով ալ մեր ծանօթութիւնն ասկէ աւելի գոհացուցիչ չէ: Հոն կատարուած սակաւաթիւ պեղումները (Տրովադայի մէջ՝ Շլիմանի եւ անոր գործակիցներուն ու յաջորդներուն ձեռքով եղածը, Պողազքէօյի մէջ Վինքլէրի եւ Կարքիմիշի [Ճարապլուս] մէջ Բրիտ. Թանգարանի պաշտօնեաներուն ձեռքով եղածները) չի թուիր թէ իջեցուած են մինչեւ զուտ Նորքարային խաւը:

Հիւսիսային Սուրիոյ մէջ Սաքչէկէօղիւ, ուր Կարսթանկ պեղումներ կատարեց, երկու ամենավարին խաւերը Նորքարային են, բայց գուցէ Նորքարային շրջանի ամենականուի փուլերուն չեն պատկանիր: Երեւան հանուած են վանակատէ (obsidian) եւ ոսկորէ ձեռակերտներ (implements) եւ կտորուանք սեւ կաւեղէնի՝ փորագրուած գծային զարդարանքով: Աւելի ետքի Նորքարային խաւը տուաւ գունաւոր կաւեղէն ուղղաձիւ կամ ոլորուն

գլխավորում էլ կենտրոնացնում տարազներով զարդարուած, որ շագանակագոյն գետնի վրայ սեւով նկարուած են: Բայց մինչեւ որ շատ աւելի թիւով վայրեր չխուզարկուին, անկարելի պիտի ըլլայ ըսել թէ պատմական ուրուագծի մը մէջ ո՛ր վայրկեանին կը յարմարին անոնք: Վանական տի ներկայութիւնը կանխագոյն խաւին մէջ կարեւոր է անով որ կը թելադրէ թէ արդէն առեւտրական յարաբերութիւն հաստատուած է Մելոս կղզիին հետ, որ Եգէական ծովու աւազանին մէջ գլխաւոր աղբիւրն էր վանական տի, բայց թերեւս նաեւ Հայաստանի հետ, որ վանական տով այնքան հարուստ է:

Քարի շրջանի ու Մետաղային շրջանի սահմանագծին վրայ կիրաւիկայի (ceramics) նոր մշակոյթ մը հետզհետէ կը ծաւալի Մերձաւոր Արեւելքի մէջ: Այս փոփոխութեան յատկանիշն է նախկին սեւ կաւանօթի դադարումը եւ անոր տեղ կարմիր գոյնով կաւանօթի անցնիլը: Այս փոփոխութիւնը կը վերադրուի ամէն բանէ առաջ կաւեղէնի թրծման մէջ տեղի ունեցած բարեփոխութեան, որ այս ալ արդիւնքն էր հաւանօրէն բրուտի հնոցներուն կըրած բարեփոխութեանց: Նախկին կաւեղէնը կը թրծուէր բաց ու մխացող կըրակի վրայ: Այս կերպով թրծուած անօթներու մակերեսը ծուխէն սեւ պիսակներ կը ստանար. բրուտները սեւ պիսակները անխուսափելի համարելով, մնացած մասերն ալ ձեռքի աշխատանքով կը սեւցնէին միօրինակութեան համար: Նոր հնոցներուն մէջ, կաւին պարունակած երկաթի թթուատը կըրակի աղբեցութեամբ կարմիր գոյն մը կու տար բրտեղէնին: Զայս ալ նմանապէս միօրինակ կ'ընէին՝ լուալով կամ ուրիշ կերպերով. նաեւ յղկելով կը փայլեցնէին:

Յարեւմուտս Դանուբի աւազանին մէջ, յարեւելս Թուրքաստանի մէջ եւ հարաւը Սուրիոյ մէջ, այս կարմրեանգ բրտեղէնը ժամանակով կը համապատասխանէ մետաղէ պղինձէ դործիքներու առաջին երեւման: Ոչ մէկ արձանագրութիւն, որչափ երկար եւ որքան ալ պատմական մանրամասնութիւններով լեցուն, պիտի չկարենար այնչափ պերճախօս ըլլալ ժողովուրդներու շարժումներուն եւ առեւտրական հաղորդակցութեանց ընդարձակութեան մասին, որքան այս կարմիր կաւեղէնի շերտերը, որ հաւաքուած են իրարմէ այգքան հեռաւոր վայրերէ: Կը խորհուի թէ անոնց թուականն է մօտաւորապէս Ն. Ք. 5.000 — 4.000:

Մետաղի առաջին շրջանին գաղթականներ եկան Եւրոպայէն եւ տեղաւորուեցան Եգէական ծովու Ասիական եզերաց վրայ. յետոյ տարածուեցան դէպի ցամաքին ներսերը առանց բոլորովին անդին անցնելու դադարաւարային գիծէ մը՝ նշանակուած Սանգարիոսի եւ Պէյշէհի լիճին արեւելքէն, Պէյպազար, Գորդիոն, Սիդա եւ Գոնիա տեղերով. կիրամիկան ասոր ապացոյց կը բերէ: Այս երեւակայական գիծի արեւելեան կողմը ուրիշ մշակոյթ մը կը ծաղկէր: Այս է նկարագարող կաւագործութիւնը, որ Թէլ-Հալափեան կը կոչուի: Ուրեմն Փոքր Ասիոյ մէջ, որ Հաթեանց եւ անոնցմէ առաջ Նախահաթեանց հայրենիքն է եղած, երկու կողմէն կերամիկայի երկու տարբեր հո-

սանքներ մտած են: Նկատուած կաւեղէնի ուշագրաւ տիպ մը կայ, որուն բաշխման կեդրոնը կրնայ Եղամի Սուսիանա երկիրն ըլլալ, բայց որ ամբողջ Փոքր Ասիոյ մէջ ալ կը գտնուի, նաեւ գէպի հարաւ մինչեւ Սուրիա եւ Պաղեստին: Փոքր Ասիոյ մէջ ա՛ն կը պատկանի պրոնգի շրջանի վերջին մասին: Անոր զարգարուեստին վրայ ազդած են թերեւս յետնագոյն Մինովսեան շրջաններու գեղարուեստական մոտիւնները. բայց մինչեւ անգամ այսպիսի նորմուծումներ ընդունելով հանդերձ, կը մնայ մնացորդ մը մեղի, զոր նաեւ կրեւտական արուեստը չի կրնար բացատրել, եւ ուրեմն անկախ փոքրասիական զարգացում մըն է: Կը նշանակէ որ կեդրոնական Փոքր Ասիոյ յատուկ բրտեղէն այս նշանաւոր արուեստը, Պալքաններու մէջ երեւան ելած ու ծաղկած կիրամիկային հետ հանդիտութիւններ ունենալով իսկ, Հնդեւրոպայի գաղթականներու ժամանումէն ու Խատտիի պետութեան կազմակերպուելէն շատ առաջ, արդէն դոյութիւն ունէր թերակղզիին մէջ: Թերեւս Նախահաթեանք զայն կատարելագործեցին՝ դուրսէն սորվուած արուեստին վրայ իրենցմէ հնարուած նոր տարրեր աւելցնելով: Ընդհակառակն Մելիտինէի եւ յարակից մարզերուն մէջ միշտ արեւելեան միջագետային ազդեցութիւն մը տիրապետող եղած է նկարեալ բրտեղէններուն վրայ (R. A. S. Macalister, «Survey of Early Mediterranean Cultures», chapter 19, of Hammerton's «Universal History of the World», vol. II pp. 590-4. Delaporte, «Les Hittites», pp. 35-38. Արտաւազդ Արքեպոս. Սիւմէեան, ՍՈՒՐԻԱ, էջ 578):

Եզիպտոսի Դինաստիական քաղաքակրթութեան հիմնադիրները, որոնք Միջագետքի Սուրարեաններուն պէս սպիտակ լայնագլուխներ էին, կ'երեւի թէ Ն. Ք. 3.000 թուականէն քիչ մը առաջ հասած են Նեղոսի հովիտը: Այնպէս կը թուի թէ Կովկասեան լեռնաշղթայէն հարաւ հոսող բացգոյն լայնագլուխները անկէ երկճիւղեցան: Մէկ գաղթային հոսանքը Իրանի վրայով Միջագետք հասաւ եւ կազմեց Սուրարեան ժողովուրդը. միւս հոսանքը հարաւ-արեւմուտք շեղելով Պոնտոսի եզերքով եւ Իրիս ու Ալիս գետերու ընթացքն ի վար, նախ լեցուց Փոքր Ասիոյ պարապ տեղերը, եւ ապա Տաւրոսէն հարաւ յորդելով՝ Սուրիոյ վրայէն երկնցաւ հարաւ, մինչեւ որ զօրաւոր ճիւղ մը Ստորին Եզիպտոս հասաւ: Այս վերջիններուն աւանդաբար «Հերոս աստուծոյ ժողովուրդ» կ'ըսուէր: Ասոնք արդէն անագապղինձէ գէնքեր ունէին եւ յայտնի արեւապաշտներ էին: Փեթրի, Չայլտ եւ ուրիշ գիտուններ նշմարած են նախապատմական զօրաւոր ազդեցութիւններ Կովկասէն մինչեւ Եզիպտոս թափանցած. անոնք կ'ըսեն թէ «Մեռելոց Գիրք» (Book of dead) անուն վաղեմի եզիպտական կրօնական գրուածներու մէջ Կովկասեան եւ հայկական տեղանուններու որոշ արձագանդները կը լսուին: Հարկաւ ծայրը մինչեւ Եզիպտոս հասնող այսպիսի ընդարձակ գաղթային հոսանքներէն՝ ետեւը Փոքր Ասիոյ մէջ մնացած պիտի ըլլան ժողովրդային հոծ զանդուածներ, եւ Մելիտինէի նախնագոյն բնակչութիւնը կրնայ ասոնցմէ ըլլալ:

Բայց ինչպէս վերեւ տեսանք, Փոքր Ասիոյ լոկ հիւսիս-արեւելքէն չէ որ նոր ժողովուրդ ստացաւ, հապա նաեւ հիւսիս-արեւմուտքէն՝ Պալքանեան թերակղզիին կողմէն: Ասոր պատմական փաստերը բազմաթիւ են, որոնց մէջ ամենէն զօրաւորն է նորէն բրտեղէնի ապացոյցը: Արդ, Փոքր Ասիոյ կիրամիկան, ըստ մասնագիտաց, դէպի նախաքրիստ. Գ. հազարամեակին վերջերը եղանակաւորուած է նմանապէս արեւմուտքէն եկած գաղթականութեամբ մը, եւ փոփոխութիւնը առանձնապէս կը յայտնարերուի կիրամիկայի բոլորովին նոր տիպի մը երեւումով: Այս նորեկները, որ կ'երեւի թէ համեմատաբար սակաւաթիւ էին, հնդեւրոպականներ են, որ հին աղգարնակչութեան մէջը տեղ կը գտնէին, եւ Ն. Ք. 20-րդ դարուն խառտի մէջ զօրութիւնն իրենց ձեռքը կ'առնեն (1):

Բ.

ՄԱԼԱԹԻԱ ՀԻՆ ՀԱԹԵԱՆՑ ՕՐՈՎ

Փոքր Ասիոյ արեւելեան մասին վրայով ամենահին ստոյգ տեղեկութիւնները կը քաղենք երկու աղբիւրներէ. — ա — Կեսարիոյ մօտ Կանէչ, այժմ Քիւլթեփէ, առեւտրական գաղութի թողած բեւեռագիր պնակիտներէն. բ — Ագատէի Մեծն Սարգոն թագաւորին Ք. Ա. շուրջ 2800 Փոքր Ասիոյ վրայ կատարած արշաւանքէն: Մալաթիոյ պատմութեան համար առաջինը կարելոր է անով որ Կանէչի վաճառականաց գաղութը դէպի Եփրատ տանող առեւտրական մեծ պողոտայ մը ունէր, որուն ուղեգիծին եւ կարելոր կայաններուն արձանագրութեան մէկ մասը մեզի հասած է. — Կանէչ, Սախսում, Սարանա, Սամուխա, Տիմելիա, Լուխուղատիա, Տիգարամա (Delaporte, Les Hittites, p. 49): Այս ուղեգիծին համեմատ՝ Սամուխայի դիրքը մօտաւորապէս կը համապատասխանէ վաղեմի Պամնիալ եւ արդի Ագիգիէ աւանի դիրքին: Իսկ Տիգարամա՝ պատմագէտներու ընդհանուր համոզմամբ՝ արդի Կիւրին քաղաքն է (հինն Gauraina): Բայց անշուշտ ճամբան, որ պէտք է դէպի Ասորեստան եւ Բաբելոնստան շարունակէր, չէր կրնար Կիւրինով վերջացած ըլլալ, հապա Եփրատի վրայ գետանցք մը պիտի ունենար, որ չէր կրնար տարբեր ըլլալ Մալաթիոյ դիրքին մօտ Իզուիէն:

Արդ, ամենահին Մալաթիան ներկայացնող Մալդիյայի (այժմ Արսլան թեփէ) պեղումները ցոյց տուած են որ հոն, գետակի մը ծայրը, փոքր դաշտի մը մէջ, Նորքարային շրջանին սկիզբը՝ կազմուած է մարդկային կարելոր բնակավայր մը եւ այդ աղիւսաչէն բնակութեանց աւերակները տեղւոյն վրայ

(1) Տես մեր ՆԱԽԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ երկին մէջ, էջ 26:

մնացած ըլլալով եւ հետզհետէ նոր շինուող ու ապա կործանուող շէնքերու հողը իրարու վրայ դիզուելով, արուեստական բլուր մը ձեւացած է այդ տեղ: Այս հիւշիւկին վրայ է որ հիմնուած է Ն. Ք. 3.000 եւ 2.500 թուականներուն մէջտեղ՝ ամենահին քաղաքը: Միւս կողմէն, Ակկադեան Սարգոնի համար կը կարգանք որ Փոքր Ասիոյ վրայ իր յաջող արշաւանքէն ետք՝ այդ ընդարձակ երկրամասին մէջ բազմաթիւ պահականոցներ շինեց՝ առեւտրական պողոտաներու վրայ հսկելու պաշտօնով: Ուրեմն, ամէն հաւանականութիւն կայ որ ամենահին Մալաթիոյ Արսլան թեփէի բերդաքաղաքը շինողն էր Ակկադեան Մեծն Սարգոն, որովհետեւ շինութեան թուականն ամենայարմար կը հանդիպի իր ժամանակին:

Ակկադի մեծ աշխարհակալ Սարգոնի թոռնորդւոյն՝ Նարամսինի բիւրեղեայ մէկ բաժակը գտնուած է Ամիդա (Տիարպեքիր): Իսկ անկէ դէպի արեւելք Փարզինի (հին Տիգրանակերտի) մօտ ապառաժի մը վրայ իր պատկերը կայ քանդակուած. նոյնպէս Փարզինի մօտերը գտնուած եւ այժմ Իսթամպուլի թանգարանին մէջ պահուող կոթողի մը վրայ ալ Նարամսինի ցածաքանդակ մէկ պատկերը կայ, եւ անոր ընկերացող սեպագիր արձանագրութեանէն կ'իմացուի թէ Ակկադի այս թագաւորը հոն պալատ մը կառուցանել տուած է հաւանօրէն իբր ամառանոց:

Դէպի Փոքր Ասիոյ կեդրոնը Նարամսինի արշաւանաց մէկ պատմութիւնն ալ գտնուած է Պողադ-Քէօյի հաթերէն պնակիտներէն: Հոն կը յիշուի թէ Բարելացի թագաւորին դէմ արեւմտեան Ասիոյ ազգերէն տասնեօթը արքաներու զինակցութիւն մը կազմուած էր. որով Նարամսինի համար երեք արշաւանք ընել պէտք եղած է, մինչեւ որ զինակցութիւնը խորտակուեցաւ եւ դաշնակիցները ստիպուեցան հաշտութիւն կնքել Ակկադի յաղթական թագաւորին հետ եւ անոր հարկեր զրկել:

Փոքր Ասիոյ վրայ Նարամսինի այդ արշաւանքները սա տեսակէտէն նըշանակալից են մեր պատմութեան համար. Նարամսինի նախորդը Սարգոն իր դէպի Անատոլիոյ արշաւանքները կատարած էր սկզբնապէս Ամանոսի կիրճերուն եւ Կիլիկիոյ ճամբով. Նարամսին ալ իր առաջին երկու արշաւանքները միեւնոյն ճամբով կատարեց, բայց երբ տեսաւ թէ այս ուղիով իրեն կարելի պիտի չըլլայ վճռական յաղթանակ մը շահիլ, նոր ճամբայ մը ընտրեց հիւսիսային գաւառներու վրայէն, այսինքն, ինչպէս իր արձանագրութեան մէջ կը կարգանք, Սուբարտուէն (Միջագետք) արշաւեց մինչեւ Ամիդա, եւ անկէ Խարբերդ-Մալաթիա ճամբով անցաւ Եփրատը եւ քալեց ուղղակի Փոքր Ասիոյ սրտին վրայ:

Հաւանօրէն նա իր այս քաջագործութեան կ'ակնարկէ Քաղզէացւոց Ուր քաղաքը գտնուած մէկ արձանագրութեան հետեւեալ տողերովը. «... այս արշաւանքը՝ որուն թագաւորներու մէջ ոչ մէկ թագաւոր ձեռնարկած էր, Նարամսին, Ագատէի արքան, կատարեց: Եւ Ինինի (Իշտար) դիցուհին անոր

մրցորդ մը չտուաւ: Սուրարտուի տանուտէրերը (patesi) եւ Բարձրաւանդակի (կամ Լեւնաշխարհի) իշխանները իրենց հարկերը բերին անոր առջեւ»: Հոս Լեւնաշխարհի կամ բարձրաւանդակ բառով անշուշտ Հայաստանը կը հասկցուի, եւ Տիգրանակերտի շրջանակին մէջ Նարամսինի գոնէ երեք յիշատակարան թողած ըլլալէն եւ պալատ մը շինել տալէն յայտնի է թէ նա ո՛րքան կարեւորութիւն կու տար Խարբերդ-Մալաթիա գծով Փոքր Ասիա տանող այս ճանապարհին, որուն Միջագետսիին բանալին էր Տիգրիսի վրայ Ամիգա քաղաքը, իսկ Անատոլեան բանալին՝ Եփրատի վրայ Մալգիյա բերդը:

Նարամսինի գէմ պատերազմող 17 զինակից թագաւորներու ցանկին մէջ (զոր տես Prof. Nicol Adontz, Histoire d'Arménie, p. 209) հինգերորդն է Խատտիններու արքայ Պամբա, վեցերորդը՝ Կանէշի արքայ Զիպանի: Անկարելի չէ որ ցանկին մէջ յիշուած արքաներէն մէկն ալ Մալաթիոյ կողմինն ըլլայ: Հոս յիշուող «ԽԱՏՏԻ» արքայ Պամբա, ըստ պատմագիտաց Նախախաթերու թագաւորն է: Անոր ժամանակէն ետք եկան բուն հնդեւրոպական Խետացիք կամ Հաթեանք, որ հետզհետէ զօրանալով Փոքր Ասիոյ ամբողջ կեդրոնական ու հարաւային մասերը գրաւեցին, եւ ապա իրենց Մուրսիլիս Ա. թագաւորը Ն. Ք. 1780-ի ատենները հիւսիսային Սուրիոյ վրայ յարձակելով Հալէպը նուաճեց, վերջն ալ մինչեւ Բաբելոն մեծ արշաւանք մը ըրաւ: Բայց այս հին շրջանին՝ Խետացւոց Մալաթիոյ կողմերուն հետ ոեւէ չփման մէջ գտնուիլը յիշուած չէ:

Այդ ժամանակ Քերքուքի եւ Մուսուլի կողմերէն մինչեւ Միջերկրական ծով բոլոր հիւսիսային Միջագետքն ու Սուրիան բռնած էր Հուրրի անուանեալ մեծ ժողովուրդը, որուն հետ նախ սաստիկ ընդհարումներ ունեցաւ Հաթեանց վերոյիշեալ Մուրսիլիս Ա. մեծ արքան, եւ յետոյ զինակցեցաւ Բաբելոնի վրայ իր կատարած արշաւանքին համար: Հալէպ ալ այն ատեն Հուրրիներու ձեռքն էր: Հուրրիներու պետութիւնը Խանա կամ Խանիգալքատ կը կոչուէր, որ կը տարածուէր նաեւ վերին Տիգրիսի աւազանէն բաղկացեալ հարաւային կամ ստորին Հայաստանի վրայ: Քիչ վերջը կը տեսնենք որ Հուրրիները մինչեւ իսկ արեւելեան Կապադովկիան գրաւած եւ գէպի Պոնտոս երկընցած են, Հաթեանց գէպի Սուրիա եւ Միջագետք ճամբան փակելով: Այս կը նշանակէ որ ոչ միայն Կոմմադինէի, այլ նաեւ Մելիտինէի եւ Տիգարամայի (Կիւրինի) շրջանակները Հուրրիներուն ձեռքն անցեր էին: Այսպէս տեւեց իրաց վիճակը մի քանի դար մինչեւ որ Ն. Ք. 1460-ի ատենները Հաթեանց կամ Խեղացւոց պետութիւնը վերադարձում մը ունեցաւ: Այս վերջին ժամանակը Մելիտինէի արեւմտեան կողմէն սկսեալ մինչեւ Ապառաթուտ Կիլիկիա տարածուող կարեւոր թագաւորութիւն մը ձեւացած էր արդէն, որ Կիզզուատնա կամ Կատաւատաւա կը կոչուէր, եւ որուն բնակչութիւնը Հաթեանց եւ Հուրրիներու խառնուրդ մըն էր: Պատմագէտները կը կարծեն թէ Կատաւատնա կամ Կիզզուատնա անունէն ածանցած պիտի ըլլան այդ երկրամասի դասական Կատաւոնիա եւ արդի Գոգան անունները: Ն. Ք. 1500 թուականէն յետոյ՝

Միտանցիք անուն հնդեւրոպական ժողովուրդ մը Հուրրիները յաղթահարելով եւ ապա անոնց հետ միանալով՝ Խանիգալբատի պետութեան նոր ձեւ մը տուին։ Ուստի այդ պետութեան յաճախ «Հուրրի-Միտանի պետութիւն» անունն ալ կը տրուի։

Արդարեւ Խեռացիք մինչեւ անգամ Փոքր Ասիոյ մէջ քիչ մը ատեն դարձեալ ետ մղուեցան Հուրրի-Միտանի պետութեան ծաւալումին երեսէն։ Հաթեան պետութեան գլխաւոր հակառակորդը դարձող այս նոր տէրութիւնը իր զօրութեան գաղաթնակէտին վրայ կը դռնուէր Ք. Ա. ժ. դարու դէպի վերջերը, երբ Խանիգալբատի երկիրները Արտաւաճա Ա. թագաւորին մականին տակ միացած էին։ Միտանիի թագաւորը իր իշխանութիւնը Եփրատէն արեւմուտք ալ տարածելով, նուաճեց հիւսիսային Սուրիան, Կոմմադինէն եւ ապա Տեգարամայի երկիրը — որ կը բովանդակէր Մելիտինէն ալ — եւ իրեն հարկատու դաշնակից ըրաւ Կիդզուատնայի թագաւորը։

Այս ժամանակ Խեռացւոց մեծ թագաւորն էր Արնուանդաս Ա. ի որդին Խատտուսիլ Բ. (իբր 1425—1410 Ն. Ք.)։ Իրենց հարաւ-արեւելեան սահմանին վրայ Միտանեցւոց պէս զօրաւոր ու ռազմասէր տէրութեան մը հաստատուին անշուշտ բնաւ չէր կրնար հաճելի ըլլալ Խեռացւոց, ոչ ալ Եգիպտոսի հետ անոր բարեկամ-զինակից ըլլալը։ Բայց արդէն արեւմտեան Հայաստանի մէջ ալ կազմուած էր Խայասա կամ Հայասա անուն կարեւոր պետութիւն մը, որ Փոքր Հայքէն գոնէ մինչեւ Վանայ ծովը կը տարածուէր։ Այնուհետեւ սոսկալի պայքար մը սկսաւ երեք մեծ պետութեանց միջեւ, որոնց ընդհարումներուն գլխաւոր ասպարէզն էր Տիգարամա-Մելիտինէի դաւառները, ինչպէս նաեւ անոնց դիմացը՝ Եփրատի արեւելեան կողմը տարածուող Իշուվա կամ Իսուա երկիրը (Խարբերդ-Արդնի շրջանակը)։

Խատտուսիլ Բ. ի որդւոյն ու յաջորդին՝ Դուտիսալիյաս Գ. ի օրով (1410—1393 Ն. Ք.), երբ ատեն մը ներքին երկպառակութիւն կը տիրէր Հուրրի-Միտանի պետութեան մէջ, Հաթեանք նուաճեցին մինչեւ Եփրատի աջ եզերքը տարածուող բոլոր փոքր-ասիական դաւառները եւ ընդհարման եկան Հայասայի պետութեան հետ, որուն զինակից էին Պոնտոսի երկրին Քաւքասներ անուն հզօր բարբարոս ցեղերը։

Դուտիսալիյաս Գ. իր համանուն մէկ որդին իրեն գահակից ըրաւ (Ն. Ք. 1405-ի ատենները)։ Բայց Սուրբիլուլիումա անուն ուրիշ մէկ որդին, ինքն ուղեւորվ հօրը գահակիցն ըլլալ, դաւադրութիւն մը սարքեց իր եղբօրը դէմ, զայն սպաննել տուաւ եւ հասաւ իր փափաքին։

Սակայն ամբողջ կայսրութիւնը տակնուվրայ եղաւ ներքին յեղափոխութեամբ, եւ բոլոր կողմերը ապստամբութիւններ ծագեցան։ Փոքր Ասիոյ հիւսիս-արեւելեան մասերն ալ ապստամբեցան։ Այս երկրամասին մէջ Խատտի պետութենէն ապստամբած տեղերու ցանկը, մէկ հնագրի մէջ երկու անգամ կրկնուած, հետեւեալն է. — «Իշուվայի երկիրը թշնամացաւ։ Խատտիի հպատակ մարդիկ ալ Իշուվայի կողմը բռնեցին. այսինքն՝ Դուտալիսայի մար-

դիկը, Արաւաննայի մարդիկը, Զաղչայի (կամ Զաղիչայի) դաւառը, Կալամաշմայի (Երկրորդ ցանկին մէջ անճշգորէն Տիգարամայի) մարդիկը, Տիմինայի դաւառը, Հալիւայի լեռնադաւառը, Կարնայի լեռնադաւառը, Տուրմիտայի մարդիկը, Ալիսայի դաւառը, Խուրմայի դաւառը, Խարանայի լեռնադաւառը, Տիգարամայի երկրին կէսը, Տիպուրղիայի մարդիկը, Խասքայի մարդիկը, Արմատանայի մարդիկը» (Delaporte, «Les H es», p. 78. N. Adontz, «Histoire d'Arménie, p. 41-2):

Հոս «մարդիկ» ըսելով թերեւս դեռ կատարելապէս հաստատարեալ վիճակ չառած ցեղեր պիտի հասկնանք, եւ ուրիշ արձանագրութիւններէ կ'իմանանք որ այս ցեղերը Փասգացի ծագում ունէին, բայց Խետացւոց պետութեան յարած էին եւ անոնց կը ծառայէին իրենց զինուորներով իբրեւ վարձկան: Իսկ հոս իբրեւ «երկիր» կամ «դաւառ» յիշուածներն ալ կ'երեւի թէ նախապէս ոչ թէ Հաթեան, այլ Հուրրիական էին: Այս ցեղերու եւ դաւառներու տեղերը մանրամասնօրէն ճշդել մեր նպատակէն դուրս է, այլ միայն կը բաւականանք ըսելով թէ անոնք կը գտնուէին Իռիս (Փայլ դետ) եւ Ալիս գետերու վերին աւազաններէն սկսեալ մինչեւ Մալաթիա եւ Ալպիսթան՝ Եփրատի արեւմտեան կողմը տարածուող լեռնադաշտերու վրայ: Բայց ցանկիս մէջ ամենակարեւոր անունը Տիգարաման է, որ կը նշանակէ միանգամայն թէ՛ ընդարձակ նահանգ մը, որ անշուշտ Մելիտինէն ալ կը բովանդակէր, եւ թէ անոր կեդրոնական քաղաքը, զոր պատմագէտք իրաւամբ կը նոյնացնեն դասական Gauraina եւ արդի Կիւրին քաղաքին հետ: Թէ Մելիտինէն ալ կը բովանդակուէր Տիգարամա նահանգին մէջ, կը հետեւի անկէ որ Տիգարամա աշխարհն անմիջական դրացին էր Իշուլայի, որ կը նոյնացուի Խարբերդի կողմերուն հետ, որովհետեւ Խաթեան արձանագրութիւն մը կ'ըսէ. «Բայց եկաւ Իշուլացի թշնամին աւերեց Տեգարամա քաղաքի աշխարհը»: Թէեւ այս ժամանակի արձանագրութեանց մէջ Մելիդ քաղաքի անունը չի յիշուիր, բայց ասկէ չի հետեւիր թէ Մելիդ այդ ատենը գոյութիւն չունէր, այլ միայն թէ տակաւին նահանգի կեդրոն եղած չէր:

Տեղը չէ հոս հաթեան կայսրութեան եւ Հայաստանի պետութեան միջեւ մղուած դարաւոր պատերազմներու մանրամասնութեանց մէջ մտնելու, զորս արդէն ընդարձակօրէն պատմած ենք մեր «ՆԱԽԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ» գիրքին մէջ (Է. եւ Ը. գլուխներ): Միայն կը բաւէ յիշել թէ Սուրբիլուլիումա, որ ներքին բոլոր ապստամբութիւնները մարելէ ետքը՝ սոսկալի արշաւանքով մը խոնարհեցուց Հուրրի-Միտանի պետութիւնը, եւ անոր որդին՝ Մուրսիլիս Բ. Հաթեան մեծ արքան, որ վերջնական մահացու հարուածը տուաւ Հայաստանի կամ Աղղիի պետութեան, երկուքն ալ երբ պատերազմի համար Եփրատէ արեւելք կ'արշաւեն՝ Իշուլա երկիրն իբրեւ ճանապարհ դործածելով, ամէն անգամին ալ Մալաթիոյ մօտ անցած պիտի ըլլան դետը:

Հաթեան մեծ կայսրութեան վերջին դարուն Մալաթիոյ եւ Կիւրինի շրջանակները հետզհետէ աւելի կարեւորութիւն կը ստանան քաղաքական տե-

սակէտով: Հաթեանք նորանոր քաղաքներ կը հիմնեն այս կողմերը եւ անոնց մէջ խեռացի գաղթականներ կը հաստատեն: Երբ Մուրսիլիս Բ-ին յաջորդեց իր որդին Մուվատտալիս (Ք. Ա. 1320—1290), ասիկա իր Խատտուլիս եղբայրը սպայակոյտին պետ եւ գլխաւոր մատուակապետ կը կարգէ: Այս միջոցին Հաթեան գտնուէր արքայազունի մը սաղրանօք՝ Գասգաները յանկարծ մեծ ապրտամբութիւն մը կը հանեն եւ պետութեան արեւելեան մեծ մասը կ'առաւանակեն մինչեւ Կանէշ քաղաքը: Խատտուլիլ Եօթնամեայ պատերազմով մը վերջապէս կը կոտորէ Գասգաներու ոյժը եւ դանոնք Հաթեան տէրութեան կը հնազանդեցնէ: Ինքը կը ստանայ «Հակմիսայի (կամ Հակբիսայի) փոխարքայ» տիտղոսը եւ իր վարչութեան չրջանակը կը բովանդակէ ամբողջ Պոնտոսի երկրէն դատ, Փոքր Հայքի եւ արեւելեան Կապադովկիոյ ընդարձակ դաւառները, որոնք այն ատեն «Վերին Աշխարհ» կամ «Վերին Ասուա» անուանով ծանօթ էին:

Յետոյ պիտի տեսնենք որ աւելի վերջերը Մելիտինէ ալ աւելցուած է Խատտուլիլի փոխարքայութեան վրայ:

Գ.

ԱՆՑՈՒՄՆ ՀԱԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԷՆ ԴԷՊԻ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԵԱՆԸ

«ՄԵԼԻՏԻԱ, Հանիի մայրաքաղաքը» (Melitia capital of Hani) գրաւուած է՝ կ'ըսուի, Ասուրուբալլիդէն, հարկաւ Ն. Ք. 1337-էն առաջ, որովհետեւ Ասորեստանի յիշեալ թագաւորը այդ տարին մեռած է. ուրեմն՝ Մուրսիլիս Բ-ի օրով եւ ասոր ձեռքով Հայաստանի նուաճումէն անմիջապէս յետոյ (Hastings, «One Volume Bible Dictionary», p. 64. հմտ. ՆԱԽԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏ., էջ 130): Ասուրուբալլիդ Մելիտիան նուաճեր է Միտաննիոյ կամ Խանիգալբատի կողմէն, զոր նախապէս իր հպատակութեան տակ բերած էր, եւ Ալդիի Աղձնեաց դաւառներուն տիրելէ յետոյ՝ Վերին Եփրատն անցնելով: Ասլա մինչեւ Մուգրի երկիրը Կատաւոնիա՞ ալ յառաջացած է նա: Չենք դիտեր թէ ո՞ւր էր այդ միջոցին Հաթեան մեծ արքան Մուրսիլիս: Այս է պատմութեան մէջ Մելիտիա անուան առաջին ծանօթ յիշատակութիւնը:

Ասորեստանեայց Մելիտիա գրած անունը Հաթեանք Մալդիյա կը դը-

րեն¹: Մուրսիլիս Բ. Ասուրբալիդի մահուան յաջորդ տարին կը յառաջանայ մինչեւ Մալաս դեռ, այսինքն՝ արեւմտեան Տիգրիսի աղբերանձաւը, Ջուրերու տօնը կատարելու համար (ՆԱԽ. ՀԱՅ., էջ 130): Նա իր երթին ու վերադարձին ատեն անպատճառ Մելիտիոյ կամ Մալդիոյ այցելած է. հետեւաբար այս տեղս Հաթեանք վերստին ձեռք բերած ըլլալու են: Սակայն Մուրսիլիս Բ.ի մահէն յետոյ շուրջ 1320 Ն. Ք., Մալդիոյ Հայաստանոց կողմը բռնելով ապստամբած է. բայց Մուլատտալիս մեծ արքան զայն վերստին կը նուաճէ եւ ապա ներման կ'արժանացնէ: (Կոզեան, ՄԵԼԻԴ, էջ 20): Կնքուած հաշտութեան դաշնագրին մէջ Մալդիոյ՝ Հայաստանի, Իզմիրիկիայի, Սուխմիի եւ այլոց նման իբր «Ծերեր»ով, այսինքն՝ նահապետներով, ցեղապետներով կառավարուող կը ներկայացուի (Delaporte, «Les Hittites», p. 188): Այնուհետեւ Մալդիոյ իբր յաւելուածական մաս (appendage) կը կցուի Մուլատտալիսի եղբօր՝ Խատտուլիսի փոխարքայութեան (Կոզեան, յիշ. տեղ, էջ 20):

Աւելի ետքը Մալդիոյ կամ Մելիտիա ստորակարգ քաղաքութեան մը վերածուած է (ՆԱԽ. ՀԱՅ., էջ 134): Կ'երեւի թէ Ն. Ք. 1285-ին երբ Խատտուլի Գ. դահակալեց որպէս Հաթեանց Մեծ Արքայ, այն ատեն Հակմիսայի փոխարքայութիւնը ջնջեց եւ անոր նահանգները բուն Խատտի պետութեան կցեց, բայց թերեւս իր մէկ որդին կամ ազգականը Մալդիոյ հարկատու թաղաւոր դրաւ: Այնուհետեւ Խատտուլի Գ. մի քանի անգամ Միտաննին Ասորեստանի ճիրաններէն ազատելու համար, Մելիտիան իբր խարիսխ գործածելով արշաւանքներ ըրաւ Միջագետքի վրայ:

Փոխադարձաբար, Ասորեստանի Սալմանասար Ա. թաղաւորն ալ շուրջ 1260-ին Ն. Ք., Միջագետքի տիրելէ եւ Ամիդան (Տիարպեքիր) գրաւելէ ետք, յաղթելով նաեւ Աղձնիքի մէջ Շուպրիայի թաղաւորին, զայն դերի ղըրկեց Ասուր եւ երկիրը նուաճեց: Ապա Եփրատն անցնելով՝ դրաւեց Մելիդը (Մալաթիա)՝ Խանիգալրատի երկրին մէջ: Վերջապէս խաղաց դէպի Տաւրոս լեռանց խորածորերը, ուր կռուեցաւ Մուզրի անուանեալ ժողովուրդին հետ, որ Խետացոց կայսրութեան հպատակ զօրաւոր ցեղերէն մէկն էր: Բայց կ'երեւի թէ ալեւորած Խատտուլի Գ. արտակարգ ճիգերով հուսկ յետոյ կարողացաւ արդիւիւ Ասորեստանեայց այս խուժումը դէպի Փոքր Ասիա եւ Մելիդը փրկել (Hastings, «One Volume Bible Dict.», p. 64 հմմտ. ՆԱԽ. ՀԱՅԱՍՏ., էջ 142):

Ապա Ն. Ք. 1252-ի ատենները՝ Խատտուլի Գ., որ ա'լ չափազանց ծերացեր էր, Միտաննին փրկելու համար նորէն արշաւեց Միջագետքի վրայ: Բայց ինքը եւ իր Արամէացի զինակիցները չարաչար պարտութիւն կրեցին Սալմանասարէն Կաշեարի լեռնազաւառի անջրդի կիրճերուն մէջ եւ Միտան-

(1) Սիւրմէեան, ՍՈՒՐԻԱ, էջ 537, 539, 577, Մալտիճա դրուած անունը պէտք է Մալդիոյ հնչեւ, որովհետեւ գերմանական գրութեամբ Maldija Մալդիոյ կը հնչուի:

նի վերջնականապես կործանեցաւ Ասորեստանի հարուածներուն տակ: Այն ատեն Հաթեանց Մեծ Արքան ստիպուեցաւ իբրեւ վերջին փորձ մը Եփրատէն արեւելք մաս մը հող իր ձեռքին մէջ պահել եւ նոր կարգադրութիւն մը ընել Արեւմտեան Տիգրիսի նահանգներուն համար. Իշուվա երկրի Խարբերդի շրջանակին Ուգաշտա անուն արեւմտեան նահանգը կցեց Մելիտինէի թագաւորութեան, իսկ արեւելեան կէսը վերականգնուած Շուպրիոյ թագաւորութեան պիտի պատկանէր: Ասոր վրայ Միտանիի կամ Հուրրիի վերապրող ազնուականներէն մեծ մասը Մելիտինէի թագաւորութեան սահմաններուն մէջ քաշուեցաւ, որով Խանիգալբադ անունն ալ, որ սկզբնապէս Հուրրի-Միտանի պետութեան կը պատկանէր, այսուհետեւ Մելիտինէի թագաւորութեան փոխանցուեցաւ (ՆԱԽ. ՀԱՅԱՍՏ., էջ 134): Խառնուելի Գ. մեռած է շուրջ 1250-ին Ն. Ք., իսկ Սալմանասար Ա. մեռաւ 1243-ին:

Եդ. Մայէր («Gesch. Des Altertumes», II 1. 477) կը գրէ. «Սալմանասար Ա.ի արշաւանքով Միտանիի պետութիւնը վերջացաւ Միջագետքի մէջ: Խանիգալբադ անունը հետագայ ժամանակներուն սահմանափակուեցաւ Եփրատէ արեւմուտք Մելիտինէի երկրամասին, ուր հին Միտանիի հարըստութեան ժառանգները հաստատմնացին» (Հմմտ. Խաչատրեան, ՀԱՅԱՍՏ. ՍԵՊԱԳՐ. ՇՐՋ. ՊԱՏՄ., էջ 10): — Ինչո՞ւ Հուրրի-Միտանիներու մնացորդը Մելիտինէ քաշուեցաւ, որովհետեւ հաւանորէն Մելիտինէ ի սկզբանէ իսկ Հուրրեան կալուածք էր: Ուրեմն Մալդիյա անունն ալ թերեւս արեւելքէն արեւմուտք փոխադրուած է, ինչու որ ներկայիս դեռ Մալքայիա անուն տեղ մը կայ Նինուէէն դէպի հիւսիս, որ կրնար Հուրրեաններու ամենանախնական բնակած մէկ տեղն ըլլալ: Եւ դիտելի է որ անմիջապէս Սալմանասար Ա.ի օրէն Ն. Ք. 1250 թուականէն սկսած է Մալդիյայի մէջ «Նոր-Հատեան» (Neo Hiitites) ըսուած մշակոյթը, որ թերեւս խառնուրդ մըն է բուն հաթեան-խետական եւ հուրրի-միտանեան մշակոյթներուն:

Թէ Հուրրիները իսկապէս լաւ արհեստագործներ էին, սա օրինակով կ'ապացուցուի. Ագաքտահա անուն խաղախորդ մը Խանիգալբատէն փախուստ կու տայ եւ կ'ապաստանի Բաբելոնի Կասեան հարստութենէն Կաշտիլիաշ Գ. թագաւորին քով եւ անոր համար կը կերտէ կաշիէ հրաշալի զրահ մը: Բաբելոնի թագաւորը Ագաբտահայի ճարտարութիւնը գնահատելով, իր երկրին արեւելեան սահմանադրուիսին վրայ իշխանական կալուածք մը կը շնորհէ անոր: Բայց կալուածքը Եղամական հող համարելով, այս վերջին երկրի թագաւորը Ունտաշ-Հուբան Ն. Ք. 1249-ին պատերազմ կը բանայ Բաբելոնի թագաւորին դէմ (Georges G. Cameron, «Histoire de l'Iran Antique», Paris, 1937, p. 123):

Կերեւի թէ Մալաթիոյ թագաւորութիւնն իր կորովի գահակալին ներքեւ, որ հաւանորէն Սուլումիլի անունը կը կրէր, կրցած է յաջողապէս ճակատ ցուցնել Ն. Ք. 1243—1221-ին իշխող Թադլաթնինիպ Ա.ի պէս հզօր աշ-

խարհակալի մը դէմ, եւ Իշուվա երկիրը Խարբերդի շրջանակն իր ձեռքը պահել: Իսկ այնուհետեւ Թաղաթնինիայի որդւոյն ու յաջորդին օրով Բարեւոն ապստամբեցաւ Ասորեստանի դէմ, եւ ծաղոյ պատերազմը այնքան տկարութիւն պատճառեց երկու կողմերուն ալ, որ յաջորդող 16 տարիներու միջոցին Ասորեստան ոչ միայն ներքին յեղափոխութիւններով պառակտեցաւ, այլ եւ այդ կարճ շրջանին եօթն անգամ դահակալի փոփոխութիւն տեղի ունեցաւ: Վերջապէս Նինիալ-Փալասար 1205—1193 յաջողեցաւ Ասուրի պետութիւնը վերստին կազմակերպել եւ անոր բանակներուն ոյժը մասամբ վերականգնել: (Հմմտ. ՆԱԽ. ՀԱՅԱՍՏ., էջ 147):

Մալգիյայի մէջ պեղուած ամենահին պալատը կը վերաբերի Ն. Ք. 1250—1200 տեւող յիսնամեակին, եւ պեղիչները անոր արձանագրութեանց մէջ կը կարդան «Սուլումիլի» Թաղաւորին անունը: Առ այժմ ճշգիւ չենք գիտեր այս Թաղաւորի իշխանութեան սկսելուն եւ վերջանալուն թուականները, բայց յայտնի է թէ հզօր եւ յաջող Թաղաւոր մըն էր: Ասիկա անշուշտ մեծ բարեբախտութիւն մըն էր Խատտուսաս մայրաքաղաքով շիջելափառ հաթեան կայսրութեան համար, եւ նոյնպէս նպաստաւոր եղաւ հաթեան քաղաքակրթութեան տեւականացման տեսակէտէն:

Հաթեան մեծ արքայ Առնուանդաս Գ.ի օրով 1235—1215 Ն. Ք. ստակալի ու երկարատեւ սով մը տիրեց Փոքր Ասիոյ կեդրոնական եւ արեւմտեան մասերուն մէջ, որուն կ'ընկերանար սարսափելի համաճարակ մըն ալ: Բայց կ'երեւի թէ սովը եւ համաճարակը չտիրեցին, կամ շատ թեթեւ էին հիւսիսային Սիւրիոյ, Կոմմադինէի, Կիլիկիոյ եւ Մելիտինէի երկիրներուն մէջ: Այդ ժամանակ հաթեան ժողովուրդը հարուածեալ շրջանակներէն հարիւր հազարներով արտադաղթեց եւ հաստատուեցաւ սովէն ու համաճարակէն քաղդատարար զերծ վերոյիշեալ երկիրներուն մէջ: Հարկաւ Մելիտինէ այս առթիւ ստացած է ահադին քանակութեամբ խետացի ժողովուրդ, որոնք իրենց հետ կը բերէին նաեւ հաթեան քաղաքակրթութեան զանազան եւ լուսադոյն տարրերը դէպի այդ խաղաղ ու բարդաւաճ երկիրը:

Խետացւոց մեղի ծանօթ վերջին մեծ արքան է Դուախալիյաս Ե. (1215—1200 Ն. Ք.), որմէ մնացած վաւերագրով մը յանկարծ վերջ կը դրանեն Պողադէօյի հաթեան բեւեռադիր դիւանները: Ասոր մեկնութիւնը շատ պարզ է: Պեղասպան ցեղեր կամ Եդիպտացւոց բառով «Ծովու ազգեր», որոնց շատերը նախապէս հաթեան հզօր Թաղաւորներու դրօշին ներքեւ որպէս վարձկան զինուորներ կամ հարկատու դաշնակիցներ պատերազմեր եւ այսպէս Փոքր Ասիոյ եւ Սուրիոյ բոլոր ճամբաները սորվեր էին, հիմա արեւմրտեան ծովեզերքէն Աքայեանց ճնշումին ներքեւ զինակցութիւն մը կազմեցին եւ հարաւային Փոքր Ասիոյ մէջէն ահադին արշաւանքի մը ձեռնարկեցին: Մինչ հիւսիս-արեւմուտքէն ալ Փոնտիկացիք եւ ուրիշ թրակեան ցեղեր Վոսփորն ու Տարտանէլը անցած, կը քալէին ուղղակի հաթեան տէրութեան կեդրոնին վրայ: Սանկարիոս գետի ափանց վրայ Խետացիք սաստիկ դիմադրու-

թիւն մը փորձեցին վերջիններուն . բայց իրենց զօրութիւնը խորտակուեցաւ բարբարոսաց թուական առաւելութեան առջեւ : Արշաւոդք յառաջ խաղացին արադօրէն , անցան նաեւ Ալիս գետը : Հաթեան մայրաքաղաքը՝ Պատտուսաս առնուեցաւ , անոր զօրաւոր պարիսպները քանդուեցան , պալատներն ու մեհանները հրոյ ճարակ եղան եւ Պատտիներու մեծ կայսրութիւնը կործանեցաւ ի սպառ :

Իսկ հարաւային Փոքր Ասիոյ մէջէն արշաւոդ բարբարոսները կ'երեւի թէ նախ կործանեցին Արդաւայի թագաւորութիւնը , եւ ապա ինետացւոց մէկ մասն ալ հետերնին քշելով , Կիլիկիոյ ու Սուրիոյ մէջէն անդիմադրելի թափով մը յառաջացան մինչեւ Պաղեստին , իրենց ընտանիքներն ալ սայլակներով միասին առած . մասամբ ալ նաւերով յարձակեցան Եգիպտոսի ծովեզերքին վրայ : Սակայն Ռամսէս Գ . փարաւոնը իր իշխանութեան Տ-րդ տարին Ն . Ք . 1192 , առաջ ծովու եւ յետոյ ցամաքի վրայ կրկնակ յաղթութիւններով փրկեց Եգիպտոսը :

Ռամսէս Գ . իր յաղթանակի արձանագրութեան մէջ ամփոփ կերպով կը նկարագրէ այս արհաւիրքը . «Կղզիներն անհանդիստ էին , իրենց մէջ վըր-դովուած՝ բոլորը միեւնոյն ժամանակ : Ո՛չ մէկ երկիր կրցաւ կենալ անոնց առջեւ , ինետայէն (Փոքր Ասիա) սկսած , Կոդի (Կիլիկիա) , Կարքեմիշ , Արուադ , Ալաշիա (Կիպրոս) : Իրենք կործանեցին զանոնք եւ հաւաքուեցան իրենց բանակատեղիին մէջ՝ Ամմովրացւոց երկրին մէջտեղը : Անոնք բնաջինջ ըրին անոր ժողովուրդն ու երկիրը իբր թէ եղած չըլլային : Անոնք իրենց առջեւը պատրաստուած կրակով եկան , յառաջ դէպի Եգիպտոս : Անոնց գլխաւոր ոյժը կը բաղկանար Պուլասաստի (Փղշտացիք) , ձակարայ (Տիւկրեանք) , Շակալաշա (Սաղալացիք կամ Սիկիլեանք) , Դանաունա (Դանայեան Յոյներ) , Ուաշաշա (Կրետացիք կամ Կարեացիք) ըսուած ցեղերէն : Այս ժողովուրդները միացած էին . անոնք իրենց ձեռքերը դրին երկրի վրայ մինչեւ աշխարհի շըրջանակը : Անոնց սիրտերը վստահ էին եւ իրենք ծրագիրներով լեցուն» : Մեծ պատմագէտ H. R. Hall կը խորհի թէ «Աշխարհի Շըջանակը» ըսելով՝ գրողը կը հասկնար Սուրիոյ հիւսիսային սահմանը , որ Տաւրոսի աղեղով կը կազմուի , երկնցած մինչեւ Տիգրիսի եւ Եփրատի վերին ընթացքները :

Այսպէս , երբ Ն . Ք . 1200-ի ատենները Հատտուսաս մայրաքաղաքով հաթեան մեծ կայսրութիւնը փչրուեցաւ , հիւսիս-արեւմուտքէն արշաւոդ թըրակա-փուլգեան ցեղերու թափին տակ , տարակոյս չկայ թէ Մալաթիոյ թագաւորութիւնը վերապրեցաւ այս աղէտէն : Այդ առթիւ , բուն Պատտիներէն եւ անոնց արենակից ցեղերէն նոր բազմութիւն մըն ալ , իրենց տեղերէն խախտած , դիմեցին դէպի արեւելք , Մելիտինէ եւ անոր յարակից Կատաւոնիա եւ Կոմմադինէ երկիրները , որով այս տեղերը խետական տարրը ալ աւելի խտացաւ (ՆԱԽ . ՀԱՅԱՍՏԱՆ , էջ 141) : Եգիպտոսի Ռամսէս Գ . փարաւոնի վերեւ մեր մէջբերած տեղեկագրէն կը տեսնենք որ հարաւային Անատոլուի մէջէն արշաւոդ բարբարոսաց արշաւանքին հեղեղն ալ չէ դպած Մելիտինէի շըր-

ջանակին :

Հաթեան մեծ կայսրութեան ջարդ ու փշուր կտորուանքները վերապրեցան աստ եւ անդ, մասնաւորապէս Տաւրոսի եւ Անդիտաւրոսի ու Ամանոսի շղթաներուն ճառագայթած կեդրոնական հանգոյցին բոլորովն: Ապա, Պեղասգեան արշաւանաց հեղեղին թափն անցնելէ ետք, դարձեալ ժամանակի մը համար միացան հարաւային խետական կայսրութեան ձեւով, որ մէկ դարէ աւելի տեւեց (մինչեւ դրեթէ 1080 Ն. Ք.): Ոմանք-Շոռն դհոո հըլ դզ մզգմոկ նակցային կայսրութեան բիւրեղացուցիչ տարրը կասկանք էին, եւ ուրիշներ՝ թէ Մուշկիներ էին: Երկուքն ալ ենթադրութիւններ են լոկ. միայն գիտենք թէ հին հաթեան մշակոյթը իր հիմնական գիծերով կը շարունակէր նորակազմ պետականութեան մէջ, եւ եթէ կասկա, Մուշկի, Տուբալ, Հուրրի եւ այլ տարրեր եկան այս խտացած խետական զանգուածին մէջ բնակելու կամ իշխելու, իրենք այդ մշակոյթին ենթարկուեցան եւ հաստեանացան:

Այս հարաւային խետական կայսրութիւնն է թերեւս այն «կիլիկեան կայսրութիւնը», որ Սոլինոսի (Polyhistor) «Աշխարհադրութեան» համեմատ՝ կը պարփակէր մէկ կողմէն Լիւդիան ու Պամփիլիան եւ միւս կողմէն կը տարածուէր մինչեւ Ասորիք ու հարաւային Հայաստան: Միայն թէ հին հաթեան կայսրութեան կեդրոնական եւ հիւսիս-արեւմտեան մասերը բռնած էին ո՛չ Փոլիգիացիք, իրենց համացեղ ուրիշ ժողովուրդներով միասին:

«Ծովու ազգաց շարժման հետեւանօք», կ'ըսէ Տրլափորթ, «ԺԲ. դարու սկիզբէն քիչ մը վերջը Փոքր Ասիա դրաւուած կը տեսնուի Եւրոպայէն նոր եկած՝ յունական ու թրակիական ծագումէ ալլազան ժողովուրդներով: Առաջին ժողովուրդը, որ կարեւոր պետութիւն մը կը կազմէ, Փոլիգիացիք են. անոնք հաստատուած են բարձրավանդակի արեւմտեան մասին մէջ մինչեւ Ալիւս գետ, ա՛յն երկրամասին մէջ, որ իրենց անունով Փոլիգիա կ'ըսուի դասական հեղինակներուն քով: Որոշ շրջան մը անոնք իրենց ազգեցութիւնը կը տարածեն աւելի արեւելք ալ, կապադովկիոյ մէկ մասին վրայ...: Փոլիգիական խեցեղէններուն կը հանդիպինք մինչեւ Թուրխալ եւ Զիլէ՝ դէպի հիւսիս-արեւելք, մինչեւ Մալաթիա դէպի արեւելք եւ Ճարապլուս՝ դէպի հարաւ-արեւելք¹: Այս վերջին երկու վայրերը բաժնուած են այն շրջանակէն, որ խաւտի կ'անուանուի Ասորեստանեայց կողմէն՝ ԺԲ. դարէ սկսեալ մինչեւ անոնց կըցումը Ասորեստանի՝ Ը. դարու վախճանին: Այս ժամանակամիջոցին՝ Փոլիգիացիք Ասորեստանցւոց կողմէն կը յիշատակուին, Մուշկի անուան ներքեւ, որ Տիւանայի շրջանակին մէջ հաստատուած էր իբրեւ Հատեանց միաբանութեան պատկանող ժողովուրդ մը:

«Խաւտիներու աշխարհն է սոյն շրջանին՝ ամբողջութիւնն այն իշխա-

(1) Այս կերամիկան բուն փոլիգիական է թէ Մուշկիներունը: Պէտք է դայն որոշել: Ե. Ս. Ք.:

նութեանց, որոնց գաւառները ատենօք հպատակած էին Մեծ Արքային, նոր կայսրութեան օրով: Ան կը տարածուի հիւսիսային կողմը գոնէ Թոխմա-Սուէն սկսեալ՝ ի հարաւ մինչեւ Որոնդէսի ակունքը եւ յարեւելս Եփրատէն սկսեալ՝ մինչեւ Տիւանա եւ Իվրիզ յարեւամուտս» (Delaporte, «Les Hittites», p. 315-6): Ուրեմն «Խատտի Աշխարհը» բոլորովին զատ եւ որոշ է Փոլիգիայէն: Հեղինակս սակայն չ'ըսեր թէ որո՞նք հաստատուած են Ալիւսէն արեւելք եւ Թոխմա-Սուէն ու Մելիտինէէն հիւսիս: Այս խիստ կարեւոր խընդիրը յետոյ առանձինն նկատի պիտի առնենք:

«Կարգեմիշի թագաւորութիւնն է որ ամենէն աւելի եւ առանձնապէս կը յիշուի Խատտի անուան ներքեւ: Միւս կողմէն «Մեծ Խատտի» աշխարհն աւելի ըլլալով կը բովանդակէ հետեւեալ երկիրները.— Մելիտ (Մալաթիա), Դուբալ՝ Կոմանա քաղաքով, Խիլակկու՝ որ Արգէոսի գաւառն է, Տիւանայի շուրջ Մուշկիներու երկիրը, զոր պէտք չէ շփոթել նոյնանուն երկրին հետ, որ կը գտնուէր Տիգրիսի աղբերականց վրայ. Գուրգուժ, որուն գլխաւոր քաղաքն է Մարգասի (Մարաշ), Կուէ (գաշտային Կիլիկիա), Շամալ (այժմ Զէն-ճիրլի կեդրոնով), Խատտինա (Հալէպ, Համա)» (Delaporte. «Les Hittites», p. 316):

«Ազգաբնակչութեան կողմանէ Քետացիք (Hittites) կոչումը այսուհետեւ ցեղաբանական արժէք չունի, հապա միմիայն աշխարհագրական արժէք մը: Մեր պատմական տեսութեան մէջ զայն կը պահպանենք, ինչու որ Ասորեստանեայց եւ Ուրարտացւոց արձանագրութիւնները զայն կը գործածեն, ինչպէս որ Սուրբ Գիրքն ալ այդպէս կ'ընէ: Ուրիշ ամէն տեղ այս «հատեանացած» ցեղերը Նոր-Հատեանք (Neo-Hittites) անունով պիտի կոչենք, զանոնք տարորոշելու համար փոքր-ասիական (Asiatique) նախահաթեաններէն եւ հնդեւրոպական հաթեաններէն, որոնց մասին խօսուեցաւ մեր գիրքի նախընթաց մասերուն մէջ» (նոյն, անդ):

Հեղինակիս այս վերջին պարբերութեան մէջ «աշխարհագրական» բառին տեղ նախընտրելի էր «մշակութային» (cultural) բառը գործածել, որովհետեւ պատմութեան այս «Նոր-Հատեան» ըսուած շրջանը յատկանշական եւ ընդհանուր մշակոյթ մը ունի, որուն գլխաւոր յայտարարներն են «Հատեան» (Hittites) ըսուած մեհեմագիրներով (Hieroglyphics) ընկերացած կամ երբեմն առանց անոնց ալ ֆանդակեալ պատկերներու մասնաւոր ոճ մը եւ այս տեսակ յիշատակարաններ, ուր որ գտնուին այդ տարածութիւնն է նաեւ աշխարհագրական մարզը, որ իբր «Խատտի» կը յատկանշուի, գոնէ մինչեւ Ն. Ք. 707 թուականը: (Այս «Հատեան» յիշատակարաններու գտնուած վայրերու ֆաքտէսին համար տես՝ Սիւրմէեան, ՍՈՒՐԻԱ, էջ 570, որ Տըլափորթի գրքին մէկ քարտէսին պատկերացուած արտատպութիւնն է):

«Յիշեալ շրջանակի սիւրիական մասին մէջ, ինչպէս եւ Մելիտինէ եւ ուրիշ տեղեր կը մնան Հուրրիներ, որոնք սակայն արդէն «հատեանացած»

էին, նաեւ երկար ժամանակէ ի վեր այս երկիրներուն մէջ հաստատուած ինտացիներուն վրայ եկած աւելցած են վերոյիշեալ արշաւանաց առջեւէն փախուստ տուած ինտացիներ եւ Փոքր Ասիոյ բարձրաւանդակի ուրիշ ժողովուրդներ» (Delaporte, նոյն էջ 416):

Ինչպէս հեղինակը կը յարէ, Նոր Հատեանց շրջանէն մեղի հասած չէ հաթեան լեզուով գրուած ունէ բեւռագիր պատճեն (document). Թերեւս ապագայ պեղումներ դեռ ի յայտ կը բերեն անոնցմէ. բայց շատ հաւանական ալ չէ, որովհետեւ Կարթեմիշի աւերակներէն բնաւ այդպիսիներ չեն պեղուած: Ընդհակառակն մեհենագիրներու դործածութիւնը ոչ միայն չէ թողուած, այլ զարմանալի կերպով աճած եւ ընդհանրացած է, եւ այդ ոճով բազմաթիւ արձանագրութեանց կը հանդիպինք Նոր Հատեանց աշխարհին բոլոր մասերուն մէջ (նոյն, անդ):

«Նոր Հատեանց պատմութեան շրջանին (1200—700 Ն. Ք.) անասլատէն եկող Արամէացիք հետզհետէ կը լեցնեն հիւսիսային Սիւրիան (Կոմմագիւնէն ալ միասին առած) եւ վերջ ի վերջոյ հոն տեղերը տիրապետող տարրը սեմականը կ'ըլլայ: Բայց Տաւրոսը, մասամբ նաեւ Ամանոսը, զօրաւոր պատուարներ են եւ արգելք՝ սեմական տարրի տարածման առջեւ. եւ այս պատուարներու ետին խետացի տարրը գրեթէ անաղարտ կը մնայ, յատկապէս Մելիտինէի ու Կատաւոնիոյ մէջ, մեծաւ մասամբ նաեւ դաշտային եւ ապառաժուտ Կիլիկիա:

Այսպէս, «Ծովու Ազգերու» արշաւանքէն քիչ յետոյ, Փոքր Ասիոյ հարաւարեւելեան լեռնային մասերուն մէջ ինտացիներ վերազարթում մը կ'ունենան, եւ Փոլիզիա կը ստիպուի ինքզինք ամփոփել Ալիւս գետի արեւմտեան բունէն անդին, յատկապէս Սանգարիոս գետի աւազանին մէջ: Արշաւող ժողովուրդներէն՝ Մուշկիներ, Կասկաներ, Թուրալցիներ եւ ուրիշ ոմանք կ'ըյնան նոր-խատտիական քաղաքակրթութեան ազդեցութեան տակ եւ կ'ընդունուն Նորակազմ «Մեծ Խատտի» դաշնակցային պետութեան մէջ իբր ինքնավար անդամներ:

Փրոֆ. Սէյս կը կարծէր թէ նոր-հատեան կամ կասկեան պետութեան կեդրոնն էր Իկոնիոնի արեւելեան կողմն այժմ Էմիր-Ղազի կոչուած աւանին տեղը: Բայց մեր կարծիքով՝ այս վայրը չափազանց հեռու է դէպի արեւմուտք: Այդ կեդրոնն էր հաւանօրէն, գոնէ իբր կրօնական ընդհանուր հաւաքավայր, Կատաւոնիոյ Կոմանան (արդի Շար աւանին տեղը՝ Հաճընէն դէպի արեւելք): Այսպէս խորհելու կը մղեն մեզ՝ պատմական այլեւայլ մանր յիշատակութիւններէն եւ աշխարհագրական նկատումներէ զատ, «Հատեան» կոչուած յուշարձաններու տեղադրական բաշխումը, որուն ամենախիտ մասը կը գտնուի Կոմանայի մերձակայ բոլորտիքը: Նաեւ Կատաւոնիա անունն իսկ կըրնայ ասոր ապացոյց ըլլալ, որովհետեւ ինչպէս Ենսէն եւ ուրիշներ շատոնց մատնանշած են՝ այդ անունը հաւանօրէն իստտի կամ իստա անունէն ածանցուած է:

Դժբախտաբար այս հարստութեան թագաւորաց անունները մեծաւ մասամբ անծանօթ կը մնան տակաւին: Միայն երկու թագաւորներուն անունները կրնանք գիտնալ՝ իրենցմէ մնացած կնիքներու վրայ սեպագիր վերտառութենէն, որոնց կ'ընկերանան հատեան մեհենագիրներ ալ. ասոնք են Տարգուն-թիմնու կամ Թարգունավա եւ Ինդիլիմա: Այս երկու կնիքներն իրենց երկլեզուան ոճով, ձեւով ու բովանդակութեամբ կը յիշեցնեն Սուբբիլուլիումայէ մինչեւ Դուտխալիյաս Ե. նախկին հաթեան մեծ արքաներու կնիքները: Առաջին կնիքին տիրոջը կը պատկանի հաւանօրէն նաեւ Կեսարիոյ մօտ ժայռի մը երեսը քանդակուած պատկերն ու սեպագիր արձանագրութիւնը, յորում Տարգունդիմնու անուն թագաւորի մը յաղթանակը կը նկարագրուի Արտէս անուն փոխդիւանի կամ մոսոգցի իշխանի մը վրայ (Conder, «Hittites», p. 41-2):

Տարգունդիմէ ինքզինք «Մեդան քաղաքի երկրին թագաւոր» կ'անուանէ. եւ այս Մեդան անշուշտ Կեսարիոյ մօտ Matiane գաւառն է: Ուրեմն իր մայրաքաղաքը Կեսարիայէն հեռու չէր: Ինդիլիմա ինքզինք «Շիր-դանուի որդի եւ Իշխարայի սպասաւոր» կ'անուանէ. եւ Իշխարա նոյն է Իշտար դիցունհին հետ, թերեւս Հաթեանց Արեւու դիցունհին եւ Փոքր Ասիոյ մայր-աստուածունհին՝ Մայի կամ Կիւբիլէի հետ նոյնացուած է: Ինդիլիմամայի կնիքը Կիլիկիոյ մէջ գտնուած է (F. Hommel, «Grandriss», p. 49-50), որով իր մայրաքաղաքը հաւանօրէն Կատաւոնիոյ Կոմանան էր¹:

Այս հարստութեան թագաւորները տակաւին կը պահէին «Խետացոց մեծ թագաւոր» տիտղոսը, եւ կը վայելէին տեսակ մը գերիշխանութիւն միւս խետացի կամ դաշնակից թագաւորներուն վրայ: Ք. Ա. ժ. դարուն, սոյն նոր հատեան թագաւորութիւնն այնչափ զօրաւոր էր որ Խետացիք վերջին արշաւանք մըն ալ ըրին Բաբելոնի վրայ, ուր այն ատեն կ'իշխէր Իսինեան հարստութենէն Նաբուքոդոնոսոր Ա. (1132—1101 Ն. Ք.): Իսկապէս Խետացիք գրաւեցին ալ Բաբելոն մայրաքաղաքը եւ 13 օր պահեցին իրենց ձեռքը: Բայց ապա Նաբուքոդոնոսոր յաղթեց անոնց եւ հալածեց մինչեւ հիւսիսային Սիւրիա: Ասորեստանի Թագլադբալասար Ա. թագաւորն ալ Ն. Ք. 1110-ի ատենները սաստիկ շփումներ ունեցաւ այս Նոր հատեան կայսրութեան հետ եւ վերջնապէս դայն ստիպեց զիջումներ ընելու, ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք: Կը թուի թէ այդ ժամանակէն ոչ շատ ետքը՝ Լիւկիական արշաւանքի ատեն՝ փշրուեցաւ այս նոր խետական կայսրութիւնն ալ:

Այնուհետեւ անջատ-անջատ խետական թագաւորութիւններ միայն կային, Մալաթիա, Կումմուլիս, Մարաշ, Կարփեմիշ, Խատտինա կամ Պատինա,

(1) Փրոֆ. Սէյս՝ Պորի, Պուլլարմատէնի եւ մանաւանդ Իվրիզի հռչակաւոր «Հատեան» յիշատակարաններուն վրայ նկարուած թագաւորի մը մեհենագիրներով նշանակուած անունը Այմգալաս կամ Այմինիաս կը կարգար, եւ այս նախկին ժամանակին Իշտած կը համարէր: Բայց նորագոյն հաթագէտները Ուրբաւաւա կը կարգան այդ անունը եւ թագլաթփաւասար Գ. ի օրով իշխած Տուհանայի թագաւոր Ուրպալիային հետ կը նոյնացնեն:

Համաթ եւ այլ կեդրոններով, որոնք թէեւ երբեմն արտաքին թշնամիին դէմ միանալով զինակցութիւններ կը կազմէին, սակայն ընդհանրապէս զատ-զատ կը գործէին: Խատտինա թէ՛ իր երկրանունովը եւ թէ՛ թագաւորներէն ոմանց անուններով կենդանի կը պահէր հին խատտի պետութեան փառաւոր յիշատակները. բայց Կարփեմիշ իր հինէն ի վեր զարգացած քաղաքակրթութեամբ ու հարստութեամբ սովորաբար առաջինը եւ բո՛ւն «խատտի» թագաւորութիւնը կը նկատուէր հիւսիսային Սիւրիոյ խետական իշխանութեանց մէջ: Սակայն ան ալ հետզհետէ կորսնցնելով իր մարտական ոյժը, աւելի առեւտրական ժողովուրդի մը ոգին ստացաւ: Այս թագաւորութիւնները շարունակեցին իրենց խետական կենցաղն ու աւանդութիւնները, եւ զարգացողին խիստ բնորոշ մշակոյթ մը տակաւին երկու դարէ աւելի, որ ատեն որ Ասորեստան տկար եւ անկեալ վիճակ մը ունէր: Բայց Ք. Ա. Թ. դարուն Ասորեստանի վերազարթումէն ետք, անոնք մէկ կողմէ աստիճանաբար արամէացան, իսկ միւս կողմէ որոնք որ կը յամառէին իրենց տոհմային յատկանիշները պահպանելու վրայ, Ասորեստանի հետ շարունակ կատաղաբար մարտնչելու ստիպուած էին. որով հուսկ ուրեմն ընկճեցան անոր ահեղ ու անդուծ զէնքերուն առջեւ: Արեւելեան Տաւրոսի մարզին մէջ ամենավերջին խետական իշխանութիւններն էին Գորգում կամ Մարքասի (Մարաշ), Կումմուխ (Սամոսատ), Կարփեմիշ եւ Մալաթիա, զորս բոլորն ալ Սարգոն Բ. կործանեց Ն. Ք. 712-ի եւ 707-ի մէջտեղ:

*
**

Մալաթիայի աշխարհագրական դիրքն այնպէս է որ անկարելի է արեւմուտքէն արեւելք կամ հիւսիսէն հարաւ շարժող մեծ արշաւախումբի մը զայն մէկդի ձգելով անցնիլը: Ուստի Մուշկիները, որ Ք. Ա. 1170-ի ատենները Կեսարիոյ մօտերէն մեկնելով արշաւած են արեւմտեան Տիգրիսի աւազանը, նոյնպէս Կասկաներ՝ որ գրեթէ միեւնոյն ժամանակ վերին Ալիսի աւազանէն մեկնելով Եփրատացոց երկիրն արշաւած են, անպատճառ անցած պիտի ըլլան Մալաթիոյ վրայէն, որ այս խուժանային արշաւանաց երեսէն սաստկապէս վնասուած, կ'երեւի թէ իր ոյժը բաւական կորսնցուց եւ չկրցաւ վերակազմուող խատտիական պետութեան գլուխը կանգնիլ:

Ուստի երբ Ն. Ք. 1114-ին՝ Մալաթիոյ յիշատակութիւնը կ'ըլլայ, զայն կը գտնենք իբր մաս Խանիգալբատի պետութեան. որովհետեւ Ասորեստանի Թագլաթիալասար Ա. թագաւորը իր այդ տարուան վերաբերեալ արձանագրութեան մէջ «Խանիգալբատի երկրին Մելիդիա քաղաքը» կը գրէ (Annals V. 34):

Թագլաթիալասար Ա. իր աւելի վերջը գրած արձանագրութեանց մէջ սակայն կը յիշէ թէ «դարձաւ դէպի հիւսիս, նուաճեց Խատտի երկիրը, հաւանօրէն Կարփեմիշ, անոր թագաւոր Իլի-Տեշուրի վրայ տուրք դրաւ եղեւի-

նէ գերաններ, ու Տաւրոսի վրայէն անցաւ Մեծ Խատտի Մելիտիա քաղաքի գէմ եւ ընդունեցաւ Ալուի (կամ Լալլուի) ... տուրքը» (Խաչատրեան, ՀԱՅԱՍՏ. ՍԵՊ. ՇՐՋ. ՊԱՏՄ., էջ 9, ծան. 1, մէջբերում Ֆորրերէն, Reallexi Conder, Assyriologie, I. 28): Կը նշանակէ որ այս ատեն տակաւին կար Փոքր Ասիոյ մէջ «Մեծ Խատտի» ըսուած պետութիւն մը եւ Մելիտիա ալ անոր աւատական մասերէն մէկը կը կազմէր: Արդեօք սոյն միջոցին քաղաքական մեծ փոփոխութիւն մը տեղի ունեցեր էր: Շատ հաւանական է:

Բայց Ասորեստանեայց արձանագրութիւններուն մէջ բացորոշ յիշուած այդ երկու բարբարոսական արշաւանքները (Մուշկիներու եւ Կասկաներու) մինակը չէին որ անցած պիտի ըլլան Մելիտինէի վրայէն: Ժողովուրդներու ուրիշ տեղափոխութիւններ ալ կան, որոնք անոր վրայէն անցած են եւ անոր ճակատագրին վրայ ազդած: Այսպէս, նախ կը գտնենք շարք մը ցեղեր, որոնք ոչ թէ Տեշուրը, հապա Տարխու (հայկ. Տորֆ) կամ Տարխունտա, որ պատերազմի կամ յաղթութեան աստուած էր, թերեւս նաեւ դիտութեան եւ արուեստից, կը պաշտէին իբրեւ իրենց պաշտպան աստուածը եւ անոր անունով կը կազմեն իրենց անձի յատուկ անունները (Տարխունտարաբի, Տարկուտիմէ, Տարխուլարա, Տարխունագի, եւն.¹): Կան նաեւ Տարխունա, Տարխանաբէ, Տարխիգամա, Տարգումա եւ նման տեղւոյ անուններ, որոնց կը հանդիպինք արեւմտեան Տիգրիսի գաւառներուն, այսինքն՝ նախկին Խանիգալբատի երկրին մէջ: «Տարխուեան» ըսուած այս ցեղերու շարքը, որ Լիւկիայէն եւ Կարիայէն սկսեալ Լիկայոնիա, Կիլիկիա, Գուրգում (Մարաշ) եւ Մալաթիա եւ անկէ անդին ալ կը տարածուէր, Նիւգօ Վինկլէրի եւ այլ պատմագիտաց կարծիքով՝ ամբողջ Փոքր Ասիան բռնող Լիւկիական արշաւանքին մնացորդն է: Ըստ Լէյման-Հաուպտի՝ Լիւկիական այս արշաւանքին ուրիշ հետքերն ալ կը գտնենք մինչեւ Մելիտինէ եւ անկէ անդի իր կիրճներուն մէջ իբրեւ տեղանուններ, որոնք Պատարա քաղաքանուան այլեւայլ ձեւաւորումներն են:

Ապա, եթէ ուղիղ է Լէյման-Հաուպտի, Վայդնէրի, Խաչատրեանի եւ այլոց պնդումը թէ Ուրուարտիները (բուն Ուրարտացւոց նախահայրերը) արեւմուտքէն գաղթած եկած են արեւմտեան Տիգրիսի աւազանը, անոնք ալ Ն. Ք. 1050 թուականի ատենները անցած պիտի ըլլան Մալաթիոյ եւ Խարբերդի վրայէն: Ըստ իմ կարծեացս՝ Զամուա կամ Զամրի ժողովուրդն ալ, որոնց հետ Ասուրնագիրպալ Բ. 833—860 Ն. Ք. կը պատերազմի Զադրոս լեռանց ձո-

(1) Ասկէ զատ, Գիրպա կամ Գալբա անունն նոր աստուած մըն ալ կ'երեւի յիշեալ տեղերէս ոմանց թագաւորներուն անուանց կազմութեան մէջ. ինչպէս՝ Գիրպարուդա անունը, զոր կը կրեն Մաղմանասար Գ.ի ժամանակակից թագաւորները Խատտինայի եւ Գուրգումի. իսկ վերջին անունը Հատեան մեհենագիրներուն մէջ Գալբարուդա կը կարդացուի: Ըստ ոմանց՝ Վանեան արձանագրութեանց մէջ Մալաթիոյ թագաւորներուն տրուած խիտերուադա կամ Խիլարուադա անունն ալ մէկ տարբերակն է Գիրպարուդա կամ Գալբարուդա անունին:

բերուն մէջ, արեւմտեան ծագում ունին եւթագլաթփալասար Ա.ի մահէն քիչ ետք եւ Ուրուարտիներունառջեւէն դադարած պիտի ըլլան, եւ անցած՝ Մալաթիոյ վրայէն: Այսպէս, Մելիտինէի թագաւորութիւնը Ք. Ա. Ժ. դարուն, թէեւ զերծ էր Ասորեստանեայ հարստահարութիւններէն, սակայն «խախտած ազգերուն ուրական»ին պատճառաւ, համեմատաբար տկար եւ ամուլ շրջան մը կը բոլորէր:

Բայց վերջապէս Ք. Ա. Թ. դարու առաջին կէսին նորէն կու գայ Մելիտիայի հզօր թագաւոր մը, որ ոչ միայն կատարելապէս անկախ իշխող մըն էր, այլ նաեւ բաւական հարստութիւն եւ խելք ունէր Մալղիյայի հին պալատմէհեանը փառաւորապէս վերաշինելու: Ան անոր մէջ կանգնեց իր կենդանագիր արձանը՝ բնականէն աւելի խոշոր, դրուած հսկայ պատուանդանի մը վրայ: Դժբախտաբար իր անունը դեռ չենք գիտեր. բայց իր արդուզարդէն եւ կրած տարազէն, նաեւ քանդակագործութեանը վրայ յայտնապէս տեսնուող ասորեստանեայ արուեստի ու ոճի խոր ազդեցութենէն, մասնաւէտք սա համոզման եկած են որ այդ քանդակը Ք. Ա. Թ. դարուն կը պատկանի եւ թերեւս անոր առաջին կէսին:

Այսպէս կը հասնինք Մալաթիոյ պատմութեան բուն Ասորեստանեայ շրջանին, յորում անընդմիջաբար զիրար յաջորդող Մալաթիոյ տասը թագաւորներու անունները մեզի յայտնի են Նինուէի եւ Վանի ինքնակալներուն արձանագրութիւններէն: Բայց անոնց պատմութիւնը յարմար է տալ առանձին գլխու մը մէջ:

Դ.

ՄԱԼԱԹԻԱ ԲՆԻԿ ԹԱԳԱՒՈՐԱՅ ՆԵՐՔԵՒ

Թագլաթփալասար Ա.ի օրով Մալաթիայէ դէպի Անտիտաւրոս դեռ Տաբալուններ չէին բնակեր, այլ ուրիշ անուններով ժողովուրդներ: Ասորեստանի այս թագաւորը երեք մեծ արշաւանքներով Նայիրին հնազանդութեան բերելէ ետք, իրեն համար դէպի արեւմուտք ճամբան բացուած դտաւ, դէպի Փոքր Ասիոյ կեդրոնը, Խետացւոց վաղեմի երկիրը, ուր տակաւին կար եթէ ոչ միաձոյլ զօրաւոր կայսրութիւն մը, դէթ առաւել կամ նուազ զգալի միութեամբ կեդրոնական կառավարութիւն մը, որուն մէջ դաշնակցային կապակցութեան կու գային ինքնավար ցեղեր եւ տեղական մեծ կամ փոքր թագաւորութիւններ: Թագլաթփալասար նախ քալեց (1114-ին Ն. Ք.) Խանիգալբատ ըսուած երկրին վրայ, որուն մայրաքաղաքն էր Մելիդիա: Բայց Մելիդիացիք չհա-

մարձակելով իրեն դիմադրել՝ անմիջապէս հպատակեցան. որով Ասորեստանի թագաւորը չգտաւ իրենց քաղաքին, այլ պատանդներ միայն առաւ եւ երկրին վրայ թեթեւ հարկ մը դնելով մեկնեցաւ:

Հետաքրքրական է այս մասին Թագլաթփալասարի իր Տարեգրութեանց մէջ արձանագրած հետեւեալ տողերը կարդալ. — «Միւսնոյն ռազմարշաւի միջոցին խաղացի կատաղի եւ անհնազանդ Խանիզալբատի երկրին մէջ Մելիդիա քաղաքին դէմ: Պատերազմիս հզօր յարձակումէն վախցան եւ ոտքերուս փարեցան: Անոնց դիմացի: Նոյնիսկ քաղաքը չնուաճեցի. անոնցմէ պատանդներ առի: Հոմեր մը կապար իբր տուրք պարտադրեցի անոնց տարուէ տարի անընդհատ վճարելու» (Annals, Vol. V. lines 33-41): Այստեղ «կապար» ըսուածը հաւանօրէն կապարախառն արծաթ է, զոր կ'երեւի թէ Մելիտինէի թագաւորները կը ստանային Լուսաթառիճի (արդի Քեպան Մատէնի) արծաթահանքերէն: Ասկէ կը հետեւի թէ Մելիտինէի թագաւորը Եփրատէ արեւելեան հողի վրայ ալ կ'իջխէր: Դժբախտաբար Թագլաթփալասար Մելիդիայի թագաւորին անունը չի տար, եւ իր պատմածը մինչեւ այն տաւալորութիւնը կը թողու թէ Մելիդիա այս միջոցին թագաւոր չունէր եւ քաղաքացիք իբր հանրապետութիւն կամ ազնուապետութիւն ինքզինքնին կը կառավարէին:

Թագլաթփալասար Ա. իր յաջորդ արշաւանքին կ'աւերէ Եփրատէ արեւելք, Միջագետքի մէջ, Արամէացի Ախլամիներու երկիրը մինչեւ «հանդէպ կարճեմիշ քաղաքի, որ է յերկրին Խատտի»: Ան չյարձակեցաւ այս չափազանց զօրաւոր քաղաքին վրայ՝ մինչեւ անգամ հետեւեալ տարին երբ յառաջացաւ մինչեւ Միջերկրական ծով: Անկէ ետքն է որ — հաւանօրէն 1112-ին Ն. Ք. — ան յարձակեցաւ Մելիտինէէն անդին Մուգրի երկրին վրայ, որուն հետ մէկուկէս դար առաջ Սալմանասար Ա. կռուած էր:

Թագլաթփալասար Մալաթիայէ ճամբայ ելլելով, արշաւեց Էլամունի, Տալա եւ Խարուսա լեռներուն մէջտեղէն. ասոնց առաջինն այժմու Էլեմեննիք գիւղին ետեւը Պալթանտաղն է հաւանօրէն, երկրորդը՝ Տալանտա կամ Տարենտէ աւանէն անդին Հեղանլը տաղ, իսկ երրորդը՝ Պինպողան լեռնաշղթան: Ուրեմն Ասորեստանցին արշաւած է Արկալի, Տարենտէի եւ Փալանկայի ճամբով, ուր վերջինին մօտ՝ Արսլան-Թաշ անուն «հատեան» կոթողը կայ. եւ նպատակն էր ուղղակի Ալալուսթանի դաշտը իջնել, Մուգրիներու կեդրոնին վրայ: Ասոնք հաւանօրէն արդի Եափալագ գիւղերուն մօտը ճակատեցան իրեն հետ, բայց յաղթուեցան: Այս միջոցին Մուգրիներու օգնութեան փութացած էին դրացի Քումանիները, զորս ետ մղեց Թագլաթփալասար, եւ ապա Մուգրիներու Արիմի բերդաքաղաքը պաշարեց Այսա լեռան ստորոտը. բայց որովհետեւ քաղաքացիք անձնատուր եղան, Ասորեստանի թագաւորը պատանդներ եւ ընծաներ առաւ անոնցմէ եւ տարեկան տուրք մը պարտադրելով մեկնեցաւ: Այսա լեռը թերեւս Աթլաս տաղ է, Պինպողայի մէկ ոստը, իսկ Արինի՝ արդի Եարբուզը (հինն Արարիսոս), որուն մօտ Իդլին անուն տեղն ալ արձանագր-

բեալ հատեան հսկայ կոթող մը կայ:

Կ'երեւի թէ Ասորեստանի թագաւորը այսչափով դոհացած պիտի վերադառնար Մալաթիոյ ճամբով. բայց Քուժմանիները, որոնց կեդրոնն ըլլալ կը թուի Կոմանա Կապադովկիոյ (այժմու Շար Հաճնոյ մօտ), դէպի հիւսիս-արեւելք Պինպոլայի բանուկ մէկ կիրճէն ելած էին 20.000 զօրքով, թագլաթփալասարի նահանջի դիծը կտրելու համար եւ հասած՝ մինչեւ Տալա լեռը Տերենտէի մօտ: Թագլաթփալասար ստիպուեցաւ անոնց հետ շատ արիւնահեղ ճակատամարտ մը մղել հոն: Պարտուած Քուժմանիներէն մէկ մասը վերստին կը կազմակերպուի Խառուսա լեռան վրայ, բայց անոնք ալ բնաջինջ կ'ըլլան: Մէկ մասն ալ աւելի հեռուն ամրացած էին Խուճուսա (թերեւս արդի Կէօքսիւն) բերդաքաղաքին մէջ. բայց Ասորեստանցին հասնելով՝ կ'առնէ բերդը եւ կը քանդէ, մէջիններն ալ առանց գթութեան կը ջարդէ:

Անկէ ետք, հաւանօրէն Ն. Ք. 1111-ին, Ասորեստանի թագաւորը նոր արշաւանքով մը, որովհետեւ այս անգամ իր զինուորներուն հետ մարտակառֆերն առնելը կը յիշէ, բայց ոչ թէ Մալաթիոյ վրայէն, այլ Կոմմադինէէն ուղղակի Ալպուսթան հասնող «Գանկլըեոլու» ճամբայով քալեց Մուզրիներու երկրին վրայ եւ ապա Եարբուղի եւ Կէօքսիւնի վրայէն դէպի Սիս տանող մեծ պողոտան ի վար խաղաց Քուժմանիներու Կիպշուսա մայրաքաղաքին վրայ, որ Մասիերոյի, Հոլի, Սէյսի եւ այլ պատմագիտաց կարծիքով՝ դասական ժամանակներու Կապեսոսն է, Կիլիկիոյ քաղաք մը, Սիսի եւ Ֆեքէի (Վահկայի) մէջտեղ: Ասոր վրայ ամբողջ Քուժմանիք ստիպուեցան հպատակութիւն առաջարկել յաղթականին: Տարակոյս չկայ թէ Կատաւոնիոյ եւ Պոնտոսի Կոմանա անուն երկու հռչակաւոր սրբավայր քաղաքներն այս Քուժմանի ժողովուրդին յիշատակը յաւերժացուցած են: Տես Maspero, *Struggle of the Nations*, p. 656. Hall, *Ancient History of the Near East*, p. 388):

Թագլաթփալասար Ա. իր իշխանութեան շարունակութեան մէջ շատ անգամներ կը պատերազմի խատտի (հատեան) թագաւորութեանց դէմ. բայց իր այդ տարիներուն արձանագրութիւններն այնքան դէշ կերպով պահպանուած են որ դէպքերու յաջորդականութիւնը որոշել անկարելի է: Այսուամենայնիւ, ինչպէս առաջ յիշեցինք, Ամուրրույի (Փիւնիկէի) վրայ մէկ արշաւանքէ վերադարձին՝ «Մեծ Խատտիի թագաւոր» Իլի-Տեշուբի վրայ հարկեր դրաւ, որուն մէկ մասը ատաղձի ծառերէ կը բաղկանար: Բայց խնդիր է թէ ո՞վ էր «Մեծ Խատտիի» այս թագաւորը. արդեօք Մելիտինէի, Կարքեմիշի թէ Խատտինայի: Մելիտինէինը չէր կրնար ըլլալ, որովհետեւ Ասորեստանի թագաւորը Մալաթիոյ թագաւորն առանձնապէս կը յիշէ Ալու կամ Լալու անունով: Խատտինան անկարելի չէ, նկատի ունենալով որ պահանջուած տուրքի մաս կազմող փայտեղէն ատաղձը շատ հաւանօրէն Ամանոս լեռներէն պիտի կտրուէր. բայց Ասորեստանցին Խատտինայի թագաւորն ալ առանձինն կը յիշէ Լուբաուսա անունով: Հետեւաբար, պատմագէտներ ամէն բան հաշուի առնելով, ամենէն հաւանականը կը համարին Կարքեմիշի թագաւորն ըլլալը:

Ուրեմն Կարթեմիշի թագաւորը դոնէ բարոյապէս կը ճանչցուէր իբր խառտիի թագաւորներուն դերագահը:

Ստուգիւ թաղլաթփալասար Ա.ի վերջին տարիներուն խառտիները վերստին զօրանալու վրայ էին. որով Մալաթիա քաղաքն ալ այնուհետեւ խառնիզալբատի միւս իշխանութիւններուն հետ Մեծ խառտիի դաշնակցութեան մաս մը կը կազմէ: Թաղլաթփալասարի մահէն յետոյ, Նոր-Հատեաններն իրենց դաշնակցային միութիւնը դարձեալ ամրապնդած ըլլալով, Ասորեստանցիները պատերազմի մէջ կը ջախջախուին Կարթեմիշէն ոչ շատ հեռու տեղ մը — Ն. Ք. 1100 թուականի ատենները —: Ապա մօտաւորապէս 150 տարի, Ասորեստան համեմատաբար տկար վիճակի մէջ էր, որու միջոցին իր արձանագրութիւնները գրեթէ լուռ են: Հարկատուներն իրենց վրայէն կը թօթափեն անոր լուծը, քանի որ կը տեսնեն թէ կրնան զայս ընել առանց վախճալու որ պատիժ պիտի կրեն: Այսպէս, խառտի տէրութիւններ, ընդ որս նաեւ Մելիդիա, վերստին իրենց կատարեալ անկախութեան տէր եղած՝ հանդիստ կը վայելեն եւ պատեհութիւն ունին իրենց առանձնայատուկ ցեղային մշակոյթը զարգացնելու, հոյակապ շէնքեր շինելու եւ մեհենադիր արձանագրութիւններով քանդակազարդ յիշատակարաններ կանգնելու՝ Մալաթիա, Կիւրին եւ շրջակայքը, Ալպիսթան, Մարաշ եւ այլ բազում տեղեր:

Տեսանք թէ «Մեծ խառտի» աշխարհը Թաղլաթփալասար Ա.ի օրով կը բովանդակէր բազմաթիւ երկիրներ, եւ թէ Մելիդ ալ խառնիզալբատի միւս երկիրներուն հետ «Մեծ խառտի» դաշնակցային միութեան յարեցաւ: Սակայն հետագայ երկու դարերու լուծեան միջոցին՝ ասոնք հետզհետէ կը զատուին իրարմէ իբր առանձին թագաւորութիւններ, ինչպէս որոշ կը տեսնենք Ասորպանիբալ Բ.ի եւ Սալմանասար Գ.ի արձանագրութիւններէն: Բայց միւս կողմէն, վանեան արձանագրութիւններէն կը տեսնենք որ Տաւրոսէն հիւսիս «խառտիի մեծ թագաւոր» ըլլալու պատիւը վերջապէս Մալաթիոյ թագաւորին կը մնայ:

Ասորենագիրպալ Բ. 882-ին Ն. Ք. վերին Տիգրիսի աւազանին մէջ Նայիրիի իշխանութիւնները հնազանդութեան բերելէ ետք, դէպի արեւմուտք կ'ուղղուի: Անցնելով Բուլեանի (արդի Բելխան) քաղաքին կիրճերէն, որ Հանձիթի ծովակին մօտերն էր, եւ Լուֆիա դետէն (որ հաւանօրէն խարբերդի դաշտին խարին դետակն է), յառաջացաւ մինչեւ Արտուպա քաղաքը, որուն տեղը թերեւս կը նշանակուի արդի Արտուֆ գիւղով Եփրատի վրայ: Հոս նաստացաւ տուրքերը Զալլայի երկրին (այժմ Բար-զալօ՝ Կարկառի մօտերն), որուն Արամէացի իշխանն էր Եախիրիի որդի Ախիրամու, ինտացւոյ երկրի իշխաններէն «Բախեանիի որդւոյն» եւ խանիգալբատի երկրի թագաւորներուն, որոնց մէջ այս ատեն ամենագլխաւորն էր Մելիտինէինը: Տուրքերը կը բաղկանային արծաթէ, ոսկիէ, կապարէ, պղինձի թիթեղներէ, արջառէ, խաշինքէ ու ձիերէ: Այսպէս Ասորեստանի թագաւորը կրցաւ իր անուրը դնել Մելիդի վրայ. բայց խաբուսիկ էր երեւոյթը: Ասիկա առաջին եւ վերջին անգա-

մըն էր որ Ասուրնազիրալալ Մալաթիոյ մօտեցաւ. դժբախտաբար անոր թագաւորին անունը չի տար:

Վրայէն քառորդ դար կ'անցնի. Ասուրնազիրալալի որդին ու յաջորդը Սալմանասար Գ. 857-ին Ն. Ք. արեւմտեան Միջագետքի եւ Իսուա (Մեծ Ծովք) ու Ենդիտէ (Հանձիթ) երկիրներուն նուաճումէն ետք, բայց Արածանի գետէն հիւսիս անցնելէն առաջ, դէպի արեւմուտք խոտորում մը ընելով, կարճ այցելութիւն մը տուաւ Մելիդ քաղաքին (Winckler, History of Babylonia and Assyria, p. 224): Այս արշաւանքը հաւանօրէն պարզ ասպատակութիւն մըն էր եւ ոչ թէ կանոնաւոր նուաճում:

Անկէ ճիշդ 20 տարի ետքը — թող ընթերցողը լաւ ուշադրութիւն ընէ ժամանակի այս անջրպետներուն, — Ն. Ք. 837-ին Սալմանասար Գ. արշաւանք մը կ'ընէ Տաբալի երկրին վրայ, որու 24 արքայիկները չհամարձակեցան անոր դիմադրել եւ իրենց երկրին արծաթի բովերն ու աղուճակի ու մարմարիոնի հանքերն անոր թողլով՝ իրենց հանդստութիւնը շատ աժան գնուած սեպեցին: Սալմանասար կը պարծի թէ ինք այս առիթով մինչեւ Տոււնիի լեռները արշաւեց, զոր կը նկարագրէ իբրեւ «արծաթի լեռ մը», ուրեմն մինչեւ Պուլղարմատէն: Արձանադրական այս եւ ուրիշ տուեալներէ յայտնի է որ Տաբալցի ժողովուրդը շատ ընդարձակ սահմանի մը վրայ տարածուած էր: Բայց Տաբալի երկրին կեդրոնական մասին համար ամենէն հաւանական դիրքն է Ալպիսթանի բարձրագիւր ընդարձակ դաշտավայրը, ուր են Պիւրամոս (Ջահան) գետի ակնադրիւրները, չրջակայ Տաւրոսեան եւ Անտիտաւրոսեան լեռնաշղթաներով, այսինքն՝ ետքէն Կատաւոնիա կոչուած նահանգը: Թաղլաթփալասար Ա.ի ժամանակ հոս կը բնակէին Մուղրի եւ Քումանի անուն ժողովուրդները: Կ'երեւի թէ Տաբալուները արեւմուտքէն եկեր էին Թաղլաթփալասար Ա.ի օրերէն ետք եւ այդ երկրէն վռնտած էին Քումանիներն ու Մուղրիները. եւ այսպէս կը գտնենք որ Ադադնիրոսի Բ.ի օրով (911-890 Ն. Ք.) Քումանիները Կորդուաց լեռնաշխարհի հարաւային մասին մէջ կը բնակին (տես ՆԱԽ. ՀԱՅԱՍՏԱՆ, էջ 203-4. 210-295): Իսկ Մուղրիներն ալ Եփրատն անցնելով՝ Արեւմտեան Հայաստան հաստատուած կ'երեւին. որով հաւանօրէն հայկական Մննուր գաւառն իր անունը Մուղրիներէն առած է:

Սակայն հոս մեզի համար նկատի առնելիք բուն կէտը սա է. Սալմանասար Գ. Տաբալի երկրին վրայ այս արշաւանքն ընելու համար Եփրատ գետը անցնելը կը յիշէ, բայց Մելիդ հանդիպելը չի յիշեր: Քանի մը պատմագէտներ ասկէ հետեւցնել ուզած են որ Մելիդիա այն ատեն Տաբալուներուն կը պատկանէր եւ անոր թագաւորը մէկն էր այդ 24 հարկ վճարողներէն: Բայց աւելի հաւանական է որ Տաբալուները պէտք է դանադանել Մելիտինէն եւ թէ Ասորեստանի վեհապետը մոռցած է Մելիտիոյ թագաւորը յիշել առանձինն եւ կամ համառօտութեան սիրոյն զանց ըրած. որովհետեւ Սալմանասարի «Սեւ Կոթողի» (Black Obelisk) այս արձանագրութեան մէջ նրման զանցառութիւններ չատ կան: Ինչեւիցէ, այս ատենէն սկսեալ ասորես-

տանեան ազդեցութիւնը երթալով կ'աճի Խատտի երկրին մէջ եւ Սալմանասար Գ.ի փայլուն յաղթանակները կը պատկերացունեն նուաճուած ուրիշ ոստաններու հետ Մալաթիոյ ալ խորաքանդակներուն ու արձաններուն վրայ, ուր կ'երեւայ Ասորեստանի այս թագաւորին նկարն ու ըրած քաջագործութեանց արձանադրութիւնը (Սիւրմէեան, ՍՈՒՐԻԱ, էջ 573) :

Ըստ Սեւ Կոթողին՝ Ն. Ք. 836-ին Սալմանասար դարձեալ այցելեց Եփրատէն արեւմուտքը եւ այս անգամ որոշ կերպով կը յիշէ Մելիդի թագաւորը, զոր Տաբալուներէն կը զատէ, ըսելով. «Իմ իշխանութեանս 23-րդ տարին նորէն անցայ Եփրատը: Մելիդցի Լալլույի բերդաքաղաք Ուխտասը նուաճեցի: Տաբալի թագաւորները եկած էին. անոնց տուրքերն ընդունեցայ» (History of Babylonia and Assyria, p. 225): Ուխտաս ամրոցը հաւանօրէն ներկայիս Օրտասուն ըսուած տեղն է: Ասկէ յետոյ Սալմանասար Գ. ա'լ ոչ երբեք այցելեց Մելիտինէն, եւ արդէն Վինքլէր՝ Մալաթիոյ Լալլույին Ն. Ք. 836-ին եղած ապստամբութեան մէջ նոյն ինքն Ուրարտուի Սարգուրիս Ա. թագաւորին մատը կը տեսնէ:

Յաջորդ մէկ դարու միջոցին Մելիդիա ոչ մէկ անգամ կը յիշուի Ասորեստանեայց արձանադրութիւններուն մէջ: Բայց անոր փոխարէն Մելիտինէ կը ճնշուի ուրիշ նախայարձակ պետութենէ մը, որ գոյացած էր Եփրատի անմիջապէս արեւելեան կողմը — Ուրարդու կամ Խալդիա: Եւ նշանակելի է որ Ուրարտուի արձանադրութիւնները չատ աւելի կը յիշեն Մելիդիան եւ միանգամայն չատ աւելի մանրամասն տեղեկութիւն կը հաղորդեն այս թագաւորութեան վրայով:

Լէյման-Հաուպտ կը խորհի թէ տակաւին Ուրարտուի Մենուաս եւ Արգիստիս Ա. թագաւորութիւններուն օրով (Ն. Ք. 800—760 թուականներուն) Փոքր-Ասիոյ արեւելեան մասին մէջ կար Խետացոց դաշնակցային պետութիւն մը, գլխաւոր ղեկավար ունենալով Մալաթիոյ թագաւորը, որ բաց աստի իր ազդեցութիւնը Եփրատէն արեւելք ալ կը տարածէր մինչեւ Ծոփք Շահունոց, Հանձիթ եւ Մեծ Ծոփք (Armenien II, էջ 854): Ֆորրէրալ այս կարծիքէն է:

Մենուաս, շուրջ 800-ին Ն. Ք., Ալզիի (Աղձնեաց) երկրէն յառաջացաւ Հանձիթի վրայ, ուր Խետացոց իշխաններէն «Սադասատասի (Sadyattes) որդին» յաղթահարեց, նուաճեց անոր Սուրիսիլիս ոստանը (այժմ Սուրսուրի՝ Խարբերդէն 5 մղոն դէպի հարաւ-արեւմուտք, ուր նշանաւոր վանք մըն ալ կայ), Տարիսիգամաս քաղաքը եւ ուրիշ քաղաք մը, իր յաղթութեանց յուշարձանը կանգնելով Սուրիսիլիսի պարիսպին վրայ: Ուշագրաւ է որ Մենուասի այս դէպքը պատմող արձանադրութեան (Sayce, No. 32) եօթներորդ տողին մէջ կայ Khatinastan բառը, որ այնչափ կը նմանի Հայաստան անուան: Մենուասի արեւմտեան արշաւանքներուն առթիւ յիշուած տեղւոյ եւ անձի անուններէն կ'իմանանք որ այս ժամանակ իսկապէս Խետացիք բռներ էին՝ ի մէջ այլոց՝ Բալախովիտ եւ Խոզնայ դաւառները, ինչպէս նաեւ Պաղնատուն եւ ուրիշ դաւառներ մինչեւ արդէ Հայնիի մօտերը:

Ասոր դրական փաստ մըն է նաեւ Խարբերդի մէջ գտնուած խետական քանդակագործութեան բեկորը մոխրագոյն բազալտ քարէ (Lehmann--Haupt, Armenien, I, p. 475-6) պատկերը՝ էջ 476) :

Մենուաս ուրիշ արչաւանք մըն ալ ըրած է Եփրատէ արեւելեան եւ Արածանիէ հիւսիս խետական գաւառներուն վրայ, որոնք կ'երեւի թէ անմիջապէս կինճ գաւառէն անդին կը սկսէին : Մենուասի այս անդամուան արչաւանքի ճամբուն վրայ առաջին կարեւոր քաղաքն էր Շեպիտերիաս (արդի Բալու), զոր ան նուաճեց, ինչպէս նաեւ իրարու ետեւէ հուզանաս (հայկական հոգնայ, արդի հոգաթ) գաւառը եւ Ծուպանի երկիրը (Ծուփ Շահունոց, արդի Չմշկածագ) : Մելիտինէի թագաւոր Սուլիէհաւալի (այսինքն՝ Սուլուվալ կամ Սուլումագ) ասոր վրայ ընծաներով ընդառաջ փութաց եւ հպատակութիւն առաջարկեց : Մենուաս իր այս յաղթութեանց արձանագրութիւնը (Sayce No. 33) քանդակել տուաւ նուաճուած Բալու քաղաքին մօտ՝ Արածանիի հիւսիսային ափի մէկ ասլառաժին երեսը : Ասկէ զատ, աւելի փոքր տեղական արձանագրութիւն մըն ալ ունի Մենուաս՝ Խարբերդէ եւ Արածանիէ դէպի հիւսիս Մագկերտի կամ Մեծկերտի հին բերդին վրայ, ուր կը յիշէ որ այդ նահանգին վրայ Տիտիանի անուն խալդեացի կառավարիչ մը կարգած է, եւ ասկէ յայտնի է որ Ասորեստանցւոց ըրածին պէս անցողակի նուաճման կամ ասպատակութեան արչաւանք մը չէր Մենուասի ըրածը, հապա մնայուն կերպով այդ գաւառները կցած է Ուրարտուի պետութեան (ՆԱԽ. ՀԱՅԱՍՏԱՆ, էջ 296—297) : Թէեւ Ղափանցեան կը կարծէ որ Մենուաս այս առթիւ Եփրատէ արեւմուտք բուն Մելիտինէի վրայ ալ յարձակած ըլլայ (ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, էջ 150—1 եւ վերջին էջի ծան. 1), սակայն՝ արձանագրութիւնները զայս չեն հաստատեր : Այսու ամենայնիւ, անկարելի չէ որ գոնէ բարեկամական այցելութիւն մը տուած ըլլայ Մալաթիոյ թագաւորին :

Մենուասի որդին ու յաջորդը՝ Արգիստիս Ա. (785—760 Ն. Ք.) նախ կրկնեց իր հօրը առաջին արչաւանքը Աղճնիքէն դէպի Եփրատ : Նա 782-ին Ն. Ք. արչաւեց Խետացւոց Եփրատէն արեւելք տարածուող երկիրներուն վրայ. «Արգիստիս Մենուասեան կ'ըսէ. «Հրամանովը տիրոջս Խալտիսի, Տէիսպասի, Արդինիսի (Բիայնայի, Վանի) երկրին աստուծոց... յարչաւանս իմ դէպի երկիրն Խետացւոց (Khatina-idi) տիրեցի Նիրիբայի երկրին (Հայնիի կողմերը), ... Ուրմանի երկրին (Արդնիի կողմերը), ասոր իշխանին յաղթեցի, անոր բոլոր աւարը կողոպտեցի : Սուրիսիլիս (Սուրսուրի) քաղաքը, արքունի ոստանը գրաւեցի Խալդեիսի մեծագոր որդւոց համար» (Annals of Argistis I, col. II, lines 5--14) : Արգիստիս ըսել կ'ուզէ որ Խարբերդի մօտ այդ քաղաքը խալդեացի կուսակալի մը նիստն ըրաւ :

Ան այնուհետեւ կ'արչաւէ Եփրատէն անդին, Մելիտինէի թագաւորութեան կեդրոնին վրայ. «Մօտենալով Խետացւոց երկրին ներսերը (Khatina-idi) Տուալասի որդւոյն երկրին, Մալիթա (Մալաթիա) քաղաքին սահմանները վերցուցի : Պիլաս քաղաքէն մեկնելու ատեն, զայն աւերակաց կոյտի

վերածեցի: Մելիաս գետն անցնելով, Մարմուանի եւ Քամանանի գաւառներուն այրերն ու կիները գերի տարի: Ամրոցները քանդեցի, քաղաքները հըրդեհեցի: 2529 մանուկ, 8898 այր եւ 10847 կին, ընդամէնը 22,274 հոգի, նաեւ ձիեր, խաչինք եւ 17942 արջառ տարի ի բաց: Արգիստիս Մենուասեան կ'ըսէ. Այս է աւարն այն քաղաքներուն զորս գրաւեցի խալդեան ժողովուրդին համար մէկ տարուան մէջ» (Ibid, lines 15-24)

Արգիստիս իր արձանագրութեան այս սիւնակի 6-րդ տողին մէջ Խիլարուատա կամ Խիտերուատա անունը կու տայ Մալիթայի թագաւորին համար, բայց շարունակութեան մէջ տող 16 Տուալախի անունը կու տայ: Յայտնի է որ վերջինս, որ «Տուալասի որդի» կը նշանակէ, պարզապէս հայրանունն է Խիլարուատայի: Փրոֆ. Սէյս այս Խիլարուատա Տուալախին իրաւամբ կը զանազանէ Արգիստիսի որդւոյն Սարգուրիս Բ.ի յիշած Խիլարուատայէն որ Շախուխի հայրանունը կը կրէ (Sayce, No. 50, line 2): Ուրեմն Արգիստիսի ժամանակակիցը Խիլարուատա Ա.է իսկ Սարգուրիս Բ.ի ժամանակակիցը՝ Խիլարուատա Բ. եւ բաց աստի, երկուքին յիշատակութեան թուականներուն մէջտեղ առնուազն 24 տարուայ հեռաւորութիւն կայ, որ ուրիշ բաւարար պատճառ մը կը կազմէ երկու Խիլարուատաները զանազանելու (Sayce, Cuneiform Inscriptions of Van, pp. 403—4, 558, 647):

Մելիս էր Թոխմա-Սուի հին անունը, եւ քանի որ Արգիստիս Պիլիս քաղաքը կը յիշէ Մելիա գետն անցնելէ առաջ, այս քաղաքը Մալաթիոյ շատ մօտ տեղ մը ըլլալու է: Արաբկիր-Չայի կը միանան Սարը-Չիչէք Սու եւ Միրամ Չայ անուն երկու օժանդակներ. վերջին անունը շատ կը նմանի արձանագրական Մարմուանի անուան: Ուրեմն, Մարմուանի երկիրը հաւանօրէն կը բաղկանար Արաբկիրի, Ակնայ եւ Տիվրիկի շրջանակներէն: Արձանագրութեան մէջ մասամբ եղծուած անունը Քամանանի կը լրացնեն Սանտալճեան եւ ուրիշներ ալ: Քամանանի երկիրը Մարմուանի երկրէն անդին եւ հաւանօրէն անոր արեւելեան կողմն էր, կեդրոն ունենալով Կիւրին քաղաքը: Ֆորրէր սոյն Melias, անուան տեղ Kirimelias կը կարդայ, բայց նորէն Թոխմա-Սուի հետ կը նոյնացնէ: Մինչդեռ Kirimelias բնական էր համեմատել Karamalas անուան հետ, որ կը տրուէր արդի Զամանքի-Սու ըսուածին, այսինքն Սիհուն գետի բունին, որ կը բխի ներկայիս Քայնար ըսուած տեղուան մօտէն: Բայց շատ տարբերութիւն չ'ըներ: Մարմուանի եւ Քամանանի երկիրներն իրենց անուններով — թէեւ ոչ ետքի դիրքերով — կը համապատասխանեն զասական ժամանակի Morimene եւ Chammanene նահանգներուն, որոնք Կապադովկիոյ թագաւորութեան երկու կառավարչութիւնները կը ձեւացնէին: Պատմագէտները կը խորհին թէ Մորիմէնէ եւ Քամմանենէ նահանգներուն անուն տուող ժողովուրդները նախապէս Մալաթիոյ, Արաբկիրի եւ Կիւրինի մօտ տեղեր կը բնակէին, բայց յետոյ ցեղային տեղափոխումով աւելի արեւմուտք քշուած են:

Երկու բան կը հետեւի ասկէ. ա — Արգիստիս սոյն արչաւանքին՝ Կիւրինի, Ազիզիէի ու Կեմերեկի ճամբով թերեւս հասաւ մինչեւ Ալիւս (Գըզըլ

Ըրմադ) դետի միջին ընթացքը, որ սահմանը կը կազմէր այն ատենի Փռիւ-
զիոյ թագաւորութեան: Բ — Մելիտինէի թագաւորութեան կամ Խետացւոց
երկրին սահմանն ալ այն ատեն դէպի արեւմուտք թերեւս մինչեւ հոն կը հաս-
նէր. որով Մարմուանի եւ Քամանանի ցեղերը եթէ Մելիտինէի թագաւորին
իշխանութիւնը չէին ճանչնար, զոնէ անոր զինակիցներն էին: Այսպէս Մելի-
տինէի գահակալն ամենայն իրաւամբ կը նկատուէր Խետացւոց մեծ թագա-
ւորը: Եւ նշանակելի է որ «նոր Հատեան» ըսուած քանդակապատկերներով
եւ մեհենագիր արձանագրութիւններով խումբ մը յիշատակարաններ կը դրո-
ւենէր ոչ միայն Մալաթիա, այլ նաեւ Քէօթիւ դալէ, Տարենտէ, Փալանիա,
Իսփեքչիւր, Կիւրին, Գարագուլու եւ Հալուզքէօյ:

Արգիստիս Ա. ուրիշ մեծ արշաւանք մը կ'ընէ իր մայրաքաղաքէն դէպի
արեւմուտք, Արածանիի հիւսիսային կողմէն եւ վերստին կը նուաճէ նախա-
պէս իր հօրը Մենուասի կողմէ նուաճուած, բայց ապստամբած Խետացւոց
երկիրները (Ծուպանի, Էւայլն) եւ զանոնք դարձեալ ուրարտական նահանգի
կը վերածէ. իսկ անկէ վերցուած 6000 զերի զինուորներով մարդաբնակ կ'ընէ
Արմաւիրի շրջակայքը (ՆԱԽ. ՀԱՅԱՍՏ., էջ 339—340): Այնպէս կը թուի թէ
մինչեւ Արգիստիս Ա.ի մահը Ն. Ք. 760 Մալաթիոյ թագաւորութիւնը Ուրար-
տուի վեհապետին հարկատու հպատակ մնաց:

Արգիստիս Ա.ի որդւոյն ու յաջորդին՝ Սարգուրիս Բ.ի արշաւանաց
գլխաւոր մէկ թիրախն էր Մելիտինէի թագաւորութիւնը: Սարգուրիս Բ.ի
Մելիտինէի վրայ այս նշանաւոր արշաւանքը եղած է Ն. Ք. 759 թուականին:
Այս ժամանակուան Մելիտինէի թագաւորն էր Խիլարուատա Բ. որդի Շա-
խուի եւ թերեւս թոռը Խիլարուատա Ա.ի: Վերջինս եւ ասոր որդին Շախու
հաւատարիմ հարկատուներն էին եղած Արգիստիսի:

Սակայն հազիւ թէ այդ երկաթէ բազուկը վերցաւ, Խիլարուատա Բ.,
զուցէ Սարգուրիսը անոր հօրմէն տկար կարծելով, ապստամբեցաւ Ուրար-
տուի դէմ, եւ ըստ փրոֆ. Սէյսի (Cun. Inscr. of Van, p. 647) իրեն
զինակից ընելով Կուէի թագաւորը, խորհեցաւ Ուրարտուի լուծն ի սպառ թո-
թափել իր վրայէն: Սէյսի գաղափարը զուրկ չէ հաւանականութենէ. Կուէ
դաշտային Կիլիկիան է, բայց թերեւս այս միջոցին դէպի հիւսիս կ'երկարէր
մինչեւ Կատաւոնիա (Կոմանա կամ Շար եւ Ալպիսթան), իսկ Մելիտինէի թա-
գաւորութեան կը պատկանէին Տարենտէ եւ Աշոտիի կողմերը. որով երկու
թագաւորութիւնները սահմանակից կ'ըլլային: Ըստ Սէյսի՝ Կուէցիք արե-
նակից ալ էին Մելիտինէի խետացի ժողովուրդին: Բայց արձանագրութեան
տուածը Կա'ուրի երկիր է, զոր Սանտալճեան կը նշանակէ Արաբկիրի եւ Կիւ-
րինի մէջտեղ, ու թերեւս աւելի մօտ է իրականութեան: Արձանագրութեան
մէջ կը յիշուի երրորդ կարեւոր ժողովուրդ մըն ալ, Մուշանի, զոր Սանտալ-
ճեան կը նոյնացնէ Մուշկի ժողովուրդին հետ, բայց տեղը կը նշանակէ Տիվ-
րիկէն մինչեւ Սատաղա: Արդ, ճիշդ այս դիրքին մէջ Քսենոփոն կ'աւանդէ
Մոսիւնեկք անուն ժողովուրդ մը, որուն անունն ալ աւելի կը համապատաս-

խանէ արձանադրութեան Մուշանի անուան: Իսկ Կա'ուրի անունը լաւագոյնս կը յարմարի Կիւրինի դասական Gauraina անուան: Եւ կարելի է խորհիլ թէ այս երկուքը Կասկա ծագումով զօրաւոր ժողովուրդներ էին:

Ինչեւիցէ, Մելիտինէի թագաւորը բաղմաթիւ զօրք առնելով ասոնցմէ եւ Կաուրիի թագաւորին հետ միասին՝ դէմ ելաւ Սարգուրիսի, եւ դուցէ չքաւաւելով անոր յարձակման՝ իրենք նախադարձակ եղան ու Եփրատի ձախ կողմն անցնելու փութացին, բայց Իդուլուի քով յաղթուեցան չարաչար եւ փախչելով Մելիտինէի երկրին ամբողջեանց ապաւինեցան: Սարգուրիս անոնց բանակատեղին կողոպտելէ ետք, անցաւ Եփրատը եւ մտաւ Մելիդու բնագաւառը: Աւերեց ամբողջ երկիրը, կործանեց քաղաքները եւ քանդեց դրդեակ-պալատներն ու մեհեանները: Կ'երեւի թէ Կա'ուրիի թագաւորն այս անյաջողութեանց վրայ թողուց զինակցութիւնը եւ իր երկիրը քաջուեցաւ (հմմտ. Գր. Ղափանցեան, ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, էջ 188—9): Սարգուրիս հետապնդեց այնուհետեւ Խիւարուատան մինչեւ անոր Մելիդու մայրաքաղաքը: Վերջապէս Մելիտինէի թագաւորը տեսնելով որ Ուրարտուի թագաւորին ձեռքէն ազատում չկայ իրեն՝ ոսկեղէն, արծաթեղէն, պղնձեայ եւ երկաթեայ անոթներ ընծայ բերելով անձնատուր եղաւ:

Լաւ է սոյն արձանադրութեան կարեւորագոյն տուեքը հոս թարգմանաբար տալ. «Խալդիսներուն աղօթեցի, հզօր զօրութեանց, որոնք տուին Խիւարուատա Շախուեանի, Մելիթացոց ժողովուրդի թագաւորին, երկիրներն իբրեւ ընծայ Սարգուրիս Արգիստիսեանի առջեւ: ... Սարգուրիս կ'ըսէ. — Ինծի հպատակ ժողովուրդն ապստամբեցաւ՝ վստահելով Կա'ուրի երկրի թագաւորին... Չորս օրուան միջոցին հասաւ Դումեակա քաղաքին առջեւ. կըռուեցայ անոնց այրուծիոյն հետ: Միեւնոյն օրն անցայ յայնկոյս գետոյն երկիրը: Հասայ հեռաւոր Կարնիշի քաղաքը, որ Մելիթայի թագաւորութեան սահմանն է. գրաւեցի Մուշանի գաւառը, Զապչա Քաղաքը: Հոն մէկ օրուան մէջ 14 ամբոց եւ 100 գիւղ կործանեցի. ամբոցները քանդեցի, գիւղերը հրոյ ձարակ ըրի: Մեծամեծներէն 50 ազնուականներ պատանդ առի եւ անոնցմէ հաւատարմութեան երդում պահանջեցի: Յարձակումով նուաճեցի Նիշինի, Խիւարուատայի արքունի քաղաքը, եւ գերի տարի տյրերն ու կիները: Սարգուրիս կ'ըսէ. — Արչաւանքիս ընթացքին անկէ դացի Մելիթա քաղաքը, ուր Խիւարուատան առջեւ կանչեցի եւ ան խոնարհելով գետին՝ ոտքերուս փառեցաւ: Անոնց պարտադրեցի պատանդներ եւ տուրք տալ: Իբր ընծայ ընդունեցայ ոսկի, արծաթ, պրոնզէ ամաններ, եւ Բիայնայ (Վան) զրկեցի: Ան հըպատակեցաւ ինծի հարկատու ըլլալու: Անոր ինը կայազօր բերդաքաղաքները նուաճեցի եւ իմ երկրիս կցեցի. որոնք են Հագանի, Վուրախի, Տումեակիս, Մանինու, Արուսի, Քուլբիտառնի, Տաշէ, Քուերա աստուծոյն Տաշէն, Միլուիաս»:

Կարնիշի ըստած սահմանազրուխ քաղաքը հաւանօրէն այսօրուան Արարկիրն է կամ անոր մօտ աւան մը: Զապչա քաղաքը կրնանք նոյնացնել դա-

սական ժամանակներու Sabus բերդաքաղաքին հետ, Արարկիրէ դէպի հիւսիս-արեւելք արդի Շեփիֆ գիւղաւանով ներկայացուած: Նիշինի արքունի քաղաքը թերեւս արդի Արկային տեղը կամ մօտն էր: Ինը կայազօր բերդաքաղաքները, զորս Սարգուրիս նուաճեց եւ Ուրարտուի պետութեան կցեց, Մելիտինէի հաւատարիմ մնացած գաւառներուն կեդրոններն էին Եփրատի արեւելք եւ ստորին Արածանիի երկու կողմերը, այսինքն՝ այդ երկրամասին մէջ, որ հայկական պատմութեան մէջ «Ծովք Շահունուց» անունը կը կրէր: Ըստ Բելքի հաւանական կարծեաց՝ այդ Շահունուց կոչումն ալ Շախուի նահապետի գերդաստանէն ժառանգուած է: Գրաւուած այս ինը բերդաքաղաքներուն մէջ մասնաւորապէս ակնառու է Դումեսկիս, զոր Սէյս, Սանտալճեան եւ այլք կը նոյնացնեն հայկական Զմշկաձագ աւանին հետ, բայց զոր Լէյման Հաուպտ, Հայր Տաշեան եւ ուրիշներ աւելի հաւանական կը սեպէին նոյնացընել գասական Դումիսա ամրոցին հետ (արդի Քէօմիւրիսան), որ Մալաթիայէ Խարբերդ տանող ճամբուն վրայ Եփրատի նշանաւոր կամուրջին արեւելեան ծայրն ըլլալով, Սարգուրիսի արձանագրութիւնն ալ անոր մօտ փորագրուած է: Հագանի թերեւս հայկական Լուսաթառիճի եւ արդի Քեպանմատէնի կը համապատասխանէ: Վուրախի թերեւս հայկական Գաւրէք գաւառի բերդն էր: Ըստ Ղափանցեանի (ՈՒՐԱՐՏ. ՊԱՏՄ. էջ 127)՝ Քուլախառնի պէտք է համեմատել Թագլաթփալասար Ա.ի յիշած նայիրեան Կուլիպարզինի հետ, որ հայկական Կոդոբերդ եւ արդի Քդի աւանն է նոյնանուն գետի վերայ: Իսկ զոյգ Տաշէ ամրոցները պէտք է փնտռել Հեշտենից կողմերը՝ ըստ Թագլաթփալասար Գ.ի արձանագրութեանց:

Սարգուրիս Բ. փառասիրութիւնն ունէր իր ձեռքն անցընելու արեւմըտեան Ասիոյ կարեւոր առեւտրական պողոտաները եւ այսպէս զարգացընելու իր տէրութեան արտաքին վաճառականութիւնը (հմմտ. Ղափանցեան, ՈՒՐԱՐՏ. ՊԱՏՄ., էջ 178): Սէյսի, Լինչի եւ անոնց պէս խորհող պատմագէտներու կարծիքով, Մելիտինէի թագաւորութեան վրայ Սարգուրիսի յաղթութիւնը թանկագին առիթ մը կ'ընծայէր իրեն Միջերկրականի ափերն իջնելու: Ասոնք կը խորհին թէ Սարգուրիս Բ. Մելիտինէի նուաճումն աւարտելէ ետք յարձակեցաւ Կուէի թագաւորութեան վրայ ալ՝ թերեւս Թագլաթփալասար Ա.ի փորձած ճամբով, եւ արշաւեց Ալուսիա (Ալոշա) գաւառը, որ է Կիլիկիոյ «Ալիւսեան դաշտը», այժմ Զուգուր Օվա կոչուած: Ալուսիա երկիրը Սարգուրիս Բ. յիշած է ծրու տողին մէջ իր մէկ բեկորային արձանագրութեան, զոր Լինչի ուղեկիցը՝ աշխարհագրագէտ ու երկրաբան Օսվալդ գրած է Հայաստանի Պինկէօլ լեռան վրայ եւ փրոք. Սէյս վերծանած ու բացատրած Felix Osvald (*The Geology of Armenia*, London, 1906, pp. 214—5), Բելք եւ Լէյման-Հաուպտ ալ այս ընթերցումը կ'ընդունին:

Բայց Սարգուրիս այսչափով չգոհացաւ եւ յաջորդ արշաւանքն ուղղեց Ասորիքի վրայ: Հարկաւ Մալաթիոյ ճամբով պիտի քալէր: Ուրարտուի թագաւորն իր նախկին արշաւանքին մէջ Մալաթիայէ անդին գործածեր էր ա-

րեւելեան Կատաւոնիոյ ճամբան, որ Ալպիսթանի եւ Կոկիսոնի վրայէն անցնելով՝ Սսոյ մօտ կ'իջնէր Կիլիկիոյ դաշտը: Այս անգամ ընտրեց երկրորդ ճամբան, որ արեւելեան Տաւրոսի կիրճերէն կ'իջնէր Կոմմազինէ: Սարգուրիս Ն. Ք. 751-ին արշաւեց Պուլուա կամ Բուլուա երկրին դէմ, որուն Լուպլիոննի անուն ամրացեալ եւ թագաւորական քաղաքին մէջ ան արձանագրութիւն մը կը կանգնէ. նաեւ բերդ մը շինելով՝ մէջը ուրարտացի կայազօր կը դնէ: Բուլուա երկիրը Մելիտինէի եւ Կոմմազինէի մէջտեղ արեւելեան Տաւրոսի զլխաւոր լեռնանցքները բովանդակող գաւառն է, ուր Բուլա բերդը՝ արդի Պուլամ-Սու գետակին վրայ, կը յիշուի իբրեւ խաչակրաց ամենահիւսիսային կալուածը (Barhebraeus, *Chronography*, անգլ. թարգմ., էջ 350): Իսկ Լուպլիոնի քաղաքը հաւանօրէն արդի Մամուրակա ըսուած տեղն է:

Հետեւեալ տարին Ն. Ք. 750 Սարգուրիս կ'արշաւէ Կումախա երկրին դէմ եւ իրեն կը հնազանդեցնէ Կումախացիներու Կուստասպիլի թագաւորը: Կը դրուէ երկրին Վիտանի քաղաքը, որ թագաւորական ու ամրացուած էր: Նաեւ Խալպա քաղաքը, որ նոյնպէս թագաւորական ու ամրացուած ըլլալէ զատ, ջուրի (Եփրատի) մօտ էր. ու վերջապէս Պարալա մայրաքաղաքը, ուր «նա (= Կուստասպիլի) եկաւ ինծի մօտ», կ'ըսէ Սարգուրիս, «ծնրադրեց, եւ ես հարկադրեցի որ նա ինծի տայ 40 մանա մնաս ձոյլ ոսկի, 800 մանա արծաթ, 3000 զգեստ, 2000 աման պղինձ, 1530 աման պրոնզէ»: Կումախա Ասորեստանցոց Կումմուխ ըսած երկիրն է, դասականաց Կումմագինէն. եւ նշանակելի է որ քիչ ետք Ասորեստանի Թազլաթիալասար Գ. թագաւորը Կումմուխի Կուշտաշպի (Վշտաշպ) թագաւորը կը յիշէ Ուրարտուի Սարգուրիս թագաւորի զինակիցներուն շարքին, որ այսպէս կը նոյնանայ Սարգուրիսի Կուստասպիլի ըսուածին հետ: Վիտանի ամրացուած քաղաքը կրնանք նոյնացընել արդի Քեախթա բերդաքաղաքին հետ, Խալպա — ըստ Ասորեստանեայց՝ Խալպի — Սամոսատի հետ, որովհետեւ տեղւոյն բնիկ եւ իրազեկ անձի մը վկայութեամբ Սամսաթի մէկ արուարձանը մինչեւ հիմա Խալպա անունը կը կրէ. իսկ բուն մայրաքաղաք Պարալան է, թերեւս Հռոմայեցոց օրով նշանաւոր Perrhe քաղաքը, որուն աւերակներուն մօտ շինուած է ետքի Հուսնըմանուրը, արդի Ատրեաման աւանը: Սարգուրիսի առած տուրքի ճոխութենէն կրնանք հասկնալ թէ Կումմուխը Մալաթիայի չափ, գուցէ անկէ աւելի, հարուստ ու զարգացած երկիր էր այն ատեն:

Սարգուրիս երկու տարի յետոյ (Ն. Ք. 748), նորէն Մալաթիայի ճամբով, Ասորիք վերադարձաւ իր նուաճումները լրացնելու համար: Ուրարտուի թագաւորը կը նուաճէ Խուրա եւ Նուշինի քաղաքները՝ Ռիխիշա երկրին մէջ, ապա Բիէ քաղաքին գաւառը, որ Բաշատանի անուն թագաւորի մը կը պատկանէր, եւ 12,600 մանուկ, 1800 այր մարդ, 7700 կին, ընդամէնը 22,600 հոգի գերի կը տանի՝ պատերազմի մէջ սպաննուած թշնամի զինուորներէն զատ, նաեւ կողոպուտ կ'առնէ 352 ձի, 4547 արջառ եւ 13,060 ոչխար: Յետոյ կը նուաճէ Իրսինի կամ Սուրսինի եւ Մելինէ կամ Մելիտա քաղաքները, ու

ընց թագաւորն իր առջեւ կու գայ հպատակութիւն յայտնելու (N. Adontz, *Histoire de l'Arménie*, p. 170): Ռիխիշա երկիրը հաւանօրէն կ'երեւի թէ Մելիտինէի արեւմտեան կողմն էր, անոր Նուշինի քաղաքը հաւանօրէն նոյնն է Քէօմիւրիսանի արձանագրութեան յիշած Նիշինի քաղաքին հետ, զոր վերեւ նոյնացուցինք արդի Ակրայի հետ: Խուրա քաղաքն անկէ անդին էր, թերեւս Տարենտէ եւ Աշոտիի կողմը: Ուրեմն Ռիխիշայի (թերեւս նոյն ընդ Լուսպուլի) գաւառը մասամբ կը գտնուէր Թոխմա-Սուլի հովտին մէջ: Բաշատանի հաւանօրէն Տարալցի թագաւորներէն մէկն էր, եւ անոր երկիրը թերեւս պէտք է Մալաթիայէ դէպի Մարաշ եւ Այնթապ տանող կարաւանի ճամբուն վրայ փնտռել: Բաշատանի թագաւորին անուան հետ համեմատելի է «Բասանաս-տան, որ է Բիշան» տեղանունը, զոր մեր Ղեւոնդ պատմագիրը կը յիշէ (էջ 188—9) Կիլիկիոյ հետ միասնաբար (Տես Տաշեան, Հին ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԵՒ-ՄԸՏԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԸ, էջ 97): Արդի Կէօղենէ եւ Սիւրկիւ հանգրուաններով այդ պողոտային կատարելապէս տիրանալ Ուրարտուի աշխարհակալ թագաւորին համար անհրաժեշտ էր: Ուստի Բաշատանի թագաւորին պատկանող Բիէ քաղաքը կրնանք նոյնացնել արդի Վերանշէհիւրի եւ հին Զուպարտայի հետ: Սարգուրիս Բ. կ'երեւի թէ հարկ զգաց վերագարձի ատեն Մելիտինէի երկրէն երկու ոստանիկ քաղաքներու վրայ ալ իր ոյժը ցուցնել, որպէսզի այդ կարեւոր երկրի թագաւորն իր հպատակութեան մէջ հաստատէ. մանաւանդ հաւանական է որ այս միջոցին հոն գահակալի փոփոխութիւն տեղի ունեցած էր, այսինքն Շախուի որդի Խիլարուատա մեռած եւ տեղը Սուլուժալ անուն մէկը անցած էր:

Սարգուրիս Բ. այս կամ յաջորդ մէկ արշաւանքին իրեն հպատակեցուցած է նաեւ Կատուկի արամէացի իշխանը Բար-գա'եա, որու երկիրը կը գտնուէր արդի Մարաշէ դէպի արեւելք Կէօլպաշը ըսուած շրջանակը, զոր միջնագարեան արար աշխարհագիրներ Քայքուկ կ'անուանեն, որ էր նշանաւոր Հատաթ (Adapha) քաղաքը, որ Տաւրոսէ վար իջնող երկու կարեւոր լեռնանցքներու բանալին էր: Ասոր վրայ Ուրարտուի թագաւորին հպատակեցան Գուրգոււմ (Մարաշ), Շամալ (Ջենճիրլի) Կարֆեմիշ (Ճարապլուս), Խատտիւա (Հաթայ), վերջապէս Եփրատի ու Միջերկրականի միջեւ տարածուող բոլոր խեղտական ու արամէական ծագումէ իշխանութիւնները: Սարգուրիս Բ. ստիպեց Հալէպի մօտ Արփատի (այժմ Թիւլ-էրֆատ) իշխանը՝ Մատիիլուն ընդունիլ իր գերիշխանութիւնը եւ Կատուկի իշխանին հետ կրնալ զաշնադիր մը, որուն արամերէն բնագիրը գտնուած է Ճապուլ աղի լճին մօտ Աֆիրէ-Սունճին գիւղը. եւ այդ արձանագրութենէն կ'իմանանք որ մինչեւ Եգիպտոսի սահմանադրուիւր ամբողջ Սիւրիա եւ Պաղեստին ենթարկուած էին Ուրարտուի թագաւորին ազդեցութեան (ՆԱԽ. ՀԱՅԱՍՏԱՆ, էջ 417—8):

Ասորեստանի նոր գահակալող թագաւորը՝ Թադլաթփալասար Գ. չուղեց ասոր հանգուրթել. ուստի իր իշխանութեան երրորդ տարին (743 Ն. Ք.)

անցաւ Եփրատը եւ եկաւ պաշարել Արփատը, որուն թագաւորը Մատիիլու Սարգուրիս Բ.ի ամենազլխաւոր դաշնակից-հարկատուն էր Ասորիքի մէջ: Սարգուրիս ասոր վրայ մեծ բանակ մը առած՝ Մալաթիոյ ճամբով փութաց Սիւրիա իջնել՝ իր բոլոր դաշնակից-հարկատուներն ալ ի ղէն կոչելով: Իր դաշնակիցներուն մէջ յանուանէ կը յիշուին Արփատի թագաւոր Մատիիլունէն զատ, Մելիտինէի արքայ Սուլումալ, Գուրգումի (Մարաշ) արքայ Տարխուլարա, Տուրալի (Ալպիսթան) արքայ Վասուրմի, Կումմուխի արքայ Կուշտասպի. տակաւին ուրիշներ ալ կային, որոնց անունները եղծուած են արձանադրութեանց մէջ: Դաշնակից միացեալ զօրքը բանակեցաւ Կումմուխի խալալի եւ Կիշտան դաւառներուն մէջտեղը, Սինդի գետին քով, դաշտի մը մէջ: Այս գետը Եփրատին արեւմուտքէն միացող Կէօքսու բազուկն է, որ դասական հեղինակաց քով Singa անունը կը կրէ եւ Ասորիներուն ու Հայոց քով՝ Շնչէ: Ուրեմն խաչակրաց պատերազմներուն մէջ ալ հռչակուած Քեսունի ստորին դաշտավայրն էր ռազմադաշտը (Տես ՄԱՏԹ. ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ, տպ. Երուսաղէմ, էջ 443, 576. Barhebraeus, p. 251, ՄԻՍԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, էջ 354):

Թագալաթփալասար փութաց Սարգուրիսն ու զինակիցները դիմադրաւել հոս: Ամբողջ օր մը տեւեց սոսկալի ճակատամարտը եւ կ'երեւի թէ Շամալի Պաննամու եւ Կարքեմիշի Պիսքիս թագաւորներուն դաւաճանութեամբ էր որ վերջապէս յաղթութիւնը շահեցաւ Ասորեստանի թագաւորը, որ կ'ըսէ թէ 72,900 զերի առած է Սարգուրիսի եւ անոր զինակիցներուն բանակէն: Ասիկա սա՛ միայն կրնայ նշանակել որ Սարգուրիսի հարկատու զինակիցներէն կարեւոր դանդուած մը ճակատամարտի վճռական ըռպէին Ասորեստանի թագաւորին կողմը անցեր էր:

Սարգուրիս Բ. ամբողջ օրը ճակատամարտին ընթացքը ղեկավարելէ ետք, երբ դաւաճանութեան արդիւնքը տեսաւ, գիշերուան մութը կոխելուն պէս, ձիով փախաւ դէպի հիւսիս, Սիւրակ (այժմ Պեկտաղ, հիններուն քով Mons Pieria), դժուարանցանելի լեռներէն անդին Մալաթիոյ դաշտը: Թագալաթփալասար կ'ըսէ թէ երբ ինք իմացաւ Ուրարտուի թագաւորին փախուստը, զայն հալածեց «մինչեւ Եփրատի կամուրջը, որ իր երկրին սահմանազլուխն է»: Այս կամուրջը առանց տարակոյսի նոյն է դասական հեղինակներու քով յիշուած Դոմիսայի հռչակաւոր կամուրջին հետ՝ ի Քէօմիւրիսան, Մալաթիայէն խորքերդ տանող պողոտային վրայ:

Աւելի յառաջ չգտցած, հոս յարմար է պզտիկ շեղում մը ընել: Ուրարտուի թագաւորը Եփրատէ արեւելք խեղտական դաւառները Մելիտինէի թագաւորին ձեռքէն առած է եւ իր պետութեան կցած էր. որով Սարգուրիս Բ. իր արձանադրութիւնն իսկ կը քանդակէ Իզուրի եւ Քէօմիւրիսանի մէջտեղ ժայռի մը երեսը. եւ հոս Թագալաթփալասար Եփրատի կամուրջը Սարգուրիսի տէրութեան սահմանազլուխը կ'անուանէ: Գրեթէ հարիւր տարիէ ի վեր Ուրարտուի թագաւորները Մելիտինէի թագաւորութեան վրայ երբեմն արշա-

ւանքներ ընելով եւ անկէ դաւառներ յափշտակելով հանդերձ, անոր անկախութիւնը յարգած, Եփրատէ արեւմուտքի երկիրները անոր թողած եւ միայն տարեկան թեթեւ հարկ մը պահանջած էին: Բայց պիտի տեսնենք որ Թագլաթիալասարի յաղթութեան վրայէն 40 տարի չանցած, Ասորեստան պիտի ջնջէ Մալաթիոյ անջատ թագաւորութիւնը: Արդ, եթէ Մալաթիոյ Սուլումալ թագաւորն ալ Սարգուրիս Բ.ի դէմ դաւաճանողներէն մէկն էր, մեծ անմտութիւն ըրաւ, իր իսկ երկրին շահուն դէմ գործած եղաւ եւ ինչպէս առածը կ'ըսէ՝ տապալկէն կրակին մէջ ցատքեց:

Թագլաթիալասար Գ. Ուրարտուի Սարգուրիս Բ. թագաւորին վրայ իր մեծ յաղթութենէն անմիջապէս ետք դարձաւ Արփատը վերստին պաշարելու: Երբ երեք տարուան պաշարումէն ետք Արփատ ինկաւ, հոն փութացին Եփրատէ արեւմտեան բոլոր երկիրներու թագաւորները իրենց հպատակութիւնը մատուցանելու Ասորեստանի վեհապետին: Թագլաթիալասարի Տարեգրութեանց արձանագրութիւնը ճիշդ հոս սաստիկ վնասուած ըլլալով, տուրք մատուցանողներու ցանկէն հազիւ վեց թագաւորներու անուններն ընթեռնելի են: Սակայն գրեթէ տարակոյս չի վերցներ թէ Մալաթիոյ թագաւորը Սուլումալ արդէն Ասորեստանի հպատակողներէն մէկն էր: Հարկատուաց երկրորդ ցանկը, որ Ք. Ա. 738 թուականին կը վերաբերի, ամբողջական է. հոս կը յիշուին իրարու ետեւէ «Գուրգումի (Մարաշ) Տարխուլարա, Մելիդդուի Սուլումալ, Կասկայի Դատիլու, Տաբալի (Կատաւոնիա) Վասուրմի, եւն. (Annales 150—7 տողեր):

Հոս նոր անուն մը կ'երեւնայ՝ Կասկայի Դատիլու, որ մասնաւոր ուշադրութեան արժանի է: Կասկայի երկիրը Թագլաթիալասարի երկրորդ յաջորդին՝ Սարգոն Բ.ի արձանագրութեանց մէջ շատ յաճախ կ'երեւի եւ այդ յիշատակութիւններէն հաւանական կերպով կ'եզրակացուի թէ այս ժամանակ յիշուած Կասկա երկիրը, Մալաթիայէն հիւսիս կը գտնուէր, Կիւրինի, Արաբկիրի եւ Ակնայ շրջանակները բովանդակելով:

Թագլաթիալասար Գ.ի իշխանութեան վերջին տարիներուն Ասորեստանի դէմ ապստամբութիւններ ելան Մելիտինէի, Տաբալի եւ Կուէի երկիրներուն մէջ, բայց անյաջող կերպով եւ ըմբոստացողներուն համար կործանարար հետեւանքով: Ամենէն աժան պրծողն եղաւ Տաբալ, որ Հուլլի անուն՝ Ասորեստանի հլու հպատակ ուրիշ թագաւոր մը ստացաւ. Կուէի երկիրը (դաշտային Կիլիկիա), վերածուեցաւ Ասորեստանեան նահանգի մը. իսկ Մելիտինէի թագաւորութիւնը կիսուելով, մէկ մասը շնորհուեցաւ Կաւմանուի կամ Խաւմանուի թագաւոր Գունգիւանին, եւ միւս մասը ուղղակի նահանգի վերածուեցաւ:

Մելիտինէի շրջանակին նուաճման վերաբերեալ հետաքրքրական տեղեկութիւն մըն ալ կայ Թագլաթիալասար Գ.ի Տարեգրութեանց բեկորներուն մէջ. «Քութիի երկրէն եւ Բիտ-Սանգիրուտիի երկրէն 457 կանայք բնակեցուցի Տուհիւմի քաղաքին մէջ: Քութիի երկրէն եւ Սանգիրուտիի քաղաքէն 555

կանայք ալ բնակեցուցի Տիւլ-Գարմի քաղաքին մէջ: Չանոնք Ասորեստանցւոց պէս սեպեցի: Ասորեստանեայցը նման ծառայութեան կատարումը պարտադրեցի անոնց»: Այս կը նշանակէ որ Թազլաթփալասար արեւմտեան սահմանադրութիւն այս քաղաքներուն մէջ ասորեստանցի կայազօր դրած է, եւ Մեղացւոց սահմանադրութիւն քաղաքներէն ալ երկու խումբ դերի կիներ կը բերէ անոնց ծառայելու համար: Պատմագիտաց ընդունածին համեմատ՝ Տիւլ-Գարմի կամ աւելի սովորական գրութեամբ՝ Տիւլ-Գարիմի անունը վաղեմի մեծ խատտի կայսրութեան ժամանակի Տիգարամա անունէն աղաւաղում մըն է, եւ արդի Կիւրին (հինն Gauraina) քաղաքը կը ցուցնէ, եւ թէ հայկական Թորգոմ աղգանունն ալ ասկէ ծագում առած է: Իսկ Տուհիմմի քաղաքն է Կիւրինէն քիչ մը արեւելք Թոխմա աւանը, որմէ կ'առնէ Եփրատի Մելաս կամ Կաւկաւա անուն բաղուկը իր արդի Թոխմա-Սու կոչումը:

Տարակոյս չկայ թէ Ասորեստանցւոց Կամմանու կամ Խամմանու կոչած երկիրը նոյն է Ուրարտուի Արգիստիս Ա. Թազաւորի նուաճած Քամմանի երկրին հետ: Մարմուանի եւ Քամանանի երկիրներուն բնակչութիւնը հաւանօրէն Կասկեան ծագում ունէր. բայց շատ կանուխէն չափով մը հատեանացած էր: Կամմանուի այս Կասկաները կ'երեւի թէ Սարգուրիս Բ.ի հետ պայքարի միջոցին Ասորեստանի քաջալերութիւնը վայելելով, զօրացան իրենց Դատիլու Թազաւորին ներքեւ, որ այնուհետեւ միշտ Ասորեստանի հաւատարիմ վասալ մնացած կ'երեւի: Դատիլուի յաջորդն եղած ըլլալու է ուրեմն անոր քաղաքական ուղղութեան հետեւող Գունգինան Թազաւորը Խամմանուի: Ասի Ասորեստանի հնազանդ հարկատու մնաց Թազլաթփալասար Գ.ի օրերէն մինչեւ Սալմանասար Ե.ի վերջին տարին (722 Ն. Ք.):

Բայց այդ տարին, մինչ Ասորեստանի բանակները սաստիկ զբաղած էին Պաղեստինի մէջ ու եգիպտական սահմանադրութիւն վրայ, մէկ կողմէն Մուշկիի Միտա (Փռիւզիոյ Միդաս Գ.) եւ միւս կողմէն Ուրարտուի Ռուսաս Ա. Թազաւորներուն դրամամբ, նոր խմորումներ եւ խլրտումներ յառաջ եկան Տաւրոսի եւ Անգիտաւրոսի լեռնաշխարհներուն մէջ: Կամմանուի Թազաւորը Գունգինան, որուն յանձնուած էր նաեւ Մելիտինէի կառավարութիւնը, թերացաւ իր հպատակութեան պարտեաց մէջ: Այն ատեն, Սարգոն կ'երեւի թէ Սալմանասար Ե.ի սպարապետի եւ Կուէի սահմանապահ կուսակալի հանդամանքով, զրկուեցաւ Գունգինանի վրայ, որ յաղթուելով երկրէն վտարուեցաւ եւ հաւանօրէն Փռիւզիա ապաստանեցաւ՝ Ալիւս գետէն անդին: Այսպէս, ոչ միայն Մելիտինէի երկիրը, այլ նաեւ բուն իսկ Կամմանուի Թազաւորութիւնն իր ձեռքէն առնուելով, տրուեցան Տարխոււնազի անուն յայտնապէս հին խեռական ցեղէն իշխանի մը: Բայց առանձին չէր այս դէպքը, հապա մաս կը կազմէր աւելի լայնատարած շարժումի մը:

Խիստ ուշագրաւ դէմք մըն է «Մուշկիի Թազաւոր Միտա», — ինչպէս Սարգոն զայն կ'անուանէ, — որ ճիշդ այս միջոցին արեւմտեան հորիզոնին վրայ կ'երեւնայ իրրեւ փոթորկալից ամպ մը: Սա այնչափ հզօր իշխան մըն

էր որ հեռաւոր Կարքեմիշի թագաւոր Պիսիրիս Ն. Ք. 717-ին անոր դեսպաններ զրկեց եւ հպատակութիւն կամ գոնէ զինակցութիւն առաջարկեց, եւ Ուրարտուի ահեղ ինքնակալը Ռուսաս Ա. ալ զայն ամենակարեւոր անդամը կը սեպէր Ասորեստանի դէմ իր կազմած զինակցութեան: Արդէն Վինքլըր եւ անոր հետեւելով Մասիերօ, Կարսթանկ, Օլմսթէր, Ն. Ադոնց եւ ուրիշներ կ'ընդունին թէ Մուշկիի Միտան նոյն ինքն Փռիւզիոյ Միդաս Գ. թագաւորըն էր: Ոմանք ասկէ հետեւցնելով կ'ըսեն թէ Մուշկիները եւ Փռիւզացիք միեւնոյն ազգն ու ժողովուրդն են: Մենք զայս բոլորովին ուղիղ չենք գտներ:

Թաղլաթփալասար Գ.ի եւ Սարգոն Բ.ի արձանագրութիւններէն կը տեսնենք որ այս ժամանակ Մալաթիայէ անմիջապէս արեւմուտք կը բնակէին Տաբալունները, որոնք բռնած էին ետքէն Կատաւոնիա կոչուած ամբողջ երկրամասը: Ասոնցմէ արեւմուտք, գլխաւորապէս լեռնազաւառները բռնած էին Խիլակկուներ, այսինքն՝ ապագայ Կիլիկեցւոց նախահայրերը. այս գաւառներն էին Մուհաճիրէ սկսեալ մինչեւ Զամանթի-Սուր եւ բուն Սիհունի (Սարոս) միացած տեղը եւ Արդէոս լեռան հարաւէն մինչեւ արդի Պոզանդի, երկըրին կեդրոնն ըլլալով արդի Ֆարաքցին աւանը, որուն տեղն էր հին Դաստարկոն, եւ ուր նշանաւոր «Հատեան» յիշատակարաններ կան: Խիլակկունէն աւելի անդին էր Մուշկիներուն երկիրը, որ Կեսարիա-Մաթաքի դիրքէն դէպի Իկոնիոն կը տարածուէր, կեդրոն ունենալով արդի Քիլիսէ Հիսարը, որ է հինն Տիւանա (Tyana) եւ որու գաւառը «Փոքր Ասիոյ Դամասկոսը» կոչուած է՝ իր արտակարգ բարեբեր ունեւորի մը հանգամանքովը: Արդ, կ'երեւի թէ Միտա (Փռիւզիոյ Միդաս Գ.ը) աշխարհակալութեամբ կամ ժառանգաբար տիրացած էր Մուշկիներու (Մոսոքեանց) աշխարհին. եւ քանի որ Մուշկիները Ասորեստանցւոց հնուց ի վեր ծանօթ էին իբրեւ կեդրոնական Փոքր Ասիոյ հզօր ժողովուրդ մը եւ քանի որ Մուշկիներու երկիրը Ասորեստանցւոց ամենամօտ մասն էր ժամանակակից Փռիւզիոյ, հետեւաբար Ասորեստանցւոց կողմէն ամբողջ Փռիւզիոյ քաջածանօթ անունով մը «Մուշկիներու երկիր» յորջորջուիլը շատ բնական էր:

Նոյնինքն Միդասի անունը պարունակող փռիւզերէն արձանագրութեան մը Տիւանա (Քիլիսէ Հիսար) գտնուիլը ապահով ապացոյց մըն է, որ Տիւանիտիսի երկիրը ստուգիւ Փռիւզիոյ թագաւորութեան կը պատկանէր այս ատենները. որով սեպագիրներու «Միտան» Փռիւզիոյ Միդաս թագաւորին հետ նոյնացնելուն դէմ որեւէ առարկութիւն չի կրնար ըլլալ: Բայց Միդաս Գ. ինչ Մոսոքեանց աշխարհն իր Փռիւզիոյ թագաւորութեան կցելով չէր դոհացած, եւ այս աշխարհակալ թագաւորին ներքեւ Փռիւզիա ահագին ծաւալում ունենալով, իսկապէս կայսրութեան մը ձեւ առած էր: Արդէն իր անմիջական նախորդները Ալիւս գետի աղեղին ներքի գաւառները գրաւած էին մինչեւ ապագայ Փոքր Հայքի սահմանները: Միտոս Գ., ինչպէս կրնանք Սարգոն Բ.ի արձանագրութիւններէն մականբերել, կրցած էր նաեւ նուաճել Խիլակկուներու եւ Տաբալուններու երկիրները մինչեւ Զահանի ահնադրիւրները եւ վերջէն

«Ապառաժուտ Կիլիկիա» ըստած դաւառներն ալ նուաճելով՝ հասած իջած էր մինչեւ Կուէի երկիրը կամ դաշտային Կիլիկիա:

Միտայի այս արշաւանքները եղած էին Ն. Ք. 723—722 թուականներուն եւ Սարգոնին առնուազն եօթը տարիներ պէտք եղան մինչեւ որ կարողացաւ Միտան ետ մղել այս դրաւուած երկիրներէն: Միեւնոյն ատեն՝ Ն. Ք. 717-ին ջնջած էր Կարքեմիշի թագաւորութիւնը, հին հզօր Խետացւոց այդ վերջին շառաւիղը՝ Պիսիրիսը շղթայակապ գերի տանելով ի Նինուէ, Ն. Ք. 713-ին ալ ջնջեց Տաբալի թագաւորութիւնը, նոյն վարմունքը ցուցնելով անոր Ամբարիտի թագաւորին, որոնք երկուքն ալ Միտայի կողմը բռնելով՝ ապրստամբեր էին Ասորեստանի գերիշխանութեան դէմ:

Յաջորդ տարին (Ն. Ք. 712) աւելի մեծ ապստամբութիւն մը պայթեցաւ: Մելիտինէի թագաւորը Տարխունազի, որուն յանձնուած էր նաեւ Խամմանու կամ Կամմանու լայնատարած երկրին կառավարութիւնը՝ նախորդ Գունզինան թագաւորին վտարումէն ետք, հետեւեցաւ Տաբալի Ամբարիտի թագաւորի քայլերուն, միեւնոյն ողբերգական հետեւանքներով: Կ'երեւի թէ Տարխունազի ալ դիմեր էր Միտային եւ Ուրարտուի մէջ նոր դահակալող Արգիստիս Բ.ին: Բայց անոնցմէ ոեւէ օգնութիւն հասնելուն չմնացած՝ Սարգոն յարձակեցաւ Մելիտինէի երկրին վրայ եւ պաշարմամբ առաւ ու կործանեց Մելիդու մայրաքաղաքը: Տարխունազի ինքն ապաստանած էր Տիււլ Գարիմմու (արդի Կիւրին) բերդաքաղաքին մէջ, զոր նաեւ խստիւ պաշարեց Սարգոն եւ անօթութեամբ ստիպեց անձնատուր ըլլալու: Տարխունազի թագաւորն իր ազնուականներուն հետ երկաթի շղթաներու զարնուելով գերի տարուեցաւ Ասուր քաղաքը, նոյնպէս իր կիներն ու որդիները ու աղջիկները: Իր 5,000 զինուորներն ալ առնուեցան Ասորեստանի բանակին մէջ: Այսպէս վերջացաւ Մալաթիոյ բնիկ հատեան թագաւորութիւնը:

Յարմար է մէկ ամփոփ ցանկը տալ այս գլխուս մէջ յիշուած Մալաթիոյ թագաւորներուն: Առանց հոս նկատի առնելու Մալդիյայի վրայ Ն. Ք. 1250—1200 թուականներուն իշխած գեղարուեստասէր թագաւորը, որու «հատեան» մեհենագիրներով գրուած անունը Սուլումիլէ կը կարդան, եւ թագլաթփալասար Ա.ի շուրջ 1110 Ն. Ք. յիշած Ալու կամ Ալլու թագաւորը, Սալմանասար Գ.ի օրէն մինչեւ Սարգոն Բ.ի օրը՝ Ասորեստանեայց եւ Վանի արձանագրութիւններուն մէջ յիշուած տասը իրերայաջորդ թագաւորներն ունինք Մալաթիոյ.—

1.— Լալլի, Սալմանասար Գ.ի կողմէն յիշուած՝ Ն. Ք. 854—836-ին:

2.— Սուլումալ Ա. (Suliekhavali) Ուրարտուի Մենուասինկողմէն շուրջ Ն. Ք. 800-ին յիշուած Բալուի արձանագրութեան մէջ: Բայց կարելի եւ մինչեւ իսկ հաւանական է որ Լալլիի եւ Սուլումալ Ա.ի մէջտեղ Մալաթիոյ ուրիշ թագաւոր մը իշխած է:

3.— Տուալաս:

4.— Խիլարուատա Ա., որդի Տուալասի, Ուրարտուի Արգիստիս Ա.ի

Տարեգրութեանց մէջ յիշուած, Ն. Ք. 782-ին:

5.— Շախու. Տուալասի եւ Շախուի համար առանձին յիշատակութիւն չունինք թէ թագաւոր եղած են, բայց ժամանակագրութիւնը զժուարութիւն չի յարուցաներ անոնց ալ թագաւորած ըլլալուն:

6.— Խիլարուատա Բ. որդի Շախուի, Սարգուրիս Բ. Արդիստեանի կողմէն յիշուած Ն. Ք. 758-ին, Իզուրի արձանագրութեանց մէջ:

7.— Սուլումալի Բ., Թագլաթիալասար Գ.ի կողմէն յիշուած Ն. Ք. 743 եւ 738 թուականներուն:

8.— Դադիլու՝ թագաւոր Կասկայր, Թագլաթիալասար Գ.ի կողմէն յիշուած իբրեւ Սուլումալ Բ.ի ժամանակակիցը, որու կառավարած աշխարհը սակայն Մելիտինէի նախկին ընդարձակ կալուածներէն կտրուած կազմուած է:

9.— Գունգիւան՝ Խամմանուի թագաւոր, թերեւս Դադիլուի որդին, որ ըստ Սարգոն Բ.ի արձանագրութեանց՝ Մալաթիոյ վրայ ալ իշխած է Ն. Ք. 730—722 թուականներուն:

10.— Տարխունագի, նոյն Սարգոնի կողմէն յիշուած, թերեւս որդի Սուլումալ Բ.ի. Ն. Ք. 722—712 թուականներուն իշխած Մալաթիոյ հետ Խամմանուի երկրին վրայ ալ:

Սուլումիլի կամ Սուլումալ — Սուլիէհաւալի, ինչպէս նաեւ Լալլու կամ Լալլի անունները, Խատտինայի Սալալուլու թագաւորին անուան պէս, հաւանօրէն համառօտուած ձեւերն են վաղեմի Հաթեանց մեծ աշխարհակալ Սուրբիլուլիումա թագաւորին անուան, զոր ժամանակակից Եգիպտացիք Սապլէլ կը հնչէին:

Ե.

ՄԵԼԻՏԻՆԷ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԵԱՅՅ ՆԱՀԱՆԳ

Տարխունագիի գերեվարութենէն ետք, բուն Մելիտինէի թագաւորութիւնը կործանեցաւ, եւ երկրին մէկ մասը Մելիդու քաղաքին հետ շնորհուեցաւ Կոմմոսի Մուտագլու թագաւորին, որ Կարքեմիշի նուաճումէն ի վեր ամենագլխաւորը կը համարուէր «խատտի» իշխաններուն մէջ: Մնացած մասն ալ Խամմանու երկրին կցուելով եւ Տիւլքարիմու (Կիւրին) բերդաքաղաքը կեդրոն ունենալով, մասնաւոր կառավարչութեան մը վերածուեցաւ:

Կ'երեւի Սարգոնի մէկ սպարապետը այս միջոցին կեդրոնական Փոքր Ասիան նուաճեր էր մինչեւ Կեսարիայէն շատ անդին: Այսպէս Փոքր Ասիոյ

մէջ ստեղծուեցաւ Մարգարանութեան շրջանակ մը ահագին տարածութեամբ, որուն ալ տրուեցաւ Կամմանու կամ Խամմանու անունը, որովհետեւ նախկին Խամմանու երկիրն ալ անոնց կցուած էր:

«Այդ երկրին — Խամմանուի մարգարանութեան — մէջ 10 ամրոցներ հիմնեցի», կ'ըսէ Սարգոն: «Բնակիչներուն ապահով բնակարաններ հայթայթեցի: Լուխգու, Բուրդիր, Անմաւրու, Կիակի, Անդուարսալիա քաղաքներն Ուրարտուի դէմ իբրեւ պահականոց ամրացուցի: Ուսի, Ուսիանէ, Վարգին քաղաքները հիմնեցի Մուշկիներու սահմանագլուխին վրայ. անոնց ելքի դռները փակեցի: Ելիբիր եւ Շինդարարա քաղաքները ժողովուրդին դէմ ամրացուցի»: (Սարգոնի Տարեգրութիւնը, տողեր 190—194): Արձանագրութիւններէն այնպէս կը մակարերուի թէ Սարգոն շատ ընդարձակ Ասորեստանցի ու Միջագետացի գաղթականութիւն մըն ալ բերաւ հաստատեց Խամմանուի մարգարանութեան մէջ:

Դժբախտաբար դիւրին չէ Սարգոնի ամրացուցած այս տասը քաղաքներուն տեղերը որոշել: Ֆորրեր առաջարկած է որոշ նոյնացումներ (Die Provinzial—Einteilung des Assyrischen Reiches, pp. 75—6) եւ Պրոֆ. Ն. Ադոնց (Histoire d'Arménie, pp. 118 et n. 2, 314—5) քանի մը քննադատութիւններով կ'ընդունի զանոնք: Արդ, Տիւլգարիմէի նահանգին եւ Կամմանուի մարգարանութեան մէջ ամրացուած տասը քաղաքներուն հինգը Ուրարտուի դէմ էր, ինչ որ կը ցուցնէ թէ կա'մ Ուրարտուի համեմատական ոյժը գերակշիռ էր եւ կա'մ այս կողմի սահմանագլուխը աւելի ընդարձակ ու բաց էր: Ֆորրեր կը դիտէ որ Սարգոնի ամրացուցած քաղաքները գետային կամ լեռնային անցքերու վրայ՝ գլխաւոր ճամբաներուն հսկող տեղեր էին: Սանտալճեան արդէն այս հինգ քաղաքներէն երեքը — Անմուրու, Անդուարսալիա եւ Բուրդիր — նշանակած է իր քարտէսին վրայ՝ Արեւմտեան Եփրատի աջ ափունքը, Քեպանմատէնէն դէպի Քեմախի դիմացը: Ֆորրէր կ'առաջարկէ Բուրդիրը նոյնացնել Զիմարայէն 7 քիլոմէթր հարաւ-արեւմուտք Փուքէյրլու գիւղին հետ: Ն. Ադոնց այս նոյնացման կ'առարկէ, բայց ըստ մեզ՝ անտեղի է առարկութիւնը: Անմաւրու Քեպանմատէնի դիմացը Նաւերլի կամ Էնմերլի գիւղին հետ կը նոյնացուի, եւ Կիակի շատ իրաւամբ կըրնայ համեմատուիլ Քեպանմատէնի քիչ մը վարօք՝ Եփրատի աջ ափին վրայ հին Կիակա բերդաքաղաքին (այժմու Զերմուկ գիւղը) հետ, որ հռովմէական ժամանակներուն լեգէոնի մը կայանն էր: Ֆորրէր կ'ըսէ թէ Լուխգու կրնայ Տիւլրիկէն դէպի Զարա ճամբուն վրայ ըլլալ. ասիկա առարկելի է, որովհետեւ ինքը այդ ճամբուն վրայ կը դնէ արդէն Ելիբիր եւ Շինդարարա տեղերը. իմ կարծիքովս՝ Լուխգու նոյն է Կանեչեան առեւտուրի, պողոտային վրայ Լուխուգատիա կայանին հետ (Delaporte, Hittites, p. 49) որ Կիւրինի եւ Մալաթիոյ միջեւ տեղ մը պիտի ըլլայ: Ֆորրէր կը կարծէ թէ Ան-

դուարսալիա արդի իզուլիի դիմացն էր. առ ալ առարկելի է, որովհետեւ այդ տեղը Մալաթիոյ շրջանակին մէջ կ'իյնայ: Ըստ իս՝ Անդուարսալիա պէտք է համեմատել հռովմէական զինուորական ուղեգրութեանց յիշած Teukila կամ Theucira կայանին հետ, որուն դիրքը մօտաւորապէս Ակնայ (արդի էկինի) դիրքին կը համապատասխանէ (Ramsay, Hist. Geog. of As. Minor, p. 275 and Mapopp. p. 266):

Ըստ Ֆորրէրի՝ Մուշկիներու դէմ ամրացուած քաղաքներէն Ուսի հաւասար է Chusa -յի՝ Գարսաւիրայի եւ Տիւանայի մէջտեղ, այժմ Պար-հիւլիւկ՝ Գըզըլըրմազ թափուող Թաթլար-Սու գետակի ափանց վրայ. Ուսիանու = Ossana, այժմ Թուզքէօյ՝ Թաթլար-Սուի գետախառնունքին վրայ: Ֆորրէր եւ Ադոնց Վարզինի դիրքն անորոշ կը ձգեն, բայց ըստ մեզ՝ դասական Եւագինա եւ արդի Կէօնէ աւանին հետ պէտք է նոյնացնել, որ Եոզղատէն դէպի արեւելք տանող մեծ պողոտային երկճիւղած տեղն է: Այս կը ցուցնէ որ Խամմանու ընդարձակ Մարզպանութիւնը Ալիւսի մեծ աղեղին ներսի կողմէն ալ խոշոր մաս մը կը բովանդակէր: Այս երեք բերդաքաղաքներու դիրքը փաստ մըն է որ Սարգոն Մուշկիներու եւ Սալտակ Ասորոց երկիրներէն մէյմէկ մասը կտրեր է Փռիւզիայէն. որով Կիլիկեան դռներէն մինչեւ Սինոպ երկարող առեւտրական պողոտային տէր ըլլալ կ'ուզէ Ասորեստան: Ուրեմն Խամմանու ըսուած մարզպանութիւնը ահագին տարածութիւն ստացած է: Այսպէս, Սարգոնի զօրութիւնը հասած է մինչեւ Փոքր Ասիոյ սիրտը. սակայն քիչ յետոյ պիտի տեսնենք թէ նորահաս Կիմմերեան ոյժերը սահման կը դնեն անոր առջեւ ու Ասորեստանը յետո ընկրկման կը ստիպեն:

Ֆորրէր Կասկա բառով կ'ուզէ լրացնել Սարգոնի Տարեգրութեանց տող 194 պակսող անունը. ես խորհած եմ որ թերեւս Գիմիրրա (Կիմմերեանք) բառն աւելի հաւանական է. բայց կարելի է որ մեզի համար երկուքէն ալ աւելի շահեկան անուն մըն է հոս եղծուածը: Ըստ Ֆորրէրի Շինդարարա արդի Սինջարն է Տիվրիկէն քիչ մը դէպի արեւմուտք, Ջարայի ճամբուն վրայ. իսկ Ելիբիր արդի Խալպուր անուն աւերակն է՝ Մալաթիայէ Սերաստիա ճամբուն վրայ: Այս երկու նոյնացումներն ալ հաւանական են:

Այսպէս, Կամմանու կամ Խամմանու մարզպանութեան մեզի համար կարեւոր մասը, Տիւզարիմմէի (Կիւրինի) նահանգը, հարաւէն կը սահմանուէր մօտաւորապէս Տարենտէէ սկսեալ Թոխմա-Սուով, արեւելքէն՝ Եփրատ գետով, հիւսիսէն՝ Չալթա Ըրմազ գետով եւ արեւմուտքէն՝ Գըզըլ Ըրմազի վերին ընթացքով Շահրգըշլայէն մինչեւ Կէմէքէք: Ֆորրէր ինքն ալ կ'ընդունի թէ Տիվրիկ, Ակն եւ Արաբկիր մէջն էին Տիւզարիմմու նահանգին: Այս երկիրը յաջորդող յիսուն վաթսուն տարիներուն մէջ մեր ուշադրութիւնը շատ պիտի դրաւէ Հայոց ազգի ծագման խնդրի վերաբերմամբ:

Ն. Ք. 709-ին Սարգոնի զօրապետներէն Կուէի (Դաշտային Կիլիկիա) կուսակալը Կալիկադնոսի հովիտն ի վար արշաւանք մը ըրաւ եւ դժուարին

գաւառներ կտրել անցնելէն ետք հասաւ մինչեւ Պիսիդիոյ լճաշատ երկիրը, որ Փռիւզիոյ թագաւորութեան հարաւային մասը կը կազմէր: Ասորեստանի թագաւորն իր զօրավարին այս յաղթութեան կը վերագրէ միեւնոյն տարուան մէջ Մուշկեցի Միտայի (Փռիւզիոյ Միդաս Գ. թագաւորին) իրեն հըպատակութիւն առաջարկելը: Բայց գուցէ ուրիշ շարժառիթ մըն ալ կար անոր մէջ:

Երբ այսպէս, Կամմանու կամ Խամմանու մարզպանութեան կազմութենէն երկու երեք տարի վերջը «Մուշկիի Միտան» հարկ կը զգայ Ասորեստանի հետ հաշտուելու եւ անոր թեւարկող զինակցութիւնը խնդրելու, որո՞ւ դէմ էր այս: Հարկաւ ճիշդ այդ միջոցին (Ն. Ք. 710) Թրակիայէն մեկնող եւ Փոքր Ասիոյ վրայ խուժող նորահաս աղէտին, Կիւմեր-Տրեքներու արշաւանքին դէմ պաշտպանուելու համար: Սարգոն կը բարեհաճի այս առաջարկը նըկատել իբրեւ հպատակութիւն, ինչ որ Ասորեստանեայց սովորական յոխորտանքն է միշտ: Բայց եւ այնպէս, կ'երեւի թէ Մուշկեցի Միտա, որ է Փռիւզիոյ Միդաս Գ. թագաւորը, այս հաշտութեամբ իսկապէս կը ստանայ Խամմանու ընդարձակ երկրին ալ իշխանութիւնը փոխանորդաբար:

Տաբալունները Մուշկեցի Միտային հին զինակիցներն էին. սակայն Փռիւզիոյ թագաւորին այսպէս Ասորեստանի թեւարկութեան տակ մտնելով Խամմանուի մարզպանութեան ալ տիրանալուն բարկացան եւ մեզի անծանօթ միջոցով մը զօրացած, գուցէ Ուրարտուի Արգիստիս Բ. թագաւորին ալ դըրդումովը, յանկարծ ոտքի ելան, ապստամբեցան եւ հիւսիս արշաւելով՝ Տիլ-Պարիմմուի նահանգին ալ տիրացան: Այս միջոցին Ուրարտուի թագաւորն ալ տակաւին իր երկրին հիւսիս-արեւմտեան կողմերը դեգերող Կիմմերեան հորդաները կը ստիպէ Եփրատէն արեւմուտք անցնելով Փոքր Ասիա դիմելու: Ասիկա նոր բարդութիւն մը եւ արտաքոյ կարգի ճգնաժամ մը կը ստեղծէ: Սարգոն, որ Ն. Ք. 707-ին Արգիստիս Բ. ի Նինուէի վրայ արշաւանքին սպառնալիքովը ետ կանչուած էր Պարսից ծոցի եզերքէն եւ Բաբելոնի գործերը կիսատ թողլով մայրաքաղաք աճապարելու ստիպուած էր, նոյն տարուոյ աշնան Կապադովկիա կը փութայ, եւ առժամն փրկեց Տիլ-Պարիմմէի (Կիւրինի) նահանգը բարբարոսաց գրաւումէն եւ Տաբալուններն ալ ետ դէպի հարաւ հրեց:

Սարգոն յաջորդ տարին Նինուէ անցուց՝ թէ՛ Տիւր-Սարգինի (արդի Խորսապատի) իր նոր ապարանքի շինութեանը հսկելու, զոր աւարտեց ալ վերջապէս, եւ թէ անհրաժեշտ հանգիստով մը կազդուրուելու: Բայց ահա, Ն. Ք. 705-ին ստիպուեցաւ դարձեալ արշաւել «Կուլլումացի էշպայ» անուն հզօր ցեղապետի մը դէմ եւ ճակատամարտին մէջ սպաննուեցաւ: Օլմըս-թէտ (Assyria, 267) կը կարծէ թէ «Կուլլումացի էշպայ» Կիմմերացի հրոսապետ մըն էր եւ թէ ճակատամարտը Մարաց երկրի Էլլիպ գաւառին մէջ (արդի Քիրմանշահի մօտերը) տեղի ունեցաւ: Սակայն Ն. Ադոնց (Histoire d'Arménie, p. 122, notice No. 1) Բաբելոնեան ժամա-

նախադրութեան մէկ տուեալին համաձայն կը մատնանշէ որ ճակատամարտը Տաբալի երկրին մէջ պատահեցաւ, եւ մենք ալ հիմա զայս աւելի հաւանական կը գտնենք: Փռիւզիա, Միդաս Գ.ի կամ անոր յաջորդին՝ Գորդիոս Դ.ի ներքեւ, մեծապէս օգտուած պիտի ըլլայ Սարգոնի սպանման յառաջ բերած խառնակ կացութենէն: Եւ արդէն Ֆորրէր, Լէյման-Հաուպտ, Ն. Ազոնց եւ ուրիշներ կ'ընդունին թէ Ք. Ա. Ը. դարու զէպի վերջերը Փռիւզիա յանկարծ մեծ ծաւալում մը ունեցաւ զէպի Եփրատի հովիտը:

**

Հոս հարկ է անդրադառնալ Հայոց ազգի ծագման խնդիրին, որուն վերեւ ակնարկեցինք: Մեր ազգը կրկնակ անուններ ունի՝ Հայ եւ Արմէն, առաջինը բնիկ անուն մը՝ սովորաբար ազգին անհատներուն կողմէն դործածուած: Երկրորդը սովորաբար օտարներուն կողմէն կը դործածուի մեր ազգին եւ անոր անհատներուն համար: Շատ ջանքեր եղած են այս կրկնակ անուններու երեւոյթը բացատրելու համար, մանաւանդ ստուգարանական ճամբով, բայց մինչեւ հիմա ոեւէ զոհացուցիչ արդիւնք չեն տուած այդ փորձերը:

Նորագոյն բեւեռագրական զիւտերը գեղեցիկ կերպով լուսաբանել կը թուին այս մութ խնդիրը՝ ցուցնելով թէ մեր ազգը կազմուած է երկու հիմնական տարրերէ կամ խաւերէ, ինչպէս արդէն կարգ մը օտար եւ ազգային գիտնականներ ենթադրած էին:

ա — տարրէ մը, որ արդէն Ք. Ա. ԺԵ. դարուն վերջերը մեծ պետութիւն մըն էր՝ գոնէ ամբողջ արեւմտեան Հայաստանը բռնող, Խայասա կամ Հայասա անուն, որ Խետացւոյ կամ Հաթեանց մեծ կայսրութեան հետ չափուելու աստիճան կարողութիւն ունէր: Հիմա ընդհանրապէս կը խորհուի թէ ազգին բնիկ եւ հարազատ Հայ անունը ժառանգ մնացած է սոյն Հայասայի ժողովուրդէն: Վերջերս ակադեմիկոս Գր. Ղափանցեան ուսերէն լեզուով 287 էջնոց գիրք մը հրատարակած է (Երեւան, 1947), որ շատ օգտակար եւ թելադրիչ տեղեկութիւններ բովանդակել կը թուի, բայց դժբախտաբար ինծի անմատչելի է. անունն է «ՀԱՅԱՍԱ — ՀԱՅԵՐԻ ՅՐՐԱՆ», ինչպէս կը սորվինք Պրոֆ. Ա. Աբրահամեանի դրած քննադատական-գրախօսականէն՝ Սովետական Հայաստանի թերթին մէջ (1949, թիւ 2, էջ 41—43): Հայասացիք Հայկական Բարձրավանդակին տիրած են Ուրարտացիներէն դարեր առաջ:

բ — Արմէն տարրէն, որ Ք. Ա. Ի. դարուն նախ մտած կ'երեւի Ուրարտուի սահմաններուն մէջ, եւ Եփրատի արեւմտեան կողմէն գալով: Ու դարմանալի է որ մինչ հայ տարրին — Հայասացւոյ — մասին մեր տեղեկութիւնը կը ստանանք Հայաստանէ շատ հեռու տեղէ մը, Փոքր-Ասիոյ կեդրոնական արեւմտեան մարզին մէջ Եոզղատի մօտ Պողադքէօյէն, ուրկէ պեղուած են հին Հաթեանց պետութեան արխիւները, միւս կողմէն Արմէն տարրին բնագաւառին մասին, որ բուն Հայաստանի սահմաններէն դուրս կը գտնուէր,

մեր տեղեկութիւնը կը ստանանք բնիկ հայ հողին վրայ, Տարօն գաւառին մէջ, Մշոյ մօտ, Թրմերտ գիւղը գտնուած բեւեռագիր արձանագրութեան մը: Բայց ասիկա շատ բնական է՝ հին ժամանակաց պարագաները նկատի առնելով:

Թրմերտ գիւղի գերեզմանոցին մէջ գտնուած այս շահեկան արձանագրութիւնը Ուրարտուի հին թագաւորներէն Մենուասին կը պատկանի (Ք. Ա. շուրջ 810—785): Կոթողին յետսակողմը, որ ամբողջ ու անեղծ է, լոկ նըղովքի բանաձեւէ կը բաղկանայ: Յառաջակողմը, որ զժբախտաբար կտորկտոր եղած է, երկու կարեւոր բեկորներէն առաջինին մէջ կը գրուի թէ Մենուաս այդ իր արշաւած երկրին մէջ 400 աւաններ կողոպտելէ ետք, հրոյ ճարակ ըրած է, որոնց շարքին Կուլմէ եւ Էկարսու բերդաքաղաքները: Միւս կըտորին մէջ կ'ըսուի թէ ան ապա Ալաու երկրին վրայ, գէպի Ուրմենիուխի ժողովուրդը արշաւած է. Ալաու երկիրը կործանած, Ուրսայինի քաղաքի բնակչութիւնը կոտորած եւ Արմենիուխի երկիրը նուաճելէ ետք, զայն հողին հաւասարեցուցած է (Lehmann-Haupt, *Corpus Inscriptionum Chaldicorum*, No. 32, N. Adontz, *Histoire d'Arménie*, p. 153—4):

Լէյման-Հաուպտ անմիջապէս վճռեց թէ Ուրմենիուխի բառը հոս հայ ժողովուրդի Արմենեան անուան կը համապատասխանէ. եւ քանի որ արձանագրական Ուրարտու ձեւը Հին Կտակարանի Արարատ երկրին եւ Հերոդոտոսի Alarodii ժողովուրդին կը համապատասխանէ, յեղուական արգելք մը չկայ Urmeni եւ Armeni անունները նոյնացնելու:

Բայց ո՞ւր է Ուրմենիուխի ժողովուրդին բնակած Ալաու երկիրը: Լէյման-Հաուպտ իսկոյն Փոքր Հայք (Armenia Minor) երկիրը մատնանշեց իբր այն: Իր մեծ աշխատութեան մէջ կ'ըսէ. «Ուրմենի (ու խի) տեղանունը կը յիշէ Մենուաս իր գէպի արեւմուտք արշաւանքին առթիւ...: Այս անունը քաջապէս կը համաձայնի Orminion անուան հետ եւ կրնայ՝ վերոյիշեալ մարտարշաւներու հասողութեան համեմատ բուն Հայաստանի անմիջական մօտակոթութեան մէջ գտնուող հանգրուաններէն մէկը նշանակել, այսինքն Ալիւսի աղբերականց վրայ գտնուող Armenion լեռը: Ուրեմն Արմէններ Ք. Ա. Ը. դարուն սկիզբը հոս կը բնակէին» (*Armenien einst und jetzt*, II, p. 682):

Ուրմենիուխի ժողովուրդի բնավայրը Փոքր Հայքի մէջ փնտռելու կարծիքին ես ալ դարձած եմ գլխաւորապէս նկատի առնելով Թրմերտի արձանագրութեան մէջ Ուրմենիուխի անուան յարակցաբար յիշուած «Ուրսայինի քաղաք» եւ «Ալաու երկիր» անունները: Արդ, Ուրսայինի բոլորովին նոյն է Orsene անուան հետ, զոր Պաղոմէոս աշխարհագիրը կու տայ իբր մէկը Փոքր Հայքի հինգ բաժանումներուն, որու տեղը կ'որոշուի արդի Տիվրիկ աւանէն գէպի հիւսիս, եւ որու կեդրոնն եղող Orsa կամ Orsana քաղաքն ալ պիտի ըլլայ արդի Կուրճենիս գիւղաքաղաքին տեղը: Իսկ Ալաու երկրի անունը՝ հաթեան արձանագրութեանց «Հալիուս լեռներկիր» անուան պէս՝ կրնար Ալիւս (Գրգըլ ըրմագ) գետի անուան հետ հաղորդակցութեան բերուիլ: Թրմերտի արձանագրութեան մէջ յիշուած Էկարսու բերդաքաղա-

քին անունը համեմատելի է Փոքր Հայքի նշանաւոր Carsagis կեղ-
րոնին հետ, որ է արդի Մելիքշերիֆ գիւղաւանը. իսկ արձանագրութեան
Կուլմէ բերդաքաղաքին տեղն ալ կարելի է նոյնացնել Կուրճենիսէ աւելի հիւ-
սիս՝ արդի Bardatchor = Բերդաձոր ըսուածին հետ: Ուստի Մենուա-
սի յիշած Ուրմենիուի ժողովուրդին բնակավայրը կը բաղկանար Պոնտական
Գայլ գետի (Քելքիթ, Lycus) վերին ընդարձակ աւազանէն՝ բո-
վանդակելով թերեւս մաս մըն ալ Ալիւսի աղբերականց գաւառէն: Ամբողջը
խիստ բարեբեր երկիր մըն է այսօր ալ, եւ խիստ բազմամարդ էր հին ժա-
մանակ:

Բայց ես հաւանական չեմ գտներ որ Ուրարտուի թագաւորն «Ուրմե-
նիուի» ըսուած ժողովուրդին, այսինքն Արմէն տոհմերու բնակած երկրա-
մասին ամբողջութիւնը նուաճեց, այլ թէ անոր մինչեւ հիւսիսային Փոքր
Հայք՝ դէպի Երզնկա յառաջացեալ հատուածը միայն շօշափեց: Ես կը խոր-
հիմ թէ Արմէն տոհմերու մեծ զանգուածը տակաւին անկէ անդին՝ իր տա-
րածուն բնակութիւնն ունէր Զելայի, հիւսիսային Կոմանայի, Նէո-Կեսարիոյ
եւ Սեբաստիոյ մէջտեղի բարձր հովիտներուն մէջ ու լեռնադաշտերուն վրայ,
քոչուորութեան վիճակի մէջ: Ասոր փպայցոյցներն ուրիշ տեղ մանրամասնո-
րէն տուած եմ: (Տես Պէյրութի ԱԶԴԱՐԱՐ շաբաթաթերթը, 1953, Յունուար
16 թիւը, էջ 10—1): Արմէն տոհմերը հոն խաղաղ կը բնակէին բարեկամ
Կասկա ցեղերով շրջապատեալ, եւ ժամանակաւ անոնց Արեշի մեծ ժողո-
վուրդին դէպի հարաւ՝ Կոմմագինէ գաղթելով պարապ ձգած երկրամասը
գրաւած են:

Արդ, Ն. Ք. 750 թուականի ատենները Կիմմերացիք անուն հիւսիսային
ժողովուրդը՝ հիւսիս-արեւելքէն յարձակող Սկիւթացի բարբարոսներէն յաղ-
թուած, եւ հարաւային Ռուսիոյ մէջ իրենց բնակավայրերէն արտաքսուած,
գաղթեցին հիւսիսային Փոքր Ասիա: Մէկ մասը ուղղակի Խրիմի թերակղ-
զիէն մեկնելով՝ նաւերով Սեւ ծովու վրայէն իջաւ ու գրաւեց Սինոպը. երկ-
րորդ մէկ մասը Կովկաս լեռներու վրայէն անցաւ մինչեւ Ուրարտուի հիւսի-
սային սահմանները եւ ապա ասոնց կարեւոր մէկ բազուկը Սեւ Ծովու եզերօք
յառաջացաւ մինչեւ Թերմոտոնի բերանը (այժմու Զարչամպա Օվասը). եր-
րորդ մէկ զանգուածը Դանուբի վրայէն յառաջացաւ մինչեւ Թրակիա, եւ այդ
տեղէն Տրեբներու հզօր ցեղն ալ միասին առած, անցաւ Վոսփորը եւ մտաւ
Փոքր Ասիա: Այս վերջին զանգուածները Պոնտոս հասան Ն. Ք. 720 եւ 710
թուականներուն, եւ առաջին զանգուածին հետ միացած՝ սկսան յարձակիլ
Փռիւզիոյ, Սպիտակ Ասորուոց եւ այլ երկիրներու վրայ:

Տարակոյս չկայ թէ Պոնտոս բնակող ընդարձակ Կասկա ցեղերը եւ ա-
նոնց մէջտեղ բնակող Արմէն տոհմերն ալ, արդէն Ն. Ք. 750—740 թուական-
ներէն սկսեալ, իրենց կռնակէն, Սեւ ծովու եզերեայ մասերէն Կիմմերեան
նորեկ բարբարոսներու յարձակումները կրելով, խախտեցան իրենց տեղերէն
եւ մաս առ մաս անցնելով վերին Ալիւսի ձորը, դիմեցին դէպի արեւմտեան

Եփրատի հովիտը: Հոս Մելիտինէէ հիւսիս՝ արդէն Կասկա երկիր էր, որով այս նոր գաղթողները բարի ընդունելութիւն գտան, եւ նորեկներով զօրացած ըլլալու արդիւնքն էր թերեւս որ Կամմանու կամ Խամմանու երկրին Կասկեան ծագումով թագաւորները, Դագիլու եւ Գունզինան, համարձակեցան Ասորեստանի թագաւորներուն դէմ պայքարիլ: Արդէն Ենսէն գերմանացին Գունզինանը նախապատմական հալ թագաւոր մը կը համարէր եւ անունն ալ Կունծիկ հայ անուան հետ կը համեմատէր (տես ՆԱԽ. ՀԱՅԱՍՏ., էջ 455 եւ ծան. 562—4): Եւ նշանակելի է որ Մարաշցիք հայերէն Թաթուլ անունը Թաթիլօ կ'արտասանեն, որ այնչափ մօտ կը հնչէ Դադիլու արձանագրական անունան: Ասկէ զատ, հաւանական է որ Խամմանու կամ Տիլ-Գարիմմու նահանգը պաշտպանելու համար Սարգոնի ամրացուցած Ուրարտական սահմանի հին քաղաքներէն Անմալքուն այսպէս յառաջապահ եղած Արմէններուն հաստատուած կեդրոններէն մէկն էր նոյն իսկ արեւմտեան Եփրատի վրայ. այսինքն՝ Անմալքուն թերեւս Ամմալքուն կամ Արմալքուն հնչուած անուն մը ըստ լսողութեան վերարտադրութիւնն է, եւ այսպէս կրնայ Արմալիք հայկական անունն նախաձեւն ըլլալ (անդ, էջ 563):

Վերոյիշեալ էշալայ հրոսապետը, որուն դէմ ճակատամարտին մէջ ըսպաննուեցաւ Սարգոն, կրնայ Կեմմերեան ըլլալ, բայց նոյնչափ եւ աւելի հաւանական է որ Կասկեան ու մինչեւ իսկ Արմէն ըլլայ: Արդ, Կուլլոււմացի կ'ըսուի Սարգոնի այս ախոյեանը, եւ Կուլլոււմա հաւանօրէն նոյն է Կուլմէ բերդաքաղաքին հետ, զոր վերեւ տեսանք իբրեւ Ուրմենիուի երկրին պատկանող կամ անոր մօտակայ տեղ մը: Ասիկա ի՞նչ կը նշանակէ: Ամէն նշաններ կը ցուցնեն թէ երբ Զելա—Սեբաստիա շրջանակի լեռնագաւառներուն մէջ վաղուց ի վեր բնակող Արմէններու մեծ զանգուածը վերջապէս ստիպուեցաւ իր տեղէն շարժիլ, մի միակ ուղղութեամբ չգաղթեցին, հապա գոնէ երեք ուղղութեամբ: Մէկ կարեւոր բազմութիւն հարաւ-արեւելեան ուղղութեամբ գաղթեց դէպի Կիւրին եւ Մելիտինէ. երկրորդ մաս մը գուցէ Կեսարիոյ վրայէն դէպի Հաճնոյ կողմերը գաղթեց. բայց անշուշտ երրորդ եւ ամենակարեւոր մարմինը ուղղակի արեւելք գաղթեց Երզնկայի եւ Սատաղայի ուղղութեամբ: Բայց հոս երկու դժուարութեան բախեցան: Նախ Ուրարտուի պետութիւնը դեռ չափազանց զօրաւոր էր եւ զիրենք կ'արգիլէր Վերին Եփրատէն անդին անցնելու. երկրորդ, հոն արդէն Հայաստաններու մէկ հոծ մնացորդը կեդրոնացած կար, եւ աւելի նոր գաղթականներուն գալը երկրին սննդական կարողութիւնը կը սպառէր: Հետեւաբար, կ'երեւի թէ Կասկա—Արմէն գաղթականները որոշեցին սահմանազուլիէն հարաւ անցնելով, արշաւել Ասորեստանեայց հպատակ նահանգներուն վրայ:

Այսպէս կամ այնպէս, վերջապէս Արմէններու մեծ զանգուած մը հաստատուած պիտի ըլլայ ներկայիս Ուզունեայլա ըսուող ճարակաչատ լեռնադաշտին վրայ, որուն արեւելեան ստորոտը կը գտնուի արդի Կիւրին աւանը: Ասիկա կեդրոնն էր Տիլ-Գարիմմէի նահանգին, եւ արդի պատմագէտներ միա-

քան են սա կէտին վրայ թէ այս անունը Ասորեստանցւոյ կողմէն ստուգարանական աղաւաղում մըն է հին Հաթեանց ժամանակի Տիգարամա անուն (ՆԱԽ. ՀԱՅԱՍՏ., էջ 79, 89, N. Adontz, *Hist. d'Arménie*, p. 35 եւ 42), իսկ այս վերջինը աւելի եւս կը կշռի «Թորգոմայ Թողարմայի Տուն» անուն հետ (ԵԶԵԿ. ԻԷ. 14), որ թէ՛ Բիւզանդ Փաւստոսի եւ ուրիշ հին հեղինակներու եւ թէ՛ Տելիշի, Բակագինի եւ ուրիշ նոր պատմագէտներու կողմէն նոյնացուած է Արմէններու կամ Հայոց հետ:

Հոս ուրիշ երեւոյթ մը մեր ուշադրութիւնը կը գրաւէ: Պոնտոսի երկրրին մէջ բնակող Կասկա ցեղերը եւ անոնց մէջտեղ տեղաւորուած Արմէն տոհմերը հաւանօրէն վարժուած էին վայելել Փոփուգիոյ թագաւորին հեռաւոր հովանաւորութիւնը. եւ հիմա երբ Փոփուգիա՝ Սարգոնի սպանումէն եւ անոր Փոքր Ասիոյ մէջ կազմած լայնատարած Խամմանուի մարզպանութեան փլուզումէն օգտուած, դէպի արեւելք կը տարածէր իր ոյժը, մինչեւ Եփրատ հասնելու որոշմամբ, կ'երեւի թէ Կասկաները, բայց մասնաւորապէս Արմէնները սիրով եւ ուրախութեամբ ողջունեցին Փոփուգացւոց դալուստը: Իմ կարծիքովս՝ Արմէններու «փոփուգական» ծագման մասին Հերոդոտոսի քով պահուած աւանդութիւնը պէտք է այս իմաստով ըմբռնել:

Ուրեմն, Փոքր Ասիոյ մէջ Սարգոնի կազմած ընդարձակ մարզպանութիւնը տասը տարի անգամ չէ տեւած: Այլեւայլ արձանագրութիւններէ մակարերելով կը գտնենք որ Ասորեստանցիք Միլիդդու քաղաքը իր անմիջական շրջակայքով տակաւին կը պահէին իրենց ձեռքը, բայց քանի որ Ուրարտու, Արգիստիս Բ. ի ներքեւ, վերստին տիրացած էր Խարբերդի նահանգին (ՆԱ. ԽԱ. ՀԱՅԱՍՏԱՆ. ՀԱՅԱՍՏԱՆ, էջ 506, 510, N. Adontz, *Hist. d'Arménie*, p. 120), Ասորեստանցիք՝ Մալաթիա հասնելու համար ստիպուած էին Կոմմագինէի ճամբով եւ Արեւելեան Տաւրոսի կիրճերուն մէջէն արշաւել: Այսպէս, կը տեսնենք որ Արմէններ իրենց այս նոր բնակավայրին, այսինքն՝ Խամմանու երկրին մէջ՝ Տիլ-Գարիմմու (Կիւրին) կեդրոնով, կրնային ապահով ապրիլ փոփուգական իշխանութեան ներքեւ, եւ կ'երեւի թէ իրաց այս վիճակը տեւեր է մինչեւ Փոփուգիոյ թագաւորութեան անկումը (Ն. Ք. 676 կամ 674-ին):

Սարգոնի որդին ու յաջորդը Սանհերիբ կամ Սենեքերիմ (705—681 Ն. Ք.) պատերազմներ ունեցաւ Դաշտային Կիլիկիոյ մէջ Սանդուարրի անուն իշխանի մը հետ, որ տէրն էր Կուսրու եւ Սիգու անուն երկու ամրոցներու, որոնցմէ առաջինը կը գտնուէր արդի Մերսինի հիւսիս-արեւմտեան կողմը, իսկ երկրորդը Կիլիկիոյ հանրածանօթ Սիս քաղաքն է: Սենեքերիմ նուաճեց Տարսոն մայրաքաղաքն ալ եւ ձերբակալեց ու գերի տարաւ Սանդուարրին: Ապա Ն. Ք. 696-ին ճգմեց ապստամբութիւնն ալ Իլուքրու (Լամբրոն) բերդի իշխան Կիռնայի. եւ ասոր վրայ ինքզինք բաւական զօրաւոր զգաց Տաւրոս լեռներէն հիւսիս ալ արշաւելու: Սանհերիբ կը գրէ. «Խիլակիի մարդիկը որ անտառապատ լեռներու վրայ կը բնակին, զէնքերուս ուժովը հնազանդեցու-

ցի. անոնց քաղաքները քանդեցի, կործանեցի եւ հրոյ ճարակ ըրի: Տիլ-Գարիսմու քաղաքը՝ Տարալի երկրին մէջ՝ նուաճեցի եւ անոր տեղն արօրադրուած գետնի վերածեցի» (Nébi Junus Inscr. 17—19 տողեր): Վերջին նախադասութիւնը սուտ է, ինչպէս քիչ յետոյ պիտի տեսնենք, այսինքն՝ Ասորեստանի թագաւորը դուցէ Տիլ-Գարիսմուի առջեւ պարտուած՝ ամօթով վերադարձաւ:

Իսկապէս Սանհերիբի մէկ աղօթքն առ Արեգ աստուած, իր պաշտօնական արձանագրութեան ճիշդ հակառակը կը խօսի. եւ Ֆորրէր անկէ մականբերելով, կը խորհի թէ Ն. Ք. 705 թուականին Սարգոնի դէպի արեւելեան Կասպաղովկիա փութալուն առիթ տուող դէպքն էր Արմէն-Փռիւզներու ներարշաւն իրենց հրամանատար Գուրդիի ներքեւ, որ Խիլակիու նահանգը (լեռնային Կիլիկիան) կտրած անցած ըլլալով, տեղաւորուեցան Տիլ-Գարիսմէի կամ Կամմանուի նահանգին մէջ՝ Անտիտաւրոսի ու Եփրատի մէջտեղ: Այս երկրէն անոնք վռնտեցին բնիկները, որոնք դէպի արեւմուտք քաշուելով Միջին Ալիւսի վրայ՝ իրենց անունով կոչուած Քամմանենէ երկրին մէջ նոր հայրենիք մը գտան: Իսկ Կամմանու երկիրն այնուհետեւ Արմենափռիւզներու պատճառաւ Փոքր Հայք (Armenian Minor) անունը ստացաւ: Այսպէս Ն. Ք. 706 թուականով մենք ճիշդ դարագլուխ մը կը գտնենք Արմէններու Փոքր Հայք ներգաղթին եւ հոն հաստատման (Die Provinzial-Einteilung des Assyrischen Reiches, p. 81):

Ֆորրէրը այսպէս խորհելու դրդող եղելութիւնը սա է. — նոր գտնուած բեւեռագիր արձանագրութեան մը համեմատ, որ, ինչպէս ըսինք, առ Արեգ աստուած աղօթք մըն է, Սենեքերիմ Ն. Ք. 695 թուականին, այսինքն՝ իբր թէ Տիլ-Գարիսմուն հիմնայատակ կործանելէն մէկ տարի ետքը, իր զօրավարներէն մէկը կը ղրկէ այդ միեւնոյն քաղաքին դէմ, ուր Գուրդի անուն իշխան մը ինքնիրեն համար թագաւորութիւն մը հիմներ էր, որը՝ Ֆորրէրի կարծիքով՝ արդէն բաւական տարիներէ ի վեր ալ հոն գոյութիւն ունէր: «Արդ, քանի որ Գուրդի միեւնոյն է Գորդիոս փռիւզական անուան հետ», կ'ըսէ Ֆորրէր, «մենք հոս ունինք ամենահին նշմարն Արմէններու ներարշաւին, որ հին ու նոր հեղինակներու միաձայն փկայութեան համեմատ՝ ծագումով Փռիւզացուց մէկ շառաւիղն էին» (Ibid, p. 80): Ըստ Լէյման-Հաուպտի՝ արձանագրութեանս «Գուրդի»ն, Փռիւզիոյ ժամանակակից Գորդիոս թագաւորը չըլլալով հանդերձ, Փռիւզիոյ արքայական գերդաստանին պատկանող իշխան մըն էր: Պատմագէտս թէեւ պատրաստ չէ Ֆորրէրի հետ ընդունելու թէ Գուրդիի առաջնորդութեան տակ Կամմանուն նուաճող մարտիկներն անպատճառ Արմէններ էին, բայց եւ այնպէս ինքն ալ արձանագրական այս տուեալը նշանակելի կը գտնէ Արմէններու ներարշաւին վերաբերմամբ (Armenien, II, 2. «Nachtrage 4. Birichtigungen, pp. 47—8): Ն. Ադոնց ալ միեւնոյն կարծիքէն է (Hist. d'Arm., p. 125 et notes 2 et 3; pp. 316, 320):

Ֆորրէրի կարծիքը կարճւոր թելադրութիւններ եւ հաւանական իրա-

կանութիւններ պարունակելով հանդերձ, քանի մը ճշգրտութեանց կը կարօտի. —

1. Մենք Լէյման-Հաուպտի սկզբնական կարծիքին հետ կ'ընդունինք թէ Արմէններ, գոնէ մասամբ, իբրեւ Ուրմենիուխի, արդէն Ն. Ք. շուրջ 800 թուականէն ի վեր բուն կամ Հիւսիսային Փոքր Հայքի, այսինքն Գայլ գետի վերին աւազանին մէջ էին: Ասոր կրնանք աւելցնել թէ այդ Արմէնները որ Ալաու երկրէն աւելի արեւմուտք կը բնակէին, անոնք ալ արդէն Սարգոնի գահակալէն առաջ իսկ սկսած էին Վերին Ալիւսն անցնիլ եւ տեղաւորուիլ Փոքր Հայքի այն մասերուն մէջ որ Մելիտինէի աւելի մօտ կը գտնուէին: Բայց նախ 705-ին Ն. Ք. հիւսիսէն, բուն Փոքր Հայքի կողմէն էր հաւանօրէն որ Արմէնք, Կասկաներուն հետ, դէպի Տաբալու երկիրն արշաւեցին, եւ «Կուլլումայի էշպայ» ըսուած հրամանատարին ներքեւ, ու ոչ թէ Գուրդիի: Այս վերջինը, մեր կարծիքով, Ն. Ք. 700 թուականէն յետոյ կը յառաջանայ դէպի արեւելեան Կապադովկիա, ուր արդէն Արմէնները տեղւոյն վրայ էին, բայց զանոնք Գուրդի կրնար իր բանակին միացնել եւ անոնցմով տիրել Կիւրինի: Սա իրականութիւն է որ Սարգոնի մահէն յետոյ Կասկաներ բոլորովին կ'անհետանան Փոքր Ասիոյ հորիզոնէն եւ այնուհետեւ անոնց տեղը կը բռնեն Տաբալուները: Որո՞նք էին որ Կասկաները դէպի Կովկասիա քշեցին, չենք գիտեր. սակայն ինչ ալ ըլլայ ազդակը, ասիկա անպատճառ չի նշանակեր թէ Արմէններն ալ քաշուեցան այդ կողմերէն, այլ թէ անոնք այսուհետեւ կը զատուին Կասկաներէն: Բայց գուցէ չեն յարիր ալ Տաբալուներուն, հապա երբ արեւմուտքէն Փոխզիացիք կը յառաջանան Գուրդիի առաջնորդութեան ներքեւ, Արմէններն անոնց կը յարին՝ վաղեմի յարաբերութեանց բերմամբ:

2. Քամմաննէ եւ Մոքիմնէ տեղանուններուն դէպի արեւմուտք տեղափոխութիւնն ի՞նչ կը նշանակէ: Եթէ Փորրէրի ըսածին պէս՝ Արմէններն էին Քամմաննի եւ Մաքմուանի գաւառներու ժողովուրդները Մալաթիոյ մօտերէն դէպի հեռաւոր արեւմուտք քշողները, կրնայի՞ն միթէ Արմէններն ուղղակի արեւմուտքէն, Խիլակիուի վրայէն եկած ըլլալ. աւելի հաւանական չէ՞ որ Արմէնները հիւսիսէն հարաւ յարձակելով նախ Եփրատի եզերքները դրաւեցին, որով կրցան Մարմուանիներն ու Քամմաննիները քշել դէպի Արեւմուտք: Ուրեմն, Փորրէրի այս ցուցումն իսկ աւելի կը յարմարի մեր մինչեւ այս տեղ մատնանշածին, թէ Արմէններու բնագաւառը Պոնտոսի մէջ էր՝ Փոքր Հայքի անմիջապէս կռնակը:

Վերոյիշեալ իրադարձութիւնները մեզի սա գաղափարը կը թելադրեն, թէ այդ դէպքերուն բերմամբ Փոխզիացի երակէն ուժեղ պատուաստ մըն ալ եկած պիտի ըլլայ Արմէններու ցայսվայր խաղաղ ժողովուրդի արիւնին վըրայ, որով ասոնք — «Թորգոմայ Տունը» — նոր կեանք մը սկսած են նուաճումի եւ ծաւալումի: Անոնք նաեւ իւրացուցած են երկրին բնիկ մէկ զբաղումը — արտածութեան համար ձիեր եւ ջորիներ բուծանել, նաեւ ձիավարութիւն: Ոեւէ անպատեհութիւն չկայ ընդունելու թէ բարբարոսաց հինա-

հարուժիւններէն փախչող ժողովուրդ մը նոր եւ քաջ առաջնորդներ ստանալով, յանկարծ ինքը սկսի յարձակողական ընթացք մը. բոլոր հանգիստութիւններ ասոր ի դէպ են քան թէ հակառակը: Եւ հարկաւ Արմենափոխիւզները Կիւրինի տիրանալէն յետոյ՝ անմիջապէս աչք պիտի տնկէին անկէ ոչ հեռու Մելիդու հարուստ շահաստանին վրայ. եւ զայս ալ կ'ուսանինք Սանհերիբի ուրիշ մէկ աղօթքէն առ Արեգ աստուած:

Բայց Մելիտիոյ պէս ոստանի մը, որ հատեան քաղաքակրթութեան ամենամեծ կեդրոնը եղած էր, կորուստը հարկաւ շատ ցաւալի պիտի ըլլար Ասորեստանցւոց համար, որովհետեւ ան կ'իշխէր այդ միակ յարմար պողոտային վրայ որ Մաթաթէն դէպի արեւելք մինչեւ Եփրատ կ'երկարէր, եւ գետն ալ անցնելով Խարբերդի շրջանակին մէջէն մինչեւ Ամիդա եւ վերջապէս Նինուէ կը հասնէր: Հետեւաբար, կ'երեւի թէ Ասորեստանցիք Կոմմա-դինէի վրայէն մեծ ճիգ մը ընելով Մելիտիան փրկեցին՝ զայն գրաւել ուզող Փոխիկ-Արմէններէն: Այս եղած ըլլալու է Սենեքերիմի իշխանութեան վախճանէն առաջ, որովհետեւ Սենեքերիմի սպանումէն յետոյ՝ Ասարհադոնի եւ իր հայրասպան եղբայրներուն միջեւ պատերազմը Ն. Ք. 681-ին եղած է Խանիգալբատի երկրին մէջ, որ Մելիտինէի նահանգն իսկ է:

Ոմանք կարծեր են թէ Ասարհադոնի եղբայրները Կիմմերեաններէն օժանդակութիւն գտնելու յոյսով Խանիգալբատ — Մելիտինէ — դիմեցին. սակայն նորագոյն գիւտերու լոյսով պէտք չէ՞ ըսել որ անոնք աւելի հաւանօրէն Տիլ-Գարիմմուի Արմենափոխիւզներէն օգնութիւն կը սպասէին, որոնք շատ աւելի մօտ էին տեղւոյն. բայց կ'երեւի թէ իրենց այս յոյսն ալ ի դերեւ ելաւ: Ասարհադոն Մելիդուի քով ճակատամարտին մէջ յաղթական ելլելէ վերջը՝ իր պարտուած եղբայրները հալածեր է Եփրատն ի վեր մինչեւ Բիզանա կամ Բազանիս, որ ըստ Ռամսէյի Անի-Կամախի դիմացը կը գտնուէր: Այս դէպքը հարկաւ մեծ ազդարարութիւն մը պիտի ըլլար Արմէններուն, որոնք փորձով կը տեսնէին թէ մեծ քաղաքներ մտնել եւ մանաւանդ Ասորեստանցւոց չափազանց մօտենալ վտանգաւոր է իրենց գոյութեան համար: Ուստի իմ կարծիքս այն է թէ Արմէններն Ասարհադոնի արշաւանքի լուրն ստանալնուն պէս, թողուցին Մելիդուի մօտ տեղերը եւ լեռնային տեղեր քաշուեցան:

Եւ աղէկ որ այսպէս ըրին. որովհետեւ երբ Ասարհադոն երեք տարի ետքը Ն. Ք. 678-ին Կիմմերիացի Տիււշպայի ճամբայ տուաւ որ Շուպրիայի վրայէն Փոքր Ասիա անցնի իր հորդայով, անշուշտ իր ծրագիրն էր այս բարբարոսներուն ձեռքով ճգմել Փոխիկացիները, որոնք յամառօրէն դէպի Եփրատ կը յառաջանային: Եւ ապա երբ տեսաւ որ արեւելեան Կապադովկիոյ Փոխիկացիք յաջողապէս կը դիմադրեն արշաւող Տիււշպային եւ անոր զինակիցներուն, հետեւեալ տարին Ն. Ք. 677 ինք անձամբ Խիլակիուի ճամբով արշաւեց Փոքր Ասիա՝ իբր թէ բարբարոսները հալածելու կամ անոնց անցած տեղերու ժողովուրդներուն խլրտումները մարելու պատրուակով, բայց իրապէս Կիմմերիացիները մինչեւ Փոքր Ասիոյ սիրտը ապահով առաջնորդելու եւ

այսպէս Փռիւզիոյ զօրութեան մահացու հարուածը տալու նպատակով (հմմտ. Կողեան, ՄԵԼԻԴ, էջ 25), եւ յաջորդող դէպքերը կը ցուցնեն թէ լաւ ալ յաջողեցաւ իր այս ծրագիրը:

Խիլականի վրայէն Ասարհադոնի ըրած այս աւերիչ արշաւանքին ետեւէն, երբ յաջորդ տարին Ն. Ք. 676 Տրերներ, Կիմմերիացիք եւ Սապարդացիք միանգամայն արեւմուտքէն, հիւսիսէն ու արեւելքէն խուժեցին Փռիւզիոյ վրայ, վերջապէս խորտակուեցաւ ասոր դիմադրական ոյժը: Յունական աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ երբ Փռիւզիոյ թագաւորը Միդաս Դ. տեսաւ որ ազատում չկար վայրագ բարբարոսներու ձեռքէն, ցուլի արիւն խմելով ինքզինք թունաւորեց ու մեռաւ: Կիմմերիացիք Փռիւզիոյ թագաւորութիւնը կործանելէ յետոյ, ջարդեցին ու վռնտեցին ազնուական դասակարգը եւ ստրկութեան դատապարտեցին հասարակ ժողովուրդը:

Ասորեստանցիք Մելիտինէն փրկելու համար Փռիւզիան կործանել տուին, բայց չի կարծուիր թէ մեծ բան մը շահեցան: Կ'երեւի թէ Փռիւզիոյ վերապրած ազատանիէն ու զինուորականներէն նշանակելի մաս մը դէպի արեւելք փախչելով՝ Տիլ-Գարիմմուի չրջանակն ապաստանեցաւ: Ըստ Լէյման-Հաուստի եւ Ն. Ադոնցի՝ Ուրարտուի Ռուսաս Բ. թագաւորին երկու արձանագրութիւնները դրական լոյս կու տան այս մասին: Արծկէի արձանագրութիւնը կը յիշէ այս թագաւորին մէկ ընդհարումը Մուշկի, Խատէ, Խալիտու, եւ այլ երկիրներէն եկած ժողովուրդներու հետ: Ասիկա պատահած ըլլալու է Ն. Ք. 674-էն ետքը եւ 670-էն առաջ: Լէյման-Հաուստ ալ յիշուած ժողովուրդները կործանուած Փռիւզիոյ թագաւորութենէն փախստականներ կը համարի. իսկ ըստ Ն. Ադոնցի, անոնք պարտուած Միդաս Դ.ի բանակին փրշրանքն են: Ըստ Լէյման-Հաուստի՝ Ռուսաս ասոնց հանդիպեցաւ Եփրատի եզերքին վրայ. բայց թերեւս աւելի հաւանական է Ն. Ադոնցի դադափարը թէ այդ ընդհարումը եղաւ Եփրատի ու Արծկէի մէջտեղ վայր մը, զոր օրինակ՝ Մադկերտի բերդին մօտերը, ինչպէս այս բերդի մէջ Ռուսաս Բ.էն մնացած սեպագիր արձանագրութիւն մը ենթադրել կու տայ: Բայց ո՛րն ալ ըլլայ, մեծ տարբերութիւն չ'ըներ: Երկու պատմագէտներս ալ կ'ընդունին թէ «Մուշկի» բառը հոս Փռիւզիա կը նշանակէ, եւ քիչ մըն ալ այս վերջին անուան ներքեւ Արմէնները միասին կը հասկնան: Ն. Ադոնց որոշ կը համարի թէ այս արշաւանքը Տիլ-Գարիմմուի (Կիւրինի) կողմէ կու դար եւ թէ արշաւողք արդէն ուրարտական հող թափանցած էին, իսկ ըստ Լէյման-Հաուստի՝ թափանցելու կը ջանային: Բայց յամենայն դէպս Ռուսաս Բ. յաջողած է կասեցնել արշաւողներու այս թափանցումը եւ զանոնք ետ քշել Եփրատէն արեւմուտք: Կրնանք ընդունիլ թէ Միդաս Դ.ի այդ պարտուած բանակի մնացորդին մէջ Արմէններն ալ ներկայացուած էին. այնպէս որ Ռուսասի հետ ընդհարման այս դէպքը կրնանք նկատել իբրեւ Արմէններու առաջին լուրջ փորձը Եփրատէն արեւելք անցնելու, որ սակայն այս անգամ ձախողեցաւ:

Ի՞նչ եղաւ այս ընդհարման հետեւանքը: Գուցէ Փռիւզիացիք մեծ մա-

սամբ նահանջեցին Ալիւսի աղեղին ներսի կողմը: Խալիտուներ (Հալիդոնք) կ'երեւի թէ դէպի Կովկասիա մեկնեցան. բուն Մուշկիները (Մոսոք) թերեւս տոթամապէս միացան իրենց ցեղակից Տաբալուններու հետ. իսկ Խատէները՝ այն ժողովուրդին հետ որ ապագային Կատաւոնացիք անունով ծանօթ պիտի ըլլար: Գալով Արմէններուն, կ'երեւի թէ կրկնուած դառն փորձառութիւններ անոնց սորվեցուցին թէ ապահովագոյն կերպն էր իրենք իրենց մէջ ամփոփուիլ եւ բուն Փոքր Հայքի մէջ կեդրոնանալ՝ Երզնկայի ետեւը, Սատաղա եւ այլ վայրեր: Գրեթէ քառորդ դար վերջը, արդէն Հայաստացոց մնացորդին հետ ալ միացած, ուրեմն Հայ-Արմէն ժողովուրդը, աւելի դիւրին դտան Եկեղեաց գաւառէն մտնել Ուրարտուի հողերը. քանի որ Երզնկայի դաշտաձեւ հովիտը բնական դուռ մը կը ներկայացնէ հայկական բարձրավանդակը մըտնելու եւ քանի որ մինչեւ Ն. Ք. 650 թուականը Խալդ-Ուրարտեան պետութիւնն այնչափ տկարացած էր որ չկրցաւ դիմադրել:

*
**

Ի՞նչ եղաւ Գուրդիի հիմնած Տիւ-Գարիմմուի թագաւորութիւնը: Ն. Ադոնց կ'ըսէ թէ Գուրդիի հիմնած այս թագաւորութիւնը վաղանցուկ բան մը չէր, մնայուն էր (Histoire d'Arménie, p. 316—7): Մենք կ'ըսենք թէ անիկա, դոնէ իբրեւ փոխգաղափար հիմնարկութիւն, մինչեւ Փոխդիոյ պետութեան անկումը միայն, կամ առ առաւելն մինչեւ Ն. Ք. 670 թուականը կըրնար շարունակել, որովհետեւ Ասորեստանցոց արձանագրութեանց մէջ, այդ թուականէն յետոյ այլեւս Տաբալուններու թագաւորներ կը յիշուին Կիւրինի եւ Մալաթիոյ կողմերը:

Այսպէս, Ասարհադոնի վերջին տարիներուն — շուրջ 670—668 — յանկարծ Մուգալլու անուն մէկը իր բանակովը կ'երեւնայ Մելիդիոյ առջեւ, եւ Ասորեստանի ինքնակալը այս պատահարը իր աստուծոյն տեղեկացնել փութալով, անձկանօք կը հարցնէ թէ Նինուէէն ճամբայ հանուած բանակը պիտի կրնա՞յ արդեօք Մուգալլուն ստիպել որ Մելիդիոյ պաշարումը վերցնէ: Սակայն կ'երեւի թէ Ասորեստանցիք չյաջողեցան քաղաքը փրկել, որովհետեւ յաջորդ պատգամախօսութեան մէջ «Մելիտինեցի» տիտղոսը կը տրուի Մուգալլուին: (Olmstead, Assyria, p. 419, Winckler, Babylonia and Assyria, p. 267): Ահա քիչ յետոյ կը գտնենք որ Մելիտինեցի Մուգալլուն զինակցեր է Տաբալի թագաւոր Իշգալլուին հետ՝ Իշտի'արու քաղաքին դէմ, որ հաւանօրէն Սեբաստիայէն հարաւ արդի Շահր-Գըշլա տեղով կը ներկայացուի: Սակայն Իշգալլու, որ հաւանօրէն յունական աւանդութեան մէջ յիշուած Սկոլոպիտոս արկածախնդիր Սկիւթացին է, շատ չանցած կ'անհետանայ եւ Մուգալլու ինքը «Տաբալի թագաւոր» կ'անուանուի՝ երեւութապէս առանց Մելիտինէն կորսնցնելու: Այս Տաբալ բառով հոս անշուշտ Տիւ-Գարիմմուի — Կիւրինի — նահանգը կ'իմացուի՝ ինչպէս արդէն

Սենեքերիմի արձանագրութեան մէջ: Մեր տեսութեամբ, այս Մուգալլուի թագաւորութիւնը նշանակելի կերպով ընդարձակ էր, թերեւս Ալիւսի աղբերականց հետ բուն Իրիսի աղբերականց գաւառն ալ բովանդակելու չափ: Յիշենք որ Ենսէն չատոնց սա կարծիքը յայտնած էր թէ մենք նորէն վաղեմի հայ քագաւոր մը տեսնելու ենք Մուգալլուին մէջ, եւ անոր անունն ալ հայերէնով մեկնելու կը ջանար: Մեր կարծիքով Իշգալլուի Սկիւթացի եւ Մուգալլուի Տաբալցի ըլլալը արդեւք մը չէ որ անոնք իրապէս ժամանակ մը Արմէններու վրայ իշխած ըլլան:

Բայց մի քանի տարի վերջը, անկէ յետոյ է որ Լիւդիոյ Գիւգէս թագաւորը Ասորեստանի նոր գահակալին՝ Ասուրբանիպալի դեսպանութիւն մը ղրկած է, այսպէս Ն. Ք. 664-էն յետոյ կամ 660-ի ատենները, կը տեսնենք որ Տաբալի եւ Մելիտինէի թագաւորը Մուգալլու յանկարծ որոշած է հաշտուիլ Նինուէի վեհապետին հետ, եւ իր ղրկած ընծային կամ տուրքին մէջ կարեւոր տեղ կը բռնեն Կապադովկիոյ կամ «Թողարմայի Տան» նշանաւոր ձիերը (Olmstead, Assyria, p. 419—420): Ահա այս մասին Ասուրբանիպալի գրածը. «Մուգալլու, Տուբալի թագաւորը, որ անմատչելի լերանց վրայ կը բնակէր եւ իմ թագաւոր հայրերուս դէմ պատերազմներ մղած էր, իր երանքէն սերած իր մէկ դուստրը Նինուէ բերաւ ինծի երկրորդական կին ըլլալու, մեծահարուստ հարսանեկան օժիտով մը, եւ իմ ոտքերս պագաւ: Ես Մուգալլուին պարտադրեցի իբրեւ տարեկան հարկ խոշոր ձիեր ղրկել» (Rassam Cylinder, տողեր 68—74. հմմտ. Taylor Cylinder, Rev. 22 ff.):

Ի՞նչ եղաւ Մուգալլու թագաւորին վախճանը. չենք գիտեր: Կ'երեւի թէ անոր մահէն ետք, եթէ ոչ առաջ իսկ, Մալաթիա նորէն Ասորեստանեայց նահանգ դարձաւ, եւ այսպէս շարունակեց մինչեւ Ք. Ա. 620 թուականները: Այս միջոցին Կիմմերեանները Լիւդիայէն արտաքսուած, դէպի արեւելք դարձած էին: Ն. Ք. 650-ին ատեններն էր որ Տրերներ գատուեցան բուն Կիմմերներէն, որովհետեւ կ'ուզէին ուղղակի դէպի արեւելք գարնել մինչեւ Եփրատի վերին ջուրերը. բայց Կիմմերներուն թագաւորը Լիւգղամիս (Ասուր. Tugdammi) կ'ուզէր Տաւրոսեան դռներէն դաշտային Կիլիկիա իջնել եւ անկէ արշաւել Սիւրիա, ուր կը յուսար ճոխ աւար գտնել իր հորդաններուն համար:

Բայց դեռ Կիլիկիա չիջած՝ Տաւրոսի կիրճերուն մէջ իր դէմն ելաւ իր զօրքէն խիստ գերազանց Ասորեստանցւոց բանակ մը, որուն հետ պատերազմի մէջ սպանուեցաւ Լիւգղամիս (Ք. Ա. 645): Անոր որդին Սանդախշատրա այս պատահարէն վերապրող Կիմմերները Տաւրոսի կիրճերէն ետ հանեց դէպի Փոքր Ասիոյ կեդրոնը: Վերջապէս Կիմմերեանք կամ Գամիւրֆ կ'երեւի թէ ամենէն աւելի կեդրոնացան Ալիւս գետի մեծ աղեղին ներսը՝ այժմու Եոզղատի կողմերը: Հաւանօրէն Սանդախշատրայի յաջորդն էր Տրերեան ծագումով Կորսս, որու մասին Ստրաբոնի ըրած յիշատակութիւններէն յայտնի է որ անիկա իր անգուլթ հարստահարութիւններովը մեծ սարսափ ձգած է Փոքր Ա-

սիրոյ բոլոր կողմերը. որով իր անունը Լենկթիմուրի մը սոսկալի նմանութիւնը կը կրէ հին յունական աւանդութեան մէջ: Բայց վերջապէս Կորոս իր հարստահարութեանց արժանի պատիժը գտաւ:

Տեսանք թէ արդէն Ք. Ա. 670 թուականներուն Սկիւթացի կամ Սակեան բախտախնդիրներ թափանցեր էին մինչեւ Փոքր Ասիա եւ հասած մինչեւ Թերմոզոնի հովիտը, որով կ'երեւի թէ հիներ Իռիս կամ Գայլ գետը կը հասկընային: Հոս Կիմմերիացիք եւ Սկիւթացիք պայքարիլ սկսան եւ այնպէս կը թուի թէ ի սկզբան, առաջին ընդհարմանց մէջ, Սկիւթացիք պարտուեցան, մանաւանդ Կիմմեր-Տրերներու թագաւոր Կորոսէն: Սկիւթացիք Ք. Ա. 620-ի ատենները ստիպուեցան ետ քաշուիլ ետքէն Փոքր Հայք ըսուած երկիրը եւ լուր ղրկեցին Իրանի Սկիւթացւոց մեծ թագաւորին Մադիւէսի: Այդ հզօր յաղթականը փութաց իր Փոքր Ասիոյ ցեղակիցներուն օգնութեան. այս անգամ Կիմմերիացիք յաղթուեցան Զելայի քով, եւ Կորոս ալ գերի ինկաւ Մադիւէսի ձեռքը, որ քիչ յետոյ զանի մեռցուց:

Կ'երեւի թէ այս բախումներուն միջոցին Սկիւթացւոց կեդրոնացած վայրն էր Մելիտինէ, եւ գուցէ այս վերիվայրումներուն առիթով էր որ ամենահին Մալաթիան կործանեցաւ: Գոնէ պեղումներու փաստը դէպի այս թուականը կը մատնանշէ այդ կործանումը: Ինչ որ է, Կորոսի սպանումէն ետք՝ կերպով մը համաձայնութիւն գոյացաւ մարտնչող երկու բարբարոս ժողովուրդներուն մէջ, ու Կիմմերեանք իբրեւ ճորտեր Սկիւթացւոց՝ միացան անոնց հրոսակային արշաւանքներուն: Մադիւէս արեւմուտքի մէջ իրեն փոխանորդ թողլով Իդանթիւրսոս անուն սկիւթացի պետ մը՝ վերադարձաւ արեւելք: Հերոդոտոսի քով պահուած աւանդութեան համեմատ՝ միացեալ բարբարոս հորդաներն ապա Իդանթիւրսոսի առաջնորդութեամբ՝ Մելիտինէէ սկսեալ ասպատակեցին Ասորեստանեայց նահանգները մինչեւ Եգիպտոսի սահմանագլուխը, ուր հասած կ'երեւին Ն. Ք. 615-ի ատենները: Իսկ անկէ մի քանի տարի վերջը Ն. Ք. 612-ին Նինուէ ինկաւ Բաբելոնացւոց ու Մեդացւոց (Մարաց) միացեալ յարձակման առջեւ, որուն հետեւեցաւ Ասորեստանեայց պետութեան կործանումը (Ն. Ք. 607 կամ 606-ին): Իսկ մինչեւ այն ատեն Հայ-Արմէնք արդէն իրենց զրաւման անցուցած էին Ուրարտուի երկիրներուն մեծագոյն մասը:

Այսպէս վերջացած կրնանք համարիլ Հատեան Մալաթիոյ պատմութիւնը:

Զ.

ՀԱՏԵԱՆ ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՄՇԱԿՈՅԹԸ

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ. — Հոս կը վերարտադրենք հաղորդակցութիւն մը Հալէպի Revue Archéologique Syrienne պարբերականէն Tome II, fascicules 9—10: Novembre—Décembre, 1932, Alep, p. 101)

Մ. Լուի Տըլափորթէ՝ պեղումներուն մասին, զոր ինքը ստանձնած էր կատարել Փոքր Ասիոյ մէջ Մալաթիոյ մօտ Արսլանթէփէի աւերակներուն մէջ: — Արսլանթէփէ Մալաթիոյ բուն դիրքն է՝ ամենէն ուշը շուրջ Ք. Ա. 2500-ին հիմնուած եւ Ասորեստանեայց պետութեան կործանումէն ետք իր բնակիչներուն կողմէն թողլքուած, որոնք քիչ մը դէպի հիւսիս տեղափոխուեցան եւ ստեղծեցին այն ատենուան Մալաթիան (հմտ. վերել՝ էջ 11—12): Պեղումներու սկսելէն աւելի քան 50 տարի առաջ հոն Արսլանթէփէ պատահաբար գտնուած են խորաքանդակներ, որոնց ամենահին ծանօթները վաճառականի մը կողմէն Ֆրանսա տարուած ըլլալով, հիմա Լուվրի մէջ են: [Garstong մինչեւ իր ժամանակը յայտնուած բոլոր հատեան հնութիւնները նկարագրած է իր Land of the Hittites պատկերազարդ գիրքին մէջ]:

Մ. Տըլափորթի պեղումները տեղի ունեցած են աւերակի բարձրագոյն մասին մէջ: Ինքը հոն, դէպի հարաւը գտած է Ասորեստանեայց շրջանին պատկանող քաղաքին մնացորդները, եւ դէպի հիւսիսը՝ վարի կառուցուածքները քրիստ. ժ. դարէն մնացած թրքական պալատի մը: Սոյն թրքական կառուցուածքին անմիջապէս տակը կան խետական պալատի մը մնացորդները, որոնց հիւսիսային մասը միայն պեղուած է դեռ: Քարաշէն պատերը եւ դաւիթներուն սալաշատակները լաւ վիճակի մէջ են եւ յուշարձանին մուտքի դուռը, առիւծներով ամբարտակուած (flanquée), որոնց գլուխները բոլորակաձեւ քանդակուած՝ դէպի առաջ կը դատուին, զարդարուած է Սուլումիի անուն թագաւորի մը մեհենագիրը կրող հարթաքանդակ պատկերներով: Այս իշխանը չորս անգամ ներկայացուած է եւ ամէն անգամին նա գինեձօնք (libation) կը մատուցանէ տարրեր աստուածութեան մը, — Լուսնի դից, Մելիտինէի Տեշուր դից, եւայլն: Մէկ անգամին թագուհին ալ կ'ընկերանայ կրօնական արարողութեան եւ գինեձօնքը կը մատուցանէ Արեւու դիցուհւոյն. ասիկա պատկերով հաստատութիւն կու տայ կրօնական բնադիրներուն ըսածին, որոնք մեր ձեռքը հասած են:

Այս պալատի նախագաւիթին մէջ, մօտ այն պատուանդանին, որուն վրայ անիկա հին ատեն կանգնուած էր, նախաքրիստ. թ. դարու թագաւորի մը վիթխարի արձանը գտնուած է գերեզմանի մը մէջ, ուր ան բարեպաշտօրէն

թաղուած պահուած էր: Այս իշխանը որդեգրած էր Ասորեստանցւոյ ուրա-
հիւս երկայն խոպոպիկը, որ այդ շրջանին կը պարտադրուէր այն երկրին վը-
րայ գերիշխող վեհապետին կողմէն:

ՆՈՐ-ՀԱՏԵԱՆ ՄՇԱԿՈՅԹԸ. — Հոս հարկ կը սեպենք ընդհանուր աղ-
նարկ մը նետելու «Հատեան» (Hittite) կամ «Նոր-Հատեան»
(Néo-Hittite) ըսուած քաղաքակրթութեան վրայ: «Նոր-Հա-
տեան» ըսուած գեղարուեստական ոճը Ն. Ք. 1250-ի ատեններէն կը սկսի
Մալդիյայի (Մալաթիոյ) մէջ, բայց անոր ծաղման պատճառներն ու ազդակ-
ները մեզի անծանօթ կը մնան առ այժմ: «Հաթեանց երկրին մէջ պեղումնե-
րու գլխաւոր շահեկանութիւնը յայնմ կը կայանայ», կ'ըսէ Մարսէլ Պրիոն,
«որ իւրաքանչիւր դիրք տարբեր խնդիր մը կը ներկայացնէ, առանց ամէն
անգամ փափաքուած լուծումը բերելու: Ասիկա կը ծագի անկէ որ մենք Հա-
թեանները կը ճանչնանք լոկ իրենց պատմական գոյութեան մէկ մասին մէջ...
եւ այս ալ այն մասն է, երբ Հաթեան քաղաքակրթութիւնն արդէն ամբողջա-
պէս կազմուած է իր հիմնական յատկանիշներով, առանց որ մենք կարող ըլ-
լանք իմանալու այդ երկար ուղեւորութիւնը որ գայն մինչեւ այդ տեղ հաս-
ցուցած է» (Marcel Brion, *La Résurrection des villes mortes*, p. 264):

«Նոր-Հատեան» գեղարուեստը կը բաղկանայ կարգ մը իւրայատուկ
ճարտարութեամբ չէնքերէ, — գլխաւորապէս պալատներ, անոնց կցեալ մե-
հեաններով, եւայլն: Ասոնց պատերուն վրայ, մասնաւորապէս գետնի մօտի
շարքերուն երեսը ազուցուած սալաքարերուն վրայ, ինչպէս նաեւ բնական
ապառաժներու երեսը, հարթաքանդակ պատկերներ փորուած են, որոնք գըլ-
խաւորապէս կրօնական ծէսերու տեսարաններ կ'ընծայեն, բայց նաեւ որ-
սորդութեան, ընտանեկան կեանքի, ինջոյքներու եւ նման եղելութեանց
պատկերները:

Հարթաքանդակները սովորաբար ընկերացուած են արձանագրութիւն-
ներով ալ, եգիպտականէն բոլորովին տարբեր մեհեմագրական (hieroglyphic)
դրութիւնով մը գրուած, որ վերջին 80 կամ աւելի տարիներու
միջոցին՝ ամենասուր եւ փորձառու հնագէտ-լեզուագէտներու կողմէն եղած
յամառ ու անխոնջ ջանքերուն հակառակ, դեռ դահացուցիչ կերպով վերծա-
նուած չեն: Բայց քննողներուն մեծամասնութեան համոզումը սա է թէ ար-
ձանագրութիւններն ալ առ հասարակ կրօնական բովանդակութիւն ունին, եւ
ոչ թէ որոշ կերպով յաղթանակի յիշատակարաններ են:

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ. — Ինչպէս ըսինք, Արսլանթեփէի մէջ, Մելի-
դիայի դիրքին վրայ, Մ. Տըլափորթի ձեռքով յառաջ տարուած պեղումները
ցոյց տուած են նախաքրիստոնէական Ք. հազարամեայի գէպի մէջտեղերը
հիմնուած եւ ապա տակաւին բոլորովին չլուսաբանուած պատճառով մը իր
բնակչաց կողմէ լքուած քաղաք մը: Մ. Տըլափորթ այս աւերակներու մէջ
ճանչցած է Սուլումիլի թաղաւորին պալատը, որուն դրանդիները զարդա-

բուած էին առիւծներով եւ թագաւորն ու թագուհին Տեշուբ աստուծոյն զոհ մատուցանելու վրայ պատկերացնող հարթաքանդակներով, որոնք լաւ վիճակի մէջ պահպանուած են: Ի՞նչ է այս գեղարուեստին ծագումը: Իմ կարծիքովս՝ իր սկիզբով Սումեր-Ակկատեան ազդեցութիւն մըն է ասիկա, որ մէկ կողմէն ուղղակի փոխանցուած է Ասորեստանցւոյ, իսկ միւս կողմէն՝ Հուրքեան միջնորդութեամբ՝ Մալդիյայի ու մինչեւ հեռաւոր Էօյիւք իսկ: Նոյնը ճշմարիտ է նաեւ Կարքեմիշի եւ նման տեղերու գեղարուեստին համար: Մալդիյայի մէջ՝ Սուլումիլի ապարանքին վրայ՝ Ասորեստանեայց ազդեցութիւն ալ տեսնուած կը կարծուի, մանաւանդ տեսարաններուն բազադրութեան մէջ, բայց եւ այնպէս կ'ընդունուի թէ արուեստին գործադրութիւնը տարբեր կը մնայ:

Ըստ Պրիոնի, պատկերներուն կազապարումը մթազգած է եւ կորովի կերպով արտայայտիչ ուժականութիւն մը ունի: Հարթաքանդակներուն վրայ պատկերացուած տեսարանները իրական կեանքի եղելութիւններ են ամենամեծ մասամբ եւ այսպէս օգտակար լուսաբանութիւններ կը հայթայթեն արարողութեանց, բարքերուն եւ տարազներուն վրայ՝ հաթեան կայսրութեան այս մարզին մէջ, որ Անատոլեան ազդեցութեան ենթարկուած կ'երեւի:

Ամենէն հետաքրքրականը, եւ թէ՛ գեղարուեստական արժէքով, թէ՛ գրաւոր բնագիրը լուսաբանելու մասին մեզի ներկայացուած չահեկանութեամբը, ա՛յն է որ մեծ աստուածը կը տեսնենք Իլլույանկա վիշապը սպաննելու վրայ, փոթորիկի մը մէջ, որ սարսափելի աստուածութեան էութիւնը կը բացատրէ մեզի, իբր Ամպրոպի ոգին կամ տարերային ոյժերու որ մարդուն մէջ շղթայազերծուած են (Marcel Brion, *La Résurrection des villes mortes*, p. 264):

Ըստ նոյնինքն Տըլափորթի, Նոր Հատեանք որոնց ամենագլխաւոր կերպրոնն էր Մալաթիա, շարունակած են Հաթեան մեծ կայսրութեան օրով Փոքր Ասիոյ կեդրոնին մէջ սկսած գեղարուեստական շարժումը եւ նշանակելի յուշարձաններ արտադրած՝ ճարտարապետութեան եւ քանդակագործութեան մարդերուն մէջ: Նոր Հատեանց երկիրներուն մէջ շինարուեստը նախապէս մեզի ծանօթացուցած էին Կարքեմիշի, Ջէնճիրլիի եւ Սաքչէկէօզլիւի պեղուած պարիսպներն ու պալատները: Հիմա կարելի է անոնց վրայ աւելցնել Մալդիյայի (Մալաթիոյ) վաղեմի պալատին վրայ նախաքրիստոնէական Ը. դարուն կատարուած վերձեռնումները: Քարէ հիմերու վրայ կը բարձրանան պատեր, ուր անթուրծ, տափակ ու լայն աղիւսներու շարքեր եւ փայտէ հեծաններու շարքեր հերթովի հիւսուած են: Ինչպէս մինչեւ ներկայ օրս Արեւելքի բազմաթիւ վայրերուն մէջ, նոյնպէս ԺԳ. դարուն (Ն. Ք.) Մալդիոյ մէջ կը գրանենք միեւնոյն կառուցուածքին մէջ փոխնիփոխ գործածութիւնը քարի, աղիւսի ու փայտի: Պատերը դրսուանց հաւասարեցուած, հարթուած եւ մէկ մակարդակի վերածուած են: Ներսուանց սենեակներու յատակը երբեմն ցեխաշաղախով ծեփուած են, երբեմն ալ թրծեալ քառակուսի կղմինտրներով սալաշատակուած: Ընդարձակ սրահներու եւ դաւիթներու, ինչպէս նաեւ

դրանդիներու ամբողջ առաստաղը վեր բռնելու համար դրուած են տաշեալ փայտէ սիւներ կամ գերաններ, որոնք սովորաբար քարէ խարխիւններ կամ պատուանդաններ ունին՝ առաւել կամ նուազ քանդակազարդ:

Ճարտարապետութեան մէջ աղիւսի դործածութիւնը շատ հաւանական է որ Հաթեանք Միջագետքէն սորվեցան: Բայց ընդհանուր առմամբ՝ չինութեան ոճը նման է Եգիպտական ոճին: Պարիսպներուն յատակը հորիզոնական դիրքով դրուած հեծաններու դործածութեան եղանակին դեռ մինչեւ այսօր կը հանդիպինք եւրոպական ցամաքին վրայ: Ք. Ա. Ժ. դարուն կառուցուած Հաթեան պալատներու մէջ արդէն որմանկարներ (fresques) դրուած են սրահներու որմերուն վարի մասին վրայ. նոյն դարու հաթեան պալատներու որմերուն վարի քարաշարները նաեւ կը կրեն փորագրուած զարդեր իրենց վրայ: Մինչդեռ Միջագետքի մէջ չենք հանդիպիր նման արուեստի, մինչեւ այն օրը՝ երբ Ասորեստանցիք կը սկսին հետեւիլ Հաթեան ոճին եւ որմերուն ստորոտը կը դետեղեն փորագրուած սալաքարեր (plaques) Մալդիյայի մէջ, Ք. Ա. ԺԳ. դարուն, չէնքերու մէջ դրուելիք փորագրուած խոշոր քարերը մարդու հասակի չափ են: Դարձեալ Հաթեանց կը պարտինք քաղաքներու եւ Պալատներու դրանց մուտքը իրական կամ երեւակայական էակներ ներկայացնող կոթողներ դնելու սովորութիւնը: Ասորեստանցիք ու Աքեմենեան Պարսիկները ասոնցմէ պիտի փոխ առնէին այդ զարդարուեստը, բայց ոչ թէ ուղղակի կերպով, այլ Նոր-Հատեանց միջնորդութեամբը: Ինչպէս արդէն յիշեցինք, չինութեանց մէջ կիրարկուած հաթեան այս ոճը նոյնութեամբ կը տեսնուի թէ՛ Մալդիյայի եւ թէ՛ Հիւսիսային Սիւրիոյ Նոր-Հատեան բոլոր քաղաքներուն մէջ: «Առիւծներու դուռն» ու տաճարին դուռը գրեթէ նոյնաձեւ են. իսկ «Սփինքսներու» դրան վրան ու շուրջը կը տեսնուին փորագրական զարդեր: Մուտքի ամենէն աչքառու զարդերը կը կազմեն զոյգ առիւծները՝ մարդու հասակով, որոնք դրուած են սեմէն վեր քանի մը քարէ աստիճաններու վրայ: (Քաղուած Delaporte, Les Hittites, pp. 327—331-էն. հմմտ. Արտաստղ Արքեպ. Սիւրմէեան, ՍՈՒՐԻԱ, էջ 539—577):

ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ. — Նոր-Հատեանք իրենց քանդակները կը գնեն քաղաքներու եւ պալատներու դրանդիներուն, պատերուն, սիւներու պատուանդաններուն վրայ, նաեւ կոթողներու վրայ եւ ժայռերու կուշտին:

Սիւներու պատուանդանները բոլորչի եւ հաստ բարձիկներ են, եւ անտարակոյս նախատիպը կը կազմեն հելլեններու յոնիական սիւնի պատուանդանին: Երկու տեսակներ կան: Նուազ բաղադրեալին մէջ բարձիկը, պարզ կամ կրկնակ, զարդանկար մը կը կրէ՝ թեթեւօրէն բարձրաքանդակ տերեւներէ, արմաւենիի ճիւղէ, վարդաձեւերէ (rosette), հանգոյցներէ (torrade) կամ իսկ ն ջ ա ձ եւ դ ի ծ ե ը է (volute) բաղկացեալ: Միւս տեսակ պատուանդանին վրայ երկու կենդանիներ, յաճախ սփինքսի

տեսքով, քով քովի դրուած են եւ միասին ուսամբարձ կը շալկեն պարզ բաժնիկ մը: Այս տեսակ պատուանդաններէ նմոյշներ պեղուած են Զենճիրլի եւ Սաքչեկէօղլու. կարելի է որ անոնք գործածական էին Ք. Ա. Թ. եւ Ը. դարերուն Նոր Հատեանց երկիրներու մեծ մասին մէջ, որովհետեւ Մաք Իվան երկու տեսակներէն ալ դտած է 1935-ին՝ Թալինաթի մէջ, Որոնդէսի եղերքը:

Քաղաքներու կամ պալատներու դրանդեաց զարդարանքին մէջ դրուածները (relief) երբեմն քանդակուած են տաշուած քարերու վրայ, որ կառուցուածքի մաս կը կազմեն, եւ երբեմն պատին երկայնութեամբ փակցուած սալաքարերու վրայ: Ամենաշատ պարագաներու մէջ ասոնք իբրեւ ատարեզր պարունակ (plinthe) գետնի հողին վրայ տեղաւորուած են. բայց յաճախ ալ մարդու հասակին բարձրութեամբ դետեղուած, ինչպէս Մ. Տըլափորթ անձամբ ստուգած է Մալդիայի Ք. Ա. ԺԳ. դարէն շինուածոց վրայ:

Մալաթիոյ մէջ, Ք. Ա. Թ. դարէն, կառքով որսորդութեան երկու սեւսարաններ, որոնց կ'ընկերանայ մեհենագիր նշանագրերով արձանագրութիւն մը, քանդակուած են ագուցման (revêtement) սալաքարերու վրայ. բայց հոն չի դիտուիր արագութեան այն տպաւորութիւնը, որ յատկութիւնը պիտի ըլլայ աւելի վերջերն Ասորեստանեայց գեղարուեստին. անասուններուն ծառացումը ո'չ Նգիպտոսինն է եւ ո'չ Ասորեստանինը, հապա տեղակայուած գեղարուեստի ստեղծագործութիւն մը:

Ինչպէս արդէն յիշեցինք, Թագաւորի մը հսկայական անդրին, Մալաթիոյ Առիւծուց Դրան մէջ կանգնուած, երկրաշարժի մը ժամանակ կ'իյնայ իւր պատուանդանին վրայէն, եւ կը Թաղեն զայն իր ինկած ու գլորուած տեղուանքով շինուած գերեզմանին մէջ: Անիկա Իվրիզի աստուածին հետ միեւնոյն ցեղագրական տիպը կը ներկայացնէ: Տարագը կը բաղկանայ կապայէ մը ու երիզուած (frangé) երկար ցփսիէ մը, որու մէկ ծայրը աջ ուսին վրայէն նետուած է եւ անութին տակէն ետ կու գայ դէպի առջեւը, որ ձախ ձեռքը զայն կը բռնէ: Մօրուքը եւ մազերը վիրայուած են Ասորեստանեայց ոճով եւ գլուխը չըջապատուած է anthomianներով զարդարուն պսակով մը, կարգ մը Ասորեստանցի պաշտօնատարներու կրածին նման: Ծանր ասպարանջանները, որոնք դաստակները կը զարդարեն, դոցուած չեն, եւ ինչպէս յԱսորեստան՝ առիւծներու գլուխներով վերջաւորող ծայրեր ունին: Մուճակները (sandales) բնաւ չեն տարբերիր Ասորեստանցւոյ քանդակներուն վրայ տեսնուածներէն: Աջ բազուկի վարի մասը երկնցած է դէպի աստուղ եւ ձեռքին մէջ կը բռնէ դրեթէ գնդաձեւ ու côtelé բան մը՝ որ հրամանատարութեան խորհրդանշան մ'ըլլալ կը թուի: Այս առարկան բռնող ձեռքը ճշդօրէն պատկերացնելու դժուարութիւն ունենալով արուեստագէտը եւ չկրնալով այդ դժուարութեան յաղթել, որոշեր է ամէն մէկ մաս չորս մասոսկրներով ներկայացնել (Delaporte, Les Hittites, pp. 331-2):

ՄԱԼԴԻՅԱՅԻ ԽՄԲԱՆԿԱՐ ՔԱՆԴԱԿԸ .— Մալդիյա, պալատի դրանդիկոն չարթաքանդակներուն մէջ, վեց հատը կը կրեն անունը միեւնոյն իշխանսնին, առժամապէս Սուլումիի ընթերցուած: Ինքը հոն պատկերացուած է տարբեր աստուածութեանց դիմացը, ինչպէս արդէն յիշեցինք, որոնց իբրեւ հեղման պատարագ (libation) կը մատուցանէ անասունի մը արիւնը: Հեղուկը կը ծորի ձեռքին մէջ բռնած ամանէ մը եւ կը հոսի մերթ գետինը եւ մերթ ուրիշ ամանի մը մէջ: Զոհի անասունը, զոր ծառայ մը կը քշէ, գինեծօնք մատուցանողին ետեւը պատկերացուած է: Աստուածներն են՝ դրանդիի գաւիթին մէջ աջ կողմը՝ Մալդիյայի Ամպրոպի աստուածը եւ ուրիշ քաղաքի մը Ամպրոպի աստուածը, որ հեծած է իր ստորոգելիքը ցուցնող անասունի մը վրայ եւ ձեռքին մէջ կը բռնէ ծռած ծայրը գետնին դաշող գաւազանը, քուրմերուն յատուկ: Մեծ գաւիթին մէջ, դրանդիի անցքին վրայ, դէպի ձախ կողմը՝ անկիւնաքարին վրան, որ մուտքը պահպանող առիւծին ետեւը եւ հակառակ ուղղութեամբ գետեղեալ փոքր առիւծով մը զարդարուած է, կան չորս աստուածութիւններ՝ որոնց անունները փորագրուած չեն, բայց իրենց նմաններն ունին Պողազքէօյի մօտ Եազըլը գայայի չքախումբ թափոլներուն մէջ: Դրացի քարահատորին վրայ իշխանը ներկայացուած է երկու անգամ, անմօրուս աստուածութեան մը դիմացը, որ յատկանշուած է գետնին դաշող ծայրը կորացած գաւազանով եւ արեգակնային սկաւառակով որ կը սաւառնի իր գլխուն վերեւը, ճշդիւ ինչպէս որ է Եազըլը գայայի մէկ աստուածութեան պարագային, եւ մօրուսաւոր ու թեւաւոր աստուծոյ մը դիմացը՝ կացինով մը զինուած, որու կոնաձեւ խոյրը, կողերէն կիսաբոլորականերով զարդարուած ու պաշտպանուած, կը կրէ խոշոր մահիկ մը, ժինչդեռ Եազըլը գայայի պատկերին մէջ այս մահիկը դրուած է գլխարկի վարի եզերքին վրայ: Մեծ գաւիթին մէջ՝ աջ կողմը՝ գինեծօնքը կ'ուղղուի քաղաքի մը աստուծոյն, որ եղջերուի մը վրան կայնած է եւ աղեղով մը զինուած: Հարկ է դիտել որ այս հարթաքանդակները, որոնց ոճը միօրինակ է, պատարագ մատուցանողի կեանքին տարբեր շրջաններուն կը վերաբերին: Յիրաւի ասի կը հետեւի ոչ միայն հագուած տարագի տարբերութիւններէն, այլ մանաւանդ իր անուան այլաձեւ փորագրուելներէն: Իբր սկզբունք, այս անունը բարձրաքանդակ փորագրուած է եւ այսպէս կը գտնուի առանց ուրիշ յաւելումի. ուրիշ անգամներ անունը արքայութիւն նշանակող երկու գաղափարաւորութիւն մէջտեղ քանդակուած է. ինչ որ նմանութիւն կը յայտնէ Մեծ Արքայի կնքագրոյն (édicule), որուն օրինակներն ուրիշ տեղ ալ կը գտնուին դրօշարուեստի (glyptique) մէջ: Վերջապէս երեք դրուագներու վրայ՝ իշխանին արքայութեան բարձրացուելէն ետքը փափաքուած է այս նոր տիտղոսը աւելցնել, բայց ասիկա բարձրաքանդակով ընել անկարելի ըլլալուն, խորաքանդակ փորագրուած է եւ այս յաւելումին անախորժ տպաւորութիւնը չէզոքացնելու համար՝ արդէն բարձրադիր դրուագրուած գանապուհ տառանշաններ կրկնուած են խորաքանդակ (Delaporte, p. 293, fig. 16):

Մալգեյայի դրանդիի միւս երկու քանդակներէն մէկը, ներքին գաւթին մէջ եւ ձախ կողմը զետեղուած, նմանապէս կը ներկայացնէ գինեձօնքի տեսարան մը: Հոն Սուլուսիլի տեղը կը բռնէ թագուհի մը, որու հագուստը կը բովանդակէ, ինչպէս Եազըլը գայայի դիցուհիներուն, երկայն քօղ մը՝ որ կոնաձեւ գլխարկը ծածկելէ վերջ մինչեւ գետինը կ'իյնայ: Թեւաւոր աստուածութիւնը երկու թռչուններու վրայ կայնած, կը կրէ կոնաձեւ գլխարկը՝ կողերէն կիսաբոլորակներով զարդարուած, եւ պատմութեանը՝ ծունկին վերեւը վերցուած եւ համակեդրոն բոլորակներու պատկերներով փոթփոթուած, որ Եազըլը գայայի վրայ աստուածներու չքախումբի անդամներէն ոմանց տարագն է:

Վերջին քանդակապատկերը կը գտնուի պալատի մեծ բակի աջ սլափին նստրեւը: Ան կը պատկերացնէ նախորդներէն բոլորովին տարբեր տեսարան մը, եւ զժրախտաբար վնասուած է առարկային ամենէն կարեւոր մի քանի տեղերէն. իր ոճովը, անձնաւորութեանց տարագին մասնայատկութիւններովը, առանց տարակոյսի ան կը պատկանի միեւնոյն ժամանակաշրջանին ինչպէս Մալգեյայի միւս քանդակները եւ Եազըլը գայայի չքախումբի թափորները (fig. 12): Աստուած մը՝ կարճ հագուած, գլուխը կը կրէ խոյր մը քովընտի կիսաբոլորակներով շրջանակուած, կողին ունի սուր մը, զինուած է երկայն նիզակով մը եւ ընկերացած՝ իրեն նմանող աստուածով մը, որ կը կռթնի մանկլաւի (մեծ մուրճի) մը չափազանց հաստ կռթին վրայ եւ կը կրէ ուսին վրայ ուրիշ զէնք մը: Առաջինը կը յարձակի եւ կը զարնէ բազմադրլիւեան օձի մը, երեք անգամ ինքիր վրայ գալարուած. իսկ անոր օգնելու համար երկինքէն ոգիներ կ'իջնեն à micorps եւ իւրաքանչիւրը կը բռնէ անձրեւի խոչոր կաթիլներու պարկ մը, որոնցմով կը ոմբակոծեն հրեշային՝ գազանը (fig. 12 p. 250): Ասիկա քանդակագործութեամբ պատկերացումն է Իլլույանկա վիշապի վերաբերեալ դիցաբանութեան, որու դրաւոր պատմութեան ալ ունինք Պողոսեօյի պեղուած սեպագիր քննագիրներուն մէջ:

Պարտինք յիշել Սուլուսիլիի մէկ ուրիշ քանդակագործութիւնն ալ. այս եւս մաս կը կապմէր մեծ դրան զարդարանքին, բայց երկնցուած էր մինչեւ արտաքին մուտքին մօտը: Ամենամեծն է, եւ երկու պատասառի կտրուած: Միւսներուն պէս կը պատկերացնէ գինեձօնքի տեսարան մը: Հոս աստուածը իր յատուկ գաղափարագրովը (ideogramme) նշանակուած, Ամարոպի մեծ աստուածն է՝ երկու ձիերէ քաշուած կառք մը հեծած, որմէ վար կ'իջնէ՝ թագաւորին երկրպագութիւնն ընդունելու համար (Delaporte, Les Hittites, p. 293-4):

ՄԱԼԴԻՅԱ ԵՒ ՈՒՐԱՐՏՈՒ. — Արդէն պատմադէտներու կողմէն դիտուած իրողութիւն մըն է որ մէկ կողմէն Կասեանց (Kassites) եւ միւս կողմէն Մելիտինացուց ու խալդեանց միջեւ մշակութային հասարակաց բաւական եզրեր կան: Ասկէ դատ, կ'երեւի թէ սկզբնական Բիայնացիք շատ կա-

նուխէն ենթարկուած են արեւմուտքէն ճառագայթող քաղաքակրթական նոր ազդեցութեան եւ թէ ատոր վառարանն էր Մալղիյա, ուր Ք. Ա. ԺԳ. դարուն մշակութային վերելքը ստեղծեց այն դարմանալի քաղաքակրթութիւնը զոր պատմագէտք «Նոր-Հատեան» կը կոչեն: Եւ վերջապէս յիշելի է որ Բելք եւ Լէյման-Հաուպտ միշտ այն համոզումն ունեցած են թէ Ուրարտուի Մե. նուաս թագաւորը Մալաթիոյ Սուլիեհաւալի թագաւորը պարտութեան մատնելէ ետք Մալաթիան այցելեց եւ անոր շրջակայ դրախտանման պարտիզաքաղաքը տեսնելով հիացմամբ, անկէ թելադրուեցաւ Տուսպայի Վանի մօտ նրման պարտիզաքաղաք մը ստեղծելու: Թէեւ այս մասին դրական ապացոյց կը պակսի, սակայն անտեղի չէ այսպիսի գաղափար մը ունենալ:

ՄԵԼԻՏԻՆԷԻ ՆՈՐ-ՀԱՏԵԱՆ ՄՇԱԿՈՅԹԻՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ. — Այն խոր հնութեան մէջ Մալաթիոյ պատմութեան համար առ այժմ մեր առաջնորդներն են հին Հաթեանց, Ասորեստանեայց եւ Ուրարտացւոց բեւեռագիր արձանագրութիւնները: Սոյն արձանագրութեանց շնորհիւ կրնանք պատասխանել կարգ մը հարցումներուն, բայց ոչ ամէն հարցումին: Բարեբախտաբար վերջերս պեղումներ մասամբ կատարուած են Մալաթիոյ ամենահին դիրքը ձեւացնող Արսլանթեփէի աւերակաց մէջ, եւ գոնէ երեք հարցումներ իրենց բաւարար պատասխանը ստացած կ'երեւին. ա — Ե՞րբ հիմնուեցաւ այդ վայրը. կը թուի թէ Ն. Ք. 2500-ի, մինչեւ անգամ Ն. Ք. 3000-ի պէս շատ կանուխ թուականի մէջ մէջ: Բ — Ե՞րբ լքուեցաւ. հաւանօրէն Ն. Ք. 620—615 թուականներուն եւ գուցէ Սկիւքացւոց դործած աւերներուն երեսէն: Գ — Ե՞րբ սկսաւ Մալաթիոյ (Մալղիյայի) գեղարուեստական մշակոյթը. ըստ պեղումներու արդիւնքին՝ Ն. Ք. 1250—1200 թուականներուն, յամենայն գէպս՝ Պատտուսասի կործանումէն առաջ: Հոն ամենականուխ շինուած պալատ-տաճարի քանդակներուն վրայ կը կարդացուի Սուլումիի թագաւորի մը անունը եւ ամէն նշաններ կը յայտնեն որ Սուլումիի կ'ապրէր ու կը տիրէր Ն. Ք. 1250—1200 թուականներուն, նախ իբրեւ փոխարքայ իշխան եւ ապա իբրեւ անկախ թագաւոր, գուցէ վերջինը՝ Պատտուսասի անկման ու կործանման վրայ: Արուեստասէր անձ մըն էր նա, եւ հին Հաթեան գեղարուեստի գաղափարներն ու տարրերն առնելով զարգացուց՝ նոր եւ ընդարձակ ոճով մը, եւ այսպէս հիմնադիրն եղաւ «Նոր Հատեան» ըսուած ընդարձակածաւալ քանդակարուեստին: Ան օղակն ըլլալ կը թուի Մեծ Կայսրութիւնը Նոր Հատեանց օրերու թոյլ կազմակերպութեամբ կայսերական դաշնակցութեան հետ զօղաւորող: Բայց անկարելի ալ չէ որ Մալղիյայի գեղարուեստին եւ մտաւոր մշակոյթին հիմնարկութեան մէջ Հաթեան Մեծ Արքայ Պատտուսիլ Գ. եւս կարեւոր բաժին մը ունեցած ըլլայ, քանի որ ըստ Հրոզնիի՝ Պատտուսիլս ատեն մը, իր երէց եղբօր՝ Մուվատտալիսի օրով, իբր ստորակարգ թագաւոր իշխեր է Մալղիյայի մէջ (Կոդեան, ՄԵԼԻԴ, էջ 20):

Հաթեանք, Ասորեստանեայք եւ Ուրարտացիք այդ հին ու երկար դա-

րերուն, իրենց բեւեռագիր արձանագրութիւններովը, համայն Փոքր Ասիոյ հետ Մալաթիոյ անցեալին ալ պատկերը կը պարզեն: Բայց այդ պատկերը գլխաւորապէս արեան ու կրակի միջոցով գծագրուած է: Միայն «Նոր-Հատեան» ըսուած բնիկ յիշատակարաններն են որ մեզի խաղաղութեան, բարօրութեան, շինարարութեան եւ յառաջդիմութեան պատկերներ կը գծեն: Եւ Մալաթիա բարեբախտ է ասոնցմով եւ պանծալի:

Մալաթիայի յուշարձաններուն մէջ՝ Պողոսապետի մօտ Եազըլը գայայի, Խօյիւկի եւ նման յուշարձաններուն բուն Հաթեան մոտիւնները միացուած են Միջագետքէ ուղղակի փոխանցուած ձեռարուեստին հետ, զոր կրնանք «Խա-նիգալրատեան» անուանել: Հաթեան Մեծ Արքաներու կնիքներուն վրայ գործածուած մեհենական նշանագիրներն ալ աւելի կատարելագործուած են եւ անոնցմով՝ բնիկ լեզուն կամ լեզուներն արտայայտելու յարմար գրական կա-նոնաւոր դրութիւն մը ստեղծուած է. իսկ այնուհետեւ «Խատտի» երկիրնե-րուն մէջ բեւեռագիր դրութեան գործածութիւնը գիտակցօրէն զանց առնուած է, եւ այնպէս կը թուի թէ Կարքեմիշ, Մարաշ, Մալաթիա եւ այլ կեդրոններ նախապէս քիչ թէ շատ գոյութիւն ունեցող բեւեռագիր պատճէններ դիտմամբ փճացուած են: Հիւսիսային Սիւրիա — Ջենճիրլի — եւ Կիլիկիա՝ աւելի ետքի ժամանակներ (Ն. Ք. 8-րդ դարուն) խատտի բարբառներ գրուած կ'երեւին նաեւ «փիւնիկեան» ըսուած ալփաբետով, եւ երբեմն միալեզու (արամեերէն) եւ երբեմն ալ երկլեզու (նոր-հատեան մեհենագիրներու ընկերացած արամե-րէն), կարգ մը արձանագրութիւններ ալ այդ յիշուած տեղերը գտնուած են:

Վերեւ մեր մէջքերած իրողութիւններէն կարելի է որոշ տեսնել թէ «Նոր Հատեան» ըսուած յուշարձանները խաղաղասիրական յիշատակարաններ են, զուտ գեղարուեստական ճաշակի գոհացման համար ստեղծուած հոգեկան նուաճումներ: Մալաթիոյ պատմութեան համար այս փաստը մասնաւոր շա-հեկանութիւն ունի: Տեսանք որ Մալաթիոյ արտաքին պատմութիւնը կցկը-տուր կերպով գրուած է զայն նուաճող տէրութեանց՝ Հաթեանց, Ասորես-տանեայց եւ աւելի ետքերն Ուրարտացւոց արիւնալի յաղթանակներովը: Բայց ասիկա պատկերին մութ, թէեւ արտաքին կողմն է միայն. ներքին եւ ա-ւելի լուսաւոր պատկեր մը կայ: Այդ յաճախ չափազանց երկար ընդհարում-ներով կէտկիտուած ռազմական դէպքերուն մէջտեղերը ժողովուրդը եւ իր բնիկ կառավարութիւնը կը շարունակէին իրենց խաղաղ ու շինարար ներքին կեանքը, զոր մասամբ կ'արտացոլացնեն մեզի հասած յիշատակարանները, եւ երբ անոնց ընկերացող մեհենագիր արձանագրութիւններն ալ յաջողապէս եւ գոհացուցիչ կերպով կարդացուին ու մեկնաբանուին, անշուշտ մեծապէս պի-տի լուսաւորեն այդ ժամանակներու հասարակական կենցաղին վրայով ալ մեր գաղափարը:

Ասորեստանեայց եւ Ուրարտացւոց արձանագրութիւնները մեզի կու-տան Ն. Ք. 837-էն սկսեալ մինչեւ 700 թուականը Մալաթիոյ ժամանակակից թաղաւորներու բաւական կատարեալ ցանկ մը, զոր վերեւ տեսանք: Բայց

նկատելի է որ Մալաթիոյ թագաւորութեան այս շրջանը, յորում իր գահա-
կալները յանուանէ ծանօթ են մեզի, անոր ամենափայլուն շրջանը չէ. ընդհա-
կառաւին տկարութեան եւ անկման շրջանն է: Արսլանթեփէի ցարդ եղած խու-
ղարկութիւնները անոր բնիկ թագաւորներու յուշարձաններէն ինչ որ երե-
ւան բերած են, նախաքրիստ. թ. դարէն աւելի ասդին չեն անցնիր. որով վըս-
տաս չենք թէ այդ յուշարձաններէն ամենէն ուշն իսկ անունը մեզի Ասորես-
տանեայ արձանագրութեանց միջոցաւ հասած թագաւորներէն ոեւէ մէկուն
պատկանի: Ուրեմն, Մալաթիոյ այդ շէնքերն ու քանդակները կը պատկանին
գլխաւորապէս այն թագաւորներուն, որոնց անունները չեն յիշուի ասորես-
տանեան արձանագրութեանց մէջ, այսինքն՝ աւելի կանուխ են քան Սալմա-
նասար Գ.ի գրաւման տարին: Հետեւաբար, բնիկ արձանագրութեանց վեր-
ծանումը միայն կրնայ մեզի յայտնել զանոնք արտադրող թագաւորներուն ա-
նունները, եւ վստահ ենք որ անոնք մեզի մշակութային եւ բնիկ զարգացման
նոր ու խիստ շահեկան էջեր պիտի բանան:

Հ. Սահակ Կոզեան ուղիղ դատողութիւն մը կ'ընէ Մալաթիոյ աշխար-
հագրական դիրքին անոր ընդհանուր պատմութեան հետ ունեցած աղերսին
վրայով. «Մալաթիա ախորժակ գրգռած ու կռուախնձոր եղած է», կ'ըսէ,
«պատմութեան ամբողջ ընթացքին: Քրիստոսէ առաջ իբր 1300-էն սկսած,
երբ Մելիդ անունը կը յիշուի առաջին անգամ, եւ այն՝ իբրեւ դաշնակից Հա-
յասաներու եւ Խուրիներու, հակառակ Հիթթիթներու թագաւոր Մուրսիլիս
Երկրորդի եւ Մուվատտալիսի, Մալաթիա կռուի առարկայ է հարեւան պե-
տութիւններու: Արեւմտեան հզօր պետութիւններ (Հիթթիթ, Յոյն, Հռով-
մայեցի կամ Բիւզանդացի) երբ ցանկան (ու ե՞րբ չեն ցանկացած) տիրանալ Եփ-
րատի ձախ կողմին, պէտք է որ բանակ դնեն դետին աջ կողմը՝ Մալաթիա-
յի մէջ: Իսկ երբ արեւելեան հզօր պետութիւն մը (Ասորեստան կամ Ուրար-
տու, Պարսիկ կամ Արաբ) ձգտի Եփրատի աջ կողմ, նախ պէտք է Մալա-
թիան ապահովէ: Ու եթէ ներկայ քաղաքակիրթ ըսուած դարուս չի կրնար
ըլլալ պատերազմ ու աշխարհակալութիւն առանց աւերի, ի՞նչպէս կրնային
նախկին աշխարհակալները տիրապետել առանց կործանելու եւ կողոպտելու»
(ՄԵԼԻԴ, էջ 4):

Հեղինակս ապա Ն. Ք. 1200—700 թուականներու պատմութեան մասին
ասա դիտողութիւնը կ'ընէ. «Ահա այն հինգ դարերու միջոցին էր որ Մելիդ
կ'ունենար իր թագաւորները, որոնց ամբողջ գործը եղած է յարիւ կա'մ Ասո-
րեստանի կա'մ Ուրարտուի: Այս երկուքն ալ Եփրատի ձախ կողմն են, բայց
երկուքն ալ աչք ունին Մելիդի եւ շրջակայ երկիրներու վրայ: Մելիդի թա-
գաւորները ստիպուած էին տկարներու յատուկ քաղաքականութիւն խաղալ:
Ուրարտուի գիրկը կը նետուէին, երբ Ասորեստան տկարանար. Ասորեստանի
առջեւ կը խոնարհէին, երբ Ուրարտու տատանէր» (ՄԵԼԻԴ, էջ 20—21): Այս
դիտողութիւնը սուր եւ մասամբ իրաւացի է. բայց առաւելապէս կ'արժէ Ն.
Ք. 900—700 թուականներուն համար: Ասկէ զատ պէտք է նկատի առնել —

նախ, որ եթէ «բարգաւաճ շրջաններ բոլորած է Մալաթիա», եւ եթէ ունեցած է «խսկական փառքի, անկախութեան ու թագաւորութեան դարերը» (անդ, էջ 6 եւ 16), անոնք յիշեալ հինգ դարերու մասնաւորապէս առաջին երեքներն էին. երկրորդ, պէտք է մոռնալ որ ո՛չ Ասորեստան Ն. Ք. 707-էն առաջ եւ ո՛չ Ուրարտու մնայուն կերպով չեն կրցած տիրանալ Մելիտիային, այլ կարճ-կարճ շրջաններ միայն, երկար անջրպետներով իրարմէ անջատուած, եւ երկուքն ալ գրեթէ առանց բացառութեան խնայած ու պահած են իրենց յաղթահարած բնիկ թագաւորները անոնց գահուն վրայ. երրորդ, օտար գերիշխանութենէ ազատ եւ հարստահարութիւններէ զերծ շրջաններուն, որոնք զգալիօրէն երկարատեւ էին, այս բնիկ թագաւորները զիտցած են իրենց ժողովուրդը խնամել, երկրագործութիւնն ու արհեստը զարգացընել եւ վաճառականութիւնը քաջալերել. որով կրցած են զիջուած հարբստութեամբ գեղեցիկ շէնքեր շինել եւ զանոնք գեղարուեստական յուշարձաններով զարդարել:

Ուրեմն, Արսլանթեփէի, Կիւրինի եւ շրջակայքի ծանօթ ու պեղուած եւ գեռ պեղուելիք «Նոր-Հատեան» կոթողները անշուշտ կը պահեն ոչ միայն շատ աւելի հին յիշատակներ, այլ նաեւ պիտի տարփողեն մոռցուած հին փառքեր, որոնք՝ ինչպէս ըսինք՝ խաղաղութեամբ շահուած փառքեր են, եւ ոչ թէ աւերիչ զէնքերով: Քանզի ինչպէս հին փիլիսոփաները կ'ըսէին, «խաղաղութիւնն ալ իր նուաճումներն ունի», որոնք աւելի գերազանց են: Ու թէեւ ըսուած է թէ «խաղաղութեան ժամանակները պատմութեան էջերը ճերմակ կը թողուն», սակայն ոչ այնպէս՝ երբ խաղաղութիւնը վայելող ժողովուրդը ստեղծագործ հանճար ունի, գիտէ շինել եւ արտադրել: «Նոր-Հատեան» յուշարձանները իսկապէս խաղաղութեան նոր գրականութիւն մը մեր առջեւ պարզելու բնոյթն ունենալ կը թուին: Սպասենք:

Մալաթիոյ շրջանակին մէջ հետեւեալ տեղերը «Հատեան» ըսուած յիշատակարաններ եւ արձանագրութիւններ գտնուած են. — Մալդիյա (Արսլանթեփէ), Քէօթիւղալէ, Տարենտէ, Փալանկա (Արսլանթաշ), Իսփեքչիւր, Կիւրին, Ուզունեայլայի արեւելեան մասին մէջ եւ կամ Թոխմա սուի Այվատերէսի ըսուած երկայն օժանդակին վրայ՝ Գարագույու եւ Հավուղքէօյ. նաեւ Ալպիսթանի մօտերը եւ Իզկին: Կ'երեւի թէ Մանճըլըզի շրջանակին մէջ այս տեսակ յիշատակարաններ չեն գտնուած:

Մալդիյայէ զատ մէկալ տեղերու «Հատեան» յիշատակարանները գեռ քննականօրէն չեն ուսումնասիրուած. որով չենք գիտեր անոնցմէ իւրաքանչիւրին պատկանած ժամանակագրական կարգն ու թուականը: Անոնց մէջ թերեւս գտնուին այնպիսիներ, որոնք մինչեւ Ն. Ք. 600 թուականի չափ ուշ ժամանակի մը վերաբերին: Այսպէս խորհելու կը թելադրեն մեզ հետեւեալ իրողութիւնները. —

Նախ, տեսանք Մուգալլու անուն թագաւոր մը, Ն. Ք. 670—640 թուականներուն իշխած, գլխաւորապէս Կիւրինը եւ ատեն մը Մալաթիան իրեն

մայրաքաղաք ունեցած՝ ըստ ասորեստանեայ արձանագրութեանց, որոնցմէ կ'իմանանք նաեւ որ Մուգալլու մեծահարուստ իշխան մըն էր եւ իր ժողովուրդն ալ ձիարուծութիւն եւ այլ օգտակար զբաղմունք ունէր: Մուգալլու «Տաբալցի» կ'ըսուի, բայց այս ժամանակ Կիւրինի շրջանակը Տաբալի երկիրը համարուէր, եւ միւս կողմէն՝ Տաբալցիք արդէն երկար դարեր առաջ հատեանացած էին. որով արդեւ մը չկայ Մուգալլուի պէս թագաւորի մը Մելիտինէի եւ Կիւրինի շրջանակներուն մէջ «Նոր-Հատեան» յիշատակարաններ թողած ըլլալուն:

Ապա, Վանի մօտ Թուրազգալէի աւերակաց մէջ, որոնք Ն. Ք. 700-600 թուականներուն կը պատկանին, երեւան հանուած է արքայական գինեմառան մը, ուր գտնուած են յիսունէ աւելի խոշոր կարասներ բեկորային վիճակի մէջ, որոնց իւրաքանչիւրին պարունակման չափը նշանակուած է բերնին շուրջը՝ մեհենագիրներով: Բեւեւ եւ Լէյման-Հաուպտ հաւանական կը համարին որ այս կարասները մէջերնին գինի լեցուած վիճակով Բիայնայի (Վանայ) ինքնակալին իբրեւ տարեկան տուրքի մաս կը ղրկուէին իրեն հպատակ եւ մեհենագիր գործածող ժողովուրդներու կողմէն, գործօրինակ Խարբերդի եւ Հայնիի կամ մինչեւ իսկ Մալաթիոյ շրջանակներէն:

Միեւնոյն եզրակացութեան կը տանի Թուրազգալէէն գտնուած կաւեայ պնակիտ մը, նմանապէս մեհենագրակաւ նշանագիրներով զրուած, որ կը ցուցնէ թէ «Հատեան» կամ անոր նմանող մեհենագրական զրութեամբ մը դրող ժողովուրդ մը կաւէ պնակիտն ալ որպէս վրան գրելիք նիւթ գործածեր է: Բայց այսպէս ընողները հաւանօրէն ոչ թէ Խալդիացիք իրենք էին, այլ արեւմտեան ժողովուրդ մը: «Հիմա Պերլինի թանգարանին մէջ պահուող մեհենագրեալ արոյրէ կոնքը», կ'ըսէ Լէյման-Հաուպտ, «եւ այս մեհենագիր աղիւս-նամակը յայտնապէս արեւմտեան ծագում ունին, եւ կը ցուցնեն թէ Թուրազգալէի մեհեանին իր վերջնական ձեւը տուող խալդիացի թագաւորներն ունէին հպատակներ կամ դաշնակիցներ, որոնք այսպիսի մեհենագրական զրութիւն մը գործածող ժողովուրդի մը կը պատկանէին: Անոնցմէ ձօնուած պիտի ըլլայ այդ կոնքը, ինչպէս նաեւ այդ նամակն ալ ղրկուած: Մեհենագրական նշանագիրներով զրուագեալ այդ արոյրէ կոնքը եւ Թուրազգալէէն մեր պեղած այս մեհենագիր աղիւս-նամակը կը կրեն նշանագիրներ որ Փոքր Ասիոյ Հատեանի (Hittite) կոչուած արձանագրութեանց մեհենագրական տառերուն հետ նոյն են եւ կամ յոյժ նման: Այս առարկաները հաւանօրէն Ռուսաստանայի տաճարին նաւակատեաց տօնին առիթով էին ղրկուած Բիայնայի վեհապետին խեղացի հպատակներուն եւ դաշնակիցներուն կողմէն»: (Materialien, p. 108-9; cf. ibid., pp. 68-9, 100): Եւ պէտք է դիտել որ այդ «Խատտի» երկիրներուն մէջ Ուրարտուի ամենամօտը միշտ Մելիտինէն է:

Է.

ԿԱՏԱԽՈՆԻԱ ԵՒ ՄԵԼԻՏԻՆԷ՝ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԵՒ ՅՈՒՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՆ

Սկիւթացի բարբարոսներու արշաւանքի հեղեղին անցնելէն ետք՝ վերաջինուեցաւ Մելիտա, սակայն ոչ առաջուան տեղը, հապա ա՛յն տեղ, ուր ան տեւած է մինչեւ մեր թուականի 1839 տարին, եւ որուն աւերակները դեռ կը կենան եւ ծանօթ են «Էսքի Մալաթիա» անունով (Lehmann—Haupt, Armenien, I, pp. 484-6):

Ասորեստանեայց պետութեան անկումէն ետք, Մելիտինէ մաս մնաց կամ պիտի մնար Մարաց կամ Մեղացւոց պետութեան: Ըստ Հերոդոտոսի՝ Կիաքսար Ն. Ք. 591-ին ձեռնարկած ըլլալու է «Վերին Նահանգներու» նուաճման գործին, որ տեւեց վեց տարի (Herodotus, I, 73, 74): Նախ հարկ էր կործանել Ուրմիոյ լիճին եզերաց վրայ Մաննայի եւ Վանայ ծովուն բոլորտիքը խալդ-ուրարտեան թագաւորութիւնները. ապա կային հայկական բարձրաւանդակին վրայ նորակազմ («Այրարատեան») Հայ-Արմէն թագաւորութիւնը եւ թերեւս երկրորդ կարգի իշխանութիւններ: Հայ-Արմէններուն զինակից օժանդակ էին մէկ կողմէն Անդրկովկասի եւ հիւսիսային Հայաստանի Սկիւթացիք («Ասքանազեան» գունդեր) եւ միւս կողմէն հեռաւոր Լիւդիոյ պետութիւնը (հմմտ. (Lehmann - Haupt, Armenien, I, pp. 1-4): Կիաքսար տարիներ գործածեր է ասոնք մէկիկ-մէկիկ ընկճելու. որով վերջապէս կրցաւ հասնիլ Արեւմտեան Եփրատի (Գարասուի) գիծը: Անկէ անդին, Մելիտինէի մէջ առանձին իշխանութիւն կա՞ր թէ ոչ, որոշ չենք գիտեր. բայց աւելի արեւմուտքը կար Գամրաց կամ Կապպադովկիոյ (Katapatuka) թագաւորութիւնը, զոր նաեւ պէտք էր հնազանդութեան բերել՝ Ալիւսի գետի (Գըզըլ ըրմագի) ստորին հովիտը չհասած: Հուսկ ուրեմն հոս տեղի ունեցաւ Լիւդիոյ եւ Մեղացւոց միջեւ Ալիւսի մեծ ճակատամարտը, արեւու կատարեալ մէկ խաւարման բերած ակամայ զինադուլը եւ անոր յաջորդող հաշտութեան դաշնագիրը՝ Ն. Ք. 585 Մայիսին: Այս դէպքերու վերայով արդէն մանրամասնօրէն կը պատմուի տիեզերական պատմութեան գիրքերուն մէջ:

Այս դաշնագրով Կիաքսարին կը մնային Մարաստանէ մինչեւ ստորին Ալիւսի գիծը բոլոր երկիրները, որոնց կարգին հարկաւ նաեւ Մելիտինէ: Ոմանք խորհեր են թէ նախ այս թուականէն ետք Կիաքսար առաւ Արմէնները Մելիտինէէն եւ տարաւ հաստատեց զանոնք հայկական բարձրաւանդակին վերայ: Մենք այս գաղափարն ամէն տեսակէտէ հակապատմական կը գտնենք: Հայ-Արմէնները շատոնց (Ն. Ք. 650-ի ատենները) մտած էին Ուրարտուի սահ-

ժաններուն մէջ եւ հետզհետէ Հայաստանի այլեւայլ մասերուն մէջ տեղաւորուած եւ մինչեւ իսկ թագաւորութիւններ հիմնած՝ Խալդէ-Ուրարտեան կամ Բիայնայի թագաւորութեան անկումէն առաջ եւ անոր զուգահեռաբար (տես ՆԱԽ. ՀԱՅԱՍՏ., էջ 561—581: Նաեւ ԱԿՕՍ, Ժ. Գիրք, Պէյրութ, 1945, էջ 109—117, «Թէ ի՛նչպէս Ուրարտուն փոխանցուեցաւ Հայ-Արմէններուն»):

Երբ Ն. Ք. 550-ին Կիւրոս յաղթելով Մարաց Վերջին թագաւոր Աստիագէսին (Աթղահակ)՝ Իրանի պետութեան տէր դարձաւ, բնականաբար Մելիտինէ ալ մաս կազմեց Աքեմենեան Պարսից պետութեան: Դարեւ Վշտասպեանի օրով Պարսից պետութեան քաղաքական բաժանումներուն մէջ կ'երեւի թէ Մելիտինէ կը պատկանէր Արմենիա (արեւմտեան Հայաստան) սատրապութեան: Ըստ Հերոդոտոսի՝ բուն Հայաստան համարուած այս նահանգը արեւմուտքէն կը հասնէր մինչեւ Ալիւս գետի աղբերակունքը եւ սահմանակից էր Կիլիկիոյ, որ այն ատեն դէպի հիւսիս չափազանց կը տարածուէր՝ բովանդակելով ոչ միայն Կեսարիա-Մաթաքի մարզը, այլ եւ միջին Ալիւսի աղբիւրն կարեւոր մէկ մասը. իսկ արեւելքէն ալ Կոմմազինէ աշխարհը մէկ մասն էր Կիլիկիոյ, որ այսպէս կը հասնէր մինչեւ Եփրատ: Միւս կողմէն, քանի որ Ալիւս գետի աղբերակունքը կը բովանդակուէին Արմենիոյ մէջ (Herodotus, I. 73), հետեւաբար այն ատեն Արմենիոյ մաս էր հետազային Փոքր Հայք կոչուած մարզը. բայց ոչ միայն այսչափ, այլեւ կ'երեւի թէ Մելիտինէի ընդարձակ գաւառն ալ Արմենիոյ սահմաններուն մէջ էր, եւ ասիկա անկէ յայտնի է որ Հայկական Լեռնանց (Pylae Armeniae) անունը կը կրէին արեւելեան Տաւրոսի հիւսիսէն հարաւ կարեւոր կիրճերը, այսինքն՝ անո՛նք, որ Մելիտինէն կը կապեն Կոմմազինէի հետ (Strabo, Geography, Engl. transl. vol. I, pp 123, 124, Book II, chap. i. 26, 27):

Բայց միշտ այսպէս չմնաց: Ն. Ք. 400 թուականէն առաջ արդէն կարգ մը սատրապութեանց սահմանները պզտիկնալ եւ կարգ մը ցեղեր անկախութիւն կամ ինքնավարութիւն ստանալ սկսած էին: Այսպէս, Կիլիկիա եւ Արմենիա սատրապութեանց միացած տեղը, Անտիտաւրոսեան ու Տաւրոսեան լեռնաշխարհին մէջ, գոյացաւ Կատաւոնիա անուն քաղաքական նոր միութիւն մը, բնիկ իշխաններու ներքեւ ինքնօրէն կառավարուած, հաւանօրէն տարեկան փոքր հարկ մը վճարելով Աքեմենեան ինքնակալին: Կ'երեւի թէ Կատաւոնիոյ իշխանները դրամ ալ կը հատանէին եւ հետզհետէ թագաւորի դիրք ալ բռնեցին: Ինչեւիցէ, Մելիտինէ այսուհետեւ մաս կը կազմէր Կատաւոնիոյ, որ ժամանակ մը կը տարածուէր մինչեւ արեւմտեան Հայաստանի Եկեղեաց գաւառն անգամ:

Մեծն Աղեքսանդրի աշխարհակալութեամբ Փոքր Ասիա Աքեմենեան Պարսից միւս երկիրներուն պէս, մակեդոնական ստացուածք եղաւ, եւ երբ Ն. Ք. 301-ին Իպսոսի դաշնադրութեամբ Աղեքսանդրի կայսրութիւնը չորսի բաժնուեցաւ, Կատաւոնիա, Մելիտինէ, Կոմմազինէ եւ յարակից նահանգներ Սելեւկեան ինքնակալութեան կալուածք մնացին: Բայց արդէն Կապադովկիա եւ Պոնտոս անկախ թագաւորութիւններ եղած էին, ինչպէս նաեւ Հայաստան:

Իբր կէս դար յետոյ, երբ Սելեւկոս Բ. էր Անտիոքի ինքնակալը, անոր եղբայրը Անտիոքոս Հիերաքս, որ Հայոց Արշամ Թագաւորին մտերիմ բարեկամըն էր, ապստամբեցաւ իր եղբորմէն եւ Սելեւկեանց փոքր-ասիական կալուածոց բռնատիրելով, անկախաբար կ'իշխէր՝ իրեն ոստան ունենալով Եփեսոսը: Սակայն Սելեւկոս Բ. ի աներն ու զինակիցը, Պերգամոնի Ատտալոս Թագաւորը, չախորժեցաւ Անտիոքոս Հիերաքսի դրացութենէն եւ սկսաւ զայն ճնշել արեւմուտքէն, մինչ Սելեւկոս ալ զօրաւոր բանակով մը Կիլիկիա կը յառաջանար: Անտիոքոս՝ Ատտալոսի յաղթական զէնքերուն առջեւէն փախուտ տալու ստիպուած՝ Կապադովկիա ապաստանեցաւ, յետոյ խորհեցաւ իր զինակից բարեկամին, Հայոց Արշամ Թագաւորին օգնութեամբը բարւոքել իր բախտը: Ուստի փորձեց իր եղբոր բանակին թիկունքը դառնալ՝ Եփրատը շատ վերէն անցնելով եւ Հայաստանի մէջէն յառաջանալով ու յանկարծ Միջագետք իջնելով: Տարակոյս չկայ թէ Անտիոքոս Հիերաքս գործածեց ատենօք Հաթեանց մեծ արքայ Սուպպիլուլիումայի բռնած ճամբան, այսինքն՝ Մալաթիոյ քով Փիրոթէն անցնելով Եփրատը, Խարբերդի ու Ամիդայի վրայէն յառաջացաւ մինչեւ Մծբինի մօտերը, բայց իր նախորդին յաջող բախտը չունեցաւ: Արդարեւ ծրագրին առաջին մասը յաջողեցաւ իր հայ բարեկամին պաշտպան ձեռնտուութեամբը, սակայն Միջագետքի մէջ պատրաստ բանակով մը իրեն կը սպասէր Սելեւկոսի զօրավարը: Անտիոքոս յաղթուելով Եփրատու փախաւ (Ն. Ք. 235), ուր ութ տարի բանտի մէջ հիւծելէ ետք մեռաւ:

Կատաւոնիա աւելի ետքի ժամանակներուն մէկ կառավարչութիւնն էր Կապադովկիոյ Թագաւորութեան, այսինքն՝ ա'յն կառավարչութիւնը, որ կը բովանդակէր Սարոս եւ Պիւրամոս գետերուն վերին ընթացքները՝ Կոմանասրբազան եւ Կոկիսոն ու Արաբիսոս գլխաւոր քաղաքներով: Ստրաբոն կ'ըսէ որ Կատաւոնացիք ի բնէ Կապադովկացիներէն տարբեր ժողովուրդ մը չէին՝ ո'չ լեզուով ու ո'չ սովորութիւններով, սակայն առանձին իշխանութիւն մը կը ձեւացնէին, մինչեւ որ Արիարաթ Դ. ի օրով (Ն. Ք. 220—160) Կատաւոնիա միացուեցաւ Կապադովկիոյ Թագաւորութեան:

Կատաւոնիոյ մեզի որոշապէս ծանօթ առաջին տիրապետողն (dynast) էր Ասպիս ոմն, որ Պարսից Արտաշէս Բ. Թագաւորին դէմ ապստամբեցաւ Ն. Ք. 375-ին: Դատամէս, որ դեռ նոր սատրապ կարգուած էր հարեւան Կապադովկիոյ նահանգին, արքայէն հրաման ստացաւ ապստամբ Ասպիս իշխանը հնազանդութեան բերելու, եւ զայս ըբաւ ալ իր վեհապետին բարձր դոհունակութեան արժանանալու ձեւով մը: Հիմակուան Մալաթիա նոր քաղաքին տեղը Ասփրզու անուն գիւղ մը կար, որ կրնայ իր կոչումն ստացած ըլլալ սոյն Ասպիսէ: Կատաւոնիոյ մայրաքաղաքը բնականաբար Կոմանա (Շար) էր, բայց Ասփրզու ալ կրնար իշխանին իբրեւ երկրորդ ոստան ծառայած ըլլալ Մելիտինէի մէջ:

Ասկէ ետք գրաւոր աղբիւրներու մէջ Կատաւոնիոյ իշխանները յանուա-

նէ չեն յիշուիր. պատճառն ալ հաւանօրէն սա է որ ատեն մը դադրած է Կատալոնիոյ իշխանութիւնը, մինչեւ որ Մեծն Աղեքսանդրի մահէն ետք, ինչպէս Արեւմտեան Ասիոյ ուրիշ ժողովուրդներ, Կատալոնացիք ալ իրենց անկախութիւնը վերստացան: Այսպէս, կան կարգ մը պատկերաւոր դրամներ՝ վերապատկերներով — Մորիսարի, Արիայոս, Քարասպէս, Արդիսարէս, Անիսաւտէս, զորս դրամագէտներ տարակուսանօք կ'ընծայեն Փոքր Հայքի կամ Արեւմտեան Հայաստանի կարծեցեալ արքայիկներուն: Բայց քանի որ զորօրինակ Արիայոսի դրամը Տիւանայի պէս Հայաստանէ շատ հեռու քաղաքի մը մէջ տպուած է, իմ կարծիքովս՝ այս դրամները շատ աւելի իրաւամբ կրնային Կատալոնիոյ իշխաններուն ըլլալ, որովհետեւ Կատալոնիա այլեւայլ ժամանակներ տարածուած է Տիւանայէն մինչեւ Մելիտինէ: Ասկէ զատ, այս անունները բոլորն ալ խետական կամ հատեան (Hittite) տիպ ունին, եւ ինչպէս Ստրաբոնի վկայութիւններէն որոշ կը տեսնենք, Կատալոնները յայտնապէս կը զանազանուէին Հայերէն եւ կը նոյնանային Կապադովկացւոց հետ: Արդ, Կատապատուկա (= Կապադովկիա) եւ Կատալոնիա երկրանուններէն երկուքն ալ միեւնոյն Կատա (= խառնուրդ) արմատը կը բովանդակեն: Արդէն լինէն Անիսատէսի դրամին վրայի «Ծարի» տիտղոսին մէջ հատեան բառ մը տեսած էր «իշխան» իմաստով: Ուրեմն Մորիսարի, Արիայոս, Քարասպէս, Արդիսարէս եւ Անիսատէս շատ լաւ կրնան իշխաններն եղած ըլլալ Կատալոնիոյ՝ Ն. Ք. 260—190 թուականներուն մէջտեղ:

Արդեօք կրնա՞նք Կատալոնիոյ վերջին իշխանը նկատել Ակուսիլոքոսը, որ Պոնտոսի Փառնակ Ա. թագաւորին հետ Ն. Ք. 181-ին նշանաւոր հաշտութեան դաշնագիրը կնքողներէն մէկն էր: Ասոր մահէն ետք Կոմմագինէի կառավարիչը Պտղոմէոս, որ Սելեւկեանց հպատակութիւնը թօթափած էր, ջանաց Ն. Ք. 163-ին Կատալոնիան ալ Մելիտինէին հետ դրաւել, բայց Կապադովկիոյ Արիարատ Դ. թագաւորը յաջողապէս զիմադրեց անոր եւ Կատալոնիան ամբողջ կցեց Կապադովկիոյ թագաւորութեան, անշուշտ Մելիտինէն ալ միասին:

Տեսանք թէ Մելիտինէ ատեն մը մաս կը կազմէր մինչեւ Եկեղեաց դաւառը տարածուող, ընդարձակ Կատալոնիոյ: Երբ Կապադովկիոյ թագաւորութեան կցուեցաւ Կատալոնիա, հարկաւ Մելիտինէ ալ միասին դնաց: Բայց երբ Կապադովկիոյ թագաւորութիւնը պաշտօնապէս տասը կառավարչութեանց (strategisi) կը բաժնուի, Մելիտինէ Կատալոնիայէն անջատաբար կառավարչութիւն մը կ'ըլլայ, որուն կառավարիչին նիստն էր անշուշտ Մելիտա ամրոցը:

Երբ Կապադովկիոյ թագաւորը Ն. Ք. 160-ի ատենները Մեծ Հայքի Արտաքսիաս (Արտաշէս) թագաւորին դէմ կը պաշտպանէ Ծոփաց Զարիադրիս (Զարեհ) թագաւորի Միհրբուժան որդւոյն իրաւունքը, որպէս փոխարինութիւն այս վերջինէն կը ստանայ Տումիսա աւանն, որ Մելիտինէէ խարբերդ տանող ճամբուն վրայ Եփրատի կարեւոր կամուրջին արեւելեան կամրջագը-

լուխն էր :

Մելիտինէ նահանգը կը գտնուէր բոլորովին արեւելեան Տաւրոսի լեռնաշղթային հիւսիսային կողմը, որ զայն կը բաժնէր լեռանց հարաւային կողմը գտնուող Կոմմագինէ երկրէն : Մելիտինէ կը տարածուէր Կատաւոնիոյ եւ Եփրատի մէջտեղ, եւ իր հիւսիսային կողմն էր Փոքր Հայք երկիրը : Հարկաւ Մելիտա ամրոցին շուրջը կամ մօտը կար նաեւ ժողովուրդին բնակութեան համար անպարիսպ աւան մը, ինչպէս շրջակայքն ալ բազմաթիւ գիւղեր կային : Մելիտինէ Կապադովկիոյ այն մասն էր, որ կ'երկարէր դէպի Հայաստան՝ Եփրատի մէկ կարեւոր ծունկին դիմաց : Մելիտինէի հիւսիսը գտնուող Փոքր Հայք եւ հարաւը գտնուող Կոմմագինէ, երկուքն ալ նախաքր. Բ. դարուն սահմանափոքր թագաւորութիւններ եղան, եւ քանի որ վկայուած է թէ երկուքն ալ հայաշատ մարզեր էին, պէտք է ընդունիլ որ երկուքին մէջտեղը՝ Մելիտինէն ալ նշանակելի հայ բնակչութիւն ունէր :

Մելիտինէ Կապադովկիոյ մաս մնաց մինչեւ Հայոց Մեծն Տիգրան թագաւորին աշխարհակալութիւնը : Տիգրան, որ կանուխէն նուաճեց Ծոփաց թագաւորութիւնը եւ միացուց Մեծ Հայքին, հարկաւ իր աչքը տնկած պիտի ըլլար Ծոփաց երկրին դիմացը, Եփրատին արեւմտեան կողմը տարածուող Մելիտինէի արգաւանդ երկրին վրայ ալ, որ արդէն կարեւոր մասամբ հայացաբնակ էր, եւ կ'երեւի թէ երկրին բնիկ խետական (Hittite) ծագումով բնակչութիւնն իսկ հայանալու անատակ չէր : Այս առիթը եկաւ՝ երբ Ն. Ք. 77-ին Տիգրան Մելիտինէն ալ գրաւեց ամբողջ Կապադովկիոյ հետ : Յետոյ նահռովմէական հեղինակներ բացորոշ կը պատմեն թէ Մեծն Տիգրան Կապադովկիոյ եւ Կիլիկիոյ 12 յունարնակ քաղաքներու բնակիչները փոխադրեց իր նորաչէն Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը. բայց չենք կարծեր որ Մալաթիոյ Մեծն Տիգրանի օրով յունարնակ եղած էր, դուցէ տակաւին «քաղաք» (polis) իսկ չէր :

Տիգրան Փիւնիկէ կամ Պաղեստին կը գտնուէր, երբ Լուկուլլոս իր Ապպիոս Կղոզէոս տեղակալը ղրկեց՝ Հայոց թագաւորին հետ տեսակցելու համար : Այս տեսակցութիւնը տեղի ունեցաւ Ասորոց Անտիոքին մէջ, ուրկէ Տիգրան Հայաստան փոխադրուեցաւ : Եւ քանի որ Անտիոքէ Հայաստան բնական ճամբան Մելիտինէի վրայէն է, Տիգրան այս անգամ ալ Մալաթիոյէն անցած պիտի ըլլայ :

Կը յաջորդէ Լուկուլլոսի արշաւանքը Տիգրանակերտի վրայ : «Թէ Լուկուլլոս Եփրատը անցաւ Իզոլիի մօտակայքը», կ'ըսէ Լէյման-Հաուպտ, «սահմանց այլեւայլի կ'եղրակացուի Ստրաբոնի գրածէն (Geogr. XII. ii. 1), թէ այդ անցքը Ծոփքի մէջ, Մելիտինէի հանդիպակաց Դոմիսայի բերդին ոտով ջեւ տեղի ունեցած է» : (Armenien, I, p. 511) : Բայց ըսողներ ալ կան թէ Լուկուլլոս Քեպանմատէնի առջեւէն անցաւ Եփրատը. եւ նկատի առնելով որ Լուկուլլոս Պոնտոսէն կու գար եւ կ'աճապարէր օր առաջ Տիգրանեան կերտ հասնելու, անհաւանական չէ որ Արաբկիրէն Խարբերդ տանող ճամբանով

բռնեց, որ աւելի կարճ է եւ Քեպանմատէնի առջեւ կ'անցնի Եփրատը գետա-
յին խոշոր նաւակներով: Ես ըրած եմ այս անցքը, եւ դիտեցի որ Արածանիի
եւ Գարասուի գետախառնունքէն ետք միացեալ Եփրատը հոս չափազանց
լայննալով լիճի մը կերպարանքը կ'առնէ եւ շատ խաղաղ ընթացք մը ունի:

Մեծն Տիգրան Ն. Ք. 67-ին, Լուկուլլոսը նահանջի ստիպելէ ետք, կըք-
կին անգամ Եփրատն անցաւ եւ Մելիտինէն գրաւեց: Բայց կարճատեւ եղաւ
այս գրաւումն ալ: Քանզի թէեւ Տիգրան կը փափաքէր դնէ Մելիտինէն Հա-
յաստանի կցուած պահել, սակայն յաղթական Պոմպէոս Ն. Ք. 64-ի դաշ-
նագիրով վերջ տուաւ Մեծն Տիգրանի կազմած հայկական կայսրութեան եւ
պահանջեց որ Հայոց թագաւորը հրաժարի Եփրատէն արեւմուտք իր գրաւած
ամբողջ երկիրներէն:

Այսպէս Մելիտինէ վերադարձուեցաւ Կապադովկիոյ թագաւորութեան,
որ արդէն Հռովմի հովանաւորեալն էր, եւ այս հանգամանքը ունէր Մելիտի-
նէ՝ երբ վերջին անգամ Ն. Ք. 33-ին Մարկոս Անտոնիոս եռապետն անկէ ան-
ցաւ՝ Հայաստանի վրայէն դէպի Պարթեւաց երկիրն արշաւելու համար:

Երբ Յ. Տ. 17-ին Գերմանիկոս կեսար Կապադովկիոյ թագաւորութիւ-
նը ջնջելով, երկիրը հռոմէական նահանգի վերածեց, բնականաբար Մելիտի-
նէ ալ հռոմէական տիրապետութեան տակ մտաւ: Այնուհետեւ Մելիտա ամ-
բողջ հռոմէական կայսրութեան սահմանապահ լեզէոններուն կայանը
դարձաւ:

Ստրաբոն աշխարհագիրը (+ ca. 25), որ այդ ժամանակներուն կը
գրէր իր մեծ երկը, շատ հիացումով կը խօսի Մելիտինէի մասին: Ան իր Աշ-
խարհագրութեան մէջ յաճախակի կը յիշէ Մելիտինէն, եւ յարմար է հոս մէջ-
բերել իր կարգ մը յիշատակարանները: Ստրաբոն կը ցուցնէ թէ Մելիտինէ
նահանգը հարաւէն սահմանակից էր Կոմմազինէի հետ եւ երկուքին մէջտեղ
սահմանադրուի կը կազմէր Արեւելեան Տաւրոսի լեռնաշղթան, զոր ինք յա-
ճախ «Ամանոս» ալ կը կոչէ: «Ազգերը համընդու առեն», կ'ըսէ, «անանք [հի-
ները] Կատաւոնիան կը դնէին Կապադովկիայէն ետք եւ ապա Եփրատը...
այնպէս որ Մելիտինէն անգամ Կապադովկիոյ (ուղիղը՝ Կատաւոնիոյ) մաս
կը համարէին, թէպէտեւ Մելիտինէ, որ Կատաւոնիոյ ու Եփրատի մէջտեղ կը
դնուի եւ Կոմմազինէին շատ կը մօտենայ, Կապադովկիոյ տասներորդ մասն
է՝ այդ թագաւորութեան տասնեակ կառավարչութեանց բաժանման համե-
մատ» (Geography, XII, i. 2). «Նա [Պոլիւքիոս] կը սկսի Կոմմա-
զինէի մէջ Սամոսատէն, որ կը դնուի [Եփրատի] հունին վրայ. եւ կ'ըսէ
թէ Սամոսատի քով Եփրատի կամուրջէն եւ Կապադովկիոյ Տաւրոս լեռներուն
վրայէն մինչեւ Դոմիսա 450 ասպարէզ է»: (XIV, ii, 29). «Քանզի Քա-
լիւբեանց երկրէն անցնող միջօրէականը Փոքր Հայքի մէջէն եթէ մինչեւ Եփ-
րատ երկնցնենք, բոլոր արեւմտեան կողմը կը մնան Կապադովկիա, Կոմմա-
զինէ, Ամանոս լեռինք եւ Իսոսի ծովածոցը» (XIV, V. 24): «Ապա մէկ
կողմէն Ամանոս կը բաժնուի անկէ (Տաւրոսէն), եւ միւս կողմէն՝ Անտիտաւ-

րոսը: Վերջինիս մօտն է Կոմանա, որ վերին Կապադովկիոյ կը սլառկանի: Ան [Անտիտաւրոսը] կը վերջանայ Կատաւոնիոյ մէջ. իսկ Ամանոս լեռը կը շարունակուի մինչեւ Եփրատ ու Մելիտինէ, ուր Կոմմագինէ կը տարածուի Կապադովկիոյ հարաւը» (XI, xii, 2): Յայտնի է թէ Ստրաբոն հոս «Ամանոս» ըսելով Արեւելեան Տաւրոսի լեռնաշղթան կը հասկնայ:

«Կապադովկիա կը բաղկանայ շատ մասերէ, եւ յաճախակի փոփոխութիւններ կրած է: — Միեւնոյն լեզուն խօսող ազգերը զլիսաւորապէս անոնք են որ հարաւէն սահմանուած են Կիլիկեան Տաւրոսով, ինչպէս կը կոչուի. արեւելքէն՝ Հայաստանով, Կողքիսով ու մէջտեղը գտնուող ժողովուրդներով, որոնք այլազան լեզուներ կը խօսին. հիւսիսէն Եւքսինեան ծովով մինչեւ Ալիւսի բերանը. արեւմուտքէն Պափլագոնացիներով, նաեւ Գաղատացիներով, որոնք Փոխիգիա դադթած են ու մինչեւ Լիկայոնիա տարածուած, ու Կիլիկիէիցիներով, որոնք կը գրաւեն լեռնային Կիլիկիան» (Strabo, Geography, XII, i, 1):

«Այս ազգերուն մէջ, որ միեւնոյն լեզուն կը խօսին, հիները կը դասէին Կատաւոնացիները առանձինն, զանազանելով զանոնք Կապադովկացիներէն, զորս կը նկատէին իբրեւ տարբեր ժողովուրդ մը: Ազգերու թուահամարման ատեն Կատաւոնիան կը դնէին Կապադովկիայէն ետք, ապա Եփրատը եւ այն ազգերը, որ այդ գետի միւս կողմն են. այնպէս որ Մելիտինէն անգամ Կատաւոնիոյ մէջ կը սլառփակէին, թէպէտեւ երկրին տասը կառավարչութեանց բաժանման [ներկայ] դրութեան համեմատ՝ Մելիտինէ կը գտնուի Կատաւոնիոյ ու Եփրատի մէջտեղ եւ Կոմմագինէին կը մօտենայ ու կը կազմէ Կապադովկիոյ տասներորդ բաժինը: Քանզի մեր ժամանակի թագաւորները, որ Արքեղայոսի նախորդած էին, Կապադովկիոյ թագաւորութիւնը այս կերպով կը տրոհէին: — Կատաւոնիա մէկ տասներորդ բաժինն է Կապադովկիոյ: Մեր օրով ամէն կառավարչութիւն իր յատուկ կառավարիչն ունէր, եւ քանի որ Կատաւոնացւոց լեզուին մէջ ոեւէ տարբերութիւն չի նշմարուիր ուրիշ Կապադովկացւոց լեզուին հետ համեմատելով, ոչ ալ ոեւէ տարբերութիւն իրենց սովորութիւններուն մէջ, զարմանալի է թէ ի՞նչպէս օտար ազգի մը առանձնայատուկ նշանները բոլորովին անհետացեր են, մինչդեռ անջատ ազգեր էին անոնք առաջ: Արիարաթ Առաջին, որ Կապադովկիոյ թագաւորի տիտղոսը կրեց, Կատաւոնացիները կցեց Կապադովկիացւոց» (XII, i, 2):

«Բայց մինչ [Կապադովկիոյ] երկիրը Արքեղայոսի եւ անոր նախորդներուն իշխանութեան տակ կը գտնուէր, տասը կառավարչութեանց բաժնուած էր. հինգը Տաւրոսի մօտ կը համրէին՝ Մելիտինէ, Կատաւոնիա, Կիլիկիա, Տիւանիտիս եւ Գարսաւերիտիս. մնացած հինգն էին՝ Լաւինեանսինէ, Սարգարաւսինէ, Սարաւենէ, Քամմանինէ, Մորիմենէ» (XII, i, 4):

«Մելիտինէ կը նմանի Կոմմագինէի, քանզի ամբողջովին պտղատու ծառերով անկուած է, եւ Կապադովկիոյ միակ մասն է՝ այս կերպով տընկուած: Չէթ կ'արտադրէ եւ Մոնարիտ կոչուած գինին, որ Յունաստանի գինիներուն հետ կը մրցի: Դիրքը Մոփաց գիմացն է, ունենայով Եփրատ գետը

որ կը հոսի անոր եւ իրեն մէջտեղ. եւ Կոմմադինէ՝ որ սահմանակից է Գետի հանգի ի կողմն եղող դաւառին մէջ է Դոմիտա, Կապադովկիոյ մէկ կարեւոր ամրոցը: Անիկա 100 քանքարի ծախուած էր Ծովաց իշխանին. բայց Լուկուլոս զայն նորէն իրրեւ քաջութեան մրցանակ պարգեւեց Կապադովկիոյ իշխանին՝ Միհրդատի դէմ պատերազմի մէջ մատուցած ծառայութեան փոխարէն» (XII, ii, 1):

«Ոչ Կատաւոնացոց դաշտը եւ ոչ Մելիտինէ ունի ոեւէ քաղաք, այլ ամրոցներ՝ լեռներու վրայ, ինչպէս Ազամորա եւ Դաստարկոն, որուն շուրջը կը հոսի Կարմաղաս գետը: Կայ հոս Կատաւոնեան Ապողոնի մեհեան մըն ալ, որ սլաշտելի է ամբողջ Կապադովկիոյ մէջ, եւ զոր Կապադովկացիք ընտրած են իրրեւ տիպար իրենց մեհեաններուն...: Մնացածներէն՝ Սարգարաւսինէ ունի Հերպա անուն փոքր աւան մը՝ Կարմաղաս գետի վրայ...: Միւս նահանգներէն մէկուն մէջ է Արդոս, բարձր ամրոց մը Տաւրոսի մօտ...» (XII, ii, 6):

«Պոնտոսի ու Կապադովկիոյ սահմանագլուխը լեռնաշղթայ մըն է Տաւրոսի զուգահեռական, որ Քամմանինէի արեւմտեան ծայրերէն սկսեալ, ուր կը կանգնի Դասմենտա, ամրոց մը՝ ապառաժի մը վրայ շինուած, կ'երկարի մինչեւ Լաւինեանինէի արեւելեան մասերը: Քամմանինէ եւ Լաւինեանինէ՝ երկուքն ալ Կապադովկիոյ կառավարչութիւններն են» (XII, ii, 10):

Ը.

ՄԵԼԻՏԻՆԷ ՀՌՈՎՄԱՅԵՑԻՈՅ ՕՐՈՎ

Ըսինք թէ Յ. Տ. 17-ին՝ երբ Գերմանիկոս կեսարը Կապադովկիոյ թաւաւորութիւնը ջնջելով երկիրը հռովմէական նահանգի վերածեց, բնականաբար Մելիտինէ ալ հռովմէական տիրապետութեան տակ մտաւ, եւ այնուհետեւ Մելիտինէ ամրոցը հռովմի կայսրութեան սահմանապահ լեզէոններուն կայանը դարձաւ: Հայաստանի թագաւորութեան համար Պարթեւաց դէմ մըղձուած Ներոնեան պատերազմներուն մէջ Մելիտինէ շատ անգամ կը յիշուի, արովհետեւ Հայաստան արշաւող հռովմէական լեզէոններուն միացեալ խորհիսը կը կազմէր այս ամրոցը, որ կը պահպանէր Դոմիտայի կամուրջը, որ Թիրատի ամենազլիաւոր անցքը կը նշանակէր:

Այդ պատերազմներուն հայթայթած աշխարհազրահան եւ այլ գիտապաշտ տեղեկութիւնները կը շահագործէ Երէցն Պլինիոս իր «ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ» հռչակաւոր մատեանին մէջ, ուր Ստրաբոնի նման չափազանց կը պովէ Մելիտինէն եւ կը դրէ որ Մելիտա կոչուած ամրոցն ըստ աւանդութեան Ասորեստանի Շամիրամ թագուհին շինեւ է: Ամրոցին այս առասպելական հիմնադիրին անունը թերեւս կը պահպանուէր տակաւին մեր թուականի ԺԲ դարուն, երբ Միքայէլ Ասորին կը յիշէ Շամիրնի ամրոցը Մալաթիոյ սեւա-

հող (sawad) գաւառին մէջ (Chronographie, Թարգմ. Ghabot, III, p. 272) Պլինիոս գիտունը մեռած է 79 թուականին՝ Վեսուվ հրաբուխի մեծ բռնկումին ատեն:

Հռովմայեցւոյ շրջանին Մալաթիա իր ծաղկումն ու բարգաւաճումը կը պարտի իր դիրքին՝ կայսրութեան ամենէն արեւելեան սահմանին վրայ: Տիտոս կայսեր օրով (Յ. Տ. 79—81) եղած զինուորական կարգադրութեանց համեմատ՝ Մելիտա մնայուն կայանը եղաւ Երկոտասաներորդ լեզէոնին. իսկ անկէ առաջ Մելիտայի մէջ սահմանապահ կայազօր էր Քսաներորդ լեզէոնը: Յովսէպոս կը պատմէ որ Յ. Տ. 70-ին Երուսաղէմի նուաճումէն ետք՝ Տիտոս կեսարը, որ այն ատեն իր Վեսպասիան հօրը փոխանորդ սպարապետ էր Պաղեստինի մէջ, թոյլատրեց որ Տասներորդ լեզէոնը Երուսաղէմ մնայ եւ Լեզէոն չորհուրի Եփրատէն անդին, ուր անոնք գտնուած էին նախապէս: Իսկ միասնաբար մայն յիշեց Երկոտասաներորդ լեզէոնի մասին, որուն կայանը նախապէս Անտիոքի մօտ Ռափանէա էր, թէ իր Կեստիոս հրամանատարին ներքեւ տեղի տուած էր Հրէից յարձակման առջեւ. ուստի զանոնք զրկեց Եփրատի մօտ Մելիտինէ, որ Հայաստանի ու Կապադովկիոյ սահմանագլուխին վրայ կը գտնուէր (Josephus, *Bella Jud*, VII, i, 3):

Մելիտայի օտար այցելուներուն մէջ կրնանք համարել Չինաստանի Ֆանչաոյ կայսեր Հռովմայեցւոյ քով զրկած սլաւոգամաւորը, Քիուֆան-Եինկ անուն մեծ սլաւոնեան, որ մեր 97 թուականին Հայաստանէն ալ անցած է, եւ իր օրագրութեան մէջ կը յիշէ որ Ծոփաց երկրէն ետք մեծ գետը — Եփրատն — անցաւ եւ վերջապէս Սիւրիոյ Անտիոքը հասաւ: Նա հարկաւ Մելիտայի քով անցած է Եփրատը, Դոմիտայի կամուրջով, որովհետեւ Ծոփաց երկրէն դէպի Անտիոք կարճ եւ բնական ճամբան ա՛յս է:

Կերեւի թէ այս ատենները ամբողջին շուրջ աւելի ընդարձակ բնակչութիւն հաստատուած է եւ անոնց մէջ յունախօս Ժողովուրդ ալ կայ. որով ասն աստիճանաբար քաղաքի ձեւ կ'առնէ: Այսպէս, Տրայիանոս կայսրը, երբ Հայաստանը կը նուաճէ՝ Յ. Տ. 114-ին, Մելիտինէ նահանգն ալ միացնելով հռոմէական վարչութեան տակ մտած հայկական նահանգներուն, բոլորին մայրաքաղաք եւ կուսակալանիստ կ'որոշէ Մելիտինէ քաղաքը: Գ. Աստիլիոս Յուլիանոս Կղաւտիոս Ռուփինոս անունով մէկը կը կարգուի այն ատեն «Օգոստեան տեղակալ փոխարեւոր» Հայաստանի:

Բայց շատ չի տեւեր քաղաքական այս կացութիւնը, որովհետեւ Տրայիանոսի մահէն ետք (Յ. Տ. 117) անոր յաջորդող Սզրիանոս կայսրը, որ Արեւելք ալ այցելած է, թերեւս մինչեւ Մելիտինէ իսկ եկած, թոյլ կու տայ որ Հայաստան նորէն իր Թագաւորութիւնն ունենայ եւ Մելիտինէն վերադասանայ Կապադովկիոյ՝ մաս կազմելու իր նախկին վիճակին: Սակայն Մելիտինէ քաղաքն իր մայրաքաղաքի աստիճանին բարձրացումովն շահած զարգացումը չի կորսնցներ. «Այս բարձրացումով կը կրկնապատկուի դաշտին ձգողականութիւնը», կ'ըսէ Հ. Սահակ Կոզեան (ՄԵԼԻԴ, էջ 13), «կը խմբուին հոն շինարար-

րար տարրեր: Շէնքեր կը բարձրանան ամրոցին չորս կողմը: Ընդարձակ հը-
րապարակներ քաղաքին կու տան հռոմէական կերպարանք: Գեղեցկութեան
չուք կը տարածեն տաճարները, բաղնիքները եւ թէատրոնը՝ անհրաժեշտ թէ՛
զրօսանքի եւ թէ՛ կրթութեան համար: Այսպէս գեղակերտ ու բարեզարդ կը
ճանչնայ զայն Պրոկոպիոս 562-ին՝ հինգ դարու աշխատանքին արդիւնքը նը-
կարագրելով» (ՎԱՍՆ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆՑ, Դ. 15):

Քրիստոնէական Բ. դարու մէջտեղը դրած է Պտղոմէոս գիտունն ալ իր
Աշխարհագրութիւնը եւ նոյն ատենները պատրաստուած են «Անտոնինեան Ու-
ղեգրութիւնք» անուանեալ քարտիսաւոր տախտակները: Սոյն երկու աղբիւր-
ներն ալ Մելիտինէ քաղաքը կը նշանակեն իբր հռոմէական կայսրութեան ար-
մենակարեւոր սահմանապահ մէկ վայրը:

Հռոմէական քաղաքին տեղը, որ ներկայ Մալաթիայէն երկու ժամ ուղե-
պի հիւսիս-արեւմուտք գտնուող Էսփիշէի կամ Էսփի Մալաթիա լքեալ վայր-
րով կը ներկայացուի, դժբախտաբար գիտական պեղումներու եւ խուզարկու-
թեանց առարկայ եղած չէ: Ինչպէս Murray's Handbook of Asia Minor
գիրքը կ'ըսէ (էջ 256), պարիսպներու, մզկիթներու, եկեղեցիներու,
խաներու եւ այլ շինութեանց փլատակները հոն կը ծածկեն շատ
ընդարձակ տարածութիւն մը, բայց խառն ի խուռն եւ առանց չահեկա-
նութեան կը մնան: Հռոմէական Մելիտինէէն եւ կամ ԺԲ. «Որոտացող» լե-
գէոնի մնայուն բանակատեղիէն գրեթէ ոչ մէկ մնացորդ կայ տեսանելի: Հռո-
մէական շրջանէն քանի մը սիւներ միայն ինկած կը պառկին Ալամիմարէ հա-
միին մօտերը:

Հոս սլաւոնացի կը համարինք Լէյման-Հաուպտի ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՏԵՆՕՔ
ԵՒ ՀԻՄԱ գիրքէն քաղուածք մը տալ թարգմանաբար. — «Քառասուն ժամ
տեւող, տաքութեամբ ու ծարաւով դժուարացած աշխատանքէ եւ վերջին 1,5
ժամը կատարեալ մութի մէջ ձիովարելէ ետք», կ'ըսէ, «հասայ Իգուի կամ
Գատրֆէօյ: Քանի որ կ'ըսէին թէ միւս ափը լաւագոյն պիտի ըլլար օթեւա-
նումը, ուստի իսկոյն Եփրատի վրայէն նաւակով անցայ եւ դիմացը գտնուող
Փիրոթ գիւղին մէջ անցուցի գիշերը, Եփրատի երկու ափանց հետազօտու-
թիւնը միւս առտուան ձգելով: Փիրոթէն մեկնելով Յունիս 26-ին՝ աւելի
հարաւ-արեւմուտք ուղղուեցայ դէպի ՄԱԼԱԹԻԱ: Մալաթիա — Նոր քաղա-
քը — որ Եփրատէն քանի մը ժամ հեռու կը գտնուի, իր գիրքին ու շինուած-
քին համեմատ՝ մեծ նմանութիւն ունի Պարսկաստանի Մարաղա քաղաքին
հետ: Ասոր պէս ան ալ կ'երկարի մէկ ու կէս գերմանական մղոնէ աւելի տեղ:
Տուները կատարելապէս կը կորսուին ծառաստաններու եւ սլողաքեր պատ-
տէզներու մէջ: Մալաթիա հռչակաւոր է իր հասցուցած պտուղներով: Եւ
մասնաւորապէս հիւրասէր ընդունելութիւն գտայ Միլթեսարը՝ Ճեմիլ փա-
շայի քով, որ լաւ դաստիարակուած թիւրք էֆէնտի մըն է եւ սահուն Ֆրան-
սերէն կը խօսէր: Իր լուսամիտ դաղափարներուն շնորհիւ լաւ յարաբերութիւն
կը մշակէր ամերիկացի միսիոնարներու եւ տեղացի բողոքական դասանոս-

Թիւնն ընդունած Հայերու հետ: Պատահամբ Մալաթիա գտնուող Մր. Պրատունը եւ միանգամայն Մալաթիոյ Հայ Աւետարանականաց հոգեւոր հովիւը Նախաճաշի հրաւիրեց ինծի հետ:

«Պատուելին Վանք անուն գիւղի մը բնիկն էր Աղբնի մօտ, որ այս վերջինին կը հասնի մարդ՝ եթէ Մալաթիայէն առանց Արարկիր հանդիպելու դէպի էկին ճամբորդէ: Ան ինծի հաղորդեց որ Վանք գիւղի մօտ գալա մը կայ, որ իսկապէս քարայրներու քաղաք է, որուն ապառաժին երեսը արձանագրութիւն մը փորագրուած է. ասոր կարելի է միայն հասնիլ իրարու ծայրը կըցուած երկու երկայն ելարաններով, իսկ արձանագրութեան գրութիւնը ճիշդ Քէօմիւրիսանի արձանագրութեան գիրերուն կը նմանի: Վանք գիւղի տեղացիէ մը այսչափ ճշգրտեամբ տրուած սոյն մանրամասնութիւնները զիս համոզեցին Մալաթիայէն անդին ճամբաս յիշեալ գիւղին վրայէն ընտրելու» (Armenien einst u. jetzt, vol., I, p. 483-5):

«Մալաթիայէն մեկնեցայ Յունիս 27-ին, դէպի Վանք գիւղը. ճամբան Նախ կը տանի դէպի հին քաղաք — էսքի Մալաթիա — որ իր ինկած պարիսպներուն եւ մինարէներու եւ պալատներու աւերակներուն մէջտեղ տակաւին Արարկիր թիւ մը թիւրք բնակիչներ կը պատսպարէ, մինչդեռ հոն բնակած Հայերը կոտորածի ժամանակ բնաջնջուած են բացի երեք եղբայրներէ, որոնց մէկուն հետ ես խօսակցեցայ»:

«Մալաթիայէ դէպի Սիվաս ուղղագիծ խճուղիին վրայ, էսքի Մալաթիայէ քիչ մը անդին, հանդիպեցայ հռոմէական մզոնաքարի մը...» (որուն ընդօրինակութիւնն ու կաղապարն առեր է): «Քիչ վերջը անցայ Գըրգ Կէօզ Քէօփրիւ ըսուած կամուրջը՝ Թոխմասուի վրայ, ճիշդը՝ կեդրոնի գլխաւոր թեժ աղեղէն դատ՝ ասդին 10 եւ անդին 12 նեղ կամարներ կը ներկայացնէ: Պնիկա աստ եւ անդ հանդիպող, լաւ պահպանուած միջնադարեան կամուրջներէն մէկն է, բայց անշուշտ աւելի հին, հռոմայեցոց օրուան կամուրջի մը տեղը շինուած պիտի ըլլայ: Ապա խճուղին կը հետեւի, ինչպէս մզոնաքարն ինկէ կ'աւազուցանէ, հռոմէական հին պողոտայի մը, որ, ինչպէս պիտի տեսնենք, Լուկուլլոսի եւ Կորբուղոնի ալ գործածած զինուորական պողոտան է, բանակով Հայաստան արշաւելու համար, Մալաթիա-Իզմիր ճամբով եւ Պարբերդի դաշտին մէջէն» (Ibid, p. 486):

Մեր ճամբորդը ապա դէպի ձախ ձգելով Սիվաս տանող խճուղին, բռնած է հին ժամանակ մինչեւ Սատաղա տանող հռոմէական զինուորական պողոտայի գիծը, Եփրատի ընթացքն ի վեր, եւ գետին դէպի արեւմուտք ցցուած մէկ ծունկը անցնելէ ետք, ուր Էդրիպիւք անուն գիւղ մը կայ, Գըղըլպաշ կամ Մէլալլահի աղանդէն մարդոցմով բնակեալ, ապա Քեպանմատէնի մօտ Մուրատսուի եւ Գարասուի գետախառնունքը դէպի աջ ձգելով, Յունիս 29-ին անցաւ Արարկիր-սու գետակի միակամար կամուրջը եւ յետոյ գետակի ձախ Աղոլմէն միացող վտակի ձորին մէջ հասաւ Վանք գիւղը եւ անոր ժայռաբերդը: Շատ դժուարութեամբ մագլցեցան ապառաժն ի վեր եւ դտան արձանագրութիւնը, որ սակայն սեպագիր չէր, այլ 10 ոտանաւոր տողերէ բաղկացեալ

յուևարէն արձանագրութիւն մը, որուն մէջ Աթենայիս անուն իշխանուհիի մը, որ Մարկոս Անտոնիոս եռապետէն սերած ըլլալ կը թուի, վաղաժամ կորուստը կ'ողբայ իր ամուսինը, որ ինքն ալ նոյն սերունդէն պիտի ըլլայ: Լէյման-Հաուպտ եւ արձանագրութեանս վերծանումին մէջ իրեն օգնող լեզուագէտ պատմագէտներն այն եզրակացութեան եկեր են որ հոս Արաբկիրի շրջանակին մէջ տեղական փոքր իշխանութիւն մը գոյութիւն ունեցած է տակաւին Յ. Տ. 130-ի ատենները. բայց թէ Աթենայիս իշխանուհին եւ իր ամուսինը դեռ քրիստոնէայ չէին, որովհետեւ երկնային ու սանդարամետական աստուածները կ'ոգեկոչուին եղերերգութեանս մէջ (Armenien, I, pp. 488-494, արձանագրութեան լուսանկարով եւ այլ պատկերներով): Ծանօթագրենք որ Փրոֆ. Լէյման-Հաուպտ կրնար լաւ հայերէն խօսիլ, եւ Մալաթիա հանդիպած է համիտական ընդհանուր կոտորածներէն մի քանի տարի վերջը՝ 1899-ին:

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԻՒՆԸ ՄԵԼԻՏԻՆԷԻ ՄԷՋ

Մալաթիա քաղաքը շատ կանուխէն ճանչցած պիտի ըլլայ քրիստոնէական կրօնքը, աւելի կանուխ քան բուն Հայաստանը, որով արդէն Դ. դարուն ան դարձած էր քրիստոնէութեան կարեւոր կեդրոններէն մէկը: Զրոյցներ հիւսուած են Մալաթիոյ մէջ քրիստոնէութիւնն առաջին քարոզողի մասին՝ ձեւուած բուն Հայաստանի առաքեալներուն աւանդութեանց վրայէն: Այսպէս, կը զրուցուի թէ Թադէոս առաքեալն է որ քարոզեր է, եւ իր այցելութեան անմոռաց յիշատակ թողեր է հոն՝ Քրիստոսի խաչելութեան դամբարէն մէկը (Սրուանձտեանց, ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ, Բ., էջ 320): Այս հետաքրքրական զրոյցներու վրայ առանց ծանրանալու՝ անկախ աղբիւրներու տեղեկութեանց հիմամբ՝ կրնանք ընդունիլ որ արդէն Բ. դարու վերջերը Մալաթիա քրիստոնէայ էր եւ իր մարտիրոսներն ալ ունեցած, մինչ Շփրատի ձախ կողմը բուն Հայաստանը տակաւին հեթանոսութեան խոր խաւարին մէջ կը քնանար:

Արդէն Պետրոսի Առաջին թուղթին մէջ, որ ըստ Փրոֆ. Բեմսէյի՝ թերեւս քրիստ. 80 թուականին գրուած է, կը յիշուին եկեղեցիներ՝ Փոքր Ասիոյ միւս երկիրներուն հետ՝ Կապադովկիայի (Ա. Պետ. ա. 1), որու մասն էր Մելիտինէ: Եւ արդէն Պենտեկոստէի հրաչքին ականատեսներուն մէջ կը յիշուին Կապադովկիացի մարդիկ (Գործք. Բ. 9): Նոր Կտակարանի քննական սերտողութեամբ սա համոզման եկած եմ որ շատ հաւանօրէն Շիղա առաքեալի ձեռքով էր որ Աւետարանը քարոզուած է Փոքր Ասիոյ արեւելեան երկիրներուն մէջ, եւ նշանակելի է որ Մելիտինէի անմիջական դրացի Կոմմա-գինէի մէջ, Սամոսատի մօտերը, «Շիղայի վանք» մը կը յիշեն ասորի պատմիչները:

Կ'ըսուի թէ երբ մեր 177 թուականին Մարկոս Աւրելիոս կայսրը Պաննոնիոյ երկրին մէջ կը պատերազմէր, սաստիկ երաշտութեան պատճառաւ ջուր չկար բանակին խմելուն համար իսկ: Այն ատեն կայսրը հրամարեց որ բանակին մէջ ամէն զինուոր աղօթէ իր հաւատացած մէկ աստուածին, որ պէտքի անձրեւ գայ: Վերջին անգամ աղօթեց բանակին մաս կազմող «Որոտացող» (Fulminata) մականուանեալ ԺԲ. Լեգէոնը, որուն զինուորները բոլորն ալ քրիստոնեայ էին. ասոնք դաշտին մէջտեղ ծունկի եկան եւ Յիսուս Քրիստոսի անունով Աստուծոյ աղօթեցին. եւ իսկապէս անձրեւ եկաւ, բանակին բոլոր զինուորները անձրեւի կաթիլներն իրենց վահաններուն մէջ բռնելով խմեցին եւ բանակը ծարաւէն մեռնելէ ազատեցաւ: Իրականին մէջ ալ այսպիսի տեսարանի մը պատկերը քանդակուած կայ Հռովմի մէջ Մարկոս Աւրելիոսի յաղթութեան կամարին վրայ:

«Որոտացող լեգէոնի» այս աւանդութիւնը կը ցուցնէ որ Մարկոս Աւրելիոս կայսեր օրերուն (Յ. Տ. 161—181) արեւելեան Կապադովկիոյ մէջ քրիստոնէութիւնը բաւական ընդհանրացած էր, որովհետեւ Fulminata կոչուած Երկոտասաներորդ Լեգէոնի սովորական կայանն էր Մելիտինէ, եւ անոր զինուորներն ալ հաւանօրէն մեծաւ մասամբ այս դաւառի տեղացիներէն կ'առնուէին: Միեւնոյն լեգէոնի պատկանող Պողիկտոս Մելիտինեցիին նահատակուեցաւ Դեկիոս կայսեր հալածանքին ատեն (Յ. Տ. 250), երբ արդէն զօրաւոր եկեղեցիներ կային Մելիտինէի եւ այլ քաղաքներու մէջ:

«Մելիտինեցի կամ ի Մելիտինէ նահատակեալ», կ'ըսէ, Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, «բայց Հայ ճանչցուած եւ այսպէս կոչուած մէկը մինչեւ հիմա կը պատուով Նափոլիի երկրին Կաղանիա գաւառին Աչչի-Րէալէ քաղաքին մէջ. յատուկ եկեղեցի մը նուիրուած է իրեն. անունը լատինաբար կը կոչուի Ex-peditus, որ անշուշտ թարգմանուած է բնիկ լեզուէն... Աւանդութիւնը նոյնիսկ Մելիտինեան Շանթաձիգ Լեգէոնի գնդապետ կը կարծէ այս սուրբը: Անունը կրնայ առնուած կամ նմանցուած ըլլալ նաեւ հայ բառէ մը, ինչպէս ասպետ կամ Սպետ: Մելիտինէի նահատակաց հռչակագրոյններն են Սուրբ Պօլիեկտիս եւ Նէարխոն (Նոր իշխան), Դեկոս կայսեր հալածանաց ժամանակ. ասոնց երկնաւոր փառքը՝ յերկրի կամ ի դպրութեան ալ անմահացուց փրանկ բանաստեղծն Քորնէյլ իր գերահռչակ թատերական ողբերգութեամբը» (ԱՐՇԱԼՈՅՍ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ, էջ 88—9):

Մեծն Տրդատի գահակալութեան առթիւ հռովմէական նահանգներէն հաւաքուող օժանդակ գունդերու ժամադրաւայրը հաւանօրէն Մելիտա էր: Եւ հարկաւ Գրիգոր Պարթեւն ալ, Հայաստանի ապագայ Լուսաւորիչը, իբր սպասաւոր Տրդատ արքայազունին, այս միջոցին այցելեց Մելիտինէն: Այս պարագան անորոշ կը թողու Ագաթանգեղոս, որ սաչափը միայն կ'ըսէ թէ Կայսրը «գումարեաց ի ձեռն նորա (Տրդատայ) զօրս բազումս յօգնականութիւն նմա, եւ արձակեաց յիւրական աշխարհն Հայոց» (էջ 48): Մովսէս Խորենացի կ'աւանդէ որ երբ Տրդատ Կեսարիա հասաւ, Հայոց նախարարներէն

Հաստեր անոր ընդառաջ ելան հոն (ՊԱՏՄ. Բ. ձբ. էջ 346) : Այս ճշմարիտ ըլլալով հանդերձ, Մելիտինէն պէտք է որ ընդունինք իբր ընդհանուր հաւաքավայր օժանդակ հռովմէական բանակին : Արդ, Ֆարգինի յունարէն արձանագրութեան համաձայն, զոր գտնողը՝ Փրոֆ. Լէյման-Հաուպտ սխալմամբ մեր Պապ թագաւորի ժամանակին կ'ընծայէ, մինչդեռ բոլոր ներքին նշանները կը ցուցնեն թէ անիկա Մեծն Տրդատի դահակալութեան պարագային կը վերաբերի, Հայոց թագաւորին օժանդակ գունդեր հասած են ԵՓՐԱՏԱՅԻՔ, Մատիանէ, Մելիտիա, Կոմմագինէ եւ Ոսրոյենէ նահանգներէն (Lehmann-Haupt, Armenien, I, p. 416) : Ասոնց բոլորին համար ամենադիւրին եւ բնական հաւաքավայրն է Մելիտիա : Այսպէս, երիտասարդ գահաժառանգը հսկայազօր եւ իր հաւատարիմ հայ նախարարները, հռովմէական քաջ զօրավարներուն ու զինուորներուն հետ, իրենց շեփորներով գոռացուցին եւ իրենց երիվարաց սմբակներուն տրոփիւնով թնդացուցին Մալաթիոյ պողոտան՝ անցնելու համար Հայաստան եւ անկէ վանելու Պարսից բանակները, որ «գաշխարհն գրաւեալ էին յինքեանս ի ծառայութիւն» : Իսկ պատերազմը պիտի յանգէր քաջն Տրդատի թագադրութեան եւ Հայաստանի մէջ Արշակունի հարստութեան վերահաստատման :

350 թուականին Կոստանդինոս կայսրը իր Կոստաս եղբօր նշանածը, Աբլարիոս կոմսի Ողոմպիադա անուն դուստրը, Հայոց Արշակ Բ. թագաւորին հետ կ'ամուսնացնէ Կապադովկիոյ Կեսարիա քաղաքին մէջ, եւ ապա զանոնք ճամբայ կը դնէ Փոքր Հայքի Մելիտինէ քաղաքէն, եւ ինքն ալ Եփրատ գետն անցնելով Եդեսիա կ'երթայ : Այսպէս կը գրէ հռովմայեցի պատմիչ Ամմիանոս Մարկեղինոս (XX, 1) : (Հ. Ն. Անդրիկեան, ԲՈՒԶԱՆԴԻ ՄԱՄԻ-ԿՈՆՆԵԱՆՆԵՐԸ, էջ 38—9-ի ստորեւ ծանօթութիւնը) :

Հաւանօրէն Մալաթիա է դարձեալ տեսարանը Հայոց Պապ երիտասարդ թագաւորին մէկ սխրագործութեան, զոր կը պատմէ ժամանակակից լատին հեղինակ Ամմիանոս Մարկեղինոս : Պապ թագաւորը Վաղէս կայսեր գաղտնի հրամանաւ եւ հռովմայեցի Տերենտիոս զօրապետի խաբկանօք Կիլիկիա — Տարսոն — տարուած էր իր 300 քաջ պալատականներով եւ հոն արգելափակուած : Վերջապէս Հայոց թագաւորն ու պալատականները կերպը գտնելով, փախուստ կու տան եւ կայսերական նահանգապետին հետապնդումէն ալ մազապուր կ'ազատին : «Ետեւէն հասնող լեզէոն մըն ալ Պապին յանկարծական յարձակումին առջեւ ցիրուցան եղաւ : Թէեւ հալածուելու վտանգէն ազատած, սակայն երկու օրուան անընդհատ արշաւանքէն բոլորովին խոնջած էին, երբ Եփրատի եզերքը հասան Պապ եւ իրենները : Մերձակայ տուններէն թաւական անկողիներ հայթայթելով, որոնց ներքեւ հաստատեցին երկերկու — ուռած — տիկեր, թագաւորը եւ մեծամեծները նստան այդ վտանգաւոր անդրովարներուն վրայ եւ անցան գետին միւս կողմը. մաս մը ձիաւորներ ալ ալիքներուն դէմ կռուելով՝ մօտեցան ափունքին ահագին դժուարութիւններով» (Եղիշէ Արք. Դուրեան, ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, էջ 288)¹ : Պէտք է

(1) Տես նաեւ Աստուրեան, ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՀՌՈՎՄ, էջ 306-9 :

նկատի առնել դարձեալ որ Կիլիկիայէն Հայաստան ամենակարճ եւ բնական
ճամբան ան է, որ Մալաթիոյ մօտ կ'անցնի Եփրատը:

Վերջապէս, Մովսէս Խորենացին Վարազդատ Թագաւորին համար կ'ա-
ւանդէ հրաշալի արարք մը: Այս սրտոտ, անձնեղ, ուժով ու շատ ճարտար նե-
տաճիգ երիտասարդ իշխանը երբ Թագաւորելու համար Հայաստան կ'երթար,
Գարանաղեաց դժուար կիրճերուն մէջ խուճր մը ասորի աւազակաց կը հան-
դիպի, զորս զարնելով փախստական կ'ընէ: Անոնք ալ Եփրատի նեղ տեղը չի-
նուած կամուրջէն անցնելով, զայն իրենց ետեւէն կը քանդեն. բայց Վարազ-
դատ մէկ ոստումով գետէն անդին կը ցատկէ, որմէ զարհուրելով աւազակ-
ները՝ զէնընկէց անձնատուր կ'ըլլան (Մ. Խորենացի, ՊԱՏՄ. Գ. Խ. էջ 483—
5): Ասիկա եթէ Պապ Թագաւորի դէպքին մէկ վարիանտը չէ, որովհետեւ Բիւ-
զանդ Փաւստոս այսպիսի բան մը չի պատմեր Վարազդատի մասին, նորէն
Մալաթիոյ կողմերը պատահած ըլլալու է: Բայց ուշագրաւ է Խորենացւոյ այս
աւանդութեան մէջ ասորի աւազակներու յիշատակութիւնը, որովհետեւ ետ
Արաբկիրէ մեկնելով Անջրդիի վրայէն դէպի Շնկախ՝ Եփրատը (Գարասու) անց-
նելէ ետք, Չմշկածաղի ճամբուն վրայ հանդիպեցայ քանի մը լքեալ վանքե-
րու եւ եկեղեցիներու, որոնց պատերուն վրայ ասորերէն արձանագրութիւն-
ներ կային: Ուրեմն, թերեւս Հայ Արշակունեաց հարստութեան անկումէն ա-
ռաջ իսկ Ասորիներ հաստատուած էին Մելիտինէի կողմերը:

«Զորրորդ դարուն Մալաթիա քաղաքը բոլորովին յունացած կը գըտ-
նենք», կ'ըսէ Հ. Ս. Կոզեան: «Յունական էր հոն եկեղեցական իշխանութիւնը,
եւ յոյն էին անոր եպիսկոպոսները: Մելիտինէի մէջ հայ եպիսկոպոս կանու-
իւն տեսնելու փափաքը առիթ տուած է Հայ Մետրապոլիտի մը երեւա-
կայելու հոն ներսէս Մեծի օրէն (Հացունի, ԿԱՐԵԻՈՐ ԽՆԴԻՐՆԵՐ ՀԱՅ ԵԿԵ-
ՂԵՑԻՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵՆԷՆ, Վենետիկ, 1927, էջ 169—172): Կորիւնի լռութիւ-
նը լաւագոյն եւ անհերքելի փաստն է որ Մելիտինէ չունէր հայ եպիսկոպոս
այդ դարերուն» (ՄԵԼԻԴ, էջ 15): Բայց եպիսկոպոսները յունածէս ըլլալով
հանդերձ, անոնցմէ ոմանք կրնային ծագումով հայազգի ըլլալ: Այսպէս էր
հաւանօրէն Մեսրոպ Մաշթոցի ժամանակակից Ակակիոս եպիսկոպոսը Մելի-
տինէի (տես Ն. Ադոնց, ՄԱՇԹՈՅ ԵՒ ՆՐԱ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԸ, էջ 38):

Մեծն Թէոդոսիոսի օրովն էր, 385 թուականին, որ Հայաստան բաժնուե-
ցաւ Հռովմայեցւոյ ու Պարսից միջեւ: Հայաստանի բաժանումէն չորս տարի
ետք մեռաւ Արեւմտեան Հայաստանի Թագաւորը Արշակ Գ.: Այն ատեն կայս-
րը ջնջեց Յունահայաստանի Թագաւորութիւնը եւ Բիւզանդիոնի կողմէն Կո-
մէս մը իբր ընդհանուր կառավարիչ նշանակուեցաւ այս երկիրներուն վրայ:
Սա ալ յիշատակելի է որ Հայաստանի բաժանումէն տասը տարի ետք, 395
թուին, Հռովմէական Կայսրութիւնը ինքը երկուքի բաժնուեցաւ եւ բնակա-
նաբար Մելիտինէ մաս մնաց Արեւելեան Հռովմէական Կայսրութեան: Կայ-
սրութեան այս մասին մայրաքաղաքն էր Կ. Պոլիս, հին անունով Բիւզան-
դիոն, որով Արեւելեան Հռովմէական Կայսրութիւնը սովորաբար Բիւզանդա-

կան Կայսրութիւն ալ կը կոչուի: Ասկէ զատ, Կ. Պոլիս եւ շրջակայքը յունարէն խօսէր, եւ հետզհետէ լատիններէն լեզուն կառավարութեան մէջ անգամ գործածութենէ իյնալով, տեղը յունարէնն անցաւ: Ասոր համար ալ մեր սլաւոմիչները սովորաբար «Յունաց Կայսրութիւն» կ'անուանեն Արեւելեան Կայսրութիւնը, թէեւ անոր բնակիչները Հռոմէի ալ կը կոչեն, որ Հռովմայեցիք բառին համառօտութիւնն է:

Բայց Մելիտինէ յունական դառնալուն հետ նաեւ հայկական դարձած է: Արդէն Դիոկղետիանոս (284—305 Յ. Տ.) Փոքր Հայքը եւ Մելիտինէ գաւառը բաժնելով Կապադովկիայէն, զանոնք ինքնուրոյն նահանգ ըրած էր՝ անոր մայրաքաղաք նշանակելով Մելիտինէ քաղաքը: Վաղէս կայսեր օրով՝ Փոքր Հայքի նահանգը բաժնուեցաւ երեք մասերու՝ Առաջին, Երկրորդ եւ Երրորդ Հայք անուններով, եւ Մելիտինէ 378 թուականին՝ Երկրորդ Հայքի մայրաքաղաքը մնաց: Հայաստանի բաժանումէն ետք՝ անկէ զաղթականութեան նոր հոսանք մըն ալ սկսաւ դէպի յունական երկիրներ, Մելիտինէ, Կատաւոնիս եւ Փոքր Ասիոյ ուրիշ մասերը: Արդէն 404 թուականին՝ Ս. Յովհան Ոսկերեանի աքսորուած ժամանակ՝ հայ գիւղացիութիւն կար Կոկիսոնի եւ Արարիսոնի շրջանակներուն մէջ: Մանաւանդ 428 թուին, Արշակունեաց թագաւորութեան բարձումէն ետք՝ արտագաղթի այս հոսանքը աւելի սաստկացաւ: Հայ ծաւալումը հետզհետէ հասած է մինչեւ Կեսարիա-Մաթաք անգամ: Իսկ Մելիտինէէ հարաւ, Կոմմադիինէի մէջ, Հայեր շատ կանուխէն Ասորիներուն հետ խառն կը բնակէին:

Մկրտիչ Եպս. Աղաւնունին հետեւեալ խիստ հետաքրքրական տեղեկութիւնը կու տայ մեզի Մելիտինէի քրիստոնէական դպրոցին վրայով. «Ս. Եւթիմէոսի կենսագիր՝ Կիւրեղ Սկիւթոպոլսեցին կը գրէ որ Մելիտինէի եպիսկոպոսին դպրոցը արտաքին գրականութենէ զատ, կ'ուսուցանէր Ս. Գիրքը եւ աստուածաբանութիւն: Եւթիմէոս կ'աշակերտէր հոն Դ. դարուն եւ անոր յաճախած այդ դպրոցը կային նաեւ Հայեր, վասնզի Մելիտինէ հայաշատ կեդրոն մըն էր» (ՏԱԹԵԻ տարեգիրք, Բ. տարի, 1926, Հալէպ, էջ 83):

Հայոց գրի գիւտին կատարելագործումէն ետք, Ս. Սահակ կ'որոշէ նաեւ Հայաստանի յունական բաժնին մէջ հայ դպրոցներ բանալ: Զարմանալի է որ Յոյները քրիստոնեայ ըլլալով հանդերձ, արգելքներ կը յարուցանէին իրենց բաժնին մէջ հայ դպրոցներու բացման, հայ դպրութեան ծաւալման եւ Հայոց եկեղեցիներուն մէջ պաշտամունքը հայերէնով կատարելու դէմ: Ս. Սահակ Պարթեւ վերջապէս — 422-ին — ստիպուեցաւ Կ. Պոլիս դրկել Ս. Մեսրոպ-Մաշթոցը, Վարդան Մամիկոնեանի ընկերակցութեամբ: Մաշթոց իրեն հետ կը տանի իր աշակերտներէն խումբ մըն ալ մինչեւ արտասահմանի առաջին կայանը, որ է Մելիտինէ քաղաքը: Աւելի անդին ուղեւորելու առթիւ իր աշակերտներուն բազմութիւնը Մելիտինէ կը թողու, եւ զանոնք քաղաքին Ակակիոս եպիսկոպոսին յանձնելով հանդերձ, անոնց վրայ դասապետ կամ գլխաւոր կը կարգէ Վանանդեցի Ղեւոնդ Երէցը: Սա ալ մինչեւ իր վար-

գապետին Կ. Պոլիսէն վերադարձը արթուն կերպով հսկեց իր աշակերտներուն վրայ, միանգամայն իրեն ու ընկերներուն մտաւոր զարգացման հոգ տանելով Մելիտինէի վերոյիշեալ մետրապոլիտական բարձր ուսումնարանին մէջ (ԿՈՐԻԻՆ, էջ 27) :

Ս. Մեսրոպ կայսերական թոյլտուութեան հրամանն առած՝ Բիւզանդիոնէ վերադառնալէն ետք, առաւ իր աշակերտները Մելիտինէէ եւ անոնցմով կազմակերպեց կրթական գործը Յունահայաստանի մէջ : Այնտեղ հիմնեց բազմաթիւ վարժարաններ, որոնց վրայ շրջանային տեսուչներ ալ կարգեց : Մենք տարակոյս չունինք թէ հայ դպրոց մըն ալ Մելիտինէ քաղաքին մէջ բացուեցաւ՝ յունական ուսումնարանի կողքին : Ինչպէս Հ. Ս. Կոզեան ուղիղ կերպով կը գիտէ, կարելոր էր հայ դպրոցին դերը Մելիտինէի մէջ՝ հայ տարրը ազգային ուժացումէն եւ գաղթելու վտանգէն ազատելու համար : Եւ ի՞նչ աւելի բնական եւ հաճելի է քան «խորհիլ, թէ Մաշթոցի աշակերտները եղան ուսուցիչ Մելիտինէի համատոհմ եւ համալեզու հայ մանուկներուն» (ՄԵԼԻԴ, էջ 14—5) :

Մելիտինէի Ակակիոս եպիսկոպոսը, զոր վերեւ յիշեցինք, իր ժամանակին ամենակարեւոր անձնաւորութիւններէն մէկն էր, եւ դաւանական խընդիրներու մասին՝ Աղեքսանդրիոյ Կիւրեղ եւ Կոստանդնուպոլսոյ Պրոկլոս Պատրիարքներու հետ թուղթեր գրած է մեր Սահակ եւ Մեսրոպ հայրապետներուն (Օրմանեան, ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 312) : Պէտք է ընդունիլ թէ մեր գլխաւոր թարգմանիչները՝ Ղեւոնդ, Եղնիկ եւ Կորիւն, դաւանաբանօրէն խորապէս ազդուած պիտի ըլլան Եղեսիոյ Ռաբուլաս եւ Մելիտինէի Ակակիոս եպիսկոպոսներէն, Կիւրեղեան դաւանութեան պինդ փարելու մասին : «Հայերը բռնել էին որոշակի Կիւրեղի կողմը», կը գրէ Ն. Ադոնց. «Մելիտինէի եպիսկոպոս Ակակը, որ երեւում է եւ ծագումով մօտ էր Հայերին, վճռական դեր ունեցաւ եւ այս խնդրում, հաւատ ներշնչելով իր հայրենակիցներին՝ նա նպաստեց մեծապէս Կիւրեղեան հոսանքի յաղթանակին : Հայ Եկեղեցու Եփեսոսեան դաւանանքի հիմը դրուեցաւ, որ այնուհետեւ անսասան մնաց դարերի ընթացքում : Ո՛չ միայն Կիւրեղին նրա անմիջական մասնակցութեան, այլեւ Մելիտինէի նշանաւոր եկեղեցականին եւ նրա ջանքերին է պարտական Հայ Եկեղեցին իր դաւանաբանական խարիսխը» (ՄԱՇԹՈՅ ԵՒ ՆՐԱ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԸ, էջ 38—9. հմմտ. նաեւ էջ 50—1) :

Հիմա նորէն դառնանք Մելիտինէի քաղաքական կեանքին : Մեծն Յուստինիանոս Յունահայաստանի մէջ հայ նախարարութեանց գոյութիւնը երկրին պաշտպանութեան տեսակէտէն վնասակար համարելով, զանոնք ջնջեց, եւ ապա իր իշխանութեան տակ գտնուող բոլոր հայաբնակ նահանգները բաժնեց չորս մասի, իւրաքանչիւրը առանձին զինուորական կազմակերպութեամբ : Բարձր Հայք նահանգը անուանեց Առաջին Հայք, Եփրատէն արեւմուտք Փոքր Հայքը՝ Երկրորդ Հայք, Մելիտինէի երկիրը՝ Երրորդ Հայք, եւ Եփրատի արեւելեան կողմը Ծովաց աշխարհը՝ Չորրորդ Հայք : Այս կարգադրութիւն-

ները եղան 536 թուականին: Ասոր վրայ Հայոց նախարարները անյաջող փորձ մը ըրին իրենց անկախութիւնը պահպանելու, բայց եօթը տարուան պատերազմէ ետք, որու միջոցին Պարսից թագաւորին օժանդակութիւնը կը վայելէին, ընկճուեցան, եւ Յունահայաստանի հայ ժողովուրդը ստիպուեցաւ կայաւերական նոր կարգադրութեանց համակերպիլ: Երբ 536-ին Մեծն Յուստինիանոս Երրորդ Հայքի մայրաքաղաքը ըրաւ Մելիտինէն, ան հիմնական պակաս մը ունէր, որ պատերազմի պարագային շատ ծանր կը կշռէր. այսինքն՝ քաղաքը զուրկ էր պարիսպէ, ինչպէս կը հաղորդէ ժամանակակից Պրոկոպիոս պատմիչը (ՎԱՍՆ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆՅ, Դ. 15): Արդարեւ Անաստաս կայսրը (491-518) սկսած էր դարմանել այդ պակասը, բայց կիսաւարտ մնացած էր կայսեր մահուան պատճառով: Սկսուածը կը շարունակէ Յուստինիանոս Ա. (527-565), ու ոչ միայն պարիսպը կ'ամբողջացնէ, այլեւ կը շքեղացնէ քաղաքը նորանոր շինութիւններով (Հ. Ս. Կոզեան, ՄԵԼԻԴ, էջ 15-6):

Մալաթիա քրիստոնեայ կայսրերու շրջանին Դ.—Ձ. դարերուն այսպէս փայլուն ժամանակներ ունեցած էր. բայց ափսո՛ս որ Յուստինիանոս Մեծի մահէն քիչ ետք, մեծ աղէտի ենթարկուեցաւ Պարսիկներուն կողմէն: Երկրորդ Վարդանանց ապստամբութեան առթիւ, 571 թուականին, մեծ ու երկարատեւ պատերազմ մը սկսաւ Յունաց եւ Պարսից միջեւ: Խոսքով Ա. Անուշիրվան արքան, որ մինչեւ Սեբաստիա արշաւած էր, վերադարձի ատեն Յոյներէն պարտուեցաւ Մալաթիոյ քով ու մազապուր կ'ազատէր՝ փիղի վրայ հեծած անցնելով Եփրատը, բայց իբր վրէժխնդրութիւն եւ որպէսզի քաղաքն իր գեղեցիկ վիճակով չմնար Յունաց, մեկնելէ առաջ հրաման ըրած էր իր զինուորներուն որ հրոյ ճարակ ընեն Մալաթիան: Յոյներն ապա վերաշինեցին զայն, բայց ոչ առաջուան շքեղութեամբը (նոյն, անդ, էջ 6):

Բայց յարմար է այս դէպքին վրայով մեր Սեբէոս պատմիչին մանրամասն նկարագրութիւնն ալ լսել. «Խոսքով իսկոյն անձամբ օգնութեան փութաց իր տեղակալին [ի Հայաստան], իրեն հետ առնելով խիստ զօրաւոր բանակ մը՝ դարձեալ բազմաթիւ փիղերով: Ճամբայ ելաւ Հայաստանի Արտազ դաւառէն, անցաւ Բագրեւանդը եւ Կարինն աջ կողմը թողլով անցաւ Եփրատէ արեւմուտք եւ մտաւ Կապադովկիա: Առաւ Սեբաստիան ու հրոյ ճարակ ըրաւ: Յոյնք քիչ մը անդին մեծ ոյժով ընդդիմացան եւ յաղթեցին, ու եթէ իրենց մէջ անհամաձայնութիւն չիյնար, կրնային Պարսիկները փճացնել: Խոսքով ասկէ համարձակութիւն գտած՝ վերակազմեց իր բանակը եւ գնաց առաւ Մելիտինէն ալ, զոր նոյնպէս այրեց եւ քանդեց: Յոյնք որ զինքը կը հետապնդէին, վերջապէս հասան իրեն Մելիտինէի արեւելեան կողմը եւ Եփրատի մօտ սաստիկ յարձակում մը գործեցին: Պարսիկները խուճապի մատնուեցան եւ փութացին մեծ գետն անցնելու. սակայն հունին ճիշդ տեղը չգիտնալնուն, անհամար բազմութիւն մը ջրահեղձ կորաւ: Մովսէստան մովսէսի տիկին հետ գետամոյն կորաւ նաեւ սրբազան հօւրը, զոր արքան միշտ իրեն հետ կը պտըտցնէր: Իսկ Խոսքով իր արքայական խորանը եւ նոյնիսկ բամ-

բիշներէն մէկը Յունաց ձեռքը թողլով, Ծովաց ու Աղձնիքի մէջէն աճապարեց դէպի Տիգրոն (ՍԵՖԷՈՍ, տպ. Թիֆլիս, 1913, էջ 41—2, հմմտ. էջ 53) :

Կ'արժէ այս մասին լսել Միխայէլ Ասորւոյ խիստ հետաքրքրական պատմութիւնն ալ. «Այս ժամանակ հպարտացաւ Պարսից Խոսրով Թադաւորը յաղթութեամբը, որ եղաւ իրեն Միջագետքի մէջ. եւ եկաւ Հայոց երկիրը եւ Հայեր մեծ քաջութիւն ցուցուցին Յունաց սատարելովը. երկու անգամ զայն զարնելով դարձուցին: Ապա երրորդ անգամին՝ Թադաւորը իր բանակը ժողովելով, հիւսիսային կողմերը գնաց՝ լերանց բոլորտիքը դառնալով. ապա Հայաստանը թողլով՝ Կապադովկիա եկաւ, ուր Յոյներ դիմադրեցին իրեն: Եւ Սեբաստիա եկաւ, զայն առաւ եւ կրակով այրեց: Յոյներ դարձեալ զօրացան եւ գալով առին անոր բանակը եւ կրակատունը, զոր կը շրջեցնէր իր ետեւէն, ու քակեցին. եւ եթէ Յոյներ իրենց մէջ երկպառակութիւն չունենային, Պարսիկները կը բնաջնջէին: Բայց երբ Յունաց մէջ չփոթութիւն ինկաւ, Պարսիկները զօրացան եւ գնացին առին Հայոց Մելիտինէն եւ այրեցին: Եւ Յունաց զօրքը անոր մարդ ղրկելով՝ ըսին. «Ի՞նչ է այդ քու ըրած աւերումդ ու այրումը. այդ է Թադաւորի վայել. եւ մենք զինուորներս առանց Թադաւորի քու երկրիդ մէջ եղած ատեննիս ալ անանկ չըրինք: Հիմա եղած տեղդ կեցիր եւ պատերազմէ, եւ եթէ յաղթես այս երկիրը քուդ թող ըլլայ»: Եւ Պարսիկը զայս լսելով ամչցաւ. եւ կանգ առաւ քաղաքին արեւելեան կողմը. Յունաց զօրքերն ալ գացին ու կանգնեցան անոնց դիմացը, առտուընէ մինչեւ օրուան իններորդ ժամը եւ չկռուեցան: Եւ ապա Պարսիկները սկսան երթալ անցնիլ Նփրատը: Յոյներն ալ ելան անոնց ետեւէն. եւ Պարսիկները շտապելով անցքը՝ շատեր գետակուր եղան. եւ մնացածները Հայաստանի մէջէն իրենց երկիրը գացին» (ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, տպ. Երուսաղէմ, 1871, էջ 272—3) :

Մաւրիկ կայսրը, որ արդէ Ալպիսթանի մօտ Արաբիսոս աւանը ծնած էր եւ հայ ծագումով էր՝ կ'ըսուի, 591 թուականին, Պարսից փախստական Խոսրով Բ. Պարուէզ արքան դահին վերադարձնելուն ի վարձատրութիւն՝ ստացաւ Հայաստանի մեծագոյն բաժինը: Մաւրիկ իր իշխանութեան տակ միացուած ամբողջ հայաբնակ ընդարձակածաւալ երկրամասին նոր նահանգային բաժանում մը տուաւ, որ չափազանց բարդ է: Միայն սաչափ ըսել բաւական է որ Մելիտինէ հիմա Երրորդ Հայքի մայրաքաղաք եղաւ, եւ թէ Կապադովկիոյ Կեսարիան անգամ «հայկական» ըսուած շրջանակի մը մէջ կը մտնէր իբրեւ նոր «Առաջին Հայք» նահանգին մասն ու ոստան: «Եւ [Մաւրիկ] հրամայեց», կ'ըսէ Միխայէլ Ասորի, «ընդարձակել Արփսուս [Արաբիսոս] քաղաքը, ուրկէ էր ինքն, եւ որ Երկրորդ Հայքի (Մելիտինէ երկրին) մէջ էր. բայց չորս տարի ետք շրջեցաւ երկրաչարժէ, եւ կայսրը զայն դարձեալ շինեց լաւագոյն քան առաջինը՝ մեծ հողածութեամբ. բայց վերստին ընկղմեցաւ երկրաչարժէն» (ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, տպ. Երուսաղէմ, 1871, էջ 281): Ըսուածներէս կարելի է տեսնել որ Հայերը հպատակ վիճակ մը ունենալնուն

հակառակ՝ կարեւոր դերք ունեցող տարր մը կը կազմէին եւ հակառակ որ դաւանական խտրութեանց պատճառաւ Հայեր եւ Յոյներ իրարու թշնամացած էին, Հայութիւնն ինչպիսի՝ ընդարձակ ծաւալում կ'ունենար դէպի Փոքր Ասիոյ խորերը:

Մաւրիկ կայսրը հայ ծագումէ կարծուելուն հակառակ, Հայոց ազգին անմենէն վնասակար քաղաքականութիւն մը որդեգրեց, այսինքն՝ հայ նախարարներն ու զինուորները բռնի թրակիա փոխադրել ու հաստատել: Ասոր երեսէն չատ մը ապստամբութիւններ ծագեցան եւ արիւնահեղ խռովութիւններ տեղի ունեցան, որոնք միայն 601-ին Մաւրիկի սպանումովը վերջացան: Ապա Պարսից խոսրով Պարուէզ արքան իբր թէ իր բարերարին վրէժը լուծելու համար՝ պատերազմ հրատարակեց Մաւրիկը սպաննող, յափշտակիչ Փոկաս Կայսրին դէմ՝ 604-ին: Պարսիկները հետզհետէ ամբողջ Փոքր Ասիան — բնականաբար Մելիտինէն ալ միասին —, Սիւրիան ու Պաղեստինը եւ մինչեւ անգամ Եգիպտոսը Բիւզանդացոց ձեռքէն առին, եւ 621 թուականին Կ. Պոլիսը պաշարած էին Սկիւտարի կողմէն: Բայց հետեւեալ տարին Հերակլ քաջ կայսրը պատերազմի դաշտը իջաւ եւ վեց տարի տեւող հեռաւոր ու արկածալից արշաւանքներով այնպիսի չարաչար պարտութեան մատնեց Պարսիկները, որ ասոնք հարկադրուեցան խոսրով արքան սպաննել եւ որդին Կաւատ Բ.ը գահ նստեցնել՝ 628-ին, հաշտութիւն ընել Հռոմոց հետ, բոլոր առածներնին ետ տալով:

Սակայն մէկ քարորդ դար տեւող այս շարունակական եւ երկուստեք անպատիւ պատերազմն ա՛յնչափ տկարացուցած էր թէ՛ Սասանեան եւ թէ՛ Բիւզանդական կայսրութիւնները, որ մի քանի տարի յետոյ — 632-ին — հարաւէն արշաւող իսլամ Արաբացոց բանակներուն առջեւ երկուքն ալ խորտակուեցան, եւ Պարսից պետութիւնը վերջնականապէս կործանեցաւ՝ 651-ին: Խիստ Բիւզանդացիք Սիւրիան, Պաղեստինն ու Միջագետքը կորսնցնելով, Տաւրոս լեռներէն հիւսիս քաշուելու ստիպուեցան:

Հիմա որ հռովմէական տիրապետութեան վախճանին հասած ենք, յարմար կը սեպենք հոս տալ Մ. խորենացոյ ընծայեալ Աշխարհագրութենէն երկու հատուածիկներ՝ ըստ Հ. Սիւքրեանի հրատարակութեան: Վերջերս ապացուցուած կը համարուի թէ այս Աշխարհագրութիւնը 667 թուականին խրմբագրուած է Անանիա Շիրակացի մեծ հայ գիտնականին ձեռքով. բայց իսկապէս հիմնական մասերը թարգմանութիւն են Պտղոմէոսի Աշխարհագրութեան համառոտութենէն, զոր Պապպոս անուն հեղինակ մը ըրած էր, եւ ուստի յաճախ աւելի կանուխ ժամանակի պարագաները կը ցոլացնէ:

Էջ 24. — «Ժէ. Աշխարհ՝ Երկրորդ Հայք, որ արդ կոչին Առաջին Հայք, յեղից կալով Կիլիկիոյ առ Տաւրոս լեռամբ՝ երի Ամանոս լեռին, որ բաժանէ ընդ նա եւ ընդ Կոմագինէ Ասորւոց մինչեւ Եփրատ: Ունի եւ այլ լեռինս. զՋուլոն (Պինպուղա) եւ զԲասիլիսկոս (Պէյտաղ) եւ զԿոորմանտոն (Չիյաքէթ կամ Փիրան տաղ). եւ զԵտ զնոյն Պիռամիս (Ջահան) եւ զՊառատիս (այ-

սինքն կա՛մ Աշոտի ջուրը եւ կամ Թոխմա սուի վերի բազուկը), եւ զԿաւկասեա (Թոխմա սու) եւ զԿառամասոս (Սուլթան սո՞ւ թէ Շահնա սու), եւ զԵրուսա (Կիրճեր) երկու ելանելոյ Ասորոց»:

Էջ 30. — «Որոց հանդէպ ի հարաւէ Գաւրէք գաւառ. ընդ որս եկեալ Արածանի (Մուրատ սու), խառնի յԵփրատ ի քաղաքն Լուսաթառիճ (Քեպանմատէն), եւ երթալով զմտիւք ելանէ ի սահմանս Փոքր Հայոց, յեւրոյ Մելիտինէի. եւ ապա խառնի ի նա Կաւկասա (Թոխմա սու), գալով ի մտից կուսէ ի լերին, որ կոչի Զիզոն (Պինպողա կամ Սունկուրլու տաղ) եւ Բասիլիկոն (Պէյ տաղ). եւ նախ քան զանկանել նորա յԵփրատ խառնի ի նա գետն Կառամենոն (կամ Կառամասոս, Սուլթան սո՞ւ թէ Շահնա սու), որ գայ ի Տօրոս լեռնէն. եւ ընկալեալ յԵփրատ, գնա ընդ հարաւ, հասանէ զլեռն Տօրոս»:

Երբ մահմետական Արաբները աշխարհակալութեան համար Արաբիայէն դուրս խուժեցին, ինչպէս վերեւ ըսինք, Արեւելեան Հռովմէական կամ Բիւզանդական պետութեան բանակներուն յաղթելով, անոր ձեռքէն խլեցին Պաղեստինը, Սիւրիան, Միջագետքը եւ Կոմմազինէն: Սակայն Տաւրոսի լեռնագօտին, որ Կոմմազինէն հիւսիսէն կը սահմանէր, քիչ եւ դժուարանցանելի կիրճեր ունի, զորս ամբացուցին Հռոմէները եւ թող չտուին Արաբացւոց աւելի անդին անցնիլ: Այսպէս Մելիտինէ դեռ ժամանակ մըն ալ կը մնար քրիստոնեաներուն ձեռքը, եւ մոռնալու չենք որ այդ տեղերը մեծաւ մասամբ հասարակ դարձեր էին արդէն:

Արաբները Միջագետքէն ետք նուաճեցին Ամիդայի շրջանակը կամ Վերին Տիգրիսի աւազանը եւ զայն Տիարպեֆիր անուանեցին: Անկէ հիւսիս՝ Բաղէշի (Պիթլիսի) կիրճին ճամբայովը մտան Արեւմտեան Հայաստան, որ այնտեան դեռ Բիւզանդացւոց ձեռքն էր, եւ նուաճեցին երկիրը մինչեւ Կարին. սու նուաճուած երկիրը Արգոնում կոչեցին՝ զայն Հռոմէներէն գրաւած ըլլալնուհի համար: Ապա գրաւեցին Շիմշատ (Աշմուշատ կամ Արշամաշատ) քաղաքն ալ Սարբերդէն դէպի հիւսիս-արեւելք, նաեւ Քեմախ (Անի-Կամախ) բերդաքաղաքը Գարասուի (արեւմտեան Եփրատի) վրայ:

Վերջապէս հիճրէթի 36 թուականին (Յ. Տ. 657) Մասլամայի տրոհի Հապիպ զօրապետը Չորրորդ Հայքի կառավարիչ Իյադ Բին-Ղանիմի կողմէն զրկուելով, անցաւ Եփրատը եւ հիւսիսէն հարաւ անակնկալ արշաւանքով մը Մալաթիան առաւ Յոյներուն ձեռքէն: Բայց այդ միջոցին Արաբներու խալիֆան՝ Օթման ամիրապետը մեռնելով, Դամասկոսի մեծ փոխարքան Մուաւիս եւ Մարգարէին հօրեղբորորդին ու փեսան Ալի թշնամացան իրարու հետ, իւրաքանչիւրը ուղեւոր ինքը բազմիւ ամիրապետական աթոռին: Այսպէս Արաբները երկու կուսակցութեանց բաժնուած, սկսան կատաղի ներքին պատերազմ մղել, եւ Բիւզանդիոնի Կոստաս Բ. կայսրը Արաբներու երկպառակեալ վիճակէն օգուտ քաղելով, 658 թուականին իսկ եկաւ եւ ետ առաւ Մալաթիան մինչեւ Արեւելեան Հայաստան ալ արշաւեց:

Չորս կամ հինգ տարուան ներքին պատերազմէն ետք, երբ Ալի ամիրապետը

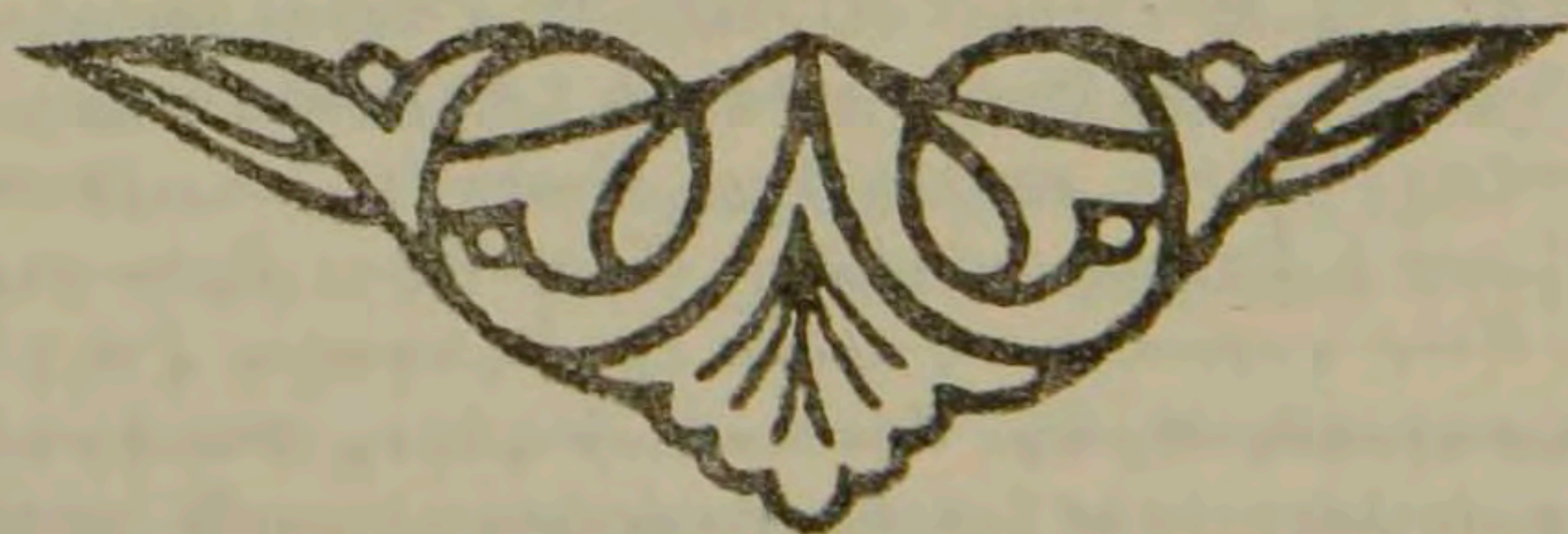
պետը սպաննուեցաւ իրեններէն, Մուսաիա իշխան արաբ-իսլամ աշխարհի միահեծան տէրը դառնալով, Խալիֆայութեան մայրաքաղաքը Մետինէէն փոխադրեց Դամասկոս՝ 661ին։ Այն ատեն Արեւելեան Հայաստանի նախարարները Ներսէս Գ. Իշխանցի (Շինող) կաթողիկոսին գլխաւորութեամբ՝ հաշտութեան համար դիմեցին Մուսաիային, առաջարկելով տասը տարի առաջ Մուսաիայի եւ Թէոդորոս Ռշտունիի միջեւ կնքուած դաշնագրի պայմաններով հարկատու ըլլալ արաբ մեծազօր տէրութեան։ Մուսաիա հաւանեցաւ Հայոց այս առաջարկին եւ Հայաստանի ընդհանուր կառավարիչ զրկեց Գրիգոր Մամիկոնեանը, որ տասը տարիէ ի վեր Դամասկոսի մէջ պատանդ էր իր քով։ Գրիգոր Մամիկոնեան համոզեց Յունահայաստանի ընդհանուր կառավարիչ Շապուհ Բագրատունին, որ ան ալ ինքնակամ հպատակի Արաբաց, որպէսզի երկու բաժիններու Հայերը իրարու դէմ պատերազմելու վտանգէն զերծ մընան։ Շապուհ հաշտուեցաւ Արաբաց հետ, եւ այսպէս Մալաթիան կրկին անցաւ իսլամներու իշխանութեան տակ։

Բիւզանդիոնի կայսրը բարկանալով ասոր, 662 թուականին պատերազմ բացաւ Հայոց եւ Արաբաց դէմ։ Բայց Թէոդորոս Ռշտունիի որդի Վարդ Պատրիկ, որ հայազգի գունդով մը տակաւին Բիւզանդեան բանակին մաս կը կազմէր, ըստ մեր Ղեւոնդ պատմագրի աւանդածին՝ իր մեռած հօրը կտակին անսալով, ճակատամարտին մէջ, որ Եփրատի եզերքը (Սամոսատի մօտ) կ'ըլլար, Յունաց դաւաճանելով՝ Արաբներուն կողմն անցաւ. որով Բիւզանդացիք չարաչար պարտուեցան ու ետ քաշուեցան։

Այս թուականէն սկսեալ կրնանք Մալաթիան այլեւս մնայուն կերպով Արաբացուոց կալուած դարձած համարել։

Եւ հոս կը վերջացնենք Մալաթիոյ մասին մեր պատմական տեսութիւնը։

ԵՂԻԱ Ս. ՔԱՍՈՒՆԻ

Թ.

ՄԱԼԱԹԻԱ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻՆ

Արաբներու անօրինակ եւ յանկարծական յաջողութիւնը մեկնութեան կարօտ հարց մըն է, զոր զանազան կերպ կը լուծեն ուսումնասէրներ: Առանց յամենալու այս տեսութիւններուն վրայ, միայն իրողութիւնները առնելով իրենց պարզ ձեւին մէջ, ըսենք թէ անոնք շատ արագ յառաջխաղացութեամբ մը տակնուվրայ ըրին Մերձաւոր Արեւելքը եւ Բիւզանդական Կայսրութիւնը սահմանափակեցին Փոքր Ասիոյ մէջ:

Բիւզանդիան չհանդուրժեց իր հողային կորուստներուն եւ ինչ որ Արաբները գրաւած էին իրմէ, աշխատեցաւ վերագրաւել է. դարէն մինչեւ ԺԱ. դար, անընդհատ գօտեմարտելով արաբ խալիֆաներու տիրապետութեան դէմ, քիչ շատ բնական հաստատուն սահմանադիծի մը վրայ, որ կը սկսէր Տայքէն մինչեւ Կիլիկիա կամ Սեւ ծովու հարաւ-արեւելեան ծայրէն՝ Պաթումէն մինչեւ Իսկենտէրուլի ծոց, հետեւելով լեռնաշղթաներու եւ գետահովիտներու, անցնելով Հայաստանի մէջէն¹: Այս սահմանադիծին մէկ մասն էր Եփրատի հովիտին այն մասը, ուր էր նաեւ Մալաթիա, որ իբր կարեւոր կամրջադուռն բիւզանդ-արաբական գօտեմարտին ամենէն կարեւոր հանդիսավայրերէն մէկը եղած է, եւ քանի՜, քանի անգամներ առնուած-տրուած է, սակայն կանուխէն Իսլամներու ենթարկուած քաղաքներէն մէկը եղած եւ մինչեւ ցարդ մնացած է մահմետական իշխանութիւններու տիրապետութեան տակ²:

(1) Նշանակելի է որ Միջագետքի արաբ ղեկավարական հրամանատարութիւնը կը տարածուէր Մարաշէն Կամախ՝ անցնելով Մալաթիայէն (տես Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, էջ 10 եւ 244):

(2) Մալաթիոյ պատմութեան իսլամական շրջանին համար իբր աղբիւր ունեցած եմ E. Honigmann-ի արժեքաւոր ուսումնասիրութիւնը՝ հրատարակուած Encyclopédie de l'Islam-ի Գ. հատորին մէջ (էջ 208-214): E. Honigmann մասնաւորապէս ԺԲ. եւ ԺԳ. դարերու խառնակ ժամանակամիջոցին համար ունեցած է գլխաւոր աղբիւր Մալաթիա ծնած երկու մեծ ասորի պատմաբաններու քրոնիկները: Ասոնցմէ առաջինն է Միքայէլ Ա. Պատրիարք (1126-1199), որդի Եղիաս երէցի, որ Մալաթիոյ Քինտանի կամ Գանդիսեան ընտանիքէն կը սերէր: Անոր գլխաւոր աղբիւրն էր Իգնատիոս (+ 1105), որ նոյնպէս Մալաթիոյ ասորի արքեպիսկոպոսն էր: Այս ստուար գործը թարգմանած է ֆրանսերէնի J. B. Chabot, Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Yacobi d'Antioche (1126-1199). Editée pour la première fois et traduit en français par J. B. Chabot (1890-1906, Paris) եւ հրատարակած երեք հատորներով, ասորերէն բնագրին հետ: Այս գործին երկու տարբեր համառոտագրութիւնները թարգմանուած են հայերէնի եւ երկուքն ալ տպագրուած Երուսաղէմ. ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՏԵԱՌՆ ՄԻԽԱՅԷԼԻ ԱՍՈՐԻՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿԻ ՀԱՆԵԱԼ Ի ՀՆԱԳՈՅՆ ԳՐԶԱԳՐԷ, 1871: Հայերէն թարգմանութիւնները

Պատմութենէն յայտնի է որ արաբական առաջին յարձակումները արհամարհանքով դիտուած են բիւզանդական պետութեան կեդրոնին մէջ, բայց երբ 634-ին Բոսորան՝ հռոմէական Արաբիոյ գլխաւոր քաղաքը՝ Մահմետականներու ձեռքը ինկաւ, այն ատեն ցնցուեցաւ Բիւզանդիոն: Հերակլ կայսրը (610—641) անձամբ զնաց Անտիոք, բայց չկրցաւ կասեցնել Արաբները, որոնք անհաւատալի յաջողութիւններով կ'առաջանային դէպի Դամասկոս եւ բիւզանդական ամբողջ արեւելքը՝ Անտիոքն ալ մէջը ըլլալով, իրենց իշխանութեան կ'ենթարկէին:

Երբ Հերակլ մեռաւ (641 Փետր. 11), բիւզանդական կայսրութիւնը Ասիոյ մէջ միայն Փոքր Ասիան ունէր իր տիրապետութեան տակ:

Աներկբայ Մալաթիան եւ իր շրջակայքը առաջին անգամ գրաւուած պէտք է ըլլան այն շրջանին, երբ արաբական բանակները՝ Ասորիքի եռանդուն հրամանատարին՝ Մուավիէի հրամանատարութեամբ կ'արշաւէին բիւզանդական երկիրներ: Այսպէս Օմարի խալիֆայութեան (634—644) շրջանին՝ 641-ին Արաբները գրաւեցին Միջագետքը Իյատ Իպն Ղանըմ զօրավարին ձեռքով (ՊԵԼԼԱՏ ՀՈՐԻ, էջ 172—181) եւ առաջացան մինչեւ Հայաստան, իսկ միւս կողմէն 645-ին Մուավիէ մինչեւ Ամորիոմ (կամ Ամորիա, այժմ Համզա Հաճի ըստ ոմանց, կամ Սիվրի Հիսար՝ ըստ այլոց) արշաւեց: Այս միջոցին Մուավիէ պէտք է գրաւած ըլլայ նաեւ Մելիտինէն:

Մուավիէի այս յաղթական առաջացման հետեւանքով Անտիոքի եւ Տարսոնի միջեւ գտնուող բերդերը պարպած են Բիւզանդացիք եւ Մուավիէ ասոնց մէջ արաբ պահակազօրք զետեղած է որպէսզի մինչեւ իր դառնալը հոն մնան (ԱՊՈԻ ՍԱԼԵՀ):

Ըստ նշանաւոր արաբ աշխարհագիր Եագութի Ապու Սալէհ պատմած է թէ Մուավիէ 651-ին Միսիսի կողմերէն արշաւելով մինչեւ Տարավալիա հասած է եւ իր նահանջած կամ քաջուած պահուն այդ քաղաքին եւ Անտիոքի միջեւ գտնուող բոլոր բերդերը քանդած է (տես ԻՊՆ ԽԱԼԻԲԱՆ, Թրգ. Գէորգ Մըսրիեան, էջ 338)՝ անշուշտ ի նախատեսութիւն ապագայի:

Այսպէս, Մահմետականներու տիրապետութեան կ'ենթարկուէր այս շրջանակը, որուն՝ ըստ Ապու Սալէհի՝ նշանակուեցան քաջ եւ ռազմագէտ

ԺԳ. դարուն կատարուած են:

Honigmann-ի երկրորդ աղբիւրն է Մաֆրէեան Կրեկոր Ապու'Լ Պարաճ, յորջորջուած Բարհեբրէոս (Barhebraeus) (1226-1286), որուն հայրը, Ահարոն, հրեայ բժիշկ մըն էր, քրիստոնեայ մկրտուած: Ասիկա իր համաքաղաքացիները արգելած է թաթարներուն առջեւէն աճապարանքով փախչելէ: Ապու'Լ Պարաճ ասորական եկեղեցական պատմութեան մէջ նշանաւոր դէմք մըն է:

E. Honigmann ձեռքի տակ ունեցած է նաեւ բազմաթիւ արաբ եւ եւրոպացի պատմագիրներու գործերը: Որոշ չափով օգտուած է նաեւ հայ աղբիւրներէ՝ անոնց Թրանսերէն թարգմանութիւնները գործածելով:

Իր ուսումնասիրութիւններուն վրայ աւելցուցած է ուրիշ աղբիւրներէ առնուած զանազան տեղեկութիւններ, որոնք Մալաթիոյ Հայութեան կեանքը լուսաբանելու կը ծառայեն:

հրամանատարներ (տես նոյն) : Արաբ-բիւզանդական պայքարը այս հողամասին վրայ եւ շուրջ անընդհատ շարունակուեցաւ : Գրեթէ Արաբները ամէն տարի գարնան կանոնաւորաբար կը մտնէին բիւզանդական երկիրներ եւ ձմեռը ետ կը քաշուէին՝ մեծ աւարով :

Մուլաւիէ այս պարբերական յարձակումներուն միջոցին մեծ յաղթանակներ չահած է բիւզանդացիներու դէմ Փոքր Ասիոյ մէջ եւ առաջացած նոյնիսկ մինչեւ բիւզանդիոնի պարիսպներուն տակ (653 Քր.ի) : Այս յարձակումներուն առաջին թիրախը Մալաթիան էր, զոր Արաբները գրաւեցին կանուխ, բայց յետոյ լքեցին մեծ տարածութեամբ երկիրներու հետ, երբ Օթման Իպն Աֆֆան խալիֆային (644—656) մահէն ետք Խալիֆայութեան աթոռին շուրջ պայքար ծագեցաւ Սիւրիոյ հրամանատար՝ Մուլաւիէ Իպն Ապի Սուֆիայի եւ Ալի Իպն Ապի Թալըպի (Խալիֆա 656—661) միջեւ (տես վերը) : Կոստանս Բ. կայսրը (641—668) օգտուելով ասկէ՝ 658-ին ետ առաւ Մալաթիան եւ մինչեւ Արեւելեան Հայաստան առաջացաւ (տես վերը) :

Մուլաւիէ հարկադրուեցաւ ոչ միայն խաղաղութիւն կնքելու, այլ նաեւ յանձն առաւ տուրք վճարելու (Հ. Գելցեր, ՀԱՄԱՌՕՏՈՒԹԻՒՆ ԲԻԻԶԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ, Թրգ. Մեսրոպ Վրդ. Տ. Մովսէսեան, 1901 Վաղարշապատ, էջ 128) :

Խալիֆայութեան մայրաքաղաքը Դամասկոս հաստատուելէն եւ Մուլաւիէի Խալիֆայութիւնը ձեռք բերելէն, այսինքն 661-էն ետք, երբ ներքին խռովութիւնները վերջ գտան, սկսան վերստին արաբ-բիւզանդական պատերազմները :

Առաջին անգամ Հապիպ Իպն Մասլամա ալ Ֆեհրի Մալաթիայի դէմ շարժուեցաւ՝ Դ. Հայքի կառավարիչ Իյատ Իպն Ղանըմի կողմէ եւ գրաւեց քաղաքը, որ սակայն ետ առնուեցաւ բիւզանդացիներէն :

Երբ Մուլաւիէ Սիւրիոյ եւ Միջագետքի կուսակալ եղաւ, նորէն Մալաթիոյ վրայ շարժուեց Հապիպ Իպն Մասլաման, որ 662-ին (Հիճրէթի 36-ին) գրաւեց քաղաքը յարձակումով եւ հոն իսլամ պահակազօրք ու կառավարիչ դրաւ (ՊԵՆԼԱՏ ՀՈՐԻ. տես Թրգ. ԲԱԶՄԱՎԷՊ, 1953, էջ 132 եւ Encyclopédie de l'Islam Գ., էջ 208) :

Մուլաւիէ ինքն ալ Մալաթիա գնաց Փոքր Ասիա արշաւած ատեն եւ քաղաքին կայազօրքին թիւը աւելցուց : Պելլատհորիի համաձայն Մուլաւիէ Մալաթիան «լեցուց Սիւրիոյ եւ Միջագետքի եւ ուրիշ ժողովուրդներով, եւ եղաւ ամառնային արշաւանքներու նամբայ» ընդդէմ Պիլատ-ալ-Ռումիի (Հոռոմ երկիր) եւ կարեւոր կայան մը զինուորական (տես ԲԱԶՄԱՎԷՊ, նոյն) :

Արաբները այս կամրջագլուխէն կ'անցնէին եւ առաւել կամ նուազ ընդարձակ հողամասեր ոտնակոխ կ'ընէին, կը կողոպտէին եւ աւարառութեան կ'ենթարկէին :

Պելլատհորի արաբ պատմիչը կը հաւաստէ թէ յետոյ Մալաթիոյ բնակիչները անկէ հեռացած են Ապտալլահ Իպն Ճոպէիրի ժամանակ (ԲԱԶՄԱ-

ՎԷՊ, նոյն), գուցէ չկարենալով տոկալ քաղաքին պատերազմական վայր մը ըլլալուն: Այն ատեն է որ «Քրիստոնեայ Հայեր ու Նաբատացիներ» եկան քաղաքին մէջ բնակեցան (անդ):

Իսլամները Ապտալլահ Իպն Ապտըլ Մելիքի արչաւանքէն ետք, 702-ին կ'իջնեն Տարենտէ, որ Մալաթիայէն երեք օրուան հեռաւորութիւն ունէր եւ կից էր Պիլատ-ալ-Ռումիի եւ հոն կը կառուցանեն բնակարաններ, մինչ նոյն օրերուն՝ Մալաթիա աւերակ էր, մէջը մարդ չկար բացի ոչ-մահմետական Հայերէ եւ ուրիշներէ (ՊԵԼԼԱՏ ՀՈՐԻ, ԲԱԶՄԱՎԷՊ, նոյն 133): «Ամառ ատեն անոնց յառաջապահ գունդը կու գար, որ Միջագետքի զինուորներէն էր, եւ հոն կը բնակէին մինչեւ որ ամեն իջնէր ու ձիւնը գար: Եւ երբ ամենը գար, կը փաշուէին» (նոյն):

Այսպէս 668-ին եւ 673-ին, երկու անգամ մինչեւ Բիւզանդիոն առաջացան եւ Բիւզանդացիք մեծ դժուարութեամբ կարողացան պաշտպանել իրենց մայրաքաղաքը:

677-ին կնքուած Երեսնամեայ դաշինքը Բիւզանդացիք 690-ին խզելով Արաբները գրգռեցին: Ապտալլահ Իպն Ճոպէիր 683 եւ Ապտ էլ Մելիք Իպն Մրուան (685—705) խալիֆաներու կատարած յարձակումներուն ատեն Մալաթիոյ բնակիչները լքեցին քաղաքը, զոր Յոյները գրաւեցին եւ աւերեցին¹:

Դամասկոսի Ումմեան Ապտէլ Մելիք Իպն Մրուան խալիֆային (685—705) բանակները 690-ին կրկին սկսան կռիւի Բիւզանդիոնի դէմ եւ Կապադովկիան վտանգի ենթարկեցին (Հ. Գելցեր, նոյն 141) եւ տեղաւորուեցան Կիլիկիոյ մէջ (նոյն, 144) եւ սկսան ազատօրէն արչաւել Փոքր Ասիա, իրենց բանակներուն գլխաւոր յենակէտերէն մէկը ընելով Մելիտինէի ռազմական դիրքը (տես Ա. Ալպոյաճեան, ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 303—5):

Հերակլեան հայ տոհմին կայսրները, որոնք այնքան քաջութեամբ կը ռուած էին նախ Պարսիկներու եւ յետոյ Արաբներու դէմ, բիւզանդական դահլիճը կորսնցուցին, Պերգամոնի հայ ազնուականներու գաղութէն (ՊԱՏՄ ՈՒԹ. ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Ա., 178) Նիկեփոր Պատրիկին որդին՝ Փիլիպիկոս Վարդանէս կամ Վարդան Փիլիկ (Pilépieus կամ Philippius Bardanes) հայ յայտնի զինուորականին² ապստամբութեան եւ դահլիճը բռնի յափշտակելուն հետեւանքով (Brooks CMH, p. 420): Այս պատճառով բիւզանդական կայ-

(1) ENCYCLOPEDIE DE L'ISLAM, Գ. հատորը՝ E. I. համառոտագրութեամբ պիտի նշանակուի միշտ յաջորդ գլուխներուն մէջ: Անդ, էջ 248:

(2) Փիլիպիկոս Վարդան հայ զօրավարը, որ բիւզանդական կայսրութեան տիրապետութեան տակ գտնուող Քերսոն (արդի Քերչը՝ Ազախու ծովը Սեւ ծովուն միացնող նեղուցին վրայ) կը նստէր իբրեւ Բիւզանդիոնի ներկայացուցիչ, երբ ապստամբեցաւ, Խաղարներու օգնութեան դիմեց, անցաւ ապստամբներու գլուխը եւ նաւարկեց դէպի Պոլիս, զոր բարձարոս զօրքերով գրաւեց եւ կայսր հռչակուեցաւ (Գելցեր, էջ 164 եւ ՊՀԳ., Ա., էջ 260):

աըրութիւնը մատնուեցաւ աննախանձելի վիճակի մը, վասնզի Փիլիպիկոս թէեւ լաւ զօրավար, անընդունակ հանդիսացաւ երկիրը կառավարելու: Պուլկարները ասպատակային արշաւանքներով մինչեւ մայրաքաղաք առաջացան, իսկ Արաբները 712-ին՝ Ամասիան եւ Միսթեան եւ 713-ին Պիսիտիական Անտիոքը գրաւեցին (Գեղեցեր, նոյն 147):

Փիլիպիկոս փոխանակ իր ռազմական տաղանդը գործածելու Արաբներու դէմ եւ անոնց գրաւած հողերը ետ առնելու, կրօնական վէճերու խառնուեցաւ: Օրթոտոքս եկեղեցին վերանորոգելու մտայնութեամբ՝ Ջենոն կայսեր (474—491) նման փորձ մըն ալ ինքն ըրաւ, սահմանափակելով պատկերներու գործածութիւնը եկեղեցիներու մէջ (Paparizopoulo, Histoire de la Civilisation Hellénique, 1878, էջ 189), Փոքր Ասիոյ մէջ արդէն ժամանակէ մը ի վեր խմորուող պատկերամարտութեան չարժուժը կասեցնելու համար, ինչ որ չյաջողեցաւ, վասնզի քիչ յետոյ, Լեւոն Գ. Իսաւրացի կայսեր (717—741) ատեն պատկերամարտութիւնը ահեղ պոռթկումի մը տեղի տուաւ:

Փիլիպիկոս Հայերը սիրաշահելու համար միանգամ ընդմիջտ կորսուած Հայաստանը վերագրաւելու աշխատելու տեղ, Արաբներէն հալածուած եւ խոյս տուող Հայերուն բնակութեան տեղեր տուաւ 712-ին աւերակ դարձած Մելիտինէի շրջանակին եւ Դ. Հայքի մէջ (ԹէոփԱնէս, էջ 385, Գեղեցեր, նոյն 148, E. I. էջ 208) եւ Միակամութեան դաւանութիւնը ընդգրկեց, թերեւս Հայերը սիրաշահելու համար (Գեղեցեր 148):

Թէեւ մեր հայ պատմիչները կը հաւաստեն թէ հրամայած է որ Յոյները հայկական ծէսը ընդունին, սակայն օտար պատմիչներ տարբեր կերպով կը ներկայացնեն եւ չեն հաստատեր մեր պատմիչներու այս տեղեկութիւնը:

Brooks (CMH, Բ. հատոր, էջ 414), բիւզանդական պատմութեան ուսումնասիրողներէն մէկը, կ'ըսէ թէ «Փիլիպիկոս անծանօթ պատմաոցնէ մղուած Հայերը կայսրութենէն դուրս վնասեց եւ անոնք Արաբներու կողմէ Դ. Հայքի եւ Մելիտինէի նահանգին մէջ հաստատուեցան»¹:

«Անծանօթ պատմաոցները» ուրիշ բան չէին կրնար ըլլալ եթէ ոչ Հայերուն բիւզանդական կայսրութեան սահմաններուն մէջ կրած կրօնական եւ քաղաքական հալածանքները: Կրօնականին պատճառը որոշ է թէ այն դաւանական տարբերութիւնն էր որ Հայերը ունէին Յոյներէն, իսկ քաղաքականը՝ ապահովարար դժգոհ Հայերուն՝ Արաբներու հետ գործակցութիւնն էր:

(1) J. Lamrent (էջ 197 եւ 207) նոյն համոզումը կը յայտնէ հիմնուելով Թէոփանէսի (382), Michel le Syrien-ի (Բ. 482) եւ Ապուլ Յարաճի (Chronicum Syriacum, 121) վկայութիւններուն վրայ: Յայտնի չէ թէ ինչպէս Հ. Գեղեցեր (148) Փիլիպիկոսի կը վերագրէ գրաւումը Դ. Հայոց՝ Մելիտինէ մայրաքաղաքով, եւ Լեցնելը այդ շրջանակը գաղթական Հայերով: Ասոնց ալ իբր աղբիւր ցոյց կու տայ նաեւ դարձեալ Թէոփանէսը (585), որուն գրածը սա է. «711 Թուին Փիլիպիկոս կայսրը Հայաստանէն տարագրեալ Հայերը ստիպեց որ Մալաթիա եւ Դ. Հայոց երկիրները բնակին»:

(Michel le Syrien, Բ. 482) :

Փիլիպիկոսի գահակալութենէն սկսեալ Մելիտինէի երկիրին եւ Դ. Հայքի մէջ բնակեցուցուած հայ գաղթականները, արաբ էմիրներու բարեկամ դարձան, վասնզի Յոյները զանոնք հալածեցին :

Նոյնը կը հաստատէ Թէոփանէս՝ գրելով թէ «Հռոմայեցիք խելագարութիւնը իր կատարելութեան հասցուցին բոլոր ոչ-Օրթոտոքսներու դէմ իրենց ատելութեամբ» :

Այս հալածանքներուն պատճառով Հայերը բիւզանդական երկիրներէն հեռացան եւ հաստատուեցան արաբական երկիրներ, Մելիտինէի շրջակայքը, ուր եղան անկէ ետք Հռոմէներու կատաղի թշնամիները (Michel le Syrien, Բ. հտ., էջ 482 եւ J. Laurent, էջ 188) :

Փիլիպիկոս իր երկու տարուան (711—13) իշխանութեան միջոցին իր հաճոյքներուն համար վատնելէ ետք պետութեան գանձը, որ արաբական պատերազմներու մեծ ծախքերուն հետեւանքով արդէն իսկ դատարկացած էր (Գելցեր, էջ 156—7), Ոբսիկեան թեմի զինուորականներու ապստամբութեամբ գահընկէց եղաւ 713 Յունիս 3-ին (Ալպոյաճեան, ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 395—6) :

Իր երկու յաջորդներու Անաստաս Բ. ի (713—715) եւ Թէոդոսիոս Գ. ի (715—7) խռովալից եւ անհաստատ իշխանութենէն ետք գահը գրաւեց Լեւոն Գ. Իսաւրացի (25 Մարտ 717—741), որ հերոսական քաջութեամբ մաքառեցաւ Արաբներու դէմ, սակայն չկրցաւ վճռական յաղթանակ մը չահիլ եւ Արաբները վանել Նիքիայէն անդին :

Սակայն Յոյները հոն չկրցան տոկալ եւ նահանջեցին : Այն ատեն Հայերը եւ «Նաբատացիները», այսինքն արամերէն խօսող գիւղացիները (Noldeke), զորս Փիլիպիկոս կայսրը վտարած էր իր պետութենէն, հաստատուեցան Մալաթիա եւ ամբողջ Դ. Հայքի մէջ (ՊԵԼԼԱՏ ՀՈՐԻ, էջ 185, Michel le Syrien Բ., էջ 482) :

Բնակիչներու թիւը աճեցաւ շատ մեծ համեմատութեամբ եւ Արաբները բնակիչներուն հետ (Հայերուն եւ Նաբատացիներուն) զինակցեցան Բիւզանդիոնի դէմ իրենց պայքարներու մէջ (Michel le Syrien, նոյն) :

Օմար Իպն Ապտիւլ Ազիզ Խալիֆան (717—720) Մալաթիա բերաւ Տարենտէի բնակիչները, ըստ Պելլատհորիի անոնց վրայ գլխաւով, վասնզի վախնալով թշնամիներէն դուրս հանած էր զանոնք Տարենտէէն, որովհետեւ իրենց կամքին հակառակ հոն կը բնակէին :

Անոնք իրենց հետ տարին ինչ որ ունէին՝ առանց բան մը ձգելու, մինչեւ իսկ կոտորեցին քացախի եւ ձէթի ամանները :

Օմար Իպն Ապտիւլ Ազիզ Խալիֆան զանոնք իջեցուց Մալաթիա ու կործանեց Տարենտէն, իսկ Մալաթիոյ կուսակալ նշանակեց Ճաուանա Իպն ալ Զարիթ, Ամրը Իպն Սասաայի որդիներէն մին (E. I. էջ 208, ԲԱԶՄԱՎԷՊ, նոյն) :

Արաբներ օրէ օր աւելի սպառնական դարձան եւ շարունակեցին իրենց արշաւանքները: Այսպէս 726-ին Միւսլիմէ Իպն Ապտիւլ Մելիքի հրամանատարութեամբ առաջացան մինչեւ Կեսարիա եւ Նէոկեսարիա, 729-ին Սալիտ Իպն Հաշամի եւ 732-ին Սիւլէյման Իպն Հաշամի հրամանատարութեամբ կըրկին առին Կեսարիան եւ նոյնիսկ Ամասիան, եւ մինչեւ Նիկիա եւ Պափլագոնիա (= Գասթեմունի) առաջացան, անշուշտ Մելիտինէն իրենց ռազմական ունենալով, բայց չկրցան Փոքր Ասիոյ մէջ տեղաւորուիլ եւ ամրանալ (Արշակ Ալպոյաճեան, ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 305):

740-ին Լեւոն Իսաւրացիի ժամանակ 20.000 յոյն զօրքով բիւզանդական բանակ մը Մալաթիոյ վրայ եկաւ եւ քաղաքին շրջակայքը աւերեց: Բնակիչները փակեցին իրենց դուռները եւ կիները երեւցան պատնէշին վրայ՝ իրենց գլուխները ծածկած գլխարկներով, եւ պատերազմեցան: Այն ատեն Մալաթիացիները պատգամաւոր ղրկեցին Հաշամ Իպն Ապտիւլ Մելիքին, որ կը գտնուէր Ռասսաֆայի¹ մէջ: Հաշամ կոչ ըրաւ ժողովուրդին Մալաթիա երթալու, բայց քիչ ետք իմացաւ որ Յոյները քաշուած էին անկէ: Հաշամ պատգամաւորները ետ ղրկեց հեծելազօրքերու ջոկատի մը հետ, որպէսզի պաշտպանեն քաղաքը, եւ յետոյ ինքն անձամբ արշաւեց դէպի Մալաթիա, բանակ դրաւ քաղաքին առջեւ, մինչեւ որ քաղաքը, զոր թշնամիները կործանած էին, վերաշինուեցաւ. (ՊԵԼԼԱՏ ՀՈՐԻ, Michel le Syrien Բ., էջ 506, ԹԷՈՓԱՆԷՍ, ԵԼԱՅԼ. E. I. 605):

Լեւոն Իսաւրացի սակայն վերջապէս Արաբները հարկադրեց որ քաշուին (Գեղեբեր, ԲԻԻԶ. ԿԱՅՍՐ. ՊՏՄ. էջ 154 M. Ph. le Bas, Asie Mineure, էջ 532. ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 305): Բիւզանդական պատմութեան այդ շատ յատկանշական շրջանին, ուր «անհաւատ»ներու դէմ պայքարը սաստկութեամբ կը շարունակուէր, Հայերու թիւը զգալապէս աւելցաւ բիւզանդական երկիրներու մէջ, վասնզի արաբական տիրապետութիւնը Հայաստանի մէջ որքան իր տնտեսական խիստ նշանակալից հետեւանքներով, նոյնքան նաեւ իր անհանդուրժելի բռնութիւններով, ստեղծած էր այնպիսի մտայնութիւն մը, որ հակառակ անոր որ Հայերը դառնացած էին Բիւզանդիոնի դէմ զիրենք անպաշտպան ձգած ըլլալուն համար, երբ անոր կողմէն պղտիկ յոյս մը կը տրուէր, կրկին Բիւզանդիոնի կը յարէին եւ արաբական լուծէ փրկուելու համար քրիստոնեայ Բիւզանդիոնի կը գործակցէին եւ գրեթէ միշտ լքուած եւ յուսախաբ, արաբական վրէժխնդրութեան սարսափովը դարձեալ նախամեծար կը համարէին Բիւզանդական երկիրներ ապաստանիլ:

Այսպէս Կոստանդին Ե. Կոպրոնիմոսի (741—775) ատեն Հայերը քաջալերուած անոր Արաբներու վրայ Փոքր Ասիոյ մէջ տարած մի քանի յաղթութիւններէն, փորձեցին ապստամբիլ: Գրիգոր Մամիկոնեան եղաւ գործին նախաձեռնարկը եւ միւս նախարարները ըմբոստանալ հրաւիրողը:

(1) Ա.Լ-Ռուսաֆա (Al-Rusafa = Resafa, Sergispolis), Բագդադի արեւմտեան կողմը:

Նախարարները առ հասարակ կը համաձայնին եւ կը հաղորդեն իրենց խորհուրդը Աշոտ Վասակեան Բագրատունի Պատրիկին, որ շատ կ'աշխատի զիրենք համոզելու, որպէսզի հրաժարին այդ գաղափարէն, սակայն չեն համոզուիր եւ իրեն ալ կը սպառնան: Վերջապէս Աշոտ եւ Գրիգոր համաձայնութեամբ ոստիկանը կը վանեն, ապստամբութիւն կը հռչակեն եւ Տայքի լեռները կ'ամրանան եւ Պոնտոսի բիւզանդական բանակին պաշտպանութեան կը վստահին 747-ին (ՂԵԻՈՆԴ, էջ 154):

Սակայն տարի մը չանցած Աշոտ մաս մը նախարարներով բաժնուած Բագրեւանդ կը մեկնի, իրեն սեպհական գաւառը, եւ նորէն Արաբներու հետ հաշտուելու մասին կը խորհի:

Գրիգոր կը պաշարէ Աշոտը եւ կը կալանաւորէ եւ կուրցնել կու տայ, իսկ ինք իբրեւ Հայոց իշխան, Կարին կ'երթայ եւ յաղթութեան աւետիսը կը տարածէ եւ կը հռչակէ Կոստանդին Կոպրոնիմոսի տիրապետութիւնը (748) Հայաստանի վրայ:

Գրիգոր շուտով կը մեռնի եւ իրեն կը յաջորդէ իր եղբայրը՝ Մուշեղ Մամիկոնեան, որ կարճ իշխանութիւն մը կ'ունենայ:

Հայերը — ինչպէս նաեւ Յոյները — որ օգտուած էին Ումմեանց եւ Աբբասեանց պայքարի պատճառով արաբ պետութեան մէջ ստեղծուած ներքին պառակտումներէ, չարաչար կը պատժուին, երբ Աբբասեանք յաղթական՝ միահեծան տէր կը դառնան արաբ պետութեան (750) եւ ապստամբ նահանգները խստութեամբ պատժելու կը ձեռնարկեն:

Հայաստան անօրինակ խստութեանց թատերավայր կ'ըլլայ երկու տարի (750—752):

Կոստանդին Ե. Կոպրոնիմոս (741—775) կայսրը նոր արշաւանքի մը կը ձեռնարկէ դէպի Հայաստան, ուր կրկին նպաստաւոր էր մթնոլորտը:

Կոստանդին 750-ին կ'երթայ Մալաթիա, որ Կամախի պէս այն օրերուն իսլամներուն ձեռքն էր, կառավարիչ ունենալով Պանի Սուլայմ ցեղէ մէկը:

Կամախի բնակիչները օգնութիւն խնդրեցին Մալաթիոյ բնակիչներէն, որոնք 800 ձիաւոր զրկեցին: Ասոնք յարձակում կրեցին յունական ձիաւորներէն եւ պարտուեցան, Բիւզանդացիք շարունակելով իրենց արշաւը բանակեցան Մալաթիոյ առջեւ եւ պաշարեցին զայն 751-ին (ՊԵԼԼԱՏՀՈՐԻ, եւ E. W. Brooks, CMH, Դ. 121):

Մալաթիացիները պատուիրակ զրկեցին Միջագետքի կառավարիչին եւ օգնութիւն խնդրեցին, բայց ան չկրցաւ օգնութեան հասնիլ Մալաթիոյ, վասնզի Միջագետք խառնակութեան մէջ էր: Այնպէս որ քաղաքը ստիպուեցաւ անձնատուր ըլլալ: Կայսրը կը պահանջէր որ բնակիչները իրենց շարժումն ըստացուածքներով հեռանան եւ պարպեն քաղաքը:

Նախ մերժեցին, բայց երբ սովի ենթարկուեցան, ստիպուեցան համակերպելով կայսեր հրամանին, հեռանալ իրենց բոլոր ունեցածներով եւ Մի-

Ջագետք (Ճեզիրէ) երթալ: Այն ատեն Կոստանդին Մալաթիան քարուքանդ ըրաւ E. W. Brooks CHM, Դ. 121) եւ միայն ցորենի կիսաւեր մթերանոց մը կանգուն ձգեց: Կոստանդին առաւ նաեւ Գլոտիասը¹ կամ Գլոտիոպոլիսը (Cladias = Glaudia, հին Գալաուտիա = Kalewdhija = Klaudias) և բնակիչները, ինչպէս Դ. Հայքի միւս բնակավայրերու բնակիչները, իբր գերի կը տանի բիւզանդական հողեր (ՊԵԼԼԱՏՀՈՐԻ, Michel le Syrien, Բ. հտ. 518 եւ այլ եւ այլ E. I. էջ 208):

Կայսրը կը ձախողի Արշամուշատի առջեւ, սակայն ինչպէս Մելիտինէն եւ Գլոտիասէն, նոյնպէս Դ. Հայքէն, բնակիչներ կը փոխադրէ բիւզանդական երկիրներ (J. Laurent 192 եւ 198):

Այս արշաւանքին միջոցին, Խուզան (Խուլիկ) անուն Հայը կը պաշարէ Կամախը, ուրկէ 750-ին Բիւզանդացիք փախած էին:

Կոստանդին Ե. կը յառաջանայ նաեւ մինչեւ Կարին եւ կը գրաւէ Հայաստանի սիրտին վրայ կանգնած այս ռազմական կարեւոր քաղաքը 752-ին (ՊՀԳ., Ա. 216) եւ աւարի կու տայ:

Բայց գիտնալով որ իր տիրապետութիւնը տեւական պիտի չկարենայ ըլլալ թէ՛ Կարինի եւ թէ՛ Մելիտինէի մէջ, հայ եւ ասորի բնակիչները իբրեւ պատերազմական գերի կը փոխադրէ Թրակիա (ԹԵՈՓԱՆԷՍ, 6247. Նիկեփոս 60), ուր արդէն վաղուց հաստատուած կային Հայեր (ՊՀԳ., Ա. 180), որոնց վրայ կ'աւելնային այս նոր գաղթականները (նոյն, Բ. 229 եւ 557): Մասնաւորապէս յիշուած է թէ Կարինի բերդապահ գունդը գերի տարուած եւ արաբ բնակիչները տեղահան եղած են, իսկ քաղաքը աւերուած է (Brooks նոյն, 122):

Հայ բնակիչներն ալ կամաւորապէս հետեւած են այս տեղահանեալներուն, վասնզի ըստ Ղեւոնդի (էջ 129) «Բագումֆ ի բնակչաց գաւառացն խընդրեալ արֆայէն, զի գնացեմ զկնի նորա: Եւ նորա տուեալ հրաման վաղվադակի հանդերձեալ գաղիս իւրեանց խաղային յառաջ...: Թողին գերկիրն ծընընդեան իւրեանց եւ հատուածեալք անկան ի կողմս արֆայի բարեպաշտի»:

Ոչ միայն հասարակ ժողովուրդը, այլ նաեւ հայ նախարարներէն ոմանք «մերժեալք լինն զժառանգութիւնս իւրեանց եւ փախստեալ անկան յաշխարհն Յունաց, ապաւինեալք առ կայսրն Կոստանդին» (ՂԵՒՈՆԴ, գլ. ԼԲ.):

Կոստանդին Կոպրոնիմոս, որ շատ մը բիւզանդական կայսրերու պէս մոլեռանդութենէ տարուած էր, մասնաւոր կերպով ուշադրութիւն դարձուց Պաւլիկեաններուն վրայ, որոնց աղանդը արմատախիլ ընելու համար Հայաստանի արեւմտեան եփրատամերձ գաւառներէն, ուր էր այդ աղանդին կեդրոնը, մեծ բազմութիւն մը բռնի տեղափոխեց Պուլկարիա, եւ հոն հաստատեց թէ՛ զանոնք ձուլելու համար Օրթոտոքսներու հետ եւ թէ՛ զանոնք իբրեւ պատնէշ գործածելու համար Պուլկարներու եւ Սլաւոններու դէմ (տես Պրոֆ. Կոնիպէրի ԱՇԽԱՐՀԻ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ):

(*) Այս քաղաքը կը գտնուէր Մալաթիոյ հարաւ-արեւմուտքը, Եփրատի եզերքը

ցաւ Խորասանի մէկ բանակին հետ քաղաքը պաշտպանելու համար թշնամիներուն դէմ: Նախկին բնակիչները, գէթ անոնք որ դեռ ողջ էին, Մալաթիա դարձան (E. I. Գ. 209):

Այսպէս Մալաթիա վերստին շէնցաւ, սակայն երկար խաղաղութիւն մը չվայելեց, վասնզի Բիւզանդացիներու եւ Արաբներու պայքարը կը շարունակուէր միշտ, Մալաթիան ունենալով իբրեւ գլխաւոր ռազմական կայան:

Արաբները անկէ կը սկսէին իրենց արշաւանքները: Անոնք Մալաթիայէն անցնելով կը մտնէին Կիլիկիա եւ Պամփիլիա, ուր Խալիֆային եղբայրը՝ Աբբաս 760-ին շահեցաւ Մելասի¹ ճակատամարտը (տես Arabic par Noël des Vergers, Paris 1817, էջ 363) ՀայկականԲանակաթեմի զօրավար (stretigus) Պօղոսի դէմ, որ այս պատերազմին մէջ մեռաւ: Բանակը ունեցաւ ծանր կորուստներ եւ 42 գլխաւոր սպաներ գերի ինկան Արաբներու ձեռքը (Brooks CMH, Գ. 122):

Արաբները իրենց այս յաջողութիւնը կը պարտէին այն իրողութեան որ Կոստանդին Ե. Պուլկարներու հետ պատերազմի մէջ էր եւ չկրցաւ զբաղիլ Ասիոյ գործերով:

Կոպրոնիմոսի որդին Լեւոն Գ. (775—780) Արաբներու հետ շարունակեց կռիւները եւ Գերմանիկէի (Մարաշ) մօտ 778-ին շահած յաղթութեամբ, Ժամանակի մը համար կայսրութեան ասիական սահմանագլուխը ապահովեց:

Իր մահէն (780 Սեպտեմբեր 8) ետք իր անչափահաս զաւակին՝ Կոստանդին Զ.ի իբրեւ խնամակալ, կայսրութիւնը կառավարեց իրենէ կայսրուհին, որ իմաստուն, բայց չափազանց փառասէր կին մըն էր:

Իր իշխանութեան ատեն շարունակուեցաւ Աբբասեաններու դէմ պատերազմը՝ իբրեւ թատերավայր ունենալով Փոքր Ասիան:

Պատերազմները Բիւզանդիոնի համար ձախող վախճան ունեցան եւ իրենէ ստիպուեցաւ 783-ին եռամեայ զինադադար կնքել՝ տարեկան 70.000 ոսկի հարկ վճարել յանձն առնելով:

Հարուն էլ Ռաշիտ (786—809) օգտուելով այս զինադադարէն 783—786-ին շինեց շարք մը ամրութիւններ, որոնք յետոյ մեծ օգտակարութիւններ ունեցան արաբական բանակներուն (Գելցեր, նոյն, էջ 164):

Այս ամրութիւնները Մալաթիայէն մինչեւ Տարսոն կ'երկարէին եւ խիստ կը նպաստէին Արաբներուն, որոնք այս կերպով առաւելութիւններ կ'ունենային բիւզանդական բանակներու վրայ:

Այնպէս որ զինադադարին պայմանաժամը լրանալուն, այսինքն 789-ին, երբ պատերազմը վերսկսաւ եւ Բիւզանդացիք փորձեցին դէպի Մալաթիա արշաւել, Հարուն ալ Ռաշիտ (786—809) յաջողեցաւ զանոնք ետ մղել (ՊելլԱՍՀՈՐԻ, էջ 185—8, ԲԱԶՄԱՎԷՊ, 1953, էջ 134):

(1) Մելաս կը գտնուէր Մալաթիոյ եւ Կեսարիոյ միջեւ (CMH, Գ., էջ 122):

790-ին Ալեքս Մուշեղի հրամանատարութեան տակ գտնուող զօրագուն-դին պահանջումով երբ Կոստանդին ինքնիշխան եւ առանց մօրը խնամակալութեան կառավարել սկսաւ, ինքն ալ մաքառեցաւ 790—792-ին Արաբներու դէմ՝ շատ քիչ անգամ յաջողելով:

792-ին մեծ սխալ մը գործեց կրկին գահակից առնելով իր մայրը, որ յաջողեցաւ զայն անժողովրդական դարձնել զանազան խարդաւանքներով (տես Գելցեր, նոյն, էջ 166):

Իրենէ կուրցուց իր որդին 15 Օգոստոս 797-ին եւ կրկին ինքը կառավարել սկսաւ Բիւզանդական Կայսրութիւնը եւ Արաբներու դէմ կռիւը շարունակեց, բայց պարտաւորուեցաւ նուաստացուցիչ պայմաններով խաղաղութիւնը գնել:

802-ին Իրենէ գահընկէց եղաւ եւ իր տեղը տուաւ ելեւմտից նախարար Նիկեփորի, որ իբրեւ կայսր (802—811)՝ պետութեան տնտեսական վիճակը բարւոքեց Իրենէի մսխող իշխանութենէն ետք: Ան հակառակ որոշ ընդդիմութիւններու՝ գործադրեց խիստ միջոցներ եւ նոյնիսկ եկեղեցական կալուածները տուրքի ենթարկեց:

Նիկեփոր դժբախտաբար ռազմական յաջողութիւններ չկրցաւ ձեռք բերել: Երբ անիկա չուզեց հարկ վճարել, Արաբները բիւզանդական երկիրներ մտան եւ յաղթեցին կայսերական բանակներուն եւ գրաւեցին սահմանին վրայ գտնուող կարգ մը բերդերը: Նիկեփոր 806-ին աւելի ստորնացուցիչ պայմաններով խաղաղութիւն կնքեց:

Բիւզանդական կայսրութիւնը տագնապի մէջ էր, վասնզի իր արեւելեան եւ արեւմտեան սահմանները վտանգի տակ էին արտաքին թշնամիներու յարձակման սպառնալիքին տակ ըլլալով, եւ կայսրութեան ներքին միութիւնը ամուր չէր, աղանդաւորական շարժումներու եւ զինուորական ըմբոստութիւններու հետեւանքով, եւ Բիւզանդիոնի վարիչները կարող չէին գոնէ ներքին պառակտումներու տեղի չտալու:

Մասնաւորապէս Պաղիկեաններու դէմ կը շարունակուէին հալածանքները Միքայէլ (Ռանգաբէ) (811—813) եւ Լեւոն Հայկազն (813—820)՝ կայսրերու ատեն: Միքայէլ կայսրը 813-ին Պատրիարքին խորհուրդով ջնջել կ'աշխատէր Պաղիկեան եւ այլ աղանդաւորները Փռիւզիոյ եւ Լիկաւոնիոյ մէջ (ԹէոֆԱնէՍ):

Կայսեր հրամանը գործադրել կը յանձնարարուի Նէոկեսարիոյ Թովմաս եպիսկոպոսին եւ Փոքր Հայքի կառավարիչ Պարակոնդասին: Ասոնք այնքան անողոք խստութիւն մը ցոյց կու տան որ կը սպաննուին Պաղիկեաններու կողմէն 812-ին: Այս սպանութիւնները կատարելէ ետք Պաղիկեանները փախան Մալաթիոյ Մոնոքերարէ կամ Մանոքերարէս Էմիրին քով եւ անոր օժանդակութեամբ հաստատուեցան Արգաուս¹ կամ Արկաւուն եւ շարունակեցին

(1) Արգաուսը կամ Արկաւունը (=Արգաւն) այժմեան Արգովան է, որ կը գտնուի

իրենց պայքարը Բիւզանդիոնի դէմ (Ս. Տ. Մելիք-Բախշեան, ՊԱԽԻԿԵԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ, 1953, Երեւան, էջ 172. Կարապետ Եպս. Տէր-Մկրտիչեան, ՊԱԽԻԿԵԱՆՔ, Երուսաղէմ, 1938, էջ 38) :

Անոնք տեղաւորուելով արաբական տիրապետութեան սահմաններուն մէջ կը վայելէին անոնց պաշտպանութիւնը եւ անոնց հետ դաշնակցելով կ'աւերէին Բիւզանդական երկիրները, մարդկային եւ նիւթական հսկայ վնասներ պատճառելով կայսրութեան : Անոնց նոր բնակավայրը գտնուելով Բիւզանդարաբական սահմանին վրայ, կը կազմէին ռազմական դօտի մը երկու ախոյեան պետութիւններու միջեւ : Անոնք պատրաստ էին միշտ կռուելու զիրենք ճնշողներուն դէմ, գլխաւորապէս Բիւզանդիոնի դէմ : Ուստի Արաբները, որոնց ամենէն լուրջ թշնամիները Բիւզանդացիք էին, Պաւլիկեաններու հետ բնական դաշնակիցներ եղան եւ անոնց բնակութեան տեղեր եւ արտօնութիւններ տուին :

Այս պառակտումէն զատ գահուն չուրջն ալ պայքար կար :

822-ին Թոմաս Ժեր զօրապետը կ'ապստամբէր Փոքր Ասիոյ մէջ եւ գրեթէ ամբողջ երկիրը կը գրաւէր եւ յարաբերութեան մէջ կը մտնէր Արաբներուն հետ, որոնք թոյլ կու տային որ Անտիոքի պատրիարքը զայն կայսր օծէր (Գելցեր, նոյն, էջ 178) : Արաբները ասով կը ջանային Բիւզանդական Կայսրութիւնը ներքին քաղաքային պատերազմով տկարացնել :

Բիւզանդիոն 824-ին այս վտանգը կրցաւ դիմագրաւել Թոմասը մէջտեղէն վերցնելով :

Բիւզանդական կայսրութեան այս տագնապի շրջանին Արաբները չղադրեցուցին կռիւր : Էլ-Մամուն (813—838) Խալիֆայի որդին, Աբբաս, Ճեզիրէի (Միջագետք) կառավարիչի հանգամանքով, քալեց Բիւզանդացիներուն դէմ՝ Մալաթիան խարխալ ընելով (Weil, նոյն, Բ., էջ 289) :

Յաջորդ Խալիֆային Մուլթասիմի (833—842) իշխանութեան ժամանակ ալ նոյնպէս Տարսոն-Մարաշ-Մելիտինէ գիծին վրայ գրեթէ շարունակ կռիւ կար, փոփոխական յաջողութիւններով, որոնց մանրամասնութիւններուն մէջ մտնել աւելորդ կը նկատեմ (տես ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 306), միայն դիտել կու տամ թէ Թէոփիլոս կայսեր (829—842) ատեն եւ աւելի առաջ Փոքր Հայք արդէն մեծ մասամբ Բիւզանդական տիրապետութենէն կորզուած եւ արաբական իշխանութեան ենթարկուած էր :

Արաբները հոն զինուորական իշխանութիւն մը հաստատած էին (ՊԱՏՄ. ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ, էջ 109) կամ ինչպէս թէ՛ Բիւզանդացիներու եւ թէ՛ Արաբներու համար սովորութիւն էր, հոն հաստատած էին սահմանապահ կռուակալութիւն մը, որ բաւական անկախ դիրք մը ունէր : Այս իշխանութեան

Մալաթիայէն մօտաւորապէս 40 ԳՄ. դէպի հիւսիս՝ ըստ Ա. Վասիլիեւի : Մուշեղ Սեբեան (ՈՍԿԵԳԵՏԱԿ, Գ., էջ 12) կը կարծէ թէ Արկաւուն ամրոցը Արաբկիրի մօտն է (հմմտ. Ալպոյ., ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Ա., 270) : Իսկ Ստ. Տ. Մելիք-Բախշեան (ՊԱԽԻԿԵԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ, էջ 190) զայն կը նոյնացնէ Արկա = Արգայի հետ, հիմա Աղճատաղ, Մալաթիոյ արեւմտեան կողմը :

գլուխը դրած էին էմիր մը, որուն նստոցը յետոյ փոխադրուեցաւ Մալաթիա:

Բիւզանդական կայսրութեան ներկայացուցած քայքայուն վիճակէն օգտուելով Արաբները եթէ չկրցան վճռական հարուած մը տալ, պատճառը այն էր որ անոնց երկիրն ալ խառնակութիւններու ենթարկուած էր:

Այս շփոթութիւններուն մէջ ամենէն նշանաւորն էր Բաբելի յարուցած տնտեսական յեղափոխութիւնը, որ կը յիշեցնէ արդի համայնավարութիւնը:

Այս տագնապէն օգտուելով 837-ին (222 Հիճրէթի) ամառը, Թէոփիլոս կայսրը (829—842) արշաւեց Հայաստան, ճամբու վրայ գրաւելով Սամոսատը, եւ կործանելով Զապետրան (=Սողոպետրա), որ Խալիֆային ծննդավայրն էր: Այս արշաւանքէն վերադարձին կայսրը մտաւ Մալաթիոյ սահմանները, գրաւեց քաղաքը, քայքայեց ամրութիւնները եւ յոյն ու հայ բնակիչները փոխադրեց Կ. Պոլիս (ՊԱՏՄ. ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ, էջ 395)¹:

Միայն խնայեց բուն քաղաքին, զոր իրեն յանձնեցին քաղաքին մէջ գտնուող բիւզանդացի զերինները՝ վախնալով Թշնամի բանակէ մը, որ կը մօտենար:

Դէպի յաջորդ տարուան վերջերը (838) Մուլթասիմ Խալիֆան սահմանապահ էմիր Ապու Սայիտ Մէհմէտ Իպն Եուսուֆը մեծ ոյժերով ղրկեց Փոքր Ասիա Բիւզանդացիներուն դէմ: Ասիկա կործանեց կայսերական տոհմին օրօրանը եւ պետութեան մեծ ամրոցը՝ Ամորիումը, զարհուրելի վրէժխնդրութիւն մը ցոյց տալով:

Այս մեծ ճակատամարտին, զոր Մուլթասիմի մեծ բանակը շահեցաւ Յոյներու Թէոփիլոս կայսեր դէմ՝ Dazimen-ի ամրոցին (=Եւդոկիոյ) մօտ (E. I. Գ. 209), մասնակցեցան Մալաթիոյ բնակիչները, Աֆշինի եւ Արաբներու Փոքր Հայքի մէջ հաստատած զինուորական իշխանութեան պետը՝ էմիր Սաուտի որդին Ուաթէքի հրամանատարութեան տակ գտնուող Հայերու եւ 10.000 Թուրքերու օգնութեամբ յաղթեցին:

Ուաթէքի յաջորդեց Օմար, որ Փոքր Հայքի էմիր նշանակուելէն ետք, նստած է Մալաթիա եւ հպատակելով Խալիֆային, արաբ բանակներու հետ բազմաթիւ կռիւներու մասնակցած է Բիւզանդիոնի դէմ (Անդրէաս Վ. Աղեքսանդրեան, ՊԱՏՄ. ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ, 1911, Վենետիկ, էջ 109):

Բիւզանդացիք Ամորիումի աղէտէն ետք, պարտուած վերստին խաղաղութիւն կնքեցին, պատերազմի ծախքերը վճարելով՝ իբր տուգանք: Սակայն Բիւզանդացիները 841-ին գրաւեցին Al-Hadath -ը², Մարաշը եւ Մա-

(1) Michel le Syrien Գ. 89. Էլ Մասուտեհի, Էթ-Թասուրի, Եագութ եւ ուրիշ արաբ պատմագէտներ սխալմամբ այս արշաւանքը կը դնեն 838-ին: Այս կարծիքին համաձայն չեն (Weil Բ. 310), Bury (History of the Eastern Roman Empire, 1912, էջ 260), Markwart (Հ. Ա. 1914, էջ 44):

(2) Al Hadath-ի (բիւզանդական Adata-ի) տեղը չէ ճշդուած, սակայն կասկած չկայ թէ կը պաշտպանէր այն կիրճը, որ Մարաշէն (Գերմանիկէ) Al Bactar (Arabisius = Արաբիսոս) կ'երթար եւ կը գտնուէր այժմեան Ագ-Սուր տփերուն վրայ (տես, Le

լաթիոյ շրջանը (Michel le Syrien Գ. 102) :

Թէոդորա հայ կայսրուհին, որ իբր խնամակալ կայսրութիւնը կառավարել սկսաւ իր որդւոյն Միքայէլ Գ. Արբշիտի կամ Հարբեցողի (842—867) անչափահասութեան պատճառով, ցոյց տուաւ նախանձելի կարողութիւն մը, սակայն մեծ սխալ մը գործեց 843—844-ին Պաւղիկեանները, որոնք դէպի Թ. դարուն կէսերը մեծ մասամբ հաստատուած էին Մալաթիոյ արեւմուտքը եւ հիւսիսը՝ Եփրատի ձորին մէջ, Կողոնիա¹ եւ Մելիտինէ քաղաքներուն միջեւ, եւ որոնք Իսլամներու դէմ սահմանադրութիւն աշխոյժ ու գործօն ամրութիւնը կը հանդիսանային, հալածելով եւ պատճառ ըլլալով որ անոնք ապստամբին Բիւզանդիոնի դէմ : Մալաթիոյ էմիր Օմար Իպն Ապտալլահ Ալ-Ազթա զանոնք պաշտպանեց զիրենք հետապնդողներուն դէմ (E. I. Գ., 209) :

Բիւզանդական զօրքերը Թէոկտիստի հրամանատարութեամբ առաջացան դէպի արեւելք՝ Մելիտինէի Արարներուն վրայ, որոնք մտած էին Բիւզանդական կայսրութեան սահմանը, զանոնք ետ մղելու եւ ապա Պաւղիկեանները բնաջնջելու համար :

Առաջին բախման իսկ Կեսարիոյ հիւսիսը Մաւրոպոտամոնի² (Սեւ Զուր) ճակատամարտին մէջ, բիւզանդական բանակը բոլորովին ջախջախուեցաւ եւ 40.000 Յոյներ լքուեցան բախտի քմահաճոյքին, հազարաւորներ անոնցմէ գերի ինկան եւ կրօնափոխ եղան, եւ Թէոկտիստ փախաւ (843-ին) :

Թէոդորա սակայն չդադրեցուց Պաւղիկեանց դէմ հալածանքը. «Արեւելի մէջ Պաւղիկեանները ուղիղ հաւատքի բերելու եւ կամ արմատախիլ ընելու եւ մնացեալները հեռացնելու աշխատեցաւ : Անիկա մեր երկրին շատ աղէտներ պատճառեց : Որովհետեւ զրկեց մագիստրոսներէն մէկ քանին : Անոնք ոմանք խաչեցին փայտի վրայ, միւսները սրախողխող ըրին կամ նետեցին ծովուն անդունդը : Այդպէս, ինչպէս կը հաշուուի, գոհուեցան 100.000 մարդեր : Անոնց հարստութիւնը տարուեցաւ եւ յանձնուեցաւ կայսերական գանձուն» (Թէոֆանէս ՇԱՐԱՅԱՐԵԱԼ) :

Թէոդորա մաքառեցաւ նաեւ Պատկերամարտներու դէմ, որոնք գրեթէ համախոհներ էին Պաւղիկեաններու :

Եկեղեցին Թէոդորան սուրբերու դասը անցուց՝ Յունադաւանութեան պաշտպանութեան համար ըրած կատաղի եւ արիւնոուշտ պայքարին համար, որ սակայն ապարդիւն եղաւ, վասնզի Պաւղիկեանները նոյնիսկ այդ օրերուն համախմբուեցան ուրիշ աւելի տաղանդաւոր առաջնորդի մը՝ Կարբէասի շուրջը :

Strange, The lands of the Eastern Caliphate, էջ 122) :

(1) Կողոնիա = Կոլոնիա, հիմա Քէօյլիւ Հիսար. կը գտնուի Լիկոսի եզերքը, Նէոկեսարիոյ հարաւ-արեւելքը : Հին ատեն ամրոց մըն էր. Պոմպէոս Պոնտոսը նուաճելէ ետք այդ ամրոցը վերածեց քաղաքի եւ կոչեց Կողոնիա (Գոլոնիա) :

(3) Ալիս գետի հովիտին մէջ :

Կարբէաս Անատոլեան թեմի կուսակալ թէոդոս Մելիսէնի գրադիրն էր, որ վերջին կոտորածներու ժամանակ կը գտնուէր բիւզանդական բանակին մէջ եւ ունէր սպայի աստիճան:

Անիկա լսելով որ Պաւղիկեաններու հալածանքի զոհ եղած էր նաեւ իր ծերունի հայրը, վրէժխնդրութեամբ լեցուած իր շուրջ հաւաքեց 5000-ի մօտ մարդեր եւ անցաւ Մելիտինէի էմիր Օմար Իպն Ապտալլահ ալ-Ագթայի կողմը՝ անոր հետ պայքարելու համար բիւզանդացի հալածիչներու դէմ:

Մելիտինէի էմիրը ուրախութեամբ զայն ընդունեցաւ եւ զրկեց խալիֆային, որ անոր բնակութեան տեղ չնորհեց Արկաւուն եւ Ամարա¹ քաղաքները: Արաբներու ցոյց տուած այս ջերմ ընդունելութիւնը կը բացատրուէր այն բանով, որ Արաբները յատկապէս թ. դարու կէսերուն անհրաժեշտ պէտք ունէին մարտունակ մարդերու՝ դիմակալելու համար Բիւզանդացիներու դէպի արեւելք յառաջացումը, եւ Պաւղիկեանները ճիշդ փնտռուած մարդիկն էին եւ ասոր համար շատ գնահատուած Արաբներէն, ինչպէս կը վկայէ Գոտամա արաբ պատմիչը (հմմտ. Ստ. Տ. Մելիք-Բախշեան, ՊԱԽԼԻԿԵԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ, էջ 174—7):

Ըստ թէոփանէս Շարայարեալի (էջ 103) Պաւղիկեանք այս երկու քաղաքները չինելէ ետք՝ 885-ին չինած են երրորդ քաղաք մը՝ Տիփրիկէն (Տիւրիկ), (Կարապետ Եպս. Տէր Մկրտչեան, էջ 53) Կողոնիոյ թեմին սահմաններուն մօտ, Եփրատի միջին ընթացքի վրայ՝ աջ եզերքէն քիչ մը արեւմուտք, շատ ամուր դիրքի մը վրայ: Ոմանք կ'ըսեն թէ Պաւղիկեանք հիմնած են նաեւ Արաբկիրը (որ կրնայ շփոթուած ըլլալ Ամարայի հետ) եւ Կիւրինը (որ նոյնպէս անհաւանական չէ որ շփոթուած ըլլայ Արկաւունի ամրոցին հետ):

Պաւղիկեանք իրենց հիմնարկած այս քաղաքներէն դուրս հաւանօրէն մեծ թիւով կ'ապրէին նաեւ Մելիտինէ, որ Պաւղիկեանց գլխաւոր բնակավայրերուն մօտ՝ Արաբներու կողմէ կազմուած սահմանապահ էմիրութեան մը մայրաքաղաքն էր, ինչպէս տեսնուեցաւ, եւ խալիֆան հրամայած էր Մելիտինէի էմիրին՝ ամէն աջակցութիւն եւ օգնութիւն ընծայել Պաւղիկեաններուն:

Տարագրեալ հերձուածողներուն այս բաց եւ անպաշտպան ապաստանը չուտով անբաւական եղաւ:

Պաւղիկեանք միացան Արաբներուն, սարսափ սփռեցին Բիւզանդիոնի ասիական բոլոր նահանգներուն մէջ, իրենց հալածիչները սպաննելով եւ հրո-

(1) Ամարա կամ Աւարա ըստ A. A. Vasilief-ի (BYZANCE ET LES ARABES, Բ. 31) կը գտնուէր Արկաւունի հիւսիսը, իսկ ըստ V. Guinet-ի՝ արդի Էմիրքէօյի տեղը: Պաւղիկեաններէն բնակուած գլխաւոր քաղաքներէն մէկն էր (Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, էջ 251, ԿԵՆԴՐԻՆՈՍ Բ. 154, ԹԷՈՓԱՆԷՍ, ՀԱՅ-ԿԵՍՍԱՐԻԱ, էջ 432), թոքմա Սուրի մէջ թափող Պաւղգլը-Սուրի հետ միացման տեղւոյն վրայ՝ Կիւրինի եւ Մանճըլըգի մօտերը:

սակային արչաւանքներ կատարելով :

Օմար ալ Ագթա, Մելիտինէի էմիրը, որ պաշտօն ունէր ամէն կերպով օգնելու այս աղանդաւորներուն, անոնց օգնութեամբ աւերեց Կապադովկիան եւ Պոնտոսը եւ առաջացաւ մինչեւ Բիւթանիա (Le Beau, L'Histoire du Bas Empire, հտ. ԺԳ., էջ 180) եւ առաւ հազարաւոր գերիներ (M. Ph. le Bas, Asie Mineure, էջ 506—507) :

Պաւղիկեանք այդ սահմանադիւխէն, ուր հաստատուած էին, արձա- կազէնի յաջող կռիւներով նշանաւոր հանդիսացան : Անոնք Տիվրիկը կայան մը դարձուցին ասպատակութեան եւ սկսան աւազակային արչաւանքներու, ի- րենց գլուխը ունենալով Կարբէասը, որ յաջող յարձակողականները գործա- դրեց (Գելցեր, նոյն, 183) :

Պաւղիկեանք՝ այսպէս բռնութեան եւ հալածանքի հետեւանօք նետուած դրացի մահմետական պետութեան գիրկը, դադրեցան բնական պատուար ըլ- լալէ Արաբներուն դէմ եւ դարձան անոնց դաշնակից եւ մեծ հարուածներ տուին բիւզանդական կայսրութեան :

855-ին Կարբէաս Տարօնի Արաբ էմիր Ալի Էպն Եահիա էլ Արմանիի հետ յարձակեցաւ բիւզանդական երկիրներուն վրայ :

Յաջորդ տարին, 856-ին, Բիւզանդիոն Պաւղիկեաններու դէմ կանոնա-ւոր բանակ մը ղրկեց Պետրոնասի հրամանատարութեամբ : Արաբները եւ Պաւ-ղիկեանք տեսնելով թշնամիին գերակշիռ ոյժը, ետ քաշուեցան եւ Բիւզանդա-ցիք 857-ին գարնան գրեթէ անարգել մտան Սամոսատի եւ Ամիթի շրջանները եւ յետոյ գացին Տիվրիկի վրայ, զոր չկրցան գրաւել եւ ետ դարձան : Այս ա-տեն Պաւղիկեանները եւ Արաբները սկսան հետապնդել բիւզանդական բանա-կը, որուն սակայն չհասան (Էթ-Թապարի) :

856—857-ի բիւզանդական արչաւանքը, ինչպէս կը տեսնուի, ունէր ա-ւազակային բնոյթ եւ նպատակ՝ թալանելու եւ աւերելու Փոքր-Հայքի եւ հիւսիսային Միջագետքի շրջանները եւ ահաբեկել բնակիչները :

Բայց Պաւղիկեանք կը մնային եւ կ'աւերէին անընդհատ, կը նեղէին բիւզանդական կայսրութիւնը՝ անվհատ եւ շարունակ կռիւ մղելով :

Միքայէլ Գ. կայսրը (859—867) որոշեց միանգամ ընդ միշտ վերջ տալ Արեւելքի մէջ տիրող այս անհանդարտ վիճակին եւ 859-ին, Արաբներու եւ Պաւղիկեաններու հետ գերիներու փոխանակութեան համար բանակցած պա-հուն իսկ, նենգութեամբ յարձակեցաւ անոնց վրայ :

Միքայէլ կայսրը ինք անձամբ կը վարէր այս արչաւանքը : Կայսերա-կան զօրքերը յառաջացան մինչեւ Եփրատ եւ պաշարեցին Սամոսատ քաղաքը (859) (Ն. Ադոնց, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, 1948, Պարիս, էջ 321) : Արաբները երեք օր ետք դէպի դուրս անակնկալ յարձակումով մը պարտութեան մատնեցին բիւզանդական զօրքը եւ Միքայէլ կայսրը հազիւ կրցաւ ճողոպրիլ, իր վրանը եւ ինչքը յաղթական թշնամիին աւար ձգելով (ԿԵՆԴՐԻՆՈՍ, էջ 91, ԹԵՈՓԱՆԷՍ Շար., էջ 176, Ն. Ադոնց, նոյն, 321) :

Երկու տարի ետք, 861-ին, Օմար դարձեալ ասպատակեց 30,000 զօրքով: Վարդ, որ ամենայն ինչ էր Միքայէլ կայսեր իշխանութեան ատեն կիւրապաղատի աստիճանով, հաւաքեց Թրակիայէն, Մակեդոնիայէն եւ ասիական թեմերէն 40,000 զօրք եւ կազմեց բանակ մը եւ գնաց Թշնամիին դէմ:

Մելիտինէի էմիրը Սեբաստիոյ գիծով կ'երթար դէպի ծովեզերք Ամիսոսի (Սամսոն) շրջանը: Վարդ, անոր ընթացքը կասեցնելու համար, բանակեցաւ Դադիմոնի (Թոգատ) մօտ, Կելլարիոն կոչուած դաշտը: Շուտով հասաւ նաեւ Օմարի բանակը եւ դիրք բռնեց Դադիմոնէն դէպի արեւմուտք Զիլա քաղաքին մօտ, Խոնարիոն ըսուած վայրը: Ճակատամարտին մէջ կայսրը պարտուեցաւ եւ մազ մնաց որ Արաբներուն ձեռքը գերի իյնար, եթէ Վարդ Մամիկոնեան դիւցազնաբար զայն չփրկէր¹:

Երկու տարի ետք (863) Բիւզանդիոնի յամառ Թշնամի Օմար, իր հետը ունենալով կայսրութեան անհաշտ Թշնամի Պաւղիկեանները, 40,000 զինուորով մտաւ Արմենեակ թեմը եւ հասաւ մինչեւ Ամիսոսի (Սամսոն) ծովեզերքը, ուր իբր նոր Քսերքսէս հրամայեց ծեծել ջուրը, որ յանդգնած էր կասեցնել իր արշաւը, որ շատ սուղ արժեց Կապադովկիոյ, Պոնտոսի եւ Կիլիկիոյ, որոնք ամայի անապատի վերածուեցան. Փոքր Ասիան, աւերուեցաւ: Օմար իր այս աղիտաբեր արշաւին ատեն առաւ 60,000 գերիներ, զորս հետը տարաւ: Օմար նաեւ մեծ աւար ձեռք բերաւ:

Այսպէս քանի մը տարի տեւեց կռիւը, մերթ յաղթութեամբ եւ մերթ պարտութեամբ (Weil, նոյն, Բ., էջ 362—65 եւ E. I. Գ., էջ 209):

Վերջապէս Արաբները պարտուեցան Պոսոն կամ Պոսոնտա² քաղաքին մօտ՝ Պետրոնասէն, որ Թէոդորա կայսրուհիին կրտսեր եղբայրը եւ «սքոլարներու դոմեստիկ» էր (պալատական կանոնաւոր եւ հեծեալ գունդերու զօրապետ): Օմար սպաննուեցաւ եւ իր որդին գերի ինկաւ Բիւզանդացւոյ ձեռքը (863 Սեպտ. 3) (տես Ն. Ադոնց, ՊԱՏ. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, էջ 324)³: Պետրոնաս ճարտար ռազմավարութեամբ մը Արաբները պաշարեց եւ

(1) Բիւզանդացի պատմիչներ կայսրը փրկելու պատիւը Մանուէլ Մամիկոնեանի կու տան, սակայն Ն. Ադոնց կը փաստէ թէ Վարդն է կայսեր ազատարարը (ՊԱՏՄ. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, էջ 325-8):

(2) Այս քաղաքին տեղը ճշգրտած չէ (ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻԱ, էջ 208): Ըստ Ադոնցի՝ կը գտնուէր Արմենեակ թեմի եւ Պափլագոնիոյ սահմանին վրայ (ՊԱՏՄ. ՈՒՍՈՒՄ., էջ 323) Ալիսի ձախ եզերքը (նոյն):

(3) E. I. (էջ 209) տարբեր կերպով կը պատմէ: Ըստ այդ պատմութեան՝ Օմար աւ-Ագթայի բանակը Փոքր Ասիոյ մէջ արշաւանքի մը ատեն 865-ին Բաճապ ամսուն կը գտնուէր Արմենեակ թեմի եւ Պափլագոնիոյ սահմանին վրայ (ՊԱՏՄ. ՈՒՍՈՒՄ., էջ 323) Ալիսի ձախ եզերքը (նոյն):

(3) E. I. (էջ 209) տարբեր կերպով կը պատմէ: Ըստ այդ պատմութեան՝ Օմար աւ-Ագթայի բանակը Փոքր Ասիոյ մէջ արշաւանքի մը ատեն 865-ին Բաճապ ամսուն կը գտնուէր Արմենեակ թեմի եւ Պափլագոնիոյ սահմանին վրայ (ՊԱՏՄ. ՈՒՍՈՒՄ., էջ 323) Ալիսի ձախ եզերքը (նոյն):

(3) E. I. (էջ 209) տարբեր կերպով կը պատմէ: Ըստ այդ պատմութեան՝ Օմար աւ-Ագթայի բանակը Փոքր Ասիոյ մէջ արշաւանքի մը ատեն 865-ին Բաճապ ամսուն կը գտնուէր Արմենեակ թեմի եւ Պափլագոնիոյ սահմանին վրայ (ՊԱՏՄ. ՈՒՍՈՒՄ., էջ 323) Ալիսի ձախ եզերքը (նոյն):

Օմարը երկաթէ օղակի մէջ առաւ: Օմար, զառագեղի մէջ փակուած զազանի մը պէս, ուրիշ ճար չգտաւ եթէ ոչ չափուիլ իր ոյժերով անոր հետ: Փորձեց, եւ չուտով համոզուեցաւ որ անհնար էր խզել իր բանակը շրջապատող շղթան եւ սուրը ձեռքը իյնալ նախընտրեց:

Այդ ճակատամարտին մէջ ինկան նաեւ Պաւղիկեան պետ՝ Կարբէաս եւ Տարօնի էմիր (կամ Կիլիկիոյ կուսակալ) Ալի Իպն Եահիա էլ-Արմէնի — հայ ջորավարը արաբական բանակին (նոյն եւ J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, էջ 363 եւ ՊՀԳ. Ա. 278)¹: Ան դաշնակցելով Մելիտինէի էմիր՝ Օմար Իպն Ապտ Ալլահ ալ-Ազթալի հետ, օգնած էր Պաւղիկեանց պետին՝ Կարբէասի (Ն. Ադոնց. Les fonds historiques de l'épopée Byzantine Degenis Akritas, Byzantinische Zeitschrift XXIX 209):

863 Սեպտ. 3-ի յաղթութենէն ետք բիւզանդական բանակը յառաջացաւ եւ մտաւ արաբական հողերը (863 Հոկտ. 18 — Նոյեմ. 16 Ռամազան ամսուան միջոցին, Պրոֆ. Ն. Ադոնց, նոյն, էջ 330):

Պոսոնի յաղթանակը պատմական մեծ դէպք մըն էր, քանզի զինուորական երկարատեւ եւ փոփոխական մրցութենէ մը ետք, առաջին անգամ էր որ բիւզանդական զէնքը կը փայլէր գերիվերոյ ռազմական ոյժի եւ մանաւանդ արուեստի առաւելութեամբ:

Պետրոնաս կրցաւ ահեղ հարուած մը տալ արաբ բանակին եւ զայն սաստիկ ջարդել:

Այս յաղթութեամբ երկար ատեն ապահովուեցաւ արեւելքի խաղաղութիւնը (Գէորգ Մոնախօս Միայնակեաց, 825):

Օմարի մահէն ետք Մալաթիոյ նոր էմիրին զինակցեցաւ Պաւղիկեանց նոր պետը՝ Քրիսակիւրոս (Կիւրչահր կամ ըստ Յունաց Կրիսոչեր), Կարբէասի որդին, որ անոր յաջորդած էր: Անիկա մեծ չարիք հասցուց Բիւզանդացւոց եւ նոյնիսկ խրոխտաբար մերժեց Միքայէլ Գ.ի (842—867) խաղաղութեան բանադնացները, կրօնական եւ քաղաքական ազատութիւն պահանջելով (ԱԶԳ., 978):

Պաւղիկեանները եւ Մալաթիոյ էմիրին զօրքերը մտան Փոքր Ասիա եւ ասպատակութեամբ արշաւեցին մինչեւ Նիկիոյ եւ Նիկոմիդիոյ դուռները եւ մաս մըն ալ Եփեսոսի կողմերը:

Վասիլ Ա. (867—886) դահ բարձրանալէ ետք ներքին շփոթութիւններուն պատճառով, ուղեց հաշտարար ուղղութիւն բռնել եւ բանակցութեան համար Պետրոս Սիկիլիացին ղրկեց Պաւղիկեաններու պետին մօտ: Պետրոս Սիկիլիացի երկու տարի մնաց Տիվրիկ, սակայն չկրցաւ սիրաշահիլ զանոնք, այլ միայն գերիները փրկեց: Քրիսակիւրոս կը պահանջէր որ Վասիլ հրաժարի

(1) Պրոֆ. Ն. Ադոնց Ալի Իպն Եահիա զօրավարին մահը կը յետաձգէ մէկ ամիս, զայն սպաննուած ցոյց տալով Նիքիերտի (=Մուֆարդին) մէջ, 863 Հոկտ. 18-էն Նոյեմ. 16-ի միջոցին տեղի ունեցած ճակատամարտին ատեն, ուր խառնուած էր կալսերական զօրքերուն (ՊԱՏՄ. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, էջ 330):

Փոքր Ասիայէն եւ գոհանայ միայն կայսրութեան եւրոպական բաժինով:

Վասիլ Ա. 871-ին անձամբ գնաց Պաւլիկեանց դէմ. ուստի արշաւեց դէպի Տիփրիկէ (Տիվրիկ) եւ Տարենթոն (=Տարենտէ), կողոպտելով Չապետրան¹ կամ Չուպատրան եւ Սամոսատը եւ բանակ դնելով Նահր ալ Չարսուքի (այժմ Զիրմիքլի Սու) վրայ (Թէոփֆանէս ՇԱՐԱՅԱՐԵԱԼ, էջ 210):

Վասիլ գրաւեց նաեւ Մելիտինէն եւ կցեց բիւզանդական կայսրութեան:

Յաջորդ տարին (872-ին) կայսրը առաջացաւ մինչեւ Պաւլիկեաններու կեդրոնը, այս անգամ անցնելով Եփրատի հովիտին հին ռազմական ուղիով՝ Դորիլայոն-Սեբաստիա ճանապարհով: Յաղթեց Պաւլիկեաններուն եւ անսահման աւարի տիրացաւ, բայց չկրցաւ գրաւել Տիվրիկը՝ անոնց անառիկ ամրոցը, եւ գոհացաւ քաղաքին շրջակայքը աւերելով եւ թալանելով:

Վասիլ Ա. ապա անցաւ Եփրատը ու շարունակեց իր արշաւը Մելիտինէ-Տարենտէ-Գուրան-Աղիզէ ուղղութեամբ եւ գրաւեց Տարենտէ քաղաքը, որուն անկումէն ետք, Վասիլի հպատակութիւն յայտնեցին նաեւ ուրիշ քաղաքներ ու ամրոցներ, ինչպէս Լոքանա, որուն տէրն էր Քուրտիկ կամ Քուրտիկոս Փոքր Հայքի հայազգի իշխանը որ Միքայէլ Բ. կայսեր ատեն ապստամբած եւ 872-էն սկսեալ կը տիրէր Թոխմա Սուի վերին հովիտին (ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻԱ, էջ 310) եւ յաճախ բիւզանդական հող կ'ասպատակէր (Թէոփֆանէս ՇԱՐԱՅԱՐԵԱԼ, էջ 268. ԿԵՆԴՐՈՆՈՍ, Բ. 207, ՎԱՍԻԼԻԵՒ Բ. 31):

Բիւզանդական զօրաբաժին մը գրաւեց նաեւ Չապետրա ամրոցը, որ կը գտնուէր Մելիտինէ-Սամոսատ ճամբուն վրայ, եւ Սամոսատ քաղաքը:

Այս բոլորէն ետք Վասիլ յարձակեցաւ Մելիտինէի վրայ եւ ստիպեց անոր էմիրը փակուիլ քաղաքին բերդէն ներս: Կայսրը չկարենալով գրաւել ամրացած Մելիտինէն, դարձաւ եւ իր բոլոր զայրոյթը թափեց Պաւլիկեաններուն վրայ, աւերելով քաղաքը եւ ջարդելով բնակիչները:

Ան յաջորդաբար գրաւեց Արկաւուն քաղաքը եւ 5—6 բերդեր: Ասկէ յետոյ է որ կայսրը դարձաւ մայրաքաղաք՝ Սեբաստիա — Դորիլայոն ճամբով (Ստ. Տ. Մելիք Բախշեան, նոյն, էջ 190):

Ուրեմն 872-ին արշաւանքը եւս չտուաւ Վասիլ Ա. ի գոհացում, վասնզի Պաւլիկեանութիւնը ջնջելու չյաջողեցաւ:

873-ին Պաւլիկեանք նորէն ասպատակային արշաւանքներու ձեռնարկեցին եւ առաջացան մինչեւ Սամոսատ եւ նախկին Դ. Հայք, բայց չկրցան գրաւել Մելիտինէն, Եփրատի այդ անցքը, որ պէտք եղածին չափ ամրացուած էր (Գելցեր, նոյն, էջ 199 եւ Weil, Բ., էջ 471): Կայսեր բանակը Մալաթիոյ պաշարման ընթացքին ծանր կորուստներ կրեց եւ նոյնիսկ քիչ մնաց որ գերի իյնար ինքը, եթէ հայ զինուոր մը՝ Թէոփիլակտոս (հայրը՝ Ռոմանոս Լեկաբանոս կայսեր) զայն չփրկէր:

Սակայն Տիվրիկի շրջակայքը գտնուող եւ Արաբներէն բնակուած ու

(1) Կը գտնուի Մելիտինէի հարաւ-արեւմտեան կողմը ըստ Լօւանի: Ե. Քասունի Վերանշնչիւրի համապատասխան կը նկատէ եւ բեւեռագիրներու ԲԻԷ քաղաքը կը համարէ:

Մալաթիոյ էմիրին հնազանդող եւ Պաւղիկեանց հետ գործակից շատ մը քաղաքներ՝ սարսափած Վասիլի խստութենէն՝ անցան անոր կողմը եւ հպատակիլ խոստացան:

Քրիսակիւրոս, Մալաթիոյ մօտ կրած իր մեծ պարտութենէն ետքն ալ, դիւրաւ նոր զօրք հաւաքեց եւ աւելի մեծ ոյժով Կապադովկիա մտաւ եւ աւերեց:

Վասիլ անոր դէմ ղրկեց Քրիստափոր հայ զօրավարը, որ իր ազգականն էր: Պաւղիկեան պետը առանց բիւզանդական բանակին դէմ ճակատելու՝ իր աւարովը Տիվրիկ քաշուեցաւ:

Քրիստափոր հսկել որոշեց հեռուէն Քրիսակիւրոսի շարժումներուն վերայ (ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԾԻՐԱՆԱԾԻՆ Ե., 41.73) եւ ի վերջոյ յաջողեցաւ կռիւի մը ընթացքին սպաննել Պաւղիկեանց պետը¹ եւ ապա գնաց Տիվրիկի վրայ, ուր մտաւ առանց ոեւէ ընդդիմութեան, որովհետեւ սաստիկ երկրաշարժ մը, որ նոյն տարին պատահած էր, քաղաքին բնակչութեան հեռանալուն եւ անոր պարիսպներուն փլուզումին պատճառ եղած էր:

Բիւզանդացիք քաղաքը գտան աւերակներու կոյտ մը (873)²: Պաւղիկեանք ընկճուեցան եւ ջնջուեցաւ անոնց կրօնական հանրապետութիւնը³:

Վասիլ՝ Պաւղիկեանց կատարեալ պարտութենէն ետք իր Կոստանդին որդիին հետ անձամբ եկաւ Եփրատի հովիտը, եւ հպատակեցուց կամ վանեց կարգ մը արաբ էմիրներ, որ այդ կողմերը կը բռնանային:

Վասիլ Ա.ի հաստատած այս կարգը տեւական չեղաւ եւ իր մահէն (886) ետք վերստին խռովութեան մատնուեցաւ Եփրատի շրջակայքը եւ պատերազմը շարունակուեցաւ երկու կայսրութիւններու միջեւ փոփոխակի յաջողութիւններով, մինչեւ որ Կոստանդին Ծիրանածին կայսեր (913—959) անուանական իշխանութեան ժամանակամիջոցին հայ զինուորականներ պետութեան դեկը ձեռք առին եւ Արաբներու դէմ ոգեւորութեամբ յաղթական պատերազմներ մղեցին:

916-7ին (Հիճրէթի 304) Մուսիս արաբ զօրավարը, մեկնելով Մալաթիայէն աւարառութեան արշաւանքի մը ձեռնարկեց Կապադովկիոյ մէջ (Weil, Բ., էջ 625): Նման արշաւանքներ տեղի ունեցան նաեւ 922-ին եւ յաջորդ տարիներու ընթացքին, երբ Ռոմանոս Լեկաթենոս կայսրը (920—944) կը դահակալէր: Իր իշխանութեան ատեն բիւզանդական կայսրութեան սահմանը, որ մինչեւ Ալիս գետ քաշուած էր, մինչեւ Եփրատ տարածուեցաւ նորէն, շնորհիւ Յովհաննէս եւ Թէոփիլէ Գուրգէն (Գուրգուլաս) հայ երկու եղբայրներուն, որոնք 22 տարի (920—942) բիւզանդական բանակին հրամայեցին Ասիոյ

(1) Հ. Գեւրգեր (էջ 198-9) զայն սպաննուած ցոյց կու տայ 874-ին՝ խարդախ եւ ստոր եղանակով մը, Յոյնի մը ձեռքով, որ իրմէ բարերարուած մըն էր:

(2) Գեւրգեր կ'ըսէ թէ Բիւզանդացիք զայն հիմնադատակ ըրին:

(3) E. I., էջ 209 հիմնուելով Weil-ի (Բ. հտ., էջ 475) վրայ, կը գրէ թէ 881-2-ին յայտնի չէ թէ Վասիլ Ա. երկրորդ պատերազմի մը ձեռնարկած է Մալաթիոյ դէմ:

մէջ եւ նշանաւոր յաղթանակներ չահեցան Արաբներու վրայ՝ հազարի չափ քաղաքներ եւ բերդեր առնելով անոնց ձեռքէն (M. Ph. le Bas, *Asie Mineure*, էջ 500) եւ մինչեւ Վասպուրական յառաջանալով (Ալպոյ. ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Ա., էջ 290) :

Նախ ընկճուեցաւ եւ ապա նուաճուեցաւ Մելիտինէի էմիրը, եւ Մելիտինէն, այդ կարեւոր ռազմական դիրքը, որ անհաւատներու յարձակման գըլխաւոր կեդրոնավայրը դարձած էր, բիւզանդական կայսրութեան պաշտպանութեան հզօր յենարանը դարձաւ եւ Կուրատոր (= Հոգաբարձու) մը հրամանատար կարգուեցաւ այդ տեղերուն վրայ, որոնք երկար ատեն իսլամ տիրապետութեան ենթարկուած էին (Գելցեր, նոյն, էջ 213—214) :

Ընդդէմ Արաբներու մղուած այս երկարատեւ կռիւներուն գլխաւոր հերոսն էր Յովհաննէս Գուրգէն կամ Գուրգուաս հայ զօրապետը եւ քաջասիրտ Դոմեստիկոսը, որուն հրամանատարութեան տակ բիւզանդական բանակը մտաւ Մալաթիոյ սահմանները եւ յառաջացաւ մինչեւ քաղաքին արուարձանները, աւերեց անոր շրջակայքը եւ յառաջացաւ մինչեւ Սամոսատ (= Վրչամուշատ կամ Արաբներու Շիմշաթը) :

Յովհաննէս Գուրգէն, այս ռազմական կարեւոր դիրքին տիրանալէ ետք է որ անընդհատ եւ ծանր պատերազմներով, տէրութեան սահմանները Ալիսէն Եփրատ եւ Տիգրիս փոխադրեց՝ ընդարձակ երկրամասեր գրաւելով : Այս կռիւներու միջոցին երկու անգամ պաշարեց Մալաթիան, որուն արաբ էմիրը Բիւզանդիոնի գերիշխանութիւնը ճանչնալ ստիպուեցաւ (Գելցեր, էջ 213) :

Յովհաննէս Գուրգէն պահանջեց Մալաթիոյ էմիրէն իրեն ղրկել իր որդին Ապու Հաֆսը եւ զօրավար Abu'l—Ash'ath -ը (հաւանօրէն մեր պատմագիրներուն Ապուլասարը) եւ ճանչնալ կայսեր գերիշխանութիւնը, ինչպէս կը յիշատակեն բազմաթիւ բիւզանդական պատմագիրներ (տես E. I. Գ., էջ 209) :

Այսպէս 928-ին Մելիտինէի էմիրը՝ Ապու Հաֆս (Ապսխատս կամ Ապու-Խաֆս ալ գրուած է) Բիւզանդիոնի հետ դաշնակցեցաւ (Գելցեր, նոյն, էջ 213)՝ Ռոմանոսի ոյժին առջեւ խոնարհելով : Այսպէս, այդ կամրջագլուխը, որ մինչեւ այն ատեն «անհաւատ»ներու գլխաւոր յարձակման տեղն էր, բիւզանդական պետութեան զօրեղ պաշտպանութեան վայրը դարձաւ : Էմիրին գունդերը բիւզանդական զօրքերու հետ կողք կողքի կը կռուէին իրենց կրօնակիցներուն դէմ :

Յաղթութենէն ետք, անոնք բիւզանդական զօրքերու հետ յաղթանակով կը մտնէին մայրաքաղաք, իրենց հետ բերելով գերի բռնուած Արաբները (Գելցեր, նոյն) :

Այսպէս բիւզանդական կայսրութեան արեւելեան սահմանագլուխը «անհաւատ թշնամիներէ գրաւուելու վտանգին տակ ըլլալու սարսափէն ազատեցաւ», եւ Մալաթիա, թէեւ արաբ էմիրներու իշխանութեան տակ, բիւզանդական կայսրութեան ենթարկուեցաւ, իբրեւ հովանաւորեալ իշխա-

նութիւն :

Արաբ էմիրները կը դողային Յովհաննէս Գուրգէնէն :

934-ին Ռոմանոս գրաւեց ծաղկեալ Մելիտինէն եւ անոր հարեւան քաղաքները (Հ. Յակոբոս Վրդ. Տաշեան, ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԸ՝ ՓՈՔՐ ՀԱՅՔ ԵՒ ԿՈՂՈՓԵՆԷ (Սեբաստիա), Հանդէս Ամսօրեայ, 1945, էջ 13) : Յովհաննէս Գուրգէն կ'ըսուի թէ շնորհուկ մը ըրած է Պուլկարական պատերազմին մէջ նշանաւոր հանդիսացող հայազգի Գէորգ Մլեհին (ըստ Արաբներու Malikh, բիւզ. Mgdiar) եւ տուած է իբր կալուած կամ աւատ Ամանոս լեռան եւ Եփրատ գետի միջեւ գտնուող երկրամասը, այսինքն Մալաթիոյ եւ Սամոսատի շրջանները, որոնք դեռ նոր ազատագրուած էին Արաբներէն (Finlay, History of the Byzantine Empire, էջ 247—8, 286) :

«Այս Մլեհը նախապէս Տաւրոսի հիւսիսային կողմը կալուած մը ունէր, դղեակով մը միասին, զոր Տարսոնի արաբ ամիրան Ռուստամ, 911 թուականին յարձակմամբ առաւ ու այրեացաւ ըրաւ» (Barhebraeus Chronography, էջ 155) : Լեւոն Զ. կայսրը, 920 թուականի ատենները, Լիւկանդոն անուն նոր բանակաթեմ մը ստեղծեց, որ կը բովանդակէր Արեւելեան Տաւրոսի կիրճերուն երկիրը Հաճնոյ մօտ Կոմանայէն մինչեւ Մելիտինէ ու Եփրատ, եւ այս բանակաթեմին, որուն կեդրոնական քաղաքը Լառիս էր, կառավարիչ-հրամանատար կարգեց յիշեալ Մլեհը՝ պատրիկի աստիճանով (Murray's Handbook of Asia Minor Introduction, էջ 45. հմտ. Մատթ. Ուռհայեցի, էջ 518—9) :

Լիւկանդոսի բանակաթեմը, գտնէ ի սկզբան, կը ներառնէր նաեւ Կոմմագինէի կամ Եփրատացւոց երկիրը : Հայերը որ Մլեհի առաջնորդութեամբ այս տեղ եկած էին, մեծ յառաջդիմութիւն ունեցան եւ իրենց նուաճումները ընդարձակեցին Կիլիկիոյ վրայ ալ՝ գրաւելով Անարզաբա եւ Մամեստիա քաղաքները (Եղիա Քասունի, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՆԹԷՊԻ ՀԱՅՈՅ, էջ 190) :

Բայց Մլեհ 932-ին վտարուեցաւ Մալաթիայէն եւ Սամոսատէն Սայիտ էտ Տէօվլէի կողմէ, որ մօրեղբայրն էր Մուսուլի Նասր էտ Տէօվլէի (E. I. 209) :

Սակայն 934-ին Բիւզանդացւոց երկու բարեկամներուն՝ Ապուլ Հաֆսի եւ Ապուլասարի մահերէն ետք, Գուրգէն եւ Մլեհ նորէն երեւցան քաղաքին առջեւ, որ այն ատեն պաշտպանուած էր կրկնակ պարիսպներով եւ ջրալից խրամատով մը : Բնակիչները, որոնց կը սպառնար սովը, ստիպուեցան անոնց հետ բանակցութեան ձեռնարկել քաղաքը յանձնելու համար :

Այս բանակցութեանց ընթացքին, Յոյները պատերազմական նենդութեամբ մը յաջողեցան քաղաք մտնել հիւսիսային դուռնէն եւ զայն գրաւեցին 19 Մայիս 934-ին :

Տրուած խոստումներուն համաձայն բնակիչները կրցան մեկնիլ առանց արգելքի հանդիպելու : Յետոյ պարիսպները հիմնայատակ քանդուեցան. այնպէս որ քաղաքը անպաշտպան մնաց յարձակումներու դէմ (Michel le Syrien,

Գ. 122 եւ յաջորդ, Իպն էլ-Աթիր Ը. 221, Rambend, l'Empire grec au Xme siècle, Paris, 1870, էջ 423 եւ այլն. հմմտ. E. I. էջ 210) :

Այսպէս է որ, յաջորդ տարիներուն Մալաթիոյ շրջակայքը ենթարկուեցաւ արաբական յարձակումներու, որոնք կատարուեցան Համտանեան ցեղէն Սէյֆ էտ Տէօվլէի կողմէ, որ օգտուելով Ռոմանոսի դահլնկէցութենէն (944 Դեկտ. 16) եւ Յովհաննէս Գուրգէնի պաշտօնակութենէն, զօրացած էր :

Սէյֆ էտ Տէօվլէ Ալի Իպն Հէմտուն (կամ Ապուլ Հասան Ալի Սէյֆ էտ Տէօվլէ, 944—967), Յոյներու կողմէ Քափտան կամ Խաբտան կոչուած, Ժ. դարուն սկիզբը Միջագետքի եւ Տիարպեքիւրի շուրջը ունէր իշխանութիւն մը, զոր ընդարձակեց դէպի արեւմուտք՝ բիւզանդական կայսրութենէն հողեր գրաւելով, եւ ընդարձակ պետութիւն մը կազմեց, որուն մայրաքաղաքն էր Հալէպ : Այս պետութեան մաս կը կազմէին Կիլիկիա, Մալաթիոյ եւ Տիարպեքիւրի նահանգները՝ մինչեւ Խլաթ, Վանի լիճին վրայ, ինչպէս նաեւ Աղազ, Այնթապ, Հռոմկլայ, Հիւսնի-Մանսուր, Սամոսատ, Մարաշ եւ այլն (հմմտ. Արտաւազդ Արքեպ. Սիւրմէեան, ՀԱԼԷՊ, էջ 912—3) :

Հալէպի այս կորովի ամիրան ուխտած էր իսլամական Ա. դարու նուաճումները նորոգել. ուստի զօրաւոր բանակներով յարձակումներ կ'ընէր բիւզանդական երկիրներու վրայ (Եղիա Քասունի, նոյն, 190) : Սէյֆ էտ Տէօվլէ նոր պատուհաս մը եղաւ Բիւզանդական կայսրութեան համար, վասնզի ծանր կորուստներ պատճառեց անոր՝ քանի՜-քանի անգամ կռուելով անոր դէմ, ինչպէս նկարագրած է Բարսբերէոս (տես մանրամասնութիւնները Եղիա Քասունի, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՆԹԷՊԻ ՀԱՅՈՑ, 191—3, Արտաւազդ Արքեպ. Սիւրմէեան, ՀԱԼԷՊ, էջ 916, եւ այլն) :

Եղաւ պահ մը որ Սէյֆ էտ Տէօվլէ այնքան զօրացաւ որ երկու ամիս կայսրութեան սահմանները ասպատակելէ եւ աւերելէ ետք, մտաւ Կապադովկիա հզօր բանակով մը եւ բազմաթիւ բանաստեղծներով, որոնք կու գային տեսնելու իր քաջութիւնները եւ զանոնք յաւերժացնելու :

Սակայն Սէյֆ էտ Տէօվլէի առաջին արշաւանքը, որ այնքան յաջող սկիզբ ունեցած էր եւ այնքան մեծ ուրախութիւն պատճառած՝ արաբ շահաստեղծներու, վաղանցուկ եղաւ, վասնզի բիւզանդական բանակին հրամանատարը՝ Վարդ Փոկաս անոնց ծանր հարուած մը տուաւ :

Երբ անոնք կ'անցնէին Տաւրոս լեռներէն, Կիլերոնեան կիրճէն յանկարծ ժայռերու ծոցէն դուրս ժայթքեց փողերու գոչիւն մը, ռազմի աղաղակ մը եւ Վարդի դարանակալ բանակը, որ այդ պահուն համար պատրաստ կը սպասէր, յանկարծական գրոհ մը տուաւ : Դիակներ ծածկեցին ժայռերու կատարները եւ հոն կեր եղան արծիւներու : Անթիւ էին աւարը եւ գերին :

Վարդ Փոկաս առանց ժամանակ տալու թշնամիին որ իր ոյժերը հաւաքէ, հասաւ Ասորիք, ուր 5000 հոգի ջարդեց եւ 3000 հոգի շղթայի դարկաւ,

950-ին (Հմմտ. Հ. Կ. Տէր Սահակեան, ՀԱՅ ԿԱՅՍԵՐՔ ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆԻ, Վեներիկ, 1903, Բ. Հտ., էջ 133—4) :

Երկու տարի յետոյ, 952-ին, Արաբները նոր ոյժով կրկին յարձակեցան եւ Հալէպի ու Տարօնի էմիրները տարբեր ճամբաներով մտան Կապադովկիա եւ տակնուվրայ ըրին բիւզանդական կայսրութեան ասիական հողերը : Այսպէս փոփոխակի յաջողութիւններով պատերազմը շարունակուեցաւ :

Գարնան Փոքր Ասիան Բիւզանդացիներու կը պատկանէր, ձմեռը՝ Արաբներուն :

Վարդ Փոկասի յաջորդեց իբրեւ բիւզանդական բանակներու վերին հրամանատար կամ մեծ Դոմեստիկոս իր որդին՝ Նեկիփոր Փոկաս, որ յաջողութեամբ առաջ տարաւ պայքարը եւ յաջողեցաւ մինչեւ Եփրատ՝ կարգ մը յաղթանակներով :

Քափտան սակայն անընկճելի մնաց եւ այն պահուն որ Նիկեփոր զբաղած էր Կրետէն նուաճելու, կազմեց երկու բանակ, մէկը իր ազգականին՝ Ապուլասարի եւ միւսը՝ իր հրամանին տակ :

Ապուլասար առաջացաւ մինչեւ Գաղատիա, ուր անակնկալ յարձակումի մը ենթարկուելով՝ իր բանակը ջարդուփշուր եղաւ (960) եւ ինքն ալ գերի ինկաւ : Իսկ Քափտան յաղթական էր :

Սէյֆ էտ Տէօվլէի Մամլուքը՝ Նաճա, 961-ին Հանձիթի դէմ իր արշաւանքին ատեն հանդիպեցաւ Մալաթիոյ Ապտալլահին եւ զայն փախուստի մատնեց իր Յոյներուն հետ (Freytag, ZDMB XI, էջ 197, Rosen, անդ, էջ 88) : Յաջորդ տարին (962) 18 օր աւերեց Մալաթիոյ սահմանները հուրով եւ սուրով (Freytag. նոյն, էջ 204—206) :

Սէյֆ էտ Տէօվլէ իր այս յաջողութիւնները կը պարտէր սա իրողութեան որ Նիկեփոր Փոկաս զբաղած էր Կրետէի նուաճումով, զոր գլուխ հանելէ ետք, ահեղ բանակով մը արշաւեց Սէյֆ էտ Տէօվլէի երկիրները եւ ջախջախելով անոր բանակը գրաւեց 55 բերդեր եւ Դուլիենէ, Հերապոլիս եւ Անարզաբա քաղաքները եւ առաջացաւ մինչեւ Հալէպ (962), սակայն իմանալով որ Դամասկոսի Ալի էմիրը օգնութեան կու գայ, ետ քաշուեցաւ հարուստ աւարով (962 Դեկտ.) :

Նիկեփոր Փոկաս, 963 Օգոստ. 16-ին կայսերական դահ բարձրանալէ ետք, երեք տարի անընդհատ Կիլիկիա, Սիւրիա եւ Անդրեփրատեան երկիրները արշաւեց :

Պատերազմը շարունակուեցաւ երեք տարի, մինչեւ որ Սէյֆ էտ Տէօվլէ մեռաւ Սամարայի մէջ 967 Յունուար 25-ին : Որդին՝ Սաատ էտ Տէօվլէ չկրցաւ շարունակել պայքարը եւ խոյս տուաւ, Հալէպի պաշտպանութիւնը ձգելով Սէյֆ էտ Տէօվլէի հաւատարիմ քարտուղարին՝ Քարկուլայի որ կը մաքառէր ապստամբ Նաճայի դէմ, որ Հալէպ մտած էր, սակայն Քարկուլայ, որ միջնաբերդ ապստամբած էր, յաջողած էր վտարել ապստամբ Նաճա զօրավարը :

Քարկույա չկրցաւ պաշտպանել եւ 969-ին անձնատուր եղաւ Բիւզանդացիներուն եւ անոնց թողուց Կիլիկիան, Եփրատացիքը կամ Կոմմագինէն, Մելիտինէն եւ այլ հիւսիսային գաւառներ: Իրեն կը մնար Հալէպի էմիրութիւնը, որուն համար հարկ պիտի վճարէր:

Եփրատի շուրջը մղուած այս երկարատեւ պատերազմներուն հետեւանքով՝ Մալաթիան եւ իր շրջակայքը չարաչար վնասուեցան եւ գրեթէ աւերակ դարձան:

Նիկեփոր, որ որոշած էր իր գրաւած հողերէն իսլամ բնակիչները վանել կամ ջնջել, երբ 964-ին Մելիտինէն գրաւեց, զայն դատարկեցուց իր իսլամ բնակիչներէն:

Նիկեփոր, Եփրատի սահմանագլուխին ամրապէս տիրակալելէ ետք, ուղեց վերստին բնակիչներ հաստատել աւերեալ եւ ոչ-ամրացեալ քաղաքին մէջ: Բայց Բիւզանդացիները մերժեցին հոն բնակիլ՝ վախնալով արաբական ասպատակութիւններէն: Իր խորհրդականները այն ատեն առաջարկեցին հոն տանիլ Միաբնակ Ասորի Յակոբիկեանները, եւ Նիկեփոր գործադրեց անոնց խորհուրդը, խոստանալով ասորի պատրիարքին՝ Մար Յովաննա Սարիկթայի կամ Սրիգատի (965—985) որ եթէ Մալաթիան, Հանձիթը եւ Կապանաբերդերը¹ բնակավայրերու վերածէր, Յակոբեանները հալածանքէ զերծ պիտի մնային կայսրութեան մէջ (Michel le Syrien, Գ. 130 յաջ., Barhebraeus, Chron. Ա. 411 եւ յաջ., Margwart, ՄԵԼԻՏ, ՄԵԼԻՏԻՆԷ, ՄԱԼԱԹԻԱ, Հ. Սահակ Կոզեան, էջ 6):

969-ին կայսեր խոստումին վստահելով եւ պատրիարքին յորդորներուն անսալով մեծ թիւով Ասորիներ հաստատուեցան այդ տեղերը. Մար Յովաննա պատրիարքը իր աթոռը հաստատեց Բարիդկեոնորիում կոչուած վայրը: 28 ասորի եկեղեցիներ զարդարեցին քաղաքը: Բազմաթիւ վանքեր հիմնուեցան քաղաքին մէջ եւ շուրջը (Գելցեր, նոյն, էջ 228):

Այսպէս կարճ ժամանակի մէջ Մելիտինէ իր աւերակներուն վրայ շատ աւելի փառաւոր կերպով վերստին կանգնեցաւ եւ Մալաթիա եղաւ ասորական կեդրոն մը: Ասորիները հոն մեծապէս աճեցան եւ զարգացան:

Իգնատիոս Եպս. Ս. Կոյսին անունով մեծ եկեղեցի մը եւ վանք մը կառուց²: Քաղաքը շէնցաւ ու ընդարձակուեցաւ եւ իր շուրջը գիւղեր կազմուեցան:

Մօտաւորապէս 150 տարի ետք, այսինքն 1100-ին ատենները Մալա-

(1) Կապանաբերդերը (Kleisoure = Clisure) սահմանագլուխի մերձակայ կիրճերու վրայ շինուած բերդեր էին, որոնց պաշտպանութիւնը կը վստահուէր նախկին զինուորականներու՝ կապաններու հսկելու պարտականութեամբ: Այդ կապանապետները (կլեսուրարիները) ունէին բաւական անկախ դիրք, իրենց հաստատուած բերդերուն մէջ:

(2) Այս վանքը կը կարծուի ըլլալ Տէր Մեսիհի գլուխը գտնուած շէնքը, որովհետեւ ասորերէն «Տիյէր-իււ-Մեսիհ» Մեսիայի վանք ըսել է (Մ. Որբերեան, Բիւրակն, 1900, էջ 119):

Թիոյ մէջ եւ շրջակայքը 53 եկեղեցի եւ 60·000 զէնք կրելու կարող քրիստոնեաներ կային, որոնց մէջ նաեւ բազմաթիւ Մելքիտներ (Michel de Tinis Renardo-ի, *Histoire Patriarch. Alexander-ի* մէջ, Paris, 1713, էջ 403, Barhebraeus, *նոյն*, I, 4243):

Այս քրիստոնեայ զանգուածը, որ հոն կը հաստատուէր, քաղաքական մեծ նշանակութիւն ունէր, վասնզի ասով բիւզանդական պետութիւնը թէ պաշտպանի դեր կը ստանձնէր արեւելեան քրիստոնեայ ժողովուրդներու նըկատմամբ եւ թէ՛ կ'ապահովէր արեւելեան սահմաններու պաշտպանութիւնը, զոր անձնուիրութեամբ պիտի կատարէին այդ փոքր, սակայն արիասիրտ ժողովուրդները:

Սակայն Մելիտինէի յոյն արքեպիսկոպոսը ստոր նախանձէն մղուած, Կ. Պոլսոյ պատրիարքին աջակցութեամբ, յաջողեցաւ յայտնապէս խոստումնադրուի ընել կայսրը, որ սկսաւ ասորի եպիսկոպոսները բանտարկել, Կ. Պոլիս կանչել եւ զանազան միջոցներով հաւատոյ միութիւն հարկադրել: Գելցեր (էջ 229) կ'ըսէ թէ այս բոլոր մանր-մունր հալածանքները, որոնց համար կը գանգատէին հռոմէական իշխանութեան ժամանակ, հիմա Յոյները իբրեւ իշխողներ դործադրեցին իրենց ասորի հաւատակիցներուն դէմ եւ ասով իրենց անհեռատեսութիւնը ցոյց տուին:

Նիկեփորի պէս կորովի զինուորական մը, որ կրնար կղերը սանձել, չկրցաւ իր կամքը հարկադրել անոր եւ չյարգեց տուած խոստումը, յունադաւան կարճամիտ կղերին ազդեցութեամբ եւ հալածեց միադաւան արեւելքի ժողովուրդները, որոնց մէջ մեծ թիւ ունէին Ասորիները՝ Մալաթիոյ կողմերը:

Այս պատճառով Յակոբիկեան Ասորիները հետզհետէ աւելի մօտեցան Արաբներուն եւ անոնց իշխանութիւնը նախընտրեցին քան Յունացը (Michel le Syrien Գ. 131, 136, 147):

Զմշկիկ (969—976) իր դարուն մեծագոյն զինուորական տաղանդը, յաջորդելով Նիկեփորի, «անհաւատ»ներու դէմ պատերազմը շարունակեց յաղթական եւ մեծ յաջողութիւններ ունեցաւ, այնպէս որ նոյնիսկ Երուսաղէմը մահմետականներու ձեռքէն ազատելու գաղափարը մշակեց, սակայն ժամանակ չունեցաւ իրագործելու, վասնզի մահը շուտով վրայ հասաւ (10 Փետր., 976):

Յովհաննէս Զմշկիկ ինքն ալ իր նախորդին պէս, իր գրաւած հողերուն մէջ բնակող Իսլամները բնաջնջեց: Մասնաւորապէս հիւսիսային Սիւրիոյ մէջ, ուր անընդհատ կռիւներ մղեց, ահարկու կոտորածներ ըրաւ Արաբներուն եւ ահաբեկեց զանոնք եւ յաջողեցաւ բիւզանդական տիրապետութեան ենթարկել վերստին Միջագետքը եւ Սիւրիան եւ նոյնիսկ Պաղտատի խալիֆան հարկատու դարձուց: Այս չորս տարի (972—976) տեւող շարունակական կռիւին մէջ

Անատոլեան բանակին հրամանատար Մլեհ Դեմեստրիկոս¹ Հայ զորավարը, 973-ին կը մտնէ հիւսիսային Միջագետք եւ կ'աւերէ Նիզիպիսի, Մուֆարղինի եւ Եդեսիոյ շրջակայքը եւ կը դրաւ Մալաթիան: Բայց Ամիթի մէջ ծանր պարտութիւն մը կը կրէ եւ կը մեռնի գերութեան մէջ (G. Schlumberger, *L'Épopée Byzantine à la fin du dixième siècle*, Ա. 228 եւայլն եւ Աւսոյ., ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Ա. 301):

Ըստ Իպն ալ Աթիրի (Al-Kamil Գ. 65) այդ շրջանին Մալաթիան կը գտնուէր Հայկական Թեմին (Թեմա Արմենիակոս) մէջ, որ կը տարածուէր մինչեւ Վոսիոր (Խալիճ ալ Քոնսթանթին): Այս պատերազմներուն մէջ ալ Մալաթիա կատարեց՝ իբր ռազմական կարեւոր դեր՝ դեր մը:

Այսպէս կը յիշուի թէ Յովհաննէս Չմշկիկ Մծբինի դէմ իր արշաւանքին ատեն Եփրատը անցաւ Մալաթիոյ մօտէն 972-ին (Հիճրէթի 361) (Gahya al-Antaki, Rosen.-ի յիշուած գիրքին մէջ, էջ 183, Schlumberger, *L'Épopée Byzantine*, Paris, 1896, Ա. էջ 255):

Առանց այս պատերազմական ընդարձակ գործողութիւններու մանրամասնութիւններուն մէջ մտնելու, կրնանք ապահովութեամբ ըսել թէ, ինչպէս հիւսիսային Սիւրիոյ մէջ Մահմետականները անխնայ ջարդած է, նոյնպէս Մալաթիոյ մէջ եթէ Իսլամները ուէէ կերպով չէին կրցած խոյս տալ եւ հոն մնացած էին, բնաջնջած է:

Մահմետականներէն զատ այդ օրերուն Մալաթիոյ մէջ եւ շուրջը կային նաեւ Պաղիկեանները, Ասորիները եւ Հայերը, զորս կ'ատէր յունադաւան կղերը, թերեւս Իսլամներուն չափ եւ գուցէ աւելի՝ մոլեռանդական կիրքով ատելավառ:

Չմշկիկ հայ էր եւ կը թուի թէ շատ համաձայն չէր հալածանքին, զոր կղերը կ'ուզէր որ գործադրուէր ոչ-յունադաւան այս տարրերուն դէմ: Պաղիկեանները, զորս Չմշկիկի նախորդները չարաչար հալածած էին եւ ջարդած, այս կայսրը տեղահան ընելով բաւականացաւ եւ անոնց մնացորդները փոխադրեց Պալքանեան թերակղզի, վասնզի իրենց տեղւոյն վրայ միանալով Արաբներուն, կրնային վտանգել կայսրութիւնը (ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Ա., էջ 297 եւ 365):

Չմշկիկ Մալաթիոյ Հայերն ալ իբրեւ Պաղիկեաններ, հալածած եւ զանոնք ալ Եւրոպա փոխադրած է:

Չմշկիկի յաջորդեց Վասիլ Բ. (976—1025), որուն գահակալութեան տարին իսկ, Վարդ Սքլերոս ապստամբեցաւ: Ամէն բան Սքլերոսի ի նպաստ էր, վասնզի բանակը իր հետն էր: Անիկա լիովին յաջողելու համար պէտք ունէր երկու բանի՝ զինուորի եւ դրամի:

(1) Հաւանօրէն վերոյիշեալ Գէորգ Մլեհ Լեկանդոնի կառավարիչ-հրամանատարին թուը:

Զինուորը առատօրէն տուին իրեն Արաբները եւ մանաւանդ Հայերը, որոնք փութացին զայն կայսր ճանչնալու:

Ջահանի եւ Մելիտինէի կողմերէն մինչեւ Տարօն հաստատուած կէսանկախ (գլխաւորաբար Տիարպեքիւրի եւ Մուֆարզինի էմիրները) ճորտ իսլամ իշխանութիւնները իր կողմը անցան:

Իսկ դրամ հայթայթելու համար Սքլերոս դիմած էր խիստ միջոցի մը: Հարուստները կ'առեւանգէր եւ մեծ գումարներ իբր փրկանք առնելով կ'արձակէր:

Սքլերոս գրաւեց Մալաթիա քաղաքը եւ գերի բռնեց յանուն կայսեր քաղաքը կառավարող զօրավարը եւ ինքզինքն կայսր հռչակեց: Երբ Սքլերոս կռուեցաւ Միքայէլ Պուրքէս (Ալ-Պուրճ) բիւզանդական կայսեր զօրավարին դէմ, իրեն հետ ունէր մկրտուած Շէյխ մը, Մալաթիոյ Ուպաիտ կամ Ուպայտ Ալլահ ալ Մութանասեր պատրիկը, որ հաւանաբար 961-ին յիշատակուած Ապտալլահն է:

Սքլերոս Ուպաիտ Ալլահին Մագիստրոսի աստիճան տուաւ եւ իր ըստըրուկներէն մէկուն Քաաթաթիշ ներքինին հետ, որուն բդեշխի աստիճանը տուած էր, Անտիօք ղրկեց Քուլայպ պասիլիկոսին դէմ, որ այդ քաղաքին կայսերական կառավարիչն էր: Քուլայպ անոնց յանձնեց Անտիօքը, Թուղարը եւ ամբողջ «Արեւելքը»: Ինքը, ինչպէս նաեւ բոլոր նշանաւոր Անտիօքցիները, գերի տարուեցան եւ ամէնքն ալ ղրկուեցան Ալ-Կապատուկ (al Kabadhuk = Կապադովկիա) (Rosen, նոյն, էջ 9 եւ յաջ., եւ ծանօթ., էջ 81—90. G. Schlumberger, *L'Épopée Byzantine*, I, էջ 359, 362, 376 եւ յաջ.), բայց Սքլերոս Անտիօքի երեւելիները անմիջապէս իրենց տեղը դարձուց եւ Քուլայպը Մալաթիոյ բդեշխ ըրաւ եւ Ուպայտ Ալլահ շուտով անցաւ Վասիլ կայսեր կողմը (977—8-ին): Երբ աւելի ետք Բարթաս (= Վարդան) Սքլերոս եօթը տարի Տիգրիսի Մատիտա կղզիին մէջ (Պաղտատի մօտ) մնալէ ետք յաջողեցաւ փախչիլ եւ Մալաթիա երթալ Պետեւիներու օգնութեամբ, եւ հոն 987 Մարտին անմիջապէս գերի վարեց Քուլայպ բդեշխը, որ կայսեր կողմը անցած էր, եւ կրկին ինքզինքը կայսր հռչակեց (Եահիա Թրգ., (Rosen, էջ 22 եւ G. Schlumberger նոյն Ա. 678):

Սքլերոսի, ինչպէս նաեւ անոր յաջորդող Վարդ Փոկասի ապստամբութիւնները ընկճուեցան եւ զսպուեցան երկարատեւ կռիւներով (տես ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻԱ, 317—21), որոնց թատերավայրերէն մէկն ալ Եփրատի հովիտը եւ Մալաթիոյ շրջակայքն էր, որ անշուշտ չարաչար տուժած է այդ խառնակութիւններէն:

Վարդ Սքլերոս, որ 979-ին ապաստանած էր Պաղտատի Խալիֆային քով, Վարդ Փոկասի ապստամբութեան ատեն ինքն ալ եօթնամեայ աքսորէ մը ետք բիւզանդական երկիր մտաւ Մալաթիայէն, ուրկէ 11 տարի առաջ ալ

սկսած էր իր չորս տարի տեւող պայքարը Վասիլ Բ.ի դէմ: Հազիւ Մալաթիա մուտք գործած, իր դրօշին տակ հաւաքուեցան, ինչպէս 11 տարի առաջ, խումբ մը յամառ կուսակիցներ ամէն ցեղէ եւ ամէն հաւատքէ, անապատի հրոսներ, Տաւրոսի եւ Եփրատի մարզերու բախտախնդիրները եւ բազմաթիւ պետեւիներ: Հմայուած այս մարդուն փայլուն արժանիքներէն եւ այն դերազանց կարողութենէն, որով գիտէր ինքզինք այնքան սիրցնել զինուորներուն, անապատի այս ազատ զաւակները ընդգրկեցին խանդավառութեամբ իր դատը, իր հրամանին տակ վազելով կռիւի փառքի եւ աւարին:

Նոյնպէս, բազմաթիւ մարտիկներ հայ ցեղէն, միացան Սքլերոսի, որ դարձեալ դիմեց օգնութեանը դրացի Սարակինոս իշխանական տուններուն, մասնաւորապէս Ամիթի զօրեղ էմիրին (տես G. Schlumberger, l'Épopée Byzantine, I էջ 674—9 եւ ԱՍՈՂԻԿ, էջ 238):

Սքլերոսի Մալաթիա հասնելէն ետք Վարդ Փոկաս, որուն ապաւինած է Վասիլ Բ. անոր խոստումներ չռայելով, անվստահ կայսեր խոստումներուն, կը դաւէ անոր դէմ եւ ինքն ալ ինքզինք կայսր կը հռչակէ, աջակցութեամբ Կապադովկիոյ ազնուականութեան:

Վարդ Փոկաս եւ Սքլերոս իրարու հետ եթէ անկեղծօրէն դործակցէին, Վասիլ Բ. կրնար տապալիլ, սակայն Փոկաս դաւեց Սքլերոսի (14 Սեպտ. 987)՝ զայն ձերբակալելով եւ բանտարկելով. սակայն չկրցաւ վերջնական յաջողութիւն մը ունենալ, վասնզի հակառակ իր մինչեւ Պոլիս առաջացած ըլլալուն, 989 Ապրիլ 13-ին սպաննուեցաւ պատերազմին մէջ: Վարդ Սքլերոս 989-ի ամառը պզտիկ պայքարէ մը ետք հաշտուեցաւ Վասիլ Բ.ի հետ (989 Տոկտ. 1) եւ այսպէս բիւզանդական կայսրութիւնը փրկուեցաւ իր ճգնաժամային մէկ մեծ տագնապէն, եւ տակաւին հարիւր տարի կրցաւ դիմակալել արեւելեան բարբարոս ցեղերու գրոհը, մինչեւ որ տեղի տուաւ եւ Փոքր Ասիայէն ջնջուեցաւ քրիստոնեայ քաղաքակրթութիւնը:

Այս մէկ դարու յապաղումին նպաստած են Վասիլ Բ.ի բարենորոգչական ձեռնարկները եւ մանաւանդ իր հաստատած հողային օրէնքը, որ կը ձգտէր ընկճելու Փոքր Ասիոյ ազդեցիկ հողատիրութիւնը, որ վտանգ կը սպառնար կայսրութեան միութեան:

Իրաւամբ կ'ըսէ Յինէյ. «Վասիլ Բ.ի կառավարութիւնը ցոյց կու տայ բիւզանդական գորութեան գեմիքը: Կ. Պոլսոյ արծիւները անոր կենդանութեան ժամանակ կը թռչէին երկար յաղթական ճանապարհով Դանուբի եզերքներէն մինչեւ Եփրատի ափերը եւ հայկական լեռներէն մինչեւ Իտալիոյ ծովեզերքը: Վասիլի անընկճելի փառութիւնը, անոր սոսկալի խստասրտութիւնը, անոր անտարբերութիւնը դէպի գեղարուեստը եւ դէպի գրականութիւնը եւ անոր կրօնական թերահաւատութիւնը բոլորը կը միանային, որպէսզի ասոնցմով ստեղծեն իր տէրութեան եւ իր ժամանակի տիպ մը»:

Բայց Վասիլ Բ.ի պետութիւնը եթէ ընդարձակուած էր մասնաւորապէս Պուլկարները ընկճելով մեծ խստութեամբ եւ արտաքին շուքով պատ-

կառելի դարձած, ներքնապէս տկարացած էր կայսրութիւնը յարատեւ պատերազմներով:

Վասիլ Բ. արեւմուտքի մէջ զբաղած միջոցին 994-ին Նիկեզարոս Ուրանոս զօրավարը Արաբներէն պարտուեցաւ: Վասիլ 995-ին ինքն անձամբ գնաց Արեւելք եւ գրաւեց Հալէպը, Հոմսն ու Սիւրիական Կեսարիան, բայց չկրցաւ գրաւել Տրիպոլիսը:

Իր Կ. Պոլիս դառնալէն ետք Ֆաթիմեանք վերստին գրաւեցին Հալէպը: 1008-ին Համտանեան Ապուլ Ջաիճա Մալաթիա ապաստանեցաւ, ազատելու համար Միրտասեան Մահսուտ Իպն Լուլուի հետապնդումէն եւ հոն Մազիստրոս անուանուեցաւ կայսեր կողմէն (Rosen, նոյն, էջ 51, Schlumberger, նոյն, Բ. 442):

Վասիլ Բ. միջամտեց նաեւ Հայաստանի մէջ իշխող Բագրատունի թագաւորութիւններու գործերուն եւ զանոնք իր ազդեցութեան ենթարկելու աշխատեցաւ: Տայքի Դաւիթ իշխանը իր դրացիներու օգնութեամբ փառաւոր ջարդ մը տուած էր Մամլուն ամիրայի անհամեմատ ստուար զօրքին:

Վասիլ զայն պատուեց Կիւրապաղատ տիտղոսով: Դաւիթ, որ իր երկիրը կտակած էր Վասիլ Բ.-ի, երբ մեռաւ կայսրը փութաց Մալաթիոյ եւ Բալուի ճամբով երթալու Երզնկա եւ գրաւելու Դաւիթի հողերը, որոնք գլխաւորաբար Տայքի մէջ էին (Յ. Մանանդեան, ՔՆՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ, Գ., էջ 16): Վասիլ աշխատեցաւ Հայաստանն ալ գրաւել եւ կայսրութեան կցել, սակայն չյաջողեցաւ:

1021-ին առաջին անգամ Սելճուկները մտան Հայաստան: Վասիլ փոխանակ պաշտպանելու Հայաստանը այս հրոսներուն դէմ, զայն մատնեց բարբարոսներուն, Հայերը Հայաստանէն հեռացնելու սխալ քաղաքականութեան հետեւելով:

Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորը երբ սարսափած Սելճուկներէն իր երկիրը Վասիլի ձգել ուզեց, Վասիլ ընդունեցաւ եւ անոր տուաւ արդէն կիսահայ Սեբաստիան իբր ճորտական իշխանութիւն:

Վանի շրջակայ քաղաքներու, ինչպէս Բերկրիի, Մանազկերտի, Խլաթի, Արճէշի մահմետական էմիրները Բիւզանդիոնի կայսեր գերիշխանութիւնը ճանչցան, պաշտպանութիւն գտնելու ակնկալութեամբ:

Յովհաննէս Սմբատ թուլամորթ թագաւորը՝ Անիի մէջ նոյնպէս բիւզանդական ճորտ դարձաւ:

Վասիլ Բ. ջանաց կայսրութեան արեւելեան սահմանները ամրայնել բերդերով, որոնք յետոյ օգտակար եղան երբ իր մահէն ետք Կոստանդին Թ. ի ատեն Սելճուկները խուժեցին:

Բայց Վասիլ Բ. չկրցաւ շահիլ Հայերը անոնց քաղաքական եւ կրօնական իշխանութիւններուն դոյութեան սպառնալով: Անիկա չկրցաւ հասկնալ թէ Հայաստանի մէջ միաբնակութեան դաւանութիւնը դեռ իրական ոյժ մը կը ներկայացնէր, զոր պէտք էր հաշիւի առնել: Ասոր համար չկրցաւ տոկալ

կայսրութիւնը Արեւելքի մէջ եւ Վասիլ Բ.ի տարապայման ընդարձակ կայսրութիւնը շուտով փլաւ:

Բայց մինչեւ այդ աղէտին իրականացումը, մօտաւորապէս կէս դար, Եփրատի հովիտը, Կոմմազինէն կամ Եփրատացիք, հեռու մնացին բիւզանդական կայսրութեան սահմանադրութիւնն եւ ազատ այն աւերումներէն, որոնց ենթարկուած էին բիւզանդ-արաբական երկարատեւ կռիւներու միջոցին:

Այդ շրջանին բովանդակ Փոքր Հայք, ինչպէս նաեւ Կապադովկիոյ, Կոմմազինէի կամ Եփրատացւոց երկիրին եւ մանաւանդ Դ. Հայքի մէջ հայաբնակութիւնը մեծապէս բազմացաւ՝ անշուշտ իբր հետեւանք բիւզանդական տիրապետութեան հոն ամրացած ըլլալուն:

Մելիտինէ, որ արդէն շատոնց Հայերով լեցուն քաղաք մըն էր, այդ շրջանին բոլորովին հայաբնակ եղաւ, բայց հոն գտնուած Հայերը զերծ չմնացին կրօնական հալածանքներէ եւ դառնացած մնացին Բիւզանդիոնի դէմ, ուր կղերը աղիտալի դեր կը կատարէր կայսրութեան բազկացուցիչ տարրերուն հետ վարուելու եղանակին համար սխալ առաջնորդ մը ըլլալով:

Մալաթիոյ Հայերն ալ այս սխալ քաղաքականութեան հետեւանքները կրեցին:

Ռոմանոս Արկիւրոպուլոս կայսրը (1028—1034), Զոէին ամուսինը, երբ դահ բարձրացաւ կղերին ի նպաստ շատ մը որոշումներ տրուեցան, ինչպէս նաեւ ամենէն առաջ Մալաթիա պաշտօնավարող «հետեալ եպիսկոպոսները եւ ականաւոր աստուածաբանները բոնի Կ. Պոլիս կանչուեցան: Թոյլ չտուին որ վիմաբանութիւն կատարուի աւելի ընդարձակ՝ Արեւելքիներու հետ խօսուած ատեն, այլ երկու բնութեան մասին անոնց դէմ հաւատաւնութեան դատավարութիւն կատարեցին: Բայց որովհետեւ անոնք գրեթէ առանց բացառութեան հաստատակամ կը մնային, իրենց բաժինը եղաւ ւստի եւ բանտ:

Այսպիսով բարեբարոյ կայսրը այս պարագային աւելի մղուողն էր քան մղողը: Ինչպէս կը պատմուի, այդ մասամբ իսկապէս զգուելի արարքներուն ժամանակ յայտնի արքունական պաշտօնեաներ դառն արցունքներ կը քափէին: Միայն Օրթոտոքս եկեղեցական պետերն էին որ կը մնային ժայռի պէս անկարելի: Բայց կառավարութիւնը ծանր պատասխանատուութեան տակ ինկաւ: Դժբախտ Ասորիները ամբողջ խումբերով գաղթեցին մահմետական երկիրներ: Տէրութիւնը յաջողած էր բոլոր հետեալներու տաժաժ համակրանքը ոչնչացնել: Սխալ մը, որ ծանր պիտի կշռէր յետոյ» (Գեղեք, նոյն, 270):

Ինչպէս Հ. Գեղեք (էջ 286) շատ յատկանշական կերպով կը մատնանշէ, է. դարու բոլոր խիստ փորձերը խրատ չէին եղած յոյն եպիսկոպոսներուն, որոնք ոչինչ չէին սորվեր եւ ոչինչ չէին ներեր:

Եւ կամազուրկ եւ մոլեռանդ կայսրեր, ինչպէս Ռոմանոս Դ. Դիոգինէս տարաբախտ կայսրը, չէին դադրեր սպառնալէ բնաջնջելու կայսրութեան ոչ-

յունադաւան քրիստոնեաները, եւ այս վերալով կը գրգռէին զանոնք պետութեան դէմ :

Ահա այս հոգեբանական տրամադրութեամբն է որ կրնայ լուծուիլ ասիական բարբարոսներու յաջողութեան գաղտնիքը բիւզանդական երկիրներու նուաճման ատեն (հմմտ. Գեղցեր, էջ 286) :

Ժ.

ԱՐԱԲՆԵՐՈՒ ԵՒ ԲԻԻԶԱՆԴԱՑԻՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ ՄԵԼԻՏԻՆԷՒ ՄԱՍՆԱԽԱՐ ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Է. դարէն մինչեւ Ժ. դարուն սկիզբը Արաբները եւ Բիւզանդացիք մաքառեցան իրարու հետ, — ինչպէս տեսնուեցաւ — Տայքէն մինչեւ Կիլիկիա, կամ Սեւ Ծովու հարաւ-արեւելեան ծայրէն՝ Պաթումէն մինչեւ Իսկենտերունի ծոց երկարող ոչ-հաստատուն սահմանագիծի մը վրայ, փոփոխական յաջողութիւններով :

Արաբ խալիֆայութիւնը եւ բիւզանդական կայսրութիւնը այս գիծին վրայ իրենց մղած խիստ երկարատեւ պայքարին մէջ ամենէն աւելի իրարու դէմ մաքառած են Եփրատի հովիտին այն մասին մէջ, որ Ակն եւ Արաբկիր քաղաքներէն կը սկսի եւ կ'իջնէ Սիւրիոյ սահմանները, կեդրոն ունենալով Մալաթիան, որմէ անցնելով էր որ արաբ բանակները կրնային մտնել Փոքր Ասիա, անկէ Կ. Պոլիս առաջանալու նպատակով :

Հետեւաբար Մելիտինէ իբրեւ թատերավայր մշտնջենական պատերազմի մը չարաչար տուժած է եւ տեսանք թէ հակառակ անոր որ ինչպէս բոլոր եփրատամերձ վայրերը ամենահին ժամանակներէ սկսեալ հայ բնակչութիւն ունեցած են, Մալաթիա ալ ունեցած էր ստուար Հայութիւն մը, սակայն արաբ-բիւզանդական մաքառումի այս չորս դարերուն, Մելիտինէ իր հայ բնակիչներէն պարպուած եւ ետքը նորէն լեցուած է, պարագաներու բերմամբ, երբեմն Արաբներուն քաջալերութեամբ եւ երբեմն Բիւզանդացիներու խրախոյսով, սահմանագլուխի պաշտպանութեան համար Հայերու հոն բնակութիւնը երբ նպաստաւոր նկատուած է այս պետութիւններէն :

Յայտնի է որ բիւզանդական բանակները մեծ մասամբ վարձկաններէ կը բաղկանային : Պարտաւորիչ զինուորադրութիւն եւ վիճարկութիւն չկար : Կայսրերը կը հաստատէին նահանգներու մէջ զինուորական գաղութներ մասնաւորապէս սահմանագլուխներու մօտ : Զինուորները երբեմն թոշակի տեղ

կը ստանային հող, զոր իբր ժառանգութիւն կը փոխանցէին իրենց զաւակներուն, բայց այդ ժառանգորդները պարտաւոր էին արեան տուրք վճարել սահմանազրուիները պաշտպանելով:

Հիւսիսային Սիւրիան գօտեմարտի գլխաւոր վայրն էր բիւզանդական եւ արաբ կայսրութիւններու համար, որոնք միշտ իրարու ընդհարած են, մանաւանդ Ը. դարէն ետք, երբ Աբբասեան խալիֆայութեան մայրաքաղաքը Պաղատա փոխադրուեցաւ եւ Սիւրիան ծայրագաւառ մը դարձաւ, մինչ մինչեւ այն ատեն իւմմեանք, որոնք Դամասկոսը ունէին իրենց մայրաքաղաքը, ամուր ձեռքով մը կը պաշտպանէին այդ սահմանազրուիսը:

Թ. դարէն ետք, երբ խալիֆայութիւնը պառակտեցաւ, Սիւրիա դարձեալ կռուախնձոր եղաւ, այս անգամ թէ՛ իսլամ պետութիւններու եւ թէ՛ Բիւզանդիոնի միջեւ: Այսպէս, երբ 868-ին Ահմէտ Իպն Թուլուն ապստամբեցաւ Եգիպտոսի մէջ եւ ինքզինքն անկախ սուլթան հռչակեց, ցոյց տուաւ ճշդ-տումներ, զոր հին ատեն Եգիպտոսի Փարաւոնները ունեցած էին եւ փորձեց տարածուիլ Ասիոյ մէջ եւ գրաւեց Պաղեստինը եւ Սիւրիան եւ հասաւ մինչեւ Եփրատ (868—888) (հմտ. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Ա., էջ 375—6):

Թուլունի մահէն ետք, իր թոռներուն մէջ երկպառակութիւն իյնալով, Սիւրիա եւ նոյնիսկ Եգիպտոս կրկին Աբբասեաններու տիրապետութեան ենթարկուեցան (905): Սակայն կարճ տեւեց այս նուաճումը, վասնզի Փաթիմեանք, 925-ին, Եգիպտոսի մէջ ապստամբեցան եւ քանի մը յաջորդական նուաճումներէ եւ ապստամբութիւններէ ետք, 968-ին, վերջնականապէս վաճեցին Եգիպտոսէն Աբբասեանները եւ առանձին խալիֆայութիւն մը կազմեցին:

Արաբներու այս ներքին պառակտումներէն օգտուելով մասնաւորապէս Նիկեիոր Փոկաս (963—969) եւ Չմշկիկ (969—976) նուաճեցին Կիլիկիան եւ Սիւրիան եւ յառաջացան մինչեւ Պաղեստին, սուրէ անցընելով, դերելով եւ վտարելով իսլամ բնակիչները (հմտ. անդ, Ա., էջ 239—241) եւ անոնց տեղը քրիստոնեաներ բնակեցնելով (հմտ. անդ, Ա., էջ 376):

Այս պատերազմներուն թատերավայրերը մասնաւորապէս հիւսիսային Սիւրիան եւ Եփրատացիք կամ Կոմմազինէ էին, եւ Մելիտինէ կը ներկայացնէր գլխաւոր ուղին, ուրկէ արաբական բանակները կը մտնէին Փոքր Ասիա:

Ան իրապէս կը ներկայացնէր բիւզանդական կայսրութեան թերեւս ամենէն աւելի վտանգուած սահմանազրուիսը: Հետեւաբար հոն ապահովաբար կային այդ զինուորական դադութներէն, որոնք հաւանօրէն կը բաղկանային մեծամասնաբար Հայերէ, վասնզի Նիկեիոր Փոկաս կայսրը (963—969) Հայերու նկատմամբ բացառիկ բարեացակամութիւն մը ցոյց տուած է եւ շատ շփացուցած իր հայ զինուորները, հակառակ անոնց անկարգապահութեան համար իր դժգոհութեան: Այս արաբական ոյժին դէմ արժանաւորապէս կը-

ռուող կայսեր այս ընթացքին շարժառիթը ուրիշ բան մը չէր, այլ՝ հայ զինուորներու քաջութիւնը եւ ճարպիկութիւնը (տես ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻԱ, էջ 406—7) :

Այսպէս «Հայկական քեմին ու ուրիշ հեռաւոր փոքր քեմերու հայ զօրքերը, նորտ կամ նիզակակից հայ իշխաններու առաջնորդութեամբ, նշանաւոր հանդիսացան Արաբներու դէմ մղուած կռիւներուն մէջ» (ՇՆՈՒՄԱԿԵՐԺԷ, ՆԻԿԵՓՈՐ ՓՈԿԱՍ, էջ 83) :

Հետեւաբար Նիկեփոր Փոկաս հաստատած էր Եփրատի եւ Տաւրոսի անցքերուն — այդ կենսական ու կարեւոր վայրերուն — մօտ, զանոնք պաշտպանելու համար, մեծ մասամբ Հայերէ բաղկացեալ զինուորական զաւուրներ, որոնք թէ՛ զինուոր եւ թէ՛ հողատէր էին :

Ուստի Նիկեփոր զանոնք սիրաշահելու եւ առաւելագոյն չափով օգտագործելու համար, իր անձնական փորձառութեամբը նոր օրէնք մը դրաւ հայկական fundi-ներու, այսինքն այն հողերուն համար, զորս ծառայութեան մէջ գտնուող հայ վարձկան զինուորներ ստացած էին իրենց թոշակներուն տեղ, որոշ յանձնառութիւններով, զորս սակայն միշտ չկատարեցին (հմտ. Abbé Albert Vogt. Cambridge Med. Hist. Դ. հտ. էջ 76 եւ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻԱ, էջ 408) :

Նոյնպէս Նիկեփորի յաջորդը Յովհաննէս Չմշկիկ (969—976) իր բանակին մեծամասնութեան կազմող Հայերը, որոնք բոլոր ճակատներուն վրայ իրենց քաջութեամբ հրաշքներ կը կատարէին, սիրաշահելու համար պարզեւատուութիւններով կը վարձատրէր, այդ զօրականներուն բնակութեան տեղեր եւ հողեր տալով այն երկիրներուն մէջ, զորս Իսլամներէն ետ կ'առնէր զէնքով անոնց շնորհիւ, եւ կը դատարկացնէր իսլամ բնակիչներէն եւ անոնց տեղերը կու տար իր զինուորներուն :

Չմշկիկ կայսրութեան սահմանները հասցուց Տաւրոս, ուր իրեն նեցուկ եւ օգնական հանդիսացան Բիւզանդացիներու սահմանապահ իշխանները, որոնք Ակրիտ կը կոչուէին եւ կ'ստանկախ երկիրները, որոնց ժառանգական իշխանները պատիւներ կը ստանային կայսրէն, անոր ճորտերը կը համարուէին :

Բիւզանդիոնի արեւելեան սահմանազլուխին վրայ, այսպէս հաստատուեցան ճորտական հայ իշխանութիւններ եւս, որոնց վրայ յոյս կը դնէր կայսրութիւնը իր սահմանները պաշտպանելու համար :

Բիւզանդացիներու պէս Արաբներն ալ պարտաւորուած էին մասնաւոր ուշադրութեան առարկայ ընել Եփրատի եւ Տաւրոսի սահմանազլուխը, որուն համար անոնք ալ նոյնպէս յատուկ եւ առանձնաշնորհեալ վիճակ մը ըստեղծած էին հօն, ուր անոնք ալ կազմած էին Բիւզանդացոց Ակրիտներուն պէս իսլամ էմիրութիւններ՝ իրենց սահմանազլուխին պաշտպանութեան համար :

Եադութ (1179—1229), հռչակաւոր արաբ աշխարհագիրը, իր նշանա-

ւոր գործին՝ ՄՈՒՃԱՄ ԷԼ ՊԻԻԼՏԱՆԻ մէջ այս սահմանադրութիւնը կը կոչէ Էր-
րում, Սադր-էրրում, Սադր Էլ Շամ կամ Կիլիկիա: «Սադր» բառը արաբերէնի
մէջ կը նշանակէ թշնամի երկիրին սահմանակից վայր:

Եագութ կը գրէ թէ «Սադր Էլ Շամ, որ այժմ (այսինքն ԺԳ. դարուն) Իպն Լաունի երկիր¹ կը կոչուի, կեդրոնական ֆաղաֆ (Գասապա) չունէր, ու
ընկերակցելու այս երկրամասին մէջ ֆաղաֆներէն շատեր իրարու հաւասար են եւ
անոնց իւրաքանչիւրը կեդրոնական ֆաղաֆ նկատուելու արժանի է ըստ ժողո-
վուրդին հայեցողութեան:»

Նոյնպէս Եագութ կը գրէ թէ «Ահմէտ Իպն Եահիա Իպն Ճապիր կը վը-
կայէ թէ Օմար եւ Օսման հալիֆաներու օրով Սադր Էլ Շամի շրջանը եւ ապա
Անտիոք եւ ուրիշ վայրեր Աւասըմ կոչուեցան, որմէ անդին կ'արշաւէին Մահ-
մետականները:»

«Ալեքսանտրէթի եւ Տարսուսի մէջտեղ բերդեր եւ զինարաններ ունէին
Յոյները: Հերակլ կայսրը տարաւ եւ ցրուեց այդ բերդերուն բնակչութիւնը:
Արշաւոյ Մահմետականները մարդ չէին գտներ յիշեալ բերդերուն մէջ, բայց
դարանակալ Յոյները անոնց մօտերը յանկարծակիի կը բերէին բանակէն հե-
ռացող Մահմետականները: Ձմեռանոցներու (Էլ Շաւաթի) եւ ամառանոցնե-
րու (Էս Սաւայէֆ) վալիները (Կուսակալ), երբ Պիլատ Էր Բում (յունական
երկիր) կը մտնէին, պահակագործեր կը դնէին իրենց ետին մինչեւ վերադարձ
(տես Իպն Խալիֆան ՎէֆԱՅԱԹ ԷԼ ԱՄԱԵԱՆ, Թրգ. Գէորգ Մըսրիեան, էջ
236—238):

Գալգաշանտի, իր ՍՈՒՆ ԷԼ ԱՎՇԱՅ գործին մէջ (գրուած Քս.ի 1412-
ին) Աւասըմ եւ Էս Սուդուր (=Սադր) կոչուած վայրերը կը լուսարանէ: Ան-
կէ կը հասկցուի թէ անոնք սահմանապահ վայրեր էին:

Գալգաշանտի Հալէպի հիւսիսային կողմը գտնուող երկիրները «հայ-
կական երկիրներ» կը կոչէ, եւ կը գրէ թէ «Սիսի Միւթէ Մելիֆին»² յատուկ
թղթակցութեան բաժնին մէջ «Էթ Թաարիֆ» հետեւեալը կը գրէ.—

«Այս երկիրներէն մէկ մասը Էլ Աւասըմ կը կոչուի, իսկ մաս մըն ալ ա-
տենոք սահմանապահ վայրեր Էս Սուդուր կը կոչուէին: Բումի երկրին սահմա-
նակից ըլլալուն համար այսպէս կոչուեցաւ:»

Նոյնիմաստ ակնարկութիւն կայ նաեւ «Թագվիմ Էլ Պիլատան»ի մէջ:

Իպն Հուգալ հետեւեալը կը գրէ. «Էլ Աւասըմ շրջանին անունն է եւ ո՛չ
թէ մասնաւոր վայրի մը: Կեդրոնական ֆաղաֆն է Անտիոք: Էլ Աւասըմի Թը-
ւումը ընելով, Իպն Խուրտադապան կը ստուարացնէ գայն եւ անոր բաղկա-
ցուցիչ մասը կը նկատէ Մենպենի շրջանը: Թիզինի, Պուլիսի եւ Ռուսաֆէթ
Հեշամի շրջանը, Ճոււմայի, ինչպէս նաեւ Շայգարի եւ Աֆամիայի շրջանը,

(1) Լեւոնի երկիրը Կիլիկիան է:

(2) Այս բառը կը նշանակէ արքայի պաշտօն վարող. ըստ Գէորգ Մըսրիեանի՝
արաբ մատենագիրներ սովորաբար այս տիտղոսը կու տային Կիլիկիոյ հայ թագաւորնե-
րուն:

Մաարէթ էն Նոումանի քեմը (*իգլիմ*), Սուրանի քեմը, Թէլլ Պաշիբի եւ Քաֆր Թապի քեմը, Սելեմիյիէի քեմը, Ճուսիյէի քեմը, Լիքանանի քեմը, մինչեւ որ կը հասնի Գաւթալի քեմին՝ Հոմսի եւ Դամասկոսի մէջտեղ» :

Ըստ Գալզաշանտիի այս շրջանին առաջին անգամ Հարուն էլ Րաշիտ տուած է այս անունը, երբ Հիճրէթի 170-ին (Քս.ի 786-7) շինեց հոն Տարսոն քաղաքը : «Կ'երեւի թէ այս շրջանը «էլ Աւասըմ» (պահպանողներ) կոչուեցաւ, որովհետեւ իրմէ ասդին գտնուող իսլամական երկիրները թշնամիէն կը պահպանէր, տրուած ըլլալով որ ան սահմանակից էր անհաւատներու երկիրին, կ'իյնար թշնամիին ճիշդ դիմացը, եւ կը պահպանուէր մահմետական բանակներով» :

Գալզաշանտի շարունակելով կը գրէ թէ «իսկ «էս Սուդուր» (սահմանապահ վայրեր) յոգնակին է Սադր բառին : «էլ Միւշթէրէֆ» հետեւեալը կը գրէ . «Թշնամիին հանդիպակաց ամէն վայր այս անունը կը կրէ : Սիւրիոյ սահմանապահ վայրերն էին Ազվան, Տարսոն եւայլն, որոնք գրաւուեցան Հայերու կողմէ» :

Համայի տէրը Սուլթան Իմամետտին իր պատմութեան մէջ կը յիշէ, թէ Հիճ.ի 170 թուականին Հարուն էլ Րաշիտ սահմանապահ վայրերը ամբողջութեամբ անջատեց Միջագետքէ ու Գըննասըինէ եւ մէկ շրջանակի վերածելով «էլ Աւասըմ» անուանեց զայն» :

Գալզաշանտիի տեսութեամբ «պէտք է, ուրեմն, որ էս Սուդուր եւ էլ Աւասըմ բառերը հոմանիշ անուններ եղած ըլլան : Այս տեսութեան կը համապատասխանէ էլ Մագարը էշ Շինապի պին Ֆատլալլահի խօսքը, էթ Թաարիֆի մէջ : Այս երկիրները ամբողջութեամբ հետեւեալ կերպով սահմանագրծուած են «էթ Թաարիֆ»ի մէջ . — Հարաւէն եւ դէպի Միջօրէական հակող կողմէն՝ Պադրաս եւ անոր յարակից երկիրներ, Արեւելէն՝ Տերպենտաթի լեռներ, հիւսիսէն Իպն Գարամանի երկիրներ եւ արեւմուտէն մինչեւ էլ Ալաշա եւ Անթալիա հասնող յունական եզերքները» :

Այս բացատրութիւններէն որոշ կ'երեւի թէ Արաբները ինչպիսի՜ տարապայման ընդարձակութիւն մը կու տային գրեթէ իրարու հոմանիշ «էս Սուդուր» եւ «էլ Աւասըմ» բառերով սահմանուած երկիրին, զոր բիւզանդական պետութեան դէմ իրենք պատուար մը դարձուցած էին :

Գալզաշանտի կ'ըսէ թէ «այս երկիրները կը պարունակեն քանի մը նահանգապետութիւններ, որոնց մէկ մասը յիշատակուած է «էթ Թաարիֆ»ի մէջ, իսկ մէկ մասը ետքէն կազմուած է : Կը բաժնուին երկու կարգի : Առաջին կարգը կը կազմեն մեծ վիճակներ, որոնք նոյնպէս երկու տեսակի կը բաժնուին» :

Լեռնայինը կը բաղկանար երեք վիճակներէ, որոնք էին ըստ Գալզաշանտիի .

1. — ՄԱԼԱԹԻԱ, որուն համար կը գրէ թէ Համայի տէրը գրած է թէ «աւելի յարմար է Պիլատ էլ Րումի (Հոռոմ երկիր) նկատել, թէեւ ոմանք Մի-

ջագետեան սահմանապահ վայրերու մաս կը նկատեն» :

2.— ՏԱՐԱՆՏԱՅԻ ՎԻՃԱԿ (Տարեանէ) :

3.— ՏԱՊՐԱՔ ԿԱՄ ՏԱՎՐԱՔԻ ՎԻՃԱԿ, որ ըստ Գալղաշանտիի «մեծ քաղաք մըն է Հալէպի հիւսիս-արեւմտեան կողմը՝ մօտաւորապէս 10 իջեւան հեռաւորութեան վրայ: Ունի այգեստաններ եւ ծառեր: Գրեթէ 12 օրուան հեռաւորութիւն ունի Հալէպէն» : Յայտնի չէ թէ արդի ո՞ր վայրին կը համապատասխանէ :

Քիչ մը աւելի ծանրացայ արաբ աշխարհագիրներու եւ պատմագիրներու տեղեկութեանց վրայ, վասնզի անոնք կը պարզեն կարգ մը իրողութիւններ, որոնք Մալաթիոյ համար յատուկ կարեւորութիւն ունին :

Ինչպէս տեսնուեցաւ, Մալաթիա մաս կը համարուէր սահմանապահ երկիրներու, սակայն բիւզանդական հող էր եւ Արաբները զայն գրաւելով կը ցած էին իրենց հողերուն : Եւ ինչպէս որ Բիւզանդացիք իրենց արեւմտեան սահմանին վրայ հաստատած էին զինուորական գաղութներ, սահմանապահ իշխաններ (Ակրիտ) եւ ճորտական իշխանութիւններ, նոյնպէս ալ Արաբները իրենց «Էս Սուղուր» եւ «Էլ Աւասըմ» կոչած երկիրներու մէջ հաստատած էին աւատապետական կարգերով ճորտ իշխանութիւններ :

Ասոնցմէ մէկն էր Մալաթիոյ էմիրութիւնը, որ ինչպէս տեսանք երկերեսանի դեր մը կատարեց, երբեմն բիւզանդական կայսրերու զօրութեան առջեւ խոնարհելով եւ անոնց գերիշխանութիւնը ընդունելով եւ երբեմն ալ կայսրութեան թշնամիներու հետ միանալով եւ անոր դէմ կռուելով :

ԺԱ.

ԱՍԻԱԿԱՆ ԲԱՐԲԱՐՈՍՆԵՐԸ ՄԵԼԻՏԻՆԷԻ ՇՈՒՐՋ

Բարբարոսներու տեղաշարժը¹ դէպի արեւմուտք Մերձաւոր Արեւելքի պատմութեան համար եղաւ անկիւնադարձ մը, վասնզի սկսաւ նոր շրջան մը, ուր փոփոխութեան ենթարկուեցան շատ բաներ, ինչպէս բնակչութեան ցեղային նկարագիրը, զանազան կրօնքներու հետեւողներու համեմատութիւնը, պետական կազմակերպութիւնները, քաղաքակրթական եւ մշակութային

(1) Այս մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ ուղղողներուն կը յանձնարարուի կարգաւ ուրիշ շատ մը հեղինակներու երկասիրութեանց կարգին, այս տողերը գրողին մասնաւորապէս Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ գործին (տպ. 1936) 480—560 էջերը, Պատմութիւն Եւրոպիոյ Հայոց (տպ. 1952) 188—240 էջերը, Պատմական Հայաստանի արտաքին եւ ներքին սահմանները (տպ. 1950) էջ 257—324 եւ Պատմութիւն Հայ Գաղթականութեան (Բ. հատոր, տպ. 1955) էջ 45—67, 230—244:

կեանքը եւայլն :

Ժողովուրդներ կը տեղափոխուին մէկ տեղէն միւսը եւ մինչեւ այն ատեն անյայտ, թափառիկ եւ ուէէ քաղաքակրթութիւն չունեցող ցեղախումբեր, հեռաւոր վայրերէ, ինչպէս Յայրազոյն Արեւելքէն եւ Կեդրոնական Ասիոյ տափաստաններէն կու գան Մերձաւոր Արեւելք եւ հոն հաստատուելով նոր պատմութիւն մը կը կերտեն, քանդելով Մերձաւոր Ասիոյ ազգերուն վաղեմի քաղաքակրթութիւնը, որ դարերու փառաւոր անցեալ մը ունէր իր ետին :

Հայերը — Մերձաւոր Ասիոյ ազգերէն մէկը — չէին կրնար այս բարբարոս ժողովուրդներու աղիտաբեր տեղափոխութիւններուն եւ աւերիչ ու քանդող արշաւանքներուն հետեւանքները չզգալ, քանի որ Հայաստան կը գտնուէր այդ վաչկատուն եւ վայրենի ժողովուրդներուն դէպի Միջերկրական ծով դիմող արշաւուղիին վրայ :

Ասպատակող հրոսներու այս արշաւանքներուն հետեւանքներէն գլխաւորներէն մէկը եղաւ այն, որ Հայերը, որոնք արդէն Արշակունեաց կործանումէն ետք, շարունակ դէպի արեւմուտք բիւզանդական երկիրներ ապաստանած էին, աւելի խոշոր թիւերով անցան Եփրատը եւ ստուար խումբերով հաստատուեցան Փոքր Հայք, Կոմմազինէ կամ Եփրատացիք, հիւսիսային Սիւրիա, Կիլիկիա եւ Փոքր Ասիոյ ամէն կողմերը, մինչեւ Եգէական եւ Մարմարա¹ :

Մալաթիոյ գաւառը, որ Եփրատի արեւմուտքը կը գտնուէր, ասիական բարբարոսներու Հայաստանի սահմաններուն վրայ երեւնալէն հազիւ 25—30 տարի վերջը, ենթարկուեցաւ այդ արշաւանքներուն, երբ Հայաստանէն փախչող Հայերէն հոն ապաստանողներով հոծ Հայութիւն մը ունէր եւ մաս կը կազմէր Փոքր Հայքի Գ. Հայք կոչուած նահանգին :

Այս շրջանակը ոտնակոխ ըրաւ նոյնիսկ Տուղրիլ Բէկ, 1054—1060-ին, երբ Շիրակ, Բասեն, Տայք, Հաշտեանք, Խաղտիք, Բարձր Հայք, Դ. Հայք գաւառները ընդարձակագոյն տարածութեան վրայ իր յարձակման առարկայ ըրաւ (Ա. Ալպոյաճեան, ՊԱՏՄ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ, էջ 67 եւ նոյնին՝ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Բ., էջ 33—43) :

Սելճուկները 1057-ին, Իսահակ Ա. Կայսեր ատեն (1057—1059) հասան Եփրատի եզերքը, Մելիտինէի արեւելեան կողմը, շնորհիւ Բիւզանդացիներու ապիկարութեան եւ անհեռատես քաղաքականութեան :

Յաջորդ տարին (1058), Ապու Դինար անուն իմիրին հրամանատարութեան տակ 3000 հոգիէ բաղկացեալ թրքական բանակ մը, առաջնորդուած Լիպարիտի որդի Իւանէ Ուուպելեանէ, որ Բիւզանդիոնի կողմէ Հաշտենից եւ

(1) Այս եւ յաջորդ Մոնկու եւ Էօղլայէք-թաթար արշաւանքներու հետեւանք հայ գաղութներու վրայ ամբողջական գաղափար մը կու տայ Արշակ Ալպոյաճեանի Պատմութիւն Հայ Գաղթականութեան Բ. հատորը :

Արչամունեաց գաւառներուն իշխան կարգուած էր (ԼԱՍՏ., էջ 82—4, ՈՒՌ. էջ 155, ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՅԻ, էջ 112. հմտ. ՊԱՏ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ, էջ 254—5, ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Բ., էջ 43), առաջին անգամ անցաւ Եփրատը եւ Հանձիթի մէջ ձմեռեց իր զինուորներով (ՈՒՌ., էջ 155 եւ ՍՄԲԱՏ, էջ 72)՝ անլուր չարիքներ գործելով իր 5—6 ամսուան բնակութեան միջոցին, ինչպէս կը նկարագրէ ժամանակակից հայ պատմագիրը Արիստակէս Լաստիվերտցի (էջ 89—95) :

Այս արշաւի միջոցին է որ Մալաթիա գրաւուեցաւ բարբարոսներէն : Քաղաքին բնակիչներէն մէկ կարեւոր մասը խոյս կու տայ եւ կ'ապաստանի չրջակայ լեռները, ուր անօթութենէ եւ ցուրտէն կը մեռնին (E. I., էջ 210) :

Սելճուկները տասը օր Մալաթիան կը կողոպտեն եւ ապա կը հրկիզեն եւ չրջակայքը մինչեւ մէկ օրուան ճամբայ հեռաւորութիւն, չրջանակի կ'աւերեն (նոյն) :

Արիստակէս Լաստիվերտցի, մեր ողբերգու պատմիչը, Մելիտինէի գրաւումը բարբարոսներէն նկարագրած է իր պատմութեան մէջ (էջ 92—3) .

«Հասին, կ'ըսէ, ի վերայ նորա գիշերաւ եւ ֆանգի գունդ մի հեծելագոր ի Հոռոմաց կայր պահապան ֆաղափին, ի հասանել հինին, յանկարծակի գրոհ տուեալ արտաֆսելին, եւ ի պատահելն իւրեանց բազում կոտորածս առնէին յերկոցունց կողմանց եւ ի լենել պատերազմին, ֆաղափն որքան ելանել կարաց, նա գերծաւ եւ մարտիկ արքն, որ մնացին, այն զհետ փախստականին չոգան. իսկ գոր ի ֆաղափին ըմբոնեցին, զամենեսեան սրակոտոր արարին, կացեալք ի ֆաղափին աւուրս երկոտասան, եւ ի հիմանէ բրեալ ապականեցին զնա եւ զդաստակերտս նորա շուրջանակի» :

Այսպէս, «կործանում» ի կը մատնուի, ինչպէս կ'ըսէ Լաստիվերտցի (էջ 89), Մելիտինէ «չահաստան քաղաքը», ինչպէս կը կոչէ զայն պատմագիրը (նոյն, էջ 89) :

Արդարեւ Մելիտինէ, հակառակ իր վտանգաւոր դիրքին եւ այն դժբախտութեան, որ իր դիրքին պատճառով կռուախնձոր եղած էր Բիւզանդացիներու եւ Արաբներու միջեւ, ինչպէս կ'երեւի, շատ բարգաւաճ վիճակ մը ունեցած է, վասնզի Մատթէոս Ուռհայեցի (էջ 153) զայն կը կոչէ «հռչակաւոր քաղաք» եւ կը հաւաստէ թէ «անչափ է հարստութիւն ոսկւոյ եւ արծաթոյ՝ ականց եւ մարգարտաց եւ դիպակաց» :

Մեր շատ հաւատացեալ պատմագիրը Արիստակէս Լաստիվերտցի այս առթիւ կարծես թէ քաղաքի այս հարստութիւնը եւ գուցէ անոր հետեւանք առաւել կեանքը դատապարտելով, «գաւազան տանջանաց եւ ոչ խրատու առ ի ձեռն Աստուած զթուրֆաստան եւ գտունն Պարսից եւ նոֆօֆ դատեաց զմեզ ըստ իրաւի իւրոց դատաստանացն, զի խրատու գաւազանն՝ հայրական է, իսկ տանջանացն՝ դատաւորի», կ'ըսէ եւ երկար բացատրութիւններ կու տայ Ս. Գրոց զանազան դրուագներով :

Եւ Մալաթիոյ աղէտին նկարագրութիւնը տալէն ետք սա տողերով կը փակէ անոր պատմութիւնը. «Եւ այս եղել ամբարտաւանութեան նոցա հատուցումն յանկաշառ եւ յարդարադատ Տեառնէ, որ հատուցանէ իւրաքանչիւր զարծանն ըստ գործոց իւրեանց» (էջ 93) :

Այսպէս եղածը կը նկատէ աստուածային պատիժ մը Մալաթիոյ բնակչութեան ամբարտաւանութեան :

Այս պատուհասէն ետք Տուղրիլ կը դառնայ 1058 Հոկտեմբերին Պարսկաստան, հարաւային Հայաստանի եւ Վասպուրականի ճամբով, իրեն հետ ունենալով Մելիտինէ քաղաքէն վերցուած աւարը եւ գերիները :

Անոնք կ'անցնին Տարօնէն եւ կ'առաջանան Սասուն (ԼԱՍՏ., էջ 96 եւ ՈՒՌՀ., էջ 155—6) : Այս ճամբուն վրայ ցուրտէն կը մեռնին 3000 հոգի Սելճուկներէն, իսկ մնացեալները կը ջարդուին Հայերէն, որոնք բաւական զօրաւոր ոյժ մը կը ներկայացնէին եւ կը պահէին իրենց անկախ իշխանութիւնը : Իրենց իշխանը Թոռնիկ, որդի Մուշեղի, իր լեռնականներուն գլուխը անցած անակնկալ յարձակումով մը կը կոտորէ ասպատակները եւ կ'ազատէ Մելիտինէն Սելճուկներու վերցուցած գերիները (ԼԱՍՏ., էջ 24, ՈՒՌՀ., էջ 155—6, ՍՄԲԱՏ, էջ 72, ՍԱՄՈՒԷԼ, էջ 114, ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, էջ 395, Տոմաշէկ, ՍԱՍՈՒՆ, էջ 29, Յ. Մանանդեան, ՔՆՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ, Գ., էջ 51—2, Laurent, Byzance et les Turcs, էջ 40) եւ անոնց ձեռքէն կը խլէ աւարը :

Այս յարձակման ատեն Սասունցի Հայերուն կ'օգնեն Մալաթիոյ բնակիչներէն անոնք որոնք գերի կը տարուէին, ինչպէս նաեւ փախստականները¹ (Michel le Syrien, Գ., 158), որոնք ցուրտին վարժ ըլլալով կրցած էին տոկալ եւ ապրիլ (հմմտ. Տոմաշէկ, ՍԱՍՈՒՆ, էջ 41—2) :

Կոստանդին Ժ. Տուկաս (1059—1067) վերաշինել կու տայ հաւանաբար 1060—1061-ին, Մելիտինէի զոյգ պարիսպները եւ խրամը, զորս բարբարոսները քանդած էին (ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, էջ 396) :

Երբ այս վերաշինութեան վերաբերեալ հրովարտակը հրատարակուեցաւ, Պոլիս գտնուող Մալաթիացիներէն ոմանք իրենց ծննդավայրը դարձան եւ շնորհիւ անոնց բազմաթիւ գործաւորներ եւ ճարտարապետներ Փոքր Ասիայէն եւ Անտիոքէն Մալաթիա հրաւիրուեցան : Կարճ ատենուան մէջ — որովհետեւ քաղաքը միշտ յարձակման սպառնալիքին ենթակայ էր — ամրութիւնները վերանորոգուեցան (Michel le Syrien Գ. 165) : Այդ ատեն բիւզանդացի Քաթարան Քրինոտիս կնոջը եւ զաւակներուն հետ սպաննուեցաւ, եւ քաղաքը

(1) Michel le Syrien-ի սխալ ժամանակագրութեան համաձայն Թոռնիկի այս դիւցազնական արարքը կատարուած է Կոստանդին Թ. կայսեր ատեն կամ անոր մահուան տարին, այսինքն 1050—1051-ին կամ 1054—1055-ին, ինչ որ սխալ է :

Վերապրող գերիներէն մէկը՝ Ասորի Յովսէփ արեղայ երեք ողբ գրած է այս դէպքերուն վրայ : Նոյնպէս Յովհաննա Ժ. պար Շուշան Պատրիարք չորս ողբ յօրինած է Մալաթիոյ աւերման վրայ (Է. Լ., Գ. հտ., էջ 210) :

«այլեւս խաղաղութիւն չվայելեց» (Michel le Syrien, նոյն) :

Տուղրիլի յաջորդը ահարկու Ալփասլան (1063—1073) Հայաստանի տիրելէ ետք մտաւ Միջագետք, եւ գրաւեց Սեւերեկը, Նիզիպը, Եդեսիան, Հալէպը, Այնթապը եւ առաջացաւ մինչեւ Քեսուն՝ Մալաթիոյ մօտ (նոյն, 168 հմմտ. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Բ., էջ 48—9) :

Ալփասլան 1065 Օգոստոս 15-ին Անին՝ Բագրատունիներու փառաւոր մայրաքաղաքը գրաւելէ ետք, Հայաստանի եւ անոր արեւմտեան սահմանադրուխին վրայ եփրատամերձ գաւառներու մէջ կը հաստատէ իր հրոսներէն անոնց ընտանիքները, որոնք կը հետեւէին իրեն բանակին իրենց կառք-բնակարաններուն մէջ տեղաւորուած եւ իրենց բովանդակ ստացուածքը կազմող շատ նախնական տնական գոյքերը իրենց հետ ունենալով (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Բ., 49) :

Այսպէս Հայաստանի բնակչութեան ցեղագրական նկարագիրը փոխուեցաւ եւ Սելճուկները՝ այդ ռազմական դիրքէն շարունակեցին Արաբներու պայքարը՝ անոնց պէս Եփրատէն անդին արշաւելով կողոպուտի եւ աւարի համար :

Թրքական այս տեւական արշաւանքները, որոնք տեղի կ'ունենային մասնաւորապէս Մալաթիոյ շուրջը (ՅՈՎՀ. ԱԿԻԻԼԻՅԷՍ ԿԻՒՐԱՊԱՂԱՏ, 660) բնաւ դիմադրութեան չհանդիպեցան, որովհետեւ բիւզանդական զինուորները, որոնք բանակած էին Մալաթիոյ շրջակայքը, զրկուած էին թոշակէ եւ պարէնէ եւ ասոր համար իբրեւ դժգոհութեան ցոյց, մերժեցին պահակազօրքին հետ Եփրատը անցնիլ թշնամիին դէմ քալելու : Անօգնական մնացած պահակազօրքը յաղթուեցաւ ու փախաւ եւ բարբարոսները Եփրատը անցան, որպէսզի Մալաթիա մտնեն :

Թուրքերը չուզեցին քաղաքը պաշարելով ժամանակ կորսնցնել եւ ուղղակի առաջացան դէպի Կապադովկիա՝ Մելիտինէի բիւզանդական բանակը ջարդելէ ետք, աւերելով, այրելով եւ յափշտակելով իրենց ճամբուն վրայ գտնուած վայրերը եւ «բազում գաւառաց տիրեալ» (ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՅԻ, էջ 167) հասան Կեսարիա, ուր կամ անոր շրջակայքը հաւանօրէն այդ միջոցին իբր բիւզանդական ճորտ կ'իշխէր Գադիկ Բագրատունի :

Ալփասլան քաղաքը կը գրաւէ 1067-ին յարձակմամբ եւ կ'աւերէ (ԱՏՏԱԼԻԱՏԷՍ, 94, ԱԿԻԻԼԻՅԷՍ, 661, Lebeau ԺԴ., 460, Gibbon, գլ. ԾԷ., Ալպոյաճեան ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 448—9) :

Բիւզանդական բանակները հաւանօրէն ոչ մէկ օգնութիւն կ'ընծայեն հայ թագաւորին, պաշտպանելու համար պատմական այդ մեծ քաղաքը, որուն համար կ'ըսուի թէ առանց դիմադրութեան յանձնուած է Ալփասլանի (ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻԱ, էջ 440) :

Մալաթիոյ եւ Կեսարիոյ տիրապետութենէն ետք Թրքական պզտիկ հրոսակախումբեր թափանցեցին մինչեւ Կիլիկիա եւ Տաւրոս եւ աւերումի մատնել սկսան այս շրջանակները եւս (ԱՏՏԱԼԻԱՏԷՍ, էջ 135) :

Այսպէս իրարու կը յաջորդէին սելճուկ արչաւանքներ, որոնք տակնու-վըրայ կ'ընէին Փոքր Ասիան եւ առիթ կու տային որ երեւան գան կարգ մը իշխանութիւններ, որոնց գլուխ կը կանգնէին յաճախ Սելճուկներու գործա-կից յելուզակներ եւ հրոսապետներ:

Ասոնցմէ մէկն էր Ահմէտ Տայլու, զոր իսլամ պատմագիրներ Մելիտի-նէի Օմար Էմիրէն (Թ. դար) սերած կը նկատեն:

Այս հրոսապետը, որ հաւանօրէն հայ ծագում ունէր, 1058-ին Աբբա-սեան ամիրապետէն թոյլտուութիւն ստացած էր Ռումի երկիրներուն մէջ, այսինքն Անատոլուի կողմերը «Սրբազան պատերազմ» մղելու եւ իր նուաճած հողերուն իշխանութիւնը իրեն սեպհականելու:

Տայլու նոյն տարին (1058) Ապու Դինարի հետ կը թուի մասնակցած ըլլալ Տուղրիլի արչաւանքին եւ Մալաթիոյ պաշարման ու կործանման (տես ՊԱՏՄ. ԵՒԴՈԿԻՈՅ ՀԱՅՈՅ, էջ 190 եւ վերջը): Տայլու նաեւ գործօն մասնակ-ցութիւն ունեցած է Սելճուկեանց դէպի Փոքր Ասիա կատարած արչաւանքնե-րու մէջ եւ ծանօթացած էր երկիրին վիճակին եւ ճամբաներուն: Յետոյ եղած Ալփասլանի հեճալը (սենեկապետ) եւ մեծապէս օգտակար եղած էր իր ունե-ցած ծանօթութիւններով եւ տուած խորհուրդներով: Ասոր համար Ալփասլան ինքն ալ հաստատած է Աբբասեան ամիրապետին շնորհքը եւ տուած՝ Երզն-կայէն դէպի արեւմուտք մինչեւ Ալիսի բերանը տարածուած հողերը, որոնք տակաւին գրաւուած չէին, բայց ծրագրուած էր գրաւել:

Արդարեւ, այդ հրամանը ստացած տարին (1071) Տայլու գրաւեց Նիք-սարը, զոր իրեն նստոց ըրաւ, եւ ապա գրաւեց յաջորդաբար Ամասիան, Թո-գատը, Մարզուանը եւ Չորումը եւ 1073—4-ին Սեբաստիան ու Կեսարիան (Ալպոյաճեան, ՊԱՏՄ. ԵՒԴՈԿԻՈՅ ՀԱՅՈՅ, էջ 191):

Տայլու միակը չէր Անատոլուի մէջ այս տեսակ իշխանութեան մը տի-րացողներուն:

Իրեն հետ ժամանակակից եւ թերեւս զինակից՝ ուրիշ բախտախնդիր-ներ ալ կային իր հողերուն շուրջը, ինչպէս Աւչէն անուն Ամիրան, որ Սել լե-րան կողմերը յարձակում, կոտորած եւ աւարառութիւն կը կատարէր, եւ Կիւմիւշթէքին ամիրան, որ աւերած էր Հիւսնի Մանսուրի երկիրը եւ տեղւոյն իշխանները սպաննած (Գերպ. Անդրէաս Ալեքսանեան, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԵ-ԲԱՍՏԻՈՅ, էջ 170):

Հաւանօրէն ուրիշ էմիրներ ալ գտնուած են, որոնք առիթէ օգտուելով մեծ ու պզտիկ տարածութեամբ հողերու վրայ բռնակալած էին եւ բիւզան-դական կայսրութեան սահմանները կը կողոպտէին:

Ալփասլանի բանակներուն եւ անոր յառաջապահ, օգնական ու գործա-կից այս էմիրներու դէմ կանգնելու եւ անոնց յառաջխաղացութիւնները կա-սեցնելու համար Ռոմանոս Դ. Դիոգինէս (Տիոփէն) կայսրը (1067—1071) 1068-ին գնաց Թուրքերուն դէմ, որոնք տարածուած էին Փոքր Ասիոյ բոլոր կողմերը, վասնզի Ալփասլան մինչեւ Փոխիզիա առաջանալէ ետք, պատերազ-

մի շարունակութիւնը յանձնած էր ամիրաներու, որոնց զօրքերը կողոպուտով յղիացած եւ անկարգապահութեամբ քայքայուած, տկարացան Ռոմանոսի բանակին առջեւ եւ Նփրատէն անդին վանուեցան (Կոմմագինացի, ՓԻԼԱՐՏՈՍ ՀԱՅԸ, էջ 6 եւ հմմտ. Gibbon, VI, էջ 247) :

Ռոմանոս իր այս առաջին արշաւին մէջ իր ձեռք բերած յաջողութիւններու կարգին, կը յիշուի թէ Կոկիսոնէն (այսօր Կէօքսիւ) Մալաթիա զրկած է զօրավար մը¹՝ պաշտպանելու համար սահմանադրուիւր Աւշէն (Atwaihios) թուրքին դէմ, զոր «ամիրայն Պարսից» կը կոչէ Ուռհայեցի (223) եւ կը պատմէ թէ ան «գօրաժողով արար... եւ յապականութիւն դարձոյց գրագում գաւառս»։ Նոյն պատմագիրը կ'ըսէ թէ «բազում սուգ եւ խաւար տարածեցաւ ի վերայ երկրի ի ձեռաց անօրինիս այսմիկ» :

Աւշէնի դէմ Ռոմանոս Դ. Տիոթէն կայսեր զրկած զօրավարը չհամարձակեցաւ Մալաթիայէն դուրս ելլել։ այնպէս որ Աւշէն կրցաւ հանդարտօրէն յառաջանալ բիւզանդական հողերու մէջ (ԱԿԻԻԼԻՑԻՍ, Բ., 671, Weil Գ. 112) եւ ըստ Ուռհայեցիի (223) մինչեւ Սեւ լեռ կամ Ամանոս, այսինքն մինչեւ Միջերկրական հասնիլ :

Աւշէնի ասպատակութեան ժամանակակից «ամիրա մի մեծ եւ հզօր ի դրանէն Ալփասլան Սուլթանայ, որ էր հեճալ նորա եւ անուն նորա Գումէշ տիկին (= Գամշտիկան կամ Կիւմիւշթէքին) եւ յարուցեալ գայր մեծաւ ահարկութեամբ եւ ախոյեան գօրօք հասանէր ի վերայ քրիստոնէից եւ վտակս արեան յարուցանէր ի յագգէ հաւատացելոց եւ բազում խոցուածով գայրացեալ... արար սաստիկ կոտորածս...» (ՈՒՌՀ., էջ 224—5) Դ. Հայքի մէջ, ինչպէս Նդեսիոյ եւ Նիսիպի շրջակայքը, եւ անցաւ Նփրատը ու յարձակեցաւ Հիւսնի Մանսուրի (կամ Ատըեամանի) վրայ՝ մեծ չարիքներ գործելով (ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ, էջ 225) :

Կիւմիւշթէքին «մեծ յաղթութեամբ եւ բազում գերութեամբ եւ անհամար աւարաւ խաղաց եւ գնաց յաշխարհն Պարսից» (ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ, էջ 227) :

Այսպէս, Մելիտինէ եւ անոր մօտաւոր գաւառները կ'ենթարկուէին սելձուկ հրոսներու աւերին :

Ռոմանոս Դ. կայսրը, այս տագնապալի վիճակին հանդէպ կայսրութեան պաշտպանութեան համար միջոցներ ձեռք կ'առնէ եւ զինուորական վարչութիւնը կը վերակազմէ :

Ի մէջ այլոց այն ատեն է որ Փիլարտոս յունադաւան հայ զօրավարին պաշտօն կու տայ պաշտպանելու Ռոմանուպոլիսէն (= Բալու) մինչեւ Մելիտինէ եւ Անտիոք երկարող ռազմական կարեւոր գիծը։ Դժբախտաբար պաշտօնակալներու երկարատեւ յուրի վարչութիւնը քայքայած էր բանակներու

(1) Ըստ Gfrörer-ի այս զօրավարը պոլլկար Ալիսիանոսն է (E. I. Գ. էջ 211), որ չեմ գիտեր թէ կապ մը ունի՞ Սամուէլ Չարի եղբօր Ահարոնի որդիին հետ, որ 1040-ին միացաւ պոլլկար ապստամբներուն եւ սկզբնական յաջողութենէ մը ետք ընկճուեցաւ (տես Պատմութիւն Հայ Գաղթականութեան, Բ. հատոր, էջ 562)։

կարգապահութիւնը, գէշ մատակարարութիւնը դատարկացուցած էր պետութեան գանձարանը, եւ դժուար եւ անապահով դարձուցած էր երկիրին պաշտպանութիւնը:

Հակառակ այս յոռի պայմաններուն Ռոմանոս 1068-ին յաջողեցաւ լաւ պատժել թէ՛ Հալէպի միւսիւլմանները (ՈՒՌ., էջ 231) եւ թէ՛ խիստ հարուած մը տալ եւ ետ մղել սելճուկ աւաղակային գունդերը, որոնք կը կողոպտէին Պոնտոսի շրջակայքը (Գելցեր, էջ 301. ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 1291):

Թուրք դիւրաշարժ ձիաւորներուն հանդէպ կ'անճրկէին ծանր սպառազինութեամբ զրահուած դանդաղաշարժ բիւզանդական զօրքերը: Ասով հանդերձ կայսրը վերջապէս կրցաւ բարբարոս հրոսակները Եփրատէն հեռու քշել, սակայն երբ ուզեց յանդուգն արշաւանքով մը եւ նախկին Դ. Հայքի ճամբով անակնկալօրէն գրաւել Խլաթը — Վանի լիճին ամրոցը — լսեց որ իր զօրապետը՝ Փիլարտոս Կապադովկիոյ մէջ ջարդ կրած էր (Գելցեր, նոյն, էջ 301):

1069-ին վայրենի հրոսակները խուժեցին Եփրատի արեւմուտքը եւ մինչեւ Իկոնիա առաջացան (նոյն, էջ 301 եւ ՈՒՌ.Յ., էջ 232) եւ մեծ կողոպուտով ետ դարձան:

Ռոմանոս Դ., որ յաջող սկզբնաւորութիւն մը ըրած էր՝ բարբարոսներու դէմ յաղթանակներ տանելով, թերեւս անձամբ կռիւր շարունակելով պիտի կարենար աւելի մեծ արդիւնքներ ձեռք բերել, 1069-ին ստիպուեցաւ դառնալ մայրաքաղաք, վասնզի իր կիներ Եւդոքսիա, որուն կը պարտէր իր գահը, զինքը իր մօտը ունենալու համար Պոլիս կանչած էր (ԱԶԳ., էջ 1291, ՈՒՌ. էջ 231—2):

Իր բացակայութեան ասիական բանակին ընդհանուր հրամանատար նշանակուեցաւ Մանուէլ Կոմնէն — Իսահակ կայսեր (1057—1059) եղբօրորդին — որ Սելճուկներէն մեծ ջարդ մը կրեց եւ գերի ինկաւ (Գելցեր, էջ 302):

Թերեւս այս պարագային է որ 1069-ին Փիլարտոս կոչուած է ասիական բանակի հրամանատարութեան եւ ինչպէս Ակիւլիցէս (681), Աննա Կոմնէն (205), Զոնարաս (Դ. 209) կը վկայեն, Մեծ Դոմեստիկոսի աստիճանը ստացած է Ռոմանոս Դ.էն (Տոմաշէկ, ՍԱՍՈՒՆ, էջ 30):

Ալփասլան Հայաստանի եւ Միջագետքի մէջ կը շարունակէ իր դրաւումները (Մանազկերտ, Ամիթ եւ այլն) եւ միշտ յարձակումներ կը գործէ բիւզանդական կայսրութեան վրայ: Ասոնք Ռոմանոսը կը պարտաւորեն որ հաւաքէ իր ոյժերը եւ պատերազմի պատրաստուի (ԼԱՍՏ., էջ 112—3, ՈՒՌ., էջ 237): Ռոմանոս կը հաւաքէ 100·000 զինուոր (Գելցեր, էջ 301) եւ անձամբ կ'երթայ թշնամիին դէմ:

Դժբախտաբար 1071 Օգոստոս 19-ին Մանազկերտի մէջ Ռոմանոս ոչ միայն կը պարտուի, այլ նաեւ գերի կ'իյնայ Ալփասլանի ձեռքը:

Ալփասլան վեհանձնութեամբ կը վարուի եւ Ռոմանոսը կ'արձակէ, զայն իրեն զինակից դարձնելու համար:

Ամբարտաւան Բիւզանդացիք սակայն կը մերժեն Ռոմանոսը ընդունիլ եւ իրենց կայսրութեան կործանումը կը պատրաստեն :

Բիւզանդական յոխորտութեան դէմ Ալփասլան նոր յաղթանակներով կայսրութիւնը ընկճել կը փորձէ , ընելով կարգ մը կարգադրութիւններ , որոնք նպատակակէտ ունէին ապագային ընդարձակել սելճուկ պետութիւնը :

Ան Հայաստանի փոխարքայ կը նշանակէ Սիւլէյման Իպն Գուլթուլմիշ՝ իր քեռորդին , Կարինը կու տայ Սալթակ անունով թուրքման ամիրայի մը եւ Երզնկան՝ Մանկուճակի , իսկ Երզնկայէն մինչեւ Ալիսի բերանը տարածուող հողերն ալ — որոնք դեռ նուաճուած չէին — կը շնորհէ , ինչպէս յիշեցինք , Ահմէտ Տալուի՝ Դանիշմենտ (=ուսուցիչ) մականուանեալին , արտօնելով զանոնք որ իրենց տիրապետած երկիրներուն ապահարկ իշխեն , պայմանով որ միաբան գործեն եւ ջանան տկարացնել քրիստոնեայ իշխանութիւնները եւ ժողովուրդը ընտելացնել Իսլամներու տիրապետութեան :

Դանիշմենտ 1071-ին գործի ձեռնարկեց , առաջին առթիւ գրաւելով Նիւկիսարը եւ ապա առաւ Ամասիան , Թոգատը , Մարզուանը եւ Չորումը , ինչպէս նաեւ շրջակայ հողերը , մանաւանդ Սեբաստիան , Կեսարիան եւայլն :

Դանիշմենտ այսպէս կը գրաւէր Հայաստանէն տեղափոխուած հայ փոքր թագաւորութիւններու հողերը , որոնք կը գտնուէին Փոքր Ասիոյ մուտքին վրայ :

1079-1080-ին կատարուած ընդհանուր յարձակողականով «ազգն թուրքաց տարածեցաւ ընդ ամենայն երկիր» (ՈՒՌՀԱՅԵՅԻ , էջ 261) : Նախաձեռնարկը Դանիշմենտն էր , որ մինչեւ Ալիս իրեն սահմանուած հողերը գրաւեց՝ աջակցութեամբ դրացի մահմետական ամիրաներուն , մասնաւորապէս Երզնկայի , Կամախի եւ Կողոնիայի (Շապին-Գարա-Հիսար) տէր Մանկուճակի :

Այսպէս , Փոքր Ասիոյ բերանը Բիւզանդացիներէն կերտուած նոր ամբարտաւոր կամ պաշտպանութեան Բ . գիծը Սելճուկներէն ձեղքուեցաւ՝ 1071-ին Մանազկերտի մէջ առաջին գիծը խորտակուելէն հազիւ 10 տարի ետք : Բարբարոսները այս նոր յաջողութեամբ կը գրաւեն Փոքր Ասիան , վասնզի Բիւզանդացիք , ինչպէս Հայաստանը , նոյնպէս Սել ծովէն մինչեւ Տաւրոսի շղթան տարածուող երկիրները պաշտպանելու անհոգ գտնուած էին եւ թողած որ անկէ ներս խուժեն սելճուկ բարբարոսները :

Դանիշմենտ կը յաջողէր աւելի ընդարձակել իր երկիրը Չանկըրն եւ Գասթեմունին ալ գրաւելով եւ մինչեւ Սել ծով տարածելով իր իշխանութիւնը :

Կը թուի թէ դարուն սովորութեան համաձայն Տալուի տէրութիւնն ալ աւատապետական կազմ ունէր եւ շրջակայ հողերուն վրայ հաստատուած էին իր գերիշխանութեան տակ ուրիշ ճորտ իշխանութիւններ :

Այսպէս , 1094-ին Սամոսատի մէջ Դանիշմենտ մը կ'իշխէր եւ Եփրատա-ցւոց երկիրին մէջ ԺԲ . դարուն սկիզբը կը տոկար տակաւին Մելիտինէի քրիստոնեայ իշխանը՝ Գաբրիէլ եւ Միջագետքի մէջ՝ անոր փեսան , Եղեսիոյ

իշխանը՝ Թորոս, որոնք կը հովանաւորուէին եւ կը պաշտպանուէին Դանիշ-մենտեաններէն, որոնց պետը Տայլու համակիր էր բնիկ քրիստոնեաներուն, որոնք փոխանակ այս բարեկամութենէն օգտուելու, խաչակիրներուն յարեցան եւ անոնց նպաստեցին, այնպէս որ Դանիշմենտեանք պայքարիլ սկսան այս քրիստոնեայ իշխանութիւններուն հետ :

Տայլուի մահուան տարին (1084) գրաւուեցաւ Սեբաստիան, Կեսարիան եւ Պոնտոսը, որոնց վրայ Աբուլ Ֆետա (ՏԱՐԵԳՐ . Գ. , էջ 724) կ'աւելցընէ Մալաթիան, որուն գրաւումը Ալպիսթանի հետ 1086-ին կը յետաձգեն ուրիշ պատմագիրներ, սակայն այս գրաւումը վերջնական չէր գոնէ Մալաթիոյ համար, որ մինչեւ 1102 հայկական իշխանութեան մը տակ էր, ինչպէս պիտի տեսնուի (ՀեղարՖիննի, ԹԱԶՔԵՇ ԷՏ ԹԱԻԱՐԻԽԵ Եւ Հաճի Խալիֆա, ՃԻՀԱՆՆԻԻՄԱ, էջ 629) :

Մելիքազի իշխանութեան (1072—1092) փառաւոր շրջանէն ետք երբ սելճուկ պետութիւնը սկսաւ բաժան-բաժան ըլլալ, Բիւզանդացիք կարծեցին թէ պիտի կարենան ընկճել Սելճուկները եւ անոնց հետ մաքառիլ սկսան :

Մելիք Շահի որդին Պարկիարուի (1092—1104) անցաւ Եփրատը եւ առաջացաւ մինչեւ Անարզաբա եւ Հիւսնի Մանսուր (ՊԱՏ . ՀԱՅ . ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ , էջ 69) , այնքան մօտը Մալաթիոյ : Այսպէս Մալաթիոյ շրջանակը կրեց ասիական բարբարոսներու դէպի արեւմուտք արշաւին բոլոր հետեւանքները, եւ բազմաթիւ հարուածներ ստացաւ սելճուկ եւ բիւզանդական կայսրութեան միջեւ սահմանազլուխի վրայ գտնուելուն, առնուելով ու տրուելով քանի մը անգամներ, ինչպէս պատահած էր արաբական շրջանին :

ԺԲ.

ՄԵԼԻՏԻՆԷ՝ ՓԻԼԱՐՏՈՍԻ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍ

Ինչպէս շատ մը տարապայմանօրէն ընդարձակուած պետութիւններու ճակատագիրը եղած է, սելճուկ մեծ տէրութիւնն ալ չկրցաւ իբրեւ միաձոյլ ու միակ պետութիւն մը զօրաւոր կեդրոնական իշխանութեամբ մը շարունակել իր գոյութիւնը եւ ստացաւ աւատապետական կազմ . երեւան եկան մեծ թիւով տանուտէրութիւններ կամ հողատէրութիւններ, որոնք առաւել կամ նըլազ իրական հնազանդութեամբ մը ենթարկուած էին Մեծ Սելճուկին իշխանութեան : Անոնք իրենց պարբերական ըմբոստութիւններով ոչ միայն կը տըկարացնէին կեդրոնական իշխանութիւնը, այլեւ իրենց իրարու դէմ մղած պատերազմներով նաեւ բովանդակ կայսրութիւնը (Loewe, The Seljuqs, ի CMH, Դ. , էջ 299—318 եւ ՊԱՏՄ . ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ , էջ 69) :

Մանազկերտի ճակատամարտը բիւզանդական կայսրութեան համար ճակատագրական նշանակութիւն ունեցաւ վասնզի անոր ոյժը խորտակուեցաւ անկանգնելի կերպով:

Այս քայքայումէն ու կազմալուծումէն օգտուելով Փիլարտոս Հայր¹ յղացաւ Փոքր Ասիոյ արեւմուտքը եւ հիւսիսային Ասորիքի մէջ կազմել անկախ իշխանութիւն մը՝ այդ կողմեր հաստատուած Հայերուն վրայ կրթնելով²:

Փիլարտոս, թէեւ յունադաւան, գիտնալով Հայերու ժխտական կեցուածքը հանդէպ Բիւզանդիոնի ընդգրկած կրօնական քաղաքականութեան, Մանազկերտի պարտութենէն ետք ծրագրեց Կապադովկիոյ, Կիլիկիոյ եւ հիւսիսային Սիւրիոյ եւ Միջագետքի մէջ հաստատուած եւ Հայաստանէն տեղափոխուած հայ թագաւորներն ու իշխանները իր գլխաւորութեան եւ Բիւզանդիոնի հեռաւոր հովանաւորութեան տակ միացնել եւ զօրաւոր ու ընդարձակ դաշնակցային պետութիւն մը կազմել, ներքին միութեամբ ամրացած եւ կազմակերպուած, որ մէկ կողմէն սելճուկեան յարձակումներուն դէմ կայսրութեան արեւելեան սահմանազլուխին վրայ՝ իբրեւ պատուար պիտի ծառայէր, իսկ միւս կողմէն ալ ջախջախուած եւ հալածուած հայ ժողովուրդին նոր օճախ մը պիտի դառնար, իբրեւ նոր հաւաքավայր մը եւ հայրենիք մը:

Ռոմանոս երբ պարտուեցաւ Մանազկերտի մէջ (1071 Օգոստ. 19) Փիլարտոս Պարբերդ կը գտնուէր իբրեւ պահեստի զօրքերու հրամանատար: Ան քայքայուած բիւզանդական բանակին մէկ կարեւոր մասը յաջողեցաւ կասեցընել իր անկանոն նահանջէն եւ զանոնք սրտապնդելով թումբ կանգնեցաւ դէպի արեւմուտք խուժող սելճուկ հեղեղին եւ արգելք եղաւ բարբարոսներու աւելի առաջ գալուն:

(1) Ինչպէս տեսնուեցաւ, Փիլարտոս Փոքր Ասիոյ մուտքին վրայ կարեւոր բանակի մը հրամանատար կարգուած էր: Աննա Կոմնէն Փիլարտոսը կը ներկայացնէ «աքանչելի՝ դիտողներու աչքին առջեւ, առնենի կազմուածքով եւ իմաստուն ու խոհեմ»: Ն. Ադոնց (տես Byzantion, 1934, հտ. IX պրակ I, «Փիլարէտ իշխանի ընտանեկան ծագումը» յօդուածը, թրգ. Հայրենիք ամսաթերթ, ԺԵ. տարի, թ. 8, էջ 167-171) կ'ըսէ թէ ան «կր պատկանէր իշխանական տան ու սերոհի, որուն անդամները յայանի էին րիւսնդական պատմիչներուն Բրաքամիոս = Բրախամիոս կամ Բաքիամէս = Բախտամէս անունով: Այս տան անդամներէն շատերը կայսեր ծառայութեան մէջ էին, ինչպէս կր տեսնուի (Schlumberger, Sigellographie): Այս ընտանիքը իսառնուած է Բարտաս Սքլերոսի ապստամբութեան շարժումին (տես E. W. Bussel, Բ. հտ. 238-248): Կենտրենոս (Բ. 422) կր պատմէ թէ ինչպէս զօրավար մը դառնց կայսեր բանակին եւ փրկեց Սքլերոսը, 976ի ապստամբութեան տուն»: Հայ պատմիչներ կը կարծեն թէ Փիլարտոս կը պատկանէր Վարաժնունի տոհմին:

(2) Իսլամ. Համայն. (Գ. էջ 211) կը գրէ թէ Փիլարտոս իր հայ ասպատակախումբերով իրեն համար ստեղծեց վաղանցուկ թագաւորութիւն մը Սիւրիոյ սահմանագրուութիւն վրայ: Իրականին մէջ Փիլարտոսի հիմնած տէրութիւնը աւատապետական կարգերով իշխանապետութիւն մը կամ շատ մը փոքր իշխանութիւններու համագաշտակցութիւն մըն էր:

Այսպէս պատեհութիւնը օգտագործելով հիմնեց ինքնիշխան կառավարութիւն մը Գերմանիկէն (Մարաշը) կեդրոն ունենալով եւ հետզհետէ ընդարձակեց իր սահմանները :

Բիւզանդական զօրավարին այս արարքը պատժելու անկարող էր Պոլսոյ կառավարութիւնը . ուստի անոր անուանական կերպով ինքզինք բիւզանդական պաշտօնատար մը նկատելը իրեն համար բաւական գոհացում մը նկատեց եւ թոյլ տուաւ որ անիկա ազատ գործէր , եւ Սելճուկեանց ճամբան փակելով Կիլիկիան եւ Կապադովկիան փրկէր : Միքայէլ Ասորի (Michel le Syrien, Դ . հտ . , էջ 187—8) այնպէս կը ներկայացնէ թէ «Հոռոմները իշխան կարգեցին Փիլարտոսը Կիլիկիոյ վրայ , որպէսզի դիմադրէ Թուրքերուն , որովհետեւ Փիլարտոս ռազմիկի համբաւ ունէր» :

Մանազկերտի պարտութենէն ետք՝ Փիլարտոսի հետ միեւնոյն ատեն ինքզինքնին բիւզանդական կայսրութենէ անկախ նկատած են նաեւ Սերաստիոյ , Ծամնդաւի եւ Պիզուի մէջ հաստատուած հայ թագաւորները , որոնք եթէ Փիլարտոսի պէս կարեւոր դեր մը չեն կատարած եւ այս պատճառով եթէ իրենց գործերը չեն յիշուած , սակայն գէթ սա որոշ է՝ թէ Բիւզանդիոնէն կախում չեն ունեցած եւ աւելի Փիլարտոսի միացած եւ անոր գլխաւորութիւնը ճանչցած են , ինչպէս կը հաստատուի ինչինչ գէպքերով (տես Ալպոյաճեան , ՊԱՏՄ . ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ , էջ 457—460) :

Այսպէս , հայ թագաւորները իրարու մէջ եւ ամէնը միասին Փիլարտոս իշխանապետին հետ կատարեալ հասկացողութեամբ , համաձայն էին եւ յոյժ հաւանօրէն ամէնքն ալ կը փափաքէին Փոքր Ասիոյ մուտքին վրայ կազմելու հայ պետութիւն մը աւատապետական կարգերով , ամէն մէկը իր սահմանին մէջ ինքնավար , սակայն իրարու միացած :

Փիլարտոս իշխանապետը այսպէս իր վերին հեղինակութեան ենթարկեց Փոքր Ասիոյ արեւելեան կողմը գոյութիւն ունեցող կարգ մը իշխանները , անոնցմէ իրեն չհնազանդողները եւ իր վերին հեղինակութեան չենթարկուողները փոխեց եւ կարգ մըն ալ իրեն ճորտ նոր իշխաններ նշանակեց :

Մալաթիա մէկն էր այն քաղաքներուն , որ կեդրոնը եղաւ Փիլարտոսի հեղինակութեան ենթարկուած այս իշխանութիւններուն , եւ ունեցաւ իր սեպհական կառավարութիւնը :

Եւ եթէ թոյլ տրուէր որ ամբապնդուէր Փիլարտոսի կազմած այս համադաշնակցութիւնը , որուն բնակչութեան գլխաւոր տարրերը կը կազմէին Հայերը եւ դաւանակից Ասորիները , ապահովաբար կրնար քրիստոնեայ քաղաքակրթութեան համար փրկարար մեծ դեր մը կատարել եւ բիւզանդական կայսրութեան կեանքը երկարաձգել եւ թերեւս կործանումէ փրկել : Դժբախտաբար ամբապնդելու ժամանակ չտրուեցաւ :

Ինչպէս ըսի , 1079—1080-ին Դանիշմենտի նախաձեռնութեամբ Ալփաւլանի հիմնած իսլամ իշխանութիւնները , որ ՄեծՍելճուկին հովանաւորութեան տակ կը գտնուէին , ընդհանուր գրոհ մը տուին շատ աղիտալի հետեւանքնե-

քով, վասնզի Հայաստանէն Փոքր Ասիա տեղափոխուած հայ թագաւորութիւնները ջնջուեցան եւ Բիւզանդացիներու պաշտպանութեան երկրորդ գիծը ճեղքուեցաւ:

Փիլարտոս կորսնցուց իր դաշնակիցներէն կամ ճորտերէն մէկ կարեւոր մասը:

Փիլարտոս զբաղած յարձակող Սելճուկներուն դէմ պաշտպանելու Անտիոքը, Կոմմադիէնէն եւ Կիլիկիան, չկրցաւ Փոքր Ասիոյ արեւմուտքը հաստատուած հայ թագաւորներուն օգնութեան հասնիլ:

Սերաստիոյ, Պիզուի եւ Ծամնդաւի հայ արքունիքներու վերջին մնացորդները իսկոյն ապաստանեցան սելճուկ հարուածներու յաջողութեամբ տոկացող Փիլարտոսի քով, որ կրցած էր կազմել Կապադովկիոյ, Կիլիկիոյ եւ հիւսիսային Սիւրիոյ եւ Միջագետքի մէջ հաստատուած հայ իշխանութիւններէն դաշնակցային պետութիւն մը: Ուստի Փիլարտոս նախապէս այդ շրջանակին մէջ գտնուող հայազգի կամ օտար ծագումով բիւզանդական պաշտօնակալները, երբ կամովին հպատակեցան ու գործակցեցան իրեն, հաստատեց եւ պաշտպանեց զանոնք իրենց իշխանութիւններուն մէջ:

Նոյնպէս Արեւելեան Հայաստանէն արտագաղթող հայ իշխանները, որոնք իրենց զօրքերով կու գային Եփրատի արեւմտեան կողմը, Փիլարտոս հովանաւորեց եւ զանոնք տեղաւորեց զանազան վայրեր: Անիկա ոչ մէկ ոյժ արհամարհեց, եւ աշխատեցաւ իր կազմած իշխանապետութիւնը ամրապնդել: Անիկա գիտցաւ նոյնիսկ քաղաքականութիւնը եւ կրօնքը իրարու չխառնել, եւ աշխատեցաւ դրացի արաբ իսլամ էմիրներն ալ գործակից ունենալ, քանի որ անոնք ալ իբրեւ հակառակորդներ Սելճուկներուն իրեն բնական զինակիցներն էին:

Ուստի հասկացողութեան եկաւ բոլոր հայ եւ իսլամ մանր իշխանութեանց հետ, որոնք արդէն գոյութիւն ունէին:

Այս քաղաքագիտութեամբ Փիլարտոս՝ ինչպէս կը թուի՝ կ'ուզէր բոլոր սելճուկ եւ բիւզանդական տիրակալութեան հակառակորդ իշխանութեանց դաշնակցային միութիւն մը ստեղծել:

Իր գնահատելի ծրագիրը իրագործելու համար երբեք խտիր չդրաւ միջոցներուն մէջ, ինչպէս Սասունի Թոռնիկ Մուշեղեան իշխանը դաւով սպաննել տուաւ 1073-ին, վասնզի անիկա չէր համակերպած իր ծրագիրներուն:

Փիլարտոսի իշխանապետութիւնը, որ պզտիկ տէրութիւններու համադաշնակցութիւն մըն էր, եւ շրջապատուած՝ հիւսիս-արեւելքէն եւ հարաւ-արեւելքէն Մեծ Սելճուկին եւ հիւսիս-արեւմուտքէն՝ Դանիշմենտի երկիրներէն, ունէր իր մէջ կարեւոր եւ բազմամարդ քաղաքներ, ինչպէս Մալաթիան, Պարբերդը, Մարաշը, Ուռհան եւ Անտիոքը:

Այս շրջանակը մեծ մասամբ հայաբնակ դարձած էր Յոյներու եւ Ասորիներու չափաւոր խառնուրդով մը, իսկ Իսլամները շատ քիչ էին:

Երբ Փիլարտոս, իր մայրաքաղաքը եւ անոր անմիջական շրջակայքը

պաշտպանելու հարկադրանքին տակ չկրցաւ պաշտպանել հայ թագաւորութիւնները՝ Դանիշմենտի տան յարձակումներուն դէմ, անոնց սահմաններուն մէջ հաստատուած հայ իշխանական տուներէն անոնք, որ իրեն զիմեցին, ընդունեցաւ եւ իւրաքանչիւրին առանձին կալուածներ յատկացուց, որոնց վըրայ պիտի իշխէին իբր ճորտեր, միեւնոյն ատեն զօրացնելով իր պետութիւնը, որպէսզի տոկար հարաւէն եւ արեւմուտքէն իր վրայ գործադրուած ճնշումին:

Ըստ Միքայէլ Ասորիի՝ Բիւզանդիոն երբ լսեց որ Փիլարտոս եւ իր ճորտերը յաջողած էին առնել շուրջանակի Կիլիկիոյ շատ մը մասերը, Մարաշը, Քեսունը, Ալպիսթանը եւ Մելիտինէն, նաեւ Ուռհան՝ Եփրատի միւս կողմը եւ ուրիշ տեղեր, տուաւ Փիլարտոսի պարգեւներ եւ զայն Սելաստոս տիտղոսով պատուեց: Այսպէս, Ալեքս Կոմնէն կայսրը իմաստութիւնը ունեցաւ Փիլարտոսը ճանչնալու Բիւզանդական Կայսրութեան ներկայացուցիչ եւ ընդունելու իբրեւ օրինաւոր տէր եւ իշխող Ծովագ, Մելիտինէի, Կոմմազինէի, Կատաւոնիոյ եւ Լեոնային Կիլիկիոյ նահանգներուն:

Այս կերպով, Փիլարտոս չահեցաւ բիւզանդական կայսրութեան բարեկամութիւնը, սակայն Բիւզանդացիք չկրցան ըմբռնել հայ եւ յոյն գործակցութեան մեծ կարեւորութիւնը եւ չօգնեցին 1079—1080-ին Կապադովկիոյ Հայ Արծրունի եւ Բագրատունի թագաւորներուն, ինչպէս նաեւ առանձին ձգեցին Սելճուկներու դէմ Փիլարտոսը:

Եթէ Յոյները կարենային ըմբռնել վտանգին մեծութիւնը եւ ունենային զայն հեռացնելու համար պարագային պահանջած արթնամտութիւնը, Փիլարտոսը պիտի չձգէին առանձին երբ Սիւլէյման եւ Դանիշմենտ զինակցաբար կու գային Փիլարտոսի երկիրներուն վրայ: Այսպէս 1084-ին Սիւլէյման Իպն Գութուլմիշ անակնկալ կերպով կը գրաւէր Անտիոքը եւ կը տիրէր Կիլիկիոյ, Փիլարտոսի դաւաճանած որդին՝ Եղեսիոյ դուքս՝ Վարսամի կամ Պարսամի մեղսակցութեամբ, եւ Դանիշմենտի զօրավարներէն Պոլտաճի Ամիրան կը տիրէր Ջահան գաւառին (Ալպիսթան եւ Կէօքսիւ): Այս յափշտակութիւններով անոր իշխանապետութեան կէսը կը կորզուէր իրմէ եւ թերեւս միւս կէսն ալ պիտի գրաւէին, եթէ Սելճուկները չպառակտուէին եւ Դուռչ՝ Ալփասլանի որդին եւ Մելիք Շահի եղբայրը եւ Սիւլէյման իրարու հետ պատերազմի չբռնուէին Անտիոքի եւ Հալէպի համար, եւ Սիւլէյման Իպն Գութուլմիշ, Իկոնիոյ առաջին Սուլթանը (1075—1086) չսպաննուէր: Փիլարտոս, որ այս պառակտումէն եթէ չօգտուէր Սիւլէյմանի եւ Դանիշմենտի միացեալ յարձակումներէն պահ մը ազատ մնալով, բայց այս անգամ ալ իր դէմը կը գտնէր Դուռչը, երբ Յոյներէն լքուած էր եւ կորսնցուցած՝ իրեն զինակից Մարտինի եւ Մուֆարղինի երկու իսլամ ամիրաները: Փիլարտոս յուսաց այս նեղ կացութենէն ազատիլ՝ հպատակիլ խոստանալով Մեծ Սելճուկին եւ կամ Պաղտատի ամիրապետին: Անիկա նոյնիսկ իսլամութիւնը ընդունելու չվարանեցաւ, իր պետութիւնը փրկելու համար, եւ արդարեւ յաջողեցաւ կերպով

մը, քանի որ Պաղտատի խալիֆայէն արտօնութիւն ստացաւ իր երկիրը ետ առնելու, սակայն մինչեւ որ դարձաւ տիրանալու համար իր երկրին, մնացեալ մասն ալ գրաւուած գտաւ, հաւանօրէն Դդուշէն:

Այսպէս վերջ գտաւ նաեւ Փիլարտոսի իշխանապետութիւնը 1086-ին, Կապադովկիոյ հայ ճորտ թագաւորութիւններէն վեց տարի ետք միայն:

ԺԳ.

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՃՈՐՏ ԻՇԽԱՆՆԵՐԸ

Ե Ի

ԳԱԲՐԻԷԼ «ՅՈՅՆ»Ը

Ինչպէս տեսնուեցաւ, Փիլարտոս իր կառավարութեան տուած էր աւատապետական կազմ եւ իր տիրապետութեան շրջանակին մէջ հայ թագաւորական տուններէն իշխաններուն բնակութեան տեղեր յատկացուցած եւ իրեն հետ թակայ ճորտ իշխանութիւններ հիմնած էր, կարեւոր ոյժ մը գոյացնելու համար Եփրատի հովիտին մէջ, Եփրատացւոց կամ Կոմմազինէի, հիւսիսային Սիւրիոյ եւ արեւելեան Կիլիկիոյ մէջ:

Նաեւ այն ատենները, Փոքր Ասիոյ արեւելեան մասերուն մէջ տիրող խառնակ վիճակէն օգտուելով երեւան եկած էին կարգ մը բախտախնդիրներու գլխաւորութեամբ իշխանութիւններ, զորս նաեւ հովանաւորած էր Փիլարտոս, եւ անոնց ալ գերիշխանութիւնը իրեն սեպհականած էր:

Հետաքրքրական է լուսանցագրութիւն մը, որ Միքայէլ Ասորիի ժամանակագրութեան ձեռագիրներէն մէկուն մէջ գտնուած է եւ որ շատ բան կը բացատրէ ցոյց տալով որ «Փիլարտոս Թուրքերէն առած չէր այդ ընդարձակ հողերը եւ փաղաֆները, այլ Յոյները անոնց վրայ իշխել տուած են անոր, որպէսզի իրենց համար պահպանէ: Սիւլէյման (Իպն Գուլթուլմիշ) Անտիոք եկաւ եւ առաւ Փիլարտոսէն¹: ... Թուրքերը Փիլարտոսէն առին Քայշունը (հաւանօրէն Քեսուն), Ռապատը, Ճիհունի փաղաֆները² եւ ուրիշ փաղաֆներ» (Michel le Syrien, Գ. հտ., էջ 173):

Ասիկա ցոյց կու տայ թէ Փիլարտոսի աւատապետութիւնը կազմուած էր մասնաւորապէս բիւզանդական ստացուածքներու վրայ, եւ առաւելապէս

(1) 1084-ին, ինչպէս տեսնուեցաւ վերը:

(2) Պուտաճի ամիրայի գրաւումը (տես վերը):

այն իշխանութիւններէն, որոնք Փոքր Ասիոյ արեւելեան կողմը կը գտնուէին, Բիւզանդացիներէ շնորհուած կամ յեղուղակութեամբ անոնցմէ յափշտակուած հողերու վրայ:

Միքայէլ Ասորի Անտիոքի Պատրիարքը (1166—1199), որ գրեթէ ժամանակակից կը համարուի, քանի որ 1126-ին Անտիոք ծնած էր եւ ապրած մինչեւ 1199, իր Պատմութեան մէջ կ'ըսէ թէ «այն ատենները Հայեր կային, որոնք Փիլարտոսի օրերէն սկսեալ ինչինչ տեղեր կը գրաւէին: Ասոնցմէ մէկն էր Գոդ Վասիլ որ Քեսունի եւ Ռապատի կը տիրէր: ... Հայեր ալ կային որոնք գրաւած էին Կիլիկիոյ գանազան մասերը: Ասոնք կը կոչուէին Ռուբէնի որդիք:

Հայերը գաղթած էին Վասիլ կայսեր օրով¹ եւ երբ Թուրքերը արշաւեցին Միքայէլ կայսեր² օրով, [Բիւզանդացիք] Փիլարտոսի իշխանութիւն տուին Կիլիկիոյ վրայ, որպէսզի դիմադրէ Թուրքերուն, որովհետեւ ռազմատենչ կ'երեւէր...

Այդ ատենէն ի վեր Հայերը տիրացան Կիլիկիոյ եւ Սիւրիոյ մէջ տեղերու: Հարիւր տարի ետք կաթողիկոսը Մեծ Հայաստանի մէջ ենթարկուած ըլլալով հոն տիրող Թուրքերու ճնշումներուն, Կիլիկիոյ հայ իշխանները իրենց քով բերել տուին իրենց կաթողիկոսը³» (Գ. հտ., էջ 18):

Ասորի պատմագիր պատրիարքին յիշատակած վայրերը, որոնց տիրացած էին Հայերը, ստորադասուած էին Փիլարտոսի, որուն աւատապետութեան շրջանակին մէջ արդէն գոյութիւն ունեցող եւ ապա իր կողմէ հիմնուած ճորտ իշխանութիւնները տասնեակի մը չափ էին:

Այսպէս ինքը հաստատած կամ հովանաւորած էր Հայաստանէն Փոքր Ասիա տեղափոխուող Արծրունի եւ Կարսի ու Անիի երկու Բագրատունի թագաւորները, Մալաթիոյ, Քեսունի, Մարաշի⁴, Եղեսիոյ, Անտրիունի, Ծովքի, Պիրի, Արեւըտնի, Կարկառի, Տարսոնի, Լամբրոնի եւ Պապեռոնի, Ռուբէնի իշխանութիւնները (տես ՊԱՏ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ, էջ 103—6):

Ահա այս Փիլարտոսի ստորադասեալ բազմաթիւ մեծ ու պզտիկ իշխանութիւններուն մէջ կային մէկ քանիներ, որոնք մեր շահագրգռութեան առարկայ Մալաթիոյ շրջանակին մէջ կը գտնուէին:

Այսպէս Փիլարտոսի ամենէն կանուխ գրաւած վայրերէն մէկուն՝ Մալաթիայի, որ կը նկատուէր միակ բանալին Արածանիի հովիտէն դէպի Կա-

1 Վասիլ Բ.ին (976—1025) կ'ականարկէր:

2 Հաւանօրէն Միքայէլ Դ. Պափլագոնացի (1034—1041) եւ Միքայէլ Ե. Կալոփատէ (1041—1042) կայսրերէն մէկուն կ'ականարկէր:

3 Խաչիկ Բ. Անեցի (1054—1060) եւ Գրիգոր Բ. Վկայասէր (1065—1105) կաթողիկոսներուն համար է խօսքը:

4 Մարաշը Փիլարտոս իրեն վերապահած եւ իր համադաշնակցութեան մայրաքաղաք դարձուցած էր: Իր մահէն վերջ «իշխանաց իշխան» տիտղոսով թաթուլ իշխած է Մարաշի մէջ, Փիլարտոսի պէս իբրեւ «զօրապետ հռոմոց» (Ուռ. 332 եւ 424):

պաղովկիա երկարող մեծ պողոտային (հմտ. Քասունի, ՓԻԼԱՐՏՈՍ ՀԱՅԸ, էջ 20), կառավարիչ նշանակած էր Թորոսը կամ Թեոդորոսը¹, որ որդին էր «յունազգի»² Հեթումի մը (տես Michel le Syrien, Գ. 173—4), որուն ծագումը եւ նախընթացը ծանօթ չեն³:

Փիլարտոս զայն Մալաթիայէն Եդեսիա փոխադրած էր եւ նշանակած «Կիւրապաղատ Եդեսիոյ» (տես ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, տպ. 1871, Երուսաղէմ, էջ 403) ըստ Կոմմագենացիի (ՓԻԼԱՐՏՈՍ ՀԱՅԸ, էջ 86) 1089-ին կամ աւելի հաւանօրէն 1088-ին իբր յաջորդ իր դաւաճան որդւոյն Վարսամի, որ 1087-ին սպաննուած էր (ՉԱՄ., Գ. էջ 12, հմտ. ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Բ., էջ 410):

Թորոս, որ փեսան էր Մալաթիոյ Գաբրիէլ իշխանին, երբ Սելճուկներէն պարտուեցաւ, ապաստանեցաւ Մալաթիա իր աներոջ քով: Դիուշ ամիրան զայն վերահաստատեց Եդեսիոյ Կիւրապաղատութեան մէջ 1094-ին (ՈՒՌ., էջ 300):

Երբ Պարկիարուխի (1092—1104) դէմ մղուած պատերազմին մէջ Դիւշ սպաննուեցաւ, Թորոս իբր երախտաւորեալ ապաստան տուաւ անոր որդւոյն Ռատուանին (ՈՒՌ., էջ 302) եւ օգնեց անոր, որպէսզի նստի սուլթան Հալէպի մէջ (ՎԱՐԴԱՆ, էջ 108):

Քիչ վերջ Դիւշի ցեղէն ուրիշ մէկը՝ Ալփիլակ Բիւզանդացիներու օգնութեամբ սուլթան հռչակուեցաւ եւ Եդեսիա կամ Ուռհա գալով փորձեց տիրել քաղաքին: Թորոս Կիւրապաղատ 33 օր յետոյ յաջողեցաւ զայն թունաւորելով սպաննել (ՈՒՌՀ., էջ 305 եւ ՎԱՐԴԱՆ, էջ 108):

1095—6-ին Որթոքեան Սուգման եւ Սամոսատի⁴ կամ Շամշատի Պալտուխ Դանիշմենտեան ամիրան Ուռհայի վրայ յարձակեցան (1095), սակայն չարաչար յաղթուեցան: Թորոս սակայն վախնալով որ ի վերջոյ պիտի ընկճուի, ապաւինեցաւ Խաչակիրներուն, որոնք տակաւին Կիլիկիոյ սահմանները նոր հասած էին եւ զանոնք իր մօտ հրաւիրեց:

Պաղտին Կոմսը՝ յատուկ գունդով Եփրատացւոց կողմը արշաւեց եւ Թորոս Կիւրապաղատին օգնութեամբ թլպաչարը գրաւելէն ետք հիւր գնաց Ուռհա, ուր հակառակ իր երդումներուն սպաննեց Թորոս իշխանը եւ տիրեց

1 Միքայէլ Ասորի միայն Թեոդորոս անունով յիշած է, իսկ Միքայէլ Ասորի (տպ. Երուսաղէմ, 1871, էջ 306 եւայլն) Խաւրիլ:

2 Michel le Syrien հաւանօրէն կը սխալի Հեթումը «յունազգի» կոչելով: Մատթէոս Ուռհայեցի (էջ 300) կը յիշէ «գիշխան Հոռոմոց զԹորոս որ ասէին Հեթմոյ որդի» առանց անոր հօրը ազգութեամբ զբաղելու: Հ. Աճառեան Անձնանունների Բառարանին (Բ. հտ., էջ 346) մէջ զայն հայ կը ներկայացնէ, եւ կարծեմ շատ իրաւունք ունի:

3 Կոմմագենացի (Եդիա Քասունի) իր փիլարտոս Հայր գիրքին մէջ (էջ 86) կ'ըսէ Թէ Թորոս «հաւանաբար նախապէս կառավարիչը եղած էր Խարբերդի», սակայն առ այս ոչ մէկ փաստ կայ: Մալաթիա շփոթուած պիտի ըլլայ Խարբերդի հետ:

(4) Այժմ Ալթուն թաշ Գալէ:

Եղեսիոյ, 1097-ին կամ 1099-ին (ՈՒՌ., էջ 319, Ալիշան ՇՆՈՐՀԱԼԻ ԵՆ ՊԱՐԱԳԱՅ ԻԻՐ, էջ 188, Օրմանեան ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 1321, Ալպոյաճեան, ՊԱՏ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 475):

Թորոս Կիւրապաղատի, ըստ Միքայէլ Ասորի պատրիարքի (Գ. հտ. էջ 173—4) Եղեսիա փոխադրուելէն ետք՝ Մալաթիոյ կառավարիչ նշանակուած է Փիլարտոսէն «հայազգի» Հարէպ անուն մէկը, որուն յաջորդած է Balantinos (Վաղենտիանոս) (Michel le Syrien, Գ. հտ., էջ 173):

Ո՛չ Հարէպ եւ ո՛չ Վաղենտիանոս մեր մատենագիրներէն եւ մեզի ծանօթ ուրիշ օտար պատմիչներէն չեն յիշուած:

Վերջապէս Մալաթիոյ իշխան կը նշանակուի Փիլարտոսէն Գաբրիէլ «յոյն», որուն Michel le Syrien (Գ., 173) «չարամանկ» ածականը կու տայ:

Կ'ըսուի թէ Գաբրիէլ յելուզակութենէ առաջ եկած էր եւ իր կեանքով շատ կը յիշեցնէր Փիլարտոսը, որ զայն «կացուցեալ էր» Մալաթիոյ իշխան (ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, էջ 406 կամ Michel le Syrien Գ. 179): Ուրեմն Փիլարտոս այս իշխանին վստահած էր Մալաթիոյ պէս ռազմական կայանի մը իշխանութիւնը, եւ զայն իր ճորտը (Vassal) կը նկատէր:

Այս Գաբրիէլը, որուն «Հոռոմ» մականունը տրուած է, յոյն չէր, այլ յունադաւան հայ մը (Zeitschrift für Armenische Philologie Marburg երկու հատոր, Ֆինգի տնօրէնութեամբ հրատարակուած. նաեւ Գուլիելմոս Տիւրացի [Guillaume de Tyr] եւ Աբուլ Ֆարաճ): Գաբրիէլ 1079—1080-էն առաջ իշխել սկսած է Մելիտինէի, ինչպէս կը հասկցուի Միքայէլ Ասորի պատրիարքի սա վկայութենէն թէ այդ թուականներուն «Մելիտինէի մէջ կ'իշխէր Գաբրիէլ¹ անուն քուրճ մը» (Michel le Syrien, Գ. 180), որ ուրիշ մէկը չէր, այլ նոյն ինքն յունադաւան Գաբրիէլ հայը, որուն ինչո՞ւ «թուրք» ըսուած է, յայտնի չէ: Թերեւս իբր անարգական մակդիր տրուած է իրեն այս կոչումը, վասնզի Ասորիները սաստիկ կ'ատէին Գաբրիէլը իր Ասորիներուն դէմ գործադրած անիրաւութիւններուն եւ անգութ արարքներուն համար:

Գաբրիէլի իշխանութեան ատեն 1079—1080-ին պատահած է սաստիկ սով մը (տես ՄԱՏԹԵՈՍ ՈՒՌ-ՀԱՅԵՅԻ, էջ 261, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱ-ԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Բ., էջ 483—4), որուն վրայ կը խօսի նաեւ Ասորի Միքայէլ Պատրիարքը եւ կ'ըսէ թէ երկու լեթրէ հացը ինչպէս նաեւ երկու լեթրէ գինին մէկ տինարի ծախուեցաւ (Michel le Syrien, Գ. 180):

Իսկ Փիլարտոսի պատմութեան ասպարէզէն անհետանալէն (1086) ետք, իրեն ստորակարգ Մալաթիոյ այս իշխանը Փիլարտոսի ճորտ շատ մը ուրիշ հայ իշխաններու պէս, համակերպած է ստեղծուած կացութեան եւ առանձին կառավարած՝ իր երկիրը, գերիշխանութեանը տակ բարի վեհապետի համբաւով եւ քրիստոնէից պաշտպան ու բարեկամ մեծ Սելճուկին Մելիք Շահին

(1) Միքայէլ Ասորիի ասորերէն բնագրին մէջ հոս Գաբրիէլ անունին ալափոխուած ձեւերը գործածուած են, ինչպէս Geraoul, Khouril եւայլն, բայց միեւնոյն անձին համար գործածուած են:

(1072—1092), որուն հարկատու դարձաւ եւ կրցաւ պահել իր իշխանութիւնը:

Գաբրիէլ ըմբռնելով թէ ի վերջոյ Բիւզանդացիները պիտի չկարենան դիմադրել թուրքերուն, Մալաթիոյ վրայ իր տիրապետութիւնը հաստատել տուաւ խալիֆային: Միքայէլ Ասորի պատրիարքը կը պատմէ թէ երբ Գաբրիէլ «տեսաւ որ Յոյները յաղթուած են, իր կիներ զրկեց Պաղտատ եւ խալիֆայէն հրովարտակ առաւ, որով իրեն կը շնորհուէր Մելիտինէն» (Michel le Syrien, Գ. 179):

Որչափ կը հասկցուի Ասորի պատրիարքին գրածներէն, Գաբրիէլ կըրցած է զանազան խորամանկութիւններով հեռացնել Մալաթիայէն թուրք ասպատակները, ինչպէս նաեւ պաշտպանել իր փեսան՝ Եղեսիոյ թորոս Կիւրապաղատը (հմտ. ՄԱՏԹԵՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՅԻ, էջ 300):

Այսպէս, Միքայէլ Ասորի կը պատմէ թէ ինչպէս Գաբրիէլ խորամանկութեամբ յաջողած է էմիր Ալ-Ֆարիճը¹ (որ Մալաթիոյ վրայ եկած էր 1096-ին) խաբել եւ հետը առնելով զայն Եղեսիա երթալ ու հոն թունաւորելով ըսպաննել (Michel le Syrien, Գ., 179):

Ալ-Ֆարիճի մահէն ետք, Գաբրիէլ թուրքերը մինչեւ Մելիտինէ տարաւ եւ զանոնք խաբեց: Քաղաք մտաւ իբր թէ քաղաքը անոնց յանձնելու համար, եւ զանոնք դուրսը ձգելով դուռները փակեց:

Թուրքերը այն ատեն իրենցմէ մէկը պետ ընտրեցին² եւ երկիրը աւերեցին ու քաղաքը պաշարեցին: Գաբրիէլ, որ 1086-էն 1092 իր փեսին՝ Եղեսիոյ թորոս Կիւրապաղատին հետ իր իշխանութիւնը պահելու համար Դանիշմենտի հովանաւորութեան տակ մտած էր եւ այս կերպով եղած էր բոլորովին անկախ (Ա. Ալպոյաճեան, ՊԱՏՄ. ԵՒԴՈԿԻՈՅ ՀԱՅՈՑ, էջ 196—7), պաշտպանուեցաւ Դանիշմենտէն:

Կիւմիւշթէքին Իպն Դանիշմենտ³ (1084—1106) միջնորդեց թուրք աս-

(1) Michel le Syrien-ի թարգմանիչը այս Ալ-Ֆարիճը նոյնացուցած է Մատթէոս Ուռհայեցիէ (էջ 305) եւ Վարդան Պատմիչէն (էջ 108) յիշուած Ալփիլակ Սուլթանին հետ, որ Յունաց պաշտպանութեամբ Դուռլի Ռատուան որդիէն Հալէպի սուլթանութիւնը յափշտակած էր եւ Եղեսիոյ թորոս Կիւրապաղատը անոր հնազանդած էր, «որպէսզի առցէ վրէժ ի թշնամեաց իւրոց», բայց որովհետեւ ան չար խորհուրդը յղացած էր թորոսը սպաննելու եւ քաղաքը կողոպտելու, թորոս զայն թունաւորելով սպաննեց, անոր Ուրֆա գալէն 33 օր ետք եւ ինքը շարունակեց իր իշխանութիւնը (ՈՒՌ., 305, ՎԱՐԴԱՆ ԷՋ 108—9):

Միքայէլ Ասորիի ֆրանսերէն թարգմանիչը J. B. Chabot մի քանի պարագաներու նմանութենէն տարուելով՝ հաւանօրէն Ալ-Ֆարիճը Ալփիլակի հետ նոյնացուցած է, ինչ որ շատ հաւանական չի թուիր:

(2) Այս պետին անունը Tawil նշանակած է Ասորի պատրիարքը, իսկ իր գործին թարգմանիչ Chabot կը կարծէ թէ ասիկա Դաւիթ անունին հայկական ձեւն է, ինչ որ ճիշդ չէ. հետեւաբար շատ կասկածելի է այս մեկնաբանութիւնը: Նոյնպէս հաւանական չէ որ թուրքերը հայ պետ մը ընտրած ըլլան:

(3) Դանիշմենտ այս էմիրը նաեւ կոչուած է ալաղան անուններով, ինչպէս

պատակներու եւ Գաբրիէլի միջեւ եւ անոնց միջեւ խաղաղութիւնը հաստատեց (Michel le Syrien, Գ., 173) :

Գաբրիէլ իր իշխանութիւնը արտաքին ոյժերու դէմ կրցաւ ամրապնդել զանազան միջոցներով, բայց դժբախտաբար չկրցաւ ներքնապէս զօրացնել՝ իր իշխանութեան ենթարկուած բնակչութիւնը կապելով իրեն: Ընդհակառակը իր անողոք խստութեամբ եւ անգթութիւններով ու աւազակային արարքներով ժողովուրդը — մասնաւորաբար Ասորիները, որ մեծ թիւ ունէին — իրեն դէմ հանեց: Միքայէլ Ասորի Պատրիարք իր պատմութեան մէջ զայն կը ներկայացնէ չափ սեւ գիծերով, վասնզի ան չէ յարգած Ասորիներու կրօնական զգացումները: Միքայէլ Ասորի (Գ. 182) կը պատմէ թէ Ասորի եպիսկոպոսները 1089-ին¹ Ապու'լ Ֆարաճը Պատրիարք կ'ընտրեն, որ միաբան էր Ս. Պարսամի վանքին եւ ուսուցիչ հոն:

Ապու'լ Ֆարաճ չուզեց ընդունիլ այս պաշտօնը, վասնզի Ապտուն անուն մետրոպոլիտ մը² պառակտած էր Ասորի եկեղեցին: Եպիսկոպոսները Ապու'լ Ֆարաճը կախակայեցին եւ 9 ամիս վերջ զայն բռնի բերել տալով Գաբրիէլի միջոցով, ձեռնադրեցին (1 Դեկտեմբեր 1090-ին) եւ կոչեցին Աթանասիոս անունով:

Ապտուն երբ իմացաւ ասիկա, Գաբրիէլի դիմեց եւ խոստացաւ երկու հազար դարեհական կամ դահեկան, եթէ չճանչնայ Աթանասիոսը, սակայն Գաբրիէլ մերժեց այս առաջարկը եւ վռնտեց զայն:

Գաբրիէլ կ'ակնկալէր որ Ապու'լ Ֆարաճ ասիկա լսելով, պիտի դար ողջունելու զինք եւ շնորհակալութեան համար նուէրներ պիտի բերէր: Պատրիարքը անոր սպասածը չըրաւ եւ Գաբրիէլ դառնացաւ անոր դէմ եւ զայն Ս. Պարսամի վանքէն բերել տուաւ եւ երբ ան իր ապարանքին առջեւ հասաւ, զայն դիմաւորեց անձամբ եւ անոր օրհնութիւնը խնդրեց, ինչ որ Պատրիարքը զլացաւ ըսելով որ «դուն յոյն ես եւ մենք՝ ասորի»: Գաբրիէլ զայրացաւ եւ հրամայեց Պատրիարքը բանտարկել բոզի մը տունը զայն անարգելու համար:

Պատրիարքն ալ փոխադարձաբար հրամայեց եկեղեցիները դոցել եւ զանգակները չհնչեցնել, մինչեւ որ զինք բանտէն հանեն: Ասորիները իրենց միջեւ 400 տինար ոսկի հաւաքեցին եւ Գաբրիէլին տուին, որ արձակել տուաւ Պատրիարքը եւ թողուց որ դառնայ Ս. Պարսամի վանքը:

Գաբրիէլ ուրիշ ապաշնորհ քայլեր ալ առած է Ասորիներու դէմ եւ ատելի եղած է անոնց:

Մուհամմէտ Իսմայիլ Իպն Դանիշմենտ Կիւմիւլթէքին, Մուհամմէտ Իպն Կիւմիւլթէքին, Ահմէտ Իպն Դանիշմենտ, Ահմէտ Ղազի, Մելիք Ղազի Մուհամմէտ եւայլն: Յաջորդած էր Դանիշմենտեան իշխանութեան հիմնադիր Տայլուի:

(1) Հաւանօրէն 1099 պիտի ըլլայ, վասնզի մինչեւ 1099 պատրիարք էր Միքայէլ Ասորի:

(2) Ասիկա եռքը հակաթող պատրիարք եղած է ըստ Chabot-ի:

Այսպէս երբ Հոկտեմբեր 1095-ին կը մեռնի Մելիտինէի Մետրոպոլիտը՝ Իգնատիոսը, Ապուլ Ֆարաճ անոր տեղ կը ձեռնադրէ 22 Մայիս 1096-ին Սայիտ Պար Սաբունին, որ բազմահմուտ աստուածաբան մը եւ հռչակաւոր հեղինակ մըն էր ասորերէն ու յունարէն երկասիրութեանց (Michel le Syrien, Գ. 185) :

Իր ընտրութիւնը կատարուած ըլլալով Գաբրիէլի պահանջով՝ Սայիտ Պար Սաբունին, որ Յովհաննէս վերակոչուած էր, Մելիտինէ եկաւ երբ քաղաքը Թուրքերու յարձակումին կ'ենթարկուէր: Իր քաղաք մտած օրն իսկ դռները դոցուեցան եւ Իկոնիոյ Գըլըճ Արսլան Ա. սելճուկ սուլթանը պաշարեց քաղաքը 1096-ին:

Գաբրիէլ եպիսկոպոսէն կը խնդրէ իրեն հետ հսկել պահապաններու վրայ եւ ան իր կարելին կ'ընէ այս ուղղութեամբ եւ կը քաջալերէ ժողովուրդը:

Գըլըճ Արսլան դեսպան մը կը ղրկէ, որ կը մօտենայ եւ եպիսկոպոսին կ'ըսէ որ լսէ իր խօսքերը:

Գաբրիէլի հրամանով եպիսկոպոսը պարիսպին վրայ կը բարձրանայ եւ Գաբրիէլ անոր ետին պահուըտած մտիկ կ'ընէ դեսպանին խօսքերը: Դեսպանը կ'ըսէ թէ «Սուլթանը ձեզի կ'ըսէ որ քաղաքը յանձնէք: Այն ատեն ձեզի խաղաղութիւն եւ բարիք պիտի չնորհէ, ապա թէ ոչ, սուրով պիտի դրաւէ եւ Աստուած ձեզմէ հաշիւ պիտի պահանջէ թէ՛ ձեր եւ թէ ամբողջ ժողովուրդին արիւնին համար»: Մետրոպոլիտը դեսպանին պատասխանեց ըսելով թէ «մինչեւ հիմա ոչ ոք կրցած է այս քաղաքը պատերազմելով դրաւել եւ երբեք պիտի չկարենայ: Տասը տարուան եւ աւելի ատենուան համար հաց ունի» եւ դեսպանը ետ դարձուց այս պատասխանով: Մետրոպոլիտը Գաբրիէլի ըսաւ. «Հիմա լսեցիր, տէր, թէ ի՞նչ ըսուեցաւ. լաւ է որ մեր կամքով յանձնուինք»: Եւ երբ Գաբրիէլ այս խօսքը լսեց, սկսաւ ատել եպիսկոպոսը եւ Գաբրիէլի դաւանակից Յոյները շատ գէշ աչքով նայիլ սկսան եպիսկոպոսին, զոր Ֆրանքները, այսինքն Խաչակիրները, արդէն շարունակ կ'ամբաստանէին թէ քաղաքը Թուրքերուն յանձնել կ'ուզէր, վասնզի լսած էին թէ անիկա իրենց դաւանակիցները պզտիկ կը ձգէր իր կրօնադաւանական հմտութեամբ:

Միքայէլ Ասորիի պատմութենէն կը հասկցուի թէ Գաբրիէլ եւ Յոյները տեսնելով որ ժողովուրդը որքան կը սիրէ եպիսկոպոսը, կ'որոշեն զայն սպաննել: Երբ պարիսպէն վար կ'իջնէ, անոր կը պատմեն թէ Գաբրիէլ հաւատացեալ մը (այսինքն Ասորի մը) մահուան դատապարտած էր: Եպիսկոպոսը, ընկերակցութեամբ քահանաներու, կը փութայ Գաբրիէլի քով, խընդրելու համար որ մահուան պատիժը չգործադրուի: Գաբրիէլը, որ դուրս ելած էր, եպիսկոպոսը գտաւ երկու պարիսպին միջեւ, ձի հեծած եւ շրջապատուած հետեւորդներով: Եպիսկոպոսը սկսաւ աղաչել ըսելով «Գթա, ո՛վ օրհնեալ իշխան, գթա՛ դժբախտներուն: Դուրսը կը սպաննեն, ներսն ալ թող մարդ չսպաննուի»:

Գաբրիէլ, որ միտքը դրած էր եպիսկոպոսը սպաննել՝ ըսաւ. «Ուրեմն դուն ալ քաղաքը յանձնել կ'ուզես Թուրքերուն» եւ հրամայեց նիզակաւորներէն մէկուն, «զա'րկ»։ Բայց երբ ան չհամարձակեցաւ, ինքն առաւ նիզակը, զարկաւ գլխուն եւ սպաննեց (4 Յուլիս 1096-ին), անոր ձեռնադրութենէն միայն 40 օր ետք (Michel le Syrien, Գ., 191)։ Հոն գտնուող քահանաները փախան եւ ցրուեցան։ Ամբողջ քաղաքը յուզման ենթարկուեցաւ եւ բազմութիւն հաւաքուեցաւ եպիսկոպոսին նահատակուած վայրը։ Գաբրիէլ վախցաւ, երբ տեսաւ որ ժողովուրդը կը հաւաքուէր։

Հրամայեց եպիսկոպոսին մարմինը պարտէզ տանիլ եւ եղէգներու մէջ ծածկել։ Երկու օր ետք յուղարկաւորութիւնը կատարուեցաւ եւ մարմինը ամփոփուեցաւ եկեղեցիի մը մէջ (տես Michel le Syrien, Գ. հտ., էջ 186—187)։

Գաբրիէլի արարքներէն Միքայէլ Պատրիարք (Michel le Syrien, Գ. 180) կը յիշէ նաեւ 1098-ին կատարած անոր մէկ շատ անգութ գործը։

1098-ին Գաբրիէլ քաղաքին ազդեցիկ անձերէն¹ շատերը սպաննած է եւ անոնց տուններէն ոսկի, արծաթ եւ ուրիշ առարկաներ առած է, ինչպէս նաեւ գրաւած է Ասորի եկեղեցիին խաչերը, բուրվառները եւ նոյնիսկ միւռոնի անօթը եւ ամբողջ գանձը։

Գաբրիէլ նաեւ քանդած է տունները եւ շինած քաղաքին միջնաբերդն ու պարիսպը (Michel le Syrien, Գ., էջ 180)։

Բոլոր այս արարքները կ'երեւի թէ ունեցան իրենց հակազդեցութիւնը եւ Գաբրիէլ բնաւ չսիրուեցաւ ժողովուրդէն։ Մալաթիոյ բնակիչները իրեն դէմ էին, այնպէս որ աւելի Թուրքերուն օգնեցին քան թէ իրեն։

Այս պայմաններուն մէջ անխուսափելի էր Մալաթիոյ Թուրքերու կողմէն գրաւումը։

Այն ատեն Սելճուկները Փոքր Ասիոյ մէջ ունէին երկու զօրաւոր իշխանութիւններ, այսինքն Սելճուկ Ռումի սուլթանութիւնը՝ Գոնիա մայրաքաղաքով, եւ Դանիշմենտեան էմիրութիւնը՝ Նիկսար մայրաքաղաքով, որոնք սպառնալիք մը կը կազմէին քրիստոնեայ — մասնաւորապէս հայ — տկար իշխանութիւններու, որոնք հաստատուած էին Եփրատի հովիտին մէջ եւ Տաւրոսեան լեռներուն վրայ։

Ամենէն աւելի վտանգուած իշխանութիւններն էին Մալաթիոյ եւ Եդեսիոյ իրարու բարեկամ կամ դաշնակից երկու հայ իշխանութիւնները, որոնք Ալփասլանի հիմնած երկու իսլամ իշխանութիւններուն գրաւել ծրագրած չըրջանակներուն մէջ կը գտնուէին։ Մալաթիա անմիջական դրացին էր թէ՛ Իկոնիոյ սուլթանութեան եւ թէ՛ Նիկսարի էմիրութեան հողերուն։

Այս երկու իշխանութիւններն ալ չէին կրնար անտեսել Մալաթիոյ ռազմական դիրքին կարեւորութիւնը եւ հետեւաբար երկուքն ալ անխուսափելի

(1) Պատմագիր պատրիարքը անոնց անունները ամբողջ մի առ մի կը յիշէ։

էր որ պիտի ուղէին Մալաթիան գրաւել: Եթէ միացեալ ոյժերով յարձակէին, Մալաթիա շուտով պիտի գրաւուէր. բարեբախտաբար անոնք իբրեւ մրցակիցներ իրարու հետ համաձայն չէին եւ Մելիք Շահի մահէն (1092) ետք իրարու դէմ կը մաքառէին (Ա. Ալպոյաճեան, ՊԱՏՄ. ԵՒԴՈԿԻՈՅ ՀԱՅՈՑ, էջ 196):

Դանիշմենտ իմիրները, որոնք ծագումով կ'երեւի թէ կը սերէին հայ կամ ուրիշ քրիստոնեայ ազգէ մը, աւելի քրիստոնեաներու օգնութեան վրայ յոյս դրած ըլլալ կը թուին, վասնզի, ինչպէս կը տեսնուի, իրենց դաշնակից կը նկատէին Տաւրոսի եւ հիւսիսային Սիւրիոյ քրիստոնեայ պզտիկ իշխանութիւնները, ինչպէս նաեւ իրենց դրացի Մելիտինէի Գաբրիէլ եւ Եդեսիոյ Թորոս իշխանները. ուրեմն կը կռթնէին այդ շրջանակներու մէջ ապրող Հայերուն եւ Ասորիներուն վրայ, զորս սիրաշահիլ կ'աշխատէին:

Դանիշմենտ Ահմէտ Կիւմիւշթէկին Խաչակիրներու այս կողմերը դաւուստէն, այսինքն 1097-էն առաջ, իբրեւ իր ճորտերը կամ հովանաւորեալներ՝ կը պաշտպանէր, ինչպէս յիշուեցաւ, Մալաթիոյ Գաբրիէլ եւ Եդեսիոյ Թորոս իշխանները, Իկոնիոյ Սելճուկեան Գլըճ Ասլան Սուլթանին պահանջներուն եւ ասպատակներուն դէմ:

Սակայն Գլըճ Ասլան իր ոսոխին այդ դաշնակիցները կը հարուածէր շարունակ: Այսպէս 1096-ին Մելիտինէի վրայ գնաց եւ քաղաքը պաշարեց ճիշդ այն օրերուն երբ Գաբրիէլ կը սպաննէր (+14 Յուլիս 1096) Յովհաննէս վերակոչեալ նոր եպիսկոպոս ձեռնադրուած ասորի գիտուն եկեղեցակաւնը՝ Սայիտ Պար Սաբունին, ինչպէս տեսանք քիչ վերը:

Գլըճ Ասլան (1092—1107) գուցէ յաջողէր քաղաքին տիրել, եթէ Խաչակիրները 1097-ին Նիկիա չհասնէին եւ անկէ չանցնէին Փոքր Ասիա, վասնզի երբ Սուլթանը իմացաւ որ անոնք կը յառաջանան, Մելիտինէի պաշարումը ձգեց՝ երթալ պաշտպանելու համար իր հողերը (հմմտ. Michel le Syrien, Գ., 187):

Դանիշմենտ ալ իր կարգին իր հողերը պաշտպանելու աշխատեցաւ:

Երկու հակառակորդները — Ռումի Սուլթանը եւ Դանիշմենտ իմիրը — առանձին-առանձին ճակատեցան եւ երկուքն ալ պարտուեցան Խաչակիրներէն: Գլըճ Ասլան կը պարտուէր Խաչակիրներէն Հերակլիայի (հիմա Գոնիա-էրէկլի) մօտերը եւ Դանիշմենտի զօրքերը ցիրուցան կ'ըլլային Դարիլէի մէջ (տես Ե. Քասունի, ԱԿՕՍ, Թիւ ԻԶ., էջ 111), վասնզի անոնք զատ-զատ փորձած էին դիմադրել:

Այս ճախողութիւնները իրարու միացուց Գլըճ Ասլան Ա.ը եւ Ահմէտ Ղազի Կիւմիւշթէկինը, որոնք իրարու սերտօրէն գործակցեցան ընդդէմ առաջին Խաչակիրներուն (1097)՝ անոնց Երուսաղէմ երթալու ճամբուն վրայ Փոքր Ասիոյ մէջ: Երկու զինակիցները մեծ չարիք հասցուցին Խաչակիրներուն, մինչեւ որ անոնք հասան Կիլիկիա, որուն հայ իշխանները անոնց օգնեցին ու զանոնք պարենաւորեցին:

Իսկ երբ Խաչակրութեան վերջապահներէն Պոլտուին ուղղակի խալիֆայութեան կեդրոնը Պաղտատի վրայ քալելու նպատակով դէպի Կեսարիա արշաւեց, Ռուֆի Սուլթանը եւ Դանիշմենտ իրենց միացեալ ոյժերով ամէն ճիգ ըրին հասարակաց թշնամիին դէմ կանգնելու համար, Մեծ Սելճուկին Պարկիարուխի հետ, որ 1097-ին մեծ բանակով մը իր սպարապետը Պիրպողան զրկեց արեւմուտք, Ֆրանկներու դէմ: Ան գրաւեց Անտիոքը, ուր իբրեւ Ամիրա նստաւ Պիրպողայի որդին՝ Աղիւսիան¹: Բայց Ֆրանկները, ութը-ինը ամիսներու պաշարումէ մը ետք, Անտիոքը վերագրաւեցին՝ քաղաքին քրիստոնեայ բնակիչներուն մատնութեամբ (Ա. Ալպոյաճեան, ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԳԱՂ-ԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Բ., էջ 415), եւ Աղիւսիան ամիրա «փախաւ ի ֆաղաֆէ եւ սպանաւ ի գեղացեացն մանկադաւ հատեալ զգլուխ նորա» (ՈՒՌ., էջ 321):

Գաբրիէլ, Մալաթիոյ իշխանը, տեսնելով իսլամ իշխանութիւններու գրգռութիւնը հանդէպ քրիստոնեայ փոքր տանուտէրներու, իբրեւ հետեւանք Խաչակրութիւններու, որոնք իսլամ-քրիստոնեայ դօտեմարտութիւն մը ըստեղծեցին Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, յարեցաւ քրիստոնեաներու, նման Տաւրոսի եւ հիւսիսային Սիւրիոյ քրիստոնեայ փոքր իշխաններուն, եւ Խաչակիրներուն հետ սիրով վարուեցաւ (Guillaume de Tyr = Գուլիէլմոս Տիւրացի. Թ. 21) եւ աշխատեցաւ իր դիրքը ապահովել: Ասիկա պատճառ եղաւ որ երկու իսլամ զինակից պետութիւնները գրաւելու աշխատին Մալաթիան, որ իբրեւ կամրջագլուխ կարեւոր դիրք մըն էր:

Գլըճ Ասլան, որ երբ Խաչակիրներէն պարտուած էր, Դանիշմենտ Կիւմիւշթէկինի (1086—1106) քով ապաստանած էր, անոր թելադրութեամբ 1100-ին բանակով մը յառաջացաւ դէպի Մալաթիա:

«Ելից գորօֆ առհասարակ զամենայն դաշտսն եւ յարուցանէր սաստիկ պատերազմ ի վերայ ֆաղաֆին Մելիտինոյ, եւ եդեալ բաբանս նեղէր զֆաղաֆրն»: Գաբրիէլ «զամենայն ֆաշուքեամբ կացեալ... ամբացուցանէր զֆաղաֆրն». այնպէս որ «կացեալ անդ Սուլթանին զաւուրս բազումս եւ ոչինչ կարաց առնել, դարձաւ ամօթով եւ գնաց յաշխարհն իւր» (ՈՒՌ., էջ 306) կամ ինչպէս Վարդան (էջ 110) կը վկայէ, Գաբրիէլ Գլըճ Ասլանը «դարձոյց... անարգանօֆ» (հմմտ. F. Chalandon, Jean II. Comnène et Manuel Comnène, էջ 40): Գաբրիէլ ուրիշ ապաւէն չունենալով բոլորովին յարեցաւ Խաչակիրներուն եւ գրեթէ զինակցեցաւ անոնց, իր աղջիկը՝ Մարսիլը կամ Մորֆին կնութեան տալով Պոտուին Բ.ի (Bandour de Burg) (Ալիշան ՍԻՍՈՒԱՆ, էջ 47, ՎԱՐԴԱՆ, էջ 110), որ Եդեսիոյ կոմսն էր եւ լաւ յարաբերութիւններ պահեց իր աներոջ հետ:

Գաբրիէլ այս խնամութիւնը հաստատելով կը յուսար Խաչակիրներու օգնութեամբ ազատիլ սպառնացող վտանգէն, որ շատ վերահաս կը թուէր:

(1) Ըստ Լատինաց՝ Բագիսիոն կամ Ակսիէն, որ ըստ Միշոյի Խաչակիրներու Պատմութեան՝ 1097-էն մինչեւ 1098 Յունիս իշխած է Անտիոքի մէջ:

Գաբրիէլ, որ վարանող չէր խորամանկութիւններ եւ խաբէութիւններ գործադրելու, 1100-ին տազնապը անցընելու համար իբր հնարք հաւանօրէն առանց անկեղծութեան, ուրիշ ճար չգտաւ եթէ ոչ Մալաթիան Լատիններուն տալ խոստանալ եւ անոնցմէ օգնութիւն խնդրել (Michel le Syrien, Գ., էջ 182 եւ Guillaume de Tyr, Թ. 21 եւ ԺԲ. 4) :

Պոհեմունդ՝ Անտիոքի իշխանը որովհետեւ այդ օգնութիւնը տալու տրամադիրը կը թուէր, Գլըճ Ասլան խոհեմութիւն համարեց քաշուիլ Մալաթիայէն, սակայն Մուհամմէտ Իսմայիլ Իպն Դանիշմենտ Կիւմիւլթէկին¹ (1084—1106)՝ Սեբաստիոյ ամիրան՝ երբ սպառնալ սկսաւ, այն ատեն Պոհեմունդ, իր քեռորդիին ու զօրավարին՝ Ռիչարտի հետ հեծելագունդով մը «անմտաբար անպատրաստութեամբ» (ՈՒՌՀ., էջ 330) ելաւ Դանիշմենտի դէմ, չարաչար յաղթուեցաւ եւ Ռիչարտի հետ գերի ինկաւ, Մարաշի մօտ դարանի մը մէջ յինալով 1100 Յուլիսին (ՊԱՏՄ.ԵՒԴՈԿԻՈՅ ՀԱՅՈՅ, էջ 197) : Պոհեմունդ եւ Ռիչարտ երկաթէ կապանքներով Նիկսար կամ Սեբաստիա տարուեցան :

Այս պատերազմին մէջ Դանիշմենտ մեծ կոտորած կու տայ քրիստոնեաներու բանակին : Ըստ Ուռհայեցիի (էջ 335) «եղեւ կոտորում ամենայն զօրաց Ֆրանկաց եւ Հայոց» :

Պոհեմունդ եւ Գաբրիէլ այն ատեն դիմեցին Եղեսիոյ Պոտուին կոմսին (Baudouin de Bouillon 1100—1101), որ օգնութեան հասաւ անոնց եւ վանեց Իսլամները, ու վերցնել տուաւ Մալաթիոյ պաշարումը եւ Կիւմիւլթէկինը (1084—1106) հետապնդեց երեք օր առանց անոր ետեւէն կարենալ հասնելու :

Պոհեմունդ երեք տարի (Յունիս 1100-էն մինչեւ 1103 ամառը) Դանիշմենտի քով գերութեան մէջ բանտարկեալ մնաց, եւ Դանիշմենտ, որ արդէն գրաւած էր Նարբերդը, այդ երեք տարիներուն ամէն տարի Սեբաստիայէն «եկն... ի Մելիտինէ եւ այրեաց ի մուտֆն եւ դարձաւ» (ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, էջ 406) :

Ամառը կու դար, կ'աւերէր երկիրը, հունձքերը կ'աւրէր եւ ձմեռը կը մեկնէր (Michel le Syrien, Գ., էջ 187) : Այս երեք տարիներու յարձակումներուն եւ պաշարումներուն հետեւանքով, անկարելի կ'ըլլար հունձք ստանալ եւ քաղաքը սովի կը մատնուէր (հմտ. (Michel le Syrien, էջ 189) :

Ալեքս կայսեր (1081—1118) միջամտութեամբ ի փոխարէն 100,000 տինար փրկագինի մը (որուն 20,000ը Քեսունի Գող Վասիլ իշխանը տուաւ), Կիւմիւլթէկին 1103-ի ամառը ազատ արձակեց Պոհեմունդը, որ Քեսունի եւ Մալաթիոյ ճամբով դարձաւ Եղեսիա՝ իր քաղաքը (Michel le Syrien, Գ., 189) :

Գաբրիէլ, որ հաւանօրէն յուսահատական կը տեսնէր իր իշխանութեան վիճակը, Մալաթիան կը յանձնէ Պոհեմունդի՝ անոր ձգելով 50 ձիաւոր քա-

(1) Մելիք Ղազի Մուհամմէտ անունով ալ յիշուած է :

դաքը պաշտպանելու համար :

Այս կերպով Գաբրիէլ կը յուսար փրկել իր իշխանութիւնը Դանիշմենտի ճիրաններէն, բայց չյաջողեցաւ՝ ամենէն առաջ անոր համար որ Դանիշմենտի դէմ մղուած երեք տարուան պատերազմներուն մէջ ինք «խստագոյն նեղէր զփաղաֆն քան զարտաֆոյսն» (ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, էջ 406), ինչպէս Ասորի Պատրիարքին ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԵԱՆ համառօտեալ թարգմանութեան մէջ՝ այսպէս սեղմ տողով մը թարգմանուած է :

Բնագիրին մանրամասն բացատրութենէն կը տեսնուի թէ Գաբրիէլ ինչպէս գրգռած էր Մալաթիոյ բնակիչներուն ատելութիւնը :

«Քաղաքին ներսը Գաբրիէլ թուրքերէն աւելի կը հարստահարէր աղքատները : Երբ Հեթումի որդի Թորոս Կիւրապաղատը սպաննուեցաւ Շղեսիոյ բնակիչներուն կողմէ, Ֆրանքները եկան եւ իշխեցին Շղեսիոյ, եւ Գաբրիէլ աշխատեցաւ այդ Ֆրանքները բերել եւ Մելիտինէ մտցնել (Michel le Syrien, Գ., էջ 187) :

Գաբրիէլ Մելիտինէի մէջ Դանիշմենտի ճնշումին ենթարկուած երեք անգամ երդումով կը խոստանայ Ֆրանքներուն իրենց յանձնել քաղաքը : Անտիոքի իշխանը Պոհեմունդը հաւատալով Գաբրիէլի խոստումին՝ վստահութեամբ եկաւ Մելիտինէ, զայն գրաւելու համար :

«Երբ Հայոց կողմէ գրաւուած տեղերը հասաւ, Հայերը անոր դարաններ լարեցին, որովհետեւ կը վախնային որ մի գուցէ զիրենք հեռացնէ այն տեղերէն՝ երբ ինք իշխէ : Հետեւաբար Հայերը գաղտնաբար մարդ զրկելով լուր տուին Դանիշմենտի : Եւ նոյն ինք անիծեալ Գաբրիէլ, երբ տեսաւ որ թագաւորը (Պոհեմունդը ըսել կ'ուզէ) Gafina ըսուած տեղը հասած է, զղջաց եւ չուզեց թողուլ որ քաղաք մտնէ, այլ ջանաց անոր յառաջանալը յապաղեցնել, զայն խաբելով սուտ խօսքերով, մինչեւ որ Դանիշմենտ կարենար հասնիլ, դարան լարեց թագաւորին եւ զայն բռնեց : Այն ատեն, Գաբրիէլին եւ Հայերուն յանցանքով, թուրքերը շատ զօրացան : Դանիշմենտ Պոհեմունդը թագաւորը Սեբաստիա զրկեց եւ Մելիտինէն պաշարեց :

Ապիրատ Գաբրիէլ այս չարիքներուն վրայ աւելցուց նաեւ ուրիշ չարիքներ : Անգթօրէն կը կողոպտէր, կը կապտէր եւ կը կոտորէր : Ասոր համար է որ երկու զինուոր քաղաքը յանձնեցին թուրքերուն, եւ Դանիշմենտ քաղաք մտաւ 18 Սեպտ. 1101-ին¹» (Michel le Syrien, Գ., էջ 188) :

Միքայէլ Ասորիի հայ թարգմանութեան մէջ «յայսմ ամի ետ Գաբրիէլ յոյն զՄելիտինէ ի Դանիշման եւ ստեաց Ֆռանֆին եւ ոչ ետ ի նոսա ըստ խոստմանն» գրուած է շատ համառօտելով անցքերը :

Գաբրիէլի իր խօսքը դրժելուն պատճառը բացայայտ է : Հաւանական է նոյնիսկ մտածել թէ Գաբրիէլ երեք իրարու հակառակորդ ոյժերու — Սելճուկներու, Բիւզանդացիներու եւ ինչպէս իշխաններու միջեւ սեղ-

(1) Այս թուականը ճիշդ չի թուիր. հաւանօրէն 1103—4-ին պէտք է ըլլայ :

մուած շուարած էր ի՛նչ ընելը եւ դարձեալ իր սովորական խաբէութիւններով անելէն դուրս ելլել կը փորձէր: Բայց դժբախտաբար Գաբրիէլ քաղաքին բնակիչներուն ատելի եղած էր, վերը բացատրուած պատճառներով:

Այնպէս որ երբ 1100 (ճիշդ 1102) աշնան Կիւմիւշթէկին Մալաթիոյ առջեւ եկաւ, քաղաքացիք Գաբրիէլը յանձնեցին Դանիշմենտ Կիւմիւշթէկինի, որ Մալաթիա մտաւ 18 Սեպտեմբերին (Michel le Syrien, Գ., 188, Recueil des Historiens de Croisades, Historiens Orientaux, I, 5, 203, III 522, 526, ՄԱՏԹԻՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՅԻ, էջ 333—335. E. I. Գ., էջ 211):

Վեր. Եղիա Քասունի այնպէս կը ներկայացնէ թէ Պոհեմունդի եւ Ռիչարտի գերութենէն ետք, Գաբրիէլ Յոյնը ստիպուած էր Մալաթիան յանձնել Դանիշմենտի եւ ընտանեօք Կ. Պոլիս անցնիլ 1101-ին (Կոմմազենացի, ՓԻԼԱՐՏՈՍ ՀԱՅԸ, էջ 88—9), սակայն Միքայէլ Պատրիարքը իր ժամանակագրութեան մէջ (Michel le Syrien, Գ., 188) բոլորովին տարբեր վախճան մը վերապահուած ցոյց կու տայ անոր:

Ան կը գրէ թէ «Թուրքերը գայն անգթօրէն չարչարեցին: Քանի մը քրիստոնեաներ (այս չարչարանքները) աւելի սաստկացուցին եւ իրենց չարչարանքներուն վրէժը լուծեցին հարուածելով գայն եւ անոր յիշեցնելով սուրբ եպիսկոպոսին սպանութիւնը եւ այլ ոմիրները: Զայն անարգանքի ենթարկեցին եւ թունալից խօսքեր ընելէ ետք, գայն տարին Gatyա ամուրքերդին առջեւ, ուր կը գտնուէր իր կինը: Երբ Թուրքերը իրեն հրամայեցին կնոջը ըսել որ ամբողջ յանձնէ, իր դիւային խորամանկութեամբ, ուզեց տակաւին գանոնք խաբել եւ ըսաւ. «Փոքր Միտասը իբրեւ նշան դրկեցի, որ բերդը յանձնէ»:

Արդ, այս «մի տաս» բառը հայերէն լեզուով կը նշանակէ «մի՛ տար»: Երբ Թուրքերը հասկցան թէ զիրենք կը խաբէ, սպաննեցին եւ մարմինը նետեցին շուներուն առջեւ, ուր գայն կերան» (Michel le Syrien, Գ., էջ 188—9):

Ինչպէս կը տեսնուի, չատ կասկածելի է Գաբրիէլի Կ. Պոլիս ապաստանած ըլլալու պատմութիւնը, որ Միքայէլ Պատրիարքի այս տողերով կը հերքուի:

Նոյնպէս այս տողերը կը ժխտեն նաեւ այն տեղեկութիւնը, զոր օտար աղբիւրներ կու տան, որոնց համաձայն Գաբրիէլ քաղաքին գրաւումէն անմիջապէս ետք սպաննուած է Դանիշմենտ Ահմէտ Ղազի Կիւմիւշթէկինի (1084—1106) կողմէ:

Ամէն պարագայի մէջ Մալաթիոյ Դանիշմենտէն գրաւումը կը հաստատուի բազմաթիւ աղբիւրներէ: Ի մէջ այլոց Իպն էլ Աթիր պատմագիրն ալ կը հաստատէ թէ Պոհեմունդի գերի բռնուելէն ետք, Դանիշմենտ Ահմէտ Ղազի կամ Մուհամմէտ Իսմայիլ Կիւմիւշթէկին զանազան յաջողութիւններ եւ ճախողութիւններ կ'ունենայ եւ վերջապէս կը տիրէ Մելիտինէի, Սեբաստիոյ եւ ուրիշ քաղաքներու, որոնք կ'ենթարկուէին մահմետական տիրապետութեան

եւ մաս կը կազմէին Դանիշմենտ իշխանութեան¹ :

Մալաթիոյ գրաւումէն ետք «Թուրքերը քաղաքին ամբողջ հարստութիւնը եւ ինչ որ գտան դժբախտ քաղաքին մէջ, կողոպտեցին, որովհետեւ Դանիշմենտ իր գործերուն ձգած էր անոր բոլոր հարստութիւնները, բացի մարդոցմէ : Արդարեւ թոյլ չտուաւ որ մէկը սպաննուի, որովհետեւ ինքը [գերի] առաւ բոլոր բնակիչները, զորս իրենց տունները դարձուց : Իր երկրէն հաց, կով եւ ուրիշ անհրաժեշտ բաներ բերել տալով՝ անոնց բաժնեց : Անոնցմէ շատերը ազատ արձակեց, որոնք իր երկիրին մէջ գերի էին երկար տարիներէ ի վեր եւ զանոնք Մելիտինէ դրկեց : Եւ Մելիտինէ բազմաթիւ բարիքներ տեսաւ Դանիշմենտի օրով² :

Առատութիւնը եւ բարգաւաճումը աւելցան : Հոն Գաթեպան դրաւ Վասիլիկ³ անուն սրտոտ եւ աստուածավախ մէկը» (Michel le Syrien, Գ., էջ 188) :

Մելիտինէի Դանիշմենտ տիրապետութիւնը անդորր ու խաղաղ չեղաւ դժբախտաբար, եւ քաղաքը երկար չմնաց իրենց ձեռքը : Մոհամմէտ Իպն Կիւմիւլթէկինի մահէն (1104 կամ 1106)⁴, զահակալութեան վէճերէ եւ իր 11 եղբայրներուն սպանութենէն ետք, յաջորդեց իր անդրանիկ որդին, Էմիր Ղազի Պէն Մուհամմէտ Կիւմիւլթէկին կամ պարզապէս Միր կամ Էմիր Ղազի կամ Մելիք Ղազի (1106—1136), որուն զահակալութեան դէմ ելած էր Սելճուկ Սուլթան Գլըճ Ասլան Ա. ի չորս որդիներէն մին՝ Արապ, որ սպաննուած է Էմիր Ղազիէն :

Այս պատճառով Դանիշմենտ եւ Ռումի սելճուկ իսլամ երկու պետութիւնները թշնամացան իրարու հետ եւ իրարու հետ մաքառեցան, զինակցելով քրիստոնեայ իշխանութիւններու հետ : Այսպէս Սելճուկները՝ Բիւզանդիոնի եւ Դանիշմենտները՝ Անտիոքի Լատին դքսութեան հետ զինակցեցան եւ իրարու դէմ կռուեցան :

Այս պայքարը աղիտաբեր եղած է մասնաւորապէս Դանիշմենտի տան համար, որ տկարացաւ եւ ուժասպառ եղաւ (Հմմտ. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒԴՈՒԿԱԿՈՅ ՀԱՅՈՑ, էջ 200—1) :

(1) Դանիշմենտեանց բաւական ընդարձակ եւ լրիւ պատմութիւնը տեսնել՝ Պատմութիւն Եւրոպիոյ Հայոց-ի մէջ (էջ 188 - 217) :

(2) Միքայէլ Ասորի Պատրիարքի Ժամանակագրութեան հայերէն համառոտուած թարգմանութեան մէջ կը կարդանք թէ Դանիշմենտ Մալաթիան գրաւելէն ետք «արար դիւրութիւն եւ շինութիւն... եւ խնամ արկ ի վերայ նոցա տալով նոցա հաց եւ անասունս եւ ազատութիւնս եւ շինեցան» (Միքայէլ Ասորի, 1871, Երուսաղէմ, էջ 406) :

(3) Այս անունը ենթադրել կու տայ թէ Մելիտինէի քրիստոնեայ կառավարիչ մը նշանակած էին Դանիշմենտեանք, շահելու համար զանոնք :

(4) Ըստ լատինացի Մելիտինէի գրաւումէն երկու տարի ետք մեռած է Կիւմիւլթէկին : Արդ Մալաթիա եթէ 1101-ին գրաւուած է, Կիւմիւլթէկին մեռած պէտք է ըլլայ 1103-ին, մինչդեռ անիկա մեռած է 1106-ին, ուրեմն Մալաթիա գրաւուած է 1104-ին : Ժամանակագրական շփոթութիւն մը կայ, լուծումի կարօտ :

Ամէն պարագայի մէջ Փիլարտոսի անկումէն ետք, 15 տարի, այսինքն մինչեւ 1101, Մալաթիա տակաւին ապրած է Գաբրիէլ Յոյնին իշխանութեան տակ:

Գաբրիէլ Հայ-Հռոմ կը թուի թէ Փիլարտոսի տեղ իշխանապետ դառնալ ուղող Մարաշի Թաթուլ իշխանին տեղ ուղած է ինքն իշխանապետի դեր կատարել, բայց ինչպէս տեսնուեցաւ, չէ յաջողած եւ Մալաթիա Սելճուկ Ռումի Սուլթանութեան կցուած է:

Դանիշմենտ էմիրին մահը իմանալով Գլըճ Ասլան 1106 Յունիս 28-ին յարձակած է Մալաթիոյ վրայ եւ քաղաքին բոլորակաձեւ աշտարակին առջեւ, որ հիւսիս-արեւելեան կողմը կը դտնուէր, դրաւ պաշարման մեքենաներ եւ բազմաթիւ բռն յարձակումներէ ետք քաղաքը ստիպուեցաւ անձնատուր ըլլալ» (տես Michel le Syrien, Գ., էջ 192):

Գլըճ Ասլան Ա. 2 Սեպտեմբեր 1106-ին մտաւ Մալաթիա, իսպառլի ճակատամարտին մէջ իր սպանութենէն տարի մը առաջ:

ԺԴ.

ՔԵՍՈՒՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ

ԱՅԼ ՄԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՔ ԵՓՐԱՏԱՑԻՈՅ ՄԷՁ

Մալաթիոյ Գաբրիէլ իշխանին ժամանակակից, նոյն շրջանակին մէջ եւ գրեթէ համանման ծագումով, գոյութիւն ունէր Քեսունի իշխանութիւնը, որ Փիլարտոսի ստորադաս իշխանութիւններէն մին էր, որ հաստատուած էր իշխանապետէն եւ անոր ստորադասուած իշխանութիւններէն ամենէն կարեւորը կը հանդիսանար:

Փիլարտոս այս իշխանութիւնը տուած էր Գող Վասիլի¹, որ որդին էր հաւանօրէն Գաղրիկ անուն Հայու մը, որուն շուրջ 1065-ին, Անիի գրաւումէն ետք, հաւաքուած էին 300-ի չափ հայ գողեր, աւելի ճիշդ աւազակներ, որոնք

(1) Վեր. Եղիա Քասունի ինչպէս Փիլարտոսի նոյնպէս նաեւ Գող Վասիլի մասին ունի շատ արժէքաւոր ուսումնասիրութիւն մը, լի շահեկան մանրամասնութիւններով եւ ուշագրաւ տեսութիւններով (տես ԱԿՕՍ, Իթ., էջ 101-112, Ը., էջ 88-101, եւ ճրգ. տարի, Թ. 1, էջ 114-123): Այս ուսումնասիրութենէն օգտուած եմ Քեսունի իշխանութեան պատմութեան համար: Հատին մատենագիրներէն ոմանք Covasilus կամ Corovassilius կը կոչեն Վասիլը:

Մելիտինէի լեռներուն մէջ գտնուող գաւառները կը կողոպտէին, եւ ասորի վանքերը կը թալլէին, ինչպէս կը նկարագրէ Բարհեբրէոս (Աբուլ Ֆարաճ) ասորի պատմագիրը:

Մելիտինէի կառավարիչները կ'որոշեն անոնց ձգել Գուլոսի եւ Կղաւտիայի¹ անմշակ մնացած հողերը, եւ Բիւաղնդիոնի կայսրէն հրովարտակ բերել կու տան, անոնց տալու համար չորս գիւղեր՝ այլեւս աւազակութիւն չընելու պայմանով (ԲԱՐՀԵԲՐԷՈՍ, անգլ. թրգ., էջ 217 եւ Michel le Syrien, Գ., էջ 163—5):

Այս Անիէն փախստական 300 Հայերու մէջ էին Գող Վասիլ, իր եղբայրը Բագրատ եւ այս վերջինին որդին Սմբատ, Անեցի Գորգ Շիրակացի եւ ուրիշներ: Անոնք կայսերական շնորհի արժանացան բարեխօսութեամբ Փիլարտոսի եւ անոր գործակիցներուն, այսինքն Եդեսիոյ Հեթումի որդի Թէոդորոս կամ Թորոս իշխանին եւ Մարաշի Թաթուլ իշխանին եւ Մալաթիոյ Գաբրիէլ Յոյնին, եւայլք, որոնք 7—8 տարի առաջ պաշտօնի անցեր էին նմանօրինակ վիճակէ մը (Վեր. Եղիա Քասունի, ԱԿՕՍ, ԻԹ. էջ 105), այսինքն յելուզակութենէ:

Այս Անեցիները քիչ յետոյ Մելիտինէէն ուրիշ տեղեր փոխադրուեցան եւ Ուռհայի, Անտիոքի, Մարաշի եւ այլ տեղերու մէջ զինուորական բարձր պաշտօններու արժանացան (Քասունի, նոյն): Կիրակոս (էջ 53) եւ Սամուէլ Անեցի (էջ 109) պատմիչները կը խօսին Վանանդի կամ Կարսի թագաւոր՝ Գագիկի 1065-ին բիւզանդական երկիրներ փոխադրութեան վրայ, Կիրակոս այս առթիւ կ'ըսէ թէ «Եւ միւս եւս Գագիկ Վանանդեայ եւ Կարուց, ... գնաց առ Յոյնս, սակայն գլխաւորն դադարեաց յամուրս Գագիայ, եւ այլքն անձնատուր եղեն ընդ ձեռամբ վիշապին (Ալփասլանայ) եւ կէսք փախստական գրնացին առ կայսրն Յունաց... Իսկ Յոյնք գնացելոցն ետուն երկիրս եւ քաղաքս կալուածոյ» (Հմմտ. ՍԱՄՈՒԷԼ, էջ 109):

Ասոնցմէ մէկն ալ Գող Վասիլն էր, որ թերեւս 1068-ին Ռոմանոս Դ. Տիոփէն կայսեր բիւզանդական կայսրութեան արեւելեան սահմանազրուխին պաշտպանութեան գործը հիմնովին վերակազմելու համար կատարած կարգադրութիւններէն օգտուած էր, հող մը ստանալով:

Գող Վասիլի մասին, Միքայէլ Ասորի որոշ կերպով կ'ըսէ թէ «Փիլարտոսի օրերէն ի վեր» կարգ մը տեղերու իշխող հայերէն մէկն էր եւ «կը գրաւէր Քեսունն ու Ռապանը» (Michel le Syrien, Գ., 187. Հմմտ. ԲԱՐՀԵԲՐԷՈՍ, 1230): Գող Վասիլ 1075-էն 1082 Փիլարտոսի ձեռքին տակ գործած է իբրեւ զինուորական պետ եւ 1080-ին Փիլարտոս զայն ղրկած է Ռուբէնի հետ, Անտի-

(1) Կղաւտիա=Glaudia կը յիշուի Goubbas-ի հետ. կը գտնուէր Մալաթիոյ հարաւ-արեւմուտքը, Եփրատի եզերքը: Հոն 1065-ին Հայերը կ'ապստամբին եւ աւազակութեան կը ձեռնարկեն շրջականերու մէջ: Կղաւտիա Եդեսիոյ կոմսութեան ստորադաս Կարկառի հողատիրութեան ենթակայ էր: (Տես Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, էջ 249):

տաւրոսի երկիրը:

Իսկ 1082-ին անոր տուած է Քեսունը եւ Ռապանը իբրեւ ճորտական իշխանութիւն, իր աւատական իշխանապետութեան կեդրոնական մասին մէջ, ինչ որ ցոյց կու տայ Փիլարտոսի Գող Վասիլի վրայ ունեցած մեծ վրաստանութիւնը:

Գող Վասիլ վերաշինեց Քեսունի պարիսպը, որ քանդուած էր Արաբներու տիրապետութեան շրջանին (Michel le Syrien, Գ., 187):

Ըստ Քասունիի՝ Փիլարտոս 1086ին կը քաշուի ասպարէզէն՝ յանձնարարելով իր ստորադասներուն որ համակերպին սելճուկ վերին իշխանութեան հրամանին եւ անջատ-անջատ կառավարեն իրենց հողերը:

Երեւոյթները այնպէս ցոյց կու տան թէ այդ թուականէն սկսեալ Գող Վասիլ կը դառնայ իշխանապետ (ԱԿՕՍ, ԻԹ. էջ 108) կամ աւատապետ մը, Մելիք Շահի գերիշխանութեան տակ, իր իշխանութեան տակ ունենալով Քեսունէն¹ Հիւսնի Մանսուր², Պեհեսնի³, Հռոմկլայ⁴ եւ Մարաշ բերդերը եւ անոնց միջեւ գտնուող բնակավայրերը, մեծ մասամբ գիւղեր եւ գիւղաքաղաքներ:

1092-ին Մելիք Շահ երբ մեռաւ, Վասիլ աշխատեցաւ չէզոք մնալ սելճուկ պետութեան ներքին խռովութիւններուն մէջ եւ յաջողեցաւ Ռուբէնի պէս իր երկիրը զերծ պահել աւերումէ: Այս պատճառով իբր ասպահով եւ խաղաղ վայր, Գող Վասիլի քով հաւաքուեցան իշխանական տուներ (ՈՒՌՀ., էջ 381, 405—6) եւ իր հրամանին ենթարկուեցան «ազատագունդի Հայոց» «ֆաշագունդի Հայոց», «ամենայն զօրքի Հայոց» (ՈՒՌՀ. էջ 372, 380, 382, 403): Այնպէս որ Փիլարտոս իշխանապետին եւ մանրապետութիւններուն վարիչի դիրքը փոխանցուեցաւ իր ամենէն կարող աջակիցին Գող Վասիլի (ԱԿՕՍ, ԻԹ., էջ 108): Ասիկա լաւ յարաբերութիւններ ունէր Բիւզանդիոնի հետ, որ ճանչցած էր իր իշխանութիւնը, ինչպէս որ կը հաստատուի շնորհուած Սեւաստոս տիտղոսով, զոր Ալեքս Կոմնէն կայսրը (1081—1118) տուած էր (ՈՒՌՀ. էջ 561): Ասկէ կարելի է հետեւեցնել որ Գող Վասիլ պահ մը եղած է ներկայացուցիչը բիւզանդական կայսրութեան, Եփրատացիներու (=Կոմմա-գինէ) շրջանակին մէջ, եւ այդ կողմերուն համար գրեթէ կը կատարէր դեր մը յար եւ նման Լամբրոնի Օշին իշխանին՝ Կիլիկիոյ մէջ կատարածին:

Գող Վասիլ, այսպէս մէկ կողմէն Բիւզանդացիները եւ միւս կողմէն Սելճուկեանները սիրաշահելով անոնց սահմանադրութիւն վրայ ամրապնդեց իր իշխանութիւնը:

Վասիլ, որ մեծ կարողութիւններ ունեցող անձ մը կը թուի ըլլալ, շա-

(1) Քեսուն = Քասուն = Հասուն բառերը կը նշանակեն բերդ:

(2) Հիւսնի Մանսուր կը նշանակէ Մանսուրի բերդ:

(3) Պեհեսնի = Պէթհասնա կը նշանակէ «Տուն բերդի» (Մանուէլ Քասունի, Յուսաբեր, 1 Ապրիլ 1953):

(4) Հռոմկլայ յայտնի է թէ կը նշանակէ Հռոմի բերդ կամ Հռոմի բերդ:

ըստնակեց Փիլարտոսի գործը եւ անոր աւատապետական վարչաձեւով իշխանապետութեան աւերակներուն վրայ հիմնեց իր տէրութիւնը, որ անոր ընդարձակութիւնը չունէր — վասնզի կարգ մը մասերը գրաւուած էին — բայց երեսուն տարի ապրեցաւ Փիլարտոսէն ետք:

Վասիլ (1082—1112) իր պետութեան կեդրոն ունենալով Քեսունը՝ տիրեց Մարաշի, Բերդուսի, Հաճընի, Ռապանի (=Կապան) Թոտէլի, Ուրեմնի, իրենց շրջանակներով (ՈՒՌՀ., էջ 372, 380—2, 463), Եփրատացիներու շրջանակը, մինչեւ Դ. Հայքի կողմերը, որուն հնօրեայ անկախ իշխանները — որոնք երբեմն Բիւզանդիոնի եւ երբեմն Տիգրոնի կը հպատակէին — ճանչցած էին իր հեղինակութիւնը, ինչպէս Պիրի, Արեւընտանի, Կարկառի իշխանութիւնը (ՈՒՌՀ., էջ 422—3), որոնք Գող Վասիլի մահէն ետք նուաճուեցան Անտիոքի լատին տուններուն կողմէ (1116):

Գող Վասիլ, Մելիք Շահի մահէն (1092) ետք, առիթէն օգտուելով դէպի արեւելք տարածեց իր հողերը եւ գրաւեց Հռոմկլան՝ Եփրատի վրայ (ԱԿՕՍ, ԻԹ., էջ 110), ինչպէս եւ օգնեց Ապլղարիպի եւ Լիկոսի, որ գրաւեն Թլպաշարը եւ Պիրը (ՈՒՌՀ., էջ 422):

Գող Վասիլ մինչեւ Անտիոքի գրաւումը կրցաւ խոհեմութեամբ վարուիլ եւ հեռու մնաց Խաչակիրներէն, որոնց չգործակցեցաւ, սակայն յետոյ ակամայ խառնուեցաւ անոնց պայքարներուն իր Բագրատ եղբօրը պատճառով, որ անոնց հետ յարաբերութիւններ ունեցաւ:

Բագրատ համոզեց Պաղտունը որ արշաւէ դէպի Եփրատացւոց երկիրը եւ գրաւէ Ռաւրնդանը կամ Արեւընդաժը (Քիլիսի մօտ), որպէսզի իրեն դարձնէ (Քասունի, ԱԿՕՍ, Լ., էջ 89. ՈՒՌՀ., էջ 383, 423) Թլպաշարը (ՈՒՌՀ., էջ 316, Լօռան, ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ, 1927, էջ 897) եւ Նիկողիմոս անուն իշխանի մը հողերը (Լօռան, նոյն), Սրունը, Եդեսիան եւայլն:

Սակայն ո՛չ ինք եւ ոչ իր եղբայրը տեւական բարեկամներ չեղան Խաչակիրներուն (Ե. Քասունի, ԱԿՕՍ, Ը., էջ 88—91):

Գող Վասիլ ԿոտրՖրուայի եւ Պոտունի յարձակումին դիմադրեց եւ ակամայ խառնուեցաւ Խաչակիրներու ներքին վէճերուն, բնական դաշնակիցը ըլլալով Պոհեմունդի, որ կը գնահատէր այն օժանդակութիւնը, զոր կրնային հայթայթել իրեն երկիրին բնիկները եւ մանաւանդ հայ իշխանները, որոնց վրայ կ'ուզէր որ կռթնէր իր իշխանութիւնը:

Արդարեւ Գող Վասիլ օգնեց Խաչակիրներուն կողմնակից դառնալով Պոհեմունդի, իր Բագրատ եղբօրը պէս: Թէեւ պատմական փաստեր չկան որ հաստատեն Գող Վասիլ-Պոհեմունդ դաշնակցութիւն մը, սակայն Պոհեմունդի եւ անոր քեռորդի Ռիչարտի ազատագրութեան համար տրուած փրկանքին իր քով հաւաքուիլը եւ 20.000 տինարով իրեն մասնակցիլը անուղղակի կը հաստատեն դոնէ սերտ բարեկամութեան մը գոյութիւնը իրենց միջեւ:

Գող Վասիլ միշտ կասկածով վերաբերուելով հանդերձ Լատիններու հետ, ուրիշ օգնութիւններ ալ ըրած է Խաչակիրներուն, որոնք սակայն գէշ

վարձատրած են իր ծառայութիւնը :

Գող Վասիլի իշխանութիւնը, որ ոյժ մը կը ներկայացնէր, թերեւս տոկալ կարենար, եթէ Ֆրանքները չգաւէին իր գոյութեան դէմ եւ Լատիններու Արմենիան¹ արեւմուտքէն եւ արեւելքէն հաւասարապէս յարձակումներու չենթարկէին :

Անոնք այնքան դէշ վարուած են իրենց օժանդակող Հայերուն հետ որ անոնք երբեմն նոյնիսկ իսլամական տիրապետութիւնը նախընտրած են : Այսպէս, Ալպիստանի եւ Ջահան գաւառի Հայերը Փռանկներու ճնշումէն ձանձրացած կ'ապստամբին եւ իկոնիոնի Գլըճ Ասլան Ա. Սուլթանէն (1092—1107) օգնութիւն կը խնդրեն :

Գող Վասիլ, նոյնպէս օգտուելով այդ դժգոհութիւններէն, գրաւեց Մարաշը, Հիւսնի Մանսուրը եւ այլ քանի վայրեր, որոնք Խաչակիրներու կը պատկանէին (ԱԿՕՍ, Զ. տարի, Թ. 1, էջ 116) :

Նաեւ այս դժգոհութիւններէն օգտուելով իսլամ բանակ մը 1108-ին Տաւրոս լեռներէն անցնելով կը հասնի Անարզաբա եւ կը կողոպտէ «Ռուբէնի որդի Թորոսի ամբողջ երկիրը», ինչպէս կը պատմէ Ուռհայեցի (էջ 379—380) :

Այդ արշաւող բանակը ապա կու գայ Մարաշի դաշտը եւ անթիւ գերիներ առնելով կը հասնի Գող Վասիլի երկիրը, Բերդուս : Վասիլ փառաւոր յաղթանակ մը կը տանի անոնց վրայ եւ ուրախութեամբ կը դառնայ Քեսուն :

Գող Վասիլ 1108—1109-ին կը դաշնակցի Պոտուին տը Պուրկի, Ճոսլինի եւ էմիր Ճասուքի հետ՝ դիմադրելու համար Տանգրէտին, որ չէր ուզեր տալ Եդեսիոյ կոմսին եւ Ճոսլինի այն հողերը, զորս գրաւած էր անոնց գերութեան ատեն (ՈԽՌՀ., էջ 382—4) :

Յաջորդ տարին (1109), Խլաթի Սուգման Էլ Գուլթպին, Շահի Արմէն վեհապետը կը յարձակի Հիւսնի Մանսուրի կողմը, եւ անխնայ կը կոտորէ կամ կը գերէ արտերու մէջ հունձքով զբաղող մշակները եւ կ'իջնէ մինչեւ Հարթան բերդին առջեւ : «Այն ատեն Վասիլ 500 ընտիր քաջերով միայն «գողաբար» եկաւ անոնց վրայ, ինքը, իր քեռին Պետրոս, քսանամեայ Տղայ Վասիլ, Տարօնեցի Ապլասաթ Տաճատեան եւ Տիգրան Քաջ, իւրաքանչիւրը 100 մարդով, հինգ կողմերէ միանգամայն Գեդէոնեան ոճով խոյացան թշնամիին վրայ : Այլազգիք այս անակնկալ յարձակումներէն շուարած ի փախուստ դարձան, «քաջագունդ Հայոց ... յաղթեցին զօրաց այլագգեացն մեծաւ յաղթութեամբ եւ արարին սաստիկ կոտորած գնուսա, եւ կալան գՍուլթանն Հայոց եւ գայլ բագում իշխանս Պարսից (Իմա Սելճուկ) եւ Վասիլն ի գերութիւն վարէր գնու-

(1) Խաչակիրները երբ Փոքր Ասիան ձեռքբեւէ ետք հասան Եփրատացիք կամ Կոմմագինէ եւ Տաւրոսեան շրջանները, հոն գտնելով ստուարաթիւ Հայութիւն մը, երկիրը կոչեցին Արմենիա, իսկ բուն Հայաստանը անոնք կը կոչէին Իրերիա, այսինքն՝ Վրաստան, վասնզի այդ երկիրը կը պահէր իր անկախ թագաւորութիւնը :

սա առաջի իւր» : (ԱԿՕՍ , Ա . , 1 , էջ 117 . հմմտ . ՈՒՌՀ . , էջ 380—2 եւ էջ 572 . Ծանօթ . 235) :

Նոյն տարին , 1109 , ինչպէս կը պատմէ Ուռհայեցի (384—5) , Ֆրանկ իշխաններուն իրարու դէմ մղած մէկ կռիւին՝ Վասիլ , Անտիոքի իշխանին դէմ կողմ բռնած ըլլալով՝ անիկա վրէժխնդիր կ'ուզէր ըլլալ , բայց անոր ոյժէն կը վախնար եւ չէր համարձակեր :

Գող Վասիլ 1111-ին օգնեց Լատիններուն՝ Իկոնիոյ Մագսուտ սուլթանին դէմ , եւ 1112-ին՝ կրկին պայքար բացաւ Անտիոքի իշխանին դէմ :

Տանգրէտ այն ատեն գրաւեց Ռապանը եւ քաղեց Քեսունի վրայ եւ առաջացաւ մինչեւ Թիւր : Գող Վասիլ ստիպուեցաւ թողուլ Ռապանը՝ յաղթողին :

Ֆրանկներու իրարու եւ Իսլամներու դէմ մղած յաջորդական կռիւներէն՝ որքան կարելի է հեռու մնալով՝ մինչեւ իր մահը Գող Վասիլ պահեց իր իշխանութիւնը :

Գող Վասիլը , զոր Ուռհայեցի «մեծ իշխանի հայոց» կը կոչէ , իր իշխանութիւնը կազմակերպած է աւատապետական վարչաձեւի վրայ , ունենալով իրեն իբրեւ ճորտ՝ իր հողերուն հարաւային եւ արեւելեան կողմը մեծ ու պզտիկ հայ իշխանութիւններ , որոնք կարօտ էին Գող Վասիլի օգնութեան , որպէսզի կարենային իրենց գոյութիւնը պահել թէ՛ Սելճուկ եւ թէ՛ բիւզանդական յարձակումներուն դէմ , վասնզի իր իշխանութիւնը շատ ընդարձակած էր , նոյնիսկ իր մէջը առնելով Եփրատի արեւելեան կողմը , Եդեսիան եւ Սեւերեկը , ինչպէս նաեւ Թլիսումի , Արզնիի եւ Շպղթանի (= Թլկուրան) շրջանները , որոնք ունէին հայ իշխաններ , թէեւ այդ վայրերուն բնակչութիւնը մեծ մասամբ Ասորի էր :

Գող Վասիլ մեռաւ 12 Հոկտ . 1112-ին , անորդի , եւ իրեն յաջորդեց իր քեռորդին Վասիլ Տղայ (1112—1117) , որ կարճ իշխանութենէ մը ետք դաւով կորսնցուց իր տէրութիւնը (տես ՊԱՏՄ . ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ , Բ . հտ . , էջ 420) եւ Մալաթիոյ շրջանին մէջ կազմուած այս իշխանութիւնն ալ ջրնջուեցաւ :

Վասիլ Տղայի իշխանութիւնը կ'ընդգրկէր Քեսունը , Ռապանը , Մարաշը , Հիւսնի Մանսուրը եւ Սամոսատը :

Վասիլ Տղայ լաւ յարաբերութիւններ չունէր Եդեսիոյ կոմսին հետ , ինչպէս նաեւ Կիլիկիոյ Լեւոն իշխանապետին հետ , զոր թերեւս մրցակից մը եւ թշնամի մը կը նկատէր :

Վասիլ Տղայ՝ 1116-ին՝ երբ Լեւոն իշխանին տուաւ իր աղջիկը , հարսանիքէն ետք , Լեւոնին եղբօր՝ Թորոսին նիւթած դաւովը ձերբակալուեցաւ եւ յանձնուեցաւ Եդեսիոյ Պոտուին կոմսին :

Վասիլ Տղայ իր ազատութիւնը ստանալու համար ստիպուեցաւ Պոտուին տը Պուրկի թողուլ իր հողերը (1117) եւ քաջուիլ նախ իր փեսին՝ Լեւոնի քով (ՈՒՌՀ . , էջ 403—4) եւ ապա անցնիլ Կ . Պոլիս , ուր կայսրը սիրով

ընդունեցաւ զինք եւ իր հաւատարիմները (ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 1317—8, ՉԱՄ., Գ., էջ 31) :

Վասիլ Տղայի իշխանութիւնը ջնջուելէն ետք իր կողմնակիցներէն շատեր եւս ստիպուեցան Եղեսիոյ կոմսին քովէն խոյս տալ եւ ապաստանիլ Կ. Պոլիս : 1120-ին Որտոքեան Էլ-Ղազի, Եղեսիոյ եւ Քեսունի շրջանակը աւերեց եւ մեծ կոտորած ըրաւ եւ բազմաթիւ անձեր գերի վարեց եւ Խարբերդ տարաւ (ՉԱՄ., Գ., էջ 42) :

Քիչ յետոյ Քեսունը գրաւեց Եղեսիոյ Ճոսլին Բ. կոմսը, որմէ յափըշտակեց Պաղտին : Անտիոքի Ռեմոնդ իշխանի եղբայրը սակայն չկրցաւ զայն պահել :

Հայերը Անտիոքի Ռեմոնդ իշխանի հետ դաշնակցելով Յովհաննէս Բ. Կոմնէն (1118—1143) կայսեր դէմ պատերազմ բացին :

Կայսրը անձամբ գնաց անոնց դէմ եւ տիրեց Կիլիկիոյ եւ Անտիոքի Ռեմոնդ իշխանը խոնարհեցուց (Գելցեր, նոյն, էջ 338) :

Սակայն քիչ ետք Անտիոքի իշխանը, Իկոնիոյ սելճուկ սուլթանին եւ անոր դաշնակից դարձած Դանիշմենտ Էմիրի հետ միացած, Բիւզանդական կայսրութեան դէմ յարձակումներ գործել սկսաւ : Երեք դաշնակիցներէն Դանիշմենտ Մելիք Մոհամմէտ Տոլաթի սուլթանը (1135—1143) 1136 աշնան պաշարեց Քեսունը, սակայն երբ Պաղտին Բիւզանդիոնի Յովհաննէս Կոմնէն կայսեր (1118—1143) դիմեց, թողուց հեռացաւ (ՉԱՄ., Գ., էջ 48), Պաղտին ալ անապահով զգալով լքեց եւ գնաց Եփրատի կողմերուն ամրոցները գրաւելու : Հայերը Քեսունի մէջ մնացին իրենք իրենց գլխուն եւ Վահրամ անուն Հայու մը — որուն դուքս տիտղոսը տրուած է (ԳՐԻԳՈՐ ԵՐԷՅ, ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀ., էջ 460) — առաջնորդութեամբ անկախ եղան :

Վահրամի օգնականը եւ քաջալերողն էր Գրիգոր Երէց պատմագիրը (չարունակողը Մատթէոս Ուռհայեցիի) : Այս հայ իշխանին տիրապետութիւնը շատ կարճ տեւեց, հազիւ երկու տարի (1138—1140), վասնզի Խարբերդի Դանիշմենտ տիրապետը Գարա-Ասլան եկաւ Քեսունի վրայ եւ զայն կրակի մատնեց :

Յովհաննէս Բ. Կոմնէն կայսրը ստիպուեցաւ Փոքր Ասիա երթալ բանակով մը ընդդէմ Սելճուկ-Դանիշմենտ դաշնակիցներուն : Ան 1139-ին յաղթական հասաւ Դանիշմենտ մայրաքաղաքը՝ Նէոկեսարիա (Նիկսար) եւ յաջորդ տարի ուժգին հարուած մը տուաւ Իկոնիոյ սելճուկ սուլթանին (Գելցեր, էջ 338) :

Յաջորդ տարին կայսրը կրկին գնաց Փոքր Ասիա (1140), սակայն չկրցաւ իր նպատակին հասնիլ, վասնզի որսի ատեն վիրաւորուած մեռաւ :

Լատինները սակայն վերագրաւեցին Քեսունը, որուն իշխեց Պաղտին կամ Սիր Պաղտին (1142-ին) (ԳՐ. ԵՐԷՅ, էջ 472) :

Գրիգոր Երէց Պաղտինը կը կոչէ «տէր Քեսնոյ եւ Մարաշայ եւ գաւա-

նաց նոցա, ի սինոռէ¹ Մելտինոյ մինչեւ ի դուռն Անտիոֆու» (ԳՐ. ԵՐԷՅ, էջ 469), ինչպէս նաեւ «տէր երկուց աշխարհաց Գերմանիկեցոց եւ Քեսունի» (նոյն, էջ 472) :

Պաղտին (= Պաղտուն = Բոտուն), որ շատ լաւ հայերէն գիտէր, կերպով մը յաջողած էր Հայերու վրայ հիմնուած իշխանութիւն մը կերտել, բայց չկրցաւ զայն տեւականացնել, վասնզի Եդեսիոյ օգնութեան փութալու գնաց (1144) եւ պատերազմին մէջ սպաննուեցաւ :

Յովհաննէս Կոմնէն կայսրը (1118—1143), որ Կիլիկիա արշաւած էր քանի մը անգամներ, ինչպէս տեսանք, չկրցաւ վճռական արդիւնքի մը հասնիլ. ուստի դիմեց նենգութեան : Սելճուկ Մազսուտ սուլթանը որսաց իր կողմը, ինչպէս նաեւ Անտիոքի իշխանը, եւ զանոնք Թորոսի դէմ արշաւել դրդեց :

Այս խառնակութեանց միջոցին 1150-ին Ռումի Սելճուկ Մազսուտ Սուլթանը կը գրաւէ Քեսունը, Պեհեսնին, Ռապանը (ԳՐ. ԵՐԷՅ, էջ 504) : 1155-ին լատին իշխաններ կ'առաջանան Այնթապ, Ռապան եւ Քեսուն, բայց դարձեալ չեն կրնար պահել եւ քիչ յետոյ ետ կը քաշուին (ԳՐ. ԵՐԷՅ, էջ 529), եւ 1160-ին վերջապէս այդ շրջանակը թուրք Ամիրայի մը կը հնազանդի (ԳՐ. ԵՐԷՅ, էջ 340) :

Այսպէս վերջ կը գտնէ Քեսունի հայ իշխանութիւնը, որուն սահմաններուն մէջ Ասորիները մեծամասնութիւն էին եւ Հայերը եկուոր յափշտակիչներ կը նկատուէին, ինչպէս կը հասկցուի բնիկ Մարաշցի Դիոնեսիոս Բարձալիբի գրութիւններէն եւ ինչպէս Քասունի կը խորհրդածէ. Ասորիները հակառակ էին Հայոց եւ համակիր Փրանկներուն (ԱԿՕՍ, Թ., 1, էջ 122) :

Քանի մը տարի յետոյ Մանուէլ Կոմնէնի շրջանին (1143—1180) Kinnamos կը յիշէ երկու ձեռնարկներ Գող Վասիլի յաջորդներուն դէմ՝ յոյն բանակին կողմէ (Kinnamos, Դ. 24, էջ 119 եւ Զ. 7, էջ 2711) :

Կոմմագինէի շրջանակին մէջ Գող Վասիլի եւ Տղայ Վասիլի իշխանութիւնը վերահաստատել փորձող Վահրամին ու անոր պէս ուրիշներու դէմ էր որ կը կատարուէին այդ երկու ձեռնարկները՝ Մանուէլ Կոմնէն կայսեր ատեն :

Ինչպէս տեսնուեցաւ Գող Վասիլի իշխանապետութիւնը ժամանակին սովորութեան համաձայն աւատապետական իշխանութեան բնոյթ ունէր, եւ իրեն ենթակայ էին բազմաթիւ մանր ճորտ իշխաններ :

Այս մանր եւ ճորտ հողատիրութիւններէն կը գտնուէին Մալաթիոյ շրջանակին մէջ եւ ուրիշ մաս մըն ալ անկէ դուրս, Եփրատի արեւելեան կողմ

(1) Սինոռ կը նշանակէ սահման :

մը, ինչպէս Եղեսիա, Սեւերեկ, Թլկուրան Սրուճ եւայլն:

Ասոնցմէ Մալաթիոյ մերձակայ հողամասին եւ Եփրատի արեւմտեան կողմը՝ Սամոսատի մօտ հաստատուած էին Կարկառի, Քեախթայի եւ Բէթ-Բուզայի հողատիրութիւնները, որոնք կրնան հաստատուած ըլլալ նոյնիսկ Փիլարտոսէն: Այս իշխանութիւնները թէեւ Քեսունի մօտ Գող Վասիլի իշխանապետութեան մաս չեն կազմած միշտ, այլ երբեմն կռուախնձոր ծառայած են ընդմէջ հայ, լատին եւ իսլամ շրջակայ իշխանութիւններուն եւ Քեսունի իշխանապետութեան միջեւ:

Ասոնցմէ Կարկառ, որ Եղեսիոյ եւ Մալաթիոյ կէս ճամբուն վրայ կը գտնուէր՝ երկու ու կէս օր հեռու երկու քաղաքներէն եւ կը գտնուէր Մալաթիոյ արեւելեան կողմը, առաջ ճորտութիւն էր Եղեսիոյ Թորոս Կիւրապաղատին իշխանութեան տակ (ՈՒՌՀ., էջ 316—7) եւ ապա Պաղտին Կոմսին: Michel le Syrien (Գ. հտ. 199) կը յիշէ Կոստանդին Միքայէլ եւ Յովհաննէս անուն երեք եղբայրները, որոնք կ'իշխէին Կարկառի, Քեախթայի եւ Բէթ-Բուզայի մէջ, երբ Սամոսատի կը տիրէր Պալտուխ Թուրքը:

Կոստանդին իշխան իբր Եղեսիոյ Թորոս Կիւրապաղատին ճորտ, անոր եւ անոր դաշնակից Լատիններու հետ, Պալտուխ ամիրային դէմ պատերազմած էր: Պալտուխ, որ առաջ խոհեմութիւն համարած էր պատերազմի չմըտնել, երբ տեսաւ թէ ջարդի եւ աւարի կը մատնուին իր հողերը, 300 զօրքով ինքն ալ յարձակեցաւ եւ Սամոսատէն մինչեւ Թլպաշար հազար հողի ջարդեց: Կոստանդին եւ Եղեսիոյ լատին կոմսը՝ Պաղտուին ապաստանեցան Եղեսիոյ Թորոս Կիւրապաղատին քով (ՈՒՌՀ., էջ 316—7):

Կոստանդին կ'օգնէ Պաղտուինի որ գրաւէ Եղեսիան դաւադրութեամբ եւ դառնայ իր աւատապետը:

Բայց Լատինները ինչպէս դաւած էին բազմաթիւ հայ իշխաններու եւ անոնց հողերը առնել տուած էին լատին իշխաններու, նոյնը ըրին Կարկառի: Եղեսիոյ Պոտուին Ա. Կոմսին յաջորդներէն Պոտուին Բ. 1017—8-ին Կարկառը պաշարեց եւ կողոպտեց: Կոստանդին իշխան սաստիկ դիմադրեց եւ ասոր համար չարաչար նեղութեամբ բանտարկուեցաւ Սամոսատի բերդին մէջ եւ հոն մեռաւ 1117—8-ին (ՈՒՌՀ., էջ 423—4, Օրմանեան, ԱԶԳ., էջ 1357):

Այսպէս Կարկառը Լատիններէն գրաւուեցաւ, բայց երբ Երուսաղէմի Պաղտին Բ. թագաւորը 1123-ին գերի ինկաւ Որթոքեան Պալաղ ամիրային ձեռքը, Կարկառը անոր տուաւ (ՈՒՌՀ., էջ 443), որ դարձեալ իսլամ տիրապետութեան ենթարկուեցաւ:

Կոստանդինի Միքայէլ որդին Կարկառը կը գրաւէ հաւանօրէն 1124-ին: Ուռհայեցի կը վկայէ թէ «Միքայէլ իշխան տէրն Կարկառայ, որդի Կոստանդնայ, ժողովեաց արս յիսուն եւ կացեալ ի վերայ մեծաւ աշխատութեամբ եւ նեղեաց զԹուրքն որ ի բերդին էր, եւ ոչ գտաւ ոք օգնական բերդին, անմարեալ գային ի հաւանութիւն, եւ տան զԿարկառ ի Միքայէլն» (ՈՒՌՀԱՅԵՅԻ, էջ 451):

Այսպէս Միքայէլ կը վերահաստատէ իր հօր իշխանութիւնը Կարկառի մէջ:

Սիւրիացի անանուն ժամանակագիր մը, որ Ա. եւ Բ. Խաչակրութիւններուն վրայ կը խօսի, Միքայէլը կը ներկայացնէ հպարտ երիտասարդ մը, որ շատ վնաս հասցուցած է պահելով աւազակներ եւ գողեր այս կողմերը (Առաջին եւ երկրորդ Խաչակրութիւնները ըստ Սիւրիացի անանուն ժամանակագրի մը, Թրգ. Յ. Քիւրտեան, էջ 13):

Ասոնք կ'երեւի Հայեր էին, որ հրոսակութիւն կ'ընէին Մալաթիոյ Պալաք ամիրային երկիրներուն մէջ: Պալաք, հայ հրոսակներուն ոտքը կտրելու համար, խոստացաւ տարեկան հազար բեռ ցորեն տալ Կարկառի բերդատէր Միքայէլին, որ չյարգեց համաձայնութիւնը. այնպէս որ օր մը, երբ Պալաք հազար բեռ ցորեն ղրկեց Կարկառ, Միքայէլի հրոսակները այրեցին Հանձիթի երկու գիւղերը, կողոպտեցին, ցորեն բերող Թուրքերն ալ սպաննեցին, երբ անոնք ապահով նստած էին դաշտին մէջ: Պալաք սաստիկ զայրացաւ եւ ըսկըսաւ հետապնդել Հայերը: Շատ խիստ ձմեռ եղանակին, երբ լեռները ծածկուած էին ձիւնով եւ Կարկառեցիք անհոգ ու անպահակ կեցած էին, Պալաք անցաւ սառած Եփրատի վրայէն, յառաջացաւ Գուբբոս, խաբեց Կարկառեցիները, այնպէս կարծել տալով թէ կը հեռանայ իր մարդոց առջեւէն. հազարաւոր մերկ ձիեր արձակեց Քարիունա կոչուած սեպ լեռներուն վրայ:

Ձիւնը հալեցաւ ձիերու սմբակներուն տակ, մարդիկ դիւրութեամբ եւ մէկ օրուան մէջ հասան Ս. Պարսամի վանքի հանդէպ. գիշերանց կտրեցին Կարկառի լեռը եւ արշալոյսին յարձակեցան դժբախտ երկիրին վրայ, զոր Պալաք գրաւեց երկուշաբթի օր մը Քանունի 1. 1452 (= Յունուար 1122): Դուրս հանել տուաւ բոլոր մարդիկը, անասունները, երկիրը աւերակ եղաւ¹, բայց Պալաք գթութեամբ վարուեցաւ ժողովուրդին հետ. ոչ գերի տարաւ զանոնք, ոչ ալ սպաննեց. ետ տուաւ անոնց իրենց կենդանիներն ու ինչքերը եւ բնակեցուց զանոնք Հանձիթի մէջ, որ իր իշխանութեան տակ էր, եւ երդում ընել տուաւ անոնց որ այլեւս պիտի չվերադառնան Կարկառ:

Բայց անոնք չպահեցին իրենց երդումը: Տարի մը յետոյ Պալաք գրաւեց Կարկառը, գերեց բոլոր ժողովուրդը, այրեց գիւղերը, այգեստաններն ու ձիթաստանները: Այն ատեն Ճոսլին դէմ ելաւ Պալաքին, որ լեռները փախաւ: Ֆրանքներ չկրցան բան մը ընել:

Երբ Պալաք զօրացաւ, Թուրքերը հաւաքուեցան իր շուրջը եւ սկսան արշաւել Ֆրանկներու իշխանութեան տակ գտնուող երկիրներուն վրայ: Կարկառի իշխան Միքայէլ տեսնելով վտանգը, իր բերդը տուաւ Պօտուին թագաւորին եւ ինք ստացաւ Տլուքը (նոյն, էջ 15) անոր իշխանութեան մէջ: Պօտուին պահակախումբ մը դրաւ Կարկառ եւ ինք սկսաւ քչել Թուրքերը Հիւսնի

(1) Ուրիշ աղբիւրի մը համաձայն Պալաք ամիրան ազդարարած է Միքայէլի որ սանձէ գողերը, բայց անիկա չանսաց: 1122ին Պալաք կը յարձակի Կարկառի վրայ եւ աւարի կու տայ երկիրը (տես Քիւրտեան, նոյն, էջ 13):

Մասնուրէն եւ Քեսունէն : Պատուին գերի ինկաւ, ազատեցաւ Հայու մը հնարքով : Իսկ Պալաք նետահար ինկաւ 1124 Մայիս 6-ին (Michel le Syrien, Գ., 205—6, 212) :

Միքայէլ Ասորի Պատրիարքին այս տեղեկութիւնը կասկածի տակ կը դնէ է. Բէյ, որ իր գործին¹ մէջ կ'ըսէ թէ 1138-ին Միքայէլ տուած է Կարկառի բերդը Ճոսլին Բ.ի (տես Բարգէն Կաթ., ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՅ ԿԻԼԻԿԻՈՅ, էջ 248) :

Ճշդելու կարօտ հարց մը :

1138-էն տասը տարի ետքը 1148-ին, Վասիլ Պահլավունին (ԳՐ. ԵՐԷՑ, էջ 501—2) կը յիշուի իբր տէր Կարկառի եւ Ծովքի : Յայտնի չէ թէ ինչ պայմաններու մէջ իրեն անցած էր այս հողատիրութիւնը :

Արդարեւ այդ թուականին, Եղեսիոյ 1144-ին գրաւումէն եւ սոսկալի կոտորածէն ետք, երբ քրիստոնեաները տկարացած էին, Մասուտ Իկոնիոյ Սուլթանը (1116—1156) 1149 Սեպտեմբերի կիսուն կու գայ ինքն ալ գրաւել Մարաշը, եւ որովհետեւ բերդին մէջ զօրք չկար, կ'ասպատակէ մինչեւ Թըլպաշար, ամէն կողմ սուրի ճարակ կը դարձնէ ով որ կը գտնէ եւ սուտ երգումով անձնատուր ընելով բերդերու պահապանները, ամէնն ալ գերի կը վարէ : Երկիրին տէրը Ճոսլին Թլպաշարի մէջ կը հանդիպի Մասուտին, որ չկարենալով դիմադրել՝ փախուստ տուաւ եւ հեռացաւ իր առած գերիներով :

Ճոսլին ասոր վրայ ապահոված՝ իր մնացեալ զօրքերը Վասիլին հետ կը ղրկէ Կարկառ պարենաւորելով զայն, որպէսզի իր բերդին մէջ ամրանայ (ՈՒՌՀ., էջ 501—2) : Սակայն Խարբերդի իշխողը Խարա-Ասլան յանկարծակեան յարձակումով Վասիլը իր 400 մարդերով գերի կը բռնէ (նոյն) եւ կը տանի Կարկառի բերդին առջեւ, եւ կը սլահանջէ բերդը : Վասիլի կինը եւ զաւակները յանձն կ'առնեն բերդը յանձնել իբր Վասիլի փրկանք : Խարա-Ասլան սակայն չ'արձակեր Վասիլը, այլ կը պահէ իրեն հետ «մեծաւ փառաւորութեամբ» եւ անոր «տուեալ երկիր որպէս սիրելի եղբօր իւր» (ԳՐԻԳՈՐ ԵՐԷՑ, էջ 502) :

Իսկ Վասիլի կինը եւ զաւակները անտէր մնացած՝ կ'ապաւինին Հռոմ-կըլայ բերդը, որ Ճոսլինի կը պատկանէր :

Այսպէս վերջ կը գտնէ նաեւ Կարկառի իշխանութիւնը :

**

Կարկառէն զատ Մալաթիոյ աշխարհադրական սահմաններուն մէջ հաւանօրէն կային նաեւ ուրիշ մանրապետութիւններ, որոնք չեն յիշատակուած թերեւս իրենց անկարեւոր եւ աննշան դիրքին համար :

Ասոնցմէ մէկուն յիշատակութիւնը անցողակի եղած է մեր պատմութեան մէջ :

(1) E. Rey, Les Colonies Franques de Syrie aux Xlième et Xliiième siècles, Paris, 1883.

Այսպէս յիշուած են որ Մար-Պարսումայի վանքին դրացի լերան վրայ, Կոստանդին, Դաւթուկ եւ Քրիստափոր, երեք եղբայրներ, «որդիք Սանբելի» (ըստ Քասունիի՝ Հաբելի), որոնք հայացած Ասորիներ էին եւ Հայերու յարած՝ երբ Կարկառի մէջ Հայերը կ'իշխէին, բայց աւելի բան մը չենք գիտեր իրենց մասին:

*
**

Մալաթիոյ Գաբրիէլ «Յոյն» իշխանին եւ Քեսունի Գող Վասիլ իշխանին բաւական զօրաւոր իշխանութիւնները եւ անոնց ենթակայ ծանօթ եւ անծանօթ մանրապետութեանց գոյութիւնը բացորոշ ցոյց կու տան թէ Եփրատացիներու կամ Կոմմագենէի երկրամասը հայացած երկրամաս մը դարձած էր, ուր գոյութիւն առած էին աւելի կամ նուազ զօրաւոր հայ իշխանութիւններ, սկսեալ ԺԱ. դարու Ա. քառորդին վերջերէն՝ Ժամանակակից Փոքր Ասիոյ մուտքին վրայ Բիւզանդացւոց կազմած հայ իշխանութիւններուն, Հայաստանէն փախստական հայ արքայազուներու իշխանութեան տակ:

Տեսնուեցաւ որ հայ այդ անուանական թաղաւորները, ինչպէս նաեւ անոնց ենթակայ ճորտերը, Փիլարտոսի իշխանապետութիւնը եւ իրեն ստորադաս իշխանները կամ ճորտերը, բոլորն ալ դժբախտաբար երկար կեանք չեն ունեցած եւ ամէնքն ալ կա'մ ասիական բարբարոսներու դրոհով (1080) աւլուած են եւ կա'մ անոր յաջորդող իսլամ եւ քրիստոնեայ իշխանութիւններու իրարու դէմ մղած սլայքարի միջոցին իրենց հողերը եւ իշխանութիւնները կորսնցուցած են: Հետեւաբար ամբողջ շրջանը ենթարկուած է Դանիշմենտեանց իմիրներուն, որոնք շատ երկար չեն տիրած այն դաւառին, տեղի տալով Սելճուկ Ռումիներուն, որոնք այս շրջանը կցած են իրենց Սուլթանութեան:

Ժ Ե .

Մ Ա Լ Ա Թ Ի Ա

ԴԱՆԻՇՄԵՆՏԵԱՆՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

1124 — 1178

Մալաթիա այն քաղաքներէն մէկն էր որ ամենէն կանուխ նուաճուած է Դանիշմենտ իմիրներու կողմէ, սակայն ինչպէս տեսնուեցաւ՝ անիկա բնաւ չունեցաւ անդորր կեանք մը, վասնզի իր աշխարհագրական դիրքին բերմամբ միշտ կռուախնձոր եղաւ:

ԺԱ. դարուն վախճանին մօտ Փոքր Ասիոյ մէջ կազմուած երկու իսլամ բաւական զօրաւոր տէրութիւններ, այսինքն Իկոնիոյ սելճուկ սուլթանութիւնը եւ Նիկսարի Դանիշմենտ իմիրութիւնը, եղան այն երկու մրցակից ոյժերը, որոնք իրենց երկիրին ապահովութեան համար կը ցանկային Մալաթիոյ կամրջագլուխին, կամ Եփրատի այդ ամենակարեւոր անցքին:

Տեսնուեցաւ որ երբեմն զինակից եւ գործակից այդ երկու տէրութիւնները ինչպէս իրարու դէմ ելան եւ 2 Սեպտեմբեր 1106-ին Իկոնիոյ Սելճուկ Սուլթանը Գլըճ Ասլան Ա.¹ գրաւեց Մալաթիան, ուր սակայն սելճուկ սուլթանը միայն ժամանակաւոր տիրապետութիւն մը ունեցաւ, վասնզի Գլըճ Ասլանի (1092—1107) մահէն ետք իր իշխանութիւնը տկարացաւ, երբ իր որդիները իրարու հետ մաքառեցան իրենց հօրը գահուն տիրանալու համար:

Գլըճ Ասլան Ա. իր կենդանութեան, Սելճուկներու սովորութեան համաձայն իր պետութենէն մասեր տուած էր իր որդիներուն, որպէսզի կառավարեն:

(1) Գլըճ Ասլան Իւլն Սիւլէյման ուղղակի չէր յաջորդած իր հօր՝ Սիւլէյման Իւլն Գուրթուկուի (1086), վասնզի առաջին յաջորդը եղած է Դավութ, որ 1092-ին իշխանութիւնը առած է Պարկիարուխի հրովարտակով եւ մինչեւ 1094-5 թուականը 2 կամ 3 տարի միայն թագաւորած (Ե. Քասունի, Փիլարտոս Հայր, յաւելուած, էջ ԺԱ—ԺԲ):

1097-ին երբ Ա. Խաչակիրները Փոքր Ասիա կը հասնէին, Գլըճ Ասլան Ռումի Սելճուկ գահը վաղուց գրաւած էր (նոյն): Պատմագիրներ կան, որոնք կ'ըսեն թէ «Սիւլէյմանի մահէն յետոյ իր անդրանիկ որդին՝ Դավութ թագաւորեց, մինչ ուրիշներ՝ ընդհարման շրջանէ մը վերջ Գլըճ Ասլան Ա. ի իշխանութեան անցնիլը կը գրեն» (նոյն): Ուրիշ ցանկի մը մէջ Դավութի իշխանութեան կը յատկացուին 1086էն 1092 տարիները, այսինքն՝ ուղղակի ընդհարման շրջանը, որ կը նշանակէ թէ անուանական թագաւոր մըն էր ան (նոյն): Ինչպէս վերը տեսնուեցաւ, 1092-ին Պարկիարուխի արտօնութեամբ եւ Դանիշմենտի օգնութեամբ Գլըճ Ասլան Ա. իր հօր գահուն եւ Փոքր Ասիոյ սիրտին վրայ անոր հիմնած պետութեան տիրացած է:

Այսպէս, իր անդրանիկ որդին Մասուտ ստացած էր Գոնիան եւ կրտսեր որդին՝ Տողրուլ Ասլան՝ Մալաթիան, անոր գրաւումէն 2 Սեպտ. 1106 անմիջապէս ետք:

Երբ Գլըճ Ասլան խապուրի ճակատամարտին մէջ սպաննուեցաւ, 1117-ին, Մասուտ, իբրեւ օրինաւոր գահաժառանգ չկրցաւ գահուն տիրանալ, վասնզի զայն յափշտակեց իր եղբայրը՝ Մելիք Շահ կամ Շահին Շահ կոչուած Ասիսան (1107—1116): Մասուտ ստիպուեցաւ Գոնիայէն ապաստանիլ Մալաթիա, իր եղբորը Տողրուլ Արսլանի քով (RNC HO, Գ., 534), որ Գլըճ Ասլանի կրտսերագոյն որդին էր եւ իր հօրը մահէն ետք բոլորովին անկախ եղած էր:

Անոր իշխանութեան ատեն Pizmuth կառավարիչին սպանութիւնը քաղաքին համար դժբախտութիւններու աղբիւր մը եղած է ըստ Michel le Syrien-ի (Գ. էջ 184):

Այս ներքին քաղաքային կռիւներէն օգտուելով Պոհեմունդ յաջողեցաւ իր իշխանութեան ենթարկել Ալպիստանը, Ջահանի ընթացքին վրայ գտնուող հողերը եւ Մալաթիոյ շրջակայքը ամբողջովին (Michel le Syrien, Գ. 195): Բայց 1111-ին Մալաթիոյ Տողրուլ Արսլան սուլթանին Աթապէկը¹ ետ առաւ Ջահանի եզերքներու հողերը:

Գլըճ Ասլանի այրին Մալաթիայէն կը մեկնի 1113-ին՝ ամուսնանալու համար քաջասիրտ էմիր Պալաքին հետ², որուն համար ըսուած է թէ զօրացած էր եւ տիրած բազում գաւառներու (ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, 1871, էջ 410):

Հեծելախումբի մը թուրք պետը Մալաթիոյ իշխող Տողրուլ Ասլանին առաջարկեց գնել խարբերդը (=Ջիյատ բերդը). Մալաթիոյ երիտասարդ սուլթանը չուզեց անկէ հրաժարիլ, բայց առանց կռիւի խարբերդը իրմէ կորուցեցաւ:

Տողրուլ Ասլան ենթարկուած էր Պալաքի եւ թերեւս իր մօր շնորհիւ,

(1) E. Honigmann (E. I., էջ 211) այս Աթապէկը հաւանական կը կարծէ որ Պալաքն էր. սակայն առ այս փաստ մը կամ աղբիւր մը ցոյց չէ տուած: Պալաք (բուն անունով Պալաք Իպն Պեհրամ Իպն Օրթոք) քեռորդին էր Որթոքեան Էլ-Ղազիի, որ մեծ Սելճուկէն (Մուհամմէտ Տափար, 1103—1148) ապստամբած էր: Տափար իր սպարապետը՝ Աք-Սունկուր Պուրսքին (Ոււհայեցիի Բուրսուիը) ղրկեց բանակով՝ զայն պատժելու համար, սակայն պարտուեցաւ Պալաքէն եւ խոյս տուաւ: Սուլթանին որդին գերի ինկաւ, բայց յետոյ արձակուեցաւ (Հմմտ. Ոււհ. 412—413):

Պալաք դրուեց նաեւ հիւսիսային Սիւրիան, Հալէպը, Անտիոքը եւ Հայկական Միջագետքը՝ Եդեսիան (նոյն, 419): Էլ Ղազի եւ Պալաք կը տիրեն եւ կը մաքառին խաչակիրներուն դէմ: Նոյնիսկ կը փորձեն Երուսաղէմը վերագրաւել (Արտաւազդ Արքեպ. Սիւրմէյեան, Հալէպ, 927—28):

(2) Հայերէն թարգմանութեան մէջ (էջ 410) կը կարդանք. «Եւ առ սա գնաց կինն իւրից Ասլանայ եւ եղեւ նմա կին, Թողեալ գորդիքն եւ յամեն Որթուիքն. չեղեւ ոք իբրեւ գՊաղակն»:

որ կինը եղած էր Պալաքի, Որթոքեանց պաշտպանութեան տակ կը պահէր իր իշխանութիւնը նոյնիսկ 1116-էն ետք: Շահին Շահ կամ Մելիք Շահ, որ սելճուկ գահը բռնադրուած էր, սպաննուեցաւ մատնութեամբ եւ գահուն օրինաւոր ժառանգը՝ Մանսուր Ա. (1116—1156) տիրացաւ իր իշխանութեան:

Միքայէլ Ասորի Պատրիարքը (Michel le Syrien, Գ. 204) իր ժամանակագրութեան մէջ կ'ըսէ թէ Մալաթիոյ Խաթունը¹ Եղեսիոյ տէր Ճոսլինի պաշտպանութիւնը խնդրեց՝ Մանսուր Ա. ի և Երզնկայի Մանկուճատի սերունդ Մանուչեաններու դէմ, որ 1118-ին Որթոքեանց յաջողութիւններուն հանդէպ վրդովուած եւ յարձակումէ մը վախճալով աւարի տուած էր Մալաթիոյ շրջանը:

Պալաքի օգնութեամբ 1119-ին Մալաթիոյ Սուլթանը՝ Տուղրիլ Ասլան Զահանի եւ Ալպիթանի շրջանները հնազանդեցուց իրեն եւ նուէր ստացաւ Քեախթէն ամրոցը (Michel le Syrien, Գ., 205): Ապա մտաւ Պալաքի հետ Մանկուճակի երկիրը եւ յառաջացաւ մինչեւ Քեմախ եւ նոյնիսկ յաջողեցաւ զայն գերի բռնել (Ալպոյաճեան, ՊԱՏՄ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ, էջ 319), ինչպէս նաեւ իր դաշնակիցը Տրապիզոնի դուքս Թէոտոր Կաւրասը (տես Յ. Քիւրտեան, ԵՐԻՁԱ ԵՒ ԵԿԵՂԵԱՅ ԳԱԻԱՌ, Ա. հտ., էջ 82 եւ 92):

Պալաք օգնեց նաեւ էլ Ղազի Իպն Դանիշմենտի, յաղթեց Յոյներուն, դրաւեց Խարբերդը (Հիւսն Զիյատ) եւ Եփրատի վրայ յաղթեց Կարկառի Հայերուն (Michel le Syrien, Գ., էջ 285):

Տուղրիլ Արսլան իր յաջողութիւնները կը պարտէր Պալաքին, զոր Որթոքեան ընդարձակ պետութեան վերակացու-խնամակալ կարգած էր 1122-ին էլ-Ղազի Որթոքեան (ՈԻՌՀ., էջ 442) իր մեռած ատենը:

Պալաք², որ Նուր էր Տովլէ (Լոյս Տէրութեան) տիտղոսը ստացած էր, Մեծ Սելճուկէն առած էր իբրեւ ճորտապետութիւն (ՊԱՏՄ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ, էջ 30) Խարբերդ (նոյն, էջ 311), բայց Պալաք Ֆրանքներու վրայ յաղթութիւններ տանելով, վերջապէս էլ-Ղազի Որթոքեանի հետ, դրաւեց նաեւ Հալէպը եւ անոր սուլթանը դարձաւ, Ֆրանկները մատնելով երկիւղի՝ իր յարձակումներով:

Պալաք սպաննուեցաւ Մանպիճի առջեւ 15 Ապրիլ 1124-ին (ՊԱՏՄ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ, էջ 318), եւ իր թագաւորութիւնը բաժան-բաժան եղաւ:

Այս խառնակութեան միջոցին Հալէպի Սուլթանութիւնը յափշտակեց Աք-Սուկուր Պուրսքի (1125—1127) (Արտաւազդ Արքեպս. Սիւրմէեան, ՀԱԼԵՊ, էջ 929):

(1) Խաթուն բառը պէտք է վեհապետուհի իմաստով գործածուած ըլլայ: Դժբախտաբար չէ ճշգրտած թէ Մալաթիոյ Խաթունը ո՞վ էր: Հաւանօրէն Գլըճ Ասլան Ա. ի կինը եւ Տուղրիլ Ասլանի մայրն էր:

(2) Ուղղագրուած է նաեւ Պալաք եւ Պալախ ձեւերով:

Դանիշմենտ Ամիր Ղազի երբ իմացաւ Պալաքի մահը, եկաւ Մալաթիա, բայց չկրցաւ գրաւել զայն եւ իր որդին հոն ձգելով՝ ինքն մեկնեցաւ (ՄԻՔ. ԱՍՈՐԻ, էջ 412—3) :

Շատեր խոյս տուին Մալաթիայէն եւ ապաստանեցան Խարբերդ, ուր հիւրընկալուեցան (ՊԱՏՄ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ, էջ 320) : Դանիշմենտի բանակը սովի մատնեց Մալաթիան, որ անձնատուր եղաւ :

Ամիր Ղազի մաքառեցաւ նաեւ Հալէպի Սուլթանութիւնը յափշտակող Աք-Սունկուր Պուրսքի որդւոյն եւ յաջորդին Մասուտ Սուլթանին (1127—1128) հետ եւ զայն սպաննեց :

Ահմէտ Ղազի ստացաւ Կարկառը եւ ուրիշ քանի մը վայրեր, բայց որովհետեւ իսլամ իշխանութիւններու միջեւ ալ սկսած էր մրցակցութիւնը, Խարբերդի տիրացող Սիւլէյման յարձակեցաւ իր վրան :

Սերաստիոյ Դանիշմենտ էմիրը Էլ-Ղազի եւ իր փեսան՝ Գոնիոյ Մասուտ Սուլթանը Մալաթիոյ վրայ քալեցին եւ զայն պաշարեցին 18 Յունիսէն մինչեւ 10 Դեկտեմբեր 1124 : Այս պաշարումի միջոցին քաղաքը շատ նեղուեցաւ սովէն եւ Խաթունին հաստատած սարսափի կառավարութենէն : Վերջապէս քաղաքը ինկաւ Դանիշմենտ վեհապետին ձեռքը (ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ, էջ 454, ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, էջ 412, Ա. Ճեմալ, ԹՈԳԱՏ, էջ 23, ՊԱՏՄ. ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ, էջ 176) : Բնակիչները շունչ առին երբ Խաթուն քաղաքէն մեկնեցաւ իր որդւոյն եւ բոլոր իր մարդերուն հետ (Michel le Syrien, Գ., 219) : Միքայէլ Ասորի (413) Մալաթիոյ մէջ անոր ունեցած յաջողութեան համար կը գրէ. «գօրացեալ Ամիր Ղազի՝ ջնջեաց զԹուրքսն, որ կային յերկրին Կապադովկիացոց եւ ինքն միայն քաղաւորեաց» :

Մելիք Ղազի (1106—1134) Դանիշմենտ վեհապետներէն ամենէն նշանաւորներէն մէկն էր : Ան բուռն կռիւներ մղած էր իսլամ եւ քրիստոնեայ դրացի երկիրներուն դէմ եւ յաղթանակներ շահած էր եւ ասոր համար խալիֆային եւ Մեծ Սելճուկին կողմէ պատուուած էր թագաւորական աստիճանով :

Իր իշխանութեան օրով Մալաթիա վայելեց անվրդով խաղաղութիւն, բայց երբ մեռաւ 1134-ին, իր իշխանութիւնը երկուքի բաժնուեցաւ եւ երկու Դանիշմենտ իշխաններ նստան, մին՝ Սերաստիա եւ միւսը՝ Մալաթիա (ՊԱՏ. ԵԻԴՈԿԻՈՅ, էջ 202) :

Սերաստիոյ բաժինին իշխեց Մելիք Մուհամմէտ կամ Մելիք Մուհամմէտ Տուլթի (1135—1143) կամ Մուհամմէտ Իպն Ղազի, որ Մալաթիայէն շուտով հեռացաւ երբ լսեց որ Բիւզանդիոնի Յովհաննէս Կոմնէն կայսրը կը մօտենար (Michel le Syrien, Գ., 237) : Արդարեւ Յովհաննէս Բ. Կոմնէն գրաւեց Կիլիկիան եւ յառաջացաւ մինչեւ Սիւրիա : Այն ատեն Գոնիոյ Մասուտ Սուլթանը Կիլիկիա խուժեց եւ Ատանայի բնակիչները գերի վարեց դէպի Մալաթիա (Michel le Syrien, Գ., 245) :

1139-ին, Մելիք Մուհամմէտ ալ Կիլիկիոյ վրայ քալեց եւ Յոյներէն

գրաւեց Վահկայի, իսկ Հայերէն՝ Կապանաբերդը:

Երկու տարի ետք՝ կռիւի բռնուեցաւ Ֆրանքներուն հետ, որոնք մինչեւ Մալաթիոյ ենթակայ Zibatra, Arka եւ Ալալիստան քաղաքները յառաջացած էին եւ վեց ամիս բանակեցաւ առանց կռիւի մտնելու, Նիկսարի մօտ Յովհաննէս կայսեր դիմաց, որ նորէն պատերազմի կը ձեռնարկէր Թուրքերու դէմ (Michel le Syrien, Գ., 248):

Մելիք Մուհամմէտ Իպն Ղազի կամ Տուլաթի երբ մեռաւ 6 Դեկտ. 1143, Դանիշմենտեան իշխանութեան մէջ իշխանութեան պայքար բացուեցաւ եւ երեքի բաժնուեցաւ երկիրը (տես Ալպոյաճեան, ՊԱՏՄ. ԵՒԴՈԿԻՈՅ ՀԱՅՈՑ, էջ 208):

Զիւնուն = Տընլուն = Տունուն կամ Իսմայիլ Տին Դ'ուլնուն Մելիք Մուհամմէտ, դեռատի որդին Մէհմէտ Ղազիի, որուն կտակած էր հայրը իր դահը, մեռած ատեն թէեւ յաջորդեց իր հօրը իբր օրինաւոր ժառանգ, սակայն իր դէմ ելան ուրիշ երկու թեկնածուներ, որոնք էին՝ Եազը Պասան կամ Եազուպ Արսլան, կրտսեր եղբայրը Մուհամմէտ Ղազիի եւ Սունկուր իր հօրեղբորորդին, ըստ հայ պատմագիրներու, որ հաւանորէն նոյն է իսլամ մատենագիրներու Մալաթիոյ Այն ալ Դաուլա¹ Էմիրին հետ, որ Զիւնունի (Տունունի) եղբայր ներկայացուած է:

Այս Էմիրը իշխած է 1143—1152, օրինաւոր ժառանգէն յափշտակելով դահը, կամ անոր իշխանութիւնը սահմանափակելով միայն Կեսարիոյ մէջ:

Այն ալ Դաուլա կամ Դուլա (=Տուլա) կը քալէ Զիւնունի դէմ, եւ ամենէն առաջ կ'երթայ Մալաթիոյ վրայ, որուն Թուրք կայազօրքը կը բանայ Buraidiya դուռը եւ կը յանձնէ քաղաքը (Michel le Syrien, Գ., 258), որուն տէր կը դառնայ Այն ալ Դաուլա:

Այսպէս, Դանիշմենտ Էմիրութիւնը կը բաժնուի երեքի, ինչ որ տխուր հետեւանքներ կ'ունենայ երկիրին համար: Նոյն իսկ Դանիշմենտեանց պատմութիւնը կը կորսնցնէ իր պայծառութիւնը, վասնզի նոյն իշխանական տոհմէն ուրիշ անդամներ Դանիշմենտեան տիրապետութեան արդէն ենթարկուած քաղաքներու եւ ուրիշ գրաւուած վայրերու մէջ պղտիկ իշխանութիւններ կը կազմեն: Ուրեմն երկիրին աւատապետական կազմը աւելի կը շեշտուի, եւ դանազան Էմիրներ կ'իշխէին համադաշնակցութիւն մը կազմելով Սերաստիոյ Էմիրին գերիշխանութեան տակ, որ անուանական էր իրականին մէջ, վասնզի այդ Էմիրները յաճախ չէին ճանչնար զայն: Այդ թուականէն ետք կը քայքայուէր իշխանութեան միութիւնը եւ կը տկարանար իր ոյժը՝ ներքին պայքարներով:

Դանիշմենտ կոտորակեալ Էմիրութեան մէկ կտորն էր Մալաթիոյ Էմիր-

(1) Dhul Nun-ը Արաբներու, Davun-ը Ասորիներու (Michel le Syrien, Գ., 258 եւ յաւելուած LXII), Dadouanes-ը Յոյներու: Michel le Syrien պարզապէս Դուլա կը կոչէ զայն:

ընթացումը, որուն պետք մնաց Այն ալ Դաուլա (1143—1152), բայց իր երկիրները սահմանափակուեցան իր իշխանութեան վերջերը, վասնզի Սիւրիոյ մէջ երեւան եկած էր Հալէպի Սուլթան Նուրետտինի նոր ոյժը, որ 1150-ին ձուլինը գերի բռնելէն ետք գրաւեց Ազէզը, Թլպաշարը, Պիրը, Ռապանը, Մարաշը, Պեհեսնին, Հիւսնի Մանսուրը, Սամոսատը, Կարկառը, Քաղթէն եւայլն, բացի Հռոմկլայէն, ուր կը մնար ձուլինի կինը իր աղջիկներուն հետ: Այս վայրերէն մէկ մասը Մալաթիոյ աշխարհագրական սահմաններուն մէջ էր եւ այսպէս կը կորզուէին անոր վեհապետէն: Սակայն Նուրետտին չկրցաւ պահել եւ ստիպուեցաւ թողուլ այդ տեղերը Սելճուկ Ռումի Սուլթան Մասուտ Ա.ին (1116—1156), որ Սեբաստիոյ Դանիշմենտ Եաղուպ Ասլանը (1143—1167) իրեն փեսայացնելով զօրացած էր (տես Մանուէլ Քասունի, ԱՅՆԹԱՊԽԱՉԱԿՐԱՅ ՇՐՋԱՆԻՆ, Յուսարքեր, 14 Մայիս, 1955):

Այս միութիւնը երկար չտեւեց, վասնզի Մասուտ Ա. (1116—1156) ուզեց իր գերիշխանութեան ենթարկել Դանիշմենտները:

Հետեւաբար պահանջեց Այն ալ Դաուլայէն որ հպատակի իրեն, բայց Մալաթիոյ տէրը մերժեց:

Այն ատեն Մասուտ Սուլթան արշաւեց դէպի Մալաթիա եւ նախ 17 Յունիսէն 14 Սեպտեմբեր 1143 եւ ապա 1144-ին պաշարեց Մալաթիան, բայց չկրցաւ գրաւել քաղաքը (Michel le Syrien, Գ., 254—8 եւայլն):

Այն ալ Դաուլայի մահէն ետք 12 Յունիս 1152 իր որդին Դուլ Կայնէյն (Dhul—Karnain) (1152—1160), որ տակաւին անչափահաս էր, յաջորդեց իրեն¹: Իր մայրը՝ անոր տեղը իշխեց իբր խնամակալ, բայց չուտով վտարուեցաւ՝ երբ փորձեց դեռատի վեհապետը սպաննել (Michel le Syrien, Գ., 305):

Իկոնիոյ Մասուտ Սուլթանը դարձեալ փորձեց Մալաթիոյ տիրել (24 Յունիս 1152), բայց չյաջողեցաւ կրկին:

1153-ին Մասուտ Ա. Սուլթան Բիւզանդիոնի Մանուէլ Կայսրէն օգնութիւն գտնելով, գրաւեց Հալէպի Նուրետտինէն Այնթապի շրջակայքը:

Իսկ երբ Մասուտ Սուլթան մեռաւ 1154-ին, որդին՝ Գլըճ Ասլան Բ. գահակալեց, բայց որովհետեւ իր եղբայրը՝ Շահնշահ իր դէմ ելաւ եւ իրարու հետ պատերազմեցան, Նուրետտին առիթէն օգուտ քաղեց եւ իրմէ գրաւուած վայրերը եւ ուրիշ միջագետեան քաղաքներ ալ գրաւեց, սակայն Խարբերդի Խարա-Ասլան Ամիրան² (1143—83) իրեն դէմ ելաւ եւ հարկադրեց որ ետ դառնայ (Մ. Քասունի, նոյն):

1157-ին Գլըճ Ասլան Բ. Խարբերդի Խարա-Ասլան ամիրայի հետ հաշտուելով, Միջագետք եկաւ եւ իր հօրը պատկանած տեղերը վերագրաւեց

(1) Պատմագիրներէն ոմանք զայն մեռած ցոյց կու տան 1169-ին:

(2) Խարբերդի մէջ հաստատուած Որթոքեան տան կը պատկանէր, եւ յաջորդած էր Խարբերդի Էմիր Տուար Ամիրայի (1124—1143) (Պատ. Հայաստանի Սահմանները, էջ 316):

(նոյն), բայց երբ 1158-ին Գլըճ Ասլան՝ Բիւզանդիոնի Մանուէլ Կայսեր հետ պատերազմի բռնուեցաւ, Նուրեմատին զօրք հաւաքելով Գլըճ Ասլանի սեպհական Մալաթիոյ երկրամասէն Պեհեսնին եւ Ռապանը դրաւեց Մարաշի եւ այլ տեղերու հետ (Մ. Քասունի, նոյն), սակայն 1159-ին հաշտուելով անոր հետ իր դրաւած տեղերը դարձուց Գլըճ Ասլանին:

1160-ին Գլըճ Ասլան Բ. Դանիշմեններու հետ կռիւի կը բռնուի եւ անոնց ձեռքէն կը խլէ Ալպիսթանը եւ Տարենտէն, որոնք երբեմն Մալաթիոյ էմիրին կը պատկանէին: Նուրեմատին առիթէն օգտուելով հաւանօրէն վերստին կը դրաւէ Մարաշի շրջանակը (հմմտ. Մ. Քասունի, ԱՅՆԹԱՊ ԽԱՉԱԿՐԱՅ ՇՐՋԱՆԻՆ, Յուսաբեր 14 Մայիս, 1953):

Այս շրջանին Տու՛լ Գարնէյնի իշխանութիւնը Մալաթիոյ մէջ կը շարունակուէր, թէեւ շատ պղտիկցած, բայց կը պահէր արտաքին նշանները անկախ վեհապետութեան մը: Այսպէս, ան Մալաթիոյ մէջ հատած է պղնձադրամներ յունատառ, յոյն թուականով եւ միանգամայն արաբատառ: Անոնք առաջին երեսին վրայ կը կարդացուի՝

INΔΙΚΤΙΩΝΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

(Երկրորդ Ինդիկտիոնին)

Իսկ երկրորդ երեսին գրուած է արաբերէն՝

الواثق ذو القرنين بن عين الدولة

«Էլ Վասըկ Տու՛լ Գարնէյն Պինի Այն-Ուտ-Դաուլա», այսինքն «[Աստուծոյ] ապաւէն Տու՛լ Գարնէյն, որդի Այն-Ուտ-Դաուլայի», իսկ շուրջը՝ ΟΜΕΤΑΣ ΑΜΗΡΑΣ ΔΟΥΧΑΡΝΑΙΝ որ է «Մեծ Ամիրան Դուլ Կարնէյն»:

1162 Հոկտեմբերին, Տու՛լ Գարնէյնի 10 տարեկան անչափահաս զաւակը՝ Նասեր-ալ-Տին Մուհամմէտ Պէն Տու՛լ Գարնէյն կամ պարզապէս Մելիք Մուհամմէտ Ամիրա (1162—9) յաջորդեց իր հօրը: Նասեր ալ Տին Մուհամմէտ Պէն Տու՛լ Գարնէյնի ատեն Դանիշմենտ էմիրներու մէջ գերազահը կամ աւատապետը դարձած էր Եաղուպ Ասլան, որուն նստոցն էր Սեբաստիա:

Նասեր ալ Տին Մուհամմէտ, Դանիշմենտ գերիշխան եւ ամենէն զօրաւոր այս վեհապետին հաւանութեամբ, ամուսնացաւ Շահի Արմէնի թոռ Սուլթանի փեսին Սուլդուխի աղջկան հետ:

Գոնիայի Ռումի սուլթաններու հակառակութիւնը, որ վերջ չէր գտած, այս ամուսնութեան պատճառով վերարժարժուեցաւ, վասնզի Գլըճ Ասլան ինք առնել կ'ուզէր այդ աղջիկը. ուստի պատրուակ ըրաւ ասիկա եւ յարձակեցաւ Եաղուպ Ասլանի վրայ:

Եաղուպ Ասլան յաղթեց եւ մտաւ Գլըճ Ասլանի բանակատեղին եւ առաւ «զգանձս ոսկեղէն եւ զամենայն պատրաստութիւն նորա» (ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, էջ 442—443), բայց յետոյ դարձուց եւ վեհանձնութիւն ցոյց տուաւ, սակայն

Գլըճ Ասլան Բ., որ կ'ուղէր անպատճառ կործանել Դանիշմենտ իշխանութիւնը, երբ չկրցաւ զէնքով իր նպատակին հասնիլ, ջանաց զայն պառակտելով կործանել:

Այս նպատակով իրեն գործիք ըրաւ Կեսարիոյ Տանուն Իսմայիլ Իմատէլ-Տին Տու'լ Նուն Մելիք Մուհամմէտ ամիրան, որ Գլըճ Ասլանի քեռայրն էր (ՊԱՏՄ. ԵՒԴՈԿԻՈՅ, էջ 209):

Փոխադարձաբար Եաղուպ Ասլան ալ աշխատեցաւ իր կողմը շահիլ Գլըճ Ասլանի ստորադաս ամիրանները եւ «ընկենուլ զնա ի քաղաւորութենէ եւ դնել զեղբայրն նորա» (ՄԻՔ. ԱՍՈՐԻ, էջ 444):

Գլըճ Ասլան վախցաւ եւ Դանիշմենտեան իշխանին դիմադրելու համար Բիւզանդիոնի Մանուէլ Կոմնէն կայսեր դիմեց (Ա. Ճեմալ, ԹՈԳԱՏ, էջ 27, ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, էջ 444) եւ օգնութիւն խնդրեց եւ ստացաւ, բայց Եաղուպ Ասլան ինքն ալ պատրաստուեցաւ եւ Միջագետքի շատ մը ամիրանները հաւաքելով պատրաստուեցաւ դիմադրելու Գլըճ Ասլանի:

Երկու բանակները իրարու դէմ եկան, բայց իրարմէ պատկառելով առանց ճակատելու դարձան իրենց տեղերը:

Բայց Եաղուպ Ասլան տեսնելով իր երկիրին մէջ գոյութիւնը անջատողական հակումներու, որոշեց պետութեան ներքին միութիւնը վերահաստատել: Եւ ամենէն առաջ ուղեց նուաճել Կեսարիոյ Տանուն ամիրան, որ Գլըճ Ասլանի ձեռքը գործիք եղած էր եւ պառակտած էր Դանիշմենտեան իշխանութիւնը:

Եաղուպ Ասլան զայն ընկճելէ ետք սպաննեց Կամախի ապստամբ Ամիրան: Նոյնպէս փորձեց գրաւել 1167-ին Մալաթիան, զոր պաշարեց եւ «նչ կարաց առնուլ եւ եթող ի վերայ նորա գօր եւ չոգաւ» (ՄԻՔ. ԱՍՈՐԻ, էջ 441):

Այս պատճառով շատեր կը փախչին Մալաթիայէն: Խարբերդի տէրը Խարա-Ասլան այդ փախստականները կ'ընդունի:

Եաղուպ Ասլան կը հաշտուի Մալաթիոյ դեռատի ամիրային հետ, որ իր եղբօրը որդին էր եւ անոր կը թողու Մալաթիան:

Եաղուպ Ասլան կը փորձէ նաեւ նուաճել Խարբերդի ամիրան՝ Խարա-Ասլանը, որ մինչեւ Ամիթ նուաճումներ ըրած էր ինքնագլուխ (ՄԻՔ. ԱՍՈՐԻ, էջ 448): Խարա-Ասլան կ'ուղէ համաձայնիլ, սակայն Եաղուպ Ասլան անոր համակերպութիւնը կեղծիք համարելով անոր երկիրը կը մտնէ եւ Չմշկածաղը գրաւելով 100.000 անձեր գերի կը տանի (ՄԻՔ. ԱՍՈՐԻ, էջ 448):

Եաղուպ Ասլան կը մաքառի նաեւ ուրիշ ապստամբ էմիրներու հետ, որոնք կը գրաւէին ըմբոստութեամբ Դանիշմենտ իշխանութեան քաղաքները՝ պարբերաբար ստեղծելով Փոքր Ասիոյ մէջ խառնակ վիճակ մը¹:

Սակայն Եաղուպ Ասլանի (1143-1167) ջանքերը հակառակ իր կարողու-

(1) Մանրամասնութիւնները տեսնել ՊԱՏ. ԵՒԴՈԿԻՈՅ ՀԱՅՈՅ, էջ 205-211:

թեան եւ ճարպիկութեան անդօր եղան իշխանութեան միութիւնը վերաստեղծելու Դանիշմենտ էմիրութեան մէջ, այլ ընդհակառակը այդ միութիւնը բոլորովին քայքայուեցաւ, երբ մեռան Կեսարիոյ Զենուն կամ Տանուն, որդին Մեհեմմէտ Ղազիի եւ Սեբաստիոյ մէջ Իպրահիմ՝ միւս որդին Մեհեմմէտ Ղազիի (1167) : Ասոնցմէ զատ զանազան քաղաքներու մէջ այլ Դանիշմենտ իշխանութիւններ երեւան եկած էին, ինչպէս կը հաստատէ Միքայէլ Ասորի, որ 1166—1167 կը յիշէ Դանիշմենտ իշխանութիւններ Սեբաստիա, Կեսարիա եւ Ալպիստան կեդրոններով, առանց յիշելու Մալաթիոյ էմիրը, Նասիր ալ Տին Մուհամմէտ Իպն Տու՛լ Գարնէյնը (1162—9), որուն իշխանութեան սահմանները կը նեղնային դրացիներու գրաւումներով :

Այսպէս, 1168-ին Գլըճ Ասլան Դանիշմենտներէն յափշտակեց Կեսարիան եւ Ծամնդաւը :

Դանիշմենտ իշխող տունը շատ անկեալ եւ ապականեալ վիճակ մը ունէր :

Նասիր ալ-Տին Մուհամմէտ Իպն Տու՛լ Գարնէյն (1162—9) այնքան անժողովրդական եղած էր իր ցոփութիւններով որ ստիպուեցաւ հեռանալ Մալաթիայէն՝ 1170-ին :

Նասիր ալ Տին Մուհամմէտ Պէն Տու՛լ Գարնէյն եւս 1169-ին դրամներ հատած է, որոնց վրայ կը տեսնենք մէկ կողմը պատկերը Քրիստոսի, որ ձեռքը դրած է թագաւորի մը գլխուն վրայ, իսկ միւս կողմը կը կարդացուի արաբատառ իր անունը ու տիտղոսը «Մուհամմէտ Իպն Զի Էլ Գարնէյն» (Բասմաջեան, ՀԱՅԿ. ԴՐԱՄԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ, էջ 163) :

Իր որդին էմատետտին Դու՛լնուն (մեր պատմիչներուն Տունուն-ը կամ Տանունը), զոր հայրը Կեսարիոյ կառավարիչ նշանակած էր, 1169-ին իր հօրը աթոռը գրաւելու համար Մալաթիա գնաց, բայց հոն չկրցաւ հաստատուիլ եւ Գլըճ Ասլան Բ.էն հալածական փախաւ իսլամութեան պաշտպան Սիւրիոյ Նուրետտին Սուլթանի քով, որուն հետ դաշնակցելով 1172-ին սկսաւ կռուիլ Գլըճ Ասլանի դէմ, որ Նուրետտինէն վախնալով ետ քաշուեցաւ եւ Նուրետտին գրաւեց Մարաշը, Պեհեսնին, Քեսունը եւ այլ վայրեր մինչեւ Զահան (համտ. Մ. Քասունի, նոյն) :

Մալաթիան չկրցաւ գրաւել :

Իսկ Մալաթիոյ մէջ Մելիք Մուհամմէտի գահը գրաւեց իր եղբորորդին Ապուլ Գասըմ կամ Ֆախլ ալ Տին Գասըմ (1170—1172) որդին Տու՛լ Գարնէյնի (Y. H. Modtmann, ԻՍԼԱՄ ՀԱՄԱՅՆ, էջ 938), այսինքն եղբայրը Նուրետտին Մուհամմէտի Տու՛լնունի հօրը : Հետեւաբար տղան չկարենալով տիրել, եղբայրը յաջորդած էր :

Այս վեհապետն ալ իր նախորդներուն պէս, պղինձ դրամ հատած է Մալաթիոյ մէջ «յունատառ եւ քրիստոնէվայել», ինչպէս կ'ըսէ Բասմաջեան (ՀԱՅԿ. ԴՐԱՄԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ, էջ 114) :

Դանիշմենտ իշխանութեանց օրհասը սկսած էր :

Անոնց ամենէն զօրաւորին Եաղուպ Ասլանի իշխանութիւնն իսկ քայքայուիլ սկսած էր, վասնզի անոր մահէն (1167) ետք, ամէն կողմ ապստամբութիւններ ծագած էին: Իր որդւոյն՝ Ապու Մուհամմէտ ձեմալ Ղազիի (1167—9) իշխանութիւնը ներքին խռովութիւններով անցաւ: Ասկէ քաջալերուած Գլըճ Ասլան անգամ մըն ալ փորձեց գրաւել Մալաթիան, որուն վրայ յարձակեցաւ 1172-ին, սակայն դարձեալ չկրցաւ գրաւել քաղաքը (ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, էջ 468), վասնզի Սանուխ (Սայտալ Տին) ներքինիին գլխաւորութեամբ բնակիչները արագօրէն պատրաստած էին ինքնապաշտպանութիւն:

Գլըճ Ասլան ստիպուեցաւ նորէն քաշուիլ, բայց գերի տարաւ 30.000, ըստ ոմանց 12.000 հոգի Մալաթիոյ շրջակայքէն (ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, էջ 468):

Նուրետտին Դամասկոսի Սուլթանը, որուն օգնութեան ապաւինած էին իսլամ իշխաններ ընդդէմ Գլըճ Ասլան Բ.ի, իրեն հետ ունենալով Սեբաստիոյ Մելիք Իսմայիլ (1169—1173) Դանիշմենտ վեհապետը եւ Գլըճ Ասլանի ապրստամբ եղբայրը՝ Շահնշահը, արշաւեց մինչեւ Կեսարիա, բայց Գլըճ Ասլան չուզեց պատերազմիլ անոնց դէմ, այլ միայն Շահնշահի իր քով գտնուող հինգ զաւակներէն մէկը խորովելով հօրը դրկեց՝ սպառնալով միւսներն ալ այսպէս ընել եթէ չմեկնի:

Այսպէս Գլըճ Ասլան Բ. զանոնք հաշտութեան հարկադրեց (ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, էջ 468), եւ յաջորդ տարին (1174) օգտուելով Նուրետտինի մահէն գրաւեց Դանիշմենտ իշխանութեան հողերը իրենց Սեբաստիա մայրաքաղաքով 15 Փետր. 1175, մինչդեռ Մալաթիոյ մէջ կը շարունակուէր այդ քաղաքին տիրող տուներ, Ապուլ Գասըմի վեհապետութեան տակ:

Այս իշխանը 1172 Մայիսին, 15 տարեկան հասակին Հիւսն Հիյարի (Խարբերդ) իշխանին աղջկան հետ ամուսնացաւ: Հարսանեկան խրախճանութեանց ատեն, ճիւղորդներու հետ մարտախաղի մը ատեն ձիէն ինկաւ եւ մեռաւ (Michel le Syrien, Գ., 343): Եղբօր որդին Ֆիրիտոն (Afridun), որ իրմէ ալ աւելի երիտասարդ էր, յաջորդեց իրեն եւ ստիպուեցաւ ամուսնանալ Ապուլ Գասըմի նշանածին հետ:

Բայց երբ Ֆերիտոն սպաննուեցաւ 15 Փետր. 1175-ին իր եղբօրը Մուհամմէտի կողմէ, որ բազմաթիւ արկածախնդրութիւններէ ետք համաձայնելով Զիյատի (=Խարբերդ) իշխանուհիին հետ — որ իր ամուսինը լքած էր — ծալտուած Մալաթիա մտած էր (Michel le Syrien, Գ., էջ 262—4):

Գլըճ Ասլան Բ., որ ամէն ջանք ըրած էր վերջ տալու Դանիշմենտ իշխանութեան, երբ այս եղելութիւնները իմացաւ, յարմար ժամանակը նկատեց վերջ տալու Դանիշմենտ իշխանութեան:

Արդէն Սեբաստիա գրաւած էր եւ միայն Մալաթիա կը մնար Դանիշմենտներու ձեռքը:

Գլըճ Ասլան Բ. դնաց պաշարեց նորէն Մալաթիան: Քաղաքին մէջ այնքան դժգոհ էին Մուհամմէտէն որ այլեւս կեանքը վտանգուած զգաց հոն եւ ստիպուեցաւ Հիւսն Զիյար (Խարբերդ) քաշուիլ: Զորս ամսուան պաշարումէ

մը ետք, 25 Հոկտեմբեր 1178-ին, Գլըճ Ասլան մուտք գործեց Մալաթիա (Michel le Syrien, Գ., 373) :

Ապահովաբար այս վեհապետին համար են Միքայէլ Ասորիի հայերէն թարգմանութեան (էջ 482) սա տողերը, 1179 թուականով. — «Քրիստոնեայք որ կային ի Մելիտինէ՝ անկան ի մեծ նեղութիւն յերկուց պատմառաց, ի սովոյ եւ ի չարութենէ եւ ի խիստ բարուց ամիրային իւրեանց, որ մնացեալ էր յազգէն Դանիշմանայ» :

Ի վերջոյ կ'երեւայ թէ իր խստութենէն հրաժարած է այս ամիրան, որ «զղջացաւ ի գործս իւր եւ առաքեաց առ սուլթանն եւ առ ի նմանէ գանձ եւ ետ ի նա զՄելիտինի եւ ինքն ել եւ գնաց ի Խարբերդ, եւ եղեւ մեծ դիւրութիւն քրիստոնէից եւ առատութիւն հացի, եւ ամենայն իրաց ընդարձակութիւն» (նոյն, էջ 483) :

Ուրեմն Մալաթիա գրաւուած է Իկոնիոյ Սուլթանէն 1178-ին :

Հաւանօրէն այս վերջին իշխանն է որ, ըստ Զոննարիի եւ Նուխրէթ ալ Թաւարիի հեղինակին (յիշուած Համմերէ, Geschichte d'Osmen Reiches-ի մէջ, I, 622) Գլըճ Ասլանէն թունաւորուած է եւ անմիջապէս գրաւուած է Մալաթիան :

Այսպէս վերջ գտած է Դանիշմենեանց այս ազազուն ճիւղն ալ :

Ժ Զ.

ՄԱԼԱԹԻԱ ՌՈՒՄԻ ՍԵԼՃՈՒԿ

ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

(1178 — 1315)

Ասետտին Գլըճ Ասլան Բ. (1156—1191), երբ 1178-ին գրաւեց Մալաթիան, Ռումի Սելճուկ Իկոնիոյ Սուլթանութիւնը հասաւ իր փառքին կատարը, որովհետեւ իր ամենէն գլխաւոր մրցակիցը կը դադրէր գոյութենէ եւ ինք կը տիրակալէր Փոքր Ասիոյ սիրտին՝ Կարինէն մինչեւ Յոնիական եւ Սեւ ծովէն մինչեւ Միջերկրական : Բայց ինք չկրցաւ տեւականապէս պահել այս հողերը, վասնզի իր սահմաններէն դուրս Հայաստանի, Փոքր Հայքի, Միջագետքի եւ այլ վայրերու մէջ երեւան եկած էին դարուն սկիզբէն, զանազան թիւրքմէն իշխանութիւններ, որոնք հետզհետէ դէպի արեւմուտք՝ Փոքր Ասիա առաջանալու կը ձգտէին : Միւս կողմէ Եգիպտացիք Ասիա անցած դէպի հիւսիս կը յառաջանային՝ Սիւրիայէն Եփրատ եւ անկէ Հայաստան մտնելով : Թիւրքմէն իշխանութիւններուն ամենէն զօրաւորներէն մէկն էր Ուրթուքեանց

իշխանութիւնը, որուն վեհապետը Թիմուր տաշ Որթոքեան երբ մեռաւ 1153-ին, իր պետութիւնը երեք որդիներուն մէջ բաժնուեցաւ:

Այս երեքէն ամենէն զօրաւորը հանդիսացաւ Նեճմետտին Ալի, որ ստացած էր Մարտինը եւ Մուֆարղինը: Ասիկա էր «այր բարի եւ քաղցր ի վերայ քրիստոնէից» (ՄԻՆԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, էջ 476) . 22 տարիներու (1154—1176) իշխանութենէ մը ետք մեռաւ եւ իրեն յաջորդեցին իր որդին Գուլթաետտին Էլ Կազի (1176—1184) եւ ապա այս վերջինին անչափահաս որդին Հիւսամետտին Եսլուք Ասլան (1184—1207):

Թիւրքմէն այս իշխանութիւնները հետզհետէ տարածուելով արդէն Եփրատ հասած էին:

Գլըճ Ասլան Բ. անշուշտ հաւանական բախումի մը նախատեսութեամբ, Մալաթիոյ ռազմական դիրքը նկատի ունենալով, հաւանօրէն կրկին վերանորոգեց քաղաքին երկու պարիսպները (1081) (Michel le Syrien, Գ., 388):

Այս էմիրներէն Թիմուր տաշ (1153), երբ տակաւին միահեծան կը տիրէր Որթոքեան Սուլթանութեան, Հասան Քէֆը գրաւեց Խարբերդի էմիրներուն ձեռքէն եւ իրեն հնազանդեցուց:

Խարբերդի ամիրան Նուրետտին Մահմուտ (1183—5) վերագրաւեց Հասան Քէֆը, ինչպէս նաեւ Ամիթը 1183—1184-ին եւ կրկին միացուց իր էմիրութեան (ՄԻՆԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, էջ 448): Ան գրաւեց նաեւ Քեսունը:

Ճիշդ այդ օրերուն Մալահետտին Էյուպեան քիւրտը, որ Եգիպտոսի կը տիրապետէր, 1184-ին եւ 1185-ին — երկու անգամ — յարձակեցաւ Մուֆարղինի վրայ, Խլաթ գացած ատեն (ՄԻՆԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, էջ 400):

Մալահետտին Մուֆարղինը գրաւելէ ետք հոն իրեն ներկայացուցիչ կամ փոխանորդ դրաւ Էլ Մելիք Էլ Անուատ Նեճմետտին Էյուպը (1201—1220), եւ այսպէս խառնուիլ սկսաւ Ասիոյ մէջ կազմուած Սելճուկ եւ Թիւրքմէն էմիրութիւններու գործերուն:

Անոնք արդէն երկպառակուած, Մալահետտինի օգնութեան կը դիմէին որ ընդարձակ երկիրներու տիրակալած էր եւ ամենէն զօրաւորն էր այդ շրջանակին մէջ տիրող իշխանութիւններուն:

Վերոյիշեալ Խարբերդի ամիրան Նուրետտին Մահմուտ (1183—5) մէկը եղաւ այդ էմիրներուն, որ Մալահետտինի դիմեցին:

Նուրետտին Մահմուտ փեսան էր Ռումի Սելճուկ Սուլթան Գլըճ Ասլան Բ. (1156—1193), բայց կ'ատէր իր կինը եւ ասոր համար պատերազմի մէջ էր Իկոնիոյ Սուլթանին հետ, յոյս դնելով Մալահետտինի վրայ:

Գլըճ Ասլան Բ. պատժելու համար իր փեսան «չոգաւ քակեաց գրեսուն» (ՄԻՆ. ԱՍՈՐԻ, էջ 487), այսինքն գրաւեց եւ քանդեց քաղաքը:

Մալահետտին օգնութեան հասաւ Նուրետտին Մահմուտի եւ զայն զօրացնելու համար գրաւեց Ամիթը, զոր նուիրեց Նուրետտինի, ապա դնաց Գլըճ Ասլանի դէմ՝ վրէժ լուծելու համար անկէ:

Հասան անուն ամիրան միջամտեց այս երկու իսլամ զօրաւոր ինքնա-

կալներուն միջեւ եւ «իմաստուն բանիւք արար խաղաղութիւն եւ ոչ կոուեցան եւ դարձան խաղաղութեամբ ի տեղիս իւրեանց» :

Հասան Քէֆ մնաց Խարբերդի էմիրութեան, ոչ միայն Նուրետտին Մահմուտի, այլ նաեւ անոր յաջորդին՝ էմատետտին Ապու Պեքիրի (1185—1205) իշխանութեան շրջանին :

Սակայն Որթոքեանք, հովանաւորուած Սալահետտինէն, սպառնալիք մը կը կազմէին Իկոնիոյ Սելճուկ Ռումի Սուլթանութեան համար : Միւս կողմէ թիւրքմէնները, ասիական բարբարոսներու նոր խումբ մը, կ'արշաւէին դէպի արեւմուտք եւ 1185-ին Փոքր Ասիոյ մեծ մասը կ'աւերէին, ի միջի այլոց Մալաթիոյ սահմաններն ալ խուժելով եւ աւարի մատնելով (Michel le Syrien, Գ., 402) : Սելճուկ Ռումի Սուլթանութիւնը ուրեմն վտանգի տակ էր եւ պէտք էր դիմադրել այս յարձակումներուն, մինչ ներքնապէս ալ զօրաւոր չէր եւ քայքայման նշաններ ցոյց կու տար : Գլըճ Ասլան Բ. ի որդիները կ'ապստամբէին իրեն դէմ եւ իշխանութիւնը յափշտակել կը ջանային :

Այս անբաղձալի վիճակը թերեւս պատճառ եղած է որ Գլըճ Ասլան Բ. փորձէ վերակազմել իր պետութիւնը, զոր ժամանակին տիրող վարչաձեւին համաձայն աւատական կարգերու պատշաճեցնել կ'ուզէ 1189-ին : Michel le Syrien-ի եւ այլ արաբ աղբիւրներու համաձայն՝ իր զաւակները իբրեւ ճորտ՝ իր գրաւած երկիրներուն կուսակալ եւ կառավարիչ նշանակեց, իսկ իր մահէն երկու տարի առաջ՝ 1191-ին իր պետութիւնը բաժնեց իր 10-12 զաւակներուն միջեւ :

Այսպէս, Ռումի սելճուկ պետութիւնը կոտորակուեցաւ 11 իշխանութիւններու :

Այդ իշխանութիւններէն մէկուն կեդրոնը եղաւ Մալաթիան, զոր շրջականերով ստացաւ Միւսղեպետին Քարսար Շահ (Michel le Syrien, Գ., 407, RHC. HO Բ. 56 եւ Գ. 269) :

Սակայն բաժանումը նպաստաւոր հետեւանք մը չունեցաւ, վասնզի Գլըճ Ասլան Բ. ի տասնեակ մը զաւակները սկսան արհամարհել իրենց հայրը եւ ինքնագլուխ գործել եւ իրենց սեպհական հաշուոյն նուաճումներ ընելով՝ ուղեցին իրենց սահմանները ընդարձակել, երբեմն դրացի օտար իշխանութիւններէ եւ երբեմն ալ իրարմէ հողեր կորզելով¹ :

Այնպէս որ Գլըճ Ասլանի անխորհուրդ կարգադրութեամբ պետութիւնը փոխանակ զօրանալու՝ աւելի տկարանալ սկսաւ : Հայոց Լեւոն Թադաւորը (1185—1219) եւ Ֆրետերիկ Շիկամօրուս (1182—1190), որ Խաչակիրներու բանակով մը Փոքր Ասիա եկած էր, կրցան յաղթանակներ շահիլ Ռումի Սելճուկ Սուլթանութեան դէմ (ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻԱ, էջ 506—7) :

Շիկամօրուս կայսրը յաջողեցաւ նոյնիսկ գրաւել Իկոնիան, սելճուկ

(1) Այս կռիւներուն շարքին յիշատակելի են մեր Կիլիկիան թագաւորութեան դէմ մղուած կռիւները (տես ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 504) :

մայրաքաղաքը, 1189-ին (De Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, հտ. 14) :

Գլըճ Ասլան Բ. ըմբռնելով իր գործած մեծ սխալը, ջանաց միացնել պետութիւնը իր անդրանիկ զաւակին՝ Խուլթպետտինի ձեռքին տակ, եւ անոր դիրքը զօրացնելու համար ամուսնացուց զայն հռչակաւոր Եուսուֆ Սալահետտինի աղջկան հետ :

Բայց չկրցաւ իր նպատակին հասնիլ, վասնզի իր զաւակները իրենց ստացած հողերէն չէին ուզեր հրաժարիլ եւ սաստիկ կը մաքառէին իրարու եւ իրենց հօրը դէմ (Ալեքսանդեան, ՊԱՏՄ. ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ, էջ 194, ՍԻՍՈՒԱՆ, էջ 490, ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻԱ, էջ 507) :

Ասոնց մէջ ամենէն ձեռներէցը եւ յաջողակը հանդիսացաւ կրտսերագոյնը Ղայասետտին Կայ Խոսրով Ա. (1193), որ գրաւեց մայրաքաղաքը եւ հօրը իշխանութիւնը յափշտակեց : Սակայն միայն Լիկաոնիան եւ Պամփիլիան ունէր իր ձեռքը : Իսկ Թոգատի տէր Ռուքնետտին Սել ծովու եզերքը քանի մը ամրոցներ գրաւած էր եւ Խուլթպետտին Մալիկ Սալէհ՝ անդրանիկը՝ թէեւ վանուած էր մայրաքաղաքէն, սակայն տակաւին իր իշխանութեան տակ ունէր Կեսարիան, Մալաթիան, Սեբաստիան եւ Կողոնիան (=Շապին Գարա Հիսար) :

Մասուտ գրաւած էր Ամասիան, Էնկիւրին եւ Դորելիան (=Էսկի Շէհիր) եւ ուրիշ քաղաքներ Պոնտոսի մէջ (ՊԱՏՄ. ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ, էջ 195) :

Այս խառնակութեանց միջոցին Գլըճ Ասլան ստիպուեցաւ Մալաթիան տալ իր Խուլթպետտին Մալիկ Սալէհ որդւոյն, առնելով Միւկետտին Քայսարչահէն, որ կ'երեւի թէ տկար արարած մըն էր :

Միւկետտին Քայսարչահ ապաստանեցաւ 1191—2-ին (հիճրէթի 587) Եգիպտոսի Սալահետտին Էյուպի Սուլթանին քով եւ անոր օգնութեամբ յաջողեցաւ պահել Մալաթիոյ վրայ իր վեհապետութիւնը (RHC. HO Ա. 57, 68 եւայլն. Գ., 264, Ե., 24) :

Գլըճ Ասլան Բ. ի մահէն (1192) ետք, իր բոլոր զաւակները, որոնք, ինչպէս տեսնուեցաւ, իր կենդանութեան իրարու հետ մաքառիլ սկսած էին (Ա. Ալպոյաճեան, ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻԱ, էջ 504 եւ ՊԱՏՄ. ԵԻԴՈԿԻՈՅ ՀԱՅՈՅ, էջ 226—7), ինքզինքնին սուլթան հռչակեցին եւ իրարու դէմ կռուեցան :

Ամենէն առաջ իրարու դէմ ելան Սեբաստիոյ Խուլթպետտինը եւ Կեսարիոյ Նուրետտինը, որ իր հողերէն վանուած էր : Խուլթպետտին մեռաւ ճակատամարտին մէջ, սակայն Նուրետտին չկրցաւ տիրանալ իր հողերուն, վասնզի Թոգատի Սուլթանը՝ Ռասետտին Սիւլէյման (1193—1204) ինք գրաւեց Կեսարիան, ինչպէս նաեւ մեռնողին երկիրը՝ Սեբաստիան, եւ զօրանալով գրաւեց նաեւ Իկոնիան՝ անկէ վանելով Ղայասետտին Կայ Խոսրովը, որուն տուաւ իբր ճորտութիւն՝ Ալպիսթանը : Սակայն Ղայասետտին չհամակերպեցաւ եւ նախ Հալէպ, ապա Կիլիկիա եւ վերջապէս Տրապիզոն եւ Կ. Պոլիս ապաստանեցաւ (ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻԱ, էջ 508) :

Ռուքնետտին Սիւլէյման դարձաւ Սուլթան (1193—1204)՝ ընդհանուր ռումի պետութեան եւ յաջորդեցաւ փրկել կայսրութիւնը սպառնացող քայքայումի վտանգէն եւ պետութեան մեծ մասը միացնել իր վեհապետութեան ներքեւ, սակայն բաւական ատեն Մալաթիան չկրցաւ միացնել իր պետութեան, վասնզի Միւսղետտին Քայսարչազ շնորհիւ Սալահետտինի կրցած էր իր վեհապետութիւնը պահել: Քայսարչազ, ամրապնդելու համար իր դերքը, ամուսնացաւ Սալահետտինի որդւոյն Մելիք էլ Ատիլի աղջկան հետ, եւ ընկերացաւ Սալահետտինի բանակներուն՝ անոր մղած պատերազմներուն մէջ (RHC. HO Ե. 117): Սակայն հակառակ այս զօրաւոր պաշտպանութեան՝ ի վերջոյ Մալաթիան, 1200 Յունիսին, գրաւուեցաւ Թոգատի Ռուքնետտին Սիւլէյման սուլթանին կողմէ:

Միւսղետտին Քայսարչազ փախաւ եւ ապաստանեցաւ իր աներոջ՝ Մելիք Ատիլին քով (Բարհերէոս, ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, էջ 406, RHC. HO Բ. 71), որ իր փեսին չկրցաւ դրական աջակցութիւն մը ընծայել:

Ռուքնետտին Սիւլէյման սուլթան այնքան զօրացաւ որ իրեն հպատակեցուց 1203-ին Սալահետտինի միւս որդին եւ Մելիք Ատիլի եղբայրը՝ Մելիք էլ Զահիրը, որ իր Ժառանգութենէն միայն Սամոսատը պահած էր (Բարհերէոս, Ի., էջ 408):

Տարի մը ետք Ռուքնետտին Սիւլէյման գրաւեց նաեւ Անդարան, բայց քանի մը օր ետք մեռաւ (ԲԱՐՀԵՐԵՈՍ, էջ 418) կամ սպաննուեցաւ, որովհետեւ անհաճոյ եղած էր մահմետական կրօնաւորներու, որոնք զինք իբրեւ անաստուած կ'ամբաստանէին (ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 508): Սակայն Ռուքնետտին Սիւլէյման սուլթան (1192—1204) կատարած էր կարեւոր դեր մը՝ փրկելով սելճուկ ռումի կայսրութիւնը անոր սպառնացող քայքայումի վտանգէն:

Իր դեռատի որդին՝ Ասետտին Գլըճ Ասլան Գ. յաջորդեց իրեն (1204), բայց չուտով գահընկէց եղաւ եւ բանտ նետուեցաւ Ղայասետտին Կայ Խոսրով Ա.ի կողմէ, որ Կ. Պոլիսէն եկաւ Բիւզանդիոնի օգնութեամբ (ԲԱՐՀԵՐԵՈՍ, էջ 419) եւ վերագրաւեց իր գահը, որմէ վանուած էր, ինչպէս տեսնուեցաւ (Ա. Ալպոյաճեան, ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 508 եւ ՊԱՏՄ. ԵՒԴՈԿԻՈՅ ՀԱՅՈՅ, էջ 228):

Այս կերպով երկար պայքարէ մը ետք պետութեան միասնականութիւնը վերստին կը հաստատուէր: Ղայասետտին Կայ Խոսրով հազիւ վերահաստատուած իր իշխանութեան մէջ, աշխատեցաւ ռումի սուլթանութենէն կորզուած հողերը վերագրաւել: Այսպէս, ան յարձակեցաւ Կիլիկիոյ Լեւոն Թազաւորին վրայ (ՍՄԲԱՏ ԳՈՒՏՍՏԱՊԼ, էջ 115, ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻԱ, էջ 508):

Նոյնպէս նաեւ յարձակեցաւ ռումի պետութենէն բաժնուած միւս իշխանութիւններուն վրայ:

Ղայասետտին Կայ Խոսրով Ա. Մալաթիոյ կուսակալ նշանակեց իր եղբէջ որդին Ասետտին Կայ Քաուսը, որ իրեն յաջորդեց եւ երկիրը կառավարեց

1211-էն 1220 :

Ղայասետտին Կայ Խոսրովի եւ իր որդւոյն Ասետտին Կայ Քաուսի իշխանութիւնները խաղաղ ժամանակամիջոց մը չէին ոչ միայն Իկոնիոյ կայսրութեան, այլեւ դրացի երկիրներու — ինչպէս Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորութեան, Նիկիոյ յոյն կայսրութեան, Կ. Պոլսոյ լատին կայսրութեան, Պոնտոսի յոյն կայսրութեան եւ այլ մանր իշխանութեանց համար, որոնք իրարու դէմ կը կռուէին անընդհատ (տես մանրամասնութիւններ, ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 508—512), սակայն անոնք ուղղակի Մալաթիոյ հետ կապ չեն ունեցած :

Արտաքին այս կռիւներուն հետ ներքին միութիւնն ալ կը պակսէր Իկոնիոյ Սուլթանութեան, վասնզի Ասետտին Կայ Քաուս Ա. (1211—1220) դէմ կը կռուէր իր կրտսեր եղբայրը՝ Ալայետտին Կայ Խոսրով, զոր իր հայրը՝ Ղայասետտին Կայ Խոսրով Թոգատի կուսակալ նշանակած էր :

Երկու եղբայրները իրարու դէմ մաքառեցան դահուն տիրանալու համար (ՊԱՏՄ. ԵՒԴՈԿԻՈՅ, էջ 228) : Բայց յաղթանակը մնաց Ասետտինի, որ Ալայետտինը գերի բռնելով Մալաթիոյ կողմերը բերդի մը մէջ բանտարկեց :

Ասետտին Կայ Քաուս իր իշխանութեան շրջանին բոլոր դրացի երկիրներու հետ պատերազմեցաւ շարունակ եւ գեղազարդեց իր նախասիրած Սեբաստիա քաղաքը (ՊԱՏՄ. ԵՒԴՈԿԻՈՅ, էջ 229) :

1220-ին, Մելիք Էլ Աշրաֆի դէմ արշաւանքի մը ատեն Մալաթիոյ մէջ հիւժախտէ վարակուեցաւ եւ վերադարձին մեռաւ այս հիւանդութենէն (ԲԱՐՀԵԲՐԷՈՍ, էջ 437, RHC. HO Բ. 150, եւայլ), հաւանօրէն Մալաթիոյ մէջ¹ :

Իրեն յաջորդեց Մալաթիոյ մօտակայ բերդի մը մէջ բանտարկուած Ալայետտին Կայ Խոսրով Ա. (1220—1236), որ Սելճուկ Իկոնիոյ սուլթանութեան ամենէն փառաւոր դէմքն է եւ կոչուած «Մեծ» :

Իր օրով այս պետութիւնը իր ընդարձակագոյն տարածութեան հասաւ :

Անիկա տիրեց Միջերկրականի երկայնքը՝ հայ եւ լատին ասպետներու իշխանութեան տակ դառնուած ամրոցներուն եւ տարածեց իր իշխանութիւնը մինչեւ Սելեւկիա քաղաքը, ուրկէ անդին անցնելէ հրաժարեցաւ միայն այն

(1) Մալաթիոյ հին քաղաքէն մէկ քիլոմետր դուրս Մեծ Մզկիթին հարաւակողմը, նոր քաղաքին ճամբուն վրայ Սելճուկեան շրջանէն մնացած դամբարան մը կայ, որ կը թուի պատկանիլ այս Սուլթանին, վասնզի թէեւ արձանագրութիւնը անընթեռնի եղած էր, բայց Grenard կրցած է որոշել Քայքայուշի անունը եւ Զիւլլափատէ 610 թուականը (=1212), որուն 10-ն տարակուսելի էր՝ մաշած ըլլալով (Grenard, Note sur les monuments du Moyen Age de Malatia, Divrique, Sivas, Darende, Amasia et Tokat. Տես Journal Asiatique, XVII, 1901, էջ 551) : Այդ թիւին ընթերցումը արդարեւ սխալ կը թուի, վասնզի Քայքայուշ 1220ին մեռած է, որուն հիշրէթի համապատասխան թուականը պէտք է ըլլայ 618 եւ ոչ թէ 610 :

պայմանով որ հայ իշխանները հարկատու դառնային իրեն Տրապիզոնի Կոմսնէններու պէս :

Հայոց Հեթում թագաւորը ինքն ալ ճանչցած էր Ալայետտին Կայ Խոպատի դերիշխանութիւնը եւ նորոգած այն դաշինքը, զոր Լեւոն թագաւոր կնքած էր իր մահէն քիչ առաջ, Ալայետտինի հօր հետ (հմմտ. ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆԶԱԿԵՅԻ, էջ 95 եւ ՍՄԲԱՏ ԳՈՒՆՏՍՒԱՊԼ, էջ 121, ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻԱ, էջ 512) :

Այս սուլթանը նաեւ դրաւեց Մալաթիոյ շրջակայքը բռնակալող ճորտական Արդիկ օղլուններու իշխանութեան մէջ գտնուող Քեախթէն եւ Չմշկածագը իրենց շրջականերով :

Իր զինուորական յաղթանակներուն փառաւորագոյնը եղաւ Խուարէզմի շահ Մուհամմէտ Ճելալ-էտ-Տինի դէմ Երզնկայի մօտ — 1230-ին — իր շահած ճակատամարտը՝ իրեն զինակից էյուպեան Աշրաֆ եւ Քեմալ իշխաններուն հետ, որոնք Ալայետտին Կայ Խոպատ Ա.ի պէս Մահմետականներ էին, եւ ասոր համար թերեւս դթութեամբ վարուեցան իրենց համակրօն թշնամիին դէմ եւ չհետապնդեցին անոր փախչող բանակը (ԿԻՐԱԿՈՍ, էջ 119—120. հմմտ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻԱ, էջ 513) :

Ալայետտինի այս յաղթանակը, որ մեծ խանդավառութիւն ստեղծեց իր պետութեան մէջ, քիչ յետոյ աղէտի մը պիտի վերածուէր, վասնզի այս յաղթանակով անիկա կը քանդէր միակ պատուարը, որ կը կանգնէր արեւելքէն սպառնացող նոր վտանգին՝ Մոնկոլներու արշաւանքին դէմ : Ինչպէս որ Բիւզանդիոն քանդած էր Հայաստանի հայ թագաւորութիւնները ԺԱ. դարուն սկիզբը եւ դիւրացուցած էր Սելճուկներուն մուտքը իր հողերուն մէջ, նոյնը ըրաւ Ռումի սուլթանութիւնը, որ անհեռատեսութեամբ մաքառեցաւ Խուարէզմի Շահ Ճելալետտինի հետ, Շահ Արմէններու մայրաքաղաքը Խլաթը դրաւելու համար :

Անոր յաղթելէն ետք վերջ տուաւ նաեւ Էրզրումի սելճուկեան կողմնական (Collateral) հարստութեան եւ անոր երկիրները կցեց իր պետութեան եւ պատուար մը եւս ջնջեց (ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻԱ, էջ 513) :

Այս նոր նուաճումը սակայն պատճառ եղաւ նոր պատերազմի մը, որովհետեւ Ալայետտին Կայ Խոպատի դաշնակից էյուպեան Մելիք Էլ Քամել սուլթանը նախանձիլ սկսաւ, եւ Սիւրիոյ ու Միջագետքի տասնեւվեց մահմետական իշխանները, մեծ մասամբ էյուպեան, առաջնորդեց մեծ ոյժերով դէպի Փոքր Ասիա Ալայետտինի դէմ : Բարբախտաբար անոնք չվստահեցան Եգիպտացիին ոյժին վրայ եւ փորձը ցոյց տուաւ որ դժուար դործ մըն էր լեռնային լաւ ամրացուած անցքերէն թափանցել Փոքր Ասիոյ ներքին մասերը. այնպէս որ առաւելութիւնը մնաց Ալայետտինի կողմը, որ Կարսի դրաւումէն ետք, ինչպէս Սմբատ Գունտսդապլ կը գրէ «նլոբեցաւ անտի եւ երեկ էառ զՄելիտիսի եւ զԽարբերդ եւ զՉմշկածագին եւ զԱմիթ եւ զԾոփին եւ մինչ Եփրատ կտրէ, գամէնն մլփեց եւ կորոյս զՍուլտնային հայնց որ ելաւ, եկաւ Մըսրայ

Սուլտանն Անթափայ տիրոջն ի յօգն ու զկարայ իրք առնել, խանգարեաց զամենն ու փախոյց» :

Սակայն չկրցաւ պահել իր գրաւած վայրերը, զորս կորսնցուց եւ 1231-ին իր իշխանութեան վերջերը Մոնկոլները յառաջացան մինչեւ Հիւսն Զիյար (= Պարբերդ), մինչեւ Եփրատ, Մալաթիոյ մօտերը (ԲԱՐՀԵՐԻՈՍ, էջ 463) : Ալայետտին 1232-ին գրաւեց իւրաքանչիւր Մելիք էլ Աշրաֆէն : Երբ յաջորդ տարին այս վերջինը Հիւսն Մանսուրը գրաւեց Եգիպտոսի Մելիք էլ Քամել եղբօրը հետ, Ալայետտին Մալաթիոյ մէջ հաւաքեց 100.000 հոգիէ աւելի բանակ մը, նուաճեց Հիւսն Զիյարը (Պարբերդ, նոյն, էջ 467) եւ պաշարել տուաւ 1233-ին Ալ-Րուհան (= Ուրֆա = Եդեսիա) : Պարբերդի բնակիչները յարձակումէ մը վախճալով, իրեն՝ Մալաթիա ղրկեցին իրենց քաղաքին բանակիները (ԲԱՐՀԵՐԻՈՍ, էջ 468, Kamal-el-Din, Թրդմ. Blochet, *Revue de l'Orient Latin*, V. 88) : Այս կերպով առաջին անգամ ըլլալով Մոնկոլները թափանցեցին դէպի Անատոլիա :

Առաջին անգամ Զարմաղան Նուին մոնկոլ հրամանատարին առաջնորդութեամբ առաջացաւ մինչեւ Սեբաստիա, աւելելով եւ սրբելով Ալայետտին Կայ խոպատի ռազմական կարեւոր վայրերու մէջ կառուցած բերդերը, որոնք անդօր եղան մոնկոլ հեղեղը կասեցնելու :

Ալայետտին Կայ խոպատ ասոր վրայ խոհեմութիւն համարեց Մոնկոլներու առջեւ խոնարհիլ եւ ընդունեցաւ անոնց գերիշխանութիւնը :

Իր որդին եւ յաջորդը՝ Ղայասետտին Կայ խոսրով Բ. (1236—1246), որ իր հայրը թունաւորելով սպաննած էր, ժառանգեց իր հօրմէն ընդարձակ կայսրութիւն մը, որ գրեթէ կ'ընդգրկէր ամբողջ Փոքր Ասիան, բացի Նիկիոյ եւ Տրապիզոնի յոյն կայսրութիւններէն եւ Կիլիկիոյ հայ թագաւորութենէն, որոնք սակայն հարկ կը վճարէին եւ կ'օգնէին սուլթանին զօրքով : Սակայն Մոնկոլները, որոնք ողողած էին իսլամական տիրապետութեան ենթարկուած արեւելեան աշխարհը, Հայաստանը եւ Վրաստանը (1232), ջախջախած Ռուսիան, եւ զգետնած՝ Հունգարիան, ահարկու սպառնալիք մը կը ներկայացընէին այս պետութեան համար :

Հետեւաբար Ղայասետտին Կայ խոսրով Բ., Մոնկոլներու սարսափին առջեւ չփոթահար, իրեն զինակից ունենալու համար Փոքր Ասիոյ բոլոր իսլամ եւ քրիստոնեայ իշխանութիւնները, միացաւ եւ իր իշխանութեան առաջին տարիներուն իր թագաւորութենէն վտարեց իսլամները : Անոնք քաջուելու ատեն յաղթեցին Մալաթիոյ Սու Պաշիին (հրամանատար) Սայֆ-ալ-Տաւլայի եւ յետոյ Եփրատը անցան Մասարայի (տարբերակ Mukra = Մուգրա) մօտերը (ԲԱՐՀԵՐԻՈՍ, էջ 471) :

1239-ին պայթեցաւ թիւրքմէն ապստամբութիւն մը, զոր գրգռած էր Պապա Իսհազ, որ ինքզինք Մարգարէ կամ Մահտի հռչակած էր :

Թիւրքմէնները հակառակ իրենց վրայ ղրկուած բանակներուն՝ անզրսպելի կը մնային եւ կը յարձակէին քաղաքներու եւ գիւղերու վրայ : Անոնք կը

գրաւէին Մալաթիոյ, Թոգատի եւ Ամասիոյ շրջանները:

1241-ին Մալաթիոյ Էմիրը ջախջախիչ պարտութիւն մը կը կրէր մոլեռանդ Թիւրքմէններու ասպատակախումբէ մը, զոր կ'առաջնորդէր անձամբ Պապա Իսհազ: Վերջապէս սելճուկ ռումի սուլթանին բանակը մեծ դժուարութեամբ կրցաւ Պապա Իսհազը կալանաւորել եւ կախաղան բարձրացնել:

Սակայն պարտուած Թիւրքմէնները վերագրգռուեցան իրենց պետին կախաղան հանուած ըլլալէն, զայն նկատելով մարտիրոսացած աստուածային առաքեալ մը (Ռեսուլ Ուլլահ) եւ աւելի կատաղութեամբ կռուեցան եւ տաղնապի մատնեցին ռումի կայսրութիւնը, որ կը դժուարանար ընկճել այս ապրստամբութիւնը, որ բաւական ատեն շարունակուեցաւ¹:

Ասիկա տեսնելով Մոնկոլները, որ ասկէ առաջ վարանած էին Ղայասետտին Կայ Խոսրով Բ.ի Փոքր Ասիոյ իսլամ եւ քրիստոնեայ իշխանութիւններէն կազմած միութեան վրայ յարձակիլ եւ կանգ առած էին դէպի Փոքր Ասիա առաջանալէ, տեսնելով կայսրութեան այս ներքնապէս պառակտուած վիճակը, 1242-ին մտան Սելճուկ Սուլթանին հողերը Բաչու-Նուինի հրամանատարութեամբ եւ առաջին առթիւ պաշարեցին եւ գրաւեցին Մալաթիան եւ առատ աւարով եւ դերիներով դարձան (ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻԱ, էջ 515):

Ղայասետտին Կայ Խոսրով Բ. սաստիկ զայրացած, 1243-ին Մոնկոլներուն դէմ գնաց, բայց Աշխար Օվայի դաշտին մէջ կամ Քէօնէ տաղի մօտ չարաչար պարտուեցաւ 1243 Յունիս 26-ին եւ պարտաւորուեցաւ հարկատու դառնալ Մոնկոլներուն (ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻԱ, էջ 515, ՊԱՏՄ. ԵՒԴՈԿԻՈՅ ՀԱՅՈՑ, էջ 233), անոնց թողլով Երզնկան, Կեսարիան², Սեբաստիան, Տիվրիկը եւ Խարբերդը:

Երբ այս մեծ պարտութեան լուրը Մալաթիա հասաւ, Րաշիտ ալ-Տին Սուպաշին եւ արքունիքին միւս պաշտօնատարները արքայական դանձարանին դուռները խորտակեցին եւ դանձը բաժնեցին իրենց միջեւ եւ Հալէպ փախան: Քաղաքին ամենէն առաջնակարգ ընտանիքներուն պատկանող ստուարաթիւ քաղաքացիներ անոնց հետեւեցան, բայց Մալաթիայէն մէկ ժամ հեռու տեղ մը, յանկարծակի ենթարկուեցան Թաթարներուն յարձակումին, ոմանք ըսպաննուեցան, միւսները գերի ինկան: Քաղաքին բնակիչները, մահմետական եւ քրիստոնեայ, խնդրեցին Մար Դիոնեսիոս Անկուր Մետրոպոլիտէն, ըստանձնել քաղաքին պաշտպանութիւնը: Երկու ամիս ետք, որուն միջոցին քաղաքին շուրջը խիստ հսկողութիւն կատարուեցաւ, Թաթարները քաշուեցան:

1244-ին ալ, Թաթարներուն պետը Իսաւուր³ Նուին բանակեցաւ Մալա-

(1) Թիւրքմէն այս ապստամբութիւնը հաղիւ 1280ին արմատախիլ եղաւ: Ինչպէս կը կարծուի, Պապահներու շարժումը մէկ անդրադարձն էր Պաւլիկեան շարժումին, որ այդ շրջանակին մէջ ծագած էր եւ թէեւ ընկճուած, բայց բնաւ արմատախիլ չէր եղած (տես Պատմ. Եւդոկիոյ, 234-5):

(2) Կեսարիոյ անձնատուութեան մանրամասնութիւնները տես Պատմ. Հայ Կեսարիոյ, էջ 515-6:

(3) Տարբերակ՝ Նասավուր:

թիոյ առջեւ եւ աւերեց շրջակայքը, մինչեւ որ Սուլաշի Բաշիտ ալ-Տին, ճոխ նուէրներով զայն հեռացուց (ԲԱՐՀԵՐԻՈՍ, էջ 477—9) :

Ղայասետտին Կայ Խոսրով Բ. ո՛չ Մոնկոլներէն կրցած էր ձերբազատուիլ եւ ոչ ալ Պապահներու ըստ երեւոյթին կրօնական մեծ ապստամբութիւնը կրցած էր զսպել, երբ մեռաւ 1246-ին Ալայայի մէջ, իր գահը թողլով իր երեք անչափահաս¹ եւ երեք տարբեր մայրերէ ծնած զաւակներուն՝ Ռուքնետտինի, Ասետտինի եւ Ալայետտին Կայ Խոսրատի, որոնք միաժամանակ իրենց կուսակիցներէն սուլթան հռչակուեցան : Ղայասետտինի վեղիրը² սուլթանին մահէն ետք, կնութեան առաւ անոր այրին, որ յոյն քահանայի մը աղջիկն էր եւ սուլթանին անկէ ծնած զաւակը՝ Ռուքնետտինը գահ բարձրացուց իր խնամակալութեան տակ, մինչ Ղայասետտին իրեն յաջորդ նշանակած էր իր նախընտրած կնոջը՝ Վրաստանի Ռուսուդան թագուհիի դուստր Թամարէն ունեցած զաւակը՝ Ալայետտին Կայ Խոսրատը, որուն հաւատարմութիւն ուխտած էին բոլոր էմիրները (Յ. Յակոբեան, ՈՒՂԵԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, Ա., էջ 32) :

Իսկ երրորդ որդին՝ Աղետտին, որ Իկոնացի հարիւրապետի մը աղջիկէն ծնած էր, իբրեւ իսլամածին խումբ մը թուրքերու եւ թիւրքմէններու համակրութիւնը իրեն հետ ունէր, կը դաւադրէ եւ Մալաթիոյ սուլթան կը հռչակուի : Իր դաւակիցները որոշած էին սպաննել Ղայասետտինի քրիստոնեայ կիներէն ծնած զաւակները, որոնք գահուն համար կը մաքառէին, եւ գահ բարձրացնել այս իսլամ կնոջմէ ծնած զաւակը :

Սակայն Աղետտին³ պարտուեցաւ եւ իր հետեւորդներէն շատերը սպաննուեցան (տես ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 518, ՊԱՏՄ. ԵԻԴՈԿԻՈՅ ՀԱՅՈՅ, էջ 235—239) :

Աղետտին Կայ Քաուս երկրորդ բանակ մը կազմեց եւ դարձեալ պատերազմ մղեց, սակայն այս անգամ գերի ինկաւ Ռուքնետտին եղբօրը ձեռքը, որ զայն գահադուրկ ըրաւ եւ ինք իշխեց Մալաթիոյ (ԲԱՐՀԵՐԻՈՍ, էջ 482) :

Աղետտին 1253—1255 տակաւին կը պահուէր շղթաներու մէջ :

Ռուքնետտին Գըլըճ Ասլան Դ. եւ Ալայետտին⁴ երկու եղբայրները կը համաձայնին գահը բաժնելու :

(1) Ռուքնետտին, որ այդ օրերուն (1253—1255) Գոնիա գտնուած է, իր ճամբուն վերայ, հեգնօրէն պատմած է թէ երկիրը կը կառավարուէր «մանուկներով» (Յ. Յակոբեան, Ուղեգրութիւններ, Ա. հտ., էջ 30) :

(2) Կը կարծուի ըլլաւ Ռուքնետտին Սուլթանին Մոնկոլներին Սիւլէյման վեզիրը (Encyclopedia Britannica, New York, 1911, հտ. ԻԴ եւ Յ. Յակոբեան, Ուղեգրութիւններ, Ա., էջ 32) :

(3) Այս սուլթանին մէկ արձանագրութիւնը Կրէպիւլ Էվլէր 645 (= 6 Յուլիս 1247) թուականով հրատարակուած Grenard-էն (տես Journal Asiatique, XII, 1901, էջ 551) : Չայն կը կոչէ Ասետտին Տունիա վ'Էտտին :

(4) Ռուքնետտին Ալայետտինը կը կոչէ «տկար արարած» եւ «փափկասուն» :

Եթէ այս բաժանումէն ետք կարելի ըլլար խաղաղութեամբ ապրիլ եւ ներքին կռիւներուն վերջ տալ, թերեւս կարելի ըլլար Մոնկոլներուն դիմադրել, սակայն դժբախտաբար ներքին վէճերը եւ կռիւները կը շարունակուէին, երբ միւս կողմէ Մոնկոլները հետզհետէ կ'առաջանային եւ երկիրը կ'ընկճէին:

Մալաթիա այս շրջանին երկու անգամ պաշարուեցաւ: Նախ 1251—1252-ին (հիճրէթի 649) եւ ապա 1252—1263 Յուլիսին (հիճ. 650) Իսաւուրի հրամանատարութեան տակ եւ քաղաքին շրջակայքը աւերուեցաւ (ԲԱՐՀԵ-ԲՐԻՈՍ, էջ 481):

Դիտուած ըլլալով որ Մոնկոլները ներողամիտ եղած են եւ խնայած են անոնց որ իրենց հնազանդած են, Ռուքնետտին Գըլըճ Ասլան Դ.՝ իր Ազետտին եղբայրը 1254-ին կը ղրկէ Մոնկոլ Մանկու խանին, իր վրացի մօրը ազգականներուն փափաքով, սակայն անիկա ճամբան կը մեռնի (Յ. Յակոբեան, նոյն, էջ 32 եւ ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ, էջ 188—9), հետեւաբար այս ձեռնարկը իր նպատակին չի հասնիր:

Հուլաղու խան (1256—1265), հիմնադիրը Իլխանեան հարստութեան, որ արեւմուտքի կ'իշխէր, բոլորովին ընկճելու համար սելճուկեան իշխանութիւնը, 1256-ին հրաման կը ղրկէ բոլոր մոնկոլ իշխաններուն, որոնք Բաչու Նու զօրավարին հրամանատարութեան ներքեւ էին, որ թողուն իրենց բնակութեան կալուած երկիրները՝ Մուղանը եւ Աղուանից, Հայոց եւ Վրաց երկիրները եւ երթան բնակին իրենց կահկարասիներով եւ ինչքերով սելճուկ Ռումիներու աշխարհը, «գի ինֆն ցատցի փոխանակ ցոցա ի բարի երկիրն, գի յոյժ բազմութեամբ եկեալ էր ցա, մինչ գի ասեն՝ թէ ամիս մի հազիւ բովանդակեցաւ զօր ցոցա անցանել ընդ մեծ գետն Զիւն» (= Զահան):

Հուլաղուի հրամանը գործադրելու համար երբ մոնկոլ հրամանատարները դացին Ռումիներու երկիրը, Ռուքնետտին Գըլըճ Ասլան Դ. ընդդիմացաւ պատերազմով, բայց իր ոյժը անբաւական ըլլալով փախաւ Ալայա, Միջերկրականի եզերքը:

Իսկ թշնամիները անոր տէրութեան բոլոր գաւառներուն մէջ մինչեւ Միջերկրականի եւ Սեւ ծովու եզերքները, ահագին կոտորած տուին, գրաւեցին եւ ջարդեցին Կարինը, Երզնկան, Սեբաստիան, Կեսարիան, Գոնիան, Մալաթիան եւ անոնց շրջակայքը: Հուլաղու հրամայեց որ իրենց կահկարասին ետ դարձնեն, որպէսզի երթան իջեւանները եւ իրենք նոյն կողմերը շրջեցան ասպատակութիւններով: Ասոնց քով հասաւ նաեւ Հեթում Հայոց թագաւորը, որ Մանգոյ խանին այցելութենէն կը դառնար եւ կեցաւ Բաչու Նուին քով, որ զինքը բազմաթիւ զօրքերով դարձուց Կիլիկիա՝ Սիս քաղաքը (ԿԻՐԱԿՈՍ, էջ 217—220):

Մոնկոլական այս արշաւանքները տկարացուցին ռումի սուլթաններուն իշխանութիւնը, որ ենթարկուեցաւ մոնկոլ գերիշխանութեան, ինչպէս կը հաստատէ Սուբրուք: Մոնկոլները միջամտել սկսան երկրին ներքին գոր-

ծերուն եւ զայն երկուքի բաժնեցին :

Ազետտին Կայ Քառու Բ. (1247—1266) արձակուելով իր գերութենէն, վերստին գահ կը բարձրանայ եւ կ'իշխէ Ալիսի արեւմտեան գաւառներուն վրայ, Ալայա մայրաքաղաքով, եւ Ռուքնետտին Գըլըճ Ասլան Դ. (1247—1267) կ'իշխէ արեւելեան նահանգներուն, Գոնիան ունենալով իրեն մայրաքաղաք :

Ազետտինի բաժինին մէջ էր Մալաթիա, ուր 1257-ին այս սուլթանը զրկեց թուզը Հաֆըսը այդ շրջանէն զօրք հաւաքելու համար :

Բայց թուզը Հաֆըս քաղաքին գլուխը երբ դրաւ Քիւրտերու պետը՝ Շարաֆ Էտ-Տին Ահմէտ Իպն Պիլասը, բնակիչները մերժեցին անոր հնազանդիլ, որովհետեւ հաւատարմութեան երդում տուած էին Ռուքնետտինի եւ կը վախճային թաթար Պայճուէն, որ կը պաշտպանէր Ռուքնետտինը :

Ազետտինի զրկած երկրորդ անձը՝ Պիհատուրը միայն ընդունեցան, բայց անիկա փախաւ Պայճուին առջեւէն եւ Մալաթիա դարձաւ միայն այն ատեն, երբ Պայճու քաջուեցաւ : Բայց դուռները գոց գտաւ եւ բնակիչները միայն այն ատեն թոյլ տուին որ քաղաք մտնէ, երբ սովը զիրենք ստիպեց՝ Պիհատուրի Մալաթիան պաշարելուն պատճառով (ԲԱՐՀԵԲՐԷՈՍ, էջ 489—500) :

1260-ին, Հուլաղու խան շինել տուաւ Եփրատի վրայ կամուրջներ՝ Մալաթիոյ, Հոռմկլայի (Գալաթ Էլ Րումի), Պիրի (ալ Պիրա = հիմա Պերե-ճիկ) եւ Գարգիսիայի (= անծանօթ) մօտերը՝ իր հսկայական բանակին համար (ԲԱՐՀԵԲՐԷՈՍ, էջ 509) :

Ապաղա Մոնկու Իլխանեան խանը (1265—1282), որ Հուլաղուի յաջորդած էր, նորէն բաժնեց ռումի սելճուկ սուլթանութիւնը երկու զարմիկներու միջեւ : Ասոնցմէ մէկը՝ Մանսուր, ստացաւ Երզնկան (Երզիճան), Կարինը (= Էրզրում), Սեբաստիան եւ Մալաթիան, Կայ խոսրով Գ.ի կենդանութեանը (1282) :

Մանսուր, որ որդին էր Ասետտին Կայ Քառուի եւ թողը՝ Ղայասետտին Կայ խոսրով Բ.ի, իր հօրը մեռած ատեն խրիմ փախած էր, տեղւոյն մոնկու խանին մօտ :

Սելճուկ ռումի սուլթանութեան այս պառակտումէն եւ անոր հետեւանք տկարացումէն օգտուեցան բոլոր այս սուլթանութեան հակառակորդները եւ անկէ մասեր խլեցին :

Ասոնցմէ մէկն էր մեր Կիլիկիոյ Հեթում թագաւորը, որ իբր դաշնակից Մոնկուներու՝ անոնց բարեկամութեան վրայ յոյս դնելով, կը ջանայ վերադրաւել Անտիտաւրոսեան այն վայրերը, զորս Լեւոն դրաւած էր, եւ 1255-ին եւ 1259-ին երկու անգամ անցաւ Կիլիկեան դուռներէն (= Կիւլէկ պողազի) եւ դէպի Կապադովկիա, դէպի Արգէոսի փէշերը յառաջացաւ (ՍԻՍՈՒԱՆ, էջ 174, ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 520), բայց իր նուաճումները տեւական

չեղան, վասնզի Սելճուկները շարունակ կը մաքառէին (ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻԱ, էջ 520—1) :

Վերջապէս Մոնկոլներու միջամտութեամբ Հայոց թագաւորը եւ Ռուսի Սելճուկները հաշտութիւն կնքեցին :

Ազեատին Կայ Քաուս Բ. իր եղբայրը Ռուքնետտինը վտարելու համար այն երկրամասէն, զոր Մոնկոլները անոր տուած էին եւ իր անկախութիւնը ձեռք բերելու համար, Եգիպտոսի մեմլուք սուլթանին հետ կը դաշնակցի եւ կը յաջողի զայն փախցնել :

Ռուքնետտին կ'ապաստանի Մոնկոլներուն քով, որոնք Ազեատին Կայ Քաուս Բ.ը պատժելու համար մոնկոլ բանակով մը կու գան եւ Ռուքնետտինի կը շնորհեն սելճուկ գահը :

Ազեատին կը փախչի Կ. Պոլիս, Մոնկոլներու ձեռքը գերի չիյնալու համար :

Ռուքնետտին Գըլըճ Ասլան Դ. սակայն կը դառնայ միայն անուանական վեհապետ մը, իրական իշխանութիւնը իր ձեռքերուն մէջ առած ըլլալով իր վեզիրը՝ Մուինետտին Սիւլէյման, որ 1267-ին Աքապայի մոնկոլ խանէն հրաման բերել տուաւ զայն գլխատելու համար :

Վեզիրը գահ բարձրացուց իր մանուկ որդին Ղայասետտին Կայ Խոսրով Գ.ը (1267—1284) եւ երկիրը կառավարեց դեռ տասը տարի (1267—1277), մինչեւ որ մասնակցեցաւ դաւադրութեան մը, զոր քանի մը էմիրներ սարքած էին Եգիպտոսի մեմլուք սուլթանին՝ Պիպարսի կամ Ֆուհտուգտարի օգնութեամբ Մոնկոլները հեռացնելու համար ոռմի սուլթաններու երկիրէն :

Պիպարս քալեց Փոքր Ասիա եւ Մոնկոլներուն յաղթեց Ալպիսթանի արիւնալի պատերազմին մէջ (1277), բայց երբ աւելի յառաջացաւ դէպի Կեսարիա, Մուինետտին Սիւլէյման քաջուեցաւ, վարանելով իրեն միանալ, գործելու բուն վայրկեանին : Պիպարս եւս ետ քաջուեցաւ մատնելու համար դաւաճան վեզիրը վրէժխնդրութեանը մոնկոլ խանին, որ շուտով հասկցաւ անոր դաւը եւ հրամայեց բարբարոս գլխատում մը (1277) կամ գերեվարութիւն մը (աւելի մանրամասնութեանց համար տեսնել ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻԱ, էջ 521—2) :

Մուինետտին Սիւլէյման վեզիրին գլխատումէն կամ տարագրութենէն ետք Ղայասետտին Կայ Խոսրով Գ. շարունակեց անուանապէս տիրել մինչեւ 1284, մինչ իրականին մէջ երկիրը կը կառավարէր մոնկոլ փոխարքայ մը :

Եգիպտոսի Մեմլուքները, որոնք Սիւրիոյ իրենց տիրապետութիւնը ընդարձակել կ'աշխատէին եւ հակառակ էին Մոնկոլներու, չէին հանդուրժեր Մոնկոլներու գերիշխանութեան սելճուկ սուլթանութեան վրայ, միշտ յարձակում կը գործէին դէպի Փոքր Ասիա, Եփրատէ անցնելով :

Այս յարձակումներէն մէկուն միջոցին, որ 1282-ին կատարուեցաւ, Ալ-Պիրայի (Պիր=Պերեճիկ) եգիպտացի կառավարիչը Հիտար (Khidr=

= իստը) աւերեց Մալաթիոյ շրջանը (ԲԱՐՀԵՐԵՆՈՍ, էջ 546): Այսպէս սելճուկ սուլթանութիւնը երկու սուրի միջեւ էր: Եգիպտոսի Մեմլուքները մէկ կողմէն եւ Մոնկոլները միւս կողմէն կը ճնշէին այս պետութիւնը իրենց ենթարկելու համար:

Մոնկոլները, որ արդէն զայն ընկճած էին, Եգիպտոսի օգնութեամբ անոր զօրանալէն վախճալով, զայն տկարացնելու համար, բաժան-բաժան ընելու կ'աշխատէին: Այսպէս, Ապաղա խանի մահէն (1282) ետք, երբ իր որդին՝ Ահմէտ խան (1282—1284) գահակալեց, բոլորովին ընկճելու եւ պառակտելու դիտումով Ռումի սուլթանութիւնը դարձեալ երկու մասի բաժնեց եւ Սեբաստիոյ, Մալաթիոյ, Երզնկայի եւ Էրզրումի կառավարութիւնը 1282-ին յանձնեց Ալեքսանդր Կայ Քաուս Բ. ի որդւոյն՝ Մասուտի:

Մասուտ, որ ինչպէս տեսնուեցաւ իր հօրը մահուան ատեն իրիմէն փախած էր մոնկոլ խանին մօտ, երբ այս քաղաքները ստացաւ, եկաւ անոնց տիրանալու, բայց Ղալասետտին Կայ իսորով Գ. չհամակերպեցաւ այս բաժանումին: Մոնկոլ խանը (Ահմէտ իսան) սպաննեց զայն 1284-ին:

Այսպէս Մոնկոլները 1285-ին գրաւեցին Մալաթիան, որ տակաւին քրիստոնեայ քաղաքի երեւոյթը կը պահէր, վասնզի ունէր տակաւին բազմաթիւ Ասորի եկեղեցիներ, որոնց կ'առաջնորդէին եպիսկոպոսներ՝ ենթակայ Անտիոքի պատրիարքութեան: Այս գրաւման ատեն Մոնկոլները աւարի տըւին, մեծ մասամբ քանդեցին եւ հրկիզեցին այս եկեղեցիները (Մ. Որբերեան, ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900, էջ 119):

Այսպէս ընկճելէ ետք երկիրը, Արկուն խան (1283—1287) սելճուկ գահը շնորհեց Մասուտի, որ անգօր եւ հեղինակութենէ զուրկ էր, եւ անկարող զսպելու այն թուրք էմիրները, որոնք անկախութիւն հռչակած էին: Մոնկոլները, երբ Մասուտը պաշտպանելու համար կը մտնէին սելճուկ սուլթանին երկիրը՝ այդ ապստամբ էմիրները նուաճելու համար, անոնք լեռները կը քաշուէին, Մոնկոլներուն մեկնելէն ետք կրկին երեւան ելլելու համար:

Մասուտ Բ. զոհ գնաց հաւանաբար 1297-ին (ըստ ոմանց՝ 1305-ին) վրէժխնդրութեանը իր էմիրներէն մէկուն, որուն հայրը մահուան դատապարտած էր:

Մասուտ Բ. ի սպանութենէն ետք, Ալայետտին Կայ իսպաթ Բ., որ Մասուտի եղբօր՝ Ֆարամարդի որդին էր, Գոնիա մտաւ 1298-ին, բայց իր տիրապետութիւնը այնքան մթին է որ ոչինչ կրնայ ըսուիլ անոր մասին:

Կարգ մը հեղինակներ կը հաստատեն որ անիկա կառավարեց մինչեւ 1300, մինչ ուրիշներ՝ իր իշխանութիւնը մինչեւ 1307 եւ նոյնիսկ ոմանք մինչեւ 1315 տեւած ցոյց կու տան:

Իրմով վերջացաւ Իկոնիոյ Ռումի Սելճուկներու կայսրութիւնը, որ մօտաւորապէս երկու դարեր կեանք ունեցաւ:

Իր վերջին օրերուն երկիրը անիշխանութեան մատնուած էր եւ երկրին զանազան մասերը գրաւուած էր տէրէպէյիներէ, որոնք անիշխան կը կառավարէին երկիրը:

ԺԷ.

ՄԱԼԱԹԻԱ ԹԻՒՐԳՄԷՆ ԿԷՍ - ԱՆԿԱԽ

ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

(1315 — 1516)

Մոնկոլներու Փոքր Ասիոյ մէջ գերիշխան եղած շրջանին, ըստ Ապուլ Ֆետայի, քրիստոնեաները եւ մահմետականները իրարու քով կ'ապրէին կատարեալ խաղաղութեամբ եւ համաձայնութեամբ:

Բայց ինչպէս ամենահին օրերէ սկսեալ՝ այս աշխարհամասին ճակատագիրը եղած է երկու մեծ ոյժերու միջեւ կռուադաշտ ըլլալ, այս շրջանին ալ դարձեալ Մոնկոլներու եւ Եգիպտոսի Մեմլուքներու միջեւ պայքարի առարկայ եղաւ:

Կոմմագինէն այս երկու ոյժերուն միջեւ չփռմի վայրերէն եւ կռուադաշտերէն մին էր, վասնզի Մեմլուքները հարաւէն գալով Սիւրիան նուաճած եւ Եփրատ հասած էին:

Հազիւ սելճուկ ուլմի սուլթանութիւնը Մոնկոլները կործանած էին երբ 1315-ին Եգիպտոսի սուլթանը՝ Մուհամմէտ Իպն Քալաուն էլ Նասր (1293, 1299—1309 եւ 1310—1341 գահակալած) Մալաթիոյ վրայ ղրկեց մեծ բանակ մը՝ հրամանատարութեամբ Դամասկոսի Նաիպ¹ Սայֆ էլ տին Թունկուզի, որուն միացաւ նաեւ իր ճորտը՝ Համացի Ապուլ Ֆետան:

Եգիպտական բանակը անցնելով Հալէպէն, Այնթապէն, Հիւսնի Մանսուրէն եւ Զիպաթրայէն, 28 Ապրիլ 1315-ին բանակեցաւ Մալաթիոյ առջեւ:

Մալաթիոյ բնակիչները Պապ ալ Գատը հարաւային դուռնէն դուրս հանելով, իրենց Հաֆիմը՝ Ճամալ էլ Տին էլ Խտըրը, որուն հայրը եւ մեծ հայրն ալ նոյն պաշտօնը վարած էին, ղրկեցին Թունկուզին:

Քաղաքը անձնատուր պիտի ըլլար պայմանով որ իրենց կեանքին ապահովութիւն տրուէր, ինչ որ Թունկուզ խոստացաւ տալ, բայց չկրցաւ յարգել իր խօսքը, վասնզի իր ղինուորները չկրցան դիմանալ քաղաքը կողոպտելու եւ աւերելու փորձութեան:

Մեմլուք բանակը ասով ալ չբաւականացաւ, քաղաքին մեծ մասը հրկիզեց եւ աւերակի վերածեց, իսկ բնակչութիւնը գերի վարեց:

Այս գերիներու մէջ կը գտնուէին ականաւոր մարդիկ, ինչպէս Քերպուղա Թաթարը եւ Հիւսն Արկանայի Սահիպը՝ Շէյխ Մինտու:

(1) Փոխարքայ կամ կուսակալ իմաստով կը գործածէին այս բառը Եգիպտացիք:

Մալաթիա մէկ-երկու տարի սարսափներու ենթարկուած է, ինչպէս հայ յիշատակագիրներ ալ կը հաստատեն: Այսպէս 1315-ին Մելիտինէի մէջ գրուած Աւետարանի մը եւ 1316 Երուսաղէմի մէջ գրչագրուած Ճաշոցի մը գրիչը՝ Ստեփանոս «Երկայն» այս երկու ձեռագիրներուն յիշատակարաններու մէջ գրեթէ նոյն բառերով կը պատմէ Մալաթիոյ ենթարկուած աղէտը. «Զէ կար, կ'ըսէ, ումեք ըստ գրով արկանել զագգի ագգի վիշտս եւ զնեղութիւն, որ հասեալ է ընդհանուր ի վերայ ամենայն քրիստոնէից յանաւրէն եւ յանաստուած պիղծ եւ գարշելի ագգէն իսմայիլի՝ որ գամենեսեան մաշեցին ի սուր սուսերի եւ մնացեալսն ի գերութիւն վարեցին եւ ի սոյն ամին զմեծանուն մայրափաղափն Մելիտինի Հայոց առին յաւար եւ ի գերութիւն եւ զայլ քաղուք քաղաք եւ զգաւառս եւ զանմատչելի ամրոցս հիմն ի վեր տապալեցին» (Սիւրմէեան Արտաւազդ Արքեպս., ՄԱՅՐ ՅՈՒՅԱԿ ՀԱՅԵՐԷՆ ՁԵՌԱԳԼՐԱՅ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ, Ա. հտ., էջ 302 եւ Գարեգին Կաթողիկոս, ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ ՁԵՌԱԳՐԱՅ, էջ 529-530): Սամուէլ Անեցի (էջ 116) նոյն դէպքին կ'ակնարկէ թուականի մէկ տարուան տարբերութեամբ մը (1317 նշանակելով), գրելով որ «ի սոյն ամին առաւ մայրափաղափն Մելիտինի ի Հայոց եւ ի Հագարացոց եւ խոտոր գերութեամբ վարեցին յեգիպտոս» (հմտ. Աստուածատուր Եպսկ. Ծ. Յովհաննէսեան, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ Ս. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ, Ա. հտ., էջ 203):

Օրմանեան (ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 816) կը հաստատէ թէ 1315-ին Մալաթիան եւ 1316-ին Տարենտէն գրաւուած եւ աւերուած են: Այսպէս ուրեմն, Մալաթիա եւ չրջակայքը ենթարկուեցան եգիպտական տիրապետութեան:

Եգիպտացիք իբրեւ ծայրագաւառ եւ սահմանադիւրսի մօտ նահանգ մը, զինուորականապէս զայն ամրացուցին, եւ եօթը չրջանակի բաժնեցին (Khalil al Zahiri, էջ 52):

Այս առթիւ Մալաթիոյ շուրջ հաստատուեցան եօթը ամրոցներ, որոնք էին. —

Mushar կամ Minshar

Kumi

Karahisar (Գարահիսար)

Kadasbirt

Kalah Akdja (Աղկճա բերդ)

Kalet Newhamam

Kalat al Akrad

(Տես Khalil al Zahirni Zubda. նոյն եւ Gandefroy — Demombzones, La Syrie à l'Epoque de Mamelouks, V. 97, Ա. 105):

Հակառակ այս նախազգուշութիւններուն եւ պատրաստութիւններուն, Մալաթիա զերծ չմնաց նոր աղէտներէն, իբրեւ պատերազմի թատերավայր: Մասնաւորապէս 1335-էն մինչեւ 1380 կէս դարու անիշխանութեան ժամանակամիջոցին (տես այս չրջանի մասին Ալպոյաճեան, ՊԱՏՄ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ, էջ 332—7), ուր մոնկոլ խաները Հայաստանի մէջ եւ թիւրք-մէն եւ թուրք էմիրները եւ պէկերը Փոքր Ասիոյ մէջ իրարու դէմ անընդհատ կը կռուէին, վասնզի թէ՛ Փոքր Ասիա եւ թէ՛ Հայաստան բազմաթիւ հողատիրութեանց բաժնուած էին:

Այսպէս, սուլթան Ալայետտին Գ. Կայ Խոպատի սպանութենէն (1107) ետք, իր պետութիւնը ստորաբաժնուեցաւ անկախ պէյուլթիւններու, որոնք Խիւտեվենտիկեարի (Պրուսայի շուրջ), Գարասիի, Սարուխանի, Այտընի, Մենթեչէի, Թեքքէի, Համիտի, Կերմիանի, Գարամանի, Գասթեմունիի մէջ հաստատուած էին եւ յաճախ իրարու դէմ կը մաքառէին:

Ասոնցմէ ամենէն յաջողակը հանդիսացաւ Խիւտեվենտիկեարի իշխանութիւնը, զոր թուրք աշիրէթի մը պետը հիմնած էր:

Այս աշիրէթը (ցեղախումբ) կեդրոնական Ասիայէն արեւմուտք գաղթաշարժ կատարած եւ պահ մը Հայաստանի մէջ կանգ առնելէ ետք եկած մտած էր սելճուկ ռումի Ալայետտին Ա.ի (1299—1335) հովանաւորութեան տակ (տես ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Բ. հտ., էջ 233—4) եւ ստացած աւատ մը Փոքր Ասիոյ էրթողրուլ գաւառին մէջ (Պիլեճիկի մօտ): Այս տասնտիրութիւնը հետզհետէ ընդարձակուեցաւ բիւզանդական հողեր նուաճելով: Աշիրէթապետը՝ էրթողրուլ մեռաւ 1288-ին եւ իրեն յաջորդեց Օսման, որուն անով կոչուեցաւ այս թուրք աշիրէթը, եւ եղաւ բոլորովին անկախ (1299), երբ գրաւեց Պրուսան (1324-ին):

Օսմանի իշխանութիւնը սելճուկ ռումի սուլթանութեան կործանումէն (1307 կամ 1314) մէկ տարի ետք, գրաւելով անոր զանազան մասերուն մէջ գոյութիւն առած վերոյիշեալ պէյուլթիւնները ռումի սելճուկ սուլթանութենէն աւելի ընդարձակ եւ աւելի զօրաւոր պետութիւն մը դարձաւ, որ ԺԴ. դարուն վերջը արդէն մօտեցած էր Եփրատի:

Այդ մէկ դարու չրջանին Փոքր Ասիոյ արեւելեան մասին եւ Փոքր Հայքի մէջ ալ պատահեցան կարեւոր փոփոխութիւններ:

Իլխանեան Ղազան (1295—1304) եւ Խուտապենդէ (1304—1316) մոնկոլ խաներուն երբ յաջորդեց անչափահաս Ապու Սայիդ Պահատուր խան (1316—1336), մեմլուք եգիպտական յարձակումները եւ ներքին ապստամբութիւնները, որոնք գլխաւորաբար այս վայրերուն շուրջը կը կատարուէին, քայքայել սկսան մոնկոլ կայսրութիւնը:

Ապու Սայիդ Պահատուր խանի վեզիրը՝ էմիր Չոպան այս ապստամբ իլխաններէն մեծ մասը հպատակեցուց (Քեմալեդդին, ԱՐԳԵԱՆԵԱՆ ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ, Թրքերէն, 1934, Կեսարիա, էջ 244) եւ ինքը կառավարել սկսաւ Փոքր Ասիան, եւ կրցաւ հաստատել Մոնկոլներու հեղինակութիւնը Փոքր Հայքի վրայ, հակառակորդ Յոյներու եւ Թուրքերու դէմ (տես (ԻՍԼԱՄ ՀԱՄԱՅՆԱԳԻՏԱՐԱՆ): Բայց նոր ապստամբութիւններ ծագեցան, որոնց մէջ ամենէն գլխաւորներէն մէկը ըլլալ կը թուի Ղուռումճիի յարուցածը 1319—1320-ին: Էմիր Չոպան պարտուած փա-

խառ, մինչեւ որ Ապու Սալիւ օգնութեան եկաւ եւ Ղուռումճին վանեց եւ էմիր Չոպանը վերստին հաստատեց իր պաշտօնին մէջ (տես Գարեգին Կաթ. Յովսէփեան, ԽԱՂԲԱԿԵԱՆՔ, Ա., էջ 205 եւ ՊԱՏՄ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ, էջ 333) :

Ապու Սալիւի այս իմաստուն վեզիրը, իր իշխանութեան առաջին տարիներուն, 1316-էն 1326, կորովով եւ ճարտարութեամբ կառավարեց Անատոլուն եւ 1323-ին հաշտութեամբ վերջ տուաւ Եգիպտոսի Մեմլուքներու դէմ մղուած պատերազմին :

Էմիր Չոպանի յաջորդն է իբր Ռումի կամ Հոռոմ երկիրներու կուսակալ, իր որդին Թիմուրթաշ, որ ժամանակ մը ետք ապստամբեցաւ Իլխանեանց դէմ (Քեմալէտտին, նոյն) եւ անոնց զինակից Կիլիկիոյ հայ թագաւորութեան երկիրները արշաւեց (ՊԱՏՄ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ, էջ 333) :

Ապու Սալիւ (1316—1336) իր վեզիրը՝ էմիր Չոպանը ղրկեց իր որդւոյն Թիմուրթաշի դէմ, որ փախաւ :

Իր դործակիցներէն ձերբակալուողները պատժուեցան մահուամբ (ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՑԻ, էջ 167) :

Թիմուրթաշի փախուստը պատճառ եղաւ Չոպանի պաշտօնանկութեան եւ փախուստին եւ մահուան (տես ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՑԻ, էջ 167) : Այն ատեն իր որդին Թիմուրթաշ, եկաւ Երզնկայի վրայ (նոյն), բայց երբ իմացաւ որ Ապու Սալիւ կու գայ, փախաւ Եգիպտոս, ուր գլխատուեցաւ (ՍՄԲԱՏ, էջ 131. ՍԱՄՈՒԷԼ, էջ 167 եւ ՊԱՏ. ՀԱՅ. ՍԱՀ., էջ 333) : Թիմուրթաշի տեղ Ապու Սալիւ՝ «Պարոն Հոռոմոց» կամ ռումի հողերուն կուսակալ կարգեց Ալայէտտին Արթինա պէյը, որ երբ Ապու Սալիւ խան սպաննուեցաւ (1326) եւ ամէն կողմ էմիրները ինքզինքնին անկախ հռչակեցին, ինքն ալ ինքզինքը ձերբազատելու համար իրարու դէմ մաքառող մոնկոլ խաներու իշխանութեանէն, մտաւ Եգիպտոսի էլ Մալիք էլ Նասր սուլթանին (1293—1341) հովանաւորութեան տակ (Քեմալէտտին, նոյն, էջ 234) եւ օգտուելով առիթէն հետըզհետէ ընդարձակեց իր հողերը դէպի Երզնկա եւ Բաբերդ եւ այսպէս Ալիսէն մինչեւ Ճորոխ բաւական ընդարձակ պետութիւն մը կազմեց, իր սահմաններուն մէջ ունենալով, նաեւ Սեբաստիան, Եւդոկիան եւ Կեսարիան (ՍԱՄՈՒԷԼ, էջ 108) :

Իսկ երբ Եգիպտոսի սուլթանն ալ մեռաւ (1341), Արթինա անկախութիւն հռչակեց եւ կազմեց իշխանութիւն մը, որուն մայրաքաղաքն էր Կեսարիա :

Մոնկոլ խաներէն Սիւլէյման խան (1339—1350), որ Հայաստանի տիրակալութեան համար կը մաքառէր, Արթինան իրեն հնազանդեցնելու համար արշաւեց Սեբաստիա, բայց պարտուեցաւ եւ խոյս տուաւ (Տաշեան, ՄԱՅՐ-ՅՈՒՅԱԿ, էջ 489) :

Արթինա պէյ, որ ժողովուրդը կը կոչէր Քէօսէ Բէյդամպէր (Գոչ

Մարգարէ) կ'երեւի արդար մէկը ըլլալ, վասնզի իր իշխանութիւնը մեծ դոհունակութեամբ ընդունուած էր իր հպատակներէն:

Արթինա մեռաւ 1351-ին Կեսարիոյ մէջ եւ երկիրը կառավարեց իր կինը՝ Սուլի Սուլթան՝ իր որդւոյն Մեհմէտ Իպն Արթինայի հետ:

Ասոնց մահէն ետք այս երկրին բռնակալեց 1381-ին Գատը Ահմէտ Պուրհանետտին կամ Պուրհան Ղազի, որ Փոքր Հայքէն զատ կը տիրէր Հայաստանի Դ. Հայք եւ Բարձր Հայք նահանգներէն մասերու:

Գատը Ահմէտ Պուրհանետտինի եւ իր որդիին եւ յաջորդին Ապուլ Աբրահա Պուրհանետտինի իշխանութեան շրջանին, Մալաթիա պահ մը եզիպտական տիրապետութենէն անջատուեցաւ, վասնզի 1389-ին (հիճ. 731-ին), Հալէպի հետ օրօրանը եղաւ մեծ ապստամբութեան մը:

Այս երկու ծայրագաւառ նահանգներուն — Մալաթիոյ եւ Հալէպի — կուսակալները՝ Մինթաշ եւ Եէլպողա, ամբոստացան Սուլթան Չահէր Պարգորդի (1387—1388) իշխանութեան վերջին տարիներուն: Պուրհանետտին եւ Ապուլ Աբրահա, որովհետեւ ապաւէն ընծայեր էին Կերմիանի եւ Մինթաշի՝ փախստական իշխաններուն, Օսմանեան սուլթան Պայազիտ Երլտըրըմ (1388—1403) թշնամացաւ անոնց հետ:

Եւ երբ Սուլթան Պայազիտ նուաճեց Գարամանը, իր վեզիրը Թիմուրթաշ անցնելով Ալիօը, գրաւեց Չանկըրըն, Տիվրիկը, Շապին-Գարահիսարը, Տարենտէն, Կամախը, Երզնկան, Պայպուրդը եւ այս կարգին նաեւ 1391—9-ին (հիճ. 796) Մալաթիան եւ Պեհեսնին իրենց շրջականերով (Համմեր, Չ. գիրք), եւ յառաջացաւ մինչեւ Երզնկա, ինչ որ ցոյց կու տայ թէ Եզիպտացիք վանուած էին Մալաթիոյ շրջանէն գոնէ ժամանակաւորապէս:

Պուրհանետտին թշնամի էր նաեւ Գարա Եուքլուք կամ Գարա Օսման, որ Պայընտըր նոր տոհմին կամ Ազ Գոյունլու Թիւրքմէններու պետն էր եւ թէպէտ Սուլթան Պայազիտի չափ զօրաւոր չէր, բայց անկէ աւելի վտանգ կը սպառնար, իբրեւ անմիջական դրացի, վասնզի այս թիւրքմէն ցեղը, որ բռնակութիւն հաստատած էր Ամիթի շուրջը, կ'ասպատակէր յաճախ իր հօտերով Մալաթիոյ եւ Սեբաստիոյ տափաստանները:

Ապուլ Աբրահա Պուրհանետտին տեսնելով որ ամէն կողմէ պաշարուած էր թշնամիներով՝ իսոյս տուաւ Խարբերդի լեռները (Այվազովսքի, ՊԱՏՄ. ՕՍՄ., Ա., էջ 54), ուր ըստ ոմանց 1392-ին սպաննուած էր Սուլթան Պայազիտի դէմ կռուած ատեն (ՉԱՄ., Գ. հտ., էջ 138) կամ ըստ այլոց Գարա Եուսուֆ Գարա Գոյունլուէն (ՀԱՃԻ ԽԱԼԻՖԻ Ի ՀԱՄՄԷՏ, գիրք ԺԵ.) կամ 1397—9-ին Գարա Օսման Ազ Գոյունլուէն (Քեմալետտին, նոյն, էջ 214, Այվազովսքի, ՕՍՄ. ՊԱՏՄ., Ա., էջ 54):

Ըսողներ ալ կան թէ Ապուլ Աբրահա իր իշխանութիւնը շարունակած է մինչեւ 1402 եւ չկրնալով դիմադրել Լենկթիմուրի՝ Սուլթան Երլտըրըմ Պա-

յազիտի քով ապաստանած է՝ իր երկիրը Օսմանեան Սուլթանին թողլով¹։ Ինչ որ ալ եղած ըլլայ, ստոյգ է որ այս իշխանութիւնը վերջ գտած է ԺԵ. դարուն սկիզբը, երբ արդէն Անատոլիոս — տիրող երկարատեւ անիշխանութեան եւ խառնակութեանց հետեւանօք — ողբալի վիճակի մը մատնուած էր եւ հարստահարութիւններու, սովերու եւ համաճարակներու հետեւանքով կը հիւծէր, ինչպէս կը նկարագրեն ժամանակակից յիշատակագիրներ շատ դառն տողերով (տես ԽԱՂԲԱԿԵԱՆՔ, Ա., էջ 327, ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՑԻ, էջ 169 եւ ՅՈՒՅԱԿ ԶԵՌԱԳՐԱՅ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ, էջ 203—4 եւայլն)։

Եփրատի արեւմտեան կողմը այսպէս խառնակ վիճակի մը մատնուած ատեն, անոր արեւելեան կողմը աւելի լաւ վիճակ մը չունէր, մանաւանդ կեդրոնական Ասիայէն նորանոր ցեղախումբեր դէպի արեւմուտք կը դիմէին եւ նոր իշխանութիւններ կը կազմէին։

Այսպէս, Մոնկոլ Արղուն խանի ատեն (1284—1289) արեւմուտք եկան երկու ցեղախումբեր — Ագ Գոյունլու եւ Գարա Գոյունլու — Եփրատի արեւելեան կողմը տարածուած երկիրներուն մէջ եւ իրենց գաղթաշարժէն դար մը ետք, օգտուելով պատեհութիւններէ կազմած էին մեծ ամիրայութիւններ։

Այս երկու ցեղախումբերուն Մերձաւոր Ասիոյ մէջ որոշ դեր մը կամ դիրք մը գրաւելէն քիչ ետք, այդ շրջանին մէջ երեւցաւ ասիական բարբարոսներու երեք մեծ զանգուածներէն վերջինը, Էօզպէֆ Թաթարականը, իր ահարկու պետին Լենկթիմուրի (1360—1405) առաջնորդութեամբ։

Լենկթիմուր, որ 1370-ին մեծ խան հռչակուած էր, մտադրած ըլլալով վերականգնել ձենկիզ խանի մեծ պետութիւնը, Ասիան իր մականին տակ միացուց եւ կազմեց մեծ կայսրութիւն մը, որ Զինաստանէն մինչեւ Միջերկրական եւ Եգիպտոսէն մինչեւ Ռուսիոյ միջնաշխարհը կը տարածուէր։

Պարսկաստանը արիւնով ողողելէ, Հնդկաստանի մէջ մարդիկը անասուններու պէս մորթելէ ետք, 1380-ին եկաւ Միջին Ասիա, Ատրպատական եւ Հայաստան։

Այդ տեղերը տիրակալող բազմաթիւ ամիրաները եւ պէկերը սարսափած, ինքնաբերաբար հպատակութիւն յայտնեցին, իսկ անոնք, որ ընդդիմացան, չարաչար պատժուեցան։

Ագ Գոյունլու եւ Գարա Գոյունլու թուրքմէն իշխանութիւնները, որոնք Լենկթիմուրի արշաւողի ժամանակ կը գտնուէին, անխուսափելի էր որ գործ ունենային իրեն հետ։

Գարա Օսման կամ Գարա Սուլուզ (սեւ տգրուկ) Ագ Գոյունլուներու պետը, խոհեմութիւն համարեց հնազանդիլ Լենկթիմուրի եւ անոր բարեկամութիւնը շահելով՝ նոյնիսկ անոր քաջալերութեամբ գրաւումներ ըրաւ

(1) Ինչպէս կը տեսնուի, բազմատեսակ պատմութիւններ կան այս տէրութեան վախճանին մասին։

Փոքր Հայքի մէջ: Գարա Օսման Լենկթիմուրի օգնելով կը յուսար Փոքր Ասիոյ մէջ Սուլթան Պայազիտէն գրաւուած իր հողերը փրկել, եւ ասոր համար էր որ կը մտնէր էօզպէք թաթար աշխարհակալին հօր պաշտպանութեան տակ:

Իսկ իր հակառակորդները Գարա Եուսուֆ, Գարա Գոյունլուներու յանդուգն պետը, որ 1375—1380-ին Սասունի լեռներուն վրայ անկախ իշխանութեան մը տիրացած էր, ընդդիմացաւ եւ միացաւ Լենկթիմուրի հակառակորդ Օսմանեան Թուրքերուն: Սակայն Գարա Եուսուֆ չարաչար պարտուեցաւ եւ փախաւ Հայաստանէն եւ 1396-էն մինչեւ 1406 տարագիր եղաւ:

Լենկթիմուր երբ Մերձաւոր Ասիան իրեն հնազանդեցնելէ ետք արեւելք դարձաւ, իր նուաճած կամ պարտութեան մատնած երկիրները խլրտիլ սկսան, եւ իրենց երկիրը գրաւեցին:

Լենկթիմուր երբ կրկին արեւմուտք դարձաւ (1399-ին), իր երկրորդ արշաւանքէն (1394—1396) ետք, անցնող կարճ ժամանակին մէջ քաղաքական փոփոխութիւններու ենթարկուած գտաւ Փոքր Ասիան: Ամենէն կարեւորը այդ փոփոխութիւններուն այն էր որ օսմանեան Սուլթանը Պայազիտ Ա. 1399-ին իր հօր պետութեան միացուցած էր Ագ Գոյունլուներու հողերը եւ անմիջական գրացի դարձած էր Լենկթիմուրի պետութեան:

Երզնկա քաղաքը եւ շրջակայքը կամովին հնազանդած էին Լենկթիմուրի 1394-ին եւ կը գտնուէին անոր տիրապետութեան տակ: Ուրեմն Պայազիտ Ա. ի կողմէ Երզնկայի գրաւումը պարզապէս մարտահրաւէր մըն էր՝ ուղղուած Լենկթիմուրի, որ պիտի չուշանար օսմանեան սուլթանին դէմ յարձակելու (Ալպոյաճեան, ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Բ., 203):

Լենկթիմուր երբ կրկին արեւմուտք դարձաւ, 1399-ին, առաջին տեղը, զոր Թուրքերէն ետ առաւ, եղաւ Սերաստիան (1400), զոր գրաւեց պաշարումով եւ հոն սարսափելի նախճիրներ գործեց, պատժելու համար քաղաքը, որ օսմանեան սուլթանին հնազանդած էր:

Իր արշաւանքը շարունակելէ առաջ՝ Լենկթիմուր ուղեց ապահովել իր քանակին թիկունքը, Սիւրիոյ կողմէն եւ 1400-1-ին գրաւեց կրկին Մալաթիան, եւ ինչ որ մնացած էր անոր բերդերէն եւ մզկիթներէն՝ ամբողջ աւերեց:

Լենկթիմուր Մալաթիոյ պաշտպանութիւնը յանձնեց Ագ Գոյունլուներու պետին՝ Գարա Սուլուք Օսմանին, որ իրեն օգնած էր, երբ Գարա Գոյունլուներու պետ՝ Գարա Օսմանին դէմ կը կռուէր:

Գարա Օսման, Լենկթիմուրի պաշտպանութեան ապաւինած, կը յուսար Փոքր Ասիոյ մէջ Սուլթան Պայազիտէն գրաւուած իր հողերը փրկել:

Օսմանեան Թուրքերը կը սպառնային նաեւ Տրապիզոնի Կոմնենեան կայսրութեան, որուն Ալեքսիոս կայսեր փեսան էր Գարա Օսման, վասնզի կայսեր Տեսփինա աղջիկը կնութեան առած էր (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Բ., էջ 204):

Այսպէս չափերու նոյնութեամբ եւ միութեամբ գոյացած էր Լենկթիմուրի, Գարա Օսմանի եւ Ալեքսիոսի միջեւ համաձայնութիւն մը ընդդէմ Օսմանեան Թուրքերու: Միւս կողմէն, Գարա Գոյունլուներու պետը՝ Գարա Եոսուֆ, Լենկթիմուրի դէմ իր երկիրը պաշտպանելու համար՝ միայն Օսմանեան Թուրքերէն աջակցութիւն կրնար ակնկալել. ուստի իր բախտը կապեց անոնց եւ այսպէս ստեղծուեցան երկու մեծ ոյժերու միջեւ տատանող փոքր իշխանութիւններով կազմուած խմբակցութիւններ:

Լենկթիմուրի առաջին խումբին գլխաւոր ոյժը արդէն սկսած էր հարուածել Թուրքերը, անոնց հողերէն գրաւելով Սեբաստիան եւ Մալաթիան:

Լենկթիմուր Մալաթիոյ ռազմական կայանը գրաւելէ ետք Քիլիսի Ճակատամարտէն ետք մտաւ Սիւրիա, անցնելով Պեհեսնիէն եւ Այնթապէն, այս երկու քաղաքներն ալ կոտորելով եւ աւերելով (Գր. Գալուստեան, ՄԱՐԱՇ, էջ 212):

Արիւնով ողողուեցաւ ամբողջ Սիւրիան, եւ Հալէպ ու Դամասկոս սոսկալի խժոժութեանց եւ աւերներու մատնուեցան (1400 աշնան):

Սիւրիոյ մէջ ձմեռելէ ետք, 1401-ին գարնան մտաւ Միջագետք, ուր Մերտին եւ Պաղտատ ապստամբած եւ Մեմլուքներու միացած էին: Այս քաղաքներն ալ՝ իր ոճովը եւ հասկցած եղանակովը պատժուեցան:

1402-ին գարնան, Լենկթիմուր կրկին մտաւ Փոքր Ասիա, վճռական հարուած մը տալու համար Պայազիտ Ա.ի, որ իր բացակայութենէ օգտուելով, վերագրաւեր էր Սեբաստիան եւ Երզնկան:

Ճակատամարտի տեղի ունեցաւ 18 Յունիս 1402-ին Անկիւրիոյ դաշտին վրայ: Պայազիտ Ա. պարտուեցաւ եւ գերի ինկաւ, Փոքր Ասիան Լենկթիմուրի տիրապետութեան ենթարկուեցաւ եւ Սելճուկեան ամիրաներէ անոնք, որ Էնկիւրիի Ճակատամարտէն առաջ իր կողմը անցած էին, իրենց իշխանութիւններուն մէջ վերահաստատուեցան, իսկ միւսները պատժուեցան:

Այսպէս օսմանեան պետութիւնը կազմալուծուեցաւ եւ Եգիպտոսի սուլթանը մինակ մնացած, խոհեմութիւն համարեց ճանչնալ Լենկթիմուրի գերիշխանութիւնը: Բայց երբ 1405 Փետրուար 15-ին Լենկթիմուր մեռաւ եւ իր պետութիւնը քայքայուեցաւ, իր զօրութեան առջեւ ընկճուած բոլոր իշխանութիւնները վերստին իրենց կորսուած երկիրներուն տիրեցին. Մեմլուքները վերագրաւեցին հիւսիսային Սիւրիան (Հալէպ), իսկ Օսմանեան Թուրքերու սուլթանութիւնը վերակազմուեցաւ:

Այս վերակազմուած պետութիւններէն մին ալ էր Գարա Գոյունլուներու իշխանութիւնը, վասնզի Գարա Եոսուֆ Հայաստան դարձաւ 1406-ին եւ նորէն երկիրին հարաւային մասին տիրելով վերականգնեց իր պետութիւնը (1408): Ան տիրեց դրեթէ բոլոր Հայաստանի, ինչպէս նաեւ Միջագետքի, եւ կազմեց բաւական ընդարձակ իշխանութիւն մը:

Նոյնպէս Գարա Օսման ինքզինք անկախ հռչակեց եւ տէր դարձաւ Եւ-

դռնից եւ Սերաստիոյ շրջակայքին, եւ տիրեց նաեւ Հալէպի, Դամասկոսի եւ Մերտինի, որոնց իշխողները մէկ օրուան մէջ սպաննեց:

Ուրեմն այս իշխանութիւնն ալ բաւական ընդարձակ հողերու տէր էր:

Այս երկու թիւրքմէն իշխանութիւնները երկուքն ալ բազմաթիւ փոքրիկ հողատիրութիւններու համամիութիւններ էին պետի մը գլխաւորութեամբ, եւ այս պատճառով շատ զօրաւոր ներքին միութիւն մը չունէին. յաճախ իրենց ստորադաս պէկերուն եւ էմիրներուն դաւաճանութիւններովը եւ ապստամբութիւններով կը զբաղէին:

Երզնկայի տէրը՝ Փիր Օմարը երկու հակառակորդ թիւրքմէն պետերը, Ազ Գոյունլու Օսմանը հաշտեցուց Գարա Գոյունլու Եոլսուֆի հետ եւ Հայաստան երկու իշխանութեանց միջեւ բաժնուեցաւ, եւ Ամիթը վերստին տրուեցաւ Ազ Գոյունլուներուն:

Մալաթիա, որ Ազ Գոյունլուներու սեպհականութիւնն էր, պէտք էր համեմատաբար նպաստաւոր վիճակ մը ունեցած ըլլայ այս շրջանին, վասնզի Ազ Գոյունլուներու այս պետը (Օթման) «սիրոզ յոյժ ազգիս Հայոց», «fıağ qoraklı» կը ներկայացնէ թովմա Մեծոփեցի (էջ 72):

Այս երկու իշխանութիւններու ժամանակակից կար նաեւ Զիւլգատրեան թիւրքմէն իշխանութիւնը, որուն ցեղապետը Զիւլգատր Զէյնեդդին Գարաճա, 1378-ին օգտուելով Եգիպտոսի Մեմլուքներուն տկարութենէն՝ զրաւած էր Մարաշը եւ ապա Ալալիսթանը:

Իր որդին Խալիլ պէյ (1385—1386) զրաւելով Մալաթիոյ եւ Խարբերդի շրջանակներն ալ, ընդարձակեց իր տէրութիւնը: Ասոր եղբայրը՝ Սիւլիլ պէյ (1386—1398) օգտուելով 1387-ին Մալաթիոյ եւ Հալէպի կուսակալներուն Եգիպտոսի Մեմլուքներուն դէմ ապստամբելէն՝ տարածեց իր իշխանութիւնը մինչեւ Համա, եւ կազմեց բաւական ընդարձակ իշխանութիւն մը, որ կը տարածուէր Մալաթիոյ քով Եփրատէն մինչեւ Այաս, եւ Մարաշը իրենց կեդրոնական քաղաքն էր (Գր. Գալուստեան, ՄԱՐԱՇ, էջ 213):

Այս երեք թիւրքմէն իշխանութիւններն ալ, ինչպէս կը տեսնուի, Եփրատի հովիտին եւ Փոքր Հայքի շուրջը կը գտնուէին եւ Մալաթիոյ շուրջը կը պայքարէին իրարու հետ:

Ասոնք որքան որ անկախ ըլլալ կը յաւակնէին, արբանեակ պետութեան վիճակի ենթարկուելու պատրաստուած էին, երբ մեծ ոյժեր իրարու բախէին:

Այսպէս, երբ Մոնկոլները եւ Մեմլուքները կը մաքառէին իրարու հետ՝ հիւսիսային Սիւրիոյ եւ Եփրատի հովիտին կամ Կոմմազինէի շուրջ, Մալաթիոյ եւ Խարբերդի տիրող թիւրքմէն Զիւլգատրեան իշխանութիւնը, որ ինչպէս տեսնուեցաւ, օգտուած էր Մեմլուքներու ժամանակաւոր տկարութենէն ու Եփրատէն մինչեւ Համա տարածուած էր, սակայն չէր կրցած կատարեալ անկախ ըլլալ:

Մեմլուք Սուլթան Պարզուզ էլ Զահր (1382—1388) յարձակած էր ա-

նոր վրայ եւ սպաննած զայն, եւ այս կերպով անոր ապստամբութիւնը զրսւում էր: Սակայն Եգիպտոսի սուլթանն ալ երկար չկրցաւ երկրին տիրել, վասնզի Օսմանեան Թուրքերու վեզիրը Թիմուրթաշ 1396-ին գրաւեց Մարաշը եւ Մալաթիան՝ Գարամանի իշխանին յաղթելէ ետք եւ օսմանեան տէրութեան կցեց:

Զիւլգատրեանք ամրացան դաշտային Կիլիկիոյ Կարս-Բազար աւանին շուրջը, ուր հաստատուեցաւ Սիւլիւ պէյի եղբօր՝ Խալիլի որդին՝ Նասրետտին Մուհամմէտ (1398—1442), որ իր մէկ աղջիկը կնութեան տալով Թուրքերու Զելէպի Մուհամմէտ Սուլթանի (1413—1421) որդւոյն Պայազիտի, եւ միւսը՝ Սեբաստիոյ Գատը Պիւրանետտինի, հաշտուեցաւ անոնց հետ եւ յաջողեցաւ ետ առնել իր կորսնցուցած հողերը, որոնց մէջ էր Մալաթիան:

Սակայն Եփրատի հովիտին մէջ ո՛չ խաղաղութիւն եւ ոչ հաստատուն կացութիւն մը ստեղծուեցաւ: Զիւլգատրեան Նասրետտին Մուհամմէտ ինքզինք զօրաւոր զգալով այս խնամութիւններով, կռուեցաւ Եգիպտոսի Մելիք Միւսայպետի¹ սուլթանին հետ, բայց յետոյ հաշտուեցաւ եւ յարձակողական ու պաշտպանողական զինակցութիւն մը կնքեց: Մեմլուք սուլթանը հաւանաբար անոր զօրանալը եւ իբր արբանեակ Օսմանեան Թուրքերու՝ վտանգաւոր նկատելով անոնց հակառակութիւնը, համակերպեցաւ անոնց իշխանութեան վերահաստատութեանը՝ իր գերիշխանութեան տակ:

Այսպէս, Մալաթիա ենթարկուեցաւ կրկին Զիւլգատրեան իշխանութեան, որ Մեմլուքներու գերիշխանութեան տակ կը գտնուէր:

Զիւլգատրեան Նասրետտին Մուհամմէտ իբրեւ Եգիպտոսի սուլթանին ստորադաս իշխող մը՝ կռուեցաւ Կիլիկիոյ տիրող Ռամադանեաններու դէմ եւ գրաւեց Դաշտային Կիլիկիան:

Զիւլգատէր օղլու իշխանը նոյնպէս յաղթեց Գարամանի իշխան Մուհամմէտ պէյին եւ զայն գերի բռնելով շղթայակապ Եգիպտոս ղրկեց: Յետոյ օսմանեան սուլթան Մուրատ Բ. ի (1421—1451) օգնութեամբ յաղթեց Գարամանի իշխան Իպրահիմ պէյին եւ Կեսարիան ալ գրաւեց:

Եգիպտոս ալ դնաց եւ արտակարգ պատիւներու արժանացաւ: Իրեն յաջորդեց իր որդին Սիւլէյման պէյ (1442—1454), որուն դեսպան մը ղրկեց Մուրատ Բ. եւ իր որդւոյն՝ Մուհամմէտի² համար խնդրեց անոր գեղեցիկ մէկ աղջիկը՝ Սիթին:

Սիւլէյման պէյի յաջորդեցին կարգով իր չորս որդիները, որոնց իշխանութեան ատեն թիւրքմէն այս տէրութիւնը չկրցաւ իր անկախութիւնը պահել եւ մեմլուք եւ օսմանեան սուլթանութիւններու գերիշխանութեան ենթարկուեցաւ փոխ ի փոխ: Անոնցմէ Արսլան կամ Հասան պէյ (1454—1465) չափ չա-

(1) Ապու Նասր Շէյխ եւ Մօայէտ (1412—1421):

(2) Այն որ վերջը պիտի ըլլար Ֆաթիհ Սուլթան Մուհամմէտ Բ. (1452—1481) եւ պիտի գրաւէր 1453ին Պոլիսը:

ընդեր հասցուց Կիլիկիոյ:

Իր եղբայրը Շահ Պուտազ Եգիպտոսի սուլթանին կողմէ իշխանութիւն ստացած ըլլալուն համար, երկիրին մեծամեծները դիմեցին Ֆաթիհ Սուլթան Մուհամմէտին (1452—1481, Մայիս 3+), որ զօրք ղրկեց եւ վանեց Շահ Պուտազը (1467-ին) եւ անոր յաջորդ նշանակեց Շահսիւվար եղբայրը, որ Կիլիկիոյ մէջ իր նախորդին հարստահարութիւնները շարունակեց:

Վերջապէս Եգիպտոսի մեմլուք սուլթանը Գաթիպա կամ Գայեթա¹, գըրեց օսմանեան սուլթանին որ Շահսիւվարը ձգէ իր բախտին, որպէսզի անկէ իր վրէժը լուծէ եւ այս երկիրը նուաճելով օսմանեան պետութեան յանձնէ:

Սակայն 1470-ին երբ յաղթեց Շահսիւվարի եւ զայն Եգիպտոս տանելով կախաղան հանեց, իր խօսքը դրժեց, վասնզի Ֆաթիհ Սուլթան Մուհամմէտ զբաղած էր Պալքանեան երկիրներու մէջ, եւ անոր հակառակորդ Շահ Պուտազը վերահաստատեց Մարաշի մէջ:

Տասը տարի վերջը (1480) Ֆաթիհ Սուլթան Մուհամմէտ Բ. նուաճեց երկիրը եւ Շահ Պուտազը զրկեց իր իշխանութենէն, եւ իր տեղը դրաւ Ալայէտ-Տէօվլէ եղբայրը, որ երկար իշխեց (1480—1514): Եգիպտացիք վերստին մինչեւ Մարաշ առաջացան եւ սուլթան Պայազիտ Բ. թոյլ տալու համար որ անոնք ամրանան Տաւրոսի վրայ, յարձակեցաւ Եգիպտացւոց վրայ եւ յաջողեցաւ վերագրաւել Մարաշը (1493) (Գր. Գալուստեան, ՄԱՐԱՇ, էջ 238):

Բայց Ալայէտ-Տէօվլէ մերժած ըլլալով Եաւուզ Սուլթան Սելիմ Ա.ի (1512—20) օգնել ընդդէմ Պարսից, սուլթանը Չալտըրանի յաղթութենէ դարձին (1515) անոր վրայ զրկեց Սինան փաշան, որ Ալպիսթանի ճակատամարտին մէջ յաղթեց Ալայէտ-Տէօվլէին եւ սպաննեց զայն եւ գլուխը Եգիպտոսի սուլթանին զրկեց (1517) (Զիւլգատրեանց մասին տես Եղիա Քասունի, Անթիօի եւ ՇՐՋԱՆԱԿԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՆԹԻՊԻ ՀԱՅՈՑ, էջ 288—293):

Զիւլգատրեանք այսպէս մինչեւ 1515 իշխեցին Մալաթիոյ:

1516-ին Գոչհիսարի ճակատամարտէն ետք, սուլթան Սելիմ Ա. տիրեց կրկին Մալաթիոյ, երբ քաղաքը աւերակոյտի մը վերածուած էր: Այդ թուականէն ետք այլեւս չկրցաւ քաղաքի մը կարգին բարձրանալ:

Սելիմ Ա. այս յաղթանակով դէմ դէմի կու դար թէ՛ Եգիպտոսի Մեմլուքներուն եւ թէ Պարսից, որոնց երկուքին ալ դէմ կռուիլ սկսաւ Օսմանեան կայսրի սուլթանը:

Մեմլուքներու դէմ կռուած ատեն երբ Մարճ Տապիզի ճակատամարտը չհաջեցաւ, Սելիմ Ա. որոշեց ջնջել Զիւլգատէր օղլուներու իշխանութիւնը, որ անվստահելի երկսայրի դեր մը կը կատարէր՝ յարում ցոյց տալով երբեմն Եգիպտացիներուն եւ Պարսիկներուն:

Ուստի երկիրը կատարելապէս նուաճեց եւ Զիւլգատրեան Շահսիւվար

(1) Հաւանօրէն Քաիթ պէյ Ապու էւ Նասր էւ Աշրաֆ (1467—1496):

օղլու Ալի պէյը Մարաշի կուսակալ ըրաւ :

Քաւական ատեն, այն էյալէթը (վիլայէթ = կուսակալութիւն), որուն մասը կը կազմէր նաեւ Մալաթիոյ սանճազը, այդ տոհմին անունով կը կոչուէր Զիւլֆատրիյէ :

Երբ Եփրատի արեւմտեան կողմը եւ Տաւրոսեան լեռներու երկու զառիվայրերուն վրայ այս կռիւները տեղի կ'ունենային, Եփրատի արեւելեան կողմը կը կատարուէին ուրիշ դէպքեր, որոնք Եփրատի արեւմուտքը՝ Լենկթիմուրի մահէն ետք իրենց անկախութիւնը ստացած երկիրներուն վրայ ալ իրենց անդրադարձութիւնը ունեցան :

Երբ Լենկթիմուր մեռաւ, իր որդին եւ յաջորդը Միր Մուային էտտին Շահրուխ (1404—1447) եւ Գարա Եուսուֆ (+1417), որդին Իսկենտէր (1417—1438), որ Շահի Արմէն (Հայոց Թագաւոր) տիտղոսը կը գործածէր, երկար ատեն մաքառեցան իրարու հետ :

Իսկենտէր 17 տարի (1421—1437) յամառութեամբ կռուեցաւ Շահրուխի եւ Ադ Գոյունլուներու դէմ (տես ՊԱՏՄ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ, էջ 78) :

1436-ին անիկա արշաւեց նաեւ Սեբաստիա եւ Տիվրիկ եւ Խարբերդն ու Դերջանը գերի վարեց : Հաւանական է որ Մալաթիան ալ յարձակման ենթարկուած ըլլայ : Իսկենտէրի մահէն (1435) ետք, երբ այսպէս կը շարունակուէր անիշխանութիւնը մերձաւոր Արեւելքի մէջ եւ տեղական իշխաններ իրարու հետ կը պատերազմէին շարունակ, յանկարծ անակնկալ կերպով կը ստեղծուէր նոր կացութիւն մը :

Զիհան կամ Զանան (1437—1467) Իսկենտէրի եղբայրը եւ յաջորդը, 1446-ին Շահրուխի հպատակութիւն կը յայտնէր եւ ՇԱՀԸ ԱՐՄԷՆ կամ Ատըրպատականի ամիրա կը նշանակուէր :

Զիհան Շահ օրէ օր աւելի կը զօրանար եւ կ'ընդարձակէր իր տիրապետութիւնը, եւ ի վերջոյ իրեն հարկատու կը դարձնէր նաեւ Ադ Գոյունլուներու Սուլթանը՝ Զիհանկիրը (1461), որ թուրքմէն պետութեան վրայ իշխող երրորդ վեհապետն էր : Այսպէս, Գարա Գոյունլուներու Զիհան Շահ բովանդակ Հայաստանի եւ Պարսկաստանի տէր կը դառնար եւ բացառիկ բարեացակամութիւն մը ցոյց կու տար Հայոց նկատմամբ (ՊԱՏՄ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ, էջ 80) :

Զիհան Շահի (1444—1467) այս սիրաշահող քաղաքականութիւնը փոխուեցաւ իր մահէն ետք, վասնզի Ադ Գոյունլուները կամ Պայրնտըրեանք զօրացան եւ Ուզուն Հասանի (1467—1478) վեհապետութեան տակ, բացուեցաւ այս գերազանցապէս զօրացած պետութեան համար միահեծանութեան շրջան մը : Գարա Գոյունլու եւ Ադ Գոյունլու իշխանութիւններու միութեամբ կազմուած այս մեծ պետութիւնը, որ կը յաւակնէր ըլլալ տէրը բոլոր արեւելքի՝ Պարսկաստանի պատմական հնօրեայ կայսրութեան իբր շարունակութիւնը, անխուսափելի էր որ պիտի ընդհարէր Օսմանեան Թուրքերու կայսրու-

թեան, որ տիրելով Փոքր Ասիոյ՝ կը յաւակնէր Արեւելեան Հռոմէական կայսրութեան տեղը գրաւել:

Այս երկու պետութիւններու ալ շփման վայրն էր դարձեալ Կոմմագինէն կամ Եփրատացիքը եւ անոր ամենէն մօտ մեծ քաղաքը՝ Մալաթիան, որ ոտնակոխ եղաւ իբր Եփրատի ամենէն գլխաւոր կամրջադուխը իր ռազմական կարեւոր դիրքին համար, երբ այս երկու մեծ ոյժերը մաքառիլ սկսան իրարու դէմ:

ԺԸ.

ՄԱԼԱԹԻԱ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

Մալաթիա 1516-ին Օսմանեան Թուրքերու տիրապետութեան կ'ենթարկուէր այնպիսի ժամանակ մը երբ արդէն յիսուն տարիէ ի վեր սկսած էր ահարկու պայքար մը երկու իսլամ մեծ պետութիւններու, Պարսկաստանի եւ օսմանեան պետութեան միջեւ:

Պարսկաստան տեղական փոքր իշխանութիւններու ձուլմամբ կայսրութեան մը վերածուած էր՝ վեհապետութեանը տակ բնիկ դարձած Թուրք արքայական տան մը, որ ընդգրկած էր իբրեւ պետական կրօնք Պարսիկներու հերձուածը՝ Շիի իսլամութիւնը: Այս պետութիւնը իր կազմութենէն քիչ ետք, պայքարիլ սկսած էր օսմ. պետութեան դէմ, որ հաւատարիմ Սիւննի դաւանանքին կրօնական ատելութեամբ ալ լեցուած էր Պարսիկներու դէմ:

Բախումը սկսաւ 1473-ին երբ Գարամանի Իսահակ պէյը Պարսկաստանի վեհապետ Ուզուն Հասանի քով ապաստանեցաւ եւ անկէ օգնութիւն խնդրեց, եւ խրոխտ Ուզուն Հասան զայն վերահաստատելու համար իր իշխանութեան մէջ օսմանեան պետութեան դէմ պատերազմի ձեռնարկեց: Ասիկա եղաւ ըսկիզբը այն երկարատեւ կռիւններուն, զորս Թուրքերը եւ Պարսիկները մղեցին աւելի քան 250 տարիներ:

Այս պայքարին մէջ յաղթանակներ եւ պարտութիւններ իրարու յաջորդեցին, բայց առաւելապէս Օսմանցիք էին որ յաջողութիւններ ունեցան եւ հետզհետէ դէպի արեւելք առաջանալով՝ Հայաստանի զանազան մասերէն Պարսիկները վանեցին եւ իրենք տէր դարձան երկիրին, մինչեւ որ պարսիկ տիրապետութեան տակ մնաց հայկական հողէն աննշան մաս մը:

Դերջանի (1473) եւ Չալտրանի (1514) երկու վճռական ճակատամարտները չահելով Օսմանեան Թուրքերը, Հայաստանի արեւելեան մասին տիրեցին եւ մինչեւ Ուրմիոյ լիճը առաջացան: Որչափ ատեն որ Թուրք եւ պարսիկ պատերազմները կը շարունակուէին, այս երկու մեծ պետութիւններուն միջեւ գտնուող կարգ մը իշխանութիւններ երկընտրանքի մը մէջ էին եւ երբեմն մէկ՝

երբեմն միւս կողմին կը յարէին :

Գարամանի իշխանութեան նման երկու պետութիւններու սահմանին վրայ կը գտնուէր նաեւ Մալաթիոյ տիրող Թիւրքմէն Զիւլգատրեան իշխանութիւնը, որ Թուրք եւ պարսիկ պետութիւններէն զատ սահմանակից էր Նգիպտոսի Մեմլուքներու պետութեան, որ Սիւրիոյ կը տիրէր :

Զիւլգատրեանք երեք հզօր դրացիներու միջեւ ինկած, նախընտրած էին այդ երեքէն ամենէն աւելի զօրաւորին եւ անգութին՝ սուլթան Սելիմի (1512—1520) դէմ միանալ Պարսկաստանի եւ Նգիպտոսի :

Սուլթան Սելիմ Ա. տեսնելով որ Զիւլգատրեան Ալայիւտտէօվլէթ իշխանը, հաւատարիմ իր Պարսկաստանի հետ ունեցած դաշինքին, մերժած էր 1514-ին օգնել իրեն, Պարսկաստան արշաւած ատեն, որոշեց նուաճել այս Թիւրքմէն զօրաւոր իշխանութիւնը. ուստի անոր դէմ ղրկեց 1515-ին Սինան փաշա վեզիրը եւ Ալի պէյ Շեհսիւվար Օղլուն 10.000 Նիշէրիներով : Ալայիւտտէօվլէթ պատերազմին մէջ սպաննուեցաւ եւ իր չորս զաւակները գերի ինկան : Սելիմ Ա. անոնց գլուխները ղրկեց Զիւլգատրեանց պաշտպան եւ գերիշխան Նգիպտոսի սուլթանին եւ երկիրը տուաւ Ալի պէյ Շեհսիւվարին, եւ ինք պատրաստուեցաւ Նգիպտոս արշաւելու :

Արդարեւ յաջորդ տարին (1516) կը ձեռնարկէ այդ կարեւոր արշաւանքին, իր բանակին համախմբման վայրը կ'ըլլայ Կեսարիա, ուր նախ կու գայ վեզիր Սինան փաշա 43.000 զօրքով (Այվազովսքի, ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Ա., էջ 321) :

Գլխաւոր ճակատամարտը տեղի կ'ունենայ Հալէպի մօտ Տապըզի դաշտին վրայ : Նգիպտացիք կը պարտուին եւ ութսունամեայ Գանսու Ղաւրի Սուլթանը փախած ատեն ետեւէն իյնալով կամ իրեններէն սպաննուելով կը մեռնի (նոյն, էջ 323) :

Այս յաղթութենէն ետք Սելիմի առջեւ կը բացուի Սիւրիան եւ Պաղեստինը, որոնց տիրելէ ետք Սելիմ կ'անցնի Սինայի թերակղզին եւ Սուէզի պարանոցը եւ կը մտնէ Նգիպտոս եւ կը տիրէ այս երկրին :

Սելիմ Ա.ի մահէն (1520) ետք, երբ Սիւրիոյ կուսակալը Ճանպերդի Ղազալի ապստամբեցաւ՝ ուրիշ կուսակալներու աջակցութեամբ, Թիւրքմէնները, որոնք Տաւրոսի շուրջը հաստատուած էին, խլրտեցան եւ անոր միացան (Այվազովսքի, նոյն, էջ 351) : Սուլթան Սիւլէյման Ա. (1520—1566) Ֆերհատ փաշան ղրկեց այս ապստամբներուն դէմ եւ ընկճեց զանոնք, բայց Թիւրքմէնները սաստիկ սրտմտած այն հարստահարութիւններէն զորս կալուածահամարի մը պատրուակով Թուրք պաշտօնատարներ կը գործադրէին, ապստամբեցան (Jonquière, Ա., էջ 155, Այվազովսքի, Ա., էջ 373, Ա.ԶԳԱՏԱՏՈՒՄ, էջ 2225) եւ Փոքր Ասիան տակնուվրայ ըրին :

Իրարու ետեւէ յաջորդաբար ղրկուած բանակները յաղթուեցան եւ զօրավարները սպաննուեցան եւ մեծ դժուարութեամբ վերջապէս կարելի եղաւ խաղաղեցնել երկիրը 1526-ին, աւելի իմաստուն եւ խոհական միջոցներու կի-

րարկութեամբ քան թէ ղէնքի ոյժով (տես նոյնք) :

Սակայն հազիւ այս Տաւրոսի հարաւակողմեան ապստամբութիւնը զըստուած էր, ուրիշ խառնակութիւն մը պայթեցաւ 1527-ին նոյն լեռնաշղթային հիւսիսակողմը՝ Գարամանի մէջ (Jonquière, Ա. 156) եւ տարածուեցաւ պետութեան զանազան կողմերը եւ մեծ համեմատութիւններ առաւ :

Այդ ապստամբութեան պետն էր Գալենտէր Օղլու, որ յաջողեցաւ Տերվիշներու, Ապտալներու եւ Գալենտէրներու քարոզութիւններու շնորհիւ ըմբոստութեան մղել Փոքր Ասիոյ բնակչութիւնը եւ իր շուրջը հաւաքել խառնիճազանճ բազմութիւն մը, զոր իր պատկառելի թիւով աննկատ կարելի չէր թողուլ (Jonquière, Ա., էջ 156) :

Անատոլուի պէյլէրպէյին, Պեհրամ փաշա, որուն կ'օգնէին նաեւ Գարամանի եւ Հալէպի կուսակալները, կատարելապէս պարտուեցաւ Թոգատի մէջ (նոյն) :

Բովանդակ Փոքր Ասիան շփոթի եւ խառնակութեան մատնուեցաւ եւ ըմբոստները օսմանեան բանակին դէմ կռիւներ մղեցին, որոնց մէջ յաճախ յաղթեցին քան յաղթուեցան (Այվազովսքի, Ա., էջ 373) :

Այս ապստամբութեան մէջ, որ այնքան մեծ ծաւալ գտած էր, դարձեալ լեռնային Կիլիկիոյ թիւրքմէնները կարեւոր դեր կատարեցին, մեծ թիւով մտնելով Գալենտէր Օղլուի բանակին մէջ : Մեծ վեզիրը՝ Իպրահիմ փաշա, ճարպիկ բանակցութիւններով եւ խոստումներով նախ իր կողմը շահեցաւ թիւրքմէնները եւ ապա կողմնակի ու պզտիկ կռիւներով ապստամբները յոգնեցուց եւ ուժասպառ ըրաւ եւ յաջողեցաւ վերջապէս յաղթել եւ սպաննել Գալենտէր Օղլուն եւ իր գլխաւոր աջակիցը՝ Վելի Տունտալը եւ խաղաղեցնել բոլոր երկիրը (Jonquière, Ա., էջ 156, Այվազովսքի, Ա., էջ 373—5) :

Սակայն խռովութիւններ իրարու յաջորդեցին եւ սուլթան Սիւլէյմանի ցոյց տուած կորովը պատժելու համար ապստամբութիւնները եւ անոնց գըլխաւոր պատճառ իր կեղեքիչ պաշտօնատարները անզօր էին պետութիւնը փրկելու համար ներքին անկարգութիւններէ, որ հետեւանքներն էին պատահական անկազմակերպութեան եւ վարչական անմիօրինակութեան : Անարդարութիւնը եւ անգթութիւնը պետութեան մէկ ծայրէր միւսը կ'իշխէր եւ Սիւլէյման Գանուշի այս բարբարոսութեանց հանդիսավայր երկրին մէջ իբր արդարութիւն բաշխող, շատ հեռու էր անատուեր ըլլալէ :

Պալատական խարդաւանքները եւ կնոջական-հարեմական նենգութիւնները նոյնպէս երկիրը դժբախտ ըրին (տես ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 599) :

Իր զաւակները եւ իր վեզիրները զոհուեցան այդ դաւերուն : Իր Պայազիտ որդին Գարամանի մէջ ապստամբեցաւ թիւրքմէններու, Քիւրտերու եւ Ասորիներու 20.000-նոց բանակով մը : Սոգուլու Մեհմէմէտ փաշա վեզիրը ընկճեց այս ապստամբութիւնը՝ ջախջախելով 30 Մայիս 1559-ին Գոնիոյ մէջ Պայազիտ իշխանին բանակը :

Թիւրքմէնները իրենց անառիկ լեռները ապաստանեցան՝ սպասելով նոր առիթներու, որոնք շուտով ներկայացան :

Այսպէս, 1575-1585 տասնամեայ թուրք եւ պարսիկ պատերազմէն ետք, ԺԶ. դարու վերջին տասնամեակին ծագեցաւ մեծ խռովութիւն մը, որուն միջոցին Հայաստան, Միջագետք եւ Փոքր Ասիա, այսինքն ընդհանուր առմամբ օսմանեան կայսրութեան ասիական բաժինը, ասպատակութեանց եւ հարստահարութեանց ենթարկուեցան : Վասնզի իրարմէ անջատաբար, բայց գրեթէ միաժամանակ ապստամբական շարժումներ ծագեցան, որոնք տասնեակ տարիներով վտանգեցին օսմանեան կայսրութեան գոյութիւնը Փոքր Ասիոյ մէջ եւ պատճառ եղան երկիրին աւերման ու ամայացման :

Այս ապստամբները երկու անունով կը կոչուէին, ՃԵԼԱԼԻ եւ ՖԻՐԱՐԻ :

Ճելալի կոչուած են հաւանօրէն 1517-ին :

Թոգատի կողմերը ծագած կրօնական բնոյթով ապստամբութեան մը պատճառով, զոր յարուցած էր Ճելալ անուն աղանդաւոր մը, որ անձաւի մը մէջ ամբացեալ իր արբանեակներով, կ'ըսէր թէ կը սպասէր Մահտիին եւ աշխարհի կատարածը մօտ էր (Այվազովսքի, ՕՍՄ. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Ա., էջ 340) : Այս աղանդին հետեւողներն ալ Ճելալի կը կոչուէին, ուստի անհաւանական չէ որ բոլոր Փոքր Ասիան շփոթի մատնողները ասոր յաջորդները նըկատուած ըլլան եւ ՃԵԼԱԼԻ կոչուած : Հայ ժամանակակից պատմագիրները՝ ՃԵԼԱԼԻ անունով կը ճանչնային զանոնք :

Իսկ թուրք պատմագիրները զանոնք կը կոչէին ՖԻՐԱՐԻ (փախստական, դասալիք), վասնզի 1596-ին Հունդարիոյ էրլաու (Հունդարերէն էգէր, թուրքերէն էկրի) քաղաքին գրաւումէն եւ Քերեսթէի ճակատամարտէն ետք, մեծեպարքոս իտալացի հաւատուրաց Ճըղալաղատէ Սինան փաշայի անտեղի խըստութիւնը պատճառ եղաւ որ բազմաթիւ Ննիչէրիներ փախչին եւ յետոյ Ֆիրարի անունին տակ գործեն շուրջ երեսուն տարի :

Այս ապստամբութեան առաջին աղղանշանը տուած է քիւրտ Ճելալի ցեղին պատկանող Թոփալ Օսման փաշա, որ հաւանօրէն Ճելալի աղանդին կը պատկանէր (ԴԱԻՐԻԺԵՅԻ, էջ 79—80) :

Թոփալ Օսման փաշա իր շուրջը հաւաքելով սրիկայ անձեր, հազարի չափ, Կարբին կայան կ'ընէ եւ կը սկսի կեղեքել ամբողջ շրջանը :

Այսպէս, Արարատի ստորոտէն ծագում առած այս շարժումը կը տարածուի եւ բոլոր Հայաստան, Միջագետք եւ Փոքր Ասիա, այս ընդարձակ տարածութեամբ հողերը ապստամբութեանց եւ հարստահարութեանց կ'ենթարկուին :

Ուրիշ պատմութեան մը համաձայն առաջին ապստամբը Գըղիր Օղլու Մուսթաֆան էր, որ 1591-ին ապստամբութեան գրօշը պարզեց : Ան Տիվրիկի եւ Քեմախի միջեւ Տոսթալի գիւղէն էր :

Օրինակը վարակիչ եղաւ եւ օսմանեան կայսրութեան ասորական բաժ-

նին մէջ ուրիշ շատ մը վայրերու մէջ երեւան եկան ապստամբներ, որոնք թուրք կուսակալներ էին: Ասոնց միացած էին բանակէն դասալիք ենիչէրինները: Եւ անլուր խժդժութիւններ կը դործէին ասպատակութիւններով, կողոպուտներով եւ աւերածութեամբ, 1590-էն մինչեւ 1608, 18 տարի, առաւելապէս օսմանեան յետութեան այն մասերուն մէջ, որոնք հազիւ թէ դարէ մը ի վեր թուրք սուլթաններու տիրապետութեան ենթարկուած էին:

Նախապէս ապստամբները որոշ տեղերու մէջ կղզիացած էին, եւ միացեալ ոյժերով չէին գործեր, եթէ ոչ, թուրք բանակը պիտի չկարենար ազատօրէն անցնիլ հայկական բարձրաւանդակէն՝ երթալ կռուելու համար Շահ Աբբաս Ա. ի (1587—1628) բանակներուն դէմ, որոնք պարտութեան մատնած էին թուրքերը Դաւրէժի մօտ Սուֆեանի մէջ եւ գրաւած Դաւրէժը, Երեւանը եւ Կարսը (1603), անշուշտ օգտուելով երկիրին տակնուվրայ վիճակէն, բայց յետոյ ստիպուած էին ընկրկիլ եւ քաշուիլ Արաքսէն անդին:

Ասիկա կ'ապացուցանէ թէ հակառակ բազմաթիւ ապստամբած վայրերու՝ օսմանեան կանոնաւոր բանակները ազատօրէն կրնային երթալ կայսրութեան արեւելեան սահմանները, ըմբոստացած բազմաթիւ շրջաններու մէջէն:

Այս ըմբոստութեանց ամենէն մեծը եղաւ այն, զոր Գարա Եազըճը Ապտիւլ Հալիմ եւ իր եղբայրը Տելի Հասան յարուցին:

Ասոնք պահ մը յաջողեցան կորզել Սուլթանէն ասիական բոլոր նահանգները եւ անկախ կառավարել իրենց գրաւած հողերը:

Գարա Եազըճը, որ ենիչէրիններու Սեկպան (որսորդ) գունդին պետերէն էր, 1597-ին ապստամբեցաւ Եզեսիոյ մէջ: Հակառակ անոր որ «Ոչ մի թագաւորական տոհմէ եւ ոչ մեծ ազգէ էր, այլ գոեհիկ եւ ոչինչ քան զամենայն մարդիկ» (ԴԱԻՐ., էջ 569) եւ չորումցի սոսկական մըն էր եւ նախապէս Սոփտա (կրօն. ուսմանց ուսանող) եւ ապա եղած էր զինուոր: Ան կը ներկայացնէր ինքզինք Պենի Շետտատ (Beni Cheddad) ընտանիքէն սերած եւ զրոյց հանած էր թէ մարդարէն իրեն երեւցած եւ խոստացած՝ Փոքր Ասիոյ վեհապետութիւնը (Jonquière, Ա., 224): Գարա Եազըճը ալ կ'երեւի ունէր կրօնական աղանդ մը, որուն հեղինակը ինքն էր թէ ուրիշ մը, չենք գիտեր:

Այս աղանդին հետեւողներուն արգիլուած էր կոյս աղջիկներու կամ կիներուն մերձենալ: Գարա Եազըճի յաջողեցաւ 20.000 քիւրտ եւ թիւրքմէն հաւաքել իր շուրջը (Այվազովսկի, նոյն, Ա., էջ 550):

Եւ շատ մը վայրերու տիրեց եւ երեք տարի յաջողութեամբ դիմադրեց կեդրոնէն շրկուած զօրքերուն:

Իրմէ գրաւուած վայրերուն առաջիններէն մէկը եղաւ ՄԱԼԱԹԻԱ, ուր ձեւալինները եկած էին Ուրֆայէն, ինչպէս 1603-ի աւարտած ձեռագիր Շարականի մը յիշատակարանին մէջ գրուած էր թէ «ՂԱՐԱ ԵԱԶԸՃԻ ՈՄՆ ՅԱՐԵԱԿ ՀԱԿԱՌԱԿ ԹԱԳԱԻՈՐԻՆ ԵՒ ԺՈՂՈՎԵՅ ԻՒՐԵԱՆ ՀԱՄԱԿՈՂ ԻՌ. (20.000)

ԱՅՐ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՂ: Նախ էառ զՈւրփա փաղափ եւ տիրեց իւր բոլոր գեղի եւ մանր փաղափացն, եւ զամենեցուն զապրանփին եւ զմալն առեալ զումանս ըսպանեալ եւ զտասն տարուն ի վեր եղած զտղայփն գերի առեալ: Եւ տարի մի այլ եկեալ Մալաթիա բնակեալ եւ զսա ալ քալանեալ եւ մերկացուցեալ ի հոգեւոր եւ ի մարմնաւոր բարութեանց: Եւ անդի եկեալ բազում զօրաւք ի Սեբաստիա փաղափ եւ մտեալ անդ զփաշայն ի բերդն փախոյց եւ զբազումս ի անկիչարացն եւ սպառնցն եւ շատք ի գեղէ եւ ի փաղափէ սպանեաց եւ ի սուր մաշեաց, եւ զտունս եւ զբնակութիւնս, զպազաստան եւ զչարշուներս նախ քալանեցին եւ ապայ զամենեսեան հրով այրեցին, եւ զնոցա զտղայփն այլ գերի առին եւ իւրեանց չար գործոցն կցորդ արարին»:

Այս յիշատակարանին շարունակութենէն կը հասկցուի թէ տարի մը յետոյ Գարա Եազըճին գրաւած է նաեւ Թոգատը եւ նոյն խժոժութիւնները գործադրած է նաեւ հոն, ինչ որ շատ աւելի մանրամասն նկարագրած է (տես ՅՈՅՍ, հանդէս, 1876, էջ 126—7 կամ Ալպոյաճեան ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒԴՈԿԻՈՅ ՀԱՅՈՅ, էջ 1575—7):

Ապստամբութիւնը, ինչպէս այս յիշատակարանին մէջ նկարագրած է Ստեփանոս Թոգատցի, այս Շարականին լրացնողը, ստացած էր աւազակային բնոյթ:

Գարա Եազըճի մարդիկը, ինչպէս Դարանազցի ալ կը հաստատէ (էջ 25—6), ի սկզբան աւարառութիւն եւ թալան չէին ըներ եւ կամ մարդու վրէժնաւ չէին հասցներ, այլ միայն մարդոց պարէնը եւ անասուններուն կերը կ'առնէին:

Երբ Զորում եկան եւ հոն ձմեռեցին, ոչ ոքի վնաս հասցնել չէին ուզեր:

Կը տեսնուի թէ, գէթ ապստամբութեան առաջին շրջանին, շարժումը ուղղուած էր օսմանեան պետութեան եւ հարուստներուն դէմ եւ ոչ՝ գեղացիներուն դէմ եւ նոյնիսկ վաճառականներուն:

Դարանազցի տեղ մը որոշ կ'ըսէ արդէն թէ շատ աւելի կը վնասէին Թուրքերուն քան քրիստոնեաներուն: Այս վկայութիւնը կ'ենթադրուի թէ կը վերաբերի ապստամբութեան այն շրջանին, երբ սկզբնական յաղթանակներէ ետք զօրաւոր պետի մը չգոյութիւնը անիշխանութիւն ստեղծեց:

Ասկէ վերջն է որ կացութիւնը բոլորովին անտանելի դարձաւ Ասիական Թուրքիոյ:

Հայկ Պէրպէրեան, իր մէկ գրութեան մէջ՝ նուիրուած ճեւալիներուն ապստամբութեան, երկիրին վիճակը կը ներկայացնէ շատ դժբախտ. —

«Ճեւալիները կը կռուպտէին, կը յափշտակէին, կ'առեւանգէին, կը չարչարէին, կը հրկիզէին եւ կը սպաննէին, եւ միեւնոյն ատեն իրարու հետ ալ կը կռուէին իրենց իշխանութիւնը տարածելու համար. մահմետական ճեւալիներուն միացած քրիստոնեաներ ալ, անշուշտ Հայեր եւ քերես Ասորիներ, որ օգտուելով երկիրին անտէր վիճակէն, սկսան «թէ յայտնի յափշտակութեամբ եւ թէ գաղտնի գողութեամբ» (ԴԱԻ. էջ 85) ժողովուրդը հարստա-

հարել, ինչպէս որ կ'ընէին միւսները:

Այս համատարած աւարառութիւններն ու կռիւները խանգարեցին երկիրին տնտեսութիւնը՝ հողագործութիւնը եւ խաշնարածութիւնը, որ Փոքր Ասիոյ տնտեսական կեանքին գլխաւոր աղբիւրներն էին. այնքան դժուարացան որ սոսկալի սով մը չուշացաւ տիրել ամբողջ երկրին մէջ, մարդիկը մարդակերութեան մղելու աստիճան, եթէ մեր մատենագիրները չեն չափագանցած: Այս կացութեան հետեւանով, ժողովուրդին մէկ մասը ստիպուեցաւ հեռանալ ապստամբական շրջաններէն: Թուրքեր, Հայեր եւ Յոյներ ապաստանեցան ի Պոլիս եւ շրջակայքը, Պոնտոսի ծովեզերքը, Խրիմ. Եւրոպական Թուրքիա, Պարսկաստան, Ռումանիա եւ մինչեւ իսկ Լեհաստան» (Հմմտ. ԴԱԻ., էջ 88 եւ ԴԱՐԱՆԱՂՅԻ, էջ 18):

Գարա Եազըճիի ապստամբութիւնը այնքան ծաւալեցաւ որ մայրաքաղաքին դուռները հասաւ: Այս ընդարձակ տարածութեամբ երկիրին խաբանը (գլխահարկ) ինքը սկսաւ առնել եւ պետութեան գանձուն հասոյթները իւրացընել: Սուլթանը հարկադրուեցաւ արտասովոր միջոցներու դիմել՝ ընկճելու համար այս ապստամբութիւնը:

Ուստի Եղեսիոյ վրայ զրկեց իր վեզիրը, երբ Գարա Եազըճիի օրինակէն քաջալերուած բազմաթիւ ըմբոստութիւններ ծագեցան եւ անիշխանութիւնը համատարած հանգամանք մը առած էր:

Անոնք ահագին աւեր պատճառեցին պարսկական սահմաններէն մինչեւ Կ. Պոլսոյ մօտերը տարածուած երկիրներուն, որոնց գրեթէ տիրած էին, ինչպէս Դաւրիժեցի եւ Դարանազցի կը հաստատեն. «ի յԱմթայ կէս աւուր հողէն որ ելնուս, մինչ ի մեծ քաղաքն Ստամբուլ աւերութիւն է, ուր ուրեկ գտանի շինութիւն» (ԴԱԻՐԻԺԵՅԻ, էջ 569, Հմմտ. նաեւ ԴԱՐԱՆԱՂՅԻ, էջ 15):

Այսպէս, օսմանեան պետութիւնը ամբողջական կազմալուծումի կ'ենթարկուէր, ինչպէս կը պատմէ Դաւրիժեցի (էջ 82), վասնզի ԺԶ. դարու վերջերէն սկսեալ ամէն կողմ ասպտամբները ինքնիշխան կը գործէին:

Գարա Եազըճիի հետ, ժամանակակից հայ երկու պատմագիրները, կը յիշեն անուններով 15—20 ուրիշ ապստամբապետներու (տես ՊԱՏՄ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ, էջ 428), որ «նչ տեղի ուրեք գկայ առեալ բնակէին, այլ աշխարհաւերք եւ աշխարհակործանք, եւ ուր եւ լսէին զհամբաւ շինութեան, դիմեալ անդր հասանէին, աւարեալ կողոպտէին ու զշինուածսն հրդեհեալ այրէին» (ԴԱԻ., էջ 87):

Գարա Եազըճիի դէմ զրկուած վեզիրը չկարենալով յաղթել, գործը իրաւախոհութեամբ կարգադրած էր, գուցէ կաշառքով ապստամբէն շահուելով:

Այս համաձայնութեամբ Գարա Եազըճին Ամասիոյ կուսակալ կարգուեցաւ (Jonquière, Ա., 224) եւ «տիրեաց Թոխաթոյ եւ Ամասիոյ եւ Մարդունու՝ Չոռումուն» (ԴԱԻ., էջ 634, Հմմտ. ԴԱՐ., էջ 75) եւ քիչ յետոյ վերստին զէնք առաւ եւ միացաւ Պաղտատի կուսակալ Տելի Հասանի հետ եւ

կազմեց ընդարձակ պետութիւն մը, որ Պաղտատէ մինչեւ Փոքր Ասիոյ սիրտը կը տարածուէր:

Այս տարածութեան մէջն էր նաեւ Մալաթիա, որ ենթարկուած է անոնց պատճառած չարիքներուն:

Գարա Եազըճի Շահ (= Թագաւոր) տիրողոսը առաւ եւ սոնքալ սկսաւ որ յաղթած էր օսմանեան ոյժին եւ իշխանութիւնը բացարձակ իրեն կը պատկանէր (Հմմտ. Jonquière, էջ 224):

Սոքքոլլու Հասան փաշայի կողմէ սպաննուելէ ետք եղբայրը՝ Տելի Հասան շարունակեց իր գործը, նոյն սաստկութեամբ (Jonquière, Ա., էջ 224. Այվազովսքի Ա., էջ 550. ԴԱՐ., էջ 26, ՊԱՏՄ. ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ, ՊԱՏՄ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ, էջ 428—9):

1602-ին Թոգատ կը գրաւուի ապստամբներէն, որոնք մեծ չարիքներ կը հասցնեն Փոքր Ասիոյ բնակչութեան (Այվազովսքի, Ա., էջ 551): Տելի Հասան նոյնիսկ 1603-ին պաշարեց Քէօթահիան: Զինու զօրութեամբ գլուխ չկարենալով ելլել, Բ. Դուռը ոսկիով շլացուց Տելի Հասանը եւ համոզեց զէնքերը վար դնել (1603), բայց ապստամբութիւնը վերջ չգտաւ. նոր պետեր երեւան եկան:

Եղաւ ատեն որ սուլթանին իշխանութիւնը Պոլսոյ շրջանակին մէջ սահմանափակուեցաւ եւ բովանդակ Անատոլիոյ վերածուեցաւ պատերազմի դաշտի եւ սրածութիւններ, կողոպուտներ, աւարառութիւններ եւ սաստիկ հարկապահանջութիւններ իրարու յաջորդեցին:

Այս խռովայոյզ վիճակը արգելք եղաւ երկրագործական աշխատութեանց եւ զարհուրելի սով մը ծայր տուաւ, որ 1599-էն 1610 տեւեց, այնքան սաստիկ որ ոչ միայն շուները եւ կատուները կերան, այլեւ մեռած մարդիկը եւ նոյնիսկ ողջերը (ԴԱԻ., էջ 88—9):

Ճղալի Օղլու Սինան փաշայի (1604), բայց մանաւանդ խրոլատ Գուլուճու Մուրատ փաշայի (1607 Յունուար — 1608 Դեկտեմբեր) ջանքերով վերջապէս այս ապստամբութիւնը վերջ գտաւ, երբ երկիրը խորապէս ցնցուած եւ պարտուած էր, եւ քաղաքներն ու գիւղերը դատարկացած ու ամայացած էին բնակչութենէ¹:

Հազիւ 15 տարի եղած էր ճեւալիներու ապստամբութեան վերջ գտնելը, երբ Կարնոյ կուսակալ Ապազա փաշա, մնացորդ ապստամբներուն հետ ըմբոստացաւ Ենիչէրիներու պատճառով: Եւ Կարինէն մինչեւ Էնկիւրիւ արշաւեց կոտորելով եւ թափելով իր 40.000 զինուորներովը:

Սուլթան Մուրատ Դ. (1622—1639) մեծ դժուարութեամբ եւ Թուրք-մէններու դաւաճանութենէն օգտուելով, հազիւ կրցաւ Ապազան հնազանդեցընել (ՊԱՏՄ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ, էջ 430):

(1) Այդ պատճառով Մուրատ փաշա (1520—1611) եւ Սուլթան Մուրատ Դ. (1622—1639) ջանքեր ըրած են փախչելով Կ. Պոլսոյ շուրջը համախուճուած գաղթականները իրենց տեղերը դարձնելու:

Այս տեսակ ապստամբութիւններ սովորական էին օսմանեան պետութեան մէջ, ուր ամէն ատեն ըմբոստ տարրեր եւ պետութեան դէմ զէնք առնողները միշտ կային:

Այդ ապստամբութիւններէն շատերը, նոյնիսկ պատմութիւն չունին իբր ընթացիկ եղելութիւններ, որոնք պետութեան մէջ ամէն օր կը պատահէին, իսկ ոմանք երբեմն մեծ համեմատութիւններ կ'առնէին:

Այս վերջիններու շարքին կրնանք դասել, իբր հետաքրքրական մէկ դրուագ օսմանեան պատմութեան այն ապստամբութիւնը, զոր լատին կրօնաւոր մը յարոյց Անատոլուի մէջ:

Այդ կրօնաւորը՝ Դոմինիկեան քահանայ Ճիովաննի Պաթթիսթա Պոթթին էր, որ Մուսուլ զրկուած էր եւ տեղւոյն եպիսկոպոսին հետ խնդիր ունենալով բանադրուած էր Հռոմի Պապէն: Պոթթի այն ատեն թողուց իր եկեղեցականութիւնը եւ կազմեց ծրագիր մը՝ նոր կրօնք մը հիմնելու ու Փոքր Ասիան գրաւելու: Երկար տարիներու ուսումնասիրութիւններէ եւ պատրաստութիւններէ ետք Շէյխ Օղլու Օսլոյ անունը առած, 1785-ին Ամադիէի մէջ սկսաւ քարոզութեան, եւ քանի մը ամսուան մէջ յաջողեցաւ բոլոր Քիւրտերը իրեն կապել եւ գրաւել Կարինը, եւ անկէ ալ առաջանալ դէպի Սեբաստիա եւ Զմիւռնիա: Այս պատճառով 1785—1787-ին Փոքր Ասիան անգամ մըն ալ տակնուվրայ եղաւ:

Սակայն օճառի պղպջակի մը կեանք ունեցաւ այս շարժումը, զոր Բ. Դուռը կրցաւ ճարտարութեամբ մը խեղդել (ՊԱՏՄ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ, էջ 430): Բայց բնաւ վերջ չգտան խռովութիւնները եւ օսմանեան պետութիւնը որեւէ ատեն չկրցաւ զօրաւոր կեդրոնական իշխանութեան մը ենթարկուած եւ պետութեան բոլոր մասերուն վրայ հաւասար հեղինակութեամբ կառավարուած պետութեան մը վերածուիլ եւ միշտ խռովութիւններու եւ խառնակութիւններու բոյն մնաց:

Այնպէս որ օսմանեան պետութեան պատմութիւնը եղած է շարք մը արտաքին եւ ներքին պատերազմներու, որոնք անվախճան եւ անվերջ շարունակուած են: Մալաթիա մինչեւ օսմանեան պետութեան ենթարկուիլը, իբր Եփրատի կարեւոր մէկ անցքը վաղուց շատ կարեւոր դեր կատարած էր, հարաւէն եկած արշաւանքներուն դէմ Անատոլուն պաշտպանելով:

Օսմանեան պետութեան կցուելէն ետք շատ կարճ ժամանակ մը եւս նոյն դերը կատարեց Սիւրիայէն եգիպտական բանակներու կատարած յարձակումներուն դէմ:

Բայց երբ օսմանեան պետութիւնը ԺԶ. դարուն դէպի արեւելք՝ Ուրմիոյ լիճը հասաւ եւ Սիւրիան ու Պաղեստինը եւ նոյնիսկ Եգիպտոսը նուաճեց, Մալաթիա կորսնցուց իր իբր սահմանադիւիսի քաղաք ունեցած ռազմական նշանակութիւնը, վասնզի իբր Անատոլուի կեդրոնական քաղաքներէն մէկը, սահմանադիւիսներէն հեռու կը գտնուէր: Այս պատճառով անուղղակի կերպով միայն կրած է արտաքին՝ մասնաւորապէս կեդրոնական Եւրոպայի կամ

Դանուբի շուրջը օսմանեան պետութեան մղած պատերազմներուն հետեւանքները եւ որոշ չափով միայն կրած է ազդեցութիւնը այն պատերազմներուն, զորս օսմանեան սուլթանները Պարսկաստանի եւ Ռուսիոյ, եւ ԺԹ. դարուն առաջին կէսէն վերջ Եգիպտոսի փոխարքային՝ Մեհմէտ Ալի փաշայի դէմ մղելու պարտաւորուեցան:

Ասոնցմէ միայն վերջինին մէջ է որ եգիպտական բանակները հասան մինչեւ Մալաթիա, եւ, ինչպէս պիտի տեսնուի, ճակատագրական հետեւանք ունեցան քաղաքին պատմութեան վրայ, հին Մալաթիոյ քով Նոր Մալաթիոյ հիմնարկութեան եւ քաղաքին տեղափոխութեան պատճառ ըլլալով:

Մալաթիա մասնաւորապէս ազդուած է ներքին խռովութիւններէ եւ անոնց տխուր հետեւանքները կրած է խորապէս:

Մալաթիա կրած է վերը ներկայացուած բոլոր ապստամբութիւններուն խառնակութիւններուն եւ յելուզակային շարժումներուն հետեւանքները:

Մասնաւորապէս իր դիրքը իբրեւ Թիւրքմէններէ եւ Քիւրտերէ բնակուած հողերով շրջապատուած վայր մը, պատճառ մըն էր որ կրէր բոլոր անխուսափելի հետեւանքները այն թշուառութիւններուն, զոր այս ապստամբութիւնները առաջ պիտի բերէին անպատճառ:

Մալաթիա, մէկ խօսքով, ենթարկուած է օսմանեան երկիրներուն ընդհանուր կերպով ճակատագրուած վիճակին, եւ թուրք պետութեան դժոխային վարչութեան ստեղծած բոլոր չարիքներուն:

Կեղեքում, հարստահարութիւն, կաշառակերութիւն, յափշտակութիւն եւ հպատակներու արժանապատուութեան վիրաւորանք սովորական եղելութիւններ էին այս պետութեան մէջ, որ զինուորական կազմով, ոյժի վրայ հիմնուած կառավարութիւն մըն էր եւ կը միտէր դէպի կեդրոնացում, սակայն իրականութեան մէջ կը կառավարուէր աւատական կարգերու մէկ չարափոխութիւնը եղող վարչաձեւով մը:

Պետութիւնը բաժնուած էր նախապէս երկու խոշոր մասերու, որոնք էին երկիրին ասիական (Անատոլիոյ) եւ եւրոպական (Ռումելի) մասերը, իրենց գլուխը ունենալով մէկ-մէկ իշխանապետ (պէյլէրպէյի):

Անատոլիոյ պէյլէրպէյին կը նստէր մինչեւ Կ. Պոլսոյ գրաւումը Էնկիւրիւ, բայց յետոյ փոխադրուեցաւ Քէօթահիա:

Պետութեան այս երկու մեծ հատուածները բաժնուած էին կուսակալութիւններու, որոնք հին ատեն Ելայէթ կը կոչուէին եւ յետոյ Վիլայէթ կոչուեցան:

Ասոնց գլուխը դրուած էր մէկ-մէկ կուսակալ (վալի), որ բացարձակ ինքնիշխան կը կառավարէր իրեն վստահուած երկիրը: Կուսակալը իր պատասխանատու պաշտօնը կը ստանար ոչ թէ իր արժանիքներով, այլ իր դրամով, պարգապէս կապալով:

Ով որ շատ կը վճարէր, անիկա կը տիրանար պաշտօնին եւ իր առաջին

ժտահողութիւնը կ'ըլլար կեղեքել ժողովուրդը իր տուած դրամը առնելու համար :

Ամէն էլայէք կամ փաշայութիւն կը բաժնուէր Սանճագներու կամ Լիւաներու, որոնք կառավարչութիւններ էին : Ասոնց պետերը կը կոչուէին Միւքեսելլիմ կամ Միւսելլիմ, որ փոխանորդի իմաստ ունէր : Վերջը այս բառը փոխարինուած է Գայմագամ բառով, որ Տեղապահ կը նշանակէ :

Լիւաները (զաւառ) բաժնուած էին Գատըլըգներու կամ Գագաներու (թեմ), իսկ Գատըլըգները՝ Նահիէներու, զորս Ինճիճեան Վիճակ կը կոչէ, սակայն աւելի լաւ է կոչել Գիւղախումբ, ինչպէս հիմա կը թարգմանուի :

Փաշայութիւններու մէջ ամբողջ իշխանութիւնը կը գտնուէր կուսակալ-փաշային ձեռքը : Փաշային տրամադրութեան տակ կը գտնուէր զինուորական ոյժը մը, ծագած խռովութիւնները եւ անկարգութիւնները զսպելու համար :

Հին ատեն փաշան ինքն կը նշանակէր սանճագներու պետերը, կը բաժնէր հարկը սանճագներու վրայ եւ զայն կը գանձէր սանճագներու կառավարիչներուն եւ մասնաւոր հարկահաւաքներու միջոցով :

Փաշաները թէպէտեւ կ'ընդունէին կեդրոնական կառավարութեան հեղինակութիւնը եւ Կ. Պոլսոյ սուլթանին կը հպատակէին, սակայն միշտ կը ձգտէին անկախօրէն վարել զործերը, եւ ըստ քմաց կառավարել :

Երբեմն ասով ալ չգոհանալով՝ բոլորովին անկախ ըլլալ կ'ուզէին եւ կը մերժէին ճանչնալ սուլթանին իշխանութիւնը եւ կ'ապստամբէին :

Մալաթիա մաս կազմած է Մարաշի պէյլէրպէյութեան կամ էլայէքին, իբր սանճագ, եւ երկիրը նախկին տէրերուն անունով կոչուած՝ ԶԻԻԼԳԱ ՏՐԻՅԷ : Իր կառավարիչները միւս կառավարիչներէն տարբեր չեն եղած իրենց ընթացքով եւ ապահովաբար անոնց նման շարունակ կեղեքած են ժողովուրդը :

Եւ այս անխուսափելի էր, քանի որ փաշաները յաճախ կաշառքով կ'առնէին կուսակալութիւնները, որոնք կարծես աճուրդով կը ծախուէին եւ շատ տուողին կը տրուէին :

Շահագործութիւնը այնքան սաստիկ էր որ նոյնիսկ կեղծ պաշտօնատուութիւններ ալ կը կատարուէին :

Յաճախ փաշան պաշտօնանկ կ'ըլլար իր պաշտօնը աւելի շատ տուողի մը տրուելու համար : Ասոր համար երկար չէին մնար իրենց պաշտօնին մէջ :

ԺԵ.—ԺԷ. դարերուն Թուրքիոյ վիճակը շատ լաւ ներկայացուցած են ժամանակակից մեր երկու եկեղեցական պատմիչները՝ Առաքել Դաւրիժեցի եւ Գրիգոր Դարանաղցի : Տիրապէքիրը «Ի վեց ամիսն ինն փաշայի ետուն» (ԴԱԻՐԻԺԵՅԻ, էջ 569) եւ «կաշառովի տային գիշխանութիւն գաւառապետութեանց եւ աշխարհապալութեանց եւ դատաւորութեանց եւ տակաւին դրա ի տեղին ոչ էին հասեալ, մանչուլ առնէին եւ գտեղին նոր այլ ումեման տային» (ԴԱՐԱՆԱՂՑԻ, էջ 14—5) :

Սուլթանը «յորժամ... տայր քաղաք մի փաշայի մի, կամ պարոնի մը, յետ ժ. (10) աւուր կամ ի. (20) աւուր մայրն կամ քոյրն, կամ իւր կիներ, կամ վեզիրն, տային այլ փաշային եւ առնէին բազում կարմիր դահեկան» (ԴԱԻՐԻԺԵՑԻ, էջ 560): Հետեւաբար անմիջապէս որ պաշտօնի ձեռնարկէին, կը սկսէին կեղեքել իրենց տուած դրամը դանձելու համար: «Կայր որ փաշայն կու գայր, կայր որ փաշա վաֆիլն կու գայր: Նոքա որ կու գային, գիտէին որ բանի յետքն փուչ էր, նոքա այլ կու սկսած էին ի կողոպտել. եւ ի թալանել գփաղափն եւ գերկիրն» (նոյն, էջ 569):

Այնպէս որ կուսակալներու գլխաւոր գործը թալանելն էր որչափ կարելի է չատ:

Ժէ. դարուն սկիզբը օսմանեան պետութիւնը մեծ աղէտներու ենթարկուած էր իր անկազմակերպ վիճակի բերմամբ եւ վնասուած մեծապէս, եւ դարուն վերջերը տակաւին չունէր զօրաւոր կազմակերպութիւն մը:

Recunt որ ժէ. դարուն անգլիական դեսպան եղած է Կ. Պոլիս եւ իր տեղեկութիւնները քաղած է թուրք պաշտօնական աղբիւրներէ, իր գիրքին մէջ (Histoire de l'Etat présent de l'Empire Ottoman, Paris, 1670, էջ 165-171. Լէօ, ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Գ., էջ 53) ցոյց կու տայ թէ Մարաշի պէյլէրպէյութեան ենթակայ չորս սանձազներէն մէկն էր Մալաթիա¹:

Մարաշի պէյլէրպէյի եկամուտն էր 628.458 ասպըր (ազճէ)՝ անչուշտ անուանական:

Recunt-ի համաձայն այն ատեն 17 կուսակալութիւններ կային Անատոլիոյ մէջ սակայն ինչպէս այդ թուականէն առաջ, նոյնպէս նաեւ վերջը, այդ կուսակալութիւնները միօրինակ կերպով չէին կառավարուէր:

Վայրեր կային այդ կուսակալութիւններու մէջ, որոնք կուսակալին չէին հնազանդեր եւ անկախութիւն կը վայելէին՝ անուանական կերպով կուսակալին ենթակայ մնալով: Ամէն տեղ մէյ մէկ տեսակ կառավարութիւն կար: Շատ մը տեղեր, երկիրին զանազան մասերուն մէջ որջացած էին կարգ մը ձորապետներ (տէրէպէյի) եւ ուրիշ բռնապետներ, որոնք կաշառքով կը գոհացնէին կուսակալը, որպէսզի զիրենք անհանգիստ չընէ եւ իրենք կարենան շարունակել իրենց կեղեքիչ գործը, եւ իրենց հարստահարութեանց արդիւնքէն կուսակալին կարեւոր բաժիններ հանել, եւ անոր ընչաքաղցութիւնը գոհացնել:

Բնակչութեան, մանաւանդ Ռայաներու (հպատակ) ո՛չ կեանքը, ո՛չ պատիւը եւ ո՛չ ստացուածքը ապահով էր:

Պարզ քմահաճոյքով՝ անդատաստան գլխատումներ, գեղեցիկ կիներու, աղջիկներու եւ տղաներու յափշտակութիւններ, եւ հողերու ու տուններու գըրաւումներ սովորական բաներ էին օսմանեան երկիրներուն մէջ (տես մանրա-

(1) Միւս երեքն էին ԱԶԱԲ (?), ԿԱՐՍ (հաւանօրէն ԿԱՐՍ ԲԱԶԱՐ Կիւրիկիոյ մէջ եւ ՍԱՄՍԱՏ (որ ապահովաբար Սամսատն է):

մասնութիւններ Լէօ, ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Գ. հատոր եւ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԸ-
ՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, Ա. հատոր, 1901, Թիֆլիս, էջ 28—39 այլ եւ այլ) :

Կառավարութիւնը կազմակերպուած աւագակութիւն մըն էր, եւ ար-
դարութեան նշոյլը գոյութիւն չունէր, վասնզի արդարութեան դործը կամ
դատական իշխանութիւնը ձգուած էր մահմետական կրօնաւորներու, որոնք
օրինական քաջքշուքներով (Հիլէի Շերիէ) կամ զեղծարարութիւններով քը-
րիստոնեան անիրաւ կը հանէին, եթէ երբեք անիկա դատարանի դիմելու քա-
ջութիւնը ունենար եւ զայն օրէնքի անուսով ալ կը կեղեքէին ու կը կո-
ղոպտէին :

Երկիրը կազմակերպուած եւ կարգաւորեալ վարչութեան մը ենթար-
կուած չէր, այլ կային շրջանակներ, որոնք թէեւ կը ճանչնային սուլթանին
գերիշխանութիւնը, բայց կը պահէին տեղական մասնաւոր առանձնաշնորհ-
ներ եւ կը կառավարուէին բնիկ ժառանգական իշխողներու կողմէ, մէկ խօս-
քով տակաւին նուաճուած չէին եւ պզտիկ կղզիացեալ միութիւններ կը կազ-
մէին, որոնք շարունակ զբաղում կը հայթայթէին սուլթանին կառավա-
րութեան, որ տարիներու ընթացքին պատեհութիւն ներկայացած ատեն զա-
նոնք նուաճելու եւ պետական ընդհանուր կազմին մէջ ներմուծելու կ'աշ-
խատէր :

Թուրքիա հետեւաբար իր արտաքին թշնամիներուն դէմ սահմանագը-
լուխի վրայ կուռած ատեն, ստիպուած էր պահել նաեւ ներքին ճակատ մը,
ընդդէմ կարգ մը ինքնիշխան շրջաններու եւ անկարգ ու ըմբոստ ցեղախում-
բերու՝ թիւրքմէն, քիւրտ, աֆշար եւայլք (տես Ալպոյաճեան, ՊԱՏՄԱ-
ԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԵՒ ՆԵՐՔԻՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ, էջ 85) :

Մալաթիոյ շուրջը ապրող ըմբոստ տարրերու մէջ կարեւորը կը ներ-
կայացնէին Քիւրտերը, որոնց գլխաւոր կայաններէն մէկն էր այս քաղաքը,
որ մինչեւ մեր օրերը պահած էր իր քրտական կեդրոնի մը հանգամանքը :

Քիւրտերը, որ այս շրջանակին մէջ բաւական պատկառելի թիւ մը ու-
նէին, այնպէս կը թուի թէ հեռուէն եկած հաստատուած եկուորներ էին մեծ
մասամբ եւ ոչ թէ բնիկներ : Անոնք հաւանօրէն սելճուկեան արշաւանքներու
ատեն զաղթած էին դէպի արեւմուտք, անշուշտ հետեւելով անոնց յաղ-
թական բանակներուն եւ բնակութիւն հաստատած էին, Մուշէն մինչեւ Փոքր
Հայք եւ մինչեւ Սեբաստիա եւ Կեսարիոյ մօտերը տարածուած երկրամասին
վրայ :

Իրենց խիտ բնակութիւն ունեցած վայրերն էին Քղի, Խոռզուլջան,
Չարսանճագ, Տերսիմ եւ Տուժիք :

Կը կարծուի թէ ասոնք խլամաքած Հայեր են, բայց աւելի հաւանական
է կարծել թէ անոնք եկուորներ են որ եկած բնիկ ժողովուրդին՝ Հայոց խառ-
նուած են եւ տիրապետող եղած են : Իսկ բնիկ տարրը անոնց մէջ ձուլուած է,
պահելով հին հաւատքին եւ սրբատեղիներուն յարգանքը (տես Լեւոն Լիւլե-
ճեան, Հայ եւ Քուրտ յարաբերութիւնները. Տերսիմի Քուրտերը, ՊԱՅՔԱՐ Օ-

րաթերթ, 14 Մարտ, 1923) :

Բայց միշտ գոյութիւն ունեցած է զուտ քիւրտ տարր մը, որուն կեդրոնը եղած է Տիարպեքիրը :

Հայաստան երբ Պարսկաստանի տիրապետութեան տակ էր ժե. դարուն, Շահ Իսմայիլ (1499—1525) ամբողջ քրտական շրջաններուն կառավարութիւնը յանձնած էր իրեն շատ անձնուէր քեռայրին՝ Կուստադեսալու Մահմուտ պէկին (Յովհաննէս Յակոբեան, ՈՒՂԵԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, Ա., էջ 291) :

Գաղափար մը տալու համար թէ ո՞րքան ընդարձակ էր այդ քրտական շրջանը, ըսենք թէ Տիարպեքիրէն դատ, որ այդ շրջանին Գարա Ադա կը կոչուէր, անոր մաս կը կազմէին Մարտին, Ուրֆա (Եդեսիա), Ճեզիրէ, Հասան Քէֆ, Սղերդ, Խարբերդ եւ այլն. (The Travels of a Marchantine Persia, տես. Յովհ. Յակոբեան, նոյն, էջ 292) քաղաքները, որոնք կեդրոններ էին մէյմէկ աւատապետութեան : Օրինակի համար, Հասան Քէֆ, որ կեդրոնն էր աւատապետութեան մը, որ կը բաղկանար ժ. Դարուն առաջին կիսուն բազմաթիւ քիւրտ իշխանութիւններէ եւ կը հպատակէր պարսիկ Շահին (նոյն, Ա., էջ 294—5) եւ կը տիրէր մինչեւ Սղերդ եւ Սասուն տարածուող հողերուն :

Երբ Շահը ուզեց բարեկարգել այս երկիրները եւ աւազակներէն մաքրել, Քիւրտերը դիմադրեցին եւ օսմանեան սուլթանին կողմը անցան այն յոյսով որ օսմանեան երկիրին մէջ իրենց ուզածը կրնային ընել :

Սուլթան Սելիմ Եաւուզի (1512—1520) ինքնաբերաբար օգտակար հանդիսացաւ քիւրտ մը՝ Մուլա Իտրիս, Բաղէշի քրտական իշխանութեան տունէն մէկը, որ մեծ հեղինակութիւն կը վայելէր քիւրտ ժողովուրդին մէջ : Անիկա օսմանեան հովանաւորութեան տակ քիւրտ անկախ իշխանութիւն մը ստեղծելու հեռապատկերը ունենալով, յաջողեցաւ շատ մը քիւրտ ցեղապետներ համոզել որ օսմանեան բանակին միանան (ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ, էջ 436—7) :

Սուլթան Սելիմ շատ սիրով ընդունեցաւ իրեն դիմողները եւ անոնց իշխանութիւնները ճանչցաւ : Քիւրտերը կապուեցան օսմանեան կայսրութեան, որ կրցաւ անոնց միջոցաւ Հայաստանի տիրապետութիւնը ապահովել (տես ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ, էջ 437)՝ Քիւրտերը սիրաշահելով :

Տիարպեքիր եղաւ կեդրոն թրքական էլայէթի մը, որ Եփրատէն մինչեւ Պարսկաստանի սահմանադրուիւր կը տարածուէր :

Այս վիլայէթը բաժնուած էր 19—20 գաւառներու, որոնցմէ 11-ը միայն ուղղակի Բ. Դուռէն կախում ունէին եւ 8-ը աւատառուներու տրուած էին (Տոմաշէկ, ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ, 1896, էջ 301), որոնք կը պահէին իրենց առանձնաշնորհները : Անոնց թիւը հետզհետէ շատցաւ եւ եղաւ ատեն որ այնքան իշխողներ եղան, որքան կային լեռնային ամրոցներ եւ դղեակներ (Լէօ, ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Գ., էջ 177—9) : Անոնք կը կազմէին մի քանի

աւատապետութիւններ :

Մոլլա Իտրիսի ծրագիրը անկախութեան կորիզ մը ստեղծելու համար ձախողեցաւ, վասնզի Քիւրտերը հասունութիւն չունէին եւ իշխանութեան հետամուտ կ'ըլլային միայն կեղեքելու համար :

Հետեւաբար հասարակաց թշնամին ձգած, իրարու հետ կռուեցան շարունակ : Եւ ասոր համար ոչ միայն Մոլլա Իտրիսի ծրագրած անկախութիւնը չունեցան, այլեւ կորուսին իրենց առանձնաշնորհները եւ պզտիկ իշխանութիւնները :

Օսմանեան կայսրութեան վարիչները որչափ որ կրցան, երբ առիթը ներկայացաւ, կրճատեցին Քիւրտերու առանձնաշնորհները, ջնջեցին անոնց ճորապետական իշխանութիւնները եւ աշիրէթներու պետերուն վայելած իրաւունքները :

Մալաթիա եւ շրջակայքը եւս՝ իբր խիտ քիւրտ բնակչութեամբ վայրեր, ունէին քիւրտ իշխանութիւններ, ինչպէս Տերսիմի, Խարբերդի, Բալուի եւ Էկլի կամ Ակլի մէջ կ'իշխէին քիւրտ Ամիրաներ կամ անկախ իշխաններ, որոնք ժամանակի ընթացքին հետզհետէ տկարացուած, ջնջուած կամ ընկճուած են : Մալաթիա ալ թերեւս ունեցած է իր քիւրտ ամիրան կամ պէկը, թէեւ չէ յիշուած :

Անոնցմէ ամենէն ուշ նուաճուածներէն մին էր Տերսիմ, զոր 1878-ին Սուլթան Համիտ միացուց նորակազմ Մամուրէթ Էլ Ազիզ կուսակալութեան, որուն մաս կը կազմէր նաեւ Մալաթիա :

Ըստ Տոմաշէկի՝ այս լեռնային անառիկ շրջանի մէջ Քիւրտերը Դաւղիեան կամ «Աւաղակ Քիւրտեր» են, որոնց ծագումը որոշ չէ :

Ասոնց կրօնքը Ալէվի (Գըզըլ պաշ) աղանդն էր, որ խառնուրդ մըն էր իսլամութեան եւ քրիստոնէութեան, աւելի մօտ ըլլալով երկրորդին :

Ասոնք մինչեւ մեր օրերը անկախ եւ աննուաճ էին եւ աւաղակութեամբ կ'ապրէին : Անոնց վարչութիւնը աշիրէթապետական էր եւ պզտիկ միութիւններու բաժնուած էին :

Քիւրտերը թէեւ շատ բան տուած էին իրենց ազատութիւններէն, սակայն անժխտելի իրողութիւն մըն էր որ անոնք կը ներկայացնէին չփայտած եւ անկարգ տարր մը, որ իր ղէնքերը պահած էր իբր մարտական ոյժ եւ ասոր համար օսմանեան պետութեան կողմէ միշտ հաշուի առնուած էր : Այս կերպով որոշ չափով մը անխոցելի կը մնար :

Ասկէ քաջալերուած Քիւրտեր շարունակ կը կեղեքէին երկրագործ եւ խաղաղ ժողովուրդը, երբ մանաւանդ Բ. Դուռը իր սադայելական ծրագիրներուն գործիք կ'ընէր զանոնք, ինչպէս Սուլթան Համիտ ըրաւ եւ քիւրտ անկարգ տարր մը, որ իր ղէնքերը պահած էր իբր մարտական ոյժ եւ ասոր համար օսմանեան պետութեան կողմէ միշտ հաշուի առնուած էր : Այս կերպով որոշ չափով մը անխոցելի կը մնար :

Ասկէ քաջալերուած Քիւրտեր շարունակ կը կեղեքէին երկրագործ եւ խաղաղ ժողովուրդը, երբ մանաւանդ Բ. Դուռը իր սադայելական ծրագիրներուն գործիք կ'ընէր զանոնք, ինչպէս Սուլթան Համիտ ըրաւ եւ քիւրտ անկարգ տարր մը, որ իր ղէնքերը պահած էր իբր մարտական ոյժ եւ ասոր համար օսմանեան պետութեան կողմէ միշտ հաշուի առնուած էր : Այս կերպով որոշ չափով մը անխոցելի կը մնար :

Ասկէ քաջալերուած Քիւրտեր շարունակ կը կեղեքէին երկրագործ եւ խաղաղ ժողովուրդը, երբ մանաւանդ Բ. Դուռը իր սադայելական ծրագիրներուն գործիք կ'ընէր զանոնք, ինչպէս Սուլթան Համիտ ըրաւ եւ քիւրտ անկարգ տարր մը, որ իր ղէնքերը պահած էր իբր մարտական ոյժ եւ ասոր համար օսմանեան պետութեան կողմէ միշտ հաշուի առնուած էր : Այս կերպով որոշ չափով մը անխոցելի կը մնար :

Մալաթիոյ շրջանակին մէջ, ուր Հայերը թիւ մը կը կազմէին, ինչպէս նաեւ Քիւրտերը, Հեֆմէթը հեօֆիւմէթով իրարու դէմ հանուած այս երկու տարրերէն տուժողը անգէն Հայերն էին, որոնք իբր Բայա, ոչխարներու պէս կը խուզուէին բռնակալ Քիւրտերէն:

Հետեւաբար Մալաթիոյ մէջ, ինչպէս այլուր Հայերը եւ Ասորիները չարաչար կը կեղեքուէին, վասնզի կը կողոպտուէին թէ՛ քիւրտ պէկերէն եւ թէ՛ պետական պաշտօնատարներէն:

Կեդրոնական կառավարութեան հեղինակութիւնը ոչինչ էր պետութեան կարգ մը մասերուն մէջ:

Մալաթիոյ շուրջը, ինչպէս այլուր, կային թիւրքմէն ձորապետներ (տէրէպէյիներ) եւ քիւրտ անկախ իշխանութիւններ, ինչպէս Տերսիմի լեռնային գաւառը, որ դրեթէ բոլորովին ազատ էր:

Այս կացութիւնը շարունակուած է մինչեւ մեր օրերը, մինչեւ 1938, ուր վերջին անգամ Թուրքերը ընկճեցին Տերսիմը, քրտական այս անկախ շրջանը¹:

Գերման նշանաւոր զօրավար Մուլթքէ, որ իբրեւ մարդիչ օսմանեան բանակին մէջ ծառայած է 1830-ական թուականներուն, երբ եգիպտական բանակը Հալէպի ճամբով մինչեւ Սամոսատ եւ Հիւսնի Մանսուրի բերդը առաջացած եւ նոյնիսկ Մալաթիան գրաւած էր, Կեսարիա-Գոնիա ճամբով մինչեւ Պրուսա առաջացած, շատ իրաւամբ դիտել տուած է թէ օսմանեան պետութիւնը իր սահմանները ընդարձակելու աշխատելու տեղ, աւելի լաւ կ'ընէր եթէ իր սահմաններուն մէջ դնուող աննուաճ եւ ըմբոստ շրջանները գրաւէր եւ անոնց տիրակալէր: Արդարեւ, Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ բազմաթիւ էին վայրեր, որոնք կատարելապէս նուաճուած չէին (տես ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀ-ՄԱՆՆԵՐԸ, էջ 85):

Երկրին մէջ տիրող անհանդուրժելի կացութեան հետեւանքով հպատակ քրիստոնեայ եւ մահմետական ազգեր մղուեցան ապստամբութեան եւ օսման պետութենէն բաժնուիլ եւ անկախ ըլլալ ուղեցին:

Եւրոպական մեծ պետութիւններն ալ, իրենց քաղաքական հաշիւներով օսմանեան պետութեան դործերուն խառնուիլ սկսան եւ անոնք, որ այս պետութեան դոյութիւնը հաւասարակշռութեան տարր մը կը նկատէին, անոր դոյութիւնը տեւականացնելու աշխատեցան, ուստի ջանացին Բ. Դուռը եւ սուլթանը համոզել որ բարեկարգ վարչութեամբ մը իր բոլոր հպատակներուն համար տանելի վիճակ մը ստեղծէ: Ասկէ առաջ եկաւ բարենորոգմանց խընդիր մը, որով թուրք պաշտօնատարներէն շատ քիչերը լրջօրէն զբաղած եւ

(1) Տերսիմի նուիրուած թրքերէն հատորի մը մէջ անտոնաբոյժ Մ. Նուրի Տերսիմի (Dr. Vit. M. Nuri Dercimi, Kurdistan Tarihinde Dersim, Հալէպ, 1952) ունի բաւական մանրամասնութիւններ Մալաթիոյ Քիւրտերու մասին (տես նոյն, էջ 59). ըստ Տոքթ. Տերսիմիի՝ Մալաթիոյ կուսակալութեան Քիւրտերը ծագումով Տերսիմէն են եւ Ալեւի կրօնքին հետեւող:

անհրաժեշտ նկատած են, իսկ անոնցմէ շատերը կեղծիք ի գործ դրած են, եւ պետութեան բաղկացուցիչ տարրերը, ինչպէս նաեւ եւրոպական պետութիւնները խաբելով, խաբխրելով ուզած են յաւերժացնել թուրք խայտառակ վարչութիւնը:

Սուլթաններուն մէջ Սուլթան Մահմուտ Բ. Ատիլ (1808—1839) միակ կարկառուն դէմքն է, որ ըմբռնած է թէ օսմանեան պետութիւնը կը կարօտէր վերանորոգութեան, եւ զայն իրագործելու համար աշխատած է եռանդով, գրեթէ միամինակը: Իր իշխանութիւնը, ինչպէս շատ գեղեցիկ կերպով սահմանած է Jonquière, (Ա. 422), եղած է մաքառումը միակ անձի մը ամբողջ ազդի մը դէմ, առանց վայրկեան մը իսկ տկարանալու, եւ նոյնիսկ առանց վարանելու ստանալու «Կեաւուր Սուլթան» տիտղոսը, զոր իրեն տուին իր իսլամ հպատակները՝ երկիրը եւրոպական ձեւով վերակազմել ուղեւուն համար:

Այս սուլթանին առած բարենորոգչական քայլերուն մէջ ամենէն գլխաւորը եւ կարեւորը Ենիշէրիններու բնաջնջումն էր (16 Յունիս 1820), որ արմատական քայլ մըն էր փրկելու օսմանեան պետութիւնը իր վրայ ծանրացող զարհուրանքէ մը, որ իր ծագումէն մինչեւ այս վախճանը՝ պետութեան համար պատուհաս մը եղաւ, հակառակ անոր որ կը ներկայացնէր մարտական ոյժ մը, բայց չունէր զինուորական կարգապահութիւն եւ անիշխանութեան հակամէտ եւ պետական գործերու խառնուող ըմբոստ տարր մըն էր, ինչպէս Հռոմի Պրետորեան գունդերը: Այնպէս որ Սուլթան Մահմուտ Բ. ի ջանքերը պետութիւնը վերակազմելու համար գրեթէ անզօր մնացին:

Ադրիանապոլսոյ դաշինքով՝ Յունաստանի անկախութեան ճանաչումէն ետք 7 Հոկտեմբեր 1829-ի Եգիպտոսի կուսակալ Մեհեմէտ Ալի փաշայի ըմբոստութիւնը եւ իր բանակներուն իր որդւոյն՝ Իպրահիմ փաշայի հրամանատարութեամբ Սիւրիան նուաճելը եւ նոյնիսկ Տաւրոսը անցնելով Մալաթիան, Կեսարիան, Գոնիան եւ Քէօթահիան գրաւելը եւ մինչեւ Պրուսա առաջանալը (1831—1833), եւ եւրոպական միջամտութեամբ գոհացում ստանալէ ետք քաջուիլը եւ դարձեալ նոր պահանջներ ներկայացնելը եւ նոր յաղթութիւն մը չահիլը Նիզիպի մէջ 29 Յունիս 1839-ին, ազդարարութիւններ էին պետութեան վարիչներուն, որոնք Սուլթան Մահմուտի մահէն (1 Յուլիս 1839) ետք կոչուած էին այս ընդարձակ կայսրութիւնը կառավարելու:

Անոնցմէ միայն ոմանք ընդունեցան թէ պէտք էր երկիրին վարչութիւնը բարենորոգել եւ աշխատեցան այս ուղղութեամբ՝ հակառակ իրենց դէմ ցցուած դժուարութիւններու, որոնց քիչ անգամ կրցան յաղթել եւ հետեւաբար իսկական բարենորոգութիւններ ի գործ դնել չյաջողեցան (տես ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 610—631):

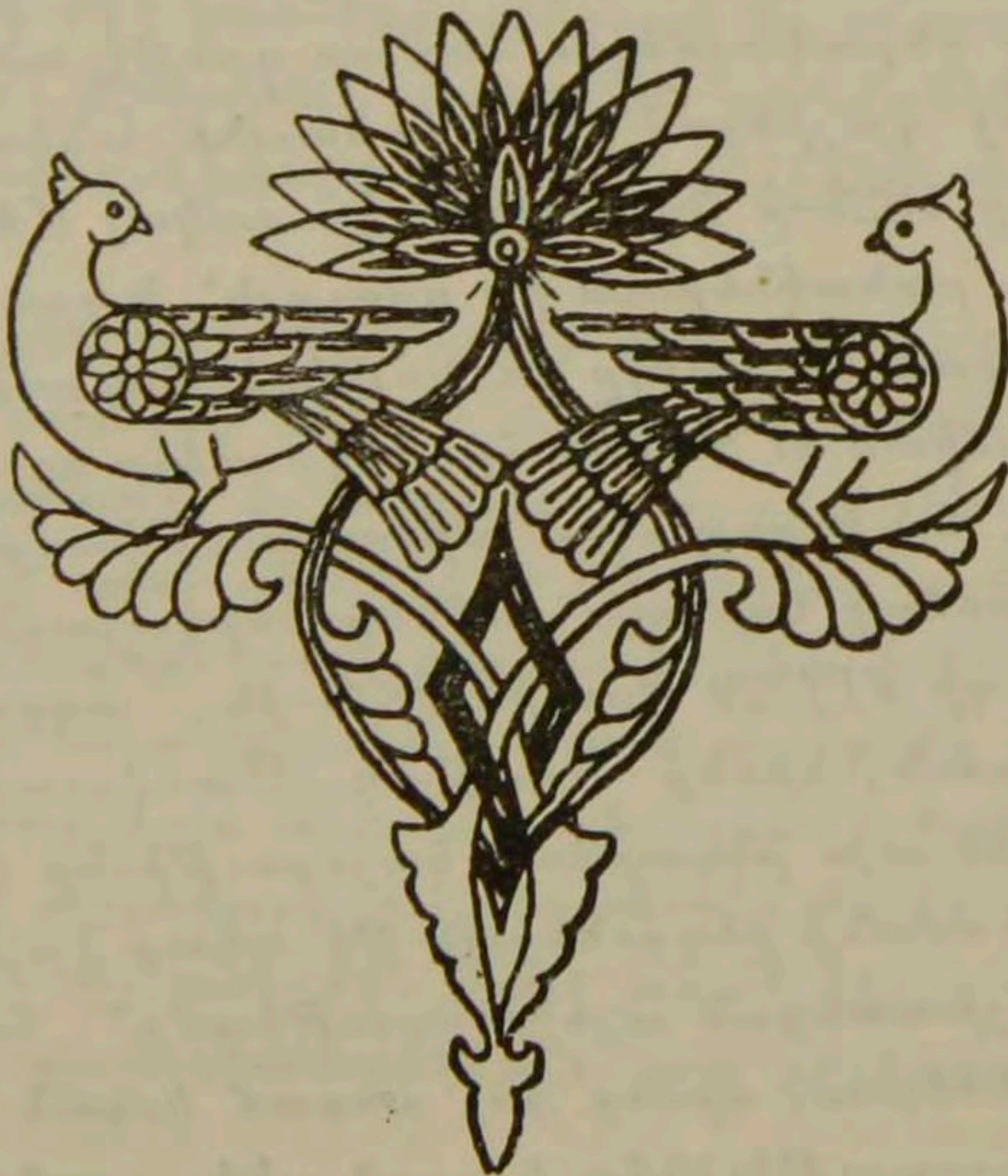
Եւ հարկադրանքի տակ կամ վտանգ մը անցնելու համար հռչակուած երկու Սահմանադրութիւնները (1876 եւ 1908) խաբուսիկ նկարագիր մը ունեցան եւ երկիրը վերակազմուեցաւ եւ իր հին վիճակովը ապրեցաւ, մինչեւ

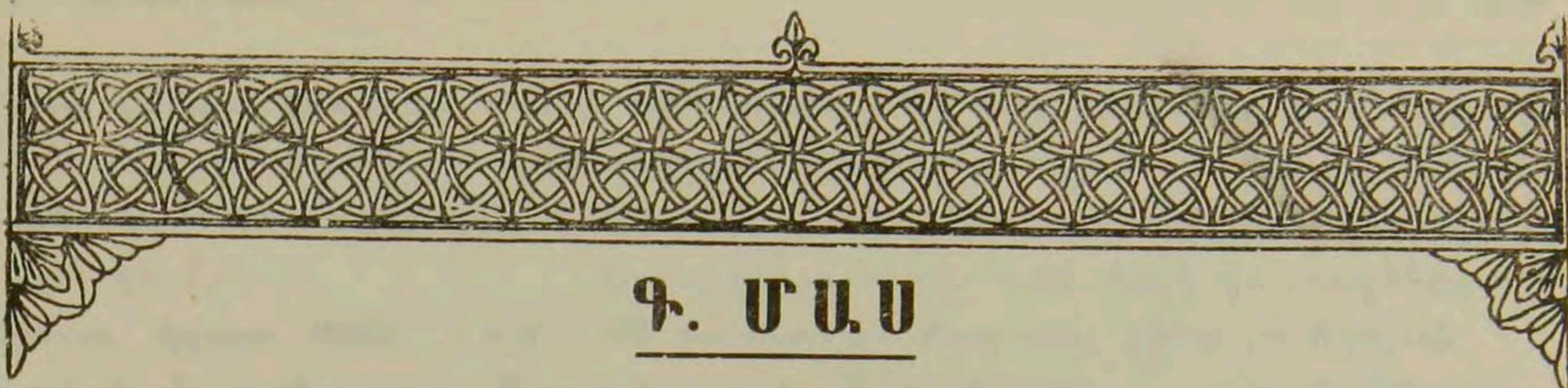
1919—1920, Մուսթաֆա Քեմալի մեծ յեղաշրջումը, որ իր արտաքին պատեանով իրապէս մեծ քայլ մըն էր, որ սակայն անկարող էր թուրքին հոգին բարձրացնելու եւ քաղաքակրթելու ազգը որ կը մնար նոյնը, ինչպէս ցոյց տուաւ 6 Սեպտեմբեր 1955-ին օրը, 35 տարի ետք թուրք Հանրապետութեան հռչակումէն:

Թուրքը մէկ պատմութիւն ունի ամէն ժամանակներու եւ ամէն պարագաներու համար, եւ Հայերը զայն շատ լաւ կը ճանչնան իրենց վեց դարերու դրացնութեան հետեւանօք:

Այդ պատմութիւնը ամէն Հայու ծանօթ է եւ այս տողերը գրողը զայն ներկայացնելու առիթ ունեցած ըլլալով իր գործերուն մէջ՝ քանի մը անգամներ, հոս վերստին կրկնելու պէտք չի տեսներ:

(1) Փափաքողներ կրնան կարգաւ 1. Պատմութիւն Հայ Գաղթականութեան, Ա. եւ Բ. հատոր, 2. Պատմական Հայաստանի արտաքին եւ ներքին սահմանները, 3. Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, 4. Պատմութիւն Եւրոկիոյ Հայոց, Եւայլն եւայլն:

Գ. ՄԱՍ

ՀԱՅԵՐԸ ՄԵԼԻՏԻՆԷԻ ՄԷՋ

(ՀԻՆ ՕՐԵՐԷՆ ՄԻՆՁԵԻ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ)

Մալաթիոյ պատմական անցեալին նուիրուած էջերուն մէջ տեսանք որ Հայերը խառնուած են Մալաթիոյ պատմութեան եւ դրեթէ միշտ անոր բնակչութեան մէկ կարեւոր մասը կազմած են, նոյնիսկ երբեմն իրենց թիւովը հայացնելու աստիճան այդ հնօրեայ պատմական շահաստանը, որ հայկական նկատուած է հայ եւ օտար պատմիչներէ՝ մինչեւ բաւական մօտ ժամանակներու մէջ:

Այսպէս Կիրակոս Գանձակեցի Հայ պատմիչը (էջ 113) եւ Միքայէլ պատրիարք Ասորի (էջ 272—6) կը յիշատակեն զայն իբր «Մելիտինոյ» կամ «Մելիտինէ ՀԱՅՈՅ» հաւանօրէն անոր անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր Հայաստանէն դուրս, սակայն հայաբնակ քաղաք մը, եւ հակառակ իր ենթարկուած զանազան տիրապետութիւններու, կրած փոփոխութիւններուն, տեղափոխութիւններուն, վերելքներուն եւ վայրէջքներուն, միշտ հայ բնակչութիւն ունեցած ըլլալուն համար:

Ուրեմն Մելիտինէի եւ շրջականներուն պատմութեան ամէն մէկ շրջաններու մէջ Հայերու դերը կը ներկայացնեմ շրջան առ շրջան:

Ա.

ՀՆԱԳՈՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԷՆ ՄԻՆՁԵԻ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ

Մելիտինէի շրջանակը անյիշատակ ժամանակներէ սկսեալ հայաբնակ եղած էր, Եփրատի արեւմուտքը գտնուող ուրիշ կարգ մը շրջանակներու պէս, որոնք բնակավայրը եղած են նոյնիսկ նորքարային շրջանին սկիզբը միեւնոյն ցեղային նկարագիրը կամ ծագումը ունեցող ժողովուրդներու կամ աւելի ճիշդը ազգերու:

Այս հնագոյն բնակչութիւնը, որ հիմնախաւ մըն էր, որ տեղափոխութիւններով եւ ցեղախառնումներով, ինչպէս նաեւ նոր բնակավայրերու մի-

Ջավայրին ազդեցութիւններով, ծնունդ տուած է նոր ազգերու, որոնք պահած են մինչեւ մեր օրերը հազարաւոր տարիներ ետք, իր Ֆիզիքական եւ մշակութային առանձնատկութիւնները եւ զանոնք փոխանցած են ուրիշ ժողովուրդներու, որ իրեն հետ չփում ունեցած են:

Հայերն ալ անկէ շատ բան ժառանգած են՝ Քր.է 4000 տարի առաջ պատմութեան արշալոյսէն մինչեւ Քր.է առաջ է.—2. դար տեւող ժամանակամիջոցին, ենթարկուելով ազգերու տեղափոխութիւններու, եւ ցեղախառնումներու հետեւանքներուն, մինչեւ որ արդի Հայ-Արմէն ազգը կազմուած է Հայաստան-Արմենիա կոչուած բարձրաւանդակին վրայ:

Այս պատկառելի հնութեան մէջ ինչպէս տեսնուեցաւ, Վեր. Եղիա Քասունիի ուսումնասիրութեան մէջ (տես վերը էջ 93—7) Մելիտինէի շուրջը կ'ապրէր ժողովուրդ մը, որ ցեղային եւ քաղաքակրթական բազմաթիւ նմանութիւններ ունէր Հայկական Լեռնադաշտին վրայ այդ դարերուն ապրող ժողովուրդներու հետ:

Ինչպէս յայտնի է, Հայկական Լեռնադաշտին վրայ Հայերէն առաջ ապրած են շատ մը հին ժողովուրդներ, որոնք Քր.է առաջ 4000 թուականէն ըսկըսեալ մինչեւ Հայ-Արմէն ազգին կազմութիւնը, Քր.է վեց կամ եօթը դար առաջ, ունեցած են պատմութիւն մը, որ քիչ շատ ծանօթ է, բայց տակաւին շատ բաներ կան լուսաբանութեան կարօտ:

Այս շրջանին վրայ աշխատասիրութիւններ կան, հեղինակաւոր օտար եւ հայ գիտուններու կողմէ, որոնցմէ մէկն է Վեր. Եղիա Քասունի, որ հաճած է Մելիտինէի այդ ժամանակամիջոցի պատմութիւնը եւ մշակութային կեանքը պատկերացնել ուսումնասիրութեամբ մը (տես վերը, էջ 85—175), որով կը բացուի Մելիտինէի պատմական անցեալին նուիրուած էջերը այս գիրքին մէջ:

Հոն տեսնուեցաւ թէ ինչպէս Մերձաւոր Ասիոյ մէջ երեւան եկած է զանազան ցեղախառնումներով նոր ազգ մը, որ Պարսիկ Աքիմենեան տիրապետութեան տակ իր վերջնական կազմաւորութիւնը ստացած է, եւ կը ներկայացնէ Արեւմտեան Արմենիոյ սատրապութեան մէջ ապրող ազգերուն ամենէն կարեւորը:

Դարեհ Վշտասպեանի ժամանակ (Ն. Ք.) 550-ին այդ սատրապութեան կեդրոնն էր Մելիտինէ, ուր կը բնակէին նաեւ Հայ-Արմէններ, որոնց անունով արդէն սատրապութիւնը կոչուած էր ԱՐՄԵՆԻԱ:

Ուրեմն, Մելիտինէ հակառակ անոր որ Հայաստանի բնական սահմանադրութիւնը կազմող Եփրատի անդին կողմը՝ Հայաստանէն դուրս՝ կը դրանուէր, շատ կանուխէն հայաբնակ եղած էր, եւ երկար ատեն ալ այնպէս մշակուած:

Դժբախտաբար այդ շրջանին վրայ աւելի լայն ծանօթութիւններ կը պակսին մեզի:

Ինչ որ շատ պարզ է եւ անժխտելի, այն է որ այդ հին եւ մութ շրջանին մէջ, Մելիտինէ եւ շրջակայք ունէին բնակչութիւն մը, որ ցեղակից էր Հայաստանի բնակչութեան, որ եթէ մեր այսօրուան Հայը չէր, անոր նախածրնողն էր:

Բ.

ԱԼԵՔՍԱՆԵՐԻ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵՆԷՆ ՄԻՆՁԵՒ ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Ալեքսանդրի աշխարհակալութիւնները մեծ յեղաշրջում մը առաջ բերին Մերձաւոր Ասիոյ մէջ:

Հելլենականութիւնը թափանցեց Ասիոյ մէջ: Հայաստան եթէ չէր նուաճուած, սակայն սելեւկեան դերիշխանութեան ենթարկուած էր, որմէ ձերբազատուեցան Արեւելեան եւ Արեւմտեան Հայաստանի երկու թագաւորութիւնները, երբ Անտիոքոս 5 Հոկտ. 190-ին (Ք. Ա.) պարտուեցաւ Հռոմէն՝ Մագնեսիոյ ճակատամարտին մէջ:

Մեծ Հայքի Արտաշէս եւ Ծոփքի Զարեհ թագաւորները թօթափեցին սելճուկեան լուծը Հռոմէն քաջալերուած եւ եղան բոլորովին անկախ:

Մելիտինէ, Խարբերդի, այսինքն Անձիթի հետ կը գտնուէր Արեւմտեան Հայաստանի կամ Ծոփաց թագաւորութեան մէջ (Դկտ. Յ. Աստուրեան, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՅ, 1947, էջ 51):

Մեծն Տիգրան երբ միացուց երկու հայ թագաւորութիւնները իր մականին տակ, մեծ մասամբ Հայերէ բնակուած Մելիտինէն չկրցաւ իր ձեռքը պահել, եւ շուտով տեղի տուաւ Հռոմի լեգէոններուն առջեւ եւ վանուեցաւ անկէ 63-ին (Ք. Ա.)՝ կրկին հոն դառնալու եւ կրկին դրաւելու համար:

Այս անգամ ալ հոն չկրցաւ մնալ երկար, վասնզի 64-ին (Ք. Ա.) Արտաշատի դաշինքով հարկադրուեցաւ թողուլ զայն: Նոյնիսկ Հայաստան ըստիպուեցաւ ենթարկուիլ Հռոմի դերիշխանութեան:

Այս շրջանը, զոր փոխանցման ժամանակամիջոց մը կրնանք համարել, Մելիտինէի շուրջ կ'ապրէր հայ բնակչութիւն մը՝ դուցէ իբր ազգ տակաւին ոչ-ձեւաւորուած եւ ոչ-կազմուած:

Գ.

ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

Հայաստան, Արտաշատի դաշինքէն ետք, երկու ոյժերու միջեւ տարու-
բերուած եւ երկիրը քաղաքական անհաստատ կացութեան մը մատնուած է:

Այս վիճակը պատճառ եղած է որ Հայերը միշտ գաղթեն դէպի արեւ-
մուտք՝ Եփրատի աջ եզերքը տարածուող հողերը, ուր արդէն կ'ապրէին ան-
յիշատակ ժամանակներէ սկսեալ. այնպէս որ բնիկ ժողովուրդը կը համա-
րուէին, այնպիսի ատեն մը երբ տակաւին հայ ազգը իր վերջնական կազմը
չէր առած, այլ ԼԻՆԵԼՈՒԹԻՒՆ էր եւ իր բնակավայրը՝ Հայկական Բարձրա-
ւանդակն իսկ դեռ չէր հայացած լիովին:

Այս պայմաններու մէջ Հայաստանէն հեռացող հայ գաղութները են-
թակայ էին բնակակից ժողովուրդներու հետ խառնուելու վտանգին:

Մասնաւորապէս Եփրատի արեւմուտքը ապրող Հայերը, որոնք կը կը-
րէին հելլէն-հռոմէական մշակութային ազդեցութիւնը, դժուար էր որ կա-
րենային տոկալ այդ խմորումին, նկատի ունենալով մինչեւ քրիստոնէու-
թեան տարածումը այդ մշակոյթը ցեղերը միացնող միակ ոյժը հանդիսա-
ցած էր:

Անժխտելի իրողութիւն մըն է որ շատ հին ժամանակներէ սկսեալ Հա-
յերու թիւը միշտ ստուար էր այդ կողմերը:

Հայ ցեղին դէպի արեւմուտք այդ տարածումը եւ մասնաւորապէս ա-
նոր այնքան մեծ թիւի մը հասնիլը, Եփրատի արեւմտեան կողմը տարա-
ծուած այդ հողերը Հայաստան համարել տալու աստիճան, ապացոյց մըն է
Հայերը հայացուցած էին այդ կողմերը, եւ իրենց անունը տուած էին անոր:

Փոքր Հայքը, այսինքն Սեւ Ծովի դրացի նահանգները եւ Մելիտինէի
արեւմտեան եւ հիւսիսային կողմերը (Laurent, *L'Arménie entre Byzance
et l'Islam*, էջ 190), ի ն չ պ է ս ն ա եւ մերձակայ Կապա-
դովկիան եւ Կոմմագինէն, գէթ մինչեւ Դ. դար, հայ եւ հայ ծագումով բը-
նակչութեամբ լի էին (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Ա., էջ
128):

Նոյնիսկ կարելի է ենթադրել մեծ հաւանականութեամբ թէ Փոքր Հայ-
քի բնակչութեան մէջ Հայերը մեծամասնութիւն կը կազմէին, եւ այդ իսկ
պատճառով այդ երկիրը կոչուած էր ՓՈՔՐ ՀԱՅՔ (Armenia Minor):

Եթէ այդպէս պատկառելի մեծամասնութիւն մը ունեցած չըլլային
Հայերը Փոքր Հայքի մէջ, Պոմպէոս զայն պիտի չբաժնէր եւ առանձին թա-
գաւորութեան պիտի չվերածէր Հռոմի պաշտպանութեան տակ, ինչպէս ըրաւ
Կապադովկիոյ համար, մինչեւ որ ուղղակի հռոմէական երկիրի վերա-
ծուեցաւ:

Մեկիտինէն, որ այս նոյն թագաւորութեան մաս պէտք է կազմէր, տըրուեցաւ Կապադովկիոյ թագաւորութեան, որ նոյնպէս կը պարունակէր շատ ստուարաթիւ Հայութիւն մը: Կապադովկիոյ ուղղակի Հռոմի իշխանութեան ենթարկուելէն ետք, Մեկիտինէ իր աշխարհագրական բացառիկ դիրքին եւ յարմարութեան համար եղաւ բանակատեղի լեզէոնի մը, ինչպէս նաեւ կուսակալանիստ վայր մը:

Բ., Գ. եւ Դ. դարերուն, եթէ Հայերը Փոքր Հայքի մէջ գերակշիռ թիւ մը ունեցած չըլլային, ի՞նչպէս կարելի կրնար ըլլալ Մեկիտինէն բանակատեղի ունեցող Շանթախարաց կամ Շանթախարեալ ԺԲ. լեզէոնի զինուորներուն մեծամասնութեամբ Փոքր Հայքէն եւ Հայեր ըլլալը (Դիոն Կասիոս, ՀՌՈՄԷԱ-ԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, ԿԱ.):

Ասոնք, ինչպէս հռոմէական բոլոր բանակները, տարիներով նոյն տեղը մնալով ամուսնութեամբ, վաճառականութեամբ, բարքերով տեղացիներու խառնուած էին եւ ձուլուած (Դիոն Կասիոս, նոյն):

Իր զինուորները, հուժկու լեռնականներ գրեթէ բոլորն ալ, տեղացիներ էին եւ Ապողինարեան ԺԷ. գունդին հետ կը գործէին Փոքր Ասիոյ մէջ:

Այս գունդին մէջ հետզհետէ քրիստոնեաներու թիւը աճեցաւ, եւ եղաւ ատեն որ բոլորն ալ քրիստոնեայ եղան (Եռսեբիոս, ԵԿԵՂ. ՊԱՏՄ., Ե. Գ.) եւ հա՛յ՝ անժխտելիօրէն:

Ասոնցմէ մէկուն Ս. Պողիկտոսի (նահատակուած 258-ին կամ 259-ին) ազնուական հայազգի հարիւրապետի անունը իբրեւ վկայի եւ սուրբի՝ պատմութիւնը մեզի բերած է:

Նոյնպէս, երբ ՀԱՅԿԱԿԱՆ առաջին եւ երկրորդ կոչումները, որոնք 360 թուականէն առաջ երկու լեզէոններու տրուած են (ԱՄՄԻԱՆՈՍ, 20-6, 1-7. 20. 7. 1. Աստուրեան, ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՀՌՈՄ, էջ 289), փաստ մըն է թէ Փոքր Հայքի եւ թերեւս աւելի արեւմուտք ալ տարածուող երկիրներու մէջ, պատկառելի թիւով հայ բնակչութիւն մը գոյութիւն ունէր:

Մեկիտինէ, Փոքր Հայքի ամենէն կարեւոր քաղաքն ալ, նոյնպէս ըստուար հայ բնակիչներ պէտք է ունեցած ըլլար: Հոն հաստատուած էր երբեմն 20-րդ լեզէոնը եւ ապա 12-րդ լեզէոնը (տես վերը, էջ 162) եւ Մեկիտինէ կը նկատուէր կեդրոնը Հայերով բնակուած նահանգներու:

Հռոմ մեծ կարեւորութիւն տուած է այս ռազմական դիրքին եւ հետեւաբար քաղաքը շատ զարգացած եւ բարգաւաճ էր: Հոն կը բնակէին բազմաթիւ Հայեր, որոնց թիւը միշտ կը շատնար, վասնզի Հայաստան՝ իբր պարթեւ-հռոմական կամ սասանեան-հռոմէական պայքարին ենթարկուած երկիր մը՝ կրած է բոլոր հետեւանքները երկարատեւ այն պատերազմներուն, որոնք աղիտաբեր եղած էին Հայաստանի համար, որ ոչ միայն պատերազմի դաշտ դարձած, այլ եւ ներքնապէս ալ պառակտուած էր, վասնզի երկու մաքառող կողմերու համախոհներէն կազմուած էին կուսակցութիւններ:

Այնպէս որ ամէն անգամ որ Պարսիկները Հայաստանի տէր դառնային, Հռոմի կուսակիցները եւ պատերազմի աղէտներուն ենթարկուած բնակիչներէն մաս մը երբեմն ինքնաբերաբար եւ երբեմն բռնադատեալ կ'անցնէին հռոմէական երկիրներ եւ հոն կը փնտռէին այն հանգիստը եւ անդորրութիւնը, զոր իրենց երկրին մէջ չունէին:

Երբեմն նոյնիսկ պարսիկ ճնշումին տակ Հռոմ կը լքէր Հայերը եւ կը քաշուէր մինչեւ Եփրատ՝ իր հետ տանելով իրեն կուսակից կամ համակիր Հայերու բազմութիւն մը, որոնք կը հաստատուէին մերձակայ հռոմէական երկիրները:

Այսպէս հայացած էր Եփրատի եւ Ալիսի միջեւ գտնուող երկիրը, որ Մեծ Հայքի հակադրաբար Փոքր Հայք կոչուած էր եւ որուն մէջ մտած էր Ստրաբոնի կողմէն յիշատակուած Կապադովկիոյ տասը նահանգներէն եօթը, առաջինը ըլլալով Մելիտինէն:

Այսպէս, Փոքր Հայքը, որ նախապէս փոքր տարածութիւն մը ունէր, ընդարձակուած էր եւ ի վերջոյ Դիոկղետիանոս կայսեր (284—305) ատեն վերածուած էր առանձին նահանգի, որուն մայրաքաղաքն էր Մելիտինէն, զոր Հռոմ զարգացուցած եւ ընդարձակած էր¹: Վաղէս կայսրը (364—378) Փոքր Հայքը բաժնեց երեք մասերու՝ Ա. Բ. Գ. Հայք անուններով, վերջինին, այսինքն Փոքր Հայքի մայրաքաղաք տալով Մելիտինէն:

Սակայն հռոմէական տիրապետութեան հելլէն մշակոյթին տիրական ազդեցութեան տակ, յունացան առաւելագոյն չափով, ինչպէս Փոքր Ասիան, նոյնպէս նաեւ Փոքր Հայքը, ուր սեպհական մշակոյթով Հայերու գոյութիւնը գուցէ խնդրական է եւ տարակուսելի, վասնզի կրօնական անխտրականութեամբ՝ Հայերը խառնուած էին եւ միացած՝ տեղացի ոչ-հայ բնակիչներուն հետ եւ հռոմէացի (= Հռոմ կամ Ծաթ) դարձած եւ հայ ազգութեան համար կորած էին:

Քրիստոնէութիւնը ջնջած էր անոնց մէջ ազգային ոգին, եւ տիեզերական եղբայրակցութեան իր գաղափարականով ընդհանուր միութեան մը մէջ ձուլած էր զանոնք երբ դեռ հայերէն գիր եւ դպրութիւն գոյութիւն չունէր, մինչ պետութենէն հովանաւորուած Տիեզերական Եկեղեցին Հռոմի կայսրերու ձեռքը գործիք՝ եռանդուն աշխատանք կը կատարէր, իմացական եւ մշակութային, վարդապետական եւ մեկնողական գործերով:

Այնպէս որ տակաւին սեպհական գիրէն զուրկ եւ արտաքին գիտութեանց մշակութեան անհաղորդ Հայերուն նուաճումը անխուսափելի էր, եւ իրապէս ալ Հայերը քաղաքականօրէն բոլորովին պիտի ընկճուէին, եթէ Ե. դարուն սկիզբները հայ գիրերու գիւտը չփրկէր Հայերը անփառունակ անէացումէ մը:

(1) Այս քաղաքին տեղը այսօր բոլորովին աւերակ է եւ անոր շքեղ շէնքերէն ոչինչ մնացած է: Արդի Մալաթիայէն երկու ժամ դէպի հիւսիս-արեւմուտք գտնուող ԷՍԿԻ Շէշիր կամ ԷՍԿԻ ՄԱԼԱԹԻԱ կոչուած տեղն է:

Դ. դարուն վերջերը հակառակ անոր որ Փոքր Ասիոյ ծագումով հայ բնակչութիւնը — որ ընդհանուր բնակչութեան մեծամասնութիւնը կը կազմէր — շատ բան վրայ տուած էր իր ինքնութենէն, սակայն տակաւին կը պահէր մասամբ իր հայ նկարագիրը, վասնզի երբ Ս. Բարսեղ «ՀԱՍՏԱՏԵՅԻ ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ Ի ՄԷՁ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՅ ՀԱՅՈՑ» կ'ըսէ, երբեք տարբերութիւն չի դնէր Մեծ ու Փոքր Հայոց եպիսկոպոսներուն միջեւ ինչպէս կը կարծէ Օրմանեան (ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 227), այլ կը խօսի ընդհանուր առմամբ, ինչպէս կը խորհի Հ. Վարդան Վրդ. Հացունի (ԲԱԶՄԱՎԷՊ, 1920), հիմնուելով մասնաւորապէս Տերենտիոս հռոմայեցի զօրավարին առ Ս. Բարսեղ ուղղած մէկ նամակին վրայ, որ յանձնարարութիւն կը պարունակէր Հայաստան եպիսկոպոս զրկելու եւ իբր թեկնածու կը ներկայացնէր Յոյներ:

Ս. Բարսեղ կ'ընդգիմանայ օտար թեկնածուներուն իբր անյարմար Հայոց առաջնորդութեան եւ կ'ուզէր Հայեր կոչել պաշտօնի: Կեսարիոյ աթոռը հակառակ անոր որ յաւակնութիւններ ունէր Հայքի այն մասերուն վրայ, որոնք հռոմէական տիրապետութեան տակ էին, զգոյշ եղած է եւ չէ ուղած բոլորովին յոյն եպիսկոպոսներ նշանակել եւ աշխատիլ բռնի յունացնելու:

Եթէ Փոքր Հայք Դ. դարուն տակաւին ստուար թիւով հայութիւնը պահած բնակչութիւն չունենար, Ս. Բարսեղ (370—374) Սատաղ ճամբորդութիւն ըրած ատեն հայերէն գիտցող մարդիկ պիտի չփնտռէր Փոքր Հայքի եպիսկոպոսական աթոռներուն համար (Migne, Patrologie, 32, 502):

Չափազանց նշանակելի է որ ոչ միայն հայերէն լեզուին ծանօթ անձեր փնտռուած է հռոմէական տիրապետութեան տակ գտնուած, այլ հայաբնակ երկիրներու համար, այլեւ հայազգիներ՝ անշուշտ բնակչութեան մէջ Հայերու մեծամասնութիւն ունենալուն համար:

Այսպէս, Ս. Բարսեղ յաճախ կը յիշէ իր թուղթերուն մէջ ԶՈՐԵՔ ՔԱՂԱՔԵԱՆ ՀԱՅՔ ըսուած կարեւոր թեմ մը, որ Փոքր Հայքի մէջ կը գտնուէր՝ իր հոգեւոր իրաւասութեան տակ:

Փոքր Հայքի եպիսկոպոսանիստ Սեբաստիա, Նիկոպոլիս, Սատաղ, «Գաղուքի Հայոց» կոչուած վայրերը կը կազմէին հայաշատ կեդրոններ:

Ասոնց եպիսկոպոսները ընդհանրապէս ծագումով Հայ էին, սակայն յոյն կրթութեամբ սնած եւ մեծցած, անունով ալ յունացած:

Այսպէս, Նիկիոյ ժողովին (325) մասնակցող եպիսկոպոսներէն՝ Սեբաստիոյ Եալալիոս, Կոմանայի՝ Էլպիտիոս, Սատաղի՝ Եւթիթիոս եւ Ատրիկէս եպիսկոպոսները Հայեր էին:

Եւթիթիոսէն ետք Սատաղի եպիսկոպոս եղած է Կիւրեղ, որուն դէմ ժողովուրդը գրգռուած եւ ըմբոստացած է եւ Ս. Բարսեղ ստիպուած է անձամբ երթալ հոն եւ հաշտեցնել հօտը՝ իր հովիւին հետ:

Փոքր Հայքի մէջ կ'երեւի թէ յաճախ կը պատահէին այս տեսակ դժտութիւններ եւ չփոթութիւններ, որոնց համար Ս. Բարսեղ կը հարկադրուէր «կտրել անցնիլ ձմեռ ժամանակ հայկական ձիւնապատ լեռները, խաղաղեցը-

նելու եւ բարեմոքոգելու համար հայ քեմերը», ինչպէս կը գրէ ան իր թուղթերուն մէջ գանգատելով:

Ս. Բարսեղ գործ ունեցած է Սերաստիոյ նշանաւոր Եւստաթիոս հայ ծագումով եպիսկոպոսին հետ, որ մաքառած է անոր դէմ: Սովորատ եւ Սողոմիոս եկեղեցական պատմիչները կը գովեն Եւստաթիոս Սերաստացին, կը պարսաւեն անոր նկարագիրը, իբր ամէն բանի մէջ ծայրայեղ եւ փոփոխամիտ (Հ. Յովհաննէս Վրդ. Թորոսեան, ԲԱԶՄԱՎԷՊ, 1932, էջ 352):

Կապաղովկեան եկեղեցիին էքսարքը, որուն աթոռանիստ քաղաքն էր Կեսարիա, կը նկատուէր պետը 12 Մետրոպոլիտութեանց, որոնց մէջ էին Առաջին Հայֆի (Սերաստիա) եւ Երկրորդ Հայֆի (Մելիտինէ) թեմերը:

Ասոնց կարգին կարելի է դասել նաեւ Առաջին Հայքի պատկանող Նիկոպոլիս (Շապին Գարահիսար), Գերասիա (Կիրասոն), Սատաղ եւ Կոլոնիա (Քէօյլիւ Հիսար) քաղաքներու եպիսկոպոսները եւ Փոքր Հայֆի այլ եպիսկոպոսները, որոնց աթոռանիստ վայրերը չեն ճշգրտած (ԲԱՐՍԵՂԻ ԹՈՒՂԹԵՐ, 95), բայց Կեսարիոյ աթոռէն կախում ունէին եւ տակաւին Հայ կը մնային իրենց հօտին հետ՝ լեզուով եւ ցեղային նկարագիրով:

Թէեւ անզգալաբար եւ անզիտակցաբար յոյն դառնալու ճամբուն վրայ կրօնքով ապագայնացման ճամբուն մէջ մեծ դեր կատարած է Կապաղովկիոյ եկեղեցին, որ Բիւզանդիոնի պատրիարքական աթոռին պէս ամէն ճիգ ի գործ դրած է հնազանդեցնելու Հայերը յունադաւան եկեղեցիին եւ իր գերագահութիւնը ընդունիլ տալու նաեւ Մեծ Հայքի կամ գէթ անոր այն մասերուն վրայ, որոնք Հռոմի քաղաքական իշխանութեան տակ կը գտնուէին:

Le Quien (Oriens Christianus, I, տ Ե ս ն Ե Լ է ջ 825) եւ Կըղեմէս Կալանոս (ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՅ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ ԸՆԴ ՄԵԾԻ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ ՀՌՈՄԱՅ, 1690) կը հաստատեն թէ Հռոմի իշխանութեան տակ գտնուող Արեւմտեան Հայաստանի Հայերը Կեսարիոյ էքսարքին իրաւասութեան տակ կը գտնուէին եւ ոչ Հայոց կաթողիկոսին, եւ Բիւզանդիոնի կողմէ ընդհանուր կուսակալ կարգուած Անատոլիոս զօրավարը — որ Մելիտինէ կը նստէր — երբ Ս. Սահակ Պարթեւ հայրապետ աքսորուեցաւ (428) եւ Սուրմակ Պարսից բաժինին կաթողիկոս ճանչցուեցաւ, Հռոմէական Հայաստանի առանձին կաթողիկոս մը դրաւ Հաւուկ Կուկուճուցին կամ Կուկայառիճցին (ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ, 1852, էջ 80), որ թէպէտ Եպիսկոպոսապետ կը կոչուի, բայց հաւանօրէն Կեսարիոյ էքսարքին ենթարկուած մետրոպոլիտ մըն էր (Օրմանեան, ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 306):

Հռոմէական տիրապետութեան ենթարկուած աշխարհամասերէն ներս հնար չէր որ Տիեզերական եկեղեցին որեւէ զիջում ընէր եւ թողուր, որ Հայոց կաթողիկոսը եպիսկոպոսներ անուանէր Մելիտինէի, Սերաստիոյ եւ այլ հռոմէական տիրապետութեան տակ գտնուած գաւառներու համար:

Այնպէս որ բնաւ զարմանալի պիտի չըլլար հայ ծագում ունեցող բնակչութեան ժամանակի ընթացքին բիւզանդացի դառնալը Դ. եւ Ե. դարերէ

եւոր, եթէ հայ գիրերու գիւտը Հայաստանի եւ դրացի երկիրներու հայ բնակչութեան վրայ սթափեցնող ազդեցութիւն մը չունենար:

Դ.

ԲԻԻԶԱՆԴԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

Դ. դարու վախճանին 396-ին երբ հռոմէական մեծ կայսրութիւնը երկուքի բաժնուեցաւ, արեւելեան կայսրութեան մաս կազմեցին կայսրութեան ասիական նահանգները: Այս շրջանին այլեւս գործածութենէ կը դադրի Փոքր Հայք բացատրութիւնը: Մեծն Կոստանդիանոս (306—334) իր վարչական նոր կարգադրութեան համաձայն Փոքր Հայքը բաժնեց երկու գաւառներու, Առաջին Հայք եւ Երկրորդ Հայք անուններով: Ասոնցմէ երկրորդին կեդրոնն էր ՄԵԼԻՏԻՆԷ:

Իսկ երբ Հայաստան երկուքի բաժնուեցաւ (384-ին) պարսիկ-հռոմէական համաձայնութեամբ, Մեծն Թէոդորոս կայսրը (379—395) ըրաւ նոր կարգադրութիւններ արեւելքի մէջ, եւ 379-էն 386-ի ատենները Փոքր Հայքը կըրկին բաժնեց երկու մասի Ա. Հայք եւ Բ. Հայք անուններով (Հիւպչման, ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՂԻՈՅ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ, էջ 76):

Այս երկու նահանգները դուրս կը մնային հռոմէական Հայաստանէն, որ կը բաղկանար Փոքր Հայքի դրացի Եկեղեաց գաւառէն, Դերջանէն, Խոր-ձեանէն, Կարինէն եւ հին հռոմէական սատրապութիւններէն, ինչպէս Ծովքէն, Անգեղտունէն եւայլն:

Բիւզանդական կայսրութեան տիրապետութեան առաջին շրջանին, այսինքն Դ. դարու վախճանին, Մելիտինէ հայաբնակ քաղաք մըն էր եւ շատեր զայն կը համարէին Հայաստանի մաս (ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 334), նըման Կապադովկիոյ մաս կազմող եւ անոր դրացի բաւական ընդարձակ երկիրներու, որոնք ստացած էին Հայք կոչումը, այսինքն Հայաստան համարուիլ, վասնզի բնակչութիւնը մեծ մասամբ Հայեր էին:

Երբ 390-ին վերջ տրուեցաւ հռոմէական Հայաստանի անկախութեան, Առաջին եւ Երկրորդ Հայք, խառնուելով այս նոր կցուած երկիրին, ընդհանուր կուսակալ մը դրուեցաւ:

Արկադիոս (395—408) իր հօրը կատարած այս վարչական կարգադրութիւնը պահեց: Իր որդին Թէոդոս Բ. Փոքրի (408—450) անչափահասութեան ժամանակ՝ Անթիմիոս խնամակալը կարգ մը փոփոխութիւններ մտցուց հռոմէական Հայաստանի վարչութեան մէջ, յոյն պաշտօնատարներով կառավարելով եւ բիւզանդական ձուլման մեթոտները կիրարկելով, բնակչութիւնը բիւզանդացի դարձնելու համար:

Արչակունեաց պետութեան ջնջուած պահուն (428)՝ ապահովաբար Փոքր Ասիոյ այն մասերը, որոնք սահմանակից էին Հայոց պետութեան եւ բաւական ապահովութիւն կը ներշնչէին պարսիկ լուծէն հեռու մնալու, լեցուած էին հայ գաղթականներով:

Եփրատէն արեւմուտք մինչեւ Ալիսի եւ Ճիհանի հովիտները՝ լեցուն էին խիտ հայ բնակիչներով եւ նոյնիսկ Դ. դարուն վերջերը Սեբաստիա եւ Սատաղ, ինչպէս նաեւ Մելիտինէ եւ իր անմիջական շրջակայքը, կը համարուէին մաս Հայաստանի, որուն աշխարհագրական սահմանները այսպէս կ'ընդարձակուէին Եփրատէն արեւմուտք:

Հոն Հայերը երկիրին բնիկները դարձած եւ կրօնական անխտրականութեամբ — քանի որ դեռ հակաքաղկեդոնականութիւնը սուր երեւոյթ չէր առած — տեղական տարրերու հետ խառնուած՝ ծնունդ տուած էին Հայ-Հռոմ տարրի մը, զոր Յոյները սովորութիւն ունէին Արմենեակներ անունով կոչելու:

Հակառակ անոր որ այդ երկիրներու հայկական ծագումը մոռցնել տալ կ'ուզէին, Թէոդոս Բ. ի ատեն հայկական դաւառներու շրջագիծը ընդարձակուեցաւ եւ կազմուեցան երկու նահանգներ դարձեալ Առաջին եւ Երկրորդ Հայք անունով, որոնցմէ Երկրորդին մայրաքաղաքն էր դարձեալ Մելիտինէ եւ գլխաւոր քաղաքներն էին.

1. ԱՐԿԱ (արդի Կերկեր կամ Կարկառ)
2. ԿՈԿԻՍՈՆ (հիմա Կէօքսու)
3. ԱՐԱԲԻՍՈՆ (հիմա Եարբուղ Զէյթունի մօտ)
4. ԱՐԻԱՐԱԹԻԱ (հիմա Ազիզիէ կամ Կիւրին)
5. ԿՈՄԱՆԱ կամ ԿՈՄԱՆԱ ԿԱՊԱԴՈՎԿԻՈՅ (հիմա Հաճընի եւ Ազիզիէի միջեւ աննշան գիւղ մը):

Մելիտինէ եւ այս քաղաքները ամէնքն ալ Հայաստանի սահմաններէն դուրս էին, բայց Հայք անունով կոչուած նահանգի մը մաս կը կազմէին: Ասիկա փաստ մըն է թէ գոնէ ստուարաթիւ հայ ծագումով բնակչութիւն մը կար հոն մասնաւորապէս: Արչակունեաց թագաւորութեան պարսիկ եւ բիւզանդական գերիշխանութեան տակ երկուքի բաժնուելէ ետք երբ Հայերու գաղթը Մեծ Հայքէն դէպի արեւմուտք աւելի մեծ համեմատութիւններ առաւ, եւ նոյնիսկ երբեմնի Փոքր Հայքի երկրորդական քաղաքները, օրինակի համար Կոկիսոն եւ Արաբիսոն եւայլն, հայաբնակ դարձան:

Այսպէս, գիտենք որ Յովհան Ոսկերեբեան 404-ին երբ աքսորուեցաւ Կոկիսոն, հոն գտաւ հայ բնակչութիւն, եւ Մօրիկ կայսրը, որ հայ էր, այդ դարուն ծնած էր Արաբիսոնի մէջ:

428-ին երբ Արչակունի թագաւորութիւնը վերջացաւ, դէպի արեւմուտք գաղթային նոր հոսանք մը սկսաւ եւ հին ապագայնացած Հայերու տեղ՝ Եփրատի աջակողմը հաստատուեցան նորէն մեծ թիւով նոր հայ գաղթականներ, որոնք լեցուեցան Կապադովկիա, Փոքր Հայք եւ Մելիտինէի հարաւը:

Կոմմադիրն է — ուր Հայերը շատ հին ատեն Ասորիներու հետ բնակակից էին — ըստ Քասուկի (տես վերը էջ 169) :

Բայց անոնց Հայք կամ Հայոց երկիր ըլլալը չուրանալով հանդերձ՝ Բիւզանդացիք նկատելի է որ անոնց իբր երկրամաս աշխարհագրական միութիւնը, երբեմն իբր անկախ թագաւորութիւն վարչական առանձին միութիւն մը կամ նահանգային առանձին վարչութեամբ մը օժտուած ըլլալու յիշատակը իսկ կ'ուզէին ջնջել, բայց չէին կրնար, վասնզի բնակչութեան ստուար մասին հայ ծագումը յայտնի էր, եւ հակառակ պետութեան եւ անոր դործիք եկեղեցիին ջանքերուն՝ անոնք բոլորովին չէին յունացած, լեզուով եւ կրօնքով, այլ կը մնային Հայ, միայն կրօնքով յունադաւան եւ առած էին Արմենեակ կամ Հայ-Հոռոմ կոչումը :

Այս ալլասերած Հայերը պէտք է ըսել թէ վաղնջական ժամանակներու հայացեղ բնակիչները չէին, վասնզի անոնք շատոնց կորսնցուցած էին իրենց ցեղային նկարագիրը եւ մանաւանդ լեզուն, ինչպէս բացատրուեցաւ :

Ընդհակառակը մասնաւորապէս Դ. եւ Ե. դարերուն Փոքր Հայքի մէջ հաստատուած Հայերը Եփրատի արեւմտեան կողմը գաղթած էին Հայաստանի քրիստոնէացումէն ետք, քանի որ շատ որոշ է որ քրիստոնէութենէն ետք Հայերու դէպի արեւմուտք տեղափոխութիւնը անհամեմատ աւելի աճած էր, սակայն այս նոր գաղթականներն ալ հիններուն վիճակակից ըլլալու դատապարտուած էին, քանի որ այդ դարերուն ամէն բանէ վեր էր կրօնի ըմբռնումը, որով իրարու կապուած կ'ապրէին ժողովուրդները՝ առանց իրենց ցեղային ծագումին ամենադոյզն կարեւորութիւն տալու : Այդ օրերուն աւելորդ էր որոնել ազգային կազմակերպութիւն եւ հայ սեպհական կեանքի հետքեր :

Հայ ըլլալէ դադրած էին եւ հոռոմ եղած էին, ոչ թէ ինքնաբերաբար, այլ պետութեան ձեռք առած միջոցներով, վասնզի Բիւզանդիոնի համար պետութեան բաղկացուցիչ տարրերու հոռոմացումը նպատակ մըն էր, որ վաղեմի ժամանակներէ սկսեալ ընդգրկած էր բիւզանդական կայսրութիւնը, որ կը ջանար կազմել կայսրութեան բոլոր բնակիչները իրարու հետ խառնելով նոր ազգ մը՝ Բիւզանդացի մէկ կրօնով, մէկ լեզուով եւ մէկ մշակոյթով :

Եւ իրաւամբ այս ձեւով կերտուած էր բիւզանդական կայսրութեան բնակչութեան ստուար մասը կազմող ՀՈՌՈՄ կոչուած հաւաքածոյ, խառնուրդ եւ արուեստական ազգը, որ այսօրուան Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու քաղաքացիներուն նախատիպարն էր :

Եթէ Եփրատի աջ կողմը անընդհատ տեղափոխուող Հայերը ենթարկուած չըլլային Բիւզանդացի դառնալու ճնշումներու, բիւզանդական կայսրութեան ասիական նահանգները Հայաստան պիտի դառնային, ինչ որ դժբախտաբար կարելի չէր եղած, եւ Եփրատի աջ կողմը գաղթող Հայերը, փոխանակ այդ երկիրները հայացնելու՝ իրենք յունացած էին, մասնաւորապէս կայսրերու ձեռքը ազդու դործիք մը հանդիսացող Օրթոտոքս Եկեղեցիին եւ անոր պետը եւ կայսրերու աջակիցը Կ. Պոլսոյ Տիեզերական Պատրիարքներուն ջանքերով :

Առանց Օրթոտոքս Եկեղեցիին գործադրած հալածանքներուն՝ ոչ միայն Փոքր Հայք, այլ նաեւ Փոքր Ասիա ամբողջ տարբեր պատկեր մը պիտի ներկայացնէին յաջորդ դարերուն, եթէ սաստիկ հալածանք չգործադրուէր եւ յոյն եկեղեցին աւելի աններող չըլլար:

Շատ բացորոշ է որ առանց այդ ճնշումներուն՝ մինչեւ Ե. դար ամբողջ բիւզանդական կայսրութեան տիրապետութեան ենթարկուած Հայաստանի մասերը եւ դրացի հայաբնակ գաւառները — որոնց գլխաւորներէն մէկն էր Մալաթիան — չատ աւելի շեշտուած հայ նկարագիրով բնակչութիւն մը պիտի ունենային, մինչ կը տեսնենք թէ շատ տգիտեամբ էր իրենց հայութիւնը, չյիշելու աստիճան նոյնիսկ իրենց ծագումը:

Այդ գաղթականները, որոնք շարունակ Մեծ Հայքէն կ'անցնէին Փոքր Հայք, գրեթէ ամբողջովին խառնուած էին բնիկներու հետ, քրիստոնէութեան շնորհիւ որ ազգութեան գաղափարը փոխարինած էր քրիստոնէական անխնայութեամբ եւ տիեզերական եղբայրակցութեամբ, որոնք զանազան ազգերէ մարդիկ քով քովի կը բերէին եւ իրարու կը միացնէին միակ կրօնքով մը:

Ասոնց նման իրենց ազգութենէն հեռացուած կամ օտարացած Հայեր անհամար ելած են, Դ. դարէն մինչեւ Է. դար՝ Արաբներու տիրակալութիւնը: Անընդհատ Անատոլեան Նահանգները գաղթող Հայերու իրենց ազգային նրկարագիրը կորսնցնելուն հետեւանօք, Հայերս կորսնցուցած ենք շատ մը համաշխարհային համբաւով անձերու ծնունդ տուած ըլլալու հպարտութիւնը:

Այսպէս, միայն Փոքր Հայքի վրայ խօսելով՝ համաշխարհային պատմութեան մէջ իբր հռոմայեցի տեղ գրաւած են Պրոյերեսիոս (Պարոյր Հայկազն), Ս. Բարսեղ Կեսարացի հայրապետ, Գրիգոր Նազիանզացի եւ ուրիշներ (տես ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Ա. հտ., էջ 130), որոնց հայ ըլլալը շատոնց մոռցուած է եւ իբր բիւզանդացի յիշուած են, եւ մինչեւ հիմա այնպէս կը ներկայացուին, հակառակ անոր որ անոնց հայ ծագումը որոշ է՝ հաստատ եւ անժխտելի փաստերով:

Այս արդիւնքը ձեռք բերուած էր որոշ աշխատանքով որուն լծուած էին Օրթոտոքս Եկեղեցին եւ բիւզանդական կայսերական վարչութիւնը, որոնք երբեմն յայտնի եւ անվերապահ եւ երբեմն սքողեալ եւ թաքուն կերպով կը դիմէին առաջադրուած նպատակին, որ էր Հայերու եւ այլ բնիկ փոքր-ասիական ժողովուրդներու ընկլուղումը բիւզանդական արուեստական ազգին մէջ:

Երբեմն այնքան ճարտարօրէն ծածկուած էր նպատակը, որ կարելի չէր ըլլար թափանցել կրօնական եւ քաղաքային իշխանութիւններու բուռն դիտումին, եւ երբեմն ալ յայտնի կը տեսնուէր:

Ամենէն կարեւոր ճնշումը, որ ի գործ կը դնէր բիւզանդական պետութիւնը Փոքր Հայքի բնակչութեան վրայ, կրօնականն էր: Ինչպէս տեսնուե-

ցաւ, Հայերը կրօնական աղատութիւն չունէին: Կ. Պոլսոյ Տիեզերական Պատրիարքը չէր հանդուրժեր որ կայսրութեան սահմաններուն մէջ պետութեան եկեղեցիէն զատ ուրիշ եկեղեցիներ գոյութիւն ունենային:

Միակ զիջումը, զոր թերեւս ըրած է յունադաւան եկեղեցին, այն է որ հոծ թիւով Հայեր գտնուած տեղեր Հայերը իրենց յատուկ հայ եպիսկոպոսը ունենային հայախօսներու համար:

Այս կերպով միայն կրնայ մեկնուիլ Քաղկեդոնի Ժողովին (451) մասնակցող եպիսկոպոսներու անուանացանկին մէջ յիշատակութիւնը երկու Մելիտինեցի եպիսկոպոսներու, մին՝ Կոստանդին Եպիսկոպոս Մելիտինոյ Հայոց, եւ միւսը՝ Արիսիոս Եպիսկոպոս Մելիտինոյ, հաւանօրէն մին յունախօսներու եւ միւսը՝ հայախօսներու համար, քանի որ Մելիտինէի մէջ Հայերը եւ Յոյները իրարու քով կ'ապրէին, իրենց լեզուները պահելով:

Յուստինիանոս եւ իր յաջորդները՝ Հայերը — որոնց հաստատամտութիւնը կը զայրացնէր զիրենք — բաժնելու համար իրենց եկեղեցիէն, խորհեցան զանոնք ցանուցիր ցրուել Թրակիոյ մէջ եւ անկէ տեղահան ընել Պուլկարները, զորս կը փոխադրէին Մելիտինէի եւ Ծովաց նահանգները (Kévork Aslan, Etudes Historiques sur le peuple Arménien, 1928, էջ 263):

542-ին Յուստինիանոս երբ Պարսիկներուն յաղթեց, հայ նախարարական այն տունները, որոնք Պարսիկները լքելով իր կողմը անցած էին, իբր թէ «մարդասիրութեամբ ընդունեցաւ» (Պրոկոպիոս, Ի ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՎԱՆՏԱԼԱՅ, Բ., էջ 24) եւ ամբողջ իրենց պարագաներով եւ զինուորներով փոխադրել տուաւ Պոլիս, Թրակիա եւ Մակեդոնիա, հաւանօրէն թոյլ չտալու համար որ ուժանալու վրայ եղող բնակչութիւնը նոր աւիւնով մը զարթնու եւ հայ ոգի արծարծուի:

Այս նախարարները Յունաց դէմ դառնացան եւ Պարսից բաժինը անցան:

Խոսքով անոնց հետ աղէկ չվարուեցաւ. այս պատճառով անոնք դարձեալ բիւզանդական հող ապաստանեցան եւ հաւանօրէն անցան Մելիտինէ, ուրկէ կայսրը զանոնք փոխադրեց Պոլիս (ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Ա., էջ 147), վասնզի անոնց քաղկեդոնականութեան հանդէպ հակակրօնութիւնը իրեն շատ յայտնի էր, ինչպէս կը հաստատէ Պրոկոպիոս: Բիւզանդական պետութիւնը կրթութիւնն ալ ծառայեցուցած էր իր առաջադրութիւններուն:

Պատմութիւնը կը յիշատակէ թէ Մելիտինէի Մեծն Եւթիմէոս (377—473) հայազգի եւ ազնուական անապատականը, իր ծննդավայրին մէջ հաստատած էր դպրոց մը կրօնական դաստիարակութեան համար, որուն Հայեր ալ կ'աշակերտէին (Մկրտիչ Եպս. Աղաւնունի, ՏԱԹԵԻ ՏԱՐԵԳԻՐՔ, Բ. տարի, 1926, Հալէպ, էջ 86) իբր յունադաւաններ կամ Հոռոմներ:

Եւթիմէոսի աշակերտած է Մելիտինէի մէջ Սիտանիոս հայազգի ազնուականը, որ եղած է Մելիտինէի եպիսկոպոսական ընծայարանին ուսուցիչ:

Եւթիմէոսի 405-ին Երուսաղէմ երթալէն եւ հոն հաստատուելէն ետք, Սիտանիոս, 430-ին, իր երեք եղբորորդիներուն հետ Մելիտինէն Երուսաղէմ գացած է իր ուսուցիչը՝ Եւթիմէոսը տեսնելու համար (Մկրտիչ Եպս. Աղաւնունի, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՆ ՎԱՆՔԵՐ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ Ս. ԵՐԿՐԻՆ ՄԷՋ, 1931, էջ 337—9) :

Ս. Մեսրոպ Մաշթոց 422-ին Բիւզանդիոն գացած ատեն իրեն հետ ունէր աշակերտներու խումբ մը, զոր ձգած է Մելիտինէ քաղաքին Ակակիոս եպիսկոպոսին¹ հոգածութեան տակ, դասապետ ունենալով իր աւագ աշակերտներէն Ղեւոնդ Վանանդեցի երէցը :

Այդ հայաստանցի աշակերտները Մելիտինէի մէջ ուսման պարապեցան Մելիտինէի յոյն եպիսկոպոսարանին Ընծարանին մէջ :

Ս. Մեսրոպ Կ. Պոլիսէն դարձին այդ աշակերտները իր հետը բերաւ Հայաստան եւ զանոնք դործածեց իբր ուսուցիչ իր բացած հայ դպրոցներուն մէջ :

Գերպ. Սահակ Կոզեան (ՄԵԼԻԴ., ՄԵԼԻՏԻՆԷ ՄԱԼԱԹԻԱ, էջ 14—5) կ'ենթադրէ թէ հայ վարժարան մըն ալ բացուած է Մելիտինէի մէջ այդ օրերուն եւ, ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը էջ 170), Վեր. Եղիա Քասունի ալ համաձայն է Կոզեան Եպս.ի տեսութեան, սակայն անժխտելի փաստ մը դոյութիւն չունի որ Ե. դարուն որոշ չափով հռոմ դարձած այս քաղաքին մէջ Հայերը ազատ ձգուած ըլլային հայ վարժարան մը բանալու, քանի որ գիտենք թէ Ս. Սահակ Պարթեւ եւ Ս. Մաշթոց ինչ արդելքներու հանդիպեցան Հայաստանի յունական բաժինին մէջ հայ դպրոցներ բանալու համար :

Հետեւաբար առանց վարանման կրնանք ըսել թէ Մելիտինէի Հայերը Փոքր Հայքի բոլոր Հայերուն պէս ձուլման վտանգին տակ էին կամ արդէն կիսովին հռոմ եղած էին, թէեւ կը պահէին քիչ շատ իրենց լեզուն եւ թերեւս ինքզինքնին Հայ կը կոչէին², բայց վերջապէս եկաւ ատեն մը որ անոնք իրենց սերտ յարաբերութիւններով բնակակից յունադաւան ժողովուրդին եւ բնիկներու հետ կնքած խառն ամուսնութիւններով արագօրէն ասլաղգայնացան մինչեւ է. դար՝ արաբական տիրապետութեան սկիզբը, երբ մեծ թիւ ունէին

(1) Ակակիոս եպիսկոպոս ալ յունացած կամ հայ-հռոմ էր (Ն. Աղոնց, Մաշթոց եւ Նրա աշակերտները, էջ 88). Սահակ Պարթեւ հայրապետի հետ թղթակցութիւն ունեցած է (տես Գիրք Թղթոց, էջ 14—20): Գիրք Թղթոցի մէջ (էջ 103) թուղթի մը մէջ Պետրոսի... մը գրուած Ակակին համար ըսուած է «որ ի Հայոց աշխարհին քահանայապետ եղելոց», ինչ որ զարմանալի է, կամ այնպէս ընդունելու է թէ Մելիտինէ «Հայոց աշխարհ» մըն էր :

(2) Յիշատակուած է որ 428-ին Մելիտինեցի 800 կամ 400 հայ ուխտաւորներ գացած են Երուսաղէմ եւ այցելած՝ իրենց հայրենակից Ս. Եւթիմէոսի (F. Raymond Genier, Vie de Saint Euthyme le Grand, էջ 377—473 եւ Աղաւնունի Մկրտիչ Եպս., Հայկական հին վանքեր եւ եկեղեցիներ, էջ 329—339): Ասիկա ալ փաստ մըն է թէ ո՛րքան մեծ թիւով Հայեր կային Ե. դարուն Մելիտինէի մէջ եւ միանգամ փաստ է թէ անոնք ո՛րքան յարուժ ունէին յունադաւանութեան :

Հայերը ամբողջ բիւզանդական կայսրութեան մէջ, ուր ըստ Հ. Գեղեցիկի մեր օրերուն պէս այն ատեն ալ գլխաւոր քաղաքներէն շատերը հայ գաղութ եւ եկեղեցական հասարակութիւն մը ունէին (ՀԱՆԴԻՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ, 1907, էջ 225) :

Զ. դարուն սկիզբը Անաստաս կայսրը (491—518) հարկ դատած էր Մելիտէն պարսպել եւ դործի ձեռնարկած էր, բայց չկրցաւ աւարտել, վասնզի մահը վրայ հասաւ :

Պրոկոպիոս, որ Մելիտինէն դուռ հայ քաղաք կը ներկայացնէ Զ. դարուն, կը վկայէ թէ Յուստինիանոս կայսրը (527—565) լրացուց Անաստասի կիսատ թողած դործը, դայն կատարել «տեղացի Հայոց» յանձնելով, ինչ որ կարեւոր վկայութիւն մըն է որ կը փաստէ քաղաքին Հայերով լեցուն ըլլալը (Հմմտ. Մկրտիչ Եպս. Աղաւնունի, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՆ ՎԱՆՔԵՐ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ Ս. ԵՐԿՐԻՆ ՄԷՁ, էջ 130) :

Զ. դարուն վերջերը եւ է. դարուն սկիզբները, ոչ միայն Մելիտինէն, այլ նաեւ այդ քաղաքին եւ Կապադովկեան Կեսարիոյ միջեւ տարածուած լեռնային շրջանակը հայաբնակ երկիր կը համարուէր : Հայերը Հայաստան չինած էին այդ հողերը, բայց Բիւզանդացիք յաջողած էին հայկական Մելիտինէն դարձնել կամաց-կամաց յոյն քաղաք, օրթոտոքս եկեղեցիին գործադրած ճնշումներով, սակայն տակաւին այն նահանգը, ուր կը գտնուէր ան, կը պահէր Հայք կոչումը, ուր միայն պատմական նշանակութիւն մը ունենալ սկըսած էր :

Է. դարուն երբ Արարները պատմութեան խառնուեցան եւ դրաւեցին բիւզանդական Մելիտինէն, ան արար տիրապետութեան տակ դատարկուեցաւ իր բնակչութենէն, վասնզի Մելիտինէ արարական տեւական յարձակումներու ենթարկուեցաւ եւ դրաւուեցաւ անոնցմէ եւ քանի մը անգամ վանուեցան եւ նորէն երեւացին :

Այս շրջանին Արարները եւ Բիւզանդացիք, մասնաւորապէս Եփրատի հովիտին մէջ կը մաքառէին իրարու դէմ :

Արկածախնդիր եւ պատերազմասէր Հայերը կ'անցնէին բիւզանդական երկիրներ, ոմանք փախչելով մահմետական հալածանքներէ կամ ցեղային կռիւներէ, իսկ այլք բախտ որոնելու Կայսրութեան երկիրներու մէջ :

Անընդհատ յարարերութիւն կար Բիւզանդիոնի եւ Հայաստանի միջեւ եւ միշտ տեղափոխութիւն բնակչութեան դէպի բիւզանդական երկիրներ, որուն մասնաւորապէս Եփրատամերձ հողերը կը լեցուէին Հայերով Ժ. դարուն առաջին յիսնամեակին, Կոստանդին Ծիրանածինի դահակալութենէն մինչեւ Նիկեփոր Փոկասի իշխանութիւնը յափշտակելը (963)՝ Փոքր Ասիոյ մէկ վայրէն միւսը : Հայաստանէն մինչեւ Բիւզանդիոն տարածուող բոլոր քաղաքներու մէջ առհասարակ հաստատուած էին Հայերը՝ Հայաստանի սահմաններուն մօտ հողամասերուն վրայ շատ աւելի ստուարաթիւ, իսկ հեռուները՝ աւելի

նօսր (հմմտ. ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 334—6), բայց անոնք ժամանակի ընթացքին կ'օտարանային եւ կը հեռանային ազգէն, Հոռոմ դառնալով:

Բիւզանդական շրջանին Մելիտինէի, ինչպէս նաեւ Եփրատի արեւմտեան կողմը տարածուած ընդարձակ տարածութիւններու յունացումը արդիւնքն էր այն միջոցներուն, զորս կիրարկեցին բիւզանդական կայսրութեան վարիչները, որոնք նախ հայաբնակ վայրերու բացառիկ եւ առանձնայատուկ վարչութիւնը ջնջելով զանոնք երկիրին ընդհանուր օրէնքներուն ենթարկած էին, երբեմն շնորհք մը ընելու եւ առաւելութիւն մը սլարգելելու ձեւերը տալով եւ տրուած որոշումները ներկայացնելով իբր ապացոյց բարեկամութեան:

Բիւզանդիոնի կայսրերը յաճախ իրենց զինուորական հրամանատարութիւններուն եւ նահանգներու քաղաքային վարչութեան համար ըրած կարգադրութիւնները ըրած են այնպիսի եղանակով մը որ ծառայէ որքան զինուորական եւ քաղաքային պետական պահանջները զոհացնելու, նոյնքան ալ բիւզանդական պետութեան ներքին քաղաքականութեան նշանաբանին իրազօրծման ծառայէ:

Յուստինիանոս կայսրը (527—565) իր գահակալութեան երկրորդ տարին (528) իսկ ջնջեց «Հայոց իշխանին» կամ Բիւզանդական Հռոմէական Հայաստանի Կոմս կամ Դուքս տիտղոսով կուսակալի պաշտօնը, եւ Հայաստանի սահմանադրութիւններուն վրայ դանդաղ զինուորական հրամանատարութիւնները եւ միակ զինուորական պետի մը (Magister Militum) ենթարկեց, որ կը կրէր *Magister Militum par Armenia et Pontum Polemoniacum et gentis* տիտղոսը որմէ կը հասկցուի թէ անոր իրաւասութեան տակ էր Հայաստանէն դատ Պոլիմոնեան Պոնտոսը (արեւմտեան Պոնտոս) եւ խառն բնակչութեամբ «Ազգաց» վայրերը:

Այս է սկիզբը Հայկական կոչուած բանակաթեմին, որ կրած է յետոյ շատ փոփոխութիւններ, բայց պահած է միշտ Հայկական անունը:

Այս ընդհանուր հրամանատարութիւնը ստորաբաժանուած էր առաջ երեք երկրորդական հրամանատարութեանց՝ մէյմէկ դուքսերու հրամանին տակ, որոնք կը նստէին՝

Ա. ԱՐՏԱԼԻՍՈՆ (Artalison) Խորձեան (այժմ Քղի կամ Կեղի):

Բ. ՄԱՐՏԻՐՈՊՈԼԻՍ (Martyropolis) Ծովաց աշխարհին մէջ:

Մարտիրոսաց քաղաք Նփրկերտ — Մայաֆարդին:

Գ. ԿԹԱՐԻԾ (Kitharidzon) Հաշտեանք (ձապաղջուր) գաւառին

մէջ: (Հիւպչման, Հին ՀԱՅՈՅ ՏԵՂԻՈՅ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ, Գեղեք, ՍԿՁԲՆ. ԲԻԻԶԱՆԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԱԹԵՄԵՐՈՒԻ եւ Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, էջ 302):

Յուստինիանոսի զինուորական վարչութեան համար ըրած այս կարգադրութեանց հետ միաժամանակ երկիրին քաղաքային վարչութիւնն ալ փո-

խեց եւ նորակազմ բանակաթեմը կուսակալութեան վերածեց՝ 15 Ապրիլ 536-ին: Կրօնական եւ քաղաքական նպատակներով Յուստինիանոս զործադրութեան դրաւ նոր օրէնք մը, որով բիւզանդական Հայաստան կայսրութեան ընդհանուր օրէնսդրութեան կ'ենթարկուէր:

Նոյն թուականով հրաման մը Հայաստանը կը բաժնէր վարչական չորս շրջանակներու՝ Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ եւ Չորրորդ Հայք, այնպիսի եղանակով մը, որ ծառայէ Հայերը բիւզանդական զանդուածին մէջ ձուլելու:

Այս նոր բաժանումներուն ատեն (որոնց մասին տես ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 344) չկրցան ուրանալ հայկական նկարագիրը Եփրատի արեւմտեան ափին վրայ դտնուող Անատոլեան այն նահանգներուն, որոնք ընդհանուր անունով մը հին ատեն ՓՈՔՐ ՀԱՅՔ կը կոչուէին, առաւելապէս իր բնակչութեան մեծամասնութեան Հայու ծագում ունենալուն համար:

Յուստինիանոս այն կայսրն է, որ ամենէն աւելի աշխատած է Փոքր Հայքի հայ բնակչութեան իր ծագումը մոռցնել տալու, բայց չէ կրցած եւ իր կազմած չորս նահանգները Ա. Բ. Գ. Դ. Հայք կոչած է:

Այս բաժանումներէն ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՅՔի մէջ էր Մելիտինէ քաղաքը, որ կեդրոնն էր նահանգին:

Այս քաղաքը «նշանաւոր էր եւ ունէր հրաշալի տեսարան եւ կը գտնուէր Եփրատի հոսանքէն քիչ հեռու» (Լէօ, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՅ, Ա., էջ 170): Յուստինիանոս Մելիտինէ քաղաքին «այնպիսի փայլ տուաւ որ ժամանակակիցները գայն անուանեցին «Հայաստանի գարդ» (Ն. Ադոնց, ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՅՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿ, էջ 141):

Նկատելի է որ Մելիտինէ, որ, ինչպէս յայտնի է, Հայաստանի մէջ չէր, այլ անոր սահմանին մօտ Եփրատի արեւմուտքը, սակայն հայկական քաղաք մը կը նկատուէր եւ Հայաստանի գարդ կը կոչուէր, միայն անոր համար որ այդ շրջանին իր բնակչութիւնը, ինչպէս իր շրջակայքին, մեծամասնաբար Հայեր էին:

ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՅՔը, որուն կեդրոնն էր Մելիտինէ, իր մէջ կը պարունակէր Երբեմնի Երկրորդ Հայքի բոլոր քաղաքները:

Զ. դարուն վերջերը, երբ տակաւին Արաբները՝ բիւզանդական կայսրութեան մեծ ոսոխները եւ յաւիտենական թշնամիները՝ հրապարակ չէին եկած, եւ Բիւզանդիոն կը դտնուէր իր զօրութեան եւ տարածութեան զենիթին վրայ, ճիշդ այս շրջանին Մօրիկ հայ կայսրը (582—603) 591-ին, երբ Պարսից հետ համաձայնութեամբ Հայաստանը բաժնեց եւ ինքը ստացաւ Ադձնիք, Տարօն, Այրարատ նահանգները (Հիւլպման, ՀԻՆ ՀԱՅՈՅ ՏԵՂ-ԻՈՅ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ եւ Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, էջ 393), Հայաստանը փոխանակ չորսի՝ Եօթը նահանգներու բաժնեց, որոնց Առաջին Հայք կոչուածին մէջ — որ կազմուած էր հնագոյն Բ. Հայքի եւ Յուստինիանոսի Գ. Հայքի մէյմէկ մասէն եւ իր մէջ կը բովանդակէր Մելիտինէ, Արկա, Կոկիսոն եւ Կոմանա քաղաքները, միշտ Մելիտինէն ըլլալով կեդրոնը նահանգին:

Հայկական բնագաւառէն դուրս գտնուող այս հողամասը բիւզանդական դիւաններու մէջ հայ երկիրին մաս կը նկատուէր, պարզապէս ստուարաթիւ Հայերու բնակավայր ըլլալուն համար: Վարչական այս նշանակելի որոշումներէն զատ, որոնց նպատակակէտը ըստ բիւզանդ. կայսրութեան պետական ներքին քաղաքականութեան այլակրօն եւ այլալեզու տարրերու բիւզանդական զանգուածին մէջ ձուլումը կը կազմէր, ուրիշ զանազան միջոցներ ալ կիրարկած են Բիւզանդացիք Հայերը բիւզանդացի դարձնելու համար:

Արդարեւ Բիւզանդիոն աշխատած է վարչական-պետական միջոցներն ալ կիրարկել, կրօնական-եկեղեցական միութեան զօրաւոր ազդակէն անջատ, նպաստելու համար ձուլումի գործին:

Հակառակ այս բոլոր միջոցառումներուն Եփրատի արեւմտեան կողմի երկիրները կատարելապէս չօտարացան Հայութենէ եւ միշտ այդ երկիրները հայկական բան մը պահեցին իրենց մէջ, նոյնիսկ այնպիսի ժամանակներուն՝ երբ հայ ազգային դիտակցութիւնը կորսնցուցած էր այդ երկիրին բնակչութիւնը կա՛մ պատերազմական թոհուրոհին եւ կա՛մ բնական աղէտներու պատճառաւ, երբ պահեր եղած էր որ բնակչութենէ պարպուած էին Մալաթիա եւ իր շրջակայքը:

Նշանակելի է որ բաւական երկար տոկացած են Հայերը Փոքր Հայքի մէջ հակառակ անոր որ կարելի չէր պետական օրթոտոքս դաւանութենէ զատ ուրիշ դաւանութեան հետեւողներէն համայնք կազմել, անջատ եկեղեցի ու հոգեւոր վարչութիւն ունենալ:

Ասոնց չէին հանդուրժեր մոլեռանդ բիւզանդացի կղերականները եւ ժողովուրդը: Բայց հակառակ իրենց սպասող անհանդուրժողութեան դարձեալ Հայերը դունդազունդ կը գաղթէին բիւզանդական երկիրներ, ուր գոնէ քաղաքային իշխանութիւնը աւելի լայնախոհ ըլլալ կը թուէր, թերեւս սպառնացող արարական վտանգին դէմ Հայերը օգտակար նեցուկ մը նկատելով:

Նոյնիսկ կը թուի թէ անոնք կը շփացնէին Հայերը, ինչպէս կը հաստատէ հայատեաց յոյն մատենագիր մը (**Sathas, Les Exploits de Degenis Akritas, Paris, 1825, LXIX**), որ արդարեւ Ը. դարուն սկիզբները գրած է թէ «Հայերը, յոյն կայսրութեան շփացած տղաները, գրաւած էին Կապադովկիան, հոն հիմնած էին գինուորական գաղութներ եւ հաւատացնելու համար ազգային տարրը՝ հարկադրած էին իրենց անունը բոլոր նահանգին» (տես ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Ա., էջ 248):

Ե .

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՄԵԼԻՏԻՆԷԻ ՀԱՅԵՐԸ

(Է. դարէն մինչեւ ԺԱ. դար)

Արաբական տիրապետութեան սկիզբը, Թէոդորոս Ռշտունիի կնքած դաշինքով Հայաստան բաւական ապահով դիրք մը ունեցաւ, բայց Հայերը բիւզանդական սադրանքներով Արաբներու դէմ ըմբոստանալով ինքզինքնին վտանգեցին եւ վերստին բիւզանդական երկիրներ ապաստանեցան, սակայն դժբախտաբար Յոյները կարճատեւութեամբ չկրցան օգտուիլ Հայերէն եւ կրօնական հալածանքներով դառնացուցին զանոնք: Այս պատճառով երբեմն Հայերը Արաբներու տիրապետած երկիրները բնակիլ նախընտրեցին:

Նոյնքան ձախող քայլեր առած են Արաբները, որոնք երբեմն կրօնական եռանդով բորբոքած՝ բոլոր իրենց ոչ-խալամ հպատակները իսլամացնել աշխատած են, եւ այսպէս իրենք ալ դառնացուցած են իրենց հպատակները: Երկու մաքառող կողմերուն այս պարբերական հալածանքները շուարումի մատնած են Հայերը, որոնք չեն կրցած երկու պետութիւններէն մին նախընտրել եւ մէկէն միւսը անցած են ազատելու համար կրօնական հալածանքներէն:

Ինչպէս տեսնուեցաւ, յոյն մատենագիր մը կը չարախօսէր Հայերու դէմ, հաւանօրէն արձադանդ ըլլալով Ժողովրդային մտայնութեան, որ պըղտորուած էր յոյն կղերին կողմէ եւ ստեղծած ատելութիւն հայ եւ յոյն ազգերու միջեւ:

Այս ատելութիւնը տխուր դեր կատարած եւ երբեմն պատճառ եղած է աւելի արծարծելու զայրոյթը Հայոց, որոնք Արաբներուն ի նպաստ դործած են՝ Յունաց դէմ (տես ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Ա., էջ 360—1):

Երկու կողմերէն մէկուն նախընտրութիւն տալուն վարանած են Հայերը եւ հետեւաբար չեն կրցած հաստատուն ուղղութեան մը հետեւիլ: Մալաթիոյ Հայութիւնը Արաբներու պատմութեան ասպարէզ դալէն ետք դժբախտութիւնը ունեցած էր ենթարկուելու — թերեւս ամէն տեղերու Հայերէն աւելի — այս շուարումն վիճակին, որուն պատճառ կը հանդիսանային այն երկարատեւ պատերազմները, զորս մղեցին արաբ խալիֆաները եւ Բիւզանդիոնի կայսրը իրարու դէմ, մասնաւորապէս Մալաթիան եւ շրջակայքը ռազմավայր ունենալով, քանի որ հոն էր շփման վայրը երկու պետութիւններուն եւ Մալաթիա էր այն կամրջագլուխը, ուրկէ միայն Արաբները կրնային մտնել Փոքր Ասիա եւ Բիւզանդացիք՝ Միջագետք եւ Սիւրիա:

Մալաթիոյ աշխարհագրական այդ դիրքին պատճառով, այդ շրջանակին մէջ մղուած պատերազմները Մալաթիոյ համար ճակատագրական դժբախտութիւն մը եղան, եւ ամբողջ այդ հողամասը դարձաւ դաւաճարտի վայր մը, որ ձեռքէ ձեռք կը յափշտակուէր:

Այս մշտատեւ պայքարը, որ է. դարէն մինչեւ ժԱ. դար տեւած է, ձագմած է առանցքը մերձաւոր Ասիոյ այս տարրերու պատմութեան:

Ակնարկ մը այդ չորս դարերու պատմութեան վրայ ցոյց պիտի տայ թէ ի՞նչ կրնայ եղած ըլլալ Հայերու վիճակը Մելիտինէի մէջ, երբ երկու մեծ պետութիւններու բանակները լեցուած կրօնական եւ քաղաքական ատելութիւններով իրարու դէմ կը մաքառէին սաստկութեամբ:

Հայերը, որոնք շատ հին ժամանակներէն ի վեր հաստատուած էին Մելիտինէի մէջ եւ շուրջը, հրապուրուած անոր իբր կարաւաններու ճանապարհի վրայ գտնուող քաղաք ընծայած առեւտրական վայրի առաւելութիւններէն, միշտ հոն գացած են յանձն առնելով պատերազմի վայրի մը դժբախտութիւններուն ենթարկուելու վտանգը:

Հազիւ արար արշաւները սկսած՝ 650-ական թուականներուն իսկ գրաւուած է Մելիտինէն «անհաւատներէ» — ինչպէս Բիւզանդացիք կը կոչէին Արաբները — եւ քանի՛, քանի՛ անգամներ այդ թուականէն ետք առած-տուած են երկու մաքառող ոյժերը:

Այնպէս որ քաղաքին բնակչութիւնը, որուն մէջ Հայեր ալ կային, շատ քիչ կըցած են վայելել խաղաղութեան բարիքները, սակայն եւ այնպէս Հայերը քաղաքին սմենէն հաստատուն բնակիչները եղած են, այնպէս որ 702-ին, երբ Մալաթիա աւերուած էր, հոն կ'ապրէին դեռ Հայեր, մինչ Յոյները փախած էին:

Թերեւս անոր համար որ Հայերը Յոյներուն պէս չէին փախած: Փիլիպիկոս կայսրը Արաբներուն հոն մտնելէն ետք, 711-ին Հայերը վտարեց հոնէ: Արաբները կրկին հոն բերին Հայերը, որոնք երախտապարտ՝ անոնց բարեկամ եղան, եւ իրենց վիճակակից Բիւզանդացիներէն հալածուած եւ արար տիրապետութեան տակ գտնուող հողերու վրայ հաստատուած՝ ուրիշ Հայերու հետ կատաղի թշնամիներ եղան Բիւզանդացիներուն եւ ծառայեցին Արաբներուն ու կռուեցան Բիւզանդացիներու դէմ:

Արաբները Մելիտինէն շէնցնելու աշխատած են՝ հոն բերելով ուրիշ վայրերէ բնակիչներ եւ կառուցանելով գեղեցիկ շինութիւններ:

Հոն բերուած բնակիչներու մէջ Հայերը մեծամասնութիւն կը ներկայացնէին:

Բիւզանդացիք երբ արար խալիֆայութեան ներքին խռովութիւններէն օգտուելով 751-ին Մելիտինէն գրաւեցին, պարպեցին մայրաքաղաքը իր բնակիչներէն — մեծ մասամբ Ասորի եւ Հայ, որոնք Թրակիա տեղափոխուեցան, բոլորովին անբնակ ընելով քաղաքը:

Արաբ տիրապետութիւնը 756-ին վերահաստատուեցաւ, եւ քաղաքը վե-

ըաշինուեցաւ. հոն եկան նախկին բնակիչներէն — դարձեալ մեծ մասամբ Հայեր, ողջ մնացողներէն — եւ իրենց նախկին բնակավայրը չէնցուցին:

Եւ այս պատմութիւնը քանի մը անգամ կրկնուեցաւ:

Յոյնը եւ Արաբը յաջորդաբար Մալաթիոյ բնակչութիւնը ցրուեցին՝ ականաւոր կամ կամաւոր տեղափոխութիւններու հարկադրելով, եւ նորէն անմիջապէս լեցուցին նոր գաղթականներով, միշտ անոնց մեծ մասը Հայեր ըլլալու պայմանով:

Արաբ տիրապետութեան ենթարկուելէն ետք այս գաղթը չէ դադարած եւ շարունակուած է անընդհատ, կարելի է ըսել նոյնիսկ աւելի մեծ չափերով: Ասոր համար է որ Մելիտինէ արաբ տիրապետութեան ենթարկուելէ ետքն ալ միշտ հայկական նկարագիրը պահած է եւ հայկական հող նկատուած է թէ՛ բիւզանդացի եւ թէ՛ արաբ մատենագիրներու կողմէ¹, եւ հակառակ անոր որ դուրս էր Հայաստանէն, ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅՔ նահանգին (որ դրացի էր Մելիտինէի) մէջ նկատուած է:

Արաբ խալիֆայութիւնը երբ տկարացաւ եւ կամաց-կամաց աւատապետական վարչաձեւը ընդգրկեց, մասնաւորապէս պետութեան ծայրագաւառներուն մէջ կազմուեցան կիսանկախ ճորտ իշխանութիւններ՝ էմիրներու եւ Ամիրաներու իշխանութեան տակ:

Այդ ծայրագաւառներէն մէկն էր Մալաթիա, որ ունեցաւ Ը. դարէն ըսկըսեալ իր առանձին էմիրը:

Մալաթիոյ էմիրութիւնը, իբր առեւտրական եւ ռազմական մեծ կարեւորութիւն ունեցող չրջանակի մը տէրը, ստացաւ Հայոց համար մասնաւոր կարեւորութիւն մը, վասնզի անիկա ապաստանի վայր մը եղաւ Բիւզանդացիներէն սաստկութեամբ հալածուած և Արաբներէն գրկաբաց ընդունուած Պաղիկեաններուն համար:

Եւ պէտք է գոնէ ընդունիլ թէ այս կրօնական շարժման հեղինակները Հայերը չէին, գոնէ անոր հետեւողներու մէկ կարեւոր մասը հայադաւան Հայեր եւ Հայ-Հռոմէներ էին:

Հայերը իրենց ազատ մտածութիւններով ոչ միայն օրթոտոքս կղերին կաշկանդումներուն և սեղմումներուն դէմ ծառացած են, այլ նաեւ իրենց անհանդարտ եւ որոնող միտքով, նորանոր աղանդներ ստեղծելով սպառնալիք մը դարձած էին, զի կը քանդէին Յուստինիանոսով ստեղծագործուած եւ իր յաջորդներէն փայփայուած, մէկ կրօնքով, մէկ լեզուով, եւ մէկ մշակոյթով միաձոյլ կայսրութիւն մը կազմելու մեծ երազը:

Բիւզանդ. եկեղեցին, որ ուրիշ եկեղեցիներու գոյութեան չէր հանդուրժեր կայսրութեան հողերուն վրայ եւ չէր ուղեր որ Հայերը հաստատ մնան իրենց ազգային եկեղեցիին դաւանանքին եւ մերժեն Քաղկեդոնականութիւնը, յամառօրէն ինքզինքնին գտան նոր պառակտումներու եւ հերձուածներու

(1) Փաստեր եւ ապացոյցներ փնտռողներ կրնան գտնել «Պատմութիւն Հայ Կե. սարիոյ» գործին մէջ (էջ 349—368):

առջեւ, որոնք կը սպառնային օրթոտոքս բիւզանդական եկեղեցիին գոյութեան:

Մասնաւորապէս Ը. եւ Թ. դարերուն պատկերամարտութիւնը եւ Թ. դարուն անոր յաջորդող Պաւղիկեանութիւնը իբր միաւոր լուսաւորութեան փայլատակումները խոշոր ցնցում մը առաջ բերին Արեւելեան եկեղեցիին մէջ:

Եւ Բիւզանդիոն, որ միշտ աններող դիրք բռնած էր Հայ եկեղեցիին հանդէպ եւ անխորհրդարար հալածած էր յատկապէս Ը. դարուն վերջերը Հայերը, երբ Հայ տարրը բիւզանդական կայսրութեան մէջ ամենայն ինչ էր և անոր զօրութիւնը կը ներկայացնէր իբր անոր զինուորական յենարանը եւ պետութիւնը վարող ամենէն կարկառուն դէմքերը տուող ցեղը, պիտի չվարանէր աւելի սաստկութեամբ հալածել Փոքր Ասիոյ մէջ ծնունդ առած պատկերամարտութեան եւ Պաւղիկեան աղանդները, որոնցմէ մասնաւորապէս վերջինը հայ միտքին յղացումը կը նկատուի: Իսկ եթէ զայն ստեղծողները Հայերը չէին, գոնէ անոր հետեւողներուն մէջ մեծ թիւով Հայեր կային, որոնցմէ մէկ մասը երբ հալածուեցան, ապաստանեցան Մելիտինէ, որուն էմիրը Էօմէր Իպն Օպէյիտալլահ եւ Հայաստանի կուսակալ Ալի պէն Եահիա էլ Արմանի, Պաղտատի խալիֆային հրամանով զանոնք հովանաւորեցին եւ անոնց օգնեցին: (Ն. Ադոնց, Les Fonds Historiques de l'Épopée Byzantine, Digenis Akritas, BYZANTINISCHE ZEITSCHRIFT, XXIX, էջ 209 եւ ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԳԱՂԹ., Ա., էջ 335):

Մելիտինէ այս կերպով մէկ գլխաւոր կեդրոնը եղաւ Պաւղիկեանութեան յարած Հայերուն:

Պաւղիկեանութիւնը երբ անողոք խստութեամբ հալածուեցաւ եւ հազարաւորներ ջարդուեցան, անոր զոհ եղան բազմաթիւ Պաւղիկեան Հայեր, վասնզի անոնք կազմած էին Մելիտինէէն մինչեւ Սեբաստիա եւ աւելի լայն շրջագիծով հողամասի մը վրայ, կրօնական հասարակապետութիւն մը, Տիւրիկը կեդրոն ունենալով եւ իբր զինակից Մալաթիոյ մահմետական էմիրներուն՝ մաքառած բիւզանդական կայսրութեան դէմ:

Անոնք մինչեւ Վասիլ Ա. Մակեդոնացիի (867—886) օրերը պատուհաս մը եղան բիւզանդական կայսրութեան համար, որ վերջապէս դժուարութեամբ ընկճեց այս աղանդը, սոսկալի ջարդերով եւ անգթութիւններով, որոնց նաեւ զոհ եղան Մալաթիա եւ շրջակայքը¹, երբ Ժ. դարուն սկիզբը Բիւզանդիոն ժամանակաւոր փայլով մը, շնորհիւ իր հայ տաղանդաւոր զօրավարներուն — մասնաւորապէս Նիկեփոր Փոկասի եւ Յովհ. Չմշկիկի — կրցաւ երկարատեւ արար տիրապետութեան տակ մնացած իր երբեմնի հողերը վերադարձել եւ սուրէ անցընել իսլամ բնակիչները եւ հեռացնել՝ Պաւղիկեան աղանդաւորները զանոնք Պալքանեան թերակղզին տարագրելով ու անոնց տեղը բերե-

(1) Մալաթիոյ էմիրն ալ ընկճուած է այս շրջանին եւ մտած է բիւզանդական հովանաւորութեան տակ եւ Արաբներու դէմ կռուած:

լով քրիստոնեաներ, մասնաւորապէս Հայեր եւ Ասորիներ, անոնց տալով արար բնակիչներու հողերը (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 337) :

Այդ նոր դաշխանները, որոնք խաւմներէն բնակուած այդ շրջանները նորէն քրիստոնեայ երկիր դարձնել կոչուած էին, նոյնիսկ մասնաւոր օրէնքներով սիրաշահելու աշխատեցան Բիւզանդացիք, Հայերու տալով ոչ ստրուկ եւ ազատ բնակչութեան իրաւունքներ, ինչպէս կը հաստատեն Բիւզանդական օրինադիրքերը (տես Գելցեր ՀԱՄԱՌՕՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԲԻՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ, էջ 155 եւ Ա. Ալպոյաճեան ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 360) : Մասնաւորապէս Նիկեոսի Փոկաս կայսեր (963—969) հրատարակած մէկ օրէնքը յատկապէս Հայոց կը վերաբերէր (տես Ն. Քարամեանց, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՉՄՇԿԻԿ ԿԱՄ ԲԻՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՅ ԿԱՅՍՐԵՐԻՅ ՄԷԿԸ, Լոււալ, 1897, Բ. դիրք, էջ 57), ինչպէս նաեւ Չմշկիկի այն հրամանը, որ ապահարկ կ'ընէր Հայերը: Բայց օրթոտոքս եկեղեցին աններող անհանդուրժողութեամբ մը չէր ըմբռնած կայսրերու քաղաքական նրբամտութիւնը եւ այդ վտանգաւոր շրջանին չարաչար հալածած է Հայերը կրօնական պատճառներով :

Նշանաւոր են 986-ի Վասիլ Բ. Պուլկարսպանի (976—1025) ատեն դործադրուած հալածանքները՝ Մելիտինէի Հայերուն դէմ իրենց մոլեռանդ յոյն Մետրոպոլիտէն, որ ժամանակակից Սերաստիոյ կատաղի մետրոպոլիտին օրինակին կը հետեւէր (տես ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ, էջ 188—9) :

Այս հալածանքներուն պատճառով Սերաստիոյ՝ Սիոն եւ Լարիսայի՝ (Լիկանտոն) Յովհաննէս եպիսկոպոսները եւ կարգ մը հայ քահանաներ՝ չտուկալով տկարացած եւ Քաղկեդոնականութեան յարած են :

Ստեփանոս Ասողիկ (էջ 268) նաեւ կը պատմէ թէ Վասիլ Բ. 1000 թուականին երբ Հայաստան կ'երթար Դաւիթ Կիւրապաղատին իրեն կտակած հողերուն տիրանալու համար, Մելիտինէի մէջ, Սերաստիոյ հայ քահանաները անոր ընդառաջ եկան : Կայսրը հրամայեց Հայոց ազատօրէն «հնչեցուցանել զձայն ժամահարի», զոր արդիւած էր 986-ին Սերաստիոյ մետրոպոլիտը (ԱՍՈՂԻԿ, էջ 189) :

Առաջին եւ երկրորդ Հայքերու մէջ դործադրուած հալածանքները տեղի տուած են դաշխի մը բիւզանդական երկիրներէն դէպի արաբական հողեր, ինչպէս Մալաթիայէն հեռացած եւ անցած են արաբ տիրապետութեան տակ գտնուող երկիրներ :

Այնպէս Բիւզանդիոն մոլեռանդութիւնը եւ Հայոց աւանդապահութիւնը իրարու դէմ մաքառեցան եւ հակառակութիւն եւ ատելութիւն սերմանեցին երկու ազգերուն միջեւ եւ տեղի տուին տխուր պատահարներու, որոնք ծանր կշռած են Հայերու վրայ, եւ անոնք բիւզանդական հողերը ձգած հեռացած են :

Մեծ սխալ մըն է որ բիւզանդական կայսրերը թոյլ տուին կղերին որ օրթոտոքսութեան ախոյեան հանդիսանայ եւ աշխատի կայսրութեան սահ-

մանները ապաստանած գաղթական Հայերը յունադաւան դարձնելու, նոյնիսկ քունական միջոցներով:

Հալածանքը բուն հակաղղեցութիւն մը առաջ բերաւ եւ Հայերն ու Ասորիները ըմբոստութեան մղեց:

Հայ Եկեղեցին անընկճելի մնաց եւ նոյնիսկ կայսրութեան սահմաններուն մէջ ապրող Հայերը կարելի չեղաւ բոլորովին հնազանդեցնել Կ. Պոլսոյ Տիեզերական Պատրիարքութեան եւ Հայերը՝ մնալով հաւատարիմ իրենց սեպհական ազգային եկեղեցիին՝ առանձնապատուկ դիրք մը բռնեցին եւ զբաղեցուցին Բիւզանդիոնը, մասնաւորապէս Պոլսոյ եկեղեցիին ոյժը ջլատող աղանդաւորական շարժումներու ծնունդ տալով, ինչ որ մեծ ցնցումներ առաջ բերաւ պետութեան մէջ:

Եւ երբ Ժ. դարուն սկիզբը, զինուորական գերակայութիւնը՝ շնորհիւ Նիկեփորի, Չմշկիկի եւ Վասիլ Բ.ի պէս տաղանդաւոր զօրավարներու եւ վարիչներու՝ անցաւ Բիւզանդացիներուն եւ յաջորդական յաղթանակներով Մալաթիա ինկաւ կրկին բիւզանդական տիրապետութեան տակ երբեմն բիւզանդական կայսրութենէն կորզուած ընդարձակ հողերու հետ, եւ բիւզանդական բանակները՝ նախ Եփրատ եւ ապա մինչեւ Տիգրիս առաջացան: Մալաթիոյ բնակչութեան, յատկապէս անոր մահմետական մասը, անօսրացած էր, վասնզի կա'մ ջարդուած կա'մ դէպի խալիֆային տիրապետութեան տակ գլուխուղ վայրերը ապաստանած էր. այնպէս որ Մալաթիա բոլորովին անշրջացած էր:

Բիւզանդացիք այս վերագրաւումէն ետք Մալաթիոյ պարիսպները քանդեցին, որպէսզի Արաբները հոն չամբանան:

Ոչ միայն Մալաթիա, այլ եւ անոր շուրջ գտնուող քաղաքները, որոնք նոյնպէս Հայերով լեցուած էին, յարձակման ենթարկուեցան:

Բիւզանդացիք իրենց ժամանակաւոր տիրապետութեան շրջանին հոն դրին Կուրատոր (վերակացու) մը, առանց ջնջելու Մալաթիոյ էմիրին իշխանութիւնը, որ պահուեցաւ, պայմանով որ անիկա փոխանակ Պաղատի խալիֆային՝ իբր գերիշխան ճանչնայ Բիւզանդիոնի կայսրը (928):

Քիչ ետք Մալաթիա արագօրէն վերածուեցաւ ծաղկեալ քաղաքի մը, ապահովաբար շնորհիւ հայ ձեռներէց եւ յաջողակ առեւտրականներու, որ դարձեալ հոն հաստատուած պէտք է ըլլան, օգտուելով այն նուաճումներէն, զորս առաջնակարգ հայ զօրավարները կատարած էին՝ պետութեան սահմանները մինչեւ Տիգրիս տարածելով:

Այնպէս որ Մալաթիա իր այս վերածաղկումը մասնաւորապէս Հայերու կը պարտի:

Այդ օրերուն ոչ միայն Մելիտինէ քաղաքը, այլ եւ անոր շուրջն ալ վերընտին հայ բնակչութիւն մը կը խտանար, ինչպէս Ամանոս լեռան եւ Եփրատ գետին միջեւ գտնուող երկրամասը, այսինքն Մալաթիոյ եւ Սամոսատի շրջանները, որոնք դեռ նոր ազատուած էին Արաբներու տիրապետութենէն,

Յովհաննէս Գուրգէն զօրավարը հայազգի Գէորգ Մլեհին տուաւ ի վարձատրութիւն անոր սուլկարական սլատերազմին մէջ ընծայած նշանաւոր ծառայութիւններուն, եւ Մլեհ հոն Հայերու թիւը շատցուց եւ հայաբնակ գաւառ մը կազմեց Լիկանտոն սնունով (913)՝ Լարիսա քաղաքը կեդրոն ունենալով: Մլեհ այս թեմին թէ՛ քաղաքային եւ թէ՛ զինուորական պետն էր Պատրիկի աստիճանով:

Այս բանակաթեմին մէջ էր Կոմմազինէ (=Եփրատացիք) ուր Մլեհի իշխանութեան տակ հաւաքուած Հայեր տարածեցին անոր իշխանութիւնը գէպի Կիլիկիա, ուր Անարզարու եւ Մամեստիա քաղաքները գրաւուեցան:

Այսպէս, Մալաթիա — զոր Յոյները ամրացուցած էին — վերստին հայկական քաղաք մը եղաւ, բայց Մուսուլի արաբ էմիրը 932-ին զայն առաւ Մըլեհէն, որ երկու տարի ետք 934-ին Յովհաննէս Գուրգէնի հետ կրկին եկաւ պաշարելու քաղաքը:

Մելիտինեցիք, որոնց կը սպառնար սովը, ստիպուեցան անձնատուր ըլլալու համար բանակցութեան մտնել, բայց դեռ չհամաձայնած՝ Բիւզանդացիք նենդութեամբ քաղաք մտան 18 Մայիս 934-ին:

Տրուած խոստումին համաձայն բնակիչները անարգել մեկնեցան քաղաքէն:

Յետոյ պարիսպները հիմնայատակ քանդուեցան, անպաշտպան քաղաքի մը վերածելով զայն, ենթակայ արաբ յարձակումներու, զորս 944-էն ետք գործադրեց Հալէպի Համտունեան էմիրը, որ Սէյֆ էտ Տէօվլէի՝ գլխաւորութեամբ այդ շրջանակին մէջ կարեւոր դիրք մը գրաւած էր: 961-ին Սէյֆ էտ Տէօվլէի Մամլուքը՝ Նաճա Հանձիթ արշաւած ատեն Մալաթիոյ վրայ ալ յարձակեցաւ եւ 962-ին 18 օր Մալաթիոյ գաւառը աւերեց հուրով ու սուրով, օգտուելով Նիկեփոր Փոկասի Կրետէի մէջ զբաղած ըլլալէն:

Նիկեփոր երբ 964-ին Մելիտինէն վերստին գրաւեց, իսլամ բնակիչները հեռացուց քաղաքէն եւ հոն ուղեց բնակեցնել քրիստոնեաներ:

Բայց Բիւզանդացիք մերժեցին հոն բնակիլ՝ վախճալով արաբ յարձակումներէն: Այն ատեն, ինչպէս տեսնուեցաւ, Նիկեփոր հոն բնակեցուց Յակոբիկեան միաբնակ Ասորիները, իրենց Իգնատիոս պատրիարքի աջակցութեամբ, խոստանալով չհալածել զանոնք:

Այս պայմանով 969-ին մեծ թիւով Ասորիներ հաստատուեցան Մալաթիոյ, որ անգամ մը եւս սկսաւ բարգաւաճիլ, ինչպէս պատահած էր հռոմէական կայսրութեան ատեն: Հայերը անգամ մը եւս համաձայնեցան միասին կուռիլ ներխուժող բարբարոս ցեղերու դէմ, բայց բնակչութեան մէջ այս անգամ մեծամասնութիւն էին Ասորիները, որոնք ասորի քաղաքի վերածեցին զայն բազմաթիւ եկեղեցիներով եւ վանքերով:

(1) Այս մասմեստական հերոս վեհապետին վրայ, որուն մայրաքաղաքն էր Հալէպ, ընդարձակօրէն խօսած է Քասուհի (տես Պատմութիւն Անթէպի, էջ 190—6):

Ասորի պատրիարքն ալ հոն հաստատեց իր աթոռը :

Նիկեոսը կայսրը յոյն մոլեռանդ կղերին ազդեցութեամբ չյարգեց իր խօսքը եւ հալածեց Ասորիները զանոնք պետական եկեղեցիին մէջ ձուլելու համար, բայց հակառակ արդիւնքի հասաւ, վասնզի Ասորիները իսլամներու ապաստանեցան : Նոյնպէս Յովհաննէս Չմշկիկ (969—976) ստիպուեցաւ հակառակ իր կամքին դոհացում տալու համար Օրթոտոքս կղերին միադաւան Ասորիները եւ Հայերը Կարնոյ եւ Մելիտինէի շրջաններէն եւ ընկճուած Պաւղիկեաններու մնացորդները — որոնց դոյութեան չէր հանդուրժեր օրթոտոքս կղերը — տարագրել Պալքանեան թերակղզին, Անտիօքի Թէոփորոս Կոլոնիացի հայածին պատրիարքին թելադրութեամբ, եւ հաստատել զանոնք Փիլիպուպոլսոյ շուրջը ամայի հողամասերու վրայ, որպէսզի չկարենան ապրիլ (Կենդրինոս, Սքիլիտէս, Պրոֆ. Ենրտան Իւանով եւ Dr. E. Tachalla, Le Musée et la Revue des Religions, No 1-3, 1897, էջ 104) :

Բիւզանդական կայսրութեան մէջ Հայերը հալածուեցան ոչ միայն կրօնական, այլ նաեւ քաղաքական պատճառներով : Այսպէս, Ժ. դարուն վերջին քառորդին, Սքլերոսի եւ Փոկասի երկու ապստամբութիւնները, որոնք հայկական նկատուած են, երկու դինուորականներուն ալ դիտաւոր աջակիցները Հայերը ըլլալուն համար, պատճառ եղան որ Հայերու դէմ ատելութիւնը սաստկագոյն աստիճանի հասնի եւ լարուին հայ եւ յոյն յարաբերութիւնները (տես Ա. Ալպոյաճեան ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Ա., էջ 304), եւ բոլոր անոնք որ այդ ապստամբ զօրավարներուն օգնած էին, անոնց պարտութենէն ետք կարելի է որ ապաստանած ըլլան Արարներու քով (նոյն, էջ 365) :

Սակայն միշտ այս հեռացողներու պարապ թողած տեղերը դրաւած են նոր դադթականներ, որոնք լեցուցած են մասնաւորապէս Եփրատէն մինչեւ Ալիս տարածուող հողերը :

Ամենահին ժամանակներուն իսկ հայ «Գաղթականներու գանգուածը կը հաստատուէր նախասիրաբար արեւելեան նահանգներու մէջ եւ Եփրատի մօտը, ընդ մէջ Մելիտինէի, Սեբաստիոյ եւ Կեսարիոյ : Հոն բնակչութիւնը միշտ այնքան զօրաւոր կերպով խառնուած էր Հայերով որ այս շրջանակին տուած էին Փոքր Հայք անունը, ինչ որ յետոյ Արմենեակներու կառավարութիւնը եղաւ» (J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886* էջ 4) :

Արարական շրջանին, այսինքն է. դարէն մինչեւ ԺԱ. դար, այդ խիտ Հայութիւնը, ինչպէս տեսնուեցաւ, ենթարկուած է պատերազմի աղէտներուն, վասնզի Փոքր Հայքը եւ մասնաւորապէս անոր հարաւային մասերը, Մելիտինէ եւ Կոմմադինէ միշտ անկայուն վիճակ մը ունեցած են : Այնպէս որ կարելի է ապահովութեամբ ըսել թէ Դ. դարէն մինչեւ Է. դար Հայաստանէն Փոքր Հայք անցնող մեծ թիւով հայ դադթականներու այն հատուածները, որ

րոնք Մելիտինէ հաստատուած էին, գրեթէ մեծ մասով հեռացած էին է. դարէն մինչեւ ժԱ. դար:

Բայց եթէ Մելիտինէի Հայերն ալ հալածուած եւ ստիպուած էին հեռանալ — ինչ որ հաստատ չենք գիտեր — անկասկած է որ նոր դաղթականներ եկած են ժԱ. դարուն սկիզբները, երբ Հայաստանի արեւելեան սահմանին վրայ կ'երեւային Ասիական բարբարոսներու նախակարապետները, որոնց դէպի արեւմուտք խուժումը տեղի պիտի տար դաղթային նոր մեծ հոսանքի մը, երբ արդէն բիւզանդական բանակներու յաղթական արշաւը ժ. դարուն յոյսեր կը ներշնչէր տեւականութեան քրիստոնեայ կայսրութեան տիրապետութեան՝ այդ շրջաններուն վրայ:

Այնպէս որ ժԱ. դարուն Հայերը դարձեալ «կը գրաւէին կայսրութեան նահանգները, կը կազմէին բնակչութեան գրեթէ ամբողջութիւնը Իբերիոյ (հիւսիսային Եփրատի հովիտ) եւ Միջագետքի (հարաւային Եփրատ) թեմքուն, որոնք գուտ հայ երկիրներ էին, բայց անոնք կը բնակէին նաեւ մեծ թիւով Եփրատի արեւմտեան երկիրը, ուր գաղթականներ եկած էին անոնցմէ: Անոնք գրաւած էին Տաւրոսը, ՄԵԼԻՏԻՆԷՆԻ, Սեբաստիոյ, Կապադովկեան Կեսարիոյ, Տարսուսի, հիւսիսային Սիւրիոյ եւ Եդեսիոյ երկիրին միջեւ: Մելիտինէէն Սեբաստիա, Փոքր Հայոց մէջ, Հայերը ամէն ատեն շատ մեծ էին, բայց Միջին դարուն անոնք դարձան բացարձակ տէրը այս երկիրին» (Laurent, *Byzance et les Turcs*, էջ 67):

Այս ստուարաթիւ հայ դաղթականներէն մաս մըն ալ, ինչպէս Laurent կը հաւատայ, եկած է Մալաթիա եւ լեցուցած է քաղաքը, որուն իբր առեւտրական վայր ունեցած յարմարութիւնները դաղթականները հրապուրած պիտի ըլլային հոն հաստատուելու:

Եթէ այդպէս չըլլար, Արիստակէս Լաստիվերտցի դայն «Շահաստան» եւ Կիրակոս Գանձակեցի եւ Միխայէլ Ասորի «Մելիտինէ Հայոց» պիտի չկոչէին քաղաքը:

Այնպէս որ անկասկած Մալաթիա է. դարէն մինչեւ ժԱ. դար միշտ հայաբնակ եղած է, հակառակ անոր որ հոն ապրող Հայերը բնաւ հանգիստ չեն եղած եւ միշտ երերուն վիճակ մը ունեցած են եւ նոյնիսկ եղած է ժամանակներ որ Հայերը բոլորովին հեռացած են քաղաքէն — ինչպէս տեսնուեցաւ — եւ նորէն եկած են հոն:

Վասիլ Պուկարասպան (976—1025), որ արար խալիֆայութեան տկարացումէն օգտուելով տարածած էր կայսրութիւնը մինչեւ Պարսկաստան, մելեոանդութենէ մղուած երբ քանդեց բիւզանդական կայսրութեան պատուարները՝ Բագրատունի եւ Արծրունի հայ թագաւորութիւնները ջնջելով եւ դանոնք իրենց բնակիչներով եւ զինուորներով բիւզանդական երկիրներ փոխադրել աշխատելով, բնական է Եփրատի աջ եզերքը ստուարացաւ հայ բնակչութիւնը:

Այդ ստուարաթիւ Հայերը եթէ չհալածուէին, թերեւս նեցուկ ըլլային

բիւզանդական կայսրութեան, սակայն ո՛չ Բիւզանդիոնի կայսրերը եւ ոչ ալ Կ. Պոլսոյ Օրթոտոքս Տիեզերական Պատրիարքները կրցան ըմբռնել պետութեան իրական շահերը, եւ խրատուիլ նախընթաց փորձառութիւններէն եւ յանուն յունադաւանութեան շարունակեցին հալածանքները եւ վիրաւորեցին Հայերու, Ասորիներու եւ այլ քրիստոնեաներու զղացումները, եւ ատելի եղան անոնց :

ԺԱ. դարու առաջին տարիներուն, 1007-ին Ծնադատիկի պատճառով յանուն օրթոտոքսութեան ոչ միայն 10.000 ոչ-քաղկեդոնական քրիստոնեաներ ջարդուեցան Երուսաղէմի մէջ (ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՑԻ, էջ 104 եւ ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ, էջ 53), այլ նոյնիսկ Կ. Պոլսոյ եւ բովանդակ բիւզանդական կայսրութեան մէջ Հայոց եւ Յունաց մէջ վէճեր ու կռիւններ տեղի ունեցան :

Այս պատճառով Հայերը երբ առիթ կը գտնէին, կը դորձէին բիւզանդական կայսրութեան դէմ եւ դայն տալնապի կը մատնէին :

Կենդրինոս (Բ., էջ 628) յոյն պատմիչը կը պատմէ թէ Իսահակ Կոմնէն-կայսրին (1057—1059), որ 1057-ին Պափրադոնիոյ մէջ կայսր հռչակուած էր ընդդէմ Միքայէլ Զ. Ստրատոնիկի (30 Օգոստոս 1056—1057 Օգոստոս 31), միացած էին հայ պպտիկ իշխանութիւնները եւ անոր զօրքերը Հայեր էին, Սեբաստիայէն, Մելիտինէէն եւ Տիւրիկէն բերուած, այսինքն մասնաւորապէս այն տեղերէն, որոնք քիչ առաջ Օրթոտոքս կղերէն բուն կերպով հարուածուած էին :

Ո՞վ կրնայ ապահովել որ 1055-ին կամ 1058-ի միջեւ Մալաթիա արշաւող եւ քաղաքը գրաւող սելճուկ բանակը առաջնորդող Իւանէ Ուրբեղեան¹, Երզնկայի վրացի տէրը, նոյն այդ ատելութեան հետեւանքով չէր դորձակցած Ապու-Դինարի զօրքին, երբ ան Մալաթիոյ վրայ կ'արշաւէր :

Բիւզանդիոն եթէ կարենար սիրաշահիլ Հայերը, եթէ չվիրաւորէր դանոնք՝ անոնց դէմ կրօնական հալածանքներ դորձադրելով եւ ազդամիջեայ ատելութիւն գրգռելով, թերեւս պիտի կարենար ապահովել Հայերու անձնուիրութիւնը եւ պիտի շահէր շատ բան :

Բիւզանդիոն ոչ միայն չօգնեց Հայերուն որ իրենց երկիրը պաշտպանեն բարբարոսներուն դէմ եւ թոյլ չտան որ անոնք բիւզանդական երկիրներ մըտնեն, պատուար հանդիսանալով ասիական բարբարոսներու դէպի արեւմուտք խուժելուն, այլ եւ կրօնական մոլեռանդութեամբ՝ յարմար առիթ նկատեց Հայերը իրենց երկիրէն հեռացնելով փոխադրելու օրթոտոքս զանդուածներու մէջ, որպէսզի անոնք ալ օրթոտոքսացնէ եւ բիւզանդացի շինէ, եւ այսպէս աւելի դայրացուց Հայերը. որով դաղթը քաջալերեց եւ իր իսկ պատուարը քանդեց : Մնացին, յոյն հողին վրայ, քիչ օգտաւորձելի ճորտեր, աւելի հոգածու իրենց աղատութիւններուն եւ իրենց անձնական շահերուն քան թէ

(1) Կը կարծուի թէ ասոր սրգին էր իսլամացած Տայլու՝ Դանիշմենդեանց հիմնադիրը (տես Պատմութիւն Եւդոկիոյ Հայոց, էջ 189):

կարգապահութեան եւ զոհողութեան : Անոնք զգուշացան խնամով Յունաց հետ խառնուելէ : Պահեցին իրենց տարազները, իրենց ճաշակները, իրենց բարքերը, իրենց լեզուն եւ իրենց կրօնը : Անոնք մերժեցին խրոխտօրէն միանալ Կ. Պոլսոյ կրօնական դաւանանքին :

Բիւզանդացիք մոլեռանդական կուրութեամբ կարծես թէ անընդունակ դարձած էին իրատեսութիւն ունենալու եւ ըմբռնելու թէ Նփրատի աջ եղերքը հաստատուած Հայերը, որոնցմէ առաջ եկած էին մեծ կալուածատէրեր, արքաներ, ցեղապետներ, հարուստներ, որոնք ամբողջ դաւառակներու տիրացած էին (C. Bayet, տես Նզիշէ Արքեպս. Դուրեան, ԱԶԳ. ԱՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, էջ 446) եւ մեծ դեր կը կատարէին եւ կը ներկայացնէին երկիրի ընտրանին եւ ոյժ մը (տես, ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻԱ, էջ 368—372), ընկճել դիւրին չէր եւ դանոնք հալածել կայսրութեան համար վտանգ մըն էր : Մի քանի կայսրեր խորտակել ջանացին այդ մեծ կալուածատէրերը, անոնց հողային հարստութիւնը դրաւել աշխատելով առանց մեծ յաջողութեան (ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 373—7) :

Հետեւաբար Հայերը չհանդուրժեցին երբ Բիւզանդացիք Ժ. դարէն ըսկըսեալ յաջողեցան Արաբներէն խլել Մալաթիան եւ իրենք տիրել հոն, վասնզի անոնք միշտ այլամերժօրէն մոլեռանդ եւ աններող չհանդուրժողներ եղան տարբեր դաւանանքներու եւ երբեք չթողուցին որ Հայերը ունենան իրենց ազգային-եկեղեցական վարչութիւնը եւ անջատ համայնք մը կազմեն :

Ուստի Է. դարէն մինչեւ ԺԱ. դար հայկական մասնաւոր եւ առանձին կեանքի մը վերաբերող յիշատակութիւններ դրեթէ չկան :

Գլխաւոր նկատելի իրողութիւնը այն է որ հակառակ այն աննպաստ պայմաններուն, որոնց մէջ հարկադրուած էին ապրիլ Հայերը, քանի՜ անգամ հեռանալէ ետք՝ դարձեալ հոն դիմած եւ հաստատուած են եւ զարկ տուած են անոր տնտեսական բարգաւաճման :

Անոնք կրնային այլապէս ալ օգնել, իբր զինուորներ կայսրութիւնը պաշտպանելու, երբ Բիւզանդացիք կարենային սիրաշահիլ դանոնք, չվերաւորելով անոնց կրօնական զգացումները, եւ յարգէին անոնց խղճի ազատութիւնը :

Բիւզանդացիք բնաւ հեռատես չեղան եւ իրենց բարեկամները եւ բնական զինակիցները վշտացուցին եւ դառնացուցին : Իրենց այս մեծ սխալին պատճառով ասիական բարբարոսները անցան Նփրատը եւ Փոքր Ասիա մտան եւ հուսկ ուրեմն տապալեցին Բիւզանդական կայսրութիւնը, որ տասը դար քրիստոնէական քաղաքակրթութեան եւ մշակոյթին ջահակիրը հանդիսացաւ, մաքառելով Իսլամներու դէմ եւ աշխատելով փրկել հելլենականին վրայ սլատուաստուած արեւելեան քրիստոնէայ մշակոյթը, մինչեւ որ ինչաւ դիտապատ՝ հաղարամեայ սլայքարէ մը ետք :

Զ.

ԱՍԻԱԿԱՆ ԲԱՐԲԱՐՈՍՆԵՐՈՒ ԱՐՇԱԽԱՆՔՆԵՐԸ
ՄԻՆՁԵՒ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Բիւզանդական կայսրութեան ասիական մասը ԺԱ. դարուն նոր վերիվայրումի մը կ'ենթարկուէր, ճիշդ այնպիսի պահու մը որ Բիւզանդիոն պատրանքը ունէր ընկճուած տեսնելու իր չորս դարերու անվհատ ոսոխները՝ Արարները, որոնք այլեւս սպառնալիք մը ըլլալէ դադարած էին:

ԺԱ. դարու առաջին քառորդին Կեդրոնական Ասիոյ անապատները արեւելքէն դէպի արեւմուտք կը շարժէին թուրանական բարբարոսները՝ աւեր սփռելով Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, սկսելով Հայկական Բարձրաւանդակէն:

Բարբարոսներու ճնշումը այնքան ուժգին էր որ Բիւզանդիոնի ջանքերը անբաւական կու գային յաճախ պաշտպանելու Հայաստանը, որուն բնակիչները ատելով հանդերձ Յոյները՝ նորէն գաղթել կը պատրաստուէին բիւզանդական երկիրներ, ուր անոնք կ'ընդունուէին եւ կը տեղաւորուէին եւ նոյնիսկ կը ստանային ճորտ իշխանութիւններ, միշտ նենգ դիտումներով, որոնց հետապնդած նպատակը ուրիշ բան չէր եթէ ոչ Հայերը հնազանդեցնել Կ. Պոլսոյ Տիեզերական Պատրիարքի եւ զանոնք օգտագործել իբր պատուար, բարբարոսներու արշաւանքներուն դէմ կազմելով Փոքր Ասիոյ մուտքին վրայ պաշտպանութեան երկրորդ գիծ մը:

Այս նպատակներով Վասիլ Բ. ի կողմէ 1018—1020-ին կիսահայ Սերաստիոյ մէջ ճորտական իշխանութիւն մը տրուեցաւ Սենեքերիմ Արծրունիի, եւ առաջարկուեցաւ 1045-ին Գաղիկ Բ. Բագրատունիի Անիի փոխարէն ստանալ Մելիտինէն եւ շրջակայքը, ուր Նիկեփոր Փոկասի եւ Յովհաննէս Չմշկիկի որոշումով ջարդուած ու վանուած իսլամ բնակչութեան տեղ մեծ թիւով քրիստոնեաներ — ի մէջ այլոց Հայեր — հաստատուած էին Ժ. դարուն:

Արիստակէս Լաստիվերտցի (տպ. 1912, Թիֆլիս, էջ 61) պատմագիրը, որ ժամանակակից է, կը պատմէ թէ Բիւզանդիոնի կայսրը առաջարկած է Անին թողուլ իրեն եւ առնել «փոխանակաւ զՄելիտինէ եւ զգաւառսն, որ շուրջ զծովու», սակայն Գաղիկ «ոչ առնու յանձն»:

Ասիկա փաստ մը կրնայ նկատուիլ որ այդ դարուն նորէն Մալաթիոյ մէջ մեծ թիւով Հայեր բնակութիւն հաստատած էին:

Ուռհայեցի (էջ 111) Գաղիկի մերժումէն ետք կ'ըսէ թէ «տայր Մասմախըս Գագկայ զԿալօնիպիդատն եւ զՊիգու», ինչ որ կը համաձայնի Յոյն Կենդրինոս պատմագիրի (Բ. 551) տեղեկութեան հետ մասամբ, քանի որ անիկա կը հաւաստէր թէ Գաղիկի տրուած է Մաղիատրոսի տիտղոս եւ թոշակ, Կ. Պոլսոյ մէջ պալատ մը, հողեր Կապադովկիոյ, Ղարոեանի եւ Լիկանոսի, Կա-

լանապաղատի եւ Պիզուի մէջ (Հմմտ. Schlumberger, *L'Épopée Byzantine*, Գ. Համար, էջ 487, Chalandon, *Les Comnènes II*, Jean II Comnène et Manuel I Comnène, p. 489, J. Laurent, *Byzance et les Turcs*, p. 20, 238).

Հայ պատմագիրներու համաձայն Գազիկի կեդրոնը կամ բնակավայրը եղած է Պիզու¹, ուր շինած է ան Ս. Խաչ անուն վանք մը:

Հաւանօրէն Գազիկի անհատական քաջութիւնը օգտագործելու համար էր որ Մանամախոս Մալաթիոյ պէս ռազմական գերք մը կը վստահէր անոր, բայց ան կը մերժէր:

Գազիկ, որ շատ դառնացած էր Յոյներուն իրեն հանդէպ ցոյց տուած նենգութեան եւ խաբերայութեան համար, պիտի չուզէր անոնց աջակցիլ եւ օգնել:

Ասով հանդերձ շատ Հայեր ատելով հանդերձ Յոյները, ակամայ հարկադրուած են նորէն բիւզանդական երկիրներ երթալ, երբ Հայաստան ոգողուած էր սելճուկ բարբարոսներով:

Եւ այսպէս, ինչպէս Laurent կ'ըսէ, «Հայերը ունեցան թուական գերակշռութիւն մը արեւմտեան Փոքր Ասիոյ, Սեբաստիոյ, Կեսարիոյ, Մելիտինէի եւ Տարսուսի շուրջը եւ համարձակեցան գործել նոյնիսկ ընդդէմ Բիւզանդացիներու, որոնք զիրենք կը հալածէին կրօնական պատմառներով: Անոնք գայրացած դիւրացուցին Սելճուկեանց արշաւները, կամ անջատօրէն եւ առանձին դիմադրեցին թրքական արշաւանքին կամ միացան անոր ինքնակամ, բոլորովին անկախ Պոլիսէն, մանաւանդ Ռումանոս Դիոգինէսի մահէն (1071) ետք» (Laurent, *Byzance et les Turcs*, էջ 17):

Մանազկերտի պարտութենէն (19 Օգոստոս 1071) ետք երբ անխիղճանութեան ենթարկուեցաւ բիւզանդական կայսրութիւնը, Հայ ճորտ թագաւորութիւնները, Սեբաստիա, Պիզու եւ Ծամնդաւ կեդրոններով, անկախ եղան, ինչպէս նաեւ անխիղճանութենէն օգտուելով երեւան եկան յելուզակներ, աւազակներ կամ բախտախնդիրներ, որ իշխողներ դարձան Եփրատի հովիտին շուրջը»:

(1) Ս. Ս. Ծոցիկեան (Արեւմտահայ աշխարհ, 1917, էջ 374) Պիզուն կը նոյնացընէ Մալաթիոյ հետ եւ կ'ըսէ թէ թուրքերը զայն կ'արտասանէին Ապրէ, բայց այս նոյնացումը հաւանական չէ: Հաստիվերտցի (էջ 62) Գազիկի Մալաթիան Անիի փոխարէն ստանալ յանձն չառնելը գրելէ ետք կ'ըսէ թէ երբ Յոյները «տիրեցին Անա եւ ամենայն աշխարհին», «Գազիկ աներախտի մնաց առ Թագաւորն, յորում առ մարդասիրութեան՝ տուեալ նմա տեղիս, զոր ինքն կամեցաւ» (էջ 62): Այդ յանուն մարդասիրութեան տրուած տեղերէն մէկն էր Պիզու, որ չէր կրնար Մալաթիան ըլլալ, քանի որ Գազիկ զայն մերժած էր: Գազիկ չուզելով բիւզանդական կայսրութեան պաշտպանութեան համար մեծ նշանակութիւն ունեցող այս քաղաքին իշխանութիւնը ստանձնել՝ իբր անվստահելի աւելի կայսրութեան կեդրոնին եւ բիւզանդական պաշտպանացներու մօտ վայր մը ստացաւ:

Ասոնք կերպով մը քաջալերուեցան Ռոմանոս կայսեր նահանջի գիծը պաշտպանելու պաշտօն ունեցող Փիլարտոսէն, որ կայսեր գերի իյնալէն ետք ինքն ուղեց կազմել Փոքր Ասիոյ մուտքին վրայ հայ իշխանութիւններու համար համադաշնակցութիւն մը՝ հոն հաւաքուած հայ զանգուածներուն վրայ յոյս դնելով, բայց դժբախտաբար յաջող նախաքայլեր առնելէ ետք, տեղի տուաւ բարբարոսներու հարուածներուն առջեւ, վասնզի անոնք շուտով հասնելով Եփրատ, 1080-ին գրոհ պիտի տային Փոքր Ասիա, պիտի խորտակէին Բիւզանդիոնի կազմած երկու պաշտպանութեան գիծերը եւ աւելին հայ ճորտ թագաւորութիւնները, որոնք Փոքր Ասիոյ արեւելեան ծայրը հաստատուած էին¹ :

Մալաթիա այդ բարբարոսներու արշաւանքներուն առաջին զոհերէն մէկը եղած է իբր Եփրատի անցքը, նոյնիսկ 1080-ի մեծ գրոհէն երկու տասնեակ տարիներ առաջ, 1058-ին, երբ բարբարոսները կը հասնէին իր դուռներուն առջեւ եւ յարձակումով կը գրաւէին քաղաքը :

Քաղաքացիներէն մէկ կարեւոր մասը — հաւանօրէն մեծամասնութեամբ Հայեր — կը փախին շրջակայ լեռները, ուր կը մեռնին անօթութենէ եւ ցուրտէ :

Մալաթիա կը կողոպտուի եւ կը հրկիզուի : Իսկ բնակչութենէն անոնք որ ձեռք կ'անցունին, գերի տանելու համար ճամբայ կը հանունին, սակայն Մասունցիներու անակնկալ յարձակումով կը փրկուին :

Այսպէս, 1058-ին Մալաթիա աւերակի կը վերածուէր եւ բնակչութիւնը կը ցրուէր, սակայն 1060—1061-ին, Սելճուկներուն ետ քաշուելէն ետք, Կոստանդին Ժ. Տուկաս (1059—1067) կայսրը հոն կը հաւաքէր բնակիչներէն ողջ մնացողները եւ կը կառուցանէր զոյգ պարիսպներ, բնակչութեան ապահովութեան համար :

Քիչ ետք երբ Ալփասլան կ'արշաւէ դէպի Փոքր Ասիա, բոլոր իր անցած տեղերը կը բնակեցնէ սելճուկ-թուրք ցեղին պատկանող ընտանիքներ, որոնք իրենց տուն-կառքերով կը հետեւէին իր բանակին :

Այսպէս, Մալաթիա որ մինչեւ այն ատեն տեւականօրէն միայն քրիստոնեայ յոյն, հայ, ասորի եւ արաբ մահմետական բնակիչներ ունեցած էր, այդ թուականէն ետք կ'ունենայ նաեւ թուրանեան ցեղէն բնակիչներ, որոնք քաղաքակրթական մակարդակով կը դանդաղէին նախկին բնակիչներէն վար մակարդակի վրայ :

Այս ժամանակամիջոցին Փոքր Ասիոյ մուտքին վրայ Եփրատի աջակողմը գտնուող հողերը կը մատնուին անիշխանութեան, բարբարոսներու բանակին հետ, անոր առջեւէն խոյս տուող կամ կողոպուտի ցանկութեամբ անոր հետեւող աւազակաբարոյ տարրերու կողմէ :

(1) Այս հայ թագաւորութիւններու կազմութեան, գրուած տեղերուն եւ կեանքին վրայ մանրամասնութիւններ տես Ա. Աւարոյանեան, Պատմ. Հայ կեսարիոյ, էջ 412—464 :

Այս ասպատակները կարգ մը հրոսակետներու հրամանին տակ նոյնիսկ իշխանութիւններ կազմելու կը յաջողին, ինչպէս Ահմէտ Տալուան, Աւչէնը եւ Կիւմիւշթէքին:

Բիւզանդական կայսրը Ռոմանոս Դ. Դիոգինէս (1067—1071) թէեւ կը ճարտարորի կայսրութեան հեղինակութիւնը վերահաստատելու եւ յաջողութիւններ ալ կ'ունենայ, սակայն, ինչպէս տեսնուեցաւ, Մանազկերտի ճակատամարտը (19 Օգոստոս 1071), ուր Ռոմանոս կայսրը դերի կ'իյնայ Ալփասլանի, դարձակէտ մը կ'ըլլայ եւ արեւելեան կայսրութիւնը խոշոր հարուած մը կը կրէ: Տեսնուեցաւ թէ Փիլարտոս Հայր ի'նչպէս առիթը օգտագործեց՝ հիմնելու համար իր իշխանապետութիւնը, որ իրեն յենարան ունէր չրջանին հայ բնակչութիւնը, որուն թիւը աւելցնելու համար Փիլարտոս իր իշխանապետութեան սահմաններուն մէջ տեղաւորեց Մեծ Հայաստանէն բարբարոսներու առջեւէն փախստական բոլոր Հայերը, ինչպէս նաեւ Փոքր Հայք տեղափոխուած հայ թաղաւորները՝ իրենց զօրքերով եւ հպատակներով, որոնք հայ խիտ բնակչութեան մը դոյանալուն նպաստեցին կարճ ժամանակի մէջ, մասնաւորապէս 1080-էն ետք, երբ Դանիշմենտեան իշխանութեան նախաձեռնութեամբ բարբարոսները յարձակեցան Փիլարտոսի պաշտպանութեան տակ դանուող հայ ճորտ թաղաւորութեանց վրայ եւ անոնց հողերը գրաւեցին, վասնզի Փիլարտոս չկրցաւ անոնց օգնութեան հասնիլ, նոյն պահուն իր վրայ ալ յարձակում դործուած ըլլալուն համար:

Ասով հանդերձ Փիլարտոս մեծ ճիգեր ըրաւ այդ չրջանակին մէջ սեղմուած մնացեալ հայ իշխանութիւններէն կազմուած համադաշնակցութիւն մը կազմելու եւ անոնց իբր իշխանապետ վեց տարի եւս կրցաւ տոկալ, բարբարոսներու դէմ: Իր հովանիին տակ դանուող իշխաններէն երկու կարեւորներն էին 1. Մալաթիոյ Գաբրիէլ հայ-հոռոմ իշխանը եւ 2. Քեսունի Գոդ մախանուանուած Վասիլ իշխանը, որոնք երկուքն ալ հաւանօրէն այդ հողամասերուն վրայ ասպատակող հրոսակներէն էին, որոնք յաջողած էին զօրաւոր իշխանութիւններ կազմել:

Դժբախտութիւն մըն է որ հակառակ այն տաղնապալի կացութեան, որուն մատնուած էր երկիրը եւ որ բնաւ ձեռնառու չէր ներքին վէճերու արծարծումին, կ'երեւի թէ յոյն օրթոտոքս կղերը բնաւ խրատուած չէր պատմութեանէն եւ իր սխալ քաղաքականութիւնը կը շարունակէր հանդէպ բնակակից ոչ-քաղկեդոնական բնակչութեան:

Ինչպէս տեսնուեցաւ, Մալաթիոյ իշխանը Գաբրիէլ «Յոյն» չափազանց փափուկ չրջանի մը, երբ երկիրը տակնուվրայ էր եւ սելճուկ սպառնալիքի տակ, փոխանակ իր հպատակները սիրաշահելու՝ սաստիկ հալածած է միադաւան Ասորիները, որոնց գլխաւոր կեդրոններէն մէկն էր Մալաթիա, ուր Ասորիներու հետ կ'ապրէին նաեւ միադաւան Հայեր, որոնք նաեւ հալածուած են հաւանօրէն, թէեւ ասորի պատմագիրը, որ իր ժողովուրդին հալածանքը նկարագրած է, Հայոց մասին չի խօսիր:

Ապուլ Ֆարաճի իբր պատրիարք իր օրհնութիւնը պատնայր Գաբրիէլի (տե՛ս առաւ, էջ 232) այնքան յատկանշական է որ տարակոյս չի ձգեր Գաբրիէլի անձնական կամ յոյն կղերէն զրզռուած մոլեռանդութեան, որ շատ վնասակար դեր կատարած է ժողովուրդը պառակտելով եւ ներքին բաժանումներ առաջացնելով:

Ասոր հետեւանքը տեսնուեցաւ ճիշդ այն ժամանակ երբ Դանիշմենտ կը նեղէր Մալաթիան՝ երեք տարի յաջորդաբար յարձակելով այդ քաղաքին վրայ: Այդ տապնապալի վիճակին մէջ մոլեռանդ Գաբրիէլ «Յոյն» արտաքին թշնամիներէն աւելի ներսէն կը նեղէր քաղաքին ոչ-քաղկեդոնական բնակչութիւնը տխմարութեամբ:

Միխայիլ Ասորի (Michel le Syrien, Գ. հատոր, էջ 188) այս առթիւ, ինչպէս վերը տեսնուեցաւ, ունի նշանակելի վկայութիւն մը, ուրկէ կը հասկցուի թէ Հայերը, որ դարձեալ թիւ մը կը ներկայացնէին Մալաթիոյ մէջ, երբ Գաբրիէլ «Յոյն» ճարահատ Մալաթիան լատին Պոհեմունդի ձգելու որոշում կու տայ, շատ սիրով չեն դիտեր այս որոշումը եւ ինչպէս ասորի պատրիարքը կը պատմէ, Հայերը դարաններ կը լարեն «որովհետեւ կը վախճային որ մի գուցէ զիրենք հեռացնէ այս տեղերէն, ուր ինքն կ'իշխէ», քանի որ Պոհեմունդ ինքն ալ քաղկեդոնական մըն էր եւ մոլեռանդ Գաբրիէլի բարեկամը կամ անկէ հրաւիրեալը:

Այս հաւանական վտանգին դէմ կանգնելու համար Հայերն ալ հրաւիրեցին դադտնի Դանիշմենտը, որ դայ եւ դրաւէ քաղաքը:

Գաբրիէլի գործադրած անգութ հալածանքները պատճառ եղան որ նոյնիսկ իր զինուորները քաղաքին դուռները բանան Դանիշմենտի, որ 18 Սեպտեմբեր 1101-ին մտաւ քաղաք, քաղաքին Պոհեմունդի յանձնուելէն առաջ, թէեւ Գաբրիէլ իր խոստումը յարգելու մտադիր չէր, վասնզի զղջացած էր:

Դանիշմենտ, ինչպէս բացատրուած է վերը (տա՛տ, էջ 240), թէեւ թողուց որ իր զօրքերը կողոպտեն քաղաքը, բայց բնակչութեան կեանքին վնաս չհասցուց, զիրենք իրենց տունները դարձուց, անոնց պաշար հասցուց, իր երկիրին մէջ գերի քրիստոնեաները ազատ արձակեց եւ զանոնք Մելիտինէ դըրկեց որ հոն բնակին: Նոյնիսկ հոն քրիստոնեայ կառավարիչ մը դրաւ, որպէսզի շահի քրիստոնեայ բնակչութիւնը (հմմտ. (Michel le Syrien, Գ., էջ 188, հայերէն ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, 1871, էջ 406):

Այնպէս որ Հայերու եւ Ասորիներու համար Դանիշմենտի դրաւումէն ետք նպաստաւոր պայմաններ ստեղծուեցան, եւ որչափ կարելի է մականքերել ինչ ինչ տուեալներէն, անոնք հոն նոր բարգաւաճում մը ունեցան, հակառակ անոր որ խառնակ եւ անհաստատ վիճակ մը կը տիրէր հոն, վասնզի Մալաթիոյ եւ անոր շրջակայքի տիրապետութեան կը ցանկային Դանիշմենտները, Ռումի Սելճուկները, Բիւզանդացիք, Խաչակիրները եւայլն:

Այնպէս որ ԺԱ. դարուն ամբողջ տեւողութեան շարունակ տէր փոխած է երկիրը, ուր իսլամը քրիստոնեային, քաղկեդոնականը հակաքաղկեդոնա-

հանին, Ասորին՝ Հայուն դէմ կը կռուէին:

ԺԲ. դարուն սկիզբը 1101-ին Դանիշմենեանք տիրապետեցին եւ 1178-ին անոնցմէ առաւ Մալաթիան՝ Ռումի Սելճուկ սուլթանութիւնը, որ մինչեւ 1315 հոն տիրեց:

Այս երկու իշխանութիւնները թէեւ բարբարոսներէն կազմուած, առաջին բաւական կարգաւորեալ կառավարութիւններ էին, որոնք որոշ ուղղութեամբ մը յաջողեցան կառավարել իրենց տիրած երկիրը:

Իսկ 1315-էն ետք այլեւս հաստատուն վիճակ մը չունէր Փոքր Ասիան, այլ վրդովուած էր երկիրը: Ասով հանդերձ Հայերը հոն տակաւին կը պահպանէին իրենց նշանակելի թիւը եւ բնակչութեան կարեւոր մէկ մասը կը ներկայացընէին եւ իբր այն կարեւոր դեր կը կատարէին:

ՀԱՅԵՐՈՒ ԹԻՒԼ

Հայերու թիւը ազդին Ֆիզիքական գոյութեան հարցը ըլլալով հետաքրքրական է գիտնալ թէ ի՞նչ փոփոխութիւններ կրած է 250 տարիներու այդ շրջանին, որուն սկիզբն իսկ երկիրը ենթարկուած էր վերջնապէս իսլամ տիրապետութեան:

Այս պատճառով հաւանական է որ հայ իշխաններու վերջին մնացորդները, որոնք Փիլարտոս իշխանապետին քով ապաստանած էին, մեծ մասամբ անցած են Կիլիկիա — ուր 1080-ին հիմնուած էր Ռուբինեան իշխանութիւնը — եւ աւելի հեռուն քրիստոնեայ երկիրներ:

Սակայն անժխտելի է որ իսլամ տիրապետութեան տակ եւս միշտ ըստուար թիւով Հայեր ապրած են:

Ասիկա կը հաստատուի սա իրողութեամբ որ երբ 1096—1097-ին Սալադինները հասան Տաւրոսեան լեռներու մօտերը եւ Շիրաքի եզերքները, հոն դտան ստուար թիւով Հայեր, եւ կոչեցին այդ երկիրը Hermoniorum Terra = «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՐԿԻՐ» (տես ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆԱԳԻՏԱՐԱՆ)¹:

Այս ստուար հայ բնակչութիւնը մէկէն չէ գոյացած:

Հայերը, ինչպէս նախ քան Դանիշմենտ եւ Սելճուկեան տիրապետութիւնը, նոյնպէս նաեւ անկէ ետք պահեցին իրենց կարեւորութիւնը անոնց երկիրներուն մէջ, թէ՛ իրենց պատկառելի թիւով եւ թէ՛ իրենց բարոյական արժէքով:

Սելճուկեանք անոնց նոյնիսկ արտօնութիւններ եւ առանձնաշնորհներ տալով՝ յաջողեցան հրապուրել ուրիշ Հայեր որ վաճառականութեան, շահու

(1) Այն ատեն Սալադինները բուն Հայաստանը ԻԲԵՐԻԱ (Վրաստան) անունով կը ճանչնային, վասնզի Վրաստան անկախ թագաւորութիւն էր եւ կը տիրէր Մեծ Հայքի մէկ կարեւոր մասին:

Եւ աշխատութեան համար Ռուսի Սելճուկներու սուլթանութեան երկիրներ տղապիւթեն :

Ամբողջ շրջանին ալ Եփրատացւոց եւ Մալաթիոյ շրջանին մէջ Հայերը մնացին, եւ հոն հաստատուած մահմետական զանազան վարչաձեւերով իշխանութիւններու տակ ապրեցան :

Առաջին հաստատուն իշխանութիւնը, որ Մալաթիոյ տիրած է, ինչպէս տեանտեցաւ, Դանիշմենտներն էին որ կը թուի, ինչ ինչ երեւոյթներու վրայ հիմնուած՝ քրիստոնեայ — Հայ կամ Վրացի — ծագում ունէին եւ, ինչպէս կը հաստատուի իրենց պատմութեամբ, իրենց տիրապետած երկիրներուն յատկապէս ոչ-յունադաւան քրիստոնեաներու նկատմամբ թոյատու քաղաքականութիւն մը ընդգրկած էին :

Նոյնպէս Ռուսի Սելճուկ կայսրութիւնը իր հիմնադիրին՝ Սելէյման Իպն Գուրթուկիշի (1072—1080) օրերէն սկսեալ ընդգրկած էր իբր պետական ուղղութիւն չափազանց սիրաշահող ուղեգիծ մը եւ քրիստոնեաները իր կողմէր շահելու համար անոնց նպաստաւոր կարգադրութիւններ ըրած էր :

Դանիշմենտ էմիրները եւ Իկոնիոյ սուլթանները մասնաւորապէս իրենց հպատակներուն ընծայած էին երկու մեծ առաւելութիւններ. —

Ա. Աշխատութեան ազատութիւն եւ Բ. Կրօնական ազատութիւն, որուն մասնաւորաբար կարօտն ունէին Հայերը, չարաչար տառապած ըլլալով յունադաւան կղերին հալածանքներէն :

Այս վարուողութեան շնորհիւ քրիստոնեաները, որոնք նախ քան Դանիշմենտ եւ Ռուսի Սելճուկ տիրապետութիւնները, Փոքր Ասիոյ մէջ կը բնակէին մեծ մասամբ մնացին իրենց տեղերը եւ աւելի բազմացան, վասնզի մեծ թիւով ուրիշ վայրերէ ալ հոն եկան եւ հաստատուեցան :

Բնակչութեան մէջ քրիստոնէից թիւին առատութիւնը ամբողջ այս երկու իշխանութիւններու տեւողութեան չի կրնար վէճի տակ ձգուիլ : Ուրիշամ Ռուբրուք, որ 1253—1255 թուականներուն անցած է Փոքր Ասիայէն, կ'ըսէ թէ «Դուք պէտք է գիտնաք Թուրքերու մասին, որ անոնց երկիրին մէջ տասը մարդերէ մէկը Սարակիմուս¹ է, գրեթէ ամբողջութեամբ Հայեր են եւ Յոյներ» (Յովհ. Յակոբեան, ՈՒՂԵԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, էջ 30) :

Բնակչութեան այս համեմատութիւնը հաւանօրէն հարկադրած է խորագէտ Թուրքերը քրիստոնեաները, մասնաւորապէս Հայերը, որոնք պետութեան մէջ շատ կարեւոր թիւ մը ունէին, սիրաշահող քաղաքականութիւն մը ընդգրկել, քանի որ ոչ միայն անձուկ միտքով Հայերով լեցուն Փոքր Հայքը եւ այլ հայաբնակ վայրեր, ուր հայկական ծագումով բնակչութեան մը դուրսութիւնը կը կանխէր դարերով Դանիշմենտ եւ Սելճուկ տիրապետութիւնները, այս իշխանութիւններու կը հպատակէին, եւ, ինչպէս կը տեսնուի, չափազանց մեծ թիւ մը ունէին՝ բնակչութեան 90⁰/0-ը կազմելով :

(1) Հոս կարծեմ ՄԱՀՄԵՏԱԿԱՆ պէտք է հասկնալ եւ ոչ թէ Արաբ :

Եւ զարմանալի է որ հակառակ քրիստոնեայ բնակչութեան մեծամասնութիւն ըլլալուն՝ այս իշխանութիւնները միշտ աշխատած են քրիստոնեայ բնակչութիւնը աւելի շատցնել: Նոյնիսկ Դանիշմենտ Եաղուպ Ասլան (1143—1165), որ մաքառած է Սելճուկ Ռումի Գոնիայի Սուլթան Գլըճ Ասլան Բ.ի դէմ, ինքն ալ աշխատած է շատցնել իր երկիրին մէջ ոչ թէ քրիստոնէից — Հայ, Ասորի եւ Հոռոմ — բարեկամ ըլլալուն, այլ իր պետութեան օգուտին համար, քանի որ մոլեռանդ իսլամ մըն էր, ինչպէս պատմութիւնը կը հաստատէ (ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 502):

Քրիստոնեաները իրենց երկիրին մէջ շատցնելու մասնաւոր ջանքեր ըրած են նաեւ Գոնիացի Մազսուտ (1116—1156), Ասետտին Գլըճ Ասլան Բ. (1156—1191), Ղայասետտին Կայ Խոսրով Ա. (1191—1193 եւ 1204—1211), Ասետտին Կայ Քաուս Ա. (1211—1220) եւ Ալայետտին Կայ Խոպաթ Ա. (1220—1236) Սուլթանները, գրեթէ յաջորդաբար (տես ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 531—6):

Այսպէս Մազսուտ, երբ Մարաշի կը տիրէ, կը ջարդէ «գարս եգիտ յաշխարհի եւ բագում այն էր որ խարէութեամբ երդնուին յանուն մեծին Աստուծոյ եւ իջուցանէին յամբոցաց գփիստոնեայսն՝ գերի վարեալ գամենեսեան» եւ ապա կը դարձնեն «անդրէն գերեսս իւրեանց տանելով գառեալ գերեալսն յաշխարհ» (ԳՐԻԳՈՐ ԵՐԷՅ, ՄԱՏԹ. ՈՒՌՀԱՅԵՅԻ, էջ 501):

Ճոսիին զայն հետապնդելու համար Հայոց Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսին (1113—1166) եղբօրը եւ Կարկառի տէր Վասիլ Պահլաւունիին պաշտօն կու տայ:

Խարա Ասլան, Խարբերդի տէրը, յարձակելով՝ 400 հոգի կը ձերբակալէ եւ Վասիլ իշխանն ալ գերի կը բռնէ եւ կը տանի Կարկառի դղեակին առջեւ, եւ կը պարտաւորէ անձնատուութեան՝ երդմամբ վստահեցնելով որ ոչ մէկ վնաս պիտի հասցնէ եւ զանոնք իրենց տեղերը պիտի ղրկէ եւ արդարեւ «ի ձեռն հաւատարիմ գորաց իւրոց առաքեաց մինչեւ ի Սամսատ»: Իսկ Վասիլ իշխանն ալ պատուով կը տանի իր երկիրը եւ անոր հողեր կու տայ (տես նոյն):

Մազսուտի որդին եւ յաջորդը Ասետտին Գլըճ Ասլան Բ. ամէն կողմ իր պաշտօնատարներուն հրահանգած էր «քաղցր կամօք» նայիլ քրիստոնեաներուն (ԳՐ. ԵՐԷՅ, էջ 522): Պեհեսնիի կառավարիչը այս հրամանին հակառակ կը գործէ եւ կը նեղէ քաղաքին բնակիչները, որոնք կը հեռանան ցաւով քաղաքէն:

Գլըճ Ասլան Բ. երբ կ'իմանայ, կը հրամայէ Պեհեսնեցիներուն որ դառնան իրենց տեղերը: Պատմագիրը կ'ըսէ «Ապա սկսան մի ըստ միոջէ գալ բնակիչք տեղւոյն ի քաղցրութենէն սուլթանին եւ լցաւ քաղաքն ամենայն քափուր եւ ունայն ի գոյից իւրոց» (ԳՐ. ԵՐԷՅ, էջ 524):

Նոյն սուլթանին իշխանութեան ատեն Քեսունի «տեսուչ եւ կողմնապահ» նշանակուած պաշտօնատարները՝ անկարող քաղաքը պաշտպանելու՝

անկէ հեռացուցած էին քահանաները, տանուտէրերը եւ բոլոր այր մարդիկը : Անոնք որ չէին կրցած հեռանալ, «ի հովանի ծառոց եւ ի պատից նստեալ դեգերէին անբան եւ անգործ՝ ակն ունելով սրոյ եւ գերութեան եւ յայսմ երկիւղէ մոռանային զպանդխտութիւն եւ զանհանգիստ կեանս իւրեանց» (ԳՐ. Ե-ՐԷՅ, էջ 524—5) :

Եւ ամիսներ տեւող այս վիճակը վերջ կը դառնէ երբ Գլըճ Ասլան Բ. կու գայ Բերդուս եւ երկիրը կը խաղաղեցնէ եւ բնակիչները իրենց տեղերը կը դարձնէ :

Գլըճ Ասլան Բ. (1156—1193) սելճուկ վեհապետներու մէջ անոնցմէ մէկն է որ ամենէն աւելի քրիստոնեաներու նկատմամբ բարեացակամ եղած է (ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻԱ, էջ 533) եւ անոնց թիւը շատցնելու նախանձախնդիր :

Գլըճ Ասլան Բ. եւ Դանիշմենտ Եաղուպ Ասլան (1143—1163) իրարու ձեռքէ յափշտակած են Լիկանդոնի քրիստոնեաները եւ զանոնք ոչ-գերու-թեամբ իրենց երկիրները փոխադրած (ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻԱ, 501—2 եւ 533) :

Նոյնպէս իր միջամտութեան արդիւնք պէտք է համարել եւ ոչ թէ հըրաշք — ինչպէս կ'ուզէ հաւաստել Միքայէլ Ասորի (էջ 482—3) Մալաթիոյ ամիրային ընթացքին փոփոխութիւնը : Ան կը պատմէ թէ Մալաթիոյ քրիստոնեայ բնակիչները «ի չարութենէ եւ ի խիստ բարուց ամիրային իւրեանց որ մնացեալ էր յազգէն Դանշմանայ» եւ սուլէն՝ սաստիկ նեղութեան մէջ էին 1179-ին, սակայն իբր թէ քրիստոնեաներու ապաշաւին հետեւանքով՝ ամիրան «զղջացաւ ի գործ իւր եւ առաքեաց առ Սուլտանն (Գլըճ Ասլան Բ.) եւ առ ի նմանէ գանձս եւ ետ ի նա զՄելիտինէ եւ ինքն ել գնայ ի Խարբերդ եւ եղեւ մեծ դիւրութիւն քրիստոնէից եւ առատութիւնս հացի եւ ամենայն իրաց ընդարձակութիւն» : Եւ ինչ որ կը նշանակէ թէ Մալաթիոյ քրիստոնեայք — Հայ եւ Ասորիք մեծամասնութեամբ — օգնութիւն եւ նպաստ ստացած էին Գլըճ Ասլան Բ.է : Այս ուղղութիւնը իր յաջորդներուն կողմէն ալ շարունակուած է կանոնաւորապէս (ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻԱ, էջ 533) :

Ալայետտին, ամենէն երկրաչէն վեհապետը Սելճուկ Ռումի սուլթանութեան, մեծ օգնութիւն ընծայած է քրիստոնեաներու եւ անոնց թիւը, իբր ճարպիկ եւ գործունեայ տարր մը, շատցնելու համար մասնաւոր աշխատանք տարած : Ասոր առաջարկած նպաստաւոր պայմաններէն Հոռոմները կամ Բիւզանդացիք հրապուրուելով մեծ թիւով դադթած են անոր երկիրը (Գելցեր, էջ 381), այսպէս կազմուած է քրիստոնեայ մեծամասնութիւն մը :

Այս քրիստոնեայ — յատկապէս հայ բնակչութիւնը — իրարու ձեռքէ յափշտակելու պայքարը շարունակուած է երկարատեւ, ինչպէս տեսնուեցաւ :

Երկիրին անապահով եւ խռովեալ վիճակը շուտով քրիստոնէից անդորրութիւնը եւ ապահովութիւնը խանգարեց, մանաւանդ երբ Դանիշմենտ էմիրութիւնը երկուքի բաժնուեցաւ եւ վերջապէս բոլորովին ջնջուեցաւ, մասնաւորապէս Հալէպի Նուրետտին սուլթանին մահէն ետք երբ «բազում գործակալք յարեան ի վերայ իրերաց եւ կոտորեցին զմիմեանս եւ եղեւ յովով վնասս

եւ պակասութիւն քրիստոնէից վասն շփոթոյ իրացն այնոցիկ» (ՄԻԽԱՅԻԼ ԱՆՈՐԻ, Էջ 408) :

Ինչ որ ալ եղած ըլլայ Հայերուն կրած տառապանքները, անոնց թիւը նոյնքան մեծ էր որ կարելի չէր որ անմիջապէս Հայերէն դատարկանային այս շրջանները, որոնք շատ քիչ ժամանակ ետքը սելճուկ ուսմի կայսրութեան հնազանդեցան, եւ քրիստոնեայ զանգուածներուն համար բացուեցաւ բարօրութեան եւ հանգստութեան շրջան մը :

Անոնք, ժամանակակից՝ Դանիշմենտներու, դրեթէ նման աշխարհահայեացք ունեցած են :

Անոնք չահած են բնիկ բնակչութեան համակրութիւնը եւ դիտցած են օգտուիլ պարագաներէն : Հետեւաբար հետզհետէ զօրացան եւ թաշակրութեանց շրջանին չափազանց կարեւոր դեր մը կատարեցին, վասնզի որքան ոյժ եւ քաջութիւն, նոյնքան ալ քաղաքական հասունութիւն եւ իմաստութիւն ունեցան՝ Բիւզանդացիներու եւ թաշակիրներուն միջեւ դոյութիւն ունեցող փոխադարձ թշնամութենէն օգուտ քաղելու եւ զանոնք չահագործելու ի նպաստ իրենց նպատակներուն եւ կազմելու ընդարձակ պետութիւն մը Փոքր Ասիոյ սիրտին վրայ տեղաւորուած :

ԿՐՕՆԻ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀՈԳԵՒՈՐ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ

Հայ եւ օտար պատմիչներու տուած տեղեկութիւններէն որոշ կ'երեւի թէ քրիստոնեայք քիչ շատ տանելի կեանք մը ունէին Դանիշմենտ էմիրութեան եւ Ռումի Սելճուկ Սուլթանութեան մէջ, ուր կրօնական հալածանք դոյութիւն չէ ունեցած եւ վեհապետները իրենք անձնապէս պաշտպանած էին քրիստոնեաները իսլամ մոլեռանդութեան դէմ :

Իրապէս, մասնաւորապէս սելճուկ ուսմի կայսրութեան մէջ կրօնական ազատութիւն կար, վասնզի այդ պետութիւնը իբր վարչական սկզբունք ընդունած էր կրօնական մոլեռանդութենէ հեռու մնալը եւ իսլամի եւ քրիստոնեային միջեւ խտիր չդնելը, եւ Հայերը՝ իբր աւելի վստահելի՝ մեծ բարեացակամութեան եւ հոգածութեան առարկայ ըրած էր, ինչպէս տեսնուեցաւ :

Գոնիոյ սուլթանները կրցած էին հաստատել հաւասարակշռութիւն մը, թոյլ չտալով որ կրօնքի համար ազդ մը ուրիշ ազդ մը հալածէ :

Այնպէս որ հոն ուր բիւզանդական մոլեռանդութիւնը նոյնիսկ հայ եկեղեցիին ժամաձայնը կամ կոչնակը արդիւած էր, հայ եպիսկոպոսական աթոռներ երեւան եկան : Նոյնպէս Սելճուկները օգնած են Հայերու որ աղօթարաններ, եկեղեցիներ եւ վանքեր ունենան, եւ որովհետեւ Յոյները շատ ունէին եւ երկիրէն հեռանալով անոնք լքուած կը մնային՝ զանոնք գրաւելով

Հայոց տուած են շատ վայրերու մէջ, յունական եկեղեցիներ եւ վանքեր, Մալաթիոյ վանքերէն մասնաւորապէս ոմանք նոյնիսկ իրենց անուններով կը մատենեն իրենց բիւզանդական եւ ասորի ծագումը, ինչպէս պիտի տեսնուի վարը վանքերու վրայ խօսուած ատեն:

Մինչեւ ասիական բարբարոսներու արշաւանքները, այսինքն մինչեւ ԺԱ. դար, արդէն վաղուց հայաշատ վայրեր էին Եփրատի արեւմուտքը հիւսիսէն մինչեւ հարաւ, Իրիսի հովիտէն — ուր էր Եւդոկիա — մինչեւ Կոմմագինէ, Սեբաստիա, Մալաթիա եւ այլ հայաշատ վայրեր եւ նոյնիսկ մեծ հաւանականութեամբ հակառակ բիւզանդական եկեղեցիին անհանդուրժողութեան, առանձին հոգեւոր հովիւներ ունեցան կամ ունենալ փորձած էին:

Բիւզանդացիք սաստիկ հալածած են Հայերը եւ Ասորիները, որոնք Քաղկեդոնի դաւանանքը ընդունելու չէին համակերպեր: Սեբաստիոյ եւ Մալաթիոյ մոլեռանդ մետրոպոլիտներու 976-ին գործադրած հալածանքները ցոյց կու տան թէ յունադաւան եկեղեցին ինչպէս տրամադրուած էր Հայ եկեղեցիին նկատմամբ, սակայն միշտ Հայերը ամուր կապուած էին իրենց եկեղեցիին, եւ պահած էին մեծ մասամբ հայադաւանութիւնը:

Եթէ Եփրատի արեւմտեան կողմը ապրող Հայերը յունադաւան (Հայ-Հռոմ) դարձած ըլլային, 1062-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը պիտի չփոխադրուէր Թաւ-Բլուր եւ անկէ պիտի չըջնար այդ շրջանակին մէջ Ծամբնթաւ, Մուտառասուն, Քեսուն, Հոնի, Մարաշ, Ծովք եւ վերջապէս Հռոմ-կըլայ:

Մելիտինէ եթէ աւելի կանուխ հայ եպիսկոպոսութեան աթոռ մը չէ եղած, պատճառը թերեւս ան է որ անիկա շատ մօտն էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական այս նոր աթոռներուն եւ թերեւս ուղղակի կաթողիկոսին խնամքին տակ էր:

Ամէն պարագայի, 1179-էն ետքը Մալաթիա ունեցած է հայ եպիսկոպոսներ, ինչ որ ապացոյց մըն է որ հոն մեծ թիւով Հայեր կային:

Եթէ սելճուկ ռումի սուլթանները հոգածու չըլլային պահպանելու իւրաքանչիւր կրօնի ազատութիւնը, գուցէ Ասորիները՝ իբր հին բնիկները երկիրին՝ պիտի նեղէին Հայերը, որոնք դուրսէն եկած յափշտակիչ եկուորներ կը նկատուէին Ասորիներէն եւ երբեմն բուռն հակառակութեան առարկայ կ'ըլլային:

Հայերը, սելճուկ (1064), մոնկոլ (1220) եւ էօղլէք-թաթար (1382) արշաւանքներու ատեն դէպի արեւմուտք խոյս տալով Եփրատի արեւմուտքը հաստատուած Հայոց թիւը աւելի շատցած է:

Մասնաւորապէս 1065-ին Անիի գրաւումէն, ինչպէս նաեւ 1236-ին Բագրատունեաց մայրաքաղաքին կործանումէն ետք, բազմաթիւ Հայեր դադարած են այլեւայլ վայրեր: Անոնցմէ ոմանք ըստ Ստեփան Մանուչեանի (տես ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, ԺԵ. տարի, Թ. 3—4, էջ 44 եւ ԺԴ. տարի, թիւ 4, էջ 15) հոս-հոն թափառելէ ետք եկած հաստատուած են Մելիտինէ, եւ ցրուած Ա-

Նարծաթ Բժիշկի վանքէն մինչեւ Վարի Քաղաք: Անոնք եղած են ըստ Ս. Մանուէանի՝ Մալաթիոյ Հայոց նախահայրերը, ըլլալով վարպետ արհեստաւորներ, երկրագործներ եւ վաճառականներ, որոնք ոչ միայն իրենց ապրուստը ճարած են, այլ եւ քաղաքին յառաջացման մեծ սատար հանդիսացած են (տես ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, ԺԵ. տարի, ԹԻԼ 3—4, էջ 44):

Հսկայ պարիսպներով քաղաքը քրիստոնեայ իշխանութիւններով պաշտպանուած ըլլալը մինչեւ ԺԴ. դարուն վերջերը, Լենկթիմուրի արշաւանքին առաջ (տես ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, ԺԴ. տարի, Թ. 4, էջ 15) շատ կասկածելի ըլլալով հանդերձ, ճիշդ է թէ Մալաթիա թերեւս այս նոր գաղթականութեան շնորհիւ վաճառաշահ քաղաքի մը, ինչպէս նաեւ հա՛յ քաղաքի մը վերածուած էր:

Քրիստոնեայ իշխանութիւններու ձեռքը այդ շրջանակին մէջ ԺԱ. դարուն շատ կարճ տեւած էր եւ մինչեւ ԺԵ. դար չէ տեւած բնաւ, վասնզի հայ ճորտ իշխանութիւնները, որոնք կազմուած էին Եփրատի եզերքները, ամրակուռ կառոյցք չունէին, ինչպէս տեսնուեցաւ:

Ասորիները՝ դո՛ւ աչքով կը նայէին Հայոց, անոնց թուական առաւելութիւն ձեռք բերած ըլլալուն համար, եւ այսպէս երկու դաւանակից ազգերը գոնէ հաշտ էին այդ եռացող աշխարհամասին մէջ: Սակայն Դանիշմենեանք եւ Սելճուկեանք, որոնք պէտք ունէին քրիստոնեաներուն, պահած են հաւասարակշռութիւնը եւ ամէն կրօնք ազատ թողած են:

Հայերը օգտուած են ուրեմն կրօնական ազատութենէն, զոր գրեթէ միշտ յարգեցին Դանիշմենեանք եւ Սելճուկեանք՝ թերեւս բնակչութեան թիւին մէջ գտնուող քրիստոնեայ մեծամասնութենէն պատկառելով:

Ասիկա հաստատել կը թուի իրողութիւն մը, որ նշանակելի է:

Հակառակ անոր որ Դանիշմենեանք այնքան լաւ վարուած են քրիստոնեաներուն հետ, երբ Խաչակիրները հասան այս իշխանութեան սահմանները՝ Մուհամմէտ Կիւմիւշթէքինի կամ Պէն Էլ Դանիշմենտի (1072—1106) տակ, Հայերը Խաչակիրներու օգնեցին անխոհեմաբար:

Նոյնիսկ հայ եպիսկոպոսներ, ինչպէս Անտիոքի Կիպրիանոս եւ Գերմանիկէի (Մարաշի) Գրիգորիս եպիսկոպոսները, կռուած են Խաչակրաց բանակին մէջ (ՈՒՌՀԱՅԵՅԻ, էջ 372 եւ Օրմանեան, ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 1322):

Ասիկա պատրուակ կրնար ծառայել որ Մուհամմէտ Կիւմիւշթէքին թըշնամանար քրիստոնեաներու հետ եւ եթէ չջարդէր զանոնք, գոնէ նեղէր, բայց չէ ըրած, այնպէս որ Մատթէոս Ուռհայեցի պատմիչը զայն կը կոչէ «այլը քարի», «ողորմած ի վերայ հաւատացելոց Քրիստոսի», եւ կը պատմէ թէ իր մահուան առթիւ քրիստոնեայք սուգի մատնուած են: Ասիկա ցոյց կու տայ թէ հակառակ անոր որ Հայերը զէնք առած էին իրեն դէմ, անիկա գերազանց ներողամտութեամբ վարուած էր, մինչ Լատինները, որ արեւելքի քրիստոնեաներուն աջակցութիւնը վայելած էին, ամէն չարիք կ'ընէին անոնց, ինչպէս կը հաստատէ Մատթէոս Ուռհայեցի, որ կ'ըսէ թէ անոնք «միայն նրա-

տեալ խորհէին զչարութիւն, զհիւա¹ եւ զամենայն նանապարհս չարեաց սիրէին, բարեաց եւ ամենայն երախտեաց մոռացողք» :

Նշանակելի է որ հայ պատմիչը այս առթիւ կ'ըսէ որ «գրագում անիրաւութիւնս նոցա կամէի գրել, բայց ոչ համարձակեցայ, զի ընդ իշխանութեամբ նոցա էաք» (*ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ*, էջ 424) :

Ասիկա ցոյց կու տայ թէ հին պատմութիւն մըն է քրիստոնեաներու անբարեացակամութիւնը եւ նենգութիւնը հանդէպ արեւելքի քրիստոնեաներու, որոնք միամտօրէն խաբուած միշտ անոնցմէ եւ իրենց դէմ գրգռած են իրենց բնակակից այլակրօն ազգերը :

Երբեմն մոլեռանդ նկատուած իսլամները աւելի լայնախոհ ելած են քան այդ քրիստոնեաները, որոնք Հայերը հալածած են՝ դաւանական անիմաստ տարբերութիւններու համար :

Այսպէս, ի պատիւ Մուհամմէտ Կիւմիւշթէքինի պէտք է ըսել թէ անոտնահարելով կրօնական նախասլաշարումները զինակցած է Պոհեմունդի հետ Գլըճ Ասլանի եւ Ալեքս կայսեր դէմ : Դանիշմենտեան այս իշխանը ցոյց չէ տուած կրօնական մոլեռանդութիւն եւ նախընտրելի դարձուցած է իր իշխանութիւնը, վասնզի իր շնորհիւ Հայերը զերծ մնացած են յունադաւաններու հալածանքէն :

Ասկէ քաջալերուած Դանիշմենտներու եւ ուումի սելճուկ սուլթաններու տիրապետութեան շրջանին Հայերը մնացած են իրենց եղած տեղը, եւ նոյնիսկ ծառայութիւններ մատուցած են այս իսլամ տէրութիւններուն :

Այսպէս, Մալաթիոյ Հայերը նպաստած են Դանիշմենտեանց, որ 1102-ին գրաւեն քաղաքը, վասնզի դժգոհ էին Գաբրիէլ «Յոյն»էն, որ «խստագոյնս նեղէր զփաղաքն քան զարտափոյսն» (*ՄԻՒԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ*, էջ 406, *ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ*, էջ 333—5) կրօնքի համար, եւ աւելի նախամեծար կը համարէին իսլամ տիրապետութեան տակ մնալ քան թէ զիրենք հալածող քրիստոնեաներուն :

Գոնիայի սելճուկ սուլթանները, դուցէ անոր համար որ իրենց հալատակներուն 90⁰/0ը քրիստոնեաներ էին, այս քաղաքականութեան յարած եւ քրիստոնեաներու մօտութիւն ցոյց տուած եւ քրիստոնեայ կառավարութիւններու ձեւին վրայ կառավարութիւններ կազմակերպած են :

Իրենց նախատիպարը եղած է բիւզանդական կայսրութիւնը, որուն Մերակոյտին նմանութեամբ կազմած էին Տիւան մը, որ Վեզիրին նախադահութեան տակ կը գումարուէր եւ կը վարէր պետական գործերը :

Նոյնպէս բիւզանդական արքունիքին նմանողութեամբ՝ ասոնց ալ պալատական աստիճանաւորները եւ իրենց տիտղոսները բազմադիմի էին :

Ռումի կայսրութեան մէջ կը կիրարկուէր նաեւ աւատական դրութիւնը՝ հանդէպ քրիստոնեայ իշխաններէն անոնց, որոնք իբր ճորտ կը ճանչնային :

(1) ՀԻԼԼԷ՝ նենգութիւն :

«Գոնիոյ ոռւմի սուլթանին զերիշխանութիւնը, տուրք կը վճարէին եւ ի հարկին զօրքով կ'օգնէին անոր»:

Այս քրիստոնեայ կառավարութիւններու նմանութիւններէն սելճուկ վեհապետներու բարեացակամութիւնը քիչ շատ քրիստոնեաներուն համար ապահոված է խաղաղ կեանք սելճուկ ոռւմի կայսրութեան մէջ եւ Հայերը կրցած են պահել իրենց դոյութիւնը եւ զարկ տալ իրենց կրօնական կեանքին, եկեղեցիներ շինել, հոգեւոր վարչութիւններ ստեղծել եւ կրօնական հալածանքներէ զերծ մնալ:

Կարելի է ճշդել այս բարեացակամութեան բուն շարժառիթները եւ որքան թաքուն նպատակներէ զերծ ու անկեղծ ըլլալը, սակայն որոշ է որ այս վեհապետները հակառակ անոր որ իրենց հպատակները համաձայն չէին իրենց լայնախոհութեան, անոնք բարեացակամ եղած են հանդէպ քրիստոնէից եւ նոյնիսկ շփացուցած են իրենց քրիստոնեայ հպատակները: Սելճուկ սուլթաններու կանանոցին մէջ քրիստոնեայ կիներ կային, որոնք իբր սուլթանուհի կ'իշխէին եւ անշուշտ որոշ ազդեցութիւն մը ի դործ կը դնէին:

Այսպէս պետութեան հիմնադիրին Սիւլէյման Իպն Գուրթուլմիշի անդրանիկ որդին եւ սելճուկ ոռւմի երկրորդ վեհապետը Գլըճ Ասլան Ա. (1092—1107) ամուսնացած էր յոյն զօրավարի մը աղջկան հետ, Ղալասետտին Կայ Խոսրով Ա. (1191—1193 եւ 1204—1211) յոյն կին մը ունէր եւ իր զաւակը՝ Ալալասետտին Կայ Խոսրով Ա. (1220—1236), որ այդ յոյն կնոջմէն ծնած էր, ունէր հայ կին մը¹ եւ Ղալասետտին Կայ Խոսրով Բ. ի երեք կիներէն երկուքն քրիստոնեայ էին, մին յոյն քահանայի մը եւ միւսը՝ Վրաց թագուհիին աղջիկները:

Սուլթաններու այս մօտաւորութիւնը դէպի քրիստոնեաները տեղի տուած է խռովութիւններու եւ ըմբոստութիւններու, վասնզի Իսլամները մոլեռանդութեամբ չէին հանդուրժեր սուլթաններու այս ընթացքին: Ծիշդ այսպիսի պոռթկումի մը հետեւանօք սպաննուեցաւ իբրեւ անատուած Ռուքնետտին Սիւլէյման սուլթանը (1193—1204) եւ Ղալասետտին Կայ Խոսրովի իշխանութեան շրջանին խմորուեցաւ կրօնական շարժում մը, որուն հիմնադիրն էր Ճելալետտին Մուհամմէտ Ռումի², կազմակերպիչը Մելեկիներու կամ Մաւլաւիներու կարգին:

Անոնք կազմեցին տերվիշական միութիւններ եւ տարածուեցան ամբողջ երկիրին մէջ: Այս զօրաւոր մարմինները, յաճախ դժգոհ սուլթաններուն ազատական սկզբունքներէն եւ քրիստոնեաներու տուած արտօնութիւններէն, կ'արծարծէին իսլամական մոլեռանդութիւնը, որուն դէմ կը մաքառէին սուլ-

(1) Այս հայ կինը Կալանուոսի բերդին տէր Կիւ Վարդի դուստրն էր, զոր քունի «ոչ կամաց» տուած էր Ալալասետտին եւ անիկա «վասն քրիստոնէութեան ոչ հակեցաւ ի հետս» (տես Սմբատ Սպարապետ, 1859, Փարիզ, էջ 119):

(2) Ճելալետտին Ռումի ծնած էր թուրքաստան 1195-ին եւ յետոյ անցած էր Գոնիա, ուր ապրած էր մինչեւ 1224:

թանները, պետութեան լաւ ըմբռնուած շահերուն հասկացողութեամբ: Այսպէս երբ Ղալասետտին Կայ Խոսրով առաւելագոյն չափով դէպի քրիստոնեաները ցոյց տուած յարումին համար տերվիշները ապստամբութիւն յարուցին, սուլթանը չվարանեցաւ քրիստոնեայ զինուորներու աջակցութեան դիմել եւ անոնց օգնութեամբ խեղդել այս ապստամբութիւնը (ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆԱԳԻՏԱՐԱՆ):

Ռուբրուք կը նկարագրէ նաեւ թուրքերու եւ թուրքմէններու զայրոյթը եւ հակառակութիւնը Ղալասետտին Կայ Խոսրով Բ.ի (1237—1247) դէմ, որ, ինչպէս տեսնուեցաւ, ամուսնացած էր երկու քրիստոնեայ կիներու հետ:

Ռուբրուք կը պատմէ թէ ինչպէս «խուլք մը թուրքեր եւ թուրքմէններ դաւադրած էին... սպաննելու համար քրիստոնեայ կիներուն գաւակները», եւ ինչ որ աւելի սարսափելի է, «անոնք կարգադրած էին որ այն պարագային որ յաղթական ըլլային, պիտի ոչնչացնէին բոլոր եկեղեցիները եւ մահացնէին բոլոր անոնք, որոնք չէին համակերպեր ընդունելու մահմետականութիւնը» (Հմմտ. Յովհ. Յակոբեան, նոյն, 30—2):

Այս տողերը ցոյց կու տան թէ արքունիքը որքան որ քրիստոնեաներու մօտ եւ բարեկամ էր, եւ անոնցմով լի, ժողովուրդին զանգուածը մոլեռանդ խլամ էր եւ անհանգուրժող:

Այնպէս որ անխուսափելի եղած են մոլեռանդութեան տխուր դէպքեր, ինչպէս նաեւ բռնի խլամացումներու պատճառով՝ նահատակութիւններ: Մահմետական օրէնքներու համաձայն խլամը կարելի չէ որ հեռանայ իր կրօնքէն եւ յարի ուրիշ կրօնքի մը: Ասիկա մահապարտ արարք մըն է ըստ Շէրաաթի: Սելճուկները թէեւ լայնախոհ այս մասին, սակայն խիստ եղած են: Այնպէս որ կը յիշուին խլամութենէ հրաժարողներու եւ քրիստոնէութիւն քարոզող եկեղեցականներու մահուան դատապարտուիլը, ինչպէս եղած է 1263-ին՝ Այրի վանքի միաբան Յովհաննէս Վրդ. Գառնեցիի համար (տես ԴԻԻԱՆ ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ, Ժ. հտ., էջ 43, ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 529):

Այս անցողակի պատահարներէն դուրս սելճուկ եւ թաթար տիրապետութիւններու շրջաններուն Հայերը շատ դանդաղաբար պատճառներ չեն ունեցած եւ ոչ միայն պահած են իրենց գոյութիւնը, այլ եւ զարկ տուած են իրենց կրօնական կեանքին, շինած են եկեղեցիներ եւ վանքեր, ունեցած են կանոնաւոր հոգեւոր վարչութիւն եւ նոյնիսկ ԺԱ. դարու սկիզբէն ԺԵ. դար անընդհատ յաջորդաբար գրիչներ, որոնք ձեռագիրներ ընդօրինակած են, ինչ որ նշան մըն է մտաւորական շարժման:

Այդ շրջանին Մալաթիոյ Հայերը կը թուի թէ ունէին բարդաւաճ եւ կրօնական հալածանքներէ զերծ վիճակ մը:

Սելճուկ կայսրութիւնը գոնէ որոշ ժամանակ մը զգուշացած է այն սրբալիներէն զորս Բիւզանդացիք դործած են, եւ խոհեմութեամբ վարուած էր եւ անկէ Հայերը օգտուած են:

ՀԱՅ ՏԱՐՐԸ ԵՒ ԻՐ ԴԵՐԸ ԱՅՍ ՇՐՋԱՆԻՆ

Երկու հարիւր յիսուն տարուան այս շրջանին, Հայերը կարեւոր դեր կատարած են, իբրեւ բնակչութեան մէկ կարեւոր մասը Եփրատացւոյ շրջանին, ինչպէս նաեւ Մալաթիոյ եւ շրջականերուն մէջ:

Ինչպէս կը տեսնուի, թէ՛ Դանիշմենտ էմիրները եւ թէ՛ Իկոնիոյ սելճուկ սուլթանները, շատ լաւ ըմբռնած ըլլալ կը թուին Հայոց կարեւորութիւնը:

Ասոր համար էր անշուշտ որ Դանիշմենտները, երբ տիրած են Մալաթիոյ, խնամք ունեցած են քրիստոնեայ բնակչութեան վրայ:

Միխայէլ Ասորի (էջ 406) կ'ըսէ թէ Մուհամմէտ Կիւմիւշթէքին Մալաթիան գրաւելէն ետք «արար դիւրութիւն եւ շինութիւն... ինքն խնամ արկ ի վերայ նոցա՝ տալով նոցա հաց եւ ազատութիւն, եւ շինեցան»:

Կիւմիւշթէքինի յաջորդներն ալ, եթէ ոչ բոլորը, սակայն շատերը, այս քաղաքականութեամբ վարուեցան եւ սիրաշահեցան իրենց քրիստոնեայ հպատակները, որոնք երկիրին բարօրութեան համար պէտք էին:

Հետեւաբար բնաւ զարմանալու չէ երբ բնիկները համակերպած կը տեսնենք իսլամ լուծին եւ նոյնիսկ քիչ թէ շատ մուսուլման Դանիշմենտ վեհապետները կը գովուին հայ պատմագիրներէն:

Այսպէս Մատթէոս Ուռհայեցի (էջ 363—9) կը գրէ. «Մեռաւ Դանիշմենտ մեծ ամիրայն Հոռումոց աշխարհի, որ լեալ յագգէն Հայոց, այր բարի եւ շինող աշխարհի եւ էր յոյժ ողորմած ի վերայ հաւատացելոց Քրիստոսի, եւ եղիւ սուգ մեծ Քրիստոնէից, որք էին ընդ ձեռամբ նորա»:

Նոյնը կը հաստատէ Վարդան Պատմիչ (էջ 112—3)՝ գրեթէ նոյն բաներով:

Դժբախտաբար լայնամիտ ուղղութիւնը չեն կրցած պահել իրեն յաջորդներէն ոմանք, որոնք «ատեցող քրիստոնէից» դուրս եկած են (ՄԻԽ. Ա. ՍՈՐԻ, էջ 414) եւ քանզի են քրիստոնեայ եկեղեցիներ, վանքեր եւայլն (տես ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 499) եւ մի քանի ազատ քիչ մը բռնի իսլամացումի փորձերը, որոնք յոռի ազդեցութիւն ունեցած են Դանիշմենտեանց տիրապետութեան ենթարկուած երկիրներու վրայ, որոնցմէ բաւական թիւով քրիստոնեաներ պէտք է գաղթած ըլլան մասնաւորապէս ումի սելճուկ երկիրներ, վասնզի անոնք իրենց հիմնադիրը՝ Սիւլէյման Իպն Գուրթուլմիշի ընդգրկած քաղաքականութիւնը չէին լքած, եւ միշտ սիրաշահած էին իրենց ստուարաթիւ քրիստոնեայ հպատակները:

Թէ ի՞նչ էր Սիւլէյման Իպն Գուրթուլմիշի եւ անոր յաջորդող ումի սելճուկ սուլթաններու ուղղութիւնը, շատ յստակ կը տեսնուի: Սիւլէյման ճարպիկ ղեւանագիտութեամբ մը շահեցաւ երկիրին բնիկները եւ այս կեր-

սլով էր որ մահացու հարուած մը հասցուց բիւզանդական խոնարհիլ սկսած կայսրութեան :

Նրբամտութեամբ անիկա կատարեց տնտեսական յեղափոխութիւն մը , որուն հետեւանքները շատ մեծ եղան բիւզանդական կայսրութեան համար (հմմտ . Գեղցեր , ՀԱՄ . ԲԻԻԶԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ , էջ 310) :

Այս տնտեսական յեղափոխութեան հիմն է ջնջումը ճորտութեան եւ ստրկութեան , եւ օգտատուիւնը՝ դիւսահարկ վճարող հպատակներուն (նոյն) , որոնք կրնային հողատէր դառնալ :

Մի քանի բիւզանդացի կայսրեր փորձած էին փոքր հողատիրութիւնները քաջալերել , բայց չէին յաջողած , եւ հողերը մնացած էին մեծ կալուածատէրերուն ձեռքը եւ ժողովուրդը՝ ստրուկ :

Սելճուկները ջնջելով ստրկութիւնը , գիւղացի աշխատաւորները սերտիւ կապեցին սելճուկ իշխանութեան , որ առանց անոր ալ արդէն իր կողմը ունէր իսլամներու եւ ոչ-քաղկեդոնական հայ եւ ասորի քրիստոնեաներու համակրութիւնը (Գեղցեր , նոյն) :

Այս իսկ պատճառով Հայերը մեծ յարում եւ անձնուիրութիւն ցոյց տուած են հանդէպ այս պետութեան , որուն վարիչներն ալ փոխադարձաբար աւելի մեծ վստահութիւն ցոյց տուած են Հայոց նկատմամբ , վասնզի եկուոր էին եւ երկիրին նախկին տէրերը ըլլալու յաւակնութիւնը չունէին Յունաց պէս , որոնք իբր Բիւզանդացի կամ Հռոմ՝ կապուած ըլլալով Բիւզանդիոնի , կասկածելի կը նկատուէին :

Նոյնիսկ Գոնիոյ սուլթաններուն եւ Կիլիկիոյ թագաւորներու իրարու հետ ունեցած անհամաձայնութիւնները մինչեւ թաթարներու արշաւանքը շատ տեսական եւ խոր չեն եղած եւ չեն վնասած սելճուկ ռումի կայսրութեան մէջ ապրող Հայերուն , որոնք նպաստաւորուած են :

Սիւլէյման Իպն Գուրթուլմիշի դորձադրած տնտեսական յեղափոխութենէն մեծապէս օգտուած է երկիրը , վասնզի անիկա նպաստած է երկիրին տնտեսական վերելքին եւ ծաղկման , եւ մեծամասնութիւն կազմող քրիստոնեայ բնակչութիւնը կապած է սերտիւ պետութեան , որ անոնց տուած էր ազատութիւններ եւ առանձնաշնորհներ :

Հայերը օրինակի համար կը վայելէին կարգ մը իրաւունքներ : Անոնք կը կրէին իշխանական տիտղոսներ (տես ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ , էջ 499) :

Ասկէ զատ , ինչպէս բոլոր քրիստոնեաները , նոյնպէս նաեւ Հայերը ամէն ասպարէզի եւ դործի մէջ կրնային մտնել , նոյնիսկ զինուորականութեան , որ բոլոր իսլամ երկիրներու մէջ մինչեւ մեր օրերը տիրող տարրին մենաշնորհը եղած է :

Այսպէս «յամենայն ազգաց քրիստոնէից» (ՍՄԲԱՏ , էջ 117) եւ նոյնիսկ Լատիններէն (ՀԵԹՈՒՄ , էջ 18—9) վարձկան զինուորներ առնուած ըլլալը յիշուած է :

Այս քրիստոնեայ զինուորները ապահովաբար Հայեր էին մեծ մասամբ, վասնզի Յոյները վստահելի չէին կրնար ըլլալ:

Կիրակոս Գանձակեցի (էջ 133) Մուհամմէտ ձեւաւետտինի դէմ երեք իսլամ վեհապետներու դաշնակցաբար մղած պատերազմին մէջ կը յիշատակէ միայն Հայ եւ Լատին զինուորներու զոյութիւնը, եւ նշանակելի է որ պատմագիրը կ'ըսէ թէ «իսկ Սուլթանֆն, զի արք բարեպաշտ էին, ոչ ապերախտ լինէին առ զօրն քրիստոնէից, զի գիտացին թէ ի ձեռն նոցա ետ Տէր զյաղթութիւն» (նոյն, էջ 134): Կայ Խոսրովի Թաթարներուն դէմ մղած պատերազմին մէջ (1243) օտար պատմիչներ (Խալիլ Էտէմ, ԳԱՅՍԵՐԻ ՇԵՀԻՐԻ, էջ 79) կը հաստատեն թէ Սելճուկեանց հետ կռուած են նաեւ Հայերը եւ Ֆրէնկները:

Իսկ զարմանալի է ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆԱԳԻՏԱՐԱՆԻՆ սա հաւատաւոր թէ Գոնիոյ սուլթանները աւելի կը վստահէին իրենց քրիստոնեայ գունդերուն քան թէ թուրք զինուորներուն, որոնք շատ օգտակար չէին կանոնաւոր պատերազմի մը մէջ:

Բացի զինուորական ասպարէզէ՝ պետական պաշտօնէութեան մէջ ալ քրիստոնեաներ կը յիշուին, ինչպէս 1162-ին շատ փափուկ պաշտօնով մը Բիւզանդիոնի կայսեր զրկուած Քրիստափոր դպրապետը (տես ՄԻՒԱՅԻԼ ԱՍՈՐԻ, էջ 444) — իմա կառավարական դիւանի պետը — որուն ազգութիւնը չէ ճշգրտած, բայց կա'մ Հայ կա'մ Հոռոմ կրնայ եղած ըլլալ անունէն դատելով:

Ուրիշ նշաններ ալ կան որ Սելճուկները ցոյց տուած են անխորականութիւն եւ քրիստոնեաները չդառնացնելու քաղաքականութիւն մը:

Սելճուկները իրենց երկիրը բաց պահած են Եւրոպացի քրիստոնեայ վաճառականներուն առջեւ եւ անոնց նոյնիսկ տուած էին մենաշնորհներ (տես ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 527):

Երբ հեռաւոր Եւրոպայի վաճառականներուն թոյլ կու տային իրենց տնտեսական կեանքին մէջ դեր կատարել, չէին կրնար բնիկ տարրերու զլանալ այդ իրաւունքը: Հայերը, որոնք իբրեւ առեւտրական համբաւուած էին, անշուշտ մասնակցած են երկիրին առեւտրական շարժման, քանի որ այս մասին անընդունակ էին տիրողները:

Ասոր համար Դանիշմենտ եւ ռումի սելճուկ իսլամ վեհապետները հոգածութիւն ունեցած են վաճառականներու եւ երկրագործ-մշակներու մասին:

Ասիկա կը հաստատուի Թաթարեւորտին Ահմէտ-Մադրիդի շնորհիւ մեզի հասած դաշնագիրի մը բնագիրէն (տես ԲԱՆԱՍԻՐ, 1902, էջ 69—70): Այս դաշնագիրը կնքուած էր 2 Մայիս 1285-ին ընդ մէջ Կիլիկիոյ Լեւոն Գ. Հայոց Թաղաւորին (1270—1289) եւ Եգիպտոսի Մեմլուք Սուլթան Գալաուն Էլ Մելիք Մանսուրի (1279—1290), որ ինքզինքին կու տար դերիշխան եւ պաշտպան վեհապետի հովերը հանգէպ բոլոր իսլամ տէրութեանց, որոնց մէջ էր նաեւ

ռուսի սուլթանը (տես ԲԱՆԱՍԻՐ, 1902, էջ 73), որուն ի նախատ քանի մը տըրամադրութիւններ կը տեսնուին դաշնագիրին մէջ:

Այս դաշնագիրով Լեւոն Գ. յանձն կ'առնէր ազատ անցք տալ իսլամ երկիրներ երթեւեկ ընող վաճառականներուն եւ իր երկրին մէջ գտնուող «Ռուսի երկիրին եւ Սուլթանին պետութեան պատկանող մշակները... դրկել ... Սուլթանին երկիրը» (ԲԱՆԱՍԻՐ, 1903, էջ 77):

Նկատելի է որ ապահովաբար այս քրիստոնեաները մեծ մասամբ Հայեր էին, վասնզի նախ մեր պատմագիրները, որոնք կը խօսին հազարաւոր տեղափոխուածներու վրայ, քրիստոնեայ երբ կ'ըսեն՝ առ հասարակ Հայերը կը հասկնան եւ երկրորդ՝ այն դաւառները (Լիկանդոս, Ճահան, Ալպիստան), որոնցմէ կը բերուէին այս դաղթականները, վաղուց հայաբնակ էին: Հետեւաբար պարզ է թէ այս սովորաբար ոչ-գերութեամբ տարուած քրիստոնեաները, որոնք իրենց ստացուածքներուն վրայ կը բնակեցնէին Սելճուկները եւ նոյնիսկ հողեր կու տային, եթէ ոչ ամբողջ՝ գէթ ստուար մեծամասնութեամբ Հայեր էին:

Այսպէս ռուսի սուլթանութեան շրջանին, ինչպէս ուրիշ նոյն իշխանութեան պատկանող վայրերուն, նոյնպէս նաեւ Մալաթիոյ մէջ, ինչպէս նաեւ շրջակայ քաղաքներուն մէջ Հայոց թիւը պէտք է աճած ըլլայ:

Այս դաղթականները հաւանօրէն Կիլիկիայէն Տաւրոսի կիրճերէն անցնելով ինքնաբերաբար եկած են, իսկ կարեւոր մաս մըն ալ «ոչ-գերութեամբ», սակայն բռնի փոխադրուած են, ինչպէս ուրիշ տեղեր, նոյնպէս նաեւ Մալաթիա, Սամոսատ, Կարկառ, Քեսուն, Բերդուս եւ Մալաթիոյ շուրջը գտնուող ուրիշ քաղաքներ:

Մալաթիա դաղթողներու մէջ Կիլիկեցիներու որոշ թիւ մը ունենալը շատ որոշ է:

Մալաթիոյ Կիլիկիոյ կաթողիկոսական աթոռին ենթարկուած ըլլալը ցոյց կու տայ այդ շրջանին հայ բնակչութեան Կիլիկիոյ հետ կապակցութիւնը: Նոյնպէս Մալաթիոյ մէջ կը գտնուէին հայերէն ձեռագիրներ, որոնք Կիլիկեան ծագում ունէին, եւ գրուած էին Հռոմկլայ եւ Կիլիկեան քաղաքներու մէջ, եւ հաւանօրէն Մալաթիա տարուած են հայ դաղթականներու կողմէն:

Գարեգին Եպսկ. Սրուանձտեանց, որ 1879—80-ին այցելած է Մալաթիա, իր ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ-ին մէջ (Ա. հտ., էջ 324—7) կը յիշատակէ ձեռագիր Աւետարան մը, զոր գրել տուած է Կոստանդին կաթողիկոս (1222—1267) Հռոմկլայի կաթողիկոսաբանին մէջ իր եղբօր որդւոյն Թորոս Ռոսլինի, որ հռչակաւոր եւ արդիւնաւոր գրիչ մըն էր, որ բազում ձեռագիրներ գրած է, որոնք ծանօթ են իրենց գերազանցապէս գեղեցիկ մանրանկարչութեամբ: Այս Աւետարանին յիշատակարանը ցոյց կու տայ թէ ձեռագիրը Կիլիկիոյ հայ արքունիքին սեպհական է եւ կը պատկանի Հեթում թաղաւորի թոռ եւ Լեւոն թաղաւորին որդի «սլարոն» Հեթումին, որ ինքն ալ թաղաւորած է:

Այս Աւետարանը չի գիտցուիր թէ կիլիկեան արքունիքէն ի՞նչպէս դուրս ելած եւ որո՞նց ձեռքը անցած եւ յետոյ ի՞նչպէս եկած է Մալաթիա, յայտնի չէ. բայց ամէն պարագայի մէջ Կիլիկիայէն գաղթողներ բերած կըրնան ըլլալ:

ՀԱՅ ԱՐՈՒԵՍՏՆԵՐՈՒ ԴԵՐԸ

Իկոնիոյ Սուլթանները, որոնք ինքզինքնին պնդած էին «Հռոմէական» (Ռումի) տիրութեամբ, կը յաւակնէին ժառանգորդները ըլլալ բիւզանդական կայսրութեան եւ շարունակել զայն, անոր բնակիչներով: Ուստի նմանցնել աշխատեցան նաեւ անոր կառավարելու եղանակը, պետական դրութիւնը եւ կազմը, ինչպէս նաեւ անոր մեծագործութիւնները:

Նմանելու փորձը, զոր այս վեհապետները կը կատարէին, ունէր իր ծիծաղելի կողմերը, վասնզի Սելճուկները շատ հեռու էին Բիւզանդացիներէն՝ գեղարուեստական հասկացողութեամբ եւ մշակութային զարգացմամբ:

Ռումի սուլթանները, ընդօրինակելով հռոմէական կայսրերու ճոխութիւնը, պերճանքը եւ շքեղութիւնը, իրենք ալ փափաքեցան մեծագործութեանց եւ երկիրին բոլոր կողմերը պնդազարդեցին գեղեցիկ շինութիւններով:

Մասնաւորապէս իր շինարարական գործունէութեամբ համբաւաւոր եղած է Ալայետտին Կայ իմպաթ Ա. (1220—1236)՝ «այր իմաստուն եւ աստղաբաշխ» (ՍՄԲԱՏ, էջ 118), ամենէն զօրաւոր եւ նշանաւոր իշխողը սելճուկ Ռումիներուն: Անիկա շքեղ շինութիւններով զարդարեց իր պետութեան դըլխաւոր քաղաքները: Իրեն նման ուրիշ սուլթաններ ոչ միայն հռոմ-բիւզանդական նմոյշներու նմանութեամբ հրաշակերտներ կ'արտադրեն, այլ նաեւ պարսիկ եւ արաբ յիշատակարաններէն կը ներշնչուէին եւ կը ստեղծէին գեղեցիկ եւ պերճ շինութիւններ:

Այս ուշադրաւ շինութիւնները սելճուկ ինքնուրոյն յղացումով չեն կանգնուած, այլ փոխառութիւններ են պարսկականէն եւ բիւզանդականէն, ինչպէս կը հաստատէ Հ. Գելցեր իր ԲԻԻԶԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ մէջ (էջ 295), քննադատելով զանոնք որ թրքասիրական հակումներով կը խօսին Սելճուկեանց խիստ զարգացած քաղաքակրթութեան հրաշալի մը: Նացորդներուն վրայ, որոնք Սելճուկներու յղացումները չէին, այլ յոյն, հայ եւ ասորի արուեստագէտներու, զորս դնահատելու առաքինութիւնը գոնէ ունեցած են Գոնիայի սելճուկ սուլթանները, մասնաւորապէս Ալայետտինի հօրը՝ Կայ իմպրով Ա. ի օրերէն սկսեալ:

Հայաստանին Կայ իմպրով Ա. (1191—1193 եւ 1204—1211), որ յունական արքունիքին մէջ Կ. Պոլիս ապրած էր տասը տարի, հրապուրուած Բիւ-

զանգիւնի շքեղութենէն եւ պերճանքէն, իր երկիրն ալ գեղազարդելու աշխատած է եւ այս նպատակին հասնելու համար բիւզանդացի վարպետներ զանազան խոստումներով հրապուրած եւ իր երկիրը հրաւիրած է (տես Գեղցեր, նոյն, էջ 381) :

Իսկ իր զաւակը Ասետտին Կայ Քայուն Ա. (1211—1220) իր հօրը ըսկըսած գործը շարունակած է : Այս վերջինին եղբայրը Ալայետտին Կայ Խոպաթ Ա. (1220—1236) կը գերազանցէ իր բոլոր նախորդները իբրեւ մեծագործ վեհապետ մը :

Իր օրով մեծ դարկ կը ստանան արուեստները, եւ գեղեցիկ յիշատակաբաններով կը ճոխանան սելճուկ սուլթանութեան քաղաքները :

Ալայետտին ըստ արար եւ թուրք պատմիչներու 1234-ին Կալանոռսը գրաւելէ ետք զայն քաղաքի մը վերածեց, որ իր անունով Ալայա կոչուեցաւ : Ալայետտին հոն մթերեց իր գանձերը եւ հոն բնակեցաւ :

Ալայետտին իր իշխանութեան շրջանին շինել տուած է բաղմաթիւ մըզկիթներ, մետրէսէներ, հիւանդանոցներ, քարվանսարայներ, ինչպէս նաեւ աղբիւրներ (տես ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 549) :

Սելճուկ ռումի կայսրութեան բոլոր քաղաքները, ինչպէս Սերաստիա, Կեսարիա, Ամասիա, Գարաման, Ատալիա, Էրզրում, Տիվրիկ եւայլն բարեզարդուած են : Ասոնց մէջն է Մալաթիա որ շինութիւններով զարգարուած է : Հոն գրեթէ բոլորովին լքուած հին քաղաքին մէջ, որ կը գտնուէր Տ քիլոմէթր հեռու արդի քաղաքէն հիւսիս, կը տեսնուին տակաւին ուշագրաւ փլատակները ընդարձակ սելճուկեան մզկիթի մը, 53-է 40 մեթր տարածութեամբ, որուն դուռը կառուցուած 1247-ին (Հիճրէթի 645-ին) Խոսրով անուն ճարտարապետի մը ձեռամբ՝ մզկիթին արեւմտեան դրան վրայ գտնուող արձանագրութեան համաձայն :

Իսկ հարաւ-արեւելեան դրան վրայ կը նշանակուի մզկիթին վերանորոգութիւնը Հիճրէթի 672 թուականին, այսինքն Քր. ի 1273—1274 թուականին սուլթանի մը հրամանով, որուն անունը եղծուած եւ անընթեռնի եղած է, եւ որ միայն կրնայ ըլլալ Ղայասետտին Կայ Խոսրով Գ. ը (1267—1283) :

Այս նորոգութիւնն ալ կատարուած է նոյնպէս Խոսրով անուն ճարտարապետի մը կողմէն, որ 1247-ի դրան շինողն է հաւանօրէն :

Նոյն մզկիթին հիւսիսային գլխաւոր մուտքին աջակողմեան սիւնի վրայ կը յիշուի իբր «գործը Եագուպ Իպն Ապու Պեքիր Մալաթիացի ճարտարապետին»՝ առանց որեւէ ուրիշ յիշատակութեան :

Իսկ ինչ որ ամենէն նշանակելին է, այս մզկիթին դէմը հարաւային կողմը կը գտնուէին փլատակները հին մետրէսէի մը, որուն մուտքի դուռը զարդանկարուած էր, արձանագրութեամբ մը անթուական, եւ միւս կողմը

դրուած էր «գործ վարպետ Թագւորի, որդի Ստեփանի»¹, որուն հայ ըլլալը ոչ մէկ կասկած կը վերցնէ: Սակայն Grenard կը կասկածի որ 1247-ին եւ 1273-ի յիշատակուած Խոսրով ճարտարապետն ալ Հայ մըն է, քանի որ եթէ մահմետական եղած ըլլար, հօրը անունը կամ ծննդավայրը յիշուած պիտի ըլլար հաւանօրէն (տես Journal Asiatique, 1901, էջ 551):

Ասիկա աւերուած քաղաքին միայն փրկուած մի քանի արձանագրութիւններուն մէջ յիշուածներն են:

Ապահովաբար ուրիշ այս տեսակ արձանագրութիւններ կային, որոնք եթէ հաւաքուած ըլլային, երեւան պիտի հանէին ուրիշ անուններ եւ պիտի ապացուցուէր թէ ինչպէս ուրիշ վայրերու, նոյնպէս Մալաթիոյ մէջ Հայերը իրենց քրտինքը խառնած են քաղաքին կարեւոր յիշատակարաններուն շինութեան աշխատանքին:

Անոնք նոյնպէս ապահովաբար ոչ միայն մասնակցած են այդ շինարարութեանց — ինչպէս պետութեան բոլոր կողմերը կանգնուած յիշատակարաններուն, — այլ նաեւ Մալաթիոյ մէջ կառուցուածներուն վրայ դրոշմած են հայկական արուեստին ցոլքերը եւ ազդեցութիւնը, ինչպէս իսլամական ճարտարապետութեան ուսումնասիրողներէն A. Saladin կը հաստատէ (հմմտ. Manuel d'Art Musulman, Paris, 1907, էջ 138—441):

Այս ազդեցութիւնը կրնայ մեկնուիլ սա կերպով որ Հայաստան քարուքանդ եղած ըլլալով բարբարոսներու արշաւանքներու հետեւանքով այս աւերուած երկիրին զաւակները իրենց բնիկ երկիրէն դուրս իրենց արուեստը կը կիրարկէին եւ կը ծաղկեցնէին, թերեւս նոյնիսկ երկար տարիներէ ի վեր, իրենց նախնական հայրենիքին կառուցողական արուեստներու աւանդութիւնները պահելով եւ զանոնք կիրարկելով իրենց նոր հայրենիքին մէջ, որուն բնիկները դարձած էին:

Նաեւ կարելի է ենթադրել թէ սուլթանները կրնային Հայաստանէն բերած ըլլալ ճարտարներ իրենց շինութիւններուն համար: Թորամանեան կը հաւաստէ թէ առանց ճարտարապետները եւ շինողները ճշդուած ըլլալու՝ շինութեանց ոճէն կարելի է վստահօրէն հետեւցնել թէ հայկական ճարտարապետութեան դասական ոճովը շինուած են Սելճուկեանց այդ շինութիւններուն մեծ մասը: Այսպէս Հայաստանի մէջ ԺԱ. դարուն վերջին քառորդին ճարտարապետութիւնը նուազելու եւ անէանալու վրայ էր, երբ հեռաւոր Գոնիոյ մէջ կը կառուցուէր Ալայետտինի հռչակաւոր մզկիթը, որուն զարդաքանդակները մեծ մասամբ հայկական էին:

Ճարտարապետն էր հաւանօրէն Ախլաթցի դաւանափոխ Հայ մը², որ

(1) Այս բոլոր արձանագրութիւնները հրատարակուած են Grenard-ի կողմէ «Note sur les monuments du moyen age de Malatia, Diwrighi, Sivas, Darende, Amasia et Tokat» (տես Journal Asiatique, XVII, 1901, էջ 550—4):

(2) A. Saladin (նոյն, էջ 531) ասոր անունը կը նշանակէ Zigani = Յիցանի:

1150 կամ 1158-ին Մեքքէէն վերադարձին շինած է այդ մզկիթը (G. Migeon, Manuel d'Art Musulman, հտ. Բ., էջ 120 եւ Թ. Թորամանեան, ԱՆԱՀԻՏ, 1911, էջ 21) :

Հաւանօրէն այս ճարտարապետը հրաւիրուած է Գոնիա, ինչպէս երբեմբն պարսիկ արհեստաւորները, որպէսզի իրենց ճաշակով զարդարեն շինութիւնները (A. Saladin նոյն, էջ 446) :

Այս պատճառով է որ սելճուկեան առաջին յիշատակարանները ունին խիստ շեշտուած պարսկական նկարագիր մը (նոյն) :

Հրաւերով եկողներէն զատ թաթարական արշաւանքներու հետեւանքով գաղթողներ ալ կրնան գտնուած ըլլալ : A. Saladin (էջ 446) կ'ըսէ թէ «Այն օրէն որ Գոնիա հաստատուեցան Սելճուկեանք, իրենց քագաւորութեան բարգաւաճումը ապահովաբար իրեն քաջեց ուշադրութիւնը Սիւրիոյ եւ Հայաստանի արուեստագէտներուն, որոնք եկան եւ խառնուեցան Միջագետքի եւ Պարսկաստանի արուեստագէտներուն : Այս է պատճառը այն տարբեր ազդեցութիւններուն, որոնց գոյութիւնը ամէն վայրկեան կը հաստատուի Գոնիոյ յիշատակարաններուն մէջ : Երբեմն անոնք իրարու կը լծորդուին առանց իրարու խառնուելու...» :

Այս խառնուելի մէջ հայկական արուեստն ալ իր տեղը ունէր եւ ասիկա Հայաստանի բնիկները կրնային փոխադրած ըլլալ ուսմի սելճուկ երկիրներ, ուր դործ գտնելու համար կրնային գացած ըլլալ :

Ահա թէ ինչո՞ւ թաթար արշաւանքներէ ետք Հայաստանէն դուրս ուրիշ երկիրներու մէջ կը գտնենք դարձեալ զուտ հայկական ոճով կառուցուած մահմետական յիշատակարաններ : A. Saladin (էջ 442) առանց վարանման Հայաստանի կը վերագրէ ազդեցութիւն մը սելճուկեան արուեստին վրայ եւ անկէ անցանցեալ թուրք արուեստին վրայ, եւ կ'ըսէ թէ ամէն ժամանակ Հայաստան ունեցած է դերազանց որմադիրներ — վասնզի Հայաստանի մէջ կը գտնուին շատ ընտիր շինութեան քարեր եւ Ժ. դարէն ետք կը յայտնուէին հայ տաղանդաւոր ճարտարապետներ (հմմտ. Schlumberger, L'Épopée Byzantine, Բ. հտ., էջ 182) : 989-ին Այա-Սոփիայի գլխաւոր ճարտարապետը յաջ տաղանդաւորներէն մէկն էր եւ թերեւս ուրիշներ ալ կային այլեւայլ տեղեր եւ Յուստինիանոսի օրերէն ի վեր անոնք գեղեցկացուցած էին արեւմտեան Հայաստանը (Պրոկոպիոս, ՅԱՂԱԳՍ ՇԻՆՈՒԱԾՈՅ ՅՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍԻ, Լինչ, ՀԱՅԱՍՏԱՆ, Ա. հտ., էջ 384 եւ A. Saladin էջ 442) բազմաթիւ եկեղեցիներով եւ այլ շինութիւններով :

Հայ ճարտարապետութիւնը ունէր իր սեպհական ոճը, որ ներգործական դեր մը կատարած է նաեւ ուրիշ ազդերու ճարտարապետութեան վրայ ըստ Պրոֆ. Յովսէփ Ստրէլիգովսկիի, Շարլ Տեհլի եւ Ա. Շաւաղիի, եւ երբ Սելճուկները առաջին անգամ Հայաստան կը մտնէին, հայ ինքնուրոյն ճարտարապետութիւն մը գոյութիւն ունէր արդէն հոն :

A. Saladin, Լինչ, M. Max von Barcham եւ այլ գիտնականներ

բազմաթիւ նմանութիւններ գտած են հայկական յիշատակարաններու եւ Սելճուկեաններու միջեւ, եւ անուրանալիօրէն ակնբեւել կը վկայեն հայկականի ազդեցութիւնը: Մասնաւորապէս ԺԳ. դարէն սկսեալ հայ ոճը կու գայ բոլորովին զգալի ընել իր ազդեցութիւնը սելճուկեան յիշատակարաններու վրայ, ինչպէս 1228-ին կառուցուած Տիվրիկի մեծ մզկիթին մէջ, որուն դուռը հիացման արժանի այնքան ինքնատիպ զարդարանքներ ունի (A. Saladin նոյն, էջ 456): Եւ ասոր նման հայկական նկարագիրով ուրիշ յիշատակարաններ կը յիշեն հայ եւ սելճուկ ճարտարապետական յիշատակարաններով զբաղող դէմքեր (տես ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 555—6):

Այդ շէնքերը ԺԳ. դարուն մէջ կառուցուած են մեծ մասով: Անոնց ճարտարապետներէն անունով կը յիշուին Գալուստ մը (Քելուք) «որդի Ապտալլահի (հաւանօրէն կրօնափոխ հայ մը) եւ Գալոթանի» (Յոյն) եւ անշուշտ անծանօթ մնացած ուրիշներ, ինչպէս նաեւ հայ քանդակագործներ, որ գործած են այդ շրջանին, ինչպէս կը փաստէ A. Saladin (նոյն, էջ 456):

Մալաթիոյ մէջ անխուսափելի է որ այս շրջանին հայ միտքը եւ հայ ձեռքը գործած ըլլան, այն աշխոյժով որ գործած էին պետութեան ուրիշ մասերուն մէջ:

Դժբախտութիւն մըն է մեր պատմագիրները անփոյթ եղած են ժողովուրդին կեանքը ներկայացնել իր բոլոր կողմերով եւ շատ քիչ անգամ զբաղած են պատերազմական գործերէ դուրս, եւ ընկերային ու տնտեսական կեանքի վերաբերեալ տեղեկութիւններ տուած:

Հետեւաբար չունինք լիակատար տեղեկութիւններ ընդհանուր ազգին կեանքին վրայ: Երբ հարցը մասնաւոր շրջանի մը վրայ է, բոլորովին կը դժուարանանք գտնել տեղեկութիւններ, որոնք լուսաբանեն ժողովուրդին կեանքը իր բոլոր կողմերով:

Մալաթիոյ համար ալ նոյն դժուարութեան առջեւ ենք: Չկան որոշ տեղեկութիւններ բարբարոսներու արշաւանքներու շրջանին Մալաթիոյ Հայոց կեանքին վրայ, եւ մասնաւորապէս ոչ-կղերական հասարակ ժողովուրդին տնտեսական վիճակին, արհեստագործութիւններու, վաճառականական գործառնութիւններու եւ այլ մարդերու մէջ Հայոց ցոյց տուած կարողութիւններու մասին:

Ամէն պարագային մէջ՝ Հայերը այլազան մարդերու մէջ կը փայլէին իրենց աշխատութիւններով, անոնք կը մշակէին քրտնաջան աշխատանքով հողը, կը գործէին կերպասներ բամպակէ, բուրդէ եւ նոյնիսկ մետաքսէ, կը զբաղէին մանրավաճառութեամբ եւ վաճառականութեամբ, կը կերտէին շէնքեր եւայլն:

Անոնք հասարակ առօրեայ տնտեսական կեանքի պահանջներէն դուրս, արհեստներ եւ արուեստներ կը մշակէին, որքան իրենց ապրած միջավայրը եւ իսլամ կրօնքին պատուէրները արգելք չէին հանդիսանար: Պատկերները եւ արձանները, որոնք իսլամ կրօնքով արգիլուած էին, բնաւ չեն քա-

ջալերուած. անոր համար այս տեսակ արուեստագէտներու գոյութիւնը շատ հաղուածիւր է :

Իբրեւ արուեստ նախապատիւ գործը ճարտարապետութիւնն էր, որուն օժանդակ էին որմագրութիւնը եւ քանդակագործութիւնը, որով կը գեղազարդէին հանրային շէնքերը՝ պալատ, մզկիթ, դպրոց եւայլն :

Նոյնպէս փայտի վրայ քանդակագործութիւնը, որուն վարպետները Հայերն էին, ծառայած է զարդարելու հանրային շէնքերու ներքին մասերը (տես ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 556—7) :

Դժբախտաբար չունինք հայ որմագիրներ եւ քանդակագործ արհեստաւորներու անունները, բայց պետութեան ուրիշ քաղաքներուն մէջ անոնց գոյութիւնը մակաբերաբար մեզ կը ստորաւորէ ընդունիլ թէ Մալաթիոյ մէջ նաեւ կային անոնցմէ :

Գալով սովորական ընթացիկ կեանքի հետ կապ ունեցող արհեստներու, — ինչպէս երկաթագործութիւն, պղնձագործութիւն, հիւսնութիւն, դարբնութիւն, կօշկակարութիւն, դերձակութիւն եւայլն — հետեւով Հայերը ապահովաբար բազմաթիւ էին :

Ոսկերչութիւնը որ ամենահին ժամանակներէն մշակուած գործ մըն էր Հայաստանի մէջ, հաւանօրէն Մալաթիոյ մէջ ալ Հայերու կողմէ մշակուած է եւ յիշատակարան մը մեղի կը բերէ անունը «արհեստիւ ոսկերիչ» «ի Մելիտինոյ Հայոց» ԶԱԻՐԱՎԱՐ անուն անձի մը, «յոյժ ազնուական ի փարտաբաց եւ [յ]ընտրելոց, այլ իմաստուն եւ հանճարեղ բնաւորութեամբ, բարեբարոյ եւ հեզ եւ ամենայն առաքինութեամբ զարդարեալ, տիրելով ի դպրութիւն ընթերցողութեան», որ Հռոմկլայի մէջ իր արհեստը ի գործ դրած ատեն 1204-ին Գրիգոր անուն գրիչի մը գրել տուած է Իդնատիոսի ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՂՈՒԿԱՍՈՒ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻՆ գործը (թ. 334 ձեռագիրը Երուսաղէմի Հայոց Վանքին հաւաքածոյին) :

Դժբախտաբար յիշատակարանը ընդհատուած է կազմուած ատեն ինկած ըլլալով մէկ մասը :

Կարելի է ենթադրել թէ ոսկերիչ Զօրավար, ձեռագիրը ստանալէ ետք, փոխադրուած է իր ծննդավայրը՝ Մելիտինէ, ուր թերեւս ունէր շատ արհեստակիցներ :

Այս կիսկատար տեղեկութիւնները անբաւական են գոհացնելու մեր հետաքրքրութիւնը, սակայն որոշ գաղափար մը կու տան եւ գոնէ մեզ կը համոզեն սա ճշմարտութեան թէ Մելիտինէի Հայերը քաղաքին բարգաւաճ շրջանին, գոնէ մինչեւ Թաթարներու արշաւանքը, բաւական բարօրութիւն վայելած են :

Սակայն ԺԳ. դարուն երկրորդ կէսէն սկսեալ, դժբախտութիւններ իրարու յաջորդած են :

1269-ին զարհուրելի սովը, 1315-ին ջարդը եւ յաջորդ տարիներու ուրիշ աղէտները, քաղաքին բնակչութեան կեանքը խռոված են, եւ քաղաքը անշքացուցած են :

*
**

Ինչպէս տեսնուեցաւ Դանիշմենտ եւ Ռումի Սելճուկ երկու տէրութիւնները, որոնք մինչեւ ԺԴ. դարուն սկիզբը տիրած են Մալաթիոյ եւ Եփրատի հովիտին, քիչ ու շատ կարգաւորեալ պետութիւններ էին, որոնց սահմաններուն մէջ Հայերը ապրած են առանց դժգոհելու մեծ պատճառներ ունենալու:

Սակայն այս վիճակը չտեւեց երկար ատեն: Մոնկոլները, որ ԺԳ. դարուն առաջին կէսին ընդարձակ կայսրութիւն մը հիմնած էին՝ Խաղաղական ծովէն մինչեւ Փոքր Ասիա, 1242-ին առաջին անգամ Բազու Նուին դորավարին հրամանատարութեամբ մտան Սելճուկ ռումի սուլթանին երկիրները եւ պաշարեցին եւ դրաւեցին Մալաթիան եւ շատ աւարով եւ դերիներով ետ դարձան:

Յաջորդ տարիներուն Մոնկոլները հետզհետէ դրաւեցին սելճուկ ռումի կայսրութեան արեւելեան սահմաններուն վրայ գտնուող քաղաքները եւ իրենց ազդեցութեան ենթարկեցին այդ կայսրութիւնը, որ քայքայուեցաւ եւ յիսուն տարիներու երկար հոգեււարքէ մը ետք մահացաւ ԺԴ. դարուն ըսկիզբը 1301-ին:

Ռումի սելճուկ թագաւորութիւնը, որ այնքան փայլուն կեանք մը ունեցած էր, սկսաւ դիմել իր անկումին կամ մայրամուտին, իբր հետեւանք վարչական ապիկարութիւններու եւ թաթարական սարսափալիքներու եւ ներքին խռովութիւններու (ինչպէս էր պարագան Պապա Իսհազի ասպատակութիւններուն) պատճառաւ:

Այս երկարատեւ եւ հիւժող պայքարներուն մէջ դժբախտաբար Հայոց վիճակին վրայ մեղի տեղեկութիւններ չեն տար մեր պատմիչները եւ այլ յիշատակարանները, հետեւաբար չունինք տուեալները, իսկ քաղաքական պատմութիւնը, արդէն ծանօթ է:

Հոս կը տեսնուի թէ ԺԴ. դարու սկիզբէն կը ստեղծուի խառնակ կացութիւն մը, ինչպէս շատ վայրերու նոյնպէս նաեւ Եփրատի հովիտին մէջ եւ Մալաթիոյ շուրջը, որոնք երբեք խաղաղութիւն չվայելեցին: Գալով երկիրին ամենազդի բնակիչներուն, որոնց մէջ կարեւոր թիւ մը ունէին Հայերը, տառապանքներու ենթարկուեցան:

Ամէն բանէ առաջ խանդարուեցաւ Հայերու տնտեսական բարօրութիւնը, վասնզի անկարելի էր որ պատերազմները եւ անոր յարակից յուզումները չվնասէին առեւտուրին, երկրագործութեան, արհեստներու եւ արուեստներու զարգացման:

Հայերը այլեւս չունէին այն նպաստաւոր վիճակը, զոր ունեցած էին Դանիշմենտ էմիրներու եւ սելճուկ ռումի առաջին սուլթաններու շրջանին, բայց որովհետեւ խառնակութիւնը, որ Մալաթիոյ շուրջը կը տիրէր, համատարած էր, եւ չըջակայ երկիրներն ալ նոյն վիճակը կը ներկայացնէին: Հա-

յերը ժԳ. եւ ժԳ. դարերուն չեն տեղափոխուած ալլուր եւ պահած են իրենց թիւը, վասնզի աւելի ապահով շրջանակ մը չկար մօտերը, որպէսզի հոն գաղթէին:

Անոնք իրենց գոյութիւնը պահեցին այն երկրամասին մէջ, ուր պահպանեցին իրենց աղագային հողեւոր կաղմակերպութիւնը:

Մոնկոլները, որ Կիլիկիոյ հայ թագաւորութեան զինակիցները եղած են եւ բարեօք յարարերութիւններ մշակած են, ուրիշ տեղերու Հայերուն հետ լաւ վարուած պէտք է ըլլան, թէեւ ապացոյցներ կը պակսին:

Ամէն պարագայի մէջ Մոնկոլները, որոնք իրենց պատմութեան ասպարէզ եկած ատեն խալամութեան վերջնապէս յարած չէին, բոլոր քրիստոնեաներուն նկատմամբ բարեացակամութեամբ վարուած են, որուն իբրեւ փաստ կրնայ ներկայացուիլ Ապուլ Ֆետայիի այն տողերը թէ Փոքր Ասիոյ մէջ Մոնկոլները գերիշխան եղած ատեն Քրիստոնեաները եւ Խալամները իրարու քով կ'ապրէին կատարեալ խաղաղութեամբ եւ համաձայնութեամբ, ինչ որ շատ հաւանական չէ:

Դժբախտաբար Մոնկոլները չկրցան առանց մրցակիցի տիրել Մերձաւոր Ասիոյ մէջ, վասնզի իրենց դէմ ելան հարաւէն առաջացող Եգիպտացիները, որոնք, ինչպէս տեսնուեցաւ, 1315-ին մինչեւ Մալաթիա հասան, եւ պաշարեցին քաղաքը:

Քաղաքին բնակիչները թաթարներու տիրապետութեան աւելի փափաքող էին, ուստի անոնց կուսակից: Անոնց յաղթութիւնը ապահովելու համար պաշարուած քաղաքէն տեղեկութիւններ կը հասնէր թաթարներուն ըստ Ապուլ Ֆետայի:

Սակայն Մոնկոլները չկրցան փրկել քաղաքը, որուն բնակիչները անձնատուր եղան, պայմանով որ իրենց կեանքին խնայուի:

Թունկուղ հրամանատարը խոստացաւ, բայց չկրցաւ յարգել իր խօսքը, վասնզի զինուորները անհրաման կողոպտեցին եւ հրդեհի տուին քաղաքը, եւ աւերակի վերածեցին եւ բնակչութիւնը գերի վարեցին, քաղաքը սարսափի տակ պահեցին, ինչպէս 1316-ին գրուած ձեռագիր Աւետարանի մը յիշատակարանը կը հաստատէ: Մոնկոլները քաղաքը կը ջարդեն եւ ողջ մնացողները գերի կը վարեն:

Այդ յիշատակարանին մէջ ուշադրաւ է որ քաղաքը կը յիշատակուի «Մայրաֆաղաֆն Մելիտինին Հայոց» ձեռով եւ տարի մը ետք (1316) գրուած Ճաշոցի մը ձեռագիրին մէջ կը կարդանք «մեծանուն մայրաֆաղաֆն Մելիտինի Հայոց առին եւ գայլ բագում ֆաղաֆս եւ գգաւառս եւ գանմատչելի ամրոցս հիմն ի վեր տապալեցին»...

Յիշատակարանին մէջ կը պատմուի թէ «գամենեսեան մաշեցին ի սուր սուսերի եւ գմնացեալս ի գերութիւն վարեցին» (ՄԱՅՐ ՅՈՒՅԱԿ ՀԱՅԵՐԷՆ ԶԵՌԱԳՐԱՅ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ, Ա. հտ., էջ 81, Գարեգին կաթողիկոս, ՅԻՇԱ-

სუბსტანცია 26-ბ-ბ-ბ-ბ, 521—530)¹:

Ուրեմն շատ կարճ ժամանակին մէջ Հայերը նորէն հոն համախմբուած էին, եւ կազմած էին մայրաքաղաք մը նկատուելու աստիճան մեծ քաղաք մը։ 1335—1380 անիշխանութեան շրջանին, երբ Մոնկոլները Հայաստանի մէջ էին, միշտ միտում մը կար ստորաբաժնելու իշխանութիւնները։ Ռումի Սուլթանութիւնն ալ բազմաթիւ անկախ պէյուլթիւններու բաժնուեցաւ։ Շրջանի պատմութիւնը մեզի չի տար Հայոց յատուկ տեղեկութիւն մը, որուն վրայ ծանրանալ կարելի ըլլայ։

Այս խառնակութեան ժամանակամիջոցին մէջ Եգիպտացիք գրաւած են Մալաթիան եւ իրենց իշխանութեան տակ առած, սակայն 1389-ին Հալէպի հետ մեծ ապստամբութեան մը որրան եղած է:

1391-ին Օսմանյի թուրքերու Սուլթանը Պալատիս Ա. (1389—1402) գլխավորած է Մալաթիան, բայց չէ կրցած պահել զայն :

Այդ չըջանի Մերձաւոր Ասիան կատարեալ խառնարան մըն էր, — ինչ-
պէս տեսնուեցաւ — եւ Հայաստանի մէջ կազմուած երկու թուրքման իշխա-
նութիւնները, որոնք Աղ-Գոյունլու եւ Գարա-Գոյունլու կոչումով ծանօթ են,
թերեւս կազմակերպուէին եւ հիմնաւորուէին, եթէ նոր փոթորիկ մը տակնու-
վըրայ չընէր բոլոր արեւելքը:

Այդ նոր աղէտն էր Էօղպէք-Թաթարներու արշաւը Լենկթիմուրի գլխավորութեամբ։ Այս արիւնհարբու գաղանը ԺԴ. դարու երկրորդ կիսուն խաւորութեամբ։ Այս արիւնհարբու գաղանը ԺԴ. դարու երկրորդ կիսուն մերձաւոր Արեւելքի մէջ երեւաց եւ ինչպէս արդէն տեսնուեցաւ, Մալաթիան գրաւեց, հակառակ անոր որ քաղաքը շրջապատուած էր բարձր եւ ամրակերտ պարիսպներով եւ պաշտպանուած ամրոցներով (Ա. Քէքէվեան, ՊԱՊ ՈՒՅՏԻ, Ա. տարի, Թ. 3, էջ 5)։ Քաղաքին պարիսպներուն շուրջ փորուած խորունկ խրամները՝ արտաքին վտանգի պահուն ջուրով լեցուելով՝ հին ժամանակներու մէջ թշնամի ոյժերուն քաղաքին մերձենալը ու զայն գրաւելը արդիւած են, սակայն Լենկթիմուրի հրոսները ԺԴ. դարուն վերջերը յարձակեցան եւ հակառակ ցոյց տրուած հերոսական զիմադրութեան պարտութեան մատնեցին (նոյն)։

Բնակիչները մեծ մասամբ սրախողխող եղան եւ մնացեալները գերիտարուեցան: Քաղաքին ամբողջ հարատութիւնը կողոպտուեցաւ եւ տարուեցաւ իբր աւար: Դարաւոր երկար աշխատանքի արդիւնք եղող սլատմական շինութիւններ ու փառաւոր տաճարներ քանդուեցան եւ անոնց հետ տեղտեղ քարուքանդ եղաւ բարձր պարիսպը բարբարոսներու ձեռքով, որոնք

(1) Աստուածատուր եպոս. Տէր Յովհաննէսեան իր «Պատմութիւն Սր. Երուսաղէմի (Ա. հաւ., էջ 203) գործին մէջ կը գրէ թէ «... ազգս իսմայէլեան ... առին եւ զմայրաքաղաքն Հայոց Մեկիսինէ եւ աւարի ետուն եւ զապրեալս իւրոյ վարեցին ի գերութիւն»:

Պիւնս:
Այս տողերը ունին աղբիւր մը, որ չէ նշանակուած հեղինակին կողմէ: Կ'ենթա-
դրեմ թէ Երուսաղէմի մատենադարանի թ. 375 ձեռագիրը պէտք է ըլլայ:

պարիսպի ամէն մէկ քարը իրենց դերի վարած ժողովուրդի շալակով, ձեռքէ ձեռք՝ շղթայ կազմած՝ Եփրատը թափել տուին, որպէսզի Մելիտինէի պարիսպը անգամ մըն ալ չվերաշինուի եւ քաղաքը թշնամի յարձակմանց դէմ պաշտպանուելու հնարաւորութենէն ընդմիշտ զրկուի (Ա. Քէքէվեան, նոյն) :

Այս աւանդութեան վաւերականութիւնը հաստատող յիշատակութիւն մը չկայ դրաւոր, հետեւաբար չեմ կրնար երաշխաւորել անոր իրականութիւնը, սակայն յայտնի է թէ Լենկթիմուրի դրաւումէն ետք քաղաքը կորսնցուցած է իր երբեմնի մեծութիւնը եւ կարեւորութիւնը :

Նախ քան Լենկթիմուրի այս դրաւումը Մալաթիոյ տիրած էր 1397—98-ին Ադ-Գոյունլուներու պետը Գարա Սուլուք Օթման կամ Օսման (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Բ., էջ 203), բայց չէր կրցած պահել, այլ շուտով կորսնցուցած էր : 1400-ին երբ Լենկթիմուր դրաւեց Մալաթիան եւ շրջակայքը, զայն տուաւ իրեն զինակից Ադ-Գոյունլուներու կամ Պայանտըրեանց, որոնք վերստին տիրեցին Մալաթիոյ :

Քաղաքը մինչեւ 1468, Ադ եւ Գարա-Գոյունլու իշխանութիւններու միութիւնը, մնաց Ադ-Գոյունլուներու իշխանութեան տակ, միայն կարճ ժամանակ մը Զիւլգատրեանց իշխանութեան տակ մնալով :

Այս 68 տարուան շրջանին (1400—1468) հաւանական է որ Մալաթիա բնակուած ըլլայ եւ կրկին Հայեր ալ հոն հաստատուած ըլլան, դուցէ շատ քիչ թիւով :

Թուլմա Մեծուիեցի (էջ 72) Ադ-Գոյունլու Օսմանը կը ներկայացնէ «սիրող յոյժ ազգիս Հայոց» եւ «fıaջ qorakıanı» : Ան մեծ բարեկամ մը եւ պաշտպան մը եղած է 1430-ին Ամիրթ քաղաքի եւ Միջագետքի եպիսկոպոսութեան¹ կոչուած Մկրտիչ Նաղաշի, որ շնորհիւ այս պաշտպանութեան՝ շատ ազդեցիկ դերք մը ունեցած է Միջագետքի մէջ, իր կարողութիւններով եւ ձեռներէցութիւններով Նաղաշ Ադ-Գոյունլու Օսմանի շատ սիրելի էր, որով զանազան արտօնութիւններ ստացած է քրիստոնէից համար, ինչպէս կարգ մը եկեղեցիներու ապահարկութիւնը, պաշտամունքի ազատութիւնը եւ դերիներու ազատութիւնը :

Իրեն համար ստեղծած էր կարեւոր դերք մը, գրեթէ Ադ-Գոյունլու բոլոր իշխանութեան մէջ դուցէ առանց մասնաւոր կարգադրութեան, այս թուրքմէն տիրապետութեան մէջ ապրող Հայերուն հոգեւոր պետը դառնալով ըստ յիշատակարանի արքեպիսկոպոս հաստատուելով «ի վերայ ԻԴ. (24) գաւազանի» :

Օսման կամ Օթման, որ կը տիրէր Խառանէն մինչեւ Տրապիզոն, իր իշխանութեան տակ գտնուող բոլոր քրիստոնեաներու պետ կարգեց զայն եւ մեծ

(1) Առաքել Դաւրիթեցի զայն կը կոչէ 1444-ին «Առաջնորդ Արղնի», իսկ ինք կը ստորագրէ «Եպիսկոպոս Ամիրթ քաղաքի եւ Մելիտրնայ, Ուռհայոս եւ Թելկուրնա (Թըւկուրան), ՀԻՆՈՒ եւ ԱՐՂՆՈՒՆ», բայց ոչ Մալաթիոյ :

սարգեւներով, թագաւորական խելաւով եւ արքունի ձիերով կառավարեց: Երբ Նաղաշ Ամիրայի քով երթար, ան զայն կը դիմաւորէր, կը համբուրէր եւ իր արքայական դորդին վրայ կը նստեցնէր եւ իր մոլլաներն ալ կը կանչէր, ամբողջ գիշերը կը խօսէր եւ կը լսէր զայն:

Նաղաշի սլաշտպանը Ագ-Գոյունլու Օսման Կարինի մէջ սպաննուեցաւ Գարա-Գոյունլու Իսկէնտէրէն (1436), որ անասանելի չարիքներ հասցուց ընդարձակ տարածութեամբ երկիրներու:

Օսմանի յաջորդեց իր որդին Համզա (1436—1444), որ աւելի կը սլատուէր Նաղաշը եւ իր մեռած հօր փոխարէն զայն հայր կ'անուանէր: Համզայնքան կը սիրէր եւ կը սլատուէր Նաղաշը որ զրոյց տարածուեցաւ որ Համզա քրիստոնեայ եղած է: Մկրտիչ Նաղաշ, ինչպէս Օսմանի նոյնպէս Համզայի բարեացակամութենէն օգտուելով հրաման ստացաւ շինելու եւ նորոգելու զանազան եկեղեցիներ: 1433-ին հիմնեց Արտի Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածին վանքը, 1439 սկսաւ նորոգել Ամիրթի Ս. Թէոդորոս մայր եկեղեցին, որ 1443-ին աւարտեցաւ, եկեղեցականները ապահարկ ըրաւ եւ մեռելներուն համար դադաղ դործածելու հրաման ստացաւ:

Այս արտօնութիւնները եւ մասնաւորապէս Ամիրթի Ս. Թէոդորոս եկեղեցին, որ քաղաքին մինարէներէն աւելի բարձր եւ շքեղ էր, գրգռեցին մահմետականները, որոնք բողոքեցին Եգիպտոսի Սուլթանին, Պարսից Շահին եւ Թուրքաց Սուլթանին, որոնք Համզայէն սլահանջեցին քանդել այդ եկեղեցին. Համզա դործադրեց իսլամ վեհապետներուն հրամանը: Այս բանը այնպէս գէշ ազդեց Նաղաշի վրայ, որ ձգեց եւ մեկնեցաւ Ամիրթէ, զնաց Տրապիզոն, Պոլիս եւ Խրիմ:

Համզայի մահէն (1444) ետք յաջորդեց իր որդին Զիհանկիր Իպն Ալի (1444—1467), որ զտաւ Նաղաշը եւ հրաւիրեց Ամիրթ եւ արտօնեց եկեղեցին վերաշինել:

1447-ին Ժողովուրդը 10 օրուան մէջ վերաշինեց եկեղեցին գիշեր-ցերեկ աշխատելով:

Նաղաշ շուրջ 1473-ին մեռած է:

Մկրտիչ Նաղաշի նկատմամբ Ագ-Գոյունլու վեհապետներուն ցոյց տուած սէրը եւ յարգանքը նշան մըն է թէ զոնէ Ժամանակաւորապէս այս իշխանութեան ատեն Հայերը սլահ մը հանգիստ վայելած են, հակառակ մոլեռանդներու ատելութեան եւ նախանձին:

Բայց խնդիր է թէ այս Ժամանակաւոր քաջալերական երեւոյթները բաւական եղած են Հայերը քաջալերելու որ զառնան ու զան Մալաթիա եւ զայն շէնցեն կրկին:

Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն յայտնի է որ Հայեր նորէն հաստատուած էին Մալաթիոյ մէջ, վասնզի առաջնորդական աթոռը անընդհատ շարունակուած է սակայն:

«Ժ. Ե. դարէն վերջ, շատ քիչ կը լսուի եւ կը յիշուի անցեալին այդ շէն

ու փառաւոր քաղաքին անունը, եւ պատմութիւնը շատ տարտամ յիշատակութիւններ միայն կ'ընէ անոր ինքնապահմանման համար կատարած քոյլ կամ ուժեղ հետագայ ոգորումներուն մասին», *Ինչպէս կը գրէ Ա. Քէֆէվեան (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Ա., Թ. 3, էջ 5)*, *Ինչ որ շատ հաւանական է:*

Է.

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՀԱՅԵՐԸ

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԹՈՒՐԳԵՐՈՒ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

Մալաթիա վերջնականապէս Օսմանեան Թուրքերու տիրապետութեան կ'ենթարկուէր, 1516-ի Սուլթան Սելիմ Ա. Եաւուզի (1512—1520) ատեն:

1468-ին երբ կազմուեցաւ պարսկական մեծ պետութիւնը Ուզուն Հասանին վեհապետութեան տակ, Մալաթիա այս նոր պետութեան սահմաններուն մէջ էր, իբրեւ Ադ-Գոյունլուներու պատկանող վայր մը:

1468—1516 շրջանին պարսիկ-թուրք երկու իսլամ մրցակից պետութիւններուն պայքարին առարկաներէն մէկը եղաւ Մալաթիա, որուն ռազմական դիրքը երկու պետութիւններն ալ իրենց համար կարեւոր կը նկատէին:

Նաեւ 1516-էն ետքը պայքարը շարունակուեցաւ այս երկու պետութիւններուն միջեւ, մինչեւ որ Պարսկաստանը տկարացաւ եւ Թուրքերը մնացին յաղթական:

1517-ին երբ Սուլթան Սելիմ Ա. գրաւեց Եգիպտոսը, գրեթէ միաժամանակ Եփրատէն հեռու վանուեցաւ Պարսկաստան եւ այնպիսի վիճակի մը ենթարկուեցաւ որ այլեւս անկարող եղաւ վերստին Եփրատը անցնելու:

Այս կերպով Մալաթիա անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր առաջին անգամ ըլլալով դադրեցաւ կռուախնձոր ըլլալէ եւ ապահովուեցաւ արտաքին յարձակումներու դէմ:

Երբ Սելիմ Ա. Մալաթիոյ տիրեց, քաղաքը անշքացած էր գրեթէ, եւ իրապէս այն օրէն մինչեւ հիմա, այլեւս չկրցաւ կարեւոր քաղաքի մը կարգին բարձրանալ, վասնզի հակառակ անոր որ Մալաթիա սահմանադիւրսի քաղաք մը ըլլալէ դադրելով պատերազմի դաշտերէն հեռու մնաց, սակայն ապահովութիւն չունեցաւ եւ միշտ ներքին խռովութիւններ վրդովեցին անդորրութիւնը քաղաքին որ չէ ունեցած զօրաւոր վարիչ մը, անկանոն եւ անկարգ տարրերը զսպելու համար:

Օսմանեան կայսրութիւնը իր դոյութեան բոլոր ընթացքին չկրցաւ բնաւ ըլլալ կարգաւորեալ պետութիւն մը եւ երկրին մէջ չնուաճուած եւ ինքնագլուխ եւ ապստամբ շրջաններ միշտ դոյութիւն ունեցան եւ շարունակ օսմանեան պետութիւնը զբաղեցուցին:

Մալաթիոյ շուրջ երկու տարրեր կային, որոնք գրեթէ միշտ ըմբոստ-

էին եւ չէին ճանչնար սուլթաններու հեղինակութիւնը եւ միայն երբեմն անուանական կերպով կ'ընդունէին անոր գերիշխանութիւնը:

Այս երկու տարրերը Տաւրոսեան լեռներու անցքերը գրաւող թուրք-մէններն եւ Մալաթիոյ շուրջը հաստատուած Գիւրտերն էին: Այս երկու ցեղերը շատ վնասակար եղած են քաղաքին եւ արդէլք՝ անոր զարգացման եւ բարգաւաճման, հակառակ անոր որ Մալաթիա ունէր գերազանցապէս արդաւանդ հող:

Այս պատճառով քաղաքը պահած է իր դոյութիւնը, սակայն փայլուն վիճակ մը չէ ունեցած:

Հայերն ալ այդ անշուք վիճակին մատնուած քաղաքին մէջ իրենք ալ անփառունակ կեանք մը ունեցած են: Ա. Եաղուպեան (ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Գ. տարի, Թ. 2, էջ 9) այնպէս կը թուի թէ համոզուած է որ Մալաթիա ոչ միայն աւերուած էր, այլ եւ բոլորովին անապատի վերածուած եւ անբնակ եղած էր: Ասոր համար կը գրէ որ «Յոյնք, Հռոմայեցիք, Ասորիք, իսլամանալով կամ ջարդուելով անհետացեր են, իսկ Հայք օսմանեան տիրապետութեան միջոցին, Վանէն, Պիքլիսէն, Սասունէն՝ Մզովկա, Անսուր, Հեփիմիսան եւ այլ տեղերէն եկած եւ հաստատուած են Մալաթիա, իրենց հետ բերելով հին Հայոց սովորութիւնները, բարբերը եւ հաւատալիքները: Մալաթիոյ Հայութիւնը գտարիւն Հայ էր»:

Այս տեսութիւնը արդարացնող հաստատուն փաստեր ես չկրցայ գտնել: Օսմանեան տիրապետութեան սկիզբը Հայերուն Մալաթիայէն բոլորովին հեռացած ըլլալը եւ քաղաքը անբնակ վայր մը դարձած ըլլալը չի հաստատուիր, բայց հայ նոր գաղթականներու գալուստը թերեւս անհաւանական չէ:

Ա. Եաղուպեան չէ ճշգրտած թէ ե՛րբ Հայերը լքած են Մալաթիան եւ հեռացած:

Մալաթիան 1316-ին Մոնկոլներու կողմէն երբ գրաւուեցաւ, շատ հաւանական է որ անոնց դործադրած ջարդերով եւ գերեվարութեամբ քաղաքին բնակչութիւնը սլակսեցաւ, բայց շատ մը փաստեր կան, որոնք ցոյց կու տան թէ քաղաքը շատ շուտով վերաշինուած է եւ Հայեր վերստին հոն հաստատուած են, եւ ԺԴ. եւ ԺԵ. դարերուն հոն Հայեր կ'ապրէին իրենց հողերու եւ ազգային վարչութեամբ, վանքերով եւ եկեղեցիներով:

Այդ ժամանակամիջոցին նոյնիսկ գրչադրական շարժում մը կը տեսնուի, վասնզի բազմաթիւ հայերէն ձեռագիրներ կը գրուին:

Այսպէս 1500-էն ձեռագիրի մը յիշատակարանը հասած է մեղի, Ս. Փրկիչ վանքին մէջ գրուած, երբ երկիրը պատերազմի դաշտ դարձած էր:

1516-ին թուրքերու քաղաքին տիրելէն մինչեւ 1544, հազիւ 28 տարուան շրջան մը ձեռագիր մը գրչադրուած չըլլալը կրնայ դիպուածի մը կամ երկիրին վիճակին հետեւանքով ըլլալ, եւ ոչ թէ Հայեր չգտնուելուն:

Նոյնպէս Մալաթիոյ առաջնորդական աթոռին վրայ 1455-էն մինչեւ

1544, 90 տարի առաջնորդի անուն մը չյիշուելը չի կրնար փաստ նկատուել թէ Հայեր չկային Մալաթիոյ մէջ, վասնզի այդ պարագային 1544-էն մինչեւ 1600, այնքան արդիւնաւոր գրչագրական դպրոց մը գոյութիւն չէր կրնար առած ըլլալ:

Նոյնպէս եթէ 1516-ին Մալաթիան բոլորովին աւերուած ըլլար եւ Հայերը հեռացած ըլլային, 1524-ին, հազիւ ութը տարի ետքը քաղաքին եկեղեցին չէր կրնար կառուցուած ըլլալ եւ անոր փակակալը կամ լուսարարը նահատակուած (տես Չամչ., Գ., 516, Աճառեան, ՆՈՐ ՎԿԱՆԵՐ, էջ 359, Օրմանեան, ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 2228, եւ Աճառեան, ՀԱՅՈՅ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ, Բ. հտ., էջ 610):

Ասով հանդերձ չեմ կրնար պնդել թէ իմ տեսութիւնս բացարձակ ճիշդ է եւ քաղաքը բնաւ ամալացած չէ, օսմանեան տիրապետութեան ըսկիզբը:

Նոյնպէս ինծի համար կարելի չեղաւ ոեւէ գրական փաստ գտնել հաստատող թէ Մալաթիա գաղթած են 1516-էն ետք Վանէն, Պիթլիսէն, Սասունէն, Մշովկայէն, Անսուրէն եւ Հեքիմխանէն Հայեր, ինչ որ — ինչպէս ըսի — հաւանական էր, սակայն վճռական ըլլալու համար պէտք էր փաստեր գրանուէին, ինչ որ չկան:

Այս խառնակ շրջանին վրայ դժբախտաբար շատ քիչ բան գիտենք:

ԺԶ. դարուն վերջերը այնքան մեծ խռովութիւններ պատահած են Փոքր Ասիոյ մէջ որ խիստ մեծ դժբախտութեան մատնուած են երկիրին ամենազգի բնակիչները, ինչպէս նաեւ Հայերը:

Այս վիճակը իսկական անիշխանութիւնն էր որ երկիրին ամէն կողմը տարածուած էր եւ տեսակ մը սովորական կացութիւն եղած էր, վասնզի օսմանեան բանակները, եւ մանաւանդ զայն կողմող Ենիչէրիները անկարգ տարրեր էին եւ կը կռուէին ոչ մէկ այլ նպատակով բացի կողոպուտէ:

Այնպէս որ Թուրքերը երկիրը բնաւ չէին կրցած կազմակերպել եւ մեծ դժգոհութեանց տեղի տուած են:

Կեդրոնին իշխանութիւնը արհամարհած էր եւ յաճախ նահանգները ապրտամբ եւ կուսակալները՝ ինքնիշխան դարձած էին եւ նոյնիսկ իրարու դէմ պատերազմ մղած էին:

Դարանաղցի իր ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԵԱՆ մէջ (էջ 15) 1603-ի վիճակը նկարագրած է, շատ յատկանշական տողերով, որոնցմէ կը հասկցուի թէ օսմանեան պետութիւնը որքան կը նեղուէր արտաքին թշնամիներէն, նոյնքան եւ աւելի կը նեղուէր ներքին անիշխանութիւններէն:

Ան կը պատմէ թէ «Սուլթան Մուհամմատի անհոգութենէն երեկ Շահ Ապասն Պարսից քագաւորն, բագում աշխարհի բերդունայք եւ քագաւորնայք եւ բագում գաւառք ի մէկ տարոյն միջումն գամէնքն էառ՝ վասն անտէրանալ լինելով աշխարհացն... Եւ այս Սուլթան Մուհամմատին քոյլամորթ լինելոյն եւ անփոյթ առնելով աշխարհացն, որ ամենայն իշխանք եւ դատաւորք եւ գորք

եւ գորականի եւ բազումի ի յոամիկ գորացն եւ իշխանականացն նեղեալ ի յանիրաւ գրկանացն եւ յափշտակութեանց ընչիցն եւ իշխանացն նեղեալ յանիրաւ դատաստանէ քագաւորիս եւ վագերացն որ կաշառով տային զիշխանութիւն գաւառապետութեանց եւ աշխարհակալութեանց եւ դատաւորութեանց եւ տակաւին դեռ ի տեղին ոչ էին հասեալ, մանչուլ¹ առնէին եւ գտեղի նորա այլ ումեմն տային:

Յորժամ յետինն գայր, առաջին եկեալն չտայր մտանելոյ եւ նստելոյ ի տեղին եւ երկոքինն մարտնչէին ընդ միմեանս ի վերայ տեղոյն: Եւ գորածոյով լինէին ի հոգագործ ըռամկացն ժողովէին եւ մեծ բանակ լինէին...: Եւ եղեն իբրեւ գնդունս մեծամեծք եւ փոքունք որ գմիմեանս կլանեն... Եւ գմիմեանս կու սպառէին առանց օտար քշնամեաց, այլ քշնամիք եղեն առ միմեանս եւ առ ազգային իւրեանց եւ այսպէս չարանալով բնաջինջ արարին գամեանայն աշխարհն Անատոլու» (ԴԱՐԱՆԱՂՅԻ, էջ 15):

Այս կուսակալներու իրարու դէմ մղած պատերազմները ինչպէս նաեւ օսմանեան պետութեան մէջ զոյութիւն ունեցող աննուաճ վայրերու օրինակը թելադրած է շատ մը բռնակալներ ըմբոստանալու կեդրոնական իշխանութեան դէմ եւ անկախ ըլլալու աշխատիլ: Այս ձգտումը եւ փափաքը վերջապէս շատ տարածուած հանդամանք առաւ եւ եկաւ յանդեցաւ մեծ եւ դառնագոյն անիշխանութեան մը, որուն հետեւանօք եղաւ ժամանակ որ Անատոլուն բոլորովին անջատուեցաւ Պոլսոյ կառավարութենէն եւ մեծ մասամբ յուղիահար եւ ասպատակ ասլտամբներու ձեռքը անցաւ:

Այս ասլտամբները, որոնք ձեւալիներ կը կոչուէին, ծանօթ են օսմանեան պատմութեան մէջ եւ արդէն յիշուած են եւ ներկայացուած նոյնիսկ այս դիրքին մէջ, Մալաթիոյ պատմական անցեալին վրայ խօսուած ատեն:

Այդ մեծ ասլտամբութեան ամենէն կարեւոր հետեւանքներէն մէկը եղաւ այն մեծ դաղթը, որ Հայաստանէն եւ Փոքր Հայքէն դէպի Կ. Պոլիս եւ Մարմարայի եւրոպական եւ ասիական եղերքները կատարեցին ամբողջ Ասիական Թուրքիոյ բնակիչները անխտիր: Ձեւալիներու ամենէն զլխաւոր պետն էր Գարա Եադըճի, որուն զբաւած առաջին վայրերէն մէկն էր Մալաթիա (տես աստ, էջ 293), ուր ան զործադրեց բոլոր այն խժդժութիւնները, որ իրեն սովորական էին:

Անոնց անդրադառնալ աւելորդ աշխատանք մը պիտի ըլլար այս տողերը զբոյրին համար որ ձեւալի ասլտամբներու զործած աւերները Հայաստանի եւ Փոքր Ասիոյ մէջ բաւական մանրամասն ներկայացնելու առիթ ունեցած է, օգտուելով երկու ժամանակակից պատմադիրներու տուած բաւական ընդարձակ տեղեկութիւններէն²:

(1) Պաշտօնանկ ըսել կ'ուզէ:

(2) Ժամանակակից պատմագիրներն են Գրիգոր Դարանաղցի եւ Առաքել Դաւրիժեցի: Բսկ անոնցմէ օգտուելով՝ անոնց արարքները ներկայացուցած է այս տողերը գրողը Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ (1936), Պատմութիւն Հայ Եւդոկիոյ (1952) եւ Պատ-

Հետեւաբար անոնց վրայ պիտի չխօսիմ, մասնաւանդ որ ուղղակի Մալաթիոյ հետ կապ չունին, այլ երկիրին ընդհանուր վիճակը կը ներկայացընեն:

Ճեւալիներու այդ շահատակութիւններուն եւ խժգժութիւններուն, ինչպէս բոլոր Փոքր Ասիա ընդհանուր կերպով, նոյնպէս նաեւ Մալաթիա մասնաւոր կերպով ենթարկուած է: Իսկ աւելին ըլլալով Մալաթիոյ Հայերը այդ բռնակալներէն կրած են ծանր վնասներ, բայց մասնաւորապէս անոնցմէ մէկէն ստացած են բարոյական վիրաւորանք, որուն արժանաւոր հատուցումը՝ մահու պատիժը տուած են:

Ահա անոր պատմութիւնը.—

Ճեւալի ապստամբները իրենց ապստակութիւններով երկիրը տկարացուցած էին եւ այս կազմալուծումէն եւ քայքայումէն օգուտ քաղելով Պարսիկները կը փորձէին յարձակիլ օսմանեան կայսրութեան վրայ:

Պետութեան սպառնացող այս վտանդին դէմ ճակատելու համար Ճեւալի դատէ Սինան փաշա մեծ ճիւղեր կ'ընէ ստուարաթիւ զօրք հաւաքելու, մեծ բանակ մը ունենալու համար իր ձեռքին տակ, որպէսզի Պարսիկները ջախջախէ:

Այս նպատակով Սինան փաշա իր քով հրաւիրեց բոլոր կուսակալները, ցեղապետները, պէյերը եւ առհասարակ այն բոլորը, որոնք զինուորական ոյժ ունէին իրենց ձեռքը: Եւ որովհետեւ զինուորական ամենախոշոր կազմակերպութիւնները Ճեւալի հրոսախումբերն էին, ուստի անոնց ալ դիմեց եւ անոնցմէ օգնութիւն խնդրեց:

Այդ ժամանակ անոնց ամենէն նշանաւոր զէմքերէն մէկն էր կատաղի հրոսակապետ Ղարաղաշ, որ յարձակած էր Երզնկայի վրայ եւ առանց կարենալու դրաւել քաղաքը — որ ամբողջներով պաշտպանուած էր — զիւղերը աւերած եւ մեծ չարիք հասուցած էր:

Սինան փաշա, այս ապստամբ հրոսակապետին, ինչպէս ուրիշներուն, խոստացաւ որ եթէ հնազանդէին սուլթանին եւ անոր թշնամիին՝ Պարսից շահին դէմ կռուէին, իրենց ոչ մէկ վնաս պիտի հասցնէր եւ պատերազմէն ետք անոնց իշխանութեան համար հողեր պիտի տրուէին (ԴԱՐԱՆԱՂՅԻ, էջ 42):

Այսպէս, օսմանեան պետութիւնը անձնատուր կ'ըլլար եւ կ'ենթարկուէր պետութիւնը աւերող հրոսակներուն:

Ղարաղաշ առաջիններէն մէկը եղաւ, որ սուլթանին հնազանդեցաւ եւ Սինանի բանակին միացաւ իր զինեալ հետեւորդներով:

Սինան փաշա, կը յուսար որ Ճեւալիները պատերազմին մէջ կը ջար-

մական Հայաստանի Սահմանները (1950) գործերուն մէջ:

Հայ պատմագիրները սկսեալ Զամչեանէն, խօսած են Ճեւալի շարժումին վրայ: Նշանակելի է ի մէջ այլոց Լէոյի ատոնց համար գրած տողերը, իր Հայոց Պատմութիւնին (1946) մէջ (Գ. հատոր, էջ 229 - 236) եւ շատ ուրիշներ, որոնց մէջ ուշագրաւ է Հայկ Պէրպէրեանի գրած մէկ ուսումնասիրութիւնը «Պայքարի 1948ի Փետրուարի թիւերուն մէջ:

դուէին եւ օսմանեան պետութիւնը կ'ազատէր անոնց պատուհասէն:

Դժբախտաբար իր յոյսը չիրականացաւ: Սուֆեանի (Դաւրէթի մօտ՝ դաշտ) ճակատամարտին մէջ Պարսիկները յաղթեցին: Սինան փաշա, փախաւ Վան, Պարսիկներու ձեռքը ձգելով բանակին հարստութիւնները եւ դանձերը:

Ճելալիներուն պետերէն միայն մէկ քանին սպաննուած էին պատերազմին մէջ, բայց Ղարազաչ փրկուած էր եւ կը պահանջէր Փաշայէն որ իր խոստումը զործադրէր իրեն տալով իշխանութիւն: Սինան փաշա անոր տուաւ փաշայութեան աստիճան եւ կառավարիչ նշանակեց Մելիտինէի (1604):

Այսպէս, նշանաւոր Ճելալի աւազակ մը կամ հրոսապետ մը, պաշտօնապէս Մալաթիոյ կառավարիչ կը դառնար իբր Բ. Դրան ներկայացուցիչը եւ իր աւազակութիւնը կը նուիրադործէր: Ղարազաչը, զոր Սինան փաշա Մալաթիոյ կառավարիչ դարձուցած էր, որպէսզի զէթ այգպէս հրաժարէր աւազակութեան կամ հրոսապետութեան արհեստէն, անփոփոխ մնաց եւ շարունակեց կեղեքել իրեն իշխանութեան վստահուած բնակչութիւնը, այս անգամ, անշուշտ, աւելի բացարձակ յանդուզն կերպով, մինչեւ որ սպաննուեցաւ իր զոհերէն մէկուն ձեռքով:

Դարանազցի կը պատմէ թէ «յորժամ Զդալի որդին փաշայութիւն ետուր Ղարազաչին եւ ուղարկեց ի Մելտենի, նա ոչ զգօնացաւ եւ ոչ եթող գտնվորական չար գործս իւր, այլ առաւել ի գործ ածէին գանձօրէնութիւնս իւրեանց յայնժամ քան որ յառաջն էին: Այնչափ չարացաւ ինքն, որոց գլխաւորաց քաղաքին որ խոռվէր, բերել տայր զկանայս նոցա եւ իւր գօրացն խայտառակել տայր ի մէջ հրապարակին, որպէս իրգմիտ արքայն Պարսից արար Փառանձեմայ, կնոջն Արշակայ քագաւորին Հայոց, նմանապէս եւ այս չարս առնէր ուսանելով ի սատանայէ:

Եւ յետ այսորիկ այլ մեծագոյն չարիս արար, որ տեղացի լաւ Պարոնկացեր, որ ամենայն աշխարհն շնորհակալ էին յիւրմէն, նա մօտ աւուրքն մեռեալ էր, գնորա պատանի որդեակն յափշտակեաց եւ առ վասն պղծութեան աղագաւ, որպէս սովորութիւնէ Տանկաց որ գգործս կանանցն յարանցն խրնդրել, եւ չար թուաց գգործն այն յաչս մեծամեծաց Տանկացն քաղաքացոց: Եւ տղան այլ խապար դրկելով յառաջագոյն առ արանցն պատուականաց քէ՛՛ ձեգ անո՞ւն է որ ես մեծ իշխանի որդի լինիմ եւ սա մէկ Զալալի գիս ի տեղի կնոջ քնքունէ, ձեգ անո՞ւն է, կամ իմ հօր, մէկ քար ու հնար այն էր, գիս յայս Զալալուն ազատէր: Եւ մեծունայքն խրատեցին զպարոնորդին քէ՛՛ սպան գնա ի գիշերի յանկողնի եւ ազատեսցիս դու եւ ամենայն աշխարհն: Եւ ըստ խրատու նոցա սպան գնա յանկողնի: Եւ յորժամ լսեցին չար գօրքն, ցրուեցան եւ կորեան եւ ամենեքեան ազատեցան աշխարհաւ եւ այսպէս բարձաւ չարն յերկրէ» (ԳՐ. ԴԱՐԱՆԱՂՅԻ, էջ 47—8):

Պէտք է նկատել թէ Ղարազաչն իր տեսակին մէջ բացառիկ դէմք մը չէր եւ իրեն պէս շատեր կային վայրազ բռնակալներ, որոնք անասնական

պղծութիւններու մէջ կը յղիանային, եւ ապականութեան մէջ կ'անցընէին իրենց ժամանակը:

Բայաներու զեղեցիկ կիները եւ աղջիկները, նոյնպէս զեղեցիկ տղաքը բռնակալներու քմահաճոյքին ենթարկուած էին եւ յաճախ կը կորցուէին իրենց ծնողքներէն, զաղանային կիրքերու զոհ ըլլալու համար:

Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան կը գրէ թէ «Յաչն քազաւորաց եթէ դիպեցի մանուկ մի պատկերով զի հանեսցի ի գեղ կերպարանացն, հնար ոչ գոյ այնուհետեւ որ պիտի առնէ գմանուկն, կամ թէ լիցի կարնահասակ՝ որում ճուճէ ասեմ կամ համր, որում տիլսիղ ասեմ կամ չէգոֆ որ գմօրուս եւ գմագունֆ չունենայ, որում հանրմ ասեմ, կամ լինի կաֆաւոյ եւ ճայնեղ գուսան կամ եթէ իցէ անուանի բծիշկ յարիեստ փարտար կամ վերծանող հոշակեալ եթէ ի հարկաւոր պատնառէ երթայ առաջի քազաւորին, պիտի որ գուրացութեան քեֆլիֆ անեն» (տես Լէօ, ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Գ. հտ., էջ 127):

Նշանակելի է Ղարաղաշի պէս աւագակի մը եւ զաղանի մը Մալաթիոյ մէջ զործադրած այս պղծութենէն ոչ շատ ժամանակ ետք, պետութեան զլուխ եւ ժողովուրդին կեանքին, պատիւին եւ ինչքին պաշտպանը ըլլալու կոչուած եւ եթէ ոչ Աստուծոյ փոխանորդը, զէթ անոր ստուերը ըլլալու յաւակնութիւնը ունեցող օսմանեան պետերէն մէկը՝ Սուլթան Մուրատ Գ. (1622—1639) նմանօրինակ խայտառակ եւ սրիկայական արարք մը կատարած է, ինչպէս Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան կը հաստատէ:

Անիկա կը գրէ թէ «Զայլ քազաւորաց ոչ եմֆ լուեալ¹, այլ Սուլթան Մուրատն որ գիայագգի մանուկ մի առեալ առ ինքն՝ մուսահիպ² արար: Եւ ի Մալաթիոյ մանուկն, որ յետոյ վէզիր եղեւ Սիւլէյման փաշա³» (տես Լէօ, ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Գ., էջ 127):

Այս Սիւլէյման փաշան⁴, որ օսմանեան պետութեան մէջ կարեւոր դեր մը կատարած է, կը կոչուէր «Էրմէնի» (Հայ): Մանկածողովով յափշտակուած տղաներէն մէկը ըլլալ կը թուի⁵:

Այս անբարոյ, ապականեալ, մարդկային արժանապատուութիւնը վիրաւորող մթնոլորտը, ուր Մալաթիոյ Հայերը կ'ապրէին, սխալ է մտածել թէ գիպուածական երեւոյթ մըն էր այդ տեղը պատահած, այլ պէտք է գիտնալ

(1) Եթէ Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի ըսած չըլլալը հաւատարմաբ մըն է որ անկէ առաջ չէր պատահած, առիկա փաստ մը կրնար համարուիլ թէ Օսմ. Սուլթանները եւ իրենց արքունիքը հետզհետէ աւելի ապականած եւ անբարոյացած էին:

(2) Թրքերէն խօսակից, մտերիմ եւ կենսակից կը նշանակէ:

(3) «Օրագրութիւն Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի», որ տպուեցաւ 1939-ին Երուսաղէմ, ունի 1655 Օգոստոս 9 թուականին տակ սա տողերը, «Մուրատ փաշան փոխեցին եւ ետ գմօն վէզիրութեան Սիւլէյման փաշային Մալաթիացոյ՝ որդի հայոյ»:

(4) Մալաթիացի Էրմէնի Սիւլէյման փաշա ծնած է 1603ին եւ մեռած է 1690ին: Եպարքոս եղած է 1655—1656-ին:

(5) Իր կենսագրութիւնը պիտի դնուի Մալաթիացի հայածին երեւելիներու բաժինին մէջ:

Թէ այս լպիրչ եւ դարչելի կեանքը, զոր կը վարէին Թուրք իշխանաւորները իրենց պալատներուն եւ ապարանքներուն մէջ՝ անարդելով եւ ոտնակոխելով Ռայաներուն զգացումները, ընդհանուր էր, երկիրին մէկ ծայրէն միւսը, եւ բոլոր ժամանակներու մէջ անփոփոխ ու տեւական:

Երկրին ոեւէ մէկ մասը առաւել կամ նուազ կը նմանէր ուրիշ մէկ մասին, վասնզի օսմանեան պետութիւնը, իբր կառավարութիւն իր վարչաձեւով, իր կազմակերպութիւնով, եւ իր ընտրած կառավարական մեթոտներով, Թրքական բարբարոսութեան մարմնացումը եղող այն պետութիւնն է, որ լաւ ծանօթ է մասնաւորապէս Հայերուն, եւ զայն ներկայացնելու անդամ մըն ալ պէտք չկայ:

Բոլոր Հայերը անոր վրայ դադափար ունին, ինչպէս նաեւ բոլոր ոչ-իսլամ եւ նոյնիսկ իսլամ հպատակներէն անոնք, որ նստակեաց եւ խաղաղ բնակչութիւնը կը կազմեն երկիրին, ինչպէս Արաբները, Ալպանացիները եւ Պոսնացիները, որոնք Թուրքերէն նուաճուած էին: Ոչ մէկ տարակոյս Թէ անտանելի եւ անհանդուրժելի էր կեանքը օսմանեան պետութեան մէջ, ուր կը հիւծէին եւ կը քայքայուէին բոլոր տիրապետուած ազգերը:

Հոն ստեղծուած էին այնպիսի պայմաններ, որոնց հանդուրժելու համար բացառիկ ճիգեր պէտք էր կատարուէին:

Օսմանեան պետութեան բոլոր բնակիչները ընդհանրապէս, իսկ ոչ-իսլամ հպատակները մասնաւորապէս, ապահովութիւն չունէին իրենց կեանքին համար, զոր մէկ օրէն միւսը կրնային կորսնցնել Սուլթանին կամ իր վէզիրին եւ կամ մէկ կուսակալին եւ նոյնիսկ Ենիչէրիի մը քմահաճոյքով:

Նոյնպէս ստացուածքի եւ ինչքի ապահովութիւն գոյութիւն չունէր երկրին մէջ, ուր քմահաճ հրամաններով մարդիկ մէկ օրէն միւսը կրնային ընչազուրկ եւ մութացիկ դառնալ առանց դատաստանի եւ օրէնքի:

Արդէն գոյութիւն չունէր օրէնքին առջեւ հաւասարութիւն, եւ երկու տարբեր օրէնքներ կային երկիրին մէջ, մէկը՝ իսլամներուն յատուկ եւ միւսը՝ Րայաներուն: Օրէնքներէն մէկ մասը հիմնուած էր Շերաիաթի տրամադրութեանց վրայ, որոնք օրէնք ըլլալէ աւելի պետական հնարքներ (Հիփօ-Մեթը ՀիփփիՄէՏ) էին եւ այնպիսի ձեւով մը խմբադրուած էին որ նպատակ ունէին այնպէս մը ընել որ իր ինչքերը ապահովելու համար Րայան իսլամութիւնը ընդունէր:

Մասնաւորապէս ոչ-իսլամի մը հարստութեան միայն իսլամացած ազգականները ժառանգելու իրաւունք ունենալին ազիտալի դեր մը կատարած է եւ ոչ-իսլամները ընչազուրկ դարձնելու նպատակով:

Յիշեցնենք նաեւ մանկաժողովները (Տէվշիրմէ), Ենիչէրիութիւնը եւ բոնի իսլամացման դէպքերը, որոնց նպատակակէտը շատ որոշ էր:

Հակառակ ջանքերուն, զորս կը կատարէին Հայերը ոեւէ կերպով Թուրքերու վայրագութիւնը մեղմելու համար, կոյր մուկանդութիւնը կը ճնշէր զիրենք:

Հայերը, իբր Րայա ձայն չէին կրնար ունենալ երկիրին վարչութեան

մէջ, եւ դատաւարաւորած էին ապրիլ արհաւիրքի մէջ:

Գրեթէ ոչ մէկ ազատութիւն կը վայելէին, տուրքերու ծանրութեան տակ կը հեծէին, ահաբեկի կերպով կը կեղեքուէին եւ կը հարստահարուէին: Գոնէ իրենց վաստակին տէ՛րը ըլլային: Ան ալ չէին, քանի որ ամէն վայր-կեան կառավարութիւնը կամ տեղական իսլամ բռնակալը կրնար զրաւել իր հարստութիւնը:

Աւելցուցէք այս անբնականոն պայմաններուն վրայ թուրք եւ պարսիկ երկարատեւ կռիւները, որոնք կը քամէին երկիրը եւ դայն կ'աղքատացնէին. այնպէս որ ԺԵ. եւ ԺԶ. դարերուն, ինչպէս կը վկայեն ուղեւորներ, Փոքր Ասիոյ բնակչութիւնը չափազանց պակսած էր, դաշտերը անմշակ մնացած էին եւ ամէն կողմ կը տեսնուէին աւերուած գիւղեր, խոպան դարձած այգիներ եւ արտեր (ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒԹՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, 1943, Երեւան, էջ 239):

ԺԶ. դարուն վերջին տասնամեակի սկսող ձեւալիններու ապստամբութիւնները բոլորովին խանդարեցին Ժէ. դարուն առաջին կիսուն բնակչութեան թուական համեմատութիւնը, վասնզի այս տաղնապին ատեն ստուար թիւով բնակիչներ, իսլամ եւ քրիստոնեայ, դիմեցին պետութեան այն մասերը, որ համեմատաբար աւելի ապահով էին:

Ձեւալիններու յարուցած այս համատարած խառնակութեան միջոցին, Հայկական Բարձրաւանդակէն դունդադունդ արեւմուտք դիմող ամենազգի բնակիչները, որոնք պետութեան կեդրոնը եւ անոր մօտերը կ'ապաստանէին, ստուար մեծամասնութեամբ հաւանօրէն Մալաթիայէն անցած են, վասնզի Յփրատի ամենէն բանուկ անցքը հոն էր: Ապահովաբար անոնց խառնուած են Մալաթիացիներ ալ, եւ անոնք ալ դիմած են դէպի արեւմուտք, եւ այսպէս պակսած է Մալաթիոյ բնակչութիւնը, ինչպէս կը հաստատուի Սիմէոն Լեհացի Դպիրին կողմէ:

Այս Դպիրը, որ ձեւալիններու խռովութիւններէն քիչ ետքը անցած է Մալաթիայէն եւ հոն երեք շաբաթ մնացած է, իր «ՈՒՂԵԳՐՈՒԹԵԱՆ» մէջ (էջ 190) կ'ըսէ թէ Մալաթիոյ մէջ դրած է միայն 100 տուն եւ Աղպուսի գիւղին մէջ 30 տուն Հայ, ինչ որ ապացոյց մըն է թէ ձեւալինները Մալաթիոյ քաղաքին մէջ չարիք հասուցած էին եւ դայն ամայեցուցած:

Բայց չափազանց զարմանալի է որ Սիմէոն Դպիրէն ոչ շատ ետքը Թաւեռնիէ (1605—1689), որ 1632—1668 երեսուն տարուան մէջ վեց անգամ արեւելք շրջած է, կը գրէ թէ «Թոգատէն մինչեւ Թաւրէժ՝ երկիրը գրեթէ միմիայն քրիստոնեաներէ բնակուած է, եւ ըստ որում այս ընդարձակ տարածութիւնը նախնեաց Հայաստանի նահանգ կոչուածն էր, պէտք չէ զարմանալ եթէ քաղաքներուն եւ գիւղերուն մէջ մէկ մահմետականի փոխարէն յիսուն Հայ կը գտնուի» (Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier en Turquie et Perse et aux Indes, Paris, 1713, I, p. 47—8):

Ուրեմն բնակչութիւնը եթէ պակսած իսկ էր, դարձեալ Հայերը Հայաս-

տանի մէջ ունէին մեծամասնութիւն, եւ Փոքր Հայքի մէջ պէտք էր որ մեծ
թիւ մը ունենային:

Սակայն Մալաթիոյ չար բախտէն այնպէս կը թուի թէ այս քաղաքը
թերեւս Ղարապաշի պէս անբարոյ աւաղակի մը իշխանութեան ենթարկուած
ըլլալով Հայերը բացառաբար շատ աւելի զանդուածային կերպով հեռացած
են եւ անոնց տեղը լեցուած են թուրքեր, թուրքմէններ եւ մանաւանդ Քիւր-
տեր, որոնք եկուորներ ըլլալ կը թուին այս շրջանակին մէջ:

Այս կիսավայրենի ժողովուրդները ընդհանրապէս աւաղակութեամբ եւ
աւարառութեամբ եւ Րայան կեղեքելով կը դբաղէին, օգտուելով պետութեան
անկարգ, անկանոն եւ անկազմակերպ վիճակէն:

Հայերը իբր օսմանեան պետութեան հպատակներէն մէկը՝ չունէին
հանգարտ եւ անդորր կեանք մը, որպէսզի կարենային իրենց պարկեշտ աշ-
խատանքով եւ ճակտին քրտինքով խաղաղ ապրիլ: Հետեւաբար միշտ դադ-
թողներ եղած են իրենցմէ՝ աղատելու համար օսմանեան պետութեան մէջ տի-
րող անտանելի վիճակէն:

Պէտք չէ անտեսել նաեւ սա իրողութիւնը թէ խստութիւններու սաստ-
կացումը եւ մեղմացումը, որոնք պարբերաբար կը յաջորդէին իրարու, իրենց
ազդեցութիւնը ունեցած են բնակչութեան թիւին վրայ, վասնզի անկարգու-
թեան, անիշխանութեան եւ բռնապետներու կեղեքումներու շրջաններուն շա-
տեր իրենց ծննդավայրը ձգելով հեռացած են, յաճախ նիւթապէս փճացած:
Արտաքին եւ ներքին պատերազմներու հետեւանքով ստեղծուած անապահո-
ւթիւնը նոյնիսկ արգելք էր երկրազործական աշխատութիւններու եւ կը
վնասէր առեւտրական կեանքի բարգաւաճման:

Քրիստոնեաները ենթարկուած էին բազմատեսակ չարիքներու, դորս
մի առ մի ներկայացնելու պէտք չկայ կարծեմ, վասնզի շատ ծանօթ են եւ ա-
մենուն յայտնի:

Այդ չարիքները ընդհանուր կերպով երկու տեսակի կը բաժնուէին. —

Ա. Անոնք որ թուրք բարբարոս ժողովուրդին իսլամական կրօնքով
զրդուած արիւնհարբու նկարագրին հետեւանքներն էին,

Բ. Անոնք որ օսմանեան պետութեան կառավարութեան ընդգրկած ուղ-
ղութեանը եւ պետական քաղաքականութեան հետեւանքներն էին: Թուրքի
ժողովուրդին, իբր տիրող ցեղին եւ իբր Մուսլիման առանձնաշնորհեալի յա-
ւակնութիւնները կրնային չէզոքացուիլ, եթէ չքաջալերուէին կառավարու-
թենէ, որ թուրքերու անհատաբար զործադրած բոլոր ապօրէն կեղեքում-
ներուն եւ չարիքներուն մէջ պետութեան քաղաքականութեան նպաստ մը կը
տեսնէր եւ ասոր համար աչք կը դոցէր թուրքերու զործադրած կեղեքում-
ներուն:

Գալով կառավարութեան զործադրած չարիքներուն՝ անոնք, հետե-
ւանքը՝ այն մեծ զօռարութիւններուն, որոնց մատնուած էին թուրք սուլ-

թանները, էին իրենց սակաւաթիւ բանակներով կառավարել պարտաւորուած ըլլալուն ընդարձակ երկիրներ, որոնց բնիկ բնակիչները թուրք չէին:

Հետեւաբար օսմանեան սուլթաններու համար ներքին քաղաքականութեան գլխաւոր հարցը թիւի խնդիրն էր եւ իրենց համար ցանկալի նպատակէտ մըն էր իրենց հպատակներուն ամբողջական թրքացումը իսլամացումով:

Որչափ ատեն որ օսմանեան սուլթանները թուրք աննշան փոքրամասնութեան մը կը կրթնէին, քրիստոնեաները սիրաշահող քաղաքականութեան մը հետեւած են եւ անուղղակի միջոցներով լուծել աշխատած են թիւի խնդիրը, ստեղծելով այնպիսի պայմաններ որ ոչ-իսլամները առաւելութիւններ եւ անհատական հանդիստ ունենալու համար ինքնայօժար իսլամանան կամ թրքանան եւ խառնուին պետական ազդին մէջ, որ իր սկզբնական օրերուն հազիւ 50.000 հոգիէ կը բաղկանար: Այս հազիւ աշիրէթ մը կազմող թիւը արագ աճեցաւ՝ շնորհիւ կամաւոր կամ բռնի իսլամացումներու:

Հպատակներէն շատեր իսլամանալը փրկութիւն նկատեցին, վասնզի օսմանեան պետութիւնը ստեղծած էր այնպիսի դժնդակ պայմաններ որ շատեր ուրիշ ելից հնար չեն գտած բացի իսլամացումէն:

Այս դժնդակ պայմանները ստեղծելու միջոցները, որոնք կիրարկուած են անհանդուրժելի դարձնելու համար ոչ-իսլամին կեանքը օսմանեան պետութեան մէջ, որպէսզի անիկա հարկադրուի իսլամանալ կամ հեռանալ երկրէն, բաղմաթիւ եւ ալլաղան էին եւ կը կազմէին թուրքիոյ վարիչներուն համար պետական անփոփոխ ծրագիր մը, որուն իրադրոժման լուեկայն եւ առանց աղմուկի աշխատիլ նուիրական աւանդութիւն մը եղած է թուրք կառավարութեան պաշտօնատարներուն համար:

Այս մեթոտիկ աշխատանքը, որ դասական ձեւ մը առած էր երկիրին մէջ, Մալաթիոյ մէջ ալ դործադրուած է անխուսափելի կերպով, վասնզի, ինչպէս յայտնի է, այս աւանդական քաղաքականութիւնը օսմանեան պետութիւնը հետապնդած է՝ որքան ատեն որ կրցած է առիթ գտնել:

Վերջապէս յաջողեցաւ լիովին իրադրոժել 1914—1918-ի առաջին համաշխարհային Պատերազմին, առանց ուրիշ վերապահութեան դործադրելով մասնաւորապէս Հայերու բնաջնջման ծրագիրը, վասնզի արդիւող ոյժ մը չէր: Ընդհակառակը անիկա քաջալերուեցաւ եւ զօրավիգ գտաւ գերման կայսրութենէն, որ իր քաղաքական-տնտեսական շահերուն նպաստաւոր կը համարէր Հայերու բնաջնջումը:

Այս աւանդական վաղեմի քաղաքականութիւնը թերեւս տակաւին կը դործադրուի այն խլեակներուն դէմ, որոնք Մալաթիոյ մէջ «իրենց հողի տուած դադտուկ կ'ապրին», ինչպէս նկարագրեղ բացատրութեամբ մը կ'ըսէ ժողովուրդը:

Մօտաւորապէս հինգ-վեց հարիւր տարիներէ ի վեր ոչ-իսլամները բնաջնջելու համար կիրարկուած միջոցներուն ամենէն դառնը հարկատուութիւն-

ներն էին, որոնք օրէնքի անուանով կեղեքումներ էին եւ կողոպուտներ՝ հալածակները աղքատ եւ թշուառ դարձնելու համար:

Իսկ իբր տուրք օրինականացուած ամենէն դժոխային եւ անմարդկային դադանութիւնը մանկաժողովն էր, զոր իբր տուրք քրիստոնեաներու մանուկները յափշտակելով կը դործադրէին թուրքերը, տեսակ մը անճիտումի ենթարկելով երկիրին քրիստոնեայ բնակչութիւնը, իրենց մայրերու գիրկէն խլելով եւ իսլամացնելով քրիստոնեայ մանուկները:

Այս ձեւով հաւաքուած տղաքները կը ստուարացնէին Ենիշէրիներու թիւը՝ որքան ղինուորական ոյժը զօրացնելու, նոյնքան ալ երկիրը իսլամացնելու նպատակով: Այս սոսկալի հարկատուութիւնը մասնաւորապէս ԺԶ. դարուն շատ խստութեամբ դործադրուած է սուլթան Սելիմ Եաւուզի (1512—1520) եւ Սիւլէյման Քանունիի (1520—1566) ժամանակ:

Այս անմարդկային հարկատուութեան համար Թադէոս Վրդ. Սերաստացի ունի ոտանաւոր ողբ մը՝ իր ականատես եղած մէկ մանկաժողովին առթիւ, իսկ Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան՝ իր ձեռագիրներուն մէջ յիշատակութիւններ, որոնք կը մնան Վենետիկի վանքը (հմտ. Լէօ, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ, Գ. հտ., էջ 127):

Այս առթիւ ձեռներէց եկեղեցական մը Մաղաքիա Վրդ. Դերջանցի դիմած է Կ. Պոլիս եւ աղերսագիր մը ներկայացուցած է սուլթանին եւ կրցած է 1545-ին հրաման ձեռք բերել վերջ տալու այս վայրագ հարկահաւաքութեան՝ գէթ Դերջանի եւ Բաբերդի մէջ, բայց հակառակ ասոր մի քանի անգամ եւս դործադրուած է (Չամչեան, Գ., 513 եւ Լէօ, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ, Գ., 122) եւ բաւական ժամանակ վերջը ընդհանուր կերպով դադրած է (Օրմանեան, ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 2236—8):

Միւս հարկերու տեսակները եւ անոնց քանակները անհամեմատ եւ չափազանց ծանր էին եւ այնքան բազմատեսակ (տես Լէօ, ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Գ. հատոր, էջ 90—7 եւ Ա. Ալպոյաճեան, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 636—8 եւ Մ. Զուլալեան, 16-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՏԻՐՈՂ ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՍԻՍՏԵՄԸ, Հայկական ՍՍՌ գիտութիւնների Ակադեմիայի տեղեկագիր, 1952, թիւ 2, էջ 39—53, խնամեալ աշխատութիւն), որոնց չէին կրնար տոկալ քրիստոնեաները:

Այս էր օսմանեան պետութեան սկզբնական օրերէն մինչեւ ԺԷ. դար իրերու կացութիւնը այս անկադմակերպ կառավարութեան մէջ, ուր հալածակները կ'ապրէին զրկանքներով, յայտնի խտրականութեամբ, տեսակ-տեսակ հարստահարութիւններու եւ անարդարութիւններու ենթակայ:

Հայերը, որ օսմանեան պետութեան Ասիական նահանգներուն մէջ ամենէն կարեւոր տարրը կը ներկայացնէին, մօտաւորապէս վեց դար այս անհանդուրժելի մթնոլորտին մէջ տուայտած են, ասրելէ աւելի քաջքշուելով եւ գոյութիւնը պահելու համար միջոցներ հնարելով, քանի որ իրենց անկարելի էր զէնքով ինքնապաշտպանութեան դիմել: Այս պատճառաւ անոնք ա-

լի յաճախ շփում ունէր տիրողներուն հետ — մէջ տարածուեցան բարոյական տկարութիւններ, քծնումներ, շողոքորթութիւններ, ստախոսութիւններ, մատնութիւններ:

Յաճախ այս միջոցներով քրիստոնեաները կը յաջողէին ոչ միայն իրենց գոյութիւնը պահպանել, այլ նաեւ ազդեցիկ դիրք ստեղծել իրենց կրօնակիցներուն մէջ: Այսպէս երեւան եկան քրիստոնեայ իշխանաւորներ, Չէլէպի, Ամիրա եւ այլ տիտղոսներով, որոնք առաջացած էին կաշառքով, վաշխառութեամբ եւ այլ միջոցներով:

Այս մարդիկը երբեմն ազդեցիկ պաշտօնեաներու բարեկամութիւնը շահելով կը կարգադրէին քրիստոնեայ համայնքին գործերը: Անոնց գլխաւոր ոյժը դրամն էր, որով իրենց ստրուկ կը դարձնէին գաւառներու մէջ Վալիները (կուսակալները) եւ կեդրոնին մէջ՝ Վեզիրները (նախարարները)՝ անոնց փոխառութիւններ ընելով եւ այս կերպով ազդեցութիւն ձեռք բերելով: Այսպէս անձնական յարաբերութիւններով այդ բարբարոս ժամանակներու մէջ, հնարիմացութիւններով, դրամական զոհողութիւններով եւ այլազան վարպետութիւններով ազգը ապրեցուցած են եւ անոր ապահոված՝ կարելի եղածին չափ նիւթական բարօրութիւն տրուած պայմաններուն մէջ:

Այդ հիւնները իրենց նուաստացումին մէջ մեծ են, վասնզի անոնք գէշ-աղէկ ազգը ապրեցուցած են եւ չարիքը որքան կարելի է չափաւորած են:

Իբր սեղանաւորներ կուսակալներու, խորհրդականի դիրք ձեռք բերած են եւ շատ անգամ իբր պարտական անոնց նկուն վիճակը օգտագործած են, որոշ չափով մը մեղմացնելով անոնց խստութիւնները եւ սանձարձակ վայրագութիւնները՝ այնպիսի ժամանակներու մէջ, երբ օսմանեան պետութիւնը ոչ միայն իր հպատակները, այլ եւ բովանդակ Եւրոպան կ'ահաբեկէր եւ Հայերը՝ եթէ խլրտելու ըլլային, իրենց բնաջնջումը անխուսափելի էր:

Այսպէս օսմանեան պետութեան բարբարոս վարչութեան մէջ հիւնները գիտցած են գտնել *modus vivandi* մը եւ տեւել եւ տոկալ լաւագոյն օրերու յոյսով, որ բնաւ չեկաւ՝ նորերու յիմար եւ յախուռն արարքներով:

Պէտք է անկեղծ ըլլալ ըսելու համար թէ այդ ազդեցիկ Հայերը, որոնք պետական շրջանակներու մէջ իրենց դրամով կամ հնարիմացութեամբ կրցած էին դիրք մը ձեռք բերել, որոշ չափով մը Հայերու տառապագին կեանքին մէջ մեղմացումներ առաջ կրցած են բերել, մինչեւ որ օսմանեան պետութիւնը օտար ճնշումի տակ, զոնէ «ի ցոյց մարդկան» եւ ակամայ, եւրոպականացման ուղին ընդգրկեց արտաքուստ՝ ներքնապէս պահելով իր հին հայեացքները, եւ շարունակեց իր աւանդական քաղաքականութիւնը:

Հայերուն ոեւէ կերպով ձեռք բերած հեղինակութիւնը ոչ միայն նըպաստ մը եղաւ իրենց գոյութիւնը պահելու, այլ նաեւ այս դժոխային պայմաններուն մէջ պահպանելու իրենց ազգային եւ եկեղեցական վարչութեան առանձնաշնորհը, որ դրամական մեծ զոհողութիւններով ձեռք բերուած է,

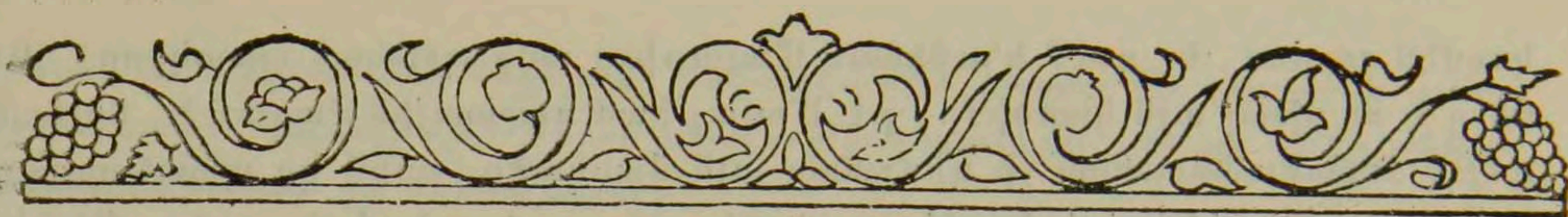
Շուղիղ միջոցներու ալ դիմեցին իրենց կաշին փրկելու համար: Հետեւաբար ժողովուրդին, մանաւանդ անոր քաղաքներու մէջ ապրող մասին — որ աւելի տուեց իսլամ եւ քրիստոնեայ կրօնքներու անհաշտ տարբերութիւններէն:

Մալաթիոյ Հայերն ալ ուրիշ վայրերու Հայերուն պէս ունեցած են այս տեսակ ազդեցիկ հայ անհատներ, որոնք արժեցուցած են ինքզինքնին եւ օգտակար եղած են հայ ազգին եւ հայ անհատներուն, ինչպէս պիտի տեսնուի հայ եւ թուրք յարաբերութեանց վրայ խօսուած ատեն ստորեւ:

Արդ, հայ եւ թուրք յարաբերութիւններու պատմութիւնը, որ պատմութիւնն է այն ճիգին, զոր մենք ըրինք կրօնական համայնք մը ըլլալու տեղ քաղաքական դործօն մը ըլլալու համար, նիւթը կը կազմեն ԺԹ. եւ Ի. դարերու Հայոց պատմութեան, ուր անճարակ եւ անփորձ մարդոց ղեկավարութեան տակ քաղաքականութիւն խաղաց ազգը եւ չարաչար պարտուեցաւ, վաւրնդի դժբախտաբար ցնորամիտ մարդիկ, ինչպէս շահախնդիր խաչագողներ, որոնք յեղափոխութեան անունը լիւրճեցին՝ զայն խանութի վերածելով եւ դործի վրայ երեւալու համար անխորհուրդ ցուցարարութիւններ ընելով: Տեսանք անոնք թէ ո՛ւր հասցուցին այս կենսունակ ու պատուական ժողովուրդը, որ թէ՛ իր դարաւոր հայրենիքէն եւ թէ՛ իր հարստութենէն զրկուեցաւ եւ իրարմիւր ջարդով անճիտուեցաւ եւ այսօր սպիտակ ջարդով ամէն օր իր գոյութենէն շատ բաներ կը կորսնցնէ ապագայնացման ուղիներուն վրայ, հեռաւոր օտար հորիզոններու տակ:

Հայ քաղաքական այս ձախող փորձարկութեան Մալաթիոյ բաժինը իբր քաղաքական կեանք պիտի տեսնուի ստորեւ, իր ողբալի պատկերով եւ կարգաւոր սովեստներու աճպարար արարքներով:

Դ. Մ Ա Ս

ՄԱԼԱԹԻԱ ԵՒ ԹԵՄԻՆ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ՎԱՅՐԵՐԸ

Ա.

ՄԱԼԱԹԻԱ ՔԱՂԱՔԸ

Ա. — ՔԱՂԱՔԻՆ ՎԱՅՐԸ ԵՒ ԴԻՐՔԸ

Մալաթիա քաղաքը կը գտնուի հիւսիսային լայնութեան $38^{\circ} 32'$ -ին եւ հրինուիչէն դէպի արեւելք 39° միջօրէականի վրայ, ծովէն 2852 ոտք բարձր դաշտի մը մէջ, որ կը տարածուէր քաղաքի շուրջը՝ 60 մղոն տրամագծով:

Քաղաքը հաստատուած է եփրատի աջակողմը՝ չորս ժամ միայն հեռու այդ գետէն եւ հինգ ժամ՝ հեռու Մելաս (Թոխմա-Սու) գետէն:

Քաղաքին հարաւակողմը կան լեռներ, իսկ հիւսիսակողմը դէպի գետ, դաշտային է, նախ դառիթափ. «Իսկ գետանոցը լայն է, ուր կ'իջնէ գետը գալով արեւմտեան բարձունքներէն, որ կ'անուանուին Մեծ Իրան եւ Հագարացուլ, եւ իր մէջն ամփոփելով հիւսիսէն եւ հարաւէն իջած վտակները, կը հոսին նախ բունն սաստկութեամբ եւ ապա հեգասահ կը հասնի եւ կը թափի եփրատ» (Գերսլ. Ալեքսանդրեան, ՊԱՏՄ. ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ, էջ 400):

Աշխարհադրական տեսակէտով, ունի բնական ամրոցի մը բոլոր առաւելութիւնները, ինչպէս կը շեշտէ Գէորգ Մելիտիեցի (ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ, էջ 13) եւ կը յայտնէ թէ «Ճիշդ է որ մասնաւորապէս քաղաքին բնակութեան վայրը դաշտային է, բայց եթէ դիտողը քիչ մը իր տեսողութեան սահմանը ընդլայնէ, դիւրութեամբ պիտի տեսնէ նմանութիւնը այն պարտէզին հետ, որ իր մըշակելի հողին, ծառերուն եւ ծաղիկներուն ետին ունի հաստ ու ամուր ցանկապատ՝ իբրեւ վահան իր պաշտպանութեան՝ բնութեան եւ մարդկութեան աւերիչ տարրերուն դէմ: Երեւակայեցէ՛ք միջին հաշուով ութը ժամ (ոտֆով) երկայնութեամբ եւ լայնութեամբ տարածութիւն մը, օժտուած արգասաբեր հողով, ինքնաբոյս ջուրի առատ հոսանքներով, բարձրաբերձ ու սաղարթալիտ ծառաստաններով, շրջապատուած երեք կողմերէն երկնասլաց լեռներով ու մէկ

կողմէն ջուրով, եւ դուք կ'ունենաք Մալաթիոյ ամբողջական պատկերը: Ան-
հիշդ է ու սխալ այն կարծիքը, թէ Մալաթիան դաշտային քաղաք է, նոյնպէս
դոյզն քննադատութեան չի դիմանար այն վարկածը, որով կը պատմաւարա-
նեն «*Եթէ Մալաթիա լեռնային քաղաք է, օժտուած բնական ամրութիւննե-
րով, ապա ինչո՞ւ կ'առուցուած են վարի քաղաքի պարիսպները*»: Նախ, եթէ
Մալաթիա լինէր առաւելապէս դաշտային քաղաք, ապա բնականօրէն չէր կըր-
նար ունենալ ինքնաբոլոր ջուրերու առատ երակներ, որ իր ամբողջ տարածու-
թիւնը կ'ակօսեն, պարգեւելով կեանք ու կենդանութիւն:

Յետոյ ի՞նչ անուն տալ Պէկ Տաղի, Աղնատաղի եւ այլ լեռնաշղթաներու
գոյութեան, որոնք օճային գալարումներով իրարու շղթայուած, մշտաբարուն
պահակներու պէս ցցուած են քաղաքի գլխուն վերեւ: Ճիշդ է որ Մալաթիան
ունի դաշտային հսկայ տարածութիւն, բայց ճիշդ հող է արդէն անոր բնական
առաւելութիւնը, որուն վրայ յենուած՝ Ռուբէն Որբերեան արդարացիօրէն կը
մականուանէ գայն *ԿԱՆԱԶԻ ԱԻԱԶԱՆ*, եւ հող է նոյն թիւրիմացութեան աղ-
բիւրը որ շատեր կորսուելով անոր անծայրածիր դաշտերուն եւ սաղարթախիտ
ծառաստաններուն մէջ, կ'անտեսեն հսկայ ու վիթխարի լեռներու գոյութիւնը
եւ կը կոչեն գայն դաշտային քաղաք» (*ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ*, էջ 14):

Բրոֆ. Մկրտիչ Որբերեան ալ կը հաստատէ թէ Մալաթիոյ դաշտը,
որ առանց բացառութեան զարգարուած է ցրդիի եւ կաղնիի ընդարձակ ան-
տառներով ու հազարումէկ անուշաբոյր ծաղիկներով, չըջապատուած է լեռ-
ներով:

Այսպէս, հիւսիսային կողմէն դաշտը կ'եզերեն Սարը Զիչէկի եւ Տերսի-
մի լեռները, արեւմտեան կողմէն՝ Աղճատաղը, հարաւային կողմէն՝ Պէկտա-
ղը եւ արեւելքէն՝ Խարբերդի դաշտը զառտղ լեռները:

Դաշտին հիւսիսային արեւելեան անկիւնէն Եփրատ գետը կը մտնէ հոն
եւ արեւելեան կողմի լեռնաշղթային քղանցքէն կ'իջնէ դէպի հարաւ-արեւե-
լեան անկիւնը:

Աղճատաղի մէջտեղէն դէպի արեւելք Եփրատ կը դիմէ Թոխմա-Սու, որ
դաշտը երկուքի կը բաժնէ, Տարենտէի եւ Կիւրինի կողմերէն բխելով: Դաշ-
տին հիւսիս-արեւմտեան անկիւնէն հոն կը մտնէ ուրիշ ջուրի ընթացք մը՝
Գուրու-Չայ, որ Թոխմայի բերնին չմօտեցած կը կցուի Եփրատի: Գուրու-
Չայ Հեքիմ խանի քովերէն կը բխի, թէեւ ամառը երբեմն բոլորովին կը
ցամքի:

Դաշտին հարաւային մասը վայրահակ է դէպի Թոխման, որ բոլոր ջու-
րերը կ'ընդունի իր մէջը:

Հարաւային լեռներէն՝ Թոխմա-Սուի արեւմուտքէն կը միանան յաջոր-
դաբար եւ հաւասար հեռաւորութեամբ, Սուլթան-Սուի, Էլեմէնդիկ, Պէյլէր
Տէրէսի, Խաթուն սուլու եւ Փունար Պաշի գետակները:

Պէյլէր Տէրէսի եւ Փունար Պաշի մէջտեղ, ճիշդ լերան քղանցքին վը-
րայ կը գտնուի ներկայ Մալաթիան, չըջապատուած ընդարձակ անտառներով,

բարեբեր եւ արգասաբեր հողերով, խակապէս մեծ քաղաք մը ըլլալու յարմար վայրի մը մէջ, վասնզի մեծ թիւով բնակութիւն պահելու համար ամէն տեսակ յարմարութիւններ կը ներկայացնէր:

Բայց Գերպ. Ալեքսանդրեան (ՊԱՏՄ ՈՒԹԻՒՆ ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ, էջ 396) կը յայտնէ թէ չորս կողմէն շրջապատուած ըլլալով լեռներով, ամբողջութեամբ կանգնելու յարմար պայմաններ չէին կրցած գտնել. որով յաջորդաբար ասիական բարբարոս հրոսներու արշաւանքներուն հետեւանքով՝ քաղաքը շատ փայլուն եւ տեւական դարդացում չէ կրցած ունենալ, հակառակ անոր որ երկրին բարեբերութիւնը մեծ նպաստ մը կրնայ բերել քաղաքին. եթէ ոչ տնտեսական դէթ զինուորական տեսակէտով կարեւոր դիրք մը ունի Մալաթիա իբր կամ մըրջագլուխ Եփրատի (հմտ. ՊԱՏՄ. ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ, էջ 396):

Ըստ Բախտիկեանի (այժմ Ներսէս Վրդ. Բախտիկեան) Մալաթիա, հընադոյն ժամանակներէն մինչեւ մեր օրերը, էր «Հանգոյց մը քամքաներու, հին կայսրութիւններու ռազմական ու առեւտրական քառուղիին վրայ» (ՈՍԿԵԳԵՏԱԿ, Գ. հտ., էջ 413): «Իր այս բացառիկ դիրքին հետեւանով հանդիսացեր է պատերազմներու կրկէս, զօրագունդերու պահակատեղի»:

«Իր դիրքին վրայ երբ աւելցնենք իր դաշտագետնի պարարտութիւնը, կլիմայական յարմարութիւնը, անհատնում բուսական հարստութիւնը, պատկերը կը դառնայ լրիւ» (նոյն):

Ինչպէս որ Մալաթիա իբր քաղաք հրաշագեղ միջավայրի մէջ է՝ կանդնած դաշտի մը մէջ, ուր ամէն կողմը կը պլպլան առուները. բոլորող մեղուները, թռչող թիթեռնիկները եւ պճրտացող միջատները կարծել կու տան այցելուին թէ Եդեմի դրախտը կը մտնէ (Բրոֆ. Մկրտիչ Որբերեան, ԲԻՒՐԱԿՆ, 1900, էջ 68):

Գարեգին Եպիսկոպոս Սրուանձտեանց, որ այցելած է նաեւ Մալաթիա, իր ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ-ին մէջ (Ա. հտ., էջ 297—336) ընդարձակօրէն խօսած է այս քաղաքին եւ այդ դաշտին վրայ, ուր կը գտնուի ան:

Սրուանձտեանց, որ Արաբկիրէն անցած է Մալաթիա, հովիտին սկիզբէն մինչեւ Մալաթիա 11 ժամ կը հաշուէ. «այլ սակայն իւր բազմախումբ ծառոց եւ այգեստանեաց ծաւալը իբրեւ սել գիծ մը կ'երեւի»:

«Առաւօտ դեռ արեւը չծագած՝ հեծանք: ... Արկաւան գաւառն ենք, քանի մը գիշեր անցնելով հասանք Թէհէր Քէօյ, ուր միւտիւր կը նստի... Ամբողջ չորս ժամ կ'երթանք, ջուր չկայ, գեղի եւ մարդոց երեսը չենք տեսներ, ահագին տարածութիւն մը խոտալից, քոչունի անգամ չեն քոներ, ահոտ եւ սարսափոտ վայրեր. շարունակ կը պատմեն այս տեղեր պատահած սպանումներ եւ կոդուստումներ: Աղնատաղը կը ցուցնեն, Աղնատաղցոյ մինչեւ այսօր ապստամբ լինելը, ասոնց ձեռքով կարաւանաց եւ բնակչաց հասած խեղճներ եւ վնասներ, քանի մը տարի առաջ պարսից Շահգադէի մը սպաննիլը եւն. : Արեւը կիզիչ է եւ դաշտային գնացքը կարծես ձանձրացուցիչ. ահա կը հասնինք Բալաթան գեղը, որոյ բնակիչք Գրգըլպաշ են... գրած էին գեղիս մեծա-

ւորաց Պէկթաշին եւ Մահմուտ Ալիին, որ քանի մը ձիաւորով զմեզ ապահով հասցնեն Մալաթիա, բայց այս երկուքն ալ գեղը չէին: Հանգչեցանք ուռենեաց շուքը, ջրոց ամբը, եւ մեծ ախորժակով նաշ ըրինք, քան, պանիր, վարունգ, սոխ եւ սխտորով ու եղով տապակուած հաց՝ վրան ալ մածուն դրած:

Ծանր հոգածութեան մը եւ խորհրդեան հետ են մեր ուստիկաններ եւ Քրդերը. առանձին կը խօսին, կը վիճին, եւ վերջապէս կը յայտնեն մեզ իրենց որոշումն այն է գիշերը այս գեղն մնալ, մինչեւ որ մարդ առնունք հետերնիս, որովհետեւ ահա կը սկսի Եազլի-խանի դաշտը, որ այնքան սոսկալի հոշակ ունի իբրեւ ազատ ասպարէզ աւազակաց եւ ուր ամէն օր մարդ կը կողոպտուի, մարդ կը սպաննուի: Ես կը պնդեմ երթալ... մենք կը հեծնանք եւ կը քշենք: Կ'անցնինք Գուրու-Չայ գետակէն, որ գեղի առջեւէն կը հոսի, եւ յաշնան ու գարնան ահագին կը մեծնայ եղեր: Անմիջապէս կը սկսի Եազլի խան, որոյ լայնութիւն է 2 ժամ եւ երկայնութիւն՝ 12 ժամ ընտիր հող, բայց անջուր մնալուն համար՝ անմշակ եւ անբնակ է: Թոխմա Սուլու գետոյն վերին կողմէն դիւրաւ կրնայ ջուր հանուիլ այս դաշտը, բայց ո՞վ է շինողն: Ամայութիւն, որ տիրած է կողմերը, անհուն է եւ զարհուրելի, անդորրութիւն եւ ապահովութիւն չկայ, լեռնականաց յափշտակութենէն եւ կառավարչաց անհոգութենէն դեռ ցայսօր ամայանալու վրայ է երկիրը: Ահմադը¹ միշտ մեզմէ յառաջ կ'ընթանայ, ամէն կողմն կը դառնայ, կը դիտէ, քէ՛նա եւ քէ՛նա ուստիկաններ գէնքերը առ ձեռն ունին, մենք ալ մեր նետիչները եւ ձիերու վրայ քաջագօտի զինուորի նման սուր կ'արշաւենք, ժամ ու կէս հասանք Եազլի-խանի մէկալ եզրը. ուստի Թոխմա սուլին խրոխտ ու բնակչաց նման բարբարոս արշաւանքով կ'անցնի, քակելով փլցունելով ամբերը, ողողելով ցորենոյ, բրինձի, բոսդանի ընտիր արտեր, որոց ջուրն ալ ինքն կու տայ, եւ բերքերը ինք կ'ապականէ. ինչի՞նչ կը նմանի այս: Մեծ ու հին կամուրջով մը կ'անցնինք, գոր ԳԸՐԳ-ԿԵՕԶ կ'անուանեն, շինուած Սուլթան Մուրատէն, բայց մէկ մասը դիակ եւ մէկ մասն կմախֆ դարձած է: Ասկէ մինչեւ Մալաթիա խնուդի շինուած է, հեռագրի թելեր եւ սիւներ գտանք, խորին ազդեցութիւն ըրին վրաս, գորս Սեւաստու լեռներէն կորուսած էինք: Բաղդատի մեծ նախապարհի մէջն ենք: Անցուղարձակներ, մշակներ, քաղաքացիք եւ գիւղացիք կը հանդիպին. լոյս աշխարհի ինկանք: Կամարակապ աղբիւրին քով ծառոց շուքը շրմքքներ են խոշոր շներ, իրենց շոգէն լեզուն դուրս ձգած լըխկ լըխկ կ'ընեն, անոնց իսկ կովն ու հորթ, էշն ու քուռակ, Քրդու աղջիկն ու կեղտոտ պառաւ, եւ քանի մը քաց գլուխ եւ անվարտիկ կուռօ, կնի, փոքրիկ լամուկներ՝ այծերու մօրուքէն կը քաշկոտեն, կը կմկմացնեն:

(1) Ահմէտ՝ Գըղըւպաշ Քարասաշ պէկի մշակն էր, կորիճ ու ճարպիկ, ինչպէս Սրուանճատեանց կ'ըսէ: Բորեաղ պէկն ալ կէս ապստամբ, իբրեւ Հարստահարիչ եւ գողեր գործածող, նոյնիսկ իր անուանած աշխրէթին ընկեր եւ թեւապետ կը ներկայացնէ Սրուանճատեանց (տես Թորոս Աղբար, Ա., էջ 298):

Զովանալով այս ջրով, եւ գուարնանալով այս տեսարանով, թողինք ու առաջացանք. հարթ ու ընտիր արտորայք կան մեր երկու կողմն, ամէն տեղ կալ կ'ընեն, որաներ կը կրեն: Լեռներու կը մօտենանք, արեւը կը խոնարհի, զովագին օդը զուարթութիւն կը սփռէ ի մեզ, եւ Քիւրտ Ահմէտն ու ոստիկանք փոխ առ փոխ «Քօռ-օզլի»ն եւ այլ խաղեր կը կանչեն: Ծառաստանք եւ վագուած ջրեր կը սփռեն մեր տփնութիւնը՝ ողջունելով զմեզ: Մօտ ենք հին Մալաթիա քաղաքին, կլոր երկայն քար մը կայ տնկուած քանապարհին վրայ, որ յունարէն գիր ունի, եւ գագաթը քիչ մը փոս, կը պատմեն թէ՛ Սուլթան Մուրատի տնկած քարն է այս, իբր կէս կամ կեդրոն Իսթիւտարէն մինչեւ Բաղդադ երթալուն, թէ՛ աղջիկ մը մէկ ձեռքով բարձած այս քարը եւ Սուլթանին դիմացն ելած է, որոյ քաջութեան ի նշան հրամայեց կանգնել կոթող անոր յիշատակին թէ՛ քարի գլխու փոսին մէջ ափ մը ոսկի դրեր է Սուլթանն եւ Բաղդադէն վերադարձին տեսեր է որ այն ամբողջ նոյնութեամբ կը կենայ, զարմացեր Մալաթիոյ բնակչաց քաջութեան եւ հարստութեան, որոց տկար աղջիկն քարէ սիւն մը մէկ ձեռքով կը բռնայ, որոց մէջ աղքատ ու կարօտ մէկը չկայ: Երանի տուեր այս երկրին, երանի իւր թագաւորութեան, բայց այդ քարը եւ իւր արձանագիրը իմաստասիրելու արժանի առարկայ մ'է:

Վերջապէս համեղութեամբ, խոշորութեամբ, աղուորութեամբ եւ առատութեամբ հռչակաւոր Մալաթիոյ մրգաստանեայց մէջն ենք, թթենի, ծիրանի, տանձենի, խնձորենի եւ այլ պտղատու ծառոց դրախտներ, եւ զանոնք վայելելու, ժողվելու ու զօրացնելու զբաղող, Ադամ-Եւաներ, ամէն ուրեք: Ապա քաղաքի պարիսպներ, բուրգեր, որք տեղ-տեղ փլած են, խրամներ, որոց մէջ թիւթիւն տնկած են, ակամակիտ ջրեր, ուր խումբ-խումբ Թրքուհիք կտաւ եւ ներմակեղէն կը լուանան, մինարէներ, գմբէթներ, քարաշէն տուներ, բաղնիքներ, միջնաբերդ, մեծամեծ քարակերտ շէնքեր, զորս առանց մէջը շրջելու՝ կը դիտենք. ամենուն ալ աւերումն իր ծանր ձեռքով հարուած տուած, այս է եղեր այն պատմական հին եւ անուանի Մելիտինէն Հայոց, զոր այժմ կը կոչեն ԷՍԿԻՇԷՀԻՐ, Հին Մալաթիա... Ծառաստանք կը վերջանան, քաղաքի ներքին աւերակներէն աչքերդ վեր առնելով յանկարծ կը պատահիս անթիւ գերեզմանաքարերու խառնուածքի մը, ուր կը ներկայանան Մալաթիոյ Թրքաց փաթթոցաւոր գլուխներու կերպ կերպ ձեւեր, որոց երեւոյթն իսկ կը զարհուրեցնեն զմարդս, թէ ի՛նչ սոսկալի անձինք են եղած, որք թէպէտ հողոյ տակ՝ այլ դեռ սարսափ կ'ազդեն տեսնողին...

Մեր ձախ կողմն մօտ ընդ մօտ գեղեր կ'երեւան Թրքաց, ջրերով եւ ծառերով առատ, եւ ահա վերջապէս Մալաթիոյ բերանը հասանք:

Քաղաքին շէնքերը բնաւ չեն տեսնուիր, ժամէ մը աւելի տարածեալ ծառատունկերու անտառ մը կը քուի, բարձրացած բարդիներ եւ այլ եւ այլ տունկէ բանձր ու խիտ կը փակեն աչքիդ քաղաքն ու ջրերը, փողոցները կանոնաւոր եւ անկանոն, գրեթէ ամբողջովին անմաքուր, ջրալից առուներ ամէն

քաղ, ամէն տեղ տեսածդ՝ Թուրքեր են, լամուկներու յետին աստիճան լիբր սրիկաները եւ արբեալները կը վիտան :

Դռներու վրայ ճամոյ մեծ գլուխներով եւ երկայն մօրուփներով Թուրքերը նստած կը ծխեն եւ ծանր-ծանր կը խօսակցին, խոժոռ ու խորհրդաւոր հայեացներն ձգելով անցուդարձ ընողին վրայ» (*ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ*, Ա., էջ 297—307) :

Այս տպաւորութիւնը, զոր Մալաթիա վայրը թողած է Սրուանձտեանցի վրայ, ընդհանուր է գրեթէ : Ուրեմն անժխտելի է քաղաքին տեղւոյն բացառիկ գեղեցկութիւնը եւ առաւելութիւնները, որոնք հայ եւ օտար այցելուներ հաստատած են :

1895—1896-ի Համիտեան ջարդերէն ետք J. Redel Harris եւ իր արջիկը Helen R. Harris հայ աղետեալներու նպաստ հասցնելու համար՝ Հայաստան շրջած են : Անոնք իրենց տպաւորութիւնները հրատարակած են հատորով մը **Letters from Armenia** (տպ. Լոնտոն, 1897) խորագրուած :

Անոնք ի մէջ այլոց այցելած են Մալաթիա, ուրիշ Ռ. Հարրիս (տես էջ 166) գրած է նամակ մը 3 Օգոստոս 1896 թուականով, ուր ուշադրաւ են ստուգերը .

«Մինչեւ հիմա Ասիական Թուրքիոյ այցելած ֆաղափներուս մէջ ամէնէն գեղեցիկը Մալաթիան է : Եթէ մենք հին Պարսիկներուն պէս «Դրախտ» անուանենք զայն, արդար է, վասնզի նման է կամ էր դրախտի :

Գեղեցիկ պարտէզներու մնացորդ մըն է, անոր մէջ տնկուած են կաղամախի եւ զանազան տեսակի պտղատու ծառեր, որոնք մօտակայ լեռներէն հոսած գետերով կը ջրուին : Գրեթէ բոլոր տուները շրջապատուած են պարտէզներով եւ այդ պատճառով, երբ մէկը ֆաղափին կը մօտենայ, երկար տարածուած անտառի մը տպաւորութիւն կը կրէ ան, քան թէ բնակավայրի մը, վասնզի տուները ծառերու տակ անտեսանելի կը մնան» (էջ 166) :

Հայաստանի հնութեանց գերման հետախոյզ մը, Լէյքման-Հաուպտ, որ նշանաւոր եղած է իր ուսումնասիրութիւններով, Մալաթիոյ վրայ ալ խօսած է եւ գրեթէ նոյնը կ'ըսէ «Եփրատէն մի քանի ժամ հեռու» գտնուող քաղաքին մասին որ «իւր դիրքին ու շինուածքին համեմատ մեծ նմանութիւն ունի Պարսկաստանի Մարագա ֆաղափին հետ : Ասոր պէս ան ալ կ'երկարի մէկ ու կէս գերմանական մղոնէ աւելի տեղ : Տուները կատարելապէս կը կորսուին ծառատաններու եւ պտղաբեր պարտէզներու մէջ : Մալաթիա հոչակաւոր է իր հացուցած պտուղներով» :

Բոլոր այս վկայութիւնները կը միտին կարծես հաստատելու թէ Մալաթիա կը դառնուի բնութենէն օժտուած միջավայրի մը մէջ, թաղուած ծառերու խտութեան մէջ եւ ջուրերու առատութեամբ ճոխացած, բայց խոնաւ (տես վերը, Աշխարհագրական մաս, կլիմայի բաժին էջ 1-84) :

Այս տեղադրական ծանօթութիւններուն հետ հոս պէտք է ներկայացնել

նաեւ այս հետաքրքրական տողերը, որ համաշխարհային համբաւով ծանօթ գերման Մարեշալ Մոլթքէ գրած է Մալաթիոյ վրայ:

Մոլթքէ 1836—1839 թուականին օսմանեան բանակին մէջ իբր մարդիչ պաշտօնի կոչուած է եւ այդ ժամանակամիջոցին կոչուած՝ Սիւրիան գրաւող եգիպտական բանակին դէմ եւ ըմբոստ Քիւրտերը զսպելու համար, Եփրատի հովիտը պաշտպանող բանակին դէմ, որուն առաջին հրամանատարն էր Րաշիա փաշա, որուն մահէն ետք, նոյն պաշտօնին կոչուած էր Հաֆըզ փաշա, որուն բանակին մէջ էր Մոլթքէ:

Մոլթքէ իր այս պանդխտութեան ժամանակամիջոցին իր ընտանիքին գրած նամակները հրատարակած է յետոյ¹, որոնք այդ շրջանին թուրքիոյ կեանքին վրայ թանկագին տեղեկութիւններու աղբիւր մը նկատուած են:

Նոյնքան թանկագին են իր տեղեկութիւնները հին Մալաթիոյ դատարկացման եւ նորին հիմնարկութեան օրերուն վերաբերեալ:

Մոլթքէ Մեղրէէն² 19 Մարտ 1838—ին գրած նամակին մէջ կը գրէ. —

«Քեզան Մատէնէն ելլելով կը մագլցինք բարձունքները եւ երեք ժամէն կը հասնինք վերջապէս խորտաբոս բարձրալանդակ մը, ուր ցիրուցանքուրդ գիւղեր կը գտնուին: Քանի կը յառաջանանք, այնքան երկիրը ծածկուած է բազալտի զանդուածներով: Այս աւերակներուն միջեւ ցորեն ցանուած է: Իրիկուան մօտ մեր առաջ կը պարզուի դաւարուտ դաշտագետին մը գեղերով եւ այգիներով պատած, զորս կը կտրեն առուներ եւ ճամբաներ: Բարդիներու եւ ընկուղենիներու տեսքէն կը հանգչի՝ լեռներու մերկութենէն խոնջած աչքը: Գիւղերը փառաւոր տեսք ունին, բարձրադիր տունները հողածածուկ պատըշգամներ ունին, մաքուր բնակարաններ՝ ցեխով շինուած կը բարձրանան, որոնց վրայ կը փայլի արեւմուտքի ճառագայթներէն սսկեցօծուած խարրերդ քաղաքը, իր հին միջնաբերդով եւ մի քանի միմարէներով. շուրջը լորը, բայց մեծ հեռաւորութեան վրայ, հորիզոնը փակուած է ժանիքաւոր եւ մշուշադատ լեռներու շարանով մը:

Կէս ժամ կանգ առինք քաղաքին դուռը Մեղրէ գիւղին մէջ, ուր կը դրանուի այս պահուս ընդհանուր բանակատեղը: Կաւաչէն եւ կարճ կտորով մեծ շէնք մը կը կազմէ ընդհանուր կեդրոնը, պղտիկ պահակագունդ մը, բազմաթիւ ծառաներ, քաւաղներ, թաթարներ եւն. բակը լեցուած են:

Փաշան կը գտնեմ վերնաշարի սենեակի մը մէջ, որուն տախտակամածը եւ տիւփանը կապոյտ դորգով մը ծածկուած են եւ որու պատուհանները փակուած են թուղթով: Պատերէն կախուած են դէնքեր, սոփաներուն վրայ, շրջաբաններու մէջ փաթթուած խել մը նամակներ կը տեսնուին, կարմիր կնիքով

(1) Այս հատորը ֆրանսերէնի թարգմանուած է Lettres du Maréchal de Moliké sur L'Orient, trad. par Alfred Marchand, Paris. Այս գիրքին Բ. տպագրութենէն քաղուած են մէջբերուած հատուածները:

(2) Այն տան տակաւին աննշան վայր մը ըլլալով, Մոլթքէ իբր բացառաւոր «խարրերդի մօտ» բառերը կ'աւելցնէ:

կնքուած : Ինչպէս թրքական տուներու մէջ, նոյնպէս հոս չկան սեղաններ, ստոլներ, հայելիներ : մեծ թիւով սպասաւորներ եւ սպաներ կանգուն են սենեակին մէջ, համր եւ թեւերնին ծալլած կոնքերնուն վրայ : Փաշան նստած է գետինը վազրի մորթի մը վրայ, հազած էր կապոյտ վերարկու մը սամոյր մուշտակով, Ֆէսը գլխին : Նորին վսեմութիւնը մեզ ընդունեցաւ գլխի թեթեւ շարժումով մը, նշան ըրաւ որ նստինք եւ պահ մը լռութենէ յետոյ բարի գալուստ մաղթեց :

Հաֆըզ փաշա, ծնունդով չերքէզ է : Սուլթանէն սերային համար գընուելէ ետք, իր պաշտօնակիցներէն աւելի խնամակալ դաստիարակութիւն ըստացած է : գիտէ կարգալ եւ գրել : Քիչ մը պարսկերէն եւ արաբերէն լեզուներու ծանօթ է : Կը հետաքրքրուի երկրին հին դարերու պատմութեամբ : Հինդ տարի առաջ Ռուսիա գրկուած գեսպանութեան հետեւորդ եղած է : Ալպանիոյ մէջ, ի Շքոտրա տասներեք ամսուան զիմադրութիւն ցոյց տուող են զինք շըրջապատող Արնաւուաները եւ երբ Ռեշիտ փաշա մեռաւ Տիարպեքիւրի մէջ, Սուլթանը իրեն յանձնեց Քիւրտերու դէմ զրկուած բանակին հրամանատարութիւնը, բայց այս բանակին գլխաւոր պարտականութիւնն էր եգիպտական եւ սիւրիական գունդերու շարժումներուն հսկողութիւնը : Փաշան, իր պաշտօնակիցներուն մեծ մասէն կը տարբերի տեսքով : գունատ է եւ նիհար : Ֆէսը, զոր տաւներ անգամ մը ետ կը մղէ, կը ծածկէ բարձր եւ խորշոմներով խորապէս տկօսուած ճակատ մը : Մեր ժամանակէն քանի մը շարաթ առաջ մեռած էին իր սրդին եւ ազջիկը : Կասկած չկայ որ վիշտի զգայուն ըլլալով հանդերձ, հանդարտ եւ համակերպած արտայայտութիւն մը պահեց : Ինչպէս արժան է, ամէնուրէք, բայց մանաւանդ հոս՝ աղնուական մարդը կը յատկանշէ : Մեր համբարդութեան վրայ մի քանի հարցումներէ ետք, մեզ արձակեց :

Մեզ առաջնորդեցին, ամէն կերպով Փաշային սենեակին ծաւալով խոշոր սենեակ մը : Հաֆըզ իր հարեմէն անկողիններ զրկեց մեզի եւ մեր խոնջէնքը տռինք մինչեւ հետեւեալ օրուան իրիկունը : Հազիւ արթնցած էինք, Փաշային կողմէ մեզի նուէր բերին չորս սքանչելի արաբական նժոյգներ : Զրապած էի գետ երկու ձիերս թամբելով եւ սանձաւորելով, երբ փաշան եկաւ անձամբ մեզի այցելութեան : մեծապէս հետաքրքրուեցաւ մեր կտրած ամբողջ համբան ներկայացնող յատակագիծովս, բերել տուաւ իր բոլոր քարտէզները եւ հրամայեց անոնց մէջ նշանակել զայն : Յետոյ փաշային հետ գաղինք քաղաքին ստորոտը դանուող մեծ գորանոցը, որ կառուցուած է Հաֆըզի նախորդէն : Զօրանոցը կրնայ 6000 զինուոր պարունակել :

Ամբողջ պահակապաշտը մարդանքի վրայ էր : Խարբերդի մէջ զինուորները մարզանք կ'ընէին տուներու տանիքներուն վրայ, որ այս լեռնային շրջանին միակ հարթ տարածութիւններն էին : Տուն գտնաւորուս, գտանք մեծ տուփեր, լեցուն պիտտակով, չոր գեղձով, Մալաթիայի խնձորով, մեղրով, որ շրջակայ լեռներու բերքն է : փաշային մէկ նոր նուէրն էր այս» (Lettres de Maréchal de Moltké etc., էջ 166) :

Մոլթքէ 28 Մարտ 1838-ին Մարաշէն իր դրած նամակին մէջ կը խօսի ի միջի այլոց Մալաթիոյ և Ասպուսի վրայ, Հաֆըզ փաշայի կողմէ դէպի Սիւրիոյ սահմանագլուխը, փոքրաթիւ հետեւորդներով կատարուած ճամբորդութիւնը նկարագրած ատեն: Այդ նամակին մէջ հետաքրքրական բաղմաթիւ դրուագներ կան, որոնց առաջինն է սա միջադէպը, որ լաւ է որ թողունք որ Մոլթքէ ինքն պատմէ. —

Պարբերդի դաշտապետինէն դէպի Եփրատ իջնելէ ետք կ'ըսէ թէ «Գիշերը վրայ հասնելով ասպնջականութիւն խնդրեցինք կիրճի մը մէջ ծուարած քրտական գիւղէ մը, ուր մեզ հիւրընկալեցին: Ասիական այս լեռներուն մէջ մասնաւոր գոհունակութիւն մը կ'առթէ լաւ ընթրիքի մը պատրաստութիւնը Արաբիոյ պակլայով, Հնդկաստանի շաքարեղէգով, չինական տերեւով, Փրանսական գինիով, Եփրատի կարմրախայտով եւ Սիւրիոյ պիստակով: Կէս գիշերին ահագին աղմուկ մը փրթաւ. դուռը ուժգին զարկին, ձիաւորներ հասան քառամբակ պոռալէն. զինուորներ ներս մտան մեր բնակարանին տիրանալու: Մալաթիոյ միւսելլիմին հետեւորդներն էին, որ Պարբերդ կ'երթային: Իմ թաթարներու ձգեցի որոշել թէ ո՛վ աւելի իրաւունք ունէր տան վրայ: Միւսելլիմը թէ ես: Բայց ոչ միայն Միւսելլիմը ուրիշ ապաստանատուն մը որոնեց գիշերելու, այլեւ հրաման արձակեց պատրաստել եւ լաւ ընդունելութիւն մը տարբել մեծ փաշային հիւրին կամ միսաֆըրին:

Արշալոյսը ծագելէն առաջ իջանք Եփրատի ափունքը. հոս դետը կը ճեղքէ Տաւրոսի չղթաներէն մին, կը նեղնայ, հազիւ ութսուն ոտք լայնութեան եւ կը խոյանայ նետի արագութեամբ ձիւնածածուկ դաժան դարվարներու մէջէն: Չախ ափին՝ ատամնաւոր ժայռերէն մէկուն վրայ թառած է հին դղեակի մը աւերակը, աջ ափին կը բարձրանայ մզկիթ մը՝ կարաւանսէրայով, կառուցուած՝ Սուլթան Մուրատէն:

Եփրատը անցանք Իզդըյուլէն եւ կէսօրէն ետք հասանք Մալաթիա: 5000 աղիւսէ կառուցուած տուններով կարեւոր քաղաք մըն է, տանիքի տեղ դրատափերով, մզկիթներու եւ բաղնիքներու գմբէթները նոյն հողէն ծածկուած են եւ ամբողջ քաղաքը նոյն գորշ գոյնը ունի: Աշխարհի այս մասին մէջ ապակիի գիւտը դեռ գոյութիւն չունի, եւ ամսոսացի որ ոչ ոք եկեր է հոս թուղթի մը թերքով՝ այս պակասը լրացնելու համար, որպէս մարդասէր ապակեգործ:

Մալաթիոյ մէջ այցելեցի իմ սենեկակիցներէս մէկուն, թնդանօթաձիգ գնդապետ մը, որ ինձմէ երկու օր առաջ եկեր էր եւ որուն հաղորդեցի փաշա անուանուելուն աւետիսը: Ուրախութենէն խոստացաւ զոյգ մը մոյկ չինել ինձի, որովհետեւ ատենօք կօշկակար է եղեր, եւ երբեմն այս արհեստը կը կիրարկէր սիրողի հանգամանքով:

Մալաթիա անմարդաբնակ է ամառը, բնակչութիւնը Ասպուսու կը քաշուի, 5000 տնակներով գիւղ մը, թաղուած երկու փարսախ երկարութեամբ անտառի մը մէջ, որ բաղկացած է կեռասենիներէ, ընկուզենիներէ, թղենիներէ եւ ծիրանի ծառերէ: Շնորհալի բարտիներ քաղաքին մինարէներուն պէս

այս անտառակէն կը բարձրանան իրենց սպիտակ բուներով, եւ զմայլելի ջրովէժ մը, շնչալով կը շրջի բոլոր փողոցներէն՝ դանոնք լողցնելով իր վճիռ ջուրով: Քաղաքէն դէպի վեր լիովին անապատ է, աւազուտք եւ մերկ. դէպի վար ամէն կողմ յուսթի պարտէզներ՝ կտրուած ջուրի անհամար առուակներով սոսկումած...»:

Մոլթքէ, Խարբերդէն 20 Յուլիս 1838 թուականով գրած ուրիշ նամակի մը մէջ նկարագրած է մանրամասն Եփրատի եւ Տիգրիսի ընթացքը:

Հոն կը գրէ թէ Քեպան-Մատէնի «Ներքեւ, Եփրատ երկու վայրի լեռներու մէջ փանդակուած է, բայց շուտով աջ ափը կը տափակնայ հետզհետէ եւ կը կազմէ Մալաթիայ ընդարձակ դաշտը: Քէօմիւր խանի մէջ խիստ բարձր լեռներու խոշոր դանդուածներ կրկին կը մերձենան իրարու եւ այդ պահէն սկսեալ գետը կը հոսի ահռելի կուրուքեամբ վիհերու մէջէն...»:

Այս 20 Յուլիս 1838 թուականով երկար նամակին վերջաւորութեան Մոլթքէ Սուլթան Սուլի հովիտէն դէպի Մալաթիա մուտքը կը նկարագրէ. —

«Այս առուին դարձար՝ ամէն կողմ դրախտ է, դարձեր՝ անապատ մը: Զորին թաւ կանանչութիւնը, որուն ներքեւ 20.000 հոգիներ կը բնակին, սքանչելի հակասութիւն մը կը կազմէ բարձունքի դորշ եւ կարմրաւուն քարքարուտքին հետ, որ ծիրանավառ կը թուի ցերեկուան հրափառ լոյսէն, եւ որուն տակ ո՛չ մէկ մացառ, ոչ մէկ խոտի շիւղ չի բուսնիր: Ընկուղենիներու եւ թթենիներու յայնապսակ հովանիներ կը ծածկեն բնակարանները. այնպէս որ պատրշգամ մը կամ մինարէ մը հազիւ թէ դուրս կը ցցուի, հազարաւոր բարտիներ մէկէն թաւուտքէն կը սլանան ստուարացնելու դայն: Բանջարանոցներն աւ պտղատառնները, հազարաւոր փողոցները, տուները, կամուրջները այս հովանուտներուն տակ պահուած են:

«Փաշային ուշադրութիւնը հրաւիրեցի Պրուսայէն կամ Ամասիայէն մեծաքսագործներ բերել տալու օգտակարութեան վրայ, այս ընտիր կերպտին մշակումը մտցնելու համար Ասպուսուի մէջ, ուր առնուազն 20-էն 30 հազար թթենիներ կան, որոնց պտուղները միայն կը քաղեն ցարդ»:

Գերմանացի գինուորականը կ'ուզէ օգտակար ըլլալ երկիրին այս տեսակ թելադրութիւններով, որոնցմէ դժբախտաբար օգտուող չէ եղած:

Մոլթքէ 23 Յուլիս 1838-ի իր նամակին մէջ, զոր Մալաթիայէն գրած է, կ'ըսէ.

«Մալաթիա, կամ աւելի եւս, Ասպուսու, հազուադէպ բանականացի մըն է, որուն նմանը քիչ կը գտնուի. փափաքած վայրդ կրնաս ջուր ունենայ, ոտքի հաստութեամբ վճիռ եւ մաքուր ջուրի առուակներ կը փորուին: Մալաթիայէն երեք ճամբաներ դէպի բարձունքները կ'առաջնորդեն, մէկը՝ Եփրատըն է: Փաշան կը յատկացնէ Խալիլ պէյը 40 ահանահատներով, իրեն նշանակած եօթ կէտերը բանալու համար:

Դժբախտաբար պետք հիւանդ է. պղտիկ փաշաները չեն ուզեր անհանգիստ ըլլալ, «կը նայինք» կ'ըսեն եւ գործը ետ կը մնայ:

Անշուշտ անդործունէութեան զօրաւոր պատճառ մըն է առողջապահական սոսկալի վիճակը . քաղաքը նստած մէկ վաշտի մէջ 350 հիւանդ կայ :

Չեմ գիտեր այս ցեղը արդեօք ջղայի՞ն է , թէ չէ ուրիշ պատճառներ կայ այս դժբախտութեան :

Այս մարդիկը երկու ժամ մարզանք կ'ընեն առտուն , իրիկունն ալ մէկ ժամ կամ երկու ժամ : Ուտելիքը լաւ է եւ առատ , վրանները մաքուր , բանակատեղին չոր , ջուրն առողջարար եւ բաւարար , եւ այս ամենուն հետ 100-ին 30-ը հիւանդ :

Ռազմագիծի զինուորներուն առողջական վիճակը լաւագոյն է , բայց ոչ դոհացուցիչ . վաշտի վրայ վաթսունը հիւանդ , ի՞նչ հետեւանք պիտի ունենայ այս կացութիւնը : Ամէն չարիք օդին կը վերագրեն :»

Մոլթքէ 2 Սեպտեմբեր 1838 թուականով Ասպուսուի բանակատեղէն դըրած մէկ նամակին մէջ դարձեալ Մալաթիոյ եւ մանաւանդ Ասպուսուի վրայ կը խօսի .—

«Իմ նախորդ նամակներուն մէջ արդէն նկարագրեցի այս գմայլելի վայրը . ջուրերու առատութիւնը , սաղարթներու զովութիւնը կը յիշեցնեն մեզի Լոմպարդիոյ դաշտերը : Իմ գոնաքս (տուն) փոքր է , բայց գտնուածներուն մէջ էն աղուորը . . . այս փոքրիկ պալատս նորէն երգիք ունի եւ երեք պատ միայն : Չայն հետեւորդներուն ձգեցի եւ ինքս կը բնակիմ կամրջակի մը վրայ , ծառի մը տակ . այդ կամրջակը փայտէ բարձրալանդակ մըն է , առուի մը վըրայ ձգուած , զովութիւն ստանալու համար :

Ասիկա ութ քառակուսի ոտք է : Սալոնիս գետինը ծածկուած է դորպերով եւ բարձերով . ձեղունը բազկացած որթատունկերէն , որոնք ընդելուզուելով վեհատեսիլ ընկուզենիններուն՝ ամէն եղանակի գմայլելի հովանոց մը կը կազմեն այս բնակարանիս վրայ : Կոթողասլաց բարտիներու պատնէշը կը բաժնէ երկու բակեր , ուր կը գտնուին ձիեր ու ջորիներ , շրջապատուած պարտէզներէն , լի՝ հսկայական դդումներով , սեխերով , ձմերուկներով , եգիպտացորենով , վարունգներով , լուբիաներով , ծիրանիներու , ընկուզենիներու , սալորենիներու , տանձենիներու , խնձորենիներու եւ թթենիներու հովանիին տակ :

Եղանակը արդէն քիչ մը զովացաւ , բայց կէսօրէն ետք , նոյնիսկ հովանեակ բնակարանիս մէջ քսան հինգ աստիճան տաք կ'ընէ , գիշերները ջերմաչափը կ'ըջնէ զգալի կերպով , եւ արեւածագէն առաջ կանոնաւորապէս 11—12 աստիճան կ'ընէ : Օդի այս զգալի փոփոխութիւնը պտուղի լիառատ ճաշակման հետ , հաւանաբար գլխաւոր պատճառն է մեր զօրքին մէջ ճարակող բազմաթիւ հիւանդութիւններուն : Արդեօք չէի՞ն հասկնար թէ ի՞նչպէս Թուրքիայիք կրնային մուշտակ կրել . ես ինքս ամբողջ ամառը մուշտակ կ'ոնակէս վարչառի : Օրն ի բուն 25⁰ տաքութեան տոկալէ ետք , մարդ խիստ զգայուն կ'ըլլայ 14—15⁰ տաքութեան : Մեծ թիւով տեղացիներ երկու-երեք մուշտակ կը հագնին վրայէ վրայ , ամառ թէ ձմեռ , յետ միջօրէին թէ գիշերը : Չի Թուրքիա-

ցիք հաղուած կը ննջեն, կամ դրեթէ. ըստ իրենց՝ հաղուստներու զանգուածը կը պաշտպանէ թէ՛ տաքին եւ թէ՛ պաղին դէմ:

Տան մէջ կը հագնէի Քիւրտերու հագած սպիտակ բամպակեայ վերարկուն, զոր Մալթայի ասպետները եւրոպա բերած են: Այս զգեստէն աւելի օգտակարը եւ հաճելին չ'ըլլար. անոր տակէն կրնաս հաղուիլ թէ՛ տաք եւ թէ՛ թեթեւ կերպով. վերարկուն կը պատսպարէ ձի նստած ատենդ, թէ՛ արեւին ջերմութենէն, թէ՛ անձրեւէն: Գիշերը ծածկոցի տեղ կը ծառայէ եւ ըստ անով զգեստաւորուելու ձեւիդ, կամ մարմնոյդ շուրջը պատելուդ, թէ՛ զգեստ է, թէ՛ դօտի, թէ՛ ասլարօշ (փաթթոց)...

Հաղուստի վերաբերմամբ արեւելացիներէն սորվելիք շատ ունինք: Փարիզի եւ Վիեննայի էն ճարտար դերձակներուն գլուխ գործոցները մեր հարեւան արեւելացւոց աչքին աշխարհիս էն նեղիչ եւ խեղճուկրակ բաներն են: Երբ նեղ տաբատները, սեղմուած մոյկերը կը տեսնեն, որոնց մէջ դիւցաղնահան ճիգերով կարելի է մանել, բարձր եւ սեղմ փողկապ մը եւ կարծր ու սեւ սիլիկոնի մը կը տեսնեն, զոր ամէն վայրկեան դէմքիդ վրայ պիտի մխրճես՝ նորէն հանելու եւ խոնարհեցնելու համար, այս կամաւոր չարչարանքները մտմտութի կը մատնեն դիրենք, զարմանահար նայուածք մը կը բարձրացնեն երկինք, որպէս թէ ըսել ուղէին. «Ալլահ, խելքս չի հասնիր»:

Թուրքերը ձի կը հեծնեն պառկած ատեն իրենց կրած զգեստներով: Ոչ ոք այլ զգեստ կը հագնի, աստիճանաւորի մը ներկայանալու համար, բացի սակայն հարուստ րայաներէն, որ այդ առթիւ բղիկ-բղիկ եղած պարեգօտ մը կը հագնին:

Հոս, ամէն կողմ հնաւուրց զգեստը կը տեսնուի. փաթթոցը այնքան ազդուոր է որքան օգտակար: Նստուկ՝ թէ՛ արեւին եւ թէ՛ անձրեւին դէմ պատրաստարուիլ պէտք է. շալը մէկ կամ միւս կողմը կը դարձնեն, գլխարկ կրելով՝ արեւահար ըլլալու վտանգի կ'ենթարկուի մարդ: Տաբատը ինը գրկաչափ լայնութեամբ պարկ մըն է՝ մարմնոյն շուրջը հանգրիճուած, անոր վարի ծայրերը երկու ծակ բացած են, որմէ դուրս կ'ելլեն ոտքերը, այլադան գոյնի գուլպաներով, երկու, երեք, վեց կամ ութ բաճկոններ յաճախ ծանրագին ասեղնազործուածքներով ծածկած, մարմինը կը պաշտպանեն ըստ կարեաց, լայն գօտի մը կամ ցփսի մը մէջքին փաթթած, կը պարունակէ քսակը, ծխատուփը, դանակ մը, դաշոյնը, ասորճանակներ, գրպանակ. երկար մուշտակ մը կ'ամբողջացնէ զգեստը եւ այծի ստեւէ վերարկու մը՝ կը պաշտպանէ օդի խստութեանց դէմ ու կը ծառայէ որպէս անկողին:

Այս զգեստաւորութեամբ, որուն նուազագոյն չարժուժը անոր կու տայ վեհափառ կերպարան մը, ամէն վայրկեան դժագրուելիք դէմք մը կը նշմարես: Պարապ տեղը չէ որ Թուրքերը նկատեր են որպէս աշխարհիս ամենէն գեղեցիկ մարդիկը, մինչեւ այն ատենը երբ եւրոպական զգեստ հագնան: Եթէ մեր լաւ կրթուած անձինք Թուրքի զգեստ հագնէին, մեծաշուք կ'ընայայտան կ'ունենային:

կը տեսնես, քեզ հաղորդելիք նոր բան չկայ: Մալաթիա բնակութիւնս կը նմանի արաղավազ հոսանքի մը փոքրիկ սահանքներուն. յարդի շիւղերը եւ տերեւներ պահ մը անոնց մէջ կանգ կ'առնեն, յետոյ հանդարտօրէն իրենց ընթացքը շարունակելու համար»:

Մոլթքէի Մալաթիայէն 8 Դեկտեմբեր 1838-ին գրած նամակով շատ լաւ կը բացատրուի թէ այդ թուականին ինչպէս հին Մալաթիա քաղաքը Ասպուսու փոխադրուեցաւ:

«Երկրին կենցաղը ու սովորութիւնները թոյլատու չեն, կ'ըսէ, մեր մէջ եղածին պէս զօրականները բնակեցնել. 1—5 զօրագունդը եւ 1—5 բնակչութիւնը պէտք է տունէն դուրս ելլեն: Մալաթիոյ մէջ, վերջին պայմանը ընտրեցինք: Ամբողջ բնակչութիւնը 12.000 հոգի հրաւիրուեցաւ երթալ տեղաւորուիլ այս Ասպուսուի ամարաճոցը: Փալով քաղաքին, այն միահաղոյն եւ միակ զօրանոց մը կը կազմէ, ուր ոչ այր, ոչ կին, ոչ մանուկ կը տեսնուի, այլ միմիայն զօրք: Տուները կազմուած ըլլալով նոյն ձեւով՝ որպէս ծիծեռնակի բոյներ, անոնց մէջ կը պեղեն քիչ հեռաւորութեամբ դուռ մը կամ պատուհան մը, հոս-հոն պատ մը կը փլցնեն եւ տանտէրը տուն վերադառնալուն դժուարութեամբ բնակարանը կը ճանչնար եւ կարծեմ հաղուադիւտօրէն դայն գեղեցկացած կը դառնէ»:

Մոլթքէ իր եւ բանակին ամառնային կեանքէն ետք կը նկարագրէ ձմեռանոցը (տես 23 Դեկտեմբեր 1838 նամակը), զոր կը դառնէ անհրապօյր. ապրելով Մալաթիոյ մէջ, ուր այդ օրերուն վերը երկինք եւ վարը զինուոր էր, բայց կը յարէ թէ «Անշուշտ, քաղաքը տիրապետուած է սքանչելի կերպարան ունեցող հպարտ լեռներէն, պսպղուն ձիւնով պատած, եւ երբեմն ինքզինքս սիրտ տալու համար կ'ըսեմ մտքէս: Հոս Հայաստան է, հոս կը հոսի Եփրատը, որուն աղբիւրները երբեք չէի կրնար նշանակել աշխարհագրութեան դասերուն, զի անոնք կը թուին ինծի աւելի հեռաւոր քան աշխարհի ծայրը»:

Մոլթքէ, ինչպէս կը տեսնուի, հակառակ զինուորական մը ըլլալուն, թուրքիոյ մէջ երկիրին վիճակին պատճառով շարունակ զինուորները զէնքի տակ պահելու հարկադրանքին աղիտայի հետեւանքները շատ լաւ բացատրած է 23 Մարտ 1839 թուականով նամակին մէջ եւ շատ լաւ կը բացատրէ անոր պետութեան ճակատագրին վրայ ունեցած հետեւանքները եւ կ'եզրակացնէ որ «Եթէ եւրոպական տէրութիւնք ուղղակի շահագրգռուած են իսլամ կայսրութեան տեւականութեամբ եւ ամրապնդումով, հաւասարապէս շահագրգռուած են այն դժբախտ կացութեան բարելաւմամբ, կացութիւն՝ որուն մէջ ծածկած է Դուռը՝ սպառնալից նպատակ մը»:

Երեւոյթները, ինչպէս ցոյց կու տայ Մոլթքէ, անխուսափելի կը դարձնէին Եզրպոսի դէմ պատերազմը: Մոլթքէ այն ատեն հարիւրապետ օսմանեան ծառայութեան մէջ՝ Նիզիսի մէկ ճակատամարտէն մէկ քանի ամիս օտաջ Մալաթիայէն 5 Ապրիլ թուականով գրուած նամակին մէջ կը գրէ թէ «Ութը-տասը օրէն մեր ընդհանուր բանակատեղըսիտի հեռանայ Մալաթիա-

յէն եւ հետաւոր Սամաթէն : Մեծաթիւ գունդերու երկարատեւ ներկայութիւնը այժմու բնակչութեան պաշարները սպառեց եւ խոտի պակասը կը ստիպէ աւելի տաք վայրեր փնտռել , ուր ձիերը ապահովութիւն ունենան արօտատեղիներ գտնելու : Ասկից դատ խստաշունչ ձմեռը եւ ամառուան տօթը թոյլ չեն տար կանոնաւոր մարզանք կատարել՝ ինչպէս աշնան եւ դարնան , եւ սպարապետը որոշեց հետեւաբար որ յառաջիկայ ամիսը օգտաւորժուի մեծ ռազմափորձերու :

Մոլթքէ այս նամակին մէջ կը յուշէ Հայերէն զինուոր առնելու հարցը , զոր Հաֆըզ փաշա յարուցած է եւ Մոլթքէ ալ արդարացի կը գտնէ : Այս առթիւ Կ . Պոլսոյ , Մալաթիոյ , Խարբերդի եւ այլ մերձակայ շրջանակներու մէջ Հայերու հետ ունեցած իր ծանօթութիւններու վրայ հիմնուած , կը տեսնուի որ նպաստաւոր դադափար մը կազմած է Հայերուն վրայ , որոնց համար կ'ըսէ թէ «Ասիոյ Հայերը բազմաթիւ ու հուժկու ցեղ մըն են , վարժուած հնազանդութեան եւ մեծ մասամբ կը վայելեն բարեկեցութիւն , որոշ չափով : Կրնայ ըլլալ որ անոնք այս պահուս աւելի մեծ հաւատարմութիւն եւ անձնուիրութիւն ցոյց կու տան Բ . Դրան քան իսլամ ժողովուրդը , Քիւրտերը կամ Աւարները» :

Մոլթքէ սակայն կը տարակուսի շատ իրաւամբ թէ կարելի պիտի ըլլա՞յ Հայերէն զինուոր առնել իսլամներու անհանգուրժողութեան պատճառով : Իր այս գուշակութիւնը ճիշդ էր :

Մոլթքէ բոլոր բարենորոգչական ձեռնարկները երկիրին աղաղային համար եւ տուած խորհուրդները անօգուտ եղած են , վասնզի թուրքերը իրենց երկիրը բնաւ չեն բարենորոգած :

Մոլթքէ Նիզիպի ճակատամարտէն ետք 12 Յուլիոս 1839-ին Ասպուսուլէն նամակով կը հաղորդէ իր վերադառնալու մտադրութիւնը , եւ արդարեւ անիկա կը դառնայ Կ . Պոլիս , ուր Վեդիրին կը ներկայանայ եւ ապա կ'արժանանայ Սուլթան Ապաիւլ-Մեճիտի ունկնդրութեան :

Կ . Պոլսէն կը գրէ Սուլթան Մահմուտ Բ .ը ներբողող նամակ մը եւ 1839 Սեպտեմբերին կը դառնայ Գերմանիա , հակառակ իր բարեացակամութեան եւ ճիշդ գիտողութիւններու չկարենալով օգտակար ըլլալ «Հիւանդ Մարդուն»՝ Թուրքիոյ , ինչպէս չէին կրցած ուրիշ շատեր բնիկ եւ օտարական :

Բայց իր Մալաթիոյ վրայ տուած տեղեկութիւնները գոնէ — ինչպէս տեսնուեցաւ — շատ շահեկան էին , մանաւանդ քաղաքին միջավայրին եւ անոր վերջին տեղափոխութեան մասին եւ ասոր համար է որ օգտուեցայ անոնցմէ , առաւելագոյն չափով :

Իսկ Մալաթիա քաղաքը առանձին առնելով , այսօր ան գլխաւոր քաղաքն է կեդրոնն է համանուն կուսակալութեան , որ երբեմն նոյն սահմաններով Միլթեսարըֆութիւն մըն էր Խարբերդի կամ Մամուրէթ էլ Ազիզի կուսակալութեան մէջ :

Այս քաղաքը շատ հին ատենէն կը յիշուի :

Կը գտնուի Եփրատի վերին ընթացքէն ոչ շատ հեռու, կարեւոր ուղիներու խաչաձեւին կէտին վրայ:

Հին գարերուն՝ Պարսկաստանի արքունի եւ Եփրատի ճանապարհները հոս իրար կը կտրէին, իսկ նոր ժամանակներու մէջ, Սամսոն—Սերաստիա—Մալաթիա—Տիարպեքիւր եւ Կեսարիա—Ալպիսթան—Մալաթիա—Սարքիզ ճանապարհները: Քաղաքը շինուած է դաշտավայրի մը մէջ, որ բեղմնաւոր ու արդատարեր է եւ պտղատու ծառերով ու ամէն տեսակ պտուղներով հարուստ է:

Այդ գաւաին արդաւանդ հողը դոված են թէ՛ հին արար եւ թէ՛ մեզի ժամանակակից աշխարհագիրները, ինչպէս տեսնուեցաւ:

Քաղաքը կառուցուած է Տաւրոսի հիւսիսային ստորոտը, ոչ հեռու Թոխմա—Սուէն, զոր Արարները կը կոչէին Նահր Գուպաքիպ, որուն վրայ հոս տեղ կը գտնուի հին կամուրջ մը, քառասուն կամարով, որ կը կոչուի Քըրք-կէօյ:

Քաղաքին բմպելի ջուրը կը հայթայթուի Ուշուն Տասուրիյայի աղբերակներէն եւ Եփրատէն (ԻՍԼԱՄ ՀԱՄԱՅՆԱԳԻՏԱՐԱՆ):

Բրոֆ. Մկրտիչ Որբերեան (ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900, էջ 6) քաղաքին մէջ գրանուող տեղերը կը մանրամասնէ: Ան կը գրէ թէ «Քաղաքին մէջ գլխաւոր եօթը ջուրի տեղեր կան, որոնց ամենէն նշանաւորը Տէր Մեսիհն է, որ քաղաքին բուն կեդրոնէն 7 մղոն հեռու հարաւ—արեւմտեան կողմը բարձրադիր ձորամէջէ մը կը բլիսի՝ պղպջալէն, եւ երկու վայրկեան վար կը փրփրի, կը կատղի եւ մեծ շառաչիւնով կը փախչի ձորն ի վար, հսկայ ընկուզենիներու, մեղրահամ տանձերու եւ դեղձերու պարտէզներուն մէջէն: Գետակին գլուխը, աւաղաններու տակ թաղուած եկեղեցիի մը հիմերը տեսանելի էին տակաւին: Անունէն դատելով ասորական մատուռ մը ըլլալ կը կարծուի: Հայք՝ Տէր Մեսիա եւ Թուրքերը Տերմէ սու կը կոչեն դայն:

Ակէն 2 մղոն վար ջուրին ընթացքը ուղղած են արհեստական առուի մը մէջ, որ լերան կուրծքը պտրտելով կը հասնի արդի քաղաքի պարտէզները, զորս այնպէս կ'ոռոպէ որ կը նպաստէ ծառեր հասցնելու:

Ջուրի առատութեան տեսակէտով երկրորդ տեղը կը դրուէ Սուրաթայի առուն, որուն քով Ս. Կարապետ անուամբ սրբավայրերու քարակոյտերը կային:

Պապուխտի ջուրի տեղը դրօսասէր անձերու դուարձութիւն եւ մաքրասէր կիներու առատ ջուր կը պարզուէ:

Շիւնիի աղբիւրն եւս նոյն ծառայութիւնները կը մատուցանէ:

Կ'աւանդուի թէ այս վերջինին քով կառուցուած է երբեմն Ասորոց Ս. Պարսուսի ճգնարանը:

Հետաքրքրական է Գարնակը (Գարնան տղ)՝ որ միայն Մարտէն մինչեւ Յունիս կը բխի՝ եփելով եւ յետոյ կը ցամաքի բոլորովին:

Բունար Պաշիի վրայ կը գտնուի Անարծաթ Բժիշկի կործանուած մատուռը, որ երկաթ տարիներէ ի վեր լքուած է :

Այս գետին մէջ առատ են ձուկերը, զորս յիշած է Սրուանձտեանց :

Այս գլխաւոր աղբէն զատ կան բիւրաւոր աղբիւրներ, որ փողոցները եւ սլարտէզները կ'ոռոգեն :

Ամէն տան մէջ աղբերակ մը կայ որ տան տիրոջ ճաշակին ու կարողութեան համեմատ զարդարուած ու շինուած է» :

Տոքթ. Միքայէլ Քեչիշեան (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 25, էջ 10) Մալաթիոյ վերոյիշեալ հինգ աղբէն զատ կը յիշէ հետեւեալ չորս ջուրերը .

1. Խաթուն Սուլու

2. Սուլթան Սուլու

3. Սիւրկիւ Սուլու

4. Թոխմա, որ՝ ինչպէս քանիցս յիշուեցաւ՝ կը միանայ Եփրատի :

Յ. Գոճապաշեան (տես ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 30, էջ 11) Տոքթ. Քեչիշեանի այս յաւելուածական տեղեկութեան համար վերապահումներ ունի : Ան դիտել կու տայ թէ Խաթուն Սուլին առանձին ջուր չէ, այլ Պապ Ուխտի եւ այլ աղբուր ջուրերուն միացումը եւ շարունակութիւնը :

Իսկ Սուլթան Սուլին համար կ'ըսէ թէ իր ծագումը կ'առնէ Սիւրկիւ Սուլէն : Սուլթան Սուլի անունը առած է, վասնզի 1885-ի ատենները Սուլթան Համիտ առաջին անգամ ըլլալով Մալաթիոյ մէջ կը սկսի հողեր գրաւելու, իր մօր անունով ագարակներ շինելու համար, երեք անուններով, որոնք էին Էլեմենդիկ, Չիֆթլիք եւ Արղա : Վերջինը իր անունը կ'առնէր համանուն գաւառակէն եւ կը ճանչցուէր որպէս Արղայի կչլայ :

Այս հողերուն մեծագոյն մասը ոռոգելու համար Սիւրկիւ Սուլի կոչուած գետակէն ճիւղ մը կ'առնեն եւ մնացած գետակն ալ կ'առնէ կամ կ'որակուի Սուլթան Սուլի անունը սուլթանական հողերը ոռոգելու համար :

Հոս աւելորդ չ'ըլլար յիշել որ գրաւուած վայրերուն մէջ կային Հայերու կալուածներ ալ, մասնաւորապէս Գարաօղլանեաններունը (Յ. Գոճապաշեան, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 30, էջ 11) :

Գոճապաշեան Մալաթիոյ նշանաւոր ջուրերուն վրայ կ'աւելցնէ նաեւ Էլեմենդիկ անուն ջուրը համանուն Չիֆթլիկին կից :

Յ. Գոճապաշեան (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 30, էջ 11) այս առթիւ կը ճշդէ Թոխմա Սուլի Եփրատի հետ միացման կէտը :

Տոքթ. Միքայէլ Քեչիշեան Պորան գեղին ստորոտը կը նշանակէ երկու գետերուն միացման վայրը, մինչ Գոճապաշեան կը ճշդէ գիւղին անունը՝ Կորսաճուգ, անոր կցելով Ժողովրդային «դուն պէտք է Կորսաճուգ երթաս» բացատրութեան մեկնութիւնը :

Ան կ'ըսէ թէ Եփրատ գետին եւ Թոխմա գետակին միացման տեղը փոքրիկ կղզի մը կար, որուն վրայ ուխտատեղի մը շինուած էր : Սակայն անոր անունը չի յիշեր : Այս ուխտատեղին մտային հիւանդութիւններ ունեցող հի-

ւանդներ (խենթեր) բժշկելու յատկութիւն ունէր, եւ կամ աւելի ճիշդ, ժողովուրդը այդ յատկութիւնը կը վերագրէր այդ ուխտատեղիին:

Ահա այդ բերումով է որ փոխանակ մէկու մը ուղղակի խենթ ես ըսելու ձրսէին «դուն պէտք է Կորսաճուզ երթաւ»:

*
**

Ինչպէս կը տեսնուի՝ Մալաթիա այսքան առաւելութիւններով օժտուած վայրի մը մէջ, պէտք էր խիստ բարգաւաճ եւ ծաղկեալ քաղաք մը դառնար, սակայն գոթախտաբար չէ եղած, հակառակ այն մեծ ջանքերուն, զորս ըրած են Արեւելքի իշխողներէն ոմանք զայն մայրաքաղաք մը ընելու համար եւ հակառակ անոր որ երկիրը կ'ընծայէր բոլոր այն առաւելութիւնները, որոնք կրնային օգտակար ըլլալ ստուար բնակչութեան մը համար, վասնզի ջրաշատ ու արդաւանդ եւ դալար դաշտերով չըջանակի մը մէջ կը գտնուէր ան, անծայրածիր պարտէզներու մէջ, որոնք կը տարածուէին դաշտին մէջ ընդարձակ անտառի մը նման: Սակայն այս առաւելութիւնները անբաւական էին սահմանադրուիին վրայ գտնուող քաղաքի մը համար, որ անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր կանգնած էր արեւելքէն խուժող ժողովուրդներու արշաւուղիին վրայ:

Զինուորական տեսակէտով աւելի աննպաստ դիրք կարելի չէր ընտրել:

Շրջապատուած բարձր լեռներու պատնէշով, քաղաքը պաշտպանուած էր միայն հիւսիսէն Թոխմա Սու գետակով, որ շատ դիւրաւ անցանելի, հունաւոր (guéable) էր տարւոյն մէկ մասին (A. Texier, *Asie Mineure*, էջ 587—8): Բայց հարաւային կողմէն կատարուած յարձակումներու դէմ քաղաքը պաշտպանող ոչ մէկ պատուար գոյութիւն ունէր: Ուստի բնակիչները ստիպուած էին փախուստ տալ դէպի լեռները (նոյն), ամէն անգամ որ հարաւէն Արաբները խուժելու համար Փոքր Ասիա կ'անցնէին Եփրատէն:

Ուստի Մալաթիա ապահովութեան տեսակէտով գոթախտ երկիր մը եղած էր:

Իբր բազմական դիրք աննպաստ այս վայրը բնութենէն օժտուած ըլլալով հոն հաստատուած քաղաքը, հակառակ անոր որ ոչ մէկ ապահովութիւն ունէր, սակայն անոր վտանգաւոր դիրքը արհամարհելով միայն անոր միւս առաւելութիւնները նկատի առնելով, միշտ բաւական թիւով բնակչութիւն մը հոն ապրած է:

Քաղաքը իբր բնակավայր այս անպաշտպան ըլլալու անպատեհութենէն զատ ունէր կլիմայական անյարմարութիւն մը: Սաստիկ տաք կ'ընէր ամառը:

Բնակչութիւնը չէր կրնար մնալ քաղաքը ամառը եւ հարկադրուած էր ամառանոցները երթալ չըջակայքը եւ այգիներու եւ պարտէզներու մէջ գրանուող թեթեւ բնակարաններ ապաստանիլ, ինչ որ բաւական դժուարութիւններ կը պատճառէր եւ ինչպէս տեսնուեցաւ նոյնիսկ պատճառ եղաւ քաղաքին

տեղափոխութեան եւ հին քաղաքին լքումին :

Մալաթիա իբր շտեմարան հողային արգիւնարերութեան նշանաւոր էր , վասնզի ունէր հողային անհաւատալի բարեբերութիւն եւ ոռոգուած էր բաղմաթիւ մշտաբուխ աղերով , որու պիտաւորն էր Սուլթան Սուն , օժանդակներէն մին էր Թոխմա-Սու , որ ծնունդ կ'առնէր քաղաքին հարաւակողմը գլխաւոր դաշտին մակերեւոյթէն աւելի քան 100 մեթր բարձր կրային բլուրի մը ստորոտը հովիտի մը մէջէն :

Այս ջուրերը արուեստական ջրանցքներով կ'ոռոգէին պտղատու ծառերու պարտէզները որոնց գեղեցկութիւնը եւ բեղմնաւորութիւնը չեն հերքեր հին համբաւը արգասաւորութեան որ այս երկիրը ունեցած էր ամենահին ժամանակներէ սկսեալ :

Սաղաղի ողկոյցներ որոնք որթերէն կը կախուէին ուրիշ նահանգներու մէջ գրեթէ անծանօթ մեծութիւն մը ունէին :

Արդեօք այս հարուստ խաղողով կը շինէին Ստրաբոնէ յիշատակուած Monarité գինին : Հայաստանի բնիկ ծիրանի ծառը կը դարգանայ այս տեղայնապէս ինչպէս իր ծննդավայրին մէջ , բայց հակառակ կլիմային մեղմութեան ձիթենին երբեք չի յաջողիր : Կարելի է ենթադրել թէ ծովուն մակերեւոյթէն երկիրին բարձրութիւնը արգելք մըն էր այս ծառին դոյութեան , թէեւ հիները կը յիշեն ձիթենին պտղատու ծառերու կարգին որոնք կը դարդարէին ոռոսպելական Շամիրամի այս ենթադրեալ բնակավայրը :

Բ .

ՔԱՂԱՔԻՆ ԱՆՈՒՆԸ, ԱՆՑԵԱԼԻՆ ՄԷՋ ՈՒՆԵՑԱԾ ՎԻՃԱԿՆԵՐԸ ԵՒ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Մալաթիա բառին իսկական նշանակութեամբը հնօրեայ քաղաք մըն է որուն հիմնարկութիւնը կը կատարուի անցեալին մթութեան մէջ , սակայն անյիշատակ ժամանակներէ դոնէ մեղի հասած են յիշատակութիւններ անոր վերաբերեալ :

Պէտք է ըսել թէ քաղաքին պատմութեան հնագոյն շրջաններուն վրայ սակաւին շատ բաներ կան լուսաբանութեան կարօտ , որոնք օր մը կատարուած պեղումները երեւան պիտի հանեն :

Սկզբնաւորութիւն մըն է ինչ որ մինչեւ հիմա երեւան հանուած է : Անշուշտ նոր ուսումնասիրութիւններ նոր յայտնութիւններու առաջ պիտի դնեն խուզարկուները :

Քաղաքին հնագոյն պատմութեան վերակազմութեան իրականացումը ապագայի հեռապատկեր մը ըլլալով այսօր ստիպուած ենք բաւականաճախ մինչեւ ցարդ կատարուած պրպտումներովը :

Հետեւաբար նախ կ'ուզեմ ներկայացնել Մալաթիոյ ամբողջական տեղագրութիւնը եւ պատմութիւնը կատարել փորձող քաղաքին քահանաներէն Տ .

Կարապետ ՔՀ. Պէննէեանի երկու աշխատութիւններուն մէջ քաղաքին անունին եւ անցեալին մէջ ունեցած վիճակներուն եւ տեղափոխութիւններուն մասին տուած տեղեկութիւնները:

Տ. Կարապետ ՔՀ. Պէննէեան 1916 աղէտաբեր տարին Մալաթիոյ նահատակուած քահանաներէն մէկը, որ քիչ շատ բանգէտ անձ մը ըլլալ կը թուի, իրեն համար խիստ պատուաբեր նախաձեռնութեամբ մը հետաքրքրուած է իր ծննդավայրի տեղագրութեամբը եւ պատմութեամբը, եւ 1907-ին եւ 1912-ին պատրաստած է երկու աշխատութիւններ: Ասոնցմէ երկրորդին մէջ, որ աւելի ընդարձակ է քան առաջինը եւ աւելի կատարելագործուած ունի հատուած մը՝ «ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ՄԵԼԻՏԻՆԷ» խորագիրով, ուր կէս-աւանդական եւ կէս-պատմական տուեալներով կը ջանայ ստուգաբանել թէ քաղաքին անունը, թէ անոր անցեալին մէջ ունեցած վիճակները եւ թէ տեղափոխութիւնները:

Չուզելով Հոգելոյս քահանային աշխատութիւնը մասնահատել հոս մէջ կը բերեմ ամբողջութեամբ այդ գլուխը, ընթերցողներուն յանձնարարելով որ միշտ նկատի ունենան որ անոնք վերջին խօսքը չեն եւ կան ուրիշ բաղմազան տեղեկութիւններ, որոնք կը լրացնեն եւ կը ճշտացնեն Տ. Կարապետ ՔՀն. Պէննէեանի գրածները:

Ինչպէս պիտի տեսնուի նահատակ քահանան, իր աշխատութիւնը պատրաստելու ատեն իր ձեռքին տակ չէ կրցած ունենալ Մալաթիոյ մէջ ուրիշ աղբիւրներ եւ այս պատճառով չէր կրցած օգտուիլ օտար եւ նոյնիսկ հայկական արտասահմանեան հրատարակութիւններէն, բայց իբր առաջին փորձ իր պատուոյ տեղը ունի: Ուստի դայն կը ներկայացնեմ ահա նոյնութեամբ:

«Մելիտինէ՝ որ (ի հնումն Մելիտէ Մելաթ) թուրք. Մալաթիա կ'ըսուի, յունարէն կը ստուգաբանուի եւ կը նշանակէ Մեղրածորան կամ քաղցր՝: «Էր մեծ եւ անուանի քաղաք փոքուն հայոց, լցեալ ամենայն բարեօք եւ փարթամութեամբ ի համանուն իւր դաւառի ի հիւսիսոյ Մելաս գետոյ մերձ ի խառնումն նորա յեփրատ գետ, զոր առին պարսիկք եւ դեհեցին ի թուականիս հայոց ԵՃԵ՝» (Հայկազ. բառարան):

Անոր հիմնարկութիւնը կը վերագրուի «Կաթոն տիեզերակալ դշխոյ»-ին (Շամիրամ): Ոմանք կ'ըսեն թէ ՄԵԼԻՏՈՍ անուն յոյն մը հիմնադրած ըլլալով իր անուամբը Մելիտինէ կոչած է: Ըզդրիտ պատմութիւններ պակսելուն՝ ստուգութեան կը կարօտի: Սակայն իր (հին թէ նոր քաղաքի) շրջանակներուն մէջ այլ եւ այլ տեղերէ վանուած հեթանոսական եւ քրիստոնէական դարերէ մնացած այլ եւ այլ հնութիւններ կ'ապացուցանեն թէ Մալաթիա 4-5000 տարուան քաղաք մ'է:

(1) Աւելան իր աշխարհագրութեան մէջ քաղաքին անունը տուած կը կարծէ Մելոս գետէն կամ ըստ այլոց Մելիտ անորեանեան դիցուհիէն, որ Շամիրամ կը կոչուէր եւ որ քաղաքին հիմնողը կը կարծուի:

(2) ԵՃԵ=505 կը համապատասխանէ Քր.ի 1056 թուականին եւ ձիշդ կը համապատասխանէ Սելճուկներու Մալաթիան գրաւելու թուականին:

Ասկէց իբր 20 տարի առաջ՝ ԱՍԼԱՆ ԹԷՓԷՍԻ ըստուած բլուրին մէջէն դանուած մեծկակ քարի մը վրայի արձանագրութենէն եւ Բալուի բերդին եւ Նազըլը թաշի սեպագիրներէն կը հաստատուի թէ Մելիտինէ Քետացիներու կտրեւոր կեդրոն եւ սահմանադրութիւն եղած է :

Մելիտինէ՝ Քրիստոսէ 500 տարիի չափ առաջ Կապադովկիոյ իշխանութեան տակ՝ ամբողջ Կապադովկիոյ հետ կառավարուած է Յուլիոս Կեսարի կողմէ :

Տրայիանոս Քրիստոսի Ա. դարուն (53—117) Մելիտինէի դերքն ու բարեբերութիւնը սիրելով՝ իր իշխանութեան երկրին Արեւմտեան Սահմանադրութիւն որոշած եւ շուրջը պարսպապատած եւ աշտարակներ կանգնած է :

Սոյնպէս Բիւզանդիոնի կայսրներէն Անատոս Ա. Քրիստոսի Դ. դարուն Մելիտինէի շուրջը պատսպարել տալու ձեռնարկած է, բայց իր յաջորդը՝ Յուստիանոս կրցած է լմնցնել դայն : Եւ Խոսրով Ա. Պարսից թագաւորը՝ Յուստիանոսի հետ ունեցած կռուոյն մէջ (576—7) չարաչար պարտուած՝ երբ ետ կը դառնայ, ուրիշ քաղաքներու հետ Մելիտինէն ալ կը կործանէ, կ'այրէ եւ ահալին բանակ մը կը կեցնէ հող, որմէ յետոյ Սարակինոսները տիրապետելով՝ վերաշինած են թէեւ, բայց Յոյներ կրկին ձեռք բերելու յաջողելով՝ քանդած կործանած եւ բնակիչները ձեզիրէ եւ ուրիշ տեղեր ցրուած ու փոխադրած են : Իսկ Ը. դարուն վերջին կէսին մէջ (754—75) Ապսղասեան իշխանութեան հրամանատարներէն Ապտիւլ Վեհապ եւ Հասան 70—80000 զօրաց հրամանատարութեամբ Յոյներու ձեռքէն առած են քաղաքը եւ նախկին բնակիչները ժողովելով իրենց տեղերը հաստատած են, սակայն Թ. դարուն Յոյները նորէն ձեռք ձգելու յաջողած են :

Մելիտինէ՝ քաջաւերութեամբ Նիկեփորոս Ա. յոյն կայսեր բաւական տարիներ Յակոբիկեան աղանդին (Ասորիներու) քաղաք կը դառնայ, առ վերջինները հոս իրենց կեդրոն հաստատելով, բաւական կ'աճին ու կը յառաջանան մինչեւ... (այսպէս), որմէ յետոյ, Իկոնիոյ իշխանութեան կողմէ Տաւրիշմեա կու դայ քաղաքին վրայ, մէջի ժողովուրդը անարգել կը բանայ դրոները անոր առջեւ եւ անձնատուր կ'ըլլայ. որով Իկոնիոյ Գրլըֆ Ասլանի իշխանութեան տակ կը կառավարուի մինչեւ ԺԵ. դարուն վերջերը : Սելճուկեանք պատշաճապէս կը շինեն ու կը բարեզարդեն քաղաքը : Այդ շէնքերուն մէջ նշանաւոր է Ուլու ֆաւի ըստածը, որ դեռ կանգուն է : Եւ հուսկ յետոյ ԺԶ. դարուն՝ Երլտըրլմ Սուլթան Պայագիտ խանի օրով Թիմուրթաշ փաշայի շնորհիւ Օսմանեան կայսրութեան քաղաք կ'ըլլայ, որ մինչեւ հիմա հանդիստ եւ խաղաղ կը մնայ անոր հովանոյն տակ :

Մելիտինէի հարուստ եւ բազմամարդ ու վաճառաշահ քաղաք մը ըլլալուն համար կ'ըսուի թէ ԺԳ. դարուն՝ Եգիպտացիք «առնուն Մելիտինէ (Մայաթիա) եւ կոտորեն զՀայս : Ասի 19000 ասուեղործ գտանին անդ» (Հ. Ղեւոնդ Այիշան, ՍԻՍՈՒԱՆ) :

Կը պատմուի թէ ԺԱ. դարուն մինչեւ 60—70 հազար մարդիկ կրնար հանել :

(1) Այսինքն 1890ական թուականներուն « կիզբը :

Մեկիտինէ որչափ որ այս ու ան ազգերու եւ իշխանութեանց հպատակած է ի հնումն, սակայն ինք միշտ Հայոց քաղաք նշանակուած է պատմութեան էջերուն մէջ:

Մեկիտինէին իբր Հայոց քաղաք տիրապետած են Փրկչի Ա. դարուն, անդրանիկ եւ ի Քս. հաւատացեալ Արզար Թաղաւոր Հայոց, Սենեքերիմ Արծրունի եւ չորրորդ իշխանութենէն Լեւոն Ե.:

Ինչպէս ամէն երկիր, նոյնպէս Հայաստանի մէջ քրիստոնէութիւնը տարածուելուն հալածում եւ չարչարանքները անպակաս ըլլալուն պէս՝ Մեկիտինէ ալ իրեն նահատակ եւ սուրբ վկաներն ունեցած է: Ասոնցմէ կը յիշուին. —

1. — Դ. դարուն սկիզբները Հայոց Պարսիկներու հետ ունեցած, կրօնական պատերազմին մէջ (Վարդանանց արդեօք)՝ Սուրբն Ղեւոնդ շատ մը քաջագործութիւններ ցոյց տալէ յետոյ կը նահատակուի: Ս. Ղեւոնդ, այդ տեսները Մեկիտինէի վանքերէն Օրտուղիի (Ս. Փրկչի) մէջ սատուածարանական դպրոցը կը վարէր:

2. — Պողիքտոս կամ Նեարխուն, «էր Ս. վկայ Քրիստոսի ի Մեկիտինէ քաղաքէ Հայոց, որ է Մալաթիա, ուր եւ նահատակեցաւ յանքէ իւրմէ, որ էր իշխան քաղաքին, Փելիքս անուն, յամի Դեկոսի կայսեր, եւ անդէն քաղեցաւ» (ՅԱՅՍՄ., 9 Յունվ.):

3. — Եւթիմիոս քահանայ, էր յաւուրս բարեպաշտ քաղաւորին Մեծի Թէոդոսի եւ Դրատիանոսի ի Մեկտինոյ Հայոց քաղաքէն... Շինեաց շատ վանորայս... եւ ապա գնաց յերուսաղէմ իւր վանս յայրն յորում Դաւիթ փախըստական ապրեցաւ ի Սաուլայ, եւ հանգեաւ ի Քս. Ղ. ամաց (ՅԱՅՍՄ., 20 Յունվ.):

4. — Պարթենիոս, յամս Մեծի Կոստանդիանոսի, էր որդի Քրիստափոր Սարկաւագին Մեկիտինոյ Եպիսկոպոսարանի: Եպիսկոպոսն Մեկիտինոյ ձեռնադրեաց զՊարթենիոս քահանայ եւ Եպիսկոպոսապետն Կիլիկիոյ ձեռնադրէ գնա Եպսկ. ի վերայ քաղաքին Լամսոքայ (ՅԱՅՍՄ., Ը. Փետր.):

5. — «Սուրբն Պարսամ էր ի Մեկիտինոյ Հայոց քաղաքէն ազգաւ Ասորի» . ծնողքը կանուխ մեռնելուն, կ'որդեգրուի բարեսէր մէկէ մը: Յետոյ խրատակեաց ճգնաւոր մը կ'ըլլայ տեղւոյն վանքերէն մէկուն մէջ: Բիւրիտոնի Եպս.էն քահանայ կը ձեռնադրուի... Պոլիս կ'երթայ եւ Թէոդոս կայսեր կողմէն Պատր. կ'առաջարկուի: Մարկինոս Քաղ. Ժողովին կը հրաւիրէ զինք... եւ դարձեալ Մեկիտինէ դալով բարի մահուամբ կը մեռնի (ՅԱՅՍՄ.):

Մեկիտինէ իր ծագումէն մինչեւ հիմա — Քեսապոց, Հայոց, Պարսից, Հոռվմէպոց եւ Յունաց, Ասորոց եւ Տաճկաց եւն. — մերթ այս ու մերթ այն իշխանութեան ու բռնապետութեան տակ իբրեւ կռուոյ խնձոր, եւ իբրեւ Փոքր Ասիոյ կամ փոքուն Հայոց կարեւոր ու վաճառաշահ քաղաք սուրն ու կրակը միշտ իր վրայէն անպակաս եղած է. այնպէս որ իր ամէն մէկ ամի մը հոգը այլ-յապան սպգաց հազարաւոր մարդոց պատուական արիւնովն սողուած, ներկուած ու շագուած է:

ՏԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆ

ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ՔԱՂԱՔԻ

Մեկխտինէի էն առաջուան հիմնարկութիւնն՝ հին քաղաքի (էսկի շէհր) հարաւային և Օրտուզի հիւսիսային կողմը Ասլան Թէփէսի ըսուած տեղը Բուսար Պաշը անուն վառակին եղերքն ու երկայնքը եղած կը կարծուի: Յետոյ երկու փոփոխումներ ունեցած է Նոր Մեկխտինէի մէջ: Մէկը հարաւէն դէպի հիւսիս, այսինքն Պէկտաղըի ստորոտէն Չարմուղը, եւ միւսը արեւելքէն արեւմուտք, այն է արդի չուկայէն Տելիֆը Թաշ կամ Չեմեսկէ անուանեալ դաշտը ու Պաղքեփէի բլրակները, որոնց յայտնի ապացոյցներն են սոյն չրջանակներու մէջ տեսնուած հին շէնքերու մնացորդները եւ որոնց մէջէն դանուած հողամաններու եւ այլեւայլ հնութիւններու բեկորներն ու փշուրները:

Այս երկու փոփոխումներէն յետոյ 1000—1500 (Ք. Ա.) փոխադրուած են հին քաղաքի մէջ: Հին քաղաք կամ ըսա թրքաց Աշաղը կամ էսկի Շեհիր ներկայ քաղաքէն դէպի հիւսիս՝ երկու ժամ՝ եւ Մեկոսի ու Եփրատի աջ եղերքը դէպի հարաւ երեք ժամ հեռաւորութեամբ ընդարձակ ու գեղեցիկ դաշտի մը վրայ շինուած ու կրկին պարիսպներով շրջապատուած պատմական ու պատուական քաղաք մըն է, ուր բնակած են 19-րդ դարուն սկիզբները, եւ ապա փոխադրուած արդի քաղաքը:

Հին Մեկխտինէի պարիսպը տեղ-տեղ գետնին հաւասար եւ տեղ-տեղ կիսափուշ վիճակ մը ունի: Իր չորս գոներէն մինակ արեւմտեանին տեղը որոշ է, որ Սդ. Թուրուզ (Ս. Թորոս) Գաբուսը կ'անուանուի, մօտերը դանուած «Ս. Թորոս» անուամբ եկեղեցիի մը անունէն: Պարսպամէջի գետնին մակերեսը դուրսէն 8—9 մեթր բարձր է: Եւ այս բարձրութեան պատճառը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ այլեւայլ դարերու մէջ մէկէ աւելի անգամներ կործանման եւ աւերման ենթարկուելը. այնպէս որ ներկայիս դանուած կանգուն ու կիսակործան շէնքերէն ոմանք գետնափոր եւ ստորերկրեայ շէնքեր են կարծես, ինչպէս են Ս. Սաեփանոս եկեղեցին, Չուգուր ըսուած աղբիւրը եւ մօտի համանուն բաղնիքը եւ մէկ քանի ջրհորներ:

Հին քաղաքին մէջ գետ կանգուն են, ինչպէս բոինք, Ս. Սաեփանոսի եկեղեցին¹, Ուլու ճամի ըսուած փառաւոր մզկիթը², անոր հանդիպակաց մե-

(1) Սա ալ «շաբաթացած» է կրնայ ըսուիլ 1895 դէպքին պատճառաւ:

(2) Գործ Սեւ ճուղեանց: Շատ սքանչելի է այս ճամիի շէնքը. ժամանակին ճարտարապետութիւնը իր գեղարուեստի բոլոր կարողութիւնը թափած է. քանդակ, ներկ ու նկար կը դարձանցնեն զմարդ:

տրէսէն, Ազ եւ Կիւսիւկ միներէներն ու անոնց մզկիթները եւ ուրիշ քարաշէն եւ կղմինտրաշէն երեք մինարէներ եւ Աղնա Գաբու¹ բաւած ընդարձակ պանդոկի կամարները միայն: Ասոր մօտ կը գտնուին մէկ քանի խանութներ եւ սրճարան մը: Եւ քաղաքին մէջ այլեւայլ տեղերէ գաղթող երկրագործներու 4—5 հարիւր տուն բնակչութեան մէջ 3 տուն ալ Հայեր, որոնք մնացորդներն են 95-ի ջարդի տանն կոտորուող 15—20 տուներու: Պարսպէն գուրս կը գլաւունին Գաբայեան թափ թաշը եւ ուրիշ արուարձաններ եւայլն:

Արդի քաղաքին ներկայ հաստատումը կամ շինութիւնը տեղի ունեցած է 1840—41-ին՝ քրտական ապստամբութիւնները դադարելու եւ ընդդէմ Եգիպտոսի Մուհամմէտ Ալի փաշայի Նիզիպի վրայ ունեցած պատերազմին համար օսմանեան բանակին հոս ձմերելու շրջանին: Այդ տարին, երբ Հաֆըզ փաշայի հրամանատարութեամբ բաղմաթիւ զօրք կու գայ կը հասնի Մալաթիա, քաղաքացիք, Ասպուզի² նոր քաղաքին մէջ կը գտնուէին՝ իրենց պարտէզներու արդիւնքն առնելու համար: Չօրքը աշնան վերջերը հոգ եկած ըլլալուն՝ հարկ կը տեսնուի հոգ ձմերել: Ուստի քաղաքացւոց կը ծանուցուի որ այդ ձմեռ իրենց ամարանոցներէն չփոխադրուին: Չօրքերը կը պատասխարուին քաղաքին տուններուն մէջ, սակայն վերահաս ձմեռը խիստ ծանր եւ երկար տևելուն կը սկսին իրենց գտնուած տուններու մէկ կողմը քակել ու փառել, այնպէս որ դարունը ալ բնակարան կամ տուն բոլեւոյ բան չի մնար: Չօրքը մեկնելէն ետք քաղաքացիք թէեւ կ'ուզեն վերաշինել, բայց կառավարութենէն կ'որոշուի որ ալ հին քաղաք չփոխադրուին: Ուստի կը սկսին ներկայ քաղաքը շինել, ընդարձակել եւ բարեկարգել, քակել եւ փոխադրելով հին քաղաքի մէջ ունեցած իրենց շէնքերն ու առաղձը: Այնպէս որ հին քաղաքը կը զրկուի իր հիստօրիէն, հեղեցկութենէն, հայապաշտ եւ փառաւոր շէնքերէն ու հաստատութիւններէն, գետինն հետ հարթ հաւասար կ'ըլլայ իր կանխաւեր պարիսպը, քաշելով եւ մերկացնելով անոր արտաքին երեսը գտնուած կարեւոր քարերն ալ, որով կը շինեն նոր քաղաքի տունները, շուկան եւ աղօթատեղիները:

Հիմա Նոր Մալաթիա (Ասպուզին)՝ սկսելով փարի Չորսուզիէն (հիւսիսային ծայրէն) մինչեւ հարաւային ծայրը Քիւնտրպէկ գիւղի վերեւ, երեք ժամ երկայն եւ կէս ժամ լայնութեամբ միջոց մը բոլորովին ծառայից է. այնպէս որ հետուէն զխաղ մը կանանչութեան ծով մը պիտի կարծէ այս վայրը:

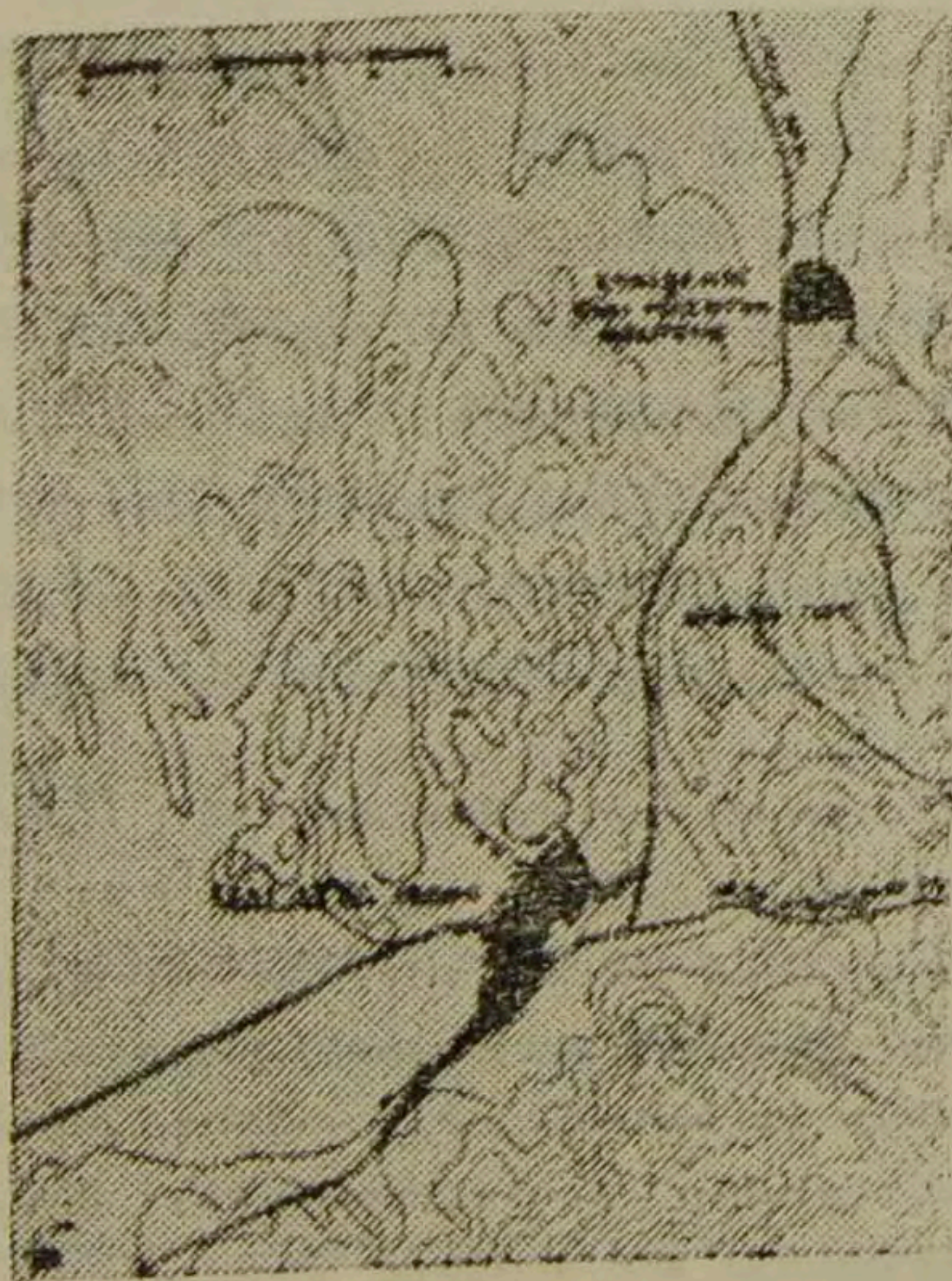
(1) Գործ Սուլթան Մուրատ Դ-ի ղեկավարներէն Մ.Ռ.Ս.Թ.Ա.Ֆ.Ա. փաշայի:

(2) Ա.Ս.Պ.Ռ.Զ.Ի (Ասպիզի կամ Ասպ պրս. ձի, Ի.Զ.Ի՝ հետք ձիու): Թուրքերէն բառերու նշանակութենէն կ'առնուի թէ Ա.Ս.Պ.Ռ.Զ.Ի-ներ միշտ կը մնային իրենց տեղը եւ բնաւ քաղաք չէին գաղթեր: Բսկ երբ քաղաքացիք քաղաք վերադառնալին, մինչեւ յաջորդ գարունը շատ վնասներ կը սրտածառէին անոնց, քակելով շէնքերը եւ կտրելով պարտէզներու ծառերը: Քաղաքացիք՝ ճարտհաս անոնց ձեռքէն, կը գիտեն կառավարութեան, որպէսզի Ասպուզիցիներն ալ քաղաք դան ձմեռը: Կառավարութիւնը թէեւ կը պնդէ որ իրենք ալ համակերպին քաղաքացիներուն, բայց ասունք կ'ընդգրկմանն ու կը պատասխանեն թէ՛ «Ասպիզի կրթմէզիզ...» Ասպուզիցի Հայերէն ծանօթ են հիմա Ազատիկեանք, Քէքիճ Մատուկեանք, Օլոյեանք, Շեհրիկեանք եւն.:

քայց այս կարծուածը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ խիստ ու ընդարձակ անտառ մը արդարեւ: Եւ մինչեւ որ քաղաքին մէջ մտնելով չմտնեայ շէնքերուն, պիտի չհաւատայ անոր քաղաք մը ըլլալուն: Այս կարծուածը, սակայն, ոչ ծով է եւ ոչ ալ անտառ, այլ գեղեցիկ ու դրախտանման պարտէզներ, պարտէզներ՝ որ խճուղուած են քաղցրապտուղ ծառերու, բարձրաբերձ բարտիններու, հեղաշուք ուռիներու եւ ուրիշ տեսակ բազմաթիւ ծառերու հիասքանչ շարքովը, պարտէզներ՝ որոնց բերքն ու արդիւնքը հազարաւոր սակիներ կը կորզեն օտար երկիրներէ, չըջակայ քաղաքներէ եւ գիւղերէ: Պարտէզներ՝ վերջապէս, որ Մելիտինէի կեանքը, հարստութիւնը եւ ամէն ինչն են:

Ներկայ քաղաքը արեւմուտքէն դէպի արեւելք չորս երկար պողոտաներու վրայ շինուած՝ բազմաթիւ փողոցներով իր մէջ կը պարունակէ 10000-ի մօտ տուներ, որոնցմէ 2000-ը Հայոց եւ 8000-ը Տաճկաց կը վերաբերին, եւ որոնք բաժնուած են հետեւեալ թաղերու. —

ՍԱՆՃԱԳՏԱՐ, ՈՒՃՊԱՂԱՐ, ԳԸՐՁՈՒԱԼ, ՊԵՅՅԻԿ ՀԻՒՍԷՅԻՆ ՊԵԿ, ՔԻՒԶԻԻՔ ՀԻՒՍԷՅԻՆ ՊԵԿ, ՔԱՌՆԱԿ, ԹԵՔ ՄԵԶԱՐ, ՖԵՀՐԱՏԻԷ, ՄԵՐԱՅ, ԽԱԼԷՖ-ԻՒՏ-ՏԻՆ, ՍԱՐԸՃԸ ՕՂԼՈՒ, ԵՆԻ ՀԱՄԱՄ*, ԳԱԼԷՄԲԵԱՐ*, ՍԱԼԷՕՎԻՐԻ*, ՉԵԲԵՄԼԵՐ*, ԺԱՄԿՈՅ*, ԽԱՐԱԳԱ*, ՉԱՔԱԼՅԵՆՈ*, ՄԵՆԱՈՐ*, ՍԱՆՈՒՐ*, ՉՈՐԱՄԻՐ*, ՉԸՔԱԳ*, ԹԱՐԼՍԱՆ*, ԳՂԲԵՂԻՉ*, ԹԷԲԷՂՄԷ*, ՃՐՏԻՔԷՕՂԷ*, ՉԱՆՈՂ ՕՂԼՈՒ*, ԿԷՕԲ ՍՈԳՈՒ*, ՏԱՅԱՂԼՍԱՆԷ*, ՆԻՅԱԳԻ, ԱՅՆՔԱՅԻ, ՀԻՄԱՔԻ, ԻՍԿԵՆՏԵՐ, ՆՈՒՐԻՅԱ, ԱՍԼԱՆՅԷԿ ՕՂԼՈՒ, ԻԳԳԵՔԻՅԷ, ՀԱՏԻ ԽԱԼԻ ՉԱՄԷ, ԻԼԻԱՍ, ՊԵՆՏԱՅԱՂ, ՉԱՐՄՈՒՂ, ՉԳՈՒՐ ՏԷՐԷ, ԳԱՐՍԱՆ ՕՂԼՈՒ, ՉԱՄԻՅԷ, ՇԷՅԻ ՊԱՅՐԱՄ, ԱՅՄԻՒԳԱՓԱՐ, ՉԻԼԵՍԻԳ, ՄՈՒՐՔԱՓԱ ՓԱՂԱ, ՀԱՏԻ ԱՅՄԻ, ՇԻՓԱԿ ԻՒԷԱ, ՇԻՓԱԿ ՍԻՓԼԱ, ՍԱՄԱՆԻՐՕՂԼՈՒ, ՇԱԲԻՐ ՓԱՂԱ¹:

(1) Այս վերջինին բնակիչները 1877-1878 Ռուս եւ թուրք Պատերազմի տանը Վարդնայ կողմերէն եկող մուհաճիւրներէն. որով այդ թաղին էրզրում մահալլէսի ալ կ'ըսուի:

Յիշեալ թաղերէն մեծածառները զուտ թուրքերու են, աստղանշուածները՝ Հայոց, իսկ միւսներն ալ՝ խառն:

Նոյնպէս չորս պողոտաներէ երեքին վրայ թուրքերու, իսկ մէկին վրայ ալ (վարի, հիւսիսային) Հայերու տուններն շինուած են: Որչափ որ կեդրոնները Հայերու տուններ ալ գտնուին, քաղաքին կարեւոր եւ օդը լաւ տեղերը թուրքերը գրաւած են ընդհանրապէս:

Տուները այնպէս մը շինուած ու շարուած են որ մարդ կը ձանձրանայ թաղէ մը ուրիշ թաղ մը երթալու ատեն, որովհետեւ հակառակ ճամբաներու լայնութեան եւ փողոցներու շատութեան, տան յարակից պարտէզներու ուտերը իրարու կցուած ըլլալով՝ չէնքերը իրարմէ անջրպետուած եւ հաղորդակցութիւնը դժուարացուցած են: Մանաւանդ փողոցներէ մեծ մասին անկըլլալն է գլխաւոր պատճառը ճամբաներու երկարելուն (ընդարձակ, էջ 12—21):

Այս տեղեկութիւնները կը կարօտին լրացումներու նոր հետազօտութեանց տուեալներով: Անտարակուսելի ճշմարտութիւն մըն է թէ Մալաթիա աշխարհի հնագոյն քաղաքներէն մէկն է եւ նուազագոյն 30 դարերու պատմական անցեալ մը ունի, եւ դարմանալի է որ քաղաքը գրեթէ այդ երկար ժամանակամիջոցին պահած է իր անունը անփոփոխ կամ քիչ փոփոխուած, ինչ որ քիչ անգամ պատահած է:

Ասորեստանեան բեւեռագիր արձանագրութիւններու մէջ յիշուած է Մելիտան (Melidda) ձեւով (տես Encyclopédie de l'Islam, Գ. հտ., էջ 208):

Այս քաղաքը, որ կիմմերեան արչաւանքէն ետք լքուած է, շինուած էր Հին Մալաթիա կամ Էսկի Շեհիր կոչուած վայրին հարաւակողմը, հոն ուր կանգնած է Արսլան Թէփէ բլուրը, որուն ընդարձակ նկարագրութիւնը տրուած է արդէն (*): Անիկա կը գտնուէր Օրտուգիի մօտ: Մելիտոյ հնագոյն քաղաքն է որ յիշուած է նաեւ Ուրարտեան արձանագրութեանց մէջ:

Մելիտը, որ ծանօթ դասական պատմութիւնը կանխող ժամանակաշրջանի մը կը պատկանի, լման պատմութիւն չունի: Ինչ որ ցարդ կարելի եղած է ձեռք բերել պեղումներով եւ դրացի երկիրներու արձանագրութիւններով, վերը՝ Վեր. Եղիա Քասունիի կողմէ գրի առնուած տողերուն մէջ բացատրուած է արդէն: Քաղաքին անունը ստուգաբանել դժուար է, վասնզի շատ հին ժամանակներէն կը հասնի մեզի: Հնագոյն կոչումն է Մելիտ ըստ Գերպ. Ալեքսանդրեանի (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ, էջ 391). «Անունն է Դիցունոյ եւ կ'աւանդուի թէ անոր անուամբ կառուցած է Շամիրամ Ասորեստանայց դշխոյն կամ ինչպէս ուրիշներ կ'ուզեն՝ Շահ-Մեր-Ամ ինքնակալն: Սաստոյգ է որ քաղաքիս սկիզբը շատ հին է, բեւեռագրոց մէջ կայ իր յիշատակն

(1) Տես աստ էջ 74-82:

Էւ ուրոյն քաղաւորութիւնը, զոր Ս. Գիրքն եւս կը յիշէ, մանաւանդ Հոգո-
փեռնէսի ժամանակ» :

Կարլ Ռիտտէր այս անուան մէջ կը տեսնէ Ասորեստանցիներու զիցու-
հին՝ Մելիդգա—Մելիտա (Հերոդոտոս, Ա., էջ 199, Հ. Սահակ Կոզեան,
ՄԵԼԻԴ, ՄԵԼԻԴԻՆԷ, ՄԱԼԱԹԻԱ, էջ 19) :

Մելիդգա կամ Մելիտա «գիցուիին էր արգասաբեր ուժին, որուն ար-
գասիքները սփռուած էին այս հրաշագեղ դաշտին վրայ» (Կոզեան, էջ 19) :

Թերեւս այս պատճառով իսկ առասպելական Շամիրամի վերադրուած
է Մելիտինէի հիմնարկութիւնը : Այս առասպելին արձայանդ եղած է Պլինիոս
(Դ. 3), որ կ'ապրէր Քրիստոսէ յետոյ Ա. դարուն եւ մեռած էր 79 թուակա-
նին :

Պլինիոս միայն իբր թէ Շամիրամէն կառուցուած Մելիտա անուն ամ-
րոց կը յիշատակէ, մինչդեռ Ստրաբոն, որ Քր. է առաջ Ա. դարուն ապրած է,
արդի Մալաթիոյ դաւառին մէջ այս անունով քաղաքի մը գոյութիւնը կ'ան-
դիտանայ եւ միայն այդ անունով կը յիշէ Կապադովկեան նահանգ մը, Կատա-
ւոնիայի եւ Եփրատի միջեւ :

Ուրեմն Մելիտա էր անունը նահանգին, ուր յետոյ կառուցուած էր
համանուն ամրոցը : Այս Մելիտա կոչումը, առանց յունական ինէ ածանցին,
ճշդիւ համաձայն է արձանագրութիւններու մէջ պահուած ձեւին (Կոզեան,
նոյն, էջ 11) :

Մելիտ բառէն ածանցուած են Մելիտինէ եւ Մելիդա կոչումներ, որ
ինէ եւ ա տեղանուն կազմող մասնիկներով կազմուած են : Այս մասնիկներէն
ինէ վերջաւորութիւնը տեղական է, հաւանօրէն փոքր-առիական լեզուներու
մէջ շատ տարածուած եւ յայտնապէս տեղ նշանակութիւնն ունէր (Ա. Խա-
չատրեան, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԵՊԱԳՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՔՆՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ,
1933, Երեւան, էջ 202) :

Իսկ ա վերջաւորութիւնը խալդի լեզուին մէջ կը կատարէ նոյն գերը
(նոյն) :

Մելիտինէ կը գտնուէր Խանիգայրատ եւ Միտանի երկիրներու մէջ, որ
նոյն քաղաքական եւ աշխարհադրական հասկացողութիւնները կը ներկայա-
ցընեն ըստ Պրոֆ. Ա. Խաչատրեանի (նոյն, էջ 9) :

Պլինիոս (ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏ., 2., 8) այս քաղաքը կը կոչէ Melita a Semi-
ramide condita.

Այս անունը հաւանաբար կապ ունի քաղաքին առասպելական հիմնա-
դիր զիցուհիին անունին հետ, որ պահուած էր Թերեւս Շամիրին ամրոցի ա-
նունին մէջ, զոր Միքայէլ Ասորի (Թրգմ. Շապոյ, Գ., էջ 277) կը յիշա-
տակէ :

Այս քաղաքին մէջ նստած են աքեմենեան պարսիկ տիրապետութեան
չրջանին արեւմտեան Հայաստանի սատրապները, որոնցմէ նշանաւոր էր Տի-
րիբազ, որուն արքայաւթալէ կեանքին վրայ բաւական տեղեկութիւններ մեզի
հասած են :

Մեծն Ալեքսանդր այս աշխարհամասը խլեց Պարսիկներէն եւ անոր մահէն ետք ան մաս կազմեց սելճուկեան թագաւորութեան, որ կը թաւի թէ երկիրին հօրեայ թագաւորութիւնը իբր ճորտ իշխանութիւն մը պահած է: Այդ թագաւորութիւնը կը բաղկանար Մեծ Ծովաց աշխարհէն կամ Չորրորդ Հայք նահանգէն, իրեն հետ ունենալով Մալաթիոյ շրջակայքը:

Առաւել կամ նուազ անկախ այս հայկական թագաւորութիւնը տարած է մինչեւ Մեծն Տիգրան եւ անոր կողմէ կցուած է Մեծ Հայքի:

Ծովաց թագաւորութեան մէջ Մելիտինէն ո՛չ յիշուած է իբր մայրաքաղաք եւ ո՛չ ալ իբր ղլխաւոր քաղաք, վասնզի այս թագաւորութեան կեդրոնը Արածանիի հովիտին մէջ էր: Հետեւաբար Մելիտինէ դուրսէ բոլորովին անչքացած եւ նոյնիսկ մեղի անյայտ պատճառով մը աւերուած կամ կործանած էր:

Այս հին քաղաքը, որուն վառաւոր անցեալին վկաներն են իր մնացորդները, ինչպէս տեսնուեցաւ, կը մնան դեռ Ասորան թէփէ կոչուած բլուրին կատարը:

Այս քաղաքը, որ պատմական հնագոյն շրջանի մը մէջ դոյութիւն ունեցած է, տակաւին իր պատմութեան բոլոր ծալքերով չէ ծանօթացուած, վասնզի պեղումներ չեն կատարուած եւ ան նոր կը խուսափուի:

Ինչ որ ցարդ լուսաբանուած է արդէն, ցոյց տրուած է վերը: Հոս անշուշտ պիտի չկրկնեմ Մալաթիոյ նահանգին 30 դարերու պատմութիւնը, որ արդէն ներկայացուցած եմ վերը, պատմական շղթայումով մը, անյիշատակ ժամանակներէ սկսեալ մինչեւ մեր օրերը:

Այդ տեսութեան մէջ, յայտնի կը տեսնուի թէ առանձնապէս առնելով քաղաքին պատմութիւնը, անոր մէջ շատ կարեւոր դեր կատարած է իր վայրին բացառիկ արդաւանդ հանգամանքը: Այնպէս որ շատ անգամ կործանուած, բայց շուտով վերստին կառուցուած է, վասնզի իբր բնակավայր կը ներկայացնէր բացառիկ առաւելութիւններ եւ նպաստաւոր պայմաններ:

Ստրաբոն, փոքր-ասիացի աշխարհագիրը, որ շատ ճշգրիտ տեղեկութիւններ տուած է Փոքր Ասիոյ Քր. մէկ դար առաջուան վիճակին վրայ, Մալաթիոյ նահանգին վրայ հիացումով կը խօսի: Քաղաքը այս ատեն դոյութիւն չունէր, բայց այդ վայրերը, ուր ետքը ծնունդ առաւ քաղաքը, Կապադովկիոյ 10 նահանգներէն մին էր, ըստ Ստրաբոնի, Կասաուսիոյ եւ Եփրատի միջեւ:

Սակայն հակառակ անոր որ Ստրաբոն այնպէս կը ներկայացնէ որ իր ատենը Մելիտինէ ղիւղաքաղաք մը իսկ չէր, նորագիր ուրարտեան արձանագրութիւններ ցոյց կու տան որ (Ն. Ք.) Թ. դարուն Մելիտինէ թագաւորներ ունեցած է եւ Բալուի եւ Քէօմիւրիսանի՝ սեպագիրները կը յայտնեն թէ Հայութեան կարեւոր կեդրոն եւ սահմանադրուի եղած է:

(1) Մալաթիոյ արեւելեան կողմը 9 ժամ հեռու՝ Եփրատի սփին ապաւանի մը վրայ:

Հաւանորէն հիմներեան արշաւանքներու կամ ուրարտու-ասորեական-
նեան պայքարներու միջոցին կործանուած պէտք է ըլլան Մելիտա քաղաքը եւ
Թաղաւորութիւնը, որ ուրարտեան դաշնակցութեան իրր մէկ անդամը կը
յիշուի:

Հետեւաբար Ստրաբոնի ատեն այս անունով քաղաք գոյութիւն չունէր,
այլ արդի Մալաթիոյ շրջանակը կը ներկայացնէր Կապադովկեան կամ Գա-
մրական նահանգ մը, ուր միայն ամրոց մը կար, ուր կը մնար Քր. Ս. դա-
րուն հռոմէական սահմանապահ զօրաբաժին մը:

Տիտոս կայսրը (40—89) Մալաթիան իր ԺԲ. Լեդէոնին կայան ընտրած
էր 79—81 թուականներուն:

Հոն մնացող սահմանապահ զօրքը կը կազմէր քսաներորդ լեդէոնը (Ա-
դոնց, ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՅՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍԻ ՇՐՋԱՆԻՆ, էջ 98):

Մելիտա ամրոցին շուրջ տակաւ կը հաստատուի Ժողովուրդը եւ կը շի-
նուին տուներ, եւ ան կը դառնար Բ. Հայքի գլխաւոր վայրը (Charles Texier
Asie Mineure, էջ 587) Թէեւ ըստ Պտղոմէոսի ան տակաւին քաղաք չէր,
այլ այն մասը Կապադովկիոյ, որ կ'երկարի դէպի Հայաստան, Եփրատի
ծունկին դէմ: Հոն է, կը գրէ Պլինիոս, այն ամրոցը, զոր շինած է Շամիրամ
եւ որ կը կոչուի Մելիտա (ՊԼԻՆԻՈՍ, 2. Գ., Գերպ. Ս. Կողեան, ՄԵԼԻՏ,
ՄԵԼԻՏԻՆԷ, ՄԱԼԱԹԻԱ, էջ 11):

Մելիտա էր ուրեմն նահանգին եւ անոր ամրոցին անունը. ուստի ճշդիւ
համաձայն արձանագրութիւններու մէջ պահուած ձեւին դասական պատմու-
թեան ծանօթ շրջաններու, ինչպէս հռոմէական-բիւզանդական եւ ապա արա-
բական-սելճուկեան տիրապետութեան տակ քաղաքը կը գտնուէր ուրիշ տեղ
մը, որ հիմա ծանօթ է Էսկի Շեհիր (հին քաղաք) կոչումով:

Նախ քան Քրիստոս 2. դարուն արմենական վերնախաւին Հայաստանի
մէջ տեղաւորուելէն ետք կազմուած էր, ինչպէս բացատրուեցաւ գիրքիս
պատմական բաժնին մէջ, առանձին Թաղաւորութիւն մը Մելիտինէի շուրջը,
պատմական Հայաստանի Մոփաց աշխարհին հետ միացեալ: Այդ ժամանակէն
սկսեալ մինչեւ արաբական տիրապետութիւն, Մելիտինէի աշխարհամասին
քաղաքական անդէրը ներկայացուած են վերը(*): Ահա այդ երկար ժամա-
նակամիջոցին է որ երեւան կու գայ նոր քաղաք մը՝ չորս քիլոմէթր դէպի
հիւսիս տարածուող բարձրագիւր դաշտի մը մէկ կուրծքին վրայ, որ ծովէն
2852 ոտօ բարձր է եւ 15.730 քառակուսի քիլոմէթր ընդարձակ (հմտ. Կո-
ղեան, նոյն, էջ 7 եւ Բրոք. Մկրտիչ Որբերեան, ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900, էջ 115):

Այս հին քաղաքը 10 քիլոմէթր հեռու է արդի Մալաթիայէն (Albert
Gabriel, Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientales, I. Paris,
1940, էջ 261), արեւմտեան կողմը Մալաթիա-Սըվաղ ճամբուն (նոյն):

Hordenz-ի բարբարոս անունը, որ ռեւէ նշանակութիւն չունի թուրք
լեզուին մէջ, կարելի է նոյնացնել ըստ Texier-ի Ad-Aras իջեւանին յի-
շուած ծանօթ անտոնինոսեան իջեւանագրութեան մէջ:

(*) Տե՛ս նոյնը, էջ 154—175:

Անիկա քիչ հեռու էր Մալաթիայէն: Ինչպէս տեսնուեցաւ, Պամպէոսի Արտաշատի մէջ կնքած դաշինքով Մուրաց թագաւորութիւնը Տիգրանէն առնուելով իր համանուն որդւոյն եւ ապա սահմանակից թագաւորութիւններուն եւ մասնաւորապէս Կասպաղովկիոյ թագաւորներուն տրուեցաւ:

Յետոյ կազմուեցաւ Փոքր Հայք անուն առանձին թագաւորութիւն մը, որուն մայրաքաղաքն էր Մելիտինէն, ուր թագաւորեցին Կոսիւս, Արիստաբուզ, Տիգրան եւ ուրիշներ, Հռոմի հովանաւորութեան տակ:

Յետոյ Հռոմ կցեց իր սկստութեան եւ հռոմէական նահանգի վերածեց Մելիտինէն:

Տիրոսի իշխանութեան ատեն (79—81) ժ.Բ. Լեդէսնը, որ Jul missata կը կոչուէր, բանակեցաւ Արսլան թեփէէն չորս քիլոմէթր հիւսիս դանուող այս դաշտին մէջ:

Անոր շուրջը շինութիւններ դոյութիւն առին եւ այսպէս ծնունդ առաւ Մելիտան կամ Էւրոպական աղղերու Մելիտինէն, Արարներու եւ Թուրքերու Մելաքեան, որ անալաշտպան քաղաք մըն էր մինչեւ Կոստանս կայսեր (305—6) ժամանակ:

Տրայիանոսի իշխանութեանը ատեն (98—117) Մելիտինէ միակ քաղաքն է այս նահանգին:

Տրայիանոս Պարթեւաց յաղթելէ ետք վերաշինեց Մալաթիան: Անկէ ետք Մալաթիա Փոքր Հայքի մաս կազմեց եւ եղաւ հայկական ոստան: Կոստանս կայսրը (305—306) ձեռնարկեց շինելու Մալաթիոյ շուրջը պարիսպ մը, զոր սակայն չկրցաւ իրականացնել: Հռոմէական կայսրութեան արեւմտեան եւ արեւելեան մասերու բաժանման ատեն Մալաթիա մաս կազմեց Արեւելեան Հռոմէականին կամ Բիւզանդականին եւ պահեց իր բարդաւաճումը իբր մայրաքաղաք Երկրորդ ՀԱՅՈՑ:

Մինչ այն քաղաքը միշտ կը զարգանար, ունենալով հիմնական պակաս մը, որ շատ ծանր կը կշռէր պատերազմներու ատեն քաղաքին վրայ:

Այդ թերին պարիսպի մը դոյութիւն չունենալն էր (Պրոկոպիոս, նոյն): Այս պակասը լրացնել կ'աշխատի նախ Անաստաս կայսրը (490—518) բայց չի կրնար լրացնել իր վերահաս մահուան պատճառով:

Անաստասի սկսած գործը յրացուց, ետ առդէն քաղաքը կարեւոր դիրք մը գրաւել սկսած էր, Յուստինիանոս Ա. (527—565), որ ոչ միայն պարիսպը ամրողջացուց, այլ նաեւ շրջապատը քաղաքը նորանոր շինութիւններով (Պրոկոպիոս, ՎԱՍՆ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆՅ, Գ., 15 եւ Գեր. Սահակ Կոզեան, էջ 16):

Յուստինիանոս կայսրը, որ մեծ ջանքեր ըրած է ամրացնելու համար Բիւզանդական կայսրութեան սահմանագլուխները պարսիկ յարձակումներուն դէմ, բոլորովին փոխած է քաղաքին տեսքը եւ իրաւասութիւն տուած է Պրոկոպիոսի կառուցանելու պաշտպանութեան բերդեր, ամրոցներ եւ ճամբաներ: Պրոկոպիոս ըրաւ նաեւ քաղաքը գեղազարդող շինութիւններ: Յուստինիանոսի օրով առաջադէպ լոյս ծագեցաւ Մելիտինէն եւ դարձաւ Փոքր Ասիոյ

առաջնակարգ քաղաքներէն մին, եւ նկատուիլ սկսաւ մայրաքաղաք Փոքր Հայքի:

Երբ Փոքր Հայք եւ Կապադովկիան, ինչպէս նաեւ Արեւմտեան Հայաստանը ենթարկուեցան 532-ին վարչական նոր բաժանումներու, Մելիտինէն կեդրոնը եղաւ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՅՔ կոչուած նահանգին: Յետոյ յաջորդաբար մայրաքաղաք կամ կոչնակալանիստ եղաւ նաեւ ԱՌԱՋԻՆ եւ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՅՔ նահանգներուն:

Դժբախտաբար Մելիտինէի զարգացման ընթացքը բնականոն պայմաններու մէջ չէ տուածացած եւ պարբերաբար կասած է, այնպէս որ Յուստինիանոսի շինութիւններէն ոչ մէկ հետք մնացած էր վերջը:

Յուստինիանոս կայսեր մահէն (565) հազիւ տասերկու տարի ետք, 572-ին Մելիտինէ ընդունեց մեծ հարուած մը վասնզի Խոսրով Ա. Նուշիրունան (531—579) Պարսիկ Արքայից Արքան մեծ ճակատամարտ մը մղեց Բիւզանդացւոց դէմ, ի Մելիտինէ, քաղաքը գրաւեց եւ հրոյ ճարակ ըրաւ եւ աւերեց եւ ապա թողուց զնայ: Յետոյ խայտառակ պարտութենէ մը ետք, երբ ետ կը դառնար Մերաստիոյ հետ Մալաթիան ալ աւերակի վերածեց:

Բիւզանդացիք աւերուած քաղաքը վերստին շինեցին եւ շէնցուցին, սակայն Մալաթիա եւ չրջակայքը, ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը էջ 171), նոյնիսկ Արարական աշխարհակալութիւններու առաջին օրերուն, է. դարու կէսերէն իսկ ենթարկուեցան Արարական տիրապետութեան եւ դանդաղութեան կայսրութեան եւ Արար խալիֆայութեան չփման դօտինն մէջ այս երկու սոսիս ուժերուն իրարու տուած հարուածներուն ախուր հետեւանքները կրեց, քանդումի եւ աւերումի ենթարկուելով:

Մալաթիան ետքը դարձեալ գրաւուեցաւ «անհաւատ»ներէն — ինչպէս Բիւզանդացիք կը կոչէին Արարները — եւ քանի քանի անգամներ ձեռքէ ձեռք անցաւ:

Արարները դայն 658-ին լքեցին, մեծ տարածութեամբ հողերու հետ, որոնք վերստին գրաւեցին Արարները 661-ին Իւմմեանց խալիֆայութեան հաստատութենէ ետք բայց դարձեալ չկրցան դայն պահել եւ ետ քաշուեցան 662-ին վերստին գրաւելու եւ հոն այս անգամ Արար պահակազօրք եւ Արար կառավարիչ մը դնելու, (տես վերը էջ 178) եւ իրենց տիրապետութիւնը տեւականացնելու համար:

Պէլլատհոբին Արար պատմիչը կը հաւատաւ թէ Մալաթիոյ բնակիչները անկէ հեռացած են Ապտալլահ Իպն Ադ-Զուպրայի ժամանակ (ԲԱԶՄԱՎԷՊ, 1953, էջ 132) դուցէ չտոկալով քաղաքին պատերազմական վայր մը ըլլալուն անպատեհութիւններուն եւ անոր հետեւանք այն նեղութիւններուն որոնց կ'ենթարկուէին տարուբերելով երկու պետութիւններու միջեւ, որոնք իրարու ձեռքէ կը յափշտակէին Մելիտինէն, թոյլ չտալով անոր բնակչութեան որ խաղաղութեան բարիքները վայելէ:

Է. դարուն վերջերը երբ Արարները բուն յարձակումներ կ'ընէին Բիւ-

դանդաղան հողերու վրայ Մալաթիոյ ընակիւնները լքեցին իրենց քաղաքը եւ Յոյները գրաւեցին եւ աւերեցին զայն :

702-ին աւերուած Մալաթիոյ մէջ կ'ապրէին միայն Հայեր եւ ուրիշ ոչ-մահմեդական ժողովուրդներ :

703-ին, հաւանորէն մուկոնդութեամբ, Յուստինիանոս Բ. կայսրը «Հալաժեաց... զազգս Հայոց... ի ձեռն Փիլիպպիկոսին, եւ խնդութեամբ ընկալան զնոսա (այսինքն վաճառուած Հայերը) : Տաճիկի Մելտինի եւ ի Միջագետս : Ու եղի մեծ ամբուքիւն ուղղափառաց Ասորոց կալով ընդդէմ երկաքնակացն եւ շինեցան վանօրայք եւ անապատք եւ գիւղօրէք Հայաստանեայց, եւ կան մինչեւ ցայսօր» (Մ. ԱՍՈՐԻ, 332) :

Եփրատացւոց երկիրն ալ, Անթէպի շրջանակը ներառեալ Տաճկաց ձեռքին էր այն տաւն եւ մաս կը կազմէր ՄԻՋԱԳԵՏՔ նահանգին (Հմմտ. Դիոնիսիոս Բարսաղիբի. տես ՊԱՏՄ. ԱՆԹԷՊԻ, Ա., 18 եւ Գալուստեան, ՄԱՐԱՇ, էջ 201) :

Հայերու թիւը Մալաթիոյ մէջ նորէն աճեցաւ երբ «711-ին Փիլիպպիկոս կայսրն Հայաստանէն տարագրեալ Հայերը ստիպեց որ Մալաթիա եւ Դ. Հայոց երկիրները բնակին» (ԹԷՈՅԱՆԷՍ, էջ 585) :

Այս Հայերը, երախտապարտ՝ Արարներուն, անոնց բարեկամ եղան եւ իրենց վիճակակից Բիւզանդացիներէն հալածուած եւ արաբ տիրապետութեան տակ դանդաղ հողերու վրայ հաստատուած ուրիշ Հայերու հետ կատարի թշնամիներ եղան Բիւզանդացիներուն, եւ ծառայեցին Արարներուն եւ կոռուցան Բիւզանդացիներու գէմ :

Անաստաս Բ. (713-715), Թէոդոս Գ. (713-717) եւ Լեւոն Գ. Իսաւրացի (25 Մարտ 717—741) կայսրերը չկրցան վճռական յայթախակ մը շահիլ եւ Արարները վաճել Եփրատէն անդին, այլ ընդհակառակը չկրցան տոկալ եւ նահանջեցին :

Այդ շրջանին Հայերը եւ Նարատացիները, այսինքն արամերէն խօսող գիւղացիները (Noldeke) զորս Փիլիպպիկոս կայսրը վտարած էր պետութենէն, հաստատուեցան Մալաթիա եւ ամբողջ Չորրորդ Հայքին մէջ (ՊԵՆԼ-ԼԱՏ ՀՈՐԻ, էջ 185, Michel le Syrien Բ., էջ 482) :

Նոյնպէս այդ կռիւներու միջոցին է որ Օմար Իպն Ապա էլ Ազիզ խալիֆան (717—730) երբ բիւզանդական հող մտաւ եւ գրաւեց Տարենտէն եւ զայն կործանեց, անոր բնակիւնները փոխադրեց Մալաթիա, անշուշտ չէնցնելու համար քաղաքը :

Բիւզանդացիք փոխադարձեցին Արարներուն 740-ին մինչեւ Մալաթիա տառաջանալով, եւ քաղաքը ու շրջակայքը աւերելով, բայց երբ լուր առին թէ Արարները օգնութեան պիտի գան Մալաթիացիներուն, նահանջեցին :

Հաշամ Իպն Ապաիլ Մելիք անձամբ եկաւ Մալաթիա եւ բանակը դրաւ քաղաքին գէմ եւ զործաւորներ բերելով կործանուած քաղաքը վերաշինեց իր ներկայութեան :

Արաբներ մինչև 750, անվրդով պահեցին քաղաքը իրենց ձեռքը:

751-ին Կոստանդին Զ. Կոպրոնիմոս կայսրը Արաբական խալիֆայութեան խռովեալ վիճակէն օգտուելով տաջաջաւ Մալաթիա եւ պաշարեց քաղաքը: Տեղացիները օգնութիւն խնդրեցին Արաբներէն որոնք իրենց ներքին խռովութիւններուն պատճառով չկրցան օգնութեան հասնիլ:

Մալաթիա անձնատուր եղաւ ճարահատ: Կայսեր սահանջով քաղաքը պարպուեցաւ եւ իր բնակիչները այլուր տեղափոխուեցան:

Կոստանդին Ե. Կոպրոմիմոս (741—775) կայսրը քարուքանդ ըրաւ քաղաքը եւ ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը էջ) միայն ցորենի կիսաքանդ մը: Թերանոց մը կանգուեց ձգեց (752). (Հմմտ. Գեղեցիկ, ՀԱՄ. ԲԻԻԶԱՆԴ. ԿԱՅՍՏԱՆԸՆԻ ՊԱՏՄ., էջ 161):

Կոստանդին կայսրը Մալաթիայէն անցաւ Զորրորդ Հայք եւ անոր վանազան քաղաքներէն բազմաթիւ գերիներ տարաւ դէպի պետութեան կեդրոնը, մասնաւորապէս Թրակիա, ուր փոխադրուեցան նաեւ Մալաթիոյ հայ եւ ասորի բնակիչները (Ալպոյաճեան, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Բ., էջ 556):

Այնպէս որ գրեթէ Մալաթիա պարպուած էր իր բոլոր հայ բնակիչներէն, երբ քաղաքը կ'անցնէր բիւզանդական տիրապետութեան, գրեթէ ասերական վերածուած:

Երբ Աբբասեան խալիֆայութիւնը հաստատուեցաւ 750-ին եւ Արաբները դարձեալ զօրացան, Ապու Ճա'աֆար էլ Մանսուր, Աբբասեան երկրորդ խալիֆան (754—775) 756—757-ին (Հիճրէթի՝ 139—140) իր քեռորդին Խպրահիմ Իմամին որդին Ապտիւրահմանը ղրկեց Մալաթիոյ վրայ 70.000 մարդերով եւ վերագրաւեց քաղաքը երբ Կոստանդին Ե. Կոպրոնիմոս կայսեր մղած կռիւններուն պատճառաւ աւերակի վերածուած էր համաձայն Բառա էլ Մխիթար արաբ պատմագիրին:

Մանսուր խալիֆան վերաչինեց քաղաքը 756-ին (Հիճրէթի՝ 139-ին) վեց ամսուան մէջ, արաբական ոճով:

Ան շրջապատեց քաղաքը ամուր պարիսպներով, համաձայն Գալղաչանի պատմագիրին:

Նոյնը կը հաստատէ խալիֆա Պին Սալեաթ մէկ տարուան թուականի յապաղումով մը՝ Մալաթիան վերաչինուած ցոյց տալով Հիճրէթի 140 (Քր. ի 757) թուականին, Իսլամներու ձեռքով, որոնք բնակութիւն հաստատած էին հոն:

Խալիֆան հոն շինել տուած էր գեղեցիկ մզկիթ մը եւ 1000 զինուոր դրած էր (Պելլատհորի, էջ 185—7, Իսլ. էլ Ֆաբիհ, էջ 134. G. Le Strange, *The Hands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1885, p. 120):

Այս կայազօրէն պզտիկ ջոկատներէ իւրաքանչիւրին համար բնակարաններ չինեց, երկյարկ եւ տակը ախոռով (Le Strange, *Palestine under the Muslims*, London, 1880, p. 499): Շինեցին նաեւ զինուորական կայան մը

Քաղաքէն 3 մղոն հեռու եւ ուրիշ մը Քուալաքիպ (արգի Թոխմա Սու) գետին վրայ:

Իպն Խալիֆան, իր ՎԵՖԱՅԱԹ ԷԼ ԱԼԱՅԱՆԻ մէջ (տես Թրգ. Գէորգ Մարլեան էջ 238) կ'ըսէ թէ Մալաթիոյ վրայ խօսած են Միւթենեպպի եւ Ապու Ֆետա իրենց բանաստեղծութիւններուն մէջ: Մանսուրի վերաշինած քաղաքը մասնաւորապէս Իսթախրի (էջ 62) Ժ. դարուն կը նկարագրէ իբրեւ ընդարձակ շինավայր մը, չըջապատուած բլուրներով, որոնց վրայ կը հասնէին օրթատունի, նշենին եւ կաղնին օրովհետեւ իր հողերը կ'արտադրէին թէ՛ տաք եւ թէ՛ ցուրտ երկիրներու բոյսերը (Հմմտ. ԻՊՆ ՀԱՌԻԳԱԼ, էջ 120):

«Մալաթիա, կ'ըսէ Իսթախրի, ընդարձակ քաղաք մըն է, եւ ամենախոր ամրոցներէն մէկը եւ ամենէն կարեւորներէն մէկը, իր կայազօրքով եւ շինութեամբ», ինչպէս անգամ մը յիշուեցաւ վերը¹: Իսթախրի² (էջ 55—62), Միջին Դարու երկրաչափ պատմագիրը, որ Փոքր Ասիոյ մէջ շատ մը շինութիւններ կը վերագրէ Մանսուրի (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Բ. տարի, Թ. 2, էջ 10) Մեշիտինէի ալ կարեւոր շինութիւնները անոր կը վերագրէ: Արդարեւ անոր կառուցած մզկիթներուն եւ նշանաւոր բաղնիքներուն մնացորդները կը նշմարուէին մինչեւ վերջերը:

Քաղաքին վերաշինութենէն ետք 758-ին հոն համախմբուեցան նախկին քնակիչներէն ողջ մնացողները եւ շէնցուցին քաղաքը: Անոնց մէջ ապահովաբար Հայերը կարեւոր թիւ մը ունէին:

Այդ թուականէն ետք Մալաթիա շատ անգամներ դրաւուեցաւ Բիւզանդացիներէն եւ ետ առնուեցաւ Իսլամներէն:

Այնքան անհաստատ էր արաբ տիրապետութիւնը որ Եագութ ԺԳ. դարուն (Քր. է. ետք) զայն իբրեւ յունական քաղաք մը կը յիշէ³: Իսկ յաջորդ տարուան Mustawfi Մալաթիան կը ներկայացնէ զեղեցիկ քաղաք մը հզօր ամրոցով մը (Le Strange, նոյն, էջ 120):

Հաւանորէն Արաբները Մալաթիան վերջնապէս զբաւած են Հարուն Էլ Քաշիմ խալիֆայի (786—809) ատեն, երբ ան կ'առաջանար դէպի Պոնտոս:

Քիչ ետքը Մալաթիա ըստ աւատական կարգերու կը դառնար կեդրոնը առանձին էմիրութեան մը, որ ճորտ էր Պաղատատի խալիֆային:

Այս էմիրը իբր սահմանապահ, կարեւոր դեր կատարած է, մասնաւորապէս այն պահուն երբ Պաղատատեանք մեծ ոյժ մը կը ներկայացնէին եւ մեծ աջակից մըն էին Արաբներու պայքարին ընդդէմ Բիւզանդացիներու, որոնք չափազանց անդթօրէն կը վարուէին այդ աղանդաւորներու հետ, զանոնք ծա-

(1) Տես ատտ, էջ 185:

(2) Իսթախրի կամ Ասթախրի (950 Քր. ի), արաբ նշանաւոր երկրաչափ եւ շրջիկ պատմաբան հեղինակ՝ Մաուլիք ալ Մամալիք եւ Ռիդուլ Իլ Աշտալի եւ մեծ ներքող ողջ Մանսուրի արշաւանքներուն եւ շինարարութիւններուն:

(3) Քիչ մը առաջադիւարարաբար է, վասնզի անոր շինութիւնը Ալեքսանդրի կը վերագրէ, իսկ Մանսուրի շինած մզկիթը՝ Մարգարէին ընկերներէն մէկուն:

նրր հալածանքի առարկայ ընելով : Արաբները օգտուեցան բիւզանդական կայսրութիւնը տաղնապի մատնող այս շարժումէն , որուն մէջ կարեւոր դերակատար մըն էր կայսրութեան հայ բնակչութիւնն ալ , եւ ներքնապէս քայքայելու եւ տկարացնելու համար քրիստոնեայ կայսրութիւնը՝ դանոնք հալանաւորեցին եւ քաջալերեցին :

Խալիֆան հրահանգ տուաւ Մալաթիոյ էմիրին որ դանոնք հիւրընկալէ եւ անոնց տեղեր յատկացնէ եւ անոնց համար քաղաքներ շինէ : Մալաթիոյ էմիրը՝ Օմէր այս ուղղութեամբ շատ օգտակար եղաւ Պաւլիկեաններու , որոնք կազմեցին կրօնական հասարակապետութիւն մը Տիւրքի քաղաքը կեդրոն ունենալով :

Իրենցմէ մաս մըն ալ ապահովաբար Մալաթիա հաստատուած էր , այնպէս որ հակառակ անոր որ Արաբները աւելի ամբացուցին քաղաքը 871-ին , եւ կրցան դիմադրել Վասիլ Ա. -ի , բայց իր դիրքը կայսրութեան դրան եւ սահմանադրուիին վրայ տեւականապէս վտանդուած էր , եւ Բիւզանդացիները պարտաւոր էին մեծ ճիւղեր ընել դաշն պաշտպանելու համար , քանի որ Մալաթիան մեկնակէտն էր յելուզակային եւ աւարառութեան արշաւանքներուն , զորս Արաբները կը դործադրէին :

Վասիլ Ա. Մակեդոնացի (867—886) հուսկ ուրեմն յաջոյեցաւ Մալաթիան (871-ին) եւ պաւլիկեան կեդրոնը՝ Տիւրքի կը դրաւ (878) եւ ջախջախել անոնց մարտական ոյժը , որ Փոքր Ասիոյ մուտքին վրայ մեծ վտանգ մը կը ներկայացնէր Արաբներու հետ դործակցելով :

Բիւզանդական կայսրութիւնը երկար մաքառումէ մը ետքն էր որ կըրցաւ դաշն ընկճել , կանգ չառնելով որեւէ դաւի եւ նենդութեան առջեւ , վասնզի կ'ուզէր ամէն գնով Մալաթիոյ կամրջադրուիւր եւ կարեւոր ռազմական դիրքը իր ձեռքը ունենալ :

Իսթաթրի կ'ըսէ թէ Բիւզանդացիք հայ իշխաններու մէջ իրարու հանդէպ ստեղծութիւն սերմանեցին : Սերաստիոյ , Բալուի եւ Ամիթի պէս մօտակայ իշխանութիւններ անտարբեր մնացին Մելիտինէի վրայ դործուած արշաւանքներուն հանդէպ , այնպէս որ Մելիտինէն չզաւթեցաւ ձեռքէ ձեռք անցնիլ եւ տեւական կերպով տիրող մը չունեցաւ մինչեւ որ Պաւլիկեանք չտկարացան :

Պաւլիկեանք առաջին կարեւոր հարուածը ստացան 3 Սեպտեմբեր 863-ին երբ ահեղ ճակատամարտի մը մէջ ինկան Պաւլիկեանց պետը Կարրէաս եւ Մալաթիոյ էմիրը՝ Օմէր :

Պաւլիկեանց աններող հալածողը Վասիլ Ա. Մակեդոնացի (867—886) շարունակեց անոնց դէմ պայքարը , մինչեւ որ ընկճեց դանոնք , բայց Մալաթիա չփրկուեցաւ վտանդուած վայր մը ըլլալէ , քանի որ Միջագետքէն , Սիւրիայէն եւ Հայաստանէն կատարուած յարձակումներուն առաջին թիրախը ան էր :

Լեկանտոն դաւառը , որ նախապէս հայկական զինուորական թեմի մաս

կը կազմէր, եւ իր կեդրոնը Մելիտինէի շուրջն էր, Լեւոն 2. Իմաստասէր (886—912) Արաբներու ճնշումը նկատելով՝ անոր առանձին կարեւորութիւն տուաւ եւ իր յաջորդը Կոստանդին է. Ծիրանածին (912—959) 913-էն ետք Լեկանաոնը առանձին թեմի վերածեց (Ramsey, *The Historical of Asia Minor*, էջ 317) :

Այս զինուորական հրամանատարութեան իրաւասութեան տակ էր Հաճոյ մօտ Կոմանայէն մինչեւ Մելիտինէ եւ Եփրատ, կեդրոն ունենալով Լառիսա քաղաքը : Այս թեմին թէ՛ քաղաքային եւ թէ՛ զինուորական պետ նշանակուեցաւ Մլեհը, Պատրիկի աստիճանով :

Այդ բանակաթեմին մէջ էր Կոմմադինէ (Եփրատացի), ուր Մլեհի առաջնորդութեամբ եկան Հայեր եւ տարածեցին իրենց իշխանութիւնը դէպի Կիլիկիա, ուր Անարզարա եւ Մամեստիա քաղաքները գրաւեցին :

Արաբական տիրապետութեան տակ Մալաթիան ալ փայլուն շրջան մը ունեցած է : Այս շրջանին, ուր Բագրատունիք ալ փայլուն վիճակ մը ունէին արաբական Հայաստանի մէջ, իբր չէն եւ բարդաւած քաղաք յիշուած վալրերուն մէջ էին Մելիտինէ (Լաստիվերացի, ԻԱ. , էջ 92), Դուին (Թովմա Արծրունի, էջ 58), Արէն (Լաստ. , ԺԲ. , էջ 58), Կարս (Լաստ. , ԺԵ. , էջ 61), Անի (նոյն, ԻԳ. , էջ 109), Կարին (Կեդրինոս, Բ. , 597) եւ վերջապէս Պարտուռկէ կ'անցնէին Տերպենտի ճամբով հիւսիսէն բերուած վաճառելի զերինները (Michel le Syrien, Գ. , 145) :

Համբաւուած էին Մելիտինէ իր բարդաւած վաճառականութեամբ, Կարին իր հարստութիւններով, Կարս՝ իր շուկային կարեւորութեամբ, եւ Պարտուռկէ իբր գերեվաճառութեան վայր :

Այդ շրջանին, ինչպէս Լաստիվերացի կը հաստատէ, անուանի էին Մելիտինէի վաճառականները սմբոյջ աշխարհի մէջ : Michel le Syrien (Գ. , հտ. , էջ 145) ալ կը խօսի Մելիտինէի բնակիչներէն ոմանց հարստութեան վերայ :

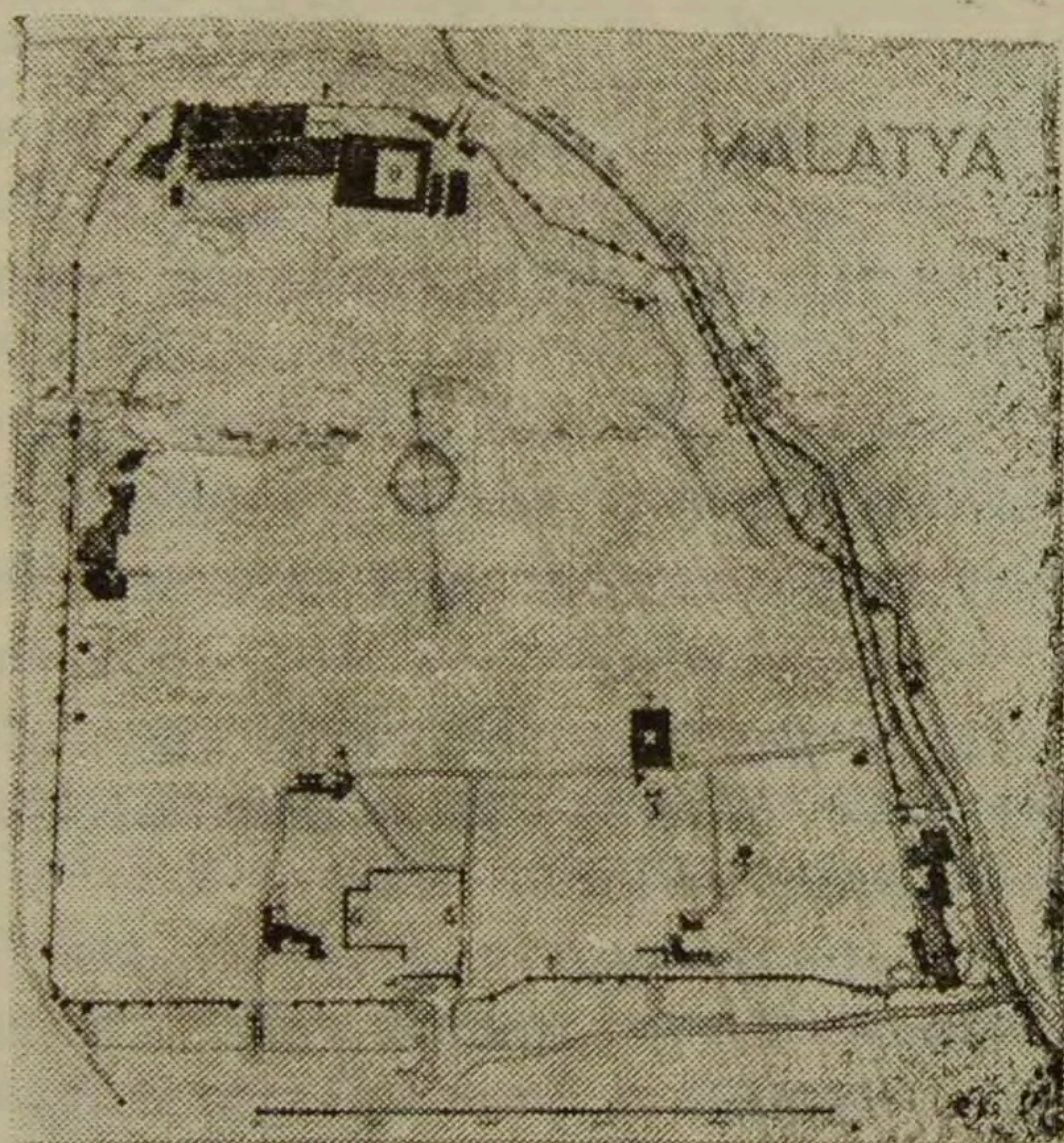
Վերստին բիւզանդական տիրապետութեան ենթարկուելէ ետք Մալաթիա կորսնցուց իր փայլը, վասնզի Արաբները չգաղթեցան մշտապէս արշաւանքներ կատարել Եփրատի արեւմուտքը եւ Բիւզանդացիք չառ դժուարութեամբ կը կասեցնէին արաբ յարձակումները : Ժ. դարուն սկիզբը նոյնիսկ Բիւզանդացիք շնորհիւ հայ տաղանդաւոր զօրավարներու՝ 916—917 թուականներէն սկսեալ դէպի արեւելք առաջացան եւ հասան մինչեւ Եփրատ եւ նոյնիսկ Տիգրիս :

925-ին Դամեստիկոս Յովհաննէս Գուրգէն առաջին անգամ յաղթական արշաւ մը կրցաւ գործադրել դէպի Մալաթիոյ շրջակայքը եւ գրաւեց քաղաքը, ուր հաստատուեցաւ բիւզանդացի ԿՈՒԱՐԱԴՈՐ (=վերակացու) մը, առանց ջնջելու Մալաթիոյ էմիրին իշխանութիւնը, որ պահուեցաւ պայմանով որ անիկա փոխանակ խալիֆային՝ Կ. Պոլսոյ ճորտ դառնար (928) :

Սակայն շատ քիչ ժամանակ վերջը Արաբները նորէն գրաւեցին քաղաքը, ուր Յովհաննէս Գուրգէն 934-ին կրկին գալով հոն գրաւեց եւ գերի վարեց բնակչութիւնը, եւ որովհետեւ իր գրաւման տեւականութեան վրայ հաւատք չունէր, քանդեց պարիսպները, որպէսզի Արաբները հոն չամրանան:

Այսպէս քաղաքը գրկուեցաւ թէ՛ իր բնակչութենէն եւ թէ՛ իր ամրութիւններէն. Մալաթիա մնաց անպատուար եւ ամայի եւ ենթակայ յարձակումներու, որոնք տեւական հանգամանք առած էին:

Նիկեփոր Փոկաս (963—969), որ ունէր աւելի հսկայ ծրագիր մը, որոշած էր Իսլամները բոլորովին ջնջել բիւզանդական կայսրութեան բոլոր հին եւ նոր հողերուն վրայէն: Մեյիտինէն կրկին բնակիչներով (մասնաւորապէս Ասորի) լեցուց եւ վերստին շէնցուց: Բիւզանդացիք յաջողեցան Մելի-

ՀԻՆ ԴԱՂԱՔԻ ՅԱՏԱԿԱԳԻԾԸ

1. Պարիսպներ, 2. Ուլուհամի, 3. Աւերիպ մէսրէտէ, 4. Ասիկ համի, 5. Զիարէք, 6. Հին շէնքերու մնացորդներ, 7. Միկարէք, 8. Ագ-միկարէ, 9. Կարաւաններայ:

տինէն պահել գոնէ մէկ տարիէն քիչ մը աւելի ժամանակ իրենց իշխանութեան տակ, երբ իբր հետեւանք տաիական բարբարոսներու արշաւանքներուն՝ ժՍ. գարու առաջին քառորդին Փոքր Հայք հաստատուեցան Վարսպուրականի Արծրունիները եւ շուրջ նոյն գարուն կէսերը հոն փոխադրուած Անիի եւ Կարսի Բագրատունի սելտերը, որոնք իրենց հետեւորդներով հաստատուած էին Փոքր Հայքի հարաւային կողմերը՝ Տաւրոսի լեռներուն մէջ ամրացած ուրիշ քանի մը գլխաւոր իշխաններու հետ, որոնց նստոցներն էին Մարաշ, Տարսոն, Անտրուն, Անտիոք եւ Եգեսիոս քաղաքները:

Անոնցմէ մէկն էր նաեւ Գարրիէլ Մալաթիայ հայ-հոռոմ իշխանը, որ

խնամին էր Եղեսիոյ Թորոս Կիւրապաղատին : Ասոնք միացնելով համադաշնակցութեան մը մէջ Փոքր Ասիոյ մուտքը պաշտպանելու ձեռնարկը, զոր Փիլարտոս իշխանապետ կատարեց, ձախողեցաւ Բիւզանդիոնի անհեռատեսութեամբ, որ չկրցաւ սկստք եղած միջոցները ձեռք առնել զոնէ Եփրատի գիծը պաշտպանելու համար :

Սելճուկները, որ Տուղրիլի հրամանատարութեամբ 1057-ին հասած էին մինչեւ Եփրատ, 1058-ին Ապուտինարի եւ Իւանէ Ուռպելեանի առաջնորդութեամբ անցան Եփրատը, եւ ինչպէս տեսնուեցաւ՝ զրաւեցին Մալաթիան եւ Հանձիթը : Մալաթիա տասը օր կողոպտուեցաւ եւ զերեվարութեան ենթարկուեցաւ Սելճուկներու կողմէ (Հ. Սահակ Վրդ. Կոզեան, ՄԵԼԻՏ, ՄԵԼԻՏԻՆԷ, ՄԱԼԱԹԻԱ, էջ 5, ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՅԻ, էջ 89, Յովհաննէս Ժ. Մար Շուշան Ասորի պատրիարք, եւ այլք (1) :

Կոստանդին Դուկաս կայսրը (1059—1066) վերաչինեց քաղաքը եւ պարիսպները 1060—1061-ին, բայց քաղաքը մնաց բարբարոսներու սպառնալիքին տակ :

Ալփասլան (1063—1078) սելճուկ աշխարհակալը, որ մինչեւ Քեսուն տիրապետած է, ջարդեց Մալաթիոյ յոյն բանակը (Լաստիվերտցի, էջ 167) եւ տիրեց Մալաթիոյ :

19 Օգոստոս 1071-ի Մանազկերտի ճակատամարտը, որ բիւզանդական կայսրութեան համար ճակատադրական նշանակութիւն մը ունեցաւ, ազդանշան մը եղաւ կայսրութեան ասիական նահանգներուն ըմբոստացման : Փիլարտոս՝ Ռոմանոս կայսեր նահանջի գիծը պաշտպանելու պաշտօնն ունեցող զօրավարը, ինչպէս տեսնուեցաւ, յղացաւ զաղափարը Փոքր Ասիոյ մուտքին վրայ համադաշնակցութիւն մը կազմելու Հայաստանէն հոն փոխադրուած հայ թաղաւորներու եւ իշխաններու գործակցութեամբ, որոնք իրենց զինուորներով գաղթած էին Փոքր Ասիա :

Փիլարտոս անոնց հողեր կու տար եւ դանոնք կը հովանաւորէր :

Անոնցմէ մէկն էր Գաբրիէլ հայ-հռոմ, որուն տուաւ Փիլարտոս Մալաթիան (2), ուր ան տոկաց մինչեւ 1101 Սեպտեմ. 18, մաքառելով իսլամ իշխանութիւններու դէմ :

Ան 1098-ին պաշտպանեց Սելճուկ Ռումի Սուլթան Գլըճ Ասլան Ա.ի (1092—1107) դէմ Մալաթիան երբ ան պաշարեց քաղաքը : Գաբրիէլ իշխան քաջութեամբ դիմադրեց այս յարձակման, որ ապարդիւն անցաւ, վասնզի Սուլթանը երբ լսեց որ Խաչակիրները Կոտրֆուլայի առաջնորդութեամբ իր սահմանները մտած են, թողուց Մալաթիան եւ զնաց իր տէրութեան արեւմրտեան սահմանադրութիւնը պաշտպանելու :

Սելճուկները, որոնք Բիւզանդացիները քշած էին մինչեւ Կ. Պոլսոյ դուռները ԺԱ. դարուն, երբ Խաչակիրներէն վանուած Փոքր Ասիա քաջուցան եւ ստիպուեցան իրենց կեդրոնը Նիկիայէն փոխադրել Իկոնիոն :

Խաչակիրները դէպի արեւելք առաջանալով պարտութեան մատնեցին

(1) Տես տատ, էջ 214-5:

(2) Տես տատ, էջ 230:

Գլըճ Ասլանը, որ ապաստանեցաւ Փոքր Ասիոյ զբաւման համար իրեն մրցակից հանդիսացող Դանիշմենդի քով, որուն հետ զինակցելով իր ոյժերը կազմակերպեց եւ չորս տարի ետք յաղթեցին Խաչակիրներու: Դանիշմենդ պաշարեց Մալաթիան եւ թէպէտ Անտիոքի կոմսը Պոհեմունդ օգնութեան հասաւ, բայց զերի ինկաւ եւ Դանիշմենդ Կիւմիւշթէքին 18 Սեպտ. 1101-ին զբաւեց Մալաթիան, որ ունեցաւ խաղաղութեան չրջան մը՝ Դանիշմենդ Ղազի Սուլթանին ատեն (1106—1136):

Բայց միշտ Մալաթիա կը ներկայացնէր ապահովութեան տեսակէտով դժբախտ երկիր մը:

Դանիշմենդ հազիւ հինգ տարի տիրակալած էր, երբ Գլըճ-Ասլան Ա. ի (1092—1107) զօրքերը զբաւեցին Մալաթիան: Անրեղ-հատ պայքարներէ ետք, որուն թատրը Մալաթիան եղաւ, Դանիշմենդ կրկին տիրեց քաղաքին, որ ունեցաւ խաղաղութեան չրջան մը Դանիշմենդ Ղազի Սուլթանին ատեն (1106—1136):

ԺԱ. եւ ԺԲ. դարերու այս խառնակ ժամանակամիջոցին, երբ Մերձաւոր Արեւելքը Խաչակրութիւններու հետեւանօք տակնուվրայ էր, Մալաթիան ենթարկուեցաւ ֆրանկներու կամ Լատիններու կողմէ Ասորիքի կամ Սիւրիոյ մէջ կազմուած իշխանութիւններէն մէկուն՝ Նզեսիոյ կոմսութեան, որ միայն կէս դար տեւեց, միշտ տեւական պատերազմի մէջ:

Հետեւաբար չէ կրցած ունենալ շատ հաստատուն սահմանադրութիւններ: Բայց այն կը տարածուէր արդի Մալաթիոյ, Սեւերեկի, Ուրֆայի, Մարաշի եւ Անթէպի գաւառներուն վրայ: 28 Նոյեմբեր 1144-ին Մուսուլի տէրը Զանդի, քանի մը օրերու պաշարումէ մը ետք, զբաւեց Նզեսիան եւ վերջ տուաւ այս կոմսութեան (Բարհերբիոս, ՔՐՈՆԻԿ, էջ 326, Իպն էլ Աթեր. Թ. 64—66, ՊԱՏՄԱԳԻՐՔ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԽԱՉԱԿՐԱՅ, հտ. Բ., մաս Բ., էջ 118 եւ Rubina — Duval, *Histoire Politique, Religieuse et Littéraire d'Edesse*, p. 299 etc.):

ԺԲ. դարուն Մալաթիա այս կոմսութեան տակ էր եւ այս պատճառով պահ մը Մալաթիոյ եպիսկոպոսութիւնը Նզեսիոյ արքեպիսկոպոսութեան ըստորադաս էր (Նզեսիոյ կոմսութեան երկիրներուն եւ այլ մանրամասնութիւններու համար E. Rey, *Les Colonies Franques de Syrie aux XIIme et XIIIme Siècles*, Paris, 1883), ինչպէս նաեւ Բարդէն կաթողիկոս ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՅ ԿԻԼԻԿԻՈՅ, 1939, էջ 246—250):

Բոլոր լատին իշխանները չկրցան տոկալ, վասնզի ԺԱ. դարուն Ա. Խաչակրութեան ժամանակ Դանիշմենդները կը ճնշէին եւ ԺԲ. դարուն Իսլամները անկէ կը վանէին քրիստոնեայ Պալատիներ, որ տեղի կու տար Արաբներու առջեւ:

Ռումի Սելճուկ Սուլթանը Մանսուր 1143-ին Խաչակիրներէն կ'առնէր վերջնականապէս Մարաշը, ինչպէս նաեւ Ռապանը, Քեսունը եւ Պեհեանին (ՌԻՌ., էջ 501, 504—5 եւ ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, էջ 423), սակայն չի կրնար առնել Մալաթիան:

Նոյն ժամանակները, Ճոսլին գնաց Մար-Պարսամայի վանքը (Մալա—

քնակիչներուն մեծ մասը կը ջարդուի: Մաս մըն ալ կը գերեվարուի: Թիմուր-լենկի հրոսները քաղաքին ամբողջ հարստութիւնը կը կողոպտեն եւ կը տանին իրենց հետ: Ինչ որ մնացած էր կանգուն հնօրեայ քաղաքին յիշատակարաններէն, ինչպէս գղեակները եւ մզկիթները, հրոյ ճարակ կ'ըլլան: Անոնց հետ քարուքանդ կ'ըլլայ քաղաքին պարիսպը: Բարբարոսները պարիսպի ամէն մէկ քարը՝ իրենց գերեվարած ժողովուրդին շալակով, եփրատ թափել կու տան որպէսզի պարիսպը անդամ մըն ալ չվերաշինուի (Ա. Քէֆէվեան, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Ա. տարի, Թ. 3, էջ 5): Եւ երբ Սուլթան Սելիմ Ա. Եամուզ (1512—1520) Գող Հիսարի յաղթանակէն ետք 1516-ին վերստին կը գրաւէ Մալաթիան, հոն կը դանէ միայն աւերակոյտ մը, զոր կարելի չէր վերածել քաղաքի մը:

Ան բնակավայրը եղաւ վաշկատուն եւ թափառիկ քիւրտ աշիրէթի մը, որ բնաւ չճանչցաւ Բ. Դրան հեղինակութիւնը եւ դարձաւ տեւական արդելք մը Մալաթիոյ բարօրութեան վերականգնումին, հակառակ քաղաքին իբր շտեմարան նպաստաւոր դիրքին:

Հին քաղաքին վրայ խօսող հայ ուղեգիրներու անդրանիկն է Սիմէոն Լեհացի, որ 1613-ին այցելած է: Անիկա Մալաթիան կը նկարագրէ շատ սեղմ տողերով, որոնք շատ բան չեն ըսեր, սակայն բաւական յատկանշական են, վասնզի ցոյց կու տան որ թէեւ քաղաքը օսմանեան տիրապետութեան ենթարկուած էր հարիւր տարիէ ի վեր, սակայն տակաւին մեծ քաղաքի մը չուրքը չունէր:

Սիմէոն Լեհացի, որ Խարբերդէն Մալաթիա այն ատենուան ճամբորդութեան միջոցներով վեց օրէն հասած է, քաղաքին դիրքը կը նկարագրէ. «Բնաւ շէնք չտեսնեմ, միայն խաներ: Եւ էր խան մի գեղեցիկ, զոր Կուրնի խան կոչեն: Եւ Մալաթիա էր պարսպաւոր եւ մրգաշատ, բայց մարդ չկայր, միայն պահապանք, եւ ասեմ թէ Աղպուս գեղն են, զի ամէն տարի կթոցն կ'երթան ի գեղն, եւ քաղաքն մէն(մինակ) կու մնայ որպէս Սիս» (ՈՒՂԵԳՐՈՒԹԻՒՆ, էջ 189—190):

Զարմանալի է որ բնաւ չի խօսիր քաղաքին շինութիւններուն եւ ուրիշ որպիսութիւններուն վրայ: Միայն կ'ըսէ թէ «կայր մեծ եկեղեցի մը քարէ Լուսաւորիչ անուն, եւ երեք քահանայ, հարիւր տուն հայ եւ լիւթիւն, ածալուքիւն առատ, խ (40) խիարն մէկ դրամ. Ե. (5) Զ. (6) ամերուկ մէկ դրամ, Դ. (4) հաց մէկ դրամ, չորս դրամ օխա մը միս»:

Այս հետաքրքրական եւ անհամեմատ աժանութեամբ քաղաքին վրայ դժբախտարար ուրիշ տեղեկութիւններ չի տար այս Դպիրը, որուն ուղեգրութիւնը այսքան ժլատ չէ եղած ուրիշ քաղաքներու համար:

Հակառակ անոր որ երկու շարաթ մնացած է հոն, իր տեղեկութիւնները շատ խեղճ են:

Սիմէոն Դպիրէն ետք, ԺԹ. դարու սկիզբը, 1806-ին, Հ. Ղուկաս Վրդ. Ինճիճեան իր ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՉՈՐԵՅ ՄԱՍԱՆՅ ԱՇԽԱՀԻ գործին մէջ այս քաղաքին մասին տուած է կարգ մը տեղեկութիւններ, որոնք չեմ կարծեր

Թէ աղանատեսի տեղեկութիւններ ըլլան, սակայն անշահեկան չեն:

Ահա թէ ի՞նչ կը գրէ Ինճիճեան Վրդ. Մալաթիոյ համար. —

«Մայրաքաղաք... հռչակաւոր յոյժ, ի նախնումն կառուցեալ ի հիւսիս-
աւելոյմն լայնարձակ դաշտի՝ որ պատեալ կայ լեռամբք, յարեւմտեան կողմն
Ֆիրատայ, իբրեւ 2 մղոնաւ հեռի ի նմանէ, ընդ որ անցանեն նաւակօք, որք
ի պատրաստի կան անդէն, եւ 3 օթեւանք հեռի ի Սեւաստոյ, պարիսպ նորա
քայքայեալ: Առ պարսպան անցանէ Թուխմա գետակ, բնակիչք են տանիկք եւ
յազգէս Հայոց, յորս բազումք գտանեն հետամուտք գրոց: Զուր քաղաքին ա-
ռատ. ունի շուկայս, բաղանիս, մզկիթս եւ իջեւանս, այսինքն խանս, յորոց
գմին շինեաց Մուստաֆա փաշայն, որ էր թիկնապահ, այսինքն սիլէհտար Դ.
Սուլթան Մուրատին, վասն գոլոյ քաղաքիս մի ի յանցիցն արեւելեան կող-
ման՝ ի գալն ի կոստանդինուպոլսոյ, եւ վասն յանախութեան երթելեկաց ի
սմա: Եկեղեցի քաղաքիս յանուն սրբոյն Ստեփանոսի, եւ առ նովաւ տանար
սրբոյն Սարգսի, եկեղեցիքն են քարաշէն, իսկ ժամատունքն փայտաշէն:

Արտաքոյ քաղաքին ի... Օրտուղու պարտէզն՝ է վանք յանուն Սուրբ
Լուսաւորչի. անդ նստի եպիսկոպոս Մալաթիոյ: Յայսմ քաղաքի ծնեալ ասեն
Պատտալ Ղազին որպէս գրէ Քեաթիպ Զէլէպին, եւ տեղի ծննդեան նորա ուխ-
տատեղի գոլով առ այլազգիս, Մէլէք Ահմէտ փաշայն գմբէթ քարակերտ
կանգնեաց ի վերայ նորա ի 1056 Հիւրէթին, յամին 1646»: (ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
ԶՈՐԵՅ ՄԱՍԱՆՅ ԱՇԽԱՐՀԻ, Ա., հտ., էջ 322):

Իսկ 1853-ին Հ. Ղեւոնդ Ալիշան իր ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆ
մէջ (էջ 556) հին եւ նոր Մալաթիաներու վրայ կը խօսի իբրեւ պատմական
նշմար: Ան ունի տեղեկութիւններ, որոնք Հին Մալաթիոյ կը պատկանին, ըստ
այսմ Մելիտինէ էր «Գլխաւոր քաղաք... Մելիտինեայ վիճակին ի Դ. Հայս,
ուր դադարեցին առ վայր մի աշակերտք Ս. Մեսրոպայ յերթալ նորա ի Բիւ-
զանդիոն, պատերազմ մեծ մղեալ առ սովաւ Յուստիանոս կայսր ընդ հոսրո-
վու Պարսից արքային յամին 572: Ի Ժ. եւ ԺԱ. դարու մեծացաւ վանառա-
կանութեամբ կարաւանաց Հնդկաց անցանելով ընդ այս եւ եղեւ շահաստան
մեծ 56 եկեղեցիք էին յայնժամ ի նմա, ի կէս ԺԱ. դարու առեալ գայն
սկիւրական Պարսից կոտորած անհնարին գործեցին բազմամբոյս բնակչացն¹,
մինչ զի ծփայք յարեմէ ի ծայրէ ի ծայր, ըստ ասելոց ուրումն ի մերոց պատ-
մըչաց, եւ յգկնիսն բազում անգամ բռնաբարեալ ի Պարսից եւ յիշխանաց Ան-
տիոքայ՝ վտանգեցաւ յանախս»: Հ. Ղ. Ալիշանի համաձայն նոր Մալաթիան
քովն էր հինին եւ Մելասի եղերքէն քիչ հեռու, պատեալ խարխուլ պարիսպ-
ներով: Ըստ Ալիշանի ոչ-սակաւ վտանգուած է Հաֆըզ փաշայի մղած պատե-
րազմներուն մէջ եւ հետեւաբար քաղաքը ետ մնացած է:

Ալիշան, ինչպէս կը տեսնուի, հին քաղաքի վրայ կը խօսի, վասնզի կ'ը-
սէ թէ վատառողջ է քաղաքը, ուստի ամառը եւ աշնան բնակիչները կ'ապաս-

(1) Աղանարկութիւն 1058-ի Սելճուկներու գրաւումին:

տանին Ասպուլի աւանը դաշտին մէջ, առողջարար օդով եւ թթենիներով եւ բազմազան ծառերով եւ ջրադարձերով զուարճացեալ:

Այսպէս 1840 թուականէն ի վեր չարաթացեալ քաղաքին մասին Սըրուանձտեանց Գարեգին Եպս. իր ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐԻ մէջ (Ա. հտ., էջ 304—6) կը խօսի առանց սակայն մեծ նորութիւններ տալու:

Ան աւելի իր այցելութեան տպաւորութիւնները կու տայ: Ան հոն գտած է քաղաքին մնացորդները. —

«Պարիսպներ, բուրգեր, որոնք տեղ—տեղ փլած են, խրամներ, որոնց մէջ քիւքիւն տնկած են, ականակիտ ջրեր, ուր խումբ—խումբ Թրփուհիք կը տաւ եւ ներմակեղէն կը լուանան, մինարէներ, մզկիթներ, քարաշէն տուներ, բաղնիքներ, միջնաբերդ, մեծամեծ քարակերտ շէնքեր, գորս առանց մէջը շրջելու կը դիտենք, ամենուն ալ աւերումն իր ծանր ձեռքերով հարուած տուած, այս է եղեր այն պատմական հին եւ անուանի «Մելիդինէն Հայոց», գոր այժմ կը կոչեն ԷՍՔԻ ՇԵՀԻՐ, Հին Մալաթիա: Այս քաղաքն է որ հին դարերու մէջ՝ արեւելեան եւ արեւմտեան խուժուղուժ ազգաց, ժողովրդոց եւ իշխանութեանց արշաւանքներ տեսած է, Միջագետք՝ որ յաւուրց Ադեֆսանդրի՝ Յունաց եւ Հռոմէացոց, Բաբելացոց, Մարաց, Պարսից եւ Հնդկաց ուժերու, զիրար ջախջախելու, աշխարհակալելու քատր եղած էր, այդ ամենայն անցքը Միջերկրականէն եւ Բաբելոնէն երկուստեք Մելիտինէն էր: Ինքն իսկ երբեմն նպատակ լինելով յարձակողաց, մանաւանդ Միջին դարուն, մասնաւորապէս Հագարացոց եւ Թաթարաց արշաւանաց առջեւ, անուանի հանդիսացած է ընդհանուր, ազգային եւ եկեղեցական պատմութեանց մէջ, որ շատ մարտիրոսներ ունեցած է, այլ իրօք վերջին դարերուն մէջ Թուրքաց շահաստան մը:

«Հագիւ 45—50 տարի կայ որ ձգած են բնակիչք այս քաղաքը, եւ գնացած ժամ մը հեռի նոր Մալաթիան կը բնակին, ուր յառաջ իրենց այգեստանքն ու ամարանոց է եղած: Սակայն հին քաղաքին դիրքն ու օդը լաւագոյն է նոր քաղաքէն: Դեռ կան քանի մը հարիւր տուն քուրք բնակիչք հոս եւ նորէն ալ ամառը շատեր կու գան իրենց պարտէզները եւ պտուղներ մշակելու եւ կթելու:

Ծառաստանք կը վերջանան. քաղաքիս ներքին աւերակներէն աչքերդ վեր առնելով՝ յանկարծ կը պատահիս անթիւ գերեզմանաքարերու խոնուածքի մը, ուր կը ներկայանան Մալաթիոյ Թրփաց փաթեռցաւոր գլուխներու կերպ—կերպ ձեւեր, որոնց երեւոյթն իսկ կը զարհուրեցնէ զմարդ, թէ ի՞նչ սոսկալի անձինք են եղած, որք թէպէտ հոգոյ տակ, այլ դեռ սարսափ կ'ազդեն տեսնողին»:

Աւելի ուշ, 1900-ին հին քաղաքին վրայ իբր մալաթիացի եւ պատրաստուած ուսումնասէր անհատ մը, ամենէն աւելի սպառիչ տեղեկութիւններ տուած է Բրոֆ. Մկրտիչ Որբերեան (ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900, էջ 115—7), որուն պրածը հոս նոյնութեամբ կը ներկայացնեմ. —

«Կ'ըսուի թէ անյիշատակ ժամանակի մը մէջ եւ իբր թէ Մելիտոս անուանով Յոյն մը հիմնադրած է: Առջեւը ունի ընդարձակ տեսարան մը, ուր կէտկիտուած են ցան ու ցիր գիւղեր, որոնց մէջէն դէպի հիւսիս կը պառկի խնուդին գորշ օճի մը նման:

Արեւելեան կողմը Եփրատը կապուտագոյն՝ դալար-դալար կը ծոխ դէպի հարաւ, թեթեւ շոգի մը հանելով վեր: Քաղաքը շրջապատուած է տեղ-տեղ հիմնայատակ եւ տեղ-տեղ կիսաւեր երեք մզոն երկայն պարիսպով մը, զայն պատող խրամը ներկային մէջ (*այսինքն* 1900-ի Ա. Ա.) ափիոնի, ծխախոտի եւ ուրիշ բանջարեղէններու իբր արտ կը ծառայէ»:

Պարիսպին միջնակողմը փարակոյտերու եւ կանգուն ու փայփայուն աւերակներու ցուցահանդէս մըն է¹, որուն մէջ ներկայ բնակիչներու հարիւրէն աւելի տնակները, կղմինտրաշէն ու փարաշէն կարմիր ներմակ մինարէները, մզկիթներու, *զիարէթ*ներու, եւ բաղնիքներու սուր կամ գոգ գմբէթները եւ անոնց կատարներուն վրայ շինուած արագիլներու նիւղակագմ խոշոր բոյները ուշադրութիւնդ կը գրաւեն:

Քարակոյտերուն մէջ, տեղ-տեղ մաքրուած միջոցները, ուր բանջարեղէն կը մշակուի, թուրք եւ հայ հասարակութիւնը բակ կ'անուանէ: Էն ուշագրաւ շէնքը *Ուլու Ճամի*² կոչուած մզկիթն է, իբր նմոյշ մը հիանալի նարտաբապետութեան, նրբարուեստ փանդակագործութեան եւ նարտար նկարչութեան, զոր թողուցած է սելնուկ միտֆն ու ձեռքը, երբ ժԱ. դարուն այս կողմերը այցելած ու ապրած մինչեւ ժԶ. դար:

Ոչ նուազ զարմանալի է Սուլթան Մուրատ Բ.ի թելադրութեամբ կառուցուած ընդարձակ, համակ փարուկիր խանը, որուն միայն ախոռները եւ հսկայ դուռը կը մնան:

Քրիստոնէութեան յիշատակներէն Ս. Ստեփանոս անուանով քսան կանգուն երկայն եւ 15 կանգուն լայն, անլոյս ծակ մատուռ մը կայ թաղուած աւերներու մէջ: Մէջը իջնելու համար երկու կանգուն աստիճան մը շինուած է: Հոն կարգ մը կղերականներու տապանագիրերը հողին տակ ընկղմած են:

Պարիսպէն դուրս՝ արեւելի, հարաւի ու արեւմուտփի կողմերը ասեղ ձգելու տեղ չկայ. աչքդ ուր դարձնես, գերեզմանի կը հանդիպի, ընդարձակ, փնարանը այդ փաղափացիին, ուրտեղ բիրաւոր՝ ցցուած, ինկած թաղուած, հլսած, փրխրած, կոտրտած, բողբոջոտած շիրիմներ կան:

(1) Ա. Քէքէվեան (*ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Ա. Բ. 3, էջ 5*) կը հաստատէ գոյութիւնը հսկայական ամրոցներու, քաղաքին պարսպամիջի ներքին հաղորդակցութեանց գաղտնի ճանապարհներու, փառաւոր եկեղեցիներու, ջրանցական բաժանմունքներու եւ այլ բազմաթիւ արժեքաւոր կառուցումներու:

(2) *Ուլու Ճամի* Ս. Իգնատիոս մայր եկեղեցին էր ըստ Կ. Գ. Նաճարեանի (տես *ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Բ. տարի, Թ. 2, էջ 10*), որ կառուցուած էր Իգնատիոս Մելիտինէի Առաջին Եպիսկոպոսին կողմէ երբ Նիկեոսի կայսեր գրաւումէն վերջ Յակոբիկեան Ասորիքի կայսեր հրաւերով Մալաթիա հաստատուեցան՝ խաբուելով անոր հալածանքէ ազատ մնալու խոստումներէն, որոնք չյարգուեցան Բիւզանդական մուկեանդ կղերին ճնշումին տակ, եւ վերստին հալածուեցան Ասորիները (տես վերը, էջ 201-2):

Այս ֆաբերուն տակ թաղուած են Քետացին, Պարսիկը, Թաթարը, Ասորին, Հայը, Յոյնը, մարդկութիւն մը գոնէ 30 դարերու:

Հայերու գերեզմանոցին կոագատ ու հալած ֆաբերուն վրայ ժե., ժե. եւ ժ. դարերը ծանուցանող կոշտ գրերով արձանագրութիւններ գտնել դժուար չէ:

Յունական յիշատակագիրները ջնջուած են, շատ դժուարութեամբ կտորրդուն գրուածքներ պիտի գտնես: Ասորական գերեզմանոցը աւելի անվնաս պահուած է:

Այս վերջինն մէջ 40 մանուկներու տապանակ մը¹ կայ, որուն բոլորտիքը առանց շնչառութեան դարձողը իր մուրատին կը հասնի, եթէ աղջիկ է՝ սիրականին, երիտասարդ՝ սիրուհիին, աղֆատ՝ հարստութեան, եւայլն:

Դարձեալ այս շրջանակին մէջ տապանաֆաբեր կան, որոնց վրայէն գրուած ընկուզի չափ ֆարդ կը ցուցնէ ֆեզի քէ դժո՞խք պիտի երթաս կամ արֆայութիւն:

Պարսկական եւ թաթարական բաժնին մէջ, ժամանակին՝ վարպետն ու աշկերտը առանձին մէկ-մէկ գմբէթ շինած են, որոնցմէ վարպետինը կործանած ու աշակերտինը կանգուն ըլլալուն համար առած մը շիներ է ժողովուրդը՝ «ՈՒՍՏԱ ՇԱՅԻՏ» *գուպէտի*, գոր կ'ըսէ՝ երբ նորեկուկի մը գերազանցութիւնը կը տեսնէ հինին կամ վարպետին վրայ:

Թրքերու բաժնին մէջ, ինչպէս նաեւ քիչ մը դուրսերը, գմբէթաշէն *Ջիյարէթներ* կան՝ Գարապապա, Ալի պապա, Ահմէտ Թուրան, Մեր-էօմէր, Գոնովաիզ, Սարըլըզ, Գըրգլար, Հանի պայրամ, Հաթեմ տէտէ, Իւչ գար-սաշլար, Ետի գարտաշլար եւ այլ անուններով, որոնց նկատմամբ շատ բաներ կ'ըսուին, բայց ստոյգ ծանօթութիւն չկայ:

Պարիսպի չորս դուռներէն մէկուն տեղը դեռ որոշ է, գոր քէ՝ թուրք եւ քէ հայ հասարակութիւնը *Զոդդորոդ*² կ'անուանէ, աղուաղումն Ս. Թորոս անուան: Ուսկի՞ց մնացած է այս անուանումը. չեմ գիտեր» (Մ. Որբերեան, *ԲԻՒՐԱԿՆ*, 1900, էջ 115—7):

Ասոր պէտք է կցել *Հսկայական շէնքը* Եշիլ Ճամիսի (կանաչ մզկիթ), որ ժամանակին *Հաւանօրէն յոյն եկեղեցի* էր եւ դոր *Թուրքերը մզկիթի վերածած էին*: Այս նախկին *եկեղեցիին գմբէթն է որ Ուստա-շակերտ Կուպէսի կը կոչուէր, ինչպէս յիշած էր Որբերեան, որ Համիտական գրաքննութեան պատճառով չէր կրցած Եշիլ Ճամիի քրիստոնէական եկեղեցի մը ըլլալը յիշել³:*

(1) Մալաթիացիք տապանակ կը գործածեն գերեզմանոցի մէջ իւրաքանչիւր ընտանիքի յատկացուած թաղին տեղին համար: (Ծանօթ. Որբերեանի):

(2) Ա. Քէքէվեան «*Զոդդորոդ*» կ'ուղղադրէ եւ Ս. Թորոս անունն նշանաւոր եկեղեցիին տեղը կը նկատէ: Իսկ ըստ Սրուանձտեանցի (Թորոս Աղբար, Ա., էջ 322) հին քաղաքին մէկ գուռը Թորոսի մը անունով, որ կրնայ Ս. Թորոս կամ Թորոս իշխան ալ ըլլալ, Թուրքերը կը կոչէին Թորոս Գարուստ:

(3) 1893-ի երկրաշարժին՝ այս մզկիթին գմբէթը գաղաթէն ձեղքուած եւ երկուքի բաժնուած էր եւ հայ վարպետներու ձեռքով երկաթէ խոշոր ու ամուր օղակներու մէջ առնուած, ձեղքերը փակուած ու նորոգուած էին եւ մինչեւ 1914 կանգուն կը մնար շէնքը (Ա. Քէքէվեան, *ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ*, Ա. տարի, Թ. 3, էջ 5):

Գերպ. Անտրէաս Վրդ. Ալեքսանդրեան 1912-ին իր ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ ՊԱՏ-
ՄՈՒԹԵԱՆ մէջ Մալաթիոյ վրայ առհասարակ ընդհանուր տեղեկութիւնները
կու տայ, որոնք նորութիւններ չեն:

«Ժամանակ մը Մալաթիոյ Սելճուկներու ձեռքը մնալէն, երբ, 1235-ին,
Մոնկոլները գրաւեցին, տակաւին կային բազմաթիւ եկեղեցիներ, եւ կ'առաջ-
նորդէին անոնց եպիսկոպոսներ եւ ասոնց ամէնքն Անտիոքոյ հայրապետին իշ-
խանութեան ներքեւ էին: Բայց աւարի առնուեցան եւ մնացածը մեծաւ մա-
սամբ քանդուեցան եւ կրակի տրուեցան:

«Սուլթան Պայազիտ Ա. ինքնակալ Օսմանցւոց յամին 1396 առաւ Փոքր
Ասիոյ այս կողմերը... 1401-ին ընկաւ Լենկթիմուրի իշխանութեան ներքեւ,
եւ ինչ որ մնացած էր դեղեակներէն եւ մզկիթներէն՝ ամբողջ կրակի տրուե-
ցաւ: Երբ Սելիմ Ա. նորէն առաւ Մալաթիան, աւերակներու կոյտ մը գտաւ
զայն, զոր այլեւս չկրցաւ քաղաքի մը կարգը բարձրացնել:

Հին քաղաքը հիմա գրեթէ բոլորովին լքուած է եւ խարխուլ տներուն
մէջ կը գտնուին սակաւաթիւ բնակիչ թուրք եւ հայ: Առաջ տարին երեք մասը
կ'անցընէին պարտէզներուն մէջ, եւ միայն մէկ մասը կը բնակէին քաղաքը,
որ կիսաւեր եւ ապականած է: Իսկ հիմա հաստատուած են ամառանոցին մէջ,
ուր մրգաստաններն են, ուր պտղատու ծառերը դեղեցիկ տեսարան մը կ'ըն-
ծայեն ակնահաճոյ, այգիներն առատ են, ողկոյղներն ունին անհաւատալի մե-
ծութիւն» (ՊԱՏՄ. ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ, էջ 397—8):

Գերպ. Ալեքսանդրեանի դիրքին տպագրութեան տարին Տ. Կարապետ
Քհն. Պէննէեան դիրի առած է իր աշխատասիրութիւնը, որուն Հին եւ Նոր
Մալաթիոյ մասին տուած տեղեկութիւնները արդէն ներկայացուցի:

Իսկ Գէորգ Մելիտիներցի իր ՆԱԽՃԻՐՆԵՐՈՒՆ մէջ Հին քաղաքին կամ
Մալաթացւոց աւելի յաճախ ՎԱՐԻ ՔԱՂԱՔ կոչած վայրին համար շատ սեղմ
սա տողերը ունի, որոնք ինչպէս պիտի տեսնուի, նորութիւն մը չեն բերեր.—

«Բաղդասամամբ առաջիններուն¹ աւելի նոր, ունի եկեղեցիներու, պա-
րիսպներու եւ այլ շէնքերու կիսակործան փլատակներ, որոնք կը կրեն հայ-
կական եւ առաւելապէս բիւզանդական դրոշմ: Լենկթիմուր եղած է պարիսպի
դիխաւոր քանդողը, որուն երկայնքին փորուած խորութիւնը (ջուր լեցնելու
համար) կը վկայէ քաղաքի երկար ժամանակ պաշարուած մնալը:

Գլխաւոր վայրերն են Ալաճա Գաբու, Զոտ տը Բոզ, Ուլու Ճամի, Ս.
Ստեփանոս եկեղեցին, Թոփ Գաբու, եւայլն: Ուլու Ճամին նախապէս եղած է
յունական եկեղեցի², ապա օսմանեան տիրապետութեան շրջանին վերածուած
է մզկիթի: Պատերը զարդարուած են կանաչ կարմիր ու ճերմակ, եռանկիւն
եւ քառանկիւն նրբօրէն տաշուած քարերով, որոնք ցարդ անաղարտ կը պահեն
իրենց գոյները»:

(1) Այսինքն ԱՍԼԱՆ ԹԷՓԷՍԻ եւ ԻՆՃԻԼԻՔ ԹԷՓԷՍԻ, որոնք հնագոյն ՄԵ-
ԼԻՏԸ ըԼԼաւու են:

(2) Սելճուկ շինութիւն է եւ հաւանական չէ յունական եկեղեցի ըԼԼաւու:

Տ. Կարապետ Քհն. Պէննէեան կ'ըսէ թէ նոր քաղաքին հաստատուելէն ի վեր «Հին քաղաքը իր սքանչելի գեղեցկութիւններէն եւ հոյակապ եւ փառաւոր շէնքերէն մերկացած ու զրկուած, պարիսպի մնացորդները գետնին վրայ հարթ հաւասար եղած՝ աւերակաց տխուր տեսարան մը կը պարզէ այցելուին աչաց առջեւ, որովհետեւ ամբողջ շէնքերը փլցուելով եւ պարիսպը քակելով, ատաղձն ու նիւթը կը փոխադրեն նոր քաղաքի տունները, շուկան, աղօթարանները եւայլն շինելուն» (Պէննէեան, համառօտ, տպ. Պէյրութ, էջ 15) :

Ըստ Պէննէեան Քհն. ի՝ հին քաղաքի շէնքերէն կանգուն կը մնային Ս. Ստեփանոս Հայոց եկեղեցին, Ուլու Ճամի փառաւոր մզկիթը, հինգ քարաշէն աշտարակներ, Ալաճա Գարու պանդոկը, զոր շինած էր Սուլթան Մուրատ Դ. ի ղինակիրներէն Մուսթաֆա փաշա, Ստ. Տուրուշ¹ ըսուած պարիսպի դուռը եւայլն :

Պաղտասար Պէրպէր-Իղիկեան (Հին օրերու յիշատակներ, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Դ. տարի, թ. 1, էջ 21) հին քաղաքը կը ներկայացնէ իբր բերդաքաղաք մը՝ «շրջապատուած լայնեղր պարիսպով : Ունէր երկու դուռ, մէկը մուտք եւ ելքի, մուտքի դուռը Ալաճա-Գարու եւ ելքի դուռը՝ Զպտրըգ : Երբ մուտքի դուռնէն ներս մտնէիր, ուշադրութիւնդ կը դրաւէր վիթխարի տըշպըտաղի ծառը, որուն համար մեր մամիկները կ'ըսէին թէ Նոյ Նահապետը տնկեր է, եւ ատոր համար ալ ոչ ոք կը համարձակէր այդ ծառին կացին կամ յօտոց դարնել : Մեր օրերուն² շուկան մեծ չէր, հազիւ երեսուն խանութներ կային մանրավաճառներու եւ արհեստավորներու : Շուկային մօտ էր քաղաքապետարանը³ :

Քաղաքապետարանի տակէն պիտի անցնէին բոլոր ճամբորդները պանդոկ (խան) երթալու համար : Սայլապան, ջորեպան, ուղտապան, կառապան, մէկ խօսքով բոլորին ճամբան այդ էր :

Պանդոկը շատ ընդարձակ էր ու հաստատուն : Ունէր շատ մը սենեակներ, սրահներ, մառաններ, մարագներ : Ունէր մեծ բակ մը առջեւի կողմը : Քաղաքապետարանը կործանուած էր, բայց դեռ հիմերը տեղն էին : Քաղաքապետարանին տակէն ճամբայ մը կ'անցնէր, ասոր համար թուրքերը կ'ըսէին «Ալթը եոլ, Իւսթը ճամի» (տակը ճամբայ, վրան մզկիթ) : Շէնքէն կախուած է եղեր մեծ շղթայ մը, գողերը, աւազակները կախելու համար, որպէսզի ուրիշները տեսնելով խրատուին :

Մելիտինէն հարուստ էր հնութիւններով, բայց աւա՛ղ որ թուրքերը իրենց տուններու եւ դոմերու շինութեան համար կը քանդէին պատմական յի-

(1) Ստ. Տուրուշ, Ս. Թորոս անունին ազաւաղեալ ձե՛ռն է : Պէննէեան քհնյ. կ'ըսէ թէ այս դրան ներքին կողմը հրապարակ մը կայ խոշոր քարերով ու ծառերով շրջապատեալ, ուր կը տեսնուի Ս. Թորոս անուն եկեղեցիի հետքը : Ասկից 50—60 քայլ անդին է Ս. Ստեփանոս եկեղեցին :

(2) Պէտք է հասկնալ 1839-ին՝ Հին Մալաթիան լքուելէն ետքը :

(3) Գուցէ կառավարիչի պաշտօնատունը ըսել կ'ուզուի :

չատակարանները, ու կառավարութիւնը երբեք արդելք չէր ըլլար: Անոնց համար որեւէ յիշատակարան երկրի բնիկ տէրը յիշեցնող փաստ էր եւ մոնկոլական բարբարոսները չէին հանդուրժեր ատոր:

Եթէ միայն պանդոկը կանդուն կը մնար, ատոր ալ պատճառը այն էր որ իրենց համար անհրաժեշտօրէն պէտք էր»:

Զպտրըղ Գարուն, որ արեւմտեան կողմն էր, շուկայէն շատ հեռու չէր: Այս դրան կողմը հնութիւններ շատ չկային, աւելի ճիշդ, արդէն ամէն ինչ հողին հաւասարեցուած էր: Զպտրըղի դուռը տասը վայրկեան հեռու էր Հայոց թաղէն: Հայերը հազիւ 30 տուն կը հաշուէին այն ժամանակները, եւ բոլորն ալ անուանի. երեք տուն բողոքական էին, կաթոլիկ չեմ յիշեր. մնացածները լուսաւորչական էին: Անոնք բոլորն ալ ջերմեռանդ հաւատացեալներ էին, եւ կ'աղօթէին Ս. Ստեփանոս եկեղեցիին մէջ»:

Պատմական Մելիտինէին կամ Մալաթիացի Հայերու վարի քաղաք եւ թուրքերու Էսկի Շեհիր կոչած 1839-ին լքուած քաղաքին մէջ ողջ մնացած մէկ եկեղեցի կար Ս. Ստեփանոս անուանով, որ կը ծառայէր նաեւ իրրեւ դըպրոց: Տղաք ամառը դերեղմանաքարերու վրայ կը նստէին: Ս. Ստեփանոս Նոր Մալաթիոյ եկեղեցիներու բարձրութիւնը եւ դեղեցկութիւնը չունէր, բայց գտնուած այլ եկեղեցիներուն մէջ ամենահինն էր (հմտ. ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Դ. տարի, թ. 2, էջ 21):

Վարի քաղաքին կամ հին Մելիտինէի մէջ «կային այլ ուխտատեղիներ. ասպէս Ալի Պապա, Գարա-Պապա, Պէշ Գարտաշլար, Վոշ Օճաղի, Կորխ Օճաղի, Ուլու Ճամի, Զոթում Տէրէ եւայլն: Ուխտատեղիներէն շատեր Հայերու, Յոյներու, Հռոմայեցիներու օրերէն մնացած յիշատակարաններ էին, որոնք աղաւաղուելով թրքացուած էին ժամանակի ընթացքին: Օրինակի համար Հոքում Տէտէն, արդեօք մեր հին Հեթում Տէտէն, արդեօք մեր Հեթում թաւաւորի աղաւաղումը չէ՞, ինչպէս որ Զոգդորթաղը՝ Սուրբ Թորոսի:

Հինէն ի վեր սովորութիւն էր որ ամէն դարնան ու աշնան ժողովուրդը Պապ Ուխտի կ'երթար մաքրութեան, կտաւ ճերմկցնելու եւ ուրախութեան համար: ... Հայոց կալուածատեղին էր ջրարբի ու մրգառատ Պապ Ուխտին, որուն հողերուն 75 տոկոսը Հայերուն կը պատկանէր» (Պաղտատար Պէրպէր Եզիկեան, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Դ. տարի, թ. 2, էջ 21—2):

Ժողովրդային սրախօսութիւն մը զոյութիւն ունէր: Կ'ըսէին՝

Ասպեցոց արաղ¹,

Օրտուգեցոց մատաղ,

Վարի քաղաքն ալ տայաղ²:

Վարի քաղաք (Էսկի Շեհիր) հակառակ Պապ Ուխտի ջուրի առատութեան՝ անջրդի էր կ'ըսէ Պաղտատար Պէրպէր Եզիկեան (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Դ. տարի, թ. 3, էջ 22) եւ ասիկա գլխաւոր պատճառներէն մէկը կը նկատէր ժողո-

(1) Արաղ՝ ռախի բառն է = օղի:

(2) Տայաղ = ծեծ:

վերջի տեղափոխութեան դէպի արդի Մալաթիան, որ քաղելով դրեթէ երկու ժամ հեռու էր:

Սակայն Պաղատասար Պէրպէր Եգիպեան կը կարծէ թէ հին Մալաթիացիք առաջին անգամ իրենց ամարանոց-տուները հաստատած էին Էօրէնի մէջ, եւ ասոր իբր փաստ կը յիշէ որ վերջերը երբ քանի մը տուններ դեռ իրենց մեռելները Էօրէնի մէջ կը թաղէին, դերեզման փորելու ժամանակ յաճախ երեւանդու գային թոնիրներ, սուրճի գաւաթներ եւ այլ տնային առարկաներ (տես ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Դ. տարի, Թ. 2, էջ 22):

Գալով այն կարծիքին թէ ջուրի նուազութիւնն էր պատճառ քաղաքին երրորդ տեղափոխութեան, շատ հիմ չունի:

Գիտենք թէ այդ տեղափոխութիւնը կատարուած է ԺԹ. դարուն առաջին կիսուն Եգիպտոսի Փոխ-արքայ Մէհէմէդ Ալիի որդիին Իպրահիմ փաշայի արշաւանքին հետեւանքով, ինչպէս Զօր. Մոլթէի կողմէ բացատրուած է¹: Բուն Մելիտինէն լքուելէ ետք՝ աւերակի վերածուած է, ուր թուրք եւ հայ մի քանի հարիւր հողագործ ընտանիքներ կը բնակէին տակաւին 1880-ական թուականներուն (ՄԱՍԻՍ, 1881, Թ. 2845): Այս թիւը հետզհետէ պակսած է եւ 1914-ին հոն շատ քիչ էր մանաւանդ հայ բնակիչներուն թիւը:

Շարլ Թեքսիէ որ անձամբ այցելած է անցեալ դարու առաջին կէսին Մալաթիա, կ'ըսէ թէ լքեալ քաղաքին պարիսպները, որ ըստ սովորութեան արեւելեան քաղաքներու ձեւով շինուած էին արեւով չորցուած աղիւսներով, ցոյց կու տան այլեւս միայն գիծերը չրջապատնէշին, բլրակի ձեւով, իր վրայ կը կրէ խեղճուկրակ դալարիք մը:

Մզկիթները, վատահուած քանի մը Սոփրաներու հսկողութեան, ստացած չեն ունէ գոյզն նորոգութիւն թուրք սուլթաններու տիրապետութենէն ի վեր:

Քէվրան սարայը անբնակ, պաղարները՝ պարապ եւ տունները՝ կիսովին փլած, ձգուած են պահապաններու, որոնք ենթարկուած են վատառողջ ազդեցութեան այս չրջապատին, որուն մթնոլորտը ապականուած է կուտակումով դարաւոր աղտեղութիւններու:

Այս պատկերը անշահեկան չէ անոնց համար, որոնք չեն զններ քաղաքները միայն յիշատակարաններով շահագրգռուելով, այլ կ'ուզեն ուսումնասիրել նաեւ բոլոր աղղակները քաղաքներու դարգացման եւ բարգաւաճման:

Քիչ է թիւը այն աւերակներուն, որոնք կը մնան դեռ կանգուն, եւ որոնք կը պատսպարեն սաստիկ ձմեռներուն քանի մը հոգի, բայց կարելի էր ապահովութեամբ նախատեսել թէ հին Մալաթիան պիտի դադրէր շուտով գոյութիւն ունենալէ իբրեւ քաղաք:

Հայ եւ օտար հեղինակներու այս տեղեկութիւնները ներկայացնելէ ետք, հոս հարկ կը դատեմ եւրոպացի նոր հեղինակի մը Albert Gabriel ի հնախուղական ճամբորդութեամբ բերած տեղեկութիւնները տալ, իբր նորագոյն այցելութեան մը տպաւորութիւնը:

(1) Տես աստ, էջ 387—394:

Albert Gabriel *կը հաստատէ թէ հին քաղաքը քանի մը հարիւր քնակիչ հազիւ ունի* (*Voyage Archéologique dans la Turquie Orientale, I, p. 261*) *Երբեմն բերդաքաղաք այս տեղը դաշտի վերածուած է հիմա, ինչպէս կը վկայէ Albert Gabriel (նոյն, էջ 261), եւ պարիսպները մեծ մասամբ քանդուած են:*

Ուլու Ճամին, որ ԺԴ. դարու շինութիւն մըն է, միայն կը մնայ հին քաղաքէն, իր արձանագրութիւններով:

Ուլու Ճամիի հարաւակողմը կայ մէտրէսէ մը, որուն միայն մէկ մասը կը մնայ տոկայով դարերու աւերին: Մզկիթը շինուած է ամբողջովին ճերմակ ու կակուղ որմաքարէ (moelban) եւ ՄէՀՐԱՊը կը պահէ ինչինչ հետքեր կը- ճածեփի (stic) ծաղկազարդերուն:

Մզկիթի արեւմտեան կողմը կը գտնուի դերեզման մը ծածկուած գըմ- բէթով խորշացած դերեզմանին վրայ: Մէտրէսէին դրան վրայ Ժ. կրքնար կարդացած է արձանագրութիւն մը, որ այսօր գոյութիւն չունի, ինչպէս Ալ- պէռ Կապրիլ կ'ըսէ:

Այդ արձանագրութենէն կը հասկցուի որ ճարտարապետ է ատաղձա- գործ Շեմսետին Մուհամմէտ Իպն Օթման:

Ուրիշ կողմ մը փորագրուած է ուրիշ ստորագրութիւն մը՝ «գործ վար- պետ Թաղաւորի որդի Ստեփանի» (Grenard, Note sur les Monuments du moyen âge de Malatia, Journal Asiatique, XVIII, 1901, p. 551):

Յիշուած դերեզմանը կը գտնուէր քաղաքէն դուրս մէկ քիւո- մեզր՝ հարաւը մեծ մզկիթէն: Արձանագրութեան թուականն է Հիճրէթի 610 (=1232 Քրիստոսի) եւ կը կարդացուի Քայքաուղ անունը, որ հաւանօրէն տի- քող սուլթանին անունն է (Albert Gabriel, նոյն, էջ 261):

Հին քաղաքին մէջ կը գտնուի նաեւ աւերուած Քերվանսերայ մը ուղ- դանկիւն, 68—76 մեթր տարածութեամբ:

Այս քերվանսերայը շինուած է Մուրատ Դ.էն (1627—1645) (նոյն, էջ 275):

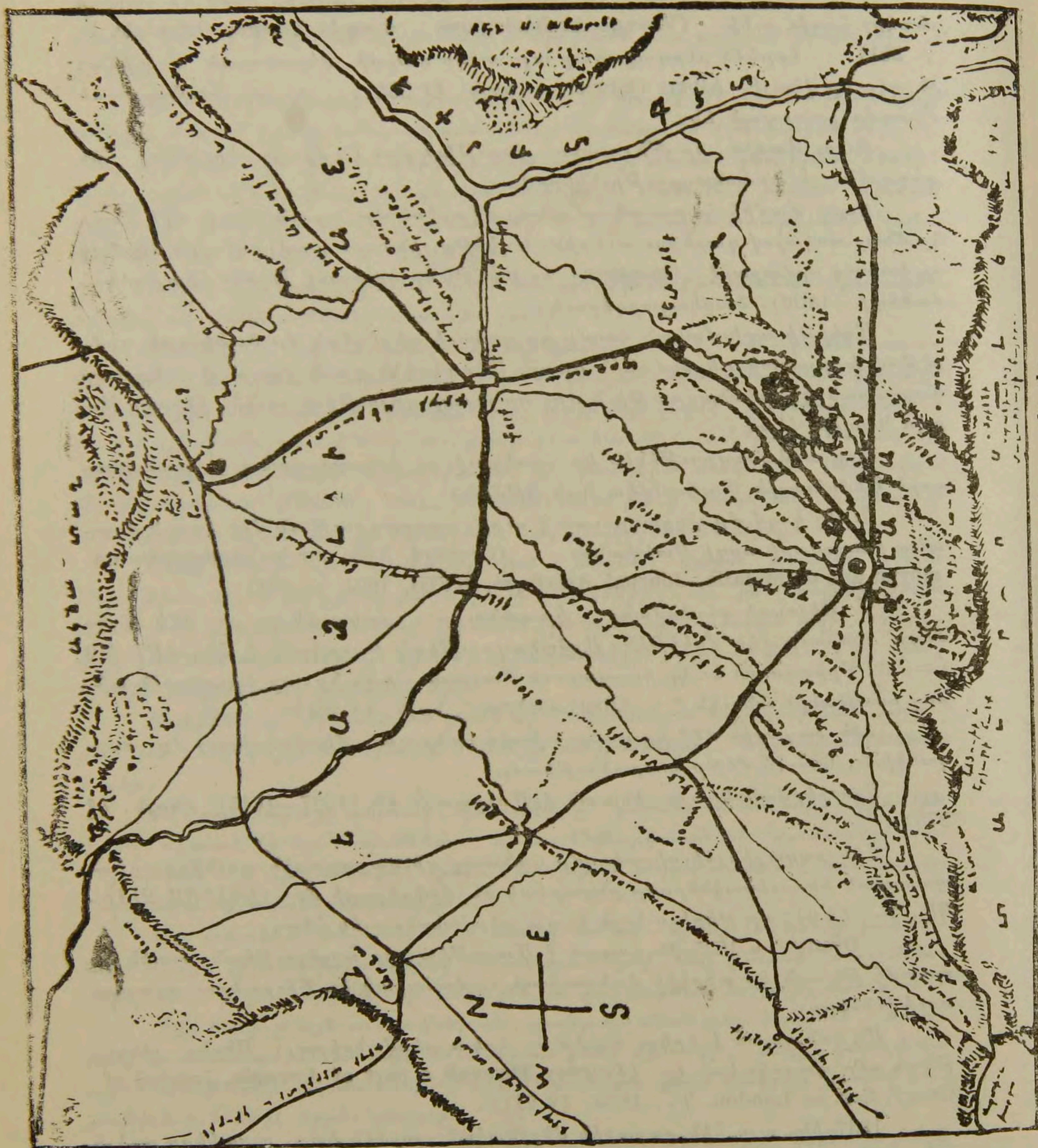
Հին քաղաքին հիւսիսակողմը գտնուող գիւղաքաղաքին տուները շրջա- պատուած են աւերակներովը ընդարձակ քերվանսերայի մը (ԷՎԼԻՅԱ ՉԷԼԷ- ՊԻ, Դ., էջ 9), որ թերեւս նոյն է այս քերվանսերային հետ:

Brant որ 1835-ին դացած է Մալաթիա, իր այցելութեան ատեն կը պատմէ թէ հոն կը տիրէին ժանտախտի համաճարակ եւ Քիւրտերու աւարա- ռութիւնները:

Ան հոն գտած է երկու մզկիթ եւ երկու քերվանսերայ: Անոնց շինու- թեան ոճը պարսկական էր (Journey Through a part of Armenia, Journal of Geogr. Soc. of London, Դ., 1836, էջ 211):

1837-ին, այս հին քաղաքին վերջնական լքումէն ետք, պատկերը աւելի տխուր էր, վասնզի բոլորովին աւերակի վերածուած էր:

1883-ին Wunsch հոն գտած է դարձեալ երկու մզկիթ, գեղեցիկ դար- քաքանդակներով եւ հին հայ եկեղեցի մը, հիմնուած 3 կամ 4 մեթր մշակուած

Հողին մակերևույթէն վար¹ : Պարիսպները բաւական լաւ վիճակ ունէին :

Հին Մալաթիոյ ամրութիւնները մեծ մասամբ դեռնին հաւասարուած են հիմա , սակայն Ալպէս Կապրիէլ (նոյն , էջ 226) կ'ըսէ թէ կարելի է վերակազմել յատակադիծը անոնց , վասնզի հետքերը կը մնան :

Աւերակները անկանոն են եւ յատակ դադափար մը չեն տար : Անոր դա- նազան մասերուն շինութեան ժամանակն ալ որոշել կարելի չէ :

Գալուլ մեծ մզկիթին անոր վրայ կը խօսի Էվլիա Չէլէպի իր Ուլե- Գրոթեմէն մէջ (Դ. , էջ 10) , բայց յատկանշական ոչինչ ունի : Միայն կը հաւատէ թէ զայն շինողները եղած են Մարգարէին ընկերները , եւ աւերուած է Կոստանդին Չ.էն եւ վերստին աւերուած է Էլ-Մանսուրէն 756—758-ին (Հիճրէթի 139—140) : Այս մզկիթը անտարակոյս շինուած էր նախնական Ու- լու Ճամիին տեղը :

Մզկիթին տարածութիւնն էր մօտաւորապէս 33×50 մետր (Albert Gabriel նոյն , էջ 269) :

Շինութեան քննութիւնը ցոյց կու տայ երկու շրջաններ : Աղիւսաչէն մասը առաջ յախճապակիով դարդարուած քարաչէն էր , ծածկուած չաղախով (սըվա) : Բայց կարելի չէ ճշգեւ թէ ո՛րն է սկզբնական շինութիւնը եւ ո՛րն է վերանորոգուած մասը :

Յախճապակիներէն կը հասկցուի թէ շինողն է Եազուպ , որդի Մալա- թիայի Ապու Պաքրի , եւ զեղադիրը՝ Ահմէտ , որդի Եազուպի :

Շինութիւնը կատարուած պէտք է ըլլայ է.—Ը. դարերուն : Ճարտարա- պետական ոճը պարսկական է (Albert Gabriel նոյն , էջ 273) :

**

Երկու տեղափոխութիւններէ ետք՝ երրորդ մըն ալ ունեցած է Մալա- թիա : Հին Մելիտինէէն 6 մղոն հարաւ երրորդ քաղաք մըն ալ երեւան եկած է , որ է արդի քաղաքը , որ շուրջ 120—130 տարուան հնութիւն մը հաղիւ ու- նի այսօր :

Տակաւին հաղիւ 40 տարուան քաղաք մըն էր արդի Մալաթիան , երբ Սրուանձտեանց Գարեգին Եպս. այցելեց հոն :

Իր նկարագրութեան համաձայն , ինչպէս կը տեսնուի , քաղաքին մա- սին գրեթէ օրեւէ տեղեկութիւն չի տար Գարեգին Եպս. Սրուանձտեանց , որ Մալաթիոյ նկատմամբ լաւ տրամադրուած չէ եւ ամէն բան զէջ կը տեսնէ գրեթէ :

Բրոֆ. Որբերեան իր ծննդավայրը ոչ կը փառաբանէ իրական կամ երե-ւակայական առաւելութիւններով եւ ոչ ալ չափազանցութիւններ կ'ըսէ , եւ հնարաւոր անկողմնակալութեամբ կը խօսի արդի Մալաթիոյ վրայ , աւելի

(1) Ս.Ստեփանոս եկեղեցին է , որուն վրայ պիտի խօսուի :

իրական տուեալներով ներկայացնելով Մալաթիոյ տեղափոխութեան պարագաները եւ նոր քաղաքին իսկական պատկերը :

Իրեն պատմութիւնը սա է . —

«Հին ատենէ ի վեր Մելիտինեցիներն ամառ եղանակին վեց ամիս պարտէզներուն (այսօրուան քաղաքին տեղը) եւ ձմեռը վեց ամիս ալ տանը մէջ ապրած է :

1841-ին¹ Նիղիպի պատերազմին ատեն ընդդէմ Մէհմէտ Ալի փաշայի երբ կայսերական զօրքերը եկած են Մալաթիա, ամառ ըլլալով արդէն ժողովուրդը այդինքն փոխադրուած (կոչած — կէօղ), իրենց տուները պարասով մնալով յօժարութեամբ յանձնած են զանոնք զօրաբանակին որ զօրքերը պատրասարեն :

Խորհուած էր թէ քիչ ժամանակէն պատերազմը կը վերջանայ եւ գիւղէն դարձի ատեն զօրքերը կը քաշուին եւ տուները կը յանձնուին տէրերուն :

Բայց ժողովուրդը տեսնելով թէ խնդիրը կ'երկարի եւ զօրաբանակը ստիպեալ է մնալ հայրենիքին պաշտպանութեան համար, յանձն կ'առնէ այդ տարին իր ամառանոցին մէջ ձմեռել : Յաջորդ տարին թէեւ զօրքը կը ցրուի, բայց հանրութեան մեծագոյն մասը կը նախընտրէ այլեւս իր այդինքն մէջ ապրիլ քան տարին երկու անգամ տեղափոխուելու նեղութիւնը եւ ջրի ու վառելիքի անձկութիւնը կրել, քանի որ ձմեռն ալ հոն կրնայ ապրիլ (ԲիւրԱհն, 1900, էջ 115—6) :

Եւ այդպէս ալ կ'ընէ :

Պէննէեան Քհն. (Համառօտ, էջ 15) կը գրէ թէ «1838-ին Օսմանեան Պետութեան Եգիպտոսի Սուլթանին հետ Նիղիպի վրայ ունեցած պատերազմին եւ ապստամբ Քուրդերը նուաճելու համար երբ Հաֆըզ փաշայի² հրամանատարութեամբ բաղմաթիւ զօրք կու գայ Մելիտինէ կը հասնի, աշնան վերջին ըլլալով կ'ուղէ հոն ձմեռել : Ուստի քաղաքացիք կը հարկադրուին մնալ Ասպուղի, ընդարձակելով իրենց այգերը կամ ամառանոցները :

Ձմեռն երկար ու սաստիկ ըլլալովն թէ' զօրքը եւ թէ մէջի քաղաքացիները կը ստիպուին իրենց բնակած տան մէկ կողմը քակել ու վառել : Երբ յաջորդ գարունը զօրքը մեկնելէ ետք քաղաքացիք կ'ուղեն վերադառնալ ու շինել կամ նորոգել տուները, խստիւ կ'արգիլուի կառավարութենէն որ այլ եւս չփոխադրուին ի հին քաղաք» :

Այսպէս ժողովուրդը կը ստիպուի լքել հին Մելիտինէն, որ հին դարերու անթիւ յիշատակներով լի էր, եւ իր վայրը աւելի առողջապահիկ էր, չոր եւ ծառերու խոնաւութենէն ազատ :

Նոր քաղաքը, Ասպուղին, չունէր հինին առաւելութիւնները : Բայց այս

(1) 1839 պիտի ըլլայ այս թուականը :

(2) Հաֆըզ փաշա յաջորդած է Բեշիտ փաշայի, որ 1820-ին այս կողմերուն ընդհանուր կռուակալ կարգուած էր, կարգ-կանոն հաստատելու եւ անդուստի տարրերը վերականգնելու համար :

մասին իրարու հետ շատ համաձայն չեն Մալաթիոյ վրայ խօսողները :

Ալպէս Կապրիէլ աւելի ճշդապատում է երբ քաղաքին տեղափոխութիւնը, եւ հիմնարկութեան թուականը 1839 կը նշանակէ (տես Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale, I, Paris, 1940, էջ 241), վասնզի իրապէս այդ թուականին է որ բնակչութեան մեծ մասը լքած է հին քաղաքը, հիմնելու համար նոր քաղաքը, 8 քիլոմէթր հարաւ, Ազպուսու գիւղաքաղաքին տեղը, որ կը ներկայացնէր մեծ յարմարութիւններ եւ առաւելութիւններ քաղաքի մը զոյառութեան համար, իր ջրառատ հանդամանքով :

Բրոֆ. Որբերեան այս ջուրի առատութիւնը, ինչպէս տեսնուեցաւ վերը, ներկայացուցած է մանրամասնօրէն :

Գերպ. Անդրէաս Վրդ. Ալեքսանդրեան կ'ըսէ թէ «Նոր քաղաքն որ Ասպուզի կամ Հասրուզի կ'անուանուի, կամ ինչպէս ոմանք կ'ուզեն Քարփուզ (ձմերուկ)¹ ասկէ կէս դար առաջ ունեցած տուները միջին պայման մը ունէին, մզկիթները լաւ դիրքի մէջ չէին. կառավարիչին պալատն ըստ բաւականի լաւ էր : Իսկ հիմա (1911-ին) բնականապէս նոր նոր շէնքեր կառուցուած են, մասնաւոր որ նոր քաղաքը կը բարդաւաճի եւ առաջ կ'երթայ» (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱԵԲԱՍՏԻՈՅ, էջ 398) :

Արդի քաղաքը կորսուած է այն մրդաստաններուն մէջ, ուր փոխադրած են իրենց բնակութիւնը հին քաղաքին բնակիչները :

Քաղաքին տուները փայտէ են եւ անթուրծ աղիւսէ, կառուցուած՝ հաստատուն եւ վայելուչ մզկիթները անարուեստ շինութիւններ են, ամէնքն ալ հովանաւորուած բազմադարեան ծառերով, տալով այս դաշտային քաղաքին խիստ եղական երեւոյթ մը :

Փաշային կամ կուսակալին խոնախը կը բարձրանայ հրապարակի մը կեդրոնը : Բրոֆ. Որբերեան կ'ըսէ թէ բուն քաղաքին մէջ կայ 5 բնդարձակ քարուկիր ու ջրառատ բաղնիք եւ դանազան տեղեր 16 ջաղացք (ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900) : Արհեստաւորները ունին իրենց որոշուած թաղը : Առանձին անուանեցով թաղերը կը կազմեն պարտէզներով միացած բնակարաններու խումբեր :

Թէեւ նոր քաղաք՝ սակայն չուտով կազմակերպուած է եւ քաղաքի մը ամէն ստորոգելիներ իր վրայ միացուցած է :

«Մալաթիոյ շուկան ունի 1191 խանութ, 6 բնդարձակ եւ փառաւոր պանդոկ :

Շուկային փողոցները լայն եւ շատ կանոնաւոր են : Արհեստին ոսկի ապարանջան Հայոց բազուկն է :

Գլխաւոր արհեստներն են դերձակութիւն, կօշկակարութիւն, մուճակաշինութիւն, դերխաշինութիւն, երկաթագործութիւն (մեծ մասը թուրք), մազմանութիւն, ոսկերչութիւն, ատաղձագործութիւն, որմաշինութիւն, դարբնութիւն, համետագործութիւն, թամբաշինութիւն (բոյորն ալ թուրք),

(1) Albert Gabriel իր գործին մէջ քաղաքի տեղը ընդհանուր կոչումով մը Harpouz կը կոչէ, առանց ոեւէ բացատրութեան :

հացագործութիւն (թուրք), սափրիչութիւն, թաղեչինութիւն, պատմաճիւթիւն, եաղմաճիւթիւն, ներկարարութիւն, քարակոփութիւն:

Այս բոլոր արհեստներն ալ նախնական վիճակի մէջ են եւ բարեշրջում չեն ունեցած տարիներով:

Վաճառականութիւնը թուրք տարրին ձեռքն է, ընդարձակ ու մեծ կըրպակներ չկան:

Առեւտուրը ոգեւոր է միայն բերքերու շրջանին:

Աֆրոնի օխան 400—600 եղած ատեն ասպաղայ զարդացման փառաւոր խոստումներ տուած է առեւտուրը:

Քաղաքին կեդրոնական շուկային այս խանութներէն դատ, քաղաքին թաղերուն մէջ ցրուած կան նաեւ 200-ի մօտ նպարավաճառի խանութներ:

Կառավարական շէնքն ալ այս շրջանակին մէջ է, չքեղ եւ ընդարձակ, ուր ամփոփուած էին, վարչութիւն, դիւան, հաշուակալութիւն, նախադատ ատենան, տեֆթարութիւն, քաղաքապետական դիւան, Նուֆուսի տայրէ, էվգաֆի տայրէ, հեռագիր եւ թղթատարութեան տայրէ, Ռէժիի վարչութեան ու ոստիկանական վարչութեան (ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900, էջ 85):

Գարեգին Եպս. Սրուանձտեանց, որ 1879—1880-ին այցելած է Մալաթիա, կուսակալութեան պաշտօնատան վրայ կը խօսի դառնութեամբ:

«Կառավարութեան պալատն ընդարձակ շէնք մ'էր, բայց կառավարութիւնը չէն չէր: Նոյնիսկ քաղաքին մէջ եւ շրջակայքը ամենայն չարիք եւ եղեռն համարձակ կը դործուէր. կատարեալ անիշխանութիւն էր, եւ անբարոյականութիւն, յափշտակութիւն, լրբութիւն ու սպանութիւնք՝ տիրական... դարձած էին: (ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ, էջ 308—9):

Իբր թրքական շինարարութիւն Բրոֆ. Որբերեան (ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900, էջ 69) կը յիշէ 1899-ին քաղաքին մէջ շինուած հսկայ ամբարանոց մը, ուր ամէն ժամանակ վաճառելի ցորեն պիտի լեցուած ըլլար, որպէսզի Մատրապագները (չահագէտներ) չարաչառութիւններ չընէին:

Նոր Մալաթիան ըստ Պէննէեան Քհն.ի բաժնուած է հետեւեալ թաղերու.—

ՍԱՆՃԱԳՏԱՐ

ՈՒՃՊԱՂԼԱՐ

ԳԸՐԶՈՒԱԼ

ՊԵՅՅԻԿ ՀԻՒՍԵՅԻՆ ՊԵԿ

ՔԻՒԶԻՒՔ

»

»

ԳԱՐՆԱԿ

ԹԷՔ ՄԵԶԱՐ

ՖԵՀՐԱՏԻՅԷ

ՍԵՐԱՅ

ԽԱԼԻՖ-ԻՒՏՏԻՆ

ՍԱՐԸՃԸ ՕՂԼՈՒ

ԵՆԻ ՀԱՄԱՄ
 ԳԱԼԵՄՔԵԱՐ
 ՍՈԼ ՔԵՕՓՐԻԻ
 ԶԸՔԸՄ
 ԺԱՄԿՈԶ
 ԽԱՐՍՈՂԱ
 ԶԱԹԱԼ ՊԵՆՏ
 ՄՆԱԻՈՐ
 ԹԱՐԽԱՆ ՕՂԼՈՒ
 ՍՈՆՏՐԼԵԱՐ
 ԶԸԹԸԳ
 ԳԸԶԸԼ ՔԵՇԻՇ
 ԹԵՔ ԶԵՇՄԵ
 ՃԸՐՂԸՐ ՔԵՕՇԵ
 ԶԱԻՈՒՇ ՕՂԼՈՒ
 ԿԵՕՔ ՍՈԳՈՒ
 ՏԱՊԱՂԽԱՆԵ
 ՆԻԱԼԻ
 ԱՅՆԹԵՊԼԻ
 ՆԵՐԱԹԻ
 ԻՍԿԵՆՏԵՐ
 ՆՈՒՐԻԶԱ
 ԱՍԼԱՆ ՊԵԿ ՕՂԼՈՒ
 ԻԶԶԵԹԻՅԵ
 ՀԱՃԻ ԽԱԼԻԼ ԶԱՏԵ
 ԻՇԵԱՂ
 ՊԵՆՏ ՊԱՇԸ
 ԶԱՐՄՈՒՂԸ
 ԶՈՒԳՈՒՐ ՏԵՐԵ
 ԳԱՓՏԱՆ ԶԱՏԻՅԵ
 ՇԵՅԽ ՊԱՅՐԱՄ
 ԱՊՏԻԻԼ-ԶԱՖԱ
 ԶԻԼԵՍԻԶ
 ՄՈՒՍԹԱՖԱ-ՓԱՇԱ
 ՀԱՃԻ ԱՊՏԻ ԶԱՏԵ
 ՇԻՖԱ
 ՍԱՄԱՆԼԸ ՕՂԼՈՒ
 ՇԱՔԻՐ ՓՈՂՈՅ ԵԼԱՅԼԸ :

«Ընդ ամէնը 53 թաղեր, որ չորս պողոտաներու եւ բաղմաթիւ փողոց-
 ներու մէջ ղետեղուած են :

Այս չորս սղոզոտաներէն մին կը պարունակէ բոլորովին Հայոց տունէրը, երկուքը Տաճկաց եւ մին ալ թէ՛ Հայոց եւ թէ՛ տաճկաց, եւ այս տուները այնպիսի դրութեամբ մը շարուած են որ երեք ժամ երկայնութեամբ եւ մէկուկէս ժամ լայնութիւն ունեցող տարածութեան մը ամբողջ տեղը զրաւած է: Ըսել կ'ուզենք թէ՛ երբ սոյն շրջանակին մէջ հիմակուան շէնքերուն հարիւրապատիկն ալ շինուի, դարձեալ կը պարունակէր:

Որովհետեւ մէն մի տուն իրեն յարակից ունի ընդարձակ պարտէզ մ'ալ որ որմով կամ ցանկով կցուած են իրարու, որով փողոցներէ շատը անել է: Եթէ փողոցները բաց ըլլային եւ հազորդակցութիւն ունենային իրարու հետ, յայնժամ հինգ վայրկեանէն երթալու տեղ մը 15—20 վայրկեանէն եւ ոլոր մոլոր ճամբաներով երթալու դժուարութիւնը չէր ունենար» (Պէննէեան, Հ., էջ 17—18):

Գ.

«ԱՐԿԱԾՔ ԵՒ ՊԱՏԱՀԱՐՔ»

Հողելոյս Կարապետ Քհն. Պէննէեան այս խորագիրով գլուխ մը ունի տւր կը խօսի Մալաթիոյ քաղաքին հրդեհներուն, երկրաշարժներուն, սովերուն եւ համաճարակ հիւանդութիւններուն վրայ:

Իր ծննդավայրին պատմութեամբ զբաղող այս քահանան այս բաժինին մէջ տուած է տեղեկութիւններ, որոնք քաղաքին պատմութիւնը կը լրացնեն, իբր հարուածներ, որոնց ենթարկուած է քաղաքը:

Ինչպէս տեսնուեցաւ, Մելիտինէ քաղաքը իր աշխարհագրական դիրքին պատճառով դժբախտ քաղաք մը եղած է, վասնզի զրեթէ անընդհատ անիկա թատերավայր եղած է պատերազմներու: Եւ յայտնի է թէ պատերազմները ինչպէս աղիտաբեր հետեւանքներ ունեցած են պատերազմական դօտիններու մէջ դտնուած քաղաքներուն համար, ինչպէս էր Մալաթիա, որուն պատմութենէն, ինչպէս տեսնուեցաւ, զրեթէ խաղաղ օրեր չէ ունեցած եւ իրեն համար եւ շուրջը զրեթէ անընդհատ պատերազմներ մղուած են:

Հաստատուած իրողութիւն մըն է որ պատերազմները՝ արդեւք են խաղաղ աշխատանքի. շատ անգամ թոյլ չտալով երկրագործութեան աշխատանքներու՝ աղէտներու պատճառ եղած են, ինչպէս նաեւ համաճարակներու ծրնունդ տուած:

Բայց Մալաթիոյ դժբախտութիւնը միայն ասոնց մէջ չէ սահմանափակուած, այլ այս քաղաքը հարուածուած է նաեւ բնութենէն՝ աղիտալի երկրաշարժներով, որոնք ոչ նուազ վնասած են քաղաքին:

Հողելոյս Պէննէեան պատուական քահանան, հետեւաբար իր գիրքին

«Արկածք եւ պատահարք» խորագրած հատուածին մէջ այս դժբախտութիւնները, որքան որ կրցած է, հաւաքած եւ ներկայացուցած է, «Հրդեհ, Երկրաշարժ, Սով եւ Քոլերա» դասաւորութեամբ:

Հոս պիտի արտագրեմ Պէննէեան Քահանայի այս հատուածը, ինչ ինչ ծանօթագրութիւններով:—

«Մեղիտինէի նիւթական անկման վրայ խօսելու ատեն չենք կրնար դանց քնել այն պատահարներն ալ, որոնք մեծ բաժին ունին առ այդ եւ վերջին հաշուածը ասոնք տուած են յաջորդաբար: Որ է.

1.— ՀՐԴԵՀ.— 1889 Նոյեմբեր 8-ի չորեքշաբթի ցերեկին շուկայի Իբրիք Պազարը ըստած տեղւոյն խանութներէ մէկուն բամպակը, անգղուշութեամբ նետուած սիկարայի մը ծայրէն կրակ առնելով՝ իսկոյն կը բռնկի ու կը ճարակի յիշեալ շուկան, յարակից, ինչպէս նաեւ բոլոր շուկային, խանութներն որմափակ եւ տանիքներէն հողածածուկ ըլլալով, որչափ միւս շուկաները չեն բռնկիր ալ նէ, ընդհակառակը, այդ միջոցին փչող հիւսիսային հովը, ջրհան դործիք չգտնուիլը, ժողովուրդին հրդեհի ժամանակ ըլլալիք դործառնութենէ անգիտակ, ոմանք իրենց, եւ ոմանց ալ, առիթէն օգտուելով կողոստելու համար, ուրիշներու ապրանքներն ազատելու հետեւեւնուն, բոցը քանի մը բերաններէ տարածուելով՝ երկու ժամուան մէջ այրացաւեր կ'ընէ 1800 խանութ, 3 ճամի, 2 բաղնիք, 5 պանդոկ, 10 սրճարան եւն.:

Հրդեհէն անմիջապէս յետոյ կառավարութիւնը երկրաչափ մը բերելով՝ առաջինէն աւելի չքեղ ու փառաւոր շուկայ մը կը վերաշինէ թէեւ, սակայն հազիւ տարին լրացած, 1890 Հոկտեմբեր 24-ին զիշերը կը վերայցելէ հրդեհը, իսկ այս անգամ Համիկ Օղլու պանդոկին մօտէն կրակ առնելով կը սկսի վառիլ: Սոյն չարաղէտ արկածին լուրը քաղաքին մէջ տարածուելով՝ ժողովուրդը մինչեւ որ կը խուճապէ, շուկային երեք չորրորդ մասը (ճիշդ առաջուան այրած մասը) դարձեալ հրոյ ճարակ կ'ըլլայ անմիջապէս: Որովհետեւ շուկան այս անգամ բոլորովին փայտաշէն ըլլալուն, բոցը օձանման կը սողոսկի եւ ապրանքներն իսկ ազատելու միջոց չի տար:

Մալաթիոյ այս արկածասկիզբ հրդեհներէն թէեւ անձի կորուստ չկայ, նիւթական վնասը կէս միլիոնի կը հասնի»:

2.— ԵՐԿՐԱՇԱՐԺ.— Հայաստանի, Փոքր Հայքի եւ Փոքր Ասիոյ մըշտակայ աղէտներէն մէկը եղած է երկրաշարժը, որ հնագոյն ժամանակներէ սկսեալ մինչեւ մեր օրերը պարբերաբար կը պատահի առաւել կամ նուազ սաստկութեամբ, պատճառելով շինութիւններու կործանում եւ մարդկային կորուստներ:

Մալաթիոյ եւ իր շուրջը անուրանալի է որ պատահած են երկրաշարժի դժբախտ ցնցումներ, թերեւս նոյնիսկ շատ կանուխ, սակայն մեր պատմադիրները չեն յիշատակեր: Սակայն յիշատակած են բազմաթիւ երկրաշարժեր Հայաստանի մէջ պատահած, որոնք Մալաթիան ալ ցնցած ըլլալը յիշատակուած չէ, իսկ 995 Օգոստոս 19-էն սկսեալ շարունակ եօթը ամիս անընդ-

Հատ տեւող երկրաչարժի մը յիշատակութիւնը կը բերէ մեզի պատմութիւնը:

Անիկա պատահած է Մալաթիոյ մերձակայ շրջանակի մէջ զլխաւորապէս Դ. Հայք նահանգի Հաշտեանք, Խորձեան, Ծոփք, Բալու եւ Պաղնատուն գաւառներու մէջ, որոնք աւերակ եղած են, վասնզի «բոլորովին փլան շինուածք ամենայն ի հիմանէ դորդեալք» (ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ, էջ 254 կամ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Ա. հտ., էջ 237):

Մալաթիոյ աշխարհագրապէս այսքան մօտ եւ սահմանակից վայրերու մէջ այսքան սաստիկ եւ այսքան երկար տեւող երկրաչարժէ մը անկարելի է որ դերժ մնացած ըլլայ Մալաթիա, որուն անունը պատմադիրը մոռցած է ապահովարար:

Նոյնպէս պատմադիրները չեն յիշած Մալաթիան՝ 1114 թուականին Եփրատացիքը, Սամոսատը, Հիւսնի Մանսուրը, Քեսունը, մապանը, Մարաշը եւ շրջակայքը ցնցող մեծ երկրաչարժի մը առթիւ, որ անհաւանական է որ ցնցած չըլլայ նաեւ Մալաթիան:

Տ. Կարապետ Քհն. Պէննէեան զգուշանալով ենթադրութենէ չէ ուղած յիշատակել այս շարժերը:

Ինքը կը յիշէ ԺԸ. եւ ԺԹ. դարերու երկրաչարժները: Ան կը գրէ թէ «1742-ին, աղիտալի երկրաչարժ մը եղած է հին քաղաքը», բայց աւելի համոզուելու համար հետեւեալ արձանագրութիւնը մէջ կը բերենք.—

«ՌՄԸ թուին Հայոց Յունուար ամսոյ ԺԲ. եղել «շարժումն մեծ եւ ահագին յաւուրն ուրբաթի մինչեւ ԽԹ օր չի դադարեցաւ. եւ յետ դարձեալ աւուր ուրբաթի Գ. ժամու եղել շարժ մեծ սաստիկ յոյժ սաղ տուն մի չմնաց. բազում մարդիկ մեռան եւ յետոյ չադրով գերեզմանին առաջքը բնակեցան, եւ յետ այնորիկ մարտ ԺԱ. ին էձ տարուան Ուլու ձամին քակվեցաւ, մինարէներուն շէրէֆէներն պէտէստէնին Գ. կողմը փլաւ. Հայոց ոսկերչաց ԺԸ հոգի մեռան, Մարտ Ա. ին Ասպրգէ կոչեցաք, որ եւ Տր Աստուած հեռի արասցէ այսպիսի շարժումէ»:

ԺԳ. ԺԹ. դարուն մէջ, 1893-ի երկրաչարժ պատահած սահմանին մէջ սաստիկ գետնաշարժ մը տեղի ունենալով՝ հարիւրաւոր անձերու կորուստ եւ հազարաւոր բնակարաններու կործանում պատճառած ըլլալը կը նկարագրէ Չամչեան:

Պէննէեան Քհն. նոյնպէս կը նկարագրէ 1893-ի աղիտալի երկրաչարժը, սապէս. «Հրդեհներու պատճառած կրակը չի մարած եւ մինչ ամէն ոք գէթ մէյ մէկ պարզ խանութներ շինելու մտահոգութեան մէջ կը գտնուի, ահա մեծ եւ աղիտալի արկած մ'ալ, երկրաշարժն ալ վրայ կը հասնի անակնկալ:

Այս մեծ երկրաշարժը կը սկսի 1893 Փետրուար 19 հինգշաբթի ցերեկուան ժամը 3-ին: Առաջին ցնցումին, որ մինչեւ յաջորդ գիշերուսն ժամը 7՝ տասն տասնհինգ անգամ տեղի ունեցաւ, բացի կարգ մը ծխնելոյզներ փրկեցընել, երկու միշարէներու գագաթնաքարերն ձգել եւ շէրիֆէներն խախտեցընելէ որեւէ վնաս չպատճառեց: Բայց Փետրուար 19-ի Ուրբաթ լուսնալու

կէս գիշերին, մինչ ամէն մարդ հանգիստ կը ննջէր, սարսափահար կ'արթննայ: Զի այս անգամ այնպիսի ուժգին, դատանուտ եւ երկարատեւ կը ցնցէ, որ կարծես թէ ամբողջ ֆաղափը իր շրջականերով՝ իբրեւ մանուկ կ'օրօրուի, բնութեան որբանին մէջ: Ու դեռ շատերը չարթնցած՝ եւ արթնցածներուն առանց միջոց տալու պատերը կը նեղֆոտին, սիւները կը գատուին եւ տանիքներն կը փլին, անշնչացնելով տակիները: Անոնք որ այդ վայրկեանին կը յաջողին ինֆզինֆնին դուրս նետելով ազատիլ, կը լսեն շէնքերու կործանման նարնատիւնը. ծնողներու աղեկեղեֆ լացը, մանուկներու ողորմելի ճիչն ու աղաղակը, փլատակաց տակէն օգնութեան կանչող խոհ եւ եղկելի ձայները, որոնց հետ խառնուած է թռչուններու ձայնն ու շուններու ոռնումն ու հաչիւնը: Գիշեր է սակայն, ո՞վ է օգնութեան կանչողը եւ օգնողը: Զի գիտցուիր ձայնին ուսկի՛ց եւ ո՛ր փլատակաց տակէն գալը, որո՞ւ տունն է փլեր եւ ո՞վ է մեռեր: Թէպէտեւ օգնութեան կը փութան, բայց շատ ուշ. մեռնողը արդէն մեռեր է:

Կը լուսնայ, ժողովուրդը հապնեպ կը փութայ այցելել իր պարագաներն: Այս շրջագայութեան ատեն է որ կը տեսնուին մէն մի ֆայլափոխի հողակոյտերու վրայ մեռելակոյտեր ալ, որոնց մօտ կը հեւան վիրաւոր եւ կիսամեռներն ալ, միոյն ոտֆն ու թելը նզմուած, միւսին դէմֆն ու գլուխը արիւնլուայ: Ստնդեայ մանուկը օրօրոցին մէջ տափակցած եւ ստնտու մայրը վրան անշնչացած: Ծնողֆներ իրենց հոգեհատները ազատելու համար անոնց թելէն չբռնած անկողնոյն վրայ մնացած: Նորապսակ ամուկներ մեղրալուսնի մահնին վրայ գիրկընդխառն մշտնջենապէս ննջած:

Ժամերգութիւն չի կատարուիր, իսկ զանգակներ տխուր կը հնչեն այդ օր: Դագաղներ անբաւական ըլլալով՝ երկու ձողի վրայ դիակ մը դրուած, պատգարակ-դագաղ եւ մեռելակառֆ կը հետեւին իրարու: 150-ի չափ մեռելներու առանձին փոս փորել անկարելի ըլլալով՝ իւրաքանչիւր տան մէջ մէկ փոս բանալով՝ իրենց լաթերովն ու անկողինովը կը դրուին հող: Կարելի չէ մեղմացնել յուղարկաւորներու ողբն ու կոծը: Որովհետեւ այս բազմադէտ երկրաշարժը թէեւ ֆաղափին ամբողջ թաղերը, աւելի Հայոց *Զորպաճը* թաղէն մինչեւ *Տապաղխանէ* թաղի տներն կործանելէ գատ՝ եղած է տուներ որ երկու, երեք, չորս եւ մինչեւ եօթը մեռեալ ունեցած, եւ եղած է տուն որ լացող մը իսկ չէ մնացած:

Այդ օրէն սկսեալ ամբողջ տարի մը պարտէզներու մէջ՝ վրան (չատրը) եւ հիւղակներ հաստատելով կը բնակին եւ այդ տարին, թէեւ ոչ ուժգին, բայց անպակաս եղած է ցնցումներն: Այս ծանօթ երկրաշարժէն բաւական վրնասուած են Մալաթիոյ միւս (Հիւսնի Մանսուր, Պեսնի, Աղնատաղ եւ Քեալսթա) գաւառակներն ալ»:

1894-ին Մալաթիոյ աղգային մարմիններու կողմէ պատրաստուած եւ Կ. Պոլսոյ Աղգ. պատրիարքարանը ղրկուած տեղեկագրի մը համաձայն աղգ. հաստատութեանց վնասները ճշդուած են հետեւեալ կերպով. —

Ս. Երրորդութեան եկեղեցին վնաս	32205
Ս. Փրկիչ վանքի տաճարի վնաս	22175
Ս. Լուսաւորիչ վանքի վնաս	11700
Զրմգտի դիւղի Ս. Էջմիածին տաճարի վնաս	2377
Մայր վարժարանի	22250
Հին Մելիտինէի Ս. Ստեփանոս եկեղեցիի վնաս	8500
Ս. Յարութիւն եկեղեցիի վնաս	8000

Գումար՝ 97207

Առանց հաշուելու Մայր եկեղեցիին վնասը, որ շատ մեծ էր, եկեղեցին այնքան վնասուած էր որ փակուած էր:

Ազգ. Պատրիարքարանը անմիջապէս հասցուցած է 10.000 դրուշ: Մընացեալ 90.000 դրուշի մօտ գումարին ինչպէս հայթայթուած ըլլալը չէ յիշատակուած ոեւէ տեղ: Հաւանօրէն ժողովուրդը ինքն զոհաբերած է:

3. — ՍՈՎ ԿԱՄ ԹԱՆԿՈՒԹԻՒՆ. — Ժողովուրդը առանց որոշելու սովի եւ թանկութեան տարբերութիւնը՝ միշտ սուղութիւն կ'ըսէ այն ժամանակներուն, յորում կ'աւելնայ արմտիքի սովորական դինը:

Սղութիւն մը պատահած է 1840-ին, որուն «քսանը մէկի տարին» կ'ըսեն: Այս սղութիւնը հաղիւ 7—8 ամիս կը տեւէ, ապա կ'աժաննայ: Հին գրքի մը լուսանցքէն առնելով մէջ կը բերեմ այս առթիւ գրուած հետեւեալ արձանագրութիւնը. —

«ՌՄՅԻ-ին (1840) եղել քանկութիւն ամառն եղել դարը 7 դրշ. 8 դրշ. ձմեռն եղել 13 դրշ. յետոյ եղել 3 դրշ. մինչեւ 44 դրշ. մինչեւ նորը Աստուած պահէ այսպիսի սաստիկ քանկութենէ նորըն Աստուած ողորմեցաւ աղփատ ծառային 6 դրշ. դուստուռին 4 դրշ. աշուրան մինչի 3 դրշ. քարին 2 դրշ. կորէկը 5 փարա... գերեզմանոցն ալ այս քրիւն յունիսի սկիզբն եղաւ պատմառ եղողին վարձք կատար եղիցի ամէն» (*):

Սղութիւն եղած է 1882—83 տարիներուն մէջ. սղութենէ առաջ ցորենի դինը 3.5—4 դրուշ ըլլալով՝ բարձրացած է մինչեւ 18—20 դահեկանի. միւս արմտիքներն ալ այս համեմատութեամբ իջած ու ելած են:

Սղութիւն մը եւս տեղի ունեցած է սա վերջին տարիներս, այսինքն 1907—1912, մինչեւ եւ հիմա: Այս չորս տարուան ընթացքին մէջ միսի եւ իւղի ալ սղութիւն ըլլալով՝ ցորենի դինը 7 դրուշէն մինչեւ 24 դրուշ, միսը 2 դրուշէն (օխան) 6.5 դրուշի եւ իւղը 6-էն 15-ի բարձրացած է»:

**

Ինչպէս կը տեսնուի, Պէննէեան Քհն. իր խոհական ուղղութեամբ չէ ուղած հին շրջաններու սովերով զբաղիլ, վասնզի Մալաթիոյ անունով յիշատակութիւն չկայ, թէեւ 915—922 տարիներուն կը յիշատակուի համատարած սոսկալի սով մը Հայաստանի մէջ:

Բոլոր ժողովուրդը «իբրեւ գդիակուն», «գունատեալ» եւ «լփեալս դան-
դաջէին» եւ անհատներն ալ պարէնի սղութենէն «ի վերջին սնանկութիւն հա-
սանէին» (ՅՈՎՀ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, էջ 327) : Յետին նեղութեան մէջ «զվնասա-
կար բանջարս» իսկ ուտելու ստիպուած «յապականութեան մահու հասանէին»
եւ նոյնիսկ «գսիրելի որդեակս՝ ընդ սակաւիկ ինչ ոռնկաց՝ թշնամեաց» կը
վաճառէին : «Զընկերակիցս իւրեանց գաղտակծութեամբ... ի սպանդ վա-
ռեալ» կամ թէ «զմանկանս իւրեանց» եփելով ուտելու կը հասնէին (ՅՈՎՀ.
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, էջ 329) :

Պահուած ուտելիքներ մէջտեղ հանելու նպատակով իրարու դէմ բռո-
նութիւններ կը գործուէին (ՅՈՎՀ. ԿԱԹՈՂ., էջ 330) : Սովին եւ թշնամինե-
րու շարունակական կոտորածին հետեւանօք, դիակներ անթաղ կը դիզուէին,
որոնք նեխուելով չարաչար ախտերու պատճառած կ'ըլլային եւ դիակներու
պատճառաւ գազաններ եւ դիշատիչ թռչուններ բնակութիւններու մէջ կը թա-
փառէին. որով դեռ եւս կենդանի եղող կիսամեռներու վրայ կը յարձակէին
(ՅՈՎՀ. ԿԱԹՈՂ., էջ 331) :

Դժբախտաբար Յովհաննէս Կաթողիկոս սովահար դաւառները չէ ճըշ-
դած եւ ընդհանուր երկիրը այս վիճակին մատնուած ցոյց տուած է : Որով
կարելի չէ ըսել թէ Մալաթիա ալ նոյն վիճակին մատնուած է, որչափ որ հա-
ւանական ըլլայ :

Սակայն կան նաեւ ուրիշ յիշատակութիւններ, որոնք ուղղակի կը յի-
շատակեն Մալաթիան իբր սովահար :

Այսպէս, Մալաթիա սովահար եղած է 1078—1080-ի սելճուկ յարձա-
կումէն ետք, երբ հայկական բոլոր իշխանութիւնները, մասնաւորապէս Փի-
լարտոսի իշխանապետութեան տակ դոյութիւն ունեցող համադաշնակցութիւ-
նը աւլուած էին եւ Փոքր Ասիոյ մուտքին վրայ կազմուած իշխանութիւննե-
րուն հետ Մալաթիա գրաւուած էր հայ-հոռոմ Գաբրիէլ իշխանին ձեռքէն
1101-ին, Դանիշմենդի կողմէն :

Մալաթիա երբ անձնատուր եղաւ երկար պաշարումէ մը ետք, սովի
մատնուած, Դանիշմենդ, ինչպէս տեսնուեցաւ (*), քաղաքին բնակչութեան
սննդեղէններ տուած է, «հաց եւ անասուն» (տես. ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, 1871,
էջ 406 եւ Michel le Syrien, Գ., էջ 188) :

Տեսնուեցաւ (*) որ Մալաթիա այս տեսակ դժբախտութեան մը անգամ
մը եւս ենթարկուած է երբ Դանիշմենդ էլ Ղազի եւ իր փեսան Իկոնիոյ Ռումի-
Սելճուկ Սուլթանը՝ Մանսուտ միասին պաշարեցին Մալաթիան, 18 Յունիսէն
մինչեւ 10 Դեկտեմբեր 1124, եւ ինչպէս տեսնուեցաւ, քաղաքը սովի մատնուե-
ցաւ այս պաշարումի հետեւանքով :

Նոյնպէս սովահար եղած է Մալաթիա 1269-ի թաթար արշաւանքին ա-
տեն, ինչպէս որոշ կը հաստատէ Աւետարանի մը յիշատակարանը, ուր կը
կարդանք .

«Իսկ ի քուականիս եղեւ սով սաստիկ ի Մելիտինէ Հայոց մեծաց քա-

դափի, որ գմայրն գտղայն կուտէր, որ զխոտն եւ գամենայն ժժմունք իբրեւ գհաց կուտէին: Ճշմարտապէս պատմեցի թէ երեք ընկեր ի նանապարհի՝ միով երթային, երկու ի մի խորհուրդ եղեն զընկերն իւրեանց կերին...» : (Տէս ձեռագրաց բաժին, 1269-ին գրուած ձեռագիր) :

Գրեթէ հարիւր տարի ետք Ռուբինեան թագաւորութեան կործանման եւ Սիսի գրաւման տարին (1375) 1372-ի Մալաթիա գրուած Մաշթոցի մէջ կը կարդացուի սա յիշատակարանը. «Ի սոյն ամի եղեւ սով սաստիկ ընդ ամենայն աշխարհս եւ ելաւ չափ մի ցորենեայ ձ. (100) տր [ամ] դահերի» : Հայաստանի մէջ սովը շատ քիչ պատահած բան մը չըլլալով՝ շատ մեծ կարեւորութիւն չէ տրուած յաճախ եւ նոյնիսկ ուշադրութեան չէ առնուած իբր սովորական բան մը :

Այսպէս առանց վարանման կրնանք ըսել թէ Լենկթիմուրի ատեն պատահած սովերէն զերծ չէ մնացած Մալաթիա, սակայն որոշ յիշատակութիւն մը չունինք : Գիտենք թէ ԷՕԶՊէՔ Թաթարներու այս արիւնոռչտ առաջնորդին արչաւանքներուն հետեւանքով անկարելի դարձած են երկրագործական աշխատանքները եւ այդ պատճառով սովեր պատահած են :

Այսպէս 1387-ին Լենկթիմուրի առաջին արչաւանքէն ետք Թովմա Մեծոփեցի կը յիշէ որ մեծ սով տիրած է : «Այետ գնալոյ նորա յաշխարհէս մերմէ եկն սով սաստիկ յաշխարհ մեր եւ տարածեցաւ յամենայն տեղիս զի կերան զշունս եւ զկատուս, խորովէին զուստերս եւ զդաստերս, այլ՝ զկիւնն եւ կին գայրըն սպանանէին զմիմեանս եւ ուտէին, եւ ոչ յատենային եւ յետոյ ինքեանք մեռած էին : Զի ոչ կարեմ պատմել զդառնութիւնս մեր զոր տեսաք աչօք եւ լուաք ականջօքն, զի հնչեցաւ մարդկութեանս, մանաւանդ հայկազեան գաւառիս» (ԹՈՎՄԱ ՄԵԾՈՓԵՅԻ, էջ 32) :

Այս սովը շարունակուած է յաջորդ երկու տարիներուն (1388—1389), ընդհանուր խեղճութեան մատնելով երկիրը :

Նոյնպէս մեծ սով մը եղած է Լենկթիմուրի երկրորդ արչաւանքին ժամանակ, այսինքն 1395-ին, երբ «Սով մեծ եղեւ ընդ ամենայն երկիր», վասընդի դաշտերը կ'աւերուէին ու քաղաքները կը կողոպտուէին (ԹՈՎՄԱ ՄԵԾՈՓԵՅԻ, էջ 46—47) :

Լենկթիմուրի մահէն ետք, տիրող խառնակութեան միջոցին (1431) դարձեալ «սով սաստիկ եղեւ յաշխարհս մեր հաւատացելոց եւ անհաւատից, զի կերան զշունն եւ զկատուս եւ զմեռելոտի, գնի եւ զջորի, գէշ եւ զուղտ եւ պարապեալ պակասեցաւ անասունն եւ դիմեցին ի յուստերս եւ ի տոտերս իւրեանց մինչ զի ի Թաւրէզ քաղաքն կերեալ էին 1000 ոգի գաղտնի եւ յայտնի եւ աւերեալ վերին եւ ներքին գերեզմանքն» (ԹՈՎՄԱ ՄԵԾՈՓԵՅԻ, էջ 94) :

Եւ Մեծոփեցին այս համատարած սովը եօթը տարի տեւած ցոյց կու տայ :

Մալաթիան ո՞վ կրնայ ապահովել թէ զերծ էր այս աղէտէն :

Նաեւ պատմական մեծ սովի մը յիշատակութիւնը ունինք 1590—1610

թուականներուն համար, իբր հետեւանք ձեւալիներու ապոտամբութեան, որ պատճառ եղած է երկրագործական աշխատութեանց դադրելու եւ դարհուրելի սովի մը (ԱՌԱՔԵԼ ԴԱԻՐԻԺԵՅԻ, էջ 88—92 եւ ԳՐԻԳՈՐ ԴԱՐԱՆԱՂՅԻ, էջ 35—7) :

Սովը այնքան սաստիկ էր որ ոչ միայն շուները եւ կատուները կերան, այլ մեռած մարդիկը եւ նոյնիսկ ողջերը: (ԴԱԻՐԻԺԵՅԻ, էջ 88—9) :

4.— ՀԱՄԱՃԱՐԱԿՆԵՐ.— Ասոնք յաճախ անխուսափելի հետեւանքները եղած են պատերազմներու :

Պէննէեան Քհն. բոլոր համաճարակները քուերայի մէջ կը միացնէ մինչդեռ ԺԱՆՏԱՍԻՏը որ մեր նախնիք «մահ տարածամ» ալ կը կոչեն ոչ նուազ կոտորած ըրած է հին դարերուն: Հաւանական է որ ժանտախտը եւ հնդախտը (քուերան) իրարու հետ շփոթուած են :

Ասողիկ, (էջ 113) օրինակի համար կը յիշատակէ 875-ի պատահած «մահ ահագին համաշխարհական» որ հաւանօրէն այս երկու հիւանդութիւններէն մէկուն համաճարակն էր: (ԱՍՈՂԻԿ, էջ 113, նաեւ Ա. Ալպոյաճեան, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, էջ 237) :

Այս համաճարակը որուն նաեւ Մալաթիա այցելած ըլլալը չէ նշանակուած մասնաւոր կերպով, հաւանական է որ Փոքր Հայքն ալ վարակած ըլլայ եթէ ոչ «մահ ահագին համաշխարհական» բացատրութիւնը պիտի չգործածէր պատմագիրը :

Պատմութիւնը արձանագրած է ժանտախտի համաճարակ մը, որ 915էն 922 տեւող եօթամեայ սովին յաջորդած է եւ լրացուցած է ինչ որ Արաբներու սուրը եւ սովը պակաս թողած էին (Ա. Ալպոյաճեան, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, Ա., էջ 238) :

1395-ին ալ յիշատակարան մը կը խօսի համաճարակի մը վրայ որ կը կոտորէր մանուկները: Յիշատակարանին գրիչը Մարտիրոս կ'ըսէ թէ «է մահ տարածամ, որ անմեղ տղայքն քաւաչեն ի գիրկն մարցն եւ աւանդեն զմահուր հոգին իւրեանց՝ ձեռս հրեշտակացն, հայրքն եւ մայրքն՝ անմխիթար ողբով կոծեն յայս բազմախաբ յաշխարհիս...» (Ե. Լալայեան, ՅՈՒՅԱԿ ՀԱՅ ՁԵՌԱԳՐԱՅ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ, էջ 234) :

Ասոր պէս ուրիշ համաճարակներ ալ պատահած են անշուշտ որոնք թերեւս անյիշատակ մնացած են :

Մալաթիա ալ գուցէ վարակուած է այս համաճարակներէն որոնց վերջին ժամանակներու պատկանողները յիշատակուած են, Պէննէեան Քհն. ի ձեռագիրին մէջ, ուր կը գրէ.

«Աղէտներ կը հետապնդեն զիրար, բայց կանխաւ միաբանած՝ երթալ տանջել, չարչարել ժողովուրդ մը որ նիւթապէս ու կենսապէս թշուառացած եւ ինկած է: Քաղաք կամ գաւառ մը, որ հազիւ մազապուր եղած հրդեհներէ, երկրաշարժներէ, թանկութենէ եւ ահա կ'ենթարկուի քուերայի գերանդուոյն: Ինչպէս.

Առածի կարգ անցած է սա աւանդութիւնը թէ՛ Մալաթիոյ քուերան Սերաստիայէն, իսկ սովը Արաբկիրէն կու գայ: Կը լսուի թէ քուերա կայ Սերաստիոյ մէջ, ուստի դողը կ'առնեն Մալաթիացիք: 1894 տարւոյ Յունիսի սկիզբները մուտ կը գանէ քուերան ու կը սկսի տարածուելով նախճիրներ, դործել: Թաղապետութիւնը վարակման դէմ ամէն կարելի միջոցները կ'ընէ անմիջական: Հասարակութիւնը հին ու նոր, գիրք ու լրագիր թղթատելով՝ քուերայի վրայ գրուած դեղ ու դարման հրահանգ ու հնար փնտռել: Հակա-նեխել տունները, ճամբաները, ճէմիչները եւն: Ներսէն ու դուրսէն, չելլել տունէն դուրս: չերթալ ու մօտենալ վարակեալի ու մեռելի: Սակայն քուերայի չարաճճի միքրոպսերու լեզէոնը առ ոչինչ գտնելով այս ամէնը, կը յանդիման ամէն ծակ ու ծուկէ, մանաւանդ վախկոտներու եւ աղտոտներու տուներն մտնել ու մահացնել ենթականեր:

Վտանգներու ժամանակ թունդ սկեպտիկն իսկ բարեպաշտ հաւատա-յեալ մը կ'ըլլայ: Ուստի ժողովուրդը կը փութայ ջերմեռանդ աղօթքներու հետ խունկեր ու մոմեր մատուցանել Աստուծոյ: Ողորմութիւններ տալ ուր որ պէտք է: Հսկումներ ընել եւ մատաղներ մորթել եւ այլն:

Մեռելներն սովորական արարողութեամբ չեն թաղուիր, իբր անդգու-շութիւն, (այս քուերայի ատեն), միայն մէկ քանի մարդով կը թաղեն:

Սոյն քուերայի տեւողութիւնը եղած է ամբողջ չորս ամիս: Իսկ տա-րած զոհերու թիւը քաղաքէն 7—8 հարիւր եւ շրջակայ տեղերէն 2000-ի չափ:

Մեռնողներու երեք քառորդը իգական սեռէն եղած է եւ որուն 80 0/0-ը կիներ: Գաղտնիքը հարցուցէք բժիշկներուն ու բնագէտներուն:

«Արկածը մինակ չգար» ըսած են: Սոյն քուերային զուգընթաց հասած է առեւտրական դադարում եւ արմատեաց սղութիւնն ալ: Եւ որովհետեւ այս դաւառին համար թերեւս, բնական է դարձած թանկութեան տեւողութիւնը 4—5, իսկ առատութիւնը մինակ 3 տարի տեւելը. քուերայի ժամանակ քա-րանդինա լարուած ըլլալով՝ հակառակ որ եւ է տեղէ արմտիք եւն. չներմու-ծուելուն, Տերսիմէն, Կամախէն, Չարսանճաղէն եւ Չմչկածաղի կողմերէն, միեւնոյն տարուան տիրող սովին պատճառաւ, շատ ցորեն կ'արտահանեն:

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ.— Սա շատաշրջիկ այլ շուտասահ (սկանջը խուլ ըլլայ) քուերան վերջին տարիներս Ռուսաստան եւ Պոլսոյ ու Իզմիրի կողմերը պը-տըտիլ ու պրպտելէ յետոյ, 1891-ի ամառը՝ (յունիսի մէջ) նորէն երեւան կու գայ Մալաթիոյ մէջ ալ: Բայց այս անգամ չնորհիւ առողջապահական գումի-սիռնին եւ կարող բժիշկներու, մանաւանդ Տոքթ. Միքայէլ Քէշիշեանի ձեռք առած նախազգուշութիւններուն եւ մաքառումին, այնքան չէ վարակած:

Քուերան այս անգամ ալ 4 ամիս միայն կը մնայ հոս: Մեռածներու թի-ւը հազիւ 500-ի կը հասնի: Համեմատաբար, դարձեալ կորուստին երեք քա-ռորդը իգական սեռէն է: Հայերէն մեռածները 60—65 հոգի, իսկ մնացածը Իսլամներէն:

Այս վերջիններու կորուստին շատութիւնը արդեւքներու հակառակ վա-

բուհը եղած է:

Հին ՔՈՒԵՐԱՆԵՐԸ. — Հին ըսելով պէտք է դարեր հասկնալ, այլ 80—90 տարուան շրջան մը: 19-րդ դարուն մէջ՝ մին 1834-ին, մէկը 1859-ին եւ միւսը 1867-ին՝ երեք քուերաներ ալ սկստահած են: Ժողովուրդը «քուերա» բառը լսած չըլլալով, առաջինին եանը գարա, երկրորդին վըրիկ եւ երրորդին Չարըգ չըգարքմազ անունները տուած է: Յիշեալ անուններէն կը հետեւցուի թէ քուերայի ենթարկուող կամ վարակուողը, կ'ունենայ փախնտութեամբ, փորհարութիւն, մարմնոյ թխութիւն (կապոյտնալ) եւ ոչ երկար տեւողութիւն մահուան ժամանումին:

Համաճարակի սոյն երրորդութեան հոգեկան կորուստի քանակի մասին որոշ բան մը քաղելու չկարենալով՝ միայն Ա.ին (Եանըգարա) վրայ ժամանակակից հետեւեալ արձանագրութիւնը հոս կը վերագրենք:

«Ի ՌՄՁԱ/ն եղեալ անհամբոյր վիշտֆն վիպասանական ոտանաւորֆ»:

Ի սոյն Հայոց թուականին,
Եղեն վիշտֆ մեծ անտանելի,
Տիրեաց ժանտախտ անբուժելի,
Յաւուրս հնձոցն ցորենի:

Վիրաւորեալք թաւալէին,
Ի մի ժամն վնարէին,
Քաղք եւ արիք մեռանէին:

Յօր աւուր սովն սաստկանայր,
Սաստիկ ճմեռն վաղ գօրանայր,
Յոյսն բազմաց նուազանայր,
Աշխարհ բնաւ ի սուգ գնայր:

Յամաֆեցեալ ակունք ջրոցն,
Սաղարթաթափ ծառք լինէին,
Սուրբ եւ անսուրբ չորֆոտանիք,
Սովու մեռան բազմադիմի:

Ոչ ունելով տէրանց կարիք,
Տալ գկերն օրն միանգամիկ:
Յարդն ի սպառ նուազեցաւ,
Ունողին սիրտ յոյժ փարացաւ,
Թիւ երեսնից դահեկանաւ,
Միոյ բեռին տալ ոչ տեսաւ:

Գոգցես եւ աչք իւաց էին,
Սուգ, տրտմութիւն զգեցեալ էին,
Զի մի բեռ փայտ թէ գնէին,
Զերիս առուրս սպառէին,
Եթէ դիւրաւ վաճառէին,
Հնգետասան էր գին նորին:

Ազգ ամենայն տուայտէին,
Աւաղելով յոյժ սգային,
Որ եւ մեծն է պատժականին,
Ահաս առ մեզ յայսմ ամին:

Զցորենւոյն ապաքանեալ,
Անարգ յարդն թէ՛ յարգեցեալ,
Լալով գամբ ձեզ պատասխան տալ:

Զայս դժնդակ օրս տեսեալ,
Մեր ոչ բնաւ էր սա եղեալ,
Զի սով, երաշտ շրջապատեալ,
Մահ տարածամբ ընդ մեզ բնակեալ:

Զայս ամենայն մեր մոռացեալ,
Վասն հարկին պահանջեցեալ:

Որչափ որ այն ատեն համաճարակներու հանդէպ «քաբանդինա» եւայլն չկայ եղեր, սակայն դիւղացիներ ի բնէ անտի վախճալով այս կարգի, ինչպէս նաեւ հասարակ հիւանդութիւններէ վախճալուն համար, ոչ քաղաք եկած են եւ ոչ ալ վառելանիւթ, արմտիք եւն. բերած են: Որով ասոնց սովորական դիւները բարձրացած է եռապատիկ, քառապատիկ եւ տասնապատիկ:

Դ

ԲՆԱԿԶՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԹԻՒԸ

Մալաթիոյ նահանգը աշխարհամաս մըն է, որ երբեք տեւականօրէն հաստատուն վիճակ մը չէ ունեցած եւ շարունակ փոփոխութիւններու ենթարկուած է: Նահանգին թէ՛ քաղաքական վիճակը, թէ՛ բնակչութեան ցեղային բաղկացութիւնը, ինչպէս նաեւ կրօնքը եւ լեզուն շարունակ փոխուած են:

Հոն բնակած են կամ անկէ անցած են բաղմաթիւ ազգեր եւ ցեղեր, զանազան կրօնքներով:

Ամենահին ժամանակներու մէջ իսկ խառն բնակչութիւն մը ունեցած է, որ զանազան ժամանակամիջոցներու դէպքերու դասաւորութեան համաձայն աւելցած, պակսած եւ նոր տարրեր ընդունած կամ դադարելով երբեմն պակսած է :

Մալաթիոյ արդի կուսակալութիւնը, որ կը համապատասխանէ 1920-էն առաջ դոյութիւն ունեցող Մամուրէթ լւլ Ազիզ կուսակալութեան, Մալաթիոյ կառավարչութեան պատմական որոշ բաժանումի մը չի համապատասխաներ, վասնզի մէջտեղը կը գտնուի պատմական զանազան երկիրներու եւ այս պատճառով իսկ յաճախ կցուած է դրացի երկիրներէն մէկուն :

Հնագոյն այդ երկիրներուն, որոնց կցուած է այսօրուան Մալաթիոն իր շրջակայքովը, Կապադովկիան է, որուն տասը նահանգներէն մէկը կը կադմէր երբեմն, առանց սակայն իր բնակչութիւնը կապադովկիացի ըլլալու, ինչպէս կը հաստատէ Ստրաբոն, որ կը հաւաստէ թէ Կապադովկիոյ բնակչութիւնը խառնուրդ մըն էր զանազան մանր ազգերու, եւ յատկապէս կը խօսի Կատաւոնացիներու վրայ, որոնք «Սկիզբէն ի վեր անջատ եւ Կապադովկիացիներէն տարբեր ժողովուրդ մը կը նկատուին, եւ ազգաց քուսակամարին մէջ Կապադովկիայէն ետք կը հաշուէր Կատաւոնիա, յետոյ Եփրատ եւ անդին եղող ազգերը, այնպէս որ Մելիտինէն ալ Կատաւոնիոյ մաս կը համարուէր, որ վերջնոյն եւ Եփրատի միջեւ կ'իյնայ եւ մինչեւ Կոմմագինէ կը հասնի» (ՄՏՐԱ-ԲՈՆ, Գիրք ԺԲ., կամ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻԱ, էջ 219) :

Հռոմէական տիրապետութեան տակ եւս այս երկիրը խառն բնակչութիւն մը ունեցած է եւ այս վիճակը մինչեւ մեր օրերը շարունակուած է, երկիրը յաջորդաբար Արար, Սելճուկ, Թաթար եւ այլ տիրապետութեանց ենթարկուելով, ինչպէս տեսնուեցաւ դաւառին պատմական անդեալին վրայ տըրուած տեղեկութիւններուն մէջ :

Օսմանեան տիրապետութեան տակ ալ Մալաթիոյ բնակչութիւնը միշտ խառնուրդ մը եղած է, թուրք, հայ, քիւրտ, թիւրքմէն եւ ասորի ցեղերու, որոնք իսլամ եւ Քրիստոնեայ կրօնքներուն կը հետեւէին ստորաբաժանուած անոր հատուածներուն մէջ, այսպէս իսլամներուն մէկ մասը Գղըլպաշ էր եւ քրիստոնեաներուն մէջ հայ, ասորի, կաթոլիկ, բողոքական եւ այլ դաւանութիւններու հետեւողներ կային :

Գալով բնակչութեան թիւին ԺԱ. դարուն յիշուած է որ Մալաթիա ունեցած է 40.000 բնակիչներ, մեծ մասամբ լաւ կռուողներ որոնք կը ջանային պաշտպանել քաղաքը, իսկ աւելի կանուխ եւ աւելի ուշ ժամանակներու համար որոշ տեղեկութիւններ դոյութիւն չունին :

Նոր ժամանակներու, այսինքն Օսմանեան տիրապետութեան շրջանին համար նշանակուած թիւերը, ինչպէս բոլոր Թուրքիոյ քաղաքներուն համար տրուած թիւերը, բնաւ վստահելի չեն մանաւանդ հին շրջաններու համար, քանի որ հին ատեն մարդահամար չէին կատարեր իսկ վերջին ժամանակներու մէջ ալ Թուրքերը կը խարդախէին վիճակագրութիւնները քաղաքական նկա-

տուժներով ջանալով անցեալին մէջ թուրքերու թուական դերակշռութիւնը եւ հիմա ալ բնակչութեան թիւին աճումը ցոյց տալու համար :

Այս անճշդութեան մէջ, դեր ունին նաեւ քրիստոնեաները որոնք կ'աշխատէին չարձանագրուիլ զինուորական տուրքէ (պէտէլի աւփէրիյէ) խուսափելու համար :

Անցեալ դարու առաջին կէսին Մալաթիոյ բնակչութեան վրայ խօսուած է Charles Texier եր *Asie Mineure* հատորին մէջ որ *Univers* խորագրուած հատորներու շարքին հրատարակուած է (1882) : Շատ թեքսիէ որ կը թուի թէ 1850-ական թուականներուն այցելած է Մալաթիա, քաղաքին բնակչութեան համար կ'ըսէ թէ «Շատ դժուար է որոշել թիւը, այսքան ցիրուցան բնակչութեան մը, որ Texier-ի այցելութեան ատեն, աւելցած էր ծփուն բնակչութեամբ մը, բազկացած կանոնաւոր (նիզամ) եւ թնդանօթածիզ զինուորներու բազմաթիւ զօրագուններով որոնց վրայ պէտք էր աւելցընել կիները եւ տղաքները եւ անհամար մականորոյժները որոնք սովորաբար կ'ընկերանան թուրք բանակներուն :

Texier կ'ըսէ թէ չի կարծեր որ կը չափազանցէ 30.000 հոգի հաշուելով :

Այն ատեն քրիստոնեաները կը կազմէին մօտաւորապէս մէկ երրորդը ընդհանուր բնակչութեան եւ ընդհանրապէս հայադաւան հասարակութեան կը պատկանէին : Անոնց թիւը ըստ թեքսիէի 1000 կամ 1200 տուն էր :

Թեքսիէ չեմ գիտեր ուրկէ առնելով Հայերը կեսարիոյ հայ եպիսկոպոսին ենթարկուած կը ներկայացնէ ինչ որ սխալ է : Քաղաքին բնակիչները բընութենէն նպաստաւորուած այս քաղաքին մէջ անհոգ եւ կերուխումի եւ շուայտութեան մէջ ընկղմած էին :

Սրուանձտեանց եպիսկ. իր ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐԻ մէջ (Ա., էջ 309) Մալաթիոյ մէջ կ'ըսէ թէ «Ապուշներ եւ խենդեր ալ բազմաթիւ էին, որ գեղիս ու միւլի կենաց հետեւանփներ են : Գրեթէ ամէն օր սոյն դրախտագեղ ծառաստանեայց եւ ջինջ ու անատահոս առուաց ու աւազանաց քով նստած ծալապատիկ կակուղ բազմոցներու վրայ, կը կլկացնէ իւր նարկիլէն, կը կոնծէ օդին եւ գինին, կը լափէ խորովածն, գլորիկն (քիւֆթէ) ու բիւաւը, կը խնդէ բազմազան միրգն, ի կոկորդն եւ ի ծոցն, դարձեալ օդի, անշուշտ ափիոնի հոտէն եւ օդոյն տապէն ալ ազդուելով եւ ահա կամ քմբեալ իր եղած տեղը կը մնայ կամ գրգռեալ կիբֆերէն կը վարի աստ ու անդ գոհեր որոնելու» :

Սրուանձտեանց ինչպէս տեսնուեցաւ արդէն շատ գէշ ներկայացուցած էր Մալաթիոյ առողջապահական վիճակը(*)՝ «բոլոր քաղաքը հիւանդ է» ըսելով վճռաբար :

Այս վիճակը որքան իրենց միջավայրին նոյնքան ալ իրենց դիւրաւ ձեռք բերուած վաստակին արդիւնքն էր, վասնզի քիչ ճիշդով իրենց ապրուստը կ'ապահովէին այդ լիութեան եւ առատութեան երկիրին մէջ : Հետեւաբար տեսակ մը մեղկութիւն կը տիրէ եւ ողելորեալ առեւտրական կեանք մը չի կար Մալաթիոյ մէջ :

Յոյները թիւով չափ քիչ էին եւ կը բնակէին ըստ Texier -ի մասնաւորապէս Hordenz -ի դիւղաքաղաքին մէջ, որ քառորդ մղոն հեռու էր քաղաքէն :

Զարմանալի է որ ուրիշ ոչ ոք կը յիշատակէ Յոյն բնակչութիւնը, որ թերեւս հետզհետէ սլակսելով անհետացած է :

Վիթալ Քիւինէ իր Ասիական Թուրքիոյ Աշխարհագրութեան նուիրուած իր ընդարձակ (վեց մեծածաւալ հատորներ) գործին մէջ, որ 1890ական թուականին հրատարակուած է եւ որ նպատակաւոր եւ յանձնարարութեան վրայ պատրաստուած գործ մըն է Մալաթիոյ եւ արուարձաններու բնակչութեան ընդհանուր թիւը նշանակուած է 44·906, իսկ սոսկ քաղաքին բնակչութիւնը՝ 30·000 հոգի, համաձայն Շաուլ Թեքսիէի, մինչ Հ. Ղեւոնդ Ալիշան իր Աշխարհագրութեան մէջ (հրատարակեալ 1856-ին) քաղաքին բնակչութեան թիւը նշանակած է 15—17 հազար անձ, որ թերեւս աւելի հաւանական է, քանի որ Թեքսիէ 30·000 թիւին մէջ առած էր այն ցփուն բնակչութիւնը որ միայն ժամանակաւոր բնակչութիւն մը ունէր հոն, բանակին իբր պոչ կամ հետեւորդ մականորոյ :

Զեռքի տակ ունիմ նաեւ Շէմսետին Սամիի ԳԱՄՈՒՍ-ԻԻԼ ԱԼԵԱՄԻ 1898-ի եւ 1900-ի երկրորդ գրութիւնները, որոնց մէջ կուսակալութեան եւ քաղաքին բնակչութեան մասին տրուած տեղեկութիւնները կասկածելի կը թուին :

Շէմսետին Սամի, երբեմնի գաւառին որ այսօր կուսակալութեան վերածուած է, իբր բնակչութեան թիւ կու տայ 216·280 անձ, որոնցմէ 16·200ը հայ եւ մնացածը իսլամ :

Իսլամներէն 22·000ը Քիւրտ, եւ մնացեալը (այսինքն 178·200ը) Թուրք, քայց 66·000ը Գրգըլպաշ աղանդին հետեւող :

Այս վիճակագրութեան որքան ստույգ եւ վաւերական ըլլալը կարելի չէ երաշխաւորել :

Հաւանական է որ այս թիւերը այլափոխուած են քաղաքական եւ ազնկատումներով : Արդէն Գրգըլպաշներու Թուրք նկատուիլը կը հաստատէ թէ դիտումներ կան այս վիճակագրութեան մէջ, վասնզի անոնք ոչ կրօնքով հաբաղատ իսլամ էին եւ ոչ ցեղով Թուրք :

Այս սրբագրութեամբ Շէմսետին Սամիի համաձայն Մալաթիոյ կուսակալութեան բնակչութիւնը կ'առնէ սա վիճակը.—

112·000 Թուրք սիւնի իսլամ
22·000 Քիւրտ սիւնի իսլամ
66·000 Գրգըլպաշներ
16·200 Հայ

216·200 համագումար :

Նոյն բառարանին մէջ նոյն հեղինակը 1900-ին Մալաթիոյ Գաղային (որ

արդի կուսակալութեան կը համապատասխանէ) բնակչութեան թիւը նշանակուած է 44906 անձ, որոնք կը բնակին Մալաթիոյ քաղաքին հետ շրջակայ 130 գիւղերու մէջ:

Այս թիւը ճիշդ նոյն թիւն է որ Վիթուլ Քիւինէ տուած է:

Շեմսետտին Սամի միայն կը յայտնէ թէ այս 44906 անձերէն 4890-ը երեք յարանուանութիւններէ բաղկացած Հայերն են: Մնացեալը իսլամ են:

Գերպ. Անդրէաս Վրդ. Ալեքսանդրեան (տես ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱԿԱՆԱԻՈՐ ՔԱՂԱՔԻՆ ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆԱՅ ՆՈՐԱ, ԿԱՄ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍՈՒԹԵԱՆ ՆՈՐԻՆ, 1911, էջ 398) Մալաթիոյ բնակչութեան վրայ խօսելով կ'ըսէ թէ.

«Նոր Մալաթիոյ բնակչաց համար թէպէտ... գրուած է 30.000 անձ, և Երրորդ մասը քրիստոնեայ կամ հայ, համեմատութիւնը կրնայ ընդունելի ըլլալ, բայց ոչ թուոյն քանակը. յայտնի է տներու որքանութենէն, վասնզի 3000 կամ 3600 տան մէջ, որուն Երրորդ մասը 1000 կամ 1200 տունը քրիստոնեայ էին, ինչպէս գրուած է, այն ատենուան համար 15000—20000 է, աւելի բնակիչ չէր կրնար ունենալ: Իսկ հիմակ կը համարիմ 30.000-էն աւելի, իբր 5—6000 տուն, որոնց 1500—2000 տունը քրիստոնեայ են, և ասոնց մեծագոյն մասը չեն միացուած¹, այլ ունի հայազգի եպիսկոպոս իրենց առաջնորդ, որ Սսոյ կաթողիկոսին իշխանութեան ներքեւ է»:

Տ. Կարապետ Քհն. Պէննէեան իր տպագրեալ համառօտ տեղագրութեան մէջ Մալաթիոյ կուսակալութեան հինգ գաւառակներուն համար կու տայ բնակչութեան հետեւեալ թիւերը.

Ա. ՄԵԼԻՏԻՆԷ	գաւառակ ունի	83.500 բնակիչ
Բ. ՀԻՒՍՆԻ ՄԱՆՍՈՒՐ	» »	14.000 »
Գ. ՊԵՀԵՍՆԻ	» »	16.000 »
Դ. ՔԵԱԽԹԷ	» »	13.000 »
Ե. ԱՂՃԱՏԱՂ	» »	13.000 »

Ընդամէնը 139.500 բնակիչ

Այս թիւերը դժբախտաբար չեն ճշգրտած և յայտնի չեն թէ ի՞նչ աղբիւրներէ և ի՞նչ տուեալներու վրայ հիմնուած են: Միայն գիտելի է որ շատ անհամաձայն է վերը նշանակուած հայ և օտար աղբիւրներու հետ:

Նոյնպէս Գէորգ Մելիտինեցի իր ՆԱԽՃԻՐՆԵՐՈՒՆ մէջ (տպ. 1929, Պոստոն) խօսած է Մալաթիոյ բնակչութեան վրայ:

Անիկա կ'ըսէ թէ «Մալաթիոյ Հայութիւնը 1914 թուին կը հաշուուէր 2400—2500 ընտանիք, կլոր գումարով 20.000 բնակչութեամբ» [Գէորգ Մելիտինեցի, ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ (1915—1918), 1921, Պոստոն, էջ 61]:

Նոյն հեղինակը կ'ըսէ թէ՝

(1) Ոչ-կաթոլիկ ըսել կ'ուզէ:

«Մալաթիոյ ընդհանուր բնակչութեան թիւը ըստ 1910-ի կառավարական տոմարներու՝ 65·000—70·000-ի կը հասնէր :

Այստեղ պէտք է յիշել որ բառին իսկական նշանակութեամբ կառավարական մարդահամար բնաւ չէ եղած : Յետոյ բնակչութեան որոշ մասը միշտ ալ խոյս տուած է պաշտօնական արձանագրութիւններէ, զանազան տուրքերէ խուսափելու համար : Եւ ամենէն կարեւորը սա է թէ լեռնաբնակ ֆիւրտերէն շատեր երբեք ունեցած չեն որեւէ արձանագրութիւն, որպէսզի կարելի ըլլար ճշդել մօտաւոր թիւ մը անոնց համար :

1914-ին Մալաթիոյ գիւղական բնակչութեան 97 ⁰/₀ը թուրք-ֆիւրտեր էին, բայց անհերքելի փաստեր կ'ապացուցանեն, որ 1800 թուականներուն եւ առաջ նոյն եւ մասնաւորապէս արուարձաններու բնակչութեան 50 ⁰/₀ը Հայեր եղած են, որոնք հերթական կոտորածներու սարսափներէն մասամբ բնաջինջ եւ մասամբ կրօնափոխ եղած են» :

Իսկ համաշխարհային երկրորդ պատերազմէն ետք, ունինք սա տեղեկութիւնները, որ առնուած են ԹՈՒՐԳԻՈՅ ՏԱՐԵԴԻՐՔ (Թուրքիէ Երկրորդ) անուն կրող երկու ստուար հատորներէն (1947—1948), որոնք խմբագրուած են Թահսին Տեմիրալի կողմէն մասնագէտ աշխատակիցներով (տես ՅՈՒՍԱՐԵՐ, 22 Սեպտ., 1948, ԼԴ. տարի, թ. 150) :

Ըստ այս Տարեգիրքին՝ թուրքիա ունի 63 նահանգներ (Իլ կամ Վիլայէթ), 463 գաւառներ (Իլչի կամ Գազա), 910 գաւառակներ (Պուլաֆ կամ Նահիյէ), 34024 գիւղեր :

Մալաթիոյ նահանգը ունի 19068 քառ. քիլոմէթր տարածութիւն եւ 438,397 բնակիչ :

Նահանգին կեդրոնը՝ Մալաթիա քաղաքը ունի 41559 հողի բնակիչ. որով կուսակալութեան իւրաքանչիւր քիլոմէթրին վրայ 23 անձի խտութիւն ունի բնակչութիւնը :

Այս ՏԱՐԵԴԻՐՔէն ետք, այժմ տպագրութեան մէջ եղող թրքերէն «ԻՍԼԱՄ ՀԱՄԱՅՆԱԳԻՏԱՐԱՆ»ի մէջ, որ կը պատրաստուի օգտուելով նոյն անունով տպուած գերմաներէն եւ ֆրանսերէն հրատարակութիւններէն, կը կարդանք սա տողերը .

«Մալաթիոյ բնակչութիւնը Ի. դարուն վերջերը 30000 չափ ըլլալ կ'ենթադրուի (3000-ի չափ Հայ) եւ առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներուն, այս թուահամարին 40·000-ի մօտեցած ըլլալը ընդունուած էր : Ասով հանդերձ պատերազմի տարիներու ծանր կացութիւնը, Անատոլուի ուրիշ շատ մը ֆաղափներուն պէս, Մալաթիան ալ լաւ մը ցնցած է :

Ասկէ ետքի մարդահամարներուն՝ նախապէս յամբօրէն, իսկ յետոյ հետըզհետէ աւելի արագ յաւելումներ արձանագրուած են : Այսպէս .

1935-ին 27·300 հոգի

1940-ին 36·300 հոգի

1945-ին 41·500 հոգի

1950-ին 49·100 հոգի բարձրացած եւ վերջին մարդահամարին

1955-ի համաձայն 64.880-ի հասած է: Այս կերպով, մօտաւորապէս վերջին ֆառորդ դարու միջոցին բնակչութիւնը երեք անգամ աւելցած է: Հետեւաբար Մալաթիա Թուրքիոյ արագ անած փաղափներէն մէկը եղած է:

Այս անման պատճառները տեղւոյն կարեւորութիւնը եւ երկաթուղիի շինութիւնն են»:

Ուշագիւր քննութիւն մը թրքական աղբիւրներու այս թիւերուն յերիւրածոյ հանդամանքը չուտով երեւան կը հանէ, սակայն աւելորդ է զբաղիլ անոնցմով:

Գալով Մալաթիոյ հայ բնակչութեան թիւին, անոր մասին քիչ մը աւելի ճշիւ աղբիւրներ ունինք:

Առաջինը անոնց Սիմէոն Դպիր Լեհացիի տեղեկութիւնն է: Այս դպիրը, որ 1613-ին անցած է Մալաթիայէն հոն երկու շաբաթ կանգ առնելով, կը հաւաստէ թէ հոն կ'ապրէին 100 տուն Հայեր (ՈՒՂՂԵԳՐՈՒԹԻՒՆ, էջ 190) անոնց բնաւ խօսք ընելու թուրքերու թիւին վրայ: Հ. Ղեւոնդ Ալիշան իր Աշխարհագրութեան մէջ Հայերու թիւը կը նշանակէ 4000 ընդհանուր բնակչութեան մօտաւորապէս մէկ չորրորդը, քանի որ ամբողջ բնակչութեան թիւը 15-17.000 կ'ընդունի:

1881-ին Յակոբ Ալիկութուսեանց իր ՄԱՍԻՍ օրաթերթին մէջ (թ. 2845), ՄԵԼԻՏԻՆԷ խորագրով մէկ յօդուածին մէջ, կը գրէ թէ «Մելիտինէ իր մէջ մօտաւորապէս 2000 հայ բնտանիք կը պարունակէ»:

Այս հաշուով նուազագոյն 10.000 Հայեր կային ուրեմն Մալաթիոյ մէջ 1880-ական թուականներուն:

1891-ին Vital Guinet որ, ինչպէս բացատրուեցաւ, շատ վատահելի աղբիւր մը չէ իր թիւերուն համար, Հայոց համար կուտայ բաւական մանրամասնութիւններ, զորս կը ներկայացնեմ անոնց ճշգրտութիւնը երաշխաւորելու:

Ան Մալաթիոյ գաւառին հայ բնակչութիւնը իր յարանուանական բաժանումներով կը ներկայացնէ.

Հայադաւաններ	7080 այր	+	8000 կիւն	=	15080
Հայ-Կաթոլիկներ	370 այր	+	400 կիւն	=	770
Հայ-Բողոքականներ	150 այր	+	200 կիւն	=	350

Այս վիճակագրութեան կցուած է, անշուշտ այս կեղծուած թիւերը պարտկելու դիտումով, հետեւեալ կրթական վիճակագրութիւնը, որ բնաւ համապատասխան չէ իրականութեան:

Հայադաւաններ ունին 7 բարձրագոյն վարժարան, 600 մանչ եւ 100 աղջիկ աշակերտներով, 10 այր ուսուցիչներով եւ 200 օսմանեան ոսկի ծախքով:

Հայ-Բողոքականները ունին 1 բարձրագոյն վարժարան, 20 մանչ եւ 5 աղջիկ աշակերտով, 1 այր դասատուով:

Հայ-Կաթոլիկները ունին 13 նախնական վարժարան, 100 մանչ եւ 30

աղջիկ աշակերտով, 2 այր դասատուով եւ 20 ոսկի ծախքով:

Գալով քաղաքին, Vital Guinet անոր հայ բնակիչներուն թիւը կը նշանակէ՝

2000 հայադաւան

770 հայ-կաթոլիկ

350 հայ-բողոքական

3120 համագումար: Ընդհանուր 30.000 բնակիչներուն մէջ:

Հոս կեղծիքը եւ խարդախութիւնը ակներեւ է, վասնզի նոյնիսկ թուրքերը ընդհանուր բնակչութիւնը 30.000 նշանակած ատեն անոնց մէկ երրորդը, այսինքն 10.000-ին հայ ըլլալը հաստատած են անվարան:

Vital Guinet Մալաթիոյ գաւառին (արդի կուսակալութեան) բնակչութեան ընդհանուր թիւը կը նշանակէ 44.906 (որուն համաձայն է նաեւ Շեմսետտին Սամի), որմէ՝

3770-ը հայ

770-ը հայ-կաթոլիկ

350-ը հայ-բողոքական¹

4890 գումար:

Ասոնք բոլորը ցոյց կու տան թէ թուրք կառավարութենէն վարձկան հեղինակը կազմած է նպատակաւոր վիճակագրութիւններ պետութեան շահերուն եւ նպատակներուն համաձայն:

Ս. Մ. Ծոցիկեան (տես ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀ, 1947, էջ 378) կը գըրէ թէ՝

«Հայոց թիւը Մալաթիոյ մէջ, մօտ 20.000 էր, տեղահանութենէն առաջ՝ ըստ իրազեկ Մալաթիացի ազգայնոց հաղորդած տեղեկութեանց, թէ պէտ եւրոպական աղբիւրներ նոյնքան ցոյց չեն տար այդ քանակը:»

Եթէ 20.000-ը չափազանցուած իսկ ըլլայ, բնաւ կարելի չէ 10.000-էն պակաս հաշուել Հայոց թիւը:

Բրոֆ. Մկրտիչ Որբերեան, որ Մալաթիացի էր եւ ունէր բաւական խնամեալ տեղեկագրական ակնարկ մը Մալաթիոյ վրայ, ԲԻԻՐԱԿՆ հանդէսի մէջ, կը գրէ 1900-ին (էջ 71) թէ «Մալաթիոյ ֆաղափին մէջ կան 7.000 տուն կամ կլոր թիւով 35.000 բնակիչ, որուն 5200 տունը քուրճ եւ 1800 տունն ալ Հայ են սա բաժանումներով»:

(1) Ինչպէս կը տեսնուի, Հայ-կաթոլիկներու եւ Հայ-բողոքականներու թիւերը կրկնութիւնն են քաղաքին բնակչութեան մէջ Հայ-կաթոլիկներու եւ Հայ-բողոքականներու համար նշանակուած թիւերուն: Ուրեմն Մալաթիոյ գաւառին մէջ բացի Մալաթիայէն ուրիշ տեղ կաթոլիկ եւ բողոքական Հայեր պիտի չգտնուէին, ինչ որ սխալ է, վասնզի կային:

1635 տուն հայադաւան

65 տուն բողոքական

80 տուն կաթոլիկ

20 տուն լատին» :

Ինչպէս կը տեսնուի տարբերութիւնը չափազանց մեծ է :

Ճիշդ նոյն թուականին (1900) հրատարակուած ԿԱՄՈՒՍ ԻԻԼ ԱԼԵԱՄԻ մէջ, ինչպէս տեսնուեցաւ, ամբողջ գաւառին Հայոց թիւը միայն 4890 նշանակուած էր երեք յարանուանութեան բաժնուած, եւ քաղաքին բնակչութեան վրայ չէր խօսուած, հաւանօրէն անհետքէն խուսափելու համար : Երկու տարի ետք, 21 Մարտ 1902 թուականով, Օրմանեան Պատրիարքի յանձնարարութեամբ Մալաթիոյ Առաջնորդական Տեղապահ Խաչատուր Վրդ. Տէր Ղազարեանի կողմէ պատրաստուած ընդարձակ տեղեկագիրի մը մէջ Մալաթիոյ մէջ Հայերու թիւը նշանակուած է 1550 տուն բացի 125 Հայ-Կաթոլիկէնէն եւ 55 տուն լատիններէն :

Այս կերպով՝ նուազագոյն

7750 Հայադաւան

625 Հայ-Կաթոլիկ

275 լատիններ կային, ինչ որ կը նշանակէ թէ 8650 Հայեր կ'ապրէին Մալաթիոյ մէջ : Նկատելով թէ 1895-ին 1000 Հայեր ջարդուած էին, ուրեմն 10.000 թիւը Հայոց համար վաւերական է :

Տեսնուեցաւ նոյնպէս թէ՛ Գերպ. Անդրէաս Վ. Ալեքսանդրեան (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ, 1912, էջ 398), յիշելէ ետք թէ երբեմն 30.000 ներկայացուած է ընդհանուր թիւը, եւ մէկ երրորդը Քրիստոնեայ կամ Հայ, 1912-ին սակայն 30.000-էն աւելի կը համարէ բնակչութիւնը՝ միշտ մէկ երրորդը հայ ըլլալու պայմանով. որով 10.000-էն աւելի կ'ըլլայ Հայոց թիւը :

1914-ին Պատրիարքարան հաղորդուած տեղեկութեան մը համաձայն Մալաթիոյ մէջ 2300 տուն եւ 15000 անձ Հայեր կ'ապրէին :

1914—1918 պատերազմի շրջանին հայկական տեղահանութեան եւ կոտորածէն ետք, 1919-ին, Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարան հաղորդուած տեղեկութեանց համաձայն 2000 Հայեր փրկուած եւ Մալաթիա դարձած էին, այսինքն միայն 500 տուն եւ 2000 անձ մնացած էին Հայերը, միայն 20 տարեկանէն վեր 135 այր, մնացեալը ամբողջ կին եւ տղայ : 1919-ին անոնք ունէին 400 որբերով որբանոց մը :

1919 Սեպտեմբեր 12-ին Անգլիական Մաթէօր Դաւիթ 10 զինուորներով Մալաթիա կ'երթայ եւ 1914-ի զօրաչարժէն առաջ ազգերու թիւին վրայ քըն-նութիւն կը կատարէ :

Կարապետ Գլըճեան կու տայ հետեւեալ վիճակագիրը .

Մալաթիա

Մուշոյկա

Անսուր

Հաֆիմխան
Վարի ֆադաֆ
Օրտուզի
Զըրմըգտի
Պեհեսնի
Հիւսնի Մանսուր
Քեախթէ

ընդհանուր կերպով 22396 անձ

7500 անձ

9000 անձ

5000 անձ

Գումար 43896 անձ

Օսմանեան կառավարութիւնը շատ պակաս ցոյց կու տայ Հայոց թիւը : Անգլիացի հրամանատարը քննութեան կը ձեռնարկէ Օրտուզէն սկսելով : Կարապետ Գլըճեան հոն ցոյց տուած էր 15 տուն եւ 70 անձ : Երեւան կ'ելլէ որ 21 տուն եւ 96 հոգի կար . որով կը հաստատուէր թէ Հայոց կողմէ թըրքական վայրագութեանց համար չափազանցութիւններ չէին եղած եւ Մալաթիոյ եւ իր թեմերուն մէջ Հայերու համար թըրքական վիճակագրութիւնները բոլորովին ճշմարտութեան համապատասխան չէին :

Մալաթիոյ մէջ այնքան դժբախտ պայմաններ ստեղծուած էին որ 1919-ին զինադադարէն ետք հոն մնացած 2000 Հայերը հետզհետէ պակսեցան : Իրենց թիւը իջաւ 300 ընտանիքի այսինքն 1500 հոգիի , որոնք թըրքախօս դարձած էին :

Եկեղեցի եւ դպրոց չունէին , եւ նոր սերունդը ձուլուելու վտանգի մէջ էր : Դիմում կատարած են Պոլիս , որպէսզի քահանայ ղրկուի , սակայն կարելի չէ եղած :

Պատրիարքարանը տարին անգամ մը այցելու եկեղեցական մը միայն կը ղրկէ հիմա :

1947-ին Կեսարիոյ հովիւ Տ . Հայկազուն Քհն . Կարապետեանի Փոքր Ասիոյ Հայերուն համար կազմած մէկ տեղեկագրին համաձայն Մալաթիոյ մէջ 500 Հայեր կային դեռ (ՅՈՒՍԱԲԵՐ , 29 Յունուար , 1948 , ԼԳ . տարի , Թ . 256) : Տասը տարի յետոյ այս թիւը աւելի պակսած է կարծեմ , վասնզի բոլոր անոնք , որ միջոց կը գտնեն , կը հեռանան Մալաթիայէն :

Բնակչութեան թիւին վրայ այս տեղեկութիւնները տալէ ետք անոր ազդային եւ ցեղադրական բաժանումներու վրայ ալ գաղափար տալ պէտք է :

Մալաթիոյ մէջ ապրած ցեղերուն մեզի համար ամենէն կարեւորը եւ առաջինը Հայն է , որուն նուիրուած է այս հատորը : Մալաթիոյ Հայերուն մասին այնքան մանրամասնութիւններ տրուած են որ կը կարծեմ թէ աւելցընելիք բան մը չկայ :

Միայն պէտք է ըսեմ թէ Հայերը Մալաթիոյ մէջ շարունակ սպառած , հիւծած եւ իրենց ցեղային նկարագիրը կորուսած են :

Հռոմ-բիւզանդական տիրապետութեան տակ, բիւզանդացի դառնալով Հայութեան համար մեռած են: Իսկ իսլամ յաջորդական տիրապետութեանց ներքեւ իսլամանալով Հայ ըլլալէ դադրած են եւ Արար, Քիւրտ եւ Թուրք դարձած են:

Մալաթիոյ, ինչպէս շրջակայից բնակչութեան մէջ, մեծամասնութիւնը իսլամ էր, բայց ոչ ցեղով Թուրք, այլ գուցէ մեծ մասը իսլամացած Հայերով, Ասորիներով, Յոյներով եւ այլ ազգերէ անձերով կազմուած:

Այս գիրքին մէջ Մալաթիոյ Թուրքերը տեսնուեցաւ որ ոչինչով ետ կը մնային՝ ունենալով Թուրքերու յատուկ բոլոր վայրադուծիւնները եւ դադանութիւնները, եւ ինչպէս բոլոր Թուրքերը օժտուած էին սճրադործային բնազդներով, եւ մուսուլմանութեամբ, մինչ Սիմոն Դալիր Լեհացի, որ 1613-ին Մալաթիա այցելած էր, Մալաթիոյ Թուրքերուն մասին կու տայ հետեւեալ նպատաւոր եւ զարմանք պատճառող վկայութիւնը. —

Մալաթիոյ «Տանկիֆ խիստ քաղցր եւ մարդասէրք են եւ բարի, ոչ նման այլ Տանկաց, իժ եւ օսֆ, զի եւ կաւուր անգամ ոչ ասեմ մեզ այլ էսայի եւ յիսակուլի, եւ յոյժ պատուէին եւ սիրէին զմեր ազգն»:

Ասիկա զարմանալի յայտնութիւն մըն է, որ մեկնութեան կը կարօտի, եւ ուրիշ կերպով չէ կարելի մեկնել այս քաղցրութիւնը եւ բարութիւնը եթէ ոչ անով որ տակաւին այդ թուականին Մալաթիոյ մէջ կը շարունակուէր Սելճուկ-Թուրքերու օրերէն ընտրուած սիրաշահող քաղաքականութիւնը, վասնզի տակաւին Օսմանեան Թուրքերը թիւի խնդիրը չէին լուծած եւ իրենք կը մնային աննշան փոքրամասնութեան մը մէջ: Սիմոն Դալիր Լեհացիի Մալաթիա այցելած թուականէն հազիւ 20—50 տարի ետքը Tavernier (1605—1689) Յրանսացին, որ 1632-ին, 1638—1642-ին, 1643—1649-ին, 1652—1656-ին, 1657—1662-ին եւ վերջապէս 1663—1658-ին, վեց անգամ արեւելք ճամբորդած էր, կ'ըսէր թէ «Թոգատէն մինչեւ Թարեզ երկիրը գրեթէ միմիայն քրիստոնեաներէն բնակուած է եւ ըստ որում այս ընդարձակ տարածութիւնը նախնեաց Հայաստանի նահանգ կոչածն է, պէտք չէ զարմանալ եթէ քաղաքներուն եւ գիւղերուն մէջ ՄԷԿ ՄԱՀՄԵՏԱԿԱՆԻ ՓՈԽԱՐԷՆ ՅԻՍՈՒՆ ՀԱՅ ԿԸ ԳՏՆՈՒԻ (Les six voyages de Jean Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes, Paris, 1713, I, p. 47—8):

Եթէ նոյնիսկ այս համեմատութեան մէջ չափազանցութիւն կայ, անուրանալի իրողութիւն մըն է որ Թուրքերը աննշան փոքրամասնութիւն մըն էին եւ թերեւս ասոր համար զգուշութեամբ կը վարուէին իրենց նուաճած ժողովուրդներուն հետ մինչեւ որ զժողային ծրագիրներով թիւի կարեւոր հարցը լուծէին:

Ինչպէս կը տեսնուի, Թուրքերը ժէ. դարուն առաջին կէսին տակաւին չէին կրցած մեծամասնութիւն ըլլալ եւ պատկառանք կը վարուէին Հայերու հետ, որոնք հազիւ 100 տուն էին ըստ Սիմէոն Դալիր Լեհացիի: Ժէ. դարէն ետքն է որ Թուրքերը բաւական ստուարացած էին բռնի իսլամացնելով Անատոլիոյ բնակչութիւնը, Ենիչէրիներու թիւը շատցնելու համար մանկաժողով-

ներով եւ այլ այս կարգի միջոցներով, ինչպէս նաեւ մոլեռանդական քարոզչութեամբ: Դեր մը կատարած ըլլալ կը թուին նաեւ իրենց անկեղծօրէն իսլամացած ըլլալը ցոյց տալու համար կրօնափոխ քրիստոնեաներուն մոլեռանդական արարքները, որոնց զոհերը եղած են իրենց կրօնքը պահող քրիստոնեաները:

Այնպէս որ Սելճուկ-թուրքերու ցոյց տուած մեղմ եւ սիրաշահող ընթացքը փոխուեցաւ եւ սկսան հալածանքներ, հովանաւորութեամբը եւ քաջալերութեամբը օսմանեան պետութեան, որուն վարիչները իրենց պետութիւնը զօրացնելու եւ նուաճուած երկիրները իսլամացնելու համար գործադրած խժդժութիւնները տեսանք:

Այս վայրագութիւններէն զերծ չէ մնացած նաեւ Մալաթիա: Հետեւաբար հոն ալ ապահովաբար օսմանեան տիրապետութենէն ետք իսլամացողներ եղած են մեծ թիւով, որոնք հեզաբարոյ իսլամներու նկարագիրը փոխած են, վասնզի դիտուած է որ սովորաբար այդպէս բռնի իսլամացողները յետոյ չափազանց մոլեռանդ եղած են իբր գինիէն դարձած քացախ:

Լենկթիմուրի ատենէն սկսեալ հալածանքը տարածուած է Մելիտինէի ամբողջ դաշտին եւ չրջապատող անառիկ լեռնաշղթաներուն վրայ. թուրքերը կործանած էին եկեղեցիները եւ կոտորած էին բնակչութեան մեծամասնութիւնը: Իսկ մնացածներն ալ դաւանափոխ եղած էին. այսօր Պէկտաղիի, Ագձա Տաղի, Քեախթէի եւ Իզոլլուի քիւրտ կամ թիւրք բնակչութեան շատ մը ընտանեկան անուններն ու մականունները հայկական են: Իրենց սովորութիւնները քրիստոնէական էին. հացի համար չաղուած խմոր եփելու երկար սաճը կը խաչանչեն, իրենց ձեռագործները — գորգ, կապերտ, շատ մը զարդերու եւ պատկերներու գլուխներն ու մէջտեղերը խաչի պատկերներով կը դարդարեն (Տոքթ. Մ. Քեչիչեան, ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Ա. տարի, Թ. 4, էջ 7):

Ամէն պարագայի մէջ, ինչ ձեւով որ ալ եղած ըլլայ, եկած է ատեն մը որ թուրքերը յաջողած են մեծամասնութիւն կազմել թէ՛ քաղաքին եւ թէ՛ դաւառին մէջ եւ ամենէն ստուարաթիւ տարրը դառնալ:

Անցեալ դարուն երկրորդ կէսին երբ այլեւս հայ եւ թուրք յարաբերութիւնները լարուած էին, Մալաթիոյ թուրքերն ալ այլեւս կատղած էին:

Սրուանձտեանց իր այցելութեան ատեն (1879) Մալաթիա կը հասնի եւ քաղաք կը մտնէ իր տպաւորութիւնը շատ աննպաստ է թուրքերուն նկատմամբ. «Ամէն տեղ տեսածդ թուրքեր են, լամուկները յետին աստիճան լիրքն, սրիկաները եւ արքեալները կը վիստան: Դռներուն վրայ Շամայ մեծ գլուխներով եւ երկայն մօրուքներով թուրքերը նստած կը ծխեն եւ ծանր ծանր կը խօսակցին, խոժոռ եւ խորհրդաւոր հայեացքներ ձգելով անց ու դարձ ընդդէմ վրայ. հոս եկած էին էրզրումէն գաղթական քանի մը տուն բարեպաշտ Միւսլիմաններ, չկրնալով հանդուրժել Կեաւուր Ռուսի իշխանութեան տակ մնալ եւ իրենց խղմտանքը հանդարտել» (ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ, Ա., էջ 307):

Թերեւս այս եւ նման գաղթականներ, ինչպէս Կովկասէն թուրքիա ա-

պատանաժ Միւսլիմաններ ալ դէշ դեր կատարած են հակաքրիստոնեայ զղաճումներ արծարծելու համար :

Եւ 1879-ին արդէն իսկ ստեղծուած էր անհանգուրժելի վիճակ մը , զոր Սրուանձտեանց եպս . հոն գտած է , ինչպէս պիտի տեսնուի Հայոց քաղաքական կեանքին վրայ խօսուած ատեն վարը :

Թուրքերը , իբր բաղկացուցիչ տարրերէն մէկը Մալաթիոյ բնակչութեան , հակառակ անոր որ պետութիւնը իրենց նեցուկ եւ քաջալերող էր , իրականութեան մէջ շատ խեղճ վիճակ մը ունէին եւ շատ ետ կը մնային Հայերէն :

Բրոֆ . Մկրտիչ Որբերեան , Մալաթիոյ թուրքերու կրթական վիճակին վրայ խօսելով , սապէս կը ներկայացնէ զայն 1900-ին . «Թուրքերը ամէն փոքրիկ գլուխ իրենց թաղային ՄէՏՐԷՍԷՆ ունին , որոնց աղմուկը խումբ մը տըղայոց խոնուք կը ծանուցանէ անցորդին : Ասոնցմէ զատ վեց հատ բարձրագոյն ուսանողներու ՄէՏՐԷՍԷՆներ կան , որոնց մէջ Ամեր Ահմէտ Օղլու հաստատութիւնը իր փառաւոր շէնքով , աղբիւրովն եւ կանոնաւորութեամբը առաջին դիրքը կը գրաւէ : Մէքթէպը Բուշտիէն կրթական նոր ծրագիրը իրագործելու ձգտումին մէջ կը գտնուի» (ԲԻԻՐԱԿՆ , 1900 , էջ 85) : Իրենց ունեցած վարժարաններն են մէկ Բուշտիէ (բարձր նախակրթարան) , երկու Իթթիտայի (Նախակրթարան) եւ 40 սիւպեանիյէ (ծաղկոց) : Հայոց հետ բաղդատելով , ինչպէս կը տեսնուի , շատ ետ մնացած էին :

Կրօնական վիճակնին ալ շատ նախանձելի չէր :

Իւրաքանչիւր թաղի մէջ մէկմէկ անշուք աղօթավայր ունին՝ մի քանին քարաշէն : Ասոնցմէ զատ անոնք ունէին 6—7 մեծ ու քարաշէն մզկիթներ : Փառաւոր շինութիւններ են շուկային կեդրոնը կառուցուած Զինարը եւ Սերկիւտը Ճամի մզկիթները , որոնցմէ մին 1893-ի երկրաշարժէն փլած է :

ԺԹ . դարուն վերջին տարիները Համիտիէ անունով փառաւոր եւ մեծածախս մզկիթի մը հիմնարկէքը կը կատարուի : Շէնքը կը խոստանար ըլլալ ճարտարապետական գեղեցիկ կառուցում մը , պատկառելի :

1900-ին դեռ աւարտած չէր :

Թուրքերը ունէին նաեւ իրենց յատուկ ուխտատեղիներ , ինչպէս էին Գարա-Պապա , Ալի Պապա , Ահմէտ Տուրան , Մեր Էօմէր , Գոճա Վա'իդ , Սարըլըզ , Գըզլար , Ետի Գարտաշլար , Իւչ Գարտաշլար , Քէօլէլը Պապա , Հաճի Պայրամ , Եւայլն :

Ասոնցմէ ոմանք հին քաղաքի ճամբուն վրայ , ոմանք հին քաղաքի մէջը եւ միւսներն ալ դաւառակին այլեւայլ կողմերը կը գտնուին :

Մալաթիոյ բնակչութեան մէջ թիւի առաւելութեան կարգով երրորդը Քիւրտերն են , որոնց մէկ կարեւոր մասը իսլամացած Հայեր էին , ինչպէս այլուր նոյնպէս նաեւ Մալաթիոյ նահանգին մէջ , որուն թէ՛ դաշտային եւ թէ՛ լեռնային շրջաններուն մէջ քրտաբնակ գիւղեր կային :

«Քիւրտական շատ մը ցեղեր դեռ վերջերը սովորութիւն ունէին խմորը

շաղելէ ետք խաչանիշ մը դնել վրան, որպէսզի Պէրէքուրը ըլլայ եւ անի :

Շատ մը գիւղերու մէջ դեռ մինչեւ վերջերը կանգուն կը մնային հայ եկեղեցիներու փլատակներ եւ հին գերեզմանոցներ խաչանիշ փայտով, եւ այս բոլորը իրենց աղաղակող գոյութիւնը կը պահէին, հակառակ թուրք-մոնկոլական ցեղի ամէն յիշատակ փանդելու աւերելու բնածին բնագոյին» : (Գէորգ Մելիտինեցի, ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ, [1915—1918], 1929, Պոստոն, էջ 60—1) :

Ինչպէս Խոսրով Եղիայեան (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 30, էջ 15) կ'ըսէ, ճշմարտութեան սիրոյն պէտք է զանազանել Քիւրտերը իրարմէ եւ ըսել թէ լեռնային շրջաններու Քիւրտերը աւելի վեհանձն էին, աւելի Հայոց մօտ եւ Հայ արհեստաւոր վարպետներու յարգը գիտէին քան դաշտայինները : Շատ հազուադէպ էր որ լեռնային շրջաններու քիւրտ աղաները փոխէին իրենց արհեստաւոր վարպետները (նոյն, Թ. 30, էջ 15) :

Ապահովաբար Քիւրտերու այս մասը կը պատկանէր այն հատուածին, որ իր զէնքերը վար չդնելու համար ընդունած էր իսլամութիւնը :

Քիւրտերը Մալաթիա եկած են արեւելքէն եւ հարաւային Հայաստանէն գաղթած են :

Գարեգին եպս . Սրուանձտեանց իր ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐԻ մէջ բաւական կարեւոր տեղեկութիւններ տուած է Մալաթիոյ Քիւրտերուն վրայ, զորս կը ներկայացնէ :

Անիկա կ'ըսէ թէ՝

«Մալաթիոյ լերինք, տեղական անունով Աղ-Տաղ, Բէկ-Տաղ, փաղափին հարաւը, որոնց բնակիչքն են արիւնկալ Քիւրտեր, Մալիկանցիք, Ալիկանցիք, Քավի եւայլն... Թէ՛ հասարակաց վնասակար եւ Թէ՛ ցեղ ցեղի սաստիկ ռիսերիմ : Այս լերանց միւս երեսն է, Պեհեսնի եւ Ադիեաման : Աղջաղաղ լեռն Մալաթիոյ արեւմուտքն է, որոյ բնակիչ Քրդեր 5—8 հազար տուն են, կիսով Մալաթիոյ Պաշ, որք մեծ չարիք կը հասցնեն Արաբկիրի, Հեփիմ-խանի եւ Հաչափ Գրգըլ Պաշ, որք մեծ չարիք կը հասցնեն Արաբկիրի, Հեփիմ-խանի եւ Հաչափի մանապարհաց ու անոնց մօտ եղած գեղերու եւ փաղափաց, ոչ զօրք կու տան տէրութեան եւ ոչ տուրք» (ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ, Ա., էջ 321) :

Աղջատաղը Սրուանձտեանց կը նոյնացնէ ՍԵՒ ԼԵՌԻՆ հետ, զոր Սուրբ Լերինք ալ կոչած են. հոն հաստատուած էին Ասորի եւ Յոյն միաբանաց վանքեր :

Աղջատաղի շրջանակի Քիւրտերը որոշ է որ իսլամացած Հայեր էին :

1878-ին տակաւին երկու գիւղեր կային այս շրջանին մէջ հայաբնակ եւ հայանուն — Անսուր եւ Մուշեղովկայ :

Սրուանձտեանց եպս . կը պատմէ թէ «Մուշեղովկայի ծերունի Տէր Յակոբ փահանան տեսայ Մալաթիոյ մէջ, որ կը պատմէր Թէ բոլոր Աղջատաղի ձոքերն ու բլուրները աւերակներով լի են, խաչքարերու աւերակոյտեր, զորս կը յարգեն Գրգըլպաշներ եւ կ'ըսեն Թէ՛ եկեղեցի են եղած այս տեղեր . խաչքարերու վրայ յանախ յունարէն եւ ասորերէն գրեր կը տեսնուին, տուն ուրեք ալ հայերէն, բայց Հայոց խաչքարեր յայտնի են ըսաւ, վասնզի բեւեռ ունին

մէջ տեղը, թէ Թադէոս Առաքելոյ օժածներն են այս բեւեռները:

Պատմեց թէ *Ղուրջունլու Գալա* գեղի Գրգըլպաշները աւերակ մը փորեր էին, ուստի չորս խաչքար ելած էր, եւ եկեղեցւոյ կամարները կային, Տէր Յակոբը կանչեր էին Քրդերը, եւ սա գնալով խաչքարերը մէկ կողմ առած էր, եկեղեցւոյ շուրջ քարերով կիսացանկ ըրած էր, եւ այն խաչքարերու բեւեռները հանելով իւր քովն առած էր, որոնցմով հիւանդաց համար խաչհանգիստի շուր կ'օրհնէր: Բեւեռի մէկն խնդրեցի եւ առի: Սա պատմեց թէ *Թորոսի Վանք* անուանով շէնք մը կայ դեռ, եւ այլ կցկտուր եւ սրտակտուր բաներ կը պատմէր. ափսոս որ աղէկ ուշադրութիւն ըրած չէր, թէպէտ բաւական աչքաբաց եւ լուրջ մէկն էր, բայց պատմութիւն գիտնալ պէտք էր: Սա ազատութիւն ունէր բոլոր Աղջատաղի Քրդաց մէջ արձակ եւ ապահով շրջելու, վասնզի իբրեւ աղօթելով եւ թուղթ գրելով բժշկութեան համբաւ հանած էր. ուստի բոլոր քիւրդ հիւանդներ գայն կը յարգէին: Այս Քրդերը այն աւերակ եկեղեցեաց ուխտ եւ մատաղ ալ կ'ընեն եղեր:

Տէր Յակոբի հետ Մալաթիոյ ծերերն ալ կը հաստատէին թէ հին քաղաքին Մելիտինէի պարսպին մէկ դուռն՝ Թորոսի անուամբն էր, զոր *Թորոս Գաբուսու* կ'անուանեն եղեր Տանիկները» (*ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ*, Ա., էջ 322):

Բայց, ինչպէս վերը ցոյց տուի, Մալաթիոյ իսլամ բնակչութիւնը զուտ հանդամանք չունի, եւ թէ՛ Թուրքերը, թէ՛ Քիւրտերը ամբողջովին ՍԻԻՆԻ իսլամներ չեն:

Քիւրտերէն եւ Թիւրքերէն կարեւոր հատուածներ զաղտնի քրիստոնեաներ են, կամ իսլամացած Հայեր են, որ հակառակ դարեր անցած ըլլալուն՝ կը պահեն տակաւին իրենց քրիստոնէական աւանդութիւնները:

Ասոնք Գրգըլպաշ կը կոչուին եւ կը կազմեն իսլամ աղանդ մը, որ քրիստոնէական ծագում ունի եւ քրիստոնեայ մի քանի հին աղանդներու հետ մեծ նմանութիւններ...

Թրքական կառավարութիւնը Գրգըլպաշները կը ներկայացնէ Թուրք եւ կարգ մը հեղինակներ զանոնք կը ներկայացնեն Քիւրտ, սակայն իրականութեան մէջ անոնք ո՛չ Թիւրք են եւ ոչ ալ Քիւրտ, եւ շատ հաւանօրէն Հայ ծագում ունին:

Գրգըլպաշները ներքնապէս Թրքատեաց են եւ իսլամներու պէս նամեքրամ չեն պահեր (Խոսրով Եղիայեան, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 30, էջ 13):

Հայ ազգէն յափշտակուած այս հատուածին վրայ երկարօրէն խօսելու պէտք չեմ տեսներ, վասնզի շատոնց ազգութենէն անջատուած են¹:

(1) Գրգըլպաշներու վրայ հետաքրքրական ուսումնասիրութիւն մը ունի Տոքթ. Ն. Տաղաւարեան «Քրիստոնէական բողոքականութեան եւ Գրգըլպաշներու աղանդին ծագումը» (1914, Կ. Պոլիս) անունով:

Բ.

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ՎԱՅՐԵՐԸ

Մալաթիոյ Առաջնորդութեան ենթակայ վիճակները միշտ փոփոխա-
կան եղած են եւ առաջնորդութիւնը երբեմն ընդարձակուած է եւ երբեմն սեղ-
մուած :

ԺԹ. դարուն վերջերը եւ Ի. դարուն սկիզբը պետական բաժանումնե-
րու պատշաճեցուցուած են հայ Առաջնորդութիւնները եւ Մալաթիոյ առաջ-
նորդութիւնն ալ Մամուրէթ իւլ Աղիզ կուսակալութեան ենթակայ Մալաթիոյ
կառավարչութեան վրայ տարածուած է : Այդ կառավարչութիւնը թուրք հան-
րապետութիւնը կուսակալութեան վերածած ըլլալով, զայն հիմ առնելով պի-
տի ներկայացնեմ Մալաթիոյ առաջնորդութեան հայաբնակ վայրերը, որոնց
ամբողջութիւնը կը կազմէր Մալաթիոյ եպիսկոպոսութիւնը, ենթակայ Կի-
լիկիոյ կաթողիկոսութեան :

Մալաթիոյ կուսակալութիւնը քաղաքային բաժանումներու համաձայն
բաժնուած ըլլալով գաւառակներու՝ հայաբնակ թեմերն պիտի դասաւորուին
ըստ այդ բաժանումներու :

Արդ Մալաթիոյ կուսակալութեան վարչական բաժանումները, ինչպէս
բացատրուած է, հինգ էին .

1. Կեդրոնական գաւառը Մալաթիա
2. Ակրա
3. Պեհեսնի
4. Հիւսնի Մանսուր կամ Ատրեաման
5. Քեահթէ

Ասոնցմէ առաջին երկուքը Մալաթիա եւ Ակրա գաւառները հին եւ
պատմական Մելիտինէի գաւառը կը ներկայացնեն եւ պատմական Փոքր Հայ-
քի կը պատկանին :

Իսկ մնացեալները (Պեհեսնի, Հիւսնի Մանսուր եւ Քեահթէ) տարբեր
աշխարհագրական միութիւններու մաս կը կազմէին :

Սակայն նկատելով որ դարերու ընթացքին այնքան փոփոխուած եւ
շփոթուած են այս գաւառներու սահմանները որ այսօր կարելի չէ վճռական
ըլլալ, նոյնպէս նկատելով որ Մալաթիոյ հայ առաջնորդութիւնը իր իրաւա-
սութեան տակ ունէր կուսակալութեան միւս երեք գաւառները, որոնք Մալա-

Թիոյ հարաւային կողմը եւ Եփրատէն արեւմուտք կը գտնուէին, սլէտք էր այդ դաւառներն ալ նկատի ունենալ, իբր կցեալ Մալաթիոյ, թէեւ չպատկանէին Փոքր Հայքի:

Մալաթիոյ հարաւային կողմը գտնուող այս դաւառները հին ատեն մաս կը կազմէին Կոմագինէի (Կոմագ կամ Կոմագիա ալ ըսուած) կամ Հայոց կողմէ յաճախ Եփրատացիք կոչուած աշխարհամասի մը, որ ինչպէս յայտնի է Թաղաւորութիւն մը կը կազմէր Քր. է առաջ Ա. դարուն:

Այդ Թաղաւորութիւնը Վեսպասիանոսի ատեն հռոմէական նահանգի վերածուեցաւ (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ, էջ 405): Եւ բիւզանդական կայսրութեան ատեն Լիւկանտոնի Հայ Նախարարութեան եւ զինուորական թեմին միացաւ (Նոյն):

ԺԱ. եւ ԺԲ. դարերու Հայերու թիւը շատ բազմացաւ այդ շրջանակին մէջ եւ ինչպէս տեսնուեցաւ այդ հողերը յաջորդաբար մաս կազմեցին Փիլարտոսի կազմած համադաշնակցութեան, Գող Վասիլի եւ անոր յաջորդ Տղայ Վասիլի իշխանութիւններուն:

Այդ շրջանին տիրեցին նաեւ խաչակիրք եւ անոնց կազմած Եդեսիոյ Լատին կոմսերը եւ անոնց ստորադաս Հայ իշխանները: Յետոյ երկիրը ենթարկուեցաւ իսլամներու տիրապետութեան: Տիրեցին Որտոքեանք, Սելճուկ Ռումի Սուլթանները, Մուսուլի եւ Հալէպի էմիրները, որոնք իրարու ձեռքէ խլեցին Եփրատացիքը, մինչեւ որ Թաթարները հասան Փոքր Ասիա:

Անոնց յաջորդեցին Եգիպտացիք որոնք երկար ատեն սլահեցին այդ դաւառները, մինչեւ որ 1516-ին Օսմանցի թուրքերը վերջապէս գրաւեցին պատմական Կոմագինէն կամ Եփրատացիքը, որմէ Պեհեանի, Հիւսնի Մանսուր եւ Քեահթէ երեք դաւառները Մալաթիան կեդրոն ունեցող վարչական բաժանումի մը ենթարկուեցան, որ, ինչպէս բացատրուած է, երբեմն Տիարպեքիլի կուսակալութեան մաս կը կազմէր եւ երբեմն ալ Մամուրէթ իւլ Ազիզի, եւ այժմ կը կազմէ անջատ կուսակալութիւն մը:

Արդ այս երեք դաւառներուն (գազա) եւ անոնց հայ բնակչութեան եւ հայաբնակ վայրերուն վրայ ալ պիտի խօսուի, որպէսզի Մալաթիոյ հայ առաջնորդութեան բոլոր հայաբնակ վայրերը ներկայացուցած ըլլան՝ քաղաքային-պետական վարչական բաժանումներուն համաձայն:

Այս վերջին երեք դաւառները միշտ առնչութիւն եւ կապ ունեցած են Մալաթիոյ հետ, որ իբր մեծ կեդրոն մը՝ ղեկավար դեր մը կատարած է այդ յարակից դաւառներուն նկատմամբ:

Ուրեմն պիտի խօսիմ նախ Մալաթիոյ կեդրոնական դադային եւ Աղճատաղի պատկանող հայաբնակ վայրերուն եւ ապա՝ Քեահթէի, Հիւսնի Մանսուրի եւ Պեհեանիի դաւառներու հայաբնակ վայրերուն վրայ:

Ա. ՄԱԼԱԹԻԱ ԳԱԻԱՌ

Ինչպէս Վերը տեսնուեցաւ, Մալաթիոյ կուսակալութիւնը կը բաժնուէր հինգ զաւառներու, որոնց առաջինն էր կեդրոնական Մալաթիա զաւառը, որ, ինչպէս յիշեցի(*), բացի Մալաթիա քաղաքէն իր մէջ ուրիշ քաղաք չունէր եւ կը բաղկանար մօտաւորապէս 150 զիւղերէ, որոնք կը կազմէին չորս (4) զիւղախումբեր, որոնք էին.

Ա. Մալաթիա

Բ. Պալեանի գեղախումբ

Գ. Ճուպասի գեղախումբ

Դ. Իգոզլու գեղախումբ

Այս չորս գեղախումբերու մէջ էին այն 150-ի մօտ զիւղերը, որոնք այս զաւառակին կը պատկանէին:

Հոգելոյս Պէննէեան քհն. զանոնք մի առ մի կը յիշէ անոնց՝ կեդրոնէն ունեցած հեռաւորութիւնները նշանակելով:

Ահա այս ցուցակը:

1. — ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ԳԻՒՂԵՐԸ

Սամանֆէօյ, հեռաւորութիւն կեդրոնէն 1 ժամ, Շահնախան՝ 2, Քեսրիկ՝ 2, Բերբերիմ՝ 2.5, Տէվէնէլ օղլու Զիֆրիկ՝ 2.5, Գուշտոզան՝ 4, Քիւնտըպէկ՝ 3, Զըրմըզտը՝ 2, Վերի Գարակէօզ՝ 2, Վարի Գարակէօզ՝ 2, Զամուրի՝ 1.5, Վերին Պանագի՝ 1, Օրտուզի՝ 1, Վարի Էին քաղաք՝ 2, Դելիկ՝ 2, Հիլան՝ 2¹/₄, Խաթուն Սուլը՝ 2, Պոռան՝ 3, Գատը չայըրը՝ 3.5, Հասըրմըլար՝ 3.5, Պիլտիմ՝ 3, Ալիշար՝ 3, Մահմուտի՝ 4, Քիւլլի մաղարա՝ 4, Մանտերէ՝ 4, Միսիրի տէրէսի՝ 4, Զերմէկի՝ 5, Քէօմիւշխան՝ 5, Էյրիպիւֆ՝ 5, Թեմիրի՝ 5, Տէտէ Գալգըն՝ 4.5:

Վերջի 6 զիւղերը՝ Մելասի միւս կողմը գտնուելով մերթ Կապանմատանի եւ մերթ Մալաթիոյ վրայ կը փոխանցուին: Զըրմըզտի եւ Քիւնտիւպէկ՝ իրենց բնակչութեան հետեւանօք մէյ մէկ աւան կը համարուին: Իրենց մէջ ունին արհեստաւորներ, խանութներ եւ խաներ, ու ջորեպաններ: Այս երկու զիւղերու պարտէզներն ու այգիները թէ՛ նշանաւոր են եւ թէ՛ կը հաւասարին միւս այգէ զիւղերու բոլորին:

2. ՊԱԼԻԱՆ ԳԻՒՂԱԽՈՒՄԲԻ ԳԻՒՂԵՐԸ

Գատիր ուշաղը՝ հեռաւորութիւն 4, Խաչովա՝ 6, Սէյտ ուշաղը՝ 4, Ճափանա՝ 4, Գառլանդուն՝ 5, Քիլիսէ՝ 5.5, Մամազար՝ 5.5, Պուտալա ուշաղը՝ 6, Զէյտան՝ 6.5, Կէօշենէկ՝ 7, Մէլէտ Կէլիրի՝ 10, Հին գեղ՝ 10, Քէլ Խալիլ՝

11.5, Զըզլըզ՝ 12, Փորդա՝ վերի գիւղ՝ 8.5, Փորդա՝ վարի գիւղ՝ 8, Զեռնի՝ 9, Պիւկեզի՝ 9, Քիւրէն՝ 10, Սու չըրըզի՝ 7, Բափա՝ 7, Գուքագլար՝ 10, Փէրիէմչիկ՝ 8, Գոզլուզ վերի գիւղ՝ 5, Գոզլուզ վարի՝ 5:

3. ՃՈՒՊԱՍ ԳԻՒՂԱԽՈՒՄԲԻ ԳԻՒՂԵՐԸ

Աթապէկ՝ Հեռաւորութիւն 4, Իմամոզ՝ 4.5, Քէլիտիկ՝ 4.5, Ռուսթէմ ուշաղը՝ 5, Գուլուշաղը վերին՝ 5, Գուլուշաղը վարի՝ 5, Գըլմուխամէտլի՝ 6, Մամուֆան՝ 6, Շիշման՝ 6.5, Գարաթէփէ՝ 3, Մէյտաննըզ՝ 6, Հագգվէրտի՝ 3.5, Զոլագլը գատէ՝ 2.5, Եարմնախան՝ 2.5, Գարաֆէօյ՝ 2, Ենի ֆէօյ՝ 3, Քէօփէֆսիզ ֆէօյ՝ 5, Պէֆիչուչ՝ 5, Տիշերնի պիսի՝ 4, Քէշօլար՝ 3, Հանի Խալիլ օզլու Զիֆթլիկի՝ 3, Ֆուրնը՝ 3, Սէվսէրէկ՝ 5, Զոլագլը՝ 4, Իսպենտէրէ՝ 4, Թալապին՝ 6, Քեամին՝ 6, Ալիսանուշաղը՝ 6, Բոլ ուշաղը (Խալիֆան)՝ 8, Կիւլիւմ ուշաղը՝ 10, Սէօֆիւտ (Մամրաֆ)՝ 4, Ալմալը (Մամրաֆ)՝ 4, Եափրագլը Բունար (Մամրաֆ)՝ 4, Պալըզլը տէրէ (Մամգասոբ)՝ 4:

4. ԻԶՈՂԼՈՒ՝ ԳԻՒՂԱԽՈՒՄԲԻ ԳԻՒՂԵՐԸ

Նարտիպան՝ Հեռաւորութիւն 8, Կեվենիս՝ 8, Պահրի՝ 8, Փիրոթ՝ 8, Ճափրլար՝ 8.5, Զեֆան՝ 9, Պուքան՝ 10, Գոզլուզ՝ 10, Պաֆիրան՝ 9, Հանատայ՝ 12, Պուրուսթան՝ 11.5, Արապ ուշաղը՝ 11, Ադայէ ապուշ՝ 9, Տերէֆէօյ՝ 8, Քեսէրիկ՝ 10, Մահմուտան՝ 9, Մասթիկան վերին՝ 8, Մաստիկան վարի՝ 7.5, Պենտ՝ 8, Տառնապան՝ 8 Տաշան՝ 8, Զանագնը՝ 8, Խըլընկօ՝ 10, Գալա՝ 10, Գըզլան՝ 8, Կեաւուրան՝ 8, Տուտան՝ 8:²

*
**

Սոյն չորս գիւղախումբերէն մէկին կամ միւսին վերաբերող ուրիշ համանուն գիւղեր ալ կան 30—40-ի չափ, զորս նշանակել չենք ուզեր՝ անոնցմէ դատուած ըլլալնուն համար:

Այս գիւղերէն կեդրոնին եւ Ճուզասին վերաբերողները բոլորովին դաշտաբնակ են, Պալիանինը՝ լեռնաբնակ, իսկ Իզողլիինները կէսը դաշտային եւ կէսը լեռնային: Գիւղաբնակութեանց բոլորն ալ մահմետական են, եւ զրեթէ բոլորն ալ Սիւննի, միայն Պալիանցիներն ու Խազովացիները, Աթապէկցիներն

(1) Աւելշան Բզողլու անունով քրտական փոքր քաղաք մը կը յիշատակէ Մաւրաթիոյ հիւսիս արեւելեան կողմը, Եփրատի մօտ, մասնաւորապէս Պարսամ Սու վտակին աւելի մօտ:

(2) Այս եւ ուրիշ նիւթերու վրայ պիտի չընենք ՔէԱ.Խ.Թ.Ա. դաւառին վերջերը:
(Տ. Կարապետ Քչնյ. Պէննէեանի Ծանօթ.):

եւ իզուր զԳողութիւններն Գղըլպաշ են, եւ բոլորն ալ քրտախօս: Ասոնց կեն-
ցաղն ու տարաղներն ալ կը տարբերին իրարմէ: Դաշտաբնականներն առհասա-
րակ երկրագործ են եւ կը հագուին քաղաքացւոց պէս երկար էնթարի, մինակ
զլուխնին փոխանակ Ֆէսի, ճերմակ քէշէ (= կուճ) կը դնեն եւ ոտքերնին կ'ան-
ցընեն մոյկի եւ կօշիկի տեղ դեղնագոյն տրեխ (չարք): Իսկ լեռնաբնականներն
աւելի անասնաբուծութեամբ պարապելնուն՝ դարունէն մինչեւ աշուն վրան-
ներու տակ կը մնան: Այս վերջիններու մեծ մասին (այրերու ըսել կ'ուզեմ)
զլխածածքը շատ հետաքրքրական է:

Դիտելի է որ 150 գիւղերու մէջ շատ քիչ էին հայաբնականները վերջին
տարիներուն, մինչ պէտք էր որ Մալաթիոյ, ինչպէս քաղաքին, նոյնպէս շրջ-
ջակայքին մէջ, Tavernier -ի վկայութեան համաձայն շատ ստուար թիւով
Հայեր կը գտնուէին, այսինքն մէկ իսլամի դէմ 50 Հայ համեմատութեամբ:
Հետեւաբար հաւանօրէն այդ գիւղերը մեծ մասամբ երբեմն հայաբնակ, թրք-
ական խժդուժ վարչութեան տակ վերածուած էին իսլամ գիւղերու: Այս
վայրագ աւարէն փրկուած կամ խուսափած էին կոտորակուած բնակչութիւն-
ները մի քանի գիւղերու, անմիջական մերձակայ Մալաթիա քաղաքին:

Ամբողջ առաջնորդութեան ենթակայ միւս քաղաքներն ալ տարբեր
պատկեր չեն ներկայացներ: Պատմական հայկական փառաւոր քաղաքներ ի-
րենց հայ բնակչութենէն զրկուած եւ անշքացած էին 1915-ի հայաջինջ աղէ-
տէն շատ տարիներ առաջ, եւ շատ մը տեղերու մէջ արդէն աննշան թուով Հա-
յեր մնացած էին, երբ թուրք բարբարոսութիւնը դարերու ընթացքին դործա-
դրեց անճիտման իր յամր փորձերը՝ մէկ հարուածով զլուխ հանել որոշելով
Հայերը ջնջել Օսմանեան Կայսրութեան մէջ:

Այդ չարաղէտ թուականէն առաջ թէեւ չափազանց անշքացած եւ նուա-
զած էր հայ տարրը Մալաթիոյ մէջ եւ շուրջը, նորէն վերջապէս թիւ մը կը
ներկայացնէր եւ հայ առաջնորդութիւնը կը բաղկանար մօտաւորապէս մի քա-
նի աննշան քաղաքներէ եւ շատ մը գիւղերէ, որոնց զուամբը մօտաւորապէս
50-ի կը հասնէր:

Մալաթիոյ առաջնորդութեան ենթակայ այդ հայաբնակ վայրերը, թե-
մազլուխ Մալաթիոյ քովէն սկսելով կը ներկայացնեմ կարգով, մօտաւորէն
դէպի հեռաւորը:

Այս կէս մը արուարձանի հանդամանք ունեցող վայրերը կը բաժնուին
երկուքի:

Առաջինները, թիւով եօթը կը գտնուէին Մալաթիոյ քաղաքին արեւ-
մըտեան կողմը, եւ կը կոչուէին.

1. Ատափի
2. Վարի Պանագի
3. Պարղըզի
4. Թեսնտէ
5. Քիլէյիկ

6. Չըմբղտի

7. Քիւստիւպէկ (Քիւնտիպէկ), որոնք ըստ Պէննէեան քննիչի՝ օղակաւորուած էին Մեսիհի ջուրի աղին մօտերը եւ արուարձանները կը կազմէին քաղաքին :

Այս եօթը դիւղերը՝ կ'անուանուէին Պաղֆէօյիւ (այգեղիւղ) եւ անոնց բնակիչները Պաղֆէօյիւ, վասնզի դրեթէ ամբողջութեամբ երկրազործ, այգեգործ եւ պարտիզպան էին եւ դիւղացիի կեանք ունէին թէեւ քաղաքացի կը նկատուէին :

Իրենք ապրուստի ուրիշ միջոցներ չունէին եւ իրենց պարտէզներու եւ այգիներու բերքերով կ'ապրէին, բացի մի քանիներէն, որ նաճար եւ կտաւաղործ էին :

Թէ՛ քաղաքը եւ թէ՛ արուարձանները, ինչպէս նաեւ Չըմբղտի եւ Քիւնտիւպէկի դիւղերը, բոլորովին ծառերով ծածկուած էին, այնպէս որ երբ օտար մը հեռուէն այդ արուարձանները դիտէր, ընդարձակ անտառ մը կը կադմէր եւ մինչեւ որ քաղաքի մէջտեղ չմտնէր՝ որեւէ չէնք կամ բնակչութիւն ըլլալն ու չըլլալը չէր տեսներ ու հասկնար (Հ., էջ 79) :

Այդ կարծեցեալ անտառները պարտէզներ էին, խճողեալ քաղցրատուղ ծառերով, բարտիներու եւ ուռենիներու հիասքանչ շարքովը :

Այդ պարտէզները իրենց բերքովն ու արդիւնքով հաղարաւոր սակիներ կը կորդէին շրջակայ բոլոր քաղաքներէն ու դիւղերէն :

Այս պարտէզները Մալաթիոյ տնտեսական հիմը կը կազմէին :

Այս եօթը դիւղերէն ամենէն նշանաւորը, Ջրմուխտի = Ջրմոխտի = Ջրմբխտի, կրնար նկատուիլ դիւղաքաղաք մը, որ, ինչպէս կը դրէ, ծագումով նոյն տեղացի Ռ. Միրաքեան (տես ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Դ. տարի, Թ. 1, էջ 22) «Իր արժանի տեղն ունի Մալաթիոյ պատմութեան մէջ» :

Երբեմն Ջրմուխտի դուռ հայաբնակ դիւղաքաղաք մըն էր, ուրկէ սաւայն ժԹ. դարուն առաջին կէսէն սկսեալ հայերը հետզհետէ հեռացած են, իսկ 1895-ի ջարդէն ետք դրեթէ բոլորովին պարսպուած :

Այս անունը հայկական ծագում ունենալ կը թուի : Ռ. Միրաքեան կը կարծէ թէ իր նախնական անունը եղած է Ջուր ուխտի, ջուրուխտ, որ աղաւաղուելով եղած է Ջրմխտի :

Թուրքերն ալ կը հաստատէին Ջրմխտիի հայաբնակ ըլլալը : Անոնք կ'ըսէին որ «Ալլահը կեաւուրները պատժեր է քովի երկու բլուրները անոնց վրայ փլցնելով» :

Արդեօք բնական աղէտ մը (երկրաշարժ) չէ՞ այս դրոյցին հիմքը, եւ Թուրքերը դայն վերածած չէ՞ն մոլեռանդական հաւատալիքի «կեաւուր»ի մեղքերուն վերադրելով անոր կործանումը (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 1, էջ 22) :

Խաչատուր Վրդ. Տէր Ղազարեան իր տեղեկագրին մէջ այս վայրին համար, զոր ոմանք տարբեր կերպով ՋՐՄԽՏԻ ուղղագրած են եւ ստուգաբանած Ջերմ-Ուխտ, կը դրէ թէ «Մալաթիոյ արուարձանն է, 2 ժամ հեռի՝ արեւմը» :

տեան կողմը: 1895-ին հոս կային 25-ի չափ հայ տուններ, որոնք 4—5 ամիս չափ խաւամացեալ վիճակի մէջ ապրելէ ետք Մայրենի եկեղեցւոյ գիրկը վերադարձան եւ ամբողջապէս Մալաթիա փոխադրուեցան: Այժմ հոն կը մնայ Ս. Էջմիածին անուն եկեղեցին՝ քայքայուն վիճակի մը մէջ, որուն հրովարտակը կորսուած է եւ հիմնարկութեան թուականն ալ մեղի անծանօթ կը մընայ, առ ի չգոյէ արձանադրութեան եւ ներկայ վիճակը ողբալի է» (այսինքն 1902):

Ռ. Միրաքեան իրր զուարճալի անեկտոտ մը կը պատմէ իր հօրմէն լըսած սա պատմութիւնը թէ 1870-ական թուականներուն շրջիկ պատուելիներ կամ միսիոնարներ կու գային Զրմըխտի՝ Հայոց բողոքականութիւն քարոզելու համար: Կիրակի օր մը, պատուելի մը կու գայ իր մեծ-հօրը տունը եւ հոն կը գտնէ հարիւրի չափ Զրմըխտեցի Հայեր, որոնք հաւաքուեր էին տօնախմբութեան մը առիթով: Պատուելին, կը սկսի բողոքականութիւն քարոզել, ապա աչքերը փակելով կ'աղօթէ, որպէսզի Ամենակալ Տէրը այս ի ծնէ քրիստոնեայ ժողովուրդը բողոքականութեան փարախը առաջնորդէ:

Քարոզի եւ աղօթքի ժամանակ ոմանք ինքզինքնին լուրջ կը պահեն, բայց ուրիշներ զսպուած կը խնդան: Ահարոն անունով երիտասարդ մը այնքան կը խնդայ որ աչքերը կ'արցունքոտին: Պատուելին աղօթքը լրացնելով, երբ աչքերը կը բանայ, կը տեսնէ Ահարոնին արցունքները, կ'ըսէ. «Որդի՛, յուզուած ես, կու լաս ուրեմն փրկուած ես. առ այս սուրբ գիրքը, քեզի նուէր թող ըլլայ, եւ այս մէճիտիէն ալ հօրդ տուր իր պէտքերուն համար»:

**

Գալով դիւղերու երկրորդ խումբին, որ միայն երկու հայաբնակ վայրեր ունէր, կը գտնուէր Մալաթիոյ արեւելեան կողմը:

Այդ երկու վայրերն էին. —

1. ՕՐՏՈՒԶԻ ԿԱՄ ՀՈՐՏԷՕԶ

Այս դիւղը կը գտնուէր դէպի հին քաղաք տանող ճամբու վրայ Ասլան Թեփէի ստորոտը:

Սրուանձտեանց այս դեղին համար կ'ըսէ թէ «բազմաբնակ է եւ դրախտի պէս զուարմալի՝ ծառերով եւ ջրերով: Բնակիչք բուրք են եւ քիչ մ'ալ Հայք: Գրեթէ քաղաքի արուարձան կը սեպուի» (ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ, էջ 315):

Թէեւ ԺԺ. դարուն եւ թերեւս աւելի առաջ Օրտուղի, ինչպէս կ'երեւի, յոյն բնակիչ չունէր բնաւ, սակայն հին ատեն այս վայրը Յոյներով բնակուած պէտք է ըլլայ, եւ եղած է հին բնակավայր մը կամ կայան մը, դուցէ Մելիտինէի չափ հին:

Ըստ Խաչատուր Վրդ. Տէր Ղաղարեանի Օրտուղի «Մալաթիոյ արուար-

ռաւ Շանթաճիզ մակդիրը :

Այս գունդը, որ կը կոչուէր «Շանթախարաց» կամ «Շանթաճիզ» ժԲ - Լեզէոն (թերեւս աւելի ճիշդը «Շանթահարեալ»), կեդրոն ունէր Մելիտինէն, եւ «գօրականներու մեծամասնութիւնը Փոքր Հայքէն էին» (ԴԻՈՆ ԴԱԻՈՍ, ԿԱ.) :

Դար մը ետք Դեկոսի ատեն, 258-ին կամ 259-ին, այս գունդէն ազնուական հայազգի հարիւրապետ մը՝ Ս. Պողիկտոս՝ նահատակուած է (ԲԱԶՄԱՎԷՊ, 1928, էջ 99—100, Ալիշան, ՅՈՒՇԻԿՔ, Թ. 239, Մկրտիչ եպս. Աղաւնունի, ՀԱՅԿ. ՀԻՆ ՎԱՆՔԵՐ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ, էջ 131—3, Թորգոմ Պատր. Գուշակեան, Corneille- -ի «ՊՕՂԻԿՏՈՍ ՀԱՅ ՎԿԱՅ» ողբերգութեան թարգմանութիւնը, Երուսաղէմ, 1935, «Նախաբան նօթ մը» ներածական հատուածը) : Պողիկտոս տեսած էր Մելիտինէի հռոմէական կուսակալ Ֆելիքսը եւ փոխանակ քրիստոնեաները հալածելու Դեկոս կայսեր հրամանը գործադրելու՝ ինքը քրիստոնէութիւնը ընդունեցաւ եւ այդ պատճառով նահատակուեցաւ (Ծոցիկեան, ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀ, էջ 376) :

Այս լեզէոնէն իբր թէ 40 զինուորներ մարտիրոսացած էին եւ իբր թէ ասոնց համար շինուած էր Օրտուղիի մէջ եկեղեցի մը, որուն տեղը իսկ յայտնի չէ հիմա :

Սակայն Charles Texier կը հաստատէ թէ տեսած է այդ յիշատակարանը, մատուռը եւ կարդացած էր անոր արձանագրութիւնը եկեղեցիին դրան վրայ : Անիկա չէր հաստատեր աւանդութիւնը :

Հոն կը կարդացուէր .

«6475 տարւոյն առաջին ինդիկտիոնի (Քր. 966) Մայիսին, գտնուած են անիւնները Ս. Եւդոքսի : Իր եկեղեցին վերանորոգուած է Սողոմոն Մետրոպօլիտին խնամով» :

Ասկէ կը հասկցուի որ եկեղեցին նուիրած էր Ս. Եւդոքսիի, որ չէր պատկաներ այս հռչակաւոր Լեզէոնին : Եւդոքսին նահատակուած է Ս. Հռոմուլոսի հետ, որ նոյնպէս Մալաթիոյ մէջ կատարուած հաւատոյ նահատակման էր :

Եւդոքսին պետն էր Հռոմէական Լեզէոնին՝ Trajan Dace -ի կայսրութեան ատեն : Ղրկուած էր Գաղղիա եւ բռնադատուած էր երկրպագելու կուռքերուն, ինչ որ մերժած էր իր բոլոր զինուորներուն հետ, որոնք իրեն պէս քրիստոնեայ էին :

Կը ղրկուի Մելիտինէ, ուր կը համոզէ Հռոմուլոսը, որ սենեկապետն էր կայսեր :

Մաքսիմիանոս կայսր հռչակուած ըլլալով, հրամայեց բոլոր դէրհիւպատոսներուն՝ սպաննել Քրիստոնեաները, որոնք կը մերժէին պաշտել կուռքերը :

Եւդոքսի յամառելով հաւատարիմ մնալ իր հաւատքին, զլխատուեցաւ տանջանքներու ենթարկուելէն վերջ (6 Սեպտ. 252-ին) :

Միայն այս Եւդոքսի նահատակին նուիրուած եկեղեցիին արձանադրութիւնը եւ Եւդոքսիի նշխարաց զիւար 966-ին ցոյց կու տայ թէ Օրտուղիի հոռոմէական-բիւզանդական շրջանին օրթոտոքս կարեւոր կեդրոն մըն էր եւ թերեւս մեծ կրօնական կայան մը, տարբեր վերջին դարերու անշուք վիճակէն:

2. ՀԻՆ ՄԵԼԻՏԻՆԷ ԿԱՄ ԷՍԿԻ ՇԵՀԻՐ

Նոր Մալաթիայէն դէպի հիւսիս երկու ժամ հեռու՝ կը գտնուէր հին քաղաքին աւերակոյտը. պատմական Հին Մելիտինէ հոն էր: Թուրքերը Էսկի Շեհիր կամ Էսկի Մալաթիա կը կոչէին այդ աւերակները, իսկ Մալաթիոյ Հայերը՝ վարի քաղաք:

Այս աւերակները, որոնց նկարագրութիւնը վերը դրուած է, մնացորդներն են պատմական Մելիտինէ քաղաքին, որ մինչեւ 1838 զոյութիւն ունեցած է:

Անոր պատմութիւնը արդէն ծանօթ է ընթերցողին, հետեւաբար իր պատմութեան մասին աւելցնելիք բան մը չկայ:

Խաչատուր Վրդ. Տէր Ղազարեան իր տեղեկագիրին մէջ կը գրէ.

«Հին Մելիտինէ. — Նոր քաղաքին արուարձանն է. կը գտնուի Մալաթիայէն 2 ժամ հեռու դէպի հիւսիս-արեւելք: 1895-ին հոս կային 35-ի չափ հայ տուններ, նոյնպէս ալ Ս. Ստեփանոս անուն եկեղեցի մը՝ 16-ի չափ երկյարկ սենեակներով եւ դպրոց մը: 1895-էն ետք, Հին Մելիտինէի հայոց մեծ մասը մեռան¹. ոմանք Մալաթիա փոխադրուեցան եւ այժմ (1902) հոն կը գտնուին 5 հայ տուններ միայն: Ս. Ստեփանոս եկեղեցիին ալ միայն չէնքը կանգուն կը մնայ, որուն հիմնարկութիւնը կը կարծուի ըլլալ Քրիստոսի 800 թուին:

Այժմ հոս ժամերդութիւն չի կատարուիր եւ եթէ այս վիճակին մէջ թողուի, եկեղեցւոյ այդ չէնքն ալ ի մօտոյ կը քայքայուի, ինչ որ մեծ վնաս առաջ կը բերէ»:

Զարմանալի է որ Գերպ. Անդրէաս Վրդ. Աղեքսանդրեան՝ Պէննէեան քհն. ի գրած տեղագրութենէն դոնէ մօտ տասը տարի առաջ հրատարակած իր ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ գիրքին մէջ (էջ 402) կը հաւաստէ թէ Հին Մալաթիա կը բնակէին Հայեր եւ Թուրքեր խառն եւ Հայոց թիւը 200 տուն էր, ինչ որ չափազանց կասկածելի տեղեկութիւն մը կը թուի ըլլալ:

**

Հին Մալաթիայէն կէս ժամ դէպի հիւսիս է Ճարճաբիկ ըսուած տեղը (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ, էջ 402) առանց ոեւէ ծանօթութեան, սակայն

(1) Իմացիր ջարդուեցան:

անունը հայկական կը թուի, եւ թերեւս շարաթացեալ գիւղի մը տեղն է:

Հին Մելիտինէ մինչեւ Մելաս գետը (Թոգմա Սու) կը տարածուի դաշտավայր մը, որ կը կոչուի Եագըլը Խան եւ ուրկէ կ'անցնի դէպի Սեբաստիա տանող պողոտան՝ Գրըք Կէօղ կամուրջին ճամբով:

Բ. ԱՂՃԱ ՏԱՂ ԳԱԻԱՌԸ

Մալաթիոյ կեդրոնական գաւառէն անցնելով դէպի կուսակալութեան միւս գաւառները, առաջին գաւառը կը ներկայանայ Աղճա Տաղը, որուն գլխաւոր կեդրոնն է Արղա կամ Արկա ընդմէջ Տիւրիկի, Տարենտէի եւ Մալաթիոյ: Արկա Մալաթիայէն դէպի Մարաշ եւ մասամբ ալ Սեբաստիա երկարող Մալաթիոյ կուսակալութեան բաւական ընդարձակ մէկ գաւառն է: Գաւառը թուրք պետութիւնը կը կոչէ Աղչէ-Տաղ կամ Աղճա-Տաղ:

Այս գաւառին վրայ Հոգելոյս Տ. Կարապետ քհն. Պէննէեանը իր ընդարձակ ձեռագիրին մէջ ունի բաւական ընդարձակ եւ սպառիչ տեղեկութիւններ:

Իմ կարծիքովս անիկա շատ մօտէն ճանչցած է այս գաւառը եւ լաւ ուսումնասիրած: Հետեւաբար այս բաւական լիակատար տեղեկութիւնները կը ներկայացնեմ նոյնութեամբ.—

«Աս գաւառակին կեդրոնը Արղա (Արկա) անն է, որ Մալաթիայէն դէպի արեւմուտք 8 ժամ հեռաւորութեամբ¹ Տաւրոսէն՝ հարաւէն-հիւսիս ձգւած համանուն շղթային՝ քաղաքին հանդիպակաց կողմի ստորոտը բլրակի մը վրայ շինուած է: Արղայի բնակչութիւնը կը բաղկանայ 200 տունի չափ թուրքերէ²: Հոս շինուած է կառավարական պաշտօնատուն մը իր հեռագրատունով եւ բոլոր շրջանակներով: Ունի մէկ մեծ եւ 2—3 հատ մզկիթ, մէկ-երկու նախնական վարժարան եւ երկյարկ ու փառաւոր զօրանոց մը:

Արղա՝ հին եւ պատմական «Արքա» քաղաքն է³, որ ներկայիս գետնի հաւասար եղած է: Արղի Արկայի մէջը թէ շուրջը, ո՛ւր որ ալ փորեա կամ պեղեա, պիտի գտնեա հին շէնքերու հիմքն ու մնացորդը, որոնց մէջէն հողամաններ, արձաններ, երկաթէ գործիքներ, ոսկրեղէնէ իրեր եւն. կը գտնուին: Ասկէց 15—16 տարի առաջ կեդրոնի շուկային զօրանոց տանող ճամբան շինելու ատեն մէկէն ծակ մը կը բացուի եւ հողը կ'իջնէ վար, կառավարութիւնը հողը դուրս հանել ու մաքրել կու տայ եւ ահա 15 մեթր լայն եւ 20 մեթրի

(1) Ըստ Գերպ. Անդրէաս Վրդ. Ալեքսանդրեանի (ՊԱՏՄ. ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ, էջ 392) այս հեռաւորութիւնը 2 ժամ է:

(2) Միայն 15-20 տուն հայեր կային 1910ին Արկայի մէջ (ՊԱՏՄ. ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ, էջ 392):

(3) Ըստ Գերպ. Ալեքսանդրեանի (ՊԱՏՄ. ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ, էջ 392) հին ատեն եպիսկոպոսական աթոռ էր Մելիտինէի Մետրոպոլիտութեան ներքեւ:

չափ երկայնութեամբ հին եկեղեցւոյ մը դետինը կը պարզուի, որուն կամարի սիւները սահելով իրենց պատուանդանին վրայէն այս ու այն կողմ պառկած են իրրեւ մեռեալներ: Այս սիւներուն երկայնութիւնը 5.5—6 մետր է, հաստութիւնը հազիւ մէկ ու կէս գիրկ: Շէնքին յատակը համակ գոյնզգոյն կրանիթէ մանրիկ կտորներով գեղանկարուած է սիրամարգի եւ այլ թռչուններու եւ ծաղիկներու պատկերներով: Մէջէն հանուած կարեւոր քարերն ու հնութիւնները կառավարութիւնը առած է»:

Գէորգ Արքեպ. Ասլանեան, երբեմնի առաջնորդ Մալաթիոյ, որ զրաւած է գաւառին վաղեմի յիշատակարաններով, Ակրայի հնութիւններով ալ հետաքրքրուած է. անիկա կը գրէ թէ.

«Արկատիոս յոյն կայսեր անունով Արկադի (այժմ Արղա) կը կոչուի սոյն քաղաքը: Արկադիոսի տիրապետութենէն կամ թագաւորութենէն առաջ ալ նշանաւոր եղած է դիրքով, տարածութեամբ, իշխանութեամբ. եւ արդէն իր հնութիւնները, արուեստի եւ ճարտարապետութեան գլուխ գործոցներով, գլխաւոր փաստերն են իր կարեւորութեանը եւ մեծութեանը:

Գերեզմանատեղիքը, որոնք Գ կարգ ու շարք այնչափ ուղիղ շարքերով եւ համաչափ կերտուածքով եւ ամէնը քաւր բլրակի մը վրայ թողուած, յայտարարուած են որ ինքնին դուրս կը բերեն արհեստագէտի գործ ըլլալը եւ ամէն մէկ դամբարան ունի փոքրիկ մէյմէկ դռնակ, ու դեռ կը մնան անաւեր ու վերյիշեցնող հին անցեալը իր մեծութիւններով:

Պալատը իշխանական — որուն աւերակները կան եւ ասով դուրս կու գայ թէ հոյակապ վեհափառութեան մը նշխարքն ու նշմարքն են, երբ այնքան տգիտարար, յարգը երբեք չգիտցող ձեռներ քարեր ու սիւներ մարմար ու կրանիթ քանդեր են ու տարեր են ձիերու ախոռ շինելու...» (ԲԱԶՄԱՎԷՊ, 1936, էջ 40):

Արղան կամ Աղճա Տաղ գաւառակը գլխաւոր երկու, եւ վարչական 5 մասերու (գիւղախմբերու) կը բաժնուի: Գլխաւոր բաժանմանց կ'ըսուի «Քիւր-Աէ-Քիւրմեհիլ», իսկ վարչականը՝ Բուլատ, Քիւրեհիլ, Լեւեհ, Կելեհէհ եւ Հաֆիմ-Խան, որոնք կը բաղկանան 150—160 գիւղերէ: Աս գաւառակի եւ ստորաբաժանմանց բնակչութիւնը բոլորովին Քիւրտ եւ Աշիրէք կը համարուին: Քէօրեճիկցիները համակ Ալէվի, իսկ Քիւրնեցիները Շաֆիֆի են:

Աղճատաղցիներն կանուխէն քաջ, բայց ապստամբ ճանչցուած էին: Այնպէս որ ժԹ. դարուն սկիզբէն մինչեւ հիմա քանիցս կառավարութեան կողմէն զարնուած եւ նուաճուած են: Բայց հիմա (1912) հլու եւ հանդարտ իրենց գործերովը կը զբաղին, որուն հետ մէկտեղ իրենց անունն ու ազգեցութիւնը մեծ է շրջակայ ուրիշ ցեղերու վրայ: Շատ անգամ գաւառութեամբ տարբեր, այլ անուամբ եւ համբաւով նոյն Աղճատաղցին տարիներով կոռուած եւ աւերներ գործած է երկրին եւ իրարու հետ:

Ապստամբութեան ժամանակ իրենց գլխաւոր ապաստանարանն է եղած Շուղուլ ըսուած այն նեղ եւ անառիկ վայրը, որ կը բաղկանայ 1000—1200

դերու բաժնուելով՝ այսօր ունի 500 տուն բնակիչ: Այս աւանը գեղեցիկ պարտէզներով եւ այգիներով օժտուած՝ ամէն կողմը ունի հոսուն եւ վճիտ ջուրեր: Այս տեղի աւերակներն ու հնութիւնները կ'ապացուցանեն թէ ի հնումն մեծ քաղաք մըն էր: Հիմա Հաքիմխանցիներու ամառանոց կը սեպուի:

Հաքիմխան, ինչպէս ըսինք, Աղճատաղի Նախիէներէն կարեւորագոյնն է եւ կը գտնուի Մալաթիայէն Սըվազ տանող ճամբուն երկրորդ իջեւանը եղող լեռնապատ ձորի մը մէջ: Հոս փակադիծի մէջ ըսեմ որ Հաքիմխանի մասին Հ. Ղուկաս Վրդ. Ինճիճեան (ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԶՈՐԵՅ ՄԱՍԱՆՅ ԱՇԽԱՐՀԻ, Ա., Ասիա, հտ. Ա., 1806, Վենետիկ, էջ 323) կը գրէ. «Գիւղ ապստամբ որ անկանի ի հիւսիսակողմն Հասէն Փատրիգի¹. բնակիչք նորա Քուրդք, Թուրքմանք եւ իբրեւ 30 տուն Հայոց շինեաց զսա Սուլթան Ալայետտին, այլ ապա Հեքիմ անուն ուն նորոգելով, յանուն նորա կոչեցաւ Հեքիմ խան, որ բերէ դիւրութիւն մեծ քանապարհորդաց. քանզի յայն կողմանս չիք ինչ գիւղ»: Հոս կայ 50—60 տուն Հայ ալ, որոնք մեծաւ մասամբ արհեստաւորներ են: Եւ հոս գաղթած են ասկէց 200—250 տարի առաջ Երզնկայէն, Մուշովկայէն, Անսուրէն եւ ուրիշ տեղերէ: Միեւնոյն ատեն մնայուն դիրք չունենալով՝ մէկ կողմէն կը գաղթեն Մալաթիա, Սըվազ, Կիւրին եւն.: Եկեղեցի մը ունին, զոր շինած են 1870-ական թիւերուն, եւ է փայտաշէն ու կոկիկ: Եկեղեցւոյն մօտն են իրենց գերեզմանատուներն ու տուները: Հայոց տուները ամբողջ մէկ թաղի մէջ կը գտնուին, ունեցած են իրենց մէջէն քահանաներ: Ներկայիս (1912) մէկ քահանայ (Տ. Աւետիս) ունին:

Դպրոցը կը վարէր իրենց քահանան, ժամանակ մը «Միացեալ»ի կողմէն կը հոգացուէր դպրոցը: Ասոնք դպրոց ալ չեն կրնար պահել, որովհետեւ տարւոյն մինակ չորս ամիսը (ձմեռը) գիւղին մէջ գտնուելով՝ դարունը կը փոխադրուին Ճիւղինկիւր եւ Գարա Մաղարա ամառանոցները՝ ամէն մէկը մէյմէկ տեղ ցիր ու ցան:

1895-ի տազնապի օրերուն Հաքիմխանի Հայերը ամբողջութեամբ ընդունեցան իսլամութիւնը, եւ երբ «Գորգու Մուսլիմանի»ներուն իրենց մայրենի կրօնքին վերադառնալու համիտեան իրատէն ելաւ, Մալաթիոյ կաթողիկէ եկեղեցին երթալով իր սլաշտպանութեան տակ առաւ ժամանակ մը, յետոյ հոն գտնուող կաթողիկէ քահանայէն դանդատելով՝ Հայ քահանայ մը գնաց եւ եկեղեցին աննելով կաթողիկէներու ձեռքէն դպրոց մըն ալ բացաւ ու սկսաւ քահանայագործել: Հիմա ժողովրդեան 2—3ը հայ եւ մնացածը կաթողիկէ են, եւ այս վերջիններու համար ալ հոն կը մնայ վարդապետ-քահանայ մը: Հոս աւելորդ չեմ համարիր խաչատուր Ծ. Վրդ. Տէր Ղազարեանի 1902-ին կազմած տեղեկագիրէն Հաքիմխանի մասին տուած տեղեկութիւնները ներկայացնել. —

«ՀԱՔԻՄԽԱՆ. — Կը վերաբերի Ազէտաղի գայմազամութեան², Մալա-

(1) Այն ատեն 70 տուն տեղեկագրած է:

(2) Մենատիրութեան մը կեդրոն:

Թիայէն 14 ժամ հեռու¹ : Հոս կան 70 տուն Հայեր եւ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ առնուն քարաշէն եւ առաստաղը սիւնով ծածկուած եկեղեցի մը, որ հիմնուած է 1865—66-ին ստացուած հրովարտակով, որ վերջերս կորսուած է : Սոյն գիւղացիք 1895-ին ունէին իրենց յատուկ վարժարանը եւ 2 քահանաներ, որոնց մին մեռած է 1895-ին եւ վերջինն ալ Տարենտէ փոխադրուած :

Գերպ. Անդրէաս Վրդ. Ալեքսանդրեան, որ տարիներ ետք հրատարակած է իր ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ գիրքը, Հեքիմխանը կը ներկայացնէ մեծկակ գիւղ մը, ուր կը բնակէին 70—80 կամ թերեւս 100 տուն Հայեր, կէսէն քիչ պակասը՝ կաթողիկ :

Երկու համայնքներն ալ ունէին իրենց եկեղեցիները (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ, էջ 393) : Հայադաւաններուն եկեղեցին յանուն Ս. Աստուածածնի կառուցուած էր (ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ, Բ., էջ 319) :

Ի. դարուն սկիզբները Հեքիմխանի Հայ-Կաթողիկները կը գրաւեն Հայոց եկեղեցին, որ Պատրիարքարանի բողոքներուն վրայ 1908-ի սկիզբները կը դարձուի Հայադաւաններուն եւ Հայ-Կաթողիկներու թիւը 50 տունէն 3—4 տունի կ'իջնէ (12 Ապրիլ 1908 թուականով Պատրիարքարան յղուած նամակ) :

Հեքիմ Նահիէյին մէջ էր նաեւ Հասան Զէլէպի գիւղը, որ 3—4 ժամ հեռու էր Նահիէին կեդրոնէն, եւ ունէր 25—30 տուն Հայ, որոնց մէկ-երրորդը կաթողիկ (ՊԱՏՄ. ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ, էջ 395) :

Այս գիւղէն քանի մը ժամ հեռու է Հասան Պատրիկ խանն (Մալաթիոյ հիւսիսը), որուն քովն է մեծ կամուրջը Մելասի վրայ, Գրք Կէօղ կոչուած : Վասիլ կայսեր ատեն փոքր քաղաք մըն էր եւ կը կոչուէր Սեբոր կամ Պատրիկէ, իսկ յետոյ մնացած էր կիսափուլ խան մը եւ քովը փոքր գիւղ մը : Ինճիճեան (նոյն, էջ 322) այս վայրը կը յիշէ «առ ստորոտով լերին, յորմէ բղխէ Թուխմա գետակն, անցանելով յայս առուն, անկանի առ ի հիւսիսակողմն Մալաթիոյ յարեւմուտն Եփրատայ միով օթեւանաւ հեռի ի նմանէ ի մէջ երկոցունց է կապուած, ունի մզկիթ վայելչակերտ եւ իջեւան» : Նահիէի բոլոր միւս գիւղերը մահմետական են (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ, էջ 393 եւ Ալիշան, ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ) :

Աղճատաղ գաւառակի ստորաբաժանումներէն, Քիւրնէի մէջ ալ երկու գիւղեր կան, որ հայաբնակ են : Աս գիւղերն են Մուշովկայ եւ Անսուր :

Մուշովկայ² Քիւրնէի Կելենկէն նահիէին արեւելեան կողմը խորածորի մը մէջ շինուած է եւ ունի 50 տունի չափ հայ բնակչութիւն : Այս տեղի Հայե-

(1) Ըստ Գերպ. Ալեքսանդրեանի 2 ժամ (ՊԱՏՄ. ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ, էջ 392), լեռնագագաթ մը, օդն ու ջուրը լաւ եւ առատ, եւ տեղը շատ գուարճաւի (նոյն) :

(2) Մուշովկայ հին քաղաքի մը մնացորդն ըլլալը յայտնի է, հնութիւններէն եւ աւերակներէն : Բնակիչները Մուշէն գաղթած ըլլալով՝ երբ հոն կու գան բազմութեամբ, բնիկները կը հարցնեն նորեկներուն, թէ «Մուշ ո՞վ կայ. ալ մարդ մնաց...» : Բայց ասոր աւելի կը յարմարի ըսել «Մուշովկայ», որովհետեւ այդ խորածորը միշտ մշուշապատ է գրեթէ :

բը հաստակագմ եւ առողջ են եւ կը պարապին երկրագործութեամբ: Իրենց հին եկեղեցին որո՛ւն եւ ո՛ր դարու գործ ըլլալը չի գիտցուիր՝ աւերակ եւ անբնակելի ըլլալուն համար: Վերջին տարիներս Մալաթիացիներու օգնութեամբ պղտիկ եկեղեցի մը շինած են: Ներկայիս ունին Տ. Յակոբ անուն քահանայ մը: Տ. Յակոբի նախորդ երկու քահանաները նահատակուած են 95-ի դէպքին 20—30 ժողովուրդի հետ: Աս դէպքի պարագային գիւղացիք կանուխէն ամբողջութեամբ ապաստանած են գիւղին վերեւ գտնուած քարայրին մէջ եւ մէկ քանի օր դիմադրած են չրջաբնակ քիւրտ խուժանին: Սակայն դուրսը գտնուող մարդիկը սպաննուած են, եւ ստացուածքնին կողոպտուած ու թալլուած է բոլորովին: Իսկ քարայրին մէջիները գիշերանց փախչելով ատկէց դնացած ու ապաստանած են Էնկիգէֆ գիւղը, որուն գիւղապետը՝ Զազօ, օրերով պահած, կերակրած ու ազատած է զիրենք:

Մուշովկացիները հիմակ (1912) ալ դպրոց չունին: Երբեմն ասոնք ալ դպրոցի պէս բան մը ունէին, որ կը վարուէր Մալաթիայէն ղրկուած մանկավարժութիւններու կողմէն: Գարեգին եպս. Սրուանձտեանց իր 1878-ին Մալաթիա այցելութեան առթիւ (ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ, Ա., էջ 321) կը յիշատակէ այս գիւղը Անսուրի հետ, որ տակաւին Աղճատաղի մէջ հայաբնակ եւ հայաճուռ կը մնային:

Իսկ Խաչատուր Ծ. Վրդ. Տէր Ղազարեան իր 1902-ի տեղեկագիրի մէջ ինքն ալ Մուշովկայի վրայ կը խօսի: Կ'ըսէ թէ «[Մուշովկայ] Անսուր գիւղէն 4 ժամ հեռու է եւ կը վերաբերի Ագչետաղի գայմազամութեան: Մուշովկայի մէջ կը գտնուին 36 հայ տուներ¹, եւ Ս. Աստուածածին² անուն հնադարեան եկեղեցի մը, որ 1895-ին քանդուած ըլլալով³, այժմ (1902) չորս պատերը միմիայն կանգուն կը մնան: Սոյն գիւղաբնակ Հայերը 1895-ին 2 քահանայ եւ մէկ դպրոց ունէին, իսկ այժմ չունին:

Մուշովկայի չրջակայքը եւս կը գտնուին 4—5 հատ աւերակ եկեղեցիներու եւ վանքերու հետքեր, որոնց նկատմամբ ծանօթութիւններ չկան (Խաչատուր Վրդ. Տէր Ղազարեան): Մուշովկա կամ Մուշեղի գիւղը կը թուի թէ դոնէ 1578 թուականին ունէր վանք մը, որ կարեւոր դիրք մը ունէր, ինչպէս կ'ը հասկցուի նոյն թուականով գրուած Աւետարանի մը յիշատակարանէն (տես Զեռագրաց բաժին):

ՄԱՆԿԱՄԱԶԻԿ. — Մուշովկայի վերեւ գահաւանդի մը ծերպէն բաւական առատութեամբ վճիտ ջուր մը բխելով կը թափի ձորին մէջ: Զուրին երկու կողմը վերէն մինչեւ վար կը բուսնի մշտադալար եւ մազանման խոտ մը: Գիւղացիք «Մանկամաղիկ» անուանած են այս վայրը: Կ'աւանդուի թէ հալածանաց ժամանակ քանի մը հրոսակներ յարձակելով գիւղին վրայ, կ'ուղեն

(1) ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ (էջ 401) 50 տուն կը նշանակէ:

(2) Սրուանձտեանց եկեղեցիին անունը Ս. Յովհաննէս նշանակած է (ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ, Ա., էջ 319):

(3) Աւելորդ է ըսել՝ թուրքերէն:

արեւանդել դեռատի, այլ գեղեցիկ աղջիկ մը: Աղջիկը հալածիչներու ձեռքէն պրծելու եւ պատիւը փրկելու համար՝ կը փախչի եւ կ'ելլէ գահաւանդը՝ անկէ ինքզինք վար նետելու: Եւ ահա յանկարծ սարը ճեղքելով՝ աղջիկը մէջը կը մտնէ թէ ոչ, դարձեալ կը միանայ: Հրոսակներ զայս տեսնելով յապուշ կը կտրին եւ կը հիանան, կը լսեն ստորերկրեայ սաստիկ որոտումներ, որոնց կը յաջորդէ ուժգին պայթումներ եւ քարերու կտորներուն հետ իրենց գլխուն կը տեղայ սա ջուրն ալ ու կը մեռնին հոն: Եւ ի նշան սոյն հրաշքին եւ աղջկոյն մաղերուն կը բուսնի նոյն խոտը: Մանկա-Մազիկ ուխտատեղի մըն է հիմա:

ԱՆՍՈՒՐ, ըստ Տէր Ղազարեան Ծ. Վրդ.ի ընդարձակ տեղեկագրին, հայաբնակ գիւղ մըն է, Մալաթիայէն 8 ժամ հեռի. կը վերաբերի ԱԳՃԱՏԱՂԻ դայմագամութեան: Հոս կան 21 տուն Հայեր եւ աղիւսաչէն եկեղեցի մը, որ հիմնուած է 1872-ին, եւ որ հրովարտակ չունի: Հոս կան նաեւ 2—3 աւերակ եւ քարաչէն եկեղեցիներու հետքեր, որոնց մասին որեւէ ծանօթութիւն չկայ: Անսուրցիք ներկայիս քահանայ եւ դպրոց չունին:

Գերպ. Ալեքսանդրեան (ՊԱՏՄ. ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ, էջ 401) կ'ըսէ թէ Անսուր այժմ (այսինքն՝ 1910) փոքրիկ գիւղ մըն է, ուսկից շատեր քաղաք հաստատուած են: Բնակիչներէն 15—20 կամ ըստ ոմանց 30 տունը հայ են, բոլորն ալ կաթոլիկ (նոյն), իսկ Պէննէեան քահանայ կ'ըսէ.

«Անսուր Մելասի ձախ եզերքը Եազըլը խան դաշտի հիւսիս-արեւմտեան ծայրը Գարապելի Կեաւուր Տէրէսի (Հայոց ձոր) բերանը 70—80 տնուոր գիւղ մըն է, որուն 20 տունը հայ է: Գիւղին հիւսիսային կողմը Իպոճուզ ըսուած տեղւոյն գառիվերը կը տեսնենք հին ու դարաւոր եկեղեցւոյ մը պատերն ու խորանը: Եւ ինչպէս վերն ալ ըսինք, կան տասնէն աւելի ձեռափոր քարայրներ, որոնց հանդիպակաց սարահարթին վրայ, Էօրէն գիւղի շրջակայքը եւ Անսուրի ամէն կողմը աչքի կը զարնեն նուիրական հնութիւններ, եւ գերեզմանատուներ, որոնց մէջ կը գտնուին 1200 տարուան տապանաքարեր:

Անսուրցիներու հողեւոր պէտքը կը հոգացուի Հաքիմխանի եւ Մուշոյի-կայի քահանաներու կողմէն: Անսուրցիներն կանգուն եկեղեցի չունենալնուն համար՝ առիթէն օգտուելու նպատակաւ ասկէց 20—30 տարի առաջ Մալաթիոյ լատին կղերին կողմէ փայտաչէն եկեղեցի մը շինուելով (հիմա 1912 յարդանոց)՝ մարդորսութեան փորձը եղած է թէեւ, սակայն տարի մը չանցած՝ «զամենայն զիչերս աշխատ եղաք եւ կալաք եւ ոչինչ» եղած է:

Անսուրն ալ հին ատեններ բազմամարդ քաղաք ըլլալով հալածանքներէն քեզէն բնակիչները ցիր ու ցան եղած եւ դաղթած են այլ եւ այլ տեղեր, ինչպէս Կիւրին, Սըվաղ, Թոգաթ, Ամասիա եւ աւելի Մալաթիա: Մալաթիա դաղթողներու մէջ ծանօթ են հետեւեալ վերգաստանները՝ Անսուրեանք, Պաղտոյեանք, Պըլլեանք, Յուսիկեանք, Յովակիմեանք, Օտտապաչենք եւ այլն:

Տ. Կարապետ քհն. Պէննէեան, որ, ինչպէս գիտեմ տուի, լայն ծանօթութիւններ ունի Ապճա-Տաղի դաւառին վրայ, իր շատ անխնամ Պէյրութ տպուած Մալաթիոյ նուիրած տեղադրական եւ աղագրական աշխատանք-

բուժեան մէջ (էջ 244)՝ կը խօսի նաեւ Անսուրցիներու նկարագրին վրայ: Ապահովաբար նահատակ քահանան այս մասը իր տրամագրութեան տակ գրտնուած ընդարձակ աշխատութեան մէջ պիտի աւելցնէր, վասնզի բաց տեղ մը թողած է ձեռագիրին մէջ: Կ'երեւի ժամանակ չէ ունեցած աւելցնելու: Ես առնելով իր համառօտ գործէն հոս կը գնեմ:

Ահա թէ ի՛նչպէս կը ներկայացնէ Տ. Կարապետ քհն. Պէննէեան Անսուրի գեղացիները. —

«Անսուրցիները խիստ պարզամիտ եւ նախապաշարեալ մարդիկ են: Ասոնց վրայ պատմուած պատմութիւնները գուարնալի բաներ ըլլալու համար մէկ քանի հասը գրել ուզած ենք: Գիւղին վերեւ ունին ուխտավայր մը Ս. Կանանոս անուամբ: Իրենց երդում առաջարկելու եւ նշմարտութիւնը իմանալու համար լաւ է յիշեալ սրբոյն վրայ երդուրնցնել, որովհետեւ Աստուծոյ կ'երդնուն, բայց Ս. Կանանոսի անուամբ չեն երդնուր: Եթէ պատճառը հարցուի, կ'ըսեն թէ «Աստուած բոլորին Աստուածն է, իսկ Կանանոս միայն մեր պաշտպանն ու մեր սուրբն է:

Դպրոց եւ կարդալ գրել ըսուածն այս մարդոց համար երազ համարելու է, այնպէս որ աւել տեսնելու ըլլան մօրուաց սանտր կը կարծեն եւ միայն գիտեն թէ գիրք կարդալու եւ թուղթն ու մելան գրելու առարկայք են»:

Վերոյիշեալ երեք գիւղերէն Հաքիմխանցի Հայերուն լեզուն պարզ եւ մէկ քանի գաւառաբարբառներու խառնուրդ մըն է: Մուշովկացիներունը նուրբ եւ հայեցի, բայց իրենք շատ արագախօս են: Այնպէս որ չվարժուող մը հասկնալու համար խօսքը քանի մը անգամ կրկնել տալու պէտքը կը զգայ: Երեք գիւղերու լեզուն ալ աւելի մօտ է Սեբաստիոյ գաւառաբարբառին:

*
**

Կելենկէճ Նահիէի Գուրչունլու գիւղի վերեւ հարաւակողմի գահաւանդին վրայ Գըզ գուլէսի ըսուած գիտարան-աշտարակին պէս՝ Լեւենտէր¹ Նահիէի Քիւրտ Ապտալը գիւղի գիմաց Մելասի եղերքը բարձր սարի մը գլուխը կիսակործան բերդ մը եւ գիմացն ալ ընդարձակ քարուկիր զղեակ մը կը տեսնուին:

Քէսրեճիւքի Հարըն Ուշադէն Պաշեուրտ տանող ճամբուն վրայ բարձր ժայռի մը հարթ երեսին վրայ գրուած կայ 40 տողի չափ կարմիր եւ խոշորագիր արձանագրութիւն մը, որուն երկու եղերքը նկարուած է բոլորակ նկար մը խաչաձև: Բայց ժամանակի հոլովմունքն ու ձիւներու և տեղատարափնէրու բախումներն տեղ տեղ եղծանելով՝ անընթեռնի եւ անօրինակելի վիճակի մը ենթարկած են զայն:

(1) Ասիից երեսուն տարի առաջ (1882) Աղճատաղի կառավարական կեդրոնը Լեւենտէր գիւղն էր, որ յետոյ փոխադրուած էր Արդա:

Աս գաւառակին ամէն կողմերէն ալ կը գտնուին Ռուբինեանց իշխանութեան արծաթ դրամներ :

Ասկից 25—30 տարիի չափ առաջ (այսինքն 80—ական թուականներուն) Քիւրնէի գիւղացիներէն մէկը արտը հերկելու ատեն կը գտնէ ձուլածոյ արծաթ հորթ մը, բայց չգիտնալով անոր արժէքաւոր բան մը ըլլալը, կը խորտակէ եւ տանելով շրջակայ քաղաքները կը ծախէ մաս առ մաս :

*
**

Աղճատաղցիները, ամբողջութեամբ իրենց առուտուրը ղլխաւորաբար Մալաթիոյ, Էլպիսթանի, Տերենտէի եւ Կիւրինի հետ կ'ընեն : Գաւառակին մեծ մասը լեռնային ըլլալուն՝ երկրագործութիւնը յառաջ դացած է աւելի Բոլատացիներու եւ Արղացիներու մէջ՝ իրենց ընդարձակ եւ ջրարբի դաշտերուն պատճառաւ : Աղճատաղցիներու մեծ գործն ու հարստութիւնը անասնապահութիւնն է : Գաւառակին ամէն կողմը, մանաւանդ Քիւրնէիկի եւ Այվալքի մէջ, գործուած գորգերը, կապերտները եւ բէրտէներն (վարադոյր) ու սփռոցներն առատ չափ կը բերէին :

Արղարեւ շատ հիասքանչ եւ հետաքրքրական են աս գաւառակին գործուածքներն ու հիւսկէնները : Զի թողունք հասարակ այլ գեղեցիկ կապերտները, գորգերն ու քուրճերը, աչքերդ կը շլացնեն Ետի Տաղ Զիչէկի անուանեալ երփներանդ կապերտը եւ հանգոյն ծիածանի եռաչերտ, հնդաչերտ եւ եօթնաչերտ բէրտէներն ու սփռոցները, որոնց վրայ քրդուհւոյն մատները բազմեռանդ թեւերով բնական ծաղիկներու ձեւն ու կերպաւորումը բանեցուցած է : Այնպէս որ ոչ միայն Մամուրէթ իւլ Աղիդ նահանգի, այլեւ օսմանեան երկրին մէջ գտնուող եւ ոչ մէկ քիւրտ ցեղ կրնայ մրցիլ Աղճատաղցիին հետ այս մասին :

Այս գաւառակին մէջ երկրագործական բերքերն են ցորեն, գարի, ոսպ, սիսեռ, ծխախոտ, աֆիոն, բամպակ, եղիպտացորեն, կորեկ եւն. : Բանջարեղէն եւ այլի խիստ նուազ են : Իրենց ոչխարներուն տուած բուրդն ու իւղը շահագործելնուն պէս վայրի կենդանիներ որսալով անոնց մորթերէն ալ բաւական կը չահին :

Աղճատաղի արտադրութիւնը (արտածում) մէկ միլիոն, իսկ ներածումը՝ ութը հարիւր հազար զրուշի կը հասնի վերի վերոյ հաշուով :

*
**

Աղճատաղ — Մալաթիոյ հետ միւս գաւառակներէն աւելի յարաբերող եւ ամենէն մօտը գտնուելուն համար — իր գիւղերն ալ կ'ուզենք անուամբ նըշանակել հոս, որոնք են. —

ՔԻԻՐԵՃԻԿԻ ՄԷՁ. — Արղա, Գարաթերգի, Պեֆսեմտէրէ, Թոփալ Հիւ-

սէին, Պալահանի, Հարուն Ուշաղը, Էօֆսիւզ Ուշաղը, Պեֆիր Ուշաղը, Քերլի Ուշաղը, Ամուզլու, Գոզլունա, Զինար, Բալանկա, Հագըզլը, Թանըզլը, Քեփէզ, Քէօր Սիւլէյմանլը, Քեհալար, Քելենլը, Գատիր Ուշաղը, Իֆիննիլը, Պայրամ Ուշաղը, Խանչարլը, Քէլլը, Տէվէլը, Գաթիկլը, Թումուզլը, Սարը Հանի, Զոպան Ուշաղը, Մեզերէ, Շեմշիկ, Թեմուրնիլը, Գոլլու, Պիլէմ Ուշաղը, Թաթար Ուշաղը, Թափկրան, Գուպէթ Ուշաղը, Գասըմ Ուշաղը, Բենիֆլը, Բուլատ:

ՔՈՒՐՆԷՅԻ ՄԷՋ. — Սաւգան Ուշաղը, Այրամ Ուշաղը, Էնկիզէկ, Ֆեթ-հանըզ, Քերիմլի, Հալավիֆ, Կէլիննիֆ, Գուրշունլու, Քիւրնան, Գըզըլ Եաթագ, Սէօկիւտ, Զահմատին, Թախտալը, Իպոնուզ, Դլլէթ Ուշաղը, Ճէվիզլի, Գատիր Իպրահիմ, Եոգարը Քիւրտ Ապտալլը, Աշաղը Քիւրտ Ապտալլը, Ուզուն Հասան, Կէօֆնէ, Ուզուն Ուշաղը, Բուլատ Ուշաղը, Շէյխ Ուշաղը, Պէօյիւֆ Քէօյ, Կիւչիւֆ Քիւրնէ, Լեւենտ, Աննար, Սագալը Ուզունլար, Պաղ, Էպելլը, Քէօսէլլը, Պէօյիւֆ Աննար, Եոգարը Էօրիւֆնը, Գարա Մաղարա, Ալինրի Ուշաղը, Շեմս Ուշաղը, Բասուլ Ուշաղը, Գիլիկ Ուշաղը, Թուիֆ Ուշաղը, Տոդանլար, Մեհմանլը, Խարթուր, Բալաղ Ուշաղը, Գալուար, Մուրատլը, Սարսաթ, Անսուր, Մուշովկա, Այվալը, Գըզըլ Մաղարա, Սելիմլը, Էլվար Ուշաղը, Պինիր, Սոֆուլար, Գարլըզ, Պըյըզ Պոդագը, Պաշը Ուզուն, Թերսէ Խան, Կէօֆէ Պաֆան, Գարնալըզ, Սուլթանլը, Նամըզլը, Ֆրննրլար, Գայնարնա, Հասան Զելեպի, Պաղչատամը, Արշ Մաղարա, Եշիլ Գալէ, Քէօթիւ Քէօյ:

ՀԱՔԻՄԽԱՆԻ ՄԷՋ. — Գալէ Մահալլէսի, Ենիմէ, Էրմէնի, Գոչու Ուզուն, Ճիւզիւնկիւտ, Սարը Գըզ, Պըտրէն, Պասագ, Կենն Ուշաղը, Էսելու, Տուրը, Շերզը, Պոզուզլը, Ալիիզ, Զանագ Բունար, Քերմանէ, Հանիլը, Մուլլա Իպրահիմ, Սըչան Ուշաղը, Թաթգըզ, Սաման, Ուզուրնըզ, Գոզտէրէ, Գարա Կիւչիւկ:

ԶԻՖԹԼԻԿԻ ՄԷՋ. — Զիֆթնի Պաշի, Հեֆիւֆէ, Գրգան, Զիյարէթ, Զէյվէ, Շէյխլը, Մուսթուրը, Բերթէկ, Աւշար, Ըլընըզ, Աշաղը Էօտիւֆնիւ, Էօրէն, Գորան Կէօլ, Տէրէ, Ալմալաթը, Էսենլը, Էկին, Մեհմանըլ, Պահրի, Եագմարլու, Գալենտէր, Կէօլ Բունար, Քէօր, Սիւլէյմանլը, Պապէր, Տետէ, Գալը Գասէ, Գարա Բունար, Արմաշաթը, Քէօսէ Հաս, Միւզեվիր Քէօյը:

Այս նահիէները՝ Քիւրնէ եւ Քիւրեճիկ, զբաղւած են ոչ միւս ոչն իրօնքով: Քիւրնէի Քիւրտերը սիւնի իսլամ էին իսկ Քիւրեճիկի բնակիչները՝ Ալէվի:

Գերպ. Ալեքսանդրեան (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ, էջ 392) կ'ըսէ թէ այս Քիւրտերը «ունին իրենց հրամանատար Պէյերը եւ գլուխները. իրենց թիւն էր ատեն մը 15—20 հազար: Ասոնք լեռնակողմերը կը բնակին, եւ առաջ չատ նեղութիւն պատճառեցին վարչութեան՝ իրենց ասպատակութիւններովը: Վրդովեցին գեղերու խաղաղասէր բնակչաց անդորրութիւնը եւ ճանապարհորդաց հանդիստ երթեւեկը: Յանդգնեցան նաեւ արշաւելու մինչեւ Մալա-

թիոյ դռները, անդամ մը միայն 10—15 հոգիով, եւ երբեմն մեծ բազմութեամբ, եւ այն ատեն կու գային կը բնակէին քաղաքին մօտերը Շահնախան ըսուած տեղը: Ասանկ զլիսաւոր դէպք մը հանդիպած է 1862-ին, զոր Իսմայիլ փաշա՝ իմարրերդի վալին՝ նուաճած է. ուրիշ անգամներ եւս եղած են նման դէպքեր: Հիմակ տէրութիւնն ընկճած է անոնց ըմբոստութիւնները եւ դադարած է պաշտօնապէս ասպատակութիւնը, եւ իրենք ըստ բաւականի հանդարտ կը կենան գիւղերու մէջ եւ կը սլարապին երկրագործութեամբ: Նոյն կողմերը Կայ նաեւ Տընիճանլը աշիրէթը:

Գ. ՊԵՍՆԻ — ՊԵՀԵՍՏԻՆ

Այս գաւառը, որ Փոքր Հայքէն դուրս է եւ աւելի Եփրատացոյ կը պատկանի, սահման ունի «հիւսիսէն եւ հիւսիս-արեւելքէն Աղճա Տաղ եւ Մալաթիա, արեւելքէն եւ հարաւ-արեւելքէն Հիւսնի Մանսուր եւ Եփրատ, եւ հարաւէն ու արեւմտեան հարաւէն Հոռմկլայ եւ արեւմուտքէն եւ հիւսիս-արեւմուտքէն Բազարֆրգ եւ Էլպիսքան, որ իր մէջ կը բովանդակէ 70 ժամուան ընդարձակ տարածութիւն մը, եւ այս շրջանակը բաժնուած է 5 գիւղախումբերու, որոնք են. Պելվերէն, Հաւէտի (կամ Հուէյտի), Սիւրկիւ, Քէյսուն, եւ Գըզըլին, որ ստորաբաժանուած են 150—160 գիւղերու (տես Պէննէեան քէն. , ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, էջ 186—7):

Պեհեսնի գաւառը կը գտնուի Մարաշ, Այնթապ, Ուրֆա եւ Մալաթիա քաղաքներուն ճիշդ կեդրոնական դիրքի մը վրայ եւ գրեթէ հաւասար հեռաւորութեամբ՝ մօտ 150 քիլոմէթր ճանապարհով մը բաժնուած է անոնցմէ:

Պեհեսնի գաւառակէն հոսող ջուրերէն մէկն է Սիւրկիւի վտակը, որ մօտակայ լեռներէն հաւաքուելով կը հոսի եւ Փաշա Քէօփրիւսիւի մօտերը կը խառնուի Կէօֆուն գետակին: Սիւրկիւի այս ջուրին մէջ կայ Ալա Պալըղը ըսուած մանր, այլ համեղ ձուկեր: Թէ՛ Եօրէն-Արդա եւ թէ՛ Էլեմենտիկի դաշտերը ոռոգելու համար՝ թէ՛ եւ այս ջուրը մասնաւոր գիծով մը իջեցնելու փորձը եղաւ Մալաթիոյ Զիֆթիլիկի հիւսնայիւնի կողմէն եւ բաւական յառաջ տարուեցաւ, բայց Օսմանեան Սահմանադրութիւնը (1908) հրատարակուելուն պէս Զիֆթիլիկը Միլիթիէին փոխանցուելով՝ դործը երեսի վրայ մնաց: Եթէ կառավարութիւնը լրացնէ այս ձեռնարկը, մանաւանդ Մալաթիոյ համար շատ օգտակար պիտի ըլլայ:

ԿէՕՔՍՈՒ. — Պեհեսնի գաւառակին էն նշանաւոր ջուրն է ասիկա: Ասոր մէկ մասը կը կազմէ յիշեալ Սիւրկիւ չայըն, իսկ միւս մասը Էլպիսթանի կողմերէն գալով՝ Ուզան գիւղի մէջ կը միանայ եւ միշտ դէպի հարաւ հոսելով կը խառնուի Եփրատի մէջ:

Ասոր վրայ ձգուած են երկու հսկայ կամուրջներ, մին՝ Երկենեկի եւ Բելվերին մօտ «Փաշա֔էօփրիւսի»ն, եւ միւսը՝ Գըզըլինի առջեւ:

Բիւզանդական կայսրութեան ամենէն փայլուն օրերուն կայսրութեան պատմութեան խառնուած է, վասնզի հոն կը գտնուէր պատմական Զապետ-

րա կամ Սողոպետրա քաղաքը, զոր Բիւզանդացիք 837ին կործանեցին Սամուսատի հետ: Զապետրան Մութասիմ խալիֆայի ծննդավայրն էր եւ Բիւզանդացիներուն զայն կործանելը ստատիկ զրգուեց խալիֆան:

Զապետրան կամ Սողոպետրան ըլլալ կը կարծուի Պեհեսնիի Սիւրկիւցեղախումբին մէջ գտնուող հովիտի մը վրայ խարապ Շեհիր անունով կոչուած քաղաքի մը աւերակը, որուն պարիսպները տեղ տեղ կանգուն էին տակաւին:

Հիմակ հոն հաստատուած էին ուսու եւ թուրք վերջին պատերազմի տակն կարնոյ կողմերէն եկող 300 տունի չափ մուհաճիրները:

Խարապ Շեհիրը կը յիշատակէ Հ. Ղուկաս Վրդ. Ինճիճեան (էջ 325) իբր Օվա դաշտ: Այս դաշտը մօտ էր Պեհեսնիի, ուր ամէն տարի կը հաւաքուէին Բիշվան Քիւրտերը իրենց տարեկան արքունի տուրքերը տալու համար:

Հիմա այս վայրը, ուր համաշխարհային առաջին պատերազմին (1914—1918) արեւելեան Նահանգներէն թուրք նոր զալթականներ եկած էին, կը կոչուի քեմալական հանրապետական կառավարութեան կողմէ Տոդան Շեհիր (ծնող քաղաք):

Պեհեսնի գաւառը կիլիկիոյ թաղաւորութեան մաս կազմած է երբեմն:

Պեհեսնի գեղեցիկ լեռնաշխարհ մըն է, բնական առաւելութիւններով, առողջարար ջուրով եւ հաճելի կլիմայով: Ունի ընդարձակ անտառներ, բազմաթիւ գետեր, յորգահոս ջուրերով եւ հաճելի կլիմայով: Ունի նաեւ անսահման տարածութեամբ մշակելի հողեր, որոնք չեմ մշակուիր, վասնզի Պեհեսնիի գաւառին բնակչութեան մեծ մասը վրանարնակ եւ վաճկատուն է. որով երկրագործութիւնը ետ մնացած է: Նոյն արմտիքը ուրիշ տեղերէ կը ներմուծուի (Պէննէեան, էջ 189): Ժողովուրդը ընդհանրապէս աղքատ եւ յետամնաց է:

Նշանաւոր են իր չամիչը եւ քաղցուն: Կ'արտածէ հում նիւթեր եւ չոր պտուղներ, ինչպէս կարապ-իւղ, պիստակ, բամպակ, ատաղձ, տախտակ, ածուխ, գիտոր, բրինձ, դարի, նուշ, ընկոյղ, թութ եւայլն:

Ըստ Պէննէեան քահանայի իր գլխաւոր արտադրութիւններն էին բասդեղ, սուփուղ, չամիչ, թուղ, պիստակ, մանած, կտաւ, դորդ, կապերտ, բուպ եւ քէվազ ըսուած տեսակ մը օշարակը եւ օղին:

Գաւառին կեդրոնական վայրը՝ Պեմնի կամ Պեհեմնի թուրքերը կը կոչեն Պեհեմնի-ՊԱՀՈՒԵՏՏԻՆ կամ Պեհեսնի եւ Ասորիները Պէթ շԱՍԱՆ (Ալեքսանդրեան, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ, էջ 409—412): Փոքր քաղաք մըն էր հաստատուած քարուտ լեռան մը կողին, ցրուեալ տուններով, ուր կը տեսնուի նաեւ հին բերդի մը մնացորդները (հմտ. Ալիշան, ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՊՐՈՒԹԻՒՆ):

Պեհեսնի երկու օթեւան հետի է Այնթապէն գէպի արեւմտեան հիւսիս (Հ. Ղուկաս Վրդ. Ինճիճեան, ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԶՈՐԵՅ ՄԱՍԱՆՅ ԱՇԽԱՐՀԻ, Ա. հտ., էջ 324):

Պեհեսնի Տ. Կարապետ քհն. Պէննէեանի համաձայն «Մալաթիայէն 22 ժամ հեռաւորութեամբ բոլորտիքը լեռներով շրջապատուած եւ խորանորի մը վայրէջքը հաստատուած փոքրիկ քաղաք մ'է» (Պէննէեան, ընդարձակ, էջ 185) :

«Պեհեսնի՝ Արեւելէն ու արեւմուտէն պարուրող երկու սարերու մէջտեղ՝ ձորամէջ շինուած աւան մըն է, 1880 տնուոր: Բոլոր տուները շինուած են ձորին արեւելեան դարվարին վրայ, որուն երկայնութեանը շինուած է նաեւ շուկան եւ անոր հիւսիսային ծայրն ալ կը գտնուի կառավարական շէնքը: Ատենօք աւանին մէջ կ'ար աւելի քան 400 տուն Հայութիւն, երեք յարանուանութիւններէ, լուսաւորչական 300 տուն, բողոքական՝ 15 տուն, կաթոլիկ՝ 40 տուն: Մնացած բոլոր բնակչութիւնը մահմետական էր, այսինքն թուրք»: (Տես Յակոբ Եփրեմեանի հաղորդած տեղեկութիւնները, ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ԱՅՆԹԵՊԻ ՀԱՅՈՑ, Ա. հտ., էջ 82) :

Քաղաքին քովէն կ'անցնի Սալբուն գետակը որ թէպէտ խորունկ չէ բայց լայն եւ սաստիկ սրընթաց է մանաւանդ ջուրերու աճման շրջաններուն (Հմմտ. Ինճիճեան, նոյն, էջ 325) :

«Շուրջանակի ունի պարտէզս եւ այգիս, որոց խաղողն է սփանչելի, գիւարտափոյ կարգի իբրեւ հրէշ իմն է տեսանելի տեսակս խաղողոյ սակս մեծութիւն, որոյ չամիչ գնայ մինչ ի յարփանիս: Գլխաւոր վաճառ Պեհեսնայ է տախտակ եւ գերան, գի մօտ իւր ունի անտառս մեծամեծ, Ուոփայեցիք ասդի գնեն ըստ մեծի մասին ատաղձ ի պէտս շինուածոց իւրեանց» (Ինճիճեան, նոյն) :

Բնակիչները տաճիկ եւ Հայ էին (նոյն) Պէննէեան քհն. անոնց ընդհանուր թիւը 8—9 հազար կը նշանակէ, որոնց միայն 350—ը քրիստոնեայ:

Ըստ այլոց Պեհեսնի քաղաքը ունէր շուրջ 2000 տուն բնակիչ, որոնց դրեթէ քառորդը քրիստոնեայ (էջ 227): Այլիչան քաղաքին բնակիչները 2500 տուն թուրք եւ 150 կամ 250 տուն Հայ ցոյց կու տայ:

Գերպ. Ալեքսանդրեան (ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ, էջ 409) բնակչութիւն կը նշանակէ 2000 տուն թուրք եւ 250—300 տուն Հայ, 100—150 տունը կաթոլիկ եւ շատ քիչ բողոքական:

Պեհեսնի հին քաղաք մը ըլլալ կը թուի, որ սակայն ծանօթ չէ իր հին անունով: Ոչ բիւզանդացւոց եւ ոչ Արաբներու ատեն չէ յիշուած: Կազմած է Լեկանդիոնի թեմին մաս եւ ԺԱ. դարուն Հայաստանէն տեղափոխուած Հայ թաղաւորներու եւ իշխաններուն պատկանած է:

Անոր տիրած են Փիլարտոս. Գող Վասիլ եւ Տղայ Վասիլ:

Այս շրջանակին տիրած են նաեւ խաչակիրներէն Եղեսիոյ կոմսերը:

1118-ին անոր տիրեց Պաղդին: (Հմմտ. ՊԱՏՄ. ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ, էջ 409):

Այն ատեն Պեհեսնի հռչակաւոր զղեակ կամ ամբոց մըն էր, որ ժամանակակիցներ անառիկ կը կոչեն:

Պեհեսնի ԺԱ. եւ ԺԲ. դարուն նշանաւոր էր իր ամբութիւններով, իր հարստութեամբն եւ բազմամարդութեամբ: Ըստ Տ. Կարապետ քհն. Պէննէ-

Քանի պահ մը Կոստանդինի որդի Հեթում իշխան թուրքերու ձեռքէն գրաւած է այս քաղաքը որ ետքը կրկին իսլամներէն գրաւուած է :

Մահմետականները երբ տիրեցին , քրիստոնեաները հեռացուցին , իրենք հոն հաստատուեցան :

Յաջորդաբար անոր տիրած են Սուրիոյ Աթարէզներն , Ռումի Սելճուկ Սուլթանները եւ Եգիպտացիք եւ վերջապէս Օսմանեան թուրքերը :

Հոն Օսմանեան գերիշխանութեան տակ երբեմն զոյութիւն ունեցած են ինքնագլուխ տոհմեր , ինչպէս Պէյատ Օղլուներ , որոնց անունը կը կրէ մինչեւ հիմա Պեհեսնիի մօտ Շահ-Պէյատի գիւղը :

Պեհեսնի ամրացած է նշանաւոր բերդով մը հիմնուած բնական ամրութիւններով հարուստ հսկայ լեռան մը գագաթը : Այս վիթխարի լեռը , իր բարձր գիւղերով կ'իշխէ շրջակայ լեռնաշղթաներու վրայ որուն չորս բոլորակներ կը գտնուի արդի Պէսնի քաղաքը :

Բերդ-լեռը , ամփոփ եւ ցից ունի ճիշդ ձուկի մը կերպարանքը , իր պոչով , գլուխով եւ թեւերով : Լիտոյի գլխային մասերը , ըլլալով երեք կողմերով անդնդախոր՝ բնական գահավէժներով բաժնուած անմատչելի են , միմիայն հարաւային կողմէն կարելի է մուտ գործել լեռան գագաթը՝ բերդի պարիսպներուն մէջ , քառորդ ժամ քալելով սարսափելի գառիվերի մը սպառաժուտ շաւիղներէն :

Լեռան գագաթը , ասդ եւ անդ սփռուած կը տեսնուին շատ մը հին շինութեանց աւերակներ եւ բազմաթիւ վիմափոր քարայրներու մնացորդներ , քիչ շատ տափարակ տարածութիւններու վրայ :

Ասոնք վաղընչական բնակարաններն եղած են բերդի երբեմնի քաջ պատերազմիկներուն :

Պեսնիի այս նշանաւոր բերդը դարերով անխնամ թողուած եւ շատ բաներ կորսնցուցած է իր հին փառքերէն : Պատմական գեղեցկութիւններէն բան չհասկցող տղէտ տեղացիք շարունակ քանդած եւ ահապին աւերներ գործած են անոր վրայ : Կողոպտած են անոր քարերը բնակարաններու շինութեան համար : Իսկ լեռան գագաթը , բերդի այս կամ այն կողմը , շատ մը պեղումներ կատարուած եւ արձանագիր հսկայ քարեր կոտորուած են , թանգ գրամներ եւ իրեզներ փնտռողներու կողմէ : Անեղծ մնացած են միայն բերդի անխափա տեղի պարիսպները , գահավէժ ամրութիւնները եւ շատ մը բնակարանային շինութեանց ամրաչէն հիմերը :

Բերդի հին փառքերէն իրր յատկանշական մնացորդ յիշատակելի է լեռան բարձունքը կանդուն մնացած կիսաքանդ հսկայ գիտարան աշտարակի մը , խոշոր քարերով ամրաչէն , երկնասլացիկ եւ հիանալի մէկ պատը՝ լայնանիւտ , որուն հարաւակողմի սրբատաշ մակերեսը , առասպելական բարձրութեան վրայ քանդակուած մօտաւորապէս տասը կանդուն երկայնութեամբ եւ մէկ կանդուն լայնութեամբ , անլրէպ եւ հրաշալիօրէն համաչափ փակագծի մը խորքը , բարձրաքանդակ եւ խոշորագիր , այնպիսի մեծութեամբ որ

կարելի է բոլոր մօտակա բլուրներէն տեսնել եւ կարգաւ դիւրութեամբ, թէ եւ լեզուն չէ ճշգրտած :

Այս հսկայ լեռան խորը ծածուկ ճամբայ մը կայ որ դառիվեր կ'երկարի լեռան պոչէն մինչեւ գլուխը : Այս ճամբան փապուղի մըն է որուն լայն եւ բարձր կամարներուն մէջէն կրնան խուժը մը ձիաւորներ կողք կողքի անցնիլ ազատօրէն : Այս դաղտնի ճամբուն վարի ծայրը կը յանգի անուշ ջուրի փոքրիկ վիմափոր աւազանի մը, որ կը բացուի Հայ թաղերու մէջէն անցնող գետակին, ժայռերու մէջէն բացուած սարսափելի կիրճի մը ստորոտը եւ ամենեւին աննշմարելի դիրք մը ունի : Այս ժայռամէջ աւազանին ահը իր մէջն է եւ կը բղխի գետնէն սղաջարով եւ սքանչելի ջուր մը ունի, զոր ցարդ մօտակայ թաղերու բնակիչները կը դործածեն իբր խմելու ջուր :

Այս ճամբուն վերի ծայրը լեռան դազաթին վրայ ունի իբր դուռ բրգաձեւ չոյգ մը հսկայ պարսպապատեր, մէկ մէթը արահետով բաժնուած իրարմէ եւ ունին խոշոր եւ սրբատաշ քարերով հաստաբետ եւ լայնանիստ շինուածք մը, չափազանց ամրաշէն :

Այս պատերը կանգուն են շատ բարձր բնական գահավէժի վերեւ, ուր վար նայողին գլխու պտոյտ կը պատճառէ եւ վարի ձորամէջի թաղերուն բնակիչները կը տեսնէ մըջիւններու նման փոքր :

Տեղացիք այս բերդը զանազան անուններով կը կոչեն, թուրքերը կ'ըսեն «ԲԻԻՖԱՐ ԳԱԼԱՍԸ», իսկ Հայերը կը կոչեն «ՀԱՅՈՑ ԳԱԼԱՍԸ» եւ ԶԿՆԱԲԵՐԴ, որ վաղեմի անուն մը ըլլալ կը թուի (Աւետիս Թէքեան, ՊԵՍՆԻՆ ԵՒ ՔԵՍՈՒՆ, ՍԻՈՆ, 1933, էջ 296—7) :

Վերջին ժամանակները քաղաքի ամրութիւններն աւրուած էին : Մինչեւ վերջերը քաղաքէն դուրս սլարտէզներու եւ այգեստաններու մէջ կը տեսնուէին տակաւին հին ամրոցին աւերակները ամէն կողմ (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԵՒԱՍՏԻՈՅ, էջ 410) :

Քաղաքը ունի զարմանալի կառուցուածք մը, «խիստ վտանգաւոր : Տուները խիտ առ խիտ եւ իրարու վրայ շինուած են : Այնպէս որ մէկուն տանիքը միւսին գաւիթ եւ հասարակութեան ճամբան է :

Կեդրոնին օդը շատ վատառողջ է : Ամառը սաստիկ ըլլալով բնակիլ անկարելի ըլլալուն, ժողովուրդը ամառը կ'երթայ քաղաքին շուրջը գտնուած այգեստաններն ու հոն կ'անցնէ : Այգեստանեայց մէջ որչափ որ պտղատու ծառեր ալ հասած են, բայց զանոնք ոռոգող ջուր չգտնուելուն համար անոք կը մնան մինչեւ իսկ գետինը խոտ չբուսնիր : Այգիները սակայն խիստ պատուական են : Կ'արտադրեն աղնիւ խաղողներ, համբաւաւոր է ԲԷՅՂԱՄՊԷՐ ԻԻԶԻՄԻ ըսուածը, որուն համեմատող խաղող եւ ոչ մէկ տեղ չի գտնուիր, մանաւանդ ասոր չամիչը որ իր խոշորութեամբ եւ փայլունութեամբ բնութեան մէկ առանձնաշնորհումն է այս դաւառակին :

Պեհեսնի ինչպէս վարչական, Հայ առաջնորդական բաժանմամբ ալ Մալաթիոյ կը վերաբերի : Այս թեմին մէջ ալ 25 տուն կաթուղի եւ 10—12

տուն բողոքականներ կան : Ինչպէս Հայերը նոյնպէս միւսներն ունին մէյ մէկ եկեղեցի եւ յարակից վարժարան¹ : Վարժարաններու մէջ սկիզբէն ի վեր կաթողիկոսներունը քիչ շատ միտիթարական է : Պեհեսնեցի հայոց գործածական լեզուն թուրքերէնն է , այնպէս որ հայերէն ամենապարզ բառն անգամ չեն հասկնար : Տակաւին անտարբեր են դպրոցներուն դարկ տալ եւ իրենց մայրենի լեզուն սորվելու :

Հայերն ունին ներկայիս (1912) մէջ 2 քահանայ , Տ . Աբրահամ եւ Տ . Սուքիաս : Առաջինը ծերացած է այլեւս , միւսն ալ թողլով Պեհեսնին՝ Խարբերդի ՀԻՒՍԷՅՆԻԿ գիւղին մէջ կը քահանայագործէ :

Պեհեսնիի մէջ կան մի քանի տուն հայեր , որոնք Ակնէն եւ Կիւրինէն փոխադրուելով բաւական կարեւոր դիրք գրաւած են . բնիկ Հայերը կը պարտալին պայտարութեամբ , լպուտութեամբ , կահագործութեամբ , երկաթագործութեամբ , կլայեկագործութեամբ , ներկարարութեամբ եւ այլ հասարակ քանի մը արհեստներով : Պեհեսնիի գաւառին մէջ համանուն քաղաքին շուրջ կային ուրիշ հայաբնակ վայրեր :

Այսպէս , «Պեհեսնիէն երկու ժամ դէպի արեւելք կը գտնուի ՍՈՒՐՖԱԶ անուն 300 տնուոր գիւղ մը , որուն իրր 20 տունը Հայ էր , բայց չափազանց աղքատ : Հայոց եկեղեցի մըն ալ կար , շատ գեղեցիկ շինուած եւ ընդարձակ : Բուն գիւղին դիրքը տափարակ չէ , ոչ ալ բարձր լեռ ունի , այլ պատուանդներով բլրաւէր լայն հովիտ մըն է : Գիւղը երեք մղիկի թ ունէր մինարէներով , գեղամէջ երկուքը ամուր վիճակի մէջ , իսկ գիւղէն դուրս մէկը՝ պատերը փլած աւերակ :

Առաջ 1000 տնուոր աւան մըն է եղեր : Գիւղին մէկ ժամ հարաւէն կ'անցնի ՍՈՒՐՖԱԶ-ՉԱՅ անուն գեղեցիկ գետակ մը , որ շատ արգիւնարերութիւն կը պատճառէ :

Սուրֆադի հիւսիսային-արեւելեան կողմը գրեթէ հինգ ժամ հեռաւորութեամբ կայ ՇԱՄՊՈՅԱՐԸ անուն 500 տնուոր գիւղ մը , որ նաեւ տասը տուն Հայութիւն մը կը բնակէր :

Պեհեսնիէն դէպի հիւսիս ութ ժամ հեռաւորութեան վրայ կայ ԹՈՒԹ անուն 600 տնուոր գիւղ մը , եւ հոն ալ 16 տուն² Հայութիւն մը կը բնակէր : Ոչ դպրոց եւ ոչ եկեղեցի ունէին : Տարիներ առաջ , կաթողիկոսները դպրոց մը բանալու խոստումը ըրած էին , բայց չէր իրագործուած (Պէննէեան քհն . ԸՆԴ . , էջ 187) Թութի հայերը կտաւագործ էին եւ բաւական քանակութեամբ կ'արտածէին շրջակայ քաղաքները (Պէննէեան , ԸՆԴԱՐՉԱԿ , էջ 187) :

Պեհեսնիէն 10 մղոն դէպի արեւմուտք ալ կայ ՊԷԼՎԷՏԷՆ գիւղը 200 տուն բնակչութեամբ , որուն 15 տունը (³) Հայերէ կը բաղկանար :

(1) Հայոց եկեղեցին Ս . Փրկիչ եւ վարժարանը ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ կը կոչուէր (Թորոս Աղբար Բ , էջ 319) : Վարժարանին ուսանողաց թիւը 40 էր (նոյն) :

(2) Այս թիւը ոմանք մինչեւ 5 տունի կ'իջեցնեն :

(3) Պէննէեան քահանայ՝ 20 տուն :

Պէլլէտէնի Հայերը թրքախօս էին Պեհեսնեցւոյ պէս, իրենց հոգեւոր պէտքերը կը հոգացուի Պեհեսնիէն: Սահակ կաթողիկոս Խապայեան մէկ քանի տարիներ զրկեց անոնց նախնական դպրոցի մը պէտքերը սակայն վերջը զաղրած էր (Պէննէեան, էջ 187):

Բեւ-էրէն կամ Պելլերէն կամ Պելլերան գիւղին մասին, Մոլթէ ունի հետաքրքրական տեղեկութիւն մը:

«Միակ յարկի մը տակ 200 տուներով խոշոր գիւղ մըն է. յարկ կամ պատշգամ՝ անջատուած միայն փոքր քուով փողոցներով, որոնց մէկէն միւսը կը ցատկես, նեղ խրամատէ ցատկելու պէս» (Մոլթէ):

Պեհեսնիի դադային մէջ էին նաեւ ՌԱՊԱՆ, Մարաշի եւ Քեսունի միջեւ գէպի արեւմտեան հարաւ: Թուրքերը այն կողմերը կ'անուանեն ՌԱՊԱՆ ՕՎԱՍԸ (հովուաց դաշտ) ուր կը համախմբուէին Քիւրտ եւ թիւրքմէն աշիրէթներն եւ կ'արածէին իրենց խաչինքներու հստերը:

Հիմա ալ Քուրդերը եւ թուրքմէնները կը կազմեն բնակչութեան մեծամասնութիւնը:

Մինչեւ 1914 հոն քիչ թիւով Հայեր ալ կը գտնուէին:

Պեհեսնիի մօտերն յիշատակելի են իբր հայկական յիշատակ, ՄԱՏՐԱՍՈՒՆ եւ ՎԱՐԴԱՀԵՐ աւանները, որոնցմէ առաջինին մէջ կ'իշխէր Գուրգէնի որդի Գագիկ, որուն քով բնակեցաւ ժամանակ մը Գրիգոր Վկայասէր կաթողիկոս:

Վարդահեր այն գիւղն է ուր վախճանեցաւ Վկայասէրի քեռորդին եւ յաջորդը Բարսեղ կաթողիկոս (1113):

Ահա ասոնք են բոլոր այն տեղերն, ուր քիչ թէ շատ Հայ կը բնակէր, որոնց 1895-ի կոտորածին Հայ գիւղացիներէն շատերը սպաննուեցան եւ մնացածներն ալ ցիրուցան եղան:

Պեհեսնիի դաւառին մէջ 1915-էն առաջ տակաւին հայաբնակ վայրերէն զատ կային ուրիշ քաղաքներ եւ գիւղեր որոնք բաւական կանուխ զաղրած էին հայաբնակ ըլլալէ սակայն իրենց պատմական անցեալով կապուած էին Հայ ազգին եւ անոր պատմութեան մէջ երեւելի դեր կատարած էին: Այսպէս Պեհեսնիի հարաւային կողմը չորս ժամ հեռու կը գտնուէր Քեսուն Հայ եւ թուրք խառն բնակչութեամբ գիւղաքաղաքը որ 1916-էն առաջ ունէր 200 տուն մահմետական բնակիչ:

Քեսուն կը գտնուէր Միջին Եփրատի մեծ աղեղին հիւսիս-արեւմտեան կողմը, անոր եւ Ամանոս ու Տաւրոս լեռներուն մէջտեղ տարածուող փոքրիկ այլ արգաւանդ երկիրին մէջ որ դասական շրջաններուն ԿՈՄՄԱԳԻՆԷ անունը կը կրէր: Հոն, Կոմմագինէի մէջ Մարաշի եւ Սամուսատի գրեթէ ճիշդ մէջտեղը՝ իւրաքանչիւրէն 75 մղոն հեռու եւ ԳԸԶԸԼՏԱՇ լեռնաշղթային հիւսիսային զառիթափին վրայ մեծ գիւղ մըն է ՔԵՍՈՒՆ որուն առջեւ կը տարածուի բաւական ընդարձակ դաշտ մը, որու մէջէն՝ հիւսիս-արեւմուտքէն գէպի հարաւ-արեւելք ուղղութեամբ կը հոսի Եփրատի մէկ կարեւոր օժանդա-

կը, որ հիմա ԿԵՕՔՍՈՒ կը կոչուի: Հին անունով Ծօջէ: Այս դետի եփրատի միացած տեղէն քիչ մը վեր հին ատեն, կը դտնուէր քարաշէն մեծ կամուրջ մը, որուն վրայէն կ'անցնէր Հռոմէական զինուորական զլխաւոր պողոտայ մը դէպի Սամոսատ:

Քեսուն սքանչելի լեռնադաշտի մը վրայ կառուցուած հիանալի դիրք մը ունի: Դաշտը քսան ժամուան երկարութիւն ունի արեւմուտքէն արեւելք, իսկ լայնութիւնը երկու ժամուան ճամբայ է: Թէ հիւսիսային եւ թէ հարաւային կողմերը լեռնային եւ անտառապատ են (Յակոբ Եփրեմեանի ՏԵՂ. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՅՆԹԵՊԻ ՀԱՅՈՅ, Ա. հտ., էջ 82):

Քեսունի դաշտը կ'ոռոգուի Քեսուն գետին աղմկահոս ջուրերով եւ հողին եւ կլիմային նպաստաւորութեանը շնորհիւ տարին երկու անգամ բերք կը քաղուի: Ամառ եղանակին արմտիք, իսկ աշնան բամպակ, բրինձ, շուշմայ եւ խաշխաշ կը մշակուին այս հողերուն վրայ:

Քեսուն, Հայոց տեղահանութենէն առաջ արդէն զիւղի վերածուած, բոլորովին քրտաբնակ էր թէեւ ասկէ շուրջ 120—140 տարի առաջ բնակութեան կարեւոր մէկ մասը կը բաղկանար հայերէն որոնք երկրագործութեամբ կը զբաղէին: Սակայն լեռնաբնակներու յարձակման մը ատեն ասոնք բնաջինջ եղած են եւ սակաւաթիւ վերապրողները մերկ ու բոսիկ փախած են Պեհեանի, որ Քեսունէն 4 ժամ հեռու կը դտնուի դէպի հիւսիս (Եղիա Ս. Քասունի, Ա-ԿՕՍ, ԻԹ., էջ 101):

Քեսուն մայրաքաղաքն էր Գող Վասիլի (1082—1112 Հոկտ. 12) որ խաշակիրներու հետ սերտ յարաբերութիւններ ունեցած է: Ազնիւ ու ուղղամիտ մարդ մը եղած է, վեհանձն եւ ասպետական, — բարեպաշտ քրիստոնեայ մը, միանգամայն քաջ — յաջող պատերազմիկ եւ կարող վարչագէտ:

Անոր իշխանութիւնը իր մէջ կը պարփակէր, Քեսունէն դատ, Պեհեանի, Մարաշ, Ռապան, Փարզման, Հռոմկլայ, Հիւսնի Մանսուր գաւառները (տես նոյն):

Հոն էր Կարմիր վանք, ուր Թաղուեցաւ Գրիգոր Վկայասէր¹:

Գող Վասիլի իշխանութեան ատեն Քեսուն փառաւոր քաղաք մըն էր, պարսպապատ եւ աշտարակաւոր, ամրաշէն դռներով (Բարհերէոս, Chronography, էջ 125—128—130):

Իսկ Գրիգոր Երէց Գող Վասիլի համար կ'ըսէ թէ շինեց «ղբարձրայարկ ապաստանսն... եւ զայլ շէնսն բարձրագոյն»:

Քեսուն կը կոչուէր նաեւ «ԵՐԿԻՐ ԿԵՍՈՒՆԻ» իսկ քաղաքին պատմական դղեակին անունն էր ՀԻՄՆԻ կամ ՀԻՒՄՆԻԻ (գեղեցիկ-վայելուչ):

ԺԱ. դարուն վերջերը Քեսուն բնակավայրն էր Գող Վասիլ իշխանին որուն քով հաւաքուեցան Բաղրատունի եւ Արծրունի Թագաւորներու բանակին մնացորդները, Պահլաւունի իշխաններ եւ իշխանագուհիներ:

(1) Գող Վասիլի իշխանութեան վրայ խնամեալ ուսումնասիրութիւն մը ունի Վեր. Եղիա Ս. Քասունի (տես Ակօս, ԻԹ. եւ Լ., Զ. տարի, թիւ 1):

Քեսուն ամրոցին մէջ շինած էր Վասիլ, իր ասլարանքը բարձրադարձ եւ մեծաշէն դռներով:

Իր իշխանութեան տակ էին Ռապան, Բերտրուս, Պեհեսնի, Փարզման, Մասր Հարթան, եւայլն: 1112-ին Վասիլ մեռաւ եւ իրեն յաջորդեց Վասիլ Կամսարական մականուանեալն «Տղայ»: Քեսունի իշխաններուն նիզակակից կամ թերեւս ճորտ, Կարկառի, Արեւընթունի, Ծովք տղեկին, Պիրի իշխանները:

1118-ին Եդեսիոյ եւ Թլպաշարի Լատին կոմսը, Ճոսլին, հազիւ 20 տարի վերջը Եդեսիան Հայերէն դաւով խլելէն ետք, գրաւեց նաեւ Քեսունի հողերը:

Սիւր Պաղտին իբր ճորտ Ճոսլինի կ'իշխէր Մարաշի եւ Քեսունի:

Ետքը առին Պեհեսնին, Ռապանը եւ Մարաշը, Մալաթիայէն մինչեւ Անտիոք գրաւեցին:

1140-ին Պաղտին հեռացաւ Քեսունէն հեծելազօրքին հետ: Իսկ բնակիչներուն մեծ մասը զնաց Պեհեսնի, ոմանք Ռապան, եւ մաս մը Հռոմկլայ: Քեսուն գրեթէ պարպուեցաւ: Հոն մնացին սակաւաթիւ ազատներ եւ քաղաքին դուքսը Վահրամ:

Ասոնք երբ լսեցին Սարբերդի տիրոջ Գարա Ասլանի Ռապանի վրայ դաւը փախան, եւ 30 թուրքեր կրցան կողոպտել եւ կրակի տալ այս ամայացած ականաւոր քաղաքը:

1143-ին Եդեսիան ալ գրաւեցին իսլամները: 1145-ին Ճոսլին վերագրաւեց քաղաքը Պաղտինի հետ, բայց Նուրետտին, փութաց Եդեսիա դոր գրաւեց բոլորն յարձակմամբ: Պատերազմին մէջ մեռան Պաղտին եւ Ճոսլին: Հազիւ կրցաւ ապաստանիլ Թլպաշար:

Մագսուտ Իկոնիոյ Սուլթանը սլաշարեց Թլպաշարը 1145-ին բայց չկրցաւ գրաւել: Կարկառի Հայ իշխանները՝ Վասիլ եւ Շահան, պաշարուողներուն պարէն տանելու ատեն ինկան Գարա-Ասլան Ֆախրետտինի ձեռքը:

Մագսուտ 1150-ին դարձեալ յարձակեցաւ Եփրատացւոյ վրայ: Քեսուն յանձնուեցաւ, ութ օրուան մէջ գրաւուեցաւ անմատոյց եւ անառիկ Պեհեսնի եւ չորս օր վերջը Ռապանը:

Յաջորդ տարին յանձնուեցաւ նաեւ Թլպաշար եւ մնաց միայն Հռոմկլայ, ուր ապաստան գտած էին Հայ կաթողիկոսները:

Քեսունի բնակիչները մեծ մասամբ ապաստանած են Պեսնիի հիմակուան ամրաշէն տեղը, ժայռուտ լեռներու եւ ապառաժուտ ձորերու միջեւ:

Քեսուն քաղաքը եւ իր պատմական կարմիր վանքը, որ հռչակաւոր էր ԺԱ. եւ ԺԲ. դարերուն մէջ: Հոն ուսում առած է Գրիգորիս եւ Ներսէս Շնորհալի եղբայրները՝ Ստեփանոս Մանուկ եպիսկոպոսին ձեռքին տակ: Շնորհալի իր այս վանքը հիւրընկալուած ըլլալը կը գրէ ինքն իր տաղաչափեալ վիպասանութեան մէջ:

«Ի միջերկրեայս անդուստ փոխեալ,
 Որ եփրատաց մերձ տոկացեալ
 Քաղաք Քեսուն իմն անուանեալ,
 Յոր հուպ է վանք Կարմիր կոչեալ»

(Աւետիս Թէքէեան, ՍԻՈՆ, 1933, էջ 287—288) :

Այսպէս, բուն իսկ Քեսունի մէջ կան երկու լքուած եկեղեցիներ՝ աւերակ վիճակի մէջ, մէկուն անունն է ՎԱՍԵԼԼՈՆ¹, իսկ միւսին, որ ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ² անունը կը կրէ, լոկ քարայր մը մնացած է³ : Ու դարձեալ գիւղէն դէպի հարաւ, երկու ժամ հեռուն, լերան մէջ, կը գտնուի Սբ. Յակոբ անուն եկեղեցիի մը աւերակը, որուն դմբէթն ու կամարները դեռ 30 տարի առաջ դոյութիւն ունէին, բայց ներկայ վիճակը չեմ գիտեր (Յակոբ Եփրեմեանի տեղեկութիւն) :

1136-ին Դանիշմենտ Մահմուտ այրեց Կարմիր վանքը, որ պատմական կարեւոր անցեալ ունեցող հռչակաւոր հայ վանքերէն եւ գրչագրական դպրոցի վայրերէն մին է, ինչ որ կ'ապացուցուի Պեհեսնիի հայ եկեղեցիին դարակներուն եւ եկեղեցականաց մատենադարաններուն մէջ հազարաւոր օրինակ հին ձեռագիրներու գոյութեամբ, որոնք փճացան մեծ եղեռնին քաղաքին 500 ընտանիք հայ բնակչութեան հետ, որոնց մօտաւորապէս 350 ընտանիքը լուսաւորչական Հայեր էին (Աւետիս Թէքէեան, նոյն) :

Ըստ հնամենի սովորութեան, Պեհեսնիէն Հռոմկլայ, Ս. Ներսէսի վանքը ուխտի գացող մեր հայրենակիցները պարտաւոր էին իրենց ճամբուն վրայ իջեւանիլ Քեսունի Կարմիր Վանքի աւերակներուն մէջ, հոն ուխտ կատարելու, մատաղ կտրելու եւ պատարագ մատուցանել տալու համար (նոյն) :

Խաչատուր Վրդ. Տէր Ղազարեանի տեղեկագրին մէջ Պեհեսնիի Հայոց մասին սա համառօտ տեղեկութիւնները կան. —

ՊԵՀԵՍՆԻ. — Գաւառակ է եւ ենթակայ Մալաթիոյ գաւառի կառավարչութեան : Հոս կան 240 տուններ, որոնք ունին Ս. Փրկիչ անուն եկեղեցի մը, որ ունի թրքական 1266 թուակիր հրովարտակ մը եւ մէկ նպաստընկալ վարժարան, հիմնուած նոյն եկեղեցւոյ թուականին, նաեւ 2 քահանայ, 2 ուսուցիչ եւ 120 ուսանող :

Պեհեսնիի շուրջ կը գտնուի Պէլվէրէնի⁴ անուն գիւղ մը, ուր կան 10

(1) Սրուանձտեանց ՎԱՍԻԼՈՍ-ը եկեղեցի է չ'ըսեր, այլ կ'ըսէ թէ ՔԵՍՈՒՆ կամ ՔԻՍՈՆ գետի առջեւ այս անունով քարակոյտ մը կայ, որ Գող Վասիլի տաւրանքն է՝ կ'ըսեն (Թորոս Աղբար, էջ 323) :

(2) Կարմիր Վանքը ՎԱՍԻԼԼՈՍէն կէս ժամ հեռու էր (Թորոս Աղբար, էջ 323) :

(3) Քարայրը կ'անջատէ Սրուանձտեանց եւ զայն կը ներկայացնէ Շնորհալին առանձին աղօթատեղին (Թորոս Աղբար, էջ 323) :

(4) Գերպ. Աւեքսանդրեան Բէլ-Էրէն կամ Պէլվէրէ կ'ուղղագրէ (Պատմութիւն Սեբաստիոյ, էջ 412) : Մարաշէն 20 ժամ հեռու է գիւղը : Ունի 25 տուն թուրք եւ 5 տուն հայ (նոյն) :

Հայեր, ունին մէկ վարժարան՝ հիմնուած 1880-ին, որ 1895-էն ի վեր փակ կը մնայ. արտօնագիր չունի: Պեհեսնիի շուրջը կայ խոչկաշի անուն գիւղ մը, ուր կը բնակին այժմ 6 տուն Հայեր, որոնք եկեղեցի, վարժարան եւ այլն չունին:

Պեհեսնիի շրջակայքը կային նաեւ Սուրֆաղ¹, Քեսուն², Թութ, Շամ-սպայատ անուն չորս գիւղորայք, որոնց հայ բնակիչները 1895-էն ետք հետըզհետէ ցրուելով՝ այդ գիւղերը թափուր մնացած են: Ասոնցմէ Քեսունի մէջ կան Կարմիր եւ Ս. Յակոբ անուն երկու կիսաւեր եւ հնադարեան վանքեր: Պեհեսնիի մէջ կան 45 տուն կաթոլիկ Հայեր, որոնք ունին մէկ եկեղեցի³, մէկ վարժարան, մէկ վարդապետ, մէկ ուսուցիչ եւ 25 ուսանող: Կան նաեւ 7 տուններէ բաղկացեալ հայ բողոքականներ, որ ունին մէկ ժողովարան եւ մէկ փայտեայ վարժարան:

Պեհեսնիի մէջ կաթոլիկութիւնն ու բողոքականութիւնը մուտ գտած են 1875-էն ի վեր:

Գ.

ՀԻՒՍՆԻ - ՄԱՆՍՈՒՐ ԿԱՄ ԱՏԻԵԱՄԱՆ

Այս դաւառը, որ դարձեալ Եփրատացւոյ մէջ է, կեդրոն ունի Հիւսնի-Մանսուր քաղաքը, որ Մալաթիայէ Կարկեմիշ երկարող, հին հռոմէական գինուորական ու կարաւանային ճամբաներուն վրայ, հանգոյց քաղաք մըն էր (Ծովեցի, ՈՍԿԵԳԵՏԱԿ, Գ. հտ., էջ 439):

Հիւսնի-Մանսուրը, զոր առհասարակ կը կոչեն Ատրեաման, իր շրջակայքով ունէր 10.000 բնակիչ, մեծ մասը ՀԱՅԿԱԿԱՆ ծագումով (տես *Encyclopédie de l'Islam*, հտ. Բ., էջ 348)⁴:

Այս քաղաքը հիներու ծանօթ էր Փիրրիէ (Pirrhé) անունով: G. le Strange (*The Land of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1905, p. 125) որ յատկապէս ուսումնասիրած է խալիֆայական երկիրները, կու տայ հետաքրքրական տեղեկութիւններ թէ՛ Հիւսնի-Մանսուրի եւ թէ՛ Պեհեսնիի մասին:

(1) Սոֆրաղ ըստ Գերալ. Ալեքսանդրեանի:

(2) Երբեմն 5 - 6 տուն թրքախօս Հայեր կային (Պէննէեան):

(3) Եկեղեցին կառուցուած էր «Յանուն Աւետման Ս. Կուսին»: Հայ կաթոլիկները քաղաքին Ամառանոցին մէջ եւս ունէին ուխտատեղի մը, նուիրուած Պետրոս եւ Պօղոս Առաքեալներուն:

(4) Այս կարծիքը ունի նաեւ Սարգիս Տեմիրճեան, որ Հիւսնի-Մանսուրի թուրքերը Հայերէ սերած կը կարծէ (տես Ատրեամանի Պատմութիւնը, Պայքար օրաթերթ, 30 Մարտ, 1950): Քաղաքին ամենամեծ թուրք գերդաստանը, որ Մուլլազատէ կը կոչուէր, Եաղուպեան մեծ գերդաստանէն բռնի իսլամացող հայու մը սերունդն էր (Պայքար, 31 Օգոստոս, 1937):

Ան կ'ըսէ թէ «Հիւսնի-Մանսուր եւ Պեհեսնի — որ տակաւին գոյութիւն ունին — բերդերուն իւրաքանչիւրը կանգնած է իր սեպհական գետին վրան: Երկուքն ալ հարկատու են Եփրատի աջ ափին, եւ յաջորդաբար անոր կը միանան Սամոսատէն վար: Հիւսնի-Մանսուր, արդի Ժամանակներուն աւելի յաճախ Ատիեաման կոչուած, Բիւզանդացիներու կողմէն Փիրքիէ կը կոչուէր: Իր (վերջին) անունը գինքը շինողէն առաւ՝ Քաիս ցեղէն՝ Մանսուրէն, որ վերջին Ումմեան Մրուան Բ. խալիֆայի իշխանութեան Ժամանակ այս շրջանին հրամանատարն էր, եւ որ սպաննուեցաւ 141-ին (Հինրէթի=758 Քր.ի): Հիւսնի-Մանսուր վերաշինուեցաւ Հարուն էլ Բաշիտի կողմէ իր հօր խալիֆա Մահմուտի օրով, որ նկարագրուած է Հաւֆալի կողմէն իբրեւ պզտիկ քաղաք մը ուրբաթօրեայ մզկիթով մը:

Իր արտերը լաւ ոռոգուած էին, բայց Իպն Հաւֆալի կը գրէ որ այս վայրին ճակատագիրը, միւս սահմանային բերդերուն նման, յարձակման ենթակայ էր ու պիտի կործանէր, Բիւզանդացիներուն եւ Միւսլիմաններուն կողմէն փոխն ի փոխ: Եագուպ կ'աւելցնէ թէ քաղաքը պարիսպ մը ունէր երեք դուռներով եւ ջուրի ամբարտակ մը (Ditch) դուրսէն: Քաղաքին կեդրոնը կը կանգնէր բերդը՝ կրկնակ պարիսպներով շրջապատուած: Ապ-ուլ Ֆետա կը գրէ թէ 8-րդ (14-րդ) դարուն Հիւսնի-Մանսուր աւերակ էր, թէն իր շուրջի դաշտերը տակաւին կը մշակուէին»:

Սարգիս Բախտիկեան (այժմ Ներսէս արեղայ) քաղաքին ծանօթ հնագոյն յորջորջումը Փիրքիէն կը համարէ եւ անունի ծագումը հաւանական կը դնէ որ կապ ունենայ Մար լեզուին մեծ հայր, հօր, Աստուած նշանակող Փիրէ-Փեր բառի հետ (տես ՈՍԿԵԳԵՏԱԿ, Գ. հտ., էջ 439—440):

Ապացուցանելու համար այս վարկածը մէջբերուած պատճառաբանութիւնները հեռու են վճռական ըլլալէ: Նոյնպէս կասկածելի են Սարգիս Տեմիրճեանի «ԱՏԻԵԱՄԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ» գործին մէջ քաղաքին անունը լուսաբանելու համար մէջբերուած տեսութիւնները. ուստի աւելորդ կը համարիմ անոնցմով զբաղիլ:

Հիւսնի-Մանսուր անունը արաբական շրջանին իր հիմնադիրին՝ աւելի ճիշդը, վերանորոգողին անունով կազմուած է եւ կը ծագի Իւմմեան վերջին խալիֆային Մրուան Բ.ի ատեն 758-ին Աբբասեան էլ-Մանսուրի հրամանով սպաննուած Մանսուր Պին Ճուանա (Mansour Bin Dja'wana) անունէն (Encyclopédie de l'Islam, նոյն):

Տեղական աւանդութիւնն ալ կը հաստատէ թէ Ը. դարու կէսին Մրուան Բ.ի ատեն Մանսուր Պին Ճուանա էմիրը շինած է նոր քաղաք կամ բերդաքաղաքը, որ իր անունով կոչուած է Հոսն Մանսուր (բերդ Մանսուրի):

Յետոյ, Հարուն-էլ-Բաշիտ ամրացուց դղեակը եւ հոն դրաւ պահակազունը մը (Encyclopédie de l'Islam, նոյն):

Այսպէս Հիւսնի-Մանսուր կամ Ատրեաման եղաւ Ժառանգորդը Pœre կամ Պերա կամ Բերրա հին քաղաքին: Արեւմտեան կողմը Ժամ մը հեռու հին

քաղաքին աւերակները կը մնային մինչեւ վերջերը ջուրի ճամբաներով եւ ժայռափոր գերեզմաններով (նոյն) :

Ծանօթ հին անունը պաշտօնական արձանագրութեանց մէջ կը մնար եւ կը կոչուէր գաւառը ԲԻԻՐԻ ԳԱԶԱՍԸ, բայց ժողովուրդին մէջ գործածական չէ այդ վաղեմի անունը (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ, էջ 406—8) :

Գերապ. Ալեքսանդրեան (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ, նոյն) կ'ըսէ թէ հին ատեն եպիսկոպոսական քաղաք էր եւ կանուանուէր Պերա կամ Բերա, Եփրատացոյ Հերապոլիսի (Մեմպիճ) մետրոպոլիտութեան ներքեւ : ԺԱ. եւ ԺԲ. դարերու հայ հեղինակները կ'անուանէին աղաւաղութեամբ Հասան Մսուր, ետքէն ըսուած է նաեւ իբր թէ հեղնութեամբ Ատիեաման (նոյն) :

Բախտիկեանի համոզումով Ատիեաման անունը կցորդ անուն մըն է, յառաջ եկած իր բնակչութեան արթնութենէն, աչքբացութենէն (ՈՍԿԵԳԵՏԱԿ, Գ., էջ 442) :

Քիւրտերը այս քաղաքը կը կոչեն Հասն Մաննա (Հասն Մսուր) :

ԺԲ. դարուն հազուադիւս կերպով կը յիշուի այս քաղաքը, երբ Օրթոքեանց սեպհականութիւն եղած էր (Encyclopédie de l'Islam, Բ. հտ., էջ 348) :

Հ. Ղուկաս Վրդ. Ինճիճեան (ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, Ա., էջ 324) առանց վարանումի կ'ըսէ թէ «Հըսնի Մանսուր քարգմանի «բերդ Մանսուրայ», զի Հըսն առ Արաբացիս բերդ նշանակէ. իսկ ՄԱՆՍՈՒՐ ըստ Քեաթիպ Զէլէպիին է անուն վերակացուին շինութեան բերդին, բայց ի ռամկաց աղաւաղեալ Հասան Մանսուր ասի, որ Գեղեցիկ Մանսուր քարգմանի : Քաղաք սորա կառուցեալ կայ առ Եփրատ յարեւմտից նորա, մերձ ի ՍԱՄՍԱԴ ի հիւսիսակողմն նորա եւ ի հարաւոյ արեւմտից Մալաթիոյ» :

ԺԱ. եւ ԺԲ. դարերուն Եղեսիոյ կոմսերը, Քեսունի իշխանները եւ ապա կրկին Եղեսիացիք առին քաղաքը եւ գաւառը (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ, նոյն) :

Ռուբինեանց շրջանին յաճախ յիշուած է այս քաղաքը : Ասոր մօտը կը կանգնէր ըստ Ալիշանի Օշին բերդը, որ հիմա կը կոչուի Աւշին :

ԺԹ. դարուն առաջին կէսին, 1836—1838-ին ատեն՝ Մուլթէ հոս ալ այցելած է : Իր նամակներուն մէջ կը գրէ թէ Ատիեաման ընդարձակ, բայց չափազանց աւերուած եւ կործանուած միջնաբերդով քաղաք մըն էր : Մուլթէի համաձայն «այս փոքրիկ քաղաքը Տաւրոսի հարաւային կողերուն ստորոտը դաշտին մէջ հաստատուած է գետակի մը հունին մօտ, շրջապատուած այգիներով եւ պտղատու պարտէզներով : Աղուոր տեսք ունի : Միջնաբերդի մը աւերակները եւ բազմաթիւ մինարէներ ենթադրել կու տան մեծ եւ բազմամարդ քաղաք մը, բայց ներսը կը տեսնես խլեակներու կոյտեր : Երբ քառասունմեակ ուղղուեցանք միւսեկիմին բակը, չկրցայ խնդուքս դսպել չքախումբին վիճակը տեսնելով : Հետեւորդ առեր էի թիալարներ եւ ապա չորս ծովային աստուածներ, որոնք Նեպտունի բոլոր ստորոգելիներով օժտուած էին,

Քիերը ուսերնուն վրայ եւ տիկերը կախուած ձիերուն երկու կողմերը: Քաղաքին հիւսիսային կողմէն բարձրացանք Տաւրոսի ամենէն սեպ կատարը. ամբեւուն խիստ կիզիչ ճառագայթները սլաք կ'արձակէին եւ մերկ ժայռերէն հուր կը ժայթքէր, որպէս հնոցներէ: Կեանքիս մէջ կատարած ամենէն ցաւազին չունէր այս:

Վերջապէս նշմարեցինք խորութիւն մը մեր ոտքերուն տակ՝ հմայիչ հովիտ մը. կանանչ դաշտը ծածկուած էր արտերով եւ տուներով, կտրուած չորս վճիտ դեռահասներու ջուրերէն, շրջապատուած լեռներով, որ կը կորսուէին երկինքի կապոյտին մէջ: Մեր յոգնաբեկ դրաստներուն վերջին մէկ ճիգովը, տասնութը ժամուան արշաւանքէ մը ետք կը հասնինք զիւղ մը, որ ծածկուած է աչքէս խաղառ հսկայական կաղամախիներուն տակ: Բայց ի՞նչ յուսախարութիւն եւ ի՞նչ սրտնեղութեան ենթարկուեցանք, երբ բոլոր տուները պարապ եւ լքուած գտանք:

Քիւրտերը յաճախ կը հեռանան իրենց զիւղերէն ամառը եւ կիզիչ տաքերը կ'անցնեն իրենց տաւարին հետ, լեռան գոլութեան մէջ: Քանի ձիւնը կը հալի եւ կանանչ մարդեր կը բացուին, աւելի վեր կ'ելլեն, եւ ստիպուեցանք նոր վերելքներ ընել, հեռուէն ծովի բարձրանալը տեսնել կարծելով: Մայրաքաղաքէն դուրս կ'ելլենք եւ յանկարծ ինքզինքնիս կը գտնենք քիւրտ ճամբարին մէջ: Սեւ վրանները տնկուած են խոշոր շրջանակի ձեւով. կիները հօտերը խնամելով կը դրաղին, այր մարդիկ պառկած են գետինը դորդերու վրայ եւ կը ծխեն, մանուկներու խումբեր կը խաղան շուրջ բոլորը:

Մեր երեւիլը ընդհանուր յուզում պատճառեց, խորհելով այն վերաբերումին, զոր Թուրքերը տեսնին ցոյց տուած էին այս խեղճերուն հանդէպ, անոնց զիւղերը ապրելով, հունձքերը կոփկոտելով, բռնի վերցնելով անոնց տղաքը զինուորական ծառայութեան համար. անոնց կասկածի չէ որ կը դիտէի այս տեսարանը, իմ հետեւորդներու խումբը շատ ահարկու չէր. չքախումբս տկար էր, բայց բոլոր մտահոգութիւններս ցրուեցան, տեսնելով ցոյց տրուած ընդունելութիւնը:

Ճամբարին հրամանատարը փութաց զիս ձիէն վար իջեցնելու. զիս իր սեպհական վրանը առաջնորդեց, նստեցայ լաւազոյն բարձերու վրայ, եւ իր կիներ — ցեղախումբին էն տարիքոտ, բայց ոչ էն գեղեցիկ տիկինը — բոտ ամբեւեւան հինաւուրց աւանդութիւններու երբեք խօսք մտիկ ընել չուզեց եւ չհրաժարեցաւ ոտքերս լուալէ: Ծխախոտը պալիս չէր, բայց սուրճը այս ճամբարին մէջէն բացակայ պերճանք մըն էր, փոխարէնը՝ խկոյն մատաղայն մը մորթեցին ընթրիքի համար: Զանազան ընտանիքներու ծերունիները մէջտեղ ելան եւ գետնին վրայ կծկուեցան, չնորհալիօրէն հրաւէր ստանալէ ետք եւ յաջորդաբար ինծի նուիրեցին իրենց ծխափողները:

Քիւրտ կիները քօղ չեն կրեր, բայց զեղեցկադոյնները չեն տեսնուիր: Քիթերնին ծակուած են օդով մը եւ ինչ որ ճակատը ունի՝ որպէս ստակ՝ կանայք կը կրեն իրենց մազերուն մէջ: Հիւրընկալիս աղջկան նուիրեցի տոպրակ

մը դրամ, մէկնոց, երկուքնոց, երեքնոց եւ հինգնոց դահեկաններ, զորս կարելի էր հայթայթել մի քանի Քլորինով: Ասոր վրայ աղջիկը նկատուեցաւ ցեղախումբի ամենէն հարուստ ժառանգուհին, եւ մօրն ալ մեծ ուրախութիւն պատճառեցի, իրեն թողլով սուրճի պաշարս»:

Երկիրին դիրքը լաւ է եւ բարերեր է, արեւելքէն եւ հարաւէն շրջապատուած է Եփրատով:

Կ. Պոլսոյ ԱՐԵՒԵԼՔ օրացիւրի մ'ջ (թ. 1481, 9 Դեկտեմբեր, 1888) յօդուածագիր մը չեմ գիտեր ինչ բանի վրայ հիմնուելով կը դրէ թէ «Հիւսնի-Մանսուր Սամուսատի հիւսիսակողմը ՔԵՍՈՆԷ (արդեօ՞ք Քեսուն) (Երբեմն Գայլ Վահանի բնակավայրն, իսկ աժ՛մ աւերակաց բեկորներ, վանքերու, մեհաստաններու հետքեր միայն վկայք են այդ քաղաքին անցեալ փառաց) (արեւելակողմը, իսկ Մալաթիոյ արեւմտեան հարաւակողմը գեղեցիկ դաշտավայրի մը վրայ անուշ եւ գով ջուրերով, գեղեցիկ առողջարար օդով եւ արդիւնաւոր հողով օժտեալ գիւղաքաղաք մ'է, այգիներով եւ պարտէզներով շրջապատեալ»:

Կարելի է քաղաքին դիրքին եւ նկարագրին վրայ առարկութիւն մը չունենալ: Բայց Սամուսատի հիւսիսակողմ Քեսունէ բնակող Գայլ Վահանին պատմականութիւնը տարակուսելի է դժբախտաբար:

Թերեւս պատմական սեւէ հիմ չունին այն տողերը, որոնք գաւառին պատմութեան վրայ բան մը չեն աւելցնէր: Ատիեաման ասորական կարեւոր բնակավայր մըն է: Քաղաքին մեծագոյն մզկիթը Ասորւոց Մայր-Եկեղեցին էր, զոր թուրքերը դրաւած են:

Դեկտեմբեր 1893-ին պատահած մեծ երկրաշարժէ մը մեծապէս վնասուած է քաղաքը: Քաղաքին ինը մզկիթներէն ութին մինարէները փլած են ամբողջ շէնքերով միասին: Զանազան տեղերէ վարպետ արհեստաւորներ կը փութան վերաշինելու համար քաղաքը: Մեծ մզկիթին մէջ աշխատող երկու հայ վարպետի կու տան մէկ մէկ թուրք օգնական: Երբ մէջի չորս սիւներուն հիմը կը փոքէին, դտան կարեւոր քանակով սակեղրամներ, որոնք է. դարու կը պատկանէին: Ուրեմն ասորական այս եկեղեցին այդ դարուն շինուած էր: Հոն գտնուեցան նաեւ Ասորերէն արձանագրութիւններ, զորս թուրքերը փճացուցին, քրիստոնէական ամէն հետք ջնջելու համար (ՊԱՅՔԱՐ, 31 Օգոստոս, 1937):

Հիւսնի-Մանսուրի գաւառը ունէր երկու գաւառակներ.

1. Սամուսատ կամ Սամսատ

2. Պէօքէթ օղլու:

Տ. Կարապետ քհն. Պէննէեան եւ Գերայ. Անդրէաս Վրդ. Ալեքսանդրեան հաւաքարար յիշատակած են Հիւսնի-Մանսուր գաւառի գիւղերէն հետեւեալները իրենց հայարնակութեամբ.—

Այսպէս անոնց ծանօթ են.

1. Վարդանա	15 տուն
2. Խրաֆի	3-4 տուն

3. Կէվրիկ	5 տուն , ըստ Ալեքսանդրեանի 32 տուն
4. Շնապի	4 տուն
5. Սամսատի	20 տուն , ըստ Ալեքսանդրեանի 10 տուն
6. Քիլիսանի	6 տուն
7. Տարսղան	5 տուն
8. Կոզանի	3 տուն
9. Մարմարա	4 տուն
10. Կանթարա	10 տուն , ըստ Ալեքսանդրեանի 5 տուն
11. Կէօլ Բունար	4 տուն

Իսկ Գերպ . Ալեքսանդրեան կը յիշէ նաեւ՝

12. Հայկ	2 տուն
13. Զուռնա-Զաւանա	2 տուն
14. Պըշրին	2 տուն
15. Թաւտիր	2 տուն
16. Ուրեմն	2 տուն
17. Զարկով	2 տուն
18. Իշրֆ	2 տուն
19. Թերթեթիլ	2 տուն
20. Պոզուկ	2 տուն

Ասոնցմէ Վարդանա մէկ կամ կէս ժամ հեռու Հիւսնի-Մանսուրէն լեռներու մէջ հայաբնակ գիւղ մըն է :

Գիւղը իբր թէ իր անունը առած էր վերոյիշեալ Գայլ Վահանի նախարարներէն Վարդանէն (տես ԱՐԵՒԵԼՔ , Թ . 1481 , 9 Դեկտեմբեր , 1888) :

1888-ին 40 տուն Հայ կար , որոնք բոլորն ալ կաթուրիկ եղան :

40 տունը իջաւ 22-ի , յետոյ 12-ի եւ նոյնիսկ 5-ի , վասնզի բնակիչները Մալաթիա գաղթեցին :

Գերպ . Ալեքսանդրեան (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ , էջ 407) Վարդանան կը նոյնացնէ Կիլիկեան Հարթնին հետ , որ «կը թարգմանուի որմունք» :

Այս կողմերն էին , ըստ նոյն Գերապայծառին , Թուրեր եւ Ուրեմն (որ կը կարծուի ըլլալ Ուրեմա եպիսկոպոսանիստ քաղաքը) :

Հիւսնի Մանսուրի ենթակայ գաւառակին մէկը , այսօր անշքացած , Սամսատ կամ Շամչատ կամ Սեմսեան է , որուն կեդրոն քաղաքը Սամուսատ երբեմն մեծահամբաւ Սամաստեան կամ Սամասան է , որ կը գտնուէր Հիւսնի-Մանսուրէն 6—7 ժամ հեռու : Երբեմն հռչակաւոր այս քաղաքն ծննդավայրն էր Պօրոս Սամոսատացիի :

Սամոսատ մայրաքաղաքն էր հին Կոմմաղինէի թագաւորութեան եւ հոն կը նստէին Հռոմէն կարգուած թագաւորները , որոնք 130 տարի (64 Քր . է առաջ մինչեւ 72 յետ Քրիստոսի) իշխած են :

Սամոսատ չատ անգամ նուաճուած է Հայերէն : Հին քաղաքը չինուած

է Քանտարա դետին եղերքը, ուր բազմաթիւ կռիւներ մղած են Հայերը եւ Բիւզանդացիք:

ԺԱ. դարուն խաչակիրները տիրած են այս քաղաքին: Յետոյ Բիւզանդացիք վերագրաւած են, մինչեւ որ Սելճուկ թուրքերը տիրած եւ հուսկ ասլա Օսմանցի թուրքերը:

Սամոսատ եպիսկոպոսարան եղած է Դ. դարուն սկիզբը՝ Կերապոլսի մետրապոլիտութեան ենթակայ:

Այս եպիսկոպոսներէն նշանաւոր հանգիսացած է Պեպերիոս, որ շատ կարեւոր դործեր կատարեց, Արիոսեաններու դէմ մաքառեցաւ, եւ Վաղէսէ հալածուեցաւ, սակայն անկէ ազատեցաւ եւ շարունակեց իր դործը եւ Արիոսեաններու ատելի եղաւ, ինչ որ պատճառ եղաւ իր մահուան: Սամոսատի մօտերը կային քարաբլուրներ, քարափոր եկեղեցիներ, տուներու եւ վանքերու աւերակներ, որոնց ամենէն կարեւորը թուրքերը կը կոչեն Իւչ Քիլիսէ:

Սամոսատ բիւզանդական շրջանին բանակատեղի էր, Եփրատի անցքը պաշտպանելու համար հաստատուած:

Սամոսատի դաւառին մէջ կային 400 տուն Քիւրտ եւ թիւրքմէն, իսկ Հայերը շատ քիչ:

Սամոսատ հետզհետէ անշքանալով ինկաւ մինչեւ այն աստիճան որ վերջերը միւտիւր մը միայն կը նստէր հոն (ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ, էջ 408):

Վասնզի Սամոսատ դաշտի վերածուած էր, մերկացած իր անցեալ փառքերէն եւ շքեղութիւններէն որոնց վրայ Գէորգ Արքեպ. Ասլանեան հոն գտած է Սամոսատի հողերուն մէջ ճամբու մը եզրին մեծարժէք նշանաւոր սեւ կրանիթեայ արձանի մը միակտուր, միապաղաղ քանդակեալ կոթողը, որ այդպէս տապալած դետին հողին վրայ պառկած է, հետաքրքրուող իսկ չկայ, մինչդեռ ան հնութեանց թանգարանի մը թանկարժէք հնութիւնը պիտի կադմէր (տես ԲԱԶՄԱՎԷՊ, 1936, էջ 39):

Հիւսնի-Մանսուրի դաւառը մեծ մասամբ Քիւրտաբնակ է: Ինճիճեան (էջ 324) կը գրէ որ Հիւսնի-Մանսուր դաւառին մէջ գտած է արքունի դիւանադպիրն «դպիւղաքաղաքն Րիչվան քրտոց»: Կեդրոնի շուրջը կը բնակի խրատըրսոր աշիրէթը, Ալէվի կրօնքով, լեռնակողմերը թերղ-Օղլու՝ Սիւննի, քովերը՝ Պէրէքէթ աշիրէթը՝ Սիւննի, նաեւ Սամոսատի աղաները: Կան նաեւ Քեավի եւ Զրաւքէն աշիրէթները: Քիւրտերէն ետք թիւի առաւելութիւն ունէին Հայերը ու Ասորիները, անցեալ դարուն սկիզբը (Ինճիճեան, ԱՇԽԱՐ-ՀԱԳՐՈՒԹԻԻՆ, էջ 324):

Հ. Ղուկաս Վրդ. Ինճիճեան, անոնց լեզուին վրայ հետաքրքրական տեղեկութիւն մը ունի: «Զարմանալի է՝ Հայք ի խօսելն զիւրեանց լեզու զհայոցն ի կեր առնուն զեղանակ»:

Հիւսնի-Մանսուրի հայոց վրայ խաչատուր Վրդ. Տէր Ղազարեան իր 21

Մարտ 1902-ի տեղեկագրին մէջ նոյն թուականի հայերու վիճակը ներկայացուցած է:

Ահա թէ ի՞նչ կ'ըսէ վարդապետը:

Ը. ՀԻՒՄՆԻ-ՄԱՆՍՈՒՐ. — Մալաթիոյ դաւառին մէկ դայժաղամու-
թիւնն է: Հոս կան 350 տուներ որոնք ունին Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ անուն եկե-
ղեցի մը՝ փլչելու վտանդին մօտեցած, երկսեռ վարժարան մը¹, 2 քահանա-
ներ, 2 ուսուցիչ, 2 ուսուցչուհի, 120 աշակերտ եւ 100 աշակերտուհի: Եկե-
ղեցին 1871-ին այրած եւ նոյն թուին ստացուած կրկին հրամանագրով վերա-
շինուած է², բայց այս հրամանագիրն ալ կորսուած է 1895-ին: Վարժարանը
վերաբացուած է եկեղեցւոյ հիմնարկութենէն ի վեր եւ վերաշինուած է 1889-
ին³. հրովարտակ չունի:

Հիւանի-Մանսուրի մերձակայքը Կէվրուկ⁴ անուն հայաբնակ գիւղ մը
կան, 30 տունէ բաղկացեալ, որոնց 10 տունը միայն Հայ են, իսկ մնացեալները
Կաթոլիկ⁵: Հիւանի-Մանսուրի շրջակայքը կան նաեւ Սամսատ, Գանթարու⁶
եւ Կէվրուկ անուն 3 գիւղեր որոնց մէջ կան ընդամէնը 13 տուն Հայ կաթոլիկ-
ներ: Վերոյիշեալ գիւղօրէից մէջ ոչ եկեղեցի կայ եւ ոչ ալ վարժարան: Հիւս-
նի-Մանսուրի մէջ կան 75 տուն Հայ կաթոլիկներ որոնք հոս հաստատուած են
1865-էն ի վեր. ունին մէկ եկեղեցի⁷, մէկ վարժարան, մէկ վարժապետ, 2
ուսուցիչ եւ 50 ուսանող:

Կան նաեւ 90 տունէ բաղկացեալ Հայ-Բողոքականներ, որոնք գոյու-
թիւն ունեցած են 1865-էն⁸ ի վեր եւ ունին 1 ժողովարան, 1 վարժարան, 1

(1) Վարժարանին անունը ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ նշանակած է Սրուանձտեանց (թորոս
Աղբար, էջ 326) եւ ինչպէս կը տեսնուի, այն ատեն 50 ուսանող ունէր գալորցը:

(2) Ս. Աստուածածին եկեղեցին 1872-ին կառուցուած է Մալաթիոյ առաջնորդ
Սրապիոն Եպիսկ.ի քանքերով (տես «Արեւելք», 9 Մայիս, 1888, թ. 1481):

(3) 1888-ին (տես «Արեւելք», նոյն) կ'ըսուի թէ գեղեցիկ վարժարան մը ունեցած
էին երբեմն, բայց այդ թուականին չունէին, վտանդի քանդուած էր: Ինչպէս կ'երեւի,
1889-ին վերաշինուած է:

(4) Ըստ Ալեքսանդրեանի Կէվրիկ որ 6—8 ժամ հեռու է Հիւանի-Մանսուրէն:

(5) Ըստ Ալեքսանդրեանի անոնց թիւը ետքը հասած էր 60—70-ի: 1888-ին («Արե-
ւելք», թ. 1481) կաթոլիկները կը ձեռնարկեն շինելու եկեղեցի մը այն գետին վրայ,
ուր երբեմն Հիւանի-Մանսուրի Սրամեան ընկերութիւնը իր աղքատութեան հակառակ
երկու տարի նոյն գիւղին 40 աղաներուն կրթութեան համար դասադիրք եւ դասա-
տու տուած էր: Քաղաքի Մենձ-Աղաները տապալուած էին այս ընկերութիւնը եւ այդ
պատճառով փակուած էր Կէվրուկի վարժարանը եւ աւերակ եղած:

Աս վարժարանին վրայ կաթոլիկ եկեղեցին 1886-ին բարձրացուած էր: Մա-
լաթիոյ առաջնորդ Բոսհակ Եպիսկ. աշխատած է փրկել հողը, սակայն կաթոլիկներ յա-
ջողած են շէնքը շինել:

(6) Գերալ. Ալեքսանդրեան կ'ըսէ թէ Գանթարա ատեն մը 25 տուն բնակիչ ունէր,
բայց ետքերը միայն 8 տուն:

(7) Ս. Փրկիչ անունով:

(8) 1865 թուականը ճիշդ չի թուիր: Աւելի կանուխ բողոքականութիւնը մտած
է Ատիեաման (տես ԱԿՕՍ, ԺԴ, էջ 9)

պատուելի, 2 ուսուցիչ եւ 100 ուսանող: Հիւսնի-Մանսուրի մէջ կան նաեւ 45 տուն Ասորիներ, որոնք ունին 1 եկեղեցի եւ երկու քահանայ միայն»:

1895—1896 Համիտեան ջարդերէն ետք Կ. Պոլսոյ Աղղ. Պատրիարքարանէն Հիւսնի-Մանսուր 50 ոսկի նպաստ մը ղրկուած է 6 Մայիս 1896-ին:

Ինչպէս կը տեսնուի Հիւսնի-Մանսուրի մէջ կաթոլիկ քարոզչութիւնը առաջ տարուած է բաւական Խորխոռունի եպիսկոպոսին եւ իր յաջորդին, ինչպէս նաեւ Զմմառեան միաբաններու ջանքերով:

Հիւսնի-Մանսուր եւ շրջակայ գիւղերուն մէջ դռնուող սակաւաթիւ Հայերը մեծ մասամբ կաթոլիկ էին եւ չուրջ 80 տունի կը հասնէին (ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ, էջ 407):

*
**

Հիւսնի-Մանսուր գաւառին վրայ նաեւ խօսած է Պէննէեան քհն. իր յատուկ մեթոտով, ուր դասաւորութեան խնամքը նուազ է, սակայն ունի առանձնապատուկ տեղեկութիւններ, որոնք քաղուած են հաւանօրէն տեղւոյն վրայ, եւ ականատեսի մը տպաւորութիւնները ըլլալու առաւելութիւնը ունին:

Հետեւաբար նոյնութեամբ պիտի ներկայացնեմ դանոնք՝ անոնց կցելով այլուստ քաղուած տեղեկութիւններ, իբր լրացուցիչներ: Այսպէս, հոգեւոյս քահանան կ'ըսէ՝

Այսպէս, հոգեւոյս քահանան կ'ըսէ.

«Հիւսնի-Մանսուր (Հասանմսուր), որ կեդրոնն է համանուն գաւառակին, շինուած է Մալաթիոյ հարաւակողմը 18 ժամ¹ եւ Պեհեսնիի արեւելեան կողմը 8 ժամ հեռաւորութեամբ Տարոսի շղթաներէն Գարատաղի առջեւը գեղեցիկ ու լայնածաւալ դաշտի վրայ:

Աս քաղաքը կը բաժնուի գլխաւոր երկու թաղերու Հայոց եւ Տաւկացիսկ գաւառակը 5 գիւղախումբերու: Քաղաքը կը բաղկանայ 1500 տուն թուրքերէ եւ 600 տուն Հայերէ²:

Նար մը (Տիւնմըր) կը տեղեկագրէ թէ Ատիեամանի մէջ կայ երկու հազար հայութիւն, բայց քիչեր միայն կ'ուզէին Ս. Գիրք կարդալ (M. H., 1852, էջ 359): Նոյն տարին ուր¹ 2 տեղեկագրութեան մը համաձայն 20 - 30 հոգիներ կը յիշուին, որոնք «առաւել կամ նուազ չափով լուսաւորուած են»:

Այս սրտացուածներէն մէկը քահանայ մըն է, որ կարգաւորի կ'ըլլայ (M. H., 1853, էջ 45 - 6):

Այս բոլորը կու գան հաստատելու թէ 1865-էն կանուխ բողոքականութիւնը մտած է Ատիեաման:

(1) Գերպ. Աւեքսանդրեան (Պատմութիւն Սեբաստիոյ, էջ 406) այս հեռաւորութիւնը կը նշանակէ երեք օր:

(2) «Պատմութիւն Սեբաստիոյ, (էջ 406) բնակչութիւնը կը հաշուէր 2000 տուն իսլամ եւ 600 տուն քրիստոնեայ, որոնց 450 տունը հայ, 120 տունը՝ կաթոլիկ եւ 50 տունը՝ Ասորի: Ըստ ոմանց բնակչութիւնը 3000 տուն իսլամ եւ 1000 տուն քրիստոնեայ

Քաղաքին ե'րբ եւ որո'ւ ձեռնով շինուած ըլլալուն ստոյգ տեղեկութիւնները կը պակսին¹: Հին պատմագիրներ կ'ըսեն թէ «Սա ալ հայկական քաղաք մ'էր՝ Փոփուն Հայոց մէջ: Հայոց ԵՃԺԵ (515) թիւին² «ԳՕՄԷՇՏԻԿԻՆ» անուն պարսիկ գորավար մը քաղաքը գարնելով շատերը գերի կը վարէ:

Քաղաքին կեդրոնը կը կենայ բարձր հողակոյտ մը, որուն վրայ կը բընակին 200 տունի չափ Հայեր եւ Թուրքեր:

Այս հողակոյտին կուշտն է նաեւ Հայոց եկեղեցին եւ Բողոքականներու ժողովարանը: Հողակոյտին տարբնական³ ըլլալուն կասկած չկայ: Պեղումներու ատեն կը գտնուին արհեստական այլեւայլ հնութիւններ, երկաթի կրտորներ, տէգեր, գործիքներ եւն.: 1893-ի երկրաշարժէն թէ' տուներն եւ թէ' եկեղեցին բաւական վնասուած էին, գորս յետոյ նորոգելով՝ հիմա յարակից ունին նորաշէն դպրոց մը եւ Առաջնորդարան:

Քաղաքին քրիստոնեաները կը վերաբերին 5 եկեղեցիներու, այն է 450 տուն Լուսաւորչական, 50 տուն Հայ-Կաթոլիկ, 40 տուն Ասորի, 10 տուն Ասորի-Կաթոլիկ եւ 30 տուն Բողոքական, որոնց իւրաքանչիւրը ունի իր ուրոյն եկեղեցին եւ դպրոցը:

Հիւսնի-Մանսուրցիներ կրթական խնդրոյն համար եռանդոտ են քան Մալաթիացիները: Հայոց, կաթոլիկներու եւ բողոքականներու երկսեռ դըպրոցները նոր մեքոտով եւ կարող պաշտօնէութիւններով կը կառավարուին: Հայեր ունին շուկայի կեդրոնը ազգապատկան պանդոկ մը, որուն վարձքը կը պահէ դպրոցները: Պակասը թոշակներով կը լրանայ:

Հիւսնի-Մանսուրցի Հայը նիւթականով եւ փղիքականապէս ալ առաւելութիւն մը ունի Մալաթիացիներէն: Առեւտրականութեան մէջ նարպիկ են. կան մէկ քանի տուններ, որոնք մեծ գործ ունին վանառականութեան մէջ: Հասարակ արհեստաւորներուն մէջ դարբին (չիլինկիր) չկայ միայն:

Հայերու լեզուն գրեթէ յար եւ նման է Մալաթիացիին. կը տարբերի միայն «ի»-ին տեղ «ու» գործածելով՝ ինչ. կույնայ, չուգար (— կ'իյնայ, չի գար) եւն.⁴:

Պէննէեան քահանայ հոս իրեն ծանօթ հայաբնակ գիւղերուն անունները մէջ կը բերէ (), զորս աւելորդ կը համարիմ կրկնել:*

Եր, ինչ որ չափազանցուած կը թուի (նոյն): «Արեւելք» (թ. 1481, 9 Մայիս 1888) կը յայտնէ թէ 2000 տուն բնակիչէն 500ը Հայ, 150ը Բողոքական Ասորի, Ասորի Կաթոլիկ եւ մնացեալը Քիւրտ են:

Հ. Ղեւոնդ վրդ. Ալիշան, իր ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆ մէջ կը նշանակէ 800 տուն թուրք եւ 300 տուն Հայ:

(1) Տեղանուեցաւ վերը թէ բաւական տեղեկութիւններ կային:

(2) Այսինքն Քր.ի 1066-ին:

(3) Արուեստական կամ ոչ-բնական ըսել կ'ուզէ:

(4) Հ. Ղուկաս վրդ. Ինճիճեան, ինչպէս տեղանուեցաւ, ասորերէն շեշտ գտած է անոնց լեզուին մէջ:

(*) Տես տաս էջ :

Յետոյ Պէննէեան քհն. կը խօսի Հայերու Սամուսատ հաստատութեան վրայ:

«Կ'ըսուի թէ Հիւսնի-Մանսուրցի Հայեր Սամուսատէն գաղթած են հոս¹: Բայց կարծիք մ'է ասիկա: Որովհետեւ Սամուսատ, որ մելիտինէի հետ գլխաւոր ֆաղաֆ նանչցուած էր «փոփուն Հայոց» մէջ, եւ որուն հիմնարկութեան մասին ալ (ե'րբ եւ որո՛ւ կողմէն) ստոյգ ապացոյց չկան, կործանում եւ աւերումը Հիւսնի-Մանսուրին հետ եղած է, եւ բնակչութիւնն ալ անպակաս եղած է մէջէն: Թերեւս մէկ մասը անկից եկած են, բայց միւսները Մալաթիայէն եւ շրջակայ ուրիշ հայաբնակ վայրերէ գալով հաստատուած ըլլալու են:

Սամուսատ, որ Հիւսնի-Մանսուրի կարելոր մէկ նահիէի կեդրոնն է, ներկայիս, իր մէջ ունի 5—600 տուն բնակիչ (ինչպէս ըսինք 20—30-ի չափ ալ Հայեր): Սամուսատի մէջ դեռ կիսակործան կ'երեւնայ համանուն բերդը՝ այցելուին հիացում պատճառելով եւ աչքի առջեւ բերելով անցեալի փառաւոր յիշատակները» (*Պէննէեան, ԸՆԴԱՐՁԱԿ, էջ 191*):

Պատմական մեծ անցեալով հռչակուած Սամուսատի մասին ալ Մուլթէի նամակներուն մէջ կը գտնենք կարգ մը տեղեկութիւններ, որոնք իբր արեւմուտքցիի մը դիտողութիւնները շահեկան են, արեւելեան նախնականութեան մէջ մնացած եւ բնաւ չառաջդիմած այս վայրին կեանքին մասին:

Անոնցմէ մէջբերումներ պիտի ընեմ պարզապէս օտար դիտողի կարծիքներ եւս ունենալու համար եւ միեւնոյն ատեն ցոյց տալու համար Սամուսատի միջավայրին յետամնացութիւնը:

Մուլթէ, որ 1836—1838 շրջած է այս կողմերը, նշանակելի սա դիտողութիւնը ըրած է որ բաւական պերճախօս է՝ ցոյց տալու համար թէ ո'րքան աղտոտ էր քաղաքը:

Անիկա կը գրէ թէ՝ «Բովանդակ Ասիոյ մէջ չկայ վայր մը, ուր միջատները վիստան այնքան որքան Սամուսատի մէջ: Կէս գիշերին չդիմանալով այլեւս, հրաման տուի հետեւորդներուս, հեծնել եւ արշալոյսին հասանք Ատիեաման»:

Քաղաքին անցեալ շքեղութեան վրայ ալ ակնարկ մը ունի գերման դօրավարը, որ Կերկերէն Սամուսատ ճամբորդած է հետեւելով ընթացքին Եփրատին, զոր կը նմանցնէ Օտէր գետին Ֆրանքֆորթին մօտերը:

Ապա կ'ըսէ թէ՝

«Ջրուղիներու (aqueducts) աղուր ափնիներ կ'երեւին ֆաղաֆէն հինգ փարսախս հեռու, իրենց լայն կամարները տարածելով շարան-շարան պզտիկ հովիտներու վրայ, եւ ջուր կը մատակարարեն ֆաղափին:

Այսօր, թրփական Սամուսատ ֆաղափը հին Սամուսատ ֆաղափին ընդար-

(1) Սարգիս Տեմիրճեան իր *ԱՏԻԵԱՄԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ* գիրքին մէջ կը յիշատակէ թէ տեղացի Հայերը Սեւանի կողմերէն հոս բերուած են Արաբական արշաւանքներու ատեն:

ձակութեան փաներորդ մասն իսկ չ'ընդգրկեր եւ տարօրինակ երեւոյթ է հանդիպիլ դաշտերուն մէջտեղը հինաւորց կամարներ եւ տուններ եւ սիւներ: Մարմարիոնէ գարդափանդակ (frise) մը գտայ, որուն գեղեցկութիւնը վեր էր բոլոր տեսածներէս, տերեւներ, թռչուններ, ձողեր այնքան լաւ պահպանուած, կարծես թէ երէկ փանդակուած ըլլար:» (*Նամակ LII, Lettres du Maréchal de Moltké sur l'Orient*, p. 171):

Երբեմնի հոյակապ քաղաքին անկեալ վիճակը ցոյց տալու համար սա յատկանշական տողերը ունի Մոլթքէ, որ շատ պայծառ են: Ան կ'ըսէ թէ «բաւական էր ականարկ մը նետել այս թշուառական Սամսատին վրայ, որ նախկին փառաւոր ֆաղափին մէկ անկիւնը ծուարած էր եւ հագիւ կը գրաւէր այնքան տարածութիւն որքան Սամսատի հոշակաւոր կրկէսը ատենօք»:

Ուրեմն հին փառաւոր եւ մեծավայելուչ քաղաքին տեղ, որ կործանած էր, անոր աւերակներուն վրայ, անկիւն մը նոր շէն մը, աննշան ու նախնական գիւղ մը երեւան եկած էր որ միայն իբր պարծանք հոյակապ քաղաքին անունը ունէր իր վրայ, եւ կ'ապրէր գիւղական համայնքներու նախնական կենցաղով, բարբերով ու սովորութիւններով, որոնք տարօրինակ կը թուին Մարեշալ Մոլթքէի:

Այդ նահապետական բարքերը ոչ միայն Սամսատի, այլ Թուրքիոյ շատ մասերուն մէջ գոյութիւն ունէին այն երջանիկ թուականներուն:

«Թուրքիոյ մէջ երբ լուր տրուի բարձրաստիճան անձի մը գալուստը, տեղւոյն երեւելիներէն քանի մը հոգի անոր ընդառաջ կ'երթան, կ'օգնեն անոր ձիէն վար իջնելուն, սանդուխներէն վեր ելած ատեն թւերէն կը բռնեն, կօշիկները կը փաշեն, զինք կը պառկեցնեն կրակարանին աջ կողմը, բարձի մը վրայ, տանուտէրը իր յարկաբաժինը անոր կու տայ, հիւրին հրաւերին վրայ միայն կը նստի դրան մօտ, գետնին վրայ, հիւրին թոյլտուութեամբ՝ եթէ իր սուրնը խմէ՝ գետնէն թէմէնահ կ'ընէ նախ: «Տունը ֆուկդ է»ն խօսելու սովորական ձեւ մը չէ միայն, որքան ատեն որ հիւր ես. մեկնած ատենը, ծանրագին նուէր ալ կ'ընեն հիւրին: Ամենէն մեծ փաշաները յանախ յիսուն ծառայ կամ աղա ունին, անվճար. ասոնք միջնորդչէֆերով կը վարձատրուին եւ ուր որ գիշերեն, նուէրներ կը ստանան տանուտէրէն: Ինծի փակ մը բերաւ, Աղայիս ջորի մը ընծայեց, թուրք ծառային կէս փակ, խիստ ամօթով մնաց երբ մերժեցի ստանալ իր նուէրը եւ վստահեցուց որ ամբողջ ֆաղափին մէջ լաւագոյն կենդանի մը կարելի չէր գտնել, մերժումիս ուրիշ պատճառ չէր գտներ, եթէ ոչ արհամարհանք:

Աղային շփոթութիւնը մեծ էր գթութեան զգացումէ մը համակուելու համար, զի իր գրպանէն չէ որ միւսելլիմը այս նուէրները կ'ընէ, բնակչութենէն եւ մասնաւորապէս քրիստոնեաներէն է որ կը փաշէ փոխարժէքը: Բայց այս նկատումները ընկերակցիս մտքէն իսկ չէին անցնէր. ասոր փոխարէն կը վախճար որ զինք կը պարսաւեմ փաշային ֆովը: Յաւագին պայքար մը ծայր տուաւ անոր հոգիին մէջ եւ ի վերջոյ մերժեցի նուէրը, բայց ըստ երեւոյթին

կենդանին գիշերը կապը փրցուցեր էր եւ մեզի հետեւեր էր բռնութեամբ, զի հետեւեալ օրը զայն կը գտնենք մեր գրաստներուն մէջ՝ փոխարէնը հարկադրութեցայ հատուցում ընել Եագուպիս, որ նշմարտապէս չէր ընդունած դրամը: Երբ մեկնումի պահուս, մինչեւ իսկ բնակութեանս ծախսը վնարելու ելայ, լիովին վարկաբեկութեցայ միւսելլիմին միտքին մէջ, որովհետեւ Թուրքիոյ մէջ պէտք է խիստ թշուառ ըլլալ վնարում ընելու համար: Բոլոր անոնք որ ունին միջոցը, ամէն ինչ կ'ընդունին առանց փոխարինութեան» (Մուրֆէ):

*
**

Պէննէեան Տ. Կարապետ քհն. իր ընդարձակ տեղագրութեան մէջ (էջ 191—196) կու տայ Հիւսնի-Մանսուրի մասին նաեւ հետեւեալ ընդհանուր տեղեկութիւնները, որոնցմով կը փակէ այս գաւառին վրայ իր տուած տեղեկութիւնները. —

«Ինչպէս ըսուած է, Հիւսնի-Մանսուրի դաշտը ընդարձակ եւ հողը արգաւանդ է: Բացի հիւսիսային կողմէն (Պարտագէն) որեւէ լեռ չի նշմարուիր: Աչքերուդ զօրածին չափ նայէ դէպի հարաւ մանաւանդ. հորիզոնը դաշտով կը վերջանայ: Այս դաշտագետինը սփանչելի կը գտնէ մէկը, երբ Զէչէ¹ կամ «Ադեռլ»ի բարձունքէն կը դիտէ. իր աչքին առջեւ կը պարզուին ֆաղափին գեղեցկաշար որդատունկերն ու այգիները, պարտէզներն եւ պարարտահող աւօսներէն բարձրացած լիահասակ եւ ոսկեգոյն ցանքերն ու երբեքանց ծաղիկները:

Այս դաշտը պակաս մ'ունի միայն, այն է՝ դաշտը ոռոգող ջուրի պակասութիւնը, թէեւ արեւելքէն *Փիւրի* լնակը եւ արեւմուտքէն *Էկիլչայը* գետակը բաւական տեղ կը թրջեն, բայց այս վերջինին միայն գարունը ուռնել եւ ամառը ցամփելուն, եւ *Փիւրի* ալ դաշտին խոր մակերեսէն հոսելուն, հազիւ մէկ աննշան մասը կը ջրէ: Իցիւ թէ *Փիւրի*, այս վնիտ ու ականակիտ ջուրը, ֆաղափին հիւսիսէն հոսէր, որ թէ՛ արտերն ու այգիներն ոռոգելով՝ ամբողջ ֆաղափին խմելու ջուր կը մատակարարէր եւ թէ՛, նման Մալաթիոյ Տէր Մեսիին կը հեռացնէր այն ամէն աղտոտութիւններն ու փոշիի ամպերը, որոնք գլխաւոր պատճառներն են այն հասարակ աչքի ցաւերուն, որ տեղւոյն յատուկ է, եւ այս պատճառաւ է որ ֆաղափը մկրտուած է «Ատրեաման» անունով:

Քաղաքի շուկան ունի (մէկ մասը այս տարի [1912] վառեցաւ) 600 խանութ, 4 խան, 10—15 սրնարան, եւ ֆաղափին մէջ ու շուրջը կը գտնուին 3 բաղնիք, 50—60 ջաղաց, 3 գործարան, 3 թեկֆէ, 1 կառավարապաշտօնատուն եւ զօրանոց իրենց շրջանակներով: 1 Ուլու ճամբի եւ 40—50 մզկիթ եւ հիւֆրէնիք 7—8 Միշարէ, 10 աղբիւր²:

(1) Պէննէեան քաջանայի համառօտ տպագրւածին մէջ կը կարդանք *Զէպեօլ*:

(2) Շուկային եւ ճամբաներէ մէկ քանիին, ինչպէս նաեւ քաղաքին այս ու այն

Այս գաւառակն ալ ունի բնական թէ արհեստական ևն. հնութիւններ ու վայրեր, որոնցմէ մէկ քանին նշանակեցիք հոս, ինչպէս.

Քաղաքին հիւսիսային կողմը Զէկի գիւղին¹ վերեւ ցցուած Քէլէննիկի վրայ քարայր մը կայ, ուսկից խորանդադ իջնելով՝ կու գայ գիւղին առջեւի վտակին եզրը եւ կը վերջանայ: Սոյն լեռան (Քարատաղի) վրայ ուրիշ քարայր մըն ալ կայ, որուն մէջ քանդակուած է մարդու, անասունի, կարասիի (տաշտի, օրօրոցի) եւ ուրիշ առարկաներու պատկերներ, եւ տեղտեղ յունական գիրերով արձանագրութիւններ, բայց՝ անընթեռնելի:

Սամսատի բերդին մէջ ջուր բերելու համար 8 ժամ հեռուէն հոսող Քեախթայի գետէն սկսեալ ստորերկրեայ ջրուղիի մը եւ ձորերու հանդիպած տեղերը ձգուած մեծամեծ կամուրջներու մեծ մասը դեռ անաղարտ կ'երեւան տեղտեղ:

Սամսատի Սելէք գիւղէն գտնուած մեծ քարի մը վրայ քանդակուած է թագաւորի մը եւ թագուհւոյ մը պատկերները:

Քաղաքին հիւսիսային արեւելեան կողմը մէկ ժամ հեռաւորութեան վրայ կը տեսնուին հին քաղաքի մը աւերակները, որուն պարիսպէն ներս կը բնակին հիմա մի քանի Քիւրտեր: Սոյն աւերակի մօտէն հոսող ջրոյն առուն ցամփելու ատեն մէկ քանի տարի առաջ, սրբատաշ եւ մակերեսը քառակուսի մանր քարերով նկարուած մեծկակ քար մը գտնուած եւ փոխադրութիւնը դրժուար ըլլալուն համար իր տեղը թողուցած են:

Հիւսնի-Մանսուրէն Մալաթիա տանող ճամբուն վրայ Ապտիւլ Խարապ գիւղի եւ Քէօսէլէր Կեախկի մէջտեղը լնակ մը կայ: Այս լնակը, որուն ջուրը թէեւ ամէն դիէն, աւելի արեւմտեան կողմի լեռան ստորոտէն բխելով՝ վարը, Շարապ Խան Ուշաղըի տակ նեղ կիրնէ մը կ'անցնի եւ Քեախթայի գետակին կը խառնուի: Ասկէց 20—22 տարի առաջ, սոյն լնակը ցամփեցնելով գետինը արտի վերածելու փորձը եղած է թէեւ, սակայն գործոյն մէջ դժուարութիւն եւ մեծաքանակ ծախսերու պէտքը տեսնուելով՝ ձգուած է: Լնակին ջուրը աւնոյշ, ձկներն համեղ եւ շուրջը ընդարձակ մարգագետին մըն է: Լնակին խորութիւնը տեղտեղ 1—100 մետր է: Կեդրոնը, ջուրին վրայ ծառալից կղզեակ մը կայ, որ ջրամամուռով եւ հողով պնդացած շատ անգամ կը տատանի: Զուրին մէջ կը գտնուին ձուկէն զատ ջրային շատ մը կենդանիներ: Կ'ըսուի թէ Մալաթիոյ եւ շրջանակներու մէջ տեղի ունեցող երկրաշարժներու կեդրոնն է այս լնակը:

Այս համանուն (Ապտիւլ Խարապ) լնակէն ժամ մը վարը Քէօսէ Ուշաղը լեռան վերեւ հաստատուած է եկեղեցի մը (հիմա աւերակ), որուն քիչ մը վարը կը տեսնուի «Իջմէ» անուամբ դառնաջուր աղբիւր մը, ուր շրջակայքնակ գիւղացիք եւ քաղաքացիք կ'այցելեն իբրեւ ուխտավայր եւ ինչինչ հիւանդութեանց դարմանումին համար կը լոգնան այս ջուրին մէջ:

Ծայրը կան մէկ քանի հատ հոսուն ջուրի աղբիւրներ, տուներու մէջ ալ՝ ջրհորներ:

(1) Զէկ գիւղ կը գտնուէր քաղաքէն դէպի հիւսիս մէկ ժամ հեռու:

Հիւսնի-Մանսուրի գլխաւոր բերքերն ու արտադրութիւնն են արմտիք, բանջարեղէնք, բամպակ, մանած, խոզակ, ափիոն, գլխոք (ֆիթրէ), ծխախոտ, չամիչ, նուռ, բուրդ եւ քաւամագ կենդանեաց մորթեր, ինչպէս նաեւ իւղ, պանիր, մեղր, գորգ, կապերտ եւն. որոնցմէ տեղւոյն պէտքէն աւելին կ'արտածուի շրջակայ ֆաղաֆները, ինչպէս որ անոնցմէ ալ կը ներմուծուի (բացի եւրոպականէն) գանազան ապրանքներ: Հոս հարկ կը համարեմ յիշել թէ հարիւր տարուան մէջ Հիւսնի-Մանսուրի բնական արտադրութիւնները եւ արհեստները, ինչպէս նաեւ տնտեսական կեանքը բաւական փոփոխութիւններու ենթարկուած են, վասնզի Հ. Ղուկաս Վրդ. Իննիներեան իր ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆ մէջ (էջ 324) տարբեր վիճակ մը կը ներկայացնէ: Ան կ'ըսէ թէ «Վարդ Հըսնի Մանսուրայ առատ յոյժ, յորմէ գործեն վարդանիշկ պատուական, որ անուանի է ի կողմանս յայտորիկ: Նոյնպէս և Մամուտիէ սորա ագնիւ. անուանի է եւ բաթլիճան սորա ըստ ֆաղցրութեան եւ ըստ մեծութեան, յորոց երկուք եւեթ բաւ են ի կերակուր բազմութեան»:

Աս ֆաղաֆէն եւ ոչ մէկ կողմ նամբայ շինուած չըլլալով՝ փոխադրութիւն կը կատարուին ջորիով, էշով, ուղտով, տեղտեղ ալ եզներով:

Հիւսնի-Մանսուր ֆաղափական եւ տնտեսական տեսակէտով ալ, ինչպէս նաեւ բնական պատահարներով ալ, վիճակակից եղած է Մալաթիոյ, որովհետեւ երբ Մալաթիոյ մէջ սղութիւն կ'ըլլայ, հոն արդէն ազդուած եւ կանխած իսկ կ'ըլլայ:

1893-ի մեծ երկրաշարժէն Հիւսնի-Մանսուրն ալ նիւթականապէս բաւական վնասներու ենթարկուելուն պէս, 95-ի դէպքին Մալաթիոյ չափ եւ ալ աւելի հոգեկան եւ նիւթական կորուստներ ունեցաւ:»

**

1895-ի Համիտեան ջարդերու ատեն Ատիեաման այն վայրերէն մին եղած է, որ դիմադրութիւն ցոյց տուած է Կրպոյի եւ Ասլան Կեւոյի ղեկավարութեան տակ դիւցազնական քաջութեամբ:

Իսկ 1909-ին Կիլիկեան եղեռնին թէեւ թուրքերը կը փորձէին Ատիեամանն ալ ջարդել, սակայն հերոսուհի Ներմէ Ազնաւորեան զմայլելի եռանդով ինքնապաշտպանութեան գործը կը կազմակերպէ եւ թուրքերը չեն համարձակիր կոտորածի ձեռնարկելու:

Դժբախտաբար 1914-ին Ատիեամանցիք նոյն ոգին չեն կրցած ցոյց տալ, հակառակ անոր որ Հիւսնի-Մանսուրցի Հայերը միշտ քաջ եւ կռուազան, սարսափ ազդած էին տեղական թուրք իշխանութեան (Սարգիս Տեմիրճեան, ԱՏԻԵԱՄԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆԸ եւ Վ. Սայրասուր, ՊԱՅՔԱՐ, 30 Մարտ, 1950):

Ատիեամանցի էր Միսաք Մանուչեան, զոր 1939—1945-ի սլաւերագմին դնդակահար ըրին Գերմանացիք, Ֆրանսայի մէջ անոր կատարած դիմադրական գործունէութեան համար:

Ե .

ՔԵԱԽԴԱ - ԳԱՂԹՈՅ - ՔԵԱԽԴԻ

Մալաթիոյ կուսակալութեան դաւառներուն մէջ ամենէն ընդարձակը եւ ամենէն աւելի նշանակութեան արժանին Քեախթան է :

Այս դաւառը նաեւ մաս կը կազմէ Եփրատացոց :

Գերպ . Աղեքսանդրեան կը կարծէ թէ Քեախթէ անունը կը յիշեցնէ հին Լիւկանտիոնը , մանաւանդ որ քանի մը աշխարհագրական տախտակներ նոյն կողմերը կը յիշատակեն , ինչպէս յայտնի է Մելրիկ իշխանը շինած է Լիւկանտիա քաղաքը :

Հայ պատմութեան մէջ ալ կը յիշուի որ նոյն իշխանը կառուցած է նաեւ Աշոտի ամրոցը Լիւկանտիա դաւառին մէջ եւ այս ետքինին աւելի յարմար է եւ այսպէս տարբեր են վերը յիշուած քաղաքն եւ ամրոցը (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԵՅԱՍՏԻՈՅ , էջ 403) :

Ամէն պարագայի մէջ Քեախթէ կը գտնուէր պատմական վայրի մը մէջ եւ ինչպէս այդ շրջանակի բոլոր քաղաքները , ինքն ալ կը կրէր մնացորդները յիշատակարաններու որ անցեալէն կը հասնէին :

Գէորգ Արքայ . Ասլանեան որ իբր Մալաթիոյ առաջնորդ ծանօթ է այդ շրջանին , Քեախթէի հնութիւններու վրայ խօսած է (ԲԱԶՄԱՎԷՊ , 1936 , էջ 38—40) : Եւ կու տայ սա խիստ հետաքրքրական տեղեկութիւնները :

«Քեախթէի քաղաքին մէջ այնչափ ակնառու են երկու հնութիւններ՝ նախնական եւ յետնեալ դարերու գործ , մին բաղնիք մըն է վեհապետական , որուն հսկայ կողերը եւ կոյտերը դեռ կը դիմադրեն , շէնքին մէկ չորրորդ մասը մէկ չորրորդ արտավար գրաւած է , եւ ցայսօր կը մնայ դարեր յիշեցընող շինուածքի մը դեռ անմեռ կենդանութիւնը , ի՞նչ շինուածք է ի՞նչ շաղախ , որ բնութեան ու մարդկային յարձակմանց ու աւերմանց դէմ դարերով տոկացած կը խրոխտայ ու կը յոխորտայ՝ անդամատուած վիճակին մէջ : Մընացեալ երեք քառորդ մասերը տանեւիինգ խոշոր կտորներով ամբողջ ձոր մը լեցուցած են եւ աշխարհ մը տեղ գրաւած են ժայռի պէս ցարդ անփշրելի : Բաղնիքի ջուրի ֆամբան մեծ փապուղի մըն է , որուն մէջ միջին հասակով անձեր կրնան ժամերով շրջիլ : Երկրորդը բերդն է , քաղաքի մէկ ժայռին գաւակի եզրէն վեր փարակարկառ վիթխարամարմին բարձրացած է տիտանի մը պէս գրկելով պինդ յաղթամարմին ժայռի կտոր մը եւ երկուքը մէկ մարմին կազմած են վեհափառ բոլորակապ գլուխ-գործոցը՝ մարդ միտփին , կենդանի մուրնին ծնունդ եղող ֆարտաբապետութեան ու այն օրերու գիտութեան այս զարմանալի շէնքը , որուն առջեւ կ'ապշիս , խոր կը մտածես ու յարգալից կը խոնարհիս : Սուլթան Սելայատտինի եւ Մելիք Սէյֆետտինի անունները կը կարդաս մուտքի մէկ դրան վերեւ :

Քանթարայի կամուրջը գրեթէ մէկ ժամ հեռու քաղաքէն եւ կը մնայ բո-

լորովին անեղծ ու անվնաս, կարծես երէկ մեկնած լինէին շինող վարպետները: Կամուրջին երկարութիւնը 500-է աւելի ոտնաչափ է. կամարը մեծ գետի ջուրի մակերեսէն 50—60 կանգուն բարձր է. բոլորը կոփածոյ ֆարերէ եւ ամէն մէկը 1-էն մինչեւ 4 մեթր երկարութեամբ եւ մինչեւ 2-էն աւելի լայնութեամբ, մանաւանդ իբրեւ եզերապահ դրուած ֆարերը մեծագանգ՝ մտածել կու տան թէ ի՛նչպէս կրցած են տեղաւորել... Իսկ կամուրջի գլխին 4 սիւները բոլորակի հսկայ բարձրութեամբ ու հաստութեամբ, միայն նոյն ատենէն մէկը դեռ չէ կանգնեցուցած, աւանդաբար կը պատմուի թէ այդ սիւները աղջիկ մը բերած է եւ կանգնած. գուցէ վարպետն ալ ինքն եղած լինի. կը պատմէին այսպէս:

Գուլիս Թեփէն. — Քաղֆէն դէպի Սամուսատ տանող ճամբուն վրայ քանած ֆար ոտներով նոյնպէս ֆար փետուր թելերով ամբողջովին հսկայ ֆար թռչուն մը ամենանուրբ մանրամասնութեամբ որ իբրեւ արծուի կը հսկէ, կը տիրէ ու կ'իշխանապետէ բոլոր շրջակայից վերեւ»:

Քեախթա՝ իրեն վերաբերող բոլոր գիւղերովն կը գտնուի 70—80 ժամուան հեռաւորութիւն ունեցող շրջանակի մը մէջ: Որուն սահմանն է հիւսիսէն եւ արեւմուտֆէն Մալաթիա, հարաւ-արեւմուտֆէն Հիւսնի-Մանսուր, իսկ արեւելֆէն ու հարաւէն Եփրատ գետ:

Այս գաւառակին (բնական բաժանումով եւ դրութեամբ) երկուքի կը բաժնուի, այսինքն հիւսիսային կողմը բոլորովին լեռնային եւ հարաւային կողմը դաշտային է:

Կեդրոնը, ուր շինուած է կառավարութեան պաշտօնատուն եւ հեռագրատուն, մէկ ճամբ, մէկ թուրք վարժարան, մէկ փուռ եւ մէկ ֆանի խանութ, տակաւին գիւղի մը հանգամանքն ունի եւ հագիւ 100—120 տուն բնակչութիւն կայ: Օդը խիստ տաք եւ նեղիչ, ջուրը տաք ըլլալուն համար շատ անգամ 15 վայրկեան դուրսէն կը բերեն տիկերով ու փարչերով: Տափութեան եւ ճամբաներու դժուարութեան համար ամառ ատեն ճամբորդողի մը կ'ըսեն «բերանդ Քեախթացու բերան դարձա՞ւ»:

Գաւառին կեդրոնը Քեախթա, — զոր Ասորիք Կաֆթի կը կոչեն — գիւղաքաղաք մըն է, Հիւսնի-Մանսուրի հիւսիսային կողմերը լեռներու մէջ, քանի մը բլուրներու վրայ շինուած, համանուն վտակին վրայ:

«Կը գտնուի Մալաթիայէն 18, Հիւսնի-Մանսուրէն 8 եւ (Շերայի ճամբով) Խարբերդէն 30 ժամ հեռաւորութեամբ լեռան մը անկիւնը: Քեախթէ աւանին մէջ կը բնակէին կառավարական պաշտօնեաներէն զատ 10—15 տուն բուրդ եւ 5—6 տուն հայ բնակիչ»:

Քեախթէ աւանը երկու օրուան հեռաւորութիւն ունի Մալաթիայէն, եւ կը գտնուի անոր արեւելեան հարաւային կողմը, Եփրատի եզերքը: Հ. Ղուկաս Վրդ. Ինճիճեան (ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, Ա., էջ 323) կ'ըսէ թէ ունի «եւ վրտակ, եւ պարտէզս եւ այգեստանեայս»:

Քեախթէի արեւելեան հարաւային կողմը, բարձր լեռան մը կատարը կար քարաշէն բերդ մը:

Այս բերդը Հալէպէն հինգ իջեւան դէպի հիւսիս-արեւելք: Հսկայաշէն բերդ մըն է՝ ամբողջեամբ անառիկ:

Ունի այգեստաններ եւ դետ մը:

Թաթարական արշաւանքներու ատեն անոնց դիմացը մահմետականներու սահմանապահ վայրերէն մին էր Քեախթէ: «Էթ Թաւրիֆ»ի մէջ կը յիշուի, թէ այս բերդ-քաղաքը օժտուած էր ընդարձակ վիճակով եւ կամաւորական հաւաքուած բանակով:

ԺԹ. դարուն սկիզբը Քեախթէի բնակիչներուն մեծ մասը Քիւրտ էր եւ մաս մըն ալ Ասորի: Ասորիները ունէին երկու վանքեր Ս. Մարուգէի եւ Ս. Պարսումի նուիրուած: Գերպ. Աղեքսանդրեան (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ, էջ 406) կ'ըսէ Մալաթիայէն դէպի Ջերմուկ Եփրատի երկու կողմը կը բնակէին Իզողլու աշիրէթը, եւ Քեախթայի մէջ կային Շերօ աշիրէթը, որոնք Ալեւի էին:

Եփրատի կողմը Քեախթէէ մինչեւ Հիւսնի-Մանսուր տարածուած էին Ճանպերդի աշիրէթը դէպի Մալաթիա յառաջացած:

ԺԹ. դարուն սկիզբը քիւրտ պէկ մը կը կառավարէր երկիրը անկախօրէն Բ. Դուռէն:

ԺԹ. դարուն վերջերը Քեախթէի գաւառին մէջ կը բնակէին 400 տուն Տաճիկներ եւ 300 տուն Հայեր, կամ ըստ Գերպ. Աղեքսանդրեանի 3000 տուն բնակիչ «անշուշտ չափազանցած էր» իրաւամբ (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ, էջ 404):

Հայերը երբեմն ունէին Ս. Գէորգ անունով եկեղեցի մը: Ըստ Տ. Կարապետ քհն. Պէննէեանի Քեախթէի մէջ կար նաեւ Ս. Թորոս անունով փոքրիկ եկեղեցի մը, որ մինչեւ 1912 գրեթէ փակուած էր ժողովուրդ չգտնուելուն համար, սակայն Իւլպիշի Հայերէն Պագրճեաններ Ի. դարու առաջին տասնամեակին հոն փոխադրուելով՝ այս եկեղեցին նորոգեցին: Երբ այցելու քահանայ մը հանդիպէր Քեախթէ, ժամերգութիւն կը կատարուէր:

Քեախթէ գաւառին մեծ մասը լեռնային ըլլալուն՝ երկրագործութիւնը այնքան զարգացած չէր: Տեղտեղ միայն արգաւանդ հող գտնուելով բաւական մշակուած էր:

Քեախթէի գաւառէն կ'արտածուին մանած, բամպակ, գիտոր, ծխախոտ, քիզրէ, թաւամաղ կենդանիներու մորթ եւ իւղ:

Քեախթէ գաւառը ունէր չորս վարչական բաժանումներ (գաւառականներ), որոնք էին.—

- 1.— Քեախթէ
- 2.— Կերկեր կամ Կարկառ
- 3.— Մրախա կամ Մերտէսի
- 4.— Զրաւֆան

5.— Շերո¹:

Ասոնցմէ Քեախթէի մասին, որ հայկական շատ քիչ բան ունի, արդէն խօսեցանք: Հայկական տեսակէտով չահագորդողականը Կերկեր կամ Կարկառ գաւառն է:

Կը կարծուի որ Կերկեր կամ Կարկառ իր անունը առած է Վասպուրահանի Կարկառ գաւառէն:

Քեախթէի արեւելեան կողմն էր Կարկա կամ Կերկեր բերդը, որ կը գտնուի Սիւրիոյ սահմանին վրայ Հալէպէն 5 օթեւան դէպի հիւսիս եւ Քեախթէէն դրեթէ օր մը անդին դէպի արեւմուտք: Թագվիմ էլ Պիւլտանի մէջ գրուած է թէ «Յդին մէջ բարձրացած ամուր բերդ մըն է: Անկէ առուակի մը պէս կ'երեւայ Եփրատ, որ անոր արեւելեան կողմէն կ'անցնի: Թաթար արշաւանքներու ատեն Կարկառ ամենէն մեծ սահմանապահ վայրերէն մին էր»:

Կարկառը արեւմտեան եզերքն է Եփրատին դրեթէ երկուք ու կէս օր հեռի Մալաթիայէն եւ Եգեսիայէն (Ինճիճեան, Ա., էջ 323), առաջինին հաջաւ-արեւելեան եւ երկրորդի հիւսիս-արեւմտեան կողմը:

Կարկառը Թուրքերը կը կոչեն Կերկեր Գալասը եւ Ասորիները՝ Կարկար:

Մոլթքէ իր նամակներուն մէջ Կերկերի վրայ խօսելով կ'ըսէ թէ «հին դդեակ մըն է, ցից քարածայռի մը կատարը՝ Եփրատի ափին: Որքան ալ խրվիւած՝ բերդը անառիկ է, մէկ դիւրութիւն մը ունի միայն, այն՝ որ ոչ ոք զայն գրաւել պիտի ուզէ այս անանց անապատին մէջ: Բայց կարեւոր դեր կատարած ըլլալու է Քիւրտերու կռիւներուն մէջ: Կամուրջները, քերվանսարայները, նամբաները, գրեթէ բոլորն ալ կառուցուած էին Սուլթան Մուրատէն: Ասոր համար է որ Թուրքերը երախտագիտութենէ մղուած, անոր անունը տուած են Եփրատին: Կապան Մատենի մէջ, ուր զայն տեսայ առաջին անգամ, այս գետը ամէն կերպով Մոզելի կը նմանի: Սեղմուած վայրի բարձր լեռներու միջեւ՝ ան կը սուրայ եզակի բոլորակներով, տաս փարսախ ընթանայէ ետք լեռնէն դուրս կ'ելլէ եւ Մալաթիայէն ալ հեռու կը ստանայ Թուրքիա Սուլթան, նախնեաց Մելասի կամ Քորէմսուի ջուրերը եւ շրջանը ընելէ ետք՝ բարձունքի մը, որուն գագաթը պսակուած է հին եկեղեցիի մը աւերակներովը, կ'ուղղուի արեւելք Իգոզլուի լայն դաշտագետինը, յետոյ կը կծկուի, կը սեղմուի բարձրաբերձ լեռներու նեղքի մը միջեւ, ժայռէ ժայռ կը գահավիժի. հոս, նաւարկելի չէ այլեւս եւ կը կազմէ՝ ինչ որ քարտէզները կ'անուանեն *ռիաչար* (Rucher) ջրվեժները: Երեսուն փարսախ աւելի վարը, Կերկերի մէջ գետը դուրս կ'ելլէ գինգը սեղմող կրաքարային պատերէն, կը տարածուի եւ կ'ուղղուի լայն պտոյտներով դէպի Սամսատ հոչակաւոր քաղաքը»:

Lettres du Maréchal de Moltké sur l'Orient, 2éme Edition, Paris, p. 171

(որուն վրայ արդէն Մոլթքէի տուած տեղեկութիւնները տեսնուեցան):

Նոր Կարկառան, իր ժամանակին համեմատ ամուր բերդ մըն էր բարձր

(1) Այս գաւառը երբեմն *Խարբերդի* կ'ըսուած ըլլալով խնդրոյ առարկայ եղած է երկու հայ առաջնորդութիւններու միջեւ.

լերան մը վրայ շինուած Եփրատի աջակողմը, հիմա նոյն դետին մօտերը գիւղ մըն է :

Իր մօտն էր նաեւ Պիպու ամրոցը :

ԺԱ. դարուն վերջերը այս բերդերուն եւ շրջակայքին կ'իշխէր Կոստանդին անուն Հայ իշխան մը : Անիկա, կ'երեւայ նիդակակից էր Եդեսիոյ Թորոս իշխանին բայց ետքը Պաղդին կոմսին կողմնակից եղաւ ընդդէմ Թորոսի :

Ժամանակ մը բարեկամ մնացին լատին իշխանին, բայց ետքը Թշնամացան, Կոստանդին որ պղտիկ իշխան մըն էր յաղթուեցաւ Եդեսիոյ Կոմսէն Կորսնցուց իր բերդերը եւ բանտարկուեցաւ Սամուսատի բերդը ուր մեռաւ տանջանքով :

Պաղդին, որ ետքը Երուսաղէմի Թաղաւոր եղաւ, 1125-ին Շնջրիկ գիւղի մօտը Սինճա դետին ձախակողմը Պալոկ ամիրային ձեռքը գերի ինկաւ եւ ինքն յանձնեց Կարկառ եւ Կեպու բերդերը եւ ինքը Խարբերդ տարուեցաւ իբր բանտարկեալ :

Երկու տարի վերջը, Միքայէլ՝ Կարկառի Կոստանդին իշխանին որդին տիրեց այդ երկու բերդերուն բայց Սելճուկները իր ձեռքը չձգեցին եւ դարձեալ գրաւեցին :

Յետոյ Կարկառը եւ Պեպուն լատինները դարձեալ գրաւեցին եւ տուն Ծովք գղեակի Վասիլ Իշխանին, որ Շնորհալիին երէց եղբայրն էր եւ 15 տարի իշխանութիւն վարեց :

Ռումի Սելճուկ Սուլթան Մազսուտ 1148-ին պաշարեց Թլպաշարը, որ Եդեսիոյ կոմսութեան վերջին պատուարը մնացեր էր, եւ շատ նեղութեան մէջ ինկած էր պաշարի պակասէն :

Վասիլ եւ Շահան երկու եղբայրներ 400 կարիճ Հայերով արիարար անցան Թշնամիի շղթայէն եւ յաջողեցան պարէն հասցնել սովի մատնուած բերդաքաղաքին, սակայն վերադարձին ձերբակալուեցան Խարբերդի տէր Գարա-Ասլան Փախրետտինէն որ զանոնք ստիպեց որ բերդերը յանձնեն եւ մեկնին Սամուսատ, ուր հաւաքուեցան նաեւ իրենց զօրքերը, եւ դացին Հռոմկլայ :

Վասիլ միայն մնաց Գարա-Ասլանի մօտ, որ շատ լաւ վարուեցաւ հետը եւ անոր նոյնիսկ կալուած տուաւ :

Կերկեր քրտաբնակ, ամուր քաղաք մըն էր քարալերան մը վրայ, 7150 ոտք բարձր : Կը Թուի ըլլալ ԲԱՐՁԱԼՈՒ կամ ՅՈՒԼԻՊՈԼԻՍ բերդ : Վերջը Կարկառ դարձաւ աննշան եւ անշուք փոքր աւան մը, 200 տուն ընդհանուր բնակչութեամբ որոնց միայն 30-ը Հայ, մէկ եկեղեցիով :

Բերդը զատուած է մօտակայ քարաժայռերէն փայտէ կամուրջով : Գեղեցիկ է դուռը կամարակապ արարական ոճով եւ արձանադրութեամբ : Կայ նաեւ յունական մնացորդներ եւ արձանադրութիւններ :

Կերկերի դաշտին վրայ կը բարձրանայ մեծ եւ կոնաձեւ լեռ մը՝ ԱՇՈՒՐ :

Այս կողմի գիւղերը կը բնակին Քիւրտեր եւ քրտացած կամ քրտարաբոյ կորովի Հայեր եւ Ասորիներ :

Անցեալ դարուն կէսերը Մարաշի կուսակալութեան ենթակայ էին այդ գիւղերը, որոնց գլխաւորներն են .—

Օլտիշ

Հատրայ

Մասրայ

Թոխարիչ եւայլն : (Ալիշան, ԱՇԽԱՐ ՀԱԳՐՈՒԹԻԻՆ) : Իսկ Գերայ . Ալեքսանդրեան Կերկերի շրջանակին մէջ կը յիշէ, 1912-ին .—

Նօխուտու

Վաֆուկ

Հատրօ

Տիվան գիւղերը որոնք ունէին 200 կամ 300 տուն Հայ (ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ՍԵՒԱՍՏԻՈՅ, էջ):

1888-ին Կ. Պոլսոյ ԱՐԵՒԵԼՔ օրաթերթին մէջ (թ. 1481, 9 Դեկտեմբեր 1888) հրատարակուած թղթակցութեան մը համաձայն Քեախթէ եւ Կերկեր գաւառակներուն մէջ 200 տուն Հայ կար, որոնք ունէին քահանայ մը որ կը վախճանի նոյն տարին եւ այլեւս ուրիշ քահանայ մը չեն ունենար :

Միացեալ ընկերութիւնը Կերկերի Հուլալիչ գիւղին մէջ վարժարան մը բացած էր :

1884-ին Մալաթիայէն Առաջնորդարանին եւ Կիւլպէնկեաններու (որոնք նոյն վարժարանին հսկողներն էին Միացեալ ընկերութեան կողմանէ) կողմէ վարժարանին քննութիւններու կ'երթայ ԱՐԵՒԵԼՔ-ի թղթակիցը :

Վարժարանի օրագիրէն կը յայտնուի որ երբեմն 8 երբեմն ալ 15 աշակերտ կը յաճախեն եղեր դպրոց :

Կաթոլիկ վարդապետներ Կերկերի եւ Քեախթէի հայերով կը զբաղին :

Քննիչը պէտք ցոյց կու տայ երկու քահանայի եւ երկու վարժարանի մին Պէօյըդ պաղի եւ միւսը Նաուրնճայի մէջ, վասնզի այս երկու գիւղերն ալ էին այդ երկու վիճակներու կեդրոնները :

Քեախթէի հինգ բաժանումներէն Գ.ը Մրախսի կամ Մերտենի, գլխաւոր վայրն էր Ուլալիշ մեծ գիւղը, որ ունի իր շուրջը բաւական գիւղեր, որոնց մէջ հայ տուներու թիւը 312 էր :

Այս գաւառին մէջ էին Նարինջ, Հաֆալա եւ այլ գիւղեր :

Իսկ Ե. գաւառակը Շերօ, Իղօղլուի Եփրատը անցնելէն ետք, Խարբեր-գի ճամբուն վրայ մինչեւ Կերկերի տարածուած հողերէն կը կազմուի :

Շերոյի հայ բնակիչներու թիւը կը հաշուէր 1200 տուն :

1912-էն քիչ առաջ Քեախթէի գայմագամութիւնը երկուքի բաժնուելով Շերօ եւ Փետրիկէ միացեալ եւ նորակազմ գաղա մը կ'աւելցուի Մամուրէթ իւլ Ազիզ կուսակալութեան վրայ:

Շերոյի նահիէն ալ իր ստորաբաժանմունքն ունի, որոնք են.

Ճանպէկ (ձիհան Պէկ)

Բոսկրան

Հսփան

Ալունը

Ճանտա (ձիհան տար)

Պապիկ

Նեփսը (կեդրոնական) Շերոյ եւ այլն:

Ասոնք ի բաց առեալ Ճանպէկցիներն եւ Բոսկրանցիները, միշտ Պոլիս կ'երթեւեկեն, զի չունենալով երկրագործական ընդարձակ միջոց՝ ապրուստի մեծ աղբիւրնին Պոլիսն է: Շերոյէն կ'արտադրուի պատուակ, բամպակ, գիտոր, իւղ, մետաքս, ծխախոտ, նուշ եւայլն: Սոյն նահիէի Շիթնները ըստուած գիւղի տակը տղրուկի լճակ մը կը դտնուի, ուսկից կը ստանան Մալաթիոյ սափրիչները եւ շրջակայ բոլոր գիւղացիները իրենց պէտք եղած տըղրուկները:

1902-ին Մալաթիոյ Առաջնորդական Տեղապահ Խաչատուր Ծ. Վրդ. Տէր Ղազարեան Օրմանեան Պատրիարքին յանձնարարութեամբ կազմած տեղեկագրին մէջ, որքան խզճամիտ, նոյնքան զգուշաւոր բառերով խօսած է Քեախթէի վիճակին վրայ:

Նոյնութեամբ կը ներկայացնեմ իր տեղեկագրին այդ մասը որ բաւական որոշ գաղափար մը կու տայ այդ դժբախտ դաւառին Հայոց վրայ.—

«ՔԵԱՂԴԱ.— Գաւառակ ըլլալով, ենթակայ է Մալաթիոյ կառավարչութեան: Հոս կան 7 Հայ տուններ: Ունին հնադարեան եկեղեցի մը, որ 1895-էն ի վեր իր շուրջը գտնուած 4—5 սենեակներով մէկտեղ կործանած է եւ այժմ 3-ական կանգուն բարձրութեամբ չորս պատեր միայն կը մնան: Հրովարտակ չունի: Քեաղդայի մէջ 1901ին բացուեցաւ նպաստնկեալ վարժարան մը, բայց տեղական կառավարութեան հրամանով փակուեցաւ եւ ցարդ դոց կը մնայ:

Քեաղդայի Հայերը զուրկ են քահանայէ: Ունին միայն մէկ ուսուցիչ, որ սակայն չի կրնար պաշտօնավարել, զպրոցին դէմ հանուած արգելքին պատճառաւ:

Եւ եթէ եկեղեցիին գոյութիւնը պահպանելու համար նոր տնօրինութիւն մը չըլլայ, Քեաղդայի այդ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ պատերն ալ քիչ առեւնէն բոլորովին պիտի քայքայուին եւ անոր հետքն անգամ պիտի կորսուի:

Քեաղդայէ 4 ժամ հեռաւորութեան մէջ կը գտնուի Պէօյիւք Պաղ անուն գիւղը, ուր կը բնակին 15 տնուոր Հայեր: Հոս կար 1895-էն առաջ զպրոց մը, որ 1880-էն ի վեր գոյութիւն ունէր, բայց 1895-էն ի վեր փակ կը մնայ, նիւ-

Թափան անձկութեան պատճառաւ: Արտօնագիր չունէր: Եկեղեցի եւայլն չկայ: Քեաղղայէ 3 ժամ հեռու կը գտնուի Պերվետով անուն հայաբնակ գիւղը, ուր կան 9 տուն Հայեր: Հոս եկեղեցի եւ դպրոց չկայ: Երեք ու կէս ժամ հեռու է Գոլուզ անուն գիւղը, ուր կը բնակին 9 տնուոր Հայեր: Եկեղեցի, դպրոց եւայլն չկայ: Երեք ժամ հեռու կը գտնուի Կարչորան գիւղը, ուր կան երկու հայ տուներ, իսկ չորս ժամ հեռու Հասունտիկին անուն գիւղը, երեք տնուոր Հայերով:

Քեաղղայէ հինգ ժամ հեռու կը գտնուի Տարտաղան գիւղը, երեք տուն Հայերով: Վեց ժամ հեռու է Կալըղրուլ գիւղը, ուր մէկ տուն Հայ կայ միայն:

Չորս ժամ հեռու է Նաորնճա գիւղը, 12 հայ տունով, նոյնպէս չորս ժամ հեռու Կապեր անուն գիւղը՝ 2 հայ տունով, հինգ ժամ հեռու Քեան գիւղը, 4 հայ տուներով: Նոյն չափ հեռու՝ Գորըսկիլ գիւղը, երեք տուն Հայերով: Վեց ժամ հեռու՝ Փիրախ գիւղը, 2 հայ տունով: Ութը ժամ հեռու՝ Նենիճանուն գիւղը, ինը տուն Հայերով: Եօթը ժամ հեռու է Թիլ գիւղը, չորս տնուոր Հայով:

Քեախղայէն հինգ ժամ հեռու կը գտնուի Քերքոխ գիւղը, ուր մէկ տուն Հայ կայ: Հինգ ժամ հեռու է Նաեւ Պարպանոս գիւղը, 2 հայ տունով: Ութը ժամ հեռաւորութիւն ունի նոյնպէս Թոմակ անուն գիւղը, մէկ տուն Հայով: Հինգ ժամ հեռու է Կարպոյ գիւղը մէկ տուն Հայով: Վեց ժամ հեռու է Անտամ գիւղը 5 տնուոր Հայերով: Վեց ժամ հեռու է Քեֆերտիչ գիւղը, ուր կան հինգ տուն Հայեր: Վեցուկէս ժամ հեռու է Նունի անուն գիւղը, 8-9 տուն Հայերով:

Կերկեր գիւղը 7 ժամ հեռու Քեախղայէն. ունի 5 տուն Հայ: Վեց ժամ հեռու է Մղրաք անուն գիւղը 2 տնուոր Հայով, 7 ժամ հեռաւորութեամբ Տէրըսխայ գիւղը, 5 տուն Հայերով:

Իւլպիչ Քեախղայէ 7 ժամ հեռու գիւղ մըն է, ուր կան 18 տուն Հայեր եւ 14 տուն Ասորիներ: Իւլպիչի Հայերը 1879-էն ի վեր ունէին իրենց նպաստընկալ վարժարանը՝ Հայոց Միացեալ Ընկերութեան գրամով, որ յետ Միացեալի՝ Ազգ. Պատրիարքարանի նպաստովն կը կառավարուի:

Փայով Իւլպիչի աղղայնոց ներկայ կացութեան, իբր այցելու հովիւ այս կողմերը զրկուած Արժ. Տ. Եղիշէ Քհնյ. Խաչատուրեանի տուած ստոյգ տեղեկութեանց համաձայն, խիստ շորհահատելի է. այնպէս որ եթէ կայսերական կառավարութեան շնորհիւ յիշեալ Օսման աղայի աղղեցութիւնը կամ անոր անձը չհեռացուի այդ գիւղերու շրջանակէն, ո՛չ Իւլպիչի վարժարանը կրնայ բացուիլ եւ ոչ ալ այնտեղի Հայերը կրնան հանգստութիւն վայելել, ինչ որ հակառակ Քեախղայի՝ շրջակայքը գտնուող Հայաբնակ գիւղերէն մէկ քանիին մէջ 60-70 տունի չափ Ասորիներ ալ կան:

Մալաթիոյ գաւառին եւ իրեն յարակից գաւառներու եւ գիւղերու մէջ գտնուած աղղային հաստատութիւնները՝ այսինքն եկեղեցիներ, վար-

Ժարաններ եւ վանքեր, գրեթէ ամէնքն ալ նորոգելի կամ վերաշինելի մասեր ունին:

Բայց առ ի չդոյ՛ն արտօնութեանց եւ մանաւանդ առ ի չդոյն գրամական կարողութեան, խարխուլ վիճակի մէջ կը մնան: Եւ քանի այս ներկայ կացութեան մարտնչուած են, հետզհետէ աւելի պիտի վնասուին ու քայքայուին:

Այս տեղեկագրին՝ Մալաթիոյ Առաջնորդութեան իրաւունքներուն հասանձախնդիր Տեղապահը Խաչատուր Ծ. Վրդ. Տէր Ղազարեան կը կցէ դիտողութիւն մը, որով կը փակէ իր տեղեկագիրը:

Անիկա դիտել կու տայ թէ՛

Շիրոյի կողմը Փեթիւրկէի դայմագամութեան վերաբերեալ Աղուան, Տամլի, Չահմանա, Պուրճ, Իւմրիւն, Ճամպէկ, Չարտաշ անուն 7 գիւղեր ալ կան, որոնց մէջ 50 տունի չափ Հայեր եւ 75 տունի չափ ալ Ասորիներ կը բնակին: Ասոնք Փեթիւրկէի դայմագամութեան հետ միասին վերջերս ուղղակի Մամուրէթ Իւլ Աղիզի Աղգային Առաջնորդարանին կողմանէ պատրաստուած տեղեկագրին մէջ յիշուած են իբրեւ իր վիճակը, մինչդեռ վերոյիշեալ գիւղերը սկիզբէն ի վեր Մալաթիոյ Առաջնորդարանի վիճակին իրաւասութեան կը վերաբերին:

Խաչատուր Ծ. Վրդ. Տէր Ղազարեանի այս տեղեկագրին կը կցեմ՝ Հոգ. Տ. Կարապետ Քհնյ. Պէննէեանի ընդարձակ Մալաթիոյ տեղադրութեան Քեախդէի մասը, որ հիմ ունի իրեն կառավարական վարչական բաժանումները եւ ըստ այնմ դասաւորուած են Քեախդէի վիճակին թեմերը:

Պէննէեան քահանայ առած է այս բաժանումները առանձին-առանձին, եւ անոնց գիւղերուն շատերուն մէջ ցանցնուած փշուր Հայերը, ինչպէս հա- եւ Ասորիները, յիշատակուած են՝ իւրաքանչիւրին որակն ու քանակը նշա- նակուելով:

Համաձայն Տ. Կարապետ Քհնյ. Պէննէեանի աշխատասիրած ընդար- ձակ տեղադրութեան, այդ վայրերն¹ էին.

ՇԻՐՈՅԻ ՄԷՋ — Քէֆէրտիզի 1000 տուն Թուրքերուն մէջ կան 20 տուն Հայ եւ 15 տուն Ասորի: Ասորիները ունին անշուք եկեղեցի մը եւ քահանայ: Հայեր եկեղեցի չունին, բայց միանալով Ասորիներու հետ, բացած են դրա- րոց մը, ուր կը դասախօսեն խարբերդէն կամ Մալաթիայէն կանչուած ու- սուցիչներ: Սոյն գիւղի հարաւ-արեւմտեան կողմի մէկ կուշտը կը տեսնուին հին եկեղեցիի մը պատերը:

ԱՂՎԱՆԻ մէջ կայ 5 տուն Հայ, 10 տուն Ասորի: Հոս ալ թէ՛ քահանան

(1) Շատ կը ցաւիմ որ Տ. Կարապետ Քհնյ. Պէննէեան եւ Խաչատուր Ծ. Վրդ. Տէր Ղազարեան քիչ անգամ համաձայն են իրարու գիւղերուն անուններուն եւ անոնց հայ եւ ասորի բնակիչներուն համար: Այս տողերը գրողը Եգիպտոսի մէջ իր քովը ոչւնենալով ոչ մէկ Մալաթիացի բանդէտ անձ, շատ կը ցաւի որ չկրցաւ միակ ցու- ցակով մը ներկայացնել այս գիւղերը:

եւ թէ եկեղեցին Ասորի են: Երբեմն հոս Գասպարեան եղբայրները իրենց անձնական ծախֆով դպրոց մը բացած էին Հայ եւ Ասորի տղոց համար:

ԻԻՄԻԻՐԵԱՆԻ մէջ (կեդրոն Փեթրկէ գաւառակի) կան 20 տուն Հայ եւ 20 տուն Ասորի: ՔԸԱՐԻ մէջ՝ 4 տուն Հայ: ՏԱՄԼՈՒ՝ 5 տուն Հայ, 8 տուն Ասորի: ԶԱՄԱՆՕ՝ 20 տուն Ասորի, որոնք ունին փահանայ եւ եկեղեցի: ՄԱՄԱՇ՝ 3 տուն Հայ, 2 տուն Ասորի: ԶԱՄԶՐԵԿ՝ 2 տուն Հայ, 2 տուն Ասորի: ԱՐՂՈՒԶԱՅ՝ 3 տուն Հայ, 3 տուն Ասորի: ԻԻՄԻԻՐԵԱՆԻ մէջ Հայերու Ասորիներ միացած դպրոց մը կը կառավարեն: Երկու տարի առաջ (1910) ձեռնարկած էին եկեղեցի մըն ալ շինելու, բայց կառավարութեան հանած արգելֆէն յետաձգուեցաւ կիսաշէն վիճակին մէջ: Շերոյի Հայերու հոգեւոր պէտքերը Այվոսէն հայ փահանայ գալով կը տեսնէ:

ԿԵՐԿԷՐ — ԿԱՐԿԱՌԻ՝ ՄԷԶ

ՆԵՖՍԻ ԿԵՐԿԷՐԻ մէջ կայ հին բերդ մը, որուն կատարը կը տեսնուին փարափոր աւազաններու սարնիները: Հոս կայ նոյնպէս հին եկեղեցի մը, եւ 10—12 տուն Հայ եւ Ասորի: ԳՕՄԻԿ՝ 4 տուն Հայ, ԳԱՐԱՆ՝ 2 տուն Հայ, ՊԱՅԻԳԻ՝ 2 տուն Հայ, ԿԱՂՆՏԷՔ՝ 2 տուն Հայ, 2 տուն Ասորի: ՊԸՄԸՂՕ՝ 2 տուն Հայ: ԹԵԼԼՕ՝ 2 տուն Հայ, 2 տուն Ասորի: ԹԵՐՔԻՐԵՆ (թոր փետին)՝ 3 տուն Հայ: ՄԷԶԷՐԷ՝ 2 տուն Հայ եւ մէկ տուն Ասորի: ԲԵԹՐԿԷ՝ 7 տուն Հայ: ԹԷՄՇԻԱՍ՝ 3 տուն Հայ: ՎԱՆԿ 18 տուն Հայ: Հոս կայ նաեւ հին եկեղեցի մը:

ՄՐՏԵՍԻ ՄԷԶ

ՊԷՕՅԻԻՔ ՊԱՂ ունի 15 տուն Հայ: Ունին դպրոցի պէս բան մըն ալ: ՀԱՍՈՒՆՏԻԿԻՆ՝ 3 տուն Հայ: ԽՈՐԷՄ՝ 3—4 տուն Հայ: ՀԵԼԻՄ՝ 8 տուն Հայ: ԳԱՐԱ ԹԻԻԼՊԷ՝ 7 տուն Հայ, 5 տուն Ասորի: ԹԸԼԹԸԼԱ՝ 2 տուն Հայ: ՍԸՐԱԹՈՒՏ՝ 3 տուն Հայ: ԻԻԼՊԻՇ՝ 20 տուն Հայ, 6 տուն Ասորի: ՔԷՖԷՐՏԻՇ՝ 4 տուն Հայ: ՀՈՍԹ՝ 3 տուն Հայ, 2 տուն Ասորի: ՔՈՐԴԻՆ՝ 3 տուն Հայ:

ԶՐԱԻՔԱՆԻ ՄԷԶ

ՊԷՐՎԷՏՕԼ ունի 5 տուն Հայ: ԿԷՅԵՔԱՆ՝ 2 տուն Հայ: ՔՕԼԻԿ՝ 5 տուն Հայ: ԳԱՐԱՇՕՌ՝ 2 տուն Հայ: ՀԱԻԱՆԿ՝ 8 տուն Հայ եւ 3 տուն Ասորի: ՊԼԵԼԱ՝ 6 տուն Հայ: ՄԸՇՐԱՂ՝ 4 տուն Հայ: ԳԱՐԱԹՈՒՏ՝ 4 տուն Հայ: ԿՈՒՏԻՇ՝ 3 տուն Հայ: ՓԷՐՏԷՍՕ՝ 10 տուն Հայ եւ 6 տուն Ասորի: ՍԷՅՏ ՄԱՀՄՈՒՏ՝ 12 տուն Հայ:

Բաց աստի ԿԵՐԿԷՐԻ ուրիշ քանի մը գիւղերուն, այսինքն ԽԵԶՏՈՒՐԻ (Խաչտուրի), ՇԱՖԳԱՆԻ, ՔՈՐՈԿԼԻ, ԶՐՄԸԳԱՆԻ, ԶԱՓԱՔԻ, ՓԻՐԱԽԻ,

(1) Կարկառ ամրաշէն եւ անառիկ բերդ մըն էր, ուր կ'ընէր Վասիլ իշխան: Պարսպին մէկ տեղը գրուած է յունական տառերով արձանագրութիւն մը:

ՍԱՊԱՌՈՒՆԻ, ԱՇՄԱԻ, ՀԱՇՈՒՐԻ Եւն.ի մէջ կան 100—120 տուն Հայեր, որոնք ՍԵՒԵՐԵԿԻ, ԵԴԵՍԻՈՅ Եւ ՉՆԳՈՒՇԻ կը վերաբերին:

Բոլոր այս տարողնուած Հայերը արհեստավորներ են եւ իրենց ապրուստը այդ «ոսկի ապարանջան»ին կը պարտին¹: Սակայն իրենց կրօնական թէ կրթական² կացութիւնը խիստ արդաճատելի է: Հաւատքնին կուռ, յոյսերնին հաստատուն, սէրերնին անկեղծ, որչափ որ զուրկ են քահանայէ եւ ժողովուրդէ, սակայն իրենք իբրեւ կենդանի օրացոյցներ զիտեն եկեղեցական ամէն կարգ ու սարք, կիրակիներէն զատ կը պահեն ամէն տօնելի օրերը: Օրական 3—4 անգամ առանձնական աղօթքի կը կենան: Անկրօն է այն որ իրենց ներկայութեան պահքը կը լուծէ: (Ականջը խօսի մեր Կրօնական Ժողովներուն): Եթէ մէկ-երկու ամիսը անգամ մը քահանայի երես տեսնեն, ամէն արժանավայել պատիւներ կը շնայլեն, խեղդելով զինքը նիւթական նուէրներով:

ՇԵՐՈՅ

1. 20 տուն Հայ եւ 15 տուն Ասորի:

2. 10—12 Հայ եւ Ասորի:

3. 20 տուն Հայ եւ 6 տուն Ասորի:

4. 4 տուն Հայ:

Շրջաբնակ ֆաղափներու, մանաւանդ հարբերդի եւ Մալաթիոյ Առաջնորդարանները ինչո՞ւ արդեօք խոր կը նային այս խեղճ ու կրակ Հայերուն: «Ես գաւառը կը սիրեմ» ըսող Առաջնորդ հովիւները միմակ ֆաղափ առաջնորդարաններուն մէջ բազմելով եւ քիչ անգամ, գոց եղածի պէս բեմերէն ֆարոգ խօսելով ժողովրդեան աչքերը շլացնելուն եւ փառաւորելուն մէջ կը գտնեն իրենց պարտականութեանց կատարումը: Ոչ, Գերապատիւ հայրեր, ոչ, հոգ չի կայանար պարտականութեանց սահմանը, գիւղերը ելլել եւ ամէն կերպով օգնութեան կարօտ ցանուցիր ժողովուրդը այցելել, օգնել եւ մխիթարելու պէտք կայ:

Վերոյիշեալ գիւղերէն ԻԻԼՊԻՇԻ մօտը կայ «Զաֆ» (Զաֆարիա) անուանեալ եկեղեցի մը, որուն քիչ մը վարը 15—16 մեթր բարձրութեամբ աշտարակ մը կայ, Ս. Թէոդորոս անուամբ, որուն մէջ թէւ չի տեսնուիր խորան ու աստիճան, սակայն տեղ-տեղ ֆանդակուած են խաչեր ու պատկերներ եւ յոյն տառերով արձանագրութիւնք:

Քեախդա գաւառակին մէջ կան ֆանի մը ուխտատեղիներ, որոնցմէ մէկն է «ՄՕՌԱՖԱ»ն: Ասիկա Եփրատի աջ եզերքը ֆարայր մ'է: Մուտքը ջու-

(1) Պէննէեան իր սպարաբեալ Հաճառող տեղագրութեան մէջ կը հաւատաւ թէ առուածին ալ Հայոց ձեռքն էր (Հ. էջ 222):

(2) Պէննէեան թէ. կը հաւատաւ թէ «Իւլպի»ի մէջ ի շնորհս Հայոց Միացեալ Ընկերութեան՝ գործով ոչ իսկ սոսի անուամբ վարժարան մը կը գտնուէր, զոր 10—15 տարի առաջ ընկ. քահանայ մը Պոլիս երթալով բանալ լաջողած էր» (Հ. էջ 222):

քէն բաւական վերն է, որուն վրայ բարձրացած են սեպածեւ ժայռեր եւ հաստատուն կաղնիներ: Վարէն արդէն անկարելի ըլլալով՝ մէջը իջնելու համար՝ մէջքէն չուան մը կապելու եւ կախուելու է մինչեւ մուտքին բերանը: Քարայրը որ մտար՝ աչքիդ առջեւ կը պարզուի արհեստին բնութեան օգնութեամբ շինած սփանջելիքը: Մուտքէն գատ լոյս առնելիք բնաւ ծակ մը չունի: Ներքին կողմը խորունկ է, ընդարձակ շուրջանակի ունի խորշեր ու խցիկներ, որոնք մենակեացներու ձգնարաններ ըլլալու են ի հարկէ:

Տարւոյն ամէն եղանակին ալ ուխտաւորներ անպակաս են հոս: Աւելի խենդացողներ կը բերուին հոս, որոնք շղթայակապ իջեցնելով՝ մէկ-երկու օր անսուաղ կը թողուն, որոնցմէ շատեր, այո, զգաստացած դուրս կ'ելլեն ատկից:

Մօռափայի մօտերն է իր փոքրիկ եղբայրը «Մօրթմիթ»ը: Ասիկա ալ ճոյնալէս քարայր մ'է բնութենէ շինուած: Հոս ալ իջնելու դիւրին միջոցը չուանով կապուիլն է: Մարդ երբ իջնէ մէջը, կը լսէ ջրերու դորդիւն մը, որ այրին արեւմտեան կողմէն փրփրալից կ'ելլէ Եփրատի մէջ:

Մորթմիթի մօտերը կան 20—30-ի չափ ուրիշ քարայրներ ալ, որոնք այր կամ ձգնարան եւ կամ ապաստանարան ըլլալու են հին ժամանակի մարդոց:

Քեախդայի կեդրոնին առջեւէն հոսող գետակին աջ եզերքը միակտուր ժայռի վրայ բարձրացած է համանուն բերդը, որուն քարերու խոշորութիւնն ու ժամանակին նարտար ձեռքերն կը հիացնէին զմարդ: Քարերը շատ շեղ, առանց կիրի միացած են իրարու եւ դարերու ընթացքը որեւէ վնաս պատճառած չէ ատոնց: Շինող ձեռքը ժայռին բնական դիրքին հետեւելով՝ մինչեւ եօթն յարկեր բարձրացուցած է: Բերդը՝ օսմանեան կառավարութեան ձեռքը անցնելուն պէս՝ նորոգելով՝ տեղ-տեղ տանկերէն գրերով արձանագրութիւններ թողուցած է, սակայն անընթեռնելի: Բարձունքը 10—20 հատ աւագան եւ սարնիներ գտնուելէ գատ, գետակէն ջուր առնելու համար քարուկիր աստիճաններով եւ նեղ լուսամուտներով ջրուղի մ'ալ շինուած է:

ՃԱՆՏԵՐԷ ՔԵՕՓՐԻԻՍԻ. — Կեդրոնէն դէպի հարաւ, մէկ ժամ դուրսը «ՃԱՆՏԵՐԷ» գետակին վրայ հնութեանց կատարելագոյններէն համարուելու արժանի կամուրջ մը կայ: Այս կամուրջը շինուած է, կ'ըսուի, Քրիստոսէն 200 տարի առաջ, Սելեւկոսի ժամանակ: Կամուրջը մէկ աչք մ'է, բայց խիստ բարձր. դեռ մէկ քարը ինկած չէ, իր շինուած ատենի հաստատութիւնը եւ կատարելութիւնը կը պահպանէ: Կամուրջին մէկ գլուխը երկու եւ միւս գլուխը մէկ հատ 5 մետր բարձրութեամբ եւ կէս մետր շրջապատ ունեցող երեք սիւններ կանգնած են գագաթներուն վրայ հովանոցաձեւ քարերով: Թէ՛ այս կոթողներուն եւ թէ՛ կամարին նակատները տեղ տեղ յունական տառերով արձանագրութիւններ կը տեսնուին: Կամուրջին մէկ ծայրէն մինչեւ միւսը, երկու կողմն ալ, իւրաքանչիւրը 2 մետր բարձրութեամբ եւ երկու-

փուկէս մեքր լայնութեամբ խոշոր փաթերով շինուած պատերն ալ դեռ ամառաւ կը կենան :

ԳԱՐԱ-ԳՈՒՇ. — Սոյն կամուրջէն ալ մէկ ժամ դէպի հարաւ եւ կեդրոնէն երկու ժամ հեռաւորութեամբ, 300 մեքր բարձրութիւն ունեցող լեռան մը վրայ հողէ եւ խիւերէ շինուած շատ մեծ կոնաճեւ բլուր մը կը գտնուի : Սոյն խնաշէն ահագին կոննն ալ կամուրջին շինութեան ժամանակակից ըլլալ կը կարծուի : Ասոր ալ շուրջը նոյնպէս 4—5 մեքր բարձրութեամբ եւ կէս մեքր հաստութեամբ փաթ սիւներ կանգնած են : Եւ այս սիւներէն մէկուն առջեւ պառաւ կնոջ մը արձանն ու դէպի հարաւ նայող արծիւի մը պատկերը կը կենան : Հարաւային կողմի սիւնին կատարը փաթ տախտակ մը կայ, որուն մէկ երեսը պալարաճեւ (գապարթ-մա) նկարուած է եւ իրարու ձեռքը բռնած կնոջ մը եւ մարդու պատկերները : Կոնին հիւսիսային կողմը, իրարմէ երկու մեքր հեռու գտնուող կոթողներէ մէկուն վրայ ալ առիւծի արձան մը դրուած է : Առիւծի արձան մ'ալ կոնին պատուանդանը կը տեսնուի : Այս արձան-առիւծը կոնին վրայ կը գտնուի եղեր կանխաւ, բայց ինչպէս որ է, գլորելով հոս հանգչած է :

ՊԵՂԻՆ ԿԱՄ ՆԵՄՐՈՒԹ. — Քեախդայի արեւելքը 4 ժամ հեռաւորութեամբ «ՊԵՂԻ» լեռան վրայ «Նեմրութ»¹ (Նեփրովթ) անուամբ բրգաճեւ կոն մ'ալ կայ, որ շատ հետաքրքրական եւ տեսնելու արժանի է : Այս բլուրը նոյնպէս կազմուած է կոտրտուած մանր խիւերէ, եւ վրան կը գտնուի կիներու եւ այրերու շատ մը արձաններն ու առիւծներու պատկերներ, որոնք իրենց հաստատուած տեղերէն խախտելով՝ գլորած են : Այստեղ ալ յունական տառերով արձանագրութիւններ կը տեսնուին :

Հոս ի մէջ այլոց, տեսնելու արժանի է կնոջ մը ահագին արձանը, որ կանգնելով բարձր տեղ մը, գլուխը դէպի ձախ հակած կը նայի հարաւակողմը : Գլխու ծածկոյթն ու մագերուն յարդարումը մանաւանդ կը զարմացնեն մարդկային ձեռքին այս աստիճան հարտարութեան վրայ :

Գետինին վրայ պառկած կը տեսնես մարդոց հսկայ արձաններ, որոնց պէխ ու մօրուքներուն բնական ձեւ տուած է գեղարուեստը, մանաւանդ մակադդ ոչխարներուն, որոնց վերեւ սրինգ ի ձեռին կը հսկէ մարդակերտ հովիւր : ԳԱՊԱՐԹՄԱ կնոջ պատկերներու կանոնաւոր հագուստ կապուստներն եւ շատերու եւայական մերկութիւններն ալ ուշագրաւ են :

Ասկէց 25—30 տարիներ առաջ կայսերական թանգարանի տնօրէն Վսեմ. Համտի Պէկ հոս գալով՝ փոխադրութիւնը դժուար ըլլալուն համար, յիշեալ արձաններու եւ պատկերներու նկարներն առնելով գացած է» :

Գէորգ Արք. Ասլանեան, որ իր առաջնորդական պաշտօնավարութեան շրջանին, Մալաթիոյ մէջ հետաքրքրութիւններ ունեցած է հնութեանց մասին, Քեախդէի մօտակայ այս Նեմրուտ լեռը անձամբ այցելած է, իր տպա-

(1) Կ'աւանդուի թէ սոյն լեռն Նեփրովթի ամառանոցն ըլլալով՝ իր անուամբը շինած է սոյն բլուրը :

ւորութիւնները դիւրի առած է տարիներ ետքը (տես ԲԱԶՄԱՎԷՊ, 1936, էջ 36-40), Նեմրուտ լեռան հնութիւններու վրայ խօսած է եւ նկարագրած:

Անիկա կը գրէ. «Քեախդէի Նեմրութ (Ներբողդ) լեռը, որ ընդհանրապէս Բէլ կը յորջորջուի տեղացիներէն, քաղաքէն 3 ժամուան ճամբայ մըն է, միշտ վերելքով եւ այնքան տառապալից՝ ճամբորդը սոսկացնող: Խորէն կը սկսի ժայռոտ վերելքը ամէն վայրկեան փորձանուտ եւ վտանգաւոր, նաեւ թունալից իժերու եւ կատաղի կենդանիներու որոջներովն ու խոռոչներովը:

Բէլի կատարին վրայ ընդարձակ յարդարուած արտավայրերու տափարակին վրայ դէմ դիմաց վիթխարի հսկայ վեց արձաններն են, որոնց միոյն պատուանդանները կը մնան այնպէս եւ մէկն ալ կիսով կործանած, կրանիթ քարերու վրայ կարծես մէկ մէկ ժէռուտ ամպածրար աշտարակներ են, մանաւանդ պատուանդանները, որոնք մեծադանդ քարէ շերտեր են կտրուած, կոփուած, թուղթի պէս յղկուած, որոնց վրայ ասորա-քաղդէական հին ու հին բեւեռագրերով, նշանագրերով լիուլի ամբողջ պատգամագրուած են վեհապետին, տիրապետին հրամանները, օրէնքները: Արձաններու վեհաշքութիւնը, քանդակուած՝ իսկութեամբն անձին, դէմքին, խորհրդանիշին՝ յապուշ կը կրթեն դիտողը, կը խոնարհեցնեն եւ կը հպատակեցնեն հետաքրքրուողը եւ կը մագնիսացնեն, այնպէս որ ժամերով չես կրնար բաժնուիլ: Հոս ու հոն ինկած հողերուն ու քարերուն վրայ տապալած են եւ փռուած թոներ կշռող մարդկային (իշխանական) գլուխներ, մանաւանդ բոլորովին կործանած մեհենատաճարին դաւթին շուրջը բոլորած արձաններուն եւ առիւծագլուխներուն սոսկացնող ցցուն բաշերը եւ երախարաց դէմքերը, եւ սուր ժանիքներովը դեռ սպառնալից, դարերով կը սպասեն որսի:

Իսկ մէկ վեցեակին միւս վեցեակներն երթալիք ճամբուն վրայ հարիւրաւոր մարդահասակ յեսանաքարեր, որոնք դրատախտակներու նման կտրուած, որպէս պահակներու շարքով կանդնեցուած են, թէեւ ժամանակի ընթացքին մեծ մասամբ դետին տապալած, անդէտ, յիմար, վանդալական ձեռքեր ոմանք կոտորտած են եւ ոմանք ալ կապար գնդակի հարուածներով վիրաւորած, վնասած են: Ասոնց վրայ հրաշալի, եւ հիանալի նուրբ քանդակները կան, տեսարաններու, տէրերու, տիրուհիներու, արքաներու, թագուհիներու առաւել իրենց ճոխ հանդերձանքը, զարդարանքները, ամենանըրբին մանրամասնութեամբ, քնքուշ, փափուկ վրձնանկար, ասեղնագործուած կուրծքն ամէնովը, մրցելով իսկ ասոնց հետ, եւ տալով խորհրդաւոր տպաւորութիւն մը, եւ հողիներու հետ խօսելու լեզու մը հինաւուրց սա արուեստներու, աւերակներու մէջ ապրող իրենց ոգիներուն հետ... խօսողները վերացնող արբեցութեամբ մը թրթռուն, եւ իսկ ու խոհով կ'ողջունեն եղական արուեստի մտքի ու մուրճի նուիրական վայրերն այս, ուր պէտք էր եւ պէտք է երկիւղածօրէն մօտենալ եւ պահել այս յիշատակարանները եւ յուշերը փառաւոր եւ անմոռանալիօրէն մեծ ու արժէքաւոր: Գրեթէ այժմու նորոյթով հանդերձանք ու պերճանք, կանանցը մանաւանդ որ նաեւ հոլանի ու

վարսերն այնքան քնքշութեամբ յարդարուած՝ ներկայի վարսայարդարներն իսկ դարմացնելու չափ:

Բէլի ուլիդ դէմ յանդիման կարկառի մեծ հսկայ ինքնածին ու քարածին Գայլ Վահանի իշխանափառ անուանի բերդն է, հոյակապ՝ արուեստի, ճարտարապետութեան գլուխ-գործոցներն են ներքնուղին՝ որ մինչեւ մեծ գետակին կը հասնի. երկրորդ՝ դանձարանը, որ քար իրանին ու որովայնին մեծ պատրաստուած, որուն ոչ ահեղ հրոսակները, եւ ոչ ալ օդային տորմիղները կրնան վնասել եւ ոչ բնութեան հնչեղ շանթ որոտները. իսկ դազաթի տափարակին վրայ կոփածոյ քարերով ջուրի աւաղանները, շուրջի հովոցները եւ պարտէզները արքայական, որոնց մէջ դեռ թղենին, նռնենին, թթենին, եւ այլ անցեալ օրերու փառքը կը յիշեցնեն: Ամենանշանաւորը, խորհրդաւոր ու շատ արժէքաւորը բերդին միապաղաղ քարորմին կողին վերայ, Բէլի վեց արձաններու կնոջ արձանին նայող ճիշդ հսկայահասակ երկտասարդի մը քանդակուած արձանն է վիմափոր, արքայի թէ իշխանի ու մեծ հրամանատարի մը բոլոր սպառազինութեամբը եւ պատգամներ արձակելու դիրքին մէջ դեռ կը նայի դարերով, ի՞նչ ըսել կ'ուզեն արդեօք իրաբու... այնքան խորհրդաւոր է նայուածք ու կերտուածք... կը հիանաս, կը պատկառիս, միեւնոյն ատեն կը խոնարհիս»:

Գաւառակի կեդրոնին հարաւը 8 ժամ հեռաւորութեամբ «Խորէն» գիւղը կը գտնուի բերդի մը աւերակը, ուսկից մինչեւ Եփրատ ջրուղի մը շինուած է: Դարձեալ կեդրոնէն դէպի արեւելք 3 ժամ հեռաւորութեամբ «Քէլիշ» գիւղին վրայ կը տեսնուի բերդակ մը: Հետաքրքրական է նաեւ ՇՈՒՄԱ լեռան վրայի «Տըզըֆ» (Գոգու ամրոց) ու ԱԼԻԴԱՄԸԻ առջեւ գրտնուած «Գալէի ԿԱԶԸՔԱՆ» (Ազջկանց) բերդը:

Դարձեալ կեդրոնէն կէս ժամ դէպի հիւսիս խիստ ընդարձակ եւ բնական փարայր մը կայ, եւ Քեախդէի բերդին հանդիպակաց լեռան վրայ, եւ ԱՍԿԵՐՈՒՆ, ՔԵՕՐԻԿՈՆ, ԹԵԼԼԷ, ԻԻԼՊԵՇ, ԵԵՆԻ ՇԵՀԻՐ գիւղերու, դարձեալ Շումա լեռան մէջ հին ատեններ մարդոց բնակարան եւ ապաստանարան եղող շատ մը փարայրներ ու խցիկներ կը գտնուին:

Դարձեալ Կէրկէրի եւ Շերայ գիւղերէն, ինչպէս ԲԵՐԱՇԻ, ՊՈՒՐՃԻ, ՔՐԱՐԻ, ԹԻԹՐԷՆԻ, ԹԱՀՆԻՃԻ, ՊԻՊՕԼԻ, ԲԻԴՐԿԷԻ, ՍԻՆԱՆԻ եւ ուրիշ գիւղերու մէջ կը տեսնուին բերդերու, հին շէնքերու մնացորդներ եւն.:

ՀԱՆՔԵՐ.— Կէրկէրի ԳԱՐԱՆԿՕԼ եւ ԱՐՊԱՎՈՒՆ, ԹԵՓԷՆԱՆԻ, ԱԼԽԱՍ, ՔԵՕՐ ՄՍԹՕ գիւղերու մօտ կը գտնուին արծաթի, պղինձի, ոսկիի հանքեր:

ՏԶՐՈՒԿ.— Բէքրկէի մօտ 5000 մեթր երկայնութեամբ եւ 1200 մեթր լայնութեամբ մեծ լճակ մը եւ նոյնպէս ՄԱՄԱՇ գիւղի առջեւ պզտիկ լճակ մը կան, որոնց երկուքն ալ շատ տգրուկ կը պարունակեն իրենց մէջ, որ շրջակայ ֆաղաֆներն ու գիւղերը տանելով կը ծախուին:

*
**

Ինչպէս որ վերն ալ ըսուած է, Քեախդա գաւառակին հիւսիսային մասը լեռնուտ եւ հարաւային մասը դաշտային է. դաշտերու հողը բերրի եւ արգաւանդ ըլլալով՝ երկրագործը չ'ամչնար հունձի ժամանակ: Լեռնաբնակ գիւղացիներն ալ իրենց ունեցած հողերը կը մշակէին: Բայց այս վերջիններու մեծ մասը վաչկատուն ըլլալով՝ անասնաբուծութիւն է իրենց գլխաւոր զբաղումը, որ ամառը այս լեռներուն մէջ վրաններու տակ բնակելով՝ կ'արածեն իրենց ոչխարներն ու արջառներն, եւ որոնցմէ առած բուրդերով կը պատրաստեն կապերտներ ու գորգեր, խուրձեր ու գուլպաներ եւ կաթէն կը պատրաստեն իւղ, պանիր:

Աս գաւառակին ալ գլխաւոր բերքն ու արտադրութիւնն են արմտիք, բամպակ, մանած, իւղ, ծխախոտ, գլխոտը, ֆիթրէ, մեղր, նուշ, նուռ, բուրդ եւն.:

*
**

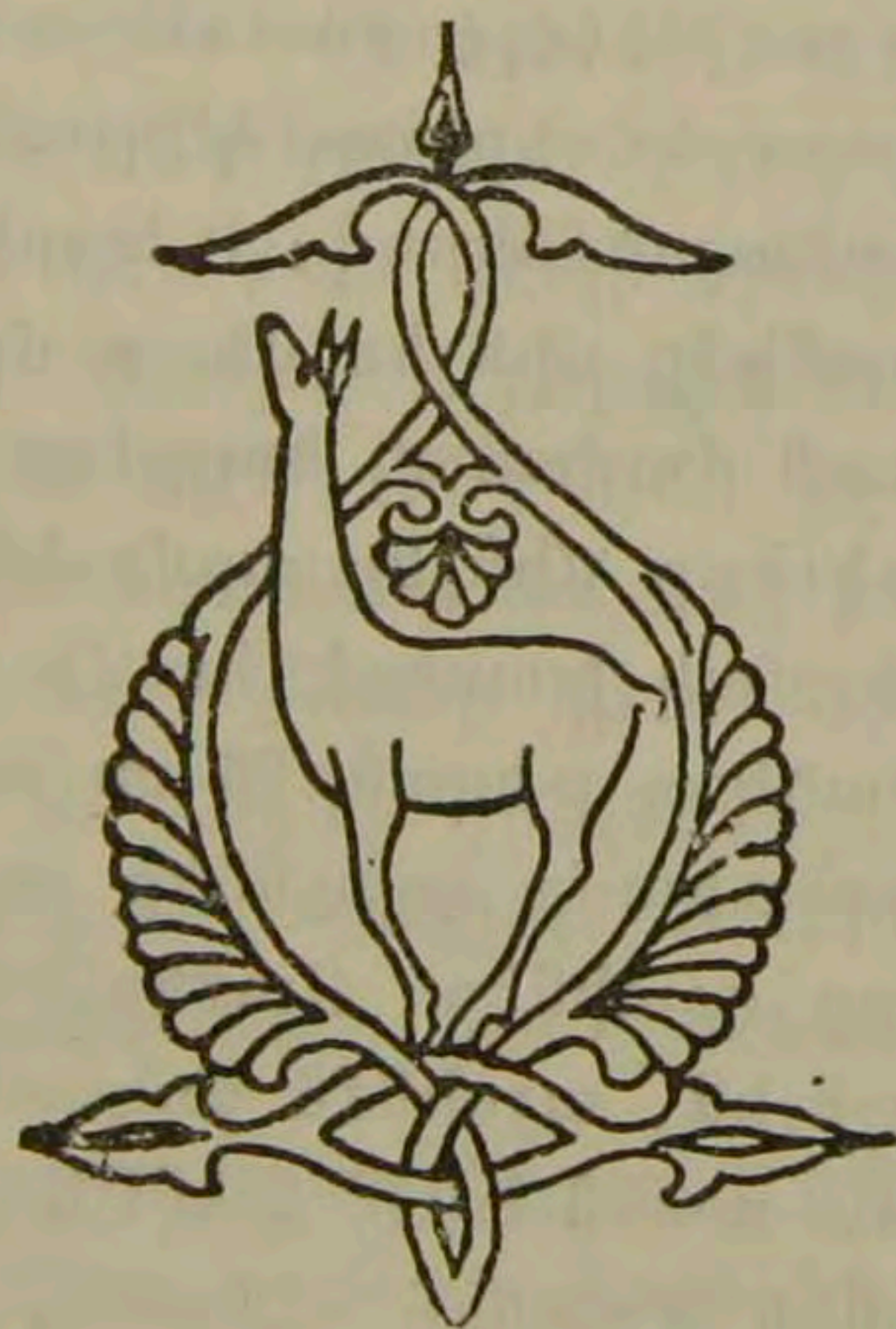
Գաւառակին վերաբերող գիւղացւոց տարագին վրայ գրելու ատեն ըսինք, որ Քեախդա գաւառակին վրայ ըլլալիք տեսութեան ատեն կը գրենք: Ուստի հոս կարգն է գրել թէ՛ անոնց եւ թէ Հիւսնի-Մանսուրի գիւղացւոց եւ բոլոր Քեախդայի վերաբերող գիւղացիներու զգեստին վրայ:

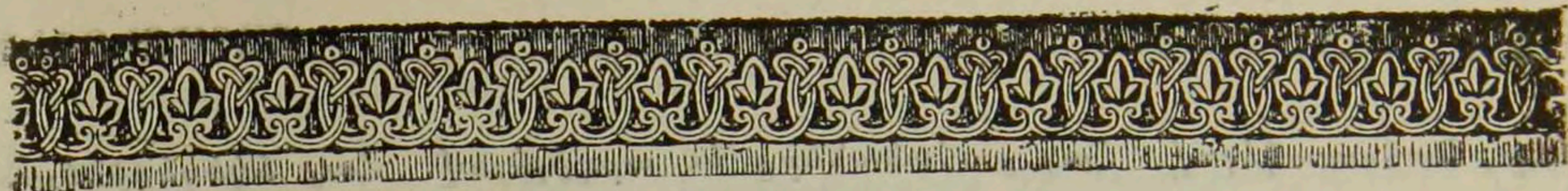
Ասոնք, ընդհանուր առմամբ (բացառութիւնք կը գտնուին «Նէփսը Շէրոյի» մէջ), այր մարդիկը ամառ-ձմեռ կը հագնին վարտիկ մը ու շապիկ մը եւ կոնակաւոր էնթարի մը ու *թէկէլէ* ըսուած առանց թելի թիկնոց, որ իրենց պատրաստածները պարզ եւ երկար կ'ըլլան, իսկ արհեստաւորներուն կարածներն բազմածախս բանուածքներով: Ի հարկին ձեռք ու երեսներն սրբելու համար շապիկի թեզանիքը մինչեւ մեթր մը երկայնութեամբ կ'ըլլայ, որ գործի եւ նամբորդութեան ժամանակ ծայրերը իրարու կապելով կոնակէն ուսերուն վրայ կը ձգէ, թելերը մինչեւ արմուկները սոթտուելով բաց կը մնան: Դաշտաբնակները ներմակ խասայէ եւ միւսներն ալ կապոյտ (չիւիտ) կտաւէ մինչեւ ծունկերը ծածկող թեզանիքն ալ ազատ ձգուած ատեն մինչեւ ծունկերը հասնելու երկարութեամբ գպուններ ալ կը հագնին եւ մէջքերնին կը կապեն տեղական կամար գօտիներ: Ոտքերնին կ'անցընեն ամառը շատ անգամ ՏԵԼԻՆՄԷԶ (անմաշելին, այսինքն բոկոտն) տեղական տրեխ ու ԵԷՄԷՆԻ, իսկ ձմեռը եւ ցեխոտ ատեն ԽԱՄ ԶԱՐԸԽ ըսուածը: Զմեռնային նամբորդութեան ատեն հետերնին կ'առնեն «Հետիկ» ըսուած մաղանման ոտնամանը, որ կապերով հիւսուած եւ ուղտի թաթուլին (ներքան) պէս տափարակ ըլլալուն, ձիւնին մէջ չի թաղուիր եւ երեսէն փալելու դիւրութիւն կու տայ:

Իսկ կիները կը հագնին առ հասարակ կտաւէ, կերպասէ եւն. պատրաստուած եռափնային ՍԱԵԱՆ, առջեւն ալ կը կապուին մոմապատ գոգնոց մը: Լեռնաբնակները հարսնութեան եւ մանկամարդութեան ատեն գը-

լուխնին կը դրուին հասարակ տեսակէն տասը մեծութեամբ եւ 50—60 սանթիմ երկարութեամբ, փէս մը՝ եզերքը կապելով սեւ կամ ոսկեթել ապարօշ, եւ վրան կը ձգուի ներմակ քան: Թէ՛ ասոնք եւ քէ՛ դաշտաբնակները առանց փէսի կը ձգուին. քէքէքը եւ փաթաթը վրայէն կը կապեն: Իսկ ոտքերնին կը հագնին կօշիկ եւ մուսակ: Գլուխնին իբրեւ զարդ կը կախեն հին խոշոր արծաթ դրամներ, ուրիշ արծաթեղէններով:

Զմռռանք քիւրտ այրերու գլխածածքը: Երբ 2—3 տարեկան է, պարզ եւ լոկ փէս մը կը դրուի, վրան մէկ քէքէ ԶԻԹ (կապ) մը կապելով: Մինչեւ 10—15րդ տարին այդ չիթը կը կրկնապատկուի, բայց երբ ատկէց կը յառաջանայ տարիքը, փէսին կը յաջորդէ երկար ու կոն քաղիք մը մէջը ներմակ գդակով: Մէկ անգամէն կը կապուի 10—20 հատ ՊԻՊԵՌԼԻ եւ ալմալի կարմիր չիթերն, պայմանաւ որ ամէն տարի մէկ—երկու հատ աւելցնէ անոնց վրայ: Որ 40—50 տարեկան մէկուն գլուխը 70—80 մինչեւ 100 հատ չիթ փաթթուելով՝ քաղիքը կ'անհետանայ եւ պալարաւոր դդումի ահագին զանգուած մը կը դառնայ: Եւ որովհետեւ հինը միշտ նորին տակը կը մնայ, մակաբոյծ կենդանիներ ապահով նարակում մը կ'ունենան այդ չիթերու աշխարհին մէջ:

Ե. Մ Ա Ս

ՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔ

Ա.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

Ա — ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ ԵՒ ԱՂՕԹԱՏԵՂԻՆԵՐ

Ընդունուած ճշմարտութիւն մըն է որ ուր որ Հայեր հաստատուած են, իրենց առաջին մտահոգութիւններէն մէկը եղած է ունենալ իրենց համար աղօթելու վայր մը, որ նոյն ատեն եղած է իրենց համար հաւաքավայր մը, ուր կը համախմբուէին եւ իրարու քով կու գային Աստուած փառաբանելու համար: Այդ աղօթավայրը որուն համար քաղաքի մը եւ կամ գիւղի մը մէջ ապրողը, Հայերը ամէնքն ալ հոգածու էին, կը դառնար իրենց հաւաքական կեանքին առաջին հիմը, վասնզի անոր հովանիին տակ կը պահէին հայ կրօնքը, հայ լեզուն եւ հայ աւանդութիւնները, որքան որ դժնդակ ըլլար այն պայմանները որոնց մէջ կ'ապրէին:

Մալաթիա, որ ամենահին ժամանակներէ սկսեալ հայ բնակիչներ ունեցող քաղաք մը եղած էր, անխուսափելի է որ պիտի ունենար հայ աղօթարան եւ հոգեւոր վարչութիւն, շատ կանուխ եթէ Օրթոտոքս Եկեղեցին՝ կռթնած Բիւզանդական պետութեան ոյժին տեսակ մը կրօնական բռնակալութեամբ եւ աններող խստասրտութեամբ հալածած չըլլար բոլոր Բիւզանդիոնի պատրիարքներու չհնազանդող քրիստոնեայ ազգերը եւ զանոնք գրեթէ բոնի օրթոտոքսացիներու նկրտած չըլլար: Հետեւաբար դժուար է մտածել թէ որչափ ատեն որ Մելիտինէ Բիւզանդական կայսրութեան տիրապէտութեան տակ կը գտնուէր, Հայերը հոն համարձակած ըլլան Եկեղեցական յատուկ համայնքային կազմակերպութիւն մը ունենալու, թէեւ բացարձակապէս ալ անկարելի չէր, քանի որ կը յիշատակուին վայրեր, որոնց մէջ, Հայեր ունեցած են իրենց յատուկ Եկեղեցիները եւ իրենց Հայ հովիւները: Բայց ինչպէս կը տեսնուի Բիւզանդական Եկեղեցին չէ հանդուրժած միշտ Հայ Եկեղեցիին հետ համակեցութիւն մը ունենալու եւ Բիւզանդական պետութեան սահմաններուն մէջ Հայ առանձին համայնք եւ հոգեւոր վարչութիւն ստեղծելուն: Անշուշտ այս պատճառով Վասիլ Բ. (976—1025) սաստիկ հալածած է Հայերը, որոնք չէին հնազանդեր Կ. Պոլսոյ Յոյն Պատրիարքներուն: Այսպէս յատուկ կերպով կը յիշատակուի Մելիտինէն, Սերասարքներուն: Այսպէս յատուկ կերպով կը յիշատակուի Մելիտինէն, Սերասարտիոյ հետ իբր քաղաքներ ուր Վասիլ Բ. զործադրած է սաստիկ հալածանք

ներ, նահատակելով Հայ քահանաները եւ արգիլելով Հայ եկեղեցիներու կոչնակին ձայնը (Ստեփանոս Ասողիկ — տպ. 1859 էջ 188—9) :

Հետեւաբար Մելիտինէի մէջ Հայ եկեղեցի եւ Հայ եկեղեցական դոյութիւն եթէ ունեցած են, անոնք չատ քիչ են եւ հաւանական է որ ազատօրէն Հայ ծէսով պաշտամունք կատարելու ազատութիւնը ունեցած չեն : Անոնք կամ դադտնի գործած են կամ նպաստաւոր բացառիկ առիթէ մը օգտուած են — ինչպէս Արաբներու ժամանակաւոր դրաւումներու ատեն, հիմնելու համար Հայ եկեղեցի մը կամ ունենալու համար Հայ հովիւ մը իրենց գլուխը :

ԺԱ. դարուն երբ Սելջուկները Հայաստանը դրաւեցին եւ Փոքր Ասիա մտան, Վասիլ Բ. պարտաւորուեցաւ Հայերու դէմ հալածանքը դադրեցնել, որպէսզի Հայաստանի Հայերը Փոքր Ասիա տեղափոխէ, հոն դիւրաւ ձուլելու համար Բիւզանդականութեան մէջ :

Եւ ինչպէս տեսնուեցաւ, ան Հայաստանի արքայական տուները քաջալերեց տեղափոխուելու իրենց հետեւորդներով եւ մեծ թիւով ժողովուրդներով Փոքր Հայք եւ հոն կազմեց ճորտ Հայ թագաւորութիւններ, Մալաթիան այն քաղաքներէն մէկն էր որ այդ օրերուն պէտք է ընդունած ըլլայ ստուար թիւով հայ գաղթականներ, որոնք կրնանք ըսել թէ ինչպէս այլուր չինած էին աղօթարաններ, հոն ալ չինած պէտք է ըլլան իրենց յատուկ եկեղեցիներ :

Ասիկա կը հաստատուի պատմական անսուտ վաւերագիրներով, վասրնզի կը տեսնուի յիշատակութիւնը նոյնիսկ ԺԱ. դարու Հայ կրօնական հիմնարկութիւններ, որոնց հաստատութեան ճշդուած թուականները դժբախտաբար չունինք : Հետեւաբար առանց տարակոյսի կրնանք ըսել թէ ԺԱ. դարուն ունեցած են իրենց եկեղեցիները եւ անոնց շուրջը բոլորուող ծխական համայնքները :

Ասոնք մեր եկեղեցական վարչութեան մէջ ընդունուած վաղեմի կարգուսարքին համաձայն կը ներկայացնեն ինքնապահ միութիւններ, որոնց հաւաքականութիւնը կամ միացումը կը կազմէ եկեղեցական վիճակ մը կամ եպիսկոպոսական թեմ մը :

Ուստի առաջին ու նախնական կորիզը կրօնական կազմակերպութեան եկեղեցին է, իր նիւթական եւ բարոյական իմաստով, եւ առանց եկեղեցիներու գոյութեան կարելի չէ վիճակային կազմակերպութիւն մը երեւակայել : Փոքր Ասիական գլխաւոր կեդրոններու Հայ գաղութները բոլորն ալ այս ձեւով կազմակերպուած եւ կազմած են եպիսկոպոսութիւններ, որոնց հիմը եղած է եկեղեցիները եւ անոնց կապուած ծիսականները :

Մալաթիա ալ անշուշտ ընդհանուր այս երեւոյթին ենթարկուած է եւ հոն ալ առաջ չինուած են եկեղեցիներ եւ վանքեր, որոնք արդէն ԺԱ. դարէն սկսեալ կը յիշատակուին :

Իրենց նախնական շինութիւնները թերեւս աւելի կանուխ են, սակայն միայն ԺԱ. դարէն սկսեալ վաւերագիրներ ունինք եկեղեցիներու եւ վանքերու գոյութեան :

Այսպէս, ձեռագիրի մը յիշատակարանը որոշ կերպով կը հաստատէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ վանքը դոյութիւն ունէր իբր Հայ վանք 1057 թուականին եւ հոն գրչագրական աշխատութիւններ կը կատարուէին (տես վարը վանքերու բաժին, ինչպէս գրչագիրներու բաժինները) :

Դժբախտաբար վաւերագիրներու մէջ Մալաթիոյ վանքերու եւ եկեղեցիներու յիշատակութիւնը աւելի յաճախ կը դառնայ ԺԳ. եւ ԺԴ. դարէն սկսեալ, հակառակ անոր որ Մալաթիոյ գաւառը ինչպէս կ'երեւի, երբեմն շատ հարուստ եղած է եկեղեցիներով եւ վանքերով, որոնք կառուցուած են հաւատացեալ ժողովուրդէն իբր կարկառուն փաստերը իր հաւատքին եւ իր սիրոյն՝ դէպի եկեղեցին :

Գէորգ Մելիտինեցի (Նախճիրներ 1915—1918) իր ծննդավայրին Հայ բնակչութեան եկեղեցասիրութեան վրայ խօսելով կ'ըսէ թէ «դեռ նախապատերազմեան տարիներուն Մալաթիոյ Հայ ժողովուրդը ջերմեռանդօրէն կը հաւատար կրօնին, եւ մեծ երկիւղածութեամբ կը գուրգուրար իր եկեղեցիներուն ու վանքերուն վրայ, իբրեւ սրբատեղիներ: Եկեղեցին ու վանքը հաւատաւոր ժողովուրդին համար ապաշխարութեան, սփոփանքի եւ բժշկութեան վայրեր էին: Առաւօտուան մթնշաղին, երբ կոչնակի հեռաւոր ու արձագանգող ղօղանջները տարածուէին հորիզոնէ հորիզոն, մութին մէջ տարածուող տուններու լուսամուտներէն նրագի աղօտ լոյսեր կը պլպլային, ապա դռներ նոնչալէն կը բացուէին ու հաւատաւոր ժողովուրդը շարիշար կը դիմէր դէպի Աստուծոյ տունը, գիշերուան չարը խափանող աղօթքի մրմունջը շրթունքին :

Անբախտ մամիկը կմախացած, ծունկերուն վրայ չոքած Մայր Աստուածածնայ պատկերին առջեւ, սրբազան երկիւղածութեամբ կ'աղօթէր... :

Եկեղեցին ու վանքերը ժողովրդեան անմեղ հաւատքին մէջ բժշկութեան վայրեր են, տարիներ հիւանդութենէն տառապողներ վանք կ'երթային գանազան կենդանիներ ու թոշուններ ՄԱՏԱՂ ընելով աղփատներուն կը բաժնէին, ի գին իրենց բժշկութեան :

Լրումն եկեղեցւոյ, գանազան հաւատացեալներ իրենց մեղքերուն համար նուէր ընելով «Տէր Ողորմեա» կը խնդրէին, եւ ժողովուրդը «Ի խորոց սրտի» կ'արտասանէր «Տէր Ողորմեան» :

Դեղնութիւն կոչուած հիւանդութենէն տառապողները Ս. Փրկչի եկեղեցին կ'երթային իրենց հետ տարած ամուր խաշուած հակիթներու ներմակը գատելով, հոն թաղուած սուրբի գերեզմանին հողին կը թաթխէին ու կ'ուտէին, իսկ դեղնուցը հոն կը թաղէին :

Զերմէ տառապողներ Օրտուգի Չիմարին մատաղ կ'ընծայէին, ու ջերմերնին կը կապէին այդ հսկայ ծառին...» : (Նախնիքներ էջ 27—29) :

Հետեւաբար եկեղեցիներու շէնքերը Հայ ժողովուրդին կեանքին մէջ տեղ մը գրաւած են, իբր թանձրացեալ խորհրդանշանները անոր հաւատքին : Այդ եկեղեցիի շէնքերը նախ վրանով մը սկսան, յետոյ փայտաշէն մատուռի մը եւ վերջապէս քարուկիւր հոյակապ կառուցուածքներու վերածուած, գրե-

Թէ հայաբնակ բոլոր վայրերու մէջ կը ներկայացուէին որորանը այդ տեղերուն համայնքային կեանքին :

Եկեղեցին ուրեմն առաջին խարխիսն էր , որուն կը կապուէին տեղ մը հաստատուող Հայերը , իրենց համայնքային կեանքին սկիզբը :

Ուստի հարկ է իբր համայնքին կեանքին առաջին յիշատակները անոնց վրայ խօսիլ :

Ինչպէս յայտնի է Մալաթիա քաղաքը համեմատաբար նոր քաղաք մըն է , պարագաներուն բերմամբ հաստատուած , ԺԹ . դարուն առաջին կիսուն : Քաղաքը նախ քան արդի Մալաթիայի , ուրիշ տեղ մը կը գտնուէր :

Հին Մելիտինէ համբաւաւոր քաղաքը հնադոյն դարերէ սկսեալ կը յիշուի (տես վերը էջ 402) :

Առաջին դարերու Մելիտինէի մէջ Հայ եկեղեցիներ գոյութիւն չէին կրնար ունենալ , քանի որ հեթանոսական շրջանին արդէն այդ քաղաքները լքուած էին :

Հիմա կան սակայն երկու վայրեր որոնք իրարու շարունակութիւնը կը կազմեն : Առաջինը՝ ԱՇԱՂԸ կամ ԷՍԿԻ ՇԷՀԻՐ կոչուածն է եւ միւսը՝ ԱՐԴԻ ՄԱԼԱԹԻԱՆ :

Հայերը հաստատուած են հին քաղաքին մէջ , ինչպէս կը կարծուի ամենէն կանուխ է դարէն կամ աւելի հաւաստեօք Թ . եւ Ժ . դարերէն , բայց ազատօրէն միայն ԺԱ . դարէն սկսեալ պաշտամունքի ազատութիւն վայելած են . ուստի այդ դարուն է որ եկեղեցիներ հիմնած կրնան ըլլալ :

Կործանած այդ քաղաքի աւերակներուն մէջ կը յիշուէր իշարս ԱԼԱՃԱ ԴԱԲՈՒ , ԹՕՓ ԳԱԲՈՒ , ԻԿԻՏ ԳԱԼԷՍԻ եւ այլ պարխապի մասերուն դուռ մը զոր տեղացիք ԶՈՐԴԸՐՍՈՒՍԻ¹ ԳԱԲՈՒՍՈՒ կը կոչեն : Այս բառը ենթադրելով որ Ս . ԹՈՐՈՍԻ աղաւաղումն է , կը կարծուի թէ այս անունը տրուած է այդ դրան Ս . Թորոս անուն եկեղեցիի մը անունէն առնելով , սակայն բաւական թէական է , վասնզի եկեղեցիի հետքը չկայ եւ թէ աղաւաղումը բացատրելի չէ չատ :

Եթէ այդ անունով եկեղեցիի մը աւերակները կամ տեղը աւանդաբար զոյց տրուած ըլլար , այն ատեն ալ հարց պիտի ծագէր թէ այդ Ս . Թորոսը յունական է՞ր , հայկական է՞ր թէ ասորական :

Հետեւաբար կարելի չէ զայն նկատել վստահութեամբ Հայկական եկեղեցի , մանաւանդ որ Մալաթիոյ եւ շրջակայքը գրուած բաղմաթիւ ձեռագիրներուն յիշատակարաններուն մէջ յիշուած են կարգ մը վանքերու , եկեղեցիներու , մատուռներու եւ խորաններու անունները , որոնք դժբախտաբար բնաւ Ս . Թորոս չեն կոչուիր : Միայն 1578ին Ագճա Տաղ Մուշեղկայ գիւղին մէջ գրուած ձեռագիրի մը յիշատակարանին մէջ կը յիշուի Ս . Թորոսի անունը ուրիշ հինգ Սուրբերու հետ , սա կերպով .

«Գրեցաւ Ս . Աւետարանս ձեռամբ Պօղոս Եպիսկոպոսի յերկիրն Մելի-

(1) Գ . Մելիտինեցի կ'ուղղագրէ՝ Զոր Տը Րօղ :

տինի ի գիւղն Մուշողկուն վանքն, ի դուռն Ս. Սարգսայ, և Սրբոյն Յակոբայ, եւ Ս. Թորոսու եւ Ս. Խաչատուրոյ եւ Ս. Կարապետի եւ Ս. Ստեփանոսի ի խնդրոյ բանի մղտեսի խօնայ Պակէ որդւոյն Կասպարին»:

Նկատելով որ այս թուականէն երկու տարի առաջ (1570) նոյն գիւղին մէջ գրուած յիշատակարանին մէջ, գրիչը Գրիգոր Եպիսկոպոս ձեռագիրը գրուած ցոյց կու տայ «Ի ԴՈՒՌՆ Ս. ՍԱՐԳԻՍԻ», պարզ է թէ եկեղեցին Ս. Սարգիս կը կոչուէր եւ միւս հինդ Սուրբերու անունով այդ եկեղեցիի շուրջ հինդ մատուռներ կամ Ներսը՝ հինդ խորաններ գոյութիւն ունէին, վասնզի անկարելի է մտածել թէ գիւղի մը մէջ վեց եկեղեցիներ շինուած ըլլային:

Ասկէ զատ յիշուած Ս. Թորոսը եթէ եկեղեցիի մը անունն էր, այդ եկեղեցին հին Մելիտինէի հետ չէր կրնար կապ ունենալ քանի որ Մուշեղկայ գիւղը հեռու էր հին Մելիտինէէն:

Հետեւորար Մելիտինէի մէջ Ս. Թորոս անունով Հայ եկեղեցիի մը գոյութեանը վաւերական եւ անժխտելի փաստ մը չկայ եւ կասկածելի է, սակայն անժխտելի է որ հին քաղաքին մէջ գոյութիւն ունեցած էին Հայ եկեղեցիներ, որոնցմէ միայն մէկը կը մնար:

Անիկա էր Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆ, որ ըստ Պէննէեան քհն. ի՝

Կիսաքաղ կը գտնուի հին աւերակաց մէջ: 95էն առաջ հոս ալ 15—20 տուն հայ գտնուելով՝ ունէին իրենց յատուկ ֆահանցան որ կանոնաւորապէս կը պաշտօնավարէր. եւ իր տունը եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ էր: Շրջափակին մէջ կար 5—6 հատ սենեակներ ալ, ուր կը պատսպարուէին ֆաղաֆէն գնացող ուխտաւորներ:

Ս. Ստեփանոսի հիմնարկութեան մասին բան մը չենք գիտեր (Պէննէեան ձեռագիր էջ 69):

Հաւանորէն այս եկեղեցին հնօրեայ շինութիւն մըն էր եւ թերեւս նոյնիսկ նախապէս յունական եկեղեցի մըն էր վասնզի «ասդ անդ յունական գրեր կը նշմարուէին անընթեռնելի վիճակի մէջ»: (Պէննէեան քհն. համառօտ էջ 65): Յ. Ն. Շէքէրձեան կը յայտնէ թէ ինքն կը յիշէ թէ զեանափոր այս եկեղեցիին աւերակը, որմէ ներս մուտք գտնելու համար, պէտք էր քարէ սանդուխներէ վար իջնել, ճրագներով մտնելու համար մուծ շինուածքին մէջ: Այս եկեղեցին հին Մելիտինէի Հայոց կարեւոր մէկ սրբատեղին ըլլալ կը թուի վասնզի Պէննէեան քհն. իր ձեռագիրին մէջ կ'ըսէ թէ «Տանարին աջակողմեան պատին մէջ քաղուած կայ «Երանելի Կարապետ»ի գերեզմանը: Ասիկա 18րդ դարուն մէջ թուրքերու կողմէն խարոյկի վրայ նահատակուած է, ժամանակին եկեղեցականն ըլլալով՝ թուրքերու տաճարը փակել ուզելուն դիմադրելուն համար: Որուն յիշատակութիւնը մինչեւ մօտ տարիներ ամանորի առտուն իբրեւ յայտնաւորք կը կարդացուէր եկեղեցւոյ մէջ:

Գաւիթին մէջ ալ կը տեսնուին ֆանի մը վարդապետներու տապանափարերն, որոնք նախընթաց դարու մէջ հովիւը կամ առաջնորդը եղած են այդ ժողովուրդին: Աս վերջիններէն մէկը. (Գէորգ վրդ.) կտակած է որ

զինքն հասարակաց գերեզմանատան մէջ քաղեն, մարգարէանալով կարծես, թէ՛ եկեղեցին շուտ կը փանդուի, բայց գերեզմանի փայփայումը ուշ տեղի կ'ունենայ:

Եկեղեցին հիմա գրկուած է արտաքին շէնքերէ եւ դուռը փակուած է փաթերով: Իրեն սեպհական գետին մը ունի 2 արտավարի չափ: «Աւաղ փառացս անցաւորի»:

Հին քաղաքէն կը մնար նաեւ հսկայական բարձր դմբէթով շէնք մը որ իբր մզկիթ կը ծառայէր իսլամներուն եւ կը կոչուէր ԵՇԻԼ ՃԱՄԻ: Մալաթիացիք համոզուած էին թէ այս բարձր դմբէթով շինութիւնը նախապէս Հայոց Մայր Եկեղեցին էր, սակայն փաստը կը պակսէր զժրախտաբար: Կրնայ ըլլալ որ Յունական կամ Ասորական եկեղեցի մը ըլլար ան:

ԵՇԻԼ ՃԱՄԻԻ դմբէթ կը կոչուէր ՈՒՍՏԱ-ՇԱԿԻՐՏ ԳՈՒՊՊԷՍԻ (վարպետ-աշկերտի դմբէթ): 1893ին երկրաշարժին զաղաթէն կը ճեղքուի եւ երկուքի կը բաժնուի եւ զլիսաւորութեամբ Գէորգ Քէքէվեանի, հայ վարպետներու ձեռքով երկաթէ խոշոր ու ամուր օղակներու մէջ կ'առնուի, ճեղքերը կը փակուին, կը նորոգուի եւ այսպէս կը փրկուի շէնքը (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Ա. տարի թիւ 3, էջ 5):

Մելիտինեցի (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Թ. 40 էջ 23) կ'ըսէ թէ «Ուլու Ճամին նախապէս եղած է յունական եկեղեցի՝ եւ ապա Օսմանեան տիրապետութեան շրջանին վերածուած է մզկիթի: Պատեր զարդարուած են կանաչ, կարմիր, ու ներմակ, եռանկիւն ու քառանկիւն նուրբօրէն տաշուած փաթերով, որոնք ցարդ անաղարտ կը պահեն իրենց գոյները»:

Արդեօք ԵՇԻԼ ՃԱՄԻՆ եւ ՈՒԼՈՒ ՃԱՄԻՆ իրարու հետ շփոթուած չեն:

*
**

Գալով նոր քաղաքին որ ունի հազիւ 120—130 տարուան անցեալ մը, ունէր Հայադաւաններու յատուկ երեք եկեղեցիներ, որոնց մասին Պէննէեան քահանայ իր ընդարձակ տեղեկադրութեան մէջ կու տայ հետեւեալ տեղեկութիւնները, որոնք հոս մէջ կը բերեմ մի քանի փոքր ծանօթութիւններով:

1 — Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Այս եկեղեցին, որ Ս. Սարգիս անուանով ալ յիշուած է, Մալաթիոյ առաջնորդանիստ Մայր Եկեղեցին էր: Հակառակ իր անունը փոխուած ըլլալուն, միշտ Ս. Սարգիս անունն ալ ժողովուրդին մէջ պահուած էր, այնպէս որ Սրուանձտեանց (Թորոս Աղբար, Ա., էջ 319) եւ Գէորգ Մելիտինեցի (Նախնիքներ, էջ 85) 1878 եւ 1915—1920 թուականներուն իր առաջին անուանով կը յիշեն զայն:

Բրոֆ. Մկրտիչ Որբերեան այս երկանունութեան պարագան կը բացատրէ (ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900, էջ 87) հաւաստելով թէ Մայր Եկեղեցին կառուց-

ուած է 1835ին «Նախկին Ս. ՍԱՐԳԻՍ անուամբ մատուռի մը տեղը» : Կարապետ քահանայ Պէննէեան ալ առանց անոր անունը ճշգելու Ս. Աստուածածին եկեղեցիին տեղը մատուռ մը դրոյութիւն ունենալը կը հաստատէ (Ը. , էջ 65) , ըսելով թէ «Հին քաղաքը հոս չփոխադրուած , ներկայ տեղը փոքրիկ հողապոյտի մը վրայ կը գտնուէր պզտիկ մատուռ մը , բայց փոխադրութենէ անմիջապէս յետոյ , գայն քակել եւ բլրակը հարթելով միեւնոյն տեղը հիմնարկած են ներկայ եկեղեցին 1834ին¹ եւ սինագարդ եւ կամարածածկ : Տէր Մելքիսէդէկ անուն տեղացի քահանայ մը , իր անուան գրերը տողակիզը դնելով . «Ի թուականիս յարեթականի ի ԻՇ . յոբելեան հաշուի . Տուր ԼԴ . նախկին «Վիճակի՝ կալեալ թիւն պարգել գտանի .

«Ը գլուխ տառից ակումբն գծողի գրոյս անուանն յիշի .

«Բոտել ըստ նոցա յաղթող կարգեալ սկզբանէ յամի .

«Մայր Ս . աթոռոյն Կիլիկիոյ մեծի հայրապետութեան տեան Միքայէլի .

«Եղեւ շինեալ եկեղեցին յանուն մօր տեան Ս . Աստուածածնի ,

«Լեալ Տեառնպատ մհ . ի արքիարեան մհ . ի Գասպար ամիրայի .

«Քանզի երբեմն եղեւ ջատագով եւ Փիլիպեան Յովսէփ որ յարգի ,

«Ի յԵղոկիա էր ի քաղաքէն եկեալ աստ գործովն արժունի .

«Սա արդեամբ , ծախիւք եւ ժողովրդոց կառուցեալ եղեւ ըստ ամենայնի ,

«Եւ որոց վարձատրեցէ տէր իւրաքանչիւրոց ըստ աշխատողի ,

«Դատաւորն արդար ի գալ կրկնակի պահեցէ հաստատ հիմն ի վիմի ,

«Եղբարք սիրեցեալք ասեմք եղիցի , զի աղօթք բազմաց յետս ոչ դարձի ,

«Կարես իմանալ այսր թուականի ,

«Էր յունիս ամսոյն առաջին աւուրք ,

«Հազար երկերիւր ութսուն եւ չորսի (1835)

«Շինումն դրան Սրբոյ տանարին» :

ԽԱՁ օգնեա մեզ :

Ինչպէս որ արձանագրութենէն կը հասկցուի , եկեղեցիի շինութեան սատար հանդիսացած են Արփիարեան (Ակնցի) Գասպար եւ Եղոկիացի Փիլիպեան Յովսէփ անուն մեծ անձնաւորութիւններ , որոնք կառավարական պաշտօնով հոս եկած էին , *Հաճող կամ Բէշիտ փաշայի իբրեւ հետեւորդ* : Բրոֆ . Մկրտիչ Որբերեան ունի քանի մը մանրամասնութիւններ , զոր մէջ բերել աւելորդ չէ կը կարծեմ . «1820ին այն կողմերուն վրայ կարգուող առաջին ընդհանուր կուսակալ Բաշիտ փաշա իր հետեւորդներէն Ակնցի Թոփալ Գասպար ամիրայի հետ , երբ Մալաթիա գալով Հայոց եկեղեցին ալ այցելել ուզած է , Աղաները յայտնած են Ամիրային թէ տեսնելու արժանի եկեղեցի մը չունին , բայց Գասպար՝ ամիրաներու յատուկ հեռատեսութեամբ

(1) *Խաչատուր վրդ . Տէր Դադասեան* 21 Մարտ 1902-ին Օսմանեան Պատրիարքի զրկած իր տեղեկագրին մէջ Բրոֆ . Մկրտիչ Որբերեանի հետ 1835 կը նշանակէ շինութեան թուականը : Նոյնը կը հաստատեն նաեւ Գ . Մելիքիսէցի (Նախնիքներ , էջ 35) եւ Քերովբէ Սուրբասեան , այսինքն երբ *ՎԱՐԻ ՔԱՂԱՅԻ* Հայերը տեղափոխուած են *ՎԵՐԻ ՔԱՂԱՅԻ* , որ մինչեւ այն ատեն կը նկատուէր աւանական :

մը, օրին մէկը կ'առաջնորդէ փաշան դէպի մութ եւ անշուք մատուր: Սա չախորժելով աղօթատեղիին խեղճ ու կրակ կերպարանփէն ու հասկնալով թէ քնկերական պայմանները գայն այդ վիճակին մէջ ձգած են, անմիջապէս հրաման կը հանէ ֆակել մատուրը եւ անոր տեղ փառաւոր ու աստուածաւայել տաճար մը կանգնել (տես ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900, էջ 87):»

Ուրեմն Բրոֆ. Մկրտիչ Որբերեանն ալ կը հաստատէր նախապէս զոյութիւն ունենալը մատուռի մը, որ թերեւս երբեմն զիւղապետացութեան վայր եղող նոր քաղաքին մէջ շինուած էր հոն ամառանոց պացոյններուն համար:

Պ. Քերովրէ Թաշճեան, որ թոռնորդին է այս եկեղեցիին հիմնադիր Թաշճի Ահարոն վարպետին, այս եկեղեցիին շինութեան համար կու տայ մանրամասնութիւններ, զորս մէջ կը բերեմ առանց կարենալ հաստատելու անոնց ո՛ր աստիճան ստոյգ ըլլալը, քանի որ արձանագրութեան կը հակասեն մասամբ:

Ըստ Քերովրէ Թաշճեանի՝ իր նախնիքներէն իմացածին՝ հին Մելիտոնէի ժողովուրդը հարկադրեալ, Նոր Մալաթիա փոխադրուելէն ետք, կը փափաքէ որ Հին քաղաքին Ս. Ստեփանոս ծերունապարզ քահանան եւս փոխադրուի Նոր քաղաքը եւ իրենց հետ ըլլայ: Քահանան ժողովուրդին փափաքին զոհացում կու տայ եւ կու գայ Նոր Մալաթիա, եւ անմիջապէս կառավարութենէն հրաման կ'առնէ Շուկային թաղը եկեղեցի մը շինելու:

Այս եկեղեցիին հիմնադիրը կ'ըլլայ Թաշճի Ահարոն վարպետը: Քահանան կը փափաքէ որ իր բնակարանը շատ մօտիկ ըլլայ եկեղեցիին, որպէս զի կարող ըլլայ ատենին դռնուելու իր պաշտամունքը կատարելու: Իր այս բաղձանքն ալ կը կատարէ ժողովուրդը, որ ջերմ փափաքով կառուցած էր իր եկեղեցին: Այնպէս ամէն ինչ կարգաւորուած ժողովուրդի հոգեւոր մխիթարութիւնը ապահովուած էր երբ Չարմուղի դռնուող պաղանային հրէշ մը յանկարծ լուր կը զրկէ քահանային որ 24 ժամէն հեռանայ իր տունէն, որպէսզի տունին ետեւէն վազող ջուրը օդտաղործելով, աղօրիք մը շինէ: Նոյնպէս այդ պաղանը հրաման կ'արձակէ Թաշճի Ահարոն վարպետին թէ առտուն կանուխ իր ձեռքին տակը եղած Թաշճիները հետն առնելով ջաղացքին համար քարեր բերել տայ աղօրիք մը կառուցանելու համար:

Ահարոն շատ մտահոգ կ'երթայ քահանային եւ զայն ալ կը դռնէ նոյնքան ալլալած եւ սրտնեղ, աղօթքի մէջ:

Ըստ Քերովրէ Թաշճեանի, հետեւեալ օրը արշալոյսին, Ահարոնեանի դուռը ափ առնելով՝ կը հաղորդեն թէ գիշերը պաղան թուրքը յանկարծամահ եղած էր եւ իրենք աղատած էին:

Ահարոն վարպետ կը վազէ, կ'երթայ այս լուրը հաղորդելու ծերունի քահանային, որ զոհութիւն կու տայ Աստուծոյ այս պատուհասէն աղատելուն համար:

Ս. Սարգիս կամ Ս. Աստուածածին եկեղեցին այս կամ այն կերպ կը կառուցուի եւ անոր շուրջը կը կաղմուին քաղաքին շուկան եւ Հայոց թաղին ծայրամասը:

Քերովը՝ Սուքիասեան կ'ըսէ թէ այս եկեղեցին հաստատուած էր ուրիշ քարէ սիւներու վրայ, հարթ տանիքով՝ առանց զմբէթի:

Նոյնպէս զանգակատուն ալ չունէր, վասնզի մոլեռանդ թուրքերը չէին թողուր «ՆԱՄԱԶ ՊՈԶՈՒԼՈՒՐ» ըսելով:

Ասոր համար փայտէ մուրճով մը (թոխմախ) առաւօտուն արշալոյսին ամէն Հայու զրան կը զարնէին այդ մուրճով, որպէսզի արթննան եւ երթան եկեղեցի:

«Եկեղեցւոյն հիւսիսային պատի դուրսի կողմը կայ դամբարան մը, ուր ամփոփուած են միեւնոյն ժամուան մէջ վախճանեալ (1886 Յունուար 3) Առաջնորդ Սրապիոն Եպիսկոպոս Սալօնեան Կիլիկեցի եւ Տէր Յակոբ Բահանայ Տ. Յակոբեանի մարմիններն, եւ Մ. Յովհաննէս (Հանի Փաշա) Կիւլպէնկեանի վաղամեռիկ դուստրը Օր. Իսկուհիցայի (1887, Դեկտեմբեր 13ին):

Մայր եկեղեցին ունի իրեն սեփական 40—50 խանութներ, որոնք շինուած են եկեղեցւոյն հարաւակողմեան պատին կից: Այս եւ ուրիշ մի քանի խանութներու տարեկան վարձքը 200—220 ոսկիի կը հասնի:

Ներկայիս որմափակէն ներս ունի ներքնայարկ անշուք մէկ-երկու սենեակներ Առաջնորդին եւ Բահանաներուն համար:

Եկեղեցւոյ արտաքին դուռը՝ «Վասն ահին...» շատ նեղ ու ցած շինուած էր կանխաւ: Բայց Ռոտոստոցի Առաքել վարդապետ Մազլումեան (1860—72) իր առաջնորդութեան ատեն բարձր եւ փառաւոր դուռ մը շինել տալով՝ փակեց առաջինը:

1900ին Մայր եկեղեցին ունէր երեք Բահանայ, որոնցմէ մէկն էր 1895ի ջարդերուն հերոսը, Տ. Եղիշէ Բահանայ Խաչատուրեան, որ ամենէն զարգացած Բահանան էր Բաղափին Բահանայից դասուն» (ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900, էջ, 87):

2 — Ա. ԵՐՐՈՐԴԴԻԹԻՒՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ա. Երրորդութիւն եկեղեցին՝ շինուած է Հայոց կեդրոնն եղող ԹէՔ ԶէՆՄէ կամ վարի քաղին մէջ: Աջակողմեան մէկ մատուռով ունի խորան (երկու կողմիները երկյարկ) եւ է գմբեթաւոր եւ բարձրադիր: 1893ի երկրաշարժէն գմբեթը ծանրապէս վնասուելով՝ փակուեցաւ ու պարզ ձեղունով մը ծածկուեցաւ մինչեւ 6—7 տարի: Յետոյ 1905—7ին, Գէորգ վարդապետ Ասլանեան վերաշինել տուաւ գմբեթը ցրդիի փայտէ: Բայց եկեղեցւոյն մէջը դեռ ծեփուած եւ յատակը չէ տախտակամածուած: Աւագ խորանն ու քովի խորաններու տակիները օժտուած են գեղակերտ եւ ոսկեգօծ խաչկալներով եւ սփանչելի բեմով մը:

Եկեղեցին հիմնարկուած է 1878ին¹ եւ լրացած 1893ին: Ահա ասոր ալ արձանագրութիւնը.

(1) Ըստ Բրոք. Մկրտիչ Որբերեանի եւ Գէորգ Մեւիսեանցի՝ հիմնուած է 1870-ին եւ տակաւին կիսատ էր 1900-ին (ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900, էջ 87): Խաչատուր Վարդապետ:

«Տանար տէրունի եւ յարկ սրբութեան,
 «Եւ տուն աղօթից փառաբանութեան,
 «Կառուցեալ յանուն Ս. Երրորդութեան,
 «Արդեամբ Մելիտինոյ ազգիս Արամեան,
 «Օն եկայք սիրով որդիք Հայկազնեան,
 «Երգել աստ զփառս երբեակ Միութեան:»

1880ին — ՌՅԻՆԻՆ:

Տարբ. Մ. Քէչիշեան (Նոր ՄԱԼԱԹԻԱ, Բ. տարի Թ. 2, էջ 9), կ'ըսէ
 Թէ «սոյն եկեղեցւոյ հիմնարկութենէն մինչ գմբէթի բարձրացումը մեր
 ընդհանուր երկսեռ ժողովուրդը ինչ փիզիքական յոգնութեան եւ նիւթական
 զոհողութեան ենթակայ եղաւ, հիմունքը լեցունելու եւ ապահով ընելու հա-
 մար պէտք եղած 3-4 մեթր երկայն եւ առնուազն 1-1,5 մեթր խոր քանոն
 քարեր քաղաքէն երեք քառորդ ժամ հեռու Չամազանկ կոչուած քարահան-
 քէն, սայլերու վրայ դրած 25-50 հոգի չուաններով քաշելով կը բերէին, եւ
 ամբողջ հսկայ եկեղեցւոյ սոսկ տաշուած քարերը, կառուցումը մեր քարա-
 կոփ եւ բանուոր դասակարգի թափած հերոսական եւ անձնագոհ ջանքերու
 արդեամբ գլուխ ելաւ, կարծես մեր Հայութիւնը նախագգացումը ունեցած
 էր 96ի կոտորածի համար պատրաստելու իրեն եւ իրեններուն կեանքերը
 փրկելու համար անառիկ բերդ մը, անառիկ դիմադրելու թշնամի վայրագ եւ
 զինուած խուժանին եւ կառավարութեան թնդանօթներու ոռմբերու դէմ, եւ
 իրապէս դեռ գմբէթը չաւարտած, գաւառներու մէջ ջարդը սկսած էր: Մե-
 լիտինէ անշուշտ բացառութիւն չէր կազմեր, բայց մեր աշխուրջ եւ խելա-
 հաս անձնաւորութեանց կարգադրութեամբ եւ որոշումով, եկեղեցին անմի-
 ջապէս բերդի մը երեւոյթը կը ստանար, զինուորական կարգապահութեամբ
 մի քանի ժամուան միջոցին, բոլոր թաղերու հայ բնակչութիւնը նախ ուղ-
 մամբերք, եւ յետոյ ուտեստեղէն առած, արդէն բոլորը ապաստան գտած
 էին եկեղեցւոյ մէջ, մօտ 12 հազար հոգի, արու եւ էգ, ծեր եւ երիտասարդ,
 մեր երիտասարդութիւնը իբրեւ, իծնէ քաջ, ու համարձակ եւ մանաւանդ մեծ-
 ցաւ մասամբ քաջավարժ նշանաւորութեան հերոսաբար դիրք բռնեցին եկեղեց-
 ւոյ գմբէթի շուրջ և պատուհաններու ետին, և քաջաբար կրակ բացին յա-
 ռաջացող 20 հազարէ աւելի վայրագ փուրտ եւ թիւրք խուժանի վրայ, զըն-
 դակահարելով անոնց նշանաւորներն, սարսափի մատնեցին բոլորը եւ կա-
 ռավարութեան ուշադրութիւնը գրաւեցին:

Տէր Եղիշէն յանդուգն հերոս քահանան, առիւծի պէս մոնչալով հրա-
 ման կը տեղար հայ երիտասարդութեան, կրա՛կ, մի՛շտ կրակ կը տեղային:
 Կառավարութեան կողմէ Հայոց մեծ գերեզմանատան քարձանց վրայ թըն-
 դանօթներ գետեղելով, եկեղեցիի մէջ՝ 12 հազար հայութիւնը բնաջինջ ընե-

*Տէր Ղազարեան ալ համաձայն Պէննէեան քահանայի՝ եւ 1875-ին շինուած ցոյց կու
 տայ, իսկ Քերովքէ Սուքիասեան, չեմ դիտեր ինչո՛ւ, 1885-ին հիմնուած ցոյց կու տայ
 այս եկեղեցին:*

լու կրկնակի փորձերը անյաջող անցած էին :

Հայ հերոսները արդեն սպաննած եւ նախատած էին մի քանի տեղացի քիւրճ եւ ստոր դեկավարները : Կառավարութիւնը զիջած ստորին կերպով, հաշտութեան համար Հայիմ Պէյ եւ Պեհեսնեցի Եազուպ փաշան, ներմակ դրօշ պարգած, Ս. Երրորդութեան եկեղեցի դրկեց, ուր յիշեալները, իբր լիազօր կառավարութեան կողմէ, հաշտութիւն, խաղաղութիւն եւ ապահովութիւն խոստացան հայ հերոսներու եւ ժողովրդեան կեանքին, որով չորս օր գիշեր-ցերեկ մղուած հերոսական դիմադրութիւնը եւ պատերազմը ի վնաս խուժանին եւ ի մեծ վնաս կառավարութեան վերջացաւ :

Այս եղեռնին հետեւանօք եկեղեցիին լրացումը յապաղեցաւ :

Տակաւին 1912ին, Պէննէեան քահանայ կը գրէր թէ՝

«Ս. Երրորդութեան եկեղեցւոյն շինութեան լրացումը, սակայն, դեռ տարիներու կը կարօտի, որեւէ կալուածք ու եկամուտ չունենալուն համար : Իր շրջափակին մէջ ունի շատ անշուք յարկ մը, ուր կը պառկին քահանան ու ժամկոչը : Այսու ամենայնիւ Մալաթիոյ արդի Հայը իր կեանքը սոյն եկեղեցւոյն կը պարտի : Որովհետեւ 1895ի դէպքին 5—6000 հոգի հոս ապաստանելով, իբրեւ ամուր եւ անառիկ բերդ, դիմանալով այն անհամար խուժանին յարձակումներուն, փրկեց իր մէջինները, որուն համար «Նոյեան տապան» կ'անուանէին զինքը, իսկ թուրքերը «ԹԱՇՔԻԼԻՍԷ» կը յորջորջէին :

Եկեղեցւոյ շինութեան ճարտարապետը յոյն էր :

Ս. Երրորդութեան եկեղեցիին գմբէթին մէկ մասին միայն շինութիւնը կը կատարուէր 1912ին, վասնզի կործանած էր 1893ի երկրաշարժէն (Խաչատուր Վրդ. Տէր Ղազարեան) եւ 1895ի կոտորածին պատճառով շինութիւնը մնացած էր կիսաւարտ : Տասը տարի ետքը, այսինքն 1905ին, ժողովուրդը դարձեալ ձեռնարկած է շինութեան եւ աւարտած՝ գմբէթ մը (Նախնիքներ, էջ 36), երեք խանութներու վերնայարկի եւ այլ զարդարանքներու աշխատանքն հազիւ լրացած, վրայ հասաւ 1915ի մեծ եղեռնը : Երրորդութեան եկեղեցին երկու քահանայ ունէր 1900ին (ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900, էջ 87) : Ասոնք ըստ Բրոֆ. Մկրտիչ Որբերեանի «տրուելիք պաշտօնին մեծութիւնը չըմբռնող եպիսկոպոսներու ձեռնասուններն են» (ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900, էջ 87) :

3 -- Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

ԶՈՒՔՈՒՐ ՏԵՐԷ կամ Տէրմէսի ըսուած քաղին մէջ հաստատուած է գեղեցկադիր եւ գմբէթաւոր : Հիմնարկութիւնը տեղի ունեցած է 1860¹ : Որմափակին մէջ ունի երկու երեք հատ երկյարկանի սենեակներ, որոնց

(1) Ըստ Գ. ՄԵԼԻՍԻՆԵՑԻ (Նախնիքներ, էջ 36)՝ մտաւորապէս 1840—1850

թուականներուն :

ներհնայարկը յատկացուած է աղջկանց վարժարանին: Իսկ մանչերու համար առանձին միայնակ դպրոց մը շինուած է միեւնոյն շրջանակին մէջ:

Տաճարի դրան ձախակողմը թաղուած է ասկէց երեք տարի առաջ՝ Այնթապցի ողբացեալ Տոբթ. Գէորգ Գրանեանը:

Տաճարի դրան վերեւ գրուած է.

«Կամօք Տեառն օժանդակեալ,

«Տաճարս այս եղեւ շինեալ,

«Ս. Յարութիւն վերաձայնեալ,

«Արդեամբ համայն ժողովրդեան»:

Այս եկեղեցիին դրան վրայ հնութիւն մը կար քարէ:

1860

1900ին այս եկեղեցին ունէր միայն մէկ նորընծայ երիտասարդ քահանայ մը, Տ. Մեսրոպ, որ «Թէեւ անդարդուն, բայց մտաւորական եւ կրօնական յառաջացումի բաղձացող է» (ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900, էջ 87):

Տ. Կարապետ քհնյ. Պէննէեան (Ը., 53—54) կը յիշէ նաեւ Մալաթիոյ մի քանի եկեղեցիները:

Այսպէս կը յիշէ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ժամը, քաղաքին վրայ համանուն գիւրքին կեդրոնը տափարակ գիւրքի վրայ կը մնար յարակից երկու եկեղեցիներու հիմունքը, որոնք հազիւ թէ երկու դար առաջ կործանուած են: Քաղաքին Ս. Յարութիւն եկեղեցիին շինութեան ատեն, ժողովուրդը հոս փոխադրած է անոնց պատերուն կարծր քարերը:

Նոյնպէս յիշեալ նահատակ քահանան իր տեղադրութեան մէջ (նոյն, էջ 55) Հայոց գերեզմանատան արեւելեան եզերքը կը յիշէ Ս. Օվանէս անուն եկեղեցի մը, որուն մնացորդները ցոյց կուտային:

Քիչ մը աւելի հեռաւոր վայր մը՝ Իգօղլուի Կեալուրան (քրտ. Հայք) գիւղին մէջ կը տեսնուէր հին եկեղեցի մը եւ ընդարձակ գերեզմանատուն մը:

Մինչեւ ԺԶ. դարուն հայաբնակ էր: Յետոյ բնակիչները գաղթած են գէպի քաղաք: Անոնցմէ էին Մալաթիոյ Էմրիկեանք եւ Մերնիկեանք: (Պէննէեան Կարապետ քհ. նոյն Ը. էջ 55):

Մալաթիոյ մէջ 1915ի տեղահանութենէ առաջ գոյութիւն ունեցող երեք հայ եկեղեցիներն ալ հրովարտակ չունէին, վասնզի 1895ի ջարդին այրած կամ կորսուած էին ըստ Խաչատուր վարդապետ Տէր Ղազարեանի:

(1) Այսինքն՝ 1909-ին:

*
**

Տ. Կարապետ քահանայ Պէննէեան այս եկեղեցիներէն զատ քաղաքէն դուրս ունէ եկեղեցի չկայ՝ կ'ըսէ, ՀԱՅ ԶԳՏՆՈՒԵԼՈՒՆ ՀԱՄԱՐ, եւ բացառութիւն կը համարէ Օրտուղիի եւ հին քաղաքի 8-10 տուն Հայերը, որոնք եկեղեցի ունէին, ինչպէս ինքն իսկ կը հաստատէ, երբ կ'ըսէ թէ Օրտուղիի 10-12 տուն Հայերը կ'օգտագործէին իբր եկեղեցի Ս. Փրկիչ վանքը (Պէննէեան, քհն. , Հ. , էջ 65) եւ Զըրմըղտիի 15-20 տուն Հայերը ունէին Ս. Էջմիածին անուն «ԿՈԿԻԿ ԵՒ ՍԻՒՆԱԾԱԾԿ ՓԱՅՏԱՇԷՆ ԵԿԵՂԵՑԻ ՄԸ», հիմնարկուած 1830ին, վերաշինուած 1870-ին, իսկ ֆանդուած 1895-ին: Այս վերջի թուականին՝ երբ տեղւոյն այդ ափ մը Հայերը ֆաղաֆ փոխադրուեցան, թուրքերը՝ գոնէ ատաղձէն օգտուելու համար ֆակեցին եւ գետնի հաւասար քրին գայն, հիմա բաց գետին մը ըլլալով՝ մէջը գտնուած մէկ երկու տանձենիները վարձու կը տրուին ազգին կողմէ» (Պէննէեանի փն. , Ը. , էջ 69):

1895-էն առաջ հոն կ'սրէին 15-20 տուն Հայեր, որոնք լքեցին այդ գիւղը, եւ քաղաք ապաստանեցան, ապահով չհամարելով քաղաքէն դուրս այդ գիւղին մէջ բնակութիւնը:

*
**

Պէննէեան քահանայ թէեւ ըսած է թէ քաղաքին շուրջը Հայեր չեն բնակած, սակայն ինչպէս տեսնուեցաւ, Մալաթիոյ շուրջը կային հայաբնակ քաղաքներ եւ գիւղեր, որոնց վրայ խօսուած է վերը:

Սակայն կը կարծեմ թէ իմ թուածներս չեն միայն հայաբնակ վայրերը Մալաթիոյ:

Ինչպէս մեր օրերուն, 1895-1896ի գէպքերէ ետք, զանազան գիւղեր պարպուած են, աւելի առաջ խռովութիւններու եւ այլ տաղնապներու, ինչպէս խժդժութիւններու, աւառառութիւններու եւ աւազակութիւններու հետեւանքով հայ գիւղեր պարպուած են եւ անոնց անունը իսկ մոռցուած է:

Անոնցմէ ոմանց անունը մնացած է ձեռագիրներու յիշատակարանին մէջ, ինչպէս հաւանօրէն ԳԱՅԼԱԿԱՆԶ գիւղը ԺԶ. դարու կէսերուն (1560 եւ 1566 թուականներով) կը յիշուի իբր Ս. ՀՐԵՇՏԱԿԱՊԵՏ եկեղեցիին հետ:

Այս գիւղը, ինչպէս իր հայկական կոչումէն կրնայ մակարերուիլ, զուտ հայ գիւղ մը եղած պիտի ըլլայ:

Նոյնպէս ՍԱՐՈՒՃԱՆ, որ 1569ին, եւ ԵՂԵԳԱՅ ԶՈՐ, որ 1596ին գրուած ձեռագիրներու մէջ կը յիշուին (վերջինը իբր Ս. ՍԱՐԳԻՍ եկեղեցիով) եւ թերեւս ուրիշներ, որոնք նոյնպէս զուտ հայ գիւղեր ըլլալ կը թուին իրենց անունէն հետեւեցնելով եւ որ այսօր բնաւ գոյութիւն չունին, հաւանօրէն ձէլալիներու առաջատակութեանց օրերուն ամայացած ըլլալով, հետեւաբար կարելի չէ ըսել թէ Մալաթիա իր շուրջը հայ գիւղեր չէ ունեցած:

*
**

Հայադաւաններու եկեղեցիներու քով անցեալ դարու ընթացքին երեւան եկած են յարանուանութիւններու պատկանող աղօթարաններ, «բաւական ընդարձակ գաւիթով եւ պարտէզով, եւ անոնց մէջ շինուած դպրոցներով եւ փառաւոր սենեակներով:

Կաթոլիկ Հայոց եկեղեցին կը գտնուի Հայոց Ս. Երրորդութեան եկեղեցւոյն վրայի կողմը, քարքայէց մը հետուն, որուն հիմնադիրը եղած է՝ Ղեւոնդ Եպս. Խոռխոռունի, բնիկ Սեբաստիոյ Բրգնիք գիւղէն: Որ եւ թաղուած է իր շինած եկեղեցւոյն մէջ: Սոյն Եպիսկոպոսը իր կարգին ձեռնադրած է շատ մը վարդապետ – քահանաներ: Որոնցմէ է արդի առաջնորդ Միքայէլ Եպիսկ. Խաչատուրեան, բնիկ Խարբերդի Մեգրայէն: Ներկայիս (1912) մէջ կան երկու վարդապետներ ալ (Ղեւոնդ Խոռխոռունի եւ Յովսէփ Վրդ. Խաչատուրեան), որոնց երկուքն ալ բաւական հմուտ կրօնական եւ քաղաքական ուսմանց, գրեթէ իրենք կը վարեն իրենց դպրոցը: Կաթոլիկներու եկեղեցին ալ 93ի շարժէն բաւական վնասուած ըլլալով՝ նորոգեցին, սակայն 95-ի դէպքին վառած առաջնորդարանի եւ այլ շէնքերու տեղ, ներկայիս աւելի փառաւորը շինելէ զատ, երկու տարի առաջ (1910-ին) կառուցին գեղեցիկ կուսաստան մըն ալ, ծախսելով 100.000 դրուշի մօտ դրամ:

*
**

Լատին Հայեր, որոնք արդէն աղքատութեան երեսէն գրեթէ յարած են այդ եկեղեցւոյն, հազիւ 10–20 տուն կան: Եւ իրենք եկեղեցի եւայլն շինելու իսպառ անկարող ըլլալուն, յայտնի է թէ Լատին միսիոնարը պէտք է շինէ: Ուստի ասկէց իբր քառասուն տարի առաջ մուտ գտնելով հոս, անմիջապէս շինած են եկեղեցի եւ դպրոց: Բայց 95-ի դէպքին բոլորովին այրած ըլլալով, նորը եւ ընդարձակը շինելու կարողացան, շնորհիւ Երոպական կառավարութեանց եւ իրենց պատկանած ընկերութեան: Ասոնց ալ եկեղեցին մօտն է Երրորդութեան եկեղեցւոյն: Ներկայիս մէջ կայ մէկ ֆրանսացի քահանայ եւ մէկ սարկաւագ:

*
**

Բողոքականներն ալ կաթոլիկներու հետ միեւնոյն տարւոյն մէջ մուտ գտնելով հոս, ժամանակ մը այս ու այն թաղին մէջ տուն վարձելով՝ աղօթք եւ քարոզութիւն ընելէ յետոյ, ԽԱՐԱԶԱ ըստած թաղին մէջ, օժանդակութեամբ Ամերիկեան միսիոնարութեան կանգնեցին բաւական փառաւոր,

(1) Ըստ Գ. ՄԵԼԻՍԻԱՆԵՐԻ (ՆԱԽԾԻՐՆԵՐ, էջ 36) 1850 թուականներուն:

Շաքաթապազներ կային, որոնք մատուռ մը ունէին (սե'ս Տոքթ. Միքայէլ Բեշեշեան, Պապ Ուխտի, Թիւ 25, էջ 10):

այլ փայտաշէն ժողովարան մը եւ այլ շէնքեր: Որ ամբողջութեամբ այրեցաւ 95-ի դէպքին եւ կը մնայ մինչեւ հիմա (1912): Ներկայիս մէջ քանի մը ներկնայարկ ծածֆեր կան, ուր կը լեցուին երկսեռ ուսանողները:

Բողոքականներուն 15-20 տարիներ երիցութիւնը բաժնէ Պատուելի Մարտիրոս Կիրակոսեան, որ 5-6 տարի առաջ ընտանեօք ԹԵՐՔԻ ԹԱՊԱԱ ընելով փոխադրուեցաւ Ամերիկա: Որուն յաջորդեց Պատուելի Տրդատ Թամգարնեան, որ սա ալ երկու-երեք տարի ֆարոգելէ յետոյ դադրեցաւ եւ հիմա Գերմանական որբանոցին հայրիկ եւ գործակալն է:

Տեղւոյս բողոքականներն 70-80 տունի չափ կան, որոնց մէջ մէկ երկու տուն Մկրտչական կենալու պէս, վերջերս 8-10 տուն «շաբաթականներ» ալ երեւան եկան, կրօնապէս արդէն շաբաթացած ժողովուրդը աղմկելու համար» (Պէննէեան Ը., էջ 69-72):

4— ԱՆԾԱԾԿՈՅԹ ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐ

Հայերը ունէին հին քաղաքին մէջ ընդարձակ գերեզմանատուն մը, շատ հնօրեայ, գուցէ հին քաղաքին չափ:

Իսկ «Նոր ֆաղափին մէջ կային Հայոց սեպհական երեք գերեզմանատուններ: Ասոնցմէ մէկը «Ասպղըցոց գերեզման» ըսուածն է, ուր այլեւս մեռել չթաղուելէ զատ, հսկողութիւն չկենալուն շուրջը գտնուած թուրք բնակիչներ բոլոր տապանաքարերն տանելով շինութեան գործածած եւ նամբաներու ու կամուրջներու եզերքները շարած են, որով այսօր ոսկերոտիքը դուրս թափուած եւ վայրը աղբանոցի վերածուած է:

Սուրբան Մահմուտ կայսեր օրով, աքաղաղ դատապարտուած հոռով. Հայերէն, Սրմաֆէշեանց տնէն երկու անգ հոս կը թաղուին: Անոնց տապանաքարերը Ղեւոնդ Եպիսկ. Խոռխոռունի տանելով իրենց եկեղեցւոյ պատին մէջ կը դնէ:

Միւս երկու գերեզմանատուներէն մին ՔԻԼԼԻԿ եւ միւսը ԷՕՐԷՆ ըսուած տեղը հաստատած են նոր ֆաղափ փոխադրուելէն յետոյ: Աս երկուքէն ԷՕՐԷՆինը միայն ուր-տասը տուն հարուստներու վերաբերելուն՝ տեղացիք «Ազնուականներու Գերեզման» կ'անուանեն:

Յարանուանութեանց գերեզմանատուները ՔԻԼԼԻԿ գերեզմանատան կից ըլլալով՝ նեղ նամբայով մը զատուած է իրարմէ:

Գերեզմանատանց եւ ոչ մէկը շրջապատ կամ ցանկ չունի: Ուստի գերծ չէ ամէն տեսակ աղտեղութենէ:

Բ — ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

1. ԻՐ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Մալաթիա շատ հին դարերէն սկսեալ հայաբնակ քաղաք մը եղած է, իսկ քրիստոնէութեան տարածուելէն ետք, քաղաքին հայ բնակչութիւնը այնքան մեծ եղած է որ ան հայկական երկիր նկատուած է:

Սակայն հայ հոգեւոր վարչութեան մը հաստատութիւնը յապաղած է, վասնզի Յոյները չէին հանդուրժեր որ իրենց քաղաքական վարչութեան տակ գտնուած տեղերու մէջ ոչ-յունազաւան եկեղեցականներ ազատօրէն գործէին: Հակառակ ասոր Հայերը միշտ հետամուտ եղած են հոգեւոր կազմակերպութիւններ ունենալու (Հմմտ. Ա. Ալպօյաճեան, Պատմութիւն Հայ Գաղթականութեան, Ա. հտ., էջ 245—250, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, էջ 377—386 եւ 535—542, Պատմական Հայաստանի Սահմանները, էջ 43—44):

Արդարեւ հաստատուն տուեալներ ունինք Սերաստիոյ եւ Լարիսայի համար որ ունեցած են յատուկ Հայ եպիսկոպոսներ ժ. դարուն (Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, էջ 905): Հիմնուելով այս իրողութեան վրայ անհաւանական չէ որ նոյն պայմաններու մէջ գտնուող ուրիշ հայաշատ քաղաքներ ինչպէս էին Մալաթիա, Խարբերդ, Անտիոք, Տարսոն, Սուլլընդա եւ այլ քաղաքներն ալ ունեցած ըլլան իրենց հայ եպիսկոպոսները (Հմմտ. Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, էջ 905): Սակայն Մալաթիոյ հայ եպիսկոպոսներուն յիշատակութիւնը կը յապաղի մինչեւ ժ. դարուն վերջին քառորդը՝ այսինքն 1179, ուր առաջին անգամ կը հանդիպինք վաւերագրեալ յիշատակութեանը Մալաթիոյ յատուկ հայ եպիսկոպոսի մը:

Սակայն ապահովաբար Մալաթիա աւելի կանուխ հայ կրօնական նուիրապետութեան պէտք է ենթարկուած ըլլայ եւ հայ եպիսկոպոս մը ունեցած ըլլայ, Սերաստիոյ ժ. դարուն եպիսկոպոսներուն ժամանակակից: Ասիկա կը հաստատէ կերպով մը Յովհաննէս Կաթողիկոս (891—931) իր պատմութեան մէջ, Ներսէս Պարթեւ Հայրապետին (353—373) գործունէութեան եւ Կ. Պոլսոյ տիեզերական Ժողովին նուիրուած ժ. դուխին մէջ, ուր կը գրէ. «Մերն քաղաւոր Արշակ եւ նախարարութիւնի Հայոց համարձակութիւն առեալ կացուցին ի Պատրիարքութեան տանն Թորգոմայ զՄեծն Ներսէս փաստս իրաւախոհս ըստ արժանին ի մէջ առեալ զՍուրբ առաքեալսն զԲարթուղիմէոս եւ զԹադէոս, որք Ասֆանագեանս ազին վիճակեցան ի Տեառնէ քարոզք եւ աւետարանիչք, եւ նշխարեալ ոսկերք նոցա կան ի միջի մերում գորոց եւ գաթոն իսկ ընկաւ կենդանի մարտիրոսն Գրիգորիս: Եւ ապա խորհուրդն զգործն կատարեալ, եօթն միանգամայն բովանդակեալ գտանէր թիւ պատրիարքութեան, որ կայ եւ մնայ պահեալ մինչեւ յաւիտեանս ժամանակաց:

Եւ այսպէս ապա նահապետութեան խորհրդոյ եկեղեցւոյ ի մերում աշխարհի լրացաւ բովանդակաբար. ինն միանգամայն դասակարգութեամբ պատուեալ զգլխաւորս արք եպիսկոպոսացն Վրաց եւ Աղուանից արք եպիսկոպոս ընդ ձեռամբ նորա կարգեալ: Իսկ ի Սեբաստիա եւ ի ՄԵԼԻՏՆԷ եւ ի Մարտիրոսաց քաղաքին Մետրապոլիտս կացուցանէին: Իսկ եպիսկոպոսունս ապա ըստ որոշեալ վիճակացն իւրաքանչիւրոցն հաստատէին...»

(Պատմութիւն Յովհաննու Կաթողիկոսի, 1867, Երուսաղէմ, էջ 62—63):

Այս տողերուն վրայ հիմնուած Հ. Վարդան Հացունի նոյնիսկ Հայ մետրապոլիտութիւն մը հաստատուած կը կարծէ Մեծն Ներսէսի օրերէ (տես Կարեւոր խնդիրներ Հայ Եկեղեցւոյ պատմութենէն, 1927, Վենետիկ, էջ 172), մինչ Հ. Սահակ Կողեան (այժմ եպիսկոպոս), Երեւակայութիւն կը կարծէ այս հաւաստումը. «Կորիւնը լոութիւնը լաւագոյն եւ անհերքելի փաստըն» նկատելով սա իրողութեան թէ, «Մելիտինէ չունէր հայ եպիսկոպոսայն դարերուն» (Մելիտ, Մելիտինէ, Մալաթիա, էջ 15):

Զմերթելով Սահակ Եպս. Կողեանի այս փաստը, մանաւանդ նկատի ունենալով Յովհաննէս Կաթողիկոսի եւ Ներսէս Պարթեւի ժամանակներուն միջեւ գոյութիւն ունեցող հինգ դարերու անջրպետը, կարելի է մտածել թէ Յովհաննէս Կաթողիկոս այդ տողերը գրած էր իր ժամանակին Հայ Եկեղեցւոյ անկախութեան պնդումներուն ոյժ տալու դիտումով եւ հետեւաբար հաշիւ խառնուած էր այդ տողերուն:

Հետեւաբար կարելի է ժխտելի համարել Դ. դարուն Հայ մետրապոլիտութեան մը գոյութիւնը ի Մելիտինէ: Նոյնպէս մինչեւ Ե. դարուն կէսը, Քաղկեդոնի Ժողովին ատեն (451) Հայերը չէին կրնար առանձին առաջնորդ ունենալ հոն, քանի որ Հայ Եկեղեցին քրիստոնեայ Տիեզերական Եկեղեցիին մաս կը կազմէր եւ չունէր առանձին կազմակերպութիւն:

Մելիտինէ որչափ որ հայաբնակ էր վաղ ժամանակներէ սկսեալ եւ Ե. դարուն ալ հոն Հայեր կը բնակէին, սակայն Եկեղեցին մէկ ըլլալով օտարանալու վրայ էր, կամ հետզհետէ Բիւզանդիոն փոխադրուելու եւ հոն Յուստինիոսի ճուրղակուելու ենթակայ էին (Ն. Աղոնց, Հայաստան Յուստինիոսի շրջանին, էջ 200 եւ 208):

Այդ շրջանին կարելի է որ անխտրաբար, ինչպէս ուրիշ տեղերու համար պատահած է, հայ սերունդէ անձեր իրրեւ եպիսկոպոս Մելիտինէ հովուած ըլլան:

Ե. դարէն վերջը, ապահովաբար Թ. եւ Ժ. դարուն Հայ եպիսկոպոս գոյութիւն պէտք է ունեցած ըլլայ Մելիտինէի մէջ, առանց որուն Յովհաննէս Կաթողիկոսի տողերը անիմաստ եղած պիտի ըլլային:

Սեբաստիոյ եւ Լարիսայի Հայ եպիսկոպոսներու գոյութիւնը այդ դարերուն գրաւական մըն է որ Մելիտինէ ալ ունեցած է իր Հայ եպիսկոպոսները, որոնց անունները չեն պահուած դժբախտաբար մեր մատենագրութեան կամ յիշատակարաններուն մէջ:

Բիւզանդական պետութեան գործադրած հալածանքները, որոնք յի-

չատակուած են մեր պատմիչներէն, հաւանօրէն ինչպէս Սեբաստիոյ, նոյնպէս Մելիտինէի մէջ գործադրուած են եւ Մելիտինէ դատարկացած է Հայերէ, ինչպէս ինչ ինչ յիշատակութիւններէ կը հասկցուի:

Այս ժամանակամիջոցին գուցէ եպիսկոպոսներ այլեւս դոյութիւն ունեցած չըլլան:

Իսկ ԺԱ. դարէն սկսեալ երբ Հայաստան կը դատարկանար եւ Հայերը Եփրատի արեւմուտքը կը դիմէին, Մալաթիա վերստին հայաբնակ կը դառնայ, բայց հաւանական է որ անմիջապէս չէ ունեցած յատուկ հայ առաջնորդներ, քանի որ հայ գաղթականներուն հետ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսական աթոռն ալ գաղթական եղաւ եւ հաստատուեցաւ Մալաթիոյ մերձ վայրերու մէջ:

Այս պատճառով շատ հաւանօրէն Մալաթիա կերպով մը Տէրունի վիճակ կամ ուղղակի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին հովուութեան ենթակուած թեմ մը եղած պէտք է ըլլայ 1062-էն ետք երբ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսները հաստատուած են 1062-ին Թաւրիւր (Տարենտէի մօտ), 1065-ին Ծամնդաւ եւ Մուտառասուն եւ 1105-ին Քեսուն, ամէնքն ալ Մալաթիոյ մօտակայ վայրեր:

Գիտենք նաեւ որ Գրիգոր Վկայասէր (1065-1105) Ծամնդաւի մէջ կաթողիկոս օծուած է եւ իրեն աթոռանիստ ունեցած Պառլահոյ վանքը (=Դրախտ Աստուծոյ), «ուր էին — ինչպէս կը գրէ ինքն — մեր սեփական պարզեւական եկեղեցիքն», որոնց շինութիւնը Գրիգոր Մագիստրոսի կ'ընծայուի: (Հ. Ներսէս Վրդ. Ակինեան, ՀԱ., 1952, էջ 482): Այս վանքը մէկն էր այն վանքերուն, որոնք մեծ մասով Հայերէ, Ասորիներէ եւ Յոյներէ բնակուած էին (Սիսուան, էջ 403-405 եւ ՀԱ., 1952, էջ 482) եւ եղած է ծաղկեալ դպրոց մը եւ մտաւորական վառարան մը 1065-էն 1100 (ՀԱ., 1952, էջ 485): Վկայասէր մէկ տարի պաշտօնավարութենէ ետք երբ շրջագայութեան ելաւ Պոլիս, Եգիպտոս եւայլն, հոն նստաւ Գէորգ Լօռեցի (1067-1072) իբր աթոռակից եւ Գրիգոր Վկայասէր իր դարձին 1072-ին (Ազգապատում, էջ 1287) վանելով Լօռեցին ինքն դարձաւ միակ կաթողիկոս եւ բնակեցաւ այս անգամ Մուտառասուն (հիմա Մուտառասըն կամ Մէտէրէսին, մերձ Կէմէրէկի), ուրկէ անցաւ Սեւ լերան Արեգի վանքը եւ Քեսունի Կարմիր վանքը, ուր վախճանեցաւ 1105-ին եւ հոն իրեն յաջորդեց Գող Վասիլի իշխանութենէն հովանաւորուած Բարսեղ Անեցի (1081-ին ձեռնադրուած իբրեւ աթոռակից) եւ շարունակեց վարել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը մինչեւ 1113 իր մահը:

Գրիգոր Վկայասէր 1072-էն 1105 գործնականապէս կաթողիկոսութիւն չէ վարած, վասնզի այդ շրջանին իրեն հետ կը յիշատակուին Ջահան դաւառի Հոնի քաղաքին մէջ (Մարաշի մօտ, այսինքն Եփրատացւոց մէջ) նըստող Պետրոս Գետադարձի քեռորդին՝ Սարգիս Հոնեցի (1076-1077) եւ Թէոդորոս Ալախօսիկ (1077-1085) կաթողիկոսները Վկայասէրի իսկ հաւա-

նութեամբ օծուած եւ վերջապէս Մարաշի մօտ Պօղոս Վարադեցին (1085—1087), երեքն ալ Փիլարտոս իշխանապետին կամքով ընտրուած, իր իշխանութիւնը ամրապնդելու միտքով:

Բարսեղ Ա. Անեցի կաթողիկոսէն ետք ընտրուեցաւ Քեսուռի Կարմիր վանքին մէջ Գրիգոր Գ. Պահլավունի, որ Քեսուռի լատին տիրապետութեան ենթարկուելէն վերջ փոխադրուեցաւ Ծովք դղեակ, ուրկէ 1149-ին տեղափոխուեցաւ Հռոմկլայ, ո՛չ հեռու Եփրատացւոյ շրջանակէն, ուր Հայք ջանացած էին տիրապետող դիրք գրաւել եւ երկրորդ հայրենիք մը կազմել:

Իբր հայրապետական աթոռավայր յիշատակուած այդ բոլոր վայրերը Մալաթիոյ այնքան մօտ էին — ինչպէս ըսի — որ հաւանօրէն ուղղակի կաթողիկոսին հոգեւոր իշխանութեան տակ կը գտնուէր Մալաթիա եւ իրմէ կը մատակարարուէին եկեղեցական գործերը: Ճիշդ ասոր համար է որ ապահովաբար Մալաթիա իր սեպհական առաջնորդները չէ ունեցած մինչեւ 1149, Հայոց կաթողիկոսական աթոռին փոխադրութիւնը ի Հռոմկլայ, որ բաւական հեռու էր Մալաթիայէն, եւ նկատելի է որ ճիշդ այդ շրջանին է որ կը յիշուի առաջին անգամ Մալաթիոյ յատուկ հայ եպիսկոպոս մը, որ 1179-ին կը մասնակցի Հռոմկլայի Ժողովին: Ուրեմն շատ հաւանական է որ Գրիգոր Գ. Պահլավունիի ատեն եւ աթոռին Հռոմկլայ տեղափոխութենէն անմիջապէս ետքը կազմուած է Մալաթիոյ յատուկ հայ հոգեւոր տեսչութիւն մը, այսինքն հայ առաջնորդութիւն մը:

Նախ քան ԺԲ. դար, Մալաթիա թէեւ կը հպատակէր նոյնիսկ հայ իշխաններու, ինչպէս Փիլարտոսի եւ Գաբրիէլ «Յոյն»ին, բայց շատ հաւանական չէ որ հայ եպիսկոպոս ունեցած ըլլայ, ո՛չ միայն անոր համար որ յունադաւանները թոյլ չէին տար, եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի աթոռանիստ վայրը այնքան մօտ էր, այլեւ այդ շրջանին Ասորիները մեծամասնութիւն կը կազմէին քաղաքին մէջ եւ Մալաթիոյ Գաբրիէլ իշխանը եւ դայն նշանակողը այդ պաշտօնին՝ Փիլարտոս հայ իշխանապետը, երկուքն ալ յունադաւաններ էին եւ շատ հաշտ աչքով պիտի չդիտէին հայադաւան եպիսկոպոսի մը գոյութիւնը այս քաղաքին մէջ:

Բոլոր այս պարագաները նկատի ունենալով Մալաթիոյ հայ առաջնորդութեան հիմնարկութիւնը ԺԲ. դարէն առաջ կարելի չի թուիր, թէեւ նոյն շրջանակին մէջ արդէն ԺԱ. դարուն եկած հաստատուած էին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսները, որոնք անշուշտ չէին կրնար անտարբեր մնացած ըլլալ Մալաթիոյ հայ բնակիչներուն հովուութեան, երբ այնքան մօտ էր իրենց նստոցը այս քաղաքին:

ԺԲ. դարուն Մալաթիոյ տիրող իշխանութիւնը ո՛չ հայկական էր, ո՛չ քիւղանդական եւ ո՛չ մահմետական, այլ լատինական:

Մալաթիա ենթարկուած էր լատին Եղեսիոյ կոմսութեան, որ կը տարածուէր Մալաթիոյ, Սէվէրէկի, Ուրֆայի, Մարաշի եւ Այնթապի շրջակայքը:

Եղեսիոյ Կոմսութիւնը Եփրատի ձախ կողմին վրայ կը պարունակէր

Մարտինի մօտիկ բոլոր դաւանը, Եղեւսիոյ երկիրը, Թէլ – Կուրանի (Թլիուրան) եւ Թելայի (Tela) երկիրները, Շաապաթան (Շղթան) նահանգը, որ կը տարածուէր Եղեւսիոյ հարաւը, ինչպէս նաեւ Սրուճի բոլոր շրջակայքը, որ վաղեմի ժամանակներէ ի վեր նշանաւոր է իր պտղաբերութեամբ. (տես Բարդէն Ա. կաթողիկոս, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՅ ԿԻԼԻԿԻՈՅ, էջ 246, քաղուած E. Rey-ի Les Colonies Franques de Syrie aux XIIme et XIIIme Siècles, Paris, 1883 գիրքէն) :

Գալով բնակչութեան՝ Եղեւսիոյ կոմսութեան մէջ Լատինները սակաւաթիւ էին, իսկ տիրապետող տարրն էին Յակոբիկեան Ասորիք, որ հոգեւորապէս ենթակայն էին Անտիօքի Ասորի պատրիարքին, որ կը նստէր Կարկառի մօտակայ Ս. Պարսամի վանքը (հմտ. Բարդէն Կաթ., նոյն) :

Երկրորդ տարրը Հայերն էին Եղեւսիոյ կոմսութեան մէջ :

E. Rey-ի ուսումնասիրութեան համաձայն Եղեւսիոյ կոմսութեան մէջ Լատինները հաստատած էին չորս լատին Արքեպիսկոպոսական աթոռներ. 1. — Եդեսիա, 2. — Տիւրիւֆ, 3. — Կիւրիս եւ 4. — Կերուպլը (Geruble) :

Ասորի Յակոբիկեանք ունէին կոմսութեան սահմաններուն մէջ վեց եպիսկոպոսութիւններ, որոնք թերեւս կանուխ հաստատուած էին : Ասոնք էին. 1. — Եդեսիա, 2. — Մարէս (Մարաշ), 3. — ՄԱԼԱԹԻԱ, 4. — Սաւոսաւս եւ 6. — Սրուճ :

Ճիշդ այդ շրջանին Եղեւսիոյ մէջ Հայերն ալ ունէին Արքեպիսկոպոսութիւն մը, որ ԺԲ. դարուն հաստատուած ըլլալ կը թուի, նոյնպէս Խաչա-կըրաց շրջանին, ԺԲ. դարուն :

E. Rey կը յիշէ թէ ԺԲ. եւ ԺԳ. դարերուն Եղեւսիոյ Հայ Արքեպիսկոպոսը ունէր երեք օգնական (Suffragant) եպիսկոպոսութիւններ, որոնցմէ մէկն էր ՄԵԼԻՏԻՆԷ եւ միւս երկուքն էին Կապան եւ Կարկառ :

Ուրեմն կը հաստատուի օտար աղբիւրներով թէ Մալաթիոյ մէջ գէթ փոխ-առաջնորդութիւն մը հաստատուած էր ԺԲ. դարուն, ինչ որ կը հաստատեն հայ աղբիւրներ ալ, ԺԲ. դարուն, յիշելով Մելիտինէի հայ եպիսկոպոսները :

Եղեւսիոյ Արքեպիսկոպոսին հանդէպ օգնականի կամ ստորագասի գիրքը հաւանօրէն պարագայական է եւ արդիւնք Եղեւսիոյ լատին կոմսութեան կարգերուն :

Եղեւսիոյ արքեպիսկոպոսը հաւանօրէն իր նստոցին կոմսութեան մայրաքաղաքը ըլլալու հանդամանքովը առած էր արքեպիսկոպոսական գիրք, հանդէպ կոմսութեան ենթարկուած հոգերու մէջ հաստատուած հայ եպիսկոպոսութիւններուն, որոնցմէ Մալաթիոյ եպիսկոպոսութիւնը, ինչպէս վերը տեսնուեցաւ, ստեղծուած էր հաւանօրէն այն ստեն, երբ Մալաթիոյ քաղաքային իշխանութիւնը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան շրջանակէն դուրս մնացած էր :

Այսպէս, Մելիտինէի Հայերու յատուկ եպիսկոպոսութեան մը հաստա-

սուրբիւնը, բաղմաթիւ պատճառներով, ժԲ. դարէն կանուխ ժամանակի մը մէջ եղած ըլլալ չի թուիր:

2. ԻՐ ԴԻՐՔԸ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՆՈՒԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Ինչպէս տեսնուեցաւ Մալաթիոյ ժԲ. դարուն իր առաջնորդութիւնը կ'ունենար աշխարհի ատեն մը, որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը մէկ էր եւ նստոյ ունէր Մալաթիոյ մօտակայ վայր մը:

Քաղաքին կարեւորութիւնը կը պահանջէր որ անիկա Արքեպիսկոպոսութիւն մը ըլլար, մանաւանդ որ Ասորիք հոն ունէին Մետրոպոլիտ մը, ինչպէս կը հաստատեն նոյնիսկ Ասորի ժամանակագիրներ, ինչպէս Բարհերբէոս եւ Միքայէլ Ասորի:

Մալաթիոյ արքեպիսկոպոսները, որքան ատեն որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսները բնակեցան Հռոմկլայ եւ Սիւս, մնացին ենթակայ անոնց:

1441-ին երբ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը կը վերահաստատուի Էջմիածին, շատ հաւանօրէն Մալաթիոյ դարձեալ ենթակայ կը մնայ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան:

Բայց երբ Կարապետ Եպիս. Եւդոկիացի Սիսի տիրող եղիպ. իշխանութեան ուժովը կը հաստատէ նոր կաթողիկոսութիւն մը՝ օգտուելով երկիրին խառնակ վիճակէն եւ Էջմիածինի մէջ աթոռին շուրջը եղած պալքարներէն, անհաւանական չէ ենթադրել թէ Մալաթիոյ ալ հպատակած է Սիսի աթոռին, 1447-էն ետք, մանաւանդ որ Մալաթիոյ ալ նուաճուած էր եղիպտական սուլթանէն:

Կարապետ Եւդոկիացի՝ Մալաթիոյէն զատ յաջողած էր իր իրաւասութեան ենթարկել նաեւ Կ. Պոլիսէն սկսեալ Փոքր Ասիոյ վիճակները, ինչպէս Սերաստիոյ, Կեսարիոյ, Տիարպեքիւրի եւ ամբողջ Կիլիկիոյ, Սիւրիոյ, Պաղեստինի եւ Միջագետքի հայ եպիսկոպոսութիւնները:

Մերձաւորապէս 40 տարի ետք՝ երբ Ֆաթիհ Սուլթան Մէհմէտ Բ. Գարամանի տիրապետեց (1482) եւ Սուլթան Սելիմ Ա. Եաւուզ յաջողեցաւ եօթը տարուան (1512-1519) մէջ ամբողջ Կիլիկիան, Սիւրիան եւ Միջագետքը, ինչպէս նաեւ Եգիպտոսը նուաճել, Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը իր դոյութիւնը պահեց, սակայն ժամանակի ընթացքին Թուրքիոյ Հայոց ներկայացուցիչ Պատրիարքութեան ստորադաս համարուեցաւ, քաղաքային գործերու համար եւ Կիլիկիոյ բնական սահմաններէն դուրս՝ ահամայ Կիլիկիոյ միացած թեմերը վերստին Էջմիածնայ Աթոռին իրաւասութեան անցան, բացի Մալաթիոյէն, Հայէպէն, Տիւրիկէն, Կիւրիւնէն, Տարենտէն եւ բոլորովին նոր հաստատուած Եղիպտի թեմէն:

Մալաթիոյ մնաց Սիսի աթոռին ենթակայ, եւ կը կազմէր ապահովաբար մին ալ 24 եպիսկոպոսական վիճակներէն, որոնք բոլոր ժԶ. դարու Ունիթոռ ժամանակագիրի մը եւ ժԷ. դարուն սկիզբները Սիւս ալցելոյ եւ Աղաբիա կաթողիկոսին (1584-1601) հետ տեսնուող Լէսնարդոյ Պապին Նուիրակ

Եպիսկոպոսին, գոյութիւն ունէին, թէեւ Մալաթիան յատուկ յիշուած չէր:

Զարմանալի է որ ժէ. դարուն սկիզբները, 1613 թուականին, Սիմէոն Լեհացի դպիր իր Ուղեգրութեան մէջ թէեւ կը խօսի Մալաթիոյ վրայ (տես Սիմէոն Լեհացի, էջ 189—195), բայց բնաւ չի յիշատակեր Եպիսկոպոսի մը գոյութիւնը քաղաքին մէջ:

Կ'երեւի թէ Մալաթիա ձեւալիներու ապստամբութեան հետեւանքով, բոլորովին աներուած էր, վասնզի Սիմէոն դպիր Լեհացի կ'ըսէ թէ միայն «Հարիւր տուն Հայ» կար քաղաքին մէջ եւ «30 տուն Հայ»՝ Ազպուս գիւղն որ ամարանոցն էր Մալաթիացիներուն:

Հակառակ անոր որ Սիմէոն Դպիր կարաւան գտնելու համար պարտաւորուած է հոն մնալ երկու շաբաթ (տես նոյն, էջ 190), բնաւ անոնց եկեղեցական վարչութեան վրայ չի խօսիր:

Նոյնքան զարմանալի է որ աւելի ուշ, առնուազն ժէ. դարու կէսերուն, Ոսկան Երեւանցի Եպիսկոպոսի 1614—1674 կազմած մէկ վիճակագրութեան մէջ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան ենթակայ Եպիսկոպոսներու մէջ չէ յիշուած Մալաթիոյ Եպիսկոպոսութիւնը (տես. M. Benoist, Dictionnaire de géographie sacrée et ecclésiastique, Paris, Migne, 1854, Ա. հտ. էջ 823, նաեւ Ալիշան ԱՅՐԱՐԱՏ, էջ 231 եւ Օրմանեան ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 2546—2549) հաւանօրէն մոռացմամբ, վասնզի 1633-ին Մալաթիա Արքեպիսկոպոս առաջնորդ մը ունէր:

Ամէն պարագայի մէջ հաստատուն փաստեր ունինք որ ժԶ. եւ ժԷ. դարերուն Մալաթիոյ հայ Եպիսկոպոսները ենթակայ էին Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, վասնզի այդ դարուն Մալաթիա գրուած ձեռագրաց յիշատակարաններուն մէջ գրիչները Կիլիկիոյ կաթողիկոսներուն անունները կը յիշեն առանց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներուն յիշատակութեան: Այս կապը Կիլիկիոյ աթոռին հետ պահուած է մինչեւ 1916, Մալաթիոյ հայաբնակութեան բնաջնջումը:

Հայ նուիրապետութեան մէջ, ինչպէս Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան աթոռին իրաւասութեան տակ գտնուող բոլոր թեմերը, կը կառավարուէին հոգեւոր պետով մը որ կը կոչուէր Առաջնորդ: Այս պետը կ'ընտրուէր Սահմանագրութեան սահմանած եղանակով Թուրքիոյ բոլոր Առաջնորդներուն պէս թեմին Գաւառական Ժողովէն: Հաստատութիւնը Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին եւ վաւերացումը եւ Պերաթներու ստացումը Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանը կը կատարէր:

1841—1848 թուականներուն Մալաթիոյ Առաջնորդութիւնը իր յարակից գաւառներով՝ Եղեսիոյ Առաջնորդութեան կցուած է եւ այս կերպով էջմիածինի Աթոռին իրաւասութեան ենթարկուած է, սակայն յետոյ կրկին Կիլիկիոյ աթոռին յանձնուած է Եղեսիայի թեմէն անջատուելով:

Մալաթիա, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան ենթակայ ամենէն ղլխաւոր թեմերէն մէկը կը ներկայացնէր: Այսպէս, վիճակային նոր բաժանումներու եւ բարեկարգութիւններու առէն Մալաթիոյ Առաջնորդութիւնը պահած էր իր առաջնակարգ դիրքը:

1851ին Սիսի վանքին համար կազմուած է կանոնադիր մը. «Կանոնագրութիւն Սոյ վանուց ի բարեկարգութիւն Ս. Աթոռոյն Կիլիկիոյ, տնօրինեալ ըստ խնդրոյ Աւագ Հոգաբարձուի (միւթէվէլլի) Քրիստոսասէր Կարապետ Ամիրայի Պալեան քարտապետի Օսմանեան Պետութեան», 1851): Այս կանոնադիրին մէջ ըսուած է որ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան թեմերը 10-է բաժնել «վայելուչ», «չահաւէտ» եւ «օգտակար» երեւալուն, այդպէս տնօրինուեցաւ: Այդ տասնէն յոգը Մալաթիան էր իրեն ենթակայ ունենալով Պեհեսնիի, Ատրեամանի եւ Պերէճիկի¹ թեմերը:

Սակայն յայտնի չէ այս կարգադրութիւնը զործադրուած է թէ ոչ: Ամէն պարագայի մէջ անիկա Կիլիկիոյ աթոռին կարեւորագոյն թեմերէն մին ըլլալէ չէ դադրած:

Գ — ԹԵՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Մալաթիոյ առաջնորդութիւնը, ինչպէս տեսնուեցաւ, հաստատուած էրնար ըլլալ ամենէն կանուխ Ժ. եւ ամենէն ուշ ԺԲ. դարուն:

Դժբախտաբար իր ընդարձակութեան եւ տարածութեան վրայ որոշ տուեալներ չունինք հին ժամանակներէ եւ այս մասին լուսարանութիւններ տուող վաւերագիրներ կը պակսին: Ըստ Գերպ. Անդրէաս Վրդ. Աղեքսանդրեանի (տես Պատմութիւն Ականաւոր քաղաքին Սեբաստիոյ եւ սահմանաց նորա կամ արքեպիսկոպոսութեան նորին, 1911, էջ 391-2):

«Եկեղեցական հին բաժանումին հետեւելով, Մելիտինէ իր մետրոպոլիտութեան ներքեւ ունէր Կումանա, Կոկիսոն, Արիարաթիա եւ Կիթարիձոր, որոնք փոքր Հայոց մաս կը կազմէին, նաեւ Սոփենէ (Ծոփք) եւ Տիոսպոլիս, որոնք Զորրորդ Հայոց կը պատկանէին:

«Իսկ այժմեան² գաւառին եւ եպիսկոպոսութեան գալով՝ այդ եօթը քաղաքներէն եւ ոչ մին կը վերաբերի արդի Մալաթիա գաւառին, ոչ եկեղեցականապէս եւ ոչ քաղաքականապէս, բայց այս կորսուած մասին փոխարէն իր գաւառէն մնացած մասին հարաւակողմ ստացած է բաւական տեղ Հին Կումագէն (Կումագինէ), որ հտֆէն Եփրատացիք (Եփրատիսդան) անուանուեցաւ, եւ ասոր հիւսիսային արեւելեան մասն է որ միացած է Մելիտինէի եպիսկոպոսութեան եւ արդի Մալաթիա գաւառին հետ, որոնք ճշդիւ նոյն սահմանները կը պահեն:

Մելիտինէ պահած է հին քաղաքներէն կեդրոնն իր ամբողջ սահմաններովը եւ Առկա քաղաքն, իսկ Կումագէն ստացած տեղերն են, Բերքաւ (Հասան Մանսուր), Սամսուրիա (Սամսատ), Եւայլն, որոնք ժամանակին եպիսկոպո-

(1) Պերէճիկ Եփրատացւոց այս քաղաքը զարմանալի է որ Մալաթիոյ կցուած է: Առաջ Նիզիսի. Էհնէշի եւ Հռոմկլայի հետ Այնթապի թեմերէն մին էր: Վերջը կցուած էր Ուրֆայի Առաջնորդութեան: Պիր կա՛ր Պերէճիկ հին Ապամիա կամ Արամէոս Զիւլէման է, որ նաեւ Պէորթիա եւ Պիր կոչուած է:

(2) Իմա ԺԺ. դարուն:

սական արձուներ էին եփրատացուց աշխարհին մէջ :»

Ըստածներուն առաջին մասը, որ եկեղեցական հին բաժանումներուն կը պատկանի, ըստ Գերպ. Աղեքսանդրեանի, Հայաստանեայց եկեղեցիին թեմադրութեան հետ կապ չունին ուղղակի եւ կը պատկանին կարծեմ նոյնիսկ Հայ Առաջնորդութեան կազմութիւնը կանխող շրջանի մը :

Իսկ ԺԱ. դարուն նոյնիսկ կարելի է պնդել թէ Մալաթիոյ թեմադրութիւնը չէր, այլ ենթակայ ուղղակի Սեւ Լեռ, Թաւրւոյ, Մամնդաւ, Մանտառասուն եւ Քեսուն նստող Կաթողիկոսներուն, որոնք հոն եպիսկոպոսական աթոռ մը կազմակերպելու պէտք չունէին եւ ուղղակի իրենք կրնային հովուել, ինչպէս բացատրուեցաւ վերը :

Մալաթիոյ Առաջնորդութիւնը ԺԲ. դարուն կազմուելէ ետք, պէտք չէ ենթադրել թէ ընդարձակ շրջանակ մը ունէր : Թերեւս քաղաքը եւ անոր շուրջը գտնուող մի քանի վայրեր կը կազմէին Մալաթիոյ Առաջնորդական թեմը, որ Կիլիկիոյ աշխարհադրական բնական սահմաններէն դուրս կը գտնուէր, եւ առանց տրամաբանական պատճառի մը կապուած մնացած էր Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, որուն ամենէն կարեւոր վիճակներէն մէկը կը կազմէր :

Մալաթիոյ Առաջնորդութիւնը վերջին երեք-չորս դարերու տեւողութեան զանազան փոփոխութեանց ենթարկուած է հաւանօրէն :

Նախ Մալաթիոյ շուրջը կը գտնուէին ուրիշ հայ Առաջնորդութիւններ, որոնք հետզհետէ Մալաթիոյ ենթարկուեցան եւ կազմեցին Առաջնորդութիւն մը, որ կ'ընդգրկէր Թուրքիոյ հանրապետութեան արդի Մալաթիոյ կուսակալութիւնը, որ կը համապատասխանէ նախ քան հանրապետութեան օսմանեան կայսրութեան շրջանին Մամուրէթ իւլ Աղիզ կուսակալութեան Մալաթիոյ սանձադին (միւթէսարըֆութեան), բաժնուած հինգ զաղաներու (զայմադամութեանց), որոնք էին .

1. — Մալաթիա

2. — Պեհեսնի

3. — Հիւսնի Մանսուր կամ Ատրեաման

4. — Քեախքէ

5. — Հեֆիւ խան

Մալաթիոյ արդի կուսակալութեան այս հինգ ստորաբաժանումներուն կեդրոններէն մէկ քանին երբեմն եղած են անջատ առաջնորդութիւնները եւ ապա Մալաթիոյ առաջնորդութեան ենթարկուած են ժամանակի ընթացքին : Անոնք թերեւս աւելի հին են իբր առաջնորդութիւն քան Մալաթիա :

Արդ կ'արժէ ներկայացնել անոնց մասին մեր ունեցած տեղեկութիւնները :

Ա. — ՊԵՀԵՍՆԻ, որուն շուրջը համախմբուած հողերը կեդրոնը ըլլալու փառքը առաջին անգամ ունեցած է Գող Վասիլի իշխանապետութեան մայրաքաղաքը՝ Քեսուն կամ Քեսոն քաղաքին մօտերը շինուած Կարմիր Վանքը :

Այս վանքը որ ԺԱ. դարուն մէջ յանկարծ փայլ առաւ եւ իր վանահայ-

ըերը իրը հովիւ ժողովրդեան կամ առաջնորդ, իրենց հոգեւոր իրաւասութեան ներքեւ ունէին Մարաշը, Քեսունը եւ շրջակայ այլ տեղերը, որոնք Կիլիկիոյ սահմաններուն մէջ կը գտնուին եւ հոն հաստատուած հայ անկախ թաղաւորութեան մը առաջին որորանը կազմած են:

Մալաթիոյ ԺԱ. դարուն իսկ իր քաղաքային եւ կրօնական վարչութեամբ հայացած շրջանակէն հեռու կը մնար եւ ասոր համար է որ իրը Քեսունի Կարմիր Վանքին թեմ չէ յիշուած Մարաշի հետ: Հետեւաբար տարակուսելի է Մալաթիոյ ուղղակի այս հոգեւոր կեդրոնին կապուած ըլլալուն պարագան:

Քեսուն եւ իր Կարմիր Վանքը, գտնուելով շատ մօտը ՊԵՀԵՄՆԻ կամ ՊԵՀԵՍՏԻՆԷԻ, Մալաթիոյ առաջնորդութեան ենթակայ այս քաղաքը որ Մարաշի հետ թեմ էր Քեսունի վանքին, աւելի Մարաշի հետ կապ ունեցած է, քան Մալաթիոյ: Մարաշ-ՊԵՀԵՍՆԻ կազմած են առանձին առաջնորդութիւն մը անջատ Մալաթիայէն:

ՊԵՀԵՍՆԻ յետոյ միջոց մըն ալ կը կարծուի թէ մաս կազմած է Եփրատացոց քեմի (Պիր-Պիրեճիկ), Հոռոմկլայ (Հոռոմկլայ), Էւայլն, որուն մասը կրնայ համարուիլ աշխարհադրական դիրքով ու մերձաւորութեամբ: 1841-1848, ՊԵՀԵՍՆԻ, Մալաթիոյ եւ Հիւսնի Մանսուրի հետ կապուած է Եղեսիոյ առաջնորդութեան, որմէ անջատուելէ ետք ենթարկուած է Մալաթիոյ առաջնորդութեան:

Իսկ 1867-ին, ՊԵՀԵՍՆԻ, Հիւսնի Մանսուրի (Ատրեաման) հետ Պատրիարքարանի կարգադրութեամբ Մանճըլլըի վանահօր իրաւասութեան ենթարկուած են, բայց այս կարգադրութիւնը տեւական չէ եղած:

1883-ին Մկրտիչ Կաթողիկոս Քեֆսիղեան, ՊԵՀԵՍՆԻն անջատ առաջնորդութեան մը վերածելու խորհուրդը յղացած է, սակայն այս կարգադրութիւնը միայն քանի մը տարի տեւած եւ Մալաթիոյ առաջնորդութեան միացուած է կրկին:

Բ. — ՀԻԻՄՆԻ ՄԱՆՍՈՒՐ կամ ԱՏԸԵԱՄԱՆ ալ երբեմն անջատ առաջնորդութիւն ունեցած է:

Ոմանք կը կարծեն թէ այս քաղաքին կը վերաբերի Հարդունի կամ Հարքանի եպիսկոպոսութիւնը, որ ոմանք Հարգան ալ կը կարդան:

Բանասէրներ համաձայն չեն այս նոյնացման, վասնզի Հարթանը ոմանք կը պնդեն, թէ հին Հաճընն է, ինչ որ աւելի հաւանական կը թուի:

Այս ենթադրութեան ոյժ կու տայ Հիւսնի Մանսուրի աշխարհադրական դիրքը, որ Եփրատացոց աւելի մօտ է եւ անոր կցուած կրնար ըլլալ:

Ինչպէս տեսանք Հիւսնի-Մանսուր ՊԵՀԵՍՆԻ հետ Մանճըլլըի վանահօր հոգեւոր խնամքին յանձնուած էր միջոց մը:

1887-ին Մկրտիչ Քեֆսիղեան կաթողիկոս պահ մը անջատ առաջնորդութեան մը վերածած է Հիւսնի-Մանսուրը, բայց 1891-92ին, ՊԵՀԵՍՆԻն պէս կցուած է Մալաթիոյ: Առաջնորդութեան, որուն Վիճակային կազմակերպութիւնը դրեթէ առաջին անգամ տուաւ Սահակ Կաթողիկոս Խապայ-

ժան, պաշտօնի ձեռնարկելէ (1902) քիչ ետքը միացնելով Մալաթիա, Պեհես-
նի եւ Հիւսնի Մանսուր, երբեմն առանձին առանձին երեք անջատ առաջնորդ-
ներով կառավարուած վիճակները (Գերպ. Աղեքսանդրեան Անդրէաս, Պատ-
մուքիւն Եպիսկոպոսական Աթոռոց, էջ 25) :

«Կիլիկեցի» ստորագրութեամբ յօդուածի մը մէջ (տես Սուրհանդակ
օրաթերթ Պոլսոյ, թիւ 1900) որ նուիրուած է Մալաթիոյ առաջնորդութեան,
կը հաստատուի թէ Մալաթիոյ առաջնորդութիւնը «երբեմն բաժնուած էր
նոյնիսկ փոքր եւ ուրոյն ուրոյն առաջնորդական վիճակներու, այսպէս Հիւս-
նի Մանսուր եւ Պեհեսնի բաւական ժամանակ իբր գատ գատ քեմեր կառա-
վարուած են Առաջ. Փոխանորդ ֆահանաներով, առանց կանոնաւոր առաջ-
նորդներ ունենալու, սակայն այսօր վերջնականապէս միացուած են» : Նոյն
տողերը դրողը կը հաւատայ թէ «Մալաթիոյ գաւառն առաջ երեք մասի կամ
առաջնորդութեան բաժնուած էր, Մալաթիա, Պեհեսնի, Հիւսնի Մանսուր,
իսկ հիմա (այսինքն 1903) ամփոփուած է մէկ, Մալաթիա անունով» :

Այդ նոր կազմակերպուած Մալաթիոյ Առաջնորդութիւնը, ըստ «Կիլի-
կեցի»ին, «Եօզկատէն եւ Ատանայէն վերջ, կարեւորութեան տեսակէտով, Կի-
լիկիոյ կաթողիկոսութեան քեմերուն մէջ, երրորդ տեղը կը բռնէ, թէ իբր
բազմաթիւ քեմականներ ունեցող եւ թէ իբր բաւական հին ժամանակէ ի վեր
հաստատուած Եպիսկոպոսական Աթոռի մը կեդրոն, ըստ որում, երբ տակա-
ւին ընդհ. կաթողիկոսութեան Աթոռը՝ դեգերուն վիճակի մը մէջ՝ չէր հաս-
տատուած Կիլիկիոյ ունէ կէտին մէջ, Մալաթիա Եպիսկոպոսական Աթոռի մը
կեդրոնը ըլլալու յարմար սեպուելով եղաւ ուրոյն եւ կարեւոր առաջնորդա-
կան քեմ մը : Գրիգոր Բ. Վկայասէր կաթողիկոս (1065—1105) երբ հովուա-
կան այցելութեամբ իր հայրապետական վիճակները կը շրջագայէր, եկաւ
Սեւ Լերան Կարմիր Վանքը, եւ հոն մատենագրական խուզարկութիւններով և
ուսումնասիրութիւններով զբաղած ժամանակ վախճանելով քաղուեցաւ
հոն» (Սուրհանդակ, թ. 1900) :

Այս տեղեկութիւնները տալէ վերջ Առաջնորդութեան պատմութեան
համար, կ'ուզեմ հնարաւոր սահմանին մէջ խօսիլ նաեւ իր թեմերուն մասին,
ցանուցելու գտնուած տեղեկութիւնները ներկայացնելով :

Ըսի թէ նախապէս Մալաթիա եւ իր անմիջական շրջակայքը կը կազ-
մէին հաւանօրէն առանձին առաջնորդութիւն մը, յայտնի չէ ինչ սահմաննե-
րով :

Հնադոյն յիշատակութիւնը ժե. դարը չի կանխեր : Անիկա ձեռագիրի
մը յիշատակարանն է որ ժԶ. դարուն մէջ՝ 1544-ին, զրուած է :

Այդ յիշատակարանին մէջ, կը խօսուի Մալաթիոյ երկրին Ամաւսի կամ
Ամօսի գիւղին վրայ, որ ունէր երեք եկեղեցի, Ս. Սարգիս, Ս. Աստուածա-
ծին եւ Ս. Փրկիչ անունով (տես Ծաղիկ, 1891 Մայիս 11, էջ 3. նաեւ գիրքիս

ձեռագիրներու բաժինը) :

Ուրիշ յիշատակարան մը 1560 թուականով կը յիշէ նոյն վայրը Յամոսի ձեւով եւ յիշուած երեք եկեղեցիներով (Հ. Յակոբոս Տաշեան, Մայր ցուցակ, էջ 313—314 եւ ձեռագիրներու բաժինը) :

1848-ին օսմ. կառավարութենէն Մալաթիոյ Հայոց առաջնորդին տըրուած պէրաք-ը, անոր իրաւասութիւնը կը տարածէ Մալաթիոյ, Հիւսնի-Մանսուր եւ Պեհեսնի քաղաքներուն եւ անոնց շուրջը գտնուող գիւղերուն վրայ : Ուրեմն այդ թուականին արդէն իսկ երեք առաջնորդութիւնները իրարու միացած էին :

1864-ին Պոլսոյ պատրիարքարանին կողմէ հրատարակուած տետրակի մը մէջ որ է «Ընդհանուր ցուցակ Տանկաստանի Հայաբնակ գաւառաց, քաղաքաց, գիւղաբնակաց եւ երեւելի գիւղօրէից», ընդամէնը 4 թեմ կը յիշուին Մալաթիոյ կապուած : Ասոնք էին .

1. Մալաթիա, Սոսյ կաթողիկոսութեան ենթակայ թեմագլուխ .
2. Ատրեւանի կամ Հիւսնի Մանսուր ենթակայ Մալաթիոյ առաջնորդութեան .

3. Պեհեսնի ենթակայ Մալաթիոյ առաջնորդութեան .

4. Հաֆիւմ կամ Հէֆիւմ խան¹ ենթակայ Մալաթիոյ առաջնորդութեան :

Այս չորս վայրերն ալ Խարբերդի կուսակալութեան մէջ էին :

1872—1879ին Ազգային Պատրիարքարանի կարգադրութեամբ Պեհեսնի կ'անջատուի Մալաթիոյ առաջնորդութենէն եւ անջատ թեմ մը կը կազմէ : 1887-ին Պատրիարքարանը Մալաթիա եւ Ատրեւանիը երկու անջատ թեմի վերածած է :

1896-ին Օրմանեան Պատրիարքի ընտրութենէն անմիջապէս ետք, Դեկտեմբերին Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւնը կը կազմէ Առաջնորդական վիճակներու յանձնաժողով մը, որ 1897 Փետրուար 11-ին կը ներկայացնէ տեղեկագիր մը խառն ժողովին, որ 18 Փետրուարին կը հաստատէ անոր կարգադրութիւնները : Հոն Մալաթիա կը ներկայացնէ մէկ թեմ, անշուշտ ներառեալ Հիւսնի Մանսուրը եւ Պեհեսնին, որով միացեալ վիճակ մը կը կազմուի, երեք առաջնորդութիւններէն :

Բայց նշանակելի է որ Մալաթիոյ առաջնորդութիւնը որ վերջին այս երեք կեդրոններու շուրջ գտնուած գիւղերը ունէր իր իրաւասութեան տակ, որոշ կ'երեւի թէ բնական սահմանադիծով մը կը բաժնուէր երեքի, եւ իրաւապէս ալ երբեմն երեք առաջնորդութիւններու բաժնուած էր, որոնք պետական կարգադրութեանց հետեւանօք միացած են :

Մալաթիոյ առաջնորդութիւնը նախապէս իր իրաւասութեան տակ ունեցած է, կառավարական վարչական բաժանումներէն Մալաթիոյ գաւառին (Սանճագ), Ա. Մալաթիա, Բ. Ագնէ տաղ կամ Արկա² (Արղա) գաւառակներ :

(1) Գերպ. Անդրէաս Աղեքսանդրեան Հէքիւմ Խանի մօտ կը յիշէ նաեւ Հասան Զէլէպի անուն գիւղ մը :

(2) Զարմանալի է որ երկու անունները զատ-զատ յիշուած են սխալմամբ :

քը (գազա), որոնք կը պարունակէին ընդամէնը եօթը հայաբնակ վայր Ի. դարուն սկիզբը:

Այդ վայրերն էին Ա. Մալաթիոյ կեդրոն դաւառակին մէջ

1. Մալաթիա թեմապօլսէի կամ Առաջնորդանիստ քաղաքը

2. Օրտուզի

3. Հին Մելիտինէ

4. Զրմիտի

եւ Բ. Ագնէ տաղ դաւառակին մէջ

5. Անսուր

6. Մուշովկայ

7. Հէքիմ խան

Բոլոր այս վայրերը Փոքր Հայքի մաս կը կազմէին եւ կ'անջատուէին աշխարհադրական եւ պատմական առանձին միութիւն մը կազմող Մալաթիոյ դաւառին հարաւային եւ արեւելեան կողմի Հիւսնի Մանսուր, Պեհեսնի եւ Քեաղտէ դաւառակներէն, որոնք կը պատկանէին Կոմմաղինէի կամ Եփրատացւոց աշխարհին, ուր ԺԱ. դարուն Հայերը պատկառելի ոյժ մը եւ մեծ համախմբութիւն մը կը ներկայացնէին եւ կը համարուէին երկրին բնիկները, վասնզի զիւզերը եւ քաղաքները զրաւած էին անխտիր եւ նոյնիսկ քաղաքական իշխանութեան տիրացած:

Այս երեք դաւառակներու մէջ ինչպէս կը տեսնուի դարերու հալածանքով կոտորակուած ըլլալով հանդերձ տակաւին ԺԹ. դարուն Հայերը շատ տարածուն բնակչութիւն մը ունէին եւ բազմաթիւ վայրերու մէջ հաստատուած էին, եւ տակաւին կը պահէին իրենց դոյութիւնը տեղ տեղ շատ սակաւաթիւ, երբեմն չէն ու բարդաւած վայրերու մէջ աւելի մեծ թիւով:

Ի. Դարուն սկիզբը, 30 Մարտ 1902 թուականով, Մալաթիոյ Առաջ. Տեղապահ Խաչատուր վրդ. Տէր Ղաղարեանի կազմած վիճակագիր-Տեղեկագիրին համաձայն այդ երեք դաւառակներուն մէջ 50-ի չափ վայրեր կային ուր հաստատուած էին աւելի կամ նուազ թիւով Հայեր: Իսկ ուրիշ ուսումնասէրներ կամ ուղեգիր-վիճակագիրներ այդ յիշատակեալներէն դուրս կը յիշատակեն վայրեր, որոնք շատ սակաւ հայ բնակիչներ ունէին եւ Հայ Եկեղեցի եւ դպրոց չէին ունեցած եւ ասոր համար է որ Խաչատուր վրդ. Տէր Ղաղարեանէ չեն յիշատակուած:

Արդարեւ Խաչատուր Ծ. վրդ. Տէր Ղաղարեան կը յիշատակէ.

Ա. Հիւսնի Մանսուր կամ Ատիեաման դաւառակին մէջ.

1. Հիւսնի Մանսուր (= Ատիեաման) քաղաքը.

2. Կէվրուկ կամ Գաւրակ (= Կէվրէկ) (60-70 տուն հայ).

3. Սամսատ կամ Սամոսատ (10-20 տուն հայ).

4. Գանթարա (8 տուն հայ).

մինչ Գերպ. Անդրէաս վրդ. Ալեքսանդրեան (Պատմութիւն Սեբաստիոյ, էջ 407) եւ Կարապետ Քհնյ. Պէննէեան (Տեղագրութիւն եւ Գաւառաբարբառ Մելիտինէի եւ համառօտ տեսութիւն իր չորս գաւառակներուն Ադնա Տաղի,

Հիւսնի Մանսուրի, Պեհեսնիի եւ Քեաղթայի 1902ին պատրաստուած ձեռագիր աշխատասիրութեան եւ Մալաթիոյ Կրթասիրաց ընկերութեան «Հարազատ հատուածի» կեդրոնական վարչութեան հրատարակած նոյն քահանային «Մալաթիոյ տեղագրական եւ ազգագրական աշխատասիրութիւն»ը պատրաստուած 1899-ին) ունին ասոնցմէ զատ ուրիշ անուններ, որոնք հայաբնակ եղած են:

Այսպէս, Գերսլ. Աղեքսանդրեան վրդ. կը յիշէ¹.

1. Վարդանա² որ Կիլիկեան ժամանակաշրջանի Հարթանը կը կարծէ (12-20 տուն հայ) :

*2. Թուրեր՝ պատմութենէն ծանօթ

*3. Ուրիմն՝ պատմութենէն ծանօթ

*4. Հայկ (2 տուն հայ)

*5. Զուռնա (3 տուն հայ)

*6. Զորկավր (1 տուն հայ)

*7. Եղրք (1 տուն հայ)

8. Կէօլ-բունար (4 տուն հայ)

9. Թէրփէթիլ (4 տուն հայ)

10. Պօղուկ (2 տուն հայ)

11. Պըզրին (2 տուն հայ)

Իսկ Պէննէեան քհնյ.ի երկու աշխատութիւններուն մէջ կը յիշուին յաւելուածաբար սա վայրերը.

12. Խրաֆի (3 տուն հայ)

13. Կաւրիկ (Հուպէկ) (4 տուն հայ)

14. Շապի (3 տուն հայ)

15. Քիլիսունի (5 տուն հայ)

16. Տարաղան (4 տուն հայ)

17. Կոզան (2 տուն հայ)

18. Մարմարա (3 տուն հայ)

Թէ՛ Աղեքսանդրեան վրդ.ի եւ թէ՛ Պէննէեան քհնյ.ի յիշած այս վայրերուն մէկ մասը ԺԹ. դարուն վերջը հայաբնակ ըլլալէ դադրած էին կամ միայն 3-4 տունուոր հայ բնակիչ ունէին:

Բ. Պեհեսնի գաւառակին մէջ.

5. Պեհեսնի քաղաքը

6. Պէլվէրէն (Բել-էրէն) (5 տուն հայ)

7. Խուշկաշի

8. Սորֆաղ (5 տուն հայ)

9. Քեսուն

} 1902-ին դադրած էին
հայ բնակիչ ունենալէ

(1) Աստղանիշ կրողները միայն իր Բէ յիշուած են:

(2) Գարեգին Եպս. Սրուանձտեանց (Թորոս Աղբար, Ա. 320) Վարդանայ գեղ անունով կը յիշէ:

10. Թուխ կամ Թուտ

11. Շամպայատ կամ Շան Պէյտի

Սրուանձտեանց Գարեգին եպս. իր Թորոս Աղբարին մէջ (Ա. հտ. էջ 320) առանց որոշելու թէ ո՞ր գաւառակներուն կը պատկանին, կը յիշատակէ Պեհեսնիի եւ Հիւսնի-Մանսուրի գաւառակներուն մէջ իբր հայաբնակ վայրեր նաեւ հետեւեալ վայրերը, որ Տէր Ղազարեան վրդ., Գերպ. Աղեքսանդրեան վրդ. եւ Պէննէեան քհնյ. չունին :

1. Դարտըղան

2. Քարքուշէն

3. Գըղըլճէ-Բուղնար

4. Բարբատոյ

5. Քօլիկ

6. Հունի

7. Քավարտիշ

8. Ղարպիշ

9. Հէնիճ

10. Փէրտէսոյ

11. Թէմսիւս

որոնք շատ հաւանականաբար Սրուանձտեանցի Մալաթիա այցելած ատեն (1878) թերեւս տակաւին հայաբնակ էին եւ ասլա դատարկացան իրենց հայ բնակիչներէն :

Գ. Քեաղտէի գաւառակին մէջ.

*12. Քեաղտէ

*13. Պէօյիւք պաղ

*14. Պէտվէտօլ

15. Օրօչուգ

16. Կարղօրան

*17. Հասուն տիկին

18. Տարտաղան

19. Կավըղրուլ

*20. Նառընջա (Նառըճէ)

21. Կապեր

22. Քեան կամ Գան

23. Գօրըսկիլ

24. Փիրախ

25. Եէնի Ծանուն

26. Թիլ

27. Քիրքոխ

28. Պարպանա

29. Թոմակ

30. Կոտայօ
 31. Անդամ
 *32. Քէֆէրտիշ
 33. Նունի
 *34. Կէրկէր = Կարկառ
 35. Մշրանք
 36. Տերըսխոյ
 *37. Իւլպիւշ կամ Ուլպիշ
 *38. Աղուան
 39. Տամլի
 *40. Չահմանա
 41. Պուրճ
 *42. Իւմրիւնիւն
 *43. Ճամպէկ
 44. Չարտաղ

Այս եօրը գիւղերը Քեախդէի ենթա-
 կայ երեք գիւղախումբերէն Շիրոյի (1) կը
 պատկանէին: Օսմ. կառավարութիւնը ժ.ժ.
 դարուն վերջին տարիներուն այս գիւղա-
 խումբը Մեմուրէք իւլ Ս.գիգի կուսակա-
 լութեան կցած ըլլալով, այս եօրը գիւղերն
 ալ անցան Խարլերդի կայ առաջնորդու-
 քեան իրաւասութեան:

Գերպ. Անդրէաս վրդ. Աղեքսանդրեան Քէախթէ գաւառի մէջ կը յի-
 շատակէ հայաբնակ գիւղ մը եւս, Հաճալար անուն, որ Տէր Ղազարեան Խա-
 չատուր վրդ. չէ յիշած, իսկ Պէննէեան քհնյ. կը յիշէ Քեախթայի գաղային
 Ա. Կէրկէր Նահիյէի մէջ, հետեւեալ գիւղերը.

1. Քոմիք
 2. Գարուն
 3. Կաղնդէք
 4. Պայիքի
 5. Պըմբըզօ
 6. Թիբլօ
 7. Թէրքիտին
 8. Մէղէրէ
 9. Քէթրկէ
 10. Թէմչիաս
 11. Վանք
- Բ. Մրտէսի Նահիյէին մէջ.
12. Խորէս
 13. Հէլիմ
 14. Գարա Թիւլպէ

(1) Իզուլուէն (ուսկից Եփրատը կ'անցնի Մեմուրէթ իւլ Աղիզ երթալու հա-
 մար) մինչեւ Կէրկէր գտնուած միջոցը կը կազմէ Շիրոյ գիւղախումբը (Նահիէն): Ըստ
 Գերպ. Աղեքսանդրեան վրդ.ի (Պատմ. Սեբաստիոյ, էջ 404) հոն կը գտնուէին հինգ
 հայաբնակ գիւղեր, որոնցմէ միայն երկուքը — որոնք են Տէրէթէ եւ Կեաւուլ — ա-
 նուններով կը յիշէ: Խաչատուր վրդ. Տէր Ղազարեան կը յիշէ եօթը գիւղ առանց յի-
 շելու Տէրէթէ եւ Կեաւուլ, որոնցմով Շիրոյի գիւղերուն թիւը 9-ի կը բարձրանայ:

15. Թըլթըլա

16. Սըրաթուտ

17. Հութ

18. Քօրդիէ

19. Թուխարխին¹

Գ. Զրաւքան Նահիյէին մէջ.

20. Կէյիքան

21. Քօլիկ

22. Գարաջոր

23. Հաւանք

24. Պլիլա

25. Միլրադ

26. Գարաթուր

27. Կուտիշ

28. Փէրտէսօ

29. Սէյտ Մահմուտ

Իսկ Շիրօ Նահիյէի մէջ (որ յետոյ Խարբերդի կցուած է) նաեւ հետեւեալ գիւղերը.

30. Քրատ

31. Մամաշ

32. Զամջիկ

33. Արդուղայ

Այս գիւղերուն մէջ իրապէս Հայոց թիւը աննշան եղած է 1-10-12 տուն միայն:

Բոլոր այս հին ու նոր յիշատակութիւնները միացնելով կը տեսնուի որ ԺԹ. դարու վախճանին Մալաթիոյ առաջնորդութեան տարածութիւնը կը համապատասխանէ կառավարութեան Մալաթիա Սանճազին կամ ներկայի Մալաթիոյ կուսակալութեան:

Այդ տարածութիւնը բարդաւաճման ժամանակամիջոցներուն մէկ առաջնորդութիւն չէր, այլ ինչպէս բացատրուեցաւ կը պարունակէր երեք Առաջնորդութիւններ, որոնք էին.

ա. ՄԵԼԻՏԻՆԷԻ առաջնորդութիւնը.

բ. ՍՍՄՈՍԱՏԻ պատմական թեմը որ ետքը Հիւսնի Մանսուր քաղաք փոխադրուած էր քաղաքական պայմաններու բերմամբ:

գ. ՔԵՍՈՒՆԻ կամ Կարմիր Վանքի աթոռը, որ ժամանակի ընթացքին Պէհեանիի առաջնորդութեան վերածուած էր:

Ասոնցմէ դուրս գուցէ երբեմն հայաշատ եւ այնքան եռանդուն կեանք

(1) Այս գիւղը ես աւելցուցի տեսած ըլլալով Պատրիարքարանի ուղղուած 24 Փետր. 1896 թուականով նամակ մը, գրուած Եղիա վրդ. Գաղանձեանէ, որ Մրտէս Նահիյէի մէջ այցելու հօլիւ էր եւ ջարդէն փրկուած էր շնորհիւ Մրտէսի Միւտիրին, որուն շնորհակալութեան նամակ մը գրել կը խնդրէ:

ունեցող Կոմսայինէի կամ Եփրատացիներու շրջանին այն մասին մէջ, որ Մալաթիոյ սանճագին հարաւային մասին մէջ կը գտնուէին, կային նաեւ ուրիշ Հայ եպիսկոպոսական աթոռներ, որոնք կարճատեւ կեանք ունեցած են:

Դ — ԻՐ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԱԹՈՒՆԵՐՈՒ ՀԵՏ

Մալաթիոյ առաջնորդութեան հաստատութեան թուականներուն կաթողիկոսական աթոռը մէկ էր եւ Մալաթիա անոր կապուած էր անտարակուսելի կերպով:

Երբ 1040-ական թուականներէն ետք Հայ Կաթողիկոսները թափառիկ եղան, առանց հաստատուն տեղ մը ունենալու եւ շրջեցան Սերաստիա, Ծամբնդաւ, Թաւրւոլը, Սեւ լեռ, — վերջապէս Հռոմկլայ հաստատուելէ առաջ — Մալաթիա միշտ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի վիճակն էր, քանի որ այնքան մօտ էր անոր նստոցին:

Իսկ երբ 1203-ին Յովհաննէս Մեծարարոյ Կաթողիկոսին (1203—1221) ընտրութեան առթիւ պառակտում մը առաջ եկաւ եւ Սելջուկ ուսմի կայսրութեան քաջալերութեամբ Անանիա Սերաստացի (1203—1207) կաթողիկոսութիւն մը հաստատեց Սերաստիա, շատ հաւանական չէ որ այս հակաթու կաթողիկոսութեան ենթարկուած ըլլայ նաեւ Մալաթիա որ բաւական հեռու էր Սերաստիայէն եւ քաղաքականապէս ալ սելջուկ տիրապետութեան ենթարկուած չըլլալով կ'ենթադրեմ թէ կապուած մնացած է Հռոմկլայի աթոռին, մինչեւ անոր դահակալին Ստեփանոս Հռոմկլայեցի Կաթողիկոսին Եզրպտացիներէն դերի տարուիլը 1293-ին:

Այդ թուականէն ետք Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը Սիւ էր եւ Մալաթիա անոր հնազանդ, եւ ինչպէս բացատրուեցաւ, Կարապետ Եւդոկիացիի ստեղծած պառակտումէն ալ ետք, մնաց Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան ենթակայ, առանց առարկայ ըլլալու այն պայքարին, որ էջմիածին եւ Սիւ իրարու դէմ մղեցին, իրարմէ յափշտակելու համար Օսմ. կայսրութեան սահմաններու մէջ գտնուող Հայ առաջնորդութիւնները:

Միայն նշանակելի է որ ԺԹ. դարուն Մալաթիոյ առաջնորդութիւնը վարած են Կ. Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի պատրիարքութեան ենթակայ եւ անոնց կապուած Հայ եկեղեցականներ եւ ոչ թէ Կիլիկիոյ միաբաններ:

Ե — ԳԱԻԱԶԱՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐՈՒ

Ինչպէս տեսնուեցաւ Մելիտինէի Առաջնորդութիւնը ԺԹ. դարուն իրարու միացած երեք առաջնորդութենէ կը բաղկանար, առանց հաշուելու նոյն շրջանակին մէջ ժամանակաւորապէս հաստատուած Կաթողիկոսական աթոռները:

Հետեւաբար պիտի ներկայացնենք իբրեւ Հայ աղգային կեանքի խորհրդանշան եւ միեւնոյն ատեն իբրեւ ղեկավար,

Ա. ՄԵԼԻՏԻՆԷԻ,

Բ. ՀԻՒՍՆԻ ՄԱՆՍՈՒՐԻ (ի հնումն Սամոսատի)

Գ. ՊԵՀԵՍՆԻԻ (ի հնումն Քեսունի)

առաջնորդական գաւազանագիրը կամ Առաջնորդներու շարքը, որքան թոյլ կու տան ձեռք բերուած յիշատակարանները:

1 — Մ Ա Լ Ա Թ Ի Ա

Իբրեւ Մելիտինէի հայ եպիսկոպոսներ կը յիշուին հետեւեալ եկեղեցականները.

ԳՆԷԼ ԵՊՍ. ՄԵԼԻՏԻՆԻՈՅ (353 թուականին), յիշատակուած է իբրեւ անդամներէն մէկը այս չքախումբին՝ որ Մեծն Ներսէս Հայրապետին կ'ընկերանար անոր Կեսարիա կաթողիկոսական աստիճան առնելու համար դաջած ատեն (Հ. Աճառեան, Անճնանուանց Բառարան, Ա. հատոր, էջ 477):

Սկզբնական աղբիւրը այս տեղեկութեան Մեսրոպ Երէցի «Յաղագս զարմից սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի եւ պատմութիւն սրբոյն Ներսէսի Հայոց Հայրապետի» գործն է (տես էջ 26) որ իբր թէ ծաղկաքաղ մըն էր «ի Հայոց մնացորդաց յԱրեւելից գրոց» անուն գործէ մը, որ ցարդ չէ գըտնուած: Մեսրոպ Երէցի գործը Ժ. դարուն խմբագրուած է համաձայն իր յիշատակարանին (Զարբ. Հայկ. Հին Դպրութեան պատմ. Վենետիկ, 1897, էջ 561):

Իր տուած տեղեկութիւնը Գնէլ եպս.ի մասին կասկածելի է ըստ Սահակ եպս. Կողեանի (տես Մելիդ, Մելիտինէ, Մալաթիա, էջ 15), ըստ ամենայն հաւանականութեան, վասնզի այդ թուականին բնաւ պատմական չի թուիր որ Հայերը սեփական եպիսկոպոս ունեցած ըլլան Մելիտինէի մէջ, քանի որ եկեղեցին տիեզերական էր եւ բաժանումներ գոյութիւն չունէին:

Հաւանօրէն կարկտան մըն է, յարմարցուած յետին դարերու մէջ:

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԵՊԻՍԿ. ՄԵԼԻՏԻՆԵՅԻ ՀԱՅՈՅ (451), ճիշդ Քաղքեղոնի ժողովին գումարման թուականին կը յիշատակուի այս եպիսկոպոսը, նոյնիսկ այս ժողովին վերաբերեալ կասկածելի վաւերագիրներու մէջ: Յայտնի չէ թէ ի՞նչ աստիճանի վաւերականութիւն ունին այդ թուութերը եւ ո՞ր դարուն խմբագրուած են:

Եթէ ընդունինք անոնց վաւերականութիւնը, այն ատեն Քաղքեղոնի ժողովին մասնակցած են Մեծ Հայքէն հինգ եպիսկոպոսներ եւ Փոքր Հայքէն կարգ մը եպիսկոպոսներ: Այս վերջիններուն մէջ է «Կոստանդին ողորմութեամբն Աստուծոյ եպիսկոպոս Մելիտինոյ Հայոց» (տես Հ. Աճառեան, Անճնանուանց Բառարան, Բ. 349):

Աղեքսանդր վրդ. Պալճեան որ կը յիշատակէ այս Կոստանդին եպս.ը (տես Պատմ. Կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս, 1878 Վիեննա, էջ 15), օգտուելով Մանսիի հրատարակութենէն (հտ. Է. 115) կը ջանայ ապացուցանել թէ Կոստանդին եպիսկոպոսն էր քաղաքին հայ ազգաբնակչութեան եւ Մելիտինէ ունէր եպիսկոպոս մը եւս, որ Յոյները կը հովուէր եւ նոյնպէս մասնակցած էր Քաղքեղոնի ժողովին: Այս յոյն եպիսկոպոսն էր Տրիսիոս Մելիտինոյ:

Եթէ վաւերական են Պալճեան վրդ.ի մէջ բերած վաւերագիրները, այն ատեն պէտք է ընդունիլ թէ Մալաթիա նոյնիսկ Ե. դարուն ունէր իր սեփական հայածէս եպիսկոպոս առաջնորդը, անջատ քաղաքին յունածէս բնակիչներու եպիսկոպոսէն, ինչ որ շատ տարակուսելի է, քանի որ հաւանական չէր որ բիւզանդական կայսրութիւնը հանդուրժէր հայ անջատ եպիսկոպոսի մը գոյութեան իր տիրապետութեան տակ գտնուած (ինչպէս էր Մելիտինէ) քաղաքի մը մէջ, գէթ մինչեւ Թ. եւ Ժ. դար, ինչպէս բացատրուեցաւ: Հայեր շատ հին ժամանակներու մէջ կ'ապրէին Մելիտինէի մէջ:

Քրիստոնէական առաջին դարերուն որոշ էր (տես վերը) որ Հայ առաջին եպիսկոպոսները չէին կրնար գոյութիւն ունենալ:

Արաբական տիրապետութենէն, այսինքն է. դարէն ետք, դարձեալ հոն կ'ապրէին Հայեր, եւ իրենց թիւը օրէ օր կ'աճէր: Հաւանական է որ արաբ տիրապետութեան տակ Թ. եւ Ժ. դարերուն, ունեցած ըլլան իրենց յատուկ եպիսկոպոսները, որոնք զժբախտաբար չեն յիշատակուած:

ԺԱ. դարուն, հաւանական է որ Մելիտինէ իբրեւ տէրունի վիճակ ուղղակի կաթողիկոսներէ կառավարուած ըլլայ եւ առաջնորդ ունեցած չըլլայ, սակայն անժխտելի է որ հոգեւոր վարչութիւն մը գոյութիւն ունէր, քանի որ կար Հայ վանք եւ գրչագրական դպրոց:

Այսպէս 1057-ին Մելիտինէ գրուած Աւետարան մը կը յիշուի, որուն գրիչը Թովմաս անուն քահանայ մըն էր, որդի Մովսէս քհնյ.ի: Ան «ընդ հովանեաւ Սրբոյն Գրիգորի» եւ «ի կաթողիկոսութեան տեառն խաչկա, յորժամ ի Թաւրուրի վանս էր...» գրած է այս ձեռագիրը: Յիշատակարանին մէջ Մելիտինէի առաջնորդը չէ յիշուած, վասնզի հաւանօրէն դեռ հոն Հայոց սեփական հովուութիւն կամ եպիսկոպոսութիւն չէր հաստատուած:

Հետեւաբար հաւանական է որ ԺԱ. դարուն Խաչիկ Բ. Անեցի կաթողիկոսի (1054-1060) կողմէ հաստատուած գաղթական Հայերու եպիսկոպոսութիւններէն մէկն ալ Մալաթիոյ եպիսկոպոսութիւնն է (Marquart, *Die Entstehung Der Armenischer Bistumer Orientalis Christina*. 1932. 27. 2. 153. Կամ Հայկական Թեմերուն սկզբնաւորութիւնը, ՀԱ. 1934, էջ 112-124, հմմտ. Գերսլ. Սահակ Կոզեան, նոյն, 15):

Այս հաւանական կարծիքն ալ զժբախտաբար հաստատող վաւերագիր մը չունինք:

1092-ին Մելիտինէ թարգմանուած վկայարանութեան մը յիշատակարանին մէջ քաղաքին եպիսկոպոսը չէ յիշուած, թէեւ ժամանակին կաթողիկոսին անունն ալ չկայ. կրնայ ենթադրուիլ որ երկուքը միասին զանց առնուած է թարգմանիչէն: (Տես այդ յիշատակարանը. Հ. Գարեգին վրդ. Զարբանէլեան, Մատենադարան Հայկ. քարգմանութեանց, էջ 722, Մայր ցուցակ Չեռագրաց Երուսաղէմի. Վենետիկ, 1948, էջ 3-50. Գարեգին կաթողիկոս Յովսէփեան, Յիշատակարանի Չեռագրաց, էջ 258 եւ գրքիս Չեռագրաց քաթինը):

Այդ օրերուն Մելիտինէի մէջ հայ եպիսկոպոս առաջնորդի մը գոյու-

Թիւն չունենալը զարմանալի դէպք մը չի թուիր, երբ նկատի առնենք որ Գրիգոր Վկայասէր (1065—1105) եւ իր յաջորդները չափ մօտերը հաստատուած էին Մելիտինէի եւ կրնային ուղղակի իրենք հովուել այս դաւառը:

ԺԲ. դարուն (1125-ին) նոյնն էր կացութիւնը եւ հաւանօրէն այս պատճառով Մալաթիա թարգմանուած վկայաբանութեան մը մէջ, որ կատարուած է Գրիգոր Գ. Պահլաւունի կաթողիկոսի (1173—1186) հրամանով, զարձեալ Ս. Գրիգորի հովանիին տակ, Գրիգոր կրօնաւորի ձեռքով, օրուան կաթողիկոսին հետ չէ յիշուած քաղաքին առաջնորդը, ինչ որ կարծելի կուտայ թէ տակաւին առաջնորդութիւն չէր հաստատուած: (Պարեգին կաթ. Յիշատակարանի Զեռագրաց. էջ 333—4, նաեւ 387—8, տես դիրքիս Զեռագրաց բաժինը): Բայց կարելի չէ վճռական ըլլալ, վասնզի կրնայ ըլլալ որ քաղաքը իր Առաջնորդը ունէր, բայց յիշատակարաններ չկան հաստատող: Ամէն պարագային անհաւանական չնկատելով Մալաթիոյ Առաջնորդութեան հաստատութիւնը մինչեւ ԺԲ. դար յապաղած ըլլալը, առաջին յանուանէ յիշուած Առաջնորդը ԺԲ. դարուն վերջին քառորդին միայն կը գտնենք:

Անիկա է ՅԱԿՈԲ ԵՊՍ. ՄԵԼԻՏԻՆՈՅ (1179), որ մէկն էր այն Եպիսկոպոսներուն, որոնք մասնակցած են նոյն թուականին դումարուած Հռոմ-կըլայի ժողովին (տես Զամ. Գ. 132. Օրմանեան, Ազգապատում, 1468. Տաշեան, Մայր ցուցակ 350. Աճառեան Անճնախուանց բառարան, Գ. 485, Կիլիկեցի Սուրհանդակ օրաթերթ, Կոստանդնուպոլիս, թիւ 1900):

. ԵՊՍ. (. . . . 1197—8): Անունը անձանօթ է: Բայց «Կիլիկեցի» (Սուրհանդակ, թ. 1900 կը հաւաստէ թէ 1197-ին պատահած Ծռադատիկի վէճերուն խառնուած է Մելիտինէի Հայոց Եպիսկոպոսը, բայց անունը չէ տուած: Չէ ալ ըսած թէ իր այս տեղեկութիւնը ուրիշ⁶ առած է:

Ժամանակակից կաթողիկոսն էր Գրիգոր Զ. Ապիրատ (1193—1203) որ 1197-ին Տարսնի մէջ ժողով մը դումարած է Յունաց պահանջները նկատի առնելու համար: Այս ժողովին մասնակցած ցոյց կը տրուի Մալաթիոյ այս անանուն Եպիսկոպոսն ալ:

Լեւոնի թաղադրութեան հանդէսին (1198 Յուլիս 14) մասնակցող բաղմաթիւ Եպիսկոպոսներուն մէջ ալ յիշուած չէ Մելիտինէի Եպիսկոպոսը, իբր ներկայ (Տեսնել Ազգարար, Ա. տարի, 1943, թ. 19, Հ. Յ. վրդ. Թէքէեանի յօդուածը):

ՄԱՏԱԹԻԱ ԵՊՍ. ՄԵԼԻՏԻՆՈՅ. (1214 կամ 1255). այս Եպիսկոպոսին անունը յիշուած է 1839-ին, իբր թէ Ներսէս Շնորհալիի կնիքով դմսուած միւռոնի փոքր շիշին և մասունքներու տուփի մը հետ գտնուած վկայադիրի մը մէջ (տես Թորոս Աղբար, Բ. հտ. էջ 90—93 եւ 352—3), որուն վաւերականութիւնը կասկածելի է: Ըստ Հ. Աճառեանի (Բառարան Անճնախուանց, Գ. 218) կեղծիք մըն է (Տես Տաշեան, Մայր ցուցակ, էջ 1040):

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ (1297) «վերառեսուչ Մելիտինու եւ Խարբերդու մայրաքաղաքաց» կը յիշատակէ Մամեստիա գրուած Աւետարանի մը յիշատակարանը: Այս Աւետարանը 1884-ին կը գտնուէր Խարբերդի Ս. Ստեփաննոս եկեղեցին (Թորոս Աղբար, Բ. հտ. էջ 347): Ուրեմն ատեն մը Մալաթիա եւ Խարբերդ միացեալ վիճակ մը կը կազմէին:

*
**

Կոստանդին Կաթողիկոսի ատեն գումարուած Ատանայի (1307) եւ Սիսի (1316) ժողովներուն մասնակցող եկեղեցականներուն մէջ չէ յիշուած Մալաթիոյ եպիսկոպոսը, ինչ որ շատ զարմանալի է, «Կիլիկեցի» (տես Սուրհանդակ օրաթերթ, Կ. Պոլիս թ. 1900) թէեւ գրած է որ Սիսի ժողովին մասնակցած է Մալաթիոյ եպիսկոպոսը, սակայն չէ յիշած անունը: Այս ժողովներուն մասնակցող եպիսկոպոսներուն մէջ յիշուած ըլլալով Մալաթիոյ եպիսկոպոսը սխալ կը թուի: Ասիկա կ'երեւի ենթադրութիւն մըն է. 1315-1316-ին Մալաթիա աւերումի եւ ջարդի ենթարկուած ըլլալով, հաւանական ալ չէր որ իրենց եպիսկոպոսը, եթէ կար իսկ, մասնակցած ըլլար այդ ժողովներուն:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՔԵՊՍ. ՄԵԼՏԻՆՈՅ (1372): Այս եպիսկոպոսին անունը կը յիշուի 1372 թուականով յիշատակարանի մը մէջ: Ուրիշ տեղեկութիւններ չկան իր մասին: (Տես Կոնիքերի Յուցակ ձեռագրաց Լոնտոնի բրիտանական քանդարանին, թ. 42/19548 ձեռագիրը կամ գիրքիս ձեռագրաց բաժինը):

1372 թուականէն մինչեւ 1439 Մալաթիոյ եպիսկոպոսներուն անունները չունինք:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵՊՍ. (1438): Կը յիշուի թէ Դեղձկի վանքի առաջնորդ Ներսէս եպոս.ի գրեթէ ժամանակակից իբր «Հայրապետ» եւ «խնամատար եւ վերակացու» Ս. Լուսաւորչի ուխտին (Թորոս Աղբար Բ. հտ. էջ 452-3 եւ Նոտարք, էջ 117, Բիւզանդիոն թ. 2975), Ստեփանոս եպոս. մը, որ որդին էր Կոստանդին Աւագերէցի (Աճառեան Անճնանունների բառարան Բ. 674):

Ասոր վանահայրութեան ատեն 1439-ին Սիմէոն անուն եպիսկոպոս մը¹ նորոգած է Ս. Լուսաւորչի վանքը կամ անոր դուռը (Թորոս Աղբար, Ա. 313, եւ Նոտարք էջ 118):

ՍԻՄԷՈՆ ԱՐՔԵՊ. (1440-1455 ...). 1440-ին Ս. Լուսաւորչի վանքին իբր վանահայր «արքեպիսկոպոս այս ուխտիս» կը յիշուի Սիմէոն Արքեպիսկոպոս մը, որ հաւանօրէն 1439-ին վանքին դուռը շինող վերոյիշեալ եպիսկոպոսն է:

(1) 1433-ին Մալաթիոյ Ս. Թէոդորոսի կամ Դեղձկի վանքին մէջ ծաղկող Սիմէոն կրօնաւոր մը կը յիշուի, ինչպէս նաեւ 1447 ինչոյն վանքին հայրապետ Սիմէոն եպոս. մը եւ միաբան Սիմէոն արքեպ. մը: Հաւանօրէն գրեթէ ժամանակակից այս երեք Սիմէոններէն անջատ է այս Սիմէոն եպոս.ը, որ Ս. Լուսաւորչի վանքին կը սպասարկէր:

Աւետարանի մը ծաղկողը կը հաւատաւ թէ Սիմէոն եպս. իր ուսուցիչն եղած է (Մայր ցուցակ Մխիթարեանց վեներաբլայ, Ա. էջ 714) :

Այս Սիմէոն արքեպիսկոպոսը յաջորդած է հաւանօրէն Ստեփանոսի իբր վանահայր Ս. Լուսաւորիչի եւ իբր առաջնորդ Մալաթիոյ, վասնզի ըստ վաղեմի սովորութեան, վանքերու վանահայրերը կը վարէին նաեւ վիճակին առաջնորդութիւնը :

Թէեւ «Կիլիկեցի» (Սուրհանդակ, թ. 1900) կը կարծէ թէ Յամաւսի Ս. Փրկիչ վանքին առաջնորդներն վարած են Մալաթիոյ առաջնորդութիւնը, սակայն աւելի հաւանական է որ այդ պաշտօնը եթէ վերջերը Ս. Փրկիչի վանքին առաջնորդներուն ալ վիճակած էր, հին ատեն ապահովաբար Մալաթիոյ հնազոյն Հայ վանքին՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի վանահայրերուն տրուած էր :

Ասոր փաստ կը ծառայէ 1454-ին գրուած յիշատակարանը որ Սիմէոնը «Վերադիտող Մելիտինոյ» կը կոչէ :

Սիմէոն եպիսկոպոս այդ պաշտօնին վրայ էր 1455-ին, երբ կազմել տուաւ 1268-ին՝ Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսին համար գրուած Աւետարան մը (տես «Հնասէր» = Սահակ Կաթ. Խապայեանի «Բարձրբերդցի Կոստանդին Կաթողիկոսի երեք Աւետարանները». Բիւզանդիոն, թ. 3438—9. Թորոս Աղբար Ա. էջ 327 եւ Նօտարք էջ 174) : Այս Աւետարանը գրած է համբաւաւոր Թորոս Ռոսլին, Հռոմկլայի մէջ : Մելիտինոյ Վերատեսուչ Սիմէոն Արքեպիսկոպոսը Յովհաննու գլուխը այրած ըլլալուն ծանր աշխատութեամբ կը վերանորոգէ, ուստի կը խնդրէ յիշել զինքը եւ որդին Ուլու պէկը : Սիմոն աշակերտն էր Արիստակէս Բարունապետին (տես Բիւզանդիոն, թ. 3439) :

Սիմէոն եպս. սորված էր նաեւ կաղմարարութեան արհեստը : Այս եպիսկոպոսը 1454-ին եւ ոչ թէ 1254-ին, ինչպէս Սրուանձտեանց (Թորոս Աղբար Ա. 327—8) նշանակած է, իբր առաջնորդ յիշուած ըլլայ : Հ. Վարդան վրդ. Հացունի կը հաստատէ թէ անոր յիշատակութեան հանդիպած է Վենետիկի վանքին մէջ գտնուող «Հաւաքմունք յիշատակարանաց» ձեռագիրին մէջ : Հաւանօրէն այդ յիշատակարանը արտագրած պիտի ըլլայ Թորոս Աղբար-է : Նոյն յիշատակարանը ունի նաեւ Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեանց (տես Նիւթեր և ուսումնասիրութիւններ, Բ. 40) որ ըստ Աճառեանի (Անճանուանց Բառարան, Դ. 450) սխալ հասկացողութեամբ մը 1254-ի նորոգութիւնը նոյն ձեռագիրի 1454-ին Մահմետի Կիրակոսի ըրած նորոգութեան հետ շփոթած է (տես Թորոս Աղբար, Ա. 331) :

Սիմէոն Արքեպիսկոպոսէն ետք մօտաւորապէս հարիւր տարուան ընդհատումէ մը ետք, ԺԶ. դարուն կիսուն կը յիշուին .

Տ. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԵՒ Տ. ՄԿՐՏԻԶ (1544 Նոյեմբ. 6), միաժամանակ երկու եպիսկոպոսներ, Սիմէոն Կաթողիկոսի եւ Սուլթան Սիւլէյմանի թագաւորութեան ժամանակ Ամաւսի դիւղին մէջ գրուած Յայսմաւուրքի մը մէջ (տես Ծաղիկ, 1891 Մայիս 11) :

Սուլթան Սիւլէյման իշխած է 1520—1566, ուստի ձեռագիրը գրուած է 1544-ին եւ ոչ թէ 1344-ին, ինչպէս կարծուած է սխալմամբ:

1544-ին գրուած ըլլալուն փաստ է ժամանակակից Կաթողիկոսին առաջնը, Սիմոն որ Կիլիկիոյ նոյն անուն Ձէյթունցի Կաթողիկոսն է, որ 1539-էն 1545 պաշտօնավարած է:

Շատ յատակ չէ թէ այս երկու եպիսկոպոսները առաջնորդ էին Մալաթիոյ: Կասկածելի է վասնզի անոնք գործած են Ս. Փրկիչ վանքին մէջ, որուն վանահայրերը այն ատեն դեռ առաջնորդ ալ չէին:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԱԲԵՂԱՅ (1578), Մուշողկուն վանքին մէջ գրուած ձեռագիրի գրիչը Պօղոս եպս. իր յիշատակարանին մէջ կը յիշէ վանքին առաջնորդը Աստուածատուր Արեղան եւ Համշերակ Տ. Գրիգոր եւ Յերուն եպիսկոպոսները եւ իր աշակերտները:

Կը թուի թէ վանքին մէջ գրչադրական փայլուն դպրոց մը գոյութիւն ունէր եւ եպիսկոպոսներ իսկ ձեռագիրներ կը գրէին: Միայն Արեղայի մը վանքին առաջնորդ ըլլալը դարմանալի կ'երեւի:

Ինչպէս Գրիգոր եպս. ի, նոյնպէս Աստուածատուր Արեղայի նաեւ քաղաքին առաջնորդ ըլլալը որոշ չէ: (Տես ակնարկեալ յիշատակարանը, Գերպ. Անդրէաս վրդ. Աղեքսանդրեանի Պատմութիւն Ականաւոր քաղաքին Սերաստիոյ, էջ 402, եւ զիրքիս ձեռագրաց բաժինը):

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԵՊՍ. (1598) յիշատակուած է իբր վերակացու Ս. Լուսաւորիչ վանքին եւ հետեւաբար նաեւ առաջնորդ Մալաթիոյ, էջմիածին պահուած Շնորհալիի Մեկնութիւն Մատթէի ձեռագիրին յիշատակարանին մէջ (Գէորգեան ցուցակ, թ. 1288, ձեռագիր):

ՅՈՎԱՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ (1633) կը յիշուի նոյն թուականին գրուած Շարակնոցի մը յիշատակարանին մէջ (Տաշեան, Մայր ցուցակ էջ 308) եւ ձեռագրաց բաժին):

ՍԱՀԱԿ ԵՊՍ. ՄԵԼԻՏԻՈՅ (1723—1724) կը յիշատակուի Կոնիքերի բրիտանական թանգարանի Ձեռագրաց ցուցակին մէջ գրչագիրներէն մէկուն (թ. 68—6988) յիշատակարանին մէջ:

ԱԲՐԱՀԱՄ ԵՊՍ. (1744), «Վերատեսուչ Մելիտինու քաղաքին», որդի Մկրտիչ քհնյ. ի: Կոստանդին Կաթողիկոս Բարձրբերդցի երեք Աւետարաններէն 1268-ին գրուածին մէջ կը յիշուի 1744 թուականով յիշատակարանի մը մէջ, ուր կ'ըսուի թէ Մելիտինոյ վերատեսուչ Աբրահամ եպիսկոպոս կը տեսնէ Աւետարանը եւ Ղուկասի եւ Յովհաննու գլուխներուն զիրերը կը դնէ այնքան եղծուած «դրոց նշմարանք ո՛չ կայր» եւ կը նորոգէ Մայիս ամսոյ 17-ին (Բիւզանդիոն, թ. 3439):

Աբրահամ եպս. էն վերջ դարձեալ մօտաւորապէս հարիւր տարիներու ընդհատում մը կայ: Անծանօթ կը մնան Մելիտինէի առաջնորդները այդ շրջանին: Միայն 1841—1848 շրջանին պատրիարքարանի կարգադրութեամբ Մալաթիոյ առաջնորդութեան գործերը յանձնուած են Եղեսիոյ առաջնորդին:

Երբ այս վիճակին առաջնորդն էր ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՊՍ. ԳԱՊՊԵՆՃԵԱՆ՝ Եղե-
սիացի (1841-1848), որ ԺԹ. դարուն առաջին կեսի մէջ ապրող ամենէն
գործօն եւ կարող եկեղեցականներէն մէկն էր: Ծնած է 1785-ին: Միաբան
Երուսաղէմի եւ աշակերտ Իզմիրի առաջնորդ Մարկոս եպս.ի: 1821-1825-ին
Երուսաղէմի Կ. Պոլսոյ փոխանորդ, 1825-ին Իզմիրի առաջնորդ կ'ըլլայ եւ
երբ կ'որոշուի Երուսաղէմի Գաբրիէլ Պատրիարքը Իզմիրի առաջնորդ ընել,
1829-ին Կարապետ Պատրիարք զայն կը յանձնարարէ Պրուսացիներուն, ո-
րոնց հաւանութեամբ 1830-ին Պրուսա կ'երթայ իբրեւ առաջնորդ եւ չորս
տարուան (1830-1834) արդիւնաւոր պաշտօնավարութիւն մը կ'ունենայ:
1834-1839 Մուշի եւ Կարնոյ միացեալ վիճակին առաջնորդութիւնը կը վա-
րէ: 1840-ին Եղեսիոյ առաջնորդ կ'ընտրուի: Երկու տարուան պաշտօնավա-
րութենէ մը ետքը 1842-ին կրկին Պրուսայի առաջնորդ կ'ընտրուի եւ երկու
տարի պաշտօն վարելէ ետք 1844-ին կրկին Եղեսիոյ առաջնորդութիւնը կը
վերստանանէ եւ չորս տարի (1844-1848) պաշտօն կը վարէ, Եղեսիոյ հետ
վարելով նաեւ Մալաթիոյ, Պեհեսնիի եւ Հիւսնի Մանսուրի առաջնորդու-
թիւնները: Մեռած է 1848-ին ի Հալէպ:

Ունի մատենագրական աշխատութիւններ ալ:

Իր մահէն յետոյ երբ Յակոբ եպս. Գաղանձեան 1848-ին Եղեսիոյ ա-
ռաջնորդ կ'ընտրուի, Մալաթիա, Հիւսնի Մանսուր եւ Պեհեսնի կ'անջատուին
Եղեսիայէն, ինչպէս կը տեսնուի Յակոբ եպս.ի Առաջնորդական Պէրաքէն:

ՄԱՏԹԵՈՍ ՎՐԴ. (1848). — Առաջնորդական Տեղապահ: Պատրիարքա-
րանի արձանագրութեանց համաձայն Պէրաքով Մալաթիա զրկուած է:

Հաւանորէն նոյնն է Մատթէոս վրդ. Խասպիւղցիի (Կ. Պոլսոյ) հետ որ
1820-ին Կ. Պոլիսէն Սիւս գացած է Կիլիկիոյ Կիրակոս Կաթողիկոսի (1796-
1822 Սեպտ. 10) հետ եւ Սիւսի մէջ վարդապետ ձեռնադրուած է հովուական
պաշտօնով 1810-ին:

1848-ին Մալաթիա զրկուած է, բայց շատ քիչ ժամանակ մը մնալէ
վերջ պատրիարքական փոխանորդ զրկուած է Կեսարիա, տեղւոյն կուսակ-
ցական վէճերը խաղաղեցնելու համար: 1849-ին Գաղատիոյ առաջնորդ կ'ըն-
տրուի եւ 1854-1857 Եօղկատր եւս իրեն կը յանձնուի. 1858-ին կը հրաժա-
րի Գաղատիայէն եւ կը պահէ Եօղկատրի առաջնորդութիւնը: Գաղատիացիք
զինքը կը կոչէին Տելի Մատթէոս:

1859-ին Կիւրիւն կը կցուի Եօղկադի եւ այնպէս կը մնայ մինչեւ 1862,
Մատթէոս վրդ.ի մահը (Դեկտ. 1862) Եօղկադի մէջ:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՊՍ. (1858): Առաջնորդական Տեղապահ:

Մատթէոս վրդ.էն ետք յայտնի չէ թէ որոնք վարած են Մալաթիոյ
առաջնորդութիւնը: Պատրիարքարանի արձանագրութիւններու մէջ հան-
դիպած եմ միայն արձանագրութեան մը, որուն համաձայն 1853-ին Մալա-
թիա զրկուած է իբր Բաղնորդական Տեղապահ Պէրաքով Յովհաննէս եպս.
մը, որուն ո՛չ նախընթացին, ո՛չ Մալաթիոյ մէջ պաշտօնավարութեան եւ թէ
հետագայ կեանքին վրայ տեղեկութիւն ունիմ:

ՍՐԱՊԻՈՆ ԵՊՍ. ՍԱՊՈՒՆՃԵԱՆ, ՊԵՏԵՍԵՅԻ¹ ՔԷՕԱԷ ՔԷՅԻՇԵԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔԷՆ: (1859—1861—1863):

Պատրիարքարանի արձանագրութիւններուն մէջ հանդիպած եմ 1859 թուականով Սրապիոն Եպս.ի անունին, իբր Մալաթիոյ²: Իր մասին ունինք նաեւ լրացրական յիշատակութիւն մը (Մանգուլէ, թ. 281) եւ 1863-ին պատրիարքարանի արձանագրութիւններու մէջ կը գտնենք զինքը Առաջնորդ Մալաթիոյ: Թէեւ թրքախօս, բարեխաւած է կրթական գործը:

Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանին մէջ կը գտնուի իր մէկ նամակը 1861 Փետր. 3 թուականով, ուղղուած Պոլսոյ պատրիարքարան: Նորընտիր առաջնորդը Մալաթիա հասնելու առիթով, կը գրէ իր առաջին տեղեկագիրը՝ Ազգային Ժողովին նոր կազմին, ինչպէս նաեւ կաթողիկոսութեան գէժ տարած իր աշխատանքներուն մասին:

Անիկա իր տեղեկագիրին մէջ կը խօսի իր այն ջանքերուն մասին, զորս ըրած է կաթողիկոսութեան յարած Հայերը Հայ եկեղեցի վերադարձնելու համար:

Զբաղած է Ս. Լուսաւորիչի վանքին կալուածներուն խնդրով եւ համայնքին մէջ ծագած երկպառակութիւններով եւ խռովութիւններով:

Իրմէ նոյն տեղը պահուած կը մնայ 8 Դեկտ. 1861 թուականով գրութիւն մը, որ կը կրէ Առաջնորդին եւ քաղաքին 17 երեւելիներուն ստորագրութիւնը, ուղղուած պատրիարքարանի «կրօնից որումնացան եւ ազգատեաց, խոովարար Յակոբ Պրլխեանի եւ խոովասէր ու գիմեմով Տոքթ. Գրիգորի» մասին, որով կը բողոքեն եւ կը զգուշացնեն թէ դաւադրութեամբ՝ ասոնք կ'ուզեն Պրլխեանի համար Բ. Դուռէն հրամանագիր մը հանել, որպէս Մալաթիոյ ազգապետ:

Ինչպէս կը թուի Սրապիոն Եպս. ջանքեր ըրած է Սահմանագրութեան տրամադրութեանց համաձայն ժողովներ կազմելու, վասնզի Նուպարեան մատենադարանը կը պահուի 3 Մայիս 1864 թուականով հայատառ թրքերէն նամակ մը, որով Սրապիոն Եպս. կը յայտնէ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին, թէ արդէն կազմած է Օգնական եւ Քաղաքական Ժողովներ:

Սրապիոն Եպս. 1865-ին Պոլիս էր եւ նոյն տարին Բերա, Բանկալթիի Հայոց դերեղմանատան մէջ մէկ գիշերուան մէջ կառուցուած փայտաշէն Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիին շինութեան մէջ կարեւոր դեր կատարած է եւ հոն Ժամանակ մը քարոզիչ եղած է (տես Մանգուլէի Էֆիար, 45րդ. տարի, թ. 281, 16—29 Մարտ 1902): Հիմա բռնադրաւուած է այս եկեղեցին թուրք կառավարութենէն եւ անոր շինութեան նպատակը վրիպած է:

Սրապիոն Եպս. 1867 Հոկտ. 11-ին Վառնայի Առաջնորդ կ'ընտրուի, բայց կը հրաժարի եւ 18 Դեկտեմբերին Մանճըլլի առաջնորդ կը կարգուի,

(1) Ոմանք Սսեցի կը կարծեն:

(2) Օսմ. պետութեան Մալ նամէին մէջ 1859—60 կը յիշուի այս եպիսկոպոսը իբրեւ Պետեմիի Հայոց առաջնորդ:

այս վիճակը կիրքին էն և Տարենտէէն անջատելով (Պատ. Արձան.), սակայն այս կարգադրութիւնը հազիւ տարի մը կը տեւէ, վասնզի 1869-ին Մանճըլըզ, Պեհեսնի եւ Ատիեաման կը միանան Մալաթիոյ առաջնորդութեան: Կիրքին, Տարենտէ եւ Աշոտի կը պահուին իբր անջատ առաջնորդութիւններ:

ԱՌԱՔԵԼ ՎՐԴ. (1865—1868):

Նախընթացը անծանօթ:

1860-ական թուականներուն¹ Սիսէն կը զրկուի Մալաթիա իբր առաջնորդ խիզախ նկարագիրով այս վարդապետը: Թրքական բարբարոսութեան այդ շրջանին յանդուզն քայլեր կ'առնէ, թէ ազդային իրաւանց պաշտպանութեան եւ թէ դպրոցներու հիմնարկութեան եւ կրթական գործին զարգացման համար:

Մալաթիոյ թուրք էշրաֆէն կը շահի բարեկամութիւնը Հաճի Ապտի Օղլուի եւ անոր միջոցաւ շատ գործ կը տեսնէ: Իր մասին Գ. Մելիտինեցի (Պապ Ուխտի, թ. 26 էջ 1—2) կը գրէ. «Այս հայրենապաշտ, քաղաքագէտ ու յանդուզն Առաջնորդի օրով Մալաթիոյ մէջ բացուել է առաջին Հայ դպրոցը, որուն վարժապետները (այն ատենուան որակումով) եղած են երեք լուսաւոր դէմքեր — Պելօ վարժապետ Կիրեղեան, հայագէտ, Աստուր վարժապետ Բահանեան, հայագէտ եւ քրքագէտ եւ Պէլլիկ վարժապետ Քէչէնեան, հայագէտ: Իր սփանչելի յանդգնութեամբ, Տէլի Մուրախաս, ապա՝ Երուսաղէմի մէջ եօթը փորձանք տխուրոսները շահող Առաքել վարդապետ, իր կեանքը վահան գործածելով թուրք խուժանի եւ կառավարական պաշտօնեաներու կողմէ գործուած բարբարոսութեանց դէմ, աստիճանաբար հող կը պատրաստէ ներքին գործունէութեան համար, մինչ այս երեք լուսաւոր դէմքերը կը լծուին նոր սերունդին մայրենի լեզու սորվեցնելու փրկարար աշխատանքին»:

Իր առաջին գործը կ'ըլլայ Մալաթիոյ Մայր Եկեղեցիին ցած ու պղտիկ դուռը խոշոր ու բարձր դուռով մը փոխարինել (Ստեփան Մանուկեան, Նոր Մալաթիա, ԺԵ. տարի, թ. 3—4, էջ 45): Յետոյ կարմիր Փէսի եւ Կօշիկի գործածութեան արդեւքը քրիստոնէից համար ջնջել կու տայ եւ խորականութիւնը կը յաջողի վերցնել (Յակոբ Մուրատեան, Նոր Մալաթիա, թիւ 1, էջ 20 եւ Ստեփան Մանուկեան, նոյնը ԺԵ. տարի, թ. 3—4, էջ 45): Կը թելադրէ որ հայ ժողովուրդն ալ հագնի դոյնգոյն հագուստներ եւ կարմիր Փէսեր դնէ, ինչ որ մինչեւ այն ատեն իսլամներուն մենաշնորհն էր: Մտավախութիւն ցոյց տուողները եւ վարանողները կ'անիծէր (Ստեփան Մանուկեան, նոյնը): Մեռեալներու համար քրիստոնէականները անարգող թաղման արտօնագիրներու իսլամ կրօնապետներու կողմէ տալու սովորութիւնը ջնջել տուաւ եւ ինք տալ սկսաւ արտօնագիրները:

Մինչեւ այն ատեն Մալաթիոյ Հայ Եկեղեցիները զանգակ չունէին: Առաքել վրդ. կը յաջողի այս արտօնութիւնն ալ ստանալ, զանազան հնարամտութիւններով:

(1) Ստեփան Մանուկեան (Նոր-Մալաթիա, ԺԵ. տարի, թ. 3—4, էջ 45) այս թուականը կը ճշգրտէ եւ 1860 կը նշանակէ, որ ճիշդ է, վասնզի մինչեւ 1865, Մալաթիոյ առաջնորդը:

1864-ին ներքին գաւառները քննիչ յանձնաժողով կը ղրկուի 8 բարձրաստիճան թուրք պաշտօնատարներով, որոնք Մալաթիա ալ կու գան:

Առաքել վրդ. արիարար իր հօտին իրաւունքները կը պաշտպանէ (տես Նոր Մալաթիա, Բ. տարի, թ. 2, էջ 16):

Իր պաշտօնավարութեան շրջանին կառուցուած է Ս. Յարութիւն եւ հիմնարկուած Մալաթիոյ Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիները (Յակոբ Մուրատեան, Նոր Մալաթիա, Գ. տարի, թ. 4, էջ 14):

1866-ին էմիր - Ալի շնորհուած եւ իր առաջնորդական հանդամանքէ ձանջցուած է (Պատ. Արձան.):

Առաքել վրդ. ի պաշտօնավարութեան շրջանին Մալաթիոյ Առաջնորդութեան մէջ Սահմանադրական վարչութիւն կազմելու կամ Սահմանադրութիւնը գործադրելու հրահանգ կը տրուի (նոյն, էջ 49) վասնզի դեռ չէր գործադրուած:

Նոյնպէս իր պաշտօնավարութեան ատեն երաշտութեան հետեւանօք սով մը կը պատահի Մալաթիոյ մէջ: Ասկէ օգտուելով, բողոքական միսիոնարներ Պարբերէն կը փութան Մալաթիա եւ Հայ ընտանիքներու անձկութիւնը կը շահագործեն եւ նպաստը եւ ողորմութիւնը միջոց կը ծառայեցընեն հաւատորմութեան, եւ կը յաջողին 250-300ի չափ հայազաւան ընտանիքներ բողոքական դարձնել (Յակոբ Մուրատեան, Նոր Մալաթիա, Բ. տարի, թ. 4, էջ 13-15):

Բողոքական դարձող հայերու դէմ խիստ հալածանք գործադրած եւ ապաշխարհանքի տարօրինակ ձեւեր կիրարկած է (տես նոյն, մանրամասն բացատրութիւններ):

«1860 թուականներէն վերջ, Առաքել վարդապետ իր անկախ բնաւորութեամբ եւ յանդուգն պահանջներով կը բարձրացնէ առաքելական եկեղեցւոյ վարկը յաչս կառավարութեան եւ իր շինարար գործունէութեամբ օգտակար կը հանդիսանայ իր հօտի ծով ցաւերուն:»

«Թուրք ժողովուրդն ու ժամանակուան տեղական կառավարութիւնը ապշած այս հայ եկեղեցականին թէպէտ համեստ պահանջներէն, գայն որակած էին «Տէլի Մուրախազ» (խենթ առաջնորդ, վարդապետ) մակդիրով...: Ան հեռագիրներ կը տեղացնէր թէ՛ Պապը Ալի եւ թէ՛ Պատրիարքարան, խրնդրելով որ հոգեհան «հարկերը քիչ մը նուազեցուին», «անմեղ բանտարկեալները ներում ստանան» եւ «մարդասպանները սանձուին»: (Գէորգ Մելիքիներ, Նախնիքներ, էջ 41):

Այսպէս նշանակելի պաշտօնավարութենէ մը ետք, Առաքել վրդ. կը թողու իր պաշտօնը եւ իրեն կը յաջորդէ ուրիշ մը նոյնանուն:

Առաջին Առաքել վրդ. ի ինչ եղած ըլլալը չեմ գիտեր, միայն Յակոբ Մուրատեան (Նոր Մալաթիա, Բ. տարի, թ. 4, էջ 13-15) կը յիշէ որ 1887-1888 թուականներուն Մալաթիա այցելած է անգամ մը եւ երկու ամիս մնացած է հոն հիւրաբար:

ԱՌԱՔԵԼ ՎՐԴ. ՄԱԶԼԸՄԵԱՆ ԹԵՔԻՐՏԱՂՅԻ (1867-1869)¹:

(1) Առաջին Առաքել վրդ. ի եւ Մաղլըբեան Առաքել վրդ. ի յաջորդական տառ-

Ծնած է 29 Յունուար 1829ին. կրօնաւորած է Երուսաղէմի մէջ իբր Մբ. Ս. Յակոբի:

1856-ին Եգիպտոսի մէջ ընդօրինակած է քարոզչիւրք մը, որ Կիպրոս պահուած էր. (Revue de l'Orient Chretien, 1922—1923, էջ 187):

1862—1863 Ռուսմանիա—Պուլկարիա կը շրջի իբր այցելու հովիւ եւ 1863 Օդոսսոսին Կ. Պոլիս կու գայ:

1864 Մայիս 1-ին Մարաշի Առաջնորդ կ'ընտրուի եւ 1867 Հոկտեմբերին Առաջնորդական փոխանորդ Մալաթիոյ:

1868ին մասնաւոր պաշտօնով Վան կը զրկուի եւ իր տեղը Մալաթիոյ առաջնորդ կ'ընտրուի 1868 Մայիս 8-ին Կղեմէս վրդ.:

ԿՂԵՄԷՍ ՎՐԴ. (8 Մայիս 1868—7 Մարտ 1869):

Անծանօթ է իր անունը այլուստ:

Ինչպէս կը տեսնուի շատ կարճ պաշտօնավարութիւն մը ունեցած է եւ Կ. Պոլսոյ Կեդր. վարչութիւնը կրկին Մաղլըմեան Առաքել. վրդ.ը դարձուցած է Մալաթիա, Կղեմէս վրդ.ի տեղ:

1868 թուականով Գաւառ. Ժողովի 4 անդամներուն ստորագրութեամբ Պոլսոյ Պատրիարքին դանդատ կը յանձնուի Մէճլիսի անդամ Հաճի Օսման աղային դէմ եւ կը խնդրեն որ պաշտօնէն արձակելու հրաման մը ձեռք բերուի Բ. Դուռէն որպէս «անօրէն եւ պիղծ» մարդ մը: Նոյնպէս դառնապէս կը դանդատին զինուորական «պէտէլ»ի տուրքին ծանրութեան եւ կաթոլիկներու վարդապետին դէմ: (Պաշտօնագիր պահուած Փարիզ, Նուպարեան Մատենադարան):

ԱՌԱՔԵԼ ՎՐԴ. ՄԱԶԼՈՒՄԵԱՆ ԹԷՔԻՐՏԱՂՅԻ (Բ. անդամ, 1869 Մարտ 7 — 1873):

Իր հանգամանքն էր Առաջնորդական փոխանորդ:

Այս իր վրայ շատ խօսեցնող վարդապետը խառն ժողովին 7 Մարտ 1869 թուականին որոշման համաձայն պէրաթով պաշտօնին կը ձեռնարկէ (Թորոս Աղբար, Ա. էջ 312—3): Այս անգամ իրաւասութիւնը կ'ընդարձակուի եւ Մանճըլըդ, Պեհեսնի եւ Ատրեաման կը կցուին Մալաթիոյ առաջնորդութեան, իսկ Կիւրին, Տարենտէ եւ Աշոտի կը կազմեն առանձին առաջնորդութիւն մը՝ Զաքարիա եպս.ի տեւողութեամբ:

Ներքին զգոհութիւններ կը ստեղծուին ժողովուրդին մէջ եւ Կ. Պոլսոյ Կեդր. Կրօն. Ժողովը 1872 Սեպտ. 21ին կ'որոշէ Բագրիբով մը խնդրել Բ. Դուռէն, որ Առաքել վրդ. Պոլիս բերուի (Համարատուութիւն Ազգ. Կեդր. Վարչութեան, 1872—1873 ամի, էջ 79):

Մաղլըմեան Առաքել վրդ. խուսափելու համար մաս մը ժողովրդեան հետ կաթոլիկութեան կը յարի 1873ի առաջին ամիսներուն (նոյն, էջ 81): Կ. Պոլսոյ Կեդրոնական վարչութիւնը՝ այս կրօնափոխութեան պատճառով Մա-

տօնավարութեանց համար կը կասկած իմ որ երկուքին ալ նոյն անունը ունենալուն համար գուցէ շփոթութիւններ տեղի ունեցած եւ մէկուն գործը միւսին վերագրուած ըլլան:

լաթիոյ Առաջ. Տեղապահ կը նշանակէ 1873-ին Սրապիոն Եպիսկոպոսը կըրկին: (Նոյն, էջ 53):

Այս Առաքել վրդ.ի համար Յ. Գօճապաշեան (տես Պապուխտի, թ. 30, էջ 12), կ'ըսէ թէ Սահակ Եպս.էն յետոյ պաշտօնավարած է, ինչ որ ճիշդ է, եւ կը յարէ թէ «այս առաջնորդը իր գործերը կը վարէ ի նպաստ թուրք կառավարութեան: Փոխանակ Մայր Եկեղեցւոյ առաջնորդարանին մէջ մնալու, Ս. Յարութիւն Եկեղեցին կը վերածէ Առաջնորդարանի: Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութեան Մալաթիոյ մասնաճիւղը օր առաջ այս վարդապետէն ազատելու համար կ'որոշէ ահաբեկել գայն: Ահաբեկման խիստ ծանրակշիռ գործը կը յանձնուի իր անվախութեամբ ծանօթ Սարգիս Սուֆիասեանի, որ գիշեր մը մտնելով վարդապետին ննջասենեակը, կը տանի անոր բոլոր հագուստները: Կառավարութեան փնտռտուիները գողը գտնելու համար կ'անցնին ապարդիւն: Անհիմն կասկածի վրայ կը ձերբակալուին նոյն փողոցին մէջ բնակող Թորոս ամու Սապունեանը, իր գաւակը եւ Օխուրեանը: Հակառակ թափուած բոլոր ջանքերուն, երեք անմեղ անձերը կը դատաւարտուին երեքական տարուայ բանտարկութեան: Այս դէպքէն անմիջապէս յետոյ, վարդապետը գուցէ նախագգալով որ իրեն վտանգ կը սպառնայ, կը հեռանայ Մալաթիայէն: Թորոս ամուն կը մեռնի բանտին մէջ բնական մահով, իր գաւակը եւ Օխուրեանը նոյն բանտին մէջ կը սպաննուին թուրքերու կողմէ 95-ի կոտորածին»:

Այս պատմութիւնը ապահովաբար սրբազրութեան կը կարօտի:

Նախ ըսենք թէ այս ծիծաղելի եւ դձուձ ահաբեկումի ձեւը չափազանց անվայելուչ եւ դատապարտելի դործ մըն էր որեւէ յեղափոխական կազմակերպութեան համար որ ահաբեկութիւնը ողորմելի դողութեամբ մը կ'արտայայտէր:

Յետոյ կայ այս պատմութեան մէջ ժամանակադրական ազդակող անհամաձայնութիւններ:

Եթէ իրապէս այդ երեք անձերը երեքական տարուան բանտարկութեան դատապարտուած էին եւ եթէ 1895ի ջարդի օրը իրենց վերջին օրը խակ եղած ըլլար, 1892ին կատարուած կ'ըլլար ահաբեկումը, ինչ որ անկարելի էր քանի որ Առաքել վրդ. չատոնց հեռացած էր Մալաթիայէն եւ նոյնիսկ մեռած:

Նոյնպէս Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը 1873-ին տակաւին գոյութիւն չունէր, հետեւաբար այս պատմութիւնը այս ձեւին մէջ անմարսելի դեղահատ մըն է:

Ամէն պարագայի մէջ արարքը եթէ իրաւ էր, շատ դռհիկ արարք մըն էր: Առաքել վրդ. Մաղլումեան իր պաշտօնէն հրաժարած է եւ դարձեալ Մայր Եկեղեցւոյն ծոցը դառնալով Մանճըլըզի Ս. Թորոս վանքին վանահայր եղած է ուր կը գտնուէր մինչեւ 1882—1884 թուականներուն, ուրկէ կը դառնայ Երուսաղէմ (Աղաւնունի. Միաբանք եւ Այցելուք, էջ 27):

Երուսաղէմէն պահ մը Ատալիա կ'երթայ իբր քարոզիչ եւ 1890-ին կըրկին կը դառնայ Երուսաղէմ, ուր կը վախճանի 9 Յունուար 1891-ին, մթերա-

նոց մը թողլով Ս. Յակովբեանց վանքին յիշատակ (նոյն) : Թաղուած է Երուսաղէմի Ս. Փրկիչ վանքին կից Սիոնի գերեզմանատունը (տես Տիգրան Հ. Թ. Սաւալանեանց, Պատմութիւն Երուսաղէմի, էջ 1285) :

ՍՐԱՊԻՈՆ ԵՊՍ. ՍԱՊՈՆՃԵԱՆ ՊԵՀԵՍՆԵՅԻ (1873—1883)¹ : (Բ. անգամ) :

Առաքել վրդ. Մազլումեանի կրօնափոխութենէն յետոյ, Սրապիոն եպս. Բ. անգամ Առաջ. Տեղապահ կը նշանակուի 22 Փետր. 1873-ին, (Համար. Խառն ժողովի 1872—73 ամի, էջ 52—53 եւ 82, Եւթորոս Աղբար, էջ 307), Կ. Պոլսոյ խառն ժողովի 19 Յունուար 1873ի նիստին որոշումով (նոյն. էջ 78 եւ 85) : Այդ հանգամանքով կը պաշտօնավարէ մինչեւ 1876, երբ Առաջ-նորդ կ'ընտրուի Մալաթիոյ, Պեհեսնիի եւ Հիւսնի Մանսուրի միացեալ վիճակին :

Սրապիոն Արքեպս. ըստ Քերովբէ Թաշճեանի (տես Պապ Ուխտի, Թ. 64, էջ 17) «Ծերունի... հայրենասէր եկեղեցական» մըն էր որ «պաշտօնավարած էր մօտաւորապէս 17 տարի» : Ասիկա ճիշդ չի թուիր վասնզի Քերովբէ Թաշճեան կը հաւաստէ թէ 1886-ին մեռած է եւ եթէ իրապէս 17 տարի պաշտօնավարած էր, իր առաջնորդութիւնը պէտք է սկսած ըլլայ 1869-ին, մինչդեռ 1869—1873ին Մալաթիոյ առաջնորդն էր Առաքել Մազլումեան : Որով իր պաշտօնավարութեան սկիզբը պէտք է դնել 1873 : Եւ որովհետեւ 1883—85ին Մաղաքիա վրդ. Տէրունեան Առաջնորդական Տեղապահ ընտրուած եւ երկու տարի պաշտօնավարած է, հետեւաբար բնաւ 17 տարի կարելի չէ որ պաշտօնավարած ըլլայ :

Ըստ Յակոբ Մուրատեանի (Նոր Մալաթիա, Գ. տարի Թ. 2 էջ 14), այս «հեղահամբոյր, սրբակրօն եւ շինարար» եպիսկոպոսին առաջին դործը կ'ըլլայ Օրտուղիի Ս. Փրկիչ վանքին մէջ 10—12 սենեակներ շինել տալ, եւ ուխտաւորներուն հանգստութեան համար դիւրութիւններ տալ կահաւորելով սենեակները :

Յետոյ շինել կու տայ Մայր Եկեղեցիին առաջնորդարանը եւ անոր կից Առաքել վրդ.ի կառուցած ներքնայարկ դպրոցին վրայ վարժարան մը երկու դասարաններով, եւ զարկ կու տայ կրթական դործին :

Միեւնոյն ատեն եկեղեցւոյ վերնատան սանդուխներուն տակ պզտիկ դուռէն անդին տարածուող պարտէզին մէջտեղէն ճամբայ մը բանալով երկու կողմը 50-ի մօտ խանութներ շինել կու տայ եւ պղնձագործները, որոնք բոլորն ալ հայ էին, հոն կը հաւաքէ եւ խանութները անոնց կը վարձէ : Այդ վայրը կը կոչուի Գաղանճըլար Զարչըսը կամ Կալաճինոյ շուկայ (նոյն) :

Առաքել վրդ.ի օրով ձեռնարկուած Ս. Երրորդութեան եկեղեցւոյ շինութիւնը առաջ տարաւ, ժողովրդային հանգանակութեամբ (նոյն) :

1880-ին կրթական զարթման նախօրեակը սկսաւ Մալաթիոյ մէջ, Պերլինի դաշնագրին հետեւանօք երբ Սուլթան Համիտ աչք չլացնելու համար

(1) Յակոբ Մուրատեան (Նոր-Մալաթիա, Գ. տարի, Բ. 3, էջ 14) Սրապիոն եպս. 1876—77-ին առաջնորդ եկած ցոյց կու տայ : Պաշտօնագիրներ կը հաստատեն թէ 1873էն կը սկսի իր պաշտօնավարութիւնը :

Հայերէն ալ ոստիկաններ եւ ոստիկան զինուորներ առաւ : Այսպէս, 1879ին Մալաթիոյ մէջ 15—16 հայ ոստիկան եւ 20—25 ոստիկան-զինուորներ առնուեցան :

Իր օրով 1882ին բողոքական աղջկան մը հայու մը հետ ամուսնութեան պատճառով, երկու համայնքներուն մէջ վէճ մը ծագեցաւ եւ ըսի-ըսաւներ պատահեցան (Նոր Մալաթիա, Գ. տարի, Թ. 2, էջ 16) :

Հակառակ Յակոբ Մուրատեանի, Սրապիոն եպիս.ի նկատմամբ ցոյց տուած շատ բարեացակամ զնահատութեան եւ գովեստներուն, իր պաշտօնավարութեան արդիւնքներուն վրայ տեղեկութիւններ չկան, միայն 21 Յունուար 1875ին իր գրած մէկ նամակէն կը հասկցուի որ Ս. Լուսաւորիչ վանքին կալուածներուն խնդիրներով զբաղած է :

Սրուանձտեանց Գարեգին եպս. որ 1879ին Մալաթիա այցելած է, Սրապիոն եպս.ի վրայ խօսելով կ'ըսէ թէ «Ս. Առաջնորդն իւր ձեռն գատ բան մը չէր յիշեր, ամէն օր իւր հոգն ու խօսքը իւր ձեռն էր, իւր ծախած ձեռն, իւր առած ձեռն... : Աւաղ խոր ցաւեցաւ հոգիս :» (Թորոս Աղբար, Ա. 311) :

Սրապիոն եպս.ի պաշտօնավարութեան շրջանին Կ. Պոլսոյ Ազգ. Կեդրոնական Վարչութիւնը կեդրոնէն Մալաթիա տեսուչ մը ղրկելու հարցով կը զբաղի (տես Համարատուութիւն Կեդր. Վարչութեան, 1872—1873 ամի. էջ 78 եւ 81), վասնզի անկարգ վիճակ ունէին թեմին գործերը : Հետեւաբար Ազգ. Կեդր. Վարչութեան որոշումով Ուրֆայի առաջնորդ Խորէն եպս. Սրապիոնի խիթարեանը կը ղրկուի Մալաթիա, իբր Սահմանադրութեան գործադիր :

Խորէն եպս. առաջին անգամ ըլլալով Ժողովրդական քուէարկութեամբ Ժողովներ կը կազմէ : 20 Նոյեմբ. 1883ին Մալաթիոյ Գաւառական Ժողովը իր անդրանիկ նիստը կը գումարէ, նոր Առաջնորդական Տեղապահի նախագահութեամբ : Իսկ Սրապիոն եպս. Առաջնորդարանի վարչական գործերէն ձեռնթափ կը քաշուի Օրդուղիի Ս. Փրկիչ վանքը, իր շինած սենեակներէն մէկը, եւ կը ստանձնէ Ս. Գր. Լուսաւորիչ եւ Ս. Փրկիչ վանքերուն վանահայրութիւնը եւ այսպէս Առաջնորդութիւնը եւ վանահայրութիւնը կը բաժնուին :

Սրապիոն եպս. վանքապատկան կալուածները շահագործելով շինարարութիւնը առաջ կը տանի ըստ Յակոբ Մուրատեանի (նոյն) :

Ս. Փրկիչ վանքին մէջ եւս շինել կու տայ 7—8 սենեակներ, եւ վանքին հողերու ջուրի ճամբաները կը շինէ եւ այգիներ տնկել կու տայ :

1884ին երեք թուրքեր Ս. Փրկիչ վանքին պատը ծակելով, եկեղեցիին ոսկեղէն եւ արծաթեղէն անօթները, թանկագին շուրջառները եւայլ, ինչ որ կը գտնեն կը գողնան : Կառավարութիւնը ոչինչ կ'ընէ գողերու դէմ, սակայն, Սրապիոն եպս. իր հետապնդումներով կը յաջողի գողօնը ետ ստանալ քիչ մը անհաւատալի եւ հրաշապատում պատմութեան մը համաձայն (Յակոբ Մուրատեան, Նոր-Մալաթիա, Գ. տարի, Թ. 2, էջ 16—17) :

ՄԱՂԱՔԻԱ ՎՐԴ. ՏԵՐՈՒՆԵԱՆ ՏԻԱՐՊԷՔԻՐՅԻ (1883—1885) : Առաջնորդական Տեղապահ ընտրուած է Պատրիարքարանի կողմէ լոկ Մալաթիոյ վիճակին, վասնզի Պեհեսնի անջատուած էր :

1884-ին Պեհեանի նաեւ յանձնուեցաւ իր հովուութեան եւ միացեալ մնաց 1885ին, երբ Մաղաքիա վրդ. Տէրունեան ընտրուած ըլլալով իր ծննդավայրին՝ Տիարպէքիւրի առաջնորդ, մեկնեցաւ իր նոր պաշտօնատեղին:

Մաղաքիա վրդ. Տէրունեան ծնած է 1846ին, եւ 1866ին Երուսաղէմ երթալով աշակերտած է Ժառանգաւորաց վարժարանին:

1871ին ձեռնադրուած է կուսակրօն քահանայ, իբրեւ միաբան Ս. Յակոբեանց վանքին: Զանազան վայրերու մէջ պաշտօնավարած է իբրեւ տեսուչ, Առաջ. Տեղապահ եւ Առաջնորդ: Այսպէս եղած է, 1873-1874ին տեսուչ, Կիպրոսի, 1874-1880ին Առաջ. Պաղտատի, 1883-1885ին Առաջ. Տեղապահ Մալաթիոյ, 1885-1887ին Առաջ. Տիարպէքիւրի, 1887-89ին Առաջ. Հալէպի, 1894-1897ին Հոգեւոր Հովիւ Ամերիկահայոց, 1898ին Խրիմեան Կաթողիկոսէն եպիսկոպոս ձեռնադրուելով Առաջնորդ կը կարգուի Պարսկահնդկաստանի:

1901էն 1903ին էջմիածին կը մնայ եւ կը թարգմանէ թուրքերէնէ հայերէնի Ադրիանուպոլսեցի Պօղոս Պատրիարքի Զանազանութիւն Հինգ դարուց գործին երեք հատորները, որ կը տպուի էջմիածին:

1903-8ին հիւրաբար Երուսաղէմ կը մնայ եւ 1909ին կ'երթայ Պոլիս, ուր կը վարէ քարոզչական պաշտօններ: Ազգ. Երեսփոխան եւ Կրօն. Ժողովի եւ այլ ժողովներու անդամ եղած է:

1922ին վախճանած է Կ. Պոլիս:

Իր Մալաթիոյ պաշտօնավարութենէն յիշատակ մը չէ մնացած:

ՍՐԱՊԻՈՆ ԵՊՍ. ՊԵՀԵՍՆԵՅԻ (1885-1886) (Գ. անդամ):

Մաղաքիա վրդ.ի մեկնելէն վերջ, Սրապիոն եպս. 80-85ամեայ ծերունին ժողովուրդին թախանձանացը վրայ դարձեալ ինքն վարել սկսաւ Մալաթիոյ առաջնորդարանին գործերը, ժողովրդային ճնշումին տակ, մինչ Պոլսոյ Պատրիարքարանը Մալաթիոյ Առաջնորդական Տեղապահ նշանակած էր ՍՏԵՓԱՆ ՔՀՆՅ. ՂԸԶԸԼՔԵՇԻՇԵԱՆԸ: Ժողովուրդի պահանջին վրայ Սրապիոն եպս.ի վերընտրութիւնը հաստատուեցաւ:

Քերովքէ Թաշճեան (Պապ-Ուլստի թ. 64 էջ 17), կը վկայէ թէ իր հոգեւունջ քարոզներով ժողովուրդին միտքը կը լուսաւորէր եւ կ'արթնցնէր զայն իր դարաւոր քունէն, մինչ Սրուանձտեանց, ինչպէս տեսնուեցաւ շատ նպաստաւոր գաղափար մը չէ կազմած իր մասին: Հազիւ հինգ-վեց ամիս կրցաւ պաշտօնավարել եւ կարճատեւ հիւանդութենէ մը ետք, 18 Յունուար 1886-ին վախճանեցաւ եւ թաղուեցաւ Մայր Եկեղեցիին բակին մէջ:

Իր փափաքին համաձայն իր քովը կը թաղուի նոյն օրը վախճանած Տ. Յակոբ քհնյ. Տէր Յակոբեան (տես նոյն, նաեւ Յակոբ Մուրատեան, նոր Մալաթիա Գ. տարի, թ. 2, էջ 17):

Երկուքին ալ յուղարկաւորութիւնը կը կատարուի նոյն օրը մեծահանդէս, աւելի քան 4000 յուղարկաւորներու ներկայութեան:

ԻՍԱՀԱԿ ԿԱՄ ՍԱՀԱԿ ԵՊՍ. Տ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ¹, Երզնկացի (1887-1897):

(1) Մկրտիչեան՝ կը կոչէ Միսաք Քէլէշեան Սիւ-Մատեանի մէջ:

Սրապիոն Եպս. ի մահէն մէկ ու կէս տարի ետք, Քէֆսիկեան Կաթողիկոս Մալաթիա կը ղրկէ Սահակ Եպս.ը, իբրեւ Առաջնորդական Տեղապահ (Համ. Քաղ. Ժողովի, 1885-1887 թթ. էջ 79, Է. Բիւզանդիոն, Թ. 1960), սակայն շուտով, 1887 Նոյեմ. 17-ին առաջնորդ կ'ընտրուի, ինչպէս կը տեսնուի Պատրիարքարան ուղղուած նամակէ մը:

Պատրիարքարանը իր պերաթն ալ ստացած է:

Իր պաշտօնավարութեան շրջանին 1889-ին, Մալաթիա բոլորովին անջատուած է իր թեմերէն եւ առանձին առաջնորդութեան վերածուած է, սակայն յետոյ կրկին Մալաթիոյ Առաջնորդութեան կցուած է Հիւսնի-Մանսուր կամ Ատրեաման:

Իսահակ Եպս. ազմկալից կեանք մը ունեցած է:

Ծնած է 1837-ին եւ 1866ին Մկրտիչ անունով ձեռնադրուած է արեղայ Երուսաղէմի մէջ իբր միաբան Հայոց վանքին ուր 1869ին վարած է դպրոցներու տեսչութեան պաշտօն:

1872-75 տեսուչ է Ս. Յարութեան եւ 1876ին անդամ Տնօրէն Ժողովի:

1882ին Թարգման կը նշանակուի:

1883ին կը հրաժարի Երուսաղէմի միաբանութենէն եւ կ'երթայ Կարին, ապա Պոլիս, ուր 1882 Յունիս 23ին բողոքադիր մը կը մատուցանէ Երուսաղէմի Պարտուց բարձման Յանձնաժողովին որ յետ քննութեան կը մերժէ դայն:

Մկրտիչ վրդ. Պոլսէն Սիս կ'երթայ եւ միաբան կը դառնայ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան «հաւանաբար հոն բարձրանալու դիւրազին առիթներ նշմարելով», ինչպէս կ'ըսէ Արտաւազդ Արքեպս. Սիւրմէեան. (Պատմութիւն Հայկալի Հայոց, 1950 էջ 867):

1883ին Հալէպի Առաջնորդական Տեղապահ կ'ըլլայ եւ երկու տարի ետք՝ 1885ին ի վարձ երկու տարուան իր բարւոք պաշտօնավարութեան Հալէպի մէջ կը ստանայ Ծայրագոյն վարդապետութեան աստիճան:

Նոյն տարին կը ստանձնէ նաեւ Հալէպի ազգ. վարժարանին տնօրէնութիւնը, տեղւոյն վրայ ձարուած ուսուցչական կազմով մը (Արտաւազդ Արքեպիսկոպոս, Հայկալի հայերը, էջ 867):

1886ին Մկրտիչ վրդ. Տէր Սահակեան Հալէպի կուսակալ ձէմիլ փաշայի հրամանով եւ քաղաքական ամբաստանութեամբ կ'աքսորուի Սիս (Արտաւազդ Եպս., նոյն, 867), ուր միւռոնօրհնութեան ժամանակ կը ձեռնադրուի Եպիսկոպոս Իսահակ անունով եւ 1887ին սկիզբները կը ղրկուի Մալաթիա իբրեւ Առաջնորդական Տեղապահ: 14 Մայիս 1887ին Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարան ուղղուած նամակով մը, դանդաղ կը յայտնէ Պատրիարքարանի Կաթողիկոսութեան յարած Առաքել վրդ. Մազլումեանի դէմ, ինչպէս նաեւ Հիւսնի Մանսուրի Տեղապահ Եղիշէ վրդ.ի դէմ, որ մեկնած է Պոլիս: Իսկ 16 Յունիս 1887ին կը պահանջէ հեռացնել Ատրեամանէն Կաթողիկ Միքայէլ

Վրդ.ը¹ իր զրպարտութեանց համար :

Ըստ Քերովբէ Թաշճեանի (Պապ-Ուխտի Թ. 64, էջ 17), «բարի, Աստուածավախ եւ հայրենասէր եկեղեցական մըն էր» :

Մ. Տէր Մելքիսեդեկեան (Նոր Մալաթիա, Ա. տարի Թ. 3, էջ 14) ամբասիր, անկեղծ, գործունեայ եկեղեցական մըն էր, որ մեծ ջանքեր ըրած էր եկեղեցւոյ պայծառութեան եւ դպրոցի յառաջդիմութեան համար, նիւթական եւ բարոյական աջակցութեամբ Գրիգոր աղա Ասլանեանի, Եաղըճեաններու եւ այլ ազգեցիկ մարդոց :

Իր օրով պատահեցաւ 1893ի մեծ երկրաշարժը, որուն զոհ եղած են 300 հայեր :

Մեծ Աղաներու ատելութեան զոհ եղած է : Երկու ջոջ աղաներ դժգոհ մնալով որ Առաջնորդը իրենց ցոյց չի տար պէտք եղած յարգանքն ու պատիւը, հանրագրութեամբ մը կը դիմեն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին, պահանջելով անոր հեռացումը :

Քէֆսիգեան Կաթողիկոսէն հրահանգ կու դայ Սահակ եպս.ի հեռանալ : Եպիսկոպոսը որ շատ կը սիրէր իր միտքը առականերով բացատրել, իր ցաւը, դժգոհութիւնը եւ զայրոյթը առականոր խօսքերով յայտնելով, եկեղեցւոյ բեմէն հրաժեշտի քարոզով մը, հետեւեալ օրը կը մեկնի Մալաթիայէն (Ք. Թաշճեան, Պապ Ուխտի, Թ. 64, էջ 17) :

Գրող մը կ'ըսէ Թէ «Քէֆսիգեան Կաթողիկոս իր կաթողիկոսութեան առաջին տարիներէն իսկ (սխալ է) անիմաստ եւ անհասկնալի հակակրօքիւ մը ունեցած է այդ իմացական կերպով խիստ միջակ կարողութիւն ունեցող եկեղեցականին հանդէպ, գոր միշտ ատած է : Այդ եկեղեցականը շարունակ հալածուած, յանդիմանուած, պաշտօնադադար եղած եւ երբեմն ալ նոյնիսկ հոգեւոր պարտականութիւն կատարելէ արգիլուած է» : Յայտնի չէ Թէ ինչ պատճառներ եւ պարագաներ մղած են այդ զօրեղ կամքի տէր Կաթողիկոսը, որ այդ խեղճ եկեղեցականը ստիպէր որ իր կեանքի վերջին օրերը նիւթական եւ բարոյական աննախանձելի կացութեան մը մէջ անցընէր՝ քաշուած Աշտիի... փլփլած Ս. Յակոբ վանքին մէջ, ուր յաւէտ ողբալի մահ մը ունեցաւ :

Ամէն պարագայի մէջ յայտնի է Թէ հալածանք մը գործադրուած է այս եկեղեցականին դէմ, որ որոշ չէ Թէ Քէֆսիգեան Կաթողիկոսի անձնական ատելութեան զոհն է՞ր Թէ իր անխոհեմ եւ ըմբոստական արարքներուն :

Միսաք Քէլէշեան իր «Սիւ-Մատեան»ի մէջ (Պէյրութ 1949 էջ 231), Քէֆսիգեան Կաթողիկոսի հակառակութիւնը սա կերպով բացատրած է : Իբր Թէ Մկրտիչ Կաթողիկոս Սահակ եպիս.ը Մալաթիա զրկելէ ետք «կը գրէ իրեն որ իր նախորդին, Սրապիոն եպիս.ի դրամն ու գոյքերը նկատուին վանքի սեփականութիւն եւ ըստ այնմ զրկուին կաթողիկոսարան : Սահակ եպիս. նկատի առնելով ժառանգորդներու պնդումը եւ կաթողիկոսին հակաօրինական պահանջքը, չ'ուզեր կամ չի կրնար վերջնոյն հրամանին գոհացում տալ :

(1) Միքայէլ Վրդ. հաւանօրէն Խաչատուրեանը, որ հետագային եղաւ առաջնորդ Մալաթիայի Կաթողիկ հայոց :

Եւ հակառակութիւնը ծայր կու տայ երկուփին միջեւ: Կաթողիկոսը Սիս կը փանչէ Սահակ Եպիսկոպոսը, օր մը, այս վերջնոյն եկեղեցական ժամերգութեան իրմէ վերջ ներկայութիւնը առիթ բռնելով, '2 ամսուան փիլոնագրկութեան կը դատապարտէ, Եպիսկոպոսը վրիժառութեան կը դիմէ եւ Կաթողիկոսը կ'ամբաստանէ կառավարութեան իբրեւ Օսմ. հպատակ մը, որ գաղտնի յարաբերութիւններ կը մշակէ օտարներու հետ, (Քէնթրպըրի արք.ին խնդրին ակնարկելով) եւ կը բողոքէ նոյն Արքեպիսկոպոսին դրկուած խնդրագրին տակ իր ալ ստորագրութեան դրուիլը Կաթողիկոսին կողմէ՝ առանց գիտակցութեան: Մկրտիչ Կաթ. հազիւ ինքզինքը կ'արդարացնէ եւ հակառակութիւնը կը սաստկանայ անոնց միջեւ: Ի լրումն չարեաց Կաթողիկոսը Սահակ Եպիս.ի սպիտակ գուգնիկն ալ իւրացնելով զինք կը դրկէ Աշոտի, իբրեւ առաջնորդ կամ ափսոսական, ուր 1895ի ջարդերուն կը սպաննուի ան շատերուն հետ»:

Իրապէս նշանակելի է որ ըստուած է թէ անուղղակի ինքնապաշտպանութեան յորդոր կը կարգար: Ըստ Յ. Գոճապաշեանի (Պապ Ուխտի, Թ. 30, էջ 12), Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան կողմութիւնը Մալաթիոյ մէջ եղած է Սահակ Եպիս.ի եւ գործիչ Շմաւոնի ջանքերով, սակայն այս տեղեկութիւնը կասկածելի է, վասնզի Շմաւոն Մալաթիա այցելած չէ, որչափ զիտենք: Բայց այս թերի տեղեկութիւններն իսկ բաւական են Սահակ Եպիս.ի յեղափոխական գործունէութեան վրայ գաղափար մը տալու, գուցէ ինչպէս սովոր են Հայերը, ցուցարարութեամբ:

Գ. Մելիտինեցի (Նախնիրներ, էջ 48) սխալ տեղեկութեամբ մը գրած է թէ «Սահակ Եպիս. 1894ին նենգամիտ ու եսապաշտ անհատներու սադրանքին գոհ դառնալով կ'ափսոսուի Սսոյ վանքը»:

Պատրիարքարանի արձանագրութեանց համաձայն, 10 Մայիս 1891 թուականով ծանր ամբաստանութիւններ կը ներկայացուի Իսահակ Եպիս.ի դէմ եւ կը խնդրուի որ Գրիգոր աղա Ասլանեան Ազգ. գործերու չմիջամտէ:

Մկրտիչ Կաթողիկոս, որուն ուղադրութեան ներկայացուած էր այս քողովքը, կը հաղորդէ թէ իր կողմէն ՊԵՏՐՈՍ ՎՐԴ. ՆԵՐԿԱՐԱՐԵԱՆԸ¹ (որ այս թուականին ընդհանուր այցելու նշանակուած էր Կիլիկիոյ) զրկած է եւ կը խնդրէ հեռացնել Իսահակ Եպիս.ը: (Բիւզանդիոն, Թ. 1960): Իսահակ Եպիսկոպոսի կողմնակիցները, գլխաւորութեամբ Գէորգ աղա Ասլանեանի, Քենիչ վարդապետը կը կողոպտեն, գրամը եւ գոյքերը գողնալով, այնպէս որ Պետրոս վրդ. չուտով կը մեկնի:

Պետրոս վրդ. Ներկարարեանի քննութեան իբր հետեւանք թէ՞ Կաթողիկոսին անձնական քմահաճոյքով, կը հաղորդուի Պատրիարքարան 9 Օգոստոս 1892 թուականով պաշտօնագիրով մը թէ Իսահակ Եպիսկոպոս ո՛չ միայն պաշտօնանկ, այլ նաեւ կարգալուծ եղած է եւ իր տեղ տեղապահ ե-

(1) Պետրոս Ծ վրդ. Ներկարարեան Ատաբաղարցի (ծն. 16 Մայիս 1843 26 Փետր. 1903+) բեղմնաւոր գործունէութեամբ եկեղեցական մը եղած է. (տես իր կենսագրութիւնը, Բիւզանդիոն, Թ. 1960, 1/14 Մարտ, 1903):

դած է Մալաթիոյ՝ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎՐԴ. ՌՇՏՈՒՆԻՆ (1892—1893), որ Մալաթիոյ վիճակը կը վարէ մինչեւ 1893, ժողովրդական յուզմանց մէջ, վասնզի ժողովուրդը երկու մասի բաժնուած էր, Իսահակ եպս.ի թեր ու դէմ:

Այս վէճը կը շարունակուի մինչեւ 1893, երկու տարի:

1893 Մարտի սկիզբը երբ Կարապետ վրդ. Ռշտունի Կիւրիւն կը փոխադրուի Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին հրամանով, առաջնորդական պաշտօնով, Իսահակ եպս.ի կողմնակիցները անոր վերահաստատութիւնը կը խնդրեն Պոլսոյ Պատրիարքարանէն, իսկ ուրիշներ 1893 Ապրիլ 22 թուականով նամակով մը, կ'ուզեն որ Մաղաթիա վրդ. Տէրունեանը կամ ուրիշ մէկը Մալաթիա դըրկուի եւ կարեւորութիւն չընծայուի Մալաթիոյ Քաղ. ժողովին Սահակ եպս.ը դարձնելու խնդրանքին:

Պոլսոյ Պատրիարքարանը դարձանալի է որ կը հաւանի Իսահակ եպս.ի վերահաստատութեան ինչ որ անշուշտ կը զայրացնէ Քէֆսիզեան Կաթողիկոսը, որ կը դիմէ Օսմ. Դատական նախարարութեան (Ատլիէի) եւ կը պահանջէ որ Իսահակ եպիսկոպոս (որ պաշտօնի ձեռնարկած էր) պաշտօնավարէլէ արգիլուի:

17 Դեկտ. 1893ին Կաթողիկոսին եւ Ատլիէի կրկնակ հրամաններով, Իսահակ եպս. պաշտօնանկ կ'ըլլայ եւ ապաշխարութեան կը դրկուի Աշոտի Ս. Յակոբ վանքը ուր կը նահատակուի 1895ի ջարդին, գործնականապէս կատարելով ինչ որ քարոզած էր, վասնզի ինքնապաշտպանութեան կռիւի միջոցին զէն ի ձեռին կ'իյնայ:

Կիլիկեցի (տես Սուրհանդակ թ. 1900) Մալաթիոյ առաջնորդարանին անհանդարտ եւ խռովայոյց վիճակին անդրադառնալով կը դրէ թէ «Անցեալ դարուն վերջին քառորդին (1875—1900) շատ ցաւալի անցքեր տեղի ունեցած են Մալաթիոյ Առաջնորդական աթոռին շուրջ: Մարդ ցաւով միայն կրնայ յիշել եւ մտածել այն իրողութիւններուն վրայ, որոնք տեղի ունեցան՝ թեմին նախորդ եւ հանգ. առաջնորդ Տ. Սահակ եպս. Սահակեանի պաշտօնավարութեան շուրջ»:

Այս վիճակը դժբախտաբար շարունակուած է նաեւ Սահակ եպս.ի աքսորէն վերջն ալ:

ՍՏԵՓԱՆ ՔՀՆՅ. ՂԸԶԸԼՔԵՇԻՇԵԱՆ կամ ՔԵՇԻՇԵԱՆ, Առաջ. Տեղապահ (1893—1900)¹:

Մալաթիացիք զայն կը կոչէին «Աղա Տէրտէր»: 1897ին Իսահակ եպս.ի քմահաճ պաշտօնանկութենէն ետք, 16 Յուլիս 1898ին Առաջ. Տեղապահ կամ փոխանորդ կ'ընտրուի այս ծերունի քահանան որ նոր ընտրուած Քաղաքական ժողովի մը հետ Առաջնորդարանի գործերը վարել կը սկսի (Պատ. Արձանագր.) եւ եօթը տարի կը պաշտօնավարէ:

Այս քահանային Տեղապահութեան չըջանին Պատրիարքարանի հրամանով Մալաթիա քննիչ դրկուած է 1898ին Արարիկիւրի առաջնորդ Մուշեղ վրդ.

(1) Գ. Մեւիտինեցի (Նախնիքներ, էջ 48) միայն 1894—1897 պաշտօնավարած յոյց կու տայ:

Սերոբեան, որ 25 Ապրիլին հոն ժամանած եւ իր քննութիւնը աւարտելէ վերջ մեկնած է անկէ :

Իր պաշտօնավարութեան վերջին տարին, 1899 Մարտին, Մալաթիա կ'այցելէ նաեւ Թաթուլ վրդ. Դուրեան : Ժողովուրդը կը փափաքի զինքը վար դնել : Թաթուլ վրդ. Ջատիկը հոն կ'ընէ եւ Մայիս 5-ին կը դառնայ Կ. Պոլիս :

Այնպէս կը թուի որ այս քահանան չէ կրցած դոհացնել ժողովուրդը, եթէ ճիշդ են 1900-ին թղթակիցի մը գրածները այս քահանային մասին թէ «յարաբերական գործերը (իմա պետութեան հետ յարաբերութիւնները) անհրապոյր հանգամանք կը կրեն : Տ. Ստեփան երբեք պաշտօնին մէջ չէ, ոչ մտային ուժը, ո'չ բարոյական կորովը եւ ո'չ ալ փիզիքական կազմուածքը կ'երաշխաւորեն պաշտօնին բարւոյ մատակարարութեան» :

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՎՐԴ. Տ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ Մարաշի (1900—1903) :

1900ին Կիլիկիոյ Կաթ. Տեղապահ Կիրակոս Եպս. Բէքմէզեանի կարգադրութեամբ Մալաթիոյ Առաջնորդական Տեղապահութեան կը կոչուի Խաչատուր վրդ. Տ. Ղազարեան : «Հակառակ իր միջակ եւ սահմանափակ կարողութեան կրցաւ ըստ բաւականին հոգ տանիլ վիճակին վարչական, եկեղեցական եւ կրթական դործոց բարւոյ մատակարարութեան» («Կիլիկեցի», Սուրհանդակ օրաթերթ, Կ. Պոլիս, թ. 1900) :

Այս վարդապետը Օրմանեան Պատրիարքի 5 Յունուար 1902 շրջաբերական-հրահանգին համաձայն կազմած է վիճակացոյց-տեղեկագիր մը Մալաթիոյ վիճակին համար, որ խնամեալ եւ խղճամիտ աշխատութիւն մըն է, որմէ ես ալ օգտուած եմ :

Խաչատուր վրդ. Տ. Ղազարեան իր վիճակայիններուն ստուար թիւով Օսմ. հպատակութիւնը լքելով Ամերիկա դադթին տիտուր հետեւանքներուն ականատես ըլլալով, 5 Յունիս 1902ին Ամերիկա դադթոյ Մալաթիացիներուն դարձին - համար դիւրութիւններ խնդրել պահանջած է Պատրիարքարանէն (Պատր. Արճան.) ինչ որ հետեւանք չէ ունեցած վասնզի Համիտեան կառավարութիւնը բնաւ չէ հաւանած :

Խաչատուր վրդ. ծնած է 1848ին եւ ուսուցիչ եղած է նախ Մարաշի մէջ : 1868ին ձեռնադրուած է Սիսի մէջ իրրեւ միաբան : 1868—75 Եօթը տարի քննիչ-պատուիրակ եղած է Եօզղատի եւ Մանճըլըզի վիճակներուն : Նորոգած է Զորումի եկեղեցին եւ զայն օթտած է աղբիւրով մը :

1892—1900 Առաջ. Փոխանորդ Ատանայի : 1900ին կը բանտարկուի քաղաքական պատճառով Սելեւկիոյ մէջ :

1900—1904 Մալաթիոյ Առաջնորդական Տեղապահութենէն վերջ նոյն պաշտօնը կը վարէ Կիւրին (1905—1908), Տիվրիկ (1909—1912) եւ Զէյթուն (1914) եւ Մարաշ (1915—1920) :

1925—1927 Երուսաղէմի վանքը մնացած է : Վախճանած է 10 Ապրիլ 1929ին ի Հալէպ : (Տես Աղաւնունի, Մկրտիչ Եպս. Միաբանի եւ այցելուք Երուսաղէմի, էջ 175 եւ Գր. Գալուստեան, Մարաշ, էջ 597—600) :

ԳԷՈՐԳ ՎՐԴ . ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ ԲԵՆԿԵԱՆՑԻ (1903—1907) :

Նոյեմ. 1903ին իբր Առաջնորդական Տեղապահ Մալաթիա կը գրկուի, Գէորգ վրդ . Արսլանեան :

1905ին կ'ընտրուի Առաջնորդ :

Յուլիս 1906ին հրաժարիլ կ'ուզէ (Պատր . Արձան .) բայց կը յորդորուի շարունակել իր պաշտօնը :

Սահակ Կաթողիկոս Խապայեան 1906ին անոր կը շնորհէ լանչախաչ : 1907ին կու տայ Ծայրագունութեան աստիճան :

Նոյն թուականին Մալաթիոյ Գաւառական Երեսփ . Ժողովը անոր կու տայ եպիսկոպոսական վկայական, սակայն առանց եպիսկոպոս ձեռնադրուելու կը հրաժարի եւ կը մեկնի 1908ին (Թ . Ազատեան , Գէորգ Արքեպս . Արսլանեան , 1867—1951 , էջ 10) :

Իր պաշտօնավարութեան շրջանին երբ Սահակ Կաթ . Խարբերդ իր ծընընդավայրը այցելելու գնաց Հիւսնի Մանսուրի եւ Պեհեսնիի ճամբով , իր հետ ունէր Գէորգ վրդ . Արսլանեանը :

1907ին ալ Սահակ Կաթողիկոսի կարգադրութեամբ Այնթապ եւ Հալէպ կ'ուղեւորի քննիչական պաշտօնով (նոյն) :

Իր պաշտօնավարութիւնը օգտակար եղած է Մալաթիոյ վիճակին համար :

Բարեփոխած է ժողովուրդին տարազը , որ յարեւմտան էր Քիւրտերու հազուստին (Ազատեան , նոյն) :

«Կիլիկեցի» կը գրէ . «Մալաթիայի առաջնորդութեան վարչական մեքենան լաւ եւ բարեկարգ կերպով կարգադրուած է : Գաւառ . Ժողովը , վարչական մարմինները՝ Կրօնակ . եւ Քաղաքական ժողովները եւ Տեսուչ խորհուրդները ընտրուած , նոյնպէս ներկայ առաջնորդն ալ Գէորգ վրդ . Արսլանեան պաշտօնի կոչուած է , . . . թեմականաց ստուար մէկ մասին քուէովն ու փափաքովը» (Սուրհանդակ , ք . 1900) :

«Գէորգ վրդ . ի պաշտօնավարութիւնը սատարեց եւ գորավիզ մը եղաւ վիճակին եկեղեցական եւ կրթական գործերուն նոր գարկ մը ստանալուն , եւ բարւոք եւ նախանձելի կացութեան մը մէջ դրուելուն» (նոյն) :

Մինչեւ 1900 թուականը , «Մալաթիոյ թեմին գիւղերէն շատերը գուրկ կը գտնուին եկեղեցիներէ , քահանայէ եւ դպրոցէ , որ ցաւալի է : Սակայն քաղաքը շնորհիւ հասարակութեան (միջավայրին ներած չափով) այդ մասին ունեցած է եւ ունի ըստ բաւականի կանոնաւոր եւ բարեկարգ վարժարաններ» (Սուրհանդակ , ք . 1900) :

Գէորգ վրդ . Արսլանեան երեք նոր վարժարաններ կը բանայ , եւ մասնաւոր դասընթացքներ կը հաստատէ , կը կառուցանէ Մայր Եկեղեցին ի հիմանէ : Քեախթէի մէջ դպրոց մը կը բանայ : Գիւղերու մէջ մատուռներ կը հիմնէ (Թ . Ազատեան , նոյն) :

Ասիկա գնահատելի էր եւ պատուաբեր Գէորգ վրդ . Արսլանեանի համար , որ իրապէս վարչական կարողութիւններ եւ ջանասիրութիւն ունեցող

եկեղեցական մը եղած է եւ արժանիքներ ցոյց տուած է իր բոլոր պաշտօններուն մէջ: Իր միակ թերութիւնը, որ ծանր կշռած է ամէնուրեք, իր շափաղանց դրամապաշտութիւնը եղած է, որ դժբախտաբար Մալաթիոյ մէջ ալ խնդրոյ առարկայ եղած է, թէեւ անիրական վերադրումով մը կամ զրպարտութեամբ: Այսպէս, Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին մէջ պահուած է 26 Յունուար 1908 թուականով նամակ մը, որով Մալաթիոյ Մայր Եկեղեցիին թաղ. Խորհուրդէն կ'ամբաստանուի Գէորգ վրդ. Արսլանեան իբր 1000 ոսկի իւրացնող... շահամուլ, եւայլն, եւայլն:

Գէորգ վրդ. Արսլանեան իբր Մալաթիոյ առաջնորդ օգտակար եղած է վիճակին, վասնզի Մալաթիոյ վերադարձումին նպաստած է: Ս. Գր. Լուսաւորիչ վանքն պաշտառու ծառերով եւ ծաղիկներով զարդարած, Աղդ. դրամանը կադմակերպած, երեք եկեղեցիներու դպրոցները սարքաւորած է բարձրագոյն ծրագիրով մը: Ինքն է որ դպրոցներու իբր Ընդհանուր Տեսուչ բերած է Մեսրոպ Ժամկոչեանը (Եփրատ Գուլէճէն):

Տղայոց բարձր կարգերը Մայր Վարժարան կը յաճախէին, իսկ աղջիկները Ս. Երրորդութեան վարժարանը:

Լսարանական դրութիւն կը հաստատուի: Ամէն կիրակի աղջկանց վարժարանին մէջ թէ վիճարանական ժողովներ եւ թէ ատենախօսութիւններ կ'ըլլային կարող անձերէ եւ ներկայացումներ կը տրուէին (Ստեփան Մանուշեան, Նոր Մալաթիա, ԺԵ. տարի, Թ. 3-4, էջ 45):

Գէորգ վրդ. Արսլանեան նախանձախնդիր եղած է աղջային պատուոյն եւ իրաւանց պաշտպանութեան, ինչպէս նաեւ ժողովուրդին հոգեւոր հոգածութեան:

Այսպէս 1905-ին, Քաթիկէի արեւելքը Նարնճոյ գիւղին 120 տուն բնակչութեան միայն 15 տունը հայ էին եւ դպրոցէ դուրկ: Արսլանեան վրդ. հոն դպրոց մը բացած է եւ քահանայ մըն ալ նշանակած է որպէսզի հովուէ այդ գիւղը (Սուրիանդակ, Թ. 1993, 15 Սեպտ. 1905):

1907ին իր յարատեւ հետապնդումներով Հեքիմ Խանի Հայ Եկեղեցին որ լատինները բռնադրաւած էին, կառավարութեան միջոցաւ Հայոց վերադարձուած է: Նոյնպէս, նոյն տարին բողոքած է Հայ կաթողիկէ Հ. Միքայէլ վրդ. Խաչատուրեանի գէմ եկեղեցական կանոններու հակառակ վարուելուն համար Հայ ժողովուրդին հետ:

20 Սեպտ. 1906ին Պոլսոյ կեդրոնական վարչութիւնը իր պաշտօնավարութենէն դուրս գինքը Սերաստիոյ առաջնորդ Պետրոս եպս. Թաճմիզեանին օգնական կ'ընտրէ, նկատի առնելով Պետրոս եպս.ի ծերութիւնը եւ Գէորգ վրդ. Արսլանեանի իբր իր ձեռնապահ ունեցած յարմարութիւնները այս պաշտօնին համար: Սակայն մինչեւ իր Սերաստիա փոխադրութիւնը Պետրոս Արքեպս. կը վախճանի, իսկ Արսլանեան վրդ. կը մեկնի Պոլիս:

Իբրեւ Պոլսոյ Պատրիարքական Տեղապահ, իր երկու երկարատեւ պաշտօնավարութիւններով ծանօթ այս եկեղեցականին կեանքն ու գործը յայտնի ըլլալով, աւելորդ կը համարեմ ուրիշ կենսադրական տեղեկութիւններ տալ:

ԵՂԻԱ ՔՀՆՅ. ՏԵՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ (1908—1911 Յուլիս) որ 1908 Յունուար 11ին Առաջ. փոխանորդ ընտրուած էր, Գէորդ վրդ. Արալանեանի մեկնումէն ետք վարեց Առաջնորդարանի գործերը:

Կեդրոնը Մալաթիոյ վիճակը անդլուխ չձգելու համար, Առաջ. Տեղապահ կ'ընտրէ 12 Սեպտ. 1908ին ՀՐԱՆՏ ՎՐԴ. ՅՈՎԱՍՏԱՓԵԱՆԸ որ երկար տեւն կը յամենայ Կ. Պոլիս պէրաթին ծախքերը հայթայթուած չըլլալուն համար: Այս պատրուակով Մալաթիա չի մեկնիր:

1909 Մարտ 13ին Մալաթիացիք հանրադրութեամբ մը փափաք կը յայտնեն որ Տ. Եղիա քհնյ. Տէր Կարապետեան իբրեւ Տեղապահ պաշտօնավարէ (Պատր. Արձանագր.):

Իր պաշտօնավարութեան շրջանին 1910 Հոկտ. 25ին, Առաջնորդական ընտրութիւն կատարուելով, Առաջնորդ կ'ընտրուի Եւդոկիոյ Առաջ. Տեղապահ Շաւարշ Ծ. վրդ. Սահակեան, որ սակայն կը հրաժարի (Պատմութիւն Եւդոկիոյ Հայոց, էջ 698):

ՀՄԱՅԵԱԿ ՎՐԴ. ՊԱՂՏԱՍԱՐԵԱՆ (1911—1912):

Պատրիարքարանը 1911 Մայիս 11ին, Մալաթիոյ Առաջ. Տեղապահ կը նշանակէ Արմաշական այս վարդապետը, որ Օդոստոսին կը հասնի Մալաթիա (Պատր. Արձան., եւ Սենեքերիմ Ափալաքեան, Պապ Ուխտի, Թ. 26, էջ 5) եւ երգմամբ Երեսփ. Ժողովին մէջ խոստումներ կը շալլէ: Կը դնահատէ իր նախորդին կատարած բարենորոգումները եւ կը յայտնէ թէ եթէ բոլոր Ժողովականները գործակցին իրեն, ինք սիրով յանձն կ'առնէ իրեն վիճակուած պաշտօնը, այլապէս կը մեկնի:

Այսպէս, զեղեցիկ նախաքայլեր տնուեցան եւ «աղա-էփէնտիներ պարտուած դաւել սկսան եւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին գրած իրենց գիրերը անլըսելի մնացին երկու տարի» (նոյն):

«Հմայեակ վրդ. Պաղտասարեան իր եռանդուն գործունէութեամբ եւ կառավարութեան մէջ իր շահած դիրքով, կարողացաւ համակրութիւն րստեղծել իր շուրջը: Բայց աւա՛ղ որ ան ունեցաւ նկարագրի շեղում: Երեսփոխանական Ժողովը ընկ. Սեդրակ Մումնեանը զրկեց գայն գգուշացնելու, կարգի հրաւիրելու համար, բայց ի գուր: Ազգ. մարմինները գայթակղութեան առջեւ առնելու եւ որեւէ պատահար կանխելու համար, հրաժարեցուցին գայն եւ համբու դրին 1912-ին» (Պապ Ուխտի, Թ. 26, էջ 6):

ՄԵՍՐՈՊ ՎՐԴ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ (1912—1913):

Սահակ կաթողիկոս Խապայեան իբրեւ կաթողիկոսական փոխանորդ Մալաթիա կը գրկէ Մեսրոպ Վրդ. Ամատունին 1912 Նոյեմբերին:

Այս վարդապետը, աշխարհական անունով Համբարձում Երէցեան, ծնած էր 1850ին¹, Կ. Պոլիս եւ ուսուցչական պաշտօն վարած էր իր ծննդավայրին զանազան թաղերուն մէջ եւ անօրէնութիւն՝ Սիվրիհիսարի մէջ:

1888ին Ֆէնէսէի համար կազմուած Ռուբինեան ընկերութեան կողմէ

(1) 1837-ին (ըստ Քէլի շեա՛ր):

կը զրկուի Ֆէնէսէ եւ հոն չորս տարի (1888—1892) արդիւնաւոր պաշտօնավարութիւն կ'ունենայ (տես Պատմ. Հայ Կեսարիոյ, էջ 1170—1) եւ կրթական յեղաշրջումի մը նախակարգապետ կը հանդիսանայ:

1892ին իբր յեղափոխական կը ձեռքաւարտուի եւ էնկիւրիւի մէջ կը դառնուի եւ բանտարկութեան կը դատապարտուի: 1893ին ներումով կ'արձակուի եւ կը դառնայ Ֆէնէսէ ուր հազիւ մէկ տարի կրնայ պաշտօնավարել: Պոլիս դառնալով 1894էն 1901 կը պաշտօնավարէ Եէտի-Գուլէի ազգ. ուսման տնային մէջ իբր ուսուցիչ: Տնօրէն եղած է նաեւ Ատանա՝ Արզարեան վարժարանին:

1901ին Սիսի մէջ շուշտակ վարդապետ կը ձեռնադրուի: 1908ին Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք կրկին Ֆէնէսէ կ'երթայ եւ կրկին մէկ տարի կը պաշտօնավարէ իբրեւ տնօրէն բայց անհանդուրժելի նկատուելով մէկ տարիէն կը հրաժարեցուի եւ 1909էն 1912 հոն բժշկութեամբ կը զբաղի (Հայ Կեսարիա, էջ 1282—3 եւ 1175):

Սահակ կաթողիկոս Մալաթիա զրկելով կ'ուղէր վարչական պաշտօնի մը մէջ գործածել սակայն Մալաթիացիք յայտնի չէ թէ ինչո՞ւ կը մերժեն զինքը ընդունիլ եւ զայն կը զադրեցնեն պաշտօնէ եւ Առաջ. Տեղապահ կը նշանակեն ԵՂԻՇԷ ՔՀՆՅ. ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆԸ, (1913—1914), որ Գաւառական Ժողովի 17 Յուլիս 1913ի նիստին մէջ այդ պաշտօնին մէջ կը հաստատուի եւ պաշտօնի կը ձեռնարկէ:

16 Մայիս 1913 թուականով նամակ մը ուղղուած Պատրիարքարանի, այս քահանան կը դովէ քաղաքին կառավարիչը՝ Պետր Խան Զատէ Միհրան պէկը:

Ժողովուրդը գոհ էր այս քահանայէն սակայն Սահակ կաթողիկոս կը յամառի զայն չճանչնալ եւ կ'ուղէ Ամատունի վարդապետը պաշտօնի վրայ պահել:

Մեսրոպ վրդ. Ամատունի ասկէ քաջալերուած, «իբ համախոհներուն հետ ծանօթանալէ յետոյ, սկսաւ դաւել նոր կարգերու դէմ, վերահաստատելու համար իին փտած սովորութիւնները թէ եկեղեցւոյ եւ թէ դպրոցներուն մէջ: Ի տես այս տխուր իրականութեան, Երեսփ. Ժողովը մասնաւոր ճիստ գումարեց, մանրամասնօրէն նկատի ունեցաւ կացութիւնը, ապա միաձայնութեամբ յանձնախումբ մը ընտրեց Միհրան Էփէնտի Թիւթէլեանի առաջնորդութեամբ, Երէցեան՝ վարդապետէն բացատրութիւններ պահանջելու համար, ապա ազդարարելու որ իր անպատասխանատու քայլերով ժողովուրդին մէջ որոգայթներ չլարէ, կիրքեր չհրահրէ եւ գայթակղութեանց տեղի չտայ: Երէցեան վարդապետ պաշտօնական մարմինը արհամարհելու դիտաւորութեամբ չ'ընդունիր այս յանձնախումբը Առաջնորդարան:

Երկու շաբաթ վերջ Երեսփ. Ժողովը նոր նիստ գումարեց եւ միաձայնութեամբ հրաժարեցուց Առաջ. Տեղապահը իր պաշտօնէն: Այդ որո-

(1) Ամատունի վրդ. այս մականունն ալ գործածած է:

շումը հաղորդուեցաւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանին, բայց ի գուր, լսող չեղաւ ժողովուրդին ձայնը: Ասոր իբր հետեւանք, Երեսփոխանական Ժողովը Պոլսոյ հայ թերթերուն դրկեց հետեւեալ բանաձեւ ծանուցումը.

«Ի գիտութիւն Կիլիկիոյ վեհափառ Սահակ Կաթողիկոսին, կը յայտարարենք թէ Մեսրոպ վրդ. Երէցեան միաձայնութեամբ հրաժարեցումաժ է Մալաթիոյ Առաջնորդական Տեղապահի պաշտօնէն: Իսկ իբր Կաթողիկոսական փոխանորդ անոր կը տրամադրենք վանքի սենեակներէն մին, իր ուղածին չափ մնալու համար: Յետ այսու Մալաթիոյ Առաջնորդական Տեղապահն է Տէր Եղիշէ Բահանայ Խաչատուրեան»:

(Ստորագրութիւն) Մալաթիոյ Երեսփ. Ժողով

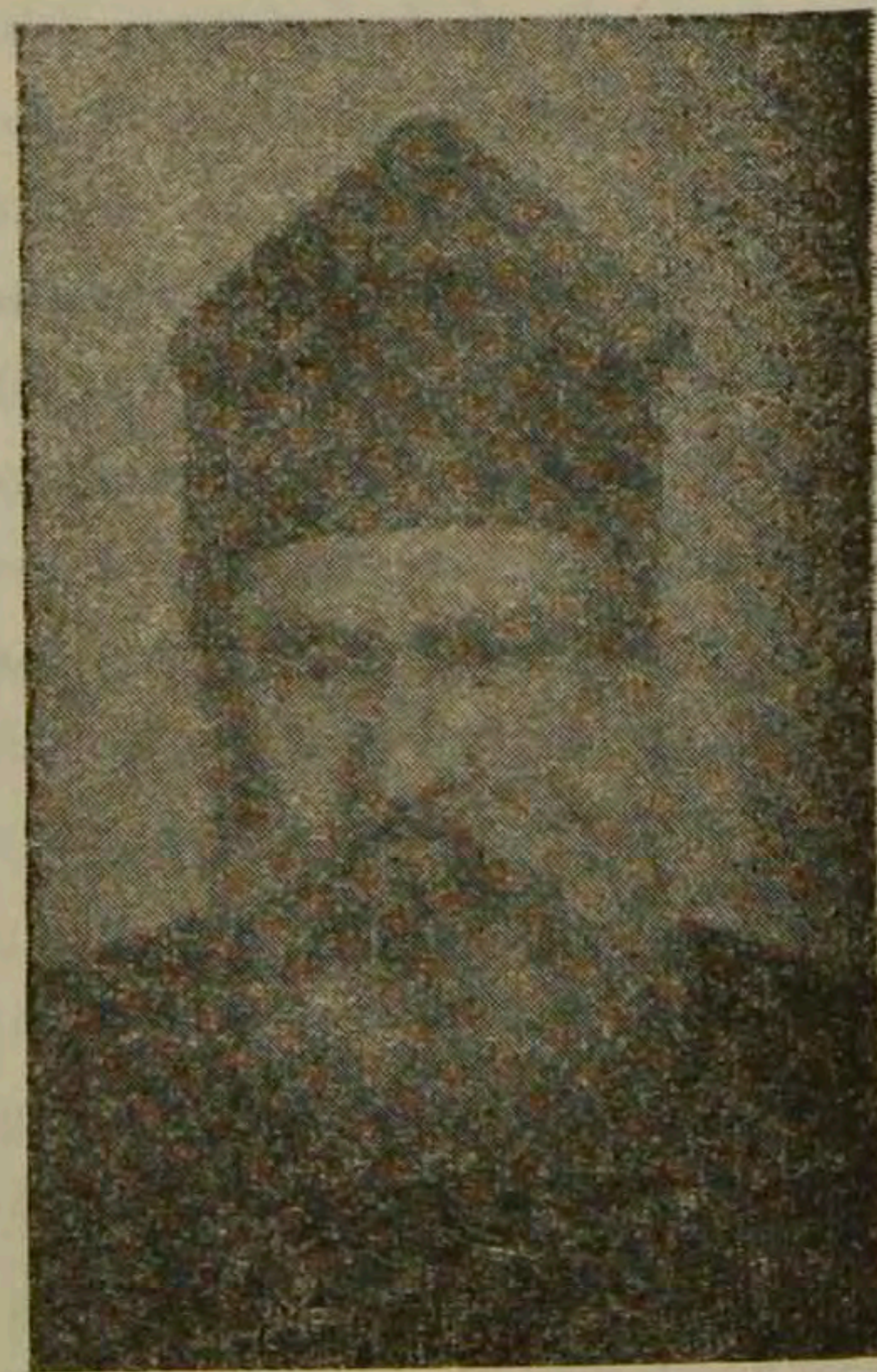
Այս պաշտօնական յայտարարութիւնը Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին հանդի չըլլալուն համար, ան դիմեց զսպողական միջոցներու: Բայց ասոնք ալ ի գուր անցան»: (Սենեքերիմ Ափալաքեան. Պապ Ուլստի, Թ. 26, էջ 6): Ասոր վրայ է որ Գաւառ. Ժողովը 5 Ապրիլ 1913ին կը բողոքէ Կաթողիկոսին որ կառավարութեան կը դիմէ եւ չի ճանչնար Տ. Եղիշէ քահ. Ի հանդամանքը:

Սահակ Կաթողիկոս կ'առաջարկէ Արշարունի Պատրիարքին քննիչ մը ղրկել Մալաթիա: Գաւառական Ժողովն ալ նոյն բաղձանքը յայտնած ըլլալով Խորհրդի առաջնորդ Պապ վրդ. Տէր Խորէնեան կը նշանակուի քննիչ 1913 Սեպտեմբերին, բայց հազիւ 6 Նոյեմ. 1913ին Մալաթիա կու գայ:

Եղիշէ քահ. Խաչատուրեան 1912 Նոյեմբերէն մինչեւ Պապ վրդ. Տէր Խորէնեանի Մալաթիա ժամանումը 1913 Նոյեմբեր մէկ տարի կը վարէ

Խաչատուր վրդ. Տ. Վազարեան
Առաջն. Տեղապահ Մալաթիոյ
(1900 - 1903)

Եղիշէ Բահնյ. Խաչատուրեան
Առաջն. Տեղապահ Մալաթիոյ
(1913 - 1914)

Առաջնորդարանին գործերը, դո՛ւ թողլով ժողովուրդը:

Այս քահանան արդէն ժողովուրդին երախտագիտութեան արժանա-
ցած էր հարիւրաւոր անձեր ազատելով 1895ի եռօրեայ կոտորածին ատեն հե-
րոսական ինքնապաշտպանութեան պետը հանդիսանալով, կաթոլիկ եկեղե-
ցիին չէնքը ընելով իրեն կայան (Նոր Մալաթիա, ԺԸ. տարի, Թ. 4, էջ 13):

Պսակ վրդ. Տէր Խորէնեան 6 Նոյեմ. 1913ին Մալաթիա ժամանելով
ամբողջ ութը օր կը լսէ երկու կողմերը, կը ծանօթանայ իրականութեան եւ
ապա Պոլսոյ Պատրիարքարանին միջոցաւ կը հեռագրէ Կիլիկիոյ Կաթողի-
կոսութեան թէ «իմ ութը օրուան ֆննութեանց իբր արդիւնք եկայ այն եզ-
րակացութեան թէ օգտակար է որ Մեսրոպ վրդ. երէցեան մեկնի Մալաթիա-
յէն. մանրամասնութիւններ առանձին նամակով»: (Սենեքերիմ Ափալաքեան.
Պապ Ուխտի Թ. 26, էջ 6):

Այս տեղեկութիւններուն ճշդութիւնը ի վիճակի չեմ հաստատելու:
Պոլսոյ Պատրիարքարանի արձանագրութիւնները Պսակ վրդ.ի քննութեանց
մասին կու տայ սա տեղեկութիւնները: Անոնք կ'ըսեն թէ անիկա հաշտու-
թիւն կը գոյացնէ եւ որպէսզի երկու մաքառող մասերէն որեւէ մէկուն նը-
կատմամբ կողմնակալութիւն մը եղած չըլլայ, կը լուծէ երկու կողմին ժո-
ղովները, եւ Եղիշէ քահ. Խաչատուրեանի Տեղապահական պաշտօնին վերջ
կու տայ եւ Առաջնորդական Փոխանորդ կը նշանակէ 28 Նոյեմ. 1913ին
ՄՈՒՇԵՂ՝ ՔՀՆՅ. Տէր ՄՈՒՇԵՂԵԱՆԸ որ մինչեւ Փետր. 1914 կը պաշտօ-
նավարէ հաղիւ չորս ամիս, ինչպէս կը հասկցուի իր թղթակցութիւններէն:
Պսակ վրդ. կը վերակազմէ նաեւ Գաւառական Ժողովը, եւ անոր ընտրել կու
տայ նոր Քաղաք. Ժողով մը որ կ'ընտրէ իր կարգին նոր ուսումնական եւ
տնտեսական խորհուրդները: (Պատրիարքարանի Արձանագրութիւնք):

Մեսրոպ վրդ. Ամատունի այսպէս անպաշտօն կը մնայ եւ 1916ին իր-
բեւ տարագիր կը թափառի Արարական անապատները, մինչեւ Հաւրան:

Զինադադարին պահ մը կը մնայ Հալէպ, ուրկէ կու գայ Պոլիս ուր
քարոզչական պաշտօններ կը վարէ: 1923ին Պուլկարիա կ'անցնի եւ Այտոսի
քարոզիչ կ'ըլլայ: Կը վախճանի անդ 1939ին:

Մալաթիոյ թեմն ալ թափուր կը մնայ, Սահակ Կաթողիկոսի դէմ իր
ըմբոստութեան ի պատիժ:

Պատերազմին անգլուխ էր հոգեւորապէս Մալաթիա որ պատերազմի
չըջանին (1914—1918) մահու ճանապարհի դժոխային կայաններէն մէկը կը
հանդիսանայ եւ զարհուրելի նախճիրի մը՝ հանդիսավայր:

Ազգային կեանքը կը դադրի եւ ամէն ինչ քարուքանդ կ'ըլլայ:

ԳԻԻՏ ԵՊՍ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ, Կ. Պոլսեցի (1920—1923):

Պատերազմի եւ Տեղահանութեան շրջանէն վերջ, Մալաթիոյ մէջ ի-
րենց գոյութիւնը պահող 2000 հայերը 1919 Յուլիս 26-ին հանրագրութեամբ

(1) Գ. ՄԵԼԻՍԻՆԵՑԻ Տ. Նաղարէթ քահ. Մուշեղեան գրած է՝ հաւանորէն յիշո-
ղութեան վրէպով:

Առաջնորդի մը կամ հոգեւոր հովիւի մը առաքումը կը պահանջեն Պատրիարքարանէն: Պատրիարքարանը Մալաթիոյ հոգեւոր հովուութիւնը կը յանձնէ Գիւտ եպս. Մխիթարեանի, որ Խարբերդի Առաջնորդական տեղապահ նշանակուած էր Պատրիարքարանէն¹: Իրեն յանձնուեցաւ նաեւ տեսչութիւնը Մալաթիոյ վիճակին, ուր իբր անպաշտօն ներկայացուցիչ, զինադադարէն ետքը Կարապետ Գըլըճեան անուն ազգային մը միշտ թղթակցած է պատրիարքարանի հետ, ինչպէս կը տեսնուի թղթածրարներէն:

Գիւտ եպս. Մխիթարեան, Մալաթիոյ մէջ կը կազմէ Թաղ. Խորհուրդ մը եւ հոն կը ղրկէ իր կողմէ ձեռնադրուած Տ. Ստեփանոս քհնյ. Ղազարեանը, որ 1920 Հոկտեմբերին կը հասնի Մալաթիա:

Գիւտ եպս. ի կազմած մարմինը կը ձեռնարկէ շինութեանը ազգասպասկան 45 խանութներու, որոնք կ'աւարտին 83293 զրշ. ծախսով մը, որուն 43200 զրշ.ը առնուած է տէլլալ էսնաֆի Խէլիլ աղայէն, 32025 զրշ. զանազան ազրիւրներէ դոյացած եւ մնացեալ 9068 զրշ. ի բացն ալ ժողովրդային հանգանակութիւնով փակել որոշուած էր: (Գիւտ եպս. ի 13 Դեկտ. 1920 թուականով առ Յովհաննէս Պ. Սրազործեանի ուղղած քաջալերական նամակէն քաղուած են այս տեղեկութիւնները):

Ինչպէս կը տեսնուի զինադադարէն ետք Մալաթիոյ Հայերը իրենց ազգային-եկեղեցական կեանքը վերակազմել ջանացած են: Վերոգրեալ նամակէն կը հասկցուի թէ Թաղ. Խորհուրդը ցաւ յայտնած է թէ եկեղեցապատկան խանութներու վարձագինը, որոնցմով ասկէ առաջ կը մատակարարուէին Մալաթիոյ դպրոցները, տարուան մը համար զոհել ստիպուած էին վերաշինութեան դործին համար:

Գիւտ եպս. ընդունելով հանդերձ թէ հայ դպրոցի մը գոյութիւն չունենալը կարեւոր պակաս մըն է, այդ վիճակը դարմանուած կը համարէ, «քանի որ յարանուանական դպրոցներ պակաս չեն եւ հայ մանուկը բոլորովին գուրկ չէ բարոյական եւ կրթական մխիթարութենէ»: Եւ յառաջիկային կը թողու այդ պակասը լրացնել:

Բայց թուրքը միշտ թուրք, եւ չհանդուրժող հայերու գոյութեան, քանդեց այդ վերակազմական աշխատանքներն որ Յովհաննէս Պ. Սրազործեան (Ատենապետը Թաղ. Խորհուրդին) իր կողքին ունենալով Գէորգ աղա Չէքէմեան եւ Գէորգ Ժամադործեանը կը կատարէ, քահանայ մը ձեռնադրել տալէ եւ Մայր Եկեղեցին բանալ տալէ ետք, Մայր Եկեղեցիին դրացի զազանձի պազարի 45 ազգասպասկան խանութներու նորոգութիւնը կատարել կուտայ: Այս երեք անձերը կը ստեղծեն նաեւ Ազգային Խորհուրդ մը:

Քէմալական կառավարութիւնը այս բոլորը անէացուց իր գործադրած

(1) Գիւտ եպս. Մխիթարեան ծնած է 1873-ին: Երուսաղէմ ուսում առած է: 1903-ին Սահակ Խաթապեան կաթողիկոսին ընկերացած է իբր քարտուղար-վարդապետ եւ 1913-ին Կաթիկոսոս ձեռնադրուած է: 1915-ին Սահակ կաթողիկոսի հետ Երուսաղէմ գտցած է: 1920-ին Պոլիս կ'երթայ եւ անկէ Խարբերդ: 1923-ին Հարաւային Ամերիկա կ'երթայ եւ կարգաթող կ'ըլլայ:

նոր տարազրութիւններով եւ հալածանքներով, որով Մալաթիոյ հայերը մնացին բոլորովին զուրկ ազգային ամէն կաղմակերպութենէ:

Զ — ՅԱՐԱԿԻՑ ԹԵՄԵՐ

Ինչպէս տեսնուեցաւ, Մալաթիա միշտ ըլլալով հայկական մեծ կեդրոն մը, իր սեփական հայ հոգեւոր հովուութիւնը ունեցած է, իսկ իր շուրջը գտնուող հայաբնակ վայրերէն ոմանք ալ առաւել կամ նուազ տեւականութեամբ ունեցած են հոգեւոր հովուութիւններ կամ առաջնորդութիւններ, որոնք թիւ. դարուն մի քանի անգամ միանալէ եւ բաժնուելէ վերջ, վերջնապէս Մալաթիոյ առաջնորդութեան ենթարկուած են:

Այդ աթոռները պատմական անցքերու ուղղակի հետեւանք՝ ծնունդ առած են այնպիսի դէպքերէ, որոնք մեր ազգին դժբախտ ճակատագիրին հետ կապ ունին:

Պատմական անժխտելի իրողութիւն մըն է թէ մասնաւորապէս ԺԱ. դարուն Հայաստանի համար բացուած է դժբախտութեանց շրջան մը, ասիական ժողովուրդներու դէպի արեւմուտք գաղթաշարժերուն հետեւանօք:

Այս գաղթաշարժերը՝ որոնց կ'ընկերանային զինուորական արշաւանքներ, Հայերը քշեցին դէպի արեւմուտք, Եփրատէն անդին մինչեւ Տաւրոսի լեռներու կատարները կամ անոնց հարաւային ստորոտը, Բիւզանդական տիրապետութեան տակ գտնուող հոգեր՝ հոն ապաստան գտնելու յոյսով:

Այդ հայ գաղթականները, որոնք իրենց հետ ունէին նաեւ իրենց իշխանները կամ թագաւորները, Եփրատի արեւմտեան կողմը, Փոքր Ասիոյ Արեւելեան ծայրը կազմեցին բիւզանդական հովանաւորութեան տակ ճորտ թագաւորութիւններ, որոնք ինչպէս տեսնուեցաւ հազիւ 50—60 տարի կեանք ունեցան, վասնզի բարբարոսները անցան Եփրատը եւ մտան Փոքր Ասիոյ արգաւանդ դաշտերը, աւելելով Հայ այդ անհաստատ եւ տկար իշխանութիւնները:

Միայն այն հայ իշխանները, որոնք Տաւրոսի, Ամանոսի եւ Սեւ Լեռանց բարձունքներուն վրայ կանգ առած էին, իրենց հետեւորդներով, ոչ միայն տոկացին բարբարոսներու դրոհին, այլ իջան դէպի հարաւ, Տաւրոսի ստորոտը եւ հոն կազմեցին հայ թագաւորութիւն մը եւ շնորհիւ Տաւրոսի պատուարին եւ այլ նպաստաւոր պարագաներու, կրցան ամրապնդուիլ ու բաւական երկար կեանք ունենալ:

Հայ ժողովուրդին դէպի արեւմուտք այս դանդուածային տեղափոխութեան իբր հետեւանք, ինչպէս որ իր քաղաքական իշխանութեան կեդրոնը արեւմուտք փոխադրուած է, նոյնպէս նաեւ իր եկեղեցական իշխանութեան կեդրոնը արեւմուտք տեղափոխուած է, վասնզի մինչեւ այն ատեն հայ կաթողիկոսները միշտ հայ թագաւորներու քով եւ անկէ անբաժան մնացած էին:

Եւ ինչպէս ծանօթ է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը Հայաստանի քանազան վայրերը փոխադրուելէ ետք, Հայաստանէն դուրս նաեւ այլեւայլ

վայրեր հաստատուած է: Այսպէս, յաջորդաբար Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին նստոց եղած են¹ Փոքր Ասիոյ բերանը՝

ՍԵՐԱՍՏԻԱ (1023—6 եւ 1052—8) եւ ապա Տաւրոսի, Ամանոսի եւ Սեւ-
Հերան շուրջ:

ԹԱԻԲԼՈՒՐ Տարենտէ քաղաքին մօտը Կոկիսոն գաւառին մէջ (1062—5):

ԾԱՄՆԴԱԽ (1065—1072):

ՄՈՒՏԱՌԱՍՈՒՆ (1072—1075):

ՀՈՆԻ (1076—1085):

ՄԱՐԱՇ (1085—1087):

ՔԵՍՈՒՆ (1103—1105—1116):

ԾՈՎՔ Կամ ՏԼՈՒՔ (1116—1149):

ՀՌՈՄԿԼԱՅ (1149—1292):

Ուրկէ փոխադրուած է Կիլիկիոյ Հայ Թագաւորներու մայրաքաղաքը՝ ՍԻՍ (1292—1441): Այս Կաթողիկոսարան եղած տեղերէն մի քանին կը գրտնուէին Մալաթիոյ շրջանակին կամ պատմական երրորդ Հայքի մէջ, ուր ԺԱ. դարէն սկսեալ շատ ստուարաթիւ հայեր կ'ապրէին երբեմն նոյնիսկ աւելի կամ պակաս անկախ իրենց սեփական քաղաքական իշխանութիւններովը, որոնց հաստատութիւնը եթէ կանխած չէին հոգեւոր հովուութիւնները, անխուսափելի էր որ գոնէ յաջորդէին ինչպէս բացատրուեցաւ Մելիտինէի առաջնորդութեան հիմնարկութեան վրայ խօսուած ատեն: Նաեւ տեսնուեցաւ որ Մելիտինէի առաջնորդութեան հաստատութենէն առաջ Ամանոսեան լեռներու եւ Եփրատացւոց կամ Կոմմադինէի մէջ նոյնիսկ Կաթողիկոսարաններ հաստատուած էին:

Այս աթոռանիստ վայրերը յաճախ աւանդաբար շարունակուած են ունենալ իրենց հոգեւոր տեսուչները, այսինքն եպիսկոպոսները, եւ այսպէս այս շրջանին մէջ կազմուած են թեմեր, որոնք առաւել կամ նուազ տեւականութիւն ունեցած են, պարագաներուն բերմամբ՝ հայ բնակչութեան աճման կամ նուազման պատճառով:

Նկատելի է որ այդ հոգեւոր հովուութիւնները իվերջոյ Մալաթիոյ առաջնորդներուն իրաւասութեան ենթարկուած են ուղղակի կամ իրենց առանձին առաջնորդութեան հանգամանքը պահելով իբր յարակից վիճակ:

Հոս հարկ է դիտել տալ թէ այսօրուան Մալաթիոյ կուսակալութեան սահմաններէն դուրս գտնուած շրջանակ մը կայ, որ քաղաքական վարչութեամբ անկէ դուրս մնացած է. յետոյ եւ Սերաստիոյ կուսակալութեան ենթարկուած, սակայն հայ հոգեւոր վարչութեամբ աւելի Մալաթիոյ առաջնորդութեան հետ կապեր ունեցած է իբր դրացի եւ մօտակայ անոր եւ անոր պէս ենթակայ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան:

(1) Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան աթոռին տեղափոխութիւններուն մասին տեսնել Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք, Ա. տարի, 1948, էջ 29—30):

Այդ առաջնորդութիւններն էին .

1. — ՏԱՐԵՆՏԷ

2. — ԿԻՒՐԻՒՆ

3. — ՄԱՆՃԸԼԸԳ :

Երեքն ալ պատմական Կոկիսոնի կամ Ջահանի շրջանակին մէջ, Հայաստանէն դուրս Սեբաստիայէն ետք երկրորդ տեղը, ուր հաստատուած էր Հայոց կաթողիկոսութիւնը, 1062-ին :

Բայց այս վայրերը դուրս գտնուելով Մալաթիոյ թէ՛ քաղաքական եւ թէ՛ եկեղեցական վիճակային բաժանումէն պիտի չզբաղինք անոնցմով եւ պիտի չզբաղինք Մալաթիոյ անմիջական ենթակայ հայ առաջնորդութիւններով, որոնք էին .

ա. ՊԵՀԵՍՆԻ որ շարունակութիւնն էր Եփրատացւոց կամ Կոմմագէնի շրջանակին հաստատուած կաթողիկոսական աթոռներէն Քիսունի :

Քիսուն կը գտնուէր Պեհեսնի քաղաքին հարաւային կողմը՝ չորս ժամ հեռաւորութեամբ եւ հայախառն գիւղաքաղաք մըն էր 1914էն առաջ :

Պեհեսնի գաւառը որ Մարաշի, Այնթապի, Ուրֆայի եւ Մալաթիոյ միջեւ կեդրոնական դիրք մը ունի, անոնցմէ հաւասարապէս հեռու է :

Քեսուն եղած էր Գող Վասիլի մայրաքաղաքը, ինչպէս տեսանք :

Գող Վասիլ շինած է 1105-ին Քեսունի մօտ, Կարմիր Վանքը, որ կը փայլէր ԺԱ. դարուն, երբ Բարսեղ Անեցի կաթողիկոս (+1113) 1106ին հոն կ'առանձնանայ :

Գրիգոր Վկայասէր ալ պահ մը հոն ապրած եւ հոն վախճանած է ինչպէս յիշատակադիր մը կը վկայէ գրելով, «Վախրամ Գրիգորեան... կոչուեցաւ Վկայասէր ու վախճանեցաւ ի Սեաւ Լեռն, յերկիրն Ռապնայ¹Շ. եւ Ծ. (=1101) Թըւին յամն Վասիլ իշխանին Ռապնայ (Տաշեան Մ. Յուլյակ էջ 92) :

Հոս եղած է Գող Վասիլ իշխանապետին եւ անոր յաջորդ Վասիլ Տղայի տիրապետութեան շրջանին Հայոց կաթողիկոսութիւնը, որ այս իշխանութեան կործանումէն յետոյ փոխադրուած է Ծովք — Տլուք, Պահլավունի Հայ իշխանի մը կալուածը :

Եւ ինչ որ պատահած էր Թաւ-Բլուրի, Հոնիի եւ Մարաշի համար, հոս ալ պատահեցաւ, հոն հաւաքուած Հայերը շարունակեցին ունենալ հոգեւոր հովիւ մը, որուն նստոցը եղաւ նախ Կապան (Ռապան) եւ ապա Պեհեսնի աֆուր քաղաքը, որ Սելջուկ սուլթանը՝ Մագսուտ գրաւեց 1151-ին :

Նախապէս Քեսունէն մինչեւ Ֆոնուզ տարածուող այդ լեռնային կապաններով լեցուն շրջանը կոչուած էր Կապան կամ Ռապան, եւ ան ունէր իր յատուկ եպիսկոպոսութիւնը, որուն կեդրոնը հաւանօրէն Արեգնի վանքը²

(1) Ուշագրաւ իրողութիւն մըն է որ Ռապանը իբրեւ քաղաք չէ յիշուած, այլ իբրեւ երկիր, ուր էր Սեաւ Լեռը: Ինչպէս տեսանք, Վկայասէրի համար ըսուած է թէ «վախճանեցաւ ի Սեաւ լեռն յերկիրն Ռապնայ» (Տաշեան Մայր Յուլյակ, էջ 92, նաեւ 25 եւ 751):

(2) Հ. Համա՞ն ասպւլդը. Ռսկեան Արեգին կամ Արեգնի կամ Արեգի վանքին վը-

եղած է, Ձէյթունի մօտ կամ Ֆոնուզի մէջ, որուն Ս. Կարապետի վանքն
կը յիշուի 1179 թուականէն սկսեալ (տես Տաշեան Մ. Յուցակ, էջ 265—266,
եւ 806) :

Ուրեմն նախ այդ լեռնադաւառին մէջ կազմուած է Ռապանի կամ Կա-
պանի առաջնորդութիւնը, որ հոծ հայ բնակչութեամբ վայրեր ունէր իր
իրաւասութեան տակ, Ձէյթուն, Ֆոնուզէն մինչեւ Քեսուն, իսկապէս կա-
պաններով լեցուն շրջանակը կամ իրական կապաններու երկիրը :

Այս շրջանակի մէջ էին .

1. ՄԱՐԱՇ

2. ՔԵՍՈՒՆ—ՊԵՀԵՍՆԻ

3. ԱՐԵՓԻ—ՖՈՆՈՒԶ—ԿԱՊԱՆ :

Ասոնցմէ ՄԱՐԱՇ իր կարգին Քիսունէն առաջ 1085—1087 եղած է կա-
թողիկոսական աթոռ եւ թերեւս իբր այն գրեթէ անմիջապէս յետոյ այդ
աթոռին դադրելէն, ունեցած է իր յատուկ եպիսկոպոսները, իսկ Կապան-
Ֆոնուզի վանքը կեդրոն ունենալով, դրացի Ձէյթունի բացառիկ կերպով նը-
պաստաւոր դիրք ունեցող կապանավայրին հետ միութիւն մը կազմած էր
ԺԱ. դարէն սկսեալ, երբեմն Կապանի եւ երբեմն Ֆոնուզի անունով :

Հետեւաբար այս շրջանակը ԿԱՊԱՆ կամ ՌԱՊԱՆ անունով թեմ մը
կազմած էր որ մինչեւ մեր օրերը շարունակած է ԺԶ. դարէն ետքն ալ թեմին
կեդրոն ունենալով Ֆոնուզի Ս. Կարապետ վանքը :

Աշխարհագրական նոյն շրջանակին մէջ էր Քեսունը, երբեմն Կաթողի-
կոսանիստ վայրը, որուն յատուկ եպիսկոպոսները չեն յիշուիր յաջորդ դա-
րերուն, սակայն ԺԹ. դարուն իր մօտը գտնուող գաւառապետիս քաղաքին,
Պեհեսնիի մէջ հաստատուած կը տեսնենք Առաջնորդութիւն մը :

Առաջին յիշատակեալ Պեհեսնիի առաջնորդը որ ինծի ծանօթ է եղած
1859—1860 թուականներէն սկսեալ ՍՐԱՊԻՈՆ ԵՊԻՍԿ. ՊԵՀԵՍՆԵՅԻ, որ ամ-
բողջ Մալաթիոյ շրջանին եւ գաւառին մէջ ծանօթ դէմք մըն էր եւ Պեհես-
նիէն դատ վարած ամբողջ Մալաթիոյ եւ շրջակայից առաջնորդութիւնը, իբր
Առաջնորդական Տեղապահ 1873ին Մալաթիա տեղափոխուելէ ետք (տես վե-
րը, էջ 568) :

Այսպէս, 1870ական թուականներէն սկսեալ, այս Սրապիոն եպիսկ. է
անձին վրայ Պեհեսնիի եւ Հիւսնի—Մանսուրի (Ատրեաման) առաջնորդու-
թիւններն ալ միացած են (նոյն) :

Այս թուականներէն ետք, Պեհեսնի—Քեսուն, դարձած է յարակից վի-
ճակ մը Մալաթիոյ առաջնորդութեան, մինչեւ 1915-ի դժբախտ թուականը :

րայ (ՀԱ. 1955. 387—8) խօսած ատեն կը հաւաստէ թէ այս վանքը եւս կարճ ժամանակ
մը եղած է Գրիգոր Վկայասէրի Կաթողիկոսական կայանը (համտ. Մատթէոս Ուռնա-
յեցի, էջ 355 եւ Հ. Ներսէս վրդ. Ակինեան, Մատենագր. Հետազոտութիւններ Ե., 236) : Հ.
Ներսէս Ակինեան վարանումով կը նոյնացնէ Արեգի վանքը Քեսունի Կարմիր վանքին
հետ, որ շատ անհաւանական է :

բ. ՍԱՄՈՍԱՏ-ԿԵՐԿԵՐ-ՀԻՒՍՆԻ ՄԱՆՍՈՒՐ. — (Հարգան?). Պեհեմ-
նիկն զատ Մալաթիոյ առաջնորդութեան յարակից եւ երբեմն անոր ենթակայ
եւ երբեմն անկէ անջատ գոյութիւն ունէր Հիւսնի Մանսուրի առաջնորդու-
թիւնը որ վաղեմի եպիսկոպոսական աթոռի մը շարունակութիւնն էր:

Կոմմագենէ կամ Եփրատացոց երկիրը մեր պատմութեան մէջ ԺԱ.
դարէն սկսեալ չափազանց կարեւոր դեր մը կատարած է հանդիսանալով տե-
ւաւ մը խարխիս եւ տեղի ապաւինի, վասնզի երբ Արեւելեան Հայաստանը ո-
ղողուեցաւ ասիական բարբարոսներով եւ Հայերը զանդուածային կերպով
դէպի արեւմուտք դիմեցին, առաջին վայրը ուր համախմբուեցան առաւելա-
պոյն չափով, եղաւ Փիլարտոս հայ իշխանապետին հողերը, որոնց մեծ մասը
կը գտնուէր Եփրատացոց մէջ:

Հոն հիմը կը դրուէր Կիլիկիոյ թագաւորութեան, որուն հիմնադիրը
Ռուբէն՝ Փիլարտոսի մեծ ու հոյակապ ծրագրին գործաւորներէն մէկն էր,
որ բախտ ունեցաւ նպաստաւորուելու պարագաներէն եւ Փիլարտոսէն իրեն
շնորհուած իշխանութիւնը տեւականացնելու, մինչ ուրիշներ՝ ինչպէս Մա-
լաթիոյ Գաբրիէլ «յոյն»ը, Եղեսիոյ՝ Թորոսը, Քեսունի՝ Գող Վասիլը, եւ այլ
իշխաններ աննպաստ պարագաներու բերմամբ կորուսին իրենց իշխանու-
թիւնը որքան մահմետական հրոսներուն յարձակումներէն, նոյնքան եւ աւե-
լի թերեւս, խաչակիր լատին իշխաններու դաւաճանութիւններուն հետեւան-
քով:

Այնպէս որ հոն հայ իշխաններու տիրակալութեան շրջանին համախմ-
բուած հայերը անցան Տաւրոսի ստորոտը եւ Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութիւնը
պարզացուցին եւ զօրացուցին: Իսկ մնացող Հայերը, որչափ ատեն որ Լատին
խաչակիրներու կազմած Քրիստոնեայ իշխանութիւններուն մէջ կը մնային,
շարունակեցին ապրիլ հոն իրենց հոգեւոր անջատ կազմակերպութեամբ, մին-
չեւ որ իսլամ տիրապետութեան ենթարկուեցան:

Կոմմագենի կամ Եփրատացոց երկիրը ինչպէս տեսնուեցաւ, շրջանակ
մըն էր, ուր մեծ թիւով Հայեր կային, եւ անոր ամէն քաղաքները ստուար
հայ գաղութներ կը պարունակէին:

Այդ քաղաքներէն մէկն էր ՍԱՄՈՍԱՏ, երբեմնի մայրաքաղաքը Կոմ-
մագենէի, որ հին ատեն եղած էր տիեզերական եկեղեցւոյ եպիսկոպոսական
կարեւոր աթոռներէն մէկը: Ան կը գտնուէր Եփրատ գետին եզերքը, արդի
Մալաթիոյ կուսակալութեան Հիւսնի Մանսուր կամ Ատրեաման գաւառին
մէջ:

Սամուստիա կամ Սամոսատ (ըստ Արաբներու Շամշատ) Խաչակիրնե-
րու տիրապետութեան ենթարկուելէ ետք ԺԱ. դարուն, երբ արդէն Հայերը
լեցուած էին Եփրատացոց երկիրը, ունեցաւ հայ եպիսկոպոսութիւն մը, իբր
հետեւանք տեղւոյն կարեւորութեան եւ Հայերու բազմութեան:

Այսպէս կը յիշուին 1166—79 ԹՈՐՈՍ ԵՊՍ. ՍԱՄՈՍԱՏԻ (Հ. ԱՃ. Աճձ.
Բառ. 348 Չամ. Գ. 86—87): 1179 ԳՐԻԳՈՐ ԵՊՍ. ՍԱՄՈՍԱՏԻ (Հ. Աճառեան
Ա. 560 Չամ. Գ. 86—87): Խաչակիրներու դրաւումէն վերջ երբ անշքացաւ

և էս Շիրակ վրդ.ի քով: Իրեն աշակերտակից են համբաւաւոր Ղուկաս Կեղեցի (+1601) եւ Սրապիոն Ուռհայեցի վարդապետները:

Յետոյ կ'ընտրուի Առաջնորդ Կարկառի, եւ կը նստի Ս. Տիմոթէոսի վանքը, ուր կը հասցնէ բազմաթիւ աշակերտներ:

1601ին Զուղայեցի վաճառականներու ճնշումին տակ Հալէպի մէջ կաթողիկոս օծուած է եւ մինչեւ իր մահը (1608 Փետրուար 24 կամ Մարտ 22) Հալէպի մէջ նստած է իբր կաթողիկոս, Գրիգոր Կեսարացի պատրիարքի գոյացուցած հաշտութեան համաձայն: (Տես Պատմութիւն Կաթող. Կիլիկիոյ էջ 245-298, Դարանագի 321-331 եւ 351-352, Աղաւնունի, Միաբանք եւ այցելուք, էջ 412. Արտաւազդ Արքեպ. Պատմ. Հալէպի Հայոց 1950, Փաքիդ էջ 116-145):

ՊԵՏՐՈՍ ԵՊԻՍԿ. ՀԱԼԷՊՅԻ. ՊԻՄԱԿ (1700-1708) (յետոյ կաթողիկոս Կիլիկիոյ): 1680ին հաւանօրէն Սբ. Երուսաղէմի (Աղաւնունի, նոյն, 435), 1700-ին Կարկառի Առաջնորդ է, 1708-1710 հակաթոռ կաթողիկոս, որ յետոյ Հալէպ նստած է: Իր սեփական ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆՔ խորագրով ձեռագրին մէջ գրուած յիշատակարանէն (տես ձեռագրաց բաժին) կը հասկցուի թէ իր Կարկառի առաջնորդութեան ատեն Հիւսնի Մանսուրի մէջ ստացած է այդ ձեռագիրը: Ուրեմն հաւանօրէն Ատրեամանի շրջանակը կը պատկանէր Կարկառի առաջնորդութեան:

Յովհաննէս Ե. Հաճընցի կաթողիկոսին իբր աթոռակից կաթողիկոս եղած է Սիսի մէջ, սակայն միասին չեն կրցած ապրիլ համերաշխ եւ Պետրոս Հալէպցի մեկնած է Հալէպ, ուրկէ աքսորուած է 1710ին Աղբաւ, հաւանօրէն իր լատինամիտ հակումներուն համար:

1717-ին Աղբաւի վանքն էր ըստ Երուսաղէմի վանքը ստանալով ձեռագիր հաւաքածոյի մը (թ. 1462), ուր կը կարդանք «ի վայելումն Բերիացի, որ է Հալէպցի Պետրոս կաթողիկոս ի ՌՃԿԶ (1712ին), ի վանքն Աղբաւու»:

1726-ին գինքն կը գտնենք Բարերդ քաղաքը (տես թ. 1162 ձեռագիր Երուսաղէմի) վասնզի 1726ին գրուած Գր. Նարեկացիի Մեկնութիւն Երգոց Երգոյն յիշատակարանի մէջ «էր քվականն Հայոց ՌՃՀԵ. (=1726) եկն առ Երգոյն Բարերր քաղաքիս Պետրոս հոգեւոր տէրն Սըսոյ կաթողիկոսն, ունելով զայս տետրիկս ընդ ինքն...» Բարերթէն յետոյ հաւանօրէն գացած է Երուսաղէմ ուր վախճանած է 1728-ին եւ թաղուած է Ս. Փրկիչ վանքը, սա տապանաքարով:

«Այս է տապան Պետրոս կաթողիկոսին Կիլիկիոյ, որ փոխեցաւ առ Տէր ի քվ. ՌՃՀԵ. (= 1728) ամեն: Յիշեցէք ի Քրիստոս» (տես Բարգէն կաթ., Պատմ. Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ էջ 456-466):

Կարկառ այնքան անշքացած է որ հաւանօրէն Սամոսատի հետ, ըստ քաղաքային վարչութեան նոր բաժանումներուն կցուած է Հիւսնի Մանսուրի հոգեւոր տեսչութեան, եւ այս պատճառով ԺԸ. դարուն այլեւս ոչ Սամոսատի, ոչ Հարգանի եւ ոչ Կէրկէրի կամ Կարկառի եպիսկոպոսներու յիշատակութեան չենք հանդիպիր: Այդ շրջանակին մէջ իբր կառավարական դաւա-

ապագայի քաղաք կարեւորութիւն ստացած էր Հիւսնի Մանսուր, ուր կ'ե-
րեւի թէ Հայերը համախմբուած են, եւ հոն թեմական կազմակերպութիւն-
քը ունեցած են իբրեւ շարունակութիւնը Սամոսատի եւ Կէրկէրի աթոռնե-
րուն:

Սամոսատ այնքան կորուսած էր իր կարեւորութիւնը եւ նշանակու-
թիւնը, որ աշխարհագրական մերձակորութեամբ մերձակայ Հոռմկլայի,
Նիզիպի, Էհնէշի եւ Պիրի հետ Եղեսիոյ առաջնորդներուն խնամքին յանձ-
նուած էր: Կէրկէր բոլորովին մոռցուած էր եւ անկարեւոր վայրի մը վե-
րածուած, հաւանօրէն երկիրին խռովեալ վիճակին հետեւանքով:

Կառավարական վարչական կեդրոն մը դարձած Հիւսնի Մանսուր, որ-
չափ որ երկրորդական քաղաք մը, հաւանօրէն պետական օրինակի վրայ
նաեւ եկեղեցական կեդրոն մը դարձած էր ԺԹ. դարուն եւ առաջնորդութիւն
մը կազմուած էր, որոշ չենք գիտեր ո՞ր թուականին:

Ինծի ծանօթ Հիւսնի Մանսուրի առաջին եպիսկոպոսն էր 1880ական
թուականներու Գրիգոր եպիսկոպոս Ռուբինեանը որ 1878ին վախճանած է:

Հիւսնի Մանսուրի Հայերը հանրադրութեամբ մը պատրիարքարան կը
գիմեն, որպէսզի Գրիգոր վրդ. Աբարթեան Զէյթունցին, որ մէկուկէս տա-
րիէ ի վեր Հիւսնի Մանսուր կը գտնուէր իբր քարոզիչ, առաջնորդ նշանակու-
թիւն (Պատ. Արձանագրութիւն), սակայն հետեւանք չէ տրուած այս խնդրանքին և
Հիւսնի-Մանսուրի առաջնորդութիւնը Մալաթիա-Պեհեանի միացեալ առաջ-
նորդութեան կցուած է այդ թուականէն սկսեալ, մինչև 1886-7. երբ անջատ-
ուած է, առանձին առաջնորդութիւն կազմած է, բայց առաջնորդ մը գտնել
անկարելի դարձած է մինչև 1890ական թուականներու սկիզբները, ուստի
1892ին Ատրեամանը կրկին ենթարկուած է Մալաթիոյ առաջնորդին իրաւա-
սութեան, իր յատուկ առաջնորդական փոխանորդներով որոնց վերջինը եղաւ
Կարապետ քհնյ. Ժամկոչեան, որ ընտրուած էր 24 Յունիս 1913ին (Պատ.
Արձանագրութիւն):

Է — Հ Ա Յ Վ Ա Ն Ք Ե Ր

Աղօթաւայրերը, այսինքն եկեղեցիները ժողովուրդին համար անհրաժեշտ չինութիւններ էին, որոնք Հայերը միշտ իրենց նոր հաստատուած վայրերուն մէջ դրեթէ հաղիւ կանգ առած, կառուցած են:

Իսկ վանքերը, որոնք հին տարիներուն երբեմն ճգնարաններ էին կամ մայ-կամայ տարադիր բաղմութիւններու համար մշակութային կեդրոններու վերածուած էին եւ իբր ուսումնավայր, մտաւորական կեանքը կ'ապահովէր, քանի որ դիրը եւ դպրութիւնը սոսկ կրօնաւորներու վերապահուած էին:

Ինչ որ ուրիշ տեղեր պատահած էր անկարելի է որ Սեւ Լերան, Կոմմադինէի կամ Եփրատացոյ դրացի Մալաթիոյ մէջ չպատահէր, երբ ԺԱ. դարուն Հայերու նոր ստուար բաղմութիւններ այդ կողմերը կ'ապաստանէին, այն յոյսով որ այդ շրջանակին մէջ պիտի կարենային ստեղծել օրրանը նոր կեանքի մը եւ կերտել անկախ հայ պետութիւն մը:

Եւ իրաւ ալ գոնէ ժամանակաւոր կերպով յաջողեցան այդ վայրերուն մէջ եւ շուրջը հաստատելու Հայ անկախ իշխանութիւններ, մեծ մասամբ Հայ բնակիչներով լեցուն: Այդ իշխանութիւններուն մէջ անխուսափելի էր որ պիտի ստեղծուէին եկեղեցիներ, վանքեր, աստուածապաշտութեան եւ ուսման վայրեր:

Արդարեւ ԺԱ. դարուն իսկ կը հանդիպինք Մելիտինէի մէջ¹ յիշատակութեանը Ս. Գրիգոր անուն հայ վանքի մը, շատ մը ուրիշ վանքերու հետ, որոնք նոյն դարուն Փոքր Ասիոյ այդ պարանոցին եւ Կիլիկիոյ հոյամասին վրայ գտնուող եւ հայաբնակ դարձած բաղմաթիւ ուրիշ քաղաքներու մէջ գոյութիւն ունեցած են:

Մասնաւորապէս վանքերը այս շրջանակին մէջ շատցած են Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորին գլխաւորած հոծ հայութեան դադթէն, այսինքն ԺԱ. դարու առաջին քառորդէն ետքը, եւ յատկանշական է որ անոնք մեծ մասամբ կոչուած էին Վասպուրականի վանքերուն անուններով եւ կը պահէին Արծրունի արքայազուններուն յիշատակները (Գէորգ Արք. Արսլանեան, ԲԱԶՄԱՎԷՊ 1934, էջ 13):

ԺԱ. դարէն ետքը կառուցուած այս վանքերու մէջ էին նաեւ Մալաթիոյ եւ Կոմմադինէի կամ Եփրատացոյ շրջանակին մէջ կառուցուած վանքերը, որոնք մեծ մասամբ գոյութիւն առած են ԺԱ. դարուն կամ անոր յաջորդող 2-3 դարերու ընթացքին Հայաստանէն դէպի Արեւմուտք գլմող հայ դադթականներէն, ինչ որ շատ բնական էր:

Այսպէս, Մալաթիոյ եւ շրջակայից մէջ երեւան կու գան կարգ մը հայ

(1) 1057-ին Մելիտինէի մէջ եր յիշուի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի վանքը, որուն վանահայրն էր Պողոս (տես ՇՈՂԱԿԱԹ, էջ 193):

վանքեր, որոնցմէ շատ քիչերը իրենց գոյութիւնը պահած էին մինչեւ 1915ի հայաջինջ ուրուականը:

Այս վանքերը թիւով 14 էին սակայն 1915ին անոնց միայն 2ը կը պահէին իրենց գոյութիւնը¹:

Այս վանքերը, ինչպէս ուրիշ տեղեր, այս շրջանակին մէջ ալ հաւանական է որ դոնէ մասամբ ուսումնավայրեր եղած ըլլան, դպրանոց կամ դպրավանքեր դառնալով, ինչ որ կը մակաբերուի առձեռն վաւերագիրներէ, գլխաւորաբար ձեռագիրներու յիշատակարաններէ:

Մալաթիոյ գլխաւոր տեղադրողը Պէննէեան Տ. Կարապետ քահնայ. իր գործին մէջ ունի գլուխ մը «ԿԱՆԳՈՒՆ ՎԱՆՔԵՐ» խորագրուած, ուր կը խօսուի միայն երեք վանքերու վրայ, որոնք միայն իրեն ծանօթ էին իր գործին պատրաստութեան թուականին, այսինքն 1912ին:

Այդ երեք վանքերն էին 1. Ս. ՓՐԿԻՉ, 2. ԱՆԱՐԾԱԹ ԲԺԻՇԿ Եւ 3. Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ «որոնք կը գտնուին քաղաքին արեւելք մէկ ժամ, միեւնոյն հեռաւորութեամբ եւ իրարմէ երկերկու մղոն հեռու մէկ գծի վրայ շարուած» (Ձեռագիր էջ 56):

Խորհելով որ Պէննէեան քահանայի տեղեկութիւնները եւ նկարագրութիւնները տրուած են անձի մը կողմէ, որ բնիկ է տեղւոյն, կը նախընտրեմ իր երեք վանքերու մասին զրուածները նոյնութեամբ ներկայացնել եւ ապա տալ ուրիշ ծանօթութիւններ անոնց մասին (իրեն անծանօթ) և ապա խօսիլ այն վանքերու մասին, որոնք գոյութենէ զադրած էին 1915էն շատ առաջ:

Պէննէեան քահնայ. ի այդ տեղեկութիւններուն մէջ ինչպէս ընթերցողները պիտի տեսնեն դժբախտաբար աւանդութիւններ եւ անհիմն զրոյցներ լայն տեղ գրաւած են, բայց նոյնութեամբ զանոնք կը ներկայացնեմ ոչ առանց քննութեան ենթարկելու: Ընթերցողները իմ աւելցուցած տողերու մէջ պիտի տեսնեն այդ քննութեան չտակացող պատմութիւնները, որոնք Պէննէեան Կարապետ քահնայ. իրր հաւաստի եւ ճշմարիտ ներկայացուցած է:

Ուրեմն նախ պարտաւորուած եմ խօսիլ երեք վանքերուն վրայ, Պէննէեան քահնայ. ի դասաւորութեան համաձայն, եւ իր զրածները անփոփոխ՝ ամբողջութեամբ առնելով:

ա. — ՍՈՒՐԲ ՓՐԿԻՉ. — Որ հիմնարկուած է մեր ի Քս. հաւատացեալ նախավկայ եւ անդրանիկ քաղաւոր Ս. Աբգարիոսէն եւ օծուած Ս. Թադէոս առաքեալի ձեռքով:

Կաւանդուի քէ՝ համաձայն մեր Փրկչին խոստման, նախկին Լուսաւորիչ Ս. Թադէոս, գալով Եդեսիա, կը բժշկէ զԱրքայն Աբգար: Եւ ուսկից կ'երթայ ուրիշ տեղեր քարոզելու: Աբգար՝ յետ ապաքինման Մալաթիան աւարանոց ընտրելով՝ կու գայ եւ Օրտգիի արեւելեան բարձունքը շէնքի մը հիմնարկութեան կը ձեռնարկէ: Մինչ այս, մինչ այն Ս. Թադէոս առաքեալն

(1) Ոմանք կանգուն երեք վանք հաշուած են, երբորդին տեղը յայտնի եւ քանի մը պատեր մնացած ըլլաւուն համար:

ալ հոս գալով երբ կը լսէ թագաւորին հոգ գտնուիլը, գԱյն այցելելու համար՝ մինչ շինութեան վայրը կը հասնի ծպտուն, յանկարծ սկունդ մը կը յարձակի վրան. Թաղէոս բռնելով կը զարնէ ոտքերն ու կը սատկեցնէ գայն: Արգար տեսնելով իր սկունդին (պզտիկ շուն) սատկիլը եւ իբրեւ օտարական բանտարկել կու տայ գայն սպանողը:

Այդ օրեր Արգարու որդին Անանէ ծանր հիւանդութեան մը բռնուելով կը տառապի եւ բժշկներու ամէն ճիգ ու զօրութիւն բնաւ չեն կրնար բժշկել, գիշեր մը երբ Արգար իր հոգեհատորին ցաւէն տրտում կը փնայ, կ'ազդուի իրեն թէ՝ «մինչեւ բանտարկեալ օտարականը չարձակես եւ իր ձեռքը Անանէի վրայ չդնէ, չ'առողջանար»: Արգար ընդոստ կ'ելլէ անկողինէն եւ բերել կու տայ Առաքեալը, անկէց խնդրելով նախ ներողութիւն եւ երկրորդ Անանէի բժշկութիւնը:

Անանէ կը բժշկուի: Իսկ Արգար ի վարձ այդ բժշկութեան կ'ուզէ որ Թաղէոսը հարստացնէ ոսկով եւ արծաթով: Սակայն Թաղէոս մերժելով բոլոր արծաթն ու ոսկին, կ'առաջարկէ որ ամառանոց ապարանքին մօտ կառուցուի նաեւ երկնաւոր թագաւորին համար ալ եկեղեցի մը: Թաղէոսի սոյն առաջարկին հաւանելով՝ անմիջապէս կը հաստատուի եկեղեցին որ եւ Ս. Առաքեալը կ'օծէ գայն իր ձեռքով:

Այս սրբազան վայրը որ բազմադարեան հնութեամբ իր նմանեաց մէջ ամենէն առաջիններէն համարուելու արժանիքն ունի, գրաւած է 12-13000 ֆառակուսի կանգուն տարածութեամբ տեղ մը: Ներկայիս մէջ կանգուն կը կենան երկու փոքրիկ մատուոններ միայն, որովհետեւ դարերու հոլովումը եւ կործանիչ ձեռքեր բոլորովին փառ ու փանդ եւ այրեացաւեր ըրած են այն ընդարձակ շրջանակին մէջ գտնուած բոլոր շէնքերն¹ որոնց փառաւորութեան և չֆնադութեան ապացոյցներն են այն սրբատաշ և մարմարիոնէ խաչերն ու մինչեւ 3 մեթր երկայն ու մէկ ու կէս մեթր բարձրութեամբ ահագին փարերն ու կրանիթեայ խոշոր սիւներն ու պատուանդաններն: Կ'ըսուի թէ վանքը հինգ յարկերու վրայ շինուած էր եւ ունէր 40 խորան ու 366 կամարներ: Ներկայիս մէջ արարողութիւն կատարուած տեղը երրորդ կամ չորրորդ յարկի մը մնացորդներէն ըլլալու է²: Որովհետեւ դեռ մինչեւ 1893 տարւոյ երկրաշարժը, ներկայ պատին հարաւային կողմը իբրեւ աշտարակ ցցուած կը կենար վերնաշարկին պատերէն մաս մը: Եւ հիմակուան գաւիթին տակն ալ տեղ տեղ պարսպ եւ տեղ տեղ լցուած փլատակներէն: Իր շրջանակին մէջ յու-

(1) Պէննէեան քչն. իր համառօտ գործին մէջ կ'ըսէ թէ Լէնկիթիմուր տ.նապէս քարուքանդ ըրած է այս վանքը որ քարերու պիտանագոյնները ձեռքէ ձեռք Եփրատի մէջ թափած ու մնացեալը հարթ հաւասար ըրած է գետնի:

(2) Պէննէեան քչն.ի տպագրեալ համառօտ գործին մէջ (էջ 57) տ.նապէս ցոյց կը տրուի թէ կանգուն կը մնային երրորդ յարկի պատերէն ու աշտարակներէն մաս մը, երկրորդ յարկէն երեք կամարներով մատուռ մը եւ Ս. Սովիա ըսուած այլ մատուռ մը: 1893-ի երկրաշարժէն կործանած են թէ՛ Ս. Սովիան, թէ՛ միւս մատուռը իր կամարներով եւ թէ 10-ի չափ սենեակներ:

նարէն եւ ասորերէն գրերով արձանագրուած փաբերու բեկորներ կը գտնուին:

1895էն առաջ ձեռնարկուած էր եկեղեցին շինելու եւ պատերը բաւական բարձրացած էին: Սակայն այդ տարուան դէպքը, այդ նոր պատերն ալ փակելու յանդգնելուն հետ, 20ի չափ երկյարկ սենեակներն ալ գետնի հաւասար ըրած էր: Մինչեւ այսօր 8-10 հատ նոր սենեակներ շինուած են, ուր կը պատասպարուին ուխտագնացութենէ աւելի օդափոխութեան գացողներն: Այս վանքի տեղւոյն օդը շատ քեթեւ ու առողջարար է, բայց խմելու ջուրը բոլորովին ոչինչ: Բացի վանքի շուրջը գտնուած մէկ փանի արտավար հողէն կալուածք եւ եկամուտ չունի:

Վանքէն քիչ մը վարէն կը հոսի ԲՈՒՆԱՐՊԱՇԸՂ վտակը եւ որուն եզերքը փառակուսի վնիտ աղբիւրի մը փովիկն է այն հինաւորց Զինարը, ուր վանքի ուխտաւորներն իջնելով կը բոլորեն աղբիւրը եւ ուրախութեան պակասը կը լրացնեն: Զինարը՝ որուն հաստութեանը համեմատող ծառ չեմ կարծեր որ այս գաւառին մէջ հատ մըն ալ գտնուի, դարեր առաջ կայծակնահար ըլլալով՝ այրած է բունը եւ սեւերես խոռոչ մը շինած է:

Այս խոռոչին տրամագիծն է 12 ոտք, եւ բունին արտաքին շրջապատը 40—45 ոտքի չափ: Բունին վրայ հագարաւոր գամեր գամուած են: Իսկ նիւղերուն ծայրերէն գոյնգգոյն փուրջեր կապուած են ֆրիստոնեաներէ եւ քուրփերէ, հիւանդութեանց վանումին համար: Մնացորդ հին հաւատքի հաւատալիքներէն:

Այս վանքին վրայ *Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեան* (Բիւզանդիոն, 182975, 19 Յուլիս 1906) ունի հետեւեալ տողերը աւելի մօտ ճշմարտութեան եւ աւելի համեմատ եւ չափաւոր, առանց աւելորդ առասպելաբանութեանց: Ահա իր բառերը:

«Մալաթիայէն մէկ ժամու չափ հեռու, Օրտուղի անուն գիւղի մօտեւորը, բլուրի մը վրայ կառուցուած է «Ս. Փրկիչ Վանքը» որուն կ'ըսուի նաեւ «գիւղին անունով «Օրտուղի Վանք»: Կ'ըսեն թէ ժամանակին վանքին մէջ «ՔԱՌԱՍՈՒՆ խորաններ կային, բոլորն ալ թաղէոս Առաքեալին ձեռքովն «օծուած: Այժմ յունական ճարտարապետութեան ձեռով շինուած, քարաշէն «եկեղեցի մ'ունի, բայց խալիսլուտ ու նորոգութեան կարօտ: Մալաթիոյ «Առաջնորդ նախորդ Տեղ. Տ. Խաչատուր վրդ., օթանդակութեամբ Յարու-«թիւն Էֆ. Ոսկերիչեանի¹ ասկէց առաջ ձեռնարկած էր թէ՛ եկեղեցին եւ թէ՛ «վանքը նորոգելու...»:

«Ս. Փրկիչ այս վանքը գլխաւոր ուխտատեղին էր Մալաթիացիներուն:

(1) Արդարեւ 1895-ի կողոպուտէն եւ աւերումէն ետք, այս անձնաւորութիւնը, որ եկեղեցական կամ հոգաբարձու նշանակուած էր այս վանքին, իր 1895ի ջարդէն եւ իրեն դէմ թուրքերու զրպարտութենէն ազատած ըլլալուն համար ուխտ ունէր, յաջողած է շինել պղտիկ մատուռ մը, ուր կը կատարուէին արարողութիւնները, եւ 10 քարաշէն սենեակներ:

Դժբախտաբար Ոսկերիչեան 1915-ին նահատակուած է քաղաքին ծանօթ դէմքերուն հետ:

«Վանքին մէջ կային 20—25 սենեակներ, բաւականին զեղեցիկ ու ճաշակաւոր
«չինուած: Միաբան վարդապետներ չունէր, բայց Առաջնորդները միշտ կ'այ-
«ցելէին վանքը: Այս վանքին մէջ կային, կ'ըսուի, բաւական թուով զրօշակիւ
«հին մատեաններ, որք ասոր անոր անցնելով, առ այժմ մնացած են միայն՝
«Աւետարան, Յայսմաւուրք, Շարական և ժամագիրք մը, չորս կտոր զրօշակիւ
«գրեանք»: (Տրդատ եպիսկ. Պալեան Բիւզանդիոն 2975):

Իսկ աւելի կանուխ 1878-ին Գարեգին եպիսկ. Սրբանձտեանց իր ԹՈՒ-
ՐՈՍ ԱՂԲԱՐ-ին (Ա. 314—5) մէջ ունի սա տողերը, որոնք աւելի լուրջ են եւ
աւելի զգուշաւոր:

«Անարծաթէն անցանք Օրթուղի գիւղը, Ս. Փրկիչ վանքը, որ բաւա-
«կան շէն է սենեակներով, պարտէզներով, եւայլն. ուր անպակաս են ուխ-
«տաւորք եւ երթեւեկք, հող մը ունի բակին մէջ, յորմէ զեղնութիւն ունե-
«ցողներ կ'ուտեն ու կ'անցնի: Ուխտաւորաց մեծ մասն տաճիկ կանայք են,
«վանքի դիրքն հովասուն, ջրաւէտ եւ ապահով լինելուն՝ օգտաւորութեան եւ
«զուարճանալու համար եկողներ ալ շատ կան, ուր տեղի կ'ունենան խաղ,
«դափ, պար եւայլն: Ս. Փրկչի տաճարը խիստ ընդարձակ եւ հոյակապ շէնք
«մը եղած կ'երեւի իւր աւերակէն, արդի տաճարը՝ աւերածոյն մէկ մասն է,
«զոր ծածկեր են, մութ եւ խաւար է, ուր պատարագ կը մատուցանեն կիրա-
«կի օրերը քաղաքի քահանայք շրջանով, փոքրիկ մատուռ մ'ալ կայ տաճարին
«աջ կողմն՝ նոյնպէս մութ: Դրսէն հիւսիսային պատին վրայ դրան մը տեղ
«կայ գոցուած, եւ անոր ճակտի վրայ յունարէն գրով արձանագիրք մը: Ըստ
«աւանդութեան, Լէնկթիմուրի աւերակն է եղեր այս մեծաշէն տաճարն, եւ
«ասոր հողերն ու կալուածները տիրեր են Թուրքեր»:

Այս անշքացման շրջանին Մալաթիոյ առաջնորդներէն Սրապիոն եպիսկ.
(1876—1878) ջանք մը ըրած է աւերուած եւ փլատակ դառնալու մօտ վանքը
շէնցնելու, վասնզի 10—12 սենեակներ չինած է եւ ուխտաւորներու հանգըս-
տութեան համար ամէն սենեակի մէջ մասնաւոր անկողին, վերմակ եւ կա-
պերտ պատրաստել տուած է, ինչպէս նաեւ կերակուր եփելու մեծ ու սրդ-
տիկ կաթսաներ, ամաններ եւ զգալներ հայթայթած է (տես ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ
Գ. տարի թ. 2 էջ 14):

Դժբախտաբար 1895ի ջարդին բոլոր ասոնք անէացած էին կամ կո-
ղոպտուելով կամ քանդուելով: Այս տեղեկութիւններու վրայ կ'աւելցնեմ
Բրոֆ. Մկրտիչ Որբերեանի հետեւեալ տողերը (ԲԻԻՐԱԿՆ 1900, էջ 147), ա-
նոնցմէ զեղչելով այն մասերը, որոնք կրկնութիւններ են նախապէս գրուած-
ներուն:

«Ս. Փրկչի վանքը բլրակի մը վրայ հիմնուած է: Առջեւը Օրտուգի
կոչուած պարտիզալից գիւղը կայ, ուր մինչեւ մօտ տարիներ, 15 տան չափ
Հայեր ալ կը գտնուէին: Աւանդաբար կ'ըսուի թէ Թադէոս եւ Բարթուղիմէոս
առաքեալներու օծած եկեղեցին է: Ասկէ կէս դար առաջ (1850ական թուա-
կաններուն) ամայի եւ աւեր սոսկ տաճարին մէկ մասը կը գտնուի եղեր:
Ուխտագնացութեան միջոցին, Օրտուգուցի Հայեր պէտք եղած սպասները
տանելով, հոն քաղաքէն գացող քահանան պաշտամունք կը կատարէ, մատա-

դը կ'օրհնէ, կ'ուխտեն, կ'ուտեն եւ կրկին ֆաղափ կամ գիւղ կը դառնան: Բայց այդ ատենները ժողովուրդին կրօնասիրութեան, անհատական ձեռնարէցութիւններուն... շնորհիւ, կիսաւեր տաճարը կը շրջափակուի ընդարձակ պարիսպով մը եւ կը շինուին հովասուն ու գեղեցիկ սենեակներ: Երբ մենք հասանք, ամէն շաբաթ եւ կիրակի օրեր բարեպաշտ, ինչպէս նաեւ քեփապաշտ մարդիկ խումբ խումբ կ'երթային և Ս. Փրկիչ կա'մ կ'ուրախացնէր և կա'մ կը տրամեցնէր:

Եկեղեցիին պահարանին մէջ կը գտնուէին բաւական թուով ձեռագիր, եկեղեցական գիրքեր, որոնց մէջ է'ն հինը մինչեւ ԺԲ. դար կ'երթար, ոմանց կողմէրուն քով դրուած թերթերը մագաղաթեայ Աւետարանի թերթեր էին, կը յիշեմ նաեւ որոշ թերթ մը, որ կրկնագիր գրչութիւն մըն էր, հին գիրքերուն հետքերը զգալի էր:

Եկեղեցիներու¹ այս մնացորդ բրածոն յունական է, վասնզի թէ' խաչերը եւ թէ' հատակտուր գիրքերն ու արձանագրութիւնները յունարէն են»:

Այնպէս կը թուի թէ այս կրօնաբոյր բլուրը կեդրոն եղած է բոլոր հայ վարդապետներու, յոյն մեղրոպոլիտներու եւ Ասորի մարֆիններու, որոնք պատմութեան էջերուն մէջ Ե. դարէն սկսեալ կը յիշուին: ... Եկամուտի աղբիւրներ շատ քիչ ունի: Օդը Լուսաւորիչի վանքին օդէն աւելի մեղմ ու հանելի է»:

Մալաթիոյ երբեմնի առաջնորդը՝ Գէորգ Ծ. վրդ. Ասլանեան (յետոյ Արքեպիսկոպոս եւ Տեղապահ Պոլսոյ Պատրիարքարանի) եւս խօսած է ԲԱԶ-ՄԱՎԷՊԻ մէջ իր հրատարակած շարաթացեալ վանքերու շարքին նաեւ Օրտուղի Ս. Փրկիչ վանքին վրայ: Անիկա շատ գեղեցիկ նկարագրած է ճամբան որ կը տանի քաղաքէն այս վանքը, ինչպէս նաեւ խղճատութեամբ նկարագրած՝ վանքին վիճակը՝ անշուշտ իր պաշտօնավարութեան օրերը աչքի առջեւ ունենալով:

Հոս նոյնութեամբ կը ներկայացնեմ այդ տողերը, իբր կատարեալ պատկերացումը այս վանքին:

«Ս. Փրկիչը մէկ ու կէս ժամ հեռաւորութիւն ունի Մելիտինէէն, դրոյնցն է Օրտուգուի գիւղին որ շատ տարիներ առաջ մի քանի հարիւր հայ բնակչութիւն ունեցած է. վերջերս հագիւ երեսունի չափ, է մերձ նաեւ Ասլան Թէփէի մեծ հնութիւնը նախափրիստոնէական, այժմ իր գագաթին վրայ՝ որ քանի մը արտավար է Հայոց եւ հարեւանաց գերեզմանատեղիքն են:

Գեղեցիկ խնուղի մը Մելիտինէէն կ'երկարի մինչեւ գիւղ եւ վանք ու հնութիւն, դրախտազարդ պարտէզներու, ծառուղիներու մէջէն կը սահին կառքերու անիւները եւ տոփ ու դափոտուփ նժոյգներու, գեղազարդ խնուղին ի է բազմութեամբ որ վեր վար կը նեմին ու կը նեպին: Եզական ջուրը Տէր Մեսիհին ու վարերը Պապ ուխտիին (միւռոնաթափ) ջուրերուն սլու ըլլալը սրափալը քուկ ու մուկ, հոգ ու հոգձակտի բոբոցներու եւ ծառաներու յա-

(1) Թէ' աւանդութիւնը եւ թէ շրջակայ աւերակները կը յայտարարեն թէ շատ մը եկեղեցիներ շինուած են նոյն բլուրին վրայ:

գուրդ տալով կը գնայ անդադար. հապա երբ մտնես խիտ ծառներու գրկին, որոնք մէյ մը երկինք կատար ու կտուր են ըրած, իսկ երկրին հոգ տներ ու խոռոչներ են կազմեր, օճալեգու բարտիք, հաստաբուն կալեր լեցնող ընկուզենիք, ուռենիք, քթենիք հարուստ հարուստ գլխու պտոյտ կու տան: Երբ գիւղին ու վանքին կը մօտենաս՝ Արեւէն ալ կը գրկուիս եւ բոցեղ նառագայթներէն ալ:

Արեւն իսկ խափանող դրախտասարէն երբ պրծած էս, ահա Ս. Փրկչի վանքը, որ լայնանիստ վայրի մը վրայ տեղ է գրաւեր. երկու արտավարէն աւելի ընդարձակութեան մը վրայ պարսպապատ շէնք մըն է դրսի երեւոյթով, երբ մեծ դռնէն ներս կը մտնես ընդարձակ գաւիթներու շարք մըն է, ու գաւիթներուն մէջերը հսկայ մարմար սիւներու խոշոր կտորներու փռուածք կը համրես, իսկ հաստաբուն խոյակները նրբին քանդակումներով ապշուքիւն պատնառող զարմանքի կ'ենթարկեն: Պարսպի պատերուն ներսի կողմերուն կողերուն միայնակ սենեակներ շինուած են վերջին հրդեհներէն, աւերներէն վերջ, ու դեռ աւերակոյտերը դէզ դէզ հոս ու հոն բակտեղեաց մէջ կան: Սենեակներու եւ պարիսպներու շինութեան համար գործածած են մարմարի անթիւ կտորուանք ու սիւներու մարմար կոնդեր:

Վանքի տաճարէն երբ ներս մտնես, սարսուռ մըն է որ կը պատէ, երբ հոյակապ համակ մարմարիոնէ շինուած տաճարին փլատակը, գետնէն 3-4 մետր բարձրութեամբ դեռ մարմարաշէն պատերը գրեթէ անաղարտ կը դիտես, հապա սեղանը համակ մարմարաշէն, կիսակործան, ու տաճարին սիւներուն մի քանին երկու երեք կտորի բաժնուած գրկաչափ հաստութեամբ սիւներ, ու խոյակները այնչափ նրբին քանդակ ծաղիկներով, որ կ'ապշիս, կը հիանաս, մեծ անցեալը աչքիդ պատկերացնելով: Մեծ խորանին երկու կողմի փոքր պահարանները Ս. Սկիհի, եւ բաժակի ու սպասի դեռ անաղարտ կը մնան գեղակերտիկ, տաճարը ունի 30 մետր երկայնք եւ 20ի մօտ լայնք մարմար սիւներ, խոյակներ, քանդակք ու շինութեան ճարտարապետութեան կերտուածքը ճիշտ ու ճիշտ նմանութեամբ Արկատեան մեծ ու հոյակապ տաճարին հնութիւնը տասնեակ դարերէ աւելի եւ հին ժամանակին կը պատկանի եղեր Յունաց, եւ երբ Արկատեան Արզան կը շիջանի իր փառքէն ու տիրապետութենէն, ահա Ս. Փրկչի կ'անցնի հայութեան ու դարերով փառաւոր շրջան մը կը բոլորէ: Բակին մէջ հող մը ունի ուրկից ուտողներ գեղնութեան հիւանդութենէն կը բուժին, ուխտաւորներու մեծ թիւը թուրք կիներ են, որոնք երբէք բժշկի կարեւորութիւն չեն տար: Դրսէն հիւսիսային պատին վրայ տեղ մը կայ գոցուած որ դրան տեղ է, որուն ճակատին վրայ յունարէն գրով արձանագիր մը կայ: Այս մեծաշէն տաճարին աւերումով, կ'աւերին վանքին ամբողջ շինուածքը եւ այս աւերքը Լէնկթիմուրի ձեռքով է եղած կ'ըսուի: Վանքին ընդարձակ հողերը ամբողջ գրաւուած ու իւրացուած է գիւղացիներուն կողմանէ: Ամէն շաբաթ Ս. Պատարագ կը մատուցուէր, ամէն օր, շաբաթ ու ամիս ուխտաւորներով լի կ'ըլլային, այս վանքն ալ ամառանոցի կը ծառայէր»: (Բազմավէպ, 1938, էջ 109-110):

Մալաթիոյ Առաջնորդական Տեղապահ Խաչատուր վրդ. Տէր Ղազարեան 21 Մարտ 1902 թուականով Օրմանեան պատրիարքի հրահանգով անոր ուղղած Մալաթիոյ թեմին մէկ ընդարձակ տեղեկագրութեան մէջ խօսած է այս վանքին վրայ, որ «Կը գտնուի . . . Օրտուզիի արուարձանին մէջ, բլուրի մը վրայ: Ս. Փրկիչ վանքին թէ՛ տաճարը եւ թէ՛ իր շուրջը գտնուած 70ի չափ երկյարկ սենեակները եւ այլ շէնքերը 1895ին հիմնադրուած կործանեցան եւ վերջերս միայն 5 հատ ներքնայարկ սենեակներ շինուեցան եւ տաճարը կը մընայ տակաւին աւեր վիճակի մէջ: Սոյն վանքին հիմնարկութեան մասին աւանդաբար կ'ըսուի թէ Քրիստոսէ բաւական տարիներ առաջ, իբրեւ կոստուրն շինուած եւ Թադէոս Բարթուղիմէոս առաքելոց ձեռնով օծուելով եկեղեցիի վերածուած է: Սոյն շէնքը ի նախնումն յոյժ հոյակապ ըլլալով, աշխարհաւեր Լէնկթիմուրի միջոցաւ քանդուած եւ քարերն ալ յիշեալի գօրաց ձեռօք երեք ժամ հեռի Եփրատ գետը քափուած են: Սոյն վանքը հրովարտակ մը ունի եղեր, բայց կորսուած է»:

Այս տեղեկագիրէն զատ 11 Մայիս 1911 թուականով եւ թ. 35 համարով Մալաթիոյ Առաջնորդական Փոխանորդ Եղիա քհնյ. ունի վանքերու մասին նոր տեղեկագիր մը, Պատրիարքարան ուղղուած, ուրկէ կը հասկցուի թէ Մալաթիոյ երկու կանգուն վանքերը չունէին միաբանութիւն եւ Առաջնորդարանի վարչական ժողովներու կողմէ կը կառավարուէին:

Ս. Փրկիչ վանքը միջին հաշուով 20 ոսկի եկամուտ մը ունէր, զոյացած ուխտաւորութենէ եւ կալուածական վարձքերէ:

Այս վանքը ունէր 3 կտոր արտ 8 արտավար (տէօնիւմ) տարածութեամբ:

Այս վանքն ալ թալանուած է ամբողջովին 1895ին, ինչպէս նաեւ բոնադրաւորուած, բայց ետքը դարձուած: Սակայն վանքին սեփականութեան վաւերագիրները կորսուած էին:

1914—1918 աշխարհաւեր պատերազմի միջոցին Մալաթիոյ մէջ պատահած թրքական հայաջինջ խժդժութեանց եւ վայրագութեանց ականատես եւ ենթակայ Գէորգ Մելիտիներցի իր ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ (1915—1918) գիրքին մէջ (էջ 32) այս վանքին մասին խօսած է, ինքն հաստատելով թէ «շինութեան մասին ստոյգ տեղեկութիւններ կը պակսին, բայց ըստ ժողովրդական աւանդութեան քիչ տարբերութեամբ ժամանակակից կը թուի ԱՆԱՐԾԱԹ ԲԺԻՇԿԻՆ¹, որուն քանդումէն վերջ ստացած է աւելի կարեւորութիւն, իբրեւ ուխտատեղի. թրքական տիրապետութեան շրջանին յաճախ կողոպտուած ու որոշ մասերը քանդուած են, բայց հաւանաբար ժողովուրդը ծով քրտինքով ու յաճախ իր գոյութեան գնով դարձեալ նորոգած է զայն²: Օրտուզիի եկեղեցին ունի պատմական չինարի ծառ մը, որուն անուան հետ ժողովուրդը կապած է

(1) Հետեւաբար 1250—1350 թուականներուն կ'ենթադրէ Գ. Մելիտիներցի, վասնզի Անարծաթին նոյն թուականը նշանակած է:

(2) Շարունակական նորոգութեանց ընթացքին, աստիճանաբար նուազած է անոր շքեղութիւնը (ծանօթ. Մելիտիներցիի):

շատ մը առասպելական բժշկութիւններ: Օրինակ, ջերմ ունեցողներ մատաղ զոհաբերելով ու իրենց վրայէն կտոր մը զգեստ կտրելով, անոր ճիւղին կը կապեն ջերմերնին»: (Պէտրոզ Մելիտինեցի ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ, 1915—1918, էջ 32):

Իբրեւ վերջին վկայութիւն կը փափաքէի իբր գրական վայելք մը ընթերցողներուն ներկայացնել նաեւ Ա. Ք. ստորագրուած յօդուածը՝ «Սրբ. Փրկիչ վանքին մէջ» խորագիրով՝ հրատարակուած ՊԱՊ ՈՒՆՏԻԻ մէջ (Գ. տարի թ. 4 1937 Սեպտ.): Բայց որովհետեւ անոր մէկ մասը թէեւ գեղեցիկ, սակայն սոսկ անձնական տպաւորութիւններ է, քաղուածօրէն պիտի ներկայացնեմ զայն, օգտուելով անոր տեղեկատուական մասերէն:

Ըստ Ա. Ք. ի այս վանքը «հաստատուած Սբ. Արփէնայ (Ահարոն) լեռնաբլուրներու վերջնոյն լայնատարած, բարձրադիր կատարին, ան տիրականօրէն կ'իշխէր Մալաթիոյ՝ Մելիտինէի եւ իր շրջակայքի վրայ, շրջապատուած բնական սփանչելի տեսարաններով, որոնք հիացում ու պատկառանք կ'ազդէին դիտողին վրայ:

Աջ կողմը Օրտուգին՝ իր կանաչագարդ պարտէզներով ու այգիներով հարուստ, ձախը՝ Անարծաթ Բժիշկը (վանք՝ ութնեակ եկեղեցիներով եւ ֆառասուն խորաններով), եւ մի քիչ հեռուն Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ վանքը. դիմացը վանքապատկան ընդարձակ պարտէզը իր պատմական ԶԻՆԱՐ ծառով, իսկ իր թիկունքը տուած էր Ասլան Թէփէի հեռակայ սարերուն, որոնք զմայլելի տեսքով դիտողին ուշը կը գրաւէին:

Սբ. Փրկիչը հրաշագործի համբաւն ալ կը վայելէր հինուց ի վեր, եւ գուր չէր որ ուխտաւորներ միշտ բազմութեամբ կը լեցուէին հոն՝ վշտի, տառապանքի ծանրութեանց տակ կ'աւանդուէին, ու կը վերադառնային իրենց տեղերը, թեթեւցած գիրենք մնշող նեղութիւններէն...

Տեղւոյն վրայ կատարուած հրաշագործութիւններուն եւ վանքի անցեալ գործունէութեանց մասին կան բազմաթիւ աւանդութիւններ...: Յիշենք մէկ հատ միայն... Սբ. Փրկիչի հիմնարկութեան մասին է այդ, որ ըստ աւանդութեան՝ Հայաստան այցելող Առաքեալներու ժամանակներուն կը հասցուի: Որպէս թէ Առաքեալներէն մէկը եկած, ֆարոգած է վանքի հիմնական բլուրի վրայ, հրաշագործութիւններ կատարած եւ ատունց ի յիշատակ ան ի յաւերժացումն շինած վանքը՝ որպէս վկայ կատարուած գործերու եւ դարձած՝ ուխտավայր: Կ'ըսուի նոյնպէս թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ ալ այս վանքն է այցելած եւ մեկնելու ատեն հալածանքի ենթարկուած ու ժայռի մը մէջ պահուրտելով ազատած է: Այդ ժայռը կը գտնուէր ԻՆՏԱՐԱՅԻ «Մագէկամուրջ»ին հանդիպակաց կողմի թթաստանի մուտքին կից եւ անոր մէջ մարդու լման հասակով որոշ ֆանդակ մը կար, որ Լուսաւորչին է եղած կ'ըսուէր, եւ հրաշքով ֆանդակուած:

Այդ ժայռը ծանօթ էր Լուսաւորչաց ֆալըֆած (պահուրտած) Քարը անունով:

Սբ. Փրկիչի հիմնարկութեան թուականը ճշդել անկարելի է, քանի որ այդ մասին տուեալներ կը պակսին: Ճիշդ է, որ բազմաթիւ յիշատակարան-

ներ եւ տուեալներ կան անոր հնութիւնը հաստատող, բայց բոլորն ալ անմատչելի են: ... Թէ հողին մէջ գտնուող եւ թէ դուրսը եղող հնութիւնները կարելի չէր իրենց տեղէն շարժել՝ առանց արտօնութեան:

1880ական եւ 1900ական թուականներուն վանքի պատերուն վրայ գրանուած են յունարէն արձանագրութիւններով երկու ֆարեր, որոնք շատ հին թուականներ են կրած իրենց վրայ:

Այս ֆարերու մասին կարգադրութիւններ ընելու համար, Կ. Պոլսէն արտօնութիւն է (Պատրիարքարանէն) խնդրուած եւ հոնկէ հրահանգուած՝ որ ֆարերու յունարէն արձանագրութիւնները սրբուին ու անոնց տեղ հայերէն արձանագրութիւններ դրուին:

Այս պարագաները օրինակ բերելով, ոմանք կ'ըսեն թէ Ս. Փրկչիչը նախապէս յունական վանք է եղած ու ապա Հայերու ձեռքն անցած: Իսկ ուրիշներ կը պնդեն թէ՝ վանքը հայ տառերու գիւտէն առաջ հիմնուած ըլլալուն՝ այդ արձանագրութիւնները յունարէնով կատարուած են. ինքնին փաստ մը Սբ. Փրկչի հնագոյն գոյութեան:

Այս մասին եզրակացութիւնը ընթերցողին թողելով, կը փափաքեմք յիշել Սբ. Փրկչայ վանքի բլուրի կողմին գտնուող ամենահին գերեզմանոցը, որու խոշոր տապանաքարերը մամռացած եւ կիսով չափ հողին մէջ խրուած էին: Այդ տապանաքարերու վրայէն գրութիւններ եւ թուականներ գտնելու համար՝ այլ պատանի ընկերներու հետ այս տողերը գրողն ալ փորձած է զմեկի ծայրերով կամ սուր ֆարի ու երկաթի միջոցով, եւ յաջողած ալ է, թէեւ այն ատենները տառերով գրուած թուականներէ եւ պատուով (սղագիր) գրութիւններէ բան հասկնալ ալ շատ դժուար էր մեզ համար: Մեծերը կը յայտնէին թէ՝ հազար տարուան գերեզմանոց է եղած վանքինը:

Լէնկթիմուրեան արշաւանքի ժամանակ Սբ. Փրկչի կողմէ ցոյց տրուած դիմադրութեան (ինքնապաշտպանողական) հետեւանքով վանքի պարսպանման արտաքին պատերու ֆարերը եփրատ գետը թափուելու (հորդաներէն) պարագան անժխտելի է, որովհետեւ այդ մասին արդէն պահուած արձանագրութիւններ կային:

Իդէպ է յիշել նաեւ Ս. Փրկչի իրաւունքներու եւ հնութեանց պաշտպանման համար գոհուած գոյգ մը գերյարգելի հայրերու պարագան, որոնք ժողովրդական մեծագոյն պատիւներով թաղուած են վանքին մատրան կից փլատակ եկեղեցիին մէջ, որ յետոյ գաւիթի վերածուած էր, եւ անոնց տապանաքարերը իրենց վրայի գրութիւններով կը մնային մինչեւ մեր օրերը...

Հին ատենները վանքը ունեցած է լայնածաւալ գործունէութիւն, շնորհիւ իր ընդարձակ կալուածներուն եւ մանաւանդ իր նուիրուած վանականներուն, եւ անոնց առաջնորդներուն... որոնք ծառայած են ժողովուրդին՝ վանքին մէջ ուսումնարան հիմնելով, թանկագին հնութիւններ պահպանելով եւ վանքին իրաւունքներուն պաշտպան կանգնելով: Մեր օրերուն ո՛չ կալուած մնացած էր, ո՛չ ալ վանական: Եկամուտի մնայուն աղբիւր ալ չկար, բացի այն՝ որ կու գար ուխտաւորներու առատաձեռն ու սրտաբուխ նուէր-

ներէն, որոնք կը յատկացուէին վանքի անհրաժեշտ պէտքերուն, եւ անոր պահապան ընտանիքի անդամներու ծախսերուն:

Մարդկայինէն գատ՝ Սբ. Փրկիչը ենթարկուած է բնական աղէտներու, բազմաթիւ անգամներ: Շարունակական երկրաշարժեր քանիցս կիսակործանած եւ փլուցած են իր եկեղեցիները, ուխտաւորներու սենեակները եւ բոլորովին աւերած իր զանազան մասերը: Սակայն... միշտ հինին վրայ նորն է բարձրացած, փլածը վերանորոգուած ու վերահաստատուած է»:

Այս զանազան անձերու եւ պրպտողներու տեղեկութիւններուն ծանոթանալէ ետք հետաքրքրական էր գիտնալ, թէ այս վանքը մեր տարեգրութիւններու մէջ ե՞րբ յիշուած է եւ ի՞նչ առիթներով: Դժբախտաբար շատ քիչ բան կայ ուշադրութեան արժանի: Առաջին մատենագրական յիշատակութեան կը հանդիպինք 1295ին գրուած Աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ, ուր կ'արձանագրուի թէ 1295ի Աւետարանը կազմուած է, «ի յերկիրն ի Մելտինի, ի գիւղն ի Յամուսի, ի դուռն Սուրբ Փրկչին եւ Սուրբ Աստուածածնի եւ Սուրբ Սարգսի»:

Յիշատակարանի այս տողերէն կը հասկցուի թէ վանքը ԺԳ. դարու վերջերը արդէն Հայոց կը պատկանէր եւ եթէ ոչ երեք տաճար գոնէ երեք խորան ունէր Ս. Փրկչի, Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Սարգիսի նուիրուած:

Այդ թուականէն վերջ աւելի քան երկու հարիւր տարի այս վանքին յիշատակութեան չենք հանդիպած: 1500էն 1566 Գրիգոր անուն երէց մը (կամ երկու Գրիգորներ) հոն գրած են չորս Աւետարաններ եւ Յայսմաւուրք մը, որոնք եթէ ոչ ուսումնավայրի մը, գոնէ գրչագրական դպրոցի մը հետ կապ ունենալ չեն թուիր: Արդէն բնաւ իբր ուսումնավայր յիշուած չէ: Ոչ միաբանութիւն, ոչ քաթոնապետ եւ ոչ ալ դասախօսներ յիշուած են:

Մեր ունեցած սակաւ վաւերագիրներով գրեթէ ոչինչ կարելի է աւելցնել վանքին պատմութեան վրայ: Վանքին յունական (թէեւ ոմանք ասորական կը կարծեն) ծագումը անկասկած է, ինչ որ կը հաստատուի Խորէն Առաքելեանի տուած տեղեկութիւններով եւս:

Խորէն Առաքելեան 1938ին Ամերիկեան լրագիրի մը մէջ կարդալով որ Փէնսիլվանիոյ թանգարանէն հնախոյզներ պիտի երթան Անատոլիոյ պեղումներ կատարելու, կը փութայ տեսնուելու անոնց հետ, եւ կը գտնէ այդ խումբէն անձ մը, որ քանի մը ամիս առաջ Մալաթիայէն եկած էր, բաւական ժամանակ մնալէ ետքը հոն:

Անոր հետ իր տեսակցութեան միջոցին ի մէջ այլոց կը հարցնէ թէ Օրտուղի Ս. Փրկչի վանքի շինութեան ժամանակին համար ի՞նչ կը խորհի:

Ամերիկացին կը յայտնէ թէ այդ վանքը շինուած է Իզնատիոս անուն յոյն վարդապետի մը կողմէ եւ ասոր համար վանքը կոչուած է Իզնատիոսի վանք:

Խորէն Առաքելեան կ'աւելցնէ թէ 1905ին Մերսին գտնուած ատեն յոյն վարդապետի մը հանդիպած է որ իրեն ըսած է թէ Ս. Փրկչի վանքին եկեղեցիին գրան վրայ գրուած է շինութեան արձանագրութիւնը: Այդ քարը որ

10 ոտք երկարութիւն եւ 4 ոտք լայնք ունէր, մինչեւ 1902 հոն կը մնար, ինչպէս կը յիշէ Խորէն Առաքելեան, որ չի գիտեր թէ ի՞նչ եղած է ետքը, միայն կը յիշէ թէ գիրերը սրբուած էին:

Այդ յոյն վարդապետը նաեւ հաւաստած է որ Ս. Փրկիչ վանքին մէջ կար ուրիշ յունարէն արձանագրութեամբ քար մը որ Յոյները թաղած էին:

Այս վերջին քարն ալ Խորէն Առաքելեան կը յիշէ տեսած ըլլալ 1900ի ատենները, վասնզի վանքին նորոգութեան եւ շրջապատին շինութեան ատեն գտնուած էր, եւ ինքն առիթ ունեցած էր զայն տեսնելու: Կիրակի օր մը ընկերակցութեամբ իր մօրեղբօրը՝ Կարապետ Դ. Կանանեանի, որ վանքին հոգաբարձուն էր, հոն գացած եւ ներկայ եղած էր Տ. Եղիշէ քհն.ի պատարագին:

Եկեղեցին աւարտելէ վերջ, յոյն Չազըր Ուստան (որ նշանաւոր թրքական մզկիթին ճարտարապետն էր) Տ. Եղիշէ քհնյ. կ'առաջնորդէ այն սենեակը ուր այս քարը պահուած էր եւ կը հարցնէ թէ կրնա՞յ կարդալ:

Չազըր Ուստան երկար վարանելէ ետք կը յայտարարէ թէ հին յունարէն գրուած ըլլալով ինքն անկարող է կարդալ եւ կ'առաջարկէ յաջորդ կիրակին զայն կարդալու եւ թարգմանելու կարող մէկը բերել:

Նոյն այդ կէսօրէն ետքը, Կարապետ Դ. Կանանեան, Տ. Եղիշէ քհնյ. եւ ժամկոչը վանքին սենեակներէն մէկուն մէջ 6 ոտքէ աւելի մեծ տեղ մը կը փորեն եւ այդ քարը կը թաղեն, իրեն խստիւ պատուիրելով որ մէկու մը բան մը չըսէ:

Յաջորդ կիրակին, ինքն դարձեալ հոն էր:

Չազըր Ուստա, երկու Յոյներու ընկերակցութեամբ եկած էր, քարը տեսնելու համար, բայց կ'երեւի Տ. Եղիշէ քհնյ. եւ Կարապետ Կանանեան խոհեմութիւն չեն նկատած զայն ցոյց տալ եւ ըսած են թէ կառավարութեան կողմէ քարը պահանջուած եւ առնուած էր, իբր հնութիւն:

Խորէն Առաքելեան կ'ըսէ թէ ատկէ վերջը մոռցուած է, բայց Ամերիկացի հնախոյզին այս անցքը եւ քարին թաղուած տեղը ըսած էր: Ամերիկացին ըսած է թէ ինքն այցելած է վանքին տեղը որ հիմա թուրքի սեփականութիւնն է եւ բանջարանոցի վերածուած է, եւ չէ տեսած այդ քարը, միայն ըսած է թէ վանքէն քիչ հեռու յունական գերեզմանի մը մօտերը Գ. դարուն շինուած մատուռի մը հիմերը գտած են յունական արձանագրութիւններով:

Խորէն Առաքելեանի այս պատմութիւնը ընդունելով թէ իրական է, եւ վերը մէջ բերուած բոլորը խտացնելով եւ ճշմարտութեան ընծայելով մեր տուրքը եւ յարգանքը, կրնանք հասնիլ սա որոշ եզրակացութեան թէ արդարաւէն հիմնադրութիւնը այս վանքին բացարձակ առասպել մըն է եւ վանքը ունի յունական ծագում եւ հազիւ ԺԳ. եւ ԺԴ. դարուն փոխանցուած է Հայերուն, թերեւս Սելջուկ կամ թաթար վեհապետներու բարեացակամութեամբ:

Մնացեալ մանրամասնութիւնները պատշաճեցնելով պատմական ստոյգ իրողութիւններու արդէն մաքրագործուած կ'ըլլան բոլոր աւելադրութիւնները:

քը եւ առասպելաբանութիւնները, որոնք շինուած են երբեմն դիտումով եւ երբեմն միամտութեամբ, ժողովուրդին բարեպաշտութիւնը չահագործողներու կողմէ:

բ — Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ ՎԱՆՔ

Այս վանքին վրայ, որ հնագոյնը ըլլալ կը թուի Մալաթիոյ հայ վանքերուն, Պէննէեան Տ. Կարապետ քահայ. կը գրէ. «Այս վանքը հաստատուած է Պէկ տաղիի արեւելեան գոգը ժայռերու¹ վրայ գեղեցկադիր: Ունի 8—10 հատ ներքնայարկ քար ու կիր սենեակներ, եւ նոյն չափ ալ վերնայարկներ: Մատուռը կառուցուած է վանքի շրջապատին կեդրոնը կամարածածկ եւ անշուփ: Մատրան դրան առջեւ շարուած կան քանի մը միաբաններու գերեզմաններ²: Վանքի օդը ամենապատուական: Զեփիւրը միշտ հոլաթեւ կը փչէ: Զուրը ցուրտ ու վնիտ, որ ԳՕԶԼՈՒԳ ըսուած վայրէն բղխելով՝ կարկաչասահ կ'իջնէ վանքին մէջ փողրակներուն միջոցով: Հոգ. Իսահակ եպս. Սահակեան՝ իր հոս առաջնորդութեան ատեն (1889—91) գեղեցիկ աղբիւր մը շինել տալով՝ ջուրը ծորակներէ վար քափեց աղտեղութիւններէ գերծ մնալու համար: Եւ երթեւեկութեան դիրութեան համար հին ճամբան ձգելով՝ կառուղի մը շինել տուաւ, որով այսօր երկվարով թէ կառնով հանգիստ մը կ'երթեւեկեն:

Սոյնպէս, Գեր. Գէորգ վրդ. Արսլանեան, իր առաջնորդութեան օրով շինեց վերնայարկ մէկ քանի սենեակներ եւ փառաւոր առաջնորդարանը իր պատշգամովը: «Յիշատակն արդարաց օրհնութեամբ եղիցի»:

Ուխտաւորներ անպակաս են հոս: Բնիկ թէ պանդուխտ, իրենց ընտանեօք շաքաթներով կը մնան հոս: Բայց դարձեալ օդափոխութեան եւ զրւարնութեան համար քան թէ ուխտի եւ երկրպագութեան:

Այս վանքը ունի իրեն սեպհական ընդարձակ գետին մը, երկու ժամուան սահմանագիծ շրջանակի մը մէջ: Եւ որուն մէջ կայ 4—500 արտավար բերրի հող՝ եւ մնացեալ տեղերն ընդարձակ անտառ եւ հազարաւոր որթատունկեր հասցնելու:

Մալաթիացի հայը շատ անտարբեր եւ անհոգ է այս հողերէն օգտուելու³, ապագային ժառանգաւորաց վարժարան մը կամ այլ կրթական ու բա-

(1) Այս քարաժայռը, որուն վրայ շինուած էր վանքը, կը կոչուէր **ԿՈՒԼՈՒՃՔԱՐ**:

(2) Դժբախտաբար Պէննէեան քահ. իր պատմագրական խեղճուկ ըմբռնումով արհամարհանք ունի իբր անկարեւոր բաներ այդ գերեզմաններուն հանդէպ, վասնզի անոնց կարեւորութիւնը չէր կրցած ըմբռնել: Եթէ անոնց տապանաքարերը ընդօրինակելու նախատեսութիւնը ունեցած ըլլար, շատ մը պատմական լուսաբանութիւններ ստացած պիտի ըլլայինք անոնցմէ, որոնք այսօր անդարձ կորսուած են (Ծան. Ա. Ա.)

(3) Պ. Ա. (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Թ. 50, էջ 9—13) այս վանքը կը ներկայացնէ ինքնապահ իւրապատկան անշարժ կալուածներով, մօտաւոր 400 կոտ ցանելի հողերով եւ հոն այցելող բազմազոծ հաւատացեալներու նուէրներով: Դժբախտաբար իրականութեան համապատասխան չի թուիր այս հաւաստումը, որ ուրիշ ոչ ոք հաստատած է:

քեզործական հաստատութիւն մը ունենալու համար հոս: Պէտք է բանիբուն եկեղեցականներէ եւ աշխարհականներէ բազկացեալ մնայուն վանական խորհրդի տրամադրութեան յանձնել ի գործադրութիւն:

Սոյն վանքին հիմնարկութեան մասին չկայ ճշգրիտ ապացոյց: Աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ՝ Լուսաւորիչն մեր Ս. Գրիգոր՝ Հռովմէն վերադարձին (եթէ ճիշդ է թէ՝ Հռովմ գացած է նա) հոս հանդիպելով Մալաթիա՝ կ'այցելէ քաղաքի իշխանին որ իր տաղաւարը հաստատած էր ԳՕԶԼՈՒԳԻ վերել: Իշխանը իր հոգեւոր հիւրը ընդունելու ատեն, Ս. Հայրապետը (ցոյց տալով այստեղը) կ'ըսէ թէ՝ «Այս վայրը լաւ յարմարութիւն ունի եկեղեցի շինուելու»: Իշխանը իր միտքը կը պահէ այս խօսքը եւ իր հիւրին մեկնելէն յետոյ, երբ կը լսէ անոր վախճանիլը, կը կառուցանէ սոյն վանքը՝ Ս. Հայրապետին անուամբ «Լուսաւորիչ»:¹

Բայց մատրան դրան վրայի արձանագրութենէն կ'իմանանք որ 15րդ դարուն մէջ անգամ մը նորոգուեր է քաղաքին այն ատենուան Առաջնորդ Սիմէովն եպսկ.ի ձեռքով: Ահա հետեւեալն է այդ արձանագրութիւնը:

«ՇԻՆՈՒԵՑԱԻ ԴՈՒՌՍ ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐԻ.

«ՁԵՌԱՄԲ ՍԻՄԵՈՎՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ:

«Ի ԹՎԻՆ ՀՅ: ՊԶԸ (=1439) ՄԱՐՏԻ²

«ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ ՁԵԻ³ ԾՆՈՂԻ:»

Խաչքարի մը (հիմա վեմքար) վրան գրուած է.

«ԹՎԻՍ ԶԹ. (1260) ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ ՍԲ. ՆՇԱՆՍ Ի ԲԱՐԵԽԱԻ ՍԹԻՒՆ ՊԵՏՐՈՍԻ ԵՒ ԱՅԼՈՑՆ ԱՄԵՆ»:

(Պէննէեանի ձեռագիր էջ 59—61):

Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան (Բիւզանդիոն թ. 2975) այս վանքին համար կը գրէ. «Մալաթիայէն երկու եւ Ս. Փրկիչ վանքէն կէս ժամու չափ հեռու, Պէյտաղի ըսուած ապառաժուտ բլուրի մը վրայ կառուցուած է այս վանքը, որուն հիմնարկութեան թուականը յայտնի չէ, բայց տեղացիք, ա-

(1) Կ. Գ. Նաճարեան (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Ա. տարի, թ. 3, էջ 10) տարբեր հին առասպել մը կը յիշէ վանքին հիմնադրութեան համար: Իբր թէ Ս. Գ. Լուսաւորիչ ուղղակի ինքը եղած է հիմնադիրը այս վանքին եւ կը յարէ թէ ոմանք այնչափ առաջ կ'երթան իրենց յայտարարութեանց մէջ, որ ականատեսի յաւակնութեամբ՝ ցոյց կու տան հսկայ ոտքերու հետքերը ապառաժներու վրայ դրոշմուած, որպէս թէ, Ս. Գ. Լուսաւորիչ վանքի հիմնաքարերը իր ուսերուն վրայ փոխադրած պահուն, ահագին ծանրութեան տակ ճնշուած՝ իր ոտքերը կ'ընկղմին եղեր ապառաժներու մէջ, ձգելով իրենց հետքը:

(2) Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան «Մարտ Գ.» կը կարդայ, բայց ըստ իս աւելի հաւանական է «Մարտ Ի (=20)» ընթերցումը:

(3) Այս երեք գիրքերուն ինչ բառ նշանակելը չհասկցա՞ք ըսած է Պէննէեան քհն. Գարեգին եպս. Սրուանձտեանց, որուն ընթերցումը ընդունած է նաեւ Տրդատ եպս. Պալեան, կարդացած է այդ տողը «Եիշատակ ինձ եւ ծնողի», ինչ որ շատ բանաւոր է: Պէննէեան քհն. իր համառօտ տպուած գործին մէջ կը կարդայ «Եիշատակին զիւր ծնողի»:

աանդաբար Դ. դար կը հանեն: Կ'ըսեն թէ ժամանակակից է Ս. Լուսաւորիչին:»

Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան գիտել կու տայ թէ միակ յիշատակարանը դրան շինութեան մասին Պէննէեան Կարապետ քահանայի գիրքի առած արձանագրութիւնն է:

Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան շարունակելով իր գրութիւնը կ'ըսէ. «Վանքին անունն հռչակաւոր է, դիրքը բարձրահայեաց, տեսարանը հրապուրիչ եւ ակնապարար, օդը մաքուր եւ առողջարար, աղբիւր մը ունի ներսը բակին մէջ, ականակիտ, զով եւ բարեհամ ջրով: Այս աղբիւրը շինել տուած է Ս. Երուսաղէմի նախկին միաբան եւ ապա Մալաթիոյ Առաջնորդ հոգշ. Սահակ Եպիսկ. (Մկրտիչ վրդ.) ի յիշատակ իր ընտանեաց: Վանքին տանարը փոքր եւ անշուք է, քիչ մըն ալ նորոգութեան կարօտ: Ունի բաւականին լաւ կահաւորուած Առաջնորդարան մը, միաբանից եւ ուխտաւորաց յատուկ, պարզ շինուած 30 հատի չափ ալ սենեակներ:

Մալաթիոյ Առաջնորդի ամուսն այս վանքին մէջ կը մնան, ինչպէս նաեւ Մալաթիոյ տեղացի երեւելիք եւ ժողովուրդն ալ ստէպ հոն կ'անցընեն ամառնային երեք ամիսներն իբրեւ օդափոխութիւն: Վանքն ունի իրեն սեփականութիւն շատ մը արօտատեղիներ եւ բաւական մշակելի հողեր եւ արտորայք, որոնք մասնաւոր անձերու վարձու կը տրուին եւ կը մշակուին: Վանքէն դուրս Գուզլուգ ըսուած ջրի առուակին վայրը շատ գեղեցիկ է եւ զբօսատեղի, ուռենիներով պաշարուած եւ շուրջն ալ անտառակ մը՝ ընկուզենիներով լեցուն: Մալաթիայէն դէպի վանք, ճանապարհին վրայ կը գրտնուի ԻՆՏԵՐԷՍԻ կոչուած ձորը, ուր այր մը կայ եւ անոր մէջ աղբիւր մը: Այրին վրայ եղած կամուրջը տեղացիք կ'անուանեն ՄԱԶԷ ԿԱՄՈՒՐԶ: Քիչ մը վարը կ'երեւի ուրիշ այր մըն ալ, որուն մէկ պատին վրայ քանդակուած է կ'ըսուի Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի գգեստաւորեալ մէկ պատկերը: Ըստ աւանդութեան տեղացի ժողովրդեան, իբր թէ Լուսաւորիչն հոս պահուած է եղեր: Այս վանքի մասին մեր ձեռքը կը գտնուի միայն սա յիշատակարանը, ԳԱՆՁԱՐԱՆԻ մը մէջ. «Գրեցաւ Գանձարանս ի Վանս Սուրբ Գրիգորի Մելիտիոյ... ի թուին ՊԶԷ (=887 + 551 = 1438). յիշեցէք զիս զԴաւիթ արեղայս եւ զհայրն իմ զԻսահակ քահանայն... եւ զԿոստանդին աւագերէցն եւ զԱստուածատուր զաւակն իւր զԹորոս քահանայն եւ զՍտեփանոս Հայրապետն, այժմ խնամատար եւ վերակացու են Սուրբ Ուխտիս...»

Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան որ անձամբ չէ այցելած այս վանքը իբր թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի պատկերը նկարուած քանդակի համար «կ'ըսուի թէ» բացատրութիւնը կը գործածէ թերահաւատելով անոր գոյութեան, սակայն Բրոֆ. Մկրտիչ Որբերեան (Բիւրակն, 1900, էջ 117) որ Մալաթիացի է եւ հոն իբր ուսուցիչ պաշտօնավարած եւ յետոյ ալ հոն քննական այցելութեան մը զացած է, Մալաթիոյ Հայ վանքերուն նուիրուած իր տողերուն մէջ կը հաստատէ այդ պատկերին իրական գոյութիւնը առանց անշուշտ ան-

պատճառ դայն Լուսաւորիչին պատկերը նկատելու, քանի որ հաւաստի փաստ մը չկայ:

Իր այդ շատ հետաքրքրական տողերը հոս կը ներկայացնեմ նոյնու-
թեամբ:

«Երկու վանքերն¹ ալ ակնապիշ կը հային իրարու:

Անհետաքրքրական չէ նաեւ յիշել Լուսաւորիչի պահուած ու նգնած տեղը, որ ֆաղափին կոնակը Պէյ-Տադիի ձորերէն ԻՆՏԱՌԱ կոչուածին մէջն է:

Երկու յիշատակելի տեղեր կան: Երեւակայեցէ՛ք մեծ Եպիսկոպոս մը իր պատարագուց բոլոր զգեստները հագած, չաթալ քազը դրած եւ ձեռները վեր բռնած, գայն երկու կանգուն քանձրութեամբ կակուղ ձեան վրայ պառկեցնէ՛ք՝ երեսները դէպի վեր եւ յետոյ կամաց մը վերցնէ՛ք: Ձեան վրայ ինչ հետք որ մնացած է, այդ հետքը առանց արելու կրնա՞ք գագաթնահայեաց կանգնիլ, ահա այն ատեն պիտի ունենաք Լուսաւորչայ պահուած տեղը միայն ահագին ժայռի մը վրայ փորուած: Ձորի յատակէն գրեթէ հարիւր ոտք բարձրութեամբ ֆարայր մը կայ, ուր երթալու համար ժայռերու վրայ մագլցելէ վերջը վարը անդունդ՝ վերը սեպ ապառաժի մը կուրծքէն փութելով անցնիլ հարկ է. այս անցքը ՄԱՋԷ ԿԱՄՈՒՐՁ կը կոչուի:

Մագէ կամուրջէն անցնելէ առաջ հարթկեկ տեղ մը կայ ուր կը ցուցնեն Լուսաւորիչի ձիուն մսուրը, պայտերուն տեղերը եւայլն: Ձին հոս ֆալած ըլլալու համար քոչունի քելեր ունեցած ըլլալու է, ինչպէս ժողովուրդը կը հաւատայ»: (Բիւրակն 1900 էջ 118):

Գարեգին Եպիսկոպոս Սրուանձտեանց իր այցելութեան առթիւ ինքն ալ խօսած է այս վանքին վրայ, շատ իրապաշտ ոգիով մը, որ կ'արժէ ներկայացնել:

Անիկա կ'ըսէ թէ «Լուսաւորչի վանքը՝ բարձր եւ հովասուն դիրք մը ունի, փոքրիկ տանարով մը եւ ֆանի մը ֆարուկիւր սենեակներով, բոլոր դռները բաց, ամայի, ապականութեանց մէջ, մարդու նշան չտեսանք, այլ իբրեւ արջ կը բնակին եղեր հոն գիշերները աւագակները եւ սրիկաներ... օդն ու ջուրը սփանչելի, ընտիր արտեր ունի: Այս է այն վանքը որոյ կրօնաւորները շատ ձեռագիր եկեղեցական մատեաններ գրած են, ինչպէս տեղ տեղ յիշատակարանաց մէջ ընթերցայ: Բայց այսօր այս աւագելի վիճակին իյնալուն պատմութիւնը լսելու արժանի է:

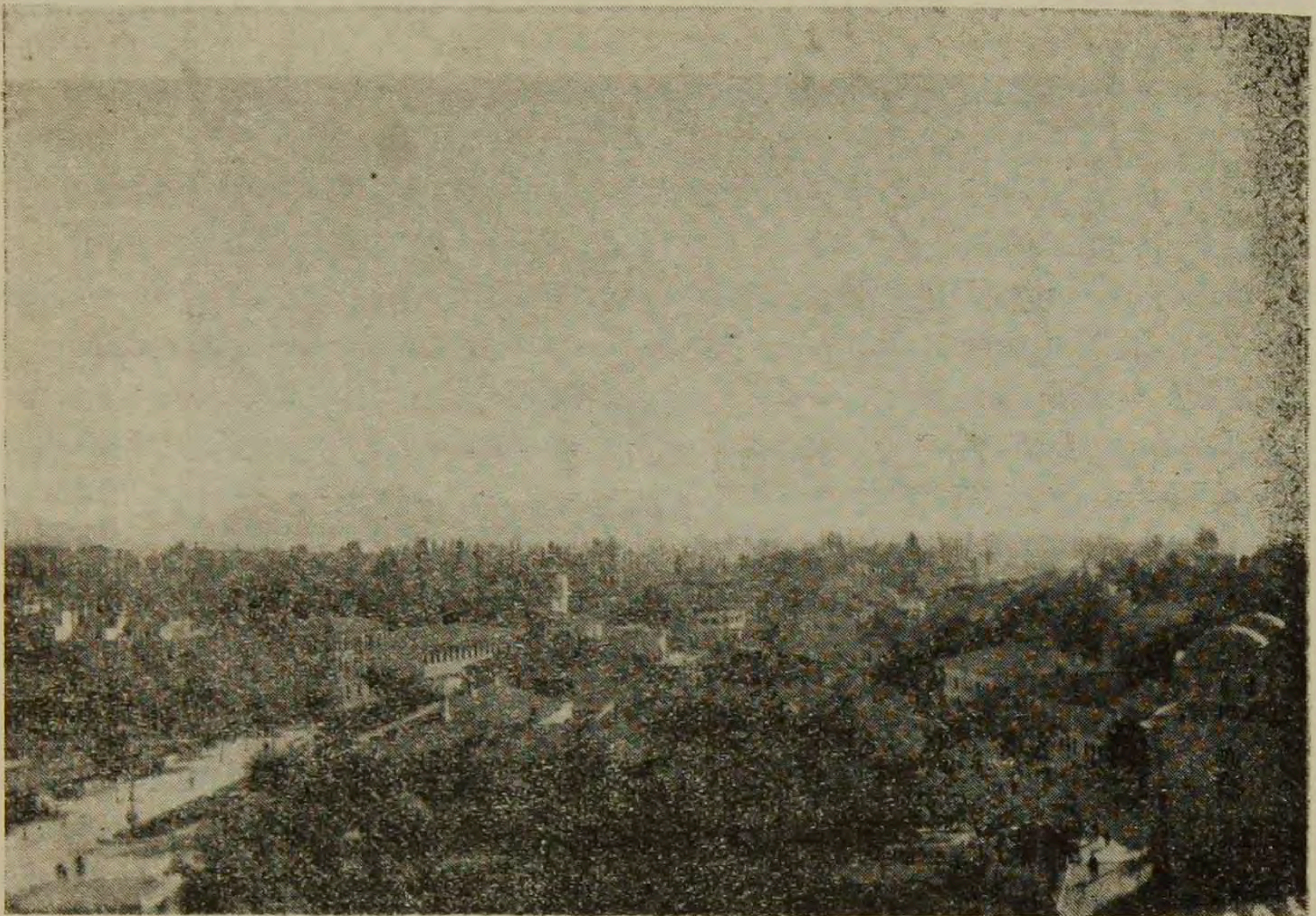
Այս վանքին մէջ Տէր Սահակ անուն ֆահանայ մը իւր ընտանեօք կը բնակի եղեր, ինչպէս որ իւր հայրն ալ բնակեր է, ազգին հաճութեամբ իբրեւ վանահայր եւ իբրեւ մշակ. այս տարի խնդիր ծագելով՝ Տէր Սահակն ելեր է սեպհականելու վանքի բոլոր արտերն իւր անձին, բարեբախտաբար ԹԱՓՈՒՆ անոր անուան վրայ չեն ըրած: Ազգային Քաղաքական Ժողովով կը բռնեն զինքն եւ իւր տունը վանքէն կը հանեն: Նա կը դիմէ կառավարու-

(1) Այսինքն Ս. Փրկիչ եւ Ս. Լուսաւորիչ:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ վանքը

Քեան ատենաները, կը դիմեն մինչեւ Տիգրանակերտի վիլայէթ, երկուստէ՛ք ծախքեր տեղի կ'ունենան, մինչեւ կը հեռագրուի Ս. Պատրիարքին, եւ Ս. Պատրիարք կը կանչէ Տէր Սահակը Կ. Պոլիս: Նա կարն ճանապարհը կ'ընտրէ, կը դիմէ Մալաթիոյ կաթողիկոս Գեւորգ Գերայայծառին, անոր հաւատքն ու խնամքը կ'ընդունի, յուսալով թէ այնու պիտի կարող լինէր տիրելու վանքին հողերուն կամ վանքն կաթողիկոս ձեռք անցունել, Լուսաւորիչ

Տեսարան մը Մալաթիայէն

ըիչն՝ պապական դարձնել: Մի՛ գարմանար ասոնց խելփին: Գերապայծառն, որոյ միայն արտափինն է պայծառ, ինքնին պատմեց ինձ թէ՛ ինչպէ՞ս կանխապէս մարդ մը եւ մատ մը տեղ չեն ունեցած հոս»: (տես ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ Ա. հտ. 331-2):

Սրուանձտեանց իր այցելութեան ատեն շրջած է վանքին արտերը, զորս հնձել կու տային Քուրդերու (ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ Ա. էջ 313):

Սրուանձտեանց նաեւ կը հաւատէ թէ հոն տեսած է տաճարին դուռնէն դուրս դերեզմանի մը հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Կանգնեցաւ շիրիմս Փրկչի... Նահատակ Ստեփան վարդապետին քվին ՌՄԻԶին (=1777)» (տես ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ, Ա., էջ 313): Ինչ որ ցոյց կու տայ թէ այս վանքը որքան փորձանաւոր կեանք մը ունեցած է թրքական դժխեմ տիրապետութեան տակ:

Բրօֆ. Մկրտիչ Որբերեան, թրքական խիստ զրաքննութեան տակ, ինք ալ արտայայտուած այս վանքին մասին կարճ տողերով գրելով որ «Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ վանքը կառուցուած է քաղաքէն երեք մղոն դէպի արեւելահարաւ Պէյ-Տաղիի կուրծփին վրայ: Մատուռին դրանը վրայ գրուած է թէ «888ին + 551 = 1439) նորոգեցաւ»:

Հիմնադրութեանը նկատմամբ որեւէ որոշ աւանդութիւն մը չկայ: 20էն աւելի սենեակներ, բաւական մշակելի հողեր եւ խաղողի այգիներ ունի:

Պատրիարքարանը հոս բացած է Օրմանեանի ատեն որբանոց մը :

Զուրբ՝ մաքուր, օդը՝ սփանջելի, տեսարանը՝ թիւդիչ: Այս վանքին գործերը Առաջնորդարանի հսկողութեան տակ մասնաւոր վանապահ մը կը վարէ» (ԲԻԻՐԱԿՆ 1900 էջ 117):

Նոյնպէս ամփոփ տեսութիւն մըն ալ ունի Գերպ. Անդրէաս վրդ. Աւերքսանդրեան (Պատմութիւն Սեբաստիոյ էջ 400—1), որ վանքին դիրքը ներկայացնելէ եւ օդն եւ ջուրը գովելէ ետք կ'ըսէ թէ .

«Վանքին նիշդ կեդրոնը շինուած է տանարը ԺԳ. դարուն՝ Սիմոն եպիսկոպոսի օրով, որ քաղաքին առաջնորդն էր :

«Կան նորոգութիւններու արձանագրութիւններ. տանարին հիւսիսային արեւելեան կողմը շինուած է 10—12 սենեակ եւ վրան նոյնչափ փայտաշէն, հարաւային կողմը կը գտնուին բնակարաններ երկրագործներու համար, ախոռներ եւ խաղախորդարանը :

Արեւմտեան կողմը հաստատուած է որբանոցը 10—12 ծածֆէ բաղկացեալ, 50 որբ կը բնակին, որոնք ուսման հետ կը սորվին կօշկակարութիւն եւ խաղախորդութիւն, ծախֆերնին կը հոգացուի պատրիարքարանէն եկած տարեկան նպաստով (15 ոսկի) եւ վանքին եկամուտովը» :

Իսկ Սաչատուր վրդ. Տէր Ղազարեան վերոյիշեալ 21 Մարտ 1902 թուականով խնամեալ տեղեկագրին մէջ ունի սա տողերը .

«Ս. Լուսաւորչայ վանքը որ կը գտնուի Մալաթիայէն մէկ ու կէս ժամ հեռի դէպի հարաւ-արեւելք, Պէկ-Տաղիի ստորոտը, բարձր բլուրի մը վրայ, որուն հիմնարկութեան մասին աւանդաբար կը պատմուի թէ Քրիստոսի 1205 թուին կառուցուած է: Ունի փոքրածաւալ տանար մը եւ իր շուրջը 30ի չափ երկյարկ սենեակներ եւ անոնց յարակից Ազգ. Որբանոցի շէնքը եւ շրջակայքը 2—3 հազար կրաք ցորեն ցանուելու չափ արտեր որոնց մէկ մասը անմշակ կը մնայ» :

Իսկ 1911 Մայիս 11 թուականով ուրիշ տեղեկագրէ մը որ Առաջնորդական փոխանորդ Տ. Եղիա քհնյ. ուղղած է Պոլսոյ պատրիարքարանին, կ'իմանանք որ Մալաթիոյ երկու վանքերէն այս վանքը եւս չունէր միաբանութիւն եւ վարչական ժողովները կը կառավարէին զայն :

Վանքին եկամուտն էր 60 ոսկի, որ կը ծախսուի իր վրայ վանդի վանքը թաւանուած է հայկական 1895ի ջարդին :

Այս հասոյթը կը գոյանար ուխտաւորութենէ եւ կալուածական հասոյթներէ :

Ս. Լուսաւորիչ վանքը ունէր 350 արտավար հող, անտառակ մը եւ 3 ժամ չըջապատով անմշակ, անջրդի արտեր եւ լեռներ :

Վանքին սեփականութիւններու վաւերագիրները 1895ին թաւանուած են, ամբողջ վանքին գոյքերուն հետ :

Նոյնիսկ վանքը դրաւուած բայց ետքը դարձուած է, միայն այս վանքին ջուրը յափշտակուած է Հաճի Ապտալլահ անուն թուրք էշրաֆի մը կողմէ :

Իսկ Գէորգ Արքեպիսկոպոս Ասլանեան, գրեթէ երեք տասնեակ տա-

ընենք յետոյ իր Մալաթիայէն հեռանալէն, ինչպէս Ս. Փրկիչ նոյնպէս Ս. Լուսաւորիչ վանքին մասին իբր անցեալի յիշատակ, ունի նկարագրական տողեր, որ կը ներկայացնեմ որքան կարելի է կրկնութիւնները յապաւելով:

Ահա այդ տողերը.

«Նոր Մելիտինէէն մէկ ժամու հեռաւորութեամբ Պէկ-Տաղիի եւ Բելի շղթայակուռ կորիւններուն մէկին քամակ տուած, բարձր եւ հոյատեսիլ դիրքի մը վրայ արծուիբունած է: Ձախէն բազուկ է երկարած կարմիր վանֆին, եւ ձեռք տուած ու սեղմած, աջէն դաստակը կորացուցած Անարծաթ վանֆին քամակին եւ սլացած, իսկ ոտքերը խրած է Գառնակերի չոր ու ջրոտ մեծ աւազանին: Աջքերն ու հովանին Ս. Օհանի վանֆին հասցնելու մեծ նիգով. իսկ սրունքները ի գուն եւ ի խոնարհ Ս. Փրկիչ վանֆին՝ Օրտուգիի:

Լուսաւորչի լոյս եւ յոյս կեցուածքը իբրեւ դէպի արեւելք աջովը բաւական հեռունքովը Տուծիկի ահեղաբերձ ու առիւծաբաշ ձիւնագարդ գագաթները ու սառնարանները, մոնչող կորիւններովը ալեփառ ու արեւափառ ու մշտնջենական վեհափառին, եւ ձախովը Ազնա տաղի անհատնում փառագարդ, ձիւնագարդ գագաթներուն, իրենց բովի պահնորդներովը Գուրուշունլուն եւ Մաշարան, որոնց համայնապատկերը իրենց ազդած նիւթեղէն ազդեցութենէն եւ գգայութենէն աւելի բաներ մը կը բերեն եւ կը ծրարեն սրտի եւ հոգիի խոր աչքերուն մէջ, ինչպէս աչքերու մէջ փառքերու տեսութիւններու յագուրդը:

Ս. Լուսաւորիչը շրջբոլորած լեռներն ու որդիք եւ թոռունք ամէն եղանակի համար մասնաւոր գեղ ու սփանչացում կը հագնին բնագեղ ու երկնագեղ անկարանի շուշանագգեստ հանդերձանքներով: Երբ մանաւանդ գարնան բիրաւոր ծիծեռնակներու եւ հազար թռչնիկնրու գարնանուագ դայլայլն եւ գմբուխտ կանաչի հարուստ շերտեր ու շարոցներ սփռուածքներով կու գան կը պագտուին ու կը թրթռան եւ կը թրվոն արեւաշողին լուսնկայ շաղին տակ հիւրընկալ այս հոյաշէն, երկնաշէն լեռնագոգերուն, հողածոցերուն ու սրբացեալ այս շաքաթացեալներու ջերմին ու սրբաշունչ գրքկին մէջ:

Շաքաթացեալը քանի մը դարերու հնութեամբ՝ Մաթուսաղայի բովիկը կենալու իրաւունքը շահելու վրայ է: Տանարին շէնքը այնչափ հնաբոյր, մթնոլորտովը խնկաբոյր, ցեղին նարտարագործ շինուածքովն ու գրծուածքովը կը բուրէ նախնիքներու հաւատքովն անմեռ եւ անմար Լուսաւորչի կանթեղովն ու օծումովը պլպլուն:

Տանարի հաստ կողերը բերդի հանգոյն, դոնակն ամրափակ ու անփուտ հայեցի ու հացի փայտովը խոշորակ սեպերովը պողպատած, պատուհանները նեղկուլիկ շերտերով լուսատու: Փոքր խաչկալ մը հնաբոյր եւ սեւաբոյր օծուած մոմիկներու ու կանթեղներու մուր ծուխերովը, պատկերը Տիրամօր որքան համեստունակ ու սրբունակ, իսկ Մանուկը նոյն Յաւիտենականը՝ աչուկներէն Արեւ ու Լուսին փայլելով ու օծելով ամէնը, որ իր փափուկ, կենսունակ ոտքերուն ի գուն եւ ի խոնարհ են: Դարերը ներքին

շֆեդանֆ ու զարդարանֆէ մերկացուցեր են տանարը: Տանարի շուրջը պարսպած են միայնակ հաստակող ու կամարակապ շէնֆեր, միաբանից եւ ուխտաւորաց, շատ վերջերը նմանապէս անշուք յարկ ու շէնֆեր ասոնց մէկ մասին վրայ: Գաւթին մէջ կը շաչէ գուլալ անապակ, սառնորակ լոյս աղբիւրի ջուրն մեղրունակ ու անմահունակ Մելիտինէի եգական հարստութենէն: Տէր Մեսիհեան տէգովն յորդուն ու միշտ հոսուն:

Այս վանքը ուրիշ վանքերու պէս շֆեդութիւն չունէր եւ արտաքին ու ներքին փայլուն փառաւորութիւնը նմանապէս, բայց տանարի սրբաբոյր բուլքը ամէն հաւատացեալի սրտիկն էր վառած ու աստղագարդած, եւ բոլորն զգլխած, երբ արան շարան ամէն շաբաթ, ամիս ու տարիներ, հապատօներու որչափ ուխտաւորներու մոմն ու խունկը եւ սրտի վառֆն ու վազֆը կ'ընդունէր: Ս. Լուսաւորիչը 1906-7ին իր անշուք յարկերուն վրայ ունեցաւ երկյարկանի շէնֆ մը մէկ ֆառակուսիին վրայ, այնչափ շֆեդ ու փառահեղ, նոխ ու հարուստ, ուր ուխտաւորաց հետ ֆաղֆին աւագանին ու կառավարական մեծ պաշտօնեաներ կու գային գայնս վայելելու: Վանքին բոլոր շուրջը բերրի հողեր ու անդեր, ծառ ու ծառաստաններ բայց գրեթէ անմշակ, անխնամ բողուելու հետեւանֆով ծերացած ու գօսացած: Կրկին 1906-7 թուականներուն նոր պարտէզներ ու այգիներ հասցուեցան ու նոխացան շուրջիններ ամէն: Վանքը էր նաեւ ամարանոց իր ընտիր օդին եւ գերբնտիր դիրքին պատճառաւ: Ամէն շաբթու Ս. Պատարագ պիտի մատուցուէր եւ միշտ ալ մատաղօրհնութիւններ կը կատարուէին: Վանքին վանահայրն էր Թեմագլուխն՝ Մելիտինէի առաջնորդը, երբ վանքը այլեւս միաբանութենէ գրկուած էր:

Վանքին հնութիւններէն բան չէր մնացած ֆանի մը ձեռագիրներէն գատ, միայն մագաղաթեայ Ս. Աւետարան մը մեծարժէք¹:

Այս շաբաթացեալներէն որչափ արժէքաւոր ձեռագիրներ եւ այլ արժէք ներկայացնող ինչեր ու ինչեր փնացուած են որոնֆ գանձեր էին մեր նախնեաց մտֆին, գրչին ու տֆնաջան աշխատութեանց յորդումէն ու հոսումէն: Շատ ուշ էր որ անդրադարձանֆ այս կարգի Թանկ արժէքներուն...»: (ԲԱԶՄԱՎԷՊ 1938 էջ 108-9):

Գ. Մելիտինեցի, ՆԱԽԾԻՐՆԵՐՈՒՆ մէջ (էջ 32-35) ինքն ալ խօսած է այս վանքին վրայ տալով այլապէս չահեկան տեղեկութիւններ տարբեր նախընթացներէն:

Նախ չահեկան է արձանագրել թէ «Ժողովուրդը կարն ձեւով ՎԱՆՔ

(1) Այս թանկարժէք մագաղաթեան 1895-ի օրերուն կապուտ կողովուտ կ'ըլլայ ու ալլաշդի ձեռքով Ատանայ կը տարուի. վաճառուելու ժամանակ Առաջնորդարանէն կ'առնուի: Մենք Ատանայի Առաջնորդարանէն կը վերադարձնենք եւ ահա 1915-ին կրկին կը գերիանայ. յետոյ կառավարութեան միջոցով կը վերադարձուի եւ կը դրուի Խարբերդու Օսմանեան դրամատունը, ուրկէց ալ թանկարժէք մագաղաթներու եւ սուրբ սպասներու հետ Պոլիս բերել կու տանք, ուր կը յանձնուի եւ կը դրուի ապաշտուութեան մէջ:

Կ'անուանէր այս հաստատութիւնը: Ըստ պատմական աւանդութեանց, կառուցուած է 1675էն 1700 թուականներուն¹, ինտէրէի արեւելեան կողմը երկարող լեռնագօտիի ստորին գագաթը: Հին փառքի օրերուն իբրեւ խորհրդանիշ կանգուն մնացած է մատուռ մը, որուն յարակից՝ ժողովրդեան կողմէ շինուած երկյարկանի շէնք մը՝ ընդունելութեան համար: Հակառակ իր դիրքի բարձրութեան, վաճառութեան սեփական ջուր եւ հարուստ էր կալուածներով: Տէր Եղիշէ ֆահանայ հաշատութեանի անխոնջ ջանքերով յարդարուած էր լեռնային ճամբան, եւ օժտուած այգիներով, որթատունկի, թթենիի, ծիրանի եւ նուշի ծառերով:

Երբ ձմեռուան ձիւները հալէին եւ կանաչի սաւանը ծածկէր սար ու ձոր, երբ հայրենի արագիւններ վերադարձի երջանիկ կղկղոցներով գարնանամուտը աւետէին, ջերմեռանդ ու հաւատաւոր ուխտաւորներու կարաւանը կ'ուղղուէր դէպի վանք, իր գոհը մատուցանելու հոն ապաստանող Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին, եւ բժշկութիւն, իղձ եւ մուրատ հայցելու համար: Ունեւորներ մատաղ կը բերէին խոյեր եւ ոչխարներ, միջին դասու պատկանողներ գառնուկ եւ ուլիկներ, իսկ աղֆատներ աֆաղաղներ ու աղաւնիներ: Եւ վանքը կենդանութեամբ կը լեցուէր, մատուռին մէջ դարերու մեծ խորհուրդը մարմնացնող խորանին առջեւ ֆահանան բազմատարած պատարագ կը մատուցանէր, դուրսը բակին մէջ գոհերը կը մորթուէին, ապա կը սկսէին ուխտակատարման ուրախութիւնները:

Քաղաքի ճնշող, ստրկացնող մթնոլորտէն շղթայագերծ բազմութիւնը պահ մը ինքզինքն ազատ զգալով ուստիկանութեան մահաշունչ ներկայութենէն, հայրենի լեռներուն պէս մերկ ու տաքաստ իր սիրտը կը բանար մայր բնութեան առջեւ, եւ ցաւի ու ուրախութեան կանչերը կը լեցնէին սար ու ձոր: Հայ երիտասարդը թէկուզ կարն ժամանակուան համար՝ գինք կաշկանդող կապանքները փշրելով, գինիէն, երգէն ու սրինգէն հարբած, կը պարէր ազատ, կը պարէր անկուշտ ու անյագ, հրաւէր կարդալով իր սիրած աղջրկան: Հայ աղջիկը հայրենի լեռներու եղնիկներուն պէս անմեղ ու ամչկոտ, տակաւ առ տակաւ մէկդի կը նետէր ֆաղաքի իր սեւ ֆողերը, խենթացնող գեղեցկութիւնը ցուցնելով իր սիրած տղային: Բայց վանքը լեռան կատարը կառուցուած դարերու այդ մենաստանը իր հոգով ու ջուրով, իր ծառ ու ծաղիկներով, կը դառնար կենդանի դրախտավայր մը, երբ սար ու ձոր արձագանգող մեր գոռ երգերով Սահակեան վարժարանի երեք հարիւր (300) աշակերտներ լեցուէին իր մէջ:

Երեք հարիւր չար ու խենթ տղաներ, հակառակ ուսուցիչներու խրատին, կ'ուզէին վանքի լեռն իվեր մագլցիլ հասնելու համար արծիւներու բոյները. կ'ուզէին ազատ խայտալ, ազատ բնութեան ծոցին մէջ, ինչ փոյթ, թէ բիրտ ժայռերէն կ'արիւնոտէին մեր ոտքերն ու ձեռքերը, կամ ինչ փոյթ, թէ ձիգ բարձունքէն պզտիկ սայթափում մը համահաւասար էր անխուսափելի մահուան: Խաղի, պտոյտի ու վերելքի ընդմէջէն օրը կ'անցնէր վայրկեանի

(1) Հիմնական սիւսւ, ինչպէս կը տեսնուի ստորեւ:

մը պէս կարն, ուսուցիչներ ուշը մնացած հովիւներու պէս, իգուր ետ առաջ կը վազէին կարգի բերելու հօտը, ու մենք անկուշտ, ազատ ապրումի խենթ տղաներ, բեկուած սրտով եւ արցունքոտ աչքերով կը բաժնուէինք վանքի հողէն ու ջուրէն, ծառէն ու ծաղիկէն...:

...վանքը ժամադրավայրն էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան երիտասարդական խումբերու, որոնք ազատ համարձակ գինավարժական փորձեր կը կատարէին»:

*
**

Բոլոր այս վանքին վրայ գրողները ինչպէս տեսնուեցաւ, վանքին աշխարհագրական դիրքին, անոր շէնքերու եւ կլիմային եւ ջուրին վրայ խօսեցան, սակայն չեն խօսած, վանքին շուրջը՝ որոշ շրջանակի մը մէջ գտնուած բուժական աղբիւրներու վրայ: Այս պակասը կը լրացնէ Պ. Ա. «ՄԵՐ ՎԱՆՔԸ» խորագիրով յօդուածի մը մէջ (տես ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Թ. 50 էջ 9-11), որ կը խօսի վանքին անմիջական շրջանակէն դուրս գտնուող լայն սաղարթներով մասամբ ծածկուած ջինջ ու պաղ ջուրի մը վրայ, որ կը բխէր խոշոր քարի մը տակէն: «Անիկա կը կոչուէր ԼՈՒՍԱԽՈՐԶԱՅ ԶՈՒՐ, որուն մէջ կը լողացնէին դող եւ փայծաղ ունեցողները, որոնցմէ շատեր՝ յանախ կը գտնէին բժշկութիւն եւ հանգիստ:

Ասկէ քիչ մը վեր, պարտէզին աջ կողմը, վանքէն դէպի սարն ի վեր կար ՎԱՐԻ ԿՕԼԸ, որ քանի մը արտասուաթոր ուռիներու հովանու տակ կը պսպար: Ասոր մէջ ալ կը լոգնային երիտասարդներ՝ իրենց վարտիքներով, բայց ջուրէն դուրս գալէ եւ հագուստներնին հագնելէ ետք՝ իրենց թաց վարտիքները կը փռէին սա շուրջի փայտեղէն վրայ՝ չորնալու համար:

ՎԱՐԻ ԿՕԼԷՆ քիչ մը վեր եւ քիչ մը քովնալի կը գտնուէր ՔԵԼԷԿ ԲՈՒՆԱՐԻՆ որ բազմած էր դալարիքներու մէջ, ուռենիներու շուփին տակ եւ մըշտագով երեւոյթ մը ունէր: Քիչ մը աւելի վեր, վանքէն դէպի հարաւ կայ ՎԵՐԻ ԿՕԼՆ: Աւագանին տակ խիներով լեցուն ըլլալուն, շատ քիչ անգամ հոս լոգցողներ կ'ըլլային եւ շատ քիչ անգամ այցելուներ կու գային հոս:

Ասկէ քիչ մը եւս վեր գառի վեր փայտով կը հասնուի ԿՕԶԼՈՒԳ որ քանի մը ընկուզենիներ շուրջապար բռնած՝ կը սպասէին ամէն մէկ անցնող հովին՝ օրօրուելով անոր երգերով:

Անոնցմէ քանի մը քայլ անդին վեհափառօրէն կը սոնփար մի առանձին ընկուզենի եւ անոր մօտէն կը բղխէր պաղ ջուր մը:

Ահա այս ընկուզենու տակ, այս ջուրի քով կը սիրէին նստիլ մեր նահատակուած զարմիկները, գովացնել ըմպելիները այս ջուրի մէջ եւ կոնծել մեր պապերու յիշատակին, որ այսպէս գեղեցիկ վայր մը ընտրէր էին մեր վանքին համար որպէս Մալաթիոյ ժողովուրդին համար մի եզակի ուխտավայր եւ օդափոխութեան հանգստատուն: *Կօչուղի* այս ջուրը կ'երթայ ՎԵՐԻ եւ յետոյ ՎԱՐԻ ԿՕԼԵՐԸ, անկէ ալ՝ ոռոգելու վանքին արտերը, որոնք եթէ մշակուէին կրնային մեծ արդիւնք բերել»:

Այս վանքը, որ ինչպէս ըսի, ենթարկուած էր շատ փորձութիւններու Մալաթիոյ ջարդին բռնադրաւուած էր Թուրքերէն եւ Թէքէի վերածուած ինն ամիս:

Անատոլուի ընդհանուր քննիչի հանգամանքով շրջող Սուլթան Համիտի ջարդարար գործակալը Շաքիր Փաշա, Խարբերդի անգլիական հիւպատոսի պահանջին առջեւ տեղի տալով վանքը կը վերադարձնէ Հայերու, կողոպտեալ եւ քայքայեալ վիճակի մէջ: Այս ահամայ հատուցումի մէջ դեր կատարած էր նաեւ Խարբերդի ամերիկացի միսիոնար Մըսթըր Կէյթս եւ միս Փուլք եւ միջազգային Կարմիր Խաչի ներկայացուցիչները որոնք Մալաթիա կը գտնուէին այդ պահուն նպաստաբաշխութեան համար: (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ)

Այս հարուստ անցեալի մը պատկառելի յիշատակարանը հանդիսացող վանքը հիմա վերջնապէս բռնադրաւուած է 1918ի զինադադարէն ետք մի քանի անգամ իր պատերուն տակ տեսնելէ ետք համախմբուիլը անապատէն դարձած Մալաթիոյ հայ բեկորներուն որոնք Թերեւս գեղեցիկ երազներ ունէին զայն վերստին շէնցնելու: Սակայն շատ կարճ տեւեցին այդ յոյսի օրերը:

Քէմալական իշխանութիւնը զանոնք բոլորովին հողմացրիւ ըրաւ, եւ որբացուց այս վանքը որ արդէն մերկացած, կողոպտուած եւ կիսաքանդ էր, անպատասպառ, վաւնդի մերձակայ Չամուրլիի գիւղացիք հաներ տարեր էին իր գուռները եւ պատուհանները:

Ոչ պահապան ունէր, ոչ խնամակալ, եւ կը մնար այնպէս կիսաքանդ, աւեր ու անտիրական, կարծես սեւ քօղը երեսին այրիացած հարս մը ըլլար (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Թ. 50 էջ 9-13):

Թուրք կառավարութիւնը անոր յիշատակն ալ ջնջելու համար, իրեն պատկանող կալուածներով միասին կը ծախէ չորս քիւրտերու, որոնք վանքը կը վերածեն գոմի, եկեղեցին ալ՝ յարդանոցի:

Բարբարոս Թուրքը իր քանդումի գործը, — ինչ որ միայն կրնար ըլլալ — լրացուցած էր:

**

Հարուստ աւանդութիւններով եւ յիշատակներով այս վանքը որ Մալաթիոյ հայ վանքերու ամենէն կարեւորագոյն եւ Թերեւս ամենէն հնագոյնն էր, հայկական տարեգրութիւններու մէջ շատ յիշուած չէր Ս. Փրկիչ վանքին պէս, բայց կան իր մասին բաւական յիշատակութիւններ որոնք եթէ աւելի ճոխ ըլլային կարելի կրնար ըլլալ վանքին վաւերագրեալ պատմութիւնը կազմելու, բայց դժբախտաբար շատ աղքատ են, բայց բոլորովին ալ լուռ չեն:

Առձեռն վաւերագիրներէն օգտուելով կարելի է րսել Թէ ամենէն կանոնսր ԺԱ. դարուն, ամենէն ուշը ԺԴ. դարուն հայկական հաստատութեան մը վերածուած կրնայ ըլլալ այս վանքը, եթէ անկէ առաջ գոյութիւն ունեցած ըլլայ իսկ:

Եթէ այս վանքին եւ ՄԱՋԷ ԿԱՄՈՒՐՁԻ վերի պատին վրայ քանդակեալ Լուսաւորչայ պատկերին միջեւ առնչութիւն մը կայ, իմ խոնարհ կարծիքովս վանքին ծագումը պէտք է ընդունիլ թէ լատինական է եւ ոչ յունական:

Ուստի կը խորհիմ թէ լատին խաչակիրները պէտք է կառուցած ըլլան ԺԱ. եւ ԺԲ. դարերուն վասնդի Բրօֆ. Մկրտիչ Որբերեանի նկարագրութենէն կ'երեւայ թէ այս պատկերը քանդակուած էր եպիսկոպոսական տարազով եւ չաթալ-թագով (tière կամ mitre = խոյր), ինչ որ ցոյց կու տայ թէ վանքը յունական չէր, քանի որ յոյն եպիսկոպոսները ցարդ ոչ մէկ ատեն լատինական խոյր չեն գործածած, իսկ հայ եկեղեցիէն ներս անոր մոտքը ԺԲ. եւ ԺԳ. դարէն առաջ չէ եղած:

Հետեւաբար այդ պատկերը եւ նաեւ վանքին կառուցումը ուշ ժամանակներու գործ են կամ խաչակրաց շրջանին՝ լատին ծագումով:

Մալաթիոյ հայ վանքերուն հաւանօրէն այս հնագոյնը, մինչեւ ԺԳ. դարուն մտաւորական օրօրան մը չէ եղած, կամ հակառակը հաստատող փաստ մը չկայ:

ԺԳ. դարուն, 1361 թուականին այս վանքին մէջ գրուած Աւետարանի մը գրիչը կը յայտնէ թէ վանքին առաջնորդն էր «անյաղթ փիլիսոփայ» Տէր Սիմէոն, եւ հոն կ'ապրէին Տէր Մատթէոս (հաւանօրէն նոյնպէս եպիսկոպոս) եւ «գայլ միեղին եղբարքս որ աստ կան հաւաքեալ ի սէր Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի...»

Այս յիշատակարանը որ «անյաղթ փիլիսոփայ» մը կը ներկայացնէ վանքին, եւ բաղմանդամ միաբանութիւն մը կը մատնանչէ, ինքնին կարծես կը մղէ մեզի մակարեբելու թէ հոն դպրոցական կեանք ու ուսում կար:

Ուրիշ փաստ մը թէ հոն ուսում կը տրուէր ԺԳ. դարուն վերջերը եւ ԺԵ. դարուն սկիզբները, 1454-ին գրուած յիշատակարանի մը այն տողերն են որոնցմէ կը հասկցուի թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ վանքին վանահայր եւ Սիմէոն արքեպիսկոպոսը, Ուսլու բէկին որդին, «Վարժեալ» էր «ձեռամբ վարդապետին Արիստակէս»ի որուն բաբունապետ տիտղոսը մեզի կը մատնանչէ ուսուցիչ մը որ կ'երեւի թէ նոյն վանքին մէջ գործած է:

Բոլոր ասոնք իրաւունք չեն տար մեզի հաւատալու այն առասպելին թէ 200ի շափ միաբաններ ունեցած է ան երբեմն եւ երկու տարուան յարատեւ աշխատանքով Աւետարաններ գրուած էին հոն (տես ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻՍ ԺԵ. տարի թ. 3-4 էջ 11):

Ըստ երեւոյթին եթէ հոն մտաւորական-ուսումնական շրջան մըն ալ ունեցած է այս վանքը, անիկա շատ քիչ տեւած պէտք է ըլլայ, վասնդի 1590-ին, ինչպէս կը տեսնուի, դադրած է ուսումնավայր ըլլալէ, վասնդի «Անապատ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի» բացատրութիւնը կը գործածուի այդ թուականին գրուած ձեռագրի մը յիշատակարանին մէջ, որ ուղիղ չի համեմատիր դպրանոցի մը:

«Անապատ»ը ինչպէս յայտնի է աշխարհէ հրաժարողներու սահմանուած վայր մըն է:

Ասիկա կը նշանակէ թէ Ս. Լուսաւորիչ անշքացած էր եւ այլեւս ուսում չէր տրուեր հոն:

գ. ԱՆԱՐԾԱԹ ԲԺԻՇԿԻ ՎԱՆՔ

Պէննէեան Տ. Կարապետ քհնյ. այս վանքին համար կը գրէ.

«Այս վանքը, ինչպէս վերը ըսինք, Ս. Փրկիչ եւ Լուսաւորիչ վանքերուն կեդրոնը, ԲՈՒՆԱՐՊԱՇԸ-ի գլուխը շինուած է: Ոչ ոք չի գիտեր որ դարու մէջ հիմնարկուիլը: Մինչեւ 1895ին ջարդը՝ կամարներն ու պատերը գոնէ կանգուն էր: Բայց նոյն տարին գայն ալ փակելով՝ խեղճ՝ «Անարծաթ Բժիշկ»ը անտուն եւ անպատասպար թողուցին: Ըստ աւանդութեան, որ փլատակաց ահագին ֆարակոյտներն ալ կ'ապացուցանեն, ի հնումն շատ մեծ մենաստան եւ ուրիշ յարկերով փառաւոր հաստատութիւն մըն է եղեր: Կ'երեւի թէ սա ալ Ս. Փրկիչին հետ աւերիչ ժանիֆներու է հանդիպած, որուն կենդանի վկայ կը հանդիսանան հետեւեալ տողերն, որ Աւագ անուն մէկը շարադրած է:

«Ամենակալն Աստուած Աբգար առաքեց.
«Ասորոց վինակին թագաւոր կարգեց.
«Իր ողորմութեամբը Մելիտին աւագեց¹,
«Զօրեղ Լուսաւորիչ, մեծդ Սուրբ Փրկիչ,
«Հիւանդաց օգնական Անարծաթ Բժիշկ:

«Մելիտինու ֆաղփին ԽԱԶՆԱ փարատեց,
«Աստուածային անուան Ս. Փրկիչ շինեց.
«Քառասուն խորնի վրայ սեղան հաստատեց,
«Զօրեղ Լուսաւորիչ, մեծդ Ս. Փրկիչ,
«Հիւանդաց օգնական Անարծաթ Բժիշկ:

«Թաղէոս առաքեալ հայեց² թէմէլէն,
«Երեք հարուր վաթսունը վեց կամարին.
«Քառասուն խորան եւ ֆառասուն տանարին.
«Զօրեղ Լուսաւորիչ...

«Թաղէոս առաքեալ ձեռօքը օծեց,
«Հաւատացեալ ժողովուրդը մկրտեց,
«Ի սուրբ մարմին եւ արիւնէն հաղորդեց.
«Զօրեղ Լուսաւորիչ...

(1) Շէնցուց, ընդարձակեց:

(2) Փոխանակ ըսելու հայեցաւ:

«Աբգար քագաւորն ալ ՄՈՒՐԱՏԻՆ հասաւ,
«Ադինայ դրախտը ծաղիկ մի բուսաւ,
«Աստուածային լուսով լուսաւորեցաւ.
«Զօրեղ Լուսաւորիչ...

«Ի Մելիտնու կ'ելլայ ԵԱՅԱՆ, ձիաւոր,
«Գոհանամին¹ տակէն կ'երեւայ ուխտաւոր,
«Դուն ամմենուս² հասնիս Փրկիչ զօրաւոր
«Զօրեղ Լուսաւորիչ...

«ԲՈՒՆԱՐ ՊԱՇՈՒ ջուրը ակէն օրհնած է.
«Անարծաթ Բժիշկն ալ վրան շինուած է.
«Մելիտնու քաղաքը ջրին էհտան է:
«Զօրեղ Լուսաւորիչ...

«Մենք զարմանք կը մնաք Զինարին ծառին,
«Երանութիւն կու տաք Աբգար արքային,
«Ճէմալին կարօտիք Սուրբ Սոփիային³
«Զօրեղ Լուսաւորիչ...

«Զօրեղ Լուսաւորիչ, վանքերուդ հայեց,
«Փրկիչն ու Բժիշկը ԼԵՆԿԹԻՄՈՒՐ քակեց,
«Քարերը ձեռքէ ձեռք Մուրատը քափեց:
«Զօրեղ Լուսաւորիչ...

«Զօրեղ Լուսաւորչայ աղօթքը հասաւ,
«Անգուք ԼԵՆԿԹԻՄՈՒՐԸ շուտ ոչնչացաւ,
«Քրիստոնեայ ազգը շատ պայծառացաւ:
«Զօրեղ Լուսաւորիչ...

«Սուրբ Փրկիչայ դօդոհան լարեցաք ՄԷՃԼԻՍ,
«Մեղաւոր, անարժան կապեցաք ԹԷՃՆԻՍ,
«Մեզ էտի ճաշակնուս ՄԱՀՐՈՒՄ չի հանես:
«Զօրեղ Լուսաւորիչ...»:

Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեան, Մալաթիոյ վանքերու վրայ խօսած ա-
տեն (Բիւզանդիոն. թ. 2975) աննշան տարբերութեամբ մը այս վանքին տե-

(1) Օրտուղիի տակ բլրակ մը:

(2) Ամենուս, բոլորիս:

(3) Ս. Փրկիչ վանքի կանգուն երկու մատուռներէն արեւելեանին անունն է:

ղը կը ներկայացնէ Մալաթիայէն երկու ժամի չափ հեռու Ս. Փրկչի եւ Ս. Լուսաւորչի վանքերուն միջեւ, ԲՈՒՆԱՐ ՊԱՇԻ ըսուած տեղւոյն եղերքը՝ շինուած :

Իսկ իբր տեղեկութիւն միայն սա քանի մը տողերը ունի. «Անարծաթ բժշկաց» սոյն վանքը, որուն ի հարկէ կ'ըսուէր նաեւ «Ս. Կոզմասի եւ Դամիանոսի վանք» : Վանքս ի վաղուց անցած է ի շարս շաբաթացեալ վանօրէից, թէեւ այժմ կ'երեւին հողակոյտերը, եւ երբեմն տեղեր ալ հիմանց պատերը եւ փլփլած սենեակներ : (Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեան Բիւզանդիոն թ. 2975) :

Իսկ Գարեգին Եպիսկոպոս Սրուանձտեանց (Թորոս Աղբար Ա. 313—4) ունի հետեւեալ տողերը, մասամբ նոր տեղեկութիւններով որոնք չահեկան են : Անիկա ուղեգրական նկարագրութեամբ մը կ'ըսէ թէ,

«Ս. Գրիգոր կամ Լուսաւորիչի վանքէն իջանք ԱՆԱՐԾԱԹ ԲԺԻՇԿ, որ դաշտավայրի մէջ փոքր ծառի մը տակ աւերակ մատուռ մի է, միայն երկու կամարը ողջ. իւր շուրջը աւերակաց կոյտեր ունի, շէն վանք է եղած. Մատրանս առջեւէն կը բղխի մեծ ջուր մը, որ կ'ըսուի ԲՈՒՆԱՐ ՊԱՇԻ, աւազան է բազում ականց, որոյ պարզ եւ պաղորակ ծոցոյն մէջ ծփծփալով կը լողային ձկունք, եւ մշտադալար սեղան իւր կանանչագեղ գորգերով կը զարդարէր աւազանին շրջանակը. տեղի խիստ գուարնալի, որոյ հողերը թրքաց ձեռքն էին, իսկ մատուռը՝ քանի մը տարի առաջ կաթոլիկներ գաղտնի ջանացեր են կառավարութեան ձեռքով տիրել եւ վանք մը կառուցանել, հագիւ արթնցեր են Հայք, եւ թէպէտ յաջողեր են խափանել կաթոլիկաց շինելը, այլ իրենք գէթ մատուռը նորոգած չեն :»

Իսկ Գէորգ Արքեպ. Արսլանեան այս շաբաթացեալ վանքին մասին հետեւեալ հակիրճ տողերը ունի ԲԱԶՄԱՎԷՊԻ մէջ (1938 էջ 101) :

«Սա հին ու նոր քաղաքներուն, եւ Ս. Լուսաւորչի եւ Օրտուգիի Ս. Փրկչի վանուց մէջտեղը, գեղանի դաշտավայրի մը մէջ փոքր դարի մը տակ աւերակ մատուռ մըն է այժմ, ընդարձակ շէնքերու բեկորներէն միայն երկու կամար կայ կանգուն բոլորովին աւերակոյտներու մէջ, որոնք այնքան յայտնի ցոյց կու տան եւ դեռ այսօր խօսուն եւ կենդանի վկան են թէ նոյն ու շէն վանք մը եղած է : Աւերակոյտներու շուրջը ամբողջ կափ կանանչ փրուռած մը ունի սանտրուած ու կարծես ծամ հիւս եղած ամէն բնագեղով : Մատրանս առջեւէն կը բղխի մեծ ջուր մը՝ որ ԲՈՒՆԱՐ ՊԱՇԸ կը կոչուի, այս ջուրը շատ մը ակունքներու աւազանն է, ինչ ալ աղուոր ձկներ վեր ու վար անընդհատ լուղ կու տան : Հին օրերուն ալ ուխտաւորներու շարքեր այս գուլալ ջրովը քանի անգամ լուացուած են բուժում գտնելու համար : Աւազանին շուրջը թաշափափուկ գորգեր անմահ կան մեկնուած, որ անգամ մը դիտողին աչքերը կը հմայեն, սիրտը կը բաբախեցնեն, իսկ հոգեակը կը ծած-

(1) Պէնտեա՛ քհնյ. ԳԱԳՍԹԸ շինուած ցոյց կու տայ :

կեն կոյտերու դեգերովը, երբ անցեալին հուրն ու փառքը շաբաթացեալ էին» :
(ԲԱԶՄԱՎԵՊ 1938 էջ 101) :

Խաչատուր վրդ. Տէր Ղազարեան իր 21 Մարտ 1902 Թուականով տեղեկագրին մէջ ԱՆԱՐԾԱԹ ԲԺԻՇԿԻՆ մասին կը գրէ թէ ան ուխտատեղի մըն է «որ կը գտնուի Մալաթիայէն մէկ ժամ հեռի դէպի Արեւելք՝ վերոյիշեալ երկու վանքերու կեդրոնատեղին : Այս ուխտատեղիին համար կը պատմուին թէ յոյժ հոյակապ վանք մը ըլլալով, իր շրջակայքը գտնուած խիստ ընդարձակածաւալ արտերն ալ իրեն կը պատկանին եղեր եւ թէ անծանօթ թուականներու մէջ վանքին շէնքերը քայքայուած եւ արտերն ալ այլոց կողմանէ յափըշտակուած են : Այժմ Անարծաթ ԲԺԻՇԿ անուն վանքին միայն տանարին չորս պատերը կը մնան խարխլած» :

Այս բոլոր իրարու նմանող տեղեկութիւններէն զուրս եւ բոլորովին տարբեր ծանօթութիւններ կու տայ ՆԱԽԾԻՐՆԵՐՈՒ Հեղինակը Գէորգ Մելիտինեցի (էջ 32) որ չեմ գիտեր ինչ աղբիւրներէն քաղելով կը ներկայացնէ մտածածին պատմութիւն մը, զայն ներկայացնելով «ծանօթ եկեղեցիներու մէջ ամենէն հինն... 1250էն 1350 թուականները եղած են իր փառքի ու հարստութեան շրջանը. Օսմանեան ու քաթարական առաջին արշաւանքներուն կողոպտած են իր բոլոր գանձերը, ապա Թիմուրլէնկի բարբարոս եւ մահաշունչ ներկայութիւնը աւերակի վերածած է զայն, եւ այժմ հազիւ իր գոյութիւնը յիշեցնող նշաններ մնացած են» :

Այս վանքին մասին ամենէն մանրամասն գրողը Ա. Ք. ունի «Քառասուն խորաններ, քառասուն լուսաստղերու պէս» խորագիրով յօդուած մը, հրատարակուած ՊԱՊ ՈՒԽՏԻԻ (Թիւ 28, էջ 5-7) մէջ երկու մասէն բաղկացեալ : Առաջին մասին մէջ անիկա կը խօսի վանքին անցեալի վրայ, եւ կու տայ աւելի կամ պակաս վաւերական եւ հաստատուն տեղեկութիւններ : Իսկ երկրորդ մասը որ ապագային համար տեսիլք մըն է, եւ ոչ իրողութիւններ ալ երեւակայութիւններ, մէկ կողմ կը թողում եւ կ'արտագրեմ առաջին մասը, որ իբր ամէնէն աւելի ընդարձակը «Անարծաթ ԲԺԻՇԿ» վանքին մասին գրուածներուն :

«Մալաթիոյ Ս. Աստուածածին կամ Մար Եկեղեցիէն ուղիղ գիծով դէպի արեւելք երկարաձգուող մէնուեկս ժամուաւ հետիոտն ցանապարհ մը մեզ պիտի հասցընէր մեր հայրենական խրախնավայր-գրօսավայրերու թագուհիին՝ ԲՈՒՂԱՐ ՊԱՇՈՒ ահունքը, ոռուն աօ Եօեոֆէն՝ դէպի վեր՝ Ս. Արփէնաւ բլուրները բարձրանալով՝ պիտի հանդիպէինք շարք մը անբնական բլրակներու, որոնք բլրաշարի ետեւում կայած ուսերու կը նմանին, իրարմէ բոլորովին անգանաժանելի, անհասկնալի դիրքի մը մէջ :

Ասոնք աւերակոյտներն են Մալաթիոյ ծանօթ երբեմնի շէն ու բարգաւառ Սբ. Անանծաթ ԲԺԻՇԿ վանքին ու ին լիառքամ հաստատութիւններուն :

Այս հին ու անուանի սրբավայրին տեղն ու հողակոյտները անծանօթ պիտի մնային ու այցելուի տեսութենէն ահտի վոհալէն եթէ հաստ ու կիսակործան պատ մը, քարակերտ, երկու երեք կանգուն երկարութեամբ եւ

նոյնքան բարձր, որուն վրայ հայերէն տառեր ու փշրուած խաչքաւ մը իրենց տեղերը չպահէին:

Եւ մի քիչ ասդին հսկայ, մեծագանգուած ժայռ մը, որուն յատակը խոռոչացած քարայրի մուտքի մը պէս խոշոր բացուածքով է, ուր մի քանի հոգի դիւրաւ կրնային մուտք գործել, եւ ուրկէ սառ ու հողահամ ջուր կը հոսէր՝ բուժական յատկութիւններով:

Վանքը՝ իր «Անարծաթ Բժիշկ» անունը այս ժայռէն ու ջուրէն էր առնած, որովհետեւ դիմողէն եւ դարմանո՛ւողէն վարձ չէր պահանջեր¹:

Ու այս ծանօթ ժայռն ու պատը, որպէս գոյգ կոթողներ հաստատ ու կանգուն կը մնային հոն՝ ինչպէս արթուն պահակներ դիրք բռնած, ըսելու այցելուին ու անցորդին թէ՛ «Ահա, հոս է, քու պապենական փառքի մէկ նուիրական յիշատակարանը, գոր մենք կը պահենք խնամով, եւ պիտի պահենք ու անքարք աչքերով հսկենք անոր վրայ, մինչեւ որ գաս ու վերականգնես գայն իր հին փառքին մէջ»:

Տասէն տասներկու եւ թերեւս մի քիչ աւելի դարերու հնութիւն ունի Սբ. Անարծաթը, կ'ըսուին, հիմնուած Մելիտիներցի իշխաններու կամ մեծատուններու կողմէ, առաւելապէս իր գեղեցիկ դիրքին ու ընձեռած զբօսական յատկութիւններուն համար:

ԲՈՒՂԱՐ ՊԱՇԻՆ՝ իր լողական ու ձկնորսական յարմարութիւններով, բլուրները որսորդական, եւ վանքի առջեւի ընդարձակ ձորը՝ պարտէզներու, ծառաստաններու եւ այգիներու հեռարձակ գեղեցկութիւններով անուանի են:

Հին ատենները ինչպէս նոր ժամանակներուն, այս վայրերը եղած են առաւելապէս կտրիմներու, յանդուգներու եւ արիարանց զբօսասէրներու ու արկածախնդիրներու յատուկ ժամադրավայրը, որոնք գիտցած էին ու գիտէին կեանքը վայելել ազատորդիներու պէս ու իրենց զէնքով ու քաջութիւնով կը պահէին այս իրաւունքը:

Անարծաթ Բժիշկի բուն հիմնադրութեան թուականի պարագան, ու դարերու ընթացքին իր կատարած դերն ու գործերը աւանդութեանց փոշիներու տակ թաղուած՝ մեզ անծանօթ կը մնան: Մեր հայրերէն ու պապերէն լսածը այնքան մըն է միայն, որ այս վանքը ունեցած է ութը կամ աւելի եկեղեցիներ, մայր տաճարով մը, քառասուն խորաններ զանազան կրօնական ու ազգային սուրբերու տօներու նուիրուած, ուր յատուկ օրեր միայն կրօնական արարողութիւն կամ սպասարկութիւններ կը կատարուէին՝ իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ կամ մատրան մէջ: Ատենին ունեցած է նկատելի թիւով անձնուրաց վանականներ՝ իրենց «Հայր»ով, ուխտագնաց անթիւ բազմութիւններ անպակաս են եղած, բազմաթիւ անդեղ բժշկութիւններու համբաւ է ունեցած եւ վանքին նիւթական մատակարարութիւններուն մեծապէս հոգ տա-

(1) Այս կարծիքը որ Ա. Ք. կը յայտնէ, սխալ է վասնզի տօնացոյցներ կը յիշատակեն ԿՈԶՄԱ եւ ԴԱՄԻԱՆՈՍ «Անարծաթ Բժիշկ» կոչումով սուրբեր, որոնց անունով կառուցուած է այս վանքը, ինչպէս կը տեսնուի: Այս անունով ուրիշ վանքեր ալ ունեցած ենք զանազան գաւառներու մէջ:

քած են Մելիտիներցի եւ ապա Մալաթիացի մեծատուներ: Մեծապէս շքեղ իր շինութիւններով եւ հարուստ, նիւթապէս բարգաւաճ է եղած Անարծաթը իր կալուածներուն եւ ընծեռուած նուիրատուութիւններուն շնորհիւ մինչեւ Թիմուրլէկեան պատուհասող արշաւանքը, որուն բարբարոսութեանց մեծ մասամբ զոհ գացած ու աւերակուած, ալ անկէ վերջ իր վայրէջքի շրջանն է ապրած, մինչեւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ վանքի հիմնարկութիւնը, շուրջ 18րդ դարուն¹:

Սբ. Անարծաթ Բժիշկի մայր տանարը ու մի քանի խորաններ, մինչեւ 1893ի մեծ երկրաշարժը գործածելի վիճակի մէջ են եղած, շէնքերու հսկիչ ու մատակարար է ունեցած ու պարբերաբար կրօնական արարողութիւններ ալ կատարած են հոն: Սակայն, մեծ շարժը ի սպառ վերջ տուած է անոր գոյութեան, հիմնայատակ կործանելով, եւ հոդ ու քարակոյտի մը վերածելով այդ դարերու գեղեցիկ ու երախտաւոր հաստատութիւնը:

Դեռ մեր օրերուն իսկ անոր աւերակներուն այցելուներ չէին պակսեր: Անոնք կու գային առաւելապէս Անարծաթի բուժարար ջուրէն լուացուելու եւ կամ շիշերով իրենց հետ տանելու անկարողներուն, որոնք իրենց տեղերէն չէին կրնար ժայռին մօտ մագլցիլ:

Այդ ջրի հրաշագործութեան մասին չափազանցեալ պատմութիւններ շատ են լսուած՝ որպէս ամենաբոյժ դարմանը ամէն տեսակ ցաւի, բայց շատեր կը վստահեցնեն թէ առաւելապէս անվիճելի դարման է եղած յօդացաւի, որ՝ մասերը լուալով եւ կամ թէ ջուրէն խմելով, ցաւը ընդ միշտ «մնաս բարով» կ'ըսէ եղեր հիւանդին:

Մեր հայրենական վանքերէն այս յիշատակելի սրբավայրի մասին տուինք մեր գիտցածն ու լսածը միայն...» (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Բ. 28 էջ 5-6):

Այս վանքը, ըստ Գէորգ Վրդ. Արսլանեանի (Արեւելեան մամուլ. 1907 էջ 512) մինչեւ 1850 տակաւին կանգուն եւ չէն էր ու պատարագ կը մատուցուէր:

Հ. Եփրեմ վրդ. Պօղոսեան կ'ըսէ թէ «հնութենէն Մալաթիոյ շրջանին մէջ այս անունով ՎԱՆՔԻ մը յիշատակութիւն ծանօթ չէ մեզի» (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Բ. 56 էջ 7) միայն դիտել կու տայ որ 1590ին «Եկեղեցի կամ մատուռ մը «Անարծաթ Բժշկացն Կոզմայի եւ Դամիանոսի» անունով կը յիշուի Ս. Լուսաւորիչ վանքին մէջ:

Ո՞ր աստիճանի ճշմարտութեան համապատասխան է այս հաւաստումը չեմ կրնար ո'չ հաստատել եւ ո'չ ալ ժխտել, զրաւոր ապացոյցով մը կամ վաւերագիրով մը, բայց անկարելի է կասկած ունենալ այս վանքին գոյութեան մասին, հետեւաբար կարելի չէ ըսել թէ Ս. Լուսաւորիչ վանքին մէջ «Եկեղեցի կամ մատուռ մըն» էր Անարծաթ վանքը, որուն տեղը եւ շինու-

(1) Եթէ 18 տպագրական սխալ չէ եւ 13 -ի տեղ 18 չէ տպուած, Ա. Ք. անհեթեթ սխալ մը կը գործէ: Ս. Լուսաւորիչը 18-րդ դարուն հաստատուած չէ, այլ հաւանորէն ԺԱ. եւ հաստատորէն ԺԴ. դասէն սկսեալ Մալաթիա ունէր այդ անունով վանք մը, որ 1489-ին նորոգուած է, ինչպէս վերը տեսնուեցաւ:

թիւներու մնացորդները կը մնային, ինչպէս նաեւ քարեր, որոնք հայերէն գիրեր ունէին իրենց վրայ:

Ճշմարիտ է որ Անարծաթ վանքին վրայ դժբախտաբար ունէ յիշատակարան չունինք եւ անոր անունին չենք հանդիպած բացի 1590ին գրուած ձեռագիրի մը յիշատակարանին մէջ գտնուած անունի յիշատակութենէն, որ Հ. Եփրեմ վրդ. Պօղոսեանն ալ նկատի ունեցած է եւ շիոթութեան մատնուած:

1590 թուականով այդ ձեռագիր յիշատակարանին մէջ գրիչը կ'ըսէ թէ գրած է «յանապատ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին ընդ հովանեաւ սրբոյն Յովանէսի եւ ՍՐԲՈՅ ԱՆԱՐԾԱԹ ԲԺՇԿԱՅՆ ԿՈՉՄԱՅԻ ԵՒ ԴԱՄԻԱՆՈՍԻ, եւ սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային եւ սրբոյն Սոփիայի...»:

Արդ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Անապատը Մալաթիոյ ծանօթ վանքն է, իսկ մնացեալ Սուրբեր որոնք կը յիշուին իբր հովանաւորներ՝ են Ս. Յովհաննէս, Ս. Անարծաթ Բժիշկներ, Կոզմա եւ Դամիանոս, Սուր Ստեփանոս եւ Ս. Սոփիա:

Ընկալեալ սովորութեան համաձայն ասոնք կա'մ պէտք է եկեղեցիներ կա'մ վանքեր ըլլային կամ սեղանները (խորան) տաճարի մը:

Արդ, նկատելով որ Ս. Ստեփանոս անուն եկեղեցի մը կար Մալաթիոյ մէջ եւ կար նաեւ Անարծաթ Բժիշկներ անունով վանք մը, ամենամեծ հաւանականութիւն կայ որ Ս. Յովհաննէսն եւ Ս. Սոփիան ալ վանքին մէջ չէին այլ անջատ եկեղեցիներ էին:

Ասոնցմէ Ս. Յովհաննէսը Օհան ձեւին տակ յիշուած է իբր վանք, ինչպէս պիտի տեսնուի, նոյնպէս Ս. Սոփիան յիշուած է: Ուստի իրաւունք ունինք ենթադրելու թէ ասոնք վանքեր եւ եկեղեցիներ էին Անարծաթ Բժիշկներու վանքին պէս, որուն տեղը ծանօթ էր:

Ուրեմն ասիկա միակ գրաւոր վաւերագիրն է որ կը հաստատէ թէ Մալաթիա 1590ին ունէր այս անունով եկեղեցի մը կամ վանք մը, որ ուրիշ ոչ մէկ տեղ յիշուած է:

Անարծաթ Բժիշկներու Կոզմա եւ Դամիանոսի անունով վանք մը կար նաեւ Թօգատի մէջ, որ Մալաթիոյ համանուն վանքին պէս ԺԶ. դարուն շէն էր: 1562ին անոր վանահայրը, որ հաւանօրէն նաեւ Եւդոկիոյ առաջնորդն էր «Քրիստափոր Արքեպիսկոպոս ի վանից Սրբոյ Աննայի¹ եւ սրբոյն Կոզմայի եւ Դամիանոսի²» որ Միքայէլ Սեբաստացի կաթողիկոսի նախաձեռնութեամբ Եւդոկիացի Արքար Դպիրի արքայազուն ըլլալը հաստատող վաւերագիրը ըստորագրած էր (տես Հ. Ա. 1906 էջ 323, Օրմանեան, ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ 2250, Վ. Զարդարեան ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ էջ 25-6, Ա. Ալպոյաճեան ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵԻԴՈԿԻՈՅ էջ 638): Այս վանքը ԺԷ. դարուն սկիզբը քանդուած էր:

(1) Աննայի վանքը Թօգատի յոյտնի Յովակիմ - Աննայի վանքն է (տես Ա. Ալպոյաճեան, ՊԱՏՄ. ԵԻԴՈԿԻՈՅ ՀԱՅՈՅ, էջ 730-758):

(2) Անարծաթի վանք կամ Բէմէր կոչուած վանքը Թօգատի (տես Ա. Ալպոյաճեան, ՊԱՏՄ. ԵԻԴՈԿԻՈՅ ՀԱՅՈՅ, էջ 773-774):

Մալաթիոյ վանքը նոյնպէս կ'երեւի թէ քանդուած է թուրքերէն, թէեւ ոչ մէկ արձանագրութիւն կայ այս մասին:

Հետեւաբար այս վանքին մասին գրեթէ ստոյգ բան մը չենք գիտեր զժրախտաբար:

*
**

Պէննէեան Կարապետ քահայի «Կանդուն» որակած (թէեւ անոնցմէ մին Անարծաթը բնաւ կանդուն չէր կրնար նկատուիլ) երեք վանքերուն մասին վերողրեալ տեղեկութիւնները ներկայացնելէ ետք, պէտք էր որ խօսէր նաեւ հին ժամանակներու մէջ յիշատակուած ուրիշ վանքերու վրայ եւս, ինչպէս ըրած են ուրիշ բանասէրներ եւ հետաքրքիրներ, սակայն անիկա զանց առած է, հակառակ անոր որ իրմէն առաջ գրուած էր եւ կրնար օգտագործել այդ տեղեկութիւնները, որ ես կ'ուզեմ ներկայացնել ամբողջական ընելու համար Մալաթիոյ եւ շրջակայից վանքերուն վրայ տրուած ծանօթութիւնները:

Դ. ԿԱՐԱԹԻՐ ՎԱՆՔ (Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ)

Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեան կը գրէ թէ, «Մալաթիայէն մէկ ժամու չափ հեռու դէպի հարաւ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՊՕՂԱԶ ըսուած օդաւտ եւ սփանչելի, հիւանալի տեսարան մը ունեցող ձորի մը մէջ շինուած էր վանքն, որուն բուն անունն անծանօթ կը մնայ, յիշեալ ձորին ամբողջ հողը կարմիր բլրալուն համար, գուցէ վանքին ալ «Կարմիր վանք» ըսուած է: Ի վաղուց անցած է ի շարս շաքաթացեալ վանօրէից, այժմ միայն կ'երեւին վանքի տանարին ակերակները, որոնց քով աղբիւր մըն ալ կայ, սառնահամ, առողջարար եւ անոյշ ջրով: Իբրեւ ուխտատեղի, բարեպաշտ հաւատացեալները մերթ ընդ մերթ ուխտի կ'երթան իրենց մօմը վառելու եւ աղօթք ու խնդրումներն կատարելու համար:» (Բիւզանդիոն թ. 2975):

Գէորգ Եպիսկոպոս Արսլանեան կը թուի չհաւատալ այս վանքին գոյութեան, վասնզի կ'ըսէ թէ «յիշուած է նաեւ Մալաթիոյ վանքերուն իշարս Կարմիր վանք մը եւս, իրաւ է թէ հոս Ս. Կարապետի անուամբ ուխտատեղի մը կայ եւ քովերն ու հեռուներն ալ կարմրագոյն հողով արտեր, սակայն վանք ըսելու ու կոչուելու արժանի մի շէնք, բեկոր, աւանդութիւն, ուխտագրեացութիւն, պատմութիւն չեն հաստատեր Կարմիր անունով վանքի մը գոյութիւնը: Հոս եւս մի շփոթութիւն մուտ է գտեր Զմրշկաձագի Կարմիր վանքէն առնելով, ձեռագիրներու մէջ այս մասին եւս մի գրութիւն չգտանք»: (Արեւելեան Մամուլ 1907 էջ 518):

Հետեւաբար հրաւէր կ'ընէ Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեանի, որ որոշ տեղեկութիւններ տայ այս մասին:

Պալեան Եպիսկոպոս ըստ Հ. Եփրեմ վրդ. Պօղոսեանի ունէ բացատրութիւն չէ տուած, բայց նշանակելի է որ ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆԻ մէջ (1900 տա-

րի թիւ 1127), ունի Հայաստանի մէջ յիշատակուած բոլոր Կարմիր վանքերը թուող գրութիւն մը, ուր առանձին առանձին յիշատակած է Մալաթիոյ եւ Չմշկածագի Կարմիր վանքերը, որով շփոթութեան հարց չի կրնար ըլլալ:

Հ. Եփրեմ վրդ. Պօղոսեան կը խորհրդածէ որ «քանի որ «Կարմիր վանքի» ձորերը Ս. Կարապետի անունով ուխտատեղի մ'է՝ կարելի չէ՞ ենթադրել որ նախապէս Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ անունով վանք մը եղած ըլլայ հոդ» (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Թ. 54 էջ 8):

Իմ կողմէ բան մը աւելցնելու ի վիճակի չեմ, վասնզի ոչինչ գիտեմ այս մասին:

Ե. ԱՀԱՐՈՆԻ ՎԱՆՔ

Այս ալ վաղուց շաբաթացեալ վանք մըն էր, որ Մալաթիայէն ութ ժամու չափ հեռու լեռան մը բարձրութեան վրայ շինուած էր:

Երթեւեկութիւնը շատ դժուար էր, իր ծանրատաղտուկ վերելքին համար:

1915էն առաջ կ'երեւէին միայն վանքին տաճարին աւերակներն ու տեղւոյն հողակոյտերը, օդը շատ մաքուր է եւ առողջարար, ստորոտէն կ'անցնի Եփրատ գետը մեծագոյնը ու ահարկու կերպով: Շէնքին քով կ'երեւի աղբիւր մը որ ունի շատ զով եւ անուշ ջուր մը: Այս ուխտատեղին կը տարուէին ժամանակին ընդհանրապէս յիմարները, զորս կը փակէին վանքին տաճարին մէջ բժշկուելու համար: Նաեւ յղի կանայք կ'երթային հոն, բարեպաշտական ոգիով, իրենց ձեռքերը կը խոթէին հոն դառնուած այրի մը մէջ, հանելու համար անկէց մատաղ ընելու համար տարուած դառնուկներու ոսկորներէն, զորս կը նետէին այդ այրին մէջ: Եթէ ծուծով ոսկոր ելնէր՝ ծնելիքը աղջիկ, իսկ եթէ անծուծ ոսկոր մը ելնէր «տղայ պիտի ըլլայ» ի համոզում կ'ունենային, մինչեւ տեղահանութիւն կը կատարուէին այս աւելորդապաշտութիւնները: Ուրիշ տեղեկութիւն չունինք: Կը հաւաստուի թէ 1900ական թուականներուն առաջին տարիներուն տակաւին այդ վանքը ուխտատեղի էր (Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեան ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆ, Թ. 2975 եւ Թ. 1158, ինչպէս նաեւ ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Թ. 56 էջ 7): Ես դժբախտաբար չեմ հանդիպած այս վանքին յիշատակութեան ուրիշ ոեւէ տեղ:

Զ. ԹԵՈԴՈՐՈՍԻ ԿԱՄ Ս. ԹՈՐՈՍԻ ՎԱՆՔ ԴԵՐՁԿԻ

Այս վանքը յիշած է Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեան, Մալաթիոյ վանքերու շարքին: Ահա իր տողերը.

«Մալաթիայէն 12 ժամու չափ հեռու, Մուշովկայ անուն գիւղին մօտերը, օդասուն եւ լեռնային դիրքի մը վրայ շինուած էր Ս. Թորոսի վանքը եւ ի վաղուց անցած է այս վանքն ալ իշարս շաբաթացեալ վանօրէից եւ եղած է ոչխարաց արօտավայր, բայց միանգամայն ուխտատեղի է յիշեալ գիւղա-

ցիներուն, որ տարին մի քանի անգամներ ուխտի կ'երթան: Վանքին աւերակներու առջեւ աղբիւր մըն ալ կայ «Ս. ԹՈՐՈՍԻ ԱՂԲԻԻՐ» անունով, որ ունի շատ գովասան եւ մաքուր ջուր մը»: (ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆ ք. 2975):

Հ. Եփրեմ վրդ. Պօղոսեան, որ այս տողերը նոյնութեամբ արտասուած է, չունի իր կողմէն ոեւէ յաւելուածական տեղեկութիւն, իսկ Գէորգ Արքեպիսկոպոս Արսլանեան, իր ՊԱՏԱՌԻԿՆԵՐ ԼՈՒՍԱԾԻՐ ՇԱԲԱԹԱՅԵԱԼ ՎԱՆՔԵՐԷՆ շարքին մէջ, որոնք ԲԱԶՄԱՎԷՊԻ մէջ հրատարակուած են, կը խօսի Անսուր Մուշովկայի մէջ գտնուող այս Ս. Թորոսի վանքին վրայ, տալով տեղեկութիւնները աւելի անոր վայրին եւ մերձակայ Մուշովկայի վրայ, քան բուն վանքին, բայց եւ այնպէս կը ներկայացնենք նաեւ դայն նոյնութեամբ:

«Մելիտինէէն Արդա եւ Արդայէն Անսուր-Մուշովկայ գրեթէ երկու օրուան համբայ է: Անսուր Մուշովկան մէկուկէս դար առաջ մեծ աւան մը եղած է, ուրկից ժողովուրդը գաղթած է Ամասիա, Մարգուան, քիչ մըն ալ Սեբաստիա ու այլ փոքր քաղաքներ: Զորս կողմերովը շրջապատուած է ահագնածրար լեռ ու լեռ ձագերով. լայն ու երկար հովտի մը մէջ մէկ ժամուան տեւողութեամբ քաղաքին տարածութիւնն է իր քաղերովն ու քաղամասերովը ու դէպի Հայ լեռան Անսուր Մուշովկայի գիւղերուն կողերուն տակ քար լեռնորդիի մը կուշտին միապաղաղ շուկան է որ երկարածիգ շուքով մը կոփուած փորուածֆով գատ գատ բաժանումներով կրպակներ են անփակտելի ու անխոցելի, ու առջեւը գերեզմանոցը, ուր հարիւրաւոր շիրիմներ ու դամբարաններ կան միշտ կծոյ ու կափածոյ, իւրաքանչիւր շիրմին վրայ հանգուցելոյն ինչ արուեստաւոր ու գործաւոր ըլլալը յայտնանշող, ինչպէս եւ եկեղեցականացը իրենց աստիճանացուցմունքովը:

«Անսուր Մուշովկայի աւերակներուն ու գիւղին՝ որ Հայ լեռան մէկ կողին վրայ է՝ կը գտնուի Ս. Թորոս վանքին շէնքը, կէս կանգուն բոլորովին աւերակներու ծոցին, փլիլած որմեր, կոշկոռ հիմնադրելիք, աւերակներու բուրդեր ու մէջերը բուսականութեան նշմարք ու կենդանութեան ոչխարք, որով անցեալ ճոխութեան մը գոյութիւնը կը յայտնաբերեն. ջուրերու սլուլուքը օձաձուկերու փախիխուքովը կը մտնեն հող գուղձերու մէջ. գոսացած կոճղաբուններ ալ մաթուսաղայացած են. ամէն կողմերէ անխտիր ուխտաւորներ կը խութան սուրբին՝ վանքին՝ ամէն տեսակ հիւանդներով: Գիւղն է որ կը հսկէ վանքին՝ շատոնց շաբաթացեալին»:

Հակառակ այն ժխտ տեղեկութիւններուն, որոնք Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեան եւ Գէորգ Արքեպիսկոպոս Արսլանեան տուած են, կ'երեւի թէ այս վանքը բաւական հին ու նշանաւոր վանք մը եղած է Մալաթիոյ շրջանակին մէջ եւ հսկայ տարեգրութիւններու մէջ մի քանի անգամ յիշուած:

Այս վանքը յիշատակարաններու մէջ կը յիշուի նաեւ ԴԵՐԶԿԻ ՎԱՆՔ անունով եւս, եւ ինչպէս կը տեսնուի շէն եւ կարեւոր վանք մըն էր, ուր դրշագիրեր ալ գրուած են:

Առաջին յիշատակութիւնը 1433—1435ին եղած է: Այդ թուականին կը յիշուի թէ հոն Յովսէփ անուն արեղայ մը գրած է ՏԱՐԵԳԻՐԲ մը «ԸՆԴ ԼՈՒՍԱԾԻՐ»:

ՎԱՆԵՍԻ Մելիտինէի Սբ. Թեոդորոս Զինուորի, որ այժմ կոչի Դերակի վանք» եւ ծաղկուած է «Բվին ՊԶԴ (=1435), յառաջնորդութեան սուրբ ուխտին Տէր Ներսէս եպիսկոպոսին» վարպետ ծաղկող Սիմէոն կրօնաւորի ձեռամբ: Ստացողն է Գրիգոր արեղայ, որ կը նուիրէ զայն ի յիշատակ իր եւ ծնողաց «յանառիկ դղեակս ի գեաւոս կուռասիս, ի դուռն Ս. Վասիլ եկեղեցւոյն»: Վերջապէս կ'անցնի ուրիշի մը ձեռքը, որ զայն կը նուիրէ Այնթապի Ս. Աստուածածին եկեղեցիին (տես Պատմ. Այնթապի Հայոց, էջ 341—342):

Այս ձեռագիրը հիմա կը գտնուի Երուսաղէմի վանքին Թանգարանը (թ. 3153):

Ուրեմն 1435ին վանքը ունէր Ներսէս անուն եպիսկոպոս առաջնորդ մը եւ կային հոն զրջագրողներ (ինչպէս Յովսէփ արեղան) եւ ծաղկողներ (ինչպէս Սիմէոն կրօնաւոր):

1447ին այդ վանքին մէջ գրուած է նաեւ Ճաշոց մը «ձեռամբ Մկրտիչ Սարկաւագին»:

Վանքին հայրապետը (=Վանահայրն) էր Սիմէոն «որ ետ գրել գգիրքս»: Այս յիշատակարանին մէջ կ'ըսուի. «Յիշեցէք գվանիցս միաբանքն գՍիմէոն արեղայն եւ գսարկաւագներն եւ գգործաւորն Սարգիս պապն...» (Նօտարք 156—157, Լ. Ս. Խաչիկեան, ԺԵ. դարի հայերէն Զեռագրերի յիշատակարաններ մասն Ա. 1401—1450 էջ 615):

Ուրեմն Ներսէս եպիսկոպոս վանահայրը մեռած է 1435էն 1447 շրջանին մէջ եւ Սիմէոն յաջորդած է իբրեւ վանահայր:

Սիմէոն եպիսկոպոս Թերեւս 1435ին յիշուած Յովսէփ արեղայի տարեգիրքին ծաղկող կրօնաւորն է, բայց փաստ մը չունինք անժխտելի: Ասոր օրով է որ Մկրտիչ սարկաւագէն զատ Սիմէոն կրօնաւոր, այդ վանքին միաբաններէն ընդօրինակած է Ներսէս Շնորհալիի ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆԸ եւ ուրիշ ձեռագիրներ նոյն վանքին մէջ (Կարնոյ ձեռագիրներու ցուցակը. էջ 34 եւ Նօտարք, էջ 184. Աճառեան Անճնանունների բառարան, Դ., էջ 51):

Թէեւ չկայ ոեւէ նշան վանքին մէջ դպրանոցի մը գոյութեան, բայց կարելի է ենթադրել թէ զրջագրողներու խումբ մը ունեցած է:

Է. ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՆՔ

Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան այս վանքը կը յիշատակէ երկու անգամ իր վանքերու նուիրուած յօգուածներուն մէջ (ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆ. Թ. 1019 եւ 2975): Իր տուած տեղեկութիւններուն համաձայն՝ այս վանքը «վերոյիշեալ Մուշովկայ անուն գիւղէն կէս ժամու չափ հեռու լեռան մը ստորոտը ձորի մը մէջ շինուած էր: Ս. ՍԱՐԳԻՍԻ վանքն ալ ի շարս շաբաթացեալ վանորէից է եւ տեղն ալ թէեւ արտի վերածուած է գիւղացւոց կողմէ, բայց նորէն միշտ ուխտատեղի մնացած այն կողմի ծովապահ բարեպաշտ հաւատացեալներուն: Տեղւոյն օդը շատ առողջարար եւ ախորժելի է, եւ ուխտի

դիմող գիւղացիք, շատ անգամ ամառ ատեն, քանի մը գիշերներ կ'անցընեն հոն» :

Գերպ. Անդրէաս վրդ. Աղեքսանդրեան (Պատմութիւն Ականաւոր քաղաքին Սեբաստիոյ եւ Սահմանաց նորա եւայլն, 1911, Վենետիկ, էջ 402) գիրքին յաւելուածին մէջ, ուր կը խօսի Մալաթիոյ վրայ, կ'ըսէ թէ զանց չի կրնար ընել յիշատակարան մը Մուշողկուն վանքին մէջ գտնուած, որ 300 տարի առաջ նշանաւոր հաստատութիւն մը եղած ըլլալ կը թուի :

Այս յիշատակարանը 1578 թուականով (տես Ձեռագրաց բաժինը) ցոյց կու տայ թէ ԺԶ. դարուն երկրորդ կէսին «Մուշողկուն» վանքը փայլուն վիճակ մը ունէր :

1578ին գրուած այս Աւետարանին գրիչն էր Պօղոս եպիսկոպոս, որ նոյն վանքին մէջ իրեն համընկրակ ունէր ուրիշ երկու եպիսկոպոսներ՝ Գրիգոր եւ Ծերուն անունով :

Հոն էին նաեւ իբրեւ միաբան Պօղոս եպիսկոպոսի երկու աշակերտներ՝ Տ. Յովհաննէս, Տէր Յակոբ եւ Տէր Գէորգ արեղաները եւ անունները չյիշատակուած միաբաններ, որոնք կ'երեւի թէ բացառիկ կարողութեամբ Աստուածատուր անուն Աբեղայի մը իշխանութեան ենթարկուած էին :

Այս բազմութիւնը, դատելով այս յիշատակարանի խօսքերէն ձեռնածալ սորոտաբուծութեամբ չեն զբաղած ապահովաբար եւ քանի որ կը յիշեն իրենց աշակերտներէն ոմանց անունները, ուրեմն հասցուցած էին աշակերտներ, անոնց դասախօսելով : Հետեւաբար վանքին մէջ ուսումական գործունէութիւն մը կար :

Հաւանօրէն դարձեալ հոն, երկու տարի առաջ գրուած է ՍԱՂՄՈՍԱՐԱՆ մը (տես Մայր Յուցակ հայերէն Ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի վենետիկ Ա. հատոր էջ 191—2), «ի գիւղն Մուշողկուն, ի դուն Ս. Սարգսի ձեռամբ Գրիգոր եպիսկոպոսի» որ 1578ին գրուած Աւետարանին մէջ յիշուած երեք եպիսկոպոսներէն մին է :

Միակ խնդիրը որ անլուծելի կը մնայ, սա է որ այն վանքը ուր այդ եպիսկոպոսներ մտաւորական աշխատանքին լծուած էին եւ որ Աւետարանի յիշատակարանին մէջ կը ճշդուի թէ «յերկիրն Մելտինի ի գիւղն Մուշողկուն վանք» էր, Ս. Թորոսի կամ Դերձկի՞ վանքն էր թէ Ս. Սարգիսի : Նկատելով Ս. Սարգիսի նախապատուութիւն տրուած է, ես անոր կցեցի :

Ը. ՍՈՒՐԲ ԳԵՈՐԳ ՎԱՆՔ

Մալաթիայէն 12 ժամ հեռու Մուշովկայի մէջ կը յիշուի այս անունով վանք մը (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Թ. 50 էջ 8—9. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼ 1907 էջ 518) : Կիսականգուն չարաթացեալ կը կոչէ Գէորգ վրդ. Արսլանեան :

Թ. Ս. ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՎԱՆՔ

Նոյնպէս Մուշովկայի մէջ կը յիշուի Ս. Մարտիրոսի նուիրուած վանք մը (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Թ. 50 էջ 8—9. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼ 1907 էջ 518) : Նախորդին պէս կիսովին աւերակ :

Ժ. Ս. ԿՈՆՈՆՈՍ ՎԱՆՔ

Գէորգ վրդ. Արսլանեան Մալաթիայէն 8 ժամ հեռու Անսուրի Իպոսդի մէջ, այս անունով վանք մը կը յիշէ: (ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼ, 1907 էջ 518. ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Թ. 56 էջ 8):

Պէննէեան Կարապետ քհնյ. (Համառօտ էջ 233) այս վանքը կը յիշէ սոսկ իբր ուխտավայր, եւ կը յարէ թէ գիւղացիք «իրենց երդում առաջարկելու եւ ճշմարտութիւնը իմանալու համար լաւ է յիշեալ սրբոյն վրայ երդուինցնել, որովհետեւ Աստծոյ վրայ կ'երդնուն Ս. Կոնոնոսի (Պէննէեան քհն. ԿԱՆԱՆՈՍ կ'ուղղադրէ) անուամբ չեն երդնուր»:

Եթէ պատճառն հարցուի կ'ըսեն թէ «Աստուած բոլորին Աստուածն է, իսկ Ս. Կանանոս միայն մեր պաշտպանն ու մեր սուրբն է»:

ԺԱ. ՍՈՒՐԲ ՕՀԱՆ

Այս վանքին վրայ խօսած է Գէորգ Աքեպիսկոպոս Արսլանեան Բագմավէպի իր ծանօթ յօդուածաշարին մէջ:

«Սա Թոխմայի, Եփրատի եւ այլ ծով ջուրերու կղզեակ մըն է բարձրագագաթ լեռնով մը, բաւական լայնագիր գէր իրանով ու կողերով տիրող մըն է մինչեւ Մամահոս Կէտէկը. միւս կողմովը Պէկ տաղին այլ կողմով Ադնատաղիի փարակարկառ բերդկող անխորտակելի լեռնաշղթաները, ուրիշ կողմով մը Հայ լեռանց շղթան, եւ տափաստանները Հասան Պատրիկի, եւ Հեֆիմիսանի Զուրպահանը (Ս. Օհան) իր վիթխարի աղբարիկը, զանգուածային կուռ շղթաներովը, սակայն ոչ ցամաքակղզեակ մը: Ս. Օհանը Մելիտիսէն 7—8 ժամուան հեռաւորութիւն ունի, համբան որչափ դիւրագնաց է եւ սակայն լեռան մօտերը անանցանելի ջրերովը բաւական դժուար է եւ անհանգրստութիւն կը պատճառէ ուխտաւորին, եւ նաեւ այլ փորձանքներ ու վրտանգներ լեռան ստորոտներուն ու կողերուն. վանքը (լեռը) փառուղիի մը կեդրոնն է:

Շաբաթացեալը մեծ անուն ու հռչակ հանած է ոչ միայն քրիստոնէից մէջ, այլ եւ բոլոր ցեղերուն մէջ, որոնք շրջապատած են Ս. ը: Ուխտաւորներ բազմաթիւ են, իսկ աւելի թիւը կը կազմեն ջլախտաւորներ, ապուշցածներ ու բոլորովին յիմարացածներ: Լեռը բարձրանալ բաւական տանջալից ու յոգնեցուցիչ է ու մինչեւ լեռան գագաթը այդպէս, ուր ընդարձակ տարածութեան մը վրայ կառուցուած է վանքը իր ընդարձակ շէնքերովը, ճիշդ բարձրակատարին վրայ. հիանալի համայնապատկեր մը, որ կը լեցնէ ու կ'ուռեցնէ ուխտաւորին ու ամենուն լանջքն ու հոգեակը՝ երբ Ս. Օհանի հռչակին հետ օդն ալ մեծ գրաւականն է թէ շաղումն այդ իր մէջ ունի բուժման բոլոր յատկութիւնները: Երկու դարեր առաջ մեծ վանք մը եղած է վանականներով, այսօր մանր մունր շէնքեր ուխտամատուռով մը հին որմերով քաւական ընդարձակ, հաստ հիմեր իրենց դարեւորութիւնը ցոյց կու տան

բաժանումներով ալ որոշ: Լերան ֆամբուն կիսուն կայ տարածութիւն մը քիչ մը զառիթափ աւերակներով ու բակ տեղիքով, ոոնք ցոյց կու տան թէ հոս ուխտաւորներու հանգստանալու տեղերն են՝ ե՛ւ մինչեւ իսկ գիշերելու վայր՝ երբ աւելի ձեռնտու է կայքի մեղմ օդովն եւ ջուրերովը: Շատ են պատմութիւնները Սուրբին հրաշագործութեան, եւ մանաւանդ յիմարացածներու բուժումը որ ամէն ազգէ, ցեղէ ու սեռէ ուխտաւորներ անհամար փութացած են խունկով եւ մոմով եւ զոհերով: Ունեցած է « ի հնումն ճգնաւորներու քիււեր, վանականներ, ու այժմ Ս. Օհանը մնացած է իր լեռներովը մինակուկ, եւ քիչ անգամներ ուխտաւորներով խզուած է իր լոռութիւնը ու մենաւորութիւնը» (ԲԱԶՄԱՎԷՊ, 1938, էջ 277): *Ուրիշ աղբիւրէ ոչ մէկ տեղեկութիւն ունիմ:*

ԺԲ. Ս. ՕՀԱՆ ՀԵՔԻՄԵԱՆԻ

Ժողովուրդը աղաւաղելով Սուրբ Օհանը կ'ըսէր Զուրպահան: Այս վանքը կը գտնուէր Մելիտինէի առաջնորդութեան մէջ, Մելիտինէէն 2 օրուան հեռաւորութիւն ունեցող Հեքիմ Խանի մէջ:

Արսլանեան Գէորգ Արքեպիսկոպոս իր ծանօթ յօդուածաշարքին մէջ կը խօսի այս վանքին վրայ: Մինչ ուրիշներ գրեթէ ոչինչ գիտեն անոր մասին:

Իբրեւ աղանատես իր վկայութիւնը կարեւորութիւն ունենալով զայն եւս կ'առնեմ նոյնութեամբ.

«Լեռը իր շուրջը խաղ ու պար բոլորող ամենէն բարձր ու վիթխարի հսկաներուն վրայ իշխող գերհսկայ մըն է, որուն գագաթէն Տիգրանակերտը իր առջեւ պաստառի մը պէս փռուած է, որ 7 օրուան ֆամբով հեռի է ու աւելի ալ: Երբ այս Ս. Օհանը կը բարձրանաս եւ կէս ֆամբէն քիչ մը աւելի կը կտրես, արդէն հիանալի լերան մը բարձր սարերն ու ձորերը կ'ողջունես եւ շրջբոլորած լեռնաշղթաները իր ֆամակէն վար կը մնան:

Այս լեռը բարձրանալ միայնակ չէ կարելի եւ պէտք է բազմութեամբ եւ պահակներով գնալ, որովհետեւ կը գտնուին կատաղի գազաններ, գիշատիչ թեւաւորներ, ահաւոր իժեր, սոսկալի թունաւորներ, իժերու եղջիւրաւորները Անսուր Մուշովկայի հայ լեռը կը գտնուին, կան ահարկու արջեր թութուտներով, իսկ երամակներ երինջներու ու գօշերու բազմաթիւ: Գագաթէ քիչ մը վար, որ ունի կէս սարահարթ մը ընդարձակ աւերակներու կոյտերով, կէս նշմարելի շէնքերու ցցուածքներ կան տեղ տեղ գետնին հաւասարած բաժանումներով, հոս ու հոն ալ թափստոցներ եւ որջեր: Ուխտաւորներ հոս է որ վերջին գարունէն ցվերջ աշնան կը բարձրանան ջահերով, խունկ մոմերով եւ որ յատուկ է Ս. Աստուածածնին, վասնզի այդ օրը վանքին տօնի օրն է, եւ կը փութան ամէն սեռէ ու ցեղէ. ինչ որ Մելիտինէի Ս. Օհանին ուխտաւորները ջլախտաւորներու, ապուշներու եւ յիմարներու հիւանդներովն է որ կը փութան ամէն տարի հոս նմանապէս, ու միշտ ալ զօրաւոր եղած է

Սուրբը ասոնց բժշկութեան մէջ: Ուխտւորները 2-3 օրով կը մնան այս ան-
մբման սրբավայրը եւ հմայող կ'ազդուրող մեծ վայրը, օդը առաւելապէս,
ջուրն ըսես ԱՆՊԱՍԻԼ, անմիֆրոպ մեղրածորան կաթնաթոյր վազֆովը ի՛նչ
բուժումներ ունի, ի՛նչ ախտեր է որ կը բուժէ. նոյն ջուրն ըմպողը ոչ Քո-
խին պէտք ունի եւ ոչ ոխին:

Քիւրտ, բուրֆ եւ Հայֆ Ղուրպահան մանասքըրի կը կոչեն անյիշա-
տակ ժամանակներէ սադին, այս անուանակոչումէն եւ աւանդութենէն զատ
դժբախտաբար պատմական թղթի կտորի մը չհանդիպեցանք, բայց աւերա-
կոյտերը, տարիներով իր օրին անպատճառ ու այլ օրերու շարունակ ուխտի
գոհերով ու այլ ընծաներով, երրորդ անպատճառ ջլախտաւորը, ջղայնու-
թեամբ տառապողները, ու յիմարները Ս. Օհանին ոտֆին տանելով բժշկու-
թիւն գտնելին արդեօք զօրաւոր ապացոյց եւ փաստեր չե՞նք Ս. Օհանը
դարեր առաջ մեծ վանք մը եղած է նգնաւորներով եւ վանականներով լե-
ցուն, ու չորրորդ՝ այս վանատեղիէն քիչ մը վարօք ու քովնտի խորունկ ինի
լեռնագիւղը որ վանֆինն եղած է եւ գիւղին տակը լեռան կողին ընդարձակ
այր մը թէ՛ յատկապէս փորուած ուր կը կապուին ու կը պահուին եղեր կա-
տաղի եւ գէշ ջլախտաւորներ մինչեւ իրենց բուժումը» (ԲԱԶՄԱՎԷՊ 1938, էջ
277):

ԺԱ. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ ՀԵՔԻՄ ԽԱՆԻ

«Կիւշիւնկիւտի-Զմրուխտ լեռնադաշտակին մէջ» է Հեքիմ Խանի երկ-
րորդ վանքը՝ Ս. Աստուածածին, ըստ Գէորգ Արքեպիսկոպոս Արսլանեանի,
որ իր յատուկ ոճովը կը նկարէ եւ կը նկարագրէ անոր վայրը՝ իբրեւ բոլո-
րովին աննման չֆնադագիւտ ու հագուագիւտ դաշտակ... բոյսերով զանա-
գան մրգաշատ ծառերով ծիծաղկոտ ու քմայֆոտ սա գոչերուն ու գիրկերուն
մէջ Ալաֆիլիսէի (գեղեցիկ եկեղեցիի) աւերակոյտը հիմերովն ու բոլորովը
դեռ զանազան, ու առջեւը կայ պուրակ մըն ալ սաղարթախիտ, քովնտիք
նունուփարով ու շահոգրամով նաշխուած, առջեւն ալ կը հոսի ջուր մը կաթ-
նահոս գովուկ ու սառուկ ինֆնածին ու գեղեցկահոս ու սուս ծառազարդէ մը
երկեգր: Զերմի կ'անցնինք. այս գիւղին մէջն է Ս. Աստուածածնի վանքը.
վանֆին յատակէն բուն տանարին ծոցէն է որ կը շռայ ու կը պժայ. ինը ծորակ
ներէ կը շառաչէ. հոսուն ու պոռթկուն ջուրը անմահական եղեմական եւ այս
ինը ծորակները մեծ լինը կը կազմեն Տանարի ներֆնայատակը, ամբողջ յա-
տակը խոշոր ծառ ֆարերով աւազան մը կերտուած է 80 կանգունի չափ շըր-
ջանակով եւ երկու մէթր խորութեամբ մը քիչ մըն ալ աւելի: Ամէն տարի
Ապրիլի 15ին կը սկսի բխիլ ու հոսիլ եւ Սեպտեմբեր 15ին ցամֆիլ բոլորովին:

Ս. Աստուածածնի տօնին ամէն սեռէ ու գեղէ ուխտաւորներ կը փու-
թան գոհեռով ու խունկ մոմեռով, իսկ Սեպտ. 15ի ցամաֆումէն վերջ վարա-
գայ տօնին կրկին կը փութան ինչ հաւատֆով ու ուխտով եւ մի ֆանի օրե-
րու խրախնամֆով ալ: Վանֆի ընդարձակ պարիսպներուն հիմերը դեռ կը մը-

նան, որոնք վանքին ընդարձակութեան եւ կարեւորութեանը հաստատուն կարկառներն են: Վանքին շէնքերուն մեծ մասը 70—80 տարի առաջ դեռ կանգուն է եղած:

Պարսպին մէջ քիչ մը գագաթին՝ միակտուր խաչքար մը կանգուն կեցած է հովին ու բուխին, ձիւնին ու արեւու կիզիչին, սակայն լանջքը ալ ծերութեան նշաններ ցոյց կու տայ, խաչին պատուանդանը ինը կարգ յիշատակարան մը ունի, ուր բոլորովին արուած են եւ անընթեռնելի են գիրքերը. հազիւ մի քանի գիրքերը որոշ են, խաչը հայկական ֆանդակով է, ասոր նմանը Անսուր Մուշովկայի աւերակներու հատած ծայրին վերը լեռան ժայռ կուրծքին կերտուած բոլորովին ժայռափոր հրաշալի Տանարի դրան առջեւը բարձրացուցած են գրեթէ երկու մարդահասակ: Միւս մըն ալ Մագէ կամուրջին տակ փորուած թէ ինքնակերտ ժեռուտ այրի մը առջեւ կանգնեցուցուած կայ հրաշալի ֆանդակուած եւ այնչափ ալ նրբին:

Տանարալնին քովն իվեր դուրսը կնգուղափարերն են, առաջին առթիւ կը խաբուիս թէ որչափ վեղարաւորներ հաւաքուել են...: Այս ջրի լնին մէջ ոչ ոք լոգանք կ'առնէ եւ չի թոյլատրուիր որ մէկն ալ լոգանք առնելու համարձակութիւնը ունենայ: Երբ ծերերուն կողմէ աւանդական ԱՆԷՔԹՈՏՆԵՐ կը խօսին լոգացողներուն ու կնգուղափարերու մասին, ինչպէս Սուրբերէ ու սրբավայրերէն ալ պատմուածքներ: Վերը յիշուած խաչքարը այլազգիներ տեղէն խախտած, վար առած են՝ տանելու համար կամ վնասելու, բայց ան նորէն իր տեղը բարձրացած է: Վանքը ընդարձակ հողի տէր է եղած, եւ այդ հողերուն վրայ նոր տուներ շինելու ելած են եկւորներ, ուրիշ գիւղերէ հոս եկողներ, բայց ամէն ընտանիք ալ ամլութիւնով պատժուած, այնպէս որ կրկին իրենց տեղերը վերադարձած են, Վանքին ամբողջ շրջանակին վրայ միշտ լոյսեր տեսած են եւ այս երեւումը գիրենք այդչափ ահաբեկած է: Վանքին ամբողջ շրջանակը վայրի ծառերով շրջապատուած է:

Շաբաթացեալը Պայեր Աշխիի ստորոտն է: Տանարի դրսի երկու կողմերը կան գեղեցիկ դամբարաններ վարդապետի ու եպիսկոպոսի յայտնի նըշանակներով, դեռ ոմանք արուած ու գիրքերն ալ ֆարաֆոս կապած ամբողջովին յատուկ ագուգանք կան թաղամասի մը մէջ, որոնցմէ է որ կը ստանայ վանքը իր կաթնեղէնը, լեռնադաշտակի բլրակի ստորատեղիէն, ուր հօտերը կը գիշերէին:

Քիչ բլուրն ալ դէմը ամբարտակ կեցած էր. Վանքին լինը Զմբուխ տին հոգին է եղած եւ աղբիւրը հարստութիւն, ու Ս. Աստուածածնի վանքն ալ հաւատաւորին ու ուխտաւորին հոգին: Հարուստ, մաքուր անտառակներ ալ կան, ասոնց մէջ երկրորդ եկեղեցին ԽՈՒՄ ՔԻԼԻՍԷՍԻՆ՝ աս եւս աւերակոյտ մը:

Երրորդ մըն ալ ՓՈԼԱՏԼՆ ունի նոյնանման ու ասոնց քովնափր ու հեռուներ խաչեր ու խաչքարեր, եւ գերեզմաններ եկեղեցականաց: (ԲԱԶՄԱՎԷՊ 1938 էջ 277):

ԺԴ. ԿԱՐԿԱՌԻ Ս. ՏԻՄՈԹԵՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Կարկառ արաբերէն ԿԵՐԿԷՐ Եփրատացիք կամ Կոմմազենէ գաւառին մէջ բերդաքաղաք մըն էր, Եփրատի արեւմտեան ափին վայ, Սամոսատի եւ Հիւսնի Հեյատի կամ Խարբերդի միջեւ (Արտաւազդ Եպիսկոպոս ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱԼԷՊԻ ՀԱՅՈՅ էջ 105) : Նախապէս կը պատկանէր Կոստանդին անուն հայ իշխանի մը (նոյն) . Կարկառի պատմութիւնը սերտօրէն կապուած է Եղեւթոյ կամ Ուռհայի կոմսութեան հետ, Կարկառը խլեցին Խաչակիրները Կոստանդինէն որ Սամոսատի բանտին մէջ մեռաւ 1124ին, եւ Կարկառը դրաւուեցաւ Պալալ ամիրայէն :

Կոստանդինի որդին Միքայէլ նոյն տարին փրկեց Կարկառը իսլամ տիրապետութենէ (նոյն էջ 107) :

Այս պատճառով Կարկառի շուրջ կռիւններ տեղ կ'ունենայ (տես նոյն էջ 107—109) եւ վերջապէս Կարկառ կ'ենթարկուի Փիլարտոսի իշխանութեան : 1126ին Սուլթան Նուրէտտին ետ առաւ Կարկառը :

1138ին Կարկառը Միքայէլ իշխան տուաւ Ջոսլին Բ. Ֆրանկ իշխանին :

Կարկառի բերդին մօտ էր Ս. Պարսամի վանքը ուր կը նստէր Ասորինեբու պատրիարքը :

Կարկառի մէջ այդ դարուն կը նստէր նաեւ Հայ Եպիսկոպոս մը եւ հաւանօրէն այդ դարերուն պէտք է կառուցուած ըլլայ Ս. Տիմոթէոսի վանքը : Իսկ Կարկառի եւ իր ղեկակին տեղը կը գտնուէր ՔէՐՔԷՐ կոչուած այժմու նոր աւանին մէջ, անմատչելի թուող լեռան մը գագաթին վրայ կառուցուած (նոյն էջ 110) : Ըստ Քաուլ Րիտտէրի, այս լեռան ծովէն բարձրութիւնն էր 742 մետր :

Աւերակոյտերուն միջեւ կը բարձրանան, բոլորն ալ քիւրտերէ բնակուած երեսունի չափ տուններ :

Արդի վարչական բաժանումներու համաձայն, Կարկառ կը գտնուի Մալաթիոյ կուսակալութեան Քեախդէ գաւառին մէջ . հնութիւններով հարուստ վայր մըն է : «ԼԱՅՆ ՇՐՋԱՆԱԿՈՎ ՄԸ ԸՆԴ ՄԷՋ Խարբերդի, Մելիտի-նէի, Շիրոյի, Սեւերեկի, Բերդակի երկարած բազուկներովը յայնկոյս Եփրատի փռուած է, գոգին ունենալով Պէլ Տադին, Բէլի լեռը, հպարտ, որ կը տիրէ, կ'իշխէ ու կը սոնֆայ՝ այլ լեռներ ու ֆաղաֆներ իր պատուանդանը ընելով : Դէպի Հարաւ-Արեւմուտք բազուկ երկարած է բերրի դաշտի մը քով ի վեր, ու հոն այդ դաշտակին մէջ նշանաւոր Կարկառը, որ մասամբ լեռնոտ դաստակներով հարուստ Բէլի կողմին ու ոտքերուն դէպի հիւսիս արեւելք կուրծք տուած է եւ համանուն բերդին կողերուն ալ կոնակ տուած : Աւերակներու վերածուած գաւիթներով եւ ֆարակոյտ բակերով եւ ընդարձակ փրոնուածքով, կարծես լուռ կ'ունկնդրէ Բէլի ֆնարակոծ երգերուն, աւելի քան երեսուն դարերու այդ վեհաշուք ու անծածկ տանարներուն ու ֆնարը այդ Մամիկոնեան տան հայաշէն ժայռակերտ բերդի գրկէն ու հպարտ գլխէն կարծես կը թրթռայ ցարդ անցորդն ու ֆամբորդը, լեցնելով հիացումով ու

ապշուժով: Սակայն վարը, խորը, բոլորովին դադրած են երբեմնի հոխ ու շէն բազմամարդ Կարկառ ֆաղափին երգն ու բանդիոները, ու վանփին ալելուները ու սաղմոսերգները վեր երկնփին ու այժմ այս բակ տեղերուն ու աւերակներուն մէջ վուվուներն են բուերուն: Հնաւուրց անցեալ փարթամութեան, շէնշող փառֆերէն հազիւ կէս երկոտասնեակ մը բնակչութեան աւերակոյտերու գլխին ու այժմու տուները Կարկառին, որ պարպուած փեթակի մը պէս կը տգտգայ եւ կը բզգայ: Երկինք ցցուած Բէլ հսկան, չորս ծագերու նայող ահեղ կեցուածքով, առաւել իր ահեղ վիթխարի արձաններով, գլխու պտոյտ տուող ահագնութիւնով, կրանիթ լանջերուն ֆարի ու մուրնի հարուածներովը ու սուր տէգերու խոցուածներովը, հին, շատ հին տարրերու մեծութիւնը, արուեստը ու այդ գիտութիւնը, որ ներկան կը զարմացնէ ու պիտի շարունակէ զարմացնել, բոլորն ալ տիրապետողներու գոռոզ յաղթանակներն ու հրամաններն են, որոնք չորս ծագերուն կը պատգամեն ամպածրար գլխովնին:

Բելէն 9—10 ժամու հեռաւորութեամբ մը, իսկ Մելիտինէն 12—16 ժամով մինչ Քեախդէ ու Քեախդէէն 5—6 ժամով Կարկառի ֆաղափատեղին, վանքը ու բերդը: Իսկ վեց ժամ հեռու է Գայլ Վահան Մամիկոնեանի բերդը: Այս վեց ժամուան շրջանակին մէջ կան շատ մը գեղեր՝ որոնց մէջ կը բնակին Հայեր, Ասորիներ ու Քիւրտեր, որոնք երեք լեզուներն ալ մայրենի լեզուի պէս կը խօսին:

Մինչեւ Կարկառ երկարող համբուն կիսուն ոչինչ կայ: Պարտէզի մուտփին չորացած աղբիւրի մը կիսակործան շինուածքն բոլորտիքը նախնախուտով: Քաղափին ու վանփին աւերակները մէկ ժամէն աւելի շրջելով դէպի վեր, մինչեւ բերդին կողին կորած Կարկառ գիւղը կ'ելլենք: Վեց տնուոր հայութիւն մը միայարկ տուններու մէջ, իբր պահապաններ հարուստ աւերակոյտերուն ու բերդին, օրերնին կը ֆաշկոտեն:

Միակ բարեկեցիկ տունը Պետրոս Էմիին էր... միայն մխացած յիշատակ մը նշանաւոր Կարկառ ֆաղափէն ու բերդէն՝ աւերակներ, եւ սակայն միշտ կանգուն՝ Հայ մտփէն ու արուեստէն, ու նարտապետութենէն եւ անմեռ հաւատփէն գլուխ գործոցներ» (Գէորգ Արքեպիսկոպոս Արսլանեան, **ԼՈՒՍԱԾԻՐ ՇԱԲԱԹԱՅԵԱԼ ՎԱՆՔԵՐԷՆ**, ԲԱԶՄԱՎԷՊ 1939 էջ 228 կամ ՊԱՏ-ՄՈՒԹԻԻՆ ՀԱԼԷՊԻ ՀԱՅՈՑ էջ 111—116 եւ ՊԱՊ ՈՒՆՏԻ Թ. 22 էջ 4—7):

Կարկառի Ս. Տիմոթէոսի վանքը միակ վանքն է Եփրատացւոց երկիրին կամ Կոմմազէնի շրջանակին որ ուսումնավայր մը եղած է գէթ ԺԶ. դարուն վերջին կէսին մէջ, մասնաւորապէս Պետրոս Կարկառեցիի (1552—1608) շրջանորհիւ, որ քառասուն տարի հոն ապրած է նախ իբր աշակերտ եւ ապա ուսուցիչ եւ հասցուցած է աշակերտներու խումբ մը:

Կարկառեցին իր նախակրթական ուսումը առած էր հաւանաբար Կարկառի Ս. Տիմոթէոսի դպրեւանքին մէջ, եւ յետոյ գացած էր Ամլիթ (Տիար-Կառի Ս. Տիմոթէոսի դպրեւանքին մէջ, եւ յետոյ գացած էր Ամլիթ (Տիար-պէր) Յովհաննէս Շիրակ վարդապետին քով, իրեն դասընկեր ունենալով Ղուկաս Կեղեցին (+1601) եւ Սրապիոն Ուռհայեցի (+1606) վարդապետ-

ները, որոնք նշանաւոր եղած են մեր պատմութեան մէջ, իրենց ուսուցչական գործունէութեամբ:

Պետրոս Կարկառեցի անոնց պէս ինքն ալ ուսուցչական գործունէութիւն ունեցած է Կարկառի մէջ, որուն վանահայրութեան հասած էր Ամիրթի դպրոցին մէջ իր ուսումը առնելէն վերջ:

Պետրոս վարդապետ հմուտ էր Ս. Գրոց եւ արտաքին ուսմանց, ժիր վարժապետ եւ դասախօս մը եղաւ:

Ան կը սիրէր մնալ միշտ Կարկառի վանքը եւ չէր ուզեր դուրս ելլել: Երբեմն Ամիրթի Հայերը բռնի կը տանէին զինքը քաղաք, դաս տալու, բայց ժամանակ մը յետոյ կը դառնար իր վանքը:

Իր համբաւը շուտով տարածուեցաւ եւ շատ մը անձեր գացին իր քով աշակերտելու:

Ասոնցմէ յիշուած են Կարապետ Թուլկուրանցի (յետոյ առաջնորդ Երզնկայի), Ղազար Երզնկացին որ եօթը տարի աշակերտած էր Պետրոսին, Քոթ կոչուած Թիւաւանցի Կարապետ վարդապետը, Ղազար Տարենտեցի, Թումա Կարկառեցի, Զաքարիա Վանեցի (յետոյ պատրիարք Կ. Պոլսոյ), Կիրակոս Տրապիզոնցի վարդապետներն, ամէնքն ալ ուսուցիչ, գործիչ, վարիչ, առաջնորդ:

Կը յիշուին նաեւ Մելքիսեթ, Խաչատուր եւ Աստուածատուր, Մարտիրոս Զնքուչի, Աստուածատուր (յետոյ պատրիարք Երուսաղէմի) եւ Յովնան Զնքուչցի վարդապետները եւ Յովսէփ Մոնոզոն (միայնակեաց):

Պետրոս Կարկառեցին իր աշակերտներուն դասախօսած է Աստուածաշունչի հին ու նոր կտակարաններու բոլոր գիրքերը:

Կիւրեղի Պարապմունքը եւ Գրիգոր Աստուածաբանի «Առ որս»ը, Բարսեղի ՎԵՅՕՐԷՔը, Դաւիթ Անյաղթի գործերը, Հոմերոսը, Հարանց վարքը, Եւսեբիոսը, Խորենացին, Օձնեցին, Անձրեւիկը, Սարկաւազ վարդապետը եւայլն:

Ժամանակին ուսման լրումն էր ինչ որ կը դասախօսէր Կարկառեցի Ս. Տիմոթէոսի դպրեւանքին մէջ, որ Մալաթիոյ շրջանակին մէջ գոյութիւն ունեցող վանքերուն մէջ հաստատուած միակ վանական վարժարանն էր, որ լուսաւոր հետք մը եւ արդիւնաւոր կեանք մը ունեցած է, աւագ կարծատեւ, հազիւ 20—25 տարի (հմտ. Բաբգէն կաթողիկոս ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՅ ԿԻԼԻԿԻՈՅ, էջ 250—255 եւ Արտաւազդ Արքեպիսկոպոս Սիւրմէեան, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱԼԷՊԻ ՀԱՅՈՅ, Գ. հտ., էջ 116 եւ շար.):

Ասորիններուն Ս. Պարսամայ մեծ վանքը որ երկարաձիգ հսկայ քարէ ամբարտակի մը ոտքերուն եւ Եփրատի ճիշդ ափունքին, Սեւերէկի դէմ, դարերով կանգած է, անցեալին մէջ ունենալով մեծ համբաւ ու հռչակ ամենով ակնբախ:

«Դժբախտաբար փչերն են որ կրցած են հոն երթալ ցամաքի քամբով, այդ հռչականուն ուխտավայրը, երբ ոչ իսկ քարայծի քամբայ կայ, այլ պէտք է ունենալ ընկերներ եւ որ աւելին է՝ յանդգնութիւն որպէսզի պա-

քաններով վար կախեն ուխտաւորը, որպէսզի վանք իջնէ եւ քիչ ալ չէ եղած վտանգը...

Երբ Կարկառ կը մտնենք առաջին անգամ՝ երկու ցած բլրակներու մէջտեղէն, ուր ժամանակաւ հսկայ դռներ դրուած կան եղեր, ինչպէս նոյնը՝ երկու բլուրներուն ոտներուն եւ այնքան իրարու մօտ որ դուռները բռնող երկաթէ ձողիկներու կտորներ հողին մէջ մխուած են եւ սեմի հետները դեռ կը տեսնուի: Դէպի աջ անմիջապէս Հայադրիւրն է որ կը հսոյ գուլալ, վրձնիտ եւ սառնորակ ու ճամբուն տակն ու վրան՝ ընդարձակ բակտեղի մը, քարակոյտերն ու տուններու հիմերը դեռ բոլորակով յայտնի ու այս աւերակ տեղերը ունին կէս ժամու չափ շարք ու տարածութիւն: Իսկ բոլորովին ձախին եւ ամենավերջին եզրին է ընդարձակ գերեզմանատեղին, ոմանք կոտրած ու կոտրտած, բազմաթիւ տապանաքարերով հողին մէջ կիսաքաղ, ոմանք անաղարտ, իսկ շատ շատերը քոս ու քարաքոս կապած, հազիւ կարելի է գտնել բոլորովին անաղարտ մնացած տապանաքարեր:

Շատերու վրայ իւրաքանչիւր արհեստաւորի գործիքները եւայլն խաչեր, ու խաչքարեր բաւական թիւով, որոնցմէ ոմանք եկեղեցականներու յատուկ:

Գերեզմանատան գրեթէ մօտ շաքաթացեալ վանքը բոլորովին յայտնի շրջագիծի մը մէջ եւ անտարակոյս շատ աւելի աւերուն ու քայքայուն շրջագիծին մէկ անկիւնը դեռ կանգուն կը մնայ միայն մատուռը՝ իր հնամենի շինուածքով, լայն կողերով, նեղ ու երկայն շերտ պատուհաններով, կոփածոյ կամարակապ քարերով, դուռը իր տեղը, բաց, փոքր ու հաստակոյ ու երկաթեայ թափուածի մը հանգոյն խոշոր գամերով եւ կոնակի վրայ բաց՝ ուրկէ թէեւ քրքրած հինգ-վեց աստիճաններով վար մուտք կը գործուի եկեղեցւոյ մէջ, ուր չորս պատերէն գատ բան մը չէ մնացած եւ սեղանին մասերն ալ յատակին հաւասարած է, գնգնուած պատերուն մէջ թռչուններու բազմաթիւ բոյներ:

Դրան ներսի մուտքին քովիկն է վայրէջքը, անաղարտ մնացած աստիճաններով, ամբողջովին լեցուած ոսկորներով եւ շիրմաքարերու կոտրուածքներով, հոս ու հոն կոտրտած խաչեր ու խաչքարեր:

Մատրան նիշդ կողքին ու սեղանին ետեւօք, գերեզմանաքարեր կուշտ կուշտի, նոյն աւերուն վիճակով, եւ հազիւ մէկ քանիներու վրայ կրցանք նշմարել նշաններ, վարդապետի մը տապանագիր մը քոսացած անընթեռնելի գիրքերու քանի մը շարք:» (Գէորգ Արքեպ. Արսլանեան):

Կարկառի վանքը Պետրոս Կարկառեցիի մահէն (1608 +) ետքն ալ պահած է իր գոյութիւնը տակաւին Հարիւր տարիի չափ, վասնզի 1687ին դըրուած ՄԵԿՆՈՒԹԻԻՆ Ս. ՊԱՏԱՐԱԳԻԻ մը էջերուն վրայ, գրուած փոքր յիշատակարաններու մէջ, կը յիշուի Պետրոս Բերիացի բանասէր մը, որ իր Կարկառի առաջնորդութեան շրջանին այս գիւղը ստացած է 1700 թուականին:

Հաւանօրէն նոյնինքն Պետրոս Բերիացի, ինչպէս յիշատակարանը կը

միշտակէ 1708ին եղած է Կաթողիկոս Սիսի մէջ եւ 1710ին եկած է Հալէպ, ուր «ԲԱԶՈՒՄ ԱՆՑՔ ԱՆՑԻՆ» իր գլխէն:

ԺԷ. ՔԵՍՈՒՆԻ ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔԸ

Մալաթիոյ առաջնորդութեան ենթակայ Պեհեսնիի յարակից թեմին մէջ, այժմ աւերակ Քեսունի մօտ, կը գտնուէր ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔԸ կամ ՇՂՈՒՐԻ ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔԸ, որ կրնանք նկատել մին այն վանքերուն, որոնք ԺԱ. դարուն գոյութիւն առին Սեւ Լեռան եւ Տաւրոսեան լեռներուն կողերուն վրայ: Ինչպէս գիտենք, ԺԱ. դարուն երբ Հայերը խտացան եւ կեդրոնացան ստուար զանգուածներով Իսոսի ծոցին բոլորտիքը եւ Ամանոսի եւ Արեւելեան Տաւրոսի երկու զառիթափները, հող հայութեամբ լեցուեցան, հայ վանքեր հիմնուեցան «Սեւ լերինք» կոչուած շրջանին մէջ, ուր էր նաեւ Քեսուն:

Այդ վանքերը հիմնուեցան եւ զարգացան Վկայասէրի ջանքերով եւ Փիլարտոսի պաշտպանութեամբ եւ ինչպէս յայտնի է պատմութենէն կրթական գործունէութեան մեծ կեդրոններ դարձան:

Նոյն ատեն Ասորիներն ալ հոն ունէին ծաղկեալ դպրեվանքներ ու մենաստաններ եւ նոյնիսկ իրենց պատրիարքական աթոռը այդ շրջանակին մէջ հաստատուած էր:

Քեսունի Կարմիր վանքը, որ Գող Վասիլի (1103—1112) ձեռակերտն էր, իր պաշտպանութեան տակ ուսումնավայր մը եղած ըլլալ կը թուի, իբր իշխանական հաստատութիւն հիմնուած քովը իր նստոցին:

Այս վանքը Կիլիկիոյ սահմաններէն դուրս կը գտնուէր, միշտ յիշուած է «մօտ ի Քեսուն» այսինքն՝ Պեհեսնիի մօտ: Կամ «ի մէջ լեռանց Շուղր անուանեալ»:

Գող Վասիլ որուն իշխանութիւնը կը տարածուէր մինչեւ Հռոմկլայ եւ կը հովանաւորէր Ամանոսի եւ Տաւրոսի լեռնաշղթաներուն խառնման կողմերը, Սեւ լեռ կոչուած բարձունքներու եւ ձորամէջերուն մէջ համախմբուած վանքերը, կը տեսնուի որ նախանձախնդիր էր իր տիկնոջ հետ ուսումնական զարգացման վայր դարձնելու իր ձեռակերտ Քեսունի վանքը, ուր կը կադմուէր նոր վարդապետանոց մը Հայաստանէն դաղթող վարդապետներու գլխաւորութեամբ եւ յատուկ դպրոց մը ԺԲ. դարուն մէջ, ուրկէ շատ նշանաւոր անձեր ալ ծաղկեցան:

Աչոտի-Ալպիստան ճամբուն վրայ գտնուող Արսլան թաղէն դէպի հարաւ լեռներու մէջ կը գտնուի չորս-հինգ տուներէ բաղկացած քրդական փոքրիկ գիւղ մը, ընդարձակ՝ աւերակի վերածուած շէնքերու հողակոյտերուն վրայ, որ կը կոչուի մինչեւ այսօր Շուղր անունով:¹

(1) Ըստ Տոքթ. Տէր Ղազարեանի Շուղր ասորերէն Սաղր բառին արաբական ձեւն է, որ յոգնակիի մէջ ՇՈՒՂՈՒՐ եղած է: Սաղր=Շաղր կը նշանակէ անցք, կիրճ կամ երկրի մը սահմաններուն մօտ գտնուող անպաշտպան հողամաս (տես ՀԱՍԿ տարեգիրք, Ա. տարի, էջ 107): Տոքթ. Տէր Ղազարեան կը յիշէ նոյն անունով ուրիշ երեք

Այս Շուղը գիւղը կը գտնուէր Արսլան Թաշէն դէպի հարաւ, Քեսուն
երկարող կիրճի մը մէջ եւ Քեսունէն ոչ շատ հեռու:

Այս վանքը կը կոչուէր ՇՈՒՂՐԻ ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ (տարբեր Մարաշի
մօտ գտնուող ՇՈՒՂՐ ԱՆԱՊԱՏԷՆ) ուր Գրիգոր Վկայասէր եւ Անեցի Բար-
սեղ կաթողիկոս (1081—1113) ասլրած են ժամանակ մը:

Վանքին ծագման մասին Հ. Ներսէս վրդ. Ակինեան կրցած է կարեւոր
տեղեկութիւններ գտնել Միքայէլ Ասորի պատրիարքի պատմութեան ասորե-
րէն բնագիրին մէջ, որուն համաձայն «Գող Վասիլի կինը առաւ Ասորիներէն
Քեսունի մօտ գտնուող Կարմիր վանքը, որ կը պատկանէր սերունդէ սե-
րունդ մեր¹ ժողովուրդին: Ան դուրս հանեց Ասորի վանականները եւ տուաւ
Գրիգորիս կաթողիկոսին եւ հայ վանականներուն, նոյնպէս Զաքարի վան-
քերը, որոնք Բեք-Քենայէ կը կոչուէին, եւ են քուով հինգ վայրեր, ուր կա-
յին շատ վանականներ» (Michel le Syrien, *Chronique*, թրգ. Chabot, հտ. Գ.
Paris, 1905, page 199):

Ըստ Ակինեան վարդապետի, որովհետեւ Գող Վասիլ ժԱ. դարու եր-
րորդ քառորդին սկսաւ իր նուաճումները, հետեւաբար Գրիգոր Վկայասէր,
որ ճամբորդութեան մէջ էր այն ատեն, չէր կրնար ներկայ եղած ըլլալ վան-
քին Ասորիներէ գրաւուած ատեն:

Գող Վասիլ եւ իր Տիկինը Կարմիր Վանքը տրամադրած կրնան ըլլալ
Վկայասէրի 1103էն ետքը, ամենէն կանուխը:

«Նոցա զիովիւ իւրեանց բերեալ
որպէս զհայր սուրբ յանձանձեալ
Զոր սփոխանք ծերատածեալ
յաշխատութեանցրն հանգուցեալ

ինչպէս կ'ըսէ Շնորհալի (տես Տեառն Ներսէսի Շնորհալույ Հայոց կաթողի-
կոսի բանք Զափաւ, Վենետիկ, 1830 էջ 549):

Բարսեղ Անեցի 1103ին երբ Անիէն մեկնելով հովուական այցելութեան
ելաւ, հանդիպեցաւ Քեսուն եւ այցելեց Գրիգոր Վկայասէրի, որ արդէն Սեւ
Լեռը ձգեր եւ դացեր էր Քեսուն, ինչպէս կ'ըսէ Ներսէս Շնորհալի (տես Բանք
Զափաւ, էջ 549):

Վայրեր եւս. 1. — Զէյթունի կանտարի կամուրջին տակի կիրճը, 2. — Զոնուղէն Մէյ-
րիմ շիւ — «Ճանճիկի գերդ» տանող ճամբուն վրայ գտնուող կիրճը, 3. — Անատրունի
Լեռն սղաշտին մէջ, Մարաշէն Սիս տանող ճամբուն վրայ, Ենիճէ Գալէ գիւղին
մօտ, հայ եւ թուրք բնակչութեամբ խառն ու աւերակներով հարուստ փոքրիկ գիւղակը:

Այս գիւղին մօտերը կը գտնուէին Ֆէնկ (=վանք) եւ ԱՆԱՊԱՏ անուն երկու
թրքաբնակ գիւղեր եւս, որոնք հաւանօրէն երբեմն հայաբնակ էին իրենց անունէն դա-
տելով (Տոքթ. Յ. Տէր Ղազարեան, Շուղրի Անապատը եւ Կարմիր Վանքը, ՀԱՍԿ հա-
յագիտական Տարեգիրք, Ա. տարի, էջ 107—109):

Շուղը գիւղին միջնաբերդակին վրայ շինուած էր Շուղրի հռչակաւոր վանքը
(նոյն), որուն պատմական անցեալին եւ փլտտակներուն վրայ, իբրեւ ականատես, Տոքթ.
Տէր Ղազարեան տուած է տեղեկութիւններ (տես Հասկ տարեգիրք, Ա. տարի, էջ 107—
108): Շուղրի Անապատը եւ Քեսունի Կարմիր Վանքը հաւանօրէն կիրճերու անցքը
պաշտպանող բերդերու տեղը կա՛մ անոնց մօտը շինուած վանքեր են (նոյն, էջ 109):

(1) Այսինքն՝ Ասորի:

«Ի մեր՝ կրեայ անդուստ փախեալ
 Որ Եփրատայ մերձ առկացեալ
 Քաղաք Քեսուն իմն անուանեալ,
 յոր հուպ է վանք Կարմիր կոչեալ:

Հոս վախճանած եւ թաղուած է Վկայասէր 1105ին (ՀԱ. 1952, էջ 485) վասնզի գիտենք թէ ան խոր ծերութեան մէջ էր, երբ Գող Վասիլէն հրաւիրուեցաւ Քեսունի վանքը դալու: Վկայասէր, իր քեռորդույն Ապիրատ իշխանին երկու անչափահաս զաւակները՝ Գրիգոր Ապիրատը եւ Ներսէսը (ապագայ Շնորհալին) հետը առած գնաց Քեսուն Կարմիր վանքը եւ անոր վանահօր «Մանուկ» կոչուած Ստեփանոս վարդապետին խնամքին յանձնեց, որպէսզի կրթէ զանոնք:

Վկայասէրի մահէն (+1105 Յունիս 3) ետք Բարսեղ կաթողիկոս ալ Կարմիր վանք մնաց, ինքն ալ հոն մեռաւ եւ թաղուեցաւ (Ուռհայեցի, էջ 329):

Բարսեղ կաթողիկոս իրեն աթոռանիստ ըրած էր Շուղըր:

Այս պատճառով այդ դարուն կաթողիկոսներու նստոցներու շարքին Վարդան Պատմիչ (էջ 127—128) կը յիշէ Շուղըրը իբր «Աթոռն Հայոց»:

Շնորհիւ վանահայր Ստեփանոս Մանուկի, Շուղըրի Կարմիր վանքը կը դառնայ դպրանոց եւ ուսումնարան: Հոն ուսում կ'առնեն Գրիգոր Պահլավուհնի եւ Ներսէս Կլայեցի կաթողիկոսները, ինչպէս նաեւ Իգնատիոս, Սարգիս եւ Բարսեղ անուն, ամէնն ալ Ներսէս Կլայեցիին պէս «Շնորհալի» մականունանեալ մատենագիրները (Ազգապատում էջ 1336):

Քեսունի եւ չրջակայից որքան ատեն որ իշխեցին Գող Վասիլ (Լատիներէն Covasilus կամ Convassilius կոչուած) եւ Տղայ Վասիլ (1112—1118), այս վանքը իր փայլը պահեց: Նոյնիսկ կարելի է ենթադրել թէ շէն էր Քեսունի Վահրամ դուքսին (1138—1140) եւ Պաղտինի (1142—1145) իշխանութեան ատեն, սակայն 1150ական թուականներէն ետքը երբ երկիրը թուրքերուն ձեռքը անցաւ, հետզհետէ անշքացաւ:

1215ին Քեսունի մէջ գրուած է ճառընտիր մը, ինչպէս նաեւ Եփրեմ Խուրիի ճառերը որոնք թարգմանուած են Գէորգ անուն անձէ մը որ մասամբ բնագիրին հետ գրուած է (Կարինեան ցուցակ, էջ 76, էջմիածնայ ձեռագիր թ. 899) ինչ որ ցոյց կու տայ թէ, դեռ ԺԳ. դարուն սկիզբը մտաւորական շարժում գոյութիւն ունէր եւ Վկայասէրի օրերուն աւանդութիւնը կը պահուէր թարգմանութիւններու մղում տրուելով:

Այս պատմական վանքին աւերակներուն մէջ կ'իջեւանէին աւանդաբար Պեհեսնէէն Հռոմկլայ, Ս. Ներսէսի վանքը ուխտի դացող Հայերը եւ հոն ուխտ կը կատարէին, ոչխարներ զենելով եւ պատարագ մատուցանել տալով (Աւետիս Գ. Թէքէեան Սիոն 1933 էջ 287):

Մալաթիոյ հայ վանքերուն վրայ տրուած այս տեղեկութիւնները պատճառներ ունիմ ենթադրելու թէ կատարեալ չեն: Անհաւանական չէ որ իմ յիշած վանքերէս զատ ուրիշ վանքեր ալ գտնուած ըլլան, անյիշատակ մնացող այս շրջանակին մէջ:

Ինչպէս տեսնուեցաւ, Մալաթիոյ վանքերուն վրայ ամբողջական տեղեկութիւններ տալ ջանացած են Տրդատ եպիսկոպոս¹ եւ Գէորգ եպիսկոպոս Արսլանեան²:

Առաջինը իր տեղեկութիւնները հեռուէն ստացած է վասնզի Մալաթիա այցելած չէ անձամբ, տեղւոյն վրայ ստանալու համար իր տեղեկութիւնը, իսկ երկրորդը որ Մալաթիոյ մէջ առաջնորդական պաշտօն վարած է, անձամբ տեղւոյն վրայ քաղած է իր տեղեկութիւնները: Հետեւաբար միշտ նախապատուութիւն տուի Արսլանեանի տեղեկութիւններուն, եւ հետեւաբար ջնջեցի Մալաթիոյ Հայ Վանքերու շարքէն Տրդատ եպիսկոպոս Պալեանի յիշած հետեւեալ վանքերը.

1. — Վանքի գիւղի անունը անծանօթ վանքը.

2. — Ս. Մամասայ վանքը Աղբն գիւղի.

3. — Խաչավանքը՝ Շեփիկ գիւղի:

Վասնզի Գէորգ եպիսկոպոս Արսլանեան իրաւամբ դիտել կու տայ թէ Առաջինը, որ երբեմն վանք³ եւ յետոյ ուխտատեղի մը եղած էր՝ կ'ըսէ Պալեան եպիսկոպոս, Մալաթիոյ վիճակէն դուրս Ակնայ առաջնորդութեան սահմանին մէջ գտնուող ՎԱՆՔ Հայ-Հռոմ գիւղին մօտ պէտք է ըլլայ (տես ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼ 1907 էջ 518), երկրորդը՝ որ շատոնց շարաթացեալ վանքերէն մէկն էր, կը գտնուէր Արաբկիրի Աղբն կամ Վաղաւեր⁴ գիւղին մօտ, եւ կը պատկանէր Արաբկիրի առաջնորդութեան (Նոյն) եւ երրորդը՝ նոյնպէս վաղուց աւերուած, կը գտնուէր Շեփիկ գիւղին⁵ մօտ, որ կը պատկանէր դարձեալ Արաբկիրի առաջնորդութեան: Իսկ աւելցուցի Գէորգ Արքեպ. Արսլանեանէ յիշուած 1. — Ս. Գէորգ եւ Ս. Մարտիրոս. 2. — Ս. Կանոնոս. 3. — Ս. Օհան եւ 4. — Հեքիմխանի Ս. Օհան եւ Ս. Աստուածածին վանքերը, որոնք բոլորովին չեն յիշուած Պալեան եպիսկոպոսէ: Իսկ երկու եպիսկոպոսները հաւասարապէս բնաւ չեն խօսած երկու նշանաւոր վանքերու, Կարկառի Ս. Տիմոթէոս եւ Քեսունի Կարմիր վանքին վրայ, որոնք ներելի չէ անտեսել, քանի որ Մալաթիոյ շրջանակին մէջ կը գտնուէին եւ այնքան կարեւոր դեր կատարած էին անցեալին:

(1) Պալեան եպիսկոպոս ՀՈՅ ՎԱՆՈՐԱՅՔԻ շարքին ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՎԱՆՔԵՐԸ (տես ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆ Թ. 2975, Յունիս 18 - Յուլիս 2 1906):

(2) ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼ, 1907, էջ 517. Ինչպէս նաեւ ԲԱԶՄԱՎԷՊ, 1933-1939 տարիներու մէջ հրատարակուած ՊԱՏԱՌԻԿՆԵՐ ԼՈՒՍԱԾԻՐ ՇԱԲԱԹԱՅԵԱԼ ՎԱՆՔԵՐԷՆ շարքը:

(3) Իբր թէ եկեղեցիին քարերը քակելով գիւղին մէջ ժողովարան մը շինած են եղեր գիւղացիք (Բիւզանդիոն, Թ. 2975):

(4) Սրուանձտեանց, ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ, Ա. 283, Էփրիկեան, ԲՆԱՇԽԱՐՀԻԿ ԲԱՌԱՐԱՆ, էջ 96 եւ 269, Պոտուրեան, ՀԱՅ ՀԱՆՐԱԳԻՏԱԿ, էջ 104, երեքն ալ հաւասարապէս Աղբնը Արաբկիրի առաջնորդութեան ենթակայ յոյց կու տան, իսկ Արսլանեան եպիսկոպոս Ակնայ, որ սխալ է: Աղբն կը գտնուի Արաբկիրի հարաւակողմը եւ հեռու է Ակնէն:

(5) Շեփիկ նոյնպէս Արաբկիրի կը պատկանէր (ԲՆԱՇԽԱՐՀԻԿ, էջ 269):

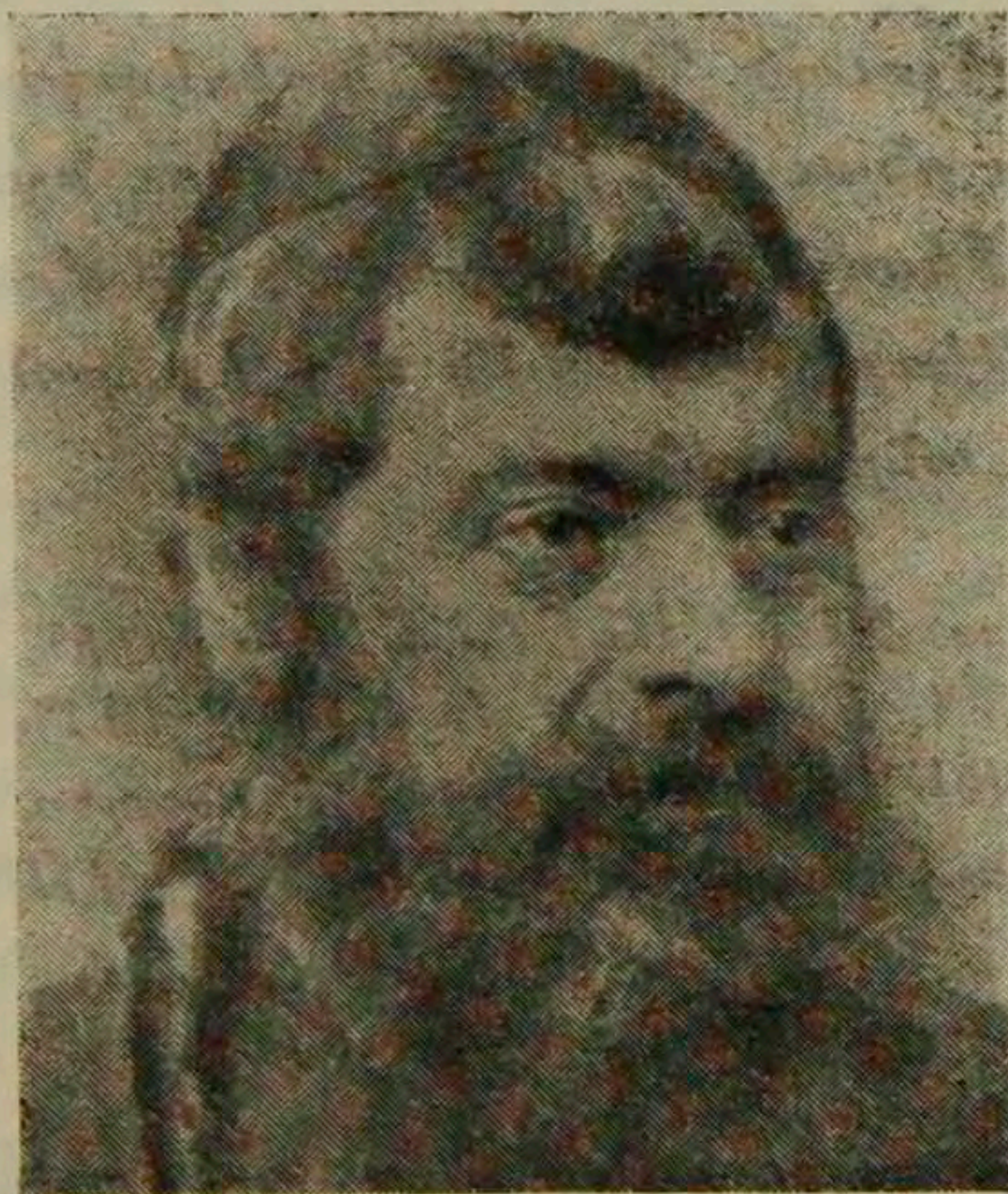
Բ.

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿԵՆԵՐԸ

Կաթոլիկութիւնը 1850-ական թուականներուն մտած է Մալաթիա, սակայն որոշ թուական մը չունինք: Պէննէեան քհնյ. (Ը. 71) «Բողոքականներն ալ կաթոլիկներու հետ, միեւնոյն տարւոյն մէջ մուտ գտած» ցոյց կու տայ, բայց չէ ըսած թէ կաթոլիկութիւնը որ տարին մուտք գտած է որպէս-դի կարելի ըլլար երկուքին ալ հաստատութեան թուականը ճշդել:

Բոլորովին անհաւանական չէ որ 1828-էն առաջ Մալաթիոյ մէջ կաթոլիկութեան յարող Հայեր գտնուած ըլլան (տես Գերապայծառ Անդրէաս Վրդ. Աղեքսանդրեան Պատմ. Սեբաստիոյ 398) որսացուած կաթոլիկ քարոզիչներէ, սակայն 1828-ի հալածանքներու առէն ոմանք հրաժարած եւ ոմանք ալ գաղթած ըլլան մօտաւոր տեղեր եւ կաթոլիկութիւնը անհետացած քաղաքէն մինչեւ անցեալ դարուն կէսը, երբ վերստին քարոզուեցաւ կաթոլիկութիւնը:

Առաջին քարոզիչը եղած է Ղեւոնդ Վրդ. Խորխոռունի Բրգնիկցի, Զմմառի աշակերտներէն, որ Եւդոկիոյ մէջ կը գործէր եւ 1856-ին եղած էր Թոգատի ընծայարանի մեծաւոր (Պատմ. Սեբաստիոյ, էջ 335): Այս վար-

ՂԵՒՈՆԴ ԱՐՔԵՊՍ. ԽՈՐԽՈՐԱՆԻ
 հիմնադիր եւ առաջին Էպիսկոպոս հայ կաթոլիկէ
 համայնքին ի Մալաթիա:

դապետը Պողոս Վրդ. Եազուպեանի հետ, Եւդոկիոյ մէջ Քօճաճուզ ըսուած տեղը գեղեցիկ եռայարկ վանք մը կը շինէ ընդարձակ պարտէզի մէջ, ամենալաւ դիրքի մը վրայ: Իբրեւ ձեռներէց անձ 1859-ին կը ղրկուի¹ Մալաթիա առաքելութեան պաշտօնով, եւ հոն յաջողութիւններ ձեռք կը բերէ (Պատմ. Երկոտասան Կաթողիկոսաց. էջ 49 եւ Պատմութիւն Սեբաստիոյ էջ 335) վասնզի 1859-ին իր ժամանումէն ետք, մաս մը հայեր դարձեալ կը յարին կաթողիկոսութեան (Պատմութիւն Սեբաստիոյ 398): Ղեւոնդ Վրդ. Խորխոռունիի այս յաջողութիւնը կը մղէ Հայ Կաթողիկ նուիրապետութիւնը զինքը նշանակել ղեկավար այս կրօնածաւալ աշխատանքին:

Ղեւոնդ Վրդ. Խորխոռունի կը յաջողի իրեն վստահուած գործը կարելի եղածին չափ առաջ տանիլ, իրեն օգնական ունենալով Զմմառի վանքին միաբաններէն ոմանք եւ մեծ ջանքեր կ'ընէ տարածելու համար կաթողիկոսութիւնը, սակայն 1859-էն մինչեւ 1915, 55 տարուան ընթացքին Մալաթիոյ հայ կաթողիկ համայնքը շատ մեծ թիւ մը չէ ունեցած:

Մալաթիոյ հայ կաթողիկները երբեմն աճած եւ երբեմն պակսած են (Պատմ. Սեբաստիոյ էջ 398) այնպէս որ հաստատուն թիւ մը չեն ունեցած:

Ըստ V. Guinet-ի 1891-ին քաղաքին մէջ 770 էր անոնց թիւը (370 այր եւ 400 կին): 1900-ին անոնք 80 տուն էին (Մ. Որբերեան Բիւրակն. 1900 էջ 86):

1915-ին հայ կաթողիկներու թիւը քաղաքին մէջ 200 տունի չափ էր, ինչ որ բաւական նշանակելի աճում մը ցոյց կու տայ:

Ա Ռ Ա Զ Ն Ո Ր Դ Ն Ե Ր Ը

Ղեւոնդ վարդապետ Խորխոռունիի ջանքերով Մալաթիոյ մէջ թէեւ սակաւաթիւ համայնք մը կազմուած էր, երբ Հայ-Կաթողիկէ կաթողիկոսը՝ Գրիգոր Պետրոս Ը. Տէր Աստուծատուրեան (1843-1866) տեսնելով առաքելութեան յառաջդիմութիւնը, հրամայեց եպիսկոպոս մը ընտրել:

Ղեւոնդ Եպս. Խորխոռունի (1861-1897), որ Հայ-Կաթողիկէ համայնքին հիմնադիրը եղած էր, առաջին եպիսկոպոսը եղաւ այս նոր եպիսկոպոսական աթոռին 7 Ապրիլ 1861-ին ձեռնադրուելով իբրեւ եպիսկոպոս Մելիտի-

(1) Ա. Եազուպեան (տես Նոր Մալաթիա, Գ. տարի, թիւ 2, էջ 11), կը հաւատէ թէ Ղեւոնդ վրդ. Խորխոռունի Կ. Պոլսէն Մալաթիա հրաւիրուած է ափսոսի վաճառական Քիւնտիւպէկեան Հաճի Պողոս աղայի կողմէ. Քիւնտիւպէկեան Փիլիպպոս աղա ալ Լատին կղեր բերած է իբրեւ թէ, եւ կը յարէ թէ Քիւնտիւպէկեան երեք եղբայրները շառաւիղներն էին Մալաթիոյ հնադոյն հարուստներէն, բազմաճառ տուններով եւ ազգականներով, ժամանակի ընթացքին շատցած են, բայց 80 ընտանիք կը հաշուուէին ամբողջ կաթողիկները, որոնք նոր հետեւողներ չեն կրցած ունենալ «որովհետեւ Ղեւոնդ Խորխոռունի եպիսկոպոսը խոհեմ եւ լաւ հայ մ'էր եւ ապա կաթողիկ»: Այս տեղեկութիւնները ուրիշներէն չեն յիշուած, ուստի կը վարանինք իբրեւ վաւերական ներկայացնել:

նէի թեմին որ Հայ-կաթողիկ նուիրապետութեան մէջ տեղ կը դրաւէր (Պատ. Սերաստիոյ էջ 318. Պատմ. եպիսկոպոսական Աթոռոց էջ 24-25 եւ Ազգապատում էջ 3974) :

Ղեւոնդ Եպս. Խորխոռունի եպիսկոպոսական այս նոր թեմը կազմակերպեց եւ զայն օժտեց եկեղեցիով, դպրոցով, առաջնորդարանով եւայլն :

Գարեգին Եպս. Սրուանձտեանց 1878-ին իր Մալաթիա այցելութեան առթիւ կը գրէ թէ «Գերապայծառն, որոյ միայն արտաքինն է պայծառ ինքն պատմեց ինձ թէ՛ ինչպէս կանխապէս մարդ մը եւ մատ մը տեղ չեն ունեցած հոս, թէ ինչպէ՞ս ժողովրդական հակառակութեանց երեսէն այսօր բաւական թուով կաթողիկ, մեծ եկեղեցի մը, վարժարան, առաջնորդարան եւ այլ կալուածներ ունին, թէ՛ իրենց շահուն մեծ մասն Մազլումեան Առաքել Վարդապետին պարտական են, որ երբեմն Առաջնորդ էր քաղաքիս, եւ միջոց մը ինքն իսկ ժողովրդեան մասին մը հետ կաթողիկ եղած եւայլն եւայլն : Ասոնք տեղի ունեցած էին ոչ թէ Գերապայծառին հաննարեղութենէն ու զօրանորութենէն, այլ Մազլումեանի չարարարութենէն, ուրիշ Առաջնորդաց անպիտանութենէն՝ եւ ժողովրդեան տգիտութենէն : Զարմացիր ուրեմն թէ ինչպէ՞ս մնացեալներն հայ մնացած են ցարդ. (ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ Ա. էջ 312-313) :

Արդարեւ Մազլումեան Առաքել Վրդ. որ 1866-1868 եւ 1869-1873 վարած է Մալաթիոյ առաջնորդութիւնը, մեծ ազմուկ հանած է իր շուրջը եւ 1873-ին նոյնիսկ կաթողիկոսութեան յարած է իրեն հետ տանելով մաս մը ժողովուրդ :

Սակայն հակառակ Սրուանձտեանցի կարծիքին անուրանալի է նաեւ Ղեւոնդ Եպս. ի կարողութիւններն ալ որոնք կարելի չէ ուրանալ :

Խորխոռունի Եպս. կը թուի թէ մոլեռանդ¹ կաթողիկ մը, բայց նոյն տեն ալ լաւ հայ մը եւ ազգային իրաւանց պաշտպան մը եղած է եւ հակառակորդ՝ պապական աթոռին ստրուկ եւ ապազգային Անտոն Հասունի կաթողիկոսական ընտրութեան :

Այս պատճառով 1866 Սեպտ. 2-ին դումարուած ընտրողական ժողովին նախագահող Յովսէփ Վալերիա Երուսաղէմի Լատին Պատրիարքին կարգադրութեամբ զրկուած է ընտրելիութենէ եւ Հոռմի բարձրագոյն կամքովը Հասունի ընտրութիւնը գրեթէ բռնի կատարուած է 1866 Սեպտ. 13-ին : (Ազգապատում էջ 4180) :

Հակառակ այս յայտնի ընդդիմութեան որ Խորխոռունի Եպս. ցոյց տուած էր իր ընտրութեան դէմ, Հասուն ղինքն պաշտօնէ չէ դադրեցուցած, այլ նոյնիսկ 1870-ին անոր յանձնած է նաեւ Սերաստիոյ առաջնորդութեան կաթողիկոսական փոխանորդութիւնը :

Ղեւոնդ Եպիսկոպոս երբեմն Մալաթիա, երբեմն Եւգոկիա եւ Սերաս-

(1) Իր մոլեռանդութեան իբրեւ փաստ կ'արժէ յիշել իր մէկ նամակը 9 Ապրիլ 1896 թուականով ուղղուած Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարան, ուր իբրեւ մեծ գայթակղութիւն կ'իմացնէ թէ Հայերը եւ Բողոքականները միասին կրօնական պաշտամունք կը կատարեն :

տիա մնալով, կառավարեց այս առաջնորդութիւնները մինչեւ 1876, երբ հրաժարեցաւ Սերաստիա Թողատի փոխանորդութենէն (Պատ. Սերաստիոյ. 338), եւ նուիրուեցաւ բոլորովին իր ստեղծած Մալաթիոյ հօտին կազմակերպութեան եւ բարգաւաճման:

Անիկա շինեց ընդարձակ Առաջնորդարան մը եւ ուրիշ կարեւոր շէնքեր:

Շինեց Վերափոխման Ս. Աստուածածինի եկեղեցին եւ մանչերու ու աղջիկներու դպրոցներ:

Անժխտելի իրողութիւն մըն է որ այս Եպիսկոպոսը բոլորանուէր աշխատած է, իր բոլոր ուժերը ի սպաս դնելով, վասնզի «Խորխոռունի Եպիսկոպոս հիմնադիր եւ չարփաշ գործաւոր եղած է քարաշէն եկեղեցւոյ, որուն շինութեան ընթացքին վնասուած է ծանր քարեր կրելուն հետեւանով»:

(ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ, էջ 48:)

Ղեւոնդ Եպս. Մալաթիա քաղաքէն դուրս գաւառին մէջ կրօնածաւալ գործունէութեամբ կաթողիկոսներու թիւը բաւական աւելցուցած է:

Ինքն է որ մասնաւորապէս Պեհեսնիի եւ Հիւսնի Մանսուրի եւ անոնց շրջակայից մէջ հաստատեց առաքելութիւններ:

Ղեւոնդ Եպիսկոպոս Խորխոռունի վախճանեցաւ 1897-ին ալեհեր վիճակի մէջ արդիւնաւոր պաշտօնավարութենէ մը ետք: Թաղուեցաւ իր հիմնած եկեղեցւոյ մէջ (Պէննէեան քհնյ. Ը. 70):

Իրեն յաջորդած է ՄԻՔԱՅԷԼ ՎՐԴ. ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ (1899-1915), Մէզրեցի (Խարբերդ): Ծնած է 19 Փետր. 1846-ին եւ իր նախնական ուսումը առած է տեղւոյն ծխական վարժարանին մէջ: Ապա իր ծնողաց հետ կը փոխադրուի Մալաթիա, ուր կը շարունակէ իր ուսումը եւ ապա կը ղրկուի Զմմառի վանքը, ուր կը ձեռնադրուի քահանայ եւ կը դառնայ Մալաթիա այս անգամ առաքելական պաշտօնով մը: Ղեւոնդ Եպիսկոպոս Խորխոռունիի հետ երկարատեւ կը գործակցի: Տարիներ վերջ Պոլիս կը կոչուի եւ Խորխոռունիի մահէն ետք կ'ընտրուի Մալաթիոյ Եպիսկոպոս եւ կը ձեռնադրուի 6 Փետրուար 1899-ին:

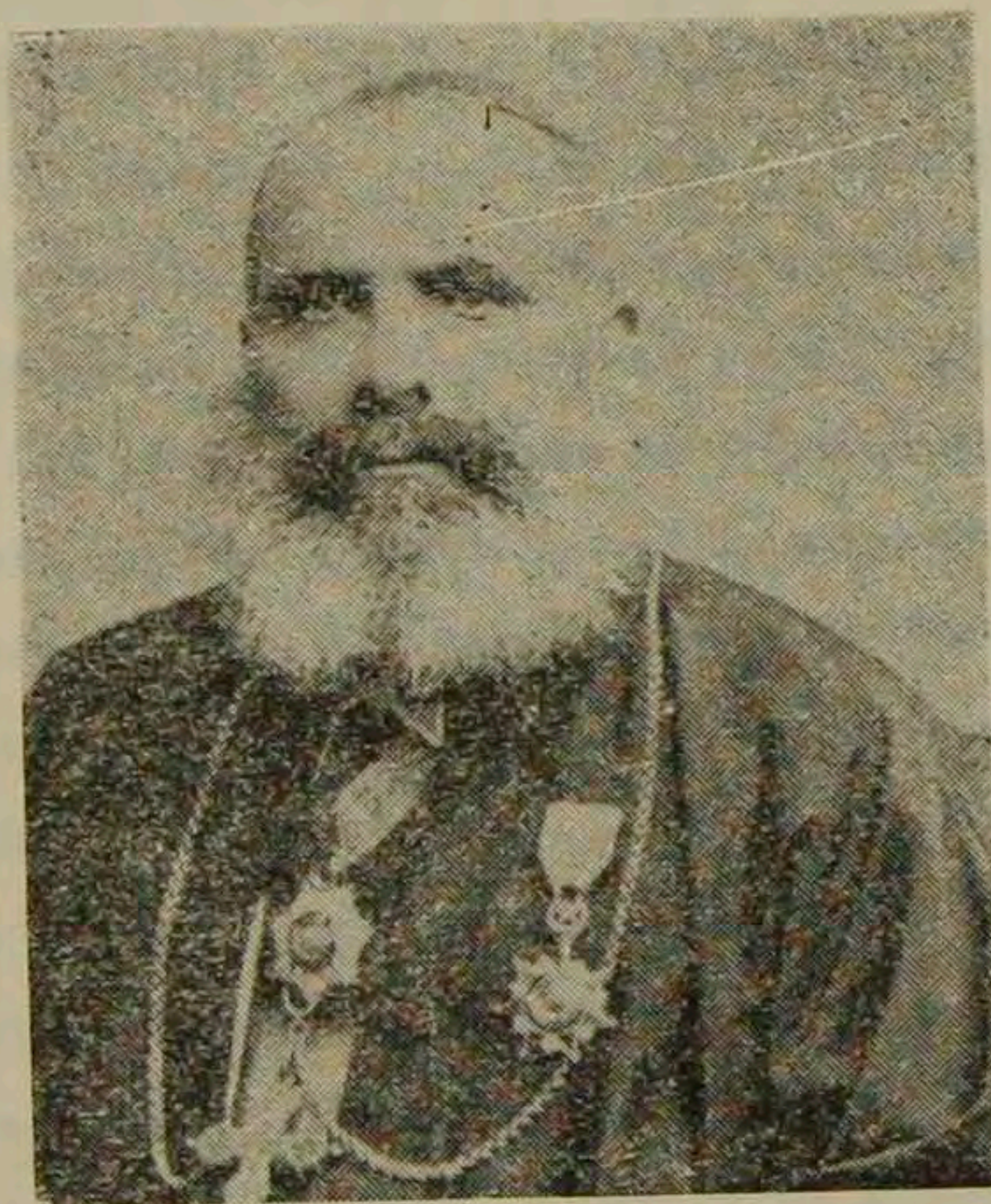
«Գործունեայ եւ փութաջան անձ» մը եղած է եւ հայ-կաթողիկոս նուիրապետութեան մէջ ուշադրաւ դէմք մը, այնպէս որ 1909-ին պատրիարքական ընտրութեան ատեն 33 քուէ չահած է: Հետեւանք իր դաստիարակութեան, կը թուի թէ մոլեռանդութիւն ցոյց տուած է, ինչպէս կը հասկնուի 1907 Փետրուար 24 թուականով Մալաթիոյ Հայոց Առաջնորդարանէն Պոլսոյ Պատրիարքարան դրուած նամակէ մը:

1915-ին Գերապայծառ Խաչատուրեան հերոսական մահ մը ունեցած է տանելով քաջաբար այն անլուր չարչարանքները զորս իրենց տուած են բարբարոս թուրքերը, այնպէս որ առաջին դարերու մարտիրոս սուրբերու պսակին արժանացած է:

Խաչատուրեան Գերապայծառի մահը ահանատես մը այսպէս պատմած է (տես ՀԱ, 1920, էջ 39-40):

1915 «Յունիս ամսոյն կիրակի օր մը Երեկոյեան ժամը 5-ին երկու

վայրենադէմ գինուորներ առաջնորդարանը կը մտնեն եւ առանց որեւէ պատ-
հանի գեպիսկոպոսը քաշֆշելով կը տանին ոստիկանատունը, հոն ժամ մը
տախտակի վրայ պառկեցնելէ յետոյ Մուրեսարը ֆուստ պէյի առջեւ կը
հանեն: Այս հրէշը իրմէ կը պահանջէ եկեղեցւոյն, առաջնորդարանին եւ
դպրոցին յանձնումը, եւ երբ Գեր. Խաչատուրեան կը մերժէ, այն ատեն իս-
կոյն կը հրամայէ Մուրեսարը իր շուրջը բոլորող մարդակեր գազաննե-
րուն որ զինքն ամենասոսկալի տանջանքներով չարչարեն: 1. — Մօրուքը կը
փետտեն, 2. — Վիզը չուան կը ձգեն եւ ձեռքերը կը կապեն ետեւը, 3. — Հրե-
լով կը տանին գետեգերքը եւ կը ձգեն ջուրը, 4. — Ակոսները քաշել կ'ուզեն.
իսկոյն ինքը կը հանէ կեղծ ակոսները, յուսալով որ տանջանքէ մը պիտի
ազատէր, սակայն անոնց վայրագութիւնը չէր յագեցած, վասնզի ամացանով
անոր բերնին լինտերը կը հանեն. 5. — Կը մերկացնեն զինքն եւ կ'առնուն
վզին ոսկի խաչը եւ եպիսկոպոսական մատանին ու կը պառկեցնեն գետնի
վրայ եւ 300 գինուորի կոխկոտել կու տան. 6. — Կուրծքին վրայ կրակ կը
վառեն ու սուրն կ'եփեն եւ ապա ականջները կը կտրեն եւ այսպէս հազարու-
մէկ լկանք տալէն յետոյ կը մեռցնեն եւ շուղամբարձ կառքի մը վրայ դրած
կը տանին կը նետեն աղբանոցը»:

ՄԻՔԱՅԷԼ ԵՊՍ. ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ

Գէորգ Մելիտինեցի (Նախնիրներ, էջ 48), կ'ըսէ թէ Խորխոռունի եւ
Խաչատուրեան եպիսկոպոսները իրենց պաշտօնավարութեան շրջանին կրօ-
նական եւ կրթական գործերու համար իբրեւ օգնական ունեցած են.

1. — Հ. Ղեւոնդ Խորխոռունի
2. — Հ. Թադէոս Թովմաճան,
3. — Հ. Յովսէփ Խաչատուրեան վարդապետները:

Այս երեք վարդապետներէն Հ. Թադէոս Վրդ. Թովմաճան, Խարբերդ-
ցի, (ծն. 1864 Յունուար 6, ձեռնադրուած 1887 Ապրիլ 10) Վենետիկի միա-

բանութենէն, «մեծ օգտակարութիւն ունեցած է կրթական մարզին մէջ, գերազանցելով իր բոլոր պաշտօնակիցները» (ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ, էջ 48) :

Խորխոռունի մեռած ատեն Մալաթիա կը գտնուէին երեք կաթոլիկ վարդապետներ որոնք կը քահանայագործէին եւ երեք Անարատ Յղութեան Մայրապետներ :

Ըստ Մկրտիչ Որբերեանի (Բիւրակն, 1900 էջ 87—88), «Փայլուն դիրք ունէր կաթոլիկ Առաջնորդարանը Գերապայծառը ԻՏԱՐԷ ժողովոյ մէջ ունեցած դիրքով ու կարգ մը կաթոլիկ պաշտօնեաներով շատ լաւ կը տնօրինէ անհատական, եկեղեցական եւ ազգային գործերը» :

Այս դիրքը, աւելորդ է ըսել, թէ ան կը պարտէր առաւելապէս կաթոլիկ պետութիւններու եւ պապական պաշտպանութեան եւ ոչ թէ իր մեծ կարողութիւններուն :

1914—1918ի համաշխարհային պատերազմին ատեն թուրք ջարդարարները, զօրացած Տեւտոն քաջալերութեամբ այլեւս ոչ մէկ վերապահութիւն դրին եւ ջարդեցին Հայադաւանը, կաթոլիկը եւ բողոքականը անխտիր :

Այս սպանդին, ինչպէս հայ կաթոլիկ առաջնորդը նոյնպէս նաեւ զոհ դացած են հետեւեալ հայ կաթոլիկէ կղերականները (տես ՀԱ, 1920, էջ 46) :

1. — Ստեփան վարդապետ Կոստանեան, ծնած 1853 Մալաթիա, ուր առած է իր ուսումը եւ ձեռնադրուած՝ 1894-ին :

2. — Ղեւոնդ վարդապետ Խորխոռունի, ծնած 1881-ին Մալաթիա, ուսած Զմմառ, ձեռնադրուած 1906-ին, նահատակուած Միքայէլ Խաչատուրեան Գերապայծառին հետ :

3. — Յովհ. վարդապետ Կտոյեան, ծնած 1884 Կ. Պոլիս, ուսած Զմմառ, ձեռնադրուած 1910 Մալաթիա, նահատակուած նոյնպէս Գերապայծառին հետ :

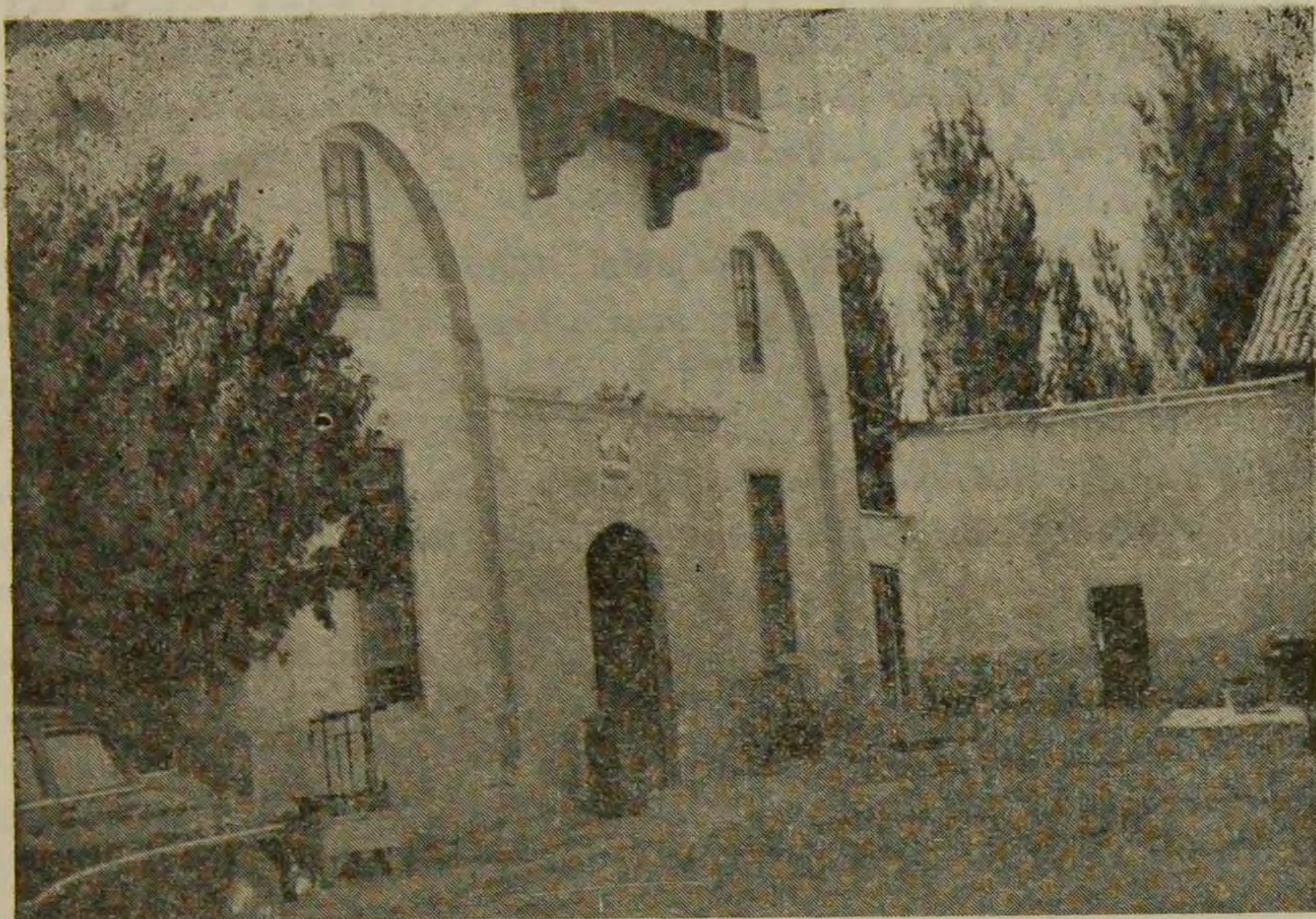
4. — Կղեմէս վարդապետ Սիսկերեան, ծնած 1861-ին Զէյթուն, ուսած Մալաթիա, ձեռնադրուած 1885-ին, նահատակուած 1915-ին ի Պեհեանի :

5. — Իգնատիոս վարդապետ Շահինեան, ծնած 1867-ին Հիւսնի Մանսուր, ուսած Մալաթիա, ձեռնադրուած 1891-ին, նահատակուած 1915-ին ի Կէվրիք :

6. — Տ. Կարապետ Քհնյ. Ասլանեան, ծնած 1869-ին Հիւսնի Մանսուր, ուսած Մալաթիա, ձեռնադրուած 1901-ին, նահատակուած 1915-ին Հիւսնի Մանսուր :

7. — Տ. Մեսրոպ Քհնյ. Աղատիկեան, ծնած 1871-ին Մալաթիա, ուսած Մալաթիա, ձեռնադրուած 1905-ին, նահատակուած 1915-ին Հէքիմ Խան :

Իսկ Անարատ Յղութեան միաբանութեան քոյրերէն, Շուշան Աղարեան որ մեծաւորուհին էր Մալաթիոյ իրենց տան, հոն նահատակուած է :

Եւրոպայի Հայ-Կաթոլիկներու եկեղեցին

ՀԱՅ-ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՒ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆԸ

Հայ-Կաթոլիկները ունէին քարաշէն բաւական ընդարձակ եկեղեցի մը (Բիւրակն, 1900, էջ 87) յանուն Վերափոխման Ս. Աստուածածինի, շինուած Ղեւոնդ Արքեպիսկոպոս Խորխոռունիի ջանքերով:

Եկեղեցին կը գտնուէր Հայոց Ս. Երրորդութեան եկեղեցիէն քարընկէց մը հեռու:

Այս եկեղեցին 1893-ի երկրաշարժէն բաւական վնասուած է եւ Ղեւոնդ Արքեպիսկոպոս Խորխոռունի նորոգած է զայն:

Եկեղեցին մօտը կառուցուած էին Եպիսկոպոսարանը կամ Առաջնորդարանը (Բիւրակն, նոյն) եւ դպրոցները, որոնք 1895-ի դէպքին կրակի տըրուեցան թուրքերուն կողմէ (Պէննէեան, Քհնյ. Ը. 71):

Անոնց տեղ կառուցուեցան աւելի փառաւոր ու ներկայանալի շէնքեր: 1910-ին կառուցուած է նաեւ գեղեցիկ կուսաստան մը Անարատ Յղութեան քոյրերուն համար, ոսկեղրամ մօտաւորապէս 1500 օսմանեան ոսկի ծախքով (Պէննէեան, Ը. 71):

ՀԱՅ-ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայ կաթոլիկներու կրթական գործունէութիւնը իրենց հոն հաստատուելէն անմիջապէս ետք կը սկսի:

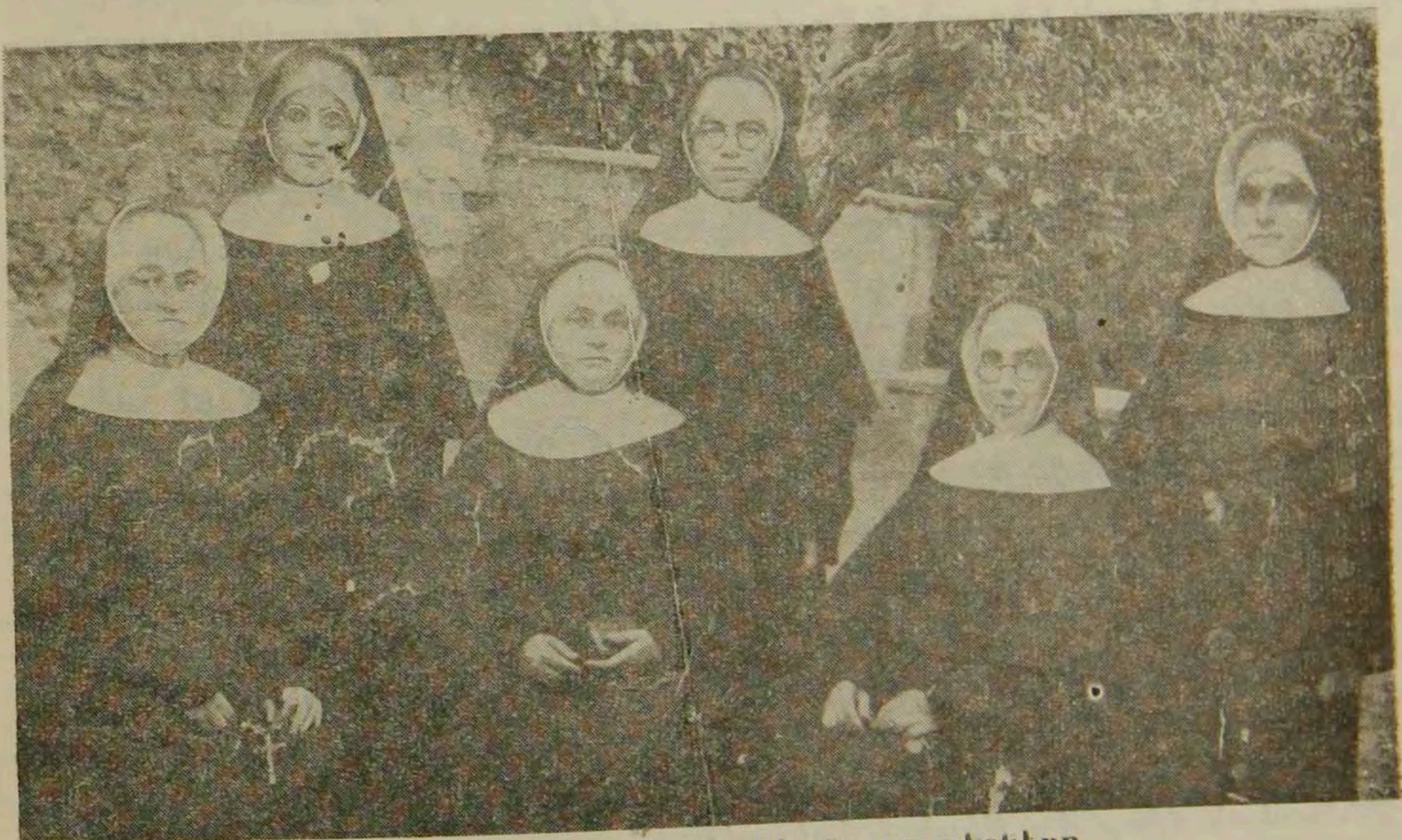
Ունէին թէ՛ մանչերու եւ թէ՛ աղջիկներու վարժարան: 1900-ին ման-

չերու դպրոցը ունէր 110 աշակերտ միակ վարժապետով մը, որուն կ'օգնէին վարդապետներ (Բիւրակն, նոյն 85) : Իսկ աղջիկներու դպրոցը 1900-ին ունէր 200 աշակերտներ, որոնց կը դասախօսէին երեք մայրապետներ (նոյն) :

1891-ին V. Guinet կ'ըսէ թէ Հայ-Կաթոլիկները ունէին 2 նախնական վարժարան 100 մանչ եւ 30 աղջիկ աշակերտներով, եւ 2 այլ դասատուով : Ծախքն էր 20 ոսկի միայն :

Տղայոց վարժարանին ուսուցիչը կը ստանար 1900ին տարեկան 720 դահեկան, իսկ մայրապետները թոշակաւոր չէին (նոյն, 88) :

Մկրտիչ Որբերեան իր Մալաթիա այցելութեան տպաւորութիւններուն մէջ գրած է թէ «կաթոլիկներու իգական դպրոցին ձեռագործական ճիւղը որքան գնահատելի, նոյնքան արգահատելի է ուսումնական մասը (Բիւրակն, 1900, էջ 86) :

Մալաթիայ Հայ-Կաթոլիկ մայրապետները

Տասնեւերկու տարի վերջ, Պէննէեան Կարապետ Քհնյ. (Ը. 73), որ երեք յարանուանութեանց դպրոցները հաւասար մակարդակի վրայ կը դնէ աւանդուած ուսմանց տեսակէտով, «ձեռագործի մասին Հայոց դպրոցը մի քիչ ետ կը մնայ կրնանք ըսել» կ'ըսէ, ինչ որ անմեկնելի չէ, քանի որ Անարատ Յղութեան Մայրապետները Կ. Պոլսոյ մէջ ներահիւս ձեռագործներու պատրաստութեան ընտելացած էին : Եւ աղջիկներու դպրոցը վստահուած ըլլալով Անարատ Յղութեան Հայ Մայրապետներուն բնական է որ հոն աւելի ուժ տրուած պիտի ըլլար ձեռագործի :

Գալով տղոց դպրոցին, անոր համար ալ Մ. Որբերեան կ'ըսէ թէ «խեղ-նութեան վերջին բազրուտին վրայ կը գտնուի» (նոյն) : Այս վիճակէն ազ-

դուած, փրոֆ. Մ. Որբերեան ցաւ կը յայտնէ ըսելով թէ. «Զեմ գիտեր, կ'ըսէ, Միքայէլ Գերապայծառ ի՞նչպէս կրնայ տանիլ այս անկումին»: Եւ գիտել կու տայ իրաւամբ թէ Գերապայծառը «եթէ ուզէ, իրեն համար նիւթական ոյժ չի պակսիր գայն բարձրացնելու»: «Երբոր փառաւոր չէնքերու, աղբիւրներու եւ պարտէզներու համար հարկւրաւոր լիւրաներ կը գտնուին, արդեօք չէ՞ որ փոխան տարին 750 դահեկանի, 7500 դահեկան ալ կրթական կենսական գործին տրամադրելի ըլլայ: Այս պարագային տակ, մարդ կը փորձուի խորհիլ թէ մասնաւոր ատելութի՞ւն մը կայ կրթութեան դէմ եւ բնաւ չունչը հասած չէ՞ Վենետիկի եւ Վիեննայի միաբանութեանց» (Բիւրակն, նոյն, 86):

Մալաթիոյ կրթական գործին յետամնաց վիճակը ուշադրութիւն պէտք է դրաւած ըլլայ Պոլսոյ Հայ կաթողիկէ կեդրոնին մէջ, վասնզի հոն, 1892 Մարտին կազմուած Հայ կաթողիկէ «Հայ Երիտասարդաց Ակումբը» անշուշտ իրեն եղած խնդրանքի մը վրայ, յանձն առած է Մալաթիոյ ուսանողներուն նպաստ մը ընել (տես Մէմֆուայը աղբար, թ. 2340. ՀԱ. 1952, էջ 429):

Միայն կասկածելի է որ երկար տեւած ըլլայ այս նպաստը, վասնզի 1896-էն յետոյ բնաւ չէ յիշուած:

ԹԵՄՈՐԱՅՔ

Ինչպէս տեսնուեցաւ, Ղեւոնդ Եպս. Խորխոռունիի ջանքերով Մալաթիոյ մէջ Կաթողիկոսութիւնը մուտք գործելէն ետք, չըջակայ վայրերուն մէջ կաթողիկէ հայրերու պզտիկ խումբեր գտնուած են, որոնք ենթակայ էին Մալաթիոյ Հայ-Կաթողիկէ Գերապայծառին իրաւասութեան:

Այսպէս ԱՆՍՈՒՐ փոքրիկ գիւղը Մալաթիա քաղաքին մօտ, որ ամբողջովին կաթողիկէ էր, բնակչութիւն 15—20 տուն, (ըստ ոմանց 30):

ՀԻՒՍՆԻ ՄԱՆՍՈՒՐ ունէր 120 տուն Հայ-Կաթողիկէներ, որոնք կաթողիկոսութեան յարած են Խորխոռունի եւ Խաչատուրեան Եպիսկոպոսներու եւ Զմմառեան միաբանութեան ջանքերով:

Ունէին Եկեղեցի մը Յիսուս Փրկիչ անունով (Գեր. Անդրէաս Աղեքսանդրեան, Պատմութիւն Սեբաստիոյ, էջ 406—7): Քաղաքին շուրջը եղած գիւղերուն սակաւաթիւ հայերն առ հասարակ կաթողիկէայ են իբր 80 տուն ըստ Գեր. Աղեքսանդրեանի, (նոյն):

ՍԱՄՈՍԱՏ որ Հիւսնի Մանսուրէն 6—8 ժամ հեռու կը գտնուի, ունէր սակաւաթիւ Հայ-Կաթողիկէներ, որոնց քանակը փոփոխական էր: 5-էն 10—15—20 կ'ըլլային: Ունէին փոքրիկ Եկեղեցի մը (նոյն, 468):

ԿէՎՐԻԿ կամ ԿԻՒՐԻԻԿ որ նոյնպէս կը պատկանի Հիւսնի-Մանսուրի գաւառին համայնքային վէճերու հետեւանքով պառակտուած է: Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանը 1884-ին Եդեսիոյ առաջնորդ Խորէն Եպս. Մխիթարեանը հոն ղրկած է իբր խաղաղարար, բայց կ'երեւի թէ կարելի չէ եղած

կիրքերը հանդարտեցնել, վասնզի 1885 Մայիս 26 թուականով Պատրիարքարան ուղղուած նամակէ մը կը հասկցուի որ հոն 20-30 տուն հայեր կաթոլիկութեան դիմած են:

Այս 20-30 տունը վերջը վերածուած էր 60-70 տունի (Պատմ. Սեբաստիոյ 408):

ՊԵՀԵՍՆԻ նոյն եպիսկոպոսներուն եւ իրենց օգնականներուն ջանքերով 100-150 տուն հայ կաթոլիկներ ունեցած է: Եկեղեցին նուիրուած էր Աւետման Ս. Կուսին:

Հոս հայ-կաթոլիկները ունէին նաեւ դպրոց մը (նոյն 410) զոր հիմնած էր Սահակ վրդ. Պէննայեան (տես Մէմֆուայը Աղբար թ. 2340 ՀԱ. 1952. 429):

1892 Մարտին Կ. Պոլսոյ մէջ կազմուած Հայ Երիտասարդաց Ակումբը (տես վերը) նաեւ այս աղքատիկ վարժարանին 100 զրշ. նպաստ մը յատկացուցած է:

ԱՄՍՐՈՒՍՏԱՆԻ մէջ հայ-կաթոլիկները ունէին ուխտատեղի մը Պօղոս Պետրոս անունով (Պատ. Սեբ. նոյն):

ՀէՔԻՄ ԽԱՆԻ մէջ ալ 70 տունի չափ հայ-կաթոլիկներ կային: Ասոնք 1895-96ի սարսափի օրերուն իսլամութեան կը յարին իրենց կեանքը փրկելու համար:

Երբ կրօնափոխ եղողներուն ազատութիւն կը տրուի իսլամութիւնը ձգելու 19 Դեկտ. 1896-ին, կաթոլիկութեան կը յարին յուսարով պաշտպանութեան: Ասոնք կը գրաւեն Հայոց եկեղեցին որ Աղդ. Պատրիարքարանի ջանքերով 1908 Ապրիլ 12-ին ետ կ'առնուի: Այն ատեն 50 տունէն 3-4 տունի կ'իջնէ կաթոլիկներու թիւը:

V. Guinet Մալաթիոյ շրջակայքը գտնուող վայրերու մէջ 770 կաթոլիկ հայեր կան կ'ըսէ:

Մալաթիոյ հայ-կաթոլիկ Առաջնորդութեան սահմանին մէջ գտնուած քանի մը վայրերու մասնաւորապէս Հիւսնի Մանսուրի կողմերը կաթոլիկ Ասորիները որոնք շատ աննշան թիւ մը կը ներկայացնէին, Հայ կաթոլիկ առաջնորդներու իրաւասութեան ենթարկուած էին: (Տես Գերպ. Աղեքսանդրեան. Համառօտ պատմութիւն եպիսկոպոսական արքոնոց Վենետիկ 1906 էջ 24):

ԼԱՏԻՆԵՐ

Մալաթիոյ մէջ այս երեք յարանուանութիւններէն անջատ կար նաեւ պղտիկ հատուած մը, մեծ մասամբ հայերէ բաղկացեալ, որ հայ անունը վրայէն նետած եւ լատին կը կոչուէր:

Այս հատուածը կազմուած էր ջանքերովը՝ Քաբուչինեան կրօնաւորներու, որոնք Մարտին քաղաքը կեդրոն ընելով, 1641-ին առաքելութիւններ կամ առաջնորդութիւններ հաստատած են Տիարպէքիը (1665), Եղեսիա (1841), Մէզրէ (1867) եւ Մալաթիա (1867):

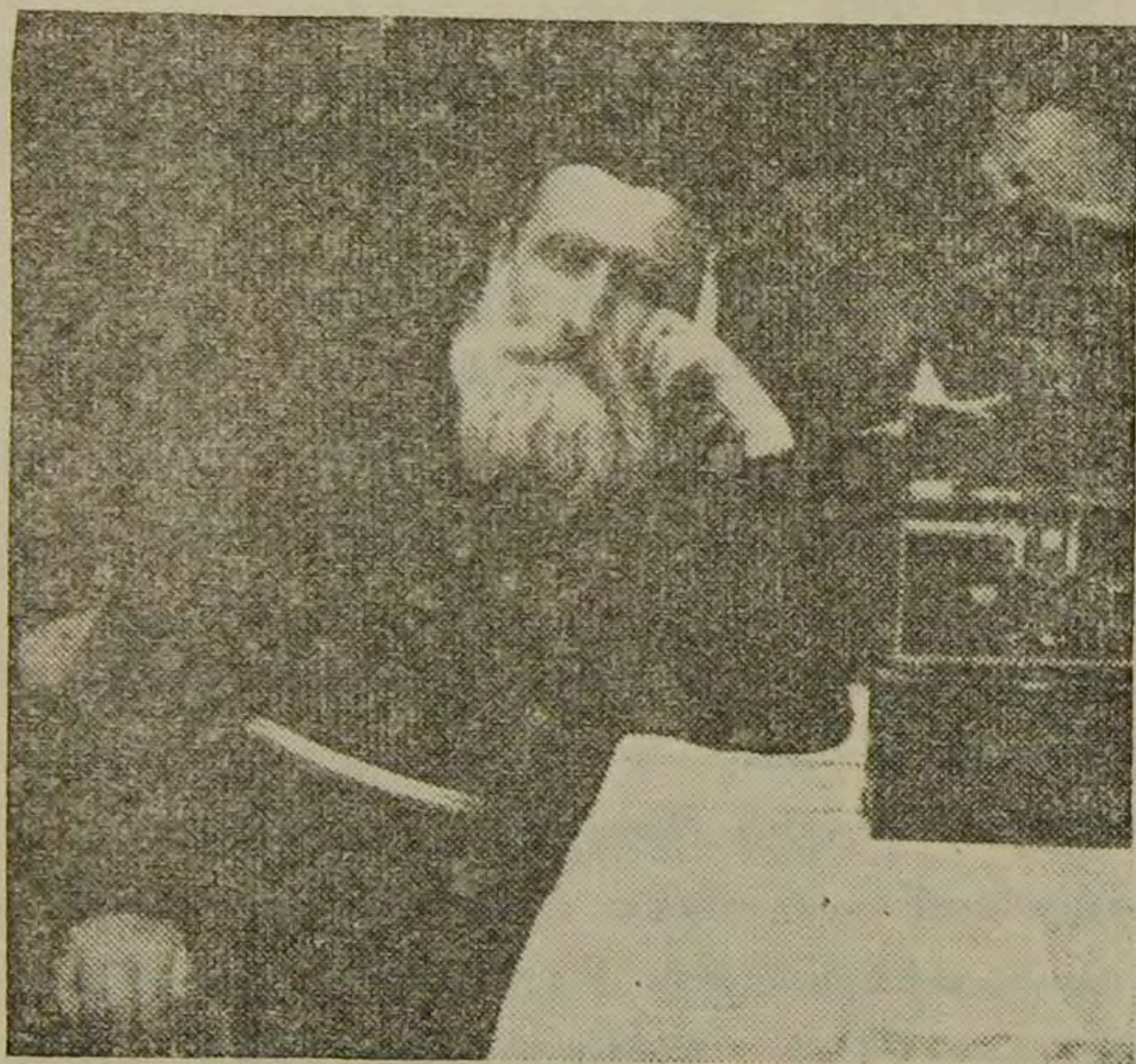
Ասոնք հաղիւ կրցած են շատ քիչ թիւով հետեւորդներ ունենալ: 1900-ին հաղիւ 20 տուն էին (Բիւրակն, 1900 էջ 86):

1912-ին Պէննէեան քհնյ. (Ը. 71) կը գրէ որ «Լատին Հայեր՝ որոնք արդէն աղփատութեան երեսէն գրեթէ յարած են այդ եկեղեցւոյն հաղիւ 10-20 տուն կան»: Ուրեմն 12 տարուան մէջ աւելի յետադիմած են քան թէ յառաջդիմած:

Մկրտիչ Ս. Որբերեան այս փոքրիկ հօտին համար 1900-ին կը գրէ թէ «ունին իրենց առաջնորդ՝ Փիէր Զէլիսթին, որ այս կողմերը գտնուող ապու-նաներու էն ազատամիտներէն կ'երեւի, անուշ ու փաղափար յարաբերու-թիւնը սիրելի կը հանդիսէ գինքը»:

Առժամանակեայ եկեղեցիին շինուած է յանուն Հոովմայեցիի մը, որ Բ. դարուն Մալաթիոյ մէջ մարտիրոսացած է:

Այս մատուռին մէջ հաւաքուած խմբակը առհասարակ կարօտ եւ տգէտ դասակարգէն է: Ուրիշին բանին գործին չխառնուող, ընկերը եւ դրացիները անհանգիստ չընող համեստ ժողովուրդ մըն է:

Լատիններու հովիւը Փիէր Պանա

Դպրոցներու, որբանոցի, եւ առաջնորդի յատուկ շէնք շէնքեր, ընդարձակ, գուարնալի պարտէզներ ունին» (Բիւրակն. 1900 էջ 88):

Մկրտիչ Որբերեան հաւանօրէն Համիտեան գրաքննութեան պատճառով չէ կրցած ուրիշ մանրամասնութիւններ տալ: Պէննէեան քհնյ. իր գործին մէջ (Ը. 71) աւելի մանրամասնութիւններ ունի: Ան կ'ըսէ Լատին Հայեր «իրենց եկեղեցի եւայլն շինելու ի սպառ անկարող ըլլալուն, յայտնի է թէ լատին միսիոնարը պէտք էր շինէր: Ուստի ասկէց իբր փառասուն տարի¹ առաջ մուտ

(1) 1912-էն 40 տարի առաջ 1872 կ'ընէ, մինչ ինչպէս տեսնուեցաւ, Քաբուլէին առաքելութիւնը հաստատուած է 1867-ին, հինգ տարի աւելի կանուխ:

գտնելով հոս, անմիջապես շինած են եկեղեցի եւ դպրոց: Բայց 1895-ի դեպ-
քին բոլորովին այրեցաւ եւ ընդարձակը շինելու կարողացան
շնորհիւ Եւրոպական կառավարութեանց եւ իրենց պատկանած միաբանու-
թեան: Ասոնց ալ եկեղեցին մօտն է Երրորդութեան եկեղեցւոյն:»

1912-ին եկեղեցին ունէր Յրանսացի քահանայ մը եւ սարկաւազ մը:

Իրենց արական եւ իգական առանձին դպրոցները այդ թուականին
(1900) ունէին 2 ուսուցիչ եւ 3 վարժուհի: Ուսանողներու թիւն էր 130 տը-
ղայ եւ 140 աղջիկ, իսկ 5 ուսուցիչներու տարեկան թոշակն էր 7800 դրուշ:

Մալաթիոյ ամէնէն լաւ վճարուած ուսուցիչները այս դպրոցի մէջ էին
(Բիւրակն 1900 էջ 85-86):

Գ.

ՄԱԼԱԹԻՈՅ

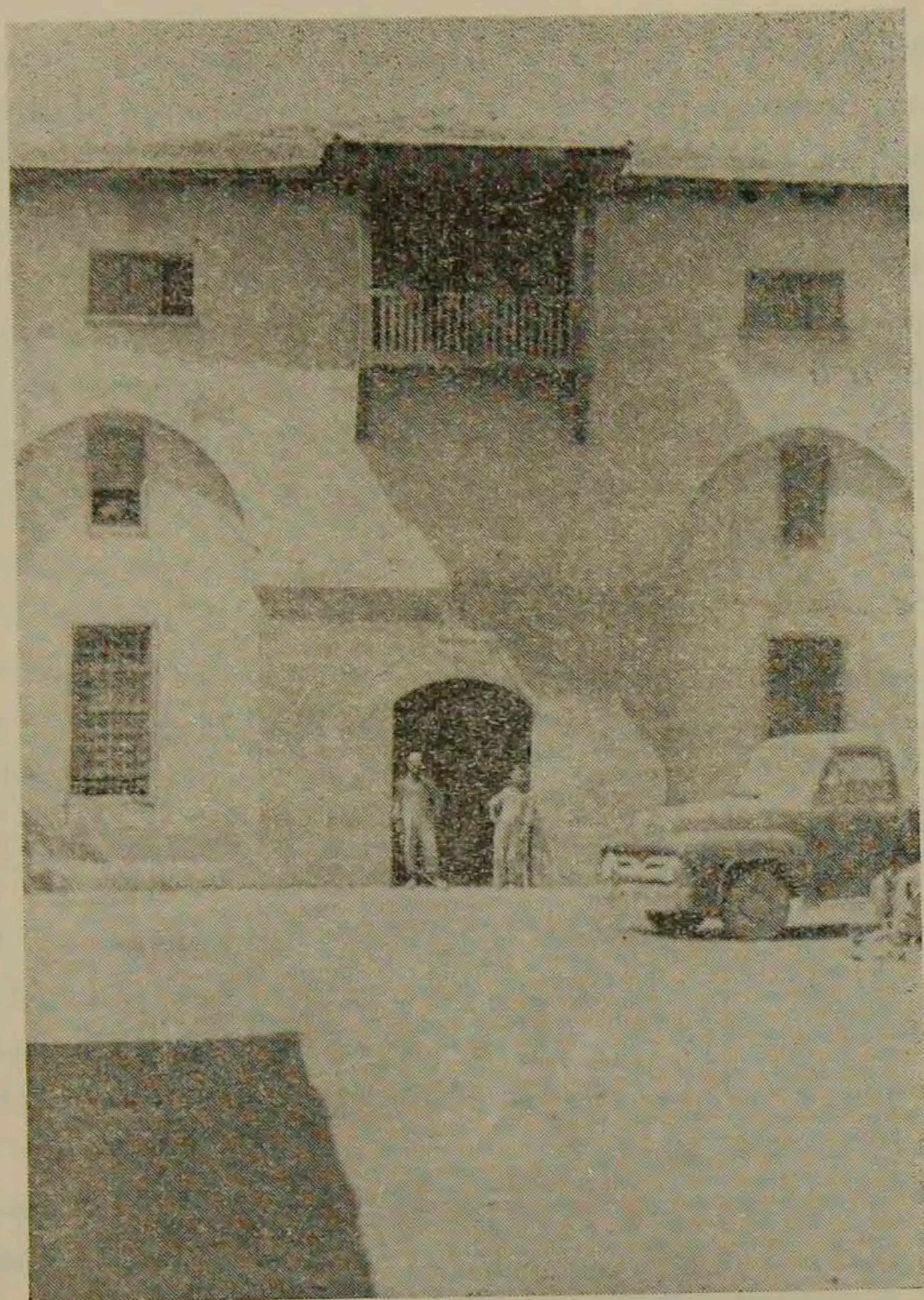
ՀԱՅ-ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆՆԵՐԸ

Աւետարանականութիւնը կամ բողոքականութիւնը, որ հազիւ հարիւր
տարիէն քիչ մը աւելի անցեալ մը ունի Հայոց մէջ, իր ետին, Մալաթիոյ
Հայերուն մէջ ալ գոյութիւն ունեցած է Հայերու մէջ տարածուիլ սկսելէն
բաւական ետքը եւ շատ մեծ կենսունակութիւն ցոյց չէ տուած, այնպէս որ
Մալաթիոյ Հայ բողոքական համայնքը շատ կարեւոր տեղ մը չէր գրաւած:

Փոքր Ասիոյ մէջ բողոքականութեան տարածման պատմութիւնը հոս
կրկնելու պէտք չկայ, վասնզի կարելի մանրամասնութիւններով անիկա
ծանօթ է:¹

(1) Հայ Աւետարանականութեան հարիւրամեակին առթիւ հրատարակուած են եր-
կու կարեւոր հատորներ:

Առաջինը Լուսաշաւիղ-պատմութիւն Հայ աւետարանական շարժման 1846-1946,
Վեր. Եղիա Ս. Բասուկիէ (Պէյրութ, Լիւանոն, 1947) եւ երրորդը՝ Յուշարձան Հայ-Ա-
ւետարականաց եւ Աւետարանական եկեղեցւոյ (Բնական ծանօթութիւններով) Վեր. Կ.
Պ. Ատանաւեանէ (Յրեզնոյ, 1952): Իսկ տարիներ առաջ հրատարակուած է Մագումն եւ
Ընթացք Աւետարանականութեան ի Հայս Ստեփան Իւթիւճեանէ, Պոլիս, 1914: Այս
հիմնական գործերէն զատ կան բազմաթիւ գիրքեր եւ թերթեր որոնք կը խօսին բողո-
քականութեան վրայ, որոնք աւելորդ կը դառնան թուել: Իսկ զանազան գաւառներու
մէջ Հայ-Աւետարականութեան պատմութիւնը այլեւայլ առիթներով գրուած է շատե-
րու կողմէ: Ասոնց մէջ իբր լաւ վաւերագրեալ գործ կը յիշատակեմ մասնաւոր կեր-
պով Ս. Բախտիկեանի յօդուածաշարքը Ակօսի մէջ (1945, գիրք Է.-ԺԴ)* Բողոքակա-
նութեան մօտքը Մոփաց Աշխարհ խորագրով: Ընթերցողները կեսարիոյ եւ Եւդոկիոյ
Հայոց մէջ բողոքականութեան վրայ մեր Պատմութիւն Հայ-Կեսարիոյ (1937) եւ Պատ-
մութիւն Եւդոկիոյ Հայոց (1952) գիրքերուն մէջ կրնան գտնել բաւական տեղեկու-
թիւններ ընդհանուր կերպով Հայ Բողոքականութեան եւ մասնաւորապէս անոր Փոքր
Ասիոյ մէջ կատարած նուաճումներուն մասին: Նոյնպէս Գ. Գալուստեանի Մարաշ-ին
մէջ, եւ Գ. Սարաֆեանի Այնթապ-ին մէջ շատ կարեւոր տեղեկութիւններ կան այս քա-
ղաքներուն բողոքականութեան մասին:

Մալաթիոյ Հայ-Բողոքականներու ժողովարանը

Հետեւաբար միայն Մալաթիոյ մէջ, բողոքականութեան քարոզութեան եւ Հայ-բողոքական համայնքին կազմութեան մասին խօսելով պիտի բաւականանամ :

Ամերիկացի միսիոնարները իրենց սկզբնական աշխատանքներէն վերջ 1834-ին արդէն Փոքր Ասիոյ դուռներուն վրայ (Կ. Պոլիս, Զմիւռնիա, Պրուսա եւ Տրապիզոն) կայաններ հաստատած էին (Ս. Բախտիկեան, Ակօս, Ժ. 83-4) բայց ասիկա գոհացում չէր տար իրենց : Անոնք կը փափաքէին թափանցել դէպի ներքնաշխարհ եւ մասնաւորապէս Եփրատի հովիտը (նոյն 85-86) որուն Մալաթիա քաղաքը իրենց համար կը թուէ թէ անկոխ դեռին մըն էր, վասնզի բնաւ չէր ընդունած ոեւէ միսիոնարի կամ քարոզիչի այցելութիւն, մինչ շատ մը ուրիշ քաղաքներ այցելած էին Ամերիկացիք քարոզչութեան եւ ուսումնասիրութեան նպատակով : (Տես Պատմ. Եւդոկիոյ Հայոց. էջ 846 եւ 848-50) :

Տրապիզոնի կայանին բաժին կը հանուի Եփրատի հովիտը ուսումնա-

սիրելու գործը: Տրապիզոն հաստատուած առաջին միսիոնարը Մր. Ճօնսթօն, 1836-ին դէպի ներքին գաւառները թափանցելու առաջին փորձը կը կատարէ, այցելելով Եւդոկիա, Սեբաստիա, Երզնկա, Դերջան եւ շրջակայքը (Ակօս Ժ. 85 եւ Պատմ. Եւդոկիոյ. 845) բայց ինչպէս կ'երեւի մինչեւ Մալաթիա չէ առաջացած:

Զորս տարի յետոյ, 1840-ին, Տրապիզոնէն ճամբայ կ'ելլէ Պ. Հօմէս՝ Եփրատի հովիտը ուսումնասիրելու համար (Ս. Բախտիկեան. նոյն 86): Ան կ'այցելէ Բաբերդ, Երզնկա, Քեմախ, Ակն, Արաբկիր, Կիւմիւշ Մատէն եւ Խարբերդ (նոյն), բայց չի յիշուիր Մալաթիան որուն վրայ կ'երեւի թէ ուշադրութիւն չէ դարձուցած:

1841-ին երբ միսիոնարները Կարնոյ մէջ ալ կայան մը կ'ունենան, մընայուն միսիոնարութեամբ Պ. Ճէքսընի, առաջին անգամ Եփրատի հովիտը ամբողջովին ուսումնասիրել կը փորձեն:

Պ. Ճէքսըն կը գրէ. «Եփրատի վրայ (ցածը) բազմաթիւ մեծ ու բազմամարդ գիւղեր կան, անոնցմէ ոմանք մինչեւ հազար հայ տուն կը պարունակեն: Ժամանակը չի ներեր խօսելու Ակնայ, Արաբկիրի, ՄԱԼԱԹԻՈՅ մասին. բոլոր այս վայրերը, կարելի եղածին չափ շուտով, պէտք է գրաւուին քնիկ օգնականներու կողմէ, որոնք իրենց ուղղութիւնը պիտի առնեն Կարինէն եւ վանի նորեկ հաստատուած կայանէն: Այն չափագանց կարեւորութիւնը, անմիջապէս յառաջ բերելու քնիկ օգնականներու գործակալութիւն մը ա'յս գործին համար, համոզուած ենք, որ մինչեւ հիմա պէտք եղածին չափ գնահատուած չէ, եւ պէտք է այժմ մենք մեծ չափով աշխատինք, վերաշահելու համար այն ժամանակը, որ կորսնցուցինք» (Missionary Herald 26 Մայիս 1841, էջ 484-5):

Պ. Ճէքսըն մասնաւոր կերպով չէ խօսած իր քարոզչական գործունէութեան վրայ, բայց շատ հաւանական է որ ունեցած է ան, ինչպէս այլուր, նաեւ Մալաթիոյ մէջ, ուր պէտք է ունեցած ըլլայ դէթ աննշան թուով հետեւորդներ:

Մասնաւորապէս ինչպէս ուրիշ շատ մը վայրերու, նոյնպէս նաեւ Մալաթիոյ մէջ պէտք է տարածուած ըլլան Միսիոնարական հրատարակութիւններ, Պոլիսէն եւ Իզմիրէն իրենց սովորական դերը կատարած տարակոյսներ ստեղծելու եւ նոր միտքեր տարածելու համար:

Այս շարժման Պոլսոյ մէջ տարածման եւ զարգացման հետեւանօք երբ Բաբեպաշտական միաբանութիւնը կազմուեցաւ հոն, իր անդամները իրենց գաղափարները ուրիշ կողմեր ալ տարածելու համար Նիկոմիդիացի Եզնակ Տէր Վրթանէս Գրիգորեան կամ Զըլթըլեան քահանան (տես Պատմ. Հայ Կեսարիոյ 1048-50, Պատմ. Եւդոկիոյ 850) իբր շրջուն քարոզիչ Փօքր Ասիա դրկած են (Ստեփան Իւթիւճեան, Ծագումն, 126) ընկերակցութեամբ Մհ. Յովհ. Սրապիոնեանի որ իր անձնական ծախքով կը ճամբորդէր:

Ասոնք 1843 Փետրուարէն մինչեւ 1843 Հոկտեմբեր կը շրջին Փօքր Ասիա, բայց չենք գիտեր թէ Մալաթիա ալ այցելած են:

Եթէ անոնք ալ չեն այցելած, 1848-ին ստոյգ է որ Տոբթ. Սմիթ այցելած է Մալաթիա, ուր ըստ իր տեղեկագրութեան կային «երեքէն հինգ հազար հայ բնակչութիւն մը»: Ան կ'ըսէ թէ «մենք ինք օր մնացինք այս ֆաղափին մէջ. եթէ երկու երեք անձեր նկատի չառնենք, մենք մշտական շփման մէջ էինք այդ մեծ համայնքին հետ: Բացառութիւն համարուած անհատներն ալ բողոքականի իրենց դաւանանքը ժամանակին ունեցած են, սակայն հիմա վարդապետին կողմէ առանձնակի թելադրուած են մեզ հետ չտեսնուիլ» (Ակօս, ԺԲ. էջ 99):

Այս տողերը ցոյց կու տան թէ 1848-ին, արդէն սակաւաթիւ անձեր որոացուած էին, քանի որ ինչպէս Տոբթ. Սմիթ կը պատմէ, հակառակ վարդապետին արգելքին՝ որ «լուսաւորուած»ները եւ ժողովուրդը, Տոբթ. Սմիթին եւ իր ընկերոջ հետ չտեսնուին, տեղեկագիրը կ'ըսէ «հաւանաբար մեր այս այցելութեան ընթացքին աւելի քան երկու երեք հայերու հետ կրօնական նիւթերու շուրջ խօսակցութիւն ունեցանք եւ անոնց շատերուն մէջ խոր հետաքրքրութիւն արթնցաւ իրենց բոլոր լսածներուն շուրջ», (Մ. Ի. 1849, էջ 422-3):

Արդարեւ, 1849-ին, Մալաթիոյ մէջ բողոքական կորիզ մը ծնունդ առած էր, վասնզի Այնթապի միսիոնար Շնայտըր կը հաւաստէ թէ 20-30 Հայեր «ձշմարտութեան ետեւէ են» եւ ուսուցիչը Նոր Կտակարան ուղած է (Ակօս, ԺԲ. էջ 98):

Ուրեմն, 1848-49ին իսկ բողոքականութիւնը մտած կրնանք համարել Մալաթիա: Միսիոնարները այդ թուականներուն ոգեւորութեամբ կը գործէին բոլոր Փոքր Ասիոյ մէջ եւ կը կազմակերպէին իրենց գործունէութիւնը, որ հետզհետէ աւելի կ'ընդարձակուէր:

1852-ին Զմիւռնիոյ մէջ դումարուած Թուրքիոյ կամ Փոքր Ասիոյ միսիոնարներու տարեկան ժողովը կ'որոշէ որ ամենակարճ ժամանակի մէջ խումբ մը միսիոնարներ կայաններ հաստատեն Սեբաստիա, Արարկիւր, Թագատ, Էւայլն (Մ. Ի. 1852, էջ 193. Ակօս. 97):

Այս նոր ոգեւորութեան հետ կապ ունենալ կը թուի դէպի Մալաթիա առաքումը «եղբօր» մը Այնթապէն, ինչպէս կ'իմացուի նոյն քաղաքին միսիոնարներէն Շնայտըրի (Schneider) մէկ տեղեկագիր-նամակէն:

Ան կը գրէ. «Մալաթիա դրկուած եղբայրը, առաջին առթիւ նուազ ֆաղապերութիւն ունեցաւ, բայց վերջերս դրկած նամակները աւելի ֆաղապերական են: Բաւական լաւ շարժում մը հայոց մէջտեղ եկած է, որը կը ծաւալի, պահանջելով որ Սուրբ Գիրքը Եկեղեցիին մէջ արդի հայերէնով կարդացուի: Ոմանք կը պաշտպանեն այս տեսակէտը, ուրիշներ կը հակառակին: Ընթերցումը գործնականապէս սկսաւ, բայց թշնամի կողմը անակնկալ կերպով վերջ տուաւ: Ոչ մէկ խօսք բարձրացաւ այս ուղղութեամբ. այսուամենայնիւ պատճառ կայ յուսալու, որ երկնային ճշմարտութեան հունտը արմատ ձգած է» (Մ. Ի. 1852, էջ 200. Ակօս, ԺԴ. էջ 97):

Նոյն տարին, դարձեալ Կարնոյ Միսիոնարական կայանէն, Տէր եւ Տի-

կին Տիւնմըր, Եփրատի հովիտը կ'այցելեն Տիարպէքիր-Կարին իրենց ճամբուն վրայ հանդիպելով Խարբերդ (Ակօս ԺԴ. էջ 97), ուր կը գտնեն Արար-կիրցի երիտասարդ մը որ «լոյս կը տարածէր» հոն: Տիւնմըրի տեղեկագիրէն որոշ կ'երեւի թէ Խարբերդի, Արարկիրի եւ Ակնայ եւ անոնց շրջակայ գիւղերուն մէջ բողոքականութիւնը հաստատուած էր (Մ. Ի. 1852, էջ 358, Ակօս ԺԴ. 99):

Ան այցելած է նաեւ Մալաթիա, ուր «5000 հայեր կային, որոնցմէ 30ը Սբ. Գիրք կը կարդար, իսկ Ատրեամանի մէջ կար 2000 հայութիւն, ուր քիչեր միայն կ'ուզէին Սբ. Գիրք կարդալ» (Մ. Ի. 1852, էջ 359 եւ Ակօս ԺԴ. 99):

Հոս երեւան կու գայ թէ Մալաթիոյ շուրջ գտնուող քաղաքներն ալ Խարբերդի դաշտին գիւղերուն պէս ուշադրութեան առարկայ եղած են միսիոնարներուն կողմէ, առանց մեծ յաջողութեան մը:

Այնթապէն ամերիկեան Պորտին կը գրուի 1853-ին թէ «Մեր եկեղեցիի անդամներէն մէկը որ վերջերս Ատրեամանէն դարձաւ, ուր գացեր էր գործի բերումով, իր հետ կը բերէ շատ նպաստաւոր տեղեկութիւններ: 2000 հայ բնակչութեան մէջ, 20 կամ 30 հոգիներ կան, որոնք առաւել կամ նուազ չափով լուսաւորուած են: Գրեթէ ամէն իրիկուն, անոնք ի մի կու գան կարդալու եւ բացատրելու Սբ. Գիրքը: Այսպէս կը շարունակեն մինչեւ կէս գիշեր: Իրենց մէջ զեկավար մարդիկն են քահանայ մը եւ ուսուցիչ մը, երկուքն ալ, ինչպէս կ'երեւի, նկատելի յառաջդիմութիւն ըրեր են իրենց հարցապնդումին մէջ» (Ակօս, ԺԴ. 100):

1852-3, թուականներու, ինչպէս Բախտիկեան կը գրէ, (Ակօս ԺԴ. էջ 101) «Արարկիր, Խարբերդ, Ակն, Կապան Մէտէն, Մալաթիա, Ատրեաման Եփրատեան այս քաղաքներուն վրայ միսիոնարական նշումը կը շատնայ, բայց դեռ կ'ուշանայ այն երանելի օրը, երբ անոնցմէ իւրաքանչիւրին մէջ, մէկէ աւելի միսիոնարներ, իրենց բոլոր հաստատած «լոյս հաւատքը» պիտի տարածեն իրենց շուրջ, լուսաւորելու «նշմարտութեան» նամբան, ինչպէս փարոսը կ'առաջնորդէ խաւարին ու ալեկոծութեան մէջէն փարոսին մօտեցող նաւը»:

Այդ թուականներուն բողոքականութեան յարողները նորահաւատներու յատուկ մոլեռանդութեամբ ուրիշներն ալ լուսաւորելու ձեռնարկներ կ'ընէին: Բողոքականներու ազատութեան կառավարական հրովարտակը (1850) կ'ողեւորէր շարժումը:

Պետրոս վարդապետ Ճիզմեճեան¹ Այնթապի մէջ մեծ դեր կը կատարէր եւ այդ քաղաքէն դուրս ալ շատ մը վայրերու մէջ իր քարոզութիւնները արձագանգ կը գտնէին:

1852ին, բաղմաթիւ քաղաքներէ (ի մէջ այլոց Մալաթիայէն ալ) թախանձագին կը խնդրէին քարոզիչներ Պոլիսէն, որ անկարող էր գոհացնելու

(1) Նախապէս Արարկիրի առաջնորդ եղած: Բողոքականութեան յարելով կարգաթող եղած եւ Այնթապ գացած է:

այս բոլոր խնդրանքները, ուստի կը ղրկէր այցելու քարոզիչներ: Այսպէս, Կոստանդնուպոլսոյ հովիւը՝ պատուելի Սիմոն Իւթիւճեան ամառ մը կ'անցընէր Այնթապ, եւ Յովհաննէս Տէր Սահակեանը եւ Սիմէոն Դաւիթեանը կ'երթային 1852-ին ութ ամիսներ Ասիական Թուրքիոյ մէջ կը շրջէին եւ ամէն կողմ հետեւողներ կը գտնէին (Լուսաշաւիղ. էջ 74-75):

Ասոնք կը տեղեկագրեն թէ «նչ ոք կարող է առանց ականատես ըլլալու ըստ բաւականի տեղեկութիւն ունենալ այս զարմանալի արթնութեան մասին զոր կը տեսնենք մեր սիրելի ազգայնոց մէջ այս կողմերը» (նոյն 75):

Անոնք կ'ըսէին նաեւ թէ «Հայոց գտնուած եւ այցելած տեղերէն ոչ մէկը գիտեմ որ չըլլայ կա'մ իրական արթնութիւն մը եւ կա'մ մտքի պատրաստութիւն մը նշմարտութեան ընդունելութեան համար»:

Ինչ ինչ մանր տեղեկութիւններէն որոշ կ'երեւի թէ արդէն Մալաթիոյ եւ Ատրեամանի մէջ սկսած էր բողոքական քարոզչութիւնը իր արդիւնքը ցոյց տալ:

Մ. Ի. մէջ (1853 էջ 272) հրատարակուած տեղեկագիր մը կը հաստատէ այս պարագան երբ կը գրէ թէ «Մալաթիոյ եւ Ատրեամանի մէջ, հարցասիրութիւն ոգի մը գոյութիւն ունի եւ բարեկարգութիւն մը սկսած է մասնաւորաբար վերջինին մէջ: Սակայն երկու վայրերուն մէջ ալ աւելի նուազ յառաջդիմութիւն եղած է քան պէտք էր որ ըլլար, իսկ այս բանը կարելի էր, եթէ հոն բնիկ եղբայր մը հաստատուէր» (Ակօս ժ. Գ. էջ 102):

Սակայն նկատելի է որ Միսիոնարներէն չատերը այս տեսակէտին համաձայն չէին: Անոնք պաշտօնէութեան մէջ բնիկ տարրին թիւին բազմաճաճումն համամիտ չէին ինչպէս նաեւ չէին ուզեր որ բնիկները ինքնապահ դառնային եւ իրենց եկեղեցիները իրենք վարէին իրենց հասկցած եղանակովը: Եթէ գտնուած են քանի մը ազատամիտ եւ անչահախնդիր միսիոնարներ, որոնք այս շարժումը քաջալերած են, անոնք Պորտէն հալածուած եւ իրենց պաշտօնէն հանուած են, ինչպէս Ֆրէնք Փարսլընս, որ Ամերիկեան Պորտ ընկերութեան կողմէ մասնաւոր առաքելութեամբ ղրկուած էր 1853-ին Փոքր Ասիա, տեղեկագիր մը պատրաստելու համար:

Ան կը մնայ Սերաստիա, Արաբկիր, Մալաթիա, Խարբերդ, Տիարպէքիր, եւ զանազան քաղաքներ, կը շահագրգռուի հայ ժողովուրդով եւ զայն կը ներկայացնէ բոլորովին տարբեր նախորդ միսիոնարներու նկարագրածէն:

Անիկա 54 տարիներ յետոյ իր այս այցելութենէն, 1912-ին կը համարձակի ի Սիէթըլ, Ուաշինկթըն, խօսիլ համարձակ եւ քննադատել Պորտի ուղղութիւնը, հայ ունկնդիրներու առջեւ:

«Այցելեցի ձեր պատմական վանքերը, տեսայ ձեր հիմաւորց գմբէթաւոր եկեղեցիները, անոնցմէ շատեր դարեր առաջ շինուած, տեսայ ձեր հին ձեռագիր Աւետարանները, անոնցմէ ոմանք գեղարուեստի նմոյշներ. գերազմայլ հրնուանքով դիտեցի խուռն բազմութիւններ հաւատացեալներու, որ ամէն կիրակի եկեղեցի պաշտամունքի եւ աղօթքի կ'երթային. տեսայ, ինչ որ չէի երեւակայեր, ձեր ամենօրեայ եկեղեցւոյ արարողութիւնները եւ այն եր-

Ֆիզիկաթուրքիւնը, որով կը վերաբերի՜մք ձեր բոլոր արարողութեանց պահուն, տեսայ ձեր բազմանդամ ընտանիքները եւ անոնց գորաւոր կապը ձեր եկեղեցիին հետ, ձեր դաշտերը եւ հոն աշխատող գիւղացիները: Սկսայ հայ լեզուն սորվիլ, քանի որ ձեր մէջ պիտի գործէի: Իմ տեղեկագիրս պատրաստեցի աւելի քան երկու տարիներու քննութեան արդիւնքը, տուի ձեր ժողովուրդին կեանքի պատկերը, այնպէս ինչպէս որ գտայ եւ ըսի Պորտ ընկերութեան թէ այս ժողովուրդի բնատուր կարողութիւններն մշակելու ենք: Անկլո-Սաֆսոն ուղղութեամբ կրթական ծրագիր մը հրաշք պիտի գործէ անոր վերագարքութեան համար, հրաշալի պատեհութիւն մը պիտի ըլլայ ամերիկեան միսինարական գործին, այսպիսի կրթական ծրագրով մը ձեր ժողովուրդը տանելու ձեր փառաւոր անցեալին, աւետարանելէ առաջ պարտինք դպրոցներ բանալ, եւ արեւմտեան նոր մեքոտով դաստիարակենք հայերը, անոնք պիտի աւետարանեն նոր ոգիով շատ աւելի արագ եւ յաջող, քան մեր միսինարները կրնան ընել: Այսպէս առանց բաժանում պատճառելու իրենց եկեղեցիին մէջ, թոյլ պիտի տանք որ իրենց իտէալները իրենք բնականօրէն կերպով յառաջ տանին: Քաղաքակրթական մեծ գործ մը ունի այս կերպով կատարելու Պորտ ընկերութիւնը: Այս էր ամփոփումը տեղեկագիրիս: Պորտի վարչութիւնը անտրամաբանական գտաւ իմ տեղեկագիրս եւ անյարմար իրենց որդեգրած ծրագրին, ինչ կը մնար հրաժարիլ եւ հրաժարեցուցին եւ ես այն օրերէն մեկնեցայ Արեւմուտք: 1858ի նամբորդութիւնս եւ աւելի քան երկու տարուան ուսումնալիք աշխատութիւնս արդիւնք չունեցաւ»: (Տես Յուշարձան Հայ Աւետարանականաց եւ Աւետարանական եկեղեցւոյ. Վեր. Կ. Պ. Ատանալեան էջ 98. քաղած է Պայքար օրաթերթի 1939 Յունիս 28ի թիւէն):

Այս անկեղծ խօսքերը զորս Ֆրէնք Փարսընս արտայայտած է, անվիճելիօրէն ցոյց կու տան թէ Աւետարանական քարոզութիւնները չարաշահութեան եւ մանաւանդ շահագործութեան առարկայ եղած են կարգ մը Ամերիկացիներու կողմէ, որոնք անկեղծօրէն հայերու խիական լուսաւորութեան չեն ցանկացած, այլ նիւթական հաշիւներով վարուած են: Միսինարները, շատ քիչ բացառութեամբ, հայ ազգին աւետարանելը միջոց դործածած են իրենց ապրուստ ապահովելու, ճիշդ մեր «ընկեր Փանջունիներուն» պէս, որոնք կուսակցութիւնը արհեստի վերածած են:

Հակառակ անոր 1840-էն սկսեալ միսինարները փորձեր կատարած էին Մալաթիա, բայց չէին կրցած յաջողութիւն մը ունենալ:

Ասոր համար էր թերեւս որ մինչեւ 1860 Փարսընսի այն կողմերը երեւալը, Մալաթիա չունեցաւ միսինար մը թէեւ Աւետարանականութիւնը արդէն ծիւեր արձակած ըլլար տեղացի Հայերու մէջ, վասնզի սղտիկ խումբեր կազմուած էին Մալաթիոյ եւ Ատրեամանի մէջ, եւ կազմակերպուած եկեղեցիներ ունէին Խարբերդի եկեղեցիէն առաջ (Քասունի. Առաջաւիդ 134): Նոյնիսկ ժողովարան ալ ունէին բողոքականները, որոնք թէեւ թիւով քիչւոր, իրենց մէջ եռանդը մեծ էր, այնպէս որ 1864-ին օղնած են Քիւրտիստանի աւետարանական գործին (Յուշարձան 383): Այս կրօնական դարթնու-

մի շարժումը Հայաստանեայց Մայր Եկեղեցիի վրայ ալ իր ազդեցութիւնը ունեցաւ եւ տեսնուեցաւ շարժում մը, առանց մայրենի եկեղեցիէն բաժնուելու զայն բարեկարգելու: Այս նպատակով 1860ական թուականներուն սկիզբները Խարբերդի հայերը կազմած էին Բարեկարգութեան Միութիւն մը (Յուշարձան էջ 373), որ գլխաւորապէս լսարանով մը կ'առաջնորդէր ժողովուրդը:

Անոր օրինակին վրայ, «Մալաթիա եւս Խարբերդի նման լսարան մը հաստատեցին: Երբ եկեղեցական իշխանութիւնը զանոնք արգիլելու կը ջանար, անոնք փաշաքար յայտարարեցին, «Այստեղ մեր հայրերուն ֆրոնիֆով շինուած է. եթէ դուք հոս հրաման չէք տար, մենք ալ ստիպուած բողոքականաց ժողովարանը կ'երթանք ու անոնց պաշտպանութեան տակ կը փարոգենք»: Հարիւրներով արթնցած յառաջդիմասէրներ ժանտարմներով հաւաքուելէ կ'արգիլուէին:

1866-ին յառաջդիմականները այնքան եռանդով էին որ կը պռոային եկեղեցական իշխաններուն. «Այս եկեղեցին մերն է, անոր պատուանդանին վրայ մենք պիտի մարտիրոսանանք եթէ պէտք ըլլայ, Աւետարան փարոգելու մեր իրաւունքը պաշտպանելու» (Յուշարձան Առանալեան, 373 եւ Մ. Խ. 1866, 169—171. եւայլն):

Այս տողերը որոնք զազափարական վսեմ պատկեր մը կը դնեն մեր առջեւ, բաւական թէական կը դառնան երբ բողոքականութեան Մալաթիա մուտքը կը կապուի պղտիկ հաշիւներու եւ քէներու:

Պ. Քերոբ Սուքիասեան, այժմ Ֆիլատելֆիա, որ իր հօրը եւ հօրեղբորը յիշողութիւնները զրի առած է, Մալաթիոյ բողոքականութիւնը կը մերկացնէ ամէն բարոյական եւ զազափարական շարժումի թներէ, յայտնելով թէ Նաբոլէոն Մղտիսի Պաղտայեան եւ Պոնաբարթեան հայ եկեղեցւոյ հոգաբարձութեան հետ զժամելով բողոքականութեան Մալաթիոյ մէջ տարածումին կը սատարեն, բայց այս մասին մեղի կը պակսի առարկայական փաստ մը:

Ֆրէզնօ բնակող Յ. Ն. Շէքէրճեանի տեղեկութեան համաձայն 1850-ական թուականներուն սկիզբներէն Մալաթիա մօտ տասը տարի քարոզած են Մաշկերտցի Շէրօ Պապան, Արապկիրցի Յակոբ, Փալանճի Պօղոս, Մարկոս վարժապետ, վարժապետ Յովհաննէս Գաբրիէլեան ու Այնթապցի Պօղոս Գալֆան¹:

Այս տասը տարուան մէջ հազիւ երկու տուներ բողոքական եղած են. — Խաչատուր Տէլի Տէտէենց եւ Յովհաննէս Չրթաֆեան (կամ՝ Սլվարդեան) ընտանիքները:

Չրթաֆեան կը մեռնի 1856-ին: Երկու օր մեռելը թաղել չեն թողուր: Միսիոնար Ալէն Պոլիսէն Խարբերդ երթալու ճամբուն վրայ, Մալաթիոյ մէջ կ'իմանայ իրողութիւնը, կը դիմէ կառավարութեան եւ արտօնութիւն կ'առնէ

(1) Հաւանօրէն «Գալֆան» բառը հոս ուսուցիչի իմաստով գործածուած պիտի ըլլայ եւ ոչ ճարտարապետի:

Թաղելու հին Մալաթիոյ Ասպուղի դերեգմանատան մէջ :

1863-ին Մարտիրոս Կիրակոսեան, Խարբերդի աստուածաբանական դպրոցին ընթացքը աւարտելով կը ղրկուի իբր քարոզիչ Մալաթիա, ուր միայն երկու տուն էին բողոքականները :

Անոնցմէ Չրթաֆեանք 30 տարի բողոքական մնալէ ետք Չնքուչցի Պէսո Կարոյին իրենց ունեցած 20 ոսկի պարտքը Պատ. Մարտիրոս Կիրակոսեան վճարել յորդորած ըլլալուն համար կը ցաւին անոր դէմ եւ կը դառնան մայրենի եկեղեցիին ծոցը, ինչ որ կը հաստատէ թէ որքան դոյզն էր համոզումը այդ նորադարձներուն :

Ասով հանդերձ այս կերպ, այն կերպ, վերջապէս նորադարձներ կ'ըլլան եւ իրենց թիւը կը բարձրանայ :

Ըստ Կարապետ Քհնյ. Պէննէեանի (Ը. 71—72), «Ժամանակ մը այս ու այն քաղին մէջ տուն վարձելով աղօթք ու քարոզութիւն ընելէ յետոյ ԽԱՐԱՐԱՆ քսուած քաղին մէջ օժանդակութեամբ Ամերիկեան միսիոնարութեան կանգնեցին բաւական փառաւոր, այլ փայտաշին ժողովարան մը եւ այլ շէնքեր» :

Յ. Ն. Շէքէրճեան ունի յաւելուածական տեղեկութիւններ : Անոր գրածին համաձայն Միսիոնար Richardous Փամփալ Ակօին տունը կը վարձէ տասը տարուան համար 100 ոսկի վճարելով, իսկ ժողովարանին հողը՝ որ նախապէս Մուհարհէմ Օղլու Հաճի Իպրահիմին կը պատկանի եղեր, կը ծախուի Թէրզի Եաղուպենց Թոշիկին եւ յետոյ Աթթար Գէորգ աղայի միջոցով կը ծախուի Բողոքականներուն, դորձածուելու համար իբր ժողովարան, 14,000 դահեկանի, ոսկին 140 դրշ. հաշուելով :

Պատ. Մարտիրոս Կիրակոսեան կը բնակի այս երիցատան մէջ, 30 տարի շարունակ, մինչեւ 1895-ի ջարդը, որուն միջոցին ժողովարանը, դպրոցը եւ երիցատունը հրոյ ճարակ կ'ըլլան, զո՛հ երթալով թրքական վանտալակա նութեան :

Բողոքականութիւնը ինչպէս ուրիշ տեղերու մէջ, նոյնպէս Մալաթիոյ մէջ պառակտումի եւ վէճերու տեղի տուած է. իր սկզբնական շրջանին հանդիպած է ժողովուրդին բուռն դիմադրութեան : Նորադարձները կը քարկոծուէին, եւ տուներու մէջ պառակտումներ կը պատահէին : Գտնուած են հայրեր որ իրենց «հաւատուրաց» զաւակները ժառանգութենէ զրկած են :

Եղած են ժամանակներ, երբ մոլեռանդ աղանդաւորներ իրենց չղաւանած եկեղեցիին դրան առջեւէն անցնելը մեղք համարած են եւ ինչպէս Գէորգ Մելիտիսեցի (Նախնիքներ, 1915—1918, 1920 Պոսթըն, էջ 39) կ'ըսէ. «Դրացին երբ դրացւոյն դէմ, եղբայրն՝ իր եղբօր եւ հայրն իր զաւակին, եւ այս՝ այն ժամանակ, երբ աստուածավախ հայ ժողովուրդի հոծ զանգուածները կը խարխափէին խաւարի մէջ, անգիտակ զանազանելու չարն ու բարին, մասնաւորապէս ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍԱԿԵՏԷ» : Պահ մը ամէնքին մոլեռանդութիւնը այնքան դերազրդուած է, որ անոնք յարձակելով ժողովարանին

վրայ, փշրած են բոլոր ապակիները եւ արդիւած են պաշտամունքը (տե՛ս Պէօրզ Մելիտինեցի. Նախնիրնէր էջ 47) :

Այդ օրերուն երկու կողմին կիրքերը յուզող միջադէպեր պակաս չեն եղած : Անոնցմէ մէկն է Ալթը Պարմաքեան Փիլիպպոս եւ Սարգիս եղբայրներէն՝ Մարիամի խնդիրը : Այս աղջիկը՝ Պէշիք քէսմէով նշանուած էր Քէօրօղլուենց Մահտեսի Աւետիսի տղուն հետ :

Մտածելով որ աղջկան բողոքական ծնողքը իր աղջիկը Հայ եկեղեցիի գաւաղի մը պիտի չուզէ տալ, խումբ մը երիտասարդներ աղջիկը կ'առեւանդեն եւ հայ ծէսով պսակել կու տան : Աւետարանականները կը դայրանան եւ դատի կը դիմեն : Աղջիկը դատարանին առջեւ կը յայտարարէ թէ «Ես կամքովս չեմ դացած, դիս բռնի տարած են : Ես բողոքական եմ» :

Ասոր վրայ կառավարութիւնը կ'որոշէ աղջիկը բողոքականներուն յանձնել : Այս անգամ ալ Հայոց Առաջնորդարանը կը բողոքէ եւ կառավարութիւնը կ'որոշէ աղջիկը յանձնել Հայ կաթողիկ հովիւին իբր անկողմնակալ երրորդի մը, մինչեւ ցնոր տնօրինութիւն :

Երկար պայքարէ յետոյ, ուր հնչուն փաստն ալ իր դերը կ'ունենայ, այս անգամ Մարիամ կը յայտարարէ թէ «Ես բողոքական չեմ, ամուսինս կ'ուզեմ» : Դատը կը շահի ուրեմն փեսան որ բանտէն կը հանուի եւ կը տիրանայ իր կնոջ :

Ասոր նման ուրիշ դէպք մըն ալ պատահած է եւ մեծ յուզումի տեղի տուած է : Ասիկա Բողոքական եւ Հայ Առաքելականներու միջեւ Մալաթիոյ մէջ ամենէն ծանր միջադէպը եղած է, որ «Ազգին Մարիամ»ին խնդիրը կըրնանք կոչել եւ այս խնդիրը 1895-ի կոտորածէն առաջ Մալաթիոյ հայերը պառակտող եւ երկար ժամանակ պայքարի տուող խնդիրը եղած է :

Մալաթիոյ երեւելիներէն բողոքական ազգեցիկ անձ մը Նափոլէոն Պաղտօեան 1882-ին օգտափոխութեան համար Հեքիմ խան կ'երթայ : Հոն պատահամբ կը տեսնէ Հեքիմխանցի Մարիամը, որ ամուսնացած էր Հայ քահանայի մը ձեռքով ջուլհակ Կարապետին հետ եւ երկու ամիս յետոյ անհամաձայնութիւն ունենալով ամուսնոյն հետ իր հօրը տունը ապաստանած էր, եւ հակառակ ամուսնոյն թախանձանքներուն աղջկան հայրը մերժած էր աղջիկը իր տունը դարձնել : Պաղտօեան այս ամուսնութիւնը կը դռնէ անյարմար, վասնզի Մարիամ բարձրահասակ, առողջ, նազանի եւ գեղեցիկ էր, ամուսինը անոր հակապատկերը :

Նափոլէոն Պաղտօեան, առանձին կը լսէ Մարիամի դժգոհութիւնները, դայն իր հետ Մալաթիա կը բերէ, իր ծառային Մկրտիչ Օրտուլի Պօյաճեանի հետ ամուսնացնելու մտադրութեամբ :

Մալաթիա հասնելէ ետք, կը խորհրդակցի Ասատուր աղա Չաճեանի, Յովհաննէս Թիւթէլեանի, Ս. Պօնճուքլեանի եւ պատուելի Կիրակոսեանի հետ, բոլորին համաձայնութեամբ պատուելի Կիրակոսեան Աղաներու ճընշման տակ Մարիամը կը պսակէ Մկրտիչին հետ :

Յաջորդ օրը այս ապօրինի պսակին լուրը ոռոմբի մը նման կը պայթի Մալաթիոյ մէջ:

Այս կրկնամուսնութիւնը Մալաթիան տակնուվրայ կ'ընէ: Դժգոհութիւնը կը մեծնայ: Անհանդուրժելի էր Հայոց որ բողոքական պսակով քանդուէր լուսաւորչական պսակը, որուն դերակատարներն ալ Բողոքականներ էին:

Եւ ահա սկսաւ մեծ պառակտում մը: Սրապիոն եպիսկոպոս, ուրիշ մեծատունի մը՝ Գրիգոր աղա Ասլանեանի եւ Քաղ. Ժողովի անդամներուն հետ կը խորհրդակցի եւ կ'որոշուի որ «ամէն գնով բեկանուի երկրորդ ամուսնութիւնը եւ Մարիամը վերադարձուի իր առաջին ամուսինին»:

Սրապիոն եպիսկոպոս կը դիմէ կառավարութեան որ իբր առժամեայ կարգադրութիւն Մարիամը փոխադրել կու տայ «Հաւկթուկ Տէրտէր» մականունանուած Տ. Գրիգոր քահնայ. Երէցեանի տունը: Բողոքականները կը փորձեն աղջիկը փախցնել եւ միացնել նոր ամուսինին, սակայն չեն յաջողիր, որով աղջիկը այս անգամ կառավարութիւնը կը փոխադրէ Հայ կաթողիկոսներու մայրապետանոցը: Վէճը աւելի խորացաւ: Դատարանը երկու կողմը լըսելէ վերջ, Փերապայծառ Ղեւոնդ եպիսկոպոս Խորխոռունիի խորհուրդին կը դիմէ: Փերապայծառը կը պատասխանէ թէ Քրիստոնէական եկեղեցիին եօթը խորհուրդներէն երկուքը Մկրտութիւնը եւ Պսակը, չեն կրնար կրկնուիլ, որով առաջին պսակը անլուծելի եւ երկրորդը ապօրինի է: Դատարանը իսկոյն կը վճռէ կինը իր առաջին ամուսինին տալ:

Երկու ամիս մայրապետանոց մնալէ ետք Մարիամը կը յանձնուի Սրապիոն եպիսկոպոսի, որ բերել կու տայ Կարապետը, Մարիամի առաջին ամուսինը: Մալաթիոյ Հայերը մեծ խրախճանք կը սարքեն իբր յաղթանակ:

Եւ որովհետեւ Մարիամը անտէր էր եւ անկարող հողալու իր կարիքները, ազգը որդեգրեց զայն, իբրեւ նուէր պատրաստելով անոր բոլոր հազուատեղէնները եւ տան բոլոր կահկարասիները:

Այնուհետեւ Հեքիմխանցի Մարիամը կոչուեցաւ «Աղգին Մարիամը» եւ վերջ գտաւ երկու համայնքներու վէճը (տես ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Թ. 24 էջ 8 Գրիգոր Զուլալեանի յուշերը, ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ Պ. տարի Թ. 2 էջ 16. ՊԵՀԵՍՆԵՑԻ ՍՐԱՊԻՈՆ ԵՊՍ. Ի ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԸ. այս երկու յօդուածները համադրուած են ուղղորութեամբ եւ ճշգրտած):

Մալաթիոյ Հայ-Աւետարանական եկեղեցին բաւական բարգաւաճ կեանք ունեցած է:

1891-ին Vital Guinet Բողոքականներու թիւը կը նշանակէ 350 (150 այր եւ 200 կին): Իրենց թիւը մինչեւ 70-80 տունի հասած է 1912-ին (Կարապետ քահնայ. Պէննէեան Ը. էջ 72):

1900-ին Մկրտիչ Ս. Որբերեան (Բիւրաղն. 1900 էջ 88) անոնց թիւը կը նշանակէ 65 տուն: Մալաթիոյ Հայ-Աւետարանական համայնքը, 1870-էն սկսեալ ինքնաբաւ եղած է եւ միսիոնարներու նպաստին կարօտ չէ եղած (Յ. Ն. Շէքէրճեան):

Ըստ Կարապետ քհնյ. Պէննէեանի (Ը. էջ 76) Ամերիկեան միաբնակարարական օժանդակութեամբ կանգնած են բաւական փառաւոր այլ փայտաշէն ժողովարան մը եւ այլ շէնքեր, որոնք հազիւ աւարտած 1894ին (Գ. Մեւիտինեցի. նոյն 48) 1895-ի դէպքին ամբողջութեամբ այրեցան, եւ մինչեւ 1912 մնացին չվերաշինուած :

Կարապետ քհնյ. Պէննէեան (Ը. 72) 1912-ին ասոր համար կը գրէ թէ «Ներկայիս քանի մը ներքնայարկ ծածֆեր կան, ուր կը լեցուին երկսեռ ուսանողներն» :

Բայց ինչպէս Գէորգ Մելիտինեցիին գրածէն կը հասկցուի (Նախնիրներ էջ 48) վերաշինուած է 1912-էն ետք եւ հազիւ աւարտած 1914-ին երբ վրայ հասած է մեծ եղեռնը :

Թուրքերը կը գրաւեն այս նոր ժողովարանը եւ կը դործածեն իբրեւ դօրանոց :

«Երկու անգամին ալ դժբախտ հաւատացեալները պատեհութիւն չեն ունեցած բացման աղօթքը կատարելու ժողովարաններուն մէջ» (Նախնիրներ էջ 48) :

1. Մուրադ Մուրադեան
2. Աւետիս Ասատուրեան
3. Պետրոս (Տիւրքիկցի)
4. Կիրակոս Խաչատուրեան

9. Գրիգոր
10. —————
11. Աւետիս
12. Մարտիրոս Կիրակոսեան

Խումբ մը պատուելիներ, որոնց մէջ կ'երեւին Պատ. Կիրակոս Խաչատուրեան (քիւ 4) եւ Պատ. Մարտիրոս Կիրակոսեան (քիւ 12) :

1895-ի դէպքը բնաւեր դարձուց Հայ-Աւետարանական համայնքը, որ բաւական զոհեր ալ տուած էր ջարդին, ինչ որ կարօտ դարձուց զիրենք միախոնարական նպաստին:

Հովիւին Խարբերդի միախոնարները 1895-էն ետք տալ սկսան տարեկան 4500 դրշ., իսկ դպրոցին ծախքը կէս առ կէս համայնքը եւ միախոնարները կը հայթաթէին: (Յ. Ն. Շէքէրճեան):

Հ Ո Վ Ի Ի Ն Ե Ր Ը

Մալաթիոյ մէջ պաշտօնավարած են յաջորդաբար իբրեւ հովիւ կամ պատուելի հետեւեալները.

ՊԱՏ. ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ (1863—1905): Հիմնադիր Մալաթիոյ Հայ Աւետարանական եկեղեցիին եւ դպրոցներուն: Ծնած է Արաբկիրի Վանք գիւղը¹ եւ ամուսնացած 1855-ին: Ապրուստ ճարելու համար Պրուսա կ'երթայ եւ յայտնի չէ ինչպէս կը յարի բողոքականութեան եւ Աւետարան կարդալու ջերմ փափաքը կ'ունենայ:

Իր ազգականներէն քահանայ մը սաստիկ կը հակառակի իր այս փափաքին բայց չի կրնար արդիւլել: Միախոնարները զինք կը տանին Խարբերդ, ուր կը դնեն Աստուածաբանական դպրոց մը, ուր կը դասախօսէին Հուրըր, Ալէն եւ Պարնըմ Ամերիկացի միախոնարները եւ Մարտիրոս Շմաւոնեան:

Մարտիրոս Կիրակոսեան, Աղնցի (?) Սիմոն Տիրատուրեան, Շեփիկցի Մելքոն Մինասեան եւ ուրիշներ հոն միասին կը ստանան իրենց ուսումը Արաբկիրցի Պատ. Սիրականին մօտ:

1863-ին, ութ ընկերներով ընթացաւարտ կ'ըլլայ Խարբերդի Աստուածաբանական դպրոցէն եւ կը նշանակուի քարոզիչ Մալաթիոյ Հայ Աւետարանականներու եւ 26 Մարիս 1866-ին, կը ձեռնադրուի Պատուելի (Լուսաշաւիղ, էջ 134) եւ կ'ըլլայ առաջին հովիւը Մալաթիոյ:

Իր ջանքերով Հայ Աւետարանականներու թիւը աճած է եւ ոմանք մինչեւ հարիւր տունի կը բարձրացնեն անոնց թիւը, թէեւ 90 եւ 65 ըսողներ ալ եղած են:

Պատ. Մարտիրոս Կիրակոսեան, 1869-ին մասնակցած է այն առաքելութեան, որ կաղմակերպուած էր դէպի քրտախօս Հայ շրջանները:

Այս պատեհութեամբ կը շրջի Քիւրտիստան, Մուշ եւ Վան, ընկերակցութեամբ Ս. եւ Ն. Պարնըմներու, Պատ. Մարտիրոս Շմաւոնեանի, Պատ. Ապտուլ Նուրի, Պատ. Յակոբ Սիմոնեանի, Պատ. Գրիգոր Թամզարեանի եւ Պատ. Կարապետ Տէր Գասպարեանի: Անոնք կ'այցելեն Տիգրանակերտ, Մերտին, Սղերդ, Ռըտվան, Ֆարդին, Պիթլիս, ուր ձեռնադրած են Պատ. Սիմոն Դաւիթեանը:

Մուշի մէջ զիրենք կը հիւրասիրէ Մկրտիչ Եպս. Խրիմեան (յետոյ Ա-

(1) Յիշատակարան Եփրատ Գուէճի (էջ 47) մալաթիացի կը ներկայացնէ:

մենայն Հայոց Կաթողիկոս) որ նոյն տարին Կ. Պոլսոյ Պատրիարք կ'ընտրուէր :

Հայր եւ որդի Ժորժ Նար (George Knapp) Մուշ կը հաստատուին եւ շատ սերտ յարաբերութիւններ կը մշակեն Հայոց հետ :

Հոն կը հանդիպին Պատ. Յակոբ Գաբրիէլեանի որ բամպակի մշակութեան ռահվիրան եղած է (Յ. Ն. Շէքէրճեան) : Գաբրիէլն Եպս. Սրուանձտեանց իր Թորոս Աղբարի մէջ (Ա. Հատոր էջ 313) իր մասին արտայայտուած է իրեն համար ըսելով թէ «անկեղծ հայ մ'է եւ բարեսիրտ անձ մը» : Իսկ Մըկըրտիչ Ս. Որբերեան (Բիւրակն 1900 էջ 87) զայն կը ներկայացնէ «միջակ միտքի տէր, հեզ եւ ընդհանուր Թուրք եւ Հայ ժողովուրդին համակրանքը շահած անձնաւորութիւն մը : Քարոզելէ աւելի հովուել եւ յառաջդիմելէ աւելի յարաբերիլ գիտէ : Իր շուրջ երբեմն հաւաքած է հայուն է'ն ազդեցիկ եւ խելահաս տարրերը, որոնք իրաւամբ կրթական խնդրին մէջ մեծ նախանձաւորութեամբ կարելոր թափ տուած են : Հիմա Պատ. Մարտիրոս իր ձագերուն է'ն գորեղները կորսնցնող թռչունին նման 65 տուն մնացորդները թէեւ կը ճգնի թելերուն տակ ժողովել եւ բարձրացնել, բայց բարեյաջող արդիւնք մը չի տեսնուիր» :

Պատ. Մարտիրոս Կիրակոսեան ճանչցուած էր «Մալաթիոյ պապան» : Ան 43 երկար տարիներ շարունակ քարոզած էր հոն եւ սիրուած՝ բոլորէն : Ունէր բազմաթիւ բարեկամներ թուրքերէն, Հայ եւ Հայ Կաթողիկ եւ Լատին համայնքներէն : (Շէքէրճեան) :

1895-ին կը բանտարկուի, իբրեւ յեղափոխական, ուրիշ խումբ մը յայտնի հայերու հետ (նոյն), որոնք ետքը արձակուեցան, մէկիկ մէկիկ : Պատ. Կիրակոսեան անոնց վերջինը եղաւ : Ասիկա զինքը ջլատեց : Ուստի 1905-ին, իր հպատակութենէն հրաժարելով (Թէրքի թապա) կ'երթայ Ամերիկա, ուր արդէն իրմէ առաջ հաստատուած էին իր 11 զաւակները :

Իր կեանքին վերջին տարիներուն անպաշտօն կերպով աշխատած է Պօսթընի եւ անոր շրջականերու, ինչպէս նաեւ Ֆաուլըրի, Հայ Աւետարանականներու եկեղեցիներու եւ առաքելութիւններուն մէջ : (Հմմտ. Յիշատակարան Եփրատ Գոլէնի. էջ 146) :

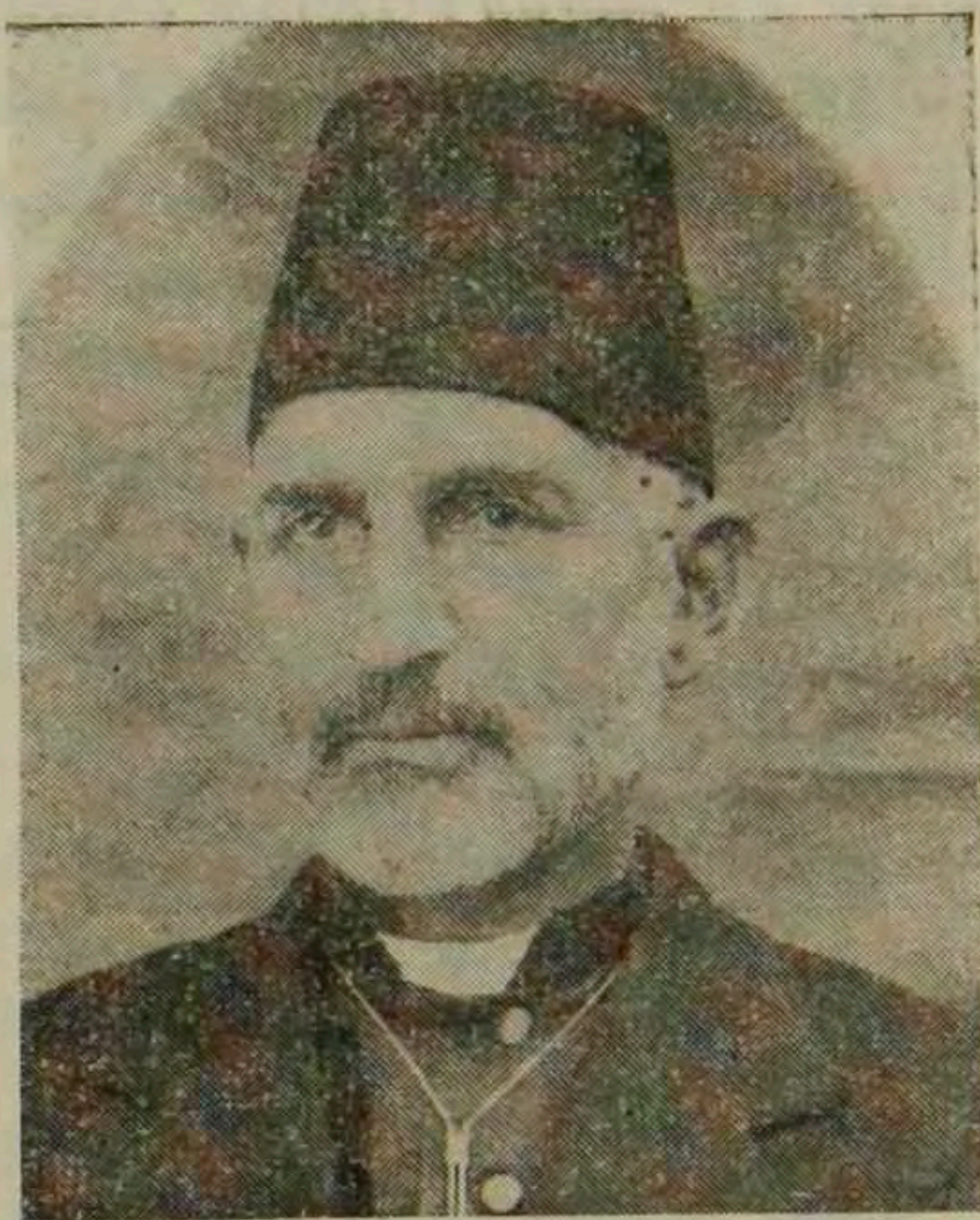
1914-ին կը մեռնի ի Ֆաուլըր :

ՊԱՏՈՒԵԼԻ ԿԻՐԱԿՈՍ ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ : Մալաթիացի, շրջանաւարտ եղած է 1863ին Խարբերդի Աստուածաբանական Ճեմարանէն : 1868ին ձեռնադրուած է Բալուի հովիւ :

Պաշտօնավարած է Խարբերդի Վարի թաղի, Մէղրէի, Խոյլի գիւղի եւ Մալաթիոյ աւետարանական եկեղեցիներուն մէջ : Մէղրէի մէջ իր ջանքերով կառուցած է փառաւոր նոր եկեղեցի մը : Իր պաշտօնավարութեան շրջանին 1895ի ջարդերուն երկար ատեն նպաստի եւ որբապաշտպան գործերով ըզրադուած է :

Պատ. Կիրակոս Խաչատուրեան ունէր արտակարգ սուր յիշողութիւն, իր քարոզներու միջոցին յաճախ Սբ. Գրքէն վկայութիւններ կ'արտասանէր

յիշողութեամբ: Քաջ հմուտ էր գրարար գրականութեան, ունէր ճոխ հաւաքածոյ մը, Ներսէս Շնորհալիի, Նարեկացիի եւ Մայր եկեղեցւոյ եկեղեցականներու կրօնական գործերը: 1913ին կը հրաւիրուի Մալաթիոյ Աւետարանական եկեղեցւոյ հովուութեան: Իր առաջին գործը կ'ըլլայ 1895-ի կոտորածէն հրդեհուած եկեղեցւոյ նորոգութիւնը: 1915ի համաշխարհային պատե-

Պատուելի Կիրակոս Խաչատուրեան

րազմի շրջանին, Գերման միսոնարութիւնը, որ Մալաթիոյ Աւետարանական եկեղեցին կը հովանաւորէր եւ Խարբերդի դայմաքամը, որ իր որդւոյն Փրօֆ. Սամուէլ Խաչատուրեանի բարեկամն էր, որուն շնորհիւ Փրօֆ. Խաչատուրեանը եւ իր ընտանիքը աքսորէ եւ մահէ փրկուեցան, կը ջանան զինք ալ պաշտպանել, սակայն կը մերժէ անոնց միջամտութիւնը, եւ կը նախընտրէ միանալ իր հօտի աքսորեալ խումբին, քանի որ անոնք առաւել եւս կարօտ էին այս ճգնաժամային օրերուն իր հոգեւոր մխիթարութեան եւ քաջալերութեան: Իր խումբին հետ կը նահատակուի Մալաթիոյ մօտակայ շրջանները:

ՊԱՏ. ՏՐԴԱՏ ԹԱՄԶԱՐԵԱՆ: Իշմեցի, որ 1892-ին Եփրատ Գոլէճի աւարտականներէն է: Քարողած է Մօրէնիկի, երկար ատեն Փէրչէնճի եւ Մալաթիոյ եւ Քղիի եկեղեցիներուն մէջ (Յիշատ. Եփրատ Գոլէճի էջ 56): 1905-ին յաջորդած է իբրեւ հովիւ Մալաթիոյ Պատ. Մարտիրոս Կիրակոսեանի անոր Ամերիկա մեկնելէն վերջ: Թէեւ Կար. քհնյ. Պէննէեան ըսած է որ 2-3 տարի պաշտօնավարելէ յետոյ դադրած է, սակայն հաւանօրէն ճիշդ չէ: Եփրատ Գոլէճի յիշատակարանը (էջ 193) կը հաստատէ թէ տասը տարի պաշտօնավարած է Մալաթիա, եւ կը ճշդէ անոր զանազան քաղաքներու մէջ պաշտօնավարութեան տարիները, որոնք աւելի հաւանական կը թուին:

Պէննէեան քահանայ կը ներկայացնէ զինքը 1912-ին Գերմանական որբանոցին Հայրիկը եւ գործակալը, սակայն ճիշտ չի թուիր: Եփրատ Գոլէճի յիշատակարանը անոր կեանքին վերջին երկու տարիները զայն կը ներկայա-

ցընէ նիւր Իսթ Բըլիֆի գործակատար եւ որբերու հայրիկ: Վախճանած է 1919-ին (Յիշատակարան Եփրատ Գոլէնի, էջ 198 եւ Յուշարձան էջ 380), եւ ոչ թէ նահատակուած 1915-ին, ինչպէս գրած է Եփրատ Գոլէնի Յիշատակարանը գիրքին ուրիշ մէկ էջին (էջ 56) վրայ:

ՊԱՏ. ԳՐԻԳՈՐ ԳԸՐԳԵԱՇԱՐԵԱՆ: Թէեւ զինքը ներկայացուցած են Հովիւ Մալաթիոյ, բայց ան եղած է օգնական քարոզիչ Պատ. Մարտիրոս Կիրակոսեանի եւ դասատու քանի մը տարի: 1895ի կոտորածէն յետոյ մեկնած է Մալաթիայէն: Ան Յունիս 1892ին շրջանաւարտ եղած է Մարաշի Աստուածաբանական Ճեմարանէն եւ եղած նախ արտօնեալ քարոզիչ (Լուսաշաւիղ 372):

Պատ. Գրիգոր Գրգեաւարեան

եւ

Պատ. Ասատուր Թովալեան

Պաշտօնավարած է Նէվշէհիր, Ստանոլ եւ վերջապէս 1918 Յունիս 22-ին երէց ձեռնադրուած է Կարնոյ Աւետարանական եկեղեցիին վրայ (Լուսաշաւիղ 311): Յետոյ փոխադրուած է Մալաթիա:

1918-ի զինադադարէն վերջ անցած է Կիլիկիա եւ Հաճընի պատուելի եղած է: 1915ի համաշխարհային պատերազմին աքսորուելով նահատակուած է:

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԳԱԻԱՌԻՆ ՀԱՅ-ԱԻԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆՆԵՐԸ

Մալաթիոյ շրջակայ մի քանի քաղաքներուն մէջ տարածուած էր բողոքականութիւնը: Այսպէս, Ատրեամանի կամ Հիւսնի Մանսուրի եւ Պէհեսնիի մէջ գոյութիւն ունէին պզտիկ Աւետարանական համայնքներ, իրենց սեփական հովիւներով:

ՀԻՒՍՆԻ ՄԱՆՍՈՒՐ կամ ԱՏԸԵԱՄԱՆ

Ատրեաման կամ Հիւսնի Մանսուր, Տաւրոսէն հարաւ հայախօս վայր մըն է ուր նախապէս Խարբերդի շրջանակէն քարոզիչներ գործած էին, բայց յետոյ Կիլիկիոյ Միութեան յարած, մինչ Մալաթիա մնացած էր Խարբերդի կապուած (Լուսաշաւիղ, էջ 129 եւ 134): Նախնական կազմակերպութիւնը

1863ին է (Յուշարձան 317) : 1873ին վերակազմուած է (Յուշարձան 371) : Հոն պաշտօնավարած են իբրեւ հովիւ :

ՊԱՏ. ՅԱԿՈԲ ՔԷՇԻՇԵԱՆ : Ծնած է Մարաշ 1855-ին , իր ուսումը առած է Մարաշ եւ բաւական տարիներ ժողովական եկեղեցիներու մէջ քարոզութիւն քրատ է : Այդ շրջանին է որ պահ մը դառնուած է Հիւսնի Մանսուր :

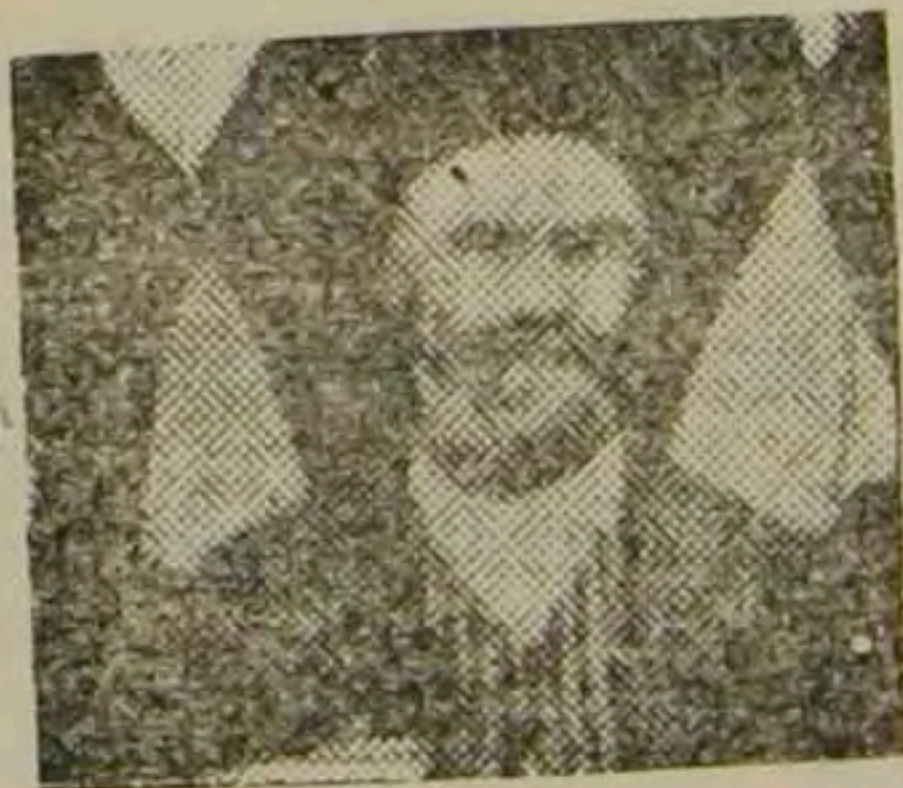
1895ին Հայկական ջարդերու նախօրեակին , շրջան մը կը կատարէ Հաճըն , Մարաշ եւ Այնթապ եւ կը նախատեսէ վերահաս աղէտը : Հետեւաբար ինքն ալ կը մասնակցի Տէօրթ Եօլը ամրացնելու եւ հաւանական պատահականութեան համար դիրքեր որոշելու գործին : Թրքական խուժումին դէմ Տէօրթ Եօլի ինքնապաշտպանութեան կը մասնակցի 60 ձիաւորներու գլուխը անցած , տկարացող ճակատի օգնութեան հասնելով : Ասոր համար զինքն կոչած են «հրացանակիր պատուելի» (Յուշարձան էջ 335) :

1899-ին եւ ոչ թէ 1896ին ինչպէս գրած է Լուսաշաւիղ էջ 309 , կը հրաւիրուի Մարաշի եպիսկոպոսական կամ Անկլիքան եկեղեցիին իբր քարոզիչ : 1901-ին երէց կը ձեռնադրուի Անկլիքան դաւանութեան յարած Մկրտիչ Եսոյ . Շահինեանէ եւ իր տան մէջ պաշտամունք կը կատարէ : Յետոյ Մարաշի Պէթթութիյէ Թաղին մէջ տուն մը կը գնեն , զոր կը գործածեն իբրեւ եկեղեցի եւ դպրոց : Պատ . Յակոբ Քէշիշեան ի դուր կ'աշխատի Անկլիքան եկեղեցիին աջակցութեամբ զօրացնել իր եկեղեցին , բայց դրական արդիւնք մը ձեռք չի կրնար բերել :

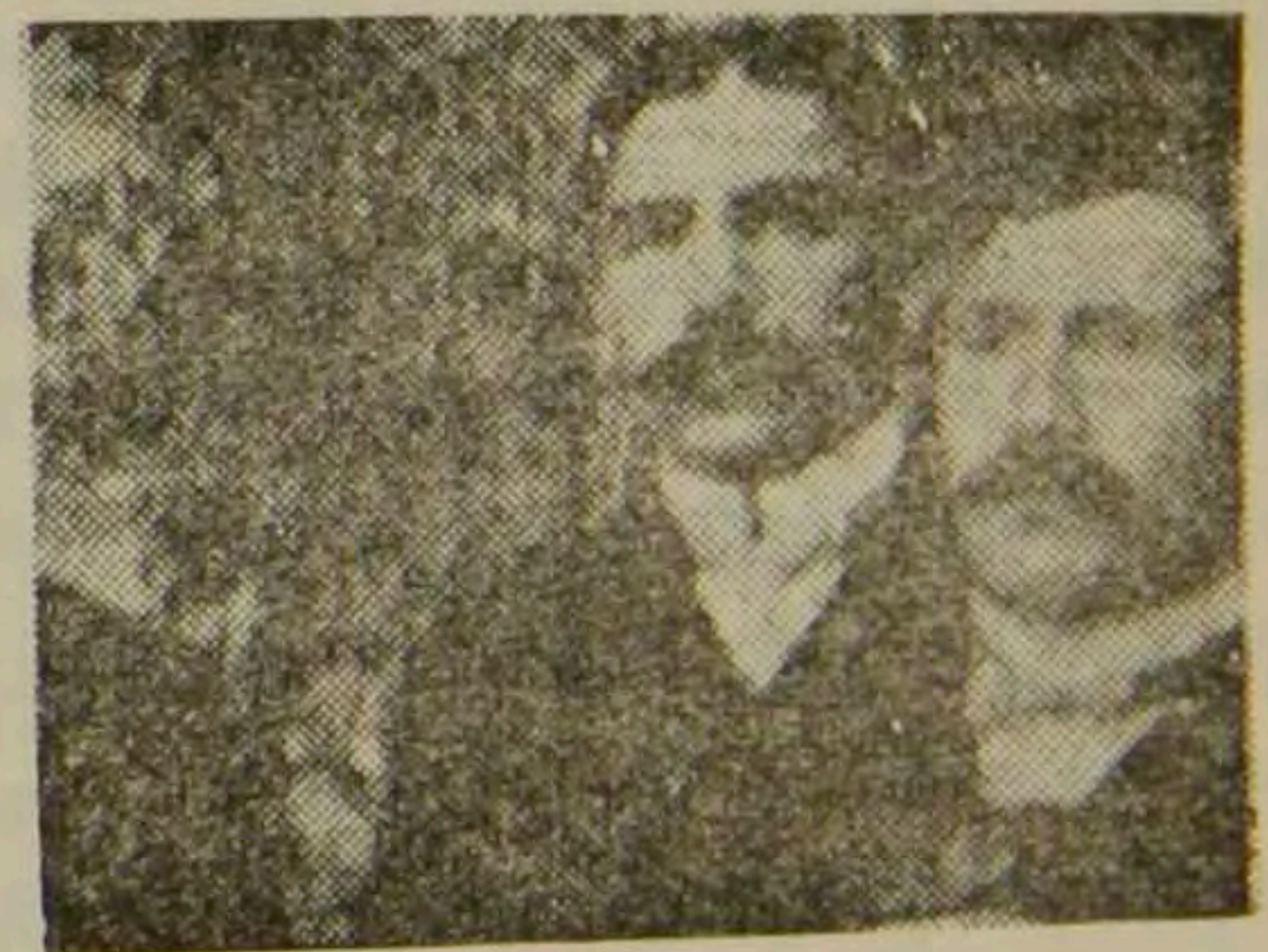
Վեր . Եղիա Քասունի կ'ըսէ թէ 1906ին շրջանաւարտ եղած է Մարաշի Աստուածաբանական վարժարանէն (Լուսաշաւիղ էջ 305) :

1912 Դեկտեմբեր 21ին մեռած է 56 տարեկան (Լուսաշաւիղ էջ 309) :

ՊԱՏ. ԳՐԻԳՈՐ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ : Նախապէս Հիւսնի Մանսուր պաշտօնավարելէ վերջ , նաեւ պաշտօնավարած է Եդեսիա , Քեսապ եւ Մանիսա :

Պատ. Վարդան Նախճիբեան

Պատ. Տիգրան Գուգիսեան
եւ

Պատ. Ներսէս Գուլումեան

ՊԱՏ. ՎԱՐԴԱՆ ՆԱՃԱՐԵԱՆ : Նախապէս պաշտօնավարած է իբր հովիւ Պէյլան (1909) եւ յետոյ փոխադրուած է Ատրեաման : 1910ին Այնթապի հովիւն էր երբ մեռաւ (Լուսաշաւիղ 266 եւ 302) :

ՊԱՏ. ՏԻԳՐԱՆ ԿՈԼՈՏԵԱՆ : Իր առաջին հովուական պաշտօնին

ձեռնարկած է Հիւսնի Մանսուր : Պատ. Կոլոտեան որ Առաջին աշխարհամարտին զինադադարէն ետք էյպէզ կը պաշտօնավարէր (Լուսաշաւիղ էջ 427) 1922-ին Կ. Պոլիս եկած էր (Լուսաշաւիղ էջ 448) եւ Սամաթիա կը քարոզէր : Վերջապէս զնաց Ամերիկա Քլիվլէնտ :

ՊԱՏ. ՆԵՐՍԷՍ ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ : Հիւսնի Մանսուրի հովիւն էր 1909ին եւ Օսմանիյէի մէջ նահատակուեցաւ Ատանայի ջարդին (Լուսաշաւիղ էջ 264) :

ՊԱՏ. ՍԵՂՐԱՔ ԷՔՄԷՔՃԵԱՆ : Այնթապցի . 1906-ին շրջանաւարտ եղած է Խարբերդի Աստուածաբանական ձեմարանէն (Լուսաշաւիղ էջ 305) : Քարոզիչ Խուլլուի եւ Կարմըրի, ինչպէս նաեւ Այնթապի (Յիշատակարան Եփրատ Գոլէնի էջ 58) : Ուրֆայի հովիւ էր 1909ին : Սպաննուեցաւ այդ թրւականին Օսմանիյէ (նոյն 244), եւ ոչ թէ 1915-ին ինչպէս Եփրատ Գոլէնի Յիշատակարանը գրած է :

ՊԵՀԵՍՆԻ

Մալաթիոյ վիճակին պատկանող այս վայրին մէջ ալ բողոքականութիւնը քարոզուած էր, եւ 1873ին կազմուած էր եկեղեցի մը (Յուշարձան 318 եւ 471) :

Հոն պաշտօնավարած են .

ՊԱՏ. ԳՐԻԳՈՐ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ : Ինչպէս ըսուեցաւ նախապէս պաշտօնավարած է Հիւսնի Մանսուր եւ ետքը Եդեսիա, Քեսապ եւ Մանիսա :

ՊԱՏ. ԺՂՐՃԻ ՇԱՄՄԱՍ : Ծագումով Ասորի, Ուրֆայի եկեղեցիին նախկին մէկ սարկաւազին որդին էր : Գործած էր նաեւ Հայոց մէջ (Լուսաշաւիղ էջ 315) : Երբ 1903ին Ասորի բողոքականներուն եկեղեցին անջատուեցաւ, ինքն ալ հոն ծառայել սկսաւ (Լուսաշաւիղ էջ 215) : 1909ին Կիլիկիոյ միութեան ժողովին գալու ատեն ուրիշ շատ մը պատուելիներու հետ նահատակուեցաւ (Լուսաշաւիղ էջ 264) :

ՊԱՏ. ԱՍԱՏՈՒՐ ԹՕՓԱԼԵԱՆ : 1894էն առաջ պատուելի եղած է : 1909-ին Ֆէքէի (Վահկայ) հովիւ էր : Կիլիկիոյ միութեան ժողովին գալու ատեն սպաննուած է Սայ Կէշիտ (Լուսաշաւիղ էջ 265) իր կնոջ հետ, որ իբր կին գործիչ միութեան ժողովին մասնակցելու կ'երթար :

ՊԱՏ. ՏԻԳՐԱՆ ԳՈՒՆՏԱՔՃԵԱՆ : Պեհեսնիէ վերջ փոխադրուած է Քէսապ (Լուսաշաւիղ 266) ուր մեռած է 1916 Հոկտ. 10-ին (նոյն 421) : Հոն ձեռնարկած է 1912ին փառաւոր եկեղեցիի մը շինութեան որ չէ կրցած լրացնել (նոյն 514) :

ՊԱՏ. ՄԱՆՈՒԿ ՆԻԿՈՂՈՍԵԱՆ : Կը յիշատակուի Պատ. Ատանալեանէ իբր հովիւ Պեհեսնիի : Իր մասին կենսագրական ոչ մէկ տեղեկութիւն կըրցայ ունենալ :

ՀԱՅ-ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐ

Մալաթիոյ Հայ-Աւետարանական Համայնքը ունէր երեք դասեան դըպ-
րոց մը մանկարանով, կրթարանով եւ վարժարանով:

Մալաթիոյ բողոքականները, նոյնիսկ իրենց կաղմակերպութեան ա-
ռաջին տարիներուն, ունեցած են իրենց առանձին սեփական դպրոցը, ինչպէս
կը հաստատուի Մարտիրոս Իգնատիոսեանի մէկ յիշատակագրութենէն (տես
Արտաւազդ Արքեպ. Յուցակ Հայերէն Զեռագրաց Հալէպի. Բ. հատոր էջ 97):

Մարտիրոս Իգնատիոսեան 1867 Դեկտ.ին հոն կը պաշտօնավարէր իր-
բեւ ուսուցիչ եւ տարի մը վերջ (1868 Դեկտ.) կը հեռանար: Անիկա ծնած էր
1842ին Ակն ուր առած էր իր նախնական ուսումը տեղւոյն Ներսէսեան եւ
Նարեկեան դպրոցներուն մէջ եւ յետոյ անցած է Խարբերդ: 1860ին գացած է
Ակն ուր շարունակած է իր ուսումը: 1862ին գացած է Ատրեաման իր եղբո-
րը Յակոբի քով եւ 1863ին յարած է բողոքականութեան: 1866ին կը դառնայ
Ակն ուր կը հալածուի իբր Բրօտ, վեց ամիս վերջը կ'երթայ Մալաթիա վա-
ճառականութիւն ընելու համար, սակայն, հոն, ինչպէս բացատրուեցաւ ու-
սուցիչ կ'ըլլայ եւ ապա կ'անցնի իր ծննդավայրը Ակն, ապա Խարբերդ ուր
կ'աշակերտի Աստուածաբանական ճեմարանին: 1871ին Ակնայ մէջ կը կաղ-
մակերպէ Աւետարանական Համայնքը եւ ինքը կ'ըլլայ անոր առաջին պատ-
ուելին՝ 1875-ին:

1881ին Այնթապի Գուլէճին հայերէն լեզուի դասախօս կ'ըլլայ (Լուսա-
շաւիղ 383-4): Յետոյ կրկին Ակն կը պաշտօնավարէ եւ անկէ 21 Յունիս
1893ին Կիլիկիոյ Միութեան Ժողովին կը ղրկէ «Հայր Մաշտոց եւ Լուսաւոր-
չական եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը» խորագրով հմտալից գրութիւն մը
(Լուսաշաւիղ 180):

Պաշտօնավարած է նաեւ իբր հովիւ Մարգուան, Այնթապ, Իզմիր եւ
Նիկոմիդիա (Յուշարձան էջ 490): Ունի չահեկան գիրք մը «Հանդէս Լուսա-
ւորչական եւ բողոքական Հայոց որ ի Տանկաստան» (Կ. Պոլիս 1880):

Ուրեմն Մալաթիոյ Հայ Աւետարանականները 1860ական թուականնե-
րէն սկեալ ունեցած են իրենց դպրոցները եւ 1880ական թուականներէն ետք
այնքան զօրացած էր որ նման Խարբերդի շրջանակին պատկանող Զնքուշի,
Խույլուի, Խուլագիւղի, Արաբկիւրի եւ Ակնայ եկեղեցիներուն այլեւս Պորտէն
օգնութիւն չէին ստանար:

Ըստ V. Guinetի ունէին բարձրագոյն վարժարան մը 20 մանչ եւ 5 աղ-
ջիկ աշակերտի համար եւ մէկ դասարան միայն: Դպրոցին պիւտճէն էր 30
ոսկի, որ Ժողովուրդը ինքը կը հայթայթէր:

Սակայն 1895ի սոսկալի պատահարը որ որքան հայոց, նոյնքան թուր-
քերուն սուղի նստած էր, քայքայեց քաղաքին տնտեսական կեանքը եւ Հայ
բողոքականները, մնացին կրկին կարօտ Պորտին աջակցութեան: Այնպէս որ
Խարբերդի միսիօնարները ստանձնած էին Մալաթիոյ Հայ Աւետարանական
դպրոցին ծախքերու կէսը:

Մկրտիչ Ս. Որբերեան որ 1895ի ջարդէն միայն հինգ տարի ետքը 1900ին այցելած է Մալաթիա, կը գրէ թէ «բողոքականները կը կառավարեն առանձին արական եւ իգական երկու վարժարաններ, իւրաքանչիւրին մէջ երեքական ուսուցիչ եւ ուսուցչուհի կան: 204 տղայ եւ 170 աղջիկ կը յաճախեն: Վարժապետներուն կը վնարուի տարեկան 4560 դիկ. եւ վարժուհիներուն 1920 դիկ. համագումար 6480 դիկ.» (Բիւրակն. 1900 էջ 85):

Նոյն թուականի Հայ Առաքելականներու դպրոցը ունէր 8 ուսուցիչ եւ մէկ վարժուհի, եւ թիւով աւելի աշակերտ, սակայն երկսեռ ուսուցչութեան կը վճարուէր 7680 դրշ., որով կը հաստատուի թէ ուսուցիչները աւելի լաւ կը վճարուէին բողոքականաց վարժարանին մէջ:

Թերեւս այս իսկ պատճառով, հակառակ անոր որ ըստ Մ. Ս. Որբերեանի (Բիւրակն 1900 էջ 86) «ընդհանուր առմամբ կրթական հաստատութիւնները անգոհացուցիչ վիճակի մը մէջ» կը գտնուէին, «սակայն բազմատարաբար առաջին բարենիշը բողոքականներուն եւ երկրորդը լատիններուն վարժարանները կ'առնեն»:

Յ. Ն. Շէքէրճեան ալ կը հաստատէ թէ Հայ Աւետարանական երկսեռ դպրոցները ունեցած են փայլուն շրջաններ, 1895էն առաջ, իրենց դպրոցը թրքական վանտալականութեան դոհ երթալէ վերջ, 1900ին Մ. Ս. Որբերեան լաւ կը խօսի անոնց վրայ, մինչ Կարապետ քհնյ. Պէննէեան (Ը. էջ 72) ինչպէս յիշեցի 1912ին «քանի մը ներքնայարկ ծածքեր» լեցուած ցոյց կու տայ երկսեռ ուսանողները, որոնք «բացի կրօնական դասերէն, յարանուանութեանց դպրոցներու մէջ ալ կ'ուսուցնուին եւ կ'աւանդուին գրեթէ միեւնոյն դասերը ու լեզուները» (Ը. էջ 74):

Նոյն քահանան իր դործին մէջ կը վկայէ թէ բողոքականներն ալ 1906էն ետք, այսինքն Հայոց Առաջնորդարանին նախաձեռնութեամբ մանկապարտէզ մը բացուելէն ետք, բացին մանկապարտէզ մը, բայց հազիւ երկու տարի տեւեց եւ փակուեցաւ (Ը. էջ 74):

Հայ Աւետարականներու երկսեռ վարժարանին մէջ պաշտօնավարած են բաւական թիւով ուսուցիչներ, մեծ մասամբ աշակերտներ Եփրատ Գոլէճի (Տեղեկ. Պ. Խոսրով Պոնաբարթեան):

Այսպէս կը յիշուի. —

1. — Պատ. Յովհաննէս Պէշկէօթլիւրեան, Խարբերդցի 1880ին շրջանաւարտ Եփրատ Գոլէճի:

2. — Պատ. Կարապետ Մանաւեան, Ակնցի, 1883ի շրջանաւարտ Եփրատ Գոլէճէն. 1885—87ին Մալաթիոյ մէջ իբր ուսուցիչ պաշտօնավարած է: 1888ին դադարած է Ամերիկա եւ դործօն դեր կատարած է Աւետարանական համայնքին մէջ: Հոն հետեւած է նաեւ ուսման Շիքակոյի Աստուածաբանական ճեմարանին ու հոգեբանութեան եւ փիլիսոփայութեան Lake Forest Համալսարանին մէջ: Ամերիկեան դանազան քաղաքներու մէջ հովուական պաշտօններ վարած է (տես Յիշատ. Եփրատ Գոլէճի էջ 185): Եղած է խլմ—

բաղիւր Կոչնակի, հիմնադիրներէն Հայ. Աւետ. Միութեան, պատուոյ անդամ
Հ. Բ. Ը. Միութեան: Վախճանած է 1939-ին Ֆաուլըր:

3. — Բրոֆ. Կարապետ Պէշկէօթիւրեան, Խարբերդցի, եւ անդրանիկ
չրջանաւարտներէն Եփրատ Գոլէճի: Երեք տարի Մալաթիա ուսուցիչ եղած
է: 25 տարի պաշտօնավարած է Իզմիրի միջնագոյին Գոլէճին մէջ իբրեւ հա-
յերէն լեզուի եւ գրականութեան դասախօս: Յետոյ գաղթած է Ամերիկա, ուր
մեռած 1941-ին Տիթրոյիթ: Աշխատակից Հայ թերթերու:

4. — Պատ. Առաքել Թալեան, Մալաթիացի, Խարբերդի Աստուածարա-
նական վարժարանէն 1887ին վկայուած:

5. — Պատ. Վարդան Ամիրխանեան, Ռըտվանցի, Եփրատ Գոլէճէն եւ
ապա Մարաշի ճեմարանէն շրջանաւարտ (1902): Ձեռնագրուած է հովիւ
1903ին Տիարպէքիւր: (Կենս. տես Յիշատակարան Եփրատ Գոլէճի էջ 466):
Մալաթիոյ ուսուցչութեան մասին ուրիշ տեղէ մը ծանօթ չեմ:

6. — Գրիգոր Խոթիսթեան, Մալաթիացի, կրթութիւնը ստացած է
Մալաթիոյ մէջ: Նահատակուած 1895ի ջարդին:

7. — Ասատուր Եղօեան, Խուլլուցի, Եփրատ Գոլէճէն 1890ին վկայ-
ուած: Խարբերդ երկու տարի ուսուցիչ: 1894-ին Մարաշի Աստուածարանա-
կան ճեմարանը կ'աւարտէ: Մալաթիոյ ուսուցչութիւնը կը յիշէ Պ. Խ. Պօնա-
բարթեան: Ուսուցիչ Եփրատ Գոլէճի Աստուածարանական եւ գերման ճեմա-
րանին: Շրջած է իբրեւ Աւետարանիչ Կիլիկիոյ գաղտին Եկեղեցիները: 1937-
ին մեռած է Տիթրոյիթի մէջ:

8. — Սիրական Սիրականեան, Արարկիւրցի:

9. — Գրիգոր Թաշճեան, Մալաթիացի, յետոյ քահանայ:

10. — Խորէն (Թերդեան) Գալընեան, Քէսրիկցի, 1899ին վկայուած Եփ-
րատ Գոլէճէն: Մէկ տարի ուսուցիչ:

11. — Արրահամ Պօղիկեան, Հիւսէյնիկցի, 1899-ին վկայուած նոյն
Գոլէճէն:

12. — Աւետիս Նահիկեան, Հիւսէյնիկցի, 1901ին Եփրատ Գոլէճէն շր-
ջանաւարտ: Մէկ տարի Մալաթիա ուսուցիչ եղած է Հայ Աւետարանական
վարժարանին:

13. — Յովհաննէս Սերկիճեան, Հիւսէյնիկցի, 1906ին շրջանաւարտ Եփ-
րատ Գոլէճէն. մէկ տարի ուսուցիչ Մալաթիա:

14. — Տիգրան Տիրատուրեան, Աղընցի, 1906ին շրջանաւարտ Եփրատ
Գոլէճէն: Մէկ տարի ուսուցիչ:

15. — Մանասէ Ալթունեան, Այնթապցի. Այնթապ Գոլէճէն:

16. — Արմենակ Սառաճեան, Բերթալցի. Եփրատ Գոլէճէն:

17. — Միհրան Թէրխանեան, Մալաթիացի, 1909ին Եփրատ Գոլէճէն

չրջանաւարտ:

18. — Եղուարդ Պաղտօեան, Մալաթիացի, 1913ին Եփրատ Գոլէճէն
չրջանաւարտ:

Մալաթիոյ Հայ Բողոքականները դժբախտաբար չունէին կանոնաւոր կազմակերպութիւն :

1900ին Մկրտիչ Որբերեան (Բիւրակն, 1900 էջ 99) կը գրէ թէ բողոքականներու ազգային ժողովը զոհացուցիչ վիճակ չունի, բայց իբր բարենշան երեւոյթ մը մատնանիչ եղած է, ինչ որ ճշմարիտ իրողութիւն մըն է շատ կանուխէն, այսինքն նոյնիսկ 1879էն սկսեալ բողոքականք «գրեթէ անխտիր են իրենց հայադաւան եղբարց հետ» :

Նոյնիսկ Սահակ Կաթողիկոս Խապայեան իր Մալաթիա այցելութեան ատեն հրաւիրուած է Հայ բողոքականներու ժողովարանը եւ հոն քարոզած է :

ԱՂԱՆԴԱԽՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐ

Ինչպէս շատ մը տեղերու մէջ տեսնուած է կարգ մը մարդիկ մօլեռանդութիւն արծարծելով, ուղած են շահագործել ժողովուրդը :

Այս տեսակ շարժումներու օրօրան եղած է գլխաւորապէս Կիլիկիա եւ մասնաւորապէս Այնթապ, ուրկէ ծնած են տեսակ տեսակ աղանդներ :

Ասոնց ամէնէն գլխաւորն էր «Քրիստոսասիրաց Ընկերութիւնը» որ հիմնուած էր 1896ին Համիտեան ջարդերէն քիչ ետքը, Հայաստանեայց եկեղեցիին հետեւորդներէն եւ շուտով տարածուած (տես Յուշարձան էջ 323—325) :

Այս շարժումը հասաւ նաեւ եթէ ոչ Մալաթիա, դէթ անոր թեմերէն Ատրեաման (Յուշարձան 325) ուր ունէր հետեւորդներ :

Կարապետ քհնյ. Պէննէեան (Ը. 71—72) կը յիշէ նաեւ մի քանի աղանդաւորներու թափթփուքներ. իր դործին մէջ կը կարդանք թէ «Մալաթիոյ բողոքականները 70—80 տունի չափ են որոնց մէջ մէկ երկու տուն Մկրտչական կենալուն պէս, վերջերս¹ 8—10 տուն «շաբաթականներ» (հիմա Շաբաթապահներ Ա. Ա.) ալ երեւան եկան : Կրօնապէս արդէն շաբաթացած ժողովուրդը աղմկելու համար», սոսկ վասնզի «համարեայ կարելի է ըսել, որ անոնց ճիգերը անցած են ապարդիւն եթէ չհաշուենք մատի վրայ համրուող 4—5 ընտանիքները, որոնք դաւանափոխ եղած էին ինչ ինչ չիլ նպատակներով : Նորընծաները կ'ենթարկուէին ժողովրդեան եւ մասնաւորապէս իրենց բաժնուած եկեղեցւոյն անդամներուն արհամարհանքին եւ զգուշութեամբ կ'ընտրէին իրենց ազօթատեղիները, փողոցի տղաքներու կողմէ չքարկոծուելու համար» (Նախնիքներ 49) :

Տխուր եւ ցաւալի պատկեր մը որ քիչ մը ամէն տեղի համար նոյնը եղած է :

(1) Ըստ Գեորգ Մեւիտինեցիի՝ Շաբաթապահները Մալաթիոյ մէջ քարոզչութեան սկսած են 1908-էն վերջ (Նախնիքներ, էջ 49) :

Զ. Մ Ա Ս

ԻՄԱՑԱԿԱՆ ԵՒ ՄՏԱԽՈՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Ա .

ՄԱԼԱԹԻԱ ԻՐ ՎԱՅՐ ՄՏԱԽՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ

Մալաթիա , Հայաստանի սահմանադրուխի մօտ Փոքր Հայքի պատկա-
նող քաղաք մըն էր , որուն կեանքը , ինչպէս տեսնուեցաւ , խիստ փոփոխական
հանգամանք ունեցած է :

Հայերը , հոն անյիշատակ ժամանակներէ սկսեալ բնակութիւն ունե-
ցած են , սակայն ոչ տեւական , վասնզի միշտ պատերազմի վայր եղած է Մա-
լաթիոյ շրջանը եւ ջարդերու ու դերեվարութեան ենթարկուած : Այս պատ-
ճառով քաղաքը Հայերէն քանի անգամներ պարսպուած եւ նորէն վերաբնակ-
կուած է :

Որչափ ատեն որ Փոքր Հայքը կը գտնուէր Բիւզանդական տիրապե-
տութեան տակ , Դ . կամ Գ . Հայքի գլխաւոր քաղաքին Մալաթիոյ բնակչու-
թիւնը ծաղուծով թերեւս մեծամասնութեամբ հայ , չէր կրցած պահել իր
հայեցի ինքնուրոյն մշակոյթը , վասնզի յունագաւան եկեղեցին բնաւ չէր
հանդուրժեր , բիւզանդական պետութեան սահմաններուն մէջ , ուրիշ ազգի
մը սեփական մշակոյթով դարդացման :

Հետեւաբար շատ մեծ թիւով Հայեր որոնք շատ վաղեմի ժամանակ-
ներէ սկսեալ ապաստանած էին բիւզանդական երկիրներ , ի մէջ այլոց Մե-
լիտինէ , կլանուած էին յունագաւանութեամբ եւ յոյն մշակոյթով , երբ Ա-
րաբները ասպարէզ եկան է . դարուն եւ իրենց տեւական յարձակումներով
տկարացուցին բիւզանդական կամ Արեւելեան Հռոմէական կայսրութիւնը , եւ
առիթ տուին որ արեւելքի մէջ կրօնական եւ ազգային բաժանումները եւ
պառակտումները չեղտուին :

Այդ շրջանակին մէջ ապրող Հայերը , որոնք ենթարկուած էին բիւ-
զանդական քաղաքակրթութեան ազդեցութեան , անկարելի էր որ մինչեւ Ժ .
աւար յունականէն տարբեր ուսում մը ստացած ըլլային :

Թերեւս Ժ. դարուն քանի մը հայ եկեղեցիներ եւ վանքեր հիմնուած են Եփրատամերձ դաւառներու մէջ, օգտուելով ժամանակաւոր մեղմացումներէ եւ կամ հողամասի մը բիւզանդական կայսրութենէն իսլամներու կամ հայ իշխանի մը կողմէն գրաւուելէն:

Այսպէս, Դ. Հայքի մօտ կամ մէջ կը յիշատակուին վանքեր, ինչպէս Դ. Հայոց Հաշտենից դաւառին դրացի Տուրուբերանին Արշամունիք դաւառին Վանդոյ վանքը, որ Ժ. դարուն Վարդիկ Հայրը անապատասուն ճղնաւորը ծաղկեցուցած էր (Ասողիկ 163, ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ 1103): Նոյնպէս Վարդիկ հօր ժամանակակից մըն էր և անոր պէս անապատասուն մը, Կարմիր Հայրն որ «Ի ԾՈՓԱՅ ԳԱԻԱՌԻՆ, ՄԻՆՉ ՏԱՃԿԱՅ ԷՐ ԱՇԽԱՐՀՆ, ԲՆԱԿԷՐ ԱՆԴ» և Պապին բերդին (Արդընի կողմերը) ամիրայէն ստացած էր աւերակ եկեղեցի մը եւ հոն հաստատուած (Ասողիկ, 163):

Նոյն ժամանակները հիմնուած է նաեւ, գրեթէ միեւնոյն շրջանակներուն մէջ Խարբերդի դաւառին ՆԱՀՐՆԵԱՐ կոչուած տեղը «Մովսէսավանք»ը կամ «Մովսիսնոց»ը, զոր հիմնած է Մովսէս Տարոնեցի 934ին «բարեգարդ կարգադրութեամբ, բազմութեամբ եղբարց, բազմապայծառ բնական իմաստով» (Ասողիկ 161-2):

Այս վանքը որ ԺԳ. դարուն տակաւին շէն էր (Չամ. Գ. 310 եւ 314) կառուցուած էր Լիկանտոն աշխարհին մէջ¹:

Ասոնց նման կը յիշուին ուրիշ վանքեր, ինչպէս ԿԱՄՐՁԱԶՈՐԸ, որ եթէ ճիշդ է այս աւանդութիւնը, որուն արձագանդ կ'ըլլայ Հ. Ղեւոնդ Ալիշան (տես Այրարատ էջ 548) նոյնպէս Փոքր Հայոց Լիկանտոն դաւառին մէջ կը գտնուէր: Հոն պահուած էր խաչափայտի մասունք մը, զոր վանքին վանահայր Յովհաննէս իրեն հետ առնելով փախած էր, եւ Աբաս Բաղրատունի (928-952) Թաղաւորին պաշտպանութեամբ նոր վանք մը շինած՝ հին վանքին անունովը, 939ին:

Այս աւանդութիւնը պահած է Ստեփանոս Ասողիկ (158), որ կ'անդրադառնայ Լիկանտոնի Կամրջաձոր վանքին դոյութիւնը, այլ միայն գրեթէ Արշարունեաց դաւառին մէջ գտնուած նոյն անունով վանքը Կապոյտ գետակի ձորին մէջ, կամուրջի մը մօտ շինուած, ուր բերուած էր Յովհաննէս վանահօր ձեռքով ՀՐԱԶԷՆ ՆՇԱՆ կոչուած հրաշագործ խաչափայտը, Եղերացւոց աշխարհէն². որն որ ճիշդ եղած ըլլայ, տարբերութիւն չ'ըներ, քանի որ Արշարունեաց ԿԱՄՐՁԱԶՈՐԸ հիմնուած էր բիւզանդական Լիկանտոնէն կամ Եղերացւոց երկրէն եկող վանականներով, որոնց թիւը նախ քառասուն էր եւ բարձրացաւ մինչեւ երեք հարիւր: Այս վանքը եւս եղած է նշանաւոր:

(1) Արդի ճահտինն կը համապատասխանէ. Կեսարիոյ եւ Մելիտինէի միջեւ Եփրատի արեւմտեան կողմը կը գտնուէր այս նահանգը, որ մինչեւ Խարբերդ չէր տարածուեր:

(2) Օրմանեան (Ազգապատում էջ 1101) հաւանաբոյն կը տեսնէ Կամրջաձոր անունին առաջին անգամ Հայաստանի մէջ գործածուելը: Օրմանեանի այս տեսութիւնը համոզիչ կը թուի:

Նոյնպէս բիւզանդական երկիրներէն փախստական վանականներ էին որ հիմնեցին ոչ նուազ նշանաւոր ՀՈՌՈՄՈՍԻ վանքը (Ազգապատում էջ 1102) եւ ուրիշ շատ մը վանքեր (տես Ազգապատում 1102-3), որոնց միաբանները չենք գիտեր թէ ուրկէ՞ զաղթած են: Թերեւս կային անոնց մէջ Մալաթիա կամ շրջակայքն ալ հիմնուած եւ հիմա անունները մոռցուած վանքերու միաբաններ:

Այս վանքերը հիմնուած էին հաւանօրէն աւելի կանուխ, Ռոմանոս Գ. Լեկաբենոս կայսեր իշխանութեան շրջանէն (920-944), բայց այս մոլեռանդ կայսրը երբ սկսաւ հալածել իր պետութեան սահմաններուն մէջ դրանուող Հայերը, անոնք Բագրատունի թագաւորներու երկիրները ապաստանեցան, խոյս տալով Բիւզանդական հալածանքներէն:

Սակայն հազիւ հարիւր տարի ետք Ռոմանոսի յաջորդները Արեւելքէն արշաւող բարբարոսներու առջեւ տկար՝ պիտի ստիպուէին իրենց Եփրատեան սահմանադիւիսը Հայերով ամրացնելու յոյսով, զրկարաց ընդունիլ եւ տեղաւորել Բագրատունի եւ Արծրունի արքայական ընտանիքներու ժառանգները, իրենց իշխաններով եւ զինուորական հետեւորդներով: Այս հայ զաղթականները որոնք մեծ զանգուածով կու գային ԺԱ. դարու ընթացքին, պիտի հայացնէին Փոքր Հայքը, ինչպէս նաեւ Կիլիկիան, որուն լեռնային մասերուն մէջ կը կառուցուէին բազմաթիւ վանքեր, որոնք հայեցի դաստիարակութեան ալ ապաստանարանները կ'ըլլային, շնորհիւ իրենց անքոյթ գիրքին եւ Ռուբինեանց իշխանութեան, որ իր հովանին կը տարածէր այդ վայրերուն վրայ:

Ինչպէս Վեր. Ե. Քասունի կը ներկայացնէ «ԺԱ. դարուն Ամանոսի եւ Արեւելեան Տաւրոսի երկու գաղթափնները հոծ հայութեամբ մը լեցուեցան, հայ վանքեր՝ մեղունքն փեթակներու շափ բազմաթիւ՝ նոյնքան ալ ժրջան ու կենսալիք եռանդով կը շէնցնէին Քեսունի, Բերդուսի, Ուլնիոյ, Գերմանիկի եւ Տլուֆի շրջանները, գորս մեր պատմութիւնը ընդհանուր կոչումով «Սեալ երիւնդ» կ'անուանէ եւ կը տարածուին Եփրատէն մինչեւ Ջանան գետ: Կարմիր վանք, Շուր, Ընկուզուտ, Արեգին, Յետուեանց անապատ եւ ուրիշ մենաստաններ Գրիգոր Վկայասէրի ջանքերով եւ Փիլարտոսի պաշտպանութեամբ, կարն միջոցի մը մէջ կրթական գործունէութեան մեծ կեդրոններ դարձան, ուր մօտաւոր ապագայի մը մէջ հայ գրականութեան համար եթէ ոչ նոր ոսկեդար մը, գոնէ ԱՐԾԱԹ ԴԱՐ ՄԸ կը խոստանար:

Ասորւոց գրականութեան յիշատակարաններէն կ'իմանանք որ՝ այդ օրերուն Մալաթիայի, Հասնամասուրի եւ Ուռհայի շրջաններն ալ լի էին Ասորի ծաղկեալ դպրեմանքներով ու մենաստաններով: Ասորւոց պատրիարքութեան արքունիստ վայրը՝ այն ատեն Մալաթիայէ քիչ մը հարաւ՝ Բար Սաւմա (Bar Sauma) վանքն էր»¹ (Փիլարտոս Հայր էջ 62):

(1) Վեր. Ե. Քասունի Ասորւոց համար տրուած տեղեկութիւններուն համար օգտուած է W. Wusoght ի Syrian Literature խորագիրով գրած մէկ հատուածէն (Բրիտանական Համալսարանի արքան, Թ. տպագրութիւն, ԻԲ. հատոր, էջ 848):

Այս երկար մէջբերումը զոր ըրի, ցոյց կու տայ թէ Հայերը իրենց Մայր-Հայրենիքէն դէպի արեւմուտք տեղաշարժ ըրած ատեն ինչպէս լեցուցած էին Իսկէնտէրունի ծոցին շուրջ բոլորը, մասնաւորապէս լեռնային շրջանները եւ հիմնած վանքերը այս կրթական գործունէութեան կեդրոններ դարձած էին:

Նոյնպէս տեսանք որ այդ վայրերը դիմող Հայերու հետ իրենց իշխանները եւ իրենց հոգեւոր պետերն ալ արեւմուտք տեղափոխուած էին:

Հայ Կաթողիկոսական աթոռը արդէն փոխադրուած էր նոյնիսկ բիւզանդացիներուն կարգադրութեամբ այդ շրջանակը: Խաչիկ Բ. Անեցի, որ 1049էն ի վեր աթոռակիցն էր Պետրոս Գետադարձի (1019—1054) անոր մահէն վերջ արտօնուեցաւ բնակելու կայսրութեան արեւելեան սահմանագլուխի մօտ Թաւրիսը վանքը, ուր մնաց մինչեւ իր մահը (1060), որմէ հինգ տարի յետոյ միայն Գրիգոր Վկայասէր (1065—1105) կը հաստատուէր Ծամնդաւ:

Հայերը, որ Մալաթիոյ մէջ կ'ապրէին, այդ շրջանակին մէջ տեսնուած Ասորիներու եռանդուն գործունէութենէն հաւանօրէն ազդուած են:

Ինչ ինչ երեւոյթներ եւ յիշատակարաններ ցոյց կու տան թէ Մալաթիոյ մէջ ԺԱ. դարուն, բաւական թուով Հայեր հաստատուած էին, Հայաստանէն տեղափոխուելով:

Անոնք 1057ին ունէին եկեղեցի եւ քահանայ, ինչպէս կը հաստատուի նոյն թուականին քահանայի մը գրած Աւետարանին յիշատակարանէն:

Բայց մինչ այդ թուականին ասիական բարբարոսները հասած էին Եփրատ եւ տարի մը ետքը (1058) Ապուտինար՝ առաջնորդութեամբ Իվանէ Ուուպելեանի պիտի գրաւէր Հանձիթը եւ յետոյ նաեւ Մալաթիան, որ բարբարոսները հրկիզեցին, կործանեցին եւ բնակիչները գերի վարեցին (տես վերը, էջ 214—5):

Գրեթէ քաղաքը կը կործանէր, անշուշտ խամրեցնելով հոն մտաւորական կամ ուսումնական շարժման մը առաջին ծիլերը:

Երկու երեք տարի ետք 1060—1061ին քաղաքը կը վերաշինուի, սակայն Արփասլան (1063—1078) պետը բարբարոսներու նոր արշաւանքի մը, Մալաթիան, ինչպէս նաեւ ուրիշ Փոքր Ասիական քաղաքներ կը գրաւէ, մինչեւ Գոնիա կ'առաջանայ, վերստին տազնապի մատնելով Մալաթիան, ուր գլխաւոր իւզանդական բանակը կը ջարդուի (տես վերը, էջ 217):

Անդր Եփրատեան հողերը փրկելու համար, բիւզանդական ճիգերը ապարդիւն կ'ըլլան եւ 1071 Օզոստոս 19ին Մանազկերտի պարտութիւնը ու Ռոմանոս Դ. կայսեր գերութիւնը, որ այնքան ճակատադրական դեր ունեցած է, բիւզանդական իշխանութենէն պիտի կորզէր Մալաթիան եւ հոն պիտի տիրակալէին 1071էն մինչեւ 1106 Հայ իշխաններ, ինչպէս Փիլարատոս, Գաբրիէլ Յոյն եւ Գոդ Վասիլ, եւ բնական է անկէ քաջալերուած Հայերը վերստին կը հաստատուին Մալաթիոյ մէջ եւ իրենց ազգային-հոգեւոր եւ համայնքային կեանքը կը կազմակերպեն, անշուշտ Ծամնդաւի վանքը հաստատուած

Գրիգոր Վկայասէր կաթողիկոսին (1065—1105) եւ մանաւանդ անոր աթոռակից Բարսեղ Ա. Անեցիի (1081—1115) կազմակերպական ջանքերով :

Գրիգոր Վկայասէր, որ ունէր գրական նախասիրութիւններ եւ յաճախ կը բնակէր Սեւ Լերանց եւ Փոքր Հայքի մէջ հաստատուած զանազան վանքեր, եռանդով պարապեցաւ եւ ուրիշներն ալ մղեց զբաղելու Ս. Գրոց մեկնաբանութիւններու եւ Սուրբերու վկայաբանութիւններու թարգմանութիւններով :

Նկատելի իրողութիւն մըն է որ մեզի դաւանակից Ասորիներու հոգեւոր կեդրոնն ալ այդ շրջանակին մէջ կը գտնուէր եւ ինչպէս տեսնուեցաւ, Ասորիները հոն կըրցած էին ստեղծել մտաւորական կեանք հիմնելով ծաղկեալ դպրեմանքեր, եւ հասցնելով ուսումնական եկեղեցականներ, որոնք կը զբաղէին կրօնական գրականութեամբ :

Հաւանօրէն ասոնք թելադրական ազդակներ եղած են կամ օրինակներ Մալաթիոյ Հայերուն, որոնք շատ հաւանաբար ունեցած են, ուսման եւ դրօշման պարապող անձեր, իբր գրիչ կամ թարգմանիչ, բայց դժբախտաբար չեն կըրցած արդիւնաւոր աշխատանքի հետքեր թողուլ Տուղրելի եւ Ալփասլանի կրկին արշաւանքներուն հետեւանօք Մալաթիոյ ենթարկուած աղէտի եւ Հայերու փախուստին պատճառով :

Իրաւ է քաղաքը կարճ ժամանակի մէջ վերաշինուեցաւ, բայց ապահովաբար Հայերու թիւը շատ պակսեցաւ :

Այս թուի նուազութիւնը ինչպէս տեսնուեցաւ դեր մը կատարեց Մալաթիոյ մէջ Հայ հոգեւոր իշխանութեան մը կազմութեան յապաղումին մէջ, որ բացատրուեցաւ (տես վերը, էջ 540) : Տեսնուեցաւ թէ ինչպէս Մալաթիոյ Հայերը ուղղակի Մամնդաւ, Մուտառասուն եւ Թաւրուր նստող կաթողիկոսին իշխանութեան ենթարկուած էին եւ առանձին եպիսկոպոսի մը պէտք չէին ունեցած :

Քաղաքին աշխարհագրական դիրքը եւ անցեալն ալ շատ ապահովութիւն չէին ներշնչեր, որ մեծ թիւով Հայեր շուտով դիմէին հաստատուելու համար կրկին :

Բայց Մալաթիոյ 1071էն ետքը Փիլարտոսի իշխանութեան ենթարկուելը եւ այդ իշխանապետին մասնաւոր ջանքերը Փոքր Ասիոյ մուտքին վրայ Քրիստոնեայ պետութիւն մը կազմելու համար Եփրատացւոց շրջանը Հայերով լեցուցին, սակայն Մալաթիոյ իշխան Գաբրիէլ «Յոյն»ին (1079—1101 Սեպտեմբեր 18) մոլեռանդական արարքները եւ կարճ ժամանակի մէջ իրարու յաջորդող երկու սովերը, 1079—1080ին եւ 1100—1103 թուականներուն Մալաթիոյ վերածաղկումը յապաղեցուցին մինչեւ Դանիշմենդեան տիրապետութիւնը :

Այնպէս որ Մալաթիոյ մէջ իմացական շարժումի փթթումի նշաններ չենք գտներ, թէեւ չենք կրնար մերժել անոր գոյութիւնը, վասնզի թերեւս կար, սակայն անյայտ մնացած է :

Սակայն միշտ պէտք է նկատի ունենալ թէ Մալաթիա, աննպաստ մի-

Ջալալը մը եղած է Հայ մտաւորական կամ ուսումնական շարժումներու համար, վասնզի նախ յունական եւ ասորական ազդեցութիւնը գերակշիռ եղած է եւ երկրորդ՝ երկիրը խաղաղութիւն չէ վայելած:

ԺԲ. դարէն առաջ հազիւ մանր մունր հետքեր կը գտնենք մշակութային աշխատանքներու, որոնք են քանի մը աննշան թարգմանութիւններ եւ կրօնական ձեռագիրներու ընդօրինակութիւններ:

Սելջուկները երբ 1106ին տիրեցին Մալաթիոյ շրջանին եւ հոն 1124էն 1178 Դանիշմենները եւ 1178էն 1315 Ռումի Սելջուկները տիրակալեցին խամբեցան այդ տկար նշոյլներն ալ, եւ տիրեց կատարեալ անգործութիւն հարիւրամեայ շրջան մը (1166էն մինչեւ 1269) ուրկէ ոչ մէկ ձեռագիր կամ մշակութային աշխատանքի յիշատակութիւն մեզի կը հասնի:

Ուրեմն Դանիշմենդ էմիրութեան եւ Ռումի Սելջուկ սուլթանութեան տիրապետութեան շրջանին, այսինքն 1124էն մինչեւ 1315, հակառակ անոր որ այս երկու իշխանութիւնները քրիստոնեաներու նկատմամբ որոշ չափով մը բարեացակամ էին, Մալաթիոյ մէջ հայ մշակոյթը եւ հայ դաստիարակութիւնը անշքացած եւ ոչնչացած էին:

Այս անճիտումը բոյորովին կատարեալ եղաւ 1315—1316ին, երբ Մալաթիա անգամ մըն ալ ենթարկուեցաւ յարձակման եւ ինչպէս նոյն թուականին Մալաթիա, Երուսաղէմ եւ այլուր գրուած ձեռագիրներ կը հաստատեն, քաղաքը գրաւուած է Եգիպտացիներէն եւ հրկիզուած ու բնակչութիւնը ջարդուած եւ ողջ մնացողներն ալ գերի վարուած են:

Մալաթիոյ պատմութիւնը այդ թուականէն ետք շատ խառնակուած է, ինչպէս տեսնուեցաւ (տես վերը, էջ 280—1), վասնզի թիւրքմէնները և Մոնղոլները սուրի եւ հուրի մատնած են ամբողջ շրջանը, որ եղած է ժամանակ, (ինչպէս 1335—1380ի յիսնամեակին) որ բացարձակ անիշխանութիւն մատնուած է, Մոնղոլ խաներու տեւական պայքարներուն պատճառով:

Քիչ յետոյ օսմանցիք կը հասնին Եփրատ, Մալաթիան կը գրաւեն 1396ին, բայց չեն կրնար հոն հաստատուիլ, վասնզի Էօզպէք թաթարներու արիւնոռչտ պետը Լէնկթիմուր 1400—1401ին Մալաթիան կը գրաւէ եւ կ'աւերէ եւ կու տայ թիւրքմէն Ազգոյունլուներու, որոնք քիչ շատ հաստատուն վարչութիւն մը կը հաստատեն հոն:

1516ին երբ օսմանցիք տիրեցին քաղաքին եւ զայն գրեթէ աւերակոյտի մը վերածեցին, նոր եւ ծանր տազնապի մը ենթարկուեցաւ Մալաթիան: Օսմանեան թուրքերը այս անգամ ալ դիւրաւ չկրցան հաստատուիլ, վասնզի 1520—1ին թիւրքմէնները եւ 1577ին Գալէնտէր օղլու մեծ ապստամբութիւններ յարուցին: Ասոնցմէ զատ դժբախտութիւններ պակաս չեղան, ինչպէս 1599—1610 տեւող երկարատեւ սովը, եւ 1603ին քաղաքին գրաւումը, ձեւալի ապստամբ Գարա Եաղըճըն եւ քաղաքին թալանի եւ կողոպուտի մատնուիլը:

Այս պայմաններու մէջ շատ հասկնալի է որ Մալաթիոյ Հայերը բնաւ հանգիստ եւ կազմակերպուելու առիթ չունեցան, բայց կրցան պահել իրենց հայութիւնը եւ սերունդէ սերունդ փոխանցել հայ լեզուն եւ գիրը, որ թէեւ

որ լիալուծն ալլ անշոք կերպով պահուած է, մտաւորական աշխատանքի համար շատ աննպաստ միջավայրին մէջ:

Բ

ԱՌԱՆՁՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՑՈՒՄ

Միշտ հայ մտաւորական կեանքը աւելի կամ նուազ լիալուծ պահուած է ամենէն դժնդակ համարուած ժամանակամիջոցներու եւ ամենէն աննպաստ միջավայրներու մէջ, վասնզի ամէն ատեն գտնուած են դիրի եւ դիրքի սիրով վառուած մարդիկ, որոնք ընթերցումով եւ գրչագրութեամբ պարապած են, վանքերու կամ տուններու մէջ:

Ասոնք կարգաւ-դրել սորված էին անհատներէն, որոնք իրենց շուրջը հաւաքելով աշակերտներ, կրցած են առկայծեալ պահել հայացի ուսումը:

Այդ անհատները որոնք առանձնական ուսուցումով աշակերտներ կը հասցնէին սովորաբար եկեղեցականներ էին, վարդապետ կամ քահանայ:

Այսպէս առանձնական ուսուցումով, վարդապետները իրենց վանքերուն համար միաբաններ եւ քահանաները՝ իրենց եկեղեցիներու համար «Մանկունք եկեղեցւոյ» կամ տիրացուններ կամ լուսարարներ պատրաստել էին, որպէսզի անոնցմէ յարմարութիւն ունեցողները քահանայ ձեռնադրութիւնն:

Բոլոյ այն վանքերուն մէջ որոնք դպրանոց եւ ուսումնարան չէին, վարդապետները իրենց յաջորդները կը պատրաստէին փոքրաւորութեամբ:

Սովորութիւն էր իբր սպասաւոր եւ աշակերտ առնել հոգեւոր կեանքի յօժարութիւն ունեցող պատանի մը եւ զայն դաստիարակել անձամբ եւ պատրաստել կրօնաւորական կոչման: Ահա այդ աշակերտներն էին որ փոքրաւոր կամ ձեռնասուն կը կոչուէին: Ասոնցմէ անոնք որ ընդունակ էին կը ձեռնադրուէին վանական դառնալու համար եւ կ'ապահովէին վանքերու տեւականութիւնը: Այս դրութեամբ է որ վանքերու մէջ ուսումը առկայծեալ պահուած է մասնաւորապէս ԺԴ. ԺԵ. եւ ԺԶ. դարերու պէս անբարի ժամանակներու մէջ, ուր դպրեւանքեր եւ վարդապետարաններ դադրած էին գոյութիւն ունենալէ կամ շատ ցանցառ էին:

Մալաթիոյ վանքերը այս դրութեամբ գոյատեւած են, վասնզի որ չափ որ կարելի է եզրակացնել առձեռն վաւերագիրներէ, անոնք իրենց մէջ վարժարաններ եւ ուսումնարաններ շատ քիչ ժամանակներ ունեցած են, անշուշտ երկրին խառնակ ու խռովեալ վիճակին պատճառով, որ երբեք նպաստաւոր միջավայր մը չէր ներկայացներ, ինչպէս բացատրուեցաւ:

Իսկ եթէ եղած է պահել որ համեմատական հանդարտութենէ մը օգտուելով գտնուած են մարդիկ որ Մալաթիոյ վանքերը գոնէ կարճ ժամանակի համար յաջողած են ուսումնարաններու վերածել այդ վարդապետարանները Տաթեւի եւ Գլաճորի պէս մեծ ու ճոխ հաստատութիւններ չեն եղած:

Հետեւաբար, «ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՄԱԳԱՂԱԹԵԱՅ ԶԵՌԱԳԻՐ ԱԻԵՏԱՐԱՆ»ը

խորագիրով յօդուածին հեղինակը Գ. Ժ. (տես ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻՍ ԺԵ. տարի-
թ. 4 էջ 11) կը սխալի երբ 1000 կամ 1100 թուականով գրուած Աւետարանի
մը գոյութիւնը եւ անոր յիշատակարանին մէջ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի վան-
քին մէջ երկու հարիւրի հասնող արեղայ, վարդապետ եւ այլ բարձրաստի-
ճան կղերականներով վարդապետարանի մը գոյութիւնը յիշուած կը կարծէ։
Նոյնպէս կը յիշէ կարդացած ըլլալ թէ գրիչը երկու տարիէն աւելի տեւող
աշխատութեամբ մը աւարտած է այդ աւետարանը եւ իբր յիշատակ կտակած
է Մալաթիոյ հայ բնակչութեան։

Ուրախ եմ հաստատելով թէ այդ մագաղաթեայ Աւետարանը որ թուր-
քերէն գողցուած, 1895-ին Ատանա տարուած եւ հոն ծախուած էր եւ յետոյ
գինը վճարուելով վերադարձուած էր Մալաթիա, չէ կորսուած եւ կը գտնուի
այսօր Երուսաղէմ։ Անիկա Հայ բանասիրութեան ծանօթ 1267-ին համբաւա-
ւոր Ռոսլինէ Կոստանդին կաթողիկոսի համար գրուած Աւետարանն է Հե-
թում Բ. Թագաւորին նուիրուելու համար։

Այդ Աւետարանը, որ Մալաթիոյ մէջ չէ գրուած, ծանօթացնողները եղած
են Սրուանձտեանց (Թորոս Աղբար Ա. 324-7) եւ ապա Մեսրոպ Եպիսկ.
(Ազգագրական Հանդէս ԻԴ. գիրք էջ 74) եւ Սահակ Կաթողիկոս Ռապայեան
(Բիւզանդիոն ք. 3439)։ Զայն քննած է նաեւ Գարեգին Կաթողիկոս Յով-
սէփեան (Նիւթեր եւ Ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի եւ մշակոյթի
պատմութեան Բ. էջ 40-41)։

Դժբախտաբար այս ձեռագրին յիշատակարաններէն ոչ մէկը կ'արդա-
րացնէ Գ. Ժ. ի ըսածները, որ յիշողութեամբ գրուած են։

Յիշողութիւնը գինք վրիպեցուցած է, վասնզի ոչ մէկ բան կայ հոն
որ հաստատէ թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի վանքին մէջ վարդապետանոց մը
գոյութիւն ունէր եւ 200ի չափ եկեղեցականներ՝ ամէն աստիճանէ։

Ընդհակառակը իմ խոնարհ կարծիքովս, Մալաթիոյ դժբախտ ճակա-
տագրին հետեւանօք անոր վանքերուն մէջ հաստատուն այդպէս հարուստ եւ
ճոխ կրթական հաստատութիւն մը չեմ կարծեր որ գտնուած ըլլայ, այլ պա-
տահական խաղաղութեան շրջաններէ օգտուելով գրչագրական աշխատանք-
ներ կատարած են եւ ուսուցումը հաւանօրէն պահած է իր առանձնական
հանգամանքը, եւ փոքրաւորութեամբ շարունակուած է կղերականներու գո-
յութիւնը այդ վանքերու մէջ որոնք Ժէ. եւ ԺԹ. դարերէ թերեւս աւելի
կանուխ, միաբաններէ բոլորովին թափուր մնացած են։

**

Վանքերէն դուրս քաղաքին մէջ եկեղեցւոյ սպասաւորութեան համար
կամ «եկեղեցւոյ մանկանց» համար ալ, ինչպէս ուրիշ վայրերու նոյնպէս
նաեւ Մալաթիոյ մէջ շատ հաւանական է որ քահանաները, սարկաւաղները
եւ դպիրները իրենց տան մէջ կամ եկեղեցւոյ կից սենեակի մը մէջ հաւաքած
են սահմանափակ թուով աշակերտներ եւ անոնց սորվեցուցած ընթերցա-

նութիւն, որպէսզի եկեղեցիներու մէջ կարենան փոխասացութիւն ըսել կամ շարական կարդալ:

Դժբախտաբար բնաւ չէ յիշուած կամ ինծի ծանօթ չէ եղած Մալաթիոյ մէջ այս տեսակ առանձնական ուսումով զբաղող քահանայի մը, սարկաւադի մը և դպիրի մը անունը և ոչ ալ յիշատակութիւնը՝ դպրատուններու, որոնք ուրիշ քաղաքներու մէջ բացուած էին եկեղեցւոյ մանկանց համար¹:

Սակայն յիշատակարաններու գոյութիւն չունենալը իրաւունք չի տար ըսելու թէ բնաւ գոյութիւն չեն ունեցած այս տեսակ դասարաններ եւ դասատուներ:

Կրնանք վստահօրէն ըսել թէ Մալաթիոյ մէջ ալ անոնք գոյութիւն ունեցած են որքան ներած են քաղաքին պայմանները կամ վիճակը որ դժբախտաբար շատ քիչ անգամ նպաստաւոր եղած է ժողովուրդին բարգաւաճման եւ ուսումնական զարգացման համար:

Գ.

ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ ԵՒ ԳՐԶՈՒԹԻՒՆ

Առանձնական ուսուցմամբ մտաւորական կեանքի պահպանութիւնը յաղթանակ մը կրնայ նկատուիլ ոեւէ հաւաքականութեան համար, երբ ան կը գտնուի այնպիսի պայմաններու մէջ որ թէ՛ իր Ֆիզիքական գոյութեան դէմ սպառնալիքներ կան, եւ թէ իր ազգային մշակութային եւ տոհմային սեփական առանձնայատկութեանց խաթարումին վտանգը: Մալաթիոյ Հայերը մեր ազգին այն հատուածներէն մէկը կը ներկայացնէին որ կը գտնուէր այդ աննպաստ պայմաններուն մէջ, սակայն առաւել կամ պակաս յաջողութեամբ իրենց գոյութիւնը պահած էին:

Հայ ցեղը յայտնի է իր տոկուն նկարագրով: Անոր կը պարտի ան բոլոր դարերուն մէջ այնքան ձախող պայմաններու մէջ գտնուելով հանդերձ իր գոյութիւնը կարենալ պահելը:

Ֆիզիքական ուժով թերեւս անհամեմատ տկար զինքն չըջապատող ազգերէն, գէթ քաղաքակրթութեամբ եւ մշակոյթով զօրաւոր իր Ֆիզիքական գոյութեան սպառնացող բարբարոս ժողովուրդներէն, կրցած է մինչեւ հիմա պահել իր առանձնայատուկ ազգային յատկանիշները եւ չձուլուիլ ժողովուրդներու մէջ:

Ասիկա կը պարտինք մեր անկողոստելի մշակութային գանձերուն:

Այս գանձերուն ամենէն թանկագին մասը մեր լեզուն եւ մեր դիրն է որ ամենէն մեծ խարխիւր կը կազմէ հայ քաղաքակրթութեան:

Ազգերու զարգացման եւ յառաջդիմութեան գլխաւոր չափանիշը անոր ընթերցասիրութիւնն է, որ առանց դիրին եւ դիրքին չի կրնար գոյութիւն

(1) Քահանաները «ի տունս իւրեանց» բացած էին չափաւոր ուսում մը ջամբելու համար «Մանկանց եկեղեցւոյ» դպրոցներ, ուր կը յաճախէին եօթը տարեկանէն սկսեալ տղաք: (Այս դպրոցներու մասին տես Արշակ Աւագոյաճեան, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԴՊՐՈՅԻ, Ա. հտ., էջ 94):

ունենալ: Հին ժամանակերու մէջ, երբ այսօրուան պէս տպագրութեան փրկարար եւ լուսաւորիչ միջոցը չկար, մարդիկ պարտաւորուած էին տպագրական մեքենային գործը ձեռքով ու համբերատար աշխատութեամբ ընդօրինակութիւններով կատարել եւ այսպէս տաժանքով ձեռք բերել, միաքիսնունդ՝ ընթերցման նիւթը:

Հետեւաբար գրչութեան կամ ընդօրինակութեան գործը հետզհետէ մեծ զարգացում գտաւ: Մասնաւորապէս հայ վանքերու մէջ միաբաններ կը տքնէին անվհատ աշխատութեամբ գիրքեր ընդօրինակելու:

Այսպէս կ'ապահովէին Ե. դարուն կատարուած գիրի գիւտով հետապնդուած նպատակը՝ Ս. Գրքի հայացումը եւ կրօնքի եւ ազգութեան ամրապնդման համար հեղինակուած կամ թարգմանուած գործերու ընթերցումը:

Ուստի գրչութեան արուեստը Ե. դարէն սկսեալ ընդհուպ տարածուեցաւ ուր որ հայ վանք մը կամ աւելի ճիշդ՝ դպրեւանք մը կար: Այսպէս, նոյնիսկ Զ. դարուն Հայ վանական մը Յովսիա կը գրէ ձեռագրական աշխատանքի կողմէ նշանաւոր եղած վերոյիշեալ Վանդոյի վանքը (Արչարուն-եաց գաւառին մէջ) ուր 36 վարդապետներ «գգրչութեան արուեստն ունէին եւ գտւրք գիրս յօրինէին»: Անշուշտ միանգամայն ՎԱՅԵԼԶԱԳՐՈՒԹԵԱՆ հետամուտ ըլլալով (Եղիշէ Պատրիարք Դուրեան. Պատմ. Հայ Մատենագրութեան էջ 67—68):

Յաջորդ դարերուն հետզհետէ զարգացաւ այս արուեստը որ Կիլիկեան շրջանին ստացաւ գեղարուեստական զարգացում մը եւ արքունիքին եւ վանքերու մէջ գրիչներու եւ լաւ օրինակողներու առընթեր երեւան եկան ՆԿԱՐԻԶՆԵՐ (ծաղկող, ոսկող) որոնք աւելի ճոխութիւն տունին ձեռագիրներուն (նոյն էջ 71):

Մալաթիոյ մէջ, որչափ որ Հայերը դժբախտ ճակատագիր մը ունեցած են, խաղաղութեան, անդորրութեան եւ ապահովութեան կարճ շրջաններ միայն ունենալով, ԺԱ. դարուն հազիւ ձերբազատուած յունադաւանութեան հալածանքներէ, ունեցած են գրիչներ¹ որոնք ընդօրինակութիւններ կատարած են եթէ ոչ վանքերու, գոնէ եկեղեցիներու հովանիին տակ երէցներու կամ դպիրներու աշխատութեամբ:

Արդարեւ Մալաթիոյ մէջ գրուած ծանօթ ձեռագիրներու հնագոյնը, որ 1057-ին ընդօրինակուած Աւետարան մըն է, գրուած է Խաչիկ Բ. Անեցի կաթողիկոսին (1054—1060) Թաւրուր հաստատուելէն ետքը ԺԱ. դարուն:

Այդ թուականին Հայերը Մալաթիոյ մէջ — ինչպէս տեսնուեցաւ — ունէին եկեղեցի եւ քահանաներ, որոնցմէ մէկը Թովմաս, որդի Մովսէս քահանայի, Աւետարան մը կը գրէր, ինքզինքն կոչելով «ՅԵՏԻՆ ԳՐԶԻ ՔԱՂԱՔԻՍ ՄԵԼԻՏԻՆԱՅ»:

Դժբախտաբար ի վիճակի չեմ ճշդելու թէ այս Տ. Թովմաս քահ. իբ-

(1) Դժբախտաբար շատ քիչ են ծանօթները, անշուշտ այն պատճառով որ ձեռագիրներու մեծ մասը փճացած են քաղաքին հասնող իրարու յաջորդող հրկիզումի, կողոպուտի, թալանի, ջարդի եւ այլ աղէտներուն միջոցին:

քեւ ձեւ բանի կը գործածէ՞ «ՅԵՏԻՆ ԳՐԻԶ» բացատրութիւնը թէ արդարեւ կային իրմէ աւելի կարող գրիչներ Մելիտինէի մէջ:

Ամէն պարագայի մէջ 1057-ին, «ի կաթողիկոսութեան Տեառն Խաչկայ, յորժամ ի Թաւրուրի վանս էր», այս գրչագրութիւնը կատարուած է Մալաթիոյ մէջ քահանայի մը կողմէ, որուն բնիկ թէ եկուոր մը ըլլալուն մասին ալ տեղեկութիւն չունինք:

Եթէ ուրիշ գրիչներ ալ կային այս «նուստ քահանայ» եւ Մելիտինոյ քաղաքին «յետին գրիչ»էն զատ, այն ատեն պէտք է ընդունիլ թէ ԺԱ. դարուն առաջին կէսին եւ թերեւս աւելի կանուխ հոն մտաւորական աղօտ շարժում մը գոյութիւն ունեցած է:

Բայց աւելի հաւանական է որ այս Աւետարանին գրչութիւնը գործն է պատահական գրիչի մը որ ոչ մէկ դպրոցի կամ վարպետի կապուած ըլլալ կը թուի եւ ոչ ալ յայտնի է թէ որո՞ւ աշակերտած է:

Եթէ ունեցած ըլլար անիկա իր ուսուցիչը եւ յաջորդութիւն մը ներկայացնէր եւ իր կարգին ունենար իր աշակերտը, երեւան եկած պիտի ըլլար դպրոց մը, որ սակայն կարելի չէ որ ստեղծուէր, վասնզի 1058-ին Ապուսուարի բարբարոսները քաղաքը կործանեցին եւ բնակչութիւնը դերի վարեցին, ուրեմն ԺԱ. դարուն կիսուն «ընդ բուսանելն չորացաւ» Մալաթիոյ մէջ գրչութեան գործը:

Հակառակ անոր որ 1060–1061-ին քաղաքը վերաշինուած է, սակայն անկարելի է որ բարգաւաճած ըլլայ եւ խաղաղ աշխատանքի ատակ միջավայր մը դարձած ըլլայ: Ալիասլանի (1063–1078) վերահաս արշաւանքին պատճառով, Մալաթիոյ բիւզանդական պահակազօրքը ամբողջ ջարդուեցաւ եւ քաղաքը բարբարոսներու գրաւման ենթարկուեցաւ:

Մանագիւերտի բախտորոշ ճակատամարտէն (19 Օգոստոս 1071) յետոյ Մալաթիա մինչեւ Դանիշմենտ էմիրներու տիրապետութեան ենթարկուիլը 1124-ին քանի մը Հայ արկածախնդիրներու ինչպէս Փիլարտոսի, Գաբրիէլ «յոյն»ի եւ Գող Վասիլի իշխանութիւններուն ենթարկուեցաւ, որոնք գերագոյն ջանքեր ըրին, քրիստոնեայ խառն բնակչութեամբ պետութիւն մը կազմակերպելու Փոքր Ասիոյ մուտքին վրայ եւ չյաջողեցան հետզհետէ զօրացող բարբարոսներու շարունակական յարձակումներուն պատճառով:

Թերեւս ասոր համար յաջորդ տարիներուն դրուած ոեւէ ձեռագրի չենք հանդիպիր: Միայն երեսուն հինգ տարի ետքը, 1092-ին Գրիգոր Վկայասէր կաթողիկոսի (1065–1105 Յունիս 5) ատեն Մելիտինէի մէջ յունարէնէ թարգմանուած կը տեսնենք Մարկիանոս կայսեր ատեն կատարուած Մարինոս կոչեցեալ Ս. Եւտոքսիոսի, Ռոմելի, Ջենոնի եւ Մակարի վկայութիւնները որ ապահովաբար Մելիք Շահ Մեծ Սելճուքին ժամանակ — երբ համեմատաբար հանդարտ էր երկիրը — կատարուած էր անձանօթ թարգմանիչէ մը Պարկիարուխ սուլթանին (1092–1104) գահակալութեան տարին աւարտուած: Բայց տրուած ըլլալով ար Գրիգոր Վկայասէր (1065–1105), այդ օրերուն տենդագին փափաքով մը նուիրուած էր վկայութիւններ հաւաքե-

լու, կը մղուինք մտածելու թէ այս սուրբերուն վկայաբանութիւններն ալ հայերէնի վերածուած ունենալու փափաքած ըլլալ վկայասէր, յունարէն բնագիրի մը Մալաթիոյ մէջ գոյութիւն ունենալուն ծանօթացած ըլլալով, եւ այդ պատճառով կատարուած ըլլալ այս թարգմանութիւնը:

Վկայասէր կրնար օգտուած ըլլալ Մալաթիա գտնուող Յունարէնի եւ Ասորերէնի ծանօթ հայ քահանաներէն որ յարմարութիւն կը ներկայացնէին այսպիսի գործի մը համար: Այդ պարագային պէտք է ընդունիլ թէ տակաւին, յունարէնի եւ ասորերէնի ուսուցումը կը շարունակուէր քաղաքին մէջ:

Առանց այս տեսակ ենթադրութեան մը այդ աշխարհամասին թոհորոհի մատնուած մէկ պահուն առանց ոեւէ թելադիր պատճառի եւ ոեւէ կապակցութեան այս տեսակ թարգմանութեան մը կատարուելը 1092-ին անմեկնելի պիտի մնար:

Այս տեսակ մեկնութիւն մը կ'արդարանայ նաեւ երբ նկատի ունենանք որ այս թարգմանութիւնները առանց ոեւէ հրահանգի եւ թելադրութեան կատարուած չէին կրնար ըլլալ, պատահօրէն եւ դիպուածով, երբ անոնք այնքան կը պատշաճէին ժամանակի մտայնութեան:

Ուրեմն, Մալաթիոյ Հայերը, իրենց աւերակներէն վերականգնող քաղաքին մէջ, կը հետեւէին իրենցմէ ոչ շատ հեռու գտնուող հայոց կաթողիկոսներու փափաքին համաձայն, հնարաւորութեան սահմանին մէջ, իրենց մէջ ապրող յունարէնի եւ ասորերէնի ծանօթ անձերու կատարել տալով այդ թարգմանութիւնները որոնք ունենալ կ'ուզէին կաթողիկոսները ապահովարար¹:

Այս կերպով կրնայ մեկնուիլ նաեւ Ս. Եւտոքսիոսի, Ռոմելի, Ջենոնի, եւ Մակարի վկայաբանութիւններուն թարգմանութենէն 33 տարի ետքը, 1125-ին Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսին (1113—1166) հրամանով Շմուէլ անուն ասորի քահանայի մը հեղինակած Ս. Պարսումի վկայաբանութեան թարգմանութիւնը կատարուելը — հաւանօրէն Ասորերէնէ — Գրիգոր անուն քահանայի մը ձեռքով, որ թերեւս մարդուած եւ պատրաստուած էր Սեաւ լեռան վանքերուն մէջ, ուր հաստատուած էր նաեւ Հայոց կաթողիկոսը:

Գրիգոր քահանայի այս ասորերէնէ թարգմանութիւնը, ինչպէս Ներսէս Շնորհալի դիտել կու տայ, շատ յաջող չէր, «Ասորւոց շաղփաղփի եւ ծամածուռ անյարմար եւ աշխարհօրէն բանից... եւ ոչ ըստ մերում ազին, սիղաքայից» կատարուած ըլլալուն համար:

Այնպէս որ Շնորհալի այդ գործը 1166-ին կրկին թարգմանած է: Որչափ որ համբաւներու գործեր եղած ըլլան այս թարգմանութիւնները չեն

(1) Ս. Եւտոքսիոսի, Ռոմելի, Ջենոնի եւ Մակարի վկայաբանութեանց յիշատակարանը բացորոշ կ'ըսէ թէ հայ թարգմանութիւնը կատարուած է Մելիտինէի մէջ, ըստ երեւոյթին ոչ թէ մէկ հոգիի ձեռքով: Չեմ գիտեր ինչ տուեալներու վրայ Հ. Գարեգին վրդ. Զորբհանեւեան այս թարգմանութիւնը վերագրած է Գրիգոր Վկայասէրի (տես թԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽՆԵԱՅ, էջ 722):

կրնար անտեսուիլ իբր ջանադրութիւններ, ինչպէս նաեւ իբրեւ փաստեր սա իրողութեան թէ Մալաթիոյ մէջ կատարուած են յունարէնէ եւ ասորերէնէ թարգմանութիւններ ԺԱ. դարուն վերջերը (ինչպէս 1092-ին) եւ ԺԲ. դարուն առաջին կիսուն (ինչպէս 1125-ին), մեղի հասած ձեռագիրներու վրայ հիմնուելով, մինչ շատ հաւանական է որ ուրիշ թարգմանութիւններ ալ կատարուած են հոն: Սակայն իրենց միջեւ կապ չկայ եւ առանձնապէս ալ ոեւէ դպրոցի չեն պատկանիր անոնց ո՛չ թարգմանութիւնները եւ ո՛չ ալ գրիչները:

Ասոնք պատահական աշխատանքներ են, որոնք կատարուած են թերեւ Սեաւ լեռանց վանքերուն մէջ մարդուած անձերու կողմէն Հայ կաթողիկոսներու հաճելի ըլլալու համար, եթէ ոչ շատ հաւանական չէ որ դպրոց մը դոյութիւն ունեցած ըլլար:

Ասով հանդերձ կը թուի թէ Յունարէնի եւ Ասորերէնի մշակութիւնը դէշ ազդէ պահուած էր մինչեւ ԺԲ. դարու եւ նոյնիսկ մինչեւ ԺԳ. դար, քանի որ այդ դարուն կը հանդիպինք Յունարէն Աւետարանի մը, գրուած Մելիտինեցի Վասիլ Դպրապետի (որդի Ուրեաստէս քհնյ.ի) ձեռքով, 1226-ին Կեսարիոյ մէջ, թերեւ Մալաթիայէն Կեսարիա տեղափոխուած Յունարէնի Ծանօթ Հայու մը կողմէ¹, որ դուցէ նաեւ յունագաւան (Հայ-Հոռոմ) էր:

Ինչպէս կը տեսնուի մեղի հասած քանի մը ձեռագիրներու դոյութեամբ, Մալաթիա ենթարկուած էր քիչ թէ շատ, ազդեցութեանը այն ոգեւորեալ գործունէութեան որ կը տեսնուէր իր շուրջը, Սեաւ եւ Տաւրոսեան լեռներու եւ Կիլիկեան լեռներու մէջ հաստատուած վանքերու մէջ: Ասոր նախակարապետը եղած էր Գրիգոր Վկայասէր իր երկու աշակերտներուն՝ Կիրակոս եւ Մատթէոս վարդապետներուն հետ, եւ շարունակողները եղած էին Գրիգոր Գ. Պահլավունի (1113-1166) եւ Ներսէս Շնորհալի (1166-1173) կաթողիկոսները, իրենց ժամանակակից բազում նշանաւոր վարդապետներու հետ:

Այս ջանքերը արդիւնաւորուեցան եւ Հայ մատենագրութեան արծաթի դարուն վերածնունդը կերտեցին:

Այդ վանքերուն մէջ էր որ քիչ յետոյ պիտի դարպանային Կիլիկեան գրչապահան դպրոցները որոնք այնքան դեղեցիկ ձեռագիրներ պիտի արտադրէին պարծանք հայութեան:

Մալաթիա, որ արեւմուտք ապաստանող Հայոց կաթողիկոսներու կեդրոնավայրին մօտ էր եւ դրացի՝ Սեաւ լեռան եւ Կիլիկեան բարձունքներու վրայ թառած Հայ վանքերուն, բնական է անոնց ազդեցութեան ենթարկուած էր եւ անոնցմէ ներշնչուած եւ նոյն ուղղութեամբ դարգացած էր: Թերեւս նպաստաւոր պայմաններու մէջ ոգեւոր գործունէութեամբ պանծալի տեղ մը գրաւէր, եթէ քաղաքը իր աշխարհադրական դիրքին բերմամբ չզրտ-

(1) Այս ձեռագիրին մասին տես Հ. Ներսէս Վրդ. Ալիսեանի յօդուածը, ՀԱ, 1908, էջ 220 եւ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 543-1053 եւ 1840 եւ Գարեգին Պատ. Յովսէփեան, ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ ՁԵՌԱԳՐԱՅ, էջ 845-849:

նուէր այնպիսի վայրի մը մէջ, որ իբր մշտակաց ռազմավայր եւ պատերազմի դաշտ, զրկուած չըլլար խաղաղութեան բարիքներէն որոնք միայն կըրնային ապահովել հանդարտ եւ անվրդով աշխատութիւն:

Այս բարիքը բնաւ չվայելեց Մալաթիա եւ ասոր համար էր որ հակառակ անոր որ մեծ կեդրոն մըն էր անիկա եւ երբեմն բարդաւաճ քաղաք մը, կարելի չեղաւ իր մէջ եւ շուրջը ստեղծել մշակոյթի մեծ կեդրոն մը եւ ուսումնավայր մը, որ տեւականութիւն ունեցած ըլլար:

Փորձեր կը թուի թէ կատարուած են սակայն շատ կարճ տեւած է անոնց փայլը, մասնաւորապէս քաղաքական պայմաններու անակնկալ փոփոխութիւններով եւ սոսկալի վերիվայրումներով:

Ասոր համար դարմանալի չէ որ 1125-էն մինչեւ 1269, մօտ հարիւր յիսուն տարուան ժամանակամիջոցին մէջ եւ աւելի ետքը մինչեւ ԺԴ դարուն սկիզբը մօտաւորապէս երկու հարիւր տարի, այսինքն Դանիշմենդներու (1124-1178) եւ Սելջուկ Ռումիներու (1178-1315) իրարու յաջորդող տիրապետութեանց շրջանին, ոչ մէկ ձեռագիր, ոչ մէկ գիրք եւ ոչ մէկ մտաւորական-մշակութային աշխատանքի յիշատակութեան կը պատահինք Մալաթիոյ մէջ:

Սակայն կրնայ ըլլալ որ թիւրքմէներու Մալաթիոյ տիրելէն (1315) առաջ, Մալաթիոյ մէջ գրչութեան արուեստին հետեւողներ երեւան եկած ըլլան, քանի որ Մալաթիայէն դուրս կը գտնենք Մալաթիայէն փոխադրուած գրիչներ: Այսպէս 1269-ին կը յիշուի Աւետարանի մը գրիչը՝ Սարգիս որ Մելիտինէի մէջ պատահած սոսկալի սովի մը պատճառով փախուստ կու տայ դէպի Կիլիկիա եւ հոն կը գրէ Աւետարան մը (տես Երուանդ Լալայեան, *Ջաւախք*, էջ 311-2):

Մալաթիա այլեւս այնպիսի աշխատանքներու յարմար միջավայր մը ըլլալէ դադրած էր:

Բայց այս Աւետարանը կը հաստատէ թէ գրչութեան արուեստը բոլորովին մեռած չէր եւ կային մարդիկ որոնք զայն կիրարկել գիտէին:

Ասոնցմէ մէկն էր այս Սարգիսը, որ գրչութիւնը սորված էր Մալաթիոյ մէջ անկէ հեռանալէն առաջ, ինչպէս կը հասկցուի իր յիշատակարանէն:

Կը թուի թէ Սարգիս գրիչի պէս, այդ շրջանակին — թերեւս ո՛չ Մալաթիոյ այլ Խարբերդի — պատկանող գրիչ մըն էր Հեթում քհնյ., աշակերտը՝ Սմբատ Քաջկոնց քահանայի մը որ 1297ին Կիլիկիոյ Մամուկեստիա քաղաքին մէջ Աւետարան մը գրած էր, գաղթելով Խարբերդէն կամ Մալաթիայէն¹:

Նոյնպէս Կարապետ գրիչ (հաւանօրէն ժամանակակից մը Սարգիս գրիչին) գրած է 1295-էն առաջ Աւետարան մը որ այդ թուականին կը կաղ-

(1) Հեթում քհնյ. Խարբերդի եւ Մալաթիոյ հետ կապը կը հաստատուի վառնդի Մարկոսի Աւետարանին վերջը կը յիշատակէ «Մելտինու եւ Խարբերդու մայրաքաղաքաց» վերադիտող Յովհաննէս եպս. մը եւ Մարկոսի Աւետարանին վերջը երեւան կու գայ որ Աւետարանին ստացողն է Խարբերդի եպիսկոպոսը Անանիան:

մուի Մալաթիոյ Ս. Փրկիչ վանքին մէջ, որ կ'երեւի թէ ուսումնավայր մը դարձնելու ճիգեր կը գործադրուէին: Վասնզի կը յիշուին անունները երէցներու որ այս Աւետարանը կազմած են:

Այսպէս մեծ ընդհատումի ժամանակէ մը վերջ Մալաթիոյ մէջ վերընձիւղումի մը կը հանդիպինք վասնզի Մալաթիոյ մէջ 1315-ին գրուած 2-3 ձեռագիրներու կը հանդիպինք:

Մէկը անոնց Աւետարան մըն էր, որ ըստ Յարութիւն Քիւրտեանի շահեկան ձեռագիր մըն է «մանրանկարչական տեսակէտով»:

Այս ձեռագիրին գրիչն էր Ստեփանոս քահանայ որ առանց կարենալ աւարտելու ձեռագիրը կը վախճանի եւ ուրիշ քահանայ մը՝ Վահրամ անուն կը շարունակէ եւ կը լրացնէ:

Բայց արդէն իսկ մէկուն կիսահատ թողածին ուրիշի մը կողմէն լրացուիլը կը հաստատէ թէ Մալաթիոյ մէջ մշակուիլ սկսած էր գրչութեան արուեստը:

Մասնաւորապէս բանասէր Յ. Քիւրտեանի իբր ձեռագիրներու մասնագէտին, տուած այս վկայութիւնը թէ այդ ձեռագիրը մանրանկարչական տեսակէտով շահեկան է, ցոյց կու տայ թէ Մալաթիոյ մէջ սկսած էր զգալի ըլլալ Կիլիկիոյ մանրանկարչական դպրոցին ազդեցութիւնը:

Հազիւ կէս դար ետքը Մալաթիոյ մէջ կը գտնենք կազմակերպուած, Ս. Լուսաւորիչի վանքը, որուն պետն էր «անյաղթ փիլիսոփայ» մը՝ եւ իրեն ենթակայ ունէր բազմաթիւ միաբաններ, որոնցմէ մէկը գրած պէտք է ըլլայ 1361 թուականին գրուած Աւետարանը:

ԺԴ. դարու կէսէն այլեւս հոն կը տեսնուին գրչադրական կանոնաւոր աշխատութիւններ եւ վարպետներ, ինչպէս 1430-1440-ին ուխտին արքեպիսկոպոսը Սիմէոն որմէ սորված է Անանիա դպիր ծաղկումի արուեստը:

Այս Սիմէոն արքեպիսկոպոսը 1433-ին մերձակայ Դերձկի թէոտորոս Զինուորի վանքին մէջ Յովսէփ արեղայէ մը գրուած Տարեգիրքն ինքն ծաղկած է:

Այս ձեռագրին յիշատակարաններէն կը հասկցուի որ անիկա գրուած է Գրիգոր արեղայի մը համար որ դայն առած է եւ նուիրած է Կիւրինի Ս. Վասիլ եկեղեցւոյ:

Ասիկա կը հաստատէ թէ Մալաթիոյ մէջ գրչադրութիւնը այդ թուականներուն դարգացած էր եւ ուրիշ տեղերէ կու դային Մալաթիոյ երկու վանքերէն ձեռագիրներ գնելու:

Նոյնիսկ Մալաթիոյ մէջ արուեստը ուսած ծաղկողներ կ'երթային ուրիշ տեղեր իրենց արուեստը արժեցնելու ինչպէս Յովհաննէս Մելիտինեցին, որ դացած էր Երզնկա եւ ծաղկած է Երբեմն Ակնայ Ս. Գէորգ եկեղեցիին մէջ պահուած 1435-ին գրուած շարականը:

1438-ին հոն կը գործէին իբր գրիչ Դաւիթ արեղան, ղեւտական ընտանիքի մը անդամը, որ գանձարան մը գրած էր: Այդ թուականէն սկսեալ Մալաթիոյ մէջ երկու վանքեր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի եւ Դերձկի Ս. Թէո-

տորոս գինուորի վանքերը, կ'ունենան զրչագրական ակներեւ գործունէութիւն:

Այսպէս Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի վանքին մէջ կը գրուին 1438—1440 թուականներէն մինչեւ 1600 բաւական թուով ձեռագիրներ, որոնցմէ մեզի հասած են 1461-ին (Աւետարան), 1591-ին, 1590—91 եւ 1598-ին (Երկուքն ալ մեկնութիւն Մատթէի) գրուած ձեռագիրները, եւ ինչպէս Դերձկի վանքին մէջ նոյն ժամանակ 1447-ի (Ճաշոց), 1576-ին եւ 1578-ին (Երկուքն ալ Սաղմոսարան) ձեռագիրները:

Իսկ ԺԶ. դարուն սկիզբը, Ս. Փրկիչ վանքին մէջ կը ծաղկի Գրիգոր Երէց արգիւնաւոր գրիչը, որ այս վանքին մէջ 1500-էն մինչեւ 1566, 66 տարի տքնած է եւ գրած է բազմաթիւ ձեռագիրներ, ինչպէս 1500-ին, 1548-ին, 1560-ին եւ 1566-ի գրուած չորս Աւետարանները եւ 1544-ին գրուած՝ Յայսմաւուրք մը:

Մալաթիոյ վանքերուն այս զրչագրական քիչ մը միօրինակ եւ առանց զանազանութեան ձեռագիրները, կը թուին ըլլալ վաճառքի ապրանք, վասնզի գլխաւորաբար եկեղեցիներու առօրեայ գործածութեան կրնային ծառայել այդ բազմաթիւ Աւետարանները, նմանապէս վանքերէն դուրս կը տեսնուին գաւառին զանազան վայրերու մէջ անհատներ որոնք անձնական նախաձեռնութեամբ ձեռագիրներ գրած են, մասնաւորապէս ԺԶ. դարուն, երբ գաւառին վանքերուն մէջ ալ ձեռագիրներ կը գրուէին:

Արդարեւ Գալլականջ գիւղին¹ մէջ 1563-ին, 1566-ին եւ 1589-ին գրուած են չորս Աւետարաններ, որոնք չորսն ալ հաւանօրէն գրուած են Ստեփան անունով երէցէ մը, թէեւ միայն առաջին երկուքին մէջ յիշուած ըլլայ իր գրիչ իր անունը:

1596-ին, կը յիշուի Կիրակոս անուն սարկաւազ մը որ ՇԱՐԱԿՆՈՅ մը գրած է Եղեղնոց Զորի մէջ որուն Մալաթիոյ գաւառին մէջ ըլլալը ձեռագրին յիշատակարանը կը շեշտէ, բայց բոլորովին անծանօթ է այսօր, անշուշտ Գալլականջ գիւղին ճակատագիրը ունեցած ըլլալով:

Ասոնց ժամանակակից կը յիշուի ուրիշ գիւղ մը Մուշուղկան² ուր երկու տարուան տարբերութիւններով, 1576-ին եւ 1578-ին գրուած էին երկու Սաղմոսարաններ նոյնիսկ երկու եպիսկոպոսներու ձեռամբ որոնք իրենց օգնական ունէին մի քանի հատ գրիչներ:

(1) Այս գիւղը վերջին ժամանակներու մէջ անծանօթ էր. ապահովաբար անոր հայ բնակիչները պէտք է լքած ըլլան գիւղը կամ իսլամացած:

(2) Մալաթիոյ ենթակայ Մուշուղկայ գիւղը պէտք է շփոթել նոյնանուն ուրիշ գիւղի մը հետ, որ կը գտնուէր Բասենի մէջ, Ակնակոմեր Լեռան վրայ: Այս Լեռան վրայ գտնուած Նորսիսի (Ներսիսի³) անապատին մէջ 1210-ին գրուած էր Մանգակունիի ձառերը պարունակող ձեռագրի մը, որ հիմա Երուսաղէմ կը պահուի, եւ կը ներկայացնէ մասնաւոր շահեկանութիւն մը իր տարբերութիւններով: (Տես Եղիշէ Պատրիարք Դուրեան, Ուսումնասիրութիւնք եւ ֆինադատութիւնք, 1935, Երուսաղէմ, էջ 230—231):

Իսկ ժՁ. դարուն նշանակելի է որ Մալաթիոյ մօտ, աւելի Եփրատացոց շրջանին մէջ, կը ծաղկի նոր վանք մը՝ Կարկառի Ս. Տիմոթէոսի վանքը, ուր Պետրոս Կարկառեցի, Ամիթի դպրոցին աշակերտներէն ուսումնական եկեղեցականը որ Կիլիկիոյ կաթողիկոս ալ եղած է աղամայ, 1589—1600 հիմնած էր ուսումնավայր մը կամ դասարան մը, ուրկէ հասած էին պատկառելի եկեղեցականներ, ինչպէս տեսնուեցաւ երբ վանական վարժարաններուն վրայ խօսուեցաւ:

Այս մեծ փայլով իր ժամանակին կարեւոր հաստատութեան մէջ, գլխաւորաբար դպրանոցի պէտքերուն համար իրրեւ դասագիրք գրչագրութեամբ են Անանիա Շիրակացիի գործերը, Գիրք Սահմանացը, «Առ որս»ը, Մեկնութիւն պատարագին¹, որոնք արտածութեան համար չէին գրուիր, այլ դպրոցին աշակերտներուն:

Այսպէս, կը տեսնուի թէ Մալաթիա ալ ունեցած է ժե. դարուն սկիզբէն մինչեւ ժՁ. դարուն վախճանը, գրիչներու շարք մը Ս. Լուսաւորիչ, Ս. Փրկիչ, Ս. Թէոդորոսի (Դերձկի) եւ վերջապէս մասնաւոր կերպով ժՁ. դարուն Կարկառի Ս. Տիմոթէոս Վանքին մէջ, որոնք բաւական գործունէութիւն մը ունեցած են, առօրեայ պահանջներու գոհացում տուող, գրչագրելով առաւելապէս եւ մասնաւորապէս անձուկ միտքով կրօնական գիրքեր, յատկապէս ԱԻԵՏԱՐԱՆՆԵՐ եւ սակաւաթիւ ՅԱՅՍՄԱԽՈՒՐՔՆԵՐ, ՍԱՂՄՈՍՆԵՐ եւ ՄԱՇՏՈՅՆԵՐ եւ վերջապէս մէյ մէկ Շարական, Գանձարան, Տարեգիրք եւ Մեկնութիւն Մատթէի գործը թերեւս իբր դասագիրք:

Կարելի է ենթադրել թէ Ս. Գրոց ուսմանց ծառայող այս աշխատանքներուն ժե. դարուն միացած էին նաեւ ԱՐՏԱՔԻՆ ՈՒՍՄԱՆՅ մշակութեանց սահմանուած գործեր ալ, որոնք կրնային մեծ դարկ ու դարգացում տալ Մալաթիոյ վանքերուն, եթէ յանկարծ ձէլալիներու ապստամբութիւնը Հայաստանը, Փոքր Հայքը եւ Փոքր Ասիան, (ընդ որս Մալաթիան) չմատնէր ահարկու աւերածութեան մը որ ամէն բան քարուքանդ կ'ընէր ահագին տարածութեամբ երկիրներ աւերակի վերածելով:

Ձէլալիներու սփռած թշուառութեան եւ աւերին պակաս թողածը լրացուց ամենասատիկ սով մը, որ ինչպէս տեսնուեցաւ Անատոլուն դատարկացուց, Օսմանեան կայսրութեան վարիչները մեծ մտատանջութեան եւ տագնապի մատնելով, այնպէս որ թուրք կառավարութիւնը փախչելով երկիրը դատարկացնողները վերապրեցնելու համար մեծ ջանքեր ըրաւ, թէեւ կարելի չեղաւ վերակազմել երկիրը:

Մալաթիա որ այդ ապստամբներուն առաջին հարուածները ստացած էր անչքացաւ, բայց հայ վանքերու մէջ կատարուած աշխատանքները խափանուեցան, Հայերը անչքացան եւ թիւով պակսեցան:

Այս ընդհանուր աւերածութենէ վերջ Մալաթիա տարիներու կարօտ

(1) Այս գործին 1700-ին կատարուած մէկ ընդօրինակութեանը կը մնայ, որուն տեղեկութիւնը ապահովաբար աւելի կանուխ գրուած պիտի ըլլայ:

եղաւ վերակազմուելու համար եւ մշակութային աշխատանքներով զբաղուելու համար, հաւանորէն ազդեցութեամբը Տաւրոսեան լեռնակատարներուն վրայ ծաղկած զրչապրական դպրոցներուն, որոնց աշակերտները Փոքր Ասիոյ շատ մը քաղաքներուն վրայ իրենց ազդեցութիւնը զգալի ըրած էին:

Ասով կրնայ մեկնուիլ զոյութիւնը բաւական արդիւնաւոր դրիչի մը, Յովհաննէս քհն. Մեղրեցիի (որդի Աստուածատուրի եւ Թագուհիի) որ աշակերտն էր Խաչատուր Եպիսկ. Զէյթունցիի, եւ 1633ին ՇԱՐԱԿՆՈՅ մը եւ 1650ին ՃԱՌԸՆՏԻՐ մը զրած էր, կրնայ ենթադրուիլ Մալաթիայէն դուրս:

Կարկառի դպրոցը՝ որ ԺԶ. դարուն վերջը փայլեցաւ շնորհիւ Պետրոս Կարկառեցի Եպիսկոպոսին (յետոյ կաթողիկոս Կիլիկիոյ 1608) Ամիթի դըպրոցին մէկ ճիւղաւորումն է եւ իբր դպրեմանք նշանաւոր դեր կատարած է:

Հետեւաբար կարելի է ըսել թէ Մալաթիոյ մէջ Հայերը հնարաւորութեան սահմանին մէջ աշխատած են զրչապրները բազմացնելու եւ միւս կողմէն ալ ուսում տոնելու շրջակայ քաղաքները դիմելով:

Այնպէս որ ԺԷ. դարուն կէսին, երբ քիչ շատ վերակազմուած էին, զոնէ երկու անձեր (Յովհաննէս Երէց եւ Յովնան դպիր) կը գտնուին, որոնք 1650ին եւ 1692ին երկու ձեռագիր կը դրեն, առաջինը՝ ՃԱՌԸՆՏԻՐ եւ երկրորդը ՏՕՆԱՅՈՅՅ:

Նշանակելի է որ ասոնք այլեւս վանքի մը մէջ չէ որ կը գտնուին, այլ «ի Մալաթիա ի դուռն Ս. Ստեփանոսի», որ յայտնի է որ հին Մալաթիոյ, այն ատենուան Մալաթիա քաղաքին եկեղեցին էր¹, ուր ԺԷ. դարուն երկրորդ կէսին կար Յովհաննէս անուն վարդապետ մը գիտակ դրչութեան, որ ուսուցիչը եղած էր 1692ին Տօնացոյցը զրչապրող Յովնան դպիրին:

Ուրեմն աղիտալի եւ աւերիչ պատահարներէ ետք Մալաթիայի հայերը չեն դադրած ճիւղեր բնելէ, մշակութի մարդին մէջ հնարաւորը բնելու այդ դժբախտ քաղաքին մէջ:

Դ.

ՀԱՅ ԴՊՐՈՅՆԵՐ

Մալաթիոյ հայ վանքերու վրայ խօսուած ատեն (աստ, էջ 591-639), անոնց մէջ հաստատուած զոնէ կարճատեւ կեանքով մը ուսումնական դարգաման նպատակով հաստատութիւններ ներկայացուցի:

Իսկ «եկեղեցւոյ մանկանց» համար ընդհանրապէս հայ քահանաներու կամ սարկաւազներու կողմէ եկեղեցիներու կամ տուններու մէջ հաստատուած վարժարաններու վրայ բաւական ծանօթութիւններ տուի: Հիմա կը մնայ խօսիլ հաւաքական ուսմանց հաստատութիւններու եւ հասարակաց դպրոցներուն վրայ, որոնց զոյութիւնը շատ հին չէ:

Անոնք Արեւմտեան հայոց մէջ հազիւ ԺԸ. դարուն վերջերը հաստատ-

(1) Որ կիսուեր կը մնար մինչեւ 1915:

ուած են, սկսելով Պոլսէն եւ Իզմիրէն եւ հետզհետէ տարածուած են փոքր Ասիա եւ Հայաստան:

Այս կերպով Մալաթիա ալ պէտք չէր որ շատ ուշ ունենար իր ժողովրդային հասարակաց դպրոցները, քանի որ իբր քաղաք կարեւոր կեդրոն կը նկատուէր: Բայց հակառակ ասոր, կարծես թէ ազգային դաստիարակութեան տեսակէտով ուշ արթնցած վայր մը ըլլալու տպաւորութիւնը կը թողու, վասնզի ոչ ԺԸ. դարուն վերջերը եւ ոչ ալ ԺԹ. դարուն առաջին կիսուն, Ազդ. Վարժարանի մը յիշատակութեան չենք հանդիպիր, մինչ ուրիշ տեղերու մէջ այդ ժամանակները հիմնուած էին ծխական դպրոցներ:

Ասոր պատճառը պարզ է: Արդի Մալաթիան հիմնուած է 1839ին հին քաղաքին լքումով, այնպէս որ եթէ աւելի կանուխէն դպրոց մը հիմնուած ըլլար, անիկա հին քաղաքին մէջ բացուած պիտի ըլլար: Դժբախտաբար հին քաղաքէն ոչինչ մնացած է, ուստի չունինք յիշատակութիւն դպրոցի մը մասին, որ թերեւս դոյութիւն ունեցած էր, թէեւ ասիկա հաստատող վաստ մը չունինք:

Նկատելով որ 1834ին Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան ենթակայ 60է աւելի առաջնորդութիւններէն զէթ 25 կեդրոնական եւ վիճակային քաղաքներու մէջ 114 դպրոցներ դոյութիւն ունեցած են (տես ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ էջ 1096) նոյն համեմատութեամբ Կիլիկիոյ 10—12 վիճակներուն մէջ ալ այդ թուականին պէտք էր դպրոցներ հիմնուած ըլլային եւ Մալաթիա ալ ունենար զէթ անունով դպրոց մը:

Բայց դժբախտաբար տարակուսելի է, վասնզի Մալաթիոյ մէջ 1830էն մինչեւ 1844, կը տիրէր անսովոր կացութիւն մը:

Նախ այդ տասնամեակին սկիզբը 1831 Սեպտեմբեր—Հոկտեմբեր ամիսներուն, Մալաթիա վարակուած է սաստիկ համատարած քոլէրայէ, որ մեծ կոտորած բրած է քաղաքին մէջ: Ապա անոր յաջորդած է 1832էն 1834 Իսպրահիմ վաչայի եղիպտական բանակին արշաւանքը մինչեւ Քէօթահիա, վրդովելով Մալաթիոյ խաղաղութիւնը, որ 1834 Յունիս 29ի դաշինքով հինգ տարի վերահաստատուեցաւ, սակայն կրկին վրդովուեցաւ երբ 1839 Ապրիլ 21ին Իսպրահիմ վաչա վերսկսաւ պատերազմը, թուրք բանակը չարաչար պարտութեան մատնեց 1839 Յունիս 29ին Նիզիպի ճակատամարտին մէջ:

Այս վերջին պատերազմին ատենն է որ քաղաքը տեղափոխուած է իր հին տեղէն 6 մղոն զէպի հաբաւ, այդինքնու վայրը, ուր ժողովուրդը նախ ամառնային թեթեւ եւ անպատասպար բնակարաններու մէջ ապրելու դատապարտուած էր եւ վերջն է որ հետզհետէ նոր բնակարաններ ունեցած:

Այս զրկանքի դժնդակ օրերուն, զուցէ չեն կրցած դպրոցներու մասին խորհիլ, աւելի անհրաժեշտ եւ աւելի նախնական պէտքերու զոհացում տալու հարկադրուած:

Այս պատճառով զուցէ Մալաթիոյ մէջ դպրոցներու հաստատութիւնը շատ յապաղած է, թէեւ կարելի է խորհիլ թէ Մալաթիոյ վանքերուն կամ հին քաղաքին մէջ ուսում առնողներ եւ ուսուցիչներ պատրաստուած են,

քանի որ առանց անոնց դոյութեան, անկարելի պիտի ըլլար տեղացի ուսուցիչներով բանալ դպրոցներ նոր քաղաքին մէջ, մինչդեռ Մալաթիոյ մէջ հիմնուած առաջին վարժարանին մէջ պաշտօնավարած են ուսուցիչներ, տմէնքն ալ տեղացի:

Ուրեմն եթէ Մալաթիոյ մէջ ծխական—հանրային դպրոցներ դոյութիւն ալ չէին ունեցած, առանձնական ուսուցման կամ մասնաւոր դասաւանդութեան ձեռնարկներ պէտք է եղած ըլլան, ինչպէս կը հաւաստէ Տօքթ. Միքայէլ Քէշիշեան իր «Որո՞նք եղեր են Մալաթիոյ Հայութեան կրթական գործին առաջնորդները» խորագրուած յօդուածաշարքին մէջ (տես Պապ Ուխտի թ. 18—24), ուր կը խօսի երեք կարեւոր դէմքերու վրայ, որոնք էին.

1. — Կիւրեղեան Պելօ վարժապետ
2. — Բահանեան Աստուր վարժապետ
3. — Քէչէճեան Պէլլիկ վարժապետ:

Որոնք 1839ին արդի Մալաթիոյ հիմնարկութենէն ետք հրապարակ եկած եւ առաջին ռազմիրաները եղած են Մալաթիոյ կրթական գործին:

«Երկար տարիներու իրենց մտաւորական աշխատութեան իբր վարձատրութիւն՝ ստացած էին ՎԱՐԺԱՊԵՏ մեծ տիտղոսը այն ատենուան համար» (Պապ Ուխտի թ. 18 էջ 1):

Տօքթ. Միքայէլ Քէշիշեան իր հօր յիշողութիւններուն եւ այս «վարժապետ»ներուն իր մանկութեան օրերուն ծերունիներ ըլլալէն կը հետեւցնէ թէ անոնց գործունէութիւնը հարիւր տարի առաջ սկսած պիտի ըլլար, ինչ որ ճիշդիւ կը համապատասխանէ Մալաթիոյ հիմնարկութեան թուականներուն:

Տօքթ. Միքայէլ Քէշիշեան կ'ըսէ թէ.

«Այս երեք լոյսի մշակներու գործունէութիւնը թէ անհատաբար եւ թէ խմբովին շատ մեծ արդիւնքներ տուած է Մալաթիոյ Հայութեան կրթական գործին: «...Անոնք ունեցած են իրենց մասնաւոր աշակերտները եւ միասնաբար կառավարած են ազգային դպրոց մը Շուկայի եկեղեցւոյ կողմին: Պելօ վարժապետ եղած է հայագէտ, Աստուր վարժապետ Բահանեան եղած է հայերէնի հետ նաեւ քրքագէտ եւ Պէլլիկ վարժապետ դարձեալ հայագէտ»: (Տօքթ. Միքայէլ Քէշիշեան ՊԱՊ ՈՒՆՏԻ թ. 18 էջ 2—3):

Յայտնի չէ թէ անոնք իրենց ուսումը ո՞ւր առած են (տես նոյն), որո՞ւն աշակերտած, բայց ինչպէս Տօքթ. Քէշիշեան կ'ըսէ որոշ է որ անոնք իրենց ստացածը կատարելագործած էին, ինքնաշխատութեամբ, բոլոր իրենց ժամանակակիցներուն պէս:

Այս երեք վարժապետները յաջողած են առկայծեալ պահել հայեցի ուսմանց ջահը, աշակերտներ հասցնելով մինչեւ Խրիմի պատերազմին օրերը (1854—1856) երբ Թուրքիոյ մէջ Եւրոպական լուսաւորութեան թափանցումը կը սկսէր եւ Հայերը իրենց յառաջդիմական ոգիով իրենք ալ կը հետեւէին պետութեան ընդգրկած ուղղութեան եւ դպրոցներու դարկ կու տային:

Այդ թուականներուն Մալաթիոյ առաջնորդ էր Առաքել վրդ. խիզախ

եկեղեցական մը, որ առաջին հանրական կամ ծխական դպրոցը հիմնած է Մայր Եկեղեցիին քովը, կառուցանել տալով միայակ դպրոց մը, ուր կ'ուսանէին 100ի մօտ աշակերտներ:

Ուրեմն Մալաթիոյ հայ առաջին վարժարանը հաստատուած էր 1852—1860ի միջեւ աւելի 1856—1860 թուականներուն, թերեւս ուսուցչութեամբ միայն Ասատուր Րահանեանի, որուն ետքը կամ առաջին օրերէն միացած էին երեքէն միւս երկուքը եւս (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Թ. 20, էջ 1—2):

Այդ երեք նահապետները յանձն առնելով ամէն զրկանք, ամէն ցաւ ու տառապանք, ներքին անիմանալի ուժէ մը մղուած եւ միեւնոյն ատեն Աստուածային հաւատքով մը տոգորուած, մինչեւ իրենց ծերութիւնը՝ կը շարունակեն իրենց հերքիւլեան աշխատանքը եւ յաղթահարելով իրենց ճամբուն վրայ ծառացող բոլոր խոչընդոտները, կը հասնին իրենց նախատակին, մայրենի լեզուն գրել եւ կարդալ սորվեցնելով նոր սերունդին եւ սլաութաստելով իրենց յաջորդները (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Թ. 20, էջ 1—2):

Սակայն հակառակ այս փառաբանանքին, ինչպէս կ'երեւի այդ երեք մեծ վարժապետները, շատ նախնական ուսում մը կու տային Մալաթիոյ նորահաս սերունդին եւ իրենց աշակերտներէն շատ քիչերն էին որ ինքնաշխատութեամբ կամ մասնաւոր դասաւանդութեամբ, ուսման որոշ մակարդակի մը կը հասնէին: Ասոնք հազուադիւրս եւ բացառիկ դէմքեր էին, որոց դոյութիւնը չի կրնար նկատուիլ Մալաթիոյ հայերու կրթական—ուսումնական բարւոք վիճակին ապացոյց: Ընդհակառակը ընդհանուր առմամբ շատ գէշ ներկայացուած է սրտցաւ անձերու կողմէ Մալաթիոյ երբեմնի կրթական—ուսումնական վիճակը, հակառակ անոր որ 1860ական թուականներէն ետք Շուկայի թաղին առաջին վարժարանին կառուցումէն ետքը, միւս երկու եկեղեցիներուն քովն ալ խեղճ ու կրակ ողորմելի շէնքերու մէջ ալ դպրոցներ հաստատուած էին¹ հնօրեայ ուղղութեամբ:

Տ. Կարապետ քհն. Պէննէեան² որ նախ իբրեւ աշակերտ տեսած է այդ հին դպրոցները եւ ապա ալ իբր ուսուցիչ պաշտօնավարած է անոնց մէջ, կենդանի վկայ մըն էր իր ծննդավայրին կրթական դործին զանազան շրջաններուն, 1899ին իր համառօտ Մալաթիոյ տեղագրութեան մէջ, այդ հին օրերու կրթական վիճակը ներկայացուցած է շատ տխուր:

Հին, մութ ու խոնաւ շէնքերէն ներս, կ'ըսէ թէ «բացի գետինէն արտադրած ցեխին եւ տիղմին հետ խաղալ եւ օրուան կէսը քնանալով իրիկուն կ'ընէին»:

Այդ հին օրերուն «նարեկը կարդալ եւ երկու տող ծուռ ու մուռ գիր գրելու կարողութիւն ունեցողը մատի վրայ կը համբուէր, իսկ քերականու-

(1) Ս. Յարութիւն եկեղեցին 1860-ին եւ Ս. Երրորդութիւնը՝ 1875-ին հիմնուած ըլլալով՝ անոնց հետ հաստատուած դպրոցներն ալ այդ թուականներէն ետք հիմնուած պիտի ըլլան:

(2) Կարապետ քհն. Պէննէեան ծնած էր 1854-ին, հետեւաբար իսկապէս ժամանակակից մըն էր 1870—1895 կրթական շարժման:

թիւն կը կարդացնէ կամ կը կարդայ ըսուածը թէեւ թիւերու շարքին մէջ միշտ գէրօ կը դրուէր, բայց մատուցուող ցոյց կու տային: Թուաբանութիւն, աշխարհագրութիւն եւայլնի համար՝ եթէ տեսնուէր, մատաղ կը մորթուէր»:

Այս վիճակը, սակայն միայն Մալաթիոյ յատուկ չէր: Փաւստական շատ մը քաղաքներու մէջ նոյն էր կացութիւնը, վասնզի դեռ պէտք եղածին պէս չէր ըմբռնուած ուսման կարեւորութիւնը եւ զարկ չէր տրուեր դրոյներու:

Պատահօրէն դուրսէն եկած կամ տեղւոյն վրայ ինքնաշխատութեամբ կամ մասնաւոր դասաւանդութեամբ պատրաստուած ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԵՐ, կամ ԽՕՃԱՆԵՐ եւ կամ ՎԱՐԺԱՊԵՏՆԵՐ կը շարունակէին իրենց դործը, իրենց հնօրեայ մեթոտներով, Մալաթիոյ վերոգրեալ առաջին երեք ռահվիրաներուն եւ անոնց աշակերտներուն եւ անմիջական յաջորդներուն հետ:

Այսպէս, իբրեւ երկրորդ սերունդի ուսուցիչներ կը յիշուին,

1. — Ս. Յարութիւն թաղէն Ծերուն վարժապետ Տամպուրաճեան

2. — Փարազաչենց թաղէն Թիֆթիկճեան Գրիգոր խօճա, որ ժողովուրդը «Թիֆթիկճի խօճա» կը կոչէր սովորաբար:

3. — Մալեճմէղեան խօճա, որ ժամանակ մը Փափուչիններու դպրոցին մէջ պաշտօնավարած է:

Ծերուն վարժապետ լաւ ուսումնասիրած էր հայերէնի հետ նաեւ թուրքերէն լեզուն: Թուրքերն ալ կը յարգէին զինքն իբր ՄԵԾ ԽՕՃԱ:

Թուրք գրականութիւնը թուրքերուն ուսուցանելու աստիճան եւ աւելի կարող էր Թիֆթիկճի խօճան, որ Ծերուն վարժապետէն աւելի պատկառելի էր:

Այս երկուքն Պելո Աստուր եւ Պէլլիկ վարժապետներէն սորվածնին զարգացուցած էին ինքնաշխատութեամբ:

Այս երկուքին յատկացուած էր Շուկայի եկեղեցին, մեծ ճամբայի կողմը երկու դասարանով մեծ սրահ մը՝ իբր դպրոց:

Ծերուն եւ Թիֆթիկճի խօճա այս դպրոցին պատասխանատու ուսուցիչներն էին եւ ունէին 2—3 հարիւր աշակերտներ:

Այս դպրոցը շատ օգտակար և արդիւնաւոր եղած է՝ հասցնելով ժամանակին պահանջին համապատասխան անհատներ, որոնք յաջողութեամբ կը ծառայէին իբրեւ կառավարական պաշտօնեաներ: 1870էն մինչեւ 1895 Մալաթիոյ Հայերը ունեցած են շատ աւելի կարող ու աչքառու մտաւորականներ, քան Մալաթիոյ Թուրքերը (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Թ. 27 էջ 1—2), որոնք շատ ետ կը մնային:

Թուրքերը այնքան յետամնաց էին, որ երբ 1879ին Մալաթիոյ մէջ ոստիկանական կազմակերպութիւն հաստատուեցաւ 15—20 ոստիկան եւ 25—30 ոստիկան-զինուոր թրքերէն գրել-կարդալ գիտցող Հայերէն առնուեցաւ, ինչ որ տեղւոյն հայութեան համար մեծ բարիք մըն էր (Նոր Մալաթիա Գ. տարի Թ. 2, էջ 15):

Ծերուն եւ Թիֆթիկճի խօճաները 1900 թուականէն քիչ առաջ դադարած

էին ուսուցչութենէն: Թիֆլիսի խօճա իրրեւ կտակազիր եւ աղերսազիր դրող մինչեւ 1908 շուկային հրապարակին վրայ իր մասնաւոր տեղին մէջ օգտակար կ'ըլլար ու կը ծառայէր թէ՛ հայ եւ թէ՛ թուրք հասարակութեան, իսկ Ծերուն վարժապետ իրրեւ լաւ տիրացու, Ս. Յարութիւն եկեղեցիին երգեցողութիւնը կը ղեկավարէր, այսպէս կերպով մը հանդստեան կոչուած էին, երբ ժամանակին հետ դպրոցները եւ ուսուցանելու մեթոտները փոխուած էին արդէն եւ կրթական դործին մէջ զօրաւոր մրցում մը ստեղծուած էր օտար կրօնական ԲՐՕԲԱԿԱՆՏԻՍՏներու եւ այլադաւան քարոզիչներու հաստատած դպրոցներու պատճառով:

Անոնք դուրսէն կը բերէին պատրաստուած ուսուցիչներ եւ Հայերը թէեւ տնտեսական անձկութեան պատճառով միշտ տկար կը մնային եւ դըժուարաւ կը մրցէին անոնց հետ սակայն իրենց կարելին կ'ընէին իրենց դպրոցներն ալ լաւ վիճակի մէջ դնելու համար:

Ժողովուրդը կ'օգտուէր օտար կամ յարանուանական հաստատութիւններէն, որոնք կը մատակարարուէին օտարներէն ընծայուած նիւթական առատ միջոցներով, իսկ մեր աղգային դպրոցները ժողովուրդին լուծանքով, դրեթէ աղքատիկ միջոցներով այդ օտար հաստատութիւններու հետ կը մրցէին: Մալաթիացիք հնարաւորութեան սահմանին մէջ լաւ պահելու կ'աշխատէին իրենց աղգային դպրոցները, վասնզի իրենց մէջ աղգային ոգին արթնցած էր եւ ուսման ծախսը ցոյց կու տային:

Բոլոր Մալաթիացի Հայերը կը փափաքէին իրենց դաւակները կրթելու:

Այս պատճառով աղգային եւ մասնաւոր վարժարաններ կը բացուէին Հայերու ջանքերով, բացի յարանուանական եւ օտար վարժարաններէն, որոնց ուսանողներն ալ դրեթէ ամբողջ Հայեր էին:

Մալաթիոյ մէջ եկեղեցիներու քով դպրոցական շէնքեր գոյութիւն ունեցած էին, այսինքն երեք եկեղեցիներ եւ դպրոցներ կային 1870ական թուականներու¹, սակայն ողբալի էր անոնց վիճակը:

Պէննէեան քհն. նոյնիսկ 1880ական թուականներուն «Մալաթիոյ դրպրոցներուն նիւթական քէ բարոյական վիճակը ... բոլորովին հին ու անկեալ» կը ներկայացնէ (տես Մալաթիոյ տեղագրութիւն, համառօտ տպուած Պէյ-րութ էջ 104), ինչ որ անշուշտ 1870ական թուականներու վիճակին շարունակութիւնն էր:

Առաջին անգամ Գարեգին եպիսկ. Սրուանձտեանց (այն ատեն վարդապետ) որ 1878ին Պատրիարքարանի կողմէ դաւառները ղրկուած էր, իր «ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ»ին մէջ (Բ. հտ. էջ 319) Մալաթիոյ մէջ կը յիշատակէ երեք

(1) Անոնց հաստատութեան որոշ թուականները դժբախտաբար ճշգրիտ կարելի չէ որեւէ արձանագրութիւն կամ յիշատակութիւն գոյութիւն չունենալով: 1872-1873-ին Պուսոյ Քաղ. Ժողովի համարատուութիւնը դաւառական վիճակագրութեանց բաժին մը ունի, ուր դժբախտաբար Մալաթիոյ մասը կը պակսի. այնպէս որ այդ թուականին Մալաթիոյ դպրոցներու մասին ոչ մէկ տեղեկութիւն ունինք մինչեւ 1878 Գարեգին եպի. Սրուանձտեանցի այցելութիւնը:

վարժարաններ, Ս. Մեսրոպեան, Նարեկեան եւ Արշակունեան անուններով, որոնց մէջ կ'ուսանէին 400 մանկուհիք, տարեկան 7000 դրուշ ծախքով:

Սրբաւանձտեանց, որ իր այցելած այլ վայրերու դպրոցներով շատ զբաղած է, զարմանալի է որ ոեւէ խորհրդածութիւն չունի Մալաթիոյ վարժարաններուն վրայ, ինչ որ ինքնին փաստ մըն է՝ թէ անոնք կը գտնուէին արդարեւ անկեալ վիճակի մէջ, ինչպէս շեշտած է Պէննէեան քահ. իր գործին մէջ, աւելի մօտ թուականներու մէջ իսկ:

Չեմ գիտեր թէ ի՞նչ փաստերու վրայ հիմնուած Հ. Եփրեմ վրդ. Պօղոսեան (տես ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Թ. 58 էջ 18) հաւանական կը համարէ արդէն 1870ական թուականներու Մալաթիոյ մէջ կանոնաւոր դպրոցի գոյութիւնը, ՆՈՅՆԻՍԿ աւելի լաւ վիճակի մէջ, քան 1878ին, երբ Սրբաւանձտեանց կ'այցելէր Մալաթիա եւ տեղւոյն կրթական վիճակը կը գտնէր «մոայլ»:

Շատ զարմանալի է որ հակառակ անոր որ երեք վարժարաններու գոյութիւնը կը հաստատէ, Սրբաւանձտեանց կը խօսի միայն մէկ հայ վարժապետի մը վրայ, կարծես թէ ուրիշներ գոյութիւն ունեցած չըլլային:

«Հայ վարժապետ մը ունէին՝ գոր ԽՕՃԱՅ կը կոչէին, կը դասախօսէր տանկերէն, հայերէն, գիր, քիւ, ձայնաւորութիւն, կառավարիչ էր եւ տնօրէն եւ ամենայն ինչ: Գրագիր էր Առաջնորդարանին, եւ այլ ուրիշ պաշտօններ ունէր, ո՞վ կրնար դատել գինքն քէ իրաւ այսֆան բանգէտ էր կամ բան մը չգիտէր, իրեն կ'ըսէին «բաւական ես մեզի, դուն ամէն բան գիտես, ամէն բանի կարող ես¹» (տես ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ Բ. էջ 310):

Սակայն կ'երեւի թէ ժամանակը իր ազդեցութիւնը ունեցած է Մալաթիոյ Հայերու վրայ ալ:

Պերլինի վեհաժողովին (1878) յաջորդող ժամանակամիջոցը իրապէս կրթական զարթոնմի ժամանակամիջոց մը եղած է. այդ ժամանակամիջոցին է որ Կ. Պոլիս օգնութեան կը հասնէր գաւառներուն, անոնց կրթութեան համար կազմելով ընկերութիւններ եւ բանալով բազմաթիւ վարժարաններ գաւառներու ամենէն խուլ վայրերուն մէջ իսկ:

Կ. Պոլսոյ հայերու այս նախաձեռնութիւնը զարթուցիչ դանդակի դեր կատարեց, ինչպէս շատ մը գաւառներու, նաեւ Մալաթիոյ համար, որուն կրթական կեանքին մէջ ալ կարեւոր դեր մը կատարած է այս շարժումը եւ այդ թուականէն ետք է որ մասնաւոր խնամք տարուած է դպրոցական գործին եւ դպրոցներու թիւը շատցած է:

Այնպէս որ 1879ին իսկ կը տեսնենք թէ Մալաթիոյ առաջնորդ Սրապիոն եպիսկ. որուն վրայ ծիծաղած է Գարեգին եպիսկ. Սրբաւանձտեանց, իբրեւ իր ձիերէն զատ ուրիշ բանի հոգ չունեցող, զբաղիլ սկսած է դպրոցով եւ կրթական գործին հոգ տանիլ փորձած է: Այնպէս որ Յակոբ Մուրատեան, երբեմն ուսուցիչ Մալաթիոյ մէջ 1880 թուականը կը համարէ Մալաթիոյ հայութեան թմրութենէ արթննալու նախօրեակը գրելով թէ «այդ քուականէն

(1) Ակնարկուած անձը Թիֆթիկճեան Գրիգոր վարժապետն է:

առաջ գոյութիւն կրնայ ունեցած ըլլալ Հայ ուսանողներու փոքր շարան մը, բայց բուն խմբական հոսանքը ճշգրտօրէն սկսաւ 1880ական թուականներուն» երբ Հայ-Աւետարանականներու եւ Լատին Գաբուշիններու դպրոցներն ալ կը կազմակերպուէին եւ կը կանոնաւորուէին (տես ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ Գ. տարի թ. 2 էջ 14-15) :

Տոքթ. Մ. Քէչիշեան, իր «Պատմական ակնարկ մը Մալաթիոյ անցեալին ու ներկային վրայ» յօդուածաշարքին մէջ, որ հրատարակուած է ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ հանդէսին մէջ (տես Ա. տարի թ. 4. Բ. տարի թ. 3. եւ Գ. տարի թ. 2) աւելի իր ծննդավայրին սիրով լեցուած, քիչ մը հեռու իրականութենէն շատ նպաստաւոր կերպով կ'արտայայտուի Մալաթիոյ հայոց կրթասիրութեան եւ անոնց ուսումնական ջանադրութեանց վրայ: Անիկա տեղ մը կը դրէ թէ.

«Ս. Երրորդութիւն հայոց եկեղեցիին շինութիւնը վերջացածին պէս¹, անոր կողքին, նոյն եռանդով կառուցուեցաւ երկյարկանի երկսեռ շէնք դըպրոց մը, երկրորդական վարժարան մը, իր նախապատրաստական եւ մանկապարտէզի նիւղով: Շուկայի եւ Ս. Յարութեան եկեղեցիներն վերանորոգուած եւ բարեգարդուած, դարձեալ անոնց կողքին ժողովրդեան անձնուէր ջանքերով, նիւթական եւ բարոյական աջակցութեամբ շինուեցաւ իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ մօտ երկյարկանի եւ առողջապահիկ հսկայ մէկ մէկ վարժարաններ, բոլորը օժտուած տաղանդաւոր և մեծաւ մասամբ գոլէններէ վկայուած ուսուցիչներու հսկողութեան յանձնուած:

Հայ բողոքականները վերաշինեցին կործանուած հին ժողովատունը եւ հսկայ վարժարանի շէնքը, որ Մելիտինէի լուսաւորութեան կեդրոնը եղած էր, ունենալով միշտ լաւագոյն ուսուցչական կազմը Գոլէնէն:

Հայ կաթոլիկները նորոգեցին իրենց հսկայ քարաշէն եկեղեցին, որ Երրորդութեան եկեղեցւոյ նման շատ մը դրացի ընտանիքներու համար փրկարար դեր մը կատարեց եւ երկրորդ դիմադրութեան վայրը եղաւ:

Վերաշինեցին երկսեռ դպրոցը եւ Առաջնորդարան մը շատ շէնք, զարդարուն եւ գեղեցիկ»:

Իրականութիւնը այն է կարծեմ որ Միացեալ Ընկերութեան ոգեւորեալ աշխատութիւնները եւ յարանուանութեանց վարժարաններուն օրինակը խրթան մը եղած է Մալաթիոյ հայերուն (որոնք բաւական ուշ մնացած էին) որ իրենք ալ աշխատին իրենց դպրոցներուն համար:

1880ին չէ, այլ բաւական ետքն է որ Մալաթիոյ դպրոցներուն վերին հսկողութիւնը յանձնուած էր իւրաքանչիւր յարանուանութեան մէջ գլխավորած լաւագոյն մտաւորական ոյժերուն:

Տոքթ. Մ. Քէչիշեանի վկայութեան վրայ հիմնուելով, կը ներկայա-

(1) Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին 1875-ին հիմնարկուած երկար տեւողութեան մէջ շինուած է հաւանօրէն մօտ 1890-ական թուականներուն կամ անոր սկիզբները: Այնպէս ալ բաւական ուշ կը մնայ անոր մօտ կառուցուած դպրոցին շինութիւնը:

ցընեմ անունները այդ անձերուն, որոնք դպրոցներու հսկողութիւնը կը կատարէին :

Տոբթ. Մ. Քէշիշեանի համաձայն .

Հայ Լուսաւորչական երեք կեդրոններու վարժարանաց հոգաբարձութիւնը եւ մատակարարութիւնը յանձնուած էր .

Յովհաննէս Սարափեան

Յարութիւն Արսլանեան

Գէորգ Քէշիշեան

Գէորգ Պլըզեան

Կարապետ Ճիգմէեան

Գրիգոր Ճիվէլէեան

Գրիգոր Արսլանեան

Հայ Բողոքականաց հոգաբարձութիւնը յանձնուած էր .

Միքայէլ Թերխանեան (Արկղակալ կառավարութեան)

Գաբրիէլ Գաբրիէլեան (փաստաբան)

Յովհաննէս Թիւթէլեան (Արկղակալ)

Նաբոլէոն Պաղտօեան (Գրագիր կառավարութեան)

Հայ Կաթոլիկներուն հոգաբարձութիւնը .

Յակոբ Ժարժաթեան (Արկղակալ երկրագործական մասնահիւղի)

Յակոբ Սահակեան (Գոմիսէր, նախկին ուսուցիչ)

Իսկէտէր Քիւնտիպէեան (Անդամ դատարանի)

Վերոյիշեալ հոգաբարձութիւնի բոլորն ալ ժամանակին յատուկ բարձրագոյն կրթութեամբ օժտուած, բարեկիրք երիտասարդներ էին : Բոլորն ալ տեղեակ հայ մայրենի լեզուին եւ քուրճերէնի եւ իրենց արժանիքին համար իրենց երիտասարդ տարիքներու մէջ գրեթէ բոլորն ալ պաշտօնեայ կառավարութեան մօտ, արկղապետներ գանձին, անդամներ մասնահիւղերու եւ գրագիրներ :

Հակառակ իրենց զբաղման եւ պատասխանատու պաշտօններու, գիշեր ցերեկ կը զբաղէին դպրոցական հարցերով եւ ամէն գոհողութեամբ կը ջանային վարժարանները դնել լաւագոյն դիրքի մը մէջ : Դրամ չէր խնայուեր լաւագոյն ուսուցիչներու համար, բուն իսկ այս պատճառաւ, շուտով իր լաւագոյն արդիւնքը տալ սկսաւ իւրաքանչիւր վարժարանի ուսումնատենչ աշակերտներ եւ գոհաբերող ընտանեաց եւ ծնողներու օգնութեամբ կը խուժէին հարբերդի եփրատ եւ փրանսական գուլէնները :

Մեր դպրոցները շուտով հաւասարելով գուլէններու երկրորդական նիւղերու, վկայական ստանալէ վերջ՝ միայն երեք տարիով կարող կ'ըլլային գուլէններու շրջանը աւարտել եւ վկայական ստանալ եւ հետեւիլ Պէյրութի Ամերիկեան, փրանսական համալսարանները եւ Կ. Պոլսոյ Արուեստի նիւղերը, ուսանելու բժշկութիւն, դեղագործութիւն, ատամնաբուժութիւն, փաստաբանութիւն, նկարչութիւն, եւայլն :

Մեկիտինեցի ծնողք շուտով սկսան տեսնել եւ վայելել կրթութեան

համար իրենց քափած աշխատութեան եւ նիւթական մեծամեծ գոհողութեանց արդիւնքը¹ ունենալով իրենց գաւակներէն բժիշկներ»։ *Ինչպէս նաեւ դեղագործներ² եւ դռէճականներ³։*

Տոքթ. Մ. Քէչիշեան բարեացակամ եւ ներողամիտ հայեացքով մը, լաւատես արտայայտութիւններով կը դատէ Մալաթիոյ կրթական գործը, եւ կ'ըսէ թէ .

«Մեր այն մտաւորական անյաղթելի եւ գոհաբերող ոյժին իրենց մասնակցութիւնը կը բերէին առհասարակ ֆաղափ բոլոր աչքառու անձնաւորութիւնք եւ երկսեռ ժողովուրդը։

«Կրթական մեքենան շարժման մէջ էր, դպրոցներն լիք էին երկսեռ ուսանողներով, մօտակայ գոլէններ իրենց լաւագոյն եւ ուշիմ աշակերտներն Մալաթիայէն կը ստանային⁴։

«Մեր ուսանողք արդէն իրենց հարազատ ծնողներէն ժառանգած շատ մը բարի յատկութիւններու հետ, բոլոր դպրոցներն իրարու հետ մեր կապով կապուած, ուսանողք իրարու եղբայր էին, այս պատճառաւ մեր միջյարանուանական կեանքը շատ հանոյալի էր, անկեղծ սէր եւ համերաշխութիւն կը տիրէր երեք այլազան եկեղեցւոյ կրօնակիցներու մէջ, առանց բոլորին մտաւորական դասակարգը կրթական գործի շուրջ համերաշխ եւ սիրով էին իրարու հետ, եւ իրական միութիւն կրթական գործի շուրջ կազմուած էր։ Այնպէս որ աշխարհակործան վերջին⁵ մեծ պատերազմէն մի քանի ամիսներ առաջ, մեր ֆաղափ կղերականներու, միջյարանուանական մտաւորականներու եւ դպրոցաց հոգաբարձութեանց ընդհանուր խորհրդակցութեամբ, համերաշխութեամբ եւ ընդհանուր փափաքով որոշուեցաւ, նախ ընդհանուր երիտասարդութեան համար լսարանի դրութիւն հաստատել, եւ անմիջապէս բոլորի օգնութեամբ շինել խոշոր սրահ մը երրորդութեան եկեղեցւոյ դիմացի պարտէզի մէջ, ուր ամէն կիրակի պիտի յանախէին մեր երիտասարդները։

Շուտով ծրագիրը իրագործուեցաւ, մի քանի օրուան մէջ կանգնեցաւ հսկայ լսարանի սրահը, ուր նուագ, երգեցողութիւն, գրական եւ գիտական և ֆաղափական տեղեկութիւններ կը տրուէին հոն հաւաքուող հոծ և ուսումնասէն երիտասարդութեան։ Հայ Լուս. կղերին հետ կողք կողքի կը նստէին Բողոքական եւ հայ Կաթողիկէ եկեղեցւոյ երիտասարդ կղերներն, եւ իւրաքանչիւրը իր կարգին իր ֆարօքը, նառախօսութիւնը կ'ընէր, լաւագոյն բե-

(1) Անոնց անուաններու թուումը ըրած է Տոքթ. Քէշիշեան։

(2) Միայն մէկ հատ կը յիշէ Տոքթ. Քէշիշեան։

(3) Անոնց ալ անուանները յիշուած են։

(4) Կը թուին այս տողերը չափազանցութիւն, վասնզի քաղաքին հայ բնակչութեան թիւին համեմատ չէր անոնց թիւը եւ ոչ ալ իբր աշակերտ անոնք արտակարգ յաջողութիւններով չեն փայլած։

(5) Առաջին պէտք է ըլլայ, վասնզի կ'ականարկէ 1914-1918ի պատերազմին եւ ոչ 1939 - 1945-ի պատերազմին։

լադրութիւններով, բեմը անխտիր կ'ընդունէր բոլոր խօսելու կարող անհատներ: Այս վերջին ատենուան դպրոցաց հոգաբարձութիւնք էին ընդհանուր միութեան ծրագիրը մշակողները, որով կրթութիւնը բոլոր դպրոցներու մէջ նախակրթարաններէն սկսեալ մինչեւ բարձրագոյն վարժարանները, բոլորը միեւնոյն ծրագրով պիտի դասախօսէին, եւ բոլոր նախակրթարաններէ շրջանաւարտներ, բոլորովին յատուկ եւ միակ մեծ կեդրոնական ուսումնարանի մը մէջ իրենց երկրորդական ուսումը պիտի լրացնէին: Ասոնց բոլորը ծրագրուած էր, սակայն ցաւ ի սիրտ գործադրութեան դրուելու գարնան¹ աշխարհակործան պատերազմի քմբուկներն մունետիկներն սկսան սարսափի մատնել, ինչպէս հանուր աշխարհ, նմանապէս մեր քաղաքի ժողովուրդը, մանաւանդ Հայութիւնը: Սոյն լաւագոյն եւ համերաշխական ծրագիրը եւ միջյարանուանական եղբայրակցութիւնը մշակողներն, (երիտասարդ կղերականներու հետ) այն ատենուան մտային եւ զարգացած եւ վերջին ծայր ազգասէր մեր երիտասարդ քարմ ուժերն էին՝ ինչպէս Տոքթ. Մ. Քէշիշեան, Խոսրով Քէշիշեան, Սեդրակ Մումնեան, պրն. Խանձեան, պրն. Սենեֆերիմ Պօննուզլեան, պրն. Փէֆմէգեան, պրն. Յ. Պէննէեան, պրն. Սարմէլեան, պր. Յարութիւն Ճլնլեան, պրն. Տիոնիս Կեսարեան եւայլն»:

Տոքթ. Մ. Քէշիշեանի այս տողերը որոնց մէջ բաւական տեղ ունին իր ծննդավայրը բարձր եւ լաւ տեսնելու տկարութիւնը, որ շատեր ունին եւ որ շատ բնական է, այնքան համապատասխան չեն իրականութեան եւ ինչպէս պիտի տեսնուի առհասարակ Մալաթիոյ դպրոցներէն թէ՛ տեղացի եւ թէ՛ դուրսէն դիտողներ եւ այցելուներ շատ լաւ տպաւորուած չեն եւ յաճախ տփուրջն արտայայտութիւններ ունեցած են:

Այսպէս, կրթական դարթումի թուական ցոյց տրուած 1880-էն հինգ տարի ետքը 1885ին, երբ Մալաթիա ունէր նաեւ իր Ս. Երրորդութիւն եւ Ս. Յարութիւն եկեղեցիներու քով, ծխական դպրոցներ եւ ԱՍՏՂԻԿ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ դպրոցը (տես Արեւելք Օրաթերթ Կ. Պոլիս թիւ 428) ցաւ կը յայտնուէր թէ «անփոյթ եւ անյաջողակ ձեռքեր Ս. Երրորդութիւն, Ս. Յարութիւն եկեղեաց եւ Աստղիկ ընկերութեան վարժարաններն անբարեկարգ վիճակի մը մէջ պահած են միշտ, եւ յոյժ ցաւալի է անշուշտ տեսնել զայս» (նոյն):

Այս երեք վարժարաններու տեսչութիւնը կը յանձնուի նոյն տարին ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՎՐԴ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆԻ, որ ծնունդով Մալաթիացի՝ Վարազայ Վանքի միաբան մըն էր:

Երկու տարի ետքը 1887ին կը յիշուի թէ Մալաթիա դարձեալ ունի 3 դպրոց 300 աշակերտներով եւ 6 ուսուցիչներով, բայց դիտել կը տրուի թէ քաղաքին հայ բնակիչները 2000 տուն են, «իսկ ատոնց զաւակներէն հայ դպրոցի մէջ ուսանողաց թիւն ՀԱԶԻԻ ԿԸ ՀԱՍՆԻ 300ի, միւսներն օտար ազ-

(1) Գարնան չէ: 1914 Օգոստոս 1-ին սկսաւ Ա. ընդհանուր պատերազմը, որուն հօկտ. 17-ին մասնակցեցաւ նաեւ թուրքիա:

տրտունչներն ալ տեղի ունեցած են այլադաւան կրօնակիցներու մուտ գտնելէն ի վեր...» (Պէննէեան քհն. Համառօտ Տեղագր. էջ 104—106) :

Բայց ինչպէս կը տեսնուի այս մխիթարական կարծուած վիճակը շատ հեռի չէ ողբալի ըլլալէ, մասնաւորապէս նիւթական մատակարարութեան տեսակէտով, քանի որ 1900ին, ըստ առաջնոյն 3 եկեղեցիներուն քով մէկ մէկ դպրոց կար, որոնց մէջ կը դասախօսէին ութը ուսուցիչ եւ կը յաճախէին 480 աշակերտներ տարեկան 7680 դահեկանով (Բիւրակն, 1900, էջ 85) :

Թէ՛ ուսուցիչներու եւ թէ՛ ուսանողներու թիւը համեմատական չէր, իսկ թոշակները բացարձակ անբաւական: Առաջին անգամ Մալաթիոյ դըպրոցներուն վիճակը բարւոքելու աշխատող առաջնորդը եղած է Գէորգ վրդ. Արսլանեան, որ 1905—6 դպրոցական շրջանին տնօրէն բերաւ Յակոբ Բրիկեանը որ Եփրատ Գոլէճի շրջանաւարտներէն էր:

Իրեն կը դործակցէին իբր ուսուցիչ ուրիշ նոյն գոլէճէն աւարտականներ:

Ասլանեան վրդ. թէ՛ Ուսումնական խորհուրդ եւ թէ՛ Հոգաբարձութիւն կազմած էր:

Դպրոցական պիւտճէն կը հոգացուէր աղագային կալուածներու վարձքով, որոնք շատ աժան գիներով տրուած էին Մեծ-Աղաներու կողմէ, դուցէ կողմնակալութեամբ: Արսլանեան վրդ. յաջողեցաւ անոնց վարձքերը բարձրացնել եւ այդպէս բարձրացնել դպրոցին մակարդակը (Յ. Գոճապաշեան, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Թ. 31 էջ 10) :

Սենեքերիմ Ափալաքեան (Յուշեր եւ Խոհեր. ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Թ. 27) կը պախարակէ Աղա-Էֆէնտիները, որոնք իրենց քմահաճոյքին համաձայն կը վարէին աղագային դործերը, սակայն իրեն համաձայն չէ Տոքթ. Մ. Քէչիշեան որ մեծ յարգանքով կը խօսի եւ կը ներբողէ այդ Աղա-Էֆէնտիները իբր հեռատես եւ աղգին համար զոհաբերուող անհատներ, ինչպէս նաեւ Յ. Գոճապաշեան, որ կը մերժէ անոնց քմահաճ դործունէութիւն մը ունենալը (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Թ. 31 էջ 10), որ եթէ իրական ըլլար Արսլանեան վրդ. պիտի չյաջողէր:

Դժբախտաբար այս վարդապետին օրով կատարուած բարեփոխութիւնները տեւական չեղան, վասնզի Յակոբ Բրիկեան յաջորդ դպրոցական շրջանը չլրացուցած՝ ձգեց Մալաթիան եւ իր ծննդավայրը՝ Տիվրիկ մեկնեցաւ, եւ դպրոցը դարձեալ խանդարուեցաւ: 1908ին Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատութենէն ետք Մալաթիացիք վերստին ուշադրութիւն ընծայեցին իրենց դպրոցներուն, որ սակայն շատ մեծ առաւելութիւն չէր ներկայացներ, վասնզի 1909ին դաշնակցական առանդուն դործիչ, Բարսեղ Շահապաղ, կ'երթայ Մալաթիա կուսակցական քարոզչութեան նպատակով եւ կ'այցելէ վարժարանները: Այս առթիւ Պոլսոյ Արեւելին մէջ (1909 թ. 7063) կը գրէր թէ «Հայ աշակերտները Մալաթիոյ մէջ ցրուած են չորս տեսակ վարժարաններու միջեւ — Լուսաւորչական, Բողոքական, Կաթոլիկ եւ Լատին կղերական: Զորսն ալ գատ գատ գրեթէ ոչինչ չեն արժեր: Թէեւ բարեբախ-

տութիւն է որ կան մէկ քանի երիտասարդ ու իսկ եւ իսկ կարող ուսուցիչներ,
բայց ամսոս որ անոնք ալ անգործութեան դատապարտուած են, որովհետեւ
դպրոցական-կրթական գործը սիստեմաթիք մտազբաղման առարկայ չէ դար-
ձած բնաւ այստեղ հասարակութեան կողմէ: Լուսաւորչականներու եւ բողո-
քականներու վարժարաններուն մէջ տակաւին՝ գրասեղան անգամ չկայ»:

Յակոբ Գ. Ալաշանեան¹ ուրիշ ժամանակակից մը եւ ականատես մը դէմ
Ի. դարուն առաջին տասնամեակին մէջ Մալաթիոյ կրթական եւ ուսումնական
վիճակին մէջ կատարուած յեղաշրջումը ներկայացնելու համար, յատկապէս
Մալաթիոյ պատմութեան համար զիջի առած է հետեւեալ տողերը, որոնք
կը հաստատեն Պէննէեան քահանայի եւ զանազան լրագիրներու թղթակից-
ներուն հաւաստումները Մալաթիոյ կրթական գործին խեղճ վիճակին հա-
մար :

ձայր : «Հնուց ի վեր Մալաթիացիք հաւաքուած էին երեք շրջաններու մէջ . — Մայր Եկեղեցւոյ , Ս . Երրորդութեան եւ Ս . Յարութեան թաղամասերը : Ամէն թաղամաս իրեն յատուկ եկեղեցին եւ դպրոցը ունէր կողք կողքի շինուած : Ասիկայ ցոյց կու տայ որ Հայը որչափ ուսումնասէր , նոյնչափ կրօնասէր էր : Դպրոցականը եւ եկեղեցականը համընթաց գիծերու վրայ կը քալէին , ազգին ծառայելու համար :

«1900էն սկսեալ Մալաթիոյ հայութեան մէջ կրթական ու ուսումնական մեծ գրգիռ մը ծնունդ առած էր․ շուկային մէջ, խանութներուն ու տուններուն մէջ ամէն ոք կրթական հարցերով կը հետաքրքրուէր։ Մանաւանդ Գէորգ վրդ․ Արսլանեանի ժամանումով, որ այդ օրերուն Մալաթիոյ Առաջնորդն էր, այդ գրգիռը աւելի ուժովցաւ եւ աւելի ընդհանրացաւ։ Մինչեւ այդ օրը ժողովուրդին փափաքն էր իրենց տղայ գաւակներուն արհեստ սորվեցնել միայն։ Իսկ աղջիկները դատապարտուած էին տնական գործերով զբաղուիլ, մինչեւ իրենց ամուսնութիւնը։ Աղջկանց վարժարան գրեթէ գոյութիւն չունէր։ Բայց ինչպէս ըսինք վերը, 1900 թուականէն սկսեալ կրթութեան լուսաւորման փափաքը մեծ եղաւ երկու սեռին մէջ ալ։ Ամէն թաղի մէջ մանասանորման փափաքը մեծ եղաւ երկու սեռին մէջ ալ։ Ամէն թաղի մէջ մանասանորման փափաքը մեծ եղաւ երկու սեռին մէջ ալ։ Ամէն թաղի մէջ մանասանորման փափաքը մեծ եղաւ երկու սեռին մէջ ալ։ Ամէն թաղի մէջ մանասանորման փափաքը մեծ եղաւ երկու սեռին մէջ ալ։

«Գալով արհեստաւոր դասակարգին, որոնց մեծ մասը անգրագէտներ էին, գիշերային կեդրոններ բանալու եւ հոն գիրենի լուսաւորելու համար մեծ մղում մը շարժում եղաւ, բայց անյաջողութեան մատնուեցաւ, չեմ գիտեր ինչ պատճառներով :

«Այսպէս, Մալաթիոյ Հայ ժողովուրդը ոտքի ելած էր եւ մեծ եռանդով դէպի առաջ կ'ընթանար կրթութեան համբուն մէջ: Ուշիմ, բնդունակ աշակերտներ Սանասարեան, Եփրատ Գօլէն կ'երթային կամ կը դրկուէին հոն բարձր կրթութիւն ստանալու համար: Իրենց կոչումին յարմար եկեղե-

(1) $U_{j\theta}$ is a \mathbb{Q} -module:

ցականներ հասցնելու հարցն ալ անտեսուած չէր: Մի քանի ուսանողներ երուսաղէմի ժառանգաւորաց վանքը դրկուեցան եւ հոն իրենց ընթացքը աւարտելով վերադարձան:

«Հայոց կրթական վերագարթումի շարժումը առաւել եւս սաստկացաւ 1908ի Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ: Առաջնորդարանի ղեկավարութեամբ Ուսումնական խորհուրդ մը կազմուեցաւ կարող եւ զարգացած անհատներէ՝ որուն անդամներէն էր յայտնի գրագէտ հոսարով Քէշիշեան: Այս խորհուրդին ջանքերով բոլոր թաղային դպրոցներուն համար աստիճանական եւ միօրինակ ուսումնական ծրագիր մը պատրաստուեցաւ, որուն համաձայն ամէն տեղ նոյն աստիճան դասարաններու մէջ միեւնոյն դասերը կ'աւանդուէին առանց ոեւէ փոփոխութեան: Թաղային դպրոցները նախակրթարաններ էին. միայն Սահակեան Մայր վարժարանի ուսումնական մակարդակը բարձր էր: Որովհետեւ հաստատուն եկամուտի աղբիւրներ ունէր, եւ բաւական նոխ էր տարեկան պիւտնէին յատկացուած գումարը: Սանասարեանէն եւ Եփրատ Գոլէնէն շրջանաւարտ ուսուցիչներ կը պաշտօնավարէին հոն գոհացուցիչ ամսականով, որոնցմէ կարելի է յիշել հետեւեալները. — Յակոբ Բրիկեան, Պետրոս Տեփոյեան, Յովհաննէս Զարդարեան, Գաբրիէլ Անսուրլեան, Սարգիս Շիշմանեան, Պօղոս Պօղոսեան, Յակոբ Ալաշանեան եւ ուրիշներ: Այդ վարժարանի ընթացքը աւարտողներ Եփրատ Գոլէնի մէջ ուղղակի **Freshman** (ֆրէշմէն) դասարանը կ'ընդունուէին, ինչ որ մեծ վարկ մըն էր Մայաթիացիներուն համար: Մշակոյթի եւ զարգացման հետամուտ կարգ մը անձնաւորութիւններ կը ծրագրէին Եփրատ Գոլէնի եւ Սանասարեանի ուսումնական աստիճանին հաւասար բարձրագոյն կրթական հաստատութիւն մը գոյութեան բերել մօտաւոր ապագային մէջ, եւ Ամերիկայի Մայաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութիւնը արդէն իսկ մեծ քայլեր առած էր այդ հաստատութեան տնտեսական պահանջները գոհացնելու և ապահովելու համար:

Հեռու չէր այն ժամանակը երբ այդ երազը իրականութիւն պիտի դառնար, եթէ վայրենիները իրենց վաղուց պատրաստուած Հայկական բնաջընջումի ծրագիրը գործադրելու չելլէին: Այդ հրէշային անմարդկային ծրագրով՝ ամէն ասպարէզի մէջ յառաջդիմութեան ընդունակ բայց անպաշտպան ազգի մը (հայ Ազգին) դարաւոր աշխատանքը եւ գոհողութիւնները կէս նամբուն մէջ նզովել խեղդամահ ընել կ'ուզուէր...:

Աւելի ուշ, այդ անպաշտպան ազգին փիզիքական գոյութիւնը միանգամ ընդմիշտ մէջտեղէն վերցնել կ'ուզէին...»:

Այս շրջանին վրայ 1912ին Պէննէլեան Տ. Կարապետ քհն. եւս տեղեկութիւններ տուած է իր ընդարձակ Տեղեկագրութեան ձեռագրին մէջ, որ ունի «Կրթական հաստատութիւնք» խորագիրով հատուած մը, զոր նոյնութեամբ հոս կը ներկայացնեմ, իբրեւ կրթական շարժման ամէնէն աւելի մօտէն հետեւող անձնաւորութեան մը վկայութիւնը, որ չի կրնար զուրկ ըլլալ արժէքէ:

«Թէ՛ Հայֆ եւ թէ՛ յարանուանութիւնֆ իրենց եկեղեցիներուն յարակից ունին երկսեռ դպրոցներ ալ :

Հայեր ներկային¹ մէջ իրենց վարժարաններու ծրագիրները միացնելով երեք չորս տարիէ յետոյ քիչ շատ նախանձելի վիճակի մը հասցուցած են Մայր եկեղեցւոյ դպրոցը մանչերու, իսկ Ս. Երրորդութեան դպրոցի վերնայարկը աղջկանց կեդրոնականի վերածելով : Անոնց մէջ կը դասախօսեն Եփրատ Գօլէնէ եւ Սանասարեանէ շրջանաւարտ ուսուցիչներ եւ վարժուհիներ եւ ալ մանկավարժներ, համաձայն կազմական կանոնագրի արդի պահանջման եւ կ'աւանդուին Մայրենի լեզու, Թուրքերէն, Անգլիերէն եւ Ֆրանսերէն : Սոյն եւրոպական լեզուներու աւանդման առաջնութիւնը մերք մէկին եւ մերք միւսին կը տրուի : Անգլիերէնին՝ Ամերիկա երթալու տենչէն, իսկ ֆրանսերէնին՝ համաշխարհային ըլլալու համար :

Հայոց դպրոցներու տարեկան *պիւտճէն* կը յանգի 350—400 ոսկիի², որ կը հայթայթուի անշարժ կալուածներէ, ուսանողաց թոշակներէն եւ եկեղեցեաց սնտուկներէն :

Բացի կրօնֆի դասերէն, յարանուանութեանց դպրոցներու մէջ ալ կ'ուսուցուին եւ կ'աւանդուին գրեթէ միեւնոյն դասերն ու լեզուներն : Բայց ձեռագործի մասին Հայոց դպրոցը մի քիչ ետ կը մնայ կրնանք ըսել :

Գոհունակութեամբ միայն կրնանք ըսել թէ՛ Մալաթիացին ալ, այլեւս տակաւ առ տակաւ կը նկրտի ի լոյս եւ ի գիտութիւն : Մոռցած է իր նախորդ սերունդին ուր, եւ ի՛նչ եւ ի՛նչպէս կարդալը : Որովհետեւ դեռ նոր անցեալի մէջ դպրոց ըսուածը ուստայնակին տունը եւ եկեղեցեաց շրջանակին մէջ մութ ու խոնաւ ներքնայարկեր միայն ըլլալով՝ աւանդական ՖԱԼԱԽԱՅԻՆ եւ ԹԱԹ ըսուած պզտիկ թաթիկի եւ գաւազանի հարուածներուն տակ, առանց բան մը սորվիլ ու գրելու, տարիներով պէտք էր կարդալ ու հեգել հեգարան (Սաղմոսի ուր կանոններէն առաջինը), մեծ սաղմոս, ժամագիրք, շարական եւայլն :

Այդ երանելի, լաւ եւս է ըսել ողորմելի տարիներուն մէջ, գրոց աշակերտը պէտք էր ամէն շաբաթ օր իր ուստայնակ ուսուցչին տանէր մէյ մէկ մեծկակ լօղ (թոնիրի մէջ եփած հաց), անոր պարտէզին մէջ թափած թութերը ժողուել, երախան գրկել պտտցնել եւ տարին մի քանի անգամ հրաւէր կարդալ նոյն սեղաններով գայն մեծարելու համար : Ա՛լ, սակայն, այդ լէր կարդալ նոյն սեղաններով գայն մեծարելու համար : Ա՛լ, սակայն, այդ մութ ու խաւարին արգելանոցներն փանդուելով՝ նոր եւ փառաւոր շէնքեր կառուցուած են : Ա՛լ բարեփոխուելով հին կարգ ու սարք, քիչցած է «Տղաս տէրտէր վարդապետ չափտի ըլլայ» ըսողներու թիւը : Ա՛լ փոխանակ գրքի միայն հաց պարունակող թիւիւկը փոխուած է ծրարի եւ պայուսակի : Ա՛լ քէյ թի քէյի անախորժ բանդագուշանֆով օրն ողջոյն, գլուխ ուռեցնելու դատապարտութենէ ազատուած է : Վերջապէս, ալ «Մարկոսն ու Կիրակոսը ա-

(1) 1912-ին, այս տողերը գրուած ատեն :

(2) 1870-ին, ինչպէս տեսնուեցաւ, միայն 70 օսմանեան ոսկի էր :

մենէն խելօքն է» ըսելով խաղեր համար վարժապետ նստեցնելու բազմավր-
նաս սովորութիւնները հեռացած են :

«Կրթէ մանուկը իր օրօրոցէն» խօսքը յարգելով՝ 1906-ին Ս. Երրոր-
դութեան Թաղին մէջ մանկապարտէզ մըն ալ բացուելով՝ կը շարունակուի :
Բողոքականներն ալ հատ մը բացին, բայց հազիւ երկու տարի տեւեց ու
փակուեցաւ : Հայոց մանկապարտէզը կը կառավարուի տեղւոյն Մասեաժ
ընկերութեան տնօրէնութեամբ :

Այսպէս Մալաթիացիք 1908-ին Օսմ. Սահմանադրութեան վերահաս-
տատութենէն ետք ալ միայն զարկ տուած են իրենց թաղային վարժարաննե-
րուն եւ ընդհանուր համերաշխութեամբ, հաւաքական ճիգով աշխատած են
կանոնաւորել կրթական դործը, ինչպէս բացատրած էր Տոքթ. Քէչիշեան
(տես վերը էջ 699) այդ դործին նախաձեռնարկներէն մին : Արդարեւ նախ 1912-
1913-ին աղգային վարժարանները եւ ապա 1914-ին աւելի լայն սահման մը
ընդգրկելով, երեք յարանուանութեանց վարիչներուն կատարեալ համերաշ-
խութեամբը կազմուեցաւ կրթական միակ ծրագիր մը երեք հասարակու-
թեանց վարժարաններուն մէջ գործադրելու համար, տղաքներու տալու հա-
մար միօրինակ նախակրթութիւն մը, իսկ երկրորդական կրթութեան համար
Մայր-եկեղեցիին (Շուկայի թաղ) Սահակեան վարժարանը դարձնել Կեդրո-
նական վարժարան, ուր սլիտի երթային երկրորդական ուսում առնել ուզող
երեք յարանուանութեանց դպրոցներու միօրինակ ծրագիրով պատրաստուած
աշակերտները :

Խառն Ուսումնական խորհուրդ մը կազմուած երեք հասարակութեանց
ներկայացուցիչներով սլիտի հսկէր անխտիր երեք հայ համայնքներուն կըր-
թական դործին :

Կարգադրուած էր նաեւ դպրոցներու պիւտնէի հարցը լաւադոյն հա-
մաձայնութեամբ եւ կատարեալ համերաշխութեամբ եւ հասկացողութեամբ :

Այս օրինակելի ծրագիրը, ինչպէս յիշուեցաւ, կարելի չեղաւ իրադոր-
ծել չարաղէտ պատերազմին պատճառով որ ամէն ինչ քանդեց :

Այնպէս որ դէթ 1908-1914 շրջանին Մալաթիացիք որոշ է որ մեծ
ճիգ ըրած էին իրենց դպրոցներուն համար սահմանափակ միջոցներով եւ
նիւթական եւ բարոյական դժուարութիւններու յաղթելով :

Թուրքերը որ անհամեմատ յետամնաց էին նախանձով կը դիտէին Հա-
յերու յառաջդիմութիւնը եւ քաղաքը կրթական փեթակի մը վերածած ըլլա-
լու յաջողութիւնը որուն մէջ մեծ դեր ունեցած էին Խարբերդի Ամերիկեան
Եփրատ Գոլէճը եւ Ֆրանսական եւ Գերմանական կրթական հաստատութիւն-
ները :

1

ՀԱՅ ԴՊՐՈՅՆԵՐԸ

Վերոգրեալ ընդհանուր տեղեկութիւններէն ետք, կ'ուզեմ ներկայացնել նաեւ իւրաքանչիւր Հայ դպրոցի կեանքը, անոնց մասին առձեռն տեղեկութիւնները հաւաքելով, որպէսզի որոշ դաշտաւար մը տրուած ըլլայ ընդհանուր շարժումին վրայ:

Մինչեւ 1884 աղջիկներու վարժարան բնաւ դոյութիւն ունեցած չըլլալով նախ պիտի խօսիմ մանչերու դպրոցներու եւ ապա աղջիկներու վարժարաններուն վրայ, հնութեան կարգը ըստ կարելոյն պահելով, իսկ առանձին պիտի խօսիմ յարանուանական կամ օտար այն վարժարաններուն վրայ որոնց աշակերտները ամբողջ հայ էին, եւ կը նպաստէին Մալաթիոյ Հայոց դարգացումին:

1. — ՍԱՀԱԿԵԱՆ ՄԱՅՐ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

Ինչպէս տեսնուեցաւ Շուկայի թաղին մէջ գտնուող Ս. Աստուածածին Մայր եկեղեցիին քով Առաջնորդ Առաքել վրդ. 1856—1860ի ատենները հիմնած էր այս վարժարանը ուսուցիչ նշանակելով Ասատուր Բահանեանը (Նոր Մալաթիա, Գ. տարի, թ. 2, էջ 15): Անոր ետքը միացած էին Պելլօ եւ Պելլիկ վարժապետները: Առաջին տարիներուն դպրոցը ունէր հազիւ 100 աշակերտ: Սրապիտն եպիսկ. Սապօնճեան (1859—1868 եւ 1878—1888) որ Առաքել վրդ.ի յաջորդած էր, ինքն ալ կըթական դործին ուշադրութիւն ընծայած է: Ըստ Ստեփան Մանուչեանի Սրապիտն եպիսկ. բարելաւած է կըրթական դործը, Ակինեան¹ անունով ուսուցիչ մը բերել տալով, եւ արդէն տեղւոյն վրայ պատրաստուած ուսուցիչները դործածելով (Նոր Մալաթիա, ԺԵ. տարի, թ. 3—4 էջ 45):

1870ական թուականներուն հոն կը պաշտօնավարէին իրր ուսուցիչ Յերուն վարժապետ Տամպուրաճեան եւ Գրիգոր խօճա Թիֆթիկճեան: Աշակերտներու թիւը 200—300ի բարձրացած էր:

Սրուանձտեանց այս վարժարանը Ս. Մեսրոպեան անունով կը յիշէ, ժողովուրդը առ հասարակ դայն կը կոչէր ՇՈՒԿԱՅԻ ԴՊՐՈՅԸ, մինչ դպրոցին անունն էր ՍԱՀԱԿԵԱՆ:

Ծերուն վարժապետ եւ Թիֆթիկ խօճա, պաշտօնավարած են հոն մինչեւ 1890ական թուականներու վերջին տարիները, կամ մինչեւ 1900:

Այս Մայր-վարժարանը որ Մալաթիոյ ամենէն գլխաւոր դպրոցը եղած է, մերթ կոչուած է նաեւ «ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ», քանի մը կարգերու յաւելումով:

(1) Ակինեանի մասին ուրիշ որեւէ յիշատակութեան չեմ հանգիստ, այնպէս որ կը կասկածիմ այս անունին ճշգրտութեան վրայ:

Պոլսոյ ԱՐԵՒԵԼՔ օրաթերթին (1885, թ. 428) մէջ թղթակից մը կը գրէ թէ .

«Վերջապէս Հայոց մէջ ալ սկսան տեսնուիլ անձինք որ գիտեն ճանշել վարժարանի նշանակութիւնն ու կարելորութիւնն : Այսպիսիք ահա մեծ ջանք ցուցուցին ՄԱՅՐ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ բարեկարգութեան յորմէ միշտ գուրկ մնացած էր եւ հետեւաբար եւ ոչ մի գլխի տէր աշակերտ արտադրած : Վարժարանը բաժանեալ է նախակրթարանի եւ կրթարանի, դասատուք են Տեարք Ա. Խօրասանեան, Գրիգոր Թիֆթիկեան, եւ Մ. Յ. Խաչատուրեան եւ օգնականք, թիւ աշակերտաց 150¹ : Վարժարանն ունեցաւ իւր կենաց մէջ առաջին անգամն լինելով, իւր կանոնագիրն, ուսման յայտագիրն եւ ժամանակացոյց դասախօսութեանց եւ տոմարներ ներկայութեան, նիշագրութեան եւ վարուց : Աշակերտք յոյժ նուազ ունենալով դասագիրք, հոգաբարձութիւնն 10—15 ոսկւոյ դասագիրք բերել կու տայ ի Կ. Պոլսոյ : Մի լեզուգէտ դասատուի համար ալ ոչ նուազ փոյթ կը տարուի» :

Այս վարժարանին կ'աշակերտէին 1886-ին Քերովրէ Թաշճեան, որ կը պատմէ թէ իւրաքանչիւր աշակերտի վիզէն կը կախէին քառակուսի տախտակ մը, որուն վրայ զրուած էր այբուբենը :

Այս թուականին զպրոցի դասատուն էր Յարութիւն Փափաղեան եւ ահոր հօրեղբայրը ՊԵԼԼԻԿ ՎԱՐԺԱՊԵՏ ՔԷՉԷՃԵԱՆ, ողնայարը ծռած ծերուկ մը որ դաւադանով կը քալէր :

Քիչ ատենէն Քերովրէ Թաշճեան կ'ունենայ քերական մը եւ զրեթէ վեց ամիսէն կը սկսի «ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵԶՈՒ» դիւքը կարդալ :

Գպրոցի շէնքի վարի յարկը յատկացուած էր նախակրթարանի, իսկ վերի յարկը կրթարանի ուր կը դասախօսէր Ակնցի Աւետիս Խօրասանճեան :

Այդ վերի կարդին կ'աշակերտէին 20 աշակերտներ եւ զպրոցին կարգ ու սարքը շատ լաւ էր :

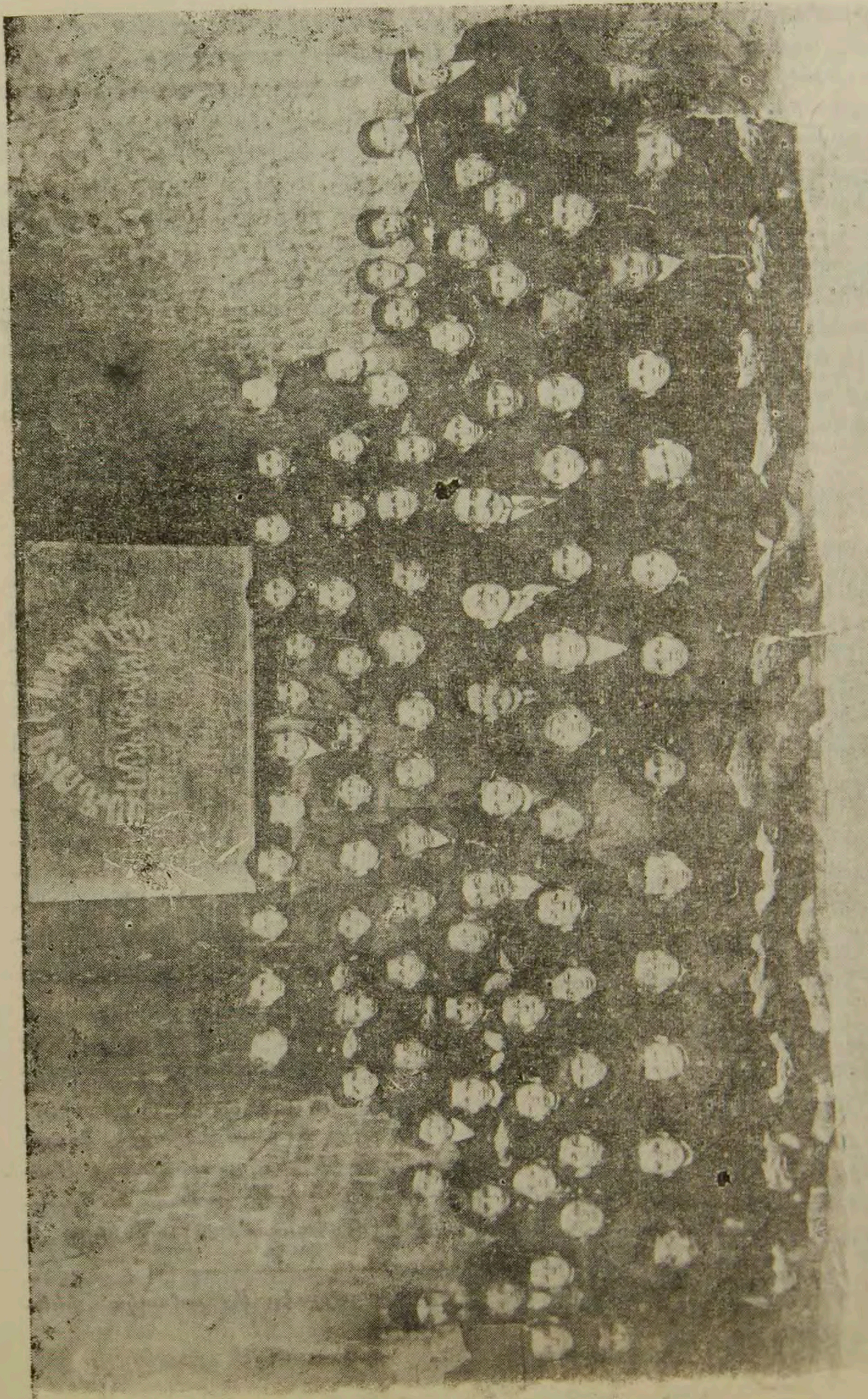
Ժամանակին առաջնորդը Սահակ Եպիսկ. շատ հոգածու էր զպրոցին (տես ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Թ. 48 էջ 14) :

ԱՐԵՒԵԼՔ (1889 թ. 1593) կը գրէ թէ «Տեղւոյս Ս. Առաջնորդ Գեր. Իսահակ Արք. եւ իրեն համամիտ մի քանի անձանց ջանիւք այս օրեր... ծախուց գումարը կրկնապատկեցաւ» : Այդ «ծախուց գումարը» ցաւալի է ըսել որ ըստ նոյն թղթակցութեան 7000 զրուչ էր ազգային եւ մասնաւոր եօթն հաւերկսեռ վարժարանաց 700 աշակերտներուն համար, այսինքն տարին 10 զրուչ իւրաքանչիւր աշակերտին համար :

Այդ թղթակցութեան մէջ տեղեկատուն կը գրէ թէ «Նոր դասատուներ կարգուեցան եւ Մայր վարժարանն իւր պէտք եղած բարեկարգութիւնն ստանալու վրայ է» (ԱՐԵՒԵԼՔ 1889 թ. 1593) :

Եւ իբր թէ եղածը մեծ բաներ մը ըլլային թղթակիցը կը գրէ «Յուսանք

(1) Յակոբ Մուրատեան, որ այդ թուականներուն Մալաթիա իբր ուսուցիչ պաշտօնավարած է, Մայր եկեղեցւոյ վարժարանին աշակերտներուն թիւը 200 նշանակած է (Նոր Մալաթիա, Գ. տարի, թ. 2, էջ 15) :

Մալաթիոյ Սահակեան Մայր վարժարանի աշակերտներն իւր ժամը, նկարուած՝ 1914-ին:

քէ միւս վարժարանի եւս պիտի տեսնեն այդ օրը», *մինչ ինչպէս տեսնուեցաւ ողբալի էր Մալաթիոյ կրթական վիճակը նոյն այդ օրերուն, հիմնուելով նոյնիսկ նոյն թղթակիցին այդ տողերուն հետ տուած տեղեկութիւններուն վրայ որոնց համաձայն 1889-ին «Մալաթիոյ երեք եկեղեցիք ունին իրենց վարժարանները, կան նաեւ աննշան մասնաւոր վարժարաններ եւ ազգային ու մասնաւոր երկու աղջկանց վարժարան, այս ամէն վարժարանաց աշակերտներու թիւն 700է աւելի է: Ասոնց համար Մելիտինէի մեր ազգայինք աւելորդ ծախս չեն ըներ, զի խնայողութիւնը լաւ բան է, եւ ի՞նչ հարկ կայ դպրոցին համար մեծ ծախսեր ընել, քանի որ իրենց դպրոցները ինչ անկեալ վիճակի մէջ եւ լինին՝ կրնան իրեն քանի մը տիրացուներ տալ... Բաւական համարուած է հոս հայերէնի համար փոքր եւ մեծ Սաղմոս, քուրֆերէնի համար ալ փոքր եւ մեծ ԻնՇԱ...: Այս ժողովուրդը տարեկան 7000 դրուշով իւր ազգային եւ մասնաւոր եօթն հայ երկսեռ վարժարանաց 700 աշակերտաց կրթական գործը կը կատարէ»... (տես ԱՐԵՒԵԼՔ 1889 թ. 1593):*

1893-ին Մալաթիայէ Ա. Ե. Թորգոմեանի հաղորդուած մանրամասն տեղեկութիւններու համաձայն (տես ԱՐԵՒԵԼՔ 1893, ք. 2927):

Մալաթիացիք «Ուսման եւ գիտութեան համը տակաւին չեն առած, սակայն... կ'աշխատին, հինգ դպրոցներ ունին, երեք մանչերու, Մայր, Արամեան եւ Ներսէսեան... Նիւթական շէնքերն ըստ բաւականին լաւ են, բայց ուսմունքը՝ թերի: Իւրաքանչիւրը գրեթէ 120ական ուսանող եւ 3ական ուսուցիչ ունի: Մասնաւոր շրջան մը չունին վարժարանի, ծաղկոց եւ կրթարաններու կը բաժնուին, կ'աւանդուին քուսքանութիւն, աշխարհագրութիւն, հայերէն, քրքերէն եւ փրանսերէն, այն ալ թերի կերպով: Տարեկանն 180ական ոսկի ծախս կ'ըլլայ, որ եկեղեցեաց սնտուկներէ եւ աշակերտաց թոշակներէ կը հայթայթուի: Թաղային վարժարան մըն ալ կայ, որ Արամեան վարժարանի մէկ մասնանիւրը կը համարուի, 70 աշակերտ եւ 2 վարժապետ ունի... Թէեւ ցայսվայր ունեցած չեն օրինաւոր, խղիւղիտ դաստիարակ մը, սակայն ժողովուրդը տակաւ կը սքափի իր տգիտութեան խոր թըմբիրէն եւ այժմէն ծիրանի յոյսեր կը տածեն իրենց վարժարանաց նկատմամբ եւ մտադիր են շրջակայ գաւառներէ կարող վարժ ուսուցիչներ բերել ապագայ սերունդը դաստիարակելու»:

1900-ին Մալաթիոյ ՄԱՅՐ կամ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ վարժարանի տնօրէն կը կարգուի Խարբերդէն հրաւիրուած Միքայէլ Հալաճեան անուն ուսուցիչը (ԱՐԵՒԵԼՔ 1900 թ. 4494):

Եղիշէ քհնյ. Խաչատուրեան որ Մալաթիոյ Ազգ. Որբանոցին Հոգաբարձութեան նախագահն էր 3 Փետրուար 1901-ին ներկայացուցած է Մալաթիոյ թաղային վարժարաններու վիճակացոյցը որուն համաձայն Մայր-վարժարանը ունէր՝ 200 մանչ եւ 120 աղջիկ (ընդհանուր 320) աշակերտ, 3 ուսուցիչ եւ 2 ուսուցչուհի:

Նիւթական մատակարարութիւնը կը կատարուէր Ա. ամսական եկե-

դեցւոյն սնտուկէն առնուած 300 դրուշով, Բ. աշակերտներէն դանձուած 75 դրուշ թոշակներով եւ Գ. դանձանակէ դոյացած 25 դրուշ, այսինքն ընդամէնը 400 դրուշ հասոյթով:

Օրուան Առաջնորդը Խաչատուր վարդապետ Տէր Ղազարեան, ամէն ճիշդ կը թափէ եւ «կ'ուզէ կրթական գործը փայլուն վիճակի մը ենթարկել, կը բաղձայ դաստիարակութեան սէրը արծարծել ամէն անհատներու մէջ» (ԱՐԵՒԵԼՔ 1901, թ. 4532):

Կ. Պոլսոյ Կեդրոնական Ուսումնական Խորհուրդի պատրաստած 1901—1902 տարուան Գաւառական Ազգային վարժարանաց վիճակացոյցին մէջ՝

ՄԱՅՐ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՆ Համար նշանակուած է Դ. դասընթացք, 180 մանչ եւ 120 աղջիկ (Համագումար 300) աշակերտներով 3 այր եւ 1 կին ուսուցիչներով: Նիւթապէս կը մատակարարուեն եկեղեցիին սնտուկէն 250 դրուշ եւ դանձանակէ կամ զանազան նպաստներէ ստացուած 150 դրուշ ամսական հասոյթով:

Իսկ անոր մաս կազմող ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ որ նոյնպէս ունէր Դ. դասընթացք 230 միայն մանչ աշակերտներով եւ 3 ուսուցիչներով:

Ամսական ծախքն էր 400 դրուշ, որուն 100ը թաղին սնտուկէն եւ 80ը թոշակներով կը հայթաթուէր:

Խաչատուր վարդապետ Տէր Ղազարեանի 21 Մարտ 1902 թուականով Պատրիարքարան ղրկած մէկ խնամեալ վիճակացոյց-տեղեկադրին համաձայն կը յիշուին քաղաքին մէջ երեք եկեղեցի եւ անոր յարակից երեք վարժարան, որուն առաջինն է ՄԱՅՐ-ՎԱՐԺԱՐԱՆ՝ որ ունի 4 ուսուցիչ եւ 205 ուսանող, այնպէս որ կը զօլարանայ այս 1901 եւ 1902 թուականներու համար երեք անհաշտ տեղեկութիւններ իրարու հետ համաձայնեցնել:

Իսկ բոլորովին ցաւալի են եւ վհատեցուցիչ 1909-ին Բարսեղ Շահպաղի հաղորդած տեղեկութիւնները Մալաթիոյ ամբողջ կրթական գործին վերայ (տես ԱՐԵՒԵԼՔ 1909 թ. 7063), վասնզի կը գրէ թէ «նոյնիսկ Կեդրոնական վարժարանի աշակերտները կը նստին գետինը, ծալապատիկ եւ գիրը կը գրեն իրենց առջեւ դրուած փոքր սնտուկներու վրայ — նիշդ նման Պոլսոյ Եկեղեցիի ճամբի ԱՐԶՈՒՀԱԼՃԻՆԵՐՈՒՆ...»:

Այս անհաւատալի ըլլալու աստիճան ողբալի վիճակը դարձանալի է, քանի որ գիտենք թէ այդ թուականներէն բաւական առաջ իսկ Եփրատ Գուլէճի շրջանաւարտներն էին որ կը վարէին Մալաթիոյ կրթական հաստատութիւնները:

Արդարեւ կ'երեւի թէ բարեշրջումը եղած է յանկարծական Օսմ. Սահմանադրութեան հաստատութենէն ետք: Մալաթիոյ Հայերը որոնք առաջին քայլերը առնելէ ետք 1885—1893ի շրջանին, միեւնոյն եռանդով չեն կրցած զարգացնել կրթական գործը, եւ ընդարձացած վիճակ մը ունեցած են: Մինչ Բողոքական, Կաթոլիկ եւ Լատին դպրոցները աչքառու յառաջդիմութիւններ

կ'ունենային օրէ օր, ինչ որ կ'երեւի թէ խթան մը կ'ըլլայ որ հայադաւան համայնքն ալ արթննայ թմրութենէ:

Այս շրջանին կը շինուի Շուկայի եկեղեցիին դիմաց, հսկայ վարժարան մը մեծ դասարաններով, իբր Մայր-վարժարան:

Կը հաստատուի թէ Հայ ծխական երեք դպրոցները արդիական կահաւորում ունէին: Ուսանողները ունէին կանոնաւոր սեղաններ, եւ դասարաններուն սլատերը նկարազարդ էին եւ քարտէշներ կախուած:

1899—1900 թուականներուն Շուկայի դպրոցին ուսուցիչները եղած են Գրիգոր վարժապետ Արբաճեան (տնօրէն), Պապլո վարժապետ Փափաղեան, Արապկիրցի Մանչուկ վարժապետ, Յովհաննէս Սիրունեան, եւ Գրիգոր Արդայեան — լուսարար էր Ս. Աստուածածին եկեղեցիին — որոնք կը դասախօսէին նախակրթարանին մէջ:

Հոն դասախօսած են նաեւ Գրիգոր Թաշճեան եւ Եղիա Կարապետեան, որոնք 1905-ին քահանայ ձեռնադրուեցան:

1905-էն վերջ աւելի ուժ տրուեցաւ վարժարանի, եւ հրաւիրուեցան Յակոբ Բրիկեան Տիվրիկցի¹, Մեսրոպ Ժամկոչեան, Պետրոս Տեփոյեան եւ Յովհաննէս Սերկիճեան, ամէնքն ալ Եփրատ Գոլէճէն: Իսկ Սանասարեանէն դարձած էին Սարգիս Խաչատուրեան, Գաբրիէլ Անսուրեան, Տոնոսիոս Կեսարեան, շրջանաւարտ Խարբերդի Փրանսական դոլէճէն, երեքն ալ Մալաթիացիներ:

Սարգիս Խաչատուրեան ժամանակ մը պաշտօնավարելէ ետք իբր նըկարչութեան ուսուցիչ մեկնած է Հռոմ կատարելագործելու իր արուեստը, Գ. Անսուրեան, հայրենանուէր եւ յեղափոխական խառնուածքով անձնաւորութիւն մը, արդիւնաւորապէս մի քանի տարի պաշտօնավարելէ ետք Պէյրութի բժշկական վարժարանէն վկայուած է 1915-ին բժիշկ, բայց առանց դործի սկսելու սպաննուած է:

Իսկ Տոնոսիոս Կեսարեան Փրանսերէնի ուսուցիչ եղած է եւ սիրուած անձնաւորութիւն մը: 1915-ին եղեռնէն ետք մեկնած է Սիւրիա եւ Հալէպ հաստատուած ուր եղած է երկաթուղիի ընկերութեան պաշտօնեայ:

Ասոնց ժամանակակից են Շիշմանեան Սարգիս եւ Յակոբ Փափաղեան որ նահատակուած է 1915-ին: Մալաթիոյ կրթական գործին ընդհանրապէս եւ մասնաւորապէս Մայր վարժարանին ուսումնական վիճակին բարւոքման մեծ նպաստ բերած է Խարբերդի Եփրատ Գոլէճը որուն շրջանաւարտներէն առնուած են մեծ մասամբ Մալաթիոյ ուսուցիչները:

Սահակեան վարժարանը կատարուած այս ճիգերուն շնորհիւ բաւական լաւ վիճակ մը ունեցած է եւ այս դպրոցէն շրջանաւարտ ելլողները կրցած են շարունակել իրենց ուսումը Խարբերդի Եփրատ Գոլէճի եւ Սերաստիոյ Սանասարեանի մէջ:

Մինչեւ 1908 այս դպրոցը ոչ մէկ շրջանաւարտ ունեցած էր, վասնզի

(1) Յակոբ Բրիկեան շրջանաւարտ է Խարբերդի դոլէճէն, տնօրէն եղած է Մայր վարժարանի (նոր Մալաթիա, ԺԵ. տարի, Թ. 1—2, էջ 27):

1895-ի ջարդէն ետք Մալաթիոյ Հայերը տնտեսապէս վնասուած էին եւ ծր-
 խողքները մատաղ հասակին մէջ իրենց տղաքը դպրոցէն քաշելով դործի կը
 հանէին, որպէսզի կարենան ապրեցնել իրենց բաղմանդամ ընտանիքները եւ
 կամ ապահովութեան համար իրենց արտասահման մեկնող ծնողներուն հետ
 կը գաղթէին:

1908-ին առաջին անգամ Սահակեան վարժարանը ունեցաւ երկու շր-
 ջանաւարտներ որոնք էին Կարապետ Խալիկեան¹ եւ Խորէն Փափազեան²:

Այդ օրերուն վարժարանին ուսուցիչներն էին Մարտիրոս Սաչաքլեան³,
 Օր. Արզաւեան, Բաբերդցի Խորէն վարժապետ եւ Կարապետ Թէրզիպաշեան:

Խորէն Փափազեանի 1911-ին կը յաջորդէ Եղիա Թօփալեան որ 1915-ին
 եղեռնին զոհ կ'ըլլայ: Մինչեւ տարադրութիւն միշտ Կեդրոնական կամ Մայր
 վարժարանը առաջին կարգի վրայ էր (Լեւոն Փափազեան որ իր տեղեկու-
 թիւնները քաղած է իր հօրեղբայրը՝ Մանուկ, եւ հօրեղբօր որդի՝ Խորէն
 Փափազեաններէ):

2. ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ ՎԱՐՃԱՐԱՆ

Այս վարժարանը կը գտնուէր Ս. Յարութիւն եկեղեցիին քով:

Եկեղեցին շինուած էր 1860ին, բայց դպրոցը բաւական վերջը բացուած
 էր, հաւանօրէն 1872-1873ին, հիմնուած Ներսէսեան ընկերութեան ջանքե-
 րով:

Առաջին ուսուցիչը եղած է Ծերուն վարժապետ Տամպուրաճեան (Նոր
 Մալաթիա Գ. տարի թ. 2 էջ 15): Ներսէսեան ընկերութիւնը որ իրեն ժամա-
 նակակից ԱՍՏՂԻԿ եւ ԱՆՁՆՈՒԷՐ ընկերութեան պէս դպրոցներու օգնող ըն-
 կերութիւն մըն էր մինչեւ 1888, շարունակած է:

Ընկերութեան կազմալուծումէն ետք Ներսէսեան դպրոցը ազգային
 կամ թաղային վարժարանին վերածուած է:

1901ին կազմուած Կեդր. Ուսումնական խորհուրդին վիճակացոյցի հա-
 մաձայն, Ներսէսեան վարժարանը ունէր չորս դասարան 140 մանչ աշակերտ-
 ներով եւ 2 ուսուցիչներով: Ամսական ծախքը 220 դրուշ էր, որ կը հայթայ-
 թուէր թաղային սնտուկէն 80 դրուշ, թոշակներէ 100 դրուշ եւ դանձանակէն
 40 դրուշ:

3 Փետրուար 1901-ին Եղիշէ քհն. Խաչատուրեանէ պատրաստուած վի-
 ճակացոյցին համաձայն աշակերտներու թիւն էր 120 մանչ եւ ուսուցիչնե-
 րուն՝ 2, իսկ հասոյթները 100 դրուշ եկեղեցիէն, 40 թոշակներէ, 10 դրուշ
 դանձանակէ (ընդամէնը 150 դրուշ):

(1) Կանուխ արտասահման անցած է:

(2) Ուսուցիչ եղած է Ս. Յարութիւն թաղին դպրոցին եւ լուսարար նոյն եկե-
 ղեցիին 1908-էն 1911, եւ ապա անցած է Ամերիկա:

(3) Վերջերս մեռած Քալիֆօրնիա:

Իսկ Խաչատուր վրդ. Տէր Ղազարեանի 21 Մարտ 1902ին ներկայացուցած տեղեկագրին համաձայն, Ներսէսեան վարժարանը ունէր 140 աշակերտ 2 ուսուցիչով:

3. ԱՍՏՂԻԿ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՎԱՐՔԱՐԱՆ

«Աստղիկ» անունով մշակութային ընկերութիւն մը կազմուած էր 1872ին, Մալաթիոյ մէջ:

Այս ընկերութիւնը Ս. Երրորդութեան թաղին մէջ կաթոլիկ եկեղեցիին փողոցին դիմաց Ժարժաթեաններու տունը վարձելով, 1881ին Դեկտեմբերի մասնաւոր դպրոց մը կը բանայ, ուր կը գործադրուէր Միացեալ Ընկերութեան կրթական ծրագիրը (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Թ. 60 էջ 19):

Դպրոցը ունեցած է 60 աշակերտ եւ երկու դասատու: Այս դպրոցին տնօրէնն էր Աւետիս Խօրասանճեան, Ակնցի հայկաբան, ուսուցիչ բերուած էր այս վարժարանին համար եւ հոն պաշտօնավարած էր մինչեւ այս վարժարանի փակումը (1886):

Վարձուած չէնքը ընդարձակ վերնայարկ մըն էր որ հովասուն, լուսաւոր եւ վայելչադիր էր:

Աշակերտները կիսով չափ գրասեղան ունէին եւ աշխարհացոյցեր (Մասիս 1882 Թ. 3333):

Այս դպրոցը, 1886ին հազիւ հինգ տարուան կեանք մը ունենալէ ետք կը փակուի (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Թ. 58), երբ Աստղիկ ընկերութիւնն ալ դադրած էր գոյութենէ:

Աւետիս Խօրասանճեան 1886ին կոչուած է Սահակեան Մայր վարժարանի տնօրէնութեան:

4. ԱՐԱՄԵԱՆ ՎԱՐՔԱՐԱՆ

Այս վարժարանը կը գտնուէր քովը Ս. Երրորդութեան եկեղեցիին, որ հիմնուած էր 1875ին: Սրապիտն եպիսկ.ի քարոզներուն ազդեցութեան տակ երբ Մալաթիոյ Հայերուն մէջ արթնցաւ ազգային ոգին եւ արծարծուեցաւ ուսման սէրը, Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիին թաղականներէն Հաճի Գէորգ Քէփէնէկեան, Հաճի Մարտիրոս (Զնքուչցի Մրտօ) Զուլալեան եւ Պօղոս Վառվառեան, հակառակ անոր որ իրենք կարգալ դրել չէին գիտեր, անխոնջ աշխատեցան եւ Ս. Երրորդութեան եկեղեցիին դիմաց երկյարկանի վարժարան մը շինեցին երեք դասարաններով եւ 1883-ին վարժապետ բերին Արապկիրի Անջրդի գիւղէն Կարապետ եւ Պետրոս անունով երկու եղբայրներ, որոնք մինչեւ 1885 պաշտօնավարեցին իրենց օգնականներով: Անոնք 200է աւելի աշակերտ ունէին (Յակոբ Մուրատեան ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ Գ. տարի Թ. 2 էջ 15):

Այս վարժարանին մէջ իբրեւ վարժապետ պաշտօնավարած են նաեւ Էնֆիլէճեան, Համբարձում Պէննէեան (յետոյ Տ. Կարապետ քհն.) եւ Նաղարէթ Տ. Մուշեղեան, յետոյ Տ. Մուշեղ քհն. (ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ Գ. տարի Թ. 2 էջ 15) :

Արամեան վարժարանը 3 փետրուար 1901ին ներկայացուած վիճակագրոյցին (պատրաստուած Տ. Եղիշէ քհն. Խաչատուրեանէ) համաձայն ունէր 150 միայն մանչ աշակերտներ 2 ուսուցիչներով : Հասոյթներն էին 120 զրշ., եկեղեցիին սնտուկէն, 160 զրշ. թոշակներէն, 20 զրշ. գանձանակէն (ընդամէնը 300 զրշ.) իսկ Խաչատուր վրդ. Տէր Ղազարեանի 21 Մարտ 1902 թուականով, տեղեկագիրին համաձայն, այս դպրոցը ունէր 200 միայն մանչ աշակերտներ եւ երկու ուսուցիչներ :

5. ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

1880ին Մալաթիոյ մէջ ալ ուսման կարեւորութիւնը ըմբռնուելով, շարժում մը առաջ կու գայ եւ կը խորհին Մշակութային ընկերութիւն մը կազմել կրթական գործին զարկ տալու համար (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Թ. 57 էջ 18) եւ ըստ Հ. Եփրեմ վրդ. Պօղոսեանի 1885ին կը ծրագրեն թելադրութեամբ Յակոբ Յովնանեանի ընկերութեան սեփական միջոցներով յատուկ դպրոց մը բանալ :

1886ին Աւետիս Խօրասանճեանի Սահակեան վարժարանէն հրաժարելէն ետք, Յակոբ Յովնանեան եւ Աւագ Կէմալմաղեան 1886ին Կէմալմաղ թաղին մէջ Կուրապեաններու տունը վարձելով՝ դպրոց մը կը բանան, Աւետիս Խօրասանճեանի տնօրէնութեամբ : Իրեն կը յաջորդէ ԱՍԱՏՈՒՐ ՐԱՀԱՆԵԱՆ, որուն օգնական կը կարգուի քիչ ետքը ՅԱԿՈԲ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ :

Այս վարժարանին հիմնարկութեան պատմութիւնը զոր Հ. Եփրեմ վրդ. Պօղոսեան կը ներկայացնէ, կը կարօտի ճշգումներու, վասնզի ընկերութիւնը որ այդ վարժարանը բացած է, 1880ին չէ որ կազմուած էր, այլ 1862ին «Անճնուէր» պիտակ անուանով : 1880ին այդ ընկերութիւնն էր որ կը վերակազմուէր, իսկ այս վարժարանին հիմնադիրը հաւանօրէն 1886ին Յունուար 1-ին կազմուած ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆ էր, որ թերեւս ԱՆՁՆՈՒԷՐ ընկերութեան մէկ ճիւղն էր :

Այս վերջինը 1886ին լուծել խոհեմութիւն համարուած է երեւութապէս, մինչ ան շարունակած է իր գործունէութիւնը գաղտնի, զանազան դիմափոխութիւններով, ինչպէս պիտի տեսնուի :

1887ին ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆի գլխաւոր ուսուցչութեան կը կոչուի ԳՐԻԳՈՐ ԹԱՇՃԵԱՆ, որ հայերէնէ զատ նաեւ անգլիերէն կ'աւանդէ, իսկ Յակոբ Մուրատեան կու տայ հայերէնի եւ թրքերէնի դասերը :

Դպրոցը այդ շրջանին ունէր Ա. եւ Բ. կարգեր : Աշակերտներու թիւը հետզհետէ կ'աճի եւ 120ի կը հասնի 1891ին, իսկ դպրոցին չէնքը նեղ գալով, նախ կը փոխադրուի Կէմալմաղեաններու, յետոյ Յակոբ Մազմանեանի տու-

ներ: Այս վարժարանին է որ կ'ականարկէ ապահովաբար 1893ին թղթակից մը (տես Արեւելք օրաթերթ Պոլսոյ թ. 2927), երբ կ'ըսէ թէ Արամեան վարժարանին մէկ մասնաճիւղը կը համարուէր թաղային վարժարան մըն ալ որ 70 աշակերտ եւ 2 վարժապետ ունէր:

Դպրոցին պաշտպան՝ ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ նիւթական եւ բարոյական ձեռնտուութեամբ, դպրոցը կը շարունակուի մինչեւ 1895ի կոտորածի թուականը:

Այդ դպրոցին մէջ իր բացման թուականէն սկսեալ ամէն կիրակի տեղի կ'ունենային նաեւ բարոյական ու դիտական բանախօսութիւններ ՅԱԿՈԲ ՅՈՎՆԱՆԵԱՆԻ կողմէ եւ վարժարանը կ'ունենար արդիւնաւոր կեանք (Հ. Եփրեմ վրդ. Պօղոսեան ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ թ. 57 էջ 19, նաեւ ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ թ. 32—33 էջ 12):

Այս դպրոցը կէմալմաղին դպրոցը կը կոչէր ժողովուրդը:

6. ԳԱՅԵԱՆԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

Մինչեւ 1880 թուական Մալաթիոյ մէջ իգական սեռի համար դպրոց չկար: Միայն տնական վարժարաններ կային, Պոլսոյ վարպետ-տուտուններուն նման, որոնք թաղերու մէջ աղջիկներու կարգալ կը սորվեցնէին:

Ասոնցմէ մին էր Տիկին Մարինէ Որբերեան, մայրը գրագէտ Ռուբէն Որբերեանի, որ ունէր իր տան մէջ այն տեսակ վարժոց մը 15—20 աշակերտներով, որոնց նախնական դասեր կու տար ու ասեղնագործութիւն ալ կը սորվեցնէր:

Տիկին Մարինէ Որբերեան, երբ Բողոքականները Մալաթիոյ մէջ աղջիկներու վարժարան բացին, անոր անդրանիկ ուսուցչուհին եղաւ եւ սերունդներ հասցուց: Շրջան մը ունեցաւ 50—60 աշակերտներ եւ հանդիսացաւ Մալաթիոյ առաջին վարժուհին (Նոր Մալաթիա, Գ. տարի, թ. 2, էջ 15):

Նաեւ Կաթողիկէները, Հայ Բողոքականները եւ Լատինները աղջիկներու վարժարաններ ունեցած են (տես Մասիս օրաթերթ, 1884 թ. 3629) աւելի կանուխ քան հայադաւանները: Մինչեւ 1884 աղջիկներու դաստիարակութիւնը անտեսուած էր, եւ բնաւ չէ յիշուած աղջիկներու վարժարան մը: Հակառակ անոր որ Հ. Եփրեմ վրդ. Պօղոսեան (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, թ. 57, էջ 20) կը կարծէ թէ, հին դպրոցներու մէջ աղջիկներ ալ կ'ընդունուէին, բնաւ հաւանական չէ որ աղջիկներ ալ զրկուած ըլլան մանչերու հետ դպրոց ուսում առնելու:

1884ին է որ առաջին անգամ աղջիկներու վարժարանի պէս բան մը կ'ունենան Հայերը (տես ՄԱՍԻՍ 1884, թ. 3629): Նոյն թուականին, Ապրիլին կը բացուի աղջիկներու վարժարանը, եկեղեցիին կանանց վերնատան մէջ, մէկու կէս մեթր բարձրութեամբ եւ երկու փոքր լուսամուտով յարկ մը, ուր 60—70 աղջիկներ ուսում կ'առնէին (ՄԱՍԻՍ 1884 Յունիս 27, թ. 3716):

Այս վարժարանը անուանուած է «ԳԱՅԵԱՆԵԱՆ», հաստատուած ըլլալով Գայեանեանց խնամակալուհի Տիկնանց աշխատութեամբ (Մարտիրոս Սահակեան եւ Կարապետ Գրգըլֆէշիշեան, ՄԱՍԻՍ, 1884 Ապրիլ 5, թ. 3663) :

Այս վարժարանը հակառակ եկեղեցիի մը չէնքին մէջ հաստատուած ըլլալուն իր յատուկ խնամակալութեամբ, մասնաւոր վարժարան մը նկատուած է : 1891ին Աղդ. Մայր վարժարանին միացած է, անոր համար Տէր Ղազարեան վրդ. այդ թուականին հիմնուած ցոյց կու տայ այս վարժարանը, իր 21 Մարտ 1902 տեղեկագրին մէջ : Ասոր համար թերեւս 1901ին Եղիշէ քհն. Խաչատուրեանի պատրաստած վիճակացոյցին մէջ չէ նշանակուած, ինչպէս նաեւ չէ յիշուած Կեղրոնական Ուսումնական Խորհուրդի վիճակացոյցին մէջ : Խաչատուր վրդ. Տէր Ղազարեան իր 21 Մարտ 1902 թուականով պատրիարքարան յղած ընդարձակ տեղեկագրին մէջ, այս վարժարանը կը յիշատակէ եւ կ'ըսէ թէ ունէր 150 աշակերտուհի եւ 2 վարժուհի :

Ուրեմն Ա. Ե. Թորգոմեանի 1893ին յիշած այս վարժարանը (տես Արեւելք, թ. 2927) շարունակուած է մինչեւ վերջը Մայր Վարժարանի հետ :

7. ՍԱՆԴԻՏԵԱՆ ՎԱՐՎԱՐԱՆ

Գայեանեանց մասնաւոր վարժարանին հիմնարկութենէն մէկ տարի ետքը, 1885 Մայիս 15ին, կը բացուի Մալաթիոյ մէջ առաջին աղջիկներու Աղդ. Վարժարանը, Մայր Եկեղեցիին թաղին մէջ, Յարութիւն վրդ. Առաքելեանի նախաձեռնութեամբ, նոյն թուականով դրուած թղթակցութեան մը համաձայն, ուր ըսուած էր թէ .

«Մայր Եկեղեցւոյ քաղն այսօր աղջկանց վարժարան մը բացաւ, թէեւ վարժուիի չկայ եւ թերութիւնք անպակաս են, բայց գոնէ գործն սկսած է : Այս յաջողութիւնը կրնայ վերագրուիլ Արժ. Տ. Յարութիւն վրդ. Առաքելեանի, միաբանին վարագայ վանուց : Սա 7—8 ամիսէ հետէ աստ, իւր հայրենիքը գտնուելով, կը ջանայ ըստ կարի օգտակար ըլլալ» (տես Արեւելք, 1885, թ. 428) :

Վարժարանը կոչուած է Սանդխտեան : 1889ին Պոլսոյ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ մէջ (1889, թ. 523) կը յիշուի այս վարժարանը, որ 30 աշակերտուհի միայն ունէր : Այս դպրոցը ինչպէս կ'երեւի շարունակուած է այլեւս անխափան :

Հ. Եփրեմ վրդ. Պողոսեան այս վարժարանը շփոթելով Գայեանեանի հետ «մասնաւոր» եւ «անհատական» նախաձեռնութեամբ հաստատուած ցոյց կու տայ (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, թ. 57, էջ 21) :

1893ին այս վարժարանը կը շարունակուէր (Ա. Ե. Թորգոմեան Արեւելք, 1893, թ. 2927) :

Բայց 1894ին փակուած է, վասնզի 1894 Նոյեմբեր 11 թուականով կը տեղեկացնեն պատրիարքարան, որ աղջիկներու վարժարան չունին եւ բանալու համար դպրոցը, կ'ուղեն վարժուհի մը, որուն թոշակին մէկ ու կէս ոսկին իրենք վճարելու յանձնառու կ'ըլլան :

Հաւանօրէն պատրիարքարանին օգնութեամբ վերաբացուած է աղջիկներու վարժարանը որ կ'երեւի փոխադրուած է Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիին քով եւ 1900ին ունէր միայն մէկ վարժուհի եւ 80 աշակերտուհի (տես Մկրտտիչ Ս. Որբերեան, ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900, էջ 85) :

8.

1888ին Մալաթիոյ Վերի ՍԱՆՏԸՂԵՐ Թաղին մէջ կը բացուի նոր դպրոց մը, որուն ուսուցիչը՝ Եղովբոս, կիրակի օրերը դպրոցին մէջ բանախօսութիւններ կ'ընէր, մեծերու եւ երիտասարդներու (տես ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ 1942, Թ. 32-33, էջ 12) :

Ոչ դպրոցին անունը յիշուած է եւ ոչ որքան ատեն տեւած ըլլալը :
Հաւանօրէն անհատական վարժարան մըն էր :

9. ՀՌԻՓՍԻՄԵԱՆՑ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

Խաչատուր վրդ. Տէր Ղազարեան իր տեղեկագրին մէջ (21 Մարտ 1902) կը յիշատակէ Հռիփսիմեանց վարժարան մը, հիմնուած 1899ին :

Տ. Եղիշէ քհն. Խաչատուրեան 3 Փետրուար 1901ին կազմած իր վիճակացոյցին մէջ, չէ յիշած այս աղջկանց վարժարանը, որ Ուսումնական Խորհուրդի վիճակացոյցին մէջ ալ չէ յիշուած :

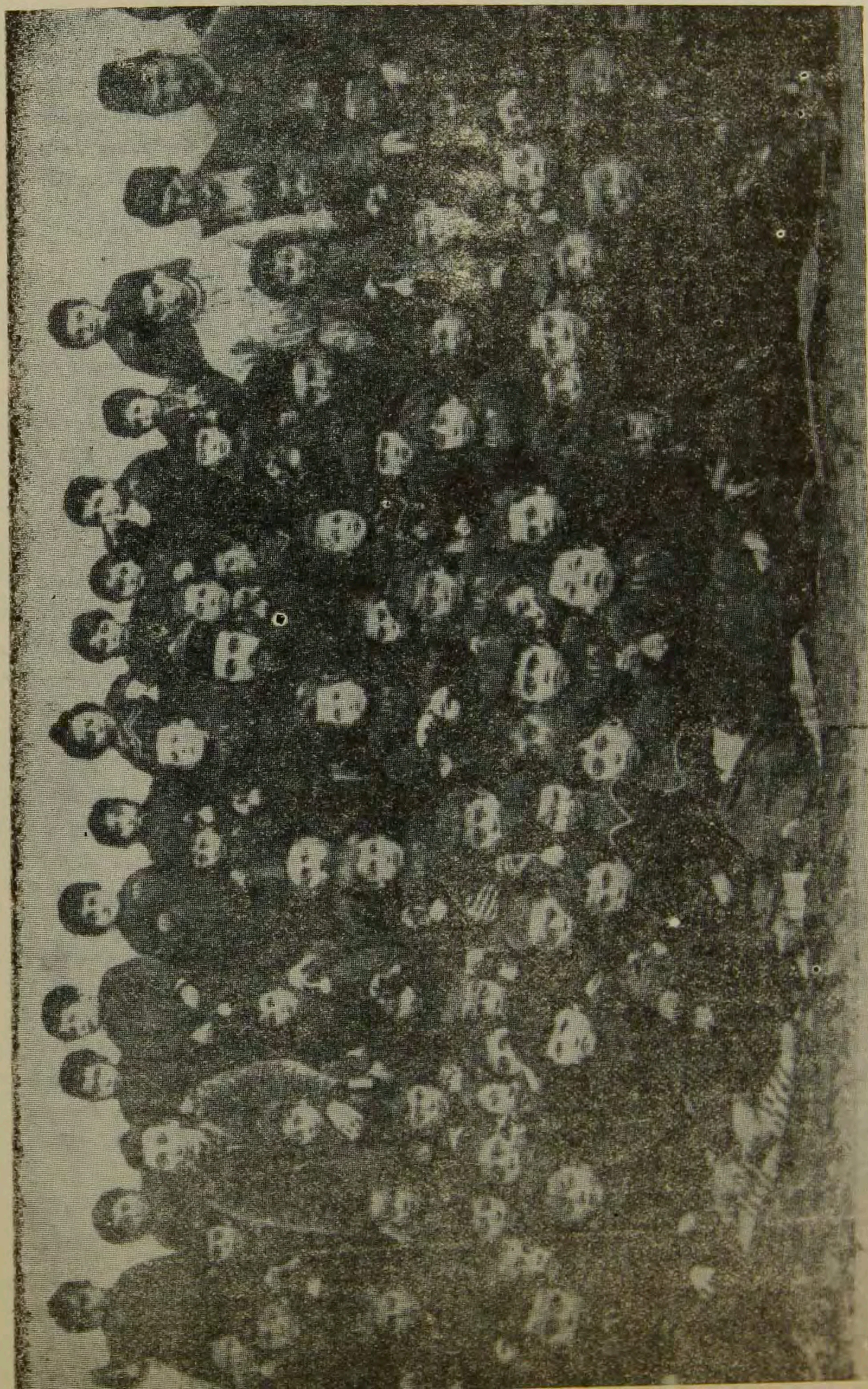
Տէր Ղազարեան վրդ.ի տեղեկագրին մէջ Մայր Վարժարանը միայն 205 մանչ տղաքներու սեփական ցոյց տրուած ըլլալով, Հռիփսիմեանցը Մայր Վարժարանի աղջիկներու մասը պէտք է ըլլայ, այս վարժարանը որ 120 աշակերտուհի ունէր, ըստ Ուսումնական Խորհուրդի վիճակացոյցին, ճիշդ ու ճիշդ Տէր Ղազարեան վրդ.ի Հռիփսիմեանց վարժարանի աշակերտուհիներու թիւին համաձայն :

10. ՄԱՆԿԱՊԱՐՏԵՉ

Մանկապարտէզներու թրքահայ կեդրոնին եւ կարեւոր դաւառներու մէջ հաստատուելէն բաւական ետք, Մալաթիա ալ ունեցաւ մանկապարտէզ մը 1906ին, Առաջնորդ Գէորգ վրդ. Արսլանեանի եւ Ուսումնական Խորհուրդի ջանքերով :

Առաջին մանկապարտիզականուհին կ'ըլլայ Օրիորդ Մարի Քէշիշեան, որ Շապին Գարահիսարէն հրաւիրուած է : Մանկապարտէզի համար չէնք մը կը շինուի կեդրոնական Թաղին վարժարանին շրջափակին մէջ, եւ կը բացուի 1906 նոյեմբերին :

Մալաթիայէն թղթակից մը Կ. Պոլսոյ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿԻՆ մէջ (տես 1906 Դեկտ. 12) կը գրէ թէ, «Այս տարի Մալաթիա կ'ունենայ իր մանկապարտէզը . . . դպրոցական տարեշրջանի սկիզբները արդէն պաշտօնի

Մանկապարտեզի աշակերտուհիներ: Անդրոնը նստած՝ Գեորգ Վրդ. Արսլանյան,
 ձախից՝ Կարապետ Բեկյ. Գեմնեկյան, աջից՝ Սերոբ Բեկյ. Տելլալյան:

կոչուած էր Շապին Գարահիսարէն Օր. Մարի Քէշիշեան, մեր նոր մանկապարտիզպանուհին, որ իր առաջին ֆայլերուն մէջ իսկ ցոյց կու տայ իր վրայ հմուտ ու փորձառու դաստիարակուհիի մը պէտք եղած բոլոր յատկութիւնները: Իր քելադրութեանց համաձայն, ֆաղափին կեդրոն քաղի վարժարանի շրջափակին մէջ շինուեցաւ շատ յարմար ու գեղեցիկ շէնք մը, ուր ահա 2-3 շաբաթներէ ի վեր, երկու սեռէ հարիւրի չափ պզտիկներ, սկսած են իրենց մանկական խաղերն ու վարժութիւնները»:

Մանկապարտէզը իր դոյութիւնը պահած է մինչեւ 1915:

11. ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՐԲԱՆՈՑ

1895-6ի ջարդերը, ինչպէս ուրիշ դաւառներու, նոյնպէս Մալաթիոյ մէջ պատճառ եղան որբանոց-կրթարաններու հիմնարկութեան, արտաքին և ներքին աջակցութիւններով և ժողովուրդին գերազոյն զոհողութեամբ:

1897-8ի ընթացքին Մալաթիոյ շրջանակին մէջ կը հաստատուին երեք որբանոցներ, երեք յարանուանութիւններու վարչութեան տակ: Ազգային Որբանոցը կը գտնուէր պատրիարքարանին պատասխանատու, Հայ Որբախընամ կաղմակերպութեան մը հսկողութեան տակ:

Սկզբնական օրերուն, կարեւոր դեր կը խաղայ Խարբերդի Ամերիկեան միսիոնարարութիւնը, որ որբերու մեծ թիւ մը հաւաքելով, առաջին անհրաժեշտ հոգածութիւնը ցոյց տուած է անոնց:

Հայ Որբանոցը բացուած է 23 նոյեմբեր 1898ին, Մոսկուայի Որբախընամի նպաստովը, նախ քաղաքի մէջ, բայց յաջորդ դարնան տեղափոխուած է Ս. Լուսաւորիչ վանքը (տես Օրմանեան Նպաստից Յանձնաժողով, Հաշուեցուցակ եւ Տեղեկագիր 1897-1908, էջ 39):

Նախապատրաստական ծախուց համար Պոլսոյ Պատրիարքարանէն ղրկուած է 30 Լ. Օ. և ամսաթոշակ սահմանուած է Լ. Օ. 15 (նոյն էջ 39):

1899ին 40-50 որբեր կը պատսպարուէին այս հաստատութեան մէջ, մէկ ուսուցիչով (Բիւզանդիոն 1899, թ. 822): Մալաթիացիք իրենք կը կարէին որբերուն զգեստները:

Խարբերդի Ամերիկեան միսիոնարութեան հոգածութեամբ խնամուած 100է աւելի հայ որբերը, ինչպէս նաեւ Լատիններու 24 և Հայ Կաթոլիկներու 24 խնամած հայ որբերն ալ աւելցնելով, հայ որբանոցին որբերու թուին վրայ, 1899ին Մալաթիոյ մէջ մասնաւորապէս 200 որբեր կը հոգացուէին և առհասարակ ամէնքն ալ լաւ խնամուած էին (Բիւզանդիոն, 1899, թ. 822):

Ս. Լուսաւորիչ վանքին որբանոցին մէջ պատսպարուած տղաքը մայրենի լեզուէն դատ կը սորվէին կօշկակարութիւն (տես Արեւելք 1900, թ. 4494):

Արհեստական կրթութեան զարգացման այս ձեռնարկին համար, բացէ նպաստ ալ տրուեցաւ և մինչեւ քառամեակին լրումը և բան մըն ալ աւելի շարունակուեցաւ, և դադրեցաւ 1903 Օգոստոսին, իսկ բովանդակ ծախուց

գումարը ելաւ Լ. Օ. 876 (տես Օրմանեան ՆՊԱՍՏԻՑ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ ԵՆԱՅԼՆ 1897—1908, էջ 39) :

Ծախքերը հոգացող Մոսկուայի Հայ Որբախնամը Պատրիարքարանի միջոցով Մալաթիա ղրկուած գումարներուն մատակարարութիւնը կը կատարէր տեղական հոգաբարձութեան մը միջոցաւ, որուն անդամ էին (տես Ընդ. Օրացոյց, 1900, էջ 350) :

Տ. Ստեփան քհն.

առ. տեղ. նախագահ

Տ. Եղիշէ քհն. Խաչատուրեան փոխ նախագահ

Պետրոս Որբերեան

Յարութիւն Պլլքեան

Փիլիպպոս Վարդանեան

Պօղոս Ուսալեան

1901ին Ս. Լուսաւորչի վանքին որբանոցին տեսուչ էր Կարապետ քհն. Պէննէեան :

1902 թուականին կը պատասպարուէին 50 որբ, եւ ունէին մէկ ուսուցիչ, մէկ հայրիկ եւ երկու կօշկակար վարպետներ :

Դասացուցակը ցոյց կու տար որ բաւական բարձրացեր էր աշակերտներու միտքին մակարդակը : Արհեստանոցին մէջ մուճակի եւ հողաթափի ամէն տեսակները կը պատրաստուէին և որբերը խաղախորդութիւն ևրոպականը եւ տեղականը միեւնոյն ատեն կ'ուսանէին (Յ. Յ. Ճըլճըլեան, Արեւելք, 1901, թ. 4610) :

1903ին այս որբանոցը կը փակուի :

2

ՅԱՐԱՆՈՒԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՕՏԱՐ ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա.

ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐ

Կաթոլիկ քարոզչութենէն եւ հասարակութեան կազմութենէն (1858) ետք, երբ հայադաւանները իրենց վարժարանները հիմնած էին արդէն եւ բաւական ուշադրութիւն դարձուցած էին անոնց վրայ, հայ Կաթոլիկներ մինչեւ 1880 գրեթէ դպրոց չունէին : Միայն Թաղէոս (Խրիստ Թոթօ) վարժապետ 15—20 տղայոց Ա. Բ. Գ. կը սորվեցնէր, իսկ Անարատ Յղութեան քոյրերը օգտակար կ'ըլլային (Նոր Մալաթիա, Գ. տարի, թ. 2, էջ 15) :

1. ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

1862ին Ղեւոնդ Եպիսկ. Խոռխոռունի (Առաջնորդ 1861—1897) կառոյց երկսեռ վարժարանի շէնքը, եկեղեցիին հետ եւ զարկ տուաւ կրթական գործին :

Հասարակութիւնը իր շնորհիւ ունեցաւ թէ մանչերու եւ թէ աղջիկներու վարժարան եւ իրենց նորընծայ վարդապետներով, յարատեւութեամբ շարունակելով իրենց դպրոցները, հասցուցին օգնական ուսուցիչներ:

Որովհետեւ Խորթոռունի եպիսկոպոս յաջորդը՝ Միքայէլ եպիսկոպոս (1899—1916) իր ընդհանուր փոխանորդը եւ անոր կրթական ջանքերուն մեծ օգնականը եղած էր եւ իր առաջնորդութեան ընթացքին, մեծ վաստակ ունէր դպրոցին վրայ, վարժարանը կոչուեցաւ ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ:

Կաթողիկ հասարակութեան այս դպրոցին առաջին ուսուցիչը եղած է Յակոբ վարժապետ Կոչաեան, որ Կ. Պոլիսէն հրաւիրուած էր: Ան կատարած է նաեւ դպրոցին տեսչութեան պաշտօնը որպէս աշխարհական: Իրեն յաջորդած է Վենետիկի Մխիթարեան Միարանութենէ Հ. Թադէոս վրդ. Թոմաճան, որ 1903—1906 Մալաթիոյ դպրոցական կեանքին մէջ գեր մը կատարած է, զարկ տալով Խաչատուրեան վարժարանին, ուր ուսուցչութեան պաշտօն վարած է նաեւ Յակոբ վարժապետ Սիսեան 1907—1910 թուականներուն: Նոյն հաստատութեան աղջկանց բաժինը յանձնուած էր Անարատ Յղութեան քոյրերուն, որոնք այս հաստատութեան մէջ ձրիաբար կը դասախօսէին: Այդ դասախօս անձնուէր քոյրերէն կը յիշուին քոյր Անաստասիա Քիւնտիւղէկեան, քոյր Փուլքիլիա Չոլաքեան, քոյր Լուիզա Սանիոսեան եւ քոյր Գարուսուգեան:

Թէոդիկ (Յուշարձան, էջ 93) կը յիշէ նաեւ քոյր Շուշան մը, որ նահատակուած է 1916ի եղեռնին:

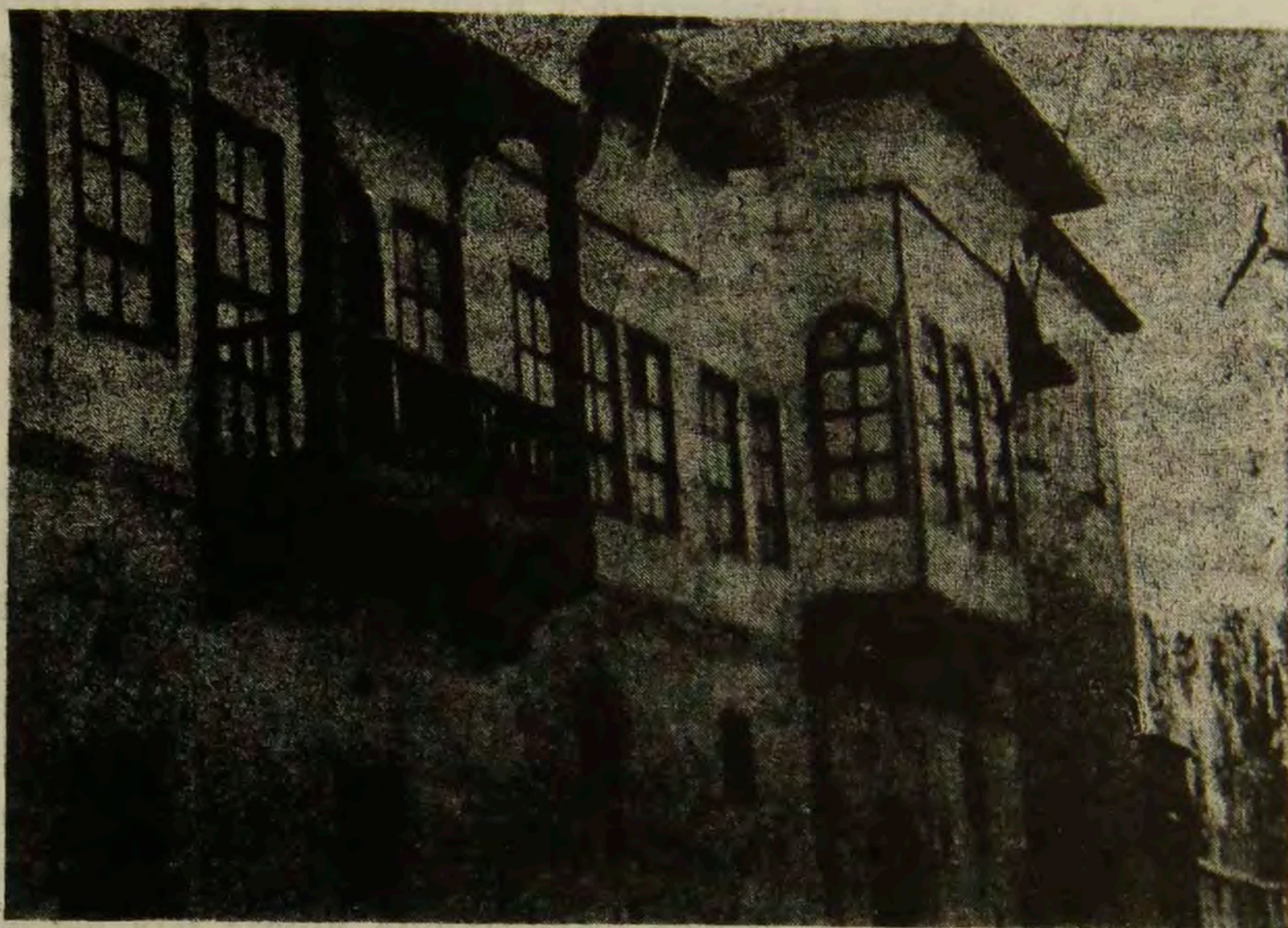
1900ին Հայ Կաթողիկէ հասարակութեան երկսեռ վարժարաններէն մանչերու դպրոցը ունէր 110 աշակերտ միակ վարժապետով մը, որուն կ'օգնէին վարդապետներ (ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900, էջ 85): Իսկ 3 Փետրուար 1901ին, եղիշէ քհն.ի կազմած վիճակացոյցին համաձայն այս վարժարանը կը յաճախէին 50 մանչ եւ 100 աղջիկ, մէկ ուսուցիչով եւ 3 ուսուցչուհիով:

Եկեղեցիին սնտուկը կը վճարէր դպրոցին 100 դրուշ ամսական եւ աշակերտներու թոշակէն կը գոյանար միայն 20 դրուշ ամսական:

1901—2ին հոն կը յաճախէին 130 մանչ աշակերտներ (տես Վիճակացոյց Գաւառական Ազգ. Վարժարանաց Թուրքիոյ. Բ. 1903, էջ 23): Բայց Առաջնորդ Խաչատուր վրդ. Տէր Ղազարեանի տեղեկագիրին համաձայն զըստը ունէր 120 ուսանող եւ 4 ուսուցիչ: Իսկ աղջիկներու դպրոցը 1900ին ունէր 200 աշակերտներ, որոնց կը դասախօսէին Անարատ Յղութեան երեք քոյրեր (նոյն): Իսկ 1901ին հոն ուսում կ'առնէին 250 հայ աղջիկներ (տես Վիճակացոյց Գաւառական Ազգ. Վարժարանաց Բ. 1903, էջ 23) եւ 1902ին 200ի չափ աշակերտուհիներ 4 մայրապետներու ուսուցչութեամբ (Տէր Ղազարեան վարդապետ):

Տղայոց վարժարանին ուսուցիչը կը ստանար 1900ին տարեկան 720 դահեկան, իսկ մայրապետները թոշակաւոր չէին (նոյն 88):

Մկրտիչ Որբերեան իր Մալաթիա այցելութեան տպաւորութիւններուն մէջ գրած է թէ «Կաթողիկներու իգական դպրոցին ձեռագործական ճիւղը որ-

Մալաթիոյ Հայ-Կարօլիկներու դպրոցը եւ եկեղեցին

Մալաթիոյ Հայ-Կարօլիկներու դպրոցի աշակեջ տուրիւնը, նկարուած՝ 1912-ին:

քան գնահատելի, հոյնական արգահատելի է ուսումնական մասը (ԲԻԻՐԱԿՆ 1900, էջ 86) : 12 տարի վերջը Պէննէեան Կարապետ քհն. (Ը. 73), որ երեք յարանուանութեանց դպրոցները հաւասար մակարդակի վրայ կը դնէր, աւանդուած ուսմանց տեսակէտով, «ձեռագործի մասին Հայոց դպրոցը մի քիչ ետ կը մնայ կրնանք ըսել» կ'ըսէ, ինչ որ անմեկնելի չէ, քանի որ Անարատ Յղութեան մայրապետները Կ. Պոլսոյ մէջ, նրբահիւս ձեռագործներու պատրաստութեան ընտելացած էին : Եւ աղջիկներու դպրոցը վստահուած ըլլալով այդ մայրապետներուն, բնական է որ հոն աւելի ուժ տրուած պիտի ըլլար ձեռագործի :

Գալով տղոց դպրոցին, անոր համար ալ Մ. Որբերեան կ'ըսէ թէ, «խեղճութեան վերջին բազրոտին վրայ կը գտնուի» (նոյն) : Այս վիճակէն ազդուած Բրոֆ. Մ. Որբերեան ցաւ կը յայտնէ ըսելով թէ, «Զեմ գիտեր, կ'ըսէ, Միքայէլ Գերապայծառ ի՞նչպէս կրնայ տանիլ այս անկումին» : Եւ դիտել կու տայ իրաւամբ թէ Գերապայծառը «Եթէ ուզէ իրեն համար նիւթական ոյժ չի պակսիր գայն բարձրացնելու : Երբոր փառաւոր շէնքերու, աղբիւրներու եւ պարտէզներու համար հարիւրաւոր լիրաներ կը գտնուին, արդեօք կարելի չէ՞ որ փոխան տարին 750 դահեկանի, 7500 դահեկան ալ կրթական կենսական գործին համար տրամադրելի ըլլայ : Այս պարագային տակ մարդ կը փորձուի խորհիլ թէ մասնաւոր ատելութի՞ւն մը կայ կրթութեան դէմ եւ բնաւ շունչը հասած չէ՞ Վենետիկի եւ Վիեննայի միաբանութեանց» (ԲԻԻՐԱԿՆ նոյն 86) :

Մալաթիոյ Հայ Կաթողիկոսներու կրթական հաստատութեանց յետամընաց վիճակը ուշադրութիւն պէտք է դրաւած ըլլայ Պոլսոյ Հայ Կաթողիկէ կեդրոնին, վասնզի հոն 1892 Մարտին կազմուած Հայ Կաթողիկէ «Հայ Երիտասարդաց Ակումբ»ը, անշուշտ իրեն եղած խնդրանքին վրայ, յանձն առած է Մալաթիոյ Հայ Կաթողիկէ տղոց վարժարանին աշխարհադրութեան գիրքերը հոգալ եւ ուսանողներուն նպաստ մը ընել (տես ՄԷՃՄՈՒԱՅԻ ԱՂԲԱՐ, Թ. 2340, ՀԱ. 1952, էջ 429) :

Միայն կասկածելի է որ երկար տեւած ըլլայ այս նպաստը, վասնզի 1896էն յետոյ, բնաւ չէ յիշուած :

Հայ Կաթողիկոսները ինչպէս յիշուեցաւ 1912—13 եւ 1914 թուականներով Հայ Առաքելական եկեղեցիի եւ Հայ Աւետարանական համայնքին հետ համերաշխական ծրագիր մը գործադրած էին Հայ կրթութեան գործը ամուր հիմերու վրայ դնելու համար, երբ 1915ի աղէտը վրայ հասաւ, եւ քանդեց ազգին տունը :

2. ՈՐԲԱՆՈՑ

1895ի ջարդերէն վերջ, 1898ին Հայ Կաթողիկոսներն ալ ունեցան իրենց յատուկ որբանոց մը, ուր կը հոգային 24 որբեր :

Կարճ ժամանակէ ետքը, այսինքն հազիւ 1—2 տարիէն, այս որբանոցը փակուած է :

3. ԼԱՏԻՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ

Լատին այս փոքրիկ հասարակութիւնը, ինչպէս վերը ըսուեցաւ, իր հաստատուելէն (1867) դրեթէ անմիջապէս ետք միջամուխ եղած է կրթական դործին եւ հիմնած է արական եւ իգական առանձին դպրոցներ, որոնք 1895ին թուրքերու կողմէ այրուելէն ետք, աւելի փառաւորը շինուած են:

Այս վարժարանին առաջին ուսուցիչը եղած է Կիւրինցի Յովհաննէս Աճէմեան¹, օգնական ունենալով Պալճան Եէմէզեանը, իր ծերութեան օրերուն եւ Յակոբ Սահակեանը (Յակոբ Մուրատեան, ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Գ. տարի, թ. 2, էջ 15), որ ծանօթ էր «քօմիսէր Յակոբ էֆէնտի» անունով: Լատինները քաջալերուելով իրենց դատած յաջողութենէն, նպաստի եւ նիւթական աջակցութեանց շնորհիւ, վարձեցին ուսուցիչներ լաւ վարձատրութեամբ եւ թէք Չէշմէ թաղին մէջ Քէշիշեան կալուածին վրայ շինել տուին մեծ սրահ մը, դասարաններով աշակերտներու համար:

Հոն կը տրուէին այն ժամանակին համար չլացուցիչ ներկայացումներ, բանախօսութիւններ եւայլն, որոնք ժողովուրդը ոգեւորելու կը ծառայէին: Վատիկանին աջակցութեամբ այս դպրոցը կը դարձանար ու կը հասնէր երկրորդական վարժարանի մը մակարդակին:

Իրենց շէնքերը իբրեւ դպրոց լաւագոյններն էին: Հոն կը դասախօսէին Քարբերդի Ֆրանսական Գոլէճի չըջանաւարտ ուսուցիչներն եւ վարդապետները: Այս դպրոցին մէջ Փրանսերէն լեզուն աւելի լաւ կ'ուսուցուէր: Հոս կը դասախօսէր Յարութիւն Ճըլճըլեան իբրեւ թրքերէնի եւ Փրանսերէնի ուսուցիչ: Ճըլճըլեան պետական ԻՏԱՏԻ դպրոցին ալ Փրանսերէնի ուսուցիչ էր, Լատին դպրոցը շատ օգտակար եղած է Մալաթիոյ, վասնզի պետական դրոյքոցներու մէջ իբր օտար լեզու, Փրանսերէնը ընդունուած էր: Այդ դպրոցի չըջանաւարտները կրնային երեք տարիէն Մամուլէթ իւլ Ազիզի Ֆրանս. Գոլէճը աւարտել եւ մտնել Պէյրութի Ֆրանս. Համալսարանը:

Իրենց արական եւ իգական առանձին դպրոցները 1900ին ունէին 2 ուսուցիչ եւ 3 վարժուհի:

Ուսանողներուն թիւն էր 180 մանչ եւ 140 աղջիկ, իսկ 5 ուսուցիչներուն տարեկան թոշակն էր 7300 դրուշ, իսկ 3 Փետրուար 1901ի վիճակացոյցին համաձայն, այս վարժարանը կը յաճախէին 100 մանչ եւ 80 աղջիկ աշակերտ, երկու այր եւ երկու կին ուսուցիչով: Իսկ Ուսումնական Խորհուրդի վիճակացոյցին համաձայն 150 մանչ եւ 150 աղջիկ աշակերտներ ունէին (Վիճակացոյց Գաւառ. Ազգ. Վարժ. Բ. 1903, էջ 23):

Մալաթիոյ ամենէն լաւ վճարուած ուսուցիչները այս դպրոցին մէջ էին (ԲԻԻՐԱԿՆ. 1900, էջ 85—86):

Մալաթիոյ Լատիններու դպրոցը իբր ուսուցիչ պաշտօնավարած է Եղեկիէլ վարժապետ Շիրոցի, որ իր ուսումը առած էր Պոլսոյ Կեդրոնական

(1) Ժողովուրդը կը ճանչնար զայն «Կիւրինցի Խոճա»:

վարժարանի մէջ, լաւ թուարան, աստղագէտ եւ թրքագէտ էր (ՆՈՐ ՄԱԼԱ-
ԹԻԱ Դ. տարի, Թ. 2, էջ 10) :

4. ԼԱՏԻՆ ՈՐԲԱՆՈՑ

1900ին Մալաթիոյ Լատինաց Առաջնորդ Հայր Սելիսդին, իր խնամքին տակ առած էր 26—28 երկսեռ հայ որբեր: Անոնցմէ մանչերուն ուսում, իսկ աղջիկներուն՝ ուսում եւ ձեռագործ աւանդել կու տար (ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱ-
ՄՈՒԼ, 1900, էջ 276—7) : 1901—2ին այս որբանոցին մէջ կը պատասպարուէին 15 մանչ եւ 10 աղջիկ հայ որբեր (Վիճակացոյց Գաւառ. Ազգ. Վարժարանաց Բ., էջ 23) :

Բ.

ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐ

1. ՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐ

Մալաթիոյ Բողոքականները, նոյնիսկ իրենց կաղմակերպութեան առաջին տարիներուն, ունեցած են իրենց առանձին սեփական դպրոցը: Այսպէս 1866ին Մալաթիոյ մէջ Հայ Աւետարանական եկեղեցիին հետ նոյն տեւն կը հաստատուէր երկսեռ վարժարան մը: (Արտաւագդ Արքեպ. ՅՈՒՅԱԿ ՀԱՅԵՐԷՆ ՁԵՌԱԳՐԱՅ ՀԱԼԷՊԻ. Բ. հատոր, էջ 97), որ ցոյց կու տայ թէ Մարտիրոս Իգնատիոսեան 1867 Դեկտեմբերին հոն կը պաշտօնավարէր իբրեւ ուսուցիչ եւ տարի մը վերջ (1868 Դեկտ.) կը հեռանար: Ուրեմն Մալաթիոյ Հայ Աւետարանականները 1860ական թուականներէն սկսեալ ունեցած են իրենց դպրոցները:

Արդարեւ, Բողոքականները եւ անոնց օժանդակ Ամերիկացի միսիոնարները, հիմնաւորելու համար իրենց գործը, Խարաչայի թաղին մէջ ընդարձակ հողի մը վրայ կանոնաւոր եւ երկյարկանի շէնք մը կառուցած էին, իբրեւ ժողովարան, գմբէթաւոր եւ բակին հարաւային կողմը երկյարկանի հսկայ շէնք մը, որուն վերի յարկը կը ծառայէր իբր վարժարան—դասարան դրասեղաններով եւ ուսուցչանոցով, վարի յարկի մէկ մասը կը թարան, միւս մասը մանկարան:

Միսիոնարներու շէնքին տակը կար բաւականաչափ խոշոր սրահ մը, որ կը ծառայէր իբր աղջիկներու կըթարան եւ վարժարան:

Եփրատ Գոլէճը, որ իր ձրիավարժ ուսանողներէն խոստում առած էր, որ իրենց ուսումը ստանալէ ետք, չըջակայ վայրերու մէջ պաշտօն պիտի ստանձնէին եւ լոյս ու դիտութիւն պիտի տարածէին, առաջին շրջանաւարտներէն Պէօզկէօթիւրեան Կարապետը Մալաթիոյ Բողոքականներու վարժարանին ուսուցիչ դրկեցին 1880ին: Հոն կը պաշտօնավարէր նաեւ Եփրատ Գոլէճի ուսուցիչներէն բանաստեղծ Աշոտ:

Եփրատ Գողթնի մէջ Մալաթիացի ուսանողներէն ոմանք:

Կրթարանի ուսուցիչն էր Աբրահամ Եղսուֆեան: Աչոտ եւ Ա. Եղսուֆեան Այնթապի Ամերիկեան Գոլէճի շրջանաւարտ էին:

Աչոտ բաւական ատեն Մալաթիա մնալէ վերջ, Եփրատ Գոլէճի նախապատրաստական ճիւղի մէջ ուսուցիչ եղաւ:

Աբրահամ Եղսուֆեան ալ վերջը Այնթապ դացած է եւ նախ հոն եւ ապա Ամերիկայի մէջ բժշկութեան հետեւած է:

Կարապետ Պէօզկէօթիւրեան բողոքականներու դպրոցին Ուսուցչապետը եղաւ եւ իբր լաւագոյն բեմբասաց, կը ղեկավարէր նաեւ բողոքական եկեղեցին:

Իբր տնօրէն, դպրոցը շատ լաւ կը կառավարէր: Այդ դպրոցը ունէր իր դրասեղանները եւ շինուած էր նկատի ունենալով առողջապահիկ պայմանները:

Այս վարժարանի մէջ կային թուրք եւ քիւրտ տարէց ուսանողներ, որոնք կու գային սորվելու համար իրենց լեզուն եւ թուաբանութիւն:

Այս վարժարանին մէջ ուսում առած են Ասլանեան Յարութիւն, Պրլլքեան Գէորգ, Գրիգոր քհն. Թաշճեան, Յովհաննէս Որբերեան, Գ. Արփաճեան, Մարտիրոս Քէշիշեան եւն, որոնք մեծ օգտակարութիւն ունեցած են Մալաթիոյ Հայերուն:

Այս վարժարանը գրեթէ երկրորդական աստիճան ունէր: Հոն կը դասախօսէր նաեւ անգլերէն:

Պէօզկէօթիւրեանի յաջորդած է 1883ին Կարապետ Մանուչեան, որու օգնականներն էին Աստուր Եղօեան (յետոյ պատուելի) եւ Վարդան Ամիրխանեան (նոյնպէս յետոյ պատուելի):

Մանկարանին բաժինը յանձնուած էր Պէօզկէօթիւրեանի աշակերտներէն մանկավարժ Մկրտիչ Որբերեանի, որ վերջը եղած է Բրօֆէսէօր Եփրատ Գոլէճի:

Պէօզկէօթիւրեանի մէկ ուրիշ աշակերտը, Գրիգոր Թաշճեան (ետքը քահանայ) նոյնպէս կրթարանի օգնական ուսուցիչ եղած է:

Նաեւ պաշտօնավարած է Ակնցի Կ. Մանաւեան, որ վերջը եղաւ պատուելի եւ Ամերիկա գնաց:

Այս խումբը կը պաշտօնավարէր 1880ական թուականներուն, երբ բողոքական դպրոցը իր երկսեռ բաժիններով բարձրագոյն նախակրթարանի մակարդակի վրայ կը գտնուէր:

Կ. Մանաւեանի յաջորդեցին Միքայէլ Փիլիպպոսեան (յետոյ պատուելի) եւ ապա Գարեգին Կիրակոսեան որ Մալաթիոյ ծերունի պատուելի Մարտիրոս Կիրակոսեանի որդին էր եւ շրջանաւարտ Եփրատ Գոլէճէն: Մօտաւորապէս 5-6 տարի տնօրէն եղաւ բողոքականներու վարժարանին, Եփրատ Գոլէճէն եկող օգնական ուսուցիչներով:

Տեղացի օգնական ուսուցիչներ էին Մկրտիչ Որբերեան, Գրիգոր Թաշճեան, Գէորգ Պրլլքեան:

Ասոնք ամենն ալ 1895ի կոտորածէն առաջ են եւ աւելի քան զոհացում
կու տային ժամանակի պահանջին :

Մինչեւ այս թուականը պէտք է ըսել թէ իգական սեռի դաստիարակու-
թիւնը գրեթէ հաւասար չափով առաջ կը տարուէր, մասնաւորապէս Տիկ.
Մարինէ Որբերեանի նախապատրաստական աշխատանքներն էին որ պատ-
րաստեցին աղջիկներու կրթութեան համար հողը, որ ետքը աւելի մշակուե-
լով, Գուլէճական ուսուցիչներու կողմէ, Մալաթիոյ հայութեան այնքան օգ-
տակար եղաւ զարգացած կիներու խումբ մը պատրաստելով :

Բողոքական համայնքը Մալաթիոյ մէջ, շնորհիւ այն գիտակցութեան,
որ կը ստանար իր վարժարանէն, այնքան զօրացաւ 1880ական թուականնե-
րուն վերջերը եւ 1890ական թուականներուն սկիզբը, որ նման Խարբերդի
չըջանակին պատկանող Չնքուշի, Խուլլուի, Խուլագիւղի, Արաբկիւրի եւ
Ակնայ բողոքական եկեղեցիներուն, այլեւս Պորտէն օգնութիւն չէին ստա-
նար :

Սակայն 1895ի սոսկալի պատահարը, որ որքան Հայոց, նոյնքան թուր-
քերուն սուղի նստած էր, քայքայեց քաղաքին տնտեսական կեանքը եւ Հայ
Բողոքականները մնացին կրկին կարօտ Պորտին աջակցութեան : Այնպէս որ
Խարբերդի միսիոնարները ստանձնեցին Մալաթիոյ Հայ Աւետարանական
դպրոցին ծախքերու կէսը :

Մկրտիչ Ս. Որբերեան, որ 1895ի ջարդէն միայն հինգ տարի ետքը,
1900ին այցելած է Մալաթիա, կը գրէ թէ. «Բողոքականները կը կառավարեն
առանձին արական եւ իգական երկու վարժարաններ, իւրաքանչիւրին մէջ ե-
րեքական ուսուցիչ եւ ուսուցչուհի կան : 204 տղայ եւ 170 աղջիկ կը յաճա-
խեն¹ : Վարժապետներուն կը վճարուի տարեկան 4560 դրուշ եւ վարժուհինե-
րուն 1920 դրուշ, համագումար 6480 դրուշ» (ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900, էջ 85) :

Նոյն թուականի Հայ Առաքելականներու դպրոցը ունէր 8 ուսուցիչ եւ
մէկ վարժուհի, եւ թիւով աւելի աշակերտ, սակայն երկսեռ ուսուցչութեան
կը վճարուէր 7680 դրուշ, որով կը հաստատուի թէ ուսուցիչները աւելի լաւ
կը վճարուէին բողոքականաց վարժարանին մէջ :

Թերեւս այս իսկ պատճառով, հակառակ անոր որ ըստ Մ. Ս. Որբեր-
եանի (ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900, էջ 86) «Ընդհանուր առմամբ կրթական հաստատու-
թիւնները անգոհացուցիչ վիճակի մը մէջ կը գտնուէին, սակայն բաղդատա-
բար, առաջին բարենիշը բողոքականներուն եւ երկրորդը Լատիններուն վար-
ժարանները կ'առնեն» :

Յ. Ն. Շէքէրճեան ալ կը հաստատէ թէ Հայ Աւետարանական երկսեռ
դպրոցները ունեցած են փայլուն շրջաններ, 1895էն առաջ :

Իրենց դպրոցը թրքական վանտալականութեան զոհ երթալէն վերջ,
1900ին Մ. Որբերեան լաւ կը խօսի անոնց վրայ, մինչ կարապետ քհն. Պէն-

(1) Այս թիւերը կասկածելի կը թուին, վասնզի 1901-2 դպրոցական տարւոյն մէջ
Բողոքականներու վարժարանը կը յաճախէին 160 մանչ եւ 40 աղջիկ աշակերտներ (Վ. Բ-
ճակացոյց Գաւառական Ազգ. Վարժարանաց Բ., էջ 23) :

նէկան (Ընդ. էջ 72), ինչպէս յիշեցի 1912ին «քանի մը ներքնայարկ ծածկեր» լեցուած ցոյց կու տայ երկսեռ ուսանողները, որոնք «բացի կրօնական դասերէն, յարանուանութեանց դպրոցներու մէջ ալ կ'ուսուցուին եւ կ'աւանդուին գրեթէ միեւնոյն դասերը ու լեզուները» (Ը. էջ 74) :

Ինչպէս կը տեսնուի, շատ փայլուն վիճակ մը չունէր այս վարժարանը 1901ին :

Ունէր 100 մանչ եւ 40 աղջիկ աշակերտներ, իսկ 3 փետրուար 1901ի Եղիշէ քսն. Խաչատուրեանի վիճակացոյցին մէջ, 100 մանչ եւ 100 աղջիկ աշակերտներ, եւ ունէր 2 ուսուցիչ եւ 2 ուսուցչուհի : Աշակերտներէն ամսական 120 դրուշ թոշակ կը դանձէին : (Այս դումարը ճիշդ չ'երեւիր) :

31 Մարտ 1902ի Խաչատուր վրդ.ի տեղեկագրին համաձայն, վարժարանը ունէր 100 աշակերտ եւ 120 աշակերտուհի :

1903ին Բողոքականներու դպրոցին տեսուչն էր Մանասէ Անտոնեան, Այնթապցի, շրջանաւարտ Կեղրոնական Թուրքիոյ դուէճէն :

Իսկ աւագ ուսուցիչն էր Գէորգ Սէֆէրեան, Խարբերդի Եփրատ դուէճէն (ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Դ. տարի, Թ. 2, էջ 7) :

Կարապետ քսն. Պէննէեան իր դործին մէջ կը վկայէ թէ Բողոքականներն ալ 1906էն ետք, այսինքն Հայոց Առաջնորդարանին նախաձեռնութեամբ մանկապարտէզ մը բացուելէն ետք, բացին մանկապարտէզ մը, բայց հաղիւ երկու տարի տեւեց եւ փակուեցաւ (Ը. էջ 74) :

Հայ Աւետարանականները աղջիկներու դաստիարակութեան տեսակէտով շատ կարեւոր դեր կատարած են, որքան Բողոքականներու, նոյնքան Հայ Առաքելական եկեղեցիին զաւակներուն համար :

Երկար տարիներ Տիկ. Վարդեր Գարամդտեսեան (քոյրը Պատ. Կիրակոս Խաչատուրեանի), շրջիկ դասատու եղած է անդրադէտ կիներու, կարգաւ սորվեցնելու համար :

Իսկ Հայ Աւետարանականներու աղջիկներու վարժարանին մէջ պաշտօնավարած են իբր ուսուցչուհի, Բալուցի Տիկին Էլմաս Ֆալճեան, Եփրատ Գուէճէն շրջանաւարտ, Խարբերդցի, Եղսա Սարաֆեան եւ Եւա Չթիկեան, Մալաթիացի Վարդեր Թայեան :

Հաճընցի Մարիամ Գրքեաշարեան, Այնթապ Գուէճէն շրջանաւարտած, Խարբերդցի Թուրվանտա Կիւլէսէրեան եւ Թէրվիզ (Պերճուհի) Թաշճեան Եփրատ Գուէճէն եւ Տիարպէքիրցի Հրանուշ Շիւլայեան, եւ Մալաթիացի Պայծառ Պաղտոյեան (յետոյ Տիկին Ստեփանեան) երկուքն ալ Եփրատ Գուէճէն :

Ինչպէս կը տեսնուի Հայ Աւետարանականներու երկսեռ վարժարանին մէջ պաշտօնավարած են բաւական թուով երկու սեռէ ուսուցիչներ, մեծ մասամբ Եփրատ Գուէճին մէջ ուսում առած :

Հետեւաբար Հայ Աւետարանականներու վարժարանը քաղաքին մտաւորական մակարդակին բարձրացման մէջ մեծ դեր կատարած է :

*
**

1915ին Համաշխարհային առաջին պատերազմին, մանչերու եւ աղջիկներու վարժարանները փակուեցան:

Թուրք կառավարութիւնը Հայ Բողոքականներու նորակառոյց եկեղեցին գործածեց իբրեւ ալիւրի մթերանոց ու մանչերու դպրոցը վերածեց հայի փաւոխ:

1918ին երբ պատերազմը վերջացաւ, Տիկին Հռիփսիմէ Թերխանեան (պատ. Մարտիրոս Կիրակոսեանի աղջիկը) եւ Տիկ. Վարդեր Մարտիկեան, կը դիմեն կառավարիչին, որպէսզի եկեղեցիին շէնքը ժողովուրդին դարձուի, իբր դպրոց գործածելու համար:

Կառավարիչը կը համաձայնի եւ եկեղեցին կը յանձնուի վերապրող բողոքական համայնքին:

Դպրոցը կը բացուի ուսուցչութեամբ Եսթեր Նաճարեանի (այժմ հաստատուած Նոր Մալաթիա Խ. Հայաստան) եւ Մարիցա Խանձեանի (այժմ Նէյս-վըրիլ Մ. Նահանգներ Ամերիկա):

1918ին երբ Տոքթ. Պարթըն Մալաթիա կու դայ եւ դպրոցը վերաբացուած կը տեսնէ, մեծապէս կը զարմանայ եւ կը հրճուի, եւ նիւթապէս կը նըպաստէ դպրոցին:

Այս դպրոցը կը յաճախէին առանց յարանուանական խտրութեան բոլոր վերապրող Մալաթիացիներու տղաքը:

Քէմալական շարժումը զօրանալով, քաղաքական վատթար պայմաններ կը ստեղծուի եւ 1922ին դպրոցը կը փակուի եւ Նիւր Իսթ Րըլիֆ Իր Օրբերը Հալէպ փոխադրելով, Մալաթիոյ մէջ իր գործունէութիւնը կը դադրեցնէ:

2. ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՈՐԲԱՆՈՑ

1895ի աղէտէն ետք, ինչպէս յիշուեցաւ, որբախնամի կազմակերպութեան սկզբնական օրերուն կարեւոր ծառայութիւն մատուցին Խարբերդի Ամերիկացի միսիոնարները, որոնք Հայ որբերը հաւաքած եւ առաջին անհրաժեշտ հոգածութիւնը ցոյց տուած են:

1898ին անոնք քաղաքին մէջ կը հաստատեն երկու որբանոցներ, մին մանչերու եւ միւսը աղջիկներու համար եւ անոնց հսկողութիւնը կը յանձնեն Մալաթիոյ բողոքականներուն: Հաւանաբար 100—120 որբեր կը խնամուէին այդ երկու որբանոցներուն մէջ: Այս որբանոցներուն համար Ամերիկացիք կազմած էին Հոգաբարձութիւն մը, երկու Հայ Բողոքական եւ մէկ Առաքելական եկեղեցւոյ անդամ անհատներէ կազմուած:

1900ին, ինչպէս նաեւ 1901—2ին, երկու որբանոցներէն ամէն մէկուն մէջ պատասպարուած էին 60ական որբեր:

Ասոնց ծախքը կը հայթայթուէր մասամբ Ամերիկայէն եկած նպաս-

տով, մասամբ ալ հայ ժողովուրդի եւ բարերարներու ընձեռած նուէրներով:

Մկրտիչ Ս. Որբերեան կը գրէր թէ, «ամէն ջանք ի գործ կը դրուի որբերու հոգածութիւնն ու ապագան ապահովելու համար» (ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900, էջ 118):

Մանչերը մինչեւ կէսօր ուսում կ'առնէին, իսկ կէսօրէն վերջ արհեստի կը հետեւէին: Մասնաւոր հոգ կը տարուէր աղջիկներու, որոնք գրեւ-կարգալէ զատ կը սորվէին նաեւ մանել, հիւսել, ձեռագործ եւ գորգագործութիւն (ԲԻԻՐԱԿՆ, նոյն եւ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼ, 1900, էջ 726):

3. ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՈՐԲԱՆՈՑ

Երբ գերման միսիոնարներ մտան Թուրքիա եւ գործել սկսան, Մալաթիա ալ եկան: Նախ հանրածանօթ պաշտօնեաներու տան մէջ, ապա իրենց սեփական ամէն յարմարութեամբ կառուցած շէնքին մէջ (չինուած թրքական զօրանոցին քովը) որբանոց մը հաստատեցին: Եղիշէ քհն. Խաչատուրեանի 3. Փետրուար 1901ի վիճակագրոյցին համաձայն, հոն կը պատսպարուէին 50 մանչ եւ 50 աղջիկ որբեր:

Այս Գերման որբանոցը շարունակուեցաւ մինչեւ 1917ի Մեծ Եղեռնը:

**

ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ (թ. 59, էջ 4) կը գրէ թէ «Գերմանացի միսիոնարները համատարած սպանդի նախօրեակին, իրենց ձեռքերով թուրք կառավարութեան արիւնոտ երախին մէջ նետեցին տարիներով անվերապահ նուիրումով եւ հաւատարմօրէն իրենց ծառայող հայ պաշտօնեաները, ապա, երբ ջախջախուեցան Գերմանական բանակները, գերման միսիոնարները լուծարքի ենթարկեցին իրենց գործը եւ 1917ին ամբողջովին ցրուեցին հայ որբերը եւ մեկնեցան Մալաթիայէն:

1917էն վերջ թրքական բանակներու խորտակումով, աստիճանաբար մեղմացան հալածանքները, դարձեալ վերսկսաւ որբանոցներու գործը, տըղաֆները կեդրոնացուեցան Ապունաներու լճուած դպրոցին եւ եկեղեցիին մէջ, իսկ աղջիկները պաշտօնեաներու եւ մաս մըն ալ Գաբրիէլ Էֆ. Գաբրիէլեանի տան մէջ:

Որբախնամի գործին մէջ աչքառու եւ փրկարար դեր կատարեց Կարապետ Տօնապետեան, իրեն գործակից ունենալով Պետրոս Արփանեանը, Մոիզ Եագմանեանը եւ Մանուէլ Տ. Վահրամեանը:

Աղջիկ որբերուն մայրիկն էր Տիկին Եղիսաբէթ Մարտիկեանը, որ իր ուժերուն ներած չափով օգտակար եղաւ ընդհանուր գործին: 1917էն 1922 Մալաթիոյ մէջ գոյութիւն ունեցող որբանոցներու ծախսերը կը հոգացուէին նախ Պոլսոյ Պատրիարքարանի նպաստներով, ապա՝ Ամերիկեան Բիլիֆին միջոցով:

Պէտք է յիշել որ Ամերիկայէն «Կրթասիրաց Ընկերութիւն»ը այդ նպատակին համար կարելորդ գումար մը փութացուցած էր Պոլսոյ Պատրիարքարանին, Մալաթիա փոխանցուելու համար:

Վերոյիշեալ որբանոցներուն մէջ կային Մալաթիացի եւ ոչ-Մալաթիացի որբեր, որոնք կը խնամուէին հաւասարապէս: 1922էն յետոյ որբանոցները լուծարքի ենթարկուեցան եւ որբերը ցրուեցան, որոնցմէ շատեր մեկնեցան դէպի Հալէպ ու Կիլիկիա, իսկ ոմանք ալ տեղաւորուեցան տեղւոյն վրայ հայ կամ թուրք տուններու մէջ»:

Ե.

ԿՐԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՆԵՐ

Ինչպէս տեսնուեցաւ Մալաթիոյ հայ բնակչութիւնը բաւական ջանադիր եղած է իր դպրոցներու կրթական վիճակը բարձրացնելու եւ ժողովուրդին մտաւորական զարգացման նպաստելու, միտքերու լուսաւորութեամբ:

Այս գործին գլխաւոր դերակատարները եղած են հոն պաշտօնավարող տեղացի եւ դուրսէն եկող ուսուցիչները, որոնց կեանքի դժնդակ պայմանները ծանօթ են յաճախ, վասնզի անոնք աշխատած են ոչինչ վարձատրութեամբ մը եւ թաղականներու ու հոգաբարձուներու ամբարտաւանութիւններուն հանդուրժելով:

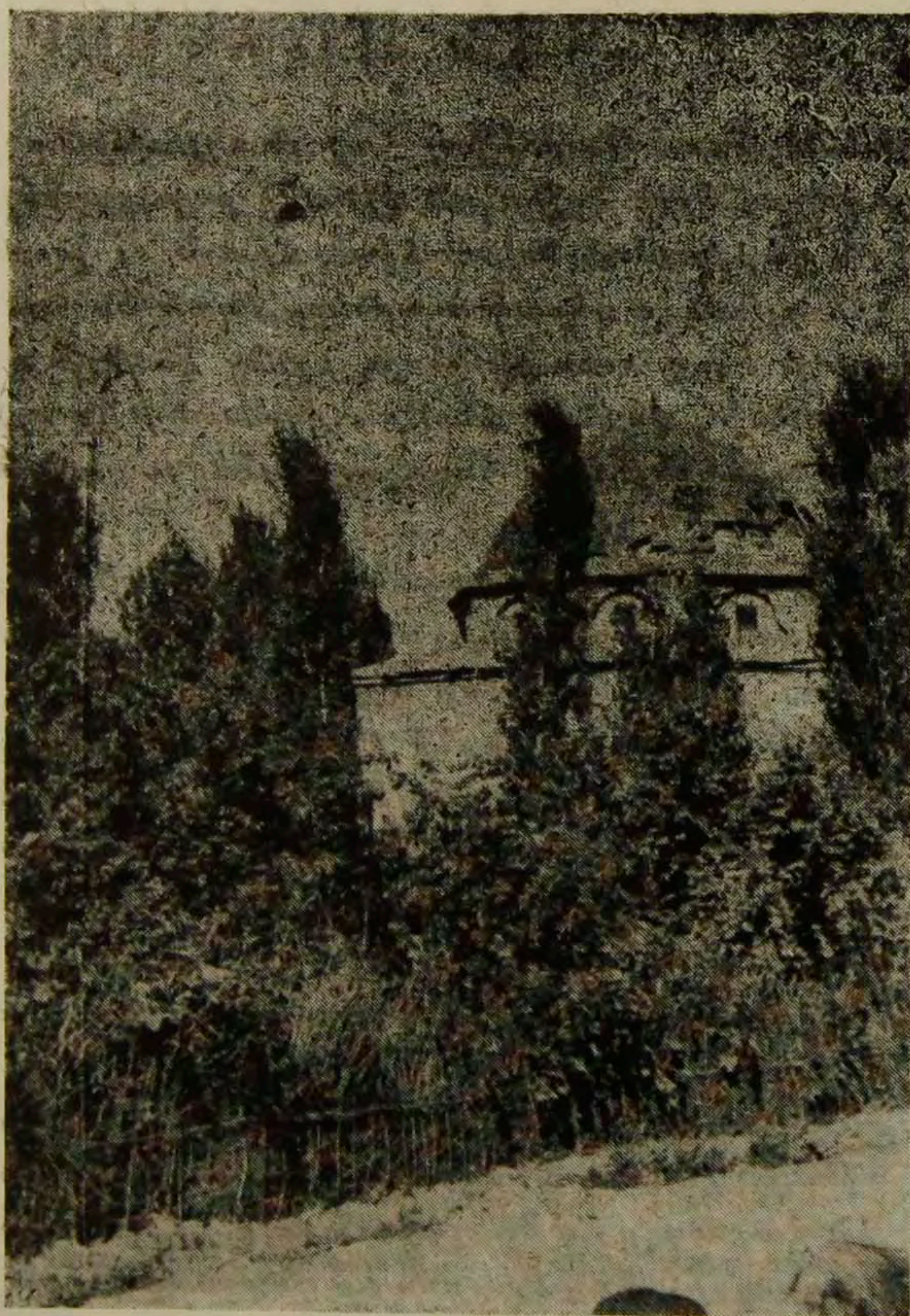
Առանց անոնց այս մարտիրոսական զոհողութեան չենք գիտեր թէ ինչ պիտի ըլլար հայ ժողովուրդին վիճակը մտաւոր զարգացման տեսակէտով, ոչ միայն Մալաթիոյ, այլեւ ի սփիւռս աշխարհի:

Իրապէս անոնք դադափարականի մը ծառայած են, զոհաբերութեամբ եւ այսպէս կերտած են Հայ ազգային վերածնունդը: Հաւանական է որ այս ուղղութեամբ տարուած աշխատութիւններով անոնք աւելի արդիւնաւոր ծառայութիւններ պիտի մատուցանէին այդ ազգին, որ մղուած անհեռատես առաջնորդներէն, մտաւ արիւնալի արկածախնդրութիւններու ճամբուն մէջ եւ իսկական նահատակութեան մը մատնուեցաւ ապարդիւն կերպով թափելով իր արիւնը:

ԺԸ. դարուն իր լեզուն աղճատուած եւ տեղ տեղ նոյնիսկ կորսուած, իր բարքերը խաթարուած, ետ մնացած, զգացումները թմրած զանգուածի մը վերածուած էր Հայ ազգը: ԺԹ. դարուն ամբողջ տեւողութեան մեր վարժապետներն էին որ ազգը սթափեցուցին իր դարաւոր թմրութենէն եւ գրեթէ նոր ազգ մը կերտեցին:

Հետեւաբար դէթ երախտամոռաց չըլլալու եւ յարգանք ընծայելու համար անոնց յիշատակին, որոնք սերունդներ հասցուցին եւ նպաստեցին ազգին մտաւոր զարգացման, ինչպէս նաեւ անոր տնտեսական բարօրութեան եւ յառաջդիմութեան, հարկ է զանոնք ներկայացնել աւելի լիակատար կերպով բայց դժբախտաբար իմ տեղեկութիւններս հեռու են ամբողջական ըլլալէ:

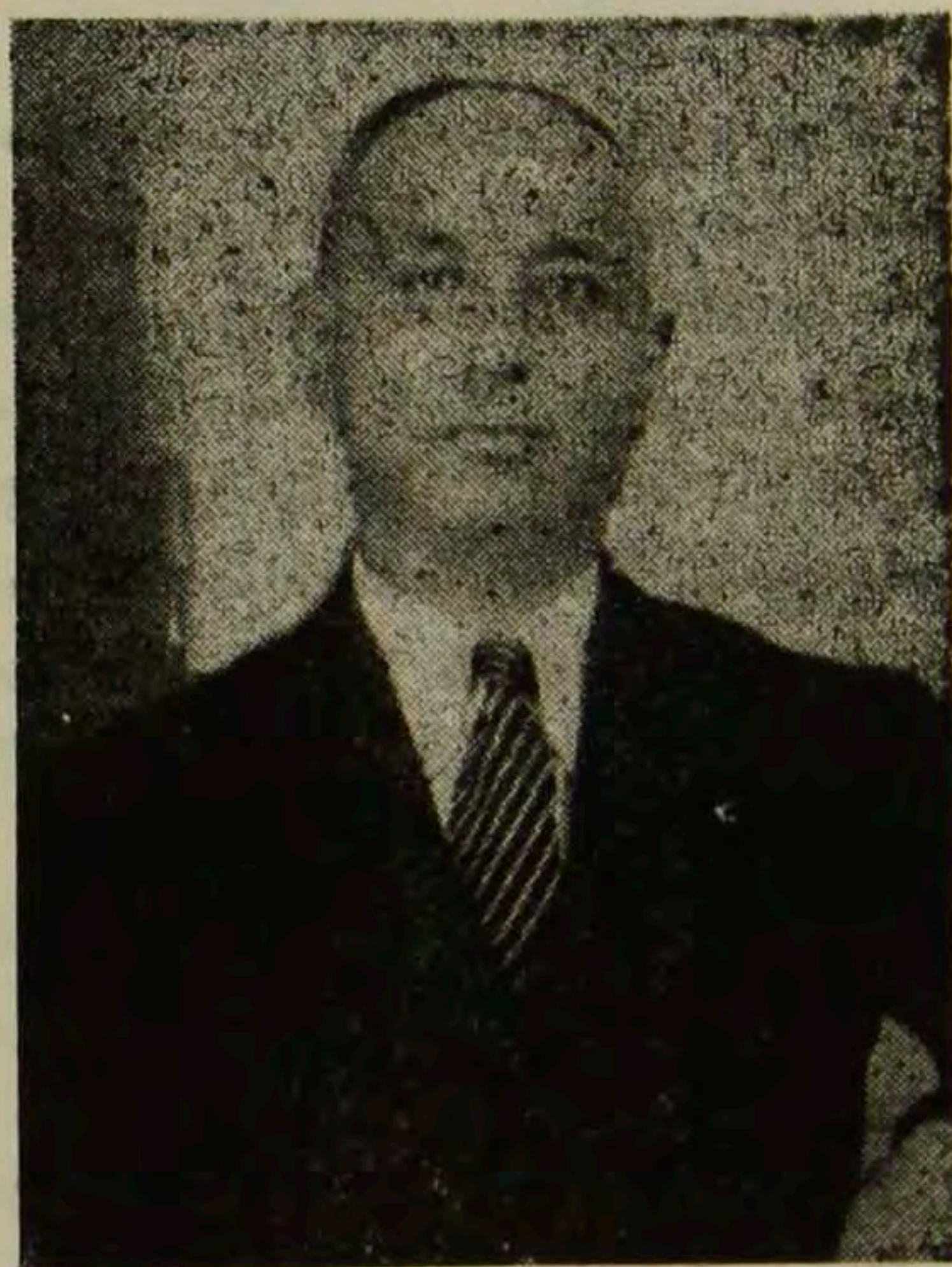
աւաթի կը դռնանամ եղածով, եւ կը ջանամ ներկայացնել Մալաթիոյ Հայ
կրթական մշակները, այբուբենական դասաւորութեամբ: Շատ կը ցաւիմ որ
աւելի քան քառասուն ուսուցիչներուն եւ ուսուցչուհիներու մասին չեմ կր-
ցած կենսագրական տեղեկութիւններ ունենալ:

Մալաթիոյ Հայ Առաքելականներու Ս. Արքուդուրիւն Եկեղեցին

ԱԼԱՇԱՆԵԱՆ ՅԱԿՈԲ (Մալաքիացի)

Ծնած է 1890ին: Նախակրթութիւնը առած է Սահակեան Մայր վարժարանին մէջ: Իր բացառիկ ուղիմութեան համար, Առաջնորդարանը 1904ին զայն զրկած է Խարրեբդ, ուր մուտքի քննութեամբ կը մտնէ Եփրատ Գոլէճի «Ֆրէշմըն» դասարանը: 1908ին կ'աւարտէ Գոլէճը եւ կը դառնայ Մալաթիա, ուր 1908ին ուսուցիչ կ'ըլլայ Սահակեան վարժարանի մէջ: Իրեն պաշտօնակից եղած են Գաբրիէլ Անսուրլեան, Գրիգոր Արքաճեան, Գրիգոր Արքայեան, Պօղոս Պօղոսեան, Տոնոսիոս Կեսարեան, Մուշեղ Շիշմանեան, Սարգիս Շիշմանեան (Ատրեամանցի): 1911ին Տիարպէթիւրի Աղդ. վարժարանի տնօրէնութեան կը հրաւիրուի, սակայն ինքը Կ. Պոլիս կ'երթայ եւ կը մտնէ հանրօգուտ շինութեանց յատուկ օգնական երկրաչափներու վարժարանը: 1913ին կ'աւարտէ վարժարանը եւ Պաղտատ կը զրկուի իրր կառավարական պաշտօնէն: Մինչեւ հիմա հոն է:

Հակոբ Ալաշանեան

ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ ՄԱՆԱՍԷ (Այնթապցի)

Շրջանաւարտ Այնթապ Գոլէճէն: Ուսուցիչ Հայ Բողոքական վարժարանի: 1903ին տնօրէն Բողոքական վարժարանի:

ԱԼԵՔՍԱՆԵԱՆ ԳԵՂԱՄ (Մալաքիացի)

1906ին կը մտնէ Եփրատ Գոլէճ եւ 1916ին շրջանաւարտ կ'ըլլայ Քէնտէրեան Գէորգի եւ Քէփէնէկեան Մանուէլի հետ, որոնց անբաժան ընկերն էր: Դարձին Մալաթիա իր միւս ընկերներուն հետ ուսուցիչ կ'ըլլայ եւ անոնց հետ նահատակ 1915ին (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Դ. տարի թ., 1, էջ 16):

ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ ՕՐ . ԻՍԿՈՒՀԻ

1911ին չրջանաւարտ Եփրատ Գոլէճէն: 1915ին նահատակուած:

ԱՃԷՄԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ (ԿԻՐԻՆԵՅԻ)

Ժողովուրդը զինքը կը կոչէր. Կիրինեյի խօնա: 1867ին բացուած Լատինաց վարժարանին առաջին ուսուցիչը եղած է: Օգնական ունենալով Պալճան Եէմէզեանը եւ Յակոբ Սահակեանը: Աճէմեան հասցուցած է թրքա-դէտ եւ հայադէտ աշակերտներ, ինչպէս Յակոբ Ժարժաթեան, Ճրճրեան եղ-բարք եւ այլք: Իր տնօրէնութեան ատեն դպրոցը ունէր 200է աւելի աշակերտ:

ՎԵՐ . ԱՄԻՐԻՍԱՆԵԱՆ ՎԱՐԴԱՆ

Ծնած է 11 Փետրուար 1870: Ուսանող Եփրատ Գոլէճի ուրկէ չրջանա-ւարտ եղած է 1891ին:

Յաճախած է նաեւ Մարաշի Աստուածաբանական Ճեմարանը եւ վկայ-ուած 1902ին: 1903ին ձեռնադրուած է Էրէջ Խարբերդի մէջ եւ իբր հովիւ պաշ-տօնավարած է 1903էն մինչեւ 1910: Յետոյ այցելու ուսուցիչ եղած է Եփրատ Գոլէճի մէջ եւ հովիւ: Խարբերդի վերի թաղի եկեղեցին մինչեւ 1922, իր Ամերիկա դաղթելը: 1924ին Harfert Seminary (Post graduate):

Ատեն մը Վէսթ Հոպօքընի Հայ Աւետարանականներու երիցական եկե-ղեցիին հովիւ կ'ըլլայ եւ ետքը՝ 1925էն 1942, 17 տարի, Ֆրէզնոյի Հայ բո-ղոքական երիցական եկեղեցիին: Նոյն պաշտօնով 1942ին կը փոխադրուի Սան Ֆրանսիսքոյ:

Վեթերան անդամ Հ. Բ. Ը. Միութեան եւ ցկեանս անդամ Ամերիկեան Կարմիր խաչին եւ Ամերիկեան Bible Societyի նաեւ Religions Leaders of America-ի մէջ (1941) յիշուած չորս Հայերէն մէկը:

Յկեանս անդամ Y. M. C. A.ի: Անտիպ գրութիւններ ունի: 50 տարուան բեղմնաւոր դործունէութենէ ետք, քաջուեցաւ դործէ եւ վախճանեցաւին:

ԱՆՋՐԴԵՑԻ ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՒ ՊԵՏՐՈՍ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐ

1883ին Արարկիրէն վարժապետ եկած են Արամեան Վարժարանին (Ա. Երրորդութիւն) համար: 1885ին մեկնած են:

ԱՆՋՐԴԵՑԻ ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՒ ՊԵՏՐՈՍ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐ

1894ին ուսուցիչ ի Մալաթիա: Եփրատ Գոլէճէն չրջանաւարտ: Նահա-տակուած 1895ին:

ԱՆՍՈՒՐԼԵԱՆ ԳԱՔՐԻԷԼ (Մալաթիացի)

Նախնական ուսումը առած է իր ծննդավայրին մէջ: Լատիններու վարժարանը, իսկ երկրորդական ուսումը՝ Սանասարեանի մէջ, որուն խնամակալութիւնը յանձնառու եղած էր ամէն տարի երեք Մալաթիացի ուսանող առնել իբր ձրիավարժ: Գաբրիէլ Անսուրեան իբր յաջող աշակերտ, Մանուէլ Միրաքեանի եւ Սարգիս Խաչատուրեանի հետ կը զրկուի Սանասարեան, որուն շրջանը աւարտելով 1905ին, Կարինէն կու դալ Մալաթիա եւ Սահակեան վարժարանի մէջ ուսուցչութիւն կ'ընէ, դասախօսելով քիմիարանութիւն, բուսարանութիւն, ուսողութիւն եւ տոմարակալութիւն:

Անսուրեան Գաբրիէլ

1905էն 1911 իբր ուսուցիչ պաշտօնավարելէ ետք, կոչուեցաւ Սահակեան վարժարանի տնօրէնութեան:

Անկաշառ դասախարակ, արի, անվախ եւ տաղանդաւոր: Շատ յարգուած եւ սիրուած ուսուցիչ (Կ. Գ. Նաճարեան, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Ա. տարի, Թ. 3, էջ 7-10):

Պետրոս Զօպիեան, հանդուցեալ Գաբրիէլ Անսուրեանի աշակերտներէն, կը դրէ հետեւեալ տողերը. «Առանց չափազանցած բլլալու երկիւղին կարելի է ըսել թէ Մալաթիոյ ոեւէ մէկ վարժարանին մէջ պաշտօնավարող կրթական մշակ մը և դասախարակ մը չէ եղած, որ բլլար այնքան նուիրուած, այնքան գոհաբերող, այնքան իր աշակերտներու հանդէպ եղբայրական սէր եւ գուրգուրանք տածող, համակուած ազգասիրական ոգիով, որքան եղած է Անսուրեան:

Անսուրեան որքան խիստ, աններող եւ կարգապահութեան բժախնդիր

դպրոցի սեմէն ներս դասերու ժամանակ, նոյնքան պարզ ու ընկերական էր դասարանէն դուրս: Բնաւորութեամբ ժպտադէմ ու գուարնախօս: Դիւրահաղորդ ու ընկերական մէկը ըլլալով, սիրուած էր թէ իր պաշտօնակիցներէն, թէ իր աշակերտներէն ու հոգաբարձութենէն եւ թէ հասարակ ժողովուրդէն:

Ան ազգային ազատագրման շարժման մէկ հաւատաւոր քաջամարտիկ գիւնուորն էր, պատրաստ շարունակ դիմագրաւելու ամէն պատահականութիւն եւ մնալու պատնէշին վրայ: 1909ի Ատանայի ջարդերուն ժամանակ երբ նոյն վտանգը կը նշմարուէր Մալաթիոյ մէջ, ան ամենայն պաշարիւնութեամբ առանց ինքզինքը կորսնցնելու, առանց ազմուկ բարձրացնելու, կարողացաւ դպրոցի աշակերտութիւնը տուն դրկել եւ դիրք բռնել հաւանական յարձակումի մը դէմ:

Մինչեւ 1908 թուականը, հայ դպրոցներու մէջ Հայ Ազգային պատմութեան դասաւանդութիւնը խստիւ արգիւնուած էր: Գաբրիէլ Անսուրլեան, հայրենասէր ուսուցիչը, հակառակ դրուած խիստ արգելֆներուն ու անոր հետեւանք ծանր պատիժներու, ստանձնած էր Հայոց Պատմութեան դասաւանդութիւնը եւ միակ Հայոց Պատմութեան գիրքը որ կը գտնուէր, իր սեփականութիւնն էր:

Ճշմարիտ իրողութիւն է, որ Սանասարեանէն դուրս եկող եւ ուսուցչութիւնը իրենց ասպարէզ ընտրողները տեղւոյն համայնքին եւ դպրոցի աշակերտութեան վրայ թողուցած են լաւ տպաւորութիւն, որպէս մանկավարժ, հայ լեզուին ու պատմութեան ուսուցման նախանձախնդիր, իրենց կոչումին գիտակից, քան ալ երկրորդական վարժարաններէ դուրս եկողներ:

Գաբրիէլ Անսուրլեան իր ուսուցչական պաշտօնէն հրաժարելով կը մեկնի Պէյրութ եւ Ֆրանսական Բժշկական Համալսարանէն շրջանաւարտ կ'ըլլայ: 1915ի համաշխարհային պատերազմին թուրք կառավարութեան հրամանով Մալաթիա կը բերուի, թրքական բանակին մէջ ծառայելու անունին տակ, սակայն կ'առաջնորդուի բանտ, ուր տեղի ունեցած է իր եղերական մահը:» (Պետրոս Զօպիեան) :

ԱՇՈՏ ԵՈՒՍՈՒՖԵԱՆ

Շրջանաւարտ Այնթապի Գոլէճէն: Եղած է 1880ին ուսուցիչ բողոքականներու վարժարանին: Բանաստեղծ էր: Յետոյ եղած է Եփրատ Գոլէճի նախապատրաստական ճիւղին մէջ ուսուցիչ:

ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՎՐԴ. (Մալաթիացի)

Ուսումը առած է Վարազդայ Վանքին մէջ եւ ապա ստացած՝ վարդապետական աստիճան: 1884ին Մալաթիա եկած է եւ եղած՝ նախաձեռնարկ ազջիկներու վարժարանի մը հաստատութեան, որ 1885 Մայիս 15ին բացած

է Սանդխտեան անուանով Մայր Վարժարանի թաղին մէջ: 1880ական թուականներուն պահ մը հաստատուած Ս. Երրորդութեան և Ս. Յարութեան եկեղեցիներու և Աստղիկ ընկերութեան վարժարանի ընդհանուր տնօրէն եղած է:

1892—93ին ատենները Սահակ եպսկ.ի աքսորէն քանի մը շարաթ վերջը, այս վարդապետը նաեւ աքսորուած է Եօղլաթ, ուրկէ 7—8 ամիս ետքը լուր կու գայ որ վախճանած է (Խորէն Առաքելեան):

ԱՐԲԱՃԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ (Մալաթիացի)

Իր նախնական ուսումը առած է Մալաթիոյ Ազգ. Սահակեան վարժարանին մէջ, Աւետիս Խորասանճեանի տնօրէնութեան ժամանակ (ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Գ. տարի, թ. 2, էջ 15) և ապա Հայ Աւետարանականներու վարժարանին մէջ: Դեղին մաղերով, երկարահասակ և խոշոր քիթով, Զօրպաճի փողոցէն մինչեւ Մայր Վարժարան, օրական չորս անգամ կը քալէր: Սարսափեցուցած էր աշակերտները ծեծով: Հմուտ էր թուրքերէնի և շատեր իրեն գրել կու տային պետական պաշտօնատուն ներկայացնելիք իրենց դիւրերը:

Յարգանք կը վայելէր հասարակութեան մէջ: Ուսուցչական երկար պաշտօնավարութենէ վերջ, պահ մը (1899ին) եղած է տնօրէն Սահակեան վարժարանի: 1900ին Մայր Վարժարանի մէջ կը պաշտօնավարէր իբր գասախօս թուրքերէնի և թուաբանութեան:

Գրիգոր Թաշճեանի տնօրէնութեան շրջանին, երբ ՖԱԼԱԽԱՆԸ ջնջուեցաւ, բնաւ չէր միջամտեր դպրոցին կարգապահութեան:

Մեսրոպ Ժամկոչեանի տեսչութեան միջոցին Առաջնորդարանի քարտուղար եղաւ և դպրոցը թողուց:

Ժողովուրդը դայն կը կոչէր «Արբաճի վարժապետ»:

Նահատակուած է 1915ին: (Ստեփան Մանուչեան, ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ Ե. տարի, թ. 4, էջ 10—11):

ԱՐԳԱՆԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ (Մալաթիացի)

1900ին Սահակեանի ուսուցիչ, և Լուսարար Ս. Աստուածածին և եկեղեցի: 35 տարի աշխատած է Եղիա վարժապետի հետ թէ դպրոցին և թէ եկեղեցիին մէջ (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, թ. 53, էջ 9—10):

ԱՐԳԱՆԵԱՆ ՕՐԻՈՐԴ Ե.

1903ին Սահակեան վարժարանի աղջիկներու ուսուցչուհի, Արդաեան Գրիգոր վարժապետի քոյրը: 30 տարի աշխատած է դպրոցին մէջ, 1950ին Պէյրութ էր:

ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ

Ծնած է 1892-ին : Եփրատ Գոլէճէն շրջանաւարտ եղած է 1911-ին : Առաջին համաշխարհամիին մեծ պատերազմին Աւստրալիական բանակին մէջ իր ծառայէ իբրեւ թարգման-ղինուոր, ու այդ հանգամանքով, Պաղեստինէն Սիւրիա յառաջացող Անգլիական զօրքերուն հետ մեծապէս օգտակար կ'ըլլայ անօթի ու անտուն հայ զաղթականներուն : Մեծ երախտագիտութեամբ կը յիշուի իր անունը մանաւանդ Պերեճիքցի Հայերուն կողմէ, որոնց համար Կիլիկիոյ պարպումի շրջանին, Գրիգոր Արսլանեան կը հայթայթէ իր բանակի նաւակները անոնց փոխադրութեան համար :

Խաղաղութենէն ետք, կը հաստատուի Հալէպ ու կը զբաղի ընդհանրապէս ուսուցչութեամբ : Այդ շրջանին իր հայրենակցական մտահոգութիւնը կ'ըլլայ Կրթասիրացի դիշերային վարժարանը, ուր կարգաւ-դրել պիտի սորվէին չատ մը հայրենակիցներու կողքին նաեւ ուրիշ տեղացիներ : 1930-ին կը մեռնի՝ որք ձգելով իր երեք փոքրիկ զաւակները, Ալիս, Կարապետ եւ Մելքոն : Կարապետ եւ Մելքոն բարձրագոյն ուսման հասած են շնորհիւ Կրթասիրացի զոհողութիւններուն, ու այժմ կը վարեն մասնաճիւղերու ատենադպրութիւնը, Կարապետ՝ Հալէպի մէջ, Մելքոն՝ Պէյրութ :

ԲՐԻԿԵԱՆ ՅԱԿՈԲ (Տիվրիկցի)

1901ին շրջանաւարտ Խարբերդի Եփրատ գոլէճէն : 1905ին տնօրէն Մալթիոյ Սահակեան Մայր Վարժարանին : Հռետոր, իր տեսչութեան միջոցին կրթարանի եւ վարժարանի գրութիւնը հաստատուեցաւ, որով Մայր Վարժարանէն շրջանաւարտներ Եփրատ Գոլէճ կարող էին մտնել (Ստեփան Մանուչեան, ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, ԺԵ. տարի, Թ. 1-2, էջ 27) :

Իր պաշտօնավարութեան միջոցին Աղա Էֆէնտիներու հետ խնդիր կ'ունենայ եւ յաջորդ դպրոցական շրջանը չլրացած Մալթիայէն կը մեկնի եւ Տիվրիկ կ'երթայ :

ԳԱԼԸՆԵԱՆ ԿԱՄ ԹԵՐԶԵԱՆ ԽՈՐԷՆ (Քէսրիկցի)

1899ին վկայուած է Եփրատ Գոլէճէն : Մէկ տարի ուսուցիչ եղած է Մալթիոյ Բողոքականաց վարժարանը :

Ետքը մտած է Պէյրութի Ամերիկեան բժշկական վարժարանը, որուն շրջանը աւարտելէ ետք, եղած է երեք տարի Մէլիքի քաղաքապետական բժիշկ : Տասը տարի զանազան վայրեր իբր գլինուորական բժիշկ ծառայած է եւ ապա անցած է Եգիպտոս եւ հաստատուած Աղեքսանդրիա (Յիշատակարան Եփրատ Գոլէճի, էջ 199) :

ԳԱՐԱԿԵՕԶԵԱՆ

Ֆրանսերէնի ուսուցիչ, 1905-6ին Սահակեան վարժարանի մէջ (ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, ԺԵ. Թ. 3-4, էջ 45) :

ԳԱՐԱՄՂՏԵՍԵԱՆ ՏԻԿ. ՎԱՐԴԵՐ

Քոյր Պատ. Կիրակոս Խաչատուրեանի. չըջիկ դասատու եղած է անդրադէտ կիներու, կարգալ սորվեցնելով :

ԳԸՐՔԵԱՇԱՐԵԱՆ ՄԱՐԻԱՄ (Հանքնցի)

Այնթապ Գուէճի չըջանաւարտներէն : Բողոքական վարժարանը ուսուցչուհի եղած է :

ԵԶԵԿԻԷԼ ՎԱՐԺԱՊԵՏ ՇԻՐՈՅԻ

Մալաթիոյ Լատին վարժարանին մէջ պաշտօնավարած է : Կ. Պոլսոյ Կեդրոնականի աշակերտ. լաւ թուարան, աստղագէտ եւ թրքագէտ (ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Դ. տարի, Թ. 2, էջ 10) :

ԵԴԵՍԻԱՅԻ ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՐԺԱՊԵՏ

Ընտիր դպրապետ մըն էր. Առաջնորդ Սրապիոն եպսկ. 1879ին ուսուցիչ բերել տուած է Մալաթիա (ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Գ. տարի, Թ. 2, էջ 14) :

ԵՂՈՅԵԱՆ ԱՍԱՏՈՒՐ ԶԱՔԱՐ (ԽՈԼՅԼՈՒՑԻ)

1889ին չըջանաւարտ եղած է Եփրատ Գուէճէն եւ երկու տարի (1890-1892) Խարբերդի մէջ ուսուցչութիւն ըրած է : 1892-1893ին օդնական ուսուցիչ Մալաթիոյ Բողոքականաց վարժարանին մէջ, ըստ Պ. Խ. Պօնաբարդեանի : Յետոյ Մարաշ կ'երթայ իբր քարոզիչ եւ նոյն ատեն ուսանող Մարաշի Աստուածաբանական Ճեմարանին, որուն չըջանը կ'աւարտէ 1895ին :

1895էն 1899, չորս տարի հովիւ ԽՈԼՅԼՈՒՑԻ : 1900ին Բալուի, 1901-1905 Ուրֆայի հովիւ : 1905ին ուսուցիչ կ'ըլլայ Գերման Ճեմարանին Աստուածաբանական դասարանին, նոյն ատեն հովիւ Մելիտէի : 1909-1912ին կրկին Ուրֆայի հովիւ կ'ըլլայ եւ 1912ին Գերմանիա կ'երթայ, իր ուսումը շարունակելու :

1913ին կը դառնայ Մեզրէ եւ հայ բարերարներու նպաստով կը բանայ «Թաղէոսեան Աստուածաշունչի դպրոցը» եւ 9 չըջանաւարտներ կը հասցնէ :

1914-1921 Եօթը տարի պատերազմի, տեղահանութեան եւ զինադադարի տարիներուն Մէզրէի Գերման որբանոցներուն եւ հայ դպրեականներուն հովիւ կ'ըլլայ :

1922ին կը դադրէ Ամերիկա եւ կը հաստատուի Քալիֆորնիա, Բասսա-
տինա քաղաքը: Չորս Աւետարանչական պառօյաներ կը կատարէ Սիւրիոյ,
Հարաւային Եւրոպայի, Մ. Նահանգաց Արեւելեան Նահանգներուն մէջ եւ
Գանատա: Քառասնամեայ դործունէութենէն Վերջ Տիթրոյիթի մէջ կը վախ-
ճանի 1937ին: (Յիշատակարան Եփրատ Գոլէմի, էջ 55 եւ 190):

ԵՈՒՍՈՒՖԵԱՆ ԱՐԱՀԱՄ

Այնթապի Գոլէճէն շրջանաւարտ: 1880ին Բողոքականաց վարժարանին
կրթարանին ուսուցիչ էր: Վերջէն նորէն Այնթապ դադարէ եւ հոն բժշկու-
թեան հետեւած է եւ Ամերիկային մէջ աւարտած է իր ուսումը:

ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ

1905—1907 ուսուցիչ Սահակեան Մայր Վարժարանի (Ստեփան Մա-
նուէեան, ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, ԺԵ. Թ. 3—4, էջ 45):

ԷՆՖԻԷՅՃԵԱՆ

Արամեան վարժարանի ուսուցիչ 1870ական թուականներուն:

ԹԱԴԵՈՍ ՎԱՐԺԱՊԵՏ (Խըմիսըմ Թաթօ)

1858—1862 Կաթողիկ 15—20 տղայոց դաս կու տար, Կաթողիկ հասա-
րակութեան կազմութենէն ետք, անոնց դպրոցին հաստատութենէն առաջ:
1890ական թուականներուն ուսուցիչ եղած է Լատիններու վարժարանը (Նշան
Քէփէնէկեան ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. տարի, Թ. 4, էջ 19):

ԹԱՅԵԱՆ ԱՌԱՔԵԼ (Մալաթիացի)

Վկայուած Խարբերդի Աստուածաբանական վարժարանէն 1887ին:
1890ին Մալաթիոյ ԿէժՔ ՍՈՔԸ թաղին մէջ Վէսվէսէեանի տունը հաստատ-
ուած, դպրոցին մէջ կը դասախօսէր (Նշան Քէփէնէկեան, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Բ.
տարի, Թ. 4, էջ 19):

Այս դպրոցը փակուած է, վասնզի Թայեան Ամերիկա դադարէ:

ԹԱՅԵԱՆ ՕՐ. ՎԱՐԴԵՐ (Մալաթիացի)

Ուսուցչուհի Բողոքական դպրոցի: Հաւանօրէն քոյր նախորդին:

ԹԱՇՃԵԱՆ ԲԵՐՎԻԼ (Պերմուհի)

Խարբերդի Եփրատ Գոլէճէն շրջանաւարտ եղած է 1904ին եւ երկու
տարի (1904—1906) ուսուցչուհի Մալաթիոյ Բողոքական վարժարանին (Յիշ-

Եփրատ Գոլէնի, էջ 251), պաշտօնավարած է նաեւ Չմշկածաղի մէջ, մէկ տարի:

Ամուսնացած Արտաշէս Մանուէլեանի հետ: Նահատակուած 1915ին: (Նոյն):

ԹԱՇՃԵԱՆ Տ. ԳՐԻԳՈՐ ՔԶՆՅ. (Մալաթիացի)

Ծնած է 1869 թուականին:

Ութը տարեկան հասակին յաճախած է Բողոքականաց դպրոցը, Փրոֆ. Կարապետ Պէշկէօթլեանի տնօրէնութեան շրջանին (1878—1882): Ինք առաջին շրջանաւարտներէն մին կ'ըլլայ այս վարժարանին: Իրեն հետ շրջանաւարտ կ'ըլլան նաեւ Ստեփան Կուրապեան, Յակոբ Ունանեան, Մկրտիչ

Տէր Գրիգոր Բեկի. Թ. Ք. Շնեան

Որբերեան, Յովհաննէս Որբերեան, Ահարոն Միրաքեան: Փրոֆ. Կարապետ Պէշկէօթլեանի կարող ղեկավարութեան տակ, Բողոքականաց վարժարանը փայլուն շրջան մը կը բոլորէ:

Գրիգոր Թաշճեան 17 տարեկանին շրջանաւարտ կ'ըլլայ: Դպրոցի տեսչութիւնը դնահատելով իր ընդունակութիւնը, զինք կը կարգէ նախակրթարանի դասատու: Այս շրջանի հոգարարձութեան տնդամներն էին Յովհաննէս Թիւթէլեան, Նափոլէոն Պաղտօեան եւ Յովհաննէս Պաղտօեան: Իր ուսուցչական պաշտօնը կը շարունակէ 1883էն մինչեւ 1895ի կոտորածը: Երբ Բողոքականաց դպրոցները թուրքերու կողմէ փլատակներու կը վերածուին, Գրիգոր Թաշճեան 1896—1900 Մայր Եկեղեցւոյ դպրոցին մէջ տնօրէն կ'ըլլայ եւ Ազգ. վարժարանի մէջ տնօրէնէրէնի եւ ղեկավարութեան դասերը կ'աւելցնէ,

Ետքը կրկին կը վերադառնայ Բողոքականաց դպրոցը: 1896ին կ'ամուսնանայ Օրիորդ Մարինէ Մարգարեանի հետ, կը բախտաւորուին 4 զաւակներով, 3 տղայք մէկ աղջիկ:

1901ին ժողովուրդի մեծամասնութիւնը կը պնդեն որպէսզի Սր. Յարութեան եկեղեցւոյ քահնայ. ձեռնադրուի, ուսեալ քահանայ մը ունենալու նախանձախնդրութեամբ: Նախ կը մերժի սակայն ժողովուրդին բռնն պնդումներուն վրայ տեղի կու տայ, սակայն երբ 1903ին Սիւ կ'ուղեւորի քահնայ. ձեռնադրուելու համար, խումբ մը մարդիկ իր դէմ բողոք կը բառնան, եւ պատուիրակ մը կը ղրկեն Սիւ Սահակ կաթողիկոսին արգիլելու համար անոր ձեռնադրութիւնը: Իրեն հետ Սիւ դացող երկու ուրիշ ընծայացուներ, որոնք էին Ս. Երրորդութեան Տ. Մուշեղ քահնայ. եւ Մայր Եկեղեցւոյ Տ. Եղիա քահնայ., Սահակ կաթողիկոս կը ձեռնադրէ, իսկ Գրիգոր Թաշճեանը ձեռնադրել կը մերժէ, առարկելով թէ իրեն դէմ բողոք կայ:

Գրիգոր Թաշճեան հինգ վայրկեան կ'ուղէ Կաթողիկոսէն իր դէմ եղած քննադատութիւններուն պատասխանելու: Իր վերջին խօսքը կ'ըլլայ «Սուրբ Պօղոս ընողը Աստուած էր»: Սահակ Կաթողիկոս երբ կը համոզուի թէ անոր դէմ եղած բողոքները նախանձի արգիւնք են, իր նախկին որոշումք կը փոխէ եւ ղինք քահնայ. կը ձեռնադրէ Մայր-Եկեղեցւոյ, իսկ Տէր Եղիա Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցւոյ քահնայ. կը կարգէ որպէսզի ժողովուրդին մէջ խռովութեան որեւէ առիթ չտայ:

1888ին մատնութեան մը զոհ կ'ըլլայ, իր տունը կը խուղարկեն եւ կառավարութեան կողմէ իր բոլոր գիրքերը եւ գրութիւնները կը դրաւուն, սակայն շնորհիւ կրօնափոխ Չնքուչի Հաճի Կարապետի թարգմանութեանց, որեւէ վնասակար գրութիւն մը չեն գտներ, սակայն կառավարութիւնը իր մօտ կը պահէ գոյքերը: Գրիգոր քահնայ. ինքնօգնութեամբ Մալաթիոյ համայնքի ամենազարգացած կրօնականներէն մին եղաւ: Իր ջանքերուն շնորհիւ շատ մը ընդունակ աշակերտներ ընդունուեցան Եփրատ Գոլէճ, Սանասարեան եւ ոմանք ալ Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց վարժարանը եւ յաճախ չքաւոր աշակերտներու ապահոված է բարերարներ:

1899ին կը միանայ Հնչակեան կուսակցութեան¹ եւ կը կազմակերպէ Երիտասարդութիւնը: Գիշերուայ ժամերուն գիմելով հարուստներուն կը ստանայ որոշ դումարներ եւ կը բաժնէ այն Երիտասարդներուն որոնք նիւթապէս անկարող էին գէնք գնելու: Գրիգոր քահնայ. իր քահանայական պաշտօնը 1903էն մինչեւ 1915 կը կատարէ խղճմտութեամբ եւ նուիրումով: 1915ին կը ձերբակալուի եւ կը բանտարկուի: Բանտին մէջ ղինք կ'ենթարկեն չարաչար ծեծերու եւ տաթանքներու եւ օրին մէկն ալ ղիշեր ատեն բանտէն դուրս հանելով կառավարական շէնքի բակին մէջ կը նահատակեն:

(1) Հնչակեանք կը գործէին Մալաթիոյ մէջ երբ մշակութային մարմին «ՄԱՍԵԱՅ ԸՆԿԵՒՈՒԹԻՒՆ» անունով: Այս ընկերութեան հիմնադիրներէն մէկն էր Գրիգոր վարժապետ Թաշճեան (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 27, էջ 6):

ԹԵՐԶԻՊԱՇԵԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ

Ուսուցիչ 1908ին Սահակեան Մայր-վարժարանի:

ԹԵՐԽԱՆԵԱՆ ՄԻՀՐԱՆ (Մալաթիացի)

Որդի Միքայէլ Թերխանեանի: Նախ աշակերտած է Բողոքականաց վարժարանի եւ ապա Եփրատ Գոլէճի, որմէ շրջանաւարտ կ'ըլլայ 1909ին (Յիշատ. Եփրատ Գոլէճի, էջ 219), եւ նոյն տարին աշնան կը մեկնի Պոլիս, եւ Ռոսպերթ Գոլէճ կը մտնէ: Կիսաւարտ կը դառնայ Մալաթիա եւ 1911ին անդլերէնի եւ թուրքերէնի ուսուցիչ կ'ըլլայ Բողոքականաց դպրոցին:

1913ին հօր հետ կը հաստատէ կերպասեղէնի վաճառատուն (Եփրատ Գոլէճի յիշատակարան, էջ 219, սեղանաւոր դրած է):

Անդամ էր Հ.Բ.Ը.Միութեան եւ Ռամկաւար Կուսակցութեան: Աշխատակից Բիւզանդիոնի: 1916ին եղեռնին զոհ եղաւ 28 տարեկանին (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Դ. տարի, թ. 1. էջ 16):

ԹԻՖԹԻԿՃԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ

(այլ անուամբ «Թիֆթիկնի խօնա»)

Մասնադէտ էր թուրքերէնի, «օժտուած էր պատկանելի արտաքինով եւ հեգհամբոյր դէմքով մը», (Յակոբ Մուրատեան ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Գ. տարի, թ. 2, էջ 15) «Տղայք կը վախճային անոր փալախաներէն որ մեծ ազդեցութիւն ունէր Եր ամենքին վրայ» (Նոյն):

Այս ուսուցիչը Ծերուն վարժապետի հետ 1865—1880 կառավարած է Շուկայի Սահակեան վարժարանը, ուր կը յաճախէին 2—3 հարիւր ուսանողներ:

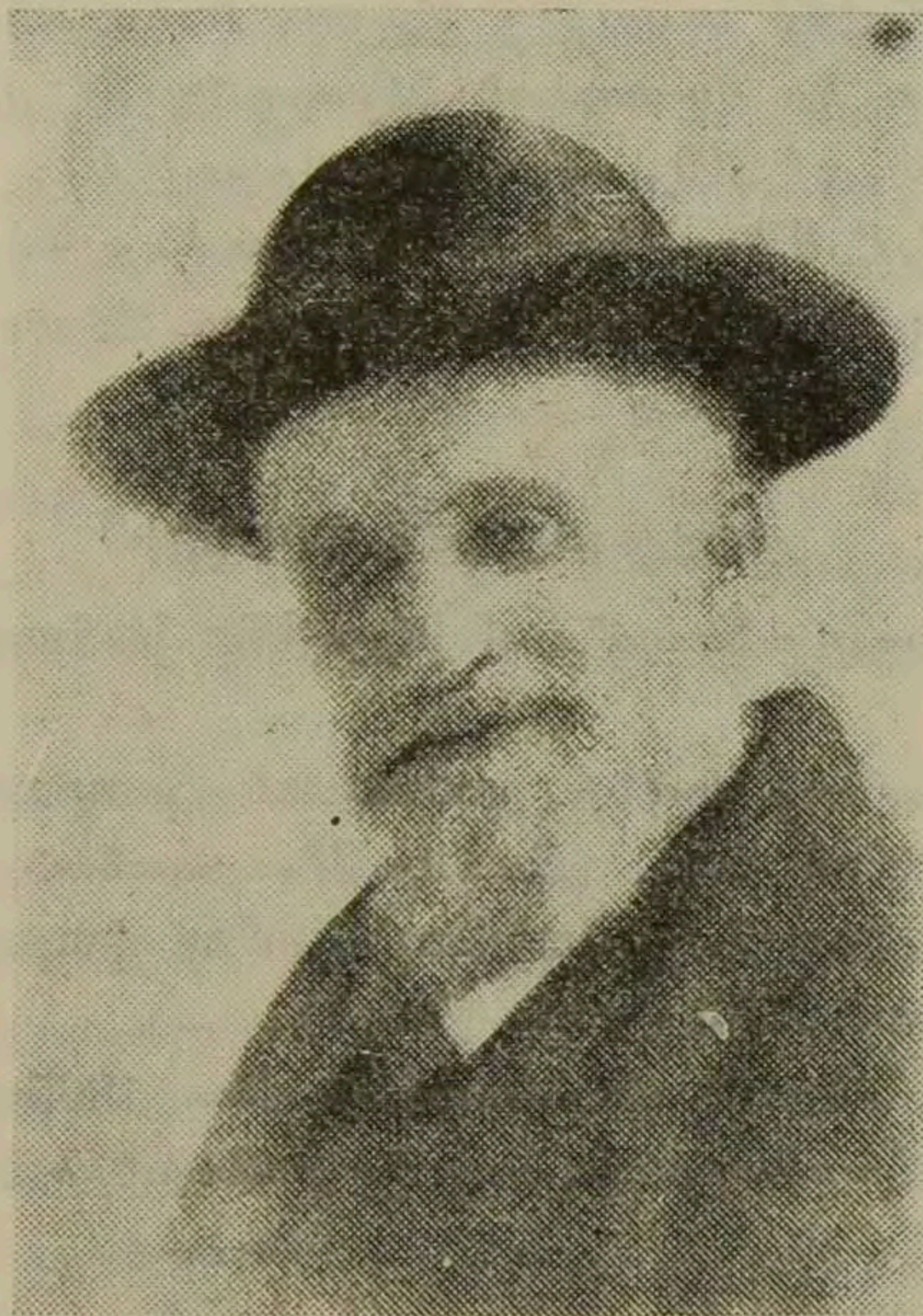
Դպրոցը ուսուցչութիւն ըրած ատեն կը վարէր նաեւ Առաջնորդարանին քարտուղարութիւնը 1870 թուականներուն: Սրուանձտեանց 1878ին իր այցելութեան ատեն իր մասին կը խօսի քիչ մը հեղեւթեամբ (տես վերը): 1886ին Թիֆթիկճեան վարժապետը տնօրէնութենէ դադրած է պահելով թրքերէնի ուսուցչութիւնը:

1900ական թուականներուն տակաւին ողջ էր, բայց դադրած ուսուցչութենէ, սակայն իբր կտակադիր եւ ազերսագիր դրող Շուկայի հրապարակին վրայ իր մասնաւոր տեղին մէջ օգտակար կ'ըլլար եւ կը ծառայէր թէ՛ Հայ եւ թէ՛ Թուրք հասարակութեան:

ԹՈՄԱՃԱՆ Հ. ԹԱԴԵՈՍ ՎՐԴ. (Խարբերդցի)

Ծնած է 1864 Յունուար 6ին: Աշխարհական անունն էր Պաղտատար: 1874ին դադրած է իր ծնողքին հետ Կ. Պոլիս ուր յաճախած է Բերայի վե-

նետիկի Մխիթարեան վարժարանը, որուն տեսուչը Հ. Մանուէլ վրդ. Քաջունի, զինքը կը դրկէ Վենետիկ 1876ին: Իր ուսման շրջանը աւարտելէ ետք, 1887ին կը ձեռնագրուի եւ ուսուցչութիւն կ'ընէ վանքին ընծայարանին մէջ, եւ ապա 1892—1894ին Մուրատ-Ռաֆայէլեանի եւ ապա 1894—1898ին Պուսոյ Մօտայի վարժարանը: 1898ին կը դրկուի Խարբերդ իբր քարոզիչ եւ վարիչ Քլարեան դպրոցին: 1902—3ին դարձեալ Մուրատ-Ռաֆայէլեան վարժարանի մէջ կը դասախօսէ: 1903—1906ին կ'երթայ Մալաթիա ուր վարիչ կը կարգուի Խաչատուրեան վարժարանին եւ 1906ին Մամուրէթ իւլ Ազիզի կաթողիկէ Հայոց երկսեռ դպրոցներուն:

Հ. Թադէոս Վրդ. Թումանյան

1907—1912 կը վարէ Տրապիզոնի Մխիթարեան վարժարանի տեսչութիւնը:

1912—1913ին կրկին Խարբերդ կը դառնայ Մխիթարեան վարժարան մը հիմնելու համար, բայց չի յաջողիր եւ կը դառնայ Կ. Պոլիս, ուր կը մնայ պատերազմի եւ եղեռնի տարիներուն (1914—1919): Զինադադարին կը դառնայ Վենետիկ եւ կ'ըլլայ անդամ Վանքին կեդրոնական վարչութեան:

1923—1929ին տեսուչն էր Մուրատ-Ռաֆայէլեան վարժարանին:

1929—30ին Միլանի Մխիթարեան Ուսանողարանի Մեծաւոր կ'ըլլայ եւ 1930—1931ին դաստիարակ վանքին աշակերտութեան եւ ապա հոգեւոր Հայր Մուրատ-Ռաֆայէլեան սաներու (1932): 1932-ին հիւանդանալով վանք կը քաշուի ուր կը մնայ մինչեւ իր մահը՝ 1948 Մարտ 19:

Յիսնամեայ կրթական բեղմնաւոր աշխատութիւններով յայտնի այս Մխիթարեանը, Մալաթիոյ Հայ Կաթողիկէ հասարակութեան վարժարանին կազմակերպութեան մէջ մեծ դեր կատարած է :

Իբր դրական վաստակ ունի՝ դրարար թարգմանութիւնը Պուալոյի «ԱՐՈՒԵՍՏ ՔԵՐԹՈՂԱԿԱՆԻՆ» որ հրատարակուած է 1888—1889ին :

Հեղինակած է Աշխարհարարի քերականութիւններ : Ունի նաեւ բաղմաթիւ դրարար թարգմանութիւններ՝ քերթուածներու, եւ յօդուածներ՝ ԲԱԶՄԱՎԷՊԻ մէջ զանազան նիւթերու շուրջ :

Գրած է նաեւ իր յուշերը «ԱՆՁՆԱՊԱՏՈՒՄ» խորագրով (տեւ Հ. Եղիա վրդ. Փեչիկեան, ԲԱԶՄԱՎԷՊ, 1948, էջ 147—148) :

ԹՈՒՐԵԱՆ ՄԿՐՏԻԶ (Տարէմտէցի)

Հեղինակ երգեր, ՏԱՂԵՐ, ԵՂԵՐԵՐԳԵՐ, ՍԻՐԱՎԷՊԵՐ, ՆԱՄԱԿՆԵՐ, ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆՆԵՐ (1892 Կ. Պոլիս, էջ 288) դիրքին :

1880ին Աւետիս Խօրասանճեանի հետ ուսուցիչ եղած է Մալաթիա : Պէննէեան քնն. զայն կը նկատէ Մալաթիոյ վարժարանը կարգաւորողներէն մին :

ԹՕՓԱԼԵԱՆ ԵՂԻԱ ՎԱՐԺԱՊԵՏ

Սահակեան վարժարանի մէջ Արփաճի վարժապետ վերի կարգերուն ուսուցիչն էր եւ Մանչուկ վարժապետ վարի կարգերու մէջ քերական կարգադրողներու կը դասախօսէր, երբ Մայր Վարժարանի մէջ ուսուցչութեան կոչուեցաւ (Ստեփան Մանուչեան, ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ ԺԵ. տարի, թ. 1—2, էջ 27) :

Երեսունը հինգ տարի Արզայեան Գրիգորի եւ անոր քրոջը՝ Արզայեան Օր. Ե.ի հետ աշխատած է դպրոցին մէջ, ինչպէս նաեւ եկեղեցին (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, թ. 53, էջ 9—10) :

1911ին կարգուած է լուսարար Ս. Յարութիւն եկեղեցիին, յաջորդելով Խորէն Փափաղեանի :

1915ի եղեռնի զոհ :

ԺԱՄԿՈԶԵԱՆ ՄԵՍՐՈՊ (Խարբերդցի)

1901ին չրջանաւարտ Եփրատ Գոլէճէն :

1905ին Մալաթիոյ Ազգային Վարժարաններու ընդհանուր տեսուչ ընտրուած է (ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, ԺԵ. տարի, թ. 3—4, էջ 45) :

Ուսուցիչ Տիգրանակերտի, Մէղիբէի, Մալաթիոյ եւ Զմշկածաղի մէջ, իսկ չորս տարի Խարբերդի կեդրոնականի մէջ : Ամերիկայի մէջ հետեւած է Եէյլի Համալսարանին մանկավարժական դասընթացքին եւ չրջանաւարտ եղած 1912ին Մ. Ա. տիտղոսով : 1913ին չրջանաւարտ Ուստրի Քլարք Հա-

մալսարանի ընկերաբանութեան եւ մանկավարժութեան ճիւղերէն : Խմբագիրը «Ազգ»ի : 1914—1916ին տնօրէն Աղեքսանդրիոյ Պօղոսեան վարժարանին : 1916—1919 Բորտ Սայիտի Սիսուան վարժարանի ուսուցիչ : Բարեգործական կրթական քննիչ Կիլիկիոյ, Սիւրիոյ եւ Պաղեստինի :

1922ին կը քաջուի Պէյրութ առողջական պատճառներով :

Ունի գիրքեր «Օչական Այբենարան, Ա. տարի» եւ «Երազացոյց» : Ունի նաեւ անտիպ գործեր :

Մեռած է 1935ին (Յիշ. Եփրատ Գոլէնի, էջ 204—205) :

ԺԱՐԺԱԹԵԱՆ ՅԱԿՈԲ (Մալաթիացի)

Ուսումը ստացած է Խարբերդի Լատինաց Գոլէճը եւ նոյն հաստատութենէն շրջանաւարտ : Մէրտինի մէջ ուսուցչութեան պաշտօն կը վարէ 4 տարի : Հետագային դարձեալ Մալաթիա կը դառնայ եւ կը պաշտօնավարէ իբր ուսուցիչ Լատիններու դպրոցին մէջ, որ ժողովուրդը կը կոչէր ԱՊՈՒՆԱՆԵՐՈՒ դպրոց : Հոն կը դասախօսէր թուրքերէն եւ թուաբանութիւն : 1890ական թուականներուն հրաժարելով ուսուցչութենէն, ելեւմտական օգնական պաշտօնեայ կը կարգուի : Այս դործը երեք տարի շարունակելէ յետոյ, իր ուշիմութեան շնորհիւ առաջին կարգի դանձային պաշտօնեայ կը կարգուի :

1915ին թիւրք կառավարութեան հրահանգով կը տեղահանուի իր ծննդավայրէն, բաժնուելով իր ընտանիքէն եւ դաւակներէն : Ճանապարհին դադանային տանջանքներու ենթարկուելէ ետք կը նահատակուի թուրք ջարդարարներու կողմէ :

Յակոբ էճ. Ժարժարեան

ԻՔՆԱՏԻՈՍԵԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍ (Ակնցի)

Ծնած է 1842ին: Իր ծննդավայրը առած է իր նախնական կրթութիւնը Ներսէսեան եւ Նարեկեան դպրոցներուն մէջ եւ յետոյ անցած է Խարբերդ: 1860ին Ակնայ մէջ շարունակած է իր ուսումը: 1862ին դացած է Ատրեաման, իր եղբօրը Յակոբին քով եւ 1863ին յարած է Բողոքականութեան: 1866ին կը դառնայ Ակն ուր կը հալածուի իբր ԲՐՕՏ, վեց ամիս վերջը կ'երթայ Մալաթիա վաճառականութիւն ընելու համար, սակայն, հոն, ինչպէս բացատրուեցաւ 1867 Դեկտեմբերին, ուսուցիչ կ'ըլլայ բողոքականաց վարժարանին եւ ապա կ'անցնի 1868ին Դեկտեմբերին իր ծննդավայրը Ակն: Ապա Խարբերդ ուր կ'աշակերտի Աստուածաբանական ձեմարանին: 1871ին Ակնայ մէջ կը կազմակերպէ Աւետարանական համայնքը եւ ինքը կ'ըլլայ անոր առաջին պատուելին՝ 1875ին:

1881ին Այնթապի Գոլէճին հայերէն լեզուի դասախօս կ'ըլլայ (Լուսաշաւիղ 383-4): Յետոյ կրկին Ակն կը պաշտօնավարէ եւ անկէ 21 Յունիս 1893ին Կիլիկիոյ Միութեան Ժողովին կը ղրկէ «Հայր Մաշտոց եւ Լուսաւորչական եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը» խորագիրով հմտալից գրութիւն մը (Լուսաշաւիղ 180):

Պաշտօնավարած է նաեւ իբր հովիւ Մարդուան, Այնթապ, Իզմիր եւ Նիկոմիդիա (Յուլարձան, էջ 490): Ունի չահեկան գիրք մը «Հանդէս Լուսաւորչական եւ Բողոքական Հայոց որ ի Տափաւան» (Կ. Պոլիս 1880):

ԽԱՆՁԵԱՆ ՄԱՐԻՅԱ

Այժմ Հէյլրիլ (Մ. Նահանգներ): Ուսուցչուհի 1914ի Համաշխարհային Պատերազմէն ետք 1918ին վերաբացուած բողոքականաց վարժարանին:

ԽԱՆՁԵԱՆ ՄԻՀՐԱՆ (Մալաթիացի)

Որդի Մանուկ Խանձեանի: Տեղւոյն Սահակեան վարժարանէն 1908ին կ'երթայ Խարբերդի Ամերիկեան Եփրատ Գոլէճը: 1913ին շրջանաւարտ կը դառնայ Մալաթիա եւ կը նշանակուի Երրորդութեան եկեղեցւոյ յարակից դպրոցին ուսուցիչ, եւ երկու տարի պաշտօն կը վարէ: 1914-1918ի պատերազմին կը զինուորագրուի եւ կը ղրկուի Երզնկայի սպայից դպրոցը:

Երկու ամիս ետքը կը դառնայ Մալաթիա կեդժուած արձակուրդի թուղթով մը, սակայն երկու ամիսէն կը ձերբակալուի եւ ԱՄԷԼԷ ԹԱՊՈՒՐԻ կը տարուի, ուրկէ անջատուելով բանտ կը նետուի եւ կը սպաննուի: Եփրատ Գոլէճի Դաշնակցական Ուսանողական Միութեան եռանդուն անդամներէն էր (տես ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Դ. տարի, թ. 1, էջ 10 եւ 16 եւ թ. 2, էջ 3, նոյն թ. 41, էջ 16):

ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ Մ. Յ. (յետոյ Տ. Եղիշէ ֆհն.)

1886ին Սահակեան Մայր վարժարանին ուսուցիչ, Աւետիս Խօրասան-

ճեանի եւ Թիֆթիկճի խօճայի հետ : Յաղթանդամ , դիրուկ եւ մեծ փորով եկեղեցական մըն էր : Աշակերտ երուսաղէմի Ժառանգաւորաց Վարժարանին : Մալաթիոյ քահանաներուն ամենէն զարգացածը եւ ազգանուէրը : Անձնուէր եւ դործունեայ : 1895ի ինքնապաշտպանութեան հերոսը ինքն հանդիսացած է զէն ի ձեռին կռուելով :

1895—96ի կոտորածի ատեն այս քահանան հայ կաթողիկոսներու եկեղեցին , ապա Ս . Երրորդութիւն եկեղեցին մէջ , իր շուրջը հաւաքելով Մալաթիացի կռուող ուժերը , հերոսաբար դիմադրած էր աւելի քան 20,000 թուրք եւ քիւրտ բարբարոս խուժանին : Շնորհիւ 5—6 օրուան ինքնապաշտպանութեան Հաշիմ պէյ եւ Պեհենէցի Եագուպ փաշա , ճերմակ դրօշակով պատուիրակ ներկայացան եւ հաշտութիւն առաջարկեցին : Այսպէս փրկուեցաւ Մալաթիոյ հայութիւնը :

1914էն քիչ առաջ վախճանած է եւ փառաւոր թաղում մը ունեցած է (Տոքթ . Մ . Քէշիշեան , ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ , Դ . տարի , թ . 1 , էջ 9—10) :

ԽՈՐԱՍԱՆՃԵԱՆ ԱԻԵՏԻՍ (Ակնցի)

Հայկարան ուսուցիչ : 1881ին Մալաթիոյ «Ապողիկ» Ընկերութեան հիմնած վարժարանին տնօրէն կ'ըլլայ : 1866ին երբ այս դպրոցը կը փակուէր , Աւետիս Խօրասանճեան , Սահակեան Մայր Վարժարանի տնօրէն ընտրուեցաւ :

Իր օգնականներն էին Թիֆթիկճի վարժապետ եւ Մ . Յ . Խաչատուրեան (յետոյ Տ . Եղիշէ քհն .) , Յարութիւն Փափաղեան եւ անոր հօրեղբայրը՝ Քէշէճեան Պելլօ վարժապետ :

Այս ուսուցիչը դպրոցին մակարդակը բարձրացուցած է կրթարանի բաժին մըն ալ հաստատելով Մայր Վարժարանին վերի յարկին մէջ , ուր 20—30 աշակերտներ ուսում կ'առնէին : Այդ թուականին հասած են հայերէնի եւ թրքերէնի հմուտ աշակերտներ , ինչպէս էին Յակոբ Թիֆթիկեան , Մանուկ Խանճեան , Սեդրակ Քիւփէլեան , Գրիգոր Արփաճեան եւայլն (ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ , Գ . տարի , թիւ 2 , էջ 15) :

Սակայն իր տնօրէնութիւնը ոմանց հաճելի չէ եղած եւ վշտացած է : Խօրասանճեան ասկէ ազդուած հրաժարած է եւ Յակոբ Յովնանեանի եւ Աւագ Կէմալմաղեանի հետ հաստատած է պղտիկ դպրոց մը , որ «Կէմալմաղի» դպրոցը կը կոչէին :

1880ական թուականներուն Մալաթիոյ մէջ ալ սկսան թուրք կառավարութեան խստութիւնները եւ ձերբակալութիւններ կը կատարուէին :

1893ին երբ առաջնորդ Սահակ եպսկ .ը աքսորուելու կ'աշխատուէր Քէֆսիղեան Կաթողիկոսի իսկ հաւանութեամբ , Աւետիս Խօրասանճեան իր անձին համար ալ վտանդ մը նշմարելով , անոր աքսորէն մէկ օր առաջ կը հեռանայ Մալաթիայէն :

Յետոյ իր ծննդավայրին մէջ քահանայ կը ձեռնադրուի :

ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍ (Նկարիչ)

(Տես իր կենսագրութիւնը արուեստագէտներու մէջ) :

ԽՈԹԽՈԹԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ (Մալաքիացի)

Բողոքական վարժարանի ուսուցիչ : 1895ի ջարդին զոհ եղած է :

ԽՈՐԷՆ ՎԱՐԺԱՊԵՏ (Բաբերդցի)

Ուսուցիչ եղած է Սահակեանի 1908ին :

ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ ԵՂԻԱ (յետոյ փն : , Մալաքիացի)

1900ին Սահակեան վարժարանի ուսուցիչ էր :

1905ին Սիս զրկուած եւ քահանայ ձեռնադրուած է Սահակ Կաթողիկոսէն Մալաթիոյ Մայր Եկեղեցիին վրայ :

ԿԵՍԱՐԵԱՆ ՏՈՆՈՍԻՈՍ (Մալաքիացի)

Շրջանաւարտ Խարբերդի Ֆրանսական Գոլէճէն :

1905ին Սահակեան վարժարանի Ֆրանսերէնի ուսուցիչը :

Սիրուած անձնաւորութիւն մըն էր : 1915էն ետք մեկնած է Սիւրիա եւ հաստատուած Հալէպ , ուր եղած է ցարդ երկաթուղւոյ ընկերութեան պաշտօնեայ (Պետրոս Զօպեան) :

ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ ԳԱՐԵԳԻՆ (Մալաքիացի)

Որդին էր պատ . Մարտիրոս Կիրակոսեանի : Ուսումը առած է Եփրատ Գոլէճի մէջ , ուրկէ շրջանաւարտ եղած է 1885ին :

Պաշտօնավարած է իբր տնօրէն Մալաթիոյ եւ Արարկիւրի բողոքականաց վարժարաններուն :

Յետոյ գաղթած է Ամերիկա , ուր յաճախած է Յոլլըն Աստուածարանական ձեմարանը , որուն շրջանը աւարտած է :

Պոսթոնի մէջ 26 տարի գորդ նորոգելու հաստատութիւն մը ունէր :

Եղած է Աղղ . Միութեան գանձապահ , եւ Հ . Բ . Ը . Միութեան պատուոյ անդամ :

Հաստատած է Եփրատ Գոլէճի համար մրցանակներ :

Ֆաուլըր (Քալիֆորնիա) ապրած էր իր կեանքին վերջին 18 տարիները իբր այգեմէշակ :

Մեռած է 1936ին (Յիշատ . Եփրատ Գոլէճի , էջ 189) :

ԿԻԼԵՍԵՐԵԱՆ ԹՈՒՐՎԱՆՏԱ (Խուլագիւղցի)

Շրջանաւարտ Եփրատ Գոլէճէն : Ուսուցիչ Հայ Բողոքականաց վարժա-

քանը, ինչպէս նաեւ Արաբկիրի եւ Եփրատ Գոլէճի մէջ: Ամուսնացած Պ. Մարտիրոս Ֆէրէշէթեանի հետ: Այժմ կը բնակի Բասառինա (Գալ.) (Յիշատ. Եփրատ Գոլէճի, էջ 244):

ԿԻՐԵՂԵԱՆ ՊԵԼՕ (Մալաթիացի)

Առաջին ռազմերաներէն մին Մալաթիոյ կրթական զործին, Սահակեան Մայր Վարժարանին մէջ պաշտօնավարած անոր հիմնարկութեան օրերէն սկսեալ: Պելօ վարժապետ, դասարանին մէջ խիստ շատ լուրջ էր, բայց երբ տղաք կէսօրին զբօսանքի կ'ելլէին, գրեթէ ամէն շաբթու, նոր ու զուարթ պատմութիւններ կ'ընէր, դպրոցը հաճելի ընելու համար տղոց (Ա. Եաղուպեան, ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Բ. տարի, Թ. 4, էջ 15):

Մինչեւ 1890ական թուականները տարած է: Կը բնակէր Խարաղա Թաղին մէջ գետնայարկ, առջեւը պարտէզով տան մը մէջ:

Գլուխը մեծ ֆէս մը՝ վրան սեւ չէմպէր մը կը փաթթէր: Իր երկար եւ լեցուն հասակը ծածկուած էր սեւ զպունով մը եւ վրան սեւ երկար ձիթոյլ մը: Իբր ուսումնատենչ մարդ, իր խոր ծերութեան մէջ իսկ իր մէջքէն չէր ձգեր իր ՏԻՎԻՏԸ, որուն մէջ կար մելան ու գրիչը: Ոտքը Մալաթիոյ սեւ ԵՄԷՆԻՆ հագած, արշալոյսին եւ արեւմուտքին, ճիւղալէն կռնակը ժողված, շուկայի եկեղեցին կ'երթար եւ կու գար: Տոքթ. Միքայէլ Քէչիչեան (տես ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Թ. 18, էջ 1) կ'ըսէ թէ «Ես եւ ընկերներս առաւօտ եկեղեցիէն դառնալուն եւ երեկոյեան եկեղեցի երթալու պահուն, Խարաղայի Թաղը գտնուող մեր դպրոցին առջեւ զինքը տեսնելու բախտը կ'ունենայինք: Իր ներկայութեան լուրջ կերպարանք մը կ'առնէինք, մինչեւ որ ծեր վարժապետը անցնէր: Այդ տարիքին մէջ բոլորէն կը յարգուէր: Առ ի վարձատրութիւն իր օգտաշատ եւ երկար տարիներու աշխատութեան քաղաքին բոլոր ազնուականները, բոլոր ուսուցիչները եւ գիտակից մարդիկ կը յարգէին զինքը, որովհետեւ ինք եղած էր գրեթէ բոլորին ալ ուսման հայրը, ուսուցիչը»:

ԿՈԶԱԵԱՆ ՅԱԿՈԲ

Առաջին վարժապետը եւ տնօրէնը Հայ Կաթողիկէ հասարակութեան դպրոցին, որ Ղեւոնդ Եպսկ. Խորխոռունի կառուցած էր:

ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ ԳԱՐԵԳԻՆ

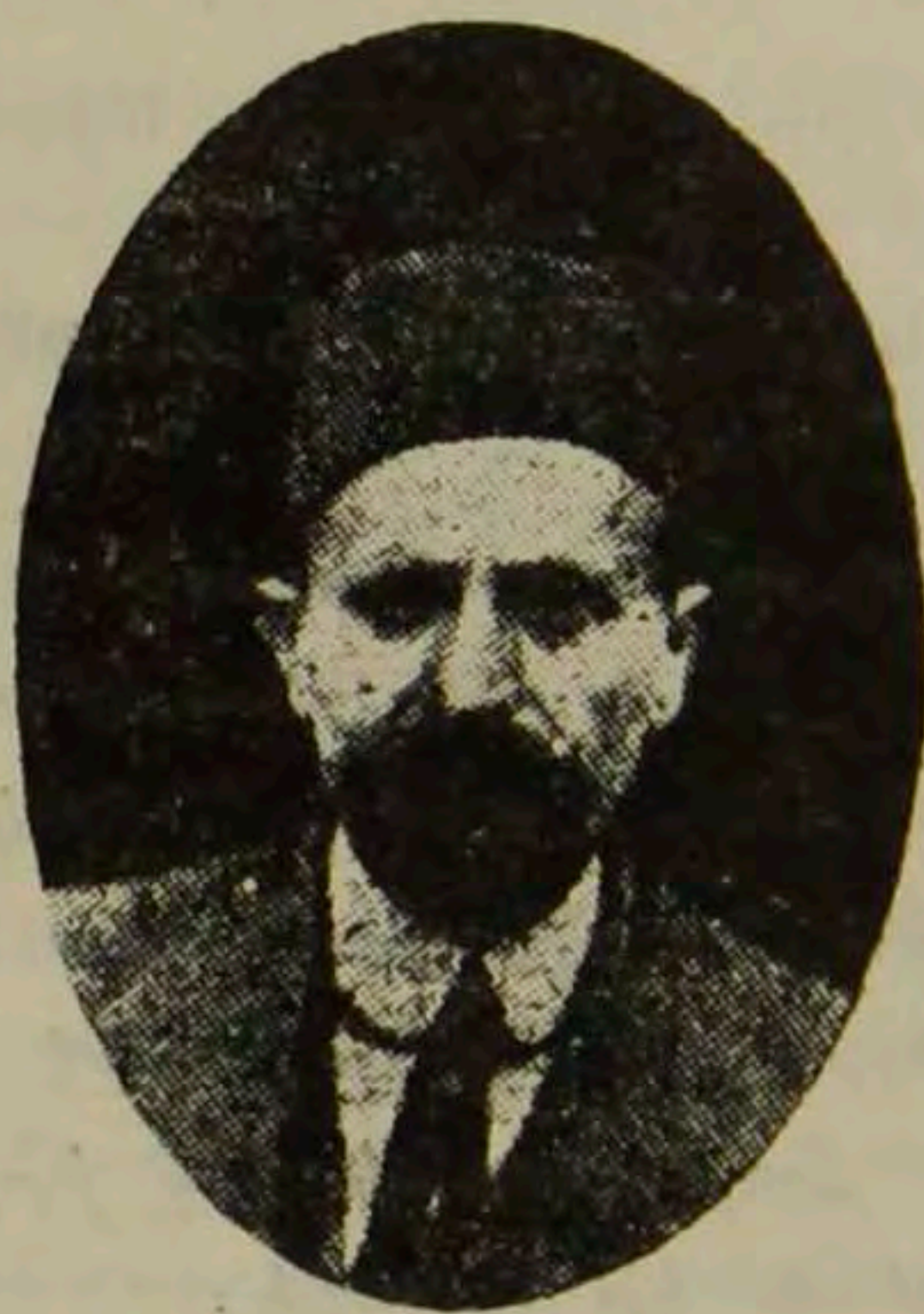
Եփրատ Գոլէճէն շրջանաւարտ, Սահակեանի մէջ ուսուցչութիւն ըրած է:

ՀԱԼԱՃԵԱՆ ՄԻՔԱՅԵԼ

1900ին Խարբերդէն ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆԻ տնօրէնութեան կը հրաւիրուի, (ԱՐԵՒԵԼԻ, 1900, Թիւ 4494):

ՃԼՃԼԵԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ (Մալաթիացի)

Ծնած է 1870ին: Իր նախնական կրթութիւնը ստացած է Մալաթիոյ նախակրթարաններուն մէջ, սակայն իր յարատեւ ինքնաշխատութեամբ եղած է Մալաթիոյ յայտնի մտաւորականներէն մին: Մալաթիոյ թուրք ԻՏԱՏԻ վարժարանին մէջ Փրանսերէն կը դասախօսէր, իսկ Լատինաց վարժարանի մէջ Փրանսերէն եւ թուրքերէն: Եռանդուն եւ ժպտուն ուսուցիչ մըն էր: 1908ի Օսմանեան Սահմանադրութենէն վերջ, իր համբաւը աւելի սկսաւ տարածուիլ, իբր բազմաժողով լեզուադէտ հայերէնի, թուրքերէնի եւ Փրան-

Յաբութիւն Ճլճլեան

սերէնի: Զրոյց կար թէ մրցման յաջող քննութիւն մը անցընելով, Կուսակալութեան կեդրոնին մէջ թարգման ընտրուած էր: Կը պատրաստուէր իր նոր պաշտօնաւեդին մեկնիլ, երբ 1915ի պատերազմը վրայ հասաւ եւ նահատակուեցաւ թուրք ջարդարարներու ձեռքով: (Խ. Պօնարարդեան եւ ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Բ. տարի, թ. 4, էջ 19):

ՄԱԹԻԿԵԱՆ ՕՐ. ԶԱՊԵԼ (Մաշկերացի)

Շրջանաւարտ 1911ին Եփրատ Գոլէճէն, 1912—1913ին ուսուցչուհի նոյն հաստատութեան մէջ (Յիշատակարան Եփրատ Գոլէճի, էջ 131):

1913էն ետքը ուսուցչուհի եղած է Արարկիր եւ Մալաթիա:

Ամուսնացած է Պօղոս Գարիկեանի հետ եւ դադարած Ամերիկա (Նիւ-Ճըրզի, նոյն, էջ 268):

ՄԱՆԱԻԵԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ (Ակնցի) (Վեր.)

Շրջանաւարտ 1883ին Եփրատ Գոլէճէն: 1884—5ին ուսուցիչ եղած է նոյն գոլէճին մէջ եւ 1885ին Մալաթիա գացած է իբր ուսուցիչ տեղւոյն բողոքականներու վարժարանին:

1888ին Ամերիկա դադարեց և ևս հոն դործօն դեր կատարած է Աւետարանական համայնքին մէջ: Հետեւած է Շիքակոյի Աստուածաբանական ճեմարանին ընթացքին և Lake Forest համալսարանին մէջ հոգեբանութեան և փիլիսոփայութեան:

Պաշտօնավարած է իբր քարոզիչ Շիքակոյի հայ և օտար եկեղեցիներուն մէջ, և ապա 14 տարի հովիւ եղած է Ուստրի հայ Մարտիրոսաց եկեղեցիին, և 11 տարի՝ Ֆաուլթըրի (Քալիֆորնիա):

Պատմագէտ և հրապարակագիր: Խմբագիր ԿՈՉՆԱԿ շաբաթաթերթի: Հիմնադիրն է Հայ Աւետարանչական Միութեան, Հ. Բ. Ը. Միութեան Պատուոյ Անդամ: ԲԻԻՐԱԿՆ հանդէսին մէջ թարգմանած է ՎԱՐՔ ՅԻՍՈՒՍԻՆ:

Մեռած է 1939ին Ֆաուլթըր (Յիշատակ. Եփրատ Գուէնի, էջ 185):

ՏՈՔԹ. ՆՇԱՆ ՄԱՆՈՒՇԵԱՆ (Մանուշակեան)

Կարապետ Պէշկէօթլիւեանի յաջորդած է իբր տնօրէն Հայ Աւետարտարանին: Ուսած է բժշկութիւն: 1915ի համաշխարհային պատերազմին, թրքական բժշկական խումբին հետ ուստական ճակատը կը զրկուի, ուր դերի կ'իյնայ և կը զրկուի Սիպերիա, ուրկէ փախուստ կու տայ, անունը փոխելով կը հաստատուի Հայաստան և առեն մը կը դործէ Նիր Իսթ Րիլիֆի մէջ: Երկար տարիներ Խորհրդային Հայաստանի մէջ իբր բժշկ ծառայելէ յետոյ, պետութեան կողմէ հանգստեան կը կոչուի:

Իր խոր ծերութեան մէջ, ներկայիս կ'ապրի Նոր Մալաթիա, իր սեփական տան մէջ:

ՄԱՆՈՒՇԵԱՆ ՍՏԵՓԱՆ

Սահակեանի վարժարանի մէջ պաշտօնավարած է իբր ուսուցիչ:

ՄԱՆՉՈՒԿ ՎԱՐԺԱՊԵՏ (Արաքիբցի)

Մայր Վարժարանին ուսուցիչ էր 1900ին (ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Ե. տարի, Թ. 4, էջ 10):

ՄԻՐԱՔԵԱՆ ՄԱՆՈՒԷԼ (Մալաթիացի)

Տնօրէն եղած է Սահակեանի: Մանասարեանէն շրջանաւարտ: Ասոր ջանքերուն շնորհիւ առաջին անգամ գրասեղաններ մուտք դործեցին Մայր Վարժարանին սեմէն ներս:

Մէկ տարի պաշտօնավարելէ վերջ, Առաջ. Հմայեակ վրդ. Տէր Պաղտատարեանի հետ խնդիր ունենալով և չհանդուրժելով, դառնութեամբ լեզուած թողուց Սահակեան վարժարանը և մտաւ ԻՏԱՏԻ ՄէֆթիՊիՆ, ուր

տարի մը պաշտօնավարելէ վերջ անցաւ Ամասիա եւ մինչեւ 1915 պաշտօնավարեց տեղւոյն Իբրանոսեան վարժարանին մէջ :

ՄՈՒՄՃԵԱՆ ՍԵՂՐԱԿ (Մալաթիացի)

Ծնած է 1870ի տաւնները, ան իր նախնական կրթութիւնը աւարտեց Մալաթիոյ թաղային դպրոցներուն մէջ : Ազգային իշխանութիւնք տեսնելով անոր ուշիմութիւնը, Երուսաղէմ դրկեցին, զինքը ժառանգաւորաց Վարժարանին մէջ պատրաստուելու համար կղերականութեան : Հոն իր ուսումը աւարտելէ վերջ, վարդապետ չձեռնադրուեցաւ, որովհետեւ կղերական ծառայութեան փափաք չունէր, Մալաթիա դառնալով նուիրուեցաւ ուսուցչական ասպարէզին մէջ : Երկար տարիներ խղածատօրէն կրթեց, դաստիարակեց ազգին դաւակները եւ ժողովուրդին մէջ կրթական վերազարթումի ոգին լստեղծողներէն մին հանդիսացաւ : Ժամանակ մը վերջ Պրուսա անցնելով, մըտաւ պետական շերամաբուծական վարժարանը : Հոն գիտական եւ փորձառական ուսման շրջանը լրացուց, եւ յաջող քննութենէ անցնելով, իբրեւ մասնագէտ շերամաբուծի վկայագիր ստացաւ : Կրկին իր ծննդավայրը վերադառնալով, իր նոր մասնագիտական ասպարէզին մէջ աշխատանքի լծուեցաւ : Միեւնոյն ժամանակ իր ազգային գործունէութիւնն ալ լքած ու ձգած չէր : Գէորգ վրդ. Արսլանեանի առաջնորդութեան շրջանին, ան դաւառական ժողովի, ինչպէս նաեւ ուսումնական խորհուրդի անդամ ընտրուեցաւ իր յայտնի կարողութեան եւ ձեռնհասութեան բերումով : Գաւառական ժողովի նիստերուն մէջ այլ եւ այլ ազգային հարցերու շուրջ անոր կրակոտ ճառախօսութիւնները ժողովրդային ընդհանուր դովեստի եւ զնահատութեան արժանացած էին : 1915ի իր նահատակութենէն առաջ, տեղւոյն կառավարութեան նախաքննական գատարանի ատենին անդամ նշանակուած էր, ինչ որ կ'ապացուցանէ թէ յիշեալը Մալաթիոյ համայնքի կարողագոյն եւ արժանաւոր անձնաւորութիւններէն մին էր (Յակոբ Գ. Ալաշանեան) :

ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ ՅԱԿՈԲ (Մալաթիացի)

1886ին բացուած Կրթասիրաց Ընկերութեան վարժարանին (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 57, էջ 18) առաջին տնօրէն Ասատուր Բահանեանին օգնական կարգուած է :

1887ին Թրքերէնի եւ հայերէնի դասեր կու տար :

Յետոյ Կիպրոս հաստատուած է :

ՅՈՎՀԱՆԵԱՆ ՅԱԿՈԲ

Կրթասիրաց Վարժարանի բացման թուականէն (1886) սկսեալ Կիրակի օրերը կատարած է այս վարժարանին մէջ բանախօսութիւններ, բարոյա-

հան եւ գիտական նիւթերու վրայ (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 57, էջ 19 ու ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ 1942 Թ. 4, էջ 12) :

ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍ (Ատրեամանցի)

Սանասարեան վարժարանէն շրջանաւարտ, Գարրիէլ Անսուրեանի տնօրէնութեան շրջանին ուսուցիչ եւ տնօրէն Սահակեան վարժարանի՝ Արսլանեան վրդ.ի ատեն :

Մէկ տարի Մալաթիա պաշտօնավարեց եւ զնաց Հոռմ, ուսանելու իր նախասիրած մասնագիտութիւնը (Պետրոս Զօպիեան) :

ՆԱՀԻԿԵԱՆ ԱԻԵՏԻՍ (Հիւսէյնիկցի)

Շրջանաւարտ 1901ին Եփրատ Գուէճէն, մէկ տարի Մալաթիա ուսուցիչ, Բողոքական վարժարանին : Յետոյ երկու տարի ուսուցիչ Տիարպէքիւրի, մէկ տարի Մալաթիա, մէկ տարի Խարբերդ, Ս. Յակոբ Թաղի Ազգային վարժարանը : Գաղթած Ամերիկա : Ատեն մը առեւտրական :

Վարիչ ԷՔՈՆԸՄԻ ԿՐԾՍԸՐԻ Ընկերութեան :

ՆԱՃԱՐԵԱՆ ՏԻԿԻՆ ԵՍԹԵՐ

Այժմ Նոր Մալաթիա, Հայաստան : 1918ին ուսուցչուհի :

ՇԵԼԱՅԵԱՆ ՀՐԱՆՈՒՇ (Տիարպէքիւրցի)

1906ին շրջանաւարտ Եփրատ Գուէճէն : Երկու տարի պաշտօն վարած է Մալաթիա, Բողոքականաց վարժարանը :

Ամերիկա գաղթած է եւ հաստատուած է Պոսթըն :

Ամուսնացած Յարութիւն Նալպանդեանի հետ (Յիշատ. Եփրատ Գուէնի, էջ 259) :

ՈՐԲԵՐԵԱՆ ՄԱՐԻՆԷ (Տիկ.)

Մայր Ռուբէն Որբերեանի :

Իր տան մէջ ունէր վարժոց մը 15—20 աղջիկներով, որոնց նախնական դասեր կու տար եւ ասեղնագործութիւն կը սորվեցնէր :

Բողոքականաց վարժարանին անդրանիկ ուսուցչուհին կ'ըլլայ 50—60 աշակերտով (ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Գ. տարի, Թ. 2, էջ 15) :

Պելօ, Աստուր, Պելիկ եւ Թիֆթիկճի խօճաներու ատենէն այս ուշիմ աղջիկը գլխաւորաբար ինքնաշխատութեամբ եւ ինքնազարգացմամբ եղած էր քաղաքին առաջին հայ վարժուհին :

Անոր ջանքերով գրուած է հիմը իրական սեռի կրթական գործին, նաեւ տուներու մէջ մասնաւոր դասերով եւ յետոյ միտինարներու օգնութեամբ քանալով մասնաւոր կրթարան :

ՈՐԲԵՐԵԱՆ ՓՐՈՖ. Ս. ՄԿՐՏԻՉ (Մալաթիացի)

Ծնած է Մալաթիոյ մէջ 1868 Օգոստոս 24ին: Այս յամառ աշխատութեան տիպար մանկավարժ ուսուցիչը, խոնարհ, բարի արհեստաւորի մը զաւակն էր: Ինքնօգնութեամբ, հաւաքաբով ու աննկուն կամքով, իր այդ նախանձելի դիրքին բարձրացած էր: Դիւրին բան է դրամ ունենալով կարգալը, սակայն մարդուս մեծութիւնը եւ անոր կամքի եւ նկարագրի տոկունութիւնը չքաւորութեան եւ կարօտութեան մէջ կը յայտնուի: Տնտեսական աննպաստ պայմաններու տակ, իր մէջ յայտնուեցաւ պողպատեայ կամք, ու յարատեւութեան ոգի: Նկարագրի տոկունութիւն եւ մաքուր փառասիրութիւն: Իր ծննդավայրին մէջ ստացած է իր նախնական կրթութիւնը, Բողոքականներու վարժարանին մէջ, Կարապետ Պէշկէօթլիբեանի տնօրէնութեան շրջանին (1878—1882): Եղած նոյն վարժարանին մանկարանին ուսուցիչ, Կարապետ

Փրոֆ. Մկրտիչ Ս. Որբերեան

Մանուշեանի տնօրէնութեան ատեն: Յետոյ Եփրատ Գոլէճ մտած է, ուսման պապակը յազեցնելու համար: Իր զպրոցական ծախսերը ինք հոգացած է, աշխատանքով եւ վերջին աստիճան ինքնազրկումով, եւ վերջապէս 1894ին աւարտած է Գոլէճի ընթացքը: Մը. Հուիլըր նկատի ունենալով անոր նկարագիրն ու ջանասիրութիւնը՝ զայն ուսուցչութեան կոչած է: Իր բոլորանուէր սրտով ծառայութեան իբր վարձատրութիւն, Եփրատ Գոլէճի Նախագահը 25 ամեայ յոբելեանի առթիւ, զինք ուսուցչապետի տիտղոսով օժտած է: Որբերեան մանկավարժ, գրող եւ խօսող էր:

Գոլէճին կողմէ Ամերիկա կը գրկուի, ուր Բրինսթըն համալսարանին մէջ տարի մը կը հետեւի իր սիրած ճիւղին¹: Ու երբ Խարբերդ կը ժամանէր՝ արդէն սկսած էր Համաշխարհային արիւնահեղ պատերազմը:

1915 Մայիս 1ի գիշերը, իր մահիճին մէջ ձերբակալուեցաւ եւ գիշերանոցը վրան, բանտ նետուեցաւ: Զուր անցան իր կնոջ, սրտահատոր զաւակներուն ու ծերունի զոքանչին այդ գիշերուան մէջ բարձրացող աղիողորմ ճիւղերը ու կանչերը: Քսանը չորս ժամ անազորոյն ծեծերու ու չարչարանքնե-

(1) Այսինքն բնական աշխարհագրութիւն, երկրաբանութիւն եւ հանքաբանութիւն:

քու կ'ենթարկուի, որմէ վերջ կէս-խելայեղ վիճակով, Մէղրէի Ամերիկեան հիւանդանոցը կը փոխադրուի կառքով մը: Ատեն մը հոն դարմանուելէ յետոյ իր ընտանիքով կը միանայ Մէղրէի երկրորդ ու ամենամեծ կարաւանին եւ Մալաթիոյ մօտերը զինք կը բաժնեն իր ընտանիքէն՝ զրկելով զինք իր սիրելիներու վերջին մնաք բարովի համբոյրներէն: Կը նահատակուի 1915ի սկիզբները:

Փրօֆ. Որբերեան միջահասակ էր, մարմնով աշխոյժ եւ կայտառ: Ունէր պայծառ ու գեղեցիկ դէմք մը, իր սրտին նման: Իր յաւէտ մանրուկ աչքերը սեւ էին եւ խորաթափանց: Դէմքին շուք ու գեղը աւելի կ'աւելնար, շնորհիւ իր կարճ ու խարտիչահեր մօրուքին, որուն վրայ իր բերնին երկու կողմերէն հեղօրէն թափուած էր կլոր ընչացքը. գեղեցիկ խոշոր ճակատ մը ունէր, միշտ խնամքով սանտրուած բաց խարտիչահեր մազերուն ներքեւ:

Այս գեղեցիկ մարդը օրինաց կառչող մըն էր տառապէս: Տղայոց Վարժարանի Տեսուչն էր: Սկզբունքի տէր այս մանկավարժը, մեծ մտային տաղանդ յայտնաբերած չէր, սակայն չեմ յիշեր մէկը, որ իրեն չափ յարատեւօրէն եւ յամառօրէն աշխատէր ու մտնէր գրքերու խորը: Բժախնդիր էր իր դասերուն մէջ, խիստ ու պահանջկոտ: Սակայն անկէ դուրս ընկերական էր ու զուարթարան:

Չեմ գիտեր աւելի ճարտար ու աւելի զօրեղ վարպետ մը նկարագրի, քան իր Քրիստոնէական հաւատքին ու կեանքի դործին հոգեւին փարող այս մտքի մշակը: Փրօֆ. Մկրտիչ Որբերեան ունի ԲԻԻՐԱԿՆԻՆ մէջ (տես 1900, էջ 68, 84, 91, 115) Մալաթիոյ նուիրուած յօդուածաշարք մը, հաւանօրէն ունէր ուրիշ աշխատութիւններ ձեռագիր: (Տես Խարբերդի Եղեռնը, Յիշատակարան Եփրատ Գոլէնի, էջ 156—7, Ատանայրեան վեր. Կարապետ Յուշարձան Հայ Աւետարանականաց, էջ 379, ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Ը. տարի, Թ. 4, էջ 13 եւ ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Դ. տարի, Թ. 1, էջ 15):

ԶԹԻԿԵԱՆ ԵՒԱ (Խարբերդի)

Եփրատ Գոլէճէն շրջանաւարտ, 1888ին դասատու Բողոքականաց Վարժարանին, երեք տարի ուսուցիչ Եփրատ Գոլէճի մէջ, իսկ մէկ տարի Խարբերդի վարի թաղի դպրոցը:

Հուսկ ուրեմն հինգ տարի Զմիւռնիոյ Ամերիկեան վարժարանը:

Ամուսնացած Գրիգոր Դանիէլեանի հետ: Գաղթած է Ամերիկա եւ հոն մեռած (Յիշատակ. Եփրատ Գոլէնի, էջ 242):

ՊԱԼՃԱՆԵՒՄԷԶԵԱՆ ԽՕՃԱ

1860ական թուականներէն սկսեալ երկար ատեն, ազգային վարժարաններու մէջ պաշտօնավարելէ ետք, իր ծերութեան օրերուն, Մալաթիոյ Լատին Գարուչիներու վարժարանին մէջ պաշտօնավարած է, 1895էն սկսեալ, իրր Կիւրինցի Յովհաննէս Աճէմեանի օգնականը:

ՊԱՂՏՕԵԱՆ ԵԴՈՒԱՐԴ (Մալաթիացի)

Որդի Նափուէոն Պաղտօեանի (+1895) : Զոհ 1915ի եղեռնին :

1913ին աւարտած է Եփրատ Գոլէճը : Մասնաւոր սէր եւ հակում ունէր երաժշտութեան :

1912—1913ին Փրոֆ. Սամուէլ Խաչատուրեանի բացակութեան ինքն վարած է Եփրատ Գոլէճի նստադասութիւնը եւ երաժշտութիւնը :

Եփրատի շրջանը աւարտելէ վերջ, ուսուցիչ եղած է Մալաթիա, Բողոքական վարժարանը :

Կ'ուղէր Պոլիս երթալ իրաւարանութեան հետեւելու համար : Զինուորադրուեցաւ եւ իրր Սպայից Վարժարանի ուսանող, Երզնկա դրկուեցաւ եւ հոն սպաննուեցաւ : (Արմէն Պարտիզեան ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Դ. տարի, Թ. 2, էջ 2—3) :

ՊԱՂՏՕԵԱՆ ՊԱՅԾԱՌ (Մալաթիացի) (տիկ. Խաչատուր Ստեփանեան)

Քոյր Եղուարդի :

Եփրատ Գոլէճէն շրջանաւարտ եղած է 1913ին : Երկու տարի Մալաթիա ուսուցչուհի եղած է : Ամերիկա դաղթած է եւ հոն հաստատուած (Րիալի Գալ.) : (Յիշատակարան Եփրատ Գոլէճի, էջ 275) :

ՊԷՆՆԷԵԱՆ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ (յետոյ Տ. Կարապետ ֆինյ.) (Մալաթիացի)

Ծնեալ է Մալաթիա 1864ին : Նախնական եւ վերջնական ուսումն ու կրթութիւնը ստացած է նախ իր հօր Յարութիւն քահանայ Պէննէեանէ, յետոյ Մալաթիոյ մէջ գտնուած նախնական դպրոցէ մը : Ու յետոյ ինքնաշխատութեան շնորհիւ բաւական հմտութիւն ձեռք ձգած է եւ ուսուցչութիւնը բաց է Ս. Երրորդութեան Արամեան վարժարանին մէջ : Ժամանակ մը պարապած է քրտական դերձակութեամբ եւ յետոյ լքելով արհեստը կրկին ուսուցչութեամբ պարապած է :

1895 թուականներու նախօրեակին Ամերիկայէն եկած անձի մը, որուն անունը յիշողութենէս վրիպած է եւ Տ. Եղիշէ քհնյ. Խաչատուրեանի հետ միասին նախատեսելով հետագայ 1895ի պատահելիք աղէտը, նախազգուշական միջոցներ ձեռք առած են ձեռնառումներ պատրաստելով : Պէննէեան քհնյ. նաեւ Թաշճեան Գրիգոր քհնյ.ի հետ հիմնադիրներէն մէկն էր ՄԱՍ-ԵԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ անուանուած իրր թէ մշակութային միութեան որ սքողեալ Հնչակեան մասնաճիւղ մըն էր :

1895ի կոտորածէն յետոյ որք մնացած տղայոց համար Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ վանքի մէջ բացուած որբանոցին ուսուցչութիւնը ստանձնած է մինչեւ 1903 թուականը, ու յետոյ որբանոցի լքումով ինքն ալ ձգած է այդ պաշտօնը : Նոյն թուականներուն տեղական ժողովուրդի բաղձանքին անսալով Տ. Մուշեղ քհնյ.ի հետ քահանայ ձեռնադրուած է Սիսի մէջ 1905ին Սա-

հակ կաթողիկոսի ձեռամբ¹ :

Գրած է «Առաժապատում» անուն գրքոյի մը, որ Կ. Պոլիս տարադըրուելէ յետոյ զրկուած է Մալաթիա : Ունէր նաեւ շատ մը ուրիշ մանր գըրուածքներ որոնց մեծ մասը իր ձեռքով փճացուցած է թուրք ջարդարարներու վախէն, վասնզի յեղափոխական թղթեր փնտուելու պատրուակով տուներէ ներս կը մտնէին ու ամէն տեսակ զուլումներու եւ չարչարանքներու կ'ենթարկէին ենթական : Իր գրուածքներուն մէկ մասը որ Համբարձում

Տ. Կարապետ Կոնյ. Նախեան

ստորագրութիւնը կը կրէր՝ հանդուցեալ Տիկ. Հայկանուշ Փիլիպպոսեանի պաղատանքին վրայ յանձնած է անոր, յիշեալը խնամքով փաթաթելէ յետոյ գրուածքները պատի մը ձեղքին մէջ զետեղելով ինքն ալ իր կարգին աքսորի ճամբան է բռնած : Երբ հրաշքով կ'ապատուի ու ետ կը դառնայ, առաջին գործը կ'ըլլայ պահած թղթերը փնտուել բայց դժբախտաբար ժամանակի ընթացքին ձիւնի եւ անձրեւի աղդեցութեամբ մեծաւ մասամբ փճացած էին :

Իր վերջի գրածն էր «Տեղագրութիւն Մալաթիոյ» անուն գիրքը որ աւարտելով զրկած էր Կ. Պոլսոյ պատրիարքարան, աստիճանելու համար : Զինադադարէն յետոյ հանդուցեալ Տոքթ. Միհրան Քեչիշեանի ջանքերուն շնորհիւ կը ստուգուի որ ձեռագիրը գեո Պոլիս պատրիարքարանի քով կը գտնուի, սակայն Քէմալական շարժումի պատճառով պատրիարքարանը կ'ուղարկէ Երուսաղէմի պատրիարքարանը :

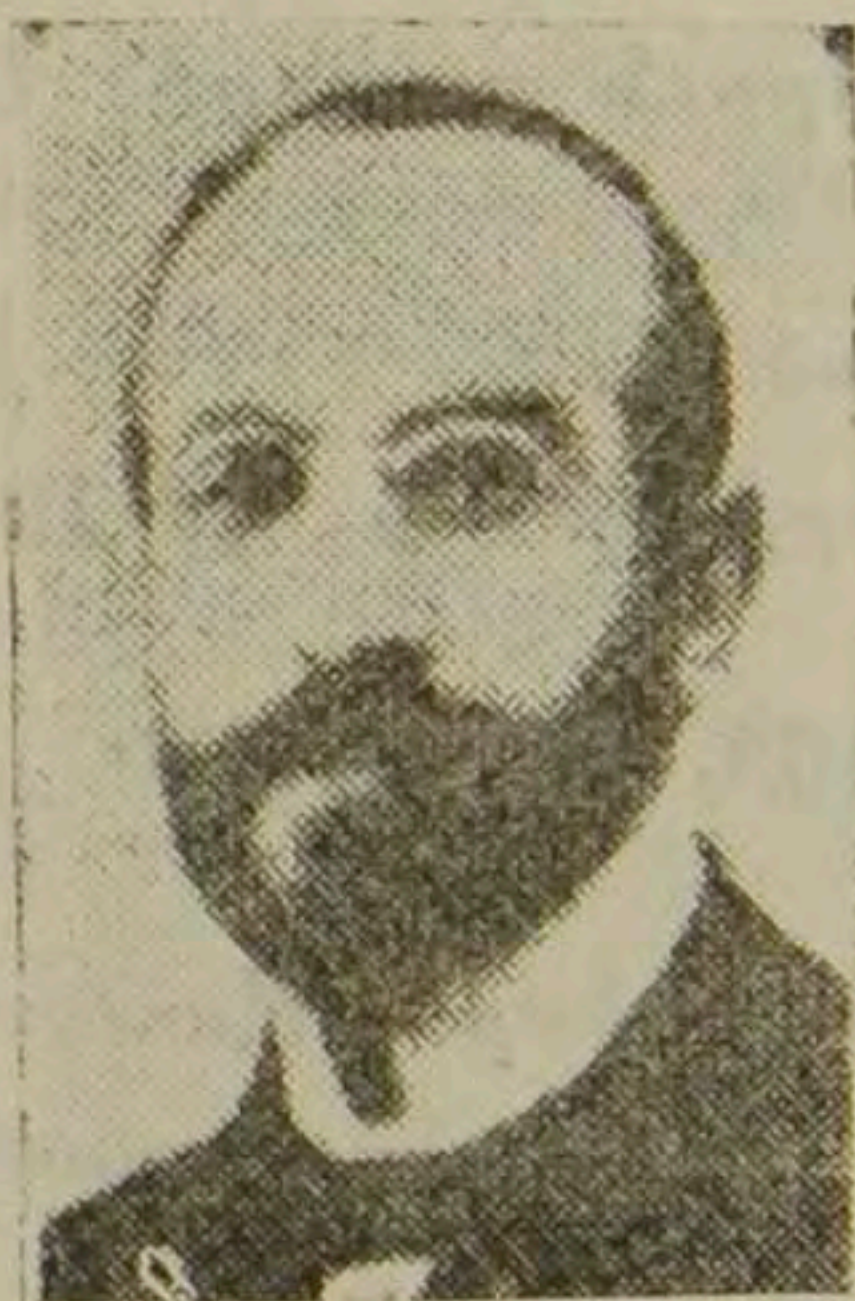
Կաւ թրքերէն եւ քիւրտերէն գիտնալուն պատճառաւ, ժամանակ մը

(1) Հաւանորէն սխալ է. վասնզի 1905-ին ձեռնագրուած երեք քահանաներուն մէջ Կարապետ քհնյ. Պէննէեան չկար :

վարած է քիւրտ քլիւպի նախադասութիւնը: Իր կարգին հայրս նաեւ 1915ի հայկական ջարդերու շրջանին, ոստիկաններու կողմէ կը ձերբակալուի: Աղիւղին Մուստաֆա աղան որ իր շատ բարեկամը եւ հայասէր ու մարդասէր անձ մըն էր, քեզ կ'ուղեն ըսելով կը տանին, չեմ յիշեր Ինտարա թէ Տաշ Տափա, ու կացինահար կը սպաննեն ուրիշ շատ մը հայ նահատակներու նըման: (Իր որդին Պարոյր Պէննէեանի դրուածէն քաղուած, Սենեքերիմ Ափալաքեան — տես նաեւ ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Թ. 27 էջ 6 եւ ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ Ը. տարի Թ. 2, էջ 11—12):

ՊԵՇԿԵՕԹԻՒՐԵԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ (Խարբերդցի)

1880ին անդրանիկ շրջանաւարտներէն մին Եփրատ Գոլէճի: Նոյն տարին իսկ ղրկուած է Մալաթիոյ Բողոքականաց վարժարանը իբր տնօրէն: Երեք տարի (1880—1883) հոն պաշտօնավարած է: Յետոյ 1883—1886 պաշտօնավարած է Խարբերդ, եւ 1886—1889ին՝ Սերաստիա: 1890ին ուսուցիչ կը նշանակուի Իզմիրի միջազգային Գոլէճին մէջ Հայերէն լեզուի եւ գրականութեան: 25 տարուան պաշտօնավարութենէ յետոյ որուն ընթացքին

Փրոֆ. Կ. ՊԵՇԿԵՕԹԻՐԵԱՆ

Փրոֆէսէօր տիաղոս կը տրուի, 1915ին Ամերիկա Տիթրոյթ կ'երթայ եւ հոն կը մեռնի 1941ին:

Աշխատակցած է հայ թերթերու ինչպէս ԱԻԵՏԱԲԵՐԻ, ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ, ԲԻՒՐԱԿՆԻ, ԿՈԶՆԱԿԻ, ՊԱՅՔԱՐԻ:

Ունի «Բարոյաշունչ Քերթուածներ» անուն գրքոյկ մը: Կարող եւ լաւագոյն բեմբասաց մը, որ ղեկավարած է իր Մալաթիա պաշտօնավարութեան տարիներուն (1880—1883) Բողոքական եկեղեցիին բեմը, այնքան ձեռնհասութեամբ որ կառավարած էր դպրոցը (Յիշատակարան Եփրատ Գոլէճի էջ 160):

ՊԼԸՔԵԱՆ ԳԵՈՐԳ

Հայ Աւետարանականներու վարժարանին մէջ ուսում առած է:

Օգնական ուսուցիչ եղած է 1895էն առաջ նոյն վարժարանին մէջ:

ՊՕՂԻԿԵԱՆ ԱԲՐԱՀԱՄ (ՀԻՆԱԵՅՆԻԿԵՐԻ)

1899ին Վկայուած Եփրատ Գոլէճէն, ուսուցիչ Մալաթիոյ Բողոքականաց Վարժարանը, նաեւ Հինաէյնիկ եւ Տիարպէքիւր :

1905ին Ամերիկա դադարած է եւ դերձակութեամբ զբաղած :

(Յիշատակարան Եփրատ Գոլէճի էջ 200) :

ՍԱՀԱԿԵԱՆ ՅԱԿՈԲ (ԿԻՐԻՒՆԵՐԻ) (ՔՕՄԻՍԵՐ ՅԱԿՈԲ ԷՓ.)

Յովհաննէս Աճէմեանի Լատինաց Վարժարանի մէջ օգնական (Յակոբ Մուրատեան) :

(ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Գ. տարի, Թ. 2, էջ 15) :

ՍԱԶԱՔԼԵԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍ

1908ին Սահակեանի աշակերտ : Ամերիկա անցած եւ հոն Քալիֆորնիա մեռած է Վերջերս :

ՍԱԶԱՔԼԵԱՆ ՍԵՐՈԲ

1890ական թուականներուն ուսուցիչ Ս. Յարութիւն Եկեղեցւոյ Վարժարանին :

Յետոյ Ամերիկա անցած է :

(ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Բ. տարի, Թ. 4, էջ 19) :

ՍԱՐԱՃԵԱՆ ԱՐՄԵՆԱԿ (ԲԵՐՔԱԿԵՐԻ)

Եփրատ Գոլէճին եւ անոր Աստուածաբանականին շրջանաւարտ 1908ին : Յետոյ մէկ տարի պաշտօնավարած է Մալաթիոյ Բողոքականաց Վարժարանը :

Քարոզիչ Թէմբան-Քլի (մէկ տարի) : Ամուսնացած է Էլմաս Աբդարեանի հետ : Իբր քարոզիչ պաշտօնավարած է Սեւերէկի, Ուրֆայի, Չնդուշի, Կարմրիի եւ Իջմէի մէջ :

1915ին նահատակուած (Յիշատ. Եփրատ Գոլէճի, էջ 218) :

ՍԱՐԱՅԵԱՆ ԵՂՍԱ (ԽԱՐԲԵՐՈՂԵՐԻ)

Շրջանաւարտ Եփրատ Գոլէճէն 1886ին : Երկու տարի ուսուցչուհի Մալաթիա : Երկար տարիներ Եփրատ Գոլէճի եւ Մեղրէի Գերման Վարժարանի մէջ պաշտօնավարած է :

1915ին նահատակուած է Ուրֆա (Յիշատ. Եփրատ Գոլէճի, էջ 242) :

ՍԵՐԿԻՃԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ (ՀԻՆԱԵՅՆԻԿԵՐԻ)

1906ին շրջանաւարտ Եփրատ Գոլէճէն : Մէկ տարի ուսուցիչ (Հայ Բո-

դոքական ?) վարժարանին : Ամուսնացած է Օր . Թէրէզ Նահիկեանի հետ : Առեւտրական Հալէպի մէջ : Նահատակուած 1915ին (Յիշատ . Եփրատ Գոլէնի , էջ 212) :

ՍԷՖԵՐԵԱՆ ԳԵՈՐԳ

Շրջանաւարտ Եփրատ Գոլէնէն : Աւագ ուսուցիչ Մանասէ Անտոնեանի տնօրէնութեան տակ Մալաթիոյ Աւետարանական վարժարանին (ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ , Դ . տարի , Թ . 2 , էջ 7) :

ՍԷՖԵՐԵԱՆ ՄԱՐԻՉԱ (Խարբերդցի)

Մէկ տարի ուսուցչուհի Մալաթիոյ Հայ վարժարանը եւ մէկ տարի Խարբերդի Լատինաց դպրոցը : Ամուսնացած է Սարգիս Թէրխանեանի հետ : Գաղթած Ամերիկա եւ հաստատուած Ուստր (Յիշատ . Եփրատ Գոլէնի , էջ 267) :

ՍԻՍԵԱՆ ՅԱԿՈԲ

Մալաթիոյ Հայ Կաթողիկէ հասարակութեան Խաչատուրեան վարժարանին տնօրէնութիւնը վարած է 1907—1910 :

ՍԻՍԼԵԱՆ ՅԱԿՈԲ

1890ական թուականներուն ուսուցիչ Ս . Յարութիւն դպրոցին (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ , Բ . տարի , Թ . 4 , էջ 10) :

ՍԻՐՈՒՆԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ

1900ին Շուկայի Սահակեան դպրոցին ուսուցիչ :

ՍԻՐԱԿԱՆԵԱՆ ՍԻՐԱԿԱՆ (Արաբկիրցի)

Ուսուցիչ Բողոքականաց վարժարանի :

ՏԱՄՊՈՒՐԱՃԵԱՆ ԾԵՐՈՒՆ ՎԱՐԺԱՊԵՏ

Ս . Յարութեան թաղին Ներսէսեան վարժարանին առաջին ուսուցիչը եղած է : Հայերէն եւ թուրքերէն լեզուներուն համար հմուտ դասախօս :

Առաջ Պելո , Աստուր , Պէլլիկ վարժապետներուն աշակերտ էր : Ատեն մը Թիֆլիսի խօճայի հետ Շուկայի եկեղեցիին մօտ երկու դասարանով եւ մեծ սրահով Սահակեան դպրոցին մէջ կը դասախօսէր : Շատ աշակերտներ հասցուցած է :

1872—73ին բացուած Ներսէսեան վարժարանին առաջին ուսուցիչը

եղած է: Սակայն իր դործունեութեան մեծ դաշտը եղած է Սահակեան վարժարանը:

1900էն քիչ առաջ ուսուցչութենէ դադարած էր եւ Ս. Յարութեան եկեղեցիին երգեցողութիւնները կը ղեկավարէր:

ՏԵՓՈՅԵԱՆ ՊԵՏՐՈՍ (ԽՈՒՅԼՈՒՅԻ)

1905ի աւարտական Եփրատ Գոլէճի: 1905—1908 երեք տարի ուսուցիչ Մալաթիոյ Կեդրոնական վարժարանին:

Առաջին ընթացաւարտները տուաւ վարժարանը 1906ին (Ստեփան Մանուշեան ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, ԺԵ. տարի, Թ. 3—4, էջ 45):

1908ին Ամերիկա դադարէ:

Համաշխարհային Ա. պատերազմին կամաւոր դադար կովկաս: 1919ին վիրաւոր, կը դառնայ Պոլիս: Տնօրէն Աղլային խնամատարութեան 1920ին: 3000 որբերու կեանքը ապահովելէ վերջ, կ'անցնի Եգիպտոս: Աշխատակից ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻՆ, ՊԱՀԱԿԻ, ՀՈՎԻՏԻ, ՄՇԱԿԻ, ԱՐԱԳԱԾԻ, ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ԶԱՅՆԻ, ՊԱՅՔԱՐԻ:

Խմբագիր Թիֆլիսի ՀԱՅԿԱՇԷՆ ամսագրի: Պաշտօնավարած է Մաթոսեան դործարանին մէջ:

ՊԵՏՐՈՍ ՏԵՓՈՅԵԱՆ

1948—1950 վարած է ԱՐԵՒԻ խմբագրատնակութիւնը:

Թիֆլիսի վրայ ընդարձակ ձեռագիր աշխատութիւն մը ունի: Մեռաւ 6 Դեկտ. 1956ին Գահիրէ:

ՏԷՐ ՊՕՂՈՍԵԱՆ ՊՕՂՈՍ (ԱԿՆՑԻ)

Մանասարեանէն շրջանաւարտ նուիրուած ուսուցիչ մըն էր որ երկար տարիներ որպէս ուսուցիչ (1909—1915) եւ տնօրէն (Գէորգ վրդ. Ասլանեանի ատեն) պաշտօնավարած է Մայր-Վարժարանին մէջ: Ան սիրեց Մալաթիոյ համայնքը եւ աշակերտները, մինչեւ 1915ի եղեռնը:

Այդ սէւ թուականին զարհուրելի տառապանքներով եւ չարչարանք-

Ներով նահատակուեցաւ (Պետրոս Զօպիեան) :

Վերջին ծայր նուիրուած իր պաշտօնին, ընկերական եւ դիւրահաղորդ, գրուած էր իր պաշտօնակիցներուն ու աշակերտներուն համակրութիւնն ու սէրը :

Ան հաւասարապէս սիրուած էր նաեւ տեղւոյն Հայ համայնքէն :

ՏԵՐ ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ ՆԱԶԱՐԷԹ (Տ. Մուշեղ քհնյ.) (Մալաթիացի)

Ս. Երրորդութեան եկեղեցւոյ Արամեան Վարժարանին ուսուցիչ եղած է : 1905ին քահանայ ձեռնադրուած է Սահակ Կաթողիկոսէն (ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻՍ, Գ. տարի, թ. 2, էջ 15) :

ՏԻՐԱՏՈՒՐԵԱՆ ՏԻԳՐԱՆ (Աղբնցի)

Եփրատ Գուէճէն չրջանաւարտ 1906ին : Մէկ տարի ուսուցիչ Հայ Բողոքականաց Վարժարանին մէջ (Մալաթիա) : Մէկ տարի ալ Եփրատ Գուէճի մէջ ուսուցիչ եղած է : 1908ին դաղթած է Ամերիկա եւ երեք տարի ուսանող եղած է Հարթֆորտի Աստուածաբանական Ճեմարանի եւ չրջանաւարտ 1911ին :

1912էն ի վեր Ա. եւ Մ. Գարակէօղեաններու Բոչէլ Փարքի մանարանին մէջ աշխատած է 43 տարի իբր ընդհանուր վարիչ : Բարեգործականին ի սպաս դրած է իր ջանքերը եւ երկար տարիներ Կեդրոնական Վարչութեան

Տիգրան Տիրասուրեան

անդամ եղած է, ի վերջոյ փոխ-Նախագահ :

1942ին Պատուոյ եւ 1952ին Բարերար անդամ ընտրուած է : Մեռած է 17 Սեպտ. 1954ին Հէքընսէք (Ն. Ճ. Մ. Նահանգներ) :

ՏՕՆԻԿԵԱՆ ԵԶՈՎԲՈՍ

1888ին Մալաթիոյ վարի Սանտրդեր թաղին վարժարանին մէջ բանախօսութիւններ կ'ընէր :

Երբ Մալաթիոյ ԿէՕՔ ՍՈՔԸ թաղին մէջ Վէսվէսէեաններու տան մէջ բացուած դպրոցը փակուեցաւ, Հայադաւանները որպէսզի Բողոքականներու դպրոցը չերթան, նոր դպրոց մը բացին Գէորգ Հաւսարեանի տան մէջ : Նշան Քէփէնէկեան կ'ըսէ թէ «այստեղ մեր վարժապետին Էդօպսօ կ'ըսէին, մականունն էր Տօնիկեան : Բայց մեր չար բախտէն այս երանելի վարժապետը ով որ հարուստի դաւակ էր, բարձր կարգերուն մէջ կը դնէր ու աղքատներուն կարեւորութիւն չէր տար : Այն տղաները, որ իրեն պտուղ կամ անուշեղէն չէին բերեր, եւ կամ այն տղաները, որ ձմեռը հետերնին փայտ մը չէին բերեր վառարանին համար, լքուած էին. բարեբախտաբար երկար չտեւեց ու այս դպրոցն ալ դոցուեցաւ» :

(ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Բ. տարի, Թ. 1, էջ 19) :

ՐԱՀԱՆԵԱՆ ԱՍԱՏՈՒՐ

Մալաթիոյ ուսումնական զարգացման առաջին ահալիրաներէն մին որ Խօճա անունով կը ճանչցուէր շատերէն առանց անունի : Առաջին ուսուցիչն եղած է 1858ին բացուած անդրանիկ դպրոցին : Հայադէտ եւ նոյնպէս ծանօթ թրքերէնի :

1886ին ալ Կրթասիրաց Ընկերութեան Կէմալմաղ թաղին մէջ բացած վարժարանին դաստիարակը եղած է, օղնական ունենալով Յակոբ Մուրատեանը :

«ՐԱՀԱՆԵԱՆ ԱՍԱՏՈՒՐ վարժապետ կը բնակէր Շուկայի եկեղեցւոյ ետեւի թաղը, Րահանեան մեծ կալուածի անկիւնը շինուած իր աղքատիկ խրջիկին մէջ... 70—80 տարեկան կար, երկար, նիհարակաղմ, սուր քիթով եւ նիհար դէմքով մարդ մըն էր : Իր հասակը ծածկուած էր ուսէն մինչեւ ոտքերը իջնող ճիւղալէով մը, տակը էնթարի մը սեւադոյն, իր մէջքի դօտիին մէջ ունէր կարգացողներու յատուկ տիվիտը, որուն մէջ մեկան ու դրիչ, եւ միշտ պատրաստ դրելու իրեն դիմողներուն խնդրանքները» :

ՓԱՓԱԶԵԱՆ ԽՈՐԷՆ

Ուսուցիչ Ս. Յարութիւն թաղին դպրոցին եւ լուսարար նոյն եկեղեցիին 1908էն 1911 : Ապա անցած է Ամերիկա :

ՓԱՓԱՋԵԱՆ ՅԱԿՈԲ

1906ին Սահակեանի ուսուցիչ: Նահատակուած 1915ին:

ՓԱՓԱՋԵԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ

Եղբոր որդի Պելլիկ վարժապետի, որուն հետ Սահակեան Մայր-Վարժարանին մէջ պաշտօնավարած է 1886ին:

ՓԱՓԱՋԵԱՆ ՊԱՊԼՕ

1900ին ուսուցիչ Շուկայի դպրոցին:

ՓԻԼԻՊՊՈՍԵԱՆ ՄԻՔԱՅԷԼ (ՎԵՐ.)

Հայ Աւետարանականաց վարժարանին ուսուցիչ: Յաջորդած է իւր տնօրէն Կարապետ Մանաւեանի:

ՔԵՆՏԵՐԵԱՆ ԳԵՈՐԳ (Մալաթիացի)

1906ին մտած է Եփրատ Գոլէճ: Շրջանաւարտ ըլլալէ ետք եկած Մալաթիա եւ ուսուցիչ եղած է: Նահատակուած է 1915ին (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Դ. տարի, 1-16):

ՔԵՇԻՇԵԱՆ ՕՐ. ՄԱՐԻ (Շապին-Գարահիսարցի)

1906ին բացուած Մանկապարտէզի Ա. վարժուհին: Շապին-Գարահիսարցի տարէն բերուած է Մալաթիա:

ՔԵԶԷՃԵԱՆ ՊԵԼԼԻԿ (Մալաթիացի)

Մալաթիոյ կրթական կեանքին առաջին ռազմիրաներէն մին: Մեծ վարժապետի անուն եւ հռչակ ունէր եւ մեծ յարգանք կը վայելէր: Սահակեան Մայր-Վարժարանի մէջ անոր հիմնարկութենէն սկսեալ պաշտօնավարած է: Հայագէտ էր: Այս ողնայարը ծնած ծերուկը¹ որ գաւազանով կը քալէր, պաշտօնավարած է մինչեւ 1890ական թուականները: «Պելլիկ վարժապետ Քէչէճեան որքան իր առաջացած տարիքով (գրեթէ 85) նոյնքան եւ շատ աւելի ուշագրաւ էր իր ձեռքի հաստ գաւազանով, քան իր կքած մարմինը, բնականէն ծամրկած ողնաշարը, կռնակին վրայ բրգացած մարմնակոյտը, ծուռ վիզը միշտ դէպի վար, որ կը դժուարացնէր աջ ու ձախ նայիլ աչքերուն անկիւնով, եւ այս բոլորին հետ իր կարճ հասակը բոլոր հասակաւիցներուն համար տարօրինակ եւ քիչ մը ծիծաղելի բան մը ունէին իրենց

(1) Տորթ. Մ. Քեշիշեան զայն կը կոչէ «Գամպուր վարժապետ» ժողովուրդին անոր անունովը (ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Բ. տարի, թ. 2, էջ 8):

մէջ: Սակայն իր ՄԵԾ ՎԱՐԺԱՊԵՏԻ անունն ու հռչակը, մանաւանդ իր ձեռքի սովորով կրթուած եւ արդէն տարիքաւոր մարդոց անոր հանդէպ ցոյց տուած սէրն ու յարգանքը կը զսպէին, սանձ կը դնէին մեր կատակներուն եւ ծաղրանքին» (Տոբթ. Քէչիշեան ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 18):

ՔԵՓԵՆԵԿԵԱՆ ՄԱՆՈՒԷԼ (Մալաթիացի)

1906ին Մալաթիայի վարժարանէն եւ 1910ին Եփրատ Գոլէճէն շրջանաւարտ: Ուսուցիչ Մալաթիա. նահատակուած է 1915ին (Յիշ. Եփրատ Գոլէճ 225: ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Դ. տարի, Թ. 1, էջ 16):

ՖԱԼՃԵԱՆ ՏԻԿԻՆ ԷԼՄԱՍ (Բալուցի)

Ուսուցչուհի Բողոքականաց վարժարանին: Եփրատ Գոլէճէն շրջանաւարտ:

Զ.

ՎԻՃԱԿԱՅԻՆ ՎԱՐժԱՐԱՆՆԵՐ

Ինչպէս տեսնուեցաւ Մալաթիոյ առաջնորդութիւնը իբր հոգեւոր տեսչութիւն հայաբնակ ընդարձակ նահանգի մը, ունէր բաղմաթիւ թեմեր, որոնց կրթական դործին ալ ուշադրութիւն ընծայելու պարտաւորուած էր: Սակայն ինչպէս տեսնուեցաւ, Մալաթիա իբրեւ կեդրոն ինքն չէր կազմակերպուած որ կարենար իրեն ենթակայ պղտիկ վայրերուն վրայ ուշադրութիւն դարձնել: Անոր համար դժբախտաբար Մալաթիոյ Առաջնորդութեան ենթակայ վայրերու մէջ շատ քիչ թիւով եւ շատ գէշ վիճակի մէջ դպրոցներու յիշատակութեան միայն կը հանդիպէինք:

Իսկ անոնց վիճակին վրայ պրեթէ բնաւ տեղեկութիւն չունինք բացի վիճակագրական քանի մը արձանագրութիւններէ, զորս ներկայացնել պարտք կը համարեմ գոնէ ընդհանուր դադափար մը տալու համար:

Առաջինը այդ վիճակագրութիւններուն որ ունիմ իմ տրամագրութեանս տակ, 21 Մարտ 1902 թուականով Առաջնորդական Տեղապահ Խաչատուր վրդ. Տէր Ղազարեանի ընդարձակ մէկ տեղեկագիրն է, որ անիկա կազմած է, ինչպէս կ'երեւի իր աշխատութենէն, շատ խնամով եւ խղճամտութեամբ, առանց խեղաթիւրումներու: Անոր քաղաքին դպրոցներուն մասը արդէն ներկայացուցած եմ (տես վերը, էջ 690—733):

Գալով վիճակային վարժարաններու այս տեղեկագիրն մէջ կը յիշատակուին հետեւեալ վարժարանները.

1. ՄՈՒՇՈՎԿԱՅ (Աղէէ տաղի դպմագամութեան մէջ):

1895-ին առաջ այս գիւղը ունեցած է դպրոց մը որ Համիտական ջարդէն վերջ դադարած է գոյութենէ :

2. ՀԱՔԻՄԽԱՆ (Ագէտ տաղի դայմագամութեան մէջ) :

Նոյնպէս մինչեւ 1895 ունէր դպրոց մը որ ջարդէ ետք փակուած է :

3. ՀԻԻՍՆԻ ՄԱՆՍՈՒՐ .

Ունի երկուսու վարժարան 100 աշակերտով եւ 100 աշակերտուհիներով եւ 2 ուսուցիչ եւ 2 ուսուցչուհիներով :

1895-ին ջարդին պատճառով պահ մը դպրոցը փակուած սակայն ետքը վերաբացուած է :

Հիւսնի Մանսուրի մէջ Հայ-կաթողիկէներն ալ ունէին վարժարան մը 50 աշակերտով եւ մէկ ուսուցիչով, եւ Հայ-բողոքականները՝ 100 աշակերտով եւ 2 ուսուցիչով :

4. ՊԵՀԵՄՆԻ : Ունի դպրոց մը հիմնուած 1849-ին (Հիւճրէթի 1266) տեղւոյն եկեղեցիին հետ :

Այս վարժարանը Պատրիարքարանէն նպաստ կը ստանար : Աշակերտներու թիւն էր 120, եւ ունէր երկու ուսուցիչ :

Հայ Կաթողիկէները հոս ունէին 25 ուսանողով եւ մէկ ուսուցիչով դպրոց մը : Իսկ բողոքականաց վարժարանը փակուած էր արդէն 1902-ին :

5. ՊԷԼՎԵՐԷՆ ԳԻՒԳ (ՊԵՏԵՍՆԻԻ մօտ) :

1880-ին հոս հիմնուած էր վարժարան մը, որ 1895-ի ջարդէն ետք փակուած է :

6. ՔԵԱՂՏԷ . 1901-ին հոս բացուած է նպաստընկալ վարժարան մը, որ տեղական կառավարութեան հրամանով փակուած է եւ 1902-ին փակ կը մնար : Թէեւ ունէին ուսուցիչ մը որ չէր կրնար պաշտօնավարել, դպրոցին բացման դէմ հանուած արդեւթին պատճառաւ :

7. ՊԷՕՅԻԻՔ ՊԱՂ (Քեաղթէէն չորս ժամ հեռու) :

1880-ին հոս դպրոց մը հաստատուած էր, որ փակուած է 1895-ին, նիւթական միջոցներու չգոյութեան պատճառով :

8. ԻԻԼՊԻՇ (Քեաղթէէն 7 ժամ հեռու) :

Այս գիւղին մէջ 1879-ին Միացեալ Ընկերութիւնը հաստատած էր վարժարան մը, որ 1895-էն ետքը նպաստընկալ վարժարանի վերածուեցաւ, պատրիարքարանէն օգնութիւն ստանալով :

1901 Մայիս 1-էն սկսեալ Թօխարիսցի Օսման աղայի Իւլպիշի Հայոց Թշնամանալուն հետեւանքով տեղւոյն Հայերը քանիցս յարձակումի ենթարկուեցան եւ կողոպտուեցան եւ իրենց տունները քանդուեցան եւ վարժարանին չէնքն ալ հիմնայատակ կործանուեցաւ :

Այդ թուականէն վերջ դպրոցը փակ մնաց, թէպէտեւ Խաչատուր վրդ. Տէր Ղազարեան դպրոցին ուսուցիչը Արզար Ազատիկեանը վերստին զրկեց հոն դպրոցը բանալու փորձ մը ընելու համար, սակայն վասնզի յիշեալ Սաղըր Օսման աղայի Թշնամութիւնը փոխանակ մեղմանալու սաստկացած էր, այս ուսուցիչը փախաւ Քեաղթէ, իղուր սպասելով դպրոցին վերաբացման :

Խաչատուր վրդ. Տէր Ղազարեանէն ետք, Մալաթիոյ վիճակին դպրոցներուն մասին ունինք 1902ին պատրաստուած ուրիշ վիճակագրական տախտակ մը, որ հրատարակած է Կ. Պոլսոյ Ուսումնական Խորհուրդը, որ իբր «Վիճակ 1901—1902 տարւոյ» պատրաստած է երկու տետրակներ 1901 եւ 1903 թուականներով: Ասոնց երկրորդին մէջ է Մալաթիոյ վիճակացոյցը, որ հաւանօրէն Տէր Ղազարեան վարդապետի վերոյիշեալ տեղեկագրէն քաղուած է կամ նորէն պատրաստուած (տես էջ 771ի մէջ առանձինն դրուած տախտակը):

Հոս կը ներկայացնեմ նոյնութեամբ այդ վիճակագիրը, որ ամբողջական դադափար մը կու տայ բոլոր վիճակին կրթական հայ հաստատութիւններուն վրայ, քաղաքին դպրոցները եւ որբանոցներն ալ միասին ներկայացնելով:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1.— Այս վիճակացոյցէն դուրս կը մնան Մալաթիոյ օտար որբանոցներու մէջ պատսպարուող եւ դաստիարակուող որբերը, որոնց քիւն է 145:

Ասոնք կը գտնուին	Մանչ	Աղջիկ
ա. Ամերիկեան որբանոցը	60	60
բ. Լասինաց »	15	10
	<u>75</u>	<u>70</u>

2.— Օտար վարժարաններ կը յանախեն

ա. Բողոքականաց վարժարանը	100	40
բ. Հռոմէականաց »	130	250
գ. Լասինաց »	150	150
	<u>380</u>	<u>440</u>

Օտար յարանուանութիւնի Հիւսնի Մանուրի մէջ ալ դպրոցներ ունին:

3.— Շիրօ գիւղախմբի հայաբնակ գիւղերու դպրոցները փակ կը մնան, նոյնպէս Սնուր գիւղինը՝ նիւբական անձկութեան պատճառաւ:

Այս թուականէն վերջ 3 Փետրուար 1911ին Առաջնորդական Փոխանորդ Եղիա քհնյ. Խաչատուրեան պատրիարքարանէն եկած հրահանգի մը վրայ, կը պատրաստէ նոր տեղեկագիր-վիճակագրութիւն մը, որ 23 Յունիս 1911ին Մալաթիոյ Քաղաքական Ժողովին դիւանին հետ ստորագրելով կը ղրկէ Կ. Պոլիս:

Հոն վիճակային վարժարաններու համար կը տրուին հետեւեալ տեղեկութիւնները, ըստ որոնց մօտաւորապէս տասն տարուան շրջանի մը մէջ Մալաթիոյ թեմը զգալի յառաջդիմութիւն մը չէ ցոյց տուած կրթական տեսակէտով եւ նոյնիսկ տեղ տեղ ալ աւելի ետ դացած ըլլալու երեւոյթ մը ունի:

Ահա այդ պաշտօնագիրէն քաղուած տեղեկութիւնները.

1. ՀԻՒՍՆԻ ՄԱՆՍՈՒՐ.

Մեսրոպեան վարժարանը ունէր 150 մանչ, 100 աղջիկ աշակերտներ, 3 ուսուցիչ եւ 2 ուսուցչուհի:

ԱՌԱՋ ՆՈՐԴԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ ՄԱԼԱԹԻՈՅ

Թիվ	Քաղաք	Վարժա- րանին անունը	Դասընթացը	Աշակերտներ			Ուսուցիչներ			Ամսական հասոյք եւ ծախս				
				Մանչ	Աղջիկ	Համագումար	Այր	Կին	Համագումար	Թաղային սնունդ	Թոշակներ	Գանձանա- կէն կամ զանազան նպաստներ	Պատրիար- քաւանէն	Համագումար
1	Մալաթիա	Մայր Վարժ	Դ	180	120	300	3	1	4	250	—	150	—	400
2	»	Կերր. »	Դ	230	—	230	3	—	3	100	80	220	—	400
3	»	Ներս. »	Դ	140	—	140	2	—	2	80	100	40	—	220
4	»	Ազգ. Որք.	Դ	52	—	52	1	—	1	—	—	—	100	100
5	Հիւս. Ման.	Մեարտի.	Դ	140	110	250	2	2	4	180	—	120	100	400
6	Պենհեսնի	Ս. Փրկչեան	Դ	90	—	90	2	—	2	25	—	25	100	150
7	Իւլսիլի	Միսցեալ	Բ	20	—	20	1	—	1	—	—	—	100	100
8	Մուսուկա	Սահակեան	Բ	20	—	20	1	—	1	50	—	—	50	100
9	Անուր	Ազգ. վրժ.	Բ	—	—	35	1	—	1	—	—	—	50	50
				872	230	1137	16	3	19	685	180	555	500	1920

2. ՊԵՀԵՄՆԻ.

Արամեան վարժարան ունէր 100 աշակերտ, 2 ուսուցիչ:

3. ՔԵԱՂԹԷ.

Պէօյիւք Պաղի վարժարանը ունէր 20 աշակերտ, 1 ուսուցիչ:

Այս կերպով Մալաթիոյ ընդարձակ վիճակին մէջ ընդամենը կար վիճակային 3 վարժարան 270 մանչ եւ 100 աղջիկ աշակերտով եւ 8 երկսեռ ուսուցիչներով (միայն երկուքը ուսուցչուհի): Ուրեմն վիճակներու մէջ՝

1902ին գտնուող 5 վարժարանի տեղ 1911ին 3 վարժարան,

1902ին 415 աշակերտին փոխան 1911ին 370 աշակերտ,

1902ին 9 ուսուցիչի փոխան 1911ին 8 ուսուցիչ կը գտնենք, ինչ որ ցոյց կու տայ թէ հակառակ 1908ի Սահմանադրութենէ ետք Հայոց վայելած ազատութեան եւ Առաջնորդութեան կեդրոնին մէջ կրթական դործին ընծայուած մեծ ուշադրութեան, վիճակային դպրոցները ուշադրութեան առարկայ չէին եղած եւ կը գտնուէին շատ խեղճ վիճակի մէջ:

1895ի ջարդը Մալաթիոյ եւ իր շրջակայի հայութեան համար մեծ հարուած մը եղած էր եւ Հայ բնակչութիւնը շատ տեղեր դաւառական դիւղաքաղաքները եւ դիւղերը լքելով հեռացած եւ դաւառին հայ բնակչութիւնը շատ պակասած էր:

Է.

ԿՐԹԱԿԱՆ, ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԵՒ ԲԱՐԵՔՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԺԹ. դարուն թուրքիոյ Հայերուն կրթական եւ մշակութային զարգացման պատմութիւնը ուսումնասիրութիւններու առարկայ եղած է զանազան աշխատութիւններու մէջ:

Այնպէս որ աւելորդ կը գատեմ անդրադառնալ անոր, երկարօրէն բացատրելով թէ ի՞նչ ուղղութեամբ արեւմտեան Հայերու մէջ զարգացաւ հանրային կրթութիւնը եւ ինչպէ՞ս ստեղծուեցաւ Եւրոպական զարգացումով հայ մտաւորականութիւն մը որ իր կարգին իր նպաստը բերաւ հայ ազգին ընդհանուր զարգացման¹:

Այս շարժումին մէջ կարեւոր տեղ մը ունեցած են մեր մտաւորականութեան նախաձեռնութեամբ եւ անոր թելադրութիւններով կազմուած բազմաթիւ ընկերութիւնները դպրոցներու եւ հրատարակութեանց ի նպաստ:

(1) Տես 1910 ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկիչ Հիւանդանոցի Հայոց, - Ազգային Սահմանադրութիւնը, իր ծագումը եւ կիրառութիւնը քննական փորձին յատկապէս «Հանրային կրթութեան զարգացումը եւ մտաւորականութեան ազդեցութիւնը» (էջ 205-262):

ԺԹ. դարու մեր ազգային կեանքին մէջ չորս նշանաւոր թուականներ կան որոնք մեծ հանգրուանները կը կազմեն Թուրքիոյ Հայերու կեանքին: Այդ թուականներն են 1839, Թանգիմարի հրատարակութեան, 1860, Ազգ. Սահմանադրութեան հաստատութեան, 1878, Պերլինի վեհաժողովին մէջ Հայկական հարցի մը ստեղծումին եւ 1908ին Օսմանեան սահմանադրութեան վերահաստատութեան թուականները:

Այդ չորս թուականները որոնք յեղաշրջումներու մեկնակէտեր եղած են, ազգը կը հարկադրէին իր կեանքը պատշաճեցնելու տրուած նոր պայմաններուն եւ աշխատելու մասնաւորապէս ժամանակին առաջդիմութիւններուն հետեւելու:

Առաջին մեծ փոփոխութիւնը որ դրեթէ անմիջական հետեւանքը եղաւ ԹԱՆԶԻՄԱԹԻ հրատարակութեան, պատճառ եղաւ որ մեծ կարեւորութիւն տան ազգին բոլոր դասակարգերը հանրային կրթութեան, որուն դարգացման աշխատեցան հաւաքական ուժերով: Այսպէս բազմացաւ թիւը դպրոցներու ու մշակութային այլ նպատակներով կազմուած ընկերութիւններու, որոնք իրենց կարգին մեծապէս օգտակար եղան:

Կ. Պոլսոյ եւ դաւառներու մէջ կազմուած հայ ընկերութիւններու վերայ գրուած է զանազան բանասէրներու կողմէ¹, այնպէս որ ընդհանուր դաշտփար մը կազմելու հետաքրքրութիւնը ունեցողներ կրնան դո՛հացում գըտնել եթէ հետամուտ ըլլան:

Դժուար է ինծի անդրադառնալ նիւթի մը որով դբաղած եմ անցեալին մէջ եւ կրկին ըսել նոյն բաները որոնք անգամ մը ըսած եմ:

Աւելորդ կը դատեմ ընդհանուր կերպով խօսիլ դաւառներու մէջ ընկերութիւններու կազմութեան պարագաներուն վրայ եւ քանի որ անցեալին մէջ երկու² անգամ կատարած եմ այդ աշխատանքը, բացատրելով այն շարժառիթները եւ ազդեցութիւնները որոնցմէ մղուած շատ մը դաւառներ իրենք ալ կազմած են ընկերութիւններ:

Միայն կէտ մը կայ որ հարկ է մատնանիչ ընել որպէս անհրաժեշտ լուսաբանութիւն մը, որպէսզի միտքերու մէջ տարակոյսներ չծագին:

Կ. Պոլսոյ ազդեցութեամբ դաւառներու մէջ ընկերութիւններու կազմութիւնը ամէն դաւառի մէջ միեւնոյն չափով չէ որ արձագանդ գտած է:

(1) Առաջինը անոնց հանդիսացած է Տոքթ. Ն. Տաղաւարեան, որ Սկսնակ-բանասէր ստորագրութեամբ 1898-ին Կ. Պոլսոյ ԱՐԵՒԵԼՔ օրաթերթին մէջ (թ. 2852-3) փորձ մը ըրած է Թրքահայ ընկերութիւններու ցուցակը կազմելու: Այս տողերը գրողը միայն Կ. Պոլսոյ մէջ կազմուած ընկերութիւններու մէկ ցուցակը կազմած է եւ հիմա ՀԱՆԴԻՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅԻ մէջ աւելի լիակատար կը հրատարակէ Հ. Եփրեմ վրդ. Պոլսոյ գոթեան:

(2) Տես ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀՅՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 1249-1283, յատկապէս առաջին էջերը այդ մասին եւ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒԴՈԿԻՈՅ ՀԱՅՈՅ, էջ 995-1003: Կը խորհիմ թէ նոր բան մը չունենալով աւելցնելիք՝ ինքզինքս պիտի կրկնէի. հետեւաբար կը խոստովիմ՝ երրորդ անգամ նոյն նիւթին վրայ խօսիլ:

Գաւառներ կան որ Պոլսոյ շատ մօտ դնուելով կամ շատ յարաբերութիւններ ունենալով, աւելի զգայուն եղած են Պոլսոյ շարժումներուն եւ անոնց ներգործութիւնը աւելի շատ կրած են:

Հետեւաբար հոն դպրոցներու օգնող մարմիններ ունեցած են:

Այդ ընկերութիւնները չսահմանափակեցին իրենց գործունէութիւնը միայն դպրոցներու օգնութեան գործին մէջ, այլ ուրիշ մարդերու մէջ ալ ազդային յառաջդիմութեան գործին նպաստելու աշխատեցան:

Թուրքիոյ Հայերու վարչական կեդրոնը՝ Կ. Պոլիս, որ ինչպէս ըսուած է պատուհան մըն էր յետամնաց Արեւելքի մէջ գէպի Եւրոպա բացուած, կատարած է գերազանցապէս նշանակելի դեր մը, ոչ միայն արեւմտեան քաղաքակրթութեան սերմերը ընդունելով եւ զարգացնելով, այլ նաեւ փոխանցման կամուրջ մը հանդիսանալով գաւառներու համար, որոնց լուսաւորութեան գործը մասնաւորապէս 1878ի հանգրուանէն ետք մեծ ուղղորդութեան առարկայ եղաւ եւ իսկապէս հրաշալի արդիւնք մը ունեցաւ:

Կ. Պոլիս հաստատուած շատ մը գաւառացիներ, բաւական կանուխ սոլսահայոց մէջ տիրող ոգեւորութենէն ազդուած ջանքեր ըրած են իրենց ծննդավայրերու դպրոցներուն նպաստներ հասցնելու եւ դպրոցներ հաստատելու, ընկերութիւններ կազմելու համար: Այսպէս, սկսած են կազմուիլ նախ գաւառական վարժարաններու ի նպաստ ընկերութիւններ եւ ապա գաւառներու մէջ տեղւոյն վրայ իսկ տեղական կրթական հաստատութիւններ:

Դժբախտաբար Մալաթիա այդ ազդեցութիւնը չուտով կրող գաւառներէն չէ եղած, վասնզի նախ աշխարհադրապէս բաւական հեռու էր, եւ երկրորդ Մալաթիացի մեծ գաղութ մը չկար Պոլսոյ մէջ, եւ վերջապէս հոգեւոր վարչութեան տեսակէտով Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան ենթարկուած ըլլալով, Կ. Պոլսոյ կեդրոնին ուղղակի ազդեցութեան չէր ենթարկուած եւ ասոր համար է որ Մալաթիա որոշ չափով մը ուշ մնացած էր կրթական ու մշակութային մարդերու մէջ: Նաեւ իր ազգային ներքին վարչութիւնը շատ դանդաղ կազմակերպուած էր սահմանադրական կարգերով, վասնզի Ազգ. Սահմանադրութեան կիրարկութիւնը բաւական յապաղած էր հոն:

Հետեւաբար Մալաթիոյ մէջ կրթական եւ մշակութային ընկերութիւններու կազմութիւնն ալ ոչ շատ կանուխ եւ ոչ ալ թիւը շատ եղած է, ինչպէս իրենց գործունէութիւնը շատ արդիւնաւոր:

ԱՆՁՆՈՒԷՐ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1862—1895)

Ինչպէս տեսնուեցաւ գաւառները Պոլիսի հետեւելով, իրենք ալ կազմած են ընկերութիւններ: Շատ մը գաւառներ նոյնիսկ իրենց Կ. Պոլիս ապրող պանդուխտ հայրենակիցներուն շնորհիւ ունեցած են իրենց ընկերութիւնները, վասնզի այդ պանդուխտները տեսնելով Պոլսոյ մէջ թաղային վարժարաններու օգնելու նպատակով ընկերութիւններ կազմելու համար Պոլսեցիներ-

ըստ ցոյց տուած ոգեւորութիւնը, բարի նախանձը ունեցած են իրենց ծննդավայրերու կրթական հաստատութիւններուն համար կազմել նպաստամատոյց ընկերութիւններ, մասնաւորապէս Աղղային Սահմանադրութեան հաստատութենէն (1860) ետք, որ դեղեցիկ երազներու ժամանակամիջոց մը եղած է մեզի համար: Պոլիս հաստատուած Մալաթիացիք ալ անտարբեր եւ անհաղորդ չմնացին այս շարժումէն եւ իրենք ալ Պոլսոյ մէջ կազմեցին ԱՆՁՆՈՒԷՐ աւանդուլ ընկերութիւն մը 1862ին¹, իրենց քաղաքին ուսումնական զարգացման համար:

Գլխաւոր հիմնադիրներն են Պոլիս գտնուող Մալաթիացիներէն Հաճի Գէորգ Առաքելեան² եւ Հաճի Անան Ափալապեան³, որոնք ուրիշներու հետ 1862ին կը կազմեն այս ընկերութիւնը, հաւանօրէն այս անունը առնելով Քրիստոստուր Դազարոսեանի եւ Յարութիւն Մարգարեանի կազմած կիրակնօրեայ վաժարան մը հաստատող ընկերութեան անունէն:

Այդ ընկերութիւնը ինչպէս յայտնի է, կարգաւ դրել կը սորվեցնէր մասնաւորապէս Ղալաթիոյ մէջ ապրող դաւաճացի պանդուխտ աղղայիներէն եւ բարերար դեր կատարած էր, իրենց դաւաճը դարձողներու միջոցաւ լուսաւորութեան միջոց մը ծառայելով:

Մալաթիացի Կ. Պոլիս բնակող պանդուխտները այս անունը ընտրելով իրենց ընկերութեան համար, յայտնի է թէ ուղղակի կ'ընդօրինակէին Պոլսոյ մէջ տիրող շարժումը: Ընկերութեան առաջին անդամները կ'ըլլան.

Հաճի Վարդան

Էնֆիէճեան

Գրիգոր Մատէնեան

Հաճի Խաչատուր Առաքելեան

Գրիգոր Նաճարեան

Սարգիս Սումպուլ Պէրպէրեան

(1) Հ. Եփրեմ վրդ. Պօղոսեան «Անճնուէր Ընկերութեան» հաստատութեան թուականը կը կտրծէ թէ 1860-էն առաջ է (տես ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 58, էջ 2) եւ սակայն երկու տարի վերջ 1862-ին կազմուած է: Այս թուականին ճշգրտմը կատարած է Պ. Խորէն Առաքելեան (հիմա Աթլանթիք Սիթի, Մ. Նահանգներ), որուն ընդարձակ մէկ գրութենէն օգտուած եմ ԱՆՁՆՈՒԷՐ ընկերութեան պատմութեան համար: Շատ դժբախտաբար Պ. Խորէն Առաքելեանի աշխատութիւնը ծանրաբեռնուած է շատ մը կողմնակի աւելորդաբանութիւններով, որոնք ընկերութեան հետ կապ չունին: Կան կարգ մը յիշողութեան վրէպներ եւ ժամանակագրական անհամաձայնութիւններ, որոնք կարելի եղածին չսի ճշգրէլ աշխատած եմ, առանց շատ վստահ ըլլալու թէ լիովին յաջողած եմ:

(2) Հաճի Գէորգ Առաքելեան հայրն է Անճնուէր ընկերութեան պատմութիւնը գրող Պ. Խորէն Առաքելեանի, որ Դամասկոս եւ Երուսաղէմ այցելելէ ետք Պոլիս գացած եւ Եգիպտոցի կառավարական պաշտօնեայի մը քով ծառայութեան մտած եւ ութը տարի մնացած է հոն:

(3) Հաճի Անան Ափալապեան Սուլթան Ալիլի ծառայութեան մէջ էր իբրեւ սեղանապետ:

Աւետիս Աղաղարեան
 Քերովբէ Գուլիսանճեան
 Տօնասպետ Անսուրեան
 Հաճի Պետրոս Ղըզըլքէշիշեան
 Այնէլի Տեփօ
 Յակոբ Թէրզի Եաղուսեան
 Զաքարիա Անսուրեան
 Արթին Զավուշ Աղաթխանեան
 Ֆարխիկ Ֆարխիկեան
 Հաճի Յակոբ Խուլեան
 Հաճի Գէորգ Առաքելեան

Ամէնքն ալ պոլսաբնակ Մալաթիացիներ :

Ընկերութեան առաջին ատենապետը կ'ըլլայ Հաճի Անան Ափալաղեան. եւ ատենադպիրը՝ Գէորգ Առաքելեան, որ ութը տարի Պոլիս մնալէ ետք, Մալաթիա կը դառնայ եւ 1871ին կ'ամուսնանայ :

Զորս տարի (1871—1875) ոսկերչութիւն կ'ընէ Մալաթիոյ մէջ եւ մեծ յաջողութիւն մը չ'ունենար :

Անձնուէր ընկերութեան Պոլսոյ կեդրոնը ընկերութեան անդամ արձանագրած է նաեւ Մալաթիոյ մէջ գտնուող անձեր ալ, որով ընկերութիւնը թէ՛ Պոլիս եւ թէ՛ Մալաթիա երկու կայան ունեցած է :

Առաջին տարիներու գործունէութեան վրայ ոչ մէկ տեղեկութիւն կայ : Ինչպէս սովորաբար կը պատահի առաջին ոգեւորութիւնը շուտով անցած եւ տկարացած է իր կազմը :

Գէորգ Առաքելեան իր Մալաթիա բնակութեան չորս տարիներուն մեծ ջանքեր կ'ընէ ընկերութեան Մալաթիոյ ճիւղը զօրացնելու. ընկերութիւնը 1872—1873ին Մալաթիոյ մէջ զօրաւոր վերակազմութեան մը կ'ենթարկուի, այնպէս որ Հ. Եփրեմ վրդ. Պօղոսեան կը կարծէ թէ իր հիմնարկութիւնը 1872—1873-ին կատարուած է Մալաթիոյ մէջ :

1874ին Գէորգ Առաքելեան, Մալաթիոյ մէջ պեղումներ կատարող անդիակաւ ընկերութեան մը հետ կը գործակցի եւ ութը ամիս կատարուած առարկան աշխատանքէն վերջ, երբ անոնք կը դառնային Պոլիս, ինքն ալ կ'ընկերանայ եւ մինչեւ 1880 կը մնայ Կ. Պոլիս :

Այս ժամանակամիջոցին շատ բնական է որ իր ընկերութիւնով շահագրգռուած է, բայց կ'երեւի թէ Պոլսոյ մէջ ալ ընկերութեան մէջ թուլութիւն կը տեսնուէր :

Այնպէս որ 1880ին երբ Գէորգ Առաքելեան կ'որոշէ դառնալ Մալաթիա, դառնալէ առաջ կ'ուզէ վերակազմել Անձնուէր ընկերութիւնը եւ այս նպատակով Կ. Պոլսոյ մէջ ապրող Մալաթիացիները վերստին կը հաւաքէ : Այս հաւաքոյթին մէջ կ'որոշուի ընկերութեան գոյութիւնը գաղտնի պահել¹ : Գ.

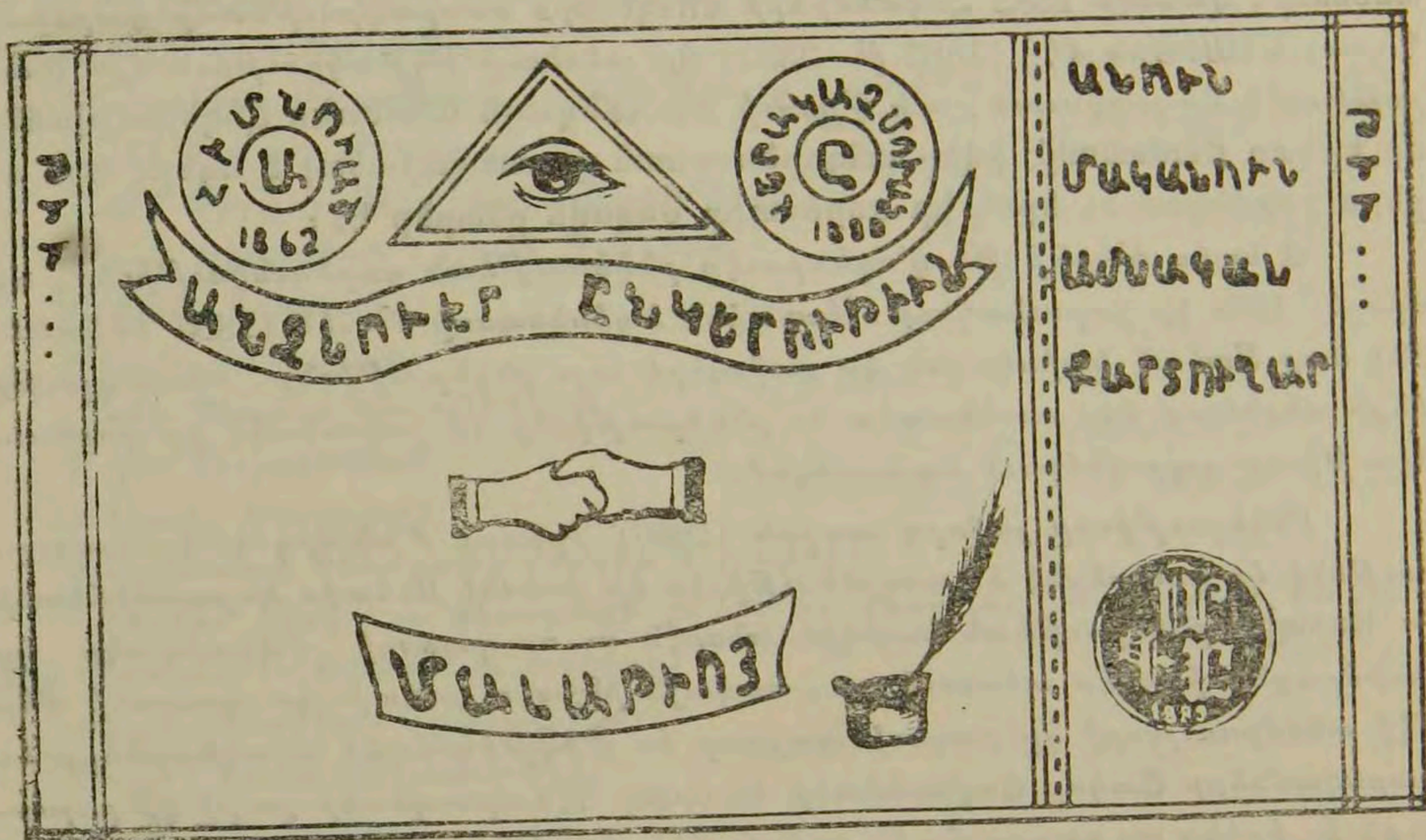
(1) Շատ հաւանական է: 1880-ին տակաւին խոտութիւններ չկային եւ հայերը

Առաքելեան կը խոստանայ Մալաթիա դարձին հոն նոր անդամներ ալ արձանագրել եւ ընկերութիւնը զօրացնելով Մալաթիոյ մէջ հաստատել երկրորդական բարձր վարժարան մը:

Ընկերութիւնը կ'ունենայ կանոնաւոր տոմարներ, անդամական քարտեր, ընկալագիրներ եւայլն:

Ընկերութեան անունն ալ կ'երեւի թէ փոխել խոհեմութիւն կը համարեն եւ «Կրթասիրաց» կամ «Մարդասիրաց» կը կոչեն:

Գէորգ Առաքելեանի դաւակը կնիքը մինչեւ հիմա պահած է, եւ կը յիշէ ընկերութեան ընկալագրին ձեւը:

Պրն. Գէորգ Առաքելեանի գաւկի՜ն՝ Պրն. Խորենի՜ յիշողութեան համաձայն վերաբացարձակ ընկալագիրը «ԱՆՁՆՈՒՔԻ» ընկերութեան:

Գէորգ Առաքելեան Մալաթիա դառնալով Մայր Եկեղեցիին դիմացը նպարավաճառի խանութ մը կը բանայ եւ կ'աշխատի կարգ մը նորութիւններ մտցնել Մալաթիոյ Հայոց մէջ, ինչպէս նաեւ դադարաւորական առաքելութիւն մը կատարել:

Անձնուէր ընկերութիւնը, ինչպէս կ'երեւի մինչեւ 1880—1882 շատ տկարացած էր եւ կը կարօտէր նոր վերակազմութեան մը որ Գէորգ Առա-

քալաւորէն ընկերութիւններ կը կազմէին թուրքիոյ մէջ: Արդէն հակասական է, քանի որ քիչ վարը կ'ըսուի եւ նմոյշն ալ ցոյց կը տրուի թէ ընկերութիւնը ունէր ընկալագիրներ եւ անդամական տպագիր քարտեր:

Կը կարծեմ որ Անձնուէր ընկերութիւնը իր գոյութիւնը պահելով հանդերձ, մի քանի գաւառներու մէջ կազմուած գաղտնի ընկերութիւններու նման, Մալաթիոյ մէջ ալ գաղտնի ընկերութիւն մը կազմելու ձեռնարկ մը կատարած ըլլայ Անձնուէրին հովանիին տակ անոր անդամներէն առնուած «ընտրեալ»ներով:

քելեան փորձած է ըստ իր զաւակին հաւաստումին :

Ասիկա կը հաստատուի Կ. Պոլսոյ ՄԱՍԻՍԻ մէջ հրատարակուած *Թըղթակցութեան* մը սա տողերով .

«Խիստ ցաւալի է տեսնել որ Անճնուէր ընկերութիւնն այսօր 10.000 դրուշի նիւթական կարողութիւն ունենալով՝ մեղադրելի անգործութեան դատապարտուած է, յոռետես ամանք մեռած կը համարեն զայն, իսկ ամանք պարսաւելի ծանր քնով մը քնացած, եւ այս, զգուշաւոր ցնցում մը կը բաւէ, ըստ իս, զայն յարուցանելու» (Մասիս 1882 թ. 3247) :

Այդ ահնկալուած ցնցումը նոյն տարին իսկ կը պատահի, ինչպէս կը տեսնուի, վասնզի 1882 Հոկտեմբերի «Ուղեւոր» ստորագրութեամբ դարձեալ Պոլսոյ ՄԱՍԻՍԻ մէջ (1882 թ. 3333) կը տեսնուի *Թղթակցութիւն* մը Մալթիայէն հաղորդուած, ուր կ'ըսուի թէ, «Տեղւոյն Անճնուէր ընկերութիւնն, որ երկար ժամանակէ իվեր անգործութեան դատապարտեալ է եղեր, այս օրերս շարժեցաւ եւ երէկ իր գործադիր ժողովն ընտրեք է» :

Այնպէս կ'երևի թէ կ'ողեւորուէր ընկերութեան դործունէութիւնը, որ մինչեւ 1885 կը շարունակուի : Սրապիտն եպիսկոպոսի մահէն (1885 Դեկտեմ. 23) ետք Սահակ եպիսկոպոս կը քաջալերէ այս ընկերութիւնը, անոր դլուխը ինքն անցնելով իբր ատենապետ եւ ընկերութիւնը կը շարունակէ իր դործունէութիւնը դպրոցներուն նպաստելով :

Ընկերութիւնը յաջորդ տարին (1886) Գրիգոր Թիֆթիկճեանը ուսուցչութենէ կը դադրեցնէ եւ տնօրէնութիւնը կը յանձնէ Աւետիս Խօրասանճեանի — Աստղիկ ընկերութեան նախկին տնօրէն — որ դպրոցի մակարդակը կը բարձրացնէ ինչպէս տեսնուեցաւ, սակայն ինչպէս յաճախ կը պատահի մեր մէջ անձերու շուրջ կը բացուի պայքար եւ Թիֆթիկճեանի աշակերտները եւ բարեկամները Յակոբ Յովնանեանի եւ Աւագ Կէմալմագեանի շուրջ կը բոլորուին եւ իրենք ալ դպրոց մը կը բանան մէկ վարժապետով : Այս դպրոցը ինչպէս տեսնուեցաւ կը կոչուէր Կէմալմագին դպրոցը :

Թերեւս այս պառակտումը եւ հակառակութիւնը կը տկարացնէ ընկերութիւնը, որ 1886—87ին անկման շրջանի մը մէջ էր, բայց *Թղթակից* մը կը դրէ թէ «Մեծ յոյս կայ որ Անճնուէր ընկերութիւնն քիչ մը ժամանակ յետոյ պիտի ստանայ դարձեալ իւր նախկին փայլուն վիճակն եւ ապա ձեռնարկէ իւր օգտաւէտ նպատակին, վարժարանաց նիւթապէս օգնել » (Արեւելք, Կ. Պոլսոյ, 1885 թ. 428) :

Ըստ Հ. Եփրեմ վրդ. Պօղոսեանի 1886ին ընկերութիւնը դադրած է դուլթիւն ունենալէ, ըստ Արեւելքի (1887 թ. 1114) մէջ հրատարակուած *Թըղթակցութեան* մը, բայց ինչպէս կ'երևի, այս տեղեկութիւնը ճիշդ չէ, վասնզի անիկա իր անունը փոխելով հաւանօրէն շարունակուած է մինչեւ 1892 :

Ընկերութեան տկարութիւնը հաւանօրէն հետեւանքն էր այս պառակտումին, որ պատահած էր Սահակեան Մայր Վարժարանի մէջ ընկերութեան ներմուծած վերանորոգութեան եւ արդիացման աշխատանքին պատճառով :

Սակայն ինչպէս կը տեսնուի իր դէմ բացուած պայքարի առջեւ չեն ընկճուած ընկերութեան անդամները, որոնց թիւը շատ ցած էր: Սահակ Էպիսկոպոս անոր Ատենապետը եղած էր եւ Գրիգոր աղա Արսլանեան զանձապետը, իսկ Գէորգ Առաքելեան կը մնար զարձեալ ատենադպիրը:

Ընկերութիւնը կը յաջողի մեծ զարկ տալ դպրոցին եւ անոր մակարդակը բարձրացնել: 18—20 տարեկան տղաքներ տակաւին դպրոց կ'երթային: Դպրոցը որ իբր եկամուտի աղբիւր 40 հատ խանութներուն վարձքերը ունէր, ընկերութենէն ալ կը նպաստաւորուէր եւ շնորհիւ ասոր դպրոցը լաւ վիճակ ստացած էր: Հարուստ դասակարգն ալ ասիկա տեսնելով, ինքն ալ միացուցած էր իր ջանքերը: Այսպէս անոր կ'անդամակցէին.

Ատուր աղա Սարաֆեան

Յովհաննէս Սարաֆեան (որդին Ատուր աղայի)

Հաճի Գրիգոր Թօգատցի

Հաճի Գրիգոր Չէօփճեան, Արաբկիրցի

Լեւոն Չէօփճեան (որդին Գրիգորի)

Աւետիս Կոնճեան

Գէորգ Ըպրըզեան

Հաճի Պետրոս Կիւլպէնկեան

Եղիա Կիւլպէնկեան

Մկրտիչ Կեսարացի

Բագրատուն Կեսարացի (որդին Մկրտիչի)

(Վերջին կերկուքը կեսարացի բժիշկ եւ դեղագործ եղբայրներ են եւ իրենց Մանասէ եւ Եփրեմ զաւակները)

Տոքթ. Անդրէաս (պարսկահայ)

Տոքթ. Լեւոն (Սեբաստացի)

Տոքթ. Փանպճագի (յոյն)

Նաճարեան եղբարք

Զորեպան Տէտիգլոեան

Եազըճեան եղբայրներ

Տէր Մարտիրոսեան եղբայրներ

Մանոյեան եղբայրներ

Պօղոս Խանըմեան

Գէորգ Արսլանեան

Յարութիւն Ոսկերիչեան

Մկրտիչ Ոսկերիչեան

Յակոբ Ղզըլքէշիշեան

Գրիգոր Ղզըլքէշիշեան

Մարտիրոս Շալմաճեան

Մհտ. Կարապետ Չէզէմեան

Թիւթէլ Թիւթէլեան

Կարապետ Թիւթէլեան

Սարգիս Կոստիկեան
 Գասպար Մանուչեան
 Գալէմզարեան եղբայրներ
 Սարգիս Փափաղեան
 Յակոբ Փափաղեան
 Հաճի Գէորգ Պլլըկեան
 Գէորգ Անսուրեան
 Կարապետ Հայրապետեան (մխթար)
 Կանան Խանձեան
 Մանուկ Խանձեան
 Յակոբ Թօփալեան
 Սարգիս Էլիճանեան
 Մկրտիչ Կէզուրեան
 Յարութիւն Կէզուրեան
 Կանան Կանանեան
 Մարտիրոս Կանանեան
 Տատաեան պղտիկ վարժապետ
 Ժորճի Հալէպցի (նախորդին ընկերը)
 Յովհաննէս Ընդրիկեան
 Պետրոս Ընդրիկեան
 Յակոբ Արզաեան
 Տէր Յակոբեան եղբայրներ
 Վաճառական Ակնցի Աւետիս
 Հաճի Եսայի Եսայեան
 Գրիգոր Ժամկոչեան
 Հաճի Գրիգոր Ատելճի
 Յակոբ Տօնապետեան
 Աստուր վարժապետ Րահանեան
 Լիպարիտ Թիւթեկեան
 Գրիգոր Վարդանեան (նաճար)
 Արթար Զիլինկիր (Ակնցի)
 Սարգիս Ապտալեան
 Վարդան Եողընեան
 Սարգիս Թիֆթիկեան
 Գէորգ Առաքելեան
 Սարգիս Թաշճեան եւայլն եւայլն :
 Ասոնք չափահաս տղաք ունէին դպրոցը, դպրոցը ունէր բաւական ճոխ
 դրաղարան մը :

Ամէն տղայ յատուկ նստարան սեփական բանալիով դարակներով : Պա-
 տերը զարդարուած էին աշխարհագրական քարտէշներով, որոնք Պոլիսէն
 բերուած էին :

1892 Դեկտեմբեր 22ին մեռաւ Գէորգ Առաքելեան, որ ընկերութեան կազմութեան օրերէն մինչեւ այդ թուականը, 30 տարի անընդհատ քարտուղարութիւնը վարած էր ընկերութեան: Իր մահուան պատճառով կառավարութիւնը կը կնքէ իր խանութը: Այդ իրիկունը առաջնորդարանի փոքրաւորը Կարապետ Էրքէկեան եւ Ժամկոչը (որ Գէորգ Առաքելեանի եղբայրն էր) հոս դան անոր տունը եւ ընկերութեան տոմարները եւ թուղթերը ամբողջ հաւաքելով սնտուկ մը լեցնելով առաջնորդարան կը տանին, որովհետեւ ինչպէս կը տեսնուի մատնութիւն եղած էր¹:

Առաջնորդը եւ Գրիգոր Արսլանեան չարիքը խափանելու համար, Գէորգ Առաքելեանի մահէն քանի մը շաբաթ վերջ «անիրաւ մամոնայ»ով դիշերանց Խարբերդ կը փութան եւ կը յաջողին կուսակալը սիրաշահիլ եւ չարիքին առջեւը առնել:

Քանի մը շաբաթ վերջը, ինչպէս յիշուեցաւ Յարութիւն վարդապետ կ'աքսորուի Խողաթ եւ 7—8 ամիս վերջը կը վախճանի:

Պ. Խորէն Առաքելեանի աղօտ յիշողութեան համաձայն, այս դործին հետ կապ պէտք է ունեցած ըլլայ մատնիչ Աղայի մը Առաջնորդարանի սանդուխներէն վար նետուիլը, որ տակաւին մանուկ, կը յիշէ լսած ըլլալ:

Այս իրողութենէն վերջ, Պ. Խորէն Առաքելեան կը յիշէ թէ հազիւ քանի մը օր ետքը, իրիկուն մը իր Ժամկոչ հօրեղբայրը կու գայ իր մայրը կը հրաւիրէ Առաջնորդարան եւ անոր կը յայտնէ թէ ընկերութեան թուղթերը պարունակող սնտուկը պիտի վերադարձնէ իր տունը, որ աւելի ապահով է քան Առաջնորդարանը, վասնզի կը խորհի թէ երկար ատեն պիտի չկարենայ մնալ Մալաթիա եւ հաւանօրէն պիտի աքսորուի:

Սահակ Եպիսկոպոս կ'ըսէ թէ Հայերը մատնած են զինքը:

Արդարեւ երկու օր վերջ Սահակ Եպիսկոպոս կ'աքսորուի եւ 1895ի ջարդին կը սպաննուի²: Առաջնորդի աքսորուած օրը դպրոցն ալ կը խուղարկուի, հասուկ աշակերտներէն մէկ մասը կը հարցաքննուին եւ գրադարանի դիրքերը, ինչպէս նաեւ Առաջնորդարանը դանդաղ դիրքերը տոպրակները լեցուելով կը տարուին:

Աւետիս Խօրասանճեան սպառնացող վտանգը զգալով, օր մը առաջ Մալաթիայէն կը հեռանայ եւ իր ծննդավայրը կ'երթայ: Սահակ Եպիսկոպոսի կը յաջորդէ Կարապետ վրդ. Ռչտունի, որ համաձայնութիւն կ'ունենայ Աւետիս Խօրասանճեանի յաջորդին (Անբիծ վարժապետ կոչուած) հետ, որուն հետեւանօք վարժապետը 1895ի սկիզբը կը ձգէ, կը մեկնի, իսկ վարդապետն ալ 1895 Յունիսին:

(1) Այս պարագան կը հաստատէ թէ ԱՆՉՆՈՒԷՐները գաղտնի եւ հակապետական գործունէութիւն մըն ալ ունէին, որուն մասնակից էին նաեւ տեղւոյն առաջնորդը եւ Խորիշներ: Ասոր համար ընկերութեան թուղթերը տունէն առնուած են:

(2) Պ. Խորէն Առաքելեան Խողաթ գրած է, սակայն կարծեմ Տարեմտէի վանքն էր Սահակ Եպիսկոպոսի աքսորավայրը, ուր սպաննուեցաւ:

Դպրոցը քայքայուեցաւ եւ կեմալմաղի եւ Ս. Յարութեան թաղի դըպրոցներուն կը տրուին դպրոցին նստարանները, դրադարանները եւ բոլոր քարտէշները:

Հասուկ տղաքը կը ցրուին եւ վարի յարկին մէջ դոյութիւն ունեցող վարժարանին ուսուցիչ կը նշանակուին Գրիգոր Արքաճեան, Պէլիկ վարժապետ եւ տղան Անդրէաս Փափաղեան, Եղիա Տ. Կարապետեան, Միքայէլ վարժապետ Թաշճեան:

Միւս կողմէն Մալաթիացիք դերադոյն ճիգով մը հսկայ շէնքը կը շինեն դիշերը ցորեկին խառնելով, որպէսզի ձմեռը չհասած աւարտեն շէնքը, որ այնքան փառաւոր եւ ներկայանալի էր, որ իսլամները ամէն կողմ փափսալ սկսած էին թէ ԿԵԱՎՈՒՐՆԵՐ կառավարական շէնք կը շինեն:

1895ի ջարդին ՄԱՐԴԱՍԻՐԱՅԻ թուղթերը Գէորգ Առաքելեանի կինը կը թաղէ, որպէսզի ձեռք չանցնին եւ բաղմաթիւ մարդիկ չվտանգուին: Արդարեւ անոնց թաքստոցը չգտնուելով, նոր աղէտի պատճառ չ'ըլլար:

Կարճ ժամանակ ետքը, Եղիա վարժապետ (ետքը քահանայ) կու գայ, Մարդասիրացի սնտուկին բովանդակութիւնը կը քննէ եւ սնտուկը կը փոխադրէ իր տունը ապահովելու համար:

ԱՍՏՂԻԿ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Անձնուէր ընկերութենէն ետք Մալաթիոյ մէջ կազմուած ամենէն հին ընկերութիւնը եղած է ԱՍՏՂԻԿ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ որ հաւանորէն 1872ին կազմուած է:

Այս ընկերութեան ալ առաջադրութիւնն էր կրթական դործին նպատակ եւ այս նպատակով անիկա բացած էր վարժարան մը Ս. Երրորդութիւն եւ Ս. Յարութիւն եկեղեցիներու յարակից դոյութիւն ունեցող վարժարաններէն զատ:

1885ին Յարութիւն վարդապետ Առաքելեան, Մալաթիացի, Վարազայ վանքին միաբանը, երբ Մալաթիոյ դպրոցներու ընդհանուր տնօրէն եղաւ, միւս վարժարաններուն հետ Աստղիկ վարժարանին տնօրէնութիւնն ալ վարեց (Արեւելի, Կ. Պոլսոյ 1885 թ. 128), ինչ որ ցոյց կու տայ թէ այս վարժարանը, հակառակ անոր որ ընկերութեան մը կողմէն հիմնուած էր, մասնաւոր վարժարան չէր նկատուեր, այլ ազգային վարժարաններու շարքին կը դասուէր:

1886ին ընկերութիւնը եւ իր վարժարանը դադրած են (Արեւելի, 1887, թ. 1114 կամ ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ թ. 58, էջ 2 եւ վերը էջ 714):

Աստղիկ ընկերութեան վարժարանը Մալաթիոյ մէջ բարերար դեր մը կատարած է Անձնուէր ընկերութեան վարժարանին հետ, կրթական դործի մղում տալով եւ դայն արդիականացնելով եւ իր հնարոյր Տէր Թողիկեան դրութենէն հանելով Մալաթիոյ Հայերու կրթական հաստատութիւնները:

ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Մալաթիոյ մէջ կազմուած է նաեւ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ անունով ընկերութիւն մը, որ նոյն անունով վարժարան մը հիմնուած է կամ դոյութիւն ունեցող նոյն անունով վարժարանի մը օգնելու համար կազմուած է հաւանօրէն 1872—1873ին :

Իր հիմնադրութեան թուականը անծանօթ կը մնայ, իսկ անոր կազմալուծումը կամ հոգեւորքը 1887ին կը ծանուցուի լրագրական սիւնակներու մէջ (տես Արեւելի թ. 1114) :

ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

(1880—1895)

Մալաթիոյ մէջ ուսուցչական երկարատեւ պաշտօնավարութեամբ եւ հանրային գործունէութեամբ ծանօթ Յակոբ Մուրատեան, որ հայաջինջ եղեռնէ վերապրող մը եղած էր եւ Կիպրոս կ'ապրէր 1942ին, ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻՍ (Դ. տարի, թ. 1, էջ 12—14) եւ ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ (թ. 32—33, էջ 11) հանդէսներուն մէջ «Որո՞նք եղած են Մալաթիոյ Կրթասիրացի հիմնադիրները» խորագիրով յօդուած մը ունի¹ որուն մէջ այս ընկերութեան ծնունդը սապէս կը նկարագրէ :

«Զօրպանը քաղէն Որբերեան Սարգիս, Մագմանեան Փիլիպպոս (Մագման երկայն Ակոյին եղբայրը) Ավշարեան (Եօթնոցեց) Պապօ, Կէմալմագ քաղէն Կարապետ մուխթար Հայրապետեան, Կէմալմագեան Աւագ եւ եղբայրը Աւետիս, Խանձեան Մանուկ (պղնձագործ), Պօննուզեան փողոցի դիմաց Յակոբ Մագմանեան, Գարագուշեց քաղէն Յարութիւն Ոսկերիչեան, ինը ազնիւ հայրենակիցներ, որոնցմէ հինգը կարգաւ գրել իսկ չէին գիտեր, իսկ մնացեալ չորսն հազիւ իրենց ստորագրութիւնը գրելու չափ կարողութիւն ունեցող ազգայիններ էին, 45—65 տարեկան :

«Վերոյիշեալները 1880 թուականին ընկերութիւն մը կազմելու գաղափարը կը յղանան ու գաղափարէն գործի անցնելով մէկ մէկ մէնիտ մուտֆի տուրֆով, եւ շաբաթական մէկ մէկ դրուշ վնարելու որոշումով, ընկերութիւն կը կազմեն :

«1885ին երբ դրամագլուխնին 15 ոսկիի կը հասնի, Զօրպանը քաղէն Յակոբ Յովնանեանի (Պէշկէօթիւրեան Կարապետ Էֆէնտիի աշակերտներէն) քելադրութեամբ քաղային դպրոց մը բանալու գաղափարը կ'ունենան, ու 1886ին Կէմալմագ քաղի Կարապետեաններու տունը կը վարձեն, եւ իբր դաստիարակ կը բերեն Բահանեան Աստուր վարժապետը» : Այս կերպով այն երկ-

(1) Յակոբ Մուրատեան միեւնոյն յօդուածը զրկած էր երկու հանդէսներուն ալ համերաշխական յորդորներով :

տասարդները որոնք այս ընկերութիւնը կազմած էին Մալաթիոյ կրթական դործին զարկ տալու համար, իրենց նպատակին ծառայել կը սկսէին:

Իրենց ձեռնարկը յաջողութիւն գտաւ վասնզի վարժարանը 3-4 ամիս ետքը իր բացումէն ունեցաւ 50-60 աշակերտներ:

Յակոբ Յովնանեանի թելադրութեամբ զպրոցին բացման նախօրեակին ընկերութիւնը կը կոչուի ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ եւ զպրոցն ալ ԿԸՐ-ԹԱՍԻՐԱՅ ՎԱՐժԱՐԱՆ, որ այս ժամանակուան համար խիստ օգտակար եւ տիպար հաստատութիւն մը եղած է:

Մալաթիոյ մէջ իբր ուսուցիչ արդիւնաւոր դէմք մը հանդիսացող Աւետիս Խօրասանճեան, որ Սահակեան վարժարանին տնօրէնութիւնը կը վարէր 1889ին, Կրթասիրացի զպրոցին տարեկան քննութիւններուն ներկայ գտնուելով կրթասիրաց ընկերութեան եւ անոր զպրոցին մասին, 300էն աւելի բաղմութեան մը ներկայութեան զնահատական խօսքեր ըրած է:

Այս վարժարանին մէջ 1886էն մինչեւ 1891, իբր օգնական ուսուցիչ պաշտօնավարած է Յակոբ Մուրատեան, որ իր յիշողութիւնները դիւրի առած է:

Անոր յիշողութիւններուն համաձայն, 1887ին Աստուր վարժապետի տեղ, Կ. Պէօշկէօթիւրեանի աշակերտներէն Գրիգոր Թաշճեանը (1903ին քահանայ ձեռնադրուած) կը հրաւիրուի իբր դաստիարակ, Յակոբ Մուրատեանը դարձեալ օգնական ուսուցիչ մնալու պայմանաւ:

Թաշճեան հայերէնէ զատ անգլերէն կ'ուսուցանէր առաջին կարգի տղայոց, իսկ Յակոբ Մուրատեան հայերէն եւ թուրքերէն կը վարժեցնէր երկրորդ կարգի տղաքներուն: Նոյն տարին զպրոցին շէնքը նեղ դալով, դըպրոցը կը փոխադրուի Կէմալմազեաններու տունը: Իսկ երրորդ տարին երբ աշակերտներու թիւը հարիւրի կը բարձրանայ, այս նոր տեղն ալ նեղ կու դայ, ուստի Պօնճուզլեան փողոցի դիմաց ընկերութեան անդամներէն Յակոբ Մազմանեանի տունը կը փոխադրուի զպրոցը ուր Թաշճեան եւ Յակոբ Մուրատեան միասին մինչեւ 1891 ուսուցչութիւն կ'ընեն:

1891էն 1895 ուրիշ ուսուցիչներ կը շարունակեն դործը:

Այս ընկերութիւնը որ ոչ կանոնադիր ունէր եւ ոչ ալ կանոնաւոր տոմար, միայն ունէր մնայուն գանձապետ մը՝ Կէմալմազեան Աւագը: Ընկերութեան անդամները սրտանց կ'աշխատէին: Կրնար իրենց վարժարանը մեծ ծառայութիւն մատուցանել Մալաթիոյ Հայերուն, եթէ 1895ի կոտորածը զպրոցը եւ ընկերութիւնը միասին չանէացնէր:

ԳԱՅԵԱՆԵԱՆ ԽՆԱՄԱԿԱԼՈՒՀԻՆԵՐՈՒ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1884°)

Մալաթիոյ մէջ 1880ական թուականներուն կազմուած ընկերութիւններու շարքին կը յիշուի ԳԱՅԱՆԵԱՆՑ ԽՆԱՄԱԿԱԼՈՒՀԻՆԵՐՈՒ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ, որ հաւանորէն 1884ին կամ քիչ առաջ կազմուած էր, և 1884ին իր հոգաւթեան տակ ունէր ԳԱՅԱՆԵԱՆՑ ՕՐԻՈՐԴԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ, որ նոյն տարի բացուած էր այս ընկերութեան կողմէ, իբրեւ Հայադաւաններու անդրանիկ աղջիկներու վարժարանը, մինչ Հայ Աւետարանականները, Հայ Կաթողիկոսները եւ Լատինները ունէին իրենց աղջիկներու վարժարանները:

Գայանեանց վարժարանը այնպէս կ'երեւի որ ազգային զարոցներու շարքին նկատուած եւ համայնքին վարժարանի վերածուած է, իր բացումէն հազիւ մէկ երկու տարի ետք:

ԸՆԹԵՐՅԱՍԻՐԱՅ ՍԱՆՈՒՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Կ. Պոլսոյ ԱՐԵՒԵԼՔ օրաթերթին մէջ 1885ին (թ. 428) գրուած էր թէ Մալաթիոյ մէջ գոյութիւն ունէր նորահազմ ընկերութիւն մը «ԸՆԹԵՐՅԱՍԻՐԱՅ ՍԱՆՈՒՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ» անունով:

Հետեւաբար առ առաւելն 1884 կամ 1885ին կազմուած կրնար ըլլալ այս ընկերութիւնը «ՆՈՐԱԿԱԶՄ» կոչուելու համար:

Իբր ընկերութեան նպատակ եւ գործունէութիւն ԱՐԵՒԵԼՔի նոյն թիւէն կը տեղեկանանք թէ անիկա 5-6 տեսակ թերթերով կը ջանար ընթերցասէր սաներուն մտաւոր սնունդ համբել: Այս թուականներուն ուրիշ դաւաններու մէջ ալ նոյն կամ նման անուններով եւ նոյն նպատակով կազմուած ընկերութիւններու նմանութեամբ կազմուած պէտք է ըլլայ այս ընկերութիւնը, որուն վրայ զգալի տարբար ուրիշ տեղեկութիւն չունինք:

ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Կ. Պոլսոյ ԱՐԵՒԵԼՔի մէջ (1887 թ. 1114), Մալաթիոյ կրթական հաստատութիւններու մասին գրուած թղթակցութեան մէջ որ շատ աննպաստ գիծերով կը ներկայացնէր Մալաթիոյ Հայոց կրթական եւ մշակութային հիմնադրութիւնները, գրուած է թէ «Մալաթիոյ մէջ ուրախանալու կէտ՝ Կրթասիրաց Երիտասարդաց Ընկերութիւնը կայ միայն, որուն հիմնադրութիւնը եղած է 1 Յունուար 1886, իւր նպատակն է կրթութիւն սփռել Հայ Երիտասարդութեան մէջ եւ կրօնական, ազգային թերթեր եւ գրեանք բերել տալով կարգաւ, այժմ ունի մի մատենադարան եւ 80ի շափ գրեանք. անդամոց թիւը 40, եւ հետզհետէ շատնալու վրայ է»:

Այս ընկերութեան վրայ Հ. Եփրեմ վրդ. Պօղոսեան, որ տարիներէ իվեր Թուրքիոյ Հայոց մշակութային ընկերութիւններու մասին տեղեկութիւններ կը հաւաքէ, ուրիշ տեղեկութիւն չէ կրցած գտնել եւ այս տողերը արտագրելով բաւականացած է, իր կողմէն աւելցնելով միայն սա տարակոյսը թէ արդեօք այս ընկերութիւնը եւ ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ընկերութիւնը միեւնոյն են (տես ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Թ. 58, էջ 3) : Ես ալ կը տարակուսիմ որ ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱՅ ընկերութիւնը բոլորովին անջատ ընկերութիւն մը եղած ըլլայ :

Եթէ Ընթերցասիրաց Սանուց Ընկերութիւնը 1 Յունուար 1886էն առաջ յիշուած չըլլար (ինչպէս տեսնուեցաւ վերը) պիտի միտէի այս երկուքը նոյնացնել, սակայն կը վարանիմ, բայց կը կարծեմ թէ ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱՅ այս ընկերութիւնը, որ 1 Յունուար 1886ին կազմուած էր, 1883-84ին կազմուած Ընթերցասիրաց Սանուց Ընկերութեան շարունակութիւնն է ձեւափոխութեամբ կամ անուանափոխութեամբ :

Թերեւս այս փոփոխութիւնով Ընթերցասիրացը միացած կամ հովանաւորուած է Կրթասիրաց զօրաւոր կազմակերպութեան կողմէ :

ԾԻԱԾԱՆ ՄԵԼԻՏԻՆԵՅԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1892-1897)

Դէպի Ամերիկա գաղթային հոսանքը բաւական զօրանալէն ետք, 1892ին Ամերիկա գաղթած Մալաթիացիներ Ուստրի մէջ կը հիմնեն «ԾԻԱԾԱՆ ՄԱԼԱԹԻՈՅ» անունով Մշակութային Ընկերութիւնը, որուն նպատակն էր Մալաթիոյ Հայ դպրոցներուն օգնել (տես ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, 1936 Թ. 2, էջ 14) :

Հ. Եփրեմ Պօղոսեան առանց ուրիշ տեղեկութեան, կը յայտնէ թէ դժբախտաբար երկար կեանք չէ ունեցած ընկերութիւնը : Արդարեւ Ա. Էմինեան որ ընկերութեան հաստատութիւնը կը ճշդէ 1892 թուականին¹, նաեւ կը ճշդէ անոր լուծումի թուականը որ 1897ն է (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Գ. տարի, Թ. 2, էջ 12) :

Իրապէս այս ընկերութիւնը Պոլսոյ մէջ 1862ին կազմուած Անճնուէր ընկերութեան կը նմանի, վասնզի ինչպէս տեսնուեցաւ, Անճնուէր ընկերութիւնը 1870ական թուականներուն Մալաթիոյ մէջ ալ ճիւղ մը բացած էր, որ 1880ական թուականներուն իր անունը փոխել հարկադրուած էր, սակայն եւ այնպէս չէր կրցած իր գոյութիւնը պահել եւ լուծուած էր : Սակայն գաղափարը կենդանի մնացած էր, ուստի 1892ին, այս անգամ փոխանակ Կ. Պոլսոյ Ամերիկա գաղթող Մալաթիացիները կազմած էին իրենց ծննդավայրին դպրոցներուն նպաստամատոյց ընկերութիւն մը Ուստրի մէջ, որ դժբախ-

(1) Ոչ 1890-ին, ինչպէս գրած է Հ. Եփրեմ վրդ. Պօղոսեան՝ անշուշտ հիմնուելով Յակոբ Գ. ստորագրութեան «Պապ Ուխտի» մէջ գրած մէկ յօդուածին վրայ (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Բ. տարի, Թ. 2, էջ 14) :

տարար, ինչպէս ըսի 1897ին դադրած էր: Բայց Մալաթիացիք 1862ին եւ 1880ին, Կ. Պոլսոյ եւ 1887ին Ուսթըրի մէջ Մալաթիոյ դպրոցներուն օգնելու համար կազմուած ընկերութիւններու գաղափարը աւելի զօաւոր հիմերու վրայ դրուած կազմակերպութեամբ մը իրադրութիւնը համար, 4 Յունուար 1904ին Նիւ Եորքի մէջ կազմեցին ընկերութիւն մը, վաղեմի Մալաթիոյ ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ անունով, նոր աշխարհի մէջ աւելի կանուխ կազմուած եւ դժբախտաբար շատ կարճ կեանք ունեցող ԾԻԱԾԱՆԻՆ նպատակով:

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

(4 Յունուար 1904ին հիմն. Ամերիկա)

Վերը տեսնուեցաւ թէ առաջին անգամ Մալաթիացիք Ամերիկայի մէջ կազմած էին ԾԻԱԾԱՆ ՄԵԼԻՏԻՆԷԻ անուն ընկերութիւն մը ի նպատակ իրենց ծննդավայրին վարժարաններուն, 1892ին:

Այդ թուականին Ամերիկայի մէջ Մալաթիացիներու թիւը շատ նուազ էր եւ տակաւին նիւթապէս բարգաւաճ վիճակ մը չունէին:

Ի. դարուն սկիզբը իրենց թիւը բաւական չատցած էր, վասնզի թրքական հալածանքները եւ մանաւանդ 1895ի ջարդէն ետքը, Օսմանեան կայսրութեան ընդգրկած կառավարական հակահայ ուղղութեան եւ դործադրուած հալածանքներուն պատճառով գաղթային հոսանք մը սկսած էր:

Այս գաղթականները միշտ պահած ըլլալով իրենց սիրտին մէջ իրենց ծննդավայրին սէրը, օգտակար ըլլալու համար անոր «Երկրին մէջ դոյութիւն ունեցող դպրոցներէն աւելի բարձր ազգ. վարժարան մը հիմնել» նպատակ ունենալով, 1904ին Միացեալ Նահանգներու երեք տարբեր քաղաքներու մէջ, իրարու մօտ ժամանակի մէջ, «Կրթասիրաց Ընկերութիւն» անունով նոր ընկերութիւններ կը կազմեն¹:

(1) Մեր տրամադրութեան տակ դրուած եւ Կրթասիրաց ընկերութեան թուղթէն եւ տոմարներէն քաղուած ընդարձակ աշխատութեան մէջ, որ այս հատորին հետ պիտի հրատարակուի, Պ. Բորայէլ Տէր Յովհաննէսեան, Պոստոնէն, կը հաստատէ թէ ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ նախնական օրօրանը եղած է Նիւ Եորք, ուր 1904 Յունուար 4-ին հիմնուած է ընկերութիւնը: Այս հաւաստումին դէմ կը կանգնին «Հարազատ» պիտակ կոչումով եւ հիւանդագին մտայնութեամբ անջատողականներ, որոնք ընկերութեան ծննդավայրը Ֆիլադելֆիա կը փոխադրեն, սակայն անոր ծննդեան թուականը 1904 Յունուար 4-էն աւելի առաջ (Յունուար 1, 2, 3) ցոյց տուող վաւերագիր մը չունին: (Ա. Էմինեան, «Ո՛ւր տեղ կազմուեցաւ ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ», ՊԱՊ ՈՒՆՏԻ, Գ. տարի, թ. 2. էջ 11):

Այդ օրերուն Ուստրի մէջ ալ ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ մը կազմելու միտքը արծարծուած է, որովհետեւ, ինչպէս տեսնուեցաւ, գաղափարին թիւումբը դեռ 1892-ին ԾԻԱԾԱՆ ՄԵԼԻՏԻՆԷԻ միութենէն մնացած էր բոլորին մէջ, ինչպէս կը ներկայացնէ Ա.

Հոս այս ընկերութեան աւելի քան յիսուն տարիներու գործունէութեան վրայ պիտի չխօսինք աւելորդ կրկնութիւնը ըրած չըլլալու համար, քանի որ մանրամասն պատմութիւն պիտի հրատարակուի այս հատորին հետ:

ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1907—1915)

Ինչպէս վերը տեսնուեցաւ, Կրթասիրաց Ընկերութիւնը որ 1880ին առաջին անգամ կազմուած էր Մալաթիոյ մէջ, 1895ի ջարդէն վերջ կազմալուծուած էր, սակայն 4 Յունուար 1904ին, Նիւ Եորքի մէջ կազմուած արտակերպեան նոր ընկերութիւն մը նոյն անունով կը գործէր Ամերիկայի մէջ նոյն նպատակով:

1907ին, Մալաթիոյ մէջ ուր Հայերը 1895ի կոտորածէն վերջ քիչ քիչ վերակազմուած եւ զարմանած էին այս վնասները, որոնք կրած էին, խրախուսուած Ամերիկայի Կրթասիրաց ընկերութեան օրինակով, կը հիմնեն նոր Կրթասիրաց Ընկերութիւն մը: Նախաձեռնողները կ'ըլլան.

Յակոբ Թաշճեան

Մ. Չէքէմեան

Լեւոն Գալուղճեան

Կ. Խցիկեան

Գ. Կէմալմաղեան

Ս. Մանուչեան

Վ. Տ. Դաւիթեան

Նարոլէոն Ալաճաեան

Ընկերութեան նպատակն էր ըստ հիմնադիրներէն Ստեփան Մանուչեանի (ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, ԺԵ. տարի, Թ. 3—4, էջ 45—46), պատանիներու եւ երիտասարդներու բարոյական մակարդակը բարձր պահել, զարգանալ եւ զարգացնել: Հետզհետէ այս ընկերութեան շարքերուն վրայ աւելցան.

Խոսրով Քէչիչեան

Գ. Տ. Տօնապետեան

Գուրգէն Պօղաճեան

Ա. Գ. Եազըճեան

Մ. Կոստիկեան եւ ուրիշներ:

Համիտեան վարչակարգին այս ամենէն խստազոյն օրերուն կազմուած այս ընկերութիւնը, Ստեփան Մանուչեանի վկայութեամբ կը թուի թէ գաղտ-

Էմինեան (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Գ. տարի, Թ. 2):

Այս տարբեր տեսութիւնները ներկայացուած են վերոյիշեալ գործին մէջ: Ես կարծիք պիտի չյայտնեմ այդ մասին մինչեւ որ տպագրուի այս գործը: Միայն կը ցաւիմ որ բացարձակ ճշմարտութիւններու շուրջ երկու բաժանեալ ձիւղերը ԿՐԹԱՍԻՐԱՅին իրենց օրգաններով (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ 1934-ին եւ ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ՝ 1939-ին հրատարակուիլ սկսած) աւելորդ ձիւղ կը սպառեն «վտան ոչինչ»ի, սնտի խնդիրներուն համար իրար անարգելով:

նի ընկերութիւն մըն էր, վասնզի ինչպէս կը յայտնուի Ստեփան Մանուչեանի գրածներէն ընկերութեան անդամները ամէն Կիրակի դադարի ժողովներ կ'ունենային թէ տուներու եւ թէ այգիներու մէջ, ուր ընկերութեան անդամներէն մէկը մասնաւոր նիւթի մը շուրջ կը խօսէր:

1908ին Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատութեամբ ստեղծուած անկաշկանդ սլաւամաններէն օգտուելով, այս ընկերութիւնը լաւ կազմակերպուած ազգօգուտ գործունէութիւն մը կ'ունենայ 1908էն 1914 տեւող եօթն տարուան կարճ շրջանին:

Բացի Մ. Չէքիմեանէ եւ Գ. Կէմալմագեանէ, բոլոր ընկերութեան անդամները, որոնք Մալաթիա մնացած էին նահատակուեցան:

Արտասահման, մասնաւորապէս Ամերիկա դադթողներէն Վ. Տ. Դաւիթեան, Առաքել Գ. Եազըճեան, Ստեփան Մանուչեան, իրենց ուժերը տրամադրեցին Ամերիկայի Կրթասիրաց Միութեան եւ ծառայեցին իրենց դադարփարականին (ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, ԺԵ. տարի, թ. 3-4, էջ 45-46):

ՄԱՍԵԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Ինչպէս Կրթասիրաց ընկերութիւնը, նոյնպէս նաեւ այս ընկերութիւնը, հաւանօրէն 1907ին կազմուած պէտք է ըլլայ: Իր նպատակն էր Մալաթիոյ հայ ժողովրդեան դարգացման սատարել, հաստատելով լսարան, մատենադարան, մամուլ եւ գիշերային վարժարան:

Եթէ չեմ սխալիր այս ընկերութիւնը կը թուի Կրթասիրաց Ընկերութեան ծոցին մէջ կազմուած ըլլալ եւ 1908էն առաջ ժամանակ մը շարունակելէ ետք հարկադրուած դադրած ըլլալ, իրենց դէմ ոեւէ հալածանքի սլաւրուակ չտալու համար, վասնզի Դաշնակցականներ էին¹:

1908ին Օսմանեան Սահմանադրութեան խաբէական վերահաստատութենէն յետոյ, այս ընկերութիւնը երեւան եկաւ եւ գործօն դեր կատարեց Մալաթիոյ Հայոց մէջ:

Այս ընկերութեան առաջին հիմնադիրներն էին Գրիգոր Թաշճեան, Համբարձում (ետքը Տ. Կարապետ քհն.) Պէննէեան եւ Ալթունեան (Սենեքերիմ Ափալաքեան, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, թ. 27, էջ 6):

1909ին ընկերութիւնը ունէր 300 անդամ, իսկ իր հաստատած մատենադարանը՝ 500 գիրք:

Ատենապետն էր Խոսրով Քէշիշեան եւ Ատենադպիրն էր Գրիգոր Արփաճեան:

Ընկերութիւնը կը ջանար ամէն Կիրակի դասախօսական, վիճաբանական եւ հրապարակային ժողովներ սարքելով զարկ տալ ժողովուրդի ինքնա-

(1) Դաշնակցական Գէորգ Մելիքիսեցի իր Նախնիներուն մէջ (Պոստոն, 1939, էջ 78) գրած է թէ «Դաշնակցութեան Կոմիտէն միշտ գործած է «Մալաթիոյ Ընկերութիւն» անուան տակ»:

դարձացման: Այս հաւաքումներուն անխտիր ամէն կուսակցութենէ եւ դաւանութենէ Հայեր կու գային:

Անոնք կը խօսէին, կը վիճէին, բայց ի վերջոյ, սիրով եւ առանց կըրքոտելու կը բաժնուէին իրարմէ:

Այս ընկերութիւնն նաեւ օգտակար կ'ըլլար դպրոցներուն եւ մանաւանդ աղքատ եւ անկարող ուսանողներու (նոյն):

ՄԱՍԵԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ, քողարկեալ դաշնակցութիւնը, կը դործէր այս անունին տակ: Մամուլ ալ հաստատել ձեռնարկած է եւ 20 Յունուար 1909ին հրատարակած է Զառ անունով խմորատիպ հանդէս մը (տես վարը):

ԸՆԹԵՐՑԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Հաւանօրէն 1885ին հիմնուած ԸՆԹԵՐՑԱՍԻՐԱՅ ՍԱՆՈՒՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ վերակազմութիւնն է Օսմանեան Սահմանադրութեան 1908ի վերահաստատութենէն ետք, տիրող աղատ կարգերէն օգտուելով:

Իր դործունէութեան վրայ ոչ մէկ տեղեկութիւն ունինք դժբախտաբար:

ԶՄՇՈՒՏ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1908)

1908ին Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատութեան տարին, Սահակեան Մայր վարժարանի աշակերտներէն մաս մը կը կազմէ **ԶՄՇՈՒՏ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ**, նպատակ ունենալով ինքնազարգացում եւ ինչպէս նաեւ ուրիշներու օգտակար հանդիսանալու փափաքը: Սահակ Պէննէեան որ հիմնադիր անդամներէն մէկն է կ'ըսէ. «Հմուտ առաջնորդներու դեկավարութենէն մենք շարքայիններս շատ օգտուեցանք»:

Մասնաւոր կերպով կը յիշատակէ Սիմօնիւն, որ Ատուր Աղայենց տունը կը բնակէր: Ընկերութեան առաջին անդամներն էին Մկրտիչ Թօփալեան, Մկրտիչ Մալաճիկեան, Յակոբ Եղոլունեան, Յակոբ Թիւթէլեան, Ստեփան Շիրինեան, Սուրէն Նաճարեան եւ Գրիգոր Նաճարեան, որոնք իրենց բնակարանին մէջ պղտիկ սենեակ մը տրամադրած էին ժողովներուն համար:

Այս ընկերութիւնը կը շարունակուէր տակաւին 1911ին (Սահակ Պէննէեան, ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, ԺԵ. տարի, Թ. 3-4, էջ 46):

Աշխարհաւեր պատերազմին եւ թրքական անպատմելի եղեռնին հետ վերջ գտած է:

. ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

(1896-1898)

1895 Հոկտեմբեր 22ի ջարդէն քանի մը ամիս ետքը, չորս վերապրող հորահա երիտասարդներ, իրար կը գտնեն եւ կը կազմեն ընկերութիւն մը, որ երկու տարի կեանք կ'ունենայ:

Այդ չորս երիտասարդներն էին .

1. — Յակոբ Պէննէեան (+1915ի նահատակ)

2. — Յակոբ Թաշճեան (Վառվառին) նոյնպէս նահատակ

3. — Նազարէթ Թորոսեան նոյնպէս նահատակ

4. — Գրիգոր Խանճեան (1915ի եղեռնէն վերապրող, Նիւ Եորք հաստատուած, Ամերիկա) :

5. — Քերովրէ Թաշճեան¹ (1915ի եղեռնէն վերապրող, Նիւ Եորք հաստատուած, Ամերիկա) :

Այս հինգ սրտակից ընկերները որոշած էին ընկերութեան կազմութիւնը գաղտնի պահել իրենց մէջ : Քերովրէ Թաշճեան կը յիշէ թէ հարազատ եղբայրներու պէս իրարու հաւատարիմ էին : Իրենց նպատակը տղայական է : Անոնք կը խորհէին թէ ի՞նչպէս կրնային վրէժ լուծել : «Բայց, ցաւալի է, կ'ըսէ Քերովրէ Թաշճեան, որ տիրող կարգերու բերումով մենք չհասանք մեր նպատակին» (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 48, էջ 15) :

ԲԱՆԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

1909ին Բարսեղ Շահպաղ իր Մալաթիա այցելութեան առթիւ 1908ի Օսմանեան Սահմանադրութենէն վերջ կազմուած հայ ընկերութիւններու շարքին կը յիշատակէ նաեւ ԲԱՆԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ անունով ընկերութիւն մը եւս, որուն ե՞րբ եւ ի՞նչ նպատակով կազմուած եւ ի՞նչ գործունէութիւն ունեցած եւ ե՞րբ դադրած ըլլալը չենք գիտեր :

Ինծի կը թուի թէ այս ընկերութեան անունը ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՅ պիտի ըլլայ եւ ոչ Բանասիրաց, ինչպէս գրած է Բ. Շահպաղ :

Այս ընկերութիւնը Ս. Յարութեան թաղին մէջ կազմուած էր :

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Նոյնպէս Բարսեղ Շահպաղէ յիշուած է ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ, որ Բանասիրացի պէս 1908ին Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ հաստատուած է :

Բարսեղ Շահպաղ 1909ին, այս ընկերութեան մասին կ'արտայայտուի սապէս . «Հազիւ Սահմանադրութիւնը կը հռչակուի՝ վրայէ վրայ բազմաթիւ ընկերութիւններ կը սկսին կազմուիլ, ՄԱՍԵԱՅ, ԸՆԹԵՐՑԱՍԻՐԱՅ, ԶԸՄՇՈՒՏ, ԲԱՆԱՍԻՐԱՅ, ՄԱՆԿԱԿԱՆ եւայլն, որոնք բոլորն ալ անկէ առաջ արդէն հաստատուած կրթասիրացիներու նման իրենք իրենց կ'առաջադրեն աշխատիլ ժողովրդական գարգացման համար : Այս բոլոր ընկերութիւնները կան

(1) Ծնած է 25 Նոյեմբեր 1880-ին : Աշակերտ Աւետիս Խորասանճեանի՝ Մայր Վարժարանի մէջ : Որբացած հօրմէ 1895 Հոկտեմբեր 22-ի Զարդին հետեւանօք :

մինչեւ այսօր եւ կը շարունակեն գործել, իրենց գլուխը ունենալով ՄԱՍԵԱՅը, որ ամենէն գորաւոր է» (տես Հ. Եփրեմ Պօղոսեան, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 58, էջ 3) :

ՄԵԼԻՏԻՆԷԻ ՄԻՈՒԹԻՒՆ (1925)

Հ. Եփրեմ Պօղոսեան (տես ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Թ. 60, էջ 20) կը գրէ թէ 1925ի վերջերը Ֆիլատէլֆիոյ մէջ կազմուած է ՄԵԼԻՏԻՆԷ ՄԻՈՒԹԻՒՆը, նըստաւոր ունենալով՝ օգնել Մալաթիացի կարօտ ուսանողներու Ամերիկայէն դուրս (Կրթասիրաց, Պէյրութ, 1925, էջ 147) :

Այս միութեան մասին Գէորգ Տէր Պաղտատարեան Ֆիլատէլֆիայէն գրութիւն մը գրելով ԼՐԱԲԵՐԻ (31 Օգոստոս 1944) այս միութեան բուն նըստաւոր կը ներկայացնէ Ա) Մալաթիացի հայրենասէրներուն ջանքերը Կըթթասիրացէն դէպի Մելիտինէ ընկերութիւնը շեղելով ձախողնեցնել ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻՈՅ շինարարութիւնը, Բ) Մալաթիացի ուսանողներ սլաւորաստելու ձեւին տակ Դաշնակցական գործիչներ սլաւորաստել :

Ընկերութեան վարիչները Մալաթիացիներու սլաւոր գրած են անդամակցելու այս ընկերութեան, որպէսզի բռնաւորուած Կըթթասիրացը քանի որ անկարող է նիւթապէս՝ արտասահմանին օգնութեան կարօտ Մալաթիացի սլաւորանիներու նախապատրաստական կըթութիւն տան եւ ապա զրկեն Հայաստանի համալսարանը, որպէսզի անկէ շրջանաւարտ ըլլալէն ետք, օգտակար ըլլան Նոր Մալաթիոյ համայնքին : Սակայն երբ ժամանակը եկած է որ ուսանողները Համալսարան մտնէին, ընկերութեան Դաշնակցական հիմնադիրները քաջալերած են զանոնք որ մերժեն Հայաստան մեկնիլ : Ասիկա սլաւորուեցաւ եղած է որ բարեմտաբար խաբուած բազմաթիւ Մալաթիացիներ հրաժարին ընկերութենէն եւ երեք տմիս չանցած լուծուի ընկերութիւնը :

Կըթութի թէ այս ընկերութեան կազմութիւնը յառաջարանը եղած է այն մեծ պառակտումին, որ Մալաթիոյ Կըթթասիրացը երկուքի բաժնեց, միեւնոյն անունով, մէկը առնելով «Հարազատ» պիտակ անունը, թէեւ կը պընդուի ոմանց կողմէ թէ ՄԵԼԻՏԻՆԷ կազմուած է Ֆիլատէլֆիայի մէջ, բոլորովին անկախօրէն եւ հեռու ուէ նենդ եւ չարամիտ առաջագրութիւններէ :

Խ. Եսայեան կը հաստատէ (Տես ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 37-38, էջ 11), այս ընկերութեան գլխաւոր հիմնադիրը եւ կազմակերպիչներէն մէկը եղած է Միսաք Կոստիկեան «որ Ամերիկա գալէն իվեր գլխաւոր ջատագովը եւ գաղափարախօսը եղած է այդպիսի միութեան մը կազմութեան, այն համոզումով, որ ինչպէս Մալաթիոյ մէջ իրենց կազմած «Կրթասիրաց Միութիւնը», այնպէս ալ հոս՝ Ամերիկայի մէջ, սեղմ, մտերիմ ընկերներու շրջանակի մը մէջ կազմակերպուած նոյնանման միութիւն մը կրնայ օգտակար գործունէութիւն ունենալ» : Եւ այս իբր թէ ԿՐԹԱՍԻՐԱՅԻ կողմէ լքուած ուսման կարօտ նոր սերունդին օգնելու նպատակը հակառակ իր դանձին մէջ խոչոր դումարներ սլաւորաստ ունենալու :

Կը հերքուէր նաեւ ուսանողներու Հայաստան երթալու չկամութիւնը, վեր առնելով Հայաստանի դուռները փակ ըլլալու պարագան: (Տեա ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 37-38, էջ 11):

Վէճը որ այն ընկերութեան մասին գոյութիւն ունի, կը շահագրգռէ անոնք միայն, որ հաշիւներ կամ քշելիք խոզեր ունին:

ՀԱՅ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը որ 1908էն վերջ թուրքիոյ բոլոր քաղաքներուն մէջ մասնաճիւղեր ունեցած է, քիչ մը ուշ, վերջապէս Մալաթիոյ մէջ ալ իր մասնաճիւղը ունեցած է 1913ին:

Այսպէս Մալաթիացիք ալ բերած են իրենց մասնակցութիւնը համադրային այս մեծ կազմակերպութեան, որուն զերը եւ կարեւորութիւնը աւելորդ կը նկատեմ բացատրել, քանի որ հայ մը չկայ որ չզիտնայ:

Հետեւաբար առանց իմ կողմէս բան մը աւելցնելու, հոս կ'արտադրեմ այս համադրային մեծ ու օգտակար հիմնարկութեան Մալաթիոյ ճիւղին վերայ դրուած հետեւեալ տողերը.

«1913 Նոյեմբերին, Մալաթիոյ կաթողիկոսական փոխանորդ Գեր. Մեսրոպ վրդ. Երէցեան¹ եւ տեղւոյն ազգայիններէն ոմանք կը մտածեն Հ. Բ. Ը. Միութեան տեղական Մասնաճիւղ մը կազմել, ի յիշատակ հայ տառերու դիւտին, որուն 1500ամեայ յորելեանը նոր տեղի ունեցած էր հայ ժողովուրդին ընդհանուր խանդավառութեան մէջ: Այս միտքով հաւաքում մը կ'ունենան Տոքթ. Լուծֆիկ Հալէպլեանի բնակարանը, ուր Տոքթորին նախագահութեամբ առթամեայ մարմին մը կը կազմուի եւ ներկաներէն 15 հոգի անդամ կ'արձանադրուին:

«1914 Յունուար 1ին տեղի կ'ունենայ անդամական ընդհ. ժողով մը որ կ'ընտրէ հետեւեալ վարիչ մարմինը. — Տեարք Տոքթ. Լուծֆիկ Հալէպլեան, Ատենապետ, Միհրան Մ. Թերխանեան՝ Ատենադպիր, Տիգրան Սարաֆեան՝ զանձապահ, եւ խորհրդականներ Յարութիւն Ոսկերիչեան եւ Մանուկ Տամպուրաճեան:

«Այս մարմինը կը սկսի եռանդով աշխատիլ, սարքելով հրապարակային հանդէսներ եւ բանախօսութիւններ:

«Անդամներու թիւը շուտով կը բարձրանայ 26ի, բայց վրայ կը հասնի ընդհանուր պատերազմը եւ մասնաճիւղը կը լուծուի»:

Տեա ՈՍԿԵՄԱՏԵԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԻՈՒԹԵԱՆ, հրատարակուած Միութեան Արժաթեայ Յորելեանին (1908-1931) առթիւ, տպագր. Փարիզ էջ 121 :

(1) Ամատուսի ալ կոչուած է:

ԱՐԱՄԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ՀԻՒՍՆԻ ՄԱՆՍՈՒՐԻ

Մալաթիոյ մէջ տեսնուած մշակութային ջանքերը հաւանօրէն դրդիւ եղած են որ իրեն շրջակայ եւ Մալաթիոյ առաջնորդութեան ենթարկուած վայրերու մէջ ալ նմանօրինակ ձեռնարկներ կատարուին :

Այսպէս Հիւսնի Մանսուրի մէջ կը կազմուի ԱՐԱՄԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ մը հաւանօրէն 1880էն ետքը, վասնզի 1885 Մայիս 26 թուականով Պոլիս պատրիարքարան ղրկուած նամակի մը մէջ կը հաղորդուի թէ Արամեան ընկերութիւնը խանդարուած է, ինչ որ կանոնաւոր անցեալ մը ենթադրել կու տայ :

ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ՀԻՒՍՆԻ ՄԱՆՍՈՒՐԻ

Մալաթիոյ Առաջնորդութեան ենթակայ Հիւսնի Մանսուրի մէջ 1891ին կը կազմուի ընկերութիւն մը ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ անունով, եւ կը խնդրեն Պոլսոյ պատրիարքարանէն 5 նոյեմբեր 1892ին թուականով նամակով մը անոր վաւերացումը, որ չի զլացուիր անշուշտ (Պատ. Արձան.) սակայն երկար չէ տեւած այս ընկերութիւնը :

Ը.

ԼՍԱՐԱՆՆԵՐ

Դպրոցին լրացուցիչն էր Լսարանը, որ մասնաւորապէս 1879էն ետք Կ. Պոլսոյ եւ գաւառական բոլոր քաղաքներու մէջ հաստատուեցաւ կենդանի խօսքով լուսաւորելու համար միտքերը :

Մալաթիա ալ ունեցաւ իր Լսարանները, որոնք գլխաւորապէս դպրոցներու կցուած էին :

ԿԻՐԱԿՆՕՐԵԱՅ ԼՍԱՐԱՆ

1886ին երբ Կրթասիրաց ընկերութիւնը իր սեփական վարժարանը կը հիմնէ, դպրոցը բացուելէն սկսեալ ամէն կիրակի կէսօրէ ետքը, դպրոցին մէջ տեղի կ'ունենային նաեւ բարոյական եւ գիտական բանախօսութիւններ Յակոբ Յովնանեանի կողմէ (Հ. Եփրեմ Պօղոսեան, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 57, էջ 19) : Ժողովուրդը հետաքրքրութեամբ կը հետեւէր այս կիրակնօրեայ բանախօսութիւններուն, որոնք շինիչ հանգամանք մը ունէին եւ ժողովուրդը օգտակար գաղափարներու հաղորդ կ'ընէին : Խուռն բազմութիւն մը ներկայ կ'ըլլար (Յակոբ Մուրատեան, ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Դ. տարի, Թ. 1, էջ 13) :

1888ին, Մալաթիոյ Վերի ՍԱՆՏԸՂԵՐ Թաղին մէջ բացուած վարժարանին (տես վերը էջ 718) ուսուցիչը՝ Եղովբոս . . . , նմանութեամբ Կրթասիրաց վարժարանին մէջ կատարուած բանախօսութիւններուն, կիրակի օրերը դպրոցին մէջ բանախօսութիւններ կ'ընէր մեծերու եւ երիտասարդներու (Հ. Եփրեմ Պօղոսեան, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 57, էջ 19, Յակոբ Մուրատեան, ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Դ. տարի, Թ. 1, էջ 13)։ Որքան ատեն որ տեւած է, ծանօթ չէ։

ԿԻՐԱԿՆՕՐԵԱՅ ԼՍԱՐԱՆ

Մայր կամ կեդրոնական վարժարանի վերածուած Սահակեան վարժարանի⁶ մէջ որ կը գտնուէր Ս. Երրորդութեան եկեղեցիին մօտ, կար նաեւ սըրահ մը, ուր կիրակնօրեայ լսարան մը կազմակերպեց Առաջն. Տեղապահ Խաչատուր վրդ. Տէր Ղազարեանը, որ ինչպէս տեսնուեցաւ Մալաթիոյ մէջ արդիւնաւոր գործունէութիւն մը ունեցած է, մասնաւոր կերպով հոգածու կըրթական գործին։

Այս համեստ եւ աշխատասէր եկեղեցականին հաստատած կիրակնօրեայ լսարանը Կիրակի առաւօտները ժամը 6էն 8 կը տեւէր։ Հոն տեղի կ'ունենային կրօնական ընթերցումներ, կը կատարուէին արտասանութիւններ, եւ կը կարդացուէին թերթերու կարեւոր յօդուածները, կամ կ'ըլլային ճառախօսութիւններ (Արեւելք, Կ. Պոլսոյ, 1901, Թ. 4532)։

Որոչ տեղեկութիւն մը չունինք թէ այս օգտակար ձեռնարկը որքան ատեն շարունակուած է, բայց կը կարծեմ թէ տեւած է նաեւ Գէորգ վրդ. Արսլանեանի Առաջնորդութեան շրջանին։

1912—13 եւ 14 թուականներուն երբ կարգ մը խորհրդակցական ժողովներով, կրթական գործին համար երեք յարանուանութիւններուն միջեւ համաձայնութիւն մը կնքուեցաւ եւ երեք համայնքներէն առնուած ներկայացուցիչներով խառն Ուսումնական Խորհուրդ մը կազմուեցաւ, այս խառն Յանձնախումբը Կիրակի օրերը կանոնաւորապէս սարքեց լսարաններ աւելի կազմակերպուած եղանակով մը։ Անոր իրենց մասնակցութիւնը կը բերէին աչքի դարնող բոլոր ուժերը՝ բանախօսութիւններով ու դասախօսութիւններով։ Տարէցներու հետ կը քաջալերուէր նաեւ երիտասարդութիւնը, որ անպատճառ ներկայ կ'ըլլար այս լսարանական ժողովներուն։

1912—1914 տարիները Մելիտինէի հայութեան համար յառաջդիմութեան ու ծաղկումի շրջան մը եղան։

Լսարանի ղեկավար առաջնորդներն էին Խոսրով Քէշիշեան դեղագործ, շերամարոյծ Ս. Մոմճեան, Ս. Պօնճուղեան, Մանուկ Խանճեան եւայլն։

Խոսրով Քեփեան

Ձանք չէր խնայուեր լսարանական հաւաքոյթները աւելի օգտակար եւ դրաւիչ դարձնելու համար, մասնաւորապէս երիտասարդութեան համար (Տոբթ. Միջաշէլ Քէշիշեան, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 20, էջ 5-6) :

Այս լսարանին կազմակերպութիւնը կարելի է ենթադրել որ նոյնինքն ՄԱՍԵԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ (տես վերը) ըրած է :

Թ.

ՄԱՍՈՒԼ ԵՒ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հայերը ուսման ու լուսաւորութեան հետամուտ ժողովուրդ մը եղած են եւ միշտ Արեւելքի մէջ իրենց բնակակից ժողովուրդներէն զարգացած են :

Ընթերցումը իբր միջոց լուսաւորութեան Հայերէն չէ արհամարհուած, որքան որ ալ իմաստութեան շատ սէր ունեցած չըլլայ Պատմահօր բացատրութեամբը :

Մասնաւորապէս լրագրութիւնը այլազան պատճառներով, որոնք բացատրել մեզ կրնայ հեռուները տանիլ Հայերը հետաքրքրուած են մամուլով եւ անոր տարածումը տեսակ մը չափանիշ նկատուած է քաղաքի մը կամ գաւառի մը բնակչութեան զարգացման աստիճանը որոշելու համար :

Այս տեսակէտով Մալաթիա կը տեսնուի որ բաւական ուշ մնացած վայր մըն էր, վասնզի 1900ին կը ստանար հետեւեալ պարբերականները, իբր ընթերցման նիւթ .

10 ԱԻԵՏԱԲԵՐ (կրօնաթերթ, միսիոնարական)

1 ԱՐԵՒԵԼՔ (Պոլսական օրաթերթ)

3 ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆ (Պոլսական օրաթերթ)

6 ԲԻԻՐԱԿՆ (Ազգագրական)

4 ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿ (Պոլսական օրաթերթ)

4 ՓՈԻՆՁ (լրագիր շաբաթական)

2 ՄԱՍԻՍ (գրական շաբաթաթերթ)

1 ՄԷՃՄՈՒԱՅԻ ԱԽՊԱՐ (կրօնաթերթ Կաթողիկ)

1 ՃԵՐԻՏԻԷ ՇԱՐՔԻԷ (Հայաստան թրքերէն օրաթերթ)

Այս ցանկին վրայ աչք նետող մը անմիջապէս կը հասկնայ Մալաթիոյ զարգացման աստիճանը եւ անոր յետագէմ վիճակ մը ունենալը :

Ասով հանդերձ 1908ին Օսմանեան Մահմանադրութեան հռչակուելէն վերջ թուրքիոյ ներքին դաւառներուն մէջ երբ արգելքները այլեւս դոյութիւն չունենալուն համար մեծ շարժում մը տեսնուեցաւ ամէն քաղաքի մէջ տեղական լրագրութիւն եւ տպարան ստեղծելու համար, մեր երանելի մօլութեան ալ ցոյց տուաւ ջանք, լրագիր ունենալու 30—40 ընթերցողով :

Եւ իբր թէ մէկը չբաւէր, 2—3 թերթ երեւան եկան :

Այսպէս հաղիւ վեց ամիս բոլորուած էր Օսմանեան խաբեւտտիր Մահմանադրութենէն ետք, երբ 20 Յունուար 1909ին Մալաթիոյ մէջ կը սկսի լոյս տեսնել ՋԱՀ անունով խմորատիպ թերթ մը Մասեաց ընկերութեան ջանքերով (Թէոդիկ ԱՄԵՆՈՒՆ ՏԱՐԵՅՈՅՅԸ, 1910, էջ 14), կամ աւելի ճիշդը, Դաշնակցութեան անդամներուն ձեռքով :

1909 Մարտ—Ապրիլ ամիսներուն, երբ Բարսեղ Շահպաղ Մալաթիա կ'այցելէ «ՋԱՀ»ը կը տեսնէ եւ կ'ըսէ թէ «քէն խմորատիպ, բայց յամենայն դէպս իր բովանդակութեամբ շատ աւելի բարձր եւ ներկայանալի է, քան Սեբաստիոյ «Անդրանիկ»ը, բայց ինչ ընեն, ինչ կրնան ընել ատոնք ալ երբ ամէն մէկ պահանջի իրականացում իր հետ կը քաջ նիւթական մեծ զոհողութիւններ, ինչ որ ընելու ոյժը զգայ սոված ժողովուրդին քով» (Արեւելք, 1909, թ. 7069) :

ՋԱՀի համար թէեւ ըսուած է թէ կը հրատարակուէր Կրթասիրացի կողմէ, բայց ճիշդ չէ, թէեւ ճիշդ է որ Մասեաց ընկերութիւնը Կրթասիրացէն ծնած էր :

Կրնայ նաեւ չփոթութեան մը արդիւնք ըլլայ այս հաւաստումը, վաւերի այդ թուականներուն Կրթասիրաց ընկերութիւնը կը հրատարակէր շաբաթաթերթ մը (ձեռագիր), խմբագրութեամբ Ս. Մանուկեանի :

Իւրաքանչիւր անգամ պարտ էր առնուաղն ամիսը անգամ մը դրութիւն մը ունենալ : Ծածկանունի դրութիւնը հաստատուած էր (ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, ԺԵ. տարի, թ. 3—4, էջ 45) :

Դժբախտաբար թերթին անունը չէ տրուած : Բայց որովհետեւ գիտենք այլուր (տես ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Դ. տարի, թ. 4, էջ 22), թէեւ 1910—1914 Մալաթիոյ մէջ լոյս կը տեսնէր ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ անունով խմորատիպ թերթ մը, Եղիա Թօփալեանի խմբագրութեամբ (նոյն) կը խորհիմ թէ Կրթասիրացի շաբաթաթերթը այս էր, կամ անունը չփոթուած է եւ ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ անունը

դրուած է, մինչդեռ պէտք էր ԼՈՒՍՆԱԿ ըլլար, որ տեղեկատուութեան մը համաձայն Կրթասիրացի կողմէն կը հրատարակուէր ԶԱՀԻՆ հետ, որ աւելի ընդարձակ էր ծաւալով: Երկու թերթերն ալ խմորատիպ էին:

ԶԱՀԻ խմբագիրն էր հանրային անձնուէր գործիչ Խոսրով Քէչիշեան, որ ամէն հանրային օգտաշատ գործի մէջ ղեկավար դեր ունէր:

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիին քով լսարանին համար շինուած սրահին մէջն էր նաեւ մատենադարանը, որ բաւական հարուստ էր իր պարունակութեամբ:

Գէորգ վրդ. Արսլանեան, անոր ճոխացման աշխատած է:

Օգտակար դեր կը կատարէր ան:

Ուսուցիչներ եւ չափահաս աշակերտներ կը ծառայէին անոր:

ԹԱՏՐՈՆ

Մալաթիա թատրոն չէ ունեցած:

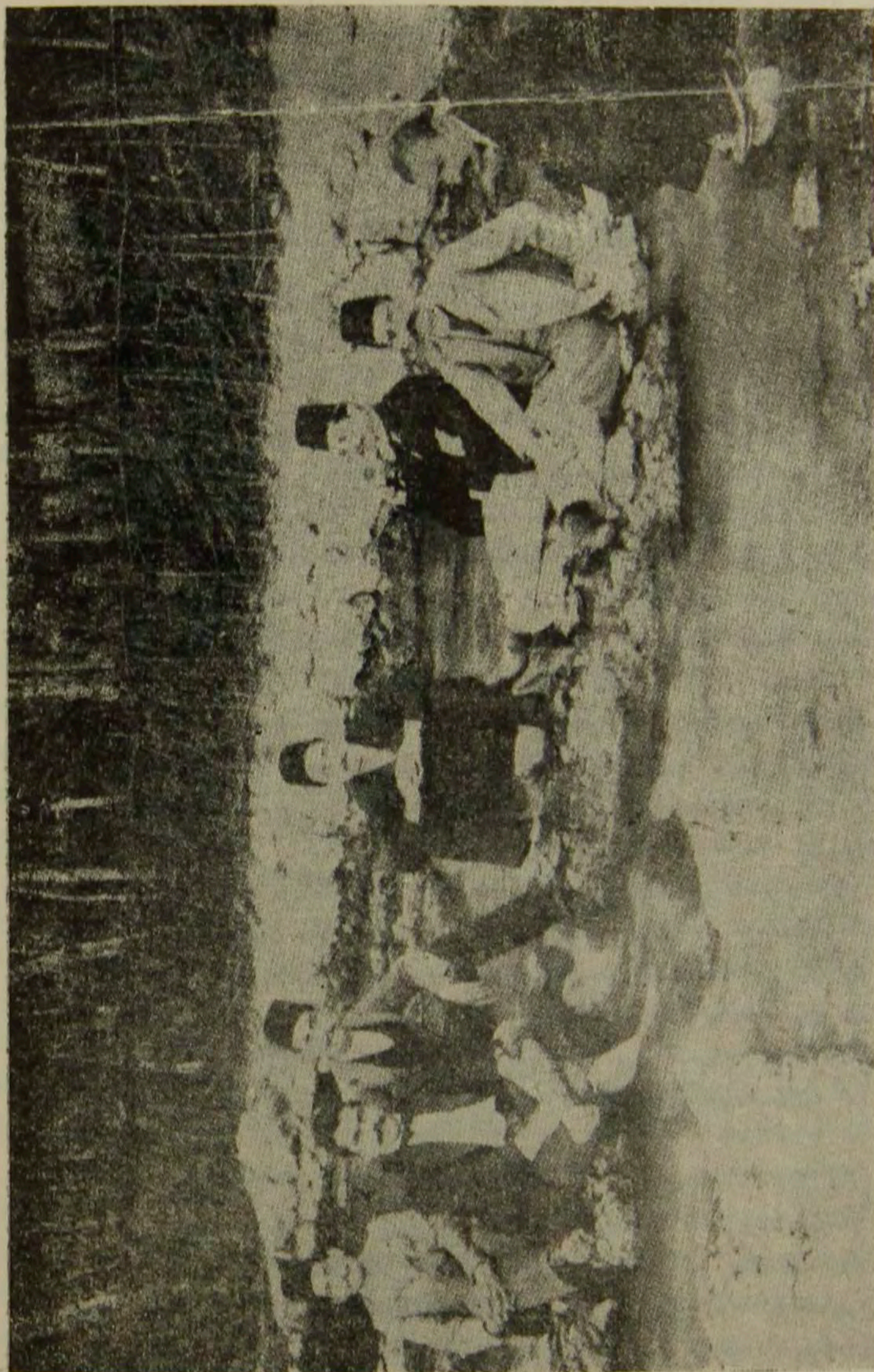
Միայն կը յիշուի թէ զպրոցականներ հանգէսի մը միջոցին թատերական ներկայացում մը տուած էին:

1906ի զպրոցական տարեշրջանի աւարտումէն անմիջապէս վերջ, ուսուցիչներու օժանդակութեամբ ներկայացուեցաւ ԺԴՆԵՒԻԵՒ Թատերախաղը թրքերէն լեզուով:

Սրահը խուռներամ լեցուած էր:

Ներկայ էին նաեւ շատ մը թուրքեր: Գտած ընդունելութենէն քաջալերուած ներկայացումը կրկնուեցաւ (Ստեփան Մանուչեան, ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, ԺԵ. տարի, թ. 3-4, էջ 45):

Պատմական խմբա կար մը, հանուած՝ վերի Պապ Աւիսի ջուրերուն ափը. -
 Գէպի ձախ՝ Փրոճ. Սաւուէլ Խաչատուրեան, Փրոճ. Տ. Ս. Որբերեան, Խաչատուր
 Պոնափարբեան, Դաբիէլ Անուարէ. և, Սեդրակ Մումնեան, Խոսրով Սարաճեան
 և Յարութիւն Շեքերեան:

Է. Մ Ա Ս

ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵԱՆՑ ԿԵԱՆՔ

Ա.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵԱՆՑ ՄԱՏԱԿԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Մինչեւ Կիւլհանէի Սաթթը Հիւժայունի հրատարակութեան (1839) Հայերը, իբր ԲԱՅԱ իրաւունք չունէին խառնուիլ պետական դործերու, եւ իբր պաշտօնատար ծառայելու երկիրին:

Միակ առանձնաչնորհը որ ոչ-խաւամ հասարակութիւնները ունէին, իրենց կրօնական-եկեղեցական կազմակերպութիւններն էին, դիւաւորութեամբ եկեղեցական առաջնորդներու, որոնք իրենց թեմերը կը կառավարէին հասարակութենէն քանի մը ազդեցիկ անձեր ունենալով իբր խորհրդական եւ կը մատակարարէին եկեղեցիները, վանքերը եւ անոնց յարակից եւ անոնց մաս համարուած դպրոցները (աւելի հանգամանօրէն բացատրուած է այս բոլորը (ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 1295-1300):

Այնպէս մեր Առաջնորդները, որոնք իրենց ՊԵՐԱԹՅՆԵՐՈՒՆ վրայ հիմնուելով կրնային ինքնազուիս դործել անպատասխանատու, չեն համարձակած այդ բանը րնել, մեր եկեղեցիին ոգւոյն հակառակ ըլլալով կղերական բացարձակապետութիւնը եւ մենատիրութիւնը:

Աշխարհականներ միշտ դործակից եղած են հոգեւոր պետերու եւ մեր եկեղեցական առաջնորդները միապետաբար չեն դործած: Միշտ ունեցած են դործակիցներ, որոնք Ազգ. հաստատութիւններու մատակարարութեան դործին մէջ աջակցած են եկեղեցականներու:

Հին ատեն Առաջնորդները կը նշանակէն ՄԻԻԹԷՎԷԼԼԻ տիտղոսով մատակարարներ կամ եկեղեցապահներ, իւրաքանչիւր եկեղեցիի եւ վանքի համար:

Այս ՄԻԻԹԷՎԷԼԼԻները տեղւոյն բնակիչներէն կամ եկեղեցիին ծխականներէն իրենց օգնականներ կ'առնէին, եթէ ուզէին եւ այնպէս կը տնտեսէին եկեղեցիները եւ անոնց յարակից հաստատութիւնները:

Այս դրութիւնը անկանոն էր, վասնզի ՄԻԻԹԷՎԷԼԼԻները կամ այլ կոչումով ԻՇԽԱՆ ԱՂԱՆԵՐԸ, որոշ օրէնքով մը չէին ընդունուեր, համարատուութեան պարտաւոր չէին եւ որոշ ժամանակէ մը ետքը հրաժարելու ստիպուած չէին:

Եկեղեցիները կը մատակարարուէին կամաւոր նուէրներով: Իսկ եկեղեցականները կ'ապրէին նոյնպէս եկեղեցական պաշտամունքներու կամ ծի-

սակառարութիւններու առիթներով իրենց ստացած նուէրներով: Պնակներու եւ Գանձանակներու հասոյթներն ալ եկեղեցիներու եւ եկեղեցականներու կը պատկանէին:

Ժողովուրդին այս ինքնակամ նուէրները այն ատեն բաւարար հասոյթ կ'ապահովէին, վասնզի ժողովուրդը կրօնասէր էր եւ ամէն հայ հաւատացեալ գոնէ Կիրակի օրերը եկեղեցի երթալը պարտականութիւն կը համարէր:

Երկար ատեն այս էր վիճակը բոլոր եկեղրոններու մէջ: 1860էն ետք, երբ Ազգային Սահմանադրութիւնը դործադրուելու սկսաւ, վերջ տրուեցաւ Միեկեղեցական դրութեան, եկեղեցիներու համար ժողովուրդէն ընտրուեցան թաղական խորհուրդներ եւ թեմական եկեղրոններու մէջ բոլոր վիճակայիններու կամ թեմականներու քուէով Գաւառական Երեսփոխանական ժողովներ 20—48 անդամներով իրր համարառու մարմին եւ ընտրող առաջնորդին եւ վիճակային Քաղ. եւ Կրօն. Ժողովներուն, որոնք խորհրդականներն էին Առաջնորդին եւ միեւնոյն ատեն հակակշիռը թաղային կամ գիւղական թաղական խորհուրդներուն:

Այսպէս, մասւ մեծ փոփոխութիւն մը Ազգ. հաստատութեանց մասակառարութեան մէջ եւ ստեղծուեցան բարդութիւններ, ինչպէս նաեւ վէճեր եւ պայքարներ:

Մալաթիա ալ ունեցած է այս բոլորը, միայն թէ որովհետեւ մինչեւ 1830 աւան թուականը հին շրջանի յիշատակները քաղաքին տեղափոխութեան ատեն ջնջուած են, այդ շրջանէն գրեթէ ոչինչ կը յիշուի, եւ անծանօթ կը մնան Միեկեղեցականները, ինչպէս նաեւ հին ժամանակներու Մենծ-ԱՂԱները, որոնք խորհրդականի դեր կը կատարէին Առաջնորդին քով, որ ամսական չունէր եւ պատահական հասոյթներով կ'ապրէր:

Իրեն վիճակակից էին քահանաները, որոնք նոյնպէս «ժողովուրդին ձեռքը նայելու» պարտաւորուած էին: Այս պատճառով, Մալաթիոյ քահանաներն ալ անկեալ վիճակ մը ունեցած են, մինչեւ նոր ժամանակները:

Մալաթիոյ երեք եկեղեցիներու եւ թեմին միւս քաղաքներու եւ գիւղերու քահանաները, ինչպէս գրեթէ ամէն տեղ առհասարակ անուս մարդեր էին, որոնք իրենց պաշտօնին համար կոչում չունէին, եւ անկարող առաջնորդելու իրենց ծխականները գէպի բարոյական եւ հոգեկան կեանք:

Պէնսիլանիա Կարապետ քհնյ. որ քիչ շատ սրատրաստուած անձ մըն էր, ուսուցչութենէ քահանայութեան կոչուած ըլլալով, Մալաթիոյ քահանայական դասին անկեալ վիճակը չի ծածկեր եւ շատ տխուր գիծերով կը ներկայացնէ: Ան իր տեղադրութեան ընդարձակ ձեռագիրին մէջ (էջ 154—156) կը գրէ թէ Մալաթիոյ Հոգեւոյս քահանաներէն մէկը բռած է «Տէրտէրը բամպրկի ԹԱՅ (հալ) է: Ամէն մարդ կաքսոտէ, բայց չի ցաւիր», ուրեմն քիչ մ'ալ մենք քննադատենք, եթէ չհարուածենք: Մալաթիոյ քահանաները, յարգելով բացառիկները բնաւ դարուն եւ ժամանակին ոգւոյն չեն համապատասխաներ: Թողունք իրենց բարձր կոչման եւ պաշտօնին անպիտակ եւ թերացող, հասարակ ընթերցանութիւն եւ ստորադրութիւն մը չիտիէ չիտակ գրելու կարո-

զուլթենէ զուրկ եղողներ շատ գտնուած են : Ասոնք ինչ յանցանք ունին , որովհետեւ հերիք է որ շատերը քահանայի գերզաստանէ եւ տէրտէրու տղայ են : Հերիք է որ այս կամ այն աղային պաշտպանեալը կամ իր արհեստով իր օրապահիկը ճարելու կարողութենէ զուրկ մէկն է , եւ միթէ ատոր պաշտպան եղած աղան «մէր պապ» չունի⁶ : Անոնց հողւոյն համար «Տէրացուն» պէ⁶ տք է անտեսել , «էֆէնտըմ , տա Տէր Յ ին մանծ տղան էֆէՅի կարգալ զըտէ . ՀԱԼՆ ալ ԲԵՐԻՇԱՆ , ՄԱՀՍԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ մի էնեք , ուք տըւի մեր Կամուն տէրտէր ձեռնագրել տաքնէ չըլլի⁶ր» : «Ինչո՞ւ չէ , հերիք է որ հանգազրութեան պէս թուղթ մը ստորագրելով՝ ներկայանայ Աղղ . Առաջնորդարան , ու ահա ամիս մը վերջը փիլոնի տակ է մեր տիրացուն : Տակաւ կը սովորի աղօթք ու մաղթանք եւ կ'ընէ կնունք , անմահ պատարագ :»

Ընթերցող , գիտես անշուշտ թէ այսպիսի եկեղեցական ունեցող ժողովուրդի մը վիճակը ուր կը հասնի :

Դիտողութիւն ու դատողութիւն որչափ որ մեր նպատակէն դուրս է , սակայն նիւթական անձկութենէ ազատելու համար Տիրացուն տէրտէր ըլլալով , տնտեսապէս ալ աւելի թշուառանալուն , չենք կրնար աս պարապան ալ զանց առնել : Թէ ինչպէս :

Սկիզբէն ի վեր հոս ալ «Ծխական դրութիւն» կենալով՝ իւրաքանչիւր քահանայ իր ծուխին հողեւոր պէտքերը , եւ փոխադարձաբար ծուխն ալ իր տան երէցին մարմնաւոր պէտքերը կը հողար ամէն կերպով : Քահանան քահանայադործութեան հետ իր առջի արհեստն ալ կը շահագործէր (երբ ոստայնանկ կամ գերծակ մ'էր) , սակայն երբ քաղաքին եկեղեցիները երեքն ալ շինուած են , ժողովուրդը թաղերու բաժնուելով՝ մասնաւոր ծուխ ունենալը վերցուած եւ «իրաւունքը» ըսուած եկեղեցական տուրքի դրութիւնը հաստատած են , որ կը վճարուի պսակի , մկրտութեան , թաղման եւ այլ հողեւոր մատակարարութեանց առթիւ : Ու այս «իրաւունք» տուրքը , եկամուտի իրր գլխաւոր աղբիւր , կը բաղկանայ հետեւեալ կերպով , այն է՝ 30—40 եւ 50 դրշ . պսակէ , 15 դրշ . մատաղէ եւ 7,5 դրշ . թաղումէ եւ մկրտութենէ , դոր կը յատկացուի քահանայից , լուսարարի , ժամկոչի , եկեղեցւոյ սնտուկին , երբեմն ալ Կիլիկիոյ Ս . Աթոռին : Քահանան իրաւունքէ առած դումարին չափ բան մ'ալ անուղղակի կերպով կ'ընդունի տնօրհնէքէ , տասկանօրհնէքէ , պնակներէ եւայլն :

Յայտնի է ուրեմն թէ Մալաթիոյ քահանաներու նիւթական վիճակն ալ շատ աննախանձելի է : Որուն համար վերջերս ժողովրդեան՝ մանաւանդ եկեղեցական բարեկարգութեան նախանձախնդիր դատակարար , «Աղղ . Ընդհ . Տուրք» անուամբ ամսականի դրութիւնը հաստատեց , որպէսզի քահանաներն ալ օգտուելով ատկէ , այլեւս խղճմտօրէն կատարեն իրենց պաշտօնն ու պարտականութիւնը : Սակայն ատոր ալ , ժողովուրդը , իրր եկեղեցական հին ու բարեպաշտիկ սովորութեան եւ զգացման հակառակ դրութեան , հակառակեցաւ , անսաստեց ու բնաւ չվճարեց իր վրայ բաշխուած տուրքը : «Ի՞նչ հին դրութիւն կ'ուզենք» ըսելով , ու եղաւ քահանաներու նիւթական վիճակը «Յե-

տինն» չար քան զառաջինն : «Աստուած շատ քաջել չիտայ» :

Ուստի աւելորդ չէ ըսել թէ քահանաներու նիւթականին բարւոքման եւ եկեղեցական բարեկարգութեան ու ապագային ուսեալ եւ բանիւրուն քահանաներ ունենալու համար՝ հիմակուրնէ պէտք է զոհացուցիչ դրամ կամ ամսականներ վճարել, ընծայացուներ պատրաստել «Ժառանգաւորաց զպրօց»ները ուսանողներ զրկելով :»

Հոգեւոյս Պէննէեան քհնյ.ի այս խիստ դատաստանը չունի բարեբախտարար Պոլսոյ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿ օրաթերթին Մալաթիոյ թղթակիցը (հաւանօրէն Խոսրով Քէչիշեան) որ այնքան յոռետես չէ եւ իր թերթին կը գրէ թէ «ինչպէս ուրիշ բաւական վիճակներու, նոյնպէս այս թեմագլուխ փառաքին մէջ փահանայական դասն ալ վերջին տարիներս իր մէջ ունեցաւ քիչ շատ ուսեալ եւ զարգացեալ անդամներ, որոնց մէկ քանին¹ դեռ 1—2 տարի առաջ անոնադրութեան Սահակ Կաթողիկոսէն» (Սուրհանդակ թ. 1906) :

Նոյնպէս Սենեքերիմ Ափալաքեան (Յուշեր եւ Խոհեր, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ թ. 26 էջ 7) 1941ին իր անցեալ վերջիչումներու մէջ կը գրէ թէ «Մալաթիոյ մէջ կային վեց փահաններ, որոնցմէ երկուքը յաճախ իրենց անկուշտ բնաւորութեամբ տեղի կու տային գանգատներու եւ անախորժութեանց, բայց չորսը լաւ էին, իրենց կոչումին գիտակից եւ նուիրումով կը ծառայէին ժողովուրդին» :

Այս վկայութիւնը թէեւ նպաստաւոր է Մալաթիոյ քահանաներու համար, սակայն որ աստիճան ճիշդ ըլլալը կը մնայ խնդրական, երբ կայ քահանայ մը որ իր պաշտօնակիցներուն մասին կը վարանի տալու լաւ վկայութիւններ :

Քահանաներէն անցնելով աշխարհականներու, Մալաթիոյ մէջ Սահմանադրական կարգերը շատ ուշ մտած եւ շատ քիչ ճշգիւ դործադրուած են : Գրեթէ Սահմանադրութիւնը Մալաթիոյ գաւառին մէջ կատարեալ չէ դործադրուած եւ շատ կարճ ժամանակամիջոցին սահմանադրական ժողովները կազմուած են :

Գաւառական Երեսփոխանական Ժողովը Սահմանադրութեան հաստատութենէն ետք 23 տարիներ դոյութիւն չէ ունեցած :

Առաջին անգամ Սահմանադրական ժողովներու ընտրութիւնը կատարելու համար Եղեւթոյ Առաջնորդ Խորէն Եպիսկ. Մխիթարեանը իբր Սահմանադրութեան դործադիր, Պատրիարքարանի հրամանով, Մալաթիոյ գաւառէն է 1883ին եւ ժողովրդական քուէարկութեամբ Գաւառական Երեսփոխանական Ժողովի ընտրութիւն կատարած է :

Այս ընտրութիւնը հաստատուած է Պոլսոյ պատրիարքարանէն 2 Նոյեմբեր 1883ին :

Կազմուած Գաւառական Ժողովին անդամներուն թիւն էր 32 :

(1) Ընդամէնը երկու հոտ են, Գրիգոր Թաշճեան եւ Եղիա Կարապետեան, որոնք 1905-ին ձեռնադրուած էին :

Այս առաջին ժողովին Սահմանադրական օրէնքով, վիճակով դադարեալներու տեղ, 1887ին կատարուած է լրացուցիչ ընտրութիւն մը որ պատրիարքարանը հաստատած է 27 Փետրուար 1888ին:

Այս թուականին Երեւոյթիւններու թիւը զեղչուած է 32էն 28ի, բայց 1913ին կը տեսնենք որ Գաւառական Երեւոյթիւններու թիւը կը բարձրանայ 35ի:

Խորէն Եպիսկոպոս Մխիթարեանի նախադաժնութեամբ Սահմանադրական օրէնքներով ընտրուած առաջին դաւառական ժողովը դաւառին Սահմանադրական առաջին Կրօնական ժողովը ընտրած է հինգ անդամներով:

1889 Մայիս 30ին Պատրիարքարանը հաստատած է Մալաթիոյ Քաղ. ժողովին ընտրութիւնը:

Ինչպէս կ'երեւի նոյնիսկ 1883-ին Խորէն Եպիսկոպոս Մխիթարեանին իբր Սահմանադրութեան Գործադիր յատկապէս Մալաթիոյ զրկուելէն առաջ ալ հոն ըստ երեւոյթին կազմուած էին թերեւս չատ տնավարի եւ անկանոն կերպով Սահմանադրական մարմինները, բայց ժողովները եւ խորհուրդները չատ անկանոն էին: Նոյնիսկ 1900-ին: Այդ թուականին թղթակից մը կը գրէ Մալաթիոյէ թէ անուանապէս Քաղ. եւ Կրօնական ժողովներ կային եւ սակայն կանոնաւորութեան գրոյմ մը չունէին:

Մալաթիոյ երեք եկեղեցիներու թաղական խորհուրդները «հաշտ եւ համերաշխ չէին, իւրաքանչիւրը իրենը առաջ տանելու բանաւոր եւ անբան ջանքին մէջ, միւսինը անտեսել եւ մինչեւ իսկ վնասել հոգ չէր» ըներ:

Եւ ասիկա երբ այլեւս մեծ-Ազաներու ազդեցութիւնը ջնջուած էր: Բայց նկատելի է որ անոնց պակասը թուլութիւն եւ պառակտում առաջ բերած էր Առաջնորդարանի մէջ, ուր ամէն ինչ անկանոն էր, սակայն դարմանալի է որ կեդրոնը բնաւ ուշադրութիւն չէր դարձուցած մինչեւ 1883, երբ Խորէն Եպիսկոպոս Մխիթարեան զրկուեցաւ Սահմանադրական մարմինները ընտրելու:

Հակառակ ասոր իբր թէ ամէն ինչ կանոնաւոր ըլլար 1877-ին Մալաթիոյ Առաջնորդ Սրապիոն Եպիսկոպոս, իբր թէ ամէն ինչ կատարեալ եղած ըլլար, երբ 4 Մարտ 1877-ին հրահանգ կու տայ ընտրել Կ. Պոլսոյ Երեւոյթիւնական ժողովին, Մալաթիոյ Երեւոյթիւններ. առաջնորդը կը գրէ թէ 1 Ապրիլի 1877-ին «Ազգ. ժողովը գումարելով բոլոր ժողովոյ եւ համայն ազգայնոց հաւանութեամբ, մասնական ժողովոյ պատրաստած հրահանգին համեմատ բուէարկութեամբ քօphys վարդանեան Գէորգ Էփէնտին որ Պոլիս կը բնակի, որոշեցինք Ձեր հրամանները կատարելու: Ինքն Մալաթիացի է ու գլխաւոր ազգայիններէն»:

Զարմանալի է որ ուրիշ տեղեկագիրներու նկատմամբ ցոյց տրուած բծախնդրութիւնը առանց ցոյց տալու այնպիսի տնավարի եղանակով կատարուած ընտրութիւնը, Պոլսոյ Ազգ. ժողովը կը վաւերացնէ (13 Մայիս 1877) առանց սեւէ առարկութեան եւ Գէորգ Վարդանեան կը գրաւէ Ազգ.

Ժողովի մէջ Մալաթիոյ երեսփոխանի աթոռը եւ կը մասնակցի Ազգ. Ժողովի նիստերուն, զրեթէ կանոնաւորաբար (չստ քիչ բացակայ ըլլալով), թէեւ երբեք ոեւէ դեր չի կատարեր եւ անխօս երեսփոխան մը կ'ըլլայ: Ան մինչեւ 1891 Յուլիս 26 կը պահէ իր աթոռը:

Այդ թուականին վիճակով դադրած ըլլալով, Մալաթիոյ երեսփոխան կ'ընտրուի 19 Մարտ 1891-ին Գաւառական Ժողովի մէջ Սարգիս Կիւլպէնկեան, սակայն իր ընտրական տեղեկագիրին մէջ տեսնուած ըլլալով որ ընտրութիւնը կատարուած չէր դադարի քուէարկութեամբ, ետ կը դարձուի Առաջնորդ Իսահակ եպիսկոպոս Սահակեանի որ օրինական այս պահասը լրացուի: Ուստի 25 Յուլիսին Գաւառական Ժողովը 28 երեսփոխաններէն 21-ին ներկայութեան դադարի քուէարկութեամբ 18 քուէով, վերստին Սարգիս Կիւլպէնկեանը կ'ընտրէ:

Պոլսոյ երեսփոխանական Ժողովը 9 Օգոստոս 1891-ի նիստին մէջ այս ընտրութիւնը կը վաւերացնէ, սակայն մինչեւ Սուլթան Համիտի կողմէ Ազգ. Ժողովի նիստերուն առկախումը (4 Սեպտեմբեր 1891) դումարուած երկու նիստերուն բացակայ եղած է եւ այս կերպով բնաւ իր պաշտօնը չէ վարած:

Իզմիրլեան պատրիարքի ընտրութեան համար բացառիկ արտօնութեամբ դումարուած 7 Դեկտեմբեր 1894-ի նիստին, Սարգիս Կիւլպէնկեան մեռած ըլլալով Մալաթիոյ աթոռը թափուր էր:

1908-ի Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատութենէն ետք երբ Ազգ. Ժողովը վերակազմուեցաւ եւ նոր ընտրուած երեսփոխաններու ընտրական տեղեկագիրները ներկայացուեցաւ Ազգ. Ժողովին, կը տեսնուի որ Տիրան Կիւմիւշկերտան ընտրուած է Մալաթիոյ երեսփոխան (Ատենագրութիւնք Ազգ. Ժողովի, բացում 1908 էջ 3)

Ժողովը թէեւ կը վաւերացնէ այս ընտրութիւնը, սակայն Տիրան Կիւմիւշկերտան կը հրաժարի, վասնզի Բերայի թաղէն ալ ընտրուած էր եւ ինքն նախընտրած էր Բերայի երեսփոխանութիւնը (Նոյն էջ 14)

Ուստի պատրիարքարանէն նոր հրահանգ կը զրկուի Մալաթիա, ուր կատարուելով նոր ընտրութիւն մը, կեդրոնի երեսփոխան կ'ընտրուի Մալաթիացի Յակոբ Ազըլեան (կամ Ազըլզուլթուսուեան): 25 Նոյեմբեր 1908 թուականով ընտրական տեղեկագիրը, 28 Դեկտեմբեր 1908-ին Քաղ. Ժողովը կը յղէ Ազգ. Ժողովին որ 16 Յունուար 1909-ին կը վաւերացնէ այս ընտրութիւնը (Նոյն էջ 194):

Երկու տարուան պաշտօնավարութենէ մը ետք Ազըլեան կը մեռնի (տես 22 Հոկտ. 1910-ի նիստի ատենագրութիւնը):

Մալաթիոյ երեսփոխանին աթոռը թափուր կը մնայ մինչեւ 1911 Սեպտեմբեր 30: Նոյն օրուան Ազգ. Ժողովին մէջ կը կարգացուի 15 Ապրիլ 1911 թուականով տեղեկագիրը Մալաթիոյ Գաւառական Ժողովին որ կը հաղորդէր Օննիկ Զայեանի ընտրութիւնը, նախապէս 20 Փետրուար 1911-ին կատարուած ընտրութիւնը չեղեալ համարելէ վերջ:

3 Մայիս 1913-էն ետք Օննիկ Զայեանի մահով, նորէն Մալաթիոյ ե-

քեփոթիսանի աթոռը մինչև 1914-ի Ընդհանուր պատերազմը բաց կը մնայ, թէև 10 նոյեմբեր 1913-ին Մալաթիոյ Գաւառական Ժողովը երեփոթիսան ընտրած էր Յակոբ Սիրունին (Ճօլօլեանը), բայց Կ. Պոլսոյ Քաղ. Ժողովը բեկանած էր այս ընտրութիւնը ընտրեալին օրինական տարիքը չունենալուն համար:

Բ.

ԿԱՐՕՏԵԱԼՆԵՐՈՒ ՀՈԳԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հին ժամանակներէ սկսեալ Հայերը տնանկներու հոգածութիւնը աղային իշխանութիւններու պարտականութիւններէն մէկը համարած են: Այնպէս որ միշտ եկեղեցականները զբաղած են աղքատներով:

Ըստ Սահմանադրութեան այս գործը թաղական խորհուրդներու պաշտօնին մասը կազմեց, սակայն շատ մը տեղեր, թաղականները փոխանցեցին Աղքատախնամ անուանով կազմուած ընկերութիւններու:

Մալաթիա ալ ունեցած է այսօրինակ մարմիններ որոնք զբաղած են կարօտեալներով: Առանց շատ կարեւոր արդիւնքի: Այսպէս կը յիշուի 1905-ի 12 աւձերէ բաղկացած Աղքատախնամի մը կազմութիւնը (Բիւզանդիոն ք. 2362), որ յայտնի չէ թէ ի՞նչ գործ տեսած է:

Մալաթիա կրած է բացառիկ հարուածներ որոնց հետեւանքով Մալաթիացիք ոչ միայն չեն կրցած ինքզինքնին հոգալ այլ կարօտ եղած են արտաքին աջակցութեան:

1893-ի երկրաշարժը օրինակի համար, զիրենք պարտաւորած է պատրիարքարանէն օժանդակութիւն խնդրելու: Պատրիարքարանը, Կ. Պոլսոյ մէջ հանդանակութիւն մը կատարելով՝ Մալաթիոյ աղէտեալներուն համար նախ 300 ոսկի եւ ապա 1893 Դեկտ. ին 200 ոսկի եւս զրկած է Մալաթիա, ինչպէս արձանագրուած է Պատրիարքարանի տոմարներուն մէջ: Հանդանակութենէ աւելցած 220,57 Լ. 0. ի պահ կը դրուի Սարգիս Կիւլպէնկեան հաստատութեան քով:

Նոյնպէս 1895-96 հայկական ջարդերու շրջանին երբ Մալաթիոյ Հայերը հերոսաբար կռուեցան թուրք խուժանին դէմ եւ նիւթապէս չարաչար վնասուեցան, պարտաւորուեցան դարձեալ արտաքին օժանդակութեան դիմելու:

Պատրիարքարանը 1895-ին 100 ոսկի հասցուցած է անմիջականօրէն Հիւսնի Մանսուր (Պատրիարքարանի արձանագրութիւնք):

Այս առթիւ Ամերիկացի միսիոնարներն ալ իրենց աջակցութիւնը բերած են Մալաթիոյ Հայութեան:

Ըստ պատրիարքարանի արձանագրութիւններուն, 1896 Օգոստոսին Սարգիսի միսիոնարը Պ. Կէյթս եւ Յո. Պուշ կարօտելոց 800 ոսկի նպաստ բաշխած են, եւ 200 ոսկի 50 որբերու համար տուած եւ դպրոցներու եւ եկեղեցիներու շինութեան օգնած են: J. Radel Harris, որ իր աղջկան հետ Մա-

լաթիա դացած էր նախատ բաշխելու համար, իր 3 Օգոստոս 1896ի նամակին մէջ կը գրէ իր Մալաթիա հասած եւ հոն գտած ըլլալը Օր. Պուշը, եւ միտիոնար Gatesը եւ Եփրատ Գուլէճէն Բրօֆ. Թէնէքէճեանը:

Harris եւ իր աղջիկը Hélène Harris կ'ուզեն Մալաթիա մնալ տեսնելու համար թուրք ջարդարարներու Մալաթիոյ մէջ ըրածները, կ'ըսէ թէ Ուրֆան բացառութիւն սեպելով, ամէն տեղէ աւելի սաստիկ եղած էր Մալաթիոյ աղէտը, բայց ասով հանդերձ թշուառութիւնը աւելի նուազ եղած է: Անոնք կը փափաքէին երեք կամ չորս ամիսներ եւս մնալ, որ վստահ ըլլային թէ այդ շրջանին գործերը լաւ ձեռքերու մէջ է:

J. Radel Harris կը յայտարարէ թէ «1139 հոգի այս փաղափին մէջ օգնութիւն ստացած են: Այս օգնութեամբ անմիջական դարման պիտի տրուէր հիւանդներուն, վիրաւորներուն, սովեալ անհատներուն եւ մեր բարեկամները դիմադրեցին դժուարութեանց ամենալաւ ընելու համար: Այս կերպով մանրամասնօրէն փաղափին վիճակը պիտի հասկնանք» (*Letters from Armenia*, Լոնտոն, 1898, 27րդ նամակ էջ 100):

Ան նկարագրած է նաեւ Մալաթիոյ ջարդը այնպիսի եղանակով մը, ուր շատ քննադատութեան առարկայ կ'ընայ ըլլալ:

«Դէպքերը չպատահած մահամետականներու եւ քրիստոնեաներու միջեւ յարաբերութիւններ շատ բարւոք էին եւ ոչ մէկ տեսակ յեղափոխականութիւն ծաւալած էր հոս, նոյնիսկ Ասիական Թուրքիոյ փաղափներու մեծ մասին մէջ: Բայց կրօնամոլութիւնը դիւրին կը բորբոքի, չարժաոյթ ունենալով հայոց բարդաւաճումը: Սուլթանէն ուղղակի յղուած հեռագիր մը՝ իբր լուցկի գրողութիւն արծարծեց: Մահամետականները մէկի դէմ հինգ հոգի էին, որով կոտորածին յաջողութիւնը զարմանք չէր պատճառեր, սակայն զարմանալին էր, որ քրիստոնեաները լուսաւորչական եկեղեցիին տանիքէն, յարձակող քուրքերուն վրայ կրակելով, կարողացան քանի մը օր ինֆզինֆնին պաշտպանել հնօրեայ գէնֆերով, սակայն հալածողները զինուած էին կառավարութեան կողմէ Martini—Henri հրացաններով՝ այս երեք օրուան դարձելի բռնարարութեան հետ պատմելիք նաեւ շատ մը ուրիշ պատմութիւններ կային: Քրիստոնեայ սպաննուածներուն թիւը կը հաշուուի 2000էն 4000 հոգի: Բողոքական վարիչներու շատերը ջարդուած էին եւ իրենց մարմինը շուկայի մէջ քսան փառայի ծախու գրուած. այս վերջին անդթութիւնը զոր չորս տարրեր ազդեցին քաղեցի, կը կարծեմ թէ վաւերական չէ¹:

Եկեղեցիի մը մէջ յիսուն հոգի այրեցան, կասկած չկար որ լուսաւորչական մեծ եկեղեցին Ուրֆայի եկեղեցիին պէս հիմնովին պիտի կործանէր եթէ հերոսաբար դիմադրութիւն ցոյց չտար ժողովուրդը, անշուշտ պիտի բանտարկուէին անոր մէջ:

(1) Ընդհանրապէս շատ վաւերական է վաւերի բազմաթիւ սպաննուածներէն հաստատուած է, ինչպէս պիտի տեսնուի վարը: Բայց այս անհաւատարմի հսկողութիւններու չհաւատալ կը կեղծէին այս քրիստոնեաները, որոնց «ազնուական» թուրքը շոյելու տալիքները չփախցնեն:

Բողոքական եկեղեցին, ուր այցելած էի, այսօր աւերակ պատերու գէղ մըն է լսի: Քրիստոնէական թաղէն 560 տուներ աւերուած էին եւ խեղճ ժողովուրդը վախէն ոչ մէկ չէնք կը վերաշինէր:

Ասոնց վրայ աւելցնենք նաեւ կործանած տուներէն ինչքերու կողմ պուտը: Եկեղեցիներու եւ դպրոցներու մէջ ամէն ինչ որ կըցած են շալկել, դողցուած է: Իսկ կիները բռնաբարուած (600 հարսեր եւ աղջիկներ առնուողուած են քիւրտերու եւ թուրքերու տուները), եւ ընտանիքին այր մարդը մեռցնելով կործանած են շատ մը ընտանիքներ: Մալաթիոյ մէջ ստեղծուած կայսութենէն պիտի հասկնաք դադափարի ստորնութիւնը: Ինչպէս ըսի, կարող մը բաներու մէջ Ուրֆայէն աւելի գէշ վիճակ մը ունի Մալաթիան: Ուրֆայի մէջ տուները կարծր քարերով շինուած էին, որոնք հրկիզումէն քիչ ազդուեցան, բայց հոս՝ արեւի տակ թրծուած ցեխէ աղիւսներով շինուած էին, եւ տանիքները կաղամախի գերաններով ծածկուած էին, որով այս տուները բազմապատկառ միւս տուներուն, գիւրին պիտի կործանէին:»

Ջարդը պատճառ եղաւ որ Մալաթիոյ հայերը մասնուէին նիւթական դժուարութիւններու եւ կարօտութիւններ երեւան դան:

Պատրիարքարանը 1895-ի եւ 1896-ի ջարդերու ատեն գրեթէ մեծ բան մը չէ կըցած ընել:

Ամերիկացիք էին որ օգնութեան կը հասնէին դաւառները Իզմիրլեան պատրիարքի խնդրանքներով: Ասոր հրաժարելէն ետք, Տեղապահ Բարթողոմէոս Եպիսկոպոս Չամիչեանի ատեն Պատրիարքարանը բոլորովին խառնակ վիճակ մը կը ներկայացնէր եւ գրեթէ ոչինչ բրած էր դաւառներու համար:

6 Դեկտեմբեր 1896-ին Օրմանեան Եպիսկոպոս, Պատրիարք ընտրուելէն ետք նպաստից գործը կազմակերպեց մասնաւորապէս արտասահմանէն գրամ ճարելով եւ գրեթէ զազանի հանգանակութիւններ կատարելով Թուրքիոյ մէջ:

Ամերիկեան օժանդակութենէն զատ որ միախոնարներ ընծայած են Մալաթիոյ հայոց, պատրիարքարանն ալ օգնութիւն հասցուցած է, բայց ի պատիւ Մալաթիացիներու պէտք է ըսել թէ անոնք դուրսէն դոյզն օգնութիւն մը ստանալէ ետք աշխատած են ինքզինքնին հոգալ եւ ձեռք չերկարել:

Սակայն դժբախտաբար չըջակայ քաղաքները եւ գիւղերը անկարող եղած են իրենց պէտքերը հոգալ, եւ Առաջնորդարանը միայն անոնց համար նպաստ խնդրած է:

Օրմանեան պատրիարք կ'ըսէ թէ.

«Մալաթիոյ վիճակն կեդրոնէն աւելի իւր քեմերն եղած են նպաստի կարօտ, ուստի առաւելապէս Հիւսնի Մանսուրի, Քայդանի, Պէլվէրէնի եւայլն, եւ ոմանց մասնաւորաց անուամբ յղուեցան նպաստները. — Գլխաւոր մասը առաջին տարի Լ. Օ. 146, 30 յղուած է, անկէ ետքը գրեթէ ամէն տարի օգնութիւն մը եղած է, նոյնիսկ այս տարի ալ Լ. Օ. 55. իսկ բոլոր նպաստներուն գումարը եղած է Լ. Օ. 413, 56» (Նպաստից յանձնաժողով, Հաշուեցուցակ եւ տեղեկագիր 1897—1908 էջ 30):

Այսպէս Յրմանեան պատրիարք իր պաշտօնավարութեան տասներկու տարիներու ընթացքին իբր նպաստ գրկած է՝

1897-ին	146.30	Օսմ. ոսկի
1898-ին	47.—	»
1899-ին	52.—	»
1900-ին		
1901-ին	67.15	»
1902-ին		
1903-ին		
1904-ին		
1905-ին	11.11	»
1906-ին	35.—	»
1907-ին		
1908-ին	55.—	»

դուամար 413.56 »

Ասկէ դատ Մալաթիոյ գաղտնիքին համար գրկած է.

1898-ին	10.—	Օսմ. ոսկի
1903-ին	10.—	»
	20.—	»

1895—1896-ի ջարդերը պատճառ եղան որ հիմնուի որրանոց մը Մասկուայի Որրախնամներու նպաստով:

Այս որրանոցը որ Մասկուայի Որրախնամին հիմնած որրանոցներուն երկրորդն էր Պատրիարքարանէն հրահանգ տրուելէ քիչ ետքը, 1898 Դեկտեմբերին, բացուեցաւ քաղաքին մէջ եւ յաջորդ դարնան տեղափոխուեցաւ Ս. Լուսաւորիչ վանքը:

Այս որրանոցին հսկողութիւնը յանձնուեցաւ Հոգարարձութեան մը, որ 1900-ին կը բաղկանար հետեւեալ անձերէն.

Տ. Ստեփան քհնյ.՝ Նախագահ (Առաջն. Տեղապահ)

Տ. Եղիշէ քհնյ. Սաչատուրեան՝ փոխ-Նախագահ

Պետրոս Որրերեան

Յարութիւն Պըլըզեան

Փիլիպպոս Վարդանեան

Պօղոս Ուսուեան

Տարի մը ետքը, 1901 Ապրիլ 12-ին Մալաթիոյ Ազգ. Որրանոցին համար նոր Հոգարարձութիւն մը կազմուեցաւ, որուն անդամ ընտրուեցան,

Յարութիւն Ոսկերիչեան

Յովակիմ Յովակիմեան

Գէորգ Պըլըզեան

Յակոբ Թիֆաիկճեան

Իսկ Տ. Եղիշէ քհնյ. շարունակեց իր տեսուչի պաշտօնը (տես ԱՐԵ-

ԻԵԼՔ 1901 Մայիս 11 թ. 4621) :

Որբանոցին հիմնարկութեան համար նախապատրաստական ծախքերու համար տրուած էր 30 Լ. 0. և որոշուած 15 Լ. 0. ամսական յատկացնել :

Որբերու թիւը եղած է 50 :

Մոսկուայի Որբախնամը այս դրամները Պատրիարքարանի խողովակով կը դրկէր Մալաթիա (Նպաստից Յանձնաժողով էջ 30) :

Այս որբանոցի համար, Մալաթիա դրկուած է .

1898-ին	45. —	Օսմ. ոսկի
1899-ին	185.56	»
1900-ին	181. —	»
1901-ին	236.44	»
1902-ին	165. —	»
1903-ին	64. —	»
Համագումար	876. —	»

Որբանոցին մէջ տղաք կը սորվէին նաեւ արհեստ : Այս նպատակով բացէն նպաստ ալ կը նշանակուի եւ մինչեւ չորս տարիէն քիչ մը աւելի ժամանակ կը շարունակէ որբանոցը գոյութիւն ունենալ եւ կը փակուի 1903 Օգոստոսին (Նպաստից Յանձնաժողով էջ 39) :

Այս որբանոցի արհեստի հետեւող աշակերտներէն տղաք Պոլիս կը տարուին ուրիշ դաւաններէն հոն տարուածներուն հետ, — ամէնը հարիւր տղաք — եւ հոն կը պատասպարուին մինչեւ որ բաւական վարժութիւն ձեռք կը բերեն : Ապա կը տարուին իրենց տեղերը իբր վարպետներ (Նոյն էջ 40) :

Ասկէ դատ Օրմանեան պատրիարքի կարգադրութեամբ Նպաստից Յանձնաժողովը Մալաթիոյ առաջնորդութեան ենթակայ կարգ մը վայրերուն դպրոցներուն համար օգնութիւն ընձեռած է :

Ան կը գրէ թէ .

«Մալաթիոյ վիճակին Հիւանի Մանսուր կամ Ատրեաման աւանին մէջ նպաստընկալ վարժարան բացուեցաւ 1898 Նոյեմբերին Լ. 0. 1 ամսաթոշակով սնտուկի հաշւոյն : Նոյն Մալաթիոյ վիճակի Պէհիսնի աւանին մէջ ալ վարժարան մը բացուեցաւ 1900 Սեպտեմբերին Լ. 0. 1 ամսաթոշակով Պեղըրուրդի հողաբարձութեան հաշւոյն : Մալաթիոյ Իւլպիշ գիւղի մէջ Միացեալի ունեցած վարժարանը նորէն բացուեցաւ 1899 Մայիսին Լ. 0. 1 ամսաթոշակով սնտուկի հաշւոյն, բայց հսկողութիւնը՝ դիւրութեան համար Եղեսիոյ առաջնորդարանի ձեռք կը կատարուէր : — Մալաթիոյ վիճակին մէջ 1901-էն ետքը վարժարաններ բացուեցան նաեւ Անսուր, Մուշովկայ եւ Քեախթա գիւղերուն մէջ, մինչեւ որ բաշխումները բոլորովին առաջնորդարանին տրամադրութեան թողուեցան 1903-ին, Լ. 0. 5 ամսաթոշակ սահմանուեցաւ, Հեքիմիսան գիւղի դաւանափոխական խնդիրը կարգադրուելէն

Կտքը, անոր ալ յատուկ նպատակ սահմանուեցաւ 1904 Սեպտեմբերին Լ. 0. 1.50 ամսաթոշակով եւ այժմ (այսինքն 1908-ին) Մալաթիոյ վիճակին Հեքիմխանով մէկտեղ Լ. 0. 2.50 ամսաթոշակ կը շարունակուի: Իսկ բոլոր Մալաթիոյ վիճակին վարժարանական նպատակը եղած է Լ. 0. 6.345»: (Նըպաստից Յանձնաժողով էջ 47):

Այսպէս Մալաթիոյ թեմին իբր կըրթական նպատակ ղրկուած է.

1898-ին	4. —	Լ. 0.
1899-ին	18. —	»
1900-ին	28. —	»
1901-ին	38. —	»
1902-ին	39. —	»
1903-ին	26. —	»
1904-ին	42. —	»
1905-ին	54. —	»
1906-ին	46. —	»
1907-ին	30. —	»
1908-ին	20. —	»
զուամար	<u>345. —</u>	»

Ուրեմն Մալաթիոյ վիճակը 1896-ի ջարդէն ետք, մինչեւ 1908 ստացած էր իբր

Նպատակ ժողովուրդի	413.56	Լ. 0.
Որբանոցներուն հմր.	876. —	»
Մալաթիոյ դպրոցի	20. —	»
Գաւառին նպատակ. վրժ.	345. —	»
Համագումար	<u>1654.56</u>	»

Նպաստից Յանձնաժողովը Մալաթիա ղրկուած ալցելու հովիւի մը եւ օգնականի մը նպաստից Մետուկէն տուած է ճանապարհածախքեր, որոնք կէրպով մը նպատակ էին, քանի որ Առաջնորդարանը ի վիճակի չէր ինքն հոգալու այդ ծախքերը:

Հոս հարկ է յիշեցնել թէ Մալաթիոյ 1893ի մեծ երկրաշարժէն վնասաւնեւորուն օգնելու համար յատուկ հանդանակութիւն մը կառարուած էր Կ. Պոլսոյ մէջ (այդ գումարէն 220.57 Լ. 0. մնացած էր հանգուցեալ Սարգիս Կիւլպէնկեանի որդւոց քով, ինչպէս ըսի):

Օրմանեան պատրիարք այս գումարը ամբողջութեամբ դանձելով 1897 Յունիսին (տես Նպաստից Յանձնաժողով էջ 23) հասցուց Մալաթիա գործածուելու համար Մալաթիոյ եկեղեցիներուն եւ դպրոցներուն նորոգութեան (Նպաստից Յանձնաժողով էջ 54):

Ինչպէս կը տեսնուի, Մալաթիայիք շատ մեծ դումարներ չեն ստացած իբր նպաստ եւ իրենց կարօտութիւնները եւ կարօտեալները տեղական միջոցներով հոգացած են, ինչ որ մեծապէս զնահատելի է:

Գ.

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐՆԵՐ

Ստեփան Մանուչեան (ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻՍ ԺԴ. տարի թ. 4 էջ 15) կ'ըսէ թէ.

«Շատ հին ատեններէ ի վեր իշխանական դուքսներ գոյութիւն ունէր: Կղերներ եւ իշխաններ բացարձակ իշխողներն էին քաղաքին, իսկ մեր ատենները աղաներն ու առաջնորդը»:

Հակառակ անոր որ շատ պղտիկ հեղինակութիւն մը ունէին այդ իշխանները եւ աղաները, սակայն անոնց դիրքին ցանկացողներ շատ կային, հետեւաբար պայքարներ եւ վէճեր միշտ գոյութիւն ունէին եւ «Երեւելի»ներ իրարու հետ կը մաքառէին, իրենց հեղինակութիւնը յարգել տալու համար: Հետեւաբար ամէն մէկ «Մենծ Աղա» կ'աշխատէր իր շուրջը համախմբել մարդիկ, որոնք իր անունով կը մաքառէին ուրիշ մեծատունի մը մարդոց դէմ:

Դժբախտաբար այս տեսակ պայքարներու յիշատակները չեն հասած, վասնզի քաղաքին տեղափոխութիւնը կարծես թէ ընդհատած է Մալաթիոյ հասարակական կեանքին պատմութիւնը, որուն 1830ական թուականներէն առջի մասին վրայ գաղափար չունինք եւ կարծես թէ միայն անկէ վերջն է որ ան ծնունդ առած է, մինչդեռ այնպէս չի կրնար եղած ըլլալ:

Ամէն պարագայի մէջ ժԹ. դարէն առաջ Մալաթիա ալ ունէր իր ջոջերը, Միխիլիւիկիները, աղղապետները եւ այլն, որոնք իբր երեւելիներ տէր ու տիրական էին աղղին:

Եւ հակառակ անոր որ 1860ին Սահմանադրութիւնը հաստատուած էր, սակայն ան շատ խուլ արձագանգ մը ունեցած էր Մալաթիոյ մէջ, ուր գրեթէ մինչեւ 1900ական թուականները աղղային դործերը կը կառավարէին. ԱՂԱ. ԷՖէնՏիները իրենց քմահաճոյքով, առանց սեւէ հաշուետուութեան եւ հակակշռի:

Սակայն ասիկա ըսել չէ թէ պայքար գոյութիւն չունէր: Ընդհակառակը «Երեւելիները» իրարու հետ կը մաքառէին եւ կ'ուզէին Առաջնորդարանի իշխանութիւնը իրենց ձեռք առնել:

Ժողովուրդին ձայնը խեղդուած էր բացարձակապէս մինչեւ 1880 թվականը, Սահմանադրութեան հաստատութենէն քսան տարի վերջը: 1880էն վերջն է որ առաջ եկան խմորումներ եւ մեծ աղաներու դէմ զժգոհութիւններ եւ կուսակցական պայքարներ, որոնց համառօտ մէկ պատկերը ներկայացուցած է Աւետիս Աթաշեան իր անտիպ մէկ զրութեան մէջ:

Ան կը պատմէ թէ .

1881ին Մալաթիա եկած է Յարութիւն Առաքելեան, Մալաթիացի վարդապետը, որ Խրիմեանի աշակերտներէն էր եւ երկար ժամանակ վան մնացած էր : Այս վարդապետին առաջին դործը եղած է հիմնել աղջկանց դպրոց մը եւ կանանց ընկերութիւններ, եւ եկեղեցիին թեմերէն քարոզել ժողովուրդին ինքնադարդացման անհրաժեշտութիւնը :

Այդ թուականներուն Սրապեան եպիսկոպոս վախճանած ըլլալով, Քէֆսիդեան կաթողիկոս Իսահակ եպիսկոպոս Սահակեանը զրկած էր իրր առաջնորդ : Այսպէս քաղաքը ունեցած էր երկու վեղարաւորներ, որոնք կը դործէին քաղաքին բարիքին համար, առանց իրար հասկնալու : Երկուքն ալ ժողովուրդը կը կաղմակերպէին, իրենց հասկցած եղանակաւ, որ իրարու հետ չէր ներգաշնակեր :

Յարութիւն վրդ. Առաքելեան, ինչպէս կ'երեւի կ'ուզէր ժողովուրդը արթնցնել իր քունէն եւ դաստիարակութեամբ դաշն լուսաւորել կը փափաքէր, մինչ Իսահակ եպիսկոպոս Սահակեան, ինչպէս տեսնուեցաւ, անպատրաստ ժողովուրդին մէջ յեղափոխական դադափարներու տարածումը կը քաջալերէր :

Հետեւաբար սկսաւ պայքար մը, որ սուր հանգամանք առաւ եւ ժողովուրդը բաժնուեցաւ երկուքի :

Երկու կուսակցութիւններուն պետերն էին Գրիգոր Աղա Արսլանեան՝ որ Առաջնորդին կողմնակիցն էր եւ Յովհաննէս Էֆէնտի Սարաֆեան, որ իր կողմնակիցներով վարդապետը կը պաշտպանէր :

Յարութիւն վարդապետ այն պատրուակով, թէ իրր էջմիածնի ենթակայ թեմի մը մէջ ձեռնադրեալ չէր կրնար պաշտօնավարել Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան սահմաններուն մէջ, Առաջնորդին պահանջով աքսորուեցաւ Խարբերդ ճրագալոյժի օրը :

Ատիկա պատճառ եղաւ որ ժողովուրդը կատգի եւ առաջնորդին դէմ ելլէ : Առաջնորդը տեղի տուաւ ետ բերել տալով աքսորուած վարդապետը, իրր թէ անոր հետ հաշտուած, վարդապետին կուսակիցները այնքան զրգրուած էին, որ չգաղբեցան պայքարելէ առաջնորդին դէմ, մինչեւ որ Սիսի կաթողիկոսը դաշն ետ չկանչեց :

Իսահակ եպիսկոպոս Սահակեան որ բաւական կաղմակերպած էր երիտասարդութիւնը, որ իր օրով երկու յանդուլն քայլեր առաւ, Ա. — Գրիգոր Աղա Զօյսաբեանը իրր մատնիչ սպաննեց՝ եւ Բ. — Պողոսյին Պապ Ուխտիի պարտէզին ծառերը կոտորեց :

Այս քայլերը կ'առնէին Առաջնորդի դիտակցութեամբ եւ նոյնիսկ կը կարծուէր անոր հրամանով :

(1) Առաւելիցն էր Պետրոս Դանիէլեան, անկեղծ աղքատէր մը հովուակ անոր որ իր մտքը եւ քօլոսը եղաւ աղած էին : Պետրոս Դանիէլեան քանի մը անուն ունէր. Բնչպէս Քէֆէլ, ՕրՏէկ, եւ այլն :

Պետրոս Դանիէլեան երիտասարդութեան մէջ կարեւոր դեր մը ունէր :

Ասոնք ժողովուրդին պառակտումը աւելի կը շեշտէին եւ երկու կուսակցութիւնները կը մաքառէին իրարու դէմ, երբ այլեւս եպիսկոպոսը Սիւսիսի գաղափարէն եւ վարդապետը՝ 1892ին Բալուի մէջ վախճանած:

Իրենք ղոյութիւն չունէին, բայց իրենց կուսակիցները, գլխաւորութեամբ Գրիգոր Աղա Ասլանեանի, Յովհաննէս Էֆէնտի Սարաֆեանի եւ Սարգիս Էֆէնտի Թիֆլիսեանի կամ Պապաեանի (հարցաքննիչի օգնական) կը դործէին եւ պայքարը կը շարունակէին:

Ասոնցմէ զատ կար երրորդ դէմք մըն ալ որ «Բօստով Հաճի» անունով կը ճանչցուէր: Ասիկա Հայաստանցի էր եւ պարսիկ հիւպատոսարանին խաւաղն էր: Ասիկա կ'ուզէր ժողովուրդը կազմակերպել, եւ դատած էր ասոր համար իր փնտռած մարդը՝ Պետրոս Դանիէլեանը, որուն քենեկալն եղած էր եւ հաստատուած Մալաթիա, ուր Իսահակ եպիսկոպոսի եւ Յարութիւն վարդապետ Առաքելեանի, ինչպէս նաեւ «Բօստով Հաճի»ի սերմանած հունտերը իրենց ծիւերը տուած էին եւ քաղաքը խռոված:

Քէֆսիլեան կաթողիկոս կ'ուզէ խաղաղեցնել քաղաքը, ուստի իբր քննիչ հօն կը զրկէ Պետրոս վրդ. Ներկարարեանը, որ երբ զիշեր մը տուն մը գաղափար էր կազմակերպուած երիտասարդները վարդապետին դոյքերը կը դռնան:

Թիֆլիսեան, օգտուելով իր փոխ-հարցաքննիչի պաշտօնէն, կ'ուզէ արատաւորել հակառակորդ կուսակցութիւնը, ուստի կը թելադրէ անբարոյական անձ մը, որ յայտարարէ թէ ինքն Սապօնճեաններուն հետ միասին գողցած է վարդապետին դոյքերը: Սակայն իր այս թելադրութիւնը կատարած ատեն, Պապատոսար եւ Յակոբ Աթաշեանները լսած ըլլալով, կը վկայեն եւ Սապօնճեանները կ'արձակուին բանտէն, բայց իրենց հայրը բանտին մէջ կը մեռնի:

Թիֆլիսեան սակայն կը յաջողի տապալել Գրիգոր Աղա Ասլանեանը, որուն կողմնակիցներն ալ կը տապալեն զինքն ժողովրդային հանրապրութեամբ մը, կառավարութիւնը երկու հակառակորդ կուսակցութիւններէն՝ Ասլանեանը՝ Քաղթէ եւ Թիֆլիսեանը՝ Ատրեաման կ'աքսորէ:

Քանի մը ամիս ետքը Գրիգոր աղա Ասլանեան կրցաւ դառնալ Մալաթիա եւ աշխատեցաւ իր հակառակորդները՝ Թիֆլիսեանն ալ բերել տալ, վասնզի վտանգը մեծ էր եւ ջարդի սպառնալիք էր:

Այս վտանգին առջեւ կուսակցական կիրքերը հանդստացան: Սակայն Գրիգոր Ասլանեան չկրցաւ կոտորածին առջեւը առնելու համար իր ծրարիքը ընդունիլ տալ քաղաքի երեւելիներուն, որոնք իր խորհուրդին անսալով չուզեցին ինքնապաշտպանութեան պատրաստուիլ:

Եւ պատահեցաւ ինչ որ կը սպասուէր եւ Մալաթիացիք ջարդին մեծ կորուստ տուին:

Այս հարուածը ժողովուրդը ահաբեկեց եւ ատեն մը պայքարները դադրեցան:

1908ին Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատութենէն ետք,

երբ բռնակալութիւնը տապալեցաւ եւ կուսակցականները դործել սկսան, պայքարները վերսկսան ազգային շրջանակի մէջ եւ Առաջնորդարանի շուրջը:

Այս վէճերու արծարծման պատճառ եղաւ 1909 Յուլիս ամսուն Պաղատասար Բաղսարեանի եւ Եսթեր վարժուհիի միջեւ պատահած միջադէպ մը:

Այս միջադէպին մէջ Քաղ. Ժողովը անարդար ու կողմնակալ դատողութեամբ մը յանցաւոր կողմը քաջալերած էր: Անիրաւուած կողմը դիմած էր պետական դատարան:

15 Օգոստոս 1909ին 17 երիտասարդներ կը դիմեն Առաջ. Տեղապահ Եղիա քհն. Տէր Կարապետեանի եւ կը պահանջեն երկու սուտ վկայութիւն տրուող քահանաներուն պատժուիլը:

Երբ Առաջնորդական Տեղապահը կը տեսնէ 17 երիտասարդներ, որոնք բոլորն ալ ծանօթ էին, կը հարցնէ թէ ինչ կայ: Ուստի Արքեան կը պատասխանէ թէ բողոքագիր մը ունին եւ կը ներկայացնէ թուղթը: Տեղապահը կը խնդրէ որ քիչ մը սպասեն, վասնզի ինքն Ժողովի մէջ է:

Քառորդ ժամ մը վերջը մաս մը ԱՂԱՆԵՐ կը մեկնին: Տեղապահը կը խօսէ բողոքողները եւ կը յայտարարէ թէ կրնայ սխալ մը դործած ըլլալ: Ատոր համար պէտք է մեղադրել: Այժմ որ խոստում կ'ըլլայ թեւ եւ թիկունք ըլլալու Առաջնորդարանին, երդում կ'ընէ որ արդարութիւն պիտի դործադրուի: Յետոյ կը խնդրէ որ մէկ կողմ թողուն երկու քահանաներու սուտ վկայութեան հարցը, որպէսզի ազգային շրջանակի մէջ կարդադրուի, որովհետեւ ենթակաները քահանաներ են, անոնց յանցանքն ամբողջ ազգին կ'ըլլայ նախատինք եւ կ'ընդունի թէ անոնք արժանի են յանդիմանութեան:

Յետոյ Առաջնորդարանը կը դիմէ դատարան, բեկանել տալու համար վճիռը:

Կառավարիչը բեկանումէն ետք նոր դատավարութեան մը առիթ չտալու համար, յանցաւորին ներողութիւն խնդրել կու տայ, եւ խնդիրը կը վաղէ առանց դատի: Բայց նոյն օրերուն կը պատահի ուրիշ դէպք մը, որ նորէն Աղաներուն դէմ կը հանէ Ժողովուրդը եւ մանաւանդ երիտասարդութիւնը:

Գաբրիէլ Անսուրլեան, դպրոցին սիրուած տնօրէնը կը պատժէ Պօղոս աղա Առաքելեանի տղան: Աղան կը սպառնայ ոչ միայն հանել պաշտօնէն զայն, այլ նոյնիսկ քաղաքէն աքսորել տալ տնօրէնը:

Սակայն իր նպատակին չի կրնար հասնիլ, վասնզի երիտասարդութիւնը կը տապալէ աղաներու վարչութիւնը, վասնզի այդ աղաները չարաչառութիւններ եւ կողմնակալութիւններ կը կատարէին: Մանաւորապէս խնամիական հաշիւներով ազգային կալուածները վարձու տուած էին քմահաճօրէն, այնպէս որ Մայր Եկեղեցւոյ կալուածները հազիւ 150 օսմանեան ոսկի եկամուտ կը բերէին:

1909ին վերջերը երիտասարդութիւնը բողոքեց եւ նոր ընտրութիւն պահանջեց երեսփոխանութեան: Սաստիկ պայքարէ ետք, տեղի ունեցաւ ընտրութիւնը եւ աղաները Առաջնորդարանէն դուրս վանուեցան:

Այս պայքարին մասնակցեցան Հնչակեանները եւ Դաշնակցականները:

Նորընտիր երեսփոխաններ բարեփոխեցին Առաջնորդարանի վարչութիւնը եւ իր պաշտօնին մէջ վերահաստատեցին Գաբրիէլ Անսուրեանը, ուսուցչական նոր եւ երիտասարդ ոյժեր օգնական տալով անոր:

Անսուրեան վարձու տուին Եկեղեցիին կալուածները, որոնց եկամուտը բարձրացուցին 150 ոսկիէն 450 ոսկի:

Ջնջեցին Եկեղեցիին մէջ պնակ պատյակներ, տունօրհնէքի, թաղումի, եւ մկրտութեան վճարումները, եւ հաստատեցին աղագլին տուրք:

Որոշուեցաւ թոշակ տալ Եկեղեցականներուն:

Առաջնորդը պիտի ստանար 120 ոսկի եւ քահանաները 30ական ոսկի տարեկան (Սենեքերիմ Ափալաքեան, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Թ. 25 էջ 19-20): Աղագլին տուրքի սակերն էին 10 դրուշէն մինչեւ 100 դրուշ, կարողութեան համեմատ:

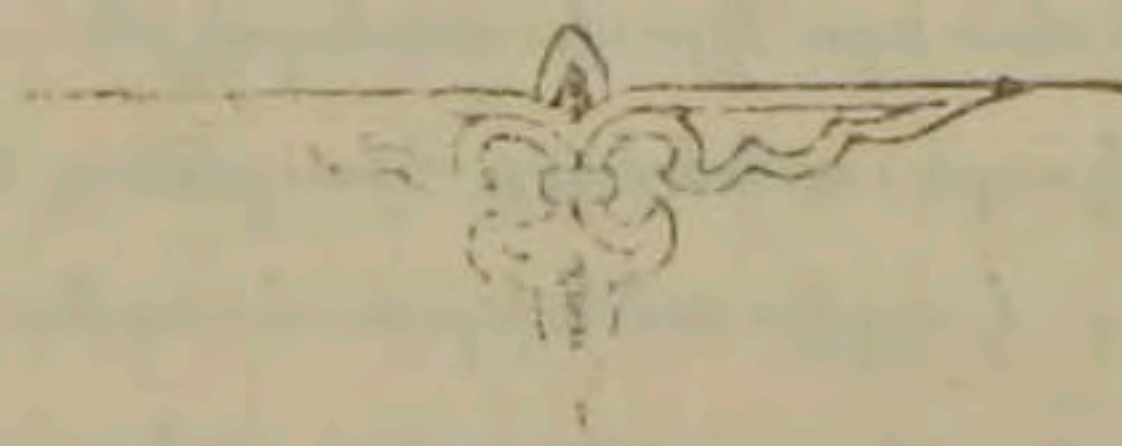
Քահանաները կարողով 15 օր կը սպասարկէին Առաջնորդարանին մէջ եւ կը կատարէին Եկեղեցական արարողութիւնները, պսակ, մկրտութիւն, թաղում եւ այլն: Ազատ եղող քահանաները ամէն առաւօտ Եկեղեցիին արարողութեան ներկայ ըլլալէ ետք կը դործէին դուրսը, այցելութիւններ տալով իրենց ծուխերուն եւ հողեւորապէս սփոփելով զանոնք:

Քահանաները պարտաւոր էին թաղական խորհուրդներու տալու զեկուցումներ, իրենց դործունէութեան մասին:

Նորընտիր ժողովականները հաստատեցին կանոնաւոր հաշուետուութիւն: Հաշիւները Եկեղեցիին բակը կը կախէին եւ ամբողջ ամիս մը կը ձգէին որ ամէն մարդ տեսնէր:

Սակայն հին ազաները չհամակերպեցան նորերուն ստեղծած բարենորոգումներուն եւ դաւադրեցին անոնց դէմ, բայց չյաջողեցան այլ միայն դժուարութիւններ պատճառեցին:

Նորերը յաջողեցան Մալաթիոյ Հայերու Եկեղեցական եւ կրթական դործերը առողջ հիմերու վրայ դնել, սակայն դժբախտաբար համաշխարհային առաջին պատերազմը որ 1914ին պայթեցաւ, ամէն բան տակնուվրայ ըրաւ (Սենեքերիմ Ափալաքեան ՅՈՒՇԵՐ ԵՒ ԽՈՂԵՐ, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Թ. 26 էջ 5-8):

Ազգային գլխավոր կոմիտեի անդամները

Ը. ՄԱՍ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Ա.

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՄԷՋ ՀԱՅ ԵՒ ԹՈՒՐԿ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒ- ԹԻՒՆՆԵՐԸ ՄԻՆՉԵՒ ԺԹ. ԴԱՐՈՒՆ ԿԷՍԵՐԸ

Մալաթիոյ մէջ տարող Հայերու եւ Թուրքերու փոխ-յարաբերութիւններուն վրայ շատ քիչ տեղեկութիւններ արձանագրուած են հայ տարեգրութիւններու մէջ, սակայն Թուրքիոյ մէջ տիրող ընդհանուր վիճակին համապատասխան միայն կրնար ըլլալ Մալաթիոյ Հայերուն կեանքը: Կէս յայտնի է թէ ի՞նչքան անտանելի էր քրիստոնեաներու վիճակը Օսմանեան կայսրութեան մէջ: Ասիկա այնքան ակնյայտ իրողութիւն մըն էր, որ նոր ապացոյցներու եւ բացատրութիւններու չի կարօտիր, քանի որ հաստատուած է բազմաթիւ պաշտօնական ու անպաշտօն անձխտելի վկայութիւններով¹:

Ոչ մէկ երկրի տիրող տղր աչնքան վայրագ եղած է հանդէպ տիրապետուած ազգերու որքան Թուրքը, որ իր աշխարհակալած երկիրներուն մէջ, անտանելի խժոժութիւններու, սոսկալի բռնութիւններու եւ կեղեքումներու փարչածեւ մը ստեղծած էր:

Այս անտոյսը կերպով ճնշիչ պայմաններուն մէջ հպատակներու ազատ շնչելը իսկ շնորհք մը նկատուած էր եւ ստեղծուած այնպիսի մթնոլորտ մը, որուն մէջ ամէն օր հպատակները կը դժգոյս իրենց նուաստ եւ իրաւազուրկ դիրքը հանդէպ Իսլամներու:

Այնպէս որ ամէն կասկածէ դուրս է թէ Օսմանեան կայսրութիւնը դժոխք մըն էր, ուր կը տառապէին բազմաթիւ ժողովուրդներ, ի մէջ այլոց Հայերը, քանի որ Մալաթիոյ Հայերը բացառութիւն չէին կրնար կազմել բոլոր Օսմանեան երկիրներու Հայերէն եւ իրապէս օսմանեան յուժին տակ մտնելէ ետք ոչ տեւական անդորրութիւն եւ ոչ հանդիստ ժամանակամիջոց

(1) Այս մասին իմաստը հետաքննելով լինելիք աշխարհը բազմաթիւ էն որ անոնց անունները թուել եթէ պէտք ըլլաւ, էջեր կրնան լեցուիլ: Հետեւաբար աւելորդ է ընկատեմ յիշել անոնց անունները: Հետաքրքիրներ հայերէն եւ օսար լեզուներով բազմաթիւ գործեր շատ դիւրութեամբ կրնան գտնել:

մը ունեցած են: Ենթարկուած են տառապանքներու. մէկ կողմէն հալածանքներ եւ կեղեքումներ, միւս կողմէն խռովութիւններ եւ խառնակութիւններ երբեք չէին ձգած Հայերը որ ամուր, տեւական եւ հաստատուն վիճակ մը ունենան եւ ոչ ալ երջանիկ ու խաղաղ ժամանակամիջոց մը:

Շարունակ անոնք եռացող կաթսայի վրայ ապրած են եւ սպասուած ու չսպասուած հարուածներով անոնք ահաբեկուած եւ իրենց կեանքը վերդովուած եւ միշտ գուլուփներու ենթարկուած են:

Մասնաւորապէս իշխանաւորներու կամ տիրապետող դասուն, մեծ եւ փոքր բռնապետներուն հարստահարութիւնները եւ կեղեքումները, եւ բուն իշխանութեան՝ կառավարութեան իսկ հրամայած քարդերը եւ տեղահանութիւնները հարկադրած են ապրիլ Հայերը՝ ինչպէս այլուր բովանդակ կայսրութեան մէջ՝ նոյնպէս Մալաթիոյ մէջ տառապալից կեանք մը:

Երբ Օսմանցիք նուաճեցին Անատոլիոն, երկրին բնակչութեան մեծամասնութիւնը քրիստոնեայ էր: Պարսկական երկարատեւ պատերազմներու եւ ներքին այդքան խառնակութիւններու, մասնաւորապէս ձեւալիներու ապրտամբութիւններու զարհուրելի հետեւանքները — բռնադատութիւն, սովեր եւ ժանտախտի համաճարակներ — կրելէ ետք ժէ. դարուն կէսերը, Հայաստան ուղեւորող նշանաւոր ճանապարհորդ մը՝ Թավեռնիէ (1605—1689), որ 1632-ին, 1638—1642-ին, 1643—1649-ին, 1652—1656-ին, 1657—1662-ին եւ 1663—1668-ին վեց անգամ Արեւելք այցելած է, կ'ըսէ թէ «Թոգատէն մինչեւ Դարեւժ՝ երկիրը գրեթէ միմիայն քրիստոնեաներէ բնակուած է, եւ ըստ որում այն ընդարձակ տարածութիւնը նախնեաց Հայաստանի նահանգ կոչուածն է, պէտք չէ գարմանալ եթէ քաղաքներուն եւ գիւղերուն մէջ մէկ մահմետականի փոխարէն յիսուն Հայ կը գտնուի» (*Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier, en Turquie et Perse et aux Indes*, Paris, 1713, Ա. հտ., էջ 47—48):

Եթէ նոյնիսկ այս համեմատութեան մէջ չափազանցութիւն կայ, անուրանալի իրողութիւն մըն է որ Օսմանցիք աննշան փոքրամասնութիւն մըն էին, որ տիրած էին թիւով եւ քաղաքակրթութեամբ իրենցմէ զերազանց ալլացեղ եւ բազմակրօն ժողովուրդներու, զորս հնազանդ պահելու համար միայն սուրը ունէին միջոց: Ուստի իրենց սեփական մենաշնորհը ըրին զինուորականութիւնը եւ կազմեցին տիրող դասը, որ ահաբեկումը եւ կեղեքումը իբր միջոց դործածեց՝ հպատակութեան մէջ պահելու համար նուաճուած ժողովուրդները, վասնզի զուրկ սեփական քաղաքակրթութենէ եւ անընդունակ մտաւոր ու մշակութային դործունէութեան, անկարող էին բարոյական միջոցներ կիրարկելու իրենց հպատակները կապելու համար պետութեան միութեան մէջ, ուր այլազան ցեղեր իրենց բոլոր ոյժերը տրամագրէին, հաւասար իրաւունքներով եւ պարտականութիւններով: Ասիկա չէին կրնար ըմբռնել հին Թուրքեր, որոնք կը հանդուրժէին քրիստոնեաներու գոյութեան միայն զանոնք նկատելով իրենց նախնիները (րայա) եւ ստրբուկները, որոնք պէտք էր արդիւնաբերէին եւ աշխատէին իրենց համար, առանց ոեւէ իրաւունք վայելելու:

Եթէ քրիստոնեաները խուզելու ընչաքաղցութիւնը եւ երկրին առեւտուրը, երկրագործութիւնը, ճարտարարուեստը պահպանելու իրենց անկարողութիւնը նկատած եւ ասոր համար վարանած չըլլային, հաւանօրէն Օսմանեան պետութիւնը իր այլակրօն հպատակները մէկ անգամէն պիտի բնաջնջէր, ինչպէս մի քանի թուրք սուլթաններ փորձած էին:

Արդարեւ պատմութիւնը կը յիշատակէ թէ ինչպէս մի քանի յանդուգն եւ անհամբեր սուլթաններ քրիստոնեաները սուրէ անցընելու որոշում տուած էին, սակայն չեն յաջողած՝ շնորհիւ քրիստոնեաներու հնարիմացութիւններուն եւ տուած խոշոր կաշառքներուն (հմտ. Արշակ Ալպօյաճեան, Նշմարներ եւ որոնումներ, խօսքեր հետաքրքիր երիտասարդութեան ուղղուած, ԱԶԱՏ ՄԻՏՔ շարաթաթերթ, Թ. 14):

Սակայն միշտ իբր քաղաքականութիւն օսմանեան պետութեան վարիչները չեն դադրած օրինական միջոցներ խնայելէ եւ գործադրելէ, առաջ տանելու համար ՐԱՅԱներու թիւը պակսեցնելու գործը:

Ասիկա կը կազմէր օսմանեան պետութեան վարիչներու ներքին քաղաքականութեան հիմնական մէկ ուղեգիծը, որ դանազան միջոցներով գործադրեցին՝ այսպէս թիւի խնդիրը ի նպաստ թուրքերուն սրբադրելու համար:

Այս ուղղութեամբ առնուած ամենէն կարեւոր քայլերէն մին էր Ենի-չէրի գունդերուն կազմութիւնը, որոնք քրիստոնեայ բնակչութենէն իբրեւ տուրք առնուած եւ իսլամացած մանուկներով կը կազմուէին: Այս դրութեամբ հարիւրաւոր տարիներու ընթացքին հազարաւոր քրիստոնեաներ թրջացած են:

Իսլամացման առաջնորդող միջոց մըն էր նաեւ գլխահարկը, որ պարտաւոր էր ամէն ոչ-իսլամ վճարել, որպէսզի կարենար ապրիլ իսլամ երկիրի մէջ: Ասիկա երբեմն ամէն համեմատութենէ դուրս ծանր էր, եւ դանձման եղանակը այնքան դաժան ու անողոք էր որ շատեր իսլամանալով ազատիլ կը նախընտրէին, մանաւանդ որ ջարդի սպառնալիքն ալ կար իրենց գլխուն վրայ, երբ տուրքը չվճարէին:

Ասկէ դուրս բռնի իսլամացման արարքներն ալ միշտ պատահած են թուրքիոյ մէջ, ուր իսլամական մոլեռանդութիւնը սանձարձակ գործած է:

Մալաթիա ապահովարար դերձ չէ մնացած ո՛չ Ենիչէրիութեան համար գործադրուած մանկաժողովներէն, ո՛չ տուրքերու կեղեքումներէն եւ ոչ բռնի իսլամացման փորձերէն, որոնք դժբախտաբար չեն արձանագրուած եւ անյայտ կը մնան:

Սակայն տիրող իրականութիւնը ցոյց կու տայ թէ բոլոր ասոնք գործադրուած են Մալաթիոյ մէջ:

Ո՞վ գիտէ քանի՞, քանի՞ անգամներ փորձուած են հաւաքական եւ անհատական իսլամացման փորձեր, որոնք դժբախտաբար դրաւոր վաւերագիրներով հաստատել կարելի չէ այսօր, սակայն երեւոյթները որոշ ցոյց կու տան թէ կատարուած են:

Մալաթիա շատ հին ժամանակներէ սկսեալ «Հայոց» քաղաքը ներկա-

յացուած է¹, հակառակ անոր որ Հայաստանի սահմանէն դուրս էր: Արդարեւ Մալաթիա ամենախիտ հայ բնակչութիւնը ունեցած էր, ինչ որ կը հաստատուէին իր սրբավայրերը, որոնք այնքան շատ էին:

Մալաթիա վերջին ժամանակներուն նշանակելի է որ իր շուրջը չունէր հայ գիւղեր, ինչ որ անբնական երեւոյթ եղած պիտի ըլլար, եթէ բազմաթիւ փաստեր գոյութիւն ունեցած չըլլային թէ հին ատեն Մալաթիոյ շուրջը բազմաթիւ հայ գիւղեր կային, որոնք թրքական բռնակալութեան տակ անչքացած էին:

Տոքթ. Միքայէլ Քէշիշեան (տես նոր ՄԱԼԱԹԻԱ, Ա. տարի թ. 4, էջ 7) կը պատմէ թէ «Լէնկ-թիմուր Սեբաստիան նուաճելէ վերջ՝ հին Մելիտինէ եւ շրջականերու վրայ յարձակելով փարուֆանդ ըրած է փաղաք, պողոտաներ, մեծամեծ արժէքաւոր շէնքեր փակելով, անոնց փաթերը իր գինուորներուն միջոցաւ եփրատը թափած, ջարդած է քրիստոնեաներն ու 40 հայ իշխաններ, որոնց գերեզմանները կարգով շարուած են բլուրի մը վրայ: Այս գերեզմանները կը կոչուին Քառասուն Մանուկ»:

Այս տեղեկութեան պատմականութիւնը առանց կասկածի տակ դնելու դիտելի է որ Սեբաստիոյ մէջ ալ նոյն արիւնկղակ աշխարհակալին զոհ ուրիշ «Քառասուն Մանուկ»ներու յիշատակութիւնը կայ:

Իսկ թրքական տիրապետութեան տակ անկասկած քրիստոնէից զէմ հալածանքներ գործադրուած են «Մելիտինէի ամբողջ դաշտին եւ շրջապատող անառիկ լեռնաշղթաներու վրայ, կործանուած էին եկեղեցիներ, կոտորուած էր բնակչութեան մեծամասնութիւնը, իսկ մնացածներն ալ դաւանափոխ եղած էին» (Տոքթ. Միքայէլ Քէշիշեան, նոյն):

Կրօնափոխութիւնները կատարուած էին յարատեւ կերպով եւ այսպէս Հայերու թիւը դաւառին մէջ պակսած էր:

Ըստ Տոքթ. Մ. Քէշիշեանի «Պէկ Տաղիի, Ադնա Տաղի, Քեաղտէի եւ Իւզ Օղլիի ֆիւրտ կամ թիւրֆ բնակչութեան շատ մը ընտանեկան անուններն ու մականունները հայկական են: Իրենց սովորութիւններն քրիստոնէական, հացի համար շաղուած խմորը եփելու երկար սանր կը խաչանշեն, իրենց ձեռագործները՝ գտակ, կապերտ, շատ մը զարդերու եւ պատկերներու գլուխներն եւ մէջտեղերը խաչի պատկերներով կը զարդարեն» (տես նոյն):

Ապահովաբար այսպէս իսլամացած են ուրիշ գիւղեր ալ եւ հայ բնակչութիւնը անհետացած է, երեւոյթ որ Թուրքիոյ ամէն կողմերը սովորաբար տեսնուած է եւ միայն Մալաթիոյ յատուկ չէ:

Իսկ անհատները բռնի իսլամացնելու փորձեր անշուշտ, ինչպէս այլուր, կատարուած են նաեւ Մալաթիոյ մէջ: Ասոնցմէ միայն երկու հատին յիշատակութիւնը պահուած է:

Այսպէս կը յիշատակուին երկու Կարապետներ, երկուքն ալ հաւատոյ նահատակ:

(1) Օրինակի համար 1269-ին գրուած Աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ «Մելիտինէ Հայոց Մեծաց քաղաք» կոչուած է (սես գիրքիս ձեռագիրներու բաժինը):

Առաջինը՝ Կարապետ Մելիտինեցի փակակալ կամ լուսարար, որ հաստքը չուրանալուն համար նահատակուած է հրով 1524-ին (Չամ. , Գ. , 516, Աճառեան, եւ Մանանդեան, Նոր Վկաներ, էջ 359, Ազգապատում, էջ 2228, Աճառեան Հայոց Անճնանունների Բառարան, Բ. , էջ 610), իսկ երկրորդը՝ Կարապետ Մալաթիացի, որ «Ի քաղաւորութեան Հագարացոց եւ ի տեղապահութեան Մելիտինոյ Ղազի շահին, որ էր ազգաւ քուրդ, ի հայրապետութեան Սիսոյ Տ. Յովհաննէս Կաթողիկոսին եւ յեպիսկոպոսութեան Մելիտինոյ Տ. Սահակին, եւ եղեւ չֆնաղ եւ զարմանալի նոր մարտիրոս այս Կարապետ: Այս եղեւ ի ք. Հ. ՌՃՀԹ» (= 1724) :

Իր վկայարանութիւնը մտած է Յայսմաւուրքի մը մէջ, որ Սերաստիա գրուած է ՌՄԿ-ին (1260+551= 1811) ձեռամբ լուսարար Տէր Մարտիրոսին: Այս ձեռագիրը Յայսմաւուրքը այժմ կը պահուի Լոնտոնի Բրիտանական թանգարանին մէջ, ըստ ցուցակադրութեան F. C. Conybere-ի (Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum, էջ 182), 68—6988 թուահամարին տակ (տես Աճառեան—Մանանդեան, Նոր Վկաներ, էջ 1724 եւ Աճառեան, ՀԱՅՈՑ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ, Բ. , էջ 611) :

Այս եւ նման դէպքեր, որոնք անպակաս եղած են շարունակ, հայ բնակչութիւնը նուազեցուցած են օսմանեան պետութեան մէջ:

Նկատի ունենալով բոլոր այս իրողութիւնները, կրնանք անվարան ու անկասկած ըսել թէ օսմանեան պետութիւնը ունեցած է Հայերու համար սպառող, փճացնող եւ ծիւրող նկարագիր մը եւ մեր թիւին պակսելուն պատճառ եղած է:

Նոյնպէս օսմանեան պետութիւնը, որ իր հպատակները անընդհատ հարստահարած եւ տեսակ—տեսակ տառապանքներու ենթարկած է երկրին մէկ ծայրէն միւսը, բնաւ չէ խնայած նաեւ Մալաթիոյ, ուր պատահած են նման դէպքեր, որոնք դժբախտաբար չեն արձանագրուած դոնէ Մալաթիա գրուած ձեռագիրներու յիշատակարաններուն մէջ, որոնք երբեմն փոյթ ունեցած են սովեր, երկրաշարժեր եւ մահտարածամներ արձանագրելու:

Այնպէս որ ոչ մէկ տարակոյս կայ թէ դժնդակ եղած էր Թուրքիոյ մէջ քրիստոնէայ հպատակներու — ընդ որս Հայերու — վիճակը:

Քանի մը աննշան իրաւունքները, որոնք իրենց տրուած էին, չնորհներ էին, որ անոնք կը վայելէին ի դին այնպիսի նուաաստացումներու ու կեղեքումներու, որոնք պարզապէս անտանելի ու անհանդուրժելի էին: Նոյնիսկ կալուած ունենալու եւ կրօնական արարողութիւններ կատարելու պէս տարրական իրաւունքները անոնք ստացած էին սուլթաններու դթութենէն՝ տկարութեան վայրկեաններու մէջ կամ զանազան հնարիմացութիւններով կամ հնչուն փաստով՝ կաշառքով: Իբր «անհաւատ» (կեաւուր) քրիստոնէային խօսքը եւ նոյնիսկ երդումը արժէք չունէր եւ իր վկայութիւնը չէր ընդունուեր: Ասիկա կը նշանակէր թէ օսմանեան լուծին տակ ապրող քրիստոնէաներու համար խիստ դժուար, գրեթէ անհնար բան մըն էր իր իրա-

ւուները պաշտպանելը մահամետականին դէմ, որ երկու սուտ խաբամ վկայով
կրնար քրիստոնեային ինչքին տէր դառնալ:

Կաշառակերութիւնը նուիրագործուած սովորութիւն էր ոչ միայն
մանր-մուկնր պաշտօնեաներու, այլ նոյնիսկ սուլթաններու համար:

Նուիրագործուած սովորութիւն էր նաեւ այն, որ տիրողը, առանց
պատճառի անգամ, սպաննել տար «անհաւատ»ը եւ յափշտակէր անոր ստաց-
ուածքը:

Անհուն կամայականութեանց թաղաւորութիւնն էր օսմանեան կայս-
րութիւնը, ուր մեծ վեղիրներ անգամ ապահով չէին թէ վաղը ո՞րչա պիտի
մնային: Այս կացութեան մէջ ի՞նչպէս կարող էր ապահով ըլլալ բայան,
այսինքն նկատմամբ ոչ մէկ բռնութիւն, ոչ մէկ անարդարութիւն արգիլուած էր:

Օսմանեան երկիրին մէջ ոչ-խալամին ապրիլը իսլամին կողմէ եղած
շնորհք մըն էր, քանի որ անոր շնչած օդը եւ գործածած ջուրը, որ իսլամին
նուիրական իրաւունքն էր, իր անարժան մարմնոյն գոյութեան եւ պահպա-
նութեան համար իսլամին կողմէ կը շնորհուէր:

Շնորհք մըն էր նաեւ անոր ազատօրէն իր կրօնական պաշտամունքը
կատարելը իսլամ երկրին մէջ եւ պղծելը՝ իսլամներու ականջը, քանի որ անի-
կա հայհոյութիւն կը նկատէր քրիստոնեային աղօթքը, ինչպէս որոշապէս
ըսուած է եկեղեցիներու շինութեան հնօրեայ հրովարտականերու մէջ:

Նոյնիսկ ոչ-խալամին իբր գերեզման տրուած հողը, իսլամին նուիրա-
կան երկրին վրայ, շնորհք եւ դժութեան գործ նկատուած էր, ինչպէս շատ
պերճախօսօրէն կը հաստատեն այն թաղման հրամանագիրները, որոնք կը
տրուէին քրիստոնեաներու. (ասոնցմէ բաղմաթիւ նմոյշներ հրատարակուած
են զանազան տեղեր):

Շարունակ ոչ-խալամին արժանապատուութիւնը կը վերաւորուէր,
վասնզի առօրեայ ընթացիկ կեանքի եւ ամէնօրեայ յարաբերութեանց մէջ
քրիստոնեայք ստիպուած էին ենթարկուիլ զրկանքներու եւ նախատինքներու,
միշտ ու ամէն վայրկեան իրենց նուաստ վիճակը յիշելու համար:

Փողոցը մայթին վրայ քալելու իրաւունքը իսլամինն էր. քրիստոնեան
վարէն կը քալէր: Ոչ-խալամը ձի նստելու իրաւունք չունէր, շատ շատ կրնար
էջ հեծնել:

Քրիստոնեան ազատ չէր իր ուղածը հազնելու, մանաւանդ իսլամին
տարազովը զգեստաւորուելու, այլ պէտք էր յատուկ հաղուստով երեւար:

Ասոնք խտութիւններ էին, որ հետզհետէ կը ստեղծուէին, եւ մոլե-
ռանդութիւնն էր որ կը յղանար զանոնք:

Քրիստոնեայք ստիպուած համակերպած են բոլոր այդ խտրականու-
թեանց եւ մոլեռանդական քմահաճոյքներուն, վասնզի օսմանեան պետու-
թիւնը այն ատեն անպարտելի ոյժ մը կը նկատուէր, եւ ոչ մէկ պետութիւն
կրնար համարձակիլ միջամտել անոր ներքին գործերուն, թէեւ Կ. Պոլսոյ
դրաւումէն (1453 Մայիս 29) ետք, մեծ մտադրադութիւն մը եղած էր քրիս-

տոնէութեան համար, օսմանեան պետութեան դէպի կեդրոնական եւրոպայ
առաջխաղացութիւնը կասեցնել:

Իսկ Արեւելքի քրիստոնեաները ամէն անգամ որ եւրոպական պետու-
թիւններ կը գինուէին կամ կը պատրաստուէին խաչակրութեան մը օսմա-
նեան պետութեան դէմ, անշուշտ ներքուստ կը զգային իրենց տիրապետող-
ներու պարտութիւնը, հոն տեսնելով իրենց վիճակին բարւոքման յոյսը,
վասնդի իրենք անգոր էին իրենց սեպհական ոյժերով դէմ կանդնելու այս
դժնդակ պայմանները ստեղծող պետութեան, որ ամենազօր էր:

Ուրեմն Հայերը, ինչպէս պետութեան բոլոր մասերուն, նոյնպէս Մա-
լաթիոյ մէջ հարկադրուած էին ապրիլ դժնդակ եւ դժխեմ պայմաններու
մէջ, որոնք արդարեւ անհանդուրժելի էին:

Հայերը հարկադրուած այդ դժուրքին մէջ ապրելու, անշուշտ կը փա-
փաքէին իրենց վիճակին բարւոքումը, սակայն միջոցը չէին կրնար գտնել,
վասնդի գիտէին թէ որեւէ շարժում կրնար իրենց բնաջնջումը արժել:

Ուստի սրտաւարդութեամբ էին սպասել լաւագոյն օրերու կամ բարւո-
քումներու, մղելով դոյութեան կռիւ մը, եւ մտածելով նոյնիսկ անուղիղ եւ
ոչ-յանձնարարելի միջոցներ ինքնասպաշտպանութեան համար:

Նոյնիսկ անոնք յաջողած են երբեմն ազդեցիկ դիրքի մը հասնիլ, դրա-
մին ուժով, իրը սեղանաւոր պետական սլաշտօնատարներու փոխառութիւն-
ներ ընելով եւ զանոնք կամակատար դարձնելով իրենց:

Նոյնպէս այլ հնարիմացութիւններով, դրամական զոհողութիւննե-
րով եւ տկարներու յատուկ հազարումէկ վարպետութիւններով անոնք ազդը
ապրեցուցած են:

Պէտք է ընդունիլ թէ այս անել կացութեան մէջ միայն ապրելու եւ
տեւելու միջոցը գտնելը յաջողութիւն մըն էր, որ Հայերը ունեցած են: Մաս-
նաւորապէս արհամարհուած Կեաւուրը մնալով հանդերձ, կարգ մը ազդե-
ցութիւն ձեռք բերած Հայեր կրցած են երբեմն հակազդել բարբարոսու-
թեան, որ մոլեռանդութեան գիմակով կ'արտայայտուէր եւ սանձել խուժա-
նային ախորժակները, որոնք սրուած էին միշտ հանդէս Րալային:

Այսպէս ազդեցիկ Հայերէն ոմանք ոչ միայն ծառայեցին իրենց ազդա-
կիցներուն, որոչ չափով մը անոնց տառապագին կեանքին մէջ մեղմացում-
ներ առաջ բերելու, մինչեւ որ եկան այն օրերը որ օսմանեան պետութիւնը
օտար ճնշումի տակ ընդգրկեց դոնէ արտաքին ձեւերով եւ յաճախ ակամայ
եւրոպականացման ուղին եւ քիչ մը բարելաւուեցաւ հպատակներու կեանքը
— այլ նաեւ օսմանեան կայսրութիւնը — հոն ներմուծելով այն գաղափարը
թէ Կեաւուրն ալ մարդ էր եւ ապրելու իրաւունք մը ունէր:

Կ. Պոլսոյ կեդրոնին եւ գաւառական բոլոր գլխաւոր քաղաքներու մէջ
Հայերը, որոնք իրը վաճառական եւ արհեստաւոր այնքան համբաւուած էին,
ունեցած են դրամին ուժով ազդեցութեան եւ դիրքի տիրացած անձեր, որոնք
նշանաւոր ծառայութիւններ մատուցած են իրենց ազգակիցներուն, յաճախ

կեղեքուածներու եւ հարստահարուածներու միակ զէնքը եղող վարպետութիւններու զիմելով :

Ինքնապաշտպանութեան բնազդը շատ բնական է եւ երբ ոյժը չի բաւեր ինքզինքն պաշտպանելու, հոն նենգութիւնը ինքնին կը ծնի : Հայերը ընդհանուր կանոնէն բացառութիւն չէին կրնար կազմել :

Հետեւաբար զարմանալի չէ որ Հայերը նիւթապաշտ եղած են եւ դրամի տիրանալու ցանկացողներ, որպէսզի կաշառքը միջոց դործածեն իրենց փրկութեան համար :

Անոնք քծինքներ եւ շողոքորթութիւններ ալ ըրած են, վասնզի ուրիշ միջոց չունէին, այդ արհաւիրալից մթնոլորտին մէջ իրենց կաշին փրկելու եւ իրենց գոյութիւնը տեւականացնելու համար :

Եւ պէտք է ըսել թէ եղան անոնց մէջ այնպիսիներ, որոնք թուրքը քամեցին եւ այդ «անիրաւ մամոնայէն» բաժին հանեցին իրենց ազգին, իսկ երկիրին ծառայած են անուղղակի կերպով, վասնզի իբր իրաւագուրկ քայապետական պաշտօնատար չէին կրնար ըլլալ եւ ծառայել պետութեան, բայց արգելք չկար որ իբր բարեկամ եւ խորհրդական կուսակալներու եւ վէզիրներու, անոնց խորհուրդներ եւ թելադրութիւններ չընէին :

Եւ այս ձեւով անոնք եղած են երբեմն շատ օգտակար եւ նոյնիսկ անկարելին ըրած են : Անոնց օրինակները շատ են : Ե

Գտնուած են Հայեր, որոնք ոչ միայն դրամով, այլեւ նրբութեամբ եւ այլ միջոցներով ազդեցութիւն ձեռք բերած են եւ ինքզինքնին պատկառելի ընծայած են, ինչպէս օրինակի համար թոմարզայի Ս. Աստուածածին վանքին վանահայր Բարսեղ վրդ. Թորոսեանը, որ Տաւրոսեան անցքերու մէջ որջացած Աւշարներուն վրայ այնքան մեծ հեղինակութիւն ձեռք բերած էր որ թուրք կառավարութիւնն իսկ անոր կը զիմէր յաճախ խօսք հասկցնելու համար անոնց, ինչպէս կը պատմէ Մովթէ 1838-ին իր ստացած փորձառութեամբ (տես ԱԶԱՏ ՄԻՏՔ, Թ. 26 եւ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻԱ, էջ 653) :

Այսպէս Հայերը եւ թուրքերը իբրեւ բնակալից ժողովուրդներ՝ կ'ապրէին միասին, իբր տիրապետեալ եւ տիրապետող : Հայը համակերպած էր իր վիճակին, վասնզի ոչ մէկ յոյս կամ նեցուկ ունէր իրեն համար, իսկ թուրքը սանձարձակ կը գործէր, վասնզի ոչ ոք իր ձեռքը կը բռնէր արգիլելու համար որ իր ուզածը չընէ :

Հայերը երկար ատեն տոկացին այս բարբարոս միջավայրին մէջ, իրենց կաշին փրկելու մտատանջութիւնը միայն ունենալով :

Թուրքերն ալ երկար ատեն ազատօրէն չահագործեցին իրենց տիրապետողի դիրքը եւ ամէն տեսակ կեղեքում եւ հարստահարութիւն գործադրեցին, ինչպէս բոլոր քրիստոնեաներու, նոյնպէս նաեւ Հայերու դէմ, սա ապահովութեամբ որ Հայերէն երկիւղ չկար :

Իրականութեան մէջ թուրքը մասնաւոր քաղաքականութիւն մը չունէր Հայերու նկատմամբ մինչեւ 1860—1880 թուականները, հակառակ անոր որ երբեմն միջադէպեր պատահած էին եւ Հայերը զրպարտող քսութիւններ

կատարուած էին, սակայն միշտ կարելի եղած էր անդորրացնել պետութիւնը անոր կասկածները փարատելով, եւ երբ Հայերու կողմէ ընդվզումի գէպքեր կամ զժողովեան ցոյցեր կատարուած են (ինչպէս Զէյթունի մէջ) իրր տեղական պատահական մասնաւոր գէպքեր, որոնք ընդհանուր ընդթռնէին, բոլոր ազգը կասկածելի չէր դարձած:

Արդարեւ Հայերը գրեթէ բնաւ ըմբոստութիւն ցոյց չէին տուած:

Մալաթիոյ մէջ ալ նոյն էր կացութիւնը, եւ Հայերը հալա-եռլա կ'երթային թուրքերուն հետ, եւ համակերպած էին իրենց վիճակին: Եւ միշտ լաւազոյնին յոյսերով եւ ապագային ակնկալութեամբ կ'ապրէին, քանի որ կը տեսնէին հետզհետէ եւրոպական ազդեցութեան թափանցումը թուրքիոյ մէջ, ինչ որ կը քաջալերէր զիրենք սպասելու բարւոքում պետութեան մէջ, եւրոպական պետական կարգաւորումներու ներմուծմամբ:

Կատարուած բարեշրջութիւնները եւ փոփոխութիւնները որքան որ աննշան էին, սակայն բաւական տեսանելի էին եւ հանգամանք ունէին ազդելու թուրքերու վրայ, որ կամաց-կամաց կ'ընտելանար անոնց եւ կ'ենթարկուէր հոգեբանական փոփոխութեան մը:

Ասոնք բարեշրջման քայլեր էին, որոնք զժրախտաբար իրենց բնական ընթացքով չկրցան շարունակուիլ եւ շրջեցան իրենց ուղիէն:

Եւրոպական դիւանագիտութիւնը թրքական դայլը ընկճելէ եւ տկարացնելէ ետք առանց դայն սպաննելու անոր մօրթը բաժնելու ձեռնարկներ րած է, որոնք Օսմանեան պետութեան ոչ-իսլամ հպատակ ազգերու վիճակին վրայ ամենամեծ ազդեցութիւնը ունեցած են: Արդարեւ քանի որ վարչական, զինուորական, նաւային, կրթական, տնտեսական եւ հանրօգուտ ամէն ձեռնարկ ուղղակի կամ անուղղակի կապ ունեցած է Օսմանեան պետութեան արտաքին յարաբերութիւններու հետ, հպատակ ազգերը մեծապէս շահադրդուած են Օսմանեան պետութեան Եւրոպայի հետ մշակած յարաբերութիւններով, որոնցմէ մասամբ կախում ունէին իրենց գոյութիւնը եւ վիճակին փոփոխութիւնները:

Հպատակ ժողովուրդները գիտէին թէ մեծ մասը այն առանձնաշնորհումներուն, որոնք գէթ մասնակի բարւոքում մը կը համարէին իրենց վիճակին, արդիւնքն էին այդ ազդեցութեան: Ետքը նոյնպէս այդ ազդեցութեան շնորհիւ կանոնաւորուեցան եւ պետական օրէնքներու կարգը անցան այդ ձեռք բերուած իրաւունքները՝ 1862-ին Յունաց Պատրիարքարանի կանոնադրութեամբ եւ 1863-ին Հայոց Ազգին սահմանադրութեամբ:

Որչափ ատեն որ Օսմանեան պետութիւնը իր բացարձակ եւ անպարտելի դօրութեան մէջ էր, ոչ մէկ եւրոպական պետութիւն փորձած էր միջամտել անոր ներքին գործերուն եւ գրեթէ մինչեւ 1839 չկար օրէնք մը, որուն հանդէպ հաւասար ըլլային իսլամը եւ բայան:

Նոյնպէս որչափ ատեն որ թուրքիա դօրաւոր էր, ոչ մէկ պետութիւն համարձակեցաւ ռեւէ պաշտպանութիւն ընծայել Օսմանեան պետութեան բաղկացուցիչ տարրերէն մէկուն, սակայն Վիեննայի առջեւ թուրքերու պար-

տութենէն (1683) ետք, կայսրութիւնը փոխուեցաւ:

Օսմանեան կայսրութեան հողերը ժառանգելու մրցակից եղան Աւստրիա՝ Դանուբը անցնելով եւ Ռուսիա Բիւզանդիոնի ճամբուն հետամտելով եւ 1700—1770 երեք քառորդ դարու շրջանին այս երկու պետութիւնները առաջացան դէպի պետութեան սիրտը (տես 1910, ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՕՐԱՅՈՅՅ Ս. ՓՐԿՉԵԱՆ ՀԻԻԱՆԴԱՆՈՅԻ, էջ 265—268) եւ իրենց յաղթանակներով ձեռք բերին մասնաւորապէս զանազան տարրերու պաշտպանութիւնը կամ կաթոլիկ եւ օրթոտոքս կրօնքները հովանաւորելու իրաւունքը: Այս կերպով ոչ միայն միջամտեցին Օսմանեան պետութեան ներքին գործերուն, այլեւ անկէ բաժնեցին Մոլտա—Վալաքիան, Յունաստանը եւ Եգիպտոսը (տես նոյն, էջ 269—273) եւ հարկադրեցին նոյնպէս Բ. Դուռը որ իր երկիրը կարգաւորէ եւ բարեօրէ բարեկարգութիւններով, որոնք անկեղծօրէն չգործադրեցին թուրքերը:

Անուրանալի իրողութիւն է որ 1830—էն ետք, թուրքիոյ նկատմամբ մասնաւորապէս անգլ. եւ Ֆրանս. դիւանագիտութիւնը ընդգրկած էր սեղ-դութիւն մը, որ կը միտէր կարծես թուրքիան զօրացնել եւ ատակ դարձնել ռուսական ծրագիրներու արդելք ըլլալու:

Ասոր համար Անգլիա եւ Ֆրանսա կը փափաքէին որ թուրքիոյ մէջ հաստատուէր բարեկարգ վարչութիւն մը, եւ թուրքիա ըլլար զօրաւոր:

Եւրոպական դիւանագիտութիւնը որոշ գիտէր թէ որչափ ատեն որ կարելի չըլլար երկրին մէջ մտցնել բարենորոգումներ, որոնք վերջ չտային ոչ-իսլամներու կեղեքումին, միշտ անոնք օտար պետութեանց գործիք ըլլալու տրամադիր տարր մը պիտի ներկայացնէին. հետեւաբար թելադրեց Բ. Դուռին դժգոհութիւնները բառնալ եւ հաստատել արդարութեան եւ հաւատարմութեան սկզբանց վրայ հիմնուած պետութիւն մը:

Այս թելադրութիւններուն արդասիքը եղաւ 1839-ին ԹԱՆՁԻՄԱԹԻՆ հռչակումը, որ Օսմանեան պետութեան վերջին աստիճան նեղ դրութեան մատնուած մէկ սրահուն կը հրատարակուէր, շահելու համար Եւրոպական պետութեանց, մասնաւորապէս Անգլիոյ բարեկամութիւնը:

Արդարեւ ԹԱՆՁԻՄԱԹԻ հրատարակութիւնը փրկեց թուրքիան Եգիպտական նուաճումէն, վասնզի 1839 Մայիս 11-ին Մեհմէտ Ալի երկրորդ անգամ սլաւերազմ յայտարարած էր դերիչխան վեհապետին դէմ, եւ յաջողած պարտութեան մատնել Օսմանեան բանակը Նիզիպի մէջ (1839 Յունիս 17) եւ իր դիրքը զօրացնել մասնաւորապէս Օսմանեան նաւատորմիդին Գարտան փաշային դաւաճանութեամբ անոր 4 Յուլիս 1839-ին իր կողմը անցնելու հետեւանօք:

ԹԱՆՁԻՄԱԹԻ հրատարակութեան անմիջական հետեւանքն էր որ Անգլիա նախաձեռնարկ ելաւ Լոնտոնի համաձայնութեամբ (1840 Յուլիս 15), Աւստրիոյ, Ռուսիոյ եւ Բրուսիոյ բարեացակամ չէզոքութիւնը ապահովելու եւ ի հեճուկս Ֆրանսայի իր նաւատորմիդը շարժման մէջ դնելու ընդդէմ Մեհմէտ Ալիի եւ զայն վանելու Փոքր Ասիայէն եւ Սիւրիայէն եւ անոր իշխանու-

Թիւնը սահմանափակելու Եղիապետի մէջ (1840 Նոյեմբերի դաշինք) :

ԹԱՆՁԻՄԱԹը նաեւ կը յուսադրէր Օսմանեան պետութեան բոլոր ոչ-խալամ հպատակները, ընդ որս նաեւ Հայերը, որոնք շատ բնական է որ սպաս-սողական դիրք բռնեցին կամ թուլցան, յուսալով որ հռչակուած բարենորոգումները անկեղծօրէն պիտի գործադրուէին եւ իրենք իրենց ակնկալած հանգստութիւնը պիտի վայելեն Թուրքիոյ մէջ :

Այս լաւատես ենթադրութիւնը սակայն իրականութիւն չգտաւ եւ շատ քիչ բան փոխուեցաւ թրքական դժոխքին մէջ, եւ նոյնիսկ ԹԱՆՁԻՄԱԹը խալամական իրաւանց դէմ նկատուելով թուրք զանգուածներու մէջ, հակադդեցութիւն առաջ եկաւ և տեղ-տեղ նոյնիսկ աւելի վատթարացաւ քրիստոնեաներու կացութիւնը եւ առիթ ստեղծուեցաւ եւրոպական միջամտութեանց :

Այս միջամտութիւնները իրենց կարգին խորունկ ազդեցութիւն ունեցան թէ՛ թուրք պետութեան հանդէպ իր հպատակներուն ընդդրկած քաղաքակա-նութեան եւ թէ՛ հպատակ ժողովուրդներու ընթացքին եւ ուղղութեան վրայ, անոնց ազատագրութեան յոյսեր ներշնչելով :

Եւ այսպէս՝

Ա. Թուրքերը իրենց առաջադրած օսմանեան ընդարձակ կայսրութեան ամբողջութիւնը պահելու .

Բ. Եւրոպական պետութիւնները՝ բարեկարգեալ Թուրքիա մը կերտելով ռուսական յառաջխաղացութիւնը կասեցնելու .

Գ. Թուրքիոյ բաղկացուցիչ տարրերը իրենց ազատութիւնը եւ անկախութիւնը ստանալու ջանքերուն մէջ չյաջողեցան եւ Արեւելքի կացութիւնը աւելի վրդովեցին եւ կնճռոտեցին :

Գործադրուած բոլոր ջանքերը անօգուտ եղան եւ դժբախտութիւններ իրարու յաջորդեցին, ինչպէս 1854—1856 Խրիմի, 1876—1877 Ռուս եւ Թուրք եւ 1912 Պալքանեան պատերազմները, Արեւելեան հարցին լուծման չնպաստեցին դժբախտաբար, եւ հետեւաբար Հայոց չապահովեցին հանգիստ, խաղաղութիւն եւ կեանքի, ստացուածքի եւ պատիւի ապահովութիւնը :

Եւ քրիստոնեաները, եւ նոյնիսկ տիրապետուած խալամները — ինչպէս Արաբները եւ Քիւրտերը — ընդհանուր կերպով դժգոհ էին Օսմանեան պետութենէն եւ իրենց դժգոհութիւնը զանազան ձեւով կ'արտայայտէին :

Բ.

ՀԱՅ ԵՒ ԹՈՒՐԿ ՅԱՐԱՔԵՐՈՒԹԵԱՆՑ

ՎԱՏԹԱՐԱՑՈՒՄԸ

Մինչեւ ԺԹ. դարուն առաջին կէսը Հայ եւ Թուրք յարաբերութիւններու մէջ նշանակելի էր որ գոնէ Թուրքերը անկասկած էին Հայոց հաւատարմութեան մասին : Եթէ Թուրքերը այս համոզումը չունենային Հայերու վի-

ճակը կրկնապատիկ դառն պիտի ըլլար :

Այս հաւատքը որ թուրքերը ունէին Հայերու մասին դժբախտաբար տեւականօրէն չշարունակուեցաւ եւ Հայ եւ թուրք յարաբերութիւններուն եկաւ կասկածի թոյնը խառնուիլ :

Այդ կասկածը առաջին անգամ թուրքերը ունեցան 1828-ին , այն տարին որ Ռուսերը թուրքիոյ դէմ պատերազմ հրատարակելէ ետք Հայաստան կը մտնէին , ինչ որ Հայերու յոյսեր կը ներշնչէր :

Կարգ մը նախընթաց եղելութիւններ , իրական կամ երեւութական , թուրքերու կասկածները կ'արդարացնէին . յայտնի էր որ Հայերը օգնած էին 1827-ի Ռուս եւ Պարսիկ պատերազմին մէջ՝ Ռուսերուն կամաւորներ տալով եւ պատերազմէն ետքը ստուար թիւով դադթելով ռուսական հողեր , նոյնիսկ ռուս պետութեան հրաւերով :

Հայերու այս քայլերը , որոնք շատ յայտնի չէր որ ինքնաբերաբար թէ հարկադրանքի տակ առնուած էին , բաւական էին որ Օսմանեան կառավարութեան վարիչները կասկածներ ունենային թէ նոյն ընթացքը պիտի ունենային նաեւ Օսմանեան պետութեան մէջ դառնուող Հայերը :

Ասոր վրայ աւելցուցէք այն սոսկալի քսութիւնը , որ Հայ-Կաթոլիկներ վրէժ լուծելու համար հայադաւան կղերին դործադրած հալածանքներուն դէմ , Հայերը ցոյց տուած էին իբր անջատողական ծրագիրներ ունեցող եւ Պոլսոյ Պատրիարքը եւ աճիրաններն ու մեծամեծները մեծ դժուարութեամբ կըրցած էին աղէտի մը առաջը առնել եւ հանդարտեցնել թուրք կառավարութեան վարիչներուն միտքերը , հակառակ անոր որ իրողութիւններ կային , որ ցոյց կու տային թէ թրքական Հայաստանի հայ բնակչութեան մէջ ալ ռուս բանակներուն օգնող եւ անոնց լրատուութիւններ ընող Հայեր դառնուած էին :

Այսպէս , 1828-էն ետք ստեղծուեցաւ կացութիւն մը կամ աւելի ճիշդ՝ մթնոլորտ մը , ուր Հայերը տեսան ԻՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ եւ ԿԱՐԵԼԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐ , որոնք չէին կրնար անտեսել եւ դոնէ խորհրդածութեան եւ մտածումի առարկայ չընել :

Անոնք տեսան թէ Ռուսիա , Պարսիկ եւ թուրք պետութիւններու քրիստոնեայ հպատակները ազատագրելու համար պատերազմ բացաւ այդ երկու իսլամ պետութեանց դէմ եւ ազատագրեց Պարսկական Հայաստանը եւ Յունաստանը :

Ասիկա իրողութիւնն էր :

Նոյնպէս Ռուսիա խոստացած էր Պարսկական Հայաստանէն կազմել ինքնավար Հայկական Նահանգ մը , ինչ որ սակայն չգործադրեց , սակայն կրնար ընել :

Այս ալ ԿԱՐԵԼԻՈՒԹԻՒՆ էր :

Հայերը կը տեսնէին նաեւ ուրիշ իրողութիւններ , որոնք զիրենք անտարբեր չէին կրնար թողուլ : Անոնք կը տեսնէին եւրոպական պետութեանց գերակշիռ ազդեցութիւնը թուրքիոյ դործերուն մէջ եւ անոնց դործադրած

միջամտութիւնները Օսմանեան կայսրութեան նոյնիսկ ներքին դործերուն մէջ: Անոնք տեսան թէ ինչպէս երեք մեծ պետութիւններ — Ռուսիա, Անգլիա եւ Ֆրանսա — բարեկամական թելադրութիւններէն ետք, երբ անլսելի մնացին, զէնքով հարկադրեցին իրենց կամքը եւ թուրքիոյ դէմ պատերազմ հռչակեցին եւ զայն հարկադրեցին էտիրնէի դաշինքով (1829 Սեպտ. 2—14) ճանչնալ Յունաստանի անկախութիւնը:

Այս իրողութիւնները թելադրական եւ կրնանք նոյնիսկ ըսել թէ քաջալերական էին Օսմանեան կայսրութեան բոլոր քրիստոնեայ հաքատակներուն համար, որոնք ակամայ պիտի մտածէին որ եթէ իրենք ալ ապստամբելու ըլլային հաւանօրէն ոյժ կամ աջակցութիւն պիտի դոնէին քրիստոնեայ մեծ պետութիւններէն, ինչպէս գտած էին Յոյները:

Հետեւաբար կարելի էր որ այսպէս մտածողներ դոնուած ըլլան Հայոց մէջ:

Բայց նոյնիսկ այսպիսի մտածումի մը արձագանգը մեղի հասած չէ կամ ոեւէ յայտնի կամ թաքուն ձեռնարկի մը մասին դադափար չունինք, թէեւ անխուսափելի կը համարենք այսպիսի տրամադրութեան մը գոնէ քիչերու մտքին մէջ ծնունդ առնելը, որ սակայն չեմ կարծեր որ մարմին առած ըլլայ, զանազան էական եւ նշանակելի պատճառներով, որոնց գլխաւորը Հայոց կրած յուսախափութիւնն էր Ռուսիայէն:

Ռուսիա չյարգեց «Հայկական Նահանգ»ի մը կազմութեան համար Ներսէս Աշտարակեցի եպիսկոպոսին տուած իր խոստումը եւ նոյնիսկ զայն աքսորեց Պետարապիա, Կովկասէն հեռու:

Ռուսիա ո՛չ միայն չյարգեց իր յանձնառութիւնը, այլեւ ըրաւ բան մը, որ Հայոց գիւրադրածութիւնը եւ ամենէն փափուկ զգացումները վիրաւորելու հանգամանք ունէր: Ան կազմեց 1836-ին իբր Հայոց եկեղեցւոյ կանոնադրութիւն օրէնք մը, որ Հայ եկեղեցւոյ աւանդութիւններու հետ հաշտ չէր:

Այս երկու արարքները շատ գէշ անդրադարձութիւն մը ունեցան թուրքիոյ Հայոց վրայ, որոնք Ռուսիոյ յառաջխաղացութեան մէջ հայ ազգութեան եւ կրօնին համար վտանգ մը նշմարել սկսան եւ բաղձալի չհամարեցին ոռոսական պաշտպանութիւնը եւ մէկ խօսքով պաղեցան Ռուսիայէն:

Մասնաւորապէս Ռուսիայէն յուսահատելու մեծ պատճառ մը եւս ունեցան Հայերը այդ թուականներուն տեսնելով Ռուսիան պաշտպան թուրքիոյ, հակառակ աւանդական քաղաքականութեան:

Արդարեւ ճշնաթամի մը, որ նոյնիսկ Օսմանեան կայսրութեան դոյութեան կը սպառնար, վասնզի Եգիպտոսի կռուակալը Մեհմէտ Ալի փաշա մինչեւ Պրուսա առաջացած էր իր բանակներով եւ կը սպառնար մայրաքաղաքին, Ռուսիա ձեռք երկարած էր թուրքիոյ, 1833 Փետրուար 7-ին Վոսփորի բերանը Պէյքոզ, Եոջա լերան վրայ բանակել տալով 10,000 ռուս զօրք, պաշտպանելու համար Օսմանցի Սուլթանին կեանքը եւ գահը:

Հինգ ամիս ետքը 1830 Յուլիս 8-ին Ռուսիա թուրքիոյ հետ կը կրնփէր Հիւնքեար Իսկէլէսիի պաշտպանողական եւ յարձակողական զինակցու-

թիւնը, որով Ռուսիա կերպով մը կ'ազդարարէր Եզրպտոսի փոխարքային եւ անոր ետին կանգնող ոյժերուն թէ թոյլ պիտի չտար որ անիկա աւելի առաջ երթար:

Մեհմէտ Ալի փաշա կը հարկադրուէր չորս օր յետոյ (1833 Յուլիս 12) կնքելու Քէօթահիայի դաշինքը եւ զոհանալու քիչով, մինչ եթէ ռուսական պաշտպանութիւնը չըլլար, թերեւս Արեւելեան խնդիրը այն ատեն այլապէս լուծում մը գտած պիտի ըլլար:

Այսպէս, 1820—1840 քսանամեակը, Հելլենական ապստամբութենէն մինչեւ Թանզիմատի հրատարակութիւնը նշանակելի չրջան մը հանդիսացաւ, ուր Թուրքիոյ բոլոր բաղկացուցիչ ազգերու մտայնութեան մէջ յեղաշրջում մը կը մտնէր եւ ամենէն զգուշաւոր եւ ամենէն տկար եւ այս պատճառով վախկոտ ազգերը — ինչպէս էին Հայերը — խլրտելու տրամադրութիւն ցոյց կու տային եւ կը համարձակէին իրենց զժգոհութիւնները արտայայտել:

Կարնոյ, Պայագլիտի, Ալաշկերտի եւ այլ քաղաքներու Հայերուն Ռուսերուն ընծայած օգնութիւնները արդիւնքն էին այս զժգոհութիւններուն, որ անոնք ունէին հանդէպ թրքական լուծին:

Մալաթիոյ Հայերը, որոնք հեռու էին ռուսական սահմանէն, ինչպէս նաեւ Եգէականի եւ Միջերկրականի ծովեզերքներէն, հեռու մնացին 1828-ի պատերազմէն եւ անհաղորդ:

Գալով Եզրպտական պատերազմին՝ Մալաթիոյ ժողովուրդը շատ տըխուր վիճակի մը մէջ էր այս պատերազմին իսկ հետեւանքով, վասնզի իր տունը եւ տեղը կորսնցուցած էր, եւ ինչպէս բացատրուած է վերը, բունագուրկ եղած էր իր քաղաքի բնակարաններէն տեղափոխուելով իր ամարանոցի անհաստատ ու թեթեւ կառուցուածքով տուները եւ հոն նոր քաղաք մը կերտած՝ տաժանքով (1833—1839): Այս պայմաններուն մէջ բացարձակ անկարելի էր որեւէ շարժում կամ նոյնիսկ պղտիկ զժգոհանք մը արտայայտել, մանաւանդ որ Սուլթան Մահմուտ Բ. Ատիլ Սուլթանը կարծես թէ սկսած էր կորովի քայլեր առնել վերանորոգելու համար իր պետութիւնը: Բարեկարգիչ Սուլթանը անսալով Մութքէի խորհուրդներուն՝ որոշած էր Օսմանեան պետութեան սահմաններուն մէջ գտնուող աննուաճ հոգերը, որոնցմէ մէկը Տաւրոս լեռներու ձորամէջերը եւ կատարներն էին իրենց Թուրքմէններով եւ Աֆշարներով, եւ մէկ ուրիշը՝ Տերսիմն էր իր քիւրտ ձորապետներով, նուաճել, ինչպէս նաեւ հնազանդեցնել Հայաստանի եւ հիւսիսային Միջագետքի մէջ գտնուող բազմաթիւ կէս-անկախ իշխանութիւնները, որոնք հեռու էին Մալաթիայէն, մինչ Տաւրոս եւ Տերսիմ՝ շատ մօտ: Այս վերջիններու մէջ որջացած Թիւրքմէններու, Աֆշարներու, Քիւրտերու դէմ, Ենիշէրիներու բնաջնջումէն ետք ձեռնարկուած զինուորական զործողութիւններու համար իբր բանակատեղի ընտրուած էին Մալաթիան եւ Մեղիքէն, որոնց բնակիչները կը տեսնէին թէ ո՛րքան սաստկութեամբ կը հալածուէին ըմբոստ տարրերը զինուորական զործողութիւններով եւ սահմուկած եւ սարսափահար վիճակ մը ունէին:

Հետեւաբար Մալաթիոյ Հայերը ոեւէ ծուռ մեկնութեան տեղի չտալու համար հանդարտ մնացած են եւ ոեւէ յայտնի շարժում կամ դժգոհութեան արտայայտութիւն չեն տուած, ինքզինքնին չվտանգելու համար:

Թերեւս իղձեր կը տածէին, բայց անոնք մնացած են անյայտ:

Միայն երբ Թուրքիա արեւմտեան պետութեանց ապաւինեցաւ եւ անոնց պաշտպանութեան դիմեց ընդդէմ Ռուսիոյ, եւ Եւրոպա՝ Թուրքիան դորացնելով Ռուսիոյ դէմ թումբ մը կանգնելու փորձեր ըրաւ, կարգ մը մեղմացումներ եւ բարենորոգումներ տեսնուեցան, Հայեր յոյսեր տածել սկսան վերանորոգուած Թուրքիոյ մէջ հանդիստ ապրելու: Այս յոյսը բնական է Մալաթիոյ Հայերն ալ ունեցած են:

Մասնաւորապէս Թուրքիոյ բոլոր քրիստոնեաները ոգեւորուեցան երբ 1854-1855-ին Ռուսիա Թուրքիոյ դէմ պատերազմ հռչակեց օրթոտոքս քրիստոնեաներու պաշտպանութեան համար: Անգլիա, Ֆրանսա եւ Սարտենիա առիկա պատրուակ նկատելով Թուրքիայէն հողեր կորզելու՝ զայն պաշտպանեցին եւ անոր զինակցեցան, եւ Ռուսիան պարտութեան մատնելով Սեւաստաբոլի մէջ յաջողեցան ձախողութեան մատնել ռուսական նախաձեռնութիւնը Արեւելքի քրիստոնեաները թրքական լուծէն փրկելու համար:

Սակայն նկատելով որ Թուրքիոյ քրիստոնեայ հպատակներու անբաղձալի վիճակը միշտ կրնար առիթ ընծայել նոր միջամտութիւններու եւ նոր պատերազմներու, որոնք կրնային յանգիլ Թուրքիոյ անէացման, միջամտութեան առիթը վերցնելու համար, Թուրքիոյ թելադրեցին (իմա պահանջեցին) ինքնաբերաբար յանձնառութիւն մը ստանձնել բարենորոգութիւններ կատարելու:

Այս նպատակով է որ Սուլթան Մէճիտ 6/18 Փետր. 1856-ին հրատարակեց ԻՍԼԱՀԱԹԻ հրովարտակը, որ յիշատակուեցաւ Փարիզի դաշնագրին մէջ (18/30 Մարտ 1856):

Այս հրովարտակով ԹԱՆՉԻՄԱԹՈՎԷ կոչած խոստումները կը վերանորոգուէին եւ Թուրքիա իր ընդհանուր բարեկարգութեան հարցը ի նպաստ իրեն կը շահագործէր, Փարիզի Վեհաժողովին մէջ մասնաւոր ազդի մը կամ տեղւոյ մը բարեկարգութեան խնդիրը յուզել չտալով:

Այս գիւանադիտական խաղը Բ. Դուռը ուրիշ անդամներ ալ խաղաց, ամէն անգամ որ ազդի մը կամ տեղւոյ մը խլրտումին պատճառով եւրոպական միջամտութեան խրտուիլակը զգուցեցաւ իրեն դէմ:

Թուրքիա բնաւ անկեղծօրէն չէ ուղած բարենորոգումներ դործադրել ընդհանուր կամ մասնաւոր եւ ասոր համար դժգոհութիւններ եւ ըմբոստութիւններ պակաս չեն եղած:

Այնպէս որ 1856էն մինչեւ 1877-1878ի ռուսական պատերազմ, 20 տարուան միջոցին արտաքին միջամտութիւններով կամ ճնշման տակ 1860ին Լիբանան ինքնաբերութիւն ստացաւ, 1862ի եւ 1867ի Զէյթունի ըմբոստութիւնները պատահեցան, 1867ին Պոսնա եւ 1866-1868ին Կրետէ ապստամբեցան եւ Եւրոպա դարձեալ միջամտեց, ասանց կտրուկ դարձան մը խորհելու

վիճելով սկզբունքներու վրայ ⁽¹⁾ եւ այսպէս ժամանակ տուաւ թուրքիոյ որ խոստումներով օրօրէ թէ՛ Եւրոպան եւ թէ հպատակ ազգերը, որոնք տեսնելով ոչինչ կատարուիլը իբր բարենորոգում, խռովութիւններ հանեցին, ապստամբեցան եւ երկիրին խաղաղութիւնը խանգարեցին:

Այս կացութիւնը թելադրական էր նաեւ Հայոց համար, որ սկսան անջատողական հակումներ ցոյց տալ կամ իրենք ալ ընդհանուր հոսանքին խառնուիլ:

Բաւական խնդրական է թէ հասունութեան մը հետեւա՞նք էր եւ ժողովրդական ինքնարուխ արտայայտութիւն էր, թէ արտաքին թելադրութիւններու արդիւնքն էին մի քանի տկար ձեռնարկները, որոնք Հայերն ալ կատարած են այդ քսանամեակին մէջ:

Առաջինն էր անոնց 1861ին Միքայէլ Նալպանդեանի թելադրութեամբ եւ ՄԵՂՈՒԻ խմբադիր Յարութիւն Սըվաճեանի գլխաւորութեամբ կազմուած յեղափոխական դադտնի մարմինը, որ 1862ի Զէյթունի ապստամբութեան մէջ մասնակցութիւն ունէր:

Երկրորդն էր 1872ին Վասպուրականի մէջ կազմուած «ՕԳՆՈՒԹԻԻՆ ԵՒ ՓՐԿՈՒԹԻԻՆ» անունով դադտնի ընկերութիւնը, որ կը ձեռնարկէր պատրաստութիւններու, որոնք շատ սահմանափակ էին եւ արդիւնք մը տալէ շատ հեռու:

Ուրիշ յեղափոխական մարմին մը ըլլալ կը թուի Կ. Պոլսոյ մէջ 1873ին հիմնուած ՎԱՐԱԶԴԱՏԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻԻՆը Մկրտիչ Փորթուղալեանի նախաձեռնութեամբ եւ իր ատենապետութեամբ (տես Պատմութիւն Եւրոպիոյ Հայոց, էջ 1087):

Այդ յդի օրերուն երբ Պալքաններու մէջ սկսած էին յուզումները եւ ազգերու մրցման եւ դոյութեան գօտեմարտը այնքան սաստիկ էր, Փորթուղալեան նախաձեռնարկ կ'ըլլար կազմակերպութիւն մը ստեղծելու ըստ երեւոյթին ծառայելու Լսարան-ընթերցարաններ հիմնելու համար: Իսկական ծայրայեղ յեղափոխական մը՝ Յարութիւն Շահրիկեան կ'ըսէ թէ «Պոլսում տեսել էի լսարան-ընթերցարաններ, բայց «Վարագդատեան»ը պոլսականներին չնմանեցաւ, մի շարք գաւառներ արձագանգ տուին, ամէնուրեք Վարագդատեանների ցանցը պատեց ու դարձաւ մի կազմակերպութիւն՝ իւրաքանչիւրը իւր տեղական ինքնավարութեամբ» (ՔԱՌԱՍՈՒՆ ՏԱՐՈՒԱՆ ԱՇԽԱՏԱՌՐԸ, էջ 53):

Այս կազմակերպութեան թերեւս անպաշտօն բերանն էր ԱՍԻԱ թերթը արմատական ուղղութեամբ, եւ ջերմ խրիմեանական, որ կը հրատարակէր Փորթուղալեան: Ներսէս Պատրիարք Կրօնական Ժողովի պահանջով խափա-

(1) Ճորանատ ընդհանուր բարեկարգութեան պահանջ դրած է, մինչ Ռուսիան Կ. Պոլսոյ ուսու դեռտան Կորչաքովի բանաձեւին համաձայն Autonomie ou Anatomie-ն (ինքնավարութիւն կամ անդամաճատութիւն) իբր սկզբունք ընդունելով կը ձգտէր անդամաճատել թուրքիան:

նել կու տայ թուրք պետութեան՝ այս թերթը եւ Փորթուղալեան կը ստիպուի կրկին ուսուցչութիւն ընել եւ աշխատակցիլ մասնաւորապէս իրեն պէս յանդուգն ծրագիրով կարապետ Փանոսեանի թերթին՝ ՄԱՆՁՈՒՄԻԻ, ուր մասնաւորապէս կը պաշտպանէ սա տեսութիւնը թէ «փոխանակ Հայաստանցիին Պոլիս գալու, Կ. Պոլսեցիին Հայաստան երթալով, այդ երկիրը զարգացնելու է»:

Գրիգոր Արծրունի այս դործնական դադափարով եւ անոր հեղինակով կը շահագորգուի եւ երբ Կ. Պոլսոյ Հայերու մէջ եռանդուն ջանքեր կը կատարուին դաւաճներու լուսաւորութեան համար եւ կը կազմուին Արարատեան, Դպրոցասիրաց, Արեւելեան, Կիլիկեան, Ազգանուէր Հայունեաց եւ Դպրոցասէր Տիկնանց ընկերութիւնները, իր ՄՇԱԿով ոյժ կու տայ անոնց:

Փորթուղալեան որ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆԻՆ մէջ դործօն դեր ունէր, 15 Ապրիլ 1876ին անոր հիմնուելէն հազիւ երկու ամիս ետքը Յունիս 1876-ին կ'երթայ Կովկաս եւ Արծրունիի հետ խորհրդակցութիւններ կատարելէ վերջ կը դառնայ Պոլիս, ուր ՄՇԱԿի խմբագրին թելադրութիւնները կը ներկայացնէ:

Վանը եւ շրջակայքը կեդրոն կ'ընտրուին եւ կը փնտռուի մէկը որ Վան երթալ յանձն առնէ դործը ուսումնասիրելու համար:

Այդ անձը կ'ըլլայ Փորթուղալեան, որ 1876 Օգոստոսի կէսին կը մեկնի դէպի Վան, Սամսոն-Ամասիա-Եւդոկիա-Սերաստիա-Խարբերդ-Տիարպեքիւր ուղեգիծով չորս ու կէս ամիսէն կը հասնի հոն:

Հաւանօրէն այս անսովոր ուղեգիծով դանդաղ ճամբորդութեան նստատակն էր, Վարազդատեան ընկերութեան մասնաճիւղերուն այցելել, թէեւ դրական փաստ մը չկայ: Եւ որովհետեւ Մալաթիա չէ այցելած, ուրեմն հոն մասնաճիւղ չկար:

Փորթուղալեան, Վասպուրականի մէջ իր կրթական դործունէութեան հետ կը կատարէ յեղափոխական քարոզիչի դեր եւ պէտք է ցաւով նշանակել թէ շատ անխոհեմ քայլեր կ'առնէ, որոնք իր անձին հետ ազդն ալ վտանգելու հանգամանք ունէին (տես Պատմ. Եւդոկիոյ Հայոց, էջ 1090—1095):

Մկրտիչ Փորթուղալեան կարծես թէ բնաւ նկատի չէ ունեցած երկիրին կացութիւնը եւ թուրք կառավարութեան իր բոլոր քրիստոնեայ հպատակներու դէմ լարուած եւ կասկածամիտ կեցուածքը, քանի որ ապստամբութիւններ բռնկած էին Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ, որոնց պետութեան ասիական բաժնի մէջ ալ տարածուիլը Օսմանեան պետութեան քայքայման պատճառ կրնար ըլլալ: Նկատելի է որ 1854—1855ին Եւրոպա պաշտպանած էր Թուրքիան եւ 1870ական թուականներուն տակաւին յոյս ունէր որ կրնար Թուրքիան վերանորոգուելով իր շահերուն ծառայել, մինչ անկա անկարող էր բարեկարգուելու:

Այսպէս, երբ 1875-ին Պոսնա եւ Հերսէք ապստամբեցան, Ռուսիա, Գերմանիա եւ Աւստրո-Հունգարիա միջամտեցին եւ տեղական եւ մասնաւոր բարենորոգումներու ծրագիր մը մշակեցին, որ Բ. Դրան չկրցան մատուցանել, վասնզի ՄԵՄՈՐԱՆՏՈՒՄը մատուցուելու նախընթաց դիշերը Թուրքերը

Սուլթան Աղիզը դահլենկէց ըրին եւ դեսպանները Բ. Դրան մէջ ոչ ոք դտան յիշատագիրը տալու համար:

Սուլթան Մուրատ Ե.ի միջոց տալու համար սլահ մը եւրոպական դիւանագիտութիւնը չհետապնդեց գործը:

Քանի մը ամիս վերջը Սուլթան Համիտ դահակալեց, երբ արդէն Պուլկարներն ալ ապստամբած էին եւ Կարմիր Սուլթանը իր առաջին նախնիքը գործած էր 20,000 պուլկարներ ջարդելով:

Եւրոպական դիւանագիտութիւնը դարձեալ պարտաւորուեցաւ միջամտել:

1876 Դեկտեմբերին Կ. Պոլսոյ մէջ գումարուեցաւ դեսպանաժողով մը, որ մշակեց Պոսնայի, Հերսէքի եւ Պուլկարիոյ յատուկ բարենորոգմանց ծրագիրները, որոնք պիտի գործադրուէին եւրոպական երաշխաւորութեան եւ հակակշռին տակ:

Սուլթան Համիտ սպառնական այս կացութեան առջեւ 10-23 Դեկտեմբեր 1876ին Եպարքոս կարգեց Միտհատ փաշան եւ հետեւեալ օրը 11-24 Դեկտեմբեր 1876ին Սահմանադրութիւն հռչակեց, ճիշդ այն պահուն երբ Օսմանեան նախարարները եւ դեսպանաժողովին անդամները նիստ գումարած էին, լսելու համար լիազօրներու ծրագիրները:

Այս ընդհանուր բարենորոգման հսկայ ձեռնարկին առջեւ, որ ազգերու ազատութիւն, հաւասարութիւն, բարօրութիւն եւ երջանկութիւն կը շնորհէր, Եւրոպա դարձեալ տեղի տուաւ եւ դեսպանախորհուրդին ծրագիրը վիժեցաւ, եւ թուրքիա ալ չփրկուեցաւ, վասնզի Ռուսիա բաւական սպասելէ ետք, թուրքիոյ դէմ պատերազմ յայտարարեց եւ յայտնի է թէ արդիւնքը ինչ եղաւ: Թուրքիայէն բաժնուեցան Մուտա-Վալաքիա Սերպիա, Պուլկարիա եւայլն, Այ-Սթեֆանոյի եւ ապա անոր վերաքննութիւնը եղող Պերլինի վեհաժողովին որոշումով:

Հայ անփորձ փարիչները, տեսնելով որ սլաւոնեան ազգերու ազատագրութիւնը, ապստամբութեամբ եւ Ռուսիոյ միջամտութեամբ իրադործուեցաւ, առանց նկատի ունենալու Հայերու անպատրաստ վիճակը, իրենք ալ մղուեցան քաղաքական ճամարտակութիւններ կատարելու եւ անարիւն կերպով ձեռք բերելու ազգին ազատութիւնը: Ուստի ապաւինեցան ռուսական բարեացակամութեան եւ դիմեցին Այ-Սթեֆանոյի մէջ Նիքոլա Մեծ Դուքսին եւ ձեռք բերին 16րդ յօդուածը:

Անգլիական դիւանագիտութիւնը եւ Սուլթան Համիտ, որոնք կ'աշխատէին այդ դաշինքով Ռուսիոյ ձեռք բերածը սահմանափակել, թերեւս համաձայնութեամբ կամ Սուլթանը առանձին իր հնարամտութեամբ, սլահանջողները յատցնելով հակառակորդներ ստեղծելու համար, մեր ազգին փարիչները — Ներսէս պատրիարք եւ իր մատի վրայ համընդ խորհրդականները — ծուղակը ձգեց թերադրելով որ Պերլին դիմեն եւ իրենք ալ սլահանջներ ներկայացնեն, այս կերպով չէզոքացնելու համար սլաւոնեան ազգերու եւ անոնց ազատարար Ռուսիոյ առաւելագոյն սլահանջները:

Ներսէս պատրիարք եւ իր խորհրդականները դժբախտաբար մանկու-
նակ միամտութեամբ մը դիւանագիտութեան յորձանքին մէջ ինկան եւ փոր-
ձեցին ազգին վիճակը բարւոքելու եւ անգլիական նենդամտութեան դոճ եղան,
ինչպէս Կիպրոսի դաշինքը որոշ կերպով ցոյց տուաւ ետքը:

Ներսէս պատրիարք, որ Սուլթան Համիտի թելադրութեամբ պատուի-
րակներ — Խրիմեանի, Նարպէյի, Չերաղի եւ Ստեփան Փափազեանի պէս
այս դործին անձեռնհաս եւ անյարմար անձեր — զրկած էր, մերժելով Նու-
պար Փաշայի ինքնամատոյց յօժարութիւնը, ի վերջոյ յանդիմութիւնը ունե-
ցաւ խրոխտաբար մերժելու իր պատուիրակները ետ կանչելու հրամանը եւ
այսպէս դէմ կանգնելու Սուլթանին կամքին, անոր ատելութիւնն ալ շահելու
պայմանով:

Աւելորդ է կարծեմ բացատրել թէ ինչպէս Ներսէս Պատրիարք եւ իր
շուրջը գտնուող «Պոլսոյ ինքնահաւան խելացիները» — Խրիմեանի բառերով
— դործիք եղան Անգլիոյ, որուն դիւանագիտական աճպարարութիւնները
մեզի պարզեւ տուին Պերլինի Վեհաժողովին մեռեալ տառ մնալու դատա-
պարտուած 61րդ յօդուածը, որ մեծ հիասթափումի մը պատճառ եղաւ:

Գրիգոր Օտեան այն հազուագիւտ հայրենասէրներէն մէկն է, որ ա-
մենէն կանուխ սթափած է եւ տեսած է սպառնացող աղէտը, ըսելով «յաջո-
ղեցանք 61րդ յօդուած մը դնել տալ Պերլինի դաշնագիրին մէջ, ԻՅԻԻ ԹԷ
ՅԱԶՈՂԵՒՆՔ ԶՆԶԵԼ ԶԱՅՆ», անշուշտ ազդուելով Լորտ Տերպիի անգլիացի
ծանօթ պետական մարդուն, որ ծանօթ էր անշուշտ Անգլիոյ կատարած ա-
նազնիւ ջանքերուն, հրապարակաւ կատարած յայտարարութեան վրայ, ուր
կ'ըսէր «Ենթակաները պաշտպանելէ աւելի հարստահարութեանց աւելնալուն
պատճառ պիտի ըլլայ 61րդ յօդուածը»:

Գ.

ՀԱՅԵՐՈՒ ԱՆԲԱՂՁԱԼԻ ՎԻՃԱԿԸ ԵՒ

ԱԶԴԵՑԻԿ ՀԱՅԵՐՈՒ ԿԱՏԱՐԱԾ ԴԵՐԸ

Մալաթիա գաւառական խուլ չըջանակ մը եղած է, եւ ինչպէս տես-
նուեցաւ, 1828ի եւ 1856ի Ռուս եւ Թուրք պատերազմները արձագանգ չեն
գտած հոն եւ ոեւէ փոփոխութիւն չէ տեսնուած Մալաթիոյ եւ չըջակայից
մէջ, որ թուրք լուծին ոչ մէկ չարիքէն զերծ մնացած է եւ լուռ համակեր-
պութեամբ կրած է զանոնք, քանի որ ոեւէ բողոք կամ դժգոհութեան ար-
տայայտութիւն չէ տեսնուած, մինչ 1860—1870 տասնամեակին երբ Պալքան-
եան ժողովուրդներ իրենց դժգոհութիւնները կը յայտնէին թուրք լուծին
դէմ, հայ ազգային մարմիններ ալ ձայն բարձրացուցին եւ մասնակցեցան
այդ շարժումին: Խրիմեան, պատրիարք ընտրուելէն (1869) քիչ ետք, իր նա-

խաճեռնութեամբ դաւառական հարստահարութեանց խնդիրը յարոյց եւ պահանջեց որ Ազգ. Ժողովը այս հարցով զբաղի :

Պոլսոյ Ազգ. Երեսփ. Ժողովը 8 Հոկտ. 1871ին կազմեց յանձնաժողով մը, որ բերաւ իր տեղեկագիրը 18 Փետրուար 1872ին :

Այս տեղեկագիրը, որ 1852—1872 քսանամեակի մէջ հարստահարական դէպքերու առթիւ կառավարութեան մատուցուած եւ մեծ մասամբ անլսելի եւ աննկատ մնացած 529 թագրիրներու յիշատակութիւնը կ'ընէր, կը պարունակէր նաեւ Մալաթիոյ թեմին Հայերուն ենթարկուած հարստահարութեանց մասին 10 թագրիրներու յիշատակութիւնը, ինչ որ ցոյց կու տայ թէ Մալաթիոյ մէջ այնքան ալ անտանելի չէր դրութիւնը, քանի որ քան տարուան մէջ միայն տասը դէպքեր պատահած են բողոքելու արժանի :

Խրիմեանի հրաժարումէն եւ 1874ին Ներսէս Վարժապետեանի պատրիարք ընտրուելէն ետք երբ Պալքանեան թերակղզիին մէջ ապրող ժողովուրդները գրեթէ մեծ մասամբ ապստամբած էին եւ կը փորձէին իրենց ազատութիւնը ձեռք բերել, Կ. Պոլսոյ Ազգ. Երեսփ. Ժողովը կրկին հարստահարութեանց խնդիրը օրակարգի անցուց եւ դիտել տալով թէ առաջին տեղեկագիրը բնաւ նկատի չէր առնուած, 1876-ին Ռուս եւ թուրք պատերազմին վաղորդայնին կազմեց նոր յանձնաժողով մը, որ Առաջին տեղեկագրին կցելով նոր դէպքեր, այս յաւելուածով Բ. Դրան ուշադրութեան ներկայացուց Հարստահարութեանց խնդիրը եւ դարձան խնդրեց :

Այս երկրորդ տեղեկագրին մէջ աւելցուած նոր դէպքերէն մէկը միայն կը պատկանի Մալաթիոյ, ուր պատահած էր մոլեռանդական անշնորհք արարք մը, որուն դէմ բողոքած է Ներսէս պատրիարքը 1 Սեպտ. 1876-ին Թագրիրով :

Հոն կը տեսնուէր որ Մալաթիոյ կառավարիչը Մուսթաֆա պէյ, մոլեռանդական ոգիով թոյլ տուած էր որ թուրք սրիկաներ շան մը վիզը խաչ մը կախելով շուկան եւ փողոցները պտրտին :

Ասիկա նշան մըն էր որ Պալքանեան ժողովուրդներու յուզումները եւ անոնց յաջորդող Ռուս եւ թուրք պատերազմը, որ քրիստոնեաները ազատագրելու համար կը մղէր Ռուսիա, արձագանգ գտած էին Մալաթիոյ մէջ, ուր ապրող Հայերը իրր քրիստոնեաներ իրենք ալ ատելութեան առարկայ կ'ըլլային :

Իսկ աւելի վերջ Հայոց Այ-Ստեֆանոյ եւ Պերլին կատարած դիմումները անշուշտ լսուած են եւ թուրք մոլեռանդութիւնը գրգռելու նպաստած :

Երբ Պերլինի 61րդ մեռեալ տառ մնալու սահմանուած յօդուածին հետեւանքով Հայերը յուսախաբ եղած էին եւ երկիւղի մատնուած, թուրք ժողովուրդին բարբարոսութիւնը եւ Սուլթան Համիտի ատելութիւնը կը սրբուէին Հայոց դէմ : Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանց, որ Ապրիլ 1878-ին Պատրիարքարանէն դաւառները զրկուած էր քննութեան եւ տեղեկագրութեան համար, նոյն տարին Յուլիս 26-ին Մալաթիա կը դանուէր երբ նոր միւթէսարըֆ մը եկաւ գիշերը եւ իջեւանեցաւ քաղաքին երեւելիներէն Հաճի պէյ անուն թուրքի մը տունը :

Սրուանձտեանց հետեւեալ օրը պարտականութիւն կը համարէր այցելել եւ բարի դալուստ մաղթել:

Ըստ Սրուանձտեանցի միւթեասարժը «Ճիտը հաստ, մարմինը գէր, հասակը բարձր, քիչ խօսելու անվարժ, լեզուն ալ Յունաց նման ծեֆ ծեֆ քուրֆերէն կը խօսէր, Կիրիւնցի էր ինքն, եւ Շ. Գարահիսարէն կու գար: Աղէկ ընդունելութիւն ըրաւ, եւ պատմեց գիշերը ֆաղափին մէջ իրեն գալըստեան միջոցին պատահած հետեւեալ դէպքը:

Թուրքի մը տան առջեւէն կ'անցնէինք, ըսաւ, տանիքէն մարդ մը ինքզինքը վար նետեց եւ ինկաւ ջուրը, քանի մը հոգի ալ տանիքի միւս կողմէն փախտան աղաղակելով եւ հրացան կրակելով: Փաշայի մօտիկներէն ոմանք կը կարծեն թէ գողեր են, եւ հարէմն ու աղջիկը կ'ուշաթափին՝ կարծելով թէ փաշան զարնուեցաւ, փաշան ալ կը կարծէ թէ ջուր իյնողն հալածեալ մ'է օգնութեան կարօտ այն ինչ ոստիկաններէն մէկն ալ գանի զարնել կ'ուզէր, վերջապէս նա կը յաջողի խոյս տալ, եւ ասոնք սարսափալից բայց անվտանգ կ'անցնին: Առաւօտեան տանիկ կին մը կը ներկայանայ փաշային, թէ «ես այն տանը տէրն եմ, իմ աղջիկս բռնաբարել եկած էին անոնք որ տանիքէն փախտան, որոնց պարագլուխն էր Ապտ իւլ Գատիր էֆէնտի ջուր իյնողը»: Քաղաքի էն պատուաւոր եւ բարձրաստիճան անձին որդին էր սա, ինքն եւ նոյնպէս պատուաւոր եւ ատենական մարդ, որուն քանիցս հրաման դրկեց փաշան, այլ չկրցաւ բերել տալ: Ամէն մարդ մատ խածաւ:

Մենք ալ պատմեցինք փաշային մեր գիտցածները եւ թէ ինչպէս կը նախատուէին, կը հայհոյուէին եւ կը ֆարկոծուէին Հայեր, իրենց կանայք եւ գաւակները, իրենց հաւատքն եւ պատիւը, եւ թէ ինչպէս ֆահանայից ու նոյնիսկ Առաջնորդին ետեւէն «Քէշիշ, օշ, օշ» կը պոռային ու ֆարեր կ'արձակէին, որուն մենք ալ ականատես եղանք, եւ յատուկ *Թագրիք* գրուեցաւ, բայց գործադրուեցա՞ւ, կարծեմ ոչ: Երկու օր վերջն ալ Քրդերը զօրանոցին մօտերը ձիաւոր զօրք մը զարկին եւ ֆաղափին մէջ ու դուրսը չարագործներով լցաւ:

Գորտերը ելան Դիոսի գերանին վրայ Ընդհանրապէս այս սովորութիւնը ունին Քրդեր եւ չարագործներ. ամէն նորեկ կառավարիչի մը առաջին օրերը իբր փորձ քանի մը չարիք կը գործեն. եթէ եկողը աչալուրջ և կտրուկ իշխանութիւն ցոյց կու տայ, կը հանդարտին, եթէ թոյլ ու շուար մնաց, ազատաբար ամենայն ինչ կը գործեն:

Հայոցմէ ոմանք առանձին եղած ատեն շատ բաներ կը պատմէին Տանիկ պաշտօնէից եւ բնակչաց ըրածներէն, բայց երբ իրարու ֆով գտնուէին. չէին համարձակեր բան մը խօսիլ, եւ խոհեմութիւն կը համարէին իրենց այս վարմունքն, վասնզի, կ'ըսէին, դատող ու պատժող մը չեղաւ մինչեւ այսօր, եւ եթէ լսեն մեր գանգատ ընելը, պիտի աւելցնեն իրենց չարիքները: Դէպք մը, զոր ամէնքն ալ կը պատմէին զատ զատ, եւ կը ժխտէին միշտ այլոց առջեւ, բայց յայտնի էր թէ ակամայ կը ժխտէին, այս էր, դեռ փոքր միջոց մը առաջ փայտէ խաչ մը կախեր էին շան պարանոցէն, եւ շուկային մէջ շրջեցուցած էին Հայոց խանութներու առջեւէն, իբրեւ թէ Ռուսաց նախատինք

քնելու նպատակաւ (1) . ԽՈՀԵՄ (2) . Հայերը լուրքեամբ նայեր էին վրան եւ երբ փսփացեր էին կառավարութեան ականջին, խափանել տուեր էր, եւ փութացեր էր պատասխանել Հայոց քէ՛ խենթ մ'է եղեր այդ բանը ընողը : Այլ միքէ շուկայի մէջ բազմող եւ շան ետեւէն փախող այնքան թուրքերը բոլորն ալ խենթ էին : Կարի երկիւղով պաշարեալ են Հայք, ոչ իրենց իրաւունքը եւ ոչ իրենց կրօնքը կրնան համարձակ խոստովանիլ : Եթէ այսպէս ապրին, լաւ է որ չապրին» (Թորոս Աղբար, Ա. , էջ 316—318) :

Խրիմեան Հայրիկի աշակերտին այս վճիռը շատ ալ ճիշդ է :

Պէտք էր ժողովուրդը պատրաստել, որ դիտնար իր իրաւունքը պաշտպանել :

Սրուանձտեանց, թէեւ աւելի իրատես եղած է քան իր ուսուցիչը՝ Հայրիկ եւ ինչ ինչ պարագաներու մէջ անհամաձայն անոր ուղղութեան, ինքըն ալ Եւրոպական պաշտպանութեան ցնորքէն տարուած է, վասնզի այս տողերէն անմիջապէս ետք կը յարէ . «Այսպիսի փաղափները եթէ եւրոպական հիւպատոս գտնուի, շատ մեծ տարբերութիւն կ'ընէ ներկայ վիճակէն, դրժբախտաբար աղէկ միւթեսաւորութիւն ալ արժանացած չեն, բայց գոնէ Հայոց Առաջնորդն ժիր եւ բանիբուն մէկն լինի, գրեթէ կէս միւթեսաւորք եւ ամբողջ հիւպատոս մը կրնայ համարուիլ, եւ եթէ լուսաւորուի ժողովուրդն, կարեւոր ինֆզինֆը պաշտպանելու, զի գիտութիւն՝ գորութիւն է» (Թորոս Աղբար, էջ 315—9) :

Սրուանձտեանց իրաւունք ունէր դանդատելու Հայոց առաջնորդներէն, որոնք պէտք եղած պատրաստութիւնը չունէին, իսկ հիւպատոսներուն վրայ դրուած յոյսը սխալ մըն էր, վասնզի յաճախ անոնց ներկայութիւնը հակառակ արդիւնք առաջ բերած է, հիւպատոսի մը բարեխօսութիւնը օտար միջամտութիւն մեկնաբանելով :

Մալաթիացիք, որոնց կարծես թէ ստորագծեալ հեղեանկան ԽՈՀԵՄ ածականը կը շնորհէ Սրուանձտեանց, իրենց անկարող եւ տգէտ առաջնորդներուն ապիկարութիւնը դարձանա՞ծ են աշխարհական ազդեցիկ անձերու հեղինակաւոր դործունէութեամբ, որոնք մեծ դեր կատարած են քաղաքին կեանքին մէջ, ուր որքան որ կը թաղաւորէր դեռ թրքական բարբարոսութիւնը, սակայն 1839—1855-ի՝ բարենորոգչական ձգտումները, որոնք թուրք պետական մարդիկ դէթ ահամայ ցոյց կու տային, բան մը փոխած էին երկրին մէջ եւ այդ պղտիկ բարեշրջումներն իսկ քիչ-չատ բաւարարութիւն կու տային եւ յոյսեր ալ կը ներշնչէին աւելի լաւ օրերու :

Իրապէս թէեւ կատարեալ բարեշրջում մը չէր կատարուած թուրքիոյ մէջ եւ վիճակը վարդապոյն չէր, բայց անուրանալի էր որ 1880ական թուա-

(1) 1 Սեպտ. 1876-ին Ներսէս Պառիարքի ԹԱԳՐԻՐԻՆ մէջ յիշուած դէպքը (տես վերը, էջ 837) :

(2) Այս ստորագծումը Սրուանձտեանցինն է :

կաններու թուրքիան իր պետական կազմակերպութեամբ եւ վարչութեամբ, 1820ական եւ նոյնիսկ 1840ական եւ 1850ական թուականներու թուրքիան չէր եւ պետութեան բնակիչները — ընդ որս Հայերը — յուսալից էին թէ նոր փոփոխութիւններ ալ պիտի կատարուէին եւ Հայոց ալ վիճակը պիտի բարւոյնէր աւելի եւս:

Այս տպաւորութիւնը ունեցած ըլլալ կը թուի Մալաթիոյ Հայոց մէջ իբր յայտնի դէմք եւ յարգելի անհատականութիւն, անուն ունեցող Տոքթ. Միքայէլ Քէշիշեան (տես ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Բ. տարի, թ. 4, էջ 7, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԱՆՑԵԱԼԻՆ ԵՒ ՆԵՐԿԱՅԻՆ ՎՐԱՅ յօդուածաշարքը):

Հոն ան կը նուիրէ սա խանդավառ եւ նշանակելի տողերը իր ծննդավայրին համար, զոր կը ներկայացնէ իբր պատկերը Մալաթիոյ աշխարհական միջավայրին եւ Հայոց հոն ասլրած կեանքին, թէ «Հին Մելիտինէն իր շատ ամուր դիրքերով եւ միլիոններ տեղաւորելու, կերակրելու եւ անոնց փիզիքականը պաշտպանելու մեծ համբաւին հետ, բնական գեղեցկութեամբ աշխարհի մէջ մէկ հատիկ է: Ամբողջ քաղաքը անտառի մը երեւոյթը ունի, իր անծայրածիր դաշտը միշտ դալար է, իր սառնաման աղբիւրներով եւ գետերով: Ամէն տուն իրեն յատուկ պաղ եւ մաքուր ջուրը եւ պարտէզը ունի, եւ ամբողջ դաշտը 13 գետերով եւ գետակներով կ'ոռոգուի: Բնակարանները բազմատեսակ պտղատու ծառերով եւ գոյնգոյն ծաղիկներու մշտադալար թուփերով շրջապատուած են, հոսող արծաթագոյն ջուրերու ձայներուն հետ, մեր պարտէզներու գոյնգոյն թռչնիկներու անուշ ձայներն, մեր երաժշտութիւնը, մեր նուագը կը կազմեն, եւ դրախտի երեւոյթը կու տան. օտարներ Մալաթիան կը կարծեն ըլլալ հաւանական դրախտը: Պէյրուսի Ամերիկեան Համալսարանին համբաւաւոր Փրոֆէսոր Տոքթ. Փոսթ իր երկու բծիշկ գաւակներուն հետ մօտ 25 տարիներ առաջ (այսինքն շուրջ 1915) Մելիտինէ այցելեց: Իր վերադարձին «լէֆշըր»ով ներկայացուց զայն աշխարհի ամենահին, ամենէն գեղեցիկ քաղաքը, եւ դրախտը, Եդեմի պարտէզը:

Որեւէ միջավայրի բնակչութեան առողջութիւնը, գեղեցկութիւնը, մտային եւ հոգեկան կարողութիւնը բնական տաղանդն ու ձիրքերը, նաշակը եւ բոլոր ընդունակութիւնները ծնունդ կ'առնեն եւ կ'ազդուին միջավայրէն: Մեր հին հայրենիքը մեծ չափով ազդած է մեր հայրենակիցներու վրայ: Անոր մաքուր օդն ու ջուրը՝ առողջութիւն, մեր տեսարաններու գեղեցկութիւնը՝ պարգեւած է բոլոր մերայնոց գեղեցկութիւն, բնութիւնը՝ վարդերն ու անուշահոտ ծաղիկները, բազմատեսակ եւ գոյնգոյն թռչնիկներն ու քաղցրաձայն սոխակը եւ վնիտ աղբերակաց կարկաչը՝ գեղարուեստ նկարչութիւն, բանաստեղծութիւն եւ երաժշտութիւն, եւ մանաւանդ մեր պարտէզներուն մէջ, մէկ շրջապատի մէջ ապրող, ծլող եւ ծաղկող բազմատեսակ եւ այլացեղ պտղատու ծառերը, առանց գիրար վնասելու համերաշխաբար ապրիլը մեզ բոլորիս գիրար սիրել, իրարու մօտ ապրիլ եւ համերաշխութիւն սորվեցուցած են: Մեր հին պապերը մօտաւորապէս մէկ ու կէս դար առաջ,

ըստ մեր տէտէներուն եւ ծերերու տուած տեղեկութեանց, նահապետական սուրբ եւ օրինակելի կեանք մը ապրած են» :

Իր ծննդավայրին սիրով լեցուն մէկու մը այս հիացիկ տողերը, որոնք կրնան քիչ մը չափազանցուած ըլլալ, սիրով ընդօրինակեցի հոս, իբր բանդէտ եւ հանրային դործունէութեամբ ծանօթ տեղացիի մը վկայութիւնը : Մասնաւորապէս շատ ուշագրաւ են եւ միանգամայն հրահանգիչ պատմութենէն դաս առնել գիտցողներուն համար իր այն տողերը, ուր Տոքթ. Միքայէլ Քէշիշեան կը հաստատէ թէ իրենց նախնիքը Մալաթիոյ մէջ «Ապրած են իրարու հետ միշտ հաշտ եւ համերաշխ, սէր ընտանիքի եւ դրացիի հանդէպ, մինչեւ իսկ սիրով՝ դրացի իսլամներու հետ, միշտ յարգած են արժանիք ունեցողները, մանաւանդ ծերերը» :

Ի՞նչ եղաւ որ այս ընդհանուր հասկացողութիւնը եւ համերաշխութիւնը, որ ազգը ինքն իր մէջ եւ հանդէպ իր դրացի իսլամին ունէր, խանգարուեցաւ եւ ամէն ինչ քարուքանդ եղաւ :

Շատ աւելի մոլեռանդ եւ բարբարոս շրջաններու Հայ եւ թուրք յարաբերութիւնները աւելի քիչ փոթորկոտ ու նուազ դանդաղի տեղի տուած են — մասնաւորապէս Մալաթիոյ մէջ — ուր Հայերը քիչ-չատ խաղաղ դրացնութեան մէջ կ'ապրէին մանաւանդ ԹԱՆՁԻՄԱԹԻ (1839) եւ ԻՍԼԱՀԱՔԻ (1856) հրովարտականներու հրատարակութենէն ետք :

Այդ եւ նման բարենորոգութեան եւ բարեկարգութեան նպատակով կատարուած ձեռնարկները եթէ չկրցան արմատական սրբազրութիւններ մտցնել երկրին վարչութեան մէջ, գոնէ որոշ չափով Իսլամներու մտայնութեան մէջ փոփոխութիւններ մտցուցին :

Իսլամները թէեւ միշտ տհաճութեամբ, դանդաղելով եւ դժգոհութեամբ կամաց-կամաց վարժուեցան ՐԱՅԱՆԵՐՈՒՆ ալ հաւասար իրաւունքներ տրուելու հաւանականութեան, քանի որ Սուլթանները եւ պետական մարդիկ կը խոստանային դոնէ :

Առերեւոյթ եւ ոչ իրական հաւասար իրաւունքներ հրովարտականով, յաճախ եւրոպական ճնշումի տակ, կը հրատարակուէին առանց անկեղծօրէն գործադրուելու փափաքով, այլ սպառնացող վտանգ մը անցընելու :

Ասով հանդերձ պէտք է ընդունիլ թէ քիչ-չատ բան մը կար փոխուած Օսմ. Պետութեան մէջ 1839-ի ԹԱՆՁԻՄԱԹԻ հրատարակութենէն ետք, երբ մանաւանդ Իսլամները տեսնել սկսան ՐԱՅԱՆԵՐՈՒՆ պետական պաշտօնատարներ դառնալը եւ աստիճանաւորի համազգեստ հագնիլը ու մէջքին սուր կապելը :

Ասիկա առիթ մը եղաւ քրիստոնեաներուն մէջ գոյութիւն առնելուն Ամիրաներէ ետքը պաշտօնատարներու դասակարգի մը եւ դաւառներու մէջ մասնաւորապէս կուսակալին հետ ժողովի նստող վարչական ժողովներու (ԻՏԱՐԷ ՄԷՃԼԻՍԻ) անդամներու, որոնք ազդեցութիւն ձեռք բերին եւ օգտակար ալ եղան ազգին :

Տոքթ. Միքայէլ Քէշիշեան այս նոր երեւան եկող պետական պաշտօ-

նատար դասակարգին մասին ալ կ'արտայայտուի՝ ըսելով որ «մօտ դար մը առաջ Մալաթիա քաղաքը ունեցած է մի քանի ղեկավար իշխաններ, որոնք ժամանակին պարգեւած ուսմունքովն զարգացած, եւ իրենց բարի սովորութեամբ, մարդասիրական եւ ողորմածութեամբ իրենց փիզիքական եւ նիւթական կարողութիւններն ազգին ընդհանուր զարգացման եւ բարելաւման յատկացուցած ըլլալուն համար, ամբողջ քաղաքի եւ գիւղերու իսլամ եւ ոչ իսլամ բնակչութեանց սիրոյն եւ յարգանաց արժանացած են, եւ իրաւամբ իրենց արժանեաց համար ստացած են իշխան տիտղոսը, իսլամ ժողովուրդն ալ Զէլէպի կը կոչէր գիրենք: Յաջա կառավարութեան շատ սիրելի եւ յարգելի էին իշխանները եւ ազդեցիկ, որովհետեւ առ հասարակ ամբողջ բնակչութիւնը իրենց հետ էր եւ անոնց կը հետեւէին: Մեր իշխան աղաներն իրենց ազդեցութիւնը կը բանեցնէին իսլամ ընտանեաց ներքին կեանքին վրայ, շատ անգամ երկու մեծ եւ ազնուական թուրք ընտանեաց, գոր օրինակ, Հանի Ապտի եւ Սիւլիւկի գատէներու միջեւ ծագած մեծ վէճերն ու կռիւները մերայնոց միջոցաւ կը կարգադրուէին, հաշտարարի եւ դատաւորի դեր կը կատարէին, լեռնաբնակ ցեղապետներու եւ տարբեր աշիրէթներու միջեւ ծագած պատերազմը շատ անգամ կառավարութեան գործածած ուժերէն աւելի մեր իշխաններու միջոցաւ կը կարգադրուէին» (Նոյն, էջ 3):

Տոքթ. Միքայէլ Քէշիշեան նպաստաւոր կերպով կը ներկայացնէ Մալաթիոյ «Իշխան»ներուն գործունէութիւնը եւ կատարած դերը:

Ան նոյնիսկ խօսած է անոնցմէ ոմանց վրայ յակած յանուանէ (տես ՆՈՐ ՄԱՂԱԹԻԱ, Բ. տարի, Թ. 2, էջ 7):

Այսպէս կը գրէ Թէ «Մեր աչքառու իշխաններն եղած են հետեւեալները. Հանի Միքայէլ Գըրլէշիշեան, Հանի Կարապետ Աղա Գըրլէշեան, Հանի Ստեփան Աղա Թիւթէլեան եւ Պաղտօեան Նափուէն Էֆ. հայրը:

Վերոյիշեալները վերջին ծայր աստուածավախ կրօնասէր եւ կրթասէր ըլլալով, շուտով երկու հոյակապ եկեղեցիներ եւ անոնց կողքին դպրոցի եւ ուսման յատուկ շէնքեր շինել տուած են: Ժողովուրդը իր փիզիքական եւ նիւթական աջակցութիւնը միացուցած է իշխան Աղաներու մեծամեծ գոհողութեան, շուտով գլուխ հանած են ազգօգուտ այս ձեռնարկները: Հանի Միքայէլ Աղա Գըրլէշիշեան բոլորին տարէցն ու նիւթապէս կարողագոյնը ըլլալով շուկայի եկեղեցւոյ շինութեան ծախսքը մեծաւ մասամբ իր ֆակէն տրամադրած ըլլալուն համար, խորանի առջև, երկու գահ շինուած էր, աջակողմեանը՝ առաջնորդ եպիսկոպոսին, իսկ ձախակողմեանը՝ Հանի Միքայէլ աղայի յատուկ: Եկեղեցին անոնց օրին ունեցած է իր եպիսկոպոսը, իր ֆահանայից կազմը. — Տէր Մուշեղ (Գըրլէշիշ), կրակոտ կտրին ֆահանայ Գըրլէշիշեաններէն, Աղա Տէրտէր Քէշիշեան, Արգայեան ֆահանայ, Հաւկըթուկեան ֆահանայ եւայլն:

Բնականաբար այս ատեն բարձր մտաւորականներ չունէինք, գովեմական անունը եւ կրթութիւնը անձանօք էր. միջավայրի հասցուցած մտաւորականներէն՝ Պելօ Վարժապետ Կիրեղեան, Գամպուր Վարժապետ Քէշէ-

նեան, յետոյ՝ Ծերուն վարժապետ, Թիֆթիկնեան վարժապետ, օտար՝ Կիրիցի վարժապետ, յանձն առած էին ուսման գործը եւ եկեղեցիներու շարականներ երգելու եւ ուսուցանելու պաշտօնը:

Մեր իշխաններն ազգին ըրած իրենց ծառայութեանց համար ամբողջ Հայութեան պաշտելի եւ սիրելի դարձած են, իւրաքանչիւր հայ եւ ընտանիք սիրայօժար բերած է իրեն նիւթական եւ բարոյական աջակցութիւնը: Մեծերու հանդէպ մերայնոց յարգանքը այնչափ յառաջացած է, որ Կիրակի օրեր երբ իշխաններ եկեղեցի կու գային ամէն անհատ կը ստիպուէր անցք տալ անոնց. եկեղեցւոյ աւարտման՝ խորանի կողմէն իշխաններ երբ կը շարժէին դուրս ելլել՝ հազարաւոր ժողովուրդ երկու կողմի վրայ երկուքի բաժնուած, հանգիստ ճամբայ մը կը բանային որ անցնէին, եւ դուրս դէպի տուն մեկնելու ատեն հազարաւորներ լոռութեամբ անոնց ետեւէն կը ֆալէին. բայց իրենց տարիքներու յառաջացման պատճառաւ, իւրաքանչիւրը ապրած ըլլալով 80—90 բազմարդիւն տարիներ, յաջորդաբար կը մեկնէին եւ անոնց պատուական մարմինները, ի յարգանս եւ ի վարձատրութիւն իրենց ծառայութեանց կ'ամփոփուէին Պապուխտի վրայ էօրէն կոչուած եւ իշխանաց յատկացուած մասնաւոր շիրիմներու մէջ:

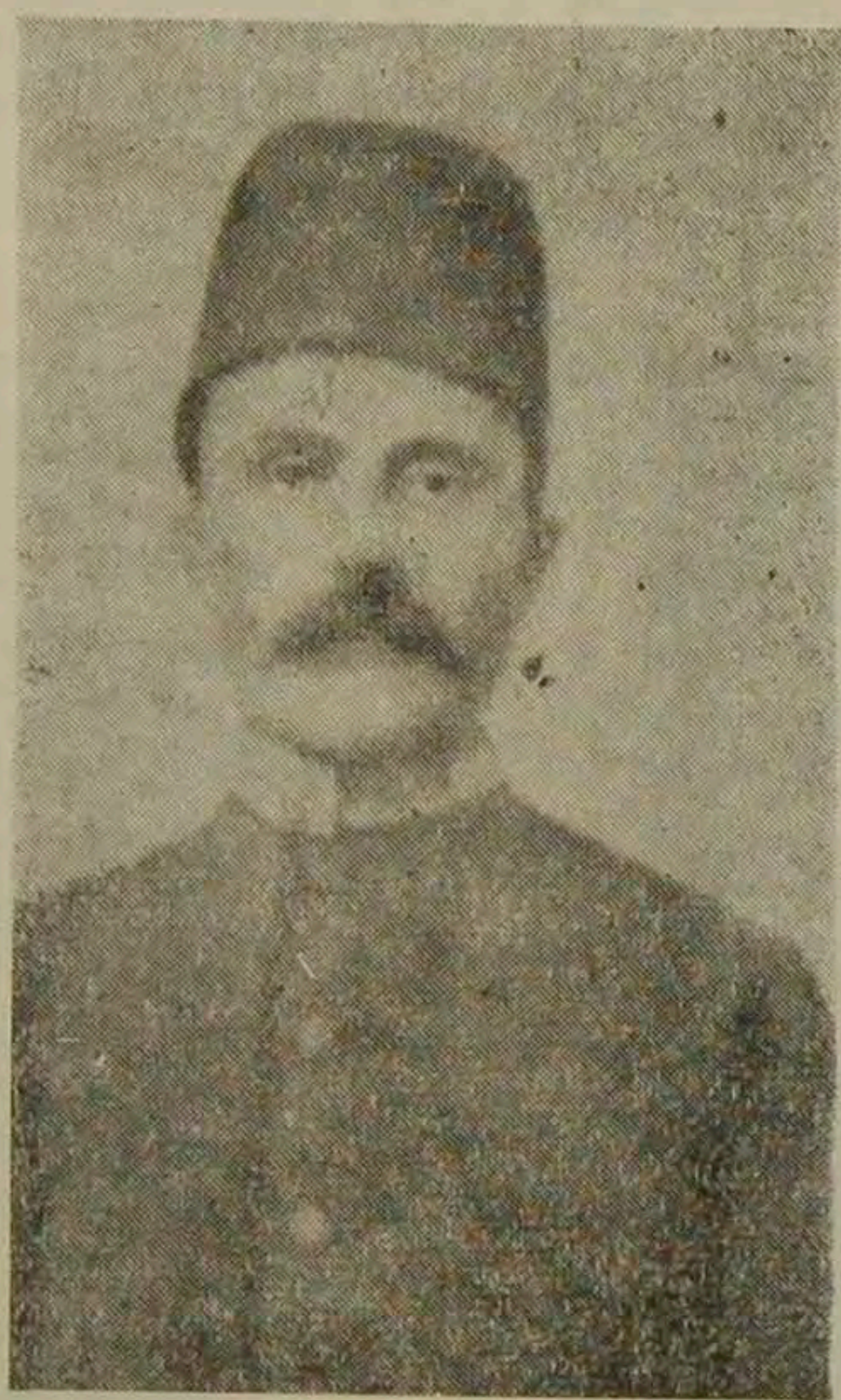
Գրիգոր Աղա Աղաանեան

Յովհաննէս ԷՃ. Թիւրքեան

Մեր նախահարքը եղող իշխաններու յաջորդներն եղան հետեւեալները. — Արսլանեան Գրիգոր Էփէնտի, Սարափեան Ատուր աղա, Գրլիֆէշիշեան Յակոբ Էփ., Գրլիֆէշիշեան Համբարձում Էփէնտի (վերջինները եղբայրներ), Մազմանեան Գէորգ Էփէնտի, Թերզի Մանուկեան Միֆայէլ աղա, Թիւրքեան Յովհաննէս Էփէնտի, Պաղտօեան Յովհաննէս Էփէնտի, Պաղտօեան Նափուլէոն Էփ., Անսուրեան Հանի Յովսէփ Էփ., Պրլըգեան Հանի Յակոբ աղա, Ճիւլէլեան Համբարձում աղա, Գրլընեան Մատաթիա Էփէնտի եւ կարգ մը ուրիշներ, ինչպէս Նազարէթ եւ Կարապետ Էփէնտի Գրլիֆէշիշեան:

Այս երկրորդ սերունդի աչքառու անձնավորութեանց փառքի եւ գործունէութեան ժամանակ եւ հազիւ 7-8 տարեկան տղայ մըն էի, բայց որովհետեւ իմ հօր Համբարձում Էփէնտիի եւ հօրեղբօրս Յակոբ Էփէնտի Գզըլֆէշիշեանի պաշտօնակից եւ ազգային հարցերու համար իրարու գործակից էին, անոնց շատ յաճախ մեր տուններու մէջ ունեցած հաւաքոյթներն ու խորհրդածութիւններն իմ վրայ մեծ տպաւորութիւն թողուցած են. որով որոշ կը յիշեմ անոնց դիմագիծերը, վայելուչ եւ ճաշակաւոր հագուիլը, անոնց կեանքն ու կենցաղը, իրարու եւ ընդհանուրի հետ իրենց վեհանձն եւ ազնիւ վերաբերումը: Իրենք այդ ժամանակի արժանաւոր մտաւորականներն ու քաղաքական անձնավորութիւնք էին. բոլորը լաւ թրքագէտ եւ հայագէտներ էին, իրենց ստացած չափաւոր ուսումը բաւական չսեպելով՝ ինքնագարգացման հետեւող, շատ ընթերցասէր էին այն ժամանակ, հայերէն եւ թրքերէն թերթեր եւ գիրքեր միշտ կը կարդային, իւրաքանչիւրը իր գրադարանը ունէր:

Նափոլեան Է. Պաղտեան

Իրենց այս կարողութեանց շնորհիւ կառավարութեան բոլոր պաշտօնական վարչական գիւղերու մէջ բարձրագոյն դիրքերու եւ պաշտօններու անցած էին, Գզըլֆէշիշեան Յակոբ Էփէնտի վարչական ժողովի մէջ կառավարիչին չափ ազդեցիկ էր, եղբայրը Համբարձում Էփէնտի բաւական ժամանակ հարցաքննիչ դատաւոր, դատարանին մէջ ընդհանուր դատախազի պաշտօններ վարած եւ իր կարողութեան եւ կառավարելու կարողութեան պատճառաւ կայսերական հրովարտակով եւ ամբողջ հարբերդի, Մէմուրէթիւ Ազիզ Կուսակալութեան Բողոքական ժողովրդեան, այսինքն՝ հարբերդի, Մէզրէի իր բոլոր գիւղերով, Ակն, Արաբկիր, Մալաթիա, Հիւսնի Ման-

սուր, Պեհեսնի, Չմշկածագ, Մաշկերտ ֆաղաֆներու, եկեղեցական, կըրթական, ազգային, ներքին եւ արտաքին բոլոր գործերու կարգադրութիւնը իր ձեռքն էր. իր վարչական ժողովի կ'անդամակցէին Փրոֆ. Մելիքն, Փրոֆ. Թէմէէէնեան, Փրոֆ. Խաչատուր Նահիկեան, Սարգիս Էփէնտի Մովսէսեան եւ Պր. Աշոտ, ուսուցիչ եւ Եփրատ Գուլէնի ֆարտուղար:

Մասնաւոր պատուիրակութիւն մը, Սարգիս Էփէնտի Մովսէսեանի միացած Մալաթիա եկաւ ազգապետը տանելու համար. իր պաշտօնատեղին հասած օր, Եփրատ Գուլէնը եւ բոլոր դպրոցները գոցուած, ամբողջ փրոֆէսորներ, միսիոնարք, ֆաղաֆի, Մէգրէի եւ գիւղերու ժողովուրդը Մէգրէէն քաւական դուրս, ոմանք մինչեւ հան աղբիւր պատուոյ քափօր կազմած դիմաւորած են զինքը եւ Մէգրէ եւ Խարբերդ մուտքի ատեն բոլոր զանգակներն սկսած են հնչել: Իր պաշտօնավարութիւնը տեւեց մինչեւ 96-ի կոտորածը:

Մագմանեան Գէորգ, Թիւթէլեան Յովհաննէս, Պաղտօեան Նափոլէոն Էփէնտիներ լաւագոյն թրֆագէտներ ըլլալով, կառավարութեան մէջ իրենց գրիչի նկունութեամբ եւ իբր լաւագոյն թրֆագէտներ միշտ գրագիտութեան պաշտօն ունեցած են:

Գրիգոր Էփէնտի Չիլ Արսլանեան, գեղեցկադէմ, բարձրահասակ, վըսեմ երեւոյթով անձ մը, վերջին ծայր լուրջ եւ վարպետ ֆաղաֆագէտ եւ ազդեցիկ էր: Միշտ անդամ էր կառավարութեան վարչական ժողովին մէջ:

Ատուր աղա Սարափեան, անուշ բնաւորութեամբ, խոհեմ, շատ սիրուած բոլորէն, վերջին ծայր հիւրասէր եւ ոգորմած: Իր շֆեղ տունը ընդհանուրինն էր, շաքաթ չէր անցներ որ իր տունը մեծածախս խննոյքներ չսարֆէր. ինք եւս վարչական ժողովի անդամ էր:

Թէրգիմանուկեան Միֆայէլ աղա, Ճիւվէլէկեան Համբարձում աղա, Պըլըգեան Հանի Յակոբ աղա, Գլընեան Մատաթիա աղա եւն. իրենց կարգին շատ յարգելի անձնաւորութիւններ էին, եւ յանախ կառավարութեան վարչական Դատարանի, կամ ֆաղաֆապետարանի ժողովներուն կ'անդամակցէին:

Յիշեալներու ժամանակ Մելիտիոնէի ազգային կեանքը շատ գոհացուցիչ էր, ամէն մարդ ազատ էր եւ ապահով: Մեր լաւագոյն ոյժերու շնորհիւ կարծես բարենորոգում կար. մերայինք ոեւէ դժուարութիւն կամ վտանգ չէին գգար. ապահովութեան պաշտօնատանց մէջ գումիսէրներ, լաւագոյն ոյժերէ բաղկացած շատ մը շֆեղապէս հագուած, զինուած հայ բոլիսներ եւ ժանտարմաներ ունէինք. Հայկական բոլոր թաղերը գիշերները լապտերներով լուսաւորուած, հայ պահակներու հսկողութեան տակ էին:

Այս ժամանակ Հայի-Թուրքի խնդիր չկար, Հայերը կասկածելի ըլլալէ զերծ էին եւ շատ սիրելի: Մեր ազգային երգերն ազատ կերպով կ'երգուէին տուններու մէջ եւ փողոցները. ամէն տուն ազգային երգարան ունէր. հարսանեկան հանդէսներու քափօրներու միջոցին դպրոցական ուսանողք փողոցը կ'երգէին՝ ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ, ՍԻՐԷ ՀԱՅԸ, ԹԷ ՀԱՅՐԵՆԵԱՅԸ եւն.: Ինչ երջանիկ օրեր, աւա՛ղ, շա՛տ աւա՛ղ:

Մեր ժողովուրդն անիլ եւ բազմամալ սկսած էր. մեր եկեղեցիներն ու

դպրոցները նեղ կու գային մեր կրօնասէր եւ կրթասէր դասակարգին:»

Հին սերունդի իշխաններու խոհական եւ շրջահայեաց ընթացքը եւ ինքզինքնին յարգել տալով համայնքին օգտակար ըլլալը այսպէս կը գնահատէ Տոքթ. Մ. Քէչիշեան, որ Մալաթիոյ մէջ, ինչպէս ըսի, շատ յարգուած դէմք մըն էր:

Գ. Մելիտինեցի, որ իր դրածներէն դատելով դոնուած է ազդեցութեան տակ անոնց, որոնք աններելի սխալը դործեցին այս ազգը անհաշիւ եւ չմտածուած սլաքաբի մը մղելու ոչ ոյժ եւ ոչ պատրաստութիւն ունենալով, եւ անխորհրդաբար դրդեցին Թուրքին դազանային բնազդները, իր ՆԱԽՃԻՐՆԵՐՈՒՆ մէջ (էջ 63) չէ կրցած ծածկել յայտնի իրողութիւններ եւ արտայայտած է ճշմարտութիւններ, որոնք չեն համաձայնիր իր գիրքին ուրիշ մասերուն մէջ տեսնուած բոցաշունչ պոռոտախօսութիւններուն — նոյնիսկ կը հակասեն — որոնք այլեւս դոց ըրած է Հայ ժողովուրդը առանց դրական եւ իրական արդիւնք մը տեսնելու:

Ան գնահատելի է որ գոնէ յստակատեսութեամբ անվարան, ինքն ալ ազդեցիկ Հայոց կատարած բարերար գերին վրայ դրած է, դիտել տալով թէ «*բազմազան դէպքերու աստիճանական զարգացման հետ գուզընթաց երեւան եկած են կարգ մը Հայեր, որոնք իրենց անհատական արտակարգ կարողութեան շնորհիւ, ստեղծեր են լաւ դիրքեր խառն ժողովրդեան մէջ: Ասոնցմէ յիշատակելի են Պաղտօեաններ, Սարափեաններ, Թիւթէլեաններ, Ատուրաղայաններ, Զիլ Արսլանեաններ, աւելի ուշ Գարօղլանեաններ, Տէր Մուշեղեաններ, Զիթափեաններ: Այդ խումբէն քաջութեամբ, վեհանձնութեամբ եւ շինարարութեամբ ամենէն աւելի բնորոշ եղած է Գրիգոր Աղա (Զիլ) Արսլանեան, որուն անխոնջ ջանքերուն շնորհիւ եկեղեցապատկան հողերու վրայ շինուած են շատ մը խանութներ — հիներու ծանօթ «ԿԱԼԱԼԻՆՈՅ» անունով — որոնց հասոյթով ոչ միայն հոգացուած է եկեղեցւոյն պիւտնէն, այլ եւ նոյն դրամով զարկ տրուած է կրթական գործին: Գրիգոր աղա կառավարութեան մօտ միակ եւ ազդեցիկ միջնորդը եղած է Հայութեան, եւ յոյսը՝ քշուառութեան մէջ տուայտող, բայց նորէն կառավարութեան հոգեհան տուրքերու համար ձերբակալուող բանտարկեալներուն:*

Գրիգոր աղա ըմբոստ ապրումներու եւ ազատ հասկացողութեան միակ մարդն է եղած, որ 1890ական թուականներուն ընթացք տուած է Հնչակեան կուսակցութեան Մալաթիոյ մասնաճիւղին կազմակերպութեան, մինչ ժողովուրդը կը խարխափէր խաւարին մէջ, եւ մաս մը ստրուկ չորպանիներ կառավարութեան կը մատնէին զինք իբրեւ «Բօմիթէնի», պետութեան դաւաճան:

Գրիգոր Աղա, իբրեւ իր ժամանակի ազդեցիկ եւ ազատատենչ մարդը, միշտ պիտի ունենայ նուիրական տեղ մը բոլոր Մալաթիացիներու սիրտին մէջ անխտիր»:

Գ. Մելիտինեցիի մտայնութեամբ սնած ուրիշներ ալ «յաւէտ խնկելի անուններ» կը կոչեն Նաիրուէոն Պաղտօեանի, Յակոբ Քէչիշեանի, Գրիգոր

Արսլանեանի, Գէորգ Մաղմանեանի, Յովհաննէս Պաղտօեանի, Յովհաննէս Թիւթէլեանի, Միքայէլ Թէրզիմանուկեանի, Համբարձում Քէշիշեանի, Յովհաննէս Սարաֆեանի եւ դեռ ուրիշներու անունները, «որոնք իրենց ազգային ու ֆաղափական գործունէութեամբ բարիք եւ օրհնութիւն բերած են Մալաթիոյ հայութեան»։ (Տես ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 27, 1941, Յունիս, էջ 2)։

Եւ «կարգին յեղափոխական» խմբադիրը կը գրէ․

«Արդարեւ, 1875 թուականներէն մինչեւ 1895-ի Համիտական կոտորածներու սեւ օրերը, Մալաթիոյ Հայութեան այս կարկառուն ներկայացուցիչները հասեր են ֆաղափական այնպիսի բարձր դիրքերու եւ պաշտօններու, որ մինչեւ այսօր ալ մեր սիրտերն ու հոգիները կը լեցնեն գոհունակութեամբ ու հպարտութեամբ։ Անտարակոյս, որ երբէ չըլլար կեդրոնական թուրք կառավարութեան հայադաւ ու հայաջինջ ֆաղափականութիւնը, եւ այդ հետեւանֆով ալ վրայ չհասնէր 95ի կոտորածը, Մալաթիոյ Հայութիւնը իրեն համար կը ստեղծէր ազգային ու ֆաղափական այնպիսի նախանձելի վիճակ մը, որ դարերէ ի վեր չէր ունեցած։

1875-էն մինչեւ 1895-ի շրջանը այնքան բախտաւոր ու բարգաւաճ շրջան մը եղած է Մալաթիոյ Հայութեան համար, որ մինչեւ այսօր ալ Տոքթ. Միքայէլ Քէշիշեան անհուն կարօտով ու երանութեամբ կը յիշէ այդ անդառնալի օրերը։ Արձանագրելով այդ փաստը, պէտք է շեշտել սակայն, որ այդ ժամանակաւոր բարգաւաճ շրջանը ստեղծուել է ոչ թէ թուրք կառավարութեան գիտակցական թոյլտուութեամբ ու բարի կամեցողութեամբ, այլ պարզ անոր համար, որ այդ ժամանակաշրջանին Պոլսոյ թուրք կառավարութեան կողմէ գիտակցական դաւեր լարուած չեն, եւ նամանաւանդ Մալաթիոյ Հայութեան առաջնորդող դէմքերը մօտէն շփման գալով թուրք պաշտօնեաներու, ժողովուրդի եւ անոր աչքի զարնող ներկայացուցիչներուն հետ, իրենց կրթութեամբ, իրենց գիտութեամբ, իրենց բարոյականով եւ վերջապէս իրենց առատաձեռնութեամբ ու գոհողութեամբ բացայայտօրէն գերակշռել են Թուրքերը, եւ այդ հետեւանֆով ալ աստիճանաբար զանազան դիրքերու տիրանալով, իրենց եւ իրենց ազգակիցներուն համար ստեղծել են տեղական աւելի գոհացուցիչ ու տանելի պայմաններ։

Կ'արժէ նշել այստեղ որ ժամանակաւորապէս այս երեւոյթով աւելորդ անգամ մը եւս կը հաստատուի այն նշմարիտ տեսակէտը, որ հայը իր կրթութեամբ, գիտութեամբ, բարոյականով ու մշակոյթով միշտ բարձր եղած է Թուրքէն, եւ նոյնիսկ անհաւասար պայմաններու մէջ փոխադարձ շփման ու մրցման գալու կարճ շրջաններուն, յաջողել է աստիճանաբար իրեն ենթարկել Թուրքը։ Այս նշմարտութեան բաժարձակ ճիտակցութեամբ չէ՞ր որ Թուրքը դարերու ընթացքին իր հաւատակներու փիգիփական բնաճնչումը ընտրած էր իբրեւ պետական ֆաղափականութիւն, եւ անշեղ հետեւողականութեամբ մը ժայն գործադրած էր ամէն 20—25 տարին անգամ մը։

Դժբախտաբար, Մալաթիոյ Հայութեան վիճակուել էր նոյն անողոք ու անկարելիին ճակատագիրը։

1870—1894 թուականներու համեմատական խաղաղ եւ նոյնիսկ կարելի է ըսել բարգաւաճ շրջանին յաջորդէր էին 95-ի կոտորածի սեւ օրերը, երբ Կարմիր Սուլթանի հայաջինջ ֆաղափականութեան գոհ գացեր էին ոչ միայն Պաղտօեաններու, Թիւրքիեաններու, Արսլանեաններու, Քէշիշեաններու, Մազմանեաններու, Եազուպեաններու, Սարաֆեաններու նման սփանչելի առաջնորդներ, այլ եւ Մալաթիոյ Հայութիւնը թէեւ հերոսաբար կոուած էր ինֆնապաշտպանութեան համար, բայց ի վերջոյ տուած էր հարիւրաւոր անմեղ գոհեր, կորսնցուցած էր իր ամբողջ հարստութիւնը եւ մոխիրներու վրայ նստած էր ողբալու համար իր նգովուած մականագիրը:

Բայց նորէն պէտք է շեշտել որ բարբարոս Թուրքը իր կոտորածներով չէր կրցած մահացնել Հայու ոգին: Կարն դադարէ մը յետոյ, սկսուած ազգային կրթական գործը նորէն շարունակուած էր նորահաս թարմ ուժերու կողմէ, դարձեալ վերաշինելու համար աւերակները եւ դարձեալ ծաղկեցնելու համար մոխիրներու տակ թափնուած հուները:»

Այս տողերը, որ արտագրեցի, ցոյց կու տան թէ «ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ 1895ի կոտորածէն առաջ ապրած է 15—20 տարիներու հասնող ժամանակաշրջան մը, ուր վայելած է տեղական համեմատական ազատութեան մը բարիքները» (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 30, 1942, էջ 1):

Այդ «համեմատական ազատութիւնը» թող բխած չըլլայ թուրք կեդրոնական կառավարութեան բարեփոխութենէն կամ Հայոց հանդէպ որդեգրուած նոր քաղաքականութենէն (տես նոյն), սակայն կար այս ազատութիւնը, որուն գոյութեան մէջ դէր կատարած էին ազդեցիկ եւ դործունեայ Հայեր:

«Իրողութիւն է որ Մալաթիոյ Հայութիւնը մասնաւորապէս 1880—1894 տարիներուն ապրած է համեմատականօրէն աւելի տանելի կեանք մը, բայց այդ կեանքը ստեղծուած է իր տաղանդաւոր գաւակներուն անսպառ ջանքերուն եւ ստեղծագործ աշխատանքին շնորհիւ, եւ ոչ թէ Թուրքի հոգեբանութեան բարեփոխման պատճառով: Եւ հոս է որ մեր աչքերուն առջեւ աւելի կը բարձրանան տիտանեան հասակները 1895ի կոտորածէն առաջուան այն առաջնորդող սերունդին, որոնց անբաժանելի անդամները եղան Նափոյէոն Պաղտօեան, Յովհաննէս Պաղտօեան, Յովհաննէս Թիւրքիեան եւ Յովհաննէս Սարաֆեան:

Ասոնք եղած են Հայոց ամենէն երեւելի անդամները, եկեղեցւոյ եւ դպրոցի պաշտպանները, խեղճներուն ու թշուառներուն օգնողները, հայ անունի, վառկի ու պատիւի պաշտպանները, ազգային գանազան գործերը դեկավարողները:

Անտարակոյս որ այս հանրածանօթ դէմքերու գործունէութիւնը եթէ սահմանափակուէր միայն հաւ կեանքին մէջ, անոնք չպիտի նոնաւին հասնիլ իրենց մառփի գագաթնակէտին. որով իրենց ունեցած օգտակար ծառայութիւններն ալ պիտի սահմանափակուէին: Բարեբախտութիւն է, որ անոնք շնորհիւ իրենց ստացած կրթութեան, շնորհիւ իրենց բնածին յատկութիւն-

ներուն, տիրապետելով թուրքերէն լեզուին վարած են կառավարական խիստ կարեւոր պաշտօններ, իրենց համար ստեղծած են բարձր դիրք ու լայն շրջանակ, եւ ժամանակի ընթացքին ձեռք բերելով անվիճելի հեղինակութիւն, ծառայած են իրենց ժողովուրդին ու եկեղեցւոյն հաւատարմօրէն: Առանց դոյզն կերպով նսեմացնելու իր ընկերներուն անունն ու յիշատակը, այս խումբին մէջէն պէտք է մատնանշել մասնաւորապէս Նափուէոն Պաղտօեանը, որ իր հեղինակութեամբ թէ՛ հայ եւ թէ՛ թուրք ժողովրդեան մէջ մեծ հռչակի տիրացած է, եւ Պաղտօեան անունը տարածած է Մալաթիոյ եւ շրջակայքի ամենախուլ անկիւնները: Ան իր կատարած հանրային շինարար գործերով, որպէս դատարանի օրէնսգէտ անդամ իր տուած արդար դատավիճակներով այնքան ժողովրդականութիւն շահած է, որ Պոլսոյ թուրք կառավարութիւնը անոր շնորհած է սուր մը եւ գայն կրելու իրաւունքը: Որպէս կառավարական դատարանի օրէնսգէտ անդամ, իր խօսքն ու կարծիքը եղած է հեղինակութիւն միւս անդամներուն, ու նոյնիսկ միւլֆթիին համար, եւ ըստ այնմ ալ անգնահատելի օգտակարութիւններ մատուցած է իր ազգակիցներուն:

Շատ ու շատեր դիմած են իր խորհուրդին, եւ շատ ու շատեր վայելած են անոր արդարակորով պաշտպանութիւնը թուրք դատարանին մէջ:

Նափուէոն Պաղտօեան շնորհիւ իր բնածին տաղանդին, տիրապետելով թուրքերէն եւ հայերէն լեզուներուն, անվիճելիօրէն եղած է իր ժամանակուան դատարանական օրէնքներու մեկնաբանողը, եւ որպէս օրէնսգէտ, իր հեղինակաւոր խօսքն ու ազդեցութիւնը ունեցած է իր պաշտօնավարութեան տարիներու բոլոր գործերուն վրայ:

Յովհաննէս Պաղտօեան թէեւ չէ ունեցած իր փոքր եղբօր ուսումն ու գիտութիւնը, եւ ոչ ալ վարած է կառավարական պաշտօններ, բայց եղած է քաջ եւ յանդուգն, եղած է տան մատակարարն ու Պաղտօեան կալուածներու վարիչը, նամանաւանդ եղած է յանդուգն առաջնորդը Պաղտօեան անուանի ու հռչակաւոր կարաւանին: Պէտք է հոս շեշտել որ, Պաղտօեան կարաւանըսել այն ատեն կը նշանակէր Պաղտօեան փառքը փառաբանել: Եղած է ժամանակ մը, որ այդ կարաւանի ջորիներուն թիւը բարձրացած է մինչեւ քառասունի, եւ անոր զանգակներու ղօղանջը Մալաթիայէն տարածուած է մինչեւ Ատիեաման, Պեհեսնի, Ուրփա եւ Հալէպ, Մալաթիայէն մինչեւ Խարբերդ, Ակն, Արաբկիր, Սեբաստիա եւ մինչեւ Սամսոն:

Երբ նկատի ունենանք որ այս կարաւանի ծնունդն ու զարգացումը տեղի ունեցած է երկրի մը եւ այնպիսի պայմաններու մէջ, որ թուրք բարբարոս կառավարութիւնը խորշակի մը պէս խամրեցուցած է ամէն ծիլ ու ծաղիկ դեռ արեւ չտեսած, այն ատեն վստահօրէն կրնանք ըսել որ Հայու ձիրքն ու տաղանդը միայն կրնան ստեղծել նման գործեր համեմատական կարն ժամանակուայ մէջ: Բայց այսօր արդէն չի վերջանար Պաղտօեան եղբայրներու փառքը: Անհրաժեշտ է յիշատակել անոնց օրհնուած հոյս սեղանը, որ բաց եղած է անխտիր բոլորին առջեւ: Այդ հոյս սեղանէն կերած են

հարուստն ու մանաւանդ աղփաւր, գործաւորն ու արհեստաւորը, հասարակ Հայը, Թուրքը եւ Քիւրդը անխտիր: Հոչակաւոր եղած են մասնաւորապէս Պաղտօեան տան մէջ սարքուած խրախֆանքները, ուր ըմպելիները հոսած են ջուրի պէս, ուր երգն ու նուագը ելեկտրականացուցած են բոլոր ներկաները, եւ ուր թրփական ամենաբարձր պաշտօնեաներ ըմբռնուած են իրենց կեանքին մէջ չտեսած ուրախութիւնները, աւա՛ղ, քանի մը տարի ետք թրփալատուկ վայրագութեամբ ՆԱՄԵՐՏՕՐԷՆ յօշոտելու համար իրենց սեղանակիցները:

Յովհաննէս Թիւթէլեան եւ Յովհաննէս Սարափեան եղած են Մալաթիոյ հայ երեսելիներէն, վարած են ազգային եւ եկեղեցական զանազան պաշտօններ, թուրք կառավարութեան եւ թուրք հասարակութեան մէջ ունեցած են ազդեցութեան որոշ շրջանակ, եւ խղմատօրէն ծառայած են իրենց ազգին եւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ լուսազարդման համար: Ազգային բոլոր հարցերու լուծման մէջ անոնք եղած են անբաժան խորհրդականներ, գոհած են իրենց լաւագոյնը բարենպաստակ գործերու համար, օգնած են հայ հասարակութեան իրենց ուժերու ներած չափով, եւ իրաւամբ արժանացած են Մալաթիոյ Հայութեան *Երեսելիները* կոչուելու տիտղոսին:

Սակայն, աւա՛ղ, որ երազի մը պէս կարն եղած է այս հանրածանօթ դէմքերու գործունէութեան շրջանը:

Պաղտօեան եղբայրներ, Թիւթէլեան եւ Սարափեան հազիւ իրենց 35-40 տարիքը թելակոխած, երբ իրենց համար ստեղծած էին բարձր դիրք եւ հեղինակութիւն, երբ անոնք գործնական կեանքի իմաստութեան մէջ թրծուած պատրաստ էին եւ կրնային աւելի մեծ ծաւալով բարենորոգչական գործերու ձեռնարկելով, աւելի մեծ ծառայութիւններ մատուցանել իրենց ժողովուրդին, աւելին, երբ անոնք իրենց մտքի ու հոգիի լոյսովը կը յուսային նոյնիսկ լուսաւորել թուրք առաջնորդներու խաւար էութիւնը, աւա՛ղ... վրայ կը հասնին 95ի կոտորածի սեւ օրերը, Ն. Պաղտօեան եւ Յ. Թիւթէլեան գարշելի դաւադրութեամբ մը կը հրաւիրուին կառավարիչին մօտ, եւ հոն դաւանանօրէն կը սպաննուին իրենց պաշտօնակիցներուն աչքերուն առջեւ: Յ. Պաղտօեան եւ Յ. Սարափեան անվեհեր յանդգնութեամբ դիրքէ դիրք կը մասնակցին 95ի ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն¹:

Բայց, ՄԱՀ ԻՄԱՅԵԱԼ ԱՆՄԱՀՈՒԹԻՒՆ է: Մալաթիոյ հայոց տեղական պատմութեան մէջ յաւէտ անմոռանալի պիտի մնան եւ միշտ պիտի ապրին Նափուլէոն Պաղտօեան, Յովհաննէս Պաղտօեան, Յովհաննէս Թիւթէլեան եւ Յովհաննէս Սարափեան:»

Ահա խոստովանութիւններ որոնք կը հաստատեն թէ այդ հին մարդիկը չըջահայեաց իմաստութեամբ մը եւ Թուրքիոյ կեանքին կատարեալ գիտակցութեամբ գործելով շատ աւելի օգտակար եղան են քան ազգին ճակատագրին հետ արկածախնդիր ճամարտակութիւններով խաղացողները:

(1) Յ. Սարափեան կը նահատակուի հերոսական մահով, իսկ Յ. Պաղտօեան կ'ազատի, բայց քանի մը տարի ետք կը վախճանի:

Դ .

ՊԵՐԼԻՆԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԻՆ ՁԱԽՈՂ ԱՐԴԻՒՆՔԸ ԵՒ

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆՑ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Լորտ Տերպիի նախատեսութիւնը իրականացաւ: Պերլինի դաշինքին 61րդ յօդուածը Հայերը պաշտպանելէ աւելի հարստահարութեանց աւելնալուն պատճառ եղաւ եւ Հայերու վիճակը հետզհետէ աւելի վատթարացաւ Օսմանեան Պետութեան մէջ, վասնզի այդ յօդուածը յուսախաբութիւն մը եղաւ եւ Հայերու համար աղէտ մը, քանի որ դայն ձեռք բերելու համար ազգային պաշտօնական մարմիններու ջանքերը կը համոզէին Սուլթան Համիտը եւ իր կառավարութիւնը թէ Հայերը անտարակուսելի կերպով իրենք ալ անջատողական տրամադրութիւններ ունէին:

Այլեւս Հայերը դադրեցան ըլլալ «Հաւատարիմ ազգ» — ինչպէս կը կոչէին թուրքերը երբեմն մեզ — եւ թուրք կառավարութիւնը սկսաւ նկատել Հայերն ալ վտանգաւոր տարր մը, որ թուրքիայէն բաժնուիլ կ'ուզէ, ուստի համապատասխան միջոցներ ձեռք առնել սկսաւ արգիլելու համար այս նոր վտանգը:

Թերեւս քաղաքակիրթ պետութիւն մը պիտի աշխատէր գանդատի պատճառները բառնալով Հայերուն տանելի վիճակ մը ստեղծել եւ սիրաշահիլ, սակայն թուրքերը այդ ըմբռնումը ունենալէ շատ հեռի էին: Ուստի իրենց ծանօթ մեթոտներուն դիմեցին եւ Հայերը ընկճելու համար հարստահարութիւններու սկսան եւ իրականացուցին Լորտ Տերպիի նախատեսութիւնը:

Հայերը դժբախտաբար չտեսան այս վտանգը, որ Գրիգոր Օտեան տեսաւ եւ համապատասխան միջոցներ ձեռք չառին հանդարտեցնելու համար Սուլթան Համիտի զայրոյթը:

Ընդհակառակը դայն աւելի դրդուեցին սխալ ըմբռնուած հայրենասիրութեամբ մը:

Կասկածի տակ դնել չեմ ուզեր այդ ձախող քայլերը առնողները: Անոնցմէ ոմանց հայրենասիրութիւնը եւ ազգասիրութիւնը ամէն տարակոյսէ դուրս են, սակայն նոյնպէս անտարակուսելի են նաեւ անոնց անգիտակցութիւնը, համբակութիւնը, անխորհուրդ անշրջահայեացութիւնը եւ անհեռատեսութիւնը:

Անոնք կը կարծէին որ մեր անպատրաստ եւ անգիտակ ժողովուրդը

իրենց մոգական շունչով պիտի կարենար իր թմբութենէն արթննալ եւ հրաշքով մը խորտակել իր գերութեան շղթաները :

Այս միամիտներու եւ երազատեսներուն գլուխն էր Խրիմեան, որ Հայաստանի իրական կացութեան ամենէն մօտէն տեղեակ եղող մարդերէն մէկը եղած է, բայց ինչպէս կ'երեւի, չէ կրցած երկրին վիճակը եւ անոր մէջ Հայոց գիրքը եւ մանաւանդ ոյժը հասկնալ եւ ըմբռնել :

Եւ որովհետեւ Պերլինի մէջ ըսուած էր իրեն եւ իր պատգամաւոր ընկերներուն թէ զէնքով կրնար ստացուիլ ազատութիւնը, 1878էն ետքը քարոզել սկսած էր «երկաթէ շերեփ»ներ՝ զէնքեր պէտք են «հերիսա»ն՝ ազատութիւնը ձեռք բերելու համար :

Խրիմեանի կ'օժանդակէր Վանայ մէջ Մկրտիչ Փորթուղալեան — իրեն նման խանդավառ մը — որ քաղաքին լսարաններուն մէջ բանախօսութիւնով Վասպուրականի հայ ժողովուրդը կը զրգուէր ընդդէմ թուրքերուն եւ Քիւրտերուն՝ հակառակ պետութեան յայտնի քաղաքականութեան :

Այդ օրերուն Վանի մէջ ապրող եւ Խրիմեանի հիացող եւ Փորթուղալեանի աշակերտներէն Փանոս Թէրլէմէզեանը (յայտնի նկարիչը), գնահատելի անկեղծութեամբ մը գրած է թէ «Հայերս անտակտ էինք մեր հայրենասիրական ցոյցերուն մէջ, որոնք ի հարկէ չէին վրիպեր կուսակալի ուշադրութենէն : Հայրիկն (իմա՝ Խրիմեան) անգամ, որ Վարազի վանահայրն էր, կարծես թէ կը փաջալերէր այդ ցոյցերը... : Ազգային Սահմանադրութեան տօնակատարութիւնները շատ վրան-բաց էին... : Տասը հազար մարդով կ'երթայինք Վարագ, ազգային դրօշակներ պարգած, հայրենասիրական երգեր երգելով... Փորթուղալեանն ալ ջահելութիւններ կ'ընէր : Քննութիւններու ժամանակ, կուսակալի ներկայութեանը, աշակերտները Գամառ-Քաթիպայի թրփատեաց ոտանաւորները կ'արտասանէին...» (տես Միքայէլ Վարանդեան, Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Ա. հտ., Պարիզ, 1922, էջ 30) :

Այս անօգուտ եւ յիմար ցոյցերը ոչ մէկ օգուտ ունէին եւ ոչ մէկ դարման կը բերէին Հայաստանի հայ բնակչութեան դառն վիճակին, այլ ընդհակառակը աւելի կը ծանրացնէին Հայոց դժբախտ վիճակը :

Մկրտիչ Փորթուղալեան — Փանոս Թէրլէմէզեանի բացատրութեամբ — իր «Չահելութիւն»ներով եւ անխորհուրդ եւ խելար քարոզութիւններով ամենէն առաջ անկարելիութեան մատնեց իր Վանի կրթական գործունէութիւնը, որ օգտակար էր :

Ուրիշներ հայրենասիրարար կամ խաչագողարար ետ չէին ուզեր մընալ նման քարոզչութիւններ կատարելէ եւ երբեմն ալ գործադրելէ կարգ մը արարքներ, որոնք Հայոց կացութիւնը աւելի կը ծանրացնէին :

Միւս կողմէ Պերլինի 61րդ յօդուածը, իբր ստացուած իրաւունք նրկատելով, Ներսէս Պատրիարք եւ իր շրջապատը, լուրջի առին Եւրոպայի շահագրգռութիւնը, եւ Հայաստանի հանդէպ դրական տրամադրութիւն մը տեսնել կարծեցին եւ այդ 61րդ չարաղէտ յօդուածէն օգուտ ակնկալեցին եւ

գիմումներ կատարեցին թէ՛ Բ. Դրան եւ թէ՛ Պերլինի դաշնագիրը ստորագրող մեծ պետութիւններու, որոնք պարբերաբար եւ ձեւականօրէն յիշատակագիրներ կը ներկայացնէին Բ. Դրան, մինչ Սուլթան Համիտ գիտակ եւրոպական պետութեանց խաղերուն, կ'արհամարհէր անոնց սպառնալիքները եւ ոչ միայն չէր գործադրեր բարեկարգումները, այլեւ Քիւրտերը կը գրգռէր եւ անոնց միջոցաւ հարստահարութիւնները կը սաստկացնէր Հայերու դէմ:

Ներսէս Պատրիարք որ յեղյեղուկ քաղաքականութիւն մը վարած էր չէր կրցած ուղղութիւն սահել, ծայրայեղ թրջասիրութենէն ուսասիրութեան անցած եւ ուսատեացութենէն անգլիասիրութեան մղուած եւ միամիտ գործիք մը եղած էր Կ. Պոլսոյ անգլիական դեսպանին ձեռքը, շփոթութեան մատնուեցաւ երբ Կիպրոսի դաշինքը երեւան եկաւ եւ Անգլիա դարձաւ պաշտպան թուրքիոյ:

Ներսէս Պատրիարք եւ իր խորհրդականները դիւանագիտական փորձարկութիւններ ըրած էին, երկու լարի վրայ խաղալով. Պերլինի վեհաժողովէն վերջ Հայաստանի կացութեան աւելի ծանրանալը տեսնելով, այս անգամ ալ փորձեց Բ. Դրան գիմումներ կատարելով դայն պարտաւորել գործադրելու ճշգրտութեամբ, յոյս դնելով եւրոպական դիւանագիտութեան աջակցութեան վրայ, որ դժբախտաբար զլացուեցաւ:

Ռուսական բանակներու Հայաստանէն քաշուելէն ետք հոն ստեղծուեցաւ դժնդակ կացութիւն մը: Թուրքերու եւ Քիւրտերու վրէժխնդրութիւնը եւ սովը մեծ տաղնապի մը մատնեցին Պատրիարքը եւ վարչութիւնը:

Ներսէս Պատրիարք տեսնելով Բ. Դրան անտարբերութիւնը, որ շատ քնական էր, քանի որ Կիպրոսի դաշինքով ապահովուած էր, ձեւական հրաժարականով մը ուղեց ազդել, անշուշտ միշտ յոյս դնելով եւրոպական միջամտութեան վրայ:

Այս վարչական ժողովները այս հրաժարականը օգտագործելով գիմում կը կատարեն պատգամաւորութեամբ մը Եպարքոսին եւ կը խնդրեն վերջ տալ հարստահարութեանց, որոնք պատրիարքական հրաժարականին պատճառն էին:

Եպարքոսը՝ ինչպէս կ'երեւի՝ պատգամաւորութեան Ազգ. ժողովին մատուցած տեղեկագիրէն (տես ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ԱԶԳ. ԺՈՂՈՎԻ, 1878, էջ 344) լսելէ վերջ պատգամաւորութեան բաւական կծու դիտողութիւնները, որ շատ յարմար չէին պարագային, ինքն ալ դառնութեամբ արտայայտուած է:

Անիկա ըսած է թէ «շիտակն ըսելու համար թէ՛ մէկ կողմէն եւ թէ՛ միւս կողմէն շատ բաներ կ'ըսեն ինձ. դժբախտաբար թէ՛ մին եւ թէ՛ միւսը չափազանցութիւններով լեցուած են: Ես թէեւ նոր եկած եմ այս պաշտօնին եւ կատարեալ տեղեկութիւն մը ունենալ այս բաներուն վրայ շատ քիտար է ինձ համար, սակայն ես պաշտօնեայ մ'եմ որ ամէն հասարակութիւն հաւասար նկատելով ամէնուն հանգստութիւնը եւ բարեկեցութիւնը հաւասարապէս պիտի մատակարարեմ, իմ նիգերս պիտի պսակուի՞ն, իրաւ որ չեմ

գիտեր, բայց սա պէտք է գիտնալ որ ասանկ ծանր ժամանակի մը մէջ այս երկրին օսմանեան ամէն կարգի հասարակութիւնները, կ'ուզէ Հայ ըլլայ, կ'ուզէ Արաբ, կ'ուզէ Թուրք եւայլն, պարտաւոր են կառավարութեան ջանքեր օգնել եւ ոչ թէ դժուարութիւններ յարուցանել. դժբախտաբար ինձ տրուած տեղեկութիւններն այնպէս կը ցուցնեն թէ Հայոց ազգը, որ իր դարաւոր հաւատարմութեամբը միշտ օգտակար հանդիսացած է Օսմանեան պետութեան, սոյն միջոցին շեղած է այս շաղէն, ինչպէս ուրիշ Օսմանցիներ ալ, եւ կը դիմէ օտար աղբիւրներու եւ անոնցմէ շահ կը սպասէ. օտարը ի՞նչ կրնայ ընել, օտարը իւր շահերուն համեմատ կը թելադրէ զմին կամ զմիւսը: Պէտք է գիտնայ Հայոց ազգը, որ օտարներուն ամէնն ալ համաձայն չեն Օսմանեան կայսրութեան օգտիցն ու շահուցը. ուստի պէտք չէ անոնց գործիք ըլլալ, այլ ընդհակառակը պէտք է գիտնալ թէ այս աղէտից դարմանը Օսմանեան կառավարութիւնը միայն ի գործ պիտի կրնայ դնել, որուն ամէն կարգի հասարակութիւնք պէտք է գործակից ըլլան, որպէսզի կառավարութեան գործը դիւրանայ. այս նպատակաւ ահա երկու քովիսին կարգեցի մէկը Եւրոպական Թուրքիոյ համար, որուն նախագահը քրիստոնեայ փաշա մըն է, եւ միւսը Ասիական Թուրքիոյ համար, որուն նախագահը հարուստ¹ եւ արդարասէր թուրք փաշա մըն է. ասոնց լիազօր իշխանութիւն պիտի տամ որ մանրակրկիտ կերպով այդ չարեաց պատճառները քննեն եւ հեղինակները գտնելով, անմիջապէս եւ առանց աչառութեան պատժեն եւ այն բաները, որոնց քննութիւնը կեդրոնին կը վերաբերի, պիտի տեղեկագրեն մեզ» *Էսայլն*:

Բոլոր այս խօսքերը խօսք մնացին եւ ոչ մէկ բարեփոխմ տեսնուեցաւ, վասնզի Թուրք կառավարութիւնը այլեւս Հայերը հալածել սկսած էր եւ Հայերը ոչ մէկ ջանք կ'ընէին դոյապած խրամը գոցելու համար, այլ ատելութիւնը կը սաստկացնէին հրապարակով պոռպուալով Պերլինի 61րդ յօդուածին գործադրութեանը համար Ազգ. Ժողովին մէջ:

Այնպէս որ Հայաստանի կացութիւնը անտանելի դարձաւ եւ Հայերը մղեց յուսահատական միջոցներու եւ անխորհուրդ քայլեր առնելու:

Այսպէս, թէ՛ հայ պաշտօնական մարմինները եւ թէ՛ անպաշտօն եւ անպատասխանատու եւ իրենց ըրածը եւ անոր հետեւանքները նախատեսելու կարողութենէն զուրկ անհատներ, գրութիւններով եւ բանախօսութիւններով մղեցին ազգը դէպի ապստամբութիւն, առանց ոեւէ նախապատրաստութեան:

Առանց հաշուելու Պերլինի վեհաժողովէն առաջ 1861—1862 թուականներու Միքայէլ Նալպանդեանի եւ Յարութիւն Սվաճեանի կազմած դադտնի մարմինը, որ 1862-ի Զէյթունի ապստամբութիւնը կազմակերպեց եւ 1872-ին Կ. Պոլսոյ մէջ կազմուած եւ գաւառները տեղաւորուած վերոյիշեալ վարագրատեան Ընկերութիւնը եւ անոր ժամանակակից նոյնպէս 1872-ին Վասպու-

(1) Յատկանշական է այս բառը: Կ'երեւի թէ եպարքոսը կ'ուզէ ըսել թէ յղիացած է դրամով եւ կաշառք չ'առնելու...:

բաղանի մէջ ծնունդ առած «Միութիւն ի փրկութիւն» գաղտնի ընկերութիւնը «ՄԱՀ ԿԱՄ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ» նշանաբանով, որուն մասին գրեթէ բան մը չենք գիտեր, 1882-ին արդէն դործել սկսած էր Կարինի մէջ «ՊԱՇՏՊԱՆ ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ ԳԱՂՏՆԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ԲԱՐՁՐ ՀԱՅՈՑ»ը եւ 1885-ին «ՓՈՔԸՐ ՀԱՅՔԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ», որուն նախնական օրօրանը Մարդուանի Գուէճն էր :

Ասոնցմէ զատ կային միութիւններ եւ յելուզակային խումբեր, գրեթէ անկազմակերպ եւ պատահական, որոնք պատասխանատու քայլեր կ'առնէին եւ ազգը կը վտանգէին, յանդգնութեամբ եւ ինքնազլուխ :

Ճիշդ սոյն թուականներուն Օսմ. կառավարութիւնը կը դիմէր հակամիջոցներու՝ 1885-ին տարագրելով Վանէն նախ Մկրտիչ Փորթուզալեանը եւ ապա հեռացնելով Խրիմեանը :

Հայոց Հայրենասիրական Միութիւնը, որ անուն մըն է սոսկ, չափաւոր առաջադրութիւններ ունէր, վասնզի կը բաղձար «Վարչական բարեկրօնութեան մտցնել թիւրքահայաստանի մէջ, հայ ժողովրդի տեղական պէտքերին համեմատ» :

Հակառակ անոր որ անոնք չէին ներկայացներ յեղափոխական կազմակերպութեան մը նկարագիրը, դժգոհ իրմէն՝ իր վարկաբեկուելէն ետք բաժնուեցան եւ Վասպուրականի մէջ կուսակցութեան մը վերածուեցան :

Փորթուզալեանի չափաւորութենէ եւ անձնիշխան դործունէութենէն դժգոհ, ինչպէս երկիրին յուսահատ դրութենէն ազդուած, երեւան եկան ուրիշներ եւս, որոնք աւելի յեղափոխական մտայնութեամբ դործունէութեան մը լծուիլ փորձեցին :

Այսպէս, Գաբրիէլ Կաֆայեան (Շմաւոն) եւ Ռուբէն Խանազատեան նախաձեռնարկ կ'ըլլան կազմելու յեղափոխական կուսակցութիւն մը (տես Խանազատի ՅՈՒՇԵՐԸ, ՀԱՅՐԵՆԻՔ Ամսագիր, 1927) :

Նազարբէկ, որ Լեռնոց ստորագրութեամբ կ'աշխատակցէր ԱՐՄԵՆԻԱԻ, ուրիշ քանի մը ռուսահայ ուսանողներու հետ, որոնք նոյնպէս դժգոհ էին Փորթուզալեանի սեղմ ու մեղմ ծրագիրէն, միացան նոր կազմուած մարմինին, Փորթուզալեանը մինակ ձգելով իր համեստ ծրագիրին հետ :

Այս նոր խումբը, ինչպէս նաեւ ուրիշ մի քանի երիտասարդներ (Մինաս Զերազ, Կարապետ Յակոբեան, Միհրան Սըվաղլը եւ այլ) հետզհետէ ազսան հրատարակել հայերէն, Փրանսերէն եւ անգլերէն թերթեր :

Ե.

ՀԱՐՍՏԱՀԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅԻՑ ՄԷՋ

Մալաթիա իբր հայաբնակ քաղաք մը զերծ չէր կրնար մնացած ըլլալ այս հազարամէկ տեսակ հարստահարութիւններէն եւ կեղեքումներէն, որոնց ենթարկուած էին բոլոր Հայերը Թուրքիոյ մէջ:

Այդ հարստահարութիւնները, որոնք ընդհանրական հանդամանք մը ունէին 1839-ի ԹԱՆՁԻՄԱԹԻՆ եւ 1856-ի ԻՍԼԱՀԱԹԻ հրովարտակէն առաջ եւ կը գործադրուէին զրեթէ Օսմանեան Պետութեան բոլոր բաղկացուցիչ տարրերու նկատմամբ — նոյնիսկ բացառութիւն չընելով իսլամներուն, կամաց-կամաց կեղբոնացան Ասիական Թուրքիոյ եւ մասնաւորապէս արեւելեան մասին՝ այսինքն Հայաստանի հայ բնակչութեան վրայ:

Այս մասնաւորումի գլխաւոր պատճառն այն էր որ Անատոլիոյ մէջ Հայերը իբրեւ ամենէն առաջընթաց ազգը ամենէն կանուխ արթնցած եւ ամենէն առաջ բողոք բարձրացուցած էին Թուրք կառավարութեան դէմ:

Հոս պէտք չկայ կարծեմ Հայկական Խնդրոյն ստեղծուելուն բոլոր ծաղփերը ներկայացնել, վասնզի շատ ծեծուած նիւթ մըն է, որ շատերու կողմէ հանդամանօրէն բացատրուած է:

Միայն երկու բառով բացատրելու համար խնդիրը՝ ըսեմ թէ հետը հետէ աւելի մեծցաւ խնդիրը եւ անդարմանելի դարձաւ:

Մէկ խօսքով Հայերը մաքառեցան օրէ օր աւելի մեծ ճիգերով օսմանեան կայսրութեան դէմ՝ զայն հարկադրելու համար որ Հայոց կեանքը, ինչքը եւ պատիւը ապահովէ Բարենորոգումներով, եւ Բ. Դուռը հեռզհեռէ աւելի խիստ ճնշումներով ուղեց Հայոց բողոքը խեղդել եւ զանոնք ճնշել:

Մասնաւորապէս Կարմիր Սուլթանը Համիտ Բ., որուն գահակալութեան սկիզբէն իսկ «Հայկական Խնդիր»ը ստեղծուեցաւ եւ եւրոպական դիւանագիտութեան կողմէ շահագործուեցաւ, անշուշտ ի նպաստ իրենց, ընդգրկեց որոշ ծրագիր մը նախընթաց փորձառութիւններու վրայ, եւ աշխատեցաւ սաղմին մէջ խեղդել խնդիրը եւ տեղի չտալ Հայերու պատճառով եւրոպական միջամտութիւններու եւ չարժարժելու խնդիրը, որպէսզի օր մը Թուրքիայէն հող մը չանջատուէր Հայաստան մը կազմելու համար:

Սուլթան Համիտ կամ իր դիւանագիտական խաղերուն խորհրդականը Սայիտ փաշա, երբեմն իր Ա. քարտուղարը եւ ետքը նեղ օրերու Նպարքօսը, որուն հետ խնդիրներ ալ ունեցաւ, մինչեւ անգլիական դեսպանատան ապստամբ փնտռել տալու աստիճան, բանաձեւեցին «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻՆ ԱԶԱՏԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ՀԱՅԵՐԻՆ ԱԶԱՏՈՒԵԼՈՒ Է» սկզբունքը եւ ամէն բան ըրին առանց իրարանցում առաջ բերելու, եւ առանց աղմուկ հանելու, (որպէսզի եւրոպա չմիջամտէ)՝ իրագործելու այս ծրագիրը:

Ասոր համար հետզհետե՛ աւելի կաղմակերպուած միջոցներով մաքառեցան, ջլատելու համար Հայերու ապագայ հաւանական ապստամբութիւնը, որ պարզապէս մղձաւանջ մը եղաւ Սուլթան Համիտի համար:

Այս վիճակին իբր հետեւանք Հայերը սկսան արտագաղթի, ինչ որ հունակութեամբ կը դիտէր Սուլթան Համիտ, որ իր պետութեան մէջ Հայերու թիւը նուազագոյնին իջեցնելու կ'աշխատէր:

Նոյնպէս Սուլթան Համիտ սկսաւ տնտեսապէս կեղեքել եւ աղքատացընել հայ տարրը՝ անոնց նիւթական բարօրութեան դէմ արգելքներ յարուցանելով:

Հետեւաբար ընդգրկուեցաւ անխտիր Հայերը հարստահարելու քաղաքականութիւն մը առանց նկատի առնելու թէ այս հալածանքները աւելի զայրոյթ առաջ կրնային բերել եւ ըմբոստական արարքներու տեղի տալ, ինչ որ անխուսափելի էր, քանի որ յեղափոխական դործունէութիւնը հակառակ սահմանափակուելու՝ աւելի կ'արժարժուէր:

Օսմանեան պետութեան վարիչներու այս ներքին քաղաքականութիւնը իր անդրադարձութիւնը ունեցաւ նաեւ Մալաթիոյ Հայոց, հակառակ անոր որ Մալաթիոյ մէջ ոեւէ յեղափոխական շարժում չէր եղած եւ արթնութեան ոեւէ նշան չէր տեսնուած: Մալաթիոյ մէջ ժողովուրդը բոլորովին անպատրաստ եւ թմրած վիճակ մը ունէր, հակառակ անոր որ հոն ալ Հայերը հալածանքներու առարկայ եղան, նոյնիսկ հայկական խնդիր մը կամ հարստահարութեանց դէմ Հայերու կողմէն դժգոհութիւններու սկիզբ առնելէն առաջ:

Մալաթիա այն հազուագիւտ վայրերէն մէկն էր, որուն Հայերը կա'մ այդ հարստահարութիւնները շատ բնական եւ սովորական բան մը նկատելով էին. Պոլսոյ Պատրիարքարանին գլուխը ցաւցնել չեն ուզած, կա'մ թուրք կառավարութիւնը Մալաթիոյ Հայերով զբաղելու պէտք չէ տեսած:

Ուրիշ ի՞նչ կերպով կարելի է մեկնել սա իրողութիւնը թէ Թրքահայաստանի հարստահարութիւններու պատկանող զրեթէ հարիւրամեայ շրջանի մը (1801—1888) պատկանող հարստահարութեանց վաւերագիրներու ճոխ հաւաքածոյի մը մէջ (տես ԴԻԻԱՆ ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ, Գիրք ԺԳ., ՀԱՐԸՍՏԱՀԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՏԱՃԿԱՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ, տպ. 1915 Թիֆլիս) մէկ հատ բողոք գոյութիւն չունի Մալաթիացիներու կողմէ:

Իսկ 1872ին Խրիմեանի եւ 1876ին Ներսէս պատրիարքի ներկայացուցած հարստահարութեանց տեղեկագիրները, որոնց վրայ վերը երկարօրէն խօսեցայ, կը հաստատէին որ թէեւ Մալաթիոյ մէջ այնքան չեշտուած չէր հայահալած միջոցներու կիրարկումը, սակայն անիկա միշտ գոյութիւն ունեցած էր հոն, քանի մեր բողոքները աւելի բարձրագոյն ներկայացուցած եւ քանի աւելի աղմուկ հանած էին, այնքան աւելի շատ ճնշիչ միջոցներ ձեռք առնուած էին թուրք կառավարութեան կողմէ:

Անշուշտ ի վիճակի չեմ հոս բոլոր հարստահարութեանց հետզհետե՛ աւելի յաճախ եւ աւելի սաստիկ դէպքերը ներկայացնել, սակայն գրեթէ բո-

լորովին անծանօթ մնացած եւ չհրապարակուած կարգ մը դէպքերու ծանօթացած եմ՝ օգտուելով պաշտօնական վաւերագիրներէ, որոնք հոս պիտի ջանամ ներկայացնել՝ հաստատելու համար թէ Մալաթիա ալ Համիտական դաժան վարչաձեւին տակ ենթարկուած է այն հարուածներուն, որոնք կ'ահաբեկէին բոլոր Թուրքիոյ Հայերը:

Այսպէս, Կարապետ քէն. Պէննէեան իր Մալաթիոյ համառօտ տեղագրութեան մէջ (տպ. Պէյրութ, էջ 39) կը պատմէ թէ 1866ին «անուանի հազարապետ Բահմի պէկ գալով», Աղճատաղի «Բիւրտերը նուաճած եւ հին առուն¹ նորոգել ու բարեփոխելով 18 ժամուան տեղ ջուր իջուցած, եւ այլեւայլ գիւղերէ մարդիկ բերելով շատ մը գիւղեր հաստատած է: Շինած է նաեւ ֆաղաֆէն յարեւմուտք 6 ժամ հեռաւորութեան վրայ ընդարձակ գօրանոց մը, որ հիմա Դ. գօրաբանակի (օրտու) իրաւասութեան տակ Զիֆթիկի Հիմայուն (Արքունի Ագարակ) անուամբ ծանօթ է»:

Պէննէեան քէն. իր այս տողերէն ետք կը յարէ թէ «այս ագարակը խիստ նպաստամատոյց եղած է Մելիտինեցւոց, առատ բրինձ, ցորեն եւ այլն արտադրելով»:

Նման տողեր ունի նահատակ քահանան իր ընդարձակ ձեռագիր տեղագրութեան մէջ, սա պզտիկ յաւելուածով: — «Այս ագարակը հիմա Միլֆիլէի անցած ըլլալով գրեթէ փլելու վիճակին հասած է» (էջ 41):

Բրոֆ. Որբերեան նաեւ իր տեղագրութեան մէջ (տես Բիւրակն, 1900, էջ 69) կը խօսի այս ագարակին վրայ, ճշգրտով անոր դիրքը եւ մանաւանդ տարածութիւնը, որ 20 մղոն երկայն եւ 18 մղոն լայն տարածութիւն մը ունէր: Անոր մէջ 30ի չափ գիւղեր ցրուած էին:

Սուլթան Սուլուն գլխաւոր գետակն էր, որ կը ջրէր արտերը եւ որուն եզերքը, գեղատեսիլ դիրքի մը վրայ, զինուորական պաշտօնեաներու բնակարանները, ախոռները, ամբարները, ջրաղացքները շինուած են, վասնզի ագարակը Դ. գօրաբանակին հսկողութեան տակ կը գտնուէր:

Բրոֆ. Որբերեան ալ անշուշտ առ ահի կը յարէ թէ «Մալաթիոյ համար մեծ օրհնութիւն մը եղած է ան»:

Մինչ իրականութիւնը այն է որ այդ ագարակը Սուլթան Համիտի անձնական գանձուն սեփականութիւնն էր եւ 1891ին կատարուած պաշտօնական տեղեկագրութեան մը համաձայն 1876ին հաստատուած էր Դ. գօրաբանակէն: Անիկա կը բաղկանար 50 կտորէ աւելի արտերէ, 160,000 ոսկեղրամ դահեկան արժէքով, գրեթէ ամբողջովին Հայերէն գրաւուած:

Սուլթան Համիտի գահընկեցութենէն վերջ իր յաջորդը Սուլթան Մուհամէտ Բէշատ, այս ագարակը դարձուց պետութեան (Գեր. Անդրէաս վրդ. Ալեքսանդրեան, Պատմութիւն Սեբաստիոյ, էջ 397), բայց ոչ անոնց, որոնց

(1) Հին ատեն Սապրի Մուսթաֆա փաշայէ շինել ձեռնարկուած է եւ կէսկատար ձգուած:

հողերը բռնագրավելով իւրացուցած էր Համիտ :

Թուրքերը սահմանադրական շրջանին մէջ ալ ահա այսպէս կը գործադրէին արդարութիւնը :

Զէ մի՞ որ կեաւուրիմ մալը իսլամին հեկալ էր :

1890ական թուականներէն ետք երբ այլեւս Հայերը դարձած էին բոլորովին կասկածելի, Մալաթիա, ուր տակաւին այնքան ծանր դէպքեր չէին պատահած, կը սկսի որոշ կերպով հալածանքը, որուն առաջին ազդանշանը կ'ըլլայ Սուլթան Սուլուի ազարակին հողերուն գրաւումը :

Իսկ Մալաթիայէն 26 Ապրիլ 1895 թուականով Ազգ. Պատրիարքարան ուղղուած նամակէ մը կը տեղեկանանք որ չորս (4) խանութներ, որոնք ազգային կալուած էին, այրեցաւեր ըլլալէ ետք շինուած էին, սակայն Խտարէի ժողովի անդամ եւ թաղապետական փոխ-նախագահ Պէթրօ-զատէ Ահմէտ 5-6 ամիս առաջ այդ կրպակները բռնութեամբ եւ առանց փոխարինութեան քանդած եւ հրապարակի վերածած էր :

Նոյնպէս 1896ին Պատրիարքարան տեղեկագրուած է որ Սամոսատի Հայերէն 70 տուն իսլամացած են, անշուշտ ջարդի սպառնալիքին տակ :

Նոյնպէս 1896 Դեկտեմբեր 19 թուականով, նամակով մը կը տեղեկագրուի թէ Հեքիմ խանէն 70 տուն Հայեր, որ նախապէս ջարդի ատեն իսլամութիւնը ընդունած էին, յարած են կաթոլիկութեան :

Նոյնպէս 13 Մարտ 1896ին Մալաթիայէն Ղեւոնդ վրդ. Հեքիմեան կը գրէ թէ Օրտուզեցի Խրիկին օղլու Հանէս, Ատանա տարած եւ 150 լիւրայի ծախած է Հեթում թագաւորի Աւետարանը, որ Մայր եկեղեցիին սեփականութիւնն էր, եւ ո՞վ գիտէ ինչպէս ձեռք անցուցած էր : Նոյն տարուան 27 Փետրուար 1897ի ջարդին Պեհեսնէի Պէլվէտէն գիւղէն 15 տունի չափ Հայեր բռնի կրօնափոխ եղած են ջարդերու ժամանակ եւ չեն համարձակիր դառնալ կրկին քրիստոնէութեան, հակառակ կառավարութեան տուած ազատութեան, վասնզի 350 Քիւրտերու մէջ կը գտնուէին : Ասոնք ամէնքն ալ ջորեսպան էին եւ կը փափաքէին Ատանա կամ Այնթապ փոխադրուիլ, ազատօրէն քրիստոնէութեան դառնալու համար եւ Օրմանեան պատրիարքի դիմում կ'ընէին :

1900 Յունուարի գինուորական տուրքերու համար անօրինակ խստութիւններ կը գործադրուին Մալաթիոյ, ինչպէս նաեւ Հիւսնի Մանսուրի մէջ : Այս վերջին քաղաքին մէջ շատ մը Հայեր կը բանտարկուին (12 Յունուար 1900ին գրուած նամակի մը համաձայն) և Հայերուն ապրանքները եւ կարասիները կը գրաւուին (20 Յունուար 1900ի նամակ) :

Կարապետ քհնյ. Ժամկոչեան եւ Գրիգոր քհնյ. Տէր Ներսէսեան 26 Յունուար եւ 8 Փետրուար 1900 թուականով նամակներով կը տեղեկացնեն թէ այս արտասովոր հալածանքներուն վարիչն էր Մալ Միւտերի Հաճի Մուհամէտ Հիլմի :

Հիւսնի Մանսուրի Հայոց երեք հողեւոր պետերը հաւաքական գիրով այդ արարքներուն համար Հայոց Պատրիարքարանին, Հայ Կաթոլիկ Պատրիարքարանին եւ Բողոքականաց Ազգապետարանին դիմում կը կատարեն :

Օրմանեան պատրիարք այս խնդրին համար կը դիմէ Կայսերական Պալատ եւ ներքին գործոց նախարարին, բայց ի՞նչ արդիւնք ունեցած ըլլալը չենք գիտեր:

Պատահօրէն ձեռք անցուած այս նամակներուն պէս ապահով եմ ուրիշ բաղմամբիւ նամակներ գրուած են առանց նկատողութեան առնուելու կառավարութենէն, այնպէս որ միշտ շարունակուած են հարստահարութիւնները նոյնիսկ քաջալերութեամբ կառավարութեան, որ հակահայ իր հալածանքները այնքան առաջ տարած է որ ինչպէս յայտնի է, 1895—1896ին Անատոլի բոլոր քաղաքներուն մէջ ջարդեր կազմակերպած է:

Մալաթիան, ինչպէս պիտի տեսնուի, ասկէ ալ դերձ չէ մնացած եւ 15 նոյեմբեր 1895ին սկսած ջարդի մը, հակառակ գեղեցիկ ինքնապաշտպանութեան մը, որ հինգ օրեր տեւած է, 1000 զոհեր տուած է:

Այնքան նուիրագործուած սովորութիւն եղած էր Հայերը կեղեքել, հարստահարել եւ նոյնիսկ սպաննելը որ 1908ին հռչակուած խաբեպատիր Սահմանադրութենէն վերջն ալ շարունակուած են այս հարստահարութիւնները:

Պալքանեան պատերազմէն վերջ երբ Արեւելեան խնդիրը եւրոպական դիւանագիտութեան սեղանին վրայ եկաւ եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կողմէ Պօղոս Փաշա Նուպարի նախագահութեամբ կազմուած Աղգային Պատուիրակութիւնը դիմումներ կատարեց, այդ առթիւ ցոյց տալու համար թէ Օսմանեան Սահմանադրութիւնը բնաւ չէր կրցած Հայերու կեանքը, ստացուածքը եւ պատիւը պաշտպանել, կազմուած են վաւերագիրներու հաւաքածոներ այն հարստահարութիւններուն, որոնք 1908էն ետք գործադրուած են եւ տպագրուած են Քրանսերէն ինը տետրակներու շարքով մը (La situation des Arméniens en Turquie exposée par des documents, 1908—1912):

Անոնց մէջ կը տեսնուի որ Ա. 10 Փետրուար 1908ին հաղորդուած է թէ «Մեր բոլոր յոյսերը դինուորական տրոց կանոնաւորման անկացած են: Այս տուրքը կը պահանջուի վերջին ծայր խստութեամբ, առանց բնաւ հաշիւի առնելու դոյզն չափով ժողովուրդի թշուառութիւնը: Նոյնիսկ անոնք, որ հացի կտոր չունին ուտելու համար, կ'առաջնորդուին ոստիկաններով բանտ» (5 տետր., էջ 36):

Բ. Յուլիս 1908ին Քեախդէի Հալպիչ գիւղին մէջ սպաննուած են երկու Հայեր, քիւրտ Սիլէ մուլլայի, Ալի Ռամազանի, Օսման Պեքիր եւ Սիլէ Մահմուտի կողմէ, թելադրութեամբ Նարինճացի Հաճի Ապուղար Աղայի որդի Վեհսիի եւ իր եղբօր Սապրիի: Սպանութիւնները կատարուած են այն յարձակման ատեն, որ գիւղին վրայ եղած է գիւղը աւարի տալէ առաջ (7. տետր., էջ 16):

Գ. Մալաթիոյ մօտ Նարինճա գիւղէն Առաքել Ստեփանեան կը կողոպտուի Եփրատի եզերքը գտնուող Հալիս գիւղին մէջ Պիրհանցի Ահմայէն եւ իր ընկերներէն: Այս Ահմայն տարի մը առաջ սպաննած էր Ասորի եպիսկոպոսը եւ իր սպասաւորը:

Դ. 2 Յուլիս 1908ին Մալաթիոյ Նարինճա գիւղին մէջ երկու ցեղախումբերու կռիւի ընթացքին երբ զօրք եւ ոստիկան-զինուորներ կը հասնին տեղւոյն վրայ, ցեղախումբերու անդամները եւ զանոնք հետապնդողները կը հաստատուին Հայոց տունները եւ ամէն տեսակ գէշ վարմունքի կ'ենթարկեն զանոնք, կը հարկադրեն նոյնիսկ կերակրել զիրենք, տղաքը կերակրելու յատկացուած հաճարի հացով (Կտետր., էջ 37) :

Ե. 31 Օգոստոս 1908 Մահակ Կաթողիկոս Խապայեան կը հաղորդէ թէ կեանքը, պատիւը եւ ինչքը հայ ժողովուրդին Մալաթիոյ եւ շրջակայ գիւղերուն մէջ, կեղեքումի եւ անիրաւ հարկահանութեան ենթարկուած են միշտ (Նոյն, էջ 37-9) :

Զ. 19 Սեպտեմբեր 1908ին տեղեկագրուած է Քեախդէէն որ 25-30 քիւրտ գիւղերու ցեղապետները, որոնք եօթը տարիներէ ի վեր իրարու դէմ կը կռուին եւ որ իրենց հետ խառնուած են պարզապէս քաջքշելով Քեախդէի 200 տուն Հայերը, կը զոհեն նախ զանոնք : Իւրաքանչիւր կողմ իր մարդոց նախ Հայերուն նշան առնել կը յանձնարարեն : Հայոց եպիսկոպոսը կը գրէ թէ «մէկ տարուան ընթացքին, տեսայ, իմ սեփական աչքերովս, 10 Հայեր այսպէս սպաննուած» (Նոյն, էջ 38) :

Ի. 28 Հոկտեմբեր 1908ին Մալաթիայէն հաղորդուած է որ Հիւսնի Մանսուրի շէյխը, որ պետն է արիւնկղակ աւազակախումբի մը, հրաւիրած է, է շրջակայ քիւրտ պէկերը, ինչպէս Համիկ աղան, որ բանտէն փախած է, երթալ Հիւսնի-Մանսուր, ջարդելու համար Հայերը : Համիկ աղա, 50 ձիաւորներու գլուխը անցած, պատասխանած է հրաւերին : Շէյխը բացարձակ յայտարարած է... «Մենք կ'երթանք ջարդելու Հայերը» : Հիւսնի-Մանսուրի Հայերը օգնութիւն եւ պաշտպանութիւն կը խնդրէին (Նոյն, էջ 39) :

Լ. 17 Հոկտեմբեր 1908ին, Պեհիսնիէն Ապէտին պէյ եւ Աղճատաղի Քիւրտերը ցոյցեր կատարած են Հայերը ջարդելու փափաք յայտնող. ժողովուրդը կը փախի քաղաք (Նոյն, էջ 39) :

Թ. 18 Հոկտեմբեր 1908ին Մալաթիայէն կը տեղեկագրեն որ բոլոր անոնք որ 25 տարիէ ի վեր ենթարկած են այս շրջանը ամէն տեսակ հարստահարութեանց եւ յափշտակութեանց, են հետեւեալ ցեղապետները. Հաճի պէյ հարութեանց եւ յափշտակութեանց, են հետեւեալ ցեղապետները. Հաճի պէյ զատէ Համիկ աղա, Զէյնէտ պէյ, Հաճի Ահմէտ պէյ զատէ Համիկ աղա եւ ալլին Ռէզուան ցեղախումբին պետերը : Էմին Աղազատէ Վէյսի, Հաճի Ապուղէր Աղազատէ Սապահ, Շիւքրի եւ Հաճի Ալի Աղազատէ Հաճի եւ Ահմէտ Միրաէզ ցեղախումբին պետերը, Հաճի Օսման փաշազատէ Ապտուլլա եւ Օսմիրաէզ ցեղախումբին պետերը, Քէօրօղլու զատէ Օսման աղա, Քիավ ցեղախումբին պետը (Նոյն, էջ 39) :

Ժ. 30 Ապրիլ 1909ին կը հաղորդուի թէ 4 Ապրիլին Քիւրտերը զինեալ քաղաք մտան, Հայերը ջարդելու մտադրութեամբ : Հայերը 4 օր չեն կրցած բանալ իրենց խանութները : Զինուորականներու միջամտութիւնը, ինչպէս նաեւ Դաշնակցութեան քոմիթէին եւ Իթթիհատի անդամներուն, արգիլած է սպանդը (տետր 5, էջ 39) :

ԺԱ. 3 Յունիս 1910ին Մալաթիայէն կը հաղորդուի թէ Օսման փաշա եւ Պետիր աղա, որոնք իրական բռնակալներ են Քեախդէի մէջ, ձերբակալուած ըլլալով, գործին նախաքննութիւնը վստահուած է Հայու մը՝ Գէորգ Էֆէնտի Պօղոսեանի, որ միեւնոյն ատեն անդամ է դատարանին։ Արդ, Պետիր աղայի թելադրութեամբ, իր քիւրտ ծառան Գէորգ Էֆէնտիի վրայ կրակած է։ Բարեբախտաբար զնդակը միայն հաղուստը ծակած է, եւ դատաւորը չէ վիրաւորուած։ Այսքան քարշելի մահափորձ մը իշխանութիւնները անտարբեր կը թողու (6 տետր., էջ 27)։

ԺԲ. 22 Յունիս 1911ին կը հաղորդուի թէ երկրորդ կարգի միւտիւր մը, Ֆեհմի, որ առեւանգած է դեռատի աղջիկ մը Սառա անուն, փոխանակ պատիժի՝ վարձատրուած է անուանուելով Քիահմէի մէջ առաջին կարգի միւտիւրիէթի մը պէտ ըլլալով։

Կիւեյենճիքի միւտիւրը, որմէ Հայերը եւ Քիւրտերը կը դանդատէին եւ որ ծեծած էր Հայոց քահանան, կոչուած է քարտուղար Պեհիսնիի քաղաքային վարչութեան (7 տետր., էջ 27)։

Եւ այսպէս անվերջ եւ անվախճան շարունակուած է Հայոց հարստահարութիւնը թրքական ամէն վարչաձեւերու ներքեւ, կայսրութեան վարիչները, հոգ չէ թէ հին կամ նոր եղած ըլլան։

Այս անվերջ հարստահարութիւնները, անխուսափելի էր որ Հայերը պիտի մղէին դժգոհութիւն արտայայտելու եւ նոյնիսկ առանց շատ բարակը մտածելու եւ հետեւանքները կշռելու նետուելու յախուռն արարքներու, առանց ոեւէ բարերար արդիւնքի մը յոյսը ունենալու։

Միւս դաւառներու մէջ տեսնուած շարժումներն ալ իբր օրինակ անշուշտ իրենց թելադրական ներգործութիւնը պիտի ունենային Մալաթիոյ մէջ եւ հոն ալ խմորումներ պիտի պատահէին անխուսափելի կերպով։

Եւ եղաւ ինչ որ կը սպասուէր, հոգ չէ թէ բաւական ուշ։

Զ.

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՈՒ

ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՄԷՋ

Արդարեւ տեսնուեցաւ թէ 1872ին կազմուած Վարազդատեան Ընկերութիւնը, որ շատ մը դաւառներու մէջ մասնաճիւղեր ունեցած էր, Մալաթիոյ մէջ չէր հաստատուած, վասնզի եթէ գոյութիւն ունեցած ըլլար մասնաճիւղ մը, Փորթուգալեան դէպի Վան իր ճամբորդութեան ընթացքին պիտի հանդիպէր Մալաթիա եւս, քանի որ այնքան մօտէն կ'անցնէր անոր։

Իսկ ուրիշ տեղերու մէջ անջատ-անջատ կազմուած մարմիններուն պէս Մալաթիոյ մէջ ալ խումբի մը գոյութիւնը չէ յիշուած։

Որչափ ատեն որ հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները իրենց գործունէութեան չէին սկսած, ինչպէս տեսնուեցաւ, Մալաթիոյ Հայերը կ'ապրէին 1880—1890ական թուականներուն, ինչպէս ամէն դադափարի գրողներ կը հաստատէին, բաւական անդորր եւ հանգիստ վիճակի մէջ՝ չնորհիւ հայ ազգեցիկ անձնաւորութիւններու, որոնց վրայ խօսուեցաւ վերը:

Եւ ինչպէս բացատրուեցաւ, լարուածութիւն մը առաջ եկաւ, որ հետըզհետէ շեշտուեցաւ, եւ Պերլինի վեհաժողովով ստեղծուած յուսախարութիւնը պատճառ եղաւ որ Հայերու մէջ ծնի այն համոզումը որ զէնքով միայն կարելի է ազատութիւն ձեռք բերել:

Միւս կողմէն ժողովուրդին դիտակցութիւնը կ'արթննար եւ ինքնապաշտպանութեան կը դիմէին Հայերը կամ պետական հալածանքի դէմ իրենք ալ միջոցներ ձեռք կ'առնէին:

Եւ ինչպէս տեսնուեցաւ, երեւան եկաւ այդ տեսակ մարմին մը նաեւ Փոքր Հայքի մէջ 1885ին, Մարգուանի Ամերիկեան Գոլէճը կեդրոն ունենալով (տես վերը էջ...):

Այս խումբը ինքնապաշտպանութեան համար կը ջանար զինել ժողովուրդը: Ողբ. Բարսեղ Օհանեան կը պատմէ թէ Փոքր Հայքի մէջ «ուզածիդ չափ կառավարական գէնի եւ փամփուշտ կարելի էր ձեռք բերել: Մարթինի հրացանը՝ հատը Տը մէճիտիէյի կը ծախուէր, եւ որովհետեւ ծախողը կառավարական պաշտօնեայ մըն էր կամ ոստիկան մը, մեղմէ աւելի շահ ունէր գաղտնիքը պահելու:

Այսպէս փաղափներ, գիւղեր հետգհետէ կը կազմակերպուէին: Մինաս օղլուի խումբը, որ առերես աւագակային խումբ մըն էր, այդ (այսինքն Փոքր Հայքի) կազմակերպութեան մէկ ձեռակերտն էր: Ես ֆանչցայ Յովհաննէս Մինաս օղլուն եւ այն գործելակերպը, որ ինծի պատմեց, հիացում կ'ազդէ: Թուրքը միւս կողմէ կը զգար թէ Հայն ալ կրնար զէնք գործածել եւ կը սկսէր ակնածիլ:

Տասնեակ մը տարիներ յետոյ պայթած Հայ Յեղափոխութիւնը այլապէս արդիւնաւոր հսկայ բան մը պիտի ըլլար եւ Հայը պիտի ներկայանար ոչ թէ ոչխարի պէս մորթուող ժողովուրդ մը, այլ գէնի ձեռին ազատութիւնը պահանջող դիւցազներու խումբ մը, անհունօրէն փաջ, շատ աւելի լաթիւնը կազմակերպուած ֆան յունական ապստամբները, եւ դիւանագիտութիւնը, որ իրականութեան եւ բիրտ ուժին առջեւ միայն կը խնայար, փոխանակ ջարդուող ժողովուրդի մը, իր կողմը ունենալ պիտի ուզէր կտրին ուսեալ ազգ մը՝ ֆան անգրագէտ, չարտադրող, կոշտ, մոլեռանդ քուրճ ժողովուրդը» (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 1345):

Այս տողերուն մէջ շատ թէական կէտեր կան եւ խոշոր լաւատեսութիւն, սակայն կը պարունակեն նաեւ որոշ չափով ճշմարտութիւններ:

Հազիւ Կարնոյ դէպքը պատահած՝ 1889ին Սուլթան Համիտ սկսաւ իր մեթոտով պատժամիջոցներու:

Եւ հակառակ անոր որ Մալաթիոյ մէջ նոյնիսկ կուսակցական կազ-

մակերպութիւն գոյութիւն չունէր, Մալաթիոյ Հայերն ալ պատուհասուեցան, տնտեսական հարուածով մը, որպէսզի ցնցուին եւ իրենց մասնակցութիւնը չբերեն հայ ըմբոստական շարժումին, որ ծայր տալ սկսած էր:

Թրքական այս մեթոտը շատ մը քաղաքներու մէջ գործադրած էր Սուլթան Համիտ, զանազան քաղաքներու շուկաները այրելով, որպէսզի ժողովուրդը «մոխիրի վրայ նստի» եւ պարտաւորուի միայն ապրուստի հոգերով զբաղիլ:

Այս դժպատեհ ձեւը կիրարկուած էր արդէն ուրիշ մի քանի քաղաքներու մէջ, երբ Մալաթիա ալ այդ դժբախտութեան ենթարկուեցաւ երկու անգամ՝ ըստ Յ. Ն. Շեքերճեանի:

Առաջին անգամ 8 Նոյեմբեր 1889ին շուկայի մէջ մեծ հրդեհ մը պատահեցաւ, աւելորդ է ըսել դաւադրաբար, բայց կ'երեւի թէ ասիկա գոհացում չէ տուած այս ոճիւրը գործադրող հրէշներուն, որոնք 1890 Հոկտեմբեր 24ին երկրորդ անգամ կրակի տուին Մալաթիոյ շուկան, նիւթական խոշոր վնասի մը ենթարկելով Մալաթիոյ Հայութիւնը, որ Փոքր Հայքի կազմակերպութեան մէջ եւ մանաւանդ Եաֆթայի յիմարական գործին մէջ մասնակցութիւն չէին ունեցած, բայց նախքան Հնչակեան կուսակցութիւնը կազմուած Փոքր Հայքի կազմակերպութեան հետ հաւանորէն կապ ունեցող Մինաս օղլուի եւ Թորոս Ծառուկեանի եւ իր քանի մը ընկերներէն կազմուած Չելլօ ընդհանուր անունին տակ իբր թուրք հրոսակներ գործող եւ իրենց հայութիւնը ծածկած հայ էֆէներուն նման ինքն ալ ունեցած էր էֆէ մը, որ Մալաթիոյ շրջանակին մէջ կատարած էր Մինաս օղլուի եւ Չելլօներու նման գործունէութիւն մը:

Մինաս օղլուի պէս «անհատական փաշութեամբ եւ յանդուգն գործելով ժողովրդեան գովփին» արժանացած էին՝ ըստ Գ. Մելիտինեցիին (Նախնիքներ, էջ 65) Ատիեամանցի Սարգիս եւ Սաման Եէմէզ:

«Առաջինը իրեն գործունէութեան դաշտ ունենալով Մալաթիոյ անմիջական սահմանները, ընդհարումներ կ'ունենայ մասնաւորապէս թուրք աւագակներու հետ, որոնք հայ բնակչութեան սարսափը դարձած էին եւ ֆանի անգամներ կ'ազատէ առեւանգուած հայ աղջիկներ:

Ատիեամանցի Սարգիս օր մը փամբորդութեան ատեն, երբ առուի մը եզերքը նստած կ'ուզէ փչ մը հանգչիլ, դիմացի ծառին վրայ կախուած կը տեսնէ տէրտէրի մը դիակը, դեռ նոր սպաննուած: Անակնկալ պատահարը ուժգնապէս կը ցնցէ Սարգիսի ողջ կազմը: Անգէն ու ալեւոր ծերունի մը ըսպաննուած ու բարբարոսօրէն ծառէն կախուած... Ի՞նչպէս կարելի է մարդկային խիղճը հաշտեցնել այս անլուր ոնիրին հետ:

Անոր խրոխտ ոգին պահ մը կ'ընկրկի հազար ու մի վատ նախազգացումներու տակ, կուրծքը կը փլի ցեղին տառապանքին ետին, բայց տէրտէրի ալեխառն մօրուքէն փամուռդ արեան կաթիլները նոր միտք մը կը զարթնեցնեն իր մէջն՝ «Քանի որ արիւնը ցամփած չէ, ապա ուրեմն մարդասպանն ալ շատ հեռու չէ» պէտք է շտապել: Հագիւ կէս ժամ վերջ Սարգիս կը հասնի

կարաւանին ետեւէն գնացող զինուած չէրֆէզի մը: Իր կասկածները տակաւ առ տակաւ կը հիմնաւորուին խօսակցութեան ընթացքին: Զէրֆէզը երբեք չի կասկածիր Սարգիսին թրփութեան մասին: Այդ գուլումի օրերուն ի՞նչպէս կարելի է որ Հայը, «րայան» զինուած պտըտի լեռներուն մէջ: Ան սոնփալով կը պատմէ իր օրուան ոնիրները, որոնց կարգին եւ «ֆէշիշին» սպանութիւնը, անոր արծաթագարդ ծխատուփին տիրանալու համար, եւ կը խնդրէ նոր գինակցին օգնութիւնը ակնկալուած կարաւանը կողոպտելու: Սարգիս մեծ ըզգուշութեամբ կը խեղդէ ցաւն ու զգացումներ սրտին մէջ: Իբրեւ ֆաջ տեղեակ նոյն ճամբաներու անցուդարձին, կը հակառակէ որ սխալ էր կարաւանի անկալութեանը, եւ կը համոզէ գայն որ ետ վերադառնան միեւնոյն ուղիէն: Հինգ վայրկեան վերջը կը հասնին գործուած ոնիրին տեղը ու առուին եզերֆը կը նստին հանգստանալու համար...: Սարգիս առիթը ձգելով կը խլէ հաւաքողին գէնֆը, հինգ ֆայլ հեռաւորութեան վրայ կը պատմէ անոր իր ինֆնութեան մասին, եւ վերջին անգամ յիշեցնելով ֆահանային տմարդի ըսպանութիւնը, կը գնդակահարէ գայն, իբր արդար եւ աստուածահաւան փոխ վրէժ:

Գալով Սաման Եէմէզին¹ աւելի յանգուղն եւ անուանի եղած է անիկա, «որ միշտ ապրած եւ գործած է Մալաթիոյ սահմաններէն դուրս, իր երկսայրի սուրը ուղղած մասնաւորապէս հարուստ կարաւաններու եւ կառավարական ապշտօնեաներու դէմ»: Փախստականութեան առաջին տարիներուն իսկ իր գործերուն արձագանգը կը հասնի յայտնի աւագակապետ Զելլոյին: Ինք եւս կը լսէ առասպելական ֆաջագործութիւններ անոր մասին. «Նմանն զնրմանը կը գտնէ»: Զուլումէն ու ցաւէն ծնունդ առնող, ու հասկցած ձեռով, բռնութեան դէմ ծառացող երկու ըմբոստներ շուտով զիրար կը գտնեն, եւ արեան ուխտ կը կատարեն անդաւաճանօրէն եւ կը հաւանին որ իրենց իսկութիւնը (հայ ըլլալը) պէտք է մնայ գաղտնի, աւելի համարձակ գործելու հը-

(1) Իսկական անունը ոմանք ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ եւ այլք՝ ԱԻԵՏԻՍ ՍԷՓԷԹՃԵԱՆ կը ներկայացնեն: Յեղափոխական անունը եղած է նաեւ Երկաթ:

Մալաթիացի, ծնած 1860ական թուականներու վերջերը: Նախակրթութիւնը առած է իր ծննդավայրի մէջ, երիտասարդութեանը լեցուած բռնապետութեան դէմ պայքարի հուրով, կ'ուզէ միանալ Զելլոյի խումբին: Գործով փերեղակ՝ կը մտնէ Մալաթիոյ շրջակայ հայ եւ թուրք գիւղերը եւ յեղափոխական ոգի տարածել կ'աշխատի: Վերջապէս կ'երթայ կը միանայ Զելլոյին եւ կ'ըլլայ անոր զինակիցը եւ անոր հետ Պաղտատի թղթատարը կը զարնէ եւ մինչեւ Զելլոյի ձերբակալութիւնը անոր քով կը մնայ, ապա կ'անցնի թոգատ եւ հոն ալ կը մասնակցի փոստան զարնելու գործին: Մատնուած, իր թաքստոցին մէջ կը պաշարուի, եւ հերոսական դիմադրութենէ մը վերջ կը ձերբակալուի եւ կը տարուի թոգատի բանտը, ապա Սեբաստիա, ուր կը տարուի եւ 101 տարուան կը դատաւարտուի եւ Սինթա բերդարգել կը մնայ: 96ի ջարդին, երբ կը փորձեն բանտարկել Հայերը եւ սպաննել՝ Աւետիսի զեկավարութեամբ դիմադրութիւն մը կ'ընեն Հայերը եւ ի դեբել կը հանեն այդ ծրագիրը: Այս պատճառաւ զնոսան կը նետուի, ամենախիստ պայմաններու տակ եւ ահռելի տանջանքներով, եւ 16 տարի շարունակ կը չարչարուի բանտին մէջ: 1908-ին կ'արձակուի եւ կը դառնայ Մալաթիա, ուր կը մնայ մինչեւ իր մահը (ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ԵՒԴՈԿԻՈՅ ՀԱՅՈՑ, էջ 1151):

նախադրութիւններ ունենալու համար: Այս գաղտնապահութեան տխուր արդիւնքը այն եղաւ, որ անոնց ծածկանունները այնքան խորացան ու արմատացան ժողովրդեան մէջ, որ երկուփի մահերէն վերջն ալ անյայտ մնացին անոնց իսկական անունները լայն հասարակութեան համար: Աւելին, Թուրքերը այսօր ալ կը հաւատան, որ Զելլօն քուրֆ էր, իսկ Սաման Եէմէզի մասին իրենց կարծիքը փոխեցին անոր տարիներու բանտարկութենէն վերջ:

Երկու ըմբոստ աւագակներ կարաւանի բանուկ նամբաները կ'ընտրեն իրենց կոռւի դաշտը, եւ այնքան անակնկալօրէն ու մեծ յանդգնութեամբ կ'իրագործեն իրենց ծրագիրները, որ կարն ժամանակէն կառավարութեան յատուկ ուշադրութիւնը կը գրաւեն իրենց վրայ: Բայց, ի՞նչ փոյթ, մինչ ռատիկաններ ներքին ահուսարսափով, Մալաթիայէն-Սեբաստիա նամբաներու մէջ կը փնտռեն անոնց հետքերը, նոր կողոպուտի եւ նոր սպանութեան լուրեր կը սատանան Հալէպ-Տիարպէֆիի նամբաներէն» (նոյն, էջ 67-68):

Գ. Մելիտիոնեցիի այս հաւաստիքը թէ Սաման Եէմէզ «միշտ ապրած եւ գործած է Մալաթիոյ սահմաններէն դուրս» կը հերքուի այն պատմութեամբ որ ներկայացուցած է Ստեփան Մանուչեան (տես ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ պարբերաթերթին մէջ, ԺԱ. տարի, 1949-1950, թիւ 1-2, էջ 29) հետաքրքրական դրուագով մը, որ չէ ճշդուած թէ ո՞ր թուականին կատարուած է: Մանուչեան, որ հիմա կը մնայ Լոս Անճէլըս, կը դրէ թէ «Սաման Եէմէզենց Յովհաննէսը կապոյտ աչքերով, դեղին մազերով, բարձրահասակ եւ հուժկու կազմուածքով անձ մըն էր: Իր աղփատիկ հիւղակը Մնաւոր փողոցի մէջ էր — Մանուշ օղիենց Գասպար Ամուի տան դիմաց:

Անոր մասին կը խօսուէր թէ՛ կառավարութեան նամակի բեռնակառքը կողոպտող Զելլոյի գործակիցներէն մին էր:

Ոչ ոք գիտէր թէ՛ ինչ գործով կը զբաղէր: Միայն ձմեռ ատեն ձկնափանառութեամբ կը զբաղէր: Զոպիենց տան կից Այմելենց կարապետի խանութին առջեւ:

Յուլիսի տաֆ երեկոներէն մին էր: Մեր անկողիները դուրսը՝ բակին մէջ տարածած խոր ֆունի մէջ էին:

Դրան գօրաւոր բախումէն արթնցանք: Եղբայրս հրացանը ձեռքը առած գնաց դէպի դուռը, եւ վախէս գլուխս անկողինի մէջ միտեցի, հայերէն ձայն մը լսեցի որ կ'ըսէր — «Թորոս, դուռը բաց: Ես եմ — Սաման Եէմէզենց Յովհաննէսը»: Գլուխս գաղտագողի անկողնէն դուրս հանելով ուշադրութեամբ դիտեցի: Զորս զինուած Քիւրտեր ներս մտան եւ դուռը գոցուեցաւ: Քիչ վերջ հօրս սենեակի նրագը վառուեցաւ եւ երեք Քիւրտերը հաղորդուելով մեկնեցան եւ անոնցմէ մէկը մնաց մեր տան մէջ: Դա հանելուկ մ'էր ինձ համար. երա՞գ թէ իրականութիւն: Քունս առաւ:

Առտուն, երբ արթնցայ, արեւը արդէն կը շողշղար. կարծես մոռցած էի գիշերուան պատահարը: Պաղ աղբիւրէն լուացուելէ վերջ ներս վազեցի՝ նախաճաշի պանիր հացս առնելու: Սակայն իսկոյն ապշահար մնացի, եղբօրս կնոջ ֆով գտնելով սեւաչեայ վառվռուն մի օրիորդ, հազիւ ֆսան տա-

բեկան: Եղբօրս կինը՝ Եղիսաբէթ գայն ինծի ծանօթացուց իբր իր հեռաւոր մէկ ազգականը, որ կը կոչուէր Վարդուհի: Այս յանկերգը կը կրկնէր նաեւ դրացիներուն: Վարդուհին մեզ մօտ մնաց ամիս մը: Ան շատ քիչ կը խօսէր եւ երբեմն ժամերով կ'առանձնանար սենեակին մէջ:

Կէս գիշեր էր: Հրացանաձգութեան ճայներ կը լսուէին: Լուրը տաքածուած էր թէ՛ աւազակներ Թէրզի Եաղուպենց Մինաս աղայի տունը շրջապատած էին: Վարդուհին փութի տարագով ծպտուած եւ գէնքը խլած դուրս նետուած էր: Քիչ յետոյ հրացանաձգութիւնները սաստկացան եւ ապա մարեցան: Յաջորդ օրը միեւնոյն յանկերգը եւ անկէ ետք աւազակներ չէին երեւիր: Հոն, Հայատեաց Օսման Զավուշ մահացուօրէն վիրաւորուելով, քիչ վերջ հուրիներու աշխարհը, իրեններուն քով գացած էր:

Վարդուհի, իր նշանածի՝ Տիգրանի՝ եղբօր՝ Պետոյի հետ և Յովհաննէս իր փէտայիներով, ՄԱԶԷ ԿԱՄՈՒՐՁԻ ֆարայրներէն միոյն մէջ ապաստանած հրաւանգի կը սպասէին եւ գիշերները ահ ու սարսափի կը մատնէին թիւրք մեծամեծները: Կառավարութեան շրջանակները Զէյթունցի յեղափոխականներուն կը վերագրէին այս արարքները եւ զանոնք խուզարկելու ձեռնարկեցին հայ տուններուն մէջ եւ կասկածելի պանդուխտներ ձերբակալելով բանտարկեցին:

Այս բօթաբեր լուրը հայ մեծաւորին հասաւ թուրք լրտեսներէն միոյն միջոցաւ, որու դրդումով Հայերու քով գտնուած վնասակար գրգռերը, կա'մ այրուեցան եւ կա'մ թթենիներու խոռոչներուն մէջ պահուեցան:

Թուրք երեւելի պէյերէն՝ Արիֆ պէյ կռահեով լրտեսին արարքը ըստառնացած էր անոր: Լուրը Յովհաննէսի խումբին հասած էր եւ անոնք կէս գիշերին Պէյին բնակարանը մտնելով՝ կապած էին անոր բերանը եւ դուրս տարած գայն: Վարդուհի ճանչնալով հրէշը եւ վագրի մը նման խոյանալով, իր դանակը մխած էր անոր բերանին մէջ եւ օդի լեցնելով, լքած գայն իր բակին մէջ: Առտու գտնուած էր դիակը եւ լուր տարածուած էր թէ Արիֆ պէյ գինովցած, անձնասպան եղած էր:

Վարդուհին իր վրէժը լուծած էր:

Որովհետեւ սա այն հրէշն էր, որ խումբով, Ալպիստանի գիւղերէն, հայ գեղապետի մը տունը մտնելով՝ սրախողխող սպաննել տուած էր տնեցիները եւ առեւանգած՝ Վարդուհին: Իսկ անոր նշանածն ու եղբայրը, փախուստ տալով, ազատուած էին եւ գաղտագողի կը հետեւէին աւազակներուն: Յովհաննէսի խումբը, հանդիպելով աւազակներուն, զանոնք փախուստի մատնած էր, իսկ Վարդուհին, ինքզինքն ձիէն վար նետելով, փրկած էր իր կեանքն ու պատիւը»:

Սաման Եէմէզլի այս յանդուղն գործը, ինչպէս նաեւ Ատիեամանցի Սարգիսի առասպելական արարքները կը կարծեմ թէ Զելլօներու գործերուն ժամանակակից պէտք է ըլլան և շատ մեծ հաւանականութեամբ 1890էն ետք, վասնզի Փոքր Հայքի մէջ յեղափոխական շարժումի մը նշանները զգալի էր ըլլային այդ թուականէն ետք: Ըստ Գ. Մելիտիսեցիի «1890ին Մալաթիա

կը հանդիպի յայտնի աւագակապետ Զելլօն եւ ինքնութիւնը կը յայտնէ Յ. Զիքաֆեանի քէ ինք Հայ է, քէ սուտ են իր քրքուրեան մասին շրջան ընդ խօսքերը: Լուրը ժողովրդեան մէջ ալիք առ ալիք կը տարածուի, ու կը սկսի խլրտում մը համբ բերաններու մէջ, բայց դժբախտաբար շուտով կառավարութիւնը կ'իմանայ ամէն ինչ, եւ Զելլօ խոյս կու տայ Մալաթիայէն, առանց քողելու շօշափելի արդիւնք մը»:

Նոյնպէս այդ թուականին (1890) է որ «Գումգաբուի ցոյցը կազմակերպելէ յետոյ 1890ին Շմաւոն կափաեան կու գայ Մալաթիա Հնչակեան կազմակերպութիւնը կազմակերպելու» (ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆ), ինչ որ հակառակ է ճշմարտութեան, վասնզի ոչ մէկ նշան կայ թէ Շմաւոն 1890ին կամ առաջ կամ ետքը այդ թուականէն՝ այցելած է Մալաթիա:

Նոյնպէս չատ կասկածելի է ճշդութիւնը Հնչակեան նոյն թերթին մէջ խաչատուր Ստեփանեանի տուած այն տեղեկութեան թէ Հնչակեան կուսակցութիւնը Մալաթիոյ մէջ մուտ գտած է 1890ին կամ քիչ առաջ: Եւ իբր թէ առաջին գործիչը եղած է Թորոս Ծառուկեան (Զելլօ) անունով ծանօթ հերոսը, որ գացած է Մալաթիա եւ կազմակերպած Հնչակեան կուսակցութիւնը:

Աւելի վստահելի տեղեկութիւններու համաձայն Հնչակեան կուսակցութեան Մալաթիա մուտքը աւելի ուշ եղած պիտի ըլլայ:

Ուրեմն եթէ ճիշդ է ուրիշ տեղ մը տրուած այն հաւաստիքը թէ Սաման Եէմէղ Հնչակեան էր, այն ատեն Մալաթիոյ ջարդէն հազիւ 1-2 տարի առաջ պէտք է ըլլան իր գործերը:

Ինչպէս կը տեսնուի, «հիմնովին տարբեր է գոյգ ըմբոստներու գործունէութիւնը հասարակ աւագակներու կողոպուտէն ու սպանութենէն: Իբրեւ վեհանձն ու խիզախ մարդիկ, երբեք չեն վնասեր հասարակ մամբորդին, չեն սպաններ յանձնուող ոստիկանը եւ ամենէն գովելին՝ իրենց ապաստանած գիւղերու աղֆատ բնակչութեան կը բաժնեն ունեցած հարստութիւններն: Զոյգ ըմբոստներուն առնական կեցուածքը, անսահման ժողովրդականութիւնը, եւ ցնցող փառութիւնները պատմաւ կը դառնան որ իրենց անունին շուրջ երգեր ու հագար ու մի առասպելներ հիւսուին:

Դէպք մը կը սաստկացնէ հալածանքը անոնց դէմ: Անվախ ու յանդուգն զինակիցները կառավարական փոսքան կը կանգնեցնեն ֆաղափ կէս մանապարհին, եւ կը պահանջեն որ իրենց յանձնուի փոխադրուող ոսկեդրամը: Պահապան գոյգ ոստիկանները եւ կառապանը գէնփի կը դիմեն: Իգուր կ'անցնին Զելլոյի եւ Սաման Եէմէղի յորդորները, որ պարապ տեղը արիւն չթափեն: Թուրք ոստիկաններ յոխորտանալով, լախը հայհոյանքներով կը պատասխանեն իրենց ուղղուած զգաստութեան խօսքերուն: Կէս ժամուան կատաղի կռիւէ ետք կառապանը եւ ոստիկաններ կը սպաննուին: Երկու զինակիցները իբրեւ նոր կռիւի հրաւեր, անոնց հագուստը հանելով խոչափողներէն կը կախեն կառապանին նստած տեղը ու ճիւղեր կը մտրակեն դէպի ֆաղափ:

Կառավարութիւնը մահուան վնիռ արձակելով, մեծ գումարներ կը խոստանայ անոնց գլխին վրայ: Խաղաղ ժողովրդեան գլխին աստուածացող հրէշ ոստիկաններ թափուած արիւնին ի տես կ'ընկրկին ու կը սարսափին այս վտանգաւոր հակառակորդներէն:

Բայց սրբազան ուխտը, արեան ուխտը կը փոխուի երկու զինակիցներուն միջեւ, Զելլոյի անարի արարքովը. կարաւանի կողոպուտէ մը վերջ Զելլօ կը լիէ ընկերը եւ ինք խոյս կու տայ կռիւէն: Սաման Եէմէզ կը ձերբակալուի: Բանտի մէջ շղթայակիր կ'ենթարկուի թրքական ոնրածին ուղեղի յատուկ բոլոր դժոխային տանջանքներուն, որպէսզի մատնէ իր ընկերներուն անուններն ու թափստոցները, նաեւ խոստովանի անհաշիւ ոսկեղբայրներուն (կառավարութիւնը հասարակ աւագակի տեղ կը դնէր զանոնք եւ չէր հաւատար թէ անոնք իրենց դրամները բաշխած են ապաստան տուող գիւղերու աղքատ բնակչութեան) թաղուած տեղերը: Բայց ի գո՛ւր: Տանջանքները աւելի կը խստացուին, կարմրցուած սանի վրայ կը պտըտցնեն: Ափցանով եղունգները կը քաշեն, գլխուն տաք մոխիրով պարկ կ'անցընեն, բայց նորէն ի գուր: Սաման Եէմէզ կը մնայ խրոխտ ու անսասան, նման իր հայրենի լեռներուն: Կառավարութեան նիւաղ պաշտօնեաները իրենց բարբարոսութեան մէջ ընկրկած կը դիմեն տարբեր միջոցներու, թրքավայել շողոքորթութեամբ հազար ու մի խոստումներ կը հասցնեն անոր ականջին, մատնութեամբ ազատուելու նորանոր միջոցներ ցոյց կու տան, բայց դարձեալ ի գուր: Ան կը նախընտրէ բանտի գնտանն ու ժանգոտած շղթաները, քան դաւանանութիւնը, վատհոգի մատնութիւնը:

Տարիներ վերջ ԱՅԸ ՇԱՀԱՆԵՆՈՎ ազատ կ'արձակուի, խոստանալով որ հայրենիք (Սաման Եէմէզ գործած է հարբերդ, Տիարպէֆիր, Կեսարիա, Հալէպ՝ նամբաներու մէջ) պիտի դառնայ, Մալաթիա եւ հոն պիտի անցընէ իր մնացած օրերը:

Ժողովուրդը իր ըմբոստ գաւկին արտաքին ցոյցեր չ'ըներ, նոյնիսկ շատեր կը խուսափին անոր հետ յարաբերութիւն ունենալէ, կառավարութեան եւ Թուրքերու աչքին խորթ չերեւալու համար:

Դժբախտաբար նիւաղ ոստիկաններու տանջանքները մէկ կողմէն, բանտի բոլորոսած խոնաւութիւնը միւս կողմէն, ներքնապէս հիւծած քայքայած էին առիւծասիրտ մարդու երկաթէ կազմը: Երբեմն սար ձորերու, բարձրաբերձ լեռներու անվախ պահակը կը դատապարտուի երկարատեւ հիւանդութեան: Մահուան անկողնին, հիւանդութեան նիրաններուն մէջ տառապած ատեն իսկ երագելով իր ազատ օրերու ազատ ապրումները՝ չի մոռնար իր զինակցին պատմաւորած կսկիծը, որ *խորապէս խոցած էր իր սիրտը, տարտ էր եղած իր հոգուն:*

Ու հոգեկան տանջանքներու ազդեցութեան տակ կառավարութեան որեւէ մի բանտ չխոստովանող հսկան, իր մահուան նախագիտակ՝ հոգեկան ցաւի ազդեցութեան տակ աշուղ դարձած, կ'երգէ հին վերքը.

«Հանիյէ պէնիմ իլէն փոսթայը սոյանլար,
Իւչ արշընլըք չուլսա շալվար կէյէնլէր,
Սէն էօլմէտէն պէն էօլիւրիւմ տիյէնլէր:

Ավ իլէն ավլանտըմ ֆիմէ նէ տիյէմ,
Կէյտիմ գարալար, տէօֆտըմ գումաշը,
Կէօզիւմտէն ագըյօր գան իլէն եաշը
ՈՒՆՈՒԹՏԸՆ ՍԷՆԻՆ ԻԼԷ ԵՕԼՏԱՇԸ¹:

Ավ իլէն ավլանտըմ ֆիմէ նէ տիյէմ,
Գըր աթ սէնի չօգ եէրլէրէ կէզտիրտիմ,
Կէնն էօմրիւմիւ օրալարտա չիւրիւթտըմ,
Չեյլօ տետիֆլէրի նամա եալտըրտըմ
Ելիմ իլէն էթտիմ ֆիմէ նէ տէյիմ:

Դեռ երկար է շարքը անոր յօրինած այս երգերուն, բայց այս հակիրճ տողերն ալ բաւ են ըմբռնելու համար անոր անսահման վիշտը, իր ընկերոջ անարի կեցուածքին հանդէպ:

Սաման Եէմէզ մեռաւ անկողնոյ մէջ, բայց ինչպէս Թուրքը, նոյնպէս եւ մահը չկրցան խոնարհեցնել անոր ճակատը. ան կեանքի համար չաղերսեց, իր հոգին մնաց միշտ խիզախ ու ըմբոստ:

Սաման Եէմէզ եթէ բախտաւորութիւնը ունենար իյնալու լաւ յեղափոխականներու շրջանին, անտարակոյս կը դառնար ազգային լաւագոյն հերոսներէն մին, աւաղ որ ան լուռ ընկերը եղած է յայտնի աւագակապետ Չեկկոյին եւ իր լուռ գործով մեծապէս սատարած անոր հոչակին ու ժողովրդականացման» (ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ, էջ 69—72):

Այս երկու յանդուգն անձերու Հնչակեանութեան հետ կապը այնպէս կը թուի թէ տարակուսելի է եւ տեղական էֆէններ են, որոնք այն օրերուն Փոքր-Հայքի մէջ տիրող մթնոլորտին ներշնչման տակ այդ յանդուգն քայլերը առած են, առանց Հնչակեան կուսակցութեան հետ կապ ունենալու:

Ռուբէն Խանազատ թէեւ կը գրէ թէ 1890ին Շմաւոն (Գաբրիէլ Կաֆեան) Պոլսոյ Հնչակեան կազմակերպութիւնը ուժեղացնելէ, Գում Գաբուր ցոյցը կազմակերպելէ ետք մեկնած է դէպի Սերաստիա, եւ կազմակերպած է Մարգուան, Ամասիա, ՄԱԼԱԹԻԱ, Ակն, Խարբերդ եւ ուրիշ տեղեր (Նրիտասարդ Հայաստան), սակայն կը խորհիմ թէ ճիշդ չէ Շմաւոնի Մալաթիա երթալը:

Գ. Մելիտինեցի (ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ, էջ 74) կը հաւաստէ թէ Գրիգոր Աղա Արսլանեան եւ Սահակ Եպիսկոպոս դեռ 1890ական թուականներուն դարձած են «Կեդրոնական դէմքեր, ժողովուրդի յափշտակուած իրաւունքին պաշտ-

(1) Միշտ իր ընկերոջ Չեկկոյի կ'ակնարկէ (Գ. Մելիտինեցի):

պան ներկայացուցիչներ» (ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ, էջ 75) եւ յանդգնութիւնը ունեցած էին կազմակերպելու Հնչակեան առաջին մասնաճիւղը, եւ իրենց զօրաւոր անհատականութիւնը ի սպաս դրած էին կուսակցութեան ամրացման (Հժժտ. Նախնիներ, էջ 74) :

Գ. Մելիտինեցի կ'ըսէ թէ «անարի մարդիկ ժամանակին, մութ հաշիւներէ զրգռուած, հերքած են եւ դեռ կը հերքեն համանուն կուսակցութեան մասնաճիւղին գոյութիւնը: Անոնք կը վախճան իրենց սեւ արարքներու ֆոդագերծումէն, ցաւագին մղձաւանջը ունին որ անցեալը քաղուի, անյայտանայ անցեալի փոշիներուն մէջ: Բայց բարեբախտաբար պատմական փաստերն ու կենդանի վկաները ոչ թէ միայն կ'ապացուցանեն Հնչակեանութեան գոյութիւնը 95ի կոտորածէն առաջ, այլեւ կը պարզեն անոր գործունէութիւնը, յանդուգն որոշումները պատժելու բոլոր հայանուն դաւաճանները, որոնք ժողովուրդի ներքին գաղտնիքները կը մատնէին կառավարութեան յանուն դիրքի ու սեփական կաշիի փրկութեան» (ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ, 74-5), բայց այս տողերը ճիշդ չեն եւ կարծես թէ տխուր հաշիւ մը ունին իրենց տակը պահուած:

Հնչակեան ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ մէջ Խաչատուր Ստեփանեան ոչ թէ 1895էն ետքի կը ձգէ կուսակցութեան կազմակերպութիւնը, այլ 1890ին կամ քիչ առաջ, ինչ որ նոյնպէս հաւանական չէ: ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ Խմբագիրը (1942, թ. 31, էջ 1-29) աւելի իրականութեան մօտեցած ըլլալ կը թուի երբ կը հաւաստէ թէ քաղաքական դէպքերու զարգացումը եւ հայ կուսակցութիւններու գործունէութիւնը Հայաստանի եւ Փոքր Հայքի մէջ իր արձագանգը գտած ըլլալով Մալաթիոյ Հայերուն մէջ, հոն ալ կազմուած են հայ կուսակցութիւններու ճիւղերը բաւական ուշ, վասնզի ինչպէս ըսուած է «վերջնականապէս ստուգուած եւ անհերքելի փաստ մը չունինք ձեռքի տակ, բայց ըստ ցարդ ձեռք բերուած տեղեկութիւններուն 1892ին է որ Հնչակեան կուսակցութեան առաջին մասնաճիւղը սակաւաթիւ անդամներով կազմուած է Մալաթիոյ մէջ, գլխաւորապէս Գրիգոր աղա Ասլանեանի եռանդուն եւ յանդուգն ջանքերով եւ Սահակ Եպիսկոպոսի թափուն, այլ գաղափարական առաջնորդութեամբ, (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, 1943, թ. 31, էջ 1-2):

Գրիգոր աղա Արսլանեան, մեծ-Աղա մը, սակայն գործող եւ շինող, ժողովրդանուէր անձ մըն էր, որ կառավարութեան կամ անհատ թուրքերուն կողմէ հալածուողներուն պաշտպան էր, յանդուգն, արդար դատի և իրաւունքի համար անվհատ պայքարող մը եւ յեղափոխական մը իր ժամանակին ըմբռնումով, ինչպէս ըսած է Խ. Եղիայեան (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, թ. 25, էջ 10), որ կը պատմէ թէ «1895ի կոտորածէ առաջ կեանքի փորձառութեամբ եւ փառափառ սուր հոտառութեամբ կը նախատեսէ գալիք աղէտը, մաս մը երեւելիներ կանչելով իր ֆով կը պարզէ վատ նախագագումները, թէ թուրքերը հաշտ աչքով չեն դիտեր Հայոց ազգային վերագարքումը, թէ թուրքերը կրնան ոեւէ ժամանակ Սուլթանին գաղտնի հրամանով կոտորած սարքել Հայերը բնաջնջելու համար եւայլն: Այն կը յայտնէ նաեւ այն միտքը թէ հայ

մատնիչ մը կառավարութեան մէջ իր դիրքը ամրացնելու համար ազգային գաղտնիքները կը հաղորդէ թուրքերուն, ապա կ'առաջարկէ երկու հազար ոսկիի փոխ մը գոյացնել, որուն կէսը յատկացնել Ադնատաղի Ղզլպաշ փերտաշիրաքապետերուն հետ դաշինք մը կնքելու գործին, որպէսզի անոնք օգնութեան գան Հայոց, եթէ թուրքերը կոտորած սարքեն: Ներկաները կ'ունենան թեր ու դէմ մտքերու փոխանակութիւն, բայց վերջնական եզրակացութեան մը չեն կրնար գալ:

Գրիգոր աղա Զուլագեան այս խորհրդակցութիւնը իմանալով կը մատնէ կառավարութեան, որ կը սկսի աչալուրջ հսկել Հայոց վրայ: Դրուած արգելքներուն եւ մասամբ ալ ժողովուրդի տգիտութեան ու անհեռատեսութեան պատճառով Գրիգոր աղա Արսլանեան չի յաջողիր իր այնքան գեղեցիկ ու օգտակար առաջադրութեան մէջ » (նոյն):

Առանց կարենալու հաստատել այս գեղեցիկ ծրագրի համար պատմութեան վաւերականութիւնը իր բոլոր մանրամասնութիւններուն մէջ, հարկ է ըսել թէ եթէ Գրիգոր աղա Արսլանեան այս տեսակ ծրագիր մը մը չապաքէր, իրապէս ճշմարիտ հայրենասէր մը եղած է եւ այս ծրագրին իրագործման համար շատ հաւանական է որ ինքը Առաջնորդ Սահակ եպիսկոպոսի հետ նախաձեռնարկ եղած է կազմակերպութիւն մը ստեղծելու:

Այս մարմինը թերեւս ուղղակի Հնչակեան կուսակցութեան մէկ մասնաճիւղը չէր, այլ ուրիշ քաղաքներու մէջ եղածին նման տեղական մարմին մը, նման Մարզուանի, Փոքր Հայքի, Կեսարիոյ եւայլն կազմուած մարմիններուն որոնք հետզհետէ ձուլուեցան Հնչակեան կուսակցութեան մէջ:

Այդ մարմինին առաջին անդամները կ'ըլլան ըստ Խաչատուր Ստեփանեանի (ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆ)՝

Կարապետ Էրֆէկեան
Պետրոս Դանիէլեան
Աւետիս Սամանեէմէզեան
Հաճի Պապիկ Ուուկեան
Յակոբ Տէյիլեան
Սարգիս Սուքիասեան
Մուրատ Պալապանեան
Յակոբ Աթաշեան
Գրիգոր Անանիկեան
Գրիգոր Մարտիկեան:

Իսկ Գ. Մելիտինեցի (ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ, էջ 75) կը հաւաստէ թէ Հնչակեաններու թիւը բարձրացած է 75ի, տասնեակներու բաժանումով, որոնք իրենց հրահանգները կը ստանան յատուկ տասնապետներէն, եւ վերջիններն ալ իրենց կարգին տեղական կեդրոնէն:

Եւ կու տայ իբրեւ եռանդուն ու գործօն անդամներ, անունները հետեւեալներուն.

Մ. Տարսլոեան

Ս. Սուքիասեան

Գ. Նազարէթեան

Մ. Չէքէմեան

Ն. Սուքիասեան

Ս. Գալուստեան

Յ. Շահրիկեան

Գ. եւ Խ. Չիթաղեան

Էօրտէկ Պետրոս

Իսկ աւելի վերջերը՝

Գ. Ոսկերիչեան

Ն. Պաղտասարեան

Գ. Քէնտէրեան

Ասոնցմէ Յակոբ Շահրիկեան — կեղծ անունով Պապօ — իբրեւ սուրհանդակ Մալաթիոյ եւ Արաբկիրի երկու մասնաճիւղերու միջեւ յարաբերութիւնները կը պահէր (նոյն, էջ 75) :

Եւ ինչպէս Գ. Մելիտինեցի կ'ըսէ «իւր բերած քարս տեղեկութիւններով կը բոցավառէ նորընծայ անդամները: Պահ մը Հնչակեան մասնաճիւղի տեղական խորհուրդը Գ.Արսլանեանի եւ Սահակ Եպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ խօսքէն կ'անցնի գործի: Գաղտնի ժողովի մը մէջ Գ. Չոլաֆեանը տերորի ենթարկելու որոշումը կու տան մատնութեան արարքի մը համար: Վիճակ կը ձգեն չորս տերորիստներու միջեւ: Էօրտէկ Պետրոսին կ'ելլէ սեւ թուղթը. քանի մը օր անց, ան յաջողութեամբ կը գործադրէ մահուան վճիռը առանց ձերբակալուելու¹: Առաջին ու յաջող փորձէն վերջ, տերորի որո-

(2) Խ. Եղիայեան (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 25, էջ 11) ՏԵՐՈՐԻՆ կատարուած թուականը կը դնէ 1892 կամ 1893: Էօրտէկ Պետրոսի տեղ ձերբակալուած է Կարապետ Էրքէքեան, որ 15 տարուան բանտարկութեան կը դատապարտուի եւ Պատրումի բերդին մէջ իւր բանտարկութիւնը լրացնելէ ետք կը դառնայ Մալաթիա:

Հոն իրեն պատմել տուած են դէպքը, որ գրի առած է Խ. Եղիայեան: Այդ պատմութենէն կը հասկցուի որ Գրիգոր Աղա Արսլանեան հաւանօրէն իւր եւ Սահակ Եպիսկոպոսի ստեղծած մարմինն անդամներուն հետ եղած է այս տերորին կազմակերպիչը: Առաջ առաջարկուած է գործը Կարապետ Էրքէքեանի, բայց անիկա մերժած է եւ յանձնարարած Պետրոս Դանիէլեանը (այլ անուամբ Էօրտէկ Պետրոս), որ կ'ըսած է առանց ձերբակալուելու սպաննել Գրիգոր Աղա Չոլաքեանը:

Այս առթիւ ոստիկանութիւնը կը ձերբակալէ բոլոր կասկածելի հայերը, ընդ որոք Կարապետ Էրքէքեանը, որ ոստիկանութեան աչքին իբր արատաւոր անձ համբաւ ունէր: Կարապետի տունը կը խուզարկուի, ուր կը գտնեն զոյգ մը շեշխանէ ատրճանակ, խանչէր մը, տէվրիշի խոշոր հատերով համրիչ մը, ըէպէր մը, քէշկիւր մը եւ եղնիկի մորթ մը, որոնց համար բացատրութիւն մը չի կրնար տալ: Դատաւարութեան ատեն Կարապետ ոչինչ կը խոստովանի, ծանր խոշտանգումներու եւ չարչարանքներու կ'են-թարկուի, կը դատապարտուի 15 տարուան բանտարկութեան ի Պատրում: Դուրսը Գրիգոր Արսլանեան եւ իւր համախոհները շատ կ'աշխատին զինք ազատելու, բայց չեն յաջողիր: Գրիգոր Աղա Արսլանեան գաղտնի եւ անուղղակի միջոցներով կը խնամէ իր

շումները կը տրուին ուրիշ քանի մը հասերուն եւս, երբ վրայ կը հասնի 95ի կոտորածը եւ վերջ կու տայ Հնչակեան կուսակցութեան մասնաճիւղի այնքան յաջող սկզբնաւորութեան» (ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ, էջ 75-76) :

Սենեքերիմ Ափալաքեան (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 26, էջ 7) Հնչակեաններու թիւը կը բարձրացնէ 150ի :

Յայտնի է թէ այս մարմինի հետ կապ ունէ՞ր Տ. Եղիշէ քհնյ. Խաչատուրեան, որ Մալաթիոյ մէջ անկասկած ունեցած է յեղափոխական գործունէութիւն մը, ինչպէս կը հաստատէ Ստեփան Մանուչեանի մէկ վկայութիւնը (Մոռցուած դէպք մը. տես ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, ԺԴ. տարի, 1952, Թ. 4, էջ 12-3) :

Հոն կը տեսնուի թէ Տ. Եղիշէ քհնյ. Խաչատուրեան ղեկավարի դեր մը կը կատարէ խումբ մը երիտասարդ երդուընցներով եւ զանոնք կարգ մը ձեռնարկներու մղելով :

Անիկա սա կերպով կը միացնէր ուխտագիր երիտասարդները. «Մենք ամէն բանէ առաջ հայ քրիստոնեայ ենք, կը սիրենք մեր ազգը: Դուք քերեւանտեղեակ էք Թուրքերու ունեցած ոնրածին ատելութեան հանդէպ մեր ազգին, եւ ամէն օր կը գործադրուի հոս ու հոն: Մենք չենք կրնար կառավարութեան դէմ ելլել, սակայն զաղտնի միջոցներով կարող կ'ըլլանք մասամբ մեղմացնել զանոնք: Ես պիտի խնդրէի ձեզմէ բացարձակ գաղտնապահութիւն եւ ինձ տեղեկացնել մասնակի ոնիրներ, առեւանգումներ եւ գողութիւններ, ձեր գործունէութեան հրահանգները միայն ինձմէ առէք:»

Այս յօդուածին մէջ կը յիշուին մի քանի դէպքեր ալ գործադրուած իբր անուղղակի մաքառում:

Հաւանօրէն Տ. Եղիշէ քհնյ. Խաչատուրեանի կազմակերպած այս խումբը կամ տասնեակը, որուն ղեկավարը ինքն էր, մէկ մասն էր Հնչակեաններու :

Դժբախտաբար կը պակսին Հնչակեաններու Մալաթիոյ կազմակերպութեան մասին ուրիշ տեղեկութիւններ :

Նոյնիսկ անոնց իբրեւ կազմակերպութիւն իրենց կատարած դերը երկբայելի է, 1895ի ջարդին առեւ: Թերեւս Հնչակեան անհատներ մասնակցած են ինքնապաշտպանութեան, սակայն Հնչակեանները չեն մասնակցած՝ անոր իբր կազմակերպուած ոյժ եւ նոյնիսկ հաւաստողներ կան որ ան ջարդէն առաջ կամ ջարդէն անմիջապէս ետքը կազմալուծուած եւ քայքայուած էր :

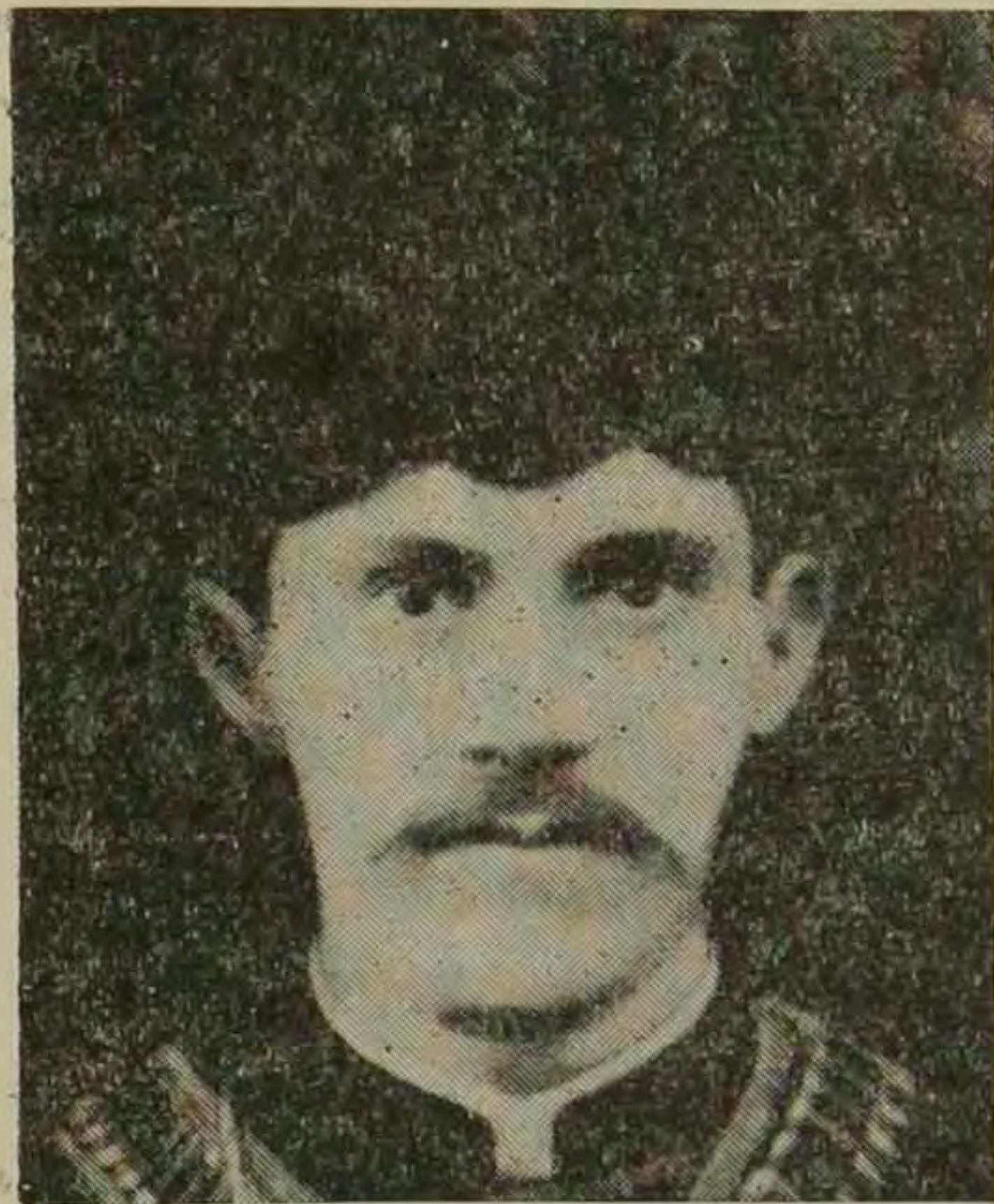
Այսպէս Յ. Գոճապաշեան (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 31, էջ 9) կը գրէ թէ «մինչեւ հիմա ալ ոեւէ բան լսած չունիմ թէ Ս. Դ. Հնչակեան Մալաթիոյ Մասնաճիւղը ի՞նչ բաժին ունեցած է 1895-ի կոտորածի օրերուն, ինքնապաշտպա-

նտանիքը: Կարապետ Էրքէքեան իր բանտարկութիւնը լրացնելէ ետք կը դառնայ Մալաթիա, ուր իր մտած օրը զարմանալի զուգահիւսութեամբ մը կը մեռնէր Պետրոս Դանիէլեան, Գրիգոր Զիլաքեանի իրական սպանիչը:

Կարապետ Էրքէքեանի մասին 27 Յուլիս 1895 թուականով նամակ մը ղրկուած է Պատրիարքարան, անոր համար ներում ձեռք բերելու համար:

Մուրեան կոիւնքուն մէջ, եւ կամ 95-ի կոտորածէն մինչեւ Սահմանադրութեան հռչակումը, անոնք ունեցա՞ն ուէ կազմակերպական գործունէութիւն»:

Գ. Մելիտինեցիի կարծիքով (ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ, էջ 76) առաջին անգամ կազմուած Հնչակեան մասնաճիւղին քայքայուելէն ետք 1908-էն ⁽¹⁾ վերջ Փարամազ ⁽²⁾ եւ Նալպանդեան ⁽³⁾, երկու Հնչակեան դործիչներ եկած են Մալաթիա եւ վերակազմած են Հնչակեան մասնաճիւղը, «բայց իրենց մեկնումէն վերջ, բացի անուանական գոյութենէ, որեւէ դրական աշխատանք կատարուած չէ» (ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ, էջ 76):

Վեդրակ Առաքեան
(Հնչակեան, 1896)

Բարսեղ Շախապազ

Մալաթիա ալ վայելեց Դաշնակցական դործիչներու ներկայութիւնը:

Դաշնակցական Բարսեղ Շահապազ առաջինն է անոնցմէ որ Մալաթիա կը հասնի 1908-ին վերջերը:

Բարսեղ Շահապազ, որ ծնած էր 1883-ին, Կ. Պոլիս, 25 տարեկան վառվռուն տարիքին մէջ էր երբ Մալաթիա գնաց: Այս երիտասարդը, որ իր նա-

(1) Ապահովաբար 1908 պէտք է տարուած ըլլայ եւ ոչ թէ 1900, ինչպէս եղած է վրէպով:

(2) Ափաւաքեան (ՊԱՊ ՈՒՏԻ, Թ. 26 էջ 8) կը ներկայացնէ «Համակրելի, ազգասէր եւ յեղափոխական»: «Անոր այս յառնդունակութիւններուն իբր հետեանք, Դաշնակցութեան առաջնորդները գինքը կանչեցին իրենց ակումբին մէջ խօսելու համար: Փարամազ չմերժեց, իր նիւթն էր կրօնը եւ կղերականութիւնը»: Ափաւաքեան կը պատմէ թէ բանախօսութենէն ետք դաշնակ կոմիտէն իրեն հետ խորհրդակցութիւն մը ունեցած է եւ Խոսրով Քեշիշեան կարծիքներու փոխանակութիւն մը ունեցած է (նոյն):

(3) Ափաւաքեան (նոյն) Նալպանդեանի համար կ'ըսէ թէ «Լաւ տպաւորութիւն չթողելով պառակտում առաջացուց եւ շուտով մեկնեցաւ. անոր դէմ հրապարակային ատենախօսութիւն ունեցաւ Տոքթ. Պոնափարեան, որ փոխանակ պառակտումի, սէրն ու միութիւնը, ապա ճշմարիտ յեղափոխութիւնը փառարանեց»:

Ափաւաքեան սխալմամբ Փարամազի տեղ Շահապազը կը յիշէ (տես ՊԱՊ ՈՒՏԻ, Թ. 26, էջ 7):

խակրթութիւնը եւ երկրորդական ուսումը իր ծննդավայրին մէջ առնելէ վերջ՝ վեներիկ Մուրատ-Ռաֆայէլեան վարժարանի մէջ լրացուցած էր իր ուսումը, վեներիկ ապրած երկու տարիներու ընթացքին Ահարոնեանի մէկ այցելութեան առթիւ՝ Դաշնակցութեան շարքերը կը մտնէ :

Երբ Պոլիս կու գայ, Միքայէլ Շամտանճեանի ԾԱՂԻԿ-ին խմբադիր կ'ըլլայ եւ 1903-ին Դաշնակցականներու կողմէ կազմակերպուած Օրմանեան պատրիարքի դէմ կատարուած մահափորձին հետեւանօք կը հարկադրուի Պոլսէն հեռանալ վտանգուած ըլլալով :

Կ'ապաստանի Եգիպտոս, ուր կը մնայ հինգ տարի (1903-1908)՝ խառնուելով հոն յուզուող սահմանադրական պայքարին, հրատարակութիւններով եւ բանախօսութիւններով, որոնք շատ բուռն ոճ մը ունէին :

Այդ միջոցին Եգիպտոս էին Երուանդ Օտեան եւ Լեւոն Լարենց, որոնց հետ ալ զործակցած է սահմանադրական պայքարին մէջ : Այդ առթիւ կը հրատարակէ ԿՐԱԿ անուն լրագիր մը (2 թիւ միայն), ՄՏՐԱԿ կիսամեայ հանդէսը եւ ՀԱՇԻՒՆԵՐ խորագրուած թուոցիկներ եւ պզտիկ դրօշակներ, ամէնքն ալ Փանչունիական ոճով ⁽¹⁾ :

1908-ին Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատութենէն ետք Կ. Պոլիս փութացող զործիչներէն մէկն ալ ինքն էր : Դաշնակցութիւնը դայնդրկեց Մալաթիա, որ անկոխ գետին մըն էր :

Հոն անիկա իր կըրակոտ եւ գրգռիչ բանախօսութիւններով շարժում առաջ բերաւ եւ խանդավառութիւն ստեղծեց եւ յաջողեցաւ հոն կազմակերպել Հ. Յ. Դաշնակցութեան կոմիտէ մը, առաջին անգամ ըլլալով ⁽²⁾ :

Նոր կազմակերպութեան հիմնադիրները կ'ըլլան .

Սեդրակ Մոմճեան,
Գրիգոր Անսուրեան,
Գաբրիէլ Անսուրեան,
Մանուկ Խանճեան,
Խոսրով Քեչիշեան,
Սիմոն Ուլուհոճեան,
Վիքթոր Ո. Պունճուզլեան,
Տոքթ. Միքայէլ Քեչիշեան,
Տոքթ. Խաչատուր Պոնաբարթեան

(1) Ըսողներ կան, մօտէն գիտցող, թէ Երուանդ Օտեան, որ Աղեքսանդրիոյ մէջ մօտէն ճանչցած էր Բարսեղ Շահպաղը, իր ԸՆԿԵՐ ՓԱՆՉՈՒՆԻՆ գրած ատեն իր աչքին առջեւ ունեցած էր զայն իբր տիպար, եւ գիծերը խստացնելով կերտած էր Ընկեր Փանչունի տիպարը, ինչ որ շատ հաւանական է :

(2) Սենեքերիմ Ափալաքեան (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, թ. 26, էջ 7) եւ Գ. Մելիտինեցի (Նախնիրներ, էջ 78) կ'ըսեն թէ Լսած են թէ 1908-էն առաջ Մալաթիոյ մէջ Դաշնակցական կոմիտէ գոյութիւն ունեցած է սակաւաթիւ անդամներով, բայց խիստ գաղտնի պահուած է, խուսափելու համար կառավարական հետապնդումներէ :

Սակայն հաւանական չի թուիր այս հաւաստումը, ինչպէս հաւանական չէ ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ (թ. 31, էջ 2) այն միւս պատմութիւնը թէ «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն... մոռաք գտած է Մալաթիոյ մէջ մօտաւորապէս 1912 թուականներուն» :

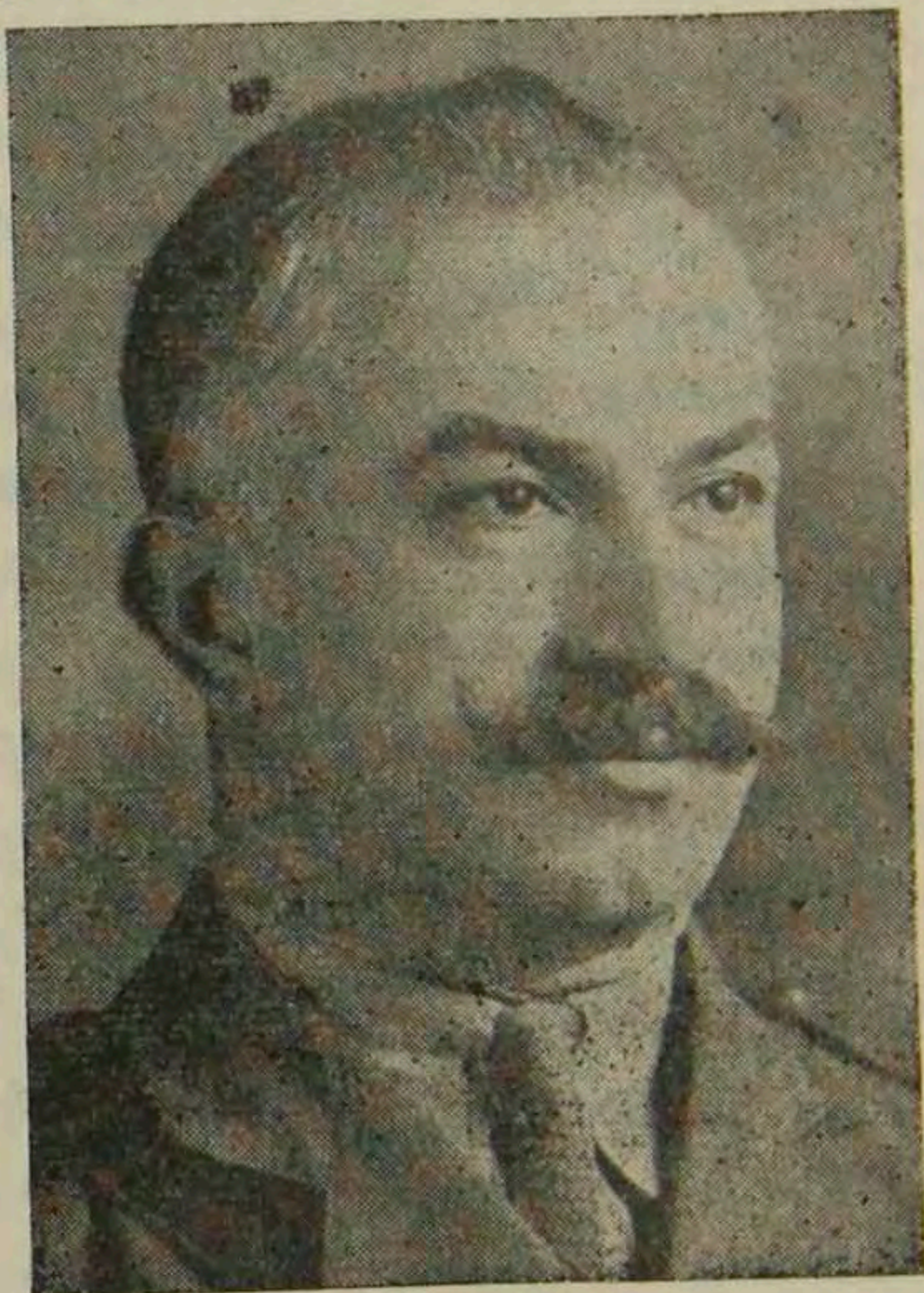
եւ ուրիշներ, որոնց անունները անճանօթ կը մնան:

Վիքթոր Պունճուզլեանի հայրը Սենեքերիմ, որ նախապէս եղած էր Հնչակեան, Ամերիկայէն դառնալէն վերջ կը յարի Դաշնակցութեան եւ կ'ըլլայ կոմիտէին ամենագործօն անդամներէն մէկը:

Սենեքերիմ Ափալաքեան (Յուշեր եւ Խոհեր, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 26, էջ 7), Դաշնակցութեան այս առաջին յայտնի անդամները կը ներկայացնէ նախապատերազմեան տարիներուն Մալաթիոյ Հայութեան քաղաքական, կըրթական ու ազգային գործերու առաջնորդները, եւ անոնց առանձնատուկ նկարագիրները կու տայ, այսպէս Սեդրակ Մոմճեանը «Վարչագէտ», Սենեքերիմ Պունճուզլեանը «սիրաշահող» ու «համակրելի», Մանուկ Խանճեանը՝ «զոհող ու գործերը լաւադոյն կերպով դասաւորող», Սիմոն Ուլուհոճեանը՝ «գիտակից, զոհաբերող ու միշտ դիմացինը համոզող», Տոքթ. Միքայէլ Քեշիշեանը՝ «ատենախօս ու հեռատես», Խոսրով Քեշիշեանը՝ «հռետոր եւ ազգային միութեան ջերմ պաշտպան», Գաբրիէլ Անսուրլեանը՝ «անկաշառ դաստիարակիչ, անվախ, տաղանդաւոր առաջնորդ», Տոքթ. Խաչատուր Պոնա-

Մանուկ Խանճեան

Տոքթ. (Քեփրըն) Խ. Անսիմովսկան

փարթեանը՝ «հռետոր, անվախ եւ պայքարող» եւայլն կոչելով:

Սենեքերիմ Ափալաքեան, այս տեղեկութիւնները տալէ ետք, կ'ըսէ թէ «1908-ին երբ Օսմանեան Սահմանադրութիւնը հռչակուեցաւ, մենք տեսանք որ վերոյիշեալ անձնաւորութեանց գործօն մասնակցութեամբ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան կոմիտէ մը կազմուած է»:

Բարսեղ Շահպաղ՝ կուսակցական բացատրութեամբ «կազմակերպելէ» ետք կը դառնայ Պոլիս, ուրկէ կը ղրկուի այս անգամ Պուլկարիա եւ ասլա Եգիպտոս, ուր 1912-ին ամուսնանալէ վերջ կ'անցնի Ֆրանսա եւ կը մտնէ Փարիզի իրաւագիտական համալսարանը, առանց հրաժարելու կուսակցականու-

թեմէ և կը դործակցի Մ. Վարանդեանի Pro Armenia-ի հրատարակութեան գործին եւ կ'աշխատակցի դաշնակցական մամուլին :

Իր վկայականը ստանալու մօտ էր երբ Ա. Համաշխարհային պատերազմը ծագեցաւ եւ Շահապզ՝ Վիքթոր Պէռառի կողմէ իրեն վստահուած պաշտօնով մը, — ըստ Թէոդէիկի — Պոլիս եկաւ եւ թակարդը ինկաւ եւ 24 Ապրիլի դռներէն մէկը եղաւ :

Իր Մալաթիա հասնելէն առաջ կամ իրեն հետ հոն եկած են նաեւ Սեբաստացի Մուրատ ծանօթ հերոսը, Կարօ, Աւօ եւ Տիգրան Աստիկեան (այս վերջինը Ամերիկայէն) :

Ասոնց քարոզութիւններուն ազդեցութեան տակ շատեր կը յարին այս կազմակերպութեան եւ Դաշնակցականներուն թիւը կը հասնի 475—500ի, ունենալով 40 խմբապետներ եւ 40 օգնականներ :

Չանազան շրջաններու մէջ կազմած մարմիններ կը դումարէին ժողովներ եւ կազմուած էին ինքնապաշտպանութեան զանազան խումբեր (Սենեքերիմ Ափալաքեան, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 26, էջ 7) :

Դաշնակցութիւնը ամէն տասնեւհինգ օրն անգամ մը կ'ունենար հրապարակային եւ դասախօսական ժողովներ (նոյն) :

Այսպէս, Դաշնակցութիւնը հակառակ իր ուշ թափանցման, աւելի խորունկ արմատ ձգած է Մալաթիոյ մէջ, աւելի տարածուած է եւ ունեցած է այնպիսի շօշափելի գործունէութիւն մը, որ ծանօթ է բազմաթիւ Մալաթիացի վերապրողներու (տես ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, 1942, Թ. 21, էջ 2) :

Դաշնակցութիւնը իր Մալաթիա բոյն դնելէն քիչ ետք կ'ունենայ իր սեփական ահումբը, ուր ամէն իրիկուն կը կատարուէին դասախօսական եւ վիճաբանական ժողովներ, ընթերցումներ եւ երգեցողութիւններ :

Կը հաստատուի իր ահումբին մէջ դրաղարան մը, յեղափոխական դադափարներ հրահրող գիրքերով :

Դաշնակցական կոմիտէն կը սարքէ Մալաթիոյ մէջ լսարանական ժողովներ, ուր կը դասախօսէին եւ կ'ատենախօսէին զանազան անձեր, հրահրելու համար հայրենասիրութիւնը ժողովուրդին, զոր խանդավառելու համար ապագայի շատ շողջողուն հեռապատկերներ կը ներկայացուէին, այնպիսի ապերախան յանդգնութեամբ մը եւ սանձարձակ լեզուով մը, որ իբր թէ իրենց գլխուն վրայ չգտնուէր կառավարութիւն մը եւ հետեւող չըլլար իրենց շարժումներուն եւ ծրագիրներուն :

Դաշնակցականը հակառակ անոր որ խոհեմութիւնը ունեցած էին իբր յեղափոխական մարմին մը չներկայանալու թուրքերուն եւ կոմիտէն ինքզինք սքօղած էր «ՄԱՍԵԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ» անունին տակ, սակայն իր ատենաբանները եւ դասախօսները բնաւ չունեցան այնքան մը շրջահայեցութիւն եւս եւ սկսան իրենց լեզուին եկածը դուրս տալ եւ գրգռիչ արտայայտութիւններ ընել, որպէս թէ հայկական կառավարութեան մը հովանիին տակ կը բանախօսէին :

Չգտնուեցան մարդիկ, որոնք մօտաւորապէս այդ թուականէն դար մը

առաջ ապրող Պողոս էտիրենցի պատրիարքին պէս, երբեմն-երբեմն յիշեցնէին, ինչպէս այդ պատրիարքը իր քարոզներուն մէջ կ'ընէ եղեր, ահեղագոչ ձայնով մը ըսելով թէ «ՄԻ ՄՈՌՆԱՔ ՈՐ ԹԱԳԱՒՈՐԸ ՏԱՃԻԿ Է»:

Ընդհակառակը, ինչպէս շատ մը ուրիշ գաւառներու մէջ, Մալաթիոյ մէջ ալ արտառոց ցուցադրութիւններ ըրին:

Գ. Մելիտիենցի (ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ, էջ 78) մէկը այդ կուսակցութեան «հաւատացեալ»ներէն եւ կ'երեւի ամէնէն կոյր հետեւողներէն, որ հիանալի կերպով իւրացուցած է անոնց լոգունգները իբր «կարգին ազատատենչ» կը հաստատէ թէ դաշնակցական նորակազմ կոմիտէի ներքին դործունէութեան առանցքը կը կազմէ «հնարաւոր բոլոր միջոցներով աշխատիլ ժողովուրդը զինել գալիք անակնկալները քաջութեամբ դիմագրաւելու համար»: Եւ ասոր համար թուրքերու աչքին տակ եւ անոնց զիտակցութեամբ կը ձեռնարկէին զինուելու միջոցներ որոնել:

Թուրքերու աչքէն անշուշտ չէին կրնար խուսափիլ այս պատրաստութիւնները եւ չէին կրնար անտարբեր մնալ եւ չգրգռուիլ:

Հայերը, անուրանալի է որ իրաւունք ունէին բնաւ չվստահելու թուրքերուն, քանի որ չարաչար յուսախաբ եղած էին քանի քանի անգամներ թուրքերուն խոստումներուն հաւատալով եւ յուսախաբ ըլլալով:

Եւ մանաւանդ փրկութեան իբր գերագոյն միջոց Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատութիւնէն ինը ամիս հազիւ անցած պատահեցաւ Կիլիկիոյ եղեռնը եւ անկէ ետքն ալ ոչ մէկ բարեփոխման տեսնուեցաւ Հայոց վիճակին մէջ, եւ 1911—1912 տարիներուն Հայաստանի մէջ Համիտական շրջանի յատուկ կեղեքումները, հարստահարութիւնները եւ ջարդի սպառնալիքները շարունակուեցան թերեւս աւելի յաւելեալ եւ ճոխացեալ, Հայերը որոշ տեսան թէ խաբէութիւն մը եւ կեղծիք մըն էին այդ Սահմանադրութիւնը եւ երկրին մէջ արդարութիւն եւ ապահովութիւն հաստատելու խոստումները, որոնք թուրքերը կ'ընէին:

Արդարեւ ոչ մէկ բարեշրջում տեսնուեցաւ երկիրին վարչութեան մէջ, ուր «ՄԻԼԼԵԹԻ ՀԱՔԻՄԷ» (տիրող ազգի) իրաւունքներէն ճառել սկսան թուրքերը, քրիստոնեաներ սպաննած ըլլալու համար քանի մը իսլամի կախաղան բարձրանալը, իսլամութեան դէմ անարդանք եւ Հիւսէյն Հիւմիի դահլիճը արտաքոյ խորհրդարանին տապալեց, Համիտեան շրջանի յափշտակութիւններէն ոչ մէկը արդարութեան համար իրենց օրինաւոր տէրերուն չդարձուեցան, Թիւրաթուրու աւարառութիւններու և հասցուցած չարիքներուն արգելք չեղան եւայլն:

Ասոնք բոլորը Հայերը յուսահատութեան մատնած էին եւ ընդհանուր դժգոհութիւն կար, երբ 1912-ին Պալքանեան պատերազմը ծագեցաւ: Թուրքերը քրիստոնեաներու դէմ ատելութեամբ լեցուեցան եւ անոնց դէշ աչքով նայիլ սկսան:

Այդ ատելութիւնը, ինչպէս վերը բացատրուեցաւ, աւելի չեղտուեցաւ

Երբ 1912 Պալքանեան պատերազմին հետեւանօք Արեւելեան հարցը Եւրոպական դիւանագիտական բանակցութեանց առարկայ եղաւ եւ Հայերն ալ անխուսափելի կերպով եւ հարկադրաբար ջանքեր ըրին Պերլինի դաշնագիրին 61րդ յօդուածը վերակենդանացնելու :

Ասիկա պատճառ եղաւ որ Օսմանեան կառավարութիւնը թուրք խուժանը գրգռէ ընդդէմ՝ Հայերուն՝ հնարաւոր սքողեալ միջոցներով, մինչեւ որ 1914-ին Համաշխարհային պատերազմը պայթեցաւ եւ վերապահութեան ուեւէ պատճառ չմնալով, այլեւս սկսաւ Հայերը ջնջելու եղեոնական ծրագիրը ամենազարհուրելի եղանակով մը եւ սաստկութեամբ գործադրել :

Մինչ այդ Հայերը տեսնելով որ թուրք ժողովուրդին եւ կառավարութեան տրամադրութիւնը փոխուած է հանդէպ իրենց, զինուելու գործին սյօտուին, առանց սակայն պէտք եղածին չափ զգոյշ քայլերով գործելու :

Ուրիշ տեղեր պատահածին պէս, Մալաթիայի Հայերն ալ իբր թէ կոմիտէներու ջանքերով զինուեցան, առանց նկատի առնելու թէ իրենց ձեռք բերած զէնքերը բոլորովին անբաւական էին զինուելու համար պէտք եղածին պէս :

Ասով հանգերձ, աշխատած են զէնքեր ձեռք բերելու : Գ. Մելիտինեցի կը յայտնէ թէ զէնքերու փոխադրութեան մէջ անգնահատելի ծառայութիւն մատուցած են կառապաններ Յովհաննէս Թերխանեան (Արթին Չաւուշի տղան) եւ Մելքիսեդեկ Տէր Պաղտատարեան⁽¹⁾ :

Սակայն ասոնք բոլորն ալ զուր ջանք եւ անօգուտ վաստակ եղան, վասնզի անպատրաստ ժողովուրդը զանոնք գործածելու տեղ յանձնեց թուրք ոստիկանութեան եւ ոչխարներու պէս մորթուելու զնաց խլոտ ոստիկաններու առաջնորդութեամբ, չնորհիւ յեղափոխական կուսակցութիւններու թերի ու պակասաւոր կազմակերպութեան եւ ժողովուրդը գրեթէ բնաւ պատրաստած չըլլալուն :

(1) Մելքիսեդեկ Տէր Պաղտատարեան ոչ միայն զէնքի փոխադրութեան վտանգաւոր գործը կը կատարէր, այլ նաեւ հարիւրաւոր զինուորական տարիքի մէջ գտնուող հայ երիտասարդներ գաղտնի մինչեւ Սամսոն բերելով առանց վտանգի նաւը կը դնէր, որպէսզի Ամերիկա մեկնին (Յ. Գոճապաշեան, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 31, էջ 10) : Իսկ անոր անմիջական գործակիցներուն մէջ յիշուած Խաչատուր քհն. ի ո՞վ ըլլաւը չէ կրցած Գոճապաշեան հասկնալ, սակայն շատ որոշ է թէ նոյնինքն Տ. Եղիշէ քհն. Խաչատուրեանը պիտի ըլլայ :

է.

ՄԱԼԱԹԻՈՅ 1895-Ի ԶԱՐԴԸ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Մալաթիոյ Հայերուն քաղաքական կեանքին մասին վերոգրեալ տեղեկութիւնները թերի պիտի մնային եթէ չխօսուէր նաեւ անոր աղիտալի հետեւանքներուն եւ Մալաթիոյ Հայերուն անէացման վրայ:

Թուրք կառավարութիւնը շատ կանուխէն իր ընտրութիւնը ըրած էր ՐԱՅԱՆԵՐՈՒ ՀԱՐԺՈՒՄՆԵՐՈՒՆ ՂԷՄ իր ձեռք առնելիք միջոցներուն համար:

Ան ընդգրկած էր մասնաւորապէս քրիստոնեաներու թիւը պակսեցնելու քաղմաթիւ միջոցներ (տես ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 631—633):

Եւ պէտք է ըսել թէ Օսմանեան պետութեան վարիչները յաջողած էին իրենց ներքին քաղաքականութեան հիմնաքարը կազմող «թիւի խնդիրը» լուծելու, սպիտակ եւ կարմիր ջարդերով, երբոր առիթը ներկայացած էր: Այսպէս, Օսմանեան պետութեան ամէն մասերուն մէջ ընդհանուր կարգախօսի մը համաձայն բռնի իսլամացման փորձեր միշտ կատարուած են, այլապէս անոնք իսլամացնելով թրքացնելու համար: Նոյնպէս ՐԱՅԱՆԵՐՈՒ արաւազալթը միշտ հաճոյքով դիտուած է պետութեան կողմէ:

Իսկ ամենէն զարհուրելին ու ամենէն վայրագը այն միջոցներուն ընդհանուր ջարդերն էին, որոնք կը գործադրուէին զանազան պատրուակներով եւ ձեւերով:

Մասնաւորելով մեր խօսքը Հայաստանի եւ Հայերու վրայ, մենք բացառութիւն չէինք կազմեր ընդհանուր կանոնէն եւ մենք ալ ենթարկուած էինք դարերով, թրքական վարչութեան տակ, այն սոսկալի բռնութիւններու, որոնք ի դուրս կը դրուէին ՐԱՅԱՆԵՐՈՒ թիւը, որքան հնար է, նուազեցնելու համար:

Jean Baptiste Tavernier (1605—1689) Ֆրանսացի ուղեւորը, որ ժէ. դարուն 6 անգամ (1632, 1638—1642ին, 1643—1649, 1652—1656ին, 1657—1662ին եւ 1663—1668ին) Արեւելք ուղեւորուած է եւ կու տայ շատ հետաքրքրական տեղեկութիւններ, շատ կարեւոր վկայութիւն մը տուած է, որ կը հաստատէ թէ Թուրքերը ժէ. դարէն սկսեալ ինչպէս նուազեցուցած են Հայերու թիւը նոյնիսկ իրենց բնիկ երկիրին մէջ:

Թաւերնիէի վկայութեան համաձայն, «Թոգաթէն մինչեւ Դաւրէժ, երկիրը գրեթէ միմիայն քրիստոնեաներէն բնակուած է եւ ըստ որում այս ընդարձակ տարածութիւնը նախնեաց Հայաստան կոչուած նահանգն է, պէտք չէ զարմանալ եթէ քաղաքներուն եւ գիւղերուն մէջ ՄԵԿ ՄԱՀՄԵՏԱԿԱՆԻ ՓՈՒԽԱՐԷՆ ՅԻՍՈՒՆ ՀԱՅ ԿԸ ԳՏՆՈՒԻ» (Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes, Paris, 1713, Ա., էջ 47—48):

Թուական այս համեմատութիւնը եթէ նոյնիսկ որոշ չափով մը չափազանցուած ալ ըլլայ, ցոյց կու տայ թէ ժէ. դարուն կէսերուն ունէր իսկապէս հայ մեծամասնութիւն մը, որ տիրական էր երկիրին մէջ:

Յաջորդ դարերու այս վիճակը չէր պահուած եւ Հայերու թիւը շատ պակսած էր, անշուշտ ջանքերով պետութեան, որ ոչ մէկ օրինաւոր եւ ապօրէն միջոցի առաջ կանգ չէր առներ ոչ-խլամ տարրերը աննշան փոքրամասնութիւններու վերածելու համար ընդարձակածաւալ Օսմանեան Պետութեան մէջ:

Այսպէս, չորս-հինգ դար ամէն տեսակ խժժութիւններ գործադրուեցան՝ բովանդակ երկիրին մէջ ապրող բնիկ այլազան ցեղերը եւ կրօնքները խլամութեան եւ թրքութեան մէջ ձուլելու համար:

Այսպէս վարուած են թուրքերը ոչ միայն հին բարբարոս ժամանակներու, այլ նոյնիսկ նոր ժամանակներու մէջ, երբ եթէ ոչ անկեղծօրէն դոնէ ձեւականօրէն ընդօրինակել կը կեղծէին Եւրոպական կարգ ու սարքը: Բայց շատ դժբախտաբար ԹԱՆՁԻՄԱԹԻ (1839) եւ ԻՍԼԱՀԱԹԻ հրովարտակին (1856) հրատարակութենէն ետքն ալ չեն հրաժարած իրենց բարբարոս ուղղութենէն եւ գործադրած են ընդհանուր ջարդեր: Այսպէս, Յոյները 1818-1828 դրեթէ անընդհատ դարհուրելի ջարդերու ենթարկուեցան Օսմանեան Պետութեան սահմաններուն մէջ, մասնաւորապէս Հելլադայի եւ Արչիպելագոսի կղզիներուն մէջ, եւ 1876-ին Պուլկարները ջարդուեցան զանգուածային կերպով:

Մասնաւորապէս Սուլթան Համիտ, որ իր նախահայրերու դադանային բնազդներով օժտուած հրէշ մըն էր, քաղաքադիտական ձիրքերով ալ օժտուած, իր հպատակները զսպելու համար Պուլկարներու դէմ այս մեթոտը ընդգրկելէ ետք, հայ յեղափոխական կուսակցութեանց կազմակերպութիւններէ ետք, նորէն նոյն պատժական միջոցը կիրարկել սկսաւ եւ 1895-1896 տարիներու Տրապիզոնէ սկսեալ բոլոր հայաբնակ քաղաքներու մէջ ջարդեր կազմակերպել տուաւ Անատոլիոյ քննիչ Շաքիր փաշայի ձեռքով, եւ զգալի կերպով պակսեցուց Հայոց թիւը իր պետութեան մէջ:

Մալաթիա ալ դերժ չմնաց այս աղէտէն: Հոն ալ հայ բնակչութիւնը ջարդել փորձեցին: Բայց ի պատիւ Մալաթիացիներու պէտք է ըսել թէ անոնք հինգ օրերու հիանալի ինքնապաշտպանութեամբ մը կրցան ցոյց տալ թէ Հայը միայն չի ջարդուիր եւ գիտէ նաեւ ջարդել ոչ յանուն բարբարոսութեան, այլ ինքնապաշտպանութեան համար:

Եւ յաջողեցան ծունկի բերել թուրքերը, որոնք ծանր կորուստներ ունեցան:

1895-ի ջարդը, որ ինչպէս բացատրուեցաւ, Եւլտըղի Պալատին մէջ ծրագրուած Հայկական ընդհանուր ջարդերուն մէկ մասն էր, ինչպէս Համիտ կ'ուզէր հաւաստել Եւրոպայի, իսլամ մուսուլմանութեան պոպուլուսմը չէր, հետեւանք զրգուութեան եւ զայրոյթի, այլ պարզապէս վերէն թելադրուած եւ հրահանգուած էր: Այս ճշմարտութիւնը հաստատուեցաւ նոյնիսկ ինքնա-

պաշտպանութեան կռիւներուն ընթացքին, երբ տեղական թուրք առաջնորդներու մէջ ջարդը շարունակելու մասին երկուութիւն ստեղծուեցաւ: Մուկոսանդ ու արիւնածարաւ ոճրագործներ կը պահանջէին որ կռիւը շարունակուի մինչեւ Հայոց վերջնական բնաջնջումը, մինչ չափաւոր թուրքերը կը հակաճառէին անոնց այն պատճառաբանութեան թէ «Կեդրոնական կառավարութեան (հասկցիր Սուլթան Համիտի) ջարդի հրամանագիրը միայն 24 ժամուան համար է» (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 21, էջ 1):

Մալաթիոյ թուրքերը Հայերու կորովի դիմադրութեան բնաւ չէին սպասեր:

Հայերը թէեւ անակնկալի եկած քիչ մը շփոթեցան, բայց անմիջապէս ինքզինքնին ժողովեցին, ցոյց տուին հերոսական ինքնապաշտպանութիւն մը: Տ. Եղիշէ քհն. Խաչատուրեան «Կոիւի առաջին իսկ ազդանշանին խաչն ու Աւետարանը մէկ կողմ դնելով, սուրն ու գէնֆն է խլած, եւ առանց վախի, առանց տատանման առաջին հակահարուածն է տուած մոլեգնած թուրք խումբանին, կրակ տեղալով շուկային ու Մայր Եկեղեցւոյ մօտիկը գտնուող Տէր Պաղտասարենց (ծանօթ Տէտրֆկոյենց) դիրքէն, իրեն հետ ունենալով միայն բուռ մը փաջեր:

Կոտորածի առաջին ազդանշանին այս դիրքէն մղուած կռիւը ունեցած է հետեւեալ նակատագրական օգտակարութիւնները.

ԱՌԱՋԻՆ. Արգիլած է թուրք խումբանը Հայոց քաղերը խուժելու սանձարձակօրէն:

ԵՐԿՐՈՐԴ. Փշրած է թուրք խումբոյին առաջին կատաղութիւնը գոհեր խլելով անկէ, եւ մասամբ զգաստացնելով գայն թէ անպատիժ կերպով չի կրքնար արիւն թափել:

ԵՐՐՈՐԴ. Վնասկամութեամբ վերջ տուած է Հայոց տատամսումներուն եւ ժամանակ շահելով պատեհութիւն տուած է անոնց որ պահուած գէնֆերը թափստոցներէն դուրս հանեն, եւ նոր դիրքեր գրաւելով կռիւի պատրաստուին:

ԶՈՐՐՈՐԴ. Ժամանակ եւ առիթ տուած է անգէն ժողովուրդին՝ ծերերուն եւ մանուկներուն, որ առանց խուճապի ապաստանին Հայ Կաթողիկէ եւ Սուրբ Երրորդութեան եկեղեցիներու մէջ, որոնք քանի մը օր յետոյ պիտի դառնային վերջին եւ անխորտակելի դիրքերը 1895ի ինֆնապաշտպանութեան կռիւներուն:

Տ. Եղիշէ փահանայ այս առաջին դիրքէն կռիւը շարունակած է, որքան որ կարելի եղած է թուրք գերագանց ուժերուն դէմ. ապա գիշերանց նահանջած է Անանեաններու դիրքը, ուր կը կռուէր Մալաթիոյ Հայութեան այլ հոյակապ դէմքերէն մին — Գրիգոր Աղա Ասլանեանը, ապա ատկէ ալ նահանջելով իր առիւծասիրտ զինակիցներուն հետ, ապաստանած է Հայ-Կաթողիկէ եկեղեցին եւ կռիւը շարունակած է մինչեւ վերջին վայրկեանը, երբ գինադադար կնքուած է խաղաղասէր թուրք առաջնորդներու միջամտութեամբ ու երաշխաւորութեամբ:

Ըստ ականատեսներու վկայութեան, Տ. Եղիշէ ֆահանայ հինգօրեայ կռիւներու ընթացքին անօթի եւ անփուն, առանց վայրկեան մը իսկ իր հանգրստի մասին մտածելու, ոչ թէ միայն անդադար կրակ տեղալով ետ շարտած է մոլեռանդ թուրք ու փւրտ խուժանի անվերջանալի գրոհները, այլ եւ միշտ դիրքէ դիրք վազելով, խրախուսած ու ֆաշալերած է հայ կռուող մարտիկները, որ առանց յուսահատելու շարունակեն անհաւասար կռիւր:

Տ. Եղիշէ այնքան տարուած է կռիւով, որ յանախ լուացողական հայհոյանքներ նետած է անարիօրէն փախչող թուրք խուժանին, եւ այդ առթիւ երբ վարդապետ մը դիտողութիւն ըրած է թէ «կղերականին չի վայելեր հայհոյել», Տէր Եղիշէ անայլայլօրէն պատասխանած է «վարդապետ, հիմա քարոզի ժամանակ չէ, կռիւի ժամանակ է»:

Դարձեալ ականատեսներու վկայութեամբ կը հաստատուի, թէ ինչպէս որ Տ. Եղիշէ եղած է առաջին գնդակ արձակողը, նոյնպէս ալ ան եղած է վերջին կռուողը, որ գէնքը վար դրած է, ու երբեք, երբեք չէ հաւատացած թուրքին խոստումին ու գթասրտութեան» (նոյն):

Այնպէս Տ. Եղիշէ քահանայ Խաչատուրեան եւ իրեն հետ կռուող ինքնապաշտպանութեան միւս հերոսները, իրենց դիւցազնական պայքարով կերպով մը փառք հիւսեցին Մալաթիոյ Հայութեան, որ հպարտ է անով եւ պարծանք մը կը նկատէ զայն իրեն համար:

Մալաթիացի Հայերը բոլորն ալ այդ հերոսական ինքնապաշտպանութիւնը կը նկատեն իրենց «յիշատակի արժանի» գործը, եւ անպատճառ անոր մասին ակնարկութիւն մը, եւ խօսք մը ունին ըսելիք եւ որ աւելին է՝ անոր մօտէն կամ հեռուէն մասնակցութիւն մը ունենալու փառքին կը ցանկան:

Գրեթէ բոլոր Մալաթիացի գրիչ բռնողներ այս նիւթը շօշափող տողեր ունին անպատճառ:

Այս պատճառաւ բաղմաթիւ ձեռագիր յուշերէ զատ, որոնք մեզի տրամադրուած են, կան բաղմաթիւ տպագրեալ գիրքերու եւ թերթերու (մասնաւորապէս ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ-ի եւ ՊԱՊ ՈՒԽՏԻԻ մէջ) հրատարակուած հատուածներ եւ յօդուածներ, որոնք այս դիւցազնամարտին վրայ կը խօսին:

Այս գրութիւնները կարելի չեղաւ համադրել, վասնզի քաղաքին հայաբնակ բոլոր թաղերուն մէջ միաժամանակ պատահած դէպքերուն լիակատար պատկերացումը տալու անկարելիութեան առջեւ, գրողները իրենց տեսածները կամ լսածները ներկայացուցած են: Եթէ ասոնք բոլորը իրենց ամբողջութեամբ առնուէին, կրկնութիւններ պիտի ըլլային, եւ նոյնիսկ թերեւս հակասութիւններ եւ իրար հերքող մասեր, եւ անճշդելի տարբերութիւններ, եւ ինչպէս նաեւ հաւանօքէն նպատակաւոր եւ դիտումնաւոր տողեր, որոնք կողմնակալ ոգիով գիրի առնուած՝ իրողութիւններ՝ որոնք այլափոխէին ազգականներ եւ բարեկամներ հերոսացնելու կամ իրենց անձը՝ եւ իրենց սիրած անձերը դերակատարներ ցոյց տալու համար:

Կը ցաւիմ ըսելու թէ անոնցմէ մէկ մասը այնքան անխնամ կերպով գրուած էին որ կարելի չէր այդքան անփութութեամբ խմբագրուած տողերու

վաւերականութեան վստահիլ:

Հետեւաբար վարանումի մատնուեցայ եւ խոհեմութիւն համարեցի դիմել աշխարհի անձի մը, որ բոլոր Մալաթիացիներու վստահութիւնը վայելէր եւ նոյնիսկ իր գաղափարի հակառակորդներուն յարգանքը վայելէ իրը պարկեշտ քաղաքացի:

Իր ուղղամտութիւնը ամէն կասկածէ վեր այս անձնաւորութիւնը բաղմաթիւ Մալաթիացիներու վկայութեամբ կը հանդիսանայ Պր. Խոսրով Պոնաբարդեան, որուն դիմեցի, խնդրելով որ ինքն գիրի առնէ 1895-ի Մալաթիոյ ջարդին եւ ինքնապաշտպանութեան պարագաները հնարաւոր ամբողջութեամբ, բայց ամփոփ:

Պր. Խոսրով Պոնափարթեան աղնութեամբ ընդառաջ երթալով իմ դիմումիս գիրի առաւ խտացեալ կերպով Մալաթիոյ պատմութեան այդ պատուաբեր դրուագը, զոր նոյնութեամբ հոս կը ներկայացնեմ: —

1895-Ի ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԿՈՏՈՐԱԾԸ(*)

Դրեց՝ ԽՈՍՐՈՎ, ՊՈՆԱՓԱՐԹԵԱՆ.

«1895 Հոկտեմբեր 20 Ուրբաթ օր, (1) Հայեր շուկայի փողոցներու մէջ, սովորականէն ստուար թիւով զինուած թուրքեր եւ ֆիւրտեր կը նշմարեմ, ինչ որ սարսափ կ'ազդէ: (2) Գուշակելով որ միջօրէի աղօթքէն ետքը թուրքերը պիտի յարձակին իրենց վրայ, երբ խուժանը կը լեցուի մզկիթները, Հայերն պատեհութենէն օգտուելով կը գոցեն իրենց խանութները եւ կը մեկնին իրենց տունները: Թուրքեր երբ իրենց աղօթատեղիներէն դուրս կու գան եւ Հայերու խանութները փակ կը տեսնեն, կառավարիչը հրահանգ կու տայ որ ցրուին: Ֆիւրտ ցեղապետներուն կ'ազդարարուի որ իրենց հետեւորդներուն ըսեն որ Երկուշաբթի առաւօտ գան ջարդը եւ աւարառութիւնը սկսելու համար: Օրեր առաջ արդէն կառավարութիւնը թուրք եւ ֆիւրտ գիւղերը իր պաշտօնեաներու ձեռքով զինուորական զէնքեր եւ ռազմամթերք ցրուած էր, որպէսզի երբ իրենց կոչ ըլլայ, Սուլթան Համիտի հրահանգով եւ հրամանով կողոպտեն եւ ջարդեն ֆրիստոնեաները (3):

Կառավարութիւնը Շաբաթ օր անմիջապէս զինուորներու ընկերակցութեամբ պաշտօնեաները կը դրկէ Հայոց թաղերը, որպէսզի հրահանգեն ժողովուրդին որ ամէն մարդ իր գործով զբաղի, եւ շուկայէն չբացակայի եւ անո՞մ որ իրենց խանութները փակ պահեն Երկուշաբթի օր, կառավարութիւնը իր խոստարարներ պատիժի պիտի ենթարկէ: Նոյնպէս Հայ Առաքելական, Բողոքական, Կաթոլիկ կղերականներու հրահանգ կը տրուի, որպէսզի Կիրակի օր յայտարարեն ժողովուրդին, որպէսզի ոեւէ մէկը իր սովորական շուկայի

(1) Ծանօթադրութիւնները տեսնել Պր. Խ. Պոնափարթեանի այս գրութեան վերջաւորութեան:

կամ այլ զբաղումէն հեռու չմնայ: Կառավարիչը Ալի Րիզա փաշա, կը խոստանայ բոլոր Հայերուն կեանքը եւ ինչքը պաշտպանել, եւ կը սպաննայ պատժել բոլոր անոնք, որոնք անսաստեն իր հրահանգը: Շաբաթ օր շատ քիչ Հայեր իրենց խանութները կը բանան, սակայն Երկուշաբթի օր փոքր բացառութեամբ, կառավարիչին ֆաջալերական խօսքերէն խաբուած, շատեր իրենց խանութները կը բանան:

Երկուշաբթի օր Միւթասարիֆը հայ պաշտօնեաներ ժողովի կը հրաւիրէ եւ մասնաւորապէս երկու գինուորներ կը դրկէ Յովհաննէս Էփէնտի Թիւթելեանի եւ Նափուէն Էփէնտի Պաղտօեանի որպէսզի կառավարիչին հրահանգը յայտնեն եւ անոնց ընկերանալով կառավարչատուն բերեն:

Գրիգոր Աղա Ասլանեան կը մերժէ կառավարիչին ժողովի հրաւերը: Գրիգոր Աղա Մալաթիոյ ազդեցիկ եւ յարգուած Հայերէն մին էր: Իր տունը շուկայ տանող պողոտային վրայ ըլլալով, շուկայ դիմող Հայերուն կը խրատէ, որպէսզի ետ դառնան իրենց տունները. կ'ըսէ թէ «Այդ օրունան շահը ձեզի պէտք չէ»: Նոյնը կը թելադրէ Թիւթելեանի եւ Պաղտօեանի, սակայն անոնք չեն անսար իր ազդարարութիւններուն: Թիւթելեան եւ Պաղտօեան Էփէնտիներ երբ կը հասնին կառավարչատունը, կը ձերբակալուին միւս ներկայ եղող հայ պաշտօնեաներուն հետ:

Կառավարչատուն կ'ապաստանին նաեւ ֆառասունի մօտ Հայեր — անոնց մէջ էին Թիւթելեանի եւ Պաղտօեանի երկու երիտասարդ զաւակները — շուկայի խոռվութիւնները նշմարելով:

Ձերբակալուած այս հայ պաշտօնեաները եւ հոն ապաստանող բոլոր Հայերը առաջին գոհերը կ'ըլլան ջարդին: Թիւթելեան Յովհաննէս Էփէնտի եւ Պաղտօեան Նափուէն Էփէնտիի կ'առաջարկեն որ իսլամանան: Անոնք կը մերժեն եւ կը նահատակուին:

Գասապ պաշի մսագործը Նափուէն Էփէնտիի մարմինը կտոր-կտոր ընելով, Սաման պագար կոչուած հրապարակին վրայ մսավաճառի կեռերէն կախելով կը սկսի պոռալ «Նափուէն Էփէնտիի միսը 10 փարայի կը ծախուի»: Ի՞նչ վայրագութիւն եւ անգթութիւն:

Թուրք եւ Քիւրտ խուժանը կոտորածի կը սկսի հետեւեալ կերպով:

Կառավարիչը իր մօտ կը հրաւիրէ Հանի Եաղուպ օղլու Մահմուտ ծանօթ սրիկայ մը եւ կը հրահանգէ որպէսզի շուկայ իջնելով Հայու մը հետ վէճի բռնուի եւ սպաննէ: Այս հրէշին առաջին գոհը կ'ըլլայ, Մալաթիոյ հանրածանօթ վաճառականներէն Եագմանի Սարգիս Աղա Եագմանեան: Անոր սպանութենէն ետքը կը սկսի վեցհարուածով գնդակահար ընել հանդիպած Հայերը: Ասիկա ազդանշան մը կ'ըլլայ որ խուժանը սկսի Հայերու ջարդը եւ քալանը շուկայի մէջ: Հոս իրենց գործը լրացնելէ ետք կը սկսին յարձակիլ շուկայի թաղերուն վրայ, ուր կը գտնուէր Մայր եկեղեցին:

Տ. Եղիշէ Խաչատուրեան ⁽⁴⁾ անմիջապէս կը կազմակերպէ շուկայի մօտ թաղերու Հայութիւնը եւ հոս կը սկսին Հայերու ինֆնապաշտպանութեան կռիւները: Հայերը կոռւելով հետգհետէ կը նահանջեն Սարափեաններու ⁽⁵⁾

տունը, որ Մալաթիոյ հանրաժանօթ ընտանիքներէն մին էր:

Երկուշաբթի ամբողջ օրը կը դիմադրեն եւ թուրքերը բաւական կո-
րուստներ կու տան. այդ օրը իր թեւէն կը վիրաւորուի Տ. Եղիշէ ֆահանայի
կոռուդ ընկերներէն Կիրակոս Ափալաֆեան: Թուրքերը մօտակայ շէնքերը կը
հրդեհեն: Երբ բոցերը իրենց կը մօտենայ, գիշերուան մութէն օգտուելով կը
նահանջեն եւ կ'ապաստանին Կաթոլիկներու ֆարաշէն եկեղեցին, որ աւելի
յարմարութիւններ ունէր ինֆնապաշտպանութեան կոիւնքը շարունակելու:

Շուկայի թաղի աւելի ներսի կողմերը Չէֆմէմեաններու եւ Անանեան-
ներու տուններէն բուռն կոիւնք կը մղուին թուրք եւ ֆիւրտ խուժանին դէմ:
Այս կոիւնքերուն կը մասնակցի Գրիգոր Աղա Ասլանեան: Չէֆմէմեան տան մէջ
կոռուդները տեղի կու տան թշնամիին, իսկ Գրիգոր Անանեան (Տբ) իր հետ
ընկեր ունենալով Գրիգոր Մարտիկեանը ամբողջ Երկուշաբթի եւ Երեքշաբթի
օրը կը կռուին: Թշնամիին անյաջող յարձակումներէ յուսահատ՝ կրակի կու
տայ շէնքը եւ այս երկու ֆաջասիրտ հայորդիները կրակի բոցերուն մէջ կը
մեռնին:

Երկուշաբթի առաւօտ երբ շուկայի կոտորածի լուրը տարածուեցաւ,
Հայեր տարբեր շրջաններու մէջ, համոզուելով որ կառավարութեան պաշտ-
պանութենէն ոեւէ յոյս չկայ, ինֆնապաշտպանութեան միջոցներ ձեռք ա-
ռին: Խարազայի յարձակումները սկսեցին Չաթալպենտի կողմէ:

Երբ հրացանաձգութիւններու ձայները լսուեցան, Պետրոս Պոնափար-
թեան որ Պոնափարթեան եղբայրներու երիցագոյնն էր, առանց ժամանակ
կորսնցնելու գէնֆ ի ձեռին, Խարազայի թաղը շրջելով, կոչ ըրաւ որպէսզի ի-
րեն միանան թուրքերու մուտքը արգիլելու Հայոց թաղերը: Իր կոչին պա-
տասխանեցին Ջնգուշի Նալպանդ Պալօ, Էֆմէֆնի Յակոբ, Գէորգ Մարգար-
եան (հայրը Կրթասիրացի հիմնադիրներէն Մարգար Մարգարեանի), Կոնտու-
րանի Կիրեղ Կիրեղեան, Միտ. Գէորգ Թաշնեան:

Խարազայի թաղին մէջ ոստիկան զօրաց պահականոց մը կար, ոստիկան
զօրքերը վախճալով Հայերու վրէժխնդրութենէն, Երկուշաբթի առաւօտ փա-
խուստ տուին, լքելով հոն մաս մը զինուորական զէնքեր եւ փամփուշտ: Վե-
րոյիշեալ խումբը գրաւեց հրացանները եւ այսպէս փոխան որսի զէնքերու,
ունեցան շատ աւելի լաւ զինուորական մաւգէրներ: Այս խումբը մասնակցե-
ցաւ Չաթալպենտի Եագմանեաններու տունէն, եւ նոյնպէս Պաղտօեաններու
շէնքէն մղուած կոիւնքերու: Այս երկու շէնքերն ալ թուրքերը կրակի տուին:
Խարազայի եւ մօտակայ թաղերու բնակչութիւնը ապաստանեցաւ բոզոֆա-
կաններու եկեղեցին եւ դպրոցը, ուր դիրքեր պատրաստուեցան, պատուհան-
ներէն եւ շէնքերէ — հողէ, աղիւսէ շինուած ըլլալով — ծակեր բացին հրա-
ցանի դիրքեր պատրաստելով:

Գասպար Աղա Պոնափարթեանի երկյարկանի շէնքին պատուհանները,
որոնք կը հսկէին Չաթալպենտի եւ Շուկայի թաղերուն վրայ, ամրացուցին:
Միֆայէլ Էֆենտի Թերխանեանի երկյարկանի շէնքի պատուհաններէն դիրքեր
պատրաստեցին եկեղեցիի թաղը պաշտպանելու համար:

Մինչեւ Երեւանի օր պաշտպանեցին եւ Թուրքեր անկարող եղան խա-
րազայ թաղը մտնելու: Երեւանի կէսօրէ վերջ, երբ Թուրքեր աւելի յառա-
ջացան, որոշեցին նահանջել եւ ապաստանիլ Կաթուիկներու եւ Սբ. Երրորդու-
թեան ֆարաշէն եկեղեցիները:

Եկեղեցին իր մօտ եղող երկրաշարժէն փլած բաղնիքը գնած էր, որու
մէկ դռնէն ապահով ժողովուրդը փախուստ տուաւ դէպի եկեղեցիները: Մե-
րինները իրենց դիրքերուն վրայ մնացին եւ արգիլեցին Թուրքերու եւ Քիւր-
տերու յառաջացումը: Նոյնպէս տեղ տեղ նանապարհին վրայ դիրքեր բռնած
էին Հայերը եւ կ'ազդարարէին որպէսզի ժողովուրդը պատերու մօտէն ֆալէն
եւ տողանցէ դուրս չելլեն: Այս նահանջին մէջ միայն մէկ վիրաւոր եւ մէկ
մահացած ունեցան Հայերը:

Պոնոնուզլեաններու թաղը նաեւ կը պաշտպանուի եւ թշնամիին յառաջ-
խաղացումը կ'արգիլուի: Մինչեւ Երեւանի օր ինքնապաշտպանութեան
կռիւներուն մէջ կարելորդ էր կը կատարեն Պեմեզեան, Դանիէլ Արփանեան,
Ստեփան Ոսկերիչեան:

Ս. Յարութեան եկեղեցիի շրջանը բնակող Հայեր թուրք թաղերու մօտ
ըլլալով, անոնք եւս առաջին յարձակումները կրեցին (54): Այդ շրջանի (6)
հայեր, երբ թուրքերու յարձակումները սկսան, ապաստանեցան Մալաթիոյ
հանրածանօթ մեծ ընտանիքներէն Զթաղեան Յովհաննէս աղայի տունը. իր
տան մէջ կ'ապրէին նաեւ իր ամուսնացած ֆաջ երեք զաւակները, Յակոբ (այլ
անուամբ Ակօ պապա), Գէորգ, Խաչատուր կամ Խաչօ, որոնք հերոսաբար կը
կռուին թշնամիին դէմ:

Երբ թուրք եւ քիւրտ խուժանը (7) կը յարձակի իր տան վրայ, Յով-
հաննէս աղա կը ֆաջալերէ կռուողները հետեւեալ խօսքերով. «Տղաք ամրա-
ցուցէ՛ք դիրքերը, մինչեւ ձեր վերջին շունչը կռուեցէ՛ք, թող պատուով մեռ-
նինք, կռուելու պաշար եւ 300 այր եւ կին կերակրելու համար վեց ամիս բա-
ւելիք պաշար ունիմ»:

Կռիւը կը շարունակուի թշնամիէն խլելով շատ մը զոհեր, սակայն երբ
հրդեհը կը մօտենայ իրենց դիրքերուն, գիշերուայ մութէն օգտուելով, տան
ուտելիք պաշարէն մաս մը ջորիներու վրայ բեռցնելով, զինեալ խումբ մը կի-
ներ եւ աղջիկներ իրենց մէջտեղ առնելով կը մեկնին: Խումբը երկուքի կը
բաժնուի: Յովհաննէս աղան կ'ապաստանի Կաթուիկներու եկեղեցին եւ խում-
բին մեծամասնութիւնը կ'ապաստանի Սբ. Երրորդութիւն եկեղեցին: Աթա-
շեան եղբայրներ նաեւ կը մասնակցին այս ինքնապաշտպանութեան կռիւնե-
րուն:

Այս շրջանի ինքնապաշտպանութեան կռիւներու մէջ խիստ կարելորդ
դեր կը կատարեն Շիրոցի Եղուպ Պետրոս, Պարսիլոս եղբայրներ, որոնք
ֆաջասիրտ, լաւ նշանառու վարպետ զինագործներ էին եւ նոյնիսկ կարող էին
զինուորական մարզերներ շինել:

Խանձեաններու տունէն նոյնպէս դիրքեր բռնելով կը կռուին, սակայն
Երեւանի օր իրենց վառօդը կը հատնի, յարձակողները՝ տունը կը հրդեհեն

Եւ բոլոր կոռուողները կը մահանան հրդեհին մէջ: Այս կոիւներու հերոսը կը հանդիսանայ Յովհաննէս Սամուրգաշեան:

Սարգիս Սուփիասեան համբաւաւոր իր փառութեամբ, հերոսաբար կը կռուի իր տան վրայ յարձակող խուժանին դէմ: Երբ թուրքերը չեն կրնար զինք ընկնել, նենգամիտ միջոցներու կը դիմեն: Իր ընտանեաց անդամներուն կը դիմեն որպէսզի Սարգիսը համոզեն որ զինաթափ ըլլայ, յայտարարելով թէ «մենք լաւ դրացիներ ենք, բնաւ պիտի չուզենք որ Սարգիսի պէս փառքիտասարդ մը մեռնի, մենք պիտի խնայենք եթէ յանձնուի»: Վերջ ի վերջոյ իր կնոջ եւ ընտանեաց անդամներու պաղատանքին եւ պնդումներուն տեղի կու տայ եւ կը յանձնուի: Զինք կը տանին դրացիներէն մէկին տունը յաջորդ օր իր 12 տարեկան տղուն հետ դաւանանօրէն կը սպաննեն (8):

Նոյնպէս Թորոս Թայեան եւ իր ընկերները երկյարկանի տան մը մէջ ամրացած կը դիմադրեն յարձակող թուրք եւ ֆիւրտ խուժանի դէմ, քանի մը օր դիմադրելէ վերջ դժբախտաբար իրենց ռազմամթերքը կը հատնի, թուրք պաշտօնեաներ կը համոզեն որպէսզի յանձնուին՝ խոստանալով որ իրենց կեանքը պիտի խնայեն: Թորոս Թայեան սակայն լաւ գիտնալով թուրքին դաւանան եւ խաբեբայ նկարագիրը, վեցհարուածով ինֆնապան կ'ըլլայ, 28 տարեկան հասակին մէջ, իր ետին թողելով կիներ եւ վեց մատաղ գաւակները:

Յիշատակութեան արժանի է նաեւ Թէֆ Զեյմէի շրջանին Հանի Պապօ Թիւրքելեանի, Ստեփանեան եղբայրներու, Հանի Աբրահամ Ուուլեանի (կեղծ անունով Քէօռ Մախաթ) ինֆնապաշտպանութեան հերոսական կոիւները:

Աբրահամ Ուուլեան հինգ ընկերներով երեք օր կը դիմադրէ թուրք եւ ֆիւրտ խուժանին յարձակումներուն, իր ընկերներով գիշեր ատեն կը յարձակին աւարներով բռնաւորուած տուն դարձող Քիւրտերու վրայ: Քիւրտեր այս անակնկալ յարձակումներէն բաւական թիւով զոհեր կու տան: Վերջ ի վերջոյ իր ընկերներով, Մալաթիայէն ինը ժամ հեռու իրեն ֆիւրտ բարեկամին տունը կ'ապաստանի եւ երբ կոտորածը կը դադրի, ապահով տուն կը դառնայ իր ընկերներովը:

Այսպէս, տարբեր-տարբեր շրջաններու մէջ եղած ինֆնապաշտպանութեան կոիւները պատեհութիւն տուին հայ բնակչութեան, որպէսզի ապահով ապաստանի կաթուիկ եւ հայ առաքելական Ս. Երրորդութեան եկեղեցիները:

Կաթուիկ եկեղեցի հասնող Հայերէն նոյն եկեղեցւոյ անդամ Քարգըզեան Առաքել աղան առաջինը կ'ըլլայ եկեղեցւոյ մէջ ինֆնապաշտպանութեան համար դիրքեր պատրաստող (9): Տ. Եղիշէ ֆահանայ հաշատուրեանի եւ շատ մը զինեալ Հայերու հոն ժամանումով առաւել եւս կը զօրանան դիրքերը: Թուրքեր երբ անկարող կ'ըլլան ընկնել եւ գրաւել եկեղեցին, կրկին կը դիմեն իրենց սովորական նենգամիտ դաւերուն: Սուտ եւ խաբդախ համաձայնութիւն մը կը կնքեն հորխոռունի Ղեւոնդ Գերապայծառի հետ, ան ալ խաբուելով, շատեր զինաթափ ընելով զէնքերը ամբարը կը լեցնէ. մաս մը կըռուողներ, ինչպէս Տ. Եղիշէ ֆահանան, կը պահեն իրենց զէնքերը: Եկեղեցի ապաստանող շատ մը Հայեր (10) կ'ապաստանին Մուսեղեան Նազարէթ աղայի

տունը: Զորեֆշաբթի առաւօտ թուրք եւ ֆիւրտ խուժանը այլեւս ապահով զգալով կը յարձակի եկեղեցիին վրայ եւ կը սկսին դռները կոտրել: Տ. Եղիշէ ֆահանան անմիջապէս կոչ կ'ընէ, որպէսզի կրակ բանան թշնամիին չվրայ: Հերոս ֆահանային գնդակներուն շատ մը թուրքեր գոհ կ'երթան: Այս կոիւներուն մէջ նաեւ կը սպաննուի խուժանին առաջնորդ Հանի Եադուպ Մահմէդ, թորոս Պեֆմեգեանի գնդակով. թէեւ ոմանք կը խորհին թէ այս դահիւնը սպաննուեցաւ Տ. Եղիշէ ֆահանայէն:

Յարձակող ամբոխը իրենց առաջնորդի սպանութենէն սարսափահար փախուստի կը մատնուի:

Հինգշաբթի օր թուրքեր կրկին խաղաղութեան բանակցութիւններ ընել կը սկսին: Հայեր այլեւս դիմադրութիւնը շարունակել խոհեմութիւն չեն նկատեր, համոզուելով որ ջարդերու վերջ տալը Սուլթանի հրամանովը գործադրութեան կը դրուէր: Հայեր իրենց գէնքերը թուրք զինուորականութեան կը յանձնեն եւ անոնց պաշտպանութեան տակ գօրանոցը կը փոխադրուին ⁽¹¹⁾: Ս. Երրորդութեան եկեղեցւոյ գմբէթը՝ 1893 Փետր. 17-ի երկրաշարժէն ֆանդուած էր եւ գմբէթի շինութիւնը մինչեւ 1895-ի կոտորածը կիսկատար մընացած էր կարծես Նախախնամական կարգադրութեամբ, որովհետեւ եկեղեցւոյ տանիքին վրայ նոյն ֆարերով դիրքեր շինուեցան եւ այդ դիրքերէն կոուելով հագարաւոր Հայերու կեանքը փրկուեցաւ:

Յարձակող թուրք եւ ֆիւրտ խուժանը եկեղեցին գրաւելու անյաջող փորձերուն մէջ հարիւրաւոր գոհեր տուաւ:

Մալաթիոյ հայ բնակչութեան մեծամասնութիւնը եւ կոուող լաւագոյն ոյժերը, որ ֆանի մը հարիւրի ⁽¹²⁾ կը հասնէին, այս եկեղեցիին մէջ հաւաքուեցան: Ժողովուրդի պարենաւորման եւ կերակրելու գործը կը յանձնուի Տ. Վահրամ ֆինի, որ Ս. Երրորդութեան եկեղեցւոյ ֆահանաներէն մին էր, իսկ ինֆնապաշտպանութեան ղեկավարութիւնը կը յանձնուի Գէորգ Պօգոյեանի: Արթին Զաւուշի կինը դիրքէ դիրք վազելով կը ֆաջալերէ կոուողները եւ անոնց ուտելիք եւ ջուր կը մատակարարէ: Իրեն օգնականներ կ'ունենայ բաւական թիւով կամաւոր կիներ, որոնք կերակուրները կը պատրաստեն եկեղեցւոյ բակին մէջ:

Առհասարակ ուտելիքի պաշարը կը բերուէր մօտակայ տուներէն, որ թշնամին յաջողած չէր դեռ աւարի տալ: Թուրքեր երբ եկեղեցին պաշարման ենթարկեցին, անմիջապէս խմելու ջուրը կտրեցին. ժողովուրդը ստիպուեցաւ փողոցէն հոսող աղտոտ առուի ջուրը գործածել:

Եկեղեցւոյ դիմացի փողոցին վրայ շինուած էր երկյարկանի նորաշէն դպրոցը, ուր եթէ թուրքեր մտնէին, պիտի վտանգէին եկեղեցի ապաստանող ժողովուրդի ապահովութիւնը: Երկու թուրքեր գաղտագողի վերջապէս կը յաջողին ներս մտնել, սակայն բարեբախտաբար Օյմայենց խենթ Պօղոսը կը նշմարէ եւ լուր կու տայ: Այս մարդը խելագար էր եւ միշտ փողոցները կը թափառէր եւ բնաւ չէր խօսեր ոեւէ պարագայի տակ, սակայն այդ վայրկեանին հրաշքով լեզու ելաւ եւ փրկեց կացութիւնը: Մերինները անմիջապէս կը

յարձակին եւ գերի կը բռնեն երկու թուրքերը եւ կը բերեն եկեղեցիի բակը: Ասոնցմէ մէկը իբր պատանդ կը պահեն, եւ միւսն ալ ամէն գիշեր դրամ առնելով ուտելիք կը բերէ եկեղեցին:

Երբ կը տեսնեն որ դպրոցը իրենց դիրքերուն վտանգ պիտի սպառնայ, եթէ գրաւուի քշնամիին կողմէ, Հայեր իրենց ձեռքով կ'այրեն դպրոցը: Չորեքշաբթի օր թուրքեր մասնաւոր պատուիրակ կը դրկեն, որպէսզի Հայեր իրենց գէնքերը վար դնեն եւ յանձնուին խոստանալով ապահովութիւն, սակայն Հայերը կը մերժեն եւ կ'որոշեն մինչեւ վերջին գնդակը կռուիլ: Այդ օր քշնամին գրոհ տալով կը յարձակի, սակայն խոշոր կորուստով ետ կը քաշուի: Հինգշաբթի առաւօտ թուրքեր իրենց կորուստներու վրէժը կ'ուզեն լուծել աւելի զօրաւոր յարձակողականով մը, սակայն Հայեր մեծ կորուստով ետ կը մղեն ⁽¹³⁾, եւ խումբ մը երիտասարդներ յարձակելով կը հալածեն գիրենի: Այդ կռիւէն ետք կռուողներ բաւական հանգիստ կ'ունենան ⁽¹⁴⁾:

Հինգշաբթի օր Եաղուպ փաշա, բարեսիրտ զինուորականը, պատուիրակ մը կը դրկէ, յայտնելով որ կ'ուզէ ինքը անձամբ գալ եւ խաղաղութեան բանակցութիւններ կատարել: Հայեր կ'ընդունին իր առաջարկը: Եաղուպ փաշա երբ կը տեսնէ ժողովուրդին ծայր աստիճան քշուածութիւնը, արտասուալից աչքերով կը խոստանայ բոլորին կատարեալ ապահովութիւն, հաստատելով նաեւ որ ջարդի հրամանը Սուլթանի կողմէ միայն 24 ժամի համար տրուած էր եւ ինք եկած էր Սուլթանի ջարդը դադրեցնելու հրամանը գործադրութեան դնելու: Հայեր վստահելով իր անկեղծութեան՝ կը խոստանան իրենց գէնքերը յանձնել եւ յանձնուիլ իր պաշտպանութեան: Այդ օր ուշ ըլլալով կ'որոշուի Ուրբաթ առաւօտ այս համաձայնութիւնը գործադրութեան դնել: Եաղուպ փաշա անմիջապէս կը ցրուէ թուրք եւ ֆիւրտ ամբոխը: Ուրբաթ առաւօտ Հայերը կը փնացնեն իրենց զինուորական հրացանները եւ կը յանձնեն մնացեալ գէնքերն ու վառօդը: Ժողովուրդը զինուորներու հսկողութեան տակ ապահով կը փոխադրուի զինուորական զօրանոցը եւ մաս մըն ալ կը տեղաւորուի շուկայի պանդոկներուն մէջ: Կառավարութիւնը կը կերակրէ գիրենի չափազանց խեղճուկ անմարսելի հացով ու կերակուրով:

Չորս օրուան կռիւներուն մէջ Հայերը միայն կ'ունենան երեք կորուստներ՝ Պետրոս Միրաֆեան, Յովհաննէս Պըլըգեան, Յակոբ Մօրտղայեան:

Հայեր ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն մէջ շատ թեթեւ կորուստներ միայն ունեցան: Ամենամեծ կորուստները ունեցան նախ շուկայի մէջ, ուր անգէն ժողովուրդը անխնայ ջարդուեցաւ:

Երկրորդ, Կարնիկտանց քաղը հարսանիք մը կար, որ Ուրբաթ օր սկսած էր: Այս շրջանը թուրքերու քաղին մօտ ըլլալով յանկարծակի կը պաշարուին թուրքերէն եւ անգէն ժողովուրդը անխնայ կը կոտորուի: Կիներ, հարսներ, երիտասարդ աղջիկներ նախ կը կողոպտուին իրենց զարդերէն եւ հագուստեղէններէն եւ շատեր կը պղծուին եւ կ'առեւանգուին: Առնուագն 150 տղամարդ եւ երկու ֆահանսներ թուրքերու բարբարոսութեան զոհ կ'երթան ^(15ա):

Երբորդ խոշոր կորուստը ունեցան Հայերը Նազարէթ աղա Մուսեղեանի տան մէջ: Նազարէթ աղա կը դիմէ իրեն մօտիկ բարեկամ եւ դրացի Սիւլիւկ Մուհամէտ աղայի պաշտպանութեան: Մուհամէտ աղա ոչ միայն կը խոստանայ զինք եւ իր ընտանեաց անդամները պաշտպանել, այլեւ կը թելադրէ որ պէսզի իր բոլոր ազգականները եւ բարեկամները իր տունը հրաւիրէ, ուր իր պաշտպանութեան տակ բոլորն ալ ապահով պիտի ըլլային: Այս թուրքը Մալաթիոյ ազդեցիկ հարուստ մեծամեծներէն մին կը նկատուէր: Իր այս որոշումը հաստատող գրութիւն մը կու տայ, որպէսզի Նազարէթ աղան իր դուրսի տան վրայ փակցնէ եւ թուրք ու ֆիւրտ խուժանը տեսնէ եւ հեռանայ: Կաթոլիկ եկեղեցիէն շատեր ալ աւելի ապահով նկատելով կ'ապաստանին այդ տունը: Թուրքեր երբ կ'իմանան Հայերու զինաթափ ըլլալը, կը յարձակին եւ բոլորը անխնայ սուրէ կ'անցընեն: Այդ դժբախտ գոհերէն մին կ'ըլլայ Գրիգոր Աղա Ասլանեան (¹⁵բ) պատուական Հայը:

Խումբ մը զինուած երիտասարդներ Երեւանէ գիշեր հեռացան Մալաթիայէն, այն համոզումով թէ քանի որ Արաբկիրի մէջ զօրաւոր եւ լաւ կազմակերպուած յեղափոխական կազմակերպութիւն գոյութիւն ունի, հոն առնուազն ապահով վայր մը պիտի ըլլար ապաստանելու, քան Մալաթիա:

Այս խումբին նախ քան Արաբկիր հասնիլը, Քիւրտերու կողմէ պաշարուելով բոլորը կոտորուեցան:

Եղան կարգ մը բարեսիրտ թուրքեր, որոնք իրենց մօտ ապաստանած Հայերը պաշտպանեցին, ինչպէս Զարմուզեցի Մստօն, իր տան մէջ ապաստանող 35 Հայերու կեանքը փրկեց: Հակառակ թուրքերու ճնշումներուն եւ ըսպանալիքներուն չյանձնեց Հայերը, հակառակ անոր որ իր եղբայրը սպաննուած էր Հայերու կողմէ ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն: Թուրքերը երբ այս պարագան իրեն ուշադրութեան կը յանձնեն, հետեւեալ պատասխանը կու տայ. «Եղբայրս մարդասպանութեան եւ աւարառութեան համար գնաց եւ արդար պատիժը գտաւ»:

Հանի Ապտուլահ աղան, որ Սաման պազարի հրապարակին վրայ Մալաթիոյ ամենախոշոր եւ լաւ պանդոկին տէրն էր, հոն ապաստանող Հայեր գէնֆի ուժով պաշտպանեց եւ չթողուց որ խուժանը պանդոկէն ներս մտնէ Հայերը կոտորելու համար:

Նաեւ Տէտրֆկոյենց պանդոկին մէջ ապաստանող Հայերը ազատած են Հանի Հիւսէյն պապա Պարսիկի մը ջանքերով:

Քրդըլպաշ «Ալիական» (այսինքն Շիի) Քիւրտերը առ հասարակ կ'ատեն թուրքերը և ինքզինքնին շատ աւելի մօտ կը զգան Հայերուն: Այս ֆիւրտ աշիրէթներու մօտ գտնուող կարգ մը առեւտրականներ եւ արհեստավորներ պաշտպանուեցան այս Քիւրտերէն եւ ոմանք նոյնիսկ ջորիներու վրայ բեռնաւորուած կահկարասիներով եւ ուտելիքներով — որոնք ֆիւրտ բարեկամներ նուիրած էին — իրենց տունները վերադարձան կոտորածէն ետքը:

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԱՅՍ ԴԻԻՑԱԶՆԱԿԱՆ ԿՌԻՒՆԵՐԸ ՀԵՏԵԻԱՆՔ ԶԷԻՆ ՈՇԻԷ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ԶԱՆՔԵՐՈՒՆ ԵՒ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ (¹⁶):

Առ հասարակ բոլոր այն առեւտրականները եւ արհեստաւորները, որոնք փւրտ լեռնականներու հետ գործ ունէին եւ յաճախ անոնց գիւղերը կ'այցելէին, լաւ պատեհութիւն կ'ունենային անոնց հետ որսորդութեան երթալու եւ նշանառութեան վարժուելու: Հայերը փւրտ աւազակներէ ինքզինքնին պաշտպանելու համար առհասարակ զինուած կը ճամբորդէին: Մալաթիոյ տունները ընդարձակ պարտէզներով օրհնուած էին, այս պարտէզներուն մէջ յաճախ հայ երիտասարդներ որսորդութիւն կ'ընէին եւ իրենց հրացանները գործածելու պատեհութիւն կ'ունենային: Մալաթիոյ մէջ ունէին լաւ հայ զինագործներ, որոնք նոյնիսկ լաւ զինուորական մաւգէրներ կը շինէին: Բընակչութիւնը շատ քիչ բացառութեամբ որսի հրացաններ ունէին իրենց տան մէջ:

Թուրքներու եւ Հայերու կորուստին մասին որոշ տեղեկագրութիւններ կը պակսին. ամենայն հաւանականութեամբ Հայերու կեանքի կորուստը 1000—1500 հոգի կը հաշուուի եւ Թուրքներու կորուստը 500—600 անձ (17): Ըստ ոմանց Հայերու կորուստը շատ աւելի մեծ եղաւ:

Բաւական թուով Հայեր կոտորածի միջոցին մահուան սպառնալիքի տակ իսլամութիւն ընդունեցան (18), սակայն շատ քիչ բացառութեամբ երբ խաղաղութիւն հաստատուեցաւ, անոնք կրկին դարձան իրենց Մայրենի եկեղեցին: Շատեր ալ նահատակուեցան: Նախընտրեցին մահը քան ուրանալ իրենց քրիստոնէական հաւատքը:

Հետզհետէ զօրանոցը եւ պանդոկները ապաստանող Հայեր դարձան իրենց քանդուած եւ քաղանուած տունները (19): Ոմանք կարօտ պատառ մը չոր հացի, իրենց եւ զաւակներուն քաղցը յագեցնելու համար ստիպուեցան շուկայի փուռերուն առջեւ կանգնիլ Թուրքներէն հաց մուրալու համար: Կարն ժամանակէն խարքերդի միսիոնարութեան կողմէ դրամական օգնութիւն հասաւ որը կարօտեալներու բաժնուեցաւ Պատուելի Մարտիրոս Կիրակոսեանի ձեռամբ, նոյնպէս դրամական նպաստներ հասան Պոլսոյ պատրիարքարանէն, որոնք մեղմացուցին ժողովուրդին թշուառութիւնը (20):

Ստեղծագործ ժրաջան հայ ժողովուրդը կարն ժամանակին վերաշինեց իր քանդուած տունները եւ բարւոյնց իր տնտեսութիւնը:

Տէտիֆոյեց ընդարձակ երկյարկանի շէնքը շուկայի մօտ ըլլալով, Թուրքները այրած չէին, վախճալով որ հրդեհը կրնայ տարածուիլ դէպի շուկան: Այս շէնքին մէջ կ'ապրէին բաւական թուով ընտանիքներ, որոնց տունները մոխիրի վերածուած էին: Հոս կը բնակէին նաեւ Տ. Եղիշէ Բահանայ հաշատուրեան եւ Պետրոս Պոնափարթեան, երկուքն ալ ջերմ հաւատացող զէնքի ոյժին, անոնց համար զէնքը եւ վառօդը այնքան անհրաժեշտ էին, որքան հացը: Երկուքը խորհրդակցելով որոշեցին դիմել Պատուելի Մարտիրոսին, որպէսզի նպաստի դրամէն մաս մը բաժին հանուի զէնք եւ վառօդ գնելու համար:

Պատուելին գովելի իմաստութեամբ չմերժեց իրենց խնդիրը: Զէնքերու շինութեան գործը յանձնուեցաւ Պարսիլոս եւ Եղուպ եղբայրներու: Պատ-

քաստուած գէնֆերը բաժնուեցան վերապրող եւ իրենց փաջութեամբ համբաւունեցող Հայերու :

Արդէն փորձը ապացուցած էր որ Հայեր միայն գէնֆի ուժով կրնային ապահովել իրենց գոյութիւնը, ո՛չ թէ թուրք կեղծաւոր, խաբեբայ պաշտօնեաներու բարեացակամութեամբ եւ խոստումներով :

1895ի Մալաթիոյ ինֆնապաշտպանութեան հերոսամարտը ազգային պատմութեան էջերուն վրայ իր արժանի տեղը պէտք է գրաւէ իբր յուշարձան հայ հերոսական ոգիին, եւ թէ ի՛նչպէս 500 տարիներու բռնակալութեան ջարդերը, հալածանքները կարող եղած չեն մեռցնելու ազգային ըմբոստ եւ խիզախ ոգին :

Յարգանք մեր կոուող փաջերուն եւ բոլոր անոնց, որոնք իրենց ազգային նուիրական հաստատութիւններու եւ կրօնփին համար նահատակուեցան :

Դժբախտաբար 1895ի Մալաթիոյ ջարդի մասին ժամանակակից արձանագրութիւններ կը պակսին եւ կարելի չէ այսօր թուել շատ մը անուններ, որոնք գնահատելի դեր կատարած են ինֆնապաշտպանութեան կռիւներուն մէջ : Յարգանք այս անձանօթ եւ մոռցուած հերոսներու յիշատակին :»

Ծ Ա Ն Օ Թ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Պր. Խոսրով Պոնափարթեանի այս գրութիւնը, ինչպէս կը տեսնուի, ամբողջական զաղափար մը կու տայ 1895-ի ջարդին մասին : Բայց նկատելով որ Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութիւնը իր տրամադրութեան տակ ունէր կարգ մը գրութիւններ պատրաստուած զանազաններու կողմէ, ոեւէ չահեկան տեղեկութիւն դուրսը չձգելու համար, աւելորդ չգատեցի, առանց ճշգրութիւնը երաշխաւորելու, ծանօթագրութիւններու ձեւին տակ զանոնք ներկայացնել :

Անոնցմէ զատ, 1895-ի կոտորածին վերաբերեալ արդէն իսկ հրատարակեալ գրութիւններ եւս կային, որոնք կը պարունակէին ինչ ինչ մանրամասնութիւններ, որոնց յիշատակութիւնը ընել աւելորդ չնկատեցի, իբր լրացուցիչ տեղեկութիւններ, ծանօթութիւններու ձեւին տակ :

Հոս հարկ կը դատեմ դիտել տալու թէ մեր ձեռքը դռնուող տպագիր եւ ձեռագիր աղբիւրները առհասարակ իրարու համաձայն են, շատ քիչ տարբերութիւններով :

Մասնաւորապէս պէտք է յիշել թէ Գ. Մելիտինեցի իր ՆԱԽԾԻՐՆԵՐԻՆ մէջ (էջ 82-94) դէպքը ներկայացուցած է բաւական կատարեալ եւ խղճամիտ կերպով, միայն չեչտուած կուսակցականութեամբ մը, հռետորական ոճով, աւելորդ տեսութիւններով, որոնց նպատակը միայն կուսակցական քարոզչութիւն է : Նոյնպէս առատ երեւակայութիւն կայ : Տ. Եղիշէ քահանայ Խաչատուրեանին տրուած է Ղեւոնդ Երէցի դերը եւ անոր բերանը դրուած է ճառ մը, որ հաւանօրէն բնաւ արտասանած չէ (տես էջ 90-91), վասնզի

որքան կ'երեւի, Տ. Եղիշէ քահանայ Խաչատուրեան գործնական մարդ էր եւ հռետորութիւն չունէր:

Այդ շռայլաբանութիւններէն եւ աւելորդաբանութիւններէն անջատելով միայն դէպքերու շարահիւսութիւնը, կը տեսնուի թէ եթէ ոչ կէտ առ կէտ, այլ գրեթէ մեծ մասամբ Պր. Խոսրով Պոնափարթեան եւ Գ. Մելիտինեցի համաձայն են իրարու:

Ահա այդ ծանօթութիւնները, որոնք Պր. Խոսրով Պոնափարթեանի գլխութեան մէջ նշանակուած են. —

(1) Գ. Մելիտինեցի ջարդին նախորդող դէպքերուն վրայ խօսած ատեն Նոյեմբեր 12-ի օրը կատարուած կը ներկայացնէ 20 Հոկտեմբեր, Ուրբաթ օրը պատահած անցուդարձերը:

Գ. Մելիտինեցի ջարդին սկիզբը կը նշանակէ Նոյեմբեր 15 Երկուշաբթի օրը, մինչդեռ ջարդը սկսած է Հոկտեմբեր 23 Երկուշաբթի օրը (տես ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ, էջ 84):

Յարութիւն Ն. Շեքերճեան, որ Պր. Խոսրով Պոնափարթեանի պէս ժամանակակից մըն է, կը հաստատէ թէ ջարդը սկսած է Հոկտեմբեր 23-ին եւ տեւած է 5 օր:

Խ. Եղիայեան, որ բաւական ընդարձակ գրութիւն մը ունի (տես ՊԱՊՈՒԽՏԻ, Դ. տարի, թ. 1. 2. 3., ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ 1895-Ի ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿՈՒԻՆԵՐԸ,) կը հաստատէ նոյնը. բազմաթիւ են այլ վկայութիւններ, որոնք նոյնը կը հաստատեն:

(2) Այս սարսափը յանկարծական տպաւորութեան մը արդիւնքը չէր: Մալաթիացիք լսած էին թէ արդէն մօտաւոր քաղաքներու մէջ ջարդեր տեղի ունեցած էին եւ կ'ենթադրէին թէ Մալաթիա ազատ չէր կրնար մնալ անկէ: Այս պատճառով արդէն Հայերը եռուղեով մէջ էին: Գաղտնի ժողովներ կը գումարէին թաղերու մէջ: Ամբողջ քաղաքը, հայ զինեալ երիտասարդութիւնը բաժնած էր շրջանակներու որոնք կը կառավարուէին կեդրոնէ մը:

Շշուկներ կային թէ «Քեռին» (Ռուսը) պիտի դար: Իրիկունները իւրաքանչիւր թաղի երիտասարդները մօտ մը հաւաքուելով փամփուշտներ կը պատրաստէին սիկարէթի թուղթերու մէջ եւ մարզանքներ կը կատարէին որոշուած յիսնապետի մը առաջնորդութեամբ: Օրերը կ'անցնէին եւ սակայն «Քեռին» չէր դար (հմմտ. Ս. Մանուչեան, ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Ժ. տարի, թ. 1-2, էջ 22):

(3) Կարապետ քահանայ Պէնէեանի «ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԿՈՏՈՐԱԾԸ» խորագիրով մէկ ձեռագիրին մէջ ըսուած է թէ շրջակայ գիւղերէն կառավարութեան հրաւերով քաղաք եկած էին 100.000էն աւելի թիւրքեր եւ Քիւրտեր:

Յիշատակելի է Մալաթիոյ շրջակայ գիւղերէն Պալիսան եւ Քիւրնա կոչուած Աղճատաղի աշիրէթները Ղըզըլպաշ ըլլալով, հակառակ կառավարութեան հրաւերին, աւարի չէին եկած: Իսկ Քիւրէճիկ կոչուած աշիրէթը Սիւննի ըլլալով միացած էր այլ շրջաններէ եկած ու թալանի տենչէն գաղանջացած քիւրտ ու թուրք խուժանին, որոնց թիւը կը գնահատուէր աւելի քան

20.000 : Բացի ասոնցմէ դեռ կար 1.200ի հասնող կանոնաւոր զօրքը, որ մասնակցած էր շուկայի մէջ գտնուող անդէն մարդոց կոտորածին, ապա հայաստական բոլոր խանութներու թալլանին (տես Խ. Եղիայեան, ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ 1895ի ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿՈՒԻՆԵՐԸ, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Դ. տարի, թ. 2, էջ 5) :

(⁴) Ըստ Գ. Մելիտինեցիի (ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ, էջ 85) Տ. Եղիշէ քահանայ շուկայէն փախուստի պահուն, կ'ենթարկուի Հաճի Ճէրճիզ կոչուած թուրքի մը կըրակին, բայց անմիապ կ'ապաստանի Տէր Պաղտատարեաններու տունը, ուր զիրք բռնելով կը սկսի կրակել ամբոխը :

Խ. Եղիայեան (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Դ. տարի, թ. 2, էջ 6) կը պատմէ թէ Տ. Եղիշէ առաջին անգամ կռուիլ սկսած է Տէտիքկոյեաններու տունէն, յետոյ ապաստանած է Սարաֆեաններու տունը, ուր արդէն զիրք բռնած էր Ափալաքեան :

(^{5ա}) Գ. Մելիտինեցի Ատուր Սարաֆեան կը կոչէ :

(^{5բ}) Գ. Մելիտինեցի Անանեան անունով կը յիշէ :

(^{5գ}) Ս Յարութեան թաղի թուրք երեւելիներէն Սըտըք պէյ, իր հօրեղբոր որդիները Հիւսէյին ու Ալի պէկերը, տեսնելով որ այս թաղին մէջ մօտ 150-ի չափ հայ երիտասարդներ զինուած են ու պիտի կռուին, նենդութեան կը դիմեն. կը խոստանան զանոնք պաշտպանել եւ սակայն կը սպաննեն : Այդ 150-էն կ'ազատի միայն Յ. Մերիկեան, որ Տէրմիսի գետակը նետուելով կը փրկուի այս սպանդէն (Խ. Եղիայեան, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Դ. տարի, թ. 2, էջ 5) :

(⁷) Մեծահարուստ թուրք ընտանիքէն սրիկայ մը այս խուժանի գլուխը անցած եկած է Չթաքեաններու այգիի կողմէն եւ աշխատած է տունը կրակի տալ եւ այլեւ մէջը գտնուողները : Յովհաննէս աղա Չթաքեանի երեք զաւակները կը յաջողին սպաննել սրիկան եւ ցրուել փախցնել հետեւորդները, ըստ Յակոբ Ալաշանեանի :

(⁸) Խ. Եղիայեան (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Դ. տարի, թ. 2, էջ 5) կ'ըսէ թէ անճնասպան եղած է Աւետիս Աթաշեան ու սպաննուած ցոյց կու տայ, քանի մը օր թուրքի մը տան մէջ պահելէ վերջ :

(⁹) Առաքել Գալֆա Գարադրդեանի հետ կը յիշուի իբր գործակից՝ Պետրոս Էմրիկեան (տես ՈՍԿԵԳԵՏԱԿ, Գ. հտ., էջ 427) : Այս երկուքը կառուցած են եկեղեցիի ներքնաշարիէն սանդուխներ, որպէսզի կռուողները հընարաւորութիւն ունենան անմիտանդ տանիք ելլելու եւ կռուելու իրենց դիրքերէն :

(¹⁰) Կաթուիկներու եկեղեցին ապաստանողներուն թիւը աւելի քան 3500 հոգի կը կարծուի (Խ. Եղիայեան, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Դ. տարի, թ. 3, էջ 14) :

(¹¹) Կաթուիկ եկեղեցիէն կռուողներու հետ էր եւ կաղմակերպողներէն մէկն էր իբր թէ նաեւ Միքայէլ Վրդ. Խաչատուրեան, առաջնորդ Գերասիմ-ժառ Ղեւոնդ Եպս. Խորխոռունիի (1897) օգնականը, որ ետքը անոր յաջորդած է եւ 1915-ին նահատակուած անասանելի տանջանքներով :

Միքայէլ Վրդ. Խաչատուրեան իբր զինեալ զիմազրութեան մասնակից

կը յիշէ Նշան Քէփէնէկեանը, եւ անոր «Քաջարի» տխուրոսն ալ կու տայ (տես ՈՍԿԵԳԵՏԱԿ, Գ. հտ., 1948, էջ 428), մինչ կը տեսնուի որ կառավարութեան կողմէ դաւի մը զոհ պիտի երթային եթէ Տ. Եղիշէ քահանայ արթուն չգտնուէր:

Պէննէեան քահանայ չեմ գիտեր թէ որքան ճիշդ է, զրած է թէ «Երեւշաբթի (Հոկտեմբեր 24) կաթոլիկներու եկեղեցին մի անգամ անձնատուր կ'ընեն ու կը տանին Գարագաշ օղլու քուրֆ մեծատան տունը, որ մօտը կը գտնուի նոյն եկեղեցւոյ (կառավարութեան պաշտօնեայք եւ զօրքը հոն կեդրոնացած էին արդէն), բայց կը տեսնեն որ Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին անձնատուր չ'ըլլար, գտնոնք ալ ետ կը դարձնեն, որպէսզի ամբողջ միահաղոյն ջարդեն»:

Պէննէեան կաթոլիկ եկեղեցիի մէջ պատահած անցքերուն մասին ունի յաւելումածական տեղեկութիւններ, որոնք հոս կը ներկայացնեմ.

«Եկեղեցիէն այր մարդ դուրս չէր կրնար ելնել: Մինչեւ իսկ կառավարիչին դրկուած պատգամաւոր կիներէն շատերը քամբան մեռան ու վիրաւորուեցան: Անգամ մը միայն 3-4 ոստիկանք գալով դրսէն յուսադրեցին թէ «այս գիշերն ալ համբերեցէք, առաւօտուն գալով գօեզ թէսլիմ պիտի առնենք եւ երբ քիւրտերը ձեզ նեղելու ըլլան, գանգակը զարկէք: Մենք ալ փող հրնչեցնելով կու գանք օգնելու»: Այս խոստումը, արդարեւ առաջին անգամուան համար կատարուեցաւ, բայց ասիկա ալ դաւ է եղեր, ինչու որ անկէ ետքը ամէն անգամ ալ նեղուելու գանգակ կը հնչեցուի, փոխանակ օգնութեան հասնելու «ՎՈՒՌ ՊՕՌՈՒՄԸ» կը զարնեն (այդ նշանը քանի մը հայեր կը հասկընային) եւ իսկոյն հրացանի գնդակները անձրեւի պէս կը տեղան եկեղեցւոյն վրայ:

«Զորեքշաբթի միանգամ եւս յարձակելով կաթոլիկ եկեղեցւոյն վրայ, մէկ կողմէն հրձիգ կ'առնեն, միւս կողմէ դռները խորտակելով գէնք կը պարպեն դէպի ներս: Այդ տեղի խեղճ Հայերը կը շուարին, բայց մէկ քանի հայ կտրիւններ ետ մնացած 3-4 հրացաններով կ'արգիլեն գտնոնք եւ մէկ երկուքը գետին կը փռեն ու ձայն կու տան զօրքին թէ «մենք արդէն անձնատուր ենք, ահա խուժանը մեզ կը ջարդէ» եւ դեռ զօրքը չեկած արդէն շատ Հայեր կը մեռնին, ոմանք գաւիթին մէջ ոմանք ալ փախչելու ատեն: Ինչ որ է, ալ զօրքը գալով ատոնք թէսլիմ կ'առնէ եւ զօրանոց կը տանի եւ դարձեալ գիշեր է իրենք ալ կը հանգչին»:

(¹²) Գ. Մելիքիւնեցի (ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ, էջ 88) 250-300 կը հաշուէ:

(¹³) Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին հաւաքուող Հայերու թիւը Խ. Եղիայեան եւ Պէննէեան Կարապետ քահանայ հաւասարապէս 6000 կը նշանակեն:

Խուժանին այս եկեղեցիին վրայ վերջին գրոհը կատարուած է Հինգշաբթի (Հոկտեմբեր 26) առաւօտուն, եւ ինչպէս կ'ըսէ Պէննէեան քահանայ «ամբողջ զօրութիւննին կը քափեն այս եկեղեցիին վրայ:

Հրացաններու պայթիւնը ականջ կը խլացնէ, եւ ներսի 5-6000 Հայոց ողբն ու հառաչը, ճիչն ու աղաղակն՝ քարերը կը լացնէ, ինչ աղեկտուր եւ

սրտանմլիկ տեսարան: Ուտեստֆարդէն սպառած են, քշնամիֆ դրսէն ջուրը կը կտրեն, շատերը անսուաղ եւ պասֆեալ ու ծարաւէ նուաղեալ կ'իյնան: Տաճարը անբնակելի դարձած է՝ այնքան բազմութեան շունչէն բոլորովին ապականելով: Միայն միսիթարական բան մըն էր գինակիր Հայերու անվեհեր արիութիւնը, որոնք իրարու սիրտ տալով կը փաշալերէին յուսահատ ժողովուրդը, որ չվախնան, եւ իրենք շուրջանակի պարտէզներն նստած՝ հրացանով կը պատասխանէին Հայոց արեան ծարաւի խուժանին եւ այնպէս որ իրենց գնդակներէն բնաւ քշնամին չէր ազատեր. երբոր աչքի զարնուէր, անմիջապէս տապաստ կը փռուէր: Թշնամիֆ գինու զօրութեամբ ներս մտնելէ ճարահատեալ խորհուրդ կ'ընեն եւ ամէն ճիգ կը քափեն որ կերպիւ իւրի տաճարը կործանեն կամ փարիւղ լեցնելով բոլորը մէկէն այրին ու մըրկին: Սակայն անկարելի կը լինի գործադրել այդ անգգամ մտադրութիւնը»։ *Բայց իրենց ջանքերը ապարդիւն ելան, Թուրքերը դարձեալ անձնատուութեան հրաւէր ըրին Մատենցի մանկաբարձ Մարիամ անուն կնոջ մը միջոցաւ նամակ մը ղրկելով։*

Այս նամակին պատասխանեցին Առաջնորդական Տեղապահ Ստեփան քահանայ Տէր Պաղտատարեան, Պատուելի Մարտիրոս Կիրակոսեան եւ ուրիշներ (Խ. Եղիայեան, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Դ. տարի, Թ. 3, էջ 16)։ Նոյն ատեն կ'որոշեն երկու կին ղրկել կաթոլիկ եկեղեցիէն ոչ հեռու դռնուող Թուրք ծանօթ ընտանիքներէն Գարադաշ օղլուներու տունը, ուր հաւաքուած էին Թուրք երեւելիներէն շատերը։ Այս երկու յանդուգն ու սրտոտ կիները՝ Տիկին Նազելի Մաղմանեան եւ Վարդեր Թօսեան իրենց ղլուխը ճերմակ ձգելով կաթոլիկներու եկեղեցիի փողոցէն յառաջանալով կ'երթային Թուրքերուն տունը։ Թուրք կռուողները կը պահանջեն այդ հայ կիներէն, որպէսզի սպաննուած խուժանի առաջնորդ եւ արիւնհարբու Հաճի Եազուպ օղլի Հաճիի դիակը յանձնեն։ Երկու կիները առանց իրենց պաղարիւնութիւնը կորսնցնելու, դիակը քաշելով կը յանձնեն Թուրքերուն եւ կ'երթան Գարադաշ օղլուի տունը, ուր կը յանձնեն իրենց տրուած Թուղթը, որով կ'առաջարկուէր բանակցիլ (Նշան Քէփէնէկեան, ՈՍԿԵԳԵՏԱԿ, Գ. հտ., էջ 428)։

Հաւանորէն այս միջոցին Կ. Պոլսոյ հետ հեռադրական հաղորդակցութեան մտած է Եազուպ փաշա եւ կրցած է ջարդը դադրեցնելու հրաման ստանալ։ Եւ ուղղակի ինքն անձամբ միջամտած է։

(¹⁴) Պ. Յակոբ Ալաշանեան իր յուշերուն մէջ կ'ըսէ թէ «երբեմն բարձրաձայն աղաղակներ կը լսուէին, «օ եկան, եկան օղապարիկով օգնութեան հասան փրէնկները,» մինչ երկուստեք հրացանագութիւններ կը փոխանակուէին»։ Պ. Ալաշանեան այս աղաղակները «Հայ ցաւագար մտայնութեան արգասիքը» կ'որակէ եւ կը մեղադրէ Հայերու միշտ քրիստոնեայ աշխարհէն օղնութիւն յուսալը։ Ինծի կը թուի թէ ուրիշներէ չհաստատուած այս պատմութեան մէջ սխալ մը պէտք է ըլլայ։ Կը կարծեմ թէ Խ. Եղիայեանի կողմէ գրուած սա տողերու մէկ տարբերակն է ասիկա։ Ահա թէ ի՞նչ կը գրէ ան. «Սբ. Երրորդութիւն եկեղեցիին կոիւր առաջնորդողներ գիտակցաբար սուտ

լուր մը կը տարածեն քէ «Ջէյթունը օգնութեան պիտի հասնի շուտով» : Դիրքերու մէջ կոուղները աւելի քաջալերուած այս լուրէն նոր քափով եւ առանց վարանքի կը շարունակեն ետ մղել իրարու յաջորդող խուճանային յարձակումները, ահաւոր կորուստներ պատճառելով անոնց» (տես ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Դ. տարի, Թ. 3, էջ 261) :

(^{15ա}) Կարճիկտանց Թաղի հարսնիքը դրեթէ բոլոր ջարդը նկարագրողները կը յիշատակեն : Այս Թաղը կը գտնուէր Չուգուր Տէրէ : Կարապետ քահանայ Պէննէեան «ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԿՈՏՈՐԱԾԸ» խորագրերով իր ձեռագիրին մէջ հոն բաղմաթիւ Հայեր երկու քահանաներով սպաննուած ըլլալը կը հաստատէ, իսկ Համբարձում Տէր Միքայէլեան, որ ահանատեսներէն մէկն է ջարդին, իր գիրի առնել տուած յուշերուն մէջ այդ հարսնիքին մէջ մեռնողներուն թիւը 500-ի կը բարձրացնէ՝ Թերեւս չափազանցութեամբ :

(^{15բ}) Գրիգոր Աղա Ասլանեան նախապէս վիրաւոր կաթոլիկ եկեղեցին նետած էր ինքզինքը եւ անկէ անցած էր Նաղարէթ Տէր Մուշեղեանի տունը, ուր շատերն ալ դացած էին խարուելով : Հոն սպաննուած է :

(¹⁶) Եթէ մեր կուսակցութիւնները հոն այդ թուականին իրենց հետեւորդները ունենային, շատ հաւանօրէն դիւցազնամարտին փառքը իրարմէ պիտի խլէին եւ Թերեւս առանձին-առանձին պիտի կոուէին եւ ինքնապաշտպանութեան դործին պիտի վնասէին : Բոլոր այս դէպքին վրայ խօսողներ քնաւ խօսք չեն ըրած կուսակցականներու, հետեւաբար ճիշդ է թէ Հնչակեանութիւնը կաղմալուծուած էր 1895-ին, բայց կ'երեւի թէ Փոքր Հայքի կաղմակերպութեան պէս տեղական մարմին մը կար, վասնզի Աւետիս Աթաշեան իր տեղեկութիւններով հարուստ յուշերուն մէջ կը պատմէ թէ ինչպէս Մալաթիոյ Հայերը նախատեսելով վտանգը, որ կը սպառնար, կաղմակերպուելու փորձեր ըրած են :

Չուգուրտէյի Թաղին երիտասարդութեան գլուխը անցած էր Սարգիս Սուքիասեան, օգնական ունենալով Պաղտատար Աթաշեանը, Մայր եկեղեցիին Թաղին ղեկավարն էր Գրիգոր Մարտիկեան՝ օգնական ունենալով Գրիգոր Անանիկեանը, իսկ Ս. Երրորդութեան Թաղին վարիչն էր Պապօ Թիւթեկեան եւ Իսրայէլ (*) եւ շատ մը անձեր : Ասոնք պիտի աշխատէին շուտով ղէնք հայթայթել եւ ժողովուրդը ղինել : Բայց ինչպէս կ'երեւի, դրամ չկար, ուստի հարուստներու կը դիմեն :

Աւետիս Աթաշեան սպառնալիքով դրամ պահանջելու փորձի մը պատմութիւնը ըրած է, որ հետաքրքրական է. —

Չուգուրտէյի խորհուրդը կ'որոշէ դիմել Մանուկ աղա Մելքիսեթեանի, որ յայտնի էր իր հարստութեամբ, եւ կը պահանջեն նախ 20 ոսկի, երբ կը մերժէ՝ կը պահանջեն 40, եւ երբ դարձեալ կը մերժէ 120 ոսկի կը պահանջեն «ՏէՐՈՐ»ի ենթարկելու սպառնալիքով : Որովհետեւ երրորդ դիմումին ալ չէր պատասխանած, կ'որոշուի «ՏէՐՈՐ»ի ենթարկել Մանուկ աղան : «ՏէՐՈՐ»ը պիտի կատարէին Պաղտատար Աթաշեան՝ օգնական ունենալով Յակոբ Աթաշեանը եւ Սարգիս Սուքիասեանը : Հոկտեմբեր 23-ին կը ներկայանան Մանուկ

(*) Ընթերցման վստահ չեմ : Ա. Ա.

աղայի, որ կ'ըսէ թէ իր տղան ղրկած է բերելու համար դրամը եւ երգում կ'ընէ որ ոեւէ դաւ չկայ: Բայց յանկարծ զէնքերու ձայն կը լսուի դուրսէն: Պաղտասարի եղբայրը Յակոբ կը պոռայ. «Պաղտասար գործը գործէն անցաւ, շուտ դուրս եկուր»: Պաղտասար դուրս կը վազէ: Մանուկ աղային 120 ոսկին առնել կարելի չ'ըլլար:

Այս երկու իրողութիւններէն զատ, որոնք կազմակերպութեան մը գոյութիւնը կը մատնանշեն, Մ. Յ. Դաւիթեան (տես ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, ԺԲ. տարի, թ. 3, էջ 12) 1895-ի ինքնապաշտպանութեան նուիրուած յօդուածի մը մէջ սա տողերը կը գրէ. «Մեր քաղին մէջ գոյութիւն ունէր Հնչակեան խումբ մը, որոնցմէ կը յիշեմ հետեւեալ անունները, Գրիգոր Անանեան (Քրքըլ), Գրիգոր Աղա Ասլանեան, Գրիգոր Մարտիկեան (Քէլը), Զեֆէմեան եղբայրներ, Կարապետ (աչքը մանր), Գրիգոր եւ Մարտիրոս Զեֆէմեանց, Մղտեսի Յակոբը եւ հայրս Յակոբ Քէօլէ Դաւիթեան»: Թէ ո՛ր աստիճան արժանահաւատ է այս տեղեկութիւնը, չեմ գիտեր:

(¹⁷) Այս մասին համաձայն չեն տրուած տեղեկութիւնները, Գ. Մելիտինեցի, Հայոց կորուստը մօտաւորապէս 750—800 կը ներկայացնէ, որուն համաձայն է նաեւ Խ. Եղիայեան (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Դ. տարի, թ. 3, էջ 17): Իսկ Թուրքերունը՝ 450—500 (համաձայն Խ. Եղիայեանի՝ 550): Համբարձում Տէր Միքայէլեան ալ Թուրքերուն կորուստը 500-ի շուրջ կը ներկայացնէ, «ՄԵԾ ՄԱՍԸ ՔԻԻՐՏ ԵՒ ԳԻԻՂԱՅԻ»: Կռուող եւ զէնքով դիմադրութիւն ընող Հայերէն միայն 40—50 անձ զոհուած է կամ առաւելագոյն՝ 80 անձ, ինչպէս ըսած է Խ. Եղիայեան (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Դ. տարի, թ. 3, էջ 17), մնացեալները նենգութեամբ եւ խարէութեամբ խողխողուած են, չուկայի եւ թուրք տուներու մէջ (ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ, էջ 94): Յարութիւն Ն. Շեքերճեան երկուստեք 10000-ական մեռեալ կը նշանակէ իր ձեռագիր ջարդի համառօտ նկարագրութեան մէջ:

Պատուելի Կիրակոսեանի կազմած մէկ արձանագրութեան համաձայն զոր Պր. Յ. Ն. Շեքերճեան ընդօրինակած է, կորուստները սապէս ներկայացուցած է.

Մալթիոյ ընդհանուր բնակչութիւնը ջարդէն առաջ	13230
Հայ եւ թուրք մեռեալներ	2249
Կրօնափոխ եղողներ	969
Առեւանդուածներ	106
Այրիացեալներ	375
Նիւթական կորուստ 10·226 օսմանեան ոսկի	
Հայ Աւետարանական եկեղեցւոյ վնաս 8770 օսմ. ոսկի	
Ներկայ (ջարդէն ետքը) հայ բնակչութիւնը	10012
Կրօնափոխներ վերադարձած	285
գումար	10297

Այս էր պատկերը, 1895-ի ջարդէն ետքը Հայոց վիճակին, ըստ Պատուելի Մարտիրոս Կիրակոսեանի:

Պէննէեան քահանայ ունի հաշիւ մը սա կերպ. — 12230 բնակիչ: Դէպքին ժամանակ մեռնողներ՝ 3000 կամ 3500:

Կրօնափոխ	969
Առեւանդեալ	180
Նիւթական կորուստ լիրա օսմանեան	2.000.000
Այրուած բնակարանք	7—800
Եկեղեցւոյ նիւթական կորուստը՝ լիրա օսմանեան	8000

(¹⁸) Պատուելի Մարտիրոս Կիրակոսեան իր յուշատետրին մէջ գրած է թէ 200 Հայեր իսլամացած են առ ահի: Ասոնք ետքէն մեծ մասամբ իրենց մայրենի եկեղեցին դարձած են քիչ բացառութեամբ:

(¹⁹) Պատուելի Մարտիրոս Կիրակոսեան կը վկայէ թէ ամբողջ Հայոց տուները կողոպտուած էին, եւ 200 տուններ ալ այրած:

(²⁰) Կարապետ քահանայ Պէննէեան կը հաւատայ թէ ջարդէն ետք Պատրիարքարանէն ամէն շաբաթ 120—200 ոսկի նպաստ ղրկուած է, սակայն 2000 տուն թշուառներու անբաւական էր այդ նպաստը, ինչպէս ղրկուած հաւուստները:

*
**

Պ. Խոսրով Պոնափարթեանի վերոյգրեալ տողերը, որոնք գրուած են զգուշաւոր, զուսպ եւ համեստ ոճով մը, կը ներկայացնեն ինքնապատշաճ նութեան այս պատուարեր գրուադը, եւ ինչպէս կը տեսնուի, բաւական ամբողջական դադափար մը կու տան իր համաքաղաքացիներու հերոսական պայքարին մասին:

Բայց որովհետեւ զայն գրի առնողը Հայ մըն է եւ թերեւս կասկածը կը ներշնչէ օտարներու թէ անիկա իբր Հայ թերեւս չափազանցութիւնները՝ բաժնէ զգացումէ տարուած, այս տողերուն կը կցեմ օտար պետական մարդու մը պաշտօնական տեղեկագրութիւնը: Այդ տեղեկագիրը 1895-ի Մալաթիոյ ջարդին մասին տրուած է Խարբերդի այն օրերուն Բրիտանական Դեր-Հիւպատոս Ռաֆայէլ Ա. Ֆոնդանայէն:

Մալաթիոյ ջարդը տեղի ունեցած է այս տեղեկագրին համաձայն 1895-ի Հոկտեմբեր 4—9-ին (¹):

Այս տեղեկագիրը մասը կը կազմէ այն Հաւաքական Տեղեկագրին, զոր 1896 Յունուարին պատրաստեցին Կ. Պոլսոյ վեց մեծ պետութեանց դեսպանատուներու թարգմանները միասին, հայկական նահանգներու (Էրզրում, Վան, Պիթիւս, Տիարպէքիւր, Խարբերդ, Սվազ, Կիլիկիա, Տրապիզոն եւ Հալէպ) մէջ 1895-ին տեղի ունեցած ջարդերուն եւ կողոպուտներուն համար:

Այս հաւաքական տեղեկագիրը հրատարակուած է «Կապոյտ Գիրքի» մէջ (Turkey Նօ. 2, 1896):

(1) Ապահովաբար սխալ մը կայ կամ թիւրիմացութիւն մը, վասնզի Մալաթիոյ ջարդը 23 Հոկտեմբերին կատարուած է:

Կ. Պոլսոյ Բրիտանական դեսպանը Սըր Ֆիլիփ Քըրի Կ. Պոլսէն 28 Սեպտեմբեր 1896-ին ղրկած է Անգլիոյ Արտաքին գործոց նախարար Սալըզ-պըրիի, հետեւեալ նամակը եւ անոր ներփակ թարբերդի դեր-հիւպատոսին տեղեկագիրը 28 Օգոստոս 1896 թարբերդէն դեսպանին ուղղուած :

Ահա պատճէնը այն երկու պաշտօնագիրներուն . —

Կ. Պոլիս, 28 Սեպտեմբեր, 1896

Իմ Լորտս,

Պատիւ ունիմ ներկայացնելու հետեւեալը դրկելով օրինակ մը այն հա-դորդագրութեան, զոր ստացած եմ Ն. Վեհափառութեան խարբերդի դեր-հիւպատոսէն, որ լիակատար մանրամասնութիւններ կու տայ ի մասին այն կոտորածին, որ անցեալ տարի աշնան կատարուեցաւ Մալաթիոյ մէջ :

Ձերդ՝

Ֆիլիփ Քըրի

ՄԱԼԱԹԻՈՅ 1895-Ի ԿՈՏՈՐԱԾԸ

խարբերդ, Օգոստոս 28, 1896

Տէր,

Պատիւ ունիմ ներկայացնելու հետեւեալ Տեղեկագիրը ի մասին վերջին խոսվութեան ⁽¹⁾, որ տեղի ունեցաւ Մալաթիոյ մէջ, եւ որուն ընթացքին 1500 Հայեր, ամենապակաս հաշուով, կորսնցուցին իրենց կեանքերը: Այս հադորդագրութեան մէջ տրուած մանրամասնութիւնները հադորդուած են ինձ քանի մը անուանի քուրֆ պարոններու (gentlemen) կողմէ, որոնց ծանօթացայ երբ Մալաթիա կը գտնուէի, եւ որոնք միջոց հանդիսացան փրկելու ֆրիստոնեաներ եւ անոնց ինչքերը ջարդի ընթացքին: Հետագային, այս տեղեկու-թիւնները, իմ ներկայութեան հաստատուեցան զանազան ֆրիստոնեայ հա-մայնքներու պետերուն, եւ նոյն ֆաղափի մէջ գտնուող այլ անուանի Հայերու կողմէ:

Խոսվութեանց պոռթկումէն քանի մը օր առաջ Հայերը մեծ անձկու-թեան մը կը մատնուին այն զրոյցներուն պատճառով թէ զանազան մահմետա-կան քաղերու մէջ պահուած են դրացի շրջաններէն եկած մեծ թիւով Քիւր-տեր, եւ թէ հրացաններ կը բաշխուին մահմետական բնակչութեան:

Քրիստոնեաները կը սկսին իրենց ինչքերը փոխադրել եւ պահել Հայ Կաթոլիկ եւ Գրիգորեան (լուսաւորչական) եկեղեցիներուն, եւ Կաթոլիկ Ուխտի շէնքերուն մէջ: Միւրեւանիֆը, սակայն, կը վստահեցնէ նամակով մը Կաթոլիկ եպիսկոպոսը, թէ տեղիք չկար անձկութեան, եւ թէ ոչինչ պիտի պատահէր իր համայնքին:

Խոսվութեան պատճառի մասին քուրֆ պաշտօնական բացատրութիւնն այն է թէ՛ սափրիչ մը, ՍԱՐԳԻՍ անունով, կտրած է վիզը Քիւրտի մը՝ զայն ածիլելու ատեն: Անունը Քիւրտին, որու համար կ'ըսուի թէ այսպէս սպան-

(1) Sessional Papers (1897), էջեր 62—65, Turkey, թիւ 3:

նուած է, բոլորովին անծանօթ է: Իսկ Սարգիսը սպաննուած է խոռվութեանց ընթացքին: Այս պատմութիւնը կը ծաղրուի իմ տեղեկատուներէն, որոնք կը վստահեցնեն զիս թէ խոռվութիւնը ծագում առած է հետեւեալ պարագաներէն. —

«ԵԱԶՄԱՃԻ»ի մը, այլ խօսքով ձեռքով ներկուած ապրանքներու վաճառականի մը, անունով ԿԱՐԱՊԵՏ, որ իր առետուրը կը շարունակէր շուկային մէջ այդ ժամանակ, կը մօտենայ գիշերապահ մը, թուրք մը, անունով Հանի Եաուպ Օղլու (Hadji Yaub Oghlou), որ կը պահանջէ ֆանի մը փուշիներ որոշ գինով մը: Կարապետ կը մերժէ ըսելով թէ այդ գնով ինք դրամ պիտի կորսնցնէ: Գիշերապահը, սակայն, կը պնդէ իր պահանջին վրայ, եւ Կարապետի նոր մերժումին վրայ, կը ֆաշէ ատրնանակը, աղաղակելով. «Էյ անհաւատ, հրամա՞ն կու տաս ինծի», եւ գնդակահար կը սպաննէ զայն: Ասոր վրայ, կարծես թէ նշան մը տրուած ըլլար, թուրքերը դուրս կը խուծեն ամէն կողմէ եւ կը յարձակին Հայերու վրայ, նախ ֆան վերջինները ժամանակ ունենան փակելու իրենց խանութները: Շուկան նոյն ատեն պաշարուած էր զափթիէներով ու պաշիպոգուֆներով, որոնք յետ կը դառնան ու կը կրակեն փախչողներուն վրայ:

Մօտ 50 Հայեր, սակայն, որոնց խանութները մօտ էին կառավարական շէնքին, կը վազեն այնտեղ ապաստանելու, եւ կը հաւաքուին բակը: Քիչ յետոյ, անոնցմէ 18 հոգի կ'երթան վեր՝ Միւթեսարըփին սենեակը եւ կը խընդրեն անկէ որ պաշտպանէ զիրենք:

Միւթեսարըփը թոյլ կու տայ որ անոնք մնան ֆանի մը չգրաւուած սենեակներու մէջ, մինչեւ որ, իրիկուան դէմ կը հասնի Հանի Օղլու Ապտուլ-լահ, նախկին անդամ մը Վարչական Խորհուրդին (Իտարէ մէնլիսի), եւ որուն ակնարկուած է իմ անցեալ Մայիս 19-ի նամակին ⁽¹⁾ մէջ, ընկերակցութեամբ Սուլուֆ Օղլու Մէհմէտի, Հանի Օղլու Ալի պէյի, եւ թապուր Աղասի Րեշիտ էփէնտիի, բոլորն ալ հրացանի ձեռին: Անոնք կը յանդիմանեն Միւթեսարըփը Հայերը պաշտպանելուն համար, եւ կ'ըսեն անոր թէ ամբոխը պիտի յարձակի կառավարական շէնքին վրայ, եթէ ան յամառի պատսպարելու զանոնք:

Միւթեսարըփը, ահաբեկած, անմիջապէս կը հրամայէ որ ապաստանեալները դրկուին բակը, ուր Քիւրտերն ու զափթիէները արդէն կրակ բացած էին այնտեղ հաւաքուած Հայերուն վրայ:

Երիտասարդ մը, անունով Սիմոն Ճիլնիլեան, որ հետագային բանտարկուեցաւ, կը պահուի Միւթեսարըփին կողմէ անոր այն խնդիրքին վրայ թէ՛ ինք գիտէր Ֆրանսերէն, եւ օգտակար կ'ըլլար թարգմանութիւններու համար: Մնացեալները կը ֆշուին բակը եւ անմիջապէս կ'ենթարկուին յարձակման:

Կառավարական Շէնքին մէջ ապաստանած 50 անձերէն կ'ազատին միայն 6 հոգի: Անոնց անուններն են. Սիմոն Ճիլնիլեան, Գարեգին Թիւթելեան, Սահակ Կեզերեան, Ստեփան Թիւթելեան, Ստեփան Պաղտոյեան եւ Նիկողոս Թիւթելեան:

(1) Turkey, Թիւ 5 (1896), էջ 195:

Վերջին երեքը, սակայն, հետագային կը սպաննուին քաղաքին մէջ:

Սահակ Կեզերեան կ'ազատուի Եագուպ փաշային¹ կողմէ, ակնարկուած իմ Յունիս 15ի հաղորդագրութեան մէջ, որ ապահովաբար կը գտնուէր Մալաթիա, եւ որ ճիշդ ժամանակին կը հասնի Կառավարական Շէնքը, փրկելու տղուն կեանքը:

Ներփակ ցանկը կը բովանդակէ անունները գրեթէ բոլոր անոնց, որոնք Կոտորուեցան Կառավարական շէնքի բակին մէջ:

Սպանդի ահուելի տեսարանը պատկերաւոր կերպով նկարագրուած է ինծի երկու Թուրքերու կողմէ, որոնցմէ մին ճիշդ այդ պահուն կանգնած է եղեր Կառավարական շէնքի դրան մօտ գտնուող պահնորդի խուցին մօտ, իսկ միւսը գտնուած է ճիշդ դիմացը գտնուող տուն մը: Այլ մահմետական մը, որ Միւթեսարըֆին մօտ եղած է, կը պատմէ ինձ թէ ինք տեսած է Հայերուն աստիճաններէն վար իջուիլը եւ բակին մէջ խողխողուիլը:

Մարմինը Նափուլիոն Պաղտոյեանի, ականաւոր մալաթիացի հայ մը, որ սպաննուած էր երբ կը փորձէր վերոյիշեալ դռնէն փախչիլ, կը կախուի մագործի մը խանութին առջեւ եւ խնդուփով՝ անոր միսը կ'առաջարկուի օխան 5 փարայի²:

Թապուր Աղասին կ'ամբաստանուի թէ իր իսկ ձեռքով սպաննած է պա-

(1) Turkey, թիւ 2 (1896), էջ 246: Այս նամակին մէջ կ'ըսուի որ Եագուպ փաշա, Թրքական բանակի հանգստեան կոչուած զինուորականներէն, կ'աղաատէ Պեհեմնիի Հայերը ստոյգ կոտորածէ:

(2) Եփրատ Գոլէճի մալաթիացի ուսանողները կը պատմէին նոյն բանը, եւ կ'աւելցնէին թէ երբ Միւթեսարըֆին դիմող Հայերը, որոնցմէ մին էր Նափուլէոն Պաղտոյեան, շատ կ'աղերսեն անկէ պաշտպանելու զիրենք, եւ Միւթեսարըֆը անտարբեր կը մնայ, Պաղտոյեան կ'ըսէ. «Հերիք է, տղա՛ք, չ'արժեք կեանքի մը համար այսքան աղերսել», եւ կը սկսի սանդուխներէն վար իջնել, ուր անմիջապէս կը սպաննուի վերէն արձակուած գնդակներով:

Ուսանողներէն մին էր իր որդին Եգուարդը, իմ մտերիմ ընկերն ու դասընկերը, որ նոյն ճակատագրին ենթարկուեցաւ 1915-ի կոտորածին: Վերջին անգամ իրմէն իմացայ Երզնկայէն, ուր զրկուած էր սպալուծեան պատրաստուելու, բայց չդիմանալով հայատեաց թուրք զինուորականներու ընթացքին, խուժք մը ալ սպաջու երիտասարդներու հետ փախած էր:

Եգուարդը Եփրատ Գոլէճի տաղանդաւոր շրջանաւարտներէն մին էր, մանաւանդ իբրեւ երաժիշտ. սքանչելի ջութակահար էր եւ Գոլէճի օրքեսթրայի ղեկավարը մէկերկու տարի: Մէկ քանի շաբաթէն կը տիրապետէր երաժշտական ոեւէ դործիքի: Երկու երեք շաբաթէն այնքան լաւ կը նուագէր սրինգով, որքան քանի մը տարուան վարժուածները: Նոյնը նաեւ երգեհոնի ու դաշնակի սլարադաններուն:

Արտասահմանի մէջ՝ ան կը դառնար մեծ երաժիշտ մը եւ ջութակահար: Այս էր կարծիքը ամենուն, որոնց մէջ էր Փրոֆ. Սամուէլ Խաչատուրեան, որ Գերմանիոյ մէջ կատարելագործած էր իր երաժշտական ուսումը, եւ որ այժմ կը գտնուի Եգիպտոս, ուր 1921-էն ի վեր հաստատած է իր երաժշտանոցը: Ուսանողութեան վերջին տարին ան թարգմանեց Շէյքսպիրի «Սիմօն Բոլեսլո»-ը, որ մնաց ձեռագիր ու հաւանաբար փճացաւ ալ ձեռագիրներու նման, իրենց տէրերուն հետ: Եգուարդի քոյրը, Պայծառ, որ եղբոր հետ միասին աւարտեց Եփրատ Գոլէճը, եւ աղատեցաւ կոտորածէն, այժմ կ'ապրի Սան Զրանսիքոյ:

տանի Աստիփան (Ստեփան) Պաղտոյեանը¹ (Նափուլէոնի եղբօրորդին), մին կառավարական շէնքը ապաստանածներէն:

Խոռվութեանց ծագումէն քիչ յետոյ մօտ 1500 Հայեր, այրեր, կիներ եւ մանուկներ, կ'ապաստանին հայ կաթոլիկներու Մայր Եկեղեցին: Անոնցմէ մօտ 20 անձեր զինուած կ'ըլլան հրացաններով եւ ատրճանակներով: Մեծ ու սպանալից ամբոխ մը շուտով կը հաւաքուի Եկեղեցիին շուրջ, բայց լսելով թէ զինուած մարդիկ կան ներսը, չի համարձակիր յարձակելու: Յետոյ, Միւթեսարըֆին կողմէ հրաման կը դրկուի Եպիսկոպոսին՝ հաւաքելու եւ յանձնելու Եկեղեցիին մէջ գտնուած զէնքերը իշխանութեանց, օգնութիւն խոստանալով այնտեղ ապաստանածներուն, եթէ հնազանդէին այս հրամանին: Խնդրոյ առարկայ զէնքերը, ըստ հրամանին, կը յանձնուին երեքշաբթի երեկոյ, բայց յաջորդ առաւօտ ամբոխը դարձեալ կը պաշարէ Եկեղեցին, կոտորելով կը բանայ դռները եւ կը սկսի կրակել այժմ առանց պաշտպանութեան մնացած Հայերու վրայ, քաջալերութեամբը Եագուպ Օղլու փաշա անունով «Պեֆնի»ի մը:

Այսուհանդերձ, Հայերը մեծ մասով կը յաջողին փախչիլ Ետեւի դռնէ մը եւ կը խուժեն բազմութեամբ Գարագաշ Օղլու Մէհմէտի տունը, ուր ներս կ'առնուին եւ կը պատսպարուին: Ապա՝ անոնք իրենց հիւրընկալին կողմէ կը տարուին զօրանոց պաշտպանութեան համար, ուր կը մնան հինգ օր:

Ամբոխը, Եկեղեցին մտնելէ ու կողոպտելէ յետոյ, կը փորէ գաւիթին մէջ գտնուող երկու շիրիմները, դուրս կը քաշէ դիակները կողոպուտի համար: Ապա՝ կրակի կու տայ Եկեղեցին, բայց մասամբ միայն կը յաջողի վընասել գայն:

Նոյն ատեն, 2000 Հայերու խումբ մը փախած ապաստանած էր Գրիգորեան (Լուսաւորչական) Եկեղեցին: Անոնցմէ ոմանք զինուած էին, եւ երբ ամբոխին կողմէ կատաղի փորձ մը կ'ըլլայ կոտորելով բանալու դռները, ապաստանեալներու ամենէն վնասկանները կը բարձրանան տանիքի պսակներուն վրայ եւ կը սկսին կրակի բռնել յարձակողները: Եկեղեցին երեք օր պաշարուած կը մնայ: Երրորդ օրուան երեկոյին, Հայերը կտրուկ հրաման մը կը ստանան Միւթեսարըֆէն թէ՛ յանձնելու են իրենց զէնքերը, որմէ յետոյ իրենց պաշտպանութեան համար պահակախումբ մը պիտի դրկուի: Շատեր չեն ուզեր հնազանդիլ այս հրամանին, բայց անոնք վերջապէս տեղի կու տան մեծամասնութեան: Ասոր վրայ՝ երկու մարդիկ յուսահատօրէն անձնասպան կ'ըլլան գնդակով. այս երկուքէն մին նախապէս փորձած էր սպաննել իր կինը:

Յաջորդ առաւօտ Եկեղեցին դարձեալ կը պաշարուի, խոստացուած պահակախումբը երեւցած չըլլալով, բայց Պեհեսնիէն եկած Եագուպ փաշա-

(1) Ստեփան Պաղտոյեան 1893-95-ին կ'ուսանէր Խարբերդի Եփրատ Գուէճը: Կոտորածի վախին սրտառուով այդ տարի մնացած էր Մալաթիա: Տասնեակ տարիներ յետոյ իսկ իր ուսուցիչները եւ իր դասընկերները յուշումով կը նկարագրէին անոր կազմական ու իմացական շնորհները: ԹԲԳՄ.

յին ճիշդ ժամանակին հասնիլը կը փրկէ կացութիւնը: Կը թուի թէ ան իրեն հետ տարած էր Միւթեսարը՝ եւ յաջողած էր ապահով կերպով տանիլ Հայերը, խառնիխուռն, դէպի գորանոց ուր արդէն հաւաքուած էին 3000 Հայեր:

Այսպէս, Մալաթիոյ գորանոցին մէջ, 5000է աւելի Հայեր կը մնան քանի մը օրեր, սեղմուած իրարու, խեղճօրէն սնանելով ամենէն հասարակ ու կոշտ հացով, առանց բաւարար չափով խմելու ջուրի, եւ ամենամեծ վախի ու սարսափի մէջ: Կաթուիկ Ուխտի Պետը, նախապէս ակնարկուած, որ ըստիպուած էր ապահովութեան համար գորանոց փախչիլ Ուխտի շէնքերէն, մինչ անոնք կ'այրէին իր վերեւ, շատ տխուր կերպով կը պատմէ ապաստանեալներու տառապանքը այդ քանի մը ահուելի օրերու ընթացքին: Մանուկներ կը ծնին, մանուկներ կը մեռնին. տեղ չկար շարժելու, եւ ոեւէ տեսակի առողջապահական կարգադրութիւն չկար:

Հետեւեալ դէպքերը կը կազմեն, թերեւս, Մալաթիոյ խռովութեան ամենասեւ կէտերը:

70 ՀԱՅԵՐՈՒ ԶԱՐԴԸ ՍԸՂԸՐԼԸՔ ԶՈՒՔՈՒՐԻ ՄԷՋ

Այս Հայերը փախած ու ապաստանած էին Հաճի Սըրթըք Պէյ անունով Թուրքի մը տունը: Հարիճ Օղլու Ապտուլլահ, ընկերակցութեամբ Ալի Պէյի, որոնց մասին խօսուած է Կառավարական Տան դէպքի առնչութեամբ, կու գան այստեղ երկու օր յետոյ, եւ կը ստիպեն որ ապաստանեալները թրփատուին, խոստանալով զանոնք ապահով առաջնորդել դէպի գորանոց, որու ճանապարհին, Հայերը յարձակում կը կրեն Ապտուլլահի ու Ալի Պէյի հրահանգով գործող խումբ մը մահմետականներէն Սըղըրըք Զուքուր կոչուած վայրին մէջ, որ կը գտնուի ճիշդ դէմը Միւթեսարը՝ անձնական բռնակութեան: Բոլոր Հայերը, մինչեւ վերջին մարդը, կը կոտորուին:

50 ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՆԵՐՈՒ ՍՊԱՆԴԸ

Ասոնք կը կոտորուին ճիշդ այն պարագաներուն ներքեւ որ կոտորուեցան Գըղըլ Քէշիշեանի տունը գտնուողները: Միայն կ'ազատի Փիլիպպոս անունով պատանի մը, որ կը յաջողի նետուիլ փողոց:

Այլ տխուր դէպք մըն էր մորթոտումը երկու թոռներուն Սուլթան Մկրտիչ անունով ծեր կնոջ մը, որ ուրիշ ոչ մէկ ողջ ազգական ունէր: Երբ խռովութիւնը կը սկսի շուկային մէջ, պառաւը կը կղպէ խանութին դուռը եւ իր հետ առնելով երկու տղաքը, 12 եւ 14 տարեկան, կը բարձրանայ տանիքը ու կը պահուրտի անոնց հետ ծխնելոյցներուն ետին: Խանութը բռնի կերպով կը բացուի ու կը կողոպտուի, եւ կողոպտիչները, տունը խուզարկելէ յետոյ, վերջապէս կը գտնեն Սուլթանն ու իր թոռները, սեղմուած իրա-

քու՝ տանիքին վրայ: Շուքուր Օղլու վարհապ անունով մարդ մը, կը բռնէ մանուկները, եւ հակառակ ծեր կնոջ արտասուքներուն ու աղաչանքներուն, կը կտրէ անոնց կոկորդները: Սուլթան Մկրտիչ այժմ բոլորովին անոք է:

Երեք Հայեր, որ բանտը կը գտնուէին խռովութեանց ժամանակ, կը սպաննուին այնտեղ: Անոնց կոկորդները կտրուած են պատուհանի ապակիի մը կամ թիթեղի կտորով մը: Անոնց անուններն էին. Սարգիս Մարտիկեան, Ատիեամանցի Նաթուրեան (Նէտիրեա՞ն) եւ Հէքիմխանցի Սարգիս:

Մահմետական պարոն մը, որ քննած է մարմինները, կը վկայէ այս ոճրի մասին:

Խիստ մեծ են թշուառութիւնն ու ամայութիւնը, որ այժմ կը տիրեն Մալաթիայի մէջ: Կաթուղիկ Ուխտը, Հայ եւ Բողոքական եկեղեցիները քանդուած են եւ հայ-կաթուղիկ եկեղեցին մեծ չափով վնասուած է: Հայկական թաղին մէկ մեծ մասը աւերակ է: Համաձայն ցանկի մը, որ խնամով պատրաստուած է Պր. Կէյթսի (1) կողմէ, որ նպաստի գործով Մալաթիա կը գրտնուէր երբեք այնտեղ էի, կան աւելի քան 1600 որբեր եւ առնուազն 510 այրիներ քաղաքին մէջ:

Այս դէպքերու գլխաւոր պատասխանատուութիւնը կը ծանրանայ Միւթեսարըֆին վրայ, որուն դիրքը սկիզբէն մինչեւ վերջը կը թուի եղած ըլլալ վարանոտ ու երկչոտ: Ան թոյլ տուած է որ հրացաններ բաշխուին մահմետականներուն՝ խռովութեանց ծագումէն առաջ, իր երկչոտութեամբ թոյլ տուած է անարդ սպանդը իր պաշտօնական բնակութեան պատերէն ներս, ան պատասխանատու է ջարդերու համար, որոնց զոհերը ինք գինաթափ ըրած էր՝ պաշտպանութիւն խոստանալով, ապա լքելով զանոնք ամբոխի կատաղութեան. եւ ինք անձամբ պատճառ եղած է սպանութեանը Սարաֆեան Օհաննէս անունով երիտասարդի մը, ստիպելով որ ան վերադառնայ եկեղեցի եւ զէնքեր փնտռէ այնտեղ, երբ արդէն զէնքերը յանձնուած էին եւ ամբոխը բռնի կերպով ներս մտած էր:

Քիչ յանցանք կարելի է վերադրել զինուորական հրամանատարին, որ Սվազէն հասաւ դէպքերու ծագումէն առաջ, եւ տկար էր այն ժամանակ:

Ժողովուրդին մէջէն, խռովութեան ընթացքին գլխաւոր պարագլուխն եղած է Հարիճի Օղլու Ապտուլլահ, որուն անունը այնքան յաճախ կ'երեւի այս տեղեկագրին մէջ: Ան մարդիկ զրկած էր զանազան քիւրտ ցեղերու, հրաւիրելով զանոնք որ մասնակցին Մալաթիոյ աւերումին: Ան օգնած էր մարթիններու բաշխումին, որոնցմէ 15 հատ հաւաքուեցան հետագային միայն մէկ թրքական թաղի մէջ ինձ ծանօթ թուրքի մը կողմէ, եւ ան ա-

(1) Կէյթս այդ ժամանակ Եփրատ Գուլէճի նախագահն էր, իստոյ եղաւ նախագահ Բուպէրթ Գուլէճի: Նախօրէն Պաղտոյեանի (որ բողոքական մըն էր եւ հաւանաբար մօտ ծանօթ մը Կէյթսի) դիակին թուրքերու կողմէ վաճառուիլը տեսնող այս միսիոնարը վերջին 25 տարուան ընթացքին եւ անկէ առաջ ամէն բան ըրաւ Ամերիկայի ծանօթացնելու «Ճէնթըլմէն» թիւրքը:

ռաջնորդող դեր մը ունեցած է այնպիսի արիւնահեղ տեսարաններու մէջ, որոնց նմանը դրեթէ չկայ:

Հաքիմը, որ այժմ պաշտօնադրուած է, եւ թապուր Աղասի Րեշիտ էֆէնտի մեծ միջոց հանդիսացած են Հայերու դէմ իրենց մահամետական հայրենակիցներու մոլեկրօնութիւնը դրդուելու մէջ:

Պահանջած եմ Շաքիր Փաշայէն (1) որ պաշտօնանկ ընէ եւ պատժէ Միւթէսարըֆը եւ թապուր Աղասին, եւ ձերբակալել տայ գլխաւոր ոճրագործները ժողովրդական տարրերու մէջ: Մարշալը կը վստահեցնէ զիս թէ Միւթէսարըֆը պիտի խայտառակուի, բայց կը թուի թէ չ'ուզեր այլ քայլ առնել, վախճալով թէ պիտի դրդուէ մահամետական ժողովուրդը:

Կ'ըսուի թէ Մալաթիոյ մէջ կողոպտուած գոյքերու մէկ մեծ մասը պահուած է թապուր Աղասիի, Հարիճի Օղլու Ապտուլլահի, Ալի Պէյի եւ Գարազ Օղլու Մէհմէտի տուներուն մէջ: Միւթէսարըֆը, որ մեծ հարստութեան տէր է, կը թուի թէ մեծ բաժին մը առած է արժէքաւոր իրերէն:

Մէկ քանի ականաւոր թուրքեր հիւրասիրաբար ընդունած եւ պատուաւոր կերպով պաշտպանած են մեծ թիւով Հայեր:

Գրգըլ Պաշ քիւրտերը ոչ մէկ մասնակցութիւն ունեցած են Մալաթիոյ խռովութեանց մէջ:

Ձերդ, եւլն.

(ստորագրուած) ՌԱՖԱՅԷԼ Ա. ՖՈՆԹԱՆԱ

ՅԱՆԿԸ ԱՅՆ ՀԱՅԵՐՈՒՆ ՈՐՈՆՔ ՍՊԱՆՆՈՒԵՑԱՆ

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ՇԷՆՔԻՆ ՄԷՋ

Յովհաննէս Թիւքէլեան եւ տղան Ստեփան
Նափուլէոն Պաղտոյեան
Ստեփան Պաղտոյեան
Արաքիիքցի Կարապետ
Սարգիս Ապտալեան
Յակոբ Գաբրիէլեան
Գրիգոր Թաթարեան
Գրիգոր Կոզմանեան
Գրիգոր Մընաւորեան
Սարգիս Կիւրեղեան
Գէորգ Կիւզէլ Քէշիշեան
Կարապետ Գալուզնեան

(1) Այս այն մարդն էր, որ եւրոպական դեսպաններու հաւանութեամբ Սուլթան Համիտի կողմէ ղրկուեցաւ հայկական նահանգները՝ իբր թէ մահամետականներու մէջ բարեկարգութիւններու գետին պատրաստելու, բայց ջարդերը հետեւեցան իր քայլերուն:

Վարդան Եղուրեան
 Յարութիւն Եղուրեան
 Յակոբ Եղուրեան
 Բագրատիոն Մկրտիչեան
 Սարգիս Քէլէեան
 Յովհաննէս Գրիգորեան
 Նազարէթ Գարապիպեոսեան
 Գէորգ Վիրէկեան
 Աւետիս Ուրլեան
 Կարապետ Եղուրեան
 Սարգիս Թիֆթիկեան
 Գոնտուրանի Յակոբ
 Գոնտուրանի Առաքել
 Պօղոս Շէֆէրեան
 Կարապետ Կենէկէզերեան
 Սահակ Մկրրեան
 Յովհաննէս Կիւտէնեան
 Պետրոս Տէտէեան
 Փիլիպպոս Տէլի Փիլոյեան
 Յակոբ Անտոնեան
 Ահարոն Տէր Պօղոսեան
 Միսսի Ղազար
 Յովհաննէս Գափոնթուզեան
 Պետրոս Թուրապեան
 Յարութիւն Զալմալեան
 Թորոս Մազմանեան
 Երկու Արաբկիրցիներ :

Միւսներուն անունները կը մնան անձանօք :

ՔԻՒՐՏԻ ՄԸ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԶԱՐԴԻ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Խարբերդի բրիտանական դեր-հիւպատոս Ռաֆայէլ Ա. Ֆոնթանա,
 1896 Մայիս 19 թուակիրով դրկած է ներքեւի վկայութիւնը Կ. Պոլսոյ բրի-
 տանական դեսպան Սըր Ֆիլիփ Քըրիի, որու բացակայութեան, Պր. Մայքըլ
 Հ. Հըրպըրթ 1896 Յունիս 5 թուակիրով դրկած է գայն Մարգէզ Սալըզպըրիի :
 ԹԱՐԳՄ .

Վկայութիւն մը, որ կը կրէ Ակչա քաղ (Ազնա Տաղ) Նահիէի Պեֆիր
 Ուշադի գիւղի բնակիչ Գըզըլ Պաշ Քիւրտի մը կնիքը ⁽¹⁾ :

Ես կը բնակիմ Պեֆիր Ուշադի գիւղը, Ակչա քաղ Նահիէի, Մալաթիոյ
 միւթեսարըփլիֆին մէջ : Այդ (Մալաթիա) քաղաքի խոովութիւններէն քանի
 մը օր առաջ Հէրիրնի Զատէ Ապտուլլահ Աղա, անդամ Մալաթիոյ Խտարէ

(1) Turkey, թիւ 8 (1896), էջ 195:

Մէնլիսի (վարչական հոբիուրդ), նամակ մը դրկեց մեզ, հրաւիրելով որ յարձակինք Մալաթիոյ Հայերուն վրայ: Սակայն, մենք նկատի չառինք գայն, գիտնալով որ նամակին բովանդակութիւնը հակառակ էր պարզ արդարութեան:

Խոռովութենէն քանի մը օր ետքը, յիշեալ պաշտօնեան, յայտարարելով որ մենք համաձայնութեան մտած ենք Հայերուն հետ, դրկեց Մալաթիացի Իզպաշի Շիւքրի Էփէնտին իր հետեւորդներով միասին, յետ առնելու նամակը, գոր առանց վարանելու յանձնեցինք երբ պահանջուեցաւ: Մէկ-երկու օր յետոյ գօրաց ջոկատ մը, ընկերակցութեամբ Պէյ Պէֆի Սէնիմ Օղլու Հանի Մէհմէտ, Գիւր (Քէօր) Հիւսէյն եւ Պէշիֆ աղաներու, եւ ասոնց հետեւորդներուն ու 3000 փւրտերու, գորս հաւաքած էին այլ վայրերէ, յարձակեցանք վարը յիշուած 25 գիւղերուն ⁽¹⁾ վրայ: Անոնք կողոպտեցին ինչ որ ունէինք, կոտորեցին 950 անձեր, չափահաս թէ մանուկ, եւ խոշտանգեցին մեզ: Վերապրողներէն 18 աղփատ գիւղացիներ ձերբակալուեցան եւ անկէ ի վեր բանտկը մնան, անօթի ու սարսափահար: Այս բաները ներդաշնակ չըլլալով արդարութեան ու ողորմածութեան, կը խնդրենք որ կարեկցելով մեր նեղութեանց, ընէք ինչ որ անհրաժեշտ է ընել մեզ օգնելու համար:

Մայիս 12, 1896

Յիշեալ Նահիէի ժողովուրդին մէկ Անդամը

Թրգմ. Ա. ՊԱՐՏԻՉԵԱՆ ⁽²⁾

Մալաթիոյ այս դէպքէն վերջ կառավարութիւնը ուզած է բոլորովին արդարանալ, հաւանօրէն եւ հիւսկատոսներու կազմած հաւաքական տեղեկագրին հակադդելու եւ Հայերը յանցաւոր ներկայացնելու համար:

Խ. Եղիայեան կը գրէ թէ «Դեռ գոհերու արիւնը չչորցած, կառավարութիւնը 150ի չափ աչքի զարնող Հայեր բանտը կը լեցնէ, իբր պատասխանատուներ, եւ դաւադրօրէն հանրագրութիւն մը պատրաստելով, դուրսէն դաւանան Հայեր կը փնտռէ որ վաւերացնեն գայն, Բ. Դուռ դրկելու համար: Շատեր կը մերժեն իրենց ստորագրութիւնը, Մկրտիչ Կեգիւրեանը կը տանին Միւթեսարըֆ Ալի Րիզա Փաշային, հոն ուրիշ թուրքերու ներկայութեան կը ստիպեն գայն որ ստորագրէ, բայց ան կը մերժէ, կը սպառնան մեռցնել գայն, բայց ան կը մնայ անդրդուելի՝ կրկնելով որ, «Եթէ կախեն ալ, ինք անմեղ մարդոց մահուան պատճառ չ'ըլլար»: Միեւնոյն պահուն ներս կը մտնէ Կեգիւրեանի ազատարար Պէտտոյ գատէ Ահմէտ Էփէնտին, կը միջամտէ եւ կ'ազատէ Մ. Կեգիւրեանը ստոյգ մահէ:

Բանտարկեալ Հայերը ազատ արձակուեցան ժամանակ մը վերջ, երբ

(1) Այս նամակը գրուած է թուրքերէն: Թէ՛ թուրքերէն բնագրերը եւ թէ անգլերէն թարգմանութիւնը դեր-հիւսկատոս Ժոն Թոմասի կողմէ ղրկուած են Պոլիս: Տըպուած է միայն թարգմանութիւնը. զանց կ'ընենք գրողներու անունները: ԹՐԳՄ.

(2) Այս վաւերագիրները, որոնք Ա. Պարտիզեան թարգմանած է, հրատարակուած են Նախ ԴՐՕՇԱԿ-ի մէջ եւ ապա ՀԱՅՐԵՆԻՔ Ամսագրի մէջ (24րդ, թիւ 4 եւ 6, եւ վերջապէս ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, թ. 41, էջ 9 եւ թ. 49, էջ 11):

Պոլսէն Շաֆիր փաշան իբրեւ «խաղաղութեան առաքեալ» Մալաթիա եկաւ։ Ան ձեւականութեան համար Միւթեսարըփը եւ մէկ երկու ուրիշներ «պաշտօնանկ» ըրաւ, բայց այդ «ալաթուրֆա» կեղծիք էր, իրողութիւնը այն էր որ անոնք աւելի կարեւոր պաշտօնով այլ վայրեր փոխադրուեցան։

Շէֆիր փաշա Մալաթիա եղած ատեն Գարագաշ գատէները իրենց տան մէջ հացկերոյթ մը կու տան, հրաւիրելով մէկ հայ ներկայացուցիչ եւ շատ մը թուրք երեսելիներ։ Հայերը իրենց համար լաւագոյն ներկայացուցիչը Տէր Եղիշէ Քահանայ Խաչատուրեանը կ'ընտրեն... Շաֆիր փաշան ներս կը հրաւիրէ Տէր Եղիշէն ՓԱՓԱԶ ԷՖէնՏԻ եւ այլ փաղափշականներով, ապա հաղորդելով որ ինք բանտարկեալ Հայերը, ազատ արձակել տուած է, թրքավարի յորդորներ կու տայ Հայոց ներկայացուցիչին։ Տէր Եղիշէն անայլայլօրէն կը պատասխանէ, «Վսեմաշուք փաշա, մենք միշտ փատիշահին արեւշատութեան համար աղօթած եւ միշտ խաղաղութիւնը սիրած ենք մեր ամբողջ հոգիով, ներեցէք համարձակութեանս որ առակով մը բացատրեմ ինքզինքս» *Կ'ըսէ եւ Լաֆոնդէնի Գայլի եւ Գառնուկի առակը կը պատմէ եւ կը վերջացնէ խօսքը ու քիչ վերջը հրաժեշտ առնելով կը մեկնի (տես ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Դ. տարի, Թ. 3, էջ 17)։*

Զեմ գիտեր թէ Խ. Եղիայեանի պատմած 150 ձերբակալեալներու պատմութիւնը արդեօք առանձին պատահա՞ր մըն է, թէ շփոթուած է Պատուելի Կիրակոսեանի 12 ընկերներով ձերբակալութեան հետ, որ ջարդէն վեց ամիս վերջ 1896 Ապրիլ 15-29-ին կատարուած է կարգ մը կասկածներով կամ զրպարտութիւններով։ Թերեւս լսուած էր թէ նպաստի դրամներէն մաս մը բաժին կը հանուի զէնք եւ վառօդ գնելու համար, եւ ասիկա պատճառ եղած էր Պատուելի Մարտիրոս Կիրակոսեանի ձերբակալումին, այն ամբաստանութեամբ թէ ան Անգլիական կառավարութեան հետ յարաբերութեան մէջ եղած է։ (Զէնք գնելու խնդիրը մնաց գաղտնի. Պատ. Կիրակոսեանի եւ ընկերներու ձերբակալումը այս խնդրին հետ կապ չունի)։

Պատուելի Մարտիրոս Կիրակոսեան բանտէն արձակուած է Հոկտեմբեր 9-ին, վեց ամիս բանտարկուելէ վերջ։

Ահա ամբողջական ցանկը 15-29 Ապրիլ 1896ին ձերբակալուածներուն. —

1. Վեր. Մարտիրոս Կիրակոսեան, հովիւ Հայ Աւետարանական

Համայնքին

2. Ասատուր աղա Որբերեան, վաճառական

3. Յարութիւն Էֆէնտի Ասլանեան, մտաւորական եւ պետական

սեղանաւոր

4. Գէորգ Էֆէնտի Ըպրքճեան, վաճառական

5. Մկրտիչ Էֆէնտի Տէր Բարթողիմէոսեան

6. Կարապետ Էֆէնտի Ղըղըլ Քեչիչեան, առեւտրական

7. Գրիգոր Էֆէնտի Վրիկեան, մտաւորական եւ արդուհալճի

8. Գրիգոր Էֆէնտի Ժամկոչեան

9. Գրիգոր Էֆէնտի Գըրքեաշարեան, Հաճընցի, օգնական հովիւ ու ուսուցիչ
Հայ Աւետարանականաց

10. Գասպար աղա Պոնափարթեան, սեղանաւոր
11. Միքայէլ էֆէնտի Թերխանեան, պետական դանձումի պաշտօնեայ
12. Պօղոս աղա Օրտուղի Պօյաճեան
Յետոյ կ'աւելնան.
13. Սիմոն Ճըլճըլեան
14. Յովհաննէս աղա Թերխանեան
15. Յակոբ աղա Թերխանեան
16. Պալօ աղա Չնքուչեան
17. Խաչաճան աղա Թերղեան
18. Յարութիւն աղա Կեղիւրեան
19. Յարութիւն աղա Ոսկերիչեան
20. Մահտեսի Կարապետ աղա Փարսօղլանեան

Ասոնցմէ յետոյ աղառ արձակուեցան 25 Յունուար 1897-ին, Պատուելի Մարտիրոս Կիլիկոսեանէն երեք ամիս ետքը:

Միքայէլ է.Թ. Թերխանեան

Սիմոն Ճըլճըլեան

Ը.

1915-Ի ՀԱՅԱՋԻՆՁ ԱՂԷՏԸ

Յետագարձ ակնարկով մը հարկադրուած եմ ներկայացնել այս աղէտը կանխող անցքերը եւ անոր ծնունդ տուող պարագաները, որպէսզի ճշդութի թէ ինչպէս պատրաստուեցաւ այս մեծ ոճիրը, որուն դո՛հ եղան թուրքիոյ Հայերը զրեթէ ամբողջովին:

Բացատրուեցաւ արդէն թէ ի՛նչպէս Պերլինի Վեհաժողովին 61րդ յօդուածին մեռեալ տառ մնալը պատճառ եղաւ որ խմորուին հայ ազգին մէջ

շարժումներ, որոնց նպատակն էր մղել եւրոպական դիւանագիտութիւնը որ հարկադրէ Թուրքիան դործադրելու իր յանձնառութիւնը Հայաստանի մէջ բարենորոգումներ դործադրելու եւ ապահովելու Հայոց կեանքը, դոյքը եւ պատիւը:

Տեսնուեցաւ որ այդ նպատակով գլխաւորապէս երկիրին մէջ կազմուած մարմինները ետքը միացան գրեթէ ամբողջութեամբ Նազարբէկի գլխաւորած Հնչակեանութեան մէջ, որ մինչեւ 1895 դործօն դեր մը կատարեց:

1895-էն ետք ղեկավարութիւնը անցաւ ուրիշ կազմակերպութեան մը ձեռքը, որ նոյնպէս կազմուած էր մինչեւ 1890 մասնաւորապէս Կովկասի եւ Ռուսիոյ մէջ գտնուող սղտիկ մարմիններու միութեամբ: Այդ միացեալ մարմինը, որ կը կոչուէր «ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹԻՒՆ», յետոյ եղաւ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹԻՒՆ: Ասոր վարիչները առ հասարակ Կովկաս ապրող Հայեր էին, որ Թուրքիոյ իրական կացութեան բնաւ տեղեակ չէին:

Այս Կովկասցի հայ երիտասարդները, որոնք զանազան գաղափարներու կը ծառայէին, կարծես թէ թրքահայ դատը իրենց զբաղում եւ դործըրած էին առանց հաստատուն եւ որոշ ծրագիրի եւ պատեհապաշտութեամբ: Ասոնք սլարազային համաձայն ծրագիր եւ ուղղութիւն փոխեցին: Ասով միայն կըրնայ մեկնուիլ Դաշնակցութեան յարափոփոխ ուղղութիւնը եւ իրարու հակասող ուղեգիծները (Օրիանդասիոն), որոնք աղիտալի հետեւանքներ ունեցան հայ ազգին համար:

Դաշնակցութիւնը իր առաջին քայլերուն ազդուած է մեծապէս ռուս ՆԱՐՈՏՆԻԿԱԿԱՆ (ՆԱՐՈՏՈՎՈԼՅԻ-ներու) յեղափոխական կուսակցութեանէն, վասնզի անոր առաջին կազմակերպիչներն եղած են Մոսկուայի Պետրովըսկայա Ակադեմիայի հայ ուսանողներէն Ռոստոմ Զօրեան եւ Մարգին Շաթրրեան, որոնք բաժնուած էին ռուսական այդ կուսակցութենէն հայ կազմակերպութիւն մը ստեղծելու՝ Թուրքիոյ Հայոց համար:

Անոնց մտադրութիւնը բնաւ համակրանք չգտաւ իրենց ընկեր ուսանողներուն մէջ, որոնցմէ ամենէն կարկառուն դէմքը՝ Սիմոն Զաւարեան — որ Դաշնակցութեան հիմնադիրներէն մէկը նկատուած է — այնքան զբաւուած էր ռուսական յեղափոխութեամբ որ հայկական անջատ յեղափոխութեան վրայ մտածել իսկ կը մերժէր, երբ իրեն հրաւէր կ'ըլլար միանալու «Հայ Յեղափոխականներու Դաշնակցութեան» եւ նոյնիսկ խորհրդակցական ժողովի մը, ուր ինքն ալ հրաւիրուած էր, Ստեփան Շահվերդեանին հետ, կը ջանար համոզել հաւաքուողները թէ զուտ հայկական քաղաքական դործունէութեան մը գաղափարը յիմար բան է եւ թէ հայ ժողովուրդին բախտը եւ բարօրութիւնը կապուած են Ռուսներուն հետ:

Նոյն ժխտական դիրքը բռնած էր Քրիստափոր Միքայէլեան — Դաշնակցութեան հիմնադիրներու ամենէն ազդեցիկը եւ հեղինակաւորը — 1889-

ին, վասնզի բոլորովին դրաւուած էր նարոտովուցիներու գործերով թիֆլիզի մէջ:

Բայց չի գիտցուիր ի՞նչ ներշնչման տակ Քրիստափոր եւ Ջաւարեան, երկուքն ալ օտար յեղափոխական դպրոցի աշակերտներ, եւ կատաղի ընկերավարականներ, դրեթէ օտարացած հայ կեանքէ, միջադպարին ընկերվարութենէ բաժնուելով դարձան ազգայնականներ, եւ իրենց վաղեմի համոզումները ծածկելով, կուսակցութեան ծրագիրի մէջ չներմուծեցին ընկերվարութիւնը, անշուշտ ազգին զանգուածը չխրտչեցնելու համար:

ԴՐՕՇԱԿի առաջին թիւին մէջ, որ 1891, Մայիսին տպուած էր գաղտնի տպարանի մը մէջ, նորակազմ կուսակցութիւնը կ'առաջագրէր թրքահայոց ազատագրութիւնը ձեռք բերել՝ մերժելով յոյս դնել դիւանագիտութեան եւ մարդասիրութեան վրայ, բայց պիտի աշխատէր ստիպելու համար Եւրոպան որ միջամտէր, ինչ որ նոյնն էր տարբեր տարազով մը Եւրոպայի վրայ յոյս դնելուն:

Այս կուսակցութիւնն ալ անիմաստ, անխորհուրդ եւ տղայական արարքներ գործելու մեղքէն ազատ չմնաց: Քանի մը տասնեակ հրոսակով Հայաստանը ոտք հանելու պէս ծիծաղելի ձեռնարկներ, (ինչպէս Կուկունեանին արշաւախումբը) անխուսափելի վիժումի մը մատնուած, ուրիշ արդիւնք չունեցան եթէ ոչ բանալ թուրք կառավարութեան աչքերը եւ դրզուել ազգամիջեան ատելութիւնները:

1895-էն սկսեալ իր գոյութիւնը աւելի շեշտուեցաւ եւ ինքն դարձաւ տիրողը եւ ղեկավարը, այնպէս որ այդ թուականէն սկսեալ դրեթէ հայկական շարժումներու պատասխանատուութիւնը իրեն կը պատկանի:

1895-ին ԴՐՕՇԱԿ սկսաւ հրատարակուիլ ժընեւի մէջ, այս անգամ աշխարհահայեացքի զգալի փոփոխութեամբ:

Նախ՝ յայտնի կը դառնար սքօղուած ընկերվարականութիւնը եւ բոլորովին կը վանուէր ոեւէ ձեւով եւրոպական դիւանագիտութենէն օգուտ աւելնկալելու գաղափարը: Այս մասին ԴՐՕՇԱԿի 1895-ի թիւերուն (թիւ 8 եւ այլ թիւեր) մէջ կը յայտնուի չափազանց իրապաշտ կարծիքներ որոնք մէկ խօսքով կը միտէին ապացուցանելու թէ անկարելի էր Եւրոպան շարժման մէջ դնել, ցոյցերով եւ խռովութիւններ յարուցանելով: Այսպէս «ԴՐՕՇԱԿ» կ'ապացուցանէր թէ ոչ մէկ յաջողութեան յոյս ունէր քրֆահայ յեղափոխութիւնը:

Այսպէս մէկ կողմէն կը հայհոյէին եւրոպական դիւանագիտութեան եւ միեւնոյն ատեն անկէ կը մուրային օգնութիւն, չմոռնալով երբեմն ալ սպառնալ, առանց խորհելու թրքահայ անդէն եւ անպաշտպան ժողովուրդին կացութեան վրայ:

Դաշնակցութիւնը մինչեւ 1896 իր ընտրած գործելակերպին համաձայն կարգ մը հրոսախումբեր կազմակերպելէ եւ ահաբեկութիւններ գործադրելէ ետք 1896 Օգոստոս 14-ին Պոլսոյ մէջ պանքայի ցոյց մը կը կատարէ, միեւնոյն ժամանակ Սամաթիոյ թաղին մէջ ռումբեր նետելով, եւրոպական դիւա-

նադիտութիւնը շարժելու համար: Սուլթան Համիտ, պաշտպանուած Ռուսիոյ Ձարէն այդ ցոյցը փոխադարձեց Կ. Պոլսոյ մէջ Հայերը ջարդել տալով:

1897-ին Արեւելքի մէջ հայկական կնճիռին վրայ աւելցաւ Կրետական ապստամբութիւնը, որուն հելլէն կառավարութիւնը միջամտեց եւ տեղի տրւաւ պատերազմի մը, որուն ելքը թէպէտեւ անպաստ Յունաստանի, սակայն նպաստաւոր եղաւ Կրետէի համար, վասնզի անոր տրուեցաւ ինքնավարութիւն: Թերեւս ասկէ խրախուսուած Դաշնակցութիւնն ալ յուսադրուեցաւ եւ աւելի դործօն աշխատանքի լծուեցաւ:

Քրիստափոր Միքայէլեան 1898-ին Թիֆլիսէն անցաւ ժընեւ եւ ձեռք առաւ Դաշնակցութեան դէկը, իբրեւ ղեկավար:

Առաջին փոփոխութիւնը, որ ան կատարեց Դաշնակցութեան դործելու եղանակին մէջ, ան է որ այլեւս դադրեցաւ ԴՐՕՇԱԿ դանդաղելէ եւրոպական անտարրեր դիւանադիտութեան դէմ, այլ ընդհակառակը այս անգամ սկսաւ շողմել, որպէսզի յոյս ներշնչէ ժողովուրդին (1899, ԴՐՕՇԱԿ, թ. 1): «Նշանաւոր հայասէր» Եւրոպացիներու կարծիքներուն արժէք մը տրուիլ սկսաւ, մինչ անոնցմէ ոեւէ դրական արդիւնք սպասել յիմարութիւն էր: Այս նպատակով հիմնուեցաւ Pro Armenia եւ կատարուեցան կարգ մը ձեռնարկներ, որոնց համար նիւթական միջոցներու պէտք կար: Այդ դումարները հայթաղութելու համար Դաշնակցութեան պետերը կը փակին հայ դրամատէր դասակարգին օձիքին: Եւ որովհետեւ հայ հարուստները չէին բանար իրենց քսակները, Քրիստափոր կը կաղմակերպէ ահաբեկիչ «Փոթորիկ» խումբը, որ ըստպանութիւններու դինով մեծ դումարներ կը կորդէ դրամատէրներէն:

Քրիստափորի ջանքերով Դաշնակցութիւնը ընկերվարական միջազգային կաղմակերպութեան կողմէ կ'որդեգրուի, եւ Փարիզի իր համագումարին մէջ կ'որոշուի որ ընկերվարական մամուլը ուշադրութիւն դարձնէ Թուրքիոյ Հայոց վիճակին վրայ:

Արդի՞ւնք... կարգ մը խորհրդարաններու մէջ քանի մը ընկերվարական երեսփոխաններու հարցումը եւ հարցապնդումը եւ կառավարութիւններու քանի մը սուտ-փուտ յայտարարութիւնները եւ ասոյա մոռացումն...:

Եւ եւրոպական դիւանադիտութեան անտարրեր հայեացքին տակ Սուլթան Համիտ ջարդերը — կարմիր եւ սպիտակ — եւ Քրիստափոր իր դործերը կը շարունակեն: Դաշնակցութեան ընդգրկած ուղղութիւնը երազային էր, նոյնիսկ առանց հաստատ եւ անշեղ ըլլալու իր ուղեգծին վրայ:

1896-ի ջարդերէն վերջ՝ Սուլթան Համիտ ուղեց իրաւախոհութեան մը դալ Դաշնակցութեան հետ, Տատեան Յարութիւն փաշայի միջոցով: Դաշնակցութիւնը կասկածով վերաբերուեցաւ այս առաջարկին հանդէպ, ինչ որ իր իրաւունքն էր, բայց միեւնոյն ատեն իր պարտքն էր չարհամարհել եւ հնարաւոր չափով օգուտ մը ապահովել առերես հաւատալ ձեւացնելով եւ փորձ մը կատարելով:

Դաշնակցութիւնը մերժեց շարունակել երկար ամիսներէ իվեր տեւող բանակցութիւնները:

Նոյնպէս Դաշնակցութիւնը Քրիստափորի ազդեցութեամբ մերժեց միանալ Երիտասարդ Թուրքերու, երբ անոնք առաջարկ բերին բոլոր յեղափոխական հոսանքներու միացեալ ջանքերով տապալելու Սուլթանին բռնապետութիւնը:

Քրիստափոր չկրցաւ զնահատել նաեւ «Հայ-Քրդական միութիւնը», որուն ընդառաջ եկած էին Պետրիսանի երկու որդիները, որոնք Հայերու կոչ կ'ընէին միութեան:

1902-էն սկսեալ Մակեդոնացիք զէն ի ձեռին կը պաշտպանէին իրենց դատը, պահանջելով ինքնավարութիւն կամ կցում Պուլկարիոյ, մինչ հայ կազմակերպութիւնները հազիւ դժգոհութեան խորհրդանշական արտայայտութիւններ միայն կ'ունենային մայր երկիրին մէջ:

Վրայ հասաւ ուրիշ ազէտ մը, որ ազգին ուշադրութիւնը դարձուց դէպի Կովկաս:

12 Յունիս 1903-ին Ջարական Ուքաղով մը գրաւուեցան հայ եկեղեցական կալուածները:

Հայ ժողովուրդը ծառացաւ այս բռնադրաւումին դէմ, եւ Դաշնակցութիւնը այս առիթը կրցաւ օգտագործել գլուխը անցնելով ընդդիմադրութեան, որ ինքնաբոլիս չարժում մըն էր, Դաշնակցութենէն անկախօրէն ստեղծուած: Այսպէս Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը շահեցաւ ժողովրդականութիւն եւ ստացաւ առատ դրամական միջոցներ: Դաշնակցութիւնը անխնայ ՏԵՐՈՐԻ ենթարկեց ոռւս պաշտօնատարութիւնը եւ սպաննեց երկրորդական եւ առաջնակարգ ոռւս պաշտօնեաներ:

Թուրքիոյ Հայոց ազատագրութեան համար կազմուած կազմակերպութիւնը այսպէս բացարձակ թշնամացաւ ոռւս կառավարութեան հետ, որուն դէմ իր պաշտօնաթերթին մէջ անլուր բաներ գրուած են:

Այսպէս Դաշնակցութիւնը սկսաւ մաքառիլ թէ՛ Թուրքիոյ եւ թէ՛ Ռուսիոյ դէմ, առանց կշռելու իր ոյժերուն սահմանափակ քանակը:

1904-ին Դաշնակցութիւնը կ'ընդգրկէր ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՆԱԽԱԳԻԾԸ եւ համերաշխութեան կոչ կ'ուղղէր Կովկասի մէջ գործող ուրիշ կազմակերպութիւններուն, որոնք թէեւ տարբեր իրենց ծրագիրներով, բայց բոլորն ալ նպատակ ունէին կռիւ մղել տիրող վարչաձեւին դէմ:

Դաշնակցութիւնը 1905-ին նոյնիսկ մասնակցեցաւ Փարիզի մէջ գումարուած Ռուսիոյ զանազան կազմակերպութիւններու խորհրդաժողովին, մշակելու համար համերաշխ գործակցութեան օրինագիծ մը:

Դաշնակցութիւնը յայտնապէս կը կոռէր Ռուսիոյ դէմ եւ այս տեսակէտով Կովկասեան ազգերու մէջ Հայերը առաջին դիծի վրայ կու գային ⁽¹⁾:

Ռուս ձարական կառավարութիւնը ինքն ալ դիմեց Համիտական մեթոտին, եւ 1905-ին հայ-թաթար ընդհարումներով Հայերը ջարդել տուաւ:

(1) Հոգ չէ թէ ոռւս ձարական կառավարութիւնը հաւածեւ սկսաւ Դաշնակցականները, որ յայտնի իրողութիւնները ուրացան եւ յայտարարեցին թէ Դաշնակցութիւնը Ռուսիոյ հետ գործ չունէր եւ միայն Թուրքիոյ Հայոց համար կազմուած էր:

Դաշնակցութիւնը այս պայքարին շնորհիւ աւելի զօրացաւ, վասնոր
ինքնապաշտպանութեան դործի մէջ ղեկավար դեր կատարեց:

Թէ՛ Ռուսերը եւ թէ՛ Թուրքերը իրենց նպատակին չհասան, սակայն թէ՛
Ռուսիոյ եւ թէ՛ Թուրքիոյ մէջ Հայերը տեսակ մը ատելութեան առարկայ ե-
ղան իբր անբաղձալի:

1905-ին Կովկասի մէջ վերջ տրուեցաւ Կալիցիներէն քաղաքականու-
թեան: Ռուս կառավարութիւնը հոտը առած էր յեղափոխութեան, եւ կ'ուզէր
սիրաչափի Կովկասեան ազգերը:

Այս նոր քաղաքականութեան առաջին նշանն էր 1905 Մայիսին Վորոն-
ցով Դաշկովի անուանումը իբր Փոքր-Արքայ Կովկասի:

Դաշնակցութիւնը փոխանակ հայ եւ ռուս ժողովուրդներու միջեւ
բացուած խրամը դոցելու, ընդհակառակը նոր փոխ-արքային անուանումին
առթիւ կոչ մը հրատարակեց եւ հրաւիրեց Հայերը որ ոչ մէկ ընդունելութիւն
չընեն անոր:

Բայց հազիւ ինն տարի ետքը Դաշնակցութիւնը լիովին, իր բոլոր ճիւ-
ղերով եւ յոխորտանքներով, ռազմական հեղինակութեամբ, իր բոլոր օրդան-
ներով եւ մտաւորականներով, մանուկի մը պէս խարուեցաւ Վորոնցով Դաշ-
կովէն եւ դարձաւ անոր կոյր դործիքը:

1905 Հոկտեմբերին պայթեցաւ ռուս յեղափոխութիւնը, որուն դադա-
ւիարական քարոզչութեան հիմն կը կազմէր ընկերավարութիւնը, հետեւաբար
Դաշնակցութիւնը ինքն ալ անմիջապէս ինքզինքն յայտարարեց ընկերավարա-
կան եւ շարունակեց իր դործունէութիւնը թէ՛ Թուրքիոյ եւ թէ՛ Ռուսիոյ մէջ:

1906-ին Ռուսիա կը խաղաղէր եւ Դաշնակցութիւնը կը սահմանափա-
կէր իր դործունէութիւնը միայն Թուրքիոյ մէջ:

Եւ որովհետեւ այլեւս հայասիրական շարժումը կասած էր եւ ամէն
կողմէ յուսախար եղած էր հայկական երազատեսութիւնը, Դաշնակցութիւնը
յուսահատ Դեկտեմբեր 1907-ին համաձայնութեան եկաւ Թուրքիոյ մէջ դոր-
ծող յեղափոխական մարմիններու հետ:

Սակայն տակաւին դործի չէին ձեռնարկած այդ արտասահմանեան
մարմինները երբ Սելանիկի Թուրք բանակը հարկադրեց Սուլթան Համիտը
վերահաստատելու 1876-ին Միտհատեան Սահմանադրութիւնը 1908 Յուլիս
11-24-ին:

Դաշնակցութիւնը որ 1901-ին մերժած էր դործակցիլ Երիտասարդ
Թուրքերու հետ, որովհետեւ անոնք 61-րդ յօդուածով Հայաստանի համար
բացառիկ կարգադրութեանց յանձնառութիւնը կը մերժէին եւ բոլոր Թուր-
քիոյ բարենորոգութիւնը առաջ կը քշէին, հիմա ինքնաբերաբար ամէն բան
զոհեց եւ յայտարարեց թէ Պերլինի 61-րդ Հայաստանի եւ 23-րդ Կրեաէի եւ
Մակեդոնիոյ վերաբերեալ յօդուածները կը կորսնցնէին իրենց դոյութեան ի-
րաւունքը եւ հայկական եւ մակեդոնական խնդիրները կը վերցուէին միջադ-
դային դիւանագիտութեան սեղանէն եւ կը դառնային Օսմանեան Պետութեան
ներքին խնդիրներ եւ կը կցուէին Թուրքիոյ ընդհանուր եւ հիմնական վերա-

կազմութեան հարցին (տես ԴՐՕՇԱԿ, 1909, թ. 4) :

Դաշնակցութիւնը պատեհապաշտօրէն զօրացած Իքթիսատ Թէրազզըի հովանաւորութեամբ եւ այն սերտ գործակցութեամբ որ ունէր «Երիտասարդ Թուրքեր»-ու հետ, չվարանեցաւ դառնալ օթանդակը կամ կամակատարը Երիտասարդ Թուրքերուն, որոնք իրականութեան մէջ կը պահէին Թուրք Համիտեան վարչաձեւին բոլոր աւանդութիւնները եւ ծրագիրները :

Ասոր կարկառուն փաստն էր Ատանայի ջարդը (1909 Մարտ 31—13 Ապրիլ), որուն Դաշնակցութիւնը հանդուրժեց եւ նոյնիսկ չկորսնցնելու համար իր դիրքը եւ ազդեցութիւնը, առանց վարանման համագործակցութեան դաշինք կնքեց Իթթիհատին հետ, ուրանալով նոյնիսկ իր հայկական հանգամանքը «ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ» դառնալով, ասոր համար իբր «արեան տուրք», ինչպէս իրենք կ'ըսեն — վճարելով 20.000 հայ զոհեր :

Իթթիհատը այսպէս իր սլոզին կապելէ ետք Դաշնակցութիւնը՝ հայ ամենէն ազդեցիկ կազմակերպութիւնը, այլեւս արհամարհեց Հայերը եւ ոչ մէկ բարենորոգչական քայլ առաւ երկիրին մէջ :

Հայոց համար ամենէն կենսական, հողային հարցին համար ոչ մէկ արդար կարգադրութիւն եղաւ : Նոյնիսկ ոչ մէկ բռնադրաւեալ հող իր հայ տէրոջ դարձուեցաւ եւ շարունակուեցան բոլոր հին Ռեթիմի յատուկ հարստահարութիւնները եւ կեղեքումները :

Եպարքոս Հիւսէյին Հիլմի փաշան Ատանայի ջարդին դերակատարներէն քանի մը իսլամ կախաղան բարձրացուցած ըլլալուն համար արտաքոյ խորհրդարանին հրաժարեցուցին եւ Հազգը փաշա — Իթթիհատի մէկ ուրիշ Եպարքոսը — անպատկառութեամբ, Հայաստանի հարստահարութեանց համար իրեն կատարուած դիմումներուն ի պատասխան, համբերութիւն կը յանձնարարէր մինչեւ Հայաստանի մէջ երկաթուղիներու կառուցումը եւ Քիւրտերուն քաղաքակրթութիւնը, այսինքն մինչեւ մէկ հայ չմնալը Հայաստանի մէջ ըստ Իթթիհատի հեռանկարին :

Գոնէ երկաթուղի շինելու նախաձեռնարկ ըլլային : Ընդհակառակը եղած առաջարկները, ինչպէս Զըսթըրի ծրագիրը կը մերժէին :

Շատ որոշ էր որ Սահմանադրութեան վերահաստատութիւնը խեղկատակութիւն մըն էր որ Թուրքերը կատարեր էին Ռեվալի տեսակցութիւնը չէզոքացնելու համար եւ կը մնային միեւնոյն Թուրքերը՝ մտայնութեամբ եւ նպատակներով :

1908—1912 չորս տարիներու ընթացքին Օսմանեան Սահմանադրութիւնը յուսախարութեան մը վերածուեցաւ եւ դժգոհութիւնը գրեթէ ընդհանուր էր :

Հայերն ալ, անոնց մէջ էին եւ առաջին կարգին վրայ կու գային, իբր դժգոհ եւ յուսախար :

Նոյնպէս Դաշնակցութիւնը, որ դէպի Իթթիհատ իր անձնասիրութեան մէջ ինքն ալ յուսախար եղած էր, սկսաւ դանդատիլ : «ԴԺԳՈՀ ԵՆՔ ԵՒ ՆՈՐ

Ռեժիսոր» կը գրէր ԴՐՕՇԱԿ (1910, թիւ 1), բայց չէր համարձակեր բաժնուիլ Իթթիհատէն, այլ ընդհակառակը միշտ մօտենալ կը փորձէր Թուրքերուն:

1911-ին, Ափրիկեան Տրիպոլիսի վրայ Իտալական յարձակման սկիզբը Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կը յայտարարէր թէ «Ընդհանուր հայրենիքին ըստանացող վտանգին առջեւ մենք կը դադրեցնենք մեր բոլորքները, այն մեծ վստահութեամբ, թէ հեռու չէ վերջապէս ողջմտութեան եւ արդարութեան յաղթանակը հին ռեժիմին աւանդութիւններու վրայ»:

Իթթիհատը՝ վտանգը, որմէ խուսափիլ կ'ուզէր իր ընդգրկած քաղաքականութեամբ, ինքը ստեղծեց:

Ռուսներէ քրիստոնէից դժգոհութիւնները առաջ բերին Պալքանեան երկիրներու դաշնակցութիւնը: Սերպիա, Գարատաղ, Պուլկարիա եւ Յունաստան միասնաբար Օսմանեան պետութեան դէմ պատերազմ հռչակեցին եւ միեւն Չաթալճա յառաջացան (1912): Այսպէս, Եւրոպական դիւանագիտութեան սեղանին վրայ եկաւ Արեւելեան խնդիրը իր ամէն մասերով, ինչպէս Հայկականով:

Հայերը, իրենք ալ իրենց ձայնը լսելի ընելու պատեհ առիթը ներկայացած կարծեցին, եւ իբր ստացուած իրաւունք Պերլինի դաշնագրութեան անգործադրելի եւ մեռեալ տառ մնացած 61-րդ յօդուածին գործադրութիւնը ակնկալեցին Եւրոպական պետութիւններու միջոցով:

Արաբներն ալ սկսած էին խլրտիլ եւ իրենք ալ Սիւրիոյ եւ Միջագետքի համար պահանջներ կը ներկայացնէին:

Երեւոյթները այնպէս էին որ Եւրոպա կ'ուզէր արմատական կերպով կարգադրել Արեւելեան խնդիրը:

Դաշնակցութիւնը, որ Իթթիհատը շահելու համար հանդիսաւորապէս հրաժարած էր 61-րդ յօդուածէն, կերպով մը յետս կոչուամով, անոր գործադրութեանը փափաքեցաւ եւ օգնեց թրքահայ պաշտօնական մարմիններու որ դիմումներ կատարեն:

Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին թելադրութեամբ Գէորգ Ե. Կաթողիկոսը դիմեց Չարին, որուն բարեացակամ հաւանութեամբ կաթողիկոսը, Պօղոս Նուպարի նախագահութեամբ Ազգ. Պատուիրակութիւն մը կազմեց Եւրոպական պետութեանց օժանդակութիւնը խնդրելու համար Պերլինի 61-րդ յօդուածին գործադրութեան համար:

Ռուս կառավարութենէն կախում ունէր շատ բան: Իրապէս ան էր որ ձեռք առած էր խնդիրը, յայտնի չէր թէ որ աստիճան անկեղծութեամբ: Վորոնցով — Դաշկովի փոխարքայական պաշտօնատունէն կը ղեկավարուէր հայկական շարժումը, եւ անոր մէջ Դաշնակցականներու դերը ակներեւ էր: Հակառակ անոր որ 1912-ին տակաւին Դաշնակցութիւնը Ռուսիոյ դէմ կը փչէր եւ Նովոչերկանսկի նահանգային դատարանին քննիչ Լըժինի ամբաստանադիրով Դաշնակցականներ դատի ենթարկուած եւ դատապարտուած էին աքսորի եւ բանտի, 1913-ին Դաշնակցութիւնը եւ ռուս պաշտօնատարներ

նստած ծունկ ծունկի կը խորհրդակցէին, եւ «ընկերվարական-յեղափոխական» Դաշնակցութիւնը գիրկընդխառնուած էր «ամենաբարբարոս» ձարականութեան հետ եւ կը թշնամանար յայտնապէս Թուրքիոյ հետ:

Բ. Դուռը նեղ կացութեան մէջ էր եւ ընկճուած: Ուստի, ինչպէս միշտ ըրած է այս տեսակ պահերու, Հայոց գանդատներուն իրաւացիութիւնը ընդունելով, խոստացաւ Հայաստանի վիճակը բարւոքել, միայն կ'ուզէր որ հարցը կարգադրուէր Հայերու եւ Թուրքերու միջեւ, առանց արտաքին միջամտութեան եւ հակակշռի:

Որոշ էր որ այս խոստումները ի՛նչ արժէք ունէին: Հայերը եւրոպական իսկակշռի պահանջը, որ մեծ պետութիւնները իրենք կը դնէին, չէին կրնար մերժել, ուստի Բ. Դրան խոստումներուն հաւատք չընծայեցին եւ չհրաժարեցան եւրոպական հակակշռի պահանջէն, որ միակ երաշխաւորութիւնն էր: Հայերը այնքան անգամ խաբուած էին Բ. Դրան խոստումներէն որ կարելի չէր որ ոեւէ Հայ, ինչ որ ալ ըլլար իր դիրքը եւ դերը, տեղի տար այս տեսակ պահանջի մը առանց ազդադաւ նկատուելու:

Օսմանեան Պետութեան ճգնաժամային մէկ վայրկեանին Հայերու Ռուսիոյ կողմէն պաշտպանուիլը, եւ Հայերու եւրոպական հակակշռը չմերժելը, այլ ընդհակառակը պահանջելը, բոլորովին սրեց Թուրքերու ատելութիւնը:

Ուստի Իթթիհատը, որ ողորդելով եւ շողոքորթելով արդիւնք մը չէր ձրցած ձեռք բերել, սկսաւ ձեռքի տակէ սպառնական միջոցներ ալ գործադրել եւ գաղտնի կերպով Թուրք տարրը գրգռեց Հայերու դէմ ՊՈՅՔՈԹԻ Էնթարկելով զանոնք, որպէսզի տեղի տան:

Ասոր համար Իթթիհատը չէր վարաներ յայտնապէս սպառնալ եւ սուրը շողացնել Հայոց աչքին: Այսպէս Տոքթ. Պեհաէտտին Շաքիր, գլխաւոր հեղինակը հայկական 1915-ի սպանդին, մասնաւոր անհատներու իր ըրած սպառնական յայտարարութիւններէն զատ, երբ պոյքոթին համար իրեն դիմում կ'ըլլայ, չի վարանիր հրատարակութեամբ յայտարարելու թէ «Թուրքերը վշտացած են Հայերուն՝ բարենորոգմանց խնդիր մը մէջտեղ նետելուն եւ Մեծ Տէրութեանց դիմելուն համար: Միևնդեռ Թուրքերը կը սպասէին որ Տէրութեանց միջամտած ժամանակ, Հայերը անոնց բերանը գոցէին ըսելով որ իրենց գոհ են քուրֆ վարչութենէն, եւ միւս կողմէ Բ. Դուռը դիմելով, որ պատրաստ էր գիրենք ամէն կերպով գոհացնելու...: Թուրքերը կը սպասէին որ Պատրիարքարանն ու կուսակցութիւններն ուղղակի համաձայնէին Բ. Դրան հետ. որով պէտք չի մնար Պողոս Նուպար փաշայի պաշտօնին: Թէեւ կառավարութիւնը չի փաշալերեր պոյֆոքը, բայց նաեւ Իթթիհատեանի իրենց կրօնակիցներուն վրայ ի գործ չեն կրնար դնել որ անպատմաւ Հայոցմէն առեւտուր ընեն:

Թուրքերը ուշ կը բարկանան, բայց երբ անգամ մը բարկանան, երկար ատեն փէն կը պահեն... Հայերը պէտք չէ ջարդի վախ ունենան: Ուրիշ բան է եթէ տեղ մը պոմպա նետուելիք ըլլայ: Հետեւանք շատ ծանր կրնայ ըլլալ...»: (Բիւզանդիոն, Թ. 5276, 1914, Փետրուար 15-28):

Այս յայտարարութիւնները կը մատնէին թէ ՊՈՅՔՈԹը կազմակերպուած էր Իթթիհատի կողմէն իբր սպիտակ ջարդ, որպէսզի Հայերը տեղի տային :

Բայց Հայերը չտկարացան, վասնզի մարդկօրէն անկարելի էր, այնքան ջանքերէ եւ այնքան տառապանքներէ ետք, երբ ազգին փափաքներուն իրագործումի հաւանականութիւնը այնքան մօտ կ'երեւար, լքել մեր դատը եւ անձնատուր ըլլալ խոստմնադրութ թուրքին : Այսպիսի արարք մը խիստ մեղադրելի պիտի ըլլար :

Ոչ ոք կրնար նախատեսել ապագան :

Հետեւաբար դատապարտելի ոչինչ կար այս մերժումին մէջ, որ ազգովին ցոյց տրուեցաւ թրքական պահանջին հանդէպ :

Պէտք է արդար ըլլալ եւ ամբողջ յանցանքն չբեռցնել Հ. Յ. Դաշնակցութեան վրայ, վասնզի այդ օրերուն բոլոր ապրողներն ալ համաձայն էին եւ ընդհանուր համամտութիւն կար որ Հայերը չխաբուէին կրկին թրքական խոստումներէն :

Թէ ազէտը այս համեմատութիւնը պիտի առնէր եւ թուրքերը այս սաստկութեամբ պիտի հալածէին, ջարդէին Հայերը, ոչ ոք կրնար երեւակայել, վասնզի անմարդկային ու դադանային էր ջարդել անխնայ օրօրոցի մանուկներէն մինչեւ իննսունամեաները, առանց սեռի խտրութեան :

Սխալ է եւ անկարելի վճռական կարծիք մը յայտնել ըսելու համար թէ Հայերու կողմէ ցոյց տրուած տարբեր ընթացք մը տարբեր արդիւնք մը պիտի տար : Եթէ Հայերը աւելի խոհական եւ աւելի խորամանկ ըլլային եւ առանց ցուցադրութեան գործել զիտնային, արդեօք կարելի՞ պիտի ըլլար չարիքը սահմանափակել, խնդրական հարց մըն է, որուն մասին վճռական կարծիք մը յայտնել կարելի չէ :

Միայն կրնանք անվարան ըսել թէ եթէ թուրքերը պատրուակներ կը փնտռէին, և ատիկա պիտի դնէին անպատճառ դայիկն հողերանութեամբ որ դառնուկը պիտի պատառէր. այդ պատրուակները մենք պէտք չէր որ հայթայթէինք անխորհրդաբար եւ անիմաստ յոխորտութեամբ, կարծելով թէ ամէն ինչ վերջացած է եւ կարելի է թուրքը արհամարհել : Ճիշդ այս շրջանին, երբ Բ. Դուռը իր օձիքը ձեռք տուած էր եւ իր վրայ ճնշումներ կը դործադրուէին յանձնառութիւն առնելու համար որ Հայաստանի բարենորոգումները գործադրէ, ցուցարարութիւններ եղան եւ գրգռութիւններու տեղի տրուեցաւ :

Ասոնցմէ մէկը եղաւ 1912-ին Հայ Գիրերու գիւտին 1500ամեակին եւ Հայ Տպագրութեան 400ամեակին տօնակատարութիւնները, որոնք երկիրին ամէն կողմերը կատարուեցան փառաշուք կերպով :

Ասիկա տեսակ մը ապտակի մը տպաւորութիւնը թողուց թուրքերուն վրայ, որոնք տիրապետող ազգ մը ըլլալով հանդերձ (Միլլէթի հագիմէ) քաղաքակրթապէս այնքան յետամնաց էին որ իրենց սեփական գիրը չունէին, մինչ Հայերը 1500 տարիներէ իվեր ունէին :

Թուրքերը իրենց այդ նեղ օրերուն կատարուած այդ հանդէսները դիտելով կը կատարէին :

Յ. Մ. Սերայի իբր ականատես կը պատմէ այդ առթիւ կատարուած տօնակատարութիւնները «երբ քուրֆ մուխանդ մուլաներ կը դիտէին հազարաւոր հայ աշակերտութեանց ֆաղաֆէ ֆաղաֆ շֆերթը, իրենց գեհեմատիպ շրթներէն կը պոռթկային ԿԵԱՎՈՒՐՆԵՐԸ կատարեմ, գլուխսին ելլալիք կայ, ինչալլահ շուտով... : Բայց ո՞վ կարելութիւն կու տար այդ «ցրմ-դած»ներու ցափոտութիւններուն» : (Փոքորիկին ազդանշանները ՊԱՅՔԱՐ, ԼԵՍԱՐԻ, Թ. 96, 24 Ապրիլ 1957) :

Թրքական հոգեբանութեան ուշադրութիւն չընծայելու այս հակումը եւ անզգուշութիւնը ամէն կողմ ցոյց կու տային Հայերը : Այսպէս գրգռութիւնը աւելի կը շեշտուէր ամէն կողմ :

Հայերը շատ բնական է աւելի անշրջահայեաց դարձան երբ ռուսական սպանալիքի տակ երկար եւ տաժանելի բանակցութիւններէ ետք, Եպարքոս Սայիտ Հալիմ փաշա ստորագրեց 8 Փետրուար 1914-ի համաձայնութիւնը, որով Թուրքիա յանձն կ'առնէր Հայաստանի Բարենորոգութիւնները գործադրել եւրոպական մեծ պետութեանց հաւանութեամբ նշանակուած երկու եւրոպացի մարզպաններու հսկողութեան տակ եւ եւրոպական հակակշիռով (ՔՈՆԹՐՈՒՆԸ) :

Իթթիհատը չմարսեց Հայերու իրեն խոստումին չհաւատալը եւ բարենորոգումներու ծրագրին ընդունելութենէն ետքը լեցուած ատելութեամբ շարունակեց գրգռութիւնները ընդդէմ Հայոց :

Սակայն ասոնց ամենուն հանդուրժեցին Հայերը, վասնզի իրական արդիւնք մը կար եւ բարենորոգութիւններու գործը եւրոպական հակակշիռի տակ իրագործուելու սկսած էր :

Նոյնիսկ երկու եւրոպացի մարզպանները ընտրուած էին եւ անոնցմէ մէկը Վան գացած էր : Յուսալից էր Հայը : Սակայն մեր չար բախտէն Եւրոպայի քաղաքական աշխարհը մթազնեցաւ սերպ հայրենասէրի մը կողմէ Սերայեվոյի մէջ Աւստրիոյ գահաժառանգին եւ կնոջ սպանութեամբ (28 Յունիս 1914) :

Ամիս մը չանցած ամբողջ Եւրոպա կ'այրէր հրդեհէ մը եւ բոլոր եւրոպական մեծ պետութիւնները երկու խումբի բաժնուած իրարու դէմ պատերազմիլ սկսած էին :

1914 Օգոստոս 1-ին, աշխարհ տակնուվրայ կ'ըլլար եւ 27 տէրութիւններ իրարու դէմ կը կռուէին :

Զորս տարի (1914-1918) տեւող այս պատերազմին մէջ պիտի քանդուէր շատ բան եւ մանաւանդ քիչ ու շատ հաստատուն այն վիճակը, որ «Եւրոպական հաւասարակշռութիւնը» կ'որակուէր եւ գրեթէ քառասուն տարիներու անցեալ մը ունէր, երկու խումբերու բաժնուած երեք առ երեք մեծ պետութիւններով :

Առաջինը Երրեակ Զինակցութիւնը Գերմանիոյ գլխաւորութեամբ եւ

Աւստրիոյ եւ Իտալիոյ մասնակցութեամբ եւ միւսը՝ Երրեակ Համաձայնութիւնը, մասնակցութեամբ Ֆրանսայի, Ռուսիոյ եւ Անգլիոյ:

Ասոնցմէ առաջինն էր որ շղթայազերծեց պատերազմը, որ Հայոց համար աննախընթաց աղէտ մը եղաւ, վասնզի 1 Նոյեմբեր 1914-ին Թուրքիա պատերազմի մտաւ Գերմանիոյ կողքին, իր դարաւոր թշնամիին՝ Ռուսիոյ խորտակումին նպաստելու համար:

**

Առաջին Համաշխարհային պատերազմի չորս տարիներուն Հայերը, ինչպէս Թուրքիոյ ամէն կողմերը, նոյնպէս նաեւ Մալաթիոյ մէջ, ապրեցան իրենց ամենէն դժբախտ օրերը, ենթարկուելով բոլոր այն չարիքներուն, զորս յղացած էր Իթթիհատ-Թերազգըի ջոկերը: Ծրագիրը, որ այս Թուրք կուսակցութիւնը շինած էր Հայոց բնաջնջումն էր, ինչպէս կը պարզուի 1916 Սպրիլ 15-ի Իթթիհատ-Թերազգըի ընդարձակ մէկ զեկուցումէն (տես ասոր ամբողջական թարգմանութիւնը, ՊԱՏՄ ՈՒԹԻԻՆ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 1443-1445):

Միտհատ Շիւքրիւ, այն օրերու Իթթիհատի ընդհանուր քարտուղարը, 1953-ին «ՐԵՍԻՄԼԻ ԹԱՐԻՀ» անուն հանդէսի մը մէջ հայկական տարագրութեան եւ ջարդերու մասին իր ըրած յայտարարութիւններուն մէջ Իթթիհատ-Թերազգըի կուսակցութիւնը արդարացեալ կը նկրտի կատարուած անորակելի անգթութիւններու պատասխանատուութիւնը մասնաւոր կերպով բեռնելով Էրզրումի Թեշքիլաթը Մահսուսա Հէյէթիի (մասնաւոր կազմակերպութեան մարմին) ղեկավար յայտնի Իթթիհատական Պեհաէտտին Շաքիրի եւ Տիար-պէքիրի կուսակալ Տոքթ. Րեշիտի պէս մարդերու վրայ ⁽¹⁾, բայց վաւերագիրներ ցոյց կու տան թէ ոճրային ծրագիրը բուն կուսակցութեան գործն էր եւ զայն իրագործողը ներքին գործոց նախարար Թալէաթն էր, որուն ծածկագիրը հրահանգները գտնուած են ետքը:

Միտհատ Շիւքրիւ այնպէս ցոյց կու տայ որ իբր թէ յայտնի ըլլալով հանդերձ որ Հայերը տրամադիր չէին Թուրքերու հետ հաւաքաբար գործելու, Իթթիհատը միայն Հայերէն ծածկել որոշած էր ձեռք առնուած միջոցները եւ պիտի ապահովէր Հայերու բարօրութիւնն ու երջանկութիւնը...: Այս հրահանգին չէ անսացած Պեհաէտտին Շաքիր մանաւանդ երբ Հայերը ոռւս ձաքական գործակալներուն դրդումով տեղ տեղ սպառազինուած եւ Թուրքիոյ սահմանային դաւառակներուն վրայ արիւնալի յարձակումներ գործած են (աղնարկութիւն հայ կամաւորական գունդերու):

Բայց այս չքմեղանքը չինծու ըլլալը բացորոշ է:

Հայկական զարհուրելի եղեռնին պատասխանատուութենէն պաշտօնական

(1) Այս մասին իր յայտարարութիւններուն թարգմանութիւնը տես «Արեւ»ի 27 Յուլիս 1953:

Թուրքիան եւ զայն զեկաւարող Իթթիհատ Թերազը կուսակցութիւնը ու բոլոր թրքութիւնը չեն կրնար խուսափիլ:

Նոյնիսկ իրենց զինակից Գերմանիան չի կրնար արդարանալ ոեւէ կերպով, քանի որ թրքական բազուկը զօրացուցած եւ քաջալերած է, ինչպէս կը հաստատուի նոյնիսկ գերմանական վաւերագիրներով եւ գերման քանի մը խղճամիտ եւ արդարադատ ականատեսներու վկայութեամբ⁽¹⁾:

Այնպէս որ իզուր է անհատներու վերագրել: Բացորոշ է թէ Հայերու բնաջնջման ծրագիրը թուրք ազգային յղացում մըն էր, զոր դործադրեցին Թուրքերը լիովին եւ անոր կատարեալ համաձայնութեամբ, եւ չատ հազուադիւտ քանի մը Թուրքեր էին որ համամիտ չէին:

Ասիկա կը հաստատեն Զինագաղարէն յետոյ ձեռք անցուած ծածկագիրք բազմաթիւ հեռագիրներ ուղղուած զանազան դաւառական իշխանութիւններու⁽²⁾:

Ասոնց մէջ էր նաեւ Կ. Պոլսոյ Նուրը Օսմանիէի Իթթիհատի կեդրոնական քլիւպին մէջ դրոշմուած երկու հեռագիրները, որոնցմէ մէկը Թալէաթ կ'ուղղէր եւ միւսը Պեհաէտտին Շաքիր, Մալաթիոյ Իթթիհատի մասնաճիւղին:

Թալէաթ կը գրէր շնականօրէն.

«ԲՆԱԶԻՆՁ ԸՐԷՔ ԶԵՐ ԳԱՒԱՌԸ ՂՐԿՈՒԱԾ ԵՒ ՀԱՒԱՔՈՒԱԾ ՀԱՅԵՐԸ, ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԵՒ ՆԻԻԹԱԿԱՆ ԱՄԷՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ ԻՆՑԻ ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒ ՊԱՅՄԱՆՈՎ»:

Իսկ միւս հրէշը կը գրէր.

«ԿԷՏ ԱՌ ԿԷՏ ԳՈՐԾԱԴՐԵՑԷՔ ՀԱՅԵՐԸ ՍՊԱՆՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ ԶԵԶԻՏՐՈՒԱԾ ՀՐԱՄԱՆԸ»:

Այս ծրագիրին յղացումը անհատէ մը կախում չ ունենալու, այլ ընդ-

(1) Տեսնել յատկապէս Հ. Յակոբոս վրդ. Տաշեանի աշխատասիրութեամբ պատրաստուած «Հայ ազգին տարագրութիւնը գերմանական վաւերագիրներու համեմատ» աշխատասիրութիւնը, որուն Ա. մասը 1921-ին հրատարակուած է Վիեննայի Մխիթարեանց տպարանէն: Դժբախտաբար Բ. մասը լոյս չէ տեսած: Անոր ընթերցումը կը հատատէ թրքական չքմեղանքներուն ստույգութիւնը եւ Գերմաններուն մեղսակցութիւնը: Իսկ Չաւէն Պատրիարք իր ՅՈՒՇԵՐՈՒՆ մէջ (էջ 50) կը յիշէ թէ Մուսուլի գերման հիւպատոսը Հոլշթայն պատերազմը չսկսած Մուշի եւ Բաղէշի կողմերը շրջելէ վերջ տեղեկագրած էր Պերլին թէ Հայերը անվտանգեւի տարր մըն են եւ Համաձայնականներու նուիրուած:

(2) Այս տեսակ հեռագիրներու հաւաքածոյ մը հրատարակած է Արամ Անտոնեան երեք լեզուներով: Անգլերէն հրատարակած է գերկոմս Կլաթըսթոնի յառաջաքանով 1920-ին: The Memoirs of Naïm Bey, Turkish Official documents relating to the Deportations and Massacres of Armenians compiled by Aram Andonian, with an introduction by Viscount Gladstone. London, 1920.

Նոյնպէս Արիս Գալֆայեան (Այժմ Տ. Կարապետ Ա. քհն.) հրատարակած է բաւական թիւով հրահանգներ եւ հեռագիրներ, լուսանկարուած, իր 20 ՄԱՆԼՈՒ հատորին մէջ:

Տեսնել նաեւ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ (էջ 1451--1465):

Հանուր թրջական առաջադրութիւն մը ըլլալուն նշանները եւ փաստերը այնքան շատ են որ նոր նոր ապացոյցներու պէտք չկայ, բայց կ'արժէ մէջբերել Կարնոյ Մեղոնի Վարդգէսի 12 Մայիս 1915-ին ունեցած մէկ տեսակցութիւնը ներքին գործոց նախարար Թալէաթին հետ, որ ամենայն անպատկառութեամբ առանց վերապահութեան պարզապէս կը յայտարարէ թէ կառավարութիւնը որոշած է Հայերը ջարդել, ոչ թէ անոր համար որ Դաշնակցականներ յեղափոխական ծրագիրներ ունէին, այլ անոր համար որ Հայերը ճիւղեր ըրած էին, եւ ասկէ առաջ կատարած էին, բարենորոգումներ ձեռք բերելու համար, եւ ինչ որ Ապտիւլ Համիտի օրով ալ եղած էին ջարդերուն պատճառ:

Թալէաթ այդ օրը Վարդգէսին բառ առ բառ սա շատ նշանակելի յայտարարութիւնը ըրած է.

«Մեր տկարութեան օրերուն Ադրիանուպոլսոյ վերագրաւումէն յետոյ, դուք մեր վզին փաթթուեցաք եւ հայկական բարենորոգումներու խնդիր մը բացիք: Ահաւասիկ թէ ինչու մենք պիտի օգտուինք այն նպաստաւոր կացութենէն, որուն մէջ կը գտնուինք. այնպէս մը ցրուելու է ձեր ժողովուրդը որ ամբողջ 50 տարիներ ալ բարենորոգումներու գաղափարին համար դուք ձեր գլուխը վեր չառնէք»:

Վարդգէս կը պատասխանէ. «Դուք ուրեմն դիտաւորութիւն ունիք Ապտիւլ Համիտի գործը շարունակելու»: Թալէաթ կը պատասխանէ մէկ բառով՝ «ԱՅՈ» ըսելով (Լորտ Պրայսի, «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԱՐԴԵՐՈՒ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐԸ», տպ. Կ. Պոլիս, 1920, էջ 206-7):

Ասիկա կը հաստատէ թէ ծրագրուած էր Հայկական բնաջնջումը կանխէն, այսինքն 1912-1913-էն, եւ գուցէ այն ատենէն իսկ որոշուած էր Հայերու բնաջնջումը առիթ ներկայացած ատեն: Ասոր համար ուրիշ շարժառիթներ ալ կային:

Միայն հոս ներկայացնել Կ. Պոլսոյ Գերման դեսպան Վանդենհայմի 31 Մայիս 1915 թուականով մէկ նամակին սա տողերը, որոնք բաւական են գաղափար մը տալու համար Գերման մեղսակցութեան վրայ. —

«Հայ լրտեսութեան առջեւ թումբ կանգնելու եւ նորանոր զանգուածային ապստամբութեանց առջեւ կանխաւ առնելու համար, էնվեր փաշա մըտադիր է, օգտուելով պատերազմական բացառիկ վիճակէն, մեծ թիւով հայ դպրոցները փակել, հայերէն թղթակցութիւնն արգիլել, հայերէն թերթերը խափանել, եւ արդի ապստամբ կեդրոններէն ամէն կասկածելի ընտանիքները Միջագետք գաղթեցնել: Կը խնդրէ թախանձանօք որ մենք ասոր համար իրեն խափանարար չըլլանք» (տես ՀԱՅ ԱԶԳԻՆ ԵՒ ՅԱՏԿԱՊԷՍ ԿԱՐՆՈՅ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԳԵՐՄ. ՎԱԻԵՐԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ՀԱՄԵՄԱՏ, ՀԱ. 1920, էջ 92):

Դեսպանը, որ թուրքերու մեծ պաշտպան մըն է, ինչպէս կը թուի էնվերի խնդրանքին գոհացում տալու փափաքով, անոր բաղձանքը Պերլին հաղորդելէ ետք կը յարէ. «Այս միջոցները անշուշտ մեծ խստութիւն են հայ ժողովուրդին համար: Բայց իմ կարծիքովս, մենք զանոնք ձեւականապէս անշուշտ մեղմելու ենք, բայց սկզբունքով պէտք չէ արգիլենք» (նոյն):

Նոյն դեսպանը իր մէկ պաշտօնագրին մէջ, որ 7 Յուլիս 1915 թուականը ունի, բացորոշ կը գրէ թէ «այն կերպը, որով... տեղահանութիւնը կը գործադրուի, ցոյց կու տայ թէ կառավարութիւնը իրօք նպատակ ունի Հայ ցեղը ջնջելու թրփական պետութեան մէջ» (ՀԱ., 1920, էջ 94) :

Պաշտօնական Գերմանիա շատ որոշ է թէ կատարելապէս համաձայն էր իր վայրագ զինակցին : Վիլհելմ կայսեր Կ. Պոլսոյ անձնական գործակատար-պատուիրակ Հուման (Humann) Ամերիկեան դեսպանին ըսած է առանց ծամծմելու թէ «Հայերը եւ Թուրքերը մէկ տեղ չեն կրնար ապրիլ... Այս ցեղերէն մին անհետանալու է եւ չեմ դսրովեր Թուրքերը, որոնք Հայերը անհետացնելու վրայ են : Հայք կ'ուզեն անդամահատել Թուրքերը : Այս պատերազմին մէջ Թուրքերու եւ Գերմաններու դէմ են եւ հետեւաբար իրաւունք չունին գոյութիւն ունենալու...» (ՀԱ., 1920, էջ 227-8) :

Գերմանիա քաջալերած է Իթթիհատը որ Հայերը բնաջնջէ : Պետական քարտուղար Եակովի գերման խորհրդարանի մէջ յանձնաժողովին առջեւ 29 Սեպտեմբեր, 1916-ի ըրած յայտարարութիւնները լիովին կը հաստատեն կառավարութեան գործակցութիւնը (տես այդ յայտարարութիւնը, ՀԱ., 1920, էջ 100 կամ ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 1449) :

Պեթման Հոլվէկ, Գերման վարչապետը, հայկական ջարդերը եւ տեղահանութիւնները չէ վարանած 1916 Նոյեմբերին կոչելու «Ներքին գործերու մէջ ձեռք առնուած կարգ մը միջոցներ» :

Ուրիշ այս կարգի փաստեր շատ կան հաստատող թէ Գերմանիա քաջալերած է Թուրքիան որ ազատօրէն գործադրէ իր ծրագիրը ամենէն դաժան եղանակովը, որ մարդկային վայրագութիւնը կրնայ յղանալ :

Ասոնք Հայոց դէմ քայլեր առնել սկսան այն օրէն իսկ որ Գերմանիա պատերազմ յայտարարեց Ռուսիոյ եւ Ֆրանսայի դէմ :

Այսպէս պատերազմի յայտարարութենէն անմիջապէս ետքը, Թուրքիա օգտուելով աշխարհի խառնաշփոթութենէն Հայաստանի Բարենորոգութեանց գործադրութիւնը յետաձգեց, երկու Եւրոպացի Մարզպանները ճամբելով :

Ապա «Հայերը ջնջելով հայկական խնդրոյն վերջ տալու» պատեհ առիթը ներկայացած նկատելով, որոշեց Հայերը բնաջնջել տեղահանութեամբ եւ ջարդով :

Ասոր համար պատրուակ մը ստեղծել պէտք էր եւ ատիկա դտաւ : Օսմանեան բանակներուն ապահովութիւնը իբր թէ կը հարկադրէր Հայերը պատերազմական շրջանակներէն եւ երկաթուղիի գիծերէն հեռացնել, որպէսզի կարելի ըլլայ փրկել բանակները երկու կրակի մէջ դնուելու վտանգէն :

Ասիկա բոլորովին յարմարեցուած սուտ մըն էր, ոճիրը արդարացնելու համար : Առաջին ապացոյցը այն էր որ Հայերը չհեռացուեցան միայն պատերազմական շրջանակներէն եւ երկաթուղիի գիծերէն, այլ բոլոր այն տեղերէն, ուր յնիսկ ամենէն խուլ անկիւններէն, ուր անոնք կը բնակէին եւ ուղղամտութեամբ կը կատարէին իրենց Օսմանեան քաղաքացիի պարտականութիւնները, համակերպելով ամէն անիրաւութիւններու :

Տեսնելով հանդերձ թրքական ժանիքները սրուած, հայ երիտասարդները կը փութային կատարելու իրենց զինուորական ծառայութիւնները այնքան անձնուիրութեամբ որ էնվէր — ջոլիւրին մէկ անգամը — կարնոյ ճակատին վրայ հայ զինուորի մը շնորհիւ գերի իյնալէ ազատելէն ետք հայ զինուորներու համար գնահատական գիր մըն ալ գրած էր Պատրիարքին:

Հետեւաբար սուտ էր պատրուակը եւ իրական նպատակն էր Հայերու բնաջնջումը, հայկական խնդիրը միանգամ ընդ միշտ վերջացնելու համար, Գերման աջակցութեամբ:

Այս առթիւ թուրք կառավարութիւնը հրատարակեց կարգ մը օրէնքներ. եւ հրահանգներ, որոնք իրենց աւազակային բնոյթով ցոյց կու տային թրքական կառավարութեան բարբարոսական եւ դադան նկարագիրը:

Աս բացառիկ օրէնքները նախապատրաստութիւններն էին ծրագրուած մեծ եղեռնին:

Յայտնի էր որ բովանդակ թուրքիոյ մէջ Հայերու գլխուն սեւ ամպեր կը կուտակուէին եւ սպառնալից մթնոլորտ մը կը տիրէր ամէն կողմ Հայոց համար:

Թուրք անհատներ երբեմն կ'ունենային արտայայտութիւններ, որոնք թէեւ սքօղեալ եւ մութ, ցոյց կու տային թէ Հայոց շուրջը բան մը կը դառնար:

Հայերը իմացած էին թէ կառավարութիւնը Յուլիս 25-ին ընդհանուր զօրակոչէն հինգ օր ետք բաժնած էր կնքեալ պահարաններ բոլոր մուխթարներուն, ցեղապետներու եւ ոստիկանական պահականոցներու, խստիւ պատուիրելով որ մինչեւ որ հրաման չտրուի անոնք չբացուին:

Ուրեմն կառավարութիւնը ամէն ինչ պատրաստած էր եւ միայն զայն կիրարկելու յարմար վայրկեանին կը սպասէր:

Ատոր համար պատրուակներ կը փնտռէր, եւ Հայերը զայն կը հայթայթէին: Մասնաւորապէս Կովկասի ճակատին վրայ կամաւորական գունդերու կազմութիւնը շոնթալից ցոյցերով եւ անոնց դրօշներուն եւ դէնքերուն օրհնութիւնը, որոնք կը տարածուէին ամէն կողմ պատկերներով, սքանչելի պատրուակներ էին:

Այդ անխորհուրդ եւ մեղապարտ քայլը, որ ոչ միայն կուսակցականները, այլ նոյնիսկ ամենէն խոհական Հայերը առին, զարհուրելի սխալ մըն էր, որ գործեցին ազգովին Համաձայնականներուն սիրոյն առանց անդրադառնալու թէ անոնք մեր թշնամիներն էին, եթէ ոչ թուրքէն աւելի, գոնէ անոր չափ:

Փոխանակ պատերազմի ծագումէն ետք հզօր ճիգ մը ընելու, ինչպէս Զօհրապ կը յանձնարարէր, թուրքերը սիրաշահելու եւ մեղմելու համար, ընդհակառակը կը կատարուէին այնպիսի բաներ, որ աւելի կը գրգռէին թուրքին կատաղութիւնը: Թուրք կառավարութիւնը մեծ ուշադրութեամբ կը հետեւէր մեր քայլերուն եւ ամէն ինչ գիտէր իր լրտեսներուն եւ մանաւանդ

շատ դժբախտաբար հայ մատնիչներուն շնորհիւ, որոնք ամէն ինչ կը յայտնէին:

Երեւակայել որ Օգոստոս 1914-ին Կարնոյ մէջ գումարուած Դաշնակցութեան պատգամաւորական ժողովը առանց այլեւայլի մերժած է Իթթիհատի յատուկ պատուիրակով մը ներկայացուցած Կովկասի Հայերը ապրտամբեցնելու առաջարկը:

Դաշնակցութիւնը որոշ է թէ անկարող էր եթէ ուզէր իսկ այս տեսակ ձեռնարկ մը կատարել, բայց գոնէ կրնար արգելք ըլլալ Անդրանիկի եւ մանաւանդ Արմէն Կարոյի (Գարեգին Փաստրմաճեան) կամաւորական խումբերու գլուխ անցնելուն:

Ոչ ոք կրնայ ըսել որ եթէ այս անխոհեմութիւնները չկատարուէին Իթթիհատը իր ծրագիրը պիտի չգործադրէր:

Գուցէ պիտի պատահէր ինչ որ եղաւ, սակայն գոնէ մեր կողմէն առիթ եւ պատրուակ տրուած պիտի չըլլար:

Դաշնակցութեան Կարնոյ պատգամաւորական ժողովին մերժումը թրքական առաջարկին այն եղանակով որ կատարուեցաւ, հովեր տալով կուսակցութեան թէ ինքն աւելի լաւ գիտէ պաշտպանել Թուրքիոյ շահերը եւ համամիտ չէ պատերազմին մասնակցելու, վերաւորիչ էր:

Դաշնակցութիւնը պէտք էր գտնէր բանաձեւ մը որ Թուրքերը գոհացընէր եւ անոնց ապահովութիւն տար: Նոյնիսկ կարելի էր դիւանագիտական-խարէական ելոյթ մը կատարել եւ ընդունիլ առաջարկը եւ զայն գործադրելու համար ժամանակ խնդրել եւ ձգձգել գործադրութիւնը:

Թ.

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՀԱՅՈՑ ԶԱՐԴԸ ԵՒ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Մասնաւորապէս 1912—1914 երկու տարիներու ընթացքին Իթթիհատի գրգռութիւնները արդէն գետին գտած էին Մալաթիոյ մէջ, ուր Թուրքերու ատելութիւնը Հայոց դէմ եւ 1895ի Հայոց ինքնապաշտպանութիւնը — որուն մեծ թիւով Թուրքեր զոհ գացած էին — մոռցուած չէր, եւ վրէժխնդրութիւն կար:

Հակահայ բրոբականտը, որ կը կատարուէր ժամանակէ մը ի վեր, իր թունաւոր դերը կատարած էր եւ ազդանշաններ կային թէ կը պատրաստուէր աղէտ մը Հայոց գլխուն:

27 Յուլիս 1914ի ընդհանուր զօրակոչը կարծես թէ ազդանշան մը եղաւ Հայոց դէմ հալածանքներու սկզբնաւորութեան, որ օրէ օր աւելի սաստկացաւ: Արդէն փսփսուքներ կային Թուրք ժողովուրդին մէջ: Շշուկներ կային թէ Հայերը պիտի պատժուէին:

Կարգ մը Թուրքեր իրենց հայ բարեկամներուն խորհրդապահաբար եւ զազտնի կը յայտնէին կառավարական ծրագիրի մը գոյութիւնը եւ իրենց

գլխուն ճարը նայելու խորհուրդ կու տային :

Այսպէս Մալաթիոյ կառավարիչը՝ Ալպանացի փաշա մը — դժբախտաբար անունը չէ յիշած Տոքթ. Մ. Քեչիշեան, մէկն էր այս թուրք պաշտօնատարներուն, որոնք չեն կրցած հանդուրժել թրքական հրէշային ծրագրին :

Տոքթ. Մ. Քեչիշեան կը պատմէ թէ առտու մը այցելած էր կառավարիչին եւ զինքը մինակ գտած, անկիւնը նստած երկար համրիչը ձեռքին, աչքերը արտասուքով լի եւ կարմրած, ալպանական յեղափոխական յուզիչ երգ մը կ'երգէր շատ կամացուկ, եւ համրիչը մեքենաբար արագ-արագ կը դարձընէր : Երբ Տոքթ. Քեչիշեան կը հարցնէ պատճառը փաշային յուզումին, կ'ըսէ թէ «մէկ երկու օրէ ի վեր ստացած հրամաններս եւ հրահանգներս գիս հիւանդ ըրին : Տկարներու դէմ գործադրուելիք ուէլ անգթութեան չեմ կրնար տուիլ : Մենք Ալպանացիներս ձեզի նման, կեանքով եւ իրաւունքով ունակոյս եղած ենք, եւ ես գիտակ բոլոր պատմաւորներուն՝ միշտ վիրաւոր սիրտ մը ունիմ, եւ երբ պարագաները կու գան յիշեցնել ինծի, մեր եւ ուրիշ զրկուածներու պատմութիւնը, չեմ կրնար ինքզինքիս իշխել, չեմ կրնար գսպել ինքզինքս եւ կու լամ :

Ես ներկայ ժամանակի յարմար կառավարիչ մը չեմ, չեմ կրնար ըլլալ, չեմ կրնար յարմարիլ : Երանի՜ թէ հետդ թեւեր ունենայինք եւ թռչէինք, երթայինք անանկ տեղ մը, ուր մեր աչքերը չտեսնէին իրար յօշոտող գազանակերպ մարդոց մարտնչումները, չլսէինք բիրաւոր մայրերու լացը եւ անմեղներու արիւն թափելը եւ որբացած անմեղ երախաներու սովատանջ մերկ վայնասունները :

Դուն լաւ գիտես որ իմ սիրտս բարի է ընդհանուր մարդկութեան, մանաւանդ տկարներու դէմ գործադրուած խժդժութեանց» :

Երբ Տոքթ. Քեչիշեան կը խնդրէ աւելի պարզ խօսիլ, փաշան կրկին լեցուած աչքերով կ'ըսէ. «Զուլում, գուլում, գուլում, բոլոր մարդկութեան, մանաւանդ տկարներու» :

Եւ իր այս խօսքերուն հետ կրկին ջղայնոտ խենթի մը երեւոյթը ստացած՝ ձեռքի համրիչը կրկին սկսաւ արագ-արագ դարձնել, եւ սկսաւ երգել Ալպաններու «այս ինչ գուլում աշխարհ է» ի խմաստով երգ մը եւ լալ :

Տոքթ. Մ. Քեչիշեանի մեկնելէն առաջ կ'ըսէ որ վերջին ծայր գաղտնապահ ըլլալ եւ «թելադրէ կրօնականները եւ առաջնորդ դասակարգերը որ շատ հաշտ ապրին դրացի իսլամներու հետ, եւ աւելի հաւատարմութիւն ցոյց տան կառավարութեան եւ հնազանդ՝ տրուած հրամաններու եւ պահանջներու» :

Ութ օր չէր անցած այն օրէն, փաշան օր մը կրկին յուզուած, նեղուած է, եւ ըստ իր մատակարարին ըսածին այդ օր գաղտնի հրաման մը ստացած է Կ. Պոլսէն, կարգացած եւ խելակորոյս վիճակի մէջ թուղթը ճամլած, եւ իր նստած անկիւնը մինտէրին տակ դրած է, եւ պառկած :

Առաւօտ կանուխ, մատակարարը՝ փաշային ննջասենեակէն անոր անմկենդան դիակը կը գտնէ (ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Գ. տարի, Թ. 3) :

15 օր ետքը պատերազմը սկսած էր : Հաւանօրէն Մալաթիոյ այդ կառավարիչը իր խղճին դէմ տրուած հրահանգէ մը ազդուած յանկարծամահ եղած էր :

Իր յաջորդին օրով կառավարութիւնը օրէ օր աւելի խիստ եւ դաժան կը դառնայ եւ հետզհետէ ժողովուրդին վիճակը կը ծանրանար : Ծնշումները հետզհետէ աւելի անտանելի կը դառնային :

Կառավարութիւնը իր դաժան քաղաքականութեամբ երկաթէ օղակի մէջ առած էր Մալաթիոյ Հայութիւնը, եւ դուրսէն ուսէ յոյս չկար : Ոչ մէկ նամակ, ոչ մէկ յուսադրիչ լուր, որովհետեւ զինուորական ամենախիստ հրահրողութեան տակ առնուած էր ամէն ինչ :

Իսկ քաղաքային պատասխանատու պաշտօնները ամբողջ իթթիհատականներու յանձնուած էին : Ոչ ոք լուր ունէր թէ ի՞նչ կ'անցնի կը դառնայ, գրաքննութիւնը հասած էր այնպիսի խստութեան, որ ամենէն անմեղ նամակները անգամ կը պատռուէին : Ոչ թէ միայն դրացի քաղաքներու հետ երթելը դադրած էր, այլեւ նոյնիսկ Հայերուն արգիլուած էր ժամ մը հեռաւորութեամբ գտնուող գիւղերն անգամ այցելել : Փախուստի բոլոր ճամբաները փակուած էին : Հաղորդակցութեան բոլոր ճամբաները կառավարութեան կողմէ խիստ հսկողութեան տակ առնուած էին : Հեռագրատուներ առնուած էր ամենախիստ հսկողութեան տակ : Ոչ մէկ կապ կար քաղաքներու եւ գիւղերու միջեւ, բացի այն թղթակցութիւններէն, որ կ'արտօնէր կառավարութիւնը, կամ աւելի ճիշդ տեղի կ'ունենար անոր թելադրանքով կամ ճնշումով, չփոթ եւ անորոշութիւն ստեղծելու, եւ սարսափ տարածելու սաղաթելական դիտաւորութեամբ :

Հակահայ շարժումի մը ազդանշանները ամէն տեղ կ'երեւէին, եւ Թուրքերու ախորժակը սրուած էր յայտնապէս :

Պատերազմը քանի կը սաստկանար, գրգռութիւնը այնքան կ'աճէր :

Մասնաւորապէս երբ ճակատէն վիրաւորուելով կամ հիւանդանալով իրենց ծննդավայրը Մալաթիա դարձող զինուորներ եւ սպաներ կը պատմէին իրենց տեսածները եւ թրքական բանակին Կովկասի ճակատի վրայ կրած պարտութիւնները, Թուրքերու զայրոյթը աւելի կը բորբոքէր :

Այս պարտութեանց հետեւանօք Վանի եւ Այաշկերտի կողմերէն կը հասնէին փախստական թուրք եւ քիւրտ դադթականներ, որոնց թիւը օրէ օր կը շատնար : Անոնք իրենց հետ կը բերէին չարագուշակ լուրեր եւ կը տարածէին հայ կամաւորներու անգթութիւններու մասին պատմութիւններ, որոնք կը կատակեցնէին Թուրքերը, որ արդէն գրգռուած էին :

Այս դժբախտ կացութեան դարման տանելու անկարող էր ժողովուրդը, որ աչքը չորս կողմ կը պտըտցնէր օդնութեան մը յոյսը փնտռելով :

Այս նպատակով 8 Մարտ 1915ին Հայոց Առաջնորդարանին մէջ տեղի կ'ունենայ կարեւոր խորհրդակցական ժողով մը, որուն ներկայ կ'ըլլան քաղաքին կարեւոր բոլոր անձնաւորութիւնները :

Ժողովը կ'ուզէր պատշաճ բանաձեւով մը ժողովուրդին անտանելի վի-

ճակը տեղեկագրել Պատրիարքարան, սակայն երբ ժողովին մէջ կարգացուցան Պատրիարքարանէն եկած բոլոր գիրերը (կոնդակ, շրջաբերական եւ նամակ), որոնք հնազանդութիւն կը յորդորէին, աւելորդ նկատուեցաւ ունեւորան գրել, այդ գիրով աւելի չվտանգելու կամ նոր բարդութիւններ չստեղծելու մտադրութեամբ:

Մանաւանդ որ զգալի էր որ Պատրիարքարանը անդօր էր եւ չարիքը խափանել կ'ուզէր համակերպութեամբ:

Իրականութիւնը այն էր որ Հայերը օրէնքէ դուրս նկատուած էին եւ անոնց բնաջնջումը ծրագրուած էր եւ ասոր դէմ ոչ մէկ միջոց ունէր ազգը, որուն մէկ կարեւոր մասը անգիտակ էր այն ահաւոր վտանգին որ կը սպառնար հայ ժողովուրդին, որ որքան որ զգոյշ եւ երկիւղի մէջ, սակայն չէր կրնար բոլորովին ծածկել իր զգացումները եւ համակրանք ցոյց կու տար Երրեակ Համաձայնութեան, որուն յաղթանակին վրայ յոյս դրած էր փրկուելու համար:

Այնպէս որ 27 Յուլիս 1914ին ընդհանուր զօրակոչէն (սէֆէրպերիկ) ետք վրդովուած էր Մալաթիոյ Հայութիւնը եւ օրէ օր աւելի տաղնապալի կը դառնար իր կացութիւնը, նման Թուրքիոյ ամէն կողմերը ապրող Հայոց վիճակին:

Օրինական եւ ոչ-օրինական ալլաղան չարիքներ, կեղեքումներ եւ կողոպուտներ իրարու կը յաջորդէին: Հայերը ծուղակի մէջ ինկած էին, եւ չարժեւոր ոչ մէկ կարելիութիւն կը տեսնէին:

Ամէն կերպով կաշկանդուած էին եւ իրարու յաջորդող դէպքերը այնպէս կը դասաւորուէին որ Հայերը կը զգային որ կը գտնուէին վերահաս աղէտի մը առջեւ:

Մասնաւորապէս երբ արձագանգ դտաւ Վանի Հայերուն ինքնապաշտպանութեան դիմելը կուսակալ Ճէվտէտի գաղանային դաւադրութեան դէմ, 1915 Ապրիլ 5ին, Թուրք կառավարութիւնը սկսաւ գործադրութեան դնել իր եղերական ու ոճրային ծրագիրը:

Մալաթիոյ Հայերու կեանքին այս ճգնաժամային օրերուն վրայ լիակատար տեղեկութիւններ ունենալ շատ դժուար է, վասնզի սպանդէն ճողոպրողներուն թիւը շատ քիչ է:

Մի քանի դրիչ բռնող ականատեսներու հայթայթած տեղեկութիւններ մեծ մասամբ անձնական յուշեր են, որոնք ամբողջական նկարագիր չունին, թէեւ անոնց մէջ կան բաւական լայն ծանօթութիւններ համայնքին ամբողջութեան ալ վերաբերեալ:

Այս յուշագրութիւններէն ոմանք օրագրական հանգամանք ունին, ոմանք գրականութիւն ընելու եւ յեղափոխական ոգի արծարծելու ձգտում, իսկ ուրիշներ ալ հայ յեղափոխականներու գործերը արդարացնելու միտում: Բայց առաւելապէս անձնական ապրումներ են:

Հետեւաբար ստիպուած էի անոնց այն մասերը, որոնք գրողներու անձին կը պատկանէին եւ ոչ համայնքին ընդհանրութեան, — թէեւ անձնական

ըլլալով անոր մասը կազմելէ չէին դադրիր — նկատի չառնել եւ աշխատիլ ընդհանուր զանգուածին այդ օրերու կեանքը ներկայացնել, որքան որ թոյլ կու տային իմ ձեռքս հասած տպագիր եւ ձեռագիր գրութիւնները, այդ շրջանին նուիրուած:

Այս գրութիւնները, որոնք ինծի աղբիւր ծառայեցին Մալաթիոյ Հայոց դժբախտութեան այդ օրերու պատմութիւնը կազմելու համար, որքան որ կարելի էր ճշդութեամբ, դժբախտաբար ամէնն ալ հաւասար խնամով եւ կանոնաւորութեամբ խմբագրուած չէին եւ նոյնիսկ զանոնք կարգալ տաժանք մըն էր: Իրենց տուած տեղեկութիւնները ամբողջովին ճիշդ չէին, եւ տեղ-տեղ ալ երեւակայութեամբ լրացուած եւ ճոռոմաբանութիւններով զարդարուած ուռուցիկ տողեր կը պարունակէին: Անոնց հեղինակները «ազատատենչ» ցոյց տալու համար ինքզինքնին, մոռնալով իրենց ամենէն մեծ առաջնորդներէն Ռուբէն (փաշա) Մինասեանի խօսքը, որ ստորուկ ըլլալ նախընտրելի կը համարէր ազատութեան համար մեռնելէն, երբեմն աւելորդ շատախօսութիւններ ըրած են դասեր տալով եւ յեղափոխական քարոզչութիւններ ընելով:

Անոնցմէ ոմանք այդ դժնդակ պատահարներու նկարագրութիւնը ըրած ատեն իսկ չեն հրաժարած Փանչունիական մտայնութենէն, հակառակ անոր որ իրենց գրութիւնները նկարագրութիւններն են իրենց կեանքին փրկութեան համար իրենց ենթարկուած նուաստացումներուն եւ ուրացումներուն: Ասով հանդերձ այդ սեւ օրերու անցքերը ներկայացնող աղբիւրները ինչին իրենց մեծ նշանակութիւնը եւ թանկագին են մեզի համար:

Ես իբր աղբիւր ունեցած եմ հետեւեալ տպագիր եւ ձեռագիր գրութիւնները. —

1. — Գէորգ Մեխտիսեցիի (իսկական անունով Գէորգ Յակոբ Թոփալեան) ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ (1915—1918) գործը (էջ 219), 1929, տպ. «Հայրենիք»ի, Պոստոն:

2. — Դանիէլ Գալուստեանի «ԻՆՉ ՏԵՍԱՅ (1914—1927) խորագիրով յօդուածաշարքը, հրատարակուած ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ պարբերաթերթին մէջ՝ 1937—1941 տարիներուն մէջ, գրեթէ անընդհատաբար:

3. — Մարտիրոս Թաճեանի ՍԵՒ ՅՈՒՇԵՐ. — ՄՂՁԱԻԱՆՁԱՅԻՆ ԵՕԹԸ ՏԱՐԻՆԵՐ (1915—1922), (էջ 163), 1952, տպ. Սարգիսեան, Պէյրութ:

4. — Ն. Կ. Կանանեանի ԱՐԻՒՆՈՏ ԹՈՒԱԿԱՆԸ յօդուածը, ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Ա. տարի (1940), թ. 1, էջ 4:

5. — Ա. Եաղուպեանի «1914 ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՅՈՒՇԵՐՍ» յօդուածը, ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Գ. տարի (1941), թ. 1, էջ 19:

6. — Տոքթ. Մ. Քելիշեանի ԿԱՐՄԻՐ ՁԻՒՆԸ յօդուածաշարքը, ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ Գ. Դ. Ե. տարիներու (1942—1943—1944) թիւերուն մէջ:

7. — Յարութիւն Չայրճեան ՋԱՐԴԷՆ ԱԶԱՏՈՒՈՂԻ ՄԸ ԿԵԱՆՔԸ յօդուածը, ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, ԺԵ. տարի (1952—1953), թ. 1—2, էջ 21—23:

8. — Արտասահմանի վերապրողներէն մէկը-ի ՅՈՒՇԵՐ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆ ՕՐԵՐԷՆ յօդուածը, ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, ԺԵ. տարի (1952—1953), թ.

3-4, էջ 11-17:

9. — Յ. Գէորգեանի գիրքի առած Գ. ԶԱՂԱՅՊԱՆԵԱՆԻ ԱՊՐԱԾ ԵՒ ՊԱՏՄԱԾ ԱՆՅՔԵՐԸ, ձեռագիր, 23 էջ, անթուական:

10. — Յովհաննէս Ն. Սիալաքեանի «ՆՈՐ ԱՔՍՈՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՎԵՐՋԻՆ ՍՊԱՆԴԱՆՈՅԸ ՄԱԼԱԹԻԱ», ձեռագիր, 26 էջ, գրուած՝ Յունուար 1953-ին:

11. — Տ. Ստեփան Ա. Քհնյ. Ղազարեանի «ՄԱԼԱԹԻՈՅ 1895Ի ԶԱՐԴԻ ԵՒ 1915Ի ՏԱՐԵԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ», ձեռագիր, 18 էջ, գրուած՝ 1952-ին:

12. — Գէորգ Ս. Տօնապետեանի «ՎԵՐՋԻՆ ԱՐՁԱԿՈՒՐԴԸ» ձեռագիր, 41 էջ:

13. — Քերոբ Որբերեանի «1914Ի ԿՈՏՈՐԱԾԸ», ձեռագիր, 5 էջ:

14. — Մարիամ Լիւլեճեանի ձեռագիր փոքր գրութիւնը, 9 էջ:

Ասոնցմէ եւ ուրիշ մանրմունք յօդուածներէ ⁽¹⁾ քաղուած տեղեկութիւններով վերակազմած եմ 1914-1918ի դէպքերու ընթացքը, որոնք իրենց աղեխարշ հանգամանքով եւ սիրտ բզկտող քստմնեցուցիչ ահաւորութեամբ սոսկում կը պատճառեն:

Աշխատած եմ առանձին առանձին ներկայացնել այս հարուածները, որ յաջորդաբար եւ յատուկ մեթոտով թուրքերը տուին Հայոց, ինչպէս այլուր, նոյնպէս Մալաթիոյ մէջ, ուր կարծես թէ աւելի խիստ եւ անողոք եղած են:

Ուրեմն սկսինք առաջինէն, որ եղաւ ԶԻՆՈՒՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ:

Թուրքիա ընդհանուր զօրաշարժի (սէֆէրպերլիք) հրամանը տուած էր 27 Յուլիս 1914-ին, երբ ամէն կողմ, քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ սկսան թմբուկներ զարնել, մունետիկներով ժողովուրդը ամբողջ հրաւիրել զօրանոցները, արձանագրուելու համար:

Աղճա Տաղէն, Պէկ Տաղիէն, Հիւսնի Մանսուրէն, Քեաղթէն, Պեհեանիէն, հազարաւոր այրեր երգելով, պարելով, տաւուկներով սկսան կեդրոնաւալ Մալաթիոյ զօրանոցին հրապարակը, զօրանոցի մէջ եւ շրջակայ պարտէզները, մինչեւ Գարնակ բոլոր պարտէզները, որոնք զօրանոցի երեւոյթ ստացած էին:

Ակնի, Արաբկիրի եւ Մատէնի զօրքերն ալ հրաման ստացած էին Մալաթիա հաւաքուիլ. որով ամէն օր 500-էն 2000-նոց խումբեր, շուկային մէջէն անցնելով կառավարութեան դրան առջեւ յարգանաց ցոյցեր ընելով կը մեկնէին դէպի զօրանոց: Քաղաքի իսլամ ժողովուրդն ալ ամէն թաղ իր խմբապետներու առաջնորդութեամբ սկսաւ խուժել զօրանոց:

Հայերն ալ սոսկ հանդիսատես չմնացին:

Առաջնորդարանի մէջ ժողով մը գումարեցին, եւ որոշեցին դրել բոլոր եկեղեցիներու քահանաներու եւ թաղականներու որ որոշուած օրը եւ որոշուած ժամուն Մայր-Եկեղեցիի զանգակը հնչած ատեն, թաղերու եւ շուկայի

(1) Ընթերցողները թող ներողամիտ ըլլան որ իւրաքանչիւր տեղեկութեան աղբիւրները չեն յիշուած, որպէսզի աւելորդ խճողում մը չըլլայ:

բոլոր հայ այր մարդիկը առանց ժամանակ անցընելու հաւաքուին Մայր-Եկեղեցին: Այսպէս ալ եղաւ եւ որոշուած ժամուն հազարաւոր հայ կտրիճներ, ձգելով իրենց դործն ու առեւտուրը, հաւաքուեցան Եկեղեցին բակը, հոն հսկայ թափօր մը կազմեցին մօտ 2000 հոգի, որոնց կ'առաջնորդէր Արսլան-եան Գէորգ Աղայ (Գեվուշ) դրօշն ի ձեռին: Ասոնք սարայի, կառավարչութեան պալատին դրան առջեւ, կեցցէներ պոռալով, զինուորական կարգ ու շարքով հասան զօրանոց: Տօքթ. Մ. Քեչիչեան վեր ելաւ պաշտօնէից հաղորդեց հայ զինուորներու գալուստը եւ արձանագրութեան համար բոլորին փափաքն ու եռանդը:

Հրամանատարը իր սպաներով դուրս գալով վերնայարկի մեծ պատըշգամէն իր ուրախութիւնը եւ շնորհակալութիւնը յայտնեց հայ զօրքին, եւ արտօնեց որ ցրուին, ուղղուած ատեն գալու համար:

Մալաթիոյ մէջ մօտ 25 հազար զինուորացուներ հաւաքուեցան:

Զօրանոցը եւ չրջակայ պարտէզները երբ լեցուեցան, հրամանատարը զօրանոցի վերածել տուաւ շուկայի քարաչէն մեծ մզկիթը, Էմիր Ահմէտ Զատէի շինած, Սէօկիւտլի ճամին, Ըսրթմա Փուհար, Սիւլիւկ Օղլուի տան դիմացի մեծ մզկիթը, եւն.:

Ասոնք ալ շուտով լեցուեցան զօրքերով: Առաջին առթիւ զէնքի տակ առնուեցան միայն մինչեւ 35 տարեկանները, որոնք պահեստիներու (ըէտիֆ) շարքերուն կը պատկանէին:

Հայերը տնտեսապէս ոչնչացնելու եւ աղքատացնելու համար ընդհանուր զօրակոչէն մի քանի օր ետք 31 Յուլիս 1914-ին յայտարարուեցաւ թէ 40 ոսկի ՊէՏէԼ (փրկանք) վճարողները զերծ պիտի մնային զինուորական ծառայութենէ:

Հայերէն անոնք որ կարող էին այդ գումարը վճարել, տուին եւ զերծ մնացին բանակ զրկուելէ, սակայն ժամանակաւորապէս, վասնզի տարի մը ետքը ՊէՏէԼ վճարողները հարկադրուեցան նոր գումար մը վճարել եւ վերջէս ալ դարձեալ զինուորագրուեցան կամ մահու ճանապարհ զրկուեցան:

Անոնք որ կը յուսային փրկուիլ ՊէՏէԼով, շատ անգամ ծախեցին իրենց ինչքերը, հողերը եւայլն:

Զինուորագրուած Հայերը Մալաթիոյ մէջ գտնուող 98-րդ ալային 3 թապուռներուն միացան եւ լեցուցին անոնց շարքերը:

15 Օգոստոս 1914-ին զինուորական հրամանատար Հիւսէյին Ճահիտ փաշա Խարբերդէն Մալաթիա երթալով ժողովրդական մեծ հաւաքոյթի մը մէջ այսպէս խօսեցաւ.

«Ազնիւ հայրենակիցներ,

Ազգերու ապագան իրենց զինուորական ոյժին մէջ է: Քանի որ եւրոպական ազգեր պատերազմի մէջ կը գտնուին, կառավարութիւնը ապագայ ամէն հաւանականութիւն դիմագրաւելու համար զօրակոչ րբաւ: Մենք պատրաստ պէտք է ըլլանք հայրենիքին համար զոհուելու, երբ պէտք ըլլայ»:

Այս հրապարակային ցոյցի փակումը կատարեցին իթթիհատական քայլերգը նուագախումբի ընկերակցութեամբ երգելով :

ԱՂԼԱՄԱ ՍԷՆ ՂԱՐԻՊ ԹՈՒՐԱՆ ,

ՊԻՉ ԿԵԼԻՐԻՉ ՍԱՆԱ ԻՆԱՆ :

—

Զարագուշակ նշաններ կային դժբախտաբար : Զօրակոչէն հազիւ քանի մը օր ետք , բոլոր երկիրին մէջ մինչեւ իսկ ամենափոքր դիւղերու մուխթարներու եւ քաղաքապետութեանց դոց պահարաններ ցրուած էին Պոլիսէն եկած , վրան դրուած «ԳԱՂՏՆԻ» :

Հրահանգ տրուած էր այդ պահարանները բանալ երբ հրաման տրուէր եւ կարդալէ ետքն ալ դադարի պահել պարունակութիւնը եւ դորժագրել ըստ հրահանգի :

Հակառակ որ դադարի էր , սակայն Հայերը լսած էին եւ սարսափի մատնուած էին այդ չարաշուք պահարաններուն միայն իսլամներու բաժնուիլը իմանալով :

Այն օրերուն արդէն արիւն թափիլ սկսած էր Կովկասի ճակատին վրայ :

Ռուս բանակը առաջին յարձակումով անցած էր սահմանը , Սարը Գամիշ եւ Իւզ Վէրէն մինչեւ Հասան Գալէ հասած էր : Թուրքերը ստիպուած էին Հասան Գալէի իրենց ոյժերը ետ քաշել եւ Կարինը ամրացնել : Բայց Ռուս բանակը շուտով ետ քաշուած էր հետը տանելով Բասենի բոլոր հայ բնակչութիւնը : Թուրքերը օգտուելով Ռուսերու ետ քաշուելէն , կ'աճապարեն մեծ ոյժեր հասցնել ճակատ , եւ Կարնոյ մէջ կը կեդրոնանան եւ անմիջապէս պարիսպէն դուրս , դէպի Հասան Գալէ , Իւզ Վէրէն կը խուժեն : Բայց որովհետեւ պատերազմի սկիզբն էր եւ թուրք բանակները ամբողջացած չէին , ճակատը տկար էր , պէտք էր շուտով կազմակերպել :

Խարբերդի 11-րդ զօրաբաժինը հրաման ստացաւ հազար զօրքով անմիջապէս ճակատ մեկնելու :

Օգոստոսին մէջ հրաման եկաւ որ Մալաթիոյ մէջ մարդանքի տակ գտնուող մօտ 25.000 անվարժ զինուորներն ալ անմիջապէս ճակատ մեկնին : Ասոնց պատրաստութիւնը շուտով լրացաւ :

21 Օգոստոս 1914-ին Մալաթիոյ գտնուող երեք ԹԱՊՈՒՐՆԵՐԸ ճամբայ ելան դէպի Կարին 450—500 հայ զինուորներով , որոնք Մալաթիայէն , Հիւսնի Մանսուրէն , Պեհեսնիէն , Ակնէն եւ Արաբկիրէն էին :

Այս թուականէն ետք ամէն օր նորագիր զինուորները ճամբայ կը հանուէին դէպի ճակատ , հոն գրաստային աշխատանք կատարելու համար , վասնզի բանակին մէջ հայ զինուորներու ձեռքը զէնք չէր տրուեր , եւ անոնք գրեթէ ամբողջովին մեկուսացուած էին ԱՄԷԼԷ ԹԱՊՈՒՐԻՆԵՐՈՒ (գործաւորական վաշտեր) մէջ , ուր կը ծառայէին խրամներու , ճամբաներու եւ չէնքերու շինութեանց մէջ եւ իրենց արհեստներուն կ'աշխատէին :

Ճակատէն եկած նամակներէն կը հասկցուէր թէ հայ զինուորները զինաթափուելով «ԱՄԷԼԷ ԹԱՊՈՒՐԻ» կը զրկուէին : Թուրքերը կ'ըսէին թէ խրանայելու համար ԿԵԱՎՈՒՐՆԵՐԸ (այսինքն Հայերը)՝ Գերմանները ճնշում

բանեցուցած էին, որպէսզի անոնք ճամբաներու շինութեան մէջ աշխատողներին, հանգիստ, մինչ իրական շարժառիթը նախ անվստահութիւնն էր Հայոց նկատմամբ եւ երկրորդ այն անգէն մարդիկը ջարդելու դիւրութիւնը ունենալ: Մինչ այն հայ զինուորները անորակելի խստութիւններու կ'ենթարկուէին եւ այդ խստութիւնները օրէ օր աւելի կը բազմապատկուէին: Հայ ջոկատներ ծանր բեռեր շալակնին հետիոտն մինչեւ ճակատ կը զրկուէին եւ գրաստներու տրուելիք սնունդն անգամ յաճախ կը զլացուէր անոնց: Հայ կտրիճ զինուորները անսուղութենէ վատոյժ եւ անդուլ քալելէ սպառած, կը խոնուէին աղտոտ, ոջլոտ վայրերու մէջ, ուր արդէն հիւանդութիւնը ու թիֆիՒՍԸ օրական հարիւրաւոր կեանքեր կը հնձէին:

Ամէն օր ճակատէն կը հասնէր մահուան գոյժը հայ զինուորներու: Հազուադէպօրէն մէկ քանի — ան ալ սպայութեան աստիճան ունեցողներ — ետ կը զրկուէին ապաքինելու եւ դառնալու համար կրկին բանակ:

Ժողովուրդը յուսահատութեան մատնուած էր տեսնելով իր տուած զինուորներու մատնուած այս դժբախտ վիճակը, երբ 20 Փետրուար 1915-ին 35—45 տարեկանները եւս զէնքի տակ կոչուեցան: Ասիկա ժողովուրդին յուզումը եւ յուսահատութիւնը իր գագաթնակէտին հասցուց: Այս դասակարգը քաղաքապահն էր (Մուսթահաֆըզ) որ պարզապէս զինուորական կարգապահութեան մէջ պահելու եւ Հայերու վրայ իբր հսկող գործածելու համար ղօրակոչի ենթարկուած էին:

Թուրքերը որսի շուներու պէս կը հսկէին Հայերու ամէն մէկ շարժումին վրայ, վասնզի անոնց աննպաստ տարածայնութիւններ կային եւ Հայերը դաւաճան կը ներկայացնէին: Մանաւանդ երբ Ռուսիայէն գրաւուած վայրերէն, քիւրտ հարուստ վաճառականներ իրենց արջառներով մաս առ մաս Մալաթիա դալ սկսան եւ սուտ ու փուտ պատմութիւններով Իսլամները աւելի գրգռուեցան: Զինուորագրուած Թուրքերը կը զրկուէին ճակատ եւ Հայերը՝ Խարբերդ եւ այլ վայրեր ճամբայ շինելու:

Թուրքերը կ'ըսէին Կարնոյ եւ Հասան Գալէի իրենց բանակի ձախողումածը եւ Ռուսերու յառաջանալը:

Նոր հրամանագիրով մը «ՊէՏէլ» վճարողներուն կը պարտադրուէր իրենց անձնական ծախքով ցորեն, դարի եւ այլ պարէններ փոխադրել բանակին, ճակատէն քիչ հեռու վայրեր:

Եւ որովհետեւ գլխաւորապէս Հայերն էին ՊէՏէլ վճարողները, անոնք ստիպուած էին համակերպիլ, էշեր եւ ջորիներ վարձելով եւ փոխադրել իրենց պարտադրուած քանակը:

Հայերը, իրենց շուրջ սրուած ժանիքները տեսնելով եւ հայ զինուորներու բանակին մէջ կրած յառապանքները տեսնելով չէին ուզեր զինուորագրուիլ գրաստային աշխատութեանց համար, քանի որ զինեալ ծառայութեան չէին կոչուեր: Հակառակ անոր որ զինուորական փախստականները չարաչար կը հետապնդուէին եւ մահու պատիժ կը սպառնային, նորէն փախստականները շատ էին:

Կառավարութիւնը անշուշտ Հայերը ահաբեկելու եւ դատաւիճները երեւան հանելու համար կը տարաձայնէր թէ Խարբերդի մէջ երեք Աղճատաղցի աշիրեթապետեր կախաղան հանուած էին փախստական զինուորներ պահած ըլլալուն համար: Կարելի չեղաւ ճշդել թէ այս երեք Քիւրտերը զինուորական փախստականներ պահած ըլլալուն համար մահուամբ պատժուած էին թէ Աղճատաղցի այն երեք ըմբոստներն էին, որոնց զիակները 27 Փետրուար 1915-ին Մալաթիոյ կառավարչատուն բերուելով ցուցադրուած էին:

Հաւանօրէն հայ զինուորները կը մտածէին թէ փախստական ալ ըլլային պիտի սպաննուէին, ԱՄԷԼԷ ԹԱՊՈՒՐԻ ալ երթային: Միւս կողմէն ծուարելու տեղ ալ չունէին:

Թուրքերը հայ դատաւիճներ պիտի չուզէին պահել, վասնզի անոնք որ պահէին, մահով պիտի պատժուէին:

Միւս կողմէն միշտ հետապնդումը սաստիկ էր, ուստի Հայերը ասդին-անդին զիմել սկսան հնարք մը գտնելու համար զինուորական ծառայութենէ փրկուելու համար:

Հայերու այս ճիգերը անխիղճ շահագործութեան մը առիթ տուաւ:

Կառավարութիւնը որոշած էր հայ վարպետներու եւ հայ գործաւորներու ձրի աշխատանքով Ինտարայի ջուրը խողովակներով բերել զօրանոցին առջեւ:

Այս գործաւորները կ'աշխատեցնէր Քէչէլլօ Չատէ Ալի անուն թուրք մը՝ ՇԻԻՊԷ ՐԷՅԻՉԻ հսկողութեան տակ: Քէչէլլօն այս գործը ոսկեհանք մը կը դարձնէ, աղաչանքով պաղատանքով իբր գործաւոր իրեն քով աշխատիլ խնդրողներէն առնելով իբր կաշառք իրենց ընտանիքի ամէն մէկ անդամին համար նուազագոյնը 5ական ոսկի: Խեղճերը աղատելու յոյսով կը վճարէին այս գումարը առանց գիտակցելու որ կարճ ժամանակ վերջ բոլորին ալ կը սպասէր միեւնոյն սեւ ճակատագիրը:

Փախստականներէն ոմանք ալ խաբուելով որ այս աշխատանքին լծուելով ձրի պիտի կարենային փրկուիլ, դուրս կ'ելլէին իրենց թաքստոցներէն եւ կ'իյնային դայլերու երախը:

Այս աշխատանքի համար կը գործածուէր 150—300 աշխատաւորներ, որոնք Ինտարայի ջուրը գետնափոր, կարմիր հողէ շինուած ու եփուած խողովակներով բերին զօրանոցին առջեւ եւ աշխատանքը լրանալէն ետքը այս աշխատաւորները եւ վարպետները ամէնքն ալ սպաննուեցան:

Այդ օրերուն Մալաթիա ապրողի մը համաձայն, այդ վարպետները եւ գործաւորները Ինտարա քարայրէն բխող ջուրին գլուխը ողջակէզ եղած են Մալաթիոյ մսագործներուն ձեռքով եւ երկու օր արիւն հոսած էր զօրանոցին առջեւ շինուած աղբիւրէն, ինչ որ կասկածելի տեղեկութիւն մըն է, քանի որ ուրիշներ կը հաւաստեն թէ Ինտարէի ԿԱՐԼԸՍԻ (ձիւնի շտեմարան) մէջ խողխողուած էին այդ երկու հարիւր հայ գործաւորները:

Ուրիշ չարաչահ մը ելաւ Խարաղա թաղին մէջ գտնուող հիւսուածեղէնի գործարանին տէրը Արաբ Օսման:

Այս գործարանը մեծ արժեք մը չէր ներկայացներ, բայց քաղաքին օգուտ մը կ'ընծայէր: Հոն կ'աշխատէին 50—75 գործաւորներ:

Գործարանին շարժիչ ուժն էր ջուրը: Կը սլատրաստուէին Մանուսայի բոլոր տեսակները, կտաւներ եւ անձեռոցներ: Թէեւ գործարանատէրը թուրք էր, բայց վարպետները եւ գործաւորները Հայեր էին, մեծ մասը՝ Արաբկիրցի:

Պատերազմէն առաջ անոնք կը ստանային գոհացուցիչ վարձատրութիւն, բայց հիմնովին փոխուեցաւ կացութիւնը սլատերազմի շրջանին, մանաւանդ տեղահանութեան օրերուն, խեղճ գործաւորները հիմա իրենց տարիներու խնայողութիւնը՝ որ գոյացուցած էին չարաչար աշխատանքով, իբր կաշառք կու տային, ձրի գործաւոր արձանագրուելու համար: Արաբ Օսմանին որդին Մուհամէտ տմարգօրէն կը քամէր իր գործաւորները, զանոնք տեղահանութենէ զերծ պահելու խոստումով, որ սուտ էր, վասնզի ասոնք ալ բոլորը սպաննուեցան նոյնպէս, ինչպէս 5 Յունիս 1915-ին մորթուեցան 1500 Մալաթիացի Հայ զինուորները, որոնք Ամէլէ ԹԱՊՈՒՐիներու մէջ կ'աշխատէին, Մալաթիայէն 5—6 ժամ հեռաւորութեամբ Չիֆթլիկ եւ Մամուրան կոչուած վայրերը խճուղիներու շինութեան համար: Անոնց իբրեւ սնունդ կը տրուէր օրական սեւ ՍՈՄՈՒՆ մը: Ոչ մէկ վճարում եւ ոչ մէկ հնարաւորութիւն գէթ կարենալ ինքզինքնին մաքուր պահելու համար:

Առտուն, արեւուն ծագման հետ գործի կը լծուէին... մինչեւ մարամուտ մտրակի հարուածներուն տակ աշխատելով: Անօթի⁶ էին կամ ծարաւ, յոգնած էին կամ հիւանդ, այդ փոյթ չէր, պէտք էր գործէին: Ասոնց սրտաճըմլիկ վիճակը զոր ներկայացուցած էր Գ. Մելիտինեցի (ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ, էջ 143—144) սոսկալի էր: Ասով հանդերձ ասոնց ալ չխնայուեցաւ եւ ջարդուեցան, ինչպէս այն 2500 գործաւորները, որոնք զանազան քաղաքներէն զինուորագրուած էին եւ կ'աշխատէին Մալաթիա—Խարբերդ ճամբուն շինութեան համար:

Եւ որպէսզի նոյնիսկ օդափոխութեան եկող զինուորները զերծ չմնան սպանդէն եւ այր մարդոց թիւը չչատնայ հիւանդութեան համար արձակուրդ առնող զինուորները հրաւիրուեցան նոր արձանագրութեան համար: Չներկայացողներու արտօնագիրները չեղեալ նկատուեցան:

Անոնք որ հարուստ էին եւ դրամ ունէին կը նորոգէին իրենց արտօնագիրներն, իսկ աղքատները կ'ենթարկուէին խստութեան եւ կը զրկուէին իրենց թապուրները, հոգ չէ թէ անոնք դեռ հիւանդ ըլլային:

Այսպէս զինուորագրութիւնը միջոց մը ըրաւ Իթթիհատը իր չարագործ ծրագիրներուն յաջողութիւնը ապահովելու համար, քաղաքին Հայերը զըրկելով երիտասարդութենէ, եւ ասիկա իրագործելէ ետքը թուրք կառավարութիւնը աշխատեցաւ նաեւ ընչազուրկ ընել Հայերը: Ուստի սկսաւ զինուորական գրաւումներու տնտեսապէս ալ փճացնելու համար Հայերը, թերեւս վախնալով որ դրամի ուժով կրնային խոչընդոտ ըլլալ իր ծրագիրին կամ կրնային դրամով իրենց անձը փրկել:

Այս նպատակով սկսան գրաւումներու որոնք կը կատարուէին իբր թէ պատերազմի պէտքերուն համար: Հետեւաբար կառավարութիւնը կազմեց յանձնաժողով մը ԹԵԳԱԼԻՖԸ ՀԱՐՊԻՅԷ (պատերազմական գրաւումներ) անունով:

Այս գործը վստահուեցաւ վեց անձերէ կազմուած յանձնաժողովի մը, որուն կ'անդամակցէին նաեւ երկու Հայեր՝ Մարտիրոս Թէրզիպաշեան եւ Իսկէնտէր Քիւնտիպէկեան որպէսզի անոնց ձեռքով նուիրագործուի այս պաշտօնական գողութիւնը եւ կողոպուտը: Այս յանձնաժողովը կը գրաւէր ժողովուրդի բոլոր հարստութիւնը, ձի, ջորի, ընտանի անասուններ, կերպասեղէններ, ուտելիքներ եւայլն, ի փոխարէն մուրհակներու, որոնք պատերազմէն վերջ իբր թէ պիտի վճարուէին:

Հայերը անմիջապէս կը կատարէին այս գողութիւնները այն վստահութեամբ թէ պիտի անցնէին այս օրերը: 29 Փետրուար 1915-ին «Թէգալիֆը Հարպիէն» իր կազմին վրայ նոր յաւելումով, գործի սկսաւ: Նոր հրամանագրով մը ամենախիստ պատիժներ սահմանուեցան ոեւէ դոյք եւ կամ ուտեստեղէն թաքցնողներուն:

Նոր ցուցակով մը սկսան մասնաւորապէս հայ վաճառականներէն պահանջել նախապէս սահմանուած քանակով ապրանքներ: Անոնք ունենային կամ ոչ, պարտաւոր էին ճարել կամ նոյնիսկ դնել այլ տեղերէ ու յանձնել այդ ապրանքները, այլապէս պատասխանատու էին պատերազմական ատեանին առջեւ:

Թուրք կառավարութիւնը այս ինչքերու բռնագրաւումին այնպիսի ձեւ մը տուաւ, որ անիկա թալանի վերածուեցաւ: Գիշերները Թուրքերը ազատ համարձակ պտըտելով Հայոց թաղերը, կը կողոպտէին ինչ որ տեսնէին: Ուրիշներ կ'առեւանդէին հարսեր եւ աղջիկներ սարսափ տարածելով բոլոր տուներէն ներս:

Տնտեսական փճացումի եւ աղքատացումի, ու նիւթական միջոցներէ զրկելու գործին համար մեծ միջոց մը եղաւ պատերազմին սկզբնաւորութեան օրերուն իսկ հրատարակուած ՄՕՌԱԹՕՐԻՈՒՄը, որով պարտականները իրաւունք կը ստանային յետաձգելու իրենց պարտքերու վճարումը:

Նոյնիսկ պանքաները արտօնուած չէին իրենց քով աւանդ ձգուած գրամները վճարելու, որով Հայերը ունենալով չունենալու խեղճութեան կը մատնուէին:

Ասկէ կ'օգտուէին մասնաւորապէս Իսլամները, վասնզի չէին վճարեր իրենց պարտքերը Հայերու: Եւ յայտնի է թէ առհասարակ Իսլամներն էին որ պարտական էին Հայերու եւ ոչ թէ Հայերը Թուրքերու:

Սպանդը եւ տեղահանութիւնը վերջ գտնելէն վերջ կառավարութիւնը ըստ նախօրօք հրատարակած լքեալ դոյքերու (էմվալը մէթրուքէի) օրէնքին կազմեց մարմին մը Հայոց անշարժ կալուածներուն համար, վասնզի 1915 Հոկտեմբերէն սկսեալ կովկասեան ճակատի վրայ Թուրքերու կրած պարտութեան հետեւանքով, Թուրք ՄՈՒՀԱՃԻՐՆԵՐ (գաղթականներ) Մալաթիա

հասան թշուառ վիճակի մէջ, եւ պէտք էր բնակարան ճարել անոնց :

ԷՄՎԱԼԸ ՄԷԹՐՈՒՔԷԻ յանձնաժողովը Հայոց տուները կը ծախէր այս ՄՈՒՀԱՃԻՐՆԵՐՈՒՆ գրեթէ փայտի գնով :

Գաղթականները իբր իսկական Թուրքեր քանդեցին Հայոց թաղերը, որոնք վերածուեցան ամայի հողերու :

Այսպէս քաղաքը ստացաւ աւերակի վիճակ մը, հետեւանք այն սպանդին, որ Հայերու դէմ գործադրեցին Թուրքերը, յատուկ ծրագիրով մը :

Տեսնուեցաւ որ անոնք ինչպէս նախ երիտասարդները հեռացուցին եւ ապա ինչպէս աղքատացուցին և ընչազուրկ դարձուցին, որպէսզի Փիղիքական եւ նիւթական ոյժէն զրկուած անոնք կարելիութիւն չունենան ոեւէ դիմադրութեան եւ դիւրաւ բնաջնջուին :

Իթթիհատը բոլորովին ապահով ըլլալու համար, որոշած էր անդէն եւ անպաշտպան թողուլ Հայերը՝ զանոնք զրկելով իրենց զէնքերէն, ամենէն խեղճերէն մինչեւ ամենէն լաւերը անխտիր :

Ինչպէս ուրիշ քաղաքներու, նոյնպէս Մալաթիոյ մէջ զէնքերը հաւաքելու ձեռնարկուեցաւ ⁽¹⁾ :

20 Մարտ 1915-ին ծանուցուեցաւ Հայոց գոյութեան սպառնացող առաջին սեւ լուրը : Մունետիկները շուկայի բոլոր թաղերուն մէջ յայտնեցին «Իսլամ կամ ոչ-իսլամ, անոնք որ զէնք ունին, պարտաւոր են տասը ⁽²⁾ օրուան ընթացքին յանձնել կառավարութեան» : Անսաստողները մահուամբ պիտի պատժուէին :

Հայերը դիտէին թէ «իսլամ եւ ոչ-իսլամ» հաւասար կերպով այս որոշման ենթարկումը նենդութիւն մըն էր : Մտահոգութիւնը սկսաւ Հայոց մէջ : Միամիտներ կը կարծէին թէ կառավարութիւնը զէնքի պէտք ունի եւ ուրիշներ կը խորհէին թէ ժողովուրդը խաղաղ պահելու համար եղած էր այս կարգադրութիւնը :

Մաս մը Թուրքեր իցոյց մարդկան կը յանձնէին իրենց զէնքերը, որոնք յետոյ գաղտնի ետ կը ստանային :

Այս ճգնաժամային վայրկեանին Գէորգ Տօնապետեան կը պատմէ թէ խումբ մը երիտասարդներ քանի մը ժողովներ կ'ընեն Սահակ Կէղիւրեանի տունը զէնքերը չյանձնելու եւ ինքնապաշտպանութեան դիմելու համար :

Սահակ Կէղիւրեան, որ Իթթիհատի հրէշային ծրագիրին տեղեկացած էր, կը բացատրէ իր տունը հաւաքուած երիտասարդներուն սպառնացող վրտանդը, բայց անոնցմէ ոմանք միամտութեամբ չեն հաւատար իր ըսածներուն եւ Կէղիւրեանի ծրագիրը կը վիժի : Հաւանօրէն մատնութեամբ ոստիկանութիւնը լուր կը ստանայ այս ժողովին մասին եւ կը սկսի ձերբակալու-

(1) Գէորգ Մելիքեանի (Նախճիրներ, էջ 96) չեմ գիտեր ինչպէս 14 Մարտ 1915 կը նշանակէ այս թուականը, ինչ որ անկարելի է, քանի որ 11-24 Ապրիլէն առաջ ամէն տեղ զէնքերը հաւաքուած էին արդէն : Իր իսկ պատմածները ցոյց կու տան թէ սխալ է այս թուականը :

(2) Ուրիշներ երեք օր նշանակած են, որ սխալ է :

թիւններուն այդ գաղափարը անկարելիութեան մատնելու համար:

Գէորգ Տօնապետեան թերեւս շատ իրաւունք ունի, երբ կը մտածէ թէ Հայերը պէտք եղած հասունութիւնը չունէին, եւ անխորհուրդ ցուցարարութիւններով թուրքերու ուշադրութիւնը կ'արթնցնէին, եւ նոյնիսկ չափազանցութիւններ կը կատարէին աղմկարարութիւններով, հայրենասիրական երգերով եւ անտեղի պահանջներով, երբ դարանակալ թուրքը լուռ էր եւ գաղտնապահ եւ կը գործէր իր կառավարութեան հետ համախորհուրդ՝ նենգ ժպիտով մը քնացնելով Հայերը, որոնք անպատրաստ էին հայրենասիրական անձնագոհութեան, որ խօսքով շատ կը յեղյեղէին գործելու ատեն վարանում ցոյց տալու կամ դասալիք ըլլալու համար, ինչպէս այս պարագային եղած էր Մալաթիոյ մէջ, ուր 1895-ին հերոսական քաջութիւն ցոյց տրուած էր:

Երիտասարդներու այս ձախողած հաւաքոյթներու հետ զուգընթաց 25 Մարտ 1915-ին Առաջնորդարանի մէջ տեղի կ'ունենայ ժողով մը Մուշեղ քահանայ Տէր Մուշեղեանի նախագահութեամբ, որուն կը մասնակցին Փաղ. Ժողովին անդամները եւ կուսակցական ղեկավարները ⁽¹⁾:

Հոն կ'որոշուի հաւաքել բոլոր որսի հրացանները, սուրերը եւայլն. ու մուխթարներու եւ քահանաներու միջոցով յանձնել կառավարութեան, վասնզի Պատրիարքարանէն եւ Սահակ կաթողիկոսէն հնազանդութեան եւ համակերպութեան յորդորներ եկած էին:

Թուրք կառավարութիւնը այս հին ու մին եւ ոչ մէկ արժէք ներկայացնող զէնքերուն յանձնումով չգոհացաւ, վասնզի շատ լաւ գիտէր թէ Հայերու քով ուրիշ զէնքեր կային:

Չէ՞ մի որ Իթթիհատէն ոչ մէկ գաղտնիք ունէր Դաշնակցութիւնը, որ յետագիմականներու դէմ Սահմանադրութիւնը պաշտպանելու համար Իթթիհատին օժանդակելու յանձնառութիւնը ստանձնած էր, իր կնքած դաշինքով:

Ուստի ամէն կարգի բռնութիւններ եւ անլուր խոչտանգումներ դործադրուիլ սկսան ձերբակալուած կուսակցականներու եւ հանրային դէմքերու վրայ, որպէսզի ցոյց տան իրենց ունեցած զէնքերու տեղերը:

Անոնք բոլորն ալ անխտիր մերժեցին ոեւէ ցուցմունք կամ մատնութիւն ընել:

(1) Հոն էին Դաշնակցութեան Մալաթիոյ կոմիտէին բոլոր անդամները, որոնք էին.

Բարունակ Պապիկեան, Տարեմտեցի, առեւտրական

Խոսրով Քեշիշեան, դեղագործ

Ա. Պոնճուգեան, սեղանաւոր

Ա. Մումճեան, գրավաճառ

Մ. Խանճեան, պղնձագործ

Ս. Ուլուհոճեան, օղեւաճառ

Մ. Թերիանեան, սեղանաւոր

Իսկ Հնչակեան կուսակցութենէն՝ Ս. Տէր Բաղսարեան, Պ. Տ. Բաղսարեան եւ Կաւուկցի Պ. Քէնտէրեան: Ներկայ էին թաղականները եւ ալ ծանօթ անձեր:

Ոստիկանապետ Իրինկ օղլու Ապտուլլահ էլ կառավարիչ Ֆայե պէյ
Համախորհուրդ ժամանակ կու տան անոնց մտածելու եւ այս անգամ դիտակ-
ցարար վեց հոգի միեւնոյն խուցին մէջ դնել կու տան որ խորհրդակցին :

Բանտարկեալները չեն կրնար որոշ եւ յստակ եղբակացութեան մը
յանդիլ :

Անոնք յանձն կ'առնեն ժողովուրդին խնայելու համար բանտային ամէն-
տանջանքի ենթարկուիլ, հաւատալով որ այդ ընթացքով կը մեղմացնեն թե-
րեւս թուրքերու կատաղութիւնը : Յաջորդ օրը կառավարիչը ազատ կ'արձա-
կէ Տ. Մուշեղ քէն . , որ Առաջնորդարան դալով կը հրաւիրէ բանտարկուած
Հայերու պարագաները , նոյնպէս նաեւ կառավարական հայ պաշտօնեաները ,
որպէսզի խորհրդակցին :

Կուսակցական պարագլուխներ ըստ իրենցմէ մէկուն «երկրնորանփի
առջեւ կը գտնուէին . իրենց կը պակսէր վերին հրահանգը ապագայ պատա-
խանատուութենէ գերծ մնալու համար , այլեւ կը պակսէր վտանգի պահուն
արեան մէջ ներկուելու խիզախ վնասկանութիւնը : Անոնցմէ ոմանֆ գէնփի
դիմելու տեսակէտը կը պաշտպանէին : Ուրիշներ , աւելի պաղարիւն , որեւէ
եղանակով ժամանակ շահելու , սպասողական վիճակը կը վերադասէին , մին-
չեւ որ վերին մարմիններէն հրահանգներ ստանալու հնարաւորութիւնը ունե-
նային : Պահպանողականներ ու կղերականներ խիստ կերպով կը ֆննդատէին
առաջին տեսակէտը , իսպառ կը մերժէին գէնփի դիմելու ֆաղափականութիւ-
նը , կը պաշտպանէին խոհեմութեան ու հնազանդութեան տեսակէտը , իբրեւ
ժողովուրդին փրկութեան միակ միջոց , եւ կը հիմնաւորէին իրենց տեսու-
թիւնը այն փաստով , որ Ազգային Պատրիարքարանէն եկած կոնդակը նոյնը
կը յորդորէր ամենայն հաւատացելոց» (ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ , էջ 98—99) :

Դժբախտաբար իրականութիւնն այն էր որ երկու հատուածներէն պահ-
պանողականներն ու յեղափոխականներն ալ իրարմէ տարբեր բան մը չըրին ,
վասնզի այդ «տեսականօրէն» յեղափոխականներուն պակսեցաւ իրենց պա-
հանջը դործադրելու վճռականութիւնը (ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ , էջ 118) :

Տ. Մուշեղ քահանայի գումարած այս խորհրդակցական ժողովը կու
դայ այն եղբակացութեան որ ղէնքերը յանձնեն :

Այսպէս , անմեղները յանցաւոր կ'ընէին , ղէնք չունեցողը ունեցող ներ-
կայացնելով :

Եւ երեւակայել որ որովհետեւ Հայերու մօտ այլեւս ղէնք չկար , 15—
20 եւ աւելի թրքական ոսկի վճարելով թուրքերէ ղէնք կը գնէին տանիլ կա-
ռավարութեան յանձնելու նպատակով , միամտաբար հաւատալով որ եթէ
ղէնքեր յանձնէին , իրենց բանտարկեալները պիտի արձակուէին :

Ո՛վ հայկական միամտութիւն :

Տ. Մուշեղ քէնյ. Առաքելեան , Պօղոս Աղան , Բաղսարեան Ստեփան Ա-
ղան կ'երթան կառավարիչին ու կը յայտնեն ժողովուրդին տրամադրութիւնը :

Կառավարիչը ազատ արձակելով Տ. Մուշեղ քէնյ. երեք օր պայմանա-
ժամ տուաւ ղէնքերը հաւաքելու :

Եւ սկսաւ զինաթափութիւնը հապճեպ, իբր թէ ժողովուրդը փրկելու համար վտանգէ եւ կառավարական հետապնդութենէ:

Զրթաղեաններու թաղին մէջ Սահակ Կիզիւրեան կ'ընդդիմանայ եւ կ'ըսէ. «Տէրտէր, երէկ զինուեցէք կը քարոզէիք, այսօր զէնքերը յանձնեցէք կը քարոզես, ո՞ր մէկն է ճշմարիտը եւ օգտակարը: Տէրտէ՛ր, մենք կ'ուզենք որ դուն նորէն քաջութեամբ առաջնորդելով մեզ՝ հրամայես. տղա՛ք, զարկէք անխնայ, եւ ոչ թէ մեզ զինաթափես»:

Ներկաներէն շատեր ձայնակցեցան Սահակին, որ կը ցուցնէր պատուաւոր մահու ճամբան: Տէրտէրը կը տրամաբանէր, «բանտին մէջ եղած բոլոր բանտարկեալներուն կեանքին պատճառ կ'ըլլաք, եթէ ոեւէ ըմբոստութիւն փորձէք»:

Սահակ բնազդօրէն կը մարդարէանար որ «եթէ զէնքերնիս յանձնենք, նորէն պիտի չարդան թէ՛ բանտարկեալները եւ թէ՛ ամբողջ ժողովուրդը. ընդհակառակը, եթէ կռուինք, առաջին յարձակումով մը կրնանք ազատել բոլոր բանտարկեալները. մեզի կը միացնենք քաղաքի շրջակայքը գտնուող 500-ի չափ անզէն զինուորները. ապա ամբանալով թաղային դիրքերու մէջ, մէկի դէմ տասը զոհեր կրնանք խլել անխիղճ եւ անզգամ թշնամիէն»:

Դժբախտաբար Սահակի եւ իր համախոհներուն ձայնն խեղդուեցաւ մեծամասնութեան որոշումով, հակառակ անոր որ բանտէն Ֆ. Պապայեան (արդեօք Բարունակ Պապիկեան) իրեն կերակուր տանող Մ. Թաշճեանի եւ Ս. Պապիկեանի միջոցով յաջողած էր Տ. Մուշեղի զրկել հետեւեալ երկ-

տողը.
«ՏԻՐ ՀԱՅՐ, ՄԵԶՄԷ ՅՈՅՍԵՐՆԻԴ ԿՏՐԵՑԷՔ, ԶԷՆՔԵՐՆԻԴ ՄԻ ՅԱՆԶ-
ՆԷՔ, ԿՌՈՒԵՑԷՔ»:

Երեք օրուան պայմանաժամին մէջ հաւաքուած զէնքերը յանձնուած էին արդէն կառավարութեան:

Ոստիկանապետն ու կառավարիչը ժողովուրդը մոլորեցնելու համար այն օրը 30-ի չափ բանտարկեալներ ազատ արձակեցին:

Ասոնց մէջ կուսակցական ղեկավարներ չկային: Կը կասկածէին որ անոնք կրնան ինքնապաշտպանութիւն կազմակերպել եւ կը տանջէին բանտին մէջ:

Ամէն կողմ կը տարածէին թէ ո՛վ որ իր զէնքերը յանձնէր, ազատ պիտի մնար ձերբակալուելէ, իսկ եթէ ձերբակալուած է, ահա առձակուի:

Ժողովուրդը միամտութեամբ ամէն կողմ ինկած զէնք կը փնտռէր որ գնելով յանձնէ եւ իր բանտարկեալ տղատէ:

Այսպէս ժողովուրդին ոյժը ջլատելէ եւ զայն սահմակեցուցիչ անդոհի մը մատնելէ վերջ թուրք կառավարութիւնը սկսաւ բնաջնջումի դործին, նախ ժողովուրդը անգլուխ ձգելով եւ ապա անզէն եւ անպաշտպան սպանդի առաջնորդելով:

Մալաթիոյ Հայոց դահլճը ըլլալու պաշտօնը թուրք կառավարութիւնը զստահած էր՝

Կառավարիչ՝ Ֆայիք պէյի,

Թահիրաթ միւտիւրի՝ Իզզէթ պէյի,

Ոստիկան-զօրաց ընդհ. հրամանատար Նատիմ պէյի,

Ոստիկանապետ Իբրինկ Եղլու Աստուլլահ Էֆ.ի,

Քաղաքապետ (Պէլէտիյէ բէյիզ) Ազիզի Մուսթաֆա աղայի (1) :

Ասոնք, բացի վերջինէն եղան Մալաթիոյ Հայութեան բնաջնջման դործադրողները :

Ջարդարարներու այս ջոլիրը իր դործունէութեան սկսաւ, ինչպէս ուրիշ տեղեր Մալաթիոյ մէջ ալ 1915 Ապրիլի սկիզբը :

3 Ապրիլ 1915-ին մօտաւորապէս 80 ծանօթ դէմքեր շուկայէն ձերբակալուած բանտ առաջնորդուեցան : Նոյն օրը ձերբակալուեցաւ նաեւ Առաջնորդական փոխանորդ Տ. Մուշեղ քհնյ. Տէր Մուշեղեան, որուն հետ ձերբակալեցին ոստիկանները քաղաքավար բառերով, կուսակցական ղեկավարներէն :

Մանուկ Խանձեան

Խոսրով Քեչիշեան

Սեդրակ Մոմճեան

Սենեքերիմ Պոնճուզեան

Բարունակ Պապիկեան,

որոնք բացառաբար զատ-զատ խուցերու մէջ դրուեցան :

Իսկ միւս ձերբակալուածները՝ մեծ մասամբ կուսակցականներ, բանտերը լեցուցին :

Առաջին դիշերը ոստիկանապետ (ՓՈԼԻՍ ՔՈՄԻՍԵՐԻ) Իրինկ օղլու Աստուլլահ շողոքօրթ եւ նենգ ձեւերով հարցաքննեց ձերբակալուած կուսակցապետները եւ ջանաց համոզել որ զէնքերը կառավարութեան յանձնեն :

Մանուկ Խանձեան պատասխանեց որ Հայոց քով գտնուած զէնքերը արդէն յանձնուած են, եթէ ուրիշ բան պահանջ կայ, ինք պատրաստ է ընդառաջ երթալու :

Քոմիսէրը առանց զայրանալու պատասխանեց, որ կառավարութիւնը իր տրամադրութեան տակ ունի Հայոց զէնքերու ցուցակը, եւ կը փափաքի որ հայ առաջնորդներու միջոցով հաւաքուին այդ զէնքերը : Ատոր համար ալ մէկ օր պայմանաժամ կու տայ որ անոնք խորհրդակցին :

Յաջորդ դիշերը քննութեան կ'ենթարկուին Տ. Մուշեղ քհնյ. եւ կառա-

(1) Ազիզի Մուսթաֆա աղայի կատարած բարերար դերը պատմած է Յովհաննէս Ափաւաքեան, որ մէկն է այն 12 անձերէն, զոր ան պահած է իր տան մէջ, իր տղուն Էղտանի եւ տղջկան Պատերիսանի հետ :

Ասոնցմէ դատ ու բիշնէր ալ տղատած է : Իր ամենէն սրտիկ տղան Էփրէմը վերջը միտի սողորով սպաննած է իր հայրը եւ դատավարութեան տանը ըսած է որ սպաննած է «անհաւատ տէրտէրը» (կ'աւար քէշիշը) եւ անպարտ արձակուած է իբր հերոս Յիշուած է թէ ՆՈՒՅՈՒՍ ՄԷՄՈՒՐԻ Պէթթալ եւս օգտակար եղած է Հայոց, սակայն դրական ազդեցիկ չ'ը չ'աւար :

սլան Յովհ. Թերխանեան (Արթին չաւուշի տղան), որ անգնահատելի ծառայութիւններ մատուցած էր ղէնքերու փոխադրութեան գործին մէջ, յաճախ վտանգի ենթարկելով նոյնիսկ իր կեանքը:

Այս հարցաքննութեան ժամանակ Տ. Մուշեղ քհնյ. ալ կը պատասխանէ որ Հայոց ամբողջ ղէնքերը յանձնուած են կառավարութեան, կառավարութիւնը ղիտէր՝ որ յանձնուած ղէնքերէն զատ կային ուրիշներ (ռուսական, թրքական եւ գերմանական), որոնք պահուած էին: Քահանային մերժումէն ետք, ոստիկանապետը նորէն օր մը ժամանակ կու տայ խորհրդակցելու, միշտ սպառնալով բանտարկեալներու որ կառավարութեան բարկութիւնը չգրգռեն:

Մինչեւ այս ժամանակ բանտարկեալներու ընտանիքներու կողմէն տարուած կերակուրները կը յանձնէին անոնց:

Երրորդ օրուան քննութիւնէն ետք, երբ կուսակցական ղեկավարները նորէն կը մերժեն տալ ոեւէ գաղտնիք, թուրք քննիչները կը սկսին ցուցնել իրենց ժանիքը եւ թրքայատուկ բանտային տանջանքներ կը սկսին գործադրել:

Այս բանտային խոշտանգումներուն ենթարկելէ ետք, նորէն կը հարցաքննեն Սոսրով Քեչիշեանը, Մանուկ Սանձեանը, Տ. Մուշեղ քհնյ. Տէր Մուշեղեանը, Ս. Պոնճուզեանը եւ այլ կուսակցական ղեկավարներ:

Ոստիկանապետը կը հարցնէ թէ արդեօք խրատուեցա՞ն, պիտի խոտովանի՞ն ղէնքերու տեղերը: Անոնք բոլորն ալ անխտիր կը մերժեն ոեւէ ցուցմունք կամ մատնութիւն ընել: Ոչ ոք իրենցմէ կը տկարանայ, սակայն Տ. Մուշեղ քհնյ. Տէր Մուշեղեան երբ ղինքն կ'արձակեն, որպէսզի խորհրդակցի ժողովուրդին հետ, կը յաջողի խորհրդակցութեան հրաւիրուածները, հակառակ երիտասարդներու ընդդիմութեան, համոզել որ ղէնքերը յանձնեն, տրուած եռօրեայ պայմանաժամին մէջ, ինչպէս տեսնուեցաւ:

Այսպէս կառավարութիւնը քանի մը օրեր շնչելու հնարաւորութիւն տալէ եւ ժողովուրդը խաբելէ ետք, յաջողեցաւ ղէնքերը հաւաքել: Երբ ջարդարարները տեսան թէ այլեւս բոլոր ղէնքերը հաւաքուած են, ոեւէ ըմբոստութեան վտանգ չկայ, յանկարծական կերպով ձերբակալեցին բոլոր հայ այրերը անխտիր, մէկ օրուան մէջ՝ բացի շատ ծերերէ եւ մանուկներէ եւ լեցուցին բանտը:

Տ. Մուշեղ քահանայ ինքն ալ վերստին բանտ նետուեցաւ: Իրեն հետ բանտարկուեցան Տ. Սերովբէ, Տ. Եղիա եւ Տ. Գրիգոր քահանաները:

Հայ-կաթողիկէ Ստեփան վրդ. Կոստանեան ⁽¹⁾ եւս կը ձերբակալուի:

Հայ-քողոքականներու երկու պատուելիները, պատուելի Վարդան եւ պատուելի Կիրակոս նոյնպէս կը բանտարկուին:

Այն միջոցին Մալաթիոյ կառավարիչը Ֆայիք պէյ Կ. Պօլիս կը մեկնի

(1) Դանիէլ Գալուստեան այս վարդապետին մականունը Պաղտատարեան նշանակած է, սակայն պէտք է Կոստանեան ըլլայ: Ան ծնած էր 1853-ին եւ 1894-ին վարդապետ ձեռնադրուած (ՀԱ, 1920, էջ 40):

եւ զինք կը փոխանորդէ ոստիկանական զօրաց հրամանատար Նատիմ պէյ
կոչուած մեծ հրէշը, որ բանտարկեալները դժոխային չարչարանքներու կ'են-
թարկէ: Ս. Մոմճեան, Մ. Խանձեան, Խ. Քեչիշեան, Ս. Պոնճուզեան, Յ.
Ժարժաթեան, Հ. Թերխանեան, Թերզապեան, Բարունակեան, Ն. Պոնափար-
թեան կիսամեռ վիճակին մատնուելու աստիճան կը խոչտանդուին այս հրէ-
շէն: Բանտին շրջակայքը գտնուող Թուրք ընտանիքները չզիմանալով զի-
շերային տանջանքներու ժամանակ բարձրացող աղեխարշ ճիչերուն, աւելի
հեռու տուներ կը փոխադրուին:

Գիշերները խոչտանդումներով մահացածները առաւօտ կանուխէն պէ-
լէտիէի միաձի կառքի մէջ լեցնելով կը փոխադրեն Ինտարայի լերան կողին
փորուած մասնաւոր փոսերու մէջ:

Կը սպաննուին նաեւ բոլոր հայ քահանաները, կուսակցական զեկա-
վարները եւ քիչ շատ աչքի զարնող Հայերը:

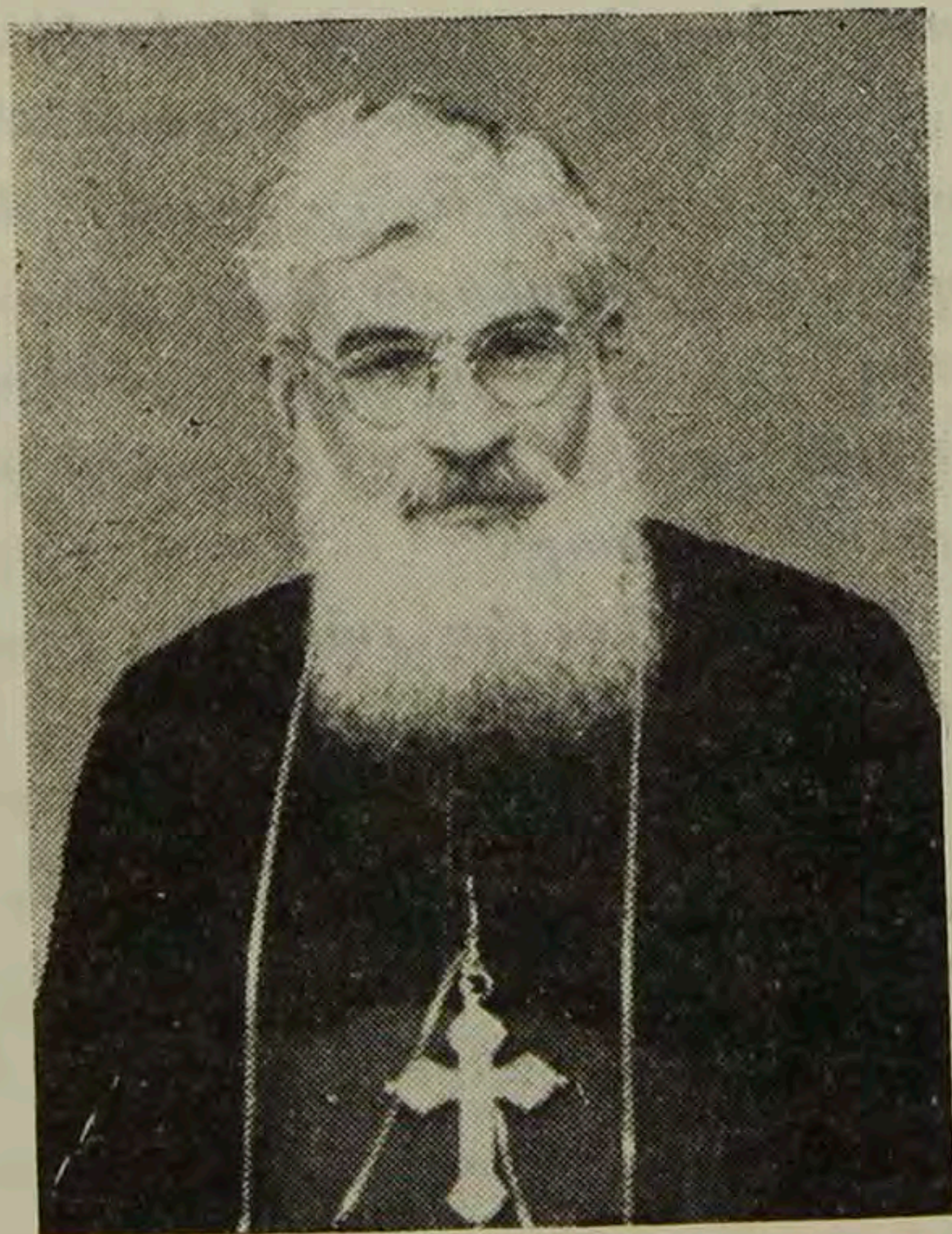
Ասոնցմէ Խոսրով Քեչիշեան 5 Յունիս 1915-ին Թոյն առնելով անձնաս-
պան ըլլալ կը փորձէ, խոչտանդումներէն ազատելու համար, բայց չի մեռ-
նիր եւ չարչարանքներու բոլոր դառնութիւնները հերոսաբար կը կրէ:

Ձերբակալուած Հայ կաթողիկէ Ստեփան վրդ. Կոստանեանը բանտէն
կը հանեն եւ զիշեր ժամանակ ծեծի տակ մեռցնելով մարմինը կը նետեն ի-
րենց տան առջեւ: Նոյն համայնքին առաջնորդ զերապայծառ Միքայէլ Եպս.
Խաչատուրեանի դիմումները այս քահանային ազատ արձակման համար ա-
պարդիւն կը մնան: Ընդհակառակը 5 Մայիս 1915-ին զիշերուան ժամը 3-ին
կը ձերբակալեն Հայ-կաթողիկէ առաջնորդարանին Յովհաննէս վրդ. Կի-
տոյեանը եւ Ղեւոնդ վրդ. Խորխոռունին ու բանտ կը տանին:

Եպիսկոպոսը մայրապետ մը կը զրկէ հասկնալու համար այս վարդապետ-

Միհաս Ծ. Վրդ.
Տէր Միհասեան
(Հայ-Կաթողիկ)

Յովսէփ Ծ. Վրդ.
Խանձեան
(Հայ-Կաթողիկ)

ներու ձերբակալման պատճառը: Հայ-կաթուղիկ եկեղեցիին մօտը գտնուող պահականոցի ոստիկանին միջոցաւ կը պատասխանուի թէ «Տ. Ստեփանքէնյի. մահուան պատճառներուն համար քննութեան յանձնախումբ մը կազմուած է, վարդապետները հանդիստ են եւ պիտի պահուին մինչեւ քննութեան աւարտումը եւ եթէ պէտք տեսնուի եպիսկոպոսն ալ պիտի հրաւիրուի»:

Աւելորդ է ըսել թէ վարդապետները սպաննուեցան եւ 15 Յունիսին եպիսկոպոսն ալ ձերբակալուելով նոյն ճակատագիրին ենթարկուեցաւ: Իր սրտաճմլիկ մարտիրոսական նահատակութեան մանրամասնութիւնները վերստին չեմ կրկնէր (տես աստ, էջ 643-4):

Այս սահմուկեցուցիչ արարքները կը դործուէին սարսափի մթնոլորտի մը մէջ, որ թուրքերը յաջողած էին ստեղծել ոչ միայն ձերբակալութիւններով, այլ եւ բոլոր ազգը ահաբեկելով:

Այսպէս Հայերը բոլոր երկիրին մէջ սարսափի մատնուեցան երբ լրագիրները հրատարակեցին թէ միեւնոյն օրը (2-15 Յունիս 1915) Կ. Պոլսոյ մէջ Պայազիտի հրապարակին վրայ ձերբակալուած 20 Հնչակեանները եւ Կեսարիոյ մէջ զանազան կուսակցութեանց պատկանող 11 Հայեր կախաղան հանուած էին:

Նոյնպէս 12 Օգոստոս 1915-ին հրատարակուեցաւ Պատերազմական Ատենանէն կոչնագիր մը, որով Ազգային պատուիրակութեան պետ Պօղոս փաշա Նուպար կը հրաւիրուէր մինչեւ 10 օր ներկայանալ նոյն Ատենանին, դատուելու համար այն ամբաստանութեամբ թէ «Արեւելեան նահանգներուն մէջ Հայաստան մը կազմելու համար կը դործակցէր Երրեակ Համաձայնութեան, թէ էջմիածնի Կաթողիկոսին կարգադրութեամբն ու դործակցութեամբը Հայերէն նուիրահաւաքութիւն ընելով, Կովկասի մէջ Ռուս բանակի կամաւորներ կ'արձանագրէր, ինչպէս նաեւ Օսմանեան կառավարութեան դէմ ապստամբող Հայերուն նիւթապէս եւ ուրիշ եղանակով օժանդակութիւններ կ'ընէր»:

Թուրք մամուլը թոյն կը ժայթքէր Հայոց հասցէին: Թուրք հասարակութիւնը դարձած էր մոլեռանդ, անսանձ ու կատաղի: Գրգռելու համար թուրքերը կ'ըսէին թէ Վանի մէջ Հայերը անմեղ թուրքեր ջարդած են, իբր թէ հայ բժիշկները թուրք զինուորները թունաւորած են հիւանդանոցներու մէջ, եւ վերջապէս իբր թէ հայ զինուորները իրենց ղէնքերով թշնամիին կողմը անցած են:

Իթթիհատականներ մէկ կողմէն թուրքերը կը դրդուէին, որպէսզի դործադրուած անմարդկային արարքներու համար չընդվզին կառավարութեան դէմ, եւ միւս կողմէ թուրքերը կը դործածէին Հայերը խաբելու համար:

Թուրքերը դրդուելու համար Իթթիհատականները կը տարածայնէին ամէն կողմ թէ Հայերը ապստամբած էին Վանի մէջ եւ ջարդած էին թուրքերը, ուստի կ'ուզէին համոզել ժողովուրդը թէ այս պատճառով կառավար-

բուժիչներ ձերբակալած էր Հայերը՝ կանխելու համար ոեւէ դէպք Մալաթիոյ մէջ:

Միւս կողմէն քնացնելու եւ յոյսերով օրօրելու համար Հայերը միշտ կը տարածէին թէ «ոեւէ վտանդ չկայ, եւ շուտով ամէն ինչ պիտի վերջանայ»:

Այս խօսքերէն խաբուելով մաս մը հայ խանութպաններ կը շարունակէին բանալ իրենց խանութները:

Թուրքերը անշուշտ դիտումնաւոր կը յուսադրէին եւ կը խրախուսէին բանտարկեալներու պարագաները եւ կ'ըսէին թէ ամիսէ մը բոլորն ալ ազատ պիտի արձակուին:

Հայ ժողովուրդը լաւատես երազներով կ'օրօրուէր, կարծելով թէ կառավարութիւնը միայն կուսակցականները կը հետապնդէ:

Հայ կանայք հարիւրներով խռնուելով բանտին առջեւ կը փորձէին լաց ու կոծով բռնակալներու դուր շարժել, տեսնելու համար իրենց սիրելիները:

Այժմ ասոնց բերած կերակուրները ոստիկաններն կ'ուտէին, մինչ բանտարկեալները անօթի ու ծարաւ, կը սպասէին իրենց օրհասական վախճանին:

Արդարեւ կացութիւնը օրէ օր ալ աւելի կը ծանրանար, վասնզի կառավարութիւնը ոչ միայն բանտարկեալները չէր արձակեր, այլ եւ նոր հրամանով մը արտօնութիւն կու տար — աւելի ճիշդ կը պարտադրէր — թուրք ու քիւրտ բնակչութեան որ ուր որ ոեւէ հայ տեսնէին, անմիջապէս ձերբակալէին եւ կառավարութեան յանձնէին:

Հայոց թաղերը ամայացած էին, վասնզի քիչ մը բարձր հասակ ունեցող դպրոցականները անգամ ձերբակալուելով բանտ կը տարուէին:

Այսպէս էրիկ մարդիկ գրեթէ ամբողջութեամբ բանտարկուած եւ ըսպաննուած էին, եւ ժողովուրդը անճիտուած եւ անգլուխ մնացած էր: Հասաւ նոր կառավարիչ մը Ռումելիցի Նազիֆ Սըրի պէյ, որ գալուն պէս Մալաթիոյ երեսփոխան Հաշիմ պէյի տան մէջ ժողով մը կը գումարէ, մասնակցութեամբ 15 իթթիհատական պետերու: Հոն կ'որոշեն թէ ինչպէս պիտի բնաջնջեն Հայերը:

Առաջին միջոցը ըստ թրքական մեթոտներու ջարդն էր, որ սկսաւ 1915-ին Յունիս 7-ին ⁽¹⁾, բանտարկեալներէն:

Արդէն կառավարութիւնը արգիլած էր բանտին մօտենալ:

Բանտարկեալները խզուած էին արտաքին աշխարհէն:

Նատիմ անոնց կերակուր բերելը արգիլած էր, յայտարարել տալով բանտին պաշտօնեաներուն թէ անոնք Խարբերդի Պատերազմական Ատեանին յանձնուած են: Երբեմն ալ կ'ըսէին թէ Տէր-Չոր զրկուած են:

Այսպէս, արդեւք կը հանդիսանային իրենց ընտանեկան պարագաներէ բանտարկեալները փնտռողներուն բանտ գալ եւ հարցուփորձ ընել եւ տեղե-

(1) Գէորգ Մելիքիւնեցի այս թուականը նշանակած է, բայց Դանիէլ Գալուստեան Մայիս 7 նշանակած է:

կութիւն առնել, մասնաւորապէս անոնց կերակուր բերել:

Ազատ ու անկաշկանդ եւ առանց ժողովուրդին մէջ աղմուկ հանելու, նոր կառավարիչին իր Պոլիսէն առած հրահանգին համաձայն իթթիհատա-
կաններու հետ գումարած ժողովին որոշումը գործադրութեան դրուեցաւ:

Թուրք կառավարութիւնը իր վայրագ եւ հրէշային արարքը կերպով մը արդարացնելու եւ գետին պատրաստելու համար ամէն կողմ լուր տարածայ-
նեց թէ ոստիկանութիւնը խուզարկութեանց ընթացքին իբր թէ ձեռք ան-
ցուցած էր փաստաթուղթ մը, որ կը հաստատէր թէ Դաշնակցութեան գոր-
ծոն անդամներէն Կարապետ Խաչատուրեան իր տրամադրութեան տակ ունէր
հինգ հարիւր զոյգ ոստիկանութեան հագուստ: Զինուած Հայեր, ծախուած
այդ համազգեստով, իբր ոստիկան երեւան ելլելով, պիտի գրաւէին կառա-
վարութիւնը եւ բանտը:

Ամէնքը անհամբեր կը սպասէին այս յերիւրածոյ լուրին հետեւանքնե-
րուն: Կարապետ Խաչատուրեան, որ արդէն բանտարկուածներուն մէջ կը
գտնուէր, Ոստիկան զօրաց հրամանատար Նատիմի ջանքերուն եւ հնարքնե-
րուն դէմ անսասան մնաց եւ երբեք չտկարացաւ եւ նոյնիսկ յանդգնեցաւ
ծառանալ անոր դէմ:

Այս պատճառով գանկին ընդունեցաւ լախտի ուժգին հարուած մը եւ
գետին փռուեցաւ ուշաթափ: Կ'ըսուի թէ Նատիմ իր ձեռքով կտրած է անոր
գլուխը: Նոյն գիշերը Նատիմի հրամանով սրախողխող սպաննուեցան նաեւ

Սենեքերիմ Պօնճուզեան

Սեդրակ Մոմճեան

Գրիգոր Ճիվէլէկեան

Միհրան Թիւթեկեան

Պօղոս Տէր Պօղոսեան (Ակնցի)

Մանուէլ Գղիբեան

Սիմոն Ուլուհաճեան

Նշան Ափալադեան:

Ոստիկանութիւնը տեսնելով որ ժողովուրդի քով այլեւս զէնք չէ մնա-
ցած եւ հարցաքննութեամբ սպանութիւնները երկար ժամանակ կ'առնեն,
փոխեց իր գործելակերպը: Բանտը պէտք էր պարպել նորերուն տեղ բանալու
համար, ուստի յաջորդ օրը (Յունիս 8) կացինահար սպաննել տուաւ հետեւ-
եալ անձերը.

Յակոբ Հաւկթուկեան

Մկսեթ Պաղտասարեան

Գրիգոր Աքայեան

Յակոբ Փափազեան

Խաչատուր Գաղմաեան

Պատուելի Առաքելեան

Ստեփան Պէննէեան

Ստեփան Փափաղեպն⁽¹⁾,

եւ այսպէս յաջորդաբար ամէն զիշեր:

Հազուագիւտ կերպով այս սպանդէն հրաշքով ճողոպրողներ կու գային պատմելու թէ զիշերները հարիւրաւոր բանտարկեալներ կացինահար կը սպաննուէին քաղաքէն ներս:

Ասոնց կարգին քանի մը երեւելիներու հետ կը սպաննուի Պեհեանէի հայ կաթողիկէ հովիւ Հ. Կղեմէս վրդ. Սիսակերեան⁽²⁾, որ շղթայակապ կը բերեն Քիւնտիւպէկ զիւղի մօտերը եւ խժգժօրէն կը սպաննեն եւ մարմինը կը նետեն ջրհորի մը մէջ:

Բայց նատիմ տեսնելով որ բանտը լեցուած Հայերու թիւը շատ մեծ էր եւ անկարելի է մէկիկ-մէկիկ սպաննելով անոնց վերջը բերել եւ շատ ժամանակի կը կարօտէր, ընդհանրական սպանդ մը կազմակերպելու համար բոլոր թուրք եւ քիւրտ մարդասպանները եւ ամէն կարգի ոճրագործները եւ յանցապարտները, որոնք Մալաթիոյ բանտը կը գտնուէին, արձակեց եւ անոնցմով կազմեց մարդախողով Չէթէներու խումբ մը, որուն հրամանատարը եղաւ Մուհամէտ պէյ, Մալաթիոյ մէպուս կարսեցի Հաշիմ պէյի որդին, որ զործի ձեռնարկեց կառավարութեան հովանաւորութեան տակ:

Այս մարդասպանները, որոնց կոչում կ'ընէ թուրք ոճրագործ կառավարութիւնը, զինուած էին պետական զէնքերով, որոնք կառավարութենէ հայթայթուած էին:

Չէթէներու կայանը եղաւ Մայր-Եկեղեցիին մօտը գտնուող խոշոր խան մը, ուրկէ դուրս կու գային սանձարձակօրէն գործելու համար ամէն անօրինութիւն եւ վայրագութիւն: Կը ջարդէին, կը կոտորէին, կը թափէին,

(1) Յաւալի է որ խուղարկութեանց ատեն ոստիկանութիւնը ձեռք անցուցած էր Մալաթիոյ Դաշնակցականներու անուանացանկը, որով գիւրաւ հաւաքած էր բոլոր կուսակցականները: Գ. Մելիքիսեցի կ'ըսէ թէ 1915 Յունիսի սկիզբը ձեռք կ'անցընէ նոր եւ կարեւոր փաստաթուղթեր եւ թարգմանել կու տայ Խաչատուր Ղազիկեանի իսլամացած եղբոր եւ Վասակ Ահմէտին, միայն չէ ըսած թէ այդ թուղթերը ինչ տեսակ բնոյթ կը կրէին: Ղազիկեան Նալճի Ահմէտի մասին աննպաստ վկայութիւն կու տայ նաեւ Մարտիրոս Թաշճեան իր ՍԵԻ ՅՈՒՇԵՐՈՒՆ մէջ, սակայն իր քեռորդին՝ Գէորգ Արսլանեան, այժմ Ամերիկա Քլիվլենտ (Օհայօ) հաստատուած, կը փորձէ զայն արդարացնել: Անիկա Ահմէտի իսլամացումը պարագայական հարկադրանքի տակ եղած ըլլալը կը հաստատէ եւ ապա կը հերքէ այն զրոյցը թէ Նալճի Ահմէտ իր հարազատ եղբայրը՝ Պօղոս աղան եւ անոր չափահաս երեք զաւակները իր ձեռքով սպաննած է, որպէսզի իր եղբոր ինչքերուն տիրանայ:

Գէորգ Արսլանեան կ'ըսէ թէ Պօղոս Աղա Ղազիկեանի առաջարկ ըրած է սուրբեսոս իսլամանալու՝ ազատելու համար, սակայն ան մերժած է եւ սպաննուած՝ թուրքերէն: Իսկ ընտանիքին միւս անդամները միտցած են աքսորի կարաւանին Սամսաթ: Ահմէտ իր տղան զբկած է հոն եւ ետ բերել տուած է եղբորը ընտանիքը եւ քոյրը, եւ անոր զաւակները եւ անոնց կեանքը փրկած՝ ապահով ապաստանարաններ դնելով:

Յետոյ անոր գրաքննիչի պաշտօնին մասին ալ բացատրութիւններ կու տայ, որ զայն արդարացնել կը միտին (տես ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Ժէ տարի, Թ. 3-4, էջ 70-72):

(2) Ծնած է 1851-ին եւ ձեռնադրուած 1885-ին:

պատիւներ կը բռնաբարէին, կը սղծէին անհաշիւ եւ անպատասխանատու:

Ասոնք ամէն կողմ Հայեր կը փնտռէին եւ բռնա կը լեցնէին 15-էն մինչեւ 90 տարեկան հայ այրերը:

10 Յունիս 1915-ին⁽¹⁾ բանտէն մինչեւ դօրանոց ճամբու վրայ գտնուող խանութներն ու սրճարանները փակել հրամայեցին, եւ երթեւեկը արգելեցին ու սղողոտան առին ոստիկանական հսկողութեան տակ: Խիստ մութ գիշեր մըն էր:

Ոստիկանապետ եւ մեպուս Հաշիմ պէյի որդւոյն Մուհամէտի հրամանին տակ իբր Զէթէ կազմակերպուած ոճրագործները բռնա մտնելով 300 բանտարկեալները երկու առ երկու շղթայեցին, ու նոյն գիշերը Սարըճը օդու Գասապ Հիւսէյինի առաջնորդութեամբ կացինահար սպաննեցին դօրանոցին արեւելեան կողմը գտնուող Ինտարայի ձորին մէջ եւ անոնց դիակները լեցուցին հոն գտնուող ՂԱՐԼԸՆԸ:

Այս Մուհամէտը՝ իր Զէթէներով սպաննեց նաեւ 1200 հայ անդէն գինուորներ, որ Մալաթիայէն մէկ ժամ հեռու դէպի արեւելք Փունար Պաշի մօտերը կ'աշխատէին: Ասոնք ամէնը Մալաթիացի չէին, կային նաեւ Խարբերդցիներ, Ակնցիներ, Արաբկիրցիներ, Պեհսնեցիներ, Ատրեամանցիներ: Զէթէները այս անգէն գինուորները խողխողեցին մօտերը գտնուող Փերոթ գիւթէները տանելով, կը լեցնեն մզկիթի մը մէջ եւ առաջին գիշերը զանոնք տասընէակի բաժնելով, զանազան պատրուակներով գիշեր ատեն կը տանին ու կը ջարդեն:

Այս եղելութեան վկայ կ'ըլլայ Արաբկիրցի Ղազար անունով երիտասարդ մը, որ մթութեան մէջ փախած էր եւ արտերուն մէջ սղոյսկելով կըրցած էր Մալաթիա դալ եւ պատմել տեսածը:

Ղազար ետքը յաջողած էր անցնիլ Տերսիմ:

Սպանդին երկրորդ գիշերը ողջ մնացողները որովհետեւ մերժած էին մզկիթէն դուրս ելլել, չէթէները եւ ոստիկանները դռնէն եւ պատուհաններէն կրակ տեղալով բոլորն ալ սպաննած էին:

Ասկէ ետքը շղթայակապ խումբեր կը տանէին յաջորդաբար Ինտարա, Թաշ Թէփէ, Վարի Քաղաքի Ղարլըխը ու կացինահար կը սպաննէին:

Մինչեւ Յունիս 15-20 արդէն կուսակցական դէմքերը, կղերականները եւ քիչ թէ շատ աչքառու դէմքերը եւ բանակին մէջ ծառայող անգէն գինուորները սպաննած էին բոլոր:

Իսկ Յունիս 20-ին սկսած է հայ բնակչութեան այրերու ընդհանուր բնաջնջումը:

Անխտիր սկսան ձերբակալել հարուստը, աղքատը, ուսեալը եւ տղատը, սղտիկը եւ մեծը, մէկ խօսքով բոլոր Հայերը առանց յարանուանական խտրութեան:

1915 Յունիս 1-ի, 2-ի եւ 3-ի գիշերները շարունակուեցաւ զանգուա-

(1) 10 Մայիս, եթէ 7 Մայիսը ճիշդ է իբր ջարդի սկիզբ:

ծային սպանդը թաշ թէփէի անդունդներուն եւ վարի քաղաքի Ղարլըխներու մէջ:

Յուլիսի առաջին օրերուն արդէն ամէն ինչ լրացած էր, քաղաքի բոլոր ձերբակալուած այր մարդիկը, հայ բնակչութեան երկու երրորդը ջարդուած էին: Մալաթիոյ Հայերը բոլորովին անճիտուած էին:

Ձերբակալութիւնները վերջացած էին, վասնզի այլեւս ձերբակալուելու մարդ չէր մնացած: Քաղաքը անտէր մնացած հայ այրի կիներու եւ որբ տղաներու բնակավայր դարձած էր:

Ջանդուածային կերպով ջարդուած այրերուն համադումարը թէեւ 1800 հոգիէն աւելի հաշուուած էր, սակայն շատ աւելի պէտք է եղած ըլլայ:

Այրերու այս անճիտումէն եւ ընդհանուր կոտորածէն ետք կը մնար բնաջնջումը բոլոր Հայերու առանց սեռի եւ տարիքի խտրութեան:

Արդէն գրեթէ այր մարդ չէր մնացած Մալաթիոյ մէջ, բացի արհեստաւորներէ, որոնք ազատ ձգուած էին, իրենց դործը թուրքերով փոխարինել կարելի չըլլալուն համար, բայց որովհետեւ ծրագրուած էր անոնք ալ սպաննել, ամէն մէկ հայ արհեստաւորի քով երկուական թուրք տղաք դըրուած էին՝ անոնց արհեստը սորվելու համար:

Բացառաբար մի քանի Հայեր ալ ազատ ձգուած էին մասնաւոր պատճառներով, ինչպէս Գէորգ եւ Ստեփան Չէքէմեանները, որոնք Մալաթիոյ ջուրերու ստորերկրեայ ցանցերուն միակ տեղեակ անձերն էին, եւ պատահական խանդարումները իրենք կրնային շտկել:

Այնպէս որ քաղաքին մէջ մնացած էին սահմուկած ու սարսափներու մատնուած խեղճ մանուկներու եւ անտէր կիներու բազմութիւն մը, զոր թուրքերը անարգել կը կոչուպտէին եւ կը սպաննէին, վասնզի անոնց ոստիկաններու, ոստիկան-զինուորներու եւ սրիկաներու քմահաճոյքին մատնուած էին:

Գիշերները՝ երիտասարդ հարսերը եւ երիտասարդ աղջիկները կ'առեւանգուէին:

Բայց «գորշ գայլը» տակաւին յագեցած չէր Հայու արիւնով: Կ'ուզէին մնացած կիներն ու մանուկներն ալ բնաջնջել:

30 Յունիս 1915-ին մունետիկներ կը պոռային հայ թաղերու մէջ թէ Հայերը պիտի մեկնին մինչեւ հինգ օր: Այս յայտարարութեամբ կ'ըսուէր թէ «գաղթողները պիտի միանային իրենց բանտարկեալներուն Տէր Զորի մէջ», թէ անոնց հող եւ տուն պիտի տրուէր եւայլն:

Այս յայտարարութիւնը կեղծիք մըն էր պարզապէս կիներու ու մանուկներու այդ բազմութիւնը անխօսուկ կերպով, առանց աղմուկի փոխադրելու համար կիզիչ անապատները, անօթի ու ծարաւ մեռցնելու համար:

Արդէն առ ի պատրաստութիւն 1915 Մայիս 27-ին հրատարակուած էր օրէնք մը, որով զինուորական իշխանութեանց լիազօրութիւն կը տրուէր լոկ կասկածով ամբողջ «ֆաղաֆներու եւ գիւղերու բնակչութիւնը» տեղահանել, առանց փաստի կամ դատի:

Ձքաւորներ իրենց տան ամբողջ կահկարասին կը ծախէին ոչինչ գիներով, թէ ան ալ թուրքերը վճարել ուզէին: Թուրքերու «Ռամազան պայրամի» յաջորդ գիշերը տեղահանութեան հրամանը դործադրուիլ սկսաւ: Նատիմ քաղաքը բաժնած էր երեք մասի, եւ արգիլած էր մէկ մասէն միւսին անցնիլ կամ յարաբերիլ:

Իւրաքանչիւր շրջանակի բնակիչները պիտի կազմէին մէկ կարաւան:

Առաջին կարաւանը Ս. Յարութիւն թաղին բնակիչներէն կազմուեցաւ:

Ոստիկաններ բռնի տունները կը պարպէին տարադրուողներու լաց ու կոծին մէջ, եւ բնակիչները կը միացնէին կարաւանին, որ քաղաքէն դուրս իբր առաջին հանգրուան գիշերեց Չէքնուկէ կոչուած դաշտին մէջ: Ասոնք տակաւ զրկուելով իրենց փոխադրական միջոցներէն, հետիոտն եւ իրենց ուտելիքները շալկած կը կտրէին ընդարձակ տարածութիւններ, իջեւանելով Ալմալ օղլիի պաղէն, Հաճի Սապրիի խանին մօտերը, Պէյլէր Տէրէսի, Էլէմէնտիկ եւ վերջապէս Կէօլէնէ:

Սեպտեմբերի սկիզբները այս կարաւանը հասաւ Եփրատի եզերքը, Սամսաթ, նախնեաց պատմական Սամոսատը, որ Մալաթիայէն չորս օրուան հեռաւորութիւն ունէր սովորական ճամբորդներու համար: Բայց այս կարաւանը հազիւ կրցած էր հասնիլ 6-7-ը շաբաթէն, վասնզի կառավարութիւնը զանոնք տարած էր լեռնային օձապտոյտ ու անանցանելի կիրճերէ, դաշտային անջրդի ու զարտուղի ճամբաներէ, որպէսզի անոնք, որքան կարելի է, չուտով մահանան:

Այս պայմաններու տակ Սամոսատ կամ Սամսութ հասնող գաղթականութեան առաջին կարաւանը քանակով կոտորակուած էր եւ կիսամեռ վիճակի մէջ հասած է հոն եւ անկէ մինչեւ Ֆրունճիի եւ Նալթէօքէնի անանցանելի բարձունքները, ճարապլուսէն մինչեւ Սուրուճ, մինչեւ Տէր-Չորի կիզիչ անապատները, ուր մարդակեր Չէչէնները ջարդած էին զանոնք:

Երկրորդ կարաւանը, որ Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիին թաղեցիներէ կը բաղկանար, նոյնպէս կը գիշերէր առաջին օրը Չէքնուկէ կոչուած տեղը, Ալմալ օղլիի դաշտին մէջ: Գ. Մելիտինեցի (ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ, էջ 167-8) կ'ըսէ որ «Մալաթիոյ Հայութեան պատուոյ եւ բարոյական ոխերիմ քշնամիները՝ Հարինի օղլի Շաշի եւ Հանեպա օղլի Հասէն Բէկ՝ գիշեր-ցերեկ թաղուած էին գեղխութեան ու գարշելի արարքներու մէջ. գաղթականութեան կարաւանները անոնց համար խենեշային հանոյփի եւ կողոպուտի վայրեր էին, ուր գիշեր թէ ցերեկ կ'ասպատակէին սանձարձակօրէն, դժոխային չարչարանքներու ենթարկելով մայրերը: Անոնք կը փախցնէին կը տանէին հարս ու կոյս աղջիկներ, իրենց անասնական կիրքին գոհացում տալու, ապա՝ շնականօրէն սպաննելու համար»:

Այս գաղանները թոխմա գետի եզերքը մէկիկ-մէկիկ կը զատէին տղամարդիկը 10 տարեկանէն մինչեւ 90 տարեկան ծերունիները եւ կը ջարդէին գաղանային անդթութիւններով:

Կառավարութեան պաշտօնեաները բռնութեամբ կը խլէին կոյս աղջիկներ՝ մայրերու ձեռքէն ու կը տանէին:

ՔԸՐՔ ԿԵՕԶԻ մէջ (Թոխմա գետին եղերքը) երեք օր գաղթականութեան բոլոր կարաւանները կողոպտելէ, այրերը բնաջնջելէ ետք, դարձեալ կառավարութեան հրամանով կը խլէին գաղթականութեան համար տրամադրուած եւ կամ վարձուած փոխադրութեան միջոցներ՝ կառք, եղ, ձի կամ էշ:

Հիւժած մայրերը կը հարկադրուէին իրենց մանկիկներուն հետ շալկել նաեւ այլ գոյքեր, որքան որ կրնային, մնացածը կը թողէին թուրք-քիւրտ խուժանին:

Այս լեռներուն մէջ արեւի կիզիչ ճառագայթներու տակ գաղթականները ծարաւէն կ'այրէին: Հեռուներէն բերուած դաւաթ մը ջուրը կը ծախուէր հինգ զրուշի:

Այս կայաններու մէջ, ուր հանգստանալու հնարաւորութիւններ կային, գաղթականները կը քուէին առանց դադարի, իսկ այն վայրերուն մէջ ուր ջուր, հաց եւ այլ կենսական կարիքներ հոգալու հնարաւորութիւններ չկային, գաղթականները կը պահուէին շարաթներով, որպէսզի անոնք անօթի եւ ծարաւ մահանային չարչարուելով անօթի եւ ծարաւ:

Այս երկրորդ կարաւանն ալ ենթարկուեցաւ առաջինին սեւ ճակատագրին:

Իսկ ամենէն ահաւոր ու սարսռալի վախճանը վերապահուած էր երրորդ կարաւանին, որովհետեւ անիկա դատապարտուած էր քալելու լեռնային ճամբաներէ ու անանցանելի կիրճերէ:

Երբ այս կարաւանը Գրունճի կոչուած դժոխքէն ճամբայ կը հանեն դէպի Նալթէօքէն լեռը, որուն կատարը այնքան բարձր էր որ վարը անդունդին մէջ իրարու կողքին պառկող ապառաժները հազիւ մըջիւնի չափ կ'երեւէին: Կարաւանը երբ մօտեցաւ լեռան կատարին, յանկարծ կեցուցին անոր առաջացումը: Սուինամերկ ոստիկաններ փակեցին վերելքի նեղ անցքը ու մահուան սպառնալիքով փրկագին պահանջեցին: Ունեցողները դերձ մնացին դժոխային չարչարանքներէ: Իսկ չքաւորները անխնայ ծեծի կ'ենթարկուէին եւ խուղարկութենէ վերջ, երբ դահիճները վստահ ըլլային որ զոհը դրամ չունէր, աքացիով մը կը դլորէին անդունդին խորը, ջախջախուած:

Այսպէս, վիթխարի լեռներու կատարներէն ու անդնդախոր ձորերէն կոտորակուած, այս երրորդ կարաւանը հասաւ Սամսաթ, ապա Սուրուճ եւ ուղղուեցաւ Տէր-Զոր՝ ենթարկուելու համար ուրիշ քաղաքներու իր ցեղակիցներու ճակատագրին:

Թրքական դժոխային նկարագիրին համաձայն Մալաթիան ջարդի կեդրոնավայր մըն էր, ուր կը բերուէին թէ՛ Հայաստանէն եւ թէ՛ Փոքր Հայքէն տարադրուած Հայերը եւ հոն կը սպաննուէին եւ Ինտարա, Թաշ Թէփէ, Ֆըրընճըլար, Քիւնտիւպէկի ջրհորը ու վարի քաղաքին ՂԱՐԼԸԽԸ կը լեցուէին անոնց դիակները:

Այդ սպանդանոց առաջնորդուած բազմութիւններու թուրքերը խառնեցին նաեւ Մալաթիոյ բնիկ Հայերը:

1915 Յունիսին արդէն Կարնոյ, Երզնկայի, Սամսոնի, Սեբաստիոյ, Ա-

քաբկիրի, Ակնի եւ այլ քաղաքներու դաղթականութեան կարաւանները կոտորակուած հասած էին Մալաթիա, ուր իբր թէ պիտի հաստատուէին, սակայն դաժանօրէն առանց օր մը հանգիստի, առանց քաղաք մտցնելու Թրուսի լեռնային ճամբաներով կ'աքսորուէին դէպի Տէր-Ձորի անապատները:

Կարաւանները կողոպտելու իրաւունքը աճուրդի կը դնէր թուրք կառավարութիւնը եւ կը ծախէր քիւրտ ցեղապետ աւաղակներու, ինչպէս Մալաթիոյ մէջ Կարնեցիներու առաջին կարաւանը ծախուած էր 3000 ոսկիի Պետիր աղայի, որ Մալաթիոյ եւ Խարբերդի միջեւ Իզոլլի մեծ ցեղախումբին եւ շրջականերու քիւրտ աշիրէթապետն էր:

Անիկա կը գործէր իր եղբօրը Ջէյնալի հետ եւ մեծ հարստութիւն դիպած էր:

Անոր Կարնեցիներու կարաւանը կողոպտելու եւ ջարդելու խժդուժ գործին ահանատես վկան եղած էր Արաբկիրցի ձէկէրճեան Պօղոս, որ հրաշքով աղատած էր (Դանիէլ Գալուստեան, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Դ. տարի, թ. 4, էջ 17), իսկ ո՞վ գիտէ քանի՞ քանի՞ կարաւաններ եւ խումբեր մահացած են նոյնիսկ առանց ոեւէ վկայ ունենալու իրենց մարտիրոսութեան:

**

Մալաթիոյ քաղաքին տարագրութեան զուգընթաց հայ գիւղերն ալ պարպուած են համանման պայմաններու մէջ:

Մալաթիա, 1914-ի պատերազմին իրապէս միայն երկու գիւղ ունէր, Մշովկա եւ Անսուր, որոնց ալ հաշուեյարդարը ընել որոշած էր կառավարութիւնը, բնաջնջելով կամ տեղահանելով:

20 Յունիս 1915-ին, ձերբակալուեցան երկու գիւղերու այր մարգիկը, 15 տարեկանէն մինչեւ 70 տարեկան ալեւոր ծերերը, եւ նոյն գիւղերը քաղաք փոխադրելու պատրուակով, բոլորն ալ գնդակահարուեցան մօտիկ ձորին մէջ:

Յաջորդ առտուն կիները եւ մանուկները ոստիկաններու մօրակին տակ տարագրուեցան, սրտակեղեք պայմաններու մէջ:

Յուլիս 1-ին Թալէաթ փաշայի հրահանգը տառական կերպով գործադրուած եւ Մալաթիոյ Հայերը անխնայ սպաննուած էին:

Սակայն երկիրը խաղաղած չէր:

Հայերէն վերջ կառավարութիւնը հալածել սկսած էր Գըղըլ-Պաշ Բիւրտերը, որոնք դէմ էին թուրքերուն եւ հայկական տարագրութիւններուն ատեն օգնեցին որքան որ կրնային Հայերուն, պատսպարան ընծայելով անոնց եւ պահելով:

Հաւանօրէն պետական այս հալածանքին հետեւանքով 1916 Յունուար 16-ին Պալիեանցի հռչակաւոր ՊՕԶՕ աղան ապստամբեցաւ: Այս ԳԸԶԸԼՊԱՇ քիւրտ աղան իր քսան ընկերներով ճամբաները կտրեց եւ սարսափ տարածեց թուրքերուն մէջ:

Օր ցերեկով մտաւ Մալաթիոյ Ջըրմխտի արուարձանը, սպաննեց տեղւոյն ոստիկանապետը եւ ահագին վնասներ պատճառելէ ետք հեռացաւ, իր խումբը հետզհետէ ստուարացաւ եւ կանոնաւոր կռիւներ մղեց կառավարական ոյժերու դէմ եւ անոնց պատճառեց աւելի քան 2000 կորուստ: Բայց թվերջոյ ընկճուեցաւ:

Ասկէ առաջ 25 Հոկտեմբեր 1915-ին հասաւ կովկասեան ճակատի վրայ թրքական բանակին պարտութեան եւ Ռուսերուն առաջանալու լուրերը, որոնք հաստատուեցան երբ հասան թուրք ՄՈՒՀԱՃԻՐՆԵՐ: Անոնց տրամադրուեցան Հայոց տունները:

Գրգըլպաշներու ապստամբութեան եւ այս թուրք դադթականներու խուժումին շփոթները առաջացուցին սղութիւն եւ թշուառութիւն: Սկսան թուրք դադթականները անօթութենէ մեռնիլ փողոցներու մէջ:

Թուրքերը իրարու կ'ըսէին «Հայերը դացին, խէյրը պէրէքէթն ալ իրենց հետ տարին, Աստուծոյ պատիժն է որ կը կրենք»:

Անոնց յաջորդեցին այնպիսի դժբախտ պատահարներ, ինչպէս պատերազմներու, սովերու, խուճապային փախուստներու եւայլն հետեւանքով սովորաբար երեւան եկած համաճարակները:

Այսպէս սպանիական տենդը (սպանեռլ), ժանտատենդը (թիֆո) եւ բժաւոր ժանտատենդը (թիւֆլուս) տարածուեցան եւ մեծ թիւով կեանքեր հնձեցին Մալաթիոյ մէջ եւ շուրջը:

Այս համաճարակներուն ալ զոհեր տուին չտարադրուած Հայեր:

Մարդկային եւ աստուածային պատուհասներ միասին Մալաթիան բոլորովին անշքացուցին:

Իթթիհատի ոճրային ծրագիրները եւ անոր բոլոր հետեւանքները լիովին կրած էր Մալաթիան, երբ Իթթիհատական ջոկիւրին մեծ ոճրագործը եւ այս դժոխային ծրագիրին գլխաւոր հեղինակը Թալէաթ փաշա Յ Նոյեմբեր 1916-ին Մալաթիա դնաց եւ հիւր եղաւ մեպուս Հաշիմ պէյի տունը:

Թալէաթ այս պատեհութեամբ հրահանգեց որ անխնայ ոչնչացուին Հայերէն բոլոր արձանագրութիւնները եւ անյայտացնեն կոտորածին բոլոր հետքերը:

Այս հրամանին համաձայն Հայոց գերեզմանատան բոլոր քարերը գործածուեցան զօրանոցին շինութեան:

Թալէաթ հրամայած էր որ իսլամացող Հայերն ալ անխտիր մահացուին: Այնպէս որ երբ անոնք գիւղերէն յաջորդեցան քաղաք դալ, ձերբակալուեցան եւ աքսոր զրկուեցան, եւ ԿԷՕԶԷՆԷԻ մօտերը ջարդուեցան:

Տարագրութեան երեք կարաւանները մեկնած եւ Մալաթիոյ հայ բնակչութեան աննշան բեկորները միայն մնացած էին քաղաքին մէջ, երբ Մալաթիա ժամանեց Կարնոյ Հայ-Կաթողիկոսներու առաջնորդը՝ Գերապայծառ Յովսէփ եպիսկ. Մելքիսեդեկեան 80—85 տարեկան պատկառելի ծերունի մը:

Իրեն հետ էին իր քոյրը եւ երկու Բարերդի աղջիկներ, հարսը եւ քրոջ որդիները :

Աւստրիական դեսպանին միջամտութեամբ իրեն եւ իր ընկերակիցները կեանքին խնայած էին : Անիկա նաեւ եկած էր Կարինէ Խարբերդ, ուր բաւական ատեն մնալէ ետք Մալաթիա եկած եւ տուն մը տեղաւորուած էր (տես ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Ե. տարի, Թ. 18, էջ 12) :

Մալաթիա մնացած ատէրունջ բեկորները այս ծերունազարդ եկեղեցականը հողեւորապէս մխիթարել աշխատեցաւ, որչափ հնար է, դադտնի եւ առանց աղմուկի եւ առանց ուշադրութիւն դրաւելու : Իր տան մէջ թիւ պատարադ կը կատարէր եւ Հայերը վախով-դողով կու դային ներկայ ըլլալու այդ պատարագներուն : 1917-ին առաջին ամիսներուն մատուռ մը կազմակերպուեցաւ եւ Զատիկին հանդիսաւոր պատարագ մատուց Գերապայծառը մեծ մխիթարութիւն պատճառելով Հայերուն :

5 Մայիս 1917-ին, Մալաթիոյ ոստիկանութեան նոր ԳՈՄԻՍԷՐԸ Ֆատիլ դիտողութիւն կ'ընէ եպիսկոպոսին պատարագին համար, եւ կարելի կ'ըլլայ զայն անդորրացնել :

1917 Սեպտեմբերին Մալաթիոյ կառավարիչ կը նշանակուի Կարնեցի Շէվքէթ պէյ, որ վաղածանօթ էր Գերապայծառին :

Մելքիսեղեկեան եպիս. անոր շնորհաւորական այցելութիւն մը կու տայ եւ կ'ապահովէ իր կատարած պաշտամունքին շարունակութիւնը, մինչեւ իր մեկնումը դէպի Պոլիս :

Ինքն եղաւ գլուխ մը շփոթած Հայերու, որոնց թիւը քիչ մը աւելցած էր Մալաթիոյ մէջ տարադրութեան ութերորդ ամիսը (1916 Փետրուար), երբ Հաթուրիկ եւ բողոքական Հայեր ազատ ձգուած էին տարադրութենէ :

1917-ի ընթացքին Մալաթիոյ մէջ գտնուող Հայերու թիւը աւելցաւ տարադրութեան ճամբաներէն մազապուրծ ազատողներու վերադարձով :

Նոյնպէս քաղաք դարձած էին Գըղըլպաշ գիւղերուն մէջ եւ քիւրտ բաբեկամներուն քով ապաւինած Հայեր, որոնց թիւը Մալաթիացի կամ ոչ, 2000-ի կը հասնէր երբ զինադադարը կը կնքուէր 28 Հոկտեմբեր 1918-ին Մոնտրոսի մէջ, եւ Հայաստան մը կազմուած ըլլալու ողբերիչ լուրը արդէն ծանուցուած էր ամէն կողմ :

Օսմանեան կայսրութիւնը պարտուած անմիջապէս կը փոխէր իր քաղաքականութիւնը եւ Մալաթիոյ կառավարիչ կը կարգէր Քիւրտ Խալիլ Բէհմի պէյը (1919), որ մեղմ ընթացք մը կ'ունենար :

Ժ.

ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵՆԷՆ ԵՏՔ ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՀԱՅ ԲԵԿՈՐՆԵՐԸ

1917 Հոկտեմբերին տարադրութիւնը վերջացած էր: Հայերը պղտիկ չունէ մը առնել սկսած էին, սակայն թուրքերու ատելութիւնը տակաւին յագեցած չէր: Անոնք առիթը չէին փախցնէր չարիք մը ընելու Հայերուն:

Այսպէս տարադրութենէն ետք սպաննուեցան Յակոբ Սահակեան (Չէրթիլենց), Սերովրէ Գիւնդիւպէկեանց եւ Մանչուկ վարժապետ: Ազգային բոլոր հաստատութիւնները դաւաճած էին կամ քանդուած:

Միակ մարդասիրական հաստատութիւնը, որ իր դոյութիւնը կը պահէր, Գերման որբանոցն էր, ուր կը պատասպարուէին 300 կոյր որբեր: Որբանոցի վարիչը, զոր Մալաթիոյ Հայերը «Հայրիկ» կը կոչէին, գերման կայսրութեան քաղաքականութեան լիովին համապատասխան չափազանց թրջասէր ուղղութեամբ կը շարժէր:

Իր հայ պաշտօնեաները, որոնք կրնար ազատել, իր իսկ ձեռքով յանձնած էր որ թուրքերը սպաննեն:

Այս գերմանը, գործաւորները խնայելու համար, ինքն Գերմանիա հարցումը րրած էր եւ պատասխան ստացած էր թէ պէտք չկար այդ տեսակ շնորհի մը: Եթէ պէտք ըլլար, Գերմաններ պատրաստ էին դալու իբր գործաւոր: Այս գերմանական հաստատութենէն դատ կառավարութիւնն ալ որբանոց մը բացած էր Աճը Չէքիրտէկին Հաճի Ահմէտի հսկողութեան տակ, Սերրորդութեան եկեղեցիին մէջ: Հոն հարիւրի մօտ հայ փոքրիկներ կային, որոնց օրական յիսուն տրամ հաց կը տրուէր: Անոնք գրեթէ անխնամ անսրնունդ լքուած վիճակ մը ունէին եւ կը հիւանդանային: Իբր հսկող նշանակուած այդ գաղանը օրական 5-6 հիւանդ տղաները աղբիւսի կառքերով Էօրէնի գաշտ փոխադրել եւ հոն ողջ-ողջ թաղել կու տար:

Կարինի 1917-ի պարտութենէն ետքը 30.000 զօրք Մալաթիա կու գայ Ահմէտ Ալի պէյի հրամանատարութեամբ. քաղաքը զինուորական բանակատեղիի կը վերածուի: Հրամանատարը սակայն արդարադատ մարդ ըլլալով բնաւ թոյլ չի տար որ իր զինուորները կեղեքումներ գործադրեն Հայոց դէմ:

Դժբախտաբար Աղճատաղի Քիւրտերու ըմբոստութիւնը նուաճելու համար արշաւած ատեն սպաննուեցաւ եւ բանակը քայքայուեցաւ:

Հրամանատարին մարմինը դժուարութեամբ բերուեցաւ քաղաք եւ վանքին ճամբան ձինկէնլիքի թրքական գերեզմանատունը թաղուեցաւ:

Իթթիհատական կառավարութիւնը հայկական նախճիրը գործադրելէ ետք դարձեալ կը հետապնդէր Հայերը:

Պոլիսէն ԷՆՎԱԼԸ ՄԷԹՐՈՒՔԻԻ գործով ղրաղելու համար պաշտօնեայ մը եկաւ եւ տուները ամբողջ կառավարութեան սեփականութիւնը արձանագրելէ ետք հրաման ըրաւ որ մնացած Հայերը դէպի Ֆուլնճի տարադրուելու

պատրաստուին: Նպատակը Հայոց տունները-ամբողջ դրաւել եւ Հայերը բոլորովին ընչազուրկ դարձնել էր:

Երկու օր ետք Հայոց թաղերը պաշարեցին եւ Հայերը բռնելով տարին Ալմալը օղլու արտը, սկսան ժողովուրդը շարժարել եւ ապա կողոպտել: Յետոյ Բողոքականները, Կաթոլիկները եւ Ասորիները զատեցին, մաս մըն ալ արհեստավորները: Ասոնք քաղաք դարձուցին, իսկ միւսները աքսորեցին:

Այդ դժբախտ պայմաններու մէջ կը տուայտէին Մալաթիոյ Հայերը, երբ 30 Հոկտեմբեր 1918-ին Մուհտարի զինադադարը կնքուեցաւ:

Թուրքիա պարտուած էր եւ Իթթիհատի պետերը փախած:

Թուրքերը սմբած էին, թէ եւ չէին դադրիր ակռայ կճռտացնելէ: 18.000 Հայերէն հազիւ 2000 վերադարձողներ եղած էին, որոնք ամէնն ալ Մալաթիացի չէին, այլ զանազան քաղաքներէ տարադրուած Հայերու բեկորներ: Մալաթիա դրեթէ ամայացած էր, եւ աշխոյժ կեանքը դադրած էր:

Հայ թաղերը բոլորովին աւերակ դարձած էին:

Ազգային բոլոր հաստատութիւնները եւ կալուածները դրաւուած էին: Մայր Եկեղեցին խորանները եւ յիշատակարանները քանդելէ ետք զինուորական մթերանոցի վերածած էին: Ս. Երրորդութեան եկեղեցին նախ թուրք գաղթականներու կեդրոնի եւ ապա բանտի վերածած էին եւ կը կոչէին ԳԱԹԻԼ ՏԱՄԸ (1) (Ոճրագործի երգիք կամ որոգայթ): Իսկ Ս. Յարութեան եկեղեցին քակելով անոր քարերը տուն շինելու դործածած էին: Նոյնպէս դրաւուած էր Հայ-կաթոլիկներու եկեղեցին, որ տակաւին զինադադարը չկնքուած վերադարձուած էր իր կալուածներով եւ Յովսէփ Եպսկ. հաստատուած էր Առաջնորդարանին մէջ եւ արդէն սկսուած եկեղեցական արարողութիւնները կը շարունակուին: Իսկ Բողոքականներու ժողովարանը զինուորական հաց պատրաստելու փուռի վերածուած էր: Լատին եկեղեցին ալ ոստիկանական պահականոց եղած էր:

Կաթոլիկներու հիւանդանոցը կառավարական եղած էր եւ Մէարիֆ միւսիւրին (կրթական տեսուչը) նշանակուած էր նաեւ հիւանդանոցի տնօրէն: Կողոպտուած էին Օրտուղի եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ վանքերը:

Զինադադարի կնքումը նոր կեանք եւ ոգեւորութիւն ներշնչեց Մալաթիոյ հայ բեկորներուն, որոնք կը յուսային թէ հայ տառապանքը այլեւս վերջ գտած էր:

Հակառակ իրենց թիւին կոտորակումին, մահասարսուռ օրերէ ետք տակաւին դտնուեցան մարդիկ, որ անընկճելի կորով մը ցոյց տուին ազգին բեկորները հաւաքելու եւ զայն կենդանացնելու համար:

Հազիւ զինադադարը կնքուած՝ անպաշտօն կերպով Կարապետ Գրլըճեան սկսաւ Պատրիարքարանի հետ թղթակցել:

Իրեն անմիջական աջակիցները կ'ըլլան Յովհաննէս Սրագործեան, Գէորգ Չէքէմեան (Չէքէմ Գէղօ), Գէորգ Ժամագործեան, որոնք ազգային

(1) Տամը քառը երկսայրի իմաստ ունի, երգիք ալ կը նշանակէ, որոգայթ ալ:

վարչութեան մը դերը կը կատարէին :

Իրենց հետ գործակցողներու թիւը կը բարձրանայ նոր յաւելումներով :

Ազգային այս մարմինին, որ թաղական խորհուրդ կոչուեցաւ, փոխանակ Ազգ. Խորհուրդ կոչուելու, անդամակցած են նաեւ վերոյիշեալներէն զատ .

Կարապետ Տօնապետեան

Դանիէլ Գալուստեան

Առաքել Գարազըղեան (Առաքել վարպետ)

Մանուէլ Տէր Վահրամեան

Յակոբ Քէօլէ Դաւիթեան

Խաչատուր Ընտրիկեան

Հ. Պէրպէրեան

Գէորգ Կէմալմաղեան

Մուշեղ Տէր Մուշեղեան :

Այս մարմինին նախագահեց նախ Գերպ. Յովսէփ Եպիսկ. Մելքիսեդեկեան, որ՝ ինչպէս տեսնուեցաւ՝ Մալաթիա կը գտնուէր : Այս մարմինին առաջին գործը եղաւ օրինաւոր միջոցներով ետ ստանալ ազգային կալուածները :

Այս տեսակէտով պատուաբեր ջանքեր ցոյց տուին ժողովին անդամները, որոնք աշխատեցան անկարելին կարելի ընելու :

Անոնք յաջողեցան վերստանալ բռնադրաւուած ազգային կալուածները, եկեղեցիներու եւ դպրոցներու շէնքերը, վանքերը եւ այլն :

Այս վերահաստատութիւնները տեսնելով եւ տիրող նպաստաւոր վիճակէն օգտուելով իսլամացած Հայեր վերստին քրիստոնէութեան դառնալ սկսան :

Առեւանդուած եւ թուրքերու հետ բռնի ամուսնացած Հայ աղջիկներ երբ առիթը գտան, առաջնորդարան ապաստանեցան, փրկուելու համար : Յաւանուանական ոչ մէկ խտրութիւն կար :

Թաղական կամ ազգային խորհուրդը Պոլսոյ Պատրիարքարանի հետ կանոնաւոր կերպով յարաբերութեան մէջ էր :

Լատիններու եկեղեցին որբանոցի վերածուեցաւ եւ շրջակայ գիւղերէն որբեր հաւաքուիլ սկսաւ :

Կարճ ժամանակի մէջ որբերուն թիւը բարձրացաւ 2000-ի, վասնզի հարիւրաւոր որբեր շրջականերէն բերուեցան Մալաթիա :

Չանոնք պատսպարելու համար Հայ դպրոցներու շէնքերը եւ շատ մը Հայ հարուստներու ընդարձակ տունները վերածուեցան որբանոցի :

Դժբախտաբար անոնցմէ հարիւրաւորներ անխնամ եւ անսնունդ կը մահանային, փողոցները եւ որբանոցներէն դուրս, եւ անթաղ կը մնային :

Այնպէս որ որբերու մէկ քառորդը հազիւ կարելի եղաւ փրկել մահուան ճիրաններէն :

Այս շրջանին բարերար դեր կատարեց Ամերիկացիներու հաստատած

որբանոցը, որ Գերման «Հայրիկ»-ին շէնքին մէջ բացուած էր եւ Ամերիկացիներէ կը ղեկավարուէր:

Կարապետ Տօնապետեան իր ազատած չափահաս որբերը կը յանձնէր այս մարմինին եւ փոքրերը Ամերիկեան որբանոցին, որուն տնօրէն կարգուած էր Մանուէլ Տէր Վահրամեան: Ժամանակ մը ետքը Պատրիարքարանը հրահանգ տուաւ թաղական խորհուրդին որ իր հսկողութեան տակ գըտնուող որբերն ալ անոնց յանձնէ:

Այսպէս անոնց կեանքը փրկուեցաւ, վասնզի երբ թուրքերը զօրացան, Ամերիկացիք բոլոր հայ որբերը Սիւրիա փոխադրեցին:

Այս որբահաւաքման գործին մէջ ամենէն յանդուգն դէմքը հանդիսացաւ Կարապետ Տօնապետեան, որ զոհը եղաւ իր այս անձնուիրութեան:

Զինադադարէն ետք երկու տարի (1918—1920) քիչ շատ Հայերը հանդիստ էին ու թուրքերը կը սպասէին թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ իրենց պատիժը:

Բայց այս վիճակը երկար չտեւեց: Քեմալական շարժումը դարձեալ թուրքերը ոգեւորեց եւ կրկին սկսան ցոյց տալ իրենց ժանիքները:

1919 Դեկտեմբերին երբ Մուսթաֆա Քեմալ էրզրումէն Սեբաստիա փոխադրուեցաւ եւ հոն ըրաւ իր կեդրոնը, արդէն թուրքերը իրենց խոնարհած գլուխները բարձրացնել սկսած էին:

1920-ին հակառակ այս աննպաստ կացութեան եւ թուրքերու սթափելուն, Կարապետ Տօնապետեան կը շարունակէր հայ որբերը հաւաքելու գործը, իր հետախուզութիւնները ընդարձակելով դէպի գիւղերը:

Անիկա գիւղերէն յաջողած էր հաւաքել 150 հատ հայ որբեր, որոնց պէտքերը ըստ Տ. Ստեփան քհնյ. Ղազարեանի իր անձնականէն կը լրացնէր եւ ըստ այլոց — ինչ որ աւելի հաւանական է — Ազգային Պատրիարքարանի նպաստով: Բայց ինչ որ աւելի հաւանական է, Մալաթիոյ Կրթասիրացի դրամներով է որ 1918-ին բացուած է որբանոցը Կարապետ Տօնապետեանի ձեռքով:

Թուրքերը եւ Քիւրտերը, որոնք նախանձով կը դիտէին Հայոց վերակենդանութեան ջանքերը, Կարապետ Տօնապետեանի վրայ կը յարձակին գիւղի մը մէջ զէնքերով, երբ որբեր փնտռելու գացած էր եւ սաստիկ կը ծեծեն:

Տօնապետեան վախէն կը հիւանդանայ: Երբ վիճակը կը ծանրանայ, հաղորդութիւն առնել կ'ուղէ եւ որովհետեւ կաթոլիկ Ապուհա մը կար, անոր կը դիմեն:

Ապուհան կը մերժէ հաղորդութիւն տալ առարկելով թէ կաթոլիկ չէ ան: Տօնապետեան այս ապաշնորհ մոլեռանդութեան առջեւ կը հրաժարի այդ հոգեւոր մխիթարութենէն եւ այնպէս կը մեռնի:

Կաթոլիկ եկեղեցիին այդ խստասիրտ եւ թթու մոլեռանդ ներկայացուցիչը Տօնապետեանի յուղարկաւորութեան ալ չի մասնակցիր:

Այս պարագայէն դառնացած Գէորգ Զէքիմեան, Յովհաննէս Սրադործեան եւ Կարապետ Քէօլէ Դաւիթեան, կը դիմեն քարակոփ Մկրտիչ Ղազարեանի որ եկեղեցական արարողութեանց բաւական ծանօթ էր եւ անոր աղօթք-

ներով կարապետ Տօնապետեանը կը թաղեն Հայոց դերեղմանատունը, եւ այս տեսակ մոլեռանդական արարքներու տեղի չտալու եւ ժողովուրդը հողեւոր մխիթարութենէ չզրկելու համար, Տօնապետեանի յուղարկաւորութեան յաջորդ օրն իսկ, եկեղեցական ներկայացուցիչ մը ունենալու համար ժողովի մը կը հրաւիրեն ժողովուրդը:

Այդ ժողովին մէջ կ'որոշուի Մկրտիչ Ղաղարեանը քահանայ ձեռնադրել տալ:

Մկրտիչ Ղաղարեան կը համակերպի եւ կ'երթայ Ուարբերդ, ուր քահանայ կը ձեռնադրուի Գիւտ եպիսկ. Մխիթարեանէ 18 Սեպտեմբեր 1920-ին Տ. Ստեփան անունով եւ քառասունքը լրացնելէ ետք կը դառնայ Մալաթիա, ուր արդէն եկեղեցական շէնքերը առնուած էին թուրքերէն:

Այսպէս շուկայի թաղին Մայր Եկեղեցիին քանդուած մասերը նորոգուած էին Առաքել վարպետի եւ վերապրող արհեստաւորներու զոհողութիւններով:

Նոյնպէս վերստացան Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին եւ նորոգեցին:

Քահանան ամէն կիրակի երկու եկեղեցիներուն մէջ կը պատարագէր փոխն ի փոխ:

Միայն լքուած մնացած էր Ս. Յարութիւն եկեղեցին, որ դրեթէ բոլորովին քանդուած էր:

Վարչութիւնը վերաշինեց նաեւ Ս. Փրկիչ վանքը: Իսկ Օրտուղիի վանքը դրեթէ հիմնայատակ եղած ըլլալով վերաշինել անկարելի եղաւ:

Հայ-կաթոլիկներու եկեղեցին եւս վերաբացուեցաւ հայախօս Ֆրանսացի կաթոլիկ վարդապետի մը ձեռքով: Իսկ լատին եկեղեցին, որ եղած էր պահականոց, եղաւ ուրբանոց:

Բողոքականներու ժողովարանը, որ վերածուած էր զինուորական փուռի, այդպէս մնաց:

Եկեղեցիներէն ետք անհրաժեշտ էր բանալ նաեւ դպրոց մը որպէսզի վերապրող պատանիները յաճախէին:

Բայց ոչ եկեղեցիները եւ ոչ դպրոցը հաստատուն եկամուտ չունէին, վասնզի բոլոր կալուածները քանդուած էին:

Ինչպէս բացատրուած է, ազգային ամենէն հասութարեր կալուածը Թէլալ Պաղարը կամ Գալաճընոց շուկան էր (տես էջ 437, 582), որ նորոգեցին մեծ ջանքերովը եւ զոհողութիւններովը հայ արհեստաւորներու:

18 Դեկտեմբեր 1920-ին Յովհաննէս Սրագործեան կը դրէր Գիւտ եպիսկոպոս Մխիթարեանի, թէ թաղական խորհուրդը կը ցաւի որ այս շինութեան պատճառով դպրոցին բացումը մէկ տարի յապաղէր:

Գիւտ եպիսկ. այս յապաղումը կ'արդարացնէր հաստատուն հիմի վրայ դնելու համար կրթական դործը եւ յարանուանական դպրոցներէն օգտուիլ կը յանձնարարէր:

Արդարեւ դպրոց մը բացուած էր Հայ-կաթոլիկ եկեղեցիին յարակից շէնքերէն մէկուն մէջ, հակառակ Գերպ. Յովսէփ Մելքիսեդեկեանի ընդդի-

մութեան, որ չէր ընդունիր որ դպրոցը ըլլար Ազգային վարժարան առանց յարանուանական խտրութիւններու, այլ կ'ուզէր որ ան «ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԴՊՐՈՅ» կոչուէր:

Երկար վէճերէ ետք վերջապէս հարկ եղաւ Հայ Կաթոլիկ Եպիսկոպոսը չէզոքացնել եւ Վարչութեան Նախագահ ընել Կարապետ Տօնապետեանը, որուն տրուեցաւ ՄԻԼԼԷԹ ՊԱՇԻ տիտղոսը:

Դպրոցը բացուեցաւ, եւ Յովսէփ Եպիսկ. մեկուսացաւ Կաթոլիկ Առաջնորդարանին մէջ եւ միայն կրօնական դործերով զբաղեցաւ:

Գերապայծառը 1919 Սեպտեմբերին մեկնեցաւ իր ամբողջ ընտանիքով դէպի Պոլիս:

Առաջնորդարանը յանձնեց Լատին քահանայ Հ. Պունային:

Եկեղեցական արարողութիւնները ձեւով մը շարունակուեցան, բայց ոչ դպրոցը, որ կարելի չեղաւ շարունակել:

Կաթոլիկ կղերին այս մոլեռանդական արարքները պատճառ եղան որ Մալաթիոյ հայադաւանները 26 Յուլիս, 1919-ին հանրադրութեամբ մը Պատրիարքարանէն Առաջնորդ մը կամ հովիւ մը խնդրեն:

Պատրիարքարանը Մալաթիոյ Հայոց հովուութիւնն ալ կը յանձնէ Գիւտ Եպիսկ.ի, որ Խարբերդի թեմը կը կառավարէր արդէն:

Տակաւին այս անջատումը պատահած չէր, երբ 25 Մարտ 1919-ին Խարբերդէն Մալաթիա եկան Ամերիկացի Տոքթ. Պարթըն եւ Մր. Րիկս:

Թաղական խորհուրդը կարելի մեծ բազմութեամբ եւ կառավարական պաշտօնեաներով քաղաքէն բաւական դուրս ընդառաջ դնաց անոնց:

Տոքթ. Պարթըն եւ Մր. Րիկս ինքնաշարժէն իջնելով կառավարիչին ձեռքը սեղմեցին: Տոքթ. Պարթըն «Զեր երկրի բարօրութեան համար Զեր երկիրը եկած ենք, կ'ընդունի՞ք» ըսաւ:

Կառավարիչը թրքական շողոքորթութեամբ եւ քծինքով պատասխանեց. — «Բարի եկած էք, մեր գլխուն վրայ տեղ ունիք»:

Կառավարչատուն այցէ մը ետք Գերապայծառին ալ այցելեցին անոնք:

Մր. Րիկս խոստացաւ որոշ գումար մը յատկացնել վարժարանին եւ արդարեւ իր խոստումը պահելով 15 օսմանեան ոսկի յատկացուց դպրոցին:

Ամերիկացի միսիոնարներէն ետք 15 Մայիս 1919-ին Թնդանօթաճիդ զինուորներու անգլիական ջոկատ մը գալով զօրանոցին մօտը վրաններու մէջ հաստատուեցաւ, Կարապետ Տօնապետեան, Դանիէլ Գալուստեան եւ Մանուէլ Տէր Վահրամեան կ'այցելեն անգլիական հրամանատարին: Անոր հարցումներուն կը պատասխանեն: Անիկա կը հետաքրքրուի զիտնալու թէ քաղաքին և դիւղերուն մէջ ո՞րքան հայ մնացած է, քիւրտ եւ թուրք ինչ համեմատութիւն ունին թիւերով:

Անգլիացիները ութը օրուան չափ մնալէ ետք կը մեկնին:

1919 Օգոստոսի սկիզբը կը ձերբակալուին եւ կը բանտարկուին Իթթի-հատական պարագլուխներէն Նիւֆիւս մէմուրի Հաճի Էֆէնտի, Թահրիրաթ քեաթիպի Թալէաթ Էֆէնտի, Հաճը Զէքիրտէկ զատէ Հաճի Էֆէնտի, Ախի

զատէ Ապտիւրահման էֆէնտի, Գարազաչ զատէ Մուհմէտ էֆէնտի, Սալթ զատէ Վահուդ էֆէնտի և այլ քանի մը երեւելիներ իբր Պոլիս զրկելու համար, սակայն չզրկուեցան:

Կառավարիչը կ'ուզէր որ 10 Հայեր անոնց ուղեկից ըլլան մինչեւ Սեբաստիա, ինչ որ ապահովաբար դաւ մըն էր այդ Հայերուն դէմ:

Հայերը մերժեցին եւ այս պատճառով այդ Իթթիհատականներն ալ մնացին:

19 Օգոստոս 1919-ին Ուաշինկթընէն Մալաթիա եկան ութ անձերու յանձնախումբ մը որ Հաշիմ պէյ զատէ Թալէաթի տունը հիւրասիրուեցան եւ յաջորդ օրը մեկնեցան Խարբերդ:

Ասոնց յաջորդեցին երեք Ֆրանսացի պաշտօնատարներ, որոնք հիւր եղան կերպասեղէնի դործարանատէր Օսմանի:

1919 Սեպտեմբեր 12-ին նաեւ անգլիական Մաթէօր Դաւիթ 10 զինուորներով Մալաթիա դնաց եւ 1914-ի զօրաշարժէն առաջ ազգերու թիւին վրայ քննութիւն բացաւ:

Կարապետ Գըլըճեան կու տայ անհրաժեշտ տեղեկութիւններ եւ ուրախութեամբ Պատրիարքարանին կ'աւետէ թէ իր տուած թիւերը միշտ աւելի պակաս էին իրականութենէն — ինչպէս հաստատած է Մաթէօր Դաւիթ, իսկ Թրքաց թիւերը միշտ չափազանցուած եւ սուտ:

Այս 1918—1920 երկամեայ շրջանին Հայերը, ինչպէս միշտ, ափիբերան թողուցին քանդիչ թուրքերը, որոնք զարմանքով կը տեսնէին իրենց բնաջրնջել կարծած Հայերուն վերակենդանութիւնը եւ վերակազմութիւնը, շուտով զարմանելով իրենց վէրքերը:

Դժբախտաբար Հայուն դժբախտ ճակատագիրը հոս ալ պատուար կը կանգնէր եւ թոյլ չէր տար որ հայ կեանքի այս վերանորոգութիւնը իր լրումին հասնէր:

Քեմալական Միլլի շարժումը վերստին Փոքր Ասիան նոր հնոցի մը կը վերածէր:

Մուսթաֆա Քեմալ մահամերձ թրքութիւնը կ'ողջնցնէր եւ կը կերտէր նոր թուրքիա մը, որ լրացուց ինչ որ Իթթիհատը պակաս ձգած էր, 1923 Օգոստոսին հալածանքի նոր շրջանի մը բացումը կատարելովն եւ այսպէս Հայոց վերակազմական աշխատանքը ընդհատելով:

1920-ին, ինչպէս տեսնուեցաւ, Ազգային վարժարանը փակուած էր:

Տ. Ստեփան քհնյ. Ղազարեանի ձեռնադրութենէն վերջ անհրաժեշտ կը զառնար նաեւ Ազգային վարժարանին վերաբացումը, որուն համար առանձին արտօնութիւն մը առնելու ժամանակը հասած նկատուեցաւ: Տ. Ստեփան քհնյ. Ղազարեան իր ստորագրութեամբ Մուսթաֆա Քեմալի դիմելով փոքրիկներուն համար դպրոց մը բանալու համար աղերսագիր մը տուաւ:

Մուսթաֆա Քեմալ արտօնեց դպրոցին բացումը Հայոց պատմութիւն չաւանդելու եւ դպրոցին թուրք ուսուցիչի մը հսկողութեան տակը դտնուելու պայմանով:

Այս դպրոցը, որ մինչեւ 1923 շարունակուած է, երկու հայ ուսուցիչ-
ունէր՝ Երուանդ Աթաշեան, Սմբատ Աբգարեան (Սերաստացի) :

Դժբախտաբար այնպիսի վիճակ մը ստեղծուեցաւ որ անկարելի եղաւ
բողբոջիլը եւ զարդանալը հայ կեանքին, եւ նոր սարսափներ սկսան :

Այս վիճակին առաջին պատճառը եղաւ 1921-ին սկսած թուրք եւ հե-
լէն պատերազմը :

Այս առթիւ Մուսթաֆա Քեմալ գործադրեց տեղահանութիւններ ա-
ռանց ջարդի՝ նկատի ունենալով պարտութեան հաւանականութիւնները :

Այս առթիւ արեւմտեան Փոքր Ասիայէն Յոյները տեղափոխուեցան դէ-
պի Արեւելք : Մեծ թիւով Յոյներ բերուեցան Մալաթիա, հազիւ չոր հացի
մը նպաստով ապրելու դատապարտուած :

1921ի աշնան պատահած էր մեծ հրդեհ մը, որուն զոհ դացած էին շու-
կային խանութներուն հարիւրին 90-ը. կառավարութիւնը ուրախութեամբ
դիտած էր այս աղէտը, եթէ ինքն չէր պատրաստած, վասնզի թոյլ տուած էր
որ հրդեհը տարածուի եւ ոեւէ լուրջ ջանք չէր ըրած զայն սահմանափակելու
համար :

Թուրքերը առիթէն օգուտ քաղեցին եւ կողոպտեցին բոլոր խանութնե-
րը :

Այս հրդեհին հրոյ ճարակ եղան նաեւ կառավարական շէնքերը, որոնք
պէտք էր վերաշինել :

Բայց հայերը աքսորուած ըլլալով գործաւոր չկար, ուստի գաղթական
Յոյները աշխատեցին :

Այսպէս հրդեհի աղէտը, որ չարիք մըն էր բարիքի մը պատճառ եղաւ
եւ Յոյները ապրուստ մը ապահովեցին : Շինուեցան մեծ նոր մզկիթը, մինա-
րէնները, որոնք 30 տարի է որ կիսատ մնացած էին, եւ այլ պետական շէն-
քեր :

Արժ. Տ. Սեփան Բահանայ Ղազարեան
(1880-1954)

Հակառակ ասոր 1922-ին երբ սաատիկ ցուրտ եւ խիստ ձմեռ մը եղաւ, անպատասպար Յոյները մեծ կորուստներ ունեցան մարդկային:

Թուրք եւ հելլէն պատերազմը, որ 9 Սեպտեմբեր 1922-ին՝ Իզմիրի գրաւումով յաղթանակ մը եղաւ Մուսթաֆա Քեմալի համար, ամբացուց անոր դիրքը եւ զինք դարձուց օսմանեան կայսրութեան ժառանգորդը եւ ինքն տիրակալել սկսաւ, վերջ տալով Բ. Դրան հեղինակութեան:

Անգամ մը որ տէր դարձաւ կացութեան, վերստին սկսաւ հայահալած քաղաքականութիւնը:

ԷՄՎԱԼԻ ՍԷԹՐՈՒՔԷՅԻ պաշտօնեաները նորէն դործի սկսան: Ոչ միայն կը դրաւէին Հայոց լքած կալուածները, այլ եւ անոնց բնակած անձնական տուններէն ալ վարձք կը պահանջէին:

Միւս կողմէն ժողովուրդին յայտարարուեցաւ թէ անոնք որ մեկնիլ կ'ուզեն, պիտի կարենան երթալ, ազատ ՎԷՍԻՔԱ ստանալով: Թէ Հայերը եւ թէ Յոյները սկսան ՎԷՍԻՔԱ ստանալ Սիւրիա անցնելու համար:

1924-ին դունդադունդ կը հեռանային Հայերը, վասնզի 15 անձերէ բաղկացեալ չէթէներու խումբ մը ամէն գիշեր Հայու մը տունը կ'իջնէր, ոսկի, արծաթ, եւ դրամ կը պահանջէին, մեռցնելու աստիճան ծեծելով շատերը:

Այս կաղմակերպութիւնը, որ կը կոչուէր ԱԹԷՇ ՕՂԼՈՒ ԵԸԼՏԸՐԸՄ կամ ԵԸԼՏԸՐԸՄ ԱԹԷՇ (Հուր որդի կայծակ կամ Կայծակէ կրակ), ահաբեկիչ դեր մը կը կատարէր եւ բնակչութեան անդորրութիւնը կը վրդովէր:

Տուներու վրայ ազդեր կը փակցնէին եւ կը հրամայէին որ մինչեւ 10 օր մեկնին, հակառակ պարագային սպառնալով անոնց կեանքին:

Եւ կը սկսին դողութեան եւ խոշտանգումի դէպքեր, ինչպէս նաեւ ըստպառնալիքներ:

Ամէն գիշեր հայ տունները կը քարկոծուէին, ահ ու սարսափի մատնելով Հայերը:

Ամենէն առաջ Քէօլէ-Դաւիթեաններու տունը կոխեցին. Կարապետ աղան ծեծելէ վերջ յիսուն օսմանեան ոսկի առին եւ հեռացան:

Այսպէս ամիս մը շարունակեցին:

Օր մըն ալ Մայր-Եկեղեցիի դրան վրայ յայտարարութիւն մը փակցուցին եւ հինգ օրուան պայմանաժամ տուին, Հայերուն ըսելով որ՝ եթէ կ'երթաք լաւ, եթէ ոչ ԵԸԼՏԸՐԸՄ ԱԹԷՇ ընկերութիւնը ձեզ պիտի վառէ:

Այս աղդարարութիւնը փակցուած գիշերը քահանային տունն ալ կու գան: Դուռը հաստատուն ըլլալով հոն գտնուող երեք զինեալ Հայերը, որոնք էին Յարութիւն Քէփէնէկեան, Քերոբ Որբերեան եւ Տ. Ստեփան քհնյ. Տէր Ղազարեան, զանոնք ճամբեցին բարեկամաբար:

Ինչպէս էՄՎԱԼԸ ՄԷԹՐՈՒՔԷՅԻ տնօրէնին Տ. Ստեփան քհնյ. Տէր Ղազարեանի ըրած բացորոշ յայտարարութիւններուն անոնց նախատախնէր ահաբեկելով եւ վախցնելով Հայերը հեռանալու պարտաւորել, որպէսզի անոնց դոյքերը գրաւեն եւ երկիրը Հայերէն պարպեն, որպէսզի Թուրքերուն մնայ

ըստ Իթթիհատի ծրագրին :

Ստեղծուած այս ահարկու կացութեան առջեւ, որուն պետական քաղաքականութիւն մը ըլլալը կը հաստատուէր, Տ. Ստեփան քհնյ.ի նախագահութեամբ 35 հոգի, որ Մալաթիոյ Հայերուն մեծամասնութիւնը կը ներկայացնէին, առաջնորդարան հաւաքուեցան եւ որոշեցին ինկիւրի Մուսթաֆա Քեմալի հեռադրել եւ անոր օգնութիւնը խնդրել :

Գէորգ Կէմալմաղեան շարագրեց հետեւեալը .

«Մենք Մալաթիացի Հայերս հանրապետական կառավարութեան ծառաներն ենք եւ հաւատացող անոր արդար դատաստանին : Մենք իբրեւ քաղաքացիներ եւ հպատակներ, կ'ուզենք բնակիլ մեր տուներուն մէջ, կը խնդրենք որ կառավարութեան պաշտպանութեամբ մեր տուներուն քարկոծուիլը արգիւծուի . եթէ մեր հպատակութիւնը կը մերժուի եւ մեր հեռացումը կը պաշարուի, կը խնդրենք որ այդ մեզի իմացուի կառավարութեան կողմէ, եւ ոչ հանջուի, կը խնդրենք որ այդ մեզի իմացուի կառավարութեան կողմէ, եւ ոչ թէ գիշերային աւազակներու, որոնք սարսափ կը տարածեն մեր տուներուն մէջ» :

Ասիկա հեռադրուեցաւ 9 Նոյեմբեր 1923-ին, Դանիէլ Գալուստեանի եւ Հաճի Յակոբ Քիւնտիւպէկեանի ստորագրութիւններով, բայց դարձան մը չեղաւ եւ թերեւս աւելի հակառակ ազդեցութիւն մը ունեցաւ :

Երկու ստորագրողները հրաւէր ստացան երկիրէն դուրս ելլելու :

Տ. Ստեփան քհնյ. Ղազարեան եւս գրեթէ կառավարութեան ստիպման տակ, ճարահատ ինքն ալ մեկնեցաւ եւ 35 տուներու հետ հեռացաւ Մալաթիայէն 1 Սեպտ. 1923-ին :

Յաջորդ ամիսներուն նոր հալածանքներ արտագաղթի հոսանքը զօրացուցին, եւ բազմաթիւ Հայեր անցան Սիւրիա — մեծ մասը փախչելով — եւ լքեցին իրենց ծննդավայրը, վասնզի Մուսթաֆա Քեմալի յաջողութիւնները կը քաջալերէին զինք՝ իրականացնելու փոքրամասնութիւնը ջնջելու եւ թուրքիան զուտ թուրք պետութեան մը վերածելու Իթթիհատի մեծ ծրագրերը :

Թուրք եւ հելլէն պատերազմէն ետք ուրիշ յաջողութիւն մըն էր քրտական ապստամբութեան ընկճումը :

Այս ապստամբութիւնը ծագեցաւ 18 Փետրուար 1924-ին Իրանէն Քիւրտ Շէյխ Սալիտի զլխաւորութեամբ :

Պաքըր Մատէն, Օսմանիէ, Ջերմուկ քիւրտ ապստամբներէն գրաւուեցաւ եւ Տիարպեքիրը պաշարուեցաւ : Շէյխ Սալիտ չէր ճանչնար Մուսթաֆա Քեմալի կառավարութիւնը եւ ՇէրԱթ կը պահանջէր :

Կ'ըսուէր թէ Շէյխ Սալիտ հովանաւորուած էր Անգլիացիներէն, որոնք դրամապէս կը նպաստէին Քիւրտերուն :

Քրտաբնակ բոլոր վայրերու մէջ պատերազմական վիճակ յայտարարուեցաւ :

Մալաթիա այս շրջանակին մէջ էր : Հոն մնացող հազիւ 50—60 տուն Հայերը որոնց երթեւեկը եւ թուրքերէնէ դատ ուրիշ լեզու գործածելը խստիւ

արգիլուած էր, չչմած էին եւ սրտատրոփ արդիւնքին կը սպասէին:

Թուրք բանակը 28 օրուան մէջ ընկճեց այս ապստամբութիւնը:

Շէյխ Սայիտ փախաւ եւ իր Քիւրտերը ջարդուեցան Տիարպեքիւրի մէջ եւ չուրջը:

24 Մարտ 1925-ին Թուրքերը վերագրաւեցին Զերմուկը, որով Մալաթիա փրկուեցաւ քրտական պատերազմի մը նոր արհաւիրքէն:

Մուսթաֆա Քեմալ այլեւս ազատ ԹՈՒՐԿԻԱՆ ԹՈՒՐԿԵՐՈՒՆ նշանաբանը անարդել կը դործադրէր խստութեամբ:

Կրօնական մոլեռանդութեան կը յաջորդէր ազգայնականութիւնը: Կիւները կ'ազատագրուէին, սակայն ժողովուրդը ամբողջ սարսափի տակ էր եւ բռնագրաւումները կը շարունակուէին:

Հայերը իրենց կալուածները եւ ինչքերը չէին կրնար ծախել, բայց կառավարութիւնը ինքը կը ծախէր Հայոց բոլոր կալուածները ՀԱԼՔ կուսակցութեան հաշուոյն:

Յուսահատական էր Հայոց կացութիւնը եւ արտագաղթը կը շարունակուէր միշտ: Հայեր կը մնային աննշան թիւով:

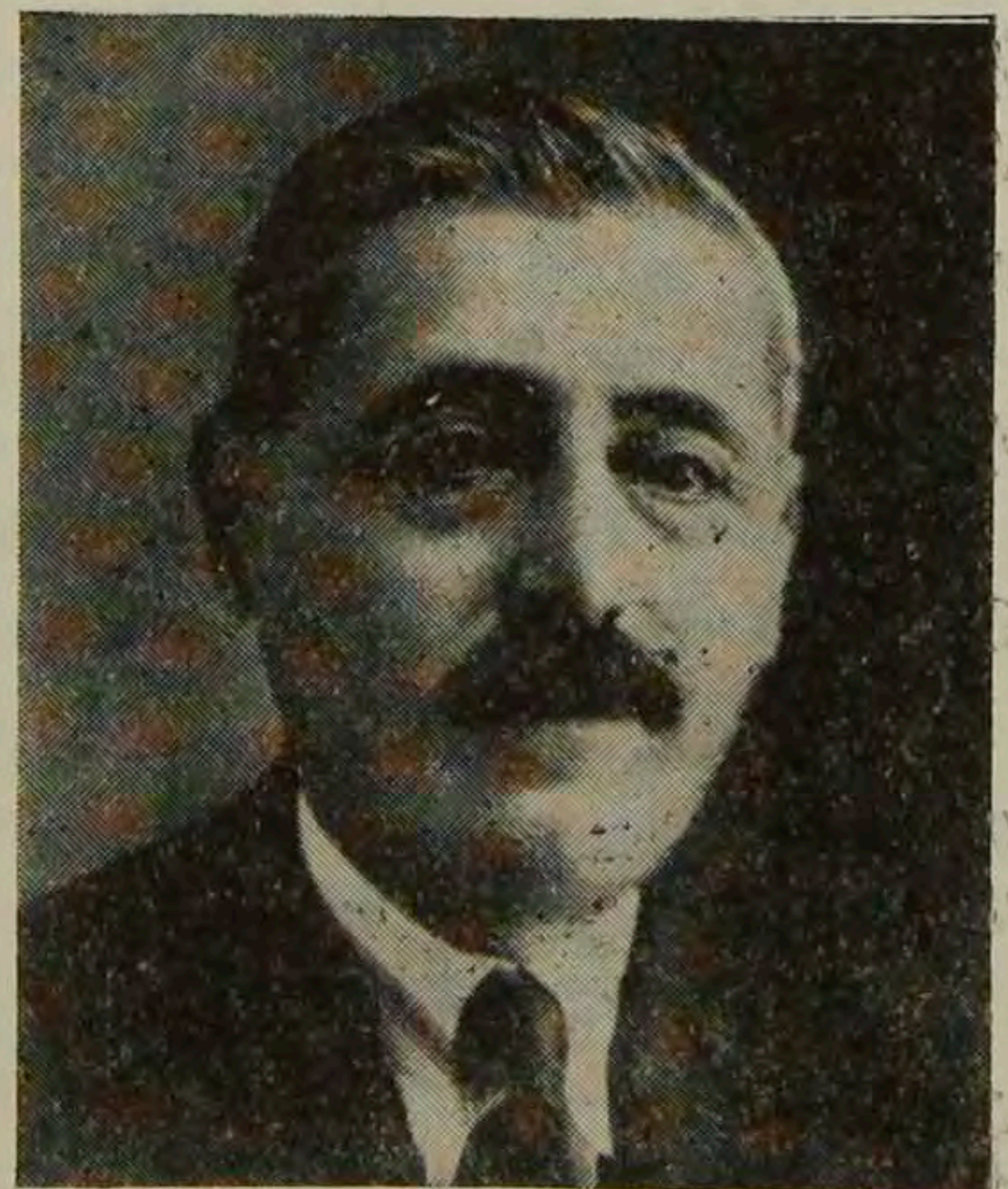
Հետեւաբար հազիւ կեդրոնանալ սկսող հայկական կեանքը դրեթէ դուրսէն էր դադրէր: Ոչ կէս ու կիսատ եկեղեցի մնացած էր եւ ոչ ալ դպրոց:

Հայ տղաները թրքական դպրոց կը յաճախէին:

Թրքացած Հայերէն վերադարձողներուն մէկ կարեւոր մասը նորէն կը թրքանար վերջնականապէս, եւ Թուրքիան կը դառնար զուտ Թուրք բնակիչով երկիր մը:

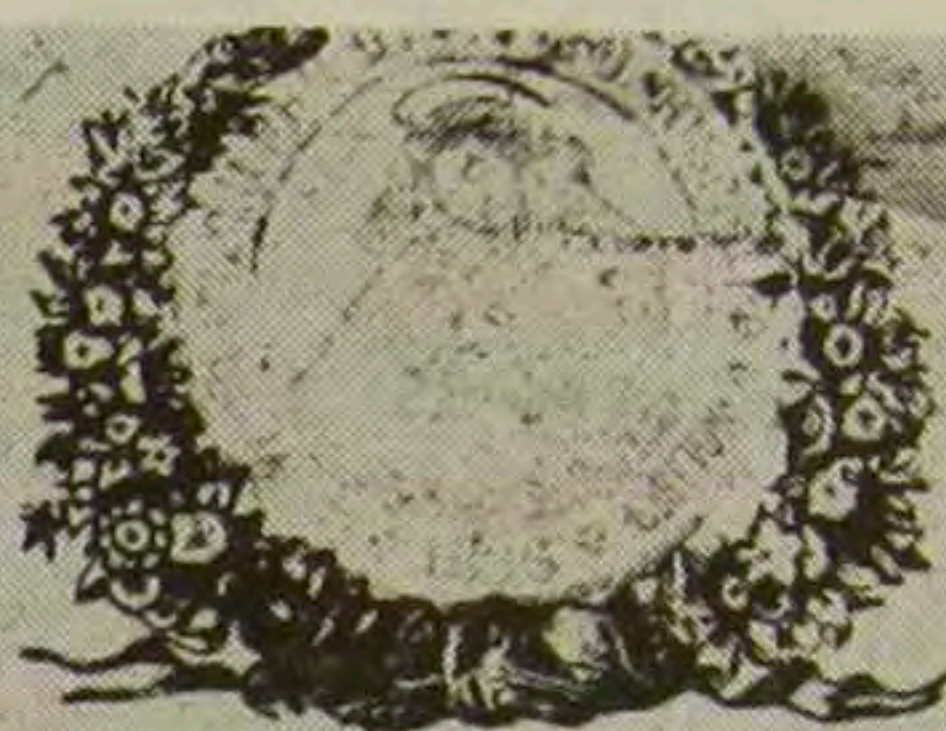

Արուսեղ Պաղտոյեան (*)

Տոք. Միքայէլ Քեշիշեան

(*) Արդեօք նոյն Եղուարդ Պաղտոյեանի հետ, որուն մասին տես աստ, էջ 904:

ՄՍՂԱՔԻԱ ԾԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄՔ
ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՀՕՐ ԵՒ ՇՆՈՐՀԻՒ Ս. ՀՈԳԻՈՅՆ ԵՒ ԿԱՄՕՔ ԱԶԳԻՆ
ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԵՒ ՊԱՏՐԻԱՐԻ ՀԱՅՈՑ ԹՈՒՐԻՔԻՈՅ

[illegible]

Nun ist es mit der mit dem jungen Menschen in der
Frieden im Frieden, die er nicht mehr hat, die er nicht mehr hat.

~~man~~ Guldzucht auf dem

11. Sept. 1899 m. 2

pag 145 prima variegata

Yours truly, George Washington

Տսփ. Միֆայէլ Բեհեբեանի (Իզրէլեհեան) ստացած օրհնութեան գիրը Մազաֆիա Արփեպս. Օրմանեան Պատրիարքէն, 1899-ին:

Թ. Մ Ա Ս

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Ա .

ՄԱԼԱԹԻԱ ԻՔՐ ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆ ԿԵԴՐՈՆ

Մալաթիա կը գտնուէր աշխարհագրական այնպիսի դիրքի մը վրայ որ կը ներկայացնէր առեւտրական կեդրոն մը ըլլալու ամէն յարմարութիւն :

Մելիտինէն Ստրաբոնի եւ Պտղոմէոսի կողմէն միեւնոյն տեղը նշանակուած է :

Սահմաններն էին արեւելքէն Եփրատը, հիւսիսէն՝ Փոքր Հայքը, արեւմուտքէն՝ Սարկարաւսինէ¹ եւ Կատաոնի² եւ հարաւէն Կամմադենէ :

Հաւանաբար Պտղոմէոսի կողմէ նշանակուած Լաւիալեղինէ³, Սարաւինէի⁴ (կամ Արաւսինէ) քաղաքներէն ոմանք Մելիտինէի մէջ պիտի մտնէին, իսկ մնացեալները կը պատկանէին Կամմադինէին կամ Կատաոնիայի, բայց անոնց մեծ մասին վրայ այնքան քիչ ծանօթութիւններ ունինք որ կարելի չէ անոնց տեղերը որոշել, ինչպէս կ'ըսէ Prof. Ramsay (տես The Historical Geography of Asia Minor, էջ 313) :

Ասոր համար Փրոֆ. Ռամսէյ (էջ 313) տարակուսանօք կ'ըսէ թէ Մելիտինէի չըջանակին կեդրոնական քաղաքն էր թերեւս Մելիտիա, բայց կ'ըսէ «Մելիտա» ձեւին երբեք չէ հանդիպած ինք :

Ռամսէյ կը հաւաստէ թէ Ստրաբոնի ատեն (Քր. է առաջ Ա. դար) տանկ քաղաք մը գոյութիւն չունէր : Ան Մելիտինէցի ժողովուրդին եւ Մելիտինէի երկիրին իբրեւ կեդրոն աստիճանաբար մեծցած է, հետեւաբար իջանուելով ճշգրտօրէն անուան մըն է «Իմելինէ Պոչիս» :

Հիմա անիկա Մալաթիա կը կոչուի եւ ինչպէս Sterret (էջ 263) նոյնպէս

(1) Նէաշէհիրի շուրջը ըստ Աղեքսանդրեան Անդրէաս Գերպի (Պատմութիւն Արաստիոյ, էջ 17) :

(2) Կէօքսուի, Հաճինի եւ Զէյթունի շուրջը (Նոյն, էջ 17) :

(3) Կիւրինի, Պոնուզի եւ Աղիզիէի շուրջը (Նոյն) :

(4) Քեաիթէի շուրջը (Նոյն) :

Նաեւ շատ աշխարհագիրներ եւ ուղեւորներ կը հաստատեն, հոն երկու քաղաքներ կան, մին Հին Մալաթիան, որ լքուած է 1838-ի թուրք-եգիպտական պատերազմին ժամանակ, իսկ Նոր Մալաթիան՝ անկէ եօթը կամ ութը մղոն դէպի հարաւ-արեւմուտք հեռաւորութեան վրայ հաստատուած:

Ինչ կերպով որ ալ եղած ըլլայ Մալաթիոյ քաղաքին կազմութիւնը եւ անոր նիւթական բարգաւաճումը, անոր հիմնարկութեան առաջին աղբակը կը կազմէ իր բնութեան շնորհներով օժտուած վայր ըլլալը:

Անժխտելի իրողութիւն մըն է որ Մալաթիա կը գտնուէր երկրամասի մը մէջ որ իր սքանչելի կլիմայով, ջուրերու առատութեամբ եւ բարեբեր հողերով «յուսթի արգաւանդութիւն» ունէր, ինչպէս կ'որակէ Սահակ եպս. Կողեան (Մելիտ, Մելիտինէի, Մալաթիա, էջ 8):

Ջրարբի եւ արեւաշատ դաշտի մը մէջ կառուցուած եւ Եփրատի այնքան մօտ այս քաղաքին մէջ գրեթէ ամէն ինչ կը հասնէր ամենահին ժամանակներէ սկսեալ, ինչպէս կը վկայեն հին պատմագիրներ եւ Նոր աշխարհագիրներ եւ խուզարկուներ:

Ստրաբոն, որ Ամասիացի էր եւ Փոքր Ասիան կը ճանչնար շատ լաւ, վասնզի չըջած եւ զննած էր այս աշխարհամասը, Մելիտինէի վրայ խօսելով գրած է թէ «Մելիտինէ կը նմանի Կոմագիւնէի, քանզի ամբողջովին պտղատու ծառերով տնկուած եւ Կապադովկիոյ միակ մասն է այս կերպով մշակուած: Ձէք կ'արտադրէ եւ Մոնարիդ կոչուած գինին, որ Յունաստանի գինիներուն հետ կը մրցի»: (ՍՏՐԱԲՈՆ, ԺԲ. 535):

Ուրեմն Ստրաբոն կը հաստատէ թէ Մալաթիոյ մէջ կը հասնէր նաեւ ձիթենի, ինչ որ անակնկալ մըն է, քանի որ վերջերը դոյութիւն չունէր այլեւս այդ «օրհնեալ» ծառը:

Իսկ այն սովորական բերքերը, որոնք Փոքր Ասիան եւ Հայաստան ունէին, կը հասնէր առատօրէն նաեւ այս միջատահման երկրամասը, շնորհիւ իր արգաւանդ դաշտերուն:

Ծիւղդ այս բարեբեր եւ բնական հարստութիւններով հարուստ երկրամասը, որ աղբերու ճամբուն վրայ էր, ունենալով նաեւ ռազմական կարեւորութիւն, իր դիրքին պատճառով, կռուախնձոր եղած է եւ ցանկութեան առարկայ:

Իրարու ձեռքէն յափշտակած են զայն դրացի մեծ ոյժերը, օգտուելու համար թէ՛ իր դիրքէն եւ թէ՛ իր հարստութիւններէն:

Անոր համար էր որ մասնաւորապէս Մալաթիա եւ իր շրջակայքը երկարատեւ բիւզանդական կայսրութեան եւ արաբ խալիֆայութեան միջեւ շարունակ կռուախնձոր եղաւ:

Մասնաւորապէս անապատներէն եկող Արաբները միշտ աշխատած են գրաւել այս քաղաքը եւ այն դաշտը, ուր ան կառուցուած էր, մասնաւորապէս հրապուրուած անոր հարստութենէն:

931ին արաբ աշխարհագիր Իտրիսի կը գրէ որ Մալաթիա «կը գտնուի

Ճապալ ալ Լուֆֆամի¹ (Jabal al Lukkam) կողմին դէպի Միջագետք տարածուող գաւառին մէջ: Շուրջը բազմաթիւ բլուրներ կան, որոնց վրայ կաղնիներ, նշենիներ եւ այգիներ կան, եւ հողը կ'արտադրէ թէ՛ տափ եւ թէ ցուրտ կլիմաներու պտուղներ: Չկայ բան մը որ հոն չկարենայ բուսնիլ: Ներկայիս (իմա՝ ժ. դար) յունական ամենահզօր ֆաղաֆներէն մէկն է եւ բնակիչները Հայեր են: (Հմմտ. G. le Strange. **Palestine under the Mosleme**, London, 1890, էջ 499): Mustawfi:

ԺԴ. Ղարուն արար հեղինակը կը հաստատէ թէ Մալաթիոյ «արօտավայրերը հոչակաւոր էին, ցորեն, բամպակ եւ առատ պտուղ կը բուսնէին շրջակայքը»: (G. le Strange. **The Lands of the Eastern Caliphate**, 1905, Cambridge, էջ 120):

Հետեւաբար, ինչպէս ըսած է Սահակ Եպս. Կողեան «յիբաւի դիւթիչ է Մալաթիոյ դաշտը», «ամբողջ աշխարհ շրջող ու գիտնականի աչքով զննող, դատող կարող Կարլ Ռիտտէր չի վարանիր դրախտ կոչելու Մալաթիայի դաշտը, աւելցնելով որ աշխարհի վրայ շատ հագուագիւտ են նմանները (Կողեան, նոյն, էջ 8):

Հայ հեղինակներէն Հ. Ղուկաս վարդապետ Ինճիճեան (Աշխարհագրութիւն Զորից մասանց աշխարհի, Ա. հատոր, էջ 321), որ իր դործը գրած է նոր կամ արդի Մալաթիոյ հիմնարկութենէն բաւական առաջ, Մալաթիոյ արդասաւորութեան վրայ կը խօսի, շատ մեծ դովեստով եւ. «Պատուականութիւն բերոց Մալաթիոյ, կ'ըսէ, երեւելի է ի Փոքր Հայս, վասն պատուականութեան ջուրց իւրոց, զի գրեթէ յամենայն բոյսս եւ ի միրգս զընտիր եւ զպատուանակագոյն պտղաբերէ, տանձ նորա մեծ եւ ֆաղցր, սերկեւիլ նորա զանցանէ ծանրութեամբ ֆան գմի օխայ, եւ մինչեւ 2 օխայ գտանիլ ասեն երբեմն: Խնձոր նորա ֆաղցրանաշակ, պատմէ Քիաթիպ Չէլէպին թէ ի հասունանալ խնձորոյն բնակիչին տառս եւ անուանս գծեալ ի վերայ թղթոյ եւ երբեմն նաեւ ողջոյն տողս տաղից յարմարեալ մատուցանեն զթուղթն ի վերայ պտղոյն յարեգդէմ կողմանէ նորա. յետ ֆանի մի աւուրց իւրաքանչիւր տառք կարմրանիշ տպաւորեն ի վերայ խնձորոյն, իսկ տեղիք ներքոյ մնացեալք թղթոյն դեղնագոյն մնան, որով երեւին իբրեւ տառք կարմիր ներկիւ գրեալք ի վերայ դեղին թղթոյ: Ունի եւ ընկոյզս եւ այլ միրգս ինքնաբոյս»:

Իսկ նորէն Սահակ Եպս. Կողեան կը հարցնէ թէ «Զրարբի եւ արեւաշատայսպիսի դաշտի մը մէջ ի՞նչ է որ չի բուսնիր: Կան բերքեր, որոնց անծանօթ էին հինները: Այսպէս՝ շատ ընտիր ԱֆիՈՆը, շերամի բոժոժը, ծխախոտը: Հիներն ալ սակայն կը փանչնային բերքեր, որոնք այսօր անծանօթ են այս դաշտին, այնպէս ենթադրողը, զոր կը յիշատակէ յոյն աշխարհագէտը Ստրաբոն (ԺԲ. 535), երբ կը դրուատէ Մելիտինէի պտղաշատութիւնը:

(1) Էլա Միւշթէրէք կը յիշէ այս Լեւը սահմանապահ վայրերու մէջ, Հարուն Էլ Րաշիտէն 800-ին հիմնուած երկու Հարունիէ բերդերու քովը, որոնք՝ ըստ Եպս. Կողթի Մոռնամ Էլ Պիւլտանին՝ սիւրբական սահմանադրութիւն վրայ Մարաշի մօտ կը գտնուէին եւ իր ատեն Կիլիկիոյ հայ թագաւորութեան կը պատկանէին:

Բայց թէ՛ հին եւ թէ՛ նոր ժամանակի համար Մալաթիայի դաշտը ամբարանոց էր ցորենի, գարիի: Ստրաբոն կը գովէ այգեստաններն եւ գինին: Սրուաձտեանց համով հոտով կը պանծացնէ «Համեղ, խոշոր, աղուոր» թուրքն ու ծիրանը (մըշմըշը), տանձն ու խնձորը, սալորն ու չամիչը) «տես Մելիտ. Մելիտինէ, Մալաթիա, էջ 9):

Այնպէս որ Մալաթիա բնութենէն նպաստաւորուած վայր մըն էր, որ բնականաբար երբ հոն բնակութիւն հաստատուէր, բարգաւաճ քաղաքի ծնունդ պիտի տար:

Իրապէս ալ Մալաթիա «երկրագործական տեսակէտով... աչքի իյնող տեղ մըն է: Ունի իր շուրջ ընդարձակ դաշտեր, արտեր, արօտավայրեր, բազմաթիւ այգիներ, պարտէզներ: Եւ կ'արտադրէ մեծ քանակութեամբ ամէն տեսակ բերքեր, ցորեն, գարի, ափիոն, ծխախոտ, մետաքս, պտուղներ եւայլն:

Պտղառատ երկիր, որուն մասնաւորապէս ծիրանը (մըշմըշը), խաղողը, իրենց տեսքով, համով ու հոտով, անգերազանցելի են: Հայաստանի ներքին գաւառներուն համար, ձմրան եղանակին մէջ մասնաւորապէս, Մալաթիան կը կազմէ չոր միրգերու անսպառ շտեմարան մը: Եւ իրօք համբաւաւոր են Մալաթիոյ մանաւանդ խոշորահատիկ, մսոտ ու քաղցր դեղնորակ չամիչը, ինչպէս նաեւ խաղողի հիւթէ շինուած պասդեղը նշոտ, բլիթը, շարոցը, եւայլն: Օրհնեալ, բեղմնաւոր վայր, ուր մանանայ իսկ կը տեղայ երկնից, գարնան եղանակին մէջ»: (Ս. Մ. Ծոցիկեան, ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԱՇԽ., էջ 378):

Այս բնութենէն շնորհուած առաւելութիւններուն պատճառով Մալաթիա իր շրջակայ վայրերուն համար առեւտրական մեծ շուկայ մը, կեդրոն մը եղած է միշտ, (Ս. Մ. Ծոցիկեան, նոյն, էջ 378):

Բայց Մալաթիա միայն բուսականութեամբ եւ բերքերով չէ որ հարուստ է, այլ նպաստաւորուած է իր աշխարհագրական դիրքով, որ մեծ դեր կատարած է, ինչպէս իր պատմութեան, նոյնպէս իր տնտեսական կեանքին մէջ:

Կողեան եղս. (տես էջ 9) իրաւամբ դիտել կու տայ թէ «Եթէ մարդիկ սովոր են քար նետելու պտղագարդ ծառերու, ինչ զարմանք որ ազգերն ալ քար նետեն պտղալից դաշտերու: Մանաւանդ որ Մալաթիա ազգերու քամբուն վրայ էր:

Հին աշխարհի ամենէն կարեւոր զինուորական պողոտաները կ'անցնէին Մալաթիայէն: Եփեսոսէն մեկնող պողոտան Մալաթիայի վրայով կ'երկարէր մինչեւ Բաբելաստան ու Հնդկաստան: Սեւ Ծովէն պողոտայ մը կ'իջնէր դէպի Միջերկրական Ծով ու իր սիրտը կը գտնէր Մալաթիայի մէջ: Ազգեր խուժած են այս պողոտաներէ, ու թէ՛ դարձուցած են վաճառաշահ քաղաք եւ թէ՛ կողոպտած: ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԹԷ՛ ԴԻՐՔԸ ԵՒ ԹԷ ԱՐԳԱՍԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ԲԱՆԱԼԻ ԵՆ ԱՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ»:

Արդարեւ ինչպէս Մալաթիոյ պատմական անցեալի վրայ խօսուած է՝ ջերուն մէջ ցոյց տրուեցաւ, Մալաթիա ամենահին ժամանակներէ սկսեալ դե-

բաղանջապէս զինուորական կայան մը կամ մշտնջենական բանակատեղի մը եղած է :

Շատ հին ժամանակներու մասին վերստին չխօսելով՝ եթէ միայն է. դարէն վերջ բիւզանդական—արաբական դատեմարտը միայն նկատի ունենանք, պիտի տեսնենք թէ բիւզանդական եւ արաբական երկու մեծ պետութիւնները մասնաւորապէս Մալաթիոյ շուրջը երկարատեւ պայքար մղած են, իսկ ԺԱ. դարէն ետք ասիական բարբարոսներու դէմ ալ Բիւզանդիոն մեծ ճիւղեր ըրած է Եփրատի գիծը պաշտպանելու :

Ինչպէս Կողեան (նոյն, էջ 11) կը դիտէ, Մալաթիա դոյութիւն չունէր իբրեւ քաղաք Քրիստոսէ առաջ Ա. դարուն, երբ Սղրաբոն աշխարհագիրը, կը դրէր իր նշանաւոր երկը :

Մելիտինէն Կապադովկեան նահանգ մըն էր ըստ Սղրաբոնի Կատաոնիայի եւ Եփրատի միջեւ :

Պլինիոս (+ 79) նոյնպէս Քրիստոսէ ետք Ա. դարուն կը հաստատէ թէ Մելիտինէ քաղաք մը չէր, այլ մասն էր Կապադովկիայի, որ կ'երկարէր դէպի Հայաստան, Եփրատի ծունկին դէմ :

Բայց Մելիտա անուն ամբողջ մը կար Մելիտինէ կոչուած Կապադովկեան 10 նահանգներէն մէկուն մէջ : Այդ ամբողջի շինութեանը Պլինիոս արձագանգ ըլլալով աւանդութեան, Շամիրամին կը վերագրէ :

Ստոյգ է որ Մեծն Տիգրան տիրած էր Մալաթիոյ, բայց չէր կրցած հոն մնալ եւ Ն. Ք. 64-ին, Եփրատին արեւմտեան կողմը իր կատարած զբաւումները կորսնցուցած է, այնպէս որ Մալաթիան ալ դադրած է հայկական ըլլալէ :

Կապադովկիա, իր մէջը ունենալով Մելիտան անցած է Հռոմայեցիներուն եւ տեւականօրէն ծառայած է իբր անցք հռոմէական լեզէոններու, որոնք Պարթեւներու կամ Սասանեանց դէմ կ'արշաւէին, բայց տակաւին Մելիտինէ քաղաքը դոյութիւն չունէր, այլ կար միայն բերդ մը կամ ամբողջ մը, ուր կը մնար հռոմէական սահմանապահ պահակազօրքը (Կողեան, նոյն, էջ 13) :

Վեսպասիանոսի (69—79) օրով 72—74ի ատենները Փոքր Հայք կցուեցաւ կայսրութեան եւ հին Գաղատիա նահանգը գրեթէ ամբողջութեամբ ձուլուելով համախառնուեցաւ Կապադովկիոյ ընդարձակ կուսակալութեան մէջ, որ այս կերպով իր անշուք վիճակէն բարձրացաւ հիւպատոսական նահանգի աստիճանին, մշտակայ բանակով մը, որուն կայաններն էին Սատաղան¹ եւ Մելիտինէ (Անտերսըն, ՀԵՏԱԶՕՏԱԿԱՆ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ Ի ՊՈՆՏՈՍ, էջ 106, Հ. Յակոբոս Վրդ. Տաշեան ՊՈՆՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ, 1919, Վիեննա եւ J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, 1919, էջ 301) :

Կայսրերու շրջանին հռոմէացիք մշտակայ բանակատեղիներ հաստատած էին Սատաղայի, Մելիտինէի եւ Սամոսաղի մէջ, պահպանելու համար

(1) Ըստ Մոմզէնի մեծ հաւանականութիւն կայ որ Սատաղա արդէն զօրակայան մըն էր :

Եփրատի սահմանադրուիսը (հմմտ. Կեռմոն Եղբարք, ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՀՆԱԽՈՍԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԵԱՆ Ի ՊՈՆՏՈՍ ԵՒ Ի ՓՈՔՐ ՀԱՅՍ, էջ 314 եւ 360) : Տիտոս կայսեր (28—30) ատեն Մելիտինէ նահանգին մէջ դոյութիւն ունեցող բերդին մէջ իբր սահմանապահ զետեղուած զօրքը քսաներորդ Լեզնոնն էր (Ադոնց, ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՅՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍԻ ՇՐՋԱՆԻՆ, ուսերէն, էջ 93. Կողեան Եպս. նոյն, 13) :

Զօրակայան մը հանդիսացող այս ամբոյցին շուրջը տակաւ ժողովուրդ հաստատուեցաւ, եւ Երեւան եկաւ բնակավայր մը կամ աւելի ճիշդ քաղաք մը, վասնզի կառուցուեցան բազմաթիւ բնակարաններ :

Տրայանոս կայսրը (98—117) այս նորաշէն բնակավայրը կը բարձրացընէ քաղաքի աստիճանին՝ հռոմէական օրէնքներով քաղաքներու իրաւունքները շնորհելով անոր :

«Այս բարձրացումով կը կրկնապատկուի դաշտին ձգողականութիւնը» (Կողեան, նոյն, էջ 13) :

«Կը խմբուին շինարար տարրեր : Շէնքեր կը բարձրանան ամբոյցին չորս կողմը : Ընդարձակ հրապարակներ կու տան քաղաքին հռոմէական կերպարանք : Գեղեցկութեան շուք կը տարածեն տաճարները, բաղնիքները եւ թատրոնը՝ անհրաժեշտ թէ՛ դրօսանքի եւ թէ՛ կրթութեան համար : Այսպէս զեղակերտ ու բարեզարդ կը ճանչնայ զայն Պրոկոպիոս (526ին)՝ հինգ տարուան աշխատանքի արդիւնքը նկարագրելով (ՎԱՍՆ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ, Դ. 15, Կողեան, նոյն, էջ 13) :

Ուրեմն քաղաքի մը դոյութիւն առնելուն պատճառ եղած է զինուորական կայանը : Ասիկա սովորական Երեւոյթ մը եւ շատ հասկնալի, քանի որ բանակ մը միշտ պարենաւորման հարց ունի եւ ասոր համար անոր շուրջը կը յաճին հայթայթիչներ, մատակարարներ եւ ուրիշ այս կարգի շահագէտներ, օրինաւոր եւ ապօրէն շահերու հետամուտ :

Այս տեսակ վիճակ մը, ինչպէս ուրիշ վայրերու, նոյնպէս նաեւ անխոսափելիօրէն ստեղծուած էր Մելիտա ամբոյցին շուրջը, որ քաղաքի վերածուած էր եւ առած հողամասին անունը : Այսպէս, Մելիտինէի իբր քաղաք կարեւորութիւնը հետզհետէ աւելի շեշտուեցաւ եւ շատ ժամանակ պէտք չեղաւ որ Մելիտինէ նահանգին մայրաքաղաքի դերքին բարձրանար :

Դիոկլետիանոս կայսրը (284—305), որ Փոքր Հայքը բաժնեց Կասպադովկիայէն, այդ նոր նահանգին մայրաքաղաք նշանակեց Մելիտինէն :

Երբ աւելի ուշ Փոքր Հայքը Երեքի բաժնուեցաւ ԱՌԱՋԻՆ, ԵՐԿՐՈՐԴ Եւ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՅՔ Կոչումներով, Մելիտինէ 378-ին եղաւ մայրաքաղաք Երկրորդ Հայքի, 536-ին Երրորդ Հայքի եւ Յուստինիանոսէն (527—565) ետք Առաջին Հայքի (Ն. Ադոնց ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՅՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍԻ ՇՐՋԱՆԻՆ, էջ 90—97 եւ 139. Կողեան, նոյն, էջ 16) :

Բայց ինչպէս դիտել կու տայ Սահակ Եպս. Կողեան (նոյն) «Մայրաքաղաք Մելիտինէ ունէր հիմնական պակաս մը, որ շատ ծանր կը կշռէր պատերազմի պարագային : Զուրկ էր պարիսպէ, կը հաղորդէ Պրոկոպիոս : Այդ պա-

կասը կը սկսի դարմանել Անաստաս կայսր (491—518), բայց կիսաւարտ կը մնայ մահուան պատճառով: Սկսուածը կը շարունակէ Յուստինիանոս Ա. (527—565) ու ոչ միայն պարիսպը կ'ամբողջացնէ, այլ նաեւ կը շփեղացնէ քաղաքը նորանոր շինութիւններով (Պրոկոպիոս ՎԱՍՆ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆՑ, Դ. 15):

Սակայն պատերազմի եւ մեծ պետութիւններու իրարու հետ զինական չփոխմաներու վայրը հանդիսացող այս շրջանակին մէջ, ուր ծնած էր Մելիտինէ քաղաքը, որ կրցաւ օգտուիլ իր այս դիրքէն եւ մեծնալ ու բարգաւաճիլ իբր քաղաք, բայց նոյնքան ալ տուժեց, վասնզի իբր պատերազմի թատերավայր չկրցաւ հանդարտ եւ անխռով մնալ եւ շարունակական կերպով անընդհատ զարգացնել իր տնտեսական բարգաւաճումը: Քանի անգամ կործանեցաւ եւ դարձեալ վերականգնեցաւ եւ այս շնորհիւ իր տեղին եւ դիրքին կարեւորութեան, որ անժխտելի իրողութիւն մըն է:

Մասնաւորապէս է. դարէն ետք, բիւզանդական կայսրութեան վիճակեցաւ քրիստոնեայ քաղաքակրթութիւնը եւ մշակոյթը պաշտպանելու պարտականութիւնը, զոր Բիւզանդիոն կատարեց անընդհատ է. դարէն մինչեւ ԺԵ. դար՝ պատերազմելով արաբ խալիֆաներու եւ ասիական բարբարոսներու դէմ:

Այս պայքարին մէջ Բիւզանդիոնի գլխաւոր առաջադրութիւնն էր պաշտպանել Եփրատի գիծը եւ չթողուլ որ բարբարոսները անցնին այդ գէտը:

Փոփոխական յաջողութիւններով Բիւզանդիոն այս գիծը կրցաւ պաշտպանել եւ նոյնիսկ երբեմն անցաւ դայն եւ նուաճումներ կատարեց Հայաստանի, ինչպէս նաեւ Սիւրիոյ եւ Պաղեստինի մէջ:

Յատկապէս Մալաթիա, Փոքր Ասիոյ մուտքի վրայ եւ Տաւրոսեան լեռներու անցքերուն մօտ, Ասորիքէն եւ Միջագետքէն առաջացող Արաբներուն եւ Արեւելքէն արշաւող Կեղերոնական Ասիոյ բարբարոսներուն դէմ մղուած պայքարին մէջ, կը ներկայացնէր ամենէն կարեւոր տեղերէն մէկը այս պաշտպանութիւնը կատարելու տեսակէտով, իր ռազմական դիրքով:

Եւ այս պատճառով իսկ Բիւզանդացիք դայն դարձուցած էին բանակատեղի: Մալաթիոյ զինուորական կայանի հանգամանքը, թէ՛ նպաստաւոր եւ թէ՛ բացասական հետեւանքներ ունեցած է քաղաքի կեանքին վրայ:

Այսպէս Մալաթիա օգտուեցաւ իր բանակատեղիի հանգամանքէն, վասնզի հոն ստեղծուած ոգեւորեալ առեւտուրին շնորհիւ հարստութիւն կուտակուեցաւ եւ բարեկեցիկութիւն ունեցաւ:

Իսկ տուժած է քանի՞ քանի՞ անգամ իբր պատերազմի թատերավայր յարձակման եւ դրամման առարկայ ըլլալով զանազան պետութիւններէ, որոնք նոյնիսկ հրկիղած եւ կործանած են քաղաքը:

Այսպէս, բիւզանդ-սասանեան պատերազմներու ընթացքին, 577-ին անիկա հրոյ ճարակ եղաւ Խոսրով Ա.էն (532—579), որպէսզի այս բարգաւաճ քաղաքը չմնայ Բիւզանդացիներու ձեռքը:

Խոսրով Ա. չարաչար պարտուեցաւ Մալաթիոյ քով եւ փախաւ փիղի

վրայ Եփրատը անցնելով եւ հազիւ մազապուր ազատեցաւ (Կողեան, նոյն, էջ 6) :

Արաբները երբ յաջորդեցին Պարսիկներուն իբր հակառակորդ Բիւզանդացիներու, Մալաթիոյ ռազմական կարեւորութիւնը աւելի շեշտուեցաւ :

Ասիկա անմեկնելի չէր, քանի որ, ինչպէս տեսնուեցաւ, Է. դարէն մինչեւ ԺԱ. դար բիւզանդական պետութիւնը եւ արաբական խալիֆայութիւնը մաքառեցան իրարու հետ Փոքր Ասիոյ մուտքին վրայ մասնաւորապէս Միջին Եփրատի վրայ (տես աստ, Պատմական Անցեալ, գլ. Թ. էջ 176—213), ուր մանրամասնօրէն ներկայացուած է բոլոր այն կռիւները, որոնք Մալաթիոյ շուրջը կատարուած են : Հոն բացատրուեցաւ թէ ինչո՞ւ Մալաթիա ըստացաւ այս կարեւորութիւնը, զոր երկու կողմերը կու տային անոր : Հոն կը տեսնուէր թէ ի՞նչպէս քաղաքը իրարու ձեռքէ կը յափշտակէին Արաբները եւ Բիւզանդացիք՝ քանի քանի անգամներ առնել-տալով :

Բիւզանդացիք հակառակ անոր որ մեծապէս շահագրգռուած էին պաշտպանելու Եփրատի գիծը մասնաւորապէս Եփրատի հովիտին այն մասին մէջ, որ Ակն եւ Արաբկիր քաղաքներէն կը սկսի եւ կ'իջնէ Սիւրիոյ սահմանները՝ կեդրոն ունենալով Մալաթիան, ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը էջ 208), չկըրցան զայն տեւականապէս իրենց տիրապետութեան տակ պահել եւ Արաբները քանի անգամներ պարբերաբար առին զայն եւ իրենց տիրապետութեան տակ պահեցին եւ տեւական կարծելով իրենց գրաւումը՝ քաղաքը վերահաստատեցին կործանումներէ ետք եւ բարդաւաճ վիճակի հասցուցին :

Օրինակի համար էլ Մանսուր խալիֆան (754—775) 756-ին զարկ տրւաւ շինարարութեան քանիցս մոխիրի վերածուած Մալաթիան վերակառուցանելով : Բայց քիչ ետքը կրկին աւերակի վերածուեցաւ, վասնզի Կոստանդին Կոմպրոնիմոս կայսրը (740—775) այրեց Մելիտինէն 775-ին՝ զայն Արաբներուն չձգելու համար :

Կոստանդին Կոմպրոնիմոս քաղաքին բնակչութիւնը մեծ մասամբ Հայ, փոխադրեց Կ. Պոլիս եւ քաղաքը դարձեալ մնաց ամայի եւ թերեւս մնար այնպէս եւ բնաւ չվերականգնէր, եթէ Մալաթիա իբր սահմանապահ բանակի կայան մը վերստին չվերականգնէր :

Երբ Ժ. դարուն շնորհիւ նշանաւոր հայ զօրավարներուն բիւզանդական բանակները վերագրաւեցին Սիւրիան եւ Միջագետքը եւ առաջացան մէկ կողմէն մինչեւ Երուսաղէմ, միւս կողմէն մինչեւ Եգիպտոս եւ մինչեւ Տիգրիս, բիւզանդական բանակներուն փառաւոր յաղթանակներ ապահովելով, այդ միջոցին գրաւեցին նաեւ Մալաթիան (934) երկու հայ զօրավարներ՝ Յովհաննէս Գուրգէն (Կուրկուս) եւ Մլէհ :

Տեւական պատերազմները եւ յաջորդական աւերումները եւ այդ առթիւ գործադրուած կոտորածները Մալաթիան դարձուցած էին անապահով վայր մը, ուր ոչ ոք կ'ուզէր բնակիլ, ուրիշ ապահով վայրեր փոխադրուելով :

Բայց անհրաժեշտ էր քաղաքը շէնցնել, ինչ որ՝ ինչպէս տեսնուեցաւ՝ յաջողեցաւ Նիկեփոր Բ. կայսրը (963—969) զանազան հրապուրիչ խոստում-

ներով հոն բնակեցնելով Յակոբիկեան Ասորիները, որոնք սակայն յուսախաբութեան մատնուեցան, վասնզի կայսրը իր խոստումը չյարդեց եւ դարձեալ հալածեց այդ միադաւան Ասորիները յանուն «ուղիղ» հաւատոյն բիւզանդական եկեղեցիին (տես վերը էջ 209) :

Շատ չանցած, ԺԱ. դարուն սկիզբը սկսան Սելճուկեան արշաւանքները : Սելճուկեանք 1021-ին Վասպուրականի սահմաններէն անցան, եւ հետզհետէ յաջորդական յարձակումներով բիւզանդական կայսրութեան հողերուն մէջ առաջանալով՝ տակն ու վրայ ըրին երկիրը :

Բիւզանդացիք չկրցան պաշտպանել Եփրատի գիծը եւ Մալաթիա ինկաւ 1058ին Սելճուկներու ձեռքը, եւ դարձեալ ջարդի ու կողոպուտի ենթարկուեցաւ, ինչպէս Արիստակէս Լաստիվերդացի իր սրտաճմլիկ տողերով եւ Յովհաննէս Ժ. Բար Շուշան Ասորի պատրիարքը իր Ժամանակաշրջութեան մէջ կը նկարագրեն :

Մալաթիա այլեւս բնաւ անդորրութիւն չվայելեց եւ շարունակ դանազան իշխանութիւններէ գրաւուեցաւ եւ խաղաղ զարգացում մը չունեցաւ :

Այս պատերազմներուն վրայ խօսուած ըլլալով ընդարձակ (տես ՊԱՏ-ՄԱԿԱՆ ԱՆՑԵԱԼ հատուածին ԺԱ. ԺԲ. ԺԳ. եւ ԺԴ. ԺԵ. ԺԶ. եւ ԺԷ. գլուխները)՝ վերստին անդրադառնալ աւելորդ կը նկատեմ :

Վերջապէս ենթարկուեցաւ Օսմանեան տիրապետութեան, 1396-ին, երբ Սուլթան Պայազիտ Ա. (1389-1403) գրաւեց քաղաքը եւ ինքն ալ իր կարգին թալանեց եւ աւերեց քաղաքը :

Սակայն դարձեալ վերջնական չեղաւ այս գրաւումը, վասնզի 1401-ին Լէնկթիմուր Էօզպէք Թաթարներու այս ահեղ պետը գրաւեց Մալաթիան, որ մէկ դար վերջը 1516-ին միայն Սուլթան Սելիմ Ա. (1512-1520) կրկին պիտի գրաւէր վերջնականապէս եւ կանգնէր յաղթութեան կոթող մը, երբ քաղաքը արդէն չքացած եւ փլատակի վերածուած էր :

Օսմանեան տիրապետութեան շրջանին, մանաւանդ սկիզբները, Մալաթիա պատերազմական դօտի մէջ կը գտնուէր դարձեալ, քանի որ բանակատեղի կամ զինուորական կայան էր կրկին դէպի Սիւրիա, Պաղեստին եւ վերջապէս դէպի Եգիպտոս կատարուած արշաւանքներու ատեն, ինչպէս թուրք եւ պարսիկ պատերազմներու միջոցին :

Ասկէ զատ անիկա զինուորական կայան մըն էր Տաւրոսի լեռներուն մէջ որջացած թուրքմէն, Աֆշար եւ այլ ցեղերու դէմ գործող ոյժերուն համար :

Այս պատճառով Մալաթիա ենթարկուած է բոլոր այն չարիքներուն, որոնք սովորաբար կը գործադրուէին թուրք բանակներու կողմէն ընդդէմ խաղաղ բնակչութեան եւ բոլոր այն կողոպուտներուն, որոնք կը կատարուէին Ենիչէրիներու կողմէն :

Գաղափար մը տալու համար թէ ի՞նչ պատուհաս մըն է բանակի մը անցք տալը քաղաքի մը համար, կը բաւէ թուել այն տուրքերը, որոնք տալու կը պարտաւորուէր առանց յիշելու բոլոր այն վայրագութիւնները եւ դանախութիւնները որ զօրքերը կրնային կատարել սանձարձակ : Այսպէս, անոնք

պատերազմական ծախուց համար քեֆեալիֆի իւրֆիյէ ընդհանուր անունին տակ իրենց վճարած, ինչպէս իմտատիյէ սեֆերիյէ (պատերազմական նպաստ) իանէի ձիհատիյէ (սրբազան պատերազմի նպաստ) եւայլ կոչուած զանազան տուրքերէն զատ ստիպուած էին վճարելու կարգ մը ուրիշ տուրքեր զինուորներու հանգստութեան եւ ուստեստի համար, երբ բանակը տեղ մը կանգ առնէր: Այս տուրքերն էին ՄՈՒԳԱՊԷԼԷ ԱԳՉԷՍԻ (Հատուցումի ստակ), ԱՎԱՐԸՉ ԱԳՉԷՍԻ (Արկածադրամ), ՄԷՆՉԻԼ ՄԱԼԸ (Իջեւանի գին), ԳՈՆԱՔ ՄԱՍՐԱՖԸ (Օթեւանի ծախք), ՊԷՏԷԼԻ ՆԻԻՉԻԻԼ (Իջեւանի փոխարժէք), ԽԱՆ ՎԷ ԽԱՆԷ ՎԷ ՉԱՅԸՐ ՔԻՐԱՍԸ (խանի եւ տունի եւ արօտի վարձք), ՓԷՔՍԻՄԱԹ ՊԱՀԱՍԸ (Պաքսիմաթի գին), ՉԱԽԻՐԷ ՊԱՀԱՍԸ (Ուտեստեղէնի գին), ԻԻԼԻՖԷ ՊԱՀԱ (Թոշակի գին), ԳՈՒՄԱՆԵԱ ՊԱՀԱ (պարենագին), ԹԱՅԻՆԵԱԹ ՊԷՏԷԼԻ (Օրապահակի փոխարէն), ՆԱՆ ՊԱՀԱ (հացագին), ԳԱԹԸԳ ՊԱՀԱ (ուտեստի գին), ԹԱԱՄԻՅԷ ՆԷՎԱԼԷ ՊԱՀԱ (կերակուրի ծախքի փոխադրամ), (տես Գ. Հնասէր, ԲԱԶՄԱՎԷՊ, 1934, էջ 33-34):

Այսպէս թրքական բարբարոսութիւնը օրինականացուցած էր կողոպուտը կարգ մը վճարումներով, որոնք հարկադրուած էին կատարել բանակներ հիւրընկալող քաղաքները:

Այս պաշտօնական մասն էր կողոպուտին: Ասկէ զատ անպաշտօն եւ բոլորովին քմահաճօրէն գործադրուած կողոպուտ մըն ալ կար, որ նոյնքան կամ աւելի անտանելի էր:

Սակայն ինչպէս չարիքները երբեմն իրենց հետը կը բերեն բարիքներ ալ, քաղաքի մը բանակներու անցքի վրայ դառնալով կամ բանակատեղի դառնալը իր անպատեհութիւններուն հետ կը բերէր նաեւ իր առաւելութիւնները, զէթ նիւթական տեսակէտով, վասնզի այդ պատճառով կը ստեղծուէր առեւտրական շարժում:

Բանակները պէտք է պարենաւորուին իրենց կանգ առած տեղերը: Ասոր համար անոնք յաճախ կը կողոպտէին երբ իրենց ուղածը կը դառնէին, սակայն ամէն ատեն չէին կրնար դառնել, վասնզի բնակիչները երբ կառկած ունենային թէ առանց վճարումի պիտի յափշտակուին իրենց ունեցածները, չէին հայթայթեր ոեւէ ապրանք եւ նոյնիսկ կը ծածկէին:

Յափշտակութիւնը եւ բռնադրաւումը կ'ունենային իրենց ուրիշ մէկ հակազդեցութիւնը: Տեղացի ժողովուրդը ատելութեամբ կը լեցուէր պետութեան դէմ եւ կը ցանկար որ անիկա պարտուէր:

Նոյնիսկ անոր պարտութեան մատնուելու համար կ'աշխատէր, եթէ կարենար:

Թերեւս այս պարագան նկատի ունենալով է որ Պարսից Շահ Իսմայիլ վեհապետը 1499-ին երբ օսմանեան պետութեան դէմ կը պատերազմէր, հրամայեց ամէն ինչ գնել կանխիկ դրամով եւ սպառնաց մահով պատժել ան որ պիտի յանգզնէր ոեւէ բան մը առնել անվճար:

Giovan Marie Angiolello (1472-1514), որ ժամանակ մը դառնուած էր Ուզուն Հասանի (1469-1478) բանակը եւ ապա ընկերակցեր էր օսմանեան

բանակին, երբ Սուլթան Սելիմ (1512—1520) Եգիպտոսը գրավելու կ'երթար, կը նկարագրէ թէ ինչպէս կը պարենաւորուէին օսմանեան բանակները:

Իր ըսածներէն կը հասկցուի թէ արդարեւ բանակներու անցքը առեւտրական շարժում կը ստեղծէր: Ան կ'ըսէ թէ «Պարենաւորումը մեծ խնամք ու ջանասիրութիւն կը պահանջէր՝ բանակը առատութեան մէջ պահելու համար: Ասոր համար երկու արփախմիներ նշանակուած էին: Անոնց պարտականութիւնն էր, երբ մեծ թուրքը պատերազմի երթար, լուր դրկել օր մը առաջ ժողովուրդին իմաց տալու համար թէ բանակը պիտի իջեւանի այդ շրջանին մէջ: Եւ այդ շրջաններու կառավարիչները եւ իշխանները կը հայթայթէին առատութեամբ պարէն բանակին համար եւ ամէն աստիճանի մարդիկ կամովին կու գան, որպէսզի վաճառեն իրենց ապրանքները, ինչպէս նաեւ բարեկամութիւն եւ բարեգալուստ ըսելու համար, կատարելապէս վստահ ըլլալով, որ ոչ մի բռնութիւն պիտի չկատարուի իրենց վերաբերմամբ, եւ վա՛յ անոր որ կը համարձակի բռնութիւն կատարել անոնց դէմ, քանի որ այնպիսին կը պատժուի: Նոյնպէս բանակատեղի կ'երթային շատ վաճառորդներ, ինչպէս մսավաճառներ, հացագործներ, խոհարարներ եւ ուրիշ շատեր, որոնք ապրանքներ կը գնեն դուրսէն եւ կը բերեն բանակատեղին՝ շահելու համար, եւ այս առեւտուրին մեծ ու հարուստ մարդիկ եւս կը մասնակցին: Եւ բոլոր անոնք, որոնք այս առեւտուրով կը զբաղին, կը պաշտպանուին իշխանութեան կողմէ, այն ամէն բանի մէջ որ կը ծառայէ բանակին մատակարարութեան, այնպէս որ ամէն ժամանակ երբ բանակը այստեղ կու գայ, եթէ քանապարհները պաշարուած չեն քշնամիին կողմէ, մեծագոյն առաւելութիւնը կայ:» (Յ. Յակոբեան ՈՒՂԵԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, Ա. Երեւան, 1932, էջ 260):

Ասկէ զատ նոյն ուղեգիրը կը նկարագրէ պատերազմի ժամանակ բանակին թշնամի երկիրը առաջնաւելն ետք, անոր պարենաւորման եղանակը, որ ոչ նուազ հետաքրքրական է, մասնաւորապէս ականատես այս օտարականին իրաւ անհաւատալի, սա յայտարարութիւնը թէ «Ուզուն Հասանի դէմ կատարուած այս արշաւանքի ընթացքին թուրքը կանոնաւոր վնարումէն զատ, երեք ամսուան կանխավնար կ'ընէր...» (նոյն, էջ 262):

Ասոնք կը հաստատեն թէ բանակին պարենաւորումը հնարաւոր ընծայելու եւ ժողովուրդը քաջալերելու համար որ անվերապահ իր մթերքը տրամադրէ, գրաւում չէր կատարուեր եւ ամէն ինչ կանխիկ վճարումով կ'առնուէր, այնպէս որ բանակին պէտքերը հոգալու համար շատեր նոյնիսկ շահու համար հեռու տեղերէ ապրանք կը բերէին եւ կը վաճառէին: Բանակներու անցքը այսպէս առաջ կը բերէր իր ճամբուն վրայ գտնուած քաղաքներու մէջ առեւտրական շարժում:

Նոյնպէս առժամապէս կամ մշտատես բանակատեղի դարձած քաղաքները զօրքին ներկայութենէն թէեւ կը տառապէին, սակայն եւ այնպէս նիւթապէս կ'օգտուէին:

Մալաթիա, որ իսկապէս ճամբու վրայ գտնուող մեծ քաղաք մըն էր եւ անկէ անցած էին օսմանեան բանակները միշտ դէպի Պարսկաստան, Միջա-

դետք եւ Սիւրիա գացած ատեն, իբր պարենաւորման կայան բանակներու օգտուած է տնտեսապէս:

Մալաթիա, որ եղած էր բանակատեղի, ներքին ըմբոստ եւ չնուաճուած շրջանները օսմանեան պետութեան կցելու եւ Եգիպտոսի կուսակալ Մէհէմմէտ Ալիի բանակները վանելու համար, տեսնուեցաւ թէ ինչ վիճակի ենթարկուեցաւ երբ Հաֆըզ փաշա սպարապետը եւ դերման մարզիչ Մուլթէ իրենց բանակատեղի ըրին Մալաթիան:

Այս պատճառաւ, ինչպէս տեսնուեցաւ, քաղաքը իր տեղը փոխեց եւ Հին Մալաթիայէն հեռու ստեղծուեցաւ նոր Մալաթիան, արդի քաղաքը:

Մալաթիացիք հանդուրժեցին այս տեղափոխութեան եւ զինուոր ու բանակ հիւրընկալող քաղաքներու ենթարկուած սովորական անպատեհութիւններուն, բայց նիւթապէս ալ նպաստաւորուեցան:

Այս պատճառով Մալաթիա ինչպէս հին ժամանակներու, նոյնպէս նաեւ նոր դարերու մէջ ունեցաւ բաւական բարդաւած վիճակ մը տնտեսապէս:

Իր տնտեսապէս զարգացման իբր ազդակ իր հարուստ արդիւնաբերութենէն եւ իբր զինուորական կայան, առեւտրական կայանի մը վերածուելու սպարազայէն անջատ կար նաեւ երրորդ ազդակ մը, որ էր իր աշխարհադրական դիրքը, եւ իր հաղորդակցութիւնները՝ մօտաւոր եւ հեռաւոր քաղաքներու հետ:

Ինչպէս տեսնուեցաւ, Մալաթիայէն կ'անցնէր Պարսկաստանի արքունի ճանապարհը, որ Եփեսոսէն մինչեւ Եկբատան (Համատան) կ'երկարէր եւ ամենակարեւոր նշանակութիւն ունէր որքան զինուորական, նոյնքան առեւտրական տեսակէտով:

Այս ճամբան Եփրատը կ'անցնէր Մալաթիոյ մօտ իբր ամենէն յարմարագոյն վայրը: Հռոմէական կայսրութեան ատեն ալ կար ճամբայ մը, որ քիչ տարբերութեամբ կը հետեւէր հին ճամբուն եւ Մետաքսի ճանապարհին մէկ շարունակութիւնը կամ ճիւղաւորումն էր, որ նոյնպէս կ'անցնէր Մալաթիայէն:

Ուշագիւր ահնարկ մը նետելով աշխարհադրական քարտէզի մը վրայ շատ շուտով պիտի համոզուիք թէ Մալաթիա արդարեւ ունէր այնպիսի դիրք մը, որ մեծ յարմարութիւններ կը ներկայացնէր առեւտուրի իբր վայր մը, որ հաղորդակցութեան դիւրութիւններ ունէր:

Փրոֆ. Բամսէյ, որ Փոքր Ասիոյ նոր Ստրաբոնը նկատուած է, իր համբաւաւոր գործին մէջ, որ Փոքր Ասիոյ աշխարհադրութեան նուիրուած է, կ'ըսէ թէ «Փոքր Ասիա ընդհանրապէս խաղաղ երկիր մըն էր եւ քաղաքները մեծ մասամբ շինուած էին գլխաւորապէս վաճառականական նպատակներով, դէպի Իտալիա դիւրին փոխադրութիւններու համար, բայց կան այդ սովորական քաղաքներէ բացառութիւններ, ինչպէս Կապադովկիոյ եւ Փոքր Հայքի քաղաքները, որ շինուած են սահմաններու պաշտպանութեան նպատակով:

Մելիտինէ մեծ զինուորական կայան մըն էր: Այս քաղաքները, որոնք

Մելիտինէն կը տանէին, մղոնափաբերու վրայ փորագրուած ունէին հեռաւորութեան չափերը:

Լեոնադաշտին հարաւային երկայնքին կարգ մը ուրիշ քամքաներ շինուած էին դաշտերու մէջ Իսաւրիոյ եւ Պիսիդիոյ անգուսպ լեռնականներէն պաշտպանուելու համար:

Այս քամքաները շինուած էին Օգոստոս կայսեր ժամանակ, որ կարգ մը հռոմէական գաղութներ եւ ամրոցներ հաստատեց Տարսուսի լեռներու ստորոտներու երկայնքին եւ որոնք միացուած էին կեդրոնական գաղութին Պիսիդեան Անտիոքի (հիմա Ազշէհի):

Այս քամքաներու կազմակերպութիւնը վստահօրէն ենթադրել կու տայ թէ Օգոստոսի ծրագիրն էր հռոմէական գաղութներու եւ ամրոցներու զինուորական պաշտպանութիւնը: Սակայն հաստատուն ապացոյցներ կը պակսին: Վաւերագիրներէն ոչ մէկը խօսած է կարգ մը քամքաներու մասին եւ ոչ մէկ հեղինակ անոնց ակնարկած է: Իրապէս՝ միայն օտար աղբիւրէ գիտցած եմ մղոնափաբերու գոյութիւնը: Գտած եմ միայն հատ մը... անծանօթ գաղութի մը կողմերը, որ ունէր Ն. Ք. 6 թուականը, Օգոստոս կայսեր անունը, փոխկառավարիչին անունը եւ թիւ մը, որ կրնար բացատրուիլ միայն իբր զինուորական կեդրոնէն մինչեւ Պիսիդեան Անտիոք հեռաւորութիւնը: Ուստի այս քարը կ'ապացուցանէ քամքան մը գոյութիւնը, որ շինուած էր միացնելու համար այս գաղութը Անտիոքի հետ, նոյն տարին իսկ երբ Օգոստոս կը հիմնէր իր գաղութները, իսկ նման քամքայ մը կրնայ ապացուցանել միւս գաղութներու պարագան: Այս գաղութները շուտով կորսնցուցին իրենց զինուորական արժէքը եւ զինուորական քամքաներու դրութիւնը ջնջուեցաւ եւ ընդհանուր առմամբ Անատոլիական դրութեան ենթարկուեցան:» (Ramsay, **The Historical Geography of Asia Minor**, էջ 44):

Արդարեւ հին ժամանակներու մէջ ոչ թէ այսօրուան Մալաթիան, որ նոր քաղաք մըն է, այլ վաղեմի Մելիտը ու Մելիտինէն եւ չրջակայ մի քանի քաղաքները, մասնաւորապէս Սամոսադը, առևտրական կեդրոններ եղած են:

Եթէ Մալաթիա խաղաղութիւն վայելէր եւ հեռու մնար պատերազմական դօտիէն, բնական է պիտի բարգաւաճէր եւ տնտեսապէս զարգանար, բայց ռազմագիտական դիրքին պատճառով այդ անդորրութիւնը չվայելեց եւ ունեցաւ շատ ելեւէջներ: Քանի քանի անգամներ Մալաթիա կործանած եւ վերաշինուած քաղաք մը եղած է: Հետեւաբար իր բարգաւաճ կեանքը տեւականութիւն չէ ունեցած եւ մահ ու աւեր որոշ շրջաններուն զայն անշքացուցած եւ նոյնիսկ ամայի դարձուցած են, բայց քաղաքը շուտով վերականգնած է, չնորհիւ իր աշխարհագրական դիրքին ընծայած առաւելութիւններուն եւ մահաւանդ իր արդիւնաբերութիւններու առատութեան, որոնք զլիսաւոր ազդակներն էին իր տնտեսական բարգաւաճման. ինչ որ կը հաստատեն արար պատմագիրներն ալ, որոնք իբր Մալաթիոյ գրաւման համար մաքառող ազգի մը անհատները, յատուկ շահագրգռութիւն մը ունեցած են այս քաղաքին նկատմամբ:

Այսպէս Իտրիսի, որ իր գործը գրած է ԺԲ. դարուն շուրջ 1154ին, կը գրէ թէ «Մալաթիա ամրացեալ քաղաք մըն է եւ հին ատեն մեծ քաղաք մըն էր, բայց Յոյները քանիցս գայն աւերեցին եւ կործանեցին անոր բարգաւաճ վիճակը եւ գրաւեցին անոր հարստութիւնները»: (Իտրիսի, 26):

Իսկ Իսթախրի նաեւ կը հաստատէ թէ Մալաթիա «ընդարձակ քաղաք մըն է, եւ ամենահզօր ամրոցներէն մէկը եւ ամենէն կարեւորներէն մէկը իր կայազօրքով եւ շինութեամբ»:

Նոյնպէս արաբ աշխարհաշրջիկ պատմագիր Շեհապետին Ապու Ապտալլա Եազուլթի հեղինակութիւն եղող ՄՈՌՃԱՄ ԷԼ ՊԻԱԼՏԱՆԻ (Աշխարհագրական բառարան) մէջ, որ հիճրէթի 625-ի (Քր. 1227) թուականին գրուած հոյակապ գործ մըն է, կ'ըսուի որ, Մալաթիա «Յունական երկիրներու նշանաւոր քաղաքներէն մէկն է, որ այժմ իսլամներուն ձեռքը կը գտնուի: Քաղաքին հիմնադիրը եղած է Մեծն Աղեփսանդը, բայց մզկիթը կառուցուած է Մուհամմէտի ընկերներուն ձեռքով:

Խալիֆա Պին Խայեաթ կը պատմէ թէ Մալաթիա հինրէթի 140 (Ք. 757-8) թուականին վերաշինուած է իսլամներու ձեռքով, որոնք բնակչութիւն հաստատած են հոն: Այս քաղաքին ակնարկութիւն կ'ընեն Միքենեպպի եւ Ապու Ֆերուս՝ բանաստեղծութիւններու մէջ:

322 (Քր. 934) թուականին գուգադիպող անցքերու կարգին՝ Ապու Ղալիպ Հէմմամ Պին Էլ Ֆա'ալ իր պատմագիրքին մէջ կը գրէ, թէ վերոյիշեալ տարին Մալաթիան գրաւելով՝ քաղաքին պարիսպն ու դռները քանդել տուած է Տումուզուտ յոյն զօրավարը:

Պատմական այս դէպքին առթիւ բազմաթիւ բանաստեղծութիւններ գիրքի առնուած են: Այս քաղաքը ծնունդ տուած է գիտնականներու»:

Գալղաշանտի, ԺԴ. դարուն ժամանակագիր մը, քաղուածները ընելով իրմէ առաջ ապրող մատենագիրներէն, այդ «մեծ քաղաքին» մասին վկայութիւններ կը ներկայացնէ, որոնք կը հաստատեն մասնաւորապէս այդ քաղաքին ռազմական կարեւորութիւնը եւ դիրքը:

Այսպէս, ան գրած է թէ «Իպն Զանգալ Սիւրիական երկիրներու մաս կը նկատէ Մալաթիան եւ կ'ըսէ թէ ան պիլատ էր Բուսի¹ գիւղերէն իջեւան մը հեռաւորութիւն ունի»: Համայն տէրը կը գրէ թէ աւելի յարմար է պիլատ էր Բուսի մաս նկատել գայն, թէեւ ոմանք Միջագետեան սահմանապահ վայրերու մաս կը նկատեն: Էր Բաւտ Էլ Միսթար հետեւեալը կ'ըսէ. «Հին քաղաք մըն էր, զոր Յոյները քանդեցին: Ուստի, Ապու Ճաֆար Էլ Մանսուր, այսինքն Աբասեան երկրորդ խալիֆան, վերաշինեց գայն Հինրէթի 139 (Քր. 756-7) թուականին եւ շրջապատեց ամուր պարիսպով: Ծառերով, պտուղներով եւ գետերով օժտուած պարսպապատ քաղաք մըն է՝ տարածուն գետնի մը վրայ եւ հեռուէն շրջապատուած էր լեռներով: Ունի գետակ մը, որ պարիսպին առջեւէն կ'անցնի: Ունի նաեւ ջրմուղներ, որոնք քաղաքը կը մտնեն եւ տունե-

(1) Պէտք է հասկնալ Բիւզանդական երկիրները:

բու մէջ կը հոսին: Սակայն քաղաքը խիստ ցուրտ է: Կը գտնուի հիւսիսային կողմը այն անկիւն կազմող լեռան, որուն արեւմտեան կողմը կ'իյնար Պէսիւ»:

Արաբ մատենագիրներու այս վկայութիւնները կը հաստատեն մեր ներկայացուցած ազդակներով Մալաթիոյ տնտեսական բարգաւաճումը: Նոյնը հաստատող վկայութիւններ դժբախտաբար չունինք հայ աղբիւրներու մէջ, բացի գրեթէ ժամանակակից անցողակի երկու յիշատակութիւններէ, որոնք հոս կը ներկայացնեն:

Առաջինը անոնց նամակ մըն է, որ իր ժամանակին մեծ մտաւորականը եւ միջազգային զարգացումով օժտուած անձնաւորութիւնը Գրիգոր Մագիստրոս (+1059) ուղղած է «Առ Պառլստեան պատրիկն եւ աշխարհագիր սակաբարեխօսութեան վաճառականի ումեմն ի Մելիտինոյ Եղափոլ անուն»:¹

Նամակին բովանդակութենէն այնպէս կը հասկցուի որ այդ Եղափոլը Հայ է եւ իր անունն է Գէորգ, եւ Մագիստրոս անոր գովեստներ կը չռայէ: Ան գոնէ հելլենական դիցաբանութեան ծանօթ մէկը ըլլալ կը թուի: Եթէ հասկցող չըլլար անիկա, ապահովաբար այս լեզուն պիտի չգործածէր իր ժամանակին ամենէն զարգացած Հայը:

Ամէն պարագայի մէջ մեզի այս պարագային շահագրգռողը այն է որ 1059-էն կամ աւելի 1058-էն առաջ Մելիտինէի մէջ կ'ապրէր հայ վաճառական մը, որ ապահովաբար հմուտ էր յունարէնի եւ զարգացած մարդ մըն էր, որ կը ճամարտակէր Գր. Մագիստրոսի հետ գոնէ զայն հասկնալու չափ զարգացում մը ունենալով:

Երկրորդ վկայութիւնը կու տայ Արիստակէս Լաստիվերդացի (տպ. 1844, Վենետիկ, էջ 89) երբ կը նկարագրէ 1058-ին Մալաթիոյ Սելճուկ յարձակման ենթարկուիլը եւ քաղաքին կործանումը, ողբեր հիւսելով ըստ իր սովորութեան: Այս առթիւ քաղաքը կ'որակէ «ՇԱՀԱՍՏԱՆ» բառով, ինչ որ շատ պերճախօս բացատրութիւն մըն է ցոյց տալու համար թէ Մալաթիա առեւտրական կարեւոր կեդրոն մըն էր, վասնզի «Շահաստան» կոչուած էին գլխաւորաբար առեւտրական փայլուն վիճակ ունեցող քաղաքներ:

Իսկ Մատթէոս Ուռհայեցի (էջ 153) Մալաթիան կը կոչէ «Հոչակաւոր քաղաք» որ ունէր «անչափ . . . հարստութիւն ոսկւոյ եւ արծաթայ՝ ականց եւ մարգարիտաց եւ դիպակաց»:

Ասիկա բաւական է հաստատելու թէ այնքան աղէտներէն ետք շնորհիւ իր աշխարհագրական նպաստաւոր դիրքին իբր բանակատեղի առեւտրական առաւելութիւն վայելելուն եւ իր հաղորդակցութիւններուն՝ շնորհիւ ռազմա-

(1) Տես Յուդակ Հայերէն Ձեռագրաց արքունի մատենադարանին ի Միւնխէն: Հ. Գր. Վրդ. Գալեմքեարեան առած է այս խորագիրը Գ. Մագիստրոսի թուղթերուն 1791-ին Կ. Պոլիս, Մեւքոն սարկաւազի ձեռամբ կատարուած ընդօրինակութենէն, ուր 40րդ նամակը կը ներկայացուի: Իսկ Կոստանեանցի Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը (1910, Ալեքսանդրապոլ) հրատարակութեան մէջ 78րդ (2Ը.) նամակը կը կաղմէ եւ ունի սա հասցէն. «Առ Պառլստեան Պատրիկն եւ Աշխարհագիր Սակա Բարեխօսութեան վաճառականի ումեմն ի Մելիտինոյ եւ ՏԱՓԱԼԻ» (տես էջ 225):

կան ճամբաներուն, որոնք առեւտրական յարաբերութիւններու ալ ծառայած են, Մալաթիա առեւտրական կեդրոն մը եղած է միշտ:

Բ.

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՆ ՄԷՋ

ՀԱՅՈՅ ԴԵՐԸ

Ինչպէս տեսնուեցաւ, անժխտելի իրողութիւն մըն էր, որ Մալաթիա իբր քաղաք կարեւոր կեդրոն մը եղած էր հին ժամանակներէ սկսեալ:

Իր առեւտուրին առաջին առարկան բնական է իր հողային արդիւնաբերութիւնն էր, որ հարուստ էր եւ տեղական սպառումին լիովին դոհացում տալէ ետք, արտածութեան ալ նիւթ կը կազմէր, հակառակ անոր որ մինչեւ Թուրքիոյ հանրապետութեան հիմնարկութիւնը, Մալաթիա չունէր հաղորդակցութեան ուղիներ եւ երկաթուղին Մալաթիան յարաբերութեան չէր դնէր ուրիշ քաղաքներու, մանաւանդ նաւահանգիստներու հետ, որպէսզի իր արտադրութիւնները հեռուն ղրկուէին եւ վաճառուէին:

Իսկ կը ներածուէին եւրոպական ճարտարարուեստական արտադրութիւններ, վասնզի օսմանեան պետութիւնը բոլորովին զուրկ էր ճարտարարուեստական հաստատութիւններէ եւ դործարաններէ: Մալաթիոյ տնտեսական շարժման մէջ կարեւոր դեր կատարած են Հայերը, ինչպէս օսմանեան պետութեան բազմաթիւ քաղաքներուն մէջ:

Գաղափար մը տալու համար Մալաթիոյ տնտեսական կեանքին եւ Հայերու կատարած դերին վրայ, հոս կ'արտագրեմ Կարապետ քհնյ. Պէննէեանի անտիպ ձեռագիրէն Մալաթիոյ տնտեսական վիճակին վրայ տուած տեղեկութիւնները:

Հոս հարկ կը դատեմ դիտելու թէ այս քահանան առաջին անգամ ԲԻԻՐԱԿՆԻ մէջ (17 Դեկտ. 1898, էջ 871—873), երբ տակաւին աշխարհական էր, գրած էր յօդուած մը «ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ ՄԱԼԱԹԻՈՅ» խորագիրով: Այս յօդուածը տեղ կը գրաւէ նոյնութեամբ իր նոյն տարիներուն խմբագրած «ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԿԱՄ ՄԵԼԻՏԻՆԷԻ» գործին մէջ, (էջ 77—82), որ տպագրուած է Պէյրութ:

1912-ին իր ընդարձակուած գործին մէջ գրածը անշուշտ աւելի ճոխացեալ եւ լրացեալ էր քան առաջինը, հետեւաբար զայն առնել նախընտրեցի:

Տարբերութիւնը նախորդներէն այնքան մեծ չէ, սակայն կան տարբերութիւններ, որոնք պիտի չներկայացնենք սա համոզումով որ անշուշտ երրորդ խմբագրութիւնը աւելի կատարեալ պէտք է եղած ըլլայ առաջին երկուքէն, եւ փոփոխութիւնները ապահովաբար ճշգումներ են եւ լրացումներ, ո-

բոնք առաջին երկու խմբագրութիւններուն անդրնադառնալու պէտք չեն թուուր :

Ահա կարապետ քհնյ. Պէննէեանի Մալաթիոյ տնտեսական վիճակին մասին տուած տեղեկութիւնները նոյնութեամբ :—

Տ Ն Տ Ե Ս Ա Կ Ա Ն Վ Ի Ճ Ա Կ

ԱՐՀԵՍՏ ԵՒ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մալաթիոյ ազգաբնակչութեան ծանօթ են հասարակ արհեստներու մեծ մասը : Բայց բոլորն ալ հին ու նահապետական վիճակի մէջ : Արհեստներու մեծ մասը Հայերու ձեռքն է : Թուրք տարրը կ'ապրի իրեն անշարժ կալուածներովը, այսինքն արտերու, ագարակներու, խանութներու եւնի եկամուտներովը, թէպէտեւ վերջերս իրենք ալ սկսած են հետամտիլ արհեստներու :

Գտնուած արհեստներն են տրեխակարութիւն, կօշկակարութիւն (տեղական), կօշկակարութիւն (եւրոպական), հիւսնութիւն, ներկարարութիւն, նկարչութիւն (տեղական), պղնձագործութիւն, ոսկերչութիւն, կողպարարութիւն, սափրիչութիւն, ԵԱԶՄԱՃութիւն, թաղագործութիւն, գինագործութիւն, որմնադրութիւն, ֆարակոփութիւն, դարբնութիւն, երկաթագործութիւն, թիթեղաշինութիւն, բրուտութիւն, գինեգործութիւն, ժամագործութիւն, մագմանութիւն, ջուլհակութիւն, ձեթահանութիւն կամ իւղագործութիւն, դերձակութիւն, պայտարութիւն, աղօրեպանութիւն, կաշեգործութիւն, շերամաբուծութիւն, կանեփամոհութիւն, խաղախորդութիւն, մսագործութիւն, համետագործութիւն, թամբաշինութիւն, ՍԷՄԷՐՃՈՒԹԻՒՆ, ՓԱԼԱՆՃՈՒԹԻՒՆ, ԼԷՊԼԷՊԻՃԻՈՒԹԻՒՆ, հացագործութիւն եւն. :

Ասոնցմէ գատ կան մի քանիներ ալ որոնք արհեստի կարգը կրնան դասուիլ. ինչպէս են կառապանութիւն, բեռնակրութիւն, ջորեպանութիւն, բաղնեպանութիւն :

Երկրագործութեան նիւղին մէջ Հայք մինակ պարտիգպաններ են եւ կը մշակեն ափիոն ալ :

Գալով առեւտրական նիւղերու, վաճառականութեան, մանրավաճառութեան, փերեզակութեան, մրգավաճառութեան մէջ թուրքերն աւելի գործ ունին քան թէ Հայերը :

Ինչպէս ըսինք, այս բոլոր արհեստներն բնաւ զարգացում ու բարեփոխութիւն գտած չեն եւ գտնելու ալ յոյս չկայ : Արհեստաւորն ինչ որ տեսած ու սորված է իր հօրմէն կամ վարպետէն, գայն ի գործ կը դնէ, առանց ոեւէ խորհուրդ կամ մտածութիւն դարձնելու կատարելագործութեան եղանակին վրայ : Ըսել է թէ մեր արհեստաւորք բնաւ փոյթ ու փափաք չունին յառաջդիմելու : Ընկերութեամբ կամ արհեստակցական գործակցութեամբ գործելու գաղափարը դեռ շատ հեռի է իրենցմէ, ամէն մարդ իր հաշուոյն կը գործէ, որովհետեւ խիստ հեռի կը գտնուի բարեկեցութենէ :

ԱՐՏԱԾՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Մալաթիայէն ի՞նչ եւ ո՞ւր արտածուիլ, եւ փոխադարձաբար, ուսկի՞ց եւ ի՞նչ ներածուիլը ըսելէ առաջ՝ վեր ի վերոյ, այլ հշդուած հաշուով մը հոս հշանակենք տեղական բերքերէն, արտերու, պարտէզներու եւ այգիներու տաքեկան արդիւնքը, որ կը սպառի արտածութեամբ եւ տեղւոյն վրայ ուտուելով: Այն է, 500.000 լիդր խնձոր եւ տանձ, 20.000 լիդր ծիրանի կտամէջ (աւոյշ եւ լեղի), 60.000 լիդր ծիրանի չիր, 200.000 լիդր չամիչ ($\frac{3}{4}$ սեւ), 200.000 գրիւ չոր թուր, 180.000 լիդր պապեղ, 40—50.000 օխա ափիոն, 15—20.000 լիդր խաշխաշի իւղ, 25.000 լիդր բրինձ, 8000 լիդր խոզակ, 50.000 մորթ (այծի եւ ոչխարի), 40.000 աղիք (այծի եւ ոչխարի):

Արտածելի նիւթերն են նաեւ արմտիք (ցորեն ու գարի) գլխոք, գազի խէժ, մուշտակաւոր կենդանեաց մորթեր, կտաւ (կարմիր եւ հերմակ), կապերտ, գորգ, եագմա, իւղ, պանիր, մեղր, խաշխաշի հունտ, ծխախոտ, ինչպէս նաեւ անպտուղ ծառեր եւ արդիւնքն եղող ատաղձ ու շինուածք, հարիւրաւոր բեռ տախտակ, սնտուկ, կովլակ, տուփ, պարզ աթոռ, դգալնոց, թիւման, ջոհրակ, սրինգ, օրօրոց եւ այլ շատ մը կահեր ու անօթներ:

ՀԵՌԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ ՇՐՋԱԿԱՅ ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒ

Մելիտինէի շրջակայ քաղաքները հետեւեալներն են. —

Տարեմտէ, հեռաւորութիւն կեդրոնէ դէպի արեւմուտք 18 ժամ, Կիւրիւն 23 ժամ, ԿԵՍԱՐԻԱ 36 ժամ, ԷԼՊԻՍՏԱՆ 18 ժամ, ՄԱՐԱՇ հիւսիս արեւմուտք 38 ժամ, ՊԵՀԵՄՆԻ 22 ժամ, ԱՅՆԹԱՊ 50 ժամ, ՀԱԼԷՊ 74 ժամ, ՀԻԻՍՆԻ ՄԱՆՍՈՒՐ հարաւ 18 ժամ, ՈՒՐՖԱ 36 ժամ, ՍԵԻԵՐԷԿ 28 ժամ, ՏԻԳՐԱՆԱ-ԿԵՐՏ հարաւ-արեւելք 46 ժամ, ԶՆՔՈՒՇ 18 ժամ, ԽԱՐԲԵՐԴ հիւսիս-արեւելք 18 ժամ, ԲԱԼՈՒ 34 ժամ, ԿԱՊԱՆՄԱՏԷՆ 20 ժամ, ՏԻՐԻԿ հիւսիս 38 ժամ, ԱԿՆ 35 ժամ, ԱՐԱԲԿԻՐ 18 ժամ, ՍԵԲԱՍՏԻԱ հիւսիս-արեւմուտք 42 ժամ, ՇԻԴՈԿԻԱ 60 ժամ:

ԱՐՏԱԾՈՒԹԻՒՆ

Մալաթիայէն գլխաւորաբար կ'արտածուին հետեւեալ քաղաքները գաւազան ապրանք ու վաճառք. —

ՀԱԼԷՊ. — Բամպակ, բրինձ, խաշխաշի հունտ եւ ձէք, նուշ, մեղր, կլխոք, քիթրէ, իւղ, պանիր, մեղրամոմ, միրգ, չոր պտուղ, գորգ, կապերտ, եւայլն:

ԱՅՆԹԱՊ. — Խաշխաշի ձէք, բրինձ, մեղր, իւղ, պանիր, ծխախոտ, միրգ, թարմ եւ չոր պտուղ, գորգ, կապերտ, մեղր, ատաղձ եւայլն:

ՀԻԻՍՆԻ ՄԱՆՍՈՒՐ. — Թաց ու չոր պտուղ, գորգ, կապերտ, մեղր, սնտուկ, կովլակ, եագմա, խաշխաշի ձէք եւայլն:

ՊԵՀԵՄՆԻ. — Թաց ու չոր պտուղ, տախտակ, սնտուկ, եագմա, խաշխաշի ձէք եւայլն:

ԵԴԵՍԻԱ. — Խաշխաշի ձէք, բրինձ, մեղր, քարմ ու չոր պտուղ, ատաղձ, սնտուկ, եագմա եւայլն:

ՍԵԻԵՐԷԿ. — Խաշխաշի ձէք, եագմա, չոր պտուղ, միրգ, ատաղձ եւայլն:

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ. — Մեղր, ձէք, միրգ, չոր պտուղ, եագմա, ատաղձ, սնտուկ եւայլն:

ԽԱՐԲԵՐԴ. — Բրինձ, ցերմակ ու կարմիր կտաւ, խաշխաշի ձէք, քաց ու չոր պտուղ, պանիր, միրգ, ատաղձ, սնտուկ, կովլակ, լաստ, խսիր եւայլն:

ՏԻՒՐԻԿ. — Բամպակ, ցերմակ ու կարմիր կտաւ, մանած, բրինձ, միրգ, քարմ ու չոր պտուղ, ատաղձ, սնտուկ եւայլն:

ԱԿՆ. — Պէտէն կտաւ, կարմիր կտաւ, բամպակ, բրինձ, խսիր, միրգ, չոր պտուղ եւայլն:

ԱՐԱԲԿԻՐ. — Բրինձ, բամպակ, չոր ու քաց պտուղ, կտաւ, միրգ, ատաղձ, սնտուկ, խսիր, աւել եւայլն:

ԵՐԶՆԿԱ. — Բրինձ, պտուղ, միրգ, եագմա եւայլն:

ՍԵԲԱՍՏԻԱ. — Գլխաւորապէս միրգ եւ քաց ու չոր պտուղ, բամպակ եւայլն:

ԵԻԴՈԿԻԱ. — Բամպակ, բրինձ, գորգ, կապերտ եւայլն:

ԿԵՍԱՐԻԱ. — Գորգ, կապերտ, միրգ, մեղր, բրինձ, չոր պտուղ եւայլն:

ՍԱՄՍՈՆ. — Խաշխաշի ձէք, եագմա, բրինձ, իւղ, պանիր, բուրդ, գորգ եւ կապերտ, մեղր, ոչխարի մորթ, միրգ եւայլն:

Կ. ՊՈԼԻՍ. — Նուշ, իւղ, պանիր, մեղր, միրգ, չոր պտուղ, գորգ, կապերտ, ոչխարի մորթ, ափիոն եւայլն:

ԵԻՐՈՊԱ. — Ոչխարի մորթ, մուշտակցու մորթ, ափիոն, գլխոք, ֆիքրէ, ընկուզի միջուկ, ծիրանի կտամէջ, միրգ, խաշխաշի հունտ, ձէք, մեղր, մեղրամում եւ այլ զանազան վաճառքներ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Կը ներածուին զանազան տեսակ գաղթաբերք կամ եւրոպական ապրանքներ, մանուփաթուրայի ամէն տեսակներէն սկսեալ մինչեւ փերեզակի (չէրչի) ամենաջնջին առարկան, այսինքն՝ բրդեղէն, բամպակեղէն, մետաքսեղէն գործուածներ, շաքար, ֆարիւղ, պղինձ, երկաթ, կլայեկ, գամ, մում, ապակի, յախնապակի, ալիգար եւայլն: Նոյնպէս շրջակայ եւ հեռաւոր ֆառաքներէն բազմաթիւ ապրանքներ ու վաճառքներ՝ ինչպէս.

ՀԱԼԷՊԷՆ. — Մանիսա, օնառ, մետաքսեղէն, դիպակ, սնդուս, կերպաս եւայլն:

ԱՅՆԹԱՊԷՆ. — Մանիսա, սաղթիան, ոտնաման, օնառ, օղի եւայլն:

ԱՏԱՆԱՅԷՆ. — Եւրոպական մանած եւ կտաւ, (տեղւոյն վրայ պատրաստուած):

ՀԻՒՍՆԻ ՄԱՆՍՈՒՐԷՆ. — Բամպակ, մանած, չամիչ, արմտիք եւայլն:

ՊԵՀԵՍՆԻԷՆ. — Մանած, բամպակ, չամիչ, օղի, պիստակ, եւայլն:

ՄԱՐԱՇԷՆ. — Պղինձ, մանիսա, օղի, սանուր, եւայլն:

ԿԻՐԻՆԷՆ. — Շալ եւ այլ գործուածներ:

Շ. ԳԱՐԱՀԻՍԱՐԷՆ. — Դգալ, պաղլէդ եւայլն:

ԵՐԶԻՆԿԱՆԷՆ. — Պղնձեղէն ամաններ եւայլն:

ԱՐԱԲԿԻՐԷՆ. — Մանիսա, նուռ, խաղող եւայլն:

ԿԵՍԱՐԻԱՅԷՆ. — Աղ, ապուխտ, անիսոն եւայլն:

ՍԵՐԱՍՏԻԱՅԷՆ. — Աղ, գուլպայ, կարմիր կաշի, կօշիկ, մուսակ եւայլն:

ԵՒԴՈԿԻԱՅԷՆ. — Պղնձի տախտակ, պղնձեղէն ամաններ, օղի, եազմա եւայլն:

ԽԱՐԲԵՐԴԷՆ. — Գինի, շիթարի, ճերմակ սիսեռ, կաշի, ոտնաման եւայլն:

ԲԱԼՈՒԷՆ. — Շրէս, սոխարմատ, փարչ եւայլն:

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԷՆ. — Կերպաս, մետաքսեղէն եւայլն:

ԶՆՔՈՒՇԷՆ. — Գինի, ֆէօսէլէ, նուռ, նուան կնէպ եւայլն:

Այսպէս, կը ներածուի Պարսկաստանէն ցիսի եւ թէմպէֆի, Պաղտատէն արմաւ, Մուսուլէն կալակար, Կարինէն անիսոն:

Եւ իր գաւառակներէն ու գիւղերէն կը բերուին վառելափայտ, ածուխ, ոչխար, իւղ, պանիր, մեղր, գուլպայ, կամար գօտի, գորգ, կապերտ, արմըտիֆ, ծխախոտ եւն. եւն.:

ՆԻԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ ԵՒ ԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Վերը ըսինք թէ՝ Մալաթիոյ Հայերն արհեստով, իսկ թուրքերը անշարժ կալուածներու երեսէն կ'ապրին: Երկու տարրին մէջ ալ սակայն հարուստ անուանելու արժանի ոչ ոք չկայ: Էն հարուստ կարծուածին կարողութիւնը հազիւ 2—3000 ոսկիի կը հասնի¹:

Ներկայ ֆաղաֆը փոխադրուելէն յետոյ, շերամաբուծութեան հետեւելով՝ թէեւ քանի մը տարիներ յաջողակ եւ բաւական օգտուած են, բայց վերջերը հունտերու կեղծուելէն բոլորովին վնասուած են:

Շերամին յաջորդած է տորոնի մշակութիւնն, որ ասիկա ալ 10—15 տարիի չափ թէ՛ հողատեարց, թէ՛ գործաւորներուն եւ թէ արհեստաւորներուն բաւական շահ ընծայած է. սակայն իբր անհաշտ թշնամի, երբ ալիզարինը երեսան կ'ելլէ, սա ալ կը փնանայ բոլորովին:

Տորոնի ատենն իսկ *ափրոնն* ալ մուտ գտած ըլլալով, տորոնը իյնալուն պէս մեծ թափով կը սկսին ասոր մշակութեանը, այսպէս որ ափ մը պարտէզ ունեցողն իսկ ծառերը ֆակելով արտի կը վերածէ: Եւ որովհետեւ, նոյն տա-

(1) Սրուան ձեռնագր, որ 1878-ին Մալաթիա այցելած է, ինքն ալ այս կարծիքը կը յայտնէ գրեւոր որ «Դրամատէր հարուստ հայ չկար այս քաղաքը, բացի քանի մը վաճառականներէ, որոնք պանդուխտ էին» (Թորոս Աղբար, Ա., էջ 310):

րիները, ափիոնի օխան մինչեւ 600 դրշ.ի բարձրացած էր, արհեստաւոր թէ վաճառական առ հասարակ ոյժ կու տան սոյն մշակութեան :

Ափիոնը, ինչպէս հիմա ալ, բաւական ոսկիներ կորզած է դուրսէն, բայց ժողովուրդը չգիտնալով առիթէն օգտուիլ, կը սկսի տուն չունեցողը տուն մը գնել, իսկ ունեցողը հատ մը եւս ունենալով հին շէնքեր քանդել եւ նորն ու ընդարձակը շինել : Պարսիկ հանիներու ցփսիի (շալ) ծրարները դատարկել թանկագին գօտիներ առնելով, եւ կլորիկ ոսկիներն անոնց ափին մէջ լեցնելով, եւ չգիտնալով մանաւանդ թէ «Աւելորդ կահ կարասի պատճառ են շատ վնասի» շատցնելով տան կահն ու կարասին, գեղիս կեանք մը կը վարէ, բայց երբ ափիոնի գինը անակնկալ կ'իջնէ մինչեւ 70—80 դրուշի, կը զգայ թէ ԽՆԱՅՈՂՈՒԹԻՒՆ եւ ՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆ կարելոր բաներ են եղեր : Սակայն, իգուր, ալ նետը աղեղէն ելած է :

Ուստի կը սկսի այն ափիոն բերող արտը, վերջէն գնած տունն ու կահ կարասին միանգամ ծախել ու թշուառանալ, նման այն հնդիկ մուկին, որ գօգօի ընկոյզը ծակելով մէջի հիւթէն գիրացած եւ միեւնոյն մուտքէն չկրնալով դուրս ելլել, հոն կը մնայ մինչեւ իր նախկին վիճակին ենթարկուիլը :

Զմոռնանք նաեւ ըսելու թէ՝ Մալաթիացիին առեւտրականութեան մէջ ալ նարպիկութիւն չունի : Մինչդեռ ուրիշ քաղաքներէ, ինչպէս, Արաբկիրէն, Սեբաստիայէն, Կեսարիայէն, Այնթապէն, Ակնէն, Կիւրինէն եւ ուրիշ տեղերէ հոս փոխադրուելով բանուկ առեւտուր կ'ընեն, իսկ ինք՝ հակառակ այն առածին թէ «բնիկը նապաստակը կ'որսայ», շահու աղբիւրները ուրիշին տալով՝ բոլորովին անտարբեր կը մնայ :

Մալաթիացիին՝ չ'ուզեր պանդխտանալ, այլ հաւատարիմ մնալով իր ծննդավայրին լնացած դիրք մը ունի :

20—30 տարիներէ ի վեր միայն կը գաղթեն գլխաւորաբար Ատանա եւ Ամերիկա, ուր ունի հիմա 2000-ի մօտ մարդիկ եւ հետզհետէ ալ կ'երթան (1912ին) :

Այսու ամենայնիւ պէտք է սակայն մոռնալ Մալաթիացուն սա նախանձելի եւ գովանաց արժանի յատկութիւնը, այսինքն՝ մուրացիկ չունի իր մէջ¹ : Եթէ երբեք ունենայ, չի թողուր որ ան ուրիշ քաղաքներ երթալով դռնէ դուռ մուրայ, այլ երբ իմացուի այդպիսի մէկը, անմիջապէս հարեւաններու մէջ հանգանակութիւն մը ընելով կ'ամոքեն անոր թշուառութիւնը :»

(1) Մրուանձտեանց (Թորոս Աղբար, Ա., էջ 310) կը հաստատէ թէ Մալաթիոյ մէջ «կարօտ ոք ալ չկայ» :

Գ.

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐ ՀԱՅՈՑ ԴԷՄ

Մալաթիա նոր ժամանակներու մէջ, հակառակ իր աշխարհագրական դիրքին, հողին բարեբերութեան եւ առատ ջուրին, տնտեսական շատ փայլուն վիճակ մը չէ ունեցած եւ բնակչութեան մեծամասնութիւնը միշտ հալածուած է հացի մղձաւանջէն, առանց ունենալու կեանքի տարրական վայելքները (Գ. Մելիտինեցի, ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ, էջ 38) :

Պէնսիլեան քհնյ.ի կարծիքով Մալաթիացի Հայերը վաճառականութեան մէջ յաջողակ եւ ձեռներէց չէին : Ասիկա անշուշտ իր պատճառները ունէր կամ աւելի ճիշդը պէտք էր հետեւանքը ըլլար կարգ մը իրողութիւններու, որոնք չեն ուսումնասիրուած :

Բայց կան քանի մը որոշ իրողութիւններ, որոնք այնքան ակներեւ են որ շատ խոր ուսումնասիրութեան չեն կարօտիր :

Ասոնցմէ մէկը եւ գլխաւորը այն յեղակարծ փոփոխութիւններն էին, հետեւանք կարգ մը աղէտներու — բնական կամ ոչ — որոնք միշտ հարուածած են քաղաքը : Երկրաշարժներ, հրդեհներ, պատերազմներ անպակաս եղած են այս շրջանին մէջ :

Ասկէ զատ Գէորգ Մելիտինեցի ցոյց կու տայ ուրիշ իրողութիւններ, որոնք պատճառ եղած են քաղաքին տնտեսական յետամնացութեան : Այդ պատճառներն են երկաթուղիներու պակասը, հանքերու չհաճադործուիլը, տրամադրելի դրամագլուխներու գոյութիւն չունենալը եւ ամենէն աւելի թուրք կառավարութեան եւ ժողովուրդին բարբարոսութիւնը (հմտ. նոյն), ինչ որ բացարձակ ճշմարտութիւն մըն է :

Բայց նոյնքան ճշմարտէ — ինչպէս շեշտած է Գ. Մելիտինեցի (նոյն) — «որ տնտեսական այս ձախող վիճակէն աւելի տուժած են բնակչութեան քուրճ ու փւրտ տարրերը քան Հայերը եւ շատ բնականօրէն» (նոյն) :

Ուրեմն թուրք կառավարութիւնը Հայերը հալածելով նոյնքան չարիքի ենթարկած է երկրին մահմետական բնակչութիւնը, որուն կ'ուզէր օգնել, որպէսզի դրաւէ Հայերու տեղը եւ տնտեսական բարօրութիւն ունենայ : Բայց այս ջանքերը դուր ջանք եւ անօգուտ վաստակ եղած են, վասնզի թուրքերը եւ Քիւրտերը կողոպուտի, աւարառութեան եւ կեղեքումի հետամուտ էին, ինչպէս միշտ, առանց ստեղծագործ աշխատանքի : Ընդհակառակը անոնք Հայուն աշխատանքով արդիւնաբերածը տղրուկի պէս ծծելու կ'աշխատէին եւ ասոր համար չէին կրնար դիրք մը դրաւել տնտեսական կեանքին մէջ : Իսկ կողոպտուած եւ կեղեքուած Հայը իր ստեղծագործ աշխատանքին շնորհիւ վերականգնած է միշտ եւ ինչ որ վայրենի Քիւրտը ու ոճրագործ թուրքը քանդած են, վերաշինած է եւ ինչ որ անոնք խլած են իրմէ, վերստին ունեցած է :

Հայերը՝ հակառակ անոր որ հալածուած էին օսմանեան պետութենէ,

մասնաւորապէս 1878—1880 թուականներէն ետք, թէեւ եղած են գլխաւոր տուժողները, սակայն դարձեալ կրցած են գէշ-աղէկ իրենց կառքը քալեցնել եւ ապրիլ քիչ-չատ քարեկեցիկ, ինչ որ ցոյց կու տայ թէ տնտեսական պայքարին մէջ չեն ընկճուած :

Եթէ բնականոն պայմանները պահպանուէին, Հայերը եւ Թուրքերը չլարուէին իրարու դէմ գոնէ Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատութենէն (1908) ետք, թերեւս բոլորովին տարբեր պիտի դասաւորուէին գէպքերը եւ Հայերը իբր վաճառականական բնազդ ունեցող ժողովուրդ, ապահովաբար պիտի կարենային լաւ դիրք մը գրաւել :

Հակառակ ձախող պայմաններուն, զորս Թուրք բնակչութիւնը ստեղծած էր բոլոր Անատոլիոյ հայաբնակ քաղաքներուն մէջ, դարձեալ Հայերը, ինչպէս ուրիշ տեղերուն, նոյնպէս նաեւ Մալաթիոյ մէջ պահեցին իրենց տնտեսական քիչ ու շատ ապահով վիճակը եւ վաստակի տեսակէտով նորէն ամենէն յաջողակները հանդիսացան :

Ս. Մ. Ծոցիկեան, որ առհասարակ 1915-ի զարհուրելի աղէտին վաղորդայնին վիճակը ներկայացուցած է շատ մը քաղաքներու համար, Մալաթիոյ տնտեսական վիճակին համար ալ հաւանօրէն նոյն ժամանակներու վիճակը ներկայացնելով, կ'ըսէ թէ. —

«Հայք Մալաթիոյ մէջ կը զբաղէին ամէն կարգի առեւտուրներով, արհեստներով, այգեգործութեամբ, պարտիզամշակութեամբ, շերամապահութեամբ եւ երկրագործութեամբ :

Արհեստաւորներու մէջ աչքի կ'իյնային բրուտներն իրենց շատութեամբ : Կային բաւական թուով վաճառականներ, տեղական բերքեր եւ ապրանքներ մեծ քանակութեամբ գնող եւ արտածող : Այսպէս, Հայք Մալաթիոյ շուկային ընդհանուր առեւտուրներուն եւ փոխանակութեանց տէրն էին գրեթէ : Զնայելով որ Մալաթիոյ գործերուն հրապարակը ամենուն համար ալ գոհացուցիչ էր, այնու ամենայնիւ Հայեր, հարկադրուած, գլխաւորաբար տեղւոյն թուրք կառավարութեան կողմէ կատարուած հարստահարութեանց հետեւանալով, պարբերաբար ձեռք առած են պաղիստութեան ցուպը...» (ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀ, էջ 382) :

Թուրք կառավարութիւնը աշխատած է ստեղծել իրենց համար դժնդակ պայմաններ, որոնց մէջ ապրիլ հնար չէր, եւ հարկադրուած են գաղթելու :

Համիտական շրջանին հետզհետէ կաշկանդուած են Հայերը եւ իրենց բոլոր ձեռնարկներուն դէմ արգելքներ, դժուարութիւններ հանուած են :

Հետեւաբար լայն սահմանի վրայ վաճառականութիւն ընել չեն կրցած եւ ստիպուած են աւելի ուժ տալ մանրավաճառութեան, տեղական ապրանքներու առեւտուրի եւ մանաւանդ արհեստներու... :

Եւ այս կերպով նորէն ծառայեցին երկիրին :

Ինչպէս դիտել տրուեցաւ, ատեն մը շերամաբուծութեամբ եւ ապա խաշխաշի մշակութեամբ եւ ափիոնի գործով, թէ իրենց տնտեսական վիճակը բարւոքեցին եւ թէ երկրին բարօրութեան նպաստեցին :

Գերշ. Անդրէաս վրդ. Աղեքսանդրեան (ՊԱՏՄ. ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ, էջ 399) կ'ըսէ.

«Մալաթիա տնտեսապէս կը զարգանար. գլխաւոր վաճառքն է մեկոն (խաշխաշ, ափիոն): Շերամաբուծութիւնն ալ կը զարգանար: Զմամարցի եպիսկոպոսներ եւ վարդապետներ բաւական մղում տուած են ասոնց»:

Որչափ որ զարմանալի թուի Զմամարցի եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու դերը, որ ուրիշներէ չէ յիշուած եւ ենթադրելով իսկ թէ անիկա տեսակ մը ԲՐՈՒՅԱՆՏ է ի հաշիւ ԲՐՈՒՅԱՆՏԱ ՖԻՏԷԻ, սակայն ճշմարիտ է որ շերամ եւ ափիոն կարեւոր տեղ զբաւած են երբեմն Մալաթիոյ շուկային վրայ եւ նպաստած բնակչութեան ապրուստին:

Խաշխաշի մշակութիւնը եւ ափիոնի առեւտուրը եւ շերամաբուծութիւնը ո'վ որ ալ քաջալերած ըլլայ, եւ անոնցմէ օգտուողները, որոնք որ ալ եղած ըլլան, իրողութիւնը ան է որ անոնք մեծապէս նպաստած են 1870—1890-ական թուականներուն Մալաթիոյ տնտեսական յառաջդիմութեան եւ հաւանորէն եթէ քաղաքին կեանքը չենթարկուէր հարուածներու, Մալաթիա հետըզհետէ աւելի պիտի բարգաւաճէր եւ նիւթական բարօրութեան մը պիտի հասնէր:

Սրուանձտեանց 1878-ին իր այցելութեան ատեն ափիոնի առեւտուրին ապագան կը նախատեսէ, բայց անկէ Հայերուն ստացած օգուտը շատ քիչ կը համարէ: Իրեն «կը հաստատէին թէ՛ տարին առ նուազն 120·000 լիրայ կը բերէ ափիոնի վաճառքը» (ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ, Ա., էջ 309), բայց «զարմանալի» կը գտնէ որ քաղաքացիք շատ աննշան բաժին մը ունէին այս գումարէն, եւ այն միջնորդ լինելով եւ նենգելով եւեթ, այլ բոլոր այս բերք մշակողներն եւ շահողներն վայրենի ֆրդերն էին» (նոյն):

Հայերը ամէն պարագայի մէջ այնքան հնարիմացութիւն պիտի ունենային ապահովարար այս շահաբեր աղբիւրին ջուրէն առաւելագոյն չափով օգտուելու եւ գոնէ այս մարդին մէջ իրենք ալ իրենց կարգին Քիւրտին եւ Թուրքին բերնէն հացը խլելու — ինչպէս եղած է այս պարագային — եթէ չեմ սխալիր:

Երբ թուրք կառավարութեան հայահալած քաղաքականութիւնը տակաւին շատ զգալի չէր, եւ ափիոնը շատ սուղ կ'արժէր Հայերը Մալաթիոյ մէջ բաւական անփոյթ կեանք մը ունէին քիչ աշխատանքով շատ շահելով եւ մեծ ճիւղեր չէին ընէր: Մեղկացած վիճակ մը ունէին, ինչպէս դիտել կու տայ Սրուանձտեանց (ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ, Ա., 310):

«Իրենց մեծամեծ տներով, ընդարձակ այգեստաններով, ծառաստաններով եւ քիչ մը շահով երջանիկ կը կարծէին ինքզինքնին, նոր նոր արքնցեր էր իրենց մէջ դժգոհութեան հոգին, եւ կը համոզուէին թէ պէտք է գործել եւ յառաջադիմել թէ՛ նիւթական եւ թէ մտաւորական ասպարէզին մէջ: Արդարեւ Հայոցմէ կը սպասուէր այս, վասնզի իրենք էին միայն Քրիստոնեայ տարր այդ տեղը, բայց զիրենք ալ զարթուցանող, լուսաւորող եւ առաջնորդող կը պակսէր»:

Հայը եթէ արթնցաւ, Թուրքին ոճրագործ բնազդներն ալ արթնցան եւ հազիւ 50 տարուան մէջ բնաջնջուեցաւ Հայը իր հայրենի երկրին մէջ, Օսմանեան Պետութեան հետզհետէ աւելի սաստկացող հալածանքներով:

Թուրք կառավարութիւնը Հայերը ընկճել փորձեց նախ Հայոց նիւթական բարեկեցիկութեան դէմ պայքար բանալով եւ ուղղակի եւ անուղղակի ամէն միջոցներով աշխատեցաւ աղքատացնել, եւ տնտեսապէս փճացնել Հայերը, որպէսզի հեռանան երկրէն եւ իրենց թիւը պակսի կայսրութեան մէջ:

Օսմանեան կառավարութեան ձեռք առած միջոցներուն հետեւանքները շուտով զգալի եղան, եւ տնտեսական անձկութիւնը ճնշել սկսաւ Հայերը, ինչպէս ուրիշ հայաբնակ քաղաքներու, նոյնպէս նաեւ Մալաթիոյ մէջ:

Եփրատ Գոլէճի ուսուցիչներէն Փրոֆ. Որբերեան, որ ծանրախոհ, զարգացած եւ ուսումնական անձնաւորութիւն մըն էր, Համիտեան վարչաձեւին տակ եւ Հայերու դէմ Թուրքերու ատելութիւնը բորբոքած պահու մը, երբ գրաքննութիւնը շատ խիստ էր, իր Մալաթիա տուած այցելութեան տպաւորութիւններու մէջ կրցած է ճարտարութեամբ մը ներկայացնել Մալաթիոյ Հայոց տնտեսական վիճակը ԺԹ. դարուն վերջին տարիներուն, որ շատ անշքացած էր պետական հալածանքներով եւ կարծես անոնց զինակցող բնական աղէտներուն պատճառով:

Փրոֆ. Որբերեան սա զգուշ տողերով եւ ընդ քօղով կը պարզէ Մալաթիոյ Հայոց տնտեսական դժբախտ վիճակը, որ կ'արժէ ուշադրութեամբ կարդալ.

«Քառորդ դար առաջ (1875) երբ աֆիոնի մշակումը Թափ գտած է Մալաթիոյ մէջ, իր սուղագնի վաճառումովը (մինչեւ 600 դրշ.), հայ տղաքը սթափած իր դարաւոր գոհունակ վիճակէն, եկամուտի առատութենէն արբշիռ, նորանոր ծախքերու դոներ բացած է, սակայն աֆիոն ու իր յարաբերական գործեր տարուէ տարի իյնալով, ժողովուրդը ծայրը ծայրին չի կրնար հասցնել:

«Բոլոր արհեստները, աֆիոնի առետուրին շնորհիւ ոգեւորուած են, բայց յամբնքաց անկումն ալ շուտ սկսած է եւ ուստի արհեստաւոր Հայը մեծ տագնապի մը մէջ ինկած էր մինչեւ 1889 Նոյեմբեր 8/28, ուր յանկարծ հրդեհ մը ծագելով շուկային երեք չորրորդը լափեց լափիկեց:

«Ժողովուրդը կուրծք կու տայ այդ դժբախտութեան, սակայն հազիւ տարի անցած 1890 Հոկտեմբեր 24-ին գիշերը նոր հրդեհ մը չորս հինգերորդը շուկային մոխիրի կը վերածէ:

«1893 Փետրուար 19-ին մեծ երկրաշարժ մը բոլոր տուները կը ցնցէ: 132 անձ ալ կը մեռնի:

«1894 Յունիսին ֆօլերան աւեր կը գործէ, եւ մինչեւ Սեպտեմբեր, բազմաթիւ գոհ կը տանի» (ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900, էջ 99—100):

Փրոֆ. Որբերեանի յիշած այս աղէտներու շղթայի վրայ իբր շարունակութիւն աւելի ծանր աղէտ մը կրնանք աւելցնել 1895 Նոյեմբեր 29-ի ջարդը, եւ ծանրագոյնը եւ անպատմելին՝ 1915-ի տարագրութիւնը եւ ջարդը որ վերջ

կը դնէր ինչպէս Մալաթիոյ Հայոց դոյութեան, նոյնպէս նաեւ Հայոց տընտեսական կեանքին:

Ինչպէս այդ գրաքննիչի աչքերէն խուսափած տողերէն կը հասկցուի, Համիտական բռնակալութիւնը Հայերը — որոնք շուկային կը տիրապետէին — նիւթական անձկութեան մատնելու համար մէկ տարուան մէջ երկու անգամ շուկան հրդեհած էր:

Ասիկա մէթոտ մըն էր որ թուրքը կիրարկած էր շատ քաղաքներու մէջ, ինչպէս Վան, Տիարպէքիւր, Սեբաստիա, Կեսարիա, Թօզատ եւայլն եւայլն: Տնտեսապէս Հայերը փճացնելու համար:

Այնպէս, Հայերը աղքատացան, եւ կարօտ մնացին օրական ապրուստին:

Թղթակից մը 1905-ին հակառակ գրաքննութեան խստութեան կըրցած է ճարտարութեամբ հասկցնել, Մալաթիոյ տնտեսական դժբախտ կացութիւնը: Անիկա կ'ըսէ.

«Մալաթիոյ ժողովրդեան մեծամասնութիւնը կը գրադի պարտիզպանութեամբ եւ արհեստներով, սակաւաթիւ մէկ մասը տեղական նիւթերու եւ բերքերու վրայ առուծախ ընելով, իսկ մնացեալ մէկ աննշան մասն ալ երկրագործութեամբ եւ տաւարաբուծութեամբ: Սակայն գիւղացիները, գրեթէ ընդհանուրն ալ, երկրագործ դասակարգէն են... Ինչպէս գաւառական շատ մը ֆաղափներու, նոյնպէս Մալաթիոյ ժողովրդեան ալ մէկ կարեւոր մասը պանդխտած է: Պանդխտութիւնը հոն լաւ ընդունելութիւն գտած է, տեղւոյն պէտք եղած չափով շահու առիթներ եւ աղբիւրներ չունենալուն հետեւանօք:

«Մալաթիոյ բնակչութեան համար խիստ եւ ցաւալի կերպով աղիտաբեր եւ վնասակար եղած են պատահած շարունակական եւ տեւական երկրաշարժները» (ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿ, 1905, թիւ 1900) եւ լոեյեայն հասկցէ՛ք շուկայի կրկին հրդեհները եւ ջարդը (1895 Նոյեմբեր 29) որոնք իրապէս փնացուցին Մալաթիոյ տնտեսական բարօրութիւնը:

Գրիգոր Տէյիրմէնճեան եւս այս անբաղձալի վիճակը ներկայացուցած է «ՇԱՔԱՐԵՂԷՆԻՆ ԵՐԳԸ» խորագիրով գրութեան մը մէջ (տես ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Ե. տարի, Թ. 3, էջ 20) որ որոշ քաղափար մը կու տայ քաղաքին մէջ տիրող աղքատութեան վրայ:

«Ամէն անոնք որոնք Մալաթիոյ մէջ ապրած են, անպատճառ լսած են, մասնաւորապէս Զատկի օրերուն շափարեղէն ծախսող փերեզակին կողմէ, երեխաները դիւթելու նպատակաւ, անուշ եղանակով մը երգուող հետեւեալ կարն երգը.

Կամըշ շէֆէր... խոռոզ շէֆէր...

Փարայը ճէպտէն չէֆէր...

Փարասը օլմայան «ախ» չէֆէր...

Արդարեւ, այս երգը բոլորած չէ բանաստեղծի մը ստեղծագործ մտքի բռնագրօսիկ երեւակայութենէն, այլ բոլորած է Մալաթիոյ Հայութեան կեան-

ֆի իրականութենէն, որովհետեւ, ամէն անգամ որ այս երգը կը լսուէր Մալաթիոյ փողոցներէն, լսող երեխաները շնչասպառ կը վազէին իրենց մայրերուն հով եւ լալախառն կամ աղերսական ձայնով անոնցմէ մանկը մը կ'ուզէին, որ անով ԿԱՄԸՇ Շէֆէր մը կամ ԽՈՒՌՁ Շէֆէր մը գնէին եւ երբ անոնցմէ շատեր մէկէ աւելի մերժողական պատասխաններ ստանալէ յետոյ ապառաժէն ջուր ֆամելու ջանք կը թափէին՝ բաժնուելով իրենց այդ պահանջին վրայ, փոխան մանկըրի, կամիթ մը կամ ապտակ մը կը ստանային իրենց ցասկոտ հոգիներու խորերէն «ախ» ֆաշող իրենց մայրերէն...

— Ինչո՞ւ մեր ծննդավայրի մայրերէն շատեր չէին կրնար իրենց փոքրիկներուն այդ շատ համեստ պահանջը անգամ գոհացնել:

— Որովհետեւ անոնք չփառք էին: Անոնց եկամուտի աղբիւրը շատ խեղճ էր եւ տնտեսական:

Պակասն ալ թիւրք բարբարոս կառավարութիւնը կը լրացնէր ամէն քսան տարին անգամ մը մեր ծննդավայրի անմեղ հայութիւնը կոտորել եւ թալանել տալով ընչափաղց թիւրք-թիւրտ խուժանին: Ալ ի՞նչպէս ունին որ պիտի կրնային եղած ըլլալ:

Մեր ծննդավայրի մայրերէն շատեր, որոնք այրիացած էին 1895-ի Համիտեան մեծ սպանդէն, պատրաստ էին իրենց զաւակներուն համար թէ մայրութիւն ընել եւ թէ «հայրութիւն»ը ընել: Բայց աւա՛ղ, ասոնց ընելիք «հայրութիւն»ը պիտի ըլլար շատ-շատ՝ ասոր-անոր հացը եփել, լուացքը ընել, ցորենը մաղել՝ օրը մէկ կամ երկու լոշ հացի համար, ասոր-անոր կանեփը կիգուել լոկ ԶՈՒՐՓՈՒՅԻՆ համար, ծիրանի կուտերը կոտրտել՝ լոկ կնիփներուն համար, կամ տարուան մէջ ֆանի մը շաքաթ միայն դաշտային աշխատանք կատարել՝ ասոր-անոր արտին խոտերը ֆաղելով, ափիոնը հաւաքելով, կամ ասոր-անոր մրգաստանին ծիրանները ցնդեցնելով՝ արեւու կիզիչ ճառագայթներուն տակ խոռովածներ դառնալու գնով, օրը գրօշի մը համար...

Ուրեմն, ի՞նչպէս մեր ծննդավայրի մայրերը իրենց ցասկոտ հոգիներուն խորերէն «ախ» չֆաշէին — ալ ինչպէս կարողանային իրենց փոքրիկներուն աչքերուն արտասուներէն ցամփեցնել՝ անոնց ԿԱՄԸՇ-Շէֆէր կամ ԽՈՒՌՁ-Շէֆէր գնելով»:

Այսպէս տնտեսական տնկուժը շատ արագ հասաւ եւ Մալաթիացին որ քիչ առաջ տակաւին դաղթել չէր գիտեր, սկսաւ հեռուն բախտ փնտռել, դաղթելով Ամերիկա:

1908-ին խաբեպատիր Օսմանեան Սահմանադրութիւնը ժամանակաւոր մեղմացում մը առաջ բերաւ Հայոց դէմ մղուած տնտեսական պայքարին մէջ, բայց շատ կարճ տեւեց, եւ այս անգամ թուրքերը աւելի սաստիկ ատել սկսան Հայերը: Անոնք դարձեալ ամենէն առաջ, 1912-ին Պալքանեան պատերազմին, Հայերու դէմ տնտեսական ՊԱՅՔԱՐՆԵՐ կազմակերպեցին եւ վերջապէս բնաջնջեցին Հայութիւնը թուրքիոյ մէջ:

Թուրքը իբր առեւտրական եւ իբր արհեստաւոր անմրցակից մնաց չերկրին մէջ, որ դրեթէ աւեր ու ամայի դարձած էր:

Դ .

ՀՈՂԱՅԻՆ ԱՐԴԻՒՆԱԲԵՐՈՒԹԵԱՆՑ ՄԷՋ ՀԱՅԵՐՈՒ ԴԵՐԸ

Մալաթիա կը գտնուէր զաշտի մը մէջ, որուն հարստութիւնը եւ արգասաբերութիւնը, իր պտղատու ծառերը եւ ամէն տեսակ պտուղները գոված են թէ՛ հին, թէ՛ նոր եւ թէ մեր ժամանակակից բնիկ եւ օտար աշխարհագիրներ, անոնց մէջ հաշուելով նաեւ Զօր. Մոլթէն, որ շատ մեծ գովեստով խօսած է Մալաթիոյ արտադրութիւններուն վրայ: (Տես ԻՍԼԱՄ ՀԱՄԱՅՆԱԳԻՏԱՐԱՆ):

Շէմսէտտին Սամի թուրք նշանաւոր հեղինակը իր պատրաստած ԳԱՄՈՒՍԻԻԼ ԱԼԵՄ անուն ծանօթ բառարանի մէջ (տպ. 1900) Մալաթիոյ մասին խօսելով կ'ըսէ.

«Հողը բարեբեր եւ ջուրը առատ ըլլալով, հունձն ալ հարուստ է, տեսակ-տեսակ արմտիք եւ պտուղ եւ բանջարեղէն, ծխախոտ եւ այլ կը հասնին սակայն հողագործ ժողովուրդը դրամագլուխ չունենալուն եւ նաւահանգիստը հեռու եւ փոխադրութեան միջոցները անգոյ ըլլալուն, ներքին պէտքերուն բաւելէ աւելի չի մշակուիր եւ ժողովուրդը դարձեալ աղքատ է: Ընտանի կենդանիները եւ մասնաւորապէս ոչխարները շատ են եւ կաշիի եւ բուրդի արտածում կ'ըլլայ»:

Բոլոր այս արդիւնաբերական շարժման մէջ շատ բնական է որ Հայերը պէտք էր առաջին տեղը դրաւած ըլլային իբրեւ Մալաթիոյ ամենէն հին բնակիչները, քանի որ անոնց բնակութիւնը այս քաղաքին մէջ անյիշատակ ժամանակներէ կը սկսէր:

Եւ իբրեւ ամենէն հնագոյն բնիկներ անոնք շատ բնական է պէտք է զբաղած ըլլային մարդկային ազգին ամենէն նախնական զբաղումներով, ինչպէս են երկրագործութիւնը եւ անասնապահութիւնը եւ ունենային հողային ստացուածքներ՝ անոնց վրայ հասցնելու համար արմտիք, բանջարեղէն եւ պտուղ, մինչ զարմանալի է որ շատ քիչ հայ հողատէրեր կային եւ հայ երկրագործներ շատ աննշան թիւ կը ներկայացնէին, սա շատ հասկնալի պատճառով որ Մալաթիոյ գիւղացիութեան 95 առ հարիւրը ոչ-հայէ կը բաղկանար, թէեւ հողային մեծ կտորներ կային, որոնք կը պատկանէին հայ բնակչութեան, սակայն երկրագործութեամբ զբաղողները եւ ամէն տեսակի բերքերը արդիւնաբերողները թուրքերը եւ ֆիւրտերն էին (տես Կ. Գ. Նաճարեան, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Բ. տարի, թ. 3, էջ 9):

Ասիկա անբնական երեւոյթ մըն էր, ինչպէս անսովոր պատկեր մըն էր, Մալաթիոյ ամբողջ գաւառը հայկական նկատուելով հանդերձ, գաւառին կեդրոնական քաղաքին շուրջը հայ գիւղեր գոյութիւն չունենալը: Արդարեւ Մա-

լաթիոյ շուրջ Հայ գիւղեր գրեթէ չկային: Քանի որ Հայերը այդ շրջանակին վաղեմի բնակիչները կը ներկայացնէին, կարելի չէր որ երկրագործութիւնը անտեսած ըլլային:

Ասիկա կը բացատրուի Մալաթիոյ պատմութեամբ: Այո՛, Հայերը շատ հին բնակիչներէն են Մալաթիոյ, սակայն տեւականապէս հոն չեն կրցած բնակիլ, վասնզի քաղաքը քանիցս կործանած և վերաշինուած, ամայացած և նորէն շէնցած էր, իսկ բնակիչները բռնազաղթով հեռացուած և նորէն եկած էին քաղաքը լեցնելու:

Անվարան կրնանք ըսել թէ Հայերը տեւական բնակութիւն չեն ունեցած Մալաթիոյ մէջ, իսկ գիւղերը դատարկացած են Հայերէն մասնաւորապէս ԺԱ. դարէն ետք Սելճուկ, Թաթար և Մոնկոլ ասպատակութիւններու և օսմանեան կայսրութեան ժամանակ այդ շրջանակին տեւական խռովայոյզ վիճակին հետեւանքով:

Հայ գիւղացիութիւնը գրեթէ բնաջնջուած էր ԺԹ. դարուն և Հայ բնակչութիւնը քաղաքին մէջ ամփոփուած էր:

Ասով հանդերձ քաղաքին մէջը և անմիջական շրջանակին մէջ կային բաւական թիւով Հայեր, որոնց գլխաւոր շահու «աղբիւրներն էին պարտիգպանութիւնը, այգեպանութիւնը և երկրագործութիւնը: Պարտիգպանութեան մէջ որակի տեսակէտէն առաջնակարգ դիրք ունէին Հայերը, որոնք համեմատաբար աւելի կարելորութիւն կու տային հոգը արդիական միջոցներով մշակելուն: Այգեպանութեան մէջ աւելի քիչ բաժին ունէին Հայերը: Երկրագործութիւնը կը գտնուէր հին նախնական դրութեան մէջ: Կիրարկուող բոլոր միջոցները առանց բացառութեան փորձառական էին քան գիտական: Երկրագործին ծով աշխատանքն ու արիւն-քրտինքն յաճախ կախուած էին օդի քամայէն: Չկային ջրաբաշխական, մեքենագիտական և այլ շատ մը արդիական միջոցներ, որոնց կիրառումը գէթ պիտի ապահովէր պարզամիտ երկրագործը՝ կոյր բախտին ապաւինելու մաշեցնող տաժանփին» (ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ, էջ 59):

Ինչպէս շատ տեղեր, հոս ալ քաղաքացիք չէին զբաղեր երկրագործութեամբ: Հայերէն ոմանք պարտէզներու մէջ բանջարեղէն կը հասցնէին քաղաքին մէջ կամ մօտը:

Ասկէ զատ կային բացառաբար քանի մը հայ տուններ, որոնք հողային սեփականութիւններ ունէին և կը մշակէին իրենց հողերը:

Հայ երկրագործներու համեմատաբար այս փոքր թիւը ունէր մեծ հեղինակութիւն և հայ մարդու խօսքը կ'ընդունուէր որպէս պատգամ դրացի ժողովուրդներու կողմէ:

Երկրագործութիւնը շատ տուժած է Մալաթիոյ պէս հարուստ և արդասաբեր հող ունեցող վայրի մը մէջ, եթէ բաղդատենք Սեբաստիոյ հայ երկրագործներու արտադրութեան հետ, օրինակ, եթէ Սեբաստացիներ միջին հաշուով յիսուն գրիւ¹ (պուշըլ) ցորեն արտադրեն ամէն մէկ արտավար

(1) Պուշըլ կամ գրիւ հաւասար է 2.5 գրաթի՝ Մալաթիոյ չափանիշ:

հողէ, Մալաթիացիներու արտադրութեան չափանիշը հազիւ երեսուն կ'ըլլար : Ուրեմն, Թուրքերը եւ Քիւրտերը չէին կրցած այս ճիւղը իր նախապատմական վիճակէն նկատելի կերպով բարձրացնել (Կ. Պ. Հաճարեան, նոյն) :

Ապահովաբար եթէ Հայերը երկրագործութիւնը լքած չըլլային Թուրքերուն, որոնք տիրացած էին դրեթէ ամբողջ քաղաքէն դուրս գտնուող հողերուն, այս վիճակը պիտի չունենար երկրագործութիւնը եւ աւելի յառաջդիմած եւ զարգացած պիտի ըլլար :

Ասով հանդերձ Մալաթիա բաւական մեծ չափով կը հասցնէր արմտիք եւ բամպակ, որոնց վաճառման գործին համար Թուրքերը կ'օգտուէին հայ առեւտրականներու աջակցութենէն : Նոյնն էր պարագան աֆիոնին համար :

Անոր մշակութիւնը մինչեւ 1880ական թուականները, Քիւրտերուն ձեռքըն էր եւ Հայերը միայն վաճառողներ էին :

Սակայն աֆիոնի բերած շահը այնքան հրապուրիչ էր որ Հայերը նոյնիսկ իրենց քաղաքի պարտէզներուն մէջ մշակել սկսան խաչխաչը, եւ իրենք ալ մասնակցեցան այս մշակութեան եւ Թուրքերուն ու Քիւրտերուն հետ իրենք ալ հասցուցին աֆիոն, որուն այլուր առաքման գործով առաւելաբար Հայերը կը զբաղէին, թէեւ Թուրքերն ալ կը մասնակցէին այս առեւտուրին, ինչպէս մաս ունէին մշակութեանը մէջ :

Հայերը իբր ասոր յարակից գործ կը զբաղէին խաչխաչի հունտէն իւղ հանելու գործով :

Այս իւղը կը ծառայէր տեղական կարմիր ներկի մը պատրաստութեան, որ մեծ սպառում ունէր :

Այդ խաչխաչի հունտին իւղը դարձեալ հայ առեւտրականներն էին որ կը ղրկէին ուրիշ քաղաքներ :

Հայերը նոյնպէս թթենիներ հասցուցած եւ բաղմացուցած էին չերամապահութեան ձեռնարկելու համար : Առհասարակ Հայերը կը զբաղէին շերամաբուծութեամբ, որ մինչեւ վերջ իրենց ձեռք պահած էին :

Հետեւաբար իբր մշակ շատ երկրորդական էր իրենց դերը, սակայն այդ արդիւնաբերութեան մէջ իրենց վաճառողի դերը մեծ էր :

Ե.

ՀԱՅՈՑ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հայերը, ինչպէս տեսնուեցաւ, երկրագործութեան մէջ կարեւոր տեղ մը չունէին, վասնզի դժբախտաբար հողագործի դարձած էին, վասնզի Թուրք եւ քիւրտ սէյերը դրաւած էին Հայոց հողերը, առաւելապէս ապօրէն միջոցներով, սակայն իբր առեւտրական իրենք կը տիրէին շուկային եւ Մալաթիոյ մէջ դրեթէ այլամերժաբար իրենք կը զբաղէին դուրսէն ապրանք բերելով եւ դուրս ապրանք ղրկելով :

Մալաթիոյ առեւտրական գործառնութիւնները չէին կատարուեր ուրիշ տեղերու մէջ սովորական եղած եղանակով :

Հայ սեղանաւորներն էին որ կը կատարէին գործակատարի դերը ապրանքներուն ներածման համար :

Այս սեղանաւորները պարզ գործակատարի դեր կը կատարէին հանդէպ կեդրոն քաղաքներու միջնորդներու, որ ուղղակի ներմուծող տունը կը ներկայացնէին մասնաւորապէս Կ. Պոլսոյ եւ Հալէպի մէջ : Ուրիշ խօսքով հայ սեղանաւորներն էին վարկ բացող մարմինները, արհեստաւոր մեծ ու փոքր հաստատութեանց ու վաճառատուներու (տես Կ. Գ. Նաճարեան, Մալաթիա քաղաքի կեդրոն երկրագործութեան եւ ֆարտարարութեան, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Բ. տարի, թ. 3, էջ 10) :

Մալաթիա ներածուած նիւթերը շատ եւ բազմապիսի էին : Անոնցմէ գլխաւորներն էին ամէն տեսակ մետաղներ, որոնք կը ստացուէին ձուլուած վիճակի մէջ, կերպասեղէններ, ռուսական եւ ամերիկեան կաշի, քարիւղ, աղ, օճառ, լուցկի եւ մանրավաճառներու յատուկ՝ արտասահման պատրաստուած տնական զարդեր եւ առարկաներ (Կ. Գ. Նաճարեան, նոյն) :

Ինչպէս ներածումը, նոյնպէս արտածումը կ'ըլլար գրեթէ միեւնոյն միջոցաւ, այն տարբերութեամբ միայն որ արտածող գործակատարները աւելի մեծ թիւ կը կազմէին :

Մալաթիա դուրս կը դրկէր գլխաւորապէս աֆիոն, մետաքս, չոր ծիրան, չոր թուրթ, ռուպ, պտուղներ, տանձ, խնձոր, չամիչ, ծիրանի կուտ (անուշ եւ լեղի) :

Մալաթիոյ արտածման մեծամասնութիւնը կը սպառէր Թուրքիոյ մէջ, բացի քանի մը արդիւնաբերութիւններէն, որոնք կը վաճառուէին եւրոպական ներկայացուցիչներու միջոցաւ ու կ'երթային ուղղակի Եւրոպա : Օրինակ՝ ծիրանի կուտ, մետաքս, ծխախոտ եւ աֆիոն : Թուրքիա եւ մերձակայ երկիրներ արտածող արտադրութիւններն էին չոր թուրթ, թուրթ պատրաստուած օղի, ռուպ, պասդեղ եւ կարգ մը ուրիշ քաղցրեղէններ, ծիրան, դեղձ, տանձ, խնձոր, չամիչ եւ սալորներու տեսակներ, թէ՛ թարմ եւ թէ՛ պահածոյ : Միջանկեալ պէտք է յիշել հոս որ Մալաթիոյ վաճառանիշը կրող ծիրան, տանձ եւ խնձոր ստացած էին մեծ համբաւ, ոչ միայն Թուրքիոյ, այլեւ եւրոպական մեծ քաղաքներու մէջ ճանչցուած են որպէս համեղ եւ անղուղական պտուղներ (Կ. Գ. Նաճարեան, նոյն) : Կ'արտածուէին նաեւ ծիրանի կուտ, ընկոյղ, կաղին եւ նուշ, ինչպէս նաեւ արմտիքներ — ցորեն, դարի, եղիպտացորեն, կորեկ, ոսպ, սիսեռ, բրինձ եւ լուբիա : Աւելի կարեւոր եւ կենսական նկատուած նիւթեր, որպիսին են բամպակ, բուրդ, կանեփ, խաչխաչ, ծխախոտ եւ կաշի, նաեւ կը կազմէին արտածման առարկաներ :

Հայ պարտիզպաններու մշակած բանջարեղէնները եղակի էին, օրինակ, սեխ, ձմեռուկ, խաղող, պատնջան, դախդեղ, թոմաթէս, ճակնդեղ, կաղամբ, ստեպղին, վարունգ եւ այլն (Կ. Գ. Նաճարեան, նոյն, 10) :

Մալաթիոյ թէ՛ արտածման եւ թէ՛ ներածման վաճառականութիւնը,

Թէեւ 95-ի ջարդերէն առաջ Հայերու հակակշռին տակ եղած էր, սակայն անոնց կրած նիւթական եւ ֆիզիքական կորուստը պատճառ եղան որ այս ճիւղը մեծամասնութեամբ անցնի նոր բարդաւաճող Թուրքերու ձեռքը, որոնք Հայերուն կողոպուտով սկսան վաճառականութիւն ընել, ինչպէս Անատոլեան շատ մը քաղաքներուն, նոյնպէս նաեւ Մալաթիոյ մէջ, բայց շատ կարճ տեւեց իրենց փայլը:

Քանակով քիչ, բայց որակով բարձր Հայեր, տակաւ առ տակաւ սկսան իրենց նախորդ դիրքին տիրանալ եւ մասամբ դրաւել հրապարակը Թուրքերու ձեռքէն: Դժբախտաբար վրայ հասան համաշխարհային Ա. պատերազմը եւ Հայերու տարագրութիւնը 1915-ին: Անդամ մը եւս կրկնուեցաւ անողոք պատմութիւնը իվնաս Հայերու, այս անգամ աւելի սոսկալի քան երբեք (հմմտ. Կ. Գ. Նաճարեան, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Բ. տարի, Թիւ 21):

Հայերը այս անգամ ջնջուեցան Մալաթիայէն եւ ազատ ասպարէզ թողուցին Թուրքերուն, որոնք ապիկար, հակառակ պետական պաշտպանութեան եւ քաջալերանքին չկրցան քաղաքին տնտեսական կեանքին մեծ դարկ մը տալ եւ ոգեւորել քաղաքը՝ վաճառականութեամբ:

Թուրք հանրապետութիւնը թերեւս ասոր համար աւելի ճարտարարուեստական կեդրոնի մը վերածելու աշխատեցաւ Մալաթիան, որ օսմանեան կայսրութեան տիրապետութեան տակ եթէ ոչ մեծ առեւտրական ոստան մը, դոնէ առեւտուրի միջակ կայան մը կըրցած էր ըլլալ, շնորհիւ հայ առեւտրականներուն:

Հայերը թերեւս այս պատճառով առեւտրական ընդարձակ գործունէութիւններ ունեցող մեծ վաճառականներ գրեթէ չեն ունեցած Մալաթիոյ մէջ, կամ շատ քիչ եղած է անոնց թիւը:

Մալաթիոյ հայ առեւտրականները կը զբաղէին գլխաւորապէս Մալաթիոյ արտադրութիւններու վաճառումով ոչ միայն տեղւոյն վրայ, այլեւ մասնաւորապէս չրջակայ գաւառները եւ նոյնիսկ արտասահման զրկելով: Գ. Մելիտինեցի իբրեւ առեւտուրի նիւթ Մալաթիոյ գլխաւոր արտադրութիւններէն՝ չոր ծիրանը, չամիչը, թութը, ընկոյղը, կանեփը եւ որոշ քանակով աֆիոնը կը ներկայացնէ: Ասոնցմէ ծիրանին չորը եւ սեւ չամիչը նշանաւոր էին (նոյն, էջ 60) իրենց որակով եւ կ'արտածուէին Թուրքիոյ բոլոր կողմերը եւ մասամբ ալ արտասահման: Թութէն կը պատրաստէին ռուփ եւ պասդեղ, մասնաւորապէս ձմեռուան պահեստի համար: Թարմ թութը կը լեցնէին պարկի մէջ, փայտէ գործիքներով կը քամէին ջուրը, յետոյ եռացնելով նորէն կը քամէին աւելի նուրբ կտաւով. գոյացած ջուրը (չիրէ) տանիքներու վրայ հողաչէն ամաններու մէջ արեւուն տակ կը չոգիանար, ու թանձրանալով կը փոխուէր ռուփի: Եւ կամ ՇԻՐԷՆ աւելի վերջ, համեմատական չափով ալիւր կամ նիշէ կը խառնէին, որմէ կը գոյանար ՄԱԼԷՁ (խիւս): Յետոյ մալէզը մաքուր ձերմակ կտաւի վրայ նուրբ կերպով կը փռէին, որ չորնայ արեւուն դիմաց: Երկրորդ կամ երրորդ օրը կտաւին հակառակ կողմը խոնաւցնելով, թուղթի թանձրութեամբ չորացած, բայց ձգուք խիւսը իբրեւ պաստիլ կը

քաջէին ու եռանկիւն կամ քառանկիւն ծալքերով կը շարէին թիթեղներու մէջ (ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ, էջ 10) :

Հայ առեւտրականներուն շրջակայ քաղաքներ զրկած եւ ուրիշ տեղերէ բերած ապրանքներուն վրայ պիտի չխօսիմ, վասնզի Պէննէեան քնն. թուած է մանրամասնօրէն (տես վերը) :

Դժբախտաբար չկան վիճակագրական տեղեկութիւններ, որոնք մեզի ցոյց տան թէ Մալաթիոյ առեւտրական կշիռը ի՞նչ է, ի՞նչ արժէքով ապրանք կ'արտածէ եւ ի՞նչ արժէքով ապրանք կը ներածէ եւ անոնցմէ Հայերուն արտածած եւ ներածած ապրանքներուն արժէքը ի՞նչ է :

Միայն յայտնի է որ Հայերը 1908-էն ետք «Վաճառականութեան մէջ... հազիւ ունեցան աչքառու դիրք», երբ «վրայ հասաւ համայնակուլ պատերազմը» (ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ, էջ 59) եւ ինչ որ ունէին իբր քիչ՝ ան ալ կորսնցուցին եւ բոլորովին աղքատացան եթէ ողջ մնացին :

Ասով հանդերձ այն աննշան թիւով Հայերը, որոնք դարձան Մալաթիա եւ աւելի աննշան թիւով հոն մնացողները, հոն կ'ապրին անբաղձալի պայմաններու մէջ, սակայն իբր գործի մարդիկ նորէն արժէք կը ներկայացընեն եւ վստահաբար դեր մը կը կատարեն թերեւս թուրք ընկերներու հովանիին տակ, առանց իրենք երեւալու :

Զ.

ՀԱՅ ԶԱՐՏԱՐԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆՆԵՐ

Ինչպէս ամէն քաղաք, նոյնպէս նաեւ Մալաթիա, անշուշտ ունէր իր ճարտարարուեստները, որոնց ամենէն նախնականը տարազագործութիւնն էր, որ կարելի չէ որ գոյութիւն ունեցած չլլար, քանի որ Մալաթիա մեծ քաղաք մըն էր որ ունէր իր բաւական թիւով բնակչութիւնը թերեւս մեծամասնութեամբ Հայ, ինչպէս ինչ ինչ յիշատակութիւններէ կը հասկցուի :

Մելիտինէ կը նկատուէր հայկական քաղաք անշուշտ իր բնակչութեան մեծամասնութիւնը նկատի ունենալով :

Եւ եթէ ճարտարարուեստներ գոյութիւն ունէին հոն, Հայերը ապահովաբար անոնց մէջ կարելոր բաժին մը ունէին, իբր մեծամասնութիւնը անոր բնակչութեան :

Իպն ալ Շիհնա¹ (Ibn-al-Sihna), որ ԺԸ. (18-րդ) դարու գրած է իր պատմութիւնը, կը հաւաստէ թէ Մալաթիոյ մէջ ատեն մը ոստայնակութիւնը շատ ծաղկեալ ճարտարարուեստ մըն էր :

(1) Արտաւազդ Արքեպ. Սիւրմէեան իր Հալէպի պատմութեան երեք հատորներուն մէջ կ'ուղղագրէ Ibn-Ach - Chihna = Իպն ԸՇ Շիհնի: Անիկա գրած էր Հալէպի պատմութիւն մը:

Իպն ալ Շիհնայի գրածին համաձայն, ժամանակին այս քաղաքին մէջ 12.000 կարկահ կար բուրդ հիւսելու համար, բայց իրաւ է որ նոյն կարկահները գոյութիւն չունէին այլեւս, նոյնիսկ Իպն ալ Շիհնայի օրով:

ԺԹ. դարուն վերջերը եւ Ի. դարուն սկիզբները ճարտարարուեստ ըստաւ ըստ գրեթէ գոյութիւն չունէր Ա. Համաշխարհային պատերազմէն առաջ եւ ինչպէս ամբողջ Թուրքիոյ, նոյնպէս Մալաթիոյ մէջ ճարտարարուեստները չէին քաջալերուեր եւ պետական պաշտպանութիւն չէին վայելեր:

Արդարեւ ճարտարարուեստ կոչուելու արժանի գործ մը գոյութիւն չունէր Մալաթիոյ մէջ, որուն մասին կարելի ըլլայ հպարտութեամբ խօսիլ, բացի մանուսայի միակ գործարանէ մը, որ Թուրք գործարանատէր մը հիմնած էր Արաբկիրցի հայ արհեստաւորներ աշխատեցնելով: Այդ գործարանին մէջ կը շինուէին զանազան տեսակ անձեռոցներ, կտաւեղէններ եւայլն:

Այս հիմնարկը առաջին օրէն մեծ նշանակութիւն ստացաւ այն պարզ պատճառով որ այդ Թուրքը գործածեց հոսող ջուրին ղօրութիւնը, դարձնելու համար իր գործարանին մեքենաներուն անիւները եւ ջուլհակութիւնը քարձրացուց այնպիսի աստիճանի մը, որ իսկապէս նախանձը կը շարժէր Արաբկիրցի եւ Կիւրինցի հայ վարպետներուն:

Այս ճարտարարուեստին նախանիւթը բամպակն էր, որ կը հասնէր Մալաթիոյ մէջ, Եաղլի խանի տափարակ եւ ընդարձակ դաշտին մէջ, որ յարմարագոյն վայրը նկատուած էր օտար եւ տեղացի մասնագէտներէն, որոնք փորձերով հաստատած էին թէ արմտիքի ունէ մէկ տեսակը մշակել այս հողամասի վրայ դրամի եւ ժամանակի վատնում պիտի նշանակէր:

1903-ին Ռումելիէն Անատոլիոյ փոխադրուած Չէրքէզ մուհաճիրներ հաստատուեցան Եաղլի խանի հիւսիսային մասին վրայ՝ Ակճա Տաղի ստորոտը, Հասան Պատրըղ եւ Միշովկայի մէջտեղ: Այս գաղթականները, որոնք Ռումելիի երկրագործ եւ գիւղացի դասակարգին կը պատկանէին, իրենց ժրաջան եւ անխոնջ աշխատութեամբ չկրցան ապրուստ մը ապահովել, ձրի տրուած այս հողէն:

Աղերսագիրներուն ձանձրացուցիչ տարափը, կերպով մը կասեցնելու համար, կեդրոնական կառավարութեան կողմէ ուղարկուեցան մասնագէտ երկրաբաններ, յոյն ճարտարապետի մը ընկերակցութեամբ, որպէսզի հողը Թօգման գետի ջուրով ոռոգելու եւ յարմարագոյն արմտիքը մշակելու միջոցի մասին խորհին: Փորձերով նկատուեցաւ որ բամպակը յարմարագոյն նիւթըն էր մշակութեան, այս հողին վրայ, բայց բաւարար ջուրով ոռոգելու համար անհրաժեշտ էր հինգ մղոն հեռաւորութեամբ ջրանցք մը բանալ՝ Թօգման գետի այն կէտէն, ուրուն քարձրութիւնը պիտի հաւասարէր դէպի կիրճ առաջացող ջուրի ընթացքին:

Պատրաստեցին տեղեկագիր ծրագրուած ջրանցքի մասին եւ մեկնեցան, մեծ յոյս ներշնչելով այդ մուհաճիրներուն, որոնք շատ երկար սպասեցին եւ դուրսէ դեռ կը սպասեն այդ ծրագրին գործադրութեան, վասնզի ես չկրցայ ասուել թէ այդ ջրանցքը շինուած է՞ թէ ոչ: Բայց մինչ այն անոնք մշակե-

ցին բամպակ՝ հում նիւթ հայթայթելու համար մանուսայի դործարանին, որ ցարդ կը դործէ Մալաթիոյ մէջ:

Այս միակ ճարտարարուեստական հաստատութենէն դատ Մալաթիոյ մէջ կային մետաքսի փոքր մանարաններ, որոնց տէրերը եւ վարիչները Հայեր էին: Հիմա կա՞ն, չեմ գիտեր:

Քաղաքը ճարտարարուեստական կեդրոն մը դարձնելու համար շարժիչ ոյժի պէտք կար եւ Մալաթիոյ մէջ Ա. համաշխարհային պատերազմէն առաջ ոչ ելեկտրական ոյժ եւ ոչ ալ մեքենական շարժիչներ կային նպաստելու համար ճարտարարուեստին, որ մնացած էր շատ նախնական վիճակի մէջ:

Է.

ՀԱՅ ԱՐՀԵՍՏԱԻՈՐՆԵՐ

Մալաթիոյ Հայերու տնտեսական վիճակը շատ աւելի տաղնապալի պիտի ըլլար 1895-էն ետք, եթէ անոնք արհեստները իրենց ձեռքին մէջ չունենային:

Արհեստաւորներուն 95 առ հարիւրը Հայեր էին: Ասոնք շնորհիւ իրենց արհեստներուն տնտեսապէս անընկճելի կը մնային:

Այսպէս, քաղաքին ամենէն կենսական եւ անհրաժեշտ, ինչպէս նաեւ շահաբեր արհեստները Հայոց ձեռքն էին: Թուրքերու մէջ ալ քիչ շատ արհեստներու վարժ մարդիկ կային բայց շատ սահմանափակ էր անոնց թիւը, ինչպէս սահմանափակ էր հայ երկրագործներու թիւը:

Իսկ կային արհեստներ, որոնք այլամերթօրէն Հայոց ձեռքն էին: Ինչպէս օրինակի համար ոսկերչութիւնը, որ նուրբ դործ մըն է, բացարձակ Հայերու մենաշնորհն էր եւ մէկ հատ թուրք կամ ուրիշ ազգէ ոսկերիչ չկար Մալաթիոյ մէջ:

Նոյնպէս բոլոր ներկարարները Հայեր էին: Հայկական արհեստ մըն էր նաեւ պղնձագործութիւնը իր յարակից ճիւղերով:

Պղինձը իբր նախանիւթ Եւրոպայէն կը ներածուէր ձուլարանի մէջ դունտի վերածուած վիճակի մէջ: Այդ դունտերը ծեծելով հայ արհեստաւորներ թերթերու կը վերածէին եւ ապա կը շինէին առտնին անոթներ, որոնց վրայ ծաղկանկարներ կամ գիրեր կը փորագրէին:

Մալաթիոյ տուներուն մէջ յաճախ կը գտնուէին մեծ ափսէներ, որոնք Սինի կը կոչէին: Անոնցմէ ոմանք հարիւրաւոր տարուան դործեր էին:

Պղնձեղէնները առ հասարակ կը կլայեկուէին, պաշտպանելու համար ժանգոտելէ:

Հայ արհեստաւորներն էին որ կը զբաղէին զինագործութեամբ: Անոնք նախ կը շինէին զէնքին փողը եւ յետոյ միւս մասերը կը կցէին անոր: Սովորաբար ատրճանակները եւ հրացանները կը նախշէին արծաթով եւ սատափով:

Հայ էին նաեւ եւրոպական հազուատներու դերձակները, եւ եւրոպական ձեւով կօշիկներ շինողները:

Շէնքերու ճարտարապետէն սկսեալ մինչեւ յետին գործաւորը առհասարակ Հայեր էին, ինչպէս քարակոփները, որմադիրները եւ հիւսնները:

Հանրային շէնքերը եւ պետական ու կրօնական մեծ հաստատութիւնները, ինչպէս եկեղեցիները, մզկիթները, բաղնիքները, զօրանոցները, դպրոցները եւայլն, բոլոր հայ ձեռքերով կառուցուած էին: Այս կառուցումները իրադործող արհեստաւորներու կարգին պէտք է դասել նաեւ ատաղձագործները իրենց բոլոր ստորաբաժանումներովը:

Հայ վարպետներ միայն շէնքերու փայտաշէն մասերուն շինութեամբ չէին պարապեր, այլ անոնք առտնին գործածութեան համար կը շինէին փայտէ գործիքներ, սնտուկ, օրօրոց, ճախարակ, աթոռ, քիւլեք, փայտէ ամաններ, որոնք կը գործածուէին ջուր, կաթ, մեղր եւ ուրալ լեցնելու համար:

Այս ամանները շինողները, ինչպէս շէնքերու մէջ աշխատող բոլոր ատաղձագործները, Հայեր էին ընդհանրապէս:

Նոյնպէս Հայերն էին որ կը պատրաստէն թաղիք (ֆէշէ):

Բամպակ, բուրդ եւ քթան, կերպասներու վրայ նախշելով տպածոյի վերածելու գործը, ինչպէս նաեւ ԵԱԶՄԱՅԻ շինութիւնը, որ նոյնպէս Հայեր կը կատարէին:

Հայոց ձեռքն էր նաեւ տարազագործութիւնը: Անոնք կը պատրաստէին տեղական տարազի համար գործուած մանուսա կոչուած գոյնզգոյն կերպասները, որոնք առհասարակ տուններու մէջ կիները իրենց ձեռքով կը գործէին:

Մալթաթիոյ հայ կիները կապոյտ կամ կարմիր բամպակէ գործուած տեղական կտաւներու վրայ մանածով եւ երբեմն մետաքսով կ'ասեղնագործէին եւ նաշխեր կը բանէին: Այս կտաւներուն ծաղիկները նախ կը դրոշմէին կաղապարներով, որոնք կը պատրաստուէին տեղական վարպետներու կողմէ:

Այս նաշխերով զարդարուած կտաւները կը գործածէին վերմակներու, աթոռներու, ծածկոցներու, բարձերու երեսները ծածկելու:

Այս ձեռագործները կ'ըլլային շատ տոկուն եւ դիմացկուն, եւ սերունդէ սերունդ կը փոխանցուէին:

Ասոնցմէ որոշ չափով մը կ'արտածուէր նաեւ արտասահման:

Հայերն էին նոյնպէս քաղաքին ձուլիչները (Տէօֆմէնի), որոնք արոյրէ կամ երկաթէ գործիքներ եւ տնական առարկաներ կը պատրաստէին, տեղական պէտքերու համար: Նոյնպէս Հայերն էին որ կը շինէին երկրագործական գործիքները, ինչպէս արօրները, բահերը, բրիչները եւայլն, իրենց բոլոր կազմածներով:

Հայերն էին քաղաքին ժամագործները:

Բոլոր հայ արհեստաւորները կը գերազանցէին թուրքերը, կարեւոր նկատուած ճիւղերու մէջ, առանց բացառութեան (Կ. Գ. Նաճարեան, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Բ. տարի, թ. 3):

Իբր արհեստ ամենէն ընթացիկ արհեստներէն մէկն է աշխարհի ամէն-
կողմը, ոտնամաններու պատրաստութիւնը, մանաւանդ երբ երկիրը հասա-
րակածային չէ եւ կօշիկը անհրաժեշտութիւն մըն է:

Մալաթիա իբր բարեխառն կլիմայ եւ մանաւանդ սաստիկ ձմեռ ունե-
ցող դաւառ մը, պէտք էր զարգացած կօշկակարութիւն մը ունենար:

Արդարեւ տեսակաւոր ոտնամաններու պատրաստութիւնը, Մալաթիոյ
մէջ կարելոր ընթացիկ դործ մըն էր, որուն մէջ Հայերը կը փայլէին:

Մասնաւորապէս տիրապետող ոտնամանն էր ԵՖՄԷՆԻ, որ ՏՐԵՒԻ-
քանի մը տեսակներուն հետ դիւղերուն մէջ անխտիր կը դործածէին դիւղա-
ցիք: Իսկ քաղաքին մէջ 70 առ հարիւրը ԵՖՄԷՆԻ կը հագնէին: Ժողովուրդին
հասարակ դասակարգէն դուրս բարձր դասի պատկանողները եւ հարուստները
միայն կօշիկ կը հագնէին:

Աւելորդ է կարծեմ ըսել թէ ԵՖՄԷՆԻ եւ կօշիկը միեւնոյնը չեն, թէեւ
երկուքն ալ նոյն նպատակին կը ծառայեն, հետեւաբար իբրեւ արհեստաւոր
չինոյնները երկուքի կը բաժնուին՝ ԵՖՄԷՆԻՃԻՆԵՐՈՒ եւ կօշկակարներու:

Կօշկակարութեան մէջ ամենէն հմուտ վարպետը ԿՕՆՏՐԱՃԻ ԿՈՒՐՂԻՆ
էր: Ան ունէր կահաւորուած խանութ մը եւ 5—6 աշկերտ:

Կառավարական պաշտօնեաներէ, բոլիսներէ եւ աշխատաւորներէ մեծ-
ապսպրանքներ կը ստանար: Կային տասի չափ ուրիշ վարպետներ: Քաղաքի
երիտասարդութիւնը աստիճանաբար կը սիրէր լաւ հագուիլ:

Առաջ չուխայէ միլթան, ալաճայ դպուն եւ գլուխնին Փէս կը դնէին ու-
եղմա կը կապէին, դուրսէն եկողները եւ մասնաւորապէս Խարբերդի դուլէ-
ճականները տեսնելով, կը հետեւէին անոնց պէս հագուիլ:

Այնպէս որ կամաց-կամաց եղմաները կը վերնային, դպունի տեղ-
տափատ (բանթալոն) կը հագուէին, եւ ԵՖՄԷՆԻԻ տեղ կօշիկ: Եւ պահանջին
ուղիղ համեմատութեամբ ալ կօշկակարներու թիւը կը շատնար (Ն. Քէփէ-
նէկեան, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 23, էջ 13):

**

Թէ՛ քաղաքին եւ թէ՛ դիւղերուն համար ԵՖՄԷՆԻ եւ կօշիկ կարողներէն-
ետք կու գային թեկեւէճիները: Այս արհեստը աւելի նուրբ էր: Կային 10—12
խանութներ, որոնք ունէին իրենց աշկերտները:

Աչքի հետ կապ ունեցող եւ շատ բարակ արհեստ մը ըլլալուն համար,
Ժողովուրդը կ'ըսէ «թեկեւէճիութիւնը ասեղով ջրհոր փորել ըսել է»:

Այս վարպետները միլթաներուն վրայ ասեղով դեղեցիկ նաշխեր կը
բանէին, եւ ով որ աւելի լաւ կարէր ու նաշխէր, ան կը շահէր համբաւի ա-
ռաջնութիւնը:

Ասոնց դործը մասնաւորապէս Մալաթիոյ եւ Խարբերդի միջեւ գտնուող
Շիրոյի դիւղացիներուն հետ էր: Ասոնց կիները կը հագուէին ՍԱՀԱՅ, այրերը
ԹԵԿԵԼԷ: Այս դիւղացիները ամէն դարնան կ'երթային Պոլիս, եւ աչնան կը

դառնային : Հայ արհեստավորները ամբողջ դարնան եւ ամառուան եղանակները կը դործէին , որպէսզի պատրաստ ըլլան աշնան խնդրանքներուն համար : Այս արհեստավորները իրենց աշխատներուն կը վճարէին տարեկան 2-3 ոսկի :

Թելեքուն եւ կօշիկի երես պատրաստելու արհեստը Մալաթիա բերած էր Հայ մը՝ Յովհաննէս Թիֆթիկճեան , որ Եդիպտոս սորված էր այս արհեստը (Ն . Քէփէնէկեան , ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ , Թ . 23 , էջ 13) :

Թելեքուն կը շինէր Թիֆթիկճեան կովի կաշիէ (ֆէօսէլէ) , վասնզի դիտած էր որ ՍԱԽԹԻԵԱՆը , որմէ կը շինէին ԵՒՄԷՆԻՆԵՐը , երբ թրջելու ըլլային , ջուրը ներս կ'անցնէր , ինչպէս նաեւ ցելսը : Անիկա կը յաջողի համոզել ԵՒՄԷՆԻՃԻՆԵՐը որ այս թելեթուն կաշիէն ջուր չ'անցնիր և աւելի հաստատուն է քան ՍԱԽԹԻԱՆը :

Նախ ԶԱԼԼԸՃԵԱՆ Ահարոն վարպետը կը դժէ այս նոր տեսակ կաշին , որուն գործածութեան օգուտը կը տեսնեն գործնականապէս : Ահարոն վարպետին գործը Սինանցիներուն եւ Տըրթանցիներուն հետ էր : Անոնք քոչուոր էին եւ ամէն Մայիսին ԵԱՅԼԱՆԵՐը կ'երթային եւ աշնան վերջերը կը դառնային : Անոնք երբ փորձեցին և տեսան որ աւելի տոկուն է այս կաշին , Ահարոն վարպետին անունը տարածեցին իբրեւ տոկուն կօշիկ շինող : Ասոր վրայ ուղտապանները եւ ջորեպանները մեծ թիւով իրեն կը դիմեն :

Ուրիշ վարպետներ իրենք ալ կը սկսին այս կաշին գործածել , որով կը մեծնայ թելեթուն կաշիի պահանջը , եւ Թիֆթիկճեան խնդրանքին առանձին չկարենալով գոհացում տալ , Ամերիկայէն դարձող Դաւիթ Տէլի Տէտէեանի հետ ընկեր կ'ըլլայ , եւ գործը կ'ընդարձակէ :

Դաւիթ Տէլի Տէտէեան (Դաւիթ Խաչատուրեան) արհեստը սորվելէն ետք կը բաժնուի եւ կը բանայ առանձին աշխատանոց մը , որ շնորհիւ իր ջանասիրութեան եւ հնարամտութեան կը վերածուի պղտիկ գործարանի մը :

Ան ոչ միայն Մալաթիոյ , այլեւ մերձաւոր քաղաքներու մէջ կը սպառէ իր պատրաստած կաշիները , որոնց համար խնդրանք կար :

Քիչ ետք անոր դէմ ալ զօրաւոր մրցակից մը , Յովհաննէս Տէր Մուսելեանը կ'ելլէ :

Թիֆթիկճեանի սկսած Թելեքուն կաշի պատրաստելու գործը աստիճանաբար աւելի զարգանալով ու աւելի տարածուելով , Մալաթիոյ Հայերուն համար ամենաշահաբեր արհեստներէն մէկը կը դառնայ եւ ապրուստի լաւագոյն միջոց մը : (Ն . Քէփէնէկեան , ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ , Թ . 23 , էջ 13) :

Ընթացիկ եւ տարածուած գործերու մէկ ուրիշն էր դարբնութիւնը (Չիլինկիրութիւն) , որ երկաթագործութեան մէկ նրբացած մասն էր եւ Հայերուն ձեռքը :

Այս գործին երկու նշանաւոր վարպետներն էին Գէորգ Քէքէվեան եւ Սարգիս Պաճաքսուղեան :

Անոնք կը շինէին շղթաներ , նորաձեւ վառարաններ , զանազան տեսակ զմելիներ , կղպանքներ , պատուհաններու համար երկաթէ ձողեր , եւայլն (Ն . Քէփէնէկեան , ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ , Թ . 23) :

Մալաթիոյ մէջ կային նաեւ ատաղձագործներ, որոնց մէջ իբր մեծ վարպետ նշանաւոր էր Գարադըղեան Առաքել վարպետը, ոսկերիչներ, բըրուտներ, պղնձագործներ, քէչէճիներ եւայլն, եւայլն:

Եւ որովհետեւ արհեստաւորներու 95 առ հարիւրը Հայեր էին, արհեստական ոեւէ նորութիւն եւ բարւոքում արհեստներուն մէջ Հայոց միջոցաւ կը ներմուծուէին: Չկար մասնաւոր ճիւղ մը, որ դերադանցապէս ենթարկուած ըլլար թուրքերուն հակակշռին:

Ընդհակառակը հայ արհեստաւորներ էին, որոնք տիրապետող դիրք ունէին մետաղագործութեան մէջ, որ իր ամէն ճիւղաւորումներով, ինչպէս երկաթէ, պղինձէ, արույրէ, թիթեղէ, ոսկիէ եւ արծաթէ առարկաներու չի-նութիւնը Հայերուն ձեռքն էր:

Հայ էին դերձակները, կօշկակարները, որմնադիրները, ներկարարները եւայլն:

Այս արհեստները, որոնք առաջնակարգ կարեւորութիւն ունէին եւ կը նկատուէին որպէս կենսական գործեր, Հայերը մասնաւոր նախանձախնդրութեամբ մը կը փոխանցէին որդւոց որդի եւ բազումից բազում իբր ոսկի ապարանջան եւ կը պահէին իրենց մէջ սերունդէ սերունդ:

Ը.

ԱՐՀԵՍՏԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մալաթիան Հայերու համար աւելի արհեստի քաղաք մըն էր քան թէ վաճառականութեան, հակառակ անոր որ իր բարեբեր հողը եւ աշխարհագրական դիրքը վաճառականական ալ յարմարութիւններ կը ներկայացնէր:

Սակայն վերը բացատրուած պատճառներով Հայերը չէին կրցած վաճառականութեան մէջ յառաջդիմել, այլ ընդհակառակը իրենց ձեռք բերած դիրքերն ալ կորսնցուցած էին եւ նախընտրած ինքզինքնին արհեստներու նուիրել:

Առհասարակ անոնք ձեռքի աշխատութեամբ իրենց օրապահիկը կը շահէին, առանց համախումբ աշխատութիւններու եւ ոչ ալ բնութեան շնորհներէն օգտուելով շարժիչ ուժեր ստեղծելու վրայ կը խորհէին:

Չափազանց նախնական էր իրենց առեւտուրին կերպերը, ինչպէս նաեւ իրենց արհեստագործութեան եղանակները:

Երեւակայեցէք որ ընդհանուր կերպով թէ՛ թուրք եւ թէ՛ հայ բնակչութեան մտայնութիւնը այնքան նախնական էր որ տակաւին հնադարեան մեթոտներով կը գործէին եւ դրամէն աւելի բերքերը կը ծառայէին աշխատանքը վարձատրելու:

Արհեստաւորներ կային, որոնք արհեստը ի սպաս կը դնէին իրենց յաճախորդներուն ամբողջ տարին, աշնան քաղէն ետք ստանալու համար իրենց

աշխատութեան վարձքը հողային արդիւնաբերութիւններով :

Այս նախնական բարքերը եւ սովորութիւնները որ շատ յետամնաց միջավայրին մէջ տակաւին կրնային շատ երկար տեւել, ինչպէս նաեւ խեղճ արհեստաւորներու ողորմելի վիճակը, եթէ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն (1908) ետք ընկերվարական քարոզութիւններ չկատարուէին հայ մարդոց կողմէ, որոնք իբրեւ յեղափոխականներ երեւան եկան եւ դասակարգային պայքարի ռազմիրաներ հանդիսացան : Անոնք չունէին ուրիշ գետին ընկերվարութիւն խաղալու եւ ինքզինքնին ցոյց տալու իբրեւ պաշտպաններ ընչազուրկ եւ կեղեքուած դասակարգին, եթէ ոչ արհեստաւորները, որոնք կազմակերպել ջանացին եւ թերեւս օգտակար եղան տեսակէտով մը, սակայն իրենց գործելակերպը դժբախտաբար յաճախ ունէր թուրքերը դրդուելու բնոյթ եւ այս տեսակէտով կը վտանգէր Հայերը՝ ազգամիջեան պայքար ստեղծելով :

Անոնք առանց նկատի ունենալու միջավայրը, մեր ժողովուրդին տհասութիւնը, հարեւաններու ծայրայեղ յետամնացութիւնը, սկսան տարածել դադափարներ եւ տեսութիւններ, որոնք միջավայրին ըմբռնումներուն հետ հաշտեցնել դիւրին չէր :

Սակայն արտասահմանէն թուրքիա խուժող կարգ մը «Հերոս»ներ, որոնք բնաւ չէին ճանչնար այս միջավայրը, ուր գործել կը հրաւիրուէին, փորձեցին ընկերվարական դադափարներ տարածել : Անոնք խօսիլ սկսան Մալաթիոյ լսարաններուն մէջ սանձարձակ՝ այնպիսի նիւթերու վրայ, որոնք հասկնալի չէին տեղացի ժողովուրդին եւ կրնային դրդուել միտքերը խոր տգիտութեան մէջ ապրող մեր հարեւան ժողովուրդներուն :

Այս հրապարակախօսութիւնները կը կատարուէին ՄԱՍԵԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (քօղարկեալ Դաշնակցութիւն) կիրակնօրեայ լսարանի մէջ, ուր ազգային զանազան հարցերու կարգին կը խօսէին նաեւ արհեստակցական միութեանց օգտակարութեան վրայ (Խոսքով Եղիկեան, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 30) :

Այդ եկուորներուն մէջ էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան մնայուն գործիչներէն Տիգրան Աստիկեան, որ Ամերիկայէն եկած էր : Ան ձեռնարկեց արհեստակցական միութիւններ կազմակերպելու եւ զանոնք ընդհանուր միակ մարմինի մը մէջ միացնելու... աւելորդ է ըսել Դաշնակցութեան դըօշին տակ եւ այս կերպով ճարտարութեամբ Դաշնակցութեան կապելու համար Մալաթիոյ հայ բնակչութեան մեծամասնութիւնը, հիանալի ՏԱՔՏԻՔՈՎ մը :

Ահա, այսպէս 1908-էն ետք կազմուեցան քանի մը արհեստակցական միութիւններ, որպէսզի արհեստաւորներ համախումբ պաշտպանեն իրենց շահերը :

Առաջին արհեստակցական միութիւնը կազմեցին պղնձագործերը եւ կըրայեկագործերը միացեալ : Այս արհեստաւորները բոլորն ալ Հայեր էին ալլամերթօրէն, վասնզի այս գործերով զբաղող մէկ հատ թուրք չկար :

Պղնձագործերը, որոնք հարուստ էին կամ աւելի ճիշդը ունեւոր, կը շինէին նոր ամաններ : Ասոնք գիները կոտրելով իրարու ձեռքէն յաճախորդ

կը կորզէին եւ այս մրցումին պատճառով վարպետները չէին կրնար դոճացիչ կերպով վարձատրել իրենց աշխատաւորները :

Միութիւնը կազմուելէն ետք, ամաններուն համար որոշ գիներ որոշուեցան, այդ գիներէն պակաս ծախողներուն համար տուգանք սահմանուեցաւ եւ այսպէս համաձայնութիւն մը ստեղծուեցաւ, եւ աւելի նպաստաւորուեցան : Պղնձագործերը քաղաքին մէջ կը գործէին եւ գիւղերը երթալու պէտք չունէին, բաւական ապահով ապրուստ մը եւ ընդհանրապէս համեստ դրամագլուխ մը ունենալով :

Իսկ դրամագլուխ չունեցողները կլայեկելու գործով կը զբաղէին եւ որպէսզի յաճախորդներուն դիւրութիւն տան, չէին սպասեր որ անոնք քաղաք գան, այլ իրենք կ'երթային գիւղերը ապրուստ ձարելու համար : Մինչեւ այս միութեան կազմակերպութիւնը կլայեկողները — մանաւանդ անոնց գիւղերը շրջողները — ամենէն աւելի շահագործուողներն էին :

Այս շահագործումը տեղի կ'ունենար ոչ թէ գիւղացիներուն կողմէ, այլ՝ կոյր մրցակցութիւն եւ կաշառք տալով գիւղերը իրարու ձեռքէ խլելու վատ սովորութեան պատճառով :

Այս վարպետներու աշխատանքը տեղի կ'ունենար գարնան, իսկ վարձատրութիւնը՝ աշնան : Գիւղացին ինչ որ կ'արտադրէր, անով կը վարձատրէր վարպետը՝ ցորեն, գարի, իւղ, պանիր, եւայլն տալով :

Գիւղացիք քաջ գիտէին որ քաղաքը կանխիկ դրամով աւելի աժան կըրնային ընել տալ իրենց գործերը, բայց որովհետեւ դրամ չունէին, որով յանձըն կ'առնէին քիչ մը աւելի վճարել, բայց ապրանքով տալ իրենց պարտքը :

Երբ կլայեկագործները իրենց իրաւունքը գանձելու համար գիւղ երթային, գիւղին Աղան կամ Պէկը կ'որոշէր վճարելի գիներն ու սակերը ըստ իր քմայքին, հոս է որ վարպետները կը շահագործուէին : Երբեմն նոյնիսկ կոշտ ու կոպիտ կերպով կը ստացուէր անոնց իրաւունքը : Կլայեկող վարպետը կը բողոքէր գինին որոշման ատեն Աղային գործած անարդարութեան դէմ, բայց ի զուր : Վերջինը կը պատասխանէր «գարնան եկար ոտքս համբուրեցիր, գործը տուի, հիմա ալ երես ունիս եւ կը բողոքես, անամօ'թ» :

Նախապէս հայ վարպետը իր տոմարին նայելով կ'ուրախանար որ կաշառքով առած իր գիւղին շահը աւելի է քան լքած գիւղը : Բայց գանձման ժամանակ կը տեսնէ որ իր վարձատրութիւնը Աղային քմահաճոյքէն կախուած էր, եւ ինք կը տուժէր :

Բացի այն պարագայէ որ վարպետները իրենց մնայուն գիւղերը ունէին, Աղաներն ալ մէկ-երկու օխա շաքարի կամ սուրճի փոխան վարպետ չէին փոխեր (Խոսրով Եղիայեան, ԱՐՀԵՍՏԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՄԷՋ, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 30, էջ 15-16) :

Կլայեկողները քաղաքին մէջ ալ կը շահագործուէին դրեթէ միեւնոյն եղանակով : Ոմանք առանց առարկութեան եւ նոյնիսկ աւելիով կը վճարէին պարտքերնին, ուրիշներ իրենց ուղածը կը վճարէին, եւ յաճախ ալ երկար ժամանակ ձգձգելով անվճար կը ձգէին : 250-ի հասնող կլայեկագործներուն

մէջ հաղիւ 50-ը բաւարար դրամագլուխ ունէր իրենց արհեստին վերաբերեալ գնումները կանխիկ ընելու: Մնացորդները ապառիկով կը գնէին, որով եւ ստիպուած կ'ըլլային աւելի բարձր գին վճարել: Եւ երբ նկատի ունենանք այն պարագան որ յաճախ այս վարպետները չէին կրնար դանձել իրենց առնելիքները գիւղացիներէն, այն ատեն ինքնին հասկնալի կը դառնայ թէ ինչո՞ւ անոնք կ'ուսնենային խեղճ վիճակ մը, եւ անոնց վաստակը կը լեցուէր վաճառականներու քսակին մէջ (Պաղտատար Եղիկեան, ԱՐՀԵՍՏԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՄԷՁ, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 27, էջ 9):

Այս ալլատեսակ չահագործումները եւ իրենց ենթարկուած չարիքները քննելու համար կլայեկողները պղնձագործներու միութեան մէջ մտնելով իրենց իրաւունքները պաշտպանելու աշխատեցան: Անոնք համաձայնեցան որ երբեք կաշառք տալով գիւղերը իրարու ձեռքէ խլելու փորձ պիտի չընէին: Յետոյ որոշեցին ամենամեծ պղինձէն սկսած մինչեւ դգալը կլայեկելու գիւղերը: Թէ՛ նոր ամանները եւ թէ՛ հինները կլայեկելու գիւղերուն բարձրացումը եւ կայունացումը, այս արհեստաւորներուն համար ապահովեցին բաւարար չահ, հանգիստ ապրելու համար:

Հետեւաբար այս միութիւնը օգտակար եղաւ եւ հարեւանները գրգռելու առիթ չտուաւ, վասնզի 250 արհեստաւորներն ալ հայ էին եւ ուղղակի թուրքերու հետ կապ չունէին:

Ասով հանդերձ թուրքերը չուղեցին այս միութեան յաջողութիւնը եւ ամէն բան ըրին որ քայքայեն այս միութիւնը: Սեր-թահսիլտար Վայլենց Հաճի Ահմէտ էֆ. եւ Էմիր Ահմէտ օղլին, միւլթիի հետ խորհրդակցելով փորձեցին իրենց ծանօթ քանի մը վարպետներու շուայլ խոստումներ ընելով զանոնք բաժնել միութենէն, բայց հայ վարպետները չբաժնուեցան: Թուրքերը սակայն այս առաջին ձախողութենէն չյուսահատեցան: 1895-ի կոտորածին Չըրմըղտըցի իսլամացած հայ կլայեկագործ մը գտնելով Աքփուկարին մօտ խանութ մը բացին, այնպէս հաւատալով որ կէս-վարպետը չուտով պիտի հասցնէր թուրք վարպետներ ալ, եւ իրենք պիտի յաջողէին խանդարել Հայոց կազմած արհեստակցական միութիւնը:

Մուսետիկի միջոցով շուկային մէջ եւ ալլուր ծանուցին այս խանութին բացումը, որպէսզի Իսլամներ քաջալերէին այդ իսլամ արհեստաւորը:

Տէր Փիլիպպոսեան եղբայրները, որ այս նոր բացուած խանութին մօտիկը կը գտնուէին եւ բնականաբար առաջին տուժողները պիտի ըլլային, լաւ դաս մը տուին այս ազգուրացին: Անոնք թուլթիա¹ խարտոցելով փոշիի կը վերածեն, ապա կ'երթան իսլամացածին խանութը շնորհաւորելու համար: Եւ մինչ մեծ եղբայրը անուշ խօսքերով կը զբաղեցնէ զայն, միւս եղբայրը աննկատելիօրէն ԹՈՒԹԻԱՆ կը լեցնէ կրակարանին ածուխին վրայ: Նոյն պահուն թուրք մսավաճառ մը, որ իր մոլեռանդութեամբ ու հայատեա-

(1) Պ. Եղիկեան ՆԻՇԷՅՏԸՐ կ'ըսէ, մինչ սխալ է. ՆԻՇԷՅՏԸՐ կլայեկելու գործին մէջ ըլլալ ամանին, ըլլալ ածուխին եւ ըլլալ օճախին մէջ երբ ցանուի փայլ կու տայ: Թուլթիան է որ կ'աւրէ կլայեկը:

ցութեամբ ծանօթ էր բոլորին, իր ամանները կը բերէ կլայեկելու համար. իսլամացած վարպետը կը սկսի ամանները կլայեկելու աշխատանքին, բայց հակառակ իր բոլոր ջանքերուն, բոլոր ամանները կը ստանան սեւախառն եւ կէտկիտուած երեւոյթ մը, քուքիան դործած էր իր աւերը: Թուրք մասվաճառը երբ կու գայ բեռնակիր մըն ալ հետը առած, իր ամանները տանելու համար, տեսնելով ամաններուն ալլանդակ երեւոյթը՝ կատղած շան մը պէս կը յարձակի վարպետին վրայ ու հազար հայհոյանքներ կը տեղայ անոր դըլխուն: Պայրամը մօտ էր, եւ պէտք էր որ իր ամանները փայլուն ըլլային: Ի վերջոյ այս մոլեռանդ թուրքը զիջանելով իր ամանները ըստ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՆ եւ նկատի ունենալով նաեւ սխալ կլայեկը հանելու եւ մաքրելու աշխատանքը սովորական գինին կրկինը կը քահանջեն: Մոլեռանդ թուրքը, որ այժմ կակուղցած էր, կը համաձայնի եւ դոհացում կու տայ հայ վարպետին պահանջին, իսկ այս վերջինը տեղեակ ըլլալով իր արհեստի գաղտնիքներուն՝ գեղեցիկ կեռայով կը կլայեկէ ամանները:

Իսլամացած վարպետը ուրիշներու ամաններն ալ միեւնոյն վիճակին ենթարկելէ ետք, իր վրայ հրաւիրեց շատերու զայրոյթը, եւ ի վերջոյ յուսահատած՝ քաշուեցաւ ասպարէզէն՝ փակելով խանութը:

Այսպէս, թուրքերու կատարած փորձերը Հայերու կազմած այս միութիւնը քանդելու համար կը ձախողի, եւ ընկերութիւնը, որուն նախաձեռնարկ եղած էին Պաշատուր Կիւրեղեան, Գէորգ Մարտիկեան եւ Սենեքերիմ Ափալաքեան, շարունակուեցաւ առանց սակայն դժուարութիւններէ ազատ ըլլալու եւ մանաւանդ իր անդամներէն ոմանց սայթաքումներուն, որոնք կը սպառնային միութեան քայքայումին:

Ընկերութիւնը, որ զուտ հայկական էր, վերոյիշեալ երեք անձերը կազմեցին, բայց գիւրաւ չկազմուեցաւ. նախ պէտք էր անոր օգտակարութեան համոզուէին արհեստավորները. ուստի նախ երկու մասնաւոր խորհրդակցութիւններ կատարեցին եւ ապա հրապարակային ժողով մը ըրին, ուր Տիգրան Աստիկեան բացատրեց միութեան օգուտները: Բոլոր ներկաներուն հաւանութեամբ սլաշտօն տրուեցաւ նախաձեռնող երեք անձերուն որ կազմուելիք միութեան վարչութեան անդամներուն համար թեկնածուներու ցանկ մը պատրաստեն:

Երկրորդ հրապարակային ժողովին մէջ բերուած ցանկին վրայ քուէարկութիւն կատարուելով ընտրուեցան տնօրէն եւ դործադիր մարմինները: Տնօրէն վարչութեան անդամ ընտրուեցան Պաշատուր Կիւրեղեան, Գէորգ Մարտիկեան, Քերովրէ Ափալաքեան, Կարապետ Մոքոսեան, Գէորգ Ասլանեան, Մուշեղ Նալպանդեան եւ Գէորգ Փիլոսեան:

Գործադիր վարչութեան անդամ ընտրուեցան Սենեքերիմ Ափալաքեան, Կարապետ Նալպանդեան, Նափոլէոն Մոքոսեան, Բենիամին Օտապաչեան եւ Մերկիանոս Պարսամեան:

Ծրագիր եւ կանոնադիր կազմելու գործը յանձնուեցաւ Ս. Կիւրեղեանի

Եւ Ս. Ափալաքեանի, որոնց պատրաստած կանոնադրին համաձայն յանձան-
ձուեցան Միութեան դործերը:

1910 Ապրիլին աւելի մեծ հրապարակային ժողովի մը մէջ հռչակուե-
ցաւ միութեան կազմութիւնը, որ թէ՛ քաղաքին եւ թէ՛ գիւղերու մէջ արձա-
դանդ գտաւ:

Վարչութիւնը ըստ կանոնադրին գիւղերը բաժնեց վարպետներուն մի-
ջեւ անոնց ընտանեկան անդամներուն թիւին համեմատութեամբ: Վարպետ-
ները կը համակերպէին երբ տարիներով իրենց այցելած գիւղերը ուրիշներու
կը տրուէին:

Կլայեկելու գինը որոշուեցաւ առնել ըստ ամանին ծանրութեան:

Շնորհիւ թափուած ջանքերուն եւ միութեան, այս արհեստաւորներուն
համար աւելի տանելի վիճակ մը ստեղծուեցաւ:

Կլայեկողներու վիճակին բարւոքման դործին մէջ օգտակար դեր կա-
տարեց Կանան Խանձեան, որ ինչ դաւկին՝ Մանուկ Խանձեանի հետ, մեծ հե-
ղինակութիւն կը վայելէր բոլոր արհեստաւորներու մէջ եւ ինքն էր գրեթէ
այս միութիւնը իրադործողը (Պաղտասար Եղիկեան, նոյն, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ.
27, էջ 9):

Այս կերպով միութիւնը սկսաւ դործի եւ շարունակուեցաւ ի հեճուկս
Թուրքերու սադրանքներուն, որոնք՝ ինչպէս տեսնուեցաւ՝ կ'ուզէին քայքա-
յել այս միութիւնը:

Դժբախտութիւնը այն էր որ Հայեր ալ գտնուեցան — նոյնիսկ միու-
թեան ծոցէն — որոնք սխալ քայլեր առին եւ միութիւնը քայքայման վտան-
գին տակ դրին:

Միութեան կազմուելէն հազիւ քանի մը ամիս ետք, անդամներէն Գ.
Ասլանեան, Կ. Խարբուղեան եւ քանի մը հատ ալ պղնձագործներ շեղելով
Միութեան Կանոնադիրէն գաղտագողի պակաս գիներով դործ կը կատարէին:

Միութեան հակառակորդներու ուղածն ալ արդէն այդ էր՝ ճեղքուածք
մը առաջացնել միութեան մէջ: Գ. Ասլանեան տնօրէն վարչութեան անդամ
ըլլալով մէկտեղ, պակաս գին տալով չէր ուղեր յաճախորդ կորսնցնել: Այս
չեղումը երբ ստուգուեցաւ, սաստեցին զինքը: Բայց ան փոխանակ զգաստա-
նալու, ուրիշ վարպետի յանձնուած գիւղ մը գացած էր, եւ ինքզինքը միու-
թենէն դուրս ներկայացնելով դործ ըրած էր: Որոշուեցաւ զինքը միութենէն
դուրս վռնտել:

Ս. Ափալաքեան, որ միութեան հաւատարիմ ու անկեղծօրէն կապուած
անդամ մըն էր, այդ պատիժով չզոհացաւ: Ան Կ. Նալպանդեանի հետ գնաց
Խարբուղեանի նենգութեամբ դործ ըրած գիւղը՝ ԷՕՐԻԻՇԿԻ: Ապա Աղային
հաւանութիւնը առնելով կը սկսին իրենք ալ հոն դործ ընել: Կ. Խարբուղեան
լսելով եղելութիւնը, անմիջապէս գիւղ կ'երթայ, Աղային հետ կը խօսի, բայց
այս վերջինը չի համաձայնիր: Կը դառնայ քաղաք եւ կը ներկայանայ միու-
թեան վարչութեան, կը պաղատի որ իրեն ներեն: Վարչութիւնը կը յանձնա-
րարէ իրեն գիւղ երթալ եւ Ս. Ափալաքեանին ու Կ. Նալպանդեանին ներկա-

յանայ եւ իր զղջումը անոնց յայտնել, ինչպէս նաեւ միութեան հաւատարիմ մնալու պատուոյ խոստում տալ: Կ. Խարբուղեան, Կ. Նալպանդեանի ամենամօտիկ ազգականը իբր միջնորդ հետը առնելով, կը ներկայանայ անոր: Նալպանդեան կը յայտնէ որ հարցը միայն իրմով չի փակուիր, պէտք է Ս. Ափալաքեանի հետ համաձայնութեան գայ:

Ի վերջոյ Խարբուղեան ստիպուած կը ներկայանայ Ս. Ափալաքեանին, որ իրեն խորհուրդ կու տայ առանց վայրկեան մը կորսնցնելու երթալ այն գիւղը, որ ուրիշի մը բաժինն էր, հաւաքել գործիքները եւ իր առնելիքները գանձելու իրաւունքը փոխանցել հին վարպետին, եւ ետքը ներկայանալ վարչութեան, գրաւոր կերպով ներկայացնել իր զղջումը եւ միութեան կանոնադիրին յետ այսու հաւատարիմ մնալու պատուոյ խօսքը, երբ անոնք ընդունին, գրութիւն մը բերել իրեն եւ Նալպանդեանին ուղղուած. այն ատեն խոստացաւ որ իրենց ալ միջեւ այն ատեն իրենց ըրած գործերուն փոխարժէքը գանձելու իրաւունքը իրեն կը թողուն եւ կը մեկնին:

Կ. Խարբուղեան կ'ընդունի այս արդար դատաստանը եւ խնդիրը կը փակուի:

Պղնձագործներու մէջ Միութեան Ծրագիր Կանոնադիրէն շեղողներուն դէմ պայքարիլը աւելի դժուար էր: Այդ մասին կարգ մը խորհրդակցութիւններէ յետոյ Ռափայէլ Փիլիպպոսեան (հանրածանօթ Քէլօղլանեան) կ'առաջարկէ որ ինք դնէ 150 հնչուն ոսկի դրամագլուխ մը եւ իրեն տրուի իր ուղած մարդիկը եւ ինք գիտակցօրէն Միութենէ հրաժարի եւ իրեն ազատութիւն տրուի Միութեան դէմ գործողներուն դէմ պայքարելու, անշուշտ առեւտրական հողի վրայ: Այս առաջարկը բարեփոխուելով ընդհանուր համաձայնութիւն մը գոյացաւ, ուր բացուելիք խանութը ըլլար ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆ ԽԱՆՈՒԹԸ, բոլոր անդամները իրենց գնումները պարտաւոր ըլլային այդ խանութէն ընելու:

Խանութը պիտի ղեկավարէին Ռափայէլ Փիլիպպոսեան, Խաչատուր Կիւրեղեան եւ Մերկիանոս Պարսամեան: Ասոնք իրենք մեծաքանակ գնումներ պիտի ընէին Հալէպի եւ այլ տեղերու վաճառականներէն եւ Միութեան անդամներուն պիտի ծախէին նպաստաւոր գիներով, իսկ պատրաստի ամանները պիտի ծախէին լեցուն գիներով: Ընդհանուր հաշիւով մը տարեկան պիտի ունենային 450—500 ոսկի շահ մը: Տարեվերջը Ռափայէլ Փիլիպպոսեանի դրամագլուխը ետ պիտի տրուէր, խանութը գործող վարպետներու եւ աշակերտներու շաբաթականները պիտի վճարուէին, իսկ մնացեալ շահը պիտի մնար Միութեան խանութին, եւ Միութեան անդամներուն:

1911 օգոստոս 1-ին յայտարարուեցաւ Միութեան խանութին բացումը:

Շնորհիւ անձնուիրաբար եւ հաւատարմօրէն գործողներու ջանքերուն, խանութի դրամագլուխը աւելցաւ:

Միութեան անդամները հետզհետէ աւելի կը համոզուէին համագործակցութեան առաւելութիւններուն եւ օգուտներուն, եւ միութիւնը կը զօրանար, օրինակ հանդիսանալով այլ արհեստաւորներու:

Բայց դժբախտաբար Միութեան կեանքը կարճ եղաւ :

Հազիւ գործը մտած էր բնականոն հունի մը մէջ, երբ վրայ հասաւ Պալքանեան Պատերազմը, որ պատճառ եղաւ միութեան տկարութեան, վասնզի գործօն անդամներէն մէկ մասը զինուորագրուած էին :

Հազիւ թէ խաղաղութիւնը հաստատուած Համաշխարհային Ա. պատերազմը պայթեցաւ եւ գիտենք թէ ի՞նչ եղաւ Թուրքիոյ Հայոց վիճակը :

Հայերու հետ իրենց կազմած Միութիւնն ալ ջնջուեցաւ :

**

Պղնձագործներէ եւ կլայեկագործներէն ետք կազմակերպուեցան ԱՍՂՁԱԳՈՐԾՆԵՐԸ որոնք կը ներկայացնէին անկազմակերպ վիճակ մը եւ ասոր համար իրենցմէ մաս մը չարաչար կը տուժէր եւ ուրիշ մաս մըն ալ կը նպաստաւորուէր ի վնաս միւսներուն :

Էր երբեմն տուն շինող լաւ ատաղձագործները իրենց ծանր աշխատանքին համեմատութեամբ չէին վարձատրուիր : Միայն մեծ վարպետները կը ստանային առիւծի բաժինը, եւ չեն զբաղիր իրենց արհեստակիցներով : Անոնք իբրեւ յանձնառուներ ինքզինքնուն կ'ապահովէին առաւելագոյն շահը, մինչ ծանր աշխատանքը տանող վարպետներուն կու տային որչափ որ կ'ուզէին : Բնական է որ այս վերջինները միշտ կը դանդատէին եւ կը բողոքէին այս անիրաւութիւններուն դէմ, որոնց վերջ տալու միջոցը գտան :

Առաքել վարպետ Կարակըզեանը մեծ հեղինակութիւն էր եւ միեւնոյն ժամանակ ՊԵՂԵՏԻՅԷԻ ԽԱԼՖԱ. իր քով հրաւիրեց բոլոր արհեստակիցները, անոնց բացատրեց թէ՛ տեղի ունեցող անհաւասար շահու բաշխումները եւ թէ՛ գոյութիւն ունեցող դանդատներն ու դժգոհութիւնները եւ շեշտեց ատաղձագործներու միութիւն մը կազմելու անհրաժեշտութիւնը : Անոր պատճառաբանութիւնները անառարկելի էին եւ համոզիչ : Բոլոր ներկաները համաձայնելով կազմեցին ատաղձագործներու Միութիւնը Մալաթիոյ մէջ, 1909—1910 թուականներուն :

Այս միութեան շնորհիւ ատաղձագործները իրարու ապահովեցին աւելի շահ եւ հաւասար բաշխում շահու, (տես Պաղտասար Եղիկեան, ԱՐՀԵՍՏԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՄԷՋ, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 27, էջ 10) :

Այսպէս պղնձագործներէն եւ կլայեկագործներէն ետք, անոնց հետեւողութեամբ կազմուեցաւ ատաղձագործներու միութիւնը, որուն կ'անդամակցէին նաեւ Թուրքերը, որոնք ունէին այս արհեստէն մարդիկ :

Այս միութեան մասնաւորապէս հայ անդամները գիտակցօրէն փարելով իրենց միութեան՝ օգտուեցան, վասնզի բոլոր վարպետներն ու աշակերտները կը վարձատրուէին զոհացուցիչ կերպով : Սակայն խոչընդոտ մը կար, եւ այդ Թուրք վարպետներն էին, որոնք ոչ թէ միայն կը թուլցնէին ընդհանուրին շահ բերող միութիւնը, այլ եւ աժան աշխատելով կը խաչաձեւէին անոնց գործերը : Հայ վարպետները սկիզբները այնքան ալ կարեւորութիւն

չտուին: Բայց ետքը տեսան որ տարուան մէջ տասը ամիս պարապ պատու թուրք վարպետները միշտ աշխատութիւն ունէին, մինչ իրենց դործերը նուազած: Տեսան որ թուրքեր աւելի պակաս դին տալով, ստացեր էին քաղաքապետութեան կողմէ կառուցանելի խանութներուն շինութեան յանձնառութիւնը: Ուստի դաս մը տալու համար, միութեան ներկայացուցիչը քաղաքապետութեան ներկայանալով յայտնեց թէ իրենց միութեան անդամները ձրիօրէն պիտի շինեն խանութները: Եւ յարգելով իրենց խօսքը, հայ վարպետները առանց ուշադրութեան շինեցին խանութները: Այս միջոցը դործածեցին անոնք ամէն տեղ, ուր թուրք վարպետներ պակաս դին տալով դործ կ'առնէին:

Հետեւանքը այն եղաւ որ վերջինները զգաստանալով երդումով եւ զղջումով միացան հայ վարպետներու միութեան, եւ միասին դործեցին մինչեւ Համաշխարհային Ա. պատերազմ եւ երկու չզգէ վարպետներն ալ նպաստաւորուեցան:

**

Մալաթիոյ երրորդ արհեստակցական միութիւնը պիտի ըլլար ՍԱՓՐԻԶՆԵՐՈՒ ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ, որ սակայն չկրցաւ կազմուիլ, թէեւ ձեռնարկուեցաւ: Վասնզի բաւական թիւով թուրք սափրիչներ կային եւ թուրքը կեավուրի հետ չէր ուզեր ընկերակցիլ նոյնիսկ իր շահուն համար (Խոսքով Եղիայեան, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 27, էջ 9): Թէեւ Պաղտասար Եղիկեան (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 27, էջ 9) այնպէս ցոյց կու տայ որ այդ արհեստակցական միութիւնը կազմուած էր:

Գոնէ մազ կտրելու եւ ածիլուելու դիները որոշելու համար միութիւն մը կրնար ըլլալ բայց այդքան ալ չեղաւ, որովհետեւ միտքերը պատրաստ չէին:

Սափրիչներ հայ եւ թուրք էին: Մալաթիոյ շրջակայքը դանուող բոլոր գիւղերու սափրիչները Հայեր էին: Թուրք սափրիչները գիւղերուն մէջ դործ չունէին, որովհետեւ գիւղացին թուրք սափրիչին վրայ վստահութիւն չունէր եւ կարծես թէ բոլոր գիւղացիներուն համար անգիր օրէնքի պէս բան մըն էր որ արհեստաւորները միայն Հայերն էին եւ թուրքերէն վարպետ մարդ չէր ելլեր (հմտ. Պաղտասար Եղիկեան, ԱՐՀԵՍՏԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՄԷՁ, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 27, էջ 9):

Հետեւաբար թուրքերը կը նախընտրէին հայ սափրիչները անոնց պարկեշտութեան վստահելով: Նոյնպէս նկատելի է որ ՆԱՄԷՀՐԱՄը չէր թոյլատրեր որ թուրքը թէ՛ քաղաքին եւ թէ գիւղերուն մէջ թուրք տունները մտնէր (հմտ. Խոսքով Եղիայեան, նոյն):

Հայ սափրիչներն էին որ թուրք կիներու ԱԿՌԱՆԵՐԸ ԿԸ ՔԱՇԷԻՆ, արիւնը կ'առնէին նշգրտակով եւ տղրուկ կը փակցնէին անոնց մարմնոյն զանազան մասերուն վրայ:

Քաղաքի հասարակ թուրքերը մեծ մասամբ թուրք սափրիչներու կ'երթային, բայց երբ իրենց տուներուն մէջ սափրիչի պէտք ունենային, հայ սափրիչներու կը դիմէին եւ դոհացուցիչ կերպով կը վճարէին: Քաղաքի սափրիչները մասնաւոր գին մը չունէին, մազը կը կտրէին, կ'ածիլէին եւ գլուխն ալ կը լուային, այդ աշխատանքին փոխարէն կը դոհանային ինչ որ յաճախորդը տար: Թէեւ առաջնակարգ խանութներու յաճախորդները աւելի կը վճարէին, բայց ընդհանրապէս մէկ դահեկանը (40 փարա) անպաշտօն կերպով որոշուած գին մը եղած էր: Ատկէ պակաս վճարողներ չկային. բայց թուրք զինուորական ու կառավարական պաշտօնեաները ատոր երկու անգամը եւ աւելի կը վճարէին (Խոսրով Եղիայեան, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 30): Գիւղի սափրիչները գրեթէ մեծ մասամբ քաղաքին մէջ ալ խանութներ ունէին, խանութ չունեցողներու թիւը շատ քիչ էր: Գիւղի սափրիչներու պարտականութիւնն էր ամէն երկու շաբաթը անգամ մը երթալ ու իր պատկան գիւղի մարդոց մազերը կտրել ու երեսները ածիլել: Այս աշխատանքին վարձատրութիւնը կանխիկ գրամով չէր ըլլար, այլ՝ ընդունուած սովորութեան համաձայն փոխանակութեամբ: Վարպետները կը սպասէին մինչեւ կալերու ժամանակը եւ փոխարէնը կը ստանային հացահատիկով:

Եթէ մէկ ընտանիք ունէր երեք կամ չորս անգամ մազ կտրուող եւ ածիլուող, եւ ունէր տասը կալ, տասը կալէն ալ սափրիչը կը ստանար իր իրաւունքը, իսկ եթէ ընտանիքը ունէր 8—10 անգամ մազ կտրուող եւ ածիլուող եւ ունէր միայն մէկ կալ, այդ մէկ կալէն միայն սափրիչը իրաւունք ունէր: Գիւղացին առարկութիւն չէր ընել թէ ինք միայն երկու անգամ ունի եւ տասը կալէն ալ կու տայ սափրիչին, իսկ այս վերջինն ալ չէր առարկել որեւէ գիւղացիի թէ ինք տասը մազ կտրուող ու ածիլուող ունի եւ միայն մէկ կալէ կը վարձատրուի մէկ չափով:

Սափրիչին իրաւունքը կը տրուէր կալի ամբողջական դէզէն, այլ խօսքով, դեռ հողատիրոջ բաժինը չհանուած, այդ պատճառով ալ գիւղացին առատաձեռն կ'ըլլար կալին վրայ, եւ կ'ուզէր որ սափրիչը ներկայ ըլլայ (Խոսրով Եղիայեան, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 30):

Մասնաւորապէս գիւղի սափրիչները մեծ կորուստ կ'ունենային, երբ զանազան պատճառներով չէին կրնար կալերուն ներկայ ըլլալ: Այս սովորութիւնը այնքան բնական դարձած էր, որ կալի ժամանակ եթէ պատահօրէն բացակայէր, իբր անգիր օրէնք մէկ կողմ կը դրուէր իր բաժինը, վերջը յանձնուելու համար: Միայն պէտք է նշել որ կու տային առարկութիւններ ընելէ ետք, եւ ոչ այնքան առատաձեռնօրէն որքան կալին վրայ:

Սափրիչը բացի ցորենէն, իրաւունք ունէր նաեւ դարիէն, եգիպտացորենէն, բրինձէն, բամպակէն եւ բանջարեղէնէն: Մինակ ՊՕՅէն անոր իրաւունք չէր հանուել, որ կը ցանուէր եղերուն ձմեռուան ուտելիքի համար:

Այս կարգադրութիւններու համար թէ՛ սափրիչները եւ թէ՛ գիւղացիները չէին զանգատիր եւ կը համակերպէին իբր տուեալ անգիր օրէնք, սակայն ետքը կամաց-կամաց արթնցան եւ սկսան դժգոհութիւն ցոյց տալ այս անի-

մաստ եւ անարդար կարգադրութիւններուն համար եւ միշտ կը դանդաղէին իրենց վիճակէն :

Նախ դժգոհութիւններ կային գիւղերու բաշխումներուն համար, որ անհաւասար եւ անարդար կերպով կատարուած էին եւ յետոյ գիները կը տրատելու մրցում մը կար, որ կը վնասէր իրենց : Պէտք էր միջոց մը գտնուէր այս անել վիճակէն դուրս գալու համար :

Եւ ատիկա գտան :

Մեծ վարպետները քով քովի գալով խորհրդակցեցան եւ որոշեցին իրենք ալ, — գիւղի եւ քաղաքի սափրիչները — միութիւն մը կազմել, գիւղեր բաժնել համաձայնութեամբ եւ վերջ տալ վնասակար մրցումին, եւ մէկ օխա շաքարով կամ սուրճով գիւղի Աղաները կաշառելով, իրարու ձեռքէ յաճախորդ խլելու սովորութիւնը :

Մալաթիոյ սափրիչներուն մէջ կային այնպիսիներ, որոնք մեծ համբաւի տիրացած էին :

Մալաթիոյ արհեստներուն վրայ գրող երկու անձեր՝ Պաղտասար Եղիկեան եւ Խոսրով Եղիայեան (տես ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 27 եւ Թ. 30), իրարու հետ համաձայն չեն թէ որո՞նք էին սափրիչներու առաջնակարգները, բայց կ'երեւի թէ բաւական թիւով վարպետներ կային թէ՛ Հայոց եւ թէ՛ Թրքաց մէջ : Ըստ Խոսրով Եղիայեանի երկու վարպետներ կային, որոնք անառարկելիօրէն շահած էին առաջնութիւնը եւ այդ պատճառով ալ իրենց կը քաջէին կառավարական ու ղինուորրական պաշտօնեաները եւ հայ եւ թուրք հարուստներն ու երեւելիները : Ատոնցմէ առաջինը Փարաօղլանեան եղբայրներն էին, իսկ երկրորդը Համիտ Ուստան : Առաջինները 95-ի կոտորածէն առաջ եղած էին անգերազանցել, իսկ երկրորդը 95-էն վերջ անոնց հաւասարած էր : (Փարաօղլանեանները կը կոչուէին նաեւ Եկէնմանուկեան) :

Կը յիշուի նաեւ վարպետ Թորոս մը ըստ Պաղտասար Եղիկեանի (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 27), առաջինը Մալաթիոյ սափրիչներուն, սակայն, Խ. Եղիայեան կ'առարկէ թէ վարպետ էր բայց ոչ առաջնակարգ : Եւ կ'ըսէ թէ Մալաթիոյ մէջ բոլորին ծանօթ առածի կարգ անցած խօսք մըն էր որ, երբ մէկը իր յամառութեամբ խօսք չի հասկնար եւ կամ յամառօրէն սխալի մը վրայ պնդէր, կ'ըսէին «դեռ Քէօր Թորոսեց կ'ածիլուի» :

Այս վարպետ Թորոսը աւելի ծանօթ էր ՔէՕՐ ԹՈՐՈՍ անունով, եւ ըստ Պաղտասար Եղիկեանի «Պոլսէն եկող բոլոր կառավարական ու ղինուորրական պաշտօնեաները այս վարպետին կ'երթային սափրուելու համար» :

Այն ատենները, երբ որեւէ մէկուն հարցնէին թէ «որու թրաչ կ'ըլլաս» — «վարպետ Թորոսին» կ'ըլլայ պատասխանը :

Կար նաեւ էլիճանեան Սարգիս վարպետը, որ անուն հանած էր եւ բարձր կարգի յաճախորդներ ունէր. այս վարպետը բժշկութիւն ալ կ'ընէր :

Թ.

ՆԵՐԿԱՅ ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Ինչպէս տեսնուեցաւ, 1915-ի մեծ եղեռնէն առաջ, 1908-ի խաբեպատիր Սահմանադրութեան շնորհիւ հայ առեւտրականները երբ վայելեցին համեմատական ազատութիւն մը, կրցան վերակազմել քիչ-չատ իրենց տնտեսութիւնը, որոշ չափով մը:

Նոյնպէս շնորհիւ այս ազատութեան!!! Հայերը կրցան կազմել արհեստակցական միութիւններ որոնք շարունակ աւելի կը զօրանային եւ անշուշտ հետզհետէ պիտի ընդհանրանային եւ պիտի ընդգրկէին ուրիշ արհեստներն ալ, եւ թերեւս շատ լաւ տնտեսական կացութիւն մը պիտի պարգեւէին քաղաքին հայ բնակչութեան:

Ասիկա սակայն անիրագործելի երազ մը եղաւ վասնզի համաշխարհային Ա. պատերազմէն օգտուելով Թուրքիա անարգել դործադրեց Հայերը բռնաջնջելու շատոնց երկնուած ծրագիրը:

Այս սոսկալի եղեռնը գործադրելէն վերջ, Թուրքը որ անպատիժ մնացած էր, ծրագրեց նոր Թուրքիա մը կերտել քաղաքակիրթ ազգերու կապկային նմանութեամբ: Այդ նոր ծրագրին մաս կը կազմէր Թուրքիոյ տնտեսական անկախութիւնը: Ասոր համար Թուրք հանրապետութիւնը կայսրութեան օրով կնքուած բոլոր փոխառութիւնները ուրացաւ եւ նոր փոխառութիւններով տնտեսական գերութեան չենթարկուելու համար ընդգրկեց փոխառութեան բնաւ չդիմելու սկզբունք մը, որ սակայն չկրցաւ պահել եւ այսօր դարձեալ մեծ պարտքերու տակ է երկիրը:

Նոյնպէս Թուրք հանրապետութեան վարիչները որոշած էին նորոգել եւ կենդանացնել աւերուած քաղաքները եւ աշխատիլ իրենց երկիրը ինքնապահ դարձնել տնտեսական մարդին մէջ: Այս նպատակով Թուրք կառավարութիւնը ամէն ջանք ըրաւ, որպէսզի այն պարապը, որ բռնաջնջուած Հայերը եւ հեռացած Յոյները կը ձգէին Թուրքիոյ մէջ, լեցնեն Թուրքերը՝ քաջալերելով որ իրենք լրացնեն երկրին պէտքերը, արհեստները եւ վաճառականութիւնը ձեռք առնելով:

Եւ սկսան ազգայնական ուղղութեամբ տնտեսական նոր հիմնարկներ գոյութիւն առնել Թուրք եւ իսլամ վարիչներով, որոնք յաճախ ձախողանքի մատնուեցան: Պատճառները այլազան են, սակայն անոնց առաջինը մեզի համար Թուրքին խառնուածքը եւ անընդունակ եւ անպատրաստ ըլլալն է տնտեսական պայքարի համար:

Շատ մեծ միամտութիւն եւ բարեմտութիւն է հաւատալ թէ Թուրքիա կրնայ բարեկարգուիլ եւ երջանիկ բնակավայր մը դառնալ իր բնակչութեան, եթէ բարեփոխութիւններ կատարուին:

Դժբախտաբար Թուրքը այնպիսի խառնուածք մը եւ մտայնութիւն մը ստացած է իր անցեալ կեանքին մէջ, որ անընդունակ դարձած է իր ճիգով կերպարանափոխուելու եւ քաղաքակիրթուելու, եթէ օտար ճնշումը չըլլայ:

Գ. Մելիտինեցի որ իր «ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ»-ուն մէջ, «Մալաթիոյ տնտեսական միջոցները եւ արտադրութիւնները» եւս նիւթ ըրած է քննութեան, Մալաթիոյ տնտեսական կեանքին նուիրուած այս տեսութեան իբր եղբայրակում կ'ըսէ թէ «Նկատի ունենալով Մալաթիոյ պտղամշակութեան բնական առաւելութիւնները, համարձակութեամբ կարելի է ըսել որ ան կը դառնար արդիւնաբերութեան լաւագոյն կեդրոններէն մին, եթէ օժտուէր արդիական գիտելիքներով եւ փոխադրութեան միջոցներով» (ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ, էջ 60) :

Ուրեմն կը հաւատար թէ կարելի էր Մալաթիան զարգացնել տնտեսապէս, եթէ մշակութեան արդիական մեթոտներ կիրարկուէին եւ փոխադրութեան միջոցներ ստեղծուէին : Այսօր շնորհիւ Ամերիկեան օժանդակութեան մօտ 40.000 ԹՐԵՔԹՈՐՆԵՐ կ'ակօսեն թրքական հողերը, եւ երկաթուղիներու շատ տարածուն ցանց մը Թուրքիոյ ամէն մասերը իրարու հետ յարաբերութեան կը դնէ, բայց սպասուած արդիւնքը չի տեսնուիր :

Մասնաւորելով մեր խօսքը Մալաթիոյ վրայ, բացառիկ կերպով մշակութեան յարմարութիւն ունեցող այդ արդասաբեր աշխարհամասը, որ հիմա կը հերկուի արդիական միջոցներով, եւ երկաթուղիով յառաջդրութեան մէջ է Անատոլիոյ գլխաւոր քաղաքներուն հետ, եւ կապուած՝ Միջերկրականի (գլխաւորաբար Իսկենտերուլի) եւ Սեւ Ծովու նաւահանգիստներուն, ինչպէս նաեւ Կ. Պոլսոյ եւ Իզմիրի պէս արտածման կարեւոր կեդրոններու հետ, սակայն չենք հաւատար որ մեծ բարւոքում մը ունեցած ըլլայ :

Թուրքերը կ'ուզեն հաւատացնել թէ դրեթէ աւերակի վերածուած Մալաթիան վերանորոգուած է եւ օժտուած է իբր թէ ⁽¹⁾ լայն սղոցոտաներով, հրապարակներով, հանրային պարտէզներով եւայլն : Դարձեալ կ'ըսուի թէ կառուցուած են կառավարական եւ քաղաքապետական երկու մեծ շէնքեր իբր պաշտօնատուն :

Այս տեղեկութիւններս կու տայ հրատարակութեան վրայ եղող ԻՍԼԱՄ ՀԱՄԱՅՆԱԳԻՏԱՐԱՆԻՆ Թրքական Թարգմանութիւնը (Islam Ansiklopedisi) որ տակաւին նոր հասած է Մալաթիոյ բառին :

Նոյն բառարանին մէջ կը հաւաստուի թէ ժողովուրդին կողմէ ալ շատ մը դործատեղիներ եւ առեւտրական տուններու հետ շինուած են պարտէզներու մէջ անհատական բնակարաններ :

Նոյնպէս այս բառարանին մէջ Besim Daskot⁽²⁾ կը հաւաստէ թէ Պոլնար Պաշի առատաբուխ ակէն օգտուելով Մալաթիա այսօր ունի խմելու լաւ ջուր եւ ելեկտրական ուժ : Ուստի Թուրքերը կ'ուզեն հաւատացնել թէ հոն բարւոք

(1) Իբր թէ անոր հաճար որ Մալաթիա այցելող Հայերը չեն հաստատեր այսքան զարգացում, օրինակի համար Խորէն Գ. Փափաղեանի ընդարձակ յօդուածաշարքը, որ 1954-ին հրատարակուեցու Քալիֆօրնիոյ ՄՇԱԿԻՆ մէջ :

(2) Այս Թուրք հեղինակը քաղաքի վրայ երկարօրէն խօսելէ ետք կ'արտատայ Իսլամական Բառարանին սղոցնական գերմաներէն բնագրին մէջ E. Honingmann-ի գրածին Թարգմանութիւնը : Իր գրածը անշուշտ Թրքական տեսակէտին ծառայելու նըպատակ ունի եւ պէտք է ըստ այնմ նկատի առնուի :

վիճակ մը ստեղծուած է : Անոնք կը խօսին տնտեսական առաջընթացի մասին վերայ իբր հետեւանք երկրագործական զարգացման , ճարտարարուեստական հաստատութեանց հիմնարկութեան եւ մանաւանդ շնորհիւ երկաթուղիներու շինութեանց հաղորդակցութիւններու գիւրութեան :

Չեմ ըսեր թէ ասոնք բոլոր սուտ են : Բարեօքումներ որոշ չափով անշուշտ կատարուած են , սակայն ի վիճակի չեմ ճշգրտելու անոնց չափը :

Երկրագործութեան մասին դժբախտաբար տուեալներ չունիմ , իսկ իբր ճարտարարուեստական հիմնարկներ ըստ Besim Daskotի 1937-ի հիմնուած բամպակ կտաւներու մեծ գործատունը , ինչպէս նաեւ ծխախոտի գործարանը , աղիւսի , կղմինտրի աշխատանոցները եւ երկաթուղիներու նորոգութեան գործանոցները արդեօք ի՞նչ վիճակի մէջ են , չենք գիտեր , իսկ հաղորդակցութիւններուն գալով երկաթուղին առաջին անգամ 1939-ին երկարաձգուած է մինչեւ Մալաթիա եւ շահագործուիլ սկսած՝ Ֆէյզի Փաշա-Մալաթիա գիծը :

Մալաթիա 1937-ին կցուած է Սերաստիոյ երկաթուղիի գծով մը եւ կապուած ներքին Անատոլիոյ մայր երակը ներկայացնող գիծին եւ այսպէս յարաբերութեան մտած ծովեզերքներու , ինչպէս նաեւ Թուրքիոյ ներքին բոլոր կարեւոր քաղաքներուն հետ :

Երկաթուղին նպաստեց անշուշտ երկրագործական զանազան բերքերու մեծաքանակ արտածմանը՝ դէպի զանազան վայրեր : Բայց չատ կը տարակուսիմ որ Մալաթիա մեծ զարգացման մը հասած ըլլայ , թէեւ հաւաստուած ըլլայ թէ շնորհիւ իր տնտեսական վիճակին բարեօքման բնակչութիւնը իբր թէ տարապայման աճում մը ունեցած է :

Ըստ Besim Daskotի տուեալներուն Ի . դարուն սկիզբը 30·000 կ'ենթադրուէր բնակչութիւնը՝ 3000-ը հայ ըլլալու պայմանով :

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին այս թիւը 40·000-ի մօտեցած ըլլալ կը կարծուէր , բայց Մալաթիա ալ կրած է պատերազմի հետեւանքը եւ այս պատճառով 1927-ի մարդահամարին իջած էր այդ թիւը 20·710-ի : Անկէ ետքը , նախապէս անդգալի , բայց ետքը արագ աճում մը տեսնուած է : Այսպէս 1935-ին , 27·300 , 1940-ին 36·300 , 1945-ին 41·500 , 1950-ին 49·100 եւ վերջին 1955-ի մարդահամարին համաձայն 64·880-ի հասած է այդ թիւը :

Քառորդ դարու ժամանակամիջոցին Մալաթիոյ բնակչութիւնը իբր թէ երեք անգամ աճած է , եւ Մալաթիա Թուրքիոյ ամենէն արագ ընդարձակուող քաղաքներէն մէկը եղած է :

Թուրք հեղինակը այս տեղեկութիւններու մէջ Հայերու արդի թիւին վրայ բնաւ չի խօսիր եւ չ'ըսեր թէ անոնք ի՞նչպէս անհետացան եւ ջնջուեցան :

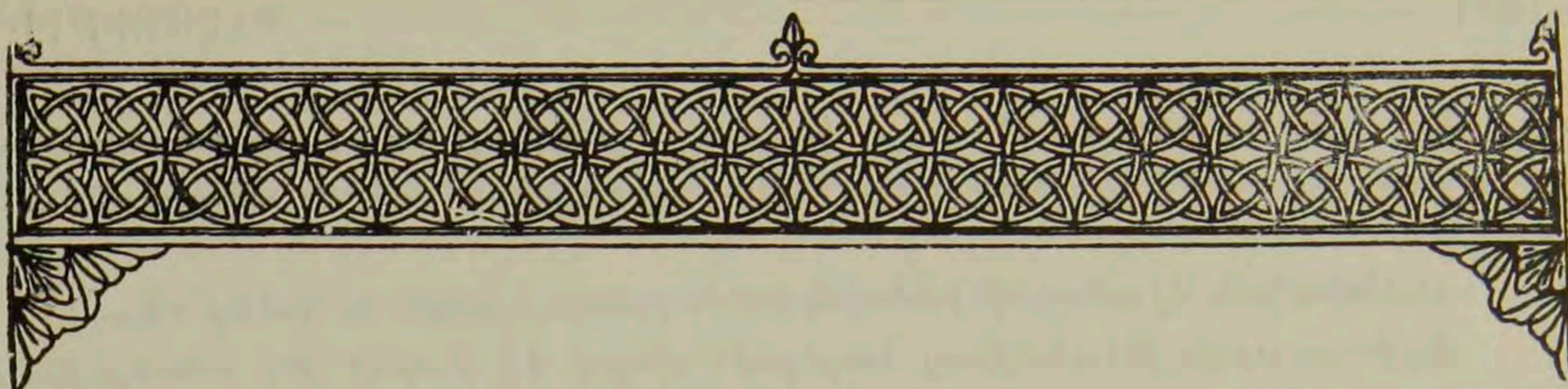
1918-ի Զինադադարէն ետք հոն համախմբուած էին 2000 հայ վերապրողներ , որոնք չեն կրցած մնալ հոն եւ ասդին-անդին ցրուած են , եւ այսօր հոն չատ աննշան թիւով Հայեր կ'ապրին եւ հակառակ իրենց այս անչքացած վիճակին , եւ տեսակ-տեսակ սեղմումներուն եւ հալածանքներուն , կեանքի պայքարը կը տանին համբերատարութեամբ եւ իրենց գոյութիւնը կը պահեն :

Թուրքերը դրեթէ հոն են ուր որ էին ասկէ 40 տարի առաջ : Տարբերութիւնները բացարձակ երեւութական են :

Ֆէսին յաջորդած է ղլխարկը և տափատ ու շալվար կը մըցին իրարու հետ , բայց Թուրքը միշտ նոյն մակարոյծն է եւ նոյն այն յափշտակիչը , որ երբեմն քրիստոնեայ հպատակները կը կողոպտէր բռնութեամբ , իսկ հիմա անյադօրէն կը կողոպտէ տուարները «Ընքլ Սէմ»ին՝ անոր քթին խնդալով :

Տնտեսական անկախութիւնը , զոր կերտել կ'երեւակայէր Թուրքը , այսօր բացարձակ ցնորք մը դարձած է , եւ այդ բարերեր սնանկութեան դուռը հասած է՝ մատնուելով անօրինակ տնտեսական անկումի մը եւ աներեւակայելի աղքատութեան :

Ժ. ՄԱՍ

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՄԱԼԱԹԻՈՅ

Ա.

ՄԱԼԱԹԻԱՅԻՆ

Մալաթիոյ եւ իր շրջակայ վայրերուն մէջ ապրող Հայերու անցեալը, իրենց կեանքի ելեւէջները, իրենց բարգաւաճ եւ դժբախտ օրերը ներկայացնելէ ետք կարծեմ պէտք է նաեւ խօսիլ Մալաթիացի Հայերուն առանձնայատուկ նկարագրին, լեզուին, ապրելու եղանակին, նիստուկացին, սովորութիւններուն, աւանդութիւններուն, նախապաշարումներուն, առածներուն, առակներուն, ասացուածքներուն, օրհնութիւններուն, հայհոյանքներուն, մէկ խօսքով ազգագրութեան վրայ, պատկերը ամբողջական ընելու համար:

Ինչպէս ուրիշ գաւառի մը մասին խօսելու ատեն ըսած եմ (տես ՊԱՏՄ. ԵՒԴՈԿԻՈՅ ՀԱՅՈՅ, էջ 1349), շատ դժուար է, առանց վայրը տեսնելու, առանց հոն կամ դուրսը ապրող տեղացիներու մէջ ապրած, անոնցմէ կարեւոր խումբի մը հետ յարաբերութիւն ունեցած ըլլալու, խօսիլ անոնց նկարագրին վրայ եւ արդար դատաստան մը ըսել:

Մէկ հատ Մալաթիացի մօտէն չեմ ճանչցած եւ ոչ ալ Մալաթիացիի մը հետ գործ ու յարաբերութիւն ունեցած եմ. հետեւաբար գիտակցաբար կարծիք յայտնելու իվիճակի չեմ:

Ուստի դժնդակ դիրքի մը մէջ եմ հանդէպ Մալաթիացիներու, քանի որ ներկայացնելու պէտք է փորձեմ ոեւէ Մալաթիացի Հայուն նկարագիրը:

Սեպհական կարծիք կազմելու անկարողութիւնը դարմանելու համար պիտի դիմեմ ուրեմն ուրիշներու կարծիքին: Բայց դժբախտաբար հազիւ քանի մը անձեր գտնուած են, որ արտայայտուած են Մալաթիացիներու մասին: Մալաթիոյ եւ Մալաթիացիներու մասին գրողները մեծ մասամբ տեղացիներ են. կը վախճամ թէ տկարութիւններ ցոյց տուած ըլլան հանդէպ իրենց հայրենակիցներուն եւ միայն անոնց լաւ կողմերը տեսած ըլլան:

Մալաթիացի Հայերը շատ բնական է որ կը նմանին, զլիսաւոր գիծերով հայկական ընդհանուր տիպարին, թէ՛ Փիղիքապէս եւ թէ՛ բարոյապէս, հետեւաբար իրենց Փիղիքական կազմովը առհասարակ Մալաթիացի հայ մար-

դը, ինչպէս նաեւ տեղացի Թուրքը, կազմուածքով խոշոր են, երիտասարդները կայտառ եւ ուժեղ, կիները ջղուտ: Զոյաբանքներու տիրող տկարութիւններ չկան:

Սովորական հիւանդութիւններն են հարբուիս, թիֆ և տենդ (դոդ):

Երիտասարդութեան վրայ նայելով մարդ կը խորհի թէ անոնք խոր ծերութեան պիտի հասնին, բայց այնպէս չէ. 70էն վեր ծեր դաժնել դժուար է:

Կ'ըսուի թէ հին քաղաքէն նորը չտեղափոխուած (գաւառի բարբառով ՂԿՍԶՈՒԱԾ) 80, 90 եւ 100 տարեկան մարդեր տեսնել անսովոր բան չէ եղեր (տես Փրոֆ. Մկրտիչ Ս. Որբերեան, ՄԱԼԱԹԻԱ, Բիւրակն, 1900, էջ 115):

Ըստ Մ. Ս. Որբերեանի «Մարմինին սպառնացող մոլուքիւնը օղին է»: Պէտք է աւելցնել նաեւ Մալաթիոյ ճահճային կլիման եւ ոչ-առողջապահիկ պայմանները, որոնց Մալաթիացի Հայերը, ինչպէս նաեւ այլ աղգիները, Ֆիզիքականէն՝ բարոյականին եւ հոգեկանին անցնելով, ինչ ինչ տուեալներու վրայ հիմնուած կարելի է ըսել թէ հակառակ Մալաթիոյ դաշտային միջավայրի՝ լեռնցիի նկարագիրը ունին եւ քաջաբար կռուիլ գիտեն: Ուրիշ գաւառներու Հայերուն պէս, որոնք ընդհանուր հայկական նկարագիրէն դատ, իրենց մասնաւոր յատկութիւններն ալ ունին, քիչ տարբերութիւններով, Մալաթիացիք ալ Հայեր են նուազ յղկուած եւ լեռնականի նկարագրով: Փրոֆ. Մկրտիչ Ս. Որբերեանի վկայութեամբ (տես Բիւրակն, 1900, էջ 100) «չատ գործունեայ են, վհատութիւնը ուշ կրնայ յաղթել: Արագ կը շարժին ու կը քալեն:

Եթէ քիչ մը կրթութիւնը բանայ մտքերնին, զարգացման ընդունակ են:

Սակաւապէտ են յաւէտ՝ քան բազմապահանջ: Իրենց բարքերն ու լեզուն շուտ կրնան փոխել, եթէ օտարին հետ շփուին կամ պանդխտանան: Հոս շահագիտական գործակցութիւններու շատ գլուխ չունին, անհատը ձեռքովը կը բանի, բերնովը կ'ուտէ: Օտարականին վրայ ծուռ աչքով ալ չեն նայիր, թէ եւ իրենց ընելիք շահը ան ընէ:

Հաց կերցնելը հաճոյք կ'առնէ: Մեծ բանակութիւններ կ'ընեն թաղականութեան, կառավարական պաշտօնէութեան եւ աղայութեան վրայ:

Աթենացւոյ նման, մեծ բաղձանք ունին լսելու: Եթէ երկու ժամ բեմբասաց մը խօսի, երես չեն դարձներ:

Իրարու հանդէպ բամբասանքներ, զրպարտութիւններ եւ անարդանքներ շատ շուտ կը դոյանան: Իրարու քով եղբայր, իրարմէ հեռու ընկերատեաց կ'երեւին:

Եկեղեցիի ու դպրոցի համար կու տան, կ'աջխատին՝ եթէ ճարպիկ ու վստահելի առաջնորդող գտնուի:

Զորս հասարակութեան եւ Հայոց երեք թաղերու ջուրերը մէկ առու չեն երթար:

Ըմպելիներու մէջէն ԽԱՀՎէՆ ամենէն շատ կը սպառեն: Գինիէն աւելի օղի կը գործածեն: Ծխախոտին լաւը կը փնտռեն:

Բախտախաղի հետ շատ քիչ յարաբերութիւն կամ բնաւ չունին: Դրացիին համար հոգին կու տայ: Իրարու շատ կ'այցելեն:

Ամէն անհատ իր երիտասարդութեանը, կնկանը հետ ՄԻԱՅՆ ուրախ կ'ըլլայ:»

Մալաթիացին ի բնէ կը թուի թէ կռիւէ չվախցող եւ զայն փնտռող նըկարագիր ունեցող տարր մըն է, որ ուրախութիւնը կը սիրէ, ինչպէս Ս. Մ. Ծոցիկեան կը հաստատէ (տես ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀ, ՆԻԼ-ԵՈՐՔ, էջ 379): Ան կ'ըսէ թէ. «Անոնք ուրախութիւն ու գուարճութիւն ընել շատ կը սիրեն: Եւ երբ ընտանեկան եւ ընկերական հաւաքոյթներու միջոցին, խմելու մէջ քիչ մը յառաջ կ'երթան, կը սկսին վիճաբանութեան, որ երբեմն ծայրայեղ աստիճաններու կը յանգի: Եսի, արժանապատուութեան խնդիրներու մէջ, երբ մանաւանդ խմած կ'ըլլան, մէկ լուի համար վերմակ կ'այրեն: Բայց ուրախ հարկերու միջոցներուն, երբեմն սիրոյ սրտագրաւ արտայայտութիւններ ալ կ'ընեն իրարու հանդէպ: Այդ պարագաներուն, նաեւ իւրաքանչիւր ոք իր շրնորիքը ցոյց տալու մարմաջ մը կ'ունենայ: Երգել գիտցողը կ'երգէ, պարի ծանօթը կը պարէ, կատակասէրը կը կատակէ, գրոց-բրոցը կը գառէ, բանաստեղծելու յարմարութիւն ունեցողը ոտանաւորներ կը շինէ եւ կ'արտասանէ»:

Ինչպէս բոլոր Հայերը, որոնք իրենցմէ ոեւէ կերպով տկար եղողին հանդէպ արհամարհանք ունին, Մալաթիացիք ալ շատ հաւանած են ինքզինքնուն եւ կ'արհամարհեն իրենցմէ տկար եղողները:

Այսպէս, «Մալաթիոյ Հայք, Եփրատի միւս կողմը, ջրէն անդին գրունուող քաղաքաց Հայերուն վրայ կը նային արհամարհանփով, առ հասարակ: Մասնաւորապէս հարբերդի Հայոց վրայ կը նային խեթիւ: Զի հարբերդցիք, ըստ Մալաթիացւոց ըմբռնումին, Մալաթիացիները կը դիտեն հեգնական կերպով: Մալաթիացիք հարբերդցւոց համար կ'ըսեն. «բանի չեն գար»: Ասիկա տարօրինակ մտայնութիւն մըն է, զոր դեռ ցայսօր ալ Մալաթիացիներէ ումանք կը կրեն եւ առիթը ներկայանալուն կ'արտայայտեն: Այդպէս, Մալաթիացիք, ընդհանրապէս հպարտ են իրենց Մալաթիացիութեամբ եւ կը պարծին ամենուն առջեւ, այն տեսակ շեշտակի ոգիով մը, որով ըսել կ'ուզեն կարծես, թէ աշխարհի մէջ չկայ քաղաք մը այնքան գերազանց որքան Մալաթիան» (Ս. Մ. Ծոցիկեան ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀ, էջ 381):

Մալաթիա-Խարբերդ յարաբերութիւններու մէջ կ'երեւի թէ դեր ունի Ա. Նախանճը և Բ. Խարբերդցիներու աւելի խաղաղ քաղաքացիական յատկութիւնները, որոնք Մալաթիացիներու արհամարհանքին առարկայ կ'ըլլային, մինչ Խարբերդ իբր մտաւորական կեդրոն փոխադարձաբար արհամարհանք տանէր համեմատաբար յետամնաց Մալաթիացիներուն նկատմամբ:

Ուրիշ կերպ մեկնութիւն մը կարելի չէ տալ:

Գալով Մալաթիացի հայ կնոջ, Փրոֆ. Մկրտիչ Որբերեանի պէս լուրջ անձնաւորութիւն մը կ'արտայայտուի շատ նպաստաւոր կերպով:

Ահա իր կարծիքը նոյնութեամբ.

«Ընկերութեան այս դասը թէ՛ գնահատելի եւ թէ՛ ողորմելի կողմեր ունի: Մալաթիացի կիներ զքօսանքի, պտոյտի, ժամանցի համը առած չէ:

Արշալոյսին կ'ելլէ ճննդուկներուն հետ, երկու ծունկ ժամ կ'ընէ եւ չափը (բամպակ մանելու գործիք) կամ ըրդան եւ կարկտուքը առջեւ առնելով մոլտալէն կ'աշխատի, մինչեւ որ առաւօտեան նախաճաշը պատրաստելու ատեն գայ: Ճաշէն վերջ աւտուքն ու լուացուքը ընելով կրկին ձեռք կ'առնէ այս գործերէն մէկը եւ կը շարունակէ մինչեւ իրիկուն:

Տան անդամներուն ճերմակեղէնին համար միայն գործողչէքի ու բամպակի ստակ կու տայ: Կիներ ինքը կ'աղնէ, կը մանէ, կտաւը կը ճերմկցնէ եւ կը կարէ: Տարեկան անուշեղէնները եւ ապրցուն իր ձեռքովը կը պատրաստէ: Անկողնի, բարձի եւ բազմոցի երեսները ինք կը նախշէ (ձեռագործ մը, որ հիմա Անգլիայի եւ Ամերիկայի մէջ շատ ընդունելութիւն գտած է): Բացարձակապէս հաւատարիմ է իր ամուսինին, մինչեւ իսկ հակառակ շատ մը դժբախտութեանց եւ երկար պանդխտութեանց (այս վերջինը հազուադէպ է), եթէ հազարներու մէջ հատ մըն ալ գտնուի, մատ մը միշտ կ'ընեն¹ ու կը յայտառակեն:

Զափահաս կիներ ջերմեռանդ երկիրդածութեամբ եկեղեցիները կը լեցնեն:

Հարսեր ու աղջիկներ միայն տաղաւարի ժամուորներ են: Այս վերջինները այդ ուղղութեամբ շատ խորհելու բան չունին. ժամ, պատարագ, աղօթք՝ չափահասներու գործ է. իրենք տիպար համեստութեամբ ու լուռ հնազանդութեամբ գործել գիտեն, սակայն բողոքականին ու կաթոլիկին համար տարբեր է. ասոնք ըլլան աղջիկ, հարս կամ կին, սովոր են աղօթատեղի յանախել: Առ հասարակ մտքի մշակում, ընթերցում, լայն տեսութիւններ, աշխարհային գործերու ծանօթութիւններ չունի կիներ: Իր գաւակներուն վրան գլուխը եւ փորը հոգալէն գատ երբ որեւէ մարմնական տկարութիւն մը տեսնէ, գիտէ թէ ո՛ր սրբավայրը տանելու է, ո՛ր հողէն կերցնելու է, ո՛ր ջրէն լողցնելու է, ո՛ր օճախը տանելու է, ո՛ր պառաւը կանչելու է, ո՛ր թասէն ջուր խմցնելու է. ասոնցմէ դուրս գիտէ նաեւ կարգ մը բաղադրութիւններ՝ աչքի, ականջի, բերնի, փորի ցաւերու եւ գլխու, մարմնոյ վերքերու համար իբր դեղ ու դարման:

ՆԵՄԷՀՐԱՄԸ քիչ կաշկանդած չէ գայն: Մերձաւոր ազգականներէ ու մտերիմներէ գատ, որեւէ այցելու կամ հիւր չի կրնար ազատաբար խօսիլ տան կնոջ հետ. կարելոր խօսակցութեան մը պարագային, ներկայ եղող տղոցմէ մէկը կնոջ իբր միջնորդ պիտի ծառայէ:

Հայ կիներ ընտանեկան յարկին տակ ոչ զարդարան է, ինչպէս քաղաքակիրթ երկիրներու շատ տուններու մէջ, եւ ոչ ալ գերի մը, ինչպէս վայրենի ու

(1) ԲԻԻՐԱԿՆԻ խմբագրութիւնը այս բացատրութեան եղանակը մեկնաբանած է ըսելով թէ կ'երեւի թէ ոճ է եւ կը նշանակէ մատերնին կը փաթթեն (տես անդ., 1900, էջ 100):

կիսավայրենի ժողովուրդներու քով, այլ իրաւամբ ճշմարիտ օգնական մըն է էրկանը:

Այր եւ կին բառին բուն նշանակութեամբ կ'ամբողջացընեն ընտանեկան կեանքը. կինը, հակառակ իր առտնին բազմաթիւ գործերուն, շատ անգամներ ալ էրկանը գործին կ'ընձեռնէ, արհեստաւորին կինը կէս արհեստաւոր է, վաճառականին՝ կէս վաճառական, հողագործին՝ կէս հողագործ է. հարկաւ չես խորհիր թէ շուկայի հրապարակը կ'ելլէ այս գործերը ընելու, ինչ որ տան մէջ կրնայ ընել էրկանը արուեստի համար, ան կ'ընէ:

Մալաթիացի կինը երբեք չի ձանձրանար երկար ժամանակ տալու կերակուրի մը պատրաստութեան համար: Կերպով մը դրկից տեսակցութեան ժամանց է կարգ մը կերակուրներու պատրաստութիւնը, որուն համար դրկից կիներ կը հաւաքուին ու այս միջոցին ձեռքերնին կը բանի եւ բերաննին լուրերու տուր և առը կը սկսի: Չափահասներ կը խրատեն նորահարսները թէ «էրկ մարդը հեղեղ է, իսկ կինը թումբ». որով առհասարակ կիներ տնտեսագէտ հանգամանք մը կը կրեն:

Կնոջ ձեռքին եւ գործերուն վրայ փափուկ ու նուրբ ճաշակին յատկանիշները մի' փնտռեր:

Ամէն շաբաթ օր երեք արտասովոր գործ ունի ընելու, կէս գիշերին կ'ելլէ եւ մինչեւ առտու լուացքը կը լմնցնէ, մինչեւ կէսօր ալ հացը կ'եփէ եւ յետոյ բաղնիք կ'երթայ: Շատ առատաձեռն է. իր ոսկիներէն, զարդարանքներէն ու հանդերձեղէններէն բան չի խնայեր, երբ եկեղեցիի ու դպրոցի համար դիմում մը կ'ըլլայ, ինչպէս նաեւ օրական որքան ալ մուրացկան գայ, պարապ չի ճամբեր:

Խմիչֆի եւ ծխելիֆի երբեք բարեկամ չէ: Օդին ու գինին կը պատրաստէ իր գլխաւորին համար: Էրկանը «չկայ» բառը շատ աղէկ կը հասկնայ (*ԲԻԻ-ՐԱԿՆ*, 1900, էջ 100—101):

Բ.

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՀԱՅՈՅ ԼԵԶՈՒՆ

Մալաթիա իր անմիջական շրջակայքով կը ներկայացնէ լեզուական տեսակէտով առանձին խմբաւորում մը եւ ունի իր յատուկ բարբառը, որ դժբախտաբար լրջօրէն չէ ուսումնասիրուած:

Հրաչեայ Աճառեան իր «ՀԱՅ ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ» գործին մէջ (*Մոսկուա*, 1911), որ ընդհանուր տեսութիւն մըն է բոլոր բարբառներու վրայ, կը խօսի նաեւ Մալաթիոյ բարբառին վրայ, որ հայ բարբառներու երեք ճիւղերէն կը ճիւղին մէջ կը դասէ: Մալաթիոյ բարբառին մասին իր տուած տեղեկութիւնները կ'արտադրեմ իբրեւ լուրջ լեզուաբանի մը եւ գիտունի մը կարծիքը:

«Այս բարբառը կը խօսուի Մալաթիա քաղաքին եւ իր շրջակայ գիւղերուն մէջ մինչեւ Ատիեաման կամ Հիւսնիմանսուր. իր գրաւած շրջանը կը բռնէ Տիգրանակերտի, Խարբերդի, Արաբկիրի եւ Կիլիկիոյ բարբառներուն մէջտեղը: Ասիկա ալ հայերէնի հարաւային սահմանապահներէն մէկն է, որովհետեւ Հիւսնիմանսուրէն հարաւ այլեւս հայերէն չկայ. քրդերէնը, քուրքերէնն ու արաբերէնը բռնած են իր ասպարէզը:

Մալաթիոյ բարբառին համար ունինք փոքրիկ ուրուագիծ մը իր ձայնական դրութեան վրայ՝ ԲԻԻՐԱԿՆ քերթին մէջ (1900, էջ 118) եւ երկու փոքրիկ անբաւական հատուածներ (ԲԻԻՐԱԿՆ, 1898, էջ 620 եւ 1899, էջ 772): Աւելի փոքրիկ բնագիր մ'ալ կայ Հիւսնիմանսուրէն (անդ, 1900, էջ 321): Հիմնուելով այս բոլորին վրայ կրնանք հետեւցնել թէ Մալաթիոյ բարբառը կը բռնէ Խարբերդի, Տիգրանակերտի եւ Կիլիկիոյ բարբառներուն մէջտեղ միջին դիրք մը: Եթէ համեմատենք առաջինին հետ, կը տեսնենք որ Մալաթիոյ բարբառը շատ փոփոխուած է, իսկ եթէ Կիլիկիոյ, յատկապէս Մարաշի եւ քաքաքառին հետ համեմատենք, Մալաթիոյ բարբառը բաւական մաքուր երեւոյթ մը կը ստանայ:

Բաղաձայներուն դրութիւնը նոյնն է Տիգրանակերտի բարբառին հետ, ինչպէս հայերէնի երեք աստիճանի ձայներէն երկուքը միայն կը մնան՝ քրթռուն եւ քաւ, քրթռուն եւ քաւ ձայները կը դառնան քաւ, իսկ խուլերը կը դառնան քրթռուն. օր. *փաղլայ*՝ բակլայ, *փարի*՝ բարի, *փարց*՝ բարձ, *փէրէլ*՝ բերել, *փանցըր*՝ բարձր, *քիրք*՝ գիրք, *թօռ*՝ դուռ, *թանազ*՝ դանակ եւ *թաս*՝ դաս¹:

Ձայնաւորներուն եւ բաղաձայներուն մէջ Մալաթիոյ բարբառը հետեւեալ ձայնափոխութիւնները կ'ընծայէ².

Ե=ա, ինչպէս *մանձ*՝ մեծ, *փառ*՝ բեռ, *սըառ*՝ սիսեռ, *լառ*՝ լեռ, *յափ*՝ քրք:

Ե=ի, ինչպէս *ցօրին*՝ ցորեն (ցորեան), *խիլք*՝ խելք, *ալետիրան*՝ աւետարան, *սիւլ*՝ սեւալ (սեւ)³:

Ու=օ, ինչպէս *թօռ*՝ դուռն, *չօռ*՝ ջուր, *հօմ*՝ հում:

Այ=է, ինչպէս *մէր*՝ մայր, *էս*՝ այս, *փէտ*՝ փայտ, *էգի*՝ այգի, *էրիլ*՝ այրիլ:

(1) Մ. Կրտիչ Որբերեան (Բիւրակն. 1900, էջ 118) մատնանիշ ըրած է բաղաձայններու ուրիշ փոփոխութիւններ. որոնք Աճառեան անտեսած է. օր. ծաղկոծ—ծաղկոց, տանծ—տանձ, մէշք—մէջք եւ ուրիշներ:

(2) Մ. Որբերեան իր յօդուածին մէջ (Բիւրակն, 1900, էջ 118) ձայնաւորներու մի քանի ուրիշ փոփոխութիւններ ալ կը նշանակէ: Այսպէս.

ա = ը, վարժըպետ՝ վարժապետ,

իւ = ե, եղ՝ իւղ,

ու = ը, ըռուր՝ ուռուկ,

ու = ե, ուղունկ՝ եղունգ,

որոնք կրնան աղաւաղուիներ ալ ըլլալ:

(3) Մ. Որբերեան ունի իս՝ փոխան ես-ի:

Այ = ա, ինչպէս *ցան*՝ ձայն, *լան*՝ լայն:

Ոյ = օ, ինչպէս *քօր*՝ քոյր, *լօս*՝ լոյս, *փօն*՝ բոյն:

Իւ = ի, ինչպէս *ախիւր*՝ աղբիւր, *հէրիւր*՝ հարիւր, *էրին*՝ արին:

(Այս երկու ձայնափոխութիւնները յատուկ են նաեւ հարբերդ-երգնկա-յի բարբառին, բայց Տիգրանակերտի բարբառին մէջ գոյութիւն չունին):

Իւ = օ, ինչպէս *սօն*՝ սին:

Իւ = էօ, ինչպէս *ցէօն*՝ ձիւն:

Քերականութեան մէջ չկրցանք գտնել առանձին յատկանշական ձեւեր, եւ եթէ հրատարակուած հատուածները ճիշդ են, կրնանք ըսել թէ Մալաթիոյ բարբառին քերականութիւնը առանձին նորութիւններ չունի» (*տես Հրաչեայ Աճառեան*, Հայ բարբառագիտութիւն, Ուրուագիծ եւ դասաւորութիւն հայ բարբառների, Մոսկուա, 1911, էջ 196—197):

Հրաչեայ Աճառեան իր «ՀԱՅՈՅ ԼԵԶՈՒԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ» գործին մէջ (Բ. հատոր, էջ 345—346) գրեթէ նոյն բաները կը կրկնէ Մալաթիայի բարբառին համար, միայն Քերականութեան մասին իր յայտնած այն կարծիքը թէ առանձին յատկանշական ձեւեր չունի այս բարբառը, պզտիկ փոփոխութեան մը ենթադրած է, յայտնելով թէ Մալաթիոյ բարբառին քերականութեան մէջ հետաքրքրական է Սահմանական ներկայի եւ անկատարի շարունակական ձեւը, որ կը կազմուի ու վերջաւորութեամբ եւ կը յարէ թէ իր կարծիքով ասիկա ա-ի կը ճատու մնէ (ՀԱՅՈՅ ԼԵԶՈՒԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Բ., էջ 346):

Այս բացատրութիւններէն վերջ Աճառեան կու տայ երկու փոքր նմոյշներ այս բարբառով, մին Մալաթիայէն եւ միւսը Ատիեամանէն, որոնք մենք ալ հոս կ'արտագրենք. —

1. ՄԱԼԱԹԻԱՅԷՆ

Դէվէէն ինգէր հօփը հօփը ցառֆէ թօղ չի տար:

Օղիօգը կը ֆերվի՝ անօթին զիւման գըյնի:

Հարսնէ դունը չը ֆըդէ, շէրէփն առիր գը վազէ:

Ձարա չունիս նէ ինչո՞ւ գուջանմիչ գըլլիս:

Գադուները ֆացին, մուգերուն ջանփա փացվեցավ:

Մէղավօրը ժամ չէ գէցիր, գայնիր է նէ մադը աչֆն է մդիր:

Չօը (ջուրը) սանտը թիր՝ ծէծէ ծէծէ գրինէ չօն է:

Դանծը ֆէնց ծառը ծանտը է:

Չեմ ուզիր ջէփս թրէֆ, չեմ գարֆըվիր՝ ծոցս տվէֆ:

Չօը բարդաղը տէսնէս, տէրտէրը խուցը:

Ուժը իշուն չի հասնիր, փալանը գը ծեծէ:

Շունը գը գէնէն տէ դիրուն մնենէ գամչնան:

Ես գուզիմ շալգօղ Ասված գուդա շալգէլիֆ:

(Առնուած ԲԻԻՐԱԿՆ, 1899, էջ 772):

2. ԱՏԻԵԱՄԱՆԷՆ

Մուդ դդում. էրին որջէս. քէօն ընծաս. խանադ խարապ ըննա. պատին տակը մնաս. էրէսիդ հայոդ չննա. պէժուրատ էրթաս. պապուդ գանկը կողը չհանգչի. Աստուծոյ խշմին էրթաս. օղուլ ուշաղի տէր չննաս. կէտնին եօթը յատակը անցնիս. տունիդ պայխուշ խօսա՝ աչգըներդ փաթըր փաթըր փաթըրամիշ ըննա (տես ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900, էջ 321) :

Այս պղտիկ նմոյշները իսկ ցոյց կու տան թէ «Մալաթիացիին լեզուն գուտ հայկական» չէ, մինչ Յ. Աղաթխանեան հակառակը կը պնդէ (Նոր Մալաթիա, Ը. տարի, թ. 2, 1947, Յունուար) : Ան կ'ըսէ թէ «մեր լեզուի գաւառական գործածութեան մէջ ունինք հայ բառերու աղաւաղեալ ձեւերը ու օտարագրի բառեր, որոնք մեծ թիւ մը չեն կազմեր : Մեր ոմը, նախադասութիւններու շարահիւսութիւնը իր պարզութեան մէջ հարազատօրէն հայկական են» : Ուրիշ մալաթիացի մը, Կ. Գ. Նաճարեան (տես «Լեզու եւ բարբառ Մալաթիոյ» ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Բ. տարի, 1936, թ. 4) աւելի ազգայնական եւ աւելի մոլեռանդութեամբ իր ծննդավայրը սիրող մը ապահովաբար, կը գրէ թէ «մեր բարբառի խառն երեւոյթը երբեք չի համապատասխաներ այն գրաւոր փաստերուն եւ լեզուին, որոնք արձանագրուած են Մելիտինէի մեր տապանաքարերուն վրայ աւելի քան հազար տարիներ առաջ», ինչ որ երբեք չի համապատասխաներ իրականութեան, քանի որ հազար տարուան տապանաքարեր վստահօրէն կրնանք ըսել թէ Մալաթիոյ մէջ չեն գտնուած եւ եթէ գտնուած ըլլային, գրոց լեզուով եւ ոչ թէ խօսուած լեզուով, մինչ գաւառաբարբառ մը խօսուած լեզուն է :

Իր տեսութիւնը, խախտու եւ անապացուցանելի, ինքն իսկ կը քանդէ յարելով թէ «կ'ընդունիմ որ մեր բարբառը խառն է եւ երբեմն բառերը կոշտ, սակայն եւ այնպէս ան ինքնայատուկ ձեւ է» :

Նոյնպէս ինքն է որ կը յայտարարէ իրողութիւն մը, որ նոյնպէս իրեն դէմ է :

«Մենք, կ'ըսէ, կը գործածենք երեսուն առ հարիւր օտար բառեր, որոնք երբեք կամաւոր չեն եղած, իշխող ազգեր դարերու ընթացքին պարտադրած են այդ մեր վրայ բռնի կերպով : Միեւնոյն ատեն, երբ կը նկատենք մեր կըղզիացած հանգամանքը, հաղորդակցութեանց դժուարութիւնը, այն ատեն պէտք է հպարտ գգանք, որ հայերէն լեզուն իր խառն երեւոյթով իսկ անադարտ պահելու քաջութիւնը ունեցած են մեր նախնիքները» :

Այս բոլորը իրար կը հակասեն : Միայն 30 առ հարիւր օտարացած լեզու մը շատ բան տուած է արդէն իր հայկականութենէն եւ հայեցի դրոշմէն :

Զափաւորութիւնը եւ տրամաբանութիւնը աւելի պահած է Կիլիկեցի (Սուրհանդակ օրաթերթ, Պոլիս, թ. 1900), որ եթէ ծննդեամբ չէ, դէթ երկարամեայ բնակութեամբ Մալաթիան շատ լաւ ճանչցող մը ըլլալ կը թուի : Ան կը յայտնէ թէ «Մալաթիոյ քաղաքին բնակչութիւնը ըստ բաւականի կոկիկ հայերէն մը կը խօսի, իսկ գիւղերու շատերը քրդախօս են» մինչ Փրոֆ.

Մկրտիչ Որբերեան համաձայն չէ այս տեսութեան եւ շատ չի հաւնիր Մալաթիացիներու լեզուին, վասնզի կ'ըսէ թէ (տես ԲԻԻՐԱԿՆ, 1900, էջ 118) «Հայեր իրենց բոլոր նախադասութիւններուն մէջ տանկերէն բառեր անխտիր կը գործածեն: Սա՝ գաւառացիին հանրացած մէկ սովորութիւնն է, կարելի է հոս չափազանց, որուն համար ալ զարմանալու չէ, երբ գիտցուի թէ Կիլիկիոյ մէջ Մալաթիան այն հազուագիւտ քաղաքներէն է, ուր հայերէն լեզուն պահուած է: Առողջանութիւնները կը զանազանուին իրենց լայն ու կոկորդալիր հնչումներովը» (նոյն):

Կարապետ քհնյ. Պէննէեան եւս կը հաստատէ Մալաթիացի Հայերու լեզուին խիստ քանձր եւ կոկորդալին հանդամանքը, այլ նաեւ գոյութիւնը «նչ միայն թուրքերէնէ, պարսկերէնէ եւ արաբերէնէ մուտ գտած բառեր»ու այլ եւ «հին եւ նոր հայերէնին ալ աղաւաղեալ» ըլլալը:

Արդարեւ Փրոֆ. Մկրտիչ Որբերեան կը թուէ շարք մը բառեր, որոնք աղաւաղումներ են, որոնք իբր բառեր չեմ գիտեր թէ ո՞ր աստիճան արդարացի է իբր Մալաթիոյ գաւառին յատուկ անոր գաւառաբարբառին բառարանը անցընել, ինչպէս ըրած է Տ. Կարապետ քհնյ. Պէննէեան:

Փրոֆ. Որբերեան այս դասակարգին մէջ կը դնէ հետեւեալ բառերը.

Միշնեկ	—	միջնեկ
Կող	—	կոյղ
Յօռ	—	ուր
Պատըֆան	—	պատուհան
Յո՞մ	—	ո՞ւմ
Բիւերիկ	—	բուխերիկ
Իչպէս	—	ինչպէս
Վալ	—	ով
Պղտի	—	պղտիկ
Առվու	—	առու
Ժաժք	—	շարժ
Ծանտր	—	ծանր
Մանտր	—	մանր
Շըֆող	—	շարժող
Կարմուճ	—	կամուրջ
Անկաճ	—	ականջ
Քինթ	—	քիթ
Հաւէղ	—	նաղող
Արկայ	—	ակռայ
Սաւեր	—	սալոր
Օրի՞	—	է՞ր
Տեներ	—	տանիք եւայլն:

Իրականութեան մէջ պէտք է խոստովանիլ թէ Մալաթիացիներու բերնին մէջ հայերէնը չափազանց աղճատուած, այլափոխուած, աղաւաղուած

պէտք է եղած ըլլայ եւ կարելի չէր զայն նկատել, 30 առ հարիւր օտար բառամթերքով՝ զուտ հայեցի գաւառաբարբառ մը: Չարմանալի է որ այնքան ընտանի էին այդ օտար բառերը եւ այնպէս իւրացուած, որ իրենք այլեւս անոնց օտար հանգամանքն իսկ մոռցած են եւ իբրեւ իրենց գաւառաբարբառին հայ բառերը համարել սկսած են եւ իբր իրենց գաւառին բառամթերքին մաս կը ներկայացնեն, ինչպէս պիտի տեսնուի բառարանէն, որ կազմուած է երկու բաւական ճոխ եւ մի քանի մանր հաւաքումներու համադրութեամբ:

Այդ գործերուն առաջինն է Գրիգոր Խանձեանի «ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԳԱԻԱՌԱՅԱՐԲԱՌ»ը աշխատասիրութիւնը, որ Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան «Հարազատ» հատուածին կեդրոնական վարչութեան կողմէ Պէյրութի մէջ հրատարակուած Տ. Կարապետ քհնյ. Պէննէեանին համառօտ աշխատասիրութեան իբր յաւելուած տպուած է եւ կը գրաւէ գիրքին 243—274 էջերը:

Այս աշխատութիւնը թուական ունի 16 մայիս 1899:

Երկրորդն է Տ. Կարապետ քհնյ. Պէննէեանի ընդարձակ ձեռագիրին մէջ լեզու խորագիրով հատուածին մէջ (էջ 147—173) իր կազմած բառարանը, որուն իբր նախաբան սա տողերը գրած է նահատակ քահանան.

«Ինչպէս ամէն գաւառ, նոյնպէս Մալաթիա իր առանձին լեզուն ու արտասանութիւնն ունի: Ասոնց լեզուն չըսեմք կոշտ, խիստ թանձր եւ կոկորդային է եւ ոչ միայն թուրքերէնէ, պարսկերէնէ եւ արաբերէնէ մուտ գտած բառեր, այլեւ հին ու նոր հայերէնն ալ աղաւաղեալ է: Եւ ուստի գրերու հնչման եւ լեզուի արտասանութեան վրայ մանրամասն տեղեկագրել գործոյս ընթացքէն դուրս ըլլալուն համար, զանց առնելով, գաղափար մը տալու համար միայն կրնատեալ, տառադարձեալ, տառափոխեալ, աղաւաղեալ եւն. բառերէ հետեւեալ «հաւաքածոյ»ն մէջ կը բերեմք»:

Հոգելոյս Տ. Կարապետ քհնյ. Պէննէեան շատ խոհեմ եղած է այս մասին, վասնզի ապահովաբար շատ մեծ դժուարութիւններու պիտի հանդիպէր, եթէ փորձէր գիտական պահանջներու համաձայն գրերու հնչման եւ լեզուի արտասանութեան վրայ մանրամասն տեղեկութիւններ տալ, վասնզի ատիկա ընելու համար յատուկ պատրաստութեան կը կարօտէր, ինչ որ չունէր հանգուցեալ քահանան, որուն պատմութեան եւ բանասիրութեան վրայ ունեցած ըմբռնումները շատ նախնական հանգամանք մը ունին, ինչպէս կը տեսնուի իր գործին շատ մը մասերուն նոյնպէս այս գլուխին մէջ:

Իբր բանահաւաք հանգուցեալ Տ. Կարապետ քհնյ. Պէննէեան կատարած է իր գերը՝ եղածին պէս ներկայացնելով Մալաթիոյ գաւառաբարբառին մէջ գործածուած բառերը առանց նկատի առնելու թէ անոնք աղաւաղումներ կամ օտար բառեր են:

Գաւառաբարբառի մը բառարանը կազմելու համար նախամեծար էր լեզուին մէջ գտնուած, այլ սակայն աղաւաղուած բառերը, մանաւանդ օտար բառերը գաւառին բարբառին ինքնայատուկ բառամթերքը չհամարել, այլ միայն նշանակել այն բառերը, որոնք հայերէն են եւ յատուկ Մալաթիոյ Հայերուն:

Բայց որպէսզի չըսուի թէ իր դործը աղճատած ենք իր համառօտ դործին մէջ (որ տպագրուած է) գտնուած բառարանը մէկ կողմ թողուցինք, նկատելով որ այդ դործը 9 մարտ 1899-ին աւարտած է, իսկ անոր կատարելագործեալը տասերեք տարի վերջ՝ 1912-ին, հետեւաբար աւելի ճոխ եւ լրացեալ:

Ուստի ձեռագիր բառարանը նկատի ունեցանք, անոր վրայ աւելցնելով Գրիգոր Խանձեանի կազմած բառարանին մէջ գտնուած այն բառերը, որոնք Պէննէեան քահանայ չունէր իր բառարանին մէջ: Իսկ մանր հաւաքումներէն օգտուեցանք Կարապետ Կէօղիւրեանի քանի մը տասնեակ բառերէն, որոնք հրատարակուած էին ՊԱՊ ՈՒԽՏԻԻ մէջ (թիւ 64, 1950, Սեպտ.) իր մահէն քիչ առաջ: Անոնցմէ միւսներու մէջ պակասածները եւս առինք:

Հետեւաբար մեր կազմած բառարանին հիմը կը կազմէ Կարապետ քհնյ. Պէննէեանին 1912ին կազմած անտիպ բառարանը՝ Գրիգոր Խանձեանի, Կարապետ Կէօղիւրեանի, Մկրտիչ Որբերեանի եւ այլ յաւելումներով:

Գալով Մալաթիոյ բարբառին քերականութեան, թէեւ Հրաչեայ Աճառեան անոր համար կ'ըսէ թէ յատկանշական ձեւեր չունի, բայց Պէննէեան քհնյ. իր դործին անտիպ ընդարձակ ձեռագիրին մէջ ունի այս մասին համառօտ ծանօթութիւններ, որոնք նոյնութեամբ կ'արտադրեմ նախ քան բառարանը. —

Ո Ւ Ր Ո Ւ Ա Ք Ի Ծ

Կ Ա Մ

Ք Ե Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Քերականութիւնն ալ իր անհրաժեշտ կարելութիւնը եւ տեղը ունի Գաւառաբարբառի ծանօթացման մէջ: Զի առանց անոր չէ կարելի որոշ գաղափար կամ նկարագիր մը առնել լեզուի կամ բարբառի մասին:

Մալաթիոյ գաւառաբարբառի քերականութեան, սակայն, մինակ իբր ուրուագիծ, վերիվերոյ ծանօթութիւն մը տալ եւ կատարեալը նոյնպէս կարող եւ ձեռնհասներու թողով՝ կը բաւականանանք հետեւեալներով. —

Հոլովներու ձեւեր.

1. — Քար, քարի, քարէ, քարով: Հոլովման ընդհանուր ձեւը աս է:

2. — Կով, կովու, կովէ, կովօք:¹ Այս հոլովման տակ կ'երթան.

Ա. — Միավանկ բառերու մեծ մասը, ինչպէս, հով, հովու, ցաւ, ցաւ-

(1) Մալաթիոյ բարբառին քերականութիւնը եղակի դործիական հոլով չունի, ինչպէս մատ, մատօք, մուկ, մկօք, ջօռ, ջրօք, հող, հողօք, կատու, կատօք:

ւու, ժամ, ժամու (եկեղեցի), հորթ, հորթու, **գող, գողու** են։

Բ.— Շատ մը *ի* վերջաւորող բառեր, ինչպէս հոգի, գինի, գօտի, **ձի, քի, ջորի, ուռի, բարտի, օսկի** են։

Գ.— Գրաբարի եզակի սեռականի մէջ *ոյ* վերջաւորող բառերէն շատեր, ինչպէս ամիս, մարդ, գլուխ, օրթ (որթ), օրթու են։

Դ.— Գրեթէ բոլոր գիւղերու եւ ֆաղաֆներու անուններն, ինչպէս, Օրտուզի, Խարբերդ, Սեւագ, Մարաշ, Պոլիս են։

Յ.— Զուկ, ձկան, ձկէ, ձկօք կամ ձուկօք։ Ասոր պէս կը հոլովուին։

Ա.— Մուկ, նուռ, բառ (բեռ) են։

Բ.— Ն վերջաւորողներէն ոմանք, ինչպէս, տուն, շուն են։

Գ.— *իկ* վերջաւորողներէն ոմանք, ինչպէս կնիկ, էրիկ, են։

Դ.— Բոլոր *թիւն* վերջաւորողներ, ինչպէս բարութիւն, նեղութիւն, փրկութիւն, են։

Ե.— *Ում* վերջաւորողներ, ինչպէս խթում, քաղում են։

Զ.— Բոլոր ժամանակ ցոյց տուող բառեր, ինչպէս օր, ցորեկ, գիշեր, ամիս, տարի, երէկ, վաղը, էսօր, կէսօր են։ Ասոնց բացառականը կ'ըլլայ *ւրնէ*, ինչպէս վաղւրնէ. իսկ գործիականը *ւրնօք*, ինչպէս օր, օրւան, օրւրնէ, օրւրնօք։

Է.— Ասվածածին, Ասվածածնայ։ Ասոր պէս կը հոլովուին Լուսաւորիչ, Ս. Փրկիչ, Ս. Արփէն եւ այլ շատ մը սրբոց եւ սրբավայրերու անուններն, ինչպէս նաեւ ժամանակ ցոյց տուող բոլոր բառերն եւ եկեղեցի բառը։ Օր. գիշեր, գիշերուայ, ժամ, ժամուայ, եկեղեցի, եկեղեցուայ են։

Ը.— Քոր, ֆրոջ, ֆրոջմէ — մէն, ֆրոջմօք, ֆրոջը հետ։ Ասոր կը հետեւին ներ, տալ, տէգր, աներ, կեսուր, կէսրեր, տէր, ընկեր են։

Թ.— Մէր, մօր, մօրմէն — ըմէն, մէրօք։ Ասոր պէս կը հոլովուին տիրէմէր, կնիքմէր եւ եղբայր բառերն։

Ժ.— Կեսուր, կեսեր-ոջ, կեսրոջմէն, կեսրօք։ Այսպէս ալ տագր, տագեր։

Վերոգրեալները հոլովման եզակի ձեւերն են, որոնց յոգնակիներն՝ ընդհանուր ձեւին պէս, միավանկ բառերու համար՝ *էր* եւ բազմավանկներու համար ալ *նէր* մասնիկներ ըլլալէ զատ՝ կան այլ յոգնակերտ տարբեր մասնիկներ ալ, որոնք հոլովման ձեւերն ալ կը փոխեն, ինչպէս.

1.— Կնիկ, կնտէք, էրիկ, էրկտէք, տէգր, տէգրտէք։

Հոլովում.— Կնտէք, կնտոց, կնտոցմէ-մնէ, կնտոցմօք։ Այսպէս կը հոլովուին ազգականութեան պարագայ ցուցնող բառեր։

2.— Աչք, աչւրներ. օտք, օտւրներ։

Հոլովում.— Աչւրներ, աչւրներու, աչւրներէ, աչւրներօք։ Ասոր կը հետեւին մարմնոյ զոյգ անդամներն ձեռք, ականջ, յօնք, ոտք, մատ, ծունկ, եղունգ են։ Ու քանի մը ուրիշ բառեր՝ տուն, դուռ, շուն, տալ, քոյր, մայր են։

3.— Զի, ձիանք, դիւ, դիւանք։

Հոլովում. — Ձիանֆ, ձիանֆներ, ձիանֆներէ, ձիանֆներօֆ: Դիւանֆներէ, Դիւանֆներօֆ:

4. — Տարի, տարեստան:

Հոլովում. — Տարեստաններ, տարեստաններու, տարեստաններէ, տարեստաններօֆ, որուն կը հետեւին, մատնի, գօտի, խավի, եւ տեղ ցուցնող բաներու մեծ մասը:

Բացի ասանցմէ գործածական են գրաբարի մէջ անեզական համարուածներն ու յոգնականացուցիչ *ք*-ով եւ *ց*-ով շինուած բաներն ալ, ինչպէս բաղնիք, բաղնից — հարսնիք, հարսնից — տարիք, տարեց — մօրուք, մօրուաց — ձառք, ձառաց — Շլի, շլից, — օտք, օտաց — աչք, աչից — մեղք, մեղաց — վարձք, վարձուց — վաղ, վաղուց — շատ, շատունց — վաղց վաղցուց եւն.:

ԳՈՐԾԱԾԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐ

1. — Անձնական դերանուն իր հոլովման ձեւովը.

Եզ. — Իս, իմ, իս, ըզմէ, ըզմօֆ: Յզ. — Մեք, մեք, մէզ, մէք, մզմէ, մզմօֆ:

Եզ. — Դուն, քուն, քեզ, քզմէ, քզմօֆ. Յզ. Դուք, ձեք, ձեզ, յէք, ձզմէ, ձզմօֆ:

Եզ. — Էն, էնուք, էնկից, էնօֆ. Յզ. Էնոնք, էնոնց, էնոնցմէ, էնոնցօֆ կամ էնոնքօֆ:

Եզ. — Հինք, հոէն, հոմէ, հոմօֆ. Յզ. Հոենք, հոենց, հոենցմէ, հոենցօֆ:

Յզ. — Մէկզմէկու, մէկզմէկէ, մէկզմէկօֆ:

2. — Ցուցական դերանուն.

Եզ. — Էս-էսի, էսուք, էսկից, էսօֆ. Յզ. Էսոնք, էսոնց, էսոնցմէ, էսոնցօֆ:

3. — Ստացական դերանուն.

Ա. դէմք. — Իմս, իմքնուս, իմքնէս, իմքնօֆս — իմքններս, իմքններուս, իմքններէս, իմքններօֆս:

Բ. դէմք. — Քուվդ, քուվինուտ, քուվնուտմէ, քուվինօֆտ — քուվերտ, քուվիններուտ, քուվիններէտ, քուվիններօֆ:

Գ. դէմք. — Հոենք, հոենինուն, հոենինէն, հոենինօֆք — հոենիններք, հոենիններուն, հոենիններէն, հոենիններօֆ:

Մերք, միրունուն, մերերք, մերիններուն: Ձերք, ձերինուն: Հոենքք, հոենքքնուն, հոենքքիններք, հոենքքիններուն:

4. — Անորոշ դերանուն.

Վա՞վ, վարո՞ւն, յո՞ւմ, վարո՞ւնէն կամ յո՞ւմմէ, վարունօ՞ֆ:

Բ Ա Յ

Մալաթիոյ գաւառաբարբառը գրեթէ միայն երկու լծորդութիւն ունի, որովհետեւ Ա. լծորդութիւնն ալ Բ.ին պէս /h/ կը վերջաւորուի. օր. Սիրեմ = քիրիմ. ուտեմ = ուտիմ եւն.: Իսկ Դ. լծորդութենէն մինակ «քողում»ը կայ:

Ուստի մինակ էական բայը խոնարհելով բառականանք :

Սահմն. եղանակ. — Իմ, իս, է. իք, էք, են :

Անկատար եղանակ. — Էի, էիր, էր. էաք, էիք, էին :

Կատարեալ եղանակ. — Էղայ, էղար, էղաւ. էղաք, էղաք, էղան :

Ապառնի եղանակ. — Պիտի կամ պիտ'ըլիմ, պիտ'ըլիս, պիտ'ըլի, պիտ'ըլիք, պիտ'ըլեք, պիտ'ըլեն :

Հրամայական եղանակ. — Էղի՛ր, մ'ըլիր, Էղէք, մ'ըլեք :

Ստոր. եղանակ. — Ըլիմ նէ, ըլիս նէ, ըլի նէ, ըլիք նէ, ըլեք նէ, ըլին նէ :

Աներեւոյթ. — Ըլիլ. ընդունելութիւն — Էղող, Էղած, ըլելիք :

ԱՆՊԱՏՄՈՒՆՔ ԵՒ ԲԱՐԳՈՒԹԻՒՆՔ

Ան. — Ածան, խածան, հագան, ուզան, վագան :

Անի. — Անուանի, լեզուանի, պիտանի :

Անք. — Ախպրանք, հօրքրանք, տալանք, քուրանք, բամբասանք, ապսպրանք, գովասանք, դատանք :

Եղեն. — Արծթեղեն, բրդեղեն, խմորեղեն, մսեղեն :

Ենական. — Պապենական, տատենական :

Ենի. — Ինչենի, կովենի, վայրենի, հորթենի :

Ենք. — Ամուենք, Բարսեղենք, Մամենք, Փիլօենք :

Է. — Էրկթէ, հողէ, քարէ, օսկիէ :

Էնք. — Մէքենք :

Իկ. — Թաթիկ, մէյրիկ, հատիկ, պապիկ, տատիկ :

Իչ. — Մանիչ, մէրիչ, խոովիչ, նետիչ :

Իք. — Աննելիք, խմելիք, ուտելիք, հագնելիք :

Լիկ. — Պզտիկ, պնիկ, սուրիկ :

Կակ, կեկ. — Խոշորկեկ, հետտկեկ, մեծկակ, լանկեկ :

Կան. — Լական, ծծկան :

Կոտ. — Ամչկոտ, վախկոտ :

Մունք. — Հարցմունք, պատահմունք :

Նոց. — Շննոց, յերդնոց, դրսնոց, ներսնոց, վարնոց :

Ող. — Ուզող, ուտող, բերող, գացող, տանող :

Ոտ. — Խնլոտ, բրդոտ, աղտոտ, ծրտոտ, քարոտ :

Ոց. — Խարտոց, ծամոց, թրջոց, սղոց, քերոց :

Ուկ. — Դնուկ, բանուկ, գողտուկ, էրուկ, նստուկ :

Ուաւք. — Աննուաւք, բոնուաւք, գալուաւք, դրուաւք :

Ութուն (ուրիւն). — Աղէկութուն, գէշութուն, չարութուն, բոգութուն :

Որդ. — Էւելորդ, աշնորդ, պակսորդ, մնացորդ, օղորդ :

Ում. — Բաժանում, հասնում, հատնում, քաղում :

Ուք. — Աւուք, քերուք, կանուք, ժողվուք, հըյրուք :

- Ուն .— Հասուն, մածուն, կակրդուն, էփուն :
- Ուց .— Դեղնուց, կարմրուց, սեւուց, ներմկուց, վաղուց, լեղուց, պտղուց :
- Ուստան .— Իրաւուստան, սուտուստան :
- Չէֆ .— Կարողէֆ, աւուրչէֆ, նախշողչէֆ, ֆերողչէֆ :
- Սքուն (ց-քուն = իվեր) .— Կիրակւանսքուն, հերւնէսքուն, Ասվածածնէսքո՞ւ :
- Վար .— Հայեվար, տանկեվար, դարվար :
- Վարի .— Մարդավարի, ֆաղաֆավարի :
- Վերէ (իվեր) .— Առջօրւանվերէ, երէկւանվերէ, ըռընկվանվերէ :
- Տուֆ .— Աւտուֆ, ժողվտուֆ, ֆակտուֆ, սրբտուֆ :
- Տէֆ .— Ամուտէֆ, ախպրտէֆ, ֆենիտէֆ, դրացնտէֆ :
- Յէ (պէս) .— Էսցէ, էնցէ, էտցէ, սնցէ, տնցէ, ննցէ, հնցէ :
- Յի .— Գեղացի, տնեցի, հասկցի, ֆաղցցի, իզմիրցի :
- Յու .— Ապուրցու, փէտցու, տէրացու, տէրտէրցու :
- Իոր .— Քաղֆոր, հարսնոր, ժամոր, բանոր :
- Իուն .— Ածլուն, բանուն, գողցուն, կոփուն :
- Օնֆ .— Քեառօնֆ, տատօնֆ, քէրգօնֆ, հնֆապապօնֆ :
- Օրսէ (որ ըլլայ) .— Էաբօրսէ, վափօրսէ, յումօրսէ :
- Օֆ .— Մէրօֆ, պապօֆ, աղէկօֆ, էվերօֆ, խելօֆ :

Բ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն

Մ Ա Լ Ա Թ Ի Ո Յ Գ Ա Ի Ա Ռ Ա Բ Ա Ր Բ Ա Ռ Ի Ն

Ա.

Ա-ը բառերու եւ բայերու ներկային վերջը յաւելեալ մասնիկ, իբր *կա, կը, կոր, է, ը, նը*, ինչպէս ասա-ասալ, բանա-բանալ: Եթէ բառը կամ բայը ձայնաւոր գիրով վերջացած է, *ա*-էն առաջ *ե* մըն ալ կ'աւելնայ. օրինակ աս տարիեա — աս տարի ալ. կուգէեա — կ'ուգէ կոր: Յետադաս մասնիկ բայերու, որ խօսակցութեան մէջ կատարեալի կամ անմիջական գորութիւն կու տայ: Զոր օրինակ. կ'երթամա', կու գամա' = Ահա կ'երթամ, ահա կու գամ: Երբեմն վերջնական պատասխան մը տալ կը նշանակէ. օրինակ, չիմ գարա' = Երբեք պիտի չգամ:

Աբա — եղբայր բառի մանկականը

Աբէթ — Այրած կտաւի կտոր, արէթի հոտ — մսելու հոտ

Աբլօ — Աբըլօ — Աբրահամ

Ագի — Պոչ, կետ

Անգահ — Ագահ, որկրամոլ

Ադամա-տարուան — Հին, դարաւոր

Ադլաս — Բեհեզ, մետաքսէ գործուած

Ագոխ — Զհասած խաղող

Ազլել — Ածիլել, սափրել

Ագօֆ աստղիկ — Գիսաւոր աստղ

Ադամամութ — Արշալոյսէն առաջ գոյացած խոր մթութիւն, որուն կը յաջորդէ արշալոյսը: Այն մթութիւնը, որ առտուան դէմ կը տիրէ: Կ'աւանդուի թէ նախամարդը դրախտի փառքէն զրկուած երբ իր բախտը կու լար, սատանան գալով առտուան դէմ կը պատրէ զինք, խոստանալով որ եթէ «ձեռագիր» մը տայ իրեն, ինք ալ անմիջապէս կը վերաբերէ լոյսը. ձեռագիրը կու տայ, բայց իր դարձեալ խաբուած ըլլալը կը հասկնայ, երբ նոյն օրուան ցերեկին կը յաջորդէ վաղուան գիշերը:

Ադըլել — Զգել, նետել, քար եւայլն արձակել: Ըստ Գր. Խանձեանի, արըլել:

Ածնութիւն — Ածանութիւն, առատ տարի

Ածոխֆ — Արծէֆ

Ածոխչէֆ — Նոյն

Ալէմէնըս — Առատօրէն, խիստ շատ, բոլորիս

Ալ — Մերթ երեւելի եւ մերթ աներեւոյթ էակ, որ կ'երեւի ամուսնացեալներու փառասունքը չլմնցած, շիկահեր, սպիտակ, լողակով եւ նիհար:

Ալէմ — Աշխարհք. 1. ընդհ. տիեզերք, 2. ամէն մարդ, ինչպէս «Ալէմ աշխարհ գրտէ հինքը» — ինք ամէն մարդու գիտցածն է:

Ալիգէր — Ներկարարի իւղ, դեղնորակ

Ալիք — Ալիւք

Ալուն — Դեղնագոյն վայրի պտուղ, քթուահամ

Ախնին — Աղջիկ, դուստր (պատանի)

Ախարանուն — Եղբայր-ա-նոյն — (նոյնին՝ փեսային եղբայրը), փեսեղբայր, կնիքահայր (ըստ Կ. Կէզիւրեանի աղբըրանուն): Ամուսնութեան խաչ բռնող

Ախալիք — Աղբիւք

Ախարուկ — Աչքին առաջնակողմեան անկիւնը

Ախպուն — Աղբ, աղբակոյտ

Ակոբ — Հայերէն չգիտցողի մը բով հաց կը նշանակէ: Ակոբ մի տուր ու կորսուի, հաց մը տուր դրկէ

Աղնծել — Աղանձել, խանձել, խարկել, բռնել սիսեռ, սուրն եւայլն, մագերը այրել

Աղնտէկ — Աղեղն-տակ — Աղեղնած. գղած բամպակին այն մասը, զոր լպուտը կը զատէ ճպուտով մը պատրոյգի վերածելու համար: Աղեղով մէկ անգամուան աղնուածը:

Աղող — 1. Լպուտի աղեղ, 2. ծուռ

Աղտ կորուստ — Աղտն ու կեղտը կորսնցնող, ցոյց չտուող — լաթէ նիւթ

Աղօթկում — Աղօթք-կողմ — Աղօթելու կողմ, արեւելք

Աղօս — Աղիւս

Անական — Եփելով անելու եւ ուռելու յատկութիւն ունեցող — արմտիք —

Անուկ — Բազմանալ

Անոտել — Անառ-տ-ել — լաթը լուալու ատեն ձեռքին մէջ անառով շփել

Անտըվել — Յաւին կամ վնասին սաստկութենէն խիստ կերպով զգածուիլ

Ամելիկան — 1. Ամերիկա, 2. Եւրոպական կտաւ

Ամու Հայր — Հօրեղբայր

Ամպար — Ամբար

Ամպակ — Անհամ

Անբան — Անգործ

Անգէտ — Տգէտ

Անդուդին, Անդալեան — Կորստեան վիհը, ուր երթողը ոչ կրնայ լուր դրկել, ոչ ետ գալ

Անթափ — Հաց եփած ատեն, թոնրին բարկ եղած ատեն շուտ թրծող հաց

Անլեզու — Անհարակ, ինքզինք արտայայտելու անկարող

Անծուր — Պահիքի վերաբերեալ — ուտելիք —

Անկան — 1. Ականջ, 2. Շահրակին վրայ իլին ծայրը բռնող կաշիէ գործիք մը

Անկանկախութուն — Անհոգութիւն

Անհալօկ — Ծոցուոր, ծնանելու մօտեցած, յղի — կին —

Անհասկում — Հասկացողութենէ զուրկ, անզգայ

Անժուր — Առանց իւղի պահոց կերակուր

Անկանխույ — Տգրուկի մեծութեամբ բազմոտանի եւ գորշ միջատ մը: Աս

միջատը եթէ մարդու ականջը մտնէ, կը խլացնէ եղեր:

Անկանկաշուկ — Մանկական խաղ մը: «Իրենց նետուած պտուղը, եւայլն առաջ խլողին ձեռքէն յափշտակելու համար միւսները անոր ականջը կը փաշեն ուժգին կերպով մինչեւ որ ձգէ»:

Անկար — Տեսնելու կարողութիւն չունեցող, կոյր

Անկնել — 1. Մտիկ ընել, ուշադրութիւն, 2. ետփնը մտածել

Անկնէ նետել — «Անկնել»ին հականիշը, կարելորութիւն չտալ

Անկուտ — Առանց ստակի, անխելք

Անհարակ — Զգաւոր, աղփատ

Աննուխ — Անանուխ

Աննի — Առանց աղի, անլի, Աննի ապուր կլմանի — Անհամ մարդ

Անորգել — Հայհոյել

Անունն ելած — Անբարոյական, անպատիւ մարդ

Անուն Պակասութիւն — Անպատուութիւն, վատահամբաւութիւն

Անշահ — Անօգուտ

Անպակ — Ամպակ, անշնորհ, անհամ տղայ մըն է

Անպաշար — Անկարող, գործել պահարել չգիտցող

Անխտար — Զափէն աւելի, այնչափ, այնքան

Անվարտի պարոն — 1. Վարտիկ չունեցող, 2. գձուձ աղփատ, տգէտ

Անվլայ — Ան-լուա — չլուացուած, անմաքուր — մարդ եւ իր

Անտագա — (թրք. էնտագէ) — կանգուն ձեռողներու. դերձակներու չափ մը, կանգունէ քիչ պակաս

Անտղան — Այնչափ, այնքան

Անպակ — Ամպակ — անհամ, անախորժ (ուտեստ)

Անդամօք (էլլալ) — Ամբողջութեամբ, բոլոր անդամներով արմատէն խախտիլ. ելլելը (ծառի, ակռայի) եւայլն

Աշել — Աշըկել — Աշել, հսկել, հերթապահութիւն, սպասել

Աշխիլ — Աւրուիլ, թթուիլ, ժողխիլ (կերակուրի)

Աշխարհի մտնել — Կարգուիլ, ամուսնանալ

Աշխըկօք (ըլլել) — Աշխարհ-կ-օկ) — Աշխարհի բոլոր բարիքներովը օժտուած մէկու մը պէս ուրախ ըլլալ. շատ գոհ մնալ

Աշխըքփինը — խիստ շատ. տես եւ Ալէմինը

Աշկապուկ — Աշք-կապուկ խաղ

Աշուրիա — Աշնորիա, հսկել, պահապան, հերթապահ

Աշք — Աշք

Աշունք — Աշուն

Աշք տալ — Մէկուն չար նայուածք մը ուղղելով վնասել, հիւանդացնել

Աշղ — Բնական տաղանդի տէր, երգիչ բանաստեղծ

Աշք-Բերան (չունենալ) — Դիւրին եւ պարզ գործ. «ի՛նչ, թերգութեամբ աշք-բերան մ'ունի»:

Աչեն — Մախաղ, պարկ

Աչից հուլում — Յուռութուլում, կապոյտ ուլում մը որ պզտիկ տղուն որ-
եւէ մէկ տեղը կը կարեն աչի չհանդիպելու համար:

Ապրիմ-չապրիմ — Երիցուկ ծաղիկը, որուն թերթիկները մէկիկ մէկիկ բըռ-
ցընելով իրենց բախտը կը փորձեն տղաք:

Ապուր — Կերակուր

Ապուրցու, ապրցու — Ապրուստ, աղցուած ցաւար ու կորկոտ, որ աշունը
միանգամայն կը պատրաստուի. «Ապրցուի շաղասք գացի՞ք: Ապրցուն
շաղէեա՛ — Ապրցուն կը շաղէ

Առաքիա — Պահանք

Առ է — Եռալու վիճակին է

Առաջուց — Առաջուա՞նէ, կանխաւ

Առջօն — Եռացած ջուր

Առելուն — Աւրուած, ոչինչ, չփոփ, բանի չեկող: «Առելուն-Գրողէն» էլլալ
կ'ըսուի երբ բանի մը տրուած աշխատութիւնը բոլորովին ոչինչը կ'եր-
թայ: «Արել», «Գրող» հին հաւատքէն բան մը ունի՞նք արդեօք:

Առկա — Ակոյ. «Առկան կոյտելիք մարդ է = Շատ խիստ վայրագ մարդ է

Առպա — Շիտակ չեղող, անհաւասարակաշիտ

Առէջ — Զուլհակին մանածը շտկելը, գործելու պատրաստ մանածը:

Առիք — Տանը վրան, առաստաղը

Առնալ Զիտալ — 1. Զհասկցնել, 2. Անտարբեր և պաղարիւն ըլլալ. «Մարդը
հէջ առնալ չէ տվեր»

Առջնեկ — 1. Անդրանիկ, առաջին ծնունդ, 2. Նոր հարսին առջելը կենա-
լով՝ առաջնորդող կին. կնիքամայր

Առնվել — «Առնալ չտալ»ին հականիշը — Սրդողիլ

Առջելը (էլլալ) կամ համբան կտրել — Յուդկահարութիւն

Առցուսք — Մետաղները մանոյցով իրարու հետ միացնելու գործողութիւնը

Ասք-տակ — Ազգատոհմ, «Ասք-տակը բնտոհմա»

Ասք — Հաք, երկաթի կամ պղինձի խուք տալ

Առջետ — Խօսքը շուտ հասկցող. հախանձոտ

Առվու — Գետակ, գետ

Ասպ — Շրիցուած չուան, որով սանտրներու ատամները կը միացնեն:

Ասեղ — Ասեղ

Ասղ — Ասողիկ, բախտ. «Ասողը բանուկ է». բախտը յաջող է

Ասված — Աստուած

Ասվածած — (Աստուածածին), վերափոխումն Ս. Աստուածածնի

Ասղըտար — աշտան

Ատկտուք — Յատակը մնացած — դիրտ, մրուր, եւն.

Արվու — Առու

Արտը վարտկենել — Խայտառակել, առակ նշաւակի ընել

Ատորնալ — Արտորալ, անապարել

Ատո՛րֆ — վերինին (Ատորնալի) հրամայական եղ. «Արտորցե՛՛ք»

Արախի — Օղի

Արախնին — ձերմակ կտաւէ շինուած գլխարկիկ, պարսկերէն «արագչին»
բառէն

Արայեղ — Զոդաբարձ խեչ որթոյ. որթատունկին ճիւղերը վրան բարձրա-
ցընելու համար մասնաւոր շինութիւն. որթոց. (ասմալըֆ)

Արայիշել — Պղնձեղէնի եւ այլ խորտուբորտ տեղերը մկրատել

Արգակ — Արեգակ, արեւ. Շագգըմ արգակ — բարկ, պայծառ արեւ

Արգկել — արեգակ-ել — Որեւէ բան չորցնելու համար արեւուն տակ փռել

Արեւցաթ — Արեւծագ. արեւուն ծագած, ցաթած կողմը

Արնել — Անձրել

Արկայի աղտ — Բոլորովին աննշան շահ

Արկայէ (ըյնիլ) — Արեւու տակ փռուած ցորենին չորցած ըլլալը հասկնալու
համար երբ ակոսայով կը փորձուի, զննուի, (արկայէ ընկեր է) կ'ըս-
ուի. աղէկ չորցեր է

Արմաղան — Օտար երկիր՝ մասնաւորապէս Երուսաղէմ գացողներուն բերած
նուէրները:

Արպա — Պարապ ամանին կշիռքը. թրֆ. տարա

Արպանֆ — Ապրանֆ

Աւագան — Եկեղեցւոյ Ս. Աւագանը

Աւել (էվել) — Դարձեալ, նորէն, կրկին անգամ: «Աւել եկաւ» — նորէն եկաւ

Աւլուֆ, Աւլտուֆ — 1. Աւելին հաւաքած աղտոտութիւնը, 2. Աւելու գոր-
ծողութիւնը

Ափսոնել, քովել — (Թրֆ. *էֆսունէմէք*)

Ասլը տակը — Ազգատոհմը

Բ.

Բագմանալ — Բարկանալ, գայրանալ, շատնալ

Բաժնուիլ — Եղբայր եղբօրմէ բաժնուիլ, գատուիլ

Բանալիր — Բանալ — ալիւր — Խմորը ձեռքին եւ թիակին չկաշնելու համար
գնտել եւ կողելու ատեն գործածուած ալիւր

Բագմատ — Բթամատ

Բալչի — Բանալի

Բալավար — Բարաւար, բարաւոր

Բալուգայ — Նաշիհէ շինուած մանկանց ապուր

Բակ — Աւերակ տուններու բաց գետինը, տեղը

Բալըֆել — Պահուել

Բալըֆուկ — Մանկական խաղ մը, պահուրտուֆ խաղ

Բահիլ — Գետինը բահով փորել

Բահուր — Բահ բահող, մշակ

Բադադ — հուլիս, մադաս

Բադարջ — Լաւաշ

Բադլա — բակլա

Բանգութու — Բան-գիտ-ոց — Բանգէտ, բանիմաց — հեգնական առումով
իմաստակ

Բաննար — Բանջար

Բանուած — Նկարուած, գործուած

Բանուկ — 1. վարուն նամբայ, բազմյանախորդ փողոց, բաղնիք, կրպակ,
խան, եւայլն: Շարունակ գործող. բանուկ ջաղացք — միշտ պարապ
չկեցող, շահաւէտ ջաղացք

Բան — հօսքին մէջ պակսած բառին օժանդակը — (թրք. «չէ») — ինչպէս.
«Բերիսնէ՛ բան երէ», բերելու որ ըլլաս... ըրէ. — Տես եւ «իրք»

Բանպակ — 1. Բամպակ, 2. ներմակ՝ նմանողութիւն, ծառերը ներմակ բան-
պակ կտրեր են — ծաղկեր են

Բանտ — կարծերու շղթայ եւ մանածէ շինուած բարակ կապ

Բանտակ — կապոց. կէս բեռն փայտի. մէկ կողմի կապոցը

Բանտեղ — Գործատիրոջ տունը ուր վարպետները կ'աշխատին

Բանտոտել — Մեղմօրէն, հարեւանցի աշխատիլ

Բանտուն — Գործաւորին կամ արհեստաւորին իր տան մէջ բանելու յատուկ
տեղ

Բառ — 1. Բեռ, 2. ծանրութիւն. «կոյքնին դմակը հոեն բառնէ»

Բարակցաւ — Հիւծախտ — (թրք. իննէ մարագ)

Բարեֆօ — Գոնէ (թրք. պարէ)

Բարեւագիր — Ընտանեկան, սովորական նամակ

Բարեւբոնել — Բարեւելու համար ձեռքը կուրծքը կապած կենալ

Բարկ — Սաստիկ վառած կրակ

Բարկնալ — Ինքզինք բանգէտի տեղ դնել

Բարտի — Ծառ — գաւազ —

Բեղկ — Բողկ

Բէօղկ — Բողկ

Բերան — Հեղ, անգամ. ինչպէս «բանի բերան քօթուեց»

Բերանփոխ — Իւրով կերակուր ուտելէ վերջ, երբեմն պահի կերակուր ուտ-
ուելուն կ'ըսուի:

Բերբեր — 1. Փրփրեմ. անմեռուկ, 2. Արբշիտ. «Խմեր, բերբեր եղեր է»

Բերան պարպութուն — Հայհոյութիւն — (թրք. սօշ սօղաղլըք)

Բերնդէկ — Բերան-կապ — Խուրձերու, պարկերու բերանը կապել կամ կա-
րելու կապ

Բերնփոխ — Սովորական ուտելիքներուն հետ կերուած որեւէ ուտելիք

Բերնուկ — Բերանէն դուրս տրուած պատառ

Բերնի առիք — Քիմք

Բգեգ — Իշամեղու

Բգֆտել — Յօշոտել

Բըթ—Բըթ — Կաթելու ձայն (անձրելի)

Բթակ — Զահրակին այն մասը ուսկից մանեղը անցնելով կը դարձնէ :

Բթակարան — Կիներու առեղծուածային խօսքեր որ ջահր մանելու **ատեն** կ'ըսեն իրենք իրենց

Բթները բռնուիլ — 1. Խօսիլ կամ պատասխանելու **ատեն** տատամսիլ . **ան-**
կարողութիւն ցոյց տալ . 2. Բարկանալ , գայրանալ

Բթիկ-Բթիկ (ըլլել) — Վերինին պէս

Բերօն — 1. Պատահաբաղ , 2. Կողուած հացին փայտէ նկարիլը

Բիլաւ — Պղնուրէ կամ բրինձէ շինուած կերակուր

Բլորուկ — Բոլոր-ուկ — Փայտի դէգ . խարոյկ , որուն շուրջը բոլորելով **կը**
գուարանան տղաք

Բին — Եղունգներուն տակ պատահած հիւանդութիւնը , որ վերնամաշկը **պա-**
տըռտելով կը ցցուի եւ կը ցաւցնէ . 2. Խառնածին , անհարազատ **ծը-**
նունդ

Բխերիկ — Բուխերիկ , ծխնելոյզ , ծխհան

Բնակրել — Մակաբոյժ միջատներու բնակելու ձեւը . «Լաթին մէջ օջիւ **մը**
բնակրեր էեա»

Բշտատել — 1. Բշտիկները հանել . 2. Վէրքը պատառել , ծածկել

Բողոզ հեծնոզ — Վհուկ կին :

Բոհբոհը սիրոզ — Շողոմումէ եւ շաղփաղփութենէ ախորժոզ

Բոշա — Գնչուի բութիւն ունեցոզ կին :

Բունկալ — Բոյնին մէջ մնայուն հաւկիթ , որուն վրայ նստելով կ'ածէ **հաւը**

Բորֆ — Բուլֆ համաստեղութիւնը (թրֆ . *Իւլկեր*)

Բորոտ — Բողոքական իմաստով գործածելի : Աղտոտ , վարակուած

Բուր — 1. Դդմենոյ տունկին ցօղունը , 2. Եակուզ կեղեւ

Բուլֆ — 1. Հով , 2. Արտաշնչեալ օդ , 3. Քուրայ

Բուլվառ — Բուրվառ , ծխանոց

Բուրդ-կախ — Ծուռ գաւազանիկ , որուն վրայ ներկուելիք բուրդը **կծիռ**
դնելով կը կախէին կարասին մէջ :

Բուրդ-Չարբոց — Բուրդ գրգռելու մասնաւոր գաւազան

Բուրդ աղնել — Ակամայ նուագել : Երբ նուագածուններ անախորժ եղանակներ
ածեն , կ'ըսեն «Բուրդ կ'աղնենա»

Բուրդ տալ — Տես «Մօրուքը խնդալ»

Բռնուկ — Յորենին մէջ գտնուած ոսպի մեծութեամբ դառն հունտ մը (թրֆ .
տութալդա)

Բսնիլ — 1. Բուսնիլ , 2. Կատարուիլ : «Գործը ըսաւ» գործը լմնցաւ , **կա-**
տարուեցաւ

Բսոր — Մանրուք հոդի , շաքարի

Բրդիկ — Կտրտած լաթի կտոր

Բրդխտել — Գգել , բգֆտել

Բրդոն — կտոր. բրդոն բրդոն = բգիկ բգիկ

Բրինձ — Բրինձ

Բրչեֆլի — Ստեպղին

Բողկ — Ուտելիֆ կծու բանջար

Բողոզ — Բողոզ, հողէ աման — Քիւփ —

Բքքք — Կորկոտ, ալիւրէ եփած կերակուր

Գ.

Գադա — Ճերմակ ալիւրէ եւ իւղէ շինուած նաշխուն չոր, ամուսնացեալ օրիորդի մարանց տունէն կը տանին կեսրոջ տունը, բաշխելու համար:

Գադաղֆ — Դագաղ

Գալ — Գալլ

Գալիֆ — Արկած, փորձանք, օր. «Գալիֆ էկաւ», փորձութեան ենթարկուեցան:

Գաղանտ — Գանգատ

Գաղնտել, Գանտել — Գանգատիլ

Գանտ — Գերեզման (Գագաթա՞ն արդեօֆ)

Գարեկ — Աչֆի կոպերուն վրայ երբեմն ելած մանր ուռոյց, որուն վրայ բույ կապելով կ'անցնի

Գաւալակ — Գրաւանակ, կերակուր ծածկելու յատուկ մեծ սակառ. — քէկ, միւսէպպէ — : Եղէգով շինուած խոշոր սէլէ:

Գեղ — Գիւղ

Գեղացի — Գիւղացի, ոչ կրթեալ

Գետնագետին (ըլլել) — Աօթահար ըլլալ, ամչնալ

Գերեկնալ — Գերի ըլլալ կամ իյնալ, գերիի պէս աղաչել, խնդրել

Գերեզմեր — Գերեզմանատուն

Գէշնալ — Գէշանալ. գծտել

Գերֆշտալ — Զգայուն, ձգատել

Գիր — Նամակ, գրութիւն

Գլխաւէր — Էրիկ, այր, ամուսին

Գլխիբաց — Գլուխ — բաց — Գլուխը բաց, առանց ծածկոյթի

Գլխիլ — Զգլխել, լեննալ

Գլխնոց — Գլուխ-նոց — գլխարկ, փէս, քաղիկ

Գլխվար — Գլուխ-վար — Գլխահակ, գլուխը դէպի վար, հակառակ կողմը հակած

Գլխու ծեծանք — Նախատինքի, կշտամբանքի առարկայ

Գլօխ — Գլուխ, կատար, բարձունք, գագաթ

Գլօխ (էլլալ) — 1. Կատարել, լրացնել. 2. Լաւն ելլել

Գլօխ չունենալ — Զախորժիլ, չսիրել

Գլտրել — Գլորել

Գլտրպնիկ — Մանկ. խաղ մը: Գետինին մէկ բարձր տեղէն կը գլորեն սալոր,

կադին կամ ընկոյգ. միեւնոյն կէտէն վերջին գլորուողը ուղղակի երբ
երթայ եւ առաջիններէն մէկուն կամ միւսին դաշի, խաղը շահած
կ'ըլլայ

Գլօղը մեծնալ — Յանցաւոր եւ կասկածելի նկատուիլ, հպարտանալ

Գնասք — Գնացք, ընթացք, վարկ, բարք եւայլն

Գոռ — . Բաղնիքի մէջ տաք ջուրի ընդունարան, ուր ջուրը լեցնելով կը ցօղ-
ուեն: 2. Սատակնոցի քար

Գոռգոռտատա — Ուրուական մը կամ երեւակայական տարեց մէկը որ ամ-
պերուն վրայ նստած կը գոգոցայ, կ'որոտայ:

Գովիլ — Գովեստ տալ: 2. Մեռելի վրայ լալ, կոծել

Գործելի — Յրդիի ածուխ

Գուռ էրէս — Տխրադէմ եւ ժանտատեսիլ մարդ

Գուրթա — Վարունգի համով ներմակ երկայն բանջարեղէն

Գրողը (հնդտալ) — Որեւէ պատմառաւ մէկուն անակնկալ ցնցուիլը տեսնե-
լով կ'ըսեն «Գրողը հնդտաց»: Գրող — հոգի առնող

Գօռնոց — Այլագգիներու գերեզմանատուն

Գօնտալ առնալ — Այլագունիլ, գունափոխուիլ

Գօռալ — Մուրալ. գործածութեան ատեն «մուրալ»ը կը նախադասէ, ինչպէս
«մուրայ գօռայէս»

Գօտի արձակ — Գօտի — արձակ, առանց գօտի կապելու, հականիշ «գօտե-
պինդ» են

Դ.

Դադրել — 1. Դադրել, 2. Դիմանալ, դիմադրել, 3. Սպառել

Դադրուկ — Տոկուն, դիմացկուն

Դաժա — Նոր, դոմդաժա — նոփզնոր

Դախդեղ — Տափդեղ, կծու

Դախդեղել — 1. Կցուեցնել, 2. Վնասի ենթարկել

Դահեկ, Դայեկ — Դայեակ

Դահին — Ոխերիմ, չարախանձ, գլխատող

Դահնայ — Աման լուանալու ջնջոց, ձեռնարքայ

Դանակ — Զմելի

Դանկտել — Դանակոտ-ել — Դանակով զարնել, վիրաւորել

Դաշ — Կեանք, շունչ, կիները երբ մէկուն անէծք տան կ'ըսեն «Ասված
դաշը կըյրէ»

Դաշնել — Բազմութեամբ ցրուիլ, արձակուիլ. օր. «Շէննիքը շուկայէն դաշ-
նեցան»

Դաշոն — Տաշտ, խմոր շաղելիք աման

Դապլել — Տապալել, գլորել, կործանել

Դապլեցնել — Տապալել, միւսը իւրին մէջ եւ պտուղը շիրէին մէջ խառնելով
յագեցնել

- Դապլէ դապալ — Թաւալ գլոր
 Դաւ — Դադձ, վայրի անանուխ
 Դատ — Դատաւոր, տե՛ս եւ պէղատու
 Դատանֆ — Աշխատութիւն
 Դատանջօֆ — Աշխատասէր, փութաջան
 Դատաւոր — Աշխատասէր, փութաջան
 Դատել — Աշխատիլ, յոգնիլ. օր. դատեցաւ, դատեցաւ, քարը տեղէն չկըր-
 ցաւ հանեց, յանցապարտ հանել
 Դարպաս — Կառավարութեան պաշտօնատեղի
 Դարտակ — 1. Պարապ, փուն, 2. Եղէգէ փող, որուն վրայ գործուելու մա-
 նածը կը փաթտեն
 Դարտկել — 1. Պարպել, սնամէջ ըլլալ, 2. Քսակին, ամպարին տունին եւնի-
 մէջ բան չմնալ, աղֆատանալ
 Դարցըված — 1. Իսլամութիւնը ընդունող քրիստոնեայ, 2. Դարձուածք,
 փոփոխութիւն
 Դպչա — Հիւանդութիւն մը որ կապուտցնելով կը մեռցնէ իր գոհը — մանկիկ
 Դգալնոց — Դգալ դրուելիք փայտէ կահ
 Դդմել — Խորշումիլ
 Դեդ — Ընչախոտ. քթախոտ (թրք. *էնֆիլէ*)
 Դեդնուց — Հաւկիթին դեդին միջուկը
 Դեդնութուն — Դեդինցնող հիւանդութիւն
 Դիյավար — Դելահար
 Դերկ — Թորիչին պարունակածին չափ թորելի
 Դդասգան — Տղածգան, նորածինին մայրը: Ըստ Գր. Խանձեանի դդասկէն:
 Դերվեր (էնել) — Որոնել, առարկել, յուզել խնդիրը
 Դպցնել — Նետը, գնդակը, քարը ունի մպատակակէտին զարնել, դիպեցնել
 Դողդողան — Դողդոջուն
 Դումդոս — Շիփշիտակ. «Գործը դոս է» — կարգին է
 Դուդում — 1. Դդում, 2. Անկսոյ, անխելք
 Դուն — Դուն
 Դունչ — Կգակ, թուշ
 Դունել — 1. Թելքել, հարթել, 2. Ապաֆինել
 Դոդ — Տենդ, ջերմ
 Դոռ — 1. Դուն, 2. Տունտեղ: Դոռն կղպուի = դունդ գոցուի, չփանա
 Դախտալ — Դորդել
 Դօդա — Բակ, գաւիթ — ըստ Գր. Խանձեանի՝ դորդա
 Դրսվորցի — Պանդուխտ, օտարական
 Դօդօն (թօփել) — Դոնէ դուն մուրալ, պտուղները ոչնչացնող որդեր հա-
 լափել
 Դօնս (էլլալ) — 1. Բնական կարիքը տեսնել, 2. Պանդխտանալ

Ե.

Եաբ — Երբ, ինչ ատեն

Եաբու — Երբոր

Եառ — Ոռ, Երաստան, Նստոց տեղի

Եատ — Ետ: Եատկը, Ետքը, յետոյ

Եաց — Վեց: Օր. Եաց կեդեաց, առսունը Եաց = Վեց անգամ Վեց, երեսունը Վեց

Եացծու — Թրք. եաթսը — ննջման ժամ: Գիշերուան ժամ մէկուկէս

Եէրֆել — Ներֆել, տակ

Եէրկսել — Ներֆսել, մարմնոյն ներքին մասը, սիրտ

Եէրեկ — Սաղմ: Եէրեկը բանիլ — Սաղմնառութիւն, երեկ

Եդրուֆ — Մսացուին իւղային մասը

Եու, Եուր, Եուֆ — Չայնաւոր գրերով վերջացած բառերէ ետք — որ. օր.
կ'առնա եու, Էսի եուր, ֆակէ եուֆ = կ'առնէ որ, ասիկա որ, ֆակէ որ

Եօթնախար — Մեծ արջ համաստեղութիւնը

Եօթն օտար — Բնաւ ազգակցութիւն չունեցող, Եօթը ճիւղէ կամ պորտէ
դուրս եղող

Եէկին — Սաստիկ

Ետքը — Վերջը

Զ.

Զագար — Զագար

Զագաղաղա — Մեծ, խոշոր, տարիփոտ աղջիկներ

Զահնայի հանդպիլ — Արկածի, վնասի հանդիպիլ

Զաղել — Աւրուիլ կերակուրի — տկարանալ մարդու

Զարգարդար — Ծաղկագարդ

Զրգուալ — Պառապ տեղը խօսիլ, անիմաստ խօսիլ

Զարփան — (թրք. Սաֆրա), մաղձ

Զէնել — Զարնել, ծեծել, սպաննել

Զէնէզէնէ — Կոիւ, բաղխումն — գէնֆի

Զլաբել — Շտկել, յարդարել

Զլափվուն — Ողորկ, յղկուած, սրբատաշ — ֆար, Էւն.

Զմփրի — Եղեամն

Զմնդոտել — Տե'ս. կոմատոտել Էւն.

Զուրցնել — Խօսեցնել, հարցափննել

Զուրցուել — 1. Բամբասուիլ, 2. Բանակոուիլ, 3. Համբաւուիլ, անուանա-
ւորիլ

Զումգուղ — (թրք. եումրուգ) կոուփ

Զոալ — Իշուն գոալը

Զրգուալ — Պառապ տեղը խօսիլ, անիմաստ խօսիլ

- Զրբել — Սրբել, մաքրել
 Զրգա — Նիգ, պարզունակ, շաղակրատ
 Զրգել — Բոնկցնել, արծարծել — կրակը
 Զոբպա — Հաստ գաւազան, բիր
 Զօղնա — Սողնակ, նիգ — դրան
 Զօպի — Գիրուկ մարդ
 Զօմպա — Երկար գործիք կլոր սեպաձեւ, որ ծակուելիք բան մը խարագա-
 նով կամ գոմպայով կը ծակուի:
 Զօղնեկ — Նեղկեկ, անցուկ — տուն եւ դուռ
 Հոմպըլամիշ (ընել) — Փարթամ կեանք վայել

Է.

- Էգի — 1. Այգի, 2. Պարտէզ, ծառաստան
 Էգմել — Ճգմել, տրորել (թրք. *էգմէլ*)
 Էլլալ — Ելնել, կայնիլ
 Էլլօր (օլլօր) — Օրօր
 Էհ — Էհ: Էհ պէլֆի Էդպէս Է = Էհ, կարելի է այդպէս Է
 Էնել — Ընել, վնասել: Էնողը կը գտնայ = Ընողը — չարիք եւն. — կը գտնէ
 կը վնասուի
 Էն — Անի, անի, անիկա
 Էնի — Ան, անի, անիկա
 Էնիկի — Ան, անի, անիկա
 Էդաժ — Բոլոր, համայն, ամէն, լմնցած
 Էն, Էնկի, Էնկիւ, Էնկիւնի — Է'ն, գերիվեր:
 Էնպահըս — Անմիջապէս, ընդփոյթ
 Էխթել — 1. Յաղթել, 2. մէկու մը յանցանքը վրան հաստատել: Ըստ Գր.
 Խանձեանի Էխտել:
 Էմէ — Հասկցար: Գնաուֆէկօ, Էմէ = Գնա եւ եկուր, հասկցար:
 Էյնալ — Տես, ըյնել, իյնալ
 Էնդին, Էնդիդին — 1. Միւս երեսը, կողմը, 2. Հանդերձեալին մէջ: Ըստ Գր.
 Խանձեանի Էնդիդէմ:
 Էշխէն — (թրք. *էշխէն*) Խաւարծի, վայրի թթուաշ բոյս մը
 Էշկնտում — Ս. Սարգսի չորեքշաբթին Էշերու մազը կտրելու սովորութիւն:
 Այդ օրը կ'ըսուի թէ Ս. Սարգիս իր բուռակը կնտած է
 Էշնալ — Իջնել, գիջանիլ
 Էնցէ, Էտցէ, Էսցէ — Այնպէս, այդպէս, այսպէս
 Էս, Էսի, Էսիկի — Աս, ասի, ասիկա
 Էջըցնել — 1. Իջեցնել, 2. Զիջումն
 Էստին, Էստիդին — 1. Այս կողմը, 2. Այս աշխարհը
 Էտինք — Թուրքերու կէսօրի եւ իրիկուան միջոցի աղօթքը

էնտկոդ — Լետ-ն-կոդ — Թոնիրին մէջէն ետքը կոդուած, փակցուած —

հաց: Ըստ Գր. Խանձեանի էտնկոդ

էւել — Աւել: Ըստ Գ. Խանձեանի էվիլ

էվել — Աւելի

էվեր — Աւեր, աւրուած, գէշ, աղէկին հակառիշը

էտինֆ — կէսօրէն վերջ ժամը 3-5ի ժամանակները

էրեսչրկօֆ — Երեսի ջուրով, անեղծ, անաղարտ

էրեսկվար — (Երես-ֆ-ի-վեր) Երեսը դէպի վար, Երեսի վրայ, (թրփական

էկազիւն գույու) անկատար թողուլ

էրէս ծածկուկ — Երես-ծածկ-ուկ — Երեսի ծածկոց, ֆօդ

էրեսել — Լաթին նախ Երեսի նիւթը կարել (թրփ. *իւզլէմէք*)

էրես էլլալ — Ամօթն ու պատկառանքը թողուլ, ըմբոստանալ

էրիկնիկ — Այր կին

էրեսկրերֆ — Ըրդակն հինուելէն ետք, մէջ լեցնել կարով:

էրեսկրուֆ — Ոտնամանին կրունկին ետելը

էրկաթ — Երկաթ

էրին թարախ — Հարստահարութեամբ դիգուած (հարստութիւն), յոգնութիւն

էրնտէր — (Արիւն-տէր) ոնրագործ, մարդասպան

էրվալ — Երեւնալ, յերեւան գալ

էրուկ — Այրուկ, այրող, տաֆ — կերակուր, ջուր եւն.

էրուկուլ — Բաղանեաց ջրամբարին առջեւի սալայատակը որուն տակէն կ'անցնի հնոցին մուխը

էրին ֆար — Կարմրագոյն հատաֆար, պզտիկ տղաքը ֆար նետելէ զգուշացրնելու համար, ֆարը ցոյց տալով կ'ըսեն. «Ամա՛ն, ֆար չի նետես հա, մէջը Էրին կայ»

էրեշտէ — Խմորէ շինուած տեսակ մը ժահր.

էրկան — Երկայն

էրկինֆ — Երկինֆ

էփ — Եփելու աստիճան տափցած — ջուր —

էփուն — 1. Փորձառու մարդ, 2. Դիւրաւ եփող — արմտիֆ —

էփել — Եփել, եռացնել

էֆտի — Դատարկապորտ, սլնֆոտ, լկտի

էրնէկ — Երանի

Ը.

Ըգմօֆ — Իմ միջոցաւ. ինձմով

Ըժօֆ — Ուժեղ, կարշնեղ, ժիր, եւն.

Ըմար — Համար, վասն, օր. Հոէն ըմար = իրեն համար

Ընկէգ, ընկոգ — Ընկոյգ, ընկուգենի

Ըղրկել — Ուղարկել, դրկել
 Ըղունկ — Եղունգ
 Ըղուր — վասն, համար. օր. Ընծի ըղուր = ինծի համար
 Ըմպեկ — Ըմպակ, թորանոց, թորիչ
 Ըմպեկէն ֆաշուած — Թորիչէն հանուած բարկ — օղի
 Ըյնիլ — 1. Իյնալ, 2. նուաղիլ, մարիլ
 Ըռնկուն — Իրիկուն
 Ըռնկունոյ — Իրիկուն-ւ-նոյ, Իրիկունան հաշ, ընթրիք
 Ըռոզուել — Զետեղել, բովանդակել
 Ըսլըպօֆ մը — Կամաց մը
 Ըսկարա — Կասկարա, եփելու աման
 Ըսուչ չըսուկ — Առանց առաջարկելու, հարկ, անհրաժեշտ
 Ըստկել — Յստկել, մաքրել
 Ըսմունֆ — Զրոյց, խօսք, ասացուածք, ուսում
 Ըրդա — Ասեղնագործելիք — կարուած կտաւ —
 Ըրըպկեր — Կարասին մէջ լուծուած լեղակի ջուրը չաւրուելու համար, տըր-
 ուած կրախառն բուրբի գործողութիւնը:

Թ.

Թագաւէր — Թագաւոր: Երկնաւոր թագաւէրս դոն հասնիս
 Թակնել — 1. Թակողել, թակով ծեծել. 2. Սաստիկ ծեծել
 Թակֆար — Սալ — ֆար — մը որուն վրայ թակով կը ծեծեն
 Թաքախ — Թաքաւ, տիղմ, — շատ անգամ — «մեզ-թաքախ»
 Թախտայ — Հեռուներ
 Թաղար — Ներկարարի կարաս
 Թաղել — Անթեղել. օր. «Օհաղը կեսէրեցմէ թաղեցի»
 Թանթոդ (թանթադ) — Թաղանդ, մկանունֆ, կակուդ կարմիր միս
 Թապիել — Թափուրով ցորենը ֆարէն եւ ուրիշ բաներէ գատել. (թրք. **թէ-
 պիւրլէմէկ**)
 Թարխանա — Կորկուտ: Յորենի հատիկները մածունով չորցուած թանապուր
 Թէփիլ — Թափիլ
 Թեւաւորել — 1. Թեւ առնել, թռչելու աստիճանին գալ, 2. Ուժաւորիլ, կազ-
 դուրուիլ
 Թեւել — Կարծը թեւը անցնելով՝ լրեցը կերցնելու համար վեր վար սրսկել
 (թրք. **Գոլլամադ**)
 Թերխաշ — Կէս եփած, խաշած — հաւկիթ —
 Թեւը (ֆաղել) — Շոյել, բարկութիւնը իջեցնելու համար համոզական խօս-
 քերով, մեղմիւ վերաբերուիլ հետը:
 Թեւ-լաթ — Օրօրոցին մէջ երախային թեւերը կապելու լաթ:

Թժկոել — Թոնկոել, մագի, մանածի, մետաֆսի քելերուն իրարու խառնուիլը :

Թէգնիֆ — Տանտիկնոջ գործ տեսած ատեն քելը անցուցած կտաւէ քելնոց

Թէլ-թայ ընել — կարգի բերել, ամէն բան տեղը դնել

Թէլֆ — Թիրտ, մնացորդ

Թէրթիշ — Թարթիշ, արտեւանունիֆ

Թէթ — 1. Թաթ, 2. 25-30 սանթիմ երկարութեամբ շինուած մասնաւոր փայտ մը, որով վարժապետը աշակերտը կը պատժէ ափերուն մէջ զարնելով. «Փալախա»ին հետեւակը

Թէփել — 1. Թափիլ, կաթիլ, 2. Ակամայ դրամ վատնել, մսխել. օր. «Մարդը անկարեւոր շատ ստակ քէփեց»

Թեֆնիլ — Երես չտալ, նախատել

Թել — 1. Թել, 2. Փետուր, մագ, աղուամագ

Թեփուկ — 1. Թափող, քափքփող, բան մը պահել, ամփոփելու անկարող — կին —, որուն կ'ըսուի նաեւ «թեփուկ շուշան» : 2. Ամանէ եւ ձեռքէ ինկած հատիկ, փշրանիֆ

Թթխմէր — Թթխմոր

Թիւ — Որովայնի (անձայն) փուֆ

Թիւրֆի — Թուրֆերէն խաղ, մանիֆ

Թիփ — 1. Թիփ, 2. Ոյժ, Թիփքլըրի = ուժաթափ ըլլաւ

Թմալ — Կլորտիկ, աղուոր : Թմալ քմալ զաւակներ ունի = Կլորիկ սիրուն զաւակներ

Թլֆիլ — Թուլնալ, մարիլ, նուաղիլ, ընդարմանալ

Թորթ — Աւելցուֆ, մրուր

Թորվել — 1. Լափել, 2. Ուրիշին իրաւունքը իւրացնել բռնութեամբ եւ անիրաւութեամբ. օր. «Քրդուն հաֆը քորվեց»

Թոլ — Թոյլ, մեղկ

Թոռքոռ — Թրթուր

Թոմիլ — Կծկտիլ մնալ

Թուք — Թքենի

Թուր-դանակ (խաղալ) — Սուրերով իրարու վրայ յարձակիլ

Թուլիկ — Փոքրիկ պարկ, մախաղ, Տոպրակ մը որ հին ատեններ դպրոցական տղաք իրենց պիտոյքը մէջը դնելով ուսընդանութ շեղակի կը կախէին

Թունչ — Թուշ

Թնկր — Ուշ եփած մսի կամ բանջարի կ'ըսուի

Թոմիլ — Թմրիլ, խամրիլ

Թսթսալ — Տկարութենէն քը'ս քը'ս ձայն հանել

Թսթան — Փուֆ արձակող, անարգ — մարդ —

Թոմալաղ (դառնալ) — Գլխիվար քաւալիլ, ճախրել

- Թռակնալ — Բռակնալ — Բռկոտն ըլլալ
 Թռփտիլ — Թռփվել, սրսկել
 Թրիֆ — Կովու աղբ, ֆակոբ
 Թօռել — Որեւէ առարկայի խոնաւութեան ազդեցութեամբ ջրոտիլ, քրջիլը
 Թրջոց (դնել) — Ընդեղէնները կակղացնել եւ լաթը աղտոտութիւնը դուրս
 տալու համար ջուրը դնել, քուրջ
 Թռչել — Յանդիմանել

Ժ.

- Ժահրէ — Խմորէ շինուած մանր գարիի մեծութեամբ ցաւար, որ իւղով տապ-
 կելով, փիլաւի մէջ կը խառնուի — անուշահամ —
 Ժանիֆ — Դէմֆ, երես
 Ժանկ — Ժանգ, ժանկոտ = ժանգոտած:
 Ժանկոչ — Ժամկոչ, տնտես
 Ժանրա ժարժա — Թելահայս (շայրիէ)
 Ժամըկայնել — Աղօթփի, ժամերգութեան սկսիլ
 Ժածֆ — Շարժ, երկրաշարժ
 Ժառանգ — Վայելում, մեղօֆ պսակի համար կ'ըսուի: «Ժառանգ չեն առնուր»
 Ժարմաղ — Շարմաղ, մաղերու էն մանրամաղը. ալիւր մաղելիֆ բարակ մաղ
 Ժողովովֆ — Ժողովել, հանգանակութիւն: Ըստ Գր. Խանճեանի՝ ժողվել

Ի.

- Իվիրտը մըտնալ — Համոզել
 Իրաւուստան — Շիտակը (խօսիլ)
 Իրֆունպէս — Անոր պէս
 Ի՞նչ է — Ինչո՞ւ, ի՞նչ բան է
 Ինչքս — Ինչպէս
 Իշպէս — Ինչպէս
 Ի՛շնամ — Ինչ գիտնամ, ինչ գիտեմ, խելֆս չի հասնիր
 Իշու բրդոն — Անարգ, մակդիր, տխմար, յիմար եւայլն
 Իշու հակիթ — Անարգ մակդիր, տխմար, յիմար եւայլն
 Իշու հրեշտակ — Տգէտ, անկիրթ, յիմար
 Էրկան անկան — Տգէտ, անկիրթ, յիմար
 Իշուսաֆ — 1. Իջուածֆ, իջնելու կերպը, 2. կաթուածֆ
 Իշու դրախտ — Բանտ, զնդան
 Իպոպոպ — Յոպոպ, (իպոպոպ ֆեառի սանտրըդ բաց...)
 Իս — Ես, Իս ու դուն = Ես եւ դուն
 Իրիսկին — Քահանայի կին, տիրուհի

Իրկ — Խօսքին մէջ պակասած բառին օժանդակ, տե՛ս «բան» եւ «էնի» . (թրք. շէյ, մէտարը քէլամ)

Իրաւբան — Պատշան, վայելուչ (թրք. «ըէվան»էն) . իբր ասացուածք կ'ըսուի «Ասի հրէի իրաւաբան է»

Լ.

Լաբա — Նոսր եւ դիւրամարս կերակուր որ խոցի կամ ուռոյցի վրայ կը դնեն

Լալ — 1. Լաց, լալումն . 2. Լեցնել

Լալլօ — Խելքը շատ չեղող, չխօսող, համր

Լակոտ — Շան ձագ

Լակ — Կովու կերակուր, շիւղով քեփով խառն

Լանկ — Լայնութիւն, տարածութիւն

Լանթակ — Ալիւրի եւ բրինձի մանրուքի կերակուր

Լանկա — Վարունգի երկար տեսակ մը

Լանկօ — Տխմար, ապուշ

Լառ — Լեռ

Լառվուն — Լարուած, ձգուած կամուրջ, վրան

Լեգուին (տալ) — Քրդմնջել, տրտնջել

Լեղին — Խայթող խոտ մը, եղին

Լեղունալ — Դառնանալ, բարկանալ, բորբոքիլ

Լեղակ — Կապոյտ ներկ

Լեղար — Վեղար

Լեղի քար — Լեղակը մէջը մալել . հարելու քարէ դաշտ մը:

Լեղին — Եղին

Լեղուց — 1. Վարունգին կոթունի կողմը, 2. Մաղձ, մաղձաման

Լենկուկ, լենցուկ, լենցուն — Լեցուն, լիք, լիառատ

Լեսան — Յեսան (պիլէկի)

Լգակ — Լծակ

Լգուք — (Լեգու-ուք) 1. լիգում, լիգել . 2. լեգուին կամ լիգումին հետքը . 3. լգուած առարկան

Լինն — Չեփած խիւս, մալեղէն քաղցուին ալիւրի խառնուրդը

Լէչէկ — Տափակ առարկայ եռանկիւն

Լէպլէպ — Հիւսնի միջակ սղոց, երկու մարդով գործածելի

Լէվլէվ — Ապուշ, տխմար

Լիտիր — Լիտր — պաքման —

Լովիկ — Լուբիային հատիկ

Լխմել, լխմըտել — Չարաչար կերպով ծեծել: Չեռֆով մէջը անուտել

Լխկիլ — 1. Տարիփին յառաջանալէն դողդողալ, 2. Մփիլ

Լըխիլ — Պտուղներու բոլորովին մզլչիլը

- Լկել — 1. Լափել, լիզել, 2. Տափին ազդեցութենէն սառոյցին լուծուիլը, փակուիլը
 Լնկիլ — լին-ակ-իլ — Կերակուրին կրակին վրայ շատ մնալով քանձրանալը խիստ դառնալը, եւ որմէ յառաջ եկած անհամութիւնը
 Լէմլիկ — Շեղք — դանակի
 Լգուրտել — Կերած ֆաղցրեղէնին կամ մսեղէնին մատներու եւ պրկունքին վրայ պլորկածները լիզել — կատուի պէս
 Լըկտի — Անառակ, սրիկայ
 Լխլխալ — Զառամութենէն դողդոջել, երերալ
 Լոդֆար — Լոդ, Ղուդան
 Լոդնալ — Լոգնալ
 Լոդփէտ — Երկնեղ փայտ մը որ լողին ծայրերու հորիզոնական ծակերէն անցընելով տանիքները կը լողեն
 Լսառ — Ըստ Գրիգոր Խանձեանի՝ *Լսար* — Լիսեռ: Հասարակ ժամացոյցներու ապակիներու մեծութեամբ եւ նոյն ձեւով փայտ մը որ մանածը իլին վրայ փաթտելու ատեն չթողուր որ տարտղնի
 Լուսնկան — 1. Լուսին, 1. Հաց եփած ատեն մանր տղոց համար եփուած շրջանակաձեւ չոր
 Լովկի տերել — Լուբիայի տերելով եփուած կերակուր
 Լուսնի Տասնըհինգ — Լիալուսին
 Լվըրցնել — Լպըրցնել, հարեւանցի խօսիլ
 Լրթել (Լուրթ-ել) — Լափել, հատցնել անյագաբար
 Լուսնկլոս — Լուսնկայի, Լուսնի լոյս
 Լօ — Լու
 Լօլիկ — Լնացում, տես՝ Կօլել: Զափագանց գինովցած
 Լօլօկ — Մրգեղէն
 Լօլօգ — Թրջաց թրիֆի գունտ, որ տափակցնելով Գշկուր կը կոչեն
 Լօս, Լէոս — Լոյս
 Լօս, Բարի լօս — Բոլորովին լոյս, ալ գիշերի հետ չ'երելիր
 Լօս-Ծակ — Տանիքներէն բացուածք, լուսանցք, լուսամուտ
 Լօպուտ, լօպուտան — Լախտ, հաստ գաւազան
 Լօշ — Շօք, լաւաշ
 Լօսպ — Պանիրի շերտ
 Լօսպա = Լասպա — Լերթ, չամուրի զանգուած, հողի կոյտ
 Լօռ — Մածնած, կտրած (կաթ)
 Լփել — Տեսակ մը կար, որ նիւթը կը ժողվէ. խծպել

Խ.

Խաբել — Խաբել
 Խազնել — Խաճնել

հազվալ — Ածուխի մանրուք

հախդեմ — Տեղացր թուլցնել, երեքցնել

հալեմ — Զուրի դդում (թրք. *սուլ Կապաղը*) օդապարիկի

հալըսել — 1. Պրծիլ, ազատիլ. 2. Աւարտել, լրացնել:

հալըսում — Փրկութիւն, ազատութիւն

հալի (թրք. *խաւի*) — Գորգ

հալիսգոն — 1. հալեգոն, խղունն, 2. Մսացունին հարպը հալելէն յետոյ մը—
նացած մասը (թրք. *Կաղըրակ*) մսին իւղոտ մասին տապակածը

հաղցնելիք — հաղալիկ, նշաւակելի (մարդ)

հաղփտոր, խաղփ — հայտառակ

հաղ (էլլալ) — 1. հաղալ, 2. Զայրոյթէն ցատկել, ասդին անդին վազվզել:

Օր. հումար խաղալուն խապարը գալուն պէս, *խաղ էլաւ*

հածուկ — Պտուղը խածնելէն յետոյ բերանէն դուրս հանած մասը կամ խա—
ծած տեղը

համ — Զհասուկ պտուղ

համ-խաս — Թերահաս պտուղ

հանկել — Վիլակ, պգտիկ կառք

հաշել — Մանածը ամրցնելու համար գործածուած շրէշ

հաշլօք — 1. Նոր գործուած, շրէշէն չլուացուած — կտաւ — 2. Այլաբան—
օրէն կ'ըսուի նոր, չգործածուած, կոյս — աղջիկ

հաշխաշ — Մեկոնի, ափոնի հունտ

հաշօն — Եռացած ջուր

հաշօն դնել — Լուացփի ատեն լաթերը խաշօն ջուրին մէջ լուալու գործողու—
թիւնը

հաշօն փէտ — Լուացփի ատեն լաթերը ջուրին մէջ թաղել եւ հանելու յատուկ
փայտ

հառմախօռ — հառնիխուռն, իրարու խառնած

հառնակիչ — հռովարար, խռովայոյզ

հարապա — Երկաթէ ուլունք, որոյ վրայ երկաթ կամ պղինձ կը ծակուի,
նաեւ ֆանդուած

հարկել — Կրակով խորովել — իւթմէք

հարդել — Լաթերու աղտին մէջ բոլորովին մաշիլը: հարսք երթալ — խու—
ծել, արշաւել

հարուկ — Մաշած, կտրտած — ոտնաման

հարտել — հարտոցով յդել, փայլեցնել

հաչմէր երկինք — հաչանիշ, որ խմոր թրողը թելերը խաչաձեւելով կը նիշէ
խմորին ետեւը եւ ինքզինքը

հաւ — Ասուի կամ գլխարկի խաւ

հաւիգ — Ալիւրով եւ իւղով խիւս

հափան — Բամբակի հակերուն բերանը կարուած կտաւ, կշիռք

հափէնկ — Ծխանին տախտակէ փականքը որ ձգուելով ցուրտը ներս մտնելէ
կ'արգիլէ

- հինդ — հենդ, յիմար
 հեւ — հենդ
 հզկել — հծկել, խցել, գոցել
 հդխդուֆ — 1. հտտեղ, 2. Աչֆի շլացում
 հելֆը ջրել — Համոզել
 հզէն — Մառան, ներֆնատուն (թրֆ. *խըղնա*) «հզէն չունի» կ'ըսուի մէկուն,
 որ գաղտնապահ չէ
 հզտել — հզել, պատռել
 հզոր խզոր (էնէլ) — Ծուէն ծուէն, կտոր-կտոր պատռել — թուղթ,
 հզտված — 1. հզուած, 2. Երես գտած, անպարկեշտ, համարձակ
 հեր — Դալ, առաջին կաթ
 հըլըմ խըլըմ ընել — Թալանել
 հլլեր Բլլեր — Լան, մանր. անչափահաս — տղաֆ
 հլխլալ — Երերալ — ակռայի — թուլնալ
 հլլինֆ — հլինֆ
 հխդել — հեղդել
 հդդատուիլ — Յասնուլ, գայրոյթէն կանչուրոտել
 հզտել — հզել, պատռել
 հդում — Կնէպէն չելած ցորեն եւ այլ արմտիֆ
 հլաբրիլ — հելֆը վրայ գալ, յիշել
 հլմշտել — հլել, թալլել, կողոպտել — որեւէ բան
 հըլըմ խըլըմ ընել — Թալանել
 հլփշտալ — հլըտել, խարխըլել, շարժել (թրֆ. *դըմաշմաք*)
 հլդպել, խլթփել — (հելֆ-դպ-ել) — հելֆ-թափ-իլ — խելայեղ, խելաթափ
 Մարիլ, խելակորոյս, խելացնոր, խենդ, խեւ, եւն.
 հշխշուկ խաղալ — Սրտանմիկ եւ աղեկէզ կերպով լալ
 հշխշցնել — Յանիրաւի չարաչար լացնել, պատժել
 հոխալ — Աչֆ չվերցնել, նախանձիլ
 հորշուֆ — հոշոր-ուկ — Ապուրցուին մաղուելով երեսը մնացած խոշոր մա-
 սը, ցաւարի, յարդի, կամ ալիւրի խոշորուֆ
 հոտկուր — Երախային օրօրոցին մահիւնը, որ չորցած խոտով կամ փայտի
 տաշեղով կը լեցուի
 հմխիլ — հխում դառնալ, անձրեւէն եւ ջուրէն թրջիլ
 հմեր (անեցնել) — հմորը թրելէ առաջ, ամանին մէջ թթխմորը շատցնել,
 ալիւրով եւ յետոյ տաշտին մէջ խառնել, որ յետոյ բոլորը կը խմոր-
 ցընէ, կծկծուեցնէ, խմորը այս կերպ պատրաստելուն կ'ըսեն «անե-
 ցուած է»
 հնծոր — հնձոր
 հնկաման — հունկ դնելիֆ տուփ
 հոննընթաւֆ (հոնջան, Ընթացֆ) — Վարտիկին խոնջանը անցընելու տեղը
 (թրֆ. *ուչդուր էվի*)

- հոնջա** — Հարսանեկան ծրար որ փեսին լաթերը կը պարունակէ
հնկածխիկ — հունկ ծխելիք աման
հնջել — Քիթի խիւնքը մաքրել, խոզի պէս խոնջելով
հոջիկ — Գրգլակ, ֆուրջ, ցնցոտի, տես եւ բրդիկ
հոկալ — հրտչիլ
հոշրուք — Մարմնոյ վրայ երեւցած թեփի տեսակ խոցեր, հիւանդութիւն մը
հում — Ոգելից ըմպելի, խմիչք
հումխմոզ — Գինեմոլ, արքեցոզ մարդ, խման
հոտոտ — հոտաւետ մարդ
հուփ — 1. Փակուած, գոց, ամփոփ. 2. Սանի փայտէ կափարիչ
հուփ գօռ — Բաղնանեաց ներքին սրահին չորս կողմի ներսերը որ դռներն կը մտնեն
հուփ գօռ կամ խուփ ֆէօր (ըլլել) — Սովորելիք նիւթը լաւ մը գոց ընել կոյրերուն պէս, որուն համար դպրոցական տղաք սնապարծութեամբ կ'ըսեն իրարու «էնպէս խուփ եղայ», «խուփ գօռ եմ կամ ֆէօռ եմ»: Գոցուած, ծածկ
հոցատ — Հոգէ կրակաման — արդեօք խեցա՞տ, կամ խեցեհատ — խեց, կտոր, մարմնի վրայ վերքեր
հշխշուխ — Սրտի կտրտուկ
հոփել — հելքը կորսնցնել, գառանցել (թրք. *սուշամաք*)
հոննան — Վարտիկի կապ
հոնն, խոննէք — հոնջանք, յոգնութիւն
հոննենալ — Յոգնիլ
հոկալ — հրտչիլ (կենդանեաց)
հվնալ — հենդենալ
հորդ — հորթ մայր կամ եղբայր
հորվիլ — հորովիլ
հորդալ — Քնացած տեղը խըռ-խըռ ձայն հանել
հրգարուք — հեգարուք, խեգարին բերնէն ելած թեփ
հրշեկ — Փայտի նուրբ տաշեղ
հրիկ — հրիւ, չոր փայտ կամ որեւէ չորցած բան: Օր. էնպէս չորցեր է եւս, խրիկ դարցեր է
Փրգար — Փայտ կտրելու գործիք
հրգել — հգարով կիսել, կտրել
հփել — Գոցել, փակել
հօթել — Մղել, մտցնել, մշտել, խթել
հօխալ — 1. Մախալ, 2. Պահպանել
հօլեռ խօլեռ (հայել) — հոժոռ խոժոռ նայիլ
հօտ (չենել) — Զգիջանիլ
հօստել — հոցոտել, խոցի ցաւ
հօստկոտել — հոստուկ, խիթ ունենալ, փորի ցաւ ունենալ

հօրոգ խօսում — Գիշերուան այն պահը յորում ահադադը կը խօսայ

հօփայուր — Փխրուն հոդ

հօւֆ մէկ (էնեկ) — Դաշնակցիկ, միանալ

Ծ.

Ծախ հանել — Ծախելու համար շրջաբերութեան տալ

Ծախֆ — 1. Ծախս, 2. սպառում ապրանքի

Ծալել — Լաքեղէնները իրարու վրայ բերելով ծրարել

Ծակաչֆ — Ընչաֆաղց, ագահ

Ծաղէկ — Ծաղիկ, ծաղիկի հիւանդութիւն

Ծամմոց — Ծամելու չով ձիւք, մագտակ, ծամոց, պատառ

Ծանտը — Ծանր

Ծառծակիչ — Փայտփոր քոչունը

Ծասկել — Ծածկել, գոցել

Ծատուկ (ծէտուկ) — Ճաննի ձուիկ, որ կենդանին կը քափէ մսին մէջ

Ծեծ — 1. Ոստայնակին առէջֆի գաւազաններուն խուրճը, 2. Կոճին վրայ մէկ անգամէն ծեծուած միւս. օր. «ֆիւֆթէի համար ֆանի^օ ծեծ միւս ծեծեցիֆ»

Ծեծգլօխ — Գաւազանի խուրճին մէջի էն հաստը, որ առաջին գլուխը կը հաստատուի: Տե՛ս առածները

Ծեծուած միւս — Տե՛ս Մատրուր

Ծէլ — Ծալֆ, պաստեղի ծալլուած մասը

Ծեղ — Ծղատ

Ծեսֆել — Տեղատարափներու հոդը պնդացնելը

Ծլել — 1. Ծել ծել ըլլալ: 2. Սորել, մեղրի, բուբի եւն.

Ծէր — Ծայր, «ծէրը հոթը պէյլու չէ,» ծայրը յայտնի չէ

Ծէր տալ — 1. Նոր ծագելն արելու 2. հեռուէն սպասուած որեւէ բանի ծայրը երեւնալ, 3. Զուրը հոր պեղելու ատեն առաջին անգամ բղխիլը եւն.

Ծխել — Խունկ կամ ուրիշ վառելով ծխել

Ծծկան — Ծիծ տուող կին

Ծրտոտ — Բժոտ, կեղտոտ

Ծնան — Անծինին, ամուլին հականիշը

Ծում — Առանց ուտելիֆի ծում պահել

Ծրխած — Տե՛ս մրխած

Կ.

Կագկագ — Տե՛ս կառկառ էնեկ

Կախ — Տրտում տխուր (երես)

Կաք — 1. Վէգին մէկ կողմը, տով, 2. Ծալֆ, խաւ

Կաքմրէ վարդ — Ճերմակ վարդ

- Կաթով շորվա — Կաթով բրինձով ապուր, կաթնապուր
 Կագիկ — Կաթսայ, չայծղան
 Կաժ — Մանածի կապոց
 Կաժքափ — Կծկուելիփ կաժէն քննկուիլը
 Կալպէ — 1. Կարելի է, 2. կ'երեւի թէ
 Կալմէջ ընել — Շրջապատել, բոլորել
 Կալնցնել (Կալ-ն-նցն-ել) — Մետաղէղէններու ծակը մածոյցով գոցել, բռնել
 Կախ — Տանձի կամ խնձորի կիսուած չորցուածը
 Կախուկ — Կաղանդի նախորդ օրը կախուկ կ'ըսուի
 Կաղվենալ Կեղեւ-ա-նալ — Ծառին կեղեւը բունէն զատուելու վիճակը:
 2. ցուրտէն ձեռքերու կարկամիլը, 3. Ընկոյզին կանաչ փենիկը **թուլ-**
 նալ
 Կալմէջ (էնել) — Մէկուն բոլորտիփը առնուլ, շուրջը հաւաքուիլ
 Կախանկան — Անհոգ, անտարբեր
 Կախարդ — Խարդախ, ջրի նայող մարդ
 Կալմել — (թրֆ. «գալէմ»էն) — Փորագրել
 Կակակ — Հաւկիթ (բառ մանկական)
 Կակղնալ — Կակղանալ, Սիրտը իջնել, խոնարհիլ
 Կաղնոտ — Կաղանդ, կաղնոտնէփ = կաղանդի օրը պզտիկներուն տրուած ստակ
 կամ այլ ինչ
 Կաղնտիլ — Կաղանդի օրը մէկու մը նուէր տալ
 Կամտալ — Զգայ առնուլ (մտածել, խորհելու համար)
 Կամա — Թուր
 Կամար — Մահիկաձեւ, շրջանակաձեւ
 Կամկա — Փայտի տաշուփ
 Կանչ — 1. Հոմանիշ նիչին, 2. խաղ, աւաչ, 3. իսլամներու **էզանը**
 Կայնել = Կենալ, չկայ առնուլ, կանգնել, ոտքի ելնել
 Կայնուկ — Կանգուն, կեցած, տե'ս եւ տնկուփ
 Կանաչ կարմիր գօտի — Ծիածան, աղեղն, ծիրանի գօտի
 Կանչել — Երթալ տեղէն ետ դարձնել, ետ կանչել
 Կապ — 1. Զուան, 2. Ամուսնացողները զուգաւորութիւնէ արգիլող կախար-
 դական կապ
 Կապայ — Կապոյտ բեհեզէ շապիկ
 Կապանփ — Կանոն, օրէնփ (եկեղեցական)
 Կապէտ, կապուտ — 1. Կապոյտ, 2. Հաճար
 Կասի, կասուց — Անոյշ կուտ, վարունգի լեղուցին հականիշը:
 Կարաս — Խոշոր բղուղ
 Կարգուկ (կամ կարգվուն) — Կարգուած, ամուսնացած
 Կարգել — (Այլաբանօրէն) խաբել, կողոպտել (ուրիշը)
 Կառվել — Ղրկել, ուղարկել
 Կավար-կավար — Առու ուսկից ջուրը կը վազէ ակօսները

Կավուն — Կանգուն (հարտաբապետին)

Կաւդար — Դարաւանդ մը, որուն պարունակութիւնը գորշ կաւ մ'է, գոր
կիները կը շաղեն եւ գունտի կը վերածեն իբրեւ օճառ ֆտուելու համար

Կաւ ֆսել — Կարելորութիւն չտալ, զանց ընել

Կառկառ (էնել) — Մանկական խաղ մը: Կարգ մը խաղերու մէջ խաղալ չգիտ-
ցող կամ յաղթուողը խայտառակելու համար, ձեռքերնուն մէջ ֆարե-
րը իրարու զարնել եւ «կա'գ կա'գ կառկառ» կանչելով կը հալածեն

Կարագ — Անլի իւղ

Կար կարկտուփ — Հին լաթերը կարկտել, հնակարկատութիւն

Կարծել — Մանածը կարծառին վրայ առնել, կաժի վերածել

Կաֆաւ — Թռչուն

Կաֆկրնալ — Հաւուն կրկչալը, հաւկիթ շինելը

Կափ կտրել — Սպառնալիք ընել

Կեղվել — 1. Կեղելել, 2. Կողոպտել, 3. Կաշին հանել

Կեղւվուն — Կեղելած, կողոպտուած

Կեառ — 1. Կեռ, 2. Քուրդ. օր. «Կեառը էկաւ», անուս

Կեառշիշ — Թոնիրէն հաց հանելու համար շինուած երկաթ-շիշ, որոնց մէկին
ծայրը թռչունի կտուցին պէս կեռ է եւ միւսինը տափակ: «Տե'ս «Շիշ
շամփուր»

Կեառվըտալ — Եռալ, եռք ունենալ, փոքել

Կեառվտցնել — 1. Քորել, եռքին տեղը փերել, 2. Խտտղել

Կերմուն — Կերցաւ, *Քանկրէ*, Քաղցկեղ

Կզկել — 1. Կծկել, 2. Կծիկը դնել, փախչիլ

Կզղել — (թրֆ. *զըղմազ*) Տափնալ, բորբոքիլ

Կզվենալ — (կծու-ա-նալ) կծուենալ, կզղել, աւրուիլ

Կզիկ — Մանկան առաջին ատամները

Կզկտել, կզկտցնել — Կծկտիլ, սմբեցնել, ամփոփել

Կէզկիւրտուփ — Կայծկլտուփ, փայլատակում, փայլակ, կայծակ

Կէթիւփ — Կաթիւփ, կաթկթում

Կէօվլէկ — Կովին լակ տալու փայտէ աման (թրֆ. Քիւլէկ)

Կըժ — Ծառերէն վազած խէժ (ֆիթրէ), խէժ, բիժ

Կթան — Կաթ տուով կով կամ այծ

Կթել — 1. Կով կթել, 2. Մէկը խաբելով ձեռքէն դրամ առնել

Կթնել — 1. Կտցահարուածի պէս ուտել, 2. Կթել խաղին մէջ

Կժալ — Զուրին կամ կերակուրին եփած ատեն հանած ձայնը

Կթնոց — Կտոյց

Կթնոցել — Կտցահարել, կտուցով զարնել

Կթտել — Կարկտանը խոշոր խոշոր կարել

Կթտուփ — Նորածին մանկանց ազգականները հաւաքուելով ոսկի կամ լաթե-
ղէն կը նուիրեն, ասոր կ'ըսուի կթտուփ. «Կթտուփը ե'րբ է»

Կժալ — Խժալ, խժլտուփ, ջուրին եռալէն յառաջ եկած ձայն

Կիսամաշֆ — Թերմաշ, կէս մաշած, հինցած լաթ

Կիսնորդ — Ընկեր, գովող (օրթագ)

Կըլմանի — 1. Կը նմանի, 2. Կարծեմ թէ

Կիսնորդ — (Կէս-ն-որդ) կիցնորդ, շահուն կցորդ (թրք. օրթագ)

Կից — Զոյգ, դար

Կլլա — Ստակ ձգելիք արկղիկ

Կլլատել — Կլտատել, կլլել = կուլ տալ

Կլորտիկ — Բոլորովին կլոր

Կլոզ — Թաց աղբի կտոր

Կլտատել — Կուլ-տատ-ել — Կլանել, կլնել, կուլ տալ, իւրացնել

Կլտօգել — Շունին բնական կարիճ տեսնելը, փափնել

Կկի — Ոչխարի եւ ուղտի փակոր, սպտուր

Կղկղել — Զամիչի եւ նման բաներու երեսէն խոշորները ժողվել ու գատելու գործողութիւնը

Կղմիտ — Կղմիտոր

Կիլէկ — Կլայեկ, 1. Կլայեկով պղնձեղէն ամանները անագել, 2. Ծանր լու-տանքներ ուղղել, օր. «Վերը վարը աղկէկ մի կելէկից»

Կծիկ — Դերձանի կլոր գունդ: Կզկել = կծիկ շինել

Կծկտիլ — Պզտիկնալ, սմբիլ մնալ

Կնեպ — Պղնձեղէնի վրայի կեղեւը

Կմըլ (նետել) — Յետին աստիճան աղփատանալ, չփաւորիլ, այնպէս որ ոչիւ-ներու մէջ մնալ: Որ այդ կարգի մէկուն վրայ խօսելու ատեն կ'ըսուի, «Կմըլ նետէ է»

Կղպել — Գոցել, փակել, (դուռ, սնտուկ, եւն.)

Կմկմալ — Թոթովելով, շուարած եւ ակամայ խօսիլ

Կնտել — 1. Մագը վարսել (մկրատով), 2. Յոտել (այգին եւ ծառերու ճիւղերը), 3. Կթել

Կոզ — Ողկոյզ

Կոզկոզ (կախվել) — Պտուղներու խիտ ու ողկոյզներով ճիւղերէն վար կախ-ուիլը

Կոդել — Հացը թոնրին վրայ կպցնել

Կոդվել — Ընկողմանել, կոդին վրայ պառկիլ

Կոնակ — Հարմանդ

Կոնծոտ — Աղտոտ, կեղտոտ (մարդ)

Կոնչ — Կոտոշ, եղջիւր, կոնչել, խեթկել

Կոշտըպլոշտ — 1. Այլանդակ, 2. Պլշտկած, քննկամ

Կոպ — Աչքի կոպերը (գաբագ)

Կովլակ — Կովուն լակ տալիք փայտէ աման

Կոր — Կարիճ

Կորդ — Կար կարելու ատեն երկու կտաւին ծայրերը իրարու եկած տեղ

Կորիզ — Բամպակի մէջի մանր հունտը

կուղպ, կուղպուկ — կղպուած, փակուած

կոտրտուիլ — ծամածռել, ծեփծեփել

կուզ — Սապատ, սապատող

կուռք գալ, նստիլ — թխսել, կուռք հաւ, թխամայր

կուհայ-կուհայ — Գրկախան

կուհուկ — ձկոյթ (մատ), կոթը կարն դգալ

կուստեկ — կուրծ-ք-տաք, պատանփի այն մասը, որ կուրծքին տակէն կը
կապեն

կուրկուր — Աղացու, դեռատի

կուրպան — Զոհ, մատաղ

կուտ ուտել — Տե՛ս առածներու մէջ

կոփել — Տաշել, յարդարել

կոփցուն — կոփուած, տաշուած (քար եւ փայտ)

կստողէ — կէս առ կէս, շահակցութիւն

կսամաշկ — Հաւուն կիսատ ածած հակիթը

կստել — (կիսատել), կէս մը փակել (դուռը)

կռա-կռա — Ագռաւի մեծութեամբ գոյնզգոյն թռչուն

կոին — կնին

կոել — Խնոզել

կոտել — Դժուար եփելով կծկտող միս եւ միրգ

կոուրտիլ — կոուիլ

կոտիլ — Զեփիլ (կերակուրը ընդեղէն կամ միս)

կսմել — Սեղմել, սխմել, կոխելով պնդացնել

կտouf — կոյտ, դէզ

կտouվել — կուտել, դիզուել, խոնել եւն.

կրել — Շալակով կամ ուսով բեռ տանիլ

կրինն — Հողամաններու կոտրտուք

կրծան — կրծկալ, կուրծքը կապելիք անձեռոց փոքր տղոց՝ կերակուրը
չթափելու համար վրանին

կրծել — Ակռայով խածնել բան մը, վիրաւորել

կրթ (էնել) — Իրենը չեղած բանը վերցնել, իւրացնել գաղտնապէս

կրակսէր — Այն խմորը որ թոնիրին մէջ կրակին շատ կը դիմանայ առանց
կարմրելու

կրակ տալ կամ վառել — Դիմացինը գրգռել, դրդել

կողք — կող

կօլել — 1. Լնանալ, 2. Յնդել

կօլօզ — Տե՛ս լօլօզ

կօղլոզ — կոթը կարն, (զգեստ), դեղնած եւ կոկլոր վարունգ

կօթլիկ — վերելին պէս

կօնտ — կնտակ, հաղատ

կօմոտել — Գազանի եւ անասունի դիրքով նստիլ եւ պառկիլ

Հ.

Հագնելիք — 1. Հագուստ, 2. Կշտամբանքի արժանի (մարդ)

Հագուգայ — Ագուգայք

Հարգէ — Դեռ, հիմա, տակաւին, ցարդ

Հալագել — Հեռանալ, երթալ, կորսուիլ

Հածան — Ածան, ածող (հաւ)

Համբա — Ընկեր, վիճակակից

Համարիլ — Համբել, թուել

Համարուք — Համբանք, համար

Համարգօն — Համբանքով

Հայտեցուք — Օ՛ն, երթանք

Հայէվար — Հայերէն

Հայլիկ — Հայելի

Հայլեկ Գննիկ — Մանկական խաղ մը, խաղացողներէն մէկը պատիկ կոն քար մը տնկելով կէտի մը վրայ քովը կը կենայ: Միւսները ուրիշ կէտէ մը իրենց ձեռքի քարերը գատ-գատ կը նետեն յիշեալ կոնին: Տեղէն զարնելու յաջողողը կու գայ ոտքովը կը չափէ իր քարէն մինչեւ կոնը եւ միւս քարերուն միջոցները, որ երբ ոտքի համբանքը որոշեալ թւոյն հասցնէ, ինք կ'ելլէ խաղին մէջէն մինչեւ որ բոլորն ալ ոտքի համբանքը լրացնեն, որ յետոյ մէկիկ-մէկիկ կը հեծնեն էն ետ մնացողին շալակը:

Հանտէ — Համար, օր. յո՞ւմ հանտէ = որո՞ւ համար

Հանդէպ — 1. Դիպուած, պատահար, 2. Զար ոգիներու հովին զարնուած

Հանկոշտ — Հանգոյց, կննիռ

Հառու, հառուն — Հեռի, հեռաւոր

Հասկում — Հասկացում, գգացում, հասկացողութիւն, հականիշը Անհասկումիւն:

Հասուկ, հասաչափ — Հասակաւոր, չափահաս մանչ եւ աղջիկ

Հաստուան — Հաստատուն, բամբակէ հիւսուած խոշոր սաւան, որուն վրայ արմտիք եւ պտուղ կը չորցնէին

Հատ-հատ — Հատընտիր

Հատած — 1. Մեռած, 2. Անստգիւտ, անմեան, օր. «Գրելու համար վրան հատած»

Հարսառ մուտուն — Հարս բերուելիք տունը

Հարգէ — Մինչեւ որ

Հարգիւ — Անձրեւ

Հալէ — Իւղով, բուլով եւ նաշիւով շինուած անուշ

Հաւուն կաթը — Ամէնէն հագուագիւտ բանը: Միքէգին հաւուն կաթը կայ = Մրգեղէն եւայլն ամէն ինչ

Հարել — 1. Օրօրել, երկարաձգել (խնդիրը), 2. Զուրի մէջ տրորել, մալել
եւ լուծել (մածուն, բուր, եւն.)

Հարմեր — Տէրունական աղօթք, մասը ամբողջին տեղ

Հարգէ — Մինչեւ հիմա, մինչեւ որ

Հարսայ — Հայր, ծնող

Հարսնուկ — Հօրեղբօր եւ վարպետի կին:

Հարցուկ-փորձուկ — Հարցփորձ, հարցաքննութիւն

Հացկերուք — Հացկերոյթ, խնոյթ, կոչումք

Հացծվան — (Հաց-սուան) Հացի սաւան, հաստ սաւան, որ տեղական կտաւէ
կը պատրաստուի անկողիններու տակ փռելու, վրան թուր թոթուելու
եւն.ի համար

Հաւեղ — Խաղող

Հաւլոս — Առաւօտ, հաւախօս

Հաւկուր — Աչքի տկարութիւն մը, որ հաւերուն համար բնական է կ'ըսուի

Հաւսար — Հաւասար, վիճակակից

Հաւսրիլ — Հաւասարիլ, շտկիլ

Հաւտամ — Հաւատամ: Հաւտում = հաւատարմութիւն

Հաւնիլ — Հաւանիլ

Հաւաշ — Զինակ, հաւուն երկնիւղ մէկ ոսկորը, որով «եատէսթ» գրաւա-
դրական խաղը կը խաղան

Հափթար — Գափթարինէ: Կատաղի գագան մը: Այս գագանը, որուն համար
կ'ըսեն թէ նոր մեռելները հանելով կ'ուտէ, Մալաթիոյ գաւառին մէջ
չի տեսնուիր:

Հերու — Անցած տարի

Հերստիլ — Սրդողիլ, սրտաբեկիլ

Հերսայ — Հերիսայ, կերակուր

Հեմի — Հեղ մը, մէկ անգամ

Հեամի^օ — Ըսածս շիտակ չէ^օ մի

Հեանցֆի — Երբոր

Հեմի — (թրք. հէ' մը) Քեզի կ'ըսեմ: 2. Կինը էրիկը կանչելու ատեն փոխա-
նակ անոր անունը կամ պատուանունը տալու կ'ըսէ. «Հեմի', քեզի
կ'ըսեմա...» տե'ս. եւ Հինկ:

Հենել — Մանածը շտկել, գործելու պատրաստել

Հէնց — 1. Աննպատակ, 2. Յրի, 3. Այնպէս, 4. Ոչինչ

Հէօրէսէնկ — (Տառաշրջուած եւ վանկափոխուած) օրհասարակ, կէսօր,
միջօրէ

Հէօրասակ — (Տառաշրջուած եւ վանկափոխուած) օրհասարակ, կէսօր,
միջօրէ

Հէօրըս նոց — Կէսօրուան ճաշ, ուտելիք

Հերկեմէթ — Ըստ Գր. Խանձեանի՝ Հերիկմար: Երկու մատ: Երկրագործա-

կան գործիք մը, որ երկու ճիւղ կամ մատ ունի եւ չկամնուած խուր-
ձերը կը ժողվէ

Հէնք — Զուլհակին շտկած մանածը, որ պիտի գործուի

Հէօրք, հուրք — Սաստկութիւն (կրակի)

Հըմմա — 1. Հիմա, դեռ նոր, 2. Բայց սակայն (թրք. *ամմա*)

Հըմմակուց — Հիմակուրնէ, այժմէն

Հըմպա^օ — Հապա^օ: Այո, ըսածդ շիտակ է

Հըյրել — Ընտրել, գատել, որոշել, յստկել

Հըյրուք — Ցորեցի եւն.ի մէջ գտնուած քար, հող եւ ուրիշ բաները գատելու
գործողութիւնը

Հիննէ — Հինա, հիննէ դնել = հինայել

Հնդտալ — Հոտուրտալ, հոտոտել

Հնցէ — Այնպէս, այնպէս մը

Հռէն — Իրեն

Հնընալ — Վշտակրիլ, մտածել

Հնընուք — Հնհնուք — վիշտ

Հնթտալ — Հոտոտել

Հնքնէն — Ինքնիրեն, ինքնին, ինքնիրմէն

Հնքապապ — Կնքապապ, կնքահայր

Հոգալ — (Բանիւ ու գանիւ) պատժել, չեխել

Հոստեդ — հոստեդուկ = հոստեդ, հոս

Հոնտեդ — հոնտեդուկ = հոն

Հոդտեդ — հոդտեդուկ = այդտեդ, հոդ

Հոթտալ — Հոտոտել

Հովարել — Հովահարել, սփռել, մխիթարել

Հողլաթ — Օրօրոցին մէջ երախային տակ դրուած հողը պարունակող պօղ,
լաթ: Մանկանց ոտքերուն տակ դրուած լաթը, որ տաքցուած շոխողը
կը պարունակէ:

Հոտ-հոտրանք — Հոտ, գարշահոտութիւն

Հորունքութ — Թքուաշ, մանիշակագոյն քութ

Հոր-տուն — Ոստայնանկին գործատեղին, որ ընդհանրապէս իր տան մէջ
մասնաւոր տեղ մը կ'ըլլայ

Հուանտ — Հիւանդ

Հուլում — Ուլում

Հուվնտալ — Հիւանդանալ, տկարանալ

Հոսկէ, հոս, հոստեդէն հոս — Ուրկէ ուր

Հում — 1. Զեփած, 2. Անհանոյ խօսք

Հում (էլլալ) — Հուն ելլել, մաքառիլ եւ մրցելով յաղթել, (թրք. *պաշա*
ըզմազ):

Հունան — Հոն, հոս, հոտ, այնտեղ, այստեղ, այդտեղ

Հուսան — Հոն, հոս, հոտ, այնտեղ, այստեղ, այդտեղ

Հուտան — Հոն, հոս, հոտ, այնտեղ, այստեղ, այդտեղ
 Հունտուր հունտուր — Հատընտիր, յստակ, մաքուր եւ որոշ կերպով
 Հրարել — 1. Արծարծել (կրակը), 2. Յուզել, գրգռել (մարդը)
 Հրել — Մէկը նստած կամ կայնած տեղը հրել
 Հրօֆ — Օրական, աւուրչէֆ
 Հօմալօգ — Սրածայր, կոնաձեւ
 Հօրբալ (Հօրփալ) — Պոռթկալ, ցատկել, տրոփել եւն.
 Հօփալաւան — Մանուկը զբօսցնելու համար ոտքին ներքանը անոր փորին
 տալ եւ ձեռքերէն բռնելով բարձրացնել զայն
 Հօռհօռանֆ — Ուրտեղուանֆ
 Հօռտեղտան — Ուրկէ ուր

Զ.

Չայել — Յորենին մէջի քարը մաքրել, ձեռքը տաշտին մէջ լուալով
 Չան — Չայն: Չայն ձուն մի հանէֆ = Լուռ կեցէֆ
 Չանձուորիլ — Անուն ստանալ, համբաւը տարածուիլ
 Չանօտել — Չայն տալ, ձայն հանել, 2. Անունը համբաւուիլ, հռչակուիլ
 Չանցվորել — (Փոխադարձ բայ) Իրարու ձայն տալ, տե՛ս եւ Չանօտել
 Չառ — 1. Չենն, 2. Ծալֆ, համբանֆ (անկողնոյ), օր. Չառ մի տեղեր
 Չառ, ձառուկ — Լոյծ կղկղանֆ, օր. «Չառ կ'լմանի»
 Չառֆ (տալ) — (Բուել, բուսկանանալ), (թրֆ. էլ Վէրմէլ), օժանդակել
 Չառաց — Չեռֆէ, անձենն, քերհաշիւ
 Չառաց ծռութիւն — Գողութիւն, խարդախութիւն
 Չառֆը բաց — Առատաձենն, ողորմած
 Չառֆ զրբօց — Անձեռոց, ձենն սրբոց
 Չքուկ ձիւթ-ուկ — Չիւթի պէս առաձգական
 Չիթ — Ծամելիֆ ձիւթ (սաղըղ)
 Չախել — 1. Ծեծել, 2. Կտաւը կամ լաթը ներմկցնելու համար ձեռքին մէջ,
 ամփոփելով քարին զարնել
 Չխցըխտվող — Շլիստի, լկտի, լկուող, վաւաշոտ (կին)
 Չըյնել — Գազաններու ծնիլը
 Չէն, ձօն, ձէօն — Չիւն
 Չոր — Զրհոտ տեղ ուր կնիկները կտաւ կը ներմկցենն
 Չուածեղ — Չուազեղ, հաւկիթով հօսք կերակուր
 Չուիֆ — Տան վրայի պատերուն ծածկոց, ֆիւ
 Չոել — Փորհարութիւն ունենալ (թրֆ. խհալ)
 Չնծաղ — Չիւնախառն անձրել: Չիւն եւ կարկուտ, սաստիկ պաղ նշանակող

Հ.

Հաթել — Հաթիլ, փշրիլ
 Հակառն (անալ) — Մրցիլ, մաքառիլ

Ճաղփաղ — Ճանափ

Ճաղ — 1. Ել, 2. Վանդակ, 3. Ճախարակի երկաթե թելը մանած մանելիք

Ճամբայ — Ճանապարհ, միջոց

Ճանկ բանալ — Ափ առնել, մուրալ

Ճանկսաղ — Ճանկ, հիրան, մագիլ եւն., հանկատել, ցտել եւն.

Ճանկիկ — Ճանհիկ, մուիկ, մանր (ոջիլ)

Ճանկել — 1. Ափը, բուռը լեցնել, 2. Ցտել, հողել եւն.

Ճանհոտիլ — Տե՛ս «կմլնետել» եւ «հանհթառել», օր. «Ալ բերանը հանն քա-
ռեր է, հանհոտեր է»

Ճանչվորիլ — Ծանօթանալ

Ճափհափ — 1. Ուտելու ատեն բերանին ձայնը, 2. Սուլիչ, որ սոխի պոպո-
ֆէն, խոտէ եւ բարդիի կեղեւէն կը շինեն

Ճարապրտել — (հար-ա-պրպտ-ել) միջոցը, հնարը փնտռել, գտնել, հարել

Ճարի — Ժիր, գործունեայ, աչքը բաց

Ճարնահուհուր — Տապանոց, կոհո մը, որ կը դրուի բարձր պատուանդանի
մը վրայ, ծայրերը կը նստին եւ վեր-վար կը շարժին:

Ճերմակ մագ — Պառաւ կին, ալեհերին հակահիշը

Ճերմկեղէն — Ճերմակեղէն, (վարտիկ-շապիկ)

Ճերմկուց — Աչքի, հաւկիթի եւն.ի հերմակ մասը

Ճգնգ — Լալկան, չնչին բանի համար ճգնգալէն լացող

Ճէրէտէ — Մէջը ներկի նշան չմնացած լեղակի ջուր

Ճէրէտել — Կտաւը կամ լաթը ձեռքին մէջ ամփոփելով կարասին կամ կաթ-
սային մէջ թաղելու գործողութիւնը

Ճէր-հոթ չունի — Սկիզբ վերջ չունեցող

Ճըբ-հըբ — Կաթիլ կաթիլ իյնող ջուրի ձայն

Ճընիս հընիս — Աղացու, խեժակն

Ճըռ-հըռ — 1. Ճախարակի ձայն, 2. Բամպակի մեքենայ

Ճըվր-հըվր — Ճնհողուկի ձայն

Ճլպան — (Ջուր-պան), Ջրպան, երկրագործին ֆով ջուր ջրող (ծառայ)

Ճիրագ — Ճրագ

Ճիւ — Բարձր, ազդր

Ճմռել — Ճմռտել, լաթը կամ մագը լուալու համար ձեռքին մէջ շփել

Ճնկըլ — Ճիռ, խաղողի մանր ողկոյզ

Ճինի պինի — Սնափառ, ծեփծեփուն

Ճիւշմարիտ — Ճշմարիտ, իրաւ որ

Ճլնլալ, հղհղալ — Երախային ճլվլիւնը

Ճղայ — Մտաղ հիւղ, մորչ

Ճմռել — Լուանալիք բաները ձեռքով տրորել

Ճուհ — Պզտիկներու առնանդամը

Ճնկլտալ — Բռնոծի, հոհանակի պէս ձայն հանել

Ճընկըր հընկըր (ընել) — Հաւասար վիճել

- ձնաբլիկ — կարնկեկ, կարնահասակ (մարդ)
- ձնկր-ննկր — 1. Սաստիկ հովի ձայն, 2. մեկուն յանդգնութեամբ ուրիշին դէմ դնելը
- ձննդուի-հացիկ — Բազմատերեւ ուտելու խոտ մը
- ձրիկ (ջուր-իկ) — Ջրիկ, նուազ, քրքրալով հոսող ջուր
- ձալի — ձմիլ, ոլոքը տեղէն խախտել
- ձրդօն — (Ջուր-հորդ-ան) տուներու ձուիքին վրայ հաստատուած սնամէջ փայտ մը, ուսկից անձրեւի ջուրերը վար կը թափին
- ձրդօն գնա — ձրդօնին հաստատուած տեղը, ջրէջք
- ձրմիք — (Ջերմ-իկ) ընդորմեայ օնախին շուրջի գետինը
- ձու հու հու — Հաւերը ներս կանչելու ձայն:
- ձուննուդուկ — ձննդուկ
- ձուպար — Մեկու մը ցաւած տեղին կտաւով լաբա դնել
- ձուվալ — Մագէ կամ բրդէ պարկ, ջուլալ
- ձուվալակ — 1. Ջուլիակ, կտաւագործ, 2. Սարդ, մամուկ
- ձուտապա — Թարխան եփած ատեն պղինձին տակը փակած մասը
- ձոպօտ, քրպօտ — (ձարպոտ), աղտոտ, կեղտոտ, մաքուրին հականիշը
- ձտկել — (ձիտ-կ-ել), որովայնը այնպէս պարարել, անյագաբար ուտել որ մինչեւ հիտը, որկորը լեցուած ըլլայ
- ձոագալ — Հողէ ամանէ շինուած իւղի լապտեր
- ձրդէկ (կանչել) — 1. ձիչ, աղաղակ բառնալ, հչել (այս բառը չկրցի ստուգաբանել)
- ձրնրալ (գուր-ջուր-ալ) — Ջուրին նուազ եւ կաթիլ կաթիլ իջնելէն հանած ձայնը
- ձօթ — Ծայր (եւ միշտ ծայր բառին հետ) Ծեր-հօթ
- ձօմպ — Որեւէ բանի առատ ջուրի մէջ իյնալէն յառաջ եկած ձայն
- ձօրնօրալ — Երերալ, տատանիլ, որ քնատութենէ կ'ըլլայ
- ձլլեգ — Նիհար, բարակ, մազանման (նիւղ, ծղոտ)
- ձիհի — 1. Որդի (ակռայի), 2. Կին, խայթոց (մեղուի)
- ձէնկէր — (Ժանգ-առ) Բաց կանանչ գոյն, 2. Պղնձի ժանգ
- ձրագկալ — ձրագկալ, փայտէ եռոտանի մը որուն վրայ կը դրուի քրագը

Մ.

- Մագոգ — Ոստայնանկի գործիք, որ կտաւ գործած ատեն միջին թելերուն համար կը նետուի, կկոց
- Մագ — Գաւառի կառավարիչ (Պրսկ. «Մարգպան»էն կրնատուած)
- Մագման — Մագմանոդ եւ գործող
- Մագկարօտ — Քարձ, ցանցառ մօրուք ունեցող (մարդ):
- Մագկապ — Ծամակալ, վարսակալ, ժապաւէն մը որ մագերը չտարողնուելու համար գլուխնին կը կապեն

- Մագմզուկ — Աղուամագ, մագանման մանր բաներ
- Մաղել — Մաղէ անցնել, ցորենը մաքրել
- Մաթ (մնալ) — Յապուշ կրթիլ, զարմանալ, շուարիլ
- Մախիր — Մոխիր
- Մախրէ պլօզ — (Մանկ. խաղ մը) վէզը կը ծածկեն մոխիրին կամ հողին մէջ եւ որուն տիրանալու համար կոյտին գագաթին մէկ շունչով կը փչեն ու երեսան կը հանեն
- Մախրել — 1. կրակը չմարելու համար մոխիրով ծածկել, անթեղել. տե՛ս. եւ քաղել, 2. ամանները լուալ, մաքրելու համար մոխիր գործածել
- Մակրդվուն — 1. Մարգուած (մարդ), 2. Յղկուած, կերտուած, ողորկ (առարկայ)
- Մահծեծ — Մահուան պատճառով սգաւոր, անմխիթար, օր. «Էնոնց բան չըսուիր, տահա մահծեծ են»
- Մահանա — Պատճառ, առարկութիւն
- Մաղ — Ծածկ, յարկ (թրք. *կէօղ*), օր. «նոր շինած տունը քանի՞ մաղ ունի»
- Մաղել — Մաղէ անցնել, ցորենը մաքրել
- Մաղմաղ — կրակետղ կայծակաց, կրակով խառն մոխիր
- Մաղմղուկ — 1. Մաղուած բանին մանրուիք, 2. Մաղմաղ
- Մամլոզ — Մեղկ, ձեռքէն բան չեկող մարդ
- Մամուլս — Վայրի սալոր
- Մայլել — Զմայլել, հիանալ
- Մայրէ մոյրէ — Մանր մունր
- Մանկաշ — Մազխել, մագմաշող գործիք (պրսկ. *մուլքէշ*)
- Մանկուիք — Պզտիկ տղայ, մանկտիք
- Մանկօ — Անխելիք, ապուշ
- Մանծ — Մեծ. Մանծ մարդ = Երեսելի, մեծ մարդ
- Մանծխնոց — Մանածի վաճառատեղի
- Մանտրտիլ — Մեռնիլ: Մանուկ մանտրտիս = Զիգօրանաս
- Մանուղ — Կատուի ձագ, լակոտ (թրք. *մանըղ*)
- Մանուշակ — Մանիշակ
- Մանուլս — Կատուի ձագ
- Մաննիլ — Մեռնիլ
- Մայիս — Կովու աղբ, թրիք
- Մասուրա — Մագոզի մէջ անցուած դարտակ մը, մանածով փաթբուած
- Մաստ ասսեղ — Հաստ ասեղ, որ վերմակ կարելու կը գործածուի
- Մատնել — Ուտելիքը կամ բուրբ ցուցամատով առնել ուտել
- Մատնոց — Դերձակի մատը անցուցած պզտիկ մետաղէ գտակը: Մատնի = Մատանի
- Մատնլոց — Մեռնլոցի օր
- Մառ-մառոտ — Պղնձեղէնի անհարթ տեղերը (*տամար*)
- Մառոն — Ս. Միւռոն

- Մաշկ — 1. Հաւուն կիսատ ձգած հաւկիթը, 2. ընդեղէն
- Մանուկ մտնուկ — Ամէն գործի մտնող, աչքը բաց
- Մարդակ — Տուն շինուած ատեն սիւներուն վրայ շարուած ցրդիի նեղֆուած կտորներ
- Մարդանալ — Անել, զարգանալ, զօրանալ եւն.
- Մարդամօտ — Ազնիւ, բարի եւ ընտանի (մարդ)
- Մարդասան — 1. Ասուն խօսուն, բանական (մարդ), 2. Մարդ բառին կրկնակը «մարդ-մարդասան». օր. «Եագին հիշ մարդ մարդասան չիկայ»
- Մարդկութիւն — 1. Մարդասիրութիւն, բարիք, 2. Անական զօրութիւն, օր. «Կնիկն ինչ էնէ հոէն քով մարդկութիւն չիկայ», կ'ըսուի մէկուն որուն կինը չի ծնիր
- Մարխ — Եղեւինի տաշուֆ՝ իւղոտ մասը, որ պղինձ հալուած ատեն հնոցին մէջ կը ձգուի
- Մարմնոց — Մորենի, մորմ
- Մաւի — Երկնագոյն, կապոյտ (թրք. *մաւի*)
- Մեզվեր, — (Մեծ-աւոր) Պարոն, գիւղապետ, աւատապետ
- Մեղօֆ — Եկեղեցւոյ օրինաց հակառակ եղած խնամութիւն
- Մէկ աչէն — Միականի, մէկ աչէն գուրկ
- Մէխֆ — Տօնական, Տէրունական (օր)
- Մենծանալ — Հպարտանալ, կոկոզանալ
- Մգեղ — Մագի պէս մանրուֆ, մգեղել, փայտը մանր մանր ջարդել
- Մգմգալ — Ցուրտէն սարսուալ: Մգմգուֆ, սարսուռ
- Մգմըզ — Սիւնֆոր, թուլամորթ, դժուարահաւ
- Մէյնել — (Մէկ-ն-ել) Փռել, սփռել, տարածել
- Մէկտեղել — Միանալ անգամ մը բաժնուելէ ետքը:
- Մէկտեղութիւն — Ընկերակցութիւն, շահակցութեամբ
- Մէրել — Մարել, թալկանալ, նուաղիլ առանձին
- Մէրիչ — Հնհնուֆին կրկնակը, օր. հնհնուֆ մէրիչ
- Մէրէնֆ — Մօր տունը
- Մէիրէկ, մէրէկ — Մահակ, երկու մէթր երկարութեամբ փայտ մը որ ներ-
կին ամանը կամ կտաւը խառնելու կը գործածուի
- Մըմըռալ — ինֆնիրեն խօսիլ
- Մթել — Առանց երեսի բարձ, վերմակ եւն.
- Մթել (ըյնել) — Խոնջէնֆէն ֆունին մէջ ընկղմիլ
- Մթնտել — Տակաւ տակաւ մթնել, մթագնիլ, խաւարիլ
- Մժել — Ալիւրը տաշտին մէջ ջրով խառնել
- Մկլտէզ — Մոզէս
- Մկըլօ — Մուկի պէս ճարպիկ, խորամանկ տղայ
- Մկնտօն — Մեծ պահոց առաջին երկուշաբթին տունները կը մաքրեն, կը
թօթուեն և մկներուն ծակերը բոհրած ցորեն կը լեցնեն, կ'ըսուի թէ

- այդ օրը մկներու տօնախմբութիւնն է
- Մժղիւլ — Թուլնալ, ընդարմանալ
- Մժղուկ — Նուաղկոտ, քոյլ, քեթեւ (ֆուն եւ տենդ)
- Միջել — Ձեւելիք նիւթը մէջտեղէն երկծալ տակել
- Միշմիշ — Ծիրանի (*զէրտալի*):
- Մեջվանականէ — Մէջտեղէն, կէս առ կէս շահաբաժինով, տե'ս, եւ մէկտեղութիւն
- Միսալ — 1. Մուխը ելլել, 2. Յաւին կամ կորուստին սաստկութենէն կարիզ գգացուիլ
- Միսել — 1. Գամել, բեւեռել, 2. Կռել, մղել, խնդել
- Մկլտոզ (մէլտէզ) — Մոդէս
- Մնաւոր — (Մի-ն-աւոր) Մինակ, անջատ, առանձին եւն.
- Միսթել — Տե'ս Միսելին 2րդ առումը, հրել
- Մլօն — Ջաղացպան
- Մնալ — Մենամարտելով յաղթուիլ
- Մնիկ — (Մի-ն-իկ) նուազ, մանկ. օր. «մագմնիկ» պզտիկ, բարակ, մազ մը
- Մնկըլ — (թրք. մանդըր) դրամ, ստակ. կմըլին հականիշը
- Մնտոտ — Մանր տղոց ամորձիքը, կոկովը
- Մնդիկ — Մանրեկ, մանրկեկ (սալոր)
- Մշտոտ — Յոռի, գէշ
- Մութնուլուս — Առաւօտեան աղօտ լոյս
- Մորջ — Ծառի մատաղ նիւղ
- Մորթել — կտրել, մարդ կամ ոչխար
- Մութնուլուսուն — Առտուն, լուսնալու մօտ ատեն
- Մուխ (տալ) — Դրդել, քելադրել
- Մուխը (մէրէցնել) — Ծանր կերպով հարուածել, վնասել
- Մուխը էփէն (գէնել) — Տե'ս միսալ
- Մուդալ — Ծառերու առաջին պտուղը, երախայրիք
- Մուսանտարա — Միքզ, միս եւն. պահելու տեղ (մսադարա՞ն)
- Մուկ — Խելօք, խորամանկ
- Մուշակ — Մշակ, բանուոր
- Մուր — Ածուխի կեղտ, արատ
- Մուրջուն — Մրջիւն, մրջնոց
- Մուրատ — Խնդիրք, իդձ, փափաք
- Մուրասկան — Մուրացիկ, աղփատ
- Մուռջւմբօն — Մրջնոց, հիւանդութիւն մը որ ձեռքերու եւ երեսներու վրայ կ'ըլլայ, երեսի վրայ գոյացած խաւ մը
- Մսիլ, պաղիլ — 1. Բամպակեղէնին կրակին մօտ գտնուելէն ազդուիլը եւ գոյնը, 2. Յուրտին ազդեցութենէն ընդարմանալ
- Մամնակ — Մենաւոր, առանձին

Մսարուր — (Միս-տրոր) Աշխատութեան ծանրութենէն մկանունքը ցաւիլ
 Մտարել — Խորհիլ, մտածել

Մտմտալ, մտմտուիք — Մտածում, մտաւեգութիւն

Մարդպաննուկ, մարդ ջարդուկ — Մարդասպանութիւն, կոխ ընել

Մտֆօֆ — Մտացի, մտքին մէջ բան մը լաւ պահող

Մրեղ, մրխիկ — 1. Ձուանֆէն նոր ելած ոջիլ, 2. մծեղ

Մրեղել — Մարել, մթագնել, օր. օհաղը մրեղեր է

Մջիկ — Միջինֆ: Այս օրը ամէն տուն ընտանեաց թուոյն համեմատ մէկ մէկ
 հատ հաւկիթաձեւ ֆիւֆթէ շինելով՝ ասոնց մէկուն մէջ մատնի մը կամ
 դրամ մը կը պահեն. պահուածը որու որ ելլէ, ա՛ն բախտաւոր է, կամ
 ընտանեաց «տէօվլէթ»ը այդ տարին անոր գլուխն է

Մըխած — Մուխին գոյնէն աղտոտած, մաշած, մզլոտած, մրոտած

Մրեղ — Մանր ոջիլ (փնտռելով մաքրել)

Մրկտել — Մկրատ-ել, մկրատով կտրել (մագ եւն.)

Մրսէ — Երնէկ, մրսէ գլխուդ = երնէկ գլխուդ

Մօգը բռնել — Մծեղին կամ այդպիսի կենդանիի մը պահարեղէններու ոըն-
 գունքը մտնելով՝ գայն գրգռել եւ փախցնելը: Քէն ընել եւ չխօսիլ

Մօրէ մերկ — Բոլորովին մերկ, աղամային մերկութիւն

Մօրուքը խնդալ — Շողումել, շաղակրատել, կեղծել

Ե.

Յար — Ափ, ձեռք

Յագուգայ — Ագուգա

Յերդ — Յարդ

Յերդնոց — 1. Յարդանոց, 2. Շատակեր, որկրամուլ (մարդ)

Յեկիր (յէկիր) — Կիրք, հակառակութիւն

Յիցծուն — Յիսուն

Յիշէֆ — 1. Կաշառ, 2. գանձանակ որուն մէջ կը ձգեն եկեղեցին ֆահանային
 տրուած նուէրը

Յիշեսջիր — Յիշէֆ:

Յորտեղ — Ուրտեղ: Յորտե՞ղ էիր = Ո՞ւր էիր:

Յո՞ւմ — Ո՞ւմ, որո՞ւ

Յո՞ւն — Ո՞ւր, որտեղ

Յօնեքա՞ն — Ո՞ր տեղեր, ո՞ւր տեղուանք

Յօ՞նկի — Ուսկից, որտեղէն

Յօնկից յօն — Ուսկից ուր

Յօղն էլլալ — Դիւրագրգիռ ըլլալ, ցասնուլ եւն.

Ն.

Նա — Այն (արական)

Նագ — Հանոյանալու ձեւ մը, կոտրտուք

Նագուկ — Ճախարակ մը որուն վրայ կածը անցնելով կը կծկեն

Նագուկ քար — Ճախարակին առանցքը, քար մը որուն վրայ կ'անցընեն հախարակը, մանածը վրան փաթթելով վերջը կծկելու համար

Նախշ — 1. Նկար, 2. Ասղանկար, ասեղով նկարուած (կար)

Նախշար, նաշխար — Նշխար, մաս

Նախշուն — Նկարուն, գոյնգոյն նախշուն մով: Մէկու մը ետեւէն՝ ներկայութենէն չախորժելով կ'ըսեն քէ «Երեսը նախշուն մով դրկեցինք՝ կարծես, որ անմիջապէս եկաւ»

Նահար — Հիւսն

Նամիկ — Դանակին բերանը, երկաթէ մասը

Նեղանալ — Սրդողիլ, նեղուիլ (հոգւոյ), հոգիս շատ նեղանայ = հոգիս շատ կը նեղուի

Նեղուիլ — Նեղը մնալ, ստիպուիլ

Նեղուց — Նեղ, նեղտուն

Նետակ — Զահրակին առանցքը, (թրք. *oğ*), նետքել = նետակը անցնել

Նետել — 1. Նետել, 2. Էշ կամ ձի քուրակը ձգել

Նետիչ — Հրացան, ատրճանակ

Ներկել — 1. Կշտամբել, չեխել, 2. Այպանել, ամչցնել

Ներքուք — Մաղուած բանի մը մաղէն վար իջածը

Նէ — Այն (իգական)

Ներկիգ — Նարկիգ, ծաղիկ մը

Նիշանձօնք — Նշանածին տունը

Նիշէ — Նաշիհ, անթեփ ցորենին միջուկը, նշայ

Նիշտէր — Նշդար: Նիշտէրել = Նշդարել

Նորելուկ — Նորահնար, նոր գտնուած, նոր ելած

Նորկանց — Նորէն, դարձեալ, կրկին անգամ եւն.

Նորըս նորկանց — Նորենորոյ, վերստին

Նորոգել — 1. Տե'ս, ներկել, 2. Հականիշը (նորոգելին)

Նստուկ — Նստած դիրքով

Նստկան — Գործը միշտ նստած տեսնել, օր. Սանաաթը նստկան է

Ննցէ — Այնպէս, տե'ս, հնցէ

Նէ, նւի, նւիկի — Ան, անի, անիկա

Նւանք — Անոնք

Նէ — (Յտոր. մանկ.) 1. Որ, եթէ, օր. նստիմ նէ՝ որ նստիմ: 2. Օժանդակ մասնիկ մը որ խօսակցութեան մէջ յաջորդ նախադասութիւնը կը կանխէ. օր. «Գացաք, նստաք նէ, կայփէ եփեցին, խմեցաք նէ, լափք բացաք նէ...»:

Ե.

Շալ — Յփսի, պարսկական (գօտի) եւ եւրոպական (տես)

Շալակ — Կոնակով տանելիք բեռ: Ըստ Կարապետ Կէզիւրեանի՝ վիզէն վար երկու ուսերուն մէջտեղը:

Շալլաու — Նօսր (կտաւեղէնի համար)

Շալտուարան — Շատրուան

Շահ — Օգուտ, վաստակ, շահաւորցնել = վաստրկեցնել

Շահել — Աւելցած, անախորժ ուտելիքները ուտել, ընտանեաց անդամներուն հսկել, կառավարել

Շամբուր — Հաց եփելու երկաթ ձող, գործիք

Շան բաղնիք — Ձմեռ ատեն տղայք կրակարանը մէջտեղնին դնելով, վրանին հաստ սաւան կ'առնեն, որպէսզի ամէն տեղերնին հաւասար տաքնայ, (խիզամամը): Անտեղի աղմուկ

Շանկարոգ — Զրաբանութիւն, շաղփաղփութիւն, շաղակրատ մարդու խօսք, ունայն խօսակցութիւն, պարապ խօսակցութիւն

Շան սխտոր — Տեսակ մը սխտոր անպէտ, տեսակ մը բանջարեղէն

Շառ — Շէռ, մէզ

Շառել — 1. Կշռել, 2. սիրաշահիլ

Շառֆ — Կշիռֆ, ծանրութիւն

Շատկեկ — Խիստ շատ, առատօրէն

Շափշաղ — Ըմպանակ, երկար (թաս)

Շափշաղնի — Շաղփաղփ, դատարկաբան, շաղակրատ

Շերեփ — Շերեփ, շերեփով խառնել = խառնակութիւն ձգել, գործ հրահրել

Շէթ — Անառակ, կռուասէր (տղայ)

Շէյենֆ — Կշիռ

Շէյենֆ շամփուր — Հայկ. կշիռ համաստեղութիւնը

Շէնկ — Շինուածք, շինութիւն

Շիլտէն — Ոչխարի ստամոքս

Շիվ — 1. Պտուղները հատած ողկոյզ, շրուանդ, 2. Կերուած պտուղին մնացորդը:

Շիվան — Շիւան, շիւոնֆ

Շիվիլ — Կովի եւ արջի պէս պտուղները անյագաբար ուտելով մինակ շըրուանդը, թողուլ

Շիրէ — Թութի ֆամուած հիւք

Շիւ — Թութին ֆամուած ցամաք մասը

Շիւոտ — Անուն աներեւոյթ էակի, որ երբեմն մարդիկ խաբելով (ծանօթ մարդու կերպարանֆ մտնելով) հեռաւոր տեղեր կը տանի. այս միջոցին եթէ խաբուողը խելաբերելով «յանուն Յիսուս Քրիստոսի» ըսէ՝ կ'ազատի վտանգէն, եթէ ոչ բարձր լերան գլուխը հանուելով վար կը ձգուի

Շիփել — Շփել, տրորել

- Շլի — վիզ
 Շխշրդ — Թիթեղէ կամ փայտէ շինուած մանկական խաղալիկ
 Շխպէկ (շաշլըխ) — Արծաթէ ծոպերով ծամակալ
 Շղուա (նըղա) — Մատաղ տունկ կամ ճիւղ
 Շշտել — Կշտամբել, յանդիմանել եւն.
 Շպել — Կտաւը պաղլեղի ջուրին մէջ թաղելու գործողութիւնը
 Շպըղել — 1. Շաղախել, շպելու պէս ձեռքովը թաթխել, 2. ճմրել, շպրտել,
 ապխտել (պտուղը)
 Շոան — Մզող, ներքեւը մզող
 Շնդրկել — Շունի պէս պառկիլ, տե'ս. կօմատոտել եւն.
 Շնորհքը իջեցնել — Տե'ս նորոգել, կարգի դնել
 Շողար — Տափութենէ յառաջ եկած հարսանիքի պէս հիւանդութիւն մը
 Շող — Տափութիւն, ջերմութիւն, շողվենալ = տափնալ
 Շողուֆ — Լորձունք
 Շոր, շրթիկ — Աչքի բիծ: Աչքի ջուրը պնդանալով դեղնագոյն հիւթ եղած
 Շորվա — Մածունով, կամ ոսպով կերակուր ուտը
 Շուլլալ — Հարեւանցի կար, շուլլել. 1. Հարեւանցի կարել, 2. տե'ս միսել
 Շոշրո — Միգելու պէս իջած ջուրի ձայն
 Շոուֆ — (Շեռ-ուֆ) երախաներու տակ դրուած հողին թրվածը
 Շոդպել — (Շեռ-դիպ-ել), 1. Շեռէն աղտեղել, 2. շրոդըպելին անարգական
 առումը
 Շովաթ, շովաթ, ջրվաթ, ջրթափ — Շեռ, մէզ
 Շոֆեղ — (Շեռ-հող) երախային տակ դրուած հող:
 Շրճել, սրճել — (Շուրջ-ել) Լաթին կամ կտաւին եզերքը խոշոր խոշոր կարել
 Շրթիկ — Ցեխոտ ատեն լաթի վրայ ցայտող տիղմ
 Շրիֆ — Պաղ ատեն ֆիթէն վազած ջուր
 Շրթիկ — Ցաւած աչքի շոր, աչքի ջուր
 Շրուֆ — Օրանի մանկանց մզուքը հողին մէջ
 Շրթիկը վաթցնել — Տե'ս, փոզլացութիւն
 Շրշկոել — Ասդին անդին ջուր ցանել կամ սրսկել
 Շֆնոց — (Շուֆ-նոց), շֆանոց, հովասուն տեղ
 Շօշորդ — Հետք. նշան, (հիւանդութիւն եւն.)
 Շոովա — (թրք. չորպա) ապուր, թանապուր

Ո.

- Ոխակալ (օ-ի պէս) — Քէն պահող, չարամիտ
 Ու, ուր, ուֆ — Որ, օր. իս ուր = ես որ
 Ոլորտիլ — Պտրտիլ, շրջագայիլ օ-ի հնչումով
 Ութնել — Խաղին մէջ շահիլ (թրք. ութմաղ)
 Ուծը (պատել) — Ոյծ հասցնել, կարողութիւնը գորել

Ուժակարող — Ոյժ ունեցող եւն .

Ուժօք — Ուժեղ, զօրաւոր

Ուխտիներ — Ուխտել, խոստանալ

Ունեւոր — Հարուստ, բարեկեցիկ, չունեւորին հականիշը

Ունտ — Հունտ, հաց համեմ, սեւ շուշմայ

Ուտել — 1. Ուտել, 2. Մէկուն ստակը չտալ

Ուտտեղ — Ամօթոյք, նստոյ տեղք

Ունք — Յօնք

Ուսնիլ — Սորվիլ, տեղեկանալ

Ուսցնել — Սորվեցնել

Ուսել — Հիւսել, պատել

Ուսվուն — Հիւսուած, պատուած

Ուրբաթ էրէս — Տօգոյն, դժբախտ

Ուրունկուն — Իրիկուն

Ունչ, օնչ — Ոչ, ունչ ես, օնչ դուն = Ոչ ես, ոչ դուն

Ուք — Տէ, մասնիկի փոխան, էրթամուք գամ = էրթամ տէ գամ

Ուփ — Յաւ յայտնելու արտայայտում, ուփ մատս կոտրեցաւ

2.

Չաթ-չաթ — Պայթուցիկի ձայն

Չալել — 1. Չմշկել, 2. Սուլել, ածել, նուագել

Չախմել — 1. Մխել, գետինը հաստատել (ցից եւն .) 1. Ամբաստանել

Չախ-չախ — Խեղանդամ, կաղ

Չէթէ — Ոչ թէ

Չէեու, չէմիեու — Չէ որ, չէ մի որ

Չէմիչ — Չամիչ

Չէնէ, չէնէմ — Եթէ ոչ

Չի'մ — Ո'չ, չեմ ուզեր, չե'մ

Չիմնա, չիւնար, չիւնարա — Ո'չ, չե'մ կրնար, կարա'դ չեմ

Չիննա, չիննար, չիննարա — Ո'չ, չի' կրնար, կարո'դ չէ

Չիր — Ծիրանի կամ սալորի չորցածը

Չիսնա, չիսնար, չիսնարա — Ո'չ, չե'ս կրնար, կարող չես

Չիքն (ըլնել) — Չփաւորիլ, աղփատանալ

Չկալուրիւն — Չփաւորութիւն

Չմչըմ — Ուտել եւ աշխատելու մէջ թոյլ, անփոյթ

Չմչըմալ — Բերանի պատառը առանց ախորժակի ծամծմել

Չումչում — Լոգնալ (բառ մանկական)

Չորթան — Չորացած թան

Չորթնհար — Չոր-թան-հար, չորթան հարելու քարէ աման

Չորփար — Անկարեկիր, անխիղճ, քարսիրտ

Զուներոր — Ուներորին հականիշը, խեղճ
 Զորսօտէն — Զորֆոտանի
 Զրչֆնել — Ատեն ատեն ջուր ցանել կամ սրսկել
 Զրբի չուան — Գծալար
 Զօֆել — 1. Կֆել, 2. ծնկածալ նստիլ
 Զօջօջը մնալ — Բոլորովին ոչնչանալ, աղֆատանալ

Պ.

Պագ — Համբոյր, պագնել = համբուրել
 Պաֆոտ — Իւղոտ, աղտոտ (աման), պաֆոտել = իւղոտել
 Պատըլել — Պարտկել
 Պակասաւոր — Կին, կին մարդ (թրֆ. էկսիկ էթէկ), մօր որովայնը մարդոց-
 մէ պակաս մնալու համար
 Պակտորդ — Պակսած, պակաս մնացած
 Պակտութիւն — 1. Նուագութիւն, 2. թիւութիւն, անուն պակասութիւն =
 անպատուութիւն
 Պաղիլ — 1. Պաղիլ, 2. մտերմութենէ պաղիլ, դադրիլ
 Պաղպնծել — 1. Պապանձիլ, 2. Պապակիլ, պասֆել
 Պաղսրտել — (Պաղ-սիրտ-ել) սէրը պաղեցնել, ուծանալ
 Պայմալ, պահմալ, պայմլուկ — Պահ մը առաջ
 Պայմի, պահմի — Ասկէ սլահ մը առաջ, քիչ մը ետք
 Պայմկուան, պահմկուան — Պահ մը առաջուան,
 Պահառ — Անպարկեշտ, անհամեստ
 Պաննել — Սպաննել, մեռցնել
 Պաշարել, պաշարտել — Պահարել, հնարել, հայթայթել
 Պաչ, պաչիկ — Համբոյր (մնկ. բառ)
 Պապ — Հայր
 Պապա պապա — Մեծամեծ, ահագին, խոշոր
 Պապենական — Հօրենական, հօրմէն մնացած (Ժառանգ)
 Պատկից -- Տանը մօտ դրացի
 Պատնել — Պատանել, պատանֆը կարել
 Պառութ — Պառութայ, կերոն
 Պառըգալ — (Պատրոյգ-ա-կալ), գգուած բամպակը պատրոյգի վերածող
 գաւազանիկ, գլանիկ
 Պաստեղ — Թութին հիւթէ (շիրէ) շինուած նօսր կտաւի նման տեսակ մը ա-
 նուշեղէն (պաստըգ)
 Պարտկել — Յանցանֆը գոցել, տեղաւորել
 Պարկենֆ — Պատկեր
 Պարկենֆ փախցնել — (Մանկ. խաղ մը), գրֆերու մէջի պատկերներն ու

- արկղները իրարու հետ բաղդատելով, որու պատկերը որ շատ ըլլայ
 եւ աւելնայ, ան կը շահի խաղը
- Պար — 1. Խաւ, 2. Ժանգ, պար կապել = Ժանգոտիլ
- Պարվանիկ — Տեղը կապոյտ և ոսպնածև ներմակով նաշխուն շապիկի անուն
- Պարտապանաց — Տեսնելիք եւ պարտկելիք գործ, նիւթ: Խոշոր, օր. «տահա
 մանծ պարտապանացը տեղն է»
- Պաֆսիմաթ — Զորցած հաց նամբորդի համար
- Պեխեր — Պեխ, ընչացք
- Պեհել կայ պէյել — Պահել
- Պգտիկ-պգտիկ — Պգտիկ, փոքր
- Պգոս — Պգտիկ (հարս եւ ներ)
- Պգտկուց — Ի մանկութենէ, պգտիկ եղած ատեն
- Պէյրուգ — Պատրոյգ
- Պէյրօսել — Պատրուսել, կտրած թելերը առանց հանգոյցի միացնել իրարու
 հետ
- Պետվանի — 1. Պիտանի, 2. պատուական
- Պլապլա — Կարմիր եւ մանր պտուղ մը
- Պլապլա կայ կլապլա (թէփել) — 1. Բնական կարիքը խիստ դժուարութեամբ
 տեսնել, 2. Այդ պատճառաւ տեղի ունեցած դժուարութեան պէս ուրիշ
 բանէ նեղուիլ, օր. «էնպէս նեղուեր է եւ, վօռուն կլապլա թէփէա»
- Պըրկունի — Շրթունի
- Պլէգ, պլօգ — Պինդ բակորի կտոր, տե՛ս եւ կլօգ
- Պլլել — Պարուրել, փաթթել
- Պլիկ — Բլիթ: Տղոց համար պատրաստուած (հաց եւ նշխար)
- Պլլուիլ — Փաթթուիլ
- Պլորուկ — 1. Որումն, 2. Գինծի նման սեւ հունտ մը
- Պլօֆ — Ոլոռն
- Պլալալ — Պգտիկներու համարձակութիւնը
- Պլսամէր — Եգիպտացորեն
- Պլսերիկ — Բուխերիկ
- Պնիկ — Պգտիկ (մնկ. բառ)
- Պդինձ — 1. Կաթսայ, դայծղան, 2. բաղնից պղինձ, ջրամբար
- Պնդնտել — (Պնեդ-ն-տ-ել), պտղել, հազափեպել (խաղող, չամիչ եւն.)
- Պնլտալ, պնրտալ — Խտղել, փոքել, թեթեւ կերպով եռալ (վերփին տեղը)
- Պնրֆել — 1. Պրպտել, խուզարկել 2. բերնին մէջ խօսք փնտռել
- Պնկըլ պնկըլ (էփել) — Զուրին տափնալ եւ եռալը պղպջալէն
- Պնկլտաղ — Մանկան գանկին առջեւի ոսկորը որ կակուղ ըլլալով, տղան
 մինչեւ որ խօսիլ չսկսի, «ֆար» չըսէ, չի պնդանար
- Պշկալ — Պժգալ, գգուիլ
- Պոպոֆելիք — Կուրնալու (անէծք մը)
- Պուլպուլուկ, պլպլուկ — 1. Բողբոջ, 2. չբացուած կոկոն, 3. աչքին բիբը

- Պունկ — 1. Արգանդի բերան, 2. ծարաւ, 3. արտորանք
- Պունկը դնել — 1. Յամառիլ, պնդել իր խօսքը յառաջ փշելու համար, 2. մանկան իր մօր արգանդին բերանը գալը
- Պունկին բերանը մնալ — Արգանդահեղձ ըլլալ
- Պուտ — 1. Ումպ, 2. (թրք. *սուտ*) երբուծ
- Պուրֆայ — Պզտիկ լիսեռ մը որ ջահրին վրայ կ'անցուի
- Պուրկունք — 1. Շրթունք, 2. առարկաներու եզերքը
- Պամշել — Կամիթի պէս ճգմել մատներուն տակ
- Պուրպուտ — Սաստիկ պաղ
- Պտղուց — Բրդուն, հագիւ պտուղի մեծութեամբ
- Պըտլս — Կէտ, նշանախեց
- Պտղել, պթիւել — Կուրնալ, աչքը տեղէն դուրս ելլել
- Պտոտ — Պտոյտ, ցորենը մաղելու մէկ կերպը, մաղը ոլորելով՝ խոշորուքը եւ անելորդ մասը մէջտեղը կը ժողվէ
- Պտոտել — 1. Պտոտի գործողութիւնը, 2. Պրպտել
- Պտըր պտըր (էնել) — Քրթմնջել
- Պրնել — Որեւէ գործ հարեւանցի տեսնել
- Պրպուտ — Քառափեղ ձմեռ, սառնամանիք
- Պուրկունք չափել — Քամահրել, ծաղրել, վարի շրթունքը վերինէն դուրս հանելով
- Պօնկլտալ — Կերակուրին պղպջալէն եփելով՝ հանած ձայնը
- Պօֆ — Պոպոֆ, սոխին կեղրոնի ցողունը (թրք. *սողաճ էրկէկի*)
- Պօրֆալ — Յատկել

Ջ.

- Ջաղասֆ — Ջաղաց, ջրաղաց
- Ջաղալա — Չհասած միրգ, սալոր, ծիրան եւն.
- Ջաղարսֆ — Ջրաղաց
- Ջառ — Ջահրակ, մանելու ֆախարակ
- Ջառչըվան — Չիւթապատ չուան, լար ու պուրկային եւ ֆախարակին վրայէն միանգամայն կ'անցնի
- Ջարուլս — Տրելս
- Ջինթեյան — 1. Կապոյտ վարտիկ, 2. միասայրի դաշոյն
- Ջիր (չիլ) — Սալորի եւ ծիրանի չորցած կեղեւ, չոր պտուղ
- Ջիսուէր — 1. Ջրհոր, 2. հոր, խորունկ փոս
- Ջոմջում — Լոգանք (մնկ. բառ)
- Ջրին համարուկօֆը — Անթիւ, անհամար, անհուն: Տե՛ս. մէկօֆ
- Ջրդեկ — Իգանդամ, ծնծակ
- Ջրեմ — 1. Ջուր խմցնել, 2. երկաթէ գործիքներ ջրել
- Ջրիշուն — Կուղբ, միշտ լողանալ սիրող

Ջրուաթ — Մէգ: Ջուաթ ընել = միգել

Ջիջրանֆ — (Ջուր-ջուր-անֆ) — Շարաւ, քարախ, որ վերֆէն կը հոսի ջուրերու պէս

Ջրջֆնել — (Ըստ Գր. Խանձեանի Ջրձգնիլ) — Ջուր սրսկել, ցանել, ցնցուղով կամ այլ ամանով

Ջօռ — 1. Ջուր, 2. ցաւ, հիւանդութիւն

Ջօռ (տալ) — 1. Ջրել գետինը եւ ցանֆը, 2. դրժել, եղծել պայմանը

Ջօռ (չցամֆցնել) — Առնելիֆ, պահանջֆը մինչեւ որ գանձուի, անընդհատ եւ շարունակ երթալ, ձանձրացնել

Ջօռի — Ջորի

Ռ.

Ռէհէն — Բահան, հոտաւէտ ծաղիկ մը

Ս.

Սագ — Նուագարան

Սագել — 1. Յարդարել, գարդարել, 2. Պատիւը անցնել, չար կիրֆը յագեցրնել

Սագուիլ — Վրան գլուխը գարդարել, հագուիլ

Սալ — Խաւիխաւ ֆար

Սալվոր — Սալոր

Սաղմէս — Սաղմոս

Սամի — Եզան վիզը կապելիֆ ծուռ ձողեր (սամը)

Սանտ — Սանդ

Սանդիձառֆ — Սանդիտուն

Սանտըգեր — (Սանտ-եգր) Հրապարակներու մէջ հաստատուած ֆարափոր սանտերու եգերֆը, շուրջը: Որոշ քաղ մըն է

Սասնել, սասենալ — Միրգերու եւ չոր պտուղներու համը կորսնցնել

Սահմնտել — (Սահման-տ-ել) կարգադրել, կանոնաւորել

Սառատ — Խարքալ, նօսր ծակերով (մաղ)

Սատկիլ — Չարաչար մեռնիլ

Սատուր — Սակուր: Միս կտրելու գործիֆ մը

Սարեկ — Սեկ, չորցած կաշի, որով բոլկներու բերանը կը ծածկեն

Սուսան — (Սա-հոս-ան), հոս, այստեղ, այսր

Սալորուկ — Սալորի պէս կլորակ (խոց):

Սեղանդեր — Փայտէ շինուած հացի եւ կերակուրի բոլորակ սեղան

Սեսուր — Սուսը, կարմիր ներկ մը

Սեւսիթ, սիւձիդ — (Սեւ-ձիւթ) կեւ, կուպր (թրֆ. գարաուղըլ)

- Սերոտել — 1. Կաթին երեսը բարակ սեր կապել, 2. Զուրին երեսը սառոյց
- Սելուց — Աչքի եւ թոքի սեւ մասը
- Սելսեսիթ — 1. Կեւ, կուպր, 2. Խառնակիչ, աներես, յամառ
- Սելոդէկ — (Սել, ձիւթ-ակ) ձիւթապատ կաշէկտոր մը որով ջահրակին
չուանը կը ձիւթեն
- Սըւի նըւի — Աս ան
- Սէկ — Օրբանի մանկանց գիշերը ոտքին վրայ դրուելիք լաթ
- Սէրպել — Արձակել, թողուլ, ձգել
- Սիկ — Մոմլաթ մը որ օրօրոցին մէջ երախային պորտէն վար կը դրուի վրա-
յի լաթերը չաղտեղելու համար
- Սիկլիկ — Լաթի վրայ կարկտակին զարդարանք
- Սիւմ — Մետաղէ կեղծ սրմա (պրս. սիւմբասէն)
- Սիր — Սեր մածունի
- Սիր, սեթել — Սիրտ, կուրծք
- Սիւ գիր — 1. Գոյժ, 2. դժբաղդութիւն, ճակատագիր
- Սիրտ (դնել, տալ) — Սրտապնդել, փաշալերութիւն
- Սիրտը եատ գալ — Փսխել
- Սիրտը փաշել — Հեծկլտալ, հեկեկալ
- Սիւմպիւլ — Սմբուլ, խոտ
- Սխտործեծ — Սխտորփուշ
- Սորխանց, սոխրաց — Իւղին մէջ այրած, կարմրացած սոխ
- Սդկել — Յդկել, տրորել, մանրել (փարը եւն.)
- Սոթտուիլ — Թելերը սոթտել, պատրաստուիլ
- Սոփսոփալ — Պարծենալ գիտցածին վրայ
- Սուդծախ — Սուդ ծախող, թանկավաճառ
- Սէապէֆի — Համարեա թէ
- Սմնտր — Պլդուրին մանր մասը
- Սպաննախ — Խոտ, շոմին
- Սմսուկ — Թեթեւ կերպով ցրտացնող, սարսոզ ջերմ
- Սմֆիլ — Կծկտիլ մնալ
- Ստկել — Յորեն կամ այլ ինչ մաքրել, գատել
- Սրբուննադ — Սահուն (գետին), ողորկ, սրբատաշ (փար եւն.)
- Սրջել — Շրջել, բանի մը միւս կողմը դարձնել
- Սրտաբաց — Տեսարանը գեղեցիկ, հովասուն եւ գուարնալի (տուն եւ դաշտ)
- Սրտանց — Ի սրտէ (թրք. ճանուկէօնիւլտէն)
- Սրուլիկ — Սրածայր, կոնաձեւ, ցցուն
- Սոբսօբանալ — (Սուրբ-սուրբ-ա-նալ) 1. Սրբանալ, արդարանալ, 2. Ինքզինք
բանգէտ ներկայացնել կեղծաւորաբար, փիլիսոփայանալ
- Սօդուկ — 1. Սողուն, 2. Զրային գորշ եւ պզտիկ գեռուն մը
- Սօն գլօխ — Թակաղաղ, սիւներու փաթի բաց միջոցը
- Սօթտել, սօթտվարել — Քղանցքը, թեզանիքը ժողվել, ամփոփել

Վ.

- Վանֆաց — (վաղ-ֆաշ) Առաւօտ: Վանֆաց կաննուդ, վաղնիկ
 Վաղնէֆ — Առաւօտէն առաջուան ժամանակ, օր. տահա վաղնէֆ է
 Վանտակ — Վանելափայտի հակ, կապոց, (թրֆ. բէնտէկ)
 Վանտեկ չուան — Հակը կապելու հաստ չուան
 Վանֆսնոց — Նախանաշ
 Վա՞ն մի — Ո՞ր մէկը
 Վավ — Ո՞վ
 Վանֆցուկ, վանքֆանցուկ — Առաւօտէն ետք, արեւը ծագելէն քիչ առաջ
 Վանառ — Մինակը չի գործածուիր
 Վասկ-վանառ — (Վաստակ-վանառ), 1. Առ ու ծախ, 2. վարձֆ, ողորմու-
 քիւն, առաքինութիւն
 Վար — Ցած, վարմարդ = ստորին մարդ
 Վարադ — Նուրբ, բարակ տաղտուկ (պրս. վարադ)
 Վարդըվառ — Վարդավառի կիւրակէ
 Վարպետօրդի — Խորագէտ, բանիմաց, խելօֆ, փորձառու
 Վերկա՛ր — Վերկա՛լ, վերցո՛ւր, վերկացնել, վերցնել
 Վերէ — Ի վեր, օր. Վանֆուվեր է — վաղուրնէ Ի վեր
 Վերկէ — Երկնեղ փայտ մը որ խրգուելիֆ փայտի բունին ճակատը կը դրուի
 վար չիյնալու համար
 Վերնֆաշ — Բեռին վրայէն ֆաշելու հաստ չուան
 Վերֆ (էյնել) — Ահաբեկել, վախէն վեր ցատկել
 Վգեկ վգեկ (էնել) — Վագվգել, ցատկրտել, ոստոստել
 Վեժօն — 1. Խուժան, 2. խուժանի ձայն, աղմուկ
 Վըլվըլուկ — Իրար անցնիլ
 Վիլի վիլի (փրցնել) — Աղմկել, վլվլուկ հանել
 Վլանալ — Լուանալ, վլաւֆ = լուացֆ, լուալու գործողութիւն
 Վլաւֆ — Լաթ լուալ
 Վնել — 1. Հակառակել, 2. յանախել
 Վդըր վդըր (էնել) — Վխտալ (ոջիլի եւն.)
 Վովուալ — Քրթմնջել, տե՛ս տոտուալ
 Վրայկար — Կտաւին կամ լաթին երկու եզրերը իրարու վրայ տանելով կարել
 Վրանակ — 1. Բեռին վրայ դրուած, աւելցուած մասը, 2. Այր ամուսին
 Վրանոց — Վրայէն հագուած լաթ. վերարկու
 Վրայ կեցո՛ւ — Վերակացու, տնտես, ճարտարապետ, հսկիչ
 Վրայձգուկ — Գործը փոխանակ միութեամբ տեսնելու, իրարու վրայ ձգել
 Վրնֆալ — Բեռ բեռցուած ատեն վրայէն ֆաշուած չուան, մալուխ

S.

Տակ — ճակընդեղ

Տաղտաղուկ, տաղտաղուն — 1. Մտահոգութիւն, տաղտուկ, 2. ցրուած, տարտղնուած (գործ)

Տալստար, տաղտաք — (թրք. *ողտաէր*) Այդքան, այդչափ

Տաղտրնել, տարտղնել — 1. Ցրուել, բաժնել, 2. քրքրել, փայփայել

Տան գալ — Բանի չսեպել, կարեւորութիւն չտալ

Տանծիկէն — Տանահին կիսուած չորացածը

Տանկազան — Երեւակայական հրէշ, օրօրոցի մանուկները անհանգիստ եղած կամ լացած ատեննին, «տանկազանը կու գայ» սպառնալիքը կ'ընեն, որպէսզի վախէն ձայներնին կտրի

Տանկալոդ — Բթամիտ

Տանկօ, տանկլօգ — Անխելք, ապուշ

Տապան տալ — Դիմանալ, տոկալ

Տապկել — Տապակել, խորովել

Տապկտվել — (Տապակ-տ-ւ-ել), Ցաւին, վշտին ազդեցութենէն զգացուիլ բուն կերպով

Տառ — Աղմուկով փարձակութիւն (պրս. *զէրէթէ*)

Տատա — Տատ, մեծ հայր, պապ, հաւ

Տապկուիլ — 1. Խորովուիլ, 2. վշտերէ կրծուիլ

Տատելիս — Քալել, տատելիս ըրէ = քալէ (մնկ. բառ)

Տասկել — Գոցել, ծածկել

Տաստափակ — Բոլորովին տափակ

Տասկուկ — 1. Ծածուկ, փակուած, գաղտնի, 2. Համեստ, ամօքխած, (հարս, աղջիկ)

Տարթ — Երախաներու գլխու մագերուն փաթ գոյացած (աղտ. քեփ)

Տարոս — Ամուսնացողի մը տարոսը եթէ մէկուն երթայ, ան ալ կը կարգուի

Տափան — Ցորենը ցանուելէն վերջը յարդարելու համար հաստ եւ ծանր փայտ (թափան)

Տարվենալ — Բախտախաղի մէջ կքուիլ, կորսնցունել

Տաֆորպել — Զերմ սիրով վերաբերիլ, պաղորպելին հականիշը

Տաֆցնել ուտել — Անցած խնդիրները վերյուշել, կրկնել

Տգգիկ (նետել) — 1. Կայտուել, վազվզել, 2. Ափսորել

Տեղաւորիլ — Տեղ մը հաստատուիլ

Տեղեր — Անկողին (իր բոլոր կազմածով)

Տեղեր տեղ — Ընդորմեայ կամ մասնաւոր շինուած պահարան (անկողնի)

Տեներ — Երդիք, տանիք

Տերբու — Աչքերը (միջոց) խոշոր խարտոց

Տել — Թել, հեփաթներու մէջ պատմուած հրէշ

Տեսք — Դէմք, երեւոյթ, կերպարանք, տեսլոք = գեղադէմ, շքեղ

Տէ' — Տի', օն, օր. տէ' կօ, տէ' եկո'ւր

Տէ, տի, տիկի — Տա, առ, առի, առիկա

Տէրվիլ, տէրվենալ — 1. Փլել, կործել, 2. Տարուիլ, կորսնցնել (*խաղը*)

Տէրվիտա — (Խաղ մը) խաղացողներ տանիքներուն վրայ հաւասար թիւով երկու կողմ կը գատուին՝ կեդրոնը կէտ մը որոշելով: Մէկ կողմէն հատ մը կ'երթայ միւս կողմէն մէկին դաչելու «տէրվիտա» ըսելով, կը զարնէ ետ կը դառնայ: Եթէ կեդրոնը չհասած իր շունչը կտրի եւ բռնեն զինքը, խաղէն կ'ելլէ ալ, իսկ եթէ ազատի, որո'ւն որ դպած էր, ան կ'ելլէ:

Տիկիշ — Ծալք, փոք

Տիյա, տիյանաֆ — Ահաւասիկ, ահա հոդ է

Տիլէֆ — Տէր ու պաշտպան ունեցող: Պաշտպանեալ

Տլֆիլ — Տֆլիլ, ժողիլ, փտիլ ու մգլիլ (պտուղի, եւայլն)

Տկել — (Տակ-ել), տակը տալ, ծալլելը (կտաւը կամ լաթը): Զուրը լափել

Տմալիֆ — (Թմբուկ-իկ) — Մանր թմբուկ

Տդաբերֆ — Տդաբերութիւն, որդեծնութիւն

Տնկլիկ — Ճօճանակ, զանգակ: Ըստ Կարապետ Կէօզիւրեանի՝ միմակ մնացած, բացը մնացած, ծառի մը վրայ միս միմակ նիւղ

Տնկլօզ — Ապուշ, տխմար

Տնմնայ — Տունը մնացած, հասակը տարիքը առած (աղջիկ)

Տնցէ — Այդպէս

Տորէն — Տունկ, որուն արմատը կարմիր ներկ է

Տորպակ — 1. Տոպրակ, 2. ամորձիֆ

Տուն (դնել) — Վէրֆին մէջ շարաւին, թարախին կեդրոնանալը

Տուն (տալ) — 1. Բնագդում, 2. Ազդել եւ ազդուիլ

Տուր (թէփել) — Կիներու յատուկ հարսանիքի պէս հիւանդութեան մը ախտանիշը

Տադպել — Լաթին աղտոտութենէ դեղնելով գալարիլը

Տօտել — 1. Տոտալ, 2. ֆենոտիլ, ոխ պահել

Տոտուն — 1. Բուֆ արձակող, 2. անարգ մակդիր, աշխոյժին հականիշը

Տորտուկ — Տես տառ: Աննշան, խօսքին հաւատք չընծայուելիք անհատ

Տտիկ (առնալ) — Հանգչիլ, հանդարտ նստիլ

Տրփալ — Տրոփիւն, հոգեվարքի երակին զարկը

Տփոց — Ծեծ, հարուած, տփոցել, ծեծել

Տֆալ — Հիւանդացած ատեն կոկորդէն ձայն հանել

Տֆուն — Անֆուն

Տֆտֆալ — Տֆալ, հեծել բեռի տակ եւ հիւանդութեամբ

Տօրէն — Տորոն, ներկելու բոյսի մը արմատը

Յ.

Յայել (ցորել) — Յորենը հարեւանցի լուալ, մէջի աւելորդ նիւթերէն մաքրելու համար

- Յաթել — Ծագիլ արելու եւ լուսնի
 Յախ — Ատելի մարդու մօրուք նշանակող
 Յամաք — Լոկ, ցամաք հացի կտոր = լոկ չոր հացի կտոր
 Յաժ — Վատաբարոյ, շլխտի, եւայլն (կին), ցաժ արարած = վատասերած
 Յանել — 1. Յանել, 2. խրատել, օգտակար խօսքեր ցանել: Ի՞նչ ցանիս նէ էն
 կը քաղիս
 Յարդուկ — Կայծ
 Յիցերես — Լկտի, երես գտած (հարս, աղջիկ)
 Յնծաղ — Ծնծղայ, բշոց
 Յնդպիլ — 1. Յնդաժի պէս շարժիլ, 2. Անհամբերութիւն
 Յքնփիլ — Արտորալ, անապարել
 Յամֆոց — Յամֆեցնող լաթ, խաւու
 Յնծալ — Դրամապէս տուծել
 Յնծում — Հոժ, խուռն բազմութիւն մարդկան
 Յնցն — Գնուճ, ագահ
 Յորմաղ — Յորենի մաղ
 Յուցանք — 1. Հրէշ, նիւաղ, 2. Յասում, պատուհաս
 Յաղել, ցսխել — Ձեռքով ամուր լուանալ, նմրել
 Յրել — Ապականել, լուծում տալ
 Յօղել — Թեթեւ կերպով լուանալ բան մը

Փ.

- Փախուկ — Խելքը ցնորած, փախած (մարդ)
 Փախցնել — Առելանգել
 Փաթփաթ — Տղոց խաղալիկ մը որ փափաթիայի հունտը ծակերու մէջ դնել—
 լով կը խաղան
 Փակցորդ — Մարխ, խոիւ կամ այլ դիւրավառ վառելանիւթ
 Փամփալ — Գէր, կարշնեղ, մսուտ (մարդ)
 Փաթսովուկ — 1. Փաթտուիլ, 2. կռուիլ
 Փառաւօն — Պատիւ սիրող մարդ
 Փառք — Քաղիրք, փորձութիւն
 Փարտիչ — Թոնիրին մըխածը լուալու ցնցոտի
 Փարտոց — Թոնիրը կամ փուռը մաքրելու բուրջ
 Փարտել — 1. Ման գալ, պտոյտ ընել, 2. Թոնիրը մաքրել ֆրջով
 Փարա (խաղալ կամ խաղցնել) — Կաշառել
 Փէգէվէնկ — Գէշ կնկայ միջնորդ, կաւատ
 Փէտ (կըյրել) — Զքեֆիլ, չծռիլ, դժուարաթեֆ
 Փէտել — Փայտով ծեծել
 Փէտտուն — Փայտ դնելու տեղ, փայտանոց
 Փէտվոր — Փայտուր, փայտ բերող ծախող

- Փէտատ** — (Փայտ-հատ), բրիչ
Փըլուրուկ — Տաշտի մէջ կրակ վառելուն
Փիւն — Տես բիշ: Ապօրինի գաւակ
Փննակ — (Փունջ-ակ), լիաբուն, բուներով
Փոզլացութիւն — Բոզլացութիւն, կեղծ ու պատիր լաց, կոծ (անպարկէշտ կիներու)
Փոխնիդ — Փոխինդ, պղուրին մանր ալիւրը ուռպով խառնելով տեսակ մը ուտելիք կ'ըլլայ
Փորնոց — Թոք
Փորոտել — Փորը մեծնալ, անել, ուռնանալ (կաղամբի եւայլն)
Փողվատ — Շապկի կուրծքի բացուածքին տակ կարուած կտաւ
Փորուց, փորած — Փորով, օրինակ, անօթի փորուց = անօթի փորով
Փոր տալ — Պատերուն ծռելէն դուրս ցցուիլը
Փորօք — Գէր, պարարտ, եւայլն
Փոր գնայ — Փորհարութիւն, կլապլայ թափելու հականիշը
Փորֆշուք — Փորհարութիւն, կլապլայ թափելու հականիշը
Փորու ցաւ — Քէն, ոխ, ատելութիւն
Փուն — 1. Բուն, արմատ, ծագում, պատմաւ, շարժառիթ. 2. Հնար, միջոց
Փուրշունք — 1. Փշրանք հացի, 2. տեսակ մը կերակուր
Փշոք, փշոքել — Փշելու կերպ մը: Ծեծած ցորենը թէփէն գատելու համար, թափուրին մէջ լեցնելով, վեր վար շարժել եւ մեկուսացած թէփը փշշել բերնով
Փոքնգտալ — Փոքնգտալ, փոնշել
Փսոք — 1. Փշուր, 2. Աղուամագ, խաւ
Փսոքել — 1. Փշրել, քրքրելը խմորի, մածունի, հողի, 2. Խաւոտել
Փսփսալ — Ականջին տակը ծանր խօսք խօսիլ
Փսփսուք — 1. Լրութիւն, 2. գաղտնի, ականջի տակ եղած խօսակցութիւն
Փսիկ — Պզտիկ կատու
Փօթոռում — Կռիւ, փոթորիկ

Ք.

- Քա** — Կոչական մասնիկ, զոր սովորաբար կիները կը գործածեն
Քաղել — 1. Խոտ կամ պտուղ քաղել, 2. Պղնձեղէն նօսք ամաններու բերանը մուրնով կռել, թանձրացնելու համար
Քաղֆցի — Քաղաֆացի, կրթեալ նշանակող
Քանոն — Ընդորմեայ օջախին տակ, իբր պատուանդան դրուած սալաֆար
Քաշուք — 1. Քաշուած, 2. Կտաւին եզերքէն մկրատով կտրուած երիզ, 3. ջիլ, շիղ (թրք. *սիշիք*)
Քաշկան — Քաշող, շահաւէտ, շահը փնտռող (առեւտուրի մէջ)

- Քար — 1. Քար, 2. խօսք, պատասխան: Քարը ծոցն է = Պատասխանը պատրաստ է
- Քարհանկոշտ — Կննիոն, կղթկապ
- Քարդան — Տես, ըմպիկ
- Քարափտվուն — Քայֆայուած, քրքրուած, քարուփանդ
- Քարմափուրան — Տես վերի բառը
- Քասդել — (Քացախ-իլ) Քացիսիլ, քքուիլ
- Քարուց — Քարնիկ, քոչունի ստամոքս
- Քերոց — Երկաթէ կամ փայտէ սուր գործիք
- Քարուփ — Արմտեաց քարոտ մասը, գոր ամանի մէջ լեցնելով կը ստկեն, կը մափրեն
- Քափա — Կղկղանփ (մնկ. բառ)
- Քեանի — Քեռի, մօրեղբայր
- Քենի — Կնկան քոյրը
- Քեռֆշտալ — Զգայոիլ, ձգոտիլ
- Քերնել — (Ըստ Գ. Խանձեանի Քերճել) — Եփած հացը քոնիրէն փաշելու ատեն մէկ մասը քոնիրին փակչիլ
- Քերնած, քրդիկ — Հացին փաշուելու ատեն քոնիրին փակած մասը, քերդուկ
- Քերուփ (քերուկ) — Քերուած, կերակուրին ամանին յատակը մնացածին քերուածը
- Քենծ-փանց — Բաղդատական մասնիկ
- Քթմտալ — Տես, փնդին տալ
- Քէծ — Քած, լկտի, վատաբարոյ (կին)
- Քէմէս — Քամոց, պարգուտ, փէվկիր = պարգուտ
- Քքուիլ — Գլուխը նայիլ, ոջիլ ստկել
- Քինթը (ծռել) — Սրդողիլ, քենոտիլ
- Քինթը (փշել) — Դրդել, գոգոել, գայրացնել, տես մուխ տալ
- Քինթին (տալ) կամ փնդին չդնել — Ուտելիփին չհանիլ, չախորժիլ, ինչպէս կ'ընեն կենդանիները քուշերովնին ետ հրելով
- Քինթին տալ — Զաւարին կամ այլ բաներու մէջէն քեփը գատել ստկելու համար քափուրին եզերքը բերելու գործողութիւնը
- Քինթ կախութիւն — Զինքը չսիրողներուն տունը երթալով երկար ատեն նըստիլ կերակուր ուտելու համար
- Քիթլէնփիփ — Լիփ-լիփ, լեփ լեցուն
- Քինծ — Տունկ, որուն հունտը փոշիացնելով կերակուրի երեսը կը ցանեն
- Քիրիզմիր — Բաղնեաց մէջ շատ պտրտողներու ոտփին տակը գոյացած կամ փուած գէշ կաւ, որ ոտները սաստիկ կը ցուցնէ
- Քըսոզ — Շատ փշ, փշուր մը
- Քմմել — Լաթը լուալէն ետքը ցամփեցնել, սեղմել
- Քամոց — Կոուասէր, անառակ
- Քսփստուկ — Հեռուէ հեռու ազգական

- Քսուիլ, ֆսստուիլ — Սլֆտուիլ
 Քուլա — 1. Աղնուած բամպակի դէզ, 2. ներմակ ամպ
 Քմմված — Պննասէր, ինֆզինֆը փափուկ ներկայացնող:
 Քշպել, ֆշֆել — Կշտամբել, ջելսել
 Քրզմոտած — Շնորհքը փախած
 Քրզմոտիլ — Նիհարնալ, շէնֆը շնորհքը փախչիլ
 Քրտինֆ ջրին մէջը մնալ — Տաժանելի աշխատութենէն առատ ֆրտինֆ
 հոսեցնել
 Քրզմոտել — Խորշումիլ, Թարշամիլ դէմֆի եւ պտուղներու
 Քսըփըս — Տես փսփսուֆ
 Քրդագեղանֆ — Գիւղեր, որոնց բնակիչները Քիւրտեր են
 Քրման — Թէյաման, ֆարաման, մանելիֆ

Օ.

- Օզկալ — Ործկալ, գգայոիլ
 Օլեր, օլերֆ — 1. Ոլոր, 2. ոլորուն եւ շեղած համբայ
 Օլերֆը (դառնալ կամ ֆակուիլ) — Խելայեղ, խելֆը ցնորել
 Օլորտել — Պտըտիլ, շրջագայել
 Օլօռուկ (բոլորուկ) — 1. Ոլոր մոլոր (վայր), 2. կննոտ
 Օհմել — Ահրնալ, ահաբեկիլ, վախնալ
 Օհմօֆ — 1. Ահոելի, ահաբեկիչ, 2. Երկիւղալի վայր
 Օդորմիս (հանել տալ) — Բարեգործութեամբ եւ առափնութեամբ զինֆը եւ
 իր ննջեցեալները դրուատել եւ գովել տալ
 Օդորվիլ (լորոզվիլ) — Տեղ մը սեղմուիլ
 Օշ — Ուշ, անագան
 Օշնել — Օրհնել
 Օշիլկեր — Տիգէն կամ ոջիլէն կերուած արմտիֆ
 Օշիլկեր — (Այլաբանօրէն) դժուարիմաց եւ երկդիմի խօսք: Օրինակ, Լաֆին
 մէջ օջիլկեր կայ
 Օռան — Որբան, օրօրոց
 Օռֆ — 1. Կաթսայի տաշտի կամ այսպիսի բանի մը տակը, գետին գալիֆ կող-
 մը. 2. Թթով մալէզ եփած ատեն պղինձին փակած քանձր մասը
 Օստ — Ոստ, բունին վրայ նիւղերուն վերջացած տեղը
 Օտից — Ոտնաման, օտաց լաթ — ներֆնալաթ, վարտիկ, օտաց համբայ =
 Բնական կարիֆ եւ նեմիշ, օտացվրի մարդ = սպասարկող եւ գոեհիկ
 (մարդ)
 Օտնզնայ — Նոր ոտֆ ելլող (երախայ)
 Օտֆը ծանտը — Ծննդաբերութիւնը մօտ եղող (կին)
 Օտֆը (էրկնցնել) — Արգիլել, խոչընդոտ ըլլալ
 Օտֆ (կոխել) — Դատախազ ըլլալ, իր դատը եւ իրաւունքը պաշտպանել

Օրդնոտ — 1. Նենգամիտ, խորամանկ, 2. Որդնակեր, բրբուրեն կերուած
(միրգ եւ պտուղ)

Օրեմոտ — Որումոտ, տե՛ս եւ օրդնոտ

Օրթխտան — Տե՛ս մէկտեղութիւն

Օրի՞ — է՞ր, ինչո՞ւ համար, օր. օրի՞ էկար = ինչո՞ւ էկար

Օրգնել — Օրհնել: Օրգնուած ջուր = Օրհնուած ջուր

Օրհմիլ — Բանէ մը մէկէն ի մէկ վախճալ, սարսռալ

Օրնակ — Օրինակ, ձեւ, կերպ, տեսակ

Օրմի օրանց — Օրերէն մէկը, ամենեւին, բնաւ երբեք

Օրնօրը կամ օրնօրը — Ամէն օր, միշտ եւ հանապազ

Օրսէ — Որ ըլլայ, օր. Յուօրսէ = Ուր որ ըլլայ

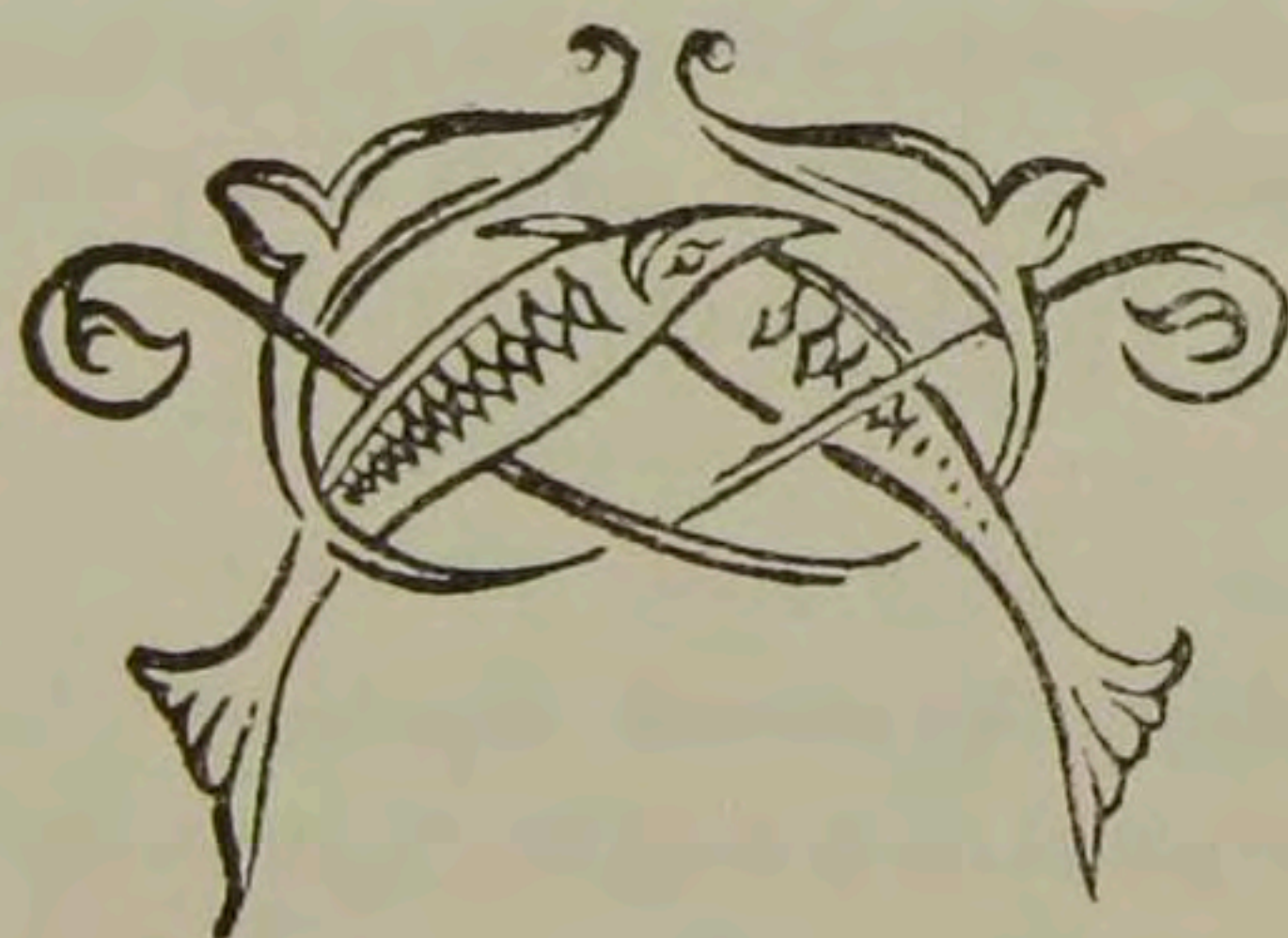
Օրսկապ — (Օրօր-ոց-կապ) — Այն մասնաւոր լաթը որ որբանի վրան կը
կապեն երախտան չիյնալու համար

Օրձա — Տե՛ս չաղաչաղա —

Օրբ — Ուրբ, տակ, յատակ (ամաններու)

Օրէնք (պատուել) — Օրինագանցութիւն, ապօրինութիւն

Օրդուել — Պարունակուել, տեղաւորուիլ

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒ

Աբա — եղբայր
 Ախ (էնէլ) — Ծեծել
 Ամման — Ծեծել
 Ա՛յ — Աղբ, աղտեղութիւն
 Այ (էնէլ) — Ապականել
 Աղիտաղի — Աչք
 Ապու — Ապուր, կերակուր
 Ապուհա — Ապուր, կերակուր
 Բաթա — Հաց
 Բահ — Աղտեղութիւն
 Բահ (էնէլ) — Աղտեղել
 Բըս, բըսի — Կատու
 Բու — Տգեղ, գէշ
 Գըթգըթ — Սխռուկ
 Գըխ — Տգեղ, աղտեղի
 Գըխ (էնէլ) — Աղտեղել
 Գլո — Գլուխ
 Գլոր — Օրորոց, օրրան
 Ելոր (օլոր) էնել — Օրօրել
 Թէթ, քէթի, քէթիկ — Չեռք
 Լօլօ, լօլօկ — Միք գ եւ պտուղ
 Լօլօխ — Անանդամ, ամորձիք
 Խօխօ — Ուրուական
 Ծըծի, ծըծիկ — Ծիծ, ստինք
 Կակա, կակակ — Ընկոյզ, հակիթ
 Կգիկ — Ակնայ
 Կգկգ (էնէլ) — Խածնել
 Կտիկ — Ոչխար
 Կընտիկ — Գլուխ երեցնել
 Կնտի կնտի — Գլուխ երեքցնել
 Կուհ, կուհա — Գրկել
 Համհամ, համմա — Ուտելիք
 Համմ (էնէլ) — Ուտել
 Հափհափ — Շուն
 Հափ (էնէլ) — Խածնել
 Հացի, հացիկ — Հաց
 Հօ՛փ — Ելի՛ր
 Հօփ (էնէլ) — Ելլել, կայնել
 Ճէթօ — Ճաթելիք

Ճուհ — Անանդամ
 Ճըսս — Կրակ
 Ճըսս (էնէլ) — Այրել
 Ճուհուկ — Թռչուն
 Մանի — Պանիք
 Նիհի — Խաղ
 Չըլթ (էնէլ) — Կոտրել
 Ուխ — Քուն
 Ուխ (էնէլ) — Քնանալ
 Ո՛ւշ — Զգուշութիւն
 Չլթչըթ — Ընկոյզ
 Չըլթ (էնէլ) — Կոտրել
 Չըլս — Էշ
 Պէխ, պէհ (էնէլ) — Պահել
 Պայ, պահիկ (էնէլ) — Պանկիլ
 Պուա, պում — Զուր
 Պաչ, պաչիկ — Համբոյր
 Պաչ, պաչիկ (էնէլ) — Պագնել
 Պէպէ — 1. Պատկեր, 2. Մանկիկ
 Պըզ — Մէզ, պզպզ, նոյն
 Պըզ (էնէլ) — Միզել
 Պըխ պըխ (էնէլ) — Մորթել
 Պիյ — Վէրք, խոց
 Պիյ (ըլլել) — Վիրաւորել
 Պիս — Միս
 Պնիկ — Կով եւ հորթ
 Պուպուկ — 1. Նոր լաթ, 2. Գեղեցիկ
 Պուպուշ — 1. Նոր լաթ, 2. Գեղեցիկ
 Պուպուկ հացիկ — Նշխար
 Զիշ — Շալակ
 Զիշ (էնէլ) — Շալկել
 Վէվէ — Ուղտ
 Տահտահ — Զի եւ ջորի
 Տանկաղ — Ուրուական
 Տատախ (էնէլ) — Քալեցնել
 Տըտիկ (էնէլ) — Նստիլ
 Տրթ (ընել) — Փուք արձակել

Տօտիկ, տօտս — Ոտք
 Փաթտ (ըլլել) — Իյնալ
 Քաֆա — Աղբ
 Քէֆէր — Շաֆար

Օխ — Քուն
 Օշօ — Շուն
 Օնիկ — Ոչիլ
 Օտօ — Ոտք

ԱՐԿՈՂԵԱՆ ԲԱՐԲԱՌ

Ագին քեքել — Ուլ
 Ագին ծանտր — Գառն
 Ակոբ — Հաց
 Ակոբ կարդալ — Հաց ուտել
 Ակօն տուն չիկայ — Ապուշ է
 Արդար ակոբ — Յորենի հաց
 Արնին — Հրացան
 Պգտիկ արնին — Ատրնանակ
 Աչէն — Պարկ
 Մանծաչէն — Խուրն
 Առջելի փէշը կարնցեր է — Ծնա-
 նելը մօտ է

Բերանը վար — Շլիտի
 Բերնհամ — Աղ
 Բուրդ աղնող — Լպուտ
 Բոնուած — Պղծուած (կին)
 Գիր տվող — Դէնպետ
 Գլօղ անլող — Սափրիչ
 Գլխնոց — Գլխարկ
 Գլօխ ծեծֆ — Աղօթֆ
 Դանկի կըյրած — Պանիր
 Դերձան — Հեռագիր
 Դերձան — Կատէյիֆ
 Ել էրթաֆ — Գողութիւն
 Ըրկաթ ծեծող — Երկաթագործ
 Թելը ծուռ — Չեռնրեկ
 Թելը նախշուն — Մահտեսի
 Թումպ — Փիլա
 Ճերմակ թումպ — Բրինձէ փիլա
 Լեզուն ծուռ — Կակազ
 Ծակ էրկաթ — Հրացան
 Ծեծ — Պատերազմ
 Ծաղկի ծէր — Վարունգ
 Կոբ — Քիւֆթէ
 Կոբուկ — Ոսկի

Կարմիր — Ոսկի
 Կարմրուկ — Ոսկի
 Կարդացող — 1. Թուրք խմա, 2.
 էշ, աւանակ
 Կեան — Քիւրտ, գիւղացի
 Կով — Կին
 Կովմէզվեր — Տիկին
 Կեղել — Լաթին աստառը
 Կնեպ — Լաթին աստառը
 Կոնակը կարէ՛ — Ուշադիր եղիր,
 զգուշութիւն

Կեր, կրծուֆ — Կաշառ
 Կսկիծ — Սապոն, սոխ եւն.
 Կտաւի վրէ քաշված — Պաստեղ
 Հալելիֆ — Իւղ
 Հատ — Արմտիֆ
 Արդար հատ — Յորեն
 Չանօտած — Ընկոյզ
 Չառֆը ծուռ — Գող
 Ճանչ կայ — Զգուշութիւն ներկա-
 ներուն մէջ օտար մարդ կայ
 Ճերմակ — Արծաթ մէնիտ
 Ճերմակ ջօռ — Օղի
 Ճերմակ փաթտոց — Խօնա
 Ճնչան — Աֆաղաղ
 Մուխ — Ծխախոտ
 Մուխ ծախող — Ծխավաճառ
 Մուխ բանող — Մաֆսանենգ
 Մագ — Կառավարիչ
 Մանծմագ — Կուսակալ
 Մաղըս ծակ է — Մեր լեզուէն
 գիտէ

Միս մորթող — Մսագործ
 Մօրուֆը — Մօրուֆ ունեցողը
 Նօսը մօրուֆը — Քարձը

Տեղական	Հայերէն	Թուրքերէն
Ախտ	Ախտ	Ախտ, ախտ
Անուկ	Յայլֆ	Էնիւկ = Գասըգ
Անան	Ան-ան	Անան = խրք պէօյիւֆ
Անասում	Անասուն	Անասըն = մասըմ
Անքսոն	Անիսոն	Անքսըն
Աննուկ	Անանուխ	Աննըխ = նանէ
Առաստաղ	Արաստաղ	Առքստագ
Ափուռափուր	Արեղցրեղ	Աքուրսըքուր
Ալուն	Ալոն	Ալըն = եապան էլմասը
Ատամ	Ատամն	Ատամ = տիշլի
Բալավար	Բարավար	Բերեվեր = իւստէշեկ
Բաղլայ	Բաղլայ	Փագլա
Բակ	Բակ	Բէկ = հավլու
Բռինծ	Բրինձ	Բիրինն
Բէօշիւկ	Պոշ-պոշուկ	Բէօշիւկ = գույրուֆ, էնֆսէ
Բիւն	Փուն	Փեան = Պօղ, չիրիւկ գօղ
Բօն, բէօն	Բոյն	Բին = ֆէօմէս
Բսար	Կեղեւ	Բիր = ֆապուգ
Բերբեր	Փրփրեմ	Բերբերիւմ = սէմիգօթու
Գոգվար	Գործ-վար	Քէօգպեր, վեր
Գում	Գում	Քէօմ = աղըլ
Գրաւ	Գրաւ	Կրաւ, կիրավ = քէհին
Դղասկան	Տղաճգան	Թղեսկէն = նէվգատէ վալետէսի
Դարտակ	Դարտակ	Թերտէկ = գամըշ
Զինտան	Զնդան	Զինտան
Զօղնայ	Սօղնակ	Զօղնա, գողնիկա
Էկիշ	Ակիշ	Էկիշ: Էյիշա = աթէշ քէւրէյի
Թափ	Թափ	Թափ = խըգ, հիւնմ
Թափոն	Թափան	Թափոն = քաուլա տրնաղը
Թէթիկ	Թաթիկ, բլթակ	Թէթիկ = մէմէ
Թօն	Թոնն	Թոնոնն
Թօնթօն	Թրթուր	Թօրթօր, քըրթըր
Թումպ	Թումբ	Թումպ = պէնտ

Ժամկոչ
Լոգօր
Լոգտուր
Լոգփետ

Ժամակոչ
Լոգ, դուղօն
Լոգ-տար
Լոգ-փայտ

Ձանկեօգ
Լոգ
Լոգտուր (աղանք)
Լոգ (ֆէշ)

Խազ
Խաշիլ
Խառմախօռ
Խննիֆ
Խոզան
Խուրն
Խրզար

Գիծ (Գլխու մազին) Խազ = զըզըզ
Խաշիլ (խօշիլ)
Խառնիխուռն
Խլինիֆ
Խոզան
Քուրն
Խիզար

Խաշիլ
Խարմախոր = գարմագարըշ
Խըննէֆ = Սիւմիւֆ
Խօզան
Խուրն, չուալ
Խըրզար = պըշֆը

Կէպէն
Կապալ
Կավառ

Կապան
Հապալ
Կաւառ

Կապան, կէպէն, կէվէն
Կապալ, կապալնը
Կավար, կէվէր = պէնտ

Հատիկ
Հեծան
Հետիկ
Հերիկ
Հիւմ
Հէվէնկ

Հատ-իկ
Հեծան
Հետիկ
Հերկ
Հիւմ, հիւմն
Հէվհանֆ

Հետիկ = պուլդուր
Հեզան = Տերէֆ
Հետիկ
Հերիկ, հերկ
Հիւմ = Թէմէլ
Հէվէնկ

Ճանեղ
Ճաղ
Ճար
Ճեղ
Ճրդօն
Ճլպան
Ճռասուն
Ճիւնի, ճնի

Ժաժիկ
Վանդակ
Ճար
Ճիւղ, ճղալ
Ջրհորդան
Ջրպան
Ծուռ-ա-սիւն
Ճնի

Ճանըղ
Ճաղիկ
Ճար = չարէ
Ճըղա = տալ
Ջօռքուն
Ճլպան
Ճրասըն
Ճիւնի = պէօնէկ, գուրտ

Մագման
Մարդակ
Մանանա
Մանուղ

Մագման
Մարդակ
Մանանա
Մանուկ

Մագմանա = մութաֆ
Մէրդէկ = տէրէկ
Մանանա = գուրրէթ հելվասը
Մանըղ = փեսիկ

Նանար
Նոխըր
Նիշան

Նանար
Նախիր
Նշան

Նանար
Նախըր = հարկէլէ
Նըշան, նիշան

Շողառ	Շողառ	Շողար
Շիշէկ	Շիշակ	Շիշէ = տիշի գուգու
Շիւ	Շրուանդ, շէն	Շիվ = ճիպրէ, իւզիւմ չէօփիւ
Շիրէս	Շրէց, շրես, շրել	Չերիշ
Շալակ	Շալակ	Շէլէկ
Շիւան	Շիւանակ	Շիւան = եաս, փուս
Շողուկ	Շողիկ	Շողուք = շօրեաք
Չէն	Չէչ	Չէն = կէօմէն
Պար	Պար, բորբոս	Պար = ֆիւֆ, փաս
Պատըփան	Պատուհան	Պատըփան = բէննէրէ
Ջլտրըմ	Ջրկոտեմ	Ջրլտրըմ = սուքէրէսի
Ջախջախ	Ջախջախ	Ջախջախ = խուրտուխաշ
Սէրբէնէ	Սարփինայ	Սէրբէնէ = ասմա չարտաղը
Սանտ	Սանդ	Սէնտ = հաւան, սօգու
Սալֆար	Սալ, սալաֆար	Սալ
Սատուռ	Սակուր	Սաթըր = փալա
Սամի	Սամի, սամիք	Սամի = պօյունտուրուգ
Սամմիթ	Սամիթ	Սամուր = բէգէնէ
Սաւ	Յաւ	Սաւ = խասթէլիք
Վանֆ	Վանֆ	Վէնֆ = մանասթըր
Վա՛յ	Վա՛յ	Վա՛յ = հայըֆ
Տապաս	Տապաս, տէնդ	Տապաս
Յւիֆ	Յու-իֆ, ճուիկ	Սիւիֆ
Փեթակ	Փեթակ	Փեթէկ = առք գովանը
Փուր	Փուր	Փուռ = ալշը
Փողրանկ	Փողրակ	Բէօհրէնկ = Օլուգ
Փոս	Փոս, հոր	Բէօս = Գույու
Քէպէ	Կապա	Քէպէ
Քէօշկէր	Կօշկակար	Քէօշկէր = ճիգմէնի
Քէմիս	Քամիչ, ֆամոց	Քէմիս = Սիւզկէն

Գ.

Ն Ի Ս Տ ՈՒ Կ Ա Ց

Ա.

Տ ՈՒ Ն Տ Ե Ղ

Մալաթիա, թէեւ հին քաղաք մըն է, կամ աւելի ճիշդ հին պատմութեան ծանօթ է այս անունով քաղաք մը, սակայն արդի Մալաթիան շատ նոր քաղաք մըն է, ինչպէս տեսնուեցաւ, հազիւ 110—120 տարի առաջ հաստատուած է արդի քաղաքը, վասնզի հին քաղաքին բնակիչները հարկադրուած են իրենց քաղաքէն փոխադրուիլ հիմակուան քաղաքը եւ հոն հաստատուիլ:

Այս փոխադրութիւնը պատճառ եղած է որ նոր քաղաքը շինուի նոր ճարտարապետութեամբ:

Ինչպէս ծանօթ է, Թուրքիոյ մէջ հին ատեն քրիստոնեաները իսլամական կեղեքումներէ զերծ մնալու համար միշտ ծածկուած ապրած են ըստ հնօրեայ առածին որ կ'ըսէր ԶէնՊիլ, ԻջինՏէֆիւնի Սէն Պիլ (զամբիւղ, մէջինը դուն զիտցիր):

Ասիկա նշանաբան մը եղած է մեր նախնիքներուն, որոնք իսլամին նախանձը եւ ընչաքաղցութիւնը չգրգռելու համար շատ զգուշութիւններ ըրած են եւ փառաւոր տուններու մէջ բնակիլը վտանգաւոր նկատած: Այն քաղաքներուն մէջ, ուր իսլամները աւելի մոլեռանդ եւ կատաղի էին, Հայերու բռնակարանները նոյնիսկ փողոցի վրայ նայող պատուհաններ չունէին, այլ բակի մը վրայ կը բացուէին տան սենեակները, ինչպէս Կեսարիոյ մէջ (ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 1672—1677):

Հին Մալաթիոյ մէջ ալ թերեւս այս տեսակ տուններ գոյութիւն ունէին, սակայն նոր քաղաքը, որ հիմնուած էր Ենիչէրիներու ջնջուելէն (1826) եւ ԹԱՆՉԻՄԱԹԻ հրատարակութենէն (1839) ետքը, քրիստոնեաներու աւելի ազատ ու համարձակ կեանք մը ունենալու պատրանքը տածած մէկ պահուն, հետեւաբար հին ծածկուած ու թաքնուած ապրելու համար չէին շինուած, խորհելով թէ երկիւղով եւ զգուշութեամբ ապրելու օրերը անցած էին:

Ասկէ զատ երկրորդ պատճառ մըն ալ կար: Նոր քաղաքը փոխադրուած էր հին քաղաքին այգիներուն վայրը, ուր քաղաքացիք ամառը կ'անցընէին քաղաքէն եւ անոր իսլամ բնակչութեան աչքէն հեռու, շատ թեթեւ շինուած եւ կէս մը բացօթեայ տուններու մէջ, որոնք կորիզը կազմեցին նոր քաղաքին:

Այս պատճառով մինչեւ 1870ական թուականները շինուած տունները միայարկ եւ զեղջկական խրճիթներու ձեւն ու նմանութիւնը ունէին, բայց անկէ ետքը շինուածներուն բոլորն ալ արդի ճաշակի համեմատ եւ գլխաւոր

քաղաքներու շէնքերուն նման բարեփոխեալ, գեղեցիկ, երկյարկ եւ հոյակապ էին :

Իւրաքանչիւր ընտանիք իր անհատական տունն ունէր, պարտէզով մը, մէկ եւ երկու յարկ աղիւսով եւ բարտիի եւ կամ կաղնեփայտով շինուած : Ամէն տան մէջ կար սահուն խմելու ջուր աղբիւրով մը քարափոր (Նոր Մալաթիա, Գ. տարի, Թ. 2, էջ 13) :

Յակոբ Պէննէեան կը գրէ Թէ «Մալաթիոյ Հայոց տուները ընդհանրապէս բազմասենեակ չըլլալով, միայն մին թէ՛ հիւրանոցի, թէ՛ ննջարանի եւ թէ՛ խոհանոցի տեղ կը ծառայէ, վառարանի մէջ փայտը լեցուն է, այնպէս որ կրակի բոցը չափէն աւելի կը սողոսկի բուխերիկին մէջ, տանտիկինը խոհարարի պաշտօնն ալ կը վարէ, տապակով իւղ հալած միջոցին ճագ-ճիւղ ձայներ կ'ելլեն, խնամին անուշեղեններ կ'եփէ» (Բիւրակն, 1899, էջ 120—121) :

Իսկ Տ. Կարապետ քհնյ. Պէննէեան իր ընդարձակ անտիպ Մալաթիոյ տեղագրութեան մէջ, ունի հատուած մը «Բնակարան եւ կարասի» խորագրով, ուր սապէս կ'արտայայտուի .

«Արդէն վերը ըսինք թէ, Մալաթիոյ վերջին փոփոխութիւնը կամ փոխադրութիւնները 19րդ դարուն վերջին երեք քառորդի սկիզբը եղած է եւ արդի տեղւոյն շէնքերը անշուք եւ հասարակ խրճիթներ էին, բայց անոնց յաջորդած է շքաւոր (եթէ կրնայ ըսուիլ) եւ փառաւոր տուններ : Առաջիններն քիչ ծածկով եւ միայակ, իսկ հիմա՝ բազմածածկ եւ գոնէ երկյարկ : Տունները բոլորն ալ ունին յարակից ընդարձակ պարտէզներ, ցանկապատ եւ լայն գաւիթներ որմափակ : Գաւիթները սալայատակուած են, տանիքները ընդհանրապէս հողով ծածկուած են՝ Շիֆէ փոել եւ պաշար չորցնելու համար : Կղմինտրով ծածկելու ընդհանրացումը 10—20 տարիներ հազիւ եղած է :¹

Ամէն տուն, ինչպէս աղբիւր, նոյնպէս ճեմիշ ունենալով գարշահոտութենէ եւ անմաքրութենէ զերծ է :

Տան յարկերուն գլխաւոր մասը կ'ըսուի «ձմռան տուն», հող է ընդորմեայ վառարան-օջախը : Ահա այս է շատերուն խոհանոցը, սեղանատունը, ննջարանը եւայլն : Արդ ճաշի ժամանակ, երբ կերակուրը եփուի, անմիջապէս սեղան լարելով՝ եթէ նոր հարս չկենայ, ընտանեաց բոլոր անդամները կը բոլորէն գայն ու կը ճաշեն, իսկ եթէ հարս ալ կայ, այր մարդիկը կշտանալէ յետոյ, սեղանը քիչ մը անդին տանելով, մօր համասեռներն ալ կը նըստին սուս բուս :

Տան միւս ծածկերը կ'անուանեն, վարի Սէֆիի, վերի Սէֆիի, մէջ գետինի, խզէն, փէտտուն, յերդնոց, ախոռ, վլասփի եւ թոնիթի էՕՐԹՄէ, բուն, տուն եւն. :

Տան կահ կարասին, սպասն ու կազմածը գատէն հաստատուն գգրոց, դարակ, թառ եւն.ը պատշանապէս շինուած են : Տան մէջ կը գտնուի լաթի

(1) Գրութեան թուականը 1912 ըլլալով՝ ըսել կ'ուզէ թէ 1890—1900 թուականներէն սկսած է կղմինտրի գործածութիւնը :

Եւ պտուղի համար խոշոր սնտուկներ: Պաշարի համար մասնաւոր տախտակէ շինուած ամպար, նոյնպէս թրծուն եւ հում կարասներ, բոլորակներ: Կարասներու հումք, ինչպէս նաեւ կրակարան եւ տոտիկ կիները իլիկ կը պատրաստեն փայտէ խոշոր ու մանր տուփեր, մաղքը իրենց տեսակովը, պղնձեղէն ամաններ, կաթսայ, կոնֆ, սան եւ արհեստներ:

Աթոռ եւ ՍԷՏԻՐ շատ քիչ տուններու մէջ կան, բայց սփռոցներ, անկողին, գորգ, կապերտ ամէն տուն առատօրէն: Անկողինները սուղ եւ գովելի են: Անկողիններու, ինչպէս նաեւ մահին եւ բարձին ու ՄԻՆՏԵՐԻՆ (բազմոց) երեսներն ասղանկար են ընդհանրապէս: Անկողնոյ մը ՆԱԽՇԸ պատրաստելու համար հայ կինը 6 ամիս շարունակ ասեղ զարնելու է: Ձեռք մը անկողինը, իր կազմածով հազիւ հինգհարիւր դրուշի կը շինուի:

Տան կահուց ու կարասեաց մեծ մասը պղինձէ են: Ամէն տուն առնուազըն 100 օխա պղինձէ սահան ունէին» (Խմտ. Պէննէեան փնյ., Համառօտ, էջ, 190):

Բ.

ՀԱՓՈՒՍՏ — ԿԱՊՈՒՍՏ

Քրիստոնեայք թուրք իշխանութեան տակ հին ատեն ազատութիւն չունէին իրենց ուղած հազուստը հազնելու: Սուլթանները խիստ հրամաններ արձակած եւ սահմանած էին ոչ-խալամներու տարազները, որոնք անպայման պէտք էր զանազանուէին մահմետականներու հազուստ-կապուստէն:

Այս ծայրայեղ խստութիւնները, որոնք մինչեւ 1826 տեւած են, 1839-էն եւ 1856-էն ետքը հետզհետէ մեղմացան եւ ոչ-խալամներն ալ սկսան քիչ-չաւ ազատութիւն գտնել, դոնէ հազուստ-կապուստի համար, սակայն կաշայք թէ՛ թուրք եւ թէ հայ խիստ ՆԱՄԷՀՐԱՆՈՒՄ կը պահէին դրեթէ մինչեւ համաշխարհային Ա. պատերազմ եւ ծածկեալ եւ անտեսանելի էին:

Իսկ այրերու զգեստը տեղական կապոյտ կտաւէ զպուն եւ ասուիէ վերարկու էր ընդհանրապէս: Շամի եւ Հալէպի կերպասներն ալ կը հազնէին, ամէնքն ալ պճղնաւոր: Մալաթիոյ մէջ եւրոպական զգեստը չէր ընդհանրացած դարուս սկիզբը: Միայն պաշտօնականները եւ հարուստներն կը հազնէին զայն:

Առհասարակ այրերը կը հազնէին երկար ԷՆԹԱՐԻ (զպուն), բաճկոն (կարճ էնթարի), բաց կոնակ (ելէկ, գօլսըզ), թիկնոց (միլթան կամ նէմթան) եւ ոմանք վերարկու (համտ. Պէննէեան քհնյ., Համառօտ, էջ 194):

Կանանց զգեստը, բացի շապիկէն եւ շապիկընկերէն էրիկ մարդոց յար եւ նման է: Ասոնց շապիկը ընդհանրապէս կա՛մ կարմիր կա՛մ կապոյտ է, որոնց երկայնութիւնը մինչեւ իր ճակը կ'իջնէին, իսկ շապիկընկերք զանազան տեսակ մանրասայէ, կերպասէ եւ սնդուսէ կ'ըլլային:

Կանայք իրենց շապիկներուն առջեւը եռանկիւն ասեղնանկար մը կը բանին բազմերանդ թելերով, զոր հազիւ 4-5 ամիսէն կը լրացնէին (Նոյն, էջ 194)։ Կանայք իրենց գլուխը կը կրեն լոկ ֆէս, ֆէսին շուրջը սեւ եազմա- եւ դադաթը տէփէլէք ըսուած արծաթեայ եւ ոսկեայ դմբեթաւոր եւ ականա- կուռ թիթեղ մը կը կարեն, որոնց վրան ալ կը ձգեն կարապետ իւզի կամ տե- դական տուլազ (եազմա) (Պէննէեան Համառօտ, էջ 195)։

Այս ընդհանուր հագուստ-կապուստէն կը տարբերէր միայն հարսերու եւ նոր փեսաներու հագուստ-կապուստը, զոր նկարագրած է Ա. Եազուպեան սապէս․

«Մագերը ֆակատի մէջտեղէն երկու մասի բաժնելով, կարգ-կարգ հիւսուած դէպի ետ եւ արծաթ զարդեղէն եւ զարդոսկիով կախուած էր, նը- շանտուֆի եւ խնամիտեսի երթալու ատեն ընծայ տարուած զարդոսկիները մասնայատուկ լաթի մը վրայ կարուած ֆակատէն կ'երկարէին աջ ու ձախ ուղղութեամբ մինչեւ ականջները եւ վար կ'իջնէին կզակին երկարութեամբ, որոնք հարսին անհատական ստացուածքն էին եւ էին անձեռնմխելի։

«Հարսանութեան հագուստը մետաքսեայ՝ հարբերդ ֆադաֆի հոսրով Քիրֆնեանի մետաքսի գործատունը շինուած, գոց կապոյտ, կարմիր, կա- նանջ գծաւոր էր։

«Թեւերը եւ կուրծքը գոց մինչեւ ոտքի աշուղները երկայն, մէջքը կը կապէր, նաշխուն պարսկական ձեռնահիւս գօտի, ասոնց վրայ կար եւ ԶՈՒ- ԽԱ ՄԻԼԹԱՆ, բանուածքով, կ'երկարէր մինչեւ գօտին։ Այս հագուստները միայն այցելութեան ատեն կը գործածուէին, իսկ ներքնագգեստները փա- փուկ քթանէ շինուած հօր տունէն կը բերէր եւ կը կոչէին ՃԵՀԵԶ։

«Իսկ նոր փեսան կը հագնէր Հալէպէն ներածուած մետաքս, կարմիր եւ ներմակ գծաւոր ԶՈՒՊՈՒՆ։ Նա եւս կը կապէր գօտի եւ կը հագնէր առանց բանուածքի չուխա ՄԻԼԹԱՆ»։

Գալով տղայոց՝ ընդհանրապէս շապիկ թէ վարտիկ կապոյտ կ'ըլլային։ Հին ատեն երբ դեռ մանիսան մուտք դտած չէր Մալաթիա, զպուճները առհասարակ տեղական սեւ կտաւէ կը պատրաստուէին։

Սակայն մանիսան մուտք դործելէ ետք՝ տեղական կտաւէ զուպուճը բոլորովին դործածութենէ դադրած էր։

Հագուստներէն էնթարին ու թիկնոցը տարուան մէջ մէյ մէկ, իսկ ձեր- մակեղէնները երեք չորսական ձեռք կը շինէին։

Տ. Կարապետ քննյ. Պէննէեան իր ընդարձակ անտիպ դործին մէջ «Զգեստ եւ Զարդ» խորագիրով տեղական հագուստ-կապուստին մասին սա տեղեկութիւնները կու տայ։

«Մելիտինեցի հայ կնոջ հագուստ-կապուստը չէ այնքան աչքառու եւ հրապուրիչ։ 30-40 տարի առաջուան¹ սովորութեամբ նէ կը հագուէր, ԶԵՎԻՏ ԶՊՈՒՆ, այսինքն կապոյտ ներկուած տեղական կտաւէ առաջքը նեղ-

(1) Այսինքն՝ 1870-1880 թուականներուն։

Ֆուած եռափղանցք երկար **ԷՆԹԱՐԻ**, որուն, ընդհանրապէս եզերքը կամ շուրջը **ԿԱՅԹԷՆ** փաշուած ըլլալու է: Ասիկա սնդուսէ, կերպասէ եւ **ԱԼԱՃԱ** ալ կ'ըլլայ: Ասոր տակէն միեւնոյն նիւթերէն էնթարի ըսուած կարն բանկոնը, իսկ վրան եթէ հարս կամ մանկամարդ կին է, **ՍՐՄԱԼԻ**, իսկ եթէ մեծ ու պառաւ՝ պարզ միւթան կը հագուի: Գուլպան միմակ ցուրտ եղանակի մէջ կը հագնի, կամ տեղ մը երթալու պարագային: Եթէ ոչ ոտքը միշտ բոպիկ է: Իբր ոտնաման ունի տեղական կօշիկ (դեղին ու կարմիր կամ սեւ), **ԲԱՊՈՒՃ** (մունակ) եւ թացուտ, ցեխոտ օրերուն **ԽԱՓԽԱՓ** (փայտէ ոտնաման): Գլուխը ունի փէս մը՝ վրան տէփէլէկ ըսուած արծաթեայ գմբեթարդ զարդը եւ փէսին եզերքը եազմա մը կապուած ու տակը **ԿԸՏԸԽ** մը կարած է, որ եթէ օղակ դունչին տակէն կ'անցընէ որ գլուխէն չելլէ: Իբր զարդ գլխուն առաջնակողմը մինչեւ փունփերը երկարող 7-8 սանթիմ լայնութեամբ արծաթապատ **ԳԱՊԱՐԱՆ** եւ ականջներուն առջեւ ուլունփնագարդ եռանկիւնաձեւ **ՇՂՊԷՔ**: Գլուխը կը ծածկէ սակայն տունէն ներս եազմա կամ **ՏՕԼԱԽ**, որ **ԿԱՐՈՒՐՅ** ելէ կամ **ԱԼՄԱԼ**ը անուններով ծանօթ են: (Հիմա ընդհանրապէս **ԱԿՆԱՅ** եազմա կամ տօլաղ է: Իսկ դուրսը՝ հարսնիք, բաղնիք, եկեղեցի եւն. տեղեր երթալու ատեն ներմակ սաւան (Եւրոպական **ԽԱՍԱ**): Մէջքը կը կապուի պարսկական եւ Լահորի ցփսէ ծայրերն ու եզերքը **ՍԱԶՍԳԼԸ** կապով: Կանանց ներմակեղէններն (շապիկ, շապրնկեր) նոյնպէս տեղական կտաւէ է, կարմիր ու կապոյտ ներկուած: Շապիկը, որ բեհեզէ եւ ներմակ եղած ըլլայ, գոգը կը նկարեն գունաւոր մետաքսէ թելերով սուր եռանկիւնաձեւ մը կամ փղանցփներուն եզերքը երկարացէք **ՆԱԽՇ** մը, իբր զարդ հարսները ծամակալ մը կը կրեն իրենց մէջքին վրայ, որ մետաքսաթել ծոպերուն գլուխը արծաթեայ կոթուններ ունի: Նոյնպէս կանացի զարդեր են արծաթեայ **ԲԷՇՎԱՆԴՆ** ու Համայլին, որոնց տակէն ոսկի կամ արծաթ մանր դրամներ կախուած են:

«Հին տարիներու մէջ կիները կը դնէին արծաթեայ կամ պղնձեայ **ԳԸՏԱԿԸ** իրենց գլուխը, որ պարզ թագի մը ձեւն ունի: Սոյնպէս թելերնին **ԹԵԻՆՈՅ** ու ոտքերնին **ԽԱԼԽԱԼ**: Բայց հիմա կանացի լաթերուն (զգեստ) նիւթը եւ տեսակն ու ձեւը փոխուած է բոլորովին: Հին ատեններ երբ մէկը շրջագգեստ հագներ, իբրեւ բոգ կը համբաւուէր, մինչդեռ վերջերս գրեթէ ընդհանրացած բան մ'է այն: Հիմա սաւանին յաջորդած է Եւրոպական շալը, մունակին յաջորդած է **ԳՈՒՆՏՈՒՐԱՆ** իր ամէն տեսակովը: Մելիտինեցի կիներ իր ձեռքի մատներն մատանիներով, պարանոցը մանեակով զարդարելուն պէս՝ ականջներն ալ կ'անցնէ արծաթ եւ ոսկի օղեր, այս վերջինները բարեփոխուած են՝ յարգանքի միմակ «Հալպու օղ»ին տալով: Զմոռնանք կանանց աւանդական կապան, որ հարսնութեան առաջին լաթն է եւ գոր բացատրելու համար դարուս **ՔԻԻՐՏ** կնոջ տարազը տեսնելու պէտք կայ:

Մալաթիացի էրիկ մարդուն (արական սեռին) տարազն ալ բաւական մօտ է գեղեցիկ սեռինին: Կը տարբերի ներմակեղէնը. գլուխը եւ ոտնամանը, ձեւով ու գոյնով: Մալաթիացի արդի երիտասարդը 80⁰/0ը գլուխը կը ծածկէ կարմիր փէսով մը եւ բիւսկիւլին վրայէն կը կապէ սեւ ու **ՄՈՒ** ծաղկեայ

գնուէր, սովորաբար բարեկեցիկները կը հագնէին: Ամառ տափին գուլպայ շատ չէին հագնիր հին սերունդին պատկանողք»:

Ինչպէս կը տեսնուի, Մալաթիացիք, ինչպէս տնական կարասիներու, նոյնպէս նաեւ հազուելու շատ համեստ եւ պարզ եղանակ մը ունէին, որ հեռու էր ճոխութենէ եւ պերճանքէն:

Գ.

ՈՒՏԵԼԻՔ – ԽՄԵԼԻՔ

Մալաթիացիք ուտելիք-խմելիքի տեսակէտով առհասարակ հայարնակ անատուեան զաւառներու Հայերէն տարբերութիւն չեն ներկայացներ: Միայն կ'երեւի թէ խմիչքի համար աւելի տկար եղած են եւ շատ զործածած են, որչափ կը հասկցուի ինչ ինչ յիշատակութիւններէ:

Մալաթիացիներու սնունդին մէջ աւելի տեղ ունէին պտուղները, որոնք չափազանց առատ էին Մալաթիոյ մէջ, ինչպէս տեսնուեցաւ:

Գրեթէ ամէն տուն կաթնտու կով կը պահէր:

Պէննէեան քսնյ. իր ընդարձակ անտիպ տեղեկագրութեան մէջ ժողովուրդին ուտեստին վրայ սա տողերը ունի.

«Մալաթիոյ բոլոր ժողովուրդը բացի կանանչեղէնէ, որեւէ ուտելիք օրը օրին գնելու սովորութիւն չունի: Ամէն տուն աշնանէ կը պատրաստէ իր տարեկան պարէնն ու պաշարը, որ հետեւեալ վիճակագրութեան համեմատ, մէն մի անհատի համար 30 գոիւ հատ, այսինքն՝ 5 գոիւ ՊՈՒՂԼՈՒՐ, 5 գոիւ ԿՈՐԿՈՏ, (աս երկուքը աղցուելէ յետոյ, մաղուելով մասնաւոր որակներ ու անուններով կ'առնեն, ինչպէս սմնոր, բըդ բըդ, քիւլ, ծծիկ, խորշուֆ եւն., որ բաղադրուելով ուրիշ նիւթերու, կը պատրաստուէին այլ եւ այլ կերակուրներ կամ ապուրներ), 15 գոիւ աղօն, մէյ մէկ գոիւ սեւ ու ցերմակ սիսեռ, 1 ու կէս գոիւ ԿԱՆՏԸՄԱ (ծեծած), 1 գոիւ ոսպ եւն.:

Ինչպէս արմտիք, նոյնպէս իւղ, պանիր, տոնորակ, ապուխտ, երշիկ, դդման, քաղցուեցիկներ, անուշեղէններ, խմիչքներ եւ միրգեր ու պտուղներ, կանխաւ կը պատրաստուին:

Կերակուր կ'եփեն, սովորաբար ճաշի եւ ընթրիքի համար ամէն օր: Իսկ հացը կ'եփուի ամառը 8 օրն, իսկ ձմեռը 15 օրն անգամ մը: Հոս հացը կ'եփուի քոնիրը եւ միշտ շաբաթ օրը:

Մալաթիոյ սովորական եւ ծանօթ կերակուրներն են *բերբեր, բըդբըդ, դարխանա, եահնի, լահանա*, (սոխօք, բրինձօք, քքուօք), *եափրաղ* (փափ դարխանա, եահնի, լահանա), (սոխօք, բրինձօք, քքուօք), *եափրաղ* (փափ եւ հասարակ), *լանդակ, լափա* (կորկոտէ եւ բրինձէ), *խիյար* ապուր, ծը-
ծիկ, *կապուռղա, կապախ պաստի*, կուզուփոր, ձուագէդ, միս պալման, մուսագգա, մագնօք *չօւլա, չօւլա* (կաթով ոսպով, դափշէլով, խորշուֆով, սաւօրօք, քաղցր լէյլէկ շօւլասի եւն.), *հէյլա* ապուր (լիցք եւ շերտուած), պամեա, պուֆլամա, (դդումով եւ չէրիշով), պաստեղի տապկուած, պօլտիք

ապուր, պօրանի, ջրվրայ (հաւկիթով) ջրքմա (դդումով), չէլ ապուր, սխտորջօռ, սարմա, սըսոծեծ, սոխըգօրգօղ, սունկապուր, տփշէշ, տօլմա կամ ֆիւլահ-լիցֆ (պալմանի, խիյարի, դդումի), փրշունկ (բրինձօֆ, եռլսացօֆ), փիլաւ (բրինձէ, կորկոտէ, պուղլուրէ, սմնորէ, օսպօֆ, ժահրայօֆ եւն.), ֆէլլէ (խաշ), փագգապուր, *քիւֆթէ* (8-10 տեսակ), խմորեղէններ եւ անուշեղէն:

Հավլէ (հրուշակ) ալիւրով եւ նիշէյով, պանիրով, խօշաֆ *կաթմէր*, *պէօրէկ*, *թէրփօշ*, *սէնի* (կարկանդակ), սիւտլի, *կատայէֆ* եւն.:

Մալաթիացի տանտիկինը գիտէ ասոնք եղանակին եւ պարագային համեմատ պատրաստել:

Թուրք բարեկեցիկ տունները կերակուրը Հայերէն աւելի աղէկ կը պատրաստեն:

Հարսանեաց կամ այլ կոչումնի ատեն պատրաստուած կերակուրներն են խոշոր ֆէիւֆթէ, կապուրխա (կամ փորլից), բրինձով լեցուած միս, բամիա, հայվա (բրինձով լեցուն սերկելիլ), բրինձով լահնա, բրինձէ փիլաւ, սիւտլի, մէկ-երկու տեսակ խմորեղէնք, պտուղներ եւ վերջապէս պանիր:

Պէննէեան քհնյ. իր գործին մէջ կը բացատրէ.

ՔԱՆԻ ՄԸ ՄԻՐԳԵՐՈՒ ԵՒ ՔԱՂՅՈՒԵՆՆԻՆԵՐՈՒ

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆԸ, ՀԵՏԵԻԵԱԼ ԿԵՐՊՈՎ

«1. — ՊԱՍՏԵՂ. Թաց թուրք կաթսայի մէջ եփելէ յետոյ, մասնաւոր տոպրակով մը (մրուրի տոպրակ) ֆամելով, գոյացած ֆաղցուին համեմատութեամբ նշայ կամ ալիւր խառնած՝ լինն (խիւս) կ'ըլլայ: Աս լիննը նորէն եփելով կը խառնեն փայտով կամ ֆէֆկէրով, որ կ'ըլլայ մալէգ: Մալէգը հանելով տանիքը՝ ներմակ եւ նուրբ կտաններու վրայ կը փռուի թուղթի թանձրութեամբ եւ կը մնայ մինչեւ հետեւեալ օրը: Փռուած ատեն վրան կը ցանեն խաշխաշի հունտ եւ ծիրանի անոյշ կդամէջ: Հետեւեալ օրը արեւուն շողադինը, տանիքը ելլելով՝ կտաւին հակառակ կողմը ջրով կը թրջեն որ խիւսը թուլնայ, եւ միւս կողմէն անգամ մը ծայրէն բռնուելուն պէս՝ կտաւին ամբողջութեամբը միակտուր կ'ելլէ բաստեղ կ'դառնալ, գոր մէկ երկու ժամ չուաններու եւ ձողերու վրայէն կախելէ յետոյ, կը կտրատեն հասարակ թաշկինակներու մեծութեամբ եւ մէջը նաշէի կամ ալիւր ցանելով կը ծալեն եռանկիւն ու ֆառանկիւն, եւ կը կոխեն թիթեղներու եւ բղուկներու մէջ: Մէջը ցանուած ալիւրը պասդեղին գոյն տալու եւ իրարու չփակչելու համար է, եւ պասդեղը որքան նուրբ ըլլայ, այնքան գունաւոր եւ փայլուն կ'երեւնայ:

Պասդեղը, ինչպէս ըսինք, թուրքէն կը պատրաստուի եւ «նիշէ» ըսուածը յարգի է: Վերջերս, խաղողէն եւ սալորէն ալ պասդեղ կը պատրաստուի, որ «Քէօփիւկ» պասդեղը կ'ըսուի:

2. — ՀԱՏԱԲԼԻԴ = Քէսմէճէ. — Ասիկա ալ, խիւսը պատրաստել եւ ե-

փելէ ետք, պղնձեղէն ամաններու մէջ կը լեցնեն մատի թանձրութեամբ եւ գիշեր մը կը թողուն որ պաղի ու թանձրանայ: Հետեւեալ առտուն տանիք հանելով՝ ամաններու մէջ դանակով կը հատակորեն եւ կը փռեն սաւանի վրայ, ալիւրին պլլելով, երկու-երեք օր արեւուն տակ մնալով երբ բաւական ցամփի, ժողովելով նորէն ալիւրը կը փաթթեն եւ կը լեցնեն սնտուկի մէջ: Ձմեռը մանաւանդ թէ՛ իբր միւրգ եւ թէ հաւկիթով տապկուած իբր կերակուր կ'ուտեն:

3. — Բէջէլ (կտապ). — Բէջէլը կը պատրաստուի սալորէ, խաղողէ, չումէ, ծիրանէ եւ դդումէ:

Ծիրանին, սալորին եւ չումին կուտերը մախաթով կը հանեն, եւ կեղելը կամ չիրը կանխաւ եփուած թութի շիրէին մէջ խառնելով՝ ամանները կը փռեն արեւուն տակ, մինչեւ որ փաղցուն րուբանայ (թանձրանայ):

«Դդմէ բէջէլ»ը շինելու համար չորցած ջրդման (դդման) առաջ ամաններու մէջ կը բաժնեն եւ փաղցուն վրան լեցնելով նոյնպէս մէկ ֆանի օր արեւուն տակ կը թողուն եւ յետոյ մէջը վարդի ջուր եւ կուտ խառնելով՝ կը լեցնեն թիթեղէ բոլակներու մէջ:

Սոյնպէս կը պատրաստեն ԲԵՐՎԵՐՏԷ ըսուած մրգօղին սալորէ, խընձորէ, ծիրանէ, չումէ եւն.:

Նառտանը (թթու) սալորին թթու եւ խակ եղած ատեն կը պատրաստեն, որ արեւուն տակ կը թանձրանայ:

Բէջէլը ցամաք, բայց բերվէնտէն ջուրի մէջ հալել մալելով՝ հացով կ'ուտեն, նառտանը կերակուրի կը խառնեն:

Մալաթիացի կիներ աղուոր կերակուրներ շինելուն պէս՝ իր պատրաստած անուշեղէն ու փաղցունիներն եւ աղածներն անվնաս կը պահէ տարիներով:

Կերակուրներէն քէօֆթէ, լախանա, սարմա, աւելի եափրաղ փաթթելու եւ ժահրա թափելու համար՝ դրացի կիներ հաւաքելով կը պատրաստեն, որ ժամանակ խօսակցութեան առարկայ կ'ըլլան աղջիկներ ու հարսներ, կամ այս ու այն տան տնտեսական վիճակը, եւ ենթականերուն գաղտնիքները երեսան կ'ելլեն, տարէց կիներէն մէկը հեփիաթներ կը պատմէ եւ հանաքներ կ'ընէ ժամանցի համար»:

Պէննէեան քհնյ. կը խօսի «ՄԱՍՆԱԻՈՐ ՕՐԵՐՈՒ ՅԱՏՈՒԿ ԿԵՐԱԿՈՒՐՆԵՐՈՒ» վրայ, որ հոս նոյնութեամբ կը ներկայացնեմ. —

«Թէ՛ ուտիք եւ թէ պահի լուր օրերու յատուկ սովորական կերակուրներն են քէօֆթէ, փիլաւ, չումլա եւ եափրաղ:

Կիրակի օրուան վանֆացը մջօֆ ֆիւֆթէ, իրիկունը կապուրդա (փորլից) կամ փիլաւ:

Հարսնիփի կերակուրներն են հէյվա ապուր, կապալս պաստի, փագգապուր՝ կիներու համար, իսկ էրիկ մարդոց համար մջօֆ ֆիւֆթէ, բրինձ փիլաւ, հէյվա ապուր, բրինձօֆ լախանա եւն.:

Որեւէ կոչունի ատեն՝ կապուրդա, ֆիւֆթէ, պօրանի, հէյվա ապուր կամ շիրապուր, լախանա, պամիա, բրինձէ փիլաւ, սիւտլի, խմորեղէն եւ

(եղանակին համաձայն) պտուղ ու պանիր եւն. :

Ամանորի կամ կաղանդի իրիկունը բերբեր :

Մեծպաֆի երկուշաբթին լովիկ ապուր¹ կամ քթուօֆ ֆիւֆթէ : Մեծպահոց երկրորդ կիրակին «Հատիկ», Ս. Թորոսի աւանդական «կուլէբան», որ եօթը տունէ այդ հատիկին ուտելը վարձֆ կը սեպուի :

Մեծ պահոց միջինֆի (միջին Դշ.) օրը մջօֆ ֆիւֆթէ կ'եփուի : Աս ֆիւֆթէներէն մէկուն մէջ կը դնեն դրամ կամ մատանի մը եւ այդ ֆիւֆթէն ընտանեաց անդամներէն որուն որ վիճակուի, բախտաւորը անիկա է :

Զատիկի խթման իրիկունը կ'եփեն «նանեղ», որ խաշած շումինին վրայ մածուն-սխտոր խառնուած կերակուր մ'է : Այդ օրին համար «կեանքուրլար նանըղը ետի» կ'ըսեն, Թուրքերը :

Էտի (Աւագ) չորեքշաբթին աննուր քարխանա կ'եփեն եւ կորը (կարին) զիրենֆ չխայթելու համար տան չորս պատերուն երեսները կը սրսկեն : (Կ'երեւի քէ կարինները ատով կը կաշառեն, մինչդեռ նոր ֆաղաֆին մէջ այդ կենդանիէն բնաւ չի տեսնուիր, օդին խոնաւութեան պատճառաւ) :

Աւագ հինգշաբթի միջօրէին «Քէշֆէկ» կ'եփեն, իբրեւ (հոգեւոր) հարսանեաց, բայց պահոց՝ «հերիսա» :

Վարդավառի, Աստուածածնի եւ Խաչի նաւակատեաց օրերն ալ «Պուղլամա», դոխրացով դդում ապուր :

Դ .

Ը Ն Տ Ա Ն Ի Ք

Ա .

Տ ՈՒՆԸ

Հայ դաւառներու մէջ տիրող նահապետական բնոյթը պահուած էր նաեւ Մալաթիոյ մէջ :

Տունը, ինչպէս առհասարակ բոլոր Հայերու, նոյնպէս նաեւ Մալաթիոյ Հայերուն մէջ ունէր նուիրականութիւն մը : Հոն մաքուր կենցաղով կ'ապրէին բազմանդամ ընտանիքներ, տան նահապետին հեղինակաւոր իշխանութեան տակ :

Ընտանիքը, ինչպէս ուրիշ դաւառներու, նոյնպէս Մալաթիոյ մէջ գերծմնացած էր սանձարձակութիւններէ, որոնք եւրոպայէն կը փոխանցուէին :

Կեանքը կը քալէր առանց մեծ ելեւէջներու եւ խաղաղօրէն, վասնզի

(1) Մեծ պահոց երկուշաբթին՝ «մկնտօն» ալ կ'ըսուի. ամէն տուն բաղլա կամ լովիկ կ'եփուէր, որով «բաղլախում» կ'ըսուէր : Ուրեմն շիտակ է ըսել այդ օրուան «ՊԱԳԼԱԽՈՒՐԱՆ» եւ ոչ թէ փակեալ խորան. իսկ «մկնտօն»ը հին հաւատքի հետ կապ ունի՝ արդեօք :

այրերը եւ կիները կը համակերպէին իրենց ճակատագիրին եւ կը տանէին զայն անխօս: Ամուսնական վէճեր եւ ամուսնալուծումներ գրեթէ գոյութիւն չունէին Մալաթիոյ մէջ: Պատիւի գաղափարը եւ պարկեշտութեան ու ամուսնական ուխտի հաւատարիմ մնալու զօրաւոր կամքը, ինչպէս նաեւ հանրային կարծիքին ահարկու սարսափը, հայ կիները կը սլահէր վեր բարոյական սայթաքումներէն, որքան որ ալ դժբախտ եղած ըլլային անոնք իրենց ամուսնական կեանքին մէջ:

Հարեմական կեանքը մասամբ կը շարունակուէր եւ այր եւ կին միասին չէին ճաշեր օրինակի համար:

Այս տեսակէտով կերպով մը Մալաթիացիք մասամբ աւելի յետամնաց էին բազմամամբ կարգ մը դաւառներու:

ՕձԱՔԻՆ պաշտամունքը եւ ընտանիքին անունին արատ չբերելու ջանքը ընդհանուր էր եւ հինէն աւանդաբար կու գար:

Չափազանց զօրաւոր էր ընտանիքը մշտնջենաւորելու բնազդը: Ասոր համար անպատճառ մանչ զաւակներ ունենալ կ'ուղէին:

Այս պատճառով մանչ զաւակներու ծնունդը ուրախութեամբ կ'ընդունէին եւ աղջիկներու ծնունդը, երբ մանաւանդ յաջորդական էր, տհաճութիւն կը պատճառէր, երբ մանաւանդ մանչ զաւակ չունէին դեռ այր եւ կին:

Մանչ զաւակները ընտանեկան օճախին կապուած անբաժանելի նկատուած են եւ ասոր համար տուն-փեսաներ գրեթէ չկային:

Ընտանիքները բազմանդամ էին, եւ թէեւ ըստ երեւոյթին շատ ներգաշնակ, սակայն հարս-կեսուրի, տալոջ-ներոջ անհամաձայնութիւններ գոյութիւն ունէին: Կարելի է յայտարարել թէ հայ ազգին բարոյական ամբողջը եւ իր գոյութեան միջնաբերդը՝ ընտանիքը՝ կը մնար անաղաքտ Մալաթիոյ մէջ:

Բ.

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐՈՒ ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ ՓՈԽԱԴԱՐՁ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ընտանիքին մէջ հեղինակութիւնը էրիկ մարդուն վերապահուած էր եւ այրերը միշտ յարգանքի առարկայ էին: Մասնաւորապէս հայրական իշխանութիւնը շեշտաւորուած էր, առանց անարգուած ըլլալու մայրականը, որ ունէր իր հեղինակութիւնը զաւակներուն վրայ:

Տուներու ներքին վարչութեան մէջ վարիչ ոյժը մեծ մայրերն էին, որոնք կը կառավարէին տունը, հրամայելով հարսերուն եւ աղջիկներուն: Անոնց հրամանին տակն էր տան բոլոր մթերքը կամ պաշարը, եւ անոնք էին հարսերուն եւ աղջիկներուն աշխատութիւնները բաժնողը եւ անոնց դուրս ելլելուն հրաման տուողները:

Կենցաղական իրերու մէջ կինը ստորագաս էր, թրքական բարքերու ընդօրինակութեամբ, մինչ ընտանեկան կեանքի մէջ թրքական բարքեր չէին մտած:

Ծերերը միշտ յարգուած են, իսկ աղգականական կապերը ամուր եղած են, ինչպէս բոլոր գաւառներու մէջ: Այնպէս որ առհասարակ ընտանեկան կեանքը նման էր բոլոր գաւառներու մէջ: Ասոր համար չեմ ծանրանար անոնց վրայ, ոեւէ գաւառի վրայ կատարուած քննասիրութիւն մը կարդալ բաւական պիտի ըլլայ ուրիշ գաւառներու վրայ ալ գաղափար մը կազմելու:

Ինչպէս ուրիշ տեղեր, Մալաթիոյ մէջ ալ կեսուր եւ կեսրայրէն առաջ հարսը անկողին չէր երթար, անոնց հագուստները հանելու եւ առաւօտուն կանուխ հագուեցնելու կ'օգնէր: Իր տագրերուն ձեռքերն ու երեսները լուալու ատեն ցամքոց բռնած կը սպասարկէր: Անոնց պզտիկները կը հագուեցնէին, հացին ծրարը եւ գիրքերը կը պատրաստէին եւ դպրոց կը ղրկէին եւ տունի մաքրութեան կը նայէին:

Ամսունութենէն վերջ մանչ տղաք իրենց հօր տունէն չէին բաժնուիր, միեւնոյն յարկին տակ չորս հինգ հարսեր զաւակներով միատեղ ապրիլ թէ եւ անհաճոյ, բայց բարեբախտութիւն կը համարէին, ըսելով թէ հայկական օրէնք էր:

Այնպէս որ նահապետական կեանքով կ'ապրէին Մալաթիացիք:

Գ.

ՓՈՔՐԵՐՈՒ ԽՆԱՄԱԾՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Մալաթիացի կիներ՝ բոլոր հայ կիներու պէս գուրդուրացող մայր մըն էր, պատրաստ իր գաւակին համար ամէն զոհողութեան, բնազդով քան դատողութեամբ:

Փոքրերու խնամածութեան եւ դաստիարակութեան մասին բարեբախտարար Տ. Կարապետ քհնյ. Պէննէեան, «Զարգացում եւ դաստիարակութիւն» խորագրուած գլուխ մը ունի, որ նոյնութեամբ կ'արտագրենք հոս իբր տեղացի գիտակ անձի մը անժխտելի վկայութիւնը:

Ահա իր խօսքը. —

«Կնունք կթտուք վերջացան, կնիկներ իրենց ընտանեկան գործերով կը զբաղին այլեւս: Մեր նորածինն ալ զարգանալու պէտք ունի, իր մայրիկը ալ նոր հարս չէ, «ՆՈՐ» մակդիրը առնուած է վրայէն, ալ կնոջական նախնական շրջանին ոտք կոխած ըլլալուն համար: Հիմա իբրեւ կթոտ մայր հարսը կը գուրգուրայ իր սրտահատորին վրայ: Օրօրանին ամէն ԹԱԽԸՄԸ մեկնած խանձարուրքէն հոն կը փոխադրէ գայն: Տէր պապային կապած խաչակիր նախշուն նարօտը կախելով օրրանին գլխուն վերեւ, կը ծծցնէ ամէն անգամ որ մանկիկը կու լայ եւ մեղմիկ ձայնով օրրեղով կ'օրօրէ ու կը ֆնացնէ մուշիկ-մուշիկ: Մանկիկին խանձարուրկի փաթաթուիլը մինչեւ ֆառասունքի

լրացումը եւ մինչեւ վեց ամիս իր մամենցը երթալու պարագային տեղի կ'ու-
նենայ: Օրերու յառաջացումին հետ մանուկն ալ կը գորանայ եւ կ'անի: Կա-
մաց-կամաց իր առաջատամները կը հանէ, չոր սոխ կու տան խածնելու որ
լինտերը տեղի տան ատամներուն դիւրին բուսնելուն: Երբ ՏԱՏԻԻ (նոր ոտք
ելլել) սկսի, իւղալից ծակ պլիկ մը (բլէթ) եփելով՝ ոտքը կ'անցընեն ու
պզտիկ տղաքներ կանչելով ոտքէն խլել կու տան, մէկն ալ ձեռքը թաս մը
ջուր առած կը սրսկէ խլմշտուք ընողներուն վրայ, որ ան ալ փախչիլ եւ քա-
լելու ճար ընէ: Պզտիկը բռներ կը թոթովէ, ալ «մանի, հացի» (պանիր, հաց)
կ'ուզէ մօրմէն, երթալ իր հասակակիցներուն հետ խաղալ եւ զբօսնելու, ալ
ՇԼԽՇԼԽԼ (մանկական խաղալիք մը) մէկդի կը նետէ, փողոցներուն մէջ
հողափռին հաւաքելով՝ բաղնիք կը շինէ եւ շուրջանակի կամարաձեւ դռ-
նակներ բանալով՝ ջուր կը կապէ լոգնալու համար, կամ շիւղեր եւ փայտիկ-
ներ ժողովելով տնակներ կը կանգնէ, եթէ մանչ տղայ մըն է, իսկ եթէ աղջիկ
գաւակ, ԶԱՓՈՒԹՆԵՐ կը հաւաքէ իր համասեռներուն հետ պուպրիկ շինելու:

Ծնողքը, մանաւանդ մայրը, անտարբեր չէին գայն մտաւորապէս ալ զարգացնելու։ Հայ մայրը խաչակնքել եւ ծնրադրել կը սորվեցնէ պզտիկ տղան։ Եւ արթնցնելով աստուածապաշտութեան գաղափարը՝ կ'ուսցնէ «Յիսուս Քրիստոսի եւ երրորդութեան» անունները, սակայն պզտիկը աւելի շուտ կը սովորի անգգալիօրէն այն հակաբարոյական մէն մի բաներն եւ կը պատկերացնէ իր վրայ քան միւսներէն, զորս իր ծնողքը բնականապէս եւ քաջալերելու համար իրենց պզտիկը միշտ կը խօսին ու կը կատարեն գործնականապէս, զոր օրինակ «Մարտիրոս, սա քարը նետէ անոր, փայտով զարկ, հայհոյէ, կնիկը, մէրը եւ քորը... է»։

Ալ եօթը-ութը տարեկան է, դպրոց կը դրկեն տղան: Կ'ուզեն որ մէկ տարուան մէջ շրջանաւարտ ըլլայ: Մէկերկու տարի կը շարունակէ դպրոցը, սակայն երբ մանչ մ'է ան, «ինչ ընեմ, բնաւ բան մը չի ուսիր, դպրոցներուն մէջ ալ հըմմա հոգու փրկութեան վրայ բան մը չկայ: Պիւթիւն շունի, կատուի վրայ գրուած գիրքեր են» ըսելով կը հանէ տղան եւ արհեստի կը դնէ: Իսկ եթէ աղջիկ գաւակ է, մայրը կ'առնէ իր ծունկին առջեւ կը սորվեցնէ աւանդական ամէն գործ, կար կարել եւ գուլպայ հիւսել եւն.: Ու կամաց-կամաց պատրաստել անոր հարսնութեանը համար պէտք եղած ճեւղեր: Զաւակահասութիւնը կու գայ, վաղը պիտի նշանուի: Մայրը կը սորվեցնէ ամէն պարագայի տակ լուրջ ըլլալ եւ խոհուն ու պարկեշտ, տնական ամէն գործ եւ աշխատութիւն պէտք է ստանանէ, ինչպէս խմոր շաղել, լուացք ընել, աւելել, կարել եւն.:

Ներելի չէ առանձին բաղնիք, եկեղեցի եւ ուրիշ տեղեր երթալ: Ինչպէս
հարսը, նոյնպէս աղջիկը որեւէ տեղ երթալու ատեն մայրը պէտք է ընկերա-
նայ: Աղջիկը դուրսը գտնուած ատեն գլուխը եագմա մը ձգելու է, որ երբ
տղամարդ մը հանդիպի եագմային մէկ ծայրը պրկունգներուն փաթ առնելով,
դէմքը կիսով չափ ծածկէ: Կիներու ներկայութեան երբեք ներելի չէ իրեն
խօսիլ կամ անոնց խօսքին խառնուիլ: Մեծ կիներու ձեռքերն համբուրելու է-

ուր որ ալ հանդիպին անոնք, որովհետեւ ինք, եթէ աղջիկ է, էլի պատի ծեփ է, զինքը չեն գովեր, ամէն տեղ մատ մի մեղր կ'ենեն ու կ'ըլլի «տնամայ»:

Վ.

ԸՆՏԱՆԵԱՆ ԶՈՒԱՐՃՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մալաթիացիք, ինչպէս ըսինք, Քէֆի մարդիկ էին եւ կոնծել կը սիրէին, եւ ասոր համար կը հաւաքուէին տուները եւ ուտել-խմելով կը դուար-ճանային: Հետեւաբար պատրուակներ կը ստեղծուէին, տօնական օրերու եւ ընտանեկան կարեւոր անցքերու, նշանաւոր, հարսնիքի, կնուսքի եւ անուան տարեդարձերու առթիւ:

Կիներու մասնակցութիւնը՝ հաւաքոյթներու երկրորդական հանդամանք մը ունէր: Անոնք գրեթէ սոսկ հանդիսատեսներ էին: Միայն այրերն էին որ կը պարէին եւ կ'երգէին, վասնզի կիներու պարելը ամօթ կը համարուէր, ինչպէս երգելը եւ նուագելը:

Երգերը, ինչպէս տեսնուեցաւ, բաւական ունէին: Պարն ալ արեւելեան ձեւով էր:

Տեղական երաժշտական գործիքները նախնական նուագարաններ էին:

Մալաթիացիք զբօսապտոյտներ ալ կը կատարէին քաղաքին շուրջը պտնուած աղբիւրներու կամ վանքերու քովերը, ուր կիրակի օրերը կ'երթային զբօսնուլ եւ ուտել-խմել, իրիկուան քաղաք դառնալով:

Ե.

ՍՈՎՈՐՈՅԹՆԵՐ

Ա.

ԱՄՈՒՍՆԱԿԱՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ (*)

Մալաթիոյ մէջ Հայեր խնամութիւն կը կազմեն սովորաբար իրենց Տէրօղ (հաւասար կարողութիւն) ընտանեաց հետ, (բացառութիւն համարե-

(1) Ամուսնական սովորութիւններու, ինչպէս նաեւ ծննդեան եւ մկրտութեան եւ մահուան ու յուղարկաւորութեան սովորութիւններու մասին հետազոյ. երեք գլուխները առնուած են Տ. Կարապետ քահանային Երուսաղէմ պահուած ընդարձակ ձեռագրէն, որ ինչպէս յիշուեցաւ՝ խմբագրուած է 1912-ին: Պէյրութ տպուած իր համառօտ գործէն աւելի կատարեալ ըլլալուն համար առի իր վերջին կատարեւագործեալ գրութիւնը: Ամուսնական սովորութիւններու մասին 1899-ի ԲԻԻՐԱԿՆ հանդէսի մէջ (տես էջ 120 - 121, 246 - 247 եւ 424) Յակոբ Ա. Պէննէեան ստորագրութեամբ յօդուածաշարք մը

լով կաղ, կոյր, ձեռնատ եղող աղջիկները եւ վերջերս ալ գինուորագրութեան պարագան) :

Նշանտուփը յաճախ կը կատարուի տղայութեան ատեն : Թողունք «*Պէ-
շիք քէրէ՛ժէ*», որ դեռ տղան¹ ու աղջիկը չծնած իսկ՝ ոսկիներն նշան կը տըր-
ուին . հերիք է որ ծնողք երկուստէք համակիր եւ կը սիրեն զիրար : Թագա-
ւորը Պիլէ (իսկ) ՄԱՆԻ չիննա ըլլիր : Կը բաւէ մանաւանդ որ ասոր միջնորդ
եւ ԳՈՐԾԱԿԱՏԱՐԸ օղին է, ուրախութեանց պահուն : Խնդիր չէ թէ ծնելիք-
ներ տարիքով եւ փոքրիկապէս խոտոր համեմատին, եւ ապագային խնամու-
թեան սիրոյ կապը խզուելով նիւթապէս թէ բարոյապէս իրարու վնասելու
անդարմանելի դուռ կը բացուի :

Գալով օրինաւոր նշանտուփի՝ երբ ՍԸՄՕԻն տղան ու ՍՐԲՈՅԻն ախ-
ջինը ալ չափահաս են, ծնողք կանուխէն փնտռտուփ ընելով կ'ընտրեն եւ կ'ո-
րոշեն յարմար աղջիկ մը, եւ նախ կըյրող կապով կնիկ մը դրկելով աղջկան
մօրը անոր բերանը (միտքը, կամքը) կը հասկնան : Ատ կինը կը բերէ իր հաս-
կըցածը : Հետեւեալ օրը ԱՅԸՃԻ մը (աղջկան հօրը մօտ խօսքը անցնելիք,
ագդեցիկ մարդ) կը դրկուի Աստուծու հրամանօք աղջիկը ուզելու : Աղջկան
ծնողքը եթէ կամք ունին իրենց աղջիկը տալ այդ ուզուած տեղը, կ'ըսեն որ
բարի հագար բարի, մէքմէգի ՏԱՆՈՒՇՈՒՈՂ մի էնէքուփ, վաղը ձե՛վԱՊ մի
կու տաք : Ասված գրեթէ նէ վա՞ղ ինչ ըսէ, եւ այնքին կը դրկեն : Խնդրուած
ձեռքը տրուելու հաւանութիւնն առնուած է . պէտք է նշան օրհնել : Ուստի
տղուն տունը կը հաւաքուին ազգական եւ ծանօթներ եւ կանչելով տաներէց
ֆահանան, պատրաստ երեկոյթը կ'ուտեն եւ կը խմեն բարեմաղթութիւննե-
րով, ապա խմբովին կ'երթան աղջկան տունը . հետերնին առնելով ծրարներով
պտուղ «ԲՕԼԱՏ» ըսուած մրգագարդ ամանը : Հոն նախ ՍԱՏԷ ԿԱՅՖԷ մի հը-
րամցուելէ յետոյ, հանդիսականներ պարագային յարմար հանաք ու անմեղ
կատակներ կը փոխանակեն եւ ֆահանան խնդիրը պարզելով՝ նշան օրհնու-
թիւն առաջարկը կ'ընէ, ու խունկ կրակ յիշեալ բօլատը եւ նշանը մէջտեղ բե-
րելով՝ հանդիսաւորապէս կ'օրհնեն, եւ նշանը աղջկան ծնողքին կամ (եթէ
ծնողագուրկ է) մեծ եղբօրը եւ կամ մօտակայ ազգականներու մէկին կամ
միւսին կը յանձնուի «աչքերնիդ լոյս» ըսելով : Իբր նշան օրհնուածը՝ զարդ
ոսկիներ, ժամացոյց, թելնոց եւն . է : Ըստ հին սովորութեան աղջկան ծնող-
քը իրենց խնամուն կ'առաջարկէին որ իր մօտ ազգականներուն առանձին մէյ-
մէ զարդ ոսկի տանին¹, ինչու որ մինչեւ անոնց ալ կամքը չառնուի, նը-

կալ, որ նոյն քահանային չի պատկանիր, անոր աշխարհական անունը Համբարձում ըլ-
լալուն համար :

Հարսանիքի մասին գրած են նաեւ Ն. Քէփէնէկեան (Պապ Ուխտի թ. 24 էջ. 16 -
18) : Իսկ Գէորգ Մելիսեանի իր ՆԱԽՃԻՐՆԵՐ գործին մէջ (էջ 49 - 56) ընդհանուր
կերպով խօսած է համառօտ հարսանեկան, մկրտութեան եւ մեռելական սովորութիւն-
ներու վրայ (արտատպուած կրկին Պապ Ուխտի, թ. 45, էջ 18-20) :

(1) Միշտ «մանչ զաւակ» հասկնալու է :

(2) Տրուած ոսկիներն աղջկան կը վերաբերին, որն յետոյ բերելով կը յանձնեն :

շանտուֆ եղած չ'ըլլար: Նշանօրհնութենէ վերջի խմիչքը պէտք է անոյշ ըլլայ, եթէ ոչ իր խնամին չսիրել կամ նշանտուֆը ակամայ եղած կ'ըլլայ: Նշանտուֆի ատեն ոչ տղան եւ ոչ աղջիկը պէտք է ներկայ ըլլան, նշանուած տղուն համար ոչ թէ աղջկան տունը երթալ, այլ այն թաղէն իսկ անցնիլը ամօք է: Նշանուած աղջիկը միշտ կը պահուի ու կը փախչի իր նշանածէն, անոր ծնողքէն եւ անոնց բոլոր պարագաներէն, բացառութիւն ըլլալով իրեն տալ ըլլալիք տարեկից աղջիկներն ու պզտիկ տղաքներն: Երկու խնամիներ սակայն յարաբերութիւնը կը տափեցնեն, մանաւանդ կիներ եթէ բաղնիքը կամ եկեղեցին գիրար տեսնեն, գոնէ խօսակցութեամբ պէտք է պատուասիրեն:

ԽՆԱՄՈՒ ՏՈՒՆ ԵՐԹԱԼ. — Մինչեւ հարսնիքի օրերը մօտենան, հինգ տաղաւարներուն, ամանորի կամ ուրիշ նշանաւոր օրերուն մէջ պէտք է «խնամու տուն» երթան, այսինքն՝ տղուն մայրը՝ իր բոլոր ազգականներու եւ ծանօթներու կիները մասնաւոր կերպով կը հրաւիրէ, որ հաւաքաբար աղջկան տունն երթան: Անոնք ալ աղջկան վերաբերեալ լաթեղէն ընծաներ առած կու գան եւ հոգ մէկ-երկու տեսակ կերակուր ուտելէ յետոյ, բազմութեամբ (20, 30, 50 մինչեւ 100 կիներ) կ'երթան խնամիին տունը, հոն ալ ուտել խմելէ յետոյ, իրենց ընծաները աղջկան մօր յանձնելով, եւ «խնամի, շէն կեցիր, մեր պակսեցուցածը Աստուած լեցնէ» ըսելով կը մեկնին: Այդ իրիկունը մէկ-երկու այր մարդիկ ալ կ'երթան միեւնոյն կերպով, եւ հրաժեշտ առնելու ատեն՝ իրենց թաշկինակներուն ծայրը ծրարուած ոսկիները կը յանձնեն խնամիին կամ ուհւոյն:

Այս ոսկիներու թիւը երբ շատնայ, հարսնցուն պէտք է կա'մ գլուխը կարէ, կա'մ երիգ (*չէրիտ*) ընելով կուրծքը կախէ: Եթէ չկարէ կամ չկախէ, զանոնք տուողներն անարգել կամ իր նշանածին չհաւանել ու անոր երթալու կամք չունենալու նշան է:

Աղջիկը իր հասակակից եւ բախտակից աղջիկներու հետ առանձին տեսնուելով՝ ամուսնութեան վերաբերեալ գաղափարներն կը փոխանակեն իրարու: Իսկ իր շուրջը գտնուած կիներն ու հարսներն սկսեալ 8-10 տարեկան հասակէն կ'արթնցեն որեւէ սխալ գործ մը բռնել, եւ կամ չաշխատելու ըլլայ, իբրեւ յանկերգ միշտ կ'ըսեն. (անէծքն ալ հետը) «Աղջիկիս, աղջրուիս, վաղը էլի դօռ պիտի երթաս... Ի՞նչ կ'ըսեն խան կէօրմէմիշ խանատան, Էօկիւտ ալմամըշ անատան, ամօք է: Մեք ա աղջիկեաք, իս իշնամ, խօսք մի բէրընուն ելածին պէս, կը կատարէաք, օլորտելն ինչ է, շատ քնանալն ինչ է, չի գտէյաք, ինչ գործ ըլերն է՝ էրես դարձնել չի գիտէաք ու... այսպէս եւ ուրիշ կերպերով վերջապէս կը մարգեն մէն մի պարտականութեանց գաղափար:

Վերջին անգամ խնամու տուն երթալու ատեն կը տանին հարսնցունին **ԶՊՈՒՆՑՈՒՆ** ալ որ թօփ մը դեզակ, սնդուս կամ մետաքսէ էնթարի մըն է: Այդ օր «Լաթձեւելու» առաջարկը կ'ըլլայ, եւ օր մը որոշելով (միշտ իրիկունը)՝ տղուն ծնողքը, մէկ երկու բարեկամներ եւ դերձակը կ'երթան լաթ ձեւելու:

Լաթձեւելն ալ խօսքով չ'ըլլար: Դերձակը կը կտրէ լաթի նիւթը աղ-

Ջրկան կողմին ուղած ձեռով¹ : Ապա սեղանը եւ օղին ՄԷՅՏԱՆ կու գան : Եւ ահա տղուն հայրը՝ օղիի գաւաթը բռնած , խնամիւ աչքդ լոս : Աստուած դըլօխ հասցնէ , շնորհակալիք : Սա հարսնեցը օրն ալ պէլլի էնիքնէ՝ աղէկ կ'ըլլի...» : Բայց հարսնեց օրը որոշելու դեռ ժամանակ չատ է , ուտել եւ խմելէ յետոյ , հարսունցուն վերաբերեալ ուղուելու պակաս բաները հասկնալով կը մեկնին : Աղջկան մայրը իբր նուէր դերձակին եւ միւսներուն մէջ մէկ թաշկինակ կու տայ երթալու ատեննին :

Այս արարողութեան նկարագրութեան ատեն Յակոբ Պէննէեան (տես Բիւրակն , 1899 , էջ 120) տան տիկնոջ եւ խնամիին միջեւ խօսակցութիւն մը մէջ կը բերէ .

«Տան տիկինը խօսքը խնամին ուղղելով կը յարէ .

— Է , աչկիս լուս խնամիս , էսոնք նէ իսէ ձեւուեցաւ , պաշխա ի՞նչ պիտ էնիս .

— Ինչ որ Աստուած լայրիս տեսեր է նէ , էն :

— Զէ , իս համպըրիս ուք էնուր կէօրէ էրէք , 50 հատ ածնէս² ոսկի , 3ը Մահմուտիէ թող ըլլին : Խարբէթու գէթերիյէ ֆիստան մալ , թելը պուրմա (ապարանջան) ըլլին՝ կերտանլըս (մանեակ) , ականք՝ Հելպու օղ (գուտ ոսկի ըլլալով կ'արժէ 150 դրուշ) , օթկը փօթին-ֆալօշ կ'ուզեմ :

— Փէք էյի , կ'ըսէ խնամին կէս մը կմկմալէն , առանց իր դիտաւորութիւնը փոխելու» :

Խնճոյքը ողելորութեամբ կը շարունակուի : Առաջին գաւաթը կը բարձրացնէր «հոն գտնուողներէն մեծը լեցուն գաւաթը կլլելէ առաջ , իրենը դէպի տան տէրերուն կը յարէ .

— ... Աղա , խանադ շէն , Աստուած խէյիրլի ընէ , բարձ փոխել չի տայ , հիմա (ալ) տանդ , էհրան ու մէօտան չընէ :

Բոլոր միաբերան՝

— Ամէն :

Խատէնքեարը ոգելից ըմպելիներէ գուրկ չի թողուր հիւրերը , ըմպելով մէկտեղ ջերմ բարեմաղթութիւններ ընել զլանար , ուրախութիւն ըսես՝ կատարեալ է , իւրաքանչիւր դէմքի ժպիտը կը ցոլար , խնդում , գուարնալի խօսքեր , ֆահֆահներ պակաս չեն : Կերակուրը պատրաստ է , անձեռնոց , դըլօսքեր , ֆահֆահներ պակաս չեն : Կերակուրը պատրաստ է , անձեռնոց , դըլօսքեր , ֆահֆահներ պակաս չեն : Տան տէրը նախ կը հրամցնէ գալ , պատառաֆաղ շարուած՝ անոնց առջեւ : Տան տէրը նախ կը հրամցնէ մսեղէն արգանակի , կապուրդայի , խնամին քիպարութիւն կ'ընէ , դգալին ծայրովը կ'ուտէ , աղջկան մայրը դիտելով անոր այս շարժումն անհամբեր կը մօտենայ ու հետեւեալ խօսքերը կ'արտասանէ .

(1) Որովհետեւ Մալաթիոյ նշանուած աղջիկներն երբեք չեն ներկայանար կեսրանցը կողմէ ոեւէ մէկը գանուած տեղը . ուստի տանտիկինը ծրարով զաւկին զգեստները կը բերէր մէջտեղ որ անոնց վրայ ձեւուէր :

Դերձակը իր գործիքները հանելով «Աստուած խէյիրլի ընէ» կ'ըսէ ու կը ջարդէ կը կտրէ ասուին կերպասը , շրջագգեստ , փոլքա կը շինէ (տես Բիւրակն , 1899 , էջ 120) :

(2) Էթնաս (ոսկիի տեսակներ) :

«Ճանըմ», էր ի՞նչ չէլիք ուտել է, ալ խնամի չինք, անհիկէր էղաք, չալս ըսես, գլխիս վերելք մատիս, էկել տանդ պէս չուտես նէ: Անոր էրիկն արդէն ստիպեր էր, այս խօսքերէն ալ չգոհանալով՝ կը պնդէ որ իր դանդաղութիւնը վերցնէ, նա եւ առանց անսալու դգալին ընթրիքը կը շարունակէ: Յիշեալ կերակուրներուն կը յաջորդեն փիփթէ, պամիա, բրինձէ բիւս, կարկանդակ, ձմերուկ, պանիր:

Կերակուրէն վերջ գուտ սուրն մը կը խմեն ու կը մեկնին: Խնամին անոնցմէ քիչ մը ետք կենալով՝ տեղւոյն սովորութեան համեմատ ոսկին սեղմելով տանտիկնոջ ձեռքը՝ կը հեռանայ»:

Բ.

Հ Ա Ր Ս Ա Ն Ի Ք

Հարսանեաց օրերը կը մօտենան: Ալ երիտասարդը 20—25 եւ աղջիկը 18—20 տարիները բոլորած են: Հոս, հագուադէպ է 20 տարին չհասած տղան եւ 12—15 տարեկան աղջիկը կարգել կամ հարսնացնել:

Հարսանիքէն մէկ երկու շաբաթ առաջ տղուն ծնողքը կամ ուրիշ մը կ'երթան խնամիին՝ հարսնիքի օրը որոշելու: Խնամին եթէ ջաղացք գացեր է, այսինքն եթէ այդ տարուան ԶԱԽՐԱՆ (պաշարը) պատրաստեր է, «Շատ աղէկ, եկէք այս ինչ օր տարէք» ըսելով կ'որոշէ օրը:

Կը մօտենան, հարսնիքի օրերն, եւ երկու կողմէն կը պատրաստուին: Եթէ իրենք քիչ-շատ կարողութեան տէր են, օրեր առաջ հարսանեաց առօրեայ հացկերոյթ կու տան մասնաւորներու, ինչպէս կրօնականներու, ուսուցիչներու, շուկայի եւ տան հարեւաններու եւ բարեկամներու գատ-գատ: Նաեւ տղային տնէն կը հրաւիրուին խնամին իր բոլոր պարագաներով:

Հոս՝ սովորաբար հարսանիքները աշունը, եւ պսակը երկուշաբթի ցերեկին կ'ըլլայ: Ասկէց 20—30 տարի առաջ կիրակի օրերը կը կատարուէր, եւ այն ատեն կէս օրին «Հիննէմուն, կամ հիննէմուտուն» (հինայում կամ հինայելու համար աղջկան տունը կ'երթային ու երկուշաբթի իրիկունը հարսանի կ'երթային):

Յակոբ Պէննէեան 1899-ին գրած էր թէ «Մալաթիացիք ընդհանրապէս հարսանիքին հանդէսը կիրակի եւ պսակը երկուշաբթի կը կատարեն: Աղջկան տէրը շաբաթ մը առաջ հարսնցունին գլուխը կը դնէ, Հինգշաբթի անոր ազգական ու բարեկամ կիները մէկ մէկ նուէրներով (շապիկ, բանկոն, սաւան, եւն.) ճէճէղ (օծիտ) ծալել կու գան, գանազան տեսակ կերակուրներով փոքրնին լեցնելէ յետոյ կը մեկնին, շաբաթ օրը ազգականներէն մին աղջիկը բաղնիք կը տանի, բերելէ վերջ ձեռքերն ու ոտքերը հինա ֆսել չեն մոռնար, ասոնք հացէն գատ դաթա (իւղով հաց) կ'եփեն, որու մի մասը տղոց եւ աղջիկներու կը կերցնեն որ տարտար իրենց ըլլայ: Աղջկան կողմին համար ալ ուրիշ նշանակութեան արժանի սովորութիւններ չկան:

Հարսնետէր կինը բոլոր ազգականներու եւ ծանօթներու հարսերն ու չափահաս աղջիկները «կօնաղ» (հիւր) բերելէ յետոյ, կիներու համար «դա-հիկ» (հրաւիրակ կին) եւ մարդոց համար ալ յարմար մէկը որոշելով թաղե-րըն ու շուկան դրկելով հարսանիք կը հրաւիրեն առ հասարակ¹ : Կեսուրը կամ դայիկը հրաւիրելու ատեն հետերնին ծրարով հաց կ'առնեն եւ պատշաճ դատած տուններնին մէկ մէկ հաց կու տան, հացով կանչուիլը մասնաւոր պա-տիւ մ'է հրաւիրեալներուն, ինչպէս որ մարդոց ալ հրաւիրագիրը :

Հրաւիրող կ'ընր ամէն տուն մտնելով կ'ըսէ «Պանի. Գ...էնց Բ... խա-թունը մախսուգ բարեւ ունի, հարսնիք էկէք, հարսըդ աղջիկըդ «կօնախ» դրկէ, տէֆ ալ պիտի չալուի...»² :

Հրաւիրեալ կիները ու աղջիկներ հետգհետէ կը լեցուին հարսնետունը : Մէկ կողմէն հացի խմոր կը թրեն տաշտերով, միւս կողմէն կաթսաներով կե-րակուր կը պատրաստեն ու կը լսուի թմբուկին թըմպ-թըմպը եւ ծափերուն շեփ-շեփըն եւ նուագներու ներդաշնակ ձայները : Այսպէս չորս-հինգ օր շա-րունակուելէ յետոյ՝ երբ հարսնիքի օրուան առաւօտը կ'ըլլայ, «Այսպրո-նուն» (փէս եղբայրը) կողմէն փեսան, աղապաշներն ու 20-30 մարդիկ կը հրաւիրուին : Բաղնիքէն գալերնուն պէս, սափրիչը գալով՝ փեսան իրենին-

(1) Յակոբ Պէննէեան (Բիւրակն, 1899, էջ 246) կը գրէ որ «պրակ ըլլալիք Եր-կուշաթիէն ութ օրի չափ առաջ, հացկերոյթի հրաւիրագիրներ կը գրուեն, Երկուշաթ-թի կրօնական դատակարգից, Երեքշաթի երեւելի անձերու, Հինգշաթի ուսումնական կաճառի, Շաբաթ աղագականք եւ գրողներու : Վերո իշեալ օրերուն մէջ հրաւիրեալ-ներ տանտիրոջմէն մեծ ընդունելութիւն կը գտնեն, գլանիկ, սուրճ ետեւ ետեւէ կը հասնին, նուագածուները, պատրաստ՝ հրամանի կը սպասեն երբ ամբողջ խոնուի, նշան մը կը բուէ անոնց, ահա տաւազաւորը ունեւիով տաւազի թեւերուն կը զարնէ, ճպտը ջուրակին վրայ երթեւեկը կը շարունակէ, թմբուկը կը ձայնէ, առաջին անգամ մեւա-մաղձիկ երգեցողութիւն կ'ընեն, ասոր կը յաջորդեն ներդաշնակ ոտանաւորներ, յետոյ Այրգ Բերէմի, Բէօրօղլուի պէս թուրք շաիրներու յօրինած երգերը ըսելով մեծ ազգե-ցութիւն կը ձգեն մտիկ ընողներուն վրայ :

«Վերջապէս օղին երեւան կ'ելլէ, մարդիկ տարօր մնացածներուն ախարանօղ (թագ. եղբօր) ըսելով կը կլլեն, կը խմեն ու կը խմեն, արեւոյդները նուագածուներու գէմն անցած կը սպրեն, ոչ մին կը մտամտայ, միւսը բերնէն ինչ եւա՜ր չգիտնուով, կը ճչէ, ուրիշ մը Աբամայ պատառաբաղներով չաթ-չաթ կերակուր կ'ուտէ, արգանակը վրան կը թափէ, գլխարկը, գօտին ձգած ուր ըլլալը չի գիտեր, քղանցքը բացուեր, բաճկոնի կոճակները կտրտած է, անոնց մէջ եթէ օղի խմող չկայ, մսեղենի, աղանաւոր-մայի քէլին ալ ան կ'ընէ» :

(2) Յակոբ Պէննէեան (Բիւրակն 1899, էջ 247) կը գրէ թէ «Շաբաթ առտու գարձեալ տոսեր կը տրուի ամէն անոնց, որանք ծանօթ են հարսնիքի տէրերուն, յետոյ կիները հրաւիրելու համար գալեակ կը պաքտի, օր առաջ նոր հարսերէն, աղջիկներէն հիւր կը բերեն որ անոնց օգնութեամբ առատ հաց եփել կարենան, Կիրակին հրաւիր-եալք հանգէսին մասնակցելով զայն միւսներուն կը մատուցանեն : Իրիկունը նորէն հացկերոյթ, եւ այս կը տեւէ գիշերուան մինչեւ ժամը ինը եւ անկէ վերջը հայրը կը ժողվէ իր ամենատիրելի անձերը, փեսայի տան տղերը, աղապաշները, նուագածու-ները բաղնիք կը տանի. թէ՛ եկած եւ թէ՛ վերագարձած ատենին կ'երգեն, նմանապէս բաղնիքի մէջ ալ, արշալոյսի ժամանակ տուն կը վերադառնան :

ներուն (աղապաշը¹, անձնուէր) մէջ նստեցուցած կ'ածիլէ, սափրիչը եթէ փորձառու մէկն է, օճառէ մօրուք մը կը շինէ փեսային երեսը, որ կը նշանակէ «փեսան ալեւորի օճառի պէս եւ երջանիկ օրեր տեսնէ իր կնոջ հետ», փեսայէն ետք կ'ածիլուին ախպրանունն ու աղապաշիներն ալ: Ինչպէս բաղնիքի, նոյնպէս ածիլուելու դրամը կու տայ, փոխարէն ընդունելով ոտնաման մը եւ քիչ անգամ *ղպուշ* մ'ալ:

Փեսան մօտ տեղ մը կ'առանձնանայ, ի նշան ամօթխածութեան եւ քաղաքավարութեան: Հարսնետրոններն խոնուած են, քահանան կու գայ փեսան հագուեցնելու: Աղապաշիներն կը բերեն փեսան ու փեսեղբայրը եւ անոնց նոր լաթերը: Քահանան կը սկսի «Արեգականն արդարութեան» շարականը. եւ երկու տղաք մին խնկածիլիկը եւ միւսն մեղրամումէ պառոթի² մը վառած կը կենան, եւ պաշտօնեաներ հանելով փեսայի եւ կնիքի հին լաթերը նորը կը հագուեցնեն³: Իսկ հարսնիքի տղաքներն փեսային ափին մէջ նոր լաթը հագնելուն՝ բարձրաձայն կը կանչեն՝ «Թագաւորը լուսեղէն հանդերձ հագաւ, Աստուած շնորհաւոր արասցէ»: (Այս խօսքը չկրցեր էինք ստուգաբանել թէեւ, բայց շփում ունեցող կը կարծուի հարսանեկան հացին ու կերակուրին՝ «հերիսա»ին հետ, քան թէ փեսայի փեսեղբայրներուն հետ): Յետոյ առաջնորդութիւնով փեսեղբօր խոնարհութեան յարգանքներ մատուցանելով բոլոր հանդիսականներուն գատ-գատ՝ կ'երթան կանանց կողմը:

ՀԱՐՄՆԱՄՈՒՏՈՒՆ ԵՐԹԱԼ. — Փեսան հագուեցնելէ անմիջապէս ետք կը պատրաստուին «Հարսամուն կամ հարսամուտուն» (հարսառ երթալ) բազմութեամբ, եւ այս բազմութիւնը կը բաղկանայ էգրիկ մարդիկներէ, տղաքներէ եւ 1-25 կիներէ: Այս վերջիններու թիւը միշտ կրնատ ըլլալու է, որ վերադարձին հարսն ալ հաշուելով գոյգ թիւ կազմեն, ի նշան այդ ամուսնութեան:

Կիները ձի կամ կառք հեծած կը հասնին աղջկան կողմը, ուր մէկ-մէկ սուրն խմելէ յետոյ, քահանան «ՀԱԼԱՅ»ը կ'օրհնէ ու կը մեկնի, իսկ մարդիկը կը կը սպասեն լրումն կանանց սովորական արարողութեան: Կանանց արարողութիւնը, սակայն խօսքով չ'ըլլար, հարսնցուին անութիւններէն երկու հարս բռնած՝ մի քանիներ ալ մոմ ի ձեռին առջեւէն շարուած թափօրով կը տանին բազմութեան մէջտեղ դրուած բարձի մը մօտ. եւ բարձին շուրջ երեք անգամ դարձնելէ յետոյ, կը նստեցնեն եւ մոմագարդ ափսէի մը մէջէն շաղուած հին-

(1) Փեսայի մտերիմ բարեկամներէն 2-3 հոգի, որ մինչեւ առաջատար իրիկունը հետը կը պտըտին:

(2) Տես բառամթերքին մէջ:

(3) Յակոբ Պէննէեան 1899-ին այսպէս նկարագրած է (տես Բիւրակն, 1899, էջ 247).

«Երկուշաբթի է, բոլոր կոչունքի հրաւիրեալները պարտք կը սեպեն ներկայ գտնուիլ պատկազրութեան Ս. խորհուրդին, կէս օրին քահանաները վարժնապետներով մէկտեղ կու գան փեսին լաթը հագցնել: Եթէ դժբախտաբար անոր ծնողներէն միւս մեռած է, հարսնիքի տան բնակիչները «Արեգակն Արդարութեան» ձայնը լսելուն պէս Հէօնկիւթիւն եւ Լացը կը բռնեն...»:

նէ առնելով 1 դրուշնոց մէնիտի մ'ալ մէջը դրած ձեռքը կը հիմայեն: Հարսընցուն ի նշան իր գորութիւնը ցոյց տալու եւ ի խոնարհութիւն ձեռքերը քիչ մը գոցած ըլլալով՝ շատ դժուարութեամբ կը բանան: Յետոյ նոր լաթերը հագցնելով գլուխը կը կապեն, գօտին պզտիկ եղբայրը կը կապէ, մագերը կանխաւ հիւսուած են մօր տան կողմէն, մագի խոպոպները գոյգ կը թողուին դարձեալ ի նշան ներկայ ամուսնութեան, եւ հիւսուած ատեն մանչ գաւակ ծծցնող կնոջ մը կաթը կը կթեն վրան, որ սա ալ արու ծնի: Ուտենույ տերեւ կը դնեն ծոցը, որ կեսրոջ տան բոլոր անդամները այդ տերեւին պէս դողան ու գուրգուրան իր վրայ: Աղ կը ծրարեն թաշկինակին ծայրը եւ հաց կը դնեն ծոցը, որ բերելով փեսայի տան աղամանին եւ հացի սակառին մէջ դնէ որ համով-հոտով ըլլան իրարու հետ:

Հարսը հագուեցուցին, մայրը 8—10 հատ «գադայ» հարսնառ եկող կիներուն կու տայ եւ 2—3 հատ ալ իր աղջկան ծոցը կը դնէ որ կեսրոջ տունն իջնելուն պէս բաշխեն հանդիսականներուն (կիներուն աւելի): Հարսը կը հանեն դուրս եւ զարդարուած ձիով՝ վրայ կամ կառքի մէջ նստեցնելով եւ խրանամիին «Շէն կեցիր, պապա, շնորհակալիք, Ասված հէմա էս դրանը է՛հ/թաճ ու մէ՛օհ/թաճ չընէ» ըսելով խաղերով ու պարերով կու գան եկեղեցի: Հարսին հեծած ձին միշտ որձ պէտք է ըլլայ, նոյնպէս արու ծնանելու խորհրդով:

Հարսնետրները դեռ չեկած՝ փեսան իրեններովը եկեղեցւոյն մէջ կը ապաստէ յոտնկայս: Ձեռնտուութեան ատեն որ գլուխ գլխի կցելով կեցած են, նարպիկութիւն մ'ունին հոս ընելիք. այն է նոր ամուր կ'աշխատի իրարու բթամատէն մատանին հանել եւ աջ ոտքը միւսին ձախ ոտքին վրայ կոխել որ ազդեցութիւն ունենայ իր կենակցւոյն վրայ, ոմանք ալ (հարսնառ կիներն ու ազապաշիններ) մէյ մէկ գմելին բանալով կը բռնեն լրումն պսակադրութեան, չար հետեւանքներէ ազատ մնալու համար: Պսակը լրանալուն պէս, առանց հարսին եւ փեսային փոթէն մարդ անցնելու տեղի տալու քահանայք գանգակով եւ ծնծղայով կ'առաջնորդեն մինչեւ տանարի դուռը եւ հոն «պահպանիչ» մը ըսելով հարսնետիրոջմէն մէյ մէկ նուէր կ'ընդունին: Նախորդ տարիներու մէջ «Պսակվէրացը» առագաստի իրիկունը փեսային տան մէջ կը կատարուէր, բայց հիմա եկեղեցւոյ մէջ կը վերջացնեն: Եկեղեցիէն ելլելու ատեն փեսին եւ հարսին փոթէն մարդ անցնել չտալն ալ խորհրդաւոր է, այսինքն գէշ հետեւանքէ զերծ պահելու համար:

Մինչեւ պսակադրութեան լրացումը, հարսնետրներէն շատեր ալ դուրսը ԲԱԳՈՍԻ արարողութիւնը կատարած՝ հարսի ձիուն քով կը հսկեն որ մի գուցէ հեծնելու ատեն տակէն մարդ անցնի կամ ասպանդակէն քար անցընէ, նոյնպէս սոյն ամուլին իրարմէ պաղեցնելու չարամտութեան առջեւը առնելու համար:

Կ'ուղղուին դէպի տուն խաղերով ու պարերով, երբ տան բակին մէջ

(1) Դեռ 20—30 տարի առաջ որ կառք ալ չէր գտնուէր, Հարսը ձիով վրայ նըստեցնելով եղբայրները կամ ուրիշներ երկու քովերէն բռնած փեսային տուն կ'ընկերանային, ուր իրենց պէս ոիւներ կ'ըլլային:

հարսը ձիէն վար պիտի իջեցնեն, կեսուրը տանիքէն կամ ՔԵՕՇԿԷՆ շռախ վար կը ձգէ կանանչ բոլակ մը, որ նոր հարսը վախնալով՝ միշտ հնազանդ ըլլայ իրեն:

Հարսնետրոները կը նստին՝ մէյ մէկ սուրն ալ խմելով մեկնելու: Փեսան հոս ալ իւրաքանչիւրին ԹԵՄՄԷՆՆԱՀ¹ ընելով կը նստի մի քիչ կազդուրուելու: Նոյնպէս հարսը «Առջինեկ»ի (կնքամայր կամ առաջնորդող կին, որ ընդհանրապէս նոր հարս մը կ'ըլլայ) ծնկան վրայ գլուխը դնելով կը կազդուրուի: Այն ատեն կին մը հարսին ոտքէն կօշիկը հանելով՝ կեսրոջ կուտայ, կեսուրը կօշիկի աջ կոնակատին մէջ կորկոտ կամ կորեկ կը լեցնէ որ հարսը բազմածին ըլլայ: Ուրիշ մ'ալ պզտիկ տղայ մը կը նստեցնէ վրան, որ պէսզի հարսն ալ մանչ գաւակ ծնանի: Հարսին ծոցէն գաղան հանելով՝ ծրարը այն նստող տղուն կու տան եւ գաղան կը բաշխեն ներկաներուն: Կ'ելլէ հարսը եւ առջինեկի առաջնորդութեամբ բոլոր ներկաներու (բայց ոչ այր մարդոց) գատ-գատ ձեռքերնին կը համբուրէ, ձեռքը ձեռնբռնոց (վարշամակ) մը եւ մինչեւ կէս մէջքը ծռելով, եւ այսպէս թէ՛ հարսը եւ թէ փեսան մինչեւ մէկ-երկու ժամ պէտք է ոտքի վրայ կենան:

Ալ հարսնետր չէ մնացած: Փեսան իրենիցներով կ'երթայ ուրիշ տուն մը գիշերելու, որովհետեւ ներելի չէ փեսային մինչեւ առագաստի իրիկունը ո'չ տուն մտնել եւ ոչ ալ հարսը տեսնել: Այդ երեք-չորս օրը հարսն ալ առջինեկին² ծոցը կը պառկի:

«ԵՐԿՈՒՇԱԲԹԻ ԳԱԼ».— Հարսանեաց յաջորդ օրը «Երկուշաբթի» ըսուած հարստեսի արարողութիւնը կատարելու համար՝ հարսին մէրենցը (մօր) տնէն բազմաթիւ կիներ կու գան, որոնց քանի մը տեսակ կերակուր պատրաստելէ յետոյ, կը բերեն հարսին ՃԷՀԻԶԸ (օժիտ կամ հանդերձեղէններ) ի տես եւ կը քրքրեն ներկաներուն առջեւ: ՃԷՀԻԶԸ կը պարունակէ կեսրոջ, կեսրոջ, տագեր ու տալոջ, փեսի եւ ախպրանոջ եւայլնի տրուելիք լաթեղէն ընծաներ, որ է անձեռոց, շապիկ, ծխախոտի եւ դրամի փակ, առախջին (գտակ) եւն, զորս հարսը իր ձեռքովը պատրաստած է: Իբրեւ ՃԷՀԻԶ մօր տունէն օժիտ կը տրուի 10-էն մինչեւ 50-60 շապիկ, 1 գոյգ ոսկի կամ արծաթ ԹԵԻՆՈՅ (ապարանջան), 1 մանեակ (կերտանլըգ), մէկ քանի ձեռք բանկուն եւ գպուն, 1 ՍՐՄԱԼԸ թիկնոց (մելթոն) եւ մէկ ձեռք «բաղնէց ՏԱԽԸՄ», այսինքն ԽԱԻԼՈՒ, քաս, ՔԷՍԷ, սանտր եւն.: Իսկ կեսրոջ տնէն 20-60 հատ էննաս ոսկի, 1-3 հատ մետաքսեայ գպուն, 1 թիկնոց, 1 ՀԻԼԱԼՊԱՇԸ ըսուած եռանկիւնաձեւ եւ շղթայակիր գարդ, 1 գոյգ ոսկի կամ արծաթ օղ, մէկ գոյգ կօշիկ կամ մոյգ, մէկ պարսկական շալ եւն. եւն.: Վեր-

(1) Մինչեւ առագաստի իրիկունը փեսան սրբապատու է ամէն հանդիպողի միեւնոյն ԹԵՄՄՆԱՆ ընել:

(2) Երիտասարդ, բայց ամուսնացած կին մը, որ նոր հարսին ուղղութիւն կուտար, ըստ Գէորգ ՄԷԼԻՍԻՆԵՅԻ (Նախնիներ, էջ 50: Երջանիկ ժամանակներ. . . Հիմա ալ տեսակ առաջնորդներու եւ ուսուցիչներու պէտք չէ մնացած...:

ջերս թիկնոցին տեղ եւրոպական ժԱՔԷԹ եւ տեղական մուսուլման եւ կօշիկին տեղ՝ եւրոպականը կը տրուի:

Փեսան չորս հինգ օր կ'այցելէ բոլոր ծանօթներու, ազգականներու եւ դրացեաց տուները եւ ուր ուտել, խմել եւ գուարնանալէ զատ, ծրարներով պտուղ, միրգ եւայլն ալ կը հաւաքէ: Թէ՛ այս եւ թէ իրենց տրուած փեսա-հրաւերի ատեն սեղանին մատուակն եւ սպասաւորողը միշտ փեսան ու փեսեղբայրն է. եթէ ուրիշներ փոխանորդեն, իրենք պէտք է յոտնկայս կենան մինչեւ ներկաներուն ցրուիլը: Փափաքելի է տեսնել այս ուրախութիւններու միջոցին գաւաթներու բախումը եւ լսել ներկաներու կարդացած բարեմաղ-թութիւնները: Ամէն մէկը խմելէ առաջ խօսքը փեսաօր ուղղելով «պապա, աչքդ լոս, աչքվընիս լոս, Ասված շնորհաւոր ընէ, թագաւորը վանաւ շա-հէ, թուրք¹ կըյրուկ էնէ, մէկ հարսօք մէկ բարձօք գօրանայ, ՏԱՐՕՍԸ² ախպրնոջը³, ՃԻԻՄԼԷ ԷՐԿԷՆՆԵՐՈՒՆ, ԿԸՆԱՄԻՇ ընողին տունը...» կ'ըսէ ու կը խմէ:

Մինչեւ առագաստի իրիկունը աղապապաշըներու եւ առաջինեկին միջեւ փոխադարձ հակառակութիւն մը կը սնուցուի, այսինքն աղապապաշըներն կ'աշխատին եւ կը հետամտին հարսին ու առջինեկներին ռոնամանները գող-նալ, անոնք ալ, կ'աշխատին փեսին եւ փեսեղբօր կօշիկներն գողնալ, յաջողո-ղը մասնաւոր փրկանքով մը (պտուղ, միրգ կամ հացկերոյթով) կ'ազատէ գողօնը:

Այսպիսի գողութիւն մըն ալ տեղի կ'ունենայ հարսառումի ատեն աղ-ջրկան տունը: Հարսի գացողներէն մէկը կը մոռցնէ իրեն տրուած սուրճի գաւաթը եւ կը գրպանէ, եւ օր մը վերջ երբ աղջկան տնէն չփնտռուի, գաւա-թը տանելով ուրախութիւն մը կ'ընեն: Սակայն այս վերջինին շատ անգամ կը յաջորդեն կռիւն ու հայեոյութիւնը:

Նոր հարսը, ինչպէս ըսինք, կ'ունենայ ձեռնոց մը եւ երեսը ֆօդ մը: Այդ ֆօդը կը վերցուի առագաստի առաւօտը կեսրոջ կողմէ: Առագաստը կը շտկուի մասնաւոր առանձին յարկի մը տակ, ուր կը մտնէ փեսան իր ծնողաց ձեռքը համբուրելէ յետոյ, եւ ուր դեռ անկողին չմտած իրենց մօտ դրուած հրուշակը կ'ուտեն հարս ու փեսայ, գոր դրկած է գոհանչը, հարս ու փեսայ ատոր պէս իրարու հետ անուշ ըլլալու գաղափարով:

(1) Հին ատենները փեսային մէջքը քնար մը եւ գօտւոյն դեղանկար թաշկինակ մ'ալ կ'անցուէր:

(2) «Տարօ» թուրքերէն «տարրու» բառին աղաւաղեալն է, որ իբր բարեմաղ-թութիւն կը գործածուի: Տարր՝ կորեկ ըսել է, որ խորհրդաւոր ըլլալով, հին ատեններ հարսնեւորներուն եւ փեսային վրայ կը նետուէր բուռերով, ուսկից մնացած է տակաւին կօշիկի մէջ կորեկ լեցնելը:

(3) Ախպրանոջը միշտ ամուսնի պատանի մը կ'ըլլայ:

Տ Ա Ս Ն Ե Ի Հ Ի Ն Գ

Հարսանեաց տէրը դեռ ազատած չէ ծախֆերէ, տակաւին «տասնեւ-
հինգ»ը տեղն է: «Հարչէ տասնհինգը չըլլի, հարսը ՄԱԼ չ'ըլլիր» կ'ըսեն: Ուս-
տի հարսանեաց հրաւիրակ կինը այս անգամ ալ բաղանիֆ կը հրաւիրէ բոլոր
ազգական եւն. կիները: Տասնհինգը տեղի կ'ունենայ հարսանիֆէն 15 օր յե-
տոյ: Հարսնետէրը եթէ բարեկեցիկ է, բաղնիֆը «կապալ» կ'ընէ այդ օր:
Իսկ եթէ աղքատ է, միմակ իր հրաւիրածներուն դրամը կը վճարէ:

Կնիկներու հարսանեկան արարողութեան պակասը հոս կը լրանայ:
Հարս ու առջինեկ հարսանեկան համագգեստով կեցած են բաղանիֆի ներքին
գաւիթը (հանուելու տեղ), երբ բոլոր հրաւիրեալները գան, ասոնց մէջ
գտնուած նոր հարսերն ու բաղնեպանուհիներ թափօր կազմած թմբուկով ու
ծափերով նոր հարսը երեք անգամ կը դարձնեն շատրուանին շուրջը, եւ բաղ-
նեպանուհիներ իրենց գովանֆներուն փոխարէն թէ՛ հարսէն եւ թէ՛ հրաւիր-
եալներէն կ'ընդունին դրամը՝ ճակատը եւ երեսի վրայ փակցուելով, իսկ
լաթեղէնը ուսերուն վրայ ձգելով: Այս թափօրը կը յառաջանայ դէպի միջին
սրահը, եւ ԿԷԼԻՆ ՍԷՖԻԻՍԻ ըսուած աստիճանին վրայ, բաղնից լէկէնի մը
հակառակ կողմին վրայ նստեցնելով լաթերը կը հանեն եւ մագի խոպոպները
կը փակեն: Հարսը՝ ներս երթալուն պէս՝ բաղանեաց մէջ գտնուողներուն բո-
լորին ալ ձեռքը կը համբուրէ եւ գոնէ պառաւ եւ միջակ կիները կը ՔԷՍԷՅԷ
(յատուկ լաթով շփել) ու կը լոգցնէ, եւ ինք առանց շէնք շնորհիֆ լոգնալու,
ամենէն առաջ ելլել հագուելով կը պատրաստուի լոգուհիները հագուեցնելով
վերջին անգամ մ'ալ ձեռքերնին համբուրելու:

Տասնեւհինգի յաջորդ օրը կեսուրը կամ մեծ ները նոր հարսը մէրենցը
կը տանին, ուր այս առաջին անգամը միայն երեք օր կը մնայ եւ ի նշան ա-
մօթխածութեան, մինչեւ որ ծնողքը կամ եղբարքը չստիպեն, իր երեսը չի
բանար անոնց դէմ: Երեք օրէն յետոյ, նոյնպէս մայրը կամ եղբօրը կինը կը
բերեն զինքը կեսրոջ տունը, երկրորդ եւ աւելի անգամներու համար տօնա-
կան օրերու սպասելով՝ պզտիկ տղայոց հետ կ'երթայ ու կու գայ: Եւ այս
վերջին անգամներուն մինչեւ ութ օր կը մնայ մօր տունը, բայց երթելէի
միջոցը հետզհետէ կ'երկարի: Սոյնպէս փեսան զոքանչի տունը երթալու հա-
մար առնուազն տարի մը անցնելու է, որ յետ այնու կամ փեսահրաւէր կը
տրուի իրեն եւ ինքնին կ'երթայ մէկ ֆանի ընկերներով:

Դեռ ուրիշ նիւթի չսկսած հարկ կը սեպենք հարսանեաց առթիւ կնիկ-
ներու երգած խաղերէն իբր նմոյշ հետեւեալ տողերը մէջ բերել, խնդրելով
որ մեզմէ ալ ողջոյն խօսիք հայերէն բառի մը եթէ հանդիպիք: Որովհետեւ
«Ամենայն գիշերս աշխատ եղաք եւ կալաք եւ ոչինչ»: — Կ'երեւի թէ դրացի
ժողովրդեան բարֆերուն հետ լեզուական ազդեցութիւնն ալ մեծ տեղ բռներ
է մեր մէջ:

ՄԷՐԷՆՑ ՏՈՒՆԸ ԼԱԹ ՀԱԳՑՆԵԼՈՒ ԱՏԵՆ

Եիւֆսէկ էյվանլարտա պիւլպիւլէր էօթէր.
 Պիւլպիւլըն փիղանը ալեմէ եէթէր,
 Սանա այրըլըգ վար էօլիմտէն պէտթէր.
 Կէլ անամ, կէլ պանըմ, կէլին օլասըն,
 Աղլամա, աղլամա, խաթուն օլասըն:

Իւչ էօլըն չաթընտա պէրպէր տիւֆանը,
 Անանտան մը էօյրէնտին սէն պու իփղանը.
 Պու էվի սօրարսան գըզլար մեֆեանը.
 Կէլ անամ, կէլ պանըմ...

Սէնի կէչիբիբլէր տէլիֆլի տաշտան,
 Սէնի այըրըրլար էշտէն էօլտաշտան,
 Կէօզլէրին տօլանագ գանիլէ էաշտան
 Կէլ անամ, կէլ պանըմ...

Էլինին կընասը չամուրտան մօ'լա.
 Կէօզիւնին սիւրմէսի ֆէօմիւրտէն մօ'լա.
 Շու գըզըն էիւրէկի տէմիբտէն մօ'լա,
 Կէլ անամ, կէլ պանըմ...

Էլինին գընասը ալ կէրէֆ իտի.
 Կէօզիւնին սիւրմէսի մօր կէրէկ իտի
 Շու գըզըն պապասը սաղ կէրէֆ իտի
 Աղլամա կէլին օլասըն...

Չամուրա տաղ աթման, պաթարտէ կիտէր,
 Ղարիպէ գըզ վէրմէն, եիթէրտէ կիտէր,
 Անայը պապայը թէրֆ էտէր կիտէր:
 Կէլ անամ, կէլ պանըմ...

Կէլինէ կէրէֆտիբ անա,
 Աղլայայտը էանա էանա,
 Իֆի կէօզիւն պիբի անա,
 Աղլամա, կէլին օլասըն
 Սապը էյլէ խաթուն օլասըն:

Կէլինէ կէրէֆ պիր պապա .
Աղլայայտը գապա գապա ,
Իֆի կէօզիւն պիրի պապա ,
Աղլամա , կէլին օլասըն
Սապր էյլէ խաթուն օլասըն :

Կէլինէ կէրէֆ տիր պանը ,
Աղլայայտը անը անը ,
Իֆի կէօզիւն պիրի պանը
Աղլամա , կէլին օլասըն
Սապր էյլէ խաթուն օլասըն :
Կէլին օլան պինէր աթա ,

Ալ տօլաղը տուքա տուքա ,
Կիտէր մահլէմիգտէն էօթէ ,
Աղլամա , կէլին օլասըն
Սապր էյլէ խաթուն օլասըն :

Թօրպայը տուգսըզ գօյան գըզ ,
Մահլէի ինզիզ գօյան գըզ ,
Անայը գըզսըզ գօյան գըզ ,
Աղլամա , կէլին օլասըն
Սապր էյլէ խաթուն օլասըն :

Կէլին աղլար հաշը հաշը ,
Կէթմէմ տէյի սալլար պաշը ,
Կէթիրին աղա գարտաշը ,
Աղլամա , կէլին օլասըն
Սապր էյլէ խաթուն օլասըն :

Ա Ղ Զ Կ Ա Ն Բ Ե Ր Ն Է Ն

Անապ անամ աշը պիշիրիր մօ'լա ,
Քիւփլէթի պաշընա տէվշիւրիւր մօ'լա ,
Պէնի տէ ֆիֆրինէ տիւշիւրիւր մօ'լա ,
Կօ , կէյինէիմ այրըլըղըն տօնլարը ,
Արարտէ պուլամամ պէն պու էվլէրի :

Անապ անամ համամա վարըր մօ'լա ,
Եունտունաղըմ երլէրի կէօրիւր մօ'լա ,
Գըզըմ ներտէ տէյի չ'ղըրըր մօ'լա ,
Կօ , կէյինէիմ այրըլըղըն տօնլարը ,
Արարտէ պուլամամ պէն պու էվլէրի :

Անամ պէնի եանա եանա աղլասըն,
 Ալընը չըգարըպ գարա պաղլասըն,
 Պիր գըզը տահա վար պէնի նէյնէսին,
 Կօ, կէյինէիմ այրըլըզըն տօնլարը,
 Արարտէ պուլամամ պէն պու էվլէրի:

Գ.

ԾՆՈՒՆԴ ԵՒ ՄԿՐՏՈՒԹԻՒՆ

Վերջացան թմբուկի ձայներն ու պարերը: Ալ «Տասնեւհինգ»ն ալ եղած է: Վերջապէս, ալ հարսը իրենց ՄԱԼ եղաւ, լաւ եւս է ըսել լուր ու մունջ գերուհւոյ մը տիրացան: Որովհետեւ ներելի չէ նոր հարսին ո՛չ իր երեսը բանալ եւ ոչ ալ խօսիլ իր սեռէն չեղող, ընտանեկան թէ դուրսէն, եւ ոչ մէկուն հետ: Կեսրոջմէն, տալոջմէն եւ ներոջմէն եւ իր սեռէն եղողներուն բոլորին ալ իր երեսը կը բանայ, բայց խօսելու համար տարի մը համբերելու է: Բացառութիւն է մանր տղոց հետ խօսիլը, այն ալ առանձին ու ցած ձայնով: Ամուսնոյն հետ կը խօսակցի միմակ գիշերը եւ ոչ «Լօս աչֆոֆ»: Տօլաղը կամ եագման, որ դէմքը վարագոյրն է, վայրկեանապէս կը ձգէ, երբ որեւէ այր մարդ դիտէ կամ ներկայանայ: Շատերը գաւակներու ու թոռներու կը տիրանան ու դեռ չեն համարձակիր կեսրայրին ու տագեր հետ խօսիլ: Եթէ խօսին, երեսնին ծածկուած եւ ցած ձայնով պէտք է խօսին: Նոր հարսին համար լեզուն կը հասկցուի միշտ նշանացի եւ «Այո»ին տեղ «Հըֆ» ու «Ոչ»ին տեղ «Ցըն» կը պատասխանէ: Նոր հարսը ընտանեաց անդամներուն եւ ուրիշներու ներկայութեանը փեսային ոչ ջուր, ոչ սուրճ եւ ոչ ալ ուրիշ բան չի տար, նոյնպէս ալ փեսան, փոխադարձաբար իրմէն բան մը չուզելուն պէս, իր հօր, մեծ եղբօր եւ անոնց տարեկիցներուն ներկայութեան չի կրնար սիրել իր գաւակը: Նոր հարսը կարելի չէ որ տան ուրէ անդամներէն առաջ անկողին մը տնէ, բոլորին ալ լաթերը հանելով պէտք է պառկեցնէ ո՞ր յետոյ ինք նրազը մարելով պառկի: Պէտք է նոյնպէս առաւօտէն առաջ ելլել ու հագուեցնել զանոնք, լուացման ջուր պատրաստել եւ անձեռոց բռնել, կրակ վառել եւ կերակուրի ջուր տափցնել, սուրճ եւ թէյ եփել եւն: Այսպէս մեր նոր ու մունջ հարսը կը ստանձնէ առտնին մէն մի աշխատութիւն, կար, կերակուր եփել եւ խմոր շաղել ու լուացք ընել, միեւնոյն ատեն տոկալ աշխատութեան ծանրութիւններուն, բնաւ չտրտնջալ, դիմանալ տափին ու ցուրտին սաստկութեան, իր վրայ փայլեցնել ամէն տեսակ պարկեշտութիւն եւ ամօթխածութիւն, հրճագանդիլ մեծին ու պգտիկին ամէն մէկ հրամաններուն:

Կ'անցնին ամիսներ ու տարիներ ալ: Բնական է, Աստուած կու տայ որ մեր մունջ հարսը կը յղանայ, ոչ ինք եւ ոչ տնեցիներն (կեսուրը եւ ները) չգիտնալով պատշաճ նախագգուշութիւնները, յաճախ տեղի կը տրուի վիժ-

ման եւ այլ հիւանդութեան, մինչեւ իսկ մահուան: Որովհետեւ ենթական արդէն մունջ, չի կրնար ինքզինք յայտնել, միւսներուն համար ալ հոգ չէ թէ նէ միշտ հակառողջապահապէս կ'ընթանայ: Հերիք է որ նոր հարս մ'ունին, ուշ թէ կանուխ ծնունդ մը կ'ունենայ հարկաւ: Այլեւս ինք ալ մայր մ'է, թող հոգայ ինքզինք «Ասված ՏԵՐՏ տանէ, ՏԷՐՄԱՆՆ ալ ՊԱՐԱՊԱՐ կու տայ»: Սակայն մեր նպատակը առողջապահութիւն փարոգել չըլլալով՝ չշեղելու համար դառնանք մեր ճամբան:

*
**

«Եւ եղեւ առաւօտ եւ եղեւ երեկոյ, եկաւ օր ծննդականի»: Երկունքի ցաւերէն կը տառապի նէ: Տնեցի այր մարդիկը, ինչպէս եւ ամուսինը, կը հեռացուն ծնանելու տեղէն: Ճամբորդը «պունկ կը դնէ» եւ դեռ դայեակը չժամանած «լոյս աշխարհ» կու գայ, դայեակը իր պարտականութիւնը կը կատարէ, այսինքն կը լուայ նորածինը, պորտը կը կապէ, կ'ադէ եւ կը փաթաթէ խանձարուրի մէջ: Տղածգանը կ'երթայ անկողնոյն մէջ, փոքր առնելով իր նորածինը: Բարձին վրայ կը դրուի մկրատի մը ծայրը միտուած չոր սոխ մը, որ Մեզմէ ադէկները կամ Ալը չյանդգնին գալ ու յափշտակել երախան: Սոխին մօտ կու գան շատ անգամ պատկերագարդ «Համայլի»ն եւ ԹԼՍՄԻ նախշուն թասը:

Դայեակը մինչեւ մկրտութեան օրը ֆանի մը հեղ գալով կը լոգցնէ երախան: Եւ ֆանի մը պտուղ տանելով կնիքաւոր՝ կը հրաւիրէ որոշեալ օրը եկեղեցի գալ եւ գրկելու երախան: Կնունքը ընդհանրապէս ծննդեանէն ուր օր յետոյ կը կատարուի, եւ Կիրակիի հանդիպեցնելով մասնաւոր պատարագ ալ կը մատուցուի. խորհրդոյն հոգեւոր մատակարարութեան վրայ, իրենց հաւատքը պինտ է, բայց կնիքաւորութիւնը սովորական բան մը եղած է, կորսնցնելով՝ յարգանքի եւ կրթելու աւագ եւ փոխադարձ պարտականութիւնները: Երախան կը մկրտուի մինակ դայեակի եւ կնիքաւոր ներկայութեանը, կնիքաւորը խանձարուրին վրայ կը ձգէ մէկ-երկու կանգուն տպածոյ, եւ մկրտութենէ յետոյ ֆահանային եւ դայեակին հետ կ'երթայ տղածգանին տունը եւ հոն կը ճաշէ, ուր ներկայ կ'ըլլան մօտակայ պարագաներէ մի ֆանի մարդիկ եւ կիներ ալ: Կիները, ինչպէս եկեղեցւոյ մէջ, նոյնպէս տունը կը համբուրեն երախան եւ կը խմեն մէյ մէկ ումպ միւռնի ջուր: Կիները մըկրտութենէ առաջ, ինչպէս յետոյ ալ, տղածգանին կը բերեն մասնաւոր կերակուրներ եւ իբրեւ «տղատես»ի եկող՝ պարտքերնին կատարած կը սեպեն: Բայց անդրանիկ ծննդեան կամ «կթտուք»ի պարագային շատ տարբեր է իրենց վերաբերումը:

ԿԹՏՈՒՔ. — «Կթտուք կամ կնկտուք». առաջինն է «կթել»էն, իսկ երկրորդը կիներու բազմութենէն առնուած, ինչու որ «Կթտուքի օրը, որ տեղի կ'ունենայ անդրանիկ գաւկի մկրտութենէն մէկ երկու շաբաթ յետոյ, կանուխէն որոշելով կը հրաւիրուին ու կը հաւաքուին տղածգանին բոլոր պարա-

գաները եւ կու գան «տղատես»ի, իրենց հետ բերելով յատուկ նուէրներ, նո-
րածիւնին համար՝ միրգ, պտուղ, իսկ դրամ՝ կեսրոջ ու դայեակի համար:
Կթտուիք կը կատարուի սապէս.

Կեսրոջ թէ գոֆանչի կողմէն կիներու լեզուն մը խոնուած է, բոլորն
ալ պննագգեստ եւ զարդարուած. նոր հարսեր փափուկ ու նագելիօրէն կը
սպասաւորեն մէջ (միջակ) ու մեծ կիներուն: Սուրբին եւ օշարակին կը յա-
ջորդեն հոխ սեղաններ բազմատեսակ կերակուրներու: Վերի բարձր գրաւած
է խնամին, որ կը մեծարուի իւղալից եւ համեղ պատառներով: Բայց խնա-
մին պէտք է զգուշանայ, իր մատներու եւ դգալի երթեւեկը դիտողութեան
ենթարկուած է, դգալը ծանր եւ պատառը մանր տարուբերելու է: Եւ ինք
ուրիշներէն առաջ ֆաշուելու է սեղանէն:

Սեղանը վերցուեցաւ: Ներկաներու բերած բոլոր ընծաները ի տես
ձգուած են մասնաւոր չուանի մը վրայ, կեսրոջ եւ գոֆանչի կողմիներունը
զատ-զատ: Նոյնպէս նշանուած աղջկան համար խնամին բերածը:

Սեղանը վերցուելուն պէս՝ դայեակը երախան գիրկը առնելով կը ներ-
կայանայ բոլոր հանդիսականներուն, որոնք կը համբուրեն երախան եւ
«վարձի կատար» ըսելով իրեն ալ նուէրը կու տան:

Դայեակը տղաձգանի տնէն նուէր կ'ընդունի ուրիշ անգամներ ալ, մէկ
մը «Պօրտ կտրելուն» եւ մէկ մ'ալ երախան «միւռոնէն հանել»ուն համար¹,
պօրտ կտրելու ատեն մկրատը պօրտին վրայ դրած կ'ըսէ. «Պօրտ կըյրիմա»,
ներկաներն ալ կը պատասխանեն, «վարձի կատար», իսկ միւռոնէն կը հանէ
հետեւեալ կերպով: — Այդ օր երախան լոգցնելով բաւական մը բամպակ կը
փռէ տակը եւ թելերէն ու ոտքերէն բռնած վերցնել ձգելով կ'ըսէ. «Տերնէն
ըյնիս բամկի վրայ, մէրտիկնէս ըյնիս բամկի վրայ: Ուխտատեղ երթալն
Իֆէն տարէն ըյնէս բամկի վրայ. ՔէՕՇԿէն ըյնիս բամկի վրայ, օլորտած
տեղդ ըյնիս բամկի վրայ. բաղնից սէֆիւէն ըյնիս բամկի վրայ, ֆայլած վա-
զած տեղդ ըյնիս բամկի վրայ» եւն.:

Կթտուի կամ տղատեսի այս սովորութեան «պղինձ կործում» կ'ըսեն
տեղացիք, որ ինչպէս ըսինք խօսքով չ'ըլլար: Տնակործան սովորութիւն մ'է
ասի. կթտուի առթիւ կեսրայրին ֆսակը, իւղին բոլկը, բրինձին տոպրակը
եւն., բոլորովին կը պարպին դատարկ կ'ըլլան: Իսկ կթտուի չընելը մեծ մեղք
է: Աւելորդ չեմ սեպեր այդ առթիւ տուններու մէջ շատ անգամ պատահած
հետաքրքրական բանավէճեր մէջբերել տեղական լեզուով.

Կեսուրը. — Քա մարդ, գալիք կիրէկի կթտուի ունիք. վաղը մէկալ օր
ալ պէտք է դաժ բաները եսվաշ եսվաշ առէք ու հագր ընիք:

Կեսրայրը. — Կթտուին էր պակաս, իմ հալիս հայից էնուր ֆէֆին հայից.
ի՞նչ պիտ առնայի:

— Մեխֆա ուտի, մարդ, հէջ էդպէս բան կ'ըլլի. ելը ալէմը մարդու

(1) Երախան միւռոնէն հանելու կարգը՝ քահանաներու զանցառութեամբ՝ փոխան-
նուած է դայեակներուն:

Խւլէշը կը թուփան։

— Էլն իշ կը խառնուի։ Իս պարտփին տակը խըրըր խըրըր կէնիմա, պարտկանողը ձառքէն դօռս չիմնա էլլարա, օմուզ հեծեր հա փարա կսինա, չգէտիմփի ինչ էնիմուփ հէրփէսին բերանը մէյ մէկ բան չէնիմ։ Դուն էլիբիս «կթտուփ»ը աշփս խօտիսա։

— Էնչ էնիմ հըմպա, չէնելօփ կ'ըլլի. խնամի չունենայիրնէ հէր նէ իսէ. վաղը էնի գալիփ ըլլիմնէ ինչ երես պիտի ունենաի։ Տիյա տալանկս ալ չէրկնուի, աղջինը եատ էրին. կ'ուզեսայու...

— Տեղդ ծանր նըստիր, կընիկ, պէտք էլլամ կընըոցը փէֆը պիտի հասցնիմ. խնամին չի գանէ վալ կու գայ թող գայ։ Գալը բարի, չը գալը կէնց գալը բարի, փեզ ուզողը լեղի կայփէյիտ ա կանահաթ կինէ կու գայ։

— Իս ինչ ձոն բերեմ գլխուս։ Հէրփէսին ետելը մարդ կարվեր կանչերիկ, կարված կաթերնին կաթմէրնին առեր էփ. (փիչ մը լոելէ ետքը լալու ձեւով). Մա'րդ, շունըդ ըլլիմ, եանըփի առաջքը փանի մի կրուշի բանէ, սա մէկ կառսամպօնա անցնէէուփ, հէմա բան մի ըսիմնէ երկուփ թող ըլլի։

— Օլմազ, կթտուփ չպիտի ըլնի ըջլի իմ տունս, տընակն էվրած. կէրէկնուան ժամուն եասսաղը չը լսեցի՞ր. «Հէր հում տունը կթտուփ ըլլինէ պիտի բանադըվէ» ըսաց տէրտէրը։ Հէմ դուն... օղլուն ախջինը գէյէր. Պ...ին, Գ...ին կնիկնա չէիր էնոնփ էնիննէ՝ բան ըսողա չըլլիր. էնոնփ դմակոփին դուն էնէլիփ ըլլնիս նէ կախփին մէջ խախկտոր կէնին։ Հէմ «Հէր կէսը ընկողնէն կէօրէ օկկը կերկընձնէ»։ Կազին պիտի հայկմուփ... պիտի խգտէմ։

— Տէրտըուն ծանուցումը հրէն ընթրօսին հմար էր. Հրենա դաժա հարսը չաղա բերեր է։ Կթտուփ չէնէ, մէկին լօխմամի բան չի կերցնէ տէյի ելաւ ծանուցում եասսաղ էրաց։ Ինչէ՞ հըմպա տահա առջօնները Մ...էնց տունը երեսկինը, աղջիկը մերձագերօփ լսուեր էին։ Միփա մարդիփ շուփուր դունա ըխթիպար ունես։ Զէնաժըդ գետինն է մնացեր, ի՞նչ, ըսի չեղած չըլլիր, գիտցած եղիր ու տանդ համը հոտը կը փախչի։ Կէլլամուփ մէկ քէփ հարսիս շըլլին ծուռ կը թողում։ Անա մարդու գաւակ է։

— (Օղիփը թոթուելով) օյ, օյ, կնիկ չէ՞փ, Ասված առաջփ շէրէրնուդ, եատքը խէյրերնուդ պեհէ, գիտեմ նորէն մէկ էրկու հէրեր դուրուշ ախշըփինս պարտփին տակ պիտի խօթէկ իս։ Ըսէփ տեսնամ, իշ պիտի առնուինէ։

— Ըսի հա, ի՞նչ պիտի առնուէիուփ, կէօվդէ մի միս, լիտեր մը եղ, էրկու լիտեր բրինձ, էրկու քէփ լիբ հէյվա, կէս լիտեր շէփէր, բամբ ձմերուկ, մէկ էրկու լիտեր հաւեղ, փիչ մա փիւփթէցու միս, պօլտիկ։ Էկէր մէկ էրկու կապուրկու (փորլից) ցու ալ պէտք ըլլինէ էն ա եատքը կ'ըսենփ։ Դուն թող չըլլի կ'ըսէյիրա հըմմա, չէիր ըլլիր, էսօր փգիէ նէ՝ վաղն ա էնուրնէ։ Գալողները հրէնփ պարապ գայիննէ՝ սպէս օրսէ կը կառվէյափ, էկօեու հէրփէս ամէնն չէշիտ խըլաաթը կը բերեն։

— Ալ խօսքը չեն երկնցներ։ Պարտք նազդ առնափ ըսափ տահա, վանփաց տղուն եէտ էշը շուկան կարվէցէփ ու ինչ է նէ առնամուփ. կթտուփ կէնէփա, յում եկըթը խառնէկա նէ խառնեցէփ։

Գ.

ՄԱՀՈՒԱՆ ԵՒ ՅՈՒՂԱՐԿԱԿՈՐՈՒԹԵԱՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Երբ հիւանդը ալ ուշակորոյս, խօսիլ ու լսելէ դադրի, հոգեվարք է՝ : Արդէն կիները բոլորած են անկողնոյն շուրջ, լուր ու մունջ եւ գլուխնին տա-տանելով ակնապիշ կը սպասեն յետին շունչին վնարման : Այս ճգնավայրկեա-նը, որ «թունչ առնալ տալ» կ'ըսուի, եթէ երկար տեւէ, ենթակային բացա-կայ եղող ոեւէ սրտահատորին լաթերէն հատ մը կը փռուի վրան կամ նորեկ նամակը կը դրուի երեսին վրայ որ շուտ աւանդէ հոգին :

Վաղ կամ անագան, հիւանդը մեռնելուն պէս այն մունջ նստողները կը փղձկին ահա, ու լաց ու կոծք եւ ողբերու ձայները կը բարձրանան : Աս միջո-ցին նարպիկ մէկը մեռեալին երեսը աղօթքում դարձնելով՝ չափան կը քաշէ կապով մը, որ բերանը բաց չմնայ եւ աչքերը կը փակէ սոսկադէմ չերեւա-լու համար : Ուրիշներ ալ լուալու ջուր եւ պատանֆ կը պատրաստեն :

Ննջեցեալը եթէ այր մարդ է, Երուսաղէմ գացող մղտեսի մը, իսկ եթէ կին կամ աղջիկ է, երէց կին մը կամ դայեակ մը կը լուանայ : Եթէ «Լօս պատանֆ ունի, անով, եթէ ոչ տեղական կտաւով կը պատեն բերանին վրայ նշխարֆ մը, ականջները եւ ոնգունքը բամպակապատ խունկ եւ ձեռքի մատ-ներուն փաթ մեղրամում դնելով : Ասոնֆ կը նշանակեն իր յոյսն ու լոյս հաւատ-քը. պատանֆը կարելէն յետոյ, մէջքը կը կապեն խաչաձեւ «Կուրոֆտիֆ»ը :

Հիւանդը ինչ ատեն ալ մեռնի, մէկ քանի գուժկաններ անմիջապէս լու-րը կը հաղորդեն բոլոր ազգականներու եւ ծանօթներու, որոնք կու գան եւ դագաղով ուսամբարձ կը տանին Եկեղեցի², ուր Ս. Պատարագ մատուցանել եւ Եկեղեցւոյ կարգը կատարելէ յետոյ, մեռելի տիրոջ առաջարկով Եկեղեց-ւոյ բոլոր պաշտօնեաները կը հրաւիրուին յուղարկաւորութեան :

Հանգուցեալին տունը որչափ հեռի ալ ըլլայ Եկեղեցիէն, վերջին հրա-ժեշտի համար, դրան վրայ հոգեհանդիստ մը ընելով կ'ուղեւորին գերեզման : Յուղարկաւորներու էն ետեւէն կ'երթայ ընտանեկան պարագան :

Գերեզմանատան մէջ մինչ ժամկոչը սեւ փոսը կը ծածկէ, ներկաները՝ ի պատիւ մեռելի տիրոջ քահանային յիշէֆ մը տալով՝ օրհնել կու տան նոր

(1) Գէորգ Մեւխիսեան (Նախնիներ, էջ 54) կը գրէ. «Բոլոր դուռ դրացիներ, աղագականներ կարգով այցելութեան կ'երթային հիւանդին, ծեր պապեր ու մահիկներ ժամերով կը մնային հոն, բայց միշտ մխիթարական խօսք մը, հետաքրքիր եւ սիրտին տուակ մը շրթունքներուն :

(2) Ճանապարհին ամէն անցորդ կը կանգնէր մէկ կողմ, յարգանք կը մատուցա-նէին դագաղին, ապա աղօթքի խօսքերը շրթնէրուն կը շարունակէր ճամբան : Շատեր նուիրական պարտք համարելով դագաղը կը կրէին տառը եւ տանհինգ քայլ, ապա կը դառնային իրենց գործին, իբրեւ յուղարկաւոր թափօրին նախող մը տիրութեամբ պիտի նշմարէր թէ ինչպէս բողբոլեթիւնը յուռաջխաղացման ընթացքին իր մէջ կ'ունենար ետ-առաջ շարժումներ ծովու ալիքներու նման բայց կարգապահ : Ամէն 15-20 քայլ ան-գամ մը չորս դագաղակիրներ կը փոխուէին, մասնակցողները յամր քայլերով կը մը-նային ետ, իսկ նորեր կ'արագացնէին իրենց քայլերը դէպի դագաղը («Նախնիներ», էջ 55) :

ճնշեցեալը, որ ֆահանան ալ օրհնելով կը կնիէ հողտապանը ու կը վերադառնան տուն «թաղման փիլաւ»ը ուտելու:

Հոս սեւ հագնելու սովորութիւն չկայ: Մեռեալը եթէ տարեւոր կամ տղայ է՝ երկու օր, իսկ եթէ չափահաս ու ցաւալի է 4-5 օր տունը նստելով՝ սուգ կը պահէ: Իբր սգակիր՝ այր մարդիկ մինչեւ երեք-չորս ամիս չեն ածիլուիր, կիներն ալ բաղանիֆ չեն երթար մինչեւ որ բարեկամ մը կամ ազգական մը գալով չտանէ զիրենք:

Սուգի առաջին օրուան առաջին կերակուրը մեռելի տունէն կ'եփուի, որ «թաղման փիլաւ»ն է: Յետոյ դրացիներ, խնամիներ ու ազգականներ կը բերեն մէկ-երկու տեսակ կերակուրներ, մինչեւ որ սուգի օրերը լրանան: Աս կերակուրէն աւելցածը մեռելի տունը կը բողուն, մինակ հաց մը հետերնին ետ կը տանին որ մահուան սուգը իրենց տունը չփոխադրուի:

Սուգի տուն միսիթարանֆի եկողը, ի հարկէ ուրիշ խօսք չգիտնալով՝ նստելուն պէս ներկաներուն կ'առաջարկէ «Հրամմեցէ՛ք հարմեր մի ըսէ՛ք»: Կ'ըսեն, սակայն շատեր անոր օրինակին հետեւելով՝ իրենք ալ կը կցին «Հրամմեցէ՛ք...»ը, այնպէս որ 20-30 հոգի կ'առաջարկէ: Եթէ ֆահանայ կենայ, ֆահանան միայն կը համառօտէ «Հոգոցն»ով մը:

Կիներու այս այցելութիւնն ալ հետաքրքրական է, ինչպէս հիւանդոտսի ատեն, նոյնպէս երբ լսուեցաւ թէ այն ինչ տունէն մէկն է մեռած, խումբ-խումբ կը դիմեն հոն: Ասոնց մէջ՝ լալական կամ այդ մօտ օրերուն իր մօտ պարագաներէն ոեւէ ցաւալի մէկը կորսնցնելու դժբախտութիւնն ունեցող մէկը, անմիջապէս առաջ նետուելով կը փարի հանգուցեալի մօր, կնոջ եւն. ի վիզը ու կը սկսի ողբալ, պայմանաւ սակայն որ ինչպէս «Հարսներգ»ին, նոյնպէս այս ողբերուն մէջ, բնաւ հայերէն բառ եւ հանգուցեալին հանգամանաց վրայ բնաւ բան մը չգտնուի, եւ միայն իր մեռելը լայ:

Այցելուիֆ մինակ ըլլալով չեն բաւականանար, քիչ մը հանդարտելուն պէս սա տխուր առիթէն իսկ օգտուելով մեռածը կը կարգեն կամ կ'ամուսնացնեն եւ այսպէս մէկ-երկու ժամ անպատշաճ խօսակցութենէ, բամբասանֆէ եւ հոգ եղողներուն ՆԱԽՇԸ առնելէ յետոյ, իրենցմէ ամենէն տարիքոտը ով որ է, ոտֆի ելլելով՝ ի դիմաց բոլորին «Հարմէրը» ըսելով կը մեկնին: Բայց այդ տան աղբիւրը ձեռքերնին պիտի լուանան եւ ուղղակի տուններնին պիտի երթան որ ուրիշին կամ իրենց տունը սուգ չփոխադրուի:

Ալ միսիթարութեան եկող չկայ, հանգուցեալին զգեստներն ու անկողինը լուանալով, եթէ աղֆատի մը բան մը տուին, լաւ, եթէ ոչ անզգոյշ եւ անխտիր կը հագնին լաթը ու կը պառկին անկողնոյն մէջ:

ԿՏԱԿ. — Մալաթիոյ Հայուն համար հագուադէպ է որ մէկը կենդանութեանը որեւէ կտակ ընէ, միայն մահամերձ վիճակին մէջ, այն ալ ուրիշներու առաջարկութեամբ աննշան եւ ջնջին գումար մը կը կտակէ, որուն ֆաւակը 1000 դրուշը չ'անցնիր:

Երբեմն անշարժ կալուածներ ալ կը կտակուին, այն կալուածները մահաւանդ, որ ժառանգորդներու մէջ կռուայ առարկայ կ'ըլլան:

Եթէ ննջեցեալը ինք կտակ չէ րբեր, անոր պարագաները իր յիշատակին կտակի պէս բան մը կ'ընեն եւ կը բաժնեն եկեղեցւոյն, վանքերուն, քահանաներուն, դպրոցներուն, լուսարարին եւ ժամկոչին ու աղփատին: Եւ կարդալ կու տան եկեղեցւոյ մէջ այդ կտակագիրը:

Զ .

ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ (ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ԴԵՂԵՐ)

Մալաթիա առողջապահիկ տեղ մը չէր, իր ճահճային դիրքին պատճառով: Զերմը մշտնջենական սպառնալիքն է տեղացի բնակչութեան, որ կլիմայական այս ձախող պայմաններու դէմ մաքառելու համար պէտք եղած զարգացումն ալ չունէր: Այս պատճառով հիւանդութիւններ շատ տարածուած էին:

Դժբախտաբար միջավայրն ալ հեռու էր ժողովուրդին միտքը լուսաւորելու նպատակէ, հետեւաբար դիտական բժշկութեան կարեւորութիւնը քիչ ըմբռնուած էր:

Ժողովուրդը մեծ կարեւորութիւն կու տար առտնին դեղերու, մեծ մասամբ բուսական եւ անասնական հայթաթութեամբ:

Թուրք կառավարութիւնը չափազանց անփոյթ եղած է հանրային առողջապահական սպասարկութիւններու հաստատութեան և բժշկական խնամք հասցնելու ժողովուրդին:

Շատ քիչ ըմբռնած էր բժիշկին եւ դեղին կարեւորութիւնը եւ սափրիչներ ու պառաւներ իրրեւ բժիշկ կը դործէին, յաճախ չարախօսելով բժիշկներու դէմ եւ զանոնք վարկաբեկ ընելով:

Անցեալ դարուն կէսէն առդին է որ վկայեալ բժիշկներ եւ դեղագործներ — մեծ մասամբ հայ — Մալաթիա հաստատուած են, որոնց հետ տակաւին այս դարուն սկիզբը կը դործէին առանց վկայականի բժիշկներ:

Միշտ գոյութիւն ունեցած են առտնին դեղեր, որոնք աւանդաբար եւ փորձառութեամբ կը կիրարկէին: Ասոնցմէ ոմանք կը ներկայացնէին դիտական արժէք մը կամ դոնէ բժշկական նշանակութիւն մը, որոնք թերեւս քաղուած էին հին բժշկարաններէ եւ անոնցմէ ժողովուրդին փոխանցուած: Բայց ասոնց քով կը կիրարկուէին նաեւ կարգ մը կախարդական կամ սնոտիապաշտական միջոցներ, յուսուածքով, ՆՈՒՍԽԱՌՈՎ կամ ԹԸԼԸՍԸՄով, կախարդութիւններով, թովչութեամբ, աղօթքներով, ուխտերով եւայլն, որոնք յայտնի է թէ ոչ դիտական եւ ոչ փորձառական բժշկութեան շրջանակին մէջ կ'իյնային, այլ ունէին աւելին սնոտիապաշտական հանգամանք եւ կրօնական հաւատալիքներու կամ նախապաշարումներու մաս կը կազմէին:

Մալաթիայի բնակիչները այս երկու տեսակի դարմաններն ալ կը դործադրէին, հիւանդութիւններու դէմ: Դժբախտաբար մեղի կարելի չեղաւ

գտնել այս մասին յիշատակութիւններ, եւ այս ծաղրելի դարմաններու մասին գաղափար տուող աղբիւրներ:

Բայց կը խորհիմ թէ ասոնք աւելի կամ նուազ տարբերութիւններով կը նմանին ուրիշ գաւառներու մէջ գտնուած բուսային, հանքային եւ կենդանական իբր գեղ գործածուած նիւթերու եւ մարզական եւ շարժական միջոցներուն, որոնց կարեւոր հաւաքումները ուրիշ գաւառներու վերաբերեալ հըրատարակուած են:

Ինչպէս ուրիշ տեղեր, Մալաթիոյ մէջ ալ ժողովուրդը կը հաւատար թէ սրբազան առարկաները շօշափելով կրնար բժշկութիւն գտնել: Քահանաներ եկեղեցիին մասունքները կը տանէին հիւանդներու տունը, համբուրել կու տային եւ սփոփանք կը պատճառէին հիւանդին, որ թերեւս կը կազդուրուէր ինքնաթելադրութեամբ:

Նոյնպէս, ինչպէս ուրիշ տեղերու, նոյնպէս Մալաթիոյ Հայերը կը հաւատային մի քանի սուրբերու որոշ հիւանդութեանց համար ունեցած բուժիչ կարողութեան:

Հիւանդութեան, բժշկութեան եւ պառաւական դարմաններու մասին Մալաթիացիներու ըմբռումները եւ մտայնութիւնը նոյնիսկ Ի. դարու առաջին քառորդին, շատ լաւ պատկերացուցած է Կարապետ քհնյ. Պէննէեան իր տեղագրութեան մէջ (ընդարձակ ձեռագիր), տեղական նկարագրով ու բացատրութիւններով ներկայացնելով Մալաթիացի Հայերու ողբալի վիճակը, որ իբր հետաքրքրական ապացոյց մը վերը պարզուած վիճակին հոս մէջ կը բերեմ նոյնութեամբ. —

«Ինչպէս ըսած ենք, կլիման խոնաւ ըլլալուն համար, հասարակ հիւանդութիւնները քիչ անգամ կ'անհետանան: Ժողովուրդը դեռ այնքան տրամադիր չէ հիւանդութեանց ատեն բժիշկ կանչելու: Եւ բժիշկի սովն ալ կը յարատեւէ: Պաշտօնական բժիշկի երեքը չորս չ'ըլլար ցարդ. բայց կան ինքնակարգ եւ անուանական երկսեռ բժիշկներ: Ասոնք ալ կը կանչուին ծանր պարագաներու տակ, երբ արդէն «Գաբրիէլ»ը աներեւութապէս եւ Տէր պապան երեւութապէս կանխած են:

Հիւանդութեան ատեն հայ կիները մանաւանդ, առանց տեղւոյն հեռաւորութիւնը եւ եղանակը նկատի առնելու, կը փութան ենթակային մօտ: Եւ դեռ չնստած գրպանէն ու ծոցէն պտուղ կամ միրգ հանելով, եւ ցաւակցական ցոյցով «Ույ, շունդ ըլլիմ, կատատ ընծի գայ: Ի՞նչ եղաւ հալա քիչ մի կըռնակդ նստիմուք, երկու դգալ կեր հէմի: Ահա տանձ մա կըսեմուք, (կտրելով) ինչ աղկէկ թութու բան մ'է հըմպա, տիլիմ մի առ: Աղէկ կ'ըլլէս իշալա: Քովդ իշ կայ, թու իս էդեր, մուխանէթ:» Ու նստեցնելով քանի մը դըգալ ակամայ կը կերցնեն, եւ այցելուին եթէ հիւանդին մօտ պարագաներէն է, խօսքը տան կնիկներուն ուղղելով՝ (եթէ հիւանդն ալ իր սեռէն է) «բաղնիք տարիք հէշ: Անցածները տալոջս աղջինն ա էսպէս հըւընդցեր էր ուք, բաղնիք տարածնուս պէս՝ բօլատ պէս եղաւ: Բաղնիք կըսմին շատ աղէկ բան է, վաղը ձան տուէք ու գագուք ասա տանիք: Եստֆնա հէմի ԿՕՐԽՈՒ ՕՃԱ-

խալամութիւնը. իրարու հետ շատ շուտով կը միանային, եթէ թուրքին դէմ կռուիլ պէտք ըլլար:

Միշտ սիրած են խմբովին իրարու մօտ բնակիլ: Միմեանց ցաւերուն ցաւակից եւ ուրախութեանց ալ ուրախակից ըլլալ աստուածային օրէնք կը համարէին» (Ա. Եաղուպեան, ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Գ. տարի, էջ 10):

Շատ համոզիչ չեն այս խօսքերը, որոնք հայրենասիրաբար պէտք է ըսուած ըլլան Ա. Եաղուպեանէն, իր ծննդավայրին ազգասիրութիւնը ներքողելու համար, վասնզի շատ համապատասխան չեն թուիր իրողութեան, վասնզի կը կարծեմ թէ Մալաթիացիք ալ ամէն բանէ առաջ «հայ քրիստոնեաներ» էին:

Բնաւ հաւատալի չէ թէ անոնք «Գրիգոր ԼՈՒՍԱԻՈՐԻՉ կ'անուանէին «Լոյսաւերիչ», որովհետեւ անոր միջոցաւ փրստոնէութիւնը Հայաստան մը տած էր, կարգ մը Հայեր կաշառուած, կամ մոլորելով անոր եւ Տրդատ Բագաւորին հետեւած եւ փաղափական նպատակներով այդ աղանդը ընդունելէ յետոյ Գրիգոր որպէս կաթողիկոս, առաջին պատեհութեամբ ջնջել տուաւ հայ հին յիշատակարանները, պետական արձանագրութիւնք, նախահայկական պատմութիւնք, մատենագրութիւնք, գրականութիւն, տաճարքն եւ առարկայք: Գրաւեց փութերու կալուածներն ու հոն պահուած հայ քանկագին հնութիւնները կամ մատենաները իսպառ ջնջած էր եւ ինքը կ'ապրէր որպէս արքայ: Թագաւոր եւ իշխանք իրմէ կը ստանային հրաման փաղափական կամ կրօնական խնդրոց վերաբերեալ:

Հայոց մէջ անոր միջոցաւ մտած էր բաժանում, թէ Հայք զայրացած կէսը Պարսիկներուն, մէկ մասն ալ Յունաց մէջ ձուլուած, ան նենգաբար կործանած էր հայ ազգը եւ պատմութիւնը, թէ նա էր քիւզանդական կամ հոռմէական մի խորամանկ գործակալ, որ չկրցաւ փանդել միայն ապառաժից վրայի սեպագրութիւնք, որք սկսած էին Քրիստոսէ 825 տարի առաջ եւ տեւած մինչեւ 580: Հետագայ դարերուն եւս տեւականապէս «մէկ երեսիդ զարնելուն միւսը դարձուր»ի սկզբունքը փարգուելով, հայ ազգն արդէն պըղտիկցած կորուսեր էր իր նախնեաց կռուելու ոգին, եղած էր գերի» (Ա. Եաղուպեան, ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Գ. տարի, թ. 2, էջ 10):

Այս բոլորը ոչ Ա. Եաղուպեան իբր Մալաթիացիներու համոզումը գիրքի առած էր, միայն մէկ Մալաթիացիի մը, նոյնինքն Ա. Եաղուպեանի կարծիքներն են միայն եւ բնաւ բոլոր Մալաթիացի Հայերուն: Ա. Եաղուպեան այս բոլորովին յերկրածոյ իրողութեան եւ պատմական հոլովոյթի եւ հայ ազգին դարաւոր աւանդութիւններուն եւ հաստատ համոզումներուն հակառակ տեսութիւնները ներկայացնելով կ'ուզէր Մալաթիացիներու համար փառապաշտ մը հիւսել, սակայն իրողութիւնները խեղաթիւրելով ոեւէ փառքի եւ պատիւի չի կրնար արժանացնել Ա. Եաղուպեան իր հայրենակիցները, որոնք հակառակ իր հաւաստիքին թէ «Քրիստոսի յարութեան բնաւ չէին հաւատար, առարկելով թէ խաչին վրայ գամուած գլուխէն, կողէն եւս առատ արիւն կորսնցնելով մեռած մարդ մը չէր կրնար այլեւս ողջնալ, ոչ եղեր է

«Եւ ոչ ալ ըլլալիք ունի», կը հաւատային Քրիստոսի Յարութեան. անոր նուիր-
աւած եկեղեցի մըն ալ ունէին: Առանց այդ հաւատքին արդէն քրիստոնէական
կրօնը փլած պիտի ըլլար իրենց մէջ:

Նոյնպէս բնաւ ճիշդ չէ Ա. Եաղուպեանի այն հաւաստումը թէ «Ամե-
նէն ուսմիկ կամ տգէտ կարծուած Մալաթիացին չէր հաւատար թէ երկնքէն
հրեղէն լեզուներու իջմամբ, ձկնորս Պետրոս եւ միւս Առաքեալները, որոնք
տգէտներ էին, կարող ըլլալին յանկարծ տարբեր լեզուներ խօսիլ:»

Ընդհակառակը անոնք հայ եկեղեցիին հաւատքին եւ համոզումին ան-
չեղ հետեւողներ էին եւ առարկայացուցած եւ թանձրացեալ կրօնք մը ունէին:

Բնաւ ճիշդ չեն բանավարական եւ արդիական այդ տեսութիւնները, որ
Ա. Եաղուպեան կը ներկայացնէ: Մալաթիացիներու կրօնական ըմբռնումներուն
մասին իր յայտնած կարծիքները, որոնք բոլորովին նոր տեսութիւններ են
եւ հազիւ որոշ զարգացման մը հասած եւ պատմութեան ծանօթ մարդոց ծա-
նօթ կրնային ըլլալ, մինչ առհասարակ չզարգացած եւ նախնական մտայնու-
թեամբ սնած մարդիկ էին Մալաթիացիք:

Ա. Եաղուպեան իր ԱՆՁՆԱԿԱՆ համոզումն է որ Մալաթիացիներուն կը
հաղուեցնէ երբ կ'ըսէ թէ, «կը հաւատային թէ Աստուած մը կար, է. էն կը
գործածէին նշան Աստուծոյ, որ կերպարանք չունէր, որ անշօշափելի, ան-
բացատրելի, վերացական գորութիւն մը, անսահմանութեան, տիեզերքին մէջ
որուն գաղտնեաց չէին կրնար թափանցել: Թէ ան բարի է, կը սիրէ միայն
բարին» (նոյն, էջ 10):

Ինչպէս կ'երեւի Ա. Եաղուպեան կը սխալի, վասնզի առհասարակ, ինչ-
պէս բոլոր հայ գաւառներու, նոյնպէս նաեւ Մալաթիոյ մէջ Աստուծոյ գա-
ղափարը անձնաւորուած է մարդու կերպարանքին մէջ:

Նոյնպէս բնաւ ճիշդ չէ ըսել թէ «Չէին հաւատար քրիստոնէական եր-
րորդութեան՝ առարկելով թէ պապականութիւնը գայն օրինակած էր Հայ
Նաիր-Ուրարտեան կրօնքէն, որոնց տաճարներուն մէջ կար արդէն երրոր-
դութեան գաղափարը, յանձին հալոսիս, Տիեաբաս, Արտեմիս երեք իրարմէ
անբաժանելի միակ մէկ աստուածութեան մը՝ «Հօր Տէր և տիրական մարդ-
կանց» և Արարիչ մարդկութեան: Թէ բոլոր հին ազգերը, ինչպէս Եգիպտացիք,
Քրիստոսէ 3000 տարի առաջ, Պարսիկք, Հռոմայեցիք, Յունք, Փիւնիկեցիք,
Հինտուք, Իսրայելացիք, Ասորեստանցիք ունէին իւրաքանչիւր իր Աստուա-
ծը երեք անձնաւորութեամբ, հայր, մայր եւ որդի, աննշան փոփոխութեամբ
մը» (ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Գ. տարի, Թ. 2, էջ 10-11):

Մալաթիացիները չեն կրնար ասոնք իբր ընթացիկ տեսութիւն մը իւ-
րացուցած ըլլալ, երբ նոյնիսկ գաղափար չունէին նախահայկական Նայիր-
Ուրարտեան պատմութեան եւ իր թուած բոլոր ազգերու կրօններու վրայ:
Ամենէն զլիաւոր ապացոյցը ասոր քաղաքին մէջ «Ա. Երրորդութիւն անուն
եկեղեցի մը կառուցուած ըլլալն է»:

Ի՞նչ պէտք է ինքզինքնիս եւ ուրիշները խաբել, այս եւ այսպիսի անի-
րական տեսութիւններով, որոնց երկար թուումն ընել աւելորդ կը դատեմ՝
յաճնարարելով Հաւատացողներուն այս պոչաւոր առասպելները քննելու հա-

մար կարգալ իր նշանաւոր դրութիւնը (ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Գ. տարի, Թ. 2, էջ 9-12) :

Մալաթիացիք, ինչպէս ուրիշ շատ քաղաքներու մէջ, ունէին կրօնքի մը ըմբռնումը, որ պարզապէս նախապաշարումներու, կարգ մը ծանօթութիւններու խառնուրդ մըն է, ուր գիտակից համոզումը կամ հաւատքը երբեք գոյութիւն չունէր :

Մալաթիացիք ջերմեռանդ մարդիկ էին, բայց «հոգեպաշտ» եւ մոլեռանդ չէին :

Տարտամ գաղափարներ ունէին հանդերձեալ կեանքի մասին, աւանդաբար իրենց հասած, կարելի է ըսել նոյնիսկ հեթանոսական օրերէն ժառանգուած : Անոնք կը հաւատային թէ հոգին անմահ էր եւ մարդուն մահէն վերջ, կ'ապրէր ուրիշ աշխարհի մը մէջ, կը հաւատային թէ «Հոգիները գերեզմանատան մէջ կամ շրջակայքը կը թափառէին եւ շատ անգամներ իրենց բաժնուած տուները կ'այցելէին ի մասնաւորի Շաբաթ իրիկունները : Ուստի Շաբաթ օրերը տանտիկիները տունի գործերը ըստ կարելւոյն շուտ լմընցընելով՝ կը մաքրուէին եւ ամուսնոյն տուն գալուն, ճաշէն առաջ կամ վերջը, մթնշաղիին խունկ կը ծխէին, որպէսզի այցելող հոգին տունը մաքուր եւ անուշահոտ գտնելով իրենց պահապան լինի» : (Ա. Եաղուպեան, ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Գ. տարի, Թ. 2, էջ 9-10) :

Հետեւաբար իրենց մեռելներով կը դրադէին եւ պատարագ ընել, որ դորմութիւններ եւ հոգեճաշեր կու տային, իրենց մեռելներուն հոգւոյն համար :

Հոգւոյ անմահութեան գաղափարին եւ հոգիներու հետ մշտակայ յարաբերութեան մը գոյութիւն ունենալու համոզումը կը մղէր զիրենք «գերեզմանատուները այցելել, հոն կերակուր ուտել եւ աւելցածը, նաեւ ջուր, հոգիներուն համար հոն թողուլ սովորական էր : Մեռելոց հոգւոյն համար գերեզմանին վրայ աղօթել ընտանեաց մեծագոյն մխիթարանք եւ հաւատնին էր : Իւրաքանչիւր ընտանիք իր գերեզմանատան բաժնին մէջ կը տնկէր ծառ մը, անպտուղ, որը նշան էր թէ մարդիկ դարձեալ պիտի վերակենդանանան» : (Ա. Եաղուպեան, նոյն, էջ 10) :

Կը հաւատային ԱՐՔԱՅՈՒԹԵԱՆ եւ ԴԺՈՒՔԻ գոյութեան, ինչպէս նաեւ հրեշտակներու եւ դեւերու եւ հեթանոսական շրջանէն մնացած հաւատքով կարգ մը ոգիներու գոյութեան :

Նոյնպէս իրենց տեսակ-տեսակ պէտքերուն, ցաւերուն եւ վիշտերուն համար, սուրբերու բարեխօսութեան եւ միջնորդութեան կը դիմէին, մեծ ջերմեռանդութեամբ :

Իրենց համար բարօրութիւն, առողջութիւն եւ զանազան բարիքներ խնդրելու այս եղանակը այնքան անհրաժեշտ եւ պարտաւորիչ դարձած էր որ իրենց հաւատքին մէջ ամենակարեւոր տեղ մը գրաւած էին Ս. Աստուածածինը եւ միւս սուրբերը, որոնց բարեխօսութիւնը եւ միջամտութիւնը անհր-

բաժեշտ կը դատէր հայ մամիկը իր խնդրանքներուն եւ պաղատանքներուն համար :

Հետեւաբար մեծ յարգանք եւ սէր ունէին Ս. Աստուածածինի համար , որուն կը դիմէին ամէն առիթներու մէջ :

Կը յարգէին նաեւ սուրբերը , որոնց մէջ առաջին տեղը կը գրաւէր Ս. Լուսաւորիչ , որուն անունին նուիրուած վանք մը ունէին :

Բ.

ԿՐԾՆԱԿԱՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ

ՏՕՆԱԿԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մալաթիոյ Հայերը բոլոր հայաբնակ վայրերու բնակիչներուն պէս իրենց կրօնական պարտականութիւնները կատարելու նախանձախնդիր եղած են , ինչպէս կը հաստատէ Տ. Կարապետ քհնյ. Պէննէեան իր անտիպ ընդարձակ տեղագրութեան մէջ :

Թէ՛ տեղացի եւ թէ՛ քահանայ՝ այս անձին վկայութիւնը շատ թանկագին է , վասնզի անկէ աւելի դիտակ մէկը չի կրնար ըլլալ Մալաթիացիներու կրօնական պարտականութիւնները կատարելու մասին կարծիք յայտնելու համար :

Հետեւաբար այս մասին իր գրածը նոյնութեամբ կը ներկայացնեմ . —

«Մելիտինեցի ՊՕԶԱՊԱԼԸ ՓՕԼԱՏ ՏԻՆԼԻ Է : Անոր հաւատքին ՍԻԳԿԷ չ'անցնիր : Նա հայ հաւատաւորի ամէն հանգամանքներով օժտուած , գիտէ սիրել իր ազգը եւ կրօնքը : Կը յարգէ իր դարաւոր , բազմաշարժար եւ արիւնաներկ եկեղեցին ու անոր ամէն կարգուսարք , կանոնն ու սովորութիւնները , ամէն օր իրիկուն առաւօտ կը յանախէ հոն աղօթելու աղաչանքներն մատուցանելու : Կը յանախէ իմանալիին հետ նիւթականն տալու , իր փոքրիկ լումաներով կը յարգէ գանձանակն ու պաշտօնեան , աղփատն ու դպրոցը : Վառ կը պահէ , կը լուսաւորէ Ս. Սեղանը , Սուրբին պատկերը , կը մատակարարէ ու կը տեսնէ անոնց պակսորդը : Աջհամբոյրին , խաչհամբոյրին հաւատով կը մօտեցնէ իր դրամն ալ :

Կիրակի եւ տօն օրերն ալ կը կանխէ ժամկոչն ու զանգակի ձայնը , «Տէր եթէ շրթունս»էն մինչեւ «Օրհնեալք եղերուք»ը եկեղեցւոյն մէջն է . կ'աղօթէ ջերմեռանդութեամբ : Շատ անգամ իր պզտիկ զաւակներն ալ բովն են , կը սորվեցնէ անոր ալ աստուածապաշտութիւն եւ աղօթել :

Լուսաւորչի լոյս հաւատով վառվռուն եղողը՝ նորերը չեն սակայն : Նոր սերունդին այբ ու բեն չգիտցողն ալ , ինքնակոչ իմաստակն ալ հետզհետէ եկեղեցիէն ցրտանալու եւ ուծանալու վրայ է : Աս վերջիններուն համար , նախորդներու բարեպաշտական բոլոր զգացումներն ալ նախապաշարում եւ ա-

ւելորդապաշտութիւններ են: Ասոնք լուր օրերը բնաւ եկեղեցի չեն գար: Իսկ կիրակիներն ալ իրենք արդէն ժամադրած ըլլալով «Փառք ի բարձունս»ի եւ պատարագի զանգակը զարնուելէ յետոյ, հագուած ու յարդարուած (չըսինք զարդարուած) ի ցոյց եւ ձեւակերպութիւն կը բարեհանին եկեղեցի գալ եւ դիտողութիւններ ընել ժամասացութեան եւ պաշտօնէութեան դէմ եւ բարեկարգութեան ծրագիրներ պատրաստել:

Էհ, մասամբ ասոնց ալ փաստերը բանաւոր են: Քանի որ բեմը գոհացուցիչ բերան չունի: Եկեղեցական երգեցողութիւնք, երաժշտութիւն, կարգ ու սարք մօտեցած է մահամերձ վիճակի, ինչպէս կ'ըսեն «ետքի տէրը փրնտնէյա», եւ քանի որ դասէն ելած ձայնը աններդաշնակ, խռպոտ ու կերկեր է, ապացոյց է թէ մէկ քանի տարի յետոյ, ստիպեալ ժամերգութիւնք թիւ (բաղաձայն) պիտի կատարուին, երաժշտութիւն, դպրութիւն, սարկաւագութիւն բոլորն ալ քահանան է միայն որ կը կատարէ»:

Հակառակ այս տխուր պատկերին, որ կը ներկայացնէ հանգ. կարապետ քհնյ. Պէննէեան իր գործին մէջ, չի դադրիր դովեստը հիւսելէ Մալաթիացի Հայուն՝ զայն ներկայացնելով կրօնասէր եւ կրօնական աւանդութեանց պահպանութեան նախանձախնդիր:

Ինչպէս այլուր, հոս ալ գրեթէ բոլոր պահերը կը պահուէին:

«Մալաթիոյ Հայուն համար, բացառութիւն համարելով արդի սերունդը, կրնանք ըսել թէ կրօնամոլ ըլլալէ աւելի կանոնապահ եւ նախանձախնդիր է իր եկեղեցւոյն, բոլոր ծեսերուն եւ աւանդութիւններուն: Ինչպէս եթէ ոեւէ մէկը, հարկեցուցիչ պարագաներուն իսկ, անժուր (պահոց) օր մը եղօք (պահոց կերակուր) ուտէ, քրէական յանցանք գործողի մը չափ ատելի է յաչս հասարակութեան, կարելի չէ որ պահոց օրերը (հասարակ Դշ. եւ Ուրբաթ, շաբաթապահին ու մեծպահին) լուծէ:

Գալով ծումապահութեան, ամէն հասակի մարդ հարկ անհրաժեշտ է որ մեծպահին մէջ մինչեւ ցաշոց ժամը ծոմ կենայ: Մայրեր իրենց մանկիկներուն անգամ ուտելիք չեն տար մինչեւ այդ ժամը:

Այր թէ կին մարդ, ամէն հասակի մարդ հարկ անհրաժեշտ է որ մեծպահին մէջ մինչեւ ցաշոց ժամը ծոմ կենայ: Մայրեր իրենց մանկիկներուն անգամ ուտելիք չեն տար մինչեւ այդ ժամը:

Այր թէ կին մարդ, աւելի պառաւներ ամբողջ մեծ պահին կը ծումապահէին: Շատերը շաբաթապահին երեք եւ հինգ օրը միանգամայն անսուաղ մնալով պահին իրիկնամուտէն մինչեւ ուտիքի առաւօտը պահոց ուտելիք ալ չեն ուտեր:

Նշանուած թէ նշանուելիք աղջիկներ երեք կամ հինգ օրեր կը պահեն, մէկը ՃԵՀԻԶԸ շատցնելով՝ հարսնանալու, միւսը նշանուելու բախտը բացուելու համար: Ասոնց պահելը երբ լսուի, դրացի, ազգական եւ խնամի կիներ մէկ քանի տեսակ կերակուրներով (Մալէգ, ԽՕՇԱՖ, ԵՈՒԽԱ-ՓԱԳԼԱԻԱ) եւ պտուղներով տեսութեան կու գան: Խնամին չի մոռնար իր հարսնցուին համար ոսկի կամ լաթեղէն ալ բերել:

Հայ հարսանքը պահեցողութիւնով մէկ տեղ չեն անտեսեր աղփատն ու եկեղեցին ալ, աղփատին կերակուր, միրգ եւ պտուղ տալով, եկեղեցւոյն ալ խունկ ու մոմ եւ մանած նուիրելով, բարեխօս կը բռնեն օրուան սուրբը, կ'աղօթեն ու կ'աղօթեն իրենց ՂԱՐԻՊԻՆ, իրենց աղջկան եւն.ի համար:

Առաջաւորաց պահքի Դշ. օրը տան անդամներէն իւրաքանչիւրի գլխու մագէն մկրատով մէյ մէկ քիչ կը կտրեն: Հարսանքու սոյն վարսայարդարութեանը «էշ կնտում» կ'ըսուի: Կ'աւանդեն թէ՛ Ս. Սարգիս, Յոյներու ոչ-բարեկամ այս Զօրավարը, իր ձին այդ օրը կնտած է: Եւ ի պատիւ իր յիշատակին՝ մագերը կտրելու ատեն կ'ըսեն, «Սուրբ Սարգիս, ամուր պարիսպ, բռնէ գօտիս, չելլայ հոգիս»:

Կը յարգէին սրբոց պատկերները՝ անոնց առջեւ մոմ վառելով եւ աղօթելով:

Կիրակին կը պահէին նախանձախնդրութեամբ եւ աշխատութիւնները կը դադրեցնէին շաբաթ իրիկունը, որ ԿԻՐԱՄՈՒՏՔ կը կոչէին: Միւս ժողովրդական եւ քրիստոնէական տօներն ալ Մալաթիոյ մէջ կը տօնէին բոլոր հայաբնակ դաւառներու մէջ կատարուած եղանակէն շատ քիչ տարբերութեամբ: Կարապետ քհնյ. Պէննէեան կու տայ հետեւեալ տեղեկութիւնները տօներու մասին.

«Ա. ՆՈՐ ՏԱՐԻ.— Ամանորի առաջին եւ ընթացող տարւոյն վերջին օրը «կախուկ» կ'ըսուի: Այդ օր՝ պգտիկ տղաքներ մէյ մէկ տոպրակ կամ ծրար ատած դռնէ դուռ կը պտրտին «կախուկս տուէ՛ք» ըսելով, եւ կը հաւաքեն միրգ, եւ թաց ու չոր պտուղներ, իսկ իրիկունը՝ որուն առաւօտը ալ նոր տարի է, չուանով մը տոպրակ կամ օղիի շիշ մը կախելով տուններու ծխնելոյզներէն վար՝ կը պոռան «կախու կախու, փանա փանա... օղու, տուր քէսմէնէ»: Տան տէրը կամ տիկինը, որ արդէն բոլորած են նահապետական օճախին շուրջը իրենց պգտիկներով, կը լեցնեն տոպրակը մրգով կամ պտուղով եւ կամ 10-20 փարայ մէջը դնելով «քաշեցէ՛ք» կը պոռայ կախողներուն ու կը քաշեն: Եթէ շիշ կայ, օղի կը լեցնեն:

Այդ օրուան (կախուկի) իրիկուան կերակուրը, ինչպէս ըսինք վերը, ՔԵՐԲԵՐ պիտի ըլլայ: Աս կերակուրը կրակին վրայէն վար առնուելուն պէս՝ օճախին մէջ գտնուած բոլոր ԿԻՍԷՐԵՅ (կէս-այրած) փայտերը մէկդի կը դրուին, որ կերակուրին աւելցուիին հետ պահելով՝ Ս. Ծնունդի խթման իրիկունը նորէն տաքցնեն ու պահքերին ատով բանան:

Կիսէրեցներուն կը յաջորդէ կաղնիի մեծկակ կոնդ մը, որով օճախն ալ կաղնտուած կ'ըլլայ, եւ կը տաքցնէ դիմացիները: Այդ գիշերն ալ «ճրագալոյծ» է: Օճախին հետ վառ կը մնայ նրագն ալ:

Նոր տարւոյ առաւօտը ամէն ոք եկեղեցի կ'երթայ, նոր նոր բարիքներ խնդրելու Աստուծմէ: Յերեկին այր մարդիկ այնքան շնորհաւորական այցելութիւններ չեն տար իրարու, բայց իրիկունը հարեւաններ եւ ազգականներ իրարու տուն երթալով կը շնորհաւորեն զիրար: Այդ օրն ալ խնամիներունն է: Խնամի ունեցողը՝ իր հարսնցուին տունը կ'երթայ մեծկակ ծրար մը պը-

տուղներով եւ լաթեղէնով: Խնամին ալ եկած պտուղներու ֆանակին վրայ հատ մը եւս աւելցնելով կը փոխարինէ:

Կախուկի եւ կաղանդի օրերուն մանր տղոց ՔԵՅՖԸ կատարեալ է, վաւրնգի ալ ԻՊՈՊՈՊՔԵԱՌԻՆ (յոպոպը) դարակին ու սնտուկին բալլին բերած է, եւ տանտիկինը առատօրէն կը լեցնէ ՃԵՊԵՐՆԻՆ ու ծոցերնին միրգերով ու պտուղներով, բայց պէտք է կանուխ պառկին ու կանուխ ելլեն կաղանդի գիշերը որ տարին էդպէս երթայ, եթէ ոչ «Շուրտ»ը կու գայ ու զիրենք կը տանի խորունկ ջրի մէջ նետելով կը խղդէ: Այդ գիշեր աղբիւրներէն կէս ժամի չափ արծաթ կը վազէ, անոնք որ կը հսկեն կրնան առնել: (Սակայն դեռ բընաւ վայելող եղած չէ բարի-դժբախտաբար):

Բ. ԾՆՈՒՆԴ ՔՐԻՍՏՈՍԻ. — Աս մեծ տօնին առթիւ ժողովուրդը հոգեւորապէս պատրաստուելով՝ առհասարակ կը հաղորդուի կենարար մարմին եւ արիւնէն: Հաղորդութիւնը կ'առնեն խթման օրը առաւօտէն մինչեւ իրիկունան պատարագը եւ ծննդեան գիշերուն ժամուն: Ժողովուրդը իր եւ իրեններուն վրան գլուխը նորելուն պէս՝ չ'անտեսեր եկեղեցին ու աղփատն ալ, եկեղեցւոյն դուռը մասնախումբի մը հսկողութեամբ կը հաւաքուի «խաչի գրուսաք» անուամբ դրամական նուէրներ: Այսինքն՝ 50—60 տարի առաջ դեռ «Ջրօրհնում»ի ատեն Ս. Խաչը ջուրէն հանելու համար մասնաւոր մէկը կրնա՝ ֆահայր ըլլալով մինակ ինք նուէր կու տայ եղեր եկեղեցւոյն: Եկեղեցւոյ պաշտօնէութիւնը բոլոր ժողովուրդն ալ մասնակցելու համար, որոշած է որ յատուկ կնիքաձայր չկանչուի այլեւս, հապա այդ անուամբ բոլոր ժողովուրդէն դրամ հաւաքուի: Այդ հաւաքուած նուիրատուութեանց ցանկը կը կարդացուի յետոյ եկեղեցւոյ մէջ: Ջրօրհնէքը կատարուելուն պէս՝ ֆահանան կը հրաւիրէ ժողովուրդը յերկրպագութիւն Ս. Խաչին, որոնք ամենայն ջերմեռանդութեամբ կը համբուրեն խաչն ու աւետարանը եւ մէյ մէկ դգալ ջուր խմելով հոն գտնուած պնակին մէջ կը ձգեն իրենց սովորական նուէրներն: «Ջրօրհնէքի» ջուրէն ֆահանաներու տունը տարուելով՝ ուսկից ալ ամէն տունէն գալով կը տանին խմելու համար:

Քահանան կ'երթայ Տնօրհնէքի, տանտիկինը կը բերէ կանխաւ պատրաստած սեղանը ծածկոյթով, որ կը բաղկանայ ապրցուէ, հացէ, թթխմորէ, տան մարդուն, դրամի ֆակէն կամ անոր արհեստի գլխաւոր գործիքէն, աղէ եւ ջուրէ: Քահանան կ'օրհնէ սեղանը եւ իրենք խաչն ու աջը համբուրելով՝ հայ հաւատաւորի յատուկ նուէրը կը դնեն անոր ափին մէջ:

Ժողովուրդն ալ խմբովին կ'այցելեն իրարու տունը առաջնութիւնը տալով դրացիներու: Այցելուները կը մեծարուին սիկարէթով, սուրնով եւ օղիով, շատ անգամ կերակուրներով ալ: Այս այցելութեան հետեւանքը յաճախ կ'ըլլայ «խայտառակութիւն խայտառակութեանց», անպատուութիւններ եւ հիւանդութիւններ, որովհետեւ այցելութեան ատեն խառն ըմպելիներու եւ կերակուրներու խնդումը խոտոր համեմատելով իրարու՝ փսխրնտուկներ, զգեստնումներ տեղի ունենալով իրենց հանգիստը անկողնոյն մէջ կը գտնեն:

Գ. ՄՈԼՈՐՈՏ (ՏԵԱՌՆԸՆԴԱՌԱԶ). — Ծնունդի 40րդ օրուան, այն է՝ Տեառնընդառաջի իրիկունը մեծահանդէս տօն կը կատարէ եկեղեցին, ուր հաւաքուած են հայրեր ու մայրեր, հարսեր ու փեսաներ, մեծեր ու պզտիկներ՝ գտնել ու գրկելու Մանուկ Յիսուսը, որ 40-օրեայ ընծայուիլ կը բերուի տաճարին:

Տօնախմբութիւնը տեղի կ'ունենայ ըստ տօնացոյցի:

Զոհանչներ իրենց ներկայութիւնը կը յայտնեն վերնատունէն բաստեղ նետելով փեսաներուն վրայ: Եւ նոր մայրեր իրենց նորածիններն խանձարուրած կը յառաջանան դէպի դասը փառասունփէն հանել կամ ելլելու համար: 15 օր առաջ ծնածներն ալ փառասունփէն ելած կը սեպուին, եթէ եկեղեցի բերուած են:

Մալաթիոյ մէջ մոռցուած է այդ իրիկուն խարոյկներ վառելու սովորութիւնը: Մինակ այդ իրիկուն տան լուսամուտներու թուղթերը պատուելով՝ տանիքներու վրայ կը վառեն, եթէ եղանակը եւ օդը ներող ըլլան:

«ՄՈԼՈՐՈՏ» բառը «Մոլորում» կը նշանակէ, այսինքն թէ այդ օր Տէրոջը տաճարը գալու պարագային ժողովուրդը անակնկալ իմանալով եւ մէկէն չկարենալ գտնելնուն համար՝ Մոլորած մը փնտտելու պէս կը բաղձային տեսնել զայն»: Ա. Եաղուպեան (*տես ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻՍ, Գ. տարի, Թ. 2, էջ 9*), ՄՈԼՈՐՈՏէն զատ իբր անոր համապատասխան կամ հոմանիշ կը յիշէ Մէլէի կամ ՄէլէՄէթիՆ ՕՐԸ, տանիքներու վրայ կըսէ վառելու, եւ կըսէ չուրջ զուարճանալու, վրայէն ցատկելու եւ երկելու սովորութիւնով, առանց ըսելու թէ ասոնք ջնջուած էին:

Գ. ԲՈՒՆ ԲԱՐԵԿԵՆԴԱՆ. — Ս. Սարգիս իրեն համար պահք բռնող աղջիկներուն սիրելի փեսաներ ցոյց տուած եւ տասն եւ հինգ օր ալ ուտիք տալով ժողովուրդին, ՊՕԶ ձին ասպանդակելով «Գագայ» բլրոյն գագաթը բարձրացած է: Հիմա ասպարէզը Ոսկեաններու, Սուփիասեաններու, Ղեւոնդեաններու եւ Վարդան ու Վարդանեաններուն է, որոնց յիշատակութիւնը կը կատարէ եկեղեցին ըստ կարգի: Սոյն երկուշաբթի, չորեքշաբթի եւ ուրբաթները «Քէլ» անունով կը մկրտեն, որովհետեւ այդ օրեր՝ Հայերու ազատութեան տարեդարձի եւ հոգեւոր հարսանեաց օրերն ըլլալով, կրօնական հերոսներ եւ արեամբ ներկեալ փեսաներ շատ ունի հետը: «Զէ պարտ պահել»: Բարեկենդանի, բուն Բարեկենդանի օրերն են ատոնք, երբ մեծ պահքը գայ, թող «Աղու հաց» միայն ուտեն եւ պահեն 50 օր:

Այո՛, Մելիտինեցիներ, վերջերս մանաւանդ, «Ուտելու համար այրի, իսկ պահելու համար կոյրի պէս է»: Շատ կը մսխէ այս օրերուն կերութումի: Օդերը որ բաց ըլլան, զքօսավայրերն ու պարտէզները կը լեցուն ուրախութիւն կազմող խմբերով ¹:

(1) Մելիտինէի մէջ 1895 ի կոտորածէն մի քանի տարի ետքը բարեկենդանի մը յիշատակութիւնը ունի Գէորգ Ա. Միրաքեան (*տես ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թիւ 47, էջ 21-22*), որ հայկական անխոհմութեան եւ անշրջահայեացութեան եւ երբեք չխրատուող նկարագիրին իբր փաստ կրնայ ներկայացուիլ:

Հրապարակներուն եւ տանիքներուն վրայ հասակաւոր ու տարիքաւորներ, մինչեւ իսկ վարդապետն ու տէրտէրը կ'երգեն, կը խաղան, կը պարեն, կ'ուտեն ու կը խմեն մինչեւ մեծպահփի երկուշաբթի առաւօտը¹: Ի հարկէ, կերակուրներն ու կարկանդակները պիտի աւելնան, իրենի կ'երթան եկեղեցին մեղֆէ «Լուացարուֆ, Սրբեցարուֆ»ի, հարսեր եւ հարսաներն ալ տան կահն ու կարասին, աման չամանը, դուռն ու դարակը կը մաքրեն ու կը ստկեն «Եղօֆ»ի հետք չթողլով: Թուրք եւ փւրտ Զէ՛՛Բիներ ալ թաղերը պտըտելով կը վաճառեն գազ, խաշուած ֆակընդեղ, ծոթրին, հացամեմ եւն., եւ կը փոխեն կերակուրներու հետ:

Ահա «փագլավանի»ն պարդելով գ«եաղլընի»ն՝ ամէն տուն տուած է 50ական գօրֆ, պայմանաւ որ օրը մէյ մէկ հատ դրկէ անոնցմէ:

Ե. ԶԱՏԻԿ ԿԱՄ Ս. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ. — Մեծպահփի մէջն ենք, խնոդուած ստամոքսները թեթեւցնելով՝ յամրաֆայլ կ'երթանք Ս. Թորես (Թէոդորոս) գօրավարին ֆով: «Զատիկը գատիկ կը բերէ» կ'ըսեն: Ուստի ՊՈՒԼՂՈՒՐԸ (կուլիբան) ուտելէն կը հասնին Կիւրեղներուն, ուսկից Տաթեւացիներու եւ Օսնեցւոյն հանդիպելով՝ կը հասնին «Քառասուն Մանուկ»ներու, կ'ուղղուին դէպի «Արտաշատ»՝ տեսնելու մեր բազմաշարչար նահատակին եւ Ս. Լուսաւորիչին վիրապային վիճակը: Միեւնոյն ատեն ուսումնասիրել եւ լսելով Անատակին, Տնտեսին եւ Դատաւորին կեանքն ու նկարագիրը, կը դառնանք ԲԵԹԱՆԻԱ, տեսնելու Ղազարոսը յարուցեալ չորեֆօրեայ, ու դիմաւորել «Քս. փառաց թագաւոր»ին փառաւոր մուտքը յերուսաղէմ:

Եկեղեցին ըստ տօնացոյցի կը կատարէ ասոնց յիշատակութիւնը եւ հայ մամիկը պատուոյ եւ յարգանքի առաջնութիւնը 40 մանուկներու եւ Լուսաւորիչին տալով՝ անոնց տօնախմբութիւններուն կը ներկայանայ եւ ի նշան յարգանաց այդ շաբաթ օրերը բաղանիֆ չ'երթար, հաց չի թխեր եւ լուացֆ չ'ըներ:

Զարգարդար (Ծաղկազարդ). — Այդ օրն ալ նոյնպէս արտաֆոյ եկեղեցւոյ կատարուած աչքառու բան մը չկայ: Միմակ պգտիկ տղաքներ ուռնւոյ դալար ճիւղերու կեղեւները դէպի ծայրերը սոթտելով՝ ծոպերու ձեւ մը տուած կը բերեն եկեղեցի երգելով «Զատիկը մօտեցաւ, Զարգարդարը բաւուեցաւ, Քէլ գլխները հոտեցաւ»: Այո, գատիկը մօտեցած է, եւ ինք Զարգարդարին պէս զարդարուիլ սկսած է նոր լաթերով: Ալ կարմիր հաւկիթի կեղեւներն ալ գետինը կը զարդարեն խաղցողներու ձեռքէն թափելով:

Աւագ շաբաթի երկուշաբթին կ'անցնի, երեքշաբթի երեկոյին «Տասն Կուսանաց» Աւետարանի ընթերցման ատեն դպրապետը տասը տղոց ձեռքը

(1) Ժամանակաւ մարդուն մէկը կը հարցնէ քահանային թէ «Տէր սրապա, ուտիք օրէն տկուաներու փաթ մնացած միտը սահող օրին մէջ տկուտ յատկելու ատեն ուտեմ նէ՛ մեղք ունի»: «Ո՛չ, բնաւ մեղք չունի» կը պատասխանէ քահանայն, «ուրեմի օրհնեալ տէր» ըսելով կ'երթայ ու Բէօլիւքլի կապուրդաի մը մէկ տեղէն խածնելով կը պառկի բուն բարեկենդանի գիշերը եւ Երկուշաբթին ըստ վճռոյ քահանային տկուային տակէն հանելով կ'ուտէ, եւ այդպէս կ'անցընէ ամբողջ մեծ սահաբը:

կու տայ մէյ մէկ ծալուած ֆուէթուղթ. եւ որոնք շապկագգեստ եւ մոմ ի օե-
նին կը կենան գրակալին երկու կողմը, որ յետոյ ֆուէներն բանալով «Իմաս-
տուն»ներն աջ եւ «Յիմար»ներն ձախ կողմը կը կեցնէ: Սոյն «Յիմար Իմաս-
տուն»ի բախտափորձը կ'ընեն տղաք դպրոցին եւ տուններուն մէջ ալ:

Աւագ հինգշաբթին «Ծանոթ մեղք» է: Ամէն մարդ մարմնաւոր գործէ
կը դադրի, մինակ դերձակներն գատկական կարերն հասցնելու համար կ'աշ-
խատին մինչեւ կէսօր: Եկեղեցւոյն զանգակը լռել չգիտէր այդ օրը: Ժամեր-
գութեանց կապը չի կտրիր մինչեւ կէսօրուան պատարագը: Ժողովուրդէն
շատեր այդ պատարագէն հաղորդուելով՝ պահերնին (ծով) կը բանան: Ինչ-
պէս ըսած ենք, այդ օրուան կերակուրը աւանդական Քէշկէկն¹ է: Ոտըն-
լուայի արարողութիւնը կը կատարուի հանդիսաւորապէս, բայց օրհնուած
իւղի բաշխումը կ'ըլլայ ամենայն խայտառակութեամբ: Ատ եաղը կը տանին
տան իւղի բոլակին մէջ լեցնելու եւ հիւանդներուն զգայարաններուն փսելու
համար:

«Գովասանք»ի (չարչարանաց եւն.) գիշերուան ժամերգութիւնը ի-
րիկուրնէ, այսինքն «Ոտնուայ»էն քիչ ետքը սկսելով, կը կատարուի հիմա:
Եկեղեցին լեփլեցուն է երկսեռ ժողովուրդով, եւ ազդուած տխուր երգեցո-
ղութենէ, արտասուալից կ'աղօթէ մինչեւ վերջը: Հին տարիներ «Փառք ի
բարձունս»էն առաջ «կտակ» կարդացուելով կամ պատշան փարգով՝ կ'ող-
բար ժողովուրդը բայց հիմա կտակը ծալուած եւ բեմը դրկուած է բանիքուն
բերնէ:

Ուրբաթ ցերեկին ծով պահելը արգիլուած է՝ Յուդան եւ սատանան
նաթեցնելու համար: Նոյնպէս նաեւ արհեստաւորները գամ կը զարնեն՝ ա-
ւելի Յուդային աչքը միշտ ըլլալու համար:

ՃՐԱԳԱԼՈՅՑ ԶԱՏԿԻ. — Ժողովուրդէն շատեր մինչեւ իրիկուն պահ
բռնելով կը հաղորդուին եւ ուտելով կը բանան իրենց պահքը: Դեռ մինչեւ
20-30 տարի առաջ, ոմանք «խթում» առած ըլլալով, այսինքն այդ իրիկուան
համար հոգեկերակուր պատրաստելով՝ իր դրան վրայ կեցած կը հրաւիրէին
Եկեղեցին աւարտող՝ ժողովուրդը եւ ժամուորը կերակրելու: Սոյնպէս մոռ-
ցուած է «Կէրէկմութ»ը, այսինքն կիրակամուտի կերակուրը, որ ժողովուր-
դին մասնակցելէն զատ բոլոր աղփատներու տունները կը բաժնուէր ամաննե-
րով:

ԶԱՏԿԻ ԿԻՐԱԿԻՆ. — Եկեղեցւոյն մէջ ամենայն հանդիսաւորութեամբ
կը կատարուի յիշատակութիւնը Տեառն Մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Ս. Յա-
րութեան: Ժողովուրդը արդէն նախընթաց շաբթուն մէջ անհատապէս եւ
հաւաքաբար բերած է իր խունկն ու մոմը կամ լուսագինը. «խաչ համբոյր»ի
կու գայ գոյգ գոյգ եւ «Աջ համբոյր»ի կու գայ խոնովին, կու տայ նիւթա-
կան նուէրներ Եկեղեցւոյ եւ պաշտօնէութեան պնակներուն, Եկեղեցւոյ սըն-
տուկին եւ աղփատաց զանազանակին: Դուրսը դարձեալ պնակի մը կը հսկէ

(1) Սխալ պիտի ըլլայ քէշկէկը: Հերթաւ միտով պահոց կերակուր չէ:

քաղականութիւնը: Ասիկա «վարագուրի գրուսաֆ»ն է, ատոր ալ կը նուիրէ մասնաւոր գումարներ: Ինչպէս Ս. Ծննդեան ատեն «խաչի գրուսաֆ»ը, նոյնպէս Զատկի առթիւ ալ աս նուիրատուութեան ձեւը փոխուած է: Առաջ ճրագալոյցին վարագոյրը բանալու համար ծանուցում ըլլալով բացումը կ'ըլլար մէկու մը կողմէ, որ նուէրին ֆանակը աւելցնելով՝ իր վրայ կը մընար: Իսկ հիմա բոլոր ժողովուրդին ալ այդ բացումին մասնակցելու համար վերոյիշեալ դրութիւնը հաստատուած է: Սոյնպէս յաւելումով կը կարդացուէր «Դանիէլ»ի եւ «Նսայի»ի «Լուսաւորեաց»ի ընթերցուածները: Հիմա փոխան ատոնց մասնաւոր պնակ կը պտըտցուի ժողովուրդին մէջ:

Զատկի շնորհաւորական այցելութիւնք եւ Տնօրինէ՛ք ծննդեանին պէս: Մինակ հաւկիթն է որ այս անգամ գործ շատ ունի: Զատկական այս հաւկիթի ծագման եւ նշանակութեան վրայ, բան մը չգիտնալով՝ խաղի եւ զբօսանքի առարկայ ըրած եւ հումը՝ թէ գոյնգոյն ներկուածը խաղալով կ'ուտեն եւ կը նուիրեն իրարու: Հայ մամիկը զատկական հացին երեսը առանց հաւկիթ փսելու չ'եփեր: Զատկի օրերը երիտասարդները հաւկիթ կը խաղան: Աղջիկներ ու պզտիկներն ալ ՍԱԼՆԶԱՂ (յակուրնի) հեծնելով կ'օրօրուին:

Զ. ՄԵՌԵԼՈՅԻ ՕՐԵՐ. — Մեռելոցի օրերը միակ տօնն է Մելիտինեցի հայուն, որ տեղի կ'ունենայ ամենայն բարեպաշտութեամբ, եւ հինգ տաղաւարներու Բ.րդ օրերն, Սրբոց Վարդանանց հինգշաբթին, մեծ պահոցքի կիրակիներն. Աւագ ուրբաթն եւն.: Այդ օրերը տուններու մէջ կերակուր եփելով աղփատներու եւ դրացիներու կը բաշխուի առ հասարակ: Աւելի «Քառասուն մանկանց» կիրակին եւ Զատկի երկուշաբթի օրն բոլոր ժողովուրդը կը թէփնի (բազմութեամբ երթալ) գերեզմանատուն, ուր արդէն ներկայ են մեր տէր պապաներն հաւատացեալներու 10—20 փարան ընդունելով՝ անոնց ննջեցեալներն օրհնելու: Պզտիկ տղաքներ գերեզմանատան ընդարձակ գետնին վրայ կը ցրուին ծաղիկներ հաւաքել եւ հոն տնկուած խորհրդաւոր ուռնուոյ լալկան ճիւղերէն փող (սուլիչ) հանելով խաղալու համար: Գերեզմանատան հիւսիսային կողմի բաց տեղը ձիարշաւ կայ, որուն կը խառնուին էշն ու ջորին ալ: Միւս կողմը կտրին երիտասարդներ տապանակի մը վրայ ֆար կը ձգեն գլորելով: Ուրիշներ առիթէն օգտուելով կը պտտին իրենց նշանածներն տեսնելու: Աս ատեն աղջիկներէ շատերու ալ նշանուելու բախտը կը բացուի: Իսկ տապաններուն վրայ խանդակաթ մայրեր, հարսներ ու աղջիկներու մորմոքի ողբն ու կոծը արձագանգ կու տայ չորսդին, սրտերու կը բաղխի, կը փղթեցնէ եւ կը փլցնէ գմարդ:

Ասոնց (լացողներու) տարապայման սա ողբն ու կոծը մեղադրելու չէ սակայն, որովհետեւ վերջերս իրարու յաջորդ մէկէ աւելի արկածներն ու դէպքեր (երկրաշարժ, ֆուէրա եւ ջարդ) իրենց ունէ մէկ սրտահատորը խլելով յանձնած է սեւ հողին: Թող լան, այո, թող լան ու թրջեն անոնց դամբաններն, թող ողբան իրենց դառն ու անդարմանելի կորուստը:

Մէկ ֆանի ժամ յետոյ ֆար ձգել տուողներն սեղան կը պատրաստեն այր մարդոց համար, որ բոլորուելով օղիներ ալ կը խմոռեն ննջեցեալներու

հոգւոյն բարեմաղթութիւններ ընելով: Միւսներն ալ ամէն մէկը իր տապանակին վրայ հետերնին բերած կերակուրը ուտել եւ աւելորդն ալ տապաններու վրայ թափելով կամ քիչ մը հաց դնելով տապանաւարին վրայ կը մեկնին լուր ու տխուր:

Է. — ՀԱՄԲԱՐՁՄԱՆ ՏՕՆ ԿԱՄ ՎԻՃԱԿ. — Համբարձման նախորդ օրուան (Չորեքշաբթի) ցերեկը պատիկ տղաքներ ու աղջիկներ մամիկներու խորհրդով կը վազեն դաշտ ու պարտէզ, հաւաքելու վաղուան խորհրդաւոր հանդէսին համար այլ եւ այլ ծաղիկներ: Իրիկուն է: Ծաղկահասակ ծաղկահաւաքներ ծաղկեփունջ ի ձեռին կայտոտելով կը դառնան տուն: Ծաղկանց մէջ կ'երեւնայ Համբարձման ծաղիկը, համեստ հարսնուկը հագած համակ մանիշակագոյն, որ իր ընկերներով կը հիւրընկալուի կանխաւ պատրաստուած ջրալից² դաշտին մէջ լողալու, ուր արդէն պարտէզներու, ծաղկոցներու ծաղիկները կը ցօղուին:

Ծաղկաբեր տղաք ցատկոտելով կը մտնեն ամէն տուն եւ «Հարսնուկ մեր տունը վիճակ պիտի ձգէք, բան տուէք ուր տանիք»ը ըսելով, ընտանեաց անդամներու իւրաքանչիւրին անուամբ մէկ մէկ մանր առարկաներ, ինչպէս, դանակ, մկրատ, բանալի եւն., հաւաքելով կը տանին եւ կը ծածկեն ծաղկալից դաշտին մէջ: Համբարձման առտուն, յետ աւարտման ժամերգութեան, անմիջապէս կը հաւաքուին թաղին բոլոր կիներն ու աղջիկները յիշեալ տաշտին շուրջը եւ կը սկսին «վիճակ հանելու» հետեւեալ կերպով. —

Վիճակամանի ծածկոցին տակ կը նստի 6-7 տարեկան տղայ մը, որ ՎԻՃԱԿԵՐԳ մը ըսուելէ յետոյ երբ «Հանեցէք մէյ մի» յանկերգը լսէ, ամանին մէջէն առարկայ մը հանելով կու տայ: Ելած առարկան որու է նէ վիճակ երգի մեկնութեան համաձայն բախտափորձը եղած է, աղէկ կամ գէշ: Վիճակերգի առաջինը «Օղորմիա Ասված»ն է, որ տարէց կին մը կ'արտասանէ եկեղեցիէն ուղղակի գալով, եւ ամէն կին մէկ մէկ երգ կ'ըսէ (երգել չհասկըցուի), մինչեւ որ տաշտին մէջ ալ բան չմնայ: Իսկ «Վիճակ»ները իբր ժողովրդային բանահիւսութեան մաս ներկայացուցած են:

Ը. — ՎԱՐԴՎԱՌ (ՎԱՐԴԱՎԱՌ). — Վարդավառը, սա Հայոց յատուկ միակ տօնը, որ եկեղեցին հանդիսաւորապէս կը կատարէ առ յիշատակ պայծառակերպութեան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, հին հաւատքէն փոխանցուած է քրիստոնէութեան:

Կը պատմուի թէ Նոյ Նահապետ, ջրհեղեղը դադրելուն պէս՝ տապանէն ելլելով՝ իր հետ եղողներուն երեսը ջուր կը սրսկէ, որ չմոռնան տիեզերաց արարչին ամենակարող գործիւնը եւ աշխարհակործան պատիժը (ջրհեղեղը) եւ աղանի թոցնել կու տայ իր գաւակներուն, որոնք ջուրի սրսկումն ու աղանի թոցումը կը կատարեն եւ կ'աւանդեն իրենց ապագայ սերունդին ալ ի գործածութիւն:

(1) Յիշատակ վիճակաւ ընտրութեան Շիղայի եւ Մատաթեայ:

(2) Վիճակի ջուրը 7 տունէ բերելու է:

Ապագային, Հայֆ իրենց «Աստղիկ» կուռքը, գեղեցկութեանը համար ՎԱՐԴԱՄԱՏՆ մակդիրով մկրտած էին: Անոր տօնախմբութեան ատեն, ուրիշ ծաղիկներու հետ վարդի փունջերով կը զարդարէին եւ վարդի ջուր կը սրբըսէին արձանին վրայ: Հայֆ կը շարունակէին սոյն տօնախմբութիւնը Քրիստոսէ ետքն ալ մինչեւ Լուսաւորչի ժամանակ: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ կը կարողանայ «Աստղիկ» մեհեանը կործանել եւ տօնախմբութիւնը փոխանակել Տեառն մերոյ Այլակերպութեան, հրամայելով որ ջուրի սրսկում եւն. , այդ օրին մէջ կատարուի դարձեալ:

Ուստի Մալաթիոյ Հայութիւնն ալ սկիզբէն ի վեր, իր միջավայրին բերմամբ մանաւանդ, կրօնական տօնախմբութեան հետ արտաքին արարողութիւնն ալ կը կատարէ փառաւորապէս: Տեսէք.

Եկեղեցիէն տուն վերադառնալու ատեն իսկ տանիքներէն ջուր սրբակուելու երկիւղը արդէն կը կրէ մարդ: Կերակուրդ կերար, դուրս մի՛ ելլեր, փողոցներուն գլուխը եւ պատերուն տակ մի՛ նստիր, որովհետեւ այդ պահուն ոչ միայն պատանին ու երիտասարդը նոր լաթերնին փոխած եւ սօք տրված են ՎԱՐԴԱՌ քնելու, այլեւ չափահասն ու ծերն ալ անտարբեր չեն հանդիսակցելու: Ամէն ձեռքի մէջ ջրաման մը բռնուած, տանիքներէն ու դռներէն թասերով ու թոյլերով գիրար կը հալածեն, միւս կողմէն երիտասարդներ ամէն ճիգ կը թափեն ջրաթաթալս առնել մէկն զմիւսը, աղբիւրին կամ առուակին մէջ կոխելով: Գաւիթներէն դուրս նետուած ջուրերն տեղատարափի մը պէս թրջած են ճամբան և ողողած խխում դարձուցած են անցորդըն ու պատերու տակ անհոգ նստողը: Հանդէսը փառաքին մէջ եղածով միայն չի վերջանար, դաշտը եւ պարտէզները երթալով, ջրալից զբօսավայրերու առուակներու եւ վտակներուն մէջ ալ կը լոգան եւ ՎԱՐԴԱՌ կ'ընեն այս օր մինչեւ վերջը:» *Ըստ Ա. Եաղուպեանի, աղաւնի թռցնելու սովորութիւնն ալ, որ ուրիշ վայրերու մէջ կար, Մալաթիոյ մէջ ալ կար:*

Կրօնական պարտականութեանց շարքին կարեւորներէն մէկն էր Երուսաղէմի ուխտագնացութիւնը, որուն կը ցանկային այր եւ կին:

Եւ պէտք է ըսել թէ Մալաթիացիներու մէջ Մահտեսիներու թիւը քիչ չէր:

Ուխտ ընելը ընդհանրապէս սովորութիւն էր, մանաւանդ ծանր հիւանդութեանց եւ ճամբորդութեանց ատեն:

«Գառնուկ, ուլ, հորթ գոհել եւ մատաղ ընել, կամ զանազան տեսակ կերակուրներ եկեղեցի բերել, կիրակի կամ տօնի օրեր, փահանային օրհնել տալէ վերջ՝ ժողովուրդին բաժնել հայ հին գոհաբերութեան սովորութիւնն էր որ կը պահէին» (Ա. Եաղուպեան, նոյն, էջ 11):

«Նախորդ տարիներու մէջ, մատաղը Մալաթիացիին համար, եկեղեցւոյ խորհուրդներուն չափ յարգի եւ նուիրական էր, այնպէս որ հիւանդութեան մը ենթարկուողը անշուշտ կ'ուխտէր վանքերէն մէկին կամ միւսին, կամ իր տունը խոզ մը մորթելով ճաշ մը տալ հասարակութեան: Սակայն հիմա ցանցառ է այդ մատաղ ընողներու թիւը:»

«Եթէ մէկը որեւէ նպատակաւ կ'ուխտէ վանքերը մատաղ ընել, ճիշդ Ս. Աւետարանի մէջ կշտամբուողին պէս կը կոչէ իր բարեկամները, ազգականները, դրացիները եւն., գալ եւ մասնակցելու ՄԱՏԱՂԻՆ, կարծես հարսնիք եղած ըլլար: Հրաւիրեալք ընտանեօք կ'երթան այդ կոչումնին: Զգնացողը անպատուած կ'ըլլայ հրաւիրողը: Վանքին մէջ կը գէնուի մատաղը: Տղամարդիկ կը մանրեն միսը: Մինչեւ միսին մանրանալը արդէն ՔէՊԱՊ եղած եւ պնակներու մէջ լցուած կ'ըլլան թոքը, սիրտը եւ միսի մասնաւոր կտորներ, որ մինչեւ լոյս խմող, երգող եւ պարող խումբին Մէջէ ըլլան: Այո, մատաղը կ'եփի եւ յետ աւարտման պատարագին ֆահանան համագգեստ գալով մատաղի սանին վրայ կ'օրհնէ եւ յետոյ ուխտաւորներն նստելով կ'ուտեն: Մատաղէն դոյլերով ֆաղաք կը բերեն իբր ուխտամաս: Մատաղը «թաց» էր կ'ըսուի երբ ճոխ ու արգանակով ըլլայ, իսկ «չոր»՝ երբ նուազ ու անարգանակ: Մատաղը առանց փիլաւի չ'ըլլար: Երբ չոր է, միսը փիլաւին վրայ կը թափեն եւ եթէ թաց՝ արգանակն ալ գատ ամանի մէջ կը լեցուի:

Մատաղի կենդանին միշտ խոյն է: Քաղաքին մէջ մատաղ ընողներ հաւ (աֆաղաղ) մը մորթելով միսը շօթերու մէջ կը փաթտեն տունները կամ եկեղեցւոյ դուռը տանելով կը բաշխեն ժողովուրդին:

Մատաղը տեղի կ'ունենայ սովորաբար ամառը եւ տաղաւարներուն, բայց ֆաղաքին մէջ ամէն ատեն:

Սուրբերէն մինակ Ս. Սարգիսը բախտաւոր գտնուած է իր անուան մատաղ ընել տալու: Այն ալ հորթ ըլլալու պայմանաւ, որ ինչպէս ըսինք, ուխտաւորը Ս. Սարգսի շաբաթ առտուն եկեղեցի տանելով շօթեր կը բաշխէ:

Մատաղները կը գոհուին հասարակութեան կողմէ մահտարածամներու, երաշտք եւ այլ երկնառաք ցասումներու պարագային:

— Գալով ուխտագնացութեան, 19-րդ դարուն, մինչեւ ՍՈՒԼԹԱՆ ՀԱՄԻՏԻ գահակալութիւնը, երթեւեկութեան դէմ արգելք չ'ըլլալով՝ Հայերն ալ ուխտի կ'երթային Ս. Երուսաղէմ, Բարձրհայեաց Ս. Աստուածածնի եւ Մուշի Ս. Կարապետ ընտանիքով, գերդաստանով եւ թաղերով: Բայց անցագիր առնելու դժուարութիւնը պաղեցուց ատկէց, մինակ Երուսաղէմ երթալու համար մի քիչ կը թոյլատրուէր: Հիմա սակայն որչափ որ արգելքներ չկան, բայց այս անգամ ալ ժողովուրդին հայ ֆրիստոնէի ջերմեռանդ հաւատքը կը պակսի հետգիտէ, որով մէկ երկու տարին անգամ մը հագիւ մէկ երկու տուն կ'երթան այդ սրբավայրերը:

Քաղաքին վանքերը ուխտագնացութեան խօսք չ'ուզեր, ինչպէս վերը ըսուած է, տարւոյն ամէն եղանակին, մանաւանդ ամառը, մատաղ եղած օրերը, խուռն բազմութեամբ կը լեցուին որ մէրն զմանուկը չի ճանչնար: Սոյն ուխտագնացութեան մէջ կիներն են դարձեալ գովելի: Վասնզի անոնք մէկ երկու ժամուան ճամբու յոգնութիւնը յանձն առնելով, հետի եւ բռայիկ եւ միշտ աղօթքներ մրթմրթալով կ'երթան, եւ հոն երեսնին կը ֆսեն, կը համբուրեն գետինն ու ֆարերն, եւ խնդրուածք ու մուրատներ կ'ընեն: Այր մարդուն համար այդ տեղը ուխտավայր մը ըլլալէ աւելի զբօսավայր մ'է: Անիկա

գիջում չ'ըներ եկեղեցւոյն դռնէն ներս մտնելու իսկ: Կը պաշտէ ու կը խընկարկէ բագոսը եւ ՄԻԱՅՆ ՔԵՅՅԵԼ:

Մամիկներու համար, դեռ ուխտավայր ըլլալէ դադարած չեն Ս. ՕՎԱՆԵՍԸ, ՍՈՒՎԷԼԼԵՁԸ (Ս. ԵՂԻԱ), Ս. ԳԵՈՐԳԸ, ՇՈՒԿՕՆԻՆ, ԴՈՂՈՒՆ ԱՂԲԵՐԸ, Ս. ԼԻՊԱՐԻՏԸ եւ ուրիշներ: Ասոնք ՃԵՆԻԻՏ (ջրակներ) են, զորս մը կըրտելով մէյ մէկ սուրբի անունով, յատուկ օրերու մէջ կերակուր կը պատրաստեն եւ այդ ջուրէն լոգալով քուրջի կտորներ կը կապեն յարակից տունկի միւղերուն, խնդրելով իրենց հիւանդութեանց բժշկութիւնը:

Ըստ Մելիտինեցիի (*տես ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Դ. տարի, Թ. 3, էջ 6-7*), «Մեծ Զատիկուան յաջորդող Կիրակի օրերը Մալաթիոյ Հայութեան համար զանազան սրբավայրերու ուխտագնացութեան օրեր էին:

Մեծ բազմութեամբ կ'այցելէին այս ուխտավայրերը, հոն իրենց արցունքը քափելու, ուխտն ու մատաղն ընելու, սիրելիին կորուստը լալու, ու վերջապէս հոգեկան սփոփանք վայելելու:

Այն սրբավայրերը, ուր Մալաթիացի ուխտի կ'երթար, հետեւեալներն են.

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻԶԻ ՎԱՆՔԸ. — Կօզլուխը, Լուսաւորիչի ակնադրիւրը, զուլալ պաղորակ ջուրը, ուր տենդահարներ կը բժշկուէին, որքան իրենց հաւատով, այնքան ալ վանքի սփանչելի դիրքովն ու օդովը:

ԿՈՒԼՈՒՆՁ ՔԱՐԸ. — Վանքի քանապարհին վրայ խսկայ ապառաժ քար մը, որ յօդացաւերը կը բուժէր:

ԱՆԱՐԾԱԹ ԲԺԻՇԿԻ. — Քառասուն խորաններով, քանդակուած դարեր առաջ:

ՕՐՏՈՒԶԻԻ ՎԱՆՔԸ. — Իր արծաթեայ ջուրով:

ՍՈՒՐԲ ԿԱՐԱՊԵՏ. — Պէկ Տաղիի ստորոտը:

ԶԻՆԱՐԻ ԾԱՌԸ. — Իր զուլալ ջուրով:

ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆ. — Արմիտիի եկեղեցին:

ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍ. — Վարի քաղաքի եկեղեցին:

ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ. — Շուկայի քաղը:

ՍՈՒՐԲ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ. — Տէր Մէսու քաղը:

ՍՈՒՐԲ ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ. — Թաժա ժամու քաղը:

Ասոնցմէ զատ կային շատ մը ակեր ու աղբիւրներ զանազան անուններով»:

Պէննէեան քհնյ. կ'ըսէ Թէ. «Քաղաքի երեք եկեղեցիներէն Ս. Յարութիւնը աւելի ուխտավայր մը ընտրուած է կիներու կողմէն, ուր ամառը գնալով մէկ-երկու գիշեր կը պառկին հաւատաւոր հիւանդներ:

Սուրբ Արփէնի շաքաթացած մենաստանը, որ բարձրադիտակ կը նայի Եփրատի միւս կողմէն, իբր ամուլ արգանդներ արգասաւորելու բարեխօսող կը դիմեն իրեն. ոտքը երթալ եւ մատաղ մորթելով. «ՄՕՐԱՅԱ»ն ալ, որ խենդեր խելօցնող ուխտատեղի մ'է, Քէախթա գաւառակին մէջ գտնուելուն, կը վերապահենք իր տեղը գրելու համար»:

Ուխտագնացութիւններու մէջ հեթանոսական աւանդութիւններու յետամնացութիւններ կան չառ:

Այսպէս ծառապաշտութեան հետք մըն էր այն պաշտամունքը, որ Մալթիացիք ունէին Ս. Փրկիչ վանքին Պարտէզը կամ Զինարանը «գոյգ ջուրերու մէջտեղ, հողի լայն տարածութեան մը մէջ, իր հաստ ու հեռարձակ արմատները խրած, ամուր ու անասան կանգնած» հսկայ ծառի մը համար:

«Միակ գարդարանքը, որ կը կրէր իր լայն կողերուն փարթամ մէջքին, հայարտ կուրծքին վրայ՝ առանց սկզբնատառերու տարեթուեր էին՝ իր բունի մագաղաթին սրածայր գործիներով փորագրուած, փանդակուած... գոյնը գոյն թելեր եւ ֆրէզկներ՝ ագուցուած իր զանազան մասերուն եւ ֆովի տունկերուն, գով գեփիւռի հպանքէն տարուբեր, իր ասպնջական ստուերի տարածութեան ֆնֆուշ պարուհիներու շարժուածներու բնական գծագրութիւնը կու տային, որ հմայիչ էր ու առիւնֆնող: Իր տիտան հասակը, հաստ ու լայնատարած բազուկները, որոնք բնական վրանի մը վերնածածքը կը ձեւացընէին, իր գով ու հմայիչ շուֆին տակ, աւագանին շուրջը խոնուած բազմութիւնները կը պաշտպանէին արեւի խանձող հառագայթներէն եւ անակընկալ տեղատարափներու յանկարծական ու անխնայ յորդումէն: Կայծակը — բնութեան տարերփի այդ անգութ ու հրկիզող գաւակը — փանիցս ուժգին հարուածած եւ ամեհի խոռոչ մ'էր բացած այս նուիրական ծառի բունի ստորոտին, ուր՝ սիրաւոր երիտասարդներ երկու-երեքով ծալլապատիկ նստած՝ ֆովիկի աւագանին մէջ պաղեցուած տիւզերը աղցանին ու խորովածին մօտ դրած կ'ուտէին ու կ'արբենային եւ կոկորդալիւր ձայներով իրենց սրտի յոյգն ու մորմոքը ծառին բունին ընդմէջէն երգով ու խաղով կը հեռարձակէին:

«Այս ծառին այցի կու գային ե՛ւ մեծը, ե՛ւ պզտիկը, ե՛ւ ծերը, ե՛ւ երիտասարդը: Ս. Փրկիչ ուխտի երթալ ու այս տարիֆոտ, այլ միշտ երիտասարդ ծառին ի տես չգալ անկարելի էր, ուխտագնացութիւնը կատարեալ չէր կրնար ըլլալ:

Մամիկներ իրենց թռնիկներուն ձեռքէն բռնած՝ պատկառանքով ցոյց կու տային այս ծառը եւ կ'ըսէին անոնց, որ մեծնան, այս ծառին պէս բարձրահասակ, թիկնեղ ու հուժկու բազուկներով կտրին տղամարդիկ դառնան: Երիտասարդ մայրեր՝ իրենց մատղաշ գաւակները գրկած՝ գայն ցոյց կու տային եւ կը յուսային ու ջերմօրէն կը հաւատային, որ այս նուիրական ծառը բախտաւոր ու հասակաւոր պիտի դարձնէ իրենց գաւակները:

Այո, նուիրականացած ու տեսակ մը պաշտելիութեան հասած էր այս ծառը ժողովրդեան աչքին: Օրհնուած ծառ է, կ'ըսէին անոր համար եւ բաբեպաշտ ուխտաւորի մը կողմէն վանքին նուիրուած:

Նուիրատուն, ինչպէս կ'ըսէին՝ Ս. Փրկիչ ուխտի գնացած, ուրիշ ոչինչ ունենալով վանքին նուիրելու, այս ծառատունկն է տարած վանք ու ընդունուած եւ օրհնուելով վանքի բակին մէջ տնկած, այն առուին եզերքին ուր Աղբիւրակը (բունար պաշի) եղեգնուտէն բաժնուելով մեր օրերուն մնացած վանքի պարտէզին մէջէն կը հոսէր: Կ'ըսուէր թէ ատենօք, այդ ծառապ-

տանի մէկ մասը վանփին արտափին ընդարձակ գաւիթին մաս կը կազմէ եղեր:

Ե՞րբ է տնկուեր այդ ծառը ու որո՞նց ձեռքով, ոչ ոք գիտէ: Քանի՞ տարիներու կեանք ունէր եւ քանի՞ դար էր անցած վրայէն, ոչ ոք գիտէր ու կարող էր ըսել: Միայն գիտէին այն որ որդոց որդի, սերունդէ՝ սերունդ այդ ծառը գոյութիւն ունեցած էր եւ կար: Մեծ մեծերը կ'ըսէին այդ, ու անոնց մեծերն ալ նոյնը ըսած են իրենց: Եւ կարելոր ալ չէր անոր իսկական տարիքը գիտնալը:

Գ.

ՊԱՌԱՒԱՇՈՒՆՉ

(ՆԱԽԱՊԱՇԱՐՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ԱՒԵԼՈՐԴԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ)

Մալաթիացի Հայերն ալ ուրիշ վայրերու Հայերուն նման դերձ չէին նախապաշարումներէ եւ հաւատալիքներէ, որոնք դարաւոր անցեալ մը ունին եւ անշուշտ կու դան մեծ մասամբ հեթանոսական ժամանակներէ:

Ամենէն աւելի տարածուած նախապաշարումը ճակատագիրին հաւատքն էր ինչպէս նաեւ երկնային մարմիններու, մասնաւորապէս աստղերու մարդերու վրայ ունեցած ազդեցութեան համոզումը: Տեսանք արդէն թէ անոնք երբ նոր լուսին տեսնէին, աղօթք մը կ'արտասանէին:

Ինչպէս այլուր, Մալաթիոյ Հայերն ալ մեծ կարեւորութիւն կու տային ՆԱԶԱՐԻՆ եւ ԱԶՔԻՆ, եւ կը հաւատային ՈՒՂՈՒՐԻ եւ հմայիչներու:

Երազները կը մեկնաբանէին, եւ շատ անգամ դանոնք տեսիլք կը համարէին ըլլալիք բաներու ազդարար:

Կը հաւատային նախազգացումին կամ կանխազուշակութեան: Դժբախտաբար Մալաթիոյ Հայոց յատուկ նախապաշարումները լիովին չեն ուսումնասիրուած:

Հանդուցեալ Կարապետ քահնայ. Պէննէեան, որ ամենէն աւելի յարմարութիւնը կը ներկայացնէր այս դորձը ընելու, կերպով մը զանցառու դտնուած է այս մասին, իր իսկ խոստովանութեամբ:

Կարելորը այն էր, որ այդ ծառը կար ու կը մնար որպէս բնութեան մէկ հրաշքը, գոյգ ջուրերուն մէջտեղը, փեռեկտուած կողովը, դուրս ցըցուած, կենդանիներէն կրծուած արմատներովը, բնութեան անգութ տարբերին դէմ բաց ձգուած իր բոլոր մասերովը:

Եւ կ'ապրէր ան, հակառակ կեանքի պայքարի ընթացքին իր կրած բազմաթիւ հարուածներուն, ստացած բազմաթիւ վէրքերուն եւ անոնց քողուցած անհարթելի սպիներուն:

Փողովուրդը կը սիրէր այս ծառը եւ ձեռք չէր տար անոր: Եւ ո՛չ միայն

Կը սիրէր գայն, այլ եւ կարծես իր շունչէն շունչ ու ոգիէն ոգի տուած կենդանի էակի մը վերածած էր գայն: Ու ան ալ կարծես թէ կը զգար այդ ու կը հրնուէր ի տես իր այցելուներուն, ու տերեւներով ծափ կը զարնէր, իր նիւղերը կը շարժէր՝ այցի եկող ուխտաւորներուն գով ու հանգիստ պարգեւելու համար:

Այսպէս էր Օրտուգու վանքի ՄԵԾ ԶԻՆԱՐԸ, այդ պատմական ծառը...»
(Ա. Քէզէվեան, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԾԱՌԸ, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Գ. տարի, Թ. 4, էջ 17-19):

Հոգեւորյս քահանային այս թերի հաւաքածոն լրացնելու միջոցները կը պահսին ինծի, սակայն պատահաբար իրմէն անջատ մի քանի Մալաթիացի գրողներ յիշատակած են ուրիշ նախապաշարումներ, որոնք մէջ կը բերեմ:

Ա. Եաղուպեան (տես ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Գ. տարի, Թ. 2, էջ 9) կը հաստատէ թէ Մալաթիացիք «կը հաւատային թէ Ալ անունով չար ոգի մը կար, որ թշնամի էր նորածին մանկանց, եւ մայրերու մինչեւ փառասուն օրն պէտք էր մանուկը եւ մայրը միայնակ չթողուլ: Ընտանիքի անդամներէն մին միշտ պէտք էր հսկէր, դանակ, մկրատ եւ կամ երկաթ առարկայ մը, խոշոր ասեղ մը ի ձեռին, պահապանը պէտք չէր փնանար, զի Ալին տունէն ներս մտնելուն եթէ ձեռքի երկաթը գետինն ձգուէր, Ալը ինքզինքը ցոյց կու տար բարի էակի կերպարանով եւ յետ այնու կը լինէր տունին գերին, ստրուկը, պահապան հրեշտակը, թէ շատ անգամներ նա կ'երթար օտար ֆաղափ, կ'աշխատէր որպէս մարդ եւ փչ ատենէն ետ կու գար հարստութիւնով: Ալեան ընտանիք մը կար, կը պատմէին թէ մեծ մայրերնին Ալ մը բռնած էր այդպէս եւ անոր բերած բարիքներով կ'ապրէին»:

Ա. Եաղուպեան կ'ըսէ թէ 1906ին Եւրոպայէն դարձին այդ Ալեան ընտանիքին քանիցս այցելած է տեղեկութիւններ քաղելու համար, բայց մեծ մայրերնին մեռած էր եւ ընտանիքին միւս անդամները բան մը չէին գիտեր եւ կամ գիտցածնին եւ լսածնին բացատրելու զժկամակ կամ անկարող էին (նոյն):

Ուսուցիչ Յարութիւն Զըլճըլեան ալ (տես ԲԻԻՐԱԿՆ, 23 Օգոստոս, 1898), Մալաթիոյ «Ժողովրդական հաւատք»ին վրայ գրութիւն մը ունի, ուր կը հաստատէ Ալին մասին տիրող հաւատքը, որ գրեթէ ամէն զաւառներու մէջ ալ կար եւ կը կազմէր սարսափը տղածախ մայրերուն, որոնց իբր թէ թոքերը կը տանէր մօտակայ անտառներէն մէկը եւ հոն կ'ուտէր զանոնք իր ընտանիքով:

Յարութիւն Զըլճըլեան կը խօսի նաեւ ՕձԱՌներու մասին, որոնք բնակավայրն էին Ալի պէս ոգիներու: ՕձԱՌներ շատ կային Մելիտինէի մէջ, զանազան ախտերու դէմ, որոնցմէ Ալինը ամենէն շատ ժողովուրդին ծանօթ էր (տես նոյն):

Յարութիւն Զըլճըլեան իր այդ յօդուածին մէջ պատմած է թէ ՕձԱՌ նկատուած տան մը բնակիչ ընտանիքի մը տղան հարցաքննած է, սակայն որոշ ոչ մէկ իրողութեան ծանօթացած է:

Ա. Եաղուպեան կը յիշէ նա եւ ուրիշ ոգի մը Ալի պէս ահարկու, այն է ԽՈՐԴԼԱԽԸ, որուն համար իր տեղեկութիւնները կ'արտադրեմ:

«Գիշերները, մասնաւորաբար միայնակ, Մահմետականաց սատակնոցէն անցնելէ կը խորշէին, որովհետեւ կը հաւատացուէր թէ իսլամներն ունէին ԽՈՐԴԼԱԽ չար ոգի, որ բռնած Հայը կը խեղդէր: Այդ հորդլախ չար ոգին, երբեմն շունի, երբեմն գառնուկի, երբեմն չորֆոտանի կերպարանօք կը դեգերէր շրջականները միայն գիշեր ատենները: Հայ մը անգիտակցաբար բռնած էր աւանակ մը եւ տուն բերած, հետեւեալ առտուն ախոռին մէջ ներմակ կտաւէ պատանֆով ըստ իսլամ սովորութեան փաթաթուած սատակ էր դարձած. աւելի ծագման գաղտնիքը փահանային պատմուած եւ անոր թելադրութեամբ, գիշերուան մօտենալուն սատակը դարձեալ փոխուած աւանակի, մարդը երկու ընկերներով կը տանի սատակնոցը կը թողու»: (Ա. Եաղուպեան, ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Գ. տարի, Թ. 2, էջ 9):

Այս առասպելապատումը բնական է յարմարցուած էր եւ նախապաշարեալ Մալաթիացիք հաւատացած էին:

Ա. Եաղուպեան (ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Գ. տարի, Թ. 2, էջ 9) նոյնպէս իբր նախապաշարում կը յիշէ նաեւ հետեւեալը.

«Զմբան երեկոները, բամպակ փաշելու, ընկոյզ կոտրելու, կամ ծիրանի կուտ կոտրելու համար դրացիի տունը պզտիկները հաւաքել, եւ գոյգ միջուկ հանողին նուէր տալէ գատ, կը փաջալերէին թէ նա պիտ ըլլար փաջ, ունենար շատ եւ խելացի գաւակներ, թէ չար ոգին անոր եւ ընտանեացը եւ թաղին, փաղափին հայ բնակչաց որեւիցէ չարիք պիտի չկրնար հասցունել, թէ տարին բեղմնաւոր պիտի ըլլար եւ թէ բարի ոգին եւ մենէ բաժնուած սիրելեաց հոգիք որ գմեգ այդ միջոցին կը դիտէին պատուհանէն, պիտի ըլլային միշտ մեզ օգնող ամենայն ձեռնարկի, եթէ լինէինք բարի ու օր մը պիտի կարողանայինք տեսնել հոգիք եւս:»

Անշուշտ կային ասոնց նման ուրիշ նախապաշարումներ ալ, որոնք ինծի անծանօթ են:

Սակայն ասոնք կը թուին հաստատելու թէ Մալաթիոյ Հայերը բաւական նախապաշարեալ ժողովուրդ մըն էին:

✱

Թերեւս ամէն տեղ եւ ամէն դաւառ իրենց յատուկ եւ իրերանման նախապաշարումները ունին. բայց Մալաթիան այս նիւթի մասին առաջնութիւն կրնայ ունենալ խիստ առատ ըլլալուն համար: Սակայն ասոնք ամբողջութեամբ զրի առնելը թէ՛ դժուար եւ թէ ստուար հատորի մը պէտքն ունենալուն, մինակ մաս մը դրելով կը բաւականանանք:

— Արեւը մարը մտնելէն ետք ուրիշ տեղէ սեւ առարկայ բերողը՝ սուգ բերած կ'ըլլայ իր տունը:

— Ասեղ դռնող տղուն մայրը աղջիկ կը բերէ, իսկ դամ դռնողինը՝ մանչ:

— Այցելու մը, որ իր գնացած տունը կերակուր ուտելու հանդիպի, զոքանչը կամ կեսուրը զինքը շատ սիրելուն նշան է:

— Մէկը, որ անակնկալ կը փռնդտայ, այդ պահուն ուրիշները զինքը կը բամբասեն:

— Գիշերը հայելիի մէջ նայիլը մեծ մեղք է:

— Գիշերը մազտաք ծամողը մեռելի միս ծամած կ'ըլլայ:

— Երաշտի ժամանակ եթէ չորս անգամ կարդուողի մը տանիքին ճրթոնը տանելով առատ ջուրի հոսանքին դրուի, անմիջապէս առատ անձրեւներ կը տեղան:

— Կարկուտ տեղալու ժամանակ թոնիրի շամփուրները խաչածեւ ճրդուին, կարկուտին տակ կամ կարկուտ մը լաթի տակէն կոնակը դրուի, անմիջապէս կը դադրի:

— Կրակին վրայ ջուրը պարապ տեղը եռայ, դրացիները կը հարստանան:

— Հարբուիսը իրեն ալ չփոխանցնելու համար «ջաղջէն նոր էկայ» ըսելու է ենթակային, իսկ բոր կամ քոս եղողին հանդիպողը պէտք է ըսէ «Եօթը տարի է մառելի միս ծամմիմա կամ մառելին ծոցն իմ պառկեր»:

— Հաւը աքաղաղի պէս որ խօսայ, ընտանեաց մին կը մեռնի, նոյնպէս եթէ բուն խօսայ, մահ կը պատահի:

— Եթէ անծեղը տան չըջանակին մէջ խօսայ, բարի խապար կամ պանդուխտը կու գայ:

— Հիւսուած գուլպան ձեռքով քակողին տունը կ'աւերի:

— Ձեռքիդ մէջը որ մարմաջէ, քեզի նասիպ կու գայ:

— Մարած մոմին առկայծեալ պատրոյգը փչելով նորէն վառելու յաջողող մարդը արդար է:

— Շատ նստող հիւրը շուտ դրկելու համար ոտնամանին մէջ աղ լեցնելու է կամ տան աւելը կոթին վրայ տնկելու է:

— Մանածի կարժառը պարապ որ դարձնես, սաստիկ քամի փչելու պատճառ կ'ըլլաս:

— Վառած մոմին բոցին շուրջը եթէ ճարպեր ցցուին, նոյն թուով հիւր կու գայ տունը:

— Պարապ օրրանը որ օրրես, մանուկը հիւծախտաւոր կ'ըլլայ:

— Տղայ մը եթէ պարապ մաղին մէջ նստի, իր ծաղիկը մաղին պէս կուռ կ'ըլլայ:

— Տան մը մէջ մըջիւն բնակիլը, տանտիրոջ հարստութիւն կը պատճառէ:

— Վառարանին մէջ փայտին բոցը որ վրնջէ, տանտէրը կը բամբասուի:

— Ականջը տօսացող մարդն ալ կը բամբասուի:

— Զորին որ ծնի, աշխարհանցում կ'ըլլայ:

— Խուրճի վրայ նստող տղուն մայրը յառաջիկային երկուորեակ կը ծնի:

ԺԱ. Մ Ա Ս

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆ

Ա.

ՀԱՒԱՔԱԿԱՆ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Մարդիկ միշտ իրենց կեանքին մէջ ինքնաբերաբար կ'երգեն ինքնիրենին, առանձին, առանց ոեւէ թելադրութեան: Խնդիր չէ թէ իրենց երգը եւ անոր յարմարցուած բառերը յաճախ չափազանց անարուեստ եւ նախնական բնոյթ մը ունին:

Մասնաւորապէս երկրագործութեան, տարագործութեան կամ գորգաշինութեան պէս աշխատանքներու միջոցին մարդիկ բնագրաբար կարծեա կը մղուին երգելու եւ իրենց աշխատանքին քայլերը յօրինելու:

Ասով անոնք թեթեւցած կը զգան իրենց աշխատանքը, եւ անոր տաղտուկը եւ միօրինակութիւնը կը մոռնան: Հետեւաբար յաճախ մշակներ եւ բանուորներ կ'երգեն իրենց ծանօթ երգեր, որոնք իրարմէ կը սորվին:

Նոյնպէս կեանքին շատ պատահարներ, ուրախ կամ տխուր, մարդերը կը մղեն երգով արտայայտելու իրենց զգացումները:

Պատրաստի երգերը չեն որ միայն կ'օգտագործուին, այլ երբեմն ալ կը յօրինուին, երգողներու կողմէ, ծանօթ եղանակի մը բառեր յարմարցնելով կամ թէ՛ եղանակը եւ թէ՛ բառերը յարմարցուելով պարագային կամ դիպուածին:

Այսպէս, կը ստեղծուի ժողովրդային անգիր գպրութիւն մը կամ բանահիւսութիւն մը, որ իր չափազանց պարզունակ ձեւով, մարդկային հոգիին արտայայտութեան ամենաբնական ձեւը կը ներկայացնէ եւ բոլորովին անանձնական բնոյթ ունի, վասնզի ժողովուրդը կ'արտայայտէ անոնց մէջ իր զգացումը եւ ոչ թէ բանաստեղծ եւ գրագէտ անհատը՝ իրը: Այս տեսակէտով ժողովրդային բանահիւսութեան ամենէն յատկանշականը երգն է, որ երբեմն վայրկեանին տպաւորութեան տակ կը յօրինուի:

Այդ երգերը յայտնի հեղինակներ չունին, այլ ստեղծագործութիւններն են ժողովուրդին: Արուեստագէտներ չեն ճախարակած զանոնք: Անոնք գիւտերն են ժողովուրդին, յաճախ նոյնիսկ անոր անուս գեղջուկ տարրին:

Այս ստեղծագործութիւնները կը բաղկանան երգերէ, յանգաւոր զրոյցներէ, Համբարձումի վիճակներէ, Անտունիներէ, սիրերգներէ, ողբերգներէ, հարսներգներէ, եւ ունին զուտ ազգային դրոշմ:

Մայրերը իրենց մանուկներուն օրօրոցին առջեւ յօրինած են օրօրներ, արհեստաւորներ եւ բանուորներ ձեռքի աշխատանքի ընթացքին ստեղծած են աշխատանքի երգեր, նման ուրախութեան եւ տրտմութեան օրերու ինքնաբերար ստեղծագործուած, յաճախ անարուեստ, սակայն սիրտէ բխած երգերուն, որոնք հետզհետէ աւելի արուեստ եւ գեղեցկութիւն ստացած են: Այսպէս, ստեղծագործուած են երգեր, որոնք ճոխացած են նոր յաւելումներով եւ նոր ներշնչումներով:

Մալաթիոյ Հայերն ալ իբրեւ կենսունակ մէկ մասը հայ ցեղին, անկարելի է որ ժողովրդային բանահիւսութիւնը ունեցած չըլլային, նոյնիսկ վաղեմի ժամանակներէ սկսեալ:

Դժբախտարար անոնցմէ շատերը գիրի առնուած չեն եւ ստիպուած եմ գոհանալ պահպանուած քանի մը նմոյշներով:

Արդէն ներկայացուցի հարսանեկան սովորութիւններու մէջ անոնցմէ նմոյշ մը (տես էջ 1122—4), որուն նման ուրիշներ ալ թերեւս կային, բայց դժբախտարար գիրի չէին առնուած եւ ծանօթացած:

Մալաթիացիք որ քէֆ ընել կը սիրէին, կերուխումով եւ օղի սպառելով մեծաքանակ, անշուշտ ընտանեկան խրախճանքներու մէջ ունէին երգեր, որոնցմէ նմոյշներ մեզի հասած են, առհասարակ ուտելու ու խմելու շուրջը:

Այսպէս Տ. Կարապետ քհնյ. Պէննէեան իր Մալաթիոյ տեղագրութեան համառօտ խմբագրութեան մէջ (տպուած Պէյրութ) ունի (էջ 135) սեղանի վրայի երգ մը, որ մէկ տարբերակը կը ներկայացնէ շատ մը հայկական գաւառներու մէջ երգուած նման բովանդակութեամբ երգերու:

Ահա անոր բառերը.

«Պատրաստեալ է այս սեղան
Եահնի, պէօրէկ եւ փագլաւան,
Հինգ հատ հաւուն եւ կափաման,
Եղը լեցուն ծովու նման,
Բարեխօսի մեծ իննանին,
Պատասխանէ կըյուկ բախին:
Արեւելք գետարփին
Եւ արեւմուտ կանաչ փարջին,
Ազնիւ ֆէպապ վրան տարջին,
Նստեալ ուտենք մատանոսին,
Բարեխօսեա եւ այլն:»

Ուրիշ տողեր ալ կան դարձեալ կերուխումի նուիրուած:

Այսպէս Ծոցիկեան կը յիշէ (Արեւմտահայ Աշխարհ, էջ 381), սա տողերը.

«Նստե՛ք սեղանի ե՛լին,
Առատ խմեցե՛ք շին»:

Կամ սա տողերը՝

«Տուն տանին՝ փեսան,
Խառնեն՝ հարիսան»:

*Դարձեալ նոյն դասակարգին կը պատկանի հետեւեալ ԲԱՐԵԿԵԴԱՆԵԱՆ
երկը (տես Ծոցիկեան, նոյն, էջ 380).*

«Բաժակներ լինի
Կարմրուկ՝ գինի,
Չեզ անուշ լինի:

Չոր մէզէն համեղ,
Գինին է գօրեղ,
Դուք անուշ արե՛ք:

Գառը խորոված
Գինին փրփրած
Խմողն է օրհնած:

Տաղեր կանչեցե՛ք,
Սագեր ածե՛ք,
Ծափ տուե՛ք, պարե՛ք:

Այս գինարբուքին,
Տխուր ու դառն
Մարդ չըրնի խարն²»:

Տ. Կարապետ քհնյ. Պէննէեան իր դործին համառօտին մէջ իր Ժողովրդական երգեր կը ներկայացնէ երկու հատ (տես նոյն, էջ 137), որ իր ընդարձակ աշխատութեան մէջ չեմ գիտեր ինչո՞ւ, դուրս ձգած է:

Այս երկուքն ալ նշանակելի է որ կը դառնան դարձեալ ուտել-խմելու շուրջը, ինչ որ ցոյց կու տայ թէ ո՛րքան մեծ կարեւորութիւն կու տային կերուխումի Մալաթիացիք:

«Ահա բերին մեզի լավաշ,
Ուտի՛ք խմի՛ք եաւաշ եաւաշ,
Ոնչ կոխ ունի՛ք, ոնչ եաւաշ,
Գինի լիլիկից, բախի լիլիկից,
Հոյի հոգէկ տուր ըմպի՛ք:

(1) Ըստ Պաղտատար Եղիկեանի (Պապ Ռիստի, Թ. 26, էջ 10) ԿԱՐՄՐԻԿ:

(2) Այս երեք տողերը Պաղտատար Եղիկեան՝ Ծոցիկեանէն աւելի ունի (տես Պապ Ռիստի, Թիւ 26, էջ 10):

Ահա բերին մեզի պանիր,
Աչիցը փունն ալ չի տանիր,
Ոնչ զոնֆաչ ունիք ոչ անիր,
Գինի լիլիլից եւն.:

Ահա բերին մեզի սինի,
Վրան ֆէպապ րախի գինի,
Մէկ եար մ'ունիմ մէկ մ'ալ գինի,
Գինի լիլիլից եւն.:

Ահա բերին մեզի կազեր,
Եղն ելեր վրէն կը վազեր,
Մեզի պէտք է չիֆթէ սազեր,
Գինի լիլիլից եւն.:

Ահա բերին մեզի խոնչա,
Վարդ մ'է բսեր կոննա կոննա,
Լիցտուր խմենք մենք տոյուննա,
Գինի լիլիլից եւն.:

Ձեր տունն ըլլէր մերն ըլլէր,
Արալըզի պատը չըլլէր,
Եարսալ ֆովս ալ մարդ չըլլէր,
Գինի լա լա լար, րախի լա լա լար,
Հոյի հոգեկս բար անուշ ըմպէի:»

*
**

«Մեծ եւ ազնիւ է այս սինին,
Անթիւ ծաղիկ ի մէջ սորին,
Բամեալ քաղեն վրայ ծառին,
Տուդուն, կումրեն հետ պիւլպիւլին,
Ի սմա կաֆան ու աղաւնին,
Բախին, գինին մէջ պիլլորին,
Որ թէ կ'ուզէք չըլլալ մոլին,
Սակաւ ըմպէք յետ խորտիկին:»

Այս կարգի ուրիշ երգեր ալ ունէին անշուշտ, որոնք զժբախտաբար չեն գիրի առնուած:

Այս մասնաւոր Մալաթիոյ յատուկ երգերէն զատ, ժողովուրդը կ'երգէր, մանաւանդ 1908-էն ետք, ազգային ծանօթ երգեր, որոնք ամէն տեղ մուտ գտած էին:

ՀԱՒԱՔԱԿԱՆ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ԱՏԱՂՁՆԵՐԸ

(Առական, առածներ կամ առացուածքներ, հանելուկներ, մանրավէպեր, անէծքներ, երգումներ, օրհնութիւնք, բարեմաղրութիւններ, աղօթքներ, օրօրներ, մանկական երգեր, սիրահարական երգեր, եղերերգ, վիճական)

Մալաթիա, իբրեւ վաղեմի հայաբնակ եւ հայախօս գաւառ մը, պէտք է ունեցած ըլլայ հայ լեզուով իր դիւցազնավէպերը կամ առասպելները, զորոյցները կամ հեքիաթները, որոնք մեզի չեն հասած :

Մալաթիա ըլլալով շատ հին քաղաք մը, իր շուրջը ունէր վայրեր, որոնք իրենց «Պատմութիւնները», այսինքն աւանդութիւնները ունէին, որոնք գիրի առնող մը չեն ունեցած :

Այնպէս որ դժբախտաբար պիտի չկարենանք տալ նմոյշ մը՝ տեղական բնոյթով եւ նկարագիրով աւանդավէպի մը կամ առասպելի մը կամ զրոյցի մը կամ հեքիաթի մը, թէեւ համոզուած ենք որ անպատճառ պէտք էր գոյութիւն ունեցած ըլլային : Ինչպէս ուրիշ տեղ, նոյնպէս Մալաթիոյ մէջ, ապահովաբար երբ իրարու քով կու գային եւ կը հաւաքուէին մանաւանդ ձմեռ գիշերները, անշուշտ կը պատմուէին ՄԱՍԱԼներ, հեքիաթներ, առասպելներ, իբրեւ զուարճութիւն եւ ժամանցի միջոց :

Ինչպէս ամէն տեղ, Մալաթիոյ մէջ ալ հայ մամիկը իր թոռները կը զբաղեցնէր ապահովաբար հետաքրքիր պատմութիւններով, որոնցմէ դժբախտաբար գէթ նմոյշ մը չկրցայ ունենալ :

Ա.

Ա Ռ Ա Կ Ն Ե Ր

Առական, որոնց առարկան են կենդանիները, ինչպէս աղուէս, առիւծ, շուն, կատու, մուկ, աքաղաղ, արծիւ, կռունկ եւայլն, ինչպէս բոլոր Հայերը, նոյնպէս նաեւ Մալաթիացի Հայերը ունեցած են :

Այս կենդանիներն, առհասարակ, խորհրդանշական հանգամանք ունին : Անոնց մէջ անպատճառ աղուէսը՝ խորապէտ, շունը՝ հաւատարիմ եւայլն կը ներկայացուին :

Բուն հայկական նկարագիր ունեցող այս առականներէն մեծ մասը աւանդական «խիկար իմաստուն»ին վերագրուած են :

Ասոնցմէ անշուշտ մաս մը Մալաթիոյ Հայոց մէջ ալ պահուած էր :

Ասոնցմէ բաւական ընդարձակ նմոյշ մը գիրի առած է Տ. Կարապետ քհնյ. Պէննէեան, լեզուական նմոյշ մը տալու մտահոգութեամբ (Համառօտ հրատարակութեան մէջ, էջ 177—184) :

Չայն հոս կը բերեմ, որքան Մալաթիոյ գաւառաբարբառին, նոյնքան առակի մը իբր նմոյշ :

ԷՇ, ԵՁ ԵՒ ՄՇԱԿ

Մէկը կար, մէկը չկար, Աստուծմէ կայրի ալ մարդ չկար: Զանկին թիննըրին մէկը գեղի մի մէջ շատ տուներ ունէր, էտտիդ ամէն օրնակ շատ մի տավար տօլուդ կը պէհէր: Տարւանը մէկը կնկօքը եւ տղեֆներօքը գեղը գնաց ուր թարլաներէն մէկուն մէջ գատէն հինգ ցորեն ցանէ տէյի: Էս մարդը հէյվններին լեզուէն աղէկ կը հասկնար, հըմմա հարգէ հոէն նէֆսը թէհլիֆէի տակ չի դնէ նը՝ պաշխասուն չէրնա պատմիր. էսուր հանտէ պէտք չէր ու հոէն իմաստութիւնօքը ուսած բաները մէկուն ըսէր:

Էրկուքը մէկ ախոռի մէջ կապուած էշ մի եուք էօֆիւզ մի ունէր: Օրին մէկը թիւննարը հոէն տոց խաղերը տեսնալօք էկլէնմիշ ըլլելու հանտէ էտոնց քով նստելն իֆէն, լսեց ու էօֆիւզը էշուն կ'ըսէ եա «Արթուն, իշ խատար ուղուրլի տեսնմ ա ֆիզ եաքու ֆու ֆշած ըրէ հէթուրիւնդ ու ֆիշի սէհմէդդ աչֆիս առջեւը բերիմ: Մախսուդ մարդ մի ֆըզի մըդաթ կ'ըլլի, կը վըլանայ, մաղուած թէմիզ գարիիս պուզի պէս ջուր կու տայ, ֆու ամմենը մենծ գործդ, միր տէրը շէլկէլ է, եաքու ֆաղաֆ եա պաշխա տեղ մը էրթա էկէր ասա չըլլէր նէ ամմէն ատէն պարապ պիտի մնայիր, լէֆին իմ հետս շատ գէշ վարվինա, հէմ իմ հալս իշ շտաֆ նետելիֆ, ֆուդ էն շտակ գովելիֆ է: Կէս գիշեր ըլլի թէ չըլլի, առա ֆըզի սապունի մի կողմիշ կ'ընին էս ու հարչէ ընկուն ֆշել կու տան. էսօնֆ էնպէս կը խղնին ամա ֆու՝ շատ ատեն պիւթիւն ուծս կը ֆաշվիյա, մնակ էսա չէ, չիւթնին ուր տայիմ էտեւէս կու գայ, հա պոա մաստայօֆս կը ծեծէ: Ասարանը ֆաշիլէն ֆաշիլէն շըլիցս կաշին կեղվըված է, ինչ էնիս հարգէ ախշամ բանիլէն եատֆը՝ եաքու տուն դառնամ առջեւս մընաֆ գոր մի լալծուն գատ՝ հէշ չէ նէ մէջի ֆարը ֆէսէի նեն սոկցնէր ուր ըրեհէթ մի ուտիմ. իմ էս ուղուրսուգութեանս պակասը թմմալու համար ֆշերն ա թրիֆիս վրան պառկելու մէննպուր եղած եմ: Հըմ մաֆու հալպդ ցանկանալու հագգ ունիմ թէ չէ:»

Էշը ճար կուլաղիյօֆ մտիկ էրաց. ու եաք էօֆիւզը խօսքը թմնցուց. «Քըզի ֆու անկուտ (անելիֆ) ըսիր իննէ՝ ըսած էնոր, տեղօֆն է. շատ թէվէֆէլի իս. կը թողուս ուր հրէնց ֆէֆին պէս ֆեզ բանեցնեն. հիշ լսելի մի չես մտմտար. լաֆին ֆու ֆաշած ամեն հագար էթէտ ֆըզի ինչ ֆայտայ կայ: Դուն հընֆըզինֆդ կը չարչըկիս ա էնպէս մարդոց ըրէհէթութեանը համար, ուր հէշ մի ատին մը կատիրդ չեն ճանչնար: Քու հետդ էտպէս չէին վարվիր, թէ ուր ուծիդ կէօրէ էօտ ալ ունենայիր: Եաքու ֆիզ մուսուլը կապելու կը բերեն՝ ինչո՞ւ հանտէ դէմ չես կայնիր ա, ինչո՞ւ հանտէ օտֆվըներդ գետին գէնիրուֆ հէրս չիս էլլար ա, ինչո՞ւ հանտէ մէրամ, պիթիւն ա չիս (օհմեցնիր ա եէկին մի պաջելօֆ): Ասված հինֆըզինֆդ սիրցունելու ամմէն բանը տըլիր է հըմմա. դուն չի գտիս: Էտ չոր հիրթըեա ֆըզի բերիննէ հիշ մի ուտիր: Էկէր ֆըզի տըւած էս խորհուրդներս բոնիս նէ՝ էնպէս մի միտաթ պիտի ըլլին ֆեզի եուր, էն ատենը կը հասկնաս ըսածներուս հագլի ըլլիլը. հէմ ընծի շնորհակալ պիտ ըլլիս»:

Էօֆիւզը իշուն թամպիածները իրաւ հասկցաւ, հէմ շնորհակալութիւն յայտնեց, «Սիրելի Արթուն, ըսաւ իշուն, ամման ըսածներս միւֆֆէրդ պիտի էնիմ. հէմ տեսնաս ֆի իշպէս գլօխ հանիմ»: Էս գրուսֆներէն եատֆը հիւսֆիւթ կիցան ու թիւննարը ամէն բաները մտիկ էրաց:

Մէկալ օրը կաննուխ մուշակը էկաւ, Էօֆիւզն առաւ, տարաւ սապանան կոշմիշ էրաց ու բանեցուց: Էօֆիւզը իշուն խրատը միտֆը պահիր էր՝ էն օրը գլօխը տնկից, եաքու ըսին ուն, ուշակը բերաւ ուր մուսուրը կապէ՝ ամմեն օրուան պէս, տունն էվըրկածը՝ պույնուզները հըֆըհոեն երկնցնելու տեղ պաշլայեց սէրթութուն էնել ու պաշելէն եատ եատ ֆաշվիլ, գլօխն ալ ծըռից, կէօյէֆի մուշակին գէնէլ կուզիր: Մէկ խօսֆ՝ իշուն տուած թէրպիաները պիւթիւն բանեցաւ: Մէկալ օրը մուշակը էկաւ օր նորէն տաճէ, հըմմա տեսաւ ու ըռկուան դըրած հերթօֆ մուսուրը լենկուկ է, հէմ Էօֆիւզը գետինը մէյվըներ, օտֆերը վեր տնկեր պէտ պէտ կը հեւայա, գըտցաւ թէ հուանտ է մեղֆըցաւ վըրան, եւ տեսաւ ուր փայտա չունի էտի բանեցնելը՝ գնաց թէգօֆ թիւնըրին ըմցուց:

Թիւննարը էն սաուքս հասկցաւ ու Էօֆիւզը իշուն խրատները մէկիկ մէկիկ բոնիր է: Իշուն նունան (պատիժ) տալու համար «թէգօֆ գընա, ըսաց մուշակին, Էօֆիւզին տեղը էշն առ, ադէկ մը խօննեցուր ու խելֆը գլօխը գայ»: Մուշակը էս թանպահը կատարեց: Էշը մէնպուր էտպէս բանելու հէշ ալըշմըշ եղած չէր: Էսկից գատ՝ էն դտար փէտ կէրաւ ուր՝ տունն էկաւ նէ օտֆի վրայ կայնելիֆ հալը չի մնաց:

Լէֆին Էօֆիւզին ֆէֆին վրայ ֆէֆ չի կար, հոէն մուսուրին մէջ ինչուր կար՝ կերիր գրբիր պիւթիւն օրն եան նստիր էր, հընֆըռէն ֆէֆլէնմիշ կըլլէր ու իշուն խրատները բոնից. շատ մի օրհնէֆ կատար էնուֆ. հէմ եաք էնուր գալը տեսաւ վագեց հոէն շնորհակալութիւնը յայտնելու: Էշն իշէ էնպէս նեղացիր՝ հոգին բերանն էկիր էր ուր բան մի, խօսֆ մի պիլէնէմ չըսաց: «Իմ իշութեանս էրուր ես՝ ձօնը իմ գլօխս էկաւ. կըսէր հընֆըռէն. ամմեն ուգածս տեղն էր, ֆէֆիս վրայ ֆէֆ չիկար, սուչն իմն է՝ ու էս պէլայիս մէջ ընկայ հէմ էկիր ասկից խալըսելուն մէկ կօլայ նամբան չի մտմտամ նէ, բանըս բըսիր է»: Էս ըսելօֆ էտ դտար ուժէ, մատուրէ ընկած էր ուր, հոէն մուսուրին տակը մառելի պէս գետինը մէյնըվեցաւ:

Թիւննարը եաք լսեց իշունն էս հալը, տեսնամ հալա Էօֆիւզին ու էնուր փաթը ինչ փըրլտադ պիտի դառնայ ըսելօֆ՝ ըռընկվընոցը ուտելուն պէս հասաւ՝ լսեց ուր էշը Էօֆիւզին կ'ըսէր. «Հընֆապապ, ըսէ տեսնամ թէ ի՞նչ պիտի էնիս եաք վաղը մուշակը ուտելիֆդ բերէ: — Իշ պիտ էնիմ, ըսաց Էօֆիւզը, ֆան ինծի տուած թէրթիւպդ պըտի բանեցընէմ: Առաջֆ պիտի հասուննամ, էրէկվան պէս պուրնուզներս պիտի ցըցընիմ, սուտ հուանտ պիտի ըլլիմ ու հոգի ֆաշելու պէս պիտի էնիմ: — Զի ըլլի եու էտպէս բան մի էնիս ըսած էշը էտ պէսօֆ գլօխտ վրայ կու տաս. չիւնֆի էս ըռընկուն տուն դառնալն ի ֆէն՝ մեր տիրոջը ֆըզի հանտէ ըսած մէկ խօսֆը լսեցի եէւֆ սիրտս դող էլաւ: — Էհ, ի՞նչ լսեցիր, ըսած Էօֆիւզը, իրիճա կ'ընիմ, բան մի պահիր

ըսէ ինծի, սիրելիս: — Տէրս, ըսած էշը մուշակին ըսաց թէ, «*ֆանի ուր էօ֊
փուզը օտփի վրայ չիյնայ կայնիր հէմ ուտելիք չիննայ ուտիրա, կ'ուզիմ ուր
վաղը համան մորթիմ Աստուծու սիրուն հանրէ միսը աղֆատներուն տաղ֊
աղբրնիմ, կաշենա մըզի պէտք կ'ըլլի, տապաղին կու տաս հըմմը չմեռնաս
կասապը կանչելա*»: Իշտէ էս իր քըզի ըսելիքս, հետդ ունեցած բարեկամու֊
թեաննուս կապէ մէնպուր էրաց իս էս բանը քըզի ըսելու նոր խրատ մալ ֆե֊
զի տալ: Նախ եւ առաջ եաբ հերցդ բերին օտփի ել ու էնի չէպիկ մի լրթէ:
Միւր տէրը էսի տեսածին պէս՝ պիտի հասկնայ ուր աղիկցիր իս. ու խօսքը
Խատ պիտի առնա. չէ եու պախշա թէվիւր էնիսնէ բանըդ կը բռնի, խալըսում
չունիս»:

Էս խրատները իշուն ուզածին պէս էօփուզին թէէսիր էրաց: Էօփուզը
ֆօն առաւ տուաւ ու վախուն (վախէն) պաշլայեց պաշել: Տէրը եաբու էս
զըրուսֆները ճան կուլաղիֆօֆ մտիկ էրաց, էնպէս բանօր ֆահֆահօֆ մի
խնդաց ուր, տունն էվրելիք կնիկը էնդի ծէրը գարմացաւ: «Հասկցուր ինծի,
ըսաւ էնուր թէ ինչու հանտէ էդպէս մէկին բանօր կը խնդաս ուր իսա ֆու
հետդ խնդամ: Կնիկ ըսաց թիւննարը, իմ խնդալս լսիդ մնակ հերիք է քըզի:
Ձէ, ըսաց կնիկը, կուզիմու սէպէպդ հասկնամ: Զիմնա էդ ուզածդ էնիլ, ը֊
սաց էրիկը, մինակ գտցիր ու մեր իշուն ու էօփուզին վրայ ըսած խօսքին վը֊
րայ կը խնդամ, մնացածը էնպէս սըր մէ եու, քըզի չիմնայ ըսիր: Վո՞վ չի
թողուր, ինծի ըմցնելու, ըսաց կնիկը: Էկէր ըսիմ նէ գըտցիր որ կը մառնիմ,
ըսած էրիկը, իմ վրաս կը խնդաս, ճնչաց կնիկը ըսածդ աղօթտ չելար, էկէր
հմմա ինչո՞ւ հանտէ խէդալդ չըսիլ, հէմ իշուն ու էօփուզին մապէյնը անցած
լաֆերը ըզմէ պահեսնէ, Աստուծու վրայ կերդըննամ ուր ալ էսկի եատֆը
մէկտեղ չպիտի կենանֆ:

Էս խօսքերը թմցունելով՝ տուն գնաց ֆէօշէ մի նստել եւ էնտեղը հար֊
զէ լօս լալօֆ անցուց: Էրիկը մէկալ օրը տեսաւուր, տահա լալուն ձայնը
չիկյրիր ա, «կնիկ էն խելիդ խելիք չէ, ըսաց էնուր, ինչու ցաւ կէնիսա, ֆա֊
նիֆու օչինչ բան է: Էնտղաֆ հոգու ցաւ կէնիմ էսուր, հանտէ, ըսած կինը,
որ հարզէ չըսիս նէ պիտի լամ: Լաֆին *զարաֆութ* չէ ըսածս, ըսաց էրիկը.
Էկէր ֆու էս ըղաչանֆդ լսիմու սըրը պատմիմնէ իս պիտի մառնիմ: Աստու֊
ծու էմրը ինչ է նը թող ըլլի. ըսաց կնիկը, իս տայիմ պիտի լամ, պիտի
դադրիմու ըսիս տէյի: Տիսնամայաֆու քըզի խօսք հասկցնելը շատ կիւն է:
Հէմ միս մֆինը չիկայ՝ ու ֆանիֆու էտպէս ինատուդիւնօֆդ հընֆըզինֆդ պի֊
տի մառցնիս, տղէֆդ կանչիմ ու մառնելէդ առաջ ֆեզ տեսնամ: Համան տը֊
ղաֆը բերել տուաւ, էնզն ալ մարդ կառվից ու կնկանը պապը. մէր ու խսըմ
(ազգական)ները կանչին: Եաբ էղածն ա էկան ժողուվիտան ու գործին էղի֊
լուքիւնը էնոնց հասկցուց, էսոնֆ վարպետութիւննին բանեցուցին թէ հազգ
չունի էտպէս ինատին ձին էծնալու: Ըմմա կնիկը պիւթիւնն ալ փիւր֊սիաս
էրաց (վհատեցաւ) ու ըսացֆի աղէկ է մառնիլ ֆան թէ էս գործուն մէջ էր֊
կանը որ էջըցնել: Կէրէկ մէրը կէրէկ պապը ու կէրէկ գաւկները գատէն գա֊
տէն գուրցեցին, հէր ինչ էրիննէ կանմիշ չեղաւ: Թիւննարն ալ շաշմշ էղէր

ինչ ընելիքը չէր գիտեր: Հոեն տանը դրան առջեւ մինակ նստած կը մտմը-տարֆի սրբը կնկանը ըսելով հինգ մառնէր չէնէ չըսելով կնիկը մառնէր:

Էս թիւննարը թողնին մէջ հարծող լեցուն հաւ ու խօրօզ մ'ունէր. էնցէ ադէկ շուն մը ունէր որ տանը մղէթ կ'ըլլիր: Իշպէս ըսաք եաք նստեր ինչ անելիքը կը մտմտար, տեսաւ ուր շունը խօրօզին վրայ կը վագէր ուր հաւու մը վրան էլիրը կը կռիւր ու լսեց ուր շունը սա խօսքերը կ'ըսէր խօրօզին. «խօրօզ, Ասված քու էդ գէվէք քշելդ շատ չափտի էրկունցունէ, դու չի՞ս ամըչնար ու էտ բանը էսօրա կէնիս ա»: Խօրօզը մէնիւզներու վրայ թիֆ մը կայնեցաւ ու շան դառնալով, «ինչու մար էսօր ու չէք պաշխար էս բանը ընծի կասա՛ւ եղած ըլլի: Քանի եու չգիտես, ըսաց շունը, գիտցիր ուր մեր տէրը էսօր սուգի մէջ է. կնիկը կ'ըսէ եահու պէհուած բան մը ըսէ էնուր. էնա էյեր էս ուզածը ըսէնէ հնգրինքը պիտի մառցնէ: Գործերը էսպէս են. հէմ վախնամ թէ կնկանը ինատութիւնը ախորբելու տէյու խելի չունի. չիւնֆի էնիկը շատ սիրէ եա: Կապիլէ քի պիտի մառնի, պիւթիւննիս ամէկգմէկ ջարդ ու փուրդ կէնիֆ էստեղ, մընակ դուն մեր թասայինա չիս հայիր չիրքի պէս հաւերուդ հետ քէֆ կէնիսայ:»

Խօրօզը սէպէս ճէվապ տուաւ շանը թագիրին. «ինչ անկուտ է եղեր մեր տէրը. սատէ մէկ կնիկ մի ունի ու էնուր հետ ալ հուն չիննա էլլար, իս իսէ էստին յիտծուն հատ ունիմ ու էմրէս դուրս չենելլար ա: Թող խելքը գլօխը թօփէ ու թէգօք էտֆի խալսելուն քարը գտնա: — Էհ իշ կ'ուզիս ուր էնպէս էնէ, ըսած շունը: — Թող կնկանը եղած տեղն էրթայ, ներս մտնայ ըսաց խօրօզը ու դռը կղպելէն ետքը՝ թող թէմիգ գօփայ մը առնայ ու էնիկի ադէկ մի թրջէ էն ատենը խելքը գլօխը կու գայ, փօլատ պէս կ'ըլլի»:

Թիւննարը խօրօզին էս խօսքերը լսեց թէ չի լսեց օտֆ էլաւ. մեծկակ ու չի կոյրելիֆ փէտ մը առաւ հոէն կնկանը քով ուր տահա կուլաեա, էնուր հետ ներս մտաւ, դռը կղպեց ու էնպէս ադէկ փէտ մինգրքիցուր կնիկը ճնչել պաշլայեց, «Ձառք կու տայ, էրիկս ձառք կու տայ, իս թող տուր, ալ բան մը չեմ հարցներ քեզի»: Էս խօսքին վրայ էրիկը տեսաւ ու հոէն կնիկը բիշմանութիւն կը բերէ ինատութեանը վրայ քէթէկը թէրկից, դռը բացաւ եղած խամներ ներս մտան, ուրախացան կնիկը ինատութիւնը ձգիր է, ու շնորհակալ եղան էրկանըմնէ եու էսպէսօք էնուր խելքը գլօխը բերիր է:

Բ.

ԱՌԱԾՆԵՐ ԿԱՄ ԱՍԱՑՈՒԱԾՔՆԵՐ

Ինչպէս բոլոր հայաբնակ վայրերու, նոյնպէս նաեւ Մալաթիոյ մէջ Հայերը իրենց լեզուին մէջ ունեցած են բազմաթիւ առածներ եւ ասացուածներ, որոնք շատ անգամ դարերու իմաստութեան մը արտայայտութիւնն են:

Այս առածները կամ ասացուածները յաճախ նման են իրարու, եթէ բաղդատուն ուրիշ դաւառներու առածներուն եւ ասացուածներուն հետ, բայց իրենց լեզուով տեղական հանդամանք մը ունին, հետեւաբար անոնց

շատ ճոխ եւ խնամեալ մէկ հաւաքածոն կը ներկայացնեմ, առնելով Տ. Կա-
րապետ քհնյ. Պէննէեանի ընդարձակ ձեռագիրէն. —

Ա.

Ագի ագէց փաթտիր էն = Դաւակից էն :

Ագեցը տակ փուշ դնել — Զայրացնել, բարկացնել :

Ագեցը հետ խաղայս = Ինքնիրեն կը վնասէ իր ընթացքով :

Ագէցը ծէրը նախշուն է = Խորամանկ, կեղծաւոր եւ փորձառու է :

Ագին ներմակ է = Խորամանկ, կեղծաւոր եւ փորձառու է :

Ագէցը տկէն քստող է = Խորամանկ, կեղծաւոր եւ փորձառու է :

Ագին ծալել կամ կտրել = Գործէ եւ պաշտօնէ ձեռք քաշել տալ. օրինակ.

«Գողութիւնը բռնելուն պէս համան ագին ծալիր էն» :

Ագօք աստղիկ մի գլօղը ցաթեր է = Բախտը ժպտեր է իրեն :

Ագօքը, հօգօքը իբրեմիք էղաւ = Իսպառ անհետացաւ, կորսուեցաւ :

Ագին տնկից — 1. Կորսուեցաւ, սատկեցաւ. 2. Ընդդիմացաւ :

Ագատիկ չուգողը գատիկի հասնիր :

Ալը ուրիշը հէչ հինգ մէջ = Ամէն բանի միջամուխ ըլլալ կ'ուզէ :

Ալանք աշխարհ էլլալիք բան չէ = Իր ներկայութենէն որեւէ շահ եւ օգուտ

չքաղուիր :

Ալըզը (կազմածք) ջրէն կը հանէյա = Գործը կարգին է, ինքզինք կրնայ
հոգալ :

Ալիրը մաղիր, ալիր մաղը ցիցն է կախիր = Ամէն բան կարգադրած, լրա-
ցուցած է :

Ալիրին նուվալը քանի քանի քոթվիսնէ՝ քօզը կ'էլլայ = Հիմնական հարըս-
տութիւնը մէկէն չ'սպառիր :

Ալիրը քանկել (ձեռք քաշել) = Երբ մէկին խարդախութեան եւ ուրիշ թերու-
թեանը իրազեկ կ'ըլլայ ոք կամ կը խաբուի, կ'ըսէ. «Ալ ալի-
րըս ճանկեցի էտկից» :

Ախտին էրես պաղ կ'ըլլի :

Ախատը գողութեան էրթանէ՝ լուսինը առջի ընդնկվընէ կ'ցաթէ :

Աղէկ է ըսածիտ աղը ծոցէն կ'էլլայ :

Աղէկ խնծորին քար նետող շատ կ'ըլլի :

Աղերնին հոտեր է = Մէջերնին անհամաձայնութիւն կայ :

Աղը չոր, արտը կանաչ = Անհոգ է, զինք մտատանջող որեւէ բան չունի :

Աղ ցանիմ ուր չի հոտիս = Հեզնութիւն մը :

Աղէկ մարդը խօսքին վրայ կու գայ :

Աղ եղաւ հալեցաւ = Հարստութիւնը անզգալապէս կորսնցուց :

Ահը գուգայ մահը կ'մոռցնէ :

Ահնամ ապուրը շերեփօք կ'ուտին :

Ահը սրտէն ամօթն էրեսէն չտանէ = Դատաւորը (ղուկ.) :

Ամառն էկօեալ խիյար տամ = *Կ'ըսուի մէկուն, որ ուրիշին գործին կը վնասէ ժամավաճառութեամբ:*

Ամմեն մարդ ա ձիթ կ'ծամմէ, հըմմա քողուն ախնինը համը կը բերէ:

Ամմենը սուտ'հինք իրաւ. (հեգնութիւն):

Ամուն մառաւ = *Ալ ամէն միջոց անօգուտ են գործի յաջողութեանը:*

Ամմեն օր պէկիր չի սատկեր ու քառասուն փլփթէն փարայի մը ուտես = *Բախտը քիչ անգամ կը ժպտի մարդու:*

Անծակ դդումը կ'մտնա = *Անհնարին միջոցներով հետամուտ կ'ըլլայ որեւէ բանի:*

Անկանը լեկուկ կորեկ չ'աժիր = *Բոլորովին անշահ մէկն է:*

Անկնին էտելը չ տեսնել — *Սպառնալիք մը, որ դատախազը կ'ընէ հանդէպ հակառակորդին. օր. «Անկնին էտելը կ'տեսնա, ատ բանը չիննա (չկրնար) տեսնար:*

Անկանդ օդ քո'ղ ըլլին էսոնք = *Աս բոլոր խօսքերը իբր խրատ միտքդ պահէ:*

Անկո'ւտ, հէջ մառելը ձան կու տա՞յ:

Անունը քսածդ վերստին կ'էջնա = *Լաւ է անունը բարի, քան զմեծութիւն աչխարհի¹:*

Անուշ ապրէն վա՞վ կը փախչի:

Անուշ լեզուն օձը ծակէն կ'հանէ:

Անտեսը տես է էկիր = *Թրք. «Օլմամ շըն օղլու օլմուշ»:*

Անցուկ մոռցուկ կ'ըլլի:

Անօթի մկտիքը՝ կ'կրծեն չոր քրթիկը:

Անօթի փորուց ձօն ուտել = *Կ'ըսուի անդէպ եւ տարածամ եղած որեւէ խօսքի եւ խնդրոյ համար:*

Անօթուն աշքը ճանկ մի հողն է կշտացուցեր:

Անօթուն աշքը կուշտը կերաւ:

Աշէ', աշէ', ընկողինը գլօղըտ քաշէ:

Աշխարքը փլչինէ՝ մէջը մարդակ մի՛ չունի:

Աշկը լուսուն վատը չ'ուզեր:

Աշկին լօսը, սրտին սոնն է = *Ձերմ սէր ունի վրան:*

Աշկ հայից մնալ = *Անձկանօք ե ակնապիշ դիտել:*

Աշկին տեսածը տերուն խէյր չ'եներ = *Չար աչք ունին:*

Աշք չէ', պատի ծակ է (հեգնութիւն) = *Չար աչք ունին:*

Աշկը հողին կ'հայիս — *Մահը մօտալուտ է:*

Աշկը խփէ՝ բերանը բանայս = *Հակառակ իր ապրանքին արժեքաւորութեան, պէտքին ստիպողականութեանը համար պակաս գինով կը ծախէ:*

Աշկը աչիցը վրայ չի դնել = *Բոլոր գիշերը չքնանալ:*

(1) Մարդոց անուններուն մէջ թորէս (= թորոս) անունը անարգական անուն մ'է Մեւթահինէի մէջ: Այդ անունը կրող մէկին երբ անպատեհ մէկ ընթացքը տեսնուի, կ'ըսեն. «Չըլլիր, անունը թորէս է»:

Աշկ վարտիկ չ'առնալ = Բանի չսեպել, կարեւորութիւն չտալ:

Աշկը կ'տեսնա՝ բերանը չ'տեսնար = Կ'ունենայ, բայց չկրնար ուտել, վայելել, անբաւականութեան պատճառաւ:

Աչից սիւրմէ(ծարեր)կ'գողնայ = Մ'անաւանդ գողութեան մէջ շատ ճարպիկ է:

Աշին օրքը կոյրը կոյրել — Զգաստացած է բարկութենէն: Իջած է ցասումի:

Ասված խելի տարտղնած ատենը յօ՞ւտեղ էիր = Յանդիմանութիւն՝ ապուշ, անխելք եւայլն ըսելու տեղ:

Առանց դադտեղի ապուր չ'ուտիր:

Առաջքը կուտ ցանել = Շողոմել, պատրել, գաղտնիքը առնելու համար:

Առվուն պօրփալ = Կրօնափոխութեան դիմել:

Աստեղ կերած շուն դառնալ = (Անարգական) Հիւանդութեան ազդեցութենէն խիստ նիհարնալ:

Ասղը բնկեր կամ կոյրեր է = Տարաբաղդ է: (Աստղահմայուլութեան վճիռ):

Աստղիկ ցաթիր է = Կ'ըսուի երբ վառարանին մէջ կրակի տեղ կայծեր միայն կը գտնուին:

Ասված տայնէ՝ յո՞ւմ աղջինն իս, յո՞ւմ տղաս իս չփրսիր:

Ասված մատը մարդու աշքը չի խօթեր = Անակնկալ կը պատժէ:

Ասված խելի տալու տեղ պօյ (հասակ) տւեր է:

Ասված լառանը կէօրէ՛ ձոնը կու տայ:

Աստծու չի մառուցածը իսանը չիննա մառցնիր:

Աստծու օրը քէնց կորեկը շատ է = Ըստ այնմ, «խենդը դիտէ թէ քառասուն օրն ու քառասուն զրշ.ը չեն հատնիր»:

Աստեղի մի ծակէն տէվէյի (ուղտ) չափ պաղ կ'անցնի — Յուրտին դէմ տան է՛ն մանր ծակերն անգամ դոցելու է:

Աստեղ ձգելի տեղ չիկայ = Բազմութիւնը խուռն եւ հոծ է:

Աստեղ նետես, գետինը չ'ըյնիր = Բազմութիւնը խուռն եւ հոծ է:

Աստեղը առաջի դուն քի միսքէ, ետքը մախաթը էլին:

Արկայ ըստըկցնելով փոք չի կշտանար:

Բ.

Բախտ չ'ըլլինէ՛ հաւը ծառը կհածէ:

Բաղնիք էրթալ չէ, նաթուր ծեծել է:

Բամբասանք չէ՝ բանն ասանկ է:

Բաղնեց դօռը կաւ ծախէ = Կ'ըսուի մէկուն, որ նկուն ու կնատ է:

Բանը բանելօք՝ անբան քայլելօք:

Բանը քգմէն քոզ վախէ, դունէ բանէն մի՛ վախեր:

Բանը մարտիկ է = Զախողուած, զերծ չէ վախէ, վնասէ:

Բանը բանէն անցեր է:

Բանն էն է եուր տէրտէրը խաղայ:

Բանան ծո՞ւռ է, բուխն օդորդ քոզ էլլա:

Բանը մէկ՝ հոգը հազար :

Բարկ կրակ մի ֆէնց բարեկենդան մի աղէկ է = *Ձմրան համար ուտեստեղէն—
նէն աւելի վառելիք պէտք է . թրք .* Էվվէլ եագաֆագ՝ սօնրա եէեէնէֆ :

Բաց բերանը անօթի չէ մնացեր = *Տե'ս . «ուզան բերանը» :*

Բաց ամանը շունը կ'իկէ :

Բըդբըդ ապուրն ալ բան մ'ըլլեր բերանս էրելուն կէօրէ :

Բըդուն տղան ա մարդ մ'ըլլեր իս պագնելուն կէօրէ :

Բերբեր ապուրը փոք չի կշտացնիր :

Բերան կայ լեզու չկայ = *Պապանցումն Ջաքարիայի :*

Բերան չէ, խորան է = *Ազնիւ եւ բարերար է :*

Բերանը բանալուն աշկը թող բանար = *Լըջութիւն :*

Բերնէն էլաժը անկանը չի լսեր = *Անասելի հայհոյութիւններ եւ լուտանք—
ներ կ'ընէ :*

Բերնին մէջ հազար լեզու կայ :

Բերնօքը ուզողը վօնօքը կերիր է :

Բերնօքը նննդուկ կը խլէ = *Քաջ և ճարպիկ , ինչպէս է բազէն որսալու ատեն :*

Բունկալը չի պաղեցներ = *Ստիպողական պարագաներու տակ իսկ տեղէն—
չարժիլ չ'ուզեր = Տե'ս «թաց կարպետ է» :*

Գ .

Գալը բարի, չիգալը ֆէնց գալը բարի :

Գարին կորեկը գլոդը բուսցուցին = *Կշտամբել, չեխել :*

Գեալը մնացածը՝ տէրը գացածը կու լայ :

Գեալին գլխուն աւետարան կ'կարդասուի՞ :

Գեալը գըտէ գեալ բօնը :

Գեալին «կօրին կարծի՞ս» ըսիրէն = *Նստեր լացեր է :*

Գեալին կոյին ապսպրել = *Վերելին պէս :*

Գեղին խօրոզը շատ ըլլինէ՝ վանֆացը ուշ կ'ըլլի :

Գետինն անկան ունի :

Գինթը (ֆիթ) բռնիս նէ՝ հօգին կ'էլլա = *Նեղսրտութիւն, Ֆիզիքապէս տկար :*

Գինթ (ֆիթ) գրբելն իֆէն աշկ կ'հանէ :

Գողը գողուն գօղացաւ, Ասված տեսաւ գարմացաւ :

Գողն ըծօֆ էլլանէ՝ տանը տէրը գօղ կ'բռնէ :

Գիտելին Ասված = *Թէեւ Աստուած է միայն ամենագէտ եւ ծածկագէտ ,
բայց ես այնպէս կը դուշակեմ թէ ըսածս ստոյգ ըլլալու է :*

Գիրը պիտի գտնա = *Ճակատագիրը այդպէս է եղեր :*

Գեղուկ մեղուկ հերկէս սիրուն անուշուկ :

Գլօդը դօրս հինգը ներս = *Համեստ եւ տնաջէն կին :*

Գլխուն բարց մի դնել = *Խնդրոյն պատշաճ կարգադրութիւն մ'ընել :*

Գլօդը ֆերելիֆ ատեն չունի = *Ժամանակը շատ սուղ է իրեն համար , զբա—
ղումը շատ է :*

Գլխուն օղիլը օտքը էջըցնել = Տե՛ս. գարին կորեկը:

Գլօղը ջօռ մի լալ = Թրջե՛լ, համոզե՛լ:

Դ.

Դայեկը ջաղա (ծնօտ)ին վրայ է սէրպիր = Շատախօս եւ զրարաններու հաս-
ցէին ուղղուած անարգանք:

Դանակը էկիր օսկրին դադրեր է:

Դախդեղ էղիր է եռ բերան կզվեցնէ:

Դառը դորը Ասված քուր է = Բարեմաղթութիւն մը:

Դատաստան կայ գալոց, պատասխան կայ տալոց = Աստուծոյ երկիւղը եւ
դժոխքի տանջանքը միշտ նկատելու է:

Դգալօք կ'ծռովէ, շերեփօք կ'տարտղնէ = Տաժանքով շահածը չարաչար կը
մօխէ:

Դգալին բերնօքը կը կերցնէ, կօթօքը աշկ կ'հանէ = Պատճառած վնասը ծանր
քան ըրած բարիքը:

Դօռդան ծուռ է, կովը կաթ չիտար:

Ե.

Եատքը անկնել = Ապագան նկատի առնել:

Եառը բաց մնալ = Հոգածութեան անբաւականութեան պատճառաւ չպար-
տըկուիլ բոլորովին:

Եիառըտ բացիս տեսեիր = Կ'ըսուի մէկուն որ տեսած մէկ գէշ երազը ու-
րիշներուն կը պատմէ:

Եաց հեղ եաց առսունը եաց = Մալաթիոյ գաւառաբարբառը ծաղրողներուն
ձեռքի միջոցը:

Եիառը վարտիք չիկայ, գլօղը ըրէհէն է խօթեր:

Եիառը օձ է փախեր, լէյլէկ բնտռէա:

Եիառը պաղ ջօռը գէնել = Ի հեճուկս հակառակորդին ցած միջոցներու դիմել:

Եիառը գլօղը մէկ = Գէր ու մսուտ մարդ:

Եառը աշել = Որեւէ բանէ ապագայ դոյզն բարիքի համար «յուսալ եւ սպա-
սել», օր. «Հաւուն եիառը կաշէ եուր, էրկու օրը հաւկիթ մի ածէ...»:

Եա՛ ծառն է, եա տրծակն է = Կ'ըսուի, երբ լուրի մը կամ մարդու մը գա-
լուստը մօտալուտ է:

Եիառը դօռս ընկիր է = Կ'ըսուի մէկուն որ տաժանելի աշխատութեան տակ
կը չարչարուի ու չի կրնար տոկալ:

Եիառը գլօղը խզտել = Ի զուր ճշել, բուն կերպով:

Եիառօքը եառ կործել = Ուժեղ եւ կարճեղ:

Եղի պէս էրես էլլալ = Չտանելով իրեն ուղղուած խօսքերուն, դայրանալ
անմիջապէս:

Եղբ վօռուն վագէյա = (Հեղնութիւն) Նիւթապէս անկարող է :

Եօթը կարպետէն քմմուած = Անարգ, անպատիւ, գձուձ :

Եօթը տան մակարդ = Խռովայոյզ, բամբասող եւ քսու :

Եօթը պօրտը փնտռել = Կարի բծախնդրութիւն :

Եօթը իշու խելք կայ = (Ծաղր), Շատ խելացի է :

Եօթը տուն դօղա մի = Խիստ գէր եւ մսուտ (մարդ) :

Եօթն օրբօք մաղարան մնալ = Անտանելի թշուառութիւն :

Զ .

Զօրին թելը չի պիւքմիւշվէր = Իրաւունքը զօրաւորինն է :

Զօրօք բան չ'ըլլիր = Նոյն :

Է .

Էղածը սուտ՝ հինք իրաւ = Կը ձգտի միայն իր մեթոտն ու փաստը արդարացնել :

Էլլա հերս կէօրէ գլօխ, էշնա հերս չ'գտնա գլօխ :

Էղածն ա հօգկային = Բոլորն ալ կը միտին գերակշռուիլ :

Էն աղէկը առջի ընրնկվընէ գացածն է = Կ'ըսուի թշնամիները դրուատողներուն ի պատասխան :

Էնի էսի ծամմել = Ուրիշները բամբասել :

Էնուր խօսքը ջիփէր չէշնվէր = Անվստահելի է :

Էշը դիր բաղնիք կ'երթայ = Ապուշ, տխմար :

Էշն է հեծեր, էշ կ'փնտռէ :

Էշը տիրուն ըսած տեղը կ'կապեն :

Էշս գէծ է, փէտս թաց է = Զիջողութիւն :

Էշը իշուն քով կապես նէ՝ եա առացը կ'առնա եա փառացը :

Էս տունը փոս է, իշդտար խել կանէ՝ հոս է :

Էտի ջրին է մնացեր = Իր գործը կատարեալ չի կրնար տեսնել : Տեղական սովորութեան համաձայն բաղանեաց ջուրը մինակ երկու անգամ կը հոսեցուի ջրամբարէն կիներու համար. կանուխ դացողները շատ կը ցողուին. իսկ ուշ դացողներու ձեռքը բնաւ ջուր չ'անցնիր շատ անգամ. ուստի կ'ըսեն. «էտի ջրին է մնացեր» :

Էտել առաջի չունի = Անզաւակ այրիներուն, որոնց ձեռքը կ'ուզուի երկրորդ ամուսնութեան համար :

Էտելէն չի գայ նէ՝ ծովը կը ցամփի :

Էրէսը սել քաշիլ = Զուր բամբասել :

Էվէլ բարին աշք չի հանիր :

Էրէսը հատկի ջրով վլասված է = Շատ երես դտած մէկն է :

Էրես տասնէ՝ աստան ա կ'ուզէ :

Էրես էրեսէ կամշնայ :

Էրեսն հայեցուի կաթ ումմիշ էրէ :

Էրեսէն ընկածը քառսուն փարչա կ'ըլլի = Տրտում էրես, տխրադէմ :

Էրես, գետին մո'ւտ, անկա'ն էրկնցիր = Ամօ'թ, մեծ ամօթ :

Էրկու բարուն մէկը = Կա'մ մահ, կամ առողջութիւն :

Էրկու խօսքը պիւկիւ (թովանֆ) մ'է :

Էրկու պինտը պատ է պատուիր :

Էրկու օտքը մէկ օտից խօթել = Պահանջքին համար պարտապանը խիստ նեղը
թողուլ :

Էրկինֆն աս (երկինֆ-ն-աստղ) գետինն իսան = Հոծ եւ անհամար բազմու-
թիւն ժողովրդեան :

Էրկու աղէկութիւն մէյտեղ չ'ըլլիր :

Էրկնուցը կօլան (փոկ) վազէնէ՝ հատմի շըլլես չ'անցնիր = Երկնքի պարզեւ-
ներէն իսկ զուրկ եմ :

Էրած սրտին վրայ մաղմաղ կ'ցանէ = Փոխանակ ցաւը ամոքելու կը սաստ-
կացնէ :

Էփած ապրին ջօռ չեն խառնիր :

Էփողին մէխքը չուտողին շլիին = Մեծարանքի բանաձեւ մը :

Էրինը հաց բրդել = Յանիրաւի զրպարտել անմեղը :

Էրկու քէսէկը քարի մը դէմ է :

Ը .

Ըդունկ ունիս նէ գլօխդ քերէ :

Ընկողնիտ կէօրէ օտքդ էրկնցուր :

Ընկօզը կից չի տեսնանէ՝ քար չի նետիր :

«Ընծի» ըսողին չի մնար = Վաճառքը որ աղէկ ըլլայ, յաճախորդը շատ եւ
շուտ կու գայ :

Ընկըզին ծառին տակ չիթիւ չի բուսնիր = Ագահ եւ անձնասէր հարուստներէն
մարդ բնաւ չ'օգտուիր :

Ըռպին մէջէն է էլիր = «Շատ կը սիրէ», ըսելու տեղ :

Ըռուպ մէյնիր = Կ'ըսուի այն կնոջ որ տան ամանները ցիր ու ցան ըրած է
հոս հոն :

Ըռպին բողոզը աղէկ գտաք՝ էկէր հաց օգտեցնիք նէ :

Ըռնկվան գործը վանֆսվան մի՝ թողուր :

Ըռնկունը կի'ր, վանֆսվան տէրն Ասված :

Թ .

Թագին (թրֆ. բարակ, քերծէ) զօրօք ավը էրթայուի, ինչ պիտի բռնէ = Ա-
կամայ եղած գործէն շահ չկայ :

Թան բերան = Թոյլ, մեղկ :

Թանէն ա վար բան կ'ըլլի՞ = Ապրանքին գինը չատ ինկած է :

Թացը էլիր է = Կ'ըսուի մէկուն, որ ըրած խարդախութիւններուն համար
կը խայտառակուի :

Թաց կարպետ = Մէկը որ ուրիշներուն քով յաճախելով կը ձանձրացնէ եւ
ժամավաճառ կ'ըլլայ :

Թացօք չորօք գուրցնել = Տէ'ս, «Քէօք օրօք» :

Թէփէծ ապուրը ա'լ չի ժողուրվիր :

Թէփուկ շուշան = Տէ'ս «Ըռուկ մէյնել» :

Թեթել քարը եիսո կ'գորեն :

Թէննիրէն գլտրեր կափաղը գտիր է :

Թիփը դարը էլլալ = Արկածեալ մը որուն ամէն մէկ գործը մէյմէկ տեղ է :

Թոզ չըսեն էշ է, թոզ ըսեն գէշ է :

Թոռդան ծուռ է, կովը կաթ չի տար :

Թուր դանակ խաղալ = Մրախաղ, զինակոխ :

Մէկգմէկ պաննէցին թուր դանակ խաղցին :

Թօխմդին մանծը տայիմա մեծգլօղը կուտէ = Ընտանեաց մէջ նախատինքը
միշտ մեծ եղողը կը կրէ, ինչպէս որ գործին ծանրութիւնը եւ հոգն ալ
անորն է ընդհանրապէս :

Ժ .

Ժամ շինողին վօռուն հայի'ց :

Ժամուն մոմն ուտող կատուին աշքը քէօք կ'ըլլի :

Ժամուն իս գուգամա, դուն «օղորմի Ած» կ'ըսիս :

Ի .

Ինը խելը տասն էղալ :

Ինը չ'տված տասը ձառք չ'ասնիր :

Իշուն ագին է, ոնչ կ'էրկննայ, ոնչ կը կարննայ = Գործը սահմանափակ է,
ոչ կ'ընդարձակուի եւ ոչ կը հատնի :

Իշուն մանծը ախօն է = Խնդրոյն կարեւորը դեռ ետքն է :

Իշուն ա պաքս չունիմ = Նախատինք մը որ կրամօղներուն :

Իշուն քրէհէն տուերին, բերանն է խօթեր :

Իշուն հետ քառսունք է խառնվեր = Յամառ եւ յիմար :

Իշ քրդեսնէ, էն գուգայ դգալդ :

Իս աղա՛ դուն աղա, ալի'րը վաճ պիտ' աղայ :

Իս «ճիկէրը շունը տարալ» ըսիմնէ՛ չեն հաւատար, էնի կացինը տարալ ըսէ-
նէ՛ կը հաւտան = Հաւասարութեան, համարումի, վստահութեան
տարբերութիւն հարստութեան եւ աղքատութեան մէջ :

Իսը քիսը աշֆդ մտնա = Կ'ըսեն այն քրիստոնէին որ Յիսուս Քրիստոսը կը
դաւանի մինակ շրթունքով:

Ի վիրտը (ի սի^օրտ արդեօֆ) մտնալ = Գաղտնիքին թափանցելու համար հե-
տաքրքրութիւն:

«Իս» ըսելը սատանին կը վայելէ = (թրք. Պէնլիֆ շէյթանա եագըշըր):

Լ.

Լաւը լաւունը վրայ կը դնէ = Բարի, քաջ եւ զօրեղ է:

Լառ լառան վրայ կ'ըլլի, տուն տան վրայ չ'ըլլիր:

Լեզուն չ'ըլլինէ՝ գլօղը կառկառը կ'տանէ = Ինքնագով եւ չաղփաղփ:

Լեզու ըսածըտ օսկոր չունի, յօռ ուզիս նէ՝ հոն կ'ծոխ:

Լեզու բերան չ'առնալ = Խնդիրը բնաւ չ'առարկել:

Լեզուին տակ բան մի կայ = Գաղտնիք մ'ունի:

Լեզուն տաֆ տեղն է = Նախանձելի է վիճակը:

Լօսը թողիր մութին ցանկանայա = Իր շահն ու վնասը չի դիտեր:

Լօն տէվէ կ'ենէ = Աննշան, ջնջին բաներուն մեծ կարեւորութիւն եւ հանգա-
մանք կու տայ:

Լօյի մը համար տեղերը կրակը կ'երէ:

Լօ կ'ենէ պըլօ չենիր = Յամառ է:

Խ.

Խանչրին քարը ըյնել = Ուրիշին օգնելուն մէջ կարծել թէ անձնապէս մեծ
վնաս կ'ըլլայ:

Խաղալ չ'գտէ, տեղս նեղս է կ'ըսէ:

Խաչը տէրը կ'գօրացնէ = Մի ամենայն հողւոյ հաւատաք:

Խելն ըսաց, խելօֆն հաւտաց:

Խելը հարսնիֆ տարիր էն, քէնց մեր տունն աղէկ է ըսի:

Խելը խրատն ինչ էնէ, սելը սապօն ինչ էնէ:

Խելը քար մը կ'ձգէ, քառասուն խելօֆ չիննան հանիր:

Խըլուն ջաղացքը Ասված կը դարձնէ:

Խըլուն ասաման չի կարդասուիր = Զգաստանալուն չի վստահուիր:

Խնծորին աղէկը խոզը կ'իսլէ:

Խննոտ քինթին ցուրտն ա մահանայ = Դժկամակութեան պատրուակ:

Խորոզը՝ խորոզին դէմ կ'իսօսայ = Քաջերու մրցակցութիւն:

Խունկդ մումտ քգի, թէք մեր ժամը մի գար = Քեզմէ որեւէ բան չենք աղըն-
կալեր:

Խունկ ու մում էղայ ժամերուն, ձիթը ժամ էղայ էլերուն = Հակառակ անմե-
ղութեանս, անձս առարկայ է բամբասանաց:

Խօսքը բերանը թողուլ = Լռութեան դատապարտել, պապանծեցնել դիմա-
ցինը:

Ծ.

Ծաղիկը պատռել = Նորստաց բարիքին վրայ կարեվէր խնդալ :
 Ծակ հուլումը գետինը չի մնար = Աղջիկ մը կը հարսնանայ վերջապէս :
 Ծակը մանձ կարկտանը պզտիկ = Մուտքը ելքին խիստ անբաւական :
 Ծակը առաջ ծուռ ծակեր էն = Գործին սկզբունքը սխալ է :
 Ծանտը կեցիր ուր լիտիր գաս = Հականիչը «թեթեւ քարը» :
 Ծանտը քարը տեղէն չելլար = Վերելին պէս :
 Ծառ քոյ ըլլի, ծուռ քոյ ըլլի = Յանկերդ ամուլներու :
 Ծովը կ'երթայ, ցամաք կ'դառնայ = Պատեհութիւնը կը կորսնցնէ :
 Ծուռ քէննիրէն ապուր չ'էփիր :
 Ծուռ պատը չ'օղորդնիր :
 Ծուռին օտքը կոյրած է կամ քակատը պատին կու գայ :

Կ.

Կագկագը հոս կ'ընէ, հակիքը դօսը կ'ածէ :
 Կագկագ կենէ, հակիք չ'ածեր :
 Կաթին համը բերնէն կու գայ = Կ'ըսուի անոր որ դիտմամբ ինքզինքը ան-
 չափահաս ներկայացնել կը միտի :
 Կաթը քէփած կատու դառնալ = Ձեռնթափութենէն սրտմտիլ :
 Կալէն կ'անցնի, կալ տկէն չանցնիր :
 Կաշին կատիմի (միշտ) նօսը տեղացը կծակի = Դժբախտութիւն, թշուա-
 ութիւն աղքատին վիճակուած է :
 «Կայ»ն «չկայ»ն չի գիտէ = Վաստկել ու բերելէն զուրկ միայն պէտքերու
 առաջարկը կ'ընէ :
 Կաննուլս խօսացող խորոզին գլուխը կ'կըյրեն :
 Կատուն ալ իրին նուալը հրեն համար կ'աղէ, կամ կատուն մուկը նէֆսին հա-
 մար կը բռնէ :
 Կատուն քաջալս խմեր է = Ծաղրանք հանդէպ խմաններուն :
 Կավունօքը կ'առնա, հելապիէօքը կ'չափէ = Ամէն բան ըստ կամս եւ իր ո-
 ռոշման համաձայն կ'ընէ :
 Կատուն նեղը քոյունէ երէտդ կպօրգայ :
 Կատու չեղած մուկը կը բռնէ :
 Կատին «քափտ բանի դեղ է» ըսեր են, խորունն է քաղեր :
 Կարպետին չորս ծէրը չօն է տուեր = Բնաւ ակնածութիւն եւ պատկառանք
 չունի :
 Կացին դպած չէ = 1. Անդիտակ են, 2. Որեւէ վնասի չեն ենթարկուած տա-
 կաւին :
 Կացինը օտքին գնել = Վնասը ինքնիր ձեռքովը ընել :

Կերիւ չ'է քափիւ = Ստուար եւ մարմինը պարարողներու կից պառկողը քը-
նացողին կռնակը կը քերէ :

Կոտկան ջաղասփը պարապը չի մնար :

Կորկոտը տէրը կ'նաշնայ :

Կուտ կ'ուտէ երկինք կ'ըլլայ = Յասկոտութիւն :

Կուտը հոս կ'ուտէ, հաւկիթը դօռսը կածէ :

Կուշտն անօթուն մանտը կը բրդէ :

Կուրպան ըլլիմ Աստուծու, չեմիչինս կոթ է տուեր = Քամահրանք, սնապարծ-
հարուստներուն ուղղեալ :

Կըսարված հացը ա'լ չի մէկտեղիւ = Ընտանեկան բաժանումը նորէն միա-
ցընել անկարելի է :

Կոնակը պատին կամ լառանը տալ = Տէր եւ պաշտպան ունենալ :

Կոնակը ըծօք է = Տէր ու պաշտպան ունի :

Կոնակը քանցք է = Շատ հարուստ է :

Կրակ բերան լսվել = Բարկութիւնը բորբոքելուն պէս յարձակիլ :

Կօլանէն վար տտոտել = Պոռոտախօսութիւն :

Հ.

Հագար առջին հագար ետին = Խուռն բազմութիւն :

Հագար առվէ ջօռ կ'բերէ = Անթիւ փաստերով կ'արդարացնէ ինքզինք եւ
կ'ըրէ խնդրը :

Հագարին կէսը 500 է = Վնասին վրայ շատ խորհելու չէ :

Հագար չանկ ու չաղալա, չ'արծեր դգալ մի դարխանա :

Հագար սուտը փարա մ'է = Շատ ստախօս է :

Հաչան շունը խածան չ'ըլլիւ :

«Հա»ն «հա» է, «չէ»ն «չէ» է = Յանձնապատասխանութիւն :

Հաստ մանողը կոչ մ'է առեր, բարակ մանողը հաւ մի :

Հաստ ու բարակ մէկ գին է, վա'յ բարակ մանողին գլխուն :

Հա' որբուն մոմ խօստացերես, հա հրէն բան :

Հացը կագար ամէնը, շունը կ'ագար ամէնը = Կ'ուղղուի անհաւատարիմ ու
իրար անգոսնող ծառաներուն :

Հացերնուս մէջ աղ չիկայ = Դժբախտ ենք :

Հաց ու պանիր, կեր ու բանիր :

Հացդ նախշուն է = Յաջողակ եւ բարեբախտ ես :

Հարգէ խելօքը մտմտանէ, խելը տղան կը կարգէ :

Հարգէ հաստը բարկնայ, բարակին հոգին կ'ելլա :

Հարգէ ունկողը կից չի տեսնար, քար չի նետեր :

Հարգելոտ օրը հաւուն ջօռ տուող շատ կ'ըլլի :

Հարը կու լար ամինը՝ շունը կու լար ամինը :

Հարսնետունը չգտնէ, շերեփն առեր կ'վագէ :

Հարսն ու փեսան թող խնտան, խել դրացին քրդի ի՞նչ :

Հաւը անօթեմանէ՝ արասան միտքը կ'ըյնի :

Հաւը յօնկիցը կ'շնէ = Տխմարներուն հանդէպ հեղճութիւն :

Հաւը ծառը կը հաճէյա = Դժբախտութիւն :

Հաւը հաւկիթէն կելլա քէ հաւկիթը հաւէն :

Հաւուն կաթը կերցնել = Էն համադամ եւ համեղ ուտելիքներով մեծարել
հիւրը :

Հաւուն կաթը կը գտնուի = Պարտէզը ամէն տեսակ պտղատու ծառերով եւ
բանջարեղէնով օժտուած է :

Հաւը կ'ածէ, քիմին խմէյա = Տե՛ս ծակը մանծ :

Հաւուն «ֆիշէ» չ'ըսիր = Պզտիկ վնաս մը չի տար եւ բնաւ վնասակար խօսք
չի խօսիր :

Հաւուն հետ քառիլ = Կանուխ պառկիլ :

Հաւը հաւ իջէն ջօռ խմէ նէ վեր կը նայի :

Հաւուն առաջքը նետելիք չունի = Կարի թշուառ է :

Հաւուն չի կերածը = Էն անարդ ու գարշելի (մարդ) :

Հիմա հարս ըլլիք նէ՝ ձառք պագնիլը կ'ուսնիք :

Հերկէս հոէն մարտրոսը կու լայ = Ամէն մարդ ինքզինքը կը հոգայ :

Հինկ մատդ մէ՞կ է = Աշխատողներուն բնաւորութեան մէջ տարբերու-
թիւն կայ :

Հերֆէսին խոնկեցած տեղը խան չեն շիներ :

Հիմն արգակը շրջել = Հիմնայատակ ընել տունը. ծանր վնասներու ենթար-
կել :

Հոգու տուն = Հոգւով չափ սիրուած :

Հոգուն տանը կ'ֆակուի = Այն ողորմութիւնը որ անձնասէր եւ ազա՛հ մար-
դիկ ժխտելով կու տան :

Հաղուն ջրին համրուք կայ, լեցնիցը (բազմութիւն) համրուք չիկայ = Տե՛ս
«էրկինք աս գետինն եսան» :

Հոգէ բերան թողուլ = Ըղձանքէն փափաքէն զրկել :

Հովուն յօնկից գալը չգտէ = Խնդրոյն փոփոխութիւնը եւ թելադրութիւնը
դուրսէն է :

Հով չ ելած տերեւ չի խաղար :

Հումհում ուտել = Գաղաններու պէս յարձակիլ եւ փողոտել :

Հում հում ուտելդ գուգայ = Շատ գեղեցիկ եւ հրապուրիչ է տեսքը :

Հովնտի ձոնէ երթալիք է = Այնքան յամբաքայլ եւ դանդաղ որ եթէ ձիւնի
զրկես, գուցէ հիւանդը մեռնի ձիւնը չհասած. «Մինչեւ աղը հասնի,
մատաղը կ'հատնի» :

Հովանտն աղեկնալիք է նէ՝ հէքիմը դէմ կու գայ :

Հում ջրերօք կը խմուի = Տե՛ս «հում հում ուտելդ» :

Հումը եփող աղտօտը վլացող չունի = Ընտանեաց մէջ հարս, աղջիկ եւ կին
չունի :

Հուվանտը արապան կը հեծնայ, կամ հուվանտը օտք կ'ելլայ = Իրենց էն տկարը անգամ տրամադիր է կռուի եւ կողոպտելու :
Հնգհրեն քացը կ'չորցնէ = Եկամուտը ծախսին կ'բաւէ :

Ձ .

Ձան քսածդ շէննիք է :

Ձառացը ետեւն առաջը չգտէ = Ամէն բան առատօրէն կը մտնէ :

Ձառօքը կը բռնի, բերնօքը կ'ուտէ = Ինքզինք կ'ապրեցնէ :

Ձառքէն կորեկ չի քեփիր = Շատ կծծի է :

Ձառքը տաքէն պաղը չշինէր = Գործելու մասին բոլորովին անտարբեր է :

Ձառքը մէջն է մնացեր = (Հեղնութիւն) Գործը չհասնելիք է :

Ձան վօռուն գարի հացն ա մահանա = Թրքերէն պատրուակ = Անյաջողութիւն վերագրել անհիմն պատճառներու :

Ձանին քափնի կ'ուսցնէ = «Կոյրը կոյրին չի կրնար առաջնորդել» :

Ձառքը բերնին հասնիլ = Տե՛ս «Ձառօքը բռնել...» :

Ձեր շունը մեր կացինը բերա՞ւ = Անառիթ եւ առանց պատճառի հարցում :

Ձին տիրուն քսած տեղը կը կապեն :

Ճ .

Ճաննին եղը հանել = Ծայրայեղ կծծիութիւն :

Ճակատը պատին գալ = Ձեռնարկը արգելքի բաղխել :

Ճիկերի հետ (ազգական) ուտես խմես, առուտուր չընես :

Ճիկերի կտրտուք = Սրտածմլիկ տեսարան :

Ճրագը եղ տամլամիշ ըրեր է = Նպաստաւորութիւլ :

Ճննդուկը կամ ճուճուկը բռնեցաք = Գործերնիս ձախողուած է :

Ճրագկալը տակը լոյս չի տար = Տակաւին ի վիճակի չէ մարդ խաբելու :

Ճուվալակը վարտիկ շէպիկ չունենար :

Մ .

Մազը գլօղը աղնել = 1. Կռուին մէջ հակառակորդին դիտու մազերը փետտել .
2. Դատափետտել, կշտամբել :

Մազը եվէլ քիւր կէսերից ընել = Այրի կին մը կ'ըսէ . «Օրերս մեծցնելու համար մազս էվէլ թիւս կէսերից ըրի» :

Մախաթօք էլլալիք է = Տիպար կծծի որմէն նպաստ կամ ողորմութիւն պահանջելը շատ դժուար է :

Մահն ինսանէն հառու չէ = «Ձէք դիտեր թէ տանուտէրը ե՞րբ կու գայ» :

Մահը լալօք, հարսնիքը խնդալօք է :

Մահուն կը բռնեն ու դողուն կայիլ ըլլի :

Մահէն գրողէն տալ = Հիւանդութիւնը մահացու է :

Մանծ բանը պզտիկ չըլլիր :

Մանծ լոխմա կերուի, մանծ գրուի մի գուրցեր :

Մանտը մունտը լառները հինկէ դեղծեր = Մարդ մը որ յանձնապատասխան է,
ամբարտաւան եւ այլ է :

Մատը հնդհտալ = Կռահել, դուշակել :

Մատը հոտ տալ = Նոյն :

Մատը կը խօթէ, բան մի կը հանէ = Քսու եւ կռուասէր :

Մատի վրայ կը համբուի = Թիւր եւ քանակը չափաւոր է :

Մատ մի մեղիր ընել = Խայտառակել, առակ նշաւակի ընել :

Մառնողը մառաւ գնաց, չմառնողը մառ անցուց :

Մարդս մարդոք շէն է = Տե՛ս «Ձան ըսածդ...» :

Մարդ կայ մարդկանց մարդն է, մարդ կայ թագկանց մարդն է :

Մարդ մի փլած տեղէն կը շինուի :

Մարդու բառը աղի բառ է :

Մարդուս անունն էլլալէն աչքը էլլանէ աղէկ է :

Մարդու մեխկը երեսը չ'են չեներ (զեներ) :

Մարեա՛մ, տղայ կը բերես = Ապագային համար վճիռ չ'արձակուիր :

Մեր էշն ուտող գիւլին չ'մնար :

Միսն ըղընկէն չի գատուիր = Ծնողք զաւակներուն չար չեն կամենայ... եւ
փոխադարձաբար :

Մէկ թօփալ օջիւր եօթը բարձ է փոխուեր :

Միսն օսկրէն ձան կու տայ = Յաւի դառնութիւն եւ սրտնեղութիւն :

Մէկմէկու բերաննին բուխացիր = Համախոհ են իրարու հետ :

Մեխքը ետեր տալ կամ գնել = Ուղղակի յանդիմանել :

Մեծցաւ, մեծացաւ = Հարուստներու հովն ու ցաւը շատ կ'ըլլայ :

Մէկ կայ հագար կ'արժէ, հագար կայ մէկ չ'արժեր :

Մէկ ձառոցը ձանը չ'ելլար :

Մէկ ձառօք երկու ձմերուկ չբռնվիր :

Մէկ ձառօք երկու ցնդուկ չինել = Երկդիմութիւն :

Մէկ ձառօք ըյնելիք չէ = Դժուարահաճ եւ հաստատակամ :

Մէկը մէյ մ'է, երկուքը գարա՞ր է :

Մէկը կը քաշէ մէկը կը քշէ, մէկալ ա Ասված կը յիշէ :

Մեղաւորը ժամ չէ կայներ. կայներէնէ, մատը աշկն է խօթեր :

Մէկը մէկուն էգի մ'է օժտեր. մէկալը էնուր կողմի հաւեղ չէ տուեր :

Մէյմիխփէ՛ հագար թէփէին = Վշտին դառնութենէն կարելիէր կու լայ,
կ'արտասուէ :

Մկանը շառը, տենիզին շահ ունի :

Մուկ ըյնինէ, գլուխը կը պատուի = Տունը ի սպառ զուրկ է կահաւորումէ :

Մուկը խարարը ընկածի պէս է = *Կ'ըսուի մէկուն որուն հագած լաթը լայն
ու անվայելուչ է իրանին:*

Մուկը ծակը չըրօղուիր, ցախ էվելն վօռուն կը կապէ:

Մուկն ալ ծակը շատ մալ ունի:

Մօրուք չունիմ որ խօսփս բռնվի:

Մօրուքը համայրել կամ ձառք տալ:

Մօրը մանածը ծախեր, լէյլկին քար նետեր է = *Ծայրայեղ անառակ:*

Մօտ դրացիներ քենց հառուն խըսքմէն աղէկ է:

Յ.

Յերդը քուվդ չէր նէ՝ յերդնոցն ա քուվդ չէր:

Յիցծուն աւուր մեծվաքը մէկ հեղէն չբռնուիր:

Յո՞ւմ տունը փնռես ա = *Հետաքրքրութեան պէտք չկայ, խնդիրը շատ խառ-
նաշփոթ է:*

Յուսակի յունան օղորդ խօսք չիկայ:

Յօռդ ցաւինէ, հոգիդ հոնտեղ է:

Ն.

Ները ներդն հայեր պարապ օրանն է օրեր:

Ներսը նստիր դրսին կը ցանկանայ:

Ներսը սատանայ դօսը քահանայ:

Նոր հաւերուն քունու քունու, հին հաւերուն քիշէ՛ քիշէ՛:

Շ.

Շալկօքը քաքնել չէ նստեր տահա = *Տակաւին նեղութիւն չէ տեսեր:*

Շանը բարեկամութիւնը չ'ըլլիր:

Շանը բերանը շէկէր է ընկեր:

Շանը էտի յօտքն է = *Մարդ էակին էն վատը:*

Շանը կ'գնիւնուք տէրուն ըմէն կ'ամշնան:

Շանը հետ քուվ ալ չ'մտնուիր ⁽¹⁾ = *Չարերու ընկերակցութիւնը միշտ վնաս-
սակար է:*

Շանը կամէքը շանը վօռուն կ'էլլա:

Շանն ագին հանկոշտ չի բանիր = *Չարերու բարեկամութեանը չի վստահուիր:*

Շատ խնտացող խելը չէ խելօքեր

Շատ խնտալը լաց կ'բերէ:

Շատ մարդ ձիտ կը ծամմէ, համմա քըրքուն աղջիկը համը կը բերէ:

(1) Սոյն առածը Կարուց Գազիկ Թագաւորի Յոյն մետրոպոլիտը իր շան հետ քուրձի մէջ իջեցնելը կը յիշեցնէ:

Շէյինֆին աչքը ծներ է = Ֆաւցեր եւ նպատակը փոխեր է :
 Շէյինֆին աչքը նստիլ = Չուգակչուլթիւն . տե՛ս «էղածն ալ հօգկայ» :
 Շերեփօֆ կ'ըլլա . դգալօֆ կը ժողովէ :
 Շերեփն առեր խառնեյա :
 Շունն ագին չօրերա = Չեռքը խնդրող չկայ :
 Շունն ագին չ'ագեր = Չարերն ալ համախոհ եւ պաշտպան են իրարու :
 Շունն ինչ ուտինէ՝ էն կը քաֆնէ = Ծառ չար պտուղ չար առնէ :
 Շունն հաջելօֆ, ջաղան լալօֆ = Բնական պահանջ :
 Շունն ըլլես մանծ չ'ըլլես :
 Շունն յիշէ, քարը քովդ դիր :
 Շունն յօնկից ուտենէ՝ յօնկէ կ'հաջէ :
 Շունը շանն է ընկեր = Կռիւր չարերուն մէջ է :
 Շունը շանը միսը կ'ուտէ, օսկորը չ'կոյրեր :
 Շուն քերթէ, փարա վաստկէ :
 Շունը հոսկէ ուտէ, հոնկէ կը հանէ :

Ո .

Ուգան բերանը փէտ, կթան կով մ'աղէկէ :
 Ուգոդին մէկ երեսը սեւ, չտուոդին երկու երեսը :
 Ուտէ օրդին, վնարէ հոգին = հականիշը «Հայրը ազոխ կերաւ...»ին :
 Ուտոդն ուտողը չուգեր, տանը տէրը հիչ մէկը :
 Ուղունկ ունեսնէ, գլօդդ քերէ :
 Ուղունկ ուղունկի քսել = Գոգոեւ, դրդեւ :
 Ուղունկ չ'երկննալիք է = Գէշ է :
 Ուշ էկօ՛, անուշ էկօ՛ :

Չ .

Չափուք քաշել = Խծքծել :
 Չարը բարեաց հակառակ է :
 Չ'անցած օր չ'ըլիր = Հոս ամէն բան ժամանակաւոր է :
 Չ'հանած շանըդ փորուն լիտեր մի եղ կ'ելլայ :
 Չ'հանած քարըդ գլօխ կ'պատռէ :
 Չ'հասած գեղիտ քովը պանկի'ց :
 «Չ'կայ»ն աշխարհիք չէ էկեր
 Չի լացողին ծիծ չիկայ :
 Չիմ ուտիր, քէպս դիր :
 Չոր խօսքը փարա չ'եներ :
 Չոր ծառէն տիւտիւկ կ'հանէ = Հնարաղէտ է :
 Չուտիս, չ'իսմիս, երեսը հայիս :

Պ.

Պագն աղկեկին նակատը կ'ըլլի:

Պաշտել պատուհանը դնել = Որեւէ բան պատշաճութենէն վեր ո՞ր կը սիրուի կ'ըսեն. «պաշտեր պատուհանը դրեր են»:

Պապս տէրտէր էդեր է, ես աննաշակ մնացեր եմ:

Պատանքը էլէն ըլլինէ՝ փաթտվելը կօլայ է:

Պատ կայ, պատին էտելը մարդ կայ:

Պէ էնեսնէ՝ սիրտը կ'բրդի = Շատ վախկոտ է:

Պօրտը ձառօքը կըյրել = Գործը անձնապէս տեսնել:

Պօրտ նետել = Գործին յաջողութեան վրայ ուրախանալ ու պարել:

Պօրտը գետինը բերել = Յաղթել ամէն կերպով:

Ջ.

Ջաղացքը ջօնն է տարեր, ջախջախը կը փնտռէ:

Ջաղջին վրէ քարը կը կայնի, իտքընինը չի կայնիր:

Ջուխան չիք հագիր հըմմա (բայց) քինայրը տեսեր եմ = Թէպէտեւ հիմա ոչ, բայց ծագումով բարեկեցիկ էինք:

Ջօն չեղած ջաղաց չի դառնար:

Ջօնը կու գայ, ջաղասքը կ'դառնայ:

Ջօնը գլխէն խմելու է:

Ջօնը կըյրած ջաղացք կ'ըլմանի:

Ջօնը փչէ խմէյա = «Միջուկս քամէ զուղտս կլանէ»:

Ջօնն իվար էրթալ = Ջուր ջանք, անօգուտ վատտակ:

Ս.

Սատանան մուշակ բանիր է = Խեղկատակ:

Սանը կրակը էրեր է = Պէտքը ստիպողական եւ փութոյ պնդութեան կը կարօտի:

Սատանան փապուն կօշիկ չիննս հանիր քովը:

Սատանին անկանը խուլ ըլլի = Կարծեցեալ յանցանքին բնաւ հետամուտ եղած չեմ:

Սատանին օտքը կօյրել = Փոխանակ ստըտելու գործին վրայ մշտատեւ կենալ:

Սատկած էշ կ'ուզէնու նալը քաշէ:

Սիւ նլան վրայ նստիլ = Իսպառ աղքատանալ:

Սուտը իմ հետս է, իրարը էնուր հետ:

Սուտին օտքը կոյրած է:

Սուդէն ածան բան չիկայ:

Սոխին քաղցրը չ'ըլլիր:

Սոխ չիմ կերեր ու կգուենամ:

Սուտ տեղը հուանտ կըլլիեու վանուցը հաւերը ուտէ:

Սուտը սատանայ է:

Սուտ ըսաց իրան հաւտաց = Տես «Խեն ըսաց...»:

Վ.

- Վագած ախպերները կ'չորցնէ = *Շատ յոռետես է* :
 Վագած ձիուն գլխուն չե'ն գէներ :
 Վագան ձին ալիքը կ'էվելցնէ :
 Վայը մուրը պատեր է գլխուն = *Վիճակը արդահատելի է* :
 Վարմի քարը վերցնես նէ՝ տըկէն կ'ելլայ :
 Վա՞ մի քարը մանծէ նէ՝ գլխիդ գէնէ՝ :
 Վա՞րմի մատըտ կըյրեսու չի ցաւի :
 Վարուն աղէկ է ըսիմուք պարտկան մնամ = *Բոլորն ալ զեղծանող են* :
 Վարդ տեղտ փուշ մի էներ :
 Վարտիքը կատու է ընկեր = *Սաստիկ վախէն կ'խուճապէ* :
 Վարտիկը վրայէն քաշել = *Փռլիտուլիւն, գործունէութիւն* :
 Վավէ ցածցեր, էն բարձրցեր = *«Որ խոնարհեցուցանէ...»*
 Վա՞վ «թանս թթու է» կ'ըսէ :
 Վավ հարս ըլլինէ, առջինէկ է :
 Վարժապետին գենած տեղը վարդ կը բըսնի :
 Վեր թուփաս ալիկ, վար թուփաս մօրուք :
 Վրան արգակ չէ ցաթեր կամ էրկինք չէ գօռացեր = *Նիհար եւ վտիտ կազմ ունի* :
 Վրան ձի քշել = *Ստիպել, պնդել եւ բռնանալ* :
 Վօռուն վարտիկը չիննա քաշիրա = *էն աննշան գործը անգամ չկրնար տեսնել* :

Տ.

- Տան գողուն հետ գլօղ չ'ելլուիր :
 Տանտիրուն գործին չեն խառնվիր :
 Տանծը քէնց ծառը ծանտը է :
 Տանծ է նէ՝ հասաւ, խնծոր է նէ՝ կարմրեցաւ :
 Տասը ձառօք լկուել = *Անասնաբար ուտել* :
 Տապակը նետելիք չունի = *Տե՛ս «Հաւուն առաջքը»* :
 Տէյնկին էրկու ծէրն ա փիս է :
 Տէրը կու տայ, տէրտէրը չի տար :
 «Տէր օղորմիա»ի մնացեր է գործը = *Կ'ըսուի երբ մէկը Ֆիզիքապէս թէ տըն-տեսապէս խիտ կը տկարանայ* :
 Տէրտէրը ամմէն օր գաղայ չուտիր :
 Տէվէին ըսեր էն թէ «Շըլլիտ ինչու ծուռ է» ,յօ՞ւրս օղորդ է եու շլլիս ա օղորդ ըլլի :
 Տէվէն շափշղօք ջրել :
 Տէվէն ընկեր է, «հօփ հօփ»ը ձառքէ թող չի տար :
 Տեսածը չ'ուտէնէ, տրծակը կ'ուտէ = *Պորտաբոյծ է* :

Տիրէմ մի միսը հագար այպէ պարտկէր :

Տունը տուն շինողը կնիկն է :

Տուն չ'ըլլիյու խօսք չ'ըլլի :

Յ .

Յաւը քաշողը գտէ մենակ :

Յվֆին վրայ է = *Կուսակցութեանց յաղթական կողմը կը հակի :*

Փ .

Փարան դժոխֆին մէջ ձոն կ'իսմցնէ :

Փէշին վրայ ժամ էնէլիֆ է = *Բարեպաշտ եւ անմեղ :*

Փլած տան մի սօնն է = *Գործունեայ կին :*

Փչած օնաղը ջոն չ'ուզիր = *Չարիք հասցնելու մասին եղական է :*

Փորը վար գինել = *Մախալ, զչարել :*

Փորս մօտ է քէնց քորս :

Փորունը նետել = *Տե'ս «փորը վար գինել» :*

Փորը փորուն է անցեր = *Նիհարութիւն :*

Փորը վրան էրթալ = *Մախալին հականիշը :*

Փսփսուկը տուն կ'էվրէ = *Չարութիւնը գաղտնի կը նիւթուի :*

Ք .

Քարէն կակուղը կուտէ = *Ուտեստին խտրութիւն չի դներ :*

Քարը քարին գինել = *Քսութիւն :*

Քար նետերէնուի թելերնին խոնկեցեր է :

Քարը քարին՝ քարը գլխուն :

Քարը պարզը կոխել :

Քանի աշխարհ լարվիր է նէ՝ հերկէս էնֆինֆը հաւնիր է :

Քարէն ձան գուգայ, հոնկէ ձան չ'գար :

Քար նէթել = *Փաստ մը արդարացնելու անկարելի միջոցը : Օր . «քար ճէթի-
նէ տարիքը 50-ը չ'անցնիր» :*

Քառսուն սուրբը փառայ մը յիշել = *Վախէն ազատելու համար աղօթել
սուրբերը բարեխօս բռնելով :*

Քարը կ'ամէնէ ջօնը կ'հանէ :

Քաֆ բերան էրթալ = *Չարաչար կորսուիլ :*

Քաֆի շառի չէ = *Բնական կարիքը առանց ուրիշին տեսնելու կարող պզտիկ
տղայ :*

Քաֆին մէջէն հուլումէ գտեր = *Խենդի արարք :*

Քաֆը փոխ առաւ = *Վախէն փախաւ դնաց :*

Քեանի՛ն անկցի չէ = *Կ'ըսուի երբ կը կեղծէ ինքզինք :*

- Քէլ գլխօք քերվանի կը խառնուի :
 Քէծօք օրծօք զուրցել :
 Քէլ հաւ էնել = *Դատափետել* :
 Քէնէֆին քար նետիսնէ՝ վրատ կը պօրփայ :
 Քէնց տէրը առաջ անտոն կը մտնա :
 Քիչ յօ՞ն կ'երթաս = Շատին քով = Որ ունիցի տացի...
 Քիչ քարձի՛ր, քէզ դարձի՛ր :
 Քո՛ւ խօրնդ քանի՞ տեղաց ան կուտասա :
 Քունը քուն կը բերէ :
 Քունն ու մահը մէկ է :
 Քուրդը եղը շատ գտնանէ, պալտոներուն կ'փսէ :
 Քուրդը 40 տարի ետեքը հայֆը առեր է եօք «ինչ քէզ առի» ըսեր է :
 Քրդուն աղը քէփէցաւ = *Բանաձեւ մը, որով երբ պղտիկ տղայ մը վազելու ատեն իյնալով կու լայ, ձայնը կտրելու համար կ'ըսեն. «Հիւս, հըմ—մա քուրդը աղը կ'ուզէ» :*

0.

- Օձը օձէնէ ջոն խմած տեղը մարդու բան չ'եներ :
 Օձը ծակէն դօրս չ'ելլար = *Ձմեռը ապացուցանել* :
 Օծու պէս լեզուն դօրս ձգեցաւ = *Կարի կ'աղաչէ* :
 Օձուն աղու տալ = *Չարերը թելադրել* :
 Օձը լգելօք կը խոթէ = *Խորամանկը անզգալիօրէն կը վնասէ* :
 Օղորդ խօսքը իշուն կը զուրցեն :
 Օղջ գլօղը աւետրնի տակ չեն դներ :
 Օղորդ պատը չէ կորթեր :
 Օղորդ զուրցողին տեղ չիկայ :
 Օղորմիս, օղորմիս, փեսայ կազարիս օղորմիս :
 Օջիւր հօգկա հօգկա կ'ըլլի = *Սնափառ եւ սնապարծ է* :
 Օջիւտը քերվեր է, անօթին կ'իւժան է ընկեր :
 Օջիլ սատակ = *Ծոյլ եւ մակարոյծ* :
 Օտքը առնալ = *Դաւադրութիւն* :
 Օտքօքը քափ քերել = *Դատարկապորտները տունին վրայ չարիք կը բերեն* :
 Օտքին տակ սապօն դնել = *Տե՛ս. օտքը առնալ* :
 Օտք չ'եղած գլօղ չ'ըլլիր :
 Օտք ձառք էնել = *Ամուսնացնել, կարգել* :

Գ.

ՀԱՆԵԼՈՒԿՆԵՐ

Բոլոր գաւառներու մէջ հանաքներ եւ հանելուկներ ունեցած են Հայերը, որոնք իբր ստեղծագործութիւն հետաքրքրական են, վասնզի անոնք իբր պրօսանք ձմեռուան երկար գիշերներուն, զբաղեցուցած են Հայ միտքը, որ միշտ նորեր շինած է, Շնորհալիի օրերէն սկսեալ:

Ասոնց մէկ հաւաքածոն կազմած է հոգելոյս Կարապետ քհնյ. Պէննէ-եան, զոր նոյնութեամբ կը ներկայացնենք իր ընդարձակ տեղեկագրութենէն առնելով:

Ագին բրդէ, հոգին էրկթէ = Մախաթ:

Ագի ունի, հոգի չունի = Տապալ:

Անծակ մարգրիտ, անուր դերձան. Ասված կը շէրէ ինսանը կը քակէ = Խաղող եւ նուռ:

Անծիկ անծիկ կը ցանեմ, հօգկա լիտիր կը վերցունիմ = Ճակնդեղ:

Աշիւ աշիւ ծակտ քշիւ = Թել եւ ասեղ:

Ավեցի, ջրշնեցի կուճուկ մաման տնկցուցի = Աւել:

Բան մի ունիւմ բան չէ, սուտ կ'դպնամ իրաւ կը քնչէ = Վին = Սաղ:

Բերանն էրկթէ շուն մ'ունիւմ = Կղպուած սնտուկ:

Բերնէն կուտ վօռու՛ն կը քաֆնէ = Բամպակը կորիզէն զատող ճախարակ:

Բոլոր բոլոր մէջը ծակ. էշ չիսնէ՝ ըսէ՛, գտակ = Գտակ:

Գետնէն սուրուլիկ ցից մ'հանեցի = Ստեպղին:

Դեղին կովը սեւ կովուն եիառը կ'լգէ = Բոց ու սան:

Էգին մագօֆ մօրուօֆ մարդ մի կայ = Եղիպտացորեն:

Էգին անկանը կարմիր օղօֆ տղայ մի կայ = Կեռաս:

Էստին պատ, էնդին պատ, սեւ հարսին քակատը տաֆ = Պատուհան:

Էրկնուցը ընկաւ գետինը փակաւ = Անուն:

Էրկու ախպրէն ջօռ կ'վագէ, հինկ ախպար դէմ կ'վագէ = Քիթ եւ ձեռքի մատներ:

Էրկու աչէն՝ չորս պուտէն, ագին կոնակն է բուսած = Կշիռք:

Էրկու արապ դէմ դէմի կայնիրէն = Օջախին երկու քիթերը:

Էրկան է պոչը կը կրէ կոչը = Դղալ:

Էրկան բարտին շուֆ չունի = Առու:

Թաֆ ըսիւմ քակլար ըսիւմ, անունն ըսիւմ դուն չի գըտնաս = Թակ:

Թոնիրին մէջ չորս հաց ունիւմ = Ընկզմէջ:

Լառանն էտեւ կէս հացի ունիւմ = Առաջին քառորդ լուսնի:

Լառանն էտեւ ցարմաղ մի չախմաղ քար ունիւմ = Աստղ:

Լառանը վրայ քերմակ հացսաւան մի մէյնված է = Ջիւն:

Լառանը վրայ կարպէտ մի կայ, կէսը հուսվուն կէսը չ'հուսվուն = Թաթ եւ մատներ:

Պիւ տափուկս՝ քու տափուկդ, իմ լօլօգս քու ծակուկտ = Երկանաքար:

- Կգկիւմ կգկիւմ չի հատնիր = ճամբայ :
- Կովուն փորը փչեցի, Ադամայ քաղը վառեցի = Թոնիր :
- Կը լողանայ, կը ցողվի, կ'ելլայ ցիցը կ'նստի = Դահնայ :
- Խալըիկը ծառն էլաւ, ինչ կայ չիկայ վար քէփեց = Ածելի :
- Հարս մ'ունիւմ գալող էրթողին ձառքը կը պագնէ = Դուռ :
- Հեփիյա հեփիյա հէգ մի գտայ. էգին գացի՝ վէգ մի գտայ. փորեցի կանանչ
կապայօք հարս մի գտայ = Բզուկով թաղուած դանձ :
- Մալանիկ՝ լեզուն տանիկ. հոգի ունի, ոսկեր չ'ունի = Տղրուկ :
- Մինէրէէն կը ձգեմ չի կոյրի, ջուրը կը ձգեմ՝ կը կոյրի = Թուղթ :
- Մութ մութ տուն՝ մէջը կօկօլ = Ռուպի բղուկ :
- Ներսը օսկի, դօրսը արծաթ = Հաւկիթ :
- Նստիւմ նստելս չի գար. կայնիւմ կայնելս չի գար. հարգէ երեք թիգ չորս մատ
չի ֆշիւմ, ֆունի չի գար = Պառկելէ առաջ դրան նիգերը քշել :
- Չատըր մ'ունիւմ սօն չունի = Երկնակամար :
- Չէնթէմի անանուխ ունիւմ = Թուղ :
- Պապերնին կ'ըսէ «օյ մէշկըս», մէրերնին կ'ըսէ «օյ գլօղըս», չընողտէքը կ'ըսեն
«ջարդվեցաք, ջարդվեցաք» = Տանեաց հեծանը, գերանը եւ սիւները :
- Ջխվեր մ'ունիւմ մէջը օձ մի կայ. օձուն բերանն ա մարգրիտ մի =
Հողի ճրագ կամ լապտեր :
- Սըրըդ, սըրըդին վրայ թուլուղ. թուլուղին վրայ ջաղանֆ, ջաղանֆի վրայ
դդում, դդումին վրայ չայեր, չայերին մէջը մըջում = Մարդուն արտաքին կաղմը :
- Սեւ սեւ, սեւ օլեր, հէր չօպան չիննաֆակեր = Գրել կարդալ :
- Վօռուն հանիւմ, վօռուտ դնիւմ = Բաղմոց :
- Տատա մ'ունիւմ, երկու ետը ծակ = Լողքար :
- Տուն մ'ունիւմ տուն չէ, մէջը մտնալիք բան չէ, իրեք բանա դօն մի, անալ
ձմբան խարճ է = Տօտիկ = Կոնաձեւ հողաման մը որ տաքցնելով անկողնոյն մէջ ոտքերնուն կը դնեն :
- Փառս փառաց է, ներմակ սսառ քէփեցուն = Կարկուտ :
- Քէնց թին թեթեւ. ֆէնց հեծանը հաստ = Փչուած տիկ :
- Ուլիկ, ուլիկին մէրը. երկան մայրամ, տապակ լգող, օջիլ կոտրտող = Ճըկոյթ, մատնեմատ, միջնամատ, ցուցամատ եւ բթամատ :

Դ.

ՄԱՆՐԱՎԵՊԵՐ

Մանրավէպեր ալ ունէին Մալաթիացիք անշուշտ :

Ասոնցմէ մէկը՝ «Ողորմեա, ողորմեա, փեսա Կազարիս ողորմեա»ը, մէկ մանրավէպի մը խտացումն է : Իբր թէ կին մը ունէր համանուն տղայ մը եւ փեսայ մը, որոնք երկուքն ալ սիրելի էին, երբ եկեղեցի կ'երթար կամ տունը կ'աղօթէր, երկուքին համար ալ կ'աղօթէր «Կազարիս ողորմի» ըսելով :

Տղան սակայն կը կասկածէր իր մօրը սիրոյն հաւասարութեան վրայ եւ օր մը եկեղեցին մօրը աղօթելու ատեն կը լրտեսէ եւ կը տեսնէ որ իր կասկածը անհիմն չէ, որովհետեւ մայրը կ'ըսէր աղօթելու ատեն. «Կաղարիս ողորմեա, ողորմեա փեսայ Կաղարիս»:

Այս բառերը առածի տեղ կը դործածուէին յաճախ:

Պէննէեան քհնյ. այն ատեն աշխարհական (Պ. Համբարձում) հրատարակած է ԲԻԻՐԱԿՆԻ մէջ (Ի. տարի) ուրիշ մանրավէպ մը, որ հաւանօրէն տեղական բնոյթ ունի, հոգ չէ թէ Եգիպտոսի հին պատմութեան ականարկներ կը պարունակէ: Անշուշտ նիւթը քաղուած է Ժողովուրդին բերնէն: Տ. Կարապետ քհնյ. Պէննէեան զայն ոտանաւորի վերածած է:

Ահա նոյնութեամբ՝

ԶՈՐՍ ԽՈՒԼԵՐԸ

Մենէսի (1) օրով հովիւ մ'իմք խուլ էր,
Բայց շատ աշխուժիւ սրինգ կը սուլէր,
Մեմփիսի մօտիկ անտառի մը մէջ,
Կ'արածէր ոչխար, գառն, այծ ու ուլեր:

Այդ անտառին մէջ տեղ տեղ աստ եւ անդ
Կար դալարագեղ արօտ կամ մարմանդ,
Ուր հօտն պնդակուշտ՝ ուտելով մատաղ,
Ուտէր, կանանչ խոտ, եւ կ'առնէին խաղ:

Ամռան տաք օր մ'ալ երբ միջօրէին,
Այի, Գիս, Օյի, Ըոր սրինգն ի ձեռին,
Բերաւ մակաղէչ եւ իմք ընդ հուպ
Ննջեց, սնարին դրած սրինգ՝ ցուպ:

Շատ ննջեց թէ քիչ, կարծես հմայեց
Մէկ մարդ, որ հեռուստ ուլ մ'հոն մայեց,
Իսկոյն ամբողջ հօտն անդէն հեռացան,
Քացին անտառը՝ եղան ցիր ու ցան:

Բաւական ետքը խեղճ մարդն արթնցաւ,
Տեսաւ կորուստը եւ զգաց մեծ ցաւ,
Զէր գիտեր ոչխարքն ի՞նչ եղան կամ ո՞ւր
Քացին՝ անտառը առած առաքուր:

(1) Մենէս է Եգիպտոսի երեսուն արքայական ցեղերուն ամենէն առաջինը, որ վերին Եգիպտոսէն իջնելով՝ ՄԵՄՓԻՍ քաղաքը շինած է. այժմ աւերակ:

Մինչ կը մտածէր թէ ի՞նչ պիտ ընէ,
 Եթէ մոլորած հօտը չըզտնէ,
 Մէկ մ'ալ դիպեցաւ խուլ մարդ մ'իրեն պէս,
 Որ քաղաք կու գար հիւանդի մի տես:

Հովիւն հառաչեց եւ անոր ըսաւ,
 Թէ իր մոլորած հօտը չըտեսա՞ւ,
 Անցորդն ալ կարծեց թէ կը խնդրէ ջուր,
 Չեոփն ի հեռուն ցցուեց մի աղբիւր:

Հա փութաց՝ սուրաց՝ ալ կը կենա՞յ հող,
 Գնաց դիտմամբ ալ չըսես գտաւ հօտն,
 Խնդումէն ոտքը գետին չէր հասներ,
 Կարծես գտած էր ոսկեայ կարասներ:

Վըրայ բերաւ սա, պէտք է ես այն խուլ,
 Անցորդին նուէր տանիմ գէթ մի ուլ,
 Քաջ գիտեմ որ նա չդիպէր աստիս,
 Հետքն իսկ չէր հնար գտնել կորուստիս:

Հօտին մէջ ոտքը կոտրած ուլ մը կար,
 Հասուց անցորդին եւ ըսաւ. «աղբար,
 Դուն ազատեցիր զիս ախ ու վախէ,
 Քաղաք տար ասի, քեզ համար ծախէ:»

Անցորդը ըսաւ «թէ եղբայր մոլիս,
 Թող որ ես երթամ, հասնիմ հիւանդիս.
 Ով է կոտրեր ով, ով ինչ լուր ունի,
 Սեւ գայ սեւ երեսն լաննէթ սատանի»:

Հովիւը պնդեց «կ'աղաչեմ քեզ ա'ն».
 Անցորդը մերժեց թէ «ես չեմ պատճառ
 Ուլիկիդ ոտքին բեկմանն» ըսելով,
 Երկուքին ալ խօսքն իսկոյն տանէ հով:

Ասոնց կոռելու շատ բան չէր մնար,
 Զի մէկըն միւսին խօսք չէր իմանար,
 Եթէ բերանով ձեռքով չընտրէին
 Քաղաք գալ եւ վերջ տալ բանակոռին:

Եկան ֆաղփին ծայր պարտեզի մը մէջ,
Տեսան ոստայնանկ մ'որ կ'ընէր առէջ.
Դէմքն էր տխրունակ այս ոստայնանկին,
Զի արձակած էր այդ օր զիւր բուն կին:

Ոստայնանկն ասոնք տեսաւ՝ չտեսաւ՝
Եղկելի ձայնով լացաւ ու ըսաւ.
«Ես այդ վատ կինը այլեւս չեմ առներ,
Զի արձակման գիրն երդմամբ եմ տուեր»:

Անցորդը ըսաւ, «որ ամենեւին
Վնաս մը տուած չեմ ես այս հովուին,
Եկէ՛ք որ երթանք մենք աս դատաւոր,
Ինչ վնիռ որ տայ՝ հնազանդիւնք անոր»:

Ոստայնանկն ալ խուլ՝ բանը չիմացած,
«Ես ալ հլու եմ Աստծուն օրինաց»
Լսելով, մէկը միւսէն փաստաբան,
Կ'երթան երեք խուլ անդէն միաբան:

Մինչդեռ կ'երթային հոն գամ ֆան զգամ,
Դատաւորն դատէր մէկ մարդ անզգամ,
Ճիշդ այն վայրկենին դատարան մտան,
Որ իրենց մտէն չէր անցներ անգամ:

Այն ոստիկանը, որ կար առ դրան,
Լուր տուաւ ներսը «թէ ահա եկան».
Կարծելով թէ ասոնք դատաւարտ մարդուն,
Կողմէ ցոյց տրուած վկայք են արքուն:

Դատաւորն ներսէն յօնքով ու ձեռքով,
Կարծեցեալ վկայքն կանգնեցուց իր քով,
Ըսելով անոնց «այդ մարդն որ դիտէ՛ք,
Ըսէ՛ք իր մասին ինչ որ դուք գիտէ՛ք»:

ՈՍՏԱՅՆԱՆԿԸ. —

«Ես եմ յիսնամեայ ոստայնանկ բընիկ,
Արձակածս էր՝ մի վատհամբաւ կընիկ,
Հուսկ յետոյ ուրիշ չըգտայ ճարը,
Ահա, հոս գալուս ստոյգ պատճառը:»

ՀՈՎԻԻԸ ԵՒ ԱՆՑՈՐԴԸ . —

«Տէր իմ դատաւոր ծառայքն եմք ձերին» .
 Մի առ մի ըսին , ինչպէս որ ծերին ,
 Նախ պատմեր էին այն պարտէզին մէջ ,
 Հարկ չեմք սեպեր որ հոս ալ բերենք մէջ :

Դատաւորն որպէս թէ լաւ ուշադիր ,
 Միտ կ'առնուր երեք խուլերու խնդիր .
 Մինչ ինք քան զայնս էր ծանրաւոր ,
 Որով ականջին չդպաւ մէկ լուր :

Այս վերջնոյն թէեւ ականջները խուլ ,
 Բայց վնիռ տալու միտքը չէր խարխուլ ,
 Առաջինն ազատեց զստնի դրաւ բանտ ,
 Զըզիտեմ ադոնի դեռ ինչ կ'ընեն անդ :

Կը պատմուէին նաեւ հետեւեալ մանրամասները , ժողովուրդին մէջ . —

Ա .

Վանական միաբանի մը փոքրաւորն սովորութիւն ըրած էր միաբանին պառկելէն վերջ՝ ամէն օր հաւկիթ մը ճրագին բոցին վրայ բռնելով խաշելու ուտել : Մեծաւորը հետաքրքիր ըլլալով ասոր ուշ պառկելուն վրայ , իրիկուն մը արթուն մնալով կը հսկէ եւ ահա փոքրաւորն դարձեալ հաւկիթ մը բերելով խաշելու վայրկեանին՝ անկողնէն ցատկելով ձեռքէն կը բռնէ եւ «այս ի՛նչ է , անպիտան» որ կ'ըսէ , փոքրաւորը ալ ուրիշ ճար չգտնելով , «սատանան սովրեցուց» կը պատասխանէ : Այդ միջոցին իսկոյն սատանայ մը երեւան գալով կ'ըսէ թէ «Անիրա՛ւ , մենք ամէն բան գիտենք , սակայն հաւկիթ խաշելը ոչ իմ նախնիքս գիտէին , ոչ ես գիտեմ եւ ոչ ալ մեր զաւակները» ու ամօթահար կը թողու :

Բ .

Ժամանակաւ թագաւոր մը կ'ուզէ 20.000 դրուշ պարգեւ տալ այն անձին , որ օրինաւոր սուտ մը կը խօսի իր ներկայութեանը : Շատ մը մարդիկ իրենց հնարած սուտերն կը խօսին , սակայն չեն արժանանար խոստացուած պարգեւին : Որք տղայ մը իր խորթ մօր հրահանգով պգտիկ կարաս մը շալկած կը ներկայանայ կայսեր եւ՝ «Տէր Վեհափառ , ձեր հոգելոյս հայրն այնինչ պատերազմի ժամանակ հօրմէս ոսկի փոխ առած է այս կարասով եւ չվճարելով վախճանած է : Արդ՝ եթէ սուտս օրինաւոր կը գտնէք , տուէք կա՛մ

ոսկին եւ կա՛մ ձեր խոստացած նուէրը», կ'ըսէ. քագաւորն ալ հաւանելով սուտին կը կատարէ իր խոստումը:

Գ.

Հայաբնակ գիւղի մէջ կատարուած հարսնիքի մը ատեն, ըստ սովորութեան երբ կանայք քաղցրեղէն կը բաշխեն հրաւիրեալներու, քաշխողը նորեկ հարսին ալ մօտենալով՝ «Դուն ալ կ'ուտե՞ս, քեզ ալ տա՞մ», կ'ըսէ. հարսը՝ «չեմ ուտեր, նեպս դիր» կ'ըսէ:

Դ.

Մարդ մը որ բնաւ չէր սիրեր աղօթք ընել, բարեկամներն զինքը կը համոզեն որ երբայ գէթ մեծ ծառի մը տակ միանգամ աղօթէ: Մարդը համոզուելով մինչ ծառի մը տակ կ'երթար, օտարական մը որ նոյն պահուն այդ ծառին տակէն կ'անցնէր, եկողը կասկածելի մէկը կարծելով անմիջապէս ծառը կ'ելլէ: Մարդը ծառին տակը կը հասնի եւ կը սկսի. — «Աստուած իմ, այս մէկ աղօթքս բոլորին տեղ ընդունել հանէ»: Ծառին վրայինն ալ «բնաւ չեմ ընդունիր» կը պատասխանէ: «Կ'ուզես ընդունէ, կ'ուզես մի ընդունիր, արդէն ընելիքս ալ այսչափ էր» կ'ըսէ ու կը մեկնի:

ԱՆՍՈՒՐԱԿԱՆ ՄԱՆՐԱՎԷՊԵՐ

Ա.

Ասոնք գիւղին մէջ քահանայ չունենալուն համար՝ գէթ ծննդեան եւ գատկի տօներուն քաղաք գալով քահանայ մը տանիլ եւ իրենց հոգեւոր պէտքերն հոգալու պարտաւոր էին: Տարւոյն մէկը իրենց պարունի յատկացեալ տուրքը վճարելու դժկամակելով, նեղացուցած եւ բարկացուցած էին գանի, նա ալ վրէժխնդիր ըլլալու համար երբ այդ տարուան գատիկը կը մօտենայ, միջոց մը կը խորհի, այն թէ՝ գիւղացիները դեռ վաղուց չեկած՝ գայ քահանաները կերպիւք համոզէ որ իրենք գիւղացւոց հետ չերթան, այլ՝ Ս. Հացը իրեն տան որ ինք տանի ու գիւղացիները հաղորդէ: Կը խորհի եւ կը գործադրէ: Գիւղացիք որ քաղաք կ'երթան, համոզուելով գիւղը կ'երթան որ գիւղապետէն ընդունին Ս. Հացը: Զատկի խթման օրը պարունը հրաման կ'ընէ՝ գիւղացւոց որ իրիկունն մեծ ու պզտիկ եկեղեցի դիմեն ու հոն հաղորդուին: Իսկ ինք՝ իր տունը գտնուած մեղուալից փեթակը գաղտուկ եկեղեցի տանելով խորանին վրայ կը դնէ ու վրան պատուական շորով մը կը ծածկէ: Երեկոյեան երբ բոլոր գիւղացիք եկեղեցին կը լեցուն, կ'ըսէ որ ամէն մարդ մերկանայ ու սեղանին առջեւ մօտենայ եւ եկեղեցւոյ դուռը եւ ամէն ծակ ու ծուկ գոցեն ցաւարտ արարողութեան, այլ միայն աղօթեն նաեւ մաքսաւորին: Բոլոր ժողովուրդը ամենայն ջերմեռանդութեամբ աղօթելու ատեն փեթակին

բերանը կը բանայ : Մեղուները կը յարձակին և խեղճ գիւղացիներուն իւրաքանչիւրին մարմնին ամէն մէկ կողմը կնելով փեթակը կը դառնան : Այս պահուն ուման ինքզինքնին մեղաւոր եւ անարժան համարելով եւ իրենց ձեռքն մեղուններու մէն մի կնած տեղւոյն վրայ շոափ գարնելով «վայ ինձ, վայ ինձ, վայ ինձ» պոռալնուն պէս, ուման ալ «ոյ պապունս հագւոյն, ոյ տատունս հոգւոյն» կը պոռան, բայց կիներու հարուածներուն ալ դիմանալու անկարող ըլլալով հագիւ դուռը կը կոտրեն եւ մահուանէ մագապուրծ կ'ըլլան :

Բ.

Ասոնցմէ մին՝ առաջին անգամն ըլլալով երբ պատարագ տեսնելու համար քաղաք կու գայ եւ կիւրակի առաւօտ եկեղեցի կ'երթայ, պատարագի խորհրդոյն վերաբերումէ ետքն երբ սարկաւագն պատարագչին աջն համբուրելով բեմէն վար իջած եւ Ս. Ողջոյն ներկայ կրօնականին տալէ ետք՝ դարձեալ բեմ ելլելով պատարագչին խաղաղութիւն տալու ատեն բուրվառով դէպի ժողովուրդն խնկարկելն կը դիտէ, կարծելով թէ ատ բոլոր բաներն զինքը բռնելու նշաններ են (որովհետեւ ժողովուրդը զիրար համբուրելով մինչև իրեն մօտ կու գան) ի փախուստ կը խուճապէ և տանարին դռնէն դուրս ելլելուն պէս կծիկը կը դնէ եւ մինչեւ գիւղը շնչասպառ կը վազէ : Իր հայրը, ասոր այսպէս անակնկալ գալու պատճառն իմանալ ուզելով՝

— Տղաս, կը հարցնէ, բարի՞ է. ինչո՞ւ այսպէս շնչասպառ եւ գունաթափ եկար :

— Հայրի՛կ, կը պատասխանէ տղան, մի՛ հարցնէր. առաւօտ եկեղեցի գնացի որ աղօթք ընեմ, այն բարձր տեղը կեցող ու գեղեցիկ զգեստ հագնող զուխը բաց մարդը՝ ձեռքը շղթայի փունջ մը կրող մէկը՝ որ իր մօտը կեցած էր, իրեն կանչեց եւ ականջն ի վար բան մը խօսեցաւ. ան վար իջնելով մէկու մը ըսաւ. ան ալ ժողովուրդէն մէկին ըսաւ ու ժողովուրդն ալ իրարու ականջին տակ խօսելով դէպ յիս մօտեցան : Տեսայ որ զիս բռնելու համար է այս բոլոր դարձուածքը՝ ելայ ու փախայ :

Հայրը քնքով զննելով մը ալիքը ձեռքն առած՝

— Տղաս, ատոր բարի ողջոյն կ'ըսեն. էս սպիտակ մօրուքը անգամ մը տեսած է լուսահոգի տատուդ մեռած ատենը :

Գ.

Տարուան ձմեռը երկար կ'ըլլայ. այնպէս որ ձիւնն մինչեւ տանիքները կը բարձրանայ եւ ցուրտ քամին ամէն բան կ'ուռեցնէ, կը ճաքեցնէ : Գիւղացիք ասկէ խիստ նեղուելով՝ կ'որոշեն որ ձմեռը ելլելէ ետք իրենց պարոնին քով երթան, որ ժամ մ'անդին ուրիշ գիւղի մը մէջ կը բնակի եւ ըսեն որ ասոր փոխարէն յառաջիկային մեղմ եւ երկար ամառ մը տալու շնորհքն ընէ իրենց : Կը ներկայանան պարոնին ու խնդիրնին կ'առաջարկեն. պարոնը կը խոստանայ

տալ երեք ամիս ծաղկալից եւ վեց ամիս ալ պտղալից ու տաք օրեր, որուն համար իրենց խորին յարգանքն ու շնորհակալիքն մատուցանելով մեկնելէ ետք՝ նամբան իրենցմէ ամենէն բաճկտը «ընկերներ, գիտե՞ք պարոնին բերանը թոյլ էր. եթէ չորս ալ ուզէինք պիտի տար» կ'ըսէ:

Ե.

ԱՆԷԾՔՆԵՐ

Ախպրուկները վազի,
Աղ ջրվի,
Աղը մաղմաղը դրվի,
Անգալիյանը գայ,
Ա'ղ ըլի հալի,
Ա'շկը հափը գայ,
Ա'նդուտը անատակն ըլի,
Ա'շկը շուլվի,
Ա'շքը ունքը խաղայ,
Ա'շկը ներմկի, պտղի,
Աչիցը լօ'սը դօրս ըյնի:
Բերնէն էլածը ծո'ցը լսվի,
Բերանը պաղպնծի,
Բո'ւթը պատռի:
Գլխակե'րն կամ գլօ'խն ուտէ,
Գլխիվա'ր էրթայ,
Գնդէն գայ,
Գրո'ղը տանէ,
Գլխուն վերելը նստիմ:
Դարվար անցնի, բուսնի, դա'շը կըյրի,
Դգալ դգալ էրոն ըլի,
Դօ'նը կղավի, դօ'ն դօն մուրայ,
Դրնակը նէթի:
Ե'ղը հալի, եօթը պօ'րտը մրեղի անցնի:
Զավա'լը կարննայ:
Էրեսն արա'պ ըլի,
Էրեսն էտելը դառնայ օլօռի,
Էղածին ա վա'յն ըսեմ,
Էտի առջի ուտելնին ըլի,
Էն աղէկը առջի ընկզմէ,
Էնի առջի ընկզմէ՝ դուն ա դէմ լուսուն,
Էրթալն ըլի՝ գա'լը չըլի:
Ըհ, ինչ ըսիմ ու ի'նչ ըլի:

Թաթա՛ր խամի փակչի :

Խօշեր խօստուկ , կամ խօստուկին խօշերը , խլանայ :

Կատա կուրշունի էրթայ , կերած հացը ա՛ջքը բռնէ ,

կըյրին կոտրտի ,

Կորպակորպ ըյնի , կուրշո՛ւն վազէ անկանը :

Հիննէն ձա՛նքը մնայ ,

Հավէսը փոքը մնայ ,

Հոգուն տո՛ւնն հանէ ,

Հոգին մարմինը կա՛պ մնայ ,

Հացը ձի ըլլի ,

Հինքը շուն ըլլի ,

Հերա՛մ ըլլի :

Ձաղկվի ,

Ձանը գետնէն գայ ,

Ձառվները կոտրտի :

Ճէննէմին տա՛կն ըլլի ,

Ճէսէտ սըզըսին ըյնի ,

Ճէկէ՛րը շուլվի կամ ջախմվի :

Մանգիլը կարննայ ,

Մանո՛ւկ մանտրտի ,

Մանո՛ւկ գրողի դէմ գայ ,

Մա՛հն էրեսը ,

Մէխֆ ա կ՛անէ , շըլլին ըլլի ,

Մեղա՛ցս չազատի ,

Մանծ ֆարերուն տա՛կն էրթայ ,

Մըթտի՛կս փակչի , մարմինը փտտի :

Ներսը նստի դրսին ցանկանայ :

Շան ֆօռէ ձանտայ ,

Շան սատակ սատկի ,

Շանը *թիւլ* էրե՛սը բսնի , շաթալի :

Ուլումի՛շ էնէ :

Չանկլները գէնվի ,

Չաղին չավտարի՛ն չէ հասնի ,

Չար տամբները չորնայ ,

Չ՛ըլլի չի կատարի ,

Չի գօրանայ ,

Չիկայ օ՛րը տեսնամ ,

Չիքը չիմօ՛րքը գրվի ,

Չորս հոգուն բէ՛նն էրթայ ,

Չ՛ունենամ :

Պօյը պօյախանան մնայ ,

Պապաներ հանէ,
 Պատուրկե՛րը մնայ,
 Պոյօքը գետինն ասնի:
 Զրջրանքը՝ վագէ, ջօռը տափնայ:
 Սիւ հո՛ղը պարտկէ,
 Սիւ ջօռ կըյրի,
 Սիւ ճլան վրայ նստի,
 Սիւ փուշ ֆա՛շվի առաշկը,
 Սրտին տո՛ւնն հանէ,
 Սատա՛կն էրկնայ,
 Սիրտը սիւ էրի՛ն կօլի,
 Սօյուխա՛ն էլլայ,
 Սիւ գայ սիւ էրեսին:
 Վագէ վագէ՛ չի հասնի,
 Վուրքնին ֆեսին ըլլի,
 Վա՛յն ըսիմ, վերվեր տայ:
 Տանելիք տէ՛րտս փակչի,
 Տախտկին վրայ էլլայ,
 Տամլա մարագին ըյնի,
 Տունն էվրի:
 Փնտռողին գլօ՛խն էլլայ:
 Քաֆնէեռօք ֆաֆին հե՛տ լսաղայ:
 Օնա՛խն անցընի,
 Օռքնօ՛տի,
 Օրթըյնի մարմինը,
 Օ՛տքը փաթտվի *հւն*..

2.

ԵՐԴՈՒՄՆԵՐ

Աշֆ ունեցողին ա՛շքը դօրս ըյնի,
 Ա՛շքը ֆէօրնայ,
 Ասվա՛ծ վկայ,
 Աստուծու լուսուն մահրում էլլամ, աւետարան:
 Ժամուն հաշակը ա՛շկս բռնէ:
 Թորթօփ էնէ:
 Խա՛չ, խօ՛սք մէկ, Ա՛սված մէկ:
 Կըյրիքնութեանս խէրը չի տեսնամ:
 Հացը իս ֆէօրցնէ:
 Հա՛ցը բարի, հա՛ցը «պրօսխումէ» է:
 Ճշմարի՛տ Ասված:
 Մանո՛ւկ մանտրտիմ,

Մէ'կ հատ զաւկիս «վայ» նըսիմ :

Պարտկան մնամ ,

Պապուս ծո'ցն էրթամ ,

Պտղի'մ ,

Պապուս միսը բերա'նս ըլի :

Սեղանը բարի , սէ օրը բարի ,

Սուտը սատանայ է :

Տո'ւն չի հասնիմ :

Քէօրնամ :

Օտֆո'ֆ էկայ , առանց օտի' էրթամ , *Էւն . .*

Է .

Օ Ր Հ Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ք

Անհատ հա'ց ուտիս ,

Ասված աղէկօք էվերօք էլուն լեզուն չի' ձգէ կամ օտֆը ներս չի խօթէ ,

Ասված արֆայութաննու չ'ենէ ,

Ասված ապէտ էօմիւր չիտայ

Ասված էրկու օրտ իրիկ չ'ենէ ,

Ասված էտի լուսան չ'ենէ ,

Ասված բարին առաջնորդէ ,

Ասված հանկօշտը ամուր ենէ , հէմա բարձ չի փոխէ ,

Ասված շատ ֆաշել չի տայ ,

Ասված մնակ էկած *կատաներէն* պէհէ ,

Ասված ընծի տվեր է , եօթը ֆանկ էրինս խմողին չի տայ ,

Ասված ֆաշածնու գաֆ չիտայ ,

Ասված եօթը պօրտէ հառու ենէ ,

Ասված տանէ , հէմալ չի բերէ ,

Ասված չի տանէ ահլ' սրտէն ամօթն' էրեսէն ,

Ասված կրկին տայ , կրկին ուրախացնէ ,

Ասված ֆունունէտ եւ արթուն չի ձգէ :

Քէշս ուզողին բարի տայ :

Էրեսը խնդայ , էրեսը ներմակ ըլի ,

Էրկնուցը թէփի գետնէն ժողվէ :

Ծլի'ս ծաղկիս :

Հէմալ կրակ կսկիծ չի տեսնու ,

Հող ֆանկիսնէ' օսկի ըլի :

Մօրուֆդ ներմկի , մէկը հին ըլի , հազարը նոր :

Շատ ապրիս :

«Զիկայ» չի տեսնա :

Պէրխուտար ըլիս ,

Վասկերնիդ կատար :

Ցաւ ջօն չտեսնայ :

Օրերդ շատ ըլի , *Էւն . .*

Ը.

ԲԱՐԵԻԵԼ ԵՒ ՈՒՐԻՇ ԲԱՐԵՄԱՂԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Բարեւել, ձեռքը կուրծքը կամ քակատը տանելով.

Առաւօտէն կէսօր. — Բարի լո՛ւ — Աստծու բարին:

Կէսօրէն ետինք. — Բարե՛ւ — Աստծու բարին:

Ետինքէն իրիկուն. — Բարընկուն — Աստծու բարին:

Գիշերը. — Բարեւ — Աստծու բարին:

Գիշերը՝ հրաժեշտի ատեն. — Կեցիր կամ գիշեր բարի — Էրթաս բարի.

Ուրիշ անգամ հրաժեշտի ատեն. — Կեցիր բարի — Էրթաս բարի. Ասված
հետդ ըլլի:

Երազ պատմել՝ եւ փոնգտալու ատեն. — Բարին ըլլի — Էտի օրդ բարի ըլլի:

Ուխտաւորներուն. — Ուխտդ ընդունական — Ձեզ օգնական մեզ պահապան:

Մեռելի մխիթարանքի ատեն. — Ասված լուսաւորէ յանցանաց հոգին — Բարի
յիշողացս:

Յանկերզ խմելու ատեն. — Կենդանութիւն — Անուշ անմահութիւն:

Նոյնին փոխադարձը. — Անո՛ւշ ըլլի — Կենդանի կեցի՛ր:

Իբր շնորհաւորական. — Աշկտ լո՛ւ — Լուսօք կենաս:

Իբր մխիթարական. — Դոք օղջ կեցիք — Բսէկ մտէք օղջ թող մնան:

Որեւէ աշխատութեան վրայ. — Ասված 'աջօղէ՛' — Բարի էկար:

Ուտել եւ դրամ համբելու ատեն. — Պէրէվոր ըլլի — Բարի էկար:

Չորնալիք պաշարեղէնի համար. — Վրան արգիօք ըլլի — Բերանդ դալար:

Գործի մը լրանալուն. — Չառֆդ դալար — Բարի օղջութունօք հագնիս, նըս-
տիս, Էւհ.:

Աղօթել, կտակել եւ ողորմելու առթիւ. — Ասված ընդունելի էնէ — Բերանդ
դալար:

Եկեղեցիէն վերադարձողը. — Օղորմի՛ Ասված — Օղորմի հոգուդ և ծնողացդ:

Քահանան. — Օխնուն, օղջուն — Օշնա ի տէր:

Ժողովուրդը. — Օշնա ի տէր — Ասված օրհնէ:

Ժողովուրդը. — Ասված կարգիտ վրայ հասատ պէհէ:

Քահանան. — Ասված օրհնէ:

Մեռելի դագաղակիրները փոխուելով. — Լուսաւորչայ փառօքը փառաւորվիս
— (Պատասխան չունի):

Պատարագի «ողջոյն»ին ժամանակ. — Քրիստոս ի մէջ մեր յայտնեցաւ —
Օրէնքն առաւ հաստատեցաւ:

Երգող կամ խաղ կանչողին. — Ձէնդ անսպառ — Բերանդ դալար եւ (իբրեւ
կատակ) խմէ՛, Քէօր կասպար:

Զինքը կանչելու եւ իրեն ուղղեալ խօսքին ի պատասխան. — Հըմմէ՛, հրամ-
մէ՛. — Հրամմանքդ բարին:

Թ.

Ա Ղ Օ Թ Ք Ն Ե Ր

1. — Արձակ աղօթք

Օշնալ տէր մեր Յիսուս Քրիստոս ամմէն: Օշնալ հար սուրբ Ասված
նիշմարիտ, օշնալ օրդիդ սուրբ Ասված. օշնալ հոգիդ սուրբ Ասված: Հաւա-
տամ խոստովանիմ էւ էրկիր ալագանիմ: Բարի լօս, բարի վագնէֆ. դոն բարի
դոնվեր բան:

Մարեամ, մեր Ասվածածին, դուն մէր ըլլի սուրբ Սարգիս, սուրբ Գէ-
վերգ, դոն բարեխօս ըլլիս: Աման տէր դօղդ դոնակդ մ'առնիմ: Դոն կափըլ
կատաներուն պէհիս: Մեղայ Յիսուս մեր Ասվածածին, դուն հասնիս, դոն օ-
ղորմիս:

Ասվա՛ծ, իս քըգի մեղայ, դուն ընծի օղորմիս Աման, հողդ մոխիրդ ըլ-
լիմ, առջեւդ մ'առնիմ Ասված, բիւշմանիմ. հազար անգամ գործած մեղացս:
Տէր դուն արքայութիւնս տաս:

Հար մէր օր էրկինըս, սուրբ էղիցի անուն քո. եկեսցէ արքայութուն
քո. էղիցի կամ քո օրպէս յերկինըս սեւ էրկրի. ըս հաց մեր հանապազօրդ
տուր մեզ էյսօր. էւ թող մէզըս պարտիս մեր. օրպէս էվ մեֆ թողուֆ մերոց
պարտապանաց էվ մի տանիր ըզմեզ ի փորձութուն. ալ փրկէ ըզմեզ ի չարէ,
զի քոյ է արքայութուն էվ գօրութուն էվ փառք յաւիտեանըս յաւիտենից,
ամմէն:

2. — ՈՏԱՆԱՐՆԵՐ

Ա Ղ Օ Թ Ք Ա Ռ Ա Ի Օ Տ Ն Ա Ն

Առաւօտվան բանն է բարի,
էրնէկ էն մարդն էլլա բանի,
Շղշղան սուր նախշուն խալի՝
Քրիստոս վրան կը թաւալի,
Մեղաւորին մեղքը հալի:

Լուսացու լուսնը բարին,
Քեզ հավատամ տէր կենդանի,
էրկինքը պայծառ ծնանի.
Մարեամ նստաւ Ս. Սեղանի:

Առաւօտվան լօսն է ցաթեր,
Օղորմութեան դօնն է բ'ացվեր,
Աղօթկ էրէ՛ֆ խօրոզ խօսուն,
Արժան ըլլէֆ Աստծու տեսուն:

Էս գիշեր էլայ դօրս,
Տեսայ Աստծու լօս,
Սուրբ Պօղոս, Սուրբ Պետրոս,
Ընդունելի Ս. Կիրակոս:

Տէրն յիշեցի, ըսի մեղայ.
Իս, մեղաւորս աշխար էկայ.
Լուսահոգիս կորսնցուցի,
Մութ մարմինս կրակն էրեցի:

ԻՐԻԿՈՒԱՆ ԱՂՕԹՔ

Գլխարկս բարձ, լեզվակս բաց.
Խօսիմ խոստովանիմ,
Առնամ Սրբութուն,
Հոգիս տամ բարի հրեշտակ.
Քրնիմ մէջ գիշերուն,
Զի վախեմ մէջ էրագիս,
Գաբրիէլը սաղ բէնիս,
Միքայէլը սօլ բէնիս,
Էրկնուց սօնը սրտիս,
Օսկի աւիտարանը գրկիս,
Ճաշակ ամանը բերնիս,
Աստծու եաղլըղը էրեսիս:

*
**

Էլայ, էլայ էն լառը.
Տեսայ հրեշտակաց գալը.
Շատ դժար է հոգի տալը:

Հոգիս բարի հրեշտակին տամ.
Հրեշտակն ըլլի պահապան.
Զի խափէ չար սատանան:

Մէկ հատ ժամուս, տէր մի քողուր,
Զար սատանաները հասնո՛ւր:

ԽԱՌՆ ԱՂՕԹՔՆԵՐ

Բալլին ընկաւ բարձիս վրայ,
Տիվան խանէն սրտիս վրայ.
Ծունկս դնեմ աղօթք էնիմ,
Լօս գերեզմանը համբուրիմ:

Լօսը կ'ելլայ կամար կամար,
Լուսաւորչայ խաթերն համար,
Էլալ գնաց Լուսաւորիչ,
Անմահութեան ջօրը խմեց:

Էկաւ էկաւ իրեք ձիաւոր.
Իրեքն ա կանաչ կապաւոր.
Մէկը Յիսուս, մէկը Քրիստոս.
*Զօխ սէվտե իմ Ս. Ստեփանոս*¹:

Իգին կ'երթայ քօզին վրայ,
Եւ անյատակ ծովուն վրայ.
Խաչ կը հանէ Հայուն վրայ,
Կուս գեղացիք խաչ կ'հանեն,
Խաչափէտը իս կը շէկկիմ:

Էրկան համբայ էրթալու
Մէնէլ չունիմ.
Քրիստոսայ համար տալիք,
Ժամ էնելիք պաշար չունիմ:

Մեր տէրն էրեկ ամպը գօռաց,
Էլալ նստաւ աթօռ փառաց,
Տէր մի ձգի մէզ ի ձեռաց,
Քու ստեղծած քու յօրինած,
Սուրբ աւագան մկրտված:

Խասերուն խաւը,
Աւագ Ուրբաթը նստիրէն
Եսը. դուն հասիպ էնիս
Նշխարն ու մասը:

(1) Ըստ Խանձեանի՝ «Ընդունելի Սուրբ Ստեփանոս»:

Վանփսվան տուր օղորմութուն:
Ընկնվան տո՛ւր խաղաղութուն,
Վաստկվորին կենդանութուն:

**

Մարեամ մէր դուն գըտես,
Իմ մեղաւորիս դուն հասնես,
Զար միտքերս մոռցընես,
Խաւար սիրտերս լուսցնես,
Արփայութեան դօռը ցուցուր:

Մարեամ մէր դօռը բաց,
Առջես ընկիր մամբայ բա՛ց.
Դժոխսկին դրանն անցուր,
Արփայութեան դօռը ցուցուր:

Վալուր էս աղօթքը յիշէ՞,
Ասված էնուր մեղքը չ'իշէ:

*
**

ՆՈՐ ԼՈՒՍԻՆ ՏԵՍՆՈՂԸ

Լուսնկանս նոր նոր,
Զար կամարս կորկոր,
Էկար գացիր փիր ըխթեցար,
Էդար կոյրին թագաւոր,
Ասված էնէ շնհաւոր:

ժ.

Օ Ր Օ Ր Ն Ե Ր

Ժողովրդային ստեղծագործութեան ամենէն սրտաբուխները օրօրներն
են, որոնց անծանօթ հեղինակները նախապէս եղած են մայրերը: Յետոյ
այդ պարզ երգերը ճախարակուած են եւ առած են հաստատիւ երեւոյթ մը:
Մալաթիացի հայ մայրերը իրենց հոգեհատորները քնացնելու համար
Վ'երգէին գլխաւորապէս սա օրօրները. —

(1) Ըստ Խանձեանի՝ «Վալուր առ աղօթքը յիշէ»:

Մանկական Օրօր

Ճոր, ֆոր, ֆոր էնիֆ,
 Խգտիֆ կապան ֆոր էնիֆ,
 Սիւ հաւը կուրպան էնիֆ,
 Փետուրները գլխուդ բարձ'
 Վըրէդ փօստը ֆիւրֆ էնիֆ:

Ճոր, ֆոր, ֆոր ապար,
 Օսկուն քային պարապար,
 Նէնէս էնո', կ'ուզեն տար,
 Պըտըտիկ է իս չե'մ տար:

Ճոր, ֆոր, ֆոր գնա',
 Ել վագէ', մաման գնա,
 Մաման քըզի ի'չն տայ,
 Ճէպըդ լենկուն ֆուշ տայ,
 Ուտես ուտես մեզնաս,
 Պօզ ձիանֆը հեզնաս:
 Տոմ, տո'մ, տում էրէ',
 Գըթգըթ բերիմ, համ էրէ',
 Հարգէ' մաման ժամուն գայ,
 Տանծին տակը տայ էրէ':

Ճո'ր, ֆոր, ֆորն էրթաֆ,
 Ձւագեդ էնիֆ, ձորն էրթաֆ,
 Կատուի ձագեր հօրֆրտէֆ,
 Մկան ձագտիկ խալատէֆ,
 Հէմի չեն ըսեր թէ կ'ուզեն առնաֆ
 միրն էրթաֆ:

**

Ճընկըր ֆընկըր ձան գուգայ,
 Էլեֆ, տեսէֆ վա՞վ գուգայ.
 Ի՞նչ է բարձեր պօզ իշուն.
 — Բուրդ ու բամպակ էպրշում:
 Էպրշումին գինն ի՞նչ է:
 — Գինը ֆէօշկերն է տարեր:
 Քէօշկեր կօշինֆս կարէ',
 Հագնիմ էրթամ Հինտիստան,
 Քըզի բերիմ մատնեստան,
 Ընծի բերիմ խալեստան:

Մինակ մանչ տղու

Իմ տղաս կայնիր կարմունը,
 Մենկիւշ օղը անկանը,
 Խապար էրէֆ գոնֆըչին,
 Կուրպան ըլի, էսպէս աղա կըյրընին:

Սա տղան պէկ կըլմանի,
 Բերչամը քաֆ կըլմանի,
 Սիւ ապանօս աշկերը,
 Սէյրանի ալ կըլմանի:

Աղջկան յաւուկ

Մօռ մօռ մանուշակ.
 Քրդուն տղան միր մշակ.
 Հայտէ', ձգէ տեղ տէօշէկ,
 Գան նստին խնամիներ
 Մագերն ուսին ուռմներ:

Ախնին, ախնին, խան ախնին,
 Խնամեստան գան աղջին,
 Հազար եալտուգ տան աղջին:
 Կենէ ֆիգ չեմ տար աղջին:

Ժ.Ա.

Մ Ա Ն Կ Ա Կ Ա Ն Ե Ր Գ Ե Ր

*Հայ մայրերը կ'երգէին օրօրներէն զատ մանկական երգեր, որոնցմով
 կը զուարճացնէին իրենց զաւակները, անոնց արթուն եղած ատեն. —*

«Ամէն բան կ'ըլլայ կայ էն»
 Երբ հայրս գայ շուկայէն,
 Կը բերէ մեզ ամէն օր
 Խաղող, ծիրան, տանձ, խնձոր:

Ամէն անգամ որ նա գիւղ,
 Կ'երթայ, կը բերէ հաւկիթ, իւղ,
 Որ մենք օրն երկու հեղ,
 Կ'եփենք, կ'ուտենք ձուագեղ:

Իսկ երբ երթայ մեղուաբուն,
Գուկիներով դառնայ տուն,
Ինծի համար մէկ բջիջ,
Բաւէ՛ կ'ուտեմ մինչ ի նինջ:

Հայրս երբ գայ ջաղացէն,
Բաժին բերէ բաղարջէն,
Մենք այդ հացէն համադամ
Համ կ'առնենք ամէն անգամ:

Երբոր երթայ յագարակ,
Բերէ պանիր, սէր, կարագ,
Եւ թարմ բարակ շօկից բար,
Մի տապակած գիրուկ բաղ:

Թ'ունենայինք մէկ պարտէզ,
Միշտ մօտերնիս դէզադէզ,
Լեցուէր ձմերուկ, շամամ,
Կ'ընէինք հափ ու համհամ:

Զ մ բ ա ն Ե բ գ

Հարգեւ կու գայ ձոն կու գայ,
Գրիգոր աղան տուն կու գայ,
Փիլաւ կ'եփիմ եղ չըկայ,
Քէօր Թնտօին տեղ չըկայ:

Յուրտ է տարին,
Մանտր է գարին,
Զ'ուտիր ա միր խնրգ ջորին:

Պ ի լ լ պ ի լ լ

Շուքուր էսօր ամառ էլաք,
Էնուր հըմար կու լաս պիլպիլ,
Վարդ բասվեցաւ, աշխար ելաւ
Էնուր հըմար կու լաս պիլպիլ:

Աշունք կ'ըլի շուտ ծուռ է,
 Էվէլքու հավէսըտ յուռ է,
 Վար վագածը վարդի ջուր է,
 Էնուր հըմար կու լաս պիլպիլ:

Վարդ բասվինէ կ'էնիս հավէս,
 Պաղչաները կ'էրթան հէրքէս.
 Շատ կարօտիս վարդը տեսնաս,
 Էնուր հըմար կու լաս պիլպիլ:

Վարդան օղիւն մէտիտ էրաց,
 Պիլպիլը շատ փիղան էրաց.
 Պաղչաները սէյրան էրաց
 Էնուր համար կու լաս պիլպիլ:

ԺԲ.

ՍԻՐԱՀԱՐԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

Հակառակ անոր որ սիրահարութեան առիթներ չունէին երիտասարդները եւ երիտասարդուհիները, Թուրքերու անողոք խստութեան համար, սակայն նորէն բնութիւնը կը խօսէր եւ գաղտագողի սիրահարութիւններ կը կատարուէին եւ հաւանօրէն սիրահարական երգեր գոյութիւն ունէին, յայտարար նշան սիրահարութեանց ալ գոյութեան:

Դժբախտաբար մեր գաւառացի գրողները եւ բանահաւաքները իրենց գաւառները «Սուրբ սրբոց» ցոյց տալու համար, քօղը վեր չեն առած, եւ իրենց քաղաքին բարքերը մաքրամաքուր ներկայացուցած են յաճախ կեղծեօք:

Ահա այդ երգերէն երկու հատ. —

Ա.

Էսօր հէօրը կին մէկ եարմի տեսայ,
 Մէշկը բարակ հինքը ճիւղան կըլմանի,
 Շատ ալ չի մնացուր հոգիս ա առնար,
 Աչիցը ունքերն ա շահըն կըլմանի:

Դըմացէն գալողին հէյրան եմ էղիր,
 Էրեսէն կը վագէ քէրէ ու մեղիր.
 Վարդի հոտօտ եղօք մագերն է եղիր.
 Մէշքը բարակ հինքը ճիւղան կըլմանի:

Խելքս կայիպ էրի, չի գըտիմ յո՛ւռ է.
 Էրեսները ճերմակ, այնէ պէս թոր է.
 Հոգիս ուզէ՝ կու տամ, լափին հինք ծուռ է,
 Պեհելիք փէք մէշհուր տօղան կըլմանի:

Վարդի ծառ ըլլէի դօռը բըսնէի .
 Պիլպիշալ ըլլէի, կուրսկը նստէի .
 Ամմէն առաւօտուն բէշին քսվէի .
 Պուլպուլուկը բացված ալ վարդ կըլմանի :

Շատ աղկէկ է էս Մէյտանի ին հարը ,
 Էրեսը շէֆէր է, սիւֆկէր է պալը .
 Պգտիկուցա նագլի պեհիր է մէրը .
 Նագլի պեհված աղկէկ ներան կըլմանի :

Բ .

Հագուստիդ ձեւը տեսայ ,
 Սնտուկիդ մալը տեսայ ,
 Սուտ մի խօսիր , չար աղջիկ ,
 Հարիդ գրածը տեսայ :

Զուր է դեղը ու հեֆիմը ,
 Ուրկի՞ց ելայ քու դէմը ,
 Զուր տեղը իս մի նեղիր ,
 Ծուռ է ձեր տանը հիմը :

Սենեակիդ դուռն էս փակեր ,
 Խուքնի խումաշ էս հագեր ,
 Արեւ ըլլաւ քէ լուսին ,
 Մարդու վրայ չես ծագեր :

Պաղջան տուեր են մեզի ,
 Իմ հար , աղանջդ խօսի ,
 Տասը տարի է կը սպասեմ ,
 Սրտէս արին կը հոսի :

Ժ.Գ.

Ե Ղ Ե Ր Ե Ր Գ

Գովք կոչուած՝ մեռելներու վրայ երգուած տեսակ մը ներբողեաններ ալ ունէր Մալաթիա, որմէ ահա նմոյշ մը¹. —

Ուհաննէսն է հագիր ալ մօռին վրայ .
 Սուրաքը քաշեցին պելլարին վրայ .

(1) Սոյն եղերերգին հեղինակը յայտնի չէ: Կ'աւանդուի միայն թէ ասկից 150-200 տարի առաջ նորապսակ ամուլի մը փեսան հարսանեաց գիշերը թունաւորուեցողով կը մեռնի:

Էրնէկ կու տայ մուրատ առնողին վրայ .
 Վա'խ արեւուտ մէրտ մ'առնի , Ուհաննէս ,
 Նստիմ կէննուկ եասըտ քաշիմ Ուհաննէս :

Է , ի'նչ մանտր , բոլոր խոշեր հացեր է ,
 Ուհաննէսը ժամուն պաղջան գացեր է .
 Կատարի սիրմէլի աշքը լացիր է .
 Վա'խ արեւուտ.....

Ինչ գէշ գուգայ սա կավուրմաին հոտը ,
 Ըսէ'ք իմ գօնֆչիս չի գայ իմ մօտը ,
 Մանծ քէնիս քող կըյրէ ըզմէն ումոտը .
 Վա'խ արեւուտ.....

Լօխմամի կավուրման բերնիկս մնաց ,
 Զագկու դանկները նեպիկս մնաց .
 Ախշրֆին հավէսը փորիկս մնաց
 Վա'խ արեւուտ.....

Ըստամպուլայ մէջը ջուխա
 Կըյրեցին . Սէվլի պօյիտ վրայ պենիշ կարեցին ,
 Քաղաք ուր էկարնէ , մէշկըտ կոյրեցին...
 Վա'խ արեւուտ.....

Ծոցի բալլին առին սընտըխնան բացին .
 Թոփ մի կտաւ բերին պատանֆ ձեւեցին .
 Զօռ տաֆցուցին հինֆն աղկէկ մի լօխցուցին .
 Վա'խ արեւուտ մէրտ մ'առնի Ուհաննէս ,
 Նստիմ կէննուկ եասըտ քաշիմ Ուհաննէս :

Հարսնետրներն էկան դօռը մնացին ,
 Փետատն առին գերեզմանը փորեցին ,
 Տասներկու քահանայ կարգ կատարեցին .
 Վա'խ արեւուտ մէրտ մ'առնի Ուհաննէս ,
 Նստիմ կէննուկ եասըտ պէհեմ Ուհաննէս :

ԺԴ.

Վ Ի Ճ Ա Կ Ն Ե Ր

*Ժողովրդային բանահիւսութեան մաս կը կազմեն վիճակները , որոնք
 Համբարձման Տօնին կը հանեն , յատուկ արարողութեամբ մը որ նկարագրած
 էմ տօներու բաժնին մէջ :*

*Ասոնցմէ Կարապետ քհնյ . Պէննէեան կը յիշէ քառատողեան կամ երկ-
 տողեան վիճակները . —*

— Զենգիւ, զի անգիագ բաջաներ,
Ոսկի ջրված լանջաներ:

— Բէշկիր բէշկիր իւստիւնէ,
Բէշկիր տիգին իւստիւնէ,
Օթուրմուշ եազը եազար,
Քրիստոսըն էշգընա:

— Տամ պաշընտա փիրփիրիւմ,
Հի՞ջ մի եօգ էդիս փիրին:

— Հէպկիկէ իտիւմ հէպ օլտոււմ,
Փաշա իտիւմ պէկ օլտոււմ,
Կէրիտէ տուրուր իֆէն,
Հէփսինտէն եէկ օլտոււմ:

— Գուլումնուլար եէլլէսին,
Զուպուդըւմ կիւմիւշլէսին,
Պէնիւմ եարըւմ պիր տանէ,
Հագգ պանա պադըշլասըն:

— Ծովուն վրայ փրփրիս,
Օսկուն վրայ քրքրիս:

— Ակն յստակ, փաֆ նստակ,
Քէնց կովլըկին կաթն յստակ:

— Կոխեցի թախթը,
Ելաւ դրախտը:

— Կանչէ, մանուկս, կանչէ,
Ամէն արտըս կանանչէ:
Օլուր օլմագ շըւէններ,
Ետերս ներս կը հաջէ:

— Հերու ունէի մէկ գօտի,
Էստարի երկու գօտի,
Դուն կըլմանիս տուտու գուշի,
Տիւշմընին աչքը փըշի:

— Ճննդուկ ըլլիմ, դոռը նստիմ,
Մարգրտէ շէպիկ հագնիմ,
Ալէմին Սուլթան ըլլիմ:

*Մ. Միրաքեան հաւաքած է հետեւեալ չորս տողով վիճակները (տե՛ս
ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 25, էջ 15 եւ Թ. 26, էջ 9 եւայլն. —*

— Տէ հանէ, աղջի՛կ,
Վիճակը բարին,
Երգելով գովենք,
Այս իկիտ եարին:

— Կանչեր է տունիդ եէզը,
Ծաղկով լեցուած է մէջը,
Հոգ մի ըներ քան տղայ,
Շատ բարի է քու վերջը:

— Վերի կարաս,
Վարի կարաս,
Աստուած մեզի
Դուռ կը բանաս¹:

— Նոր աշխարհ, նոր մօտայ,
Մեղք որ ես թուպա եկայ,
Քանդուիս դուն փուն աշխարհ,
Սրտակից մէկը չկայ:

— Ոչ տուն ունիս, ոչ խսիր,
Գլիդ գարնեն չես խօսիր,
«Ազատ» Հայաստան ունիս,
Եղիր ես Խալիլին եսիր:

— Ամէն օր կը մտմտամ,
Գրպանէս դրամ կու տամ,
Գործս խումար խաղալ է,
Վախնամ քուս վրայ տամ:

(1) Պէննէեան ունի այսպէս. Վարի կարաս, վերի կարաս, Աստուած ընծի դռ-
մը բանաս:

— Վարդի նման սէր ունիս,
Ամէն ցաւի քար ունիս,
Հիշ մի՛ խորհիր քան աղջիկ,
Զինարի պէս եար ունիս:

— Ֆինանիս փալը վատ է,
Աստուած ինծի ազատէ,
Եարս խօսք չի հասկնար,
Քաշածս Աստուած գիտէ:

— Խօսքերը լաւ են Արա,
Կը խօսիս ազգիդ վրայ,
Բայց որ մէկը քեզ դիտէ,
Զես տար ազգիդ հինգ փարայ:

— Զարկէ՛ք ձեր սիրոյ սազը,
Ճերմըկաւ գլխուս մազը,
Աս, որ ալ ձեռքս կու տամ,
Մուրացկանի սեւ քար:

Բ.

ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հաւանօրէն Մալաթիոյ Հայերը ունէին նաեւ պարերդներ, հասներդներ, եւայլն, որոնցմէ զժրախտարար նմոյշներ չկրցայ հայթայթել:

Ապահով եմ որ Մալաթիացիք ունեցած են նաեւ աշխատութեան երգեր, ինչպէս նաեւ երգիծական եւ ծաղրական երգեր, սակայն զժրախտարար չկրցայ անոնցմէ նմոյշներ ունենալ:

Ա.

ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ԵՐԳԻԶՆԵՐ ԿԱՄ ՏԱՂԱՍԱՅՆԵՐ

Ինչպէս տեսնուեցաւ, ուրիշ տեղերու նման նաեւ Մալաթիոյ մէջ, դոյութիւն ունեցած են նախնական արուեստով, ժողովրդային բանահիւսութիւններ, ուղղակի առօրեայ կեանքին կապուած, որոնց ե՞րբ, ի՞նչպէս, որո՞նց կողմէ ստեղծագործուած ըլլալը ճշդել կարելի չէ:

Ասոնք անխափան շարունակած են ամէն դարերու մէջ, բայց զիրի չեն առնուած, վասնզի Միջին Դարուն զիրը եւ զրիչը ապաստանած էին վանքերու մէջ եւ ժողովրդային կեանքին հետ կարծես թէ իրենց կապերը խզած:

Բայց կեանքը չէր դադրած, տխուր կամ ուրախ անիկա կը շարունակէր եւ վանքերու պարիսպներուն ետին ապաստանած եւ նախնեաց լեզուով

չարունակուած դրականութենէն անջատ նոր լեզուով, ռամկօրէն մշակուած բանահիւսութիւն մը երեւան կու գար, ժողովուրդին կեանքէն ներշնչուած եւ անոր համար ստեղծագործուած:

Եւ նոր լեզուով (աշխարհարար) երեւան կու գային նոր մշակներ (հմմտ. Պատմ. Հայ Եւդոկիոյ, էջ 1544), որոնցմէ զուրկ եղած է դժբախտարար Մալաթիա, որ միջնադարեան տաղասաց մը չէ ունեցած, չենք գիտեր թէ ինչո՞ւ:

Թերեւս պատճառներ կային ասոր համար, իբր հետեւանք միջավայրի եւ ժողովրդային կենցաղի:

Ուշ արթնցած վայր մը եղած է Մալաթիա, հակառակ իրենց արհամարհանքին եւ վերէն նայելուն այլոց վրայ:

Գուցէ ասոր համար է որ Մալաթիացի «զրոց աշակերտներ»ու, ինչպէս տաղասացներու յիշատակութեան չենք հանդիպիր:

Բ.

ԱՇՈՒՂՆԵՐ

ԺԲ. եւ ԺԹ. դարերուն երեւան կու գայ երգիչներու նոր տեսակ մը, որոնք թէ՛ կը նուագէին եւ թէ՛ կ'երգէին, յաճախ իրենց յօրինած երգերը: Ասոնք կը կոչուէին ԱՇՈՒՂ:

Ասոնք ժողովրդային բանաստեղծներ էին, որոնց ստեղծագործութիւնները իրենց հիւսուածքով, ձեւերով, պատկերներով, նոյնիսկ տաղաչափութեամբ, ժողովրդային բանահիւսութեան չափազանց մեծ նմանութիւններ ունէին: Ասոնց հեղինակները ներշնչումով կ'երգէին վայրկեանի տպաւորութեան տակ յանպատրաստից, հրապարակներու եւ սրճարաններու մէջ կամ խրախճանքներու ատեն:

Ասոնց յօրինած երգերը շատ քիչ անգամ գիրի առնուած են, բացի փոքր մէկ մասէն: Աշուղներ, որ ամէն ժամանակներու եւ տեղերու մէջ գրտնուած են, ապահովարար Մալաթիոյ մէջ ալ կային, որոնք ընտանեկան հաւաքոյթներու մէջ կ'երգէին:

Ասոնք յաճախ թուրքերէնով երգած են, վասնզի աշուղները երբ իրարու հետ հրապարակով կը մրցէին պատրաստաբանութիւններով, ամբողջ քաղաքը կը հաւաքուէր անոնց շուրջը: Եւ որովհետեւ թուրքերը մեծ թիւ կը ներկայացնէին, պետական լեզուն կը գործածէին:

Այսպէս շատ մը հայ աշուղներ թուրքերէնով երգած են եւ երբեմն հասարակական դէպքերու վրայ տեսքաւոր գրած են:

Ասով հանդերձ այս մարդին մէջ ալ Մալաթիացիք շատ յաջողակ չեն եղած եւ շատ թիւով աշուղներ չեն ունեցած:

Ծանօթ աշուղ մըն էր ԹՈՐՈՍ ԹԱՇՃԵԱՆ կամ այլ անունով ԹԱՇՈՂԻ, որ ժողովուրդին մէջ համբաւ կը վայելէր:

Ասիկա «Աղղին Մարիամի» պատահարին վրայ, որ այնքան յուզում պատճառած է (տես աստ, էջ 660—1), ունի ՏԵՍԹԱՆ մը թուրքերէն, որուն սատողերը կը յիշուին. —

«Մուրախաս տէր, կէօրմէտին մի օ պապը,
Անրն իչուն իֆրար էտտի մէսէպը:
Մուրախաս տէր, Ասլան Զատէ Նամլը տըր,
Շամ գըլընը չարխա վերմիշ Ղազլը տըր,
Էրմէնիլէր հէփ էօմրընէ պաղլը տըր.
Ախ ու վախ չէֆմէսըն տօղուրան անա Էւայլն:

Ասոր նման թորոս թաշճեան ունէր թուրքերէն լեզուով գրուած բաղձաթիւ ոտանաւորներ, որոնք կ'երգուէին ժողովուրդէն:

Ս. Շէհրիկեան այս աշուղէն յիշած է հետեւեալ տողերը (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 25, էջ 15). —

Հէմ կէնչիկէ, հէմ կուվէթէ,
Հէմ կիւվէնմէ, սիւմ ու վարէ,
Քարտըն գափէ հէօֆմ էյլէյէն
Քալմատը նէփէ Հսանֆալէ:
Նէչէ պիր խազնէ սարփէտէն,
Պուլմատը էօլիւմէ չարէ,
Ճիհանը հիւֆմ էյլէյէն,
Քալմատը Շահ իսկէնտէրէ:

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՎԱՐԺԱՊԵՏ ՊԷՆՆԷԵԱՆ, ապա Տ. ԿԱՐԱՊԵՏ ՔՀՆՅՊԷՆՆԷԵԱՆ (տես իր կենսագրութիւնը, աստ էջ 759—761), թէեւ իրական աշուղ մը չէ, սակայն այս նախկին ուսուցիչ քահանան իր աշխարհականութեանը գրած է ողբ մը կամ ՏԵՍԹԱՆ մը 1895ի կոտորածին համար, որ հրատարակուած է (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 36, էջ 18 եւ 37, էջ 11):

Ուրիշ նման դործեր ունի⁶ թէ չէ, ծանօթ չէ, սակայն ամէն պարագայի մէջ իբր աշուղ չէ յիշուած, եւ իր պատրաստած ՏԵՍԹԱՆները չեն երգուած եւ թերեւս այս մէկն ալ քմայք մըն է:

ԺԲ. Մ Ա Ս

ՀԱՅ ԳՐԱԳԻՐՆԵՐ

Մալաթիա իր աշխարհադրական գիրքին պատճառով, միշտ պատե-
րազմի եւ խռովութեան վայր մը եղած է եւ այս պատճառով մշակութային
կեդրոն մը չէ կրցած դառնալ եւ քիչ անգամ միայն կարճ միջոցներ ժամանա-
կաւոր վայլ ունեցած է :

Իր վանքերն ալ մեղի հասած վաւերագիրներու վրայ հիմնուած կարելի
չէ ուսումնավայրեր նկատել :

Հետեւաբար Մալաթիոյ մէջ գրուած ձեռագիրներու թիւը շատ չափա-
ւոր է, իմ ձեռք բերած յիշատակարաններու վրայ հիմնուելով : Ասով հան-
դերձ իբրեւ պատմական անսուտ վկայութիւն եւ վաւերագիր, կը ներկայա-
ցընեմ Մալաթիոյ մէջ գրուած ձեռագիրներու յիշատակարանները, թուակա-
նի կարգով, որչափ որ կրցած եմ ձեռք բերել :

1 0 5 7

ԱԻԵՏԱՐԱՆ, Չեռագիր Էջմիածնի Թ. 362/3784,

Գրիչ՝ Թովմաս Բահանայ,

Տեղ՝ ՄԵԼԻՏԻՆԷ,

Թուական՝ «ի քուականութեանս Հայոց ի հինգ հարիւր ու վեցն» (= 1057) :

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ.

«Փառք ամենասուրբ երրորդութեանն յաւիտեանս ամէն, որ ետ գաւ-
րութիւն տկարութեանս իմոյ հասանել մինչեւ ցյետին գիծ գրոյս այսորիկ,
քան զի շնորհիւն Աստուծոյ սկսա եւ ողորմութեամբ նորին կատարեցի.....
ձեռամբ Թովմաս երիցու նուաստ Բահանայի եւ յետին գրչի Բաղափա Մելի-
տիոնոյ, ընդ հովանեաւ ⁽¹⁾ սրբոյն Գրիգորի, ի քուականութեանս Հայոց ի
հինգ հարիւր ու վեցն, ի կաթողիկոսութեան տեառն հաչկա, յորժամ ի Թաւ-
րբլուրի վանսն էր... :Արդ որք ընթեռնոյք կամ աւրինակէք, զգրողս յիշեսցիք

(1) Յակոբ Թովմեան (Յուդակ ձեռագրաց Խաչիկ Վրդ. Դադեանի, էջ 7) ունի
աւելի սա քառերը. «(Սի)մէոն ծերունուն եւ Աննային...» :

եւ զՄովսէս քահանա՝ զհայրն իմ եւ Աստուած ձեզ ողորմեսցի յիւրում գալըստեանն ամէն» :

(Գարեգին Կաթողիկոս, ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ ՁԵՌԱԳՐԱՅ, Էջ 235-6, Յակոբ Թովմեան, ՅՈՒՅԱԿ ՁԵՌԱԳՐԱՅ ԽԱԶԻԿ ՎՐԴ. ԴԱԴԵԱՆՔ, Էջ 7)

1 0 9 2

Վկայաբանութիւն սրբոյս Եղորմեսի Մարինոսն կոչեցելոյ եւ Ռոմելի եւ Զենոնի եւ Մակարա, որ եղեն յամս Մարկիանոսի եւ ամբարիշտ թագաւորի յամսեանն :

(ՍԿԶ.) Ի ժամանակին յայնմիկ թագաւորելով Տրայիանոսի՝ բարիատեացն սատանայ :

(ՎԵՐԶ.) Թարգմանեցաւ պատմութիւն սրբոց վկայիցս ի յունականէն ի մեր ի մայրաքաղաք Մելիտինոյ, ի թուականիս Հայոց ՇԽԱ (=1092), ընդ որս Քրիստոս տացէ վարձս բարեաց աշխատողացս ի սմա :

(Զարբ. ի ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ ՀԱՅԿ. ԹԱՐԳՄ., Էջ 722, ՄԱՅՐ ՅՈՒՅԱԿ ՁԵՌԱԳՐԱՅ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ, ՎԵՆԵՏԻԿ, 1948, Էջ 3-5, Գարեգին Կաթ. ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ ՁԵՌԱԳՐԱՅ, Էջ 258)

1 1 2 5

ՎԱՐՔ ՀԱՐԱՆՅ. Ձեռագիր Էջմիածնի, թիւ 2680, Էջ 119բ, փոքր յիշատակարան

«Ես Շմուէլ նուաստ եւ յետին քահանայ, ի բազում գրքոյ գրեցի զվարքս երանելոյն Պարսամաւի, եւ գրագում նշանաց զանց արարաք, վասն զի յայտնի են վարք երանելոյն եւ նշանք ընդ ամենայն տեղիս : Այլ այս անչափ գրեցաւ, զի հաւատասցիք եւ աւրինիցէք (Տ!) զԱստուած, որ այնչափ փառաւոր առնէ զսուրբս իւր :

Թարգմանեցաւ պատմութիւն երանելոյս ի թվականին Հայոց ի նորում շրջանի յարմի քառասներորդի առաջներորդի, հրամանաւ տեառն Գրիգոր Հայոց Կաթողիկոսի, ի մայրաքաղաք Մելիտինի, ընդ հովանեաւ սրբոյն Գրիգորի, ձեռամբ Գրիգորի մեղապարտ կրանաւորի, ի բարեխաւսութիւն ինձ, եւ ի փառս ամենասուրբ երրորդութեանն յաւիտենից յաւիտեանս, ամէն» :

(ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՁԵՌԱԳՐԱՅ, Գարեգին Կաթ., Էջ 333-334, տես նաեւ 387-8)

1166-էն առաջ

Ներսէս Շնորհալիի մէկ գրութիւնը :

«Այս պատմութիւն վարուց երանեալ ձգնաւորին Քրիստոսի Բարսամայի նախ գոլով թարգմանեալ ի հոյակապ եւ ի հռչակաւոր մայրաքաղաքն

Հայոց Մելիտենոյ՝ հրամանաւ եւ ծախիւք մեծին Գրիգորիսի կաթողիկոսի եւ վկայասիրի ի ձեռն Գրիգորի ուրումն քահանայի...»

«Եւ քան զի դեռ եւս ըստ Ասորոց շաղփաղփի և ծամածուռ անյարմար եւ աշխարհօրէն բանիցն գոյր եւ ոչ ըստ մերումս ազին սիդոբայից պայծառ եւ յոգնապանոյն բանից, յաղագս որոյ հրաման հասեալ առ իմս նուաստութեան, որ ոչ ըստ արժանւոյն կոչեցեալ Ներսէս ի գերահռչակ եւ ի վսեմական տեառնէ իմմէ եւ եղբարէ Գրիգորիսի, գոլով նախնոյն մերոյ Լուսաւորչի արեանառու արքոռակալի անուանակից, որպէս զի ձեռնարկեալ ի սմա... ըստ մերում լեզուի յարմարութեան, ըստ գրեցելումն լնուլ զպակասութիւն հարց որդւոց: Եւ արդ իմ ասեալ եւ առաւելեալ ի սմա այժմ ի նոցուն անտի, բայց միայն զարութիւն բանին եւ պատմողականին, եւ այս ոչ ապիկար իմոյ զարութեան այլ ըստ հոգւոյն Աստուծոյ տուչութեան, մանաւանդ թէ ի սիրոյ աստի առժընդակութեանց: Վասն որոյ պաղատիմք հանուրց եկեղեցւոյ մանկանց, որք միանգամ յարինակ առեալ վերստին գրէք զայս պատմութիւն երանելոյն, որպէս զի փոքրաբանս գլխատակարանս գրեցէք իւրաքանչիւր: Ընդ նմին եւ թողութիւն մեղաց հայցեցէք ի Քրիստոսէ առաջնոյ աշխատողաց եւ վերջնոյս եւ ծնողաց մերոյ եւ եղբարց ամենայն հաւատացելոց ի Քրիստոս Յիսուս ի տէր մեր, որում փառք յաւիտեանս, ամէն:»

(Գարեգին Կաթ., ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ ՁԵՌԱԳՐԱՅ, էջ 387-8)

1 2 0 4

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՂՈՒԿԱՍՈՒ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻՆ ԻԳՆԱՏԻՈՍԻ

Ձեռագիր Երուսաղէմի, Թ. 334

Գրիչ՝ Գրիգոր Դպիր

Ստացող՝ Զաւրավար «արհեստիւ ոսկերիչ» «ի Մելիտինոյ Հայոց»

Տեղ՝ Հռովկլա

Ժամանակ՝ 1204

Ձեռագիրը ունի պատմական յոյժ շահեկան յիշատակարան: Հոն նկարագրուած է Կ. Պոլսոյ գրաւումը հաչակիրներէ եւ լատին կայսրութեան մը հաստատութիւնը:

Սակայն Մալաթիոյ հետ ոչ մէկ կապ ունին պատմուած դէպքերը (տես Գարեգին Կաթող., ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ ՁԵՌԱԳՐԱՅ, էջ 695-700): Մալաթիոյ հետ այս ձեռագրին կապակցութիւնը այն է որ անոր ստացողը Մալաթիացի մըն է:

Այս մասին կան սա տողերը.

«Յայսմ ամի այր ունի ի Մելիտինոյ Հայոց՝ Զաւրավար անուն, ար-

հետիւ ոսկեգործ, յոյժ ազնուական ի հարտարաց եւ յընտրելոց, այլ իմաստուն եւ հանճարեղ բնութեամբ, բարերարոյ եւ հեզ եւ ամենայն առաքինութեամբ զարդարեալ, գիտելով եւ դպրութիւն ընթերցողութեան, սորա հանդիպեալ յաստուածապահ դղեակս Հռոմկլա՝ առնելով զգործ իւրոյ արուեստին եւ տեսեալ զփաղցրաբան Մեկնութիւնս սրբոյ Աւետարանին Ղուկասու առաքելոյ եւ աւետարանչի, զոր արարեալ է սրբոյ եպիսկոպոսին Իգնատիոսի... եւ հաշակեալ ի սմանէ վերծանութեամբ, վասն որոյ եւ փաղցրեալ ի քիւմրս սորա բան սրբոյ վարդապետութեանս քան զխորիսիս մեղու՝ ըստ Դաւթա եւ խնդրեալ ի մերմէ նուաստութենէս մակագրել զսա իւր եւ ըստ փափագման ըղձից սրտի իւրոյ՝ ստացեալ զսա իբրեւ զգանձ պատուական, ի վայելումն անձին իւրոյ յաստիս եւ յիշատակ հոգոյ իւրոյ յապառնիսն: Իսկ ես տրուպս եւ կրսերս համանմանեաց իմոց՝ Գրիգորիս դպիր յանձին կալեալ զբարիոք խնդիրս բարեխորհուրդ առնս, լցի զբաղձանս սրտի սորա եւ յանգեալ աւարտեցի զսա յամսեանս նոյեմբերի ի ԺԳ, յանառիկ եւ յանմատոյց դղեակս Հռոմկլա՝ յաթոռս հայրապետական, ընդ հովանեաւ աստուածաբանակ սրբոյ տաճարիս, որ յանուն սուրբ Լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի, ազրնականութեամբ աստուածընկալ սուրբ նշանացս եւ առաքելական նշխարացս: Արդ աղաչեմ...»

Ձեռագիրը հոս ընդհատուած է: Գարեգին կաթողիկոս կ'ըսէ թէ «Հաւանօրէն կաղմի ժամանակ ընկել է մնացած մասը»:

Եթէ յիշատակարանը ամբողջ ունենայինք, թերեւս Մելիտինեցի ոսկերիչ Զօրավարի մասին ուրիշ տեղեկութիւններ ալ ունենայինք: Հաւանօրէն Զօրավար ձեռագիրը Մելիտինէ իր ծննդավայրը փոխադրած ըլլայ:

1 2 1 5

Քեսուն քաղաքը գրուած է ՃԱՌԸՆՏԻՐ մը 1215-ին, ինչպէս նաեւ Եփրեմ Խուրիի Ճառերը թարգմանուած Գէորգ անուն մէկէն ըստ մասին բնագրին հետ գրուած...

(ԿԱՐԻՆԵԱՆ ՅՈՒՅԱԿ, Թ. 899, էջ 76):

1 2 2 6

ԱԻԵՏԱՐԱՆ ՅՈՒՆԱՐԷՆ

Սեպհականութիւն՝ Նիկողայոս Թէոդոր Դումբայի

Գրիչ՝ ՎԱՍԻԼ ԴՊՐԱՊԵՏ ՄԵԼԻՏԻՆԵՅԻ, որդի ՈՎՐԵՍՏԷՍ ՔԱՀԱՆԱՅԻՏԵՂ՝ Կեսարիա

Ժամանակ՝ 1226

(ՏԵՍ ՀԱ, 1908, էջ 220, ՊԱՏ. ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 1840 և 1063, Գարեգին Կաթ., ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՁԵՌԱԳՐԱՅ, էջ 845-848)

1 2 6 8

Աւետարանը գրուած Ռոսլինի ձեռամբ Կոստանդին կաթողիկոսի ժամանակ, Հեթում Բ.ի նուիրութեւն համար, գրուած էր 1268ին: Մալաթիոյ հայ գրչագիրներուն գոհարն էր: Հիմա կը գտնուի Երուսաղէմի վանքը:

Այս ձեռագիրը առաջին անգամ ծանօթացուցած է Սրուանձտեանց (ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ, Ա., էջ 324-7), իսկ անկէ օգտուած են Մեսրոպ Եպիսկոպոս (ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ, ԻԴ., էջ 74), «Հնասէր» կեղծ անունով զայն ներկայացուցած է նաեւ Սահակ կաթողիկոս Խապայեան, որքան ներած են Համիտեան բռնակալութեան գրաքննութիւնը (տես ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆ, ԹԻԼ 3439, 19-30 Յունուար, 1908):

Փիրղալէմեան ալ նոյն Աւետարանին երկրորդական յիշատակարաններէն մէկ մասը առած է Սրուանձտեանցէն:

Իսկ Գարեգին կաթողիկոս Յովսէփեան (Նիւթեր եւ Ուսումնասիրութիւններ Հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութեան, Բ., էջ 40-41), զայն քննած է արուեստի տեսակէտով:

Այս գիրքին առաջին կազմողը եղած է Առաքել Զազանդենց «Ի Թվ. ԶԺէ» (=1268), յայտնելով իր եղբայրներուն Կարապետ քհնյ.ի և Պօղոս Սարկաւազի եւ ուսուցիչ Սարգիս քահանայի անունները:

Երկրորդն է Մալաթիոյ Սիմէոն արքեպիսկոպոսը, աշակերտ Արիստակէս րաբունապետի «Ի դուռն սրբոյն Գրիգորի, Ի ԶԳ. (=1454) ի յունիս ամսեան», «որ այրուել է եւ նոյն տարի նոյեմբեր 11ին նորոգել է Մահտեսի Պեհնամի որդի Մահտեսի Կիրակոսը»:

Նորոգութիւնը կատարուած է նաեւ Մելիտինոյ վերագիտող Աբրահամ Եպիսկոպոսի ձեռքով ՌՃՂԳ (1744) Մայիսի 17-ին:

Գարեգին կաթողիկոս Յովսէփեան ձեռագրին պատմութեան համար այս տեղեկութիւնները տալէ վերջ Յովհաննու Աւետարանին վերջը գրուած գլխաւոր յիշատակարանը (տես ՆԻԻԹԵՐ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, Բ., էջ 40-41) եւ ձեռագիրին զանազան էջերուն վրայ գտնուող յիշատակարանները կու տայ, զորս չենք մէջբերեր, վասնզի Մալաթիոյ հետ առնչութիւն չունին¹:

Մալաթիոյ պատմութեան համար շահագրգռական են երկրորդ կազմողին՝ Մալաթիոյ Սիմէոն Արքեպիսկոպոսի եւ երրորդ նորոգողի՝ Մահտեսի Պեհնամի որդի Մահտեսի Կիրակոսի, չորրորդ նորոգողին Մելիտինոյ վերագիտող Աբրահամ Եպիսկոպոսի եւ հինգերորդ նորոգող՝ Կարապետ Աբեղայի վերաբերեալ յիշատակարանները, 1454, 1601 եւ 1744 թուականներով (տես յիշատակարանները վարը՝ այս թուականներուն տակ), իսկ ձեռագիրին այն յիշատակարանները անթուական, որոնք ունէ նպաստ չեն բերեր Մալաթիոյ պատմութեան համար, զանց առած եմ:

(1) Գլխաւոր եւ երկրորդական յիշատակարաններ ունի նաեւ Սրուանձտեանց Թորոս Աղբարի մէջ (Ա., էջ 324-327):

Այս շքեղ ձեռագիրը, պատմական եւ գեղարուեստական մեծ արժէքով, մինչեւ 1880 Յունուար Թաշճեան Միքայէլի համաձայն կը պահուէր Մալաթիոյ մէջ, ուր տեսած է 1878ին Գարեգին Եպիսկոպոս Սրուանձտեանց եւ հայ բանասիրութեան ծանօթացուցած:

Այս ձեռագիրը յայտնի չէ թէ ինչպէս Ատանա կը տեսնուի Թուրքի մը ձեռքը եւ 45 մէճիտի կը գնուի հոն: Մալաթիացիք այս գրամը կու տան եւ ետ կ'առնեն իսլամէ մը եւ կը բերեն իրենց քաղաքը (տես ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆ, Թ. 3439):

1 2 6 9

ԱԻԵՏԱՐԱՆ, որ գրուած է 1466ին, բայց յիշատակարանը կը թուի ըլլալ 1269 (ըստ Հ. Ն. Ակինեանի, տես ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 55, էջ 12), այսինքն 1269-ին գրուած ձեռագիրի մը վրայէն ընդօրինակուած է եւ անոր յիշատակարանն ալ առնուած է:

Գրիչը յիշատակարանին է Սարգիս, որ հաւանօրէն Մելիտինէի կողմէն կ'իլիկիա փախած եւ հոն գրած է:

Սարգիս կը պատմէ Թաթարներու պատճառով Մելիտինէի մէջ տիրող սովը:

Ահա յիշատակարանը.

«Իսկ ի քուականիս եղեւ սով սաստիկ ի Մելիտինէ Հայոց մեծաց քաղաքի, որ մայրն գողայն կ'ուտէր, որ զխոտն եւ գամենայն ժժմունք իբրեւ գիաց կ'ուտէին: Ճշմարտապէս պատմեցին թէ երեք ընկեր ի քանապարհին միակ երթային, երկու ի մի խորհուրդ եղեն եւ զընկերն իւրեանց կերին...

Իսկ ես տրուպս եւ անարժանս Սարգիս ամենայն մեղօք լի գերծեալ ի դառն տանջանաց, եկի յերկիրս կիլիկեցոց ի յաստուածասէր եւ բարեպաշտ Թագաւորին Հեթմոյ... եւ գրեցի... գտուրք Աւետարանս...»

(Երուանդ Լալայեան, ԶԱԻԱԽՔ, էջ 311-2)

1 2 9 5

Յուդակ Զեռագրաց Սեբաստիոյ, Թ. 17 ձեռագիր Ս. Նշանի վանուց (Թորգոմ Արքեպս. Գուշակեան, ՀԱ., 1924, էջ 515, Հ. Աճառեան, ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ, Ա., էջ 583):

ԱԻԵՏԱՐԱՆ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ բուն գրչէն (էջ 176) «գանսուրք գծողձ գկարապետ յիշեսջիք»

էջ 467, «Տէր Աստուած Իսրայէլի, ողորմեա' մեղացեալ քո ծառայի Յովհաննէս քահանայի, կազմողի Սուրբ Աւետարանիս, ամէն. քվ. ԶԽԴ (= 1295):

էջ 608, ՏԱՐԲԵՐ ԳՐԶԷ «փառք... գվերջին կազմողս գԳրիգոր երէցս յիշեցէք յաղաւթս ձեր ի քվին Հայոց ԶԽԴ ի յերկիրն ի Մելիտինի, ի գիւղն ի Յամուսի, ի դուռն սուրբ Փրկչին և սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Սարգսին: Աւետարանս յիշատակ է Պօղոս երիցու եւ Ովհաննէս երիցու, Խաչատուրին, Մատթէոսին, որ ետուն կազմել իւրեանց հոգոյն. ամէն»:

1 2 9 7

ԱԻԵՏԱՐԱՆ ,**Գրուած Մամուլետիա (Կիլիկիա) :****1884-ին Աւետարանը կը զտնուէր Խարբերդի Ս . Ստեփանոս Եկեղեցին :****ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ . —**

«Տէր Յիսուս ողորմեսցի... Տէր Յովանէս Եպիսկոպոսի վերադիտողի Մելիտինու եւ Խարբերդու մայրաքաղաք» :

(Գարեգին վրդ . Սրուանձտեանց , ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ , ք . հտ . Էջ 347)

1 3 1 4

Երեւանի մատենադարան , Թ . 2787**ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ****Յամին 249 (=1314) :**

«Ես Կոստանդին Եպիսկոպոս ՊԵՀԵՄՆՅԻ... առաջնորդ աստուածաբնակ ուխտի այս ՍԿԵԻՌԱՅԻ , յաղագս բարի իմոյ յիշատակի , ի տեսանելն իմ այսմ ամի զգեղն սուրբ ՍԻՄԱԻՈՆԱՅ Եկեղեցին աղփատ ի գրոց եւ այլ սպասուց սրբարանի եւ մանաւանդ ի հարկաւորէն , որ ամենայն աւուր է յոյժ պիտանի : Եւ ետու գրել զանուանեալս Մաշտոց , եւ տամ զսա մնացական ի գեղն սուրբ ՍԻՄԱԻՈՆՈՒ Եկեղեցին , որ սուրբ Սիմաւոն անուն կոչի , յիշատակ ինձ եւ նաեւ յոյժ սիրելի ձեռնասնունդ հոգեւոր որդեկին իմոյ , նաեւ երախտաւոր սպասաւորին իմոյ՝ ՅԱԿՈԲԱՅ քահ(անայի) , որ մահու չափ նահատակեցաւ ընդ իս , ի բանտ եւ ի կապանս , ի ծովու եւ ի ցամաքի , նաեւ չորս ամաւ յաւտարութեան պանդխտանալ յաշխարհին ՅՈՒԱՆ-ԳԱՅ եւ երկու ամաւ յառաջ քան զգրել սուրբ գրոցս , փոխեցաւ ի Քրիստոս վասն սիրայորդոր փութոյ պրնիս (պատնառիս) եւ յաւժար կամաւ աշխատելոց ի վերակացութիւն շինութեան պրնիս եւ եթող ինձ մեծ եւ անմխիթար սուգ : նաեւ միւս սիրելի եւ ձեռնասնունդ հոգեւոր որդեկի իմոյ , արեամբ չափ նահատակելոյ ընդ իս ի ՀՈՐՈՄԿԼԱՅՆ եւ ի ՊԵՀԵՄՆԻ՝ ՍՏԵՓԱՆՈՍ քահ(անայ) , նաեւ ի սուրբ ուխտիս իւրով արեամբս նահատակեցաւ , յանաւրինաց , ի սպասաւորութիւն սուրբ Եկեղեցւոյս , Եկեղեցւոյ սուրբ Սիմաւոն : Ոչ հայրապետ կամ հաւգացող գոլով , ապա սպասաւոր իմոյ նըւաստութեանս , զիմ բերին լալով »

Արդ , աղաչեմ զամենեսեան որք ժառանգք լինէք յայսմ Եկեղեցիս՝ խնամ տանիլ այսմ գրի ընդ նմին՝ ես տառապեալ գրողս Ներսէս աղաչեմ յիշել ... զիմ անարժանութիւնս , եւ զձնաւդս իմ եւ զպատուական քահ(անայ) գհաւրեղբայրն իմ՝ զՍՏԵՓ(անոս) գրել՝ զսնուցիչն իմ եւ լուսուցիչն , որ յայսմ ամի փոխեցաւ ի Քրիստոս

(Լ . Ս . ԽԱԶԻԿԵԱՆ , ԺԴ . ԴԱՐԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ , Էջ 106—107)

1314

ՀԱՏՈՒԱԾՔ ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

«Ես Կոստանդին եպիսկոպոս ՊԵՀԵՄՆԱՅԻ առաջնորդ սուրբ ուխտիս ՍԿԵԻՌԱՅԻ

Ի ԶԿԳ (=1314) ետու գրել զսա : Արդ, աղաչեմ յիշեցեմ զմեզ. զիս՝ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ եպիսկոպոս այլ եւ զձեռնասուն որդեակն զՅԱԿՈԲ քահանայ, որ մահու չափ նահատակեցաւ ընդ իս ի բանտ և ի կապանս, ի ծովու եւ ի ցամաքի, եւ Դ (4) ամաւ յաւտարութիւն պանդըխտակից [լեալ] աշխարհն ՅՈՒՆԿԱՅ եւ Բ (2) ամաւ յառաջ քան զգրել սուրբ գրոցս (1312) փոխեցաւ վասն սիրայորդոր փութոյ տանարիս եւ յաւժար կամաւ աշխատելոյ ի վերակացութիւն շինութեան տանարիս, յիշատակ

Նաեւ զմիւս սիրելի եւ հոգեւոր որդեկին իմոյ, արեամբ չափ ընդ իս աշխատելոյն ի ՀՌՈՄԿԼԱՅՆ, ի ՊԵՀԵՄՆԻ՝ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ քահանայի, որ ի սպասաւորութիւն սուրբ ուխտիս սպանաւ յանաւրիւնացն, ի կեցոյցն ի սուրբ Սիմաւոն

Աղաչեմ զի եւ խնամ տարջիւք սմա

Աղաչեմ մեղաւորս ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ՝ շարագրաւոյ տառիս, թողութիւն մեղաց յԱստուծոյ հայցել եւ սխալանացս ներել, զի եւ ձեզ ներեսցէ տէր :»

(Լաւրայեանց, ՅՈՒՅԱԿ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԶԵՌԱԳՐԱՅ, էջ 59—62 կամ Լ. Ս. Խաչիկեան, ԺԴ. ԴԱՐԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ, էջ 107—108)

1315

ԱԻԵՏԱՐԱՆ Յ. Քիւրտեանի ձեռագրաց հաւաքածոյէն :

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ՝ Թուղթ 176ա, մասամբ վնասուած եւ անընթեռնի : Մանրանկարչական տեսակէտով չահեկան ձեռքիւր ըստ Յ. Քիւրտեանի :

«Գրեցաւ սր. աւետարանս ի թուին Հայոց ԶԿԴ (1315) ի մայրաքաղաքիս Մելտենի ի հայրապետութեան Կոստանդեա, ի թագաւորութեան Աւշնի, ընդ հովանեաւ սր. Աստուածածնի ձեռամբ մե(պատուած) եւ աստուածաշէն քաղաքս Մելտենի (...իճացած...) սուսերի մաշեցին մնացեալքս գերի վարեցին... ականջաք մերոց լսեցաք, ո աչաց մերոց որ տեսաք զաւերումն քաղաքիս :

Այդ աղաչեմք զամենեսեան, որք ընթեռնուք սր. աւետարանս, մեղաց թողութիւն խնդրեցէք Ստեփանոս գծողիս փոխեցեալն ի Քրիստոս եւ աստուածասէր քահանային, եւ տուք ընդ նմին եւ զվահրամ սուտանուն քահանայ որ զպակասութիւն ելից եւ կազմեց եւ յիշողացդ եւ յիշեցելոց ողորմի մարդասէր Աստուած, որ է արհնեսալ» (պատուած) :

1 3 1 6

ՃԱՇՈՅ, *Երուսաղէմի թ. 271 ձեռագիր**Գրիչ՝ Ստեփանոս կրօնաւոր՝ «Երկայն» կոչեցեալ**Ստացող՝ Տ. Դաւիթ Արքեպիսկոպոս Երուսաղէմի**Ժամանակ՝ ԶԿԵ. (= 1316)**Տեղի՝ Երուսաղէմ Ս. Հրեշտակապետ վանք**Կազմող՝ Կարապետ Դպիր:**Ընդարձակ յիշատակարանին մէջ կան սա տողերը.*

«Երեւցաւ ի քագաւորութեան Հայոց Աւշնի եւ ի հայրապետութեան Տէր Կոստանդեա... ի դառն եւ յանբարի ժամանակս, զի չէ կար ումեք ընդ գրով արկանել զագգի ագգի վիշտս եւ զնեղութիւն որ հասեալ է ընդհանուր ի վերայ ամենայն քրիստոնէից յանաւրէն եւ յանաստուած պիղծ եւ զարշելի ագգէն իսմայելի, որ զամենեւեան մաշեցին ի սուր սուսերի եւ զմնացեալն ի գերութիւն վարեցին, որ եւ ի սոյն ամին զմեծանուն մայրափառափն *Մելիտի-* *նի Հայոց* առին յաւար եւ ի գերութիւն եւ զայլ բազում փաղափս եւ զգաւառս եւ զանմատչելի ամբոցս հիմն ի վեր տապալեցին...»:

(Արտաւագդ Արքեպս., ՄԱՅՐ ՅՈՒՅԱԿ ՀԱՅԵՐԷՆ ՁԵՌԱ-
ԳՐԱՅ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ, Ա., էջ 302, Նորայր Եպիսկ. Պո-
ղարեան, ՄԱՅՐ ՅՈՒՅԱԿ ՁԵՌԱԳՐԱՅ, ՍՐԲՈՅ ՅԱԿՈԲ-
ԵԱՆՅ, Գ. էջ., 81 եւ ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 55, էջ 13)

1 3 1 6

Ձեռագիր մը կը հաստատէ այս թուականին գրուած Երուսաղէմի թ. 271 ՃԱՇՈՅին յիշատակարանի բովանդակութիւնը:

Այս ձեռագիրը եթէ նոյնը չէ Ճաշոցին հետ ըստ Աստուածատուր Եպիսկոպոս Տէր Յովհաննէսեանի (տես ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ Ս. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ա. հտ., էջ 203), ունի սա տողերը. «..... Զի ագգն իսմայելեան առին եւ զմայրափառափն Հայոց զՄելիտինէ եւ աւարի ետուն, զապրեալսն, ի սրոյ վարեցին ի գերութիւն»:

1 3 6 1

ԱԻԵՏԱՐԱՆ**ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ**

«Փառք ... յամի ուր հարիւր ժ. (10) երորդի թվականութեանս Հայոց եղև գրաւ գրչութեան սուրբ և տիեզերալոյս Աւետարանի Աւգոստոս ամսոյ է (7) աւարտեալ ի Մելիտինէ փաղափ Հայոց ի սուրբ մենաստանիս, որ կոչի Լուսաւորիչ, իմայէ [այսպէս] ընծայ եղեալ, սուրբ Գրիգոր վկայ եղեալ, յիշատակ նմա եղեալ ի դրանս նորա միշտ ընթերցեալ փահանայից, սարկաւագաց պատմառ եղեալ, որ ի սմայ են աշխատեալք ի հայրապետութեան Հայոց տեանս Տէր Կոստանդինին և այլ առաջնորդութեան սուրբ ուխտի անյաղք փիլիսոփայի Տէր Սիմէոնի եւ Տէր Մատթէոսի և զայլ միեղէն եղբարքս, որ աստ կան հաւաքեալ ի սէր տեանս մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի»

անասանելի պահեստ սուրբ ուխտս բնակչաւս իւրովս...»

(ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼ չաբաթաթերթ, Իզմեր, 1907, թ. 21, էջ 520, նաեւ ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, թ. 55, էջ 13, Հ. Ակինեանի հաւաքածոյէն առնուած, ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ մէջ կայ նաեւ ձեռագրին նկարագրութիւնը, էջ 519—520) :

1 3 6 1

Նախ Մալաթիոյ կամ Մելիտինէի մէջ :

Այս թուականին գրուած Ձեռագրերի մը յիշատակարանը կը յիշէ Մալաթիոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ վանքը, (Հ. Ն. վրդ. Ակինեանի ՀԱԻ. ՅԻՇ., ամ 1361, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, թ. 55, էջ 13) :

1 3 7 2

Լոնտոնի Բրիտանական Թանգարանին մէջ գտնուող հայերէն ձեռագրերի մը (թ. (42/19548) յիշատակարանին մէջ կը կարդանք.

«Ո՛վ աստուածաբեալ արհի եպիսկոպոս տր. Յովանէս Մելիտինոյ, ընկալ գսակաւ գիրս եւ յիշեալ գանարժան հոգս գնեքսէս արեղայս ի քվ. ՊԻԱ (=1372), Հոկտեմբեր ժԹ. արն.

Ի քվին ՊԻԴ (=1375) էառ Յաշիխ Թամուրն գթագաւորական քաղաքն զՍիս եւ եղեւ սուգ մեծ :

Ի սոյն ամի եղեւ սով սաստիկ ընդ ամենայն աշխարհս եւ եղեւ զգրիւ մի ցր (ցորեն) ճ. դր(ամ) դահեկանի :

(Կոնիքերի ՅՈՒՅԱԿ ՁԵՌԱԳՐԱՅ)

ԺԵ. ԴԱՐ

(1430—1440)

ԱԻԵՏԱՐԱՆ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

«Ես Անանիա դպիրս որ ծաղկեցի... Աւետարանս ի դուռն ի սուրբ Լուսաւորիչն ի Մելիտինոյ վանքս, եւ առաջին ծաղիկս այս էր որ ուսայ ի վարդապետէն իմոյ՝ Տէր Սիմէովնի արքեպիսկոպոսին¹ այս ուխտիս (անընթեռնի) :»

(Հ. Բ. վրդ. Սարգիսեան, ՄԱՅՐ ՅՈՒՅԱԿ ՄԵԻԹԱՐԵԱՆՑ ՎԵՆԵՏԿՈՅ, ք. 170, էջ 714)

(1) Երուսաղէմ պահուած ձեռագրերի մը մէջ, որուն գրիչն է Յովհաննէս, որ Երուսաղէմի մէջ գրած է «Մեկնութիւն Կաթողիկեայ Թղթոց Սարգսի Շնորհալուոյ», կը յիշուի «Կուսակրաւն արեղայ զՍիմէոն Մելիտինցի, որ ծաղկեաց...» (Միարանք եւ այցելութեան Երուսաղէմի, էջ 351—352)։ Արդեօք կապ մը կա՞յ :

1 4 3 3

ՏԱՐԵԳԻՐՔ (ձեռագիրը հիմա Երուսաղէմ, թ. 3153)

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

«Ի քվի ՊԶԲ (1433) ընդ հովանեաւ Մելիտինէի Սբ. Թէոդորոս Զինաւորի, որ այժմ կոչի Դերակի վանք», *զրուած է Յովսէփ արեղայէ եւ ծաղկուած է Սիմէոն եպիսկոպոսէ* «քվին ՊԶԳ (=1435) յառաջնորդութեան սուրբ Ուխտիս Տէր Ներսէս եպիսկոպոսի»:

Ստացողն է Գրիգոր Արեղայ, որ կը նուիրէ զայն ի յիշատակ իր եւ ծնողաց «յանառիկ դղեակս ի գեաւդս ի Կուռասիս, ի դուռն Ս. Վասիլ եկեղեցւոյ»:

Յետոյ «Կուռնցի դերակ Մարտիրոս որդւոյն Կարապետի հոգոյն» *կը նուիրէ զայն ի յիշատակ իր ծնողաց* «յերկիրն Անթափ, ի դուռն Ս. Աստուածածնին, ի յառաջնորդութիւն Դանիէլ վարդապետին եւ յաւագերէցութիւն Տէր Սարգիսին: Աստուած գայն փահանայ արինէ, որ գայս գիրքս լաւ պահէ»: *Նուիրատուութեան թուականը ըստ Բարգէն եպիսկոպոսի 1607:*

1 4 3 5

Ակնայ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ մէջ կայ շարական մը փոքրագիրը «Ի վերջրն՝ փառք ամենասուրբ (եւայլն) յիշեսցիք Յովհաննէս փահանայ զծաղկաւորն զՄԵԼԻՏԻՆՅԻՆ (եւայլն): Ամիր պէկ Սարկաւագն որ գաւրինակս շնորհեաց մեզ: Գրեցաւ եւ ծաղկեցաւ եւ կազմեցաւ (եւայլն) ի լաւ և յընտիր արինակէ, որ կոչի Խլկցի ձեռամբ Սամուէլի, ի յեկեղեաց գաւառս ի մայրաքաղաքս ի յեգնկայ, ի քվաբերութեանս Հայոց ՊԶԵ» (=1435):

(*Յետոյ տղեղ նոտը գրով մի*) «վերջին ստացող շարակնոցիս Ստեփանոս կաթողիկոս Յառննջեցի...»

(ձանկեան, ՀՆՈՒԹԻՒՆՔ ԱԿՆԱՅ, էջ 78—79)

1 4 3 8

ԳԱՆՁԱՐԱՆ (Զնքուչի Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածին վանքը կը պահուէր 1915-էն առաջ):

«Գրեալ ի վանս Սուրբ Գրիգոր Մելիտինոյ Հայոց, ի քվ. Հայոց ՊԶԷ, յիշեցէք զիս գրաւիք արեղայս (թերեւս գրիչ Գանձարանին) եւ գիայրն իմ՝ զԽահակ փահանայս... զկոստանդին աւագերէցն եւ զԱստուածատուր գաւաւրն իւր զԹորոս փահանայս եւ զՍտեփանոս հայրապետն, որ այժմ իննամատար եւ վերակացու են Սուրբ Ուխտիս»:

(*Փերղալէմեան ՆՕՏԱՐՔ, էջ 117, Սրուանձտեանց, ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ, Բ. հտ., էջ 452—453*)

1 4 3 9

Ս. Լուսաւորիչ վանքին տաճարի գրան ճակատի վրայ գրուած էր.
«Չինեցաւ դուռս Ս. Գրիգորի ձեռամբ Սիմէոնի Եպիսկոպոսի, ի Թուին Հայոց
ՊԶԸ Մարտ 4 (=1439) յիշատակ ինձ եւ ծնող...»

(ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ, Թ. 313, ՆՕՏԱՐՔ, էջ 178, Տրդատ Եպսկ.
Պալեան, ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆ)

1 4 4 7

ՃԱՇՈՑ, ձեռագիր պահուած Սեբաստիոյ Ս. Մինաս Եկեղեցին:

«Արդ գրեցաւ սա ի Թուիս Հայոց ՊՂԶ (=1447), ի դառնաբեր ժամա-
նակիս վասն ծովացեալ մեղաց մերոց, ձեռամբ Մկրտիչ սարկաւագին... քնդ
հովանեալ սուրբ Թէոդորոսի զինաւորին, զոր այժմ Դերձկի կոչի, եւ այլ
բազմահաւաք նշխարաց... եւ Սիմէոն հայրապետի, որ ետ գրել զգիրքս ի
վայելումն մաքուր անձին իւրոյ. յիշեցէք զվանիցս միաբանքն զՍիմէոն ա-
բեղայն եւ զսարկաւագներն եւ զգործաւորն՝ զՍարգիս պապն:»

(ՆՕՏԱՐՔ, էջ 156-157)

1 4 5 4

Բարձրբերդցի Կոստանդին կաթողիկոսի 1268-ին գրել տուած Աւետա-
րանին 1454 թուականով յիշատակարանին մէջ կը կարդանք. —

«Զմեղաւք մեռեալ հոգին գտէր Սիմէոն արքեպիսկոպոսին Մալաթիոյ
վերադիտողին, եւ իմ որդի Ուսուր բէկին, վարժեալ ձեռամբ վարդապետին
Արիստակէս րաբունապետին, վերջին կազմողս ի Մելիտինին, ի դուռն սըր-
բոյն Գրիգորին ի ԶԳ (=1254)՝ Թուականին, ի Յունիս ամսեանն ԻԲ.ին:
Ով որ կարդայ ի յատենին, նա մեզ ասէ զՔրիստոս որդին, եւ զՀայր մեր
յերկինքն ի յետ նորին, նա Թողցի իւր մեղքն եւ իւր ծնաւորն, եւ ժառանգէ
գերկնիցն զբարին, և Աստուած ողորմի իմ վարդապետին Արիստակէս րաբու-
նապետին, եւ ինձ անարժան եւ անպիտան ծառային, տէր Սիմէոն արքե-
պիսկոպոսին եւ ծնողաց իմոց առաջին եւ վերջին, հոգեւորին եւ մարմնաւո-
րին, եւ ամենայն արեան մերձաւորին, ամենին. ով որ ասէ լի սրտիւ զՏէր

(1) Սրուանձտեանց թէեւ ընդօրինակած է ԶԳ (1254), սակայն պիտի ըլլայ ԶԳ,
այսինքն 1454, անոր համար որ 1268-ին գրուած ձեռագրի մը մէջ իր գրութեան թուա-
կանէն տուած կարեւր չէր յիշատակարան գրել: Սահակ կաթողիկոս Խաչատրեան ի-
շատակարանին թուականը ճիշդ կարդացած է ԶԳ է՝ (1454): Նոյնպէս Փիրղալէմեան հա-
կառակ անոր որ կը գրէ թէ արտագրած է Թորոս Աղրարէն, թուական նշանակած է
ԶԳ (տես ՆՕՒԱՐՔ, էջ 175):

Հետեւաբար Հ. Աճառեանի (Անձնանունների բառարան, Դ. հտ., էջ 500) դիտողու-
թիւնը՝ թէ Գարեգին կաթողիկոս 1454-ի վերածած է սխալմամբ Սրուանձտեանցի 1254
թուականը, սխալ է:

ողորմեա, նա Քրիստոս թողու զիւր անցանքն եւ գնախնեաց նոցին. ամէն Ռ. Ռ. ամէն»...

(ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ, Ա., էջ 327-8)

Այս ձեռագիրը այրած է 1454 Յունիսին եւ նոյն տարին նոյեմբեր 11/նոյեմբեր 11 Մահտեսի Պեհնամի որդի Մահտեսի Կիրակոս, որուն յիշատակարանը ընդօրինակած է Սրուանձտեանց եպիսկոպոս:

Ահա այդ յիշատակարանը այլ գրով.

«Ո՛վ սուրբ հայրապետ, վարդապետ, քահանայք եւ կրօնաւորք եւ սարկաւազունք եւ ուսումնականք եւ կարդացողք սուրբ Աւետարանիս, որ է բերանն Քրիստոսի եւ ընթերցողք ի սուրբ Եկեղեցի, յիշեցէք ի Քրիստոս եւ ի սուրբ մաքուր յաղաթս ձեր զՄահդասի Կիրակոսն տիաւ մանուկ եւ մըտաւ կատարեալ, որդի Մահդասի Պեհնամին, որ ետ վերստին կրկին նորոգել եւ զարդարել զսուրբ Աւետարանս, յիշատակ իւր եւ ծնողաց իւրոց Մահդասի պարոն Պեհնամին, եւ փաշայ Մելիքին, հանգուցելոյն ի Քրիստոս, եւ հարեղբարն Պարոն Յովանիսին եւ հարազատ որդւոյն Պարոն Դաւթին եւ քուերցն իւրոց Խուանդ խաթունին, Կիրայ խաթունին, Մանայ խաթունին, Սառայ խաթունին, եւ դեռարուս զաւակին իւրոյ Մարիամին եւ կողակցին իւրոյն Հռիփսիմէին, եւ ամենայն արեան մերձաւորացն: Եւ մեծ հաւրն իւրոյ Պարոն Կիրակոսին, եւ մեծ մաւրն իւրոյ Կիրայ խաթունին...»

Եւ սա երեստ զանիրաւ մանունան որ չէ մեր սեփական, եւ էր Աւետարանս այրած եւ կրկին երեստ նորոգել զսուրբ Աւետարանս, նա Քրիստոս որդին Աստուծոյ նորոգեցէ զհոգիս Մղդեցի Կիրակոսի, եւ զննջեցելոցն սորայ զկենդանեացն եւ հանգուցելոցն սորայ զկենդանեացն եւ հանգուցելոցն յիշատակացն եւ անյիշատակացն: Յիշեցէք ի Քրիստոս եւ զմեծ մայրն իմ զՂուքլու Մելիքն, եւ Աստուած զձեզ յիշէ ամէն: Եւ մի ոք իշխեցէ զսուրբ Աւետարանս ծախել կամ առժտել կամ ասել թէ իմ է, եւ Մղտեսի Կիրակոս որդի Մղտեսի Պեհնամին ՎԱԳՖ արի իմ ամէն ազգիս, ով որ զայս պատուէրս չկատարէ, նա զանէծքն ի յԱստուծոյ առնէ, եւ ի սուրբ Աւետարանէն, հնազանդեալքն արհնին յԱստուծոյ եւ ի սուրբ Աւետարանէս Ամէն եւ Ամէն:

Իյար որ տեղ կենայ, նա աւագ հինգշաբթիին աւուրն զպատարագն մեր ննջեցելոցն մատուցանեն, եւ խնամ տանազքն զարհնութիւն ի սուրբ Աւետարանէս առնուն. ի թվին Հայոց ԶԳ. (=1454) Նոյեմբեր ԺԱ...ի փառս Աստուգոյ, ամէն:

Ով որ չունի իշխանութիւն կամ առնուլ կամ ծախել կամ գրաւել կամ սուրբ Ստեփանոսի դրանէն հանէ. ով որ յանդգնի՝ բանիւ եղիցի»:

(ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ, էջ 330-331)

1 4 6 1

ԱԻԵՏԱՐԱՆ (Խոյլու զեզի եկեղեցին)

«Գրեալ ի Մելիտինոյ վանք, ի սուրբ Լուսաւորիչ ... Թվ. 26» (= 1461) :

(ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ, Բ., էջ 340)

1 5 0 0

ԱԻԵՏԱՐԱՆ, որ այս թուականին կազմուած է ԳՐԻԳՈՐ ԵՐԷՅ-էն, «... ի ՅԵՐԿԻՐՆ ի ՄԵԼԻՏԻՆԻ ի ԳԻՒՂՆ ի ՅԱՄՈՍԻ, ի ԴՈՒՌՆ ՍՈՒՐԲ ՓՐԿՉԻՆ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻՆ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳՍԻՆ...» (Թորգոմ Արքեպս. Գուշակեան, ՅՈՒՅԱԿ ՍԵՖԱՍՏԻՈՅ ՁԵՌԱԳՐԱՅ) :

1 5 4 4

ԳԱՍԱՊԱ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՅԻՆ ՊԱՀԱՐԱՆԻՆ ՄԷՁ ՊԱՀՈՒԱԾ ՁԵՌԱԳԻՐ

ՅԱՅՍՄԱՒՈՒՐԳԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ (ԾԱՂԻԿ, 1891, Մայիս 11) :

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «Փառք ամենասուրբ երրորդութեան հար եւ որդւոյն եւ հոգւոյն սրբոյ, յամենայն սրբոց եւ յամենայն արարածոց, յիմանալեաց եւ ի գգալեաց, ի հրեշտակաց եւ ի մարդկանէ յամենայն գոյից էականէ: Աւարտեցաւ սուրբ մատեանս տէրունական տաւնից, Առաքելոց եւ Մարգարէից ... հայրապետաց եւ վարդապետաց, քահանայից եւ սարկաւագաց, կուսանաց եւ ճգնաւորաց, մարտիրոսաց եւ յաղթող նահատակաց, քաղաւորաց եւ իշխանաց, զարավարաց եւ զինուորեալ մանկացն ղոցին երիտասարդաց, մանաւանդ արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց եւ ամենայնի յամենացուն չափու հասակի: Որք վասն անուանն Քրիստոսի զարիւնս իւրեանց յերկրի հեղին, եւ զյաղթութեան պսակն առին որ յամենայն տուրք ըստ տաւնին ձեռնադրուողացդ բարեխաւսին: Գրեցաւ սա ի թվին Հայոց ԶՂԳ (=1544) ղոյեմբեր ամսոյ, ի Զ. (6) ամին, ի հայրապետութիւն տեանն Տէր Սիմէոնի ամենայն Հայոց, եւ ի քաղաւորութեան Սուլթան Սիւլէյմանի, ի յերկիրս ի Մելիտինի ի գիւղն յԱմաւսի, ի դուռն Սուրբ Սարգսի եւ Սբ. Աստուածածին եւ Սբ. Փրկչին եւ յեպիսկոպոսութեան Տր. Ըստագիսին եւ Տր. Մկրչին ձեռամբ յոգնամեղ եւ տարտամ ոգոյ Գրիգոր գրչի: Որք հանդիպիք սմա կարդալով կամ արինակելով, յիշեսցիք ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր, զիս զանարժան զանախտան ծառայս ծառայիցդ Աստուծոյ, զԳրիգոր գծաւղ սորա գծաղկաւոս եւ զկազմաւոս աղաչեմ յիշել ի Տէր և դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ, ամէն...:

Զօտս ունի սա բոլոր մասունս տէրունական տունից, զառաքելոց եւ զմարգարէից եւ ամենայն սրբոց, որք Ադամայ մինչեւ ի մեզ հասին եւ յամենայն աւուր տաւնին: Զոր սուրբ եւ ընտրեալն արին եւ քաջ հսկողն եւ առա-

ֆինի, ողորմածն եւ աղփատասէր հիւրընկալն եւ առատապարգեւ. բարի բընութիւն եւ մարդասէրն քաջանման եւ քարտուղար քարտարապետն բանահիւսն եւ տիեզերալուր քարոզն, ջահն անշիջանելի եղեալ ի մատեանս, ստադեանի մեծ վարդապետն Գրիգոր Ծերենց հոգելի ի յանձին իւրում, հոգս դընելով եւ գաստուածամատեանս տառս յաւրինելով, քաղցր եւ համեղ նառս դնելով եւ գուարթ գիրքս փարթամացուցանելով, ու ի դիւրս հասկանալ ընթերցողացն եւ լսողացն որոյ յիշատակն աւրհնութեամբ եղիցի. ամէն:

Ես ստացող այսմ տառիս, զՊօղոսն եւ զՄահտեսի Փռլատն... եւ Ամաւսու ժողովրդեան մեծի եւ փոքու առհասարակ ամէն եւ Ռ. ամէն»:

Այս գիրքին համար հոգ տանողները (50 էն աւելի) յիշուած են եւ ուրիշ յիշատակարաններ կային, որ չեն առնուած:

1 5 4 8

ԱԽԵՏԱՐԱՆ ՍԵՐԱՍՏԻԱ Ս. ՆՇԱՆ.

(ՅՈՒՅԱԿ ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ, Թ. 38, Թորգոմ Արք., ՀԱ, 1925, էջ 377):

Կ Ր Կ Ն Ա Գ Ի Ր

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ, էջ 553, տարբեր գրիչէ. —

«Փառք... Արդ ի վերջին աւուրս յետնեալ ժամանակիս. ի թուականութեանս Հայոց ԶԴԷ, ի Մայիս ամիս ԻԶ, աւրն շաբաթ, ի բռնակալութեան Սուլթան Սուլէյմանին, ի յերկիրն Մելտինի ի գիւղն ի յԱմոսի, ի դուռն Սուրբ Աստուածածնին եւ Սուրբ Սարգսին ձեռամբ Մահտեսի Գրիգոր երիցու: Ով ոք աւգտիք կարդալով կամ աւրինակելով, յիշեցէք ի պատարագս եւ ի յաղաւթս ձեր, գանարժան Գրիգոր երէցս, եւ գհայրս իմ զՄահտեսի Փռլատըն, եւ զմայրն իմ գհանտուտն եւ գառաջին մագաղաթեայ շինողն եւ գաշխատողն: Ընդ նմին յիշել աղաչեմք գաշխատողքն մեր որք խաւսակիցք եղեն եւ միջնորդք ի գին սորա, զոր տէրն ողորմի մեզ եւ նորա որք գձեռն ամբառնան եւ ասեն թէ՛ Տէր կատարեաց զխնդիր սորա Գրիգոր քահանայի եւ երիցուկին գերանուհին, եւ որդիքն զԹորոս եւ զՄարտիրոս, զԳալուստն եւ զեղբայրն Մոշամ, վայելել շնորհեաց, խաղաղական կենաւ պահեա, եւ գձեզ յիշողացդ եւ մեզ յիշելոցս առ հասարակ ողորմեսցի Քրիստոս յոյսն ամենեցուն, ամէն:

Յիշատակ է Աւետարանս Ֆարշողադին եւ հաւրն Ոսկէանկիծ եւ մաւրն Թուրվանաի եւ հայր քրոջն Պապանանին եւ եղբարցն Խաչատուրին եւ Ախիւնանին եւ Յովասափին, եւ ամենայն արեան մերձաւորացն, ամէն...»:

1 5 6 0

ԱԽԵՏԱՐԱՆ

«Ի բռնակալութիւն Սուլթան Սուլէյմանին, ի գաւառն ի Մելտինի ի գիւղն յԱմոսի ի դուռն Ս. Փրկչին եւ Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Սարգիսին գրեցաւ Աւետարանս...»:

(ՏԱՇԵԱՆ ՅՈՒՅԱԿ, էջ 313—314)

1 5 6 3

ԱԻԵՏԱՐԱՆ**Գրիչ՝ Ստեփան Երէց****Տեղ՝ Մելիգիւնի****ԹՈՒԱԿԱՆ՝ ՌԺԲ. (=1563)****(Երուսաղէմի Թանգարան, Թ. 1939 ձեռագիր)**

1 5 6 6

ԱԻԵՏԱՐԱՆ Սերաստիոյ Ս. Նշան վանքի, Թ. 14 ձեռագիր**ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ, էջ 239, բուն գրչէն**

«Փառք եղակի անհառելոյ... Արդ ի վերջին աւուրս յետնեալ ժամանակիս, ի թուականութեանս Հայոց ՌԺԵ, ի բռնակալութիւն Սուլթան Սուլէյմանին եւ ի կաթողիկոսութեան Տէր Խաչատուրին, ի յերկիրն ի Մելիտիանի ի գիւղն յԱմուսի ի դուռն Սուրբ Փրկչին եւ Սուրբ Աստուածածնին և Սուրբ Սարգիսի գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ անպիտան հոգիկս Գրիգոր Երէցիս՝ ի յիշատակ հարն Մղտեսի Փոլատին եւ մաւր Խանդուդին եւ որդւոյն Թորոսին, Մարտիրոսին եւ եղբարն Մուղամին եւ կնոջն Մանային եւ ինձ անարժան Գրիգոր գրչի, որ գրեցի եւ ծաղկեցի եւ կազմեցի... (Թերթ մը պատուած ըլլալով, յիշատակարանս կը մնայ Թերի) :

(Թորգոմ Արքեպ. Գուշակեան, ՅՈՒՅԱԿ ՀԱՅԵՐԷՆ ՁԵՌԱԳՐԱՅ, Ս. ՆՇԱՆ ՎԱՆՈՒՅ Ի ՍԵՐԱՍՏԻԱ, ՀԱ, 1924, էջ 248)

1 5 6 6

ԱԻԵՏԱՐԱՆ (Երուսաղէմի Թ. 1939 ձեռագիր)**ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ**

«..... Գրեալ աւարտեցի զսա ի գիւղն որ ասի ի Գայլականջ (= Գայլականջ) ⁽¹⁾ ի գաւառս Մելիտինու ի թուին Հայոց ՌԺԵ (= 1566) ամէն ⁽²⁾ ի կաթողիկոսութեան Տէր Խաչատուրին եւ ի հայրապետութեան Տէր Գրիգորին... յիշեսցիք... մանաւանդ զստացող սորին զՏէր Ստեփանոս քահանայս, որ եղ յիշատակ ի գիւղն ի Գայլականջ, ի դրունս Ս. Հրեշտակապետին...»

(ՊԱՊ ՌԻԽՏԻ, Թ. 56, էջ 17)

1 5 6 6

ՄԱՇՏՈՅ, Թ. 89, Սերաստիոյ Ս. Նշան վանուց**(Թորգոմ Արքեպ. Գուշակեան, ՀԱ, 1926, էջ 455)**

(1) Այլ ընդ հովանեաւ սբ. Նշանաց, ի գաւառս:

(2) Ի Թագաւորութեան Սուլթան Սելիմին եւ

Յիշատակարանին մէջ կը յիշուի թէ ձեռագիրս գրուած է «ի քվին Հայոց Ռփէ (=1566), ի գաւառն Մելտինի, ի դուռն Ս. Աստուածածնին, Ս. Սարգսին եւ Սուրբ Փրկչին, ձեռամբ Գրիգոր Երիցու:» (Շատ հինցած ձեռագիր մը):

1 5 6 8

ՄԱՇՏՈՅ, 1884ին Երզնկայի Կաթիփոս վանքին մէջ պահուած ձեռագրի ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ:

«Աւարտեցաւ Ս. տառս, որ այժմ Մաշտոց կոչի բոլոր ի յամի Ռփէ (=1568) ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնի տաճարին եւ Ս. Սարգսին և Ս. Փրկչին ի գաւառն ի Մելտինի, (Հոմուսի) ի գիւղն Համուսի, ի յերիցութեան Գրիգորի Տէր Թորոսեան եւ ի կաթողիկոսութեան Տէր Խաչատուրի եւ յեպիսկոպոսութեան Տէր Գրիգորին ... եւ ի թագաւորութիւն Սէլումին ... Ով եղբարք, որ սիրով կարդայք եւ կարդալ տայք, նա գվարձս ի Քրիստոսէ առնուի, եւ զգրոցս շնորհն եւ օրհնութիւն, եւ որ հակառակի, եւ ոչ կամենայ որ կարդան, նա մասն եւ շնորհս ոչ առնու ի յայս... գրոցս... յիշեցէք ըզ-Գրիգոր գծող, հայրն մղտեսի Փոլատն, եւ որդիք, զԹորոս Երէցն եւ Մարտիրոս սարկաւագն եւ Յովհաննէս սարկաւագն, եւ Երիցակին զԵրանուհին... յիշատակ է բոլոր Հայր Մաշտոցս Թամսուարին, եւ հաւրն Ատէմին, եւ մաւրըն Մզգարին, եւ եղբարն Կիրակոսին, Պետրոսին, Մարտիրոսին, Ալթունին, Այրամուրին, Յակոմին եւ Զոջ Պապուն Պօղոսին եւ քոջն Մարթային, եւ կնոջն Պաղդադին, հարսին Շահաստանին, (որք) գնեցին իւրեանց հալալ վաստակաց յիշատակ ի գիւղն ի Աղջախաղաւն ի դուռն Աստուածածնին եւ ի Ս. Սարգսին. քվ. ՌիԱ» (=1021+551=1572):

(Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանց, ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ, Բ., էջ 299)

1 5 6 9

ԱԻԵՏԱՐԱՆ, որ 1879ին Տիվրիկի Ս. Աստուածածին եկեղեցին կը գրուէր:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «Ուստի եւ շառաւիղն աւրհնութիւն եւ սիւն բարենըշան, սրբազան եւ գերամաքուր մարդն Աստուծոյ, նախանձեցաւ նախանձ բարի: Տեսեալ գովանս տարփողական սիրով տեղացեալ, զի զՏեառն մերոյ եւ զԱստուծոյ մատեան յաւետարանի յինքեան գրաւէին. եւ ապա խորհուրդ մի բարի ի մէջ առեալ ասէ թէ ամենայն կեանք մարդոց անցաւոր տեսանեմ եւ ստացաւ զստացուածս գեղեցիկս, նախանձեցաւ նախանձ բարեմք: Եւ ապա թախանցեալ յոգնամեղ եւ զանաւոր գրիչս զՍՏԵՓԱՆՈՍ ԷՐԷՅՍ, նկարագրել զաստուածախաւս սուրբ Աւետարանս յիշատակ հոգւոյ իւրոյ ըստ այնմ որ ասէ թէ Երանի որ ունիցի գաւակ ի Սիոն եւ ընտանիք յերուսաղէմ: Եւ իմ հարկեալ ի սիրոյ նորայ թէպէտ եւ ի վեր էր գործաւնութիւն սորա քան զկար իմ եւ չարժան, ապա եւ զանկարութիւն ի բաց եղեալ լցեալ փա-

փափանաւ: Եւ գրեալ աւարտեցի զսա ի գիւղն, որ ունի կաշայշ կարողութեամբ Աստուծոյ, ընդ հովանեաւ սուրբ Նշանեաց ի գաւառս Մելիտինու, ի թուին Հայոց ՌԺԸ ($=1018+551=1569$) ամին, ի թագաւորութեան Սուլթան Սելուսին եւ ի կաթողիկոսութեան Տէր Խաչատուրին, եւ ի հայրապետութեան Տէր Գրիգորին: Արդ երեսանկեալ աղաչեմ գտեմ, ով սրբակրօն քահանայք, որք հանդիպիք սուրբ Աւետարանիս կարգով արինակելով լի սրտիւ յիշեսցիք զմեղաւորս եւ զուսուցիչս իմ զՅովանէս երէցն, որ էր հոգեւոր ծնողք իմ: Եւ ըստ մարմնի ծնաւդացս Պապին եւ Թամամին եւ Մուսէս դպրին եւ ծնաւդաց իւր: Աստուած լուսաւորէ զիւրեանց հոգին, ամէն: Մանաւանդ զստացող սորին: Դարձեալ յիշեցէք զվերջին ստացաւ սուրբ Աւետարանիս, զկուլասարըն եւ զիւր որդին զԱստուածատուրն եւ զԳասպարն, զՊաղտասարն, զԱբրահամն եւ զիւր աղջկունք, զերէցկին եւ զՆազուլն: Յիշատակ իւրեանց, հոգւոյն իւրեանց ննջեցելոցն, եւ որ յիշէ, եւ Աստուած ողորմի ասէ: Աստուած իւրն ողորմի ի միւսանգամ գալստեանն, ամէն:

Եւ ետուն ի ձեռին Տէր Խաչատուրին ի գիւղն Սարուհանին, եւ ոչ ոք ունի իշխանութիւն ծախելոյ զսա կամ գրաւ տալոյ, եւ եթէ ոյք անդգնի, զպատիժն կայէնի առցէ...»:

(ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ, Ա., էջ 221-2)

1576

«Ի թվ. Հայոց ՌԻԵ ($=1576$) ի հայրապետութեանս Հայոց Տեառն Խաչատուր կաթողիկոսին, գրեցաւ... յերկիրն Մելիտինի, ի գիւղն Մուշուղկան, ի դուռն Ս. Սարգսի, ձեռամբ... Գրիգոր եպիսկ.ի:»

(ՄԱՅՐ ՅՈՒՅԱԿ ՀԱՅԵՐԷՆ ԶԵՌԱԳՐԱՅ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻՆ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՅ Ի ՎԵՆԵՏԻԿ, Ա. հտ., էջ 191)

1578

ՄՈՒՇՈՂԿՈՒՆ ՎԱՆՔԻՆ ՄԷՋ ԳՏՆՈՒԱԾ

«Գրեցաւ Ս. Աւետարանս ձեռամբ Պօղոս եպիսկոպոսի յերկիրն Մելիտինի ի գիւղն Մուշուղկուն վանքն, ի դուռն Ս. Սարգսայ եւ Սրբոյն Յակոբայ եւ Ս. Թորոսու եւ Ս. Խաչատուրայ եւ Ս. Կարապետի եւ Ս. Ստեփանոսի, ի խնդրոյ բանի Մդտեսի Խօնայ Պակէ որդւոյն Կասպարին:

Արդ գրեցաւ ի թուին ՌԻԷ, ի թագաւորութեան Շահ Մուրատի, որ ուղարկեաց զիւր վագերն ՌԵԱ ¹ հեծելով ի վերայ Կարսին, ի կաթողիկոսութեան Տէր Խաչատուրայ եւ ի Վանից առաջնորդութեան Տէր Աստուածատրոյ արեղայի եւ մեր եղբարցս Համշիրակ տէր Գրիգոր եպիսկոպոսի եւ Ծերուն եպիսկոպոս, որ է պարթեւ եւ աշակերտին իմոյ Տէր Յովհաննէսին եւ

(1) 100.000 ըսել կ'ուզէ:

Տէր Յակոբին եւ Մալազին Տէր Գէորգին եւ այլ միաբանեաց, յիշեցէք ի Քրիստոսի զԹարուկդն եւ զՇահգատան եւ զՍուլթան եւ զՄելիքն» :

(Գերպ. Անդրէաս վ. Ալեքսանդրեան, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ Ա-
ԿԱՆԱԻՈՐ ՔԱՂԱՔԻ ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ, էջ 402)

1 5 8 4

ԳԱՆՁԱՐԱՆ, ցուցակագրեալ Բաբգէն կաթողիկոսէն

(ՏԵՍ ՅՈՒՅԱԿ ՀԱՅԵՐԷՆ ՁԵՌԱԳՐԱՅ ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՈՒՅՆ ԱՆԿԻՒՐ-
ԻՈՅ, էջ 855—860), կը պարունակէ 82 դանձեր, խնամոտ գրչութեամբ եւ
խաղաղորուած :

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

«Փառք ... յորում ըսկըսաք մեք անպիտան եւ յոռի եւ տըխմար եւ
քարմատար եւ փցուն գրիչս ՄԵԼՏԻՆՅԻ ՊԱԻՂՈՍ ՍՈՒՏԱՆՈՒՆ ԵՊԻՍԿՈ-
ՊՈՍԻ մեք վիճակիմք հաւատով, յուսով եւ սիրով դիւրամիտ եւ հե-
գաւորի ԽՕՃԱՅ ՊԱՆԿԼՈՒԻՆ, որ եռափափաք սիրով գրել ետուր Պաւղոս ա-
նուն գրագիր եպիսկոպոսի, ի հալալ վաստակոցն իւրոց, եւ ստացաւ եւ գըն-
եաց զմատեանս աստուածային, որ Գանձարան կոչի եւ իր գան-
ձարան անկողնոյտելի եւ յիշատակ իւր եւ իւր ծնաւդացն ՎԱՐՊԵՏ ԻՍՊԱՆ-
ՏԵԱՐԻՆ եւ մաւրն ԿԻՐԱԿԱՅԻՆ եւ կողակցին ԹԱՄԱՄ ԽԱԹՈՒՆԻՆ, եւ իւր
որդւոյն ԽՈՃԱՅ ՅՈՂԱՆԻՆ եւ ՊԱՐՈՆ ՂԱՐԱՅԿՈԶԻՆ եւ ԽՈՃԱՅ ՄՈՒՐԱՏԻՆ
եւ ԻՍՊԱՆԴԻԱՐ ԶԱԼԱՊԻ եւ քըւերցն ՄԱՐԻԱՄԻՆ եւ ՇԱՀԻՂԱԹՈՒՆԻՆ եւ
դեռաքոյս եւ նորաքողբոյ թոռանն ՆԵՐՍԷՍԻՆ, եւ ամենայն արեան մերձա-
ւորացն նորին, յիշատակ անջնջելի, ի սուրբ կաթողիկէ եկեղեցին, ի սուրբ
Քառասունք, յաստուածապահ քաղաքին յԱնկիրիոյ :
Արդ գրեցաւ Գանձարանս ձեռամբ անարհեստ եւ անպիտան գրչի, Մելտինցի
Պաւղոս եպիսկոպոսի, ի կաթողիկոսութեանս Հայոց Տէր ԳՐԻԳՈՐԻ եւ ի յեր-
կրիս առաջնորդութեան եւ յեպիսկոպոսութեան ԳՐԻԳՈՐ ՔԱԶ ՀՌԵՏՈՐԻ եւ
ՐԱԲՈՒՆԱՊԵՏԻ, ԳՐԻԳՈՐ ԿՈԶԵՅԵԱԼ ի յերկրէն ԶԸՄԸՇԿԱԾԱԿՈՒ, զի Տէր
Աստուած պահեսցէ ընդ երկար աւուրս, ամէն, զի որ շինեաց զՍուրբ Աստ-
ուածածինն, զսեղանատուն եւ զպարիսպն եւ զնոր աւտանին, եւ կապել երես
զգրեանքն, ամէն : Աստուած իւրեան կենդանութիւն տայ եւ անփորձ մընայ
ի սատանայէ, ամէն : Ի թուականութեանս Հայոց ՌԼԳ (= 1584) եւ ի քա-
ղաւորութեան Տանկաց Սուլթան Մուրատ Խոնդաբին :

Արդ աղաչեմ զամենեւեան յորժամ հանդիպիք յայսմ աստուա-
ծային Գանձարանիս, տեսանելով կամ աւրիմակելով կամ կարդալով, յիշե-
ցէք ի սուրբ եւ ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր զգճագրող սորայ, զՊԱԻՂՈՍ Ե-
ՊԻՍԿՈՊՈՍՆ, ընդ նմին եւ զստացաւդ զԽԱԻՃԱՅ ՊԱՆԿԼՈՒՆ, ամէն :

Դարձեալ աղաչեմ զգեգ, որ ողորմինն լի սրտիւ ասէք ԽՈՃԱ ՊԱՆԿ-
ԼՈՒԻՆ, որ ԲԸՌԸՆԵԱՆՅ ԶՄԵԶ եւ ԵԴԻՐ Ի ԽՈՒՅՆ Ի ՍՈՒՐԲ ՔԱՌԱՍՆԻՅՆ
ԵՒ ԵՏ ԳՐԵԼ ԶՍԱ, անջինջ յիշատակ իւր հոգւոյն :

Դարձեալ յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս զանարժանս, որ ջանիւ եւ աշխատանաւ՝ գրեցի եւ զանազան զձագագրերն հանեցի եւ ծաղկեցի եւ զտնաւրիւնականքն հանեցի եւ կազմեցի, յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս զիմ ծնաւդն զՄըղտեսի Վարդն եւ զիմ մայրն զԽանմելիքն, ով յիշէ, յիշեալ լիցի»:

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. —

1. — Հայոց կթղս.ը Ծեր մականուանուած Գրիգոր ԺԲ. Վաղարշապատցի կաթողիկոսն է, որ պաշտօնավարած է 1570էն 1587, իրեն աթոռակից ունենալով 1571էն 1576 Թադէոս Բ. Լեհաստանցին, 1575էն 1579 Առաքել Վաղարշապատցին եւ 1579էն 1587 Դաւիթ Դ. Վաղարշապատցին, որ յետոյ իրեն յաջորդած է եւ 1587էն մինչեւ 1629, իր հրաժարումը 50 տարուան պաշտօնավարութիւն մը ունեցած է:

2. — «Ի յերկրիս առաջնորդութեան եւ ի յեպիսկոպոսութեան» Գրիգոր քաջ հռետոր, ո՞վ է:

Պօղոս Եպիսկոպոս Մալաթիացի էր, ինչպէս կը տեսնուի: Արդեօք իր ծննդավայրին առաջնորդն է որ կը յիշէ: Արդարեւ Գրիգորը Եպիսկոպոս մը կը յիշուի 1566, 1568, 1576 եւ 1578 թուականներով չորս ձեռագիրներու մէջ: Երկրորդ բարունապետ տիտղոսով յիշուած Գրիգոր Եպիսկոպոս Չմշկածագցիի հետ նո՞յնն է արդեօք:

3. — Գրիգոր Եպիսկոպոս Չմշկածագցի այլուստ ծանօթ է, ասիկա Գաղատիոյ առաջնորդ էր 1581էն 1584, ինչ որ ժամանակագրականօրէն կը համապատասխանէ ձեռագիրիս յիշատակութեան: ¹

4. — Պօղոս Եպիսկոպոս մը 1578-ին Մալաթիոյ Մուշողկայ վանքը դրած է Աստուածաշունչ մը:

(Ալիշան, ԿԱՄԵՆԻՑ, էջ 54)

1 5 8 9

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՅԻ

Պահուած էջմիածնի Մատենադարան, Թ. 267, ըստ Գէորգեան ցուցակի:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «Այժմ ի թուականութեանս Հայոց ՌԼԸ (= 1589), որ գրեցի զայս ասացուած ի ԿԱՐԿԱՌ փաղափս, ի դուռն Սուրբ Աստուածածնին եւ առ ոտս տեառն իմոյ քաջ եւ երջանիկ Բաբունապետ վարդապետիս իմոյ Տէր Պետրոսին, որ այժմ զարեգակնաման ծագէ յամենայն տիեզերաց, մանաւանդ յայսմ աշխարհի: Արդ՝ անմեղադիր լերուք անարժան Յովսէփ Մոնողոնիս, որ անուամբս կոչեցեալ եմ աշակերտ եւ գործովս ո՛չ. մի՛ մե-

(1) Այս Գրիգոր Եպիսկոպոսի համար «Տարեգիրք Կամենից» ունի 1586 թուականով յիշատակութիւն մը. «Տէր Դաւիթ կաթողիկոսն նստաւ. եւ զՏէր Գրիգոր վարդապետ՝ որ էր Անկիւրիոյ քաղաքին աթոռակալ այս ֆռանգաց աշխարհն նուիրակ ողորակեց որ եւ եկաւ ի Կամինիցս եւ նուիրակեց եւ զժողովուրդն հաւանեցայց քարոզի, եւ աստուածային բանիւ, վասն որոյ մեծաւ պատուով ընդունեցան եւ մեծարեցին, եւ բաւում սիրով զինքն ուղարկեցին ի ճանապարհն իւր:»

«դադրեր ոչինչ շեղագրոյս, եղբայր, զի խիստ ճմեռ էր եւ սաստիկ ցուրտ-
այսչափս նորովին ժուժեցի ի գրելն»:

(ԱՐԱՐԱՏ, 1896, էջ 201—202)

1590 — 91

«ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՄԱՏԹԷԻ» ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻԻ, Էջմիածինի Թ. 1253

ձեռագիր

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ,

«Գրեցաւ ի շրջագայութեան թուականիս հայ տոմարիս Ռ. եւ ԺԹ. երորդի ֆառասներորդի ի Մելիտինի գաւառիս, որ կոչի տանիկ բառով ՄԱ-
ԼԱԹԻԵԱՅ, ի մենաստանիս, որ կոչի յանապատ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւոր-
չին, ընդ հովանեաւ սրբոյն Յովանիսի եւ սրբոյ Անարծաթ Բժշկացն Կոզմայի
եւ Դամիանոսի եւ սրբոյն Ստեփանոսի նախավկային եւ սրբոյն Սոփիայի, ի
յառաջնորդութեանն եւ ի հայրապետութեանն Հայոց ազգի տեառն Ագաթիայի
Հայոց կաթողիկոսի եւ ի սպասաւորութեան եւ ի վերացականութեան
սուրբ ուխտիս մեղաւոր Մարտիրոս Եպիսկոպոսի, որ ոչ եմ արժանի կոչել ի
կարգ առաջնորդութեան»:

(ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 56, էջ 5)

1590—1591

ՁԵՌՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԳԻՐՔ ԿԱՄ ՄԱՇՏՈՅ

Նիկոսիոյ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ, Թ. 31 ձեռագիր

(Հիմա Անթիլիաս տեղափոխուած)

Ամբողջական յիշատակաբանը տես ՊԱՏՄ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՅ ԿԻԼԻԿԻՈՅ
(էջ 278—9)

ԳԼԽԱՒՈՐ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ (քաղուածաբար):

«Աստանաւ անկ ելեալ կատարեցաւ աստուածային եւ հոգեւոր տան
ածայիտումբս, որուն Ձեռնադրութեան գիրգ կոչի, հոգւոյն սրբոց թելա-
դրութեամբն մեծ վարդապետին Հայոց գրեալ ձեռամբն յոփնամեղ անձին եւ
ուշիմ եւ տխուր Ածատուր դպիրի եւ իմաստուն Մինաս Սարկաւագին, ի
խնդրոյ շնորհայգարդ եւ ածայսէր հոգիացեալ պատուական Տէր Պետրոսի
արհեպիսկոպոսի, ի ֆաղափ որ կոչի ԿԱՐԿԱՌ:
[յ]անձն առաք գրել զսայ մեծ աշխատութեամբ է [յ]այս չար եւ դառն ժա-
մանակիս, վասնզի կար յոյժ հարկաւոր էայք եւ ընդ լծով եկեղեցոյ էայք, զի
ոք ի ներքոյ հարկաց էաք ոչ կարէաք ըստ իշխանութեամբ կալ, բայց եւ ա-
ծայնոցն:

Եւ է սայ յիշատակ Տէր Պետրոս արհեպիսի»

ՈՒՐԻՇ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

«Գրեցաւ տետրս [յ]իշատակ եւ վայելումն Տր. Պետրոս Եպիսկոպոսին,
որ է Կանկանցի: Եւ դարձեալ աղաչեմ զձեզ որ լի բերանով ասացէք Աստուած
ողորմի Յինաս Սարկաւագին եւ իւր ծնաւոյց եւ իւր որդւոյն: Գրեցաւ ի
թվն. ՌԼԹ. (=1590) Փետրվարի ԻԱ (21)»:

1594

ԳԻՐՔ ՍԱՀՄԱՆԱՅ**ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ . —**

«ԹՎ . Հայոց Ռեհ (= 1594) . . . յիշեցէք զուսուցիչ զՏէր Պետրոս վարդապետն , որ ի վերջին դառն ժամանակիս իբրեւ զնոր արուեստակ առաւատի երեւեալ փայլմամբ յազգիս Հայոց , որ զաւուր ասացեալ դառն աւրինակէաք ամէն աշակերտ իւրեան , զի աւրինակն մէկ էր , եւ աշակերտացն կարդալու չէր ժամաներ , զոր մեք վեց աշակերտք , եւ այլ աւելի , աւրինակէաք զսա ի վանքն ԿԱՐԿԱՌԱՅ , ի դառն ժամանակիս , որ մէկ մարդոյն վեց Ֆլորի խարան առնէին» :

(ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ , Բ . , էջ 454)

1596

ՇԱՐԱԿՆՈՅ , պահուած վեներիկի Մխիթարեանց Մատենադարանին
մէջ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ,

«Գրեցաւ ի ԹՎ . Ռեհ (= 1596) յերկիրն Մելիտինի , ի գիւղն Եղեգնոց Չորոյ , ընդ հովանեաւ Ս . Սարգսի , ձեռամբ Կիրակոս սարկաւագին . . . » (Հ . Ն . Վրդ . Ակինեան , ՀԱԻ . ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԱՅ) :

(Հ . Եփրեմ վրդ . Պօղոսեան , ՊԱՊ ՌԻԽՏԻ , Թ . 56 , էջ 18)

ԺԶ . դարուն վերջերք

«ԱՌ ՈՐՍ» Գրիգոր Աստուածաբանի

(Երուսաղէմի Թ . 794 ձեռագիրէն զաղափարուած է ուրիշ օրինակ մը , որուն յիշատակարանն էր) :

«Դարձեալ ընդ նոսա յիշեսցիք զվարդապետն իմ , զհեգ եւ զխոնարհն , զփաջն եւ զարին , զբանիբունն եւ զհոգոյ Սրբոյ գտունն , յորջորջեալ վիմին հաւատոյ (ահնարկութիւն Պետրոս Կարկառեցիի) :

Եւ զսորա երկու աշակերտքս , որ ի մանկութենէ հետեւեալ սորին առաքինասէր բարուցն , յորջորջեալք անուամբք սրբոյ առաքելոյն Թումայի եւ Կենսատու սուրբ խաչին , Տէր Թումա , որ եւ հմուտ լեալ տառիք սրբոց , Տէր Խաչատուր , քաջ երաժիշտ քաղցրաձայն եւ համեղաբարբառ : Յետ սոցա յիշեսցիք յետնեալս ամենուց , զգծող տառիս Յովհաննէս պիտակ անուն : Զի եւ դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէն Աստուծոյ մերոյ , որ է աւրինեալ , ամէն» :

(Տես Բարդէն Կաթ . , ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՅ ԿԻԼԻԿԻՈՅ , էջ 253)

1598

Մանկունի Վահրամ Արքեպ . ի հաւաքածոյէն (էջ 95)

ՇՆՈՐՀԱԼԻԻ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՄԱՏԹԻ , ձեռագիր էջմիածնայ Մատեն-

Նաղարանին, Թիւ 1298

«ԶԱրիստագէս վրդապան եւ գգովեալ աշակերտն նորա գեփրեմ յիշեսցիք ի Քրիստոս: Զի նա աշխատեալ ժողովեալ զբանս Մեկնեչացն ի մի յետ տեանն Ներսիսի: Յաւրինակն այսչափ էր յիշատակարանն Առիստագէսի զայն որ կատարեալն էր զայն չգտաք, անմեղադիր լերուք:

Փառք...ի շրջագայութեան թուականին Հայոց տումարիս, ԼԵ. եւ ԼԹ. երորդի քառասներորդի, ի Մելտինի գաւառիս, որ կոչի յանապատ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին: Ընդ հովանեաւ սրբոյ Յովանիսի, եւ սրբոց անարժաք բժշկացն Կոզմայի եւ Դամիանոսի եւ սրբոյն Ստեփաննոսի նախավկային, եւ սրբոյն Սուփիայի, ի յառաջնորդութեան եւ ի հայրապետութեան Հայոց ազգին տեանն Ագարիայի Հայոց կաթողիկոսի, աթոռակալ եւ Պատրիարք Սուրբ յաթոռոյ Երուսաղիմի: Ի սպասաւորութիւն եւ ի վերակացութիւն սուրբ ուխտիս մեղաւոր Մարտիրոս Եպիսկոպոսի, որ ոչ եմ արժանի կոչել ի կարգ առաջնորդութեան:

Սուրբ գրոյս գտէր Դանիէլ վարդապետն յիշատակ իւր ծնողաց իւրոց հաւրն Յետկարին եւ մաւրն Սանդաղին եւ եղբարն Հայրապետին, որ յանգեաւ ի Քրիստոս: Արդ կազմեցաւ սայ ի գիւղն, որ կոչի Մատվանց ի դուռն Սուրբ Գրիգորի եւ այլ ամենայն սրբոց ի թուականութեան մերում Դ. Խ. եւ Է (=1598) որ կազմեցաւ ձեռամբ, ոգնամեղ և անպիտան սուտանունն Յովանէս յիշեցէք եւ Աստուած զձեզ յիշէ ի միւսանգամ գալստեան:

(Անտիպ, Մանկունի Վահրամ Արքեպիս. Հաւաքածոյէն, էջ 95, Փարիզ Նուպարեան Մատենադարան)

1 6 0 0

1041ին Թուին գրուած Աւետարան

Տեղ՝ Սեբաստիոյ Խանդալ աւանը, բազմաթիւ յիշատակարաններուն վերջը 1600 թուականով ՄԵԼԻՏԻՆԷԻ մէջ կազմուած ըլլալու յիշատակարանը կայ:

(Գարեգին կաթ., ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ ԶԵՌԱԳՐԱՅ, էջ 224)

1 6 0 1

Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսի 1628-ին գրել տուած Աւետարանին մէկ ուրիշ յիշատակարանը.

«Զվերջին կազմող սուրբ Աւետարանիս զբազմամեղ գրիչս, աղաչեմ զձեզ յիշել ի Տէր Հայրապետ¹ արեղայն, կազմեցի ի դուռն սուրբ Ստեփաննոսի ՌԾ. (=1601) թվականին ի Փետրվար ամսեանն ԺԲ.ին: Ով որ

(1) Սահակ կաթողիկոս Կարապետ կը կարգայ փոխանակ Հայրապետի:

կարդամ ի յատենին, նա մեզ ասէ զՔրիստոս որդին, եւ զՀայր մեր յերկինքն ի հետ նորին, նա Քողցի իւր մեղքն եւ իւր ծնողին եւ ժառանգէ զերկնից ըզբարին» :

(ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ, էջ 331)

1 6 3 3

ՇԱՐԱԿՆՈՑ

«Եւ արդ գրեցաւ եւ աւարտեցաւ սուրբ եղանակաւոր տառս, որ կոչի Շարակնոց, ի լաւ եւ ընտիր արինակէ ի թուականութեանս հայկազան տումարի Ռ եւ ՁԲ (=1633) ի հայրապետութեան Տեառն Սիմէոն կաթողիկոսին, որ է աթոռն Սըսա, ձեռամբ անիմաստ գրչի ՄԵԼՏԵՆՑԻ Յովաննէս ֆահանայիս: Արդ որք հանդիպիք սմա կարդալով կամ արինակելով, յիշեսցիք ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր զՅովաննէս ֆահանայս:

Այլ եւ գուսուցիչն իմ այսմ արուեստիս, որ բազում աշխատանքս կըրեաց ի վերայ իմ վասն ուսուցնելոյ՝ զՏէր ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆ ԶԷՅԹՈՒՆՅԻՆ: Աստուած լուսաւորէ զիւր արդար հոգին: Այլ եւ գառաջնորդն մեր զՏէր ՅՈՎԱՆ ԱՐՀԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆ եւ զմարմնաւոր ծնաւդն իմ զԱստուածատուրն եւ զմայրն իմ Թագուհին եւ փոյրն իմ զԵրանն, ամէն:

Դարձեալ աղաչեմ զձեզ որ անմեղադիր լինիք բանիս, զի կար մեր այսչափ է:»

(ՏԱՇԵԱՆ ՄԱՅՐ ՅՈՒՅԱԿ, էջ 808)

1 6 5 0

ՃԱՌԸՆՏԻՐ, այժմ պահուած Էջմիածին (տես Կարինեան, ՅՈՒՅԱԿ, Էջմիածին, Թ. 1597): Հ. Եփրեմ վրդ. Պօղոսեանի համաձայն յիշատակարանը համառօտակի տուած է Հ. Մ. վրդ. Պոտուրեան, Հ. Ներսէս վրդ. Ակինեանի:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ,

«Գրեալ ի ԹՎ. ՌՂԹ (=1650) ի Մալաթիա, ի դուռն Ս. Ստեփանոսի».
Գրիչն է Յովհաննէս Երէց որդի Աստուածատրոյ եւ Թաղուհիի, «ի հայրապետութեան տեառն Ներսէս Սոյ կաթողիկոսի»:

(ՊԱՊ ՌԻԽՏԻ, Թ. 56, էջ 18)

1 6 9 2

ՏՕՆԱՅՈՅՅ, որ 1882ին Լոնտոն կը ղտնուէր:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ,

«Գրեալ ի ԹՎ. ՌՃԽԱ (=1692), յերկրին Մելտինի ի դուռն Ս. Ստեփանոսի, Ս. Սարգսի եւ Ս. Լուսաւորիչի...»

Գրիչն է Յովհաննէս Գալիը, աշակերտ Յովհաննէս վարդապետի:

ՍՏԱՅՈՂ՝ Վարդան Սարկաւազ:

(Հ. Ներսէս Վրդ. Ակինեանի հաւաքածոյէն, ՊԱՊ ՌԻԽՏԻ, Թ. 56, էջ 18)

1 6 9 7

ԱԻԵՏԱՐԱՆ, գրուած 1469ին, Լոնտոն տարուած է Երզնկայէն:

«Փոքր յիշատակարաններէն մէկուն մէջ կը յիշուի թէ Աւետարանը նորոգուած է Առիոսցի (գիւղ Մալաթիոյ) Կարապետ վարդապետէն «... ի յիշատակ Շրմբուցի խօնայ Աթանասին եւ կողակցին Ներկիգին ի քվ. ՌՃԽԶ. (= 1697) ...», որոնք կը դնեն Աւետարանը Շրմբուլայ եկեղեցին:

(Հ. Ներսէս վրդ. Ակինեանի հաւաքածոյէն, ՊԱՊ ՌԻԽՏԻ, Թ. 56, էջ 18)

1 7 0 0

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՍՈՒՐԲ ՊԱՏԱՐԱԳԻ, Զեռադիր Ս. Քառասուն Մանկունք եկեղեցւոյ Հալէպի, գրուած 1687-ին:

Ունի մանր յիշատակարաններ, որոնք են, էջ 596. «Յիշատակ է գրգուկըս Պետրոս Բեր[ի]ացի բանասերիս, ամէն»:

Էջ 597, «Ի քվն ՌՃԽ եւ Թ. ին (= 1700) ի առաջնորդութեան ԿԱՐԿԱՌ Բաղաբին. ըստացա ի Հասան Մասուռ (Հիւսնի Մանսուր) նահանգին, ի քվին ՌՃԾԷ (= 1708) եղեւ կաթողիկոս ի Սիս ֆղփին եւ ի քվին ՌՃԾԹ (= 1710) եկա Բերիա Բաղաբս եւ բազում անցք անցին: Աստուած զվերջն ի բարին կատարեցէ»:

(Արտաւազդ Արքեպ. Սիւրմէեան, ՅՈՒՅԱԿ ՀԱՅԵՐԷՆ ԶԵՌԱԳՐԱՅ ՀԱԼԷՊԻ, Բ. հտ., էջ 217)

1 7 2 3

ՅԱՅՍՄԱԻՈՒՐՔ, գրուած Սերաստիա, ՌՄԿ.ին ձեռամբ Լուսարար Տէր Մարտիրոսին:

«Ի քաղաւորութեան Հագարացոց եւ տեղապահութեան Մելիտինոյ դաջի (1) դանին, որ էր ազգաւ քուրք, ի հայրապետութեան Սիսոյ Տէր Յովհաննէս կաթողիկոսին (2) եւ յեպիսկոպոսութեան Մելիտինոյ Տէր Սահակին եւ եղեւ չֆնաղ եւ զարմանալի նոր Մարտիրոսըս այս Կարապետ... Այս եղեւ ի Թ. Հ. ՌՃՂԳ.ին» (= 1723):

(Կոնիքերի ՅՈՒՅԱԿ ԶԵՌԱԳՐԱՅ, Թ. 68/6988)

1 7 4 4

Դարձեալ 1268 թուականով Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսի պրելատուած Աւետարանին զանազան յիշատակարաններէն մէկուն մէջ կը կարդանք.

(Տես ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ, Ա., էջ 328-9)³

(1) Հաւանորէն Ղազի:

(2) Յովհաննէս Զ. Հաճնցի (1701-1725):

(3) Սահակ Կաթողիկոս (տես Բիւզանդիոն, Թ. 3438) ինքն ալ համառօտագրելով ներկայացուցած է:

«Ս. Աւետարանս այրած էր Յոհան գլուխն եւ մենի խիստ աշխատեցանք եւ վերըստին աշխատեցանք նորոգել գտարք Աւետարանս յիշատակ մեզ եւ ծնողաց մերոյ եւ ամենայն արեան մերձաւորացն, ամէն :

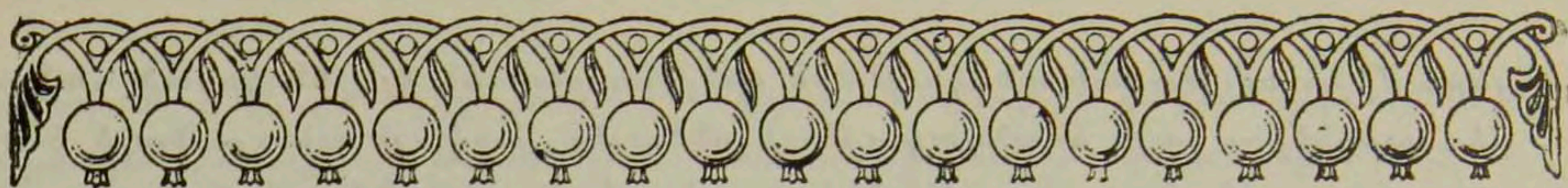
Սուրբ Աւետարանովս որ կազմել են, ա ՃԾԶ (=156) գիրք է, որ եւ շնորհօք Ս. Հոգւոյն եւ ներութեամբ Փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որ զանց առնէ զմեզս մեր, եւ ոչ նախատէ զմեզ, բազում սղալանաց մերոց եւ տայ զշնորհս բազում որ ի խորոց սրտէ յառաջանօք խնդրէ որ եւ յետնեալ ծառայս ձեր, ծառայիցդ Աստուծոյ, մեղօք փտեալ եւ ի բարի գործոց եմ հեռացեալ, միայն անուամբ եմ կոչեցեալ, այլ եւ բարեաց դատարկացեալ, Աբրահամ եպիսկոպոս, որ եմ որդի Տէր Մկրտիչ փառանային, վերատիրոդի Մելիտինու փառափին, տեսի գտարք Աւետարանս, որ Ղուկաս եւ Յոհան գլուխքն եղծեալ էր որ գրոց նշմարանք ոչ կայր գրեալ, նորոգեցի վերստին, ով սըրբասէր վարդապետք, եւ փառանայք եւ մանկունք եկեղեցւոյ, երես ի գետնի դնելով աղերսեմ ի սրբութենէ ձերմէ, հայցեմ, յորժամ որ ընթեռնոյք ըզսուրբ Աւետարանս ի յատեան, յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղօթս Ձեր զմեղօք լցեալ Աբրահամ աղեգար եւ զհայր իմ Տէր Մկրտիչն՝ Քրիստոս որդի ասելով եւ Հայր մեր որ երկինք ի հետ նմին տալով, որ եւ խնդրեմ զբազմաւոր տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ, զձեզ Յանուանէս յիշեսցէ յիւր սուրբ արքայութեանն ամէն եւ հազար ամէն նորոգեցի գրերն, քվին ՌՃՂԳ. (= 1744) ամսեան Մայիս ժէ. ամէն» :

Միայն խիստ զարմանալի է որ Սրուանձաւանց եպիսկոպոսի ՌՃՂԳ (= 1193 + 551 = 1744) թուականը 1644 նշանակած է Գարեգին կաթողիկոս Յովսէփեան, որ զրիչի վրէպ է ապահովաբար :

1 7 7 9

Պատասխանի Ներսէսի Շնորհալուոյն առ Յակոբ վարդապետն Ասորի Մելիտինոյ քաղաքին : (Կարինեան, ՅՈՒՅԱԿ, 1779ին Կ. Պոլիս գրուած Ընդհանրականին հետ, էջմիածնի Թ. 515 ձեռագիր) :

Ժ Գ. Մ Ա Ա

Մ Ա Լ Ա Թ Ի Ո Յ

ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԴԵՄՔԵՐԸ

Մալաթիա իբր «մարդու հանք» աղքատ վայր մը եղած է մեզի՝ Հայերու համար, մինչդեռ մենք ունեցած ենք Փոքր-Ասիական եւ Հայաստանեան բազմաթիւ քաղաքներու պատկանող հայ բնակիչներ, որոնք միջին մակարդակէն — այսինքն խելօք քաղաքայիններու աշխատունակ զանգուածէն — վեր բարձրացող անհատներ ունեցած են, պատուարեր Հայ ազգին:

Մալաթիա բոլորովին դուրի չէ անոնցմէ, սակայն առատ չեն անոնք:

Իր պատեանին մէջ քաջուած, եղածովը դոհացող է Մալաթիացին: Քիչ են անոնք, որոնք յանդուգն ձեռնարկներ, խիզախ ելոյթներ եւ նախաձեռնութիւններ ունեցած են. թերեւս ասոր համար է որ նոր հորիզոններ ընդգրկելու ալ հետամուտ չեն եղած եւ շատ դաղթողներ չեն ունեցած մինչեւ Հայ եւ թուրք յարաբերութիւններու վատթարանալը:

Մալաթիոյ մէջ հայ անհատականութիւններու թիւը բաղդատմամբ ուրիշ հայաբնակ քաղաքներու բնակչութեան հետ ունեցած համեմատութեան շատ տկար է:

Անըմբռնելի է թէ ինչո՞ւ Մալաթիա չէ կրցած տալ դէմքեր, որոնք մեր պատմութեան մէջ տեղ գրաւած ըլլան, իբր հանրային մարդիկ:

Չեն ունեցած նաեւ մեծ թիւով կարող առեւտրականներ, պատկառելի մտաւորականներ, հռչակաւոր արուեստագէտներ, թէեւ պէտք է ըսել թէ բոլորովին ալ ամուլ չեն եղած եւ տուած են, թիւով թէեւ քիչ, դէմքեր, որոնք իրենց ծննդավայրէն հեռու փայլած են եւ մեր կեանքին մէջ տեղ մը գրաւած:

Քաղաքին պատմութեան մէջ, ինչպէս տեսնուեցաւ, առատ չեն կառավարութեան մէջ առաջնակարգ դերք գրաւող դէմքեր: Ազգային շրջանակի մէջ ալ մեծ թիւ մը չունին վարիչ դէմքեր, որոնք ղեկավարներ հանդիսացած ըլլան:

Թոյլ է ազգային դորձերու տնտեսութիւնը: Զոհաբերող անհատներ, ազգային հաստատութեանց առատաձեռն օժանդակողներ ալ չեն ունեցած Մալաթիացիք, ինչ որ մասամբ հասկնալի է, վասնզի երկրաչարժի, հրդեհի եւ համաճարակներու պէս աղէտներ պակաս չեն եղած միշտ: Այնպէս որ Հա-

յերը միշտ նիւթական անձկութեան օրեր ապրած են եւ չեն կրցած հանրային ձեռնարկներու լայն օժանդակութիւն ընծայել, սակայն անուրանալի է որ իրենց ազգային հաստատութիւնները տեղական միջոցներով մատակարարած են եւ բնաւ ձեռք չեն երկարած ուրիշներուն: Ժողովուրդին լուծմաներով դոհացած են եւ չեն ունեցած խոշոր նուիրատուներ:

Ինքնամփոփ ինքնապահութեամբ ապրած են հակառակ զիրենք հալածող դժբախտութիւններուն եւ ոչ ուրիշ քաղաքներու չափ, սակայն որոշ չափով մը իրենք ալ ունեցած են իրենց մէջ դէմքեր, որոնք պետական եւ ազգային շրջանակներու մէջ, ինչպէս մտաւորական եւ մշակութային մարդերու մէջ, գործած են ազգին պատուարեր եղանակով. դժբախտաբար կարելի չեղաւ հակառակ Պ. Խոսրով Պոնաբարթեանի բրած ջանքերուն որ այս հատուածը եթէ ոչ կատարեալ, այլ կատարեալին մօտ ըլլար հնարաւոր եղածին չափ: Կարելի չեղաւ շատ ճոխ տեղեկութիւններ դտնել. ուստի Պրն. Պոնաբարթեանի կազմած հետաքրքրական ցուցակները պետական պաշտօնեաներու եւ զանազան ասպարէզներու հետեւողներու, ինչպէս նաեւ բարձրագոյն վարժարաններու եւ համալսարաններու շրջանաւարտներու ներկայացնել եւ բացառիկ օգտակարութիւններ ունեցող անձերու վրայ առանձին խօսիլ, յարմար նկատեցի:

Ե Կ Ե Ղ Ե Յ Ա Կ Ա Ն Ն Ե Ր

- (*) Տ. Ստեփան Քհ. Քըղըլքեշիշեան, Մայր եկեղեցիի
- (*) Տ. Եղիշէ Քհ. Խաչատուրեան, Մայր եկեղեցիի
- Տ. Յակոբ Քհ. Մանուէլեան (Մանուէլ օղլու), Մայր եկեղեցիի
- (*) Տ. Գրիգոր Քհ. Թաշճեան, Մայր եկեղեցիի
- (*) Տ. Կարապետ Քհ. Պեննէեան, Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիի
- Տ. Վահրամ Քհ. Պաղտատարեան, Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիի
- Տ. Յովհանն Քհ. Յովհաննէսեան, Ս. Յարութիւն եկեղեցիի
- Տ. Սերովբէ Քհ. Տէլլալեան, Ս. Յարութիւն եկեղեցիի
- Տ. Մուշեղ Քհ. Տէր Մուշեղեան, Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիի
- Տ. Եղիա Քհ. Տէր Կարապետեան, (լուսարարապետ):

Հին քահանաներուն վրայ տեղեկութիւններ կը պակսին, նոյնպէս կարելի չեղաւ «Հաւկըթուք» մականուանուած քահանայի վրայ տեղեկութիւններ ձեռք բերել:

Այս եկեղեցականներէն նշանակելի դէմքեր են.

Տ. ՍՏԵՓԱՆ ՔՀ. ՔԸԶԸԼՔԵՇԻՇԵԱՆ (այլ անուամբ ԱՂԱ ՏԷՐՏԷՐ Պաղտատարեան). — Աղա Տէրտէր Պաղտատարեան ծնած է Մալաթիոյ մէջ 1820-ին: Ուսումը ստացած է տեղւոյն վարժարանին մէջ: 1895-էն ետք պաշ-

(*) Բոլոր տատղանիշ կրող անուններու վրայ գրքին մէջ խօսուած է արդէն:

առնալարած է Մայր եկեղեցւոյ մէջ որպէս առաջնորդի փոխանորդ : 1895-ի կոտորածին Մալաթիոյ թանկագին Աւետարանը յափշտակուած էր թուրքերու կողմէ եւ ծախուած՝ Ատանայի Հայոց եկեղեցւոյն :

Իր կրկնակի դիմումները եւ բողոքները պատճառ կը դառնան , որ թուրք կառավարութիւնը փոխարժէքը վճարելով ետ վերադարձնէ այս թանկագին մագաղաթը , Մալաթիոյ Մայր եկեղեցւոյն :

1895-ի կոտորածին Հեքիմխանի գիւղի հայ բնակիչները Մահմետականութիւն կ'ընդունին , սակայն կաթոլիկներ գիւղի եկեղեցին թուրքերէն կը դնեն եւ կրօնափոխ Հայեր կաթոլիկ կը դարձնեն : Աղա Տէրտէր Պատրիարքարանի աջակցութեամբ դատ կը բանայ եւ կը յաջողի եկեղեցին ետ առնել եւ դաւանափոխ ժողովուրդը կրկին հայրենի եկեղեցւոյ փարախը առաջնորդել :

1895-ի կոտորածին կարգ մը Հայեր կը թրքանան , որոնց մէջ էր Մինասեան ընտանիքը : Լուսաւորչայ վանքի կալուածաթուղթը իրենց անունին ըլլալով , կ'ուզեն իւրացնել վանքը : Կրկին Աղա Տէրտէր օրինական միջոցներու դիմելով կը յաջողի վանքը հայ համայնքին վերադարձնել , ուր կը փոխադրուին որբեր եւ կը հաստատուին դործատեղիներ որբերու համար :

Աղա Տէրտէր Պաղտասարեան կը վախճանի 1902-ին :

Տ. ԵՂԻՇԷ ՔՀ. ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ , որ մօտաւորապէս 50 տարեկան , յաղթանդամ , գիւրուկ ու մեծ փորով կղերական մըն էր : Երուսաղէմի վանքին մէջ ուսում առած էր :

Մալաթիոյ քահանաներէն ամենէն զարգացածն էր : Իր լեցուն դէմքին վրայ փայլիլող խոշոր սեւ աչքերուն մէջ կը տեսնուէին ոյժ , կորով եւ անյաղթելի բնութիւն :

Մեր դարաւոր թշնամիի մասին խօսած ատեն կարծես կայծեր կը տեսնուէին իր աչքերուն մէջ :

Ազգային , անհատական , մօտաւորական ու կրօնական հարցերու շուրջ խօսած ատեն իր աչքերուն մէջ կը տեսնէիր անձնուիրութիւն , զոհողութիւն եւ անսահման դուլթ :

Իր հսկայ մարմինը հակառակ 150 քիլոյ ծանրութեան , պէտք եղած ատեն արծուի թևեր առած , առանց շնչարդելութեան կը վազէր մէկ թաղէն միւսը , մէկ եկեղեցիէն միւսը , վանքէն Օրտուղի , առանց ձի կամ աւանակ մը հեծնելու :

Իր կազմը բերդի մը կը նմանէր , իր բազուկները անյաղթ , հուժկու , կայտառ , միշտ կարող էր դիմադրելու 3-4 կտրիճներու . Տ. Եղիշէ ազգասէր էր ու ազգասպառնական : Իր անձը Մալաթիոյ Հայութեան բերդն էր՝ տուրու ու դիմացկուն :

Դարերու ընթացքին արմատացած , հսկայ կաղնիի ծառի մը կը նմանէր ան , որուն շուքին տակ ու ճիւղերուն մէջ շատեր կրնային ապաստան գտնել ու պառսպարուիլ : Ինք մասնաւոր կուսակցութեան մը չէր պատկաներ , բայց կուսակցականէ մը աւելի կը հաւատար ինքնասպառնականութեան ,

հերոսութեան եւ ի պահանջել հարկին, զէն ի ձեռին կռուելու եւ զոհուելու:

Ինքնապաշտպանութեան կռիւներու ատեն իր զոհաբերութեան ոգին, իր առաջնորդութիւնը, իր տուած ուղղութիւնը փրկարար արդիւնքներ ունեցած են Մալաթիոյ Հայութեան համար:

95-96-ի կոտորածի ատեն Տէր Եղիշէ քահանան Հայ-կաթոլիկներու եկեղեցին, ապա Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիին մէջ, իր շուրջ հաւաքելով Մալաթիացի կռուող ոյժերը հերոսաբար զիմադրած էր աւելի քան 20,000 թուրք ու քիւրտ բարբարոսներու խուժանին:

Շնորհիւ ինքնապաշտպանութեան համար մղուած 5-6 օրուան կռիւներուն է որ Հաշիմ պէյ եւ պէհեմեցի Եագուպ փաշա, ճերմակ դրօշակ պարպած հաշտութիւն առաջարկած էին եւ այսպէս փրկուած էր Մալաթիոյ Հայութիւնը անապոյրոյն կոտորածէն:

Հերոսութեան տիպար մարմնացումն էր Տէր Եղիշէ, երբեք չէր նմաներ սուտ հերոսներուն, որոնք դժբախտաբար վտանգի պահուն իրենց գէնֆերը նկուղներու մէջ պահած, իրենց մորթի մասին միայն խորհեցան, կամ փախուստ տուին կռուի ֆակատէն վատօրէն:

Տէր Եղիշէն իր կեանքը եւ իր զէնքը դործածեց իր ժողովուրդի պաշտպանութեան համար: Վախճանեցաւ եւ իր փառաւոր թաղումը տեղի ունեցաւ Մալաթիոյ մէջ, Համաշխարհային Պատերազմէն կարճ ժամանակ առաջ:

Մեծ եղեռնի օրերուն, համարձակօրէն կարելի է ըսել, տարբեր կ'ըլլար Մալաթիոյ Հայութեան ճակատագիրը, եթէ ողջ ըլլար այս անվեհեր ու անվախ քահանան (տես ՄԵՐ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԸ, — ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Դ. տարի թիւ 1, էջ 9-10, ՏՈՔԹ. Մ. ՔԵՇԻՇԵԱՆ):

Այս հերոսական ինքնապաշտպանութեան ամենէն աչքառու դէմքերէն մէկն էր Տ. Եղիշէ քահանայ Խաչատուրեան, որուն յեղափոխական դործունէութիւնը արդէն ներկայացուցի, իր ընտրած ողջախոհ ու դործնական ուղղութեամբ: Եղիշէ քահանայ Խաչատուրեան, որ մի քանի անգամ Առաջնորդական Տեղապահի կամ Փոխանորդի պաշտօն ալ վարած էր իր ծննդավայրին մէջ «պարթեւ հասակով, յաղթանդամ ու խրոխտ կեցուածքով, փարթամ մօրուքով, ուղիղ քթով ու լայն ճակատով, խոշոր ու պայծառ աչքերով եկեղեցական մըն էր» (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 28, էջ 1): Եղիշէ քահանայ որ 1890-ին ձեռնադրուած էր քահանայ Մալաթիոյ Ս. Աստուածածին Մայր եկեղեցիին վրայ, որուն սեղանին ծառայած էր խղճամիտ կերպով, մինչեւ 1914, մօտաւորապէս քառօրդ դար:

Եղիշէ քահանայ Խաչատուրեան, որ համեստ միտքի պաշար մը ունէր, ան ալ զրեթէ ինքնաշխատութեամբ եւ անձանձրոյթ ընթերցմամբ ձեռք բերած, ժողովրդանուէր և անձնագիր հովիւ մը եղած է, եւ միշտ արդիւնաւոր դործունէութիւն ունեցած է Մալաթիոյ մէջ իբր ղեկավար ռահվիրայ մը երիտասարդութեան:

Տ. Եղիշէ քահանայ Խաչատուրեան ունէր նաեւ «բնատուր քաջութիւն» ոչ մեայն խօսքի ու բանակռիւի մէջ պաշտպանելու համար արդարու-

թիւնը, ճշմարտութիւնը, մանաւանդ խեղճը, տկարը եւ զրկուածը, այլ եւ քաջութիւն կռիւի ու ռազմական դիրքերու մէջ, իր կեանքի դնով պաշտպանելու համար խաչն ու Աւետարանը, եկեղեցին ու ժողովուրդը (ՊԱՊ ՌԻԽՏԻ, թիւ 28, էջ 3) :

Տ. ՅԱԿՈԲ ՔԱՀԱՆԱՅ ՄԱՆՈՒՇԵԱՆ. — Ծնած է 1838-ին Մալաթիա, արդին էր Թորոս Մանուչեանի : Նախնական ուսումը առած է աղղային վարժարանի մէջ եւ ապա ինքնաշխատութեամբ զարգացած : Մասնաւորապէս պրարարի տիրացած է :

Նախ զբաղած է դերձակութեամբ եւ ամուսնացած է 1858-ին, Օր. Մարիամ Ճիկերճեանի հետ եւ ունեցած է եօթը զաւակներ, չորսը՝ մանչ եւ երեքը՝ աղջիկ :

Ինք ունէր չորս եղբայրներ, որոնք միասին դնած են ընդարձակ հող մը եւ չինած են առանձին-առանձին տուներ : Փողոցն ալ իրենց մականուանով կոչուած է Մանուչեան :

Յակոբ Մանուչեան իր լաւ նկարագրով, մասնաւորաբար յարմարութիւն ներկայացնելով քահանայութեան՝ առաջնորդ Սահակ Եպս. զայն կը ձեռնադրէ քահանայ :

Տ. Յակոբ քահանայ իբր պարկեշտ, պարտաճանաչ, խղճամիտ եւ աղքատասէր քահանայ մը արդիւնաւէտ պաշտօնավարութենէ մը ետքը կը վախճանի 1909-ին :

Կ Ա Ռ Ա Վ Ա Ր Ա Կ Ա Ն Պ Ա Շ Տ Օ Ն Ե Ա Յ Ք

ԳԵՈՐԳ ՄԱՋՄԱՆԵԱՆ. — Օրական հացին կարօտ հօր մը զաւակը, թշուառութեան ճիրաններէն ինքնօգնութեամբ աղատած, բնական տաղանդի տէր մէկն էր, կառավարական այլեւայլ պաշտօններ վարելէ եւ կռիկի հարմարութեան մը տիրանալէ ետք մեռած է :

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹԻԻԹԵԼԵԱՆ. — Ծնած է 1855-ին, նախակրթութիւնը ստացած է Մալաթիոյ մէջ, իսկ բարձրագոյն կրթութիւնը՝ Կ. Պոլիս, ըստ ոմանց Շահնաղարեան վարժարանին մէջ եւ ըստ այլոց՝ Ռոպերթ Գուլէճի մէջ : Մալաթիա դարձին կառավարչութեան պաշ քեաթիպի պաշտօնին կը կոչուի եւ կը վարէ 1873-էն մինչեւ 1888, իսկ 1888-էն մինչեւ 1895, վարած է Սանտրգ Էմինի (դանձապահ) պաշտօնը :

1885-ին մահուան դատապարտուած Թուրքի մը համար շատ խնամուած աղերսագիրով մը վերաքննութիւն կը պահանջէ Կ. Պոլսոյ վճռաբեկատեանէն եւ բեկանել կու տայ Մալաթիոյ դատարանին վճիռը եւ ամբաստանեալը կը փրկէ : Յովհաննէս Թիւթեկեան Սալիսէի աստիճան ունէր : Իր աղղեցութեամբ շատ օգտակար եղած է աղղին : Նիւթապէս սատարած է Հայ Աւետարանականներու ժողովարանին եւ կրթական հաստատութեանց եւ առնոց նորաչէն եկեղեցիին ու երկսեռ դպրոցներու շինութեանց ձեռնարկին :

համար նիւթական եւ բարոյական զոհողութեան իր մեծ բաժինը բերած է : (Դժբախտաբար այս շէնքերը այրած են 1895-ին) :

Յովհաննէս Թիւթեկեան փեսան էր առաջին անգամ Մալաթիոյ ազգեցիկ Հայերէն Գրիգոր Աղա Ասլանեանի ու երկրորդ անգամ Արարկիրի ծանօթ Միսաքեան ընտանիքին :

Իր զաւակներէն անդրանիկը՝ Ստեփան եւ երրորդը՝ Վահան 1895-ի ջարդին զոհ գացած են, եւ մէկ աղջիկը 1915-ի տարազրութեան :

1895-ի Մալաթիոյ ջարդին օրը, ինչպէս նկարագրուած է, Նաբոլէոն Պաղտոյեանի հետ Միւթեսարըֆի դաւով սպաննուած է : (Տես ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, 1952, թիւ, 59 եւայլն) :

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԱՂՏՈՅԵԱՆ. — Պաղտոյեան ընտանիքը Մալաթիոյ հարուստ եւ ազգեցիկ ընտանիքներէն մէկը եղած է :

Այս ընտանիքը Հայ Աւետարանական համայնքին կը պատկանէր :

Յովհաննէս էֆենտի Պաղտոյեան, որ շատ յարգուած անձնաւորութիւն մըն էր, կը կառավարէր իրենց առեւտրական եւ կալուածական գործերը :

Յովհաննէս էֆենտի իր կրտսեր եղբոր Նաբոլէոնի 1895-ի կոտորածին չարաչար սպաննուելէն ետք, կարճ ժամանակէն սրտին ցաւէն մեռաւ :

Իր երկու որդիներէն Ստեփան 1895-ի թրքական վայրագութեան զոհ եղած է :

ՆԱԲՈԼԷՈՆ ՊԱՂՏՈՅԵԱՆ. — Ծանօթ ընտանիքի մը զաւակը, ընկերային նախանձելի դիրք մը զբաւած էր : Նաբոլէոն, որ ծնած էր 1868-ին, Եփրատ Գոլէճի մէջ քիչ մը ուսանելէ ետք, ինքնաշխատութեամբ իր թուրքերէնը զարգացուցած եւ օրէնսդիտական հմտութիւն ձեռք բերած էր : Պահ մը ուսուցիչ եղած է Ամեռիկեան Գոլէճի մէջ, եւ ապա կառավարական պաշտօնեայ եղած է շուրջ քսան տարի, այլեւայլ պաշտօններ վարելով :

Սալիսէի աստիճան ստացած էր :

Աղնիւ անձ մը եղած է : Ամուսնացած էր 1887-ին :

Սպաննուած է 1895-ին Միւթեսարըֆին մէկ դաւովը, ինչպէս նկարագրուած է վերը :

Իր Եդուարդ զաւակը շրջանաւարտ Եփրատ Գոլէճէն, զոհ եղած է 1915-ի թրքական խժդժութեան, տեղահանութեան ատեն :

ՍԱՐԳԻՍ ՏԵՐ ԴԱԻԹԵԱՆ. — Վաղեմի ընտանիքի մը շառաւիղ, վասնորի կը սերէր հին Մելիտինէ քաղաքի Տէր Դաւիթ անունով քահանայէն : Ծնած է 1860-ական թուականներուն, զաւակը Զիթճի պապա Գրիգոր աղայի, որ իր ատենին համբաւ հանած էր իբր անվախ, քաջ եւ եկեղեցասէր ազգային մը :

Իր ուսումը առած է Մալաթիոյ ազգային դպրոցին մէջ : Ինքնօգնութեամբ տիրացած է հայերէն եւ թրքերէն լեզուներուն : Ուշիմ եւ ճարպիկ երիտասարդ, կանուխէն մտած է առեւտրական ասպարէզին մէջ եւ դրած է

մեծ յաջողութիւն: Ամուսնացած է Գրլըճճի Առաքելական ծանօթ ընտանիքէն Թադուհի Առաքելեանի հետ եւ կազմած է տիպաբոյ հայ ընտանիք մը եւ բախտաւորուած վեց մանչ զաւակներով: Իբրեւ մէկ հաւատաւոր զաւակը Հայց. Եկեղեցւոյ, վարած է զանազան պաշտօններ թէ՛ Եկեղեցւոյ եւ թէ՛ ազգային դպրոցներու մէջ:

Պաշտօնի կոչուած է կառավարական մեծ պաշտօններու, ինչպէս իբր ընդհանուր դատախազ: Հայ ազատագրութեան դադափարականը արմատացած իր սրտին եւ հոգիին մէջ, հրաւիրած է թուրք վայրագ կառավարութեան կասկածը եւ իբրեւ յեղափոխական ձերբակալուելով աքսորուած Ատիւեաման: Երկու տարի աքսորի տաժանակիր կեանքը ճաշակելէ ետք, ընդհանուր ներումի շնորհիւ շատ մը աքսորեալներու հետ ինքն ալ եկած է իր ծընընդավայրը, Մալաթիա:

1895-ի ջարդի ժամանակ հրաշքով ազատած, իր ամբողջ ընտանեօք ապաստանած է Խարբերդ եւ երկու տարի մնալէ ետք դարձած է կրկին Մալաթիա: Զբաղած է վաճառականութեամբ եւ առեւտուրով մինչեւ 1907: Թրքական գաղանային հոգեբանութեան քաջատեղեակ եւ ապագայի անյոյս կացութիւնը ի մտի ունենալով, ստիպուած է թողուլ իր հայրենիքը եւ թրքական հպատակութիւնը լքելով մեկնած է դէպի Ամերիկա նոյն տարուան աշնան եւ ժամանած՝ Նիւ-Եորք 1907-ին ամբողջ ընտանեօք: Երկու տարի հոն մնալէ ետք, ընտանեօք հաստատուած է Քլիվլենտ (Օհայոյ) 1910-ին:

Նիւ-Եորքի մէջ Բարեգործականի կազմութեան առաջին ժողովին իսկ անդամագրուած է այդ ազգային մեծ կազմակերպութեան: Քլիվլենտի մէջ վարած է պաշտօններ Եկեղեցւոյ հոգաբարձութեանց եւ Բարեգործականի մէջ: Պարտաճանաչ անդամներէն մէկն էր Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան:

Անդամակցած է նաեւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան:

Մեռած է 1935-ին, Քլիվլենտ: Իր այրին մահացած է 1939-ին նոյն քաղաքը:

ՍԵՐՈՒ ԷՖԵՆՏԻ ՔԻԻՆՏԻՒՊԵԿԵԱՆ. — Սերոբ Էֆենտի Քիւտիւպեկեան, որդին Փիլիպպոս աղա Քիւնտիւպեկեանի, ծնած է 1868-ի ատենները: Ծնորհիւ իր ստացած կրթութեան՝ քաջ հմուտ էր հայերէնի եւ թրքերէնի:

1893-ին եղած է կալուածոց տեսուչ (էմլաք միւտիւրի), նաեւ գանձային խորհուրդի պաշտօնեայ:

1904-ին եղած է ոստիկանական քովիսէր Հիւսնի Մանսուրի շրջանին: Նախ քան Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակուելը Հայերը ջարդելու հեռագիրը իր պաշտօնին բերմամբ իրեն կը յանձնուի: Երբ պարունակութեան տեղեակ կ'ըլլայ, կը հաղորդէ իր ընտանեաց անդամներուն, որոնք կը թելադրեն որպէսզի հեռագիրը պատկան մարմնոյն յանձնելը յետաձգէ: Յաջորդ օր բարեբախտաբար Սահմանադրութիւնը կը հռչակուի եւ Հայեր ազատ կը մնան ջարդէ:

Թուրք պետութեան կողմէ երեք անգամ պատուանշաններ ստացած է իր զնահատելի եւ հաւատարիմ ծառայութեանց համար: Ասոնցմէ մին կը ստանայ, երբ Թուրք անունով մարդասպան աւազակը, որ Մալաթիոյ շըրջանը ահ ու սարսափ ձգած էր իր ասպատակութիւններով, իր հնարամիտ ջանքերով ծուղակի մէջ ձգելով կը ձերբակալէ:

Հակառակ Թուրք պետութեան մատուցած ծառայութեանց 1915-ին կը նահատակուի Թուրք դահիճներու ձեռամբ:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ (ՄԿՐՏԻԶ) ԷՖ. ՔԻՒՆՏԻՒՊԵԿԵԱՆ. — Որդին պօղոս աղա Քիւնտիւպեկեանի, ծնած է Մալաթիա 1865-ի ատենները: Շնորհիւ իր առած կրթութեան՝ քաջ հմուտ էր հայերէն եւ թրքերէն լեզուներու:

1890-1903 եղած է Գանձային եւ Դատական ատեանի պաշտօնեայ:

Նահատակուած է 1915-ի համաշխարհային պատերազմին:

ԻՍԿԵՆՏԵՐ ԷՖԵՆՏԻ ՔԻՒՆՏԻՒՊԵԿԵԱՆ. — Քիւնտիւպեկեան ընտանիքը Մալաթիոյ հարուստ եւ ազդեցիկ ընտանիքներէն մին կը նկատուէր, մասնաւորապէս կաթոլիկ համայնքին մէջ: Այս ընտանիքը ազդեցիկ եւ առաջնորդող դիրք ունէր հանրային եւ եկեղեցական մարդերուն մէջ:

Այս դերդաստանի անդամներէն Իսկենտէր էֆենտի Քիւնտիւպեկեան ծնած է 1865-ին:

Վարած է հետեւեալ պետական պաշտօնները. պաշտօնեայ եղած է Դատական ատեանի, տնտեսական խորհուրդի եւ առողջապահութեան ու տնտեսութեան: Նահատակուած է 1915-ի տեղահանութեան շրջանին:

ՄԻՔԱՅԷԼ ԷՖԵՆՏԻ ԹԵՐԵԱՆԵԱՆ (1865-1915). — Մալաթիոյ Հայութեան կարկառուն դէմքերէն մէկն էր: Մալաթիոյ բողոքականաց վարժարանը լրացնելէ ետք, համեմատաբար երիտասարդ տարիքի մէջ կը մտնէ կառավարական ծառայութեան մէջ:

Նախ կալուածային տուրքերու բաժանմունքին մէջ ատեն մը դործելէ ետք, Մանտրֆ-Էմինի (գանձապետ) կը կարգուի Ատիեաման գաւառին համար: 1889-ին կ'ունենայ պաշտօնի բարձրացում եւ կը դառնայ Մալաթիա, Սանտրֆ-Էմինի մինչեւ 1909: Պաշտօններ կը վարէ նաեւ որպէս՝

1. — Դատական Ատեանի անդամ (Մուհաֆեմէ ազասը):

2. — Գաւառային խորհուրդի անդամ (Մեմլիսի իտարէ):

3. — Նահանգային ընդհ. ժողովի երեսփոխան (Մեմլիսի ումիմի):

4. — Քաղաքապետական խորհուրդի անդամ (Պելետիէ ազասը):

Քսանամեայ հաւատարիմ ծառայութեան համար Բ. Դուռը իրեն զըրկած էր զնահատական դիրք:

Իր պարթեւ եւ առինքնող հասակը, անոյշ ժպիտը, ազդեցիկ դիրքը, ուրիշներու օգտակար լլլալու պատրաստակամութիւնը մեծ յարգանք ու պատկառանք կ'ազդէին թէ՛ Հայերուն եւ թէ՛ Թուրքերուն:

Իր քաղաքական փիլիսոփայութիւնը այն եղած էր թէ, երբ բիրտ ոյժին դէմ կարելի չէ բիրտ ոյժով դիմադրել, այն պարագային խոհեմութիւն է աչալուրջ եւ համբերող լլլալ, զարդանալ մտաւորապէս թէ բարոյապէս

Աւ առանց թշնամիին աչքին կասկածելի դառնալու, իբր դազանազուսպ վարուելով անոնց հետ:

Ամուսնացած էր Վերապատուելի Մարտիրոս Կիրակոսեանի աղջկան՝ Հռիփսիմէի հետ: 1915-ին ան եւս խողխողուեցաւ ԻՆՏԵՐԷի մէջ, եւ զոհ եղաւ թրքական հրէշութեան: (Խ. Պ.)

Բացի վերոգրեալներէն իբր պետական պաշտօնեայ կը յիշուին նաեւ Միհրան Թիւթեիեան, Յարութիւն Արսլանեան, Յակոբ Ժարժաթեան, Յովհաննէս Աղա Ճիգմեհեան, Մարտիրոս Քեշիշեան, Գրիգոր Զուլաֆեան եւ Սահակ Սահակեան (Գոմիաէր), որոնց վրայ կենսադրական տեղեկութիւններ չկընդայ ունենալ դժբախտաբար:

ՀԱՅ ԱՌԱՋԱԿԱՆՆԵՐ, ԱՐՀԵՍՏԱԻՈՐՆԵՐ, ՄՏՍԻՈՐԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻԶՆԵՐ

ԱՇԻՐԷԹ ՊԱՊԱ. — Աշիրէթ պապա մեծ հայրն էր Յակոբ Ալաշայեանի: Հանրածանօթ էր բոլոր տարէց քաղաքացիներուն, իր յատուկ պատմութեամբ: Տարի մը Զատիկի մօտերը շատ աղքատ Հայեր բանտ կը նետուին ատուրքի համար: Աշիրէթ պապան օրուան Մութեսարըֆին կը ներկայանայ եւ բոլոր բանտարկուած Հայերուն պարտքերը իր վրայ կ'առնէ եւ բանտարկեալները ազատ առձակել կու տայ:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱ ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ. — Գրիգոր աղա Արսլանեան մէկն էր այդ Մեծ Աղաներուն, որ շործող եւ շինող էր, կառավարութեան կամ անհատ թուրքերու կողմէ հալածուողները կը պաշտպանէր, յանգուզն էր, արդար դատի եւ իրաւունքի համար անվճար պայքարող էր եւ յեղափոխական էր իր ժամանակուան ըմբռնումով, որովհետեւ չէր հանդուրժեր ստրկութեան:

Աքսորի ատեն Գրիգոր աղա, յուզուած, տղու պէս կ'արտասուէր: Մէկը խօսքը անոր ուղղելով կ'ըսէ. «Մի՛ յուսահատիր, Աղա՛, Աստուած ողորմած է, այս աքսորէն ալ կ'ազատիս»: Գրիգոր աղա արտասուելից աչքերով կը պատասխանէ. «Աքսորուելուս համար չէ որ կու լամ, այլ մեր ժողովուրդին համար, որ անտէր ու անտիրական պիտի մնայ» (Հմմտ. Խ. Եղիայեան, ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 25, էջ 10):

Գրիգոր աղա Արսլանեան 1895ի կոտորածէն առաջ նախատեսելով սպառնացող վտանգը, մաս մը երեւելիներ կանչելով իր քով՝ կը պարզէ վատ նըշանները թուրքերու խռն աչքով դիտելը Հայերը եւ իրենց շարժումները, եւ ջարդի սպառնալիքի մը դոյութիւնը կը փաստէ, վասնզի Մալաթիոյ զօրանոցին մէջ հայ աշխատաւորները լսած էին հարիւրապետի մը սա խօսքերը. «Աշխատեցէք, այսօր Սասունը, վաղն ալ ձեզ պիտի ջարդենք»: Այս միջոցին Մալաթիա եկած էր Սասունի դատուն եւ զինուորական միւրալայը: Իսկ Մութեսարըֆն էր տխրահռչակ Ալի Րիզան: Ան կ'առաջարկէ այդ ջոջերուն 2000 ոսկի դումար մը դոյացնել, անոր կէսը յատկացնելու համար ժողովուրդ-

դը զինելու անյետաձգելի դործին եւ միւս կէսը յատկացնելու Աղճատաղի-
Քըզըլպաշ քիւրտ աշիրեթապետներուն հետ դաշինք մը կնքելու դործին, որ-
պէսզի անոնք օգնեն Հայոց, եթէ թուրքերը կոտորած սարքեն:

Դժբախտաբար ներկաները չեն համոզուիր եւ խնդիրը կը մնայ առկա-
եւ ձեռնարկն ալ կը մատնուի կառավարութեան, եւ կը վիժի:

Մատնիչը՝ Գրիգոր աղա Չոլաքեանն էր որ Հնչակեանները տեղորի-
կ'ենթարկեն:

Ինքը շատ աշխատած է 1895-ի ջարդին օրը Նաբոլէոն Պաղտոյեանը եւ
Յովհաննէս Թիւթեւեանը համոզելու որ ՄիւթեսարըՔին հրաւերին — որ ի-
րեն ալ ուղղուած էր — չսպաստանեն, սակայն անոնք մտիկ չեն ըրած եւ
սպաննուան են, եւ ինքն չեղթալով փրկուած է:

Գէորգ աղա Արսլանեան քաջալերած է Հնչակեաններու հաստատուիլը
Մալաթիոյ մէջ (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Թ. 26 եւ 30):

ՈՍԿԵՐԻՉ ՓԻԼԻՊՊՈՍ. — Նշանաւոր արհեստաւոր մը, որ 1839—1849ին
ատեն Հին Մելիտինէէն արդի Մալաթիան փոխադրուած էր իր հօրը Մահ-
տեսի Յարութիւնի հետ եւ հաստատուած է Նիազի թաղը:

Քաղաքին թուրք կառավարիչը, որուն ընտանիքին դոհարեղէնները եւ
զարդեղէնները պատրաստած էր, իբր բացառիկ շնորհ զայն կը հարկադրէ
խլամներու վերապահուած գլխանօցը (Ֆէս) դնել: Փիլիպպոս կը վարանի,
ինքը բռնի դնել կու տայ եւ իր թիկնապահի ընկերակցութեամբ շուկայ կը
դրկէ:

Ոսկերիչ Փիլիպպոս ունեցաւ հինգ զաւակներ, որոնք «Ոսկերիչեան»
մականունը առին: Ասոնք էին.

1. — Աբրահամ, որուն որդին Յովհաննէս 1885-ի առաջին Ամերիկա-
դաղթած Մալաթիացիներէն մէկն է: Յովհաննէս հոն աջակից եղած է շատ
մը Մալաթիացիներու:

2. — Մհ. Յակոբ, որ զոհ եղաւ 1895-ի ջարդին:

3. — Յարութիւն Ոսկերիչեան, ունեցաւ հանրային օգտակար ծառա-
յութիւն:

1895-ին թուրքերը քարուքանդ ըրած էին Մալաթիոյ Ս. Փրկիչ վան-
քը, որուն հոգաբարձու նշանակեց Առաջնորդ Գէորգ Վրդ. Արսլանեան Յա-
րութիւն Ոսկերիչեանը: 1895-ին իր գէմ թուրքերու ամբաստանութիւններէն
փրկուելուն համար ուխտած է նորոգել այս վանքը: Յարութիւն Ոսկերիչեան
չինեց նախ փոքրիկ մատուռ մը պաշտամունք կատարելու համար եւ 10 քա-
րաչէն սենեակներ, ուխտաւորներու համար: Գլխաւոր դոհարերողը ինքը
Յարութիւն Ոսկերիչեան եղաւ, որ իբր պետական պաշտօնեայ իր դիրքը օգ-
տագործեց ի նպաստ ազգին:

1915-ին Մալաթիոյ հանրային գէմքերու եւ մտաւորականներու հետ
ձերբակալուելով նահատակուեցաւ Միհրան Ոսկեան: Յարութիւն Ոսկերիչ-
եանի որդին՝ Յակոբ, որ ազատած է 1915-16-ին եղեռնէն, հիմա կը գտնուի
Հայաստան՝ Նոր Մալաթիա:

4. — Թորէս ԷԼ

5. — Մկրտիչ Ոսկերիչ, Փիլիպպոսի չորրորդ Է Զինգերորդ զաւակները, երկուքն ալ 1895-ի ջարդին սպաննուեցան:

Թորէսի Արմենակ անուն տղան Է Մկրտիչի՝ Միհրան անուն մէկ տղան 1895-էն ետք Ամերիկա գացած են Է իրենց մականունը Ոսկեանի վերածած են:

Գէորգ Ոսկերիչեան, ոսկերիչ Փիլիպպոսի ընտանիքին չէր պատկաներ: Մալաթիոյ ամենաճարտար ոսկերիչներէն մին էր, անգամ Հնչակեան կուսակցութեան: Օգտակար ծառայութիւններ մատուցած է հանրային հաստատութիւններու:

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԷՖ. ՔԵՇԻՇԵԱՆ, հայրը Տոքթ. Միքայէլ Քեչիշեանի Է զեղադործ Խոսրով Քեչիշեանի. եղած է ազգապետ բողոքականաց Խարբերդ նահանգին: Իր մասին տեղեկութիւններ ունի Տոքթ. Քեչիշեան ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ մէջ: Բողոքականաց այս ազգապետը ինքն Հայ առաքելական եկեղեցւոյ կը պատկանէր: (Խ. Պ.)

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ. ԷՖ. ՍԱՐԱՖԵԱՆ. — Այս ընտանիքը գաղթած է Եւդոկիայէն Է «Ատուր աղայէնք» անունով ծանօթ էին հանրութեան: Մալաթիոյ հարուստ Է ազգեցիկ ընտանիքներէն մին կը նկատուէին: Յովհաննէս Էֆենտի Սարաֆեան եղած է կառավարական պաշտօնեայ, նոյնպէս օգտաշատ հանրային ծառայութիւն մատուցած է Մալաթիոյ Հայ համայնքին:

ՄԱՆՈՒԿ ԽԱՆՁԵԱՆ. — Մանուկ Խանձեանի հայրը Հեքիմ Խանէն Մալաթիա գաղթած պղնձագործ մըն էր: Մանուկ աշակերտած է Սահակեան վարժարան, որուն շրջանը աւարտելէ ետքը իր հօրը հետ աշխատած է նոյն գործին մէջ: Եղած է Դաշնակցական կուսակցութեան առաջնորդներէն մին, նոյնպէս օգտակար հանրային ծառայութիւն մատուցած է առաքելական եկեղեցւոյ Է կրթական հաստատութիւններու: 1915-ին չարաչար տանջանքներու ենթարկուելէ ետք, սպաննուած է բանտին մէջ (ՊԱՊ ՈՒԽՏԻ, Դ. տարի, Թ, 1, էջ 11 Է թ. 41, էջ 17):

ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ ՊՈՆՃՈՒՔԼԵԱՆ. — Ծնած է 1875-ին Է իր նախնական կրթութիւնը ստացած է Մալաթիոյ մէջ: Գաղթած է Ամերիկա, ուր յարած է Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան: 1894-ին Սենեքերիմ Պոնճուքլեան Է Առաքելեան Մալաթիացի, իրենց ընկեր ունենալով Սմբատ Ոստիկեան Խարբերդի, Հնչակեան կուսակցութեան անդամներ, կը մեկնին Սուէտիա, տեղւոյն երիտասարդութիւնը կազմակերպելու համար, սակայն կը ձերբակալուին թուրք կառավարութեան կողմէ: Երկար չարչարանքներու ենթարկուելէ յետոյ կը փոխադրուին Հալէպի բանտը, ուր ութը ամիսներ բանտարկուած կը մնան: Երեք բանտարկեալները Ամերիկեան քաղաքացի ըլլալուն համար Միացեալ Նահանգաց կառավարութեան միջամտութեամբ կ'ազատին ալ կրկին Ամերիկա կը դառնան:

Սենեքերիմ Պոնճուքլեան երբ քանի մը տարիներ ետք Մալաթիա վե-

քաղաքաւ, միացաւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան եւ եղաւ անոր եռանդուն դործօն անդամներէն մին: Երկար ատեն զբաղած է Մալաթիոյ մէջ առեւտուրով:

1915-ի Համաշխարհային պատերազմին ձերբակալուեցաւ եւ բանտին մէջ դժոխային չարչարանքերու ենթարկուելով նահատակուեցաւ:

(Տոքթ. ՔԵՇԻՇԵԱՆ)

ԿԱՆԱՆ ԽԱՆՁԵԱՆ. — 1895-ի Մալաթիոյ ինքնապաշտպանութեան դերակատարներէն մէկը:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ Պ. ՍՐԱԳՈՐԾԵԱՆ. — Ծնած է Ապրիլ 1893-ին, որբացած 1895-ի Համիտեան ջարդին: Ուսումը առած է Լատինաց վարժարանը, 1916-ին մարտիրոսացած աւագ վարժապետ Յարութիւն էՖ. Ճլճլեանի ձեռքին տակ: Նիւթական աննպաստ պայմաններու բերումով կարող եղած չէ բարձրագոյն կրթութիւն առնելու: Հետեւած է կօշկակարութեան: 1913-ին իր ընտանեկան բոյնը կը կազմէ ամուսնանալով Կիւրեղ Կիւրեղեանի աղջկան Օր. Նազելիի հետ:

Համաշխարհային պատերազմին զօրակոչին պատասխանելով զինուորական պարտականութիւնը կը կատարէ Երզնկա Դ. զօրաբանակի արհեստանոցին մէջ: Թիֆուսէ վարակուելով վեց ամսուան օղափոխութեան արտօնութեամբ Մալաթիա կը վերադառնայ: Իբր փախստական կը ձերբակալուի, սակայն կառավարիչին, զինուորական հրամանատարին և թուրք մեծամեծներու միջնորդութեամբ ազատ կ'արձակուի: Իր արհեստին մէջ ունեցած մեծ հմտութեան շնորհիւ, մեծ համակրանք կը չափի զինուորական եւ կառավարական պաշտօնէից մօտ: Իր միջամտութեամբ նաեւ ազատած են 41 երիտասարդներ պատերազմական ճակատ զրկուելէ, անոնց տարիքի ճշդումով:

1920-ի զինադադարէն ետք, իր կողքին ունենալով Գէորգ աղա Ջէփիմեանը եւ Գէորգ Ժամադործեանը քահանայ ձեռնադրել կու տան Ստեփանքհնյ. Ղազարեանը: Կը բանան Մայր եկեղեցին եւ կը կառուցանեն Մայր եկեղեցւոյ կողքին Ղազանճի Պաղարի 45 ազգապատկան խանութները եւ կը կազմակերպեն Ազգային խորհուրդը:

Ծանօթ Աթէշ Երլտըրըմ հրոսակախումբի նախօրեակին, Հայերու արտասահման փախուստը ղեկավարողի ամբաստանութեամբ կրկին բանտարկուած եւ դատարանի միջոցաւ անպարտ արձակուած է: Այս միջադէպէն աղդուելով 1923-ին ընտանեօք կը մեկնի Պոլիս, ապա 1925-ին Ֆրանսա, Ռոման կը հաստատուի: Եղած է դործօն անդամ Ռոմանի Մալաթիոյ Կրթասիրաց մասնաճիւղին: Ձեռնհասօրէն վարած է Ֆրանսայի Շրջանային դործադիր մարմնի նախագահական պարտականութիւնը սկիզբէն մինչեւ 1937:

1935-ին լիազօր պատուիրակ զրկուած է Խորհրդային Հայաստան, Նոր Մալաթիա. Այս առթիւ մասնակցած է Հայաստանի ԺԵ. տարեդարձի տօնակատարութեան: Նոր Մալաթիա այցելութեամբ իր տպաւորութիւնները

Կեղրոնական Վարչութեան միջոցաւ փոքրիկ դրքոյկով մը լոյս տեսած է : 1936-ին Ֆրանսայէն կազմուած ներգաղթին, մեծ թիւով Մալաթիացիներու մաս կազմելը, անոր անխոնջ դործունէութեան կը պարտինք :

(Խ. Պոնաբարբեան)

ԿԱՐԱՊԵՏ ՏՕՆԱՊԵՏԵԱՆ (ՄԻԼԷՐ ՎԵՖԻԼԻ) .— Ծնած է 1881 թուականին : Որդին էր ծանօթ բարեկեցիկ ընտանիքի մը : Հայրը առեւտրական էր եւ ընդհանրապէս գիւղացիներու հետ կը դործէր : Եթէ ոչ հարուստ, գէթ նիւթական լաւ վիճակ մը ապահոված ըլլալու, Արդավունի Պոյաճա գիւղին մօտ հող գնած էր եւ հիմնած էր աղարակ մը, որ կը կոչուէր Գըլըճճի օղլու **Զիֆթի**ք եւ հոն շինած էր նաեւ ջաղացք մը շրջակայ գիւղերուն պէտքը դոհացնելու համար :

1895-1896-ի հայկական ջարդերէն առաջ, երբ Հայոց դպրոցը լաւ վիճակ ունէր, Առաջնորդ Սահակ Եպս.ի ատեն, շնորհիւ Կիւրինցի Յովհաննէս վարժապետին, Կարապետ Տօնապետեան, հոն ուսում առած է եւ հայերէնէ դատ, լաւ թրքերէն սորված է : Դպրոցը աւարտելէ ետք հօր անհատական դործին մէջ մտած է եւ հօրը մահէն վերջ, մինակը շարունակած է այդ դործը, մինչեւ 1914, առաջին համաշխարհային պատերազմը : 1915-ին, Տօնապետեան կը տեսնէ Հայոց սպառնացող վտանգը, իր ընտանիքով կ'երթայ հաստատուիլ Պոյաճա գիւղը, ուր քանի մը շաբաթ վերջը՝ կը տեսնէ թէ հոն ալ ապահով չէր, կ'ապաստանի Տիրիթանի աշիրէթի ցեղապետ Շաթըր օղլուի քով, ուր կը մնայ մինչեւ զինադադար :

Շաթըր օղլուի աշիրէթին ամառնային արօտավայրը եղող Եամայի լեռները, քանի մը Մալաթիացի հայ ընտանիքներէ դատ, քանի մը տասնեակ Տիւրիկցի հայ ընտանիքներ ալ ապաստուած են, առանց իսլամանալու, Կարապետ Տօնապետեանի պէս, որ մինչեւ կուրծքը հասնող մօրուքով մը ծալտուած էր :

Զինադադարին կը փութայ քաղաք, ուր կը բերէ նաեւ իր ընտանիքը : Երբ յաղթական Թուրքիոյ պարտուած դաշնակիցները կը պարտադրեն իրենց որոշումները, վերապրող Հայերուն կը յանձնուին եկեղեցիներ եւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին կարգադրութեամբ կը կազմուի առժամեայ մարմին մը, որ զրկուած նպաստները կը բաժնէ, գիւղերը տարուած հայ մանուկները եւ կիները կը հաւաքէ եւ կը պատասպարէ որբանոցին մէջ : Այս առժամեայ մարմինին դործօն անդամներէն մէկն է Կարապետ Տօնապետեան :

Քանի մը ամսուան մէջ քաղաքէն եւ գիւղերէն կը հաւաքուին հազարէն աւելի հայ կիներ եւ մանուկներ : Տօնապետեան կառավարիչէն առնուած հրահանգներէն քաջալերուած, յանդուգն եւ խիզախ քայլեր կ'առնէ, որբերը հաւաքելու դործին մէջ : Ոմանք կը սկսին վառանիլ եւ ապաղայ հակադեցութենէն վախնալ, մինչ Տօնապետեան առանց ընկրկելու կը շարունակէր դործել :

Այնքան առաջ կը նետուի, որ առանց ոեւէ ընտրութեան ինքնին կառավարութենէն կը ճանչցուի ՄԻԼԷԹ ՎԵՖԻԼԻ, եւ այդ անունով կը դործէ,

մինչեւ որ միլիտական շարժումը կը սկսի եւ կը փոխուի վիճակը :

Հելլենական պարտութենէն վերջ ամէն ինչ յեղաշրջուեցաւ եւ թուրքը անդամ մըն ալ իր դազանութիւնը ցոյց տալ սկսաւ : Տօնապետեան ստիպուեցաւ իր պատեանին մէջ ամփոփուիլ : Քանի մը ամիս ետքը կը մեռնի : Ըստ ոմանց , քիւրտ գիւղէ մը , հայ որբեր ազատագրելու դացած ըլլալով , սաստիկ ծեծի կ'ենթարկուի , եւ ատիկա պատճառ կ'ըլլայ իր վաղաժամ մահուան (Գէորգ Ժամագործեան) :

ՀԱՅ ԲԺԻՇԿՆԵՐ

ՏՈՔԹ . ՄԻՔԱՅԷԼ ՔԵՇԻՇԵԱՆ . — Ծնած 1874-ին Մալաթիոյ մէջ : Ուրիշն է Համբարձում Էֆէնտի (Գրգըլ) Քեշիշեանի որ երկար ժամանակ հայ Բողոքականներու Ազգապետ եղած է , հակառակ իր առաքելական եկեղեցւոյ պատկանելուն : Իր նախնական ուսումը ստացած է Խարբերդ , Թիւատինցիի վարժարանին մէջ : 1894-ին վկայուած է պոսկաւոր Արուեստից (Պ . Ա .) տիտղոսով Խարբերդի Եփրատ Գուէճէն : Ետքը Պէյրութ դալով կը հետեւի բժշկական ճիւղին եւ 1898-ին կը վկայուի Պէյրութի Ամերիկեան համալսարանէն : Պէյրութէն կը մեկնի Պոլիս եւ 1899-ին նաեւ կը ստանայ Օսմանեան համալսարանէն բժշկական վկայական : Պոլսոյ մէջ իրեն կ'առաջարկուի ծառայել տեղւոյն Ս . Փրկիչ Ազգային Հիւանդանոցին մէջ իբր օգնական վիրաբոյժ : Սոյն պաշտօնը կը վարէ եւ կը զնահատուի Օսմանեան Պատրիարքի կոնդակով : 1900-ին կը դառնայ հայրենիք ու շատ փայլուն ու յաջող գործունէութիւն ցոյց կու տայ Մալաթիոյ եւ Խարբերդի մէջ , վաստակելով Ժողովուրդին համակրանքը : 1902-ին Ապրիլ Համիտի դէմ եղած մահափորձէն վերջ երբ շարժում կը տեսնէ դաւաճներու Հայութիւնը ջարդելու , Մալաթիոյ մէջ , Տոքթէօրը իր եղբօն Խոսրովի հետ ծանօթ ըլլալով տեղւոյն ազգեցիկ խօճաներուն եւ բարձրաստիճան զինուորականներուն միջոցով առաջքը կ'առնեն այս աղէտին , յաճախ զինուորական տոգանցքներ կատարելով կը ցրուեն արիւնի եւ թալանի սիրահար խուժանը :

Մալաթիոյ մէջ վարած է քաղաքային եւ դատական բժիշկի պաշտօն : 1914-ի համաշխարհային պատերազմին կը զինուորացորուի եւ հարիւրապետի աստիճանով կը զբիւրի ուսական ճակատը : Հասան Գալէի մէջ կը կազմակերպէ մօտ 2000 մահիճ պարունակող զինուորական հիւանդանոցը եւ առ ի զնահատութիւն այս աշխատանքներուն զինք կը նշանակեն Կարնոյ «Մարկօֆ» հիւանդանոցին բժշկապետ :

Թուրք կառավարութիւնը զինք վարձատրած է պատուոյ մէտայով եւ ժապաւէնով : Երբ կը վարէր այս պաշտօնը իր ազգայնական ոգիով տողորուած կ'օգնէ հայ տարագիրներուն եւ մանաւանդ կ'ազատէ իրական մահէ բազմահազար հայ երիտասարդներու կեանքը , ինքզինքը վտանգելով : Ամբաստանելով զինք կը հանեն պատերազմական պտեանին առջեւ : Բարերար-

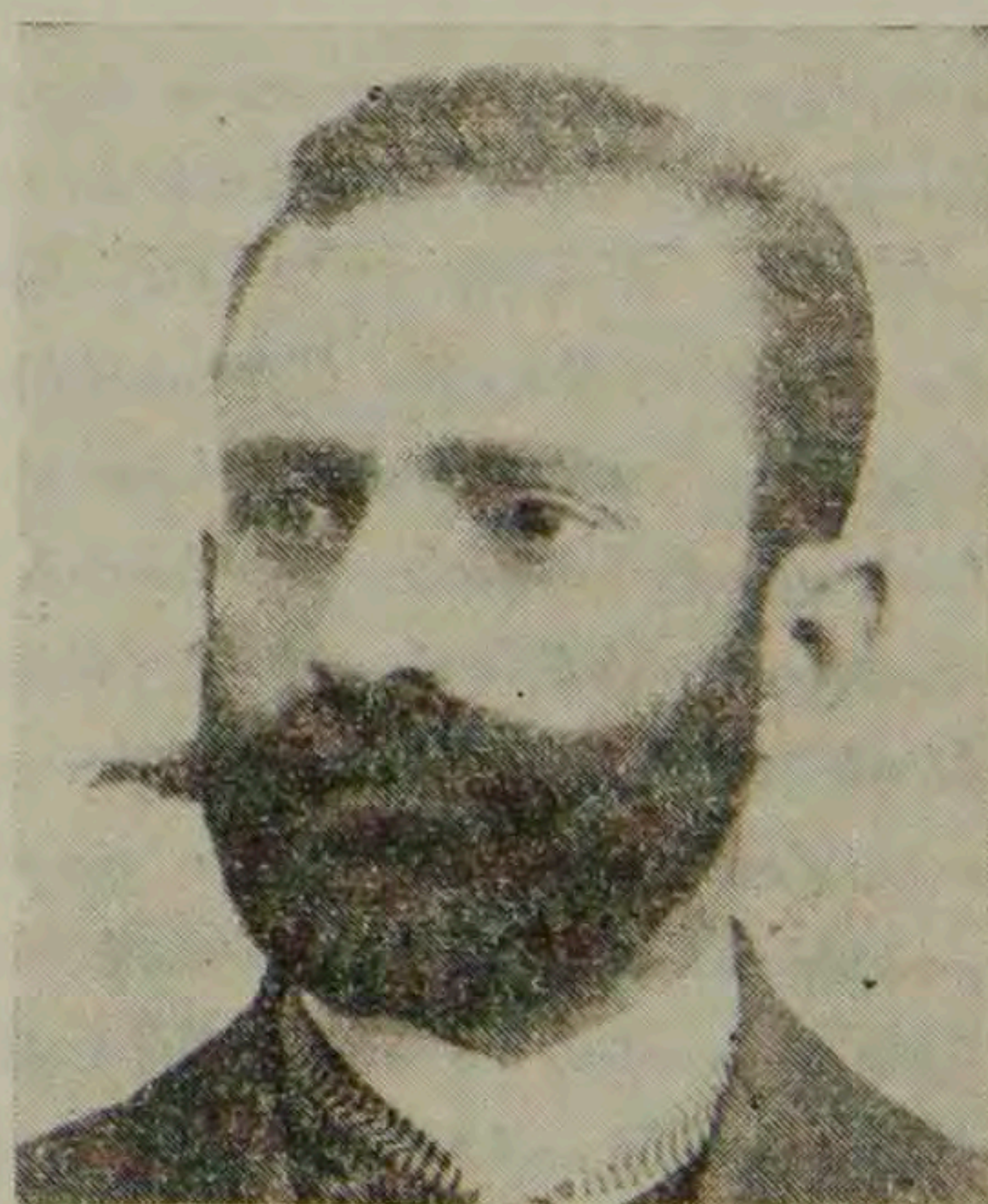
Տէր Եղիա Քինյ, Տէր Կարապետեան

Տէր Յակոբ Քինյ, Մանուշեան

Տսփ. Մլիքան Քեփեան

Փրճ. Մամուկ Խաչատուրեան

տութիւն մը կ'ըլլայ իր բարձր մասօնական Լօճի պատկանիլը: Պատերազմական տեսանի Նախագահը եւ անդամներուն մէջ Մասօններ (Ազատ Որմնագիրներ) գտնուելով զինք կ'ազատեն եւ միայն քանի մը ամսուան արգելափակում կ'որոշեն:

Պատերազմի բոլոր տեւողութեան բանակին հետ կը տեղափոխուի մինչեւ Կովկասեան Ճակատ եւ յետոյ Պաթում (Ռուսիա) եւ հոն ծառայութիւններ կը մատուցանէ Անդրանիկ փաշային եւ իր զինակիցներուն՝ որոնք զինազաղար կնքուելէն վերջ կը բերուին Պաթում Անգլիացիներուն կողմէ:

1919-ին կը հաստատուի Կ. Պոլիս եւ ընտանեօք կը մնայ հոն մինչեւ 1923, յետոյ Քեմալական շարժումի պատճառով Պոլիսն ալ ձգելով վերջապէս կու գայ հաստատուիլ Պէյրութ (Լիբանան): 1923-1943 Լիբանանի մէջ կ'ունենայ շատ բեղուն շրջան մը: Սկզբնական շրջաններուն կը կազմակերպէ Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերակցութիւնը: Պէյրութի մէջ մաս կը կազմէ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան: 1943 Փետրուար ամսուն մէջ 69 տարեկան հասակին մէջ կը մեռնի: Իր ընտանիքի անդամներէն, անդրանիկ զաւակը ամուսնացած, կը գտնուի Սան-Բաօլօ (Պուարտիկո), երկրորդ զաւակը Եղնիկ, մեռած է 1931-ին Թրիփոլիի (Լիբանան) մէջ: Տիկինը Վերոնիքա Քեչիշեան, աղջիկը Քաթրին եւ փոքր զաւակը Կորիւն Քեչիշեան կը գտնուին այժմ Թրիփոլի:

ՏՈՒԹ. ՄԻՀՐԱՆ ՔԵՇԻՇԵԱՆ. — Ծնած Մալաթիո 1886-ին, զաւակն է Կարապետ էֆէնտի Քեչիշեանի: Իր նախնական ուսումը կը ստանայ տեղւոյն Ժեղուիթներու դպէճին մէջ եւ յետոյ Խարբեղի Ֆրանսական դպէճէն յաջողութեամբ շրջանաւարտ կ'ըլլայ (1909): Մէկ տարի յետոյ կը մեկնի Պէյրութ բժշկութեան հետեւելու Ֆրանսական համալսարանին մէջ եւ վկայուած բժիշկ է արդէն 1914-ին: Պատերազմը վրայ հասնելով, ինչպէս ուղիշ շատ մը հայեր, Տոքթ. Միհրանին ալ պաշտօն կը տրուի թրքական բանակին մէջ: Կիլիկիոյ դրաման օրերուն Տոքթ. Միհրան Քեչիշեան կը միանայ հայկական լեգէոնական ուժերուն եւ կը նուիրուի լայն ու ազդեցւած դործերու՝ այդ շրջաններուն մէջ: Որպէս բժշկապետ Մերսինի հիւանդանոցներուն, ձեռնհասօրէն կը փարէ իր պաշտօնը: Հակառակ իր բազմադրացի փեճակին, այլ մտաւորականներու դործակցութեամբ կը հիմնէ Մշակութային Ընկերութիւններ, կը կատարէ ուսումնասիրութիւններ, կ'աշխատակցի Ատանա հրատարակուող «ԱՐԱՐԱ» թերթին, Պոլսոյ «Ճակատամարտ»ին եւ այլ թերթերու: Մերսինի մէջ համաճարակի մը առաջըր առնելով կը փրկէ հազարաւորներ եւ կ'արժանանայ Ֆրանսական զինուորական ու քաղաքական վերին մարմիններու դնահատանքին եւ կը ստանայ Ֆրանսական Պատուոյ Լեգէոնի Ասպետութիւն: Յետոյ կը մեկնի Միւնիխ, Գերմանիա եւ կը հետեւի ելեքտրաբուժականութեան ճիւղին: Անկէ կ'անցնի Փարիզ եւ կը հետեւի հոգեբուժութեան եւ կը ստանայ վկայականը երեք պատուոյ մետալներով միատեղ:

1928-ին կու գայ կը հաստատուի Պէյրուի, ուր արդիական ելեքտրա-
բուժական դարձանատուն մը կը հաստատէ Ք. Ճառագայթներու բոլոր մե-
թոտներով օժտուած. սակայն երկար չի տեւեր իր դործունէութիւնը Պէյրու-
ի մէջ: Սրտի եւ ընտանեկան դժբախտ շրջան մը անցընելէ վերջ կը ստիպուի
լուծել իր բոլոր դործերը եւ դառնալ Փարիզ: Պէյրուի գտնուած շրջանի՝
Հայ Ազգ. Գաւառականի անդամ կ'ըլլայ: Փարիզ հաստատուելէ վերջ կը
սկսի հրատարակել «Առողջ Կեանք» ամսաթերթը. 2-3 ուրիշ հայ բժիշկներու
հետ կը հաստատէ «Բօլիբլինիք» մը:

Բայց կարծես կեանքը դադարած էր իրեն ժպտելէ, առողջութիւնը կը
վատթարանայ, կը ստիպուի բուժարան մը երթալ եւ բաւական լաւանալէ
վերջ, երբ կը սկսի դործը, օր մըն ալ օթոյի արկածով կը ստիպուի նորէն
հիւանդանոց ապաստանիլ, իր ոսկրային հիւանդութիւնը երեւան կու գայ
այդ արկածին պատճառով ու անողոք եւ երկարատեւ հիւանդութիւնը վեր-
ջապէս վերջ կը դնէ իր երիտասարդ կեանքին Մարտ 1935-ին: (ՊԱՊ ՌԻԽՏԻ
1936 թ. 3):

ՏՈՔԹ ՍԻՄՈՆ ԶԸԼԶԸԼԵԱՆ. — Կրտսեղ եղբայրն է Յարութիւն Ճըլ-
ճըլեանի: Ծնած է 1877-ին: Նախնական ուսումը կը ստանայ Մալաթիոյ Լա-
տինաց վարժարանին մէջ: Կ'անցնի Խարբերդ, Լատինաց դպէճը: Յետոյ
կ'երթայ Պէյրուի ու բժշկութիւն կ'ուսանի Ֆրանսական համալսարանին մէջ:
Մասնագիտանալու համար կը մեկնի Եւրոպա ու 1914-ին կը դառնայ Մալա-
թիա իբր մասնագէտ բժիշկ կանանց հիւանդութիւններու:

Բայց հազիւ տարի մը կըցաւ մնալ, վասնզի վրայ հասաւ զինուորա-
դրութիւնը: Թրքական բանակին մէջ իբր սպայ կը զրկուի Արդայ գիւղը:
Բայց թուրքը ասոր ալ չի հանդուրժեր, ու իբր բանտակից զինք կը տանին
Խարբերդ:

Կ'ըսուի թէ Խարբերդէն ջարդի ճամբուն վրայ Տոքթ. Սիմոն քիւրտ
բարեկամներու շնորհիւ սպանդէն կ'ազատուի ու կ'անցնի Տերսիմ: Շրջան մը
հոն կը մնայ ու չի կրնար տեղափոխուիլ, նկատի ունենալով որ փախստական
սպայ է. բայց իր քիւրտ բարեկամները մինչեւ 1924 իր ողջութեան լուրը կը
բերեն: Բայց այդքան, ի՞նչ վախճան ունեցաւ, ո՞ւր մնաց, մարդ չգիտցաւ:
(Մելքոն Ասլանեան):

ՏՈՔԹ. ՆՇԱՆ ՄԱՆՈՒՇԵԱՆ (ՄԱՆԻՇԱԿԵԱՆ). — Կարապետ Պէշկէօ-
թիւրեանի կը յաջորդէ Հայ Աւետարանականներու վարժարանին իբր տնօրէն:
Նշան Մանուշեան ուսանած է բժշկութիւն: 1915-ին Համաշխարհային պատե-
րազմին, թրքական բժշկական խումբին հետ Ռուսական ճակատը կը զրկուի,
ուր դերի կ'իյնայ եւ կը զրկուի Սիպերիա, ուրկէ փախուստ կու տայ անունը
փոխելով եւ կը հաստատուի Հայաստան եւ կը դործէ Նիւր Իստ Բըլիֆի մէջ:

Խորհրդային Հայաստանի մէջ երկար տարիներ իբրեւ բժիշկ ծառա-
յելէ յետոյ, պետութեան կողմէ հանգստեան կը կոչուի:

Իր խոր ծերութեան մէջ, ներկայիս կ'ապրի Նոր Մալաթիա, իր սեփա-
կան տան մէջ:

ՏՈՔԹ. ՍԻՄՈՆ ՃԸԼՃԸԼԵԱՆ. — Տոքթ. Սիմոն Ճըլճըլեան իր ուսումը աւարտած է Պէյրուսի Ֆրանսական համալսարանին մէջ: Երբ ուսման ընթացքը կ'աւարտէ, կու գայ Պոլիս եւ իր հմտութեան եւ ճարպիկութեան շնորհիւ կառավարական բժիշկ կը նշանակուի:

1915-ի կոտորածէն քանի մը տարի առաջ կու գայ եւ կը հաստատուի Մալաթիոյ մէջ եւ միւս հայ մեծամեծներու եւ մտաւորականներու հետ կը նահատակուի թուրքերու ձեռամբ:

Դ Ե Ղ Ա Գ Ո Ր Ծ Ն Ե Ր

ԽՈՍՐՈՎ ՔԵՇԻՇԵԱՆ. — Ծնած է Մալաթիա 1880 թուականին, իր նախնական ուսումը կը ստանայ Խարբերդի բողոքականներու նախակրթարանին մէջ, երբ հայրը Համբարձում Քեչիշեան ամբողջ Խարբերդի բողոքականներու ազգապետ ընտրուելով ընտանեօք կը փոխադրուի Խարբերդ, Խոսրով կը հետեւի Եփրատ Գոլէճի ընթացքին եւ վկայական ստանալէ ետք ուսուցիչ կ'ըլլայ Թլկատինցիի դպրոցին մէջ: Հոն երկու տարի կը պաշտօնավարէ լոյս եւ ազգային վերադարձնումի ոգի ներշնչելով նոր սերունդին: 1899-ին իր մեծ եղբօր՝ Տոքթ. Միքայէլ Քեչիշեանի Պոլսէն Խարբերդ եւ Մալաթիա վերադարձին, Խոսրով կը լքէ ուսուցչական ասպարէզը եւ 1900-ին կը մեկնի Պէյրուսի Ամերիկեան համալսարանը՝ հետեւելու քիմիաբանութեան եւ դեղագործութեան ճիւղին: Յաջողութեամբ կ'աւարտէ սոյն ճիւղը եւ կը մեկնի Պոլիս, ստանալու թրքական վարժարանին վկայականը: Կը դառնայ իր ծննդավայրը՝ Մալաթիա: Իր եղբայրը Տոքթ. Միքայէլ Քեչիշեան արդէն պատրաստած է լաւագոյն կերպով կահաւորուած եւ օժտուած դեղարան մը ուր կը սկսի անմիջապէս դեղագործութեան: Դեղարանի դործերէն դուրս կ'աշխատակցէր Պոլիս հրատարակուող անդլիերէն լեզուով «Լէվանդ Հերրլտ»-ի եւ Պոլսական հայ մամուլին: Վայելած է լայն ժողովրդականութիւն, սիրուած էր բոլորէն եւ իրրեւ ճշմարիտ հայրենասէր մը, կ'առաջնորդէր ու ուղղութիւն կու տար հասարակական, ուսումնական, դաւանական եւ ընկերային քաղաքական հարցերուն:

1915-ին թուրք կառավարութեան ուղղակի հրամանով ու ցուցմունքներով, ինչպէս ամէն տեղ, Մալաթիոյ մէջ ալ առաջին անգամ ձերբակալուեցան մտաւորական առաջնորդները, որոնց հետ եւ Խոսրով Քեչիշեան, որ դըժոխային տանջանքներէ յետոյ, կացինահար սպանուած է թուրք ճիւղներու կողմէ: (ՊԱՊ ՌԻԽՏԻ, Դ. տարի թ. 1—10):

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՀԱՅՈՅ ՌԻՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿԸ

Համայնքի մը քաղաքակրթական զարգացման աստիճանը կը չափուի առաւելապէս իր ուսումնական զարգացման վիճակով:

Մալաթիոյ Հայերը ինչպէս առհասարակ բոլոր Թուրքիոյ հայաբնակ քաղաքներու Հայերը բնակակից էին թուրքին, քիւրտին եւ ասորիին եւ զիտելի է որ ամենէն առաջնութեան էին, վասնզի ժողովուրդին նախակրթութեանը համար, ինչպէս առհասարակ ամէն տեղ, հոն ալ Հայերը իրենց եկեղեցիներու քով հաստատած էին դպրոցներ, ուր համայնքին զաւակները կը ստանային նախակրթութիւն ժամանակին եւ սղարադաներու համաձայն եւեւէջ ունեցող հայկական նախակրթարաններու մէջ: Հայ վարժարաններէն զատ, խօսուեցաւ վերը նաեւ յարանուանական օտար վարժարաններու վրայ, որոնցմէ օգտուողները հայ առաքելական եկեղեցւոյ զաւակները եղած են մեծ մասամբ:

Բայց դժբախտաբար Մալաթիոյ Հայ ունեցած Ամերիկեան Երկրորդական Գոլէճ մը որ կրնար մեծադոյն օգուտը բնծայել Մալաթիոյ Հայ Համայնքին ուսումնական մակարդակին բարձրացման:

Լատին վարդապետներու վարժարաններուն նկատմամբ, իբր կրօնական բրօքականտի ծառայող հաստատութիւններ՝ միշտ Հայերը վերապահութիւն ունեցած են Մալաթիոյ մէջ, ինչպէս ուրիշ շատ տեղեր եւ հետեւաբար շատ աշակերտներ չեն ունեցած:

Մալաթիացիք զլիաւորապէս օգտուած են մերձակայ Սարրերդի Եփրատ Գոլէճէն, ուրկէ շրջանաւարտ Մալաթիացիները թիւով 34 (28 տղայ եւ 6 աղջիկ) էին միայն եւ ասիկա համեմատական չէր քաղաքին հայ բնակչութեան հետ:

Իսկ Եփրատ Գոլէճէն զատ ուրիշ Երկրորդական վարժարաններու մէջ ուսում առնող Մալաթիացի հայ անհատներու թիւը շատ քիչ էր, ինչ որ իբր չափանիշ դժբախտաբար շատ նպաստաւոր չէ Մալաթիացի հայերուն համար: Հոս կու տանք ցուցակաւորը Երկրորդական վարժարաններէ շրջանաւարտ Մալաթիացի Հայերու:

Ե Փ Ր Ա Տ Գ Ո Լ Է Ճ

Այս հաստատութենէն ընթերցաւարտ ելած են 1881ին՝

1. ՏՌԲԹ. ՄԻՆԱՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ (մեռած 1885-ին Մալաթիոյ):
2. ԳԱՐԵԳԻՆ Մ. ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ (մեռած 1936-ին Ամերիկայ):
1893-ին՝
3. ՌՈՒԲԷՆ ՈՐԲԵՐԵԱՆ (մեռած 1931-ին Փարիզ):
1894-ին՝
4. ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՆՍՈՒՐԼԵԱՆ (նահատակուած Մալաթիոյ մէջ 1895-ին):
5. ՏՌԲԹ. ՄԻՔԱՅԷԼ ԳԸԶԸԼՔԵՇԻՆԵԱՆ:
6. ՄԿՐՏԻՉ Ս. ՈՐԲԵՐԵԱՆ (նահատակուած 1915-ին):

- 1897-ին
7. ՍԱՄՈՒԷԼ ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ, *մեռած Աղեքսանդրիա* 1945-ին :
- 1899-ին
8. ԳՐԻԳՈՐ ԺԱՄԿՈՉԵԱՆ, *նահատակուած* 1915-ին :
9. ԽՈՍՐՈՎ ԳԸԶԸԼ ՔԵՇԻՇԵԱՆ, *նահատակուած* 1915-ին :
- 1900-ին
10. ԽԱԶԱՏՈՒՐ ՀԱՅԿ ՊՈՆԱԲԱՐԹԵԱՆ, *մեռած Ամերիկա* 1956-ին :
- 1905-ին
11. ԽՈՍՐՈՎ ՊՈՆԱԲԱՐԹԵԱՆ, *այժմ Ամերիկա*
- 1907-ին
12. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՇԵՔԵՐՃԵԱՆ, *մեռած* 1954-ին *Ամերիկա* :
- 1908-ին
13. ՅԱԿՈԲ Գ. ԱԼԱՇԱՆԵԱՆ, *այժմ Պաղտատ*
- 1909-ին
14. ՄԻՀՐԱՆ ԹԵՐԽԱՆԵԱՆ, *Մալաթիա, վաճառական, նահատակ-*
ուած 1915-ին :
15. ԳՐԻԳՈՐ ԱԼՎԱՐԴԵԱՆ, *վախճանը անյայտ*
16. ՄԵՍՐՈՊ ՍԱՀԱԿԵԱՆ (*Սահակ Մեսրոպ*), *փաստաբան, Կ. Պոլիս*
- 1910-ին
17. ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԱԶՄԵԼԵԱՆ, *առեւտրական, նահատակուած* 1915-ին
18. ՄԿՐՏԻՉ ՊԱՂՏԱՍԱՐԵԱՆ, *փաստաբան, Կ. Պոլիս*
19. ՄԱՆՈՒԷԼ ՔԵՓԵՆԵԿԵԱՆ, *նահատակուած* 1915-ին
- 1911-ին
20. ԳԵՂԱՄ ԱԼԵՔՍԱՆԵԱՆ, *ուսուցիչ*
21. ԳՐԻԳՈՐ ԱՍԼԱՆԵԱՆ, *մեռած*
21. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԴԱԻԹԵԱՆ,
23. ԳԵՈՐԳ ՔԵՆՏԻՐԵԱՆ, *նահատակուած* 1916-ին
- 1913-ին
24. ՄԻՀՐԱՆ ԽԱՆՉԵԱՆ
25. ԵԴՈՒԱՐԴ ՊԱՂՏՈՅԵԱՆ, *նահատակուած* 1915-ին
26. ՍԱՐԳԻՍ ՔԵՕԼԷԵԱՆ
27. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԽԱՆՉԵԱՆ, *մեռած*
- 1914-ին
28. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԽԱՆՉԵՐԼԵԱՆ, *Կովկաս ապաստանած, անհետացած*

ԵՓՐԱՏ ԳՈԼԷՃԻ ԱՂՋԻԿՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Շրջանաւարտ եղած են

1902-ին

1. ԱՆՆԱ ՊՈՆԱԲԱՐԹԵԱՆ (*Տրնկիլեան*)

1911-ին

2. ԻՍԿՈՒՀԻ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

1912-ին

3. ՎԱՐԴԱՆՈՅՇ ՓԱՊՈՒՃԵԱՆ

1913-ին

4. ՎԱՐԴԱՆՈՅՇ ՊՈՆԱԲԱՐԹԵԱՆ, նահատակուած 1915-ին

5. ՏԻԳՐԱՆՈՒՀԻ ՊՈՆԱԲԱՐԹԵԱՆ

6. ՊԱՅԾԱՌ ՊԱՂՏՈՅԵԱՆ, Ամերիկա անցած է:

Ասոնց վրայ կարելի է աւելցնել անունը ՀԱՅԿԱԶ ՊՈՆԱԲԱՐԹԵԱՆԻ, որ 1914-ի եղեռնական տարին Ֆրէշման կարգի ուսանող էր եւ Տերսիմի ճամբով անցած է Ռուսիա եւ անկէ Ամերիկա: Այժմ դեղագործ է Լոս Անճելէս:

Այս ցանկին վրայ ակնարկ մը մեզ պիտի համոզէ թէ Մալաթիոյ Հայերը իրենց քով դանուող այդ կրթական հաստատութենէն չեն կրցած օգտուիլ ոչ ուսում առնելու տեսակէտով, քանի որ անոր շատ քիչ աշակերտ տուած են եւ ոչ ալ հոն ուսում առնող Մալաթիացիներէն, վասնզի առհասարակ հոն ուսում առնող Մալաթիոյ զաւակներէն շատ քիչեր ծառայած են Մալաթիոյ կրթական դարդացման, այլ հեռացած են իրենց ծննդավայրէն եւ մեծամասնաբար Ամերիկա դադրած են եւ հոն ապրած են:

ՍԱՆԱՍԱՐԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՄԱԼԱԹԻԱՅԻ ՇՐՋԱՆԱԽԱՐՏՆԵՐԸ

1895-ի ջառագերէն քիչ ետք Կարնոյ Սանասարեան վարժարանը կ'ընդունուին Մալաթիայէն երեք որբ ու ուշիմ աշակերտներ, որոնք էին.

1. ԳԱԲՐԻԷԼ ԱՆՍՈՒՐԵԱՆ, ուսուցիչ
2. ՄԱՆՈՒԷԼ ՄԻՐԱՔԵԱՆ, (Տըրֆըսեան), ուսուցիչ
3. ՍԱՐԳԻՍ ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ, քաջածանօթ նկարիչը Ապա՝
4. ԼԵՒՈՆ ԵԱՂՈՒՊԵԱՆ, դժադրիչ:

Նոյնպէս երկու կիսաւարտներ՝ ՄԿՐՏԻԶ ԹՈՓԱԼԵԱՆ եւ ԱՐԱՄ ԿԵՕԶԻՐԵԱՆ:

Առաջինը, Գարրիէլ Անսուրեան, ծառայած է իր ծննդավայրին մէջ, իբր տնօրէն Ազդ. Վարժարանին, յիշատակելի անուն մը թողլով:

Երկրորդը նոյնպէս կրթական ասպարէզ ընդգրկեց, կարճ բայց արդիւնաւոր պաշտօնավարութենէ մը ետք, դառնացած հեռացաւ ազգային վարժարանէն եւ պաշտօնավարեց թուրք կառավարական ԻՏԱՏԻ դպրոցը եւ ապա Ամասիոյ Իբրանոսեան առեւտրական վարժարանը, մինչեւ 1915-ի մեծ եղեռնը:

Իսկ երրորդը Մալաթիա չգարձաւ, վասնզի իր ընդունակութիւնը նըկատի առնելով Սանասարեանի խնամակալութիւնը զայն զրկեց արտասահման՝ կատարելագործելու համար իր արուեստը:

Սարգիս Խաչատուրեան միջազգային չափանիշով ծանօթ նկարիչ մը

էղաւ, հայ անունին պատիւ բերող, ինչպէս պիտի տեսնուի ստորեւ, Մալաթիայէն դուրս Մալաթիացիներու վրայ խօսուած առեն (*):

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ԳՈՂԷՃԻ ՄԱԼԱԹԻԱՅԻ ՇՐՋԱՆԱԽԱՐՏՆԵՐ

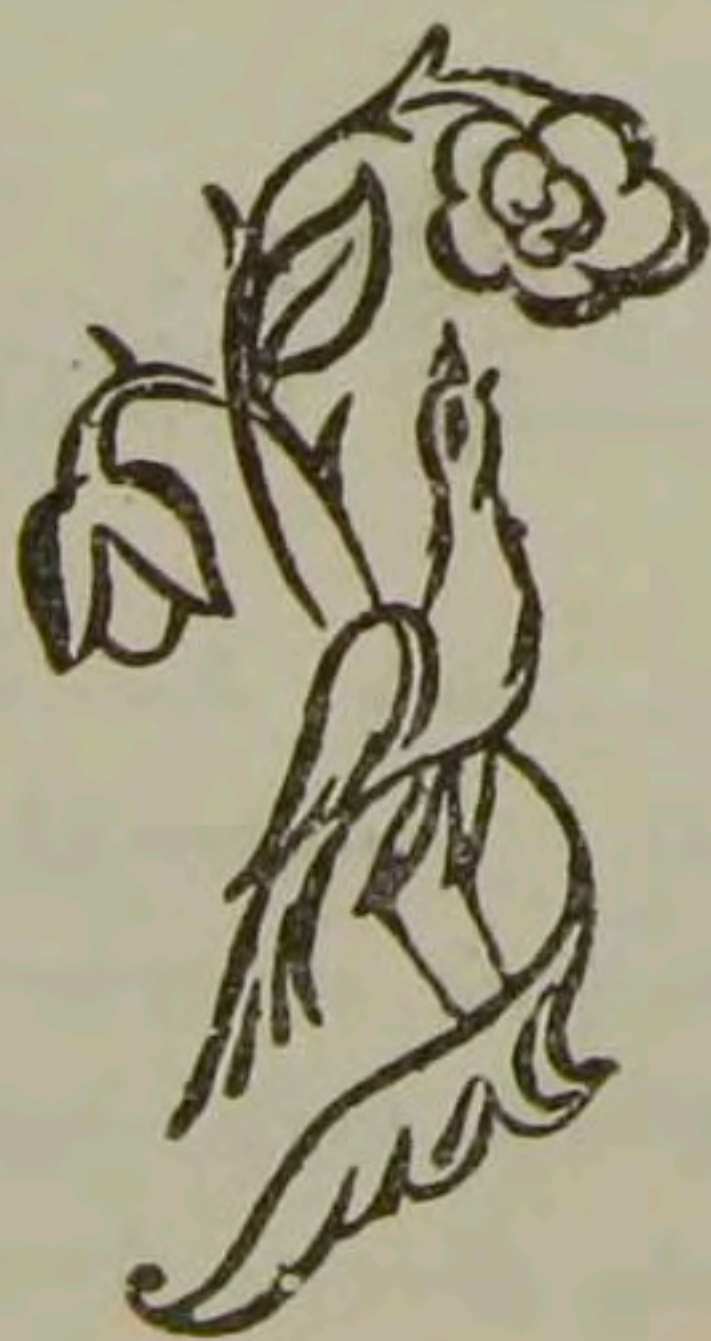
1. ՏՈՔԹ. ՃԼՃԼԵԱՆ
2. ՏՈՔԹ. ՄԿՐՏԻՉ ՃԼՃԼԵԱՆ
3. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԵԱԶԸՃԵԱՆ, առեւտրական
4. ՏՕՆՈՍԻՈՍ ԿԵՍԱՐԵԱՆ, պաշտօնեայ
5. ՏՈՔԹ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԱԶՄԱՃԵԱՆ
6. ՅԱԿՈԲ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ
7. ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԳԱՐԱԳԸԶԵԱՆ
8. ԱՐՄԵԱՆԱԿ ԹԵՐԶԻԵԱՂՈՒՊԵԱՆ, առամհարոյժ
9. ՏՈՔԹ. ՄԻՀՐԱՆ ՔԵՇԻՇԵԱՆ, հոգեբան:

ԱՅՆԹԱՊԻ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԳՈՂԷՃԷՆ ՇՐՋԱՆԱԽԱՐՏ ՄԱԼԱԹԻԱՅԻ

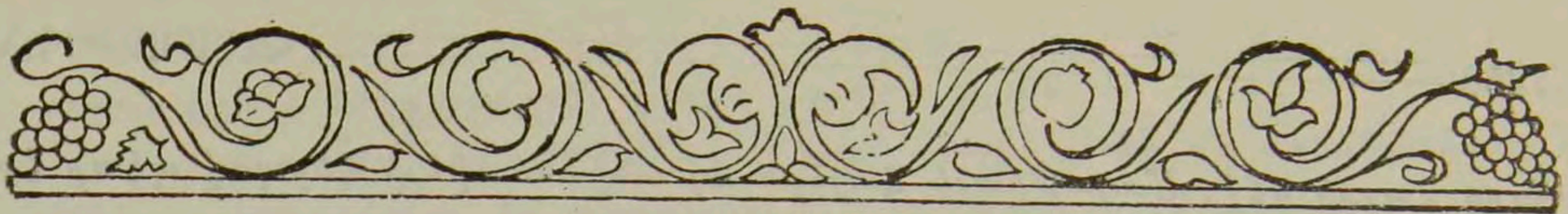
ԳԵՈՐԳ ԶՈԼԱԳԵԱՆ, լեզուադէտ-հրապարակագիր:

ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՌԱՓԱՅԷԼԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԷՆ ՇՐՋԱՆԱԽԱՐՏ ՄԱԼԱԹԻԱՅԻ

ԿԱՐԱՊԵՏ ԿԵՕԶԻՐԵԱՆ, առեւտրական:

(*) Սանասարեանէն շրջանաւարտ էր նաեւ Պօղոս Տէր Պօղոսեան, որ Մալաթիոյ Մայր Վարժարանին մէջ շատ արդիւնաւոր պաշտօնավարութիւն ունեցած է (տես Վերը), բայց Մալաթիացի չէր:

Ժ Դ. Մ Ա Ս

ՄԱԼԱԹԻԱՅԻՔ ՄԱԼԱԹԻԱՅԷՆ ԴՈՒՐՍ

Հակառակ անոր որ Հայերը դադարեցան ժողովուրդ մը եղած են, իրենց բնավայրին աշխարհադրական ձախող դիրքին եւ արշաւանքներու ենթարկուած ըլլալու պատճառով, Մալաթիացիք ընդհակառակը դադարեցան թիւններ շատ չեն ունեցած աշխարհի չորս կողմը մինչեւ 1915-16-ին մեծ եղեռնը, որ ցանուցիւր ըրաւ ամբողջ Հայութիւնը: Մալաթիոյ Հայերը աւելի սերտիւ կապուած ըլլալ կը թուին իրենց ծննդավայրին, Հայոց դադարեցանութեան շատ հակամէտ չըլլալուն:

Գլխաւոր պատճառը թերեւս այն է որ Մալաթիոյ հայ բնակչութիւնը հին ժամանակներէն սկսեալ քանի քանի անգամներ քաղաքը լքած հեռացած եւ միշտ նորէն լեցուցած են, նոր եկուորներով, որոնք հաստատուն բնակչութեան ցանկութեամբ հոն եկած են:

Քաղաքին մի քանի անգամ դատարկանալուն եւ լեցուելուն գլխաւոր պատճառը քաղաքին դիրքն էր: Մալաթիա իբր կամրջագլուխ վայր մը եղած է, ուր երկար ատեն իսլամները եւ քրիստոնեաները սաստկապէս մաքառած են:

Բիւզանդացիք հոն երկար ատեն կռուած են քրիստոնեայ քաղաքակրթութիւնը պաշտպանելու համար իսլամական արշաւանքներու դէմ, Եփրատի գիծը պաշտպանել աշխատելով, բայց վերջապէս ընկճուած են, վասնզի իսլամները յաջողած են անցնիլ Եփրատը եւ կործանել քրիստոնէութեան ախոյեան Բիւզանդական կայսրութիւնը:

Մալաթիա այս թոհուբոհին մէջ եթէ կրցած է պահել իր դոյութիւնը, անիկա կը պարտի իր դիրքին առաւելութիւններուն, ինչպէս նաեւ իբրեւ արդիւնաբեր հողամաս իր ընծայած առաւելութիւններուն: Հետեւաբար միշտ Մալաթիան Հայոց համար եղած է ցանկալի բնակավայր մը, ուր եթէ խաղաղութիւն կարենային վայելել, բնաւ դադարելու վրայ պիտի չխորհէին:

Մալաթիա Փոքր Հայքի կը պատկանէր, սակայն Հայերը զայն Հայաստանի մաս նկատած են եւ շատ անգամ քաղաքը կը յիշատակեն անոր տալով հայկականութիւն մը՝ անոր վրայ խօսուած ատեն «ՄԵԼԻՏԻՆԷ ՀԱՅՈՅ» կոչելով քաղաքը:

Եւ նկատելով թէ բոլոր այն պատճառները, որ Մեծ Հայքի բնակիչները կը մղէին իրենց հայրենիքէն հեռանալու, նոյնպէս դոյութիւն ունէին

Փոքր Հայքի մէջ, Մալաթիայի Հայերն ալ անխուսափելի կերպով պէտք էր հեռացած ըլլային իրենց բնակավայրէն եւ գաղթած այլուր :

Արդարեւ Մալաթիոյ շրջանէն ալ Հայերու այլուր գաղթած ըլլալու փաստերը գոյութիւն ունին եւ զարմանալի ալ չեն տիրող պայմաններուն պատճառով, որոնք շրջակայ քաղաքներուն մէջ գոյութիւն ունէին եւ պատճառ եղած էին գաղթելու եւ տեղափոխութիւններու որոնց յիշատակութեան յաճախ կը հանդիպինք :

Մալաթիոյ համար եթէ որոշ յիշատակութիւններ չունինք, սակայն այդ իրողութեան անժխտելի փաստերը կը հանդիսանան բաղձաթիւ հայանուն վայրերու գոյութիւնը, որոնք, թրքական տիրապետութեան ենթարկուելէ ետք հայաբնակ ըլլալէ դադրած էին՝ ապահովաբար անոնց բնակիչներուն հեռանալուն պատճառով :

Ասով հանդերձ պէտք է դիտել տալ թէ Մալաթիացիք գաղթելու նուազ տրամադիր եղած են քան թէ Փոքր Հայքի պատկանող ուրիշ քաղաքներու հայ բնակիչները :

Ասոր պատճառը կրնայ ըլլալ Մալաթիացիներու հողին եւ անոր արտադրութեանց կապուած ըլլալը, մինչ օրինակի համար Կեսաքացիք երկրագործութենէ բոլորովին հեռու մնացած են եւ բնաւ անով չեն զբաղած :

Հետեւաբար Մալաթիացիք շատ տրամադիր չեն եղած իրենց արդաւանդ եւ բերքերով հարուստ երկիրէն հեռանալու, հակառակ անոր որ Մալաթիա ալ հաւասարապէս ենթակայ էր բոլոր այն դժբախտութիւններուն, որոնց կ'ենթարկուէին Մեծ ու Փոքր Հայքերու հայ բնակիչները, կեղեքուելով, հարստահարուելով ու կողոպտուելով թուրքէն եւ քիւրտէն : Աւելին ըլլալով Մալաթիա ենթակայ էր երկրաշարժներու եւ քանի մը անգամ կիսակործան վիճակի վերածուած, բայց Հայերը յամառօրէն կառչած են իրենց քաղաքին եւ անկէ չեն հեռացած եւ վերաշինած են :

Ասիկա երեւոյթ մըն է, որ ուշադրաւ է եւ թերեւս ուրիշ աւելի խոր պատճառներ ունի կարօտ ուսումնասիրութեան որ կատարելու համար բաւականաչափ տուեալներ գոյութիւն չունին դժբախտաբար :

Առանց պատճառներու հետազոտութեան կարելի է վճռաբար ըսել թէ Մալաթիացիք շատ գաղթականներ չեն ունեցած ուրիշ քաղաքներու մէջ : Օրինակի համար Կ. Պոլսոյ մէջ, որ խառնարան մը եղած էր Հայաստանի եւ Փոքր Ասիոյ Հայ գաղթականներուն, Մալաթիացիք գրեթէ բնաւ չեն յիշուած եւ Մալաթիացիք չունէին վայր մը, որ իբր նախամեծաջ գաղթավայրը համարուած ըլլար իրենց, ինչպէս օրինակ Եդիպտոս՝ Արաբկիրցի Հայերուն համար :

Մալաթիացիներու յիշատակութեան շատ քիչ կը հանդիպինք եւ անոնք ալ շատ նշանակելի կամ կարեւոր դեր չեն կատարած :

Մէկ խօսքով Մալաթիացիք գաղթել չեն սիրած : Ասոր համար դուցէ Մալաթիացի եկեղեցականներու թիւը չափազանց քիչ եղած է եւ իբրեւ կաթողիկոս, պատրիարք կամ առաջնորդ շատ քիչ կը յիշուին Մալաթիացիք,

լաթիացիներ երեւան եկած են ժԹ. դարուն վերջին քառորդէն սկսեալ, երբ հայ եւ թուրք յարաբերութիւնները սրկուած էին եւ Հայերը աւելի քան երբեք կը տառապէին թուրքիոյ մէջ, որ սպանդանոց դարձած էր Հայերուն համար:

Մալաթիոյ Հայերը 1878 թուականէն առաջ, բոլոր Հայաստանի, ինչպէս նաեւ Փոքր Հայքի գլխաւոր քաղաքներու սկանդալոսթեան վայրը հանդիսացող Կ. Պոլսոյ մէջ, որ 1453-էն սկսեալ հայ դադթականներու համախմբման վայր մը հանդիսացած է, վասնզի հոն հաստատուած էին մասնաւորաբար Կեսարացի, Թոգատցի, Կարնեցի, Վանեցի, Ակնցի եւ այլ դադթականներ բաւական թիւով, Մալաթիացի դադութ մը դոյութիւն ունեցած է, որչափ կ'երեւի:

Մալաթիացիք չեն յիշուած նաեւ Կ. Պոլսէն դուրս ուրիշ դադութներու մէջ, ինչպէս Լեհաստան, Ռումանիա, Պուլկարիա, Իտալիա, Ֆրանսա եւ այլն:

Հետեւաբար մինչեւ ժԹ. դար Մալաթիացի դադթականներու յիշատակութիւն չատ քիչ կը պատահինք, բայց ասիկա ըսել է թէ Մալաթիացի Հայեր բնաւ չեն դադթած Պոլիս եւ այլ քաղաքներ:

Հաւանօրէն Մալաթիայէն ալ Կ. Պոլիս, Իզմիր, Հալէպ եւ թերեւս Իտալիոյ վաճառաչահ նաւահանգիստներ, որոնք այնքան փայլուն դեր մը կը կատարէին, Մալաթիացի Հայեր գտնուած են, սակայն տարեգրութիւններ չեն պահուած անոնց անունը: Պատահօրէն յիշուած է Սարգիս անուն Մալաթիացի մը, որ նախապէս ունէր կտաւագործարան մը եւ ասլա ձեռնարկած վաճառականութեան եւ հետզհետէ դործը ընդարձակելով Հալէպի, Ադեքսանդրիոյ եւ Պոլսոյ հետ յարաբերութեան մտած եւ մեծ անուն շահած էր:

Թուրք կառավարութիւնը զինքը կ'անուանէ Գաբուսի Պաշի եւ անդլիական տէրութիւնը անոր պատուանշան կու տայ:

Ուրիշ այս կարգի ձեռներէց Մալաթիացի Հայու մը յիշատակութեան չհանդիպեցայ իմ պրպտումներուս մէջ, որ իր ծննդավայրէն դուրս ուրիշ վայրերու մէջ ալ ձեռնարկներ ըրած ըլլայ:

Մալաթիացիք առեւտրական բախտախնդիր յանդգնութիւններ չեն ունեցած, մինչեւ որ կեանքի հարկադրանքով Հայերէն շատեր սկսան լքել իրենց բնակավայրերը եւ դադթել թուրքիայէն դուրս՝ դերժ մնալու համար թրքական կեղեքումներէն եւ հարստահարութիւններէն:

Որչափ ցոյց կու տան տուեալները, առաջին վայրը, ուր Մալաթիացիները դադութ մը կազմած են, ոչ այնքան մեծ թիւով, մինչեւ 1915 ադիտալի տարին, ան ալ Ամերիկան է, ուր եւս շատ կանուխ չեն նետուած, եւ առաջին դադթականները, որչափ կը թուի, շատ քիչ էին այն ատեն Ամերիկայի մէջ:

1880—1890 թուականներէն ետք երբ դէպի Ամերիկա դադթի հոսանքը մեծ համեմատութիւն առաւ եւ Ամերիկա օրէ օր աճող թիւով հայ դադթա-

կաններու ապաստանի վայրը եղաւ, Մալաթիացի Հայերը մերձակայ խար-
բերդի օրինակին հետեւելով իրենք ալ Ամերիկայի ուղին իբր «ձանապարհ
կորստեան»ը բռնեցին, թէեւ ոչ այն համեմատութեամբ, որքան խարբերդի
Հայերը, որոնք իրենց քաղաքին մէջ հիմնուած Ամերիկեան ԵՓՐԱՏ ԳՈԼԵՃԻՆ
ազգեցութեան տակ Ամերիկան դրախտավայր նկատած եւ ստուար թիւով Ա-
մերիկա դացած են, հրաժարելով օսմանեան հպատակութենէն:

Թուրք կառավարութիւնը, կամ աւելի անոք Կարմիր Սուլթանը Հա-
միտ, Հայերը թուրքիայէն հեռացնելու եւ Հայաստանը Հայերէ պարպելու
իր քաղաքականութեան նպատակ մը համարած է այս դադթը, որ կը վրդովէր
Հայերը իբր ազգային ազէտ մը:

Սակայն երկուքն ալ մեր դժբախտ ազգին համար նոյն արդիւնքը կ'ու-
նենային, վասնզի եթէ թուրքիոյ մէջ կարմիր ջարդով կը կորսուէր, Ամերի-
կայի մէջ սպիտակ ջարդը նոյն արդիւնքի կը հասցնէր Հայերը, սա տարբե-
րութեամբ որ այս երկրորդը անդլալարար մեղի կորստեան կը մատնէր:

Մեր միամտութիւնը հոն էր որ ձեռք առնուած կիսամիջոցները կը
կարծէինք թէ կը բաւէին ազգին անէացման առաջին առնելու եւ կը մաքա-
ռէին իրենց աննշան ոյժերով ձուլման վտանդին դէմ, կազմելով մշակութա-
յին եւ հայրենակցական միութիւններ, որոնցմով կը կարծէին երկարաձգել
Հայութեան հոգեվարքը:

Մալաթիացիք միւս Հայերէն աւելի խորամանկ չէին նոր ուղի մը ըն-
տրելու համար. ուստի Ամերիկայի Մալաթիացիները հակառակ իրենց թի-
ւին, իրենք ալ ցոյց տուած են եռանդ ու ողբերգութիւն, եւ նման ուրիշ քա-
ղաքներու դադթականներուն՝ իրենք ալ աշխատած են օգտակար ըլլալ իրենց
ծննդավայրին անոր կրթական դործին ի նպատակ կազմելով ԾԻԱԾԱՆ ՄԵԼԻ-
ՏԻՆԷԻ անուն ընկերութիւն մը 1892-ին, որ հինգ տարի աշխինքն, մինչեւ
1897 կեանք ունեցած է, հակառակ անոր այդ հինգ տարիներու ընթացքին,
թուրքիոյ մէջ պատահած 1895-96-ին հայկական ջարդերը աւելի դժուար-
ցին Հայոց թուրքիայէն հեռանալու շարժումը, որուն դէմ մաքառած են մեր
հրապարակագիրները եւ հանրային գործիչները, որոնք հայրենիքը դատար-
կացնելը անխորհուրդ քայլ մը կը նկատէին եւ ծանր յանդիմանութիւններ
կ'ուղղէին դադթողներու հասցէին, մինչ եկաւ ատեն մը որ ամէն հայ աւա-
ղել սկսաւ որ աւելի մեծ թիւով Հայեր դադթած չէին օտար երկիրներ:

Ինչ որ չարիք կը թուէր 1880-էն մինչեւ 1915, բարիք նկատուիլ սկսաւ
Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին, որմէ ետքը Մալաթիացիք մեծ թի-
ւով դացին Ամերիկա, ուր այսօր բաւական ստուար Մալաթիացի Հայերու
դադութ մը ունինք:

Ես հոս պիտի չխօսիմ Մալաթիացիներու Ամերիկա հաստատութեան
եւ իրենց գործունէութեան պատմութեան վրայ, վասնզի այս գիրքին իբր
յաւելուած պիտի կցուի Տիար Իսրայէլ Տէր Յովհաննէսեանի ՄԱԼԱԹԻՈՅ
ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ յիսնամեայ (1904-1954) պատմութիւնը, ուր
ներկայացուած է Ամերիկահայ դադութին սկիզբը, անոր 1880-ին կազմաւո-

բուժիւնը, 1886-ին Նիւ-Եորքի մէջ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ մը կազմութիւնը, իբրեւ առաջին Հայ կազմակերպութիւնը, որուն յաջորդած են 1885-1895 տասնամեակին մէջ կազմուած Հայրենակցական Միութիւնները մեծ մասամբ Խարբերդի եւ իր զիւղերուն անունով:

Այս շարժումին մէջ Մալաթիացիք ալ իրենց բաժինը ունեցած են, յաջորդական չորս շրջաններու մէջ հետզհետէ աճելով. —

Ա. շրջանը մինչեւ 1895 երկարող շրջանն է, ուր Մալաթիացիք թիւով շատ աննշան էին, բայց ետ մնալ չէին ուղեր ուրիշ քաղաքացիներէն:

Բ. շրջանը կը սկսի 1895-էն, որ Համիտեան ջարդերու շրջանն է, ուր Հայերը թրքական դժոխքէն զանազան ձեւերով, փախուստով, կաշառքով, հպատակութենէ հրաժարելով կը հեռանային՝ թրքական հալածանքէ ազատելու համար: Այս շրջանի Մալաթիացիք թէեւ համեմատաբար թիւով քիչ, սակայն բաւական թիւով Ամերիկա կ'երթան:

Այդ շրջանին մէջ կը կազմուի 1904-ին Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութիւնը, որ հայրենակցականներու մէջ ամենէն զօրաւորներէն մէկը եղած է, ինչպէս ցոյց կու տայ իր պատմութիւնը:

Գ. շրջանը կը սկսի 1908-ի Օսմ. Սահմանադրութեան վերահաստատութեան թուականէն, ուր արդելքները ջնջուած ըլլալով, Հայերը ազատօրէն ինքնակամ հեռանալ սկսան Թուրքիայէն՝ Ամերիկա երթալով բախտ որոնելու համար:

Դ. շրջանը 1915-ի հայաջինջ եղեռնէն ետք փրկուած հայ բեկորներէն ինքզինքնին Ամերիկա նետողներն են, որոնք բաւական ստուառացուցին Ամերիկայի Հայութիւնը, ինչպէս Մալաթիացիներու թիւը, դոնէ իբր քանակեթէ ոչ որակ, վասնզի դժբախտաբար յիշուած չեն բարձր արժէքով Մալաթիացի մտաւորականներ, գրագէտներ եւ գիտուններ:

Մուշեղ Սերոբեան «ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ՏԱՐԵՑՈՅՑ»-ին (1912 էջ 12-34) մէջ փորձ մը կատարած է Ամերիկահայ գաղութին ծաղման եւ զարգացման վրայ՝ տալու համառօտ տեղեկութիւններ եւ անոր պատմութեան պատրաստութեան համար կատարուած փորձերը ներկայացնելու: Հոն շատ արդարացի կերպով կ'ըսէ թէ «Ամերիկահայ գաղութին ծագումը, իր մանրամասնութեանը մէջ գրկուած պիտի մնայ ընդ միշտ, իր հարագատ եւ վաւերական պատմութենէն: Ոչ մէկ աչք որչափ ալ սրատես ըլլայ եւ քափանցող, պիտի չկրնայ հետեւիլ նոր աշխարհի ամերիկայի վրայ ցրցֆնուած հայ կեանքի անցնող դրուագներուն, որոնցմէ մեծագոյն մասը մեռած են յաւիտեանապէս, ազգային գաղթական պատմութեան համար: Կարելի է պատմական տեսութիւններ գրել, գաղթային կեանքէ վերլուծումներ ընել, կարելի է նոյնիսկ պատմական-ընկերաբանական եզրակացութեան մը գալ Ամերիկահայ գաղթային կեանքի վերաբերմամբ, բայց իր ծագումներով ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ մը գրել անկարելի պիտի ըլլայ» (ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ՏԱՐԵՑՈՅՑ, 1912, էջ 12): Ինչ որ ընդհանուրի համար ճիշդ է, անոր մասերուն համար ալ ճիշդ է:

Ինչ որ անկարելի էր ընդհանուր Ամերիկահայ դադութին համար, անկարելի էր նաեւ Ամերիկայի Մալաթիացիներուն համար:

Արդարեւ հակառակ բաւական ընդարձակ տեղեկութիւններուն, որ կրցած է ձեռք բերել Մուշեղ Սերոբեան, 1895-էն առաջ Ամերիկա դադութող Մալաթիացիներու մասին գրեթէ ոչինչ կամ շատ աննշան տեղեկութիւններ ունի:

Անիկա կը յիշէ միայն ՀԱՃԻ ԳԱՅՐԻԷԼ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ անուն Մալաթիացի հայ մը, որ 1901-ին առաջին հայը եղած է որ հաստատուած է Եդեմի մէջ եւ հող գնած (Ամերիկահայ Տարեցոյց, 1912, էջ 59):

Նոյն տարեցոյցին մէկ ուրիշ էջին վրայ (տես էջ 70) Մուշեղ Սերոբեան կը խօսի ծրագրի մը վրայ որ 1901-ին մշակուած է Ֆրեդնոյի շուրջը հողեր գնելու համար: Մասնաւորապէս որոշուած էր արդի Եդեմի տեղը մեծ տարածութեամբ հողեր գնել, բայց կարելի չեղաւ ընդհանուր համաձայնութիւն մը գոյացնել եւ վիժեցաւ գործը:

Միայն մէկ հողի Հաճի Գաբրիէլ Պաղտոյեան Մալաթիացի, 1901-ին 40 արտավար հող մը գնած է Եդեմի մէջ եւ հոն հաստատուած երբ արդէն հինգ Ամերիկացի ընտանիքներ կը բնակէին այդ ընդարձակ տարածութեան վրայ:

Ուշիմ ընթերցողը անշուշտ կռահեց թէ այս երկու Հաճի Գաբրիէլները, երկուքն ալ Մալաթիացի, միեւնոյն անձն են որ սխալմամբ (հաւանօրէն տպագրական սխալ) Պետրոսեան եղած է փոխանակ Պաղտոյեանի, վասնզի ՊԱՂՏՈՅԵԱՆ մականունով կը յիշէ զինքը Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան յիսնամեայ կեանքի պատմագիրը Տիար Իսրայէլ Տէր Յովհաննէսեան, զայն նշանակելով իբր մէկը Մալաթիացի Ամերիկա դադութող հնագոյն դադութականներուն:

Տիար Իսրայէլ Տէր Յովհաննէսեան այդ դասակարգէն, այսինքն հնագոյն Մալաթիացի դադութականներէն, կը յիշէ ուրիշ ելեք անուններ առանց շատ մանրամասնութիւններ տալու:

Անոնցմէ առաջինն է Մալաթիացի ուսանող մը ՄԻՍԱԲ ԵԱՂՈՒՊԵԱՆ, որ եկած է Ամերիկա ուսանելու, 1881-ին ՔՍԱՆ ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ, քան Հաճի Գաբրիէլ Պաղտոյեան:

Երկրորդը որ հաւանօրէն նոյնպէս Հաճի Գաբրիէլ Պաղտոյեանէն առաջ Ամերիկա եկած Մալաթիացի մըն էր, Տոքթ. Մինաս Մ. Կիրակոսեանն էր, որ մեռած է 1913-ին:

Նոյնպէս կը յիշուի երրորդ մը, Գամաղիէլ Եաղուպեան, որ մեռած է 1919-ին:

Իրապէս Մալաթիացի դադութի մը գոյութիւնը կը սկսի Ի. դարու ըսկիզբը և անոր աճումը 1915էն ետք: Այդ բախտորոշ թուականը նաեւ սկիզբն է Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ Մալաթիացի Հայ դադութներուն, որոնք բեկորներն էին տարագրեալներուն:

Իսկ աւելի ուշ է որ Մալաթիոյ Կրթասիրացի ջանքերով ներդադրեց իւր հատարուի Հայաստան եւ հոն կը հիմնուի Նոր Մալաթիան, Հայաստանի նորաշէն աւաններէն ամենէն ճոխ եւ ամենէն ութեղ, բարդաւաճ եւ ներկայանալիներէն մէկը որուն վրայ Կրթասիրաց Պատմութեան մէջ շատ բան կայ ըսուած :

ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՇՏՕՆԱՏԱՐՆԵՐ

ԷՐՄԷՆԻ ՍԻՒԼԷՅՄԱՆ ՓԱՇԱ

Որքան որ տկար եղած ըլլար Մալաթիացիներու դադրելու սէրը կամ տրամադրութիւնը անկարելի է որ 1453-ին Կ. Պոլսոյ դրաւումէն ետք, երբ ստուարացաւ օսմ. պետութեան մայրաքաղաքին մէջ Հայոց թիւը դաւաճներէ դադրած կամ Անատոլիոյն բոնի տեղափոխուած Հայերով, անխուսափելի էր որ Մալաթիայէն ալ, դուրսէ շատ քիչ թիւով Հայեր ալ տեղափոխուած ըլլան Կ. Պոլիս :

Դժբախտաբար չեն յիշուած Կ. Պոլսոյ մէջ գործող Մալաթիացի Հայեր : Մասնաւորապէս եթէ ոչ համաշխարհային պատմութեան դէմ օսմանեան պատմութեան համար նշանակութիւն ունեցող անձի մը անունին կը հանդիպինք որուն իր կրօնքը ուրանալու հարկադրած են, սակայն չեն կրցած անոր ազդութիւնը մոռցնել եւ անոր անունի կից պահած են «ԷՐՄԷՆԻ»՝ Հայ կոչումը :

Ապահովաբար մանկաժողովով (Տէվշիրմէ) հաւաքուած Հայ մանուկ մը, որ Ենիշէրիներու ՕձԱԽԻ մէջ իսլամացած էր այս հայը, որ «Էրմէնի» տիտղոսը պահած էր մինչեւ վերջը, նոյնիսկ Եպարքոսի պաշտօնին հասնելէ ետքն ալ :

Էրմէնի Սիւլէյման փաշա ոչ առաջինն էր եւ ոչ ալ վերջինը այսպէս բոնի իսլամացողներուն, սակայն դրեթէ միակն էր որ իր Հայ ծագումը այսպէս չհշտուած, իր անուան կից պահած է, յանդուգն նախանձախնդրութեամբ մը, մինչ վիճակակից ուրիշներ միշտ աշխատած են իրենց ծագումը մոռնալ եւ մոռցնել :

Իսլամանալով Ենիշէրի դարձած հազարաւորներ կողոպուտ եւ վայրագութիւններ գործելով Ենիշէրի ՕձԱԽՆԵՐՈՒ մէջ մնացած են իբր բանակային եւ չեն կրցած բարձրանալ այս ստորագաս վիճակէն վեր :

Էրմէնի Սիւլէյման ինչպէս Հայ անունը, նոյնպէս Հայ նկարագիրը պահած էր եւ յաջողած էր հասարակ զինուորի վիճակէն բարձրանալ մինչեւ Եպարքոսութեան եւ օսմանեան պատմութեան կարեւոր դէմքերէն մէկը դառնալ :

Սիւլէյման փաշա ծնած էր 1605-ին Մալաթիոյ մէջ, հայ ծնողքէ, եւ հաւանաբար 1622-ին մանկաժողովով (Տէվշիրմէ) Ենիշէրի օճախի մը մէջ մտած, ուր ըստ սովորութեան իսլամացուած էր :

Սիւլէյման Մալաթիացի, իր ընտանիքէն Գաբու Աղասը Իսմայիլի միջնորդութեամբ Ապտուլլահ փաշայի դործակատարը կ'ըլլայ եւ ապա պաշտօնի կը կոչուի արքունիքին ԽԱՍ ՕՏԱՍԻին մէջ:

Ճարպիկ, աշխատասէր մարդ, իր ասպարէզին մէջ յառաջանալով եղաւ արհեստասէտ, Տիւլպէնտնի աղասը, եւ ապա Սուլթան Իսրահիմի (1640—1648) թիկնապահ:

Քիչ ատենէն վեզիրութեան աստիճան կը ստանայ եւ վեց ամիսի չափ Եպարքոսի խորհրդական կ'ըլլայ եւ յաջորդաբար Կարնոյ եւ Սերաստիոյ կուսակալութիւնները կը վարէ: Կը մասնակցի Կրետէի դրաման, ուրկէ Կ. Պոլիս դառնալով Այճը Մոհամմէտ Դ-ի (1648—1687) քրոջ Այիշէ Սուլթանուհիին հետ կ'ամուսնանայ:

9 Օգոստոս 1644-ին իբր Եպարքոս յաջորդեց Մուրատ փաշայի (Երեմիա Չելեպիի օրագրութիւն, էջ 85), երբ 12 տարեկան անփորձ Սուլթանի իշխանութեան տակ փառասէր Վալիտէ Սուլթանուհին ստեղծած էր խառնակ վարչութիւն մը՝ պալատական խորհրդականներով լի, այնպէս որ ժէ. դարու ազիտալի տաղնապներուն մատնուած էր երկիրը, նահանգները ըմբոստացած էին կեդրոնի դէմ, Փոքր Ասիան ապստամբ հրոսապետներուն ենթարկուած, պետական գանձը դատարկուած, թոշակներու անկանոն վճարման համար վաշխառուներէ փոխառութիւն կ'ըլլար, շրջաբերող դրամներու կշիռքը պակաս էին: Իբր հետեւանք դանազան պարազաններու կռիւ, գանգատ եւ խռովութիւն անպակաս էր ժողովուրդին մէջ:

Իրարու յաջորդող վարչապետներ բռնամահ կը զոհուէին իբրեւ պատասխանատու այդ իրողութեանց. ուստի էրմէնի Սիւլէյման փաշա խոհեմութիւնը ունեցաւ իր կնոջ միջոցով Վալիտէ Սուլթանուհիէն խնդրելու որ ազատ արձակուի իր պաշտօնէն, վասնզի շատ հազուադէպ էր Եպարքոսներուն առանց իրենց գլուխը վրայ տալու, պաշտօնէն հրաժարիլը եւ կեանքը ազատելը, այնպէս որ Եպարքոս մը անմիջապէս որ պաշտօնի կոչուէր, իր պամբարանը շինել կու տար պատրաստ ըլլալու համար:

Սիւլէյման փաշա վեցուկէս ամիս Եպարքոսութենէ ետք կրցաւ ազատիլ այս փտանդէն եւ կեանքը փրկել եւ Սատրաղամութենէն հրաժարելէ ետք Սիլիսթրէի կուսակալ նշանակուեցաւ, իսկ Եպարքոս եղաւ Սպարապետ Հիւսէին փաշա, երբ տակաւին Կրետէ կը դռնուէր (1656):

Ենիշէրիները Կրետէէն դառնալով պահանջեցին իրենց ոռճիկները՝ Պոլսոյ փողոցները շրջելով եւ պոռալ-կանչելով թէ հաւատքի սիրոյն տարիներով կռուեցան օտար հողերու վրայ (Մարմարա օրաթերթ, 15 Յուլիս, 1945):

Համարթին՝ Սիւլէյման փաշայի համար դրած է թէ «իւր յարափոփոխ եւ տկար ձեռքերով չկրցաւ դանդաղեցնել կառավարութեան վայրէջքը, ուստի երբ հրաժարեցաւ պաշտօնէն, վերստին խօսուիլ սկսաւ Քէօփրիւիի ատունը, բայց այնպիսի ժամանակի մը մէջ որ ամէն բան ծախու կ'առնուէր, նոյն իսկ երկիրին իշխանութիւնը: Անոր ունեւորութեան համեստութիւնը

իրբեւ պատրուակ ծառայեց զինքն հեռացնելու այդ պատիւէն. — Ի՞նչպէս ընչագոյրկ մէկը կրնայ կառավարել մեր երկիրը, — մոլտաց Սիւլէյման փաշա ինքն իրեն ու տէրութեան կնիքը դրկուեցաւ կրետէի յաղթական սպարապետին Հիւսէին փաշայի (Լամարթին, 2. հտ., էջ 748) :

Սակայն Հիւսէին փաշայի պաշտօնը չատ կարճ եղաւ, վասնզի միեւնոյն 1656 տարուան մէջ իրարու յաջորդեցին չորս ուրիշ Եպարքոսներ, որոնք էին Սուրնոզան Մուսթաֆա փաշա, Սիյավիւշ փաշա, Պօյնի էյրի կամ Պօյնի Խասդալը Մեհմեմէտ փաշա և վերջապէս 1656 Դեկտեմբեր 5-ին Քէօփրիւլի Մեհմեմէտ փաշա, որ իբր իմաստուն անձնաւորութիւն եւ զօրաւոր անհատականութիւն կրցաւ կայսրութիւնը բարեօրէն եւ զօրաւոր բազուկով մը կառավարել Օսմ. կայսրութիւնը մինչեւ իր մահը 1661, վեց տարի, իր ընտանիքէն ուրիշ մեծ Եպարքոսներու պէս, որոնք Օսմ. պետութիւնը ծանր տաղանայներէ փրկած էին իրենց բացառիկ կարողութիւններով :

Քէօփրիւլի Կ. Պոլիսէն բացակայիլ պարտաւորուեցաւ պատերազմի երթալու համար եւ էրմէնի Սիւլէյման փաշա Մալաթիացի, ըստ Երեմիա Չելեպի Քէօմիւրճեանի՝ «որդի Հայոյ», Եպարքոսական տեղապահ (գայմագամ) նշանակուեցաւ 15 Յունիս 1659-ին Իսթայիլ փաշայի տեղ (տես Օրագրութիւն Երեմիա Չելեպի Քէօմիւրճեանի, էջ 338), անշուշտ Քէօփրիւլի Մեհմեմէտ փաշայի խորհուրդով եւ թելադրութեամբ, ինչ որ էրմէնի Սիւլէյման փաշայի բարեկարգիչ ուղի ունենալու ապացոյց մը կրնայ նկատուիլ ⁽¹⁾ :

Իր Եպարքոսութեան տեղապահութեան ատեն 13 Յունիս 1660-ին, պատահեցաւ Հոճա փաշայի առաջին ահաբեկի հրդեհը (Երեմիա Չելեպիի օրագրութիւն, էջ 356) եւ նախանձոտ հակառակորդներ զինքը իրեն եւ անհող ամբաստանեցին :

Սիւլէյման փաշա պաշտօնանկ եղաւ եւ տեղը դաժմադամ դրուեցաւ Եուսուֆ փաշա : Սիւլէյման փաշա դարձեալ դնաց Սիլիսթրէ իբր կուսակալ :

Բայց երբ խռովայոյց պահու մը Եպարքոս Քէօփրիւլի Մեհմեմէտ փաշա բանակին ղլուխը անցած Կ. Պոլիսէն մեկնեցաւ, երրորդ անգամ էրմէնի Սիւլէյման փաշա հրաւիրուեցաւ փոխանորդելու, սակայն քիչ ատենէն հիւանդադին վիճակն ու ծերութիւնը նկատի առնելով, արտօնուեցաւ քաշուիլ իր Սկիւտարի բնակարանը :

Տարին չէր լրացած, երբ ամենազօր Վալիտէ Սուլթանուհին, որուն փեսան եւ վստահելին էր Սիւլէյման փաշան, կանչեց զայն Խաիրնէ, ուր ինք կը գտնուէր եւ զայն անուանեց արքունական սրախտին վերակացու. իրեն յատկացուցին իբրեւ ռոճիկ Չանկըր քաղաքին հասոյթը, զոր ստանալու համար երբեմն հոն կ'երթար քննութեան :

(*) Սիւլէյման փաշայի պաշտօնավարութեան շրջանին վրայ խօսելով Երեմիա Չելեպի կ'ըսէ թէ անոր օրով «Պատրիարքն Հոռոմոց զերեք եպիսկոպոս՝ զովն կախեալ ետ եւ գոմն ի թի տվեալ եւ գեպիսկոպոս մեծ ոմն ի Պոսթայ կախեալ եւ, զի պատրիարքութեան սպասէին» : (Օրագրութիւն, էջ 338) :

Քանի մը տարիէն բոլորովին հեռացաւ դործօն կեանքէն և առանձնացաւ Սկիւտար, ուր 14 տարի խաղաղ կեանքով ապրելէ ետք, 85 տարեկանին մեռաւ 1680-ին: (Տես Եղուարդ Ալեանաք, «Հնասէրի Պրպտումներ, Սատրապամ Էրմէնի Սիւլէյման փաշա (1654—1655)», «Մարմարա» Օրաթերթին մէջ, Կամ Արեւ, 1943, Դեկտեմբեր, 25, Պիմէն Զարդաշեան, Մարմարա թ. 718 եւ 721, 12 եւ 15 Յուլիս 1945 եւ Ալֆոնս տը Լամարթին (1793—1859) Թուրքիոյ Պատմութիւնը, Զ. հատոր, էջ 748):

Ե Կ Ե Ղ Ե Ց Ս Կ Ա Ն Ն Ե Ր

Արդէն վերը յիշուեցաւ թէ Մալաթիացի յայտնի եկեղեցականներու յիշատակութեան չենք հանդիպիր մեր տարեգրութիւններու մէջ:

Զկայ մէկ հատ կաթողիկոս եւ ոչ ալ՝ եպիսկոպոս, որ Մալաթիայէն դուրս կարեւոր դեր մը կատարած ըլլայ, մեր եկեղեցիին նուիրապետութեան մէջ:

Ինչպէս ըսի, արդէն նոյնիսկ Երուսաղէմի վանքին միաբաններուն մէջ Մալաթիացի վարդապետներու թիւը՝ աննշան է, մինչ քաղաքներ կան, որոնք մեծ թիւով անդամներ ունեցած են անցեալին Ս. Յակոբեանց միաբանութեան մէջ:

Հայ Առաքելական Եկեղեցիէն դուրս հայ կաթողիկ յարանուանութեան մէջ երեւոյթը տարբեր է: Մալաթիա կրօնքի ծառայող գէմքեր չէ տուած ազգին:

Սակաւաթիւ Մալաթիացի եկեղեցականներ կը յիշուին Մալաթիոյ չըր՝ Զանակէն դուրս, զորս կը յիշատակեմ:

Ա. — ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻԻ ՊԱՏԿԱՆՈՂՆԵՐ

1. ԲԱՐԹՈՂԻՄԵՈՍ ՎՐԴ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ — ՍԱՏՈՉԵԱՆ. — Ծնած է 1826-ին: 1866-ին կը ձեռնադրուի արեւայ, իբր միաբան Ս. Յակոբեանց միաբանութեան: Վարած է 1866—1869 Ս. Փրկչի, 1869—1870 Եաֆայի, 1870—1874, Ս. Յարութեան տեսչութիւնները եւ 1874—1895 եղած է հիւրընկալ, եւ 1875—1876 վերստին տեսուչ Յոպպէի, եւ 1876—1907 տեսուչ Ռամլէի:

Ս. Յակոբի վանքին կտակած է պարտէզ մը եւ խանութներ Ռամլէի մէջ, հազար ոսկի արժողութեամբ, ինչպէս նաեւ ինն հատ Ռումելիի երկաթուղիի արժեթուղթեր:

Վախճանած է 1907-ին (տես Աղաւնունի, Միաբանք եւ Այցելութ, էջ 49 կամ Նոր Մալաթիա, Ը. տարի, թ. 4):

2. ՄԻՆԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՄՐԻԿԵԱՆ. — Ծնած է 1827-ին: Զեռնադրուած է 1856-ին Զնքուշի մէջ: 1896-ին ուխտի կ'երթայ Երուսաղէմ եւ հոն կը մնայ իբր միաբան:

Կը վախճանի Երուսաղէմ 1909-ին, 82 տարեկան: (Տես Աղաւնունի, Միաբանք եւ Այցելութիւն, էջ 288 կամ Նոր Մալաթիա, Ը. տարի, թ. 4):

3. ԱԹԱՆԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՍԼԱՆԵԱՆ. — Ծնած է 1860-ին:

Զեռնադրուած է 1892-ին արեղայ:

1904-ին եղած է Հիւրընկալ Երուսաղէմի վանքին:

1905-ին տեսուչ Բեթլէհեմի:

1907—1910 Տեսուչ Ս. Յարութեան:

1911—1913 Տեսուչ Ս. Փրկիչի:

1913—1922 վերստին Տեսուչ Ս. Յարութեան:

1911—1915 Անդամ Տնօրէն Ժողովի:

Կը վախճանի 13 Մայիս 1927:

4. Ս. ՍՏԵՓԱՆ ՔԱՀ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ. — Ծնած է Մալաթիա 25 Դեկտեմբեր 1880-ին: Իր նախնական կրթութիւնը ստացած է քաղաքին Կաթողիկէ Հայոց վարժարանը: Դպրոցը աւարտելէ ետք կը դառնայ լաւ արհեստաւոր շնորհիւ իր արհեստին: 1915-ին զերծ կը մնայ տարադրութենէ եւ ջարդէ, ծառայելով թրքական բանակին շինութեանց:

Ինչպէս յիշուած է վերը, 1920-ին եղեռնէն փրկուած Մալաթիացիներու միաձայն հաւանութեամբ կը զրկուի Խարբերդ, ուր Գիւտ Եպիսկոպոսէն քահանայ կը ձեռնադրուի եւ կը դառնայ Մալաթիա եւ Քիւրտերու ու Թուրքերու քով զտնուող հայ բեկորները կը յաջողի հաւաքել եւ դպրոց մը բանալ:

Բայց ինչպէս տեսնուեցաւ, «Աթէշ Երլարըմ» հրոսախումբին տուած նեղութիւնները անտանելի վիճակ մը կը ստեղծեն, եւ Մալաթիոյ Հայերէն շատերը կը հեռանան իրենց ծննդավայրէն: Տ. Ստեփան քահ. իր հօտին հետ կը մեկնի Հալէպ, ուր կը քահանայադործէ եւ Ամերիկայի Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան նպաստներուն եւ կրթական ձեռնարկներուն կ'աջակցի իրր լիազօր: Հետզհետէ կ'այցելէ Առաջնորդարանին հրամանով Համա, Հոմա, Պապ, Մումպուճ, Ճարապլուս, Թէլ-Ապիատ, Այն էլ Արուս եւ Ռազդա եւ տարազիր բազմութիւններ կը հովուէ եւ կը կաղմակերպէ թաղական խորհուրդներ ընտրելով:

Մէկ տարի հովուած է Քեսապի Հայերը, Սահակ Կաթողիկոսի հրամանով եւ երկու տարի ալ Աղէզի Հայերը՝ Արտաւազդ Արքեպս.ի հրահանգով:

1929—1954 իրրեւ Առաջ. Փոխանորդ հովուած է Այն-էլ-Արարի կամ Արար-Բունարի Հայերը, միաժամանակ հոգալով Ճարապլուսի, Թէլ-Ապիատի, Այն-էլ-Արուսի եւ Ռազդայի Հայերը:

Առ ի դնահատութիւն իր ծառայութեանց՝ Սահակ Կաթողիկոս անոր կը շնորհէ Աւագ քահանայութիւն, եւ 1950-ին Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը՝ իր դնահատանքը: 7 Նոյեմբեր 1954-ին կը վախճանի Պէյրութ իր որդւոյն Տ. Վահան քահ.ի քով: (Նոր Մալաթիա, Ժէ. տարի, թիւ 4):

Ինչպէս կը տեսնուի, Տ. Ստեփան Աւագ քհն. Ղաղարեան, թէեւ Մալաթիայէն դուրս դործունէութիւն ունեցած է, սակայն նշանակելի է որ ինքն չէ որ իր ծննդավայրէն դուրս այսքան արդիւնաւորապէս դործած է, այլ պարագաներու ստիպման տակ է որ ոստում ըրած է իր շրջանակէն դուրս:

Բ. — ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ՆՈՒԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԿԱՆՈՂՆԵՐ

1. ՄԻՆԱՍ Ծ. ՎՐԴ. ՏԵՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆ. — Ծնած է 22 Դեկտեմբեր 1864-ին:

Աշխարհական անունով, Կարապետ, տակաւին շատ դեռատի, ուսուցչութեան կը նուիրուի, ապա կը մտնէ Զմմառի կղերանոցը, զոր աւարտելէ ետք 1 Նոյեմբեր 1889-ին վարդապետ կը ձեռնադրուի, իբր միաբան այդ վանքին, եւ երկու տարի հոն իբր ուսուցիչ կ'աշխատի: Կայցելէ հոգեւոր պաշտօնով Զեքուշ, Ատրեաման, Հաճին, Տիարպեքիւր, ուր Ծայրագոյն վարդապետի աստիճան կը ստանայ:

1912-1913 տարիներուն Սեբաստիոյ առաջնորդական փոխանորդ կ'ըլլայ:

1914-ին Զմմառի միաբանական Ժողովին քուէով վանքին մատակարար կ'ընտրուի, եւ այլեւս կը մնայ վանքին մէջ՝ յաջորդաբար վարելով փոխ-Մեծաւորի, Մեծաւորի եւ իբր հոգեւոր Հայր Կղերանոցի:

Մինչեւ իր վախճանումը, 13 Յունիս 1944-ին, կը պահէ այս պաշտօնը:

1915-1918-ին երբ վանքին կալուածները կը դրաւ թուրք կառավարութիւնը, Մինաս Ծ. Վրդ. Տէր Մինասեան իր նիւթական միջոցները կը տրամադրէ Զմմառի վանքին, ուր կը պատսպարուէին հայ անչափահաս տղաներ, եղեռնէն փրկուած:

Պարտաճանաչ եւ հաւատաւոր եկեղեցականի մը համբաւը չահած էր այս վարդապետը:

2. ՅՈՎՍԷՓ Ծ. ՎՐԴ. ԽԱՆՁԵԱՆ. — Ծնած է 15 Մարտ 1893ին Մալաթիա: Նախնական ուսումը առած է իր ծննդավայրին, հայ կաթողիկէ վարժարանին մէջ:

13 տարեկանին Մալաթիոյ Առաջնորդ՝ Միքայէլ Խաչատուրեան Եպիսկոպոսէն կը զրկուի Կ. Պոլիս 1906-ին, Սէն Լուի կոչուած դպրեւանքը, ուր կը հետեւի երկրորդական վարժարանի ընթացքին:

1915-ին Ապրիլին կը զրկուի Հռոմ, ուսանելու համար փիլիսոփայութիւն եւ աստուածաբանութիւն: 1920-ին մեծ յաջողութեամբ կ'աւարտէ համալսարանական շրջանը՝ ընդունելով Տոքթորայի աստիճան փիլիսոփայութեան, աստուածաբանութեան եւ իրաւաբանութեան մէջ, համապատասխան վկայականներով:

4 Ապրիլ 1920-ին, քահանայ կը ձեռնադրուի Պօղոս-Պետրոս ԺԳ. Թերդեան Կաթողիկոսէն եւ կը վարէ իր հոգեւոր հօտը, անձնական քարտուղարի

պաշտօնը՝ ապա մասնաւոր առաքելութեամբ մը Ամերիկա կը ղրկուի, Ֆիլա-
տելֆիա քաղաքը։ Կարճատեւ ժամանակ մը հոն մնալէ ետք կը դառնայ Հը-
ռոմ, ուր կը մնայ տարի մը, եւ 1924-ին, Ապրիլին հոգեւոր իշխանութեան
կարգադրութեամբ կը ղրկուի Յունաստան, ուր կը դռնուի մինչեւ այսօր։

Յունաստան՝ Ժողովրդապետական եւ ուսուցչական պաշտօն կը վարէ,
երկար տարիներ, Թրակիոյ եւ Մակեդոնիոյ շրջաններուն մէջ։ 1935-ին կը
կանչուի Հին Յունաստանի մէջ պաշտօնավարելու։ Բիրէայի արուարձաննե-
րէն Գողինա կոչուած գաղթականներն մէջ կ'անուանուի Մեծաւոր տեղւոյն
հայ կաթողիկէ հասարակութեան եւ տնօրէն Արարատեան վարժարանին։
1939-ին դարձեալ Ժողովրդապետի պաշտօնով կ'անցնի Մակեդոնիա, ուր կը
մնայ մինչեւ 1942։ Այս թուականին, Աթէնք կը կանչուի վարելու համար
Աւագ Ժողովրդապետութիւնը Տուրկութիի Առաջնորդանիստ Եկեղեցւոյն։
1944-ին կ'անուանուի Առաջնորդական Տեղապահ Յունաստանի հայ կաթողի-
կէ թեմին։ 1948-ին Գրիգոր Ժե. Աղաճանեան Կաթողիկոս-Պատրիարք անոր
կը շնորհէ ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ աստիճանը, իսկ 19 Յունիս 1949-ին,
գայն կ'անուանէ Առաջնորդ Յունաստանի հայ կաթողիկէ թեմին։ Այս պաշ-
տօնը կը վարէ մինչեւ այսօր։

ՄՏԱԽՈՐԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏՆԵՐ

Մալաթիա, ինչպէս ըսելու առիթը ունեցայ, հարուստ չէր բացառիկ
շնորհներ ունեցող անհատներով։

Տեսնուեցաւ որ այս իրողութիւնը հետեւանքն էր միջավայրին։

Եթէ Մալաթիացիք մեծ թիւով գաղթականներ ունեցած ըլլային, թե-
րեւս դարձեալ տարբեր միջավայրերու մէջ նոր բնակավայրերու ազդեցու-
թեամբ իրենց թաքուն մնացած ձիրքերը մշակուէին եւ արժէքներ առաջ ե-
կած ըլլային։

Դժբախտաբար այս առիթը չէ ընծայուած իրենց եւ անոր համար գրե-
թէ իրենց քաղաքին փառքը իրենց ծննդավայրէն դուրս պտըտցնող անձեր
չատ քիչ ունեցած են։

Յիշենք ասոնցմէ մի քանին. —

1. ՌՈՒԲԷՆ ՈՐԲԵՐԵԱՆ (1874 — 1931)

Անոնցմէ մէկն էր իբր բանաստեղծ։ Ծնած է «Եփրատի եղերքը» եւ
Տաւրոսի ստորոտը՝ «Գրախտազեղ Մալաթիա»։

Համեստ եւ բարեպաշտ ընտանիքի մը զաւակն էր։

Իր ուսումը առած էր Խարբերդի Եփրատ Գոլէճի մէջ, ուր իր կեանքը
ոչ միայն անփառունակ, այլեւ ողբերգական եղած էր, վասնզի իբրեւ աչա-
կերտ փայլուն չէր եղած, տարուած բանաստեղծութեամբ եւ իր նախասի-
քութենէն դուրս դասերու մէջ տկարութեամբ։

Կրակոտ եւ երազուն երեւակայութեամբ պատանի, յափշտակուած է

Ռուբեն Որբերեան

Հայկական շարժման ալիքներէն, ինչպէս նաեւ սիրային երազներէ: Կ'երեւակայէ տիրանալ անգլիական հիւպատոսին աղջկան, ինչ որ կը զայրացնէ դպրոցին տնօրէնութիւնը: Իրեն կը տրուի 1893-ին շրջանաւարտի բժաւոր վկայական մը, վասնզի սրբապղծութիւն մը կը նկատուի իր յանդգնութիւնը: Միսիրոնար, դպրոցի տեսուչ, ամէնքն կը հակառակին եւ Ռուբէնը կը նկատեն ստահակ մը: Ան կը զոհուի ցեղային, կրօնական եւ ընկերային նախապաշարումներու: Իր դպրոցականութեան օրերէն կը գրէր բանաստեղծութիւններ եւ կ'աշխատակցէր հայ մամուլին, Ռ. Ալիքեան ծածկանունով:

Դպրոցը աւարտելէ ետք բաւական ատեն պարապած է ուսուցչութեամբ՝ Պոլիսի, Պանտրմայի, Քերմասթիի, Իզմիրի եւ Սերաստիոյ մէջ:

Կ. Պոլսոյ մէջ Եղիա Տեմիրճիպաշեանի աղդեցութեան կ'ենթարկուի եւ Իզմիրի մէջ Մամուրեանի կը ծանօթանայ եւ կ'աշխատակցի ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ:

Իզմիրի մէջ կը յաջողի ոստում մը ընել Սպարթալեան առեւտրական հաստատութեան մէջ գրադրութեան պաշտօն ստանձնելով եւ մի քանի տարի ետքը փոխադրուելով Ճիպուլթի (1904 Ապրիլ), ուր կը հաստատէ սեպհական դործ մը: Հոն երկար տարիներ զբաղած է արեւելեան հնութեանց, կապերտի, սուրճի, մարգարիտի, թռչունի ծիրտի եւ այլ արտածութեամբ:

Ըստ իր յայտարարութեան՝ իր մարմինը ինկած է ուժաբեկ, այլ հոգին թափառիկ շարունակած է իր զնայքը դէպի արցունք ու վրէժ:

Բախտը թալտած է իրեն եւ ապահոված է նիւթական վիճակ մը Ճիպուլթիի մէջ եւ ուշադրաւ զիրք մը ստացած է, այնպէս որ 1914-ին Ֆրանսական Արաւովարութիւնը Նշան էլ Անուարի ասպետական աստիճանով պատուած է զինք ի գնահատութիւն Ճիպուլթիի վաճառականութեան իր մատուցած մեծ ծառայութեանց: 1920 Ապրիլին կը մասնակցի Փարիզ գումարուած Հայկա-

կան Համագումարի, իբր պատգամաւոր Եթովպահայ գաղութին եւ անկէ ետք մինչեւ իր մահը (1931) հոն կը մնայ:

Իր լրագիրներու եւ հանդէսներու մէջ զրաժ բանաստեղծութիւններէն եւ արձակ գրութիւններէն զատ հրատարակեց բանաստեղծութիւններու երկու հատորներ, ՅԻՇԱՏԱԿԱՅ ԾԱՂԻԿՆԵՐ Եւ ԾՓԱՆՔՆԵՐ (տպ. 1906, Գահիրէ):

Այս գործերուն, մանաւանդ առաջինին մէջ կ'ընթերցաւր այն յուսախաբութեան, որ Խարբերդի մէջ կրած էր եւ ունեցած ցաւատանջ ապրումներ:

Ան ինքզինք կը բացատրէր սա տողերով.

«Ու տարօրինակ իրողութիւն. մշուշ մը կը պատէ, կը վարագուրէ ճակատս ու յիշողութիւնս. կարգն ու ներդաշնակութիւնը կը խանգարեն, շրթային մէջ օղակներ կան, որ ջնջուած են ու տասը տարիները միահաղոյն ամէնը մէկէն կը խուժեն, կը ծառանան ու կը ճնշեն զիս: Առաջին չորս տարիները հոն են: Մեքենական աշխատանքի, համեստ գրագրի ամփոփման տարիներ: Յետոյ դժնդակ սկզբնաւորութիւնը ովկիանի կոհակներու վրայ ելեւէջող նաւակի մը խելայեղ ոստումներով, քափառումներս մէկ անկիւնէն միւսը, անցնումներս մէկ տնակէն միւսին: Ու վերջապէս ժամանումը նաւակին բախտաբար, անփոք ու նուազ ալեծուփ ջուրեր: Եւ անյոյդողդ, թէեւ երբեմնի դողդոջուն փայլերով վերելիս մէջ դէպի գրական կեանքի Գողգոթան, զօրացած երկնային շունչերովը սիրոյ, որուն վկայ ես դուն այսօր, ով իմ մրրկածուփ անցեալիս իտէալը, ով փայփայուած երազ, եթէ չմոռցայ երբեք քեզ, դուն աստղ արշալոյսին, որին պիտի սլանամ մէկ օր»:

■ Որբերեան ունի նաեւ երրորդ հատոր մը ՈՎԱՍԻՍ-ը (տպ. 1920 Փարիզ): Իր գրական վաստակին վրայ խօսելով, Օշական, Ժամանակակից գրական յայտնի քննադատներէն մէկը եւ խստապահանջը, Որբերեանը կը ներկայացնէ իբր արեւմտահայ գրագէտ եւ բանաստեղծ: Ի՞նչ դնահատութեամբը անգլիական բանաստեղծութեան մէջ Որբերեանի կազմաւորումը իր տաղանդին վրայ ունեցած է որոշ կնիք:

«Գրել սկսած է շատ կանուխ, 1890-ական թուականներուն:

Ճիպութի անցուցած է իր կեանքի ստեղծագործական տարիները, մեռած է Փարիզ 1931-ին:

Իր գրական գործունէութեան երեսուն տարիները կը յատկանշուին սիրող գրագէտի (ամաքէօն) տիտղոսով: Քնարերգական կտորներ, դիւցաղնաշունչ քերթուածներ, վիպակներ, արձակ էջեր, խորհրդածական, տպաւորապաշտ ձգտումներով, օրագրի յոթեր, ճառեր կը կազմեն իր ժառանգութիւնը: Ասոնցմէ մաս մը հրատարակած է ՈՎԱՍԻՍ անունով, իր երկու նախընթաց յիշատակուած հատորներէն ետք:

«Որբերեանի տաղանդին յատկանիշերը կը կազմեն Պայրընեան թախծութեան, ոռմանթիք զգայնոտութեան, երաժշտական ապահով տուրքեր, մեծաման ու խորհուրդի շեշտ նախասիրութիւն, սիրտբաց հաղորդականու-

թիւն եւ ճոխ լեզուն: Իր գլուխ գործոցը՝ ԾՓԱՆՔՆԵՐԸ գրած է ձիապուծի, հետեւողութեամբ Պայրընի «ԶԱՅԼՏ ՀԱՐՈՒՏ»-ին: Ահա ամփոփ պարունակութիւնը հատորին. —

Զայլտ Հաշուարի ուրուականին հետ ան կ'անցնի Սուրբ Երկիրը, անկէ՝ Հայաստան, Սաղիմական պատկերներ, վերյիշումներ ու հայկական եղեռնը, իրեն կը թելադրեն դաշնաւոր այս ութեակները...: Առողջ ու զեղեցիկ նկարագրութիւններ, պատմական դօրեղ ոգեկոչում, հայտենի երկրին տեսարանները ու մեր 1900-ի հողերանութիւնը կը լեցնեն գիրքը: Հակառակ անոր որ քառորդ դարի մօտ չըջան մը մեզ կը բաժնէ այդ մտայնութենէն, գիրքը կը կարգացուի իր մնայուն չնորհներուն համար: Պայրընի եւ Շիլլերի տաղերուն վայելուչ ու խոր տպումութիւնը, այդ գիրքին վրայ ունեցած է բարեազդեցութիւն:

Քնարերգական կտորներէն ոմանք, ինչպէս ԳԻՒՂԻՍ ԺԱՄԲԱՆ մեզ կը յուզեն իրենց անկեղծ, կարօտալից շեշտովը, ու ընտանի, նկարագրել բնութեան մը հովուերգական գիծերովը: Միշտ իր զգայնութեանը ներքին չաղախը կը բերէ այդ փոքր, բայց սիրուն կառոյցներուն: Ուժեղ սա Շիլլիական Ադամին Անէժֆը քերթուածը:

Արձակներուն մէջ կ'արժէ յիշել ՖԱՆԻՆ ՈՒ ԵՍ սանթիմանթալ վիպակը, գաւառիկ բարձրու իբր հարազատ պատկերացում: Իր ճամբու տպաւորութիւնները, որոնք մուտ են դառն ՈՎԱՍԻՍԻՆ մէջ, յաջող են առհասարակ ու կու տան տեսիլքը, ասոր ոլորտը ու արձագանգը հողիէն ներս:» (Օշական Հայ Գրականութիւն, Երուսաղէմ, 1942, էջ 560—561) (Աղբիւրներ, Յ. Ն. Շէքէրճեան, ՌՈՒԲԷՆ ՈՐԲԵՐԵԱՆ. իր կեանքը եւ գրական գործերը. ԱՐՕՐ, հանդէս, Ֆրեզնոյ, 1922, ԱՄԵՆՈՒՆ ՏԱՐԵՑՈՅՑԸ, 1912, էջ 400, 1915 էջ 295 եւ 1916—1920, էջ 71):

2. ՍՍԵՐԻՍ ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ

Ահա երկրորդ մը, ոչ թերեւս իբր արուեստագէտ պիտի չգրաւէր այն տեղը, ոչ այսօր ունի հայ արուեստի մարդոց մէջ, եթէ Մալաթիա մնացած ըլլար:

Ան ծնած էր Մալաթիա 1889-ին:

Իր նախակրթութիւնը ստացած է ծննդավայրին մէջ: Եւ երբ Մանասարեանի խնամակալութիւնը Մալաթիայէ իբր ձրիավարժ երեք աշակերտընդունիլ յանձն առաւ (տես վերը), Մալաթիոյ Առաջնորդարանի յանձնարարութեամբ Սարգիս Խաչատուրեան եւս կը զրկուի Կարին եւ չըջանաւարտ ըլլալէն ետք, կը դառնայ իր ծննդավայրը, ուր եղած է դժագրութեան ուսուցիչ, Մանասարեանի մէջ ինքնաշխատութեամբ, որոչ չափով, տիրացած էր նկարչական արուեստին ծանօթութիւնները օգտագործելով (*):

(*) ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՅՆԹԱՊԻ ՀԱՅՈՅ (Բ. հտ., էջ 238) Տիգրան Զաքմաքեան բնութիւնը տարբեր պատմութիւն մը կու տայ, որ կը կարծեմ թէ ճիշդ չէ: Այնթապի հետ գործ չէ ունեցած Խաչատուրեան:

Նկարիչ Սարգիս Խաչատուրեան եւ իր գործը

1908-ին Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատութենէն օգտուելով Պոլիս կ'երթայ եւ Սանասարեանի խնամակալութեան գիմելով կը խնդրէ որ զրկուի Եւրոպա իր արուեստը կատարելագործելու համար: Խնամակալութիւնը 1908-ին զայն կը զրկէ Հռոմի Գեղարուեստի Ակադեմիան, ուր իր տաղանդին ու աշխատութեան շնորհիւ կը յաջողի այս հաստատութեան հինգ տարուան դասընթացքը լրացնել մէկ տարիէն: Ետքը Զուիցերիա եւ Գերմանիա մեկնելով աւելի կատարելագործեց իր արուեստը:

1911-ին, Իտալական ԹրիէՊիէՆԱ թերթին թղթակցին հետ այցելեց Պէյրութ եւ ամբողջ Փոքր Ասիա՝ արեւելեան գոյները ուսումնասիրելու համար: Յետոյ գնաց Սերաստիա եւ նոր բացուած Սանասարեանի մէջ 8 ամիս պաշտօնավարեց իբր նկարչութեան ուսուցիչ: Սանասարեանի խնամակալութիւնը պատրաստելու համար նկարչութեան ուսուցչութեան՝ կրկին զրկեց զայն Եւրոպա, որպէսզի ժընեւի մէջ գեղարուեստական ու մանկավարժական դասընթացքներու հետեւի:

Յետոյ կ'երթայ Փարիզ, ուր Առ Տեֆոսաթիւ դպրոցէն շրջանաւարտ
կ'ըլլայ առաջին կարգի մետայլով:

1914-ին դարձաւ Կ. Պոլիս, ուրկէ երբ Ա. Համաշխարհային պատե-
րազմը ծագեցաւ, դժուարութեամբ յաջողեցաւ անցնիլ Կովկաս, ուր 1915-ին
անձնական ցուցահանդէս մը սարքեց Թիֆլիսի մէջ:

Պատերազմին հետեւանքով Կովկաս ապաստանած Վանի դաղթական-
ներուն տարազները ուսումնասիրեց եւ անոնց մէջ գտաւ ներշնչումի նոր
աղբիւրներ:

Հոն մասնակցեցաւ 30 նկարներով Կովկասեան Ընկերութեան սարքած
ցուցահանդէսին, որ իրեն համար մեծ յաջողութիւն մը եղաւ, վասնզի գնա-
հատուեցան իր պատկերները եւ ծախուեցան:

1917-ին Թիֆլիսի մէջ կազմուեցաւ Հայ Արուեստասէրներու Միու-
թիւնը, որուն հիմնադիրներէն մէկը ինքն էր:

Այդ Միութիւնը 1918-ին սարքեց իր առաջին ցուցահանդէսը, որուն
Խաչատուրեան մասնակցեցաւ 42 նկարներով, որոնց ութը՝ տեղւոյն Ամե-
րիկեան Հիւպատոսը՝ Մր. Էմբրսըն գնեց եւ զրկեց Նիւ Եորք:-

1919-ին Խաչատուրեան Պոլսոյ մէջ տուաւ իր առաջին ցուցահանդէսը,
որմէ դոյացաւ մօտաւորապէս 2500 ոսկի: Այդ գումարէն 1500 ոսկի յատ-
կացուեցաւ Կանանց Լիկային (Հայ Տիկնանց Միութիւնը) որբերուն, իսկ 500
ոսկին ալ՝ Կարմիր Խաչին: 1921 Նոյեմբերին մասնակցեցաւ Հայաստանի
Արուեստագէտներու Միութեան 6-րդ պատկերահանդէսին, որ տեղի ունե-
ցաւ Կ. Պոլիս, Բերա, Հայ Ակումբի սրահներուն մէջ, 30 նկարներով բոլորը
Հայաստանէն կամ հայ կեանքէն առնուած (Թէոդիկ, 1923, էջ 322), եւ ջեր-
մօրէն գնահատուեցաւ: Իսկ 1923-ին տուաւ նկարահանդէս մը Փարիզի մէջ,
ջրաներկ եւ իւղաներկ նկարներով, բոլորն ալ հայրենի կեանքէ առնուած:

Ասկէ ետք Խաչատուրեան այցելեց բազմաթիւ երկիրներ Եւրոպա, Ա-
մերիկա եւ վերջապէս Պարսկաստան, որուն զեղարուեստի հմայքովը օծուն,
այլ ժամանակի ժանիքներէն եղծուած շատ մը որմանկարները վերարտա-
դրեց, հիացում պատճառելով դժուարահաճ քննադատներու անդամ:

Այդ պատկերները զանազան կեդրոններու մէջ ցուցադրելէն ետք այս
անգամ անցաւ Հնդկաստան, որուն եւս ժամանակի ընթացքին մաշած ու եղ-
ծուած որմանկարները վերակենդանացուց, կառավարութեան եւ ժողովուր-
դին երախտագիտութեան արժանանալով:

Խաչատուրեան ցուցահանդէսներ սարքած է Եւրոպայի զրեթէ բոլոր
մայրաքաղաքներուն մէջ եւ մեծապէս գնահատուած:

Նոյնը եղաւ Ամերիկայի մէջ, ուր սարքեց շատ մը ցուցահանդէսներ,
մեծ յաջողութեամբ:

Ամերիկայի եւ Եւրոպայի շատ թանգարաններուն պատերը կը զարդա-
րեն իր նկարները:

Ֆրանսա հրաւիրուած էր ներկայ ըլլալու համար Միւզէ-Սէրնիւշի
մէջ Հնդկաստանի որմանկարներուն վերարտադրութիւնները ցուցադրելու:

Համար կազմուած նկարահանողէսին բացումին, որ տեղի պիտի ունենար 15-
Փետրուար 1947-ին: Այդ օրը կատարուեցաւ արդարեւ բացումը արուեստա-
դէտներու եւ արուեստասէրներու հոծ բաղմութեան ներկայութեան, որոնք
հիացումով դիտեցին խաչատուրեանի դործը:

Եւ ճիշդ այն պահուն որ իր փառաւոր յաղթանակը կ'արձագանդէր աշ-
խարհի ամէն կողմը, վիրաբուժական գործողութեան մը հետեւանօք անա-
կընկալօրէն կը մահանար 7 Մարտ 1947-ին Փարիզի մէջ, այս չէնչող բնաւո-
րութեան տէր, յարաժպիտ եւ ընկերական անձը, որ ազգային պարծանք մըն-
է իբր արուեստագէտ:

Իր կինը Տիկին Վալա խաչատուրեան — աշակերտը իր ամուսինին —
ծանօթ նկարչուհի մըն է:

3. ՓՐՈՓ. ՍԱՄՈՒԷԼ ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ

Փրոֆ. Սամուէլ խաչատուրեան որդին էր Մալաթիոյ Աւետարանա-
կանաց հովիւ Պատ. Կիրակոս խաչատուրեանի (տես իր կենսագրութիւնը վե-
րը) եւ 1877-ին ծնած է Բալու, իր հօրը շրջապայութեան միջոցին: Սամուէլ
խաչատուրեան ինչպէս յիշատակուեցաւ, Եփրատ Գոլէճի մէջ ուսումը կ'առնէ
եւ 1897-ին դպրոցին շրջանը աւարտելէ ետք նոյն հաստատութեան մէջ ձայ-
նական եւ գործիական երաժշտութեան դասախօս կը կարգուի եւ տասնմէկ
տարի շարունակելէ ետք իր պաշտօնը, դպրոցին կողմէ կը ղրկուի 1905-ին
Գերմանիոյ Շթութկարտի երաժշտանոցին մէջ իր երաժշտական ուսումը
կատարելագործելու համար:

Փայլուն յաջողութեամբ իր վկայականը ստանալէ ետք կը դառնայ
1907-ին Սարբերդ, ուր իրեն կը տրուի 1910 Յունիս 16-ին «Երաժշտութեան
Ուսուցչապետ»ի տիտղոսը:

1912-ին կրկին կը մեկնի Գերմանիա եւ այս անգամ կը հետեւ Պերլինի
Երաժշտանոցի դասընթացքներուն, զորս երկու տարիէն կը լրացնէր:

Փրոֆ. Սամուէլ խաչատուրեան բացառիկ բախտով տարագրութենէ
եւ մահէ կ'ազատի եւ կը մնայ Սարբերդ, ծառայելու համար թուրք հաստա-
տութեանց մէջ իբր երաժշտութեան ուսուցիչ:

Հեղինակած է բազում երգեր, դպրոցական եւ հոգեւոր:

Կազմակերպած էր երգչախումբեր եւ նուագախումբեր:

Աշխատակցած է «Եփրատ» կիսամսեայ հանդէսին:

Զինադադարէն ետք 1919-ին գացած է Պոլիս, ուր զբաղած է ուսուց-
չութեամբ հայկական որբանոցներուն մէջ եւ իբր վարիչ Y. M. C. A.-ի:

1922-ին Բըլիֆի որբերուն հետ անցած է Քորֆու եւ տնօրէնութիւնը
վարած է Աքիլիաւի որբանոցին:

1927-ին եկած է Աղեքսանդրիա, ուր զբաղած է դասախօսութիւննե-
րով, եւ հաստատած է «Եփրատ Գոլէճի Երաժշտանոցը» անուն երաժշտական
դպրոց մը, յաւերժացնելու համար անունը այն հաստատութեան, ուր մօտ

կէս դար ծառայած էր: Եզրապատի մէջ թէ՛ Գահիրէ եւ թէ՛ Աղեքսանդրիա ունեցած է բազմաթիւ աշակերտներ:

1922-ին Գորֆուի մէջ տաղնապալի օրերու, ուր Ամերիկեան մարդասիրութիւնը հակամարդկային եղանակով մը կը հողար որբերը, Փրոֆ. Սամուէլ Խաչատուրեան դերմարդկային ճիշդը ըրած է անոնց վիճակին բարւոյժման համար:

Փրոֆ. Սամուէլ Խաչատուրեան ազնիւ հողիով եւ հանդարտ դադափարական անձ մըն էր, բարձր բարոյականով եւ աննման սիրտով մը օժտուած (*):

Մեռաւ 1945-ին Աղեքսանդրիա:

4. ԿԷՓԹԸՆ ՀԱՅԿ (Խաչատուր Պոնափարեան)

Որդի հանրածանօթ սեղանաւոր Գասպար աղայի եւ Սառա Պոնափարեաններու:

Ծնած է 1880 Հոկտեմբեր 18-ին: 1900-ին Եփրատ Գոլէճի շրջանը աւարտելէ ետք իբր ուսուցիչ կը պաշտօնավարէ մէկ տարի Տիարպեքիւր եւ երկու տարի՝ Ուրֆա:

Յետոյ կը մտնէ Պէյրութի բժշկական վարժարանը, որուն շրջանը աւարտելէ (1908) ետք, կը մեկնի Կ. Պոլիս, ուր կ'անցընէ յաջողութեամբ օրինական քննութիւնը՝ կարենալու համար ընել բժշկութիւն:

Կը դառնայ իր ծննդավայրը Մալաթիա եւ ապա Մեղրէ յաջորդաբար կը դործէ երկուական տարի:

1914-ին Մալաթիայէն կ'ընտրուի անդամ Խարբերդի Նահանգային Ժողովին:

1914-ի Ա. Համաշխարհային պատերազմի սկիզբը զինուորական ծառայութեան կը կոչուի եւ Մուշի եւ ապա Վանի մէջ կը պաշտօնավարէ եւ յետոյ կը զրկուի էրզրումի ծախատը:

1915 Մայիս 5-ին երբ հայ զինուորները զինաթափ կ'ըլլան, կանխատեսելով սպառնացող վտանգը, կ'որոշէ անցնիլ Ռուսերուն կողմը եւ հեռանալ թուրք բանակէն: Եւ կը յաջողի յանդգնութեամբ, իր ճիւղն վրայ հեծած, հասնիլ իր նպատակին եւ միանալ Զօր. Անդրանիկի Կամաւորական առաջին դունդին:

(*) Դժբախտաբար մեծագոյն անիրաւութեամբ մը, անշուշտ անգիտակցաբար, ՊԱՅՔԱՐԻ իմբապիր Անգրանիկ Անգրէտտեան զինք շփոթելով Յարութիւն Խաչատուրեանի հետ (երբեմնի Ամերիկեան սպայ եւ Կ. Պոլսոյ Խնամատարութեան տնօրէն), անոր գաղանալին մէկ արարքը վերադրած է Սամուէլ Խաչատուրեանի, որ բոլորովին անմասն է այդ արարքէն: Ժամանակակից լրագիրներու մէջ Գորֆուէն գրուած թղթաւորութիւնները եւ ինծի պէս ականատես վկաները, որոնք բաւական թիւով դեռ կ'ապրին, կը հաստատեն մեք ըսածը: Արգարութեան համար այս երկու տողը հոս կը դնեմ:

1916 Ապրիլին Բաղէշի մէջ կը վերաւորուի իր աջ սրունքէն եւ վեցամսեայ դարմանումէ մը ետք կրկին կը մեկնի ճակատ:

1917-ին կը հասնի Դաշնակիցներուն:

Արեւմտահայ դադթականներէ բաղկացած 30.000 զօրաբաժինին կազմակերպութեան մէջ մեծ դեր կը խաղայ: Կը մեկնի Էրզրումի ճակատը, դիմադրելու համար Թուրքերուն, որպէսզի հայ դադթականութիւնը ապահով Կովկաս հասնի:

1919-ին Հայաստանի Հանրապետութիւնը դաշինք կը կնքէ Թուրքիոյ հետ, որ կը պահանջէր Անդրանիկի եւ Հարութօղ Զօրաբաժինի յանձնուիլը:

Անդրանիկ եւ իր կամաւորները 25.000է աւելի դադթականներ ապահով կը փոխադրեն Պարսկաստան, անկէ Զանգեզուրի լեռնադաւառը:

Ազգային Խորհուրդի հրաւերով Պոնափարթեան կ'ընդունի ընդհանուր հրամանատարութիւնը: Գունդ մը կը կազմէ եւ թշնամին կը մաքրէ այդ շրջաններէն մինչեւ ղինադադար:

1919-ին Պատուիրակ Փարիզի Ազգային Պատուիրակութեան մօտ: Մեկնած է Ամերիկա իբր ղինուորական առաքելութեան մէկ անդամը: Այցելած է հայաչափ կեդրոններ եւ իր պերճախօս ու կրակոտ հայրենասիրական բանախօսութիւններով մեծ դեր կատարած է 600.000 տուարի Փրկութեան հանդանակութեան օրերուն:

Իբրեւ ղինուոր եւ հրամանատար եղած է հնարամիտ, յանդուգն եւ վճռական, ինքզինքն նուիրելով հայ ժողովուրդի ազատութեան դատին: Հաստատուած էր Միացեալ Նահանգներու Լոս Անճելոս (Քալիֆորնիա) քաղաքը, ուր մեռաւ 11 Յունուար 1956-ին:

(Առնուած գրեթէ նոյնութեամբ «Յիշատակարան Եփրատ Գոլէճի» հատորէն, էջ 200-201):

Այս տողերը, ապահովարար տուն տրուած իր կողմէն, կը կարօտին ճշգրտմանը, վասնզի կը պարունակեն հակասական եւ կասկածելի մասեր, որոնք Պոնափարթեանի աղմկայարոյց նկարագիրին վառ երեւակայութեան ազդեցութիւնը կրած են:

Մալաթիայէն դուրս այլուր ապրող Մալաթիացիներէն չորս դէմքերէն երեքը, ինչպէս տեսնուեցաւ, իրենց ուսումը ստացած էին Եփրատ Գոլէճի մէջ եւ մէկը՝ Սանասարեանի մէջ:

Եփրատ Գոլէճի մէջ ուսում առնող Մալաթիացիներէն անոնք, որ իրենց ծննդավայրին մէջ գործած են, կենսադրուած են այս հատորին մէջ, իսկ անոնք, որ անկէ դուրս գործած են, ինչպէս Ռ. Որբերեան, Փրոֆ. Սամուէլ Խաչատուրեան, Հայկ Պոնափարթեան եւ նկարիչ Սարգիս Խաչատուրեան, ներկայացուցի:

Այս հաստատութեան չրջանաւարտները դարմանալի էր որ մեծ մա-

սամբ Մալաթիա, իրենց ծննդավայրը չեն մնացած եւ տարաշխարհ, մասնաւորապէս Ամերիկա դադարած են:

Այսպէս Գարեգին Մ. Կիրակոսեան, Գրիգոր Ժամկոչեան, Խոսրով Պոնափարթեան, Յարութիւն Շեքերճեան, Մկրտիչ Պաղտատարեան, Տիկին Աննա Պոնափարթեան-Տինկիլեան, Տիկին Վարդանոյշ Փապուճեան, Յովհաննէս Խանձեան, Մկրտիչ Պաղտատարեան, Օր. Տիգրանուհի Պոնափարթեան եւ այլն, դացած են Ամերիկա, ոմանք կարճ զոչժունէութիւն մը ունենալէ ետք եւ ոմանք բնաւ Մալաթիա չդառնալով, դացած են ուրիշ տեղեր:

Ասոնցմէ Գարեգին Կիրակոսեանի, Գրիգոր Ժամկոչեանի, Յարութիւն Շեքերճեանի, եւ այլի մասին այս հատորին մէջ խօսուած է:

Հոս կ'ուզեմ յիշատակել անոնք որոնք Ամերիկա անցած են եւ հոն դործած են:

1. ՏԻԿ ԵՒ ԱՆՆԱ ՏԻՆԿԻԼԵԱՆ (Ծն. Պոնափարթեան)

Ուսուցչուհի Եփրատ Գոլէճի մէջ: Մանկավարժական ընթացքը աւարտած է 1913-ին: Ամուսնացած է Գոլէճի ուսուցիչներէն Յովհաննէս Տինկիլեանի հետ: Համաշխարհային Ա. պատերազմի ընթացքին հարիւրաւոր Հայերու կեանքը փրկած է, դանոնք Տեղսիմ հասցնելով: Թուրք կառավարութիւնը կասկածելով կը բանտարկէ զայն եւ ապա կ'աքսորէ Մարաշ, ուր մէկ տարի ուսուցչութեամբ կը զբաղի:

Զինադադարէն ետք կ'երթայ Ամերիկա, ուր կը պաշտօնավարէ իբր գործիչ Նիւր Իսկ Բըլիֆի, բանախօսութիւններ կատարելով: Ամերիկուհիներ դնահատելով իր զոհողութիւնները, նուիրած են իրեն մետաքսեայ Ամերիկեան դրօշակ մը զայն «Հերոսուհի» հռչակելով: Հաստատուած է Լոս Անձելոս (Քալիֆորնիա):

2. ՎԱՐԴԱՆՈՅՇ ՓԱՊՈՒՃԵԱՆ

Եփրատ Գոլէճի մանկավարժութեան ճիւղէն շրջանաւարտ 1913-ին: Իսայա դիւղի մէջ մէկ տարի ուսուցանելէ ետք մեկնած է Անգլիա, Կլասքօ, Սկոթլանդ: Բժիշկական Միսիոնարական դասընթացքին կը հետեւի 2 տարի, մէկ տարի ալ Ռոյըլ Մեթեւնիթի հիւանդանոցին մէջ մանկաբարձութիւն ուսած է:

Նիւ Եորքի մէջ լաճախած է մէկ տարի «Թրէյսի Սքուլ Փոր Քրիսչըն Ուրքըրս» Կիրակնօրեայ դպրոցը՝ ընկերային ծառայութեան դասընթացքներուն հետեւելով:

1919-ին կ'ամուսնանայ Պր. Աւետիս Փապուճեանի հետ, որ Եփրատ Գոլէճի շրջանաւարտներէն էր: Եղած է զործօն անդամ Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան: Վեց տարի եղած է Կեղո. Վարչութեան քարտուղարուհի եւ նոյն ատեն այդ շրջանին եղած է խմբադիր Նոր Մալաթիոյ:

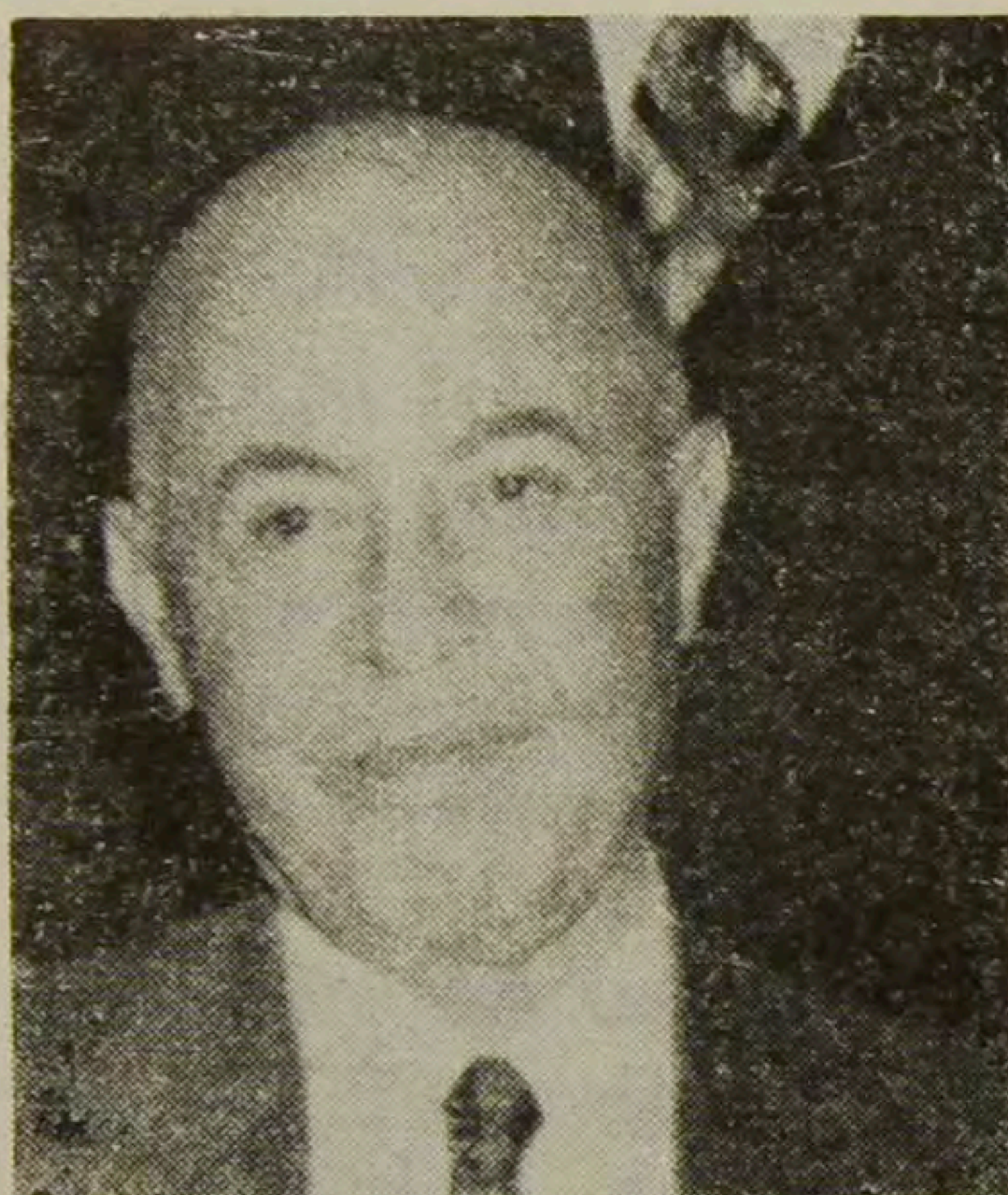
1939-էն ի վեր ուսուցիչ է հայերէն լեզուի Նիւ Եորքի Ամերիկահայ չորս դպրոցներու:

3 ԽՈՍՐՈՎ, ՊՈՆԱՓ ԿՐԹԵԱՆ

Գրեթե մեկ տարեկան հաստատութեան մէջ մէկ տարի երաժշտութեան ուսուցիչ կ'ըլլայ: 1906-ին կ'անցնի Ամերիկա՝ կատարելագործելու համար իր երաժշտական ուսումը, սակայն անակնկալ պատահարներով իր բաղձանքը անիրագործելի կը մնայ: 1921-ին Արեւելեան դորգերու առեւտուրով զբաղել կը սկսի եւ 22 տարիներ կը շարունակէ Նիւ Եորքի մէջ:

Երկար տարիներէ ի վեր եղած է Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան գործօն եւ նուիրուած մէկ անդամը:

1925-1933 Նոր Մալաթիոյ հիմնարկութեան շրջանին եօթը տարիներ եղած է Կեդրոնական Վարչութեան քարտուղարը:

Խոսրով Ս. Պոնոքարպեան

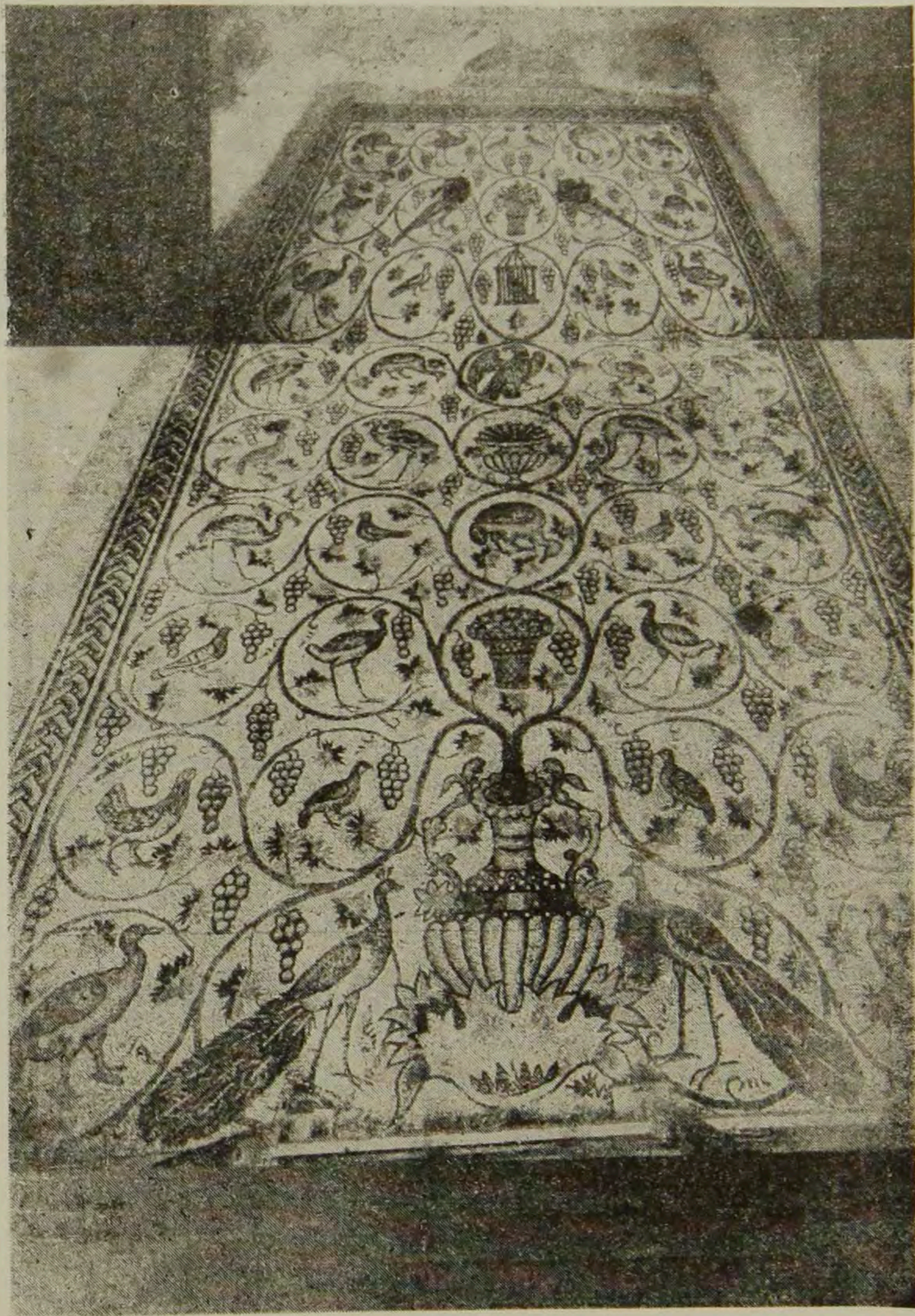
1933 Յունիս 18-ին Ֆար Ռաքոսէի ծովեզրէն, իւր կեանքը վտանդի դրնելով, 14 եւ 17 տարեկան երկու քոյրեր խեղդուելէ ազատելուն համար, ի դնահատութիւն «Գառնեկի» հերոսական Ֆրնտի յանձնախումբը նուիրեց իրեն Գառնեկիի մետաղաձոյլ մետալը:

Խոսրով Պոնափարթեան այս հատորին հրատարակութեան մէջ ամենակարեւոր դերը կատարած է իրրեւ Կրթասիրացի Վարչութեան կողմէ նշանակուած վերահսկող:

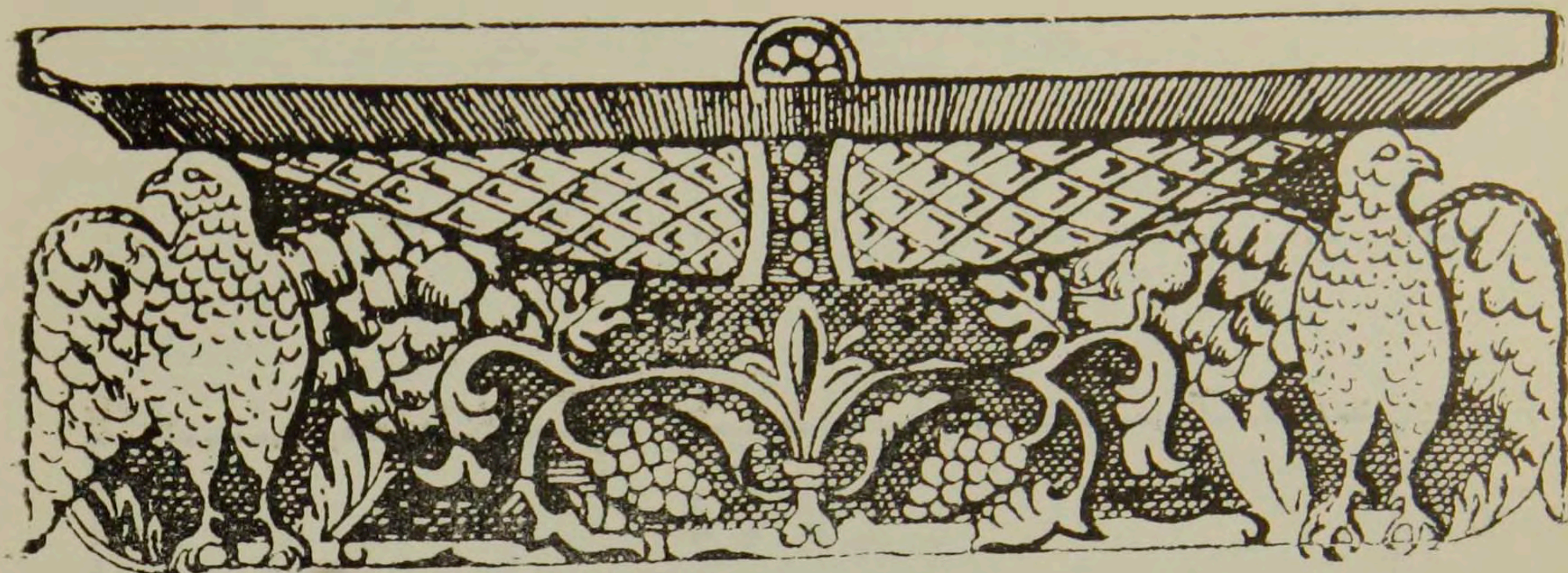
Բաղմաթիւ դժուարութիւններու յաղթելու պէտք ունեցաւ ինք եւ յաջողեցաւ շնորհիւ իր աղնուութեան, անսահման համբերատարութեան եւ ներողամտութեան:

Ուրիշ մէկը պիտի չկարենար այսքան խոհականութեամբ կառավարել այս գործը:

Այս անձնական վկայութիւնովս կը փակեմ այս աշխատութիւնը, որ անսպասելի գործ մը եղաւ պատրաստողին համար:

**Մելիթսենցի Պօղիկոսի վանքի (Նրուսաղէմ) գերեզմանի մօզաիկի
նկարը (Հնագիտական տէսակէտով գրեթէ ամենախոշորը եւ արժեքաւորը)**

ՅԻՄՆԱՄԵԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Մ Ա Լ Ա Թ Ի Ո Յ

ԿՐԹԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

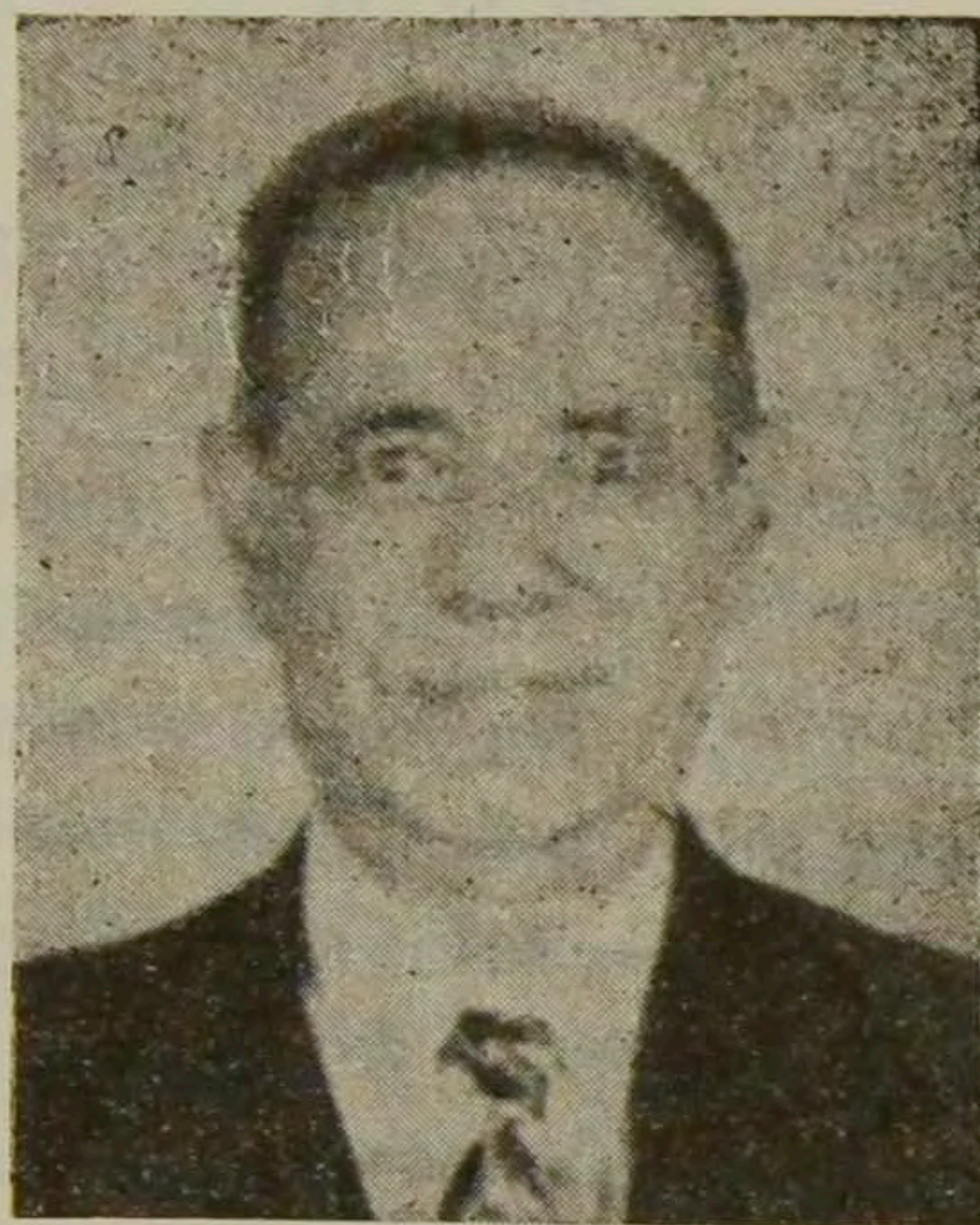
ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՆՑ՝

ԻՍՐԱՅԷԼ ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

(ՊՈՍԹՈՆ, ՄԷՍ.)

Հայրենակցական անկեղծ սիրով ու յարգանք կը ծօնեմ սոյն աշխատասիրութիւնը իմ այն բոլոր ազնիւ եւ զոհաբերող հայրենակիցներուս, որոնք հիմնեցին ՄԱՂԸԹԻՈՅ ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ եւ բոլոր անոնց, որոնք սկսուած գործ մը սուելի մեծ եռանդով, ջանասիրութեամբ եւ զոհողութեամբ յառաջ տարին ու հասցուցին զայն սլա-տիւ բերող եւ ազգային շափանիշով արժէք ներկայացնող կազմակերպութեան մը, որուն շնորհիւ այսօր մենք՝ Մա-լաթիացիներս՝ կրնանք բաց ճակատով եւ զոհունակ սրտով ըսել որ մենք մեր պարտականութիւնը կատարած ենք եւ պիտի շարունակենք կատարել հանդէպ մերիններուն, մեր ազգին եւ մեր հայրենիքին:

Ի. ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

**Բարսեղ Տէր Յովհաննէսեան
Հեղինակ**

**«Մալաթիոյ Կրթասիրաց Հնկերութեան
Պատմութեան»**

(1904 — 1954 թրջանի)

ՄԿՁԻՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Պատմութիւնը սերտ կապակցութիւն ունի զայն կազմակերպող եւ հիմնաւորող Ամերիկարնակ Մալաթիացիներու պատմութեան հետ, որ իր կարգին նաեւ կապ ունի ընդհանուր Ամերիկահայ գաղութի պատմութեան հետ: Հետեւաբար, նախ քան Կրթասիրաց Ընկերութեան պատմութեան սկսիլը, կարելոր է, զէթ մասամբ, ծանօթանալ Ամերիկահայ գաղութի եւ Ամերիկա եզող կամ բնակող Մալաթիացիներու կեանքի եւ կենցաղի պատմութեան, այդ օրերու հայրենակցական, ազգային, ընկերային եւ աշխատաւորական բաղձալիովմանի շարժումներուն, դէմքերուն եւ դէպքերուն, որպէսզի կարող ըլլանք հասկնալ եւ գնահատել անոնց դործունէութեանց եւ գոհողութեանց շափը եւ արժէքը, ըստ արժանւոյն:

Ամէն Հայ, որ Ամերիկա եկած է, ամէն Հայ գաղութ, որ կազմուած է, ունեցած է իր պատմութիւնը: Պատմութիւններ, որոնց իւրաքանչիւրը մէկ-մէկ դրուագներ եղած են, եւ որոնք պէտք էր որ իրենց ժամանակին գրուած ըլլային: Սակայն, հակառակ Ամերիկայի ընծայած հնարաւորութեանց եւ գիւրութիւններուն, նիւթական եւ երթեւեկութեան միջոցներուն, բաղձաթիւ ուսանողներու, եկեղեցական, կուսակցական եւ այլ ազգային կազմակերպութեանց, թերթերու եւ հմուտ մտաւորականներու գոյութեան, Ամերիկահայը չունեցաւ իր հարադատ եւ իրական պատմութիւնը:

Ամերիկահայ Պատմութիւնը թերեւս բոլորովին կորսուած կամ մոռացութեան տրուած ըլլար, եթէ 1912-ին Մուշեղ Եպիսկոպոս Սերոբեանի կողմէ հրատարակուած ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ՏԱՐԵՑՈՅՑ-ին մէջ գետեղուած չըլլային աստ եւ անդ մնացած ձեռագիր գրութիւնները եւ մասնակի գրուած պատմութիւնները:

Այս Տարեցոյցին մէջ, բացի Մուշեղ Եպիսկոպոսի գրութիւններէն, կան նաեւ շատ արժէքաւոր գրութիւններ, գրուած հեղինակաւոր անձնաւորութեանց կողմէ, որոնք մեծ լոյս կը սփռեն Ամերիկահայութեան սկզբնական շրջանի անցուղարձերուն շուրջ, եւ որոնց կը պարտինք այդ ուղղութեամբ մեր ունեցած տեղեկութիւնները:

Այս արժէքաւոր գրութիւններէն մէկն է Տոքթ. Անդրանիկ Այվազեանի — Նիւ Եորքի Հայոց ՊԱՊԱՐԻՆ — Ամերիկահայ Ընկերային Կազմակերպութիւնները վերնագրութեամբ յօդուածը :

Համաձայն Տոքթ. Այվազեանի տեղեկագրութեան, մինչեւ 1880-ի ժամանակները ամբողջ Ամերիկահայութեան թիւը հազիւ հինգ հարիւրի կը հասնէր, որոնց մեծ մասը կը կազմէր Ամերիկայի զանազան քաղաքներու կրթական հաստատութեանց մէջ հաստատուած ուսանողութիւնը, կային մաս մը առեւտրականներ եւ մաս մըն ալ արհեստաւորներ հոս ու հոն ցըրուած : Անանկ որ հաւաքական հայկական կեանք չատ քիչ գոյութիւն ունէր :

Հասկնալի է անշուշտ, որ Ամերիկան Հայուն ծանօթացնողը եղած է Ամերիկեան Միսիոնարութիւնը, որուն ցուցմունքներով և կարգադրութեամբ Ամերիկա եկած են այնքան ուսանողներ : Այս ուսանողներու գրած նամակներուն եւ հետզհետէ երկիր վերադարձողներու միջոցաւ Հայը տակաւ առ տակաւ աւելի ծանօթութիւն ունեցաւ Նոր Աշխարհի մասին : Ասկէ ետքն էր որ ուսման ծարաւ եղողներու, քաղաքական ազատ ասպարէզ փնտռողներու եւ տնտեսական տառապանքներու տակ հիւժողներու ահադին հոսանք մը սկսաւ գաղթել դէպի Ամերիկա :

1888-ի ժամանակները արդէն հազարաւոր Հայեր եկած հաստատուած են Ամերիկայի զանազան կողմերը, մասնաւորաբար Նիւ Եորք, Ուատը եւ Պոստոնի շրջակաները :

Նոր եկողներու ջախջախիչ մեծամասնութիւնը ամուրի երիտասարդներ էին : Տեղական լեզուին, բարբերուն և սովորութեանց անծանօթ, դործաւորական պայմաններուն եւ մեքենականութեանց անվարժ, նիւթական անձուկ վիճակի եւ առաջնորդութեան պակասի հետեւանքով նորեկ հայ պանդուխտը դէմ յանդիման եկաւ զանազան կարգի դժուարութեանց, ձախորդութեանց եւ տեղ-տեղ ալ անհաճոյ դէպքերու :

Ամերիկեան տեղական աշխատաւորութիւնը հաշտ աչքով չէր նայեր նորեկ հայ դործաւորներուն, նկատելով զանոնք աժան դործողներ. եւ առայդ ամէն միջոց կը դործածէին իրենց դործատեղիներէն դուրս ընելու գանձնք : Այս պարագան սկսաւ աւելի դժուարացնել Հայոց վիճակը, բայց միեւնոյն ժամանակ այս պարագաները պատճառ եղան որ Հայեր ամփոփուին իրարու մօտ, իրարու օգնելու, իրարմով միմիջարուելու և հայրենի կարօտն իրարմէ առնելու համար :

Այսպիսով հետզհետէ կազմուեցան հայ դադութներ եւ կազմակերպութիւններ, որոնց առաջինն եղած է 1886ին Նիւ Եորքի մէջ կազմուած Հայկական Միութիւնը, որուն նպատակն էր օգնել հայ պանդուխտին, անոր մէջ վառ պահել մայրենի լեզուն, հայկական տոհմային յատկութիւնները, հայրենասիրութիւնը եւ Հայը ուժացումէ կամ օտարացումէ հեռու պահելը : Առայդ յաճախ կը սարքուէին հրապարակային եւ դասախօսական ժողովներ :

Զարմանալի եւ սքանչացման արժանի էին հայ պանդուխտին հայրենա-

սիրութիւնը եւ ազգասիրութիւնը: Ան հազիւ ինքզինք տնտեսապէս քիչ մը ապահովուած զգալուն, իր առաջին հոգը կ'ըլլար օգնել հայրենիքի մէջ մնացած սիրելիներուն եւ յետոյ հաւաքական կերպով սատարել իրենց ծննդավայրի դպրոցներու եւ եկեղեցիներու կարիքներուն:

Համաձայն Ամերիկահայ Տարեցոյցի, 1889էն մինչեւ 1895 արդէն կադմուած են տասնեակ մը հայրենակցական միութիւններ, մեծ մասամբ իտալերէրէ եւ շրջակայքի դիւղերու հայրենակիցներէն:

Հոս կ'արժէ համառօտակի ակնարկ մը նետել այն ժամանակներու գործաւորական դրութեան, շարաթափճարներու, ապրելակերպի եւ ընկերային դրութեան վրայ:

Ինչպէս ըսինք, տեղական լեզուին եւ այլ պայմաններու անդիտակ հայ աշխատաւորը չէր կրնար ակնկալել որ դիւրին, մաքուր եւ լաւ վճարումով գործերու տիրանայ: Անոր վիճակուած էին ամենածանր, վտանգաւոր եւ աղտոտ գործերը, ան ալ քիչ շարաթափականով:

Տեղացիի եւ օտարականի խտրութիւնը գոյութիւն ունէր ամէն տեղ ամէն ժամանակ: Տեղացիին չըրած գործն էր որ կը տրուէր օտարականին:

Գործաւորութեան պայմաններուն եւ աշխատանքի ժամերուն համար որոշ օրէնքներ գոյութիւն չունէին: Շարաթական 60 ժամ կամ աւելի, նայելով գործի տեսակին, սովորական նկատուած պայմաններ էին: Գործաւորութեան հանդիստ ժամերն էին Շարաթ կէսօրէ ետք եւ Կիրակի օրերը:

Աստուծոյ հետ խօսիլ աւելի դիւրին էր քան այն օրերու վերակացուներուն (սլօս) հետ:

Վերակացուներու դէմ խօսիլ աններելի յանցանք էր, որուն պատիժը իր գործը կորսնցնել էր: Ոչ ոք կը համարձակէր նոյնիսկ դիտողութիւն մը ընել, հոգ չէ թէ որքան ճիշդ եւ արդարացի ըլլար:

Առողջապահական պայմաններն ալ դժացուցիչ վիճակ մը չունէին: Ամէն մարդ իր գլխուն ճարն ինք պէտք էր նայէր որ չվնասուի կամ չհիւանդանայ:

Գործաւորներու համար աւելի տանելի եւ մարդավայել կարգ ու սարք մը տեսնելու նպատակով կազմակերպուած տեղական բանուորական միութեանց ջանքերը ի դերեւ կ'ելնէին նոր եկող հազարաւոր անգործ բանուոր գաղթականներու յաւելումով: Գործաւորի եւ գործատիրոջ միջեւ մղուած կռիւններու մէջ շահողը միշտ գործատէրը կ'ըլլար, որովհետեւ ուղած ժամանակը պէտք եղած չափով գործաւորներ կրնար դնել:

Ահա թէ ինչու տեղացիները կ'ատէին օտարականները:

Գործաւորներու շարաթականը անշուշտ կախում ունէր գործի տեսակէն: Պարզ գործաւորին շարաթականը 5էն 8 տոլար էր, կային ալ որոնց վըճարումն աւելի պակաս էր: Շարաթը տասը տոլար ստացողներ մատով կը ցուցնէին: Եւ նկատել, որ հայ երիտասարդը շարաթական 5 կամ 8 տոլարով պիտի ապրէր, երկիր դրամ պիտի դրկէր, քանի մը սէնթ մէկ կողմ պիտի դնէր անգործութեան, հիւանդութեան եւ այլ պատահականութեանց համար

եւ անկէ վերջն ալ ազգային, եկեղեցական եւ հայրենակցական կազմակերպութեանց պիտի օժանդակէր:

Չենք կարծեր որ կարելի է ոեւէ ժողովուրդ բաղդատութեան դնել Ամերիկահայ գաղութի ազգասիրութեան, հայրենասիրութեան եւ զոհողութեան ոգւոյն հետ:

Բնական էր, որ Ամերիկահայ գաղութը պիտի չկարենար ապրիլ այնպէս, ինչպէս որ պէտք էր: Ոչ թէ որովհետեւ չէին գիտեր կամ չէին ուզեր, այլ անոր համար, որ պարտականութիւն մը ունէին կատարելիք. անոր համար որ անոնք միմիայն իրենց համար չէին ապրեր, այլ՝ իրենց իններուն համար ալ: Ու այս հասկացողութեամբ Ամերիկահայ գաղութը զոհեց իր հանգիստը, իր վայելքը, արիւն-քրտինք թափեց որպէսզի կարենայ հասնիլ իրեն, իր ընտանիքին եւ ազգին անյետաձգելի կարիքներուն:

Յարգա՞նք այդ զոհարերող հոգիներուն:

ՄԱԼԱԹԻԱՅԻՆԵՐԸ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԷՋ

Ամերիկա եկող եւ վերադարձող եւ կամ հոս մնայուն բնակութիւն հաստատող Մալաթիացիները կարելի է բաժնել չորս շրջաններու.

Առաջին շրջանին մէջ կ'իյնան անոնք, որ 1895-ի եղեռնէն առաջ եկած են Ամերիկա:

Երկրորդ շրջան, անոնք որ 1895-էն վերջը եկած են:

Երրորդ շրջան, անոնք որ 1908-ի թրքական Սահմանադրութենէն ետք հասած են Ամերիկա:

Չորրորդ շրջան, անոնք որ 1915-ի կոտորածներէն ետք եկած են:

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ. — Որո՞նք եղած են Ամերիկա եկող առաջին Մալաթիացիները:

Դժբախտաբար, մեր տրամադրութեան տակ չունինք այս մասին պատմական գրութիւններ. բայց եւ այնպէս մեր հարցուփորձերէն եւ այլ աղբիւրներու պրպտումներէն յայտնի եղաւ, որ Ամերիկա եկող Առաջին Մալաթիացիներն եղած են Պրն. Միսաֆ Եաղուպեան, Տոքթ. Մինաս Մ. Կիրակոսեան եւ Հանի Գաբրիէլ Պաղտոյեան:

Միսաֆ Եաղուպեան. — Ամերիկա եկած է 1881-ի սկիզբները, որպէս ուսանող եւ ժամանակ մը հետեւած է մասնագիտութեան մը: Սակայն, տեսնելով ուսանողական կեանքի ծանր, դժուարին եւ հոգի մաշեցնող պայմանները, ինչպէս նաեւ սահմանափակ կարելիութիւնները, կը ձգէ դպրոցը եւ կը նետուի առեւտրական ասպարէզին մէջ:

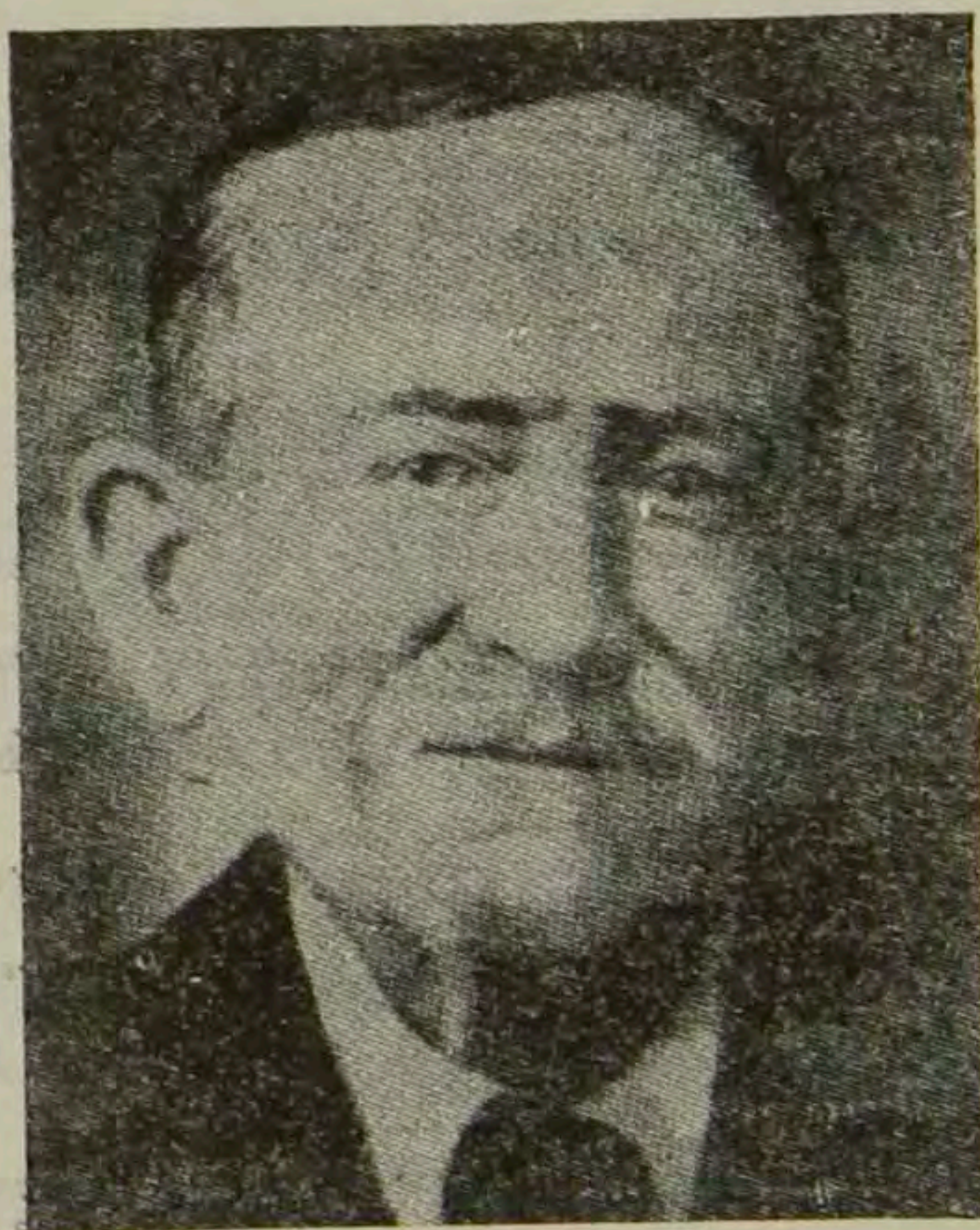
1885-ին Ամերիկա կու գայ նաեւ իր եղբայրը Գամաղիէլը, որուն հետ կը ձեռնարկեն Արեւելեան Գորգի գործին եւ կարճ ժամանակէն կը դառնան բաւական մեծ յաջողութիւն:

Պրն. Միսաֆ 1889-ին կը վերադառնայ Մալաթիա, բայց հազիւ վեց

ԱՄԵՐԻԿԱ ԵՆՈՂ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱԼԱԹԻԱՑԻՆԵՐ

Խոսրով Մաղուպեան եւ Տսփ. Մինաս Արաւիսեան

Հանի Պրիգոր աղա Պաղտոյեան

ամիս կը մնայ հոն եւ կը վերադառնայ Ամերիկա, չկարենալով հանդուրժել
թրքական հալածանքներուն ու տիրող կարգերուն: Իր հետ կը բերէ կրտսեր
եղբայրը Յարութիւնը:

Ժամանակ մը իր Յարութիւն եղբոր հետ կը հաստատուին Շիքակօ եւ
հոն կը սկսին մածունի գործին: Բայց, կ'երեւի սպասուած յաջողութիւնը չեն

դռներ եւ կրկին կը վերադառնան Պոստոն, իրենց եղբօր Գամաղիէլին քով, ուր ժամանակ մը մնալէ ետք, վերջնականապէս կը հաստատուին Քալիֆօրնիա, Միսաք կը մեռնի Ֆրեզնոյի մէջ 1913-ին:

Գամաղիէլ Եաղուպեան ըլլալով լաւ եւ սահուն անգլիախօս մը, բարեկամական լայն ծանօթութիւն ունեցած է ամերիկեան շրջանակներու մէջ, որոնց կարգին էր մեծանուն բանաստեղծուհի Օր. Ալիս Սթոն Պլաքուէլ եւ այս հանգամանքով շատ օգտակար եղած է տարագիր Հայերուն: Մեռած է Պոստոնի մէջ:

Տոքթ. Միհաս Կիրակոսեան. — Տոքթ. Մինաս Մ. Կիրակոսեան Մալաթիացիներու ծանօթ պապային, վերապատուելի Մարտիրոս Կիրակոսեանի անդրանիկ դաւակն է:

Խարբերդի Եփրատ քալէճի երկրորդ շրջանի, 1881-ի շրջանաւարտներէն է եւ նոյն տարւոյ վերջերը եկած է Ամերիկա, որպէս ուսանող եւ հետեւած է բժշկական ճիւղին:

Տոքթ. Մ. Կիրակոսեանի ջանքերով ու խորհուրդով Ուստրի մէջ կը կազմուի Հայ Բողոքական Համայնքը, հուսկ յետոյ եկեղեցին: Այս մասին կ'արժէ կարգալ Ամերիկահայ Տարեցոյցին մէջ լոյս տեսած վերապատուելի Կ. Մանաւեանի Ամերիկահայ Բողոքականութիւնը վերնագրով գրութիւնը:

1884-ին կ'աւարտէ բժշկական դասընթացքը եւ վկայականն առած կը վերադառնայ Մալաթիա: Հաղիւ վեց ամիս կ'ապրի իրեններուն մօտ. մահը վրայ կը հասնի:

Հանի Գաբրիէլ Պաղտոյեան. — Այս անձին Ամերիկա գալուն ճիշդ թրւականը յայտնի չէ. սակայն եւ այնպէս, կը թուի թէ 1884-ի ժամանակներն ըլլալու է:

Ամերիկահայ Տարեցոյցին մէջ Գալիֆօրնիոյ Գաղութը վերնագրով գրութեան մէջ կը հանդիպինք իր անունին: 1884-1886-ի Ֆրեզնոյի Հայ Գաղութի ցանկին մէջ է իր անունը, այսինքն այդ ժամանակամիջոցին Ֆրեզնոյ հաստատուած է, բայց թէ ուղղակի ո՞ր թուականին, յայտնի չէ:

Բնականաբար, Հաճի Պաղտոյեան Մալաթիայէն ուղղակի Ֆրեզնոյ չգնաց, այլ ժամանակ մը Նիւ Եորքի կողմերը մնացած ըլլալու է. անանկ որ, կարելի է ըսել, թէ 1884-ի ժամանակներն Ամերիկա եկած ըլլալու է:

1900-ին Ֆրեզնոյի մէջ համախմբուած Հայութիւնը կ'որոշէ իր գործունէութեան դաշտն ընդլայնել եւ քաղաքի շրջակաները նոր հողեր գնելու որոշում կու տայ: Այս նպատակին գործադրութեան համար կ'ընտրուի նաեւ Յանձնախումբ մը, որուն մէկ անդամը կ'ըլլայ Հաճի Պաղտոյեանը: Յանձնախումբը կ'որոշէ մեծաքանակ հողեր գնել ներկայիս Եդես կոչուած շրջանին մէջ: Սակայն անհամաձայնութիւն ծագելով այդ ծրագիրը չի յաջողիր: Միայն Հաճի Պաղտոյեանը կ'ըլլայ առաջին Հայը, որ 40 արտավար հող կը գնէ եւ հիմը կը դնէ այժմու Եդեսի հայ գաղութին: Մեռած է Եդեսի մէջ:

*
**

1888-ի ժամանակները սկսաւ ծայր տալ աւելի մեծ արտադադլթ մը հայ բնադաւառէն: Հայաստանի բոլոր կողմերէն հազարաւոր Հայեր իրենց աչքերը սեւեռած էին դէպի Նոր Աշխարհ — Աւետեաց Երկիրը, դրամ եւ բախտ որոնելու:

Այս խումբին մէջ կային նաեւ հարիւրէ աւելի Մալաթիացիներ, որոնց նպատակը հոս հաստատուիլ չէր, այլ քանի մը տարի դործել, չարչարուիլ ու մաս մը դրամ շահելով վերադառնալ Երկիր, իրենց սիրելիներուն մօտ. եւ այդպէս ալ ըրին:

1895-էն առաջ Երկիր վերադարձողներէն ոմանք զոհ գացին 1895-ի եղեռնին, ոմանք մեռան բնական մահով, ոմանք ալ ազատեցան: Ամերիկաբնակ Մալաթիացիներու մէկ մասն ալ 1895-էն ետք Երկիր վերադարձաւ այն յոյսով, որ այլեւս հայկական ջարդեր չէին կրնար պատահիլ, նկատի ունենալով եւրոպական քրիստոնեայ ազգերու խոստումները: Ուրիշ Մալաթիացիներ Երկիր վերադարձան 1908-ի Օսմանեան կեղծ Սահմանադրութենէն վերջ: Ոմանք, նոյնիսկ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի սկզբնաւորութեան, 1914-ին վերադարձան եւ բոլորը զոհ գացին Թրքական բարբարոսութեան — հայկական մեծադոյն սպանդին:

Շատ մը Մալաթիացիներ ալ մնացին Ամերիկա, տուն տեղի եւ դործի մարդիկ եղան. տարիներով աշխատեցան, զոհեցին ընկերութեան եւ ազգային բոլոր շարժումներուն ու պէտքերուն: Բայց ժամանակի ընթացքին, կեանքի անդառնալի օրէնքով, անոնց մեծ մասը մահացան, բայց չմոռցուեցան:

Ոմանք դեռ կ'ապրին եւ մեղի հետ են. մարմնով ծերացած, բայց հոգիով երիտասարդ: Հայրենակցական սէրն ու զգացումներն իրենց մէջ դեռ վառ պահող այս հայրենակիցներուն կը պարտինք առաջին շրջանին մեր ունեցած տեղեկութեանց մեծ մասը:

Որո՞նք են անոնք:

Մեր այս պատմութեան օկիզորը նշեցինք, որ Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան պատմութիւնը կապ ունի Ամերիկա եկող Մալաթիացիներու կեանքին հետ: Այլ խօսքով, Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Պատմութիւնը Ամերիկա եկող Մալաթիացիներու պատմութիւնն է, որովհետեւ անոնք էին որ կազմակերպեցին, դործեցին ու զոհեցին: Եւ եթէ անոնցմէ ոմանց ժամանակ ընկերութիւնը գոյութիւն չունէր կամ չկրցին այդ ուղղութեամբ աշխատանք տանիլ, սակայն պէտք է նկատի ունենալ որ անոնք եղան ճամբայ բացողը իրենցմէ ետք եկող հայրենակիցներուն, որոնց ժամանակ կազմուեցաւ Ընկերութիւնը: Հետեւաբար, պատմական անհրաժեշտութիւն մը ըլլալէ աւելի, բարոյական պարտականութիւն մը ունինք, որ հաւաքէինք այդ անունները եւ զետեղէինք այս պատմութեան մէջ. այլապէս ոչ մէկտեղ կարելի պիտի ըլլար գրուիլ իրենց անունները եւ առ յաւէտ պիտի մոռցուէին:

Ամէն հնարաւոր ջանք ի դործ դրած ենք, որ այս անուանացանկը լիակատար ըլլայ. սակայն կրնայ պատահիլ որ ոմանց անունները մոռցուած ըլլան եւ կամ ժամանակի եւ վայրի մասին սխալմունքներ եղած ըլլան: Նկատի պիտի առնուի որ չատ մը հայրենակիցներ, դործի բերումով, քաղաքէ քաղաք փոխադրուած են եւ այս ցանկի մէջ նշանակուած քաղաքները իրենց վերջին տեղը եղած վայրերն են:

Յ Ա Ն Կ

1895-ԷՆ ԱՌԱՋ ԱՄԵՐԻԿԱ ԵԿՈՂ ՄԱԼԱԹԻԱՅԻՆԵՐՈՒ

ՄԱԼԱԹԻԱ ՎԵՐԱԴԱՐՁՈՂ ԵՒ ՀՈՆ ՄԵՌՆՈՂ ԿԱՄ ՉՈՀ ԵՂՈՂՆԵՐԸ

Տոբթ. Մինաս Կիրակոսեան

Գէորգ Ոսկերիչեան

Սենեֆերիմ Պոննուֆլեան

Սեդրակ Առաքելեան

Դաւիթ Խաչատուրեան

Մարտիրոս Պոնափարքեան

Գրիգոր Խարնի Կիւզելեան

Մեսրոպ Խարնի Կիւզելեան

Պետրոս Կիւլուշեան

Հանի Գասպարեան

Ստեփան Ուռումեան

Քերոբ Տօնապետեան

Գրիգոր Տօնապետեան

Նիկողոս Թիւթեան

Մկրտիչ Թիւթեան

Ասատուր Տէր Մկրտիչեան

Յակոբ Թիւթեան

Գէորգ Տարպոյեան

Յակոբ Պապիկեան

Կարապետ Կուշեան

Գրիգոր Կեզիւրեան

Յակոբ Զէֆէմեան

Գէորգ Խանձեան

Սարգիս Տարպոյեան

Մանուկ Տամպուրաճեան

Յովհաննէս Սիւտեան

Պետրոս Օյմայեան

Յարութիւն Օյմայեան
 Մկրտիչ Օյմայեան
 Կարապետ Սահակեան
 Գէորգ Եղիայեան
 Աբրահամ Թերզի Եաղուպեան
 Յակոբ Միրէֆեան
 Զիլինկիր Պաղտօ
 Սարգիս Մընրխեան
 Սիմոն Անսուրեան
 Յովսէփ Ճերահեան
 Դաւիթ Պանաֆսուգեան
 Գէորգ Աղոսեան
 Աբրահամ Կեզիւրեան
 Ստեփան Դաւիթեան
 Դաւիթ Խանձեան
 Միֆայէլ Տէր Մուշեղեան
 Սարգիս Բարսեղեան
 Սարգիս Գայանանեան

ՔԱԼԻՑՈՐՆԻՈՅ ՇՐՋԱՆԻՆ ՄԷՋ ՄԱՀԱՅՈՂՆԵՐ

Հանի Գաբրիէլ Պաղտոյեան
 Գարեգին Կիրակոսեան
 Գէորգ Խարրութլեան
 Յակոբ Կենէյեան
 Կարապետ Գասպարեան
 Առաքել Թայեան
 Կարապետ Թայեան
 Ստեփան Կուրապեան
 Ստեփան Տամպուրանեան
 Յարութիւն Փափագեան
 Սահակ Պաղտոյեան
 Գրիգոր Թադէոսեան
 Խորէն Կիրակոսեան
 Նարին Հանի Երամեան

ՌԻՍՏՐԻ ՄԷՋ ՄԱՀԱՅՈՂՆԵՐ

Յակոբ Պոննուֆլեան
 Յակոբ Մարգարեան
 Ստեփան Սահակեան
 Ծերուն Գարաօղլանեան (պգտիկ)

Սարգիս Թիւթեւեան
 Յարութիւն Կեզիւրեան
 Մարտիրոս Պոյանեան
 Մանուկ Տէր Գէորգեան
 Թորոս Թաշնեան
 Մելիքսեդեկ Մուրատեան
 Համբարձում Պոյանեան
 Գրիգոր Քեշիշեան
 Կարապետ Նանիկեան
 Կանան Նանիկեան
 Աբրահամ Դաւիթեան
 Կարապետ Փափագեան
 Ստեփան Աւետեան
 Սարգիս Զէֆէմեան
 Կարապետ Թաշնեան
 Յարութիւն Թադէոսեան

ՃԻԶՊՈՒՐԿԻ ՄԷՋ ՄԱՀԱՅՈՂՆԵՐ

Փիլիպպոս Մանուշեան Եւ
 Մարտիրոս Մանուշեան

ՆԻՒ ԵՈՐՔԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔԻ ՄԷՋ ՄԱՀԱՅՈՂՆԵՐ

Մանուկ Թաշնեան
 Յովհաննէս Թաշնեան
 Յարութիւն Շաքափեան
 Համբարձում Ստեփանեան
 Պետրոս Գաբուսուգեան
 Ստեփան Ճերահեան
 Ղազար Հապիպ Պետրոսեան
 Մանուկ Զրթափեան
 Խաչատուր Պոյանեան
 Գրիգոր Մարգարեան
 Ծերուն Գարաօղլանեան (մեծ)
 Մանուկ Եղիայեան
 Արիս Տամպուրանեան
 Մանուկ Տամպուրանեան
 Յովհաննէս Անեմեան
 Յովհաննէս Ոսկերիչեան
 Աւետիս Գրքաբլբղեան
 Յարութիւն Պոնափարքեան

Սարգիս Գրպըլըգեան
 Յակոբիկ Սարաֆեան
 Ասատուր Թերզի Եաղուպեան
 Յովհաննէս Ընտրիկեան
 Գրիգոր Թաշնեան
 Նազարէթ Որբերեան
 Պոռսուհ վոհիկեան

ՖԻԼԱՏԵԼՖԻՈՅ ՄԷՋ ՄԱՀԱՅՈՂՆԵՐ

Թիւթէլ Թիւթէլեան
 Համբարձում Թաւազալեան
 Դանիէլ Դանիէլեան
 Սերոբ Եսայեան
 Գրիգոր Գարաօղլանեան
 Յարութիւն Սուփիասեան
 Դղիկ Սանիոսեան
 Ստեփան Գարաօղլանեան
 Նազարէթ Տօնապետեան
 Յակոբ Տէր Մուշեղեան
 Ստեփան Միրեֆեան

ԱՅԼԵՒԱՅԼ ՎԱՅՐԵՐՈՒ ՄԷՋ ՄԱՀԱՅՈՂՆԵՐ

Գամաղիէլ Եաղուպեան	Պոստոն
Յարութիւն Եաղուպեան	»
Նշան Ռեհեհեան	»
Գրիգոր Ուռումեան	»
Համբարձում Աննայեան	»
Գէորգ Արվանեան	»
Պետրոս Տամպուրանեան	Տովըր
Գէորգ Աղաէկեան	»
Արամ Պոյանեան	Շիֆալօ
Մկրտիչ Պոյանեան	»
Խաչատուր Կարվանեան	»
Պօղոս Կարվանեան	»
Դաւիթ Պըլըգեան	Ֆրէնֆլին
Պօղոս Նարընեան	»
Ղազար Բաղսարեան	»
Գէորգ Պապիկեան	Լովել
Ասատուր Պապիկեան	»

Կարապետ Մարգարեան	Լուկի
Գրիգոր Էլիմանեան	»
Գէորգ Ասլանեան	Տիբրոյիք
Յակոբ Ալաշայեան	»
Աբրահամ Պանագսուգեան	Քիլիկենտ
Սարգիս Էմենեան	»
Ալեքսան Էմենեան	»
Յովհաննէս Էմենեան	»
Մկրտիչ Աւետիսեան	Փրաւիտենտ
Գրիգոր Վասիլեան	»
Յարութիւն Ասլանեան	Նիւպրիփորք
Միքայէլ Քեշիշեան	Ֆրանտ

ՈՂՁ ՄՆԱՅՈՂՆԵՐ

Գրիգոր Պոյանեան	Պոստոն
Յարութիւն Պըլըգեան	Ֆրենկլին
Մանուկ Փափագեան	Քալիֆորնիա
Պաղտասար Վասիլեան	Փրաւիտենտ
Մարտիրոս Բարսեղեան	Նիւ Եորք
Տիգրան Թիֆթիկեան	Պըֆլօ
Յակոբ Թիֆթիկեան	»
Միսաք Գալեմֆէրեան	Ֆիլատելփիա
Յակոբ Շահրիկեան	»
Աւետիս Գարաօղլանեան	Ուսար
Զաքարիա Պարսամեան	»
Մելիքիսէք Մելիքիսէքեկեան	Ֆիչպուրկ
Սենեֆերիմ Թիւքելեան	Քալիֆորնիա

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

1895-ի Հայկական կոտորածներուն հետեւանքով կատարուած սպանութիւնները, ալան-թալանը եւ աւերումները բնագաւառի Հայութիւնն հասցուց թշուառութեան դադաթնակէտին, որուն պատճառով բազմաթիւ Հայեր, ինչպէս նաեւ Մալաթիացիներ, ստիպուեցան սղանդիստութեան ցուպը ձեռք առնել եւ ով որ կըցաւ դուրս դալ թրքական դժոխքէն, ինքզինք դառաւ Ամերիկայի մէջ:

Այնքան շատ է այդ շրջանին Ամերիկա եղող Մալաթիացիներու թիւը, որ բաւական դժուար գործ է դանոնք ալ դասաւորել առաջին շրջանի եկողներու ձեւով: Բայց դիտենք ո՞ր անոնցմէ շատերուն անուններուն պիտի հանդիպինք Ընկերութեան պատմութեան մէջ: Պիտի ջանանք արձա-

նազրել նաեւ 1908-էն ետք, երկրորդ շրջանի ընթացքին եկող եւ երկիր վերադարձողներու անունները իրենց կարգին. իսկ անոնք որ Ամերիկայի մէջ մահացած են, անոնց անունները պիտի արձանագրուին մասնաճիւղերու պատմութեանց անհետացող դէմքերու սիւնաւանդներուն մէջ:

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Նախապէս յիշեցինք, որ մինչեւ 1904-ը Ամերիկայի դանադան հայաչափ կեդրոններուն մէջ կազմուած էին աւելի քան տասնեակ մը հայրենակցական միութիւններ իրենց կանոնադրութիւններով եւ մասնաճիւղերով: Ամէնքն ալ եռուղեով մէջ էին իրենց ծննդավայրի եկեղեցական եւ կրթական կարիքները հոգալու առաջադրութեամբ: Ասոնցմէ զատ կային նաեւ կարգ մը ազգային եւ քաղաքական կազմակերպութիւններ, որոնք ամերիկահայ դպրութի մթնոլորտը ելեկտրականացուցած էին իրենց հայրենասիրական ժողովներով, դասախօսութիւններով եւ ազգային ու յեղափոխական երգերով:

Այդ ժամանակները ազգասիրութիւնը, ազգային կարիքներուն օժանդակելը, անոնց ի նպաստ դործելը հայ երիտասարդին բարոյական կարգախօսն էին: Շատ քիչ բացառութեամբ, ամէն Հայ իր կարողութեան ներած չափով լծուած էր աշխատանքի եւ զոհողութեան:

Մալաթիացիները զոհողութենէ խուսափողներ չեն եւ եղած ալ չեն: Անոնք ամէն տեղ ալ իրենց զոհողութեան բաժինը բերած են լիառատ կերպով: Բայց թէ ինչո՞ւ մինչեւ այդ ժամանակ չէին կազմակերպուած, անշուշտ ունէին իրենց պատճառները, որոնցմէ մին է, թերեւ, 1892-ին Ուստրի մէջ կազմուած Ծիածան Մելիտիկէի Միութեան անփառունակ վախճանը:

Ինչ ալ որ եղած ըլլային պատճառները, կարելի չէր, սակայն, չադդուիլ իրենց շուրջը կատարուած զործունէութենէն եւ ժամանակի տիրող ոգիէն: Եւ ահա, 1904 Յունուար 4-ին, Նիւ Եորքի մէջ հիմը կը դրուի Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան:

Ընկերութեան կազմութեան, ժամանակի եւ վայրի մասին կան դանադան կարծիքներ եւ տեսութիւններ, որոնց մասին շատ անգամներ խօսուած եւ գրուած է ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ պարբերաթերթին մէջ:

Այդ կարծիքները հետեւեալներն են. —

Առաջին. — Թէ՛ Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութիւնը կազմուած է Մալաթիոյ մէջ 1880-ին: Այս կարծիքին հեղինակն է, Կիպրոսէն, Պրն. Յակոբ Մուրատեան, որ ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ պարբերաթերթի Դ. տարի թիւ 1 համարին մէջ հրատարակութեան առաւ իր Մարտ 8, 1942 թուակիր մէկ գրութիւնը հետեւեալ վերտառութեամբ.

«Որո՞նք եղած են Մալաթիոյ Կրթասիրաց Հիմնադիրները»: Յօդուածագիրը մանրամասնօրէն կը նկարագրէ ժամանակակից դէմքերն ու դէպքերը, Ընկերութիւնը կազմակերպողներուն եւ անոնց զործակիցներուն անունները, եւ անոնց զործունէութիւնը: Վերոյիշեալ յօդուածի տուած տեղեկութիւնները

ըէն օգտուելով, քանի մը հայրենակիցներ ալ արտայայտուած են այդ մասին :

Ուրախ ենք, որ մեր ծերունազարդ եւ յարգելի հայրենակիցը, իր այդ յուշերով, պատմութեան կու տայ մեզի համար չատ սիրելի եւ խնկելի անուաններ եւ անմոռանալի յիշատակներ :

Ուսումնասիրաց Ընկերութիւն, Միութիւն, Ուսումնական Խորհուրդ, Կրթական կամ Կրթասիրաց Ընկերութիւն կամ միութիւն ընդհանրական բաժներ եւ անուաններ են, որոնք կարող են դործածուիլ նոյն իմաստով կազմուած ուէէ կազմակերպութեան կողմէ :

1880-ին Մալաթիոյ մէջ կազմուած ընկերութիւնը ճիշդ եւ ճիշդ Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութիւն անունը կը կրէ՞ր թէ ոչ, մեզ ծանօթ չէ : Հետեւաբար, այդ ուղղութեամբ կարծիք յայտնելու իսկ նպատակ չունինք, որովհետեւ այդ թուականներուն ոչ մենք եւ ոչ ալ մեր ընկերութիւնը հիմնողներուն մեծ մասը դեռ ծնած չէինք : Նոյնիսկ լսած չէինք այդ մասին : Ուստի, երբ կ'ըսենք Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութիւն, կը հասկնանք Ամերիկայի մէջ կազմուած ընկերութիւնը, որուն պատմութիւնն է որ կը գրենք :

Երկրորդ. — Ո՞ր քաղաքի մէջ հիմնուեցաւ ընկերութիւնը. Ուստի՞, Նիւ Եորքի՞ թէ Ֆիլատելֆիոյ մէջ :

Ուստի մէջ, 1892-ին կազմուած Ծիածան Մելիտինէի Միութիւնը, որ հազիւ 3 տարուան կեանք ունեցաւ եւ ինչպէս յիշեցինք, անփառունակ կերպով վերջացաւ, երբեք կապ չունի 1904-ին կազմուած Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան հետ : Արդէն այդ մասին ոչ մէկ խօսք կամ դիտողութիւն դոյութիւն ունի : Ֆիլատելֆիոյ պարագան, սակայն, տարբեր է. կ'արժէ նըկատի ունենալ, քննել եւ ճշդել այն ինչ որ իրողութիւն է :

Նախապէս ըսուեցաւ, որ այն ժամանակները ամերիկահայ բոլոր գաղութները հայրենասիրական զգացումներէ տարուած, կազմակերպական աշխատանքի լծուած էին : Բնականաբար, Ֆիլատելֆիոյ նման հայկական մեծ գաղութ մը բացառութիւն չէր կրնար կազմել եւ հոն ալ կազմուած էին զանազան միութիւններ : Պէտք է մտածել, որ Ֆիլատելֆիոյ մէջ ապրող բաւական կարեւոր թիւով Մալաթիացիներ չէին կրնար անտարբեր մնալ եւ սկսած էին կազմակերպուիլ : Բայց ո՞ր թուականին. ատոր ոտուգումն է կարեւորը :

Մեր տրամադրութեան տակ ունինք երկու դրութիւններ, որոնցմէ մէկը փարոս ստորագրութեամբ հրատարակուած է ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ պարբերաթերթի ե. Տարի թիւ 3ին մէջ 1944ին Ֆիլատելֆիոյ մասնաճիւղի քառասնամեայ տօնակատարութեան առթիւ : Հոս կ'արտատպենք մաս մը այդ գրութենէն, որ մեզ կը հետաքրքրէ. —

«Ֆիլատելֆիոյ մասնաճիւղի հիմնադիրներէն Սեդրակ Օտապաշեանի յայտարարութեան եւ պատմութեան համաձայն, 1904-ի ամբան ամիսներուն վիոյն մէջ, Կիրակի օր մը, չորս հայրենակիցներ — Յովհաննէս Թայեան,

Թորոս Թաշնեան, Յարութիւն Թաշնեան եւ Նազարէթ Սուփիասեան կու գան իր բնակարանը եւ միութիւն մը կազմելու համար կ'ունենան խորհրդակցական ժողով մը: Անկէ ետք յաջորդական փանի մը ժողովներ եւս կ'ունենան եւ Կիրակի օր մըն ալ Զրդ *Քալոհէլ փողոցի* սրահին մէջ ժողով մը կը սարքեն, ուր ներկայ կ'ըլլան նաեւ Գէորգ Մութաֆեան, Իսկենտէր Էմինեան, Գէորգ Եսայեան, Սերոբ Եսայեան, Գրիգոր Ահարոնեան, Համբարձում Թաւադալեան, Թիւքէլ Թիւքէլեան եւ Յովհաննէս Կիզելեան:

«Այս ժողովին ատենապետ եղած է Յովհաննէս Թայեան: Ներկաները բոլորն ալ կ'արտայայտուին եւ միաձայնութեամբ կ'որոշեն կազմել միութիւն մը:

«Ծրագիր-կանոնագիր պատրաստելու համար կ'ընտրուի յանձնախումբ մը, որ կը դիմէ Պրն. Կարապետ Մխալեանի...» *յետոյ կը շարունակէ.*

«Պրն. Օտապաշեանի հաւաստիացումին համաձայն, Միութեան կազմութեան այդ օրերուն նամակներով կապ կը պահեն Նիւ Եորքի հայրենակիցներուն հետ, որոնցմէ Մանուկ Կուրապեան եւ Խաչատուր Պոյանեան Ֆիլատելֆիա կու գան եւ հոն տեղեկանալով միութեան շուրջ մանրամասնութիւններուն, կը գեկուցանեն Նիւ Եորքի հայրենակիցներուն եւ հոն ալ կը կազմուի Կրթական մասնաճիւղ մը ու իրարու հետ տեւական կապ կը պահեն»:

Ամբաստանաւորներն են Յունիս, Յունիս եւ Օգոստոս: Եթէ Յունիսի առաջին Կիրակին ալ կազմած ըլլային մասնաճիւղը, կրկին Ֆիլատելֆիան չէր կրնար ըլլալ ընկերութիւնը կազմողը, որովհետեւ, բոլորս ալ գիտէնք, որ այդ թուականէն վեց ամիս առաջ արդէն կազմուած էր ընկերութիւնը Նիւ Եորքի մէջ:

Երկրորդ գրութիւնը Գալիֆորնիայէն մեր վեթերան հայրենակից Պրն. Կարապետ Ճերահեանի նամակագրութիւնն է, որ շատ աւելի հաւանական եւ ժամանակակից գրութիւն մը ըլլալ կը թուի:

Պրն. Ճերահեան ընդառաջելով Յանձնախումբիս կողմէն, մեզի տուած է նաեւ կարգ մը ուրիշ արժէքաւոր տեղեկութիւններ, որոնց պիտի անդրադառնանք իրենց կարգին:

Պրն. Ճերահեանի գրութիւնը լոյս պիտի տեսնէ ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ պարբերաթերթին մէջ: Հոս կը զեռնգենք այդ գրութեան միայն այն մասերը, որ մեզ հետաքրքրող հարցերուն հետ կապ ունին. —

«1904-ին, Յունուար ամսոյն, հետեւեալ անձերը — Դիլի Սանոսեան, Թորոս Թաշնեան, Յարութիւն Թաշնեան, Նազարէթ Սուփիասեան, Յարութիւն Սուփիասեան, Աւետիս Սուփիասեան, Խաչատուր Քեշիշեան, Խաչատուր Սուրբ Կիրակոսեան, Լեւոն Տէր Դաւիթեան, Յովհաննէս Մանուշեան, Կարապետ Ճերահեան եւ Ահարոն Ճերահեան իրարու քով գալով կը խորհին Ֆիլատելֆիա գտնուող հայրենակիցները հաւաքելով եւ Արաքիւրցիներու օրինակին հետեւելով հիմնել հայրենակցական ընկերութիւն մը: Ուստի, առ այդ, իրենց մէջէն ընտրեցին հետեւեալ երեք երիտասարդները — Կարապետ

ձերահեան, Յարութիւն Թաշնեան եւ Լեւոն Տէր Դաւիթեան, իբրեւ առժամեայ յանձնախումբ, որ անհրաժեշտ կարգադրութիւններն ընեն եւ զանոնք ժողովի մը հրաւիրեն:

«Յանձնախումբը սրահը կը վարձէ եւ 55 հայրենակիցներու հրաւեր քարտեր կը գրէ:

«Որոշուած օրը — զոր չեմ յիշեր — անխտիր, բոլոր հայրենակիցները ներկայ կ'ըլլան եւ օրուան առժամեայ ատենապետ կ'ընտրուի Յարութիւն Թաշնեան եւ այս ժողովին մէջ կը կազմեն Միութիւն մը ու կ'ընտրեն Յանձնախումբ մը Ծրագիր-կանոնագիր պատրաստելու համար: Կ'որոշեն, որ *կազմակերպ* Միութիւնը անմիջապէս վաւերացուի Ամերիկեան կառավարութենէն եւ Ուստր եւ Նիւ Եորք նամակներ գրել այս ուղղութեամբ...»:

Այս բոլորը որքան ալ ճիշդ ըլլան, կրկին պէտք եղած ապացոյցները չեն տար, թէ ընկերութիւնն առաջին անգամ Ֆիլատելֆիա կազմուած ըլլայ:

Առաջին. որովհետեւ այս զրութեան մէջ միայն կ'ըսուի Յունուարի մէջ, բայց ե՞րբ. Յունուարը 31 օր ունի, եւ մինչեւ յանձնախումբը սրահը վարձէ, ժողով զուժարէ, կարող է մի քանի շաբաթ առնել, մինչդեռ Յունուարի սկիզբը արդէն ընկերութիւնը կազմուած է Նիւ Եորքի մէջ:

Երկրորդ. մեր ձեռքին տակ չունինք այս տեսակէտը փաստող ոեւէ պաշտօնական զրութիւն կամ արձանագրութիւն: Անհատի մը միտքը կամ յիշողութիւնը որքան ալ սուր եւ պայծառ եղած ըլլայ, կարելի չէ հիմք ծառայեցնել, մասնաւորապէս երբ խնդիրը կը վերաբերի 50 տարի առաջ եղած առաջին անցուդարձերուն եւ թուականներուն: Բայց ի՞նչ ժամանակին զրուած ու վաւերացուած արձանագրութիւնները սխալ չեն կրնար ըլլալ: Այս նկատումով է, որ մեր պատմութեան հիմքը նկատած ենք միմիայն պաշտօնական եւ վաւերացուած զրութիւններ, որպիսիք են Ընկերութեան Կեդրոնական Վարչութեանց եւ Պատշաճաւորական Ժողովներու արձանագրութիւնները: Ընկերութեան սկզբնական շրջանի արձանագրութիւններուն մէջ այս ուղղութեամբ ոեւէ խօսք կամ ակնարկութիւն զոյութիւն չունի, հակառակ անոր որ շատ անգամ մէկ բառի վրայ ժամերով վիճարանած են, եւ առ այդ, Յանձնախումբս քննելով վերոյիշեալ պարագաները, կը հաստատէ որ Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութիւնը հիմնուած է Նիւ Եորքի մէջ: Կը հաստատենք, նաեւ որ Ֆիլատելֆիան ալ անկէ քիչ ետք կազմակերպուած եւ կազմած է իր մասնաճիւղը:

ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ ԵՒ ՈՒՆԵՑԱԾ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Ընկերութեան կազմութեան պարագաները դեռ մեզ չատերուս ծանօթ են: Այն ժամանակները, ինչպէս ուրիշ տեղացի Հայեր, նոյնպէս նաեւ Մալաթիացի մեր հայրենակիցներու մեծ մասը ինայողութեան եւ իրարու քով ըլլալու նկատումներով, խումբով միասին կ'ապրէին: Ուրիշներ ունէին իրենց

առանձին սենեակները: Անոնց մեծ մասն ամուրի երիտասարդներ էին եւ չաբաթը վեց օր չարաչար աշխատիլ պարտադրուած ըլլալով միայն Շաբաթ երեկոները եւ Կիրակի օրերն էին որ կրնային իրարու քով դալ եւ հանգիստ ընել: Իրենց ժամանցի գլխաւոր զբաղումը թուղթ — իսկեմպիլ — խաղալն էր եւ ասիկա շարունակարար:

Քիչ մը աւելի տարէց եւ կեանքի փորձառութեամբ թրծուած հայրենակիցներ, ինչպէս Պընք. Մահտեսի Յովհաննէս Սիւտճեան, Համբարձում Ստեփանեան եւ ուրիշներ, նկատի առնելով այս յումայտս ժամաւաճառութիւնը, յաճախ խօսած եւ երբեմն ալ յանդիմանած էին երիտասարդները, որ փոխանակ թղթախաղութեան, հետամուտ ըլլան աւելի օգտակար բաներու. օրինակ կրնան կազմել միութիւն մը: Յունուարի Կիրակի օր մը երբ կրկին սեղաններու շուրջ բոլորուած թուղթ կը խաղային, ներկայ տարէց հայրենակիցներէս մին կրկին միութիւն մը կազմելու հարցը կ'արծարծէ: Խաղցողները կը ձգեն իրենց խաղը եւ խորհրդակցելէ ետք կը հիմնեն ընկերութիւնը:

Ընկերութեանս պատմութիւնը գրելու մեր հիմնական աղբիւրը ընկերութեան արխիւներն են: Հոս մեծ պարծանքով ու գովեստով կու դանք արձանագրել, որ անցեալ 50 տարիներու ընթացքին սլաշտօնավարող Կեդրոնական Վարչութեանց, վարչական ժողովներու եւ պատգամաւորական ժողովներու արձանագրութիւնները նոյնութեամբ պահուած են եւ այսօր ձեռքի տակ ունինք, որոնց շնորհիւ միայն կրնանք գրի առնել Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան ճշգրիտ պատմութիւնը: Այս պաշտպան ինքնին ցոյց կու տայ մեր հայրենակիցներուն ընկերութեան հանդէպ ցոյց տուած հոգածութիւնն ու նախանձախնդրութիւնը:

Ժողովներու արձանագրութիւնը կը սկսի 1904 Յունուար 4-ին, իսկ կանոնաւոր տոմար պահելը Մարտ 1-ին: Ասոր համար է որ տոմարի կողքին վրայ գրուած է 1904 Մարտ 1. պարագայ մը որ ոմանց մտքին մէջ չփոթութեան պատճառ եղած է:

Ընկերութեան հիմնումին թուականն նշանակուած է 1904 Յունուար 4, րայց Շաբաթական Տոմարի (Perpetual Calendar) հաշուով 1904-ը նահանջ տարի է եւ Յունուար 4-ը երկուշաբթի կը հանդիպի, այնպէս որ երկուշաբթին դուրծի օր ըլլալով կարելի չէր ժողով ընել: Այս կէտը նկատի ունենալով յայտնի է որ ժողովը տեղի ունեցած է Յունուար 3, Կիրակի օր: Կ'երեւի այդ օրուրնէ մինչեւ Մարտ 1 դանազան թուղթերու վրայ մնացած արձանագրութիւնները մնայուն տոմարի մէջ առնուած ժամանակ սխալմունք մը պատահած է: Այս ճշգումն ընելէ ետք կ'անցնինք ուղղակի պատմութեան, նախ մէջբերելով ժողովներու արձանագրութիւնները, յետոյ տալով ծանօթութիւններ կամ մեկնութիւններ եթէ պէտք ըլլայ:

1904 Յունուար 4.

«Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութիւնը Նիւ Եորքի մէջ յարուրիւն առաւ եօթը անդամով:»

Որո՞նք էին այս եօթն անդամները, այդ մասին բան մը գրուած չէ:

Բայց ասիկա կարեւոր նկատելով տեսակցութիւն մը ունեցանք ընկերութեանս հիմնադիրներէն եւ անոր առաջին քարտուղար եւ յիշեալ արձանագրութիւնը պատրաստող Պրն. Գրիգոր Պարմազեանի հետ, որուն տուած տեղեկութիւններէն յայտնի եղաւ որ այդ անուններուն տոմարին մէջ չգրուիլը պարզապէս համեստութեան համար եղած է: Բայց այժմ որ 50 տարիներ անցած են եւ անոնցմէ մեծ մասն առ յաւէտ բաժնուած են այս աշխարհէն, հիմա կրնանք տալ այդ անունները արձանագրուելու համար պատմութեան մէջ, որոնք հետեւեալներն են.

Ասատուր Ազմելեան, Գրիգոր Պարմազեան, Համբարձում Ստեփանեան, Սեդրակ Պետրոսեան, Մատթէոս Կուրապեան, Կանան Անսուրլեան եւ Մարգար Թաշճեան: Այս վերջինն այն տարարախտ եւ հեղահամբոյր հայրենակիցն է, որ սոյն թուականէն քանի մը ամիս վերջ գաղանարար սպաննուեցաւ իր հարազատ եղբոր Արամի ձեռքով, որ դտաւ իր արդար պատիժը:

«Յունուար 30-ին անդրանիկ ժողովն ունեցանք Ազմելեաններու սենեակը եւ հոն կարգ մը երիտասարդներ եւս հրաւիրելով կարդացուեցաւ մեր շինած ծրագիրը: Ներկաները բոլորն ալ ոգեւորուած, գանազան արտայայտութիւններէ վերջ անդամոց թիւը բարձրացաւ 22-ի եւ մեծ ուրախութեամբ ժողովը փակեցինք:»

Յայտնի է որ Յունուար 3 կամ 4-էն ետք վերեւ յիշուած 7 անդամները գործի լծուած եւ իրենց միջոցներով պատրաստած են ընկերութեան ծրագիր-կանոնագիր մը:

«Փետրուար 14. կրկին ժողով ունեցանք Պրն. Ազմելեաններու սենեակը ու հոն կարդացուեցաւ Ֆիլատելֆիայէն եկած ծրագիրը, որուն մասին բաւական վիճաբանելէ ետք, թողուցինք միւս ժողովին, որ տեղի պիտի ունենար նոյն տեղը Փետր. 28-ին: Այս ժողովին մէջ անդամոց գաղտնի բուէով Պրն. Ա. Ազմելեան՝ ատենապետ եւ Պրն. Գրիգոր Պարմազեան՝ Ատենադպիր ընտրուեցան:»

Հոս որոշապէս կը տեսնուի որ Ֆիլատելֆիան ալ Յունուարի մէջ, թերեւս Նիւ Եորքէն երկու կամ երեք շաբաթ յետոյ կազմուած ու ծրագիր մը պատրաստած է: Ֆիլատելֆիացիներու պատմութենէն յայտնի է որ այդ ծրագրի պատրաստութեան համար ղեմած են Եփրատ քալէճի Դ. շրջանի շրջանաւարտներէն Արաբկիրցի Պրն. Կարապետ Մխալեանի, որ թերեւս ինքըն է եղած քանի մը տարի առաջ կազմակերպուած Արաբկիրի Միութեան ծրագիրը պատրաստողը: Նիւ Եորքի մեր հայրենակիցներու կողմէ եւ հմուտ գրագէտի մը պատրաստած ծրագիրները բաղդատութեան կը դրուին: Բնական է որ ընդունուէր Ֆիլատելֆիայէն զրկուածը: Բայց եւ այնպէս այդ ծրագիրը հետագայ երեք տարիներու ընթացքին յաճախ փոխուած, աւելցուած կամ պակսեցուցուած է, որոնց կը հանդիպինք հետագայ արձանագրութեանց մէջ:

«Նախորդ ժողովին համաձայն Փետր. 28-ի ժողովը տեղի ունեցաւ նոյն սենեակը, անդամոց մեծամասնութեան ձայնիւ ժողովը բացուեցաւ ու շատ վիճաբանութիւններէ ետք Ֆիլատելֆիոյ ծրագիրը ընդունուեցաւ: Քուէից

մեծամասնութեամբ եւ գաղտնի փութով ընտրուեցան դիւանի մնացեալ հինգ անդամները — ընդհանուր գանձապահ Համբարձում Ստեփանեան, երկրորդ գանձապահ Մատթէոս Կուրապեան, հաւաքիչ Կանան Անսուրլեան: Այս բոլորէն վերջ ժողովը փակուեցաւ գոհունակութեամբ:»

Ապրիլ 3-ին ժողով մը եւս կ'ունենան նոյն տեղը եւ կ'որոշեն սարքել ընդհանուր ժողով մը, հրաւիրելով Նիւ Եօրքի բոլոր հայրենակիցները: Ժողովի օր կ'որոշեն Մայիս 15-ը:

Որոշուած օրը, Մայիս 15-ին, 344-րդ պողոտայի վրայ եղող Հայկական Գրադարանի սրահը տեղի կ'ունենայ հրապարակային ժողովը եւ հաւաքակ ողի աննպաստ ըլլալուն, կրկին 40-ի մօտ հայրենակիցներ ներկայ եղան: Սոյն ժողովին եկած էին Ֆիլատելֆիայէն երկու հայրենակիցներ — Յովհաննէս Թայեան եւ Ստեփան Միրէքեան: Կրկին խնդրոյ առարկայ կ'ըլլայ ընկերութեան ծրագիր-կանոնադրը: Հոս մէջ կը բերենք արձանագրութեան այդ մասը.

«Ատենապետը կարգաց ծրագիրը մի առ մի եւ ժամանակ տրուեցաւ ունկնդիրներուն ընելու հարցումներ, որոնց պատասխանեցին յարգելի պատգամաւորներ Պրնֆ. Յովհաննէս Թայեան եւ Ստեփան Միրէքեան: Շատ մը հարցեր եւ պատասխաններ եղան եւ բաւական վիճաբանուելէ ետք, մէկի դէմ տասն եւ վեց փութով ընդունուեցաւ բարեփոխել նպատակի առաջին յօդուածը ըսելով. ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՆԵՐԿԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐԷՆ ԱԻԵԼԻ ԲԱՐՁՐ ՎԱՐԺԱՐԱՆ ՄԸ ՀԱՍՏԱՏԵԼ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀՍԿՈՂՈՒԹԵԱՄԲ ՄԵՐ ԵՒ ՈՉ ԹԷ ՄԻԱՑԵԱԼ ԿԱՄ ՈՒՐԻՇ ՈՐԵՒԷ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՁԵՌՕՔ:

«Հինգի դէմ տասնութ փութով ընդունուեցաւ Հինգ Հազար Տոլարի դրամագլուխը երկու Հազարի իջեցնել եւ շուտով գործի սկսիլ:

«Հինգի դէմ տասնութիւն փութով ընդունուեցաւ ստակը դրամատուն դնել, չորս կտորէ բաղկացեալ կնիքով մը, այս կնիքին իւրաքանչիւր կտորը պիտի մնայ չորս տարբեր ֆաղափաց մէջ եղող չորս անձանց փով, փոխան կալուած առնելու: Նաեւ փութից մեծամասնութեամբ ընտրուեցան հոգաբարձութեան հինգ անդամները — Պրնֆ. Ստեփան Կուրապեան, հաշատուր Պոյանեան, Յովհաննէս Անեմեան, Մանուկ Թաշեան եւ Համբարձում Ստեփանեան: Ասոնցմէ վերջ առաւելագոյն փութ շահողներ — Ս. Ավուշարեան, Աբրահամ Պանաֆուգեան: Նաեւ ընդունուեցաւ որ հոգաբարձութեան անդամները սոսկ բարոյական երաշխանորութիւն պէտք է ունենան եւ ոչ թէ դրամական:

«Նախորդ թիւին վրայ աւելցան 15 անդամներ եւս, որով ընդամենը եղաւ 35 անդամ: Գլխարկի պտոյտէն գոյացաւ 2 տոլար 70 սենթ: Երկու նարինջ անուրդի դրուեցաւ, որոնցմէ մէկը եղաւ 3 տոլար եւ ստացաւ Պրն. Ս. Ավուշարեանը, իսկ միւսը 10 տոլար 55 սենթ, որ Նիւ Եօրֆցիներս, իբր 2ընորհֆ, Ֆիլատելֆիոյ պատգամաւոր Պրն. Յ. Թայեանի տուինք, հոն տանելու համար:»

Արձանագրութիւնը ցոյց կու տայ սկզբնական ծրագրի կարգ մը կէտե-

ըր, որոնք փոփոխութեան ենթարկուած են եւ թէ, այդ ծրագրի համաձայն, դիւանին կից կայ եղեր հոգարարածութիւն մը: Իսկ չորս կտորէ բաղկացեալ կնիքը բնաւ դործադրութեան չգրուեցաւ: Դրամը դրամատո՞ւն դնել թէ կալուած առնելու հարցը այն ժամանակուան ամենամեծ վիճարանութիւն յարուցանող հարցը եղած է, որուն պիտի հանդիպինք հետագայ արձանագրութեանց մէջ:

Յունիս 5-ի անդամական ժողովին մէջ հոգարարական կազմի մը դոյութիւնը աւելորդ կը նկատեն եւ անոր անդամները կը միացնեն վարչական կազմին: Ընդհանուր հաւաքիչ կը նշանակեն Յակոբ Սուրբ Կիրակոսեանը: Նոյն այդ ժողովին մէջ իրաւունք կու տան վարչութեան որ ընտրէ երկու անձինք, Ուստի երթալու համար, անշուշտ այնտեղ մասնաճիւղ մը կազմակերպելու նպատակով:

Յունիս 9-ի արձանագրութիւնը ցոյց կու տայ որ վարչական ժողովին մէջ ատենապետ Պրն. Ա. Աղմեկեան կը հրաժարի իր պաշտօնէն եւ վարչական նոր կազմի անդամ կ'ըլլան հետեւեալները.

Ստեփան Կուրապեան

Ատենապետ

Խաչատուր Պոյաճեան

Փոխ-Ատենապետ

Գրիգոր Պարմազեան

Ատենադպիր

Ասատուր Աղմեկեան

Փոխ-Ատենադպիր

Համբարձում Ստեփանեան

Գանձապահ

Յակոբ Սուրբ Կիրակոսեան

Հաւաքիչ

Յովհաննէս Աճեմեան

Խորհրդական

Մանուկ Թաշճեան

Խորհրդական

Յունիս 11-ի վարչական ժողովին մէջ կ'որոշեն որ Ուստրի երկու ճաշարաններուն ալ նամակ գրուի: Այդ ժողովին մէջ ծրագիրը կրկին խնդրոյ առարկայ կ'ըլլայ եւ որոշ սրբադրութիւններ ընելու համար կ'ընտրուի յանձնախումբ մը, որոնք են — Ս. Կուրապեան, Աճեմեան, Աղմեկեան եւ Պարմազեան:

Յունիս 14-ի արձանագրութիւնն ունի կարգ մը կարեւոր կէտեր, որոնք նոյնութեամբ կ'արտադրենք.

«Վերջը կարդացուեցաւ Ֆիլատելփիայէն եկած նամակը, եւ երբ տեսանք թէ այդ նամակին մէջ, մեզ ուղղեալ, «անգամ մը կ'ընդունինք անգամ մը չենք ընդունիր» խնդիր կայ, իրենց մեզ դրկած Յունիս 2 թիւ պաշտօնական նամակը կարդացուեցաւ մէկ երկու անգամ, ինչպէս նաեւ Յունիս 11 թիւ քարտը: Այս բոլորէն ետք տեսանք թէ մեզի ըսածնին իրենց համար ճշմարիտ էր. սակայն մեր դիւանի անդամները գործին յառաջացման ի սրտէ փափաքողներ, ուզեցին այդ գաղափարի գոհողութիւնն ընել մեր կողմէն, քանի որ անոնք չեն գոհեր եւ այս մասին խնդիրն սկսաւ ծեծուիլ: Ոմանք ուզեցին տուն առնել, ոմանք ստակը դրամատուն դնել: Բաւական ծեծուելէ վերջ ընդհանուրի հաւանութեամբ որոշուեցաւ որ Ֆիլատելփիացիներուն միանանք եւ դրամն ալ փոխան դրամատուն տանելու, տուն առնուի: Յետոյ որոշուեցաւ մեր ժողովին արդիւնքն հաղորդել Ֆիլատելփիացիներուն նամա-

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԴԻՐՆԵՐԸ

Ասեփան Կուրապեան

Գրիգոր Պարմազեան

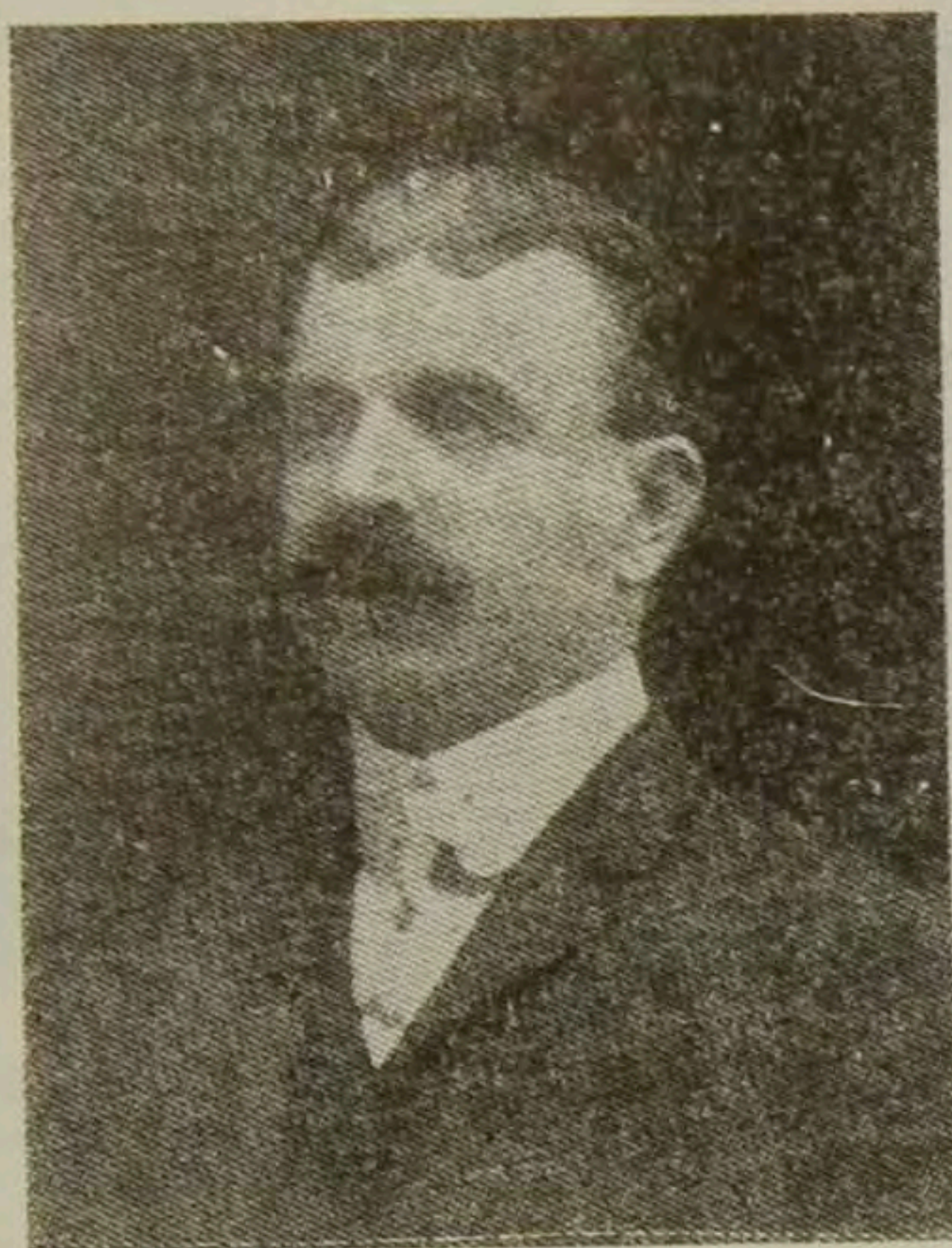

Ասատուր Ազմէկեան

Յովհաննէս Անեմեան

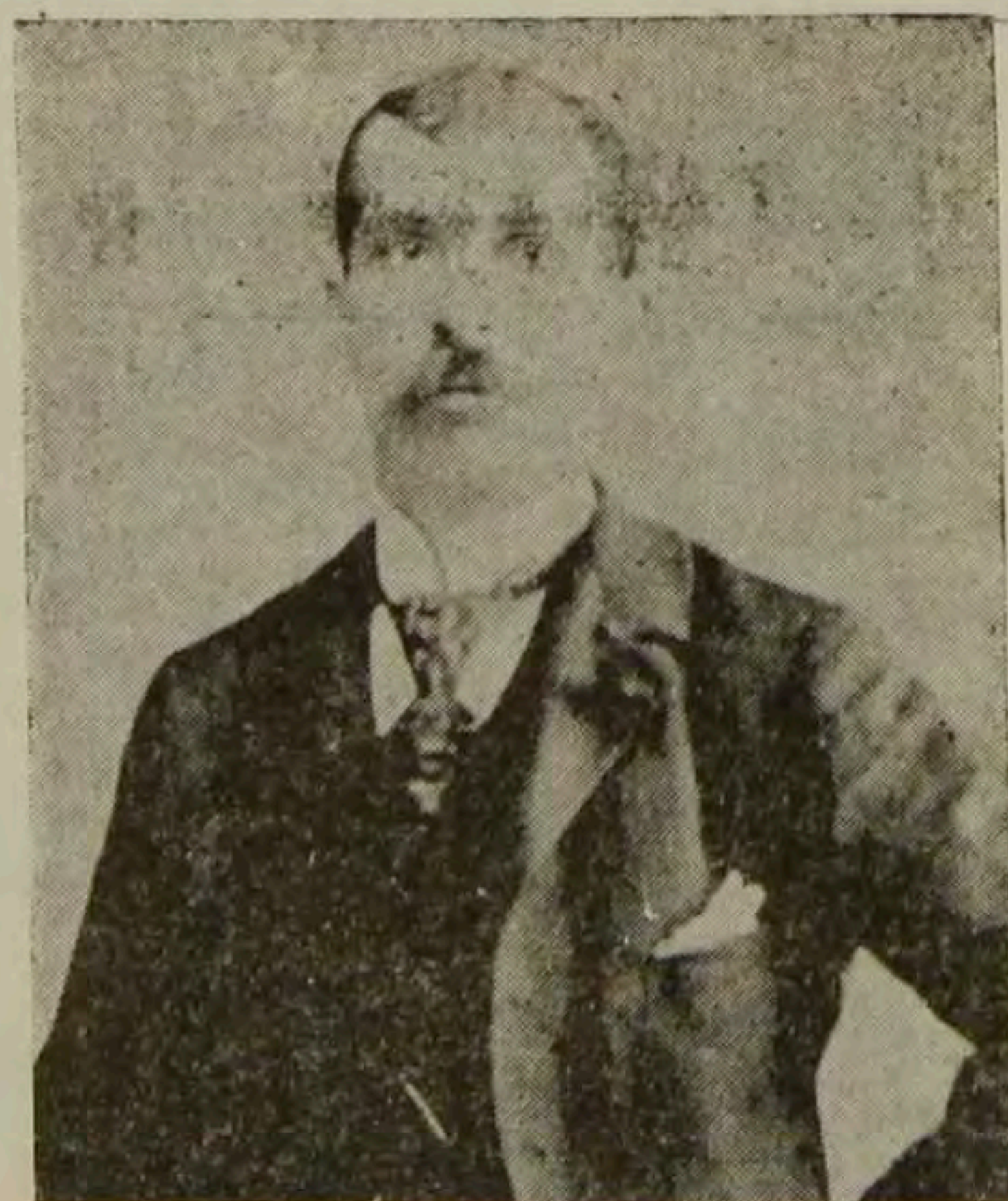
ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԴԻՐՆԵՐԸ

Խաչատուր Պոյանեան

Հանի Մանուկ Թառնեան

Համբարձում Մեփանեան

կով, ի միջի այլոց յիշելով, թէ իրենց դրկած պաշտօնական նամակներն ու պատգամաւորաց պատգամն անանկ կը ցուցնէր, թէ ընդունած էին մեր ծրագիրը, սակայն, որովհետեւ իրենք այժմ չեն ընդունիր, մենք կ'ընենք այդ գոհողութիւնը գործին սիրոյն համար:»

Խնդիրը շատ որոշ է. նախապէս որոշուած էր որ դրամը դրամատուն դրուի եւ Ֆիլատելֆիան ալ համակարծիք էր: Սակայն, կ'երեւի յետոյ, թերեւս որոշ պատճառներով, մտքերնին փոխած են եւ անանկ ալ պահանջ դրած են, որուն հետեւանքով նախկին որոշումը կը փոխուի, նոյնպէս նաեւ ծրագրի երկրորդ յօդուածը — փոխանակ դրամը դրամատուն դրուելու, տուն առնելու կը փոխուի: Ոմանք կը հակառակին տրուած որոշումին եւ ատենապետ Ս. Կուրապեան կը հրաժարի:

Խնդիրն անշուշտ անմիջապէս տուն առնելու վրայ չէր, որովհետեւ այդ ժամանակները դեռ դրամ չունէին որ այդ մասին վիճիլ հարկ ըլլար, այլ ծրագրային հարց էր. չէին ուզեր որ դրամը դրամատուն պահուիլը օրէնք նշկատուէր. իսկ դրամը դրամատուն պահելու կողմնակիցներն ալ վստահ չէին թէ ընկերութիւնը կ'ընա՞յ տուն մը դնել եւ պահել:

Ուստի գրուած նամակներուն պատասխանը, որուն կը սպասուէր անձկանօք, վերջապէս կու գայ եւ կը կարդացուի Սեպտեմբեր 11-ի անդամական ժողովին մէջ, ուր կը ստեղծէ մեծ խանդավառութիւն: Ասոր վրայ ժողովը կ'ընտրէ երկու պատգամաւոր Ուստի երթալու համար, յանձին Պրնք. Յովհաննէս Աճեմեանի եւ Գրիգոր Պարմազեանի: Կ'երեւի սակայն, որ վերջէն Աճեմեան չէ կրցած երթալ եւ իր տեղը դացած է Խաչատուր Պոյաճեան:

Նոյեմբեր 30-ի անդամական ժողովին ներկայ կ'ըլլան նաեւ Ֆիլատելֆիայէն Ս. Էմինեան եւ Խաչատուր Տէր Մուշեղեան: Ուստի դացող պատգամաւորներն իրենց ղեկոյցը կու տան այս ժողովին, ուրկէ յայտնի կ'ըլլայ որ Ուստի հայրենակիցները մեծ եռանդով դործի սկսած են: Այս տեղեկութիւնը մեծ յոյս եւ խանդավառութիւն կը ստեղծէ: Այս ժողովին մէջ կ'որոշուի սարքել հրապարակային հանդէս մը՝ քիչ մը դրամ ձեռք բերելու համար: Կը կարդացուի նաեւ Մալաթիոյ առաջնորդէն եկած նամակը: Ներկաները տեղեկանալով նամակի բովանդակութեան, կ'որոշեն որ այդ նամակը նոյնութեամբ կարդացուի սարքուելիք հրապարակային ժողովին, հանդէսին մէջ աւելի խանդ եւ ոգեւորութիւն ստեղծելու համար: Այս ժողովի արձանագրութեան մէջ Առաջնորդի նամակի բովանդակութեան մասին կան հետեւեալ տողերը. — Նամակը կը համապատասխանէր մեր նպատակին եւ ուղղեալ էր ընդհանուր Մալաթիացիներուն:

Այս ժողովով կը փակուի Ընկերութեան գործունէութեան առաջին տարին, որու ընթացքին ունեցած են 18 փարչական եւ անդամական ժողովներ եւ զիջուած է երեք մասնաճիւղեր — Նիւ Եօրք, Ֆիլատելֆիա եւ Ուստի:

ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏՄԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Յունուար 22, 1905, Կիրակի օր, Հայկական Գրադարանին մէջ տեղի
կ'ունենայ Ընկերութեան Տարեկան Ժողովը, որ կը քննէ Ընկերութեան մէկ
տարուան նիւթական եւ կազմակերպչական դործերը եւ 1905 տարուոյ համար
կ'ընտրէ նոր վարչութիւն մը հետեւեալ կազմով.

Յովհաննէս Աճեմեան

Բ. Խմինեան

Գրիգոր Պարմազեան

Մեսրոպ Սիւտեան

Համբարձում Ստեփանեան

Յ. Կիրակոսեան

Ս. Ավուշարեան

Մ. Կուրապեան

Ատենապետ

Փոխ-Ատենապետ

Ատենադպիր

Փոխ-Ատենադպիր

Գանձապահ

Հաւաքիչ

Խորհրդական

Խորհրդական

Նիւթական հաշուետուութենէն յայտնի կ'ըլլայ որ 1904ի ջրջանին ընդ-
հանուր մուտք եղած է 305 տոլար 57 սէնթ, իսկ ելք եղած է 23 տոլար 56
սէնթ. դանձր պատրաստ դրամ կը մնայ 282 տոլար 1 սէնթ:

Այս ժողովը թէեւ Նիւ Եորքի մասնաճիւղի անդամական ժողով է, սա-
կայն, պատգամաւորական ժողովի դեր կատարած ըլլալուն, զայն կը նկա-
տենք Ընկերութեան Առաջին Պատգամաւորական Ժողովը, նկատելով որ բացի
Ֆիլատելֆիայէն ուրիշ մասնաճիւղ չկար: Ուստի դեռ նոր կը կազմուէր:

Նիւ Եորքի մասնաճիւղը Մարտ 11-ին կը սարքէ հրապարակային հան-
դէս մը, ուր ներկայ կ'ըլլայ խուռն բաղմութիւն մը: Տօքթ. Ա. Այվազեան եւ
Ղեւոնդ Վարդապետ Մարդուկէսեան կը խօսին այս հանդէսին: Այս ձեռնար-
կի նիւթական հասոյթը կ'ըլլայ 93 տոլար 73 սէնթի դումար մը: Այն ժամա-
նակներուն համար մեծ յաջողութիւն նկատուած ձեռնարկ մըն է:

Նոյն տարուոյ Մարտ 19-ի վարչական ժողովէն ետք ընկերութիւնը կ'ու-
նենայ երկար դադար մը: Այս պարագան ճշգրիտ կերպով ցոյց տալու համար
յարմար կը սեպենք հոս մէջբերել, նոյնութեամբ, այս մասին դրուած ար-
ձանագրութիւնը: Բայց նախ քան այդ, կ'ուզենք ճշգում մը ընել որ 1905
Մարտ 11-ը Շաբաթ օր է եւ շաբաթ օրերը այդ կարգի հանդէսներ չեն սար-
քուիր, պէտք է եղած ըլլայ Մարտ 12, որ Կիրակի է: Ահա արձանագրու-
թիւնը.

«Ընկերութիւնս 1905 Մարտ 19-էն մինչեւ 1906 Գեկտեմբեր 22 բաւա-
կան երկար դադար մը ունեցաւ, որով մասնաւոր ժողովներ եւ հանդէսներ
տեղի չունեցան, այլ սոսկ դիւանի անդամներէն մի քանի անձեր անխտիր
կ'աշխատէին Ընկերութեան տուն մը առնելու համար, որովհետեւ այս էր
անդամներու յուսահատութեան պատճառ եղող ամենամեծ անջրպետը: Շատ
մը տուններ ձեռք առնուեցան. սակայն գնոյն եւ մասնաճիւղերու անհամա-
ձայնութիւնը պատճառ եղաւ այսչափ ուշանալուն: Բայց վերջապէս Ընկերու-

քիւնս բոլոր մասնանիւղերու համաձայնութեամբ տուն մը գնեց վեսք Հոպոքրն 492 Քրիկնքըն էվրնիւի մէջ :

«Այս տան առնուիլը ընդհանուր մասնանիւղերու, մանաւանդ Նիւ Եորքցիներուս մեծ ուրախութիւն պատճառեց եւ այդ ուրախութեան արդիւնք ժողով մը ունեցանք 1906 Դեկտեմբեր 22-ին 139, East 26th St.ի սրահին մէջ, ուր ակնկալուածէն շատ աւելի հայրենակիցներ ներկայ էին: Թէեւ սրահը շատ պաղ էր, սակայն անդամոց կրակոտութիւնը մոռցնել տուաւ այդ պաղը: Քաւական մանր մունր խօսակցութիւններէ վերջ, ժողովը բացուեցաւ: Ատենապետը բացակայ ըլլալով առժամեայ ատենապետ ընտրուեցաւ Ա. Ագմելեան:

«Առնուած տանը մասին բացատրութիւններ տրուեցան: Եղան շարք մը հարցումներ անդամներու կողմէ, որոնց պատասխանուեցաւ միառմի:

1907 տարւոյ համար նոր վարչութիւն մը ընտրուեցաւ, որոնք եղան հետեւեալները.

Ստեփան Մօքիեան	Ատենապետ
Խաչատուր Պոյանեան	Փոխ-Ատենապետ
Գէորգ Մուքաֆեան	Ատենադպիր
Պօղոս Քըրպըլբեան	Փոխ-Ատենադպիր
Համբարձում Ստեփանեան	Գանձապահ
Մատթէոս Կուրապեան	Հաւաքիչ
Դանիէլ Դանիէլեան	Խորհրդատու

«Յաջորդ առաւելագոյն բուէ շահողներն են Գէորգ Մարգարեան, Յակոբ Կիրակոսեան, Պետրոս Ժամկոչեան:

«Ֆիլատելֆիա երթալու համար ընտրուեցան երեք պատգամաւորներ՝ յանձնին Դաւիթ Պանաֆուրգեանի, Խաչատուր Պոյանեանի եւ Ա. Ագմելեանի: Յետոյ մէկ տանձ անուրդի դրուեցաւ եւ բարձրացաւ 5 տոլարի. ստացաւ Լեւոն Թաշեան, իսկ սրահի մէկ տոլար վարձքը վնարեց Պետրոս Գափուգեանը. ժողովը փակուեցաւ մեծ գոհունակութեամբ:»

Առաջին Պատգամաւորական Ժողովի արձանագրութենէն յայտնի եղաւ որ 1904 Յունուարէն մինչեւ 1905 Յունուար Ընկերութեան մուտքը եղած է 305 տոլար, որուն 23 տոլարը ելք ըլլալով դանձը կը մնար 282 տոլար: 1905, Մարտ 1-էն մինչեւ 1906 Դեկտեմբեր 22-ը, մօտաւորապէս 22 ամիս Ընկերութիւնը, այսինքն Կեդրոնը եւ Նիւ Եորքի մասնաճիւղը որեւէ դործունէութիւն չեն ունեցած բացի 1905 Մարտ 11-ի հանգէս-խնձոյքը, որմէ դոյացած է 93 տոլար, որով պատրաստ դումարը կ'ըլլար 375 տոլար: Հետեւաբար հարց է թէ տունն ի՞նչպէս գնեցին: Քանի՞ գնեցին. որքա՞ն կանխիկ վճարեցին. որքա՞ն առաջին մօրթկէն եւ որքա՞ն երկրորդ մօրթկէն ունէր: Այս մասին ոչ մէկ յիշատակութիւն կայ արձանագրութեան մէջ: Մէկ տանձի աճուրդին մասին քանիցս գրուած է, բայց տուն մը գնելու հարցը, որ այնքան ժամանակ խնդրոյ առարկայ եղած եւ յետոյ վերջապէս գնուած է, այս

մասին բան մը գրուած չէ : Այս եւ ասոր նման կարգ մը հարցերու մասին արձանագրութիւնները լուռ կը մնան եւ կամ չատ կարճ ու լակոնական կերպով գրուած են : Այնպէս որ խնդրոյն ծանօթ չեղողներու համար դժուար պիտի ըլլար այդ գրութեանց վրայ հիմնուելով պատմութիւն մը գրել : Կ'երեւի իրենք բոլորն ալ տեղեակ էին ամբողջ մանրամասնութեանց եւ աւելորդ նկատած են արձանագրութիւն պահել մտքէ անցուցած չըլլալով որ կէս դար յետոյ Ընկերութեան պատմութիւնը պիտի գրուի եւ թէ անհրաժեշտ կ'ըլլան այդ տեղեկութիւնները : Այս առթիւ Ընկերութեան կանոնագրութիւնը կ'ըսէ , որ

«Ընկերութիւնը երբ պատրաստի 1000 տոլար ունենայ , պարտի տուն մը գնել 8—12 հազար տոլարի արժողութեամբ» : Կ'երեւի այդ հազար տոլարը կերպով մը մէջտեղ բերուած է եւ տունը դնած են 12 հազար տոլարի :

ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԽՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ընկերութեան Երկրորդ Պատգամաւորական Ժողովը գումարուած է 1907 , Յունուարի սկիզբը , Ֆիլատելֆիոյ մէջ : Մինչեւ այդ ատեն դեռ երեք մասնաճիւղեր միայն կային — Նիւ Եորք , Ֆիլատելֆիա եւ Ուստր :

Նիւ Եորքի Պատգամաւորներ էին Դաւիթ Պաճաքսուղեան , Խաչատուր Պոյաճեան եւ Ասատուր Աղմէլեան :

Ուստրի պատգամաւորներ — Աբրահամ Կեզիւրեան , Գրիգոր Պոյաճեան , որոնց կ'ընկերանայ նաեւ Պետրոս Կեզիւրեան :

Ֆիլատելֆիոյ պատգամաւորներ — Յովհաննէս Թայեան եւ Էմինեան :

Պատգամաւորական Ժողովը տեղի կ'ունենայ , բայց արձանագրութիւն չկայ , այնպէս որ յայտնի չէ թէ ի՞նչ խնդիրներով զբաղած է Ժողովը : Մեր ունեցած անհատական տեղեկութիւններէն դատելով , Ժողովի արձանագրութեան մասին տարակարծութիւններ տեղի ունեցած են եւ դոյութիւն ունեցող արձանագրութիւնը ըստ օրինի չէ վաւերացուած եւ չէ ստորագրուած պատգամաւորներուն կողմէ , եւ հետեւաբար արձանագրութեան մաս չէ կադմած :

Թէ ի՞նչ եղած են տարակարծութիւնները , այդ մասին կարծիք չենք կրնար յայտնել , քանի որ պաշտօնական փաստեր չունինք մեր ձեռքին տակ :

Այդ օրերուն Դաւիթ Պաճաքսուղեան եւ Խաչատուր Պոյաճեան Ուստրի կողմերը կ'երթան եւ կը հանդանակեն 195 տոլարի գումար մը :

1907 Յունուար 8-ին Նիւ Եորքցիները կը հանդանակեն 310 տոլար եւ կ'ընտրեն յանձնախումբ մը , հանդանակութիւնը շարունակելու համար :

1907 Մարտ 31-ին Նիւ Եորքի մասնաճիւղի անգամական Ժողովը կ'որոշէ նոր վարչութիւն մը ընտրել , դանդատելով , որ 1906 Դեկտեմբեր 22-ին ընտրուած վարչութիւնը իր պարտականութեանց մէջ թերի գտնուած է , եւ

առ այդ կ'ընտրէ նոր վարչութիւն մը հետեւեալ կերպով .

Յովհաննէս Աճեմեան	Ատենապետ
Սարգիս Քըրպըյըքեան	Փոխ-Ատենապետ
Պօղոս Քըրպըյըքեան	Ատենադպիր
Գէորգ Մութաֆեան	Փոխ-Ատենադպիր
Օհան Աւետիքեան	Գանձապահ
Մատթէոս Կուրապեան	Հաւաքիչ
Դանիէլ Դանիէլեան	Խորհրդական
Մանուէլ Էրքեքեան	Խորհրդական
Պետրոս Ժամկոչեան	Խորհրդական
Մանուկ Թաշճեան	Տան Խնամակալ

1907 Մայիսին կը կազմուի Ֆիչսուրկի մասնաճիւղը, իսկ նոյն տարւոյ Յուլիսին ալ Վոքեկընի մասնաճիւղը : Այս վերջինը կը զբաղէ նաեւ 100 տղա-
քի գումար մըն ալ :

Նիւ Եղրքի Մասնաճիւղի Օգոստոս 29-ի անդամական ժողովին մէջ նկատի կ'առնուի Ֆիլատելֆիոյ մասնաճիւղի անդործութեան մատնուած ըլ-
լալը : Այդ մասին կարգադրութիւնները կը թողու Պատգ. Ժողովին :

Սեպտեմբեր 2-ին տեղի ունենալիք Պատգ. Ժողովին պատգամաւոր
կ'ընտրուին Յովհաննէս Աճեմեան, Պօղոս Քըրպըյըքեան եւ Յակոբ Կիրա-
կոսեան :

ԵՐՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ընկերութեան առաջին չորս պատգամաւորական ժողովներու արձա-
նագրութիւնները գրուած են պարզ ժողովի մը արձանագրութեան նման,
այնպէս որ, որեւէ տեսութիւն ընելէ առաջ, յարմար կը նկատենք մէջ բերել
այդ գրութիւնը այնպէս ինչպէս ու է :

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ԵՐՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Երրորդ Տարեշրջանի Պատգա-
մաւորական ժողովը տեղի ունեցաւ Սեպտեմբեր 1 եւ 2-ի օրերուն ի Նիւ
Եորք, Պրն. Խ. Պոյանեանի բնակարանը :

Տեղիս ատենապետը ժողովի նպատակը համառօտ եւ հակիրճ կերպով
բացատրելէ վերջ բացաւ ժողովը :

Դիւանի անդամք ընտրուեցան Պրն. Մանուկ Տամպուրանեան՝ Ատե-
նապետ, Պօղոս Քըրպըյըքեան՝ Ատենադպիր :

Պատրաստուեցաւ օրակարգ մը եւ ըստ անոր, կարգին սեղանի վրայ
դրուեցաւ Ընկերութեանս հիմքը կազմող էն էական խնդիրը, որ էր Կանոնա-
գրի բարեփոխումը :

Շնորհիւ պատգամաւորներու կանխամտածած պատրաստականութեան,

հիանալի արագութեամբ եւ համաձայնօրէն կնիւեցան բոլոր որոշումները :

Դուրս ձգուեցաւ կանոնագրի երկրորդ յօդուածը, որն ինքնին ոչնչութիւն մը դարձած էր : Ոմանք բարեփոխուեցան, ուրիշներ նոյնութեամբ ընդունուեցան . իսկ ասոնց վրայ աւելցաւ յօդուածներու նոր շարք մը, որոնց կանոնագրի մաս կազմելը հրամայական պահանջք դարձած էր Ընկերութեան ներկայ կազմի եւ փոփոխմանց համընթաց ուղղութիւն մը տալու համար :

Կիրակի երեկոյ ժամը 12,30-ին օրակարգի այս հարցը լրացած ըլլալով նիստը փակուեցաւ :

Երկրորդ նիստը տեղի ունեցաւ հետեւեալ առաւօտ ժամը 11,30-ին : Հարց եղաւ *Թըրքստիներու* ընտրութիւնը եւ կատարուեցաւ հետեւեալ կերպով թէ այդ մարմինը բաղկանայ եօթը անձերէ եւ թէ իւրաքանչիւր մասնաճիւղ մասնակցի մէկ կամ աւելի անդամներով եւ ընտրուեցան հետեւեալ անդամները . — Յակոբ Կիրակոսեան, Գէորգ Մուրափեան, Մեսրոպ Սիւտեան, Յակոբ Տէր Յակոբեան, Գրիգոր Պոյանեան, Ասատուր Թերզիեաղուպեան եւ Մելիքսեդէկ Տէր Մելիքսեդէկեան : Որոշուեցաւ նոր *Քօ օփըրէյշընի* նոր վաւերագիր մը շինել տալ յիշեալ ձեւի տակ :

Ընտրուեցաւ հինգ անձերէ բաղկացեալ Կեդրոնական վարչութիւն մը, որոնց երեքը կազմեն դիւանը եւ ըլլան Նիւ Եորքէն, եւ երկուքն ալ մասնաճիւղերէն — որոնք եղան .

Խաչատուր Պոյանեան

Ատենապետ

Պօղոս Քըրպըյըբեան

Ատենադպիր

Յակոբ Կիրակոսեան

Գանձապահ

Մանուէլ Վահրամեան

Խորհրդական

Աբրահամ Կեզիւրեան

Խորհրդական

որոնց պաշտօնը անմիջապէս սկսելով պիտի շարունակուի մինչեւ 1908-ի ըսկիգրը :

Ընկերութեան տան երրորդ Մորթկէնի հազար տոլարի վնարումը խնդիր ըլլալով որոշուեցաւ որ իւրաքանչիւր մասնաճիւղ հանգանակութիւն մը բանալով պէտք եղած գումարը հայթայթէ : Տանը նոր խնամակալ մը կարգելու խնդիրը ձգուեցաւ Կեդրոնական վարչութեան . նոյնպէս Ֆիլատելփիոյ մասնաճիւղի կազմալուծուած վիճակը նկատի առնուելով յանձնուեցաւ Կեդրոնական վարչութեան, որ յարմար նկատած կերպով ջանայ վերականգնել մասնաճիւղը : Նիստը փակուեցաւ ժամը 5,30-ին :

Երրորդ նիստը բացուելով ներկայացուեցաւ Ուստրի հաշիւներու ելեւմբտական տեղեկագիրը, որուն մուտք եղած է 1904 Հոկտեմբերէն սկսեալ մինչեւ 1907 Օգոստոս մէկ 1,047 տոլար 92 սէնթ, ելք եղած է 234 տոլար 32 սէնթ . գուտ շահ 813 տոլար 60 սէնթ : Յիշեալ գումարին 45 տոլար 25 սէնթը եկած է Ֆիչպուրկէն :

Նիւ Եորքի ընդհանուր մուտք եղած է 1904 Մարտ 1-էն մինչեւ 1907

Մայիս 30, 3,358 տուար 62 սէնթ. եւ 3,234 տուար 48 սէնթ. պատրաստ դրամ 124 տուար 14 սէնթ, որմէ 24 տուարը պատգամաւորներու ծախք կը ցուցուէր եւ որ ցարդ անընդունելի կը մնար: Պատգ. ժողովը ընդունեց այդ եւ գանձը կը մնայ 100 տուար 14 սէնթ:

Որոշուեցաւ յաջորդ պատգամաւորական ժողովը գումարել Ուստրի մէջ:

Երեկոյեան ժամը 10,45-ին փակուեցաւ ժողովը»:

Մինչեւ 1907 Սեպտեմբեր Ընկերութիւնը ունէր հինգ մասնաճիւղեր — Նիւ Եորք, Ֆիլատելֆիա, Ուստր, Վոքսկըն եւ Ֆիլադելֆիա:

Ֆիլատելֆիան առենէ մը իմեր անդործութեան մատնուած էր դանազան պատճառներով. Վոքսկըն շատ հեռու էր եւ չէր կրնար պատգամաւորական ժողովին մասնակցել. Ֆիլադելֆիա նամակով մը կը տեղեկացնէր Կեդրոնական Վարչութեան, որ իրենց մասնաճիւղը օրինական թիւը չունենալով պատգամաւոր չէ կրցած զտել, այնպէս որ Երրորդ Պատգամաւորական ժողովին կը մասնակցէին միմիայն Նիւ Եորք եւ Ուստր:

Նիւ Եորքի պատգամաւորները յիշեցինք, քաղելով անոնց անունները Կեդրոնի արձանագրութենէն, բայց որո՞նք եղած են Ուստրի պատգամաւորները, յայտնի չեն: Միայն երբ կը յիշուի առենապես Մանուկ Տամպուրաճեանի անունը, յայտնի կ'ըլլայ, որ Ուստրի մէկ պատգամաւորը ինք է եղած, իսկ միւս երկուքը հաւանաբար Աբրահամ Կեդիւրեան եւ Փրիլոյր Պոյաճեան: Մեր տրամադրութեան տակ եղած Ընկերութեան դանձապահի տոմարը կը սկսի 1907 Սեպտեմբեր 2-ին եւ համաձայն այդ տոմարին, 1904-էն մինչեւ 1907 Սեպտեմբեր 2 Ընկերութեան ընդհանուր մուտք եղած է 3,377 տուար 72 սէնթ, բայց այս դումարէն մէկ սէնթ դանձը մնացած չէ, այլ ծախսուած է, այսինքն տանը վճարուած է, այնպէս որ 1907 Սեպտեմբեր 29-ին կը սկսի կանոնաւոր դանձապահական ելեմուտքի հաշիւները:

ԶՈՐՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Պատգամաւորական ժողովներու շարքէն մէկ ժողով պակաս է, պարզ անոր համար որ 1908 Փետրուար 17-ի Տարեկան ժողովը որպէս Պատգամաւորական ժողով նկատի չէ առնուած եւ այդ ձեւով չափունակուած է մինչեւ Եօթներորդ Պատգ. ժողով եւ անկէ կը ցատկէ իններորդ ժողով. այնպէս որ Ութերորդ Պատգամաւորական ժողով զոյսութիւն չունի: Որպէսզի այդ սրբալը դադմանուի, մենք կ'ընդունինք 1908 Փետրուար 17-ի ժողովը որպէս Զորրորդ Պատգ. ժողով եւ այդ թիւով կը շարունակենք ընթանալ:

Արդէն Երրորդ Պատգ. ժողովը որոշապէս կ'ըսէ որ այդ ժողովէն ընտրուած Կեդրոնական Վարչութեան պաշտօնավարութեան շրջանը կը սկսի 1907 Սեպտ. 2-էն մինչեւ 1908-ի սկիզբը եւ երբ 1908-ի Փետրուար 17-ի ընդհանուր ժողովը կու դայ եւ կ'ընտրէ նոր Վարչութիւն մը եւ թէ այդ ժողովին կը մասնակցի Ուստրի մասնաճիւղը, ուրիշ բան չէ, այլ կանոնաւոր Պատգամաւորական ժողով:

Երրորդ Պատգ. Ժողովին համաձայն, Չորրորդ Պատգ. Ժողովը պիտի գումարուէր Ուսար. բայց կարգ մը պարագաներ ստիպած են որ այդ ժողովն ալ կրկին գումարուի նիւ Եորքի մէջ, նկատի ունենալով Ընկերութեան գործերու անկանոն վիճակը:

Ժողովին ատենապետ կ'ընտրուի Պրն. Մանուկ Տամպուրաճեան՝ Ուսարէն, իսկ ատենադպիր՝ Գ. Կուրապեան:

Այս ժողովի ամենակարեւոր հարցը կ'ըլլայ Ընկերութեան Կեդրոնական Վարչութեան եւ անդամներու մէջ եղած պաշտօնիւնը, ուր քննութեան ենթարկուելով յայտնի կ'ըլլայ որ եղածները պարզապէս՝ «փուճ եւ անիմաստ» բաներ են, պարզ ըսի-ըսաւներ, որոնց մասին հարկ եղած բացատրութիւնները լսուելէ ետք կը կարգադրուին եւ կ'ընտրեն թէ՛ նոր Կեդրոնական Վարչութիւն եւ թէ՛ նիւ Եորքի մասնաճիւղի վարչութիւն:

Կեդրոնական Վարչութեան համար կ'ընտրուին՝

Յովհաննէս Աճեմեան

Ասատուր Աղմեկեան

Սարգիս Քըրպըյըքեան

Աւետիս Քըրպըյըքեան

Խաչատուր Պոյաճեան

Մանուկ Կուրապեան

Գրիգոր Պոյաճեան — Ուսարէն —

Ատենապետ

Ատենադպիր

Գանձապահ

Տան-Խնամակալ

Խորհրդական

Խորհրդական

Խորհրդական

Նորընտիր Կեդր. Վարչութեան ամենակարեւոր եւ գլխաւորին գործը կ'ըլլայ Ընկերութեան տան խնդիրը: Յայտնի չէ թէ տունը դնուած ժամանակ որքա՞ն կանխիկ վճարուած է: Բայց յայտնի է թէ մեծ գումար մը վճարուած չէր եւ տանը վրայ կար առաջին, երկրորդ եւ երրորդ մօրթկէններ, որոնց տոկոսները եւ գլխավաճառի գումարները ամէն երեք ամիսն անգամ մը պէտք էր որ վճարուէր: Տունը շատ անգամ պարտաւ կը մնար եւ եկած եկամուտը չէր կրնար ծախքերը պոյել:

Կեդրոնական Վարչութիւնը եւ նիւ Եորքի մասնաճիւղը ամէն կարելի միջոց կը գործածեն պէտք եղած գումարը իր ժամանակին հայթայթելու եւ տունը կորուստէ փրկելու համար: Մասնաւոր հանդանակութիւններ կը կատարեն ուր որ կարելի է: Բայց այդ կերպերը բաւարար չըլլալով, ստիպուած կ'ըլլան նեքին փոխառութիւն մը ընել քիչ թէ շատ ունեւոր հայրենակիցներէ, որմէ կը պայանայ 800 տոլարի գումար մը վեց առ հարիւր տոկոսով:

Եթէ մէկը կարգայ այս շրջանի Կեդրոնական Վարչութեանց եւ նիւ Եորքի մասնաճիւղի արձանագրութեանց տոմարները, ուշի ուշով, որոշապէս պիտի տեսնէ, թէ ինչպիսի՛ գլխաւորութեանց եւ հոգեկան տաղնապներու ենթարկուած են Ընկերութիւնը կանգուն պահելու եւ տունը ձեռքէ չհանելու իրենց ջանքերու ընթացքին:

Հարցը տան նիւթական կորուստը չէր, այլ բարոյականը: Տունը կորսնցնելը Մալաթիացիներու արժանապատուութեան ամենամեծ անարդանքը

կը նկատուէր: Տունը կորսնցնելը կրնար վտանգել Ընկերութեան գոյութիւնը. հետեւաբար ամէն զնով պէտք էր պահել տունը:

Եւ անոնք պահեցին թէ՛ Տունը եւ թէ՛ Ընկերութիւնը:

Հոս կը վերջանայ երկրորդ շրջանի գործունէութեան պատմութիւնը եւ կը հասնինք Երրորդ Շրջանին: Բայց նախ քան այդ, կարեւոր է ակնարկութիւն մը ընել Ընկերութեան Certificate of Incorporationի մասին, որ իր տեսին բաւական խնդրոյ առարկայ եղած է եւ զանազան որոշումներ եւ ընտրութիւններ տեղի ունեցած են:

Ընկերութեան պաշտօնական գրութեանց մէջ յիշուած է որ Ընկերութիւնը կազմուած է 1904-ին եւ Incorporate եղած է — այսինքն տեղական նահանգային կառավարութեան կողմէ վաւերացուած է 1907-ին: Բայց եւ այնպէս մեր ձեռքին տակ եղած պաշտօնական գրութիւնները այնպէս ցոյց կու տան որ Ընկերութիւնը վաւերացուած է Հոկտեմբեր 28, 1905-ին եւ Թրքիստիի անդամներ նշանակուած են հետեւեալները. Յովհաննէս Աճեմեան, Գրիգոր Պարմագեան, Մեսրոպ Սիւտճեան, Յակոբ Սարաֆեան, Յարութիւն Շաթաֆեան, Մանուկ Թաշճեան եւ Յակոբ Կիրակոսեան:

Այս վաւերագրին մէջ նշանակուած են Ընկերութեան անունը, նպատակը, ինչպէս նաեւ գործունէութեան կամ կանոնադրի գլխաւոր կէտերը: Համաձայն այդ վաւերագրին, Ընկերութեան Կեդրոնը պէտք է ըլլայ Նիւ Եորքի մէջ, Թրքիստիի անդամները պէտք է ըլլան Նիւ Եորքի մէջ քաղաքացի անդամներէն, անանկ որ կարելի չէր ուրիշ նահանգներու մէջ բնակող անդամներ նշանակել որպէս Թրքիստիի անդամներ եւ ոչ ալ կալուելի էր Կեդրոնական Վարչութիւնը փոխադրել ուրիշ ոեւէ նահանգ, առանց նախապէս այդ նահանգային կառավարութեան կողմէ վաւերացնելու Ընկերութիւնը:

ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

1908 Յուլիս 24-ին տեղի ունեցաւ այսպէս կոչուած Օսմանեան Սահմանադրութիւնը:

Թուրքիոյ բազկացուցիչ ազգերու ժողովուրդները, մասնաւորապէս գաւառի Հայութիւնը, նախ կասկածանքով նայեցան կատարուած փոփոխութեան վրայ, բայց երբ տեսան թէ որոշ բաներ մը եղած են, մանաւանդ երբ ճամբորդութեան վրայ դրուած արգելքը վերցուած էր եւ ամէն մարդ ազատ համարձակ կրնար երթալ ուր որ ուզէր, ամէնքին աչքերն ուղղուեցան արտասահման:

Մեր բնաշխարհէն տասնեակ հազարներով Հայեր լքեցին տուն-տեղ, ընտանիք եւ սկսան դադլթել դէպի Ամերիկա: Ասոնց մէջ էին հարիւրաւոր Մալաթիացիներ, մեծ մասամբ երիտասարդներ, որ Օսմանեան Սահմանադրութենէն ետք իրարու ետեւէ, շարան-շարան Ամերիկա հասան:

Հայ ազգային-եկեղեցական իշխանութիւնները եւ կուսակցական առաջնորդները տեսնելով երկրի հայութեան սրարպումի կարծեցեալ վտանգը,

ամէն ինչ ի դորձ զբին արտադրութիւն առաջին առնելու համար: Սակայն ի դուր: Ուրովհետեւ մեր ժողովուրդի բնածին բնազդը շատ աւելի զօրաւոր եւ պերճախօս էր քան բոլոր կարծեցեալ հետորներու ճառախօսութիւնները եւ փիլիսոփայութիւնները: Շատ մօտիկ տպագրան եկաւ ցոյց տալ որ Հայուն բնածին բնազդը զինք չէր խաբած:

1909-էն մինչեւ 1914-ի սկիզբները այն Մարաթիայիները, որոնք կըրցին Ամերիկա դալ, իրենց եկած օրէն իսկ կրնանք ըսել որ մեծ եռանդով լծուեցան Մարաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան գործունէութեան:

Նոր եկողներուն մեծ մասը ամուրի երիտասարդներ ըլլալով նոր ոյժ, նոր եռանդ եւ աւելն ներարկեցին Ընկերութեան երակներուն մէջ: Կազմակերպեցին զանազան մասնաճիւղեր եւ հետեւելով Ընկերութեան տարէց անդամներու ցուցմունքներուն, Կրթասիրացը հասցուցին իր փառքի գաղաթնակէտին: Տակաւ աւելի մանրամասնօրէն պիտի ծանօթանանք իրենց ունեցած գործունէութեան:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ընկերութեան Հինգերորդ Պատգամաւորական Ժողովը տեղի ունեցած է Նիւ Եորքի մէջ, 1909 Յունուար 24-ին:

Ժողովին կը մասնակցին հետեւեալ մասնաճիւղերը.

Նիւ Եորք — 2 պատգամաւոր

Գրիգոր Պարմազեան եւ

Լեւոն Տէր Դաւիթեան

Ուստը — 2 պատգամաւոր

Մանուկ Տամպուրաճեան եւ

Սենեքերիմ Մուշեկեան

Ֆիլատելֆիա — 1 պատգամաւոր

Յակոբ Կիրակոսեան

Դիւանը կը կազմեն Ատենապետ՝ Գրիգոր Պարմազեան, Ատենադպիր՝ Լեւոն Տէր Դաւիթեան:

Այս ժողովի գլխաւոր հարցերը կ'ըլլան Ընկերութեան տան խնդիրը, նոր քրքրատիներու ընտրութիւն եւ Ընկերութեան անդամոց պարտքերու խնդիրը, մասնաւորապէս անհատներէ առնուած գումարները, Կեդրոնական Վարչութեան մէկ տարուան գործունէութիւնը եւ այլ հարցեր:

Տան խնդիրը միեւնոյն բանն է. դրամի կարիք կայ եւ առ այդ կ'որոշեն հանգանակութիւն կատարել:

Անհատական պարտքերը կ'որոշեն վճարել սրբան շուտ որ կարելի է:

Գանձապահի տոմարները կը քննուին ըստ սովորութեան եւ ճիշդ ըլլալը կը հաստատեն: Ըստ որում Ընդհ. Մուտք եղած է 1,733 տուար 38 սէնթ եւ այս գումարն ամբողջութեամբ ծախսուած է, որով գանձը դրամ չկայ:

Վերոյիշեալ մուտքի գումարին մօտաւորապէս ՀԱՉԱՐ տուարը ան-

Հատական փոխառութիւններէ եւ մասնաւորաբար նուէրներէ գոյացած եւ մը-
նացեալ 733 տուրքը Ընկերութեան տան վարձքերէն եւ անդամատուրքերէն :

Կեդրոնական Վարչութեան գործունէութիւնը քննադատութեան ա-
ռարկայ կ'ըլլայ եւ կ'որոշեն բոլորովին նոր վարչութիւն մը ընտրել : Խիստ
քննադատութեան առարկայ կ'ըլլայ մէկ անդամի մը գործունէութիւնը եւ
դայն կ'աղտոտքեն ընկերութեան շարքերէն :

Կ'որոշուի յաջորդ Պատգ. Ժողովը գումարել Ուստր :

Կ'ընտրուի նոր Կեդրոնական Վարչութեան կազմը հետեւեալ կերպով .

Նիւ Եորքէն — Գրիգոր Պարմազեան , Գրիգոր Կուրապեան , Գրիգոր

Մարգարեան :

Ուստրէն — Գրիգոր Պոյաճեան եւ Արրահամ Կեղիւրեան :

Ֆիլատելֆիայէն — Յովհաննէս Թայեան եւ Իսկէնտէր Էմինեան :

Կեդրոնական Վարչութեան գիւանը կը կազմուի այսպէս . —

Գրիգոր Պարմազեան Ատենապետ

Գրիգոր Կուրապեան Ատենադպիր

Գրիգոր Մարգարեան Գանձապահ

Այս տարեշրջանին նոր գործունէութիւն մը չէ եղած , ի բաց առեալ
ներքին հանգանակութիւններն ու տեղական ձեռնարկները :

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՊԱՏԴԱՄԱԽՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Վեցերորդ Պատգամաւորական Ժողովը գումարուած է Յունուար 1
1910-ին , Ուստր , Պրն . Գրիգոր Պոյաճեանի բնակարանին մէջ :

Ժողովին կը մասնակցին հետեւեալ մասնաճիւղերն իրենց պատգամա-
ւորներով .

Նիւ Եորք — Խաչատուր Պոյաճեան եւ Արրահամ Կեղիւրեան :

Ուստր — Գրիգոր Պոյաճեան եւ Արրահամ Կեղիւրեան :

Ֆիլատելֆիա — Յակոբ Կիրակոսեան եւ Մեսրոպ Սիւտճեան :

Քլիվլենտ — Սեդրակ Տէր Դաւիթեան — երկու ձայնով :

Դիւանի ընտրութիւն տեղի ունենալով կ'ընտրուին Գրիգոր Պոյաճեան՝
Ատենապետ եւ Գրիգոր Կուրապեան՝ Ատենադպիր :

Նկատի կ'առնուի որ Ժողովին կը մասնակցին 7 պատգամաւորներ 8
ձայնով : Ութը թիւը որոշումներու անյարմար նկատուելով՝ կ'որոշեն մէկ
ձայն աւելցնել . առ այս նկատի կ'առնուի մասնաճիւղերու կանոնաւոր ան-
դամներու թիւը , որոնք են . — Նիւ Եորք 33 անդամ , Ուստր 32 անդամ , Քլիվ-
լենտ 37 անդամ , Ֆիլատելֆիա 43 անդամ : Այս ճշդումն ընելէ ետք Ֆիլա-
տելֆիա կ'ունենայ 3 ձայն , որ ընդամենը կ'ըլլայ 7 պատգամաւոր 9 ձայնով :

Այս Ժողովն ունեցած է երեք նիստեր , եւ լուծած է 12 հարց . բայց եւ
այնպէս այս 12 հարցերուն մէջ նոր բան մը չի տեսնուիր . միեւնոյն հարցե-
րը : Անանկ որ կը գոհանանք միայն յիշատակել մասնակցող պատգամաւորնե-
րու եւ ընտրուած Կեդրոնական Վարչութեան անունները եւ անցնիլ :

Կ'որոշուի որ Կեդրոնական Վարչութեան դիւանը մնայ Նիւ Եորք երեք անդամներով եւ միւս երեք մասնաճիւղերը ունենան երկ-երկու անդամներ, ընդամէնը ինը անձերով կազմուի Կեդրոնական Վարչութիւնը:

Նոր ընտրութեան արդիւնքը կ'ըլլայ հետեւեալը. —

Նիւ Եորքէն — Խ. Պոյաճեան, Գ. Կուրապեան եւ Գ. Մարգարեան:

Ֆիլատելֆիայէն — Գրիգոր Ահարոնեան եւ Մեսրոպ Սիւտճեան:

Ուստրէն. — Մանուկ Տամպուրաճեան եւ Սարգիս Մանուչեան:

Քլիվլէնտէն — Խորէն Տէր Դաւիթեան եւ Խաչատուր Պըլըքեան:

Ընկերութեան 1909 տարւոյ հաշիւները կը քննուին եւ ճիշդ ըլլալը կը վաւերացուի, ըստ որու ընդհանուր մուտք եղած է 1,344 տոլար 25 սէնթ: Իսկ ելք 1,342 տոլար 68 սէնթ: Գանձը կը մնայ մէկ տոլար 57 սէնթ:

Ելքը տանը երկրորդ եւ երրորդ մորթիէճներու, մայր դումարին համար եղած վճարումներն են, ինչպէս նաեւ տանը անհրաժեշտ ծախքերը:

Մուտքի դումարներ, Ուստրէն	100,00	տոլար
Նիւ Եորքէն	298,00	տոլար
Ֆիլատելֆիայէն	434,25	տոլար
Տան եկամուտ	512,00	տոլար
Գումար	1344,25	տոլար

Նորընտիր Կեդրոնական Վարչութեան կազմի մասին որոշ արձանագրութիւն մը չկայ թէ Նիւ Եորքէն ընտրուածներէն դիւանը ի՞նչպէս կազմուած է: Սակայն յայտնի է թէ Խաչատուր Պոյաճեան՝ Ատենապետ, Գ. Կուրապեան՝ Ատենադպիր, իսկ Գ. Մարգարեան Գանձապահ եղած են:

Այս շրջանին Նիւ Եորքի մասնաճիւղին եւ Կեդրոնական Վարչութեան արձանագրութիւնները իրար խառնուած են, այնպէս որ ճշգրիտ դադափար մը չէ կարելի կազմել անոնց դործունէութեան մասին: Թէեւ, տարակոյս չունինք որ միեւնոյն տան հոգատարութենէն եւ դրամի հանդանակութենէն աւելի բան մը չէ եղած:

Մալաթիայէն Մասեաց Ընկերութիւնը նամակով մը նիւթական օժանդակութիւն խնդրած է: Առ այդ, Նիւ Եորքի մասնաճիւղը որոշած է իր սարքելիք Հանդէս-Խնճոյքէն ձեռք բերուած հասոյթէն մաս մը յատկացնել Մասեաց Ընկերութեան կարիքներուն: Արձանագրութիւնները ցոյց չեն տար թէ ոեւէ դումար զրկուեցա՞ւ թէ ոչ:

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ընկերութեան Եօթներորդ Պատգ. Ժողովը դումարուած է Յունուար 1, 1911-ին, Ֆիլատելֆիա, Պըն. Խաչատուր Տէր Մուչեղեանի բնակարանին մէջ:

Այս Ժողովին կը մասնակցին հետեւեալ մասնաճիւղերն իրենց պատգամաւորներով.

Նիւ Եորք — Խաչատուր Պոյաճեան, Գրիգոր Կուրապեան:

Ֆիլատելֆիա — Խաչատուր Տէր Մուշեղեան, Գրիգոր Ահարոնեան:

Ուսուր — Աբրահամ Կեղիւբեան եւ մէկ ձայն, որ կու տայ Յովհ. Թայեանի:

Քլիվլենտ — Գաբրիէլ Տէր Պաղտատարեան 2 ձայնով:

Կրկին նոյն բանը — 7 պատգամաւոր 8 ձայնով: Այս անգամ ալ մէկ ձայն տրուեցաւ Ֆիլատելֆիայի, ժողովն օրինական ընելու համար:

Ժողովին ատենապետ կ'ընտրուի Յովհաննէս Թայեան, իսկ ատենադպիր՝ Գրիգոր Ահարոնեան:

Այս ժողովն ալ ունեցած է չորս նիստ եւ 15 հարցեր: Կարեւոր հարցերէն մէկն եղած է, կրկին, Ընկերութեան Զարթրի եւ Թրքաւորներու խնդիրը: Այս հարցը, ինչպէս քանի մը անգամ յիշեցինք, ամէն պատգամաւորական ժողովի մէջ ծեծուած է, որոշումներ տրուած են եւ նորանոր Թրքաւորներ ընտրուած են, բայց եւ այնպէս հարցը կը մնար հոն ուր որ էր եւ որուն պատճառները յիշած ենք: Կ'երեւի այս մասին լայն բացատրութիւններ չեն տրուած պատգամաւորական ժողովներուն մէջ եւ կամ մասնաւոր պատճառ մը կար, որ կը ջանային որ Թրքաւորի անդամները փոխուին եւ կամ բոլորը մէկ քաղաքէ չըլլան: Այս ժողովին մէջ յայտնի կ'ըլլայ, որ վախ ունին Ընկերութեան ապահովութեան մասին եւ ատոր համար է որ կ'ուզեն Թրքաւորի անդամները զանազան քաղաքներու մէջ եղող հայրենակիցներէ բաղկանայ, որպէսզի հնարաւոր չըլլայ իրարու քով դալով խօսքերնին մէկ ընեն եւ տունը ծախեն, կրկնելով Ծիածան Մելիտիքի վիճակը:

Կեդրոնական Վարչութեան եւ Ֆիլատելֆիոյ մասնաճիւղի կողմէ այս հարցի մասին նախապէս տեղական փաստաբաններու հարցուած էր եւ հասկըցուած էր, թէ Թրքաւորները ոեւէ կերպով դործ չունին Ընկերութեան տան, դրամի դործառնութեան հետ եւ կամ ոեւէ կերպով չեն կրնար ամենափոքր վնաս հասցնել, թէ նոր անուններ դրուելու համար նոր Զարթր մը գրել պէտք է, որ շատ դրամի եւ ժամանակի կարօտ խնդիր է: Այս բացատրութեանց լոյսով կ'որոշուի այս հարցը այլեւս խնդրոյ առարկայ չընել:

Այս ժողովին մէջ, առաջին անգամ ըլլալով կ'որոշուի որ Կեդրոնական Վարչութեան Ատենադպիրը Պատգ. Ժողովներուն ներկայ ըլլայ որպէս Կեդրոնական Վարչութեան ներկայացուցիչը:

Ընկերութեան տան երկրորդ մարքկէնը, որ այդ ատեն 1,300 տուար մնացած է, կ'որոշուի ամբողջութեամբ վճարել մասնաճիւղերու քով եղած դումարները բերել տալով, անհատական փոխառութիւններով եւ Կեդրոնին մօտ գտնուած դումարով:

Պատգ. Ժողովը քննած է Կեդրոնական Վարչութեան մէկ տարւոյ դործունէութիւնը եւ չափազանց դահագուցիչ նկատած է: Վերընտրած է միեւնոյն կազմը անոնց ընկերակից տալով մասնաճիւղերէն հետեւեալները.

Ֆիլատելֆիայէն Գրիգոր Ահարոնեան եւ Գ. Ճըլճըլեան: Ուսուրէն Յ. Թերխանեան եւ Մ. Փափաղեան: Քլիվլենտէն Կ. Թերզիեաղուպեան եւ Ա. Կեղիւբեան:

Յաջորդ պատգամաւորական ժողովի վայրը օրէնքով պէտք է Բլիվենտընել, սակայն տեղի հեռաւորութեան պատճառով, կ'որոշուի գումարել Նիւ Եորք:

1910 տարւոյ շրջանի նիւթական հաշիւները քննելով կը տեսնուի որ ընդհանուր մուտք եղած է 1,768 տոլար 19 սէնթ. իսկ ելք 1,498 տոլար 35 սէնթ. դանձր կը մնար 269 տոլար 84 սէնթ:

Նորընտիր Վարչութիւնը իր 1911 տարւոյ շրջանին կը վճարէ Ընկերութեան տան երկրորդ եւ երրորդ մօրթ-կէմները եւ կը մնայ միայն առաջին մօրթ-կէմը, որու գումարը, այս թուականին, 6,300 տոլար էր:

ՈՒԹԵՐՈՐԻ ՊԱՏԳԱՄԱԽՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ընկերութեան Եօթներորդ Պատգ. Ժողովի որոշումով, Ութերորդ Պատգ. Ժողովը պիտի գումարուէր Նիւ Եորքի մէջ, բայց կ'երեւի վերջը փոփոխութիւն մը տեղի ունեցած է եւ գումարուած է Ուստը:

Այս ժողովի արձանագրութիւնը գրուած է Մայր Տոմարին մէջ. առանկ որ յայտնի է թէ ի՞նչ որոշումներ տեղի ունեցած են:

Ընկերութիւնը շատ լաւ սովորութիւն մը ունէր, որ բոլոր ժողովներու արձանագրութիւնները, հոգ է թէ տպագրուած ըլլային կամ ոչ, կ'արձանագրէր Մայր Տոմարին մէջ, նկատի ունենալով որ տպագրուած թերթիկներ կամ տետրակներ կ'ընային կորսուիլ, բայց Կեդրոնական Վարչութեան խնամքին տակ եղած տոմարը կորսուելու վտանգէն զերծ էր: Բայց հակառակ այս բոլոր զգուշութեան, Ութերորդ Ժողովի արձանագրութիւնը չէ արձանագրուած: Եւ եթէ Նիւ Եորքի մասնաճիւղի արձանագրութիւնը եւ դանձապահի տոմարը չունենայինք, այս ժողովի մասին ոեւէ բան կարելի չէր գիտնալ:

Դեկտեմբեր 17, 1911-ի ժողովի արձանագրութիւնը կը յիշէ որ Ուստը գումարուելիք Պատգ. Ժողովին համար պատգամաւոր ընտրուած են Գրիգոր Խանձեան եւ Խաչատուր Պոյաճեան:

Այն ժամանակները Ընկերութիւնը ուրիշ ղեղեցիկ սովորութիւն մըն ալ ունէր, ան ալ այն էր, որ ամէն պատգամաւոր ստիպուած էր ստորագրել դանձապահի տոմարը որպէս վաւերացում: Այս ստորագրութիւններէն կը հասկնանք, որ Ութերորդ Ժողովին մասնակցած են ատենապետ Աբրահամ Կեղիւրեան, ատենադպիր Աբրահամ Տէր Վահրամեան եւ պատգամաւորներ — Գրիգոր Ահարոնեան, Խաչատուր Տէր Մուշեղեան, Մանուկ Փափաղեան, Գրիգոր Խանձեան, Խաչատուր Պոյաճեան, Գաբրիէլ Տէր Պաղտատարեան:

Նիւթական հաշիւներու քննութենէն յայտնի կ'ըլլայ որ 1911-ի շրջանին ընդհանուր մուտք եղած է 2,005, 11 տոլար, ելք եղած է 1,859, 63 տոլար. դանձր կը մնայ 145,48 տոլար:

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԽՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ընկերութեան իններորդ Պատգ. Ժողովը գումարուած է Մարտ 15, 1913-ին, Նիւ Եորք, Գրիգոր Կուրապեանի բնակարանը:

Պատգամաւորական Ժողովին կը մասնակցին հետեւեալ մասնաճիւղերը իրենց պատգամաւորներով. —

Ուստրէն — Արրահամ Կեղիւրեան եւ Առաքել Եազըճեան:

Ֆիլատելֆիայէն — Գրիգոր Ահարոնեան եւ Գրիգոր Պարմապեան:

Նիւ Եորքէն — Յովհաննէս Աճեմեան եւ Գրիգոր Խանճեան:

Ֆրենսիկէն — Յակոբ Պրոնապեան: Այս մասնաճիւղը նոր կազմուած էր եւ զոկած էր իր առաջին պատգամաւորը:

Քլիվլենտ բացակայ եղած է այս ժողովէն, թերեւս քիչ մըն ալ ցաւած, Պատգ. Ժողովը Քլիվլենտ չգումարուելուն համար, թէեւ այս մասին որոշ բան մը ըսուած չէ:

Եօթը պատգամաւորներով եւ Կեդրոնական Վարչութեան մէկ ներկայացուցիչով ժողովը կը բացուի եւ նախնական աշխատութիւնները լրացնելէ ետք կ'ընտրուի մնայուն դիւանը. Գրիգոր Պարմապեան՝ Ատենապետ եւ Առաքել Եազըճեան՝ Ատենադպիր:

Այս ժողովի արձանագրութեան մէջ ալ սովորական հարցերէն դատ նոր բան մը չենք գտներ: Որոշուած է, սակայն, երկու Հազար տուար վճարել տան առաջին մորթիկէնէն, որ վեց Հազար երեք Հարիւր տուար էր: Յայտնի կ'ըլլայ որ ոեւէ գումար վճարուած չէր 1912-ի շրջանին:

Կեդրոնական Վարչութեան անդամները ձանձրացած մասնաճիւղերէ եւ անհատներէ եկած անտեղի քննադատութիւններէն, չեն ուղեր այլեւս դործը շարունակել:

Պատգ. Ժողովը պահ մը կը մտածէ կեդրոնը փոխադրել Ֆիլատելֆիա, բայց նկատի ունենալով դալիք դժուարութիւնները, կրկին կ'որոշեն Կեդրոնը պահել Նիւ Եորքի մէջ: Կ'ընտրուի նոր Կեդրոնական Վարչութիւն մը հետեւեալներէ. —

Գրիգոր Խանճեան, Մարգար Մարգարեան եւ Յակոբ Թաչճեան: Սակայն Խանճեան եւ Մարգարեան կը հրաժարին եւ յետոյ մասնաճիւղերու հաւանութեամբ անոնց տեղ կ'ընտրուին Ստեփան Կուրապեան եւ Գրիգոր Մարգարեան: Ասոնց վրայ աւելցած են մասնաճիւղերու ներկայացուցիչներ, որոնք են. — Ֆիլատելֆիայէն Գրիգոր Պարմապեան եւ Կարապետ Աւրանեան, Ուստրէն Մկրտիչ Օյմայեան եւ Արրահամ Կեղիւրեան, Ֆրենսիկէն Միսաք Էլիճանեան եւ Յակոբ Պրոնապեան:

Ընկերութեան կանոնադիրը վերջապէս կատարեալ նկատուելով, կ'որոշուի տպագրել զայն:

Այդ շրջանին կազմուած է Նորթ Աթլըպորոյի մասնաճիւղը:

Քլիվլենտի մասնաճիւղի բացակայութիւնը մեծ ցաւ կը պատճառէ Պատգամաւորական Ժողովին և կը թելադրուի Կեդրոնական Վարչութեան

պէտք եղածը տնօրինելու, եւ եթէ կան անհասկացողութիւններ, ջանալ դանոնք հարթել:

Նիւթական հաշիւները քննուելով, յայտնի կ'ըլլայ որ 1912-ի շրջանին ընդհանուր մուտք եղած է, նախորդ շրջանէն փոխանցուած գումարով միասին, 1,307,48 տոլար, իսկ ելք եղած է 827,35 տոլար. դանձը կը մնայ 480,13 տոլար:

Կեդրոնական Վարչութեան դիւանը կը կազմուի այսպէս.

Ստեփան Կուրապեան

Ատենապետ

Յակոբ Թաշճեան

Ատենադպիր

Գրիգոր Մարգարեան

Գանձապահ

Դրամի կարիքը կրկին մտահոգիչ պարագայ մը կը դառնայ: Առաջին մօրթկէճի մայր գումարէն Հինգ Հարիւր տոլար պէտք էր վճարուէր: Մասնաճիւղերը իրենց քով եղած գումարները փութացուցած են Կեդրոն, բացի Քլիվլենտէն, որոնք նամակով մը ըսած են, թէ մինչեւ որ Քլիվլենտի մէջ բացառիկ Պատգամաւորական Ժողով մը չգումարուի, իրենք մէկ սէնթ չեն զրկեր եւ թերեւս ինքզինքնին չեղեալ համարեն:

Կեդրոնական Վարչութիւնը այս մասին, երկար մտածելէ ետք, Նիւ Եորքի մասնաճիւղի Ժողովին հարց կ'ընէ: Վերջապէս կ'որոշուի բացառիկ Ժողով մը գումարել Քլիվլենտի մէջ եւ կ'ընտրեն Յովհաննէս Աճեմեանը, Քլիվլենտ գումարուելիք Պատգ. Ժողովին իբր պատգամաւոր:

Օգոստոս 3, Կիրակի օր, կը սարքուի հրապարակային Ժողով մը 158 Իսթ 27-րդ փողոցի սրահին մէջ, ուր հրաւիրուած է խօսելու մեր յարգելի հայրենակից Փրոֆ. Մկրտիչ Որբերեան: Ժողովին ներկայ եղած են 75-ի մօտ երկսեռ հայրենակիցներ, որոնք գոհունակութեամբ ունկնդրած են Փրոֆեսորի հայրենասիրական եւ եղբայրասիրական բանախօսութիւնը:

Քլիվլենտի մէջ գումարուած բացառիկ Պատգամաւորական Ժողովի արձանագրութիւնը չունինք: Բայց, յայտնի է թէ, գումարուած է Սեպտեմբեր 1-ին: Սեպտեմբեր 21-ի Նիւ Եորքի վարչական Ժողովին մէջ Պրն. Աճեմեան կու տայ բացառիկ Ժողովին տեղեկատուութիւնը եւ բոլորը գոհ կը մընան: Մասնաւորապէս անոր համար որ Քլիվլենտ այս անգամ Հինգ Հարիւր տոլարի պատկառելի գումար մը զրկած էր Կեդրոն, ան ալ այնպիսի ժամանակ մը, երբ շատ ստիպողական կարիք կար:

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ընկերութեան Տասներորդ Պատգ. Ժողովը գումարուած է Յունուար 1, 1914-ին, Ֆրենքլինի մէջ:

Պատգ. Ժողովին կը մասնակցին հետեւեալ մասնաճիւղերն իրենց պատգամաւորներով. —

Նիւ Եորք — Յակոբ Թաշճեան եւ Գէորգ Տէր Պաղտասարեան:

Ֆիլատելֆիա — Գրիգոր Ահարոնեան — 2 ձայնով:

Ուսար — Սրապիոն Անտոնեան եւ Նափուլէոն Ալաճայեան :

Քլիվլենտ — Յովհաննէս Թերզիեաղուպեան — 2 ձայնով :

Ֆրենկլին — Միսաք Էլիճանեան :

Վոֆեկըն — Նշան Քէփէնէկեան :

Աքըլպորոյ — Խորէն Առաքելեան :

Դիւանի անդամներ կ'ընտրուին — Գրիգոր Ահարոնեան՝ Ատենապետ եւ Նափուլէոն Ալաճայեան՝ Ատենադպիր :

Այս Ժողովի արձանագրութիւնը Պատգ. Ժողովի արձանագրութիւնը կոչուելու արժանի բան մը չէ. որոշ չէ թէ ի՞նչ հարցեր նկատի առնուած են եւ ի՞նչ որոշումներ տրուած են : Միայն կեդրոնական Վարչութեան դանձապահի տոմարէն կը հասկնանք, որ 1913 տարւոյ շրջանին ընդհանուր մուտք եղած է 4,503,63 տոլար եւ ելք եղած է 4,331,54 տոլար. դանձը կը մնայ 172,09 տոլար : Այս ելքին մօտաւորապէս 3,000,00 տոլարը տանը մորթկէնի պարտքին վճարած են եւ միւսը այլեւայլ ծախքերու յատկացուցած :

Արձանագրութեան մէջ յիշուած չէ նաեւ, թէ որո՞նք եղած են կեդրոնական Վարչութեան անդամները. այնպէս որ այս Ժողովի եւ իր որոշումներու մասին ասկէ աւելի բան մը չունինք արձանագրելիք :

ՏԱՍՆԵԻՄԷԿԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ընկերութեան Տասնեւմէկերորդ Պատգ. Ժողովը գումարուած է Յունուար 1, 1915-ին, Ֆիլատելֆիոյ մէջ :

Սոյն Պատգ. Ժողովին մասնակցած են հետեւեալ մասնաճիւղերը. —

Նիւ Եորք — Յակոբ Թաշճեան եւ Գէորգ Տէր Պաղտատարեան :

Ֆիլատելֆիա — Կարապետ Ասլանեան եւ Խոսրով Եսայեան :

Ուսար — Առաքել Եաղըճեան 2 ձայնով :

Ֆրենկլին — Զայն զրկուած է Մկրտիչ Ասլանեանի :

Նիւարիփորք — Զայն զրկուած է Դաւիթ Սիւտճեանի :

Քլիվլենտ — Բացակայ :

Վոֆեկըն — Բացակայ :

Դիւանի անդամներ կ'ընտրուին Կարապետ Ասլանեան՝ Ատենապետ եւ Առաքել Եաղըճեան՝ Ատենադպիր :

Այս Պատգ. Ժողովն ունեցած է 13 հարցեր, որոնցմէ չատեր ընկերութեան սովորական հարցերն են, բայց եւ այնպէս կան նոր հարցեր ալ : Առաջարկ կ'ըլլայ որ տանը պարտքը հազար տոլար ամբողջութեամբ վճարուի եւ յետոյ տունը ծախուի, նկատի ունենալով որ տունէն շահ մը չկայ : Պարտքը ամբողջութեամբ վճարելու առաջարկը կ'ընդունուի, բայց ծախելը կը մերժուի :

Առաջարկ կ'ըլլայ նոր տուն մը գնել : Այս հարցը կը ձգուի կեդրոնական Վարչութեան :

Առաջարկ կ'ըլլայ պահեստի դումար մը ունենալ, այն մտածումով որ

էթէ Մալաթիոյ մէջ նոր դէպքեր պատահին եւ անոնց օժանդակելու կարիք ստեղծուի, հնար ըլլայ անոնց օգնութեան հասնելու:

Այս մտածումը երեւան կու գայ գլխաւորաբար այն իրողութեամբ, որ Առաջին Համաշխարհային պատերազմն սկսած էր 6 ամիսէ ի վեր եւ թուրքիան Գերմանիոյ կողմն անցած էր: Ամէն օր կը սպասուէր չարաչուք լուրերու:

Պատգ. Ժողովը տեղեակ այս բոլոր երեւոյթներուն, պաշտօնապէս կը յայտարարէ. «Ոչ քէ միայն Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան ամբողջ հարստութիւնը, այլեւ բոլոր Մալաթիացիներու ունեցածը կը տրամադրենք մեր սիրելիներու կարիքներուն, եթէ պէտք ըլլայ»:

Այդ շրջանին կազմուած է Լովէլի մասնաճիւղը եւ իր առաջին նիւթական օժանդակութիւնը դրկած է Պատգ. Ժողովին:

Գանձապահի տոմարը կը քննուի եւ կը վաւերացուի: Յայտնի կ'ըլլայ որ 1914 տարւոյ ընթացքին ընդհանուր մուտք եղած է 2,667,59 տոլար, իսկ ելք եղած է 2,532,61 տոլար, դանձը կը մնայ 134,98 տոլար: Այս ելքին 2,000,00 տոլարը տան սլարտքին վճարուած է, որով պարտք կը մնայ ՀԱԶԱՐ տոլար միայն:

Նոր տարեշրջանի կեդրոնական վարչութեան ընտրութիւն կը կատարուի: Կ'ընտրուին Խաչատուր Պոյաճեան, Ստեփան Կուրապեան, Հայկ Աղմեկեան, Գրիգոր Մարգարեան, Յակոբ Տէր Մուշեղեան:

Նոր Կեդրոնական վարչութեան դիւանը Դը կազմուի հետեւեալ կերպով.

Ստեփան Կուրապեան	Ատենապետ
Յակոբ Տէր Մուշեղեան	Փոխ-Ատենապետ
Հայկ Աղմեկեան	Ատենադպիր
Յակոբ Թաշճեան	Փոխ-Ատենադպիր
Գրիգոր Մարգարեան	Գանձապահ

1915-ը Հայութեան մեծագոյն ողբերգութեան տարին է: Գերման դինւորապաշտութեան դիւային միտքը միացած թրքական ոճրածին բնաղդին, սկսած էր բնաջնջել Հայութիւնը եւ անոր հետ միասին հայկական հարցը:

Թուրքիոյ Հայութիւնը թակարդուած էր: Փախուստի ոչ մէկ միջոց: Միայն վանի Հայութեան որոշ մէկ տոկոսը կրցած էր փախչիլ եւ ապաստանիլ Կովկաս:

Նոր դադթականներու կարիքները հողալու համար վեհափառ Կաթողիկոսը օգնութեան կոչեր կը դրկէր ուր ո՞ր կարելի էր, մասնաւորապէս Ամերիկա:

Այդ շրջաններուն Ամերիկայի մէջ կը կազմուի Աղգային Պաշտպանութեան Միութիւնը՝ իր ճիւղերն ունենալով երկրին բոլոր հայաշատ կեդրոններուն մէջ:

Հայ Ժողովուրդն ամէն տեղ յուղումի մէջ է: Ամէն օր օգնութեան նոր կոչեր կը հասնին սրտաճմլիկ տեսարաններու նկարագրութեամբ: Ամերիկա-

Հայութիւնը հնարաւորութիւն չունէր օգնելու Թրքահայութեան, որու ճակատագիրը դեռ կը մնար անստոյգ: Կարելի եղաւ, սակայն, անմիջապէս օգնել Կովկասահայութեան:

Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութիւնը եւ Մալաթիացիներ անխտիր պատնէշին վրայ են: Կեդրոնական Վարչութիւնը կը հրահանգէ մասնաճիւղերուն, որ բացառիկ հանդանակութիւն ընեն ի նպաստ Կովկաս ապաստանող Հայ գաղթականութեան, որուն ի պատասխան Նիւ Եորքի մասնաճիւղը կը դոյապնէ 670 տուար, Քլիվլենտ 377 տուար, Ֆրենքլին 293 տուար, իսկ Ֆիլադելֆիա իր հանդանակած դրամը ուղղակի զրկած ըլլալով, այդ դումարը չէ արձանագրուած Ընկերութեան տոմարին մէջ, սակայն վստահ ենք որ նկատելի դումար մը եղած ըլլալու է:

Ընկերութեան միջոցաւ հանդանակուած դումարը, ընդամէնը 1,340,00 տուար, անմիջապէս հեռագրով կը զրկուի էջմիածին, Ամենայն Հայոց Հայրապետին:

Մեր միւս մասնաճիւղերը թէեւ չեն կրցած առանձին հանդանակութիւն ընել, սակայն, առանց բացառութեան մասնակցած են Ազգային Միութեան տեղական հանդանակութեանց. այնպէս որ հպարտութեամբ կրնանք ըսել որ Մալաթիացիները իրենց բաժին պարտականութիւնը լիովին կատարած են:

Ազգային Պաշտպանութեան Միութեան հրահանգով եւ հսկողութեամբ կազմուեցաւ Կովկասեան ճակատի կամաւորական շարժումը եւ որ աւելի քան 500 Հայ երիտասարդներ կամաւոր զինուոր արձանագրուելով, 1915, Օգոստոս 18-ի ժամանակները Ռուսական նաւով ճամբայ կ'ելլեն եւ 13 օրէն կը հասնին Արխանկէլ:

Արխանկէլի մէջ Քէփթըն Ճիմ Չանդալեան ղեմում կը կատարէ ուս կառավարութեան կամաւորները Կովկասի ճակատը փոխադրելու համար: Ռուս կառավարութիւնը 12 վաւոննոց կառախումբ մը կը յատկացնէ, որով 8 օրէն կը հասնին Թիֆլիս:

Ասկէ ետք եղածները կը պատկանին պատմութեան: Վերելի քանի մը տողերը գրեցինք, պարզ անոր համար որ այդ շարժումին մէջ եղած են Մալաթիացիներ, որոնց անունները եւ յետոյ Կիլիկեան ճակատի կամաւոր Մալաթիացիներու անունները յիշատակելը նուիրական պարտականութիւն կը համարենք: Որովհետեւ, ինչպէս քանիցս շեշտած ենք թէ Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան պատմութիւնը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ Մալաթիացիներու, ի մասնաւորի Ամերիկարեակ Մալաթիացիներու պատմութիւնը:

Ամէն ջանք թափած ենք, որ որքան կարելի է, ոեւէ անուն չմոռցուի. իսկ եթէ պատահի որ մեր կամքէն անկախ մոռացումներ եղած ըլլան, կը ջանանք ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻՍ թերթով կատարել պէտք եղած ճշգրտմաները:

Մալաթիացի կամաւորներու անունները եւ անոնց մասին պէտք եղած ծանօթութիւնները ունենալու համար զիմեցինք Կովկասեան ճակատի կամաւորներէն Պըն. Գէորգ Տէր Պաղտատարեանի, որու մեզի տուած ընդարձակ

տեղեկութիւններէն յայտնի կ'ըլլայ որ Մալաթիացի կամաւորները եղած են հետեւեալները . —

1. — Նափուէոն Թիֆթիկեան, Հարթֆըրտէն . բանակի լուծարքէն ետք վերադարձած է Ամերիկա : Ներդադրի ատեն առաջին կարաւանով մեկնած է Սորհրդային Հայաստան ու հոն մեռած :

2. — Սերոբ Սաչաֆլեան, Նիւ Պրիթընէն . 60 տարեկան հասակին կամաւոր զինուորագրուած է : Վերադարձած է Ամերիկա եւ մեռած Նիւ Պրիթըն :

3. — Ռուբէն Միրեֆեան, լուծարքէն ետք միացած է Զօր . Անդրանիկի բանակին : Այժմ կը գտնուի Հաւանա, Գուալա :

4. — Ռուբէն Մուրատեան, Ուստրէն : Եղբայրասպան սեւ ձեռքերու կողմէ նահատակուած Կովկասի մէջ :

5. — Գէորգ Տէր Պապասարեան, Նիւ Եորքէն : Իգտիր քաղաքի մէջ կը վարէ Օդնական Մատակարարի պաշտօն . յետոյ կը փոխադրուի Վան եւ Քէփթըն Ճիմ Զանգաւեանի հաշուապահ կը նշանակուի : Կը վերադառնայ Ամերիկա եւ այժմ կը գտնուի Ֆիլատելֆիա :

6. — Եղիա Յովհաննէսեան, — Բալա Եղօն — Ֆրենկլինէն : Իր յառաջացած տարիքին կը զինուորագրուի Կովկասեան ճակատի կամաւոր եւ կ'ունենայ նշանակելի դործունէութիւն : Լուծարքէն ետք կը միանայ Կիլիկեան ճակատի կամաւորական խումբերուն . ի վերջոյ կը մեկնի ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻՍ եւ հոն կը մեռնի, ոմանց հաշիւով՝ 100 տարեկան հասակին :

7. — Գէորգ Պոնազեան, Ֆրենքլինէն : Լուծարքէն ետք վերադարձած է Ամերիկա եւ մեռած է Ուստրի մէջ :

8. — Գէորգ Թաշեան, Քլիվլենտէն : Միացած է Անդրանիկի բանակին : Կռիւներուն մէջ ճակատէն ծանրապէս վիրաւորուած է : Քանի մը անգամ բժշկական գործողութեանց ենթարկուած է : Այժմ կը գտնուի Քլիվլենտ :

9. — Խոսրով Միրեֆեան, Ֆիլատելֆիայէն : Քեռիի բանակին միացած : Քիչեր ատեն պահակ կեցած ժամանակ թուրքերէն խօսած կ'ըլլայ : Իրմէն քիչ անդին գտնուող զինուորները դայն թշնամի կարծելով հրացանազարկ կ'ընեն, առանց ստուգելու թէ ո՞վ է : Իր սպանութեան մասին վերջէն հետապնդում կատարուած չէ :

10. — Մկրտիչ Ասլանեան, Ֆիլատելֆիայէն : Քեռիի բանակին միացած է : Մի քանի կռիւներու մասնակցած է : Ատեն մը Վան մնացած է, իսկ հիմա կը գտնուի Հայաստան :

11. — Թադէոս Թաւաֆալեան, Ֆիլատելֆիայէն : Ռուսական Կարմիր Սաչի խումբին մէջ էր : Վերջին անգամ տեսնուած է Թիֆլիսի մէջ : Ռազմադաշտին վրայ վիրաւոր զինուոր փոխադրելու ժամանակ կը նահատակուի :

12. — Գէորգ Արփանեան, Ֆիլատելֆիայէն : Զօր . Անդրանիկի բանակին միացած էր : Մասնակցած է քանի մը կռիւներու : Այժմ կը մնայ Ֆիլատելֆիա :

13. — Քէփթըն Խաչատուր Պոնափարքեան, Թրքական բանակի բժշկներէն մին է : Թուրքերը հայ զինուորներն սպաննելէ ետք կը ծրագրեն

Ազգայնական ժողովուրդի անդամներ

գիրենք խնամող հայ բժիշկներու կեանքն ալ վերջացնել: Քէփթըն Պոնափարթեան կռահելով իր կեանքին սպառնացող վտանգը, կը յաջողի խոյս տալ եւ ապաստանիլ Ռուսական սահմանը: Յետոյ կու գայ Երեւան, կը միանայ Զօր. Անդրանիկի բանակին եւ կարգ մը կռիւներու մասնակցելով կը վիրաւորուի: Հետագային Զօր. Անդրանիկի հետ կու գայ Ամերիկա իրրեւ Զօրավարին թիկնապահը:

14. — Ահարոն Բաղասարեան, Ֆրենքլինէն: Քեռիի բանակին զինուոր, քանի մը կռիւներու մասնակցելէ ետք նահատակուած է:

15. — Յովհաննէս Բաղասարեան, Ֆրենքլինէն: Քեռիի բանակին զինուոր, նոյնպէս կռիւներու մասնակցած եւ նահատակուած է:

16. — Գրիգոր Տէր Գեորգեան, Քլիվլենտէն: Լուծարքէն ետք վերադարձած է Ամերիկա եւ վերջերս մեռած է Քլիվլենտի մէջ:

17. — Գրիգոր Ստեփանեան (Ալվարդեան), Նիւ Եորքէն մեկնած է Ֆրանսա եւ անկէ անցած է Կովկաս եւ միացած Քեռիի խումբին: Ժամանակ մը մնացած է Երեւան: Այժմ անյայտ:

18. — Կարապետ Դանիէլեան, Ֆրենքլինէն: Սպաննուած Կովկասի կռիւներուն մէջ:

19. — Ագարիա Ագարեան, սպաննուած Կովկասի ճակատի կռիւներուն մէջ:

ՏՄԱՆԵՐՈՒ ԵՐՈՐԴ ՊԱ ԴԱՍԱԽՐՐՈՎԱՆ ԺՈՂՈՎ

Կրթասիրաց Ընկերութեան Տասներկուերորդ Պատգ. Ժողովը դուրմարուած է Յունուար 1, 1916-ին, Նիւ Եորքի Հայ Գաղթային Ընկերութեան գրադարանին մէջ:

Ժողովին կը մասնակցին հինգ մասնաճիւղեր 9 ձայնով եւ հետեւեալ կերպով.

Նիւ Եորք. — Յովհաննէս Աճեմեան եւ Յակոբ Թաշճեան Մէկ-մէկ ձայն
Ֆիլատելփա. — Խոսրով Եսայեան Երկու ձայն

Քլիվլենտ. — Գաբրիէլ Տէր Պաղտատարեան Երկու ձայն

Ֆրենքլին. — Սենեքերիմ Ափալաքեան Երկու ձայն

Նիւպրիփորք. — Յարութիւն Գաւուքճեան Մէկ ձայն

Կեդրոնական վարչութիւն. — Հայկ Աղմեկեան Մէկ ձայն

Այս ժողովէն կը բացակայէին Ուստրի, Ֆիլադելփի, Վոքեկլենի եւ Լոմէլի մասնաճիւղերը: Ուստրի մասնաճիւղը հակառակ արտայայտուած է այդ ժամանակներուն պատգամաւորական ժողով դումարութեան, չենք դիտեր ինչո՞ւ. կ'երեւի ազգային ճգնաժամի կացութիւնը նկատի ունեցած են: Կեդր. վարչութիւնը աւելի լաւ եւ օգտակար նկատած է ժողով դումարելը եւ այդպէս ալ տեղեկացուցած է Ուստրի մասնաճիւղին:

Պատգ. Ժողովը կը հեռազոյժ Ուստրի մասնաճիւղին որ զրկէ իր պատգամաւորը, բայց պատասխան չի ստանար: Լոմէլի, Ֆիլադելփի եւ Վոքե-

կրնի մասնաճիւղերը անգործութեան մատնուած էին, որոնց վերակազմութեան գործը կը ձգուի նորընտիր Կեդրոնական Վարչութեան:

Մնայուն դիւանի անդամ կ'ընտրուին Յովհաննէս Աճեմեան՝ Ատենապետ եւ Սոսրով Եսայեան՝ Ատենադպիր:

Այս Ժողովին եկած բոլոր հարցերը Կեդրոնացած են կարօտեալներուն օգնութեան հասնելու նպատակին շուրջ: Երկրէն որոշ տեղեկութիւններ չկան: Բոլոր ճամբաները գոցուած եւ հեռագրալուրերը դրաքննութեան տակ առնուած են: Բայց եւ այնպէս, դուրս սպրդած հատուկտուր լուրերը ցոյց կու տան երկրի ներսերը տեղի ունեցած ահռելի աղէտին մեծութիւնը: Ինչպէս դադթաշխարհի ողջ Հայութիւնը, նոյնպէս նաեւ Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութիւնը կը պատրաստուին օգնութեան գործին: Որոշումները կու տան ընդհանուր հանգանակութեան եւ ընկերութեան բոլոր եկամուտները յատկացնելու կարօտեալներուն պէտքերուն:

Ընկերութեան տան պարտքի մնացած մասն ալ վճարուած ըլլալով տունը Ընկերութեան սեպհականութիւնը կ'ըլլայ առանց պարտքի: Պատգ. Ժողովը կ'ողջունէ այս պարագան եւ իր շնորհակալութիւնները կը յայտնէ Կեդրոնական Վարչութեանց եւ մասնաճիւղերու անցեալ Ինժ տարիներու ընթացքին կատարած զոհողութեանց եւ ջանքերուն համար:

Գանձապահի տոմարը կը քննուի եւ կը վաւերացուի, որմէ յայտնի կ'ըլլայ որ 1915-ի շրջանին ընդհանուր մուտք եղած է 1,721,64 տուար, իսկ ընդհ. ելք եղած է 1,255,04 տուար: Գանձը կը մնայ 466,60 տուար: Ելքին ՀԱԶԱՐ տուարը տանը վճարուած վերջին գումարն է:

Կեդրոնական Վարչութեան համար Նիւ Եորքի մասնաճիւղի կողմէ ներկայացուցած եռապատիկ ցանկին վրայ ընտրութիւն տեղի ունենալով, կ'ընտրուին Ստեփան Կուրապեան, Հայկ Աղմեյեան, Յակոբ Թաչճեան, Գրիգոր Մարգարեան եւ Յակոբ Տէր Մուշեղեան:

Յաջորդ Պատգ. Ժողովի վայր կը նշանակուի Նիւպրիփորթ:

Նորընտիր Կեդր. Վարչութիւնը իր դիւանը կը կազմէ այսպէս. —

Ստեփան Կուրապեան

Ատենապետ

Հայկ Աղմեյեան

Ատենադպիր

Գրիգոր Մարգարեան

Գանձապահ

Նիւ Եորքի մասնաճիւղը եւ Կեդրոնական Վարչութիւնը իրենց մէկ նիստին մէջ նկատի կ'ունենան Ընկերութեան պատմութիւնը գրելու կարեւոր խնդիրը: Ժողովի բացարձակ մեծամասնութեամբ կ'ընտրեն հինգ անդամներէ բաղկացած յանձնախումբ, այս գործին համար, որոնք են. — Յովհաննէս Աճեմեան, Խաչատուր Պոյաճեան, Գրիգոր Մարգարեան, Մարգար Մարգարեան եւ Մանուկ Թաչճեան:

Հոկտեմբեր 8-ի Ժողովին մէջ կը կարգացուի Կովկասեան կարօտեալներուն գրկուած դժամին ստացուած ըլլալու պատասխանը, որ զրկուած էր Կաթողիկոսէն Ամերիկահայ Առաջնորդարանին, Ուստը, եւ անկէ ալ զրկուած էր Ընկերութեան Կեդրոնական Վարչութեան, ի Նիւ Եորք:

ՏԱՍՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ ՊԱՏԴԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Տասներեքերորդ Պատգ . Ժողովը գումարուած է Յունուար 1, 1917-ին Նիւպրիփորթի Beck փողոցի սրահին մէջ :

Այս Ժողովին կը մասնակցին վեց մասնաճիւղեր 9 ձայնով եւ կեդրոնական վարչութիւնը մէկ ձայնով :

Նիւ Եորք . — Գէորգ Տէր Պաղտատարեան 2 ձայն

Ֆիլատելփիա . — Գէորգ Թերխանեան եւ Խոսրով Եսայեան 2 ձայն

Քլիվլենտ . — Յովհաննէս Թերզիեաղուպեան 2 ձայն

Ուստր . — Յակոբ Աճեմեան 1 ձայն

Ֆրենսֆիլմ . — Նշան Կանանեան 1 ձայն

Նիւպրիփորթ . — Յակոբ Աւետիսեան 1 ձայն

Կեդր . վարչութիւն . — Հայկ Աղմեկեան 1 ձայն

Կրկին կը բացակային Վոքեկընի, Լովէլի, եւ Ֆիչպուրկի մասնաճիւղերը :

Մնայուն զիւանի համար կ'ընտրուին Գէորգ Թերխանեան՝ Ատենապետ եւ Գէորգ Տէր Պաղտատարեան՝ Ատենադպիր :

Ուստրի պատգամաւոր Յակոբ Աճեմեան ցաւ կը յայտնէ, Տասներկուերորդ Պատգ . Ժողովի առթիւ եղած սխալմունքին համար : Պրն . Աճեմեան կը յայտնէ թէ իր մասնաճիւղը Պատգ . Ժողովի հեռադիրն ստացած եւ նոյնպէս հեռադրով իր ձայնը զրկած է եղեր Յակոբ Ն . Թաշճեանի : Բայց հասցէի սխալմունքին պատճառով հեռադիրը ատենին հասած չէ Պրն . Թաշճեանին : Այս բացատրութիւնով կը ճշգուի որ Ուստրի մասնաճիւղը պատասխանած է Տասներկուերորդ Պատգ . Ժողովի հեռադրին եւ այդ սխալմունքով չէ կրցած մասնակցիլ այդ Ժողովին :

Պատգամաւորական Ժողովը նկատի ունենալով որ քաղաքական ներկայ պայմաններու բերումով կարելի չէ մեր Ընկերութեան ընդգրկած նպատակի — աշխինքն կրթական գործին — գործադրութիւնը, եւ թէ նկատի ունենալով վերաշինութեան եւ կարօտեալներու օգնութեան գործի անհրաժեշտութիւնը, կ'որոշէ, որ

«Անդամական տուրքերը եւ տանը եկամուտը յատկացուին կրթական նպատակի գանձին, իսկ վերաշինութեան եւ կարօտեալներու համար գատ հաշիւ պահուի : Այս վերջին պէտքերուն հասնելու համար կատարուած հանգանակութիւններու արդիւնքը յատկացնել վերաշինութեան եւ կարօտեալներու օգնութեան գործին» :

Ամերիկարեակ Մալթիթիացիներու մարդահամարն ընելու համար կ'ընտրուի յանձնախումբ մը :

Պատգ . Ժողովը կ'որոշէ կազմել առանձին կանանց մասնաճիւղեր, վըճարելով տարեկան մէկ տուար մուտք եւ 10 սէնթ անդամամբար :

Կեդրոնական վարչութեան համար Նիւ Եորքի մասնաճիւղէն ներկայացուած եռասրատիկ ցանկին վրայ կատարուած ընտրութեան արդիւնքը

կ'ըլլայ հետեւեալը. — Ստեփան Կուրապեան, Յակոբ Թաշճեան, Հայկ Աղմեկեան, Գրիգոր Մարգարեան, Գէորգ Տէր Պաղտատարեան:

Գանձապահի հաշիւները քննուելով կը վաւերացուին: Յայտնի կ'ըլլայ, որ 1916-ի տարեշրջանին ընդհ. մուտք եղած է 1,218,60 տուար ի հաշիւ Կրթասիրացի եւ 773,00 տուար ի հաշիւ Վերաշինացի. ընդամէնը 1,991,00 տուար. իսկ ընդհ. ելք եղած է 375,85 տուար: Գանձը կը մնայ 1,615,75 տուար:

Նորընտիր կեդրոնական Վարչութիւնը իր դիւանը կը կազմէ այսպէս.

Ստեփան Կուրապեան

Ատենապետ

Հայկ Աղմեկեան

Ատենադպիր

Մարգար Մարգարեան

Գանձապահ

1917-ի տարեշրջանին կը կազմուին Պոսթոնի, Փրաւիտենսի, Շիքակոյի, Պրաքթընի, Լարենսի մասնաճիւղերը:

Նոյն տարւոյ կեդրոնական Վարչութեան եւ մասնաճիւղերու դործունէութեան առանցքը կը կազմեն հայ կարօտեալներու օգնութեան դործը եւ հանդանակութիւններ, ամէն տեղ:

Հայկական տեղահանութեանց եւ զանգուածային կոտորածներու լուրերը կը ցնցեն համայն քաղաքակիրթ աշխարհը:

Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Ամերիկայի եւ այլ երկիրներու խորհրդարաններու ամպիրոններէն եւ եկեղեցիներու բեմերէն պաշտօնապէս եւ հանդիսաւորապէս կը ձառուի Հայոց իրաւունքներու մասին եւ կը խոստացուի կատարեալ ազատութիւն:

Հայ ժողովուրդը կը ճանչցուի որպէս Փոքր Դաշնակից եւ հետեւաբար, մեր ժողովուրդն ալ պէտք էր որ բերէր իր դրական մասնակցութիւնը պատերազմին:

Ազգային Պաշտպանութեան Միութեան կողմէ կոչ կ'ըլլայ Կիլիկեան կամաւորական շարժումին, որուն կը պատասխանեն 20-25 հազար հայ երիտասարդներ:

Բայց, 1917, Ապրիլ 6-ին Միացեալ Նահանգներ Գերմանիոյ դէմ պատերազմ յայտարարելով, միլիոնաւոր Ամերիկացի երիտասարդներ, որոնց կարգին նաեւ հազարաւոր հայ երիտասարդներ Ամերիկեան բանակին կանչուելով, փոխադրութեան անկանոնութիւններու հետեւանքով, հազիւ 4-5 հազարի չափ հայ կամաւորներ կրցին երթալ Կիլիկիոյ ճակատը:

Կիլիկեան ճակատի կամաւորական շարժման պատմութիւնը լեփլեցուն է հերոսական դրուագներով եւ սրտամորմօք տեսարաններով, որոնց նկարագրութիւնը մեր նպատակէն դուրս ըլլալով, միայն այսչափով կը բաւականանանք:

Մալաթիացիներ այս շարժման մէջ ալ բերած են իրենց լիակատար մասնակցութիւնը իրենց կամաւոր հայրենակիցներով, որոնց անունները միայն յիշելով պիտի դժհանաք, որովհետեւ դժուար է ճշդել ամէն մէկ կամաւոր զինուորի, խումբի կամ ծառայութեան զաշտի դործունէութիւնները:

	ԿԱՐԱՊԵՏ ԴԱՆԻԵԼ		ԿԱՐԱՊԵՏ ԴԱՆԻԵԼ		ԿԱՐԱՊԵՏ ԴԱՆԻԵԼ		ԿԱՐԱՊԵՏ ԴԱՆԻԵԼ		ԿԱՐԱՊԵՏ ԴԱՆԻԵԼ
	ԿԱՐԱՊԵՏ ԴԱՆԻԵԼ		ԿԱՐԱՊԵՏ ԴԱՆԻԵԼ		ԿԱՐԱՊԵՏ ԴԱՆԻԵԼ		ԿԱՐԱՊԵՏ ԴԱՆԻԵԼ		ԿԱՐԱՊԵՏ ԴԱՆԻԵԼ
	ԿԱՐԱՊԵՏ ԴԱՆԻԵԼ		ԿԱՐԱՊԵՏ ԴԱՆԻԵԼ		ԿԱՐԱՊԵՏ ԴԱՆԻԵԼ		ԿԱՐԱՊԵՏ ԴԱՆԻԵԼ		ԿԱՐԱՊԵՏ ԴԱՆԻԵԼ

ԱՅԵՐԻՖԱՅԷՆ ԿՐԻՍԿԻՆ
ԶԱՆԿԱՅԻ ԿԱՐԱՊԵՏ

Ամբիկալեան Կրիսկին Զանկայի Կարապետ

ԿՐԻՍՏՈՖՈՐ ԵՄԻՆ	ՄԱՐԿՈՍ ԵՄԻՆ	ԳԵՐԳՈՐ ԵՄԻՆ	ՄԵԼԻՍԵՆ ԵՄԻՆ	ՅԱԿՈԲ ԵՄԻՆ
ՅԱԿՈԲ ԵՄԻՆ	ՄԱՐԿՈՍ ԵՄԻՆ	ԳԵՐԳՈՐ ԵՄԻՆ	ՄԵԼԻՍԵՆ ԵՄԻՆ	ՅԱԿՈԲ ԵՄԻՆ
ՅԱԿՈԲ ԵՄԻՆ	ՄԱՐԿՈՍ ԵՄԻՆ	ԳԵՐԳՈՐ ԵՄԻՆ	ՄԵԼԻՍԵՆ ԵՄԻՆ	ՅԱԿՈԲ ԵՄԻՆ

Ստեփաննոս Գրիգոր Կրիստոֆոր Եմին

Ստեփաննոս Գրիգոր Կրիստոֆոր Եմին

Եղիա Տէր Յովհաննէսեան. — Նախապէս մասնակցած Կովկասեան ճա-
կատի կամաւորներու խումբին: Վերադարձին կը միանայ Կիլիկիոյ կամա-
ւորական շարժման: Գացած է ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, Հայաստան եւ հոն մեռած:

Աբրահամ Տէր Վահրամեան. — Պէյրութի մէջ սպաննուած:

Յարութիւն Մարգարեան. — Եղած է Ընկերութեան լիազօր ներկայա-
ցուցիչ Պէյրութի եւ Հալէպի շրջաններուն, իսկ այժմ կը գտնուի Հայաստան:

Սարգիս Կեզիւրեան. — Հայ դաւաճաններուն սարսափն եղող այս քա-
ջամարտիկ տղամարդը մեծ դերձ տեսած է Կիլիկեան շարժումի կռիւներուն
մէջ եւ մեռած է Ռումանիոյ մէջ:

Յովհաննէս Սաչափեան. — Մասնակցած է շատ կռիւներու եւ հոն նա-
հատակուած:

Խոսրով Քեշիշեան. — Ժամանակ մը մնացած է Քուպա, յետոյ Քալի-
ֆորնիա, ուր մեռած է:

Արմենակ Մուրատեան. — Այժմ կը գտնուի Ռուսոր:

Մանուկ Եղիայեան. — Այժմ կը մնայ Պոսթոն:

Միսաֆ Աւետիսեան. — Այժմ կը մնայ Քալիֆորնիա:

Յարութիւն Աւետիսեան. — Մեռած է Պոսթոնի մէջ:

Գրիգոր Պարսամեան. — Այժմ կը բնակի Ռուսոր:

Հայկ Օրմանեան. — Կը մնայ Տիթրոյիթ:

Սեդրակ Տ. Պաղտասարեան. — Մեռած է Քիլիկիոյ մէջ:

Սենեֆերիմ Զուլաֆեան. — Կը մնայ Տիթրոյիթ:

Յովհաննէս Գասպարեան. — Կը մնայ Փալմըր:

Խաչատուր Տէյիւնեան — Խաչատուրեան. — Կը մնայ Քալիֆորնիա:

Գէորգ Շահրիկեան. — Կը մնայ Նիւ Եորք:

Գրիգոր Տէր Դաւիթեան. — Կը մնայ Քիլիկիոյ:

Յարութիւն Գիւլիսանեան. — Մեռած է Քիլիկիոյ մէջ:

Մանուէլ Պանաֆուրգեան. — Կը մնայ Քիլիկիոյ:

Խոսրով Խրիկեան. — Մեռած է Քիլիկիոյ մէջ:

Գրիգոր Մինասեան. — Մեռած է Ֆրանսայի մէջ:

Միֆայէլ Տէր Պաղտասարեան. — Կը մնայ Քիլիկիոյ մէջ:

Կարապետ Թաշնեան. — Կորսուած է Ատանայի մէջ:

Յակոբ Կանանեան. — Կը մնայ Քիլիկիոյ:

Գէորգ Երանեան. — Այժմ կը գտնուի Քալիֆորնիա:

Պետրոս Գարօղլանեան. — Մեռած է Եգիպտոսի մէջ:

Յովհաննէս Գարօղլանեան. — Այժմ կը բնակի Եգիպտոս:

Միֆայէլ Անսուրեան. — (Արժանթինէն): Մեռած է Պուենոս Այրէսի
մէջ, Արժանթին:

Սամուէլ Սամուէլեան. — Զինուոր Ֆրանսական բանակին մէջ, դերման
ճակատին վրայ:

Գրիգոր Անեմեան. — Արժանթինէն:

Նազարէթ Անսուրեան. — Եգիպտոսէն: Այժմ կը գտնուի Հայաստան:

Տոբ. Միհրան Քեշիշեան. — Մասնազատ վերաբոյժ բժիշկ թուրք բանակին մէջ: Գերի կ'իյնայ անդլիական բանակին եւ յետոյ տեղակալի աստիճանով կը միանայ հայ կամաւորական խումբերուն: Այժմ մեռած:

Կարապետ Խալիկեան. — Թրքական բանակէն կ'անցնի անդլիական բանակը եւ տեղակալի աստիճանով կը միանայ հայ կամաւորական խումբերուն: Կը մնայ Ֆրանսա: Այժմ մեռած:

Աւետիս Աւետիսեան. — Կը մնայ Քալիֆօրնիա:

ՏԱՍՆԶՈՐՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ընկերութեան Տասնչորրորդ Պատգամաւորական Ժողովը տեղի ունեցած է 1917, Դեկտեմբեր 30-ին, Ուստրի Ս. Դ. Հնչակեան ահումբի սրահը:

Այս Ժողովին կը մասնակցին 9 մասնաճիւղեր՝ 14 ձայնով:

Նիւ Եոբ. — Մարգար Մարգարեան, Յակոբ Թաշճեան:

Քլիվլենտ. — Յովհաննէս Թերզիեաղուպեան, 2 ձայնով:

Պոսթոն. — Հայկազուն Պոնափարթեան, Մարտիրոս Դաւիթեան:

Ուստր. — Առաքել Եազըճեան, Կարապետ Մոմճեան:

Ֆրենսիս. — Նշան Կանանեան, մէկ ձայն:

Փրաիտենս. — Ի. Տէր Յովհաննէսեան, մէկ ձայն:

Լովել. — Յովհաննէս Պապիկեան, մէկ ձայն:

Նիւպրիփորթ. — Լեւոն Գաւուքճեան, մէկ ձայն:

Ֆիլատելֆիա. — Գէորգ Թերխանեան, Սարգիս Շահրիկեան:

Կը բացակայէին Լորէնսի, Շիքակոյի, Վոքեկընի եւ Պրաքթընի մասնաճիւղերը:

Մնայուն դիւանի անդամներ կ'ընտրուին Նշան Կանանեան՝ Ատենապետ եւ Հայկազուն Պոնափարթեան՝ Ատենադպիր:

Դիւանին կը ներկայացուի 16 հարցերէ օրակարգ մը, որոնց մեծ մասը Ժողովներու ընթացիկ խնդիրներ եւ նախապէս խօսուած-վիճարանուած հարցեր են:

Ժողովը նկատի կ'ունենայ Ամերիկեան բանակին մէջ եղող Մալաթիացի զինուորներու կտակի հարցը եւ կը թելադրէ որ իրենց կտակներն ընեն նախքան զինուոր երթալը. եւ եթէ մէկը չունին, ընեն զայն Ընկերութեան անունով:

Կ'որոշուի գրել 1895-ի Մալաթիոյ կոտորածին պատմութիւնը եւ զայն միացնել Ընկերութեան պատմութեան հետ, որու մասին նախապէս որոշում տրուած եւ յանձնախումբեր ընտրուած են:

Ուսանողներու օգնութեան, այսինքն այն ուսանողներու, որոնք ժամանակի ընթացքին ինքնօգնութեամբ հետեւած են մասնագիտութեան մը, որպիսիք են մեքենագիտութիւն, մանկավարժութիւն, երկրագործութիւն, բժշկութիւն, եւ նիւթական օգնութեան կարիք ունին իրենց սկսած դասընթացքը լրացնելու, այդպիսիներուն օգնելու համար կ'ընտրուի յանձնա-

խումբ մը, որ աշխատի նիւթական եւ այլ միջոցներ գտնել, առաւելապէս ապահովել անհատական նուիրատուութիւններ եւ ձեռք բերուած գումարն ամէն տարի յատկացնել այդ նպատակին: Յանձնախումբի անդամները կ'ընտրուին. Յարութիւն Շեքերճեան, Խոսրով Պոնափարթեան, Յակոբ Տողանեան, Առաքել Եազըճեան եւ Սարգիս Մարտիրոսեան:

Կեդրոնական Վարչութեան գանձապահի ապահովագրութեան հարցը նկատի առնուելով կ'որոշուի գանձապահի ապահովագրութեան քանակը բարձրացնել Հինգ Հազար տոլարի:

Իրաւունք կը տրուի Կեդրոնական Վարչութեան, որ երբ որեւէ ժամանակ տեղեկութիւն ստանայ Մալաթիացի կարօտեալներու մասին, անմիջապէս օգնութեան հասնի, ինչ միջոցաւ որ հնարաւոր է. հակառակ պարագային գումարել արտակարգ պատգամաւորական ժողով:

Նիւպրիփորթի մասնաճիւղի ընկերներէն կազմուած մարդահամարի յանձնախումբը կը տեղեկացնէ, որ Ամերիկայի մէջ այս ժամանակները մօտաւորապէս Հազար Հինգ Հարիւր Մալաթիացիներ կան:

Կեդրոնական Վարչութեան համար կ'ընտրուին Ստեփան Կուրապեան, Յակոբ Թաշճեան, Միհրան Ոսկերիչեան, Մարգար Մարգարեան, Յովհաննէս Աճեմեան:

Գանձապահի տոմարը քննուելով կը վաւերացուի. յայտնի կ'ըլլայ որ 1917-ի շրջանին մուտք եղած է — ի հաշիւ Կրթասիրացի — անցեալ տարւոյ 842,75 տոլարն ալ մէջն ըլլալով ընդամէնը 2,135,05 տոլար, ի հաշիւ Վերաշինացի, անցեալ տարւոյ 773 տոլարով միասին ընդամէնը 2,207 տոլար: Կրթասիրացի հաշիւէն ելք եղած է 347 տոլար, որով գանձը կը մնայ 1,789,98 տոլար:

1918 տարին հայ կեանքի պատմութեան մէջ որոշ նշանակութիւն ունեցող տարի է: Նոյն տարւոյ Մայիս 28-ին կը ստեղծուի Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Դարերու ընթացքին հայրենիքէ եւ պետականութենէ զուրկ Հայութիւնը ողջունեց այդ Ակտը: Աւա՛ղ, սակայն, որ Թուրքիոյ երկու միլիոն Հայութենէն մէկուկէս միլիոն նահատակուած Հայութիւնը գէթ չլսեց, թէ Հայաստան անունով երկիր մը, կառավարութիւն մը ստեղծուած է, հոգ չէ թէ որո՞ւ կողմէ եւ կամ ի՞նչպէս:

Զօր. Անդրանիկ Ամերիկա կու գայ, Ամերիկահայ ժողովուրդի խանդավառութիւնը չափ ու սահման չունի: Մէկ Միլիոն Տոլարի հանդանակութիւնը կը սկսի: Մալաթիացիներ, ամէն տեղի մէջ, մեծ գումարներով կը մասնակցին տեղական հանդանակութեանց: Գաղափար մը տալու համար ըսենք, որ միայն Նիւ Եորքի մասնաճիւղը հանդանակած է 2,500 տոլարի գումար մը: Տարակոյս չունինք, որ մեր միւս մասնաճիւղերն եւս մեծ չափով մասնակցած են:

1918, Նոյեմբեր 11-ին կը կնքուի Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի Զինադադարը: Զօրս տարիներէ ի վեր շարունակուող պատերազմը վերջ կը գտնէ:

ՏԱՍՆՀԻՆՔԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ընկերութեան Տասնհինգերորդ Պատգ. Ժողովը գումարուած է Դեկտ. 29, 1918-ին Լովէլի մէջ, Քոլոնիէլ սրահը:

Սոյն Ժողովին կը մասնակցին 11 մասնաճիւղեր — 16 պատգաւաւորներ 19 ձայնով:

Կեդր. վարչութիւն. — Մանուկ Թաշճեան:

Նիւ Եւրֆ. — Յովհ. Աճեմեան, Գէորգ Տէր Պաղտատարեան:

Լովէլ. — Յովհաննէս Պապիկեան, Գէորգ Կիւլիշեան:

Ուստր. — Կար. Մուճեան, Արմենակ Մուրատեան:

Պոսթոն. — Խոսրով Եսայեան, Գրիգոր Պարմազեան:

Պրաքթի. — Գրիգոր Խուլեան:

Փրաւիտեմս. — Իսրայել Տէր Յովհաննէսեան:

Քլիվլենտ. — Ս. Թաշճեան, Երկու ձայնով:

Ֆիչպուրկ. — Ալեքսան Քէքէվեան, Երկու ձայնով:

Ֆրենսիս. — Նշան Կանանեան, Երկու ձայնով:

Ֆիլատելֆիա. — Համբարձում Թերխանեան, Յարութիւն Փիլիպպոսեան:

Կրանիք Սիքի. — Հաճի Մանուկ Թաշճեան:

Կը բացակային Նիւպրիփորթի, Լորէնսի, Շիքակոյի եւ Վոքսկլընի մասնաճիւղերը:

Մնայուն դիւանի անդամ կ'ընտրուին Խոսրով Եսայեան՝ Ատենապետ եւ Ալեքսան Քէքէվեան՝ Ատենադպիր:

Այս Ժողովին ամենակարեւոր հարցն եղած է ՅԻՍՈՒՆ ՀԱԶԱՐ տուարի հանդանակութեան արշաւը:

Նկատի ունենալով ազատազրուած Հայաստանի վերաշինութեան գործը եւ կարօտ հայրենակիցներու օգնութեան անհրաժեշտութիւնը, Պատգ. Ժողովը կ'որոշէ սկսիլ 50,000 տուարի հանդանակութեան արշաւ մը, որու ՀԻՆՔ ՀԱԶԱՐը յատկացուի Ուսանողական ֆոնտին: Կրթական նպատակի յատկացուած գումարը բարձրացնել ՔՍԱՆ ՀԻՆՔ ՀԱԶԱՐ տուարի եւ մնացեալ գումարը յատկացնել երկրի վերաշինութեան:

Այն ժամանակները բոլորին հաւատքն էր, թէ վեց նահանգներով միասին Անկախ Հայաստան մը այլեւս իրականութիւնն է, եւ առ այդ այս Պատգ. Ժողովը կը թելադրէ, անմիջապէս որ ճամբաները բացուին, պատրաստ ըլլանք երկիր վերադառնալ եւ հոն հաստատուիլ...

Վերջնականապէս կ'որոշուի Հոպոքընի տունը ծախել:

Մալաթիոյ եւ Ընկերութեան պատմութիւնները գրող յանձնախումբերը կը վերընտրուին, գործը շարունակելու համար:

Գանձապահի տոմարները կը քննուին եւ կը վաւերացուին: Յայտնի Վ'ըլլայ որ 1918-ի տարեշրջանին ընդհանուր մուտք եղած է ի հաշիւ Կըր-

Թասիրացի 3,455,71 տոլար, իսկ ելք 363,37 տոլար. դանձր կը մնայ 3,092,34 տոլար: Ի հաշիւ Վերաշինացի Ընդ. Մուտք եղած է 5,201,41 տոլար, որով դանձի եղած ընդհանուր գումարը, անցեալ տարիէն փոխանցուած գումարներով, կ'ըլլայ 8,293,75 տոլար:

Նոր տարեշրջանի համար Կեդրոնական Վարչութեան անդամ կ'ընտրուին հետեւեալները. — Մարգար Մարգարեան, Յովհաննէս Աճեմեան, Մանուկ Թաշճեան, Ստեփան Կուրապեան եւ Գէորգ Տէր Պաղտատարեան:

Նոր Վարչութեան դիւանը կը կազմուի այսպէս. —

Ստեփան Կուրապեան	Ատենապետ
Գէորգ Տէր Պաղտատարեան	Ատենադպիր
Հաճի Մանուկ Թաշճեան	Փանձապահ

1919-ի շրջանին հետզհետէ Կեդրոնական Վարչութեան կը հասնին տաճարաւորները Մալաթիացիներու անունները: Կեդրոնին կողմէ, որպէս անմիջական օգնութիւն, կը ղրկուին հետեւեալ գումարները. —

Ատանա 557 տոլար. Հալէպ 245 տոլար. Պաղտատ 36 տոլար. Փորթ Սայիտ 36 տոլար. Մալաթիա — Պոլսոյ Պատրիարքարանի եւ այլ միջոցներով — ընդամէնը 4,985 տոլար:

1919-ի Սեպտեմբերին կը մեռնի Ընկերութեանս բաղձամեայ եւ վաստակաւոր անդամներէն եւ տարիներու Կեդր. Վարչութեան ատենապետ Ստեփան Կուրապեանը: Մասնաճիւղեր եւ Կեդր. Վարչութիւնը կը յայտնեն իրենց ցաւակցութիւնները եւ յարգանքները հանդուցեալի պարագաներուն:

Ընկերութեան համար նոր զարդակոճակներ կը պատրաստուի:

Այս շրջանին կը կազմուի Տիթրոյիտի եւ Ֆիլատելֆիոյ Կանանց Մասնաճիւղերը:

ՏԱՍՆՎԵՑԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ընկերութեան Տասնվեցերորդ Պատգ. Ժողովը գումարուած է Յունուար 1, 1920-ին Պոսթընի մէջ:

Այս Ժողովին կը մասնակցին 14 մասնաճիւղեր 23 ձայնով:

Կեդր. Վարչութիւն. — Գ. Տէր Պաղտատարեան:

Փրաւիտես. — Ի. Տէր Յովհաննէսեան:

Լովէլ. — Գէորգ Կիւլիշեան 2 ձայնով:

Վոֆէկըն. — Վերակազմուած — ձայն Յ. Տողանեանի:

Քլիվլենտ. — Յովհ. Թերզիեաղուպեան, 2 ձայնով:

Ուստր. — Յակոբ Աճեմեան, Սարգիս Մանուչեան:

Նիւ Եորք. — Հայկ Աղմէլեան, Կարապետ Ճերահեան:

Պոսթըն. — Գրիգոր Պարմազեան, Կարապետ Աւագեան:

Պրաֆքըն. — Յարութիւն Փաւուքճեան:

Տիթրոյիթ. — Գրիգոր Պարմազեան — ձայն — :

Ֆիլատելիա. — Ս. Շահրիկեան, Յակոբ Գոճապաշեան :

Ֆիլտ. Կանանց. — Սարգիս Շահրիկեան :

Քեմտրն. — Յ. Գոճապաշեան :

Ֆրենկլին. — Ստեփան Ոսպիկեան, Յովհ. Քէփէնկեան :

Այս շրջանին կազմուած են նաեւ Պրիճփորթի, Ֆրեդնոյի, Նիւ Պրիթընի, Պուենոս Այրէսի (Արժանթին) եւ Ատանայի մասնաճիւղերը որոնք, սակայն, ոչ կրցած են ներկայ ըլլալ եւ ոչ ալ ձայն ղրկած են : Ժողովէն բացակայած են նաեւ Նիւպրիփորթի եւ Կրանիթ Սիթիի մասնաճիւղերը :

Մնայուն գիւանդի անդամ կ'ընտրուին Ի. Տէր Յովհաննէսեան՝ Ատենայեալ եւ Կարապետ Աւագեան՝ Ատենադպիր :

Նախորդ Պատգ. Ժողովներու մէջ ծեծուած հարցերը կրկին նիւթ կ'ըլլան եւ նորանոր որոշումներ կը տրուին, որոնք են — 50 հազար տոլարի հանդանակութեան, Մալաթիոյ եւ Կրթասիրաց Ընկերութեան պատմութեանց եւ Ուսանողական յանձնախումբերու ընտրութիւններ, եւայլն :

Կ'որոշուի հաղուստ եւ գիրքեր հաւաքել եւ ղրկել Մալաթիոյ կարօտեալներուն : Կ'որոշուի Կեդրոնական Վարչութեան հետ նշանակել երկու հոգի եւս, մօտակայ մասնաճիւղերէն :

Ընկերութեան Զարթըրին մէջ եղած Association բառը կը փոխուի Societyի ապագային գծուարութեանց տեղի չտալու համար, քանի որ ընկերութիւնը միշտ Society բառը գործածած է :

Կ'որոշուի յետ այսու Պատգ. Ժողովները գումարել Սեպտեմբեր ամսուն, նկատի ունենալով ձմեռ եղանակի գծուարութիւնները :

Նոր տուն մը գնելու համար կը նշանակուի երեք Կարապետներով յանձնախումբ մը, որոնք են — Կարապետ Մարգարեան՝ Լովէլէն, Կարապետ Զերահեան՝ Նիւ Եորքէն, Կարապետ Աւագեան՝ Պոսթոնէն :

Կեդրոնական Վարչութեան անդամ կ'ընտրուին — Ասատուր Ազմէլեան, Կարապետ Զերահեան, Մ. Թաշճեան, Մ. Մարգարեան, Գրիգոր Խանճեան Նիւ Եորքէն, Յակոբ Գոճապաշեան եւ Սարգիս Մազմանեան Ֆիլատելիայէն :

Գանձապահի տոմարները քննուելով կը վաւերացուին, որով յայտնի կ'ըլլայ, որ 1919 տարեշրջանի ընդհանուր մուտք եղած է, նախորդ շրջանէն մնացած գումարներով, ի հաշիւ Կրթասիրացի 5,193,44 տոլար, իսկ ելք 1,254,60 : Գանձը կը մնայ 3,938,04 տոլար :

Ի հաշիւ Վերաչինացի 6,996,22 տոլար, իսկ ելք՝ 6,041,13 տոլար. կը մնայ 954,39 տոլար : Վերաչինացի ելքը երկիր ղրկուած գումարներն են :

Ի հաշիւ ՅԻՍՈՒՆ ՀԱԶԱՐ տոլարի հանգանակութեան Կեդրոն ղըրկուած ընդհ. գումարն է 7,598,73 տոլար, որով Ընկերութեան պատրաստ գումարն է .

Ի հաշիւ Կրթասիրացի	3,938,84
Ի հաշիւ Վերաչինացի	954,39
Քեմփէյնէն եկած	7,348,73
Ընդհանուր Գումար	12,241,96 տոլար :

Նոր Վարչութեան ղեւանը կը կազմեն Գրիգոր Խանձեան՝ Ատենապետ ,
Հայկ Աղմեկեան՝ Ատենադպիր և Մանուկ Թաշճեան՝ Գանձապահ :

Կեդրոնական Վարչութիւնը Մալաթիայէն ստացուած նամակէ մը կը
տեղեկանայ որ տեղւոյն վրայ կազմուած է մարմին մը ղրկուած նպաստի դը-
րամները հաւասարապէս բաժնելու կարօտեալներուն եւ տնօրինելու ինչ որ
պէտք է :

Ատանայի մէջ Քեմփ մը ունենալու կարգադրութեանց համար կը գըր-
ուի տեղւոյն մէջ կազմուած յանձնախումբին :

Այդ տարեշրջանին նախագահ Ուիլսըն կը դժէ Հայաստանի սահման-
ները , որուն մէջ մեր Մալաթիան դուրս մնացած էր : Ընդհանուր Մալաթիա-
ցիներու կողմէ դիմում կ'ըլլայ մեր մեծանուն Նախագահին , որ Մալաթիան
ալ մէջն առնէ , քանի որ այդ քաղաքը կը պատկանի Խորբերդի նահանգին :

Նպաստի գումարներ կը ղրկուին ուր որ կարիք կը տեսնուի եւ կամ
ըսեր կը ստացուի :

ՏԱՍՆԵՕԻԹՆԵՐՈՐԻ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Այս Տասնեօթներորդ Պատգ. Ժողովը գումարուած է Սեպտեմբեր 4 ,
1920-ին , Վերակազմեալ Հնչակեաններու սրահը , Փրաւիտենսի մէջ :

Ժողովին կը մասնակցին 12 մասնաճիւղեր՝ 17 ձայնով :

Կեդր. Վարչութիւն. — Հայկ Աղմեկեան :

Նիւ Եորք. — Միհրան Ոսկերիչեան , Աւետիս Աւետիսեան :

Փրաւիտենս. — Իսրայէլ Տէր Յովհաննէսեան :

Ֆիլատելփիա. — Նազարէթ Քիւնտիպէկեան , Յակոբ Ընտրիկեան :

Ուստր. — Յակոբ Աճեմեան , Սրապիոն Անտոնեան :

Լովէլ. — Յակոբ Կիւլիչեան , Սեդրակ Սապունճեան :

Լովէլ Կանանց. — Սեդրակ Սապունճեան :

Պոսթոն. — Մարտիրոս Դաւիթեան , Ռուբէն Պարմաղեան :

Աթլպորոյ. — Աւետիս Աւետիսեան :

Ֆրենկլին. — Ստեփան Ոսպիկեան :

Տիքրոյիք. — Կարապետ Ճերահեան :

Պրաքթոն. — Յովհաննէս Խանձեան :

Վոֆելքն. — Կարապետ Ճերահեան :

Լուծուած մասնաճիւղեր այդ շրջանին — Սենթ Լուիզ , Կրանիթ Սիթի ,
Շիքահօ , Ֆիչպուրկ : Բացակայ է Քլիվլենտ :

Մնայուն ղեւանի անդամ կ'ընտրուին Ի . Տէր Յովհաննէսեան՝ Ատենա-
պետ եւ Յակոբ Աճեմեան՝ Ատենադպիր :

Այս Ժողովին որպէս հիւր ներկայ եղած է մեր հայրենակից եւ յայտնի
նկարիչ տիար Սարգիս Խաչատուրեան , որ գեղեցիկ ուղերձով մը զնահատեց
Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան ղործունէութիւնը :

Արտասահմանի մէջ գտնուող Մալաթիացի անկարող ուսանողներու օգնելու եւ միեւնոյն ժամանակ Ուսանողական Ընդհանուր Ծրագիր-Կանոնադիր մը պատրաստելու համար կ'ընտրուի յանձնախումբ մը հետեւեալ անդամներէն. — Ի. Տէր Յովհաննէսեան, Նշան Կանանեան, Աւետիս Աւետիսեան, Յովհ. Խանձեան:

Այս ժողովին մէջ հարց կ'ըլլայ, կրկին, Կանոնագրի բարեփոխութիւնը: Մալաթիոյ Վերաշինութեան համար ծրագիրներ կը պատրաստուին: Նոր շրջանի Կեդրոնական Վարչութեան համար կ'ընտրուին հետեւեալները. —

Գրիգոր Խանձեան, Միհրան Ոսկերիչեան, Մանուկ Թաշճեան, Աւետիս Աւետիսեան, Ա. Աղմեկեան Նիւ Եորքէն իսկ Ֆիլատելֆիայէն Յակոբ Գոճապաշեան եւ Կ. Նաճարեան:

Գանձապահի տոմարները քննուելով կը վաւերացուին: Ասկէ յետոյ պիտի տանք միայն ընդհանուր դումարը Կրթասիրացի, Վերաշինութեան եւ Քեմփէյնինը միասին, որովհետեւ վերջէն պիտի տանք ընդհանուր հաշիւները իրենց մանրամասնութեամբ: Երբ մուտք կ'ըսենք, կը նշանակէ նախորդ տարիէն փոխանցուած եւ վերջացող տարեշրջանին ստացուած դումարներու ամբողջութիւնը. —

Ընդհանուր Մուտք	28,617,95	տոլար
Ընդհանուր Ելք	4,150,82	տոլար
Գանձը կը մնայ	24,467,13	տոլար

Նորընտիր Կեդրոնական Վարչութեան առաջին նիստին մէջ Գ. Խանձեան եւ Ա. Աղմեկեան կը հրաժարին եւ անոնց տեղ կը հրաւիրուին Յովհ. Աճեմեան եւ Սեդրակ Քիւրիւիւեան: Դիւանը կը կազմուի հետեւեալ կերպով. —

Յովհաննէս Աճեմեան	Ատենապետ
Միհրան Ոսկերիչեան	Ատենադպիր
Մանուկ Թաշճեան	Գանձապահ

Այդ տարւոյ Կեդրոնական Վարչութեան աշխատակցութեանց մէջ նկատառութեան արժանի գործ մը չկայ, ի բաց առեալ մասնաճիւղերու եւ յանձնախումբերու հետ կատարած յարաբերութիւնները:

Այդ օրերուն Հայաստանի մէջ արտակարգ անցուդարձեր տեղի կ'ունենային: Օրուան կառավարութիւնն իր վրայ դրուած յոյսերը չկրցաւ արդարացնել: Իշխանութեան գլուխն անցնելէ ի վեր երկրին ներքին կացութիւնը օր ըստ օրէ սկսած էր վատթարանալ, կռիւներ անպակաս էին ներքին թէ արտաքին ճակատին վրայ: Հայաստանի մէջ տիրող այս խառնակ կացութենէն օգտուելով Հայոց դարաւոր թուրք թշնամին յարմար պատահութիւնը հասած նկատելով յարձակած էր Հայաստանի վրայ, զայն դրաւելու մտօք:

Չէ՞ որ Հայաստանի անկախութիւնը թուրքը եւ գերմանացին տուած էին, աւելի ճիշդը, պարտադրած էին, ոչ թէ Հայը սիրելնուն համար, այլ զայն անջատելու Ռուսիայէն, օր մըն ալ դրաւելու համար: Եւ ահա այդ պատահութիւնը ստեղծուած էր:

Հայութիւնը իր օրհասականը կ'ապրէր եւ խաղառ փճանալու վրայ էր, երբ Ռուս Խորհրդային Կառավարութիւնը օգնութեան եկաւ բազմաչարչար հայ ժողովուրդին:

Պատերազմը դադարեցաւ եւ դաշնակցական Կառավարութիւնը Հայաստանի ղեկը յանձնեց Խորհրդային Կարգերու տակ կազմուած հայ կառավարութեան:

Հայութիւնը Խորհրդային Կառավարութեան պաշտպանութեան եւ եղբայրական աջակցութեան շնորհիւ դտաւ իր հանդիսոր, ապահովութիւնը եւ լծուեցաւ երկրի վերաշինութեան:

ՏԱՄՆՈՒԹԵՐՈՐԻ ՊԱՏՔԱՄԱԽՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Տասնութերորդ Պատգ. Ժողովը դումարուած է Սեպտեմբեր 4, 1921-ին, Ուստրի մէջ:

Ժողովին կը մասնակցին 12 մասնաճիւղեր 17 ձայնով:

Կեդր. վարչութիւն. — Միհրան Ոսկերիչեան:

Նիւ Եորք. — Խաչատուր Պոյաճեան, Ա. Աղմէլեան:

Փրախտենս. — Ստեփան Մոթիեան:

Ֆիլատելֆիա. — Յակոբ Գոճապաշեան, Ս. Շահրիկեան:

Լոս Անջելէս. — Մարտիրոս Զուլալեան:

Պոսթոն. — Գառապար Թէօքմեճեան, Մարտիրոս Դաւիթեան:

Վոքսկըն. — Լեւոն Փափաղեան — 2 ձայն — :

Ֆրենսֆիլմ. — Սենեքեոյիմ Ափալաքեան:

Ֆրեզնոյ. — Ս. Մանուշեան — 2 ձայն — :

Պոսթոնի Կանանց. — Գ. Թէօքմեճեան:

Ֆիլատ. Կանանց. — Ս. Շահրիկեան:

Աթըլպորոյ. — Աւետիս Աւետիսեան:

Ուստր. — Ս. Մանուշեան, Յակոբ Աճեմեան:

Պատգ. Ժողովի մնայուն ղեկանի անդամ կ'ընտրուին Աւետիս Աւետիսեան՝ Ատենապետ եւ Գառապար Թէօքմեճեան՝ Ատենադպիր:

Այս ժողովն ալ նոր դուրծ մը կամ որոշում մը արձանագրած չունի, իրաց տուելի նախապէս որոշուած հարցերու անդրադարձումները:

Կ'որոշուի Կեդրոնական վարչութեան բոլոր անդամները ընտրել Նիւ Եորքէն, փոխանակ երկու հոգի Ֆիլատելֆիայէն առնելու:

Նիւ Եորքի մասնաճիւղի ներկայացուցած եռապատիկ ցանկին վրայէն կ'ընտրուին հետեւեալները. — Սեդրակ Քիւփեյեան, Յ. Աճեմեան, Մ. Թաշճեան, Մ. Ոսկերիչեան, Խ. Պոյաճեան, Ա. Աղմէլեան, Ս. Ոսկերիչեան:

Լուծուած եւ թույլ մասնաճիւղերու վերակազմութեան համար ջանքեր կը թափուին նամակներով եւ այցելութիւններով:

Անցեալ քանի մը Պատգ. Ժողովներուն մէջ որոշում տրուած էր հին տունը ծախել եւ նոր ու աւելի շահաւէտ շէնք մը դնել, բայց ցարդ յարմար

չէնք մը դառնաւ չէր, որու վրայ կարենային համաձայնիլ:

Կեդր. վարչութիւնը այդ տարի քանի մը չէնքեր աչքէ անցուցած էր Նիւ Եորքի մէջ եւ վերջապէս դառնաւ էր Ընկերութեան ներկայ տունը: Հարկ եղած մանրակրկիտ քննութենէ անցուցած էր չէնքին ելեւմուտքը եւ շահաւէտ էր դառնալ: Բայց մինչեւ Պատգ. Ժողով տակաւին երկու ամիս ժամանակ կար, իսկ չէնքը ծախող դործակալութիւնը չէր ուղեր այդքան սպասել: Կար նաեւ պարագայ մըն ալ, թէ ի՛նչ որոշում պիտի տար Պատգ. Ժողովը: Կեդրոնական վարչութիւնը, սակայն, նկատի ունենալով չէնքին ունեցած առաւելութիւնները եւ Ընկերութեան շահը, նոյնիսկ անհատական պատասխանատուութեան տակ, կը գնէ տունը կանխավճար մը ընելով, յուսալով, որ Պատգ. Ժողովը պիտի ընդունի եղած կարգադրութիւնը. եւ առ այդ կ'որոշեն պէտք եղած օրինական թուղթերը եւ պայմանները ներկայացնել յաջորդ Պատգ. Ժողովին:

ՏԱՍՆԻՆՆԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ընկերութեան Տասնիններորդ Պատգ. Ժողովը դաժարուած է Սեպտեմբեր 2, 1922-ին, Ֆիլատելֆիոյ մէջ:

Ժողովին կը մասնակցին 10 մասնաճիւղեր 16 ձայնով:

Կեդրոնական վարչութիւն. — Ա. Ազմէլեան:

Ուսար. — Ի. Տէր Յովհաննէսեան, Սրապիոն Անտոնեան:

Պոսթոն Արանց. — Ռուբէն Պարմազեան՝ երկու ձայն:

Պոսթոն Կանանց. — Տիկին Եսթեր Տողանեան:

Նիւ Եորք. — Մանուկ Զրթաֆեան, Մ. Ոսկերիչեան:

Ֆիլատելֆիա. — Գ. Տէր Պաղտատարեան, Գ. Խանձեան:

Քիվլենս. — Յովհաննէս Թերզիեաղուպեան՝ երկու ձայն:

Փրաիտենս. — Աւետիս Աւետիսեան:

Լոս Անջելէս. — Ալեքսան Քէքէվեան:

Վոքսկրն. — Ի. Տէր Յովհաննէսեան:

Ֆիլատ. Կանանց. — Գ. Խանձեան:

Մնայուն դիւանի անդամ կ'ընտրուին Ի. Տէր Յովհաննէսեան՝ Ատենապետ եւ Ալեքսան Քէքէվեան՝ Ատենադպիր:

Կեդր. վարչութիւնը իր տեղական ղեկոյցին հետ նաեւ Ժողովին կը ներկայացնէ նոր գնուած տունին պարագաները եւ կը թելադրէ որ Ընկերութիւնը գնէ այդ տունը, հակառակ պարագային, անհատներ իրենց անունով պիտի գնեն:

Պատգ. Ժողովը երկար վիճարանութիւններէ ետք կը մերժէ տունը գրնել, որովհետեւ առանց Պատգ. Ժողովի հաւանութեան գնուած է: Նոյնիսկ եղած են անհատներ, որ կարծած են թէ այդ տան գնման մէջ անհատական շահասիրութիւններ եղած են:

Որպէսզի Պատգ. Ժողովը իր հեղինակութիւնը բարձր պահէ եւ կարգ մը անհատներու դժապոյտ տրուի, Ժողովը նախ կը մերժէ տան գնումը եւ

յետոյ կ'որոշէ որ չէնք մը գնուի, ոչ աւելի քան 60 հազար տոլարի:

Յիսուն հազար տոլարի հանգանակութեան քեմփէյնը զոյցուած կը համարուի եւ կ'որոշուի այս առթիւ Ոսկեմատեան մը հրատարակել, որուն մէջ արձանագրուին հանգանակութեան մասնակցողներու անունները իրենց տրուած գումարով միասին:

Ընկերութեան անունով անջատ ուսանողական ֆոնտ ունենալը կը մերժուի:

Ընկերութեան կողմէ Մալաթիա ներկայացուցիչ մը ղրկելու գաղափարը անյարմար կը սեպուի:

Կեդրոնական Վարչութեան վարչի խնդիրը կրկին հարց կ'ըլլայ, բայց կրկին կը մերժուի եւ կ'որոշուի որ կեդրոնը պահուի Նիւ Եորք, բայց երկու անդամներ աւելցուին Ֆիլատելֆիայէն:

Կեդր. Վարչութեան ընտրութիւնը կատարուելով Նիւ Եորքէն կ'ընտրուին Մանուկ Թաշճեան, Յովհ. Աճեմեան, Միհրան Ոսկերիչեան, Խոսրով Եսայեան, Մանուկ Զրրթաֆեան, իսկ Ֆիլատելֆիայէն՝ Գ. Տէր Պաղտատարեան եւ Կարապետ Նաճարեան:

Գանձապահի հաշիւները քննուելով կը վաւերացուին, ուրկէ յայտնի կ'ըլլայ որ այդ տարեշրջանին նախորդ շրջանէն փոխանցուած գումարով միասին ընդհանուր մուտք եղած է 33,503,77 տոլար, իսկ ելք՝ 12,148,18 տոլար: Այս ելքին 9,000 տոլարը նոր չէնքին կանխավճար տրուած է: Շէնքը գնուած է Յիսուն Երեմ հազար տոլարի, Յուլիս 10, 1922-ին:

Նոր Վարչութիւնն իր ղիւանը կը կազմէ — Յովհաննէս Աճեմեան՝ Ատենապետ, Միհրան Ոսկերիչեան՝ Ատենաղալիր, Մանուկ Թաշճեան՝ Գանձապահ:

Հալէպ տեղաւորուած հայրենակիցներու համար առժամեայ տեղ մը վարձելու որոշում կը տրուի:

Հալէպէն, Պէյրութէն եւ Դամասկոսէն եկած նամակներուն ու դիմումներուն կը պատասխանուի եւ նիւթական օգնութիւն կը փութացուի:

ՔԱՆԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ընկերութեան Քսաներորդ Պատգամաւորական Ժողովը զուգարուած է Սեպտ. 1, 1923-ին, Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ սրահին մէջ, Նիւ Եորք:

Ժողովին կը մասնակցին 8 մասնաճիւղեր՝ 13 ձայնով:

Կեդր. Վարչութիւն. — Միհրան Ոսկերիչեան:

Ֆիլատելֆիա. — Յակոբ Գոճապաշեան, Կարապետ Նաճարեան:

Նիւ Եորք. — Ա. Ազմէլեան, Գէորգ Թերխանեան:

Ուստր. — Պետրոս Զոպիեան:

Ֆրենկլին. — Նշան Ալաշայեան:

Քլիվլենտ. — Սարգիս Էմինեան՝ երկու ձայնով:

Պոսթոն. — Յակոբ Տոդանեան:

Պոսթոն կամանց. — Տիկ. Եադիկել Պապիկեան :

Լովել. — Ասատուր Պապիկեան :

Մնայուն դիւանի անդամներ կ'ընտրուին Յակոբ Գոճապաշեան՝ Ատե—
նապետ եւ Կարապետ Նաճարեան՝ Ատենադպիր :

Արտասահման գործիչ մը զրկելու հարցը կրկին խնդրոյ առարկայ
կ'ըլլայ եւ ժողովը յարմար կը նկատէ փոխանակ Ամերիկայէն մէկը զրկելու ,
արտասահման եղող ծանօթ հայրենակից մը նշանակել որպէս լիազօր կամ
Ընկերութեան ներկայացուցիչ : Այս պաշտօնին համար կ'ընտրուի Ամերիկա—
յէն Կիլիկեան կամաւորական շարժման մասնակցող եւ Ընկերութեան ծանօթ
անդամ Պրն. Յարութիւն Մարգարեան , որ այդ ժամանակ Պէյրութ կը գլու—
նուէր :

Պատգ. ժողովը նկատի ունենալով 10-է աւելի մասնաճիւղերու ան—
գործութեան մատնուած ըլլալը , նոյնպէս կադմալուծուած մասնաճիւղերը
վերակազմելու խնդիրը , յարմար կը նկատէ ունենալ երկու գործիչներ , մէկը
Արեւելքի եւ միւսը Արեւմուտքի կողմը : Այս գործին համար Ա. Քէքէվեան
Պոսթոնէն եւ Խոսրով Եսայեան Քլիվլենտէն :

Հալէպի մէջ տուն մը վարձելու եւ միեւնոյն ժամանակ , եթէ կարելի
է , դպրոց եւ արհեստանոց մը հաստատելու որոշում կը տրուի եւ գործա—
դրութեան համար պէտք եղած կարգադրութիւնները կը ձգուին Կեդր. Վարչ—
ութեան , որ իր ներկայացուցիչ Յարութիւն Մարգարեանի հետ խորհրդակ—
ցարար պէտք եղածն ի գործ պիտի դրուի :

Նիւ Եորքի մէջ գնուած նոր շէնքը պաշտօնապէս կը հաստատուի :
Կ'ընդունուի եւ իրաւունք կը տրուի Կեդր. Վարչութեան որ Վերաշինութեան
Ֆոնտէն Տասը Հազար տոլար եւս վճարուի Մայր պարտքէն (մօրթկէյճէն) :

Ընկերութեան կադմութեան Քսանամեակը տօնելու որոշում կը տրը—
ուի :

Գանձապահի տոմարները կը քննուին եւ կը վաւերացուին : Այս շըր—
ջանին , անցեալ տարւոյ գումարով , մուտք եղած է 35,910,61 տոլար , իսկ
ելք եղած է 12,899,45 տոլար : Ելքին մեծ մասը Հալէպ , Պէյրութ եւ այլ տե—
ղեր զրկուած նպաստի գումարները եւ շէնքին մօրթկէյճի , տոկոսներու եւ այլ
ծախքերու յատկացուած են :

Նոր Կեդրոնական Վարչութեան անդամ կ'ընտրուին Ա. Ազմելեան ,
Մանուկ Թաշճեան , Մարգիս Շահրիկեան , Գէորգ Թերխանեան , Մարգար
Մարգարեան Նիւ Եորքէն , Մանուէլ Քիւփեկեան եւ Համբարձում Թերխան—
եան Ֆիլատելֆիայէն :

Նորընտիր Կեդր. Վարչութեան անդամներէն Ա. Ազմելեան կը հրաժա—
րի եւ անոր կը յաջորդէ Յովհ. Աճեմեան :

Դիւանը կը կադմուի .—

Յովհաննէս Աճեմեան

Գէորգ Թերխանեան

Մանուկ Թաշճեան

Ատենապետ

Ատենադպիր

Գանձապահ

Այս ժամանակներուն Ընկերութեան ամբողջ ուշադրութիւնը կեդրոնացած էր Հալէպ, Պէյրութ եւ այլ տեղեր ապաստանող մեր հայրենակիցներու պատասպարման եւ հոգածութեան գործին վրայ:

1922-ի ժամանակ Մալաթիոյ մէջ բացուած Ամերիկեան միսիոնարութեան Նիլըր Իսթ որբանոցը կը գոցուի եւ միսիոնար ու որբեր կը թողուն Մալաթիան եւ ճամբայ կ'ելնեն դէպի Հալէպ:

Օրեր տեւող, հետիոտն եւ հազար ու մէկ նեղութիւններէ ետք որբերը կը հասնին Հալէպ: Անկէ քիչ ետք Թուրքիայէն դուրս ելլելու ազատ օրէնքներ կը հռչակուին: Երկրէն ամէն անոնք, որ կրնային դադթել, իրարու ետեւէ, շաբան-շաբան կը հասնին Հալէպ:

Նոր ժամանողներու պատասպարան եւ օժանդակութիւն տալը ծանր խնդիր էր: Սակայն, Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութիւնը ըրաւ այն ինչ որ կարելի էր: Այդ մի քանի տարիներուն Ընկերութիւնը 17 հազար տոլարի պատկառելի գումար մը հասցուց Հալէպ եւ Հինգ Հազար տոլար ալ Պէյրութ:

Հալէպի մէջ եղող Հոգեւորն կոչուած շէնքը, որ կը պատկանէր Երուսաղէմի Պատրիարքութեան, եւ որ ունէր բաւականաչափ սենեակներ, վարձուեցաւ Ընկերութեանս կողմէ եւ անկարողներ ժամանակաւորապէս հոն տեղաւորուեցան, ուրիշներ ատոր մօտակայ վայրերը:

Հալէպի մէջ կը կազմուի Ընկերութեանս մասնաճիւղ մը, որու Վարչութիւնը կը հսկէ Մալաթիացի հայրենակիցներուն վրայ:

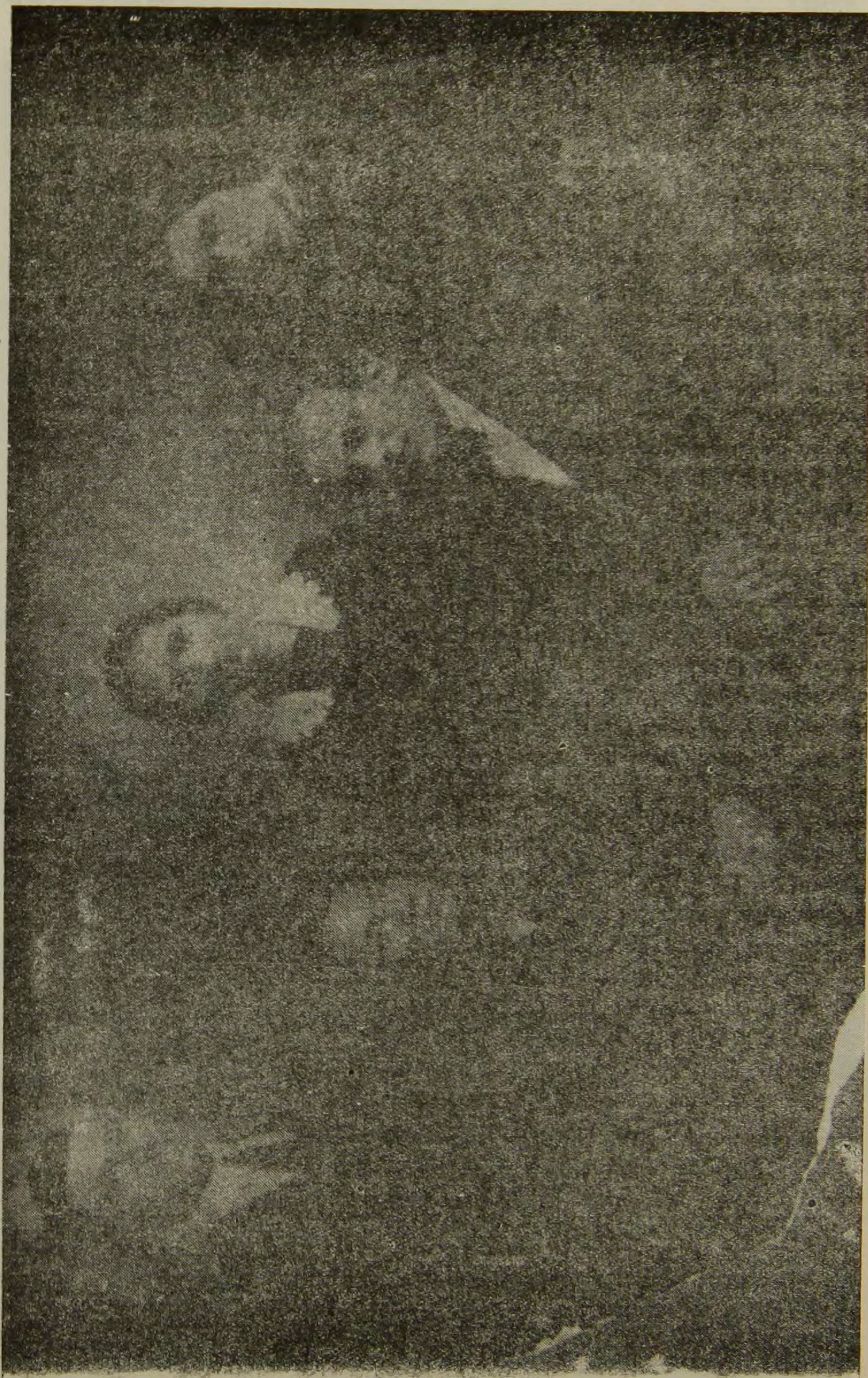
Կարօտեալներու թիւը այնքան շատ եւ դանոնք հոգատարելու կարիքը այնքան մեծ էր, որ չափազանց դժուար էր ամէն մէկուն պէտքերուն գոհացում տալ: Թերեւս պատահած են տղեղ դէպքեր, որոնք այսպիսի ժամանակներու մէջ անխուսափելի են, բայց Կրթասիրացի կամքէն անկախ:

Ընկերութեան լիազօր Պրն. Յարութիւն Մարգարեան, Կեդրոնի հրահանգով, կ'երթայ Հալէպ, եւ տեղին վրայ քննութիւն կատարելով կը տնօրինէ ինչ որ անհրաժեշտ է:

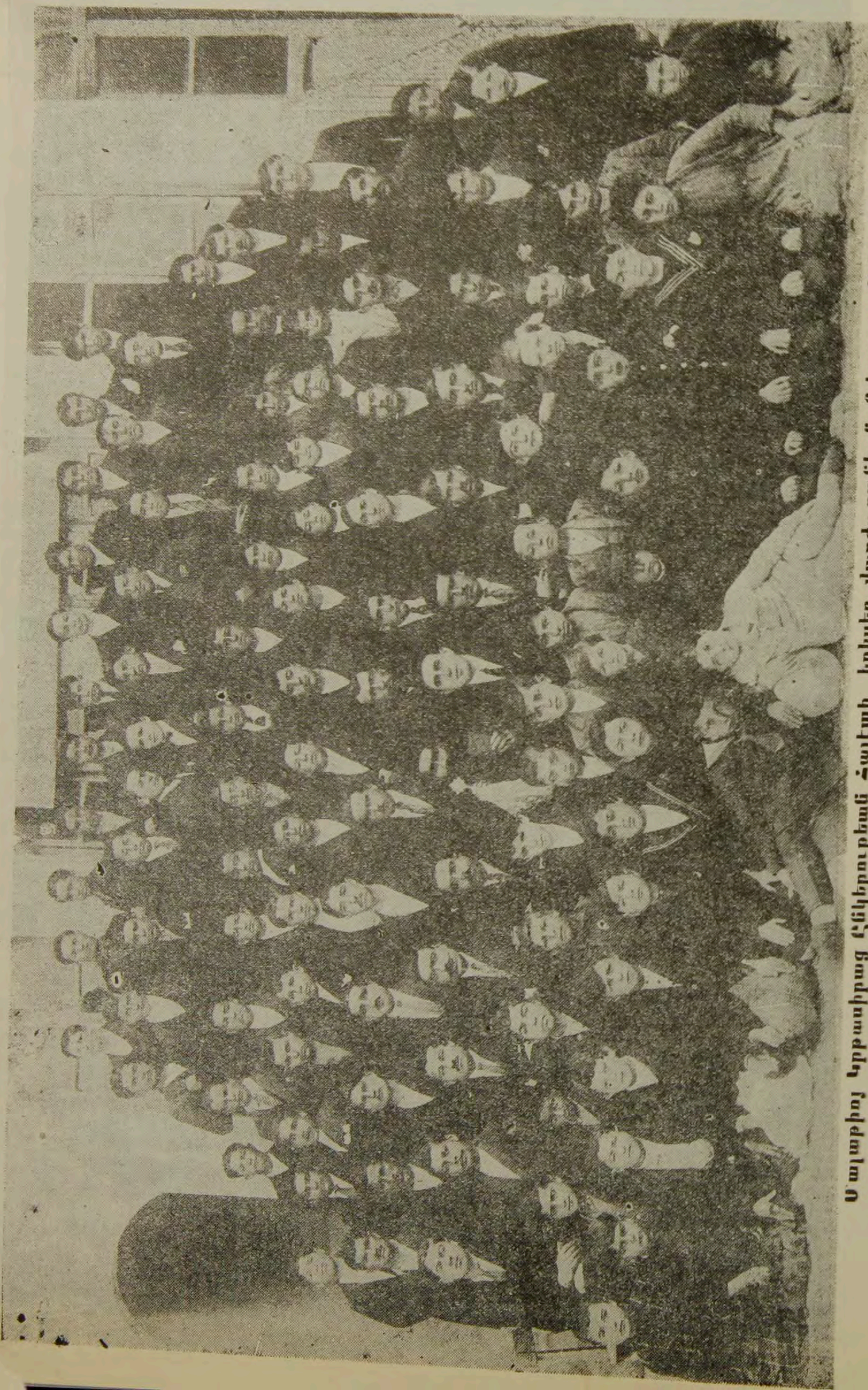
Նոր շէնք մը կը վարձուի ու անոր մէջ կը բացուի Ընկերութեան դըպրոցը, որ կը կոչուի Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Վարժարան: Ունէր հինգ կարող ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ, տնօրէն ունենալով Պրն. Գրիգոր Ասլանեանը:

Վարժարանը ատեն մը ունեցաւ 200 երկսեռ աշակերտներ: Քիչ վերջ, սակայն, շատերը ուրիշ երկիրներ — Ամերիկա, Ֆրանսա, Գուպա, Արժանթին — մեկնելով՝ աշակերտներու թիւը պակսեցաւ: Հակառակ այս իրողութեան, մինչեւ այսօր ալ, հոն մնացող եւ ծնող փոքրիկներուն հայեցի դատարարակութեան գործը իր վրայ առած Ընկերութիւնը ամէն տարի որոշ գումար մը կը դրէ այդ նպատակին համար:

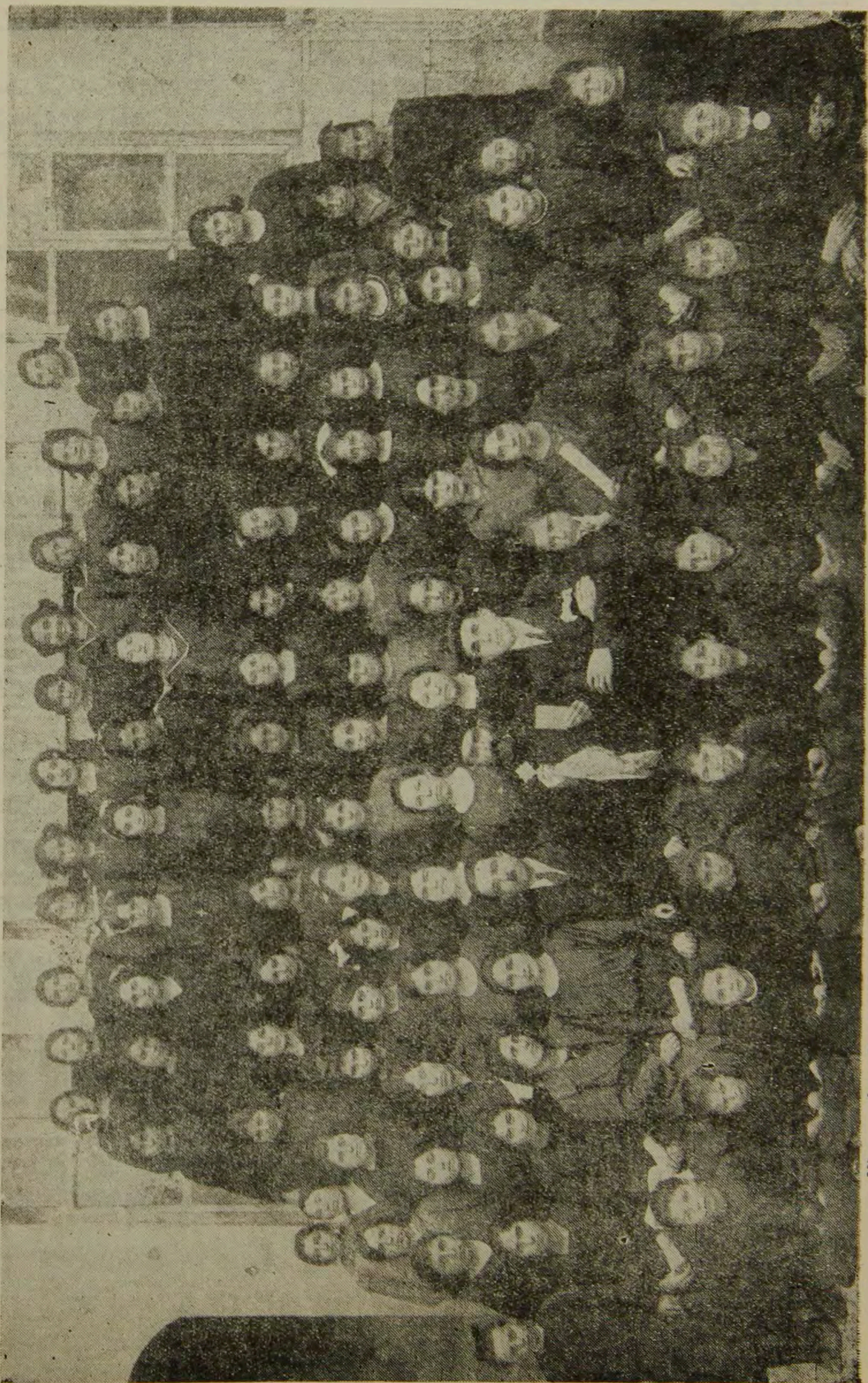
Ատանայի մէջ արդէն ունէինք Ընկերութեան մասնաճիւղ մը, որ այդ շրջանի մէջ եղող կարօտ հայրենակիցներու կարիքներուն հասնելու հոգը ըստանձնած էր: Սակայն, Կիլիկիոյ պարսլումէն ետք, անոնք փոխադրուեցան

Մալաթիոյ Կրթատիրաց Հնկերտըրանի Հովտի Երկուն Կալօրանի Կալօր

(1924) զորքի ղեկավար զորավար Գրիգոր Կարապետյանի հետ (1924)

(1924) Վրկրամ Գրախանա վարժարանի աղջիկներ (1924)

Հալէպ եւ Պէյրութ: 1923-ին Պէյրութի մէջ կը կազմուի Ընկերութեան մասնաճիւղ մը:

Սուրիոյ եւ Լիբանանի շրջաններուն մէջ Մալաթիացիներու թիւը հետըզհետէ կը շատնայ եւ բնակարանի պէտքը խիստ դժուար կ'ըլլայ:

Մասնաճիւղի թելադրութեամբ եւ Կեդրոնական Վարչութեան օժանդակութեամբ կ'որոշուի Մալաթիացիներուն համար տուն մը շինել: Կեդրոնը Հագար տալար կը դրկէ եւ Պէյրութի հայրենակիցները իրենք կ'ըլլան ճարտարապետը, վարպետը եւ բանուորը եւ ահա տունը կը շինուի:

Անոնք, որ այդ ժամանակներուն Պէյրութ եղած են, եւ կամ Ամերիկայէն հոն այցելած են, գիտեն թէ ի՞նչ բարերար ազդեցութիւն ունեցաւ այդ շէնքը մեր հայրենակիցներուն համար:

Եթէ մէկը տեսնէր, ինչպէս ես տեսած եմ, այդ դաղթակայաններու վիճակը, կոտրած տախտակներէ, թիթեղի կտորներէ եւ քուրջերէ շինուած վրաններու խղճալի տեսարանը, եւ յետոյ այցելէր Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան շէնքը, այդ շէնքը կարելի է ըսել, պանդոկի մը տալաւորութիւնը կը թողուր: Շէնքը երկյարկանի է 20 յարկաբաժիններով: Ամէն յարկաբաժին ունի մեծ սենեակ մը եւ պալֆոն, երթեւեկի համար, երկու կողմի վրայ՝ տասը յարկաբաժին: Առաջին յարկի վրայ 10 յարկաբաժին, վրայի յարկին վրայ ալ տասը: Տնտեսապէս ի վիճակի եղողները ծախքերը հողալու չափ վարձք մը կը վճարեն, իսկ անոնք որ անկարող են, անոնց համար ամէն ինչ ձրի է:

Շէնքին հողը դնուած չէ, այլ վարձու տրուած էր, կ'երեւի որոշ օրէնքի մը համաձայն. սակայն եւ այնպէս, այսօր երեսուն տարի է մեր հայրենակիցները հոն կը բնակին եւ որքան ատեն որ կան ու կ'ապրին, հոն պիտի բնակին:

Շէնքը խնայողութեան, առողջապահական տեսակէտէ ունի նաեւ իր բարոյական կողմերը: Քսան ընտանիքներ իրարու քով, իրարու հետ են: Ունին հասարակաց բաղնիք, ջուր եւ լուացարան: Մալաթիացիներու վեհանձնութեան վրայ կատարեալ վստահութիւն ունինք, այնպէս որ անոնք որ քիչ թէ շատ ի վիճակի են, վարձք կը վճարեն եւ այդ եկամուտը շէնքին բոլոր ծախքերը հողալէ դատ, մաս մըն ալ կ'աւելնայ, որ կը դործածուի տեղւոյն վրայ անհրաժեշտ կարիքներուն:

Այդ ժամանակներուն պատահեցաւ Ընկերութեան նիւ Եօրքի շէնքին դէմ բացուած Քսան Հագար տուարի դատը, որ մեր Ընկերութեան արժեց Տասը Հագար տուար:

ԶՈՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Կիլիկիոյ, Հալէպի եւ Պէյրութի մէջ ժամանակաւոր բնակութիւն հաստատող մեր ազատուած հայրենակիցները կամաց-կամաց սկսան դադրել ուրիշ երկիրներ: Բնականաբար, անոնց բոլորին նախընտրելին Ամերիկան էր: Ամերիկայի Մալաթիացիները իրենց սիրելիներուն կամ ազգականներուն օգնելու եւ զանոնք Ամերիկա բերելու համար սեւէ նիւթական զոհողութեան առջեւ կանգ չառին եւ յրին ամէն ինչ, որ մարդկօրէն հնարաւոր էր: Իսկ անոնք, որ հնարաւորութիւն չունեցան Ամերիկա գալու, մեծ մասով մեկնեցան Ֆրանսա եւ հաստատուեցան զանազան քաղաքներու մէջ, այլ խօսքով, հոն, ուր կրցան հաց մը ճարել:

Մեր այդ հայրենակիցները, անմիջապէս որ կրցին ինքզինքնին գտնել, սկսան կազմակերպել Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան մասնաճիւղեր: Եղաւ ժամանակ մը, որ Ֆրանսայի մէջ ունէինք տասնէ աւելի մասնաճիւղեր, որոնց մասին պիտի արտայայտուինք մասնաճիւղերու առանձին պատմութեան ընթացքին:

Ուրիշներ գաղթեցին Արժանթին եւ Գուպա: Այդ տեղերն ալ մասնաճիւղեր կազմուեցան բայց շատ կարճ ժամանակ մը հաղիւ գոյութիւն ունեցան, հայրենակիցներու այլ եւ այլ տեղեր ցրուելուն պատճառով:

Ամերիկա եկող Մալաթիացի երիտասարդներ այս երկիրը ոտք դրած օրէն միացան Ընկերութեան եւ նոր եռանդ ու կորով ներշնչեցին մասնաճիւղերու մէջ: Եւ այդ շատ բնական էր, որովհետեւ անոնք շատ աւելի լաւ կըրնային գնահատել Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան մատուցած ծառայութեան արժէքը եւ մեծութիւնը:

ՔՍԱՆՄԷԿԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ընկերութեան Քսանմէկերորդ Պատգ. Ժողովը գումարուած է 1924, Օգոստոս 30-ին, Ֆրենքլինի մէջ:

Ժողովին կը մասնակցին 14 մասնաճիւղեր՝ 17 ձայնով:

Կեդր. վարչութիւն. — Մարդիս Շահրիկեան:

Նիւ Եորքի Արանց. — Խ. Պոյաճեան եւ Ա. Ասատուրեան:

Նիւ Եորքի Կանանց. — Ա. Ասատուրեան:

Ֆիլատելֆիոյ Կանանց. — Յ. Ընտրիկեան:

Պոսթոն Արանց. — Յարութիւն Որբերեան:

Պոսթոն Կանանց. — Տիկ. Սիրազարդ Ռումեան:

Փրաիտեմս. — Աւետիս Աւետիսեան:

Ուստրի Արանց. — Նափուէոն Մարգարեան:

Ուստրի Կանանց. — Նափուէոն Մարգարեան:

Լովէլ Արանց. — Ալեքսան Քէֆէվեան:

Լովել Կանանց. — Ալեքսան Քէֆէվեան :

Քլիվլենտ. — Յովհաննէս Թերզիեաղուպեան :

Ֆրենկլին. — Անէքերիմ Ափալաքեան :

Տիքրոյիք. — Խաչատուր Պոյաճեան — ձայն — :

Պէյրուք. — Ս. Ափալաքեան — ձայն — :

Կը բացակայէին Ֆրիւտելֆիոյ Արանց, Քլիվլենտի Կանանց, Վոքելընի, Ֆրեզնոյի մասնաճիւղերը :

Մնայուն գիւտնի համար կ'ընտրուին Յովհաննէս Թերզիեաղուպեան՝ Ատենապետ եւ Ալեքսան Քէֆէվեան՝ Ատենադպիր :

Այս ժողովին մէջ կ'որոշուի Մալաթիացի գաղթականները Հայաստան փոխադրել, եւ առ այդ իրաւունք կը տրուի Կեդրոնական Վարչութեան, որ բանակցութեան մտնէ Հայաստանի Կառավարութեան եւ այլ պատկան մարմիններու հետ եւ արդիւնքը տեղեկացնէ մասնաճիւղերուն :

Արտասահման, աւելի ճիշդը Սուրիա գործիչ-ներկայացուցիչ մը զըրկելու որոշում կը տրուի եւ կ'ընտրուի Պրն. Գրիգոր Պարմազեան. իսկ անոր մերժելու պարագային, Պրն. Տոնոսիոս Կեսարեան՝ Պէյրութէն :

Ընկերութեան Քսանամեակի տօնակատարութեանց հետ նաեւ կ'որոշուի գրել Ընկերութեան պատմութիւնը :

Կ'որոշուի օժանդակել Հայաստանի համալսարանին ինչ միջոցաւ որ կարելի ըլլայ :

Կեդրոնական Վարչութեան համար ընտրութիւն տեղի ունենալով կ'ընտրուին. — Խոսրով Պոնափարթեան, Սարգիս Շահրիկեան, Մանուկ Թաշճեան, Ասատուր Ասատուրեան, Յովհաննէս Աճեմեան, Խաչատուր Պոյաճեան եւ Գէորգ Թերխանեան :

Գանձապահի տոմարները քննուելով կը վաւերացուին, որմէ յայտնի կ'ըլլայ որ այդ շրջանին ընդհանուր մուտք եղած է, նախորդ շրջանի դուրմարով միասին, 35,070,79 տուրք եւ ելք եղած է 24,003,58 :

Ելքին մեծ մասը շէնքին վճարուած եւ արտասահման ղրկուած դուրմարներն են :

Նորընտիր Կեդրոնական Վարչութիւնը իր գիւտնը կը կազմէ .

Յովհաննէս Աճեմեան

Գէորգ Թերխանեան

Մանուկ Թաշճեան

Ատենապետ

Ատենադպիր

Գանձապահ

Արտասահման գործիչ ղրկելու եւ կամ նոր մէկը ընտրելու գործը որոշ պատճառներով կը յետաձգուի :

Հայաստանի Կառավարութեան հետ բանակցութիւններու համար խորհրդակցութիւններ կ'ուսնենան ազգային մարմիններու, ի մասնաւորի Ս. Սընարեանի հետ եւ այս ուղղութեամբ նամակներ կը գրուին Խորհր. Հայաստան :

Խորհրդային Հայաստանի Կառավարութիւնը հեռագրով կը պատաս-

խանէ եղած դիմումին. կը սպասուի խոստացուած նամակին :

Կեդրոնական Վարչութիւնը կը հրահանդէ մասնաճիւղերուն Տասը Հազար Տոլարի քեմփէյն մը սկսիլ ի նպաստ մեր դաղթականները Հայաստան փոխադրելու ծախքերուն :

ՔՍԱՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Կրթասիրաց Ընկերութեան Քսաներկուերորդ Պատգ. Ժողովը դուժարուած է Սեպտ. 6, 1925-ին, Քլիվլենտի մէջ :

Ժողովին կը մասնակցին 16 մասնաճիւղեր 22 ձայնով :

Կեդր. Վարչութիւն. — Խոսքով Պոնափարթեան :

Նիւ Եորքի Արանց. — Խաչատուր Պոյաճեան, երկու ձայնով :

Նիւ Եորքի Կանանց. — Տիկ. Մարիճա Զրթաֆեան :

Ֆիլատելֆիոյ Արանց. — Սարգիս Շահրիկեան, երկու ձայնով :

Ֆիլատելֆիոյ Կանանց. — Տիկ. Եսթեր Մազմանեան :

Ուստրի Արանց. — Պետրոս Զօպիեան եւ Ս. Անտոնեան :

Ուստրի Կանանց. — Պետրոս Զօպիեան :

Պոսթնի Արանց. — Յակոբ Աճեմեան եւ Ռուբէն Պարմազեան :

Պոսթնի Կանանց. — Խոսքով Եսայեան, ձայն :

Փրաւիտենսի Արանց. — Աւետիս Աւետիսեան :

Ֆրենկլին. — Սենեքերիմ Ավալաքեան :

Քլիվլենտ. — Մկրտիչ Թովալեան եւ Սարգիս Թաշճեան :

Լովէլ. — Գէորգ Թովալեան — ձայն :

Տիքրոյիթ. — Սենեքերիմ Մուշեղեան :

Սէյնթ Լուիզ. — Յովհաննէս Թերխանեան — ձայն :

Լոս Անճըլէս. — Յովհաննէս Թերզիեաղուպեան — ձայն :

Ֆիչպուրկ. — Սրապիոն Անտոնեան :

Մնայուն դիւանի համար կ'ընտրուին Խոսքով Եսայեան՝ Ատենապետ եւ Պետրոս Զօպիեան՝ Ատենադպիր :

Այս ժողովին գլխաւոր որոշումներն են. —

Թուրքերու քով եղող Մալաթիացիներու ազատման համար ունէ ջանք իրաւ դրամ չխնայել :

Խորհրդային Հայաստանի մէջ հիմնել աւան մը ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ անուանով եւ ջանալ մեր բոլոր կարօտեալները փոխադրել հոն : Նոր Մալաթիա աւանը հիմնուելէ ետք անոնք, որոնք կը մերժեն երթալ Հայաստան, անոնց զրկուած նպաստը պէտք է դադրեցնել :

Միշտ սովորութիւն եղած է Պատգ. Ժողովներու մէջ յոտնկայս յարգել սոյն տարւոյ մէջ հանդուցեալ հայրենակիցներու յիշատակը : Այնպէս որ, այս կարգի նման յիշատակութիւններու մասին կրկնութիւններ եւ կամ մահացող հայրենակիցներու անունները յիշելու կարիքը չկայ, որովհետեւ մաս-

նաճիւղերու պատմութեանց մէջ պիտի յիշուին նոյն քաղաքին մէջ մահացող բոլոր հայրենակիցներու անունները :

Նոր Մալաթիոյ մէջ կօշիկի դործարան մը հիմնելու հարցը սկզբունքով կ'ընդունուի եւ դործադրութեան մասին պէտք եղած ծրագիրը եւ կարգադրութիւնները կը թողուն Պոսթոնի մասնաճիւղին, որ կօշիկի մասնագէտներու հետ խորհրդակցելով պատրաստեն ծրագիր մը եւ զրկեն կեդրոնական Վարչութեան :

Հայաստան զրկուելիք ներկայացուցիչներու եւ անոնց վարելիք բանակցութեանց ուղղութիւն տալու համար կ'ընտրուի հինգ հոգիէ բաղկացեալ յանձնախումբ մը, որ կեդր. Վարչութեան հետ խորհրդակցաբար վարէ Հայաստանի կառավարութեան հետ ըլլալիք բանակցութիւնները :

Յանձնախումբի անդամներ կ'ընտրուին. — Խոսրով Եսայեան, Նափոլէոն Պարմազեան, Աւետիս Աւետիսեան, Սրապիոն Անտոնեան, Ալեքսան Բէքէվեան :

Հայաստան զրկուելիք ներկայացուցչի ճանապարհածախքերէն դատ կ'որոշուի Քսան (20) տոլար չաբաթական :

Պատգ. Ժողովին կողմէ հեռագիր մը կը զրկուի Խորհր. Հայաստանի կառավարութեան, Նոր Մալաթիա աւանի գաղափարի իրականացման համար :

Գանձապահի տոմարները քննուելով կը վաւերացուին : Սոյն տարւոյ չրջանի ընդհանուր մուտք եղած է, նախորդ տարիէն մնացած դումարով, 32,246,46 (Երեսուն երկու հազար երկու հարիւր քառասուն վեց տոլար քառասուն վեց սէնթ) : Ելք եղած է 17,445,48 (Տասնեւեօթը հազար չորս հարիւր քառասուն հինգ տոլար քառասուն եւ ութը սէնթ) :

Գրեթէ ամէն Պատգ. Ժողովի մէջ կեդրոնը ուրիշ վայր մը փոխադրելու հարց եղած է, սակայն ամէն անգամ ալ մերժուած է եւ պահուած է Նիւ Եորքի մէջ :

Նոր չրջանի կեդր. Վարչութեան անգամ կ'ընտրուին. — Մանուկ Թաշճեան, Խոսրով Պոնափարթեան, Յովհ. Աճեմեան, Խաչատուր Պոյաճեան, Մարգար Մարգարեան, Արմենակ Սիրանեան եւ Ասատուր Ասատուրեան՝ Նիւ Եորքէն : Սարգիս Շահրիկեան եւ Հ. Թերխանեան՝ Ֆիլատելֆիայէն :

Նորակազմ կեդր. Վարչութիւնը իր դիւանը կը կազմէ. —

Յովհաննէս Աճեմեան՝ Ատենապետ, Խոսրով Պոնափարթեան՝ Ատենադրպիր, Մանուկ Թաշճեան՝ Գանձապահ :

Հալէպի մէջ եղող Կրթասիրացի դպրոցը տեղական ազգային դպրոցներու միացնելու հարցը խնդրոյ առարկայ ըլլալով, յարմար կը սեպուի պահել առանձին :

Կ'որոշուի ուրիշ դպրոցներու մէջ բարձրագոյն կրթութիւն ստացող Մալաթիացի ուսանողներու թոշակները վճարել :

Գուպայի մէջ մասնաճիւղ մը կը կազմուի :

Յունուար 17, 1926-ին, Նիւ Եորքի մէջ տեղի կ'ունենայ Հայաստանի

կառավարութեան հետ բանակցութիւն վարող Յանձնախումբի ժողովը: Հոն կ'որոշուի Հարիւր Հազար տուարի պիւտճէ մը յատկացնել Նոր Մալաթիա Աւանի շինութեան, հինգ տարուան ընթացքին: Նոր շինուած շէնքերը մնան Ընկերութեան սեփականութիւն, մինչեւ որ անոնք փոխանցուին անհատներու:

Նոր Մալաթիոյ մէջ կօշիկի գործարանի մը հիմնարկութեան եւ Հայաստանի զրկուելիք պատգամաւորութեան համար յարմար կը սեպուի Հայաստանի զրկել երկու ներկայացուցիչ, մէկը որպէս Ընկերութեան ներկայացուցիչ եւ Նոր Աւանի համար բանակցութիւնները վարող, իսկ միւսը՝ կօշիկի գործարանի մասնագէտ մը:

Առաջինին համար կ'ընտրուի Յովհաննէս Խանձեան, իսկ երկրորդին համար՝ Մարտիրոս Դաւիթեան, որ այդ ժամանակները կը գտնուէր Ֆրանսա:

Պրն. Յովհաննէս Խանձեան կրցաւ մեկնիլ Հայաստան, բայց Պրն. Մ. Դաւիթեան չկրցաւ երթալ անցազրի եւ այլ ղեկավարութեանց պատճառաւ:

ՔՍԱՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ընկերութեան Քաաներեքերորդ Պատգ. ժողովը գումարուած է Սեպտեմբեր 4, 1926-ին Ուստրի Ս. Փրկիչ Եկեղեցւոյ սրահին մէջ:

Ժողովին կը մասնակցին 18 մասնաճիւղեր 23 ձայնով:

Կեդր. վարչութիւն. — Խոսրով Պոնափարթեան:

Փրաւիտեմ. — Ա. Աւետիսեան:

Նիւ Եորքի Արանց. — Խ. Պոյաճեան եւ Ա. Սիրանեան:

Նիւ Եորքի Կանանց. — Խ. Պոյաճեան:

Ֆիլադելֆ. — Մ. Մելքիսեդեկեան:

Ուստրի Արանց. — Ս. Անտոնեան եւ Պ. Զօպիեան:

Պոսթոնի Արանց. — Ռուբէն Պարմազեան — երկու ձայն:

Պոսթոնի Կանանց. — Գ. Տէր Մարտիրոսեան:

Ֆրենքլին. — Ս. Ափալաքեան:

Քիվլեմտի Արանց. — Գ. Թովալեան — երկու ձայն:

Ֆիլատելֆիոյ Արանց. — Գ. Տէր Պաղտատարեան:

Ֆիլատելֆիոյ Կանանց. — Գ. Տէր Պաղտատարեան:

Ս. Շամոն, Ֆրանսա. — Յակոբ Պոնազեան — երկու ձայն:

Ս. Լուիզ. — Մ. Խանձեան:

Լոս Անճրլէս. — Յ. Կիւլիշեան — ձայն:

Գուպա. — Յովհաննէս Պարսամեան:

Տիքրոյիք. — Կ. Կեղիւրեան եւ Նազարէթ Նազըճեան:

Մնայուն դիւանի անդամ կ'ընտրուին Ռուբէն Պարմազեան՝ Ատենապետ եւ Գէորգ Թովալեան՝ Ատենադպիր:

Այս ժողովի կարեւոր հարցերն են. —

Նոր Մալաթիա Աւանի շինութեան մասին կ'որոշեն համագործակցութիւնը հայրենակցական միութեանց հետ :

Հայաստանէն Պրն. Յովհաննէս Խանձեան իր նամակներով կը տեղեկացնէր, որ մինակ Մալաթիացիներու կողմէ աւան մը շինելու ծախսերը եւ գիւղարութիւնները նկատի ունենալով կը թելադրէ ուրիշ հայրենակցականներու հետ շինել աւան մը եւ նկատելով, որ միայն Արաբկիրցիներն են որ դրական գործի սկսած են, հետեւաբար կ'որոշեն այդ մասին խորհրդակցել Արաբկիրցիներուն հետ :

Կ'որոշեն, Պրն. Խանձեանի Ամերիկա վերադառնալու պահուն անոր տեղ Ընկերութեան ներկայացուցիչ նշանակել Հայաստան եղող Պրն. Մկրտիչ Ասլանեանը :

Ընկերութեան մնայուն քարտուղար մը ունենալու անհրաժեշտութիւնը նկատի ունենալով կ'ընտրեն Ալեքսան Գէգէվեանը որպէս մնայուն քարտուղար շաբաթական քսան տոլար վճարումով :

Գանձապահի տոմարները քննուելով կը վաւերացունին, որով յայտնի կ'ըլլայ որ այդ շրջանին ընդհանուր մուտք եղած է, գանձի գումարով միասին 31,122,62 տոլար : Ելք եղած է 11,686,74 տոլար : Գանձը պատրաստ կը մնայ 19,433,88 տոլար :

Կեդրոնական Վարչութեան անդամ կ'ընտրուին Խ. Պոնափարթեան, Գրիգոր Խանձեան, Յովհ. Աճեմեան, Խաչատուր Պոյաճեան, Ա. Աղմէլեան, Ա. Սիրանեան եւ Ա. Ասատուրեան :

Նորընտիր Կեդր. Վարչութեան դիւանը կը կազմուի այսպէս. —

Յովհաննէս Աճեմեան

Ատենապետ

Խոսրով Պոնափարթեան

Ատենադպիր

Ա. Աղմէլեան

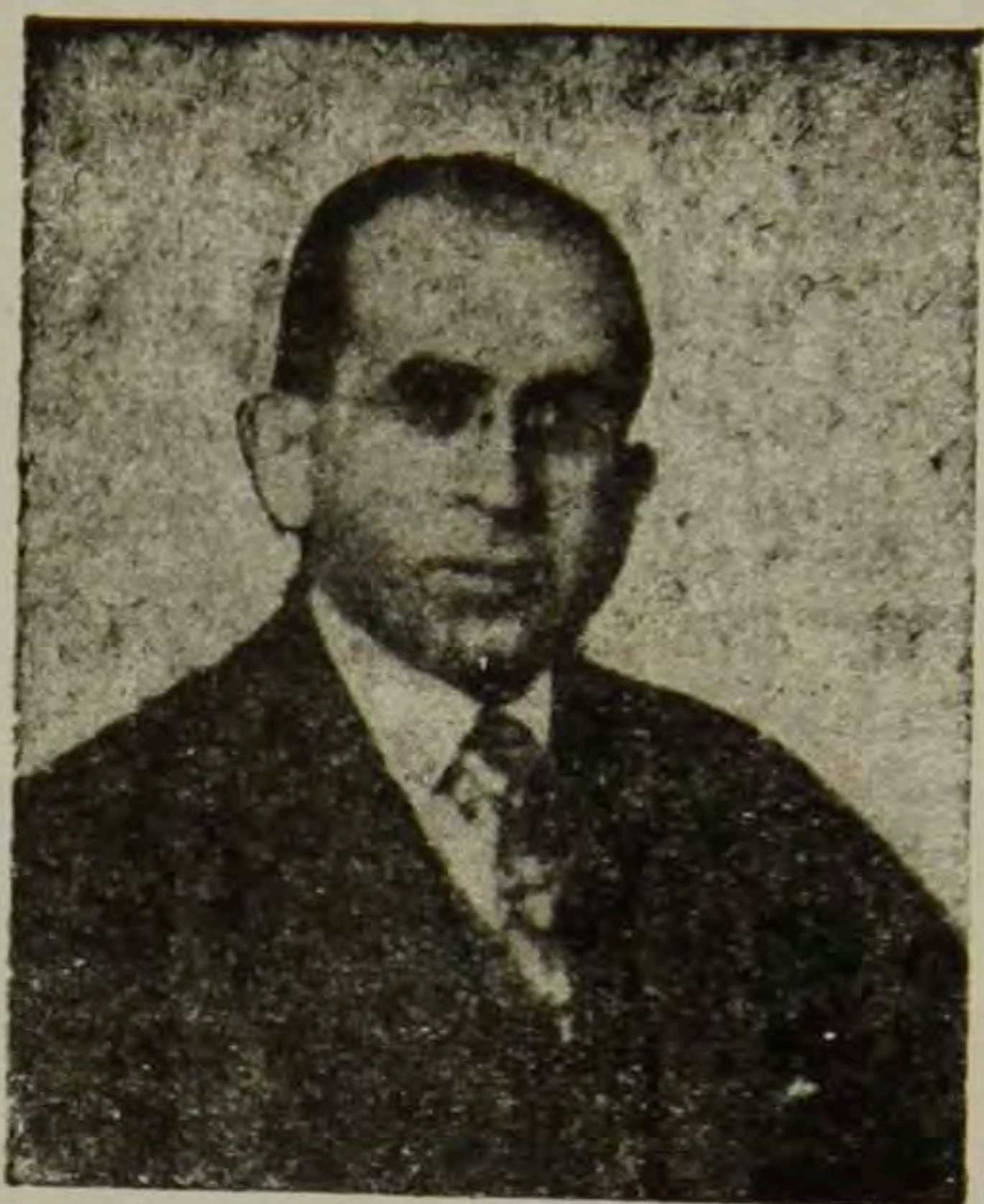
Գանձապահ

Նոր Մալաթիա, Նոր Արաբկիր եւ Նոր Սեբաստիա աւանները միացնելու մասին խորհրդակցութիւններ տեղի կ'ունենան, բայց վերջ ի վերջոյ յաջողութիւն չ'ունենար :

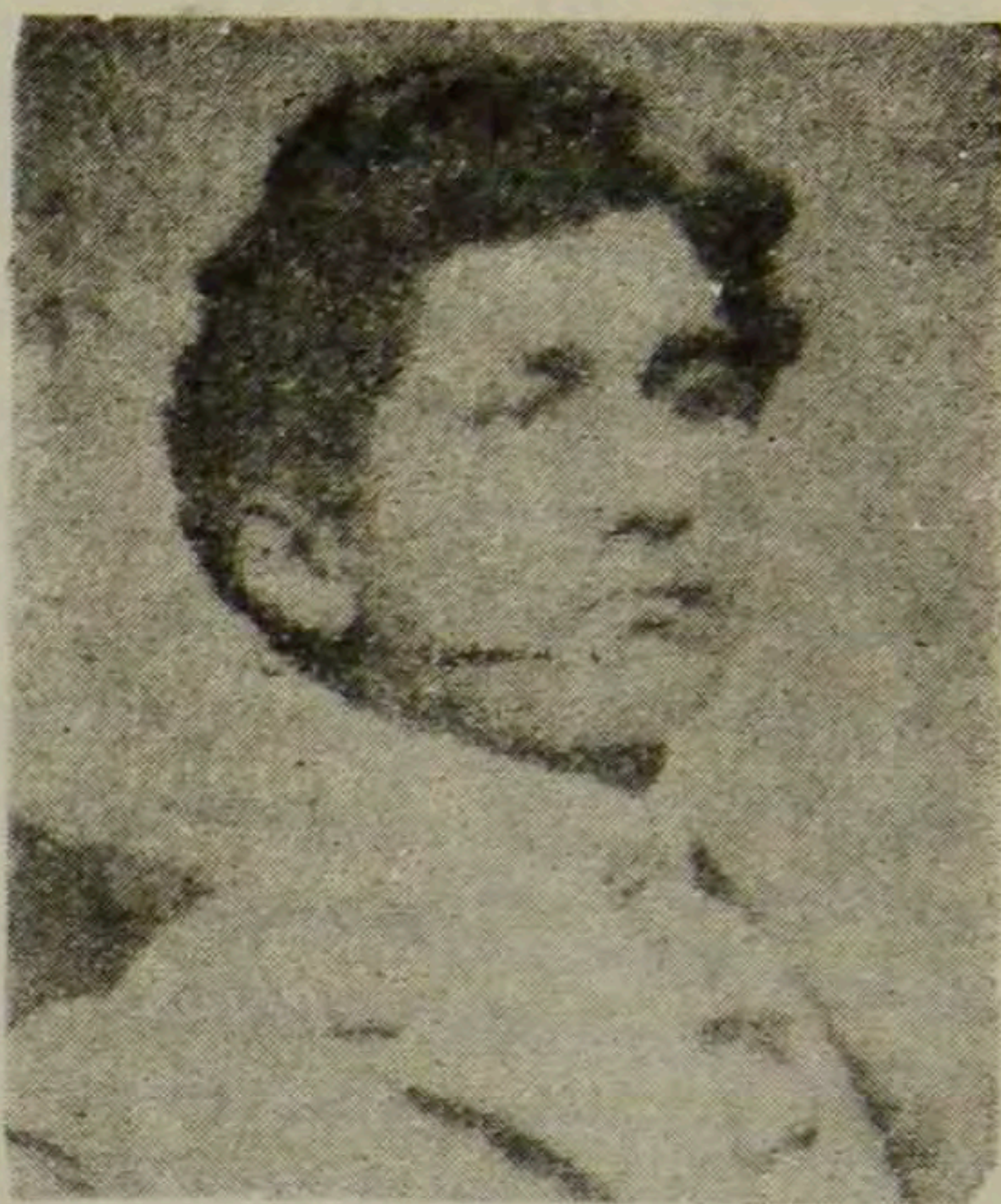
Հայաստանի Շիրակի շրջանին մէջ պատահած երկրաշարժէն վնասուածներուն որպէս եղբայրական աջակցութիւն, Ընկերութիւնը անմիջապէս հեռագրով կը դրկէ Հագար տոլար Հայաստանի կառավարութեան :

Պրն. Յովհ. Խանձեան կը վերադառնայ եւ անոր տեղ կ'անցնի Մկրտիչ Ասլանեան, որ հեռագրով կը տեղեկացնէ Նոր Մալաթիա Աւանի համար Տալմայի շրջանը հողամաս մը ապահոված ըլլալը եւ կ'ուղէ Տաւր Հագար Տոլարի գումար մը, նախնական աշխատանքներն սկսելու համար :

Մայիս 14, 1927-ին Հայաստանի Սոցիալիստ. Խորհրդային Կառավարութեան եւ Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան ներկայացուցիչ քաղաքացի Մկրտիչ Ասլանեանի միջեւ կը կնքուի Նոր Մալաթիա Աւանի առթիւ եղած համաձայնութիւնը, որու բնագիրը Ընկերութեան մօտն է եւ որուն պատճէնն է հետեւեալը. —

Յովհաննէս Խովհաննէս

Մկրտիչ Ասլանեան

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԱԼԱԹԻԱՅԻ ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՅԻԶ, ԲԱՂԱՔԱՅԻ Մ. ԱՍԼԱՆՅԱՆԻՆ.

Ժողկոմիտէին ԱՌԸՆԹԵՐ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐԱԿԱՆ ՆԵՐԳԱՂԹԻ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԸ ՀԱՄԱՁԱՅՆ ՁԵՐ 31 ՄԱՐՏ 1927 Թ. No. 12 ԳՐՈՒԹՅԱՆ, ՄԱՅԻՍ 9Ի ՆԻՍՏՈՒՄ ՎՈՐՈՇԵՑ. — ԶԱՌԱՐԿԵԼ ՅԵՎ ՊԼԱՆՈՎ ՑՈՒՅՑ ՏՐՎԱԾ ՀՈՂԱՄԱՍԸ (ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՆ ԵՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻՅ, ԴԱԼՄԱՅԻ ՅԵՎ ՆՈՐԱԳՅՈՒՂԻ ԱՐԵՒՄՏՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆԸ. ԱՐԵՎՄՈՒՏՔԻՅ ՓԱՐԱՔԱՐԻՅ ՈՇԱԿԱՆ ՏԱՆՈՂ ՍԱՅԼՈՒՂԻՆ. ՀԱՐԱՎՅ, ԵԶՄԻԱԾՆԱՅ ԽՃՈՒՂԻՆ ՅԵՎ ՀՅՈՒՍԻՍԻՅ 490 ՀՈՐԻՋՈՆԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՆԴԱՄԵՆԸ ՄԻ ՀԱԶԱՐ ՅԵՐԵՔ ՀԱՐՅՈՒՐ ՄԻ (1,301) ԴԵՍՅԱՏԻՆ)ԱՄԲՈՂՋԱՊԵՍ ՀԱՏԿԱՑՆԵԼ ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱՅԻՆ: ՊԱՅՄԱՆՈՎ ՎՈՐ,

Ա. — ԴԱԼՄԱՅԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՎՈՌՈՔՄԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ ԿԱՏԱՐՎԵՆ ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱՅԻ ՀԱՇՎԻՆ:

Բ. — ՎԵՐԱԲՆԱԿՈՂ ՄԱԼԱԹԻԱՅԻՆԵՐԻՅ ԱՌԱՋԻՆ ՀԵՐԹԻՆ ՊԻՏԻ ԸՆԴՈՒՆԵԼ ՖՐԱՆՍԻԱՅԻՅ, ԱՊԱ ՍԻՐԻԱՅԻՅ, ՅԵՎ ՅԵՐՐՈՐԴ ՀԵՐԹԻՆ ՄԱԼԱԹԻԱՅԻՅ — ԹՅՈՒՐԲԻԱ:

Ժողկոմիտէին Առնիքեր Աշխատավորական
Ներգաղթի Հանձնաժողովի փոխ Նախագահ
Ստորագրութիւն՝ Գ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Այս վորոշումը հաստատված է Ժողկոմիտէի

Կարգադրիչ (No. 15 Գ.) նիստում

Ժողկոմիտէի յեվ Տնտեսութեան Գործերի

Կառավարիչ

Ստորագրութիւն՝

Վ. ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ

Վերաչինութեան Յանձնախումբը եւ Կեդրոնական Վարչութիւնը կ'ու-
նենան բացառիկ խորհրդակցական ժողով մը, ուր կը հաստատուին եւ կը վա-
ւերացուին ցարդ եղած դործառնութիւնները եւ կարգադրութիւնները: Նոր
Մալաթիայի չինութեան համար կը յատկացուի 30,000 տուարի գումար, որը
գոյացնելու համար Վերաչինութեան Յանձնախումբը կը բանայ մասնաոր
քեմիէյն մը, հակառակ սլարազային իրաւունք կը տրուի Կեդրոնական Վար-
չութեան, որ շէնքին վրայ մօրթկէնը բարձրացնելով սկսեալ եղած գումարը
հայթայթուի:

Տէր Կարապետ քահանայի սլատրաստած «Տեղեկագրութիւն Մելիտի-
նէի» ձեռագիրը, որ կը գտնուի Սր. Երուսաղէմի Մատենադարանին մէջ,
դայն ձեռք ձգելու եւ տպագրելու համար դիմում կը կատարուի Երուսաղէմի
Պատրիարքին:

Ամէն կողմէ օգնութեան նամակներ կը ստացուին եւ անոնց կարիքին
համաձայն դրամական առաքումներ կ'ըլլան:

Կեդրոնական Վարչութեան համար ընտրուած մնայուն քարտուղար Ա-
լեքսան Քէֆէվեան կեդրոնին կը տեղեկացնէ որ իր անձնական զբաղումնե-
րուն բերումով չի կրնար ընդունիլ քարտուղարութեան գործը: Կեդր. Վար-
չութիւնը կը հրաւիրէ Տօնապետ Տօնապետեանը՝ որպէս օգնական քարտու-
ղար:

ՔԱՆՉՈՐՐՈՐԴ ՊԱՏՄԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Կրթասիրաց Ընկերութեան Քսանչորրորդ Պատգ. Ժողովը գումար-
ուած է Սեպտ. 3, 1927-ին, Պոսթոնի արուարձաններէն Սըմըրվիլի Քոլումպիա
սրահին մէջ:

Այս ժողովին կը մասնակցին 17 մասնաճիւղեր 26 ձայնով:

Կեդր. վարչութիւն. — Խոսքով Պոնափարթեան:

Պոսթոնի Արանց. — Յովհաննէս Թայեան եւ Յակոբ Թաւաքալեան:

Պոսթոնի Կանանց. — Տիկ. Եազկիւլ Պապիկեան եւ Տիկ. Ա. Տէր Մար-

տիրոսեան:

Նիւ Եորքի Արանց. — Մանուկ Թաշճեան եւ Արմենակ Սիրանեան:

Փրաիտենս. — Ստեփան Մոթիեան:

Վալանս — Ֆրանսա. — Յակոբ Աւետիքեան — 2 ձայն — ձայն:

Ուստրի Արանց. — Նափոլէոն Մարգարեան եւ Սըրապիոն Անտոնեան:

Ուստրի Կանանց. — Սըրապիոն Անտոնեան:

Ֆիլատելֆիոյ Արանց. — Լեւոն Փափաղեան:

Ֆիլատելֆիոյ Կանանց. — Լեւոն Փափաղեան:

Ս. Լուիզ — Կրանիք Սիթի. — Ռուբէն Պարմաղեան, — ձայն:

Վալանս, — Ֆրանսա — Կանանց. — Ռուբէն Պարմաղեան, — ձայն:

Հաւանա, Գուպա. — Մանուկ Թաշճեան, — ձայն:

Ֆիլադելֆի. — Գարեգին Տէր Մարտիրոսեան:

Ամերիկեան Վոր Ռիեթի որբանոցին սան - սանուհիները 1919 Մայիսին

Ս. Շամոյ, — Գրանսա — Արանց, — Յակոր Պոնադեան՝ 2 ձայն:

Ս. Շամոյ, — Գրանսա — Կանանց, — Կարապետ Աւագեան:

Ֆրենկլին, — Ստեփան Ոսպիկեան:

Քեմտրն, — Գարրիէլ Տէր Մարտիրոսեան:

Մնայուն դիւանի անդամ կ'ընտրուին Ս. Անտոնեան՝ Ատենապետ եւ Կարապետ Աւագեան՝ Ատենադպիր:

Ժողովներու սովորական դործողութենէն եւ հարցերու կարգադրութիւններէն ետք հոս մէջ կը բերենք քանի մը կարեւոր հարցեր եւ որոշումներ:

Հալէպի դպրոցի փակման մասին կը տեղեկացուի որ առանձին դպրոց մը պահելու համար պէտք եղած թիւով Մալաթիացի աշակերտներ չկան, եւ թէ տսիկա պատճառ եղած է խառնակութեանց եւ երկպառակութեանց: Առայս ժողովը կ'որոշէ առ այժմ դպրոցը դոց պահել եւ եղած աշակերտները զրկել Զարսանճագիւղներու դպրոցը մինչեւ նոր կարգադրութիւն:

Հայաստանէն վերագործող Յովհաննէս Խանճեան իր առաքելութեան եւ կատարած դործառնութեանց մասին կու տայ գրաւոր զեկոյց մը: Պատգ. Ժողովը կատարուած աշխատանքներուն համար իր շնորհակալութիւնը կը յայտնէ Յովհ. Խանճեանի:

Պատգ. Ժողովը յոտնկայս կը յարդէ ազգային հերոս Զօր. Անդրանիկէ

յիշատակը: Զօրավարն այդ օրերուն մահացած էր:

Փանձապահի տոմարները քննուելով կը վաւերացուին, որմէ յայտնի կ'ըլլայ որ այդ շրջանի ընդհանուր մուտքի դումարն է Երեսուն վեց հազար եւ չորս տուար եւ քսաներեք սէնթ (36,004,23), ելք՝ (16,670,28) տառն եւ վեց հազար վեց հարիւր եօթանասուն տուար քսան եւ ութը սէնթ: Փանձը կը մնայ 19,333,95 տուար (տառնելինը հազար երեքհարիւր երեսուներեք տուար իննսունհինգ սէնթ):

Կեդրոնական Վարչութեան կազմին համար Նիւ Եորքի մասնաճիւղի պատրաստած եռապատիկ ցանկէն ընտրութիւն տեղի ունենալով կ'ընտրուին. Ասատուր Աղմէկեան, Խ. Պոնափարթեան, Խ. Պոյաճեան, Գ. Խանձեան, Մ. Թաշճեան, Յ. Աճեմեան եւ Մարգար Մարգարեան:

Նորընտիր Վարչութեան դիւանը կը կազմուի այսպէս. —

Գրիգոր Խանձեան	Ատենապետ
Խ. Պոնափարթեան	Ատենադպիր
Ա. Աղմէկեան	Փանձապահ

Այս շրջանի Կեդրոնական Վարչութիւնը իր աշխատութիւնները կեդրոնացուցած է գլխաւորապէս Նոր Մալաթիա աւանի շինութեանց առթիւ պէտք եղած կարգադրութիւններով եւ խորհրդակցական ժողովներով:

Ամէն կողմէ համակներ կը հասնին Նոր Մալաթիա երթալու համար եւ բնականաբար, նիւթական օժանդակութիւն կ'ակնկալուի բոլորին կողմէ:

Ֆրանսայի մասնաճիւղերը լաւ կազմակերպուած են եւ յաճախ կը թղթակցին Կեդրոնին հետ: Նոյնը կ'ընեն Ամերիկայի եւ Գուպայի մասնաճիւղերը:

Նիւ Եորքի շէնքին վրայ Քսան Հազար տուարի նոր մօրթկէն մը կ'առնուի Նոր Մալաթիայի շինարարութեանց համար:

ՔՍԱՆՀԻՆՔԵՐՈՐԴ ՊԱՏԴԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ընկերութեան Քսանհինգերորդ Պատգ. Ժողովը դումարուած է Մեպտ. 1, 1927-ին, Ֆիլատելֆիոյ մէջ:

Ժողովին կը մասնակցին քսաներկու մասնաճիւղեր 30 ձայնով:

Կեդր. Վարչութիւն. — Խ. Պոնափարթեան:

Պոսթոնի Արանց. — Կարապետ Աւագեան՝ երկու ձայն:

Պոսթոնի Կանանց. — Տիկին Նաղելի Աւագեան՝ երկու ձայն:

Քլիվլենտի Արանց. — Յովհաննէս Թերզիեաղուպեան՝ երկու ձայն:

Քլիվլենտի Կանանց. — Եղիա Մարտիրեան՝ երկու ձայն:

Վալանսի Արանց. — Կարապետ Նաճարեան՝ երկու ձայն — ձայն:

Նիւ Եորքի Արանց. — Խ. Պոյաճեան եւ Ա. Սիրանեան:

Նիւ եորքի կանանց. — Տիկին Վարդանոյ՝ Փաղուճեան :

Ուստի Արանց. — Սարգիս Մանուչեան :

Ուստի կանանց. — Լեւոն Փափազեան :

Ֆիչպուրի. — Լեւոն Փափազեան — ձայն :

Քեմսըն. — Գրիգոր Խանձեան :

Տիքրոյիք. — Գրիգոր Խանձեան — ձայն :

Ֆիլատելփոյ Արանց. — Գէորգ Տէր Պաղտատարեան :

Ֆիլատելփոյ կանանց. — Գէորգ Տէր Պաղտատարեան — ձայն :

Սք. Շաւոյ. — Յ. Թալեան եւ Մ. Ստեփանեան :

Փրաւիտեմ. — Յ. Թաւադարեան — ձայն :

Սք. Լուիզ. — Մանուկ Թաշճեան — ձայն :

Հաւանա. — Մ. Թաշճեան :

Հալէպ. — Տիկ. Վ. Փափուճեան :

Պէյրուք. — Եղիա Մարտիկեան :

Պուէն, Ֆրանսա. — Խ. Պոյաճեան :

Լիոն, Ֆրանսա. — Ա. Սիբանեան :

Ֆրենքլինի մասնաճիւղը կազմաւորուածով Վիճակի մէջ ըլլալով պատ-
գամաւոր դրկած չէր :

Մնայուն գիւանի անդամներ կ'ընտրուին Մ. Մանուչեան՝ Ատենապետ
եւ Կ. Նաճարեան՝ Ատենադպիր :

Կեդրոնական Վարչութեան եւ զանազան յանձնախումբերու ղեկուցու-
մէն ետք տքուած զլխաւոր որոշումներն են. —

Մալաթիոյ մէջ եզող հայրենակիցները Նոր Մալաթիա, Հայաստան
փոխադրելու համար կարգադրութիւններ ընելու որոշումը կը տրուի, եւ այս
ուղղութեամբ Մ. Ասլանեանէ եկած նամակէն կը տեսնուի որ այդ մասին
նախապէս կարգադրութիւններ եղած են Մալաթիայէն Հայաստան երթալու
համար :

Մալաթիոյ եւ Կրթասիրաց Ընկերութեան պատմութիւնը գրելու հա-
մար կրկին յանձնախումբեր կ'ընտրուին, այս անգամ եօթը անձերէ, որոնք
են. — Կ. Նաճարեան, Խ. Քեչիչեան, Ն. Սուքիասեան, Կ. Աւագեան, Յ.
Թալեան, Ռ. Պարմազեան եւ Ա. Ազմէլեան :

Ֆրանսայի մէջ շրջանային յանձնախումբ մը կազմելու որոշում կը
տրուի, նոյն շրջանակի կազմակերպչական գործերուն զարկ տալու համար :

Պատուոյ Բաժակի գրութիւնը կը հաստատուի եւ առաջին անգամ ըլ-
լալով Պատուոյ Բաժակը կը տրուի Քլիվլենտի Արանց եւ Կանանց մասնաճիւ-
ղերուն, ի պատիւ անոնց ցոյց տուած լաւագոյն գործունէութեանց եւ զոհ-
ողութեանց :

Գանձապահի տոմարները կը քննուին եւ կը վաւերացուին : Այս շրջանի
ընդհանուր մուտքը, անցեալ շրջանէն փոխանցուած գումարով, 59,613,33
տոլար, ելք եղած է 30,272,30 տոլար : Գանձը կը մնայ 29,341,30 տոլար :

Կեդրոնական Վարչութեան համար կ'ընտրուին. — Ա. Ազմէլեան, Խոսրով Պոնախարթեան, Գրիգոր Խանձեան, Մանուկ Թաշճեան, Մարգար Մարգարեան, Տօնապետ Տօնապետեան եւ Խաչատուր Պոյաճեան:

Նոր դիւանը կը կազմուի հետեւեալ կերպով. —

Խ. Պոյաճեան

Ատենապետ

Խ. Պոնախարթեան

Ատենադպիր

Ա. Ազմէլեան

Գանձապահ

Մալաթիայէն Պրն. Յակոբ Թրֆթիկճեան նամակով մը կը տեղեկացնէ թէ բաւական թիւով Մալաթիացի արհեստաւորներ կան, որոնք կ'ուզեն Նոր Մալաթիա մեկնիլ եւ թէ ի՞նչ միջոցներով կարելիութիւն կայ. ըստ այդ նամակին, Նոր Մալաթիա գրած են, բայց եկած պատասխանը դժացուցիչ է եղած:

Մալաթիացիներէն 15 հոգի կը մեկնին՝ Նոր Մալաթիա, Հայաստան երթալու համար: Կը հասնին Տրապիզոն եւ հոն կը մնան 2-3 ամիս, վիզայի դժուարութեան պատճառով: Այս պարագան կը հաղորդուի Մ. Ասլանեանին, որ անմիջապէս կը մեկնի Թրֆթիս այդ մասին որոշ կարգադրութեանց համար: Ասլանեան Թրֆթիսէն Մոսկուա կը մեկնի եւ անկէ կը դիմէ Կեդրոնական Վարչութեան, թէ Տրապիզոն եղողներուն վիզայի հարցը կարգադրուած է եւ թէ մնացեալ 290 անձերու վիզային համար ալ աշխատանքի մէջ է եւ կը յուսայ այդ ալ շուտով կարգադրել:

Ապրիլ, 1929-ին Տրապիզոնէն 14 հոգիներ կը հասնին Նոր Մալաթիա: Կարգադրութիւններ կ'ըլլան Յունաստանէն 10 արհեստաւորներ փոխադրել Նոր Մալաթիա:

Նոր Մալաթիա գնացողներուն եւ հոն եղողներուն դործ հայթայթելու համար նկատի կ'առնուին կօշիկի, գուլպայի եւ կամ հիւսուածեղէնի դործարան մը կառուցանելու մասին եղած թելադրութիւնները:

Նոր Մալաթիոյ մէջ կը կազմուի Շինարարական Յանձնախումբ մը հետեւեալ անձերէն. — Նախագահ Մ. Ասլանեան, անդամներ. — Գ. Կուրապեան, Մանուէլ Տէր Վահրամեան, Ահարոն Կալաճի Ասլանեան, Գալուստ Ծերունեան, Սարգիս Էմբիկեան, Եսթեր Նաճարեան, Խոսրով Ազըլեան, Արմենակ Տէրաթեան: Այս յանձնախումբը կը պատրաստէ իր դործունէութեան ծրագիրը, որ է. —

1. — Կիսատ մնացած տուները լրացնել,
2. — Զուրի առուն նորոգել,
3. — Լրացնել արհեստանոցը,
4. — Կրթասիրացի դրամով փոքրուած հոգերուն մէջ այդի տնկել,
5. — Լրացնել լիճը,
6. — Աւաղան շինել ջուրը պահելու համար,
7. — Կրթասիրացի դրամով ցանուած ցորենը յատկացնել Նոր Ժամանող

Մալաթիացիներուն:

Ասոնցմէ դուրս Յանձնախումբը կը քննէ Մ. Ասլանեանի հաշիւները եւ

ճիշդ գտնելով կը վաւերացնէ եւ այդ ստորագրան կը հաղորդէ Կեդրոնական Վարչութեան: Կը հրահանգուի, նաեւ, որ Մալաթիայէն մեկնելու ուղղութեամբ նախապէս պէտք է Տրապիզոնի հիւպատոսէն տեղեկութիւն ստանան իրենց վիզաներուն մասին եւ յետոյ ճամբայ ելլեն, ղեկարարութեան չհանդիպելու համար:

ՔՍԱՆՎԵՑԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ընկերութեան Քսանվեցերորդ Պատգ. Ժողովը գումարուած է Օգոստոս 31, 1919-ին, Փրաւիտենսի մէջ:

Ժողովին կը մասնակցին 21 մասնաճիւղեր 27 ձայնով:

Կեդր. վարչութիւն. — Խ. Պոնափարթեան:

Տիքրոյիքի Արանց. — Ա. Աւետիսեան — ձայն:

Քիլիկիոյի Արանց. — Քերոբ Օտապաշեան:

Քիլիկիոյի Կանանց. — Յովհաննէս Թերզիեաղուպեան:

Պէյրուք. — Յովհաննէս Թերզիեաղուպեան:

Փրաւիտենս. — Նշան Կանանեան:

Լիոն, Ֆրանսա. — Նշան Կանանեան — ձայն:

Ֆիլատելփոյ Արանց. — Մ. Ստեփանեան:

Ֆիլատելփոյ Կանանց. — Մ. Ստեփանեան:

Ֆրենկլին. — Նշան Ալաշայեան:

Ռուման, Ֆրանսա. — Ն. Ալաշայեան — ձայն:

Երուսաղէմ. — Սարգիս Մանուշեան — ձայն:

Վալանս. — Սարգիս Մանուշեան — ձայն:

Պոսթոնի Արանց. — Յակոբ Տողանեան եւ Յարութիւն Պորոյեան:

Պոսթոնի Կանանց. — Տիկ. Տ. Տողանեան եւ Տիկ. Հ. Պարմազեան:

Նիւ Եորքի Արանց. — Յ. Աճեմեան եւ Մ. Թաշճեան:

Նիւ Եորքի Կանանց. — Տիկ. Վ. Փափուճեան:

Վալանսի Կանանց. — Ն. Շահրիկեան — ձայն:

Սթ. Լուիզ. — Սահակ Ծիգմեճեան — ձայն:

Լիոնի Կանանց. — Մելքոն Պըլըքճեան — ձայն:

Ուստրի Արանց. — Ն. Մարգարեան եւ Յ. Պոնազեան:

Քեմտրն. — Յովհաննէս Թայեան:

Մնայուն դիւանի համար կ'ընտրուին Աւետիս Աւետիսեան՝ Ատենապետ, իսկ Տիկ. Վարդանոյշ Փափուճեան՝ Ատենադպրուհի:

Նոր Մալաթիոյ ներկայացուցիչ Մ. Ասլանեանի ընդարձակ տեղեկագիրը կը կարգացուի, ուրկէ կը յայտնուի որ ցարդ Նոր Մալաթիոյ մէջ կան 43 Մալաթիացիներ: Ասլանեանի հաշիւները քննուած են Խորհրդ. Հայաստանի կառավարութեան կողմէ նշանակուած յատուկ հաշուեքննիչներու միջոցաւ, ուրկէ յայտնի կ'ըլլայ որ ցարդ ծախսուած է 107,957 ռուբլի. դրամ-

ներուն ճիշդ եւ խղճամօրէն դործածուած ըլլալը հաստատուած եւ վաւերացուած է :

Շինուած են 8 տուներ շորսական սենեակներով — մէկ խոհանոցով, մէկ սլառչգամով եւ մէկ ներքնայարկով : 14 տուներ երկուական սենեակներով — մէկ խոհանոցով, մէկ սլառչգամով եւ մէկ ընդարձակ ներքնայարկով :

Լրացած են 8 հատ քանուորական սենեակներ եւ շուտով լրացուելու են արհեստանոցը եւ ներկատունը : Նոր Մալաթիոյ Բնակարանները 300 բնակիչներու բաւարարութիւն տալու ի վիճակի են :

Տալմայի տունն Նոր Մալաթիայի ջուրին միացնելու աշխատանքներուն ծուած են եւ կը շեշտուի կօշիկի դործարանին մեքենաներու կարիքը :

Պատգ. Ժողովը կը հրահանուէ նորընտիր Կեդրոնական վարչութեան որ Պատ. Ժողովի կողմէ շնորհակալութեան նամակ մը դրուի Խորհր. Հաստանի կառավարութեան Նոր Մալաթիոյ շինութեան եւ Մալաթիացի գաղթողներու ընծայուած աջակցութեան եւ հոգածութեան համար :

Պատուոյ Բաժակը կը տրուի Քլիվլենտի Կանանց Մասնաճիւղին :

Գանձապահի տոմարները քննուելով կը վաւերացուին : Այդ տարեշրջանին ընդհանուր մուտք եղած է 45,878,28 տոլար : Ելք եղած է 28,114,75 տոլար : Գանձը կը մնայ 17,763,53 տոլար :

Կեդրոնական վարչութեան համար կ'ընտրուին. — Ա. Աղմէլեան, Մանուկ Թաշճեան, Մարգար Մարգարեան, Խոսրով Պոնափարթեան, Տ. Տօնապետեան եւ Յովհ. Աճեմեան :

Նոր վարչութիւնն իր գիւտնը կը կազմէ. —

Խաչատուր Պոյաճեան
Խոսրով Պոնափարթեան
Ա. Աղմէլեան

Առեւտրայեւ
Առեւտրայիւր
Գանձապահ

Հալէպի մէջ Ընկերութեանս գործերը եւ դրամական գործառնութիւնները ժամանակէ մը ի վեր կ'ըլլային Տէր Ստեփան Քհնյ. Ղազարեանի միջոցաւ : Տէր Հայրը Կեդր. վարչութեան հետ շարունակ յարաբերութեան մէջ էր եւ անոր թելադրանքներով կ'ընթանային կարեւոր նկատուած գործառնութիւնները :

1929-ի վերջերը Ամերիկայի մէջ տեղի ունեցաւ նմանը չտեսնուած տնտեսական տագնապը, որ տեւեց 8-էն 9 տարի : Այնքան մեծ էր հարուածը, եւ այնքան յանկարծական, որ չմնաստուող չմնաց : Աշխատաւորութեան կրած տագնապն աննկարագրելի է. շատերու տուն-տեղը եւ խնայողութիւնները իսպառ ոչնչացան. պանքաներն իրարու ետեւէ իրենց դռները դոցեցին եւ այս պայմաններու բերումով Ընկերութեանս մասնաճիւղերը սկսան տկարանալ :

Սուրիայէն, ինչպէս նաեւ Երուսաղէմէն գաղթող Մալաթիացիներ կը հասնին Նոր Մալաթիա-Հայաստան :

ՔԱՆԵՑՈՒՆԵՐՈՐԻ ՊԱՏԴԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ընկերութեան Քանեցոթներորդ Պատգ. Ժողովը գումարուած է Օգոստոս 30, 1930-ին, Ասթորիա, Լոնկ Այլընտ, Նիւ Եորք:

Ժողովին կը մասնակցին 20 մասնաճիւղեր 29 ձայնով:

Կեդր. վարչութիւն. — Խորով Պոնափարթեան:

Ուսար. — Պետրոս Զօպիեան եւ Խաչատուր Մանուչեան:

Ֆրենկլին. — Նշան Ալաչայեան:

Ֆիլատելֆիոյ Արանց. — Մանուէլ Ստեփանեան:

Ֆիլատելֆիոյ Կանանց. — Մանուէլ Ստեփանեան:

Փրաւիտեմ. — Ա. Աւետիսեան:

Պոսթ-նի Արանց. — Յ. Տողանեան եւ Գ. Տէր Մարտիրոսեան:

Պոսթ-նի Կանանց. — Գրիգոր Փիլիպպոսեան:

Նիւ Եորքի Արանց. — Գրիգոր Խանձեան եւ Ս. Ոսպիկեան:

Նիւ Եորքի Կանանց. — Տիկ. Հ. Փիլիպպոսեան եւ Վ. Փափուճեան:

Քլիվլենտի Արանց. — Խ. Տէր Դաւիթեան:

Քլիվլենտի Կանանց. — Գէորգ Թաշճեան:

Տիք-րոյիք. — Մ. Մարգարեան — ձայն:

Սենթ Լուիզ. — Տիկ. Ալաւնի Տէր Մարտիրոսեան:

Վալանսի Արանց. — Արմենակ Ոսկերիչեան — ձայն:

Վալանսի Կանանց. — Յովհ. Աճեմեան — ձայն:

Լիոն. — Արմենակ Սիւրանեան — ձայն:

Սենթ Շամոյ. — Պաղտատար Գարօղլանեան — ձայն:

Պէյրուք. — Տօնապետ Տօնապետեան — ձայն:

Երուսաղէմ. — Ս. Մանուչեան — ձայն:

Մնայուն դիւանի համար կ'ընտրուին Ա. Աւետիսեան՝ Ատենապետ, իսկ Պետրոս Զօպիեան՝ Ատենադպիր:

Պատգ. Ժողովին կը ներկայացուին Մ. Ասլանեանի կողմէ ստացուած գումարներու եւ շինարարութեանց հաշիւները, իրենց բոլոր մանրամասնութիւններով:

Կը կարգացուի Նոր Մալաթիոյ համայնքին կողմէ Պատգ. Ժողովին ուղղեալ նամակը, որով Նոր Մալաթիոյ բնակիչները իրենց գումարած մէկ ժողովին կողմէ կը յայտնեն իրենց չնորհակալութիւնը եւ երախտագիտական զգացումները Կրթասիրաց Ընկերութեան, Նոր Մալաթիա Աւանի հիմնարկութեան եւ տրուած եղբայրական աջակցութեանց համար:

Ընկերութեան սլատմութիւնը գրելու համար կրկին որոշումներ կը տրուին եւ յանձնախումբեր կ'ընտրուին:

Նոր Սերաստիա եւ Նոր Մալաթիա միասնաբար աշխատանք կը կատարեն ջուրը իրենց աւաններուն մէջ բերելու համար:

Պատուոյ Բաժակը կը տրուի Սենթ Լուիզի մասնաճիւղին:

Գանձապահի տոմարները քննուելով կը վաւերացուին: Այս տարեշրջ-

ջանի ընդհանուր մուտքն է 34,349,13 տուլար, ընդհանուր ելք եղած է 28,162,80 տուլար, որով գանձը կը մնայ 6,186,33 տուլար:

Կեդրոնական վարչութեան անդամ կ'ընտրուին. — Ասատուր Աղմեկեան, Պաղտատար Գարոզլանեան, Խաչատուր Պոյաճեան, Խոսրով Պոնափարթեան, Տիկ. Վարդանոյշ Փապուճեան, Գրիգոր Խանձեան, Մ. Զուլալեան, Տօնապետ Տօնապետեան եւ Մարգար Մարգարեան:

Նոր Կեդրոնական վարչութեան առաջին ժողովին մէջ Գրիգոր Խանձեան եւ Տիկ. Վ. Փապուճեան կը հրաժարին եւ անոնց տեղ կը հրաւիրուին առաւելագոյն քուէ շահողներ Մարգար Մարգարեան եւ Մարտիրոս Զուլալեան:

Նոր վարչութեան գիւանը կը կազմուի այսպէս. —

Խաչատուր Պոյաճեան

Ատենապետ

Խոսրով Պոնափարթեան

Ատենադպիր

Ասատուր Աղմեկեան

Գանձապահ

Վիզաներու գործը կարգադրելու համար նամակներ կը գրուին պատկան մարմիններու: Մ. Ասլանեան կրկին Մոսկուա կ'երթայ եւ կը տեղեկացնէ Կեդր. վարչութեան, որ շատ անգամ վիզա ստացողներ ճամբայ չեն ելեր եւ վիզա չունեցողներն են որ ճամբայ կ'ելլեն, առանց սպասելու իրենց վիզային, որու հետեւանքով պատահած են կարգ մը անպատեհութիւններ:

Երեւանէն Հ. Օ. Կ. ի գրասենեակէն կը պատասխանուի, որ վիզաներու ձգձգման եւ անկանոնութեան գլխաւոր պատճառը քաղաքական աննպաստ կացութիւնն է:

1931-ի սկիզբները 312 անձերու վիզաները կ'ապահովուին:

Նոր Մալաթիոյ Շինարարական Յանձնախումբը եւ նոր կազմուած ՅԱՌԱՋ արտելը միշտ յարաբերութեան մէջ են Կեդր. վարչութեան հետ, զրկելով իրենց գործունէութեան եւ հաշիւներու տեղեկագրերը:

Ընկերութեանս ներկայացուցիչ Մ. Ասլանեան իր հրաժարականը կուտայ եւ կը խնդրէ որ ուրիշ մէկը նշանակուի իր տեղը:

ՔՍԱՆՈՒԹԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Կրթասիրաց Ընկերութեան Քսանութերորդ Պատգ. Ժողովը գումարուած է Հոկտ. 10, 1931-ին, Ուստրի մէջ:

Ժողովին կը մասնակցին 14 մասնաճիւղեր 19 ձայնով:

Կեդր. վարչութիւն. — Խոսրով Պոնափարթեան:

Ուստր. — Ս. Մանուչեան եւ Գ. Տեմիրճեան:

Քլիվլենտի Արանց. — Յովհ. Ափալաքեան, 2 ձայնով:

Քլիվլենտի Կանանց. — Նափոլէոն Մարգարեան — ձայն:

Նիւ Եորքի Արանց. — Գէորգ Թերխանեան:

Նիւ Եորքի Կանանց. — Տիկ. Վ. Փապուճեան:

Ֆիլատելֆիա. — Գ. Տէր Պաղտատարեան:

Փրաիտենս. — Ս. Տաղլեան:

Պոսթոնի Արանց. — Ա. Աւետիքեան եւ Գ. Տէր Մարտիրոսեան :

Պոսթոնի Կանանց. — Տիկ. Գոհարիկ Թիւթիւնճեան եւ Տիկ. Ա. Տէր

Մարտիրոսեան :

Վալանսի Արանց. — Մ. Տէր. Մկրտիչեան — ձայն :

Վալանսի Կանանց. — Մ. Մանուչեան — ձայն :

Սր. Լուիզ. — Ն. Մարգարեան — ձայն :

Վիէն. — Մ. Անտոնեան — ձայն :

Ռոման. — Նշան Մերկիկեան — ձայն :

Մնայուն զիւանի անդամ կ'ընտրուին. — Նափուէոն Մարգարեան՝ Ատենադպիր :

Այս Պատգ. Ժողովը իր սովորական ժամանակէն մէկ ամիս վերջը գումարուած է, որովհետեւ Մ. Ասլանեան յատկապէս խնդրած է Պատգ. Ժողով չգումարել, մինչեւ որ իր հաշիւներու եւ այլ դործունէութեանց տեղեկագիրները ստացուին :

Նոր Մալաթիոյ համայնքը կը զրկէ իր տեղեկագիրը, ուրկէ կը յայտնուի որ համայնքին կողմէ ընտրուած յանձնախումբը, յանձինս — Հ. Ժամկոչեան, Գ. Կուրապեան, Մ. Սեփեթճեանի եւ Ժողկոմխորհի կողմէ նշանակուած յանձնախումբի անդամները, յանձինս — քաղաքացիներ Գրիգոր Վարդանեան — Հ. Օ. Կ.ի քարտուղար — Գրիգոր Աթաբեկեան — Տնտեսութեանց զլխաւոր վարիչ եւ Պրոֆ. Յովհաննէս Յակոբեան — Հայաստանի համալսարանէն — միասնաբար կը քննեն Նոր Մալաթիոյ հաշիւները եւ կը վաւերացնեն հետեւեալ կերպով. —

Հ. Ս. Խ. Հ. Ժողովրդական Կոմիսարներու կողմէ Նոր Մալաթիա աւանի շինարարական դործերը եւ հաշիւները ստուգելու եւ քննելու համար նշանակուած քննիչ յանձնախումբը, նախագահութեամբ Գրիգոր Վարդանեանի եւ անդամակցութեամբ Գրիգոր Աթաբեկեանի ու Պրոֆ. Յովհաննէս Յակոբեանի եւ հաշուապահներ Արշակ Տէր Գրիգորեանի եւ Ալեքսանդր Չարրճեանի կողմէ մանրակրկիտ քննութենէ եւ ստուգումներէ ետք, ինչպէս նաեւ Նոր Մալաթիոյ հասարակութեան կողմէ ընտրուած վերստուգիչ յանձնախումբի կողմէ ընդունուած բանաձեւը, «յայտարարում է. —

Ա. — Նոր Մալաթիոյ բոլոր հաշիւները, սկսած 1927 թուից մինչեւ 1931 Օգոստոս, կանոնաւոր են եւ ունին համապատասխան փաստաթղթեր :

Բ. — Որ շինարարութեան ղեկավար Մ. Ասլանեան բարեխղճօրէն կատարել է իրեն յանձնուած բոլոր պարտականութիւնները :

Գ. — Որ Նոր Մալաթիոյ կառուցումը կատարուած է խնայողութեամբ եւ պլանով, եւ ընդհանրապէս շինուած շէնքերը բողնում են լաւ տպաւորութիւն :

Քննիչ յանձնաժողովը որոշում է սոյն բանաձեւի պատճէնը ուղարկել Ամերիկայի Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Կեդրոնական վարչու-

Քեան, Մ. Ասլանեանի եւ Նոր Մալաթիոյ հասարակութեան կողմէ ընտրուած Շինարարութեան յանձնախումբի եւ Հ. Օ. Կ. Ի Գլխաւոր վարչութեան:

Դեկտեմբեր 8, 1931

Երեւան

Նախագահ ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ
Անդամներ ԳՐԻԳՈՐ ԱԹԱՅԵԿԵԱՆ եւ
ՊՐՈՖ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՅԱԿՈԲԵԱՆ»

Պատգ. Ժողովը կ'որոշէ զիւանին միջոցաւ իր շնորհակալութիւնները յայտնել Ժողկոմխորհին եւ յանձնախումբի անդամներուն:

Ընկերութեան Ծրագիր-Կանոնադրին մէջ փոփոխութիւններ մտցնելու համար կ'ընտրուի նոր մարմին մը:

Պատուոյ Բաժակը կը տրուի Քլիվլենտի մասնաճիւղին:

Զանգեզուրի երկրաչարժի աղետեալներուն եղբայրական օգնութիւն հասցնել կ'որոշուի, որու գործադրութիւնը կը թողուի Կեդր. Վարչութեան:

Գանձապահի տոմարները քննուելով կը վաւերացուին: Այդ տարեշրջանին ընդհանուր մուտքն է 20,373,02 տոլար: Ելք եղած է 13,115,49 տոլար, զանձը կը մնայ 7,257,53 տոլար:

Կեդրոնական Վարչութեան անդամներ կ'ընտրուին. — Ասատուր Աղմեկեան, Տօնապետ Տօնապետեան, Խաչատուր Պոյաճեան, Խոսրով Պոնափարթեան, Մարգար Մարգարեան, Մարտիրոս Զուլալեան, Յակոբ Ուրլեան:

Դիւանը կը կազմուի հետեւեալ կերպով. —

Խաչատուր Պոյաճեան

Ատենապետ

Խոսրով Պոնափարթեան

Ատենադպիր

Յակոբ Ուրլեան

Գանձապահ

Հոս կ'ուզենք յիշել որ բոլոր Կեդրոնական Վարչութիւններն ալ իրենց պաշտօնավարութեան ընթացքին ստացած եւ պատասխանած են հարիւրաւոր նամակներու, աշխարհի չորս կողմն եղող Մալաթիացիներէ, մասնաճիւղերէ եւ անդամներէ, այնպէս որ եթէ միայն մէկ տարւոյ եղած գործառնութիւնները նոյնութեամբ գրուելու ըլլան, հարիւր էջնոց հատոր մը կը կազմեն:

Ասատուր Աղմեկեան բանաւոր պատճառներով կը հրաժարի Կեդր. Վարչութեան անդամակցութենէն եւ անոր տեղ կը հրաւիրուի Պաղտատար Գարօղլանեան:

Ամերիկայի տնտեսական տագնապը հետզհետէ աւելի զգալի ըլլալով, Մալաթիացի հայրենակիցներէն շատեր թշուառ վիճակի կը մատնուին: Ասոնց օգնելու համար կը գրուի մասնաճիւղերուն, որ ներքնապէս, առանց զգալի ընելու, օգնեն այդպիսի հայրենակիցներուն:

Տնտեսական սոյն տագնապը, սկսած է ծայր տալ Ֆրանսայի մեր հայրենակիցներուն մէջ եւ շատեր կ'որոշեն մեկնիլ Հայաստան:

Այս օրերուն կը մահանայ Ընկերութեանս վեթեւան, անխոնջ աշխատող, նուիրուած հայրենակից եւ Կեդր. Վարչութեան Ատենապետ Խաչատուր Պոյաճեան: Կեդր. Վարչութիւնը եւ բոլոր մասնաճիւղերը իրենց խորազգած ցաւակցութիւնը եւ յարգանքները կը յայտնեն հանգուցեալի պարագաներուն:

Խաչատուր Պոյաճեանի տեղ ատենապետ կը նշանակուի Մ. Մարգարեան :

ՔՍԱՆԻՆՆԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ընկերութեան Քսանիններորդ Պատգ. Ժողովը գումարուած է Սեպտ. 3, 1932-ին, Սըմըրվիլի Քոլոմպիա սրահին մէջ, Պոսթոն :

Ժողովին կը մասնակցին 22 մասնաճիւղեր, 33 պատգամաւորներ՝ 35 ձայնով :

Կեդր. վարչութիւն. — Խոսրով Պոնափարթեան :

Նիւ Եորքի Արանց. — Պ. Առաքելեան եւ Ա. Աւետիսեան :

Նիւ Եորքի Կանանց. — Տօնապետ Տօնապետեան :

Պոսթոնի Կանանց. — Տիկ. Ա. Տէր Մարտիրոսեան եւ Տիկ. Գ. Թիւ-

թիւնճեան :

Պոսթոնի Արանց. — Ա. Աւետիքեան եւ Խ. Եղիայեան :

Քլիվլենտի Արանց. — Յովհ. Թերզիեաղուպեան եւ Ա. Արփաճեան :

Քլիվլենտի Կանանց. — Յովհ. Թերզիեաղուպեան :

Ֆրենսիսի Արանց. — Ս. Ափալաքեան :

Ֆրենսիսի Կանանց. — Նշան Ալաչայեան :

Փրաիտեմ. — Արամ Աղազարեան եւ Ս. Տաղլեան :

Ուստրի Արանց. — Ս. Մանուչեան եւ Ն. Մարգարեան :

Ֆիչպուրկ. — Յարութիւն Տամպուրաճեան :

Տիքրոյիք. — Սարգիս Մաղմանեան — ձայն :

Ֆիլատելփոյ Արանց. — Ս. Շահրիկեան եւ Մ. Ստեփանեան :

Ֆիլատելփոյ Կանանց. — Տիկ. Ե. Մաղմանեան եւ Տիկ. Մ. Տէր Պաղ-

տասարեան :

Ս. Շամոյ. — Գէորգ Թերխանեան — ձայն :

Վալան. — Խ. Մանուչեան եւ Ա. Մուրատեան — ձայն :

Ռուման. — Մարտիրոս Տեմիրճեան — ձայն :

Լիոն. — Ռուբէն Պարմազեան — ձայն :

Վիէն. — Զայն Էրկաճ Ժողովին :

Պէյրուք. — Գ. Տէր Մարտիրոսեան :

Երուսաղէմ. — Տիկ. Հայկանոյշ Փիլիպպոսեան :

Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Պատգ. Ժողովներուն մէջ ներկայ Քսանիններորդ Պատգ. Ժողովը իր նախընթացը չունեցող ժողով մըն է : Այսքան մասնաճիւղերու եւ պատգամաւորներու ներկայութիւնը ինքնին ցոյց կու տար արտակարգ երեւոյթի մը գոյութիւն ունենալը : Կարգ մը մասնաճիւղերու գոյութեան իրաւունքը խնդրոյ առարկայ կ'ըլլայ. նմանապէս քանի մը պատգամաւորներու օրինականութիւնը : Պարագայ մը, որ երկար և խիստ վիճարանութեան առարկայ եղած է այս ժողովին : Խնդրոյ կարգադրման համար կ'ընտրուի հինգ հոգիէ բաղկացած յանձնախումբ մը, որ պէտք եղած ճշդումներն ընելով արդիւնքը ներկայացնէ ժողովին : Յանձնախումբի անդամ կ'ընտրուին. — Գ. Թերխանեան, Ա. Աւետիքեան, Յ. Թերզիեաղուպեան, Ս.

Մանուշեան, Ա. Աւետիսեան:

Յանձնախումբի լման օր ու կէսուան աշխատանքներու ղեկոյցէն յայտնի կ'ըլլայ որ այս պայմաններուն մէջ անկարելի է ճշդութեամբ ընել եւ թէ այսպիսով կարելի չէ ժողով շարունակել: Առժամեայ դիւանի ատենապետ Ս. Ափալաքեան կը հրաժարի եւ կեդր. վարչութեան ներկայացուցիչ Խոսրով Պոնափարթեան կը վարէ ժողովը:

Մնայուն դիւանի անդամ կ'ընտրուին Յովհաննէս Թերզիեաղուպեան՝ Ատենապետ եւ Նշան Ալաշայեան՝ Ատենադպիր:

Զորս օր տեւող այս Պատգ. ժողովը որեւէ նոր կամ շինարար դործունէութիւն մը արձանագրած չէ իր տեղեկագրութեան մէջ:

Կարծես ժողովը երկու հակառակորդ խումբերու բաժնուած է, մին պաշտպան՝ կեդր. վարչութեան, միւսը՝ հակառակ:

Մնայուն դիւանը երբ կը տեսնէ թէ խաղաղ կերպով ժողովի ընթացք տալ անկարելի է, առաջարկի մը վրայ կ'ընդունի հետեւեալ բանաձեւը. —

«Նկատի ունենալով որ ներկայ պայմաններու ներքեւ կարելի չէ կեդր. վարչութիւն մը ընտրել, Քսանիներորդ Պատգ. ժողովը միաձայնութեամբ որոշեց որ կեդրոնական վարչութեան բոլոր գոյքերը յանձնուին Քլիվլենտի Արանց մասնաճիւղին: Այսպիսով կեդր. վարչութիւնը կը դադրի իր գործունէութիւններէն, համարատու մնալով իր նիւթական եւ բարոյական հաշուետուութեան յառաջիկայ Պատգ. ժողովին: Իսկ կեդր. վարչութեան 1931-էն 1932ի հաշիւները, ինչպէս նաեւ 1918էն մինչեւ 1931ի հաշիւներուն վերաբերունութիւնը պիտի կատարուի վկայեալ հաշուակալներով, Նիւ Ինկլլընտի շրջանէն ընտրուած յանձնախումբի մը միջոցաւ, վերաբնակուի նաեւ Մ. Ասլանեանի եւ արտասահման դրկուած բոլոր հաշիւները մինչեւ յառաջիկայ Պատգ. ժողով, որ պիտի գումարուի Քլիվլենտի մէջ»:

Հաշուեքննիչ յանձնախումբի անդամներ կ'ընտրուին Ի. Տէր Յովհաննէսեան, Ռուբէն Պարմազեան, Ալեքսան Քէֆէվեան:

Առժամեայ կեդր. վարչութեան համար Քլիվլենտի մասնաճիւղի կողմէ ներկայացուած եռապատիկ ցանկէն կ'ընտրուին հետեւեալները. —

Յովհաննէս Թերզիեաղուպեան, Խոսրով Ոսկերիչեան, Արմենակ Արփաճեան, Լեւոն Թերխանեան, Գէորգ Թոփալեան, Խաչատուր Արփաճեան եւ Գէորգ Ասլանեան:

Քսանեւութ եւ Քսանեւիներորդ պատգամաւորական ժողովներուն մէջ կ'երեւի տարօրինակ հակասութիւն մը: Քսանութերորդ Պատգ. ժողովին մէջ, ինչպէս տեսնուեցաւ, Հայաստանի պաշտօնական անձնաւորութեանց եւ Նոր Մալաթիոյ Շինարարական Յանձնախումբին կողմէ վաւերացուած տեղեկագիրը կարգացուելէ ետք դոհունակութեամբ ընդունուած էր եւ առ այդ զրուած գնահատանքի եւ շնորհակալութեան նամակներ:

Կեդր. վարչութեանց գանձապահներու տոմարները, ամէն տարի, Պատգ. ժողովներու կողմէ ընտրուած հաշուեքննիչ յանձնախումբերու կողմէ, քննուած, վաւերացուած եւ պատգամաւորներու կողմէ ստորագրուած է: Այժմ ի՞նչ էր պատճառը այս հակասութեանց:

Այս մասին պիտի անդրադառնանք յետոյ :

Նորընտիր Կեդր. Վարչութիւնը իր դիւանը կ'ընտրէ . —

Յովհաննէս Թերղիսեղուպեան

Ատենապետ

Լեւոն Թերխանեան

Ատենադպիր

Արմենակ Արփաճեան

Գանձապահ

Նոր Կեդր. Վարչութեան ատենապետ եւ գանձապահը 10,000 տոլարի ապահովութեան տակ կ'առնուին :

Ընկերութեան դոյքերը եւ դրամը Նիւ Եորքէն կը փոխադրուին Քլիվ-լենտ :

Ֆիլատելֆիոյ արանց եւ կանանց մասնաճիւղերը երկուքի բաժնուած ըլլալով, Կեդր. Վարչութիւնը նախ կը ջանայ գանոնք միացնել, եւ երբ այդ անկարելի կ'ըլլայ, ստիպուած կ'ընդունուի չորս մասնաճիւղերու դոյութիւնը :

Նոր Կեդր. Վարչութիւնը իր առաջին շրջանին կ'ունենայ յիսուն վարչական ժողովներ եւ կը պատասխանուին հարիւրաւոր նամակներու : Նոր Մալաթիոյ շինարարական գործերը կը շարունակուին կանոնաւոր կերպով : Ֆրանսայէն, Պէյրութէն, Յունաստանէն եւ Մալաթիայէն հետզհետէ դադարեցան կը տեղաւորուին Նոր Մալաթիոյ մէջ :

ԵՐԵՍՈՒՆԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ընկերութեան Երեսուներորդ Պատգ. Ժողովը գումարուած է Սեպտ. 3, 1933-ին, Քլիվլենտի մէջ :

Ժողովին կը մասնակցին 26 մասնաճիւղեր — 33 պատգամաւոր — 40 ձայնով :

Կեդր. Վարչութիւն. — Լեւոն Թերխանեան :

Նիւ Եորքի Արանց. — Գ. Թերխանեան եւ Գ. Երանեան :

Քլիվլենտի Կանանց. — Տիկին Հ. Թերխանեան եւ Տիկին Պէննէեան :

Քլիվլենտի Արանց. — Յ. Գարօղլանեան եւ Գ. Ասլանեան :

Ուստրի Արանց. — Ս. Մանուչեան եւ Խ. Մանուչեան :

Ուստրի Կանանց. — Ս. Մանուչեան :

Պոսթոնի Արանց. — Խոսրով Եղիայեան — երկու ձայն :

Պոսթոնի Կանանց. — Տիկ. Գ. Թիւթիւնճեան եւ Տիկ. Կ. Աւագեան :

Փրաիտենսի Արանց. — Ա. Աղազարեան եւ Լեւոն Մուրատեան :

Փրաիտենսի Կանանց. — Ա. Աւետիսեան :

Հէյվըրհիլ. — Յովհաննէս Խանճեան :

Ֆրենսիսի Արանց. — Ս. Ափալաքեան :

Ֆրենսիսի Կանանց. — Ս. Ափալաքեան :

Ֆիլատելֆիոյ Ա. Արանց. — Մ. Ստեփանեան եւ Գ. Արփաճեան :

Ֆիլատելֆիոյ Ա. Կանանց. — Տիկ. Մ. Ստեփանեան :

Ֆիլատելֆիոյ Բ. Արանց. — Ս. Մաղմանեան եւ Գ. Տ. Պաղտասարեան :

Ֆիլատելֆիոյ Բ. Կանանց. — Տիկ. Ե. Մազմանեան եւ Լ. Փափաղեան :

Ռումանի Արանց. — Յովհաննէս Ափալաքեան :

Ռումանի Կանանց. — Գր. Տէր Գէորգեան :

Վալանսի Արանց. — Գր. Երանեան եւ Ա. Երանեան :

Վալանսի Կանանց. — Գէորգ Երանեան — 2 ձայն :

Պէյրուքի Արանց. — Գր. Տէր Դաւիթեան :

Երուսաղէմ. — Տիկ. Հ. Փիլիպպոսեան :

Ֆիշպուրկ. — Խորէն Տէր Դաւիթեան :

Ֆրեզնոյ. — Գրիգոր Կալոշեան :

Վիէն. — Տիկ. Եղիսարէթ Ասլանեան :

Մնայուն դիւանի համար կ'ընտրուին Սարգիս Մանուշեան՝ Ատենապետ, իսկ Յովհաննէս Խանձեան՝ Ատենադպիր :

Այս Պատգ. Ժողովի գլխաւոր հարցն էր Քսանիններորդ Պատգ. Ժողովէն ընտրուած Հաշուեքննիչ Յանձնախումբի Զեկոյցը : Յանձնախումբը գրաւոր կերպով եւ ընդարձակ ու մանրամասնօրէն ներկայացուց իր տեղեկագիրը Պատգ. Ժողովին : Հաշուեքննիչ Յանձնախումբի զեկոյցը լսելէն ետք Պատգ. Ժողովը կու տայ հետեւեալ որոշումը. —

«Երեսուներորդ Պատգ. Ժողովս լսելով Հաշուեքննիչ Յանձնախումբի խնամեալ զեկոյցը եւ տրուած բերանացի երկար բացատրութիւնները, կու գայ այն եզրակացութեան, որ Յանձնախումբը խղճմտօրէն կատարած է իրեն յանձնուած գործը կարելիութեան սահմանին մէջ, որուն համար իր գոհունակութիւնը եւ գնահատանքը կ'արտայայտէ անոնց կատարած աշխատանքներուն համար :

«Միեւնոյն ժամանակ կ'որոշէ որ նորընտիր Կեդրոնական վարչութիւնը Յանձնախումբի զեկոյցը լրացուելէ ետք այն կէտերը, որոնք լրիւ եւ վերջնականապէս ճշդուած չեն, կցելով վկայեալ հաշուակալներու անգլերէն գեկոյցին, տպագրութեան տայ եւ ցրուէ բոլոր մասնաճիւղերուն, որպէսզի Կրթասիրացի անդամ-անդամուհիները լուսաբանուին լրիւ կերպով, եւ գոյութիւն ունեցող տարակարծութիւնները վերնան ու միտքերը հանդարտին» :

Պատգ. Ժողովը մեծ գոհունակութեամբ կը լսէ Ֆրանսայի մասնաճիւղերու Շրջանային Ժողովի տեղեկագրութիւնը : Սոյն զեկոյցը, ինչպէս նաեւ ցոյց տրուած նիւթական հաշիւները, պարզօրէն կը ցոլացնէին անոնց հայրենասիրական բարձր ոգին եւ համախորհուրդ ու ներդաշնակ գործունէութիւնը, որուն համար Պատգ. Ժողովը կը յայտնէ իր գնահատանքները :

Ներդաշնակ գործը կանոնաւոր հիմերու վրայ դնելու համար մասնաւոր յանձնախումբ մը նշանակելը յարմար կը նկատուի : Այս մասին աչքի առջեւ ունենալով Ֆրանսայի շրջանին մէջ եղող բազմաթիւ հայրենակիցներու դժգոյցութիւնը, կ'որոշէ որ այդ յանձնախումբը ընտրուի Ֆրանսայի շրջանէն, որու գործը պիտի ըլլայ շրջանի կազմակերպութիւն, վիդաներու կարգադրութիւն, ներդաշնակներուն նիւթական եւ բարոյական աջակցութիւն, եւ այլն :

Յանձնախումբը միեւնոյն ատեն պէտք է յաճախ տեղեակ պահէ Կեդր. Վարչութիւնը իրենց գործունէութեանց մասին :

Նոր Մալաթիոյ խմելու ջուրի խնդրոյն կարգադրութեան համար Կորոչուի յարաբերութեան մտնել Սերաստիոյ, ինչպէս նաեւ Թոմարղայի հայրենակցական Միութեանց Կեդրոնական Վարչութիւններուն հետ՝ միասնաբար գործի լաւագոյն կերպով կարգադրման համար :

Կը կարգացուին հետեւեալ նամակները — Գէորգ Կարապետեանէ, Նոր Մալաթիայէն գրուած եւ ուսանողներ Ճլճլեանի, Քենտիրճեանի եւ Հայկազ Ժամկոչեանի կողմէ :

Կորոչուի Նիւ Եօրքի չըջանին համար ունենալ Խնամակալական Մարմին երեք անդամներէ, Կեդրոնական Վարչութեան հսկողութեան տակ :

Ընկերութեան կանոնադրին մէջ ՆՊԱՏԱԿի մասին հիմնական փոփոխութիւն տեղի կ'ունենայ : Նախապէս ընդունուած էր Մալաթիոյ մէջ աւելի բարձր վարժարան մը հիմնել : Պատգ. Ժողովը նկատելով որ այլեւս Մալաթիոյ մէջ դպրոց կամ վարժարան հիմնելու նպատակը անգործնական է, եւ միեւնոյն ժամանակ Նոր Մալաթիա աւանի գոյութիւնը եւ Մալաթիացիներու հետզհետէ հոն փոխադրուիլը, Կորոչուի որ Մալաթիա անունին տեղ ըլլայ ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, այլ խօսքով վարժարանը հիմնել Նոր Մալաթիոյ մէջ :

Նոյնպէս նաեւ կը փոխուի ԿՏԱԿԸ, որով Ընկերութեան լուծումէն ետք Ընկերութեան ունեցած գրամն ու գոյքերը կը պատկանին Նոր Մալաթիոյ համայնքին, տեղւոյն կրթական գործին յատկացուելու համար :

Կան նաեւ ուրիշ յաւելումներ, բայց վերելի երկուքն էին կարեւորները :

Ընկերութեան հաշիւները կը քննուին ու կը վաւերացուին : Կորոչուի նաեւ, որ յետ այսու, Պատգ. Ժողովէն առաջ, վկայեալ հաշուադէտներու կողմէ քննուին տոմարները եւ վաւերացուին, որով թէ՛ կը խնայուի Պատգ. Ժողովին ժամանակը եւ թէ՛ աւելի կանոնաւոր հաշիւները կը պահուին տոմարակալական ձեւով :

Կորոչուի Կեդրոնը պահել Քլիվլենտի մէջ եւ առ այդ Կեդրոնական Վարչութեան անդամ կ'ընտրուին հետեւեալները. —

Յովհաննէս Եաղուպեան, Լեւոն Թերխանեան, Գէորգ Թոփալեան, Խոսրով Ոսկերիչեան, Գէորգ Ասլանեան, Յովհաննէս Ափալաքեան, Գրիգոր Երանեան :

Նոր Կեդրոնական Վարչութիւնը իր գիւտերը կը կազմէ այսպէս. —

Յովհաննէս Եաղուպեան	Ատենապետ
Լեւոն Թերխանեան	Ատենադպիր
Խոսրով Ոսկերիչեան	Գանձապահ

Կեդրոնական Վարչութիւնը մշտապէս յարաբերութեան մէջ էր Նոր Մալաթիոյ համայնքին եւ Շինարարական Յանձնախումբին հետ, մասնաւորապէս ջուրի հարցով :

Այս տարուան Օգոստոսին կը մահանայ Ընկերութեան վեթերան եւ

անձնագրո՜ւ անդամներէն Պրն. Յովհաննէս Աճեմեան : Կեդր. Վարչութիւնը եւ մասնաճիւղերը հանդուցեալի պարագաներուն կը յայտնեն իրենց ցաւակցութիւնն ու յարգանքները :

ԵՐԵՍՈՒՆՄԷԿԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Կրթասիրացի Երեսունմէկերորդ Պատգ. Ժողովը դումարուած է Սեպտեմբեր 1, 1934-ին, Փրաւիտենսի մէջ :

Ժողովին կը մասնակցին 26 մասնաճիւղեր 38 ձայնով :

Կեդր. Վարչութիւն. — Լեւոն Թերխանեան :

Քիվլեմտի Արանց. — Վահան Տէր Դաւիթեան եւ Գ. Տէր Գէորգեան :

Քիվլեմտի Կանանց. — Կ. Թաշճեան եւ Ա. Գ. Աւետիսեան :

Տիքրոյիք. — Հայկ Օրմանեան :

Հէյվըրհիլ. — Լեւոն Գաւուքճեան :

Փրաւիտենսի Արանց. — Յովհաննէս Խարրուղլեան եւ Յարութիւն Աւետիսեան :

Փրաւիտենսի Կանանց. — Տիկ. Խ. Երկայնեան :

Պէյրուք. — Խաչատուր Մանուչեան :

Վոֆեկըն. — Յովհաննէս Մարգարեան :

Նիւ Եորքի Արանց. — Պօղոս Առաքելեան :

Նիւ Եորքի Կանանց. — Տիկ. Մ. Տօնապետեան :

Ուստրի Արանց. — Մ. Մանուչեան եւ Ասատուր Գալուստեան :

Ուստրի Կանանց. — Տիկ. Մ. Կեղիւրեան :

Ֆիլատելֆիոյ Կանանց. — Տիկ. Մ. Մաղմանեան եւ Տիկ. Մ. Մոթիեան :

Ֆիլատելֆիոյ Արանց. — Յարութիւն Փիլիպպոսեան եւ Յովհաննէս Նաղարէթեան :

Պոսթոնի Արանց. — Ռուբէն Պարմաղեան :

Պոսթոնի Կանանց. — Տիկ. Ա. Պարմաղեան :

Երուսաղէմ. — Արամ Աղաղարեան :

Ֆիչպուրկ. — Մարգիս Մանուչեան :

Ռումանի Արանց. — Յովհաննէս Խանճեան :

Ռումանի Կանանց. — Մ. Աւետիսեան :

Վալանսի Արանց. — Արմենակ Մուրատեան — 2 ձայն :

Վալանսի Կանանց. — Տիկ. Էօթէն Չեքեմեան եւ Տիկ. Հ. Թերխանեան :

Լիոնի Արանց. — Նշան Կանանեան — 2 ձայն :

Սթ. Շամոն. — Լեւոն Մուրատեան — 2 ձայն :

Պոլէն. — Մելքոն Պիլքճեան :

Վիէն. — Սեդրակ Տաղլեան :

Մնայուն դիւանը կը կազմուի այսպէս. —

Մարգիս Մանուչեան

Յովհաննէս Խանճեան

Ատենապետ

Ատենադպիր

Կորոչուի Ընկերութեան Չարքըրին մէջ արձանագրել Կեդրոնական Վարչութեան վայրի փոփոխումները եւ ամէն անգամ որ Կեդրոնը նոր վայր մը կը փոխադրուի, նոյն նախագիծն կողմէ վաւերացնել Ընկերութեան անունը:

Կեդրոնական Վարչութեան զեկոյցէն յայտնի կ'ըլլայ որ Երեւանի մէջ Հ. Օ. Կ.ի զլիաւոր Վարիչ Գրիգոր Վարդանեանի նախագահութեամբ եւ Նոր Մալաթիոյ, Նոր Սեբաստիոյ, Նոր Կեսարիոյ, Նոր Տիգրանակերտի եւ Նոր Թոմարգայի ներկայացուցիչներով տեղի ունեցած է խորհրդակցական ժողով մը, ուր քննութեան առնուած է խմբելու ջուրի խնդիրը եւ որոշում կայացած է միասնական ջանքերով զլուխ հանել աւաններու այս կենսական դործը, որու համար բնդ հանուր ծախս նկատուած է 16,000 տոլար: Այս գումարէն Մալաթիոյ Կրթափրայ Ընկերութեան բաժին հանուած է ՀԻՆԳ ՀԱԶԱՐ ՏՈՒԱՐ:

Պատգ. Ժողովը սիրով կ'ընդունի իրեն բաժին հանուած գումարը եւ անոր վրայ կ'աւելցնէ նաեւ Օրօ Թրք մը, պէտք եղած շինարարութեանց դործածուելու համար:

Ֆրանսայի շրջանի մասնաճիւղերու կողմէ Նոր Մալաթիոյ արտելին կը գրկեն 25,000 աւեղներ:

Քսանիններորդ Պատգ. Ժողովին կողմէ ընտրուած Հաշուեքննիչ Յանձնախումբը ժողովին կը ներկայացնէ իր լիակատար տեղեկագիրը, ուրկէ յայտնի կ'ըլլայ որ Ընկերութեան հաշիւները ճիշդ են: Ասով յայտնի կ'ըլլայ որ ժամանակէ մը ի վեր Կեդրոնական Վարչութեանց եւ անհատ հայրենակիցներու հասցէին նետուած կամ վերադրուած գրութիւնները եւ խօսուածները քաջարձակապէս վրան-բաց դրապարտութիւններ են:

Պատգ. Ժողովը նկատի ունենալով նախկին Կեդրոնական Վարչութեան դործօն եւ զոհարերոց անդամներէն Պրնք. Ասատուր Ազմելեանի, Խոսրով Պոնափարթեանի, ինչպէս նաեւ նախկին ներկայացուցիչ Մկրտիչ Ասլանեանի անխղճօրէն քննադատուած ըլլալը կարգ մը հայրենակիցներու կողմէ, որոնք ուրիշ բան եղած չեն, այլ անհատական եւ թշնամական բնոյթ կրող խնդիրներ, կ'ողկոյրէ հետեւեալ բանաձեւը:

«Ժողովս խստիւ կը դատապարտէ այդ կարգի գրադարտութիւնները եւ անոնց հեղինակները եւ ի սրտէ գնահատելով Ազմելեանի, Պոնափարթեանի եւ Ասլանեանի Ընկերութեան մատուցած նիւթական եւ բարոյական գոհողութիւնները, կը ցանկայ որ անոնք անյիշատակ ոգով դարձեալ շինարարական աշխատանքի լծուին Ընկերութեան կողմին:

«Ժողովս կը գնահատէ նաեւ, Հաշուեքննիչ Յանձնախումբի աշխատանքները եւ կը յայտնէ իր շնորհակալութիւնները Յանձնախումբի անդամներէն Ռուբէն Պարմագեանի եւ Ի. Տէր Յովհաննէսեանի:»

Ընկերութեան Չարքըրի սրբադրութիւնը խնդրոյ առարկայ կ'ըլլայ նկատի ունենալով որ Ընկերութեան ընդունուած կամ դործածական անունը հետեւեալն է Educational Society of Malatia իսկ Չարքըրին մէջ արձանա-

գրուած է Malatia Educational Society: Երեսունմէկերորդ Պատդ. Ժողովը կը հրահանգէ Կեդրոնական Վարչութիւնը, որ հարկ եղած օրինական փոփոխութիւնները կատարէ:

Կ'որոշուի գրել Նոր Մալաթիոյ Շինարարական Յանձնախումբին որ իրենցմէ մէկը նշանակեն որպէս ներկայացուցիչ՝ կապ պահելու Կեդր. Վարչութեան հետ եւ լուսարանելու Նոր Մալաթիոյ վերաբերեալ խնդիրները:

Կ'որոշուի ՀԻՆԳ ՀԱԶԱՐ տուարի նոր քոթա մը, ի նպաստ ՆԵՐԳԱՂԹԻ դէպի Նոր Մալաթիա եւ անոր յարակից նոր բնակարաններու շինութեան:

Կ'որոշուի Կեդրոնը պահել Քլիվլենտ եւ Եռապատիկ ցանկէն կ'ընտրուի նոր Կեդրոնական Վարչութիւնը, որուն անդամները կ'ըլլան. —

Լեւոն Թերխանեան, Գէորգ Ասլանեան, Խոսրով Ոսկերիչեան, Վահան Տէր Դաւիթեան, Յովհաննէս Եաղուպեան, Գրիգոր Տ. Գէորգեան եւ Գրիգոր Երանեան:

Գանձապահի տոմարները քննուելով կը վաւերացուին, ուրկէ յայտնի կ'ըլլայ որ այդ շրջանին Ընկերութեան Ընդհ. Մուտքն եղած է 16,018,75 տուար: Ելք եղած է 13,753,72 տուար: Գանձը կը մնայ 2,265,03 տուար:

Նորընտիր Կեդր. Վարչութիւնը իր դիւանը կը կազմէ այսպէս. —

Վահան Տէր Դաւիթեան Ատենապետ

Լեւոն Թերխանեան Ատենադպիր

Խոսրով Ոսկերիչեան Գանձապահ

Նորընտիր Կեդր. Վարչութիւնը յարաբերութեան մէջ է Նոր Մալաթիոյ Շինարարական Մարմնոյ եւ մասնաճիւղերու հետ:

Նոր Մալաթիոյ մէջ, Կառավարութեան կողմէ, կը հաստատուի Ռաւոնիկայան մը, այս առթիւ Կեդրոնական Վարչութիւնը կը յայտնէ իր շնորհակալութիւնը Խոսր. Հայաստանի Կառավարութեան:

Հայաստանի համալսարանին մէջ եղող երիտասարդ ուսանողներ, մասնաւոր նամակով մը, կը յայտնեն իրենց շնորհակալութիւնը, Ընկերութեան իրենց ընծայած օգնութեան համար:

Կարգ մը մասնաճիւղերու մէջ կը ծագին անհամաձայնութիւններ եւ անհասկացողութիւններ, ի մասնաւորի Պոսթոնի եւ Ուստրի մէջ:

Կեդրոնական Վարչութիւնը կը ջանայ զանոնք կարգի բերել՝ դրելով անոնց բացատրական նամակները:

ԵՐԵՍՈՒՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Երեսուներկուերորդ Պատդ. Ժողովը գումարուած է Օգոս. 31, 1935-ին Ուստրի մէջ:

Ժողովին կը մասնակցին 27 մասնաճիւղերու 35 պատգամաւորները 40՝ ձայներով:

Կեդր. Վարչութիւն. — Լեւոն Թերխանեան:

Ասքարի, Ն. Ե. — *Խ. Պոնափարթեան, Յակոբ Ուրլեան:*

Նիւ Եոբֆի Կանանց. — *Տիկ. Մարգրիտ Տօնապետեան:*

Քլիվլենտի Արանց. — *Յովհաննէս Թերզիեաղուպեան եւ Կարապետ Մի-*
նասեան:

Քլիվլենտի Կանանց. — *Տիկ. Էօթէն Չեքեմեան, Հայկուհի Թերխանեան:*

Ֆրեզնոյ. — *Գրիգոր Երանեան:*

Լոս Անճելըս. — *Գէորգ Ասլանեան:*

Վոֆէկըն. — *Յովհաննէս Մարգարեան:*

Տիքրոյիք. — *Ասատուր Գալուստեան:*

Ուտրի Արանց. — *Ա. Գալուստեան եւ Նշան Մերկիկեան:*

Ուտրի Կանանց. — *Տիկ. Մէյրի Մուրատեան:*

Փրախտենսի Արանց. — *Ս. Տաղլեան եւ Յարութիւն Աւետիսեան:*

Փրախտենսի Կանանց. — *Տիկ. Վարդանուշ Կանանեան:*

Հէյվըրհիլ. — *Յովհաննէս Խանձեան:*

Ֆիչպուրկ. — *Յարութիւն Տամպուրաճեան:*

Ֆիլատելֆիոյ Արանց. — *Գրիգոր Տէյրմէնճեան — 2 ձայն:*

Ֆիլատելֆիոյ Կանանց. — *Տիկ. Մէյրի Մաղմանեան — 2 ձայն:*

Ռուման. — *Խոսրով Պոնափարթեան:*

Լիոնի Արանց. — *Ն. Կանանեան եւ Ս. Մանուշեան:*

Լիոնի Կանանց. — *Ն. Կանանեան եւ Ս. Մանուշեան:*

Վալանսի Արանց. — *Արմենակ Մուրատեան:*

Վալանսի Կանանց. — *Յարութիւն Որբերեան եւ Լեւոն Մուրատեան:*

Սք. Շամոյ. — *Ռուբէն Պարմազեան:*

Վիէն. — *Սեդրակ Տաղլեան:*

Մարսէյլ. — *Աւետիս Աւետիսեան:*

Երուսաղէմ. — *Սարգիս Կեղիւրեան:*

Պէյրուք. — *Խաչատուր Մանուշեան:*

Մնայուն դիւանի անդամ կ'ընտրուին, Խոսրով Պոնափարթեան՝ Ատե-
նապետ, Ռուբէն Պարմազեան՝ Ատենադպիր:

Այս ժողովին կը կարգացուին Նոր Մալաթիոյ Համայնքին կողմէ եւ
Հ. Օ. Կ.ի Գլխաւոր Վարչութենէն եկած հեռագիրները, որոնք Ընկերու-
թեանս Երեսուներկուերորդ Պատգ. ժողովի դումարման առթիւ կը յայտնեն
իրենց խնդակցութիւնները:

Կը կարգացուին նաեւ Ֆրանսայի Շրջանային Մարմնոյ գրաւոր ուղեր-
ձը եւ իրենց դործունէութեան տեղեկագիրը, որոնք կ'ընդունուին մեծ դնա-
հատանքով եւ ծափահարութեամբ:

Կարգ մը մասնաճիւղերու եւ անհատներու կողմէ եղած բողոքագրերը
մասնաւոր յանձնախումբի մը կողմէ կը քննուին եւ անհատական բնոյթ եւ հա-
կառակութեանց արգիւնք եղած ըլլալը ճշդուելով, անտես կ'առնուին: Ա-
մերիկայէն Նոր Մալաթիա ներկայացուցիչ մը զրկելու անհրաժեշտութիւնը
նկատի առնուելով, կ'որոշուի որ զրկուի մէկը, որուն դործը պիտի ըլլայ

մասնաւորապէս ներգաղթի եւ Նոր Մալաթիոյ շինարարութեան վերաբերեալ խնդիրներու կարգադրութիւնները, ինչպէս նաեւ աւելի մեծ թիւով Մալաթիացի ներգաղթողներու համար բանակցութիւններ վարել Խորհր. Հայաստանի կառավարութեան հետ:

Ներկայացուցիչ կ'ընտրուի Պրն. Խոսրով Պոնափարթեան, իսկ Պրն. Պոնափարթեանի չկարենալ երթալու պարագային կ'ընտրուի Պրն. Յովհաննէս Սրապործեան, Ֆրանսայէն:

Պարբերաթերթ մը ունենալու հարցը խնդրոյ առարկայ կ'ըլլայ, սակայն նկատի առնելով առ այդ ըլլալիք ծախքերը, կը մերժուի:

Կեդրոնական Վարչութեան խորհուրդով եւ Ընկերութեան շահերը նշկատի ունենալով, Պատգ. Ժողովը կ'որոշէ որ Կեդր. Վարչութիւնը կրկին փոխադրուի Նիւ Եորք:

Պատուոյ Բաժակը կը տրուի Նիւ Եորքի Կանանց Մասնաճիւղին:

Գանձապահի տոմարները քննուելով կը վաւերացուին, որով այդ շրջանի ընդհանուր մուտքն եղած է 13,314,63 տոլար, ընդհանուր ելքն եղած է 10,187,15 տոլար: Գանձը կը մնայ 3,127,48 տոլար:

Եռասպատիկ ցանկի վրայ ընտրութիւն տեղի ունենալով Կեդրոնական Վարչութեան անդամ կ'ընտրուին. —

Մարգար Մարգարեան, Սեդրակ Քիւփեյեան, Տօնապետ Տօնապետեան, Յակոբ Ուրլեան, Մարտիրոս Զուլալեան, Գէորգ Ծիւփեյեկեան եւ Սարգիս Տօնապետեան:

Նորընտիր Կեդր. Վարչութիւնը իր դիւանը կը կազմէ. —

Սարգիս Տօնապետեան

Ատենապետ

Յակոբ Ուրլեան

Ատենադպիր

Սեդրակ Քիւփեյեան

Գանձապահ

Պրն. Խ. Պոնափարթեան կը տեղեկացնէ որ անձնական պատճառներով պիտի չկարենայ Հայաստան երթալ որպէս Ընկերութեան ներկայացուցիչ:

Կեդր. Վարչութիւնը կը գիմէ Պրն. Յովհաննէս Սրապործեանի, Ֆրանսա:

Քիւփեյեանի մէջ կարգ մը հայրենակիցներ իրարու քով գալով կը կազմեն Նիւպորկի մասնաճիւղը: Կեդր. Վարչութիւնը կը թերագրէ որ այդ կարգի խնդիրներու ժամանակը չէ եւ լաւ է որ իրար հասկնան եւ միանան մէկ մասնաճիւղի մէջ եւ լծուին շինարար աշխատանքի:

Ֆրանսայի շրջանէն Մալաթիացի ներգաղթողներու համար բանակցութիւններ կը վարուին Ներգաղթի Լիազօր քաղաքացի Գ. Թաճաղեանի եւ մասնաւոր պատուիրակ քաղաքացի Դանուշ Շահվերտեանի հետ:

Պրն. Յովհաննէս Սրապործեան կ'ընդունի Նոր Մալաթիա երթալու հրաւերը եւ կը պատրաստուի մեկնիլ:

Պրն. Սրապործեան կը հասնի Նոր Մալաթիա եւ հոն մէկ ամիս միայն

մնալու վիզա ունեցած ըլլալով Դեկտ. 21-ին կը մեկնի Երեւանէն եւ Մոսկուայի վրայով Յունուար 6-ին կը հասնի Փարիզ:

Պրն. Սրադործեանի գործունէութեան ընդարձակ տեղեկաւորը Կրքոյ-կով հրատարակուած եւ զրկուած է բոլոր մասնաճիւղերուն եւ անհատ հայ-րենակիցներու, այնպէս որ ամէն ոք ծանօթ է անոր կատարած գործունէութեան:

Ֆրանսայէն 29 Մալաթիայի ընտանիքներ, ընդամէնը 95 անձինք, մեկնած են դէպի Նոր Մալաթիա:

Ֆրանսայի Գործադիր Յանձնարարութիւնի տարած աշխատանքները իսկապէս պնդատելի են: Անոնց ջանքերով եւ զոհողութեամբ Նոր Մալաթիա զըրկուած են կարգ մը պէտք եղած մեքենաներ, հողատար եղած են տեղւոյն վրայ եղողներու կարիքներուն եւ օժանդակած են Նոր Մալաթիա կամ Հայաստան դադթող մեր հայրենակիցներուն:

1936 Յունիս 22-ին Նիւ Եորքի մէջ կը մահանայ Ընկերութեանս հիմնադիրներէն եւ անցնող 33 տարիներու ընթացքին անխոնջ աշխատող եւ զոհաբերող անդամ Ասատուր Ազմէլեան: Կեդր. վարչութիւն, մասնաճիւղեր եւ անհատ հայրենակիցներ պատշաճ կերպով կը յարգեն հանդուցեալին յիշատակը. անոր յուղարկուորութեան առթիւ փոխան ծաղկեպսակի նուիրատուութեանց դումարը, 300 տոլար, կը յատկացուի Նոր Մալաթիոյ շինարարութեան:

ԵՐԵՍՈՒՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ընկերութեան Երեսուներեքերորդ Պատգ. Ժողովը գումարուած է Սեպտեմբեր 5, 1936-ին, Աթորիա, Լոնկ Այլընտ, Նիւ Եորք:

Ժողովին կը մասնակցին 22 մասնաճիւղեր 27 ձայնով:

Կեդր. վարչութիւն. — Յակոբ Ուրլեան:

Վալանսի Կանանց. — Տիկ. Երանուհի Տօնապետեան:

Վալանսի Արանց. — Ս. Կեղիւրեան եւ Ա. Մուրատեան:

Մարսէյլ. — Գրիգոր Տէյրմենճեան:

Ռուման. — Խոսրով Պոնափարթեան:

Լիոնի Արանց. — Յովհ. Նազարէթեան եւ Նազարէթ Քիւնտիպէկեան:

Ֆիլադելֆ. — Խաչատուր Մանուչեան:

Ֆիլատելֆիոյ Արանց. — Գ. Տէր Պաղտատարեան եւ Ս. Տանտիկեան:

Ֆիլատելֆիոյ Կանանց. — Տիկ. Մ. Մաղմանեան եւ Տիկ. Մ. Մոթիեան:

Փրախտենսի Արանց. — Արամ Աղազարեան:

Փրախտենսի Կանանց. — Արամ Աղազարեան:

Հէյվըրսիլ. — Տիկ. Մարի Համալեան:

Ուստրի Արանց. — Նափոլէոն Մարգարեան:

Ուստրի Կանանց. — Սարգիս Մանուչեան:

Մեծագոյն Նիւ Եորքի Արանց. — Լուիզիկ Տէր Յակոբեան:

Մեծագոյն Նիւ Եորքի Կանանց. — Տիկ. Մարգրիտ Տօնապետեան :

Վոքեկըն. — Յարութիւն Փիլիպպոսեան :

Քլիվլենտ. — Յովհ. Եաղուպեան եւ Գէորգ Ասլանեան :

Պոսթոն. — Յարութիւն Որբերեան :

Տիքրոյիք. — Խոսրով Պոնափարթեան :

Քլիվլենտի Կանանց. — Գէորգ Ասլանեան :

Ֆրեզնոյ. — Մարտիրոս Զուլալեան :

Մնայուն դիւանի համար կ'ընտրուին Խոսրով Պոնափարթեան՝ Ատե-
նապետ, իսկ Գէորգ Տէր Պաղտատարեան՝ Ատենադպիր :

Նոր Մալաթիոյ համայնքէն Պատգ. Ժողովին ուղղեալ շնորհաւորական
եւ եղբայրական ողջոյնի հեռագիրը կը կարդացուի, որ կը ստեղծէ մեծ խան-
դավառութիւն :

Պատգ. Ժողովի կողմէ հեծադիրներ կը դրկուին Երեւան Հայաստանի
Ժողկոմխորհին եւ Ներգաղթի Կոմիտէի նախագահութեան :

Կը կարդացուի Նոր Մալաթիայէն Մկրտիչ Ասլանեանի նամակը, որ
տեղեկութիւններ տուած է կատարուելիք շինարարութեանց մասին :

Մալաթիայէն աւելի մեծ թիւով ներգաղթողներու համար որոշումներ
կը տրուին եւ կարգադրութիւններ կ'ըլլան :

Կ'որոշուի Նոր Մալաթիոյ մէջ Ընկերութեան միջոցներով շինուած
տուները ծախել հոն եղող բնակիչներու եւ գոյացած դրամով նոր տուներ շի-
նել, որու գործադրութիւնը տեղւոյն վրայ եղող Յանձնախումբին կը թողուի :

Հ. Օ. Կ. ի Գլխաւոր Վարչութեան կողմէ Փարիզի մէջ գումարուող
Համագումարին մասնակցելու հրաւերին ի պատասխան Ժողովը կ'որոշէ լիա-
զօրել Ֆրանսայի շրջանի Գործադիրը, որ Յովհաննէս Սրապործեանի դիւա-
ւորութեամբ պատուիրակութիւն մը ներկայացնէ մեր Ընկերութեան կողմէ :

Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան կողքին կրտսերաց լիկաներ
կազմելու որոշում կը տրուի եւ կը թելադրուի որ մասնաճիւղեր հետամուտ
ըլլան իրենց վայրերուն մէջ երիտասարդները կազմակերպելու :

Պատուոյ Բաժակը կը տրուի Նիւ Եորքի Կանանց Մասնաճիւղին :

Գանձապահի տոմարները քննուելով կը վաւերացուին : Կը տեղեկացուի
որ այս շրջանի ընդհանուր մուտքն է 11,971,90 տոլար, ընդհանուր ելքն է
10,079,87 տոլար, գանձը կը մնայ 1,892,03 տոլար :

Կեդրոնական Վարչութեան համար կ'որոշուի երկու խորհրդատուներ
ունենալ Թիւատեղիայէն : Նոր շրջանի Կեդր. Վարչութեան անդամ կ'ընտրը-
րուին. — Սեդրակ Քիւփեկեան, Գէորգ Տէր Պաղտատարեան, Խոսրով Որբեր-
եան, Տօնապետ Տօնապետեան, Յովհաննէս Նազարէթեան, Լուծվիկ Տէր
Յակոբեան եւ Պօղոս Էմրիկեան :

Նորընտիր Կեդրոնական Վարչութիւնը իր դիւանը կ'ընտրէ. —

Խոսրով Որբերեան

Տօնապետ Տօնապետեան

Լուծվիկ Տէր Յակոբեան

Ատենապետ

Ատենադպիր

Գանձապահ

Սեդրակ Քիւփեւեան կը հրաժարի եւ անոր տեղ կը հրաւիրուի յաջորդ առաւելագոյն քուէ ստացող Յակոբ Ուրլեան:

Նոր Մալաթիոյ մէջ կօշիկի գործարան մը հիմնելը առ այժմ անգործ- նական կը նկատուի եւ կ'որոշուի ոյժ տալ քրիֆոքաժի (հիւսուածեղէնի) գործին: Ատոր համար պէտք եղած մեքենաները գնելու եւ զրկելու մասին կը հրահանուի Ֆրանսայի Գործադիրին:

Այս ամբողջ տարուան ընթացքին Կեդրոնական Վարչութեան գլխաւոր գործը կ'ըլլայ Ֆրանսայէն մեքենաներ զրկելու հարցը եւ շարունակական հե- ռադիրներով յարաբերութեան մէջ մտնեն Հ. Օ. Կ. ի Ֆրանսայի չրջանի Գործադիր եւ այլ պատկան մարմիններու հետ:

Քլիվլենտի մէջ երկու մասնաճիւղերը միացնելու աշխատանքները յա- ռաջ կը տարուին եւ յետոյ յարմար կը սեպեն երկուքն ալ ճանչնալ որպէս օգ- նական մասնաճիւղ, նկատի ունենալով որ ժամանակը ինքը կը լուծէ շատ մը բարդ նկատուած խնդիրներ եւ ի վերջոյ կարելի կ'ըլլայ ունենալ նախկին մեծ եւ միացեալ Քլիվլենտի մասնաճիւղը:

ԵՐԵՍՈՒՆԶՈՐՐՈՐԴ ՊԱՏԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Կրթասիրաց Ընկերութեան Երեսունչորրորդ Պատգ. Ժողովը գումար- աւած է Սեպտ. 4, 1937-ին Ֆիլատելֆիոյ մէջ:

Ժողովին կը մասնակցին 23 մասնաճիւղեր 29 ձայներով:

Կեդր. վարչութիւն. — Գէորգ Տէր Պաղտատարեան:

Ուսար. — Սիմոն Սիմոնեան:

Տիքրոյիք. — Մուրատ Մուրատեան:

Մարսէյ. — Գրիգոր Տէյիրմենճեան:

Ֆիլատելֆիոյ Կանանց. — Տիկ. Մ. Մազմանեան եւ Տիկ. Եսթեր Մազ- մանեան:

Ֆիլատելֆիոյ Արանց. — Ս. Տանտիկեան եւ Պ. Զօպիեան:

Հէյվըրհիլ. — Տիկ. Եսթեր Գաւուքճեան:

Վիէնի Արանց. — Գրիգոր Տէյիրմենճեան:

Վիէնի Կանանց. — Տիկ. Մարիամ Պաղտատարեան:

Քլիվլենտ-Նիւպըրկ. Արանց. — Կարապետ Աճեմեան:

Քլիվլենտ-Նիւպըրկ. Արանց. — Քերոր Օտապաչեան:

Քլիվլենտ-Նիւպըրկ. Կանանց. — Յարութիւն Աթուլիկեան:

Նիւ Եորքի Կանանց. — Յակոբ Ուրլեան:

Նիւ Եորքի Արանց. — Սեդրակ Քիւփեւեան:

Վոֆելըն. — Յակոբ Ուրլեան:

Լիոնի Արանց. — Նազարէթ Քիւնտիպեկեան:

Լիոնի Կանանց. — Տիկ. Մարիամ Տէր Պաղտատարեան:

Ռոման. — Տիկ. Մարիամ Նազարեթեան:

Պէյրուք. — Տիկ. Մարգրիտ Մոթիեան :

Փրաւիտեան. — Գէորգ Ճիւլեկեան :

Կրտսերաց Լիֆկ. Քլիլլեան. — Տիկ. Հէլըն Օտապաշեան :

Երուսաղէմ. — Սարգիս Մանուշեան :

Վալանսի Կանանց. — Լեւոն Մուրատեան :

Մնայուն դիւանի անդամ կ'ընտրուին Յարութիւն Փիլիպպոսեան՝ Ատենապետ, իսկ Պետրոս Զօպիեան՝ Ատենադպիր :

Այս Պատգ. Ժողովին եկած հարցերը նախապէս խնդրոյ առարկայ եղած հարցեր են, որոնք վերստին մէջ բերուած եւ կրկին որոշումներ են տրուած, այնպէս որ նոր խնդիր դրեթէ չկայ, բացի Կրտսերաց Լիկային համար պատրաստուած կանոնադրի վաւերացումէն եւ նոր Մալաթիա ներդադրողներու համար եղած կարգադրութիւններէն : Որոշուած է, որ որքան կարելի է մեծ թիւով ներդադրողներու համար վիզայի եւ նիւթական օժանդակութեան համար պէտք եղած աշխատանքները տարուին ուր որ անկ է :

Պատուոյ բաժակը կը տրուի Տիթրոյիթի մասնաճիւղին :

Գանձապահի տոմարները քննուելով կը վաւերացուին : Այս շրջանի ընդհանուր մուտքն է 12,497,97 տուլար, ընդհանուր ելքն է 10,309,68 տուլար : Գանձը կը մնայ 2,188,29 տուլար պատրաստ դրամ :

Կեդրոնական Վարչութեան անդամ կ'ընտրուին. — Նիւ Եորքէն — Խոսրով Որբերեան, Լուծվիկ Տէր Յակոբեան, Սեդրակ Քիւփեկեան եւ Պօղոս Էմրիկեան : Ֆիլատելֆիայէն — Գէորգ Տէր Պաղտասարեան, Պետրոս Զօպիեան, Յովհաննէս Նազարէթեան :

Սեդրակ Քիւփեկեան կը հրաժարի տկարութեան պատճառով եւ անոր տեղ կը հրաւիրուի յաջորդ առաւելագոյն քուէ ստացող Մարգար Մարգարեան :

Նորընտիր Կեդրոնական Վարչութիւնը իր դիւանը կը կազմէ այսպէս. —

Խոսրով Որբերեան

Պետրոս Զօպիեան

Լուծվիկ Տէր Յակոբեան

Ատենապետ

Ատենադպիր

Գանձապահ

Պատգ. Ժողովի որոշման համաձայն նորընտիր Կեդր. Վարչութիւնը ընթացք կու տայ Նոր Մալաթիոյ հիմնարկութեան տասնամեայ տօնակատարութեան, որու համար կը պատրաստէ մասնաւոր ժապաւէններ եւայլն :

Ֆրանսայի շրջանի մասնաճիւղերուն մէջ յառաջ եկած խռովութիւնները հանդարտեցնելու եւ իրողութիւնները բացատրելու աշխատանքներ կը տանին : Ֆրանսայի Գործադիրը իր քով եղած 586,35 տուլարը կը դրկէ Կեդրոն :

Պէյրութի չէնքին եւ տեղական մասնաճիւղի դորժերու կարգադրութեանց համար լիազօր ներկայացուցիչ կ'ընտրուի Պրն. Սարգիս Սաչաքլեան :

Նոր Մալաթիոյ համայնքին եւ Շինարարական Մարմնոյ հետ յարաբերութիւնները կը շարունակուին փոխադարձ նամակներով :

ԵՐԵՍՈՒՆՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԽՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Երեսունհինգերորդ Պատգ. Ժողովը գումարուած է Սեպտեմբեր 2, 1938-ին, Տիթրոյիթի մէջ:

Ժողովին կը մասնակցին 15 մասնաճիւղեր 17 ձայներով:

Կեդր. վարչութիւն. — Պետրոս Զօպիեան.

Ֆիլատելիոյ Արանց. — Սեդրակ Տանտիկեան — 2 ձայն:

Ֆիլատելիոյ Կանանց. — Տիկ. Սիրանոյշ Աղազարեան:

Քիվիեմտ Նիւպրիկի Արանց. — Յովհ. Ափալաքեան եւ Գր. Կալլոշեան:

Քիվիեմտ Նիւպրիկի Կանանց. — Տիկ. Ե. Ասլանեան եւ Ք. Օտապաշ-

եան:

Նիւ Եոբֆի Արանց. — Յակոբ Ուրլեան:

Նիւ Եոբֆի Կանանց. — Յակոբ Ուրլեան:

Տիթրոյիթի Արանց. — Գրիգոր Խանձեան:

Վոֆեկըն. — Մանուէլ Տէյինեան:

Փրաւիտեմ. — Հայկ Օրմանեան:

Ռոման. — Սենեքերիմ Զոլաքեան:

Վալան. — Սեդրակ Քիւլիսանձեան:

Պէյրուք. — Մուրատ Մուրատեան:

Պէյրուքի Կանանց. — Տիկ. Գայիանէ Կոստիկեան:

Մնայուն դիւանի համար կ'ընտրուին Հայկ Օրմանեան՝ Ատենապետ, Իսկ Յովհ. Ափալաքեան՝ Ատենադպիր:

Նոր Մալաթիա ներկայացուցիչ մը զրկել կ'որոշուի: Ներկայացուցիչի ընտրութիւնը եւ գործադրութիւնը կը թողուին Կեդր. վարչութեան:

Պարբերաթերթի մը հրատարակութիւնը կազմակերպչական տեսակէտէ խիստ օգտակար նկատուելով, Պատգ. Ժողովը կը լիազօրէ նորընտիր Կեդրոնական վարչութիւնը, որ մասնաւոր Յանձնախումբի մը միջոցաւ ուսումնասիրելով թերթի հրատարակման հետ կապ ունեցող խնդիրները, պատրաստէ մասնաւոր կանոնադիր մը պարբերաթերթի հրատարակման համար:

Պատուոյ Բաժակը կը տրուի Վոֆեկընի պղտիկ, բայց գործօն մասնաճիւղին:

Գանձապահի տոմարները քննուելով կը վաւերացուին, որով այս տարեշրջանի ընդհանուր մուտք եղած է 11,392,10 տոլար, ընդհանուր ելք եղած է 7,539,67 տոլար: Գանձը կը մնայ 3,752,43 տոլար պատրաստ դրամ:

Կեդրոնական վարչութեան անդամ կ'ընտրուին — Նիւ Եոբֆէն — Յակոբ Ուրլեան, Սեդրակ Քիւլիեան, Մարգար Մարգարեան, Լուիսիկ Տէր Յակոբեան, Պօղոս Էմրիկեան: Ֆիլատելիոյէն — Պետրոս Զօպիեան եւ Ք. Տէր Պաղտատարեան:

Նորընտիր Կեդրոնական վարչութիւնը իր դիւանը կը կազմէ այսպէս. —

Մարգար Մարգարեան

Ատենապետ

Յակոբ Ուրլեան

Ատենադպիր

Սեդրակ Քիւլիեան

Գանձապահ

Պօղոս Էմրիկեան բանաւոր պատճառով կը հրաժարի եւ անոր տեղ կը հրաւիրուի Տիկ. Վարդանոյշ Փապուճեան :

Թրիքոթաթի մեքենաները, որ ժամանակէ մը ի վեր գնուած ու վճարուածն ալ եղած էր, կը հասնին Նոր Մալաթիա :

Կեդրոնական Վարչութիւնը կը հրատարակէ ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ եռամսեայ պարբերաթերթը : Առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ Սեպտեմբեր 1, 1939-ին :

Նոր Մալաթիա ներկայացուցիչ ղրկելու որոշումը առժամապէս կը յետաձգուի :

Տնտեսական ծանր դրութեան բերումով եւ հայրենակիցներու տեղէ տեղ փոփոխման պատճառներով կարգ մը մասնաճիւղեր անդործութեան մատնուած են, որոնց կազմակերպման համար ամէն ջանք եւ աշխատանք կը թափուի :

ԵՐԵՍՈՒՎԵՑԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Երեսունվեցերորդ Պատգ. Ժողովը գումարուած է Սեպտեմբեր 3, 1939-ին, Ուստրի մէջ :

Ժողովին կը մասնակցին 18 մասնաճիւղերու 18 պատգամաւորները 25 ձայներով :

Կեդր. Վարչութիւն. — Յակոբ Ուրլեան :

Ֆիլատելիոյ Արանց. — Սեդրակ Տանտիկեան — 2 ձայն :

Ֆիլատելիոյ Կանանց. — Յ. Գ. Աւետիսեան :

Քիվլենտ-Նիւպրկի Արանց. — Յովհ. Ափալաքեան — 2 ձայն :

Քիվլենտ-Նիւպրկի Կանանց. — Յարութիւն Աւետիսեան :

Նիւ Եոբֆի Արանց. — Ա. Աւետիսեան :

Նիւ Եոբֆի Կանանց. — Ս. Զիզմեճեան :

Տիքրոյիք. — Ա. Աւետիսեան :

Քիվլենտ. — Ս. Կեղիւրեան :

Ուստր. — Գ. Տէր Պաղտասարեան :

Փրաիտենս. — Սահակ Զիզմեճեան :

Պէյրուքի Արանց. — Մարտիրոս Տեմիրճեան :

Պէյրուքի Կանանց. — Գարեգին Զերահեան :

Ֆրանսայի շրջանի հինգ — 5 — մասնաճիւղեր 10 ձայնով կը մասնակցին, իրենց կողմէ ընտրուած պատգամաւորներով : Բայց չէ յիշուած թէ ո՞ր մասնաճիւղի ձայնը ո՞վ կը ներկայացնէ, միայն դրուած է պատգամաւորներու անունները հետեւեալ կերպով. —

Սարգիս Մանուչեան

2 ձայն

Խաչատուր Մանուչեան

2 ձայն

Արիա Օյմայեան

2 ձայն

Լեւոն Մուրատեան

2 ձայն

Նափոլէոն Մարգարեան

2 ձայն :

Մնայուն զիւանի համար կ'ընտրուին Աւետիս Աւետիսեան՝ Ատենապետ, իսկ Լեւոն Մուրատեան՝ Ատենադպիր:

Այս ժողովին մէջ կ'որոշուի Ընկերութեան չէնքին վրայ եղած մօրթկէճը վճարելու համար նոր ձեւ մը որդեգրել, որն է. —

«Նկատելով որ գրամատուները առ հարիւր երկու տոկոս միայն կը վճարեն, եւ նկատելով որ Ընկերութիւնը առ հարիւր վեց տոկոս կը վճարէ, լաւագոյն կերպը մեր ունեւոր հայրենակիցներէն փոխառութիւն ընելով վճարելն է, որու համար Ընկերութիւնս կ'երաշխաւորէ այս ձեւով փոխ առնուած գումարները:»

Համերաշխութեան հարցը վերջի քանի մը տարիներուն խնդրոյ առարկայ եղած է եւ այս առթիւ որոշումներ տրուած են: Այս ժողովն ալ նոյնպէս կոչ կ'ընէ բոլոր հայրենակիցներուն, որ մէկ կողմ դնեն ըսի-ըսաւները — կիրք, ատելութիւն եւ կուսակցական խնդիրներ — եւ դան միանան Ընկերութեան շարքերուն:

Ընկերային ծառայութեան հարցի մասին տեղի կ'ունենայ լայն խորհրդակցութիւն: Ընկերային ծառայութիւն ըսելով կը հասկցուի ապահովագրութիւն անդամներու եւ հայրենակիցներու. բայց նկատի ունենալով, որ այս կարգի ծանր հարց մը չէ կարելի լուծել կարճ ժամանակի մէջ, կ'որոշուի այս հարցը թողուլ Փրակտենսի մասնաճիւղին, որ լայնօրէն ուսումնասիրելով հարցը, մշակէ ծրագիր մը եւ ներկայացնէ յաջորդ Պատգ. Ժողովին:

Գանձապահի տոմարները քննուելով կը վաւերացուին, որով յայտնի կ'ըլլայ որ այդ շրջանին ընդհանուր մուտք եղած է 11,591,84 տոլար, ընդհանուր ելք եղած է 8,789,68 տոլար: Գանձը կը մնայ 2,802,16 պատրաստ դրամ:

Կեդրոնական Վարչութեան համար ընտրութիւն տեղի ունենալով կ'ընտրուին Տիկ. Վարդանոյշ Փապուճեան, Մարգար Մարգարեան, Յակոբ Ուրլեան, Սեդրակ Քիւփեւեան, Խոսրով Որբերեան, Լութվիկ Տէր Յակոբեան, Պօղոս Էմբիկեան:

Նորընտիր Կեդրոնական Վարչութիւնը իր գիւտնը կը կազմէ. —

Մարգար Մարգարեան	Ատենապետ
Յակոբ Ուրլեան	Ատենադպիր
Սեդրակ Քիւփեւեան	Գանձապահ

1939-ի Սեպտեմբերի սկիզբը սկսաւ Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմը: Ֆրանսայի շրջանի մեր մասնաճիւղերու անդամներու մեծամասնութիւնը զինուորական տարիքի մէջ եղած ըլլալով զինուորագրուած են Ֆրանսական բանակին եւ մնացեալներն ալ մատնուած են անստոյգ վիճակի:

Քաղաքական պայմաններու բերումով Ֆրանսայի մէջ եղող օտար կադմակերպութիւններ օրէնքով դադրած են գոյութիւն ունենալէ, որոնց կարգին նաեւ Մայրթիոյ Կրթափրաց Ընկերութեան 10-էն աւելի մասնաճիւղերը:

Քլիվլենտի մէջ եղող երկու մասնաճիւղերը միացնելու եւ լուծուած կամ անդործութեան մատնուած մասնաճիւղերը վեղակազմելու աշխատանքները եղած են Կեդր. Վարչութեան գործառնութիւնները:

ԵՐԵՍՈՒՆԵՑԻՔՆԵՐՈՐԻ ՊԱՏԳԱՄԱԽՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Երեսունեօթներորդ Պատգ. Ժողովը գումարուած է Օգոստոս 31, 1940-ին, Փրաւիտենսի մէջ:

Ժողովին կը մասնակցին 10 մասնաճիւղերու 11 պատգամաւորները՝ 13 ձայներով:

Կեդր. վարչութիւն. — Տիկ. Վարդանոյշ Փապուճեան:

Փրաւիտենս. — Նշան Կանանեան:

Ֆիլապոլի. — Նշան Կանանեան:

Նիւպրի. — Յ. Աւետիսեան եւ Սահակ Ճիզմեճեան:

Նիւ Եոթ. — Գէորգ Ճիւլիէլեան:

Ֆիլատելփիա. — Սեդրակ Տանտիկեան՝ 2 ձայն:

Նիւպրիի Կանանց. — Տիկ. Եղիաօսաբէթ Մարտիկեան:

Ուստր. — Սարգիս Մանուչեան:

Պէյրութի Արանց. — Մկրտիչ Ճիզմեճեան:

Պէյրութի Կանանց. — Նշան Տանտիկեան:

Երուսաղէմ. — Աւետիս Աւետիսեան:

Մնայուն դիւանը կը կազմեն Սարգիս Մանուչեան՝ Ատենապետ, իսկ Նշան Կանանեան՝ Ատենադպիր:

Այս ժողովին մէջ եկած հարցերը նորութիւն մը չեն ցուցներ:

Ընկերային ծառայութեան հարցի մասին որոշուած յանձնախումբը կը ներկայացնէ իր ծրագիրը, որու գործադրութեան վերջնական կարգադրութիւնները կը ձգուին Կեդր. վարչութեան:

Նոր Մալաթիա պարբերաթերթի խմբագրական կազմի ընտրութիւնը եւ անոր հովանաւորութիւնը կը ձգուին Կեդր. վարչութեան:

Գանձապահի տոմարները քննուելով կը վաւերացուին, որով այդ շըքանի ընդհանուր մուտք եղած է 11,021,20 տոլար, ընդհանուր ելք եղած է 9,916,38 տոլար: Գանձը կը մնայ 1,104,82 տոլար պատրաստ դրամ:

Կեդրոնական վարչութեան համար կ'ընտրուին. —

Սեդրակ Քիւփեյեան, Մարգար Մարգարեան, Յակոբ Ուրլեան, Տիկ. Վ. Փապուճեան, Տիկ. Մարիցա Զրթաֆեան, Մանուէլ Արունի, Լ. Տէր Յակոբեան:

Նորընտիր Կեդր. վարչութիւնը իր դիւանը կը կազմէ. —

Մարգար Մարգարեան

Ատենապետ

Յակոբ Ուրլեան

Ատենադպիր

Սեդրակ Քիւփեյեան

Գանձապահ

Նիւ Եոթի մէջ կազմալուծուած Երիտասարդաց Միութեան դանձր եղած դրամի խնդիրը, որ ժամանակէ մը ի վեր խորհրդածութեան առարկայ էր, վերջապէս կարելի կ'ըլլայ երկու կողմերու հասկացողութեամբ կարգադրել:

Այս շրջանի Կեդրոնական վարչութեան գործառնութիւնները կեդրոնացած են տեղական մասնաճիւղերու կազմակերպական աշխատանքներով:

Պատերազմի բերումով Ֆրանսայի չրջանի հետ ունեւ յարաբերութիւն
հաստատել կարելի չ'ըլլար :

ԵՐԵՍՈՒՆՈՒԹԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ընկերութեան Երեսունութերորդ Պատգ. Ժողովը գումարուած է 0-
դաստիս 31, 1941-ին, Քլիվլենտի մէջ :

Ժողովին կը մասնակցին 12 մասնաճիւղերու 13 պատգամաւորները 14
ձայներով :

Կեդր. վարչութիւն. — Տիկ. Վ. Փապուճեան :

Ֆիլատելիոյ Արանց. — Յովհաննէս Նազարեթեան :

Ֆիլատելիոյ Կանանց. — Սեդրակ Տանտիկեան :

Նիւպըրկի Արանց. — Արմենակ Արփաճեան :

Նիւպըրկի Կանանց. — Քերոբ Օտապաշեան :

Նիւ Եորքի Արանց. — Մանուէլ Արունի :

Նիւ Եորքի Կանանց. — Մանուէլ Արունի :

Տիքրոյիք. — Մուրատ Մուրատեան :

Փրաւիտեմ. — Յովհաննէս Ափալաքեան :

Ուսար. — Գրիգոր Խանճեան եւ Ս. Մարտիկեան :

Ֆիչպուրկ. — Յովհաննէս Տէյիրմենճեան :

Պէյրուք. — Յովհաննէս Թերզիեաղուպեան :

Երուսաղէմ. — Աբրահամ Պեննէեան :

Մնայուն զիւանի համար կ'ընտրուին Յովհաննէս Նազարեթեան՝ Ա-
տենապետ, իսկ Մուրատ Մուրատեան՝ Ատենադպիր :

Այս ժամանակները սովորութիւն եղած էր Պատգ. Ժողովներու կողմէ
ողջոյնի հեռագիրներ ղրկել Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան եւ
Նոր Մայրթիոյ համայնքին. այնպէս որ կրկնութիւններէ խուսափելու հա-
մար դանց կ'ընենք յիշել ամէն ժողովի արձանագրութեան մէջ :

Պատերազմի բերումով Ֆրանսայի եւ Սուրիոյ կարօտ հայրենակիցնե-
րու օգնութեան համար կը բացուի ԵՐԵՔ ՀԱԶԱՐ (3,000) տոլարի Փոնտ մը,
որ կը բաժնուի մասնաճիւղերու վրայ, համաձայն իրենց կարողութեան եւ
թիւին :

Քլիվլենտի եւ Նիւպըրկի մասնաճիւղերը կը միանան եւ ժողովին մէջ
կը կազմուի Քլիվլենտի միացեալ մասնաճիւղի վարչութիւնը եօթ անդամ-
ներով :

Գանձապահի տոմարները քննուելով կը վաւերացուին, որով այդ շըր-
ջանի ընդհանուր մուտք եղած է 9,542,10 տոլար, ընդհանուր ելք եղած է
7,3800,69 տոլար : Գանձը կը մնայ 2,161,41 տոլար պատրաստ դրամ :

Կեդրոնական վարչութեան համար կ'ընտրուին. —

Խոսրով Պոնափարթեան, Տիկ. Վ. Փապուճեան, Ս. Քիւփեկեան,

Մարգար Մարգարեան, Մանուէլ Արունի, Յակոբ Ուրլեան եւ Բենիամին Խաչատուրեան:

Խոսքով Պոնափարթեան եւ Բենիամին Խաչատուրեան բանաւոր պատճառներով կը հրաժարին եւ անոնց տեղ կը հրաւիրուին Պօղոս Էմբիկեան եւ Յակոբ Առաքելեան:

Դիւանը կը կազմուի այսպէս. —

Մարգար Մարգարեան

Ատենապետ

Տիկ. Վ. Փապուճեան

Ատենադպիր

Սեդրակ Քիւփեյեան

Գանձապահ

1941, Դեկտեմբեր 7-ին Ամերիկա կը մտնէ Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմին մէջ եւ կրկին միլիոնաւոր երիտասարդներ կը զինուորագրուին, որոնց կարգին նաեւ բազմաթիւ հայ երիտասարդներ:

ԵՐԵՍՈՒՆԻՆԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Երեսունիններորդ Պատգամաւորական Ժողովը գումարուած է Սեպտ. 5, 1942-ին, Նիւ Եորքի մէջ:

Ժողովին կը մասնակցին 8 մասնաճիւղերու 12 պատգամաւորներ 12 ձայնով:

Կեդր. վարչութիւն. — Տիկ. Վ. Փապուճեան:

Նիւ Եորք. — Խ. Պոնափարթեան եւ Տիկ. Սաթենիկ Էմբիկեան:

Ֆիլատելֆիա. — Գէորգ Տէր Պաղտատարեան եւ Սեդրակ Տանտիկեան:

Քլիվլենտ. — Յովհաննէս Ափալաքեան եւ Լ. Տէր Յակոբեան:

Փրաիտեմս. — Յարութիւն Աւետիսեան:

Ուստր. — Ներսէս Առաքելեան:

Տիքրոյիք. — Զաքէոս Խաչատուրեան:

Պէյրուք. — Խոսքով Որբերեան:

Երուսաղէմ. — Տիկ. Նարդուհի Մարգարեան:

Մնայուն դիւանի համար կ'ընտրուին Խ. Պոնափարթեան՝ Ատենապետ, Իսկ Գէորգ Տէր Պաղտատարեան՝ Ատենադպիր:

Երկիրը պատերազմի ըլլալով, Պատգ. Ժողովը հեռադրով Նախագահ Ռուզվելթի կը յայտնէ իր յարգանքը, վստահութիւնը եւ պատերազմը շահելու լիակատար աջակցութիւնը:

Այդ օրերուն Ամերիկայի մէջ կազմուած էր Հայկական Յանձնախումբը, որու նպատակն էր օգնել ՌԷՂԸ ՐԷԼԻՓԻ դեղօրայքի եւ այլ կարիքներու համար:

Պատգ. Ժողովը կ'որոշէ տալ Երեք Հարիւր (300) տոյար Ամերիկահայոց Առաջնորդ Տ. Գարեգին Արքայ. Յովսէփեանի, սոյն նպատակին յատկացուելու համար:

Ամերիկայի պատերազմական ջանքերուն օգնելու համար կ'որոշուի

գնել Երկու Հազար (2,000) տոլարի պոնտեր: Միեւնոյն ժամանակ կը թելադրուի, որ ամէն հայրենակից պարտականութիւն համարէ, իր կարողութեան չափով, գնելու այդ պոնտերէն, շարունակաբար:

Գանձապահի տոմարները քննուելով կը վաւերացուին, ուրկէ յայտնի կ'ըլլայ, որ այդ շրջանին ընդհ. մուտք եղած է 11,777,11 տոլար, ընդ. ելք եղած է 7,721,14 տոլար: Գանձը կը մնայ 4,055,97 տոլար պատրաստ դրամ:

Կեդրոնական Վարչութեան համար կ'ընտրուին. —

Տիկ. Վ. Փապուճեան, Խ. Պոնափարթեան, Ս. Քիւփեւեան, Մարգար Մարգարեան, Մանուէլ Արունի, Խ. Որբերեան, Յակոբ Ուրլեան եւ Պօղոս Էմրիկեան:

Նորընտիր Կեդր. Վարչութիւնը իր գիւանը կը կազմէ. —

Մարգար Մարգարեան

Ատենապետ

Տիկ. Վ. Փապուճեան

Ատենադպիր

Ս. Քիւփեւեան

Գանձապահ

Սասունցի Դաւիթ—ի հրասայլի հանդանակութեան մասնակցելու համար Տ. Գարեգին Արքեպիսկոպոսի կողմէ եղած կոչին Ընկերութիւնս կը մասնակցի Երեք Հարիւր (300) տոլարով:

Այս շրջանի Կեդրոնական Վարչութիւնը բացի մասնաճիւղերու հետ իր սովորական յարաբերութիւններէն եւ Նոր Մալաթիա թերթի հրատարակութեան աշխատանքներէն, պայմաններն ու պարագաները թոյլ տուած չեն ուրիշ գործառնութիւններ ընելու:

ՔԱՌԱՍՈՒՆԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ընկերութեան Քառասուներորդ Պատգ. Ժողովը գումարուած է Սեպտեմբեր 5, 1943-ին, Ուստրի մէջ:

Ժողովին կը մասնակցին 8 մասնաճիւղեր 13 ձայներով:

Կեդր. Վարչութիւն. — Տիկ. Վ. Փապուճեան:

Նիւ Եորք. — Յակոբ Ուրլեան եւ Չաքէոս Խաչատուրեան:

Ֆիլատելփիա. — Պ. Չոպիեան եւ Գրիգոր Տէյիբեանճեան:

Ուստր. — Ներսէս Առաքելեան եւ Յովհաննէս Մարգարեան:

Քլիվլենտ. — Սեդրակ Տէր Պաղտասարեան եւ Գ. Ճիւլիէլեան:

Փրաւիտենս. — Ալեքսան Էհլիճանեան:

Տիքրոյիք. — Սիմոն Սիմոնեան:

Պէյրուք. — Սեդրակ Տանտիկեան:

Երուսաղէմ. — Սարգիս Մանուչեան:

Մնայուն գիւանի անդամ կ'ընտրուին Պետրոս Չոպիեան՝ Ատենապետ, Իսկ Յակոբ Ուրլեան՝ Ատենադպիր:

Այս Ժողովը գլխաւորապէս կը դրադի պատերազմի առիթով ըլլալիք օգնութեան խնդիրներով եւ Կրթասիրաց Ընկերութեան Քառասնամեայ տօ-

նակատարութեանց որոշումներով: Կրկին կ'որոշուի Կեդրոնական Վարչութեան կազմի երկու անդամները ընտրուին մօտակայ քաղաքներէն:

Գանձապահի տոմարները քննուելով կը վաւերացուին, որով այդ շէնքի ընդհանուր մուտք եղած է 13,366,95 տոլար, ընդհանուր ելք եղած է 9,933,56 տոլար: Գանձը կը մնայ 3,433,39 տոլար սկստորաստ դրամ:

Կեդրոնական Վարչութեան անդամ կ'ընտրուին հետեւեալները Նիւ Եորքէն. —

Խոսրով Պոնափարթեան, Տիկ. Վ. Փապուճեան, Ս. Քիւփեյեան, Յակոբ Ուրլեան, Խոսրով Որբերեան: Ֆիլատելֆիայէն կ'ընտրուին. — Գէորգ Տէր Պաղտատարեան, իսկ Փրաւիտենսէն ալ Աւետիս Աւետիսեան:

Կեդրոնական Վարչութիւնը իր դիւանը կը կազմէ. —

Խոսրով Որբերեան

Ատենայեան

Տիկ. Վ. Փապուճեան

Ատենադպիր

Ս. Քիւփեյեան

Գանձապահ

Փետրուար 29, 1944-ին իր մահկանացուն կը կնքէ Ընկերութեան քաղմավաստակ վեթերան Մարգար Մարգարեան: Կեդրոնական Վարչութիւնը, մասնաճիւղերը եւ հայրենակիցներ կը սղան մեծ կորուստը եւ ծաղկեփունջերով եւ փոխան ծաղկեպսակի հանդանակութեամբ կը յարդեն հանդուցեալին յիշատակը:

Ազգային Խորհուրդի Տուփերու հանդանակութեանց եւ Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Քառորդ Միլիոն Տոլարի հանդանակութեանց կը մասնակցի Ընկերութիւնս Հարիւր Յիսունական (150) տոլարով:

Ժամանակէ մը ի վեր դադար առած Պոսթոնի մասնաճիւղը կը վերակազմուի եւ կը սկսի շինարար աշխատանքի:

Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութիւնը կ'անդամակցի Ազգային Խորհուրդին:

ՔԱՌԱՍՈՒՆՄԷԿԵՐՈՐԴ ՊԱՏԴԱՄԱԽՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ընկերութեան Քառասունմէկերորդ Պատղ. Ժողովը դումարուած է Ֆիլատելֆիոյ մէջ, Սեպտ. 2, 1944-ին:

Ժողովին կը մասնակցին 9 մասնաճիւղեր 14 ձայներով:

Կեդր. Վարչութիւն. — Տիկ. Վ. Փապուճեան:

Քիվիլեյն. — Սեդրակ Պաղտատարեան եւ Յովհ. Ափալաքեան:

Պոսթոն. — Ռուբէն Պաղտատարեան:

Ուստր. — Նեղոսէս Առաքելեան:

Ֆիլատելֆիա. — Պ. Զօպիեան եւ Տ. Տօնապետեան:

Նիւ Եորք. — Պօղոս Էմրիկեան — 2 ձայն:

Փրաւիտենս. — Յովհաննէս Խարբութեան:

Տիքրոյիք. — Ս. Տանտիկեան եւ Ն. Քիւնտիպեյեան:

Երուսաղէմ. — Յարութիւն Փիլիպպոսեան:

Ժողովին մնայուն ղեւանի տնօրէն կ'ընտրուին Յովհաննէս Ախալաբեան՝ Ատենապետ, իսկ Տօնապետ Տօնապետեան՝ Ատենադպիր:

Կրտսերաց Լիկաներ կազմելու խնդիրը կրկին սեղանի վրայ կը բերուի եւ կը վերահաստատուի նախորդ որոշումը, այսինքն թելադրել բոլոր մասնաճիւղերը որ իրենց տեղին վրայ երիտասարդներ կազմակերպելու աշխատանք կատարեն:

Պատերազմի աղետալներուն համար Հինգ Հազար (5,000) տոլարի քեմփէյն մը կը բացուի:

Պատուոյ բաժակը կը տրուի Քլիփլենտի մասնաճիւղին:

Ընկերութեան շէնքի մօրթկէճը վճարելու համար կ'որոշուի, Հինգ (5) տարուան ժամանակամիջոցին վճարելու պայմանով, պոնտեր հանել եւ ծախել հայրենակիցներու, տոկոսը խնայելու համար:

Նոր Մալաթիա պարբերաթերթի տարածման եւ ճօխացման համար կ'որոշուի խմբադրական կազմ մը ընտրել, Կեդրոնական Վարչութեան հետ միտանալով, այդ ուղղութեամբ պէտք եղած աշխատանքները կատարելու համար:

Խմբադրական կազմի համար կ'ընտրուին Տիկ. Վ. Փապուճեան, Տօնապետ Տօնապետեան եւ Ռուբէն Պարմապեան:

Գանձապահի տնօրէնները քննուելով կը վաւերացուին, որով այդ շքանի ընդհ. մուտք եղած է 16,519,94 տոլար, ընդհ. ելք եղած է 8,488,39 տոլար: Գանձին մէջ կը մնայ 8,031,55 տոլար պատրաստ դրամ:

Կեդրոնական Վարչութեան համար ընտրութիւն կատարուելով, կ'ընտրուին հետեւեալները. —

Ս. Քիւփեյեան, Յակոբ Ուրլեան, Տիկ. Վ. Փապուճեան, Խ. Որբերեան, Զաքէոս Խաչատուրեան, Լեւոն Փափաղեան եւ Գէորգ Տէր Պաղտատարեան:

Նորընտիր Կեդրոնական Վարչութիւնը իր ղեւանը կ'ընտրէ. —

Խոսրով Որբերեան

Տիկ Վ. Փապուճեան

Ս. Քիւփեյեան

Ատենապետ

Ատենադպիր

Գանձապահ

Ընկերութեան շէնքի մօրթկէճին համար նոր պայմանագրութիւն մը կը կնքուի գրաժառանգ հետ երեք (3) տարուան ժամանակով: Միեւնոյն տեւ պոնտերը հրապարակ հանելով կը ծախեն աւելի քան ինն Հազար (9000) տոլարի պոնտ, որ անմիջապէս կը յատկացուի մօրթկէճի վճարումին:

Պատերազմի պատճառով կարելի չ'ըլլար սեւէ կապ պահել արտասահմանի մասնաճիւղերուն եւ Նոր Մալաթիոյ համայնքին հետ:

ՔԱՌԱՍՈՒՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Կրթասիրաց Ընկերութեան Քառասուներկուերորդ Պատգ. Ժողովը տեղի է ունենայ Սեպտ. 1, 1945-ին, Սբ. Յակոբ Եկեղեցւոյ սրահը, Ութըրթառնի մէջ:

Պատգ. Ժողովին կը մասնակցին 11 մասնաճիւղերու պատգամաւորները 19 ձայներով:

Կեդր. վարչութիւն. — Գէորգ Տէր Պաղտատարեան:

Նիւ Եւրֆ. — Մանուէլ Արուսի:

Ուստր. — Ն. Մարգարեան եւ Տիկ. Աղապի Տոտաքեան:

Ֆիլատելիոյ Արանց. — Պ. Զոպիեան եւ Ս. Տանտիկեան:

Ֆիլատելիոյ Կանանց. — Տիկ. Մ. Մաղմանեան եւ Տիկին Ն. Տանտիկեան:

Ֆիլատելիոյ Կրտսերաց Լիկա. — Օր. Մարի Տանտիկեան:

Քլիվլենտ. — Լեւոն Թերխանեան եւ Յ. Աթոլիկեան:

Պոսթոն. — Ռուբէն Պարմադեան եւ Յակոբ Տոլանեան:

Փրաիտենս. — Աւետիս Աւետիսեան:

Երուսաղէմ. — Ի. Տէր Յովհաննէսեան:

Հալէպի Արանց. — Տիկ. Հերմոն Պարմադեան:

Հալէպի Կանանց. — Գոհարիկ Թիւթիւնճեան:

Տիքրոյիք. — Նաիրոյէն Պարմադեան:

Ծանօթութիւն. — Ֆիլատելիոյ Արանց, Կանանց եւ Կրտսերաց Լիկայի նշանակուած պատգամաւորները — Պրնք. Զոպիեան, Տանտիկեան, Տիկք. Մաղմանեան, Տանտիկեան եւ Օր. Տանտիկեան — որոնք ճամբայ ելած եւ մինչեւ Փրաիտենս եկած էին, հոն կը տեղեկանան Նշան Տանտիկեանի յանկարծամահ ըլլալու տխուր լուրին եւ անմիջապէս կը վերադառնան Ֆիլատելիֆիա:

Պատգ. Ժողովն այս առթիւ հարկադրաբար կ'ընէ հետեւեալ կարգադրութիւնը.

Ֆիլատելիոյ Արանց մասնաճիւղի երկու ձայները կը յանձնէ Պրն. Լեւոն Փափաղեանի, իսկ Կանանց մասնաճիւղի ձայնը Տիկ. Մ. Մաղմանեանի:

Պատգ. Ժողովի մնայուն դիւանի անդամ կ'ընտրուին Ռուբէն Պարմադեան՝ Ատենապետ, իսկ Ի. Տէր Յովհաննէսեան՝ Ատենադպիր:

Ընկերութեան շէնքի մօրթկէճի ամբողջական վճարումին եւ պոնտերու վաճառումին համար Պատգ. Ժողովը կ'ընտրէ Յանձնախումբ մը, որ Կեդր. վարչութեան հետ խորհրդակցաբար պէտք եղած աշխատանքները պիտի կատարէ սպառելու համար պոնտերը, որպէսզի կարելի ըլլայ շէնքի մօրթկէճը վճարել ամբողջութեամբ:

Այս յանձնախումբին անդամ կ'ընտրուին Ս. Մանուչեան, Ա. Աւետիսեան եւ Նշան Կանանեան:

Նոր Մալաթիոյ Համայնքին կարիքներուն օգնելու համար միջոցներու

մասին խորհրդակցութիւններ տեղի կ'ունենան, որովհետեւ պատերազմի բերումով ուղղակի յարաբերութիւն ունենալ կարելի չէ եղած, եւ նկատելով որ էջմիածին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրութեան համար Ամերիկայէն դացող պատգամաւորներէն մին էր մեր ծանօթ հայրենակից Պրն. Առաքել Եաղըճեան, Քալիֆորնիայէն, եւ որ Կեդրոնական Վարչութիւնը լաւ խորհուրդը ունեցած է զինքը նշանակելով Ընկերութեանս լիազօրը, Պատգ. Ժողովը յարմար կը նկատէ սպասել Պրն. Ա. Եաղըճեանի վերդարձին եւ անոր ականատեսի տեղեկութեանց, որպէսզի անոր համեմատ ընթացք տայ պէտք եղած կարիքներուն:

Կ'որոշուի որ մեր Կեդրոնական Վարչութիւնը մաս կազմէ եւ իր լիազատար օժանդակութիւնը տայ յառաջիկային կազմուելիք Ներդադրի Յանձնախումբին:

Տասը հազար (10,000) տոլարի նոր քեմիէյն մը կը բացուի:

Նոր Մալաթիա թերթի ուղղութեան համար, ժողովս կը նշէ որ «Նոր Մալաթիա թերթը քաղաքական հրատարակութիւն մը չէ, այլ սոսկ Մալաթիացիներով եւ Մալաթիացիներու կեանքով ու գործունէութեամբ հետաքրքիր, անոնց ուրախութեանց մասնակից եւ ցաւերուն ցաւակից եղող պարբերաթերթ մըն է եւ հետեւաբար անոր լեզուն եւ ուղղութիւնը պէտք է ըլլայ վայելուչ, հայրենասիրական եւ միեւնոյն ժամանակ դաստիարակիչ:»

Պատուոյ Բաժակը կրկին կը տրուի Քլիֆլենտի մասնաճիւղին:

Գանձապահի տոմարները քննուելով կը վաւերացուին. որով այս շրջանի ընդհ. մուտք եղած է 30,027,95 տոլար, իսկ ընդհ. ելք եղած է 16,868,66 տոլար: Գանձը կը մնայ 13,159,29 տոլար:

Կեդրոնական Վարչութեան ընտրութիւն. — Կեդր. Վարչութիւնն իր ղեկոյցով եւ Նիւ Եորքի մասնաճիւղի պատգամաւորները բերանացի տեղեկացուցին որ գործին յաջողութիւնը կը պահանջէ որ Կեդրոնը փոխադրուի աւելի գործօն եւ յարմար վայր մը:

Արդէն, Ընկերութեանս հիմնարկութեան թուականէն ի վեր, այսինքն անցեալ 41 տարիներու ընթացքին, բացի միայն երկու տարիէն Կեդրոնական Վարչութեանց ծանր ու պատասխանատու գործը տառած են մեր Նիւ Եորքի հայրենակիցները, ի զին ծանր գոհողութեանց:

Անոնցմէ շատեր այսօր առ յաւիտ բաժնուած են մեզմէ՝ մեզի ձգելով սիրելի աւանդ մը, յանձին Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան:

Յարգա՞նք անոնց անմոռանալի յիշատակին:

Պատգ. Ժողովը խորապէս դնահաւանով մեր նիւեորաբնակ հայրենակիցներու մատուցած այս ծանր եւ թանկագին ծառայութիւնները, կ'որոշէ զանոնք ազատել այդ ծանր յուճէն:

Այս մասին լուրջ խորհրդակցութիւններէ ետք, յարմարագոյն վայր կը նկատուի Ֆիլատելֆիան, միեւնոյն ժամանակ անոնց տարով երկու խորհրդականներ Նիւ Եորքէն:

Ֆիլատելֆիոյ պատգամաւորներուն կողմէ ներկայացուած եռապատիկ

յանկէն կ'ընտրուին հետեւեալները. —

Պետրոս Զոպիւեան, Լեւոն Փափազեան, Գէորգ Տէր Պապատասարեան, Մխաթ Մազմանեան, Տիկ. Մարիամ Մազմանեան: Նիւ Եորքէն ընտրուած երկու խորհրդականներն են Յ. Ուրլեան եւ Ս. Քիւփեյեան:

Նորընտիր Կեդրոնական Վարչութիւնը իր գիւտներ կը կազմէ. —

Լեւոն Փափազեան	Ատենապետ
Գէորգ Տէր Պապատասարեան	Ատենադպիր
Մխաթ Մազմանեան	Գանձապահ

Շէնքին խնամակալ կը նշանակուի Յակոբ Ուրլեան:

Սեդրակ Քիւփեյեան առողջական պատճառներով կը հրաժարի եւ անոր տեղ կը հրաւիրուի Նիւ Եորքէն Մ. Արունի:

Պրն. Առաքել Եաղրճեան կը վերադառնայ Հայաստանէն եւ կ'այցելէ մասնաճիւղերը ու կու տայ լոյն տեղեկութիւններ Հայաստանի, ի մասնաւորի Նոր Մալաթիոյ մասին, որու մանրամասնութիւնը լոյս տեսած է Նոր Մալաթիա թերթին մէջ:

Այս տեղեկութեանց վրայ հիմնուելով Կեդր. Վարչութիւնը Զորս (4) Էլեկտրաշարժ կարի մեքենաներ կը գնէ Ինը Հարիւր Ութսուն (980) տուրքի եւ կը ղրկէ Նոր Մալաթիա:

Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմը վերջ կը գտնէ եւ Կեդր. Վարչութիւնը կը սկսի յարարերութեան մէջ մտնել Ֆրանսայի շրջանակին հետ, այն տեղի հայրենակիցներուն զրկելով Հարիւր Յիսուն (150) մեծ ծրար հապտակէն եւ նիւթական օգնութիւն:

Կեդր. Վարչութեան հրաւերով տեղի կ'ունենայ խորհրդակցական Ժողով մը եւ այդ Ժողովին մէջ կը ծախուի մօտաւորապէս Եօթ Հազար (7,000) տուրքի պահա եւ յանձնախումբի ծախած պահուելու գումարին միացնելով Ընկերութեան Տան շէնքին մօրթկէն ամբողջութեամբ կը վճարուի:

Ֆրանսայի շրջանակը կը վերակազմուի եւ կ'ունենայ իր Շրջանային Պատգ. Ժողովը եւ այդ Ժողովի անունով կոչեր եւ պատգամներ կը սկսին հրատարակել միասնականութեան անունով եւ այդ ուղղութեամբ յանձնախումբեր կը նշանակեն, նախնի Ամերիկայի մէջ, հակառակ պարագային, բաժանումի սպասնալիքներով, պարագայ մը, որ իրենց իրաւասութեան սահմանէն դուրս էր:

ՔԱՌԱՍՈՒՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԽՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Քառասուներեքորդ Պատգ. Ժողովի գումարումը տեղի ունեցած է Օգոստոս 31, 1946-ին Փրախտենայի մէջ:

Ժողովին կը մասնակցին 15 մասնաճիւղեր 24 ձայներով:

Կեդր. Վարչութիւն. — Գէորգ Տէր Պապատասարեան:

Ֆիլատելիոյ Արանց. — Սեդրակ Տանտիկեան եւ Արամ Աղապարեան:

Ֆիլատելիոյ կանանց. — Տիկ. Նոյեմբար Մազմանեան եւ Սիրանոյշ Աղաղարեան :

Ֆիլատելիոյ Երիտասարդաց. — Յակոբ Տանտիկեան :

Ուսար. — Նախնի Մարգարեան եւ Ներսէս Առաքելեան :

Փրաւիտեմ. — Գէորգ Ճիւղեղեկեան :

Նիւ Եորք. — Զաքէոս Խաչատուրեան :

Քլիվլենտ. — Ասլան Ասլանեան եւ Լեւոն Թերխանեան :

Տիքրոյիք. — Յովհաննէս Խարբութեան :

Պոսթոն. — Ի. Տէր Յովհաննէսեան եւ Ռուբէն Պարմաղեան :

Երուսաղէմ. — Մ. Էլիճանեան :

Պէյրուք. — Յարութիւն Աւետիսեան եւ Ա. Էլիճանեան :

Հալէպ. — Յարութիւն Աւետիսեան եւ Սահակ Ճիւղէճեան :

Հալէպի Արանց. — Նազարէթ Շահրիկեան եւ Լ. Մուրատեան :

Ֆրեզնոյ. — Նշան Կանանեան :

Լոս Անճելըս. — Խաչատուր Երկայնեան :

Պատգ. Ժողովի մնալուն դիւանի անդամ կ'ընտրուին Ռուբէն Պարմաղեան՝ Ատենապետ, իսկ Լեւոն Թերխանեան՝ Ատենադպիր :

Պատգ. Ժողովը նկատի ունենալով Ֆրանսայի չըջանակի հակաօրինական ընթացքը, կը թելադրէ այդ չըջանակին ուր համակերպին Ընկերութեան Պատգ. Ժողովներու որոշմանց եւ կանոնադրութեան տրամադրութիւններուն :

Պոստեր Ծախող Յանձնախումբը կը ղեկուցանէ որ ցարդ ծախած է մօտ Տասն եւ Վեց Հազար (16,000) տոլարի պոնտ եւ աւելի ծախելու կարիք չկայ :

Միջ-Հայրենակցական Միութիւնը կը կազմուի եւ Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութիւնը մաս կը կազմէ այդ միութեան :

Ներգաղթի միջոցաւ մեծ թիւով հայրենակիցներ Հայաստան փոխադրելու համար կ'որոշուի Քսան Հազար (20,000) տոլարի քեմիէյն մը :

Միասնականութեան կամ միացումի բաղձանք յայտնող հայրենակիցներու դռնացում տալու համար Պատգ. Ժողովը կ'որոշէ որ Հարազատ անունով դործողներ վերջ տան իրենց անջատ դոյութեան եւ իրենց նիւթական հաշիւները յանձնեն մայր ընկերութեան եւ միանան տեղական մասնաճիւղերուն : Այս մասին որոշուեցաւ դիւանի կողմէ յոյս ընծայել մասնաւոր Կոչ-Հրաւեր մը :

Պատուոյ Բաժակը կը տրուի Ֆիլատելիոյ մասնաճիւղին :

Գանձապահի տոմարները քննուելով կը վաւերացուին, որով այդ շըրջանի ընդհ. մուտք եղած է 37,111,86 տոլար, իսկ ընդհ. ելք եղած է 32,979,98 տոլար : Գանձը կը մնայ 4,131,88 տոլար :

Կեդրոնական Վարչութեան անդամ կ'ընտրուին. —

Լեւոն Փափաղեան, Գէորգ Տէր Պաղտատարեան, Տիկ. Մարիամ Մազմանեան, Պետրոս Զոպիեան, Միսաք Մազմանեան, Խոսրով Պոնափարթեան եւ Յակոբ Ուրլեան : Վերջին երկուքը Նիւ Եորքէն :

Նոր Կեդրոնական Վարչութիւնը կը կազմէ իր զիւանը այսպէս. —

Լեւոն Փափաղեան	Ատենապետ
Գէորգ Տէր Պաղտատարեան	Ատենադպիր
Միսաք Մազմանեան	Գանձապահ

Ներգաղթողներու համար կը զրկուի Ութ Հազար (8,000) տոլար :

Միջ-Հայրենակցականի կողմէ կազմակերպուած ՎՐԱՆԻ քեմփէյնին կը տրուի Երկու Հազար (2,000) տոլար : Բարեգործական Միութեան բացած Մէկ Միլիոն տոլարի հանգանակութեան տրուած է Երեք Հազար (3,000) տոլար :

Ֆրանսայի մէջ կը կազմուի Ութ (8) զօրաւոր մասնաճիւղեր, որոնք Ընկերութեան բացած Քսան Հազար տոլարի քեմփէյնին կը մասնակցին Երեք Հազար (3,000) տոլարով :

Ուտրի մէջ կը մահանայ մեր հայրենակիցներէն Պրն. Ստեփան Պէրպէրեան, որ իր ամբողջ ունեցածը 20,000 (Քսան Հազար տոլար) կը կտակէ Նոր Մալաթիոյ մէջ Կրթական շէնքի մը կառուցման : Բարեգործականի միջոցաւ :

Այս օրերուն Նիւ Եորքի մէջ կը գումարուի Համաշխարհային Հայկական Ընդհանուր Քանկրէսը : Կեդրոնական Վարչութիւնը Ընկերութեան անունով կը մասնակցի Քանկրէսին : Մասնաճիւղերէ ոմանք ալ կը զրկեն իրենց առանձին ներկայացուցիչները :

ՔԱՌԱՍՈՒՆՉՈՐՍԵՐՈՐԴ ՊԱՏԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ընկերութեան Քառասունչորսերորդ Պատգ.Ժողովը գումարուած է Նիւ Եորքի մէջ, Օգոստոս 30, 1947-ին, Հոթէլ Էմփայրի Էմպսի Հոլին մէջ :

Ժողովին կը մասնակցին 21 մասնաճիւղեր 31 ձայներով :

Կեդր. Վարչութիւն. — Գէորգ Տէր Պաղտատարեան :

Քլիվլենտ. — Քերոբ Օտապաշեան և Յովհաննէս Թերզիեաղուպեան :

Պոսթոն. — Ռուբէն Պարմազեան — 2 ձայն :

Ուտր. — Խաչատուր Մանուչեան — 2 ձայն :

Ֆիլատելֆիոյ Արանց. — Արամ Աղաղարեան և Տօնապետ Տօնապետեան :

Ֆիլատելֆիոյ Կանանց. — Տիկ. Մաքրուհի Մազմանեան :

Ֆիլատելֆիոյ Կրտսերաց. — Օր. Մարի Տանտիկեան :

Փրաիտենս. — Գէորգ Ճիւլիէկեան :

Նիւ Եորք. — Յակոբ Ուրլեան :

Տիքրոյիք. — Յովհ. Թերզիեաղուպեան :

Ֆրեզնոյ. — Ստեփան Մազմանեան :

Վալանս. — Տիկ. Մարիամ Տէր Պաղտատարեան :

Ռոման. — Խոսրով Պոնափարթեան :

Պոլէն. — Քերոբ Օտապաշեան :

Լիոն. — Սեդրակ Տանտիկեան — 2 ձայն:

Սէն Շամոն. — Վարդգէս Ժամկոչեան — 2 ձայն:

Վիէն. — Տօնապետ Տօնապետեան:

Մարսէյ. — Գրիգոր Տէյրմենճեան:

Հալէպի Արանց. — Զաքէոս Խաչատուրեան եւ Յակոբ Ուրլեան:

Հալէպի Կանանց. — Խոսրով Որբերեան — 2 ձայն:

Պէյրուս. — Պօղոս Էմրիկեան — 2 ձայն:

Երուսաղէմ. — Արամ Աղազարեան:

Մնայուն դիւանի համար կ'ընտրուին Ս. Մանուչեան՝ Ատենապետ, Իսկ Տօնապետ Տօնապետեան՝ Ատենադպիր:

Պէյրուսի մէջ եղող Ընկերութեան շէնքը ծախելու հարց կը բերուի եւ կ'որոշուի որ այդ շէնքը ծախուի միայն այն ժամանակ, երբ Պէյրուսի հայրենակիցները Հայաստան գնացած են եւ այդ շէնքի կարիքն այլեւս չի զգացուիր:

Ընկերութեանս Նիւ Եորքի շէնքն ալ ծախելու հարց կը բերուի եւ Ժողովը թեր ու դէմ կարծիքներու փոխանակութիւններէ ետք կ'ընտրէ յանձնախումբ մը, որ այս մասին քննութիւն մը կատարէ անշարժ կալուածքներու մասնագէտներու հետ, ճշդելու համար, թէ ծախելը շահաւոր է թէ պահելը: Ձեռք բերուած արդիւնքը տեղեկացնել յաջորդ Պատգ. Ժողովին:

Ընկերութեանս պատմութիւնը գրելու համար կրկին որոշում կը տրուի:

Միասնականութեան եւ Կրտսերաց Լիկաներ կազմելու հարցերը կրկին կ'արծարծուին եւ կը տրուին նոյնանման որոշումներ:

Գանձապահի հաշիւները քննուելով կը վաւերացուին, որով այդ չորջանի ընդհ. մուտքն եղած է 19,458,51 տոլար, իսկ ընդհ. ելքն եղած է 13,126,57 տոլար: Գանձը կը մնայ 6,336,94 տոլար:

Կեդրոնական Վարչութեան անդամ կ'ընտրուին. —

Գէորգ Տէր Պաղտասարեան, Տիկ. Մարիամ Մազմանեան, Պետրոս Զոպիեան, Լեւոն Փափաղեան, Սեդրակ Տանտիկեան, Խոսրով Պոնափարթեան եւ Յակոբ Ուրլեան: Վերջին երկուքը Նիւ Եորքէն:

Նորընտիր Կեդր. Վարչութիւնը կը կազմէ իր դիւանը. —

Պետրոս Զոպիեան

Ատենապետ

Գէորգ Տէր Պաղտասարեան

Ատենադպիր

Միսաք Մազմանեան

Գանձապահ

Թերթի խմբագրական կազմին համար կը նշանակուին Յարութիւն Փիլիպպոսեան եւ Տօնապետ Տօնապետեան:

1947 Սեպտեմբեր 6, Շաբաթ օր, Ռուսական Ռուսիա հսկայ շողենաւով Մարսէյէն կը մեկնի Ֆրանսահայ ներդաշնակ առաջին կարաւանը իր հետ տանելով Երեք Հազար Հինգ Հարիւր (3,500) հայրենադարձներ, որոնցմէ 17 ընտանիք — 79 անդամներ — Մալաթիացիներ են:

Մալաթիոյ Կրթութեան Ընկերութեան Մարտէջի մասնաճիւղի յայտնաբերած հողածութիւնը հայրենադարձներու ինչքերու փոխադրութեան եւ այլ մատուցած ծառայութիւնները խկտալէս ղնահատելի են, որոնց մանրամասնութիւնները և նկարները իր տանին ղետեղուած են նոր Մալաթիա թերթին մէջ:

Ամերիկահայ Ներգաղթի Կարաւաններ. —

Առաջին կարաւանը մեկնած է Նոյեմբեր 1, 1947-ին Ռոսիա նաւով, Նիւ Եորքէն, տանելով մօտաւորապէս 150 հայրենադարձներ: Այս խումբին մէջ էր Յարութիւն Փիլիպպոսեան:

Երկրորդ կարաւանը մեկնած է Յունուար 21, 1949-ին, ղարձեալ Նիւ Եորքէն, 162 հայրենադարձներով, որոնց մէջ էին մեր հայրենակիցներէն Նափոլէոն Թիֆթիկճեան, Կարապետ Աճեմեան, Վարդգէս Ժամկոչեան եւ Ասատուր Նարնեան Քալիֆորնիայէն:

Պրն. Թիֆթիկճեան երեք օր միայն վայելած է իր նոր Մալաթիան եւ վաղահաս մահը վրայ հասած է:

ՔԱՌԱՍՈՒՆՀԻՆՔԵՐՈՐԴ ՊԱՏՊԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ընկերութեան Քառասունհինգերորդ Պատու. Ժողովը ղումարուած է Սեպտ. 5, 1948-ին, Մայր սրահին մէջ, Քլիվլենտ:

Ժողովին կը մասնակցին 22 մասնաճիւղ 34 ձայնով:

Կեդր. վարչութիւն. — Գէորգ Տէր Պաղտատարեան:

Ուսար. — Սարգիս Մանուչեան — 2 ձայն:

Սէն Շամոն. — Յովհ. Թերզիեաղուպեան — 2 ձայն:

Ֆիլատելիոյ Արանց. — Ստեփան Ալաչայեան եւ Արամ Աղաղարեան:

Ֆիլատելիոյ Կանանց. — Տիկ. Արուսեակ Կոստիկեան:

Քալիֆորնիոյ Կրտսերաց. — Օր. Էլիզապէթ Գալէմբէրեան:

Նիւ Եորք. — Զաքէոս Խաչատուրեան:

Պոսթոն. — Լեւոն Փափաղեան — 2 ձայն:

Լիոն. — Գէորգ Ասլանեան:

Քլիվլենտ. — Արմենակ Արփաճեան եւ Յարէթ Ասլանեան:

Մարսէյլ. — Խոսրով Ոսկերիչեան, — 2 ձայն:

Տիքրոյիք. — Մուրաա Մուրատեան:

Վիէն. — Գրիգոր Երանեան:

Փրաիտես. — Միսաք Էլիճանեան:

Ֆրեզնոյ. — Պետրոս Թերխանեան:

Պոլէն. — Վարդգէս Ժամկոչեան:

Լիոն. — Սահակ Պեննէեան:

Ռոման. — Յովհ. Ափալաքեան:

Սէն Շամոնի Կանանց. — Տիկ. Եղիսարէթ Մարտիկեան — 2 ձայն:

Վալանս. — Լեւոն Տէր Դաւիթեան — 2 ձայն:

Հալէպ . — Գրիգոր Տէր Դաւիթեան — 2 ձայն :

Պէյրութ . — Տիկ . Նուարդ Տեմիրճեան :

Երուսաղէմ . — Պօղոս Ասլանեան :

Մնայուն դիւանի համար կ'ընտրուին Յովհ . Ախալաքեան՝ Ատենապետ ,
Իսկ Լեւոն Թերխանեան՝ Ատենադպիր :

Անցեալ Պատգ . Ժողովին կողմէ չէնքին ծախել կամ չծախելը ճշդելու
համար ընտրուած յանձնախումբի տուած զեկոյցը անբաւարար համարուե-
լով , նոր յանձնախումբ մը կ'ընտրուի , որ ճշդէ Ընկերութեան չէնքի արժէքը
ևւ ատոր յարակից խնդիրներ ևւ տայ իր զեկոյցը յաջորդ Պատգ . Ժողովին :

Այդ յանձնախումբին անգամ կ'ընտրուին Խոսրով Պոնափարթեան ,
Նափուլէոն Կանանպէկեան ևւ Զաքէոս Խաչատուրեան :

Ներդադթողներու օգնութեան հարցը կը ձգուի Կեդրոնական Վարչու-
թեան :

Միասնականութեան հարցը կրկին կը դրաւեցնէ այս Ժողովն ալ :

Գանձապահի տոմարները քննուելով կը վաւերացուին . որով այդ շըր-
ջանի ընդհ . մուտք եղած է 29,987,24 տուար , իսկ ընդհ . ելք եղած 8,638,13
տուար : Գանձը կը մնայ 21,349,11 տուար :

Կեդրոնական Վարչութեան համար կ'ընտրուին . —

Գ . Տէր Պաղտատարեան , Պետրոս Զոպիեան , Միսաք Մաղմանեան , Տօ-
նապետ Տօնապետեան , Սեդրակ Տանտիկեան , Տիկ . Մարիամ Մաղմանեան ,
Խ . Պոնափարթեան ևւ Զ . Խաչատուրեան :

Նորընտիր Կեդրոնական Վարչութեան դիւանը կը կազմուի . —

Պետրոս Զոպիեան	Ատենապետ
Տօնապետ Տօնապետեան	Ատենադպիր
Միսաք Մաղմանեան	Գանձապահ

Այս շրջանի Կեդրոնական Վարչութեան գործառնութիւնները կեդրո-
նացած են Ֆրանսայէն , Սիւրիայէն ևւ Ամերիկայէն մեկնող հայրենադարձնե-
րու գործերով , ինչպէս նաեւ տեղական մասնաճիւղերու ևւ Ընկերութեան
չէնքին վերաբերեալ խնդիրներով :

ՔԱՌԱՍՈՒՆՎԵՑԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ընկերութեան Քառասունվեցերորդ Պատգ . Ժողովը տեղի ունեցած է
Սեպտ . 3 , 1949-ին : Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Ակումբի սրա-
հը , Ուստրի մէջ :

Այս Ժողովին կը մասնակցին 15 մասնաճիւղեր 24 ձայներով :

Կեդր . վարչութիւն . — Տօնապետ Տօնապետեան :

Ուստր . Ն . Մարդարեան , Արմենակ Մուրատեան :

Ֆիլատելիոյ Արանց . — Ստեփան Ալաշայեան ևւ Գրիգոր Տէյրմեն-
ճեան :

Ֆիլատելիոյ Կանանց . — Տիկ . Մաքրուհի Մաղմանեան :

Ֆիլատելիոյ կրտսերաց. — Յակոբ Տանտիկեան:

Պոսթ-նի. — Ի. Տէր Յովհաննէսեան եւ Լեւոն Փափազեան:

Նիւ Եմբ. — Լուիզիկ Տէր Յակոբեան:

Քլիվլենտ. — Լեւոն Թերխանեան եւ Գրիգոր Քեփենեկեան:

Փրախտենա. — Խաչատուր Երկայնեան:

Սէն Շամսն. — Միսաք Էլիճանեան — 2 ձայն:

Լիոն. — Ներսէս Առաքելեան եւ Գրիգոր Տեմիրճեան:

Մարսէյ. — Նշան Կանանեան եւ Ներսէս Առաքելեան:

Հալէպ. — Սարգիս Մանուչեան — 2 ձայն:

Վալանս. — Խաչատուր Մանուչեան եւ Պետրոս Սահակեան:

Ֆրեզնոյ. — Յովհաննէս Մարգարեան:

Տիքրոյիթ. — Լեւոն Մուրատեան:

Մնայուն դիւանի անդամ կ'ընտրուին Ի. Տէր Յովհաննէսեան՝ Ատե-
նապետ, իսկ Նշան Կանանեան՝ Ատենադպիր:

Մեր ծննդավայրին, Մալաթիոյ մէջ հայկական դպրոց եւ եկեղեցի մը
վերաբանալու առաջարկը եղած է այս Պատգ. Ժողովին ամենակարեւոր
հարցը: Մալաթիոյ մէջ եղող Եօթը Հարիւրի (700) մօտ Հայութիւնը անցեալ
35 տարիներու ընթացքին հայ դպրոց եւ եկեղեցի չէ ունեցած, եկեղեցական
պաշտամունք բնաւ կատարուած չէ, այնպէս որ կնունք, պսակ եւ թաղում կը
կատարուին առանց կրօնական արարողութեան: Ժամանակ առ ժամանակ քո-
հանայ մը այցելած է եւ ատով գոհացած են:

Նոր սերունդը հայերէն գրել-կարդալու հնարաւորութիւն չէ ունեցած:
Տեղւոյն Վեց (6) եկեղեցիները գրաւուած են կառավարութեան կողմէ եւ կը
գործածուին զանազան նպատակներու համար:

Այս կացութեան դարձան մը տանելու համար Պատգ. Ժողովը միա-
ձայնութեամբ կ'որոշէ, նմանապէս կը հրահանգէ Կեդրոնական Վարչութեան,
որպէսզի պէտք եղած միջոցները գործածէ այս նպատակի յաջողութեան
համար, առանց կանգ առնելու նիւթական զոհողութեանց առջեւ:

Պատգ. Ժողովը կ'որոշէ որ Ընկերութեան շէնքի մօրթկէճի վճարու-
մին համար հրապարակ հանուած բոլոր պոնտերը վճարուին անյապաղ:

Այս առթիւ Պատգ. Ժողովը կը յայտնէ իր խորազգած շնորհակալու-
թիւնները բոլոր անոնց, որոնք սիրայօժար եւ առանց տուկոսի ակնկալութեան
գնեցին Ընկերութեան անունով հրապարակ հանուած պոնտերը եւ թէ Ընկե-
րութիւնը այժմ ի վիճակի է ետ առնելու եւ վճարելու այդ պոնտերը:

Նկատի ունենալով կարգ մը անախորժ պարագաներ, Պատգ. Ժողովը
կ'որոշէ որ յետ այսու Ընկերութեան արտասահմանի բոլոր գործառնութիւն-
ները կատարուին տեղական մասնաճիւղերու վարչութեանց միջոցաւ փոխան
ներկայացուցչի:

Կ'որոշուի, Ներգաղթի եւ այլ պէտքերու համար զրկուելիք մեծաքա-
նակ գումարները ընել Հայ Բարեգործականի եւ կամ այլ վստահելի մարմը-
նոյ մը միջոցաւ:

Շէնքի համար ընտրուած յանձնախումբի անդամներ — իյ. Պոնափարթեան, Զ. Խաչատուրեան դրաւոր զեկոյցով մը կը տեղեկացնեն ժողովին, որ Նիւ Եորքի շէնքը պահելը աւելի խելացիութիւն է քան ծախելու ունէ փորձ:

Միասնականութեան հարցը կրկին խնդրոյ առարկայ կ'ըլլայ եւ ժողովը այս հարցի նկատմամբ կ'ընդունի նախորդ ժողովներու կողմէ տրուած որոշումները:

Գանձապահի տոմարները քննուելով կը վաւերացուին, ուրիշ յայտնի կ'ըլլայ որ այդ շրջանի ընդհ. մուտքն եղած է 26,533,82 տոլար, իսկ ընդհ. ելքն եղած է 10,598,39 տոլար: Գանձը կը մնայ 15,935,43 տոլար:

Կեդրոնական վարչութեան համար կ'ընտրուին. —

Գէորգ Տէր Պաղտասարեան, Յակոբ Ուրլեան, Միսաք Մազմանեան, Ստեփան Ալաշայեան, Տօնապետ Տօնապետեան, Մարիամ Մազմանեան, Գրիգոր Կուշեան:

Նորընտիր Կեդրոնական վարչութեան գիւանը կը կազմեն. —

Գէորգ Տէր Պաղտասարեան	Ատենապետ
Յակոբ Ուրլեան	Ատենադպիր
Գրիգոր Կուշեան	Գանձապահ

Այս շրջանի Կեդր. վարչութեան գործունէութիւնը կը կեդրոնանայ մասնաւորապէս Մալաթիոյ մէջ դպրոց եւ եկեղեցի վերաբանալու խնդիրին, որու յաջողութեան համար կը գիմէ Պոլսոյ Աղգային Պատրիարքարանին, նկատի ունենալով որ ան միակ հեղինակաւոր պաշտօնական մարմինն է Թուրքիոյ մէջ:

Աղգային Պատրիարքարանը կը պատասխանէ գրուած մեր նամակներուն եւ նախնական աշխատանքները տանելու համար դրամի կարիքը կը շեշտէ:

Կեդրոնական վարչութիւնն անմիջապէս երեք Հարիւր (300) տոլար կը փութացնէ եւ իր պատրաստակամութիւնը կը յայտնէ յաւելեալ գումարներ եւս զրկել նպատակին գործադրութեան համար:

Նամակներով բանակցութիւնները կը շարունակուին այս խնդրոյն աւրնչութեամբ, բայց եւ այնպէս ստացուած պատասխանները եղած են անորոշ, երկդիմի, որոնք դրական գործ մը ձեռք բերելու յոյս չեն ներշնչեր:

Մալաթիոյ մէջ կը կազմուի հոգարարձութիւն մը, որ իր կարգին եւս կը գիմէ Պատրիարքարանին, որ իրենց համար հոգեւորական մը, քահանայ մը զրկէ, յայտնելով որ իրենք ի վիճակի են յանձնառու ըլլալու նիւթական բոլոր ծախքերուն, թէ Պատրիարքարանն այս մասին մտահոգուելու ունէ պատճառ չունի. բայց եւ այնպէս քար լռութիւն Պատրիարքարանին կողմէ:

Պատճառները շատ պարզ են: Նախ, որ Թուրքիոյ նոր օրէնքներուն համաձայն նախկին կերպով Հայկական Դպրոցներ ունենալ կարելի չէր: Տեղացի աշակերտներ որպէս Թուրք պէտք է յաճախեն Թրքական դպրոց, եւ եթէ անկէ ետք ուրիշ դպրոցներու պէտք ըլլայ, անոնց գլխաւոր ուսուցիչները պէտք է Թուրք ուսուցիչներ ըլլան:

Իսկ եկեղեցիի մասին, ըստ օրինի, ամէն ազատութիւն կայ ոեւէ կրօնի-
համար, իր ուղած ձեռով պաշտամունք կատարելու: Բայց այդ ազատու-
թիւն բոլոր մենք չստ լաւ կը հասկնանք, որովհետեւ այդ ուրիշ բան չէ, եթէ
ոչ եւրոպացիներու աչքին փոշի փչել եւ ցոյց տալ թէ Թուրքիա ստակաւա-
քական երկիր է:

Ուրիշ կարեւոր պատճառ մըն ալ քահանաներու, իսկական հովիւներու
պակասութիւնն էր: Ո՞վ պիտի ուղէր արտասահմանի եւ կամ Պոլսոյ իր ա-
զատութիւնները թողուլ եւ երթալ Մալաթիոյ նման ներքին դաւառ մը: Ի՞նչ
վստահութիւն կեանքի ապահովութեան: Յետոյ, եթէ եկեղեցի ունենալու
արտօնութիւն արուի եւ քահանայ մըն ալ վստահութիւն ունենայ Մալաթիա
երթալու, Թուրք կառավարութիւնն ստիպուած պիտի ըլլայ մթերանոցներու
եւ այլ անբարոյականութեանց համար գործածուած եկեղեցիներէն մէկը
յատկացնել իր օրինական տիրոջ:

Ինչ որ ալ եղած ըլլան իսկական պատճառները, Մալաթիոյ Կրթասի-
րաց Ընկերութիւնը պատրաստակամ է ոեւէ նիւթական գոհողութեան առջեւ
կանդ չառնել, մինչեւ որ այս խիստ կարեւոր պակասը լրացուի եւ Մալաթիոյ
հայութիւնն ունենայ գէթ իր եկեղեցին:

Ուաշինկթընի կառավարութիւնը քննութեան կ'ենթարկէ ընկերութեան
հաշիւները եւ գործունէութիւնները եւ կը հաստատէ որ Մալաթիոյ Կրթ-
Ընկերութիւնը զուտ բարեսիրական ընկերութիւն մըն է:

ՔԱՌԱՍՈՒՆԵՑԹՆԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Քառասունեօթներորդ Պատդ. Ժողովը գումարուած է Սեպտ. 2, 1950-
ին, Հայոց Առաքելական Եկեղեցւոյ Վարդանանց Սրահը, Ֆիլատելֆիոյ մէջ:
Պատդ. Ժողովին կը մասնակցին 14 մասնաճիւղեր 22 ձայներով:

Կեդր. վարչութիւն. — Յակոբ Ուրլեան:

Ֆիլատելֆիոյ Արանց. — Ա. Աղադարեան եւ Ս. Տանտիկեան:

Ֆիլատելֆիոյ Կանանց. — Տիկ. Ն. Տանտիկեան եւ Տիկ. Եսթեր Պէր-
պէրեան:

Ֆիլատելֆիոյ Կրտսերաց. — Օր. Մարի Տանտիկեան:

Նիւ Եորք. — Բենիամին Խաչատուրեան:

Ուստր. — Ներսէս Առաքելեան եւ Յովհ. Մարգարեան:

Քիւլլեմս. — Լեւոն Թերթանեան եւ Յովհ. Ափալաքեան:

Պոսթոն. — Ի Տէր Յովհաննէսեան:

Փրաիտեմ. — Ստեփան Ալաշայեան:

Ֆրեզնոյ. — Մարգիտ Մանուչեան:

Ռոման. — Կարապետ Տանտիկեան:

Պէյրուք. — Տիկ. Վ. Փապուճեան:

Տիքրոյիք. — Մուրադ Մուրադեան:

Լիոն . — Յակոբ Տանտիկեան :

Հալէպ . — Ս . Տանտիկեան եւ Քերոբ Սուքիասեան :

Մնայուն դիւանի համար կ'ընտրուին Ի . Տէր Յովհաննէսեան՝ Ատենապետ , իսկ Յովհաննէս Ափալաքեան՝ Ատենադպիր :

Մալաթիոյ մէջ դպրոց եւ եկեղեցի ունենալու համար ցարգ եղած աշխատանքները եւ անոնց տուած արգիւնքը նկատի առնելով , Պատգ . Ժողովը կ'որոշէ այլեւս դրամ չզրկել , մինչեւ որ կատարելապէս վստահ ըլլանք , թէ եկեղեցին բացուած է եւ տեղին վրայ կազմուած է հոլարարձութիւն մը :

Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Պատգ . Ժողովներուն մէջ յաճախ հարց եղած է Ամերիկայի մէջ եղող Մալաթիացի ուսանողներու օգնութեան խնդիրը : Բայց եւ այնպէս ամէն անգամ ալ նկատի ունենալով , որ Ամերիկահայեր ամէն հնարաւորութիւն ունին իրենց դասընթացքը կամ դռէնը լրացնելու եւ թէ ատիկա մեր կարողութենէն վեր եղող դորձ մը նկատելով , մերժած է : Բայց այս Պատգ . Ժողովը ընդունեցաւ այդ հարցը տարբեր առումով . այն է , օգնել Ամերիկահայ Դպրոցներու , որու համար կ'որոշէ . — «Ամերիկայի մէջ հայեցի դաստիարակութիւնը քաջալերելու նախանձախնդրութենէն մղուած ժողովը , որոշեց Ամերիկայի Ազգային Առաջնորդարանի հովանաւորութեան տակ գտնուող դպրոցներու տեսչութեան կամ ուսանողական խորհուրդներու օգնել 25-30 տուար , ամէն հայ դպրոցի ամէն տարի շարունակաբար» :

Ամերիկարեակ կարօտ հայրենակիցներու օգնելը մեր եղբայրական պարտականութիւնը համարելով կը լիազօրէ Կեդրոնական Վարչութիւնը որ այդպիսիներուն օգնէ կողմնակի եւ լռելեայն կերպով :

Առջն Պատգ . Ժողովը աւելի օգտակար եւ նպատակաշարժար կը նկատէ վերջ տայ արտասահմանի մէջ եղող Շրջանային Մարմիններու գրութեան : Եւ կ'որոշէ որ յետ այսու արտասահմանի մասնաճիւղերը իրենց յարաբերութիւնը եւ կապը պահեն Կեդրոնական Վարչութեան հետ ուղղակիօրէն , փոխանակ Շրջանային Մարմիններու միջոցաւ :

Կ'որոշուի Ընկերութեան Տարեհաշիւները , հայերէն եւ անգլիերէն լեզուներով , հրատարակել Նոր Մալաթիա թերթին մէջ :

Գանձապահի տոմարները քննուելով կը վաւերացուին , ուրկէ յայտնի կ'ըլլայ որ այդ շրջանի ընդհ . մուտքն եղած է 29,453,53 տուար եւ ընդհ . ելքն եղած է 18,958,50 տուար : Գանձը կը մնայ 10,495,03 տուար :

Կեդրոնական Վարչութեան անգամ կ'ընտրուին . —

Պետրոս Զօպիեան , Գէորգ Տէր Պաղտասարեան , Յակոբ Ուրլեան , Միսաք Մազմանեան , Սեդրակ Տանտիկեան :

Նորընտիր Կեդրոնական Վարչութիւնը իր դիւանը կը կազմէ . —

Միսաք Մազմանեան

Ատենապետ

Սեդրակ Տանտիկեան

Ատենադպիր

Յակոբ Ուրլեան

Գանձապահ

Նիւ Եորքի շրջանէն որպէս խորհրդականներ կ'ընտրուին Բենիամին Պաշտօնութեան եւ Զաքէոս Պաշտօնութեան :

Այս տարուան Կեդրոնական Վարչութեան դործառնութեանց մասին կարեւոր բան մը արձանագրուած չէ, բայց մասնաճիւղերու հետ ունեցած սովորական յարաբերութիւններէն :

ՔԱՌԱՍՈՒՆՈՒԹԵՐՈՐԴ ՊԱՏՄԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Քառասունութերորդ Պատգ. Ժողովը դաժարուած է Սեպտ. 1, 1951-ին, Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Ակումբին մէջ, Ուոթըրթաուն :

Ժողովին կը մասնակցին 13 մասնաճիւղեր 18 ձայներով :

Կեդր. վարչութիւն. — Սեդրակ Տանտիկեան :

Պոսթոն. — Ռուբէն Պարմադեան :

Ուսոր. — Ս. Մանուչեան եւ Ն. Մարգարեան :

Քլիվլենտ. — Գէորգ Ասլանեան եւ Յովհաննէս Ափալաքեան :

Ֆիլատելֆիոյ Արանց. — Ս. Ալաշայեան եւ Գ. Տէյրմենճեան :

Ֆիլատելֆիոյ Կանանց. — Տիկ. Մաքրուհի Մաղմանեան :

Նիւ Եորք. — Պաշտօնութեան Մանուչեան :

Փրաիտենս. — Յարութիւն Աւետիսեան :

Ֆրեզնոյ. — Ի. Տէր Յովհաննէսեան :

Լոս Անճելըս. — Ստեփան Մանուչեան :

Պէյրուք. — Աւետիս Աւետիսեան :

Հալէպ. — Տիկ. Գոհարիկ Թիթիւնճեան :

Ռուման. — Պետրոս Զօպիեան եւ Յ. Աւետիսեան :

Լիոն. — Մարտիրոս Տեմիրճեան եւ Լեւոն Փափաղեան :

Մնայուն դիւանի համար կ'ընտրուին Սարգիս Մանուչեան՝ Ատենապետ, իսկ Ի. Տէր Յովհաննէսեան՝ Ատենադպիր :

Մալաթիոյ մէջ եկեղեցի մը ունենալու հարցը կրկին նկատողութեան կ'առնուի եւ կը հաստատուի նախորդ ժողովին մէջ տրուած որոշումը :

Ամերիկահայ դպրոցներու համար կը յատկացուի Երկու Հարիւր Յիսուս (250) տոլար :

Ընկերութեան դործոն անդամները պարզեւատրելու հարց կը ծագի եւ առ այդ կ'ընդունուի հետեւեալ բանաձեւը. —

«Անցեալ Քառասուն Ութ (48) տարիներէ ի վեր բաղձաթիւ հայրենակիցներ այս Ընկերութեան համար անձնուիրարար դոհած եւ աշխատած են առանց ոեւէ ակնկալութեան, սակայն, Ընկերութիւնն միշտ երախտապարտ զգացումով գնահատած է ատոնց հայրենասիրական զոհողութիւնները եւ աշխատանքները եւ յետ այսու ալ կը շարունակէ գնահատել մեր աշխատող եւ զոհաբերող հայրենակիցներն ըստ արժանւոյն :»

Նոր Մալաթիոյ Համայնքին երկու բժշկական դործիքներ նուիրելու

Համար նկատի կ'առնուի վերջերս Քլիվլենտի մէջ մահացած մեր երիտասարդ ընկերոջ, Կարապետ Մարտիրոսեանի մահուան առթիւ հանդանակուած Հինգ Հարիւր (500) տոլարի գումարը գործածել իր նպատակին, եթէ այդ մեքենաները Հայաստան զրկելու հնարաւորութիւն ներկայանայ:

Ընկերութեան Յիսնամեակը. — Պատգ. Ժողովը նկատի ունենալով որ կարճ ժամանակէն կը լրանան մեր Ընկերութեան բեղմնաւոր գործունէութեան ՅԻՍՈՒՆ (50) տարիները, անհրաժեշտ նկատեց այժմէն պատրաստուիլ արժանաւոր կերպով տօնելու համար Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Յիսնամեակը:

Այս նպատակին համար կ'ընտրէ յանձնախումբ մը որ նկատի ունենայ անցեալ Յիսուն (50) տարիներու ընթացքին տեղի ունեցած դէմքերն ու դէպքերը. Ընկերութեան հիմնադիրներու, մասնաճիւղերու եւ այլ կարեւոր գործունէութեանց համառօտ պատմութիւնը եւ զանոնք ամփոփելով հրատարակէ ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻՍ-ի բացառիկ թիւով մը:

Յանձնախումբի անդամ կ'ընտրուին Ի. Տէր Յովհաննէսեան, Պետրոս Զօպիեան, Ռուբէն Պարմաղեան, Լեւոն Փափաղեան եւ Սարգիս Մանուչեան:

Պատուոյ Բաժակը կը տրուի Ֆրեդնոյի մասնաճիւղին:

Գանձապահի տոմարները քննուելով կը վաւերացուին, որով յայտնի կ'ըլլայ թէ այդ շրջանին ընդհանուր մուտք եղած է 31,832,02 տոլար եւ ընդհանուր ելք եղած է 12,612,92 տոլար: Գանձը կը մնայ 19,219,10 տոլար:

Կեդրոնական Վարչութեան համար անդամ կ'ընտրուին. —

Յակոբ Ուրլեան, Գ. Տէր Պաղտատարեան, Ս. Տանտիկեան, Միսաք Մաղմանեան, Գրիգոր Կուչեան, Խոսրով Պոնափարթեան, Զ. Խաչատուրեան:

Նորընտիր Կեդրոնական Վարչութիւնը իր գիւտնը կը կազմէ. —

Միսաք Մաղմանեան

Ատենապետ

Սեդրակ Տանտիկեան

Ատենադպիր

Յակոբ Ուրլեան

Գանձապահ

Այս շրջանի Կեդրոնական Վարչութեան կարեւոր գործերէն մէկն է Տէր Կարապետ քահանայ Պեննէեանի ձեռագիր գրութեան խնդրոյն կարդադրութիւնը:

Տ. Կարապետ քահ. Պեննէեանի կողմէ գրուած Մալաթիոյ Պատմութեան ձեռագիրը, աւելի քան Երեսուն Ութ (38) տարիներէ ի վեր կը մնար Երուսաղէմի Մատենադարանին մէջ:

Վերջին 20 (քսան) տարիներու ընթացքին Պատգ. Ժողովները չատ անգամներ որոշած են կերպով մը այդ ձեռագիրը աչքէ անցընել եւ անկէ ետք որոշել թէ պէ՞տք է տպագրել թէ ոչ. բայց եւ այնպէս եղած բոլոր դիմումները յաջողութիւն մը չեն ունեցած: Որովհետեւ, Երուսաղէմի Մատենադարանի օրէնքներուն համաձայն, ոեւէ ձեռագիր չէր կրնար գուրս տրուիլ եւ տրւած գրութեան գործն ալ ըլլալու էր Երուսաղէմի մէջ:

Կրթասիրաց Ընկերութիւնն ալ չէր կրնար այդպիսի որոշում մը տալ,

առանց զխոնարհու ձեռագրին բովանդակութիւնը եւ անոր պատմական արժէքը :

Վերջապէս, Կեդրոնական Վարչութեան խնդրանք Ամերիկահայոց Առաջնորդ Տ. Տիւրան Արքեպս. Ներսիսեանի միջամտութեամբ եւ երաշխաւորութեամբ կը յաջողուի յիշեալ ձեռագիրը Ամերիկահայոց Առաջնորդարանը բերել տալ եւ Առաջնորդ Սրբազանի, Առաջնորդարանի Քարտուղարին եւ Ընկերութեան Կեդրոնական Վարչութեան ներկայութեան խորհրդակցական ժողով մը տեղի կ'ունենայ Նիւ Եորքի մէջ եւ այդ ժողովին մէջ կը կարգադրուի խնդրոյ առարկայ ձեռագիրը :

Բովանդակութեան տեղեկանայէ ետք, որոշում կը արուի մի քիչ փոփոխութիւններով եւ կարգ մը յաւելումներով լոյս ընծայել :

ՔԱՌԱՍՈՒՆԻՆԵՐՈՐԴ ՊԱՏՔԱՄԱԽՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ընկերութեան Քառասունիններորդ Պատգ. Ժողովը տեղի ունեցած է Օգոստոս 30, 1952-ին, Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ սրահը, Նիւ Եորքի մէջ :

Ժողովին կը մասնակցին 12 մասնաճիւղեր 21 ձայներով :

Կեդր. Վարչութիւն. — Սեդրակ Տանտիկեան :

Ֆիլատելֆիոյ Արանց. — Յարութիւն Մումճեան եւ Ս. Ալաշայեան :

Ֆիլատելֆիոյ Կանանց. — Յարութիւն Մումճեան եւ Ս. Ալաշայեան :

Նիւ Եորք. — Լութվիկ Տէր Յակոբեան :

Փրաիտենս. — Յովհաննէս Խարրութեան :

Ուստր. — Մարտիրոս Տեմիրճեան — 2 ձայն :

Պոսթոն. — Ի. Տէր Յովհաննէսեան — 2 ձայն :

Քլիվլենտ. — Քերոբ Օտապաշեան — 2 ձայն :

Լոս Անճելըս. — Զաքէոս Խաչատուրեան :

Ռուման. — Ստեփան Մարգարեան եւ Պօղոս Էմբիկեան :

Լիոն. — Խ. Պոնափարթեան — 2 ձայն :

Պէյրուք. — Պետրոս Զօպիեան — 2 ձայն :

Հալէպ. — Բենիամին Խաչատուրեան եւ Զաքէոս Խաչատուրեան :

Մնայուն դիւանի անդամ կ'ընտրուին. —

Ի. Տէր Յովհաննէսեան՝ Ատենապետ, Իսկ Յարութիւն Մումճեան՝ Ատենադպիր :

Ընկերութեան ունեցած կանխիկ դրամը օգտաւործելու համար խորհրդակցութիւններ տեղի կ'ունենան եւ յարմար կը սեպուի Հինգ Հազար (5,000) տոլարի Ամերիկեան պոնտեր դնել : Իսկ մնացած գումարին համար առաջարկ կ'ըլլայ դնել փոտահելի ընկերութեանց բաժնեթղթեր, որու համար կ'ընտրուի յանձնախումբ մը այս կէտը հասկնալու, ճշդելու եւ ձեռք բերուած տեղեկութիւնները մանրամասնութեամբ ներկայացանելու յաջորդ Պատգ. Ժողովին :

Որոշուած յանձնախումբին անդամ կ'ընտրուին . —

Խ . Պոնափարթեան , Բենիամին Խաչատուրեան եւ Պօղոս Էմբիկեան :

Ընկերութեան նիւ Եօրքի շէնքին վրայ փոփոխութիւններ մտցնելը ներկայիս անյարմար կը դատուի , նկատի ունենալով նիւթերու եւ աշխատաւարձերու սղութիւնը :

Մալաթիոյ պատմութիւնը գրելու հարցը այս Պատգ . Ժողովի օրակարգին ամենազլխաւորն էր :

Այս խնդիրը թէեւ նախասկէս քանի մը Պատգ . Ժողովներու հարց եղած եւ որոշումներ ալ տրուած էին , բայց եւ այնպէս զանազան պատճառներով դրական քայլ մը առնուած չէր :

Տ . Կարապետ Քհնյ . Պեննէեանի ձեռագիրը Ամերիկա բերուելով ու կարգացուելէ եւ զայն լոյս ընծայելու որոշում տրուելէ ետք , յարմար կը նկատուի այդ գրութիւնն ընդլայնել եւ անոր միացնել Մալաթիա քաղաքի անցեալ պատմութիւնը , ինչպէս նաեւ ատոր վրայ աւելցնել 1895-ի եւ 1915-ի տեղահանութեանց սրտաճմլիկ պատմութիւնները եւ Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան պատմութեան հետ միասին լոյս ընծայել ՊԱՏՄ ՈՒԹԻՒՆ ՄԱԼԱԹԻՈՅ անունով գիրք մը :

Այս գործի յաջողութեան համար ընտրուեցաւ յանձնախումբ մը հետեւեալ անձերէն . —

Խորով Պոնափարթեան , Տիկ . Վարդանոյշ Փապուճեան եւ Բենիամին Խաչատուրեան :

Յաջորդ Պատգամաւորական Ժողովը կ'որոշուի գումարել Քլիվլենտի մէջ եւ այդ Ժողովին մէջ բացուած համարել Ընկերութեան Յիսնամեայ Տօնակատարութիւնը :

Գանձապահի տոմարները քննուելով կը վաւերացուին , ուրիշ յայտնի կ'ըլլայ թէ այդ շրջանի ընդհ . մուտքն եղած է 32,957,96 տոլար , իսկ ընդհ . ելքն եղած է 7,343,40 տոլար : Գանձը կը մնայ 25,614,56 տոլար :

Յաջորդ շրջանին համար Կեդրոնական Վարչութեան անդամ կ'ընտրուին հետեւեալները . —

Միսաք Մաղմանեան , Սեդրակ Տանտիկեան , Յակոբ Ուրլեան , Արամ Աղաղարեան , Յարութիւն Մոմճեան եւ Գրիգոր Կուչեան :

Նորընտիր Կեդրոնական Վարչութիւնը իր գիւտնը կը կազմէ հետեւեալ կերպով . —

Միսաք Մաղմանեան

Ատենասպետ

Սեդրակ Տանտիկեան

Ատենագլխի

Գրիգոր Կուչեան

Գանձապահ

Այս շրջանի Կեդրոնական Վարչութեան գլխաւոր աշխատանքները կ'ըլլան Մալաթիոյ եւ Կրթասիրաց Ընկերութեան պատմութիւնները պատրաստող յանձնախումբերու հետ մշտական յարաբերութիւն , մղում տալ մասնաձիւղերու գործունէութեանց եւ գործադրել Պատգամաւորական Ժողովի որոշումները :

ՅԻՍՈՒՆԵՐՈՐԻ ՊԱՏՊԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Ընկերութեան Յիսունեբորդ Պատգ. Ժողովը գումարուած է Սեպտեմբեր, 1953, Շաբաթ օր, Փոլիշ Ուիմբլս սրահին մէջ, 7526 Պրոտուէյ, Քլիվլենտ, Օհայօ:

Պատգ. Ժողովին կը մասնակցին 14 մասնաճիւղեր 22 պատգամաւորներով ներկայացնելով 23 ձայն:

Կեդրոնական վարչութիւն. — Սեդրակ Տանտիկեան:

Ֆիլատելիոյ Արանց. — Գէորգ Տէր Պաղտատարեան եւ Յարութիւն Մումճեան:

Ֆիլատելիոյ Կանանց. — Յարութիւն Մումճեան:

Քլիվլենտ Արանց. — Յովհաննէս Ափալաքեան եւ Գէորգ Ասլանեան:

Պոսթն. — Իսրայէլ Տէր Յովհաննէսեան եւ Տիկ. Գոհարիկ Թիւթիւն-ճեան:

Փրաիտենս. — Յովհաննէս Խարբութեան:

Ուստր. — Մարտիրոս Տեմիրճեան եւ Ներսէս Առաքելեան:

Նիւ Եորք. — Խոսրով Պոնափարթեան:

Լոս Անճելըս. — Կարապետ Ճերահեան:

Ֆրեզնոյ. — Լեւոն Թերխանեան:

Պէյրուք. — Պետրոս Զօպիեան:

Լիոն. — Խոսրով Ոսկերիճեան:

Ռուման. — Բենիամին Խաչատուրեան եւ Տիկ. Արուսեակ Ճերահեան:

Սենթ Շամոն. — Մէրի Տէր Յովհաննէսեան եւ Գրիգոր Երանեան:

Հալէպ. — Սեդրակ Տէր Պաղտատարեան եւ Քեցոբ Օտապաչեան:

Մնայուն դիւանի անդամ կ'ընտրուին. —

Իսրայէլ Տէր Յովհաննէսեան՝ Ատենապետ, իսկ Յովհաննէս Ափալաքեան՝ Ատենադպիր:

Կրթասիրաց Ընկերութեան պատմութեան եւ Մալաթիոյ պատմութեան յանձնախումբերու կողմէն կը ղեկուցանեն Ի. Տէր Յովհաննէսեան եւ Խոսրով Պոնափարթեան: Ասոնց ղեկուցումներէն յայտնի կ'ըլլայ որ սկսուած դործը կ'ընթանայ լաւագոյն կերպով: Առ այդ Պատգ. Ժողովը ջերմապէս կը գնահատէ թափուած աշխատանքները:

Գանձապահի տոմարները քննուելով եղած հաշիւները ճիշդ, կանոնաւոր եւ խնայողական ըլլալը կը վաւերացուի եւ կը գնահատուի Պատգ. Ժողովէն:

Ընկերութեան համար նոր շէնք մը եւս գնելու հարցեր եկած են թէ՛ Ֆրանսայէն եւ թէ՛ Ամերիկայի մասնաճիւղերէն: Պատգ. Ժողովը նկատի ունենալով ներկայ պայմանները եւ գիներու բարձրութիւնը, անյարմար կը գտնէ նոր յանձնառութեանց տակ մտնելը:

Կ'որոշուի գանձին մէջ եղած պատրաստ գումարով Ամերիկեան կառավարութեան պնտերէն առնել, որպէս ապահով շահարկութիւն:

Մալաթիոյ Կորաթիոյ Ընկերութեան Աշխատակից Եւ Մալաթիոյ Պատմութեան Յանձնախումբը առաջին խորհրդակցական ժողովի առթիւ նկարագրած.

Ջախեն աջ. — Միամբ Մազմանեան, Գեորգ Տէր Պաղասաւրեան, Տիկին Վարդանույշ Փապունեան, Խոսրով Մ. Պոնափաւրեան, Ընկաւմին Խաչատրեան, Տիւան Արեւադ. Ներսիսեան, Պէրսոպ Պոնապի, Յակոբ Ուրեան, Անդրակ Բ. Յանսիկեան, Գրիգոր Կուշեան, Զաւէտ Խաչատրեան;

Ժողովը նկատի ունենալով Պոլսոյ Պատրիարք Սրբազանի մասնաւոր դիմումը, Պոլսոյ մէջ վերջերս բացուած դպրեւանքին մէջ սաներ որդեգրելու հարցը, կու տայ հետեւեալ որոշումը. —

«Սան մը որդեգրել, սլաշմանաւ որ այդ սանն ըլլայ մալաթիացի եւ եկած ըլլայ ուղղակի Մալաթիայէն»:

Ժողովը նկատի կ'ունենայ նաեւ Հալէպէն Յակոբ Գէորգեանի դիմումը բարձրագոյն դպրոց երթալու ծախքերուն մասին:

Ժողովը կ'որոշէ հոգալ անոր ծախքերը, որ սխալի ուսանի Հալէպի Ամերիկեան դպրոցին մէջ:

Պատուոյ բաժակը կը տրուի Քլիվլենտի մասնաճիւղին:

Պատգ. այս Ժողովը Ընկերութեան կազմութեան Յիսուներորդ Պատգ.

Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Յիսնամեակի առիւ պատուոյ սեղանը, Բիւլկես, 1953, Սեպտեմբերին:

ԶԱԽԷՆ Ա.Զ. — Օր. Պերեոսի Գալուսեան (Բիւլկեսէն), Յակոբ Ուրլեան (Ֆիլասելիայէն), Սեդրակ Գ. Տոնսիկեան (Ֆիլասելիայէն), Պեթոս Զոպիեան (Պոսթոնէն), Խորայէլ Տէր Յովհաննէսեան (Պոսթոնէն), Գաբրիէլ Տէր Պաղտատեան (Բիւլկեսէն), Լեւոն Թերխանեան (Բիւլկեսէն), Խոսրով Մ. Պոնափարբեան (Նիւ Նորֆէն), Տիկին Արուսեակ Ճերահեան (Լոս Անճելըսէն), Գէորգ Արալանեան (Բիւլկեսէն), Գէորգ Տէր Պաղտատեան (Ֆիլասելիայէն), Յովհաննէս Ափալաբեան (Բիւլկեսէն):

ԾԱՆՈԹ. — «Ողջոյն Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան ոսկի յորեւեանին» պատուոյ դրօշը թաւիշի վրայ ձեռագործուած եւ նուիրուած է ֆիլատելֆիաքնակ Տիկին Մարիամ Տէր Պաղտատեանի կողմէ:

Ժողովն ըլլալով շատ մը մասնաճիւղերէ, անհատ անդամներէ, զանազան կազմակերպութիւններէ եւ ծանօթ հայ անձնաւորութիւններէ զըլուած էին շնորհաւորական հեռագիրներ:

Ամերիկահայ մամուլն ալ, շատ քիչ բացառութեամբ, զրած էր խմբագրականներ, առանձին յօդուածներ, որոնց համար այս Պատգ. Ժողովը կ'որոշէ անոնց յայտնել մեր շնորհակալութիւններն ու զնահատանքները:

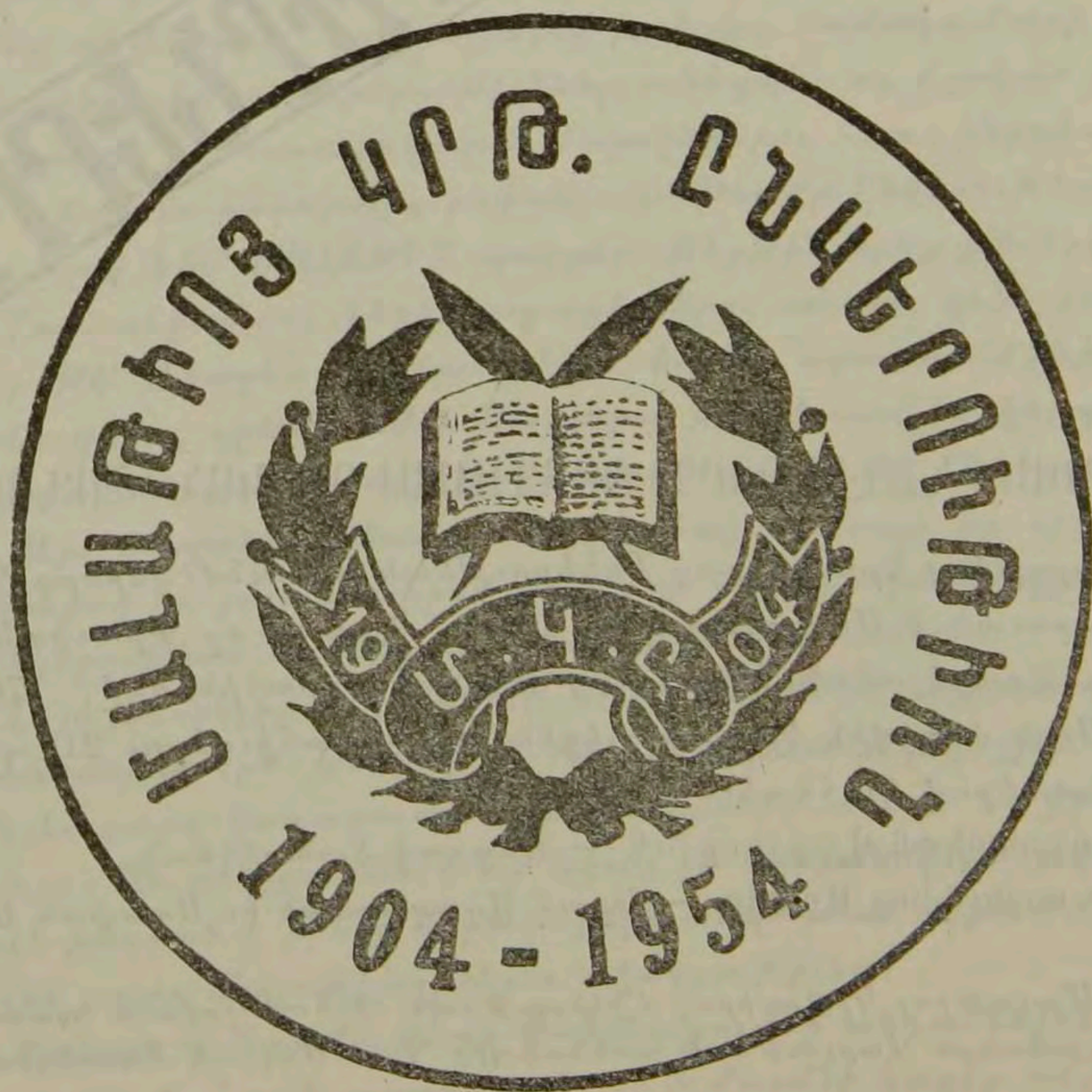
Յաջորդ Պատգ. Ժողովի վայր կ'որոշուի Փրաւիտենս:

Պատգ. Ժողովը կ'որոշէ Կեդրոնական Վարչութիւնը սլահել Ֆիլատելֆիա: Այս որոշումով Ֆիլատելֆիոյ սլատուամաւորներու ներկայացուցած եռասպատիկ ցանկին վրայէն, զազանի քուէով, Կեդրոնական Վարչութեան անդամ կ'ընտրուին հետեւեալները. —

Սեդրակ Տանտիկեան, Գրիգոր Կուշեան, Յակոբ Ուրլեան, Միսաք Մաղմանեան եւ Գէորգ Տէր Պաղտատարեան:

Երկու խորհրդականներ կ'ընտրուին Նիւ Եորքէն, յանձին Խոսրով Պոնտիարթեանի եւ Զաքէոս Խաչատուրեանի:

Ընկերութեան Յիսնամեակին առթիւ Քլիվլենտի մասնաճիւղը սարքած էր աննախընթաց հանդէս-աօնակատարութիւն մը, որու նկարագրութիւնը լոյս տեսաւ նոյն տարւոյ ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ թերթի մէջ՝ զըրուած Քլիվլենտի գործօն եւ երիտասարդ ընկերներէն Գէորգ Ասլանեանի կողմէ:

ՅԻՍՈՒՆՄԷԿԵՐՈՐԴ ՊԱՏԴԱՄԱԽՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ (*)

Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Յիսունմէկերորդ Պատգ. Ժողովը պումարուած է Սեպտեմբեր 4, 1954, Շաբաթ օր Փրաւիտենսի Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ Աղպային սրահին մէջ, 70 ձեփըրսըն Սբրիք: Սոյն ժողովին կը մասնակցին 14 մասնաճիւղերու 21 պատգամաւորներ 22 ձայներով եւ հետեւեալ կերպով. —

Կեդրոնական վարչութիւն. — Սեդրակ Տանտիկեան:

Ֆիլատելիոյ Արանց. — Արամ Աղազարեան եւ Ստեփան Ալաչայեան:

(*) Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան 1954—8 շրջանի պատմութիւնը գրի առաւ Կեդրոնական վարչութեան տաեանագրի Պրն. Սեդրակ Տանտիկեան:

Ֆիլատելիոյ Կանանց . — Արամ Աղազարեան :

Քլիվլենտի Արանց . — Լեւոն Թերխանեան եւ Յովհ. Ափալազեան :

Պոսթոնի Խառն . — Տիկ. Վարդուհի Կիրակոսեան, Պ. Զօպիեան :

Փրաւիտեմ . — Սեդրակ Տաղլեան :

Ուստր . — Նափոյէոն Մարգարեան եւ Ներսէս Առաքելեան :

Նիւ Եորք . — Խոսրով Պոնափարթեան :

Ֆրեզնոյ . — Գէորգ Տէր Պաղտատարեան :

Լոս Անճելըս . — Յովհաննէս Խարբուլթեան :

Պէյրուք . — Յար. Աւետիսեան եւ Միսաք Էլիճանեան :

Լիոն . — Նշան Կանանեան եւ Խաչատուր Երկանեան :

Ռուման . — Իսրայէլ Տ. Յովհաննէսեան եւ Յակոբ Տ. Մուշեղեան :

Շիֆալիոյի . — Ալեքսան Էլիճանեան եւ Գէորգ Ճիւլիէլեան :

Հալէպ . — Զաքէոս Խաչատուրեան :

Յիշեալ ժողովին մնայուն զիւանի անդամներ կ'ընտրուին Պետրոս Զօպիեան՝ Ատենապետ, իսկ Լեւոն Թերխանեան՝ Ատենադպիր :

Ժողովը լսելով իր ընտրած զանազան յանձնախումբերու, Կեդրոնական Վարչութեան ներկայացուցիչ Սեդրակ Տանտիկեանի, ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ-ի վարչ Պետրոս Զօպիեանի, առաջինին գրաւոր եւ երկրորդին բերանացի ընդարձակ զեկոյցները, կը հաստատէ եւ դոհունակութեամբ ալ կ'արձանագրէ որ Ընկերութեան ելեւմտական հաշիւները կատարուած են վերջին ծայր մաքուր, խնայողական ու տոմարակալական մեթոտով եւ որ Կեդրոնական Վարչութիւնը անշեղօրէն գործադրելով նախորդ համագումարի որոշումները, սերտ ու սիրալիր յարաբերութիւններ ունեցած ու մշակած է մասնաճիւղերու, ազգային եւ հասարակական մարմիններու հետ, ինչպէս նաեւ լոյս ընծայած է ճոխ ու բարոյալից բովանդակութեամբ Ընկերութեան պաշտօնական օրկանը եղող ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ պարբերաթերթին երեք թիւերը :

Մասնաճիւղերու ներկայացուցիչներու տուած զեկոյցներէն կը յայտնուի որ թէ՛ Միացեալ Նահանգներու եւ թէ՛ արտասահմանի մէջ գտնուող մասնաճիւղերը, գրեթէ ամէն վայրերու մէջ փառահեղ կերպով ու վայելչօրէն, գեղարուեստական ճոխ յայտագրով տօնած են Ընկերութեան Յիսնամեակը : Այս կապակցութեամբ ամերիկահայ մամուլը իր օրին խմբագրական սիւնակներով ու յօդուածներով գովեստի տողեր արձանագրած է այս օգտաշատ Ընկերութեան մատուցած ծառայութեանց համար :

Լոյս տեսնելիք ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ աշխատասիրութեան վարչ ատենապետ Պրն. Խոսրով Մ. Պոնափարթեանի զեկոյցէն յայտնի կ'ըլլայ, որ մինչեւ ցարդ կատարուած աշխատանքները տուած են իրենց դոհացուցիչ արդիւնքը : Ան աւելցուցած է որ պէտք է այսքանով բաւականանալ եւ ներկաներէն խնդրած է իրենց վերադարձին անսլայման աշխատանքի լծուելով ապահովեն բոլոր Մալաթիացիներու աջակցութիւնը :

Ծանօթ . — Պատմութեան Յանձնախումբի անդամներէն Բենիամին Խաչատուրեանի մահուան պատճառով, սոյն մարմնի կազմը ամբողջացնելու հա-

մար, ժողովը միաձայնութեամբ կ'ընտրէ Իսրայէլ Տէր Յովհաննէսեանը:

Յիսունմէկերորդ Համագումարի հարց-որոշումները համառօտ կերպով՝ կարելի է պատկերացնել ստորեւ գրի առնուած տողերուն մէջ, այսպէս. —

Ընկերութեան եկամուտի Քսան տոկոսը դործածել կրթական նպատակներու համար: Առաջարկը անդործնական դտնելով մերժուած է, որովհետեւ ժողովը հաստատած է որ արդէն առաջարկուած դումարէն աւելի, ամէն տարի սոյն նպատակին համար յատկացում մը կ'ըլլայ:

Նախորդ տարիներու նման որոշուած է ամերիկահայ դպրոցներուն յատկացուած 300 տոլարի դումարը ըստ առաջնոյն չարունակել:

Երիտասարդաց (կրտսեր) մասնաճիւղեր կազմելու հարցը, առանց որոշ լուծում դտնելու, պատգամաւորներ խոստում տուին, իրենց վերադարձին դայն իրականութիւն մը դարձնելու համար ջանք չխնայել:

Պոլսոյ Իւսկիւտարի Դպրեւանքին մէջ ուսանողի 250 տոլար տարեթոշակը, Ամենապատիւ Պատրիարք Հօր առաջարկին վրայ, ժողովը կը բարձրացընէ 400 տոլարի:

Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանին մէջ ուսանելու համար ժողովը՝ կ'որդեգրէ հալեպարնակ Աւետիս Զիլիեանը: Նոյնպէս Համագումարը կ'որոշէ հողալ երկու ուշիմ եւ բարի վարք ունեցող աշակերտներու կրթաթոշակը, որոնք ցանկութիւն ունին կրօնականներ ըլլալու:

Համագումարը մասնաւոր իրաւասութիւն կու տայ Ֆրանսայի շրջանի իր բոլոր մասնաճիւղերուն, որ հաւաքաբար տեղւոյն վրայ կրթաթոշակ յատկացնեն այն բոլոր անկարող հայրենակիցներուն, որոնք իրենց ուշիմութեամբ եւ վարքով ամէն վստահութիւն կը ներշնչեն եւ կը լրացնեն լաւ ուսանող մը դառնալու պայմանները:

Համագումարը աչքի առջեւ ունենալով իր դանձին դումարը, նպատակադարմար եւ օգտակար կը նկատէ մաս մը եւս Ամերիկեան կառավարութեան պոնտերէն դնել:

Համերաշխութեան հարցի շուրջ թեր ու դէմ կարծիքներու փոխանակութենէն ետք ժողովը քուէարկեց հետեւեալ բանաձեւը. —

«Համերաշխութեան ցաւոտ հարցին մասին Յիսունմէկերորդ Պատգ. ժողովը լսելով Ֆրանսաբնակ մեր հայրենակիցներէն Պ. Մանուէլ Կեզիւրեանը, ինչպէս նաեւ լսելով պատգամաւորներու արտայայտութիւնները, Համագումարը կը յայտարարէ որ Համերաշխութեան հարցը ինչպէս Սենթ Շամոնի մասնաճիւղին, նոյնպէս ալ մեր փափաքն է: Արդ կը մնայ Ընկերութեան շարքերէն դուրս մնացող անհատ եւ խմբակցական հայրենակիցներուն մէկ կողմ թողուլ իրենց անհատական եւ խմբակցական ետերը եւ Կրթասիրացի դրօշակին տակ լծուիլ շինարար աշխատանքի, յօգուտ Կրթասիրաց Ընկերութեան վսեմ նպատակներու իրագործման»:

ԾԱՆՈԹ. — Սոյն բանաձեւը ստորագրուած եւ ներկայացուած է հետեւեալ երեք հայրենակիցներուն կողմէ — Լեւոն Թերխանեան, Մանուէլ Կեզիւրեան եւ Նշան Կանանեան:

Պատուոյ Դրօշ. — Համագումարը նկատի ունենալով Քլիվլենտի մասնաճիւղի կատարած նիւթական եւ բարոյական օգտաշատ զոհողութիւնները, միաձայնութեամբ կ'որոշէ Պատուոյ Դրօշը տալ Քլիվլենտի մասնաճիւղին:

Պատգամաւորական Ժողովի որոշումով Ընկերութեան կեդրոնի վայրը կը մնայ անփոփոխ: Ֆիլատելֆիոյ մասնաճիւղի ներկայացուցած եռասպտիկ ցանկի վրայէն զաղտնի քուէով կեդրոնի անդամ ընտրուեցան. —

Սեդրակ Տանտիկեան, Յակոբ Ուրլեան, Միսաք Մաղմանեան, Գրիգոր Գուշեան, Գէորգ Տէր Պաղտասարեան, Նիւ Եօրքի մասնաճիւղէն խորհրդականներ ընտրուեցան Ս. Մ. Պոնափարթեան, Զաքէոս Խաչատուրեան:

Այս տարեշրջանին Ընկերութեան ընդհ. մուտքն է 18,476,60 տոլար, իսկ ընդհանուր ելքն է 9,979,91 տոլար: Գանձը կը մնայ 8,496,69 տոլար:

Ներկայ տարեշրջանին կարօտեալներուն եւ ուսանողներուն յատկացուցած է Հագար Հինգ Հարիւր Ութսուն (1,580) տոլար, բաց առնելով ամերիկահայ դպրոցներու տրուած 300 տոլարը:

Կեդրոնն իր դիւանը կը կազմէ հետեւեալներէն. —

Միսաք Մաղմանեան

Ատենապետ

Սեդրակ Տանտիկեան

Ատենադպիր

Գրիգոր Գուշեան

Գանձապահ

Պատգամաւորական Ժողովի աւարտումէն ետք տեղի ունեցաւ հանգիստաւոր ճաշկերոյթ մը ի պատիւ պատգամաւորներուն եւ օրուան հիւրերուն: Ժաշկերոյթը իր բաղմամարդութեամբ, ղեղարուեստական ճոխ յայտադրով եւ զանազան ուղերձներով կը ստեղծէ խանդավառ մթնոլորտ եւ յաւէտ յիշատակելի օր մը:

ՅԻՍՈՒՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Յիսուներկուերորդ Պատգ. Ժողովը գումարուեցաւ 3 Սեպտեմբեր 1955ին, Շաբաթ օր Իսալահան Քընք-րի ֆլըպին մէջ, Կրեթթըն Սթրիթ, Ուստր, Մեա.:

Սոյն Պատգամաւորական Ժողովին կը մասնակցին 14 մասնաճիւղեր, 22 պատգամաւորներով:

Կեդր. վարչութեան. — Սեդրակ Տանտիկեան:

Լոս Անճելըսի Մ. Ճիւղէն. — Միհրան Ոսկերիչեան:

Հալէպ. — Զաքէոս Խաչատուրեան եւ Պետրոս Մահակեան:

Պէյրութ. — Ներսէս Առաքելեան եւ Խաչատուր Մանուշեան:

Փրաիտեմ. — Նշան Կանանեան:

Քլիվլենտ. — Խոսրով Ոսկերիչեան եւ Պօղոս Արսլանեան:

Պոսթոն. — Տիկ. Վարդուհի Կիրակոսեան եւ Պետրոս Զոպիեան:

Ուստր. — Ստեփան Պաղտասարեան եւ Նափոլէոն Մարգարեան:

Ֆրեզնոյ. — Սարգիս Թերխանեան:

Շիֆակոյ. — Տիկ. Գոհարիկ Թիւթիւնճեան եւ Սրապիոն Խարբութեան:

Ֆիլատելիոյ Արանց. — Կարապետ Տանտիկեան և Արամ Աղազարեան :
Նիւ Եոթ. — Խոսրով Մ. Պոնափարթեան :

Թուման. — Սարգիս Թիւթիւնճեան :

Ֆիլատելիոյ Կանանց. — Լեւոն Փափազեան :

Մնայուն դիւանի անդամ ընտրուեցան Խոսրով Մ. Պոնափարթեան՝
Ատենապետ, իսկ Տիկ. Վարդուհի Կիրակոսեան՝ Ատենադպրուհի :

Յիսուներկուերորդ Համագումարը լսելով հաշուեքներէ, յարաբերա-
կան թուղթերը քննող յանձնախումբերու զեկոյցներն ու Կեդրոնական Վար-
չութեան Ատենադպրի ընդարձակ ու խնամով պատրաստած տեղեկագիրը,
միաձայնութեամբ գնահատեց Կեդրոնական Վարչութեան կատարած միամեայ
եռանդուն աշխատանքը, ի մասնաւոր իր կազմի քարտուղար Սեդրակ
Տանտիկեանը եւ ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ պարբերաթերթի վարիչ Պետրոս Զոպիեա-
նը, որոնք լաւագոյնս կատարած են իրենց ուսերուն վրայ ծանրացող պա-
տասխանատու պարտականութիւնները : Պրն. Զոպիեան անտեսելով աջէն ու
ձախէն Ընկերութեան հասցէին նետուած տգեղ զրպարտութիւններն ու պար-
սաւանքները, պարբերաթերթը պահած է իր կոչման բարձրութեան եւ հայ-
րենակցականի վայել դիրքի վրայ :

Պատմութեան Յանձնախումբի ատենապետ Խոսրով Մ. Պոնափարթեան
իր ընդարձակ զեկոյցով ժողովը իրազեկ պահեց Պատմագիրքին մէջ լոյս
տեսնելիք նիւթերու եւ անոնց դասաւորման շուրջ :

Պրն. Իսրայէլ Տէր Յովհաննէսեան պայմաններու բերումով թէեւ չէր
կրցած ժողովին ներկայ գտնուիլ, սակայն Կեդրոնական Վարչութեան ղրկած
իր տեղեկագրէն կը յայտնուէր որ ինք Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան
Յիսուս Տարուան պատմութիւնը (բաղկացած 117 էջերէ) լրացուցած եւ դրած
է Յանձնախումբի տրամադրութեան ներքեւ :

Համագումարը իր գնահատանքը կ'արձանագրէ յիշեալին կատարած
ծանր ու պատասխանատու աշխատանքին համար :

Մասնաճիւղերու ներկայացուցիչներուն տուած առանձինն տեղեկա-
գիրներէն կը հաստատուի որ ամէն մէկ մասնաճիւղ կատարած է գոհացուցիչ
աշխատանք, Ընկերութեան հետապնդած նպատակներու իրագործման եւ
վարկը բարձր պահելու տեսակէտէն :

Յիսուներկուերորդ Համագումարի նկատառութեան յանձնուած հար-
ցերն ու որոշումները հետեւեալներն են. —

Երուսաղէմի Նուիրակ Հոգւ. Տ. Կիւրեղ վրդ. Գաբիկեանի Երուսաղէմի
դպրեւանքին մէջ ուսանող մը որդեգրելու առաջարկ-խնդրագրին առնչու-
թեամբ, ժողովը կ'որոշէ որդեգրել ուսանող մը, եթէ բնիկ Մալաթիացի ու-
սանող մը գտնուի եւ պատրաստակամութիւն յայտնէ :

Համագումարը Կեդր. Վարչութեան տուած տեղեկագրէն իրազեկ ե-
ղաւ որ նոյն օրերուն Հայ Երուսաղէմի համար եղած հանդանակութեան Կեդ-
րոնական Վարչութիւնը մասնակցած է 500 տոլարի դումարով մը եւ այդ
կապակցութեամբ Երուսաղէմի Պատրիարքութեան Տեղապահութենէն ստա-

ցած է օրհնագիր մը, որ լոյս տեսած է ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻՍ պարբերաթերթին մէջ:

Ժողովը նկատի ունենալով պէյրութաբնակ երիտասարդ նկարիչ Յարութիւն Թորոսեանի հասցէին զանազան հաստատութիւններու կողմէ եղած գնահատական արտայայտութիւնները, որոշեց յիշեալը զրկել Փարիզի Նըկարչական Համալսարանը, չարունակելու համար իր ուսումը:

Ժողովը նկատի առնելով Լիոնի մասնաճիւղի ունեցած պատրաստի դրամը, կը խնդրէ յիշեալ մասնաճիւղէն որ տեղւոյն վրայ հոգայ յիշեալ նըկարիչին կրթական ծախսերը, որ երկու տարուան շրջանին համար նախատեսուած է 1,500 տոլար:

Ընկերութեան շէնքը աւելի չահաւէտ դարձնելու համար զայն արդիականացնելու առաջարկը կը մերժուի Ժողովին կողմէ, նկատի ունենալով ժամանակն ու վերջին ծայր ծախսալից ըլլալու պարագան:

Համագումարը այս շրջանին համար եւս կ'որոշէ մաս մը Ամերիկեան պոետեր գնել թէ՛ Ամերիկեան Կառավարութեան օգնած ըլլալու և թէ՛ գանձին մէջ գտնուած դրամը օգտագործելու կրկնակ նպատակներէն առաջնորդուած:

Ընկերութեան կրթական հիմնական նպատակին աւելի զարկ տալու համար Ժողովը որոշեց Կեդրոնական Վարչութեան միջոցաւ հրաւէր կարգաւ ունոնց ծախսերը հոգալու պատրաստակամութիւն յայտնել մալաթիացի բոլոր երիտասարդներուն, որոնք թէ՛ արժանիք ունին եւ թէ՛ բարձրագոյն ուսում ստանալու ցանկութիւն ունենալով հանդերձ ուսանող դառնալու պայմանները կը լրացնեն:

Պատգ. Ժողովը Յիսուներեքերորդ համագումարի վայր որոշեց Ֆիլատելֆիան:

Ժողովը նկատի առնելով Փրաւիտենսի նման փոքր մասնաճիւղի մը կատարած աշխատանքներն ու զոհողութիւնները, որոշեց Պատուոյ դրօշը տալ յիշեալ մասնաճիւղին, ընդհանուր միաձայնութեամբ:

Ժողովը յառաջիկայ տարեշրջանին համար որոշեց Կեդրոնը պահել Ֆիլատելֆիոյ մէջ: Սոյն մասնաճիւղի կողմէ ներկայացուած եռապատիկ ցանկէն, զաղտնի քուէարկութեամբ Կեդրոնի անդամ ընտրուեցան Սեդրակ Տանտիկեան, Գրիգոր Գուչեան, Գէորգ Տէր Պաղտասարեան, Արամ Աղազարեան, Միսաք Մազմանեան: Խորհրդատուներ ընտրուեցան Նիւ Եօրքէն Խոսրով Մ. Պոնափարթեան եւ Զաքէոս Խաչատուրեան:

Կեդրոնական Վարչութիւնն իր դիւանը կազմեց հետեւեալներէ. —

Միսաք Մազմանեան

Ատենապետ

Սեդրակ Տանտիկեան

Ատենադպիր

Գրիգոր Գուչեան

Գանձապահ

Համաձայն ընդունուած սովորութեան, որ տարիներէ ի վեր կը գործադրուի, Համագումարի փակումէն ետք տեղւոյն մասնաճիւղին կողմէ սարքուեցաւ հանդիսաւոր պատուոյ սեղան մը: Ներկայ եղաւ հոծ բաղմութիւն մը: Պատգամաւորներու կողմէ եղան կարճ ուղերձներ, որ խոր տպաւորութիւն թողուցին ներկաներուն վրայ եւ ստեղծեցին խանդավառ մթնոլորտ մը:

ՅԻՍՈՒՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱԽՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Յիսունեքերորդ Պատգամաւորական Ժողովը տեղի ունեցաւ Սեպտեմբեր 1, 1956, Շաբաթ օր, Հայ Առաքելական Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցւոյ Վարդանանց սրահին մէջ, Մարշալ եւ Սրագահանա փողոցներու անկիւնը, Ֆիլատելֆիա:

Սոյն Պատգ. Ժողովին կը մասնակցէին 16 մասնաճիւղեր 20 պատգամաւորներով եւ 25 ձայնով:

Կեդրոնական վարչութեան. — Սեդրակ Տանտիկեան:

Ֆիլատելֆիոյ Արանց. — Յակոբ Ուրլեան եւ Նազարէթ Պէկեան:

Պոսթոն. — Տիկ. Վարդուհի Կիրակոսեան եւ Պետրոս Զոպիեան:

Փրաիտենս. — Յովհաննէս Խարբուղեան:

Ֆիլատելֆիոյ Կանանց. — Տիկ. Արշալոյս Մելքիսեդեկեան:

Քլիվլենտ. — Լեւոն Թերխանեան եւ Յովհաննէս Ափալաքեան:

Լիոն. — Առաքել Եղըճեան եւ Արամ Աղազարեան:

Հալէպ. — Զաքէոս Խաչատուրեան եւ Պօղոս Շիւրեղեան:

Ֆրեզնոյ. — Իսրայէլ Տէր Յովհաննէսեան:

Նիւ Եորք. — Խոսրով Մ. Պոնափարթեան:

Շիֆալոյ. — Տիկ. Վարդանոյշ Փապուճեան եւ Միհրան Ոսկերիչեան:

Լոս Անճելըս. — Գէորգ Տէր Պաղտատարեան:

Մարսէյլ. — Տիկ. Հեղինէ Աղմեղեան:

Վիէն. — Տիկ. Տիրուհի Կոստիկեան:

Պատգ. Ժողովի մնայուն ղեւանի անդամներ ընտրուեցան Լեւոն Թերխանեան՝ Ատենապետ, Յովհաննէս Ափալաքեան՝ Ատենադպիր:

Ժողովին կողմէ ընտրուած զանազան յանձնախումբերու կողմէ բերուած զրաւոր տեղեկագիրներէն եւ բերանացի զեկոյցներէն յայտնի եղաւ որ Կեդր. Վարչութիւնը այս շրջանին եւս իր ուսերուն վրայ ծանրացող խիստ պատասխանատու պարտականութիւնները լաւագոյնս կատարած ու արդիւնաւոր շրջան մը բոլորած է: Այս շրջանին Կեդր. Վարչութիւնը իր սովորական դարձած թղթակցութիւններէն զատ, յարաբերութիւններ մշակած է Ամերիկահայ Արեւելեան Թեմի առաջնորդ Տ. Մամբրէ Սրբազան Գալֆայեանի, Պոլսոյ Պատրիարք Ամենապատիւ Տ. Գարեգին Արքեպս. Խաչատուրեանի, Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան եւ այլ հաստատութիւններու հետ:

Նոյնպէս իր հաշուետմարներն ու արձանագրութեան տետրակները եղած են ճշգրիտ, խնամուած ու մաքուր: Նախորդ տարիներու նման հրատարակած է ճոխ բովանդակութեամբ եւ հոս ու հոն ցրուած հայրենակիցներու կեանքը պատկերացնող եւ ցոլացնող ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ սլարբերաթերթը, որու պատասխանատուութիւնն ու ղեկավարութիւնը յանձնուած է Թերթին վարիչ Պետրոս Զոպիեանի:

Պատմութեան զիրքի յանձնախումբի ատենապետ Խ. Մ. Պոնափարթեան:

նի տուած դրաւոր զեկոյցէն յայտնի եղաւ, որ թէեւ քիչ մը դանդաղ ու դժուար, բայց շնորհիւ թափուած աշխատանքներուն կարելի եղած է ձեռք ձգել կարգ մը անհրաժեշտ նկատուած անձերու կենսադրութիւններն ու նըկարները:

Այս Համադումարին բացառաբար ներկայ էին երկու պատուական հայրենակիցներ— Գերշ. Տ. Յովսէփ Ծ. Վ. Խանձեան եւ Առաքել Եաղրճեան: Առաջինը յունահայ կաթողիկ համայնքի հովիւ, իր Միացեալ Նահանգներ այցելութեան առիթով, իսկ երկրորդը դէպի Մերձաւոր Արեւելք կատարած իր ուղեւորութեան առիթով: Խանձեան Սրբազան երկար ժամեր ուկնդրելէ ետք, իր մեկնումի պահուն ներշնչող ուղերձով մը փառաբանեց Մալաթիացիներու հայրենասիրական ոգին, թուեց հայ մշակոյթի տարածման ու պահպանման համար Ընկերութեանս մատուցած ծառայութիւնները, թափած ջանքերն ու ըրած զոհողութիւնները: Նոյնպէս գնահատանքով արտայայտուեցաւ ժողովականներու կողմէ ցուցարերուած վերջին ծայր կարգապահութեան ու իրարու հանդէպ ունեցած սիրոյն, ինչպէս նաեւ ներկաներու կողմէ ժողովին ներկայացուցած իմաստուն եւ գործնական խորհուրդներու մասին: Յետոյ օրհնելով Համադումարն ու ժողովականները գոհ տպաւորութեամբ եւ խանդավառ տրամադրութեամբ լեցուած ժողովի յաջողութեան մաղթանքներ ընելով մեկնեցաւ ժողովասրահէն, խոր տպաւորութիւն ձգելով ներկաներուն վրայ:

Պրն. Առաքել Եաղրճեան Քալիֆորնիա հաստատուած ըլլալուն հետեւանքով թէեւ չէ կրցած Ընկերութեանս տարեկան համադումարներուն ներկայ ըլլալ, սակայն իր բարոյական եւ նիւթական զոհողութեամբ եւ կազմակերպչական աշխատանքով միշտ ալ օգտակար հանդիսացած է: Ան իր Մերձաւոր Արեւելք կատարած երեք ամսուան ուղեւորութենէն վերադարձին հանդիպած ու մօտէն հետաքրքրուած է Կրթասիրացի արտասահմանեան համանաւանդ Ֆրանսայի շրջանի մասնաճիւղերու կեանքով ու գործունէութեամբ:

Պրն. Եաղրճեան Մերձաւոր Արեւելքի իր ուղեւորութենէն ետք կը վերադառնայ Քալիֆորնիա, ուր հաստատուած է երկար տարիներ: Երբ կը մօտենան Համադումարի օրերը, ան երեք հազար մղոն ճամբայ կտրելով ներկայ եղաւ Յիսուներեքերորդ Համադումարին թէ՛ ներկայացնելու Լիոնի մասնաճիւղին ձայնը եւ թէ ժողովականները մասնակից դարձնելու իր տպաւորութիւններուն:

Անոր տուած տեղեկութիւններէն յայտնի եղաւ որ արտասահմանի մասնաճիւղերը ընդհանրապէս եւ Լիոնի մասնաճիւղը մասնաւորապէս, հանդէպ Ընկերութեան ունին խոր հաւատք եւ վառ սէր մը: Լիոնի մասնաճիւղն առանձնապէս, իր օրինակելի եւ մեղուաջան գործունէութեամբ կը վայելէ ամբողջ Ֆրանսահայութեան սէրն ու յարգանքը:

Համադումարը երկարատեւ ծափերով իր գնահատանքը կը յայտնէ Եա-

զըճեանի կատարած աշխատանքներուն եւ ըրած զոհողութիւններուն համար :
Հարցեր ու որոշումներ .

ԻԶՄԻԱԾՆԻ ՏՊԱՐԱՆ . — 1955 թուականին Տ.Տ. Վաղգէն Ա. կաթողիկոսի ընտրութեան առիթով ամերիկահայ պատգամաւորները իրենց վերադարձին կը կազմակերպեն մարմին մը, Էջմիածինը նոր ու արդիական տպարանով մը օժտելու համար եւ կը սկսին Հարիւր Յիսուն Հազար (150,000) տոլարի արշաւին :

Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութիւնս յիշեալ Յանձնախումբէն ստացած ըլլալով դիմումնագիր մը, զայն ներկայացուց համագումարի նկատաւման :

Կրթասիրացի Յիսուներեքերորդ Համագումարը նկատի առնելով ըսկըսուած ձեռնարկի կարեւորութիւնն ու անհրաժեշտութիւնը, յիշեալ արշաւի յաջողութեան համար որոշեց մասնակցիլ Հինգ Հազար (5,000) տոլարով : Մալաթիայ Կրթասիրաց Ընկերութիւնն առաջինը եղաւ ստանալով Վեհափառ Հայրապետի առաջին օրհնագիրը :

ԿԱՆՈՆԱԳՐԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆ . — Համագումարը անհրաժեշտ նկատեց Ընկերութեան Կանոնագրի կարգ մը յօդուածները բարեփոխել : Նշանակեց երեք հոգիէ յանձնախումբ մը, յանձինս Առաքել Եազըճեանի, Իսրայէլ Տ. Յովհաննէսեանի եւ Խոսրով Պոնափարթեանի : Յանձնախումբը կանոնագրի փոփոխութեան հարցը իր բոլոր կողմերով ուսումնասիրելէ ետք, արդիւնքը պիտի ներկայացնէ Յիսունչորսերորդ Համագումարին առ ի տնօրինութիւն :

ՎՃԱՐՈՒՄ . — Համագումարը որոշեց հոգալ ճանապարհածախսերը բոլոր անոնց, որոնք հայրենադարձի ցանկութեան հետ ունին անցադիր, սակայն նիւթական դժուարութեան առջեւ կը գտնուին :

ԵՐԵՄԱՄԵԱԿ . — Յիսունչորսերորդ Համագումարը որոշեց շքեղօրէն տօնել Ընկերութեանս գործունէութեան փառապսակը հանդիսացող ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻՈՅ հիմնադրութեան 30ամեակը :

Տօնակատարութեան պաշտօնական բացման պատիւը կը շնորհուի Յիսունչորսերորդ Պատգ. Ժողովին, որ պիտի դումարուի Պոսթոնի մէջ : Նոյնպէս 30ամեակի առթիւ Ժողովը որոշեց լոյս ընծայել ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ պարբերաթերթի բացառիկ թիւ մը :

ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐՈՒ ՀԱՐՅ . — Սուրիա բնակող Սարգիս Ղազարեան, որդին Տէր Ստեփան քհնյ. Ղազարեանի, նամակով մը փափաք յայտնած էր ուսանելու Էջմիածնի ձեմարանին մէջ եւ ըլլալու կրօնական մը : Ժողովը պատրաստակամութիւն յայտնեց հոգալու իր ամբողջ ծախսերը երբ ենթական պատրաստ ըլլայ գործնական քայլեր առնելու :

Համագումարը նկատի առաւ Պրազիլիայէն զրկուած խնդրադիր մը՝ պատանի Յարութիւն Քեչիշեանի կողմէ (որդին Երուսաղիմի եւ Թոռնիկը ամենուն ծանօթ Տք. Միքայէլ Քեչիշեանի) բժշկութիւն ուսանելու համար : Ժողովը որոշեց մինչեւ յիշեալի աւարտման շրջանը անոր ծախսերը հոգալ երբ Կրթասիրացի սան :

Ժողովը որոշեց եւ յանձնարարեց Կեդրոնական Վարչութեան որ ան-
կաշառ քաջալերէ մասնագիտական դասընթացքներու հետեւող բոլոր ուսա-
նողներու խնդրագրերը եւ հնարաւորութեան սահմանին մէջ զանոնք իրակա-
նութիւն մը դարձնելու համար դորձնական քայլեր առնէ :

Ժողովը որոշեց Պոլսոյ Դպրեմանքի տարեկան 400 տոլարի յատկացու-
մը շարունակել :

ԴՐՈՇԻ ՆՈՒԻՐՈՒՄ . — Պատուոյ դրօշը տրուեցաւ Լիոնի մասնաճիւ-
ղին , նկատի ունենալով անոր նիւթական եւ բարոյական զոհողութիւնները եւ
օրինակելի մասնաճիւղ մը ըլլալու հանգամանքը : Այս մասնաճիւղը ներկայ
տարեշրջանին ոչ միայն հոգացած է տեղւոյն կարօտեալները , ապա նաեւ
վճարած է Փարիզի մէջ ուսանող նկարիչ Յարութիւն Թորոսեանի կրթաթո-
շակը :

Յաջորդ Պատգ . Ժողովի վայր որոշուեցաւ Պոսթոն : Ինչպէս յիշուե-
ցաւ , հոն տեղի պիտի ունենայ Ընկերութեանս դորձունէութեանց փառապա-
կը հանդիսանայ ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻՈՅ հիմնարկութեան տօնակատարութեան
պաշտօնականացումը :

Կեդրոնական Վայր որոշուեցաւ Ֆիլատելֆիա : Ժողովին ներկայաց-
ուած եռապատիկ ցանկին վրայ դադտնի քուէարկութեամբ Կեդրոնական
Վարչութեան անդամ ընտրուեցան . —

Սեդրակ Տանտիկեան , Միսաք Մաղմանեան , Գրիգոր Գուշեան , Յակոբ
Աւրէան , Գէորգ Պաղտատարեան : Նիւ Եորքէն խորհրդականներ ընտրուեցան
Խոսրով Մ . Պոնափարթեան եւ Զաքէոս Խաչատուրեան :

Վերջացող տարեշրջանին ուսանողներու եւ կարօտեալներու եղած յատ-
կացումներու գումարը եղած էր 1,860 տոլար : Յիշեալ գումարին մաս չեն
կազմեր Լիոնի Մասնաճիւղի Հոգար տոլարը եւ ամերիկահայ դպրոցներու
յատկացուած 300 տոլարը :

Այս տարեշրջանին ընդհ . մուտք եղած է 14,305,12 տոլար , իսկ ընդհ .
էլք եղած է 10,806,64 տոլար : Գանձը կը մնայ 3,498,48 տոլար պատրաստ
գումար :

Կեդրոնը իր դիւանը կազմեց հետեւեալ ձեւով . —

Միսաք Մաղմանեան

Ատենապետ

Սեդրակ Տանտիկեան

Ատենադպիր

Գրիգոր Գուշեան

Գանձապահ

Ժողովը իր աշխատանքները լրացնելէ եւ պաշտօնական փակումը կա-
տարելէ ետք , նոյն սրահին մէջ ներկայ եղաւ տեղւոյն մասնաճիւղին կողմէ
պատրաստուած ճաշկերոյթին ի սլատիւ պատգամաւորներուն եւ ներկայ եղող
հիւրերուն :

Խանդավառ մթնոլորտի մը մէջ եղած ինքնարուի նուէրներէն զոյացաւ
մօտաւորապէս ԻՆՆ Հարիւր տոլար :

ՅԻՍՈՒՆՉՈՐՍԵՐՈՐԴ ՊԱՏԳՆՄԱԽՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Նոր Մալաթիոյ հիմնադրեալ Յրեսամեակի առիւ տօնակատարութեան պատշաճօրէն բախումք, Յիսունչորսերորդ Համալուծարին, Պատրոնի մասնաճիւղի քանկերով, 1957, Ապրիլմբերին:

Օրուան պատուոյ սեղանը (Զախէն աջ). —

(Ոտի) Նախիւն Մարգարեան (Ուստէն), Յովհաննէս Ափալաբեան (Քիվլենտէն), Տիկին Վարդուի Կիրակոսեան (Պատրոնէն), Լեւոն Թերիանեան (Քիվլենտէն), Սեդրակ Գ. Տանտիկեան (Ֆիլատիւքայէն), Պետրոս Զապիեան (Պատրոնէն), Յրուանդ Աղանանեան (Քիվլենտէն, օրուան գլխաւոր խօսողը), Տիկին Վարդանոյս Փապունեան (Նիւ Նորէն), Գէորգ Տէր Պաղասարեան (Ֆիլատիւքայէն), Մուսէղ Անեմեան (ներկայացուցիչը Համախարքեղցիներու Միութեան), Սմբատ Թադևոսեան (ներկայացուցիչը Զմեկան սփի Միութեան), Գէորգ Գալուստեան (ներկայացուցիչը Արաբկիւրի Միութեան):

Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Յիսունչորսերորդ Պատգամաւորական Ժողովը, Համաձայն նախորդ գերագոյն Ժողովի որոշման, զուամարտէցաւ Օգոստոս 31, 1957-ին, Շաբաթ օր, Սր. Յակոբ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ սրահին մէջ, Ուրթըթաուն, Մես.:

Սոյն Պատգամաւորական Ժողովին կը մասնակցէին 16 մասնաճիւղեր 29 պատգամաւորներ 30 ձայներով:

Կեդր. վարչութիւն. — Սեդրակ Տանտիկեան:

Փրաւիտեա. — Լեւոն Մուրատեան:

Ուսար. — Ստեփան Պաղտատարեան եւ Արմենակ Մուրատեան :

Պոսքոն. — Տիկ. Վարդուհի Կիրակոսեան եւ Պետրոս Զոպիեան :

Ֆիլատելֆիոյ Կանանց. — Գէորգ Տ. Պաղտատարեան եւ Արամ Աղազարեան :

Ֆիլատելֆիոյ Արանց. — Գէորգ Տ. Պաղտատարեան եւ Արամ Աղազարեան :

Քլիվլենտ. — Յովհաննէս Ափալաքեան եւ Լեւոն Թերխանեան :

Շիֆակոյ. — Արամ Տէր Մուշեղեան — 2 ձայն :

Ֆրեզոյ. — Լեւոն Փափաղեան :

Լոս Անճելըս. — Ստեփան Մանուչեան :

Նիւ Եորք. — Տիկ. Վարդանոյշ Փապուճեան :

Ռոման (Ֆրանսա). — Մուրատ Մուրատեան եւ Նշան Կանանեան :

Լիոն. (Ֆրանսա). — Խաչատուր Մանուչեան եւ Յովհ. Խարբութեան :

Լիոն Երիտ. (Ֆրանսա). — Տիկ Մարի Տէր Յովհաննէսեան :

Վիէն (Ֆրանսա). — Միհրան Ոսկիեան եւ Միսաք Արսլանեան :

Մարսէյլ (Ֆրանսա). — Տիկ. Եսթեր Աւետիսեան եւ Գոհարիկ Թիւթիւնճեան :

Հալէպ (Սիւրիա). — Տիկ. Վիքթորիա Պարմաքեան եւ Նափոլէոն Պարմաքեան :

Պէյրուք (Լիբանան). — Ներսէս Առաքելեան եւ Սարգիս Թիւթիւնճեան :

Համադումարի մնայուն դիւանի անդամներ ընտրուեցան Յովհաննէս Ափալաքեան՝ Ատենապետ, իսկ Լեւոն Թերխանեան՝ Ատենադպիր :

Համադումարէն ընտրուած զանազան յանձնախումբերու եւ մասնաձիւղերու ներկայացուցիչներուն տուած զեկոյցներէն եւ Կեդրոնական Վարչութեան քարտուղարութեան ընդարձակ տեղեկագրէն յայտնի եղաւ, որ չորս հիւ Կեդրոնական Վարչութեան բժախնդիր աչալըջութեան ու աշխոյժ գործունէութեան, Ընկերութիւնը բոլորած է բեղմնաւոր չրջան մը : Իր ըրած յատկացումները թէ՛ ուսանողներու եւ թէ՛ կարօտեալներու կատարուած են առանց թերացումի, իսկ իր յարաբերական կապը իր կազմին հետ առընչութիւն ունեցող բոլոր մարմիններուն եւ անհատներուն հետ եղած է առանց յատկացումի եւ սիրալիր :

Սոյն տարեչրջանին Կեդրոնական Վարչութիւնը մասնաւորապէս ջանադիր եղած է սերտ կապ հաստատել ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ բնակող հայրենակիցներուն հետ, նպատակ ունենալով մօտէն ծանօթանալու ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻՈՅ համայնապատկերի ընդհանուր ծաւրերուն : Շնորհիւ թափուած ջանքերուն, ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱՅԷՆ ստացուած են կարգ մը ընտանիքներու եւ հաստատութիւններու նկարներ եւ զանոնք պատկերացնող բացատրական տողեր, որոնք ատենին լոյս տեսան ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ պարբերաթերթին մէջ : Կեդր. Վարչութիւնը նոյնպէս հետաքրքրութիւն ցոյց տուած է հետապնդումներ կատարած է մօտէն ծանօթանալու իր որդեգրած սաներու նկատմամբ :

ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ պարբերաթերթի վարիչ Պետրոս Զոպիեան իր զեկոյ-

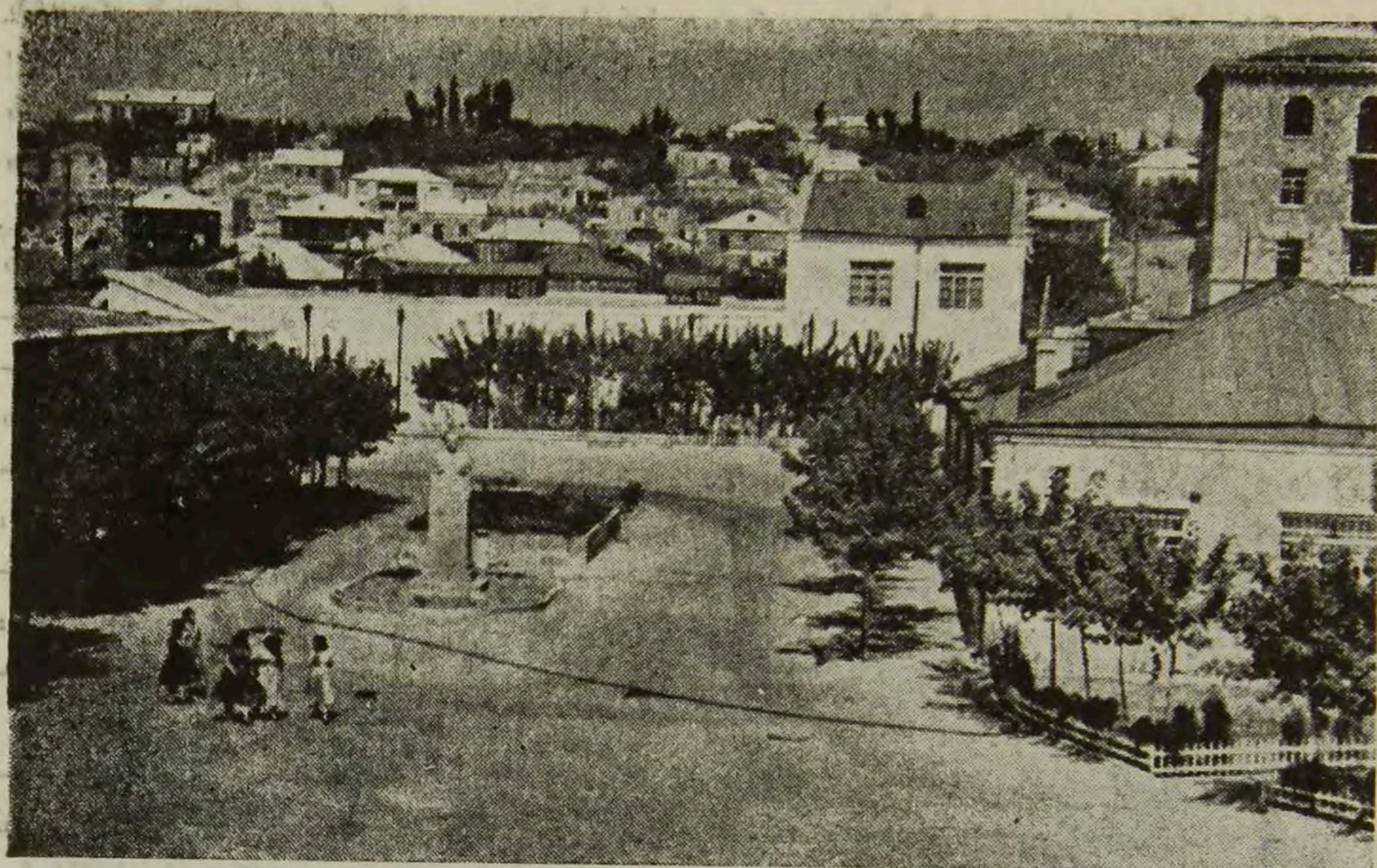
ցով Համագումարի ուղադրութեան յանձնեց տղազրական ծախսերու ահարկու բարձրացումը, տարենուէրները դանձելու անհրաժեշտութիւնը, աշխատակիցներու եւ թղթակիցներու ոմանց ցոյց տուած անտարբերութեան վերացման դարձանումը, սրտնք անհրաժեշտ են թերթը իր օրին եւ առանց յապաղումի լոյս ընծայելու համար:

Ներկայ տարին դուգադիպած ըլլալով ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻՈՅ հիմնարկութեան 30ամեակին, նախորդ Համագումարի որոշման համաձայն, հրատարակուած է սովորական թիւերու կրկնապատիկ ծաւալով ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻՍ բացառիկ թիւ մը: Բացի Մալաթիացիներէ, բացառիկ այս թիւին իրենց աշխատակցութիւնը բերած են ամերիկահայ յայտնի դրողներ եւ բանաստեղծներ: Իսկ ամերիկահայ բարեկամ մամուլը, առանց բացառութեան, նուիրած է խմբադրականներ եւ հիւրընկալած յօդուածներ: Բացառիկի կողքը խիստ ճաշակաւոր, բովանդակութիւնը ճոխ, իսկ նկարները որ երեւցան բացառիկին մէջ, կը յայտնաբերեն ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻՈՅ տնտեսական, կրթական եւ ճարտարարուեստական յառաջդիմութիւնները ցոլացնող անհաւատալի ըլլալու աստիճան դործ մը: Շնորհիւ այս հանդամանքին, սովորականէն քանի մը հարիւր աւելի օրինակներն իսկ չեն կրցած բաւարարութիւն տալ եղած պահանջներուն:

Պատմադիրքի Յանձնախումբը յայտնեց որ եթէ անակնկալ դժուարութեանց չհանդիպի, պիտի կարողանայ տարուան մը ընթացքին դայն իրականութիւն դարձնել:

Կարգ մը Մալաթիացիներ Նոր Մալաթիոյ մէջ (Հայաստան)

Նոր Մալաթիոյ Այ. Միսանիկեանի տնուան գալապոյ սր կոսածային
Ճապրիկայի ընդհանուր տեսքը

Նոր Մալաթիոյ Այ. Միսանիկեանի տնուան գալապոյ-սրիկոսածային
Ճապրիկայի բաժանմունքներէն մէկը

Յիսուսն չորսերորդ Համագումարը ներկայացուած հարցերուն մասին
առումաւ հետեւեալ որոշումները .

1. — Համագումարը պարտականութիւն կը դնէ Կեդր. Վարչութեան
վրայ որ ջանագիր ըլլայ աւելի սերտացնել ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻՈՅ Համայնքին հետ
արդէն գոյութիւն ունեցած մշակութային կապերը :

2. — Համագումարը նկատի ունենալով ընկերութեանս առաջնորդներէն
Նիւեորքացեալ Պ. Սոսրով Մ. Պոնափարթեանի 30 երկար տարիներու բեղ-
մբնաւոր ծառայութիւններն ու բացառիկ գոհողութիւնները, միաձայնու-
թեամբ որոշեց, որպէս յարգանքի ցոյց մը, հանդիսաւորապէս տօնել անոր
ամբասիր ծառայութեան 30ամեակը եւ առ այդ կը հրահանգէ իր բոլոր մաս-
նաճիւղերուն որ պարտն ու պատշաճը տնօրինեն գործադրելու այս որոշումը :

3. — Ընկերութեանս սեպհականութիւնը եղող Նիւ Եորքի շէնքին հա-
մար տեղեկացուեցաւ որ 90,000 տոլարի առաջարկ եղած է գնելու համար :

Ժողովականները կարծիքներու փոխանակութիւն ունեցան եւ որոշուե-
ցաւ զիմումը մերժել :

4. — Կրթական Հիմնադրամի առնչութեամբ, Համագումարը աւելի օգ-
տակար եւ գործնական կը նկատէ ներկայացուած ծրագիրը եղածին պէս
բազմադրելով զրկել բոլոր մասնաճիւղերուն, առ ի խոր ուսումնասիրութիւն,
վերջնական եզրակացութեան ու որոշման յանգելու համար :

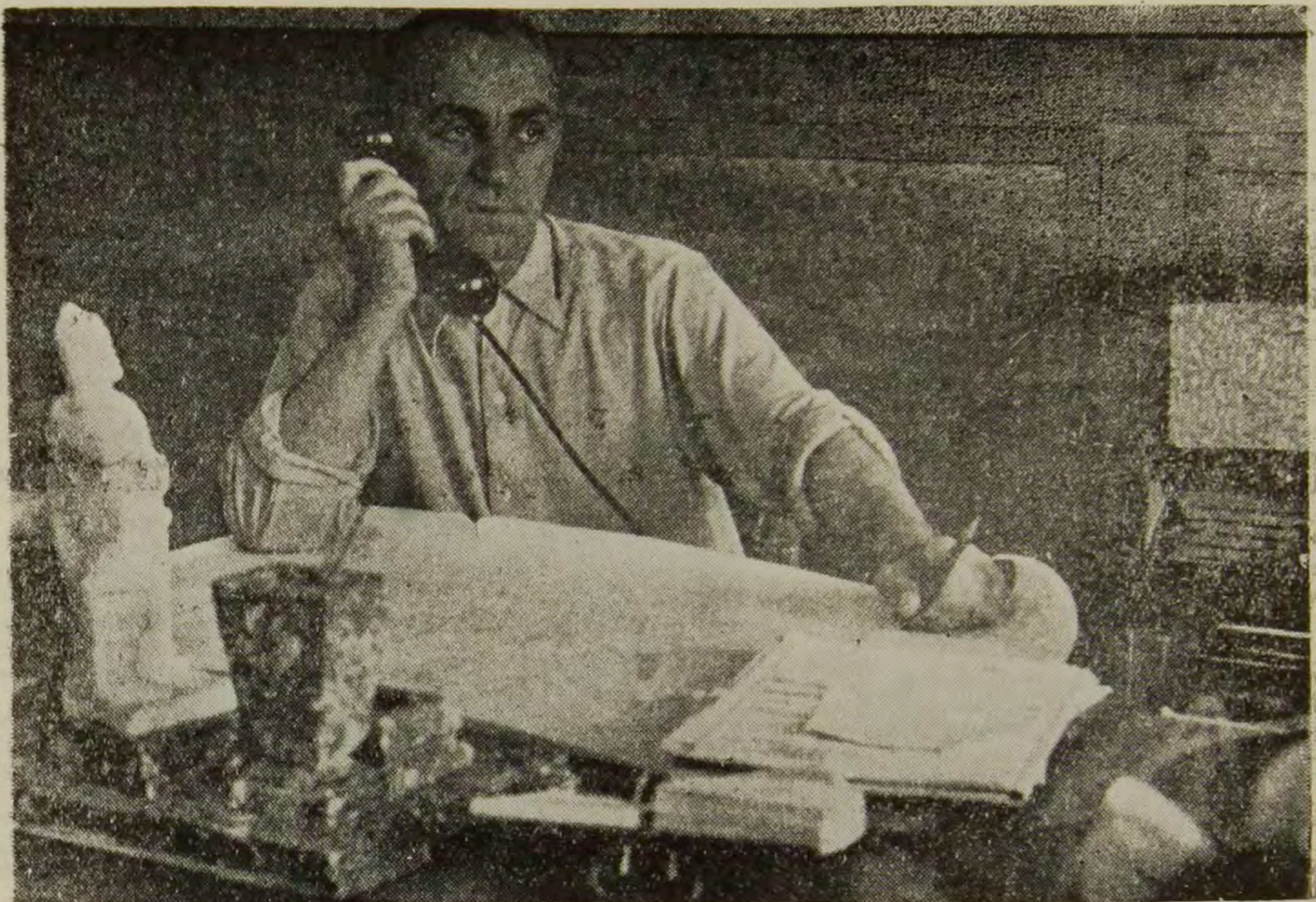
5. — Ժողովը նկատի ունենալով օգնութեան համար իրեն ներկայաց-
ուած խնդրագրերը, միաձայնութեամբ որոշեց Պէյրութի մէջ Վահան Թէ-
քէեանի անուան նոր կառուցուելիք դպրոցին մէջ Ընկերութեան անունով դա-
սարանի մը ծախսերը հոգալ եւ առ այդ կը նուիրէ Հազար տոլար :

Նոյնպէս 500 տոլար ալ կը նուիրէ Պէյրութի Սահակեան եւ Հայէպի
Կիլիկեան վարժարաններուն :

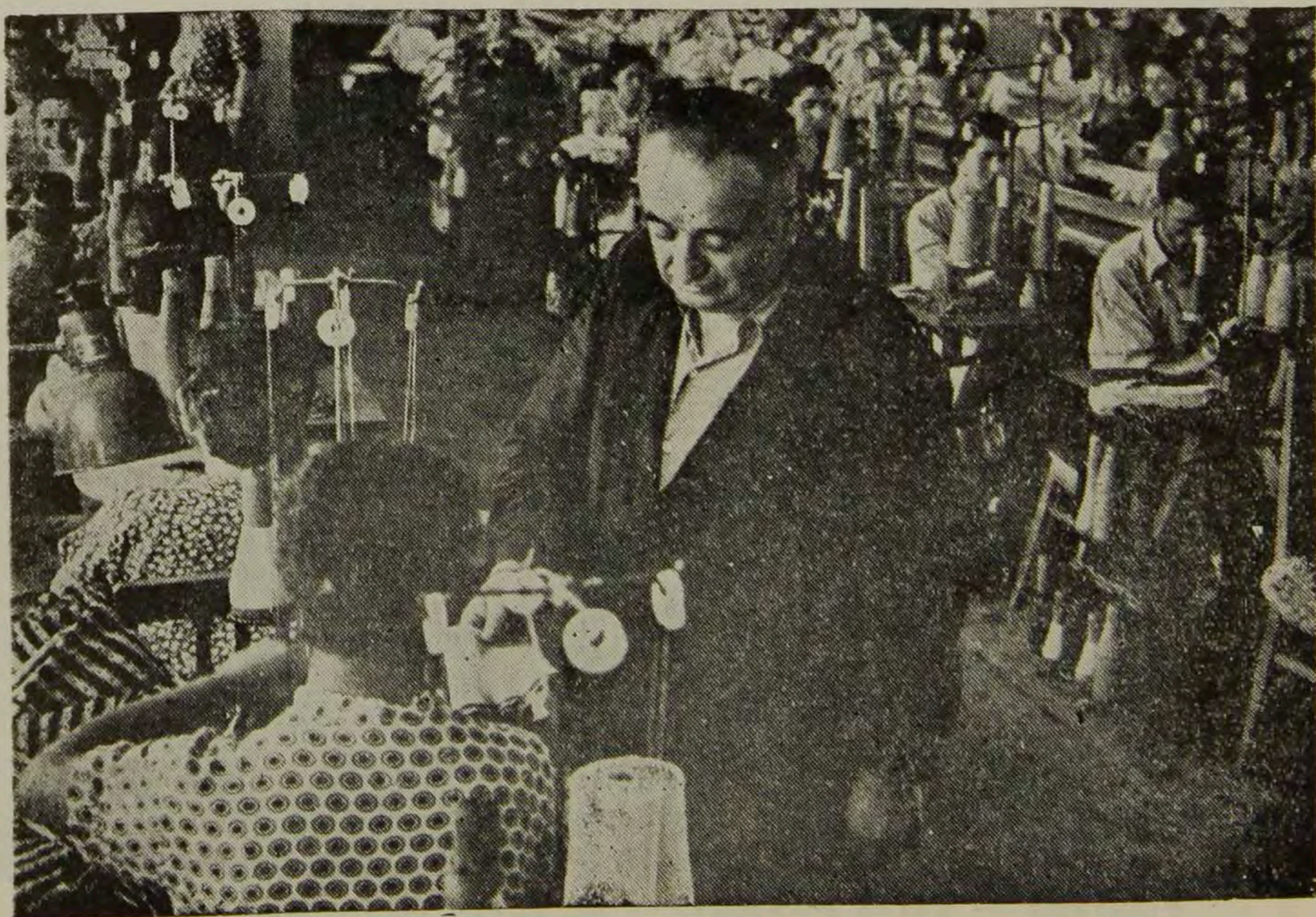
Ժողովը նկատի ունեցաւ երեք նոր ուսանողներու խնդրագրերն ու դա-
նոնք հաստատող տեղւոյն մասնաճիւղերու եւ կրթական հաստատութիւննե-
րու յանձնարարականները : Իր այս լայն ծանօթութիւններէն եւ ուսումնասի-
րութենէն ետք, որոշեց երեքն ալ որդեգրել որպէս Կրթասիրացի սաներ եւ
հոգալ անոնց ծախսերը : Այս երեք սաներն են . — Օր. Մարի Գազանեան
Հայէպէն, որ պիտի ուսանի Պէյրութի Ամերիկեան համալսարանին մէջ, եր-
կու տարի : Օր. Բուէք Յովակիմեան, Մարտէսէն, իսկ Օր. Մարի Գարաօղ-
լանեան, Վիէնէն, որ պիտի ուսանի Փարիզի Դպրոցասիրացի վարժարանին
մէջ :

6. — Պատուոյ Դոօշը, առ ի գնահատութիւն եւ վարձատրութիւն,
կրկին տրուեցաւ Լիոնի մասնաճիւղին, իր ունեցած արդիւնաշատ եւ փայլուն
գործունէութեան համար :

Համագումարը իր մասնաւոր գնահատանքը կը յայտնէ Կեդր. Վար-
չութեան կազմին եւ պաշրեքաթերթի վարիչ Պետրոս Զօպիեանի : Առաջինին
այս գնահատանքը կը տրուի Ընկերութեան գործերը լաւագոյնս ղեկավարած
ըլլալուն, իսկ երկրորդին, ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻՍ, աւանի 30ամեակը խորհրդանշող

Նոր Մալաթիոյ Ալ. Միսնիկեանի անուան զուլպայ տրիկոտաժային
ճապրիկայի տնօրէն Աւետիս Մազմանեանը իր առանձնասենեակին մէջ

Կարի բաժանմունքի վարիչ Լեւոն Կիւրեղեանը

ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ բացառիկի մը նման ներկայանալի եւ Ընկերութեանս եւ Մալաթիացիներու պատիւ բերող թիւ մը լոյս ընծայելուն համար:

7. — Յաջորդ համադրումարի վայր որոշուեցաւ Քլիվլենտ:

8. — Կեդրոնը կրկին Ֆիլատելֆիա մնալու որոշում տրուեցաւ: Ներկայացուած եռասուիկ ցանկին վրայ դադարի քուէարկութիւն կատարուելով Կեդր. Վարչութեան անդամ ընտրուեցան. —

Սեդրակ Տանտիկեան, Գրիգոր Գուշեան, Միսաք Մաղմանեան, Գէորգ Տէր Պաղտասարեան, Յակոբ Ուրլեան: Խորհրդականներ ընտրուեցան Տիկ. Վարդանոյշ Փապուճեան եւ Խոսրով Մ. Պոնափարթեան, Նիւ Եորքէն:

9. — Համաձայն տրուած տեղեկագրին, ներկայ տարեշրջանին ուսանողներու յատկացում եղած էր 1,230 տոլար:

Տարեշրջանի ընդհ. մուտք եղած էր 16,373,07 տոլար, իսկ ընդհ. ելք եղած էր 15,552,24 տոլար: Գանձը կը մնար 820,83 տոլար պատրաստ դրամ:

Յիսուհիներորդ համադրումարի դիւանը մասնաճիւղի կողմէ եղած աննման հիւրասիրութեան եւ ժողովի ընթացքին ներկայացուցիչներու յայտնաբերած հայրենասիրական բարձր ոգիին համար գնահատանքի խօսքերով համադրումարը պաշտօնապէս փակուած յայտարարեց, որմէ ետք նոյն սրահին մէջ տեղի ունեցաւ ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻՈՅ Հիմնադրութեան 30ամեակի տօնակատարութեան պաշտօնական բացումը:

Այս տօնակատարութիւնն իր բաղմամարդութեամբ, նիւթակտն եւ բարոյական արդիւնքով, գեղարուեստական ճոխ յայտադրով եւ քոյր հայրենակցականներու ներկայացուցիչներու ներկայութեամբ եղաւ նախընթաց չունեցող հաւաքոյթ մը: Օրուան գլխաւոր խօսողն եղաւ Հայաստանէն նոր վերադարձած Պրն. Երուանդ Աղաճանեան, իսկ տօնակատարութեան հանդէսին նախագահեց Ընկերութեանս անխոնջ մշակներէն Պրն. Պետրոս Զօպիեանը:

Կեդրոնական Վարչութիւնն իր դիւանը կազմեց հետեւեալ կերպով. —

Միսաք Մաղմանեան

Սեդրակ Տանտիկեան

Գրիգոր Գուշեան

Ատենապետ

Ատենադպիր

Գանձապահ

ՅԻՍՈՒՆՀԻՆՔԵՐՈՐԴ ՊԱՏՔԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Յիսուհիներորդ պատգամաւորական ժողովը, համաձայն նախորդ գերագոյն ժողովի որոշման, տեղի ունեցաւ 1958, Օգոստոս 30-ին, Շաբաթ օր, 1009 Մայլըս Էվլընիւ, Քլիվլենտ, Փհայո:

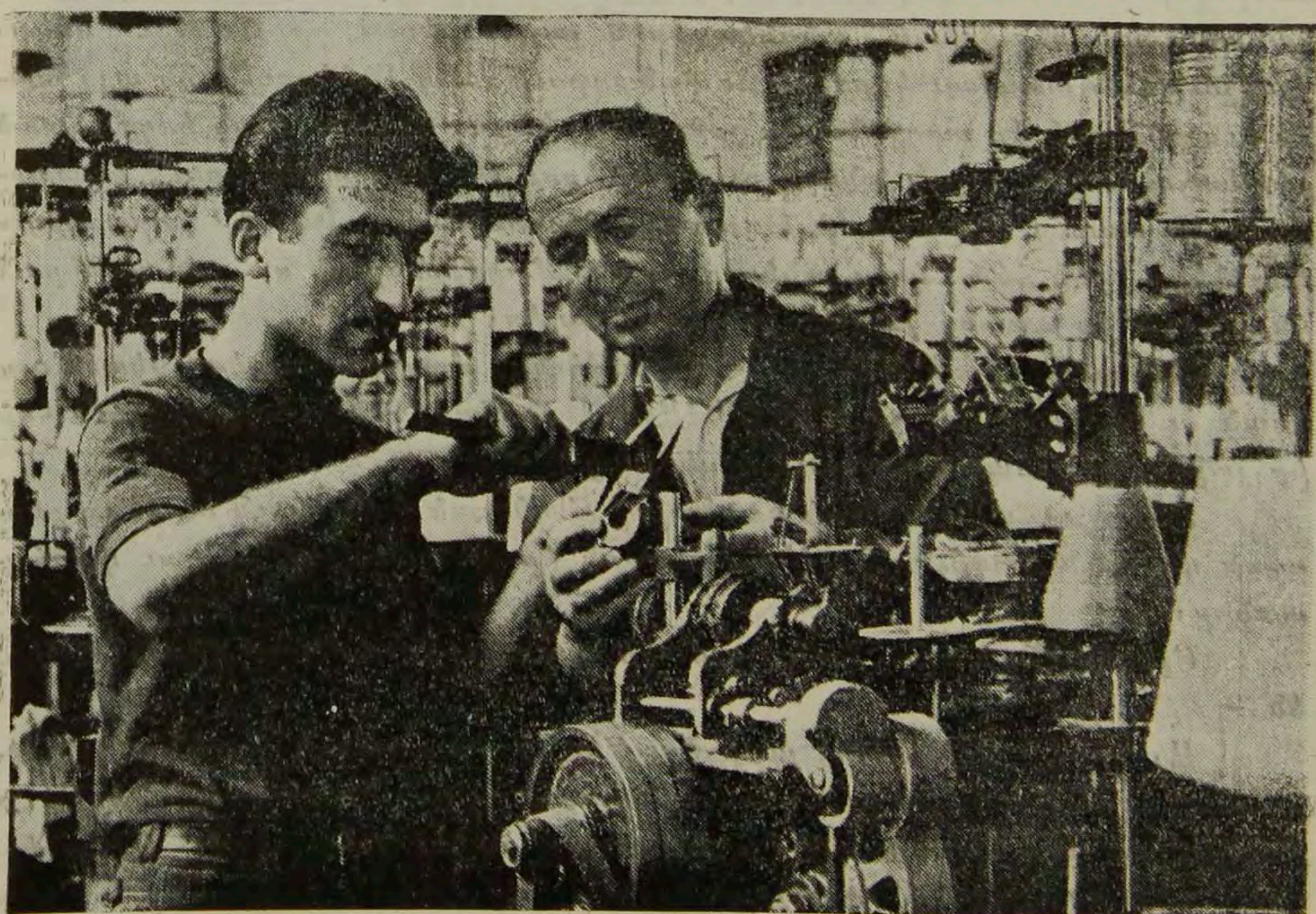
Պատգ. ժողովին կը մասնակցէին 17 մասնաճիւղերու 28 պատգամաւորները, 30 ձայներով եւ հետեւեալ կերպով. —

Կեդրոնական վարչութեան. — Սեդրակ Գ. Տանտիկեան:

Քլիվլենտ. — Լեւոն Թերխանեան եւ Գէորգ Արսլանեան:

Նոր Մալաթիոյ Սոսիալիստական Ճապրիկայի զործող բաժանմունքը

Գաբրիէլ Թիմրիկեան (աջին) եւ խառատ Կիւլպենկի Թորոսեան
աշխատանքի պահուն

Ֆիլատելիոյ Արանց. — Գէորգ Տ. Պաղտասարեան եւ Արամ Աղաղարեան :

Ֆիլատելիոյ Կանանց. — Տիկ. Մաքրուհի Մազմանեան :

Շիֆակոյ. — Մաքրուհի Տ. Մուշեղեան եւ Արամ Տ. Մուշեղեան :

Փրաւիտեմ. — Յովհաննէս Խարբութեան :

Լիոն (Ֆրանսա). — Յովհաննէս Ափալաքեան եւ Գրիգոր Երանեան :

Վիէն (Ֆրանսա). — Սարգիս Գալուստեան :

Ս. Շամն (Ֆրանսա). — Մուրատ Մուրատեան եւ Միսաք Արսլանեան :

Ռուման (Ֆրանսա). — Յարութիւն Աթուրիկեան եւ Մելքոն Պըլըզեան :

Պոսթոն. — Տիկ. Լուսաբեր Փափաղեան եւ Լեւոն Փափաղեան :

Լոս Անճելըս. — Տիկ. Ա. Տինկիլեան :

Նիւ Եորք. — Զաքէոս Խաչատուրեան :

Հալէպ (Սուրիա). — Սահակ Պեննէեան եւ Միհրան Ոսկերիչեան :

Պէյրուս (Լիբանան). — Խաչատուր Տ. Պաղտասարեան եւ Տիկ. Մ. Գալաճեան :

Ֆրեզնոյ. — Մանուէլ Մինասեան :

Ուստր. — Խաչատուր Մանուշեան եւ Խոսրով Ոսկերիչեան :

Համագումարի մնայուն գիւմարի անդամներ ընտրուեցան Գէորգ Արաւանեան՝ Ատենապետ, Իսկ Յովհաննէս Ափալաքեան՝ Ատենադպիր :

Սոյն Համագումարէն ընտրուող զանազան յանձնախումբերու եւ մասնաճիւղերու տուած զեկոյցներէն, ինչպէս նաեւ Կեդրոնական Վարչութեան քարտուղարի ընդարձակ տեղեկագիրէն յայտնի եղաւ որ շնորհիւ Կեդր. Վարչութեան անսպառ կորովին եւ ջանադրութեանց, ճնկերութիւնն այս տարի եւս բոլորած էր արդիւնաւոր չըջան մը : Կեդր. Վարչութեան կողմէ եղած յատկացումները, ըլլան անոնք ուսանողներու թէ կարօտեալներու, կատարուած են առանց թերացումի եւ առանց խտրութեան : Իսկ իր յարաբերութիւնները իրեն հետ կապ ունեցող բոլոր մարմիններուն ու անհատներուն հետ եղած են առանց յապաղումի եւ սիրալիր :

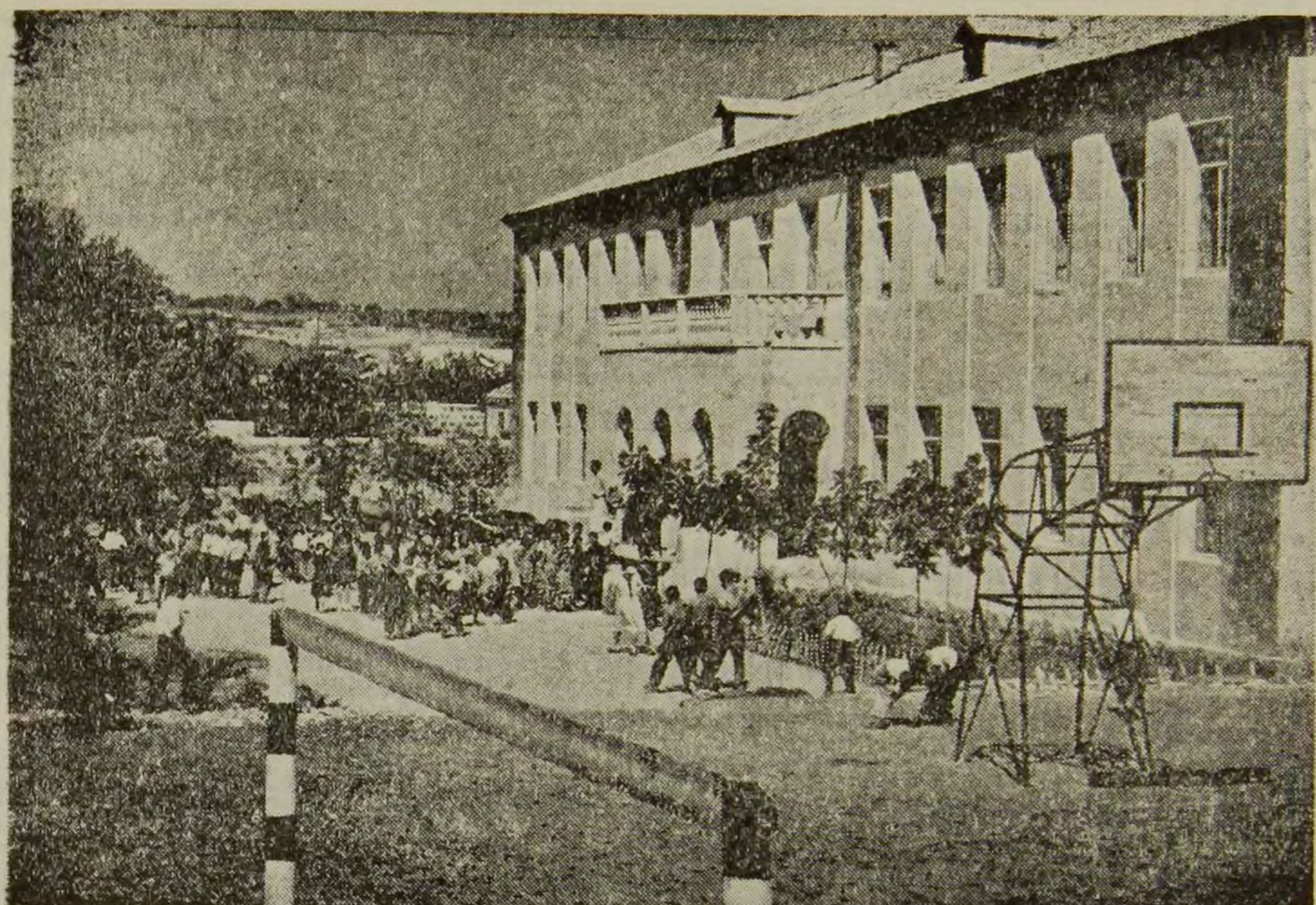
Այս տարեշրջանին Կեդր. Վարչութիւնը մասնաւորապէս հետամուտ եղած եւ ճիգ խնայած չէ ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ բնակող հայրենակիցներուն հետ իր յարաբերութեան կապը աւելի սերտացնելու :

Համագումարը իրազեկ դառնալով թափուած ջանքերուն եւ ձեռք բերուած փայլուն արդիւնքին, կ'արձանագրէ իր գոհունակութիւնն ու գնահատանքը :

Յիսունհինգերորդ Համագումարի տուած որոշումները հետեւեալներն են. —

Ա. — ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ պարբերաթերթի հաւաքածոն կորուստէ փրկելու մտածումէն առաջնորդուած, Համագումարը որոշեց պարբերաթերթի 20 տարիներու ըրիւ հաւաքածոն կազմել տալով զրկել Երեւանի Ա. Միասնիկեանի անուան հանրային գրադարանը :

Բ. — Համագումարը նկատի ունենալով տարուէ տարի բարձրագոյն

Նոր Մալաթիոյ միջնակարգ դպրոցը

Նոր Մալաթիոյ մանկապարտէզէն բաժանմունք մը

ուսման համար Ընկերութեանս դիմում ընողներու թիւի զգալիօրէն բարձրացումը, եւ որպէսզի Ընկերութիւնս յետ այսու կարենայ եւ հնարաւորութիւն ունենայ ուսման կարօտ եւ սակայն նիւթական դժուարութեանց հանդէպ գտնուողներուն եւս օգտակար հանդիսանալ, ժողովը որոշեց փոխատուութեան ձեւին տակ բարձրագոյն ուսման հետեւող եւ նիւթական դժուարութեանց առջեւ գտնուող ուսանողներուն օգնել: Այսինքն, կեդրոնական վարչութեան կողմէ պատրաստուած խոստմնագրերը ստորագրելէ, տեղւոյն մասնաճիւղերու եւ կամ արժանահաւատ մարմիններու կողմէ հաստատուելէ ետք, պահանջուած օգնութեան ընթացք տալ: Իրենց ուսման կամ մասնագիտութեանը շրջանը լրացնող ուսանողներու վրայ բարոյական պարտականութիւն կը դրուի, իրենց հաշուոյն տրուած վճարումները մաս առ մաս վերադարձնել Ընկերութեանս:

ԾԱՆՈԹ.— Այս պարտաւորիչ պայմաններէն զերծ կը մնան ամէն անոնք, որոնք կ'ուսանին Երեւանի Պետական Համալսարանին մէջ:

Գ.— Յիսունհինգերորդ Համագումարը նկատի ունեցաւ Լիբանանի եւ Սուրիոյ ազգային վարժարաններու ոչ միսիթարական պայմանները եւ առայդ թէքէեան, Սահակեան եւ Կիլիկեան վարժարաններու օգնութեան համար քուէարկեց Եօթ Հարիւր Յիսուն (750) տուար, իւրաքանչիւրին 250 տուար:

Դ.— Պատգ. Ժողովը որոշեց նաեւ Ընկերութեանս կողմէ տարիներէ ի վեր Ամերիկահայ Ազգային Առաջնորդարանի հովանաւորութեան տակ դրտնուող հայ դպրոցներուն եղած յատկացումները շարունակել ըստ առաջնոյն:

Ե.— ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ պարբերաթերթի հրատարակման Քսանամեակը նկատի ունենալով, ժողովը որոշեց այդ առթիւ լոյս ընծայել բացառիկ թիւ մը:

Զ.— Համագումարը իր ունեցած չորս բարձրագոյն ուսում ստացողներու թիւին վրայ որոշեց աւելցնել երեք նոր ուսանողներ եւս, յանձինս Պրնք. Միսաք Տէր Պետրոսեանի (Երուսաղէմէն), քիմիագիտութեան ճիւղին հետեւելու, Ռուբէն Քիւլիսանճեանի (Հալէպէն), դեղագործութիւն ուսանելու եւ Աւետիս Շահրիկեանի, առեւտրական ճիւղին:

Է.— Կրթական Հիմնադրամին համար երկու տարի առաջ կազմուած յանձնախումբի ներկայացուցած ծրագիրը նկատի առաւ ժողովը եւ այդ ծրագրի որոշ մասերը անգործնական եւ անբաւարար համարեց: Ժողովը նկատի ունենալով նաեւ որ յիշեալ յանձնախումբի երկու անդամները յաւիտենապէս բաժնուած են մեզմէ, անոնց տեղ նշանակեց երկու հոգի, յանձինս Գէորգ Տ. Պաղտասարեանի եւ Լեւոն Թերխանեանի:

Ը.— Կրթասիրացի պատմութիւնը անգլերէնով հրատարակելու առաջարկը մերժուեցաւ, ներկայ օրերուն դայն կանխահապ նկատելով:

Թ.— Թէեւ նախապէս որոշուած էր Կրթասիրացի 50 տարիներու պատմութիւնը լոյս ընծայել, որ մաս կազմած պիտի ըլլար Հին ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ, եւ սակայն զանազան արգելքներով անոր հրատարակութիւնն յապաղած ըլլալուն, ժողովը որոշեց վերջին Հին Գ տարիներու պատմութիւնը

եւս պատրաստելով, փոխան ՅԻՍՈՒՆԻ, լոյս ընծայել 55 տարիներու պատմութիւնը, որուն գործադրութիւնը եւ պատրաստութիւնը ձգուեցաւ Կեդր. Վարչութեան:

Ժ.— Համագումարը որոշեց եւ իրաւունք տուաւ Կեդրոնական Վարչութեան որ երբ Նիւ Եորքի մէջ եղող Ընկերութեանս շէնքը գնողներ ըլլան, շէնքին վերջնական գինն է Հարիւր Քսանհինգ Հազար (125,000) տոլար:

ԾԱՆՈԹ.— Յիսունհինգերորդ Համագումարէն ետք վերոյիշեալ գումարը տուողներ եղած են, սակայն այդ չըջանին կալուածներու արժէքները օր ըստ օրէ բարձրանալուն համար, Կեդրոնական Վարչութիւնը շէնքը աւելի բարձր գնով ծախելու մտադրութեամբ սպասողական գիրքի մէջ գտնուած է:

ԺԱ.— Համագումարը նկատի ունենալով Ամենայն Հայոց Հայրապետ Նորին Սուրբ Օծութիւն Տ. Տ. Վազգէն Ա.ի գահակալութեան երրորդ եւ ծննդեան յիսուներորդ կրկնակ տարեդարձները, որոշեց էջմիածնի մէջ կատարուելիք տօնախմբութեան օրերուն հեռագրով դայն շնորհաւորել:

ԺԲ.— Ներկայ Համագումարը որոշեց եւ իրաւունք տուաւ Կեդրոնական Վարչութեան, որ երբ առիթը ներկայանայ, յարմար անձնաւորութիւն մը զրկէ ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, որ ան տեղւոյն վրայ ծանօթանալով ընդհանուր վերելքին, մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն մը կատարելով, իր վերադարձին կրած տպաւորութիւններուն եւ ուսումնասիրութեանց արդիւնքին մասնակից դարձնէ իր հայրենակիցները, որոնք աւանի հիմնադրութեան օրերուն հոգեւին նուիրուած, զոհած եւ իրենց կարելին ըրած են: Նոյնպէս տեղւոյն վրայ հետամուտ ըլլալ, թէ յետ այսու ի՞նչպէս եւ ինչո՞վ կրնանք սատարել ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻՈՅ վերելքին:

ԺԳ.— Համագումարը գնահատելով Պոսթոնի մասնաճիւղի տարուան մը չըջանին նիւթական ու բարոյական գետնի վրայ կատարած փայլուն աշխատանքներն ու ձեռք բերած արդիւնքները, նամանաւանդ ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻՈՅ հիմնադրութեան 30ամեակի տօնակատարութիւնը արտակարգ եւ աննախընթաց յաջողութիւն դարձուցած ըլլալուն, ժողովը միաձայնութեամբ, առ ի գնահատութիւն, Ընկերութեան Պատուոյ Դրօշը տուաւ Պոսթոնի մասնաճիւղին:

ԺԴ.— Համագումարը իր ջերմ զգացումներով գնահատեց Կեդրոնական Վարչութեան կազմը ու պարբերաթերթի վարիչ Պետրոս Զօպիեանը, որոնք իրենց վստահուած պարտականութիւնները լիովին եւ բժախնդրութեամբ կատարած էին:

ԺԵ.— Ժողովը յաջորդ Պատգ. Ժողովի վայր որոշեց Փրաւիտենս:

ԺԶ.— Որոշուեցաւ Կեդրոնական Վարչութեան կազմը կրկին պահել Ֆիլատելֆիոյ մէջ: Ներկայացուած եռապատիկ ցանկին վրայէն Կեդրոնական Վարչութեան անդամներ ընտրուեցան.—

Գ. Տէր Պաղտասարեան, Սեդրակ Տանտիկեան, Գրիգոր Գուշեան, Միսաք Մազմանեան, Յակոբ Ուրլեան: Նիւ Եորքէն Կեդրոնի խորհրդականներ — Խոսրով Մ. Պոնափարթեան եւ Զաքէոս Խաչատուրեան:

Ներկայացուած հաշուեկշիռէն յայտնուեցաւ որ Ընկերութիւնը ներկայ տարեշրջանին ուսանողներու եւ կարօտեալներու յատկացուցած է 3,735,00 տոլար :

Ներկայ տարեշրջանին ընդհ. մուտք եղած է 16,606,95 տոլար, իսկ ընդհ. ելք եղած է 13,775,77 տոլար : Գանձը կը մնայ 2,831,18 տոլար պատ-
րաստ դրամ :

Կեդրոնական Վարչութեան տարեհաշիւներէն համադրումարը տեղեկա-
ցաւ որ մինչեւ ներկայ ժողովի թուականը Ընկերութեանս ունեցած շարժա-
կան հարստութիւնը, Ամերիկեան Կառավարութեան խնայողական պոնտերով
միասին, կը հասնի Քառասուն Վեց Հազար Հինգ Հարիւր Երեսուն Ինը տոլար
41 սէնթի (46,539,41) :

Համադրումարի օրուան դիւանին կողմէ Քլիվլենտի մասնաճիւղին կող-
մէ ընծայուած հիւրասիրութեան համար գնահատական եւ շնորհակալական
խօսքերէ ետք, ժողովը պաշտօնապէս փակուած յայտարարուեցաւ :

Փակումէն ետք տեղւոյն մասնաճիւղին կողմէ, ի պատիւ պատգամա-
ւորներուն եւ հիւրերուն սարքուած էր հանդիսաւոր ճաշկերոյթ մը, ուր ըս-
տեղծուեցաւ մտերմիկ ու հայրենասիրական խանդավառ մթնոլորտ մը :

Այս հաւաքոյթին ներկայ էին հեռաւոր Քալիֆորնիայէն, նոյնիսկ
Ֆրանսայէն եկող հայրենակիցներ : Հաւաքոյթն իր բազմամարդութեամբ,
բարոյական եւ նիւթական յաջողութեամբ եղաւ անգերազանցելի եւ նախըն-
թաց չունեցող ձեռնարկ մը, ուր եղած սրտաբուխ նուէրներու գումարը հա-
սաւ Հազար Երկու Հարիւր տոլարի :

Կեդրոնն իր դիւանը ներկայացուց .—

Միսաք Մազմանեան

Սեդրակ Գ. Տանտիկեան

Գրիգոր Գուշեան

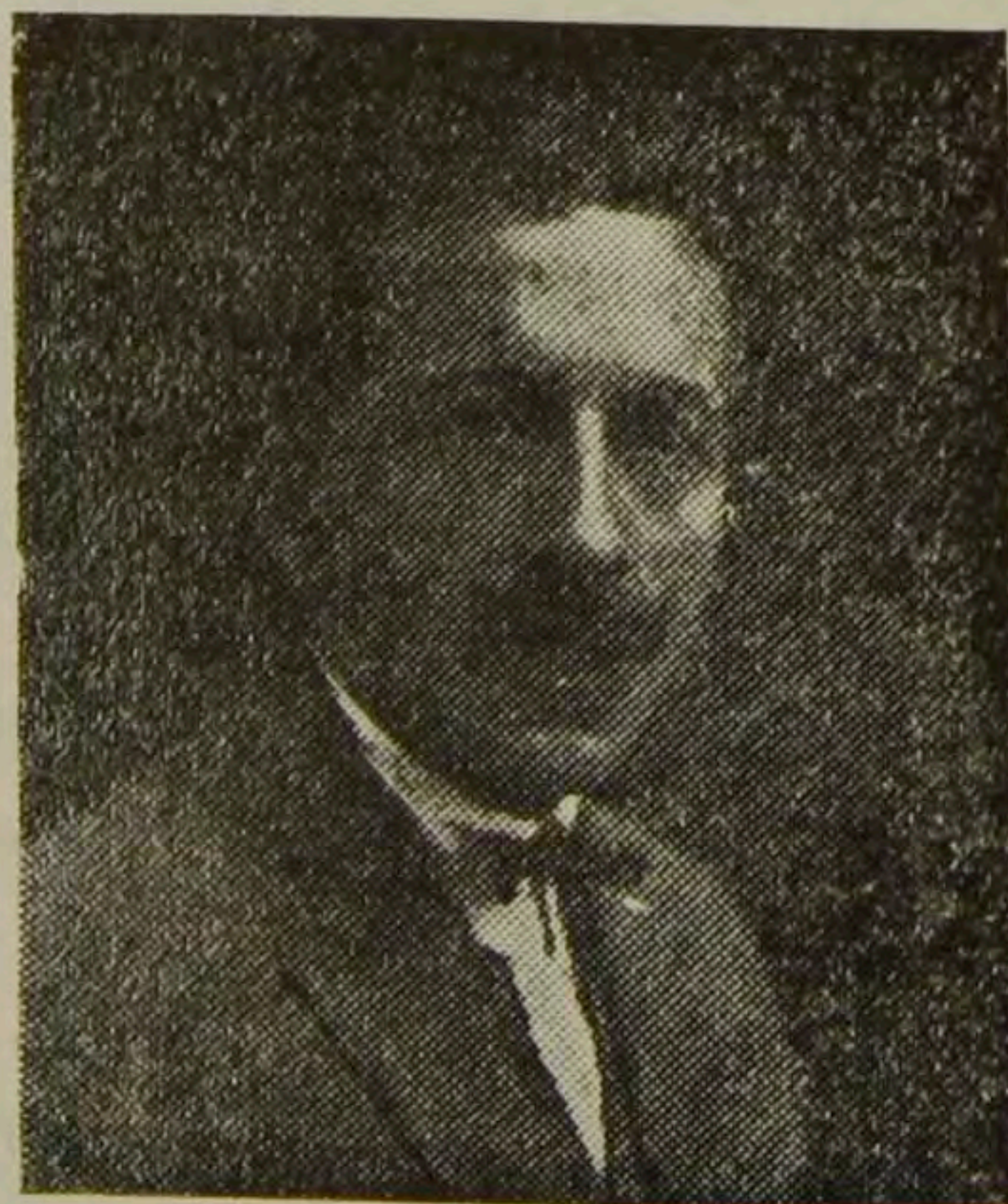
Ատենապետ

Ատենադպիր

Գանձապահ

Արթին Աղա Գուլումնի
Փիլոյեան

Սարգիս Կիզիւեան

ՀԱՇՈՒԵՏՈՒՈՒԹԻՒՆ

Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութիւնը, սկսեալ 1904 Յունուար 4-էն մինչեւ 1952 Օգոստոս 31, ունեցած է հետեւեալ մուտքն ու ելքը.

ՄՈՒՏՔ. — Ընկերութեան մուտքը գոյացած է հետեւեալ աղբիւրներէն. —

1. — Մասնաճիւղերէն,
2. — Նուիրատուութիւններէն,
3. — Հոսկոքընի տան վարձքերէն,
4. — Հոսկոքընի տան ծախուած գումարէն,
5. — Նիւ Եորքի շէնքի վարձքերէն:

Մասնաճիւղեր. —

Իւրաքանչիւր քաղաքի մէջ եղող Արանց եւ Կանանց մասնաճիւղերու հաշիւները միացուցած ենք: Իսկ այն տեղերը, ուր երիտասարդաց լիկաներ կեղած են, անոնց հաշիւներն ալ աւելցուած են տեղական մասնաճիւղի հաշիւներուն վրայ, այնպէս որ երբ մասնաճիւղը կ'ըսենք, կը հասկնանք նոյն քաղաքին մէջ եղող արանց, կանանց եւ երիտասարդաց լիկայի անունով կեդրոնական Վարչութեան ղրկուած ընդհանուր գումարը:

Մասնաճիւղերէ մուտք, 1904-էն 1952

Նիւ Եորք	20,170,00
Ֆիլատելֆիա	30,235,00
Ուստր	17,583,00
Քլիվլենտ	32,160,00
Պոսթոն	13,554,00
Փրաւիտենս	5,954,00
Ֆրենքլին	3,816,00
Վոքեկըն	2,885,00
Լովըլ	3,444,00
Ֆիչպուրկ	924,00
Նիւպրիփորթ	845,00
Նորթ Աթլպորոյ	495,00
Տիթրոյիթ	7,403,00
Ս. Լուիզ եւ Կրանիթ Սիթի	1,505,00
Շիքակոյ	729,00
Քուպա	725,00
Լարենս	196,00
Պրաքթըն	513,00

Քեմտըն	731,00
Ֆրեզնոյ	2,797,00
Լոս Անճելըս	990,00
Նիւ Պրիթէյն	255,00
Երուսաղէմ	250,00
Սթ. Շամոն	1,134,00
Վալանս	1,481,00
Վիէն	122,00
Պոլէն	85,00
Ռոման	214,00
Լիոն	607,00
Պէյրուիթ	112,00
Մարսէյլ	85,00
Ֆրանսայի Գործադիր	1,236,00

Մասնաճիւղերէ ստացուած ընդհանուր գումար 153,235,00 տոլար :
Նուիրատուութիւններ . —

Նուիրատուութեանց ցանկին մէջ գետեղած ենք անհատական անուններով եղած նուէրները, հարսանեկան եւ փոխան ծաղկեպսակներու առիթներով եղած հանդանակութիւններէ գոյացած գումարները, ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻՍԷ Թերթին համար եղած նուէրները, եւայլն :

Այս առթիւ ստացուած ընդհ. գումարն է 20,382,00 տոլար :
Հոպոքընի Տունը . —

Հոպոքընի Տունը, ինչպէս տեսանք պատմութեան ընթացքին, դնուած է 1906-ի վերջերը 12 հազար տոլարի : Սկզբնական շրջանին ամսական հազիւ 63 տոլարի եկամուտ մը ունէր : Տան վրայ եղած Մորթկէյններուն պատճառով կարելի չէր ծախքերը հաւասարակշռել : Շատ անգամ մէկ կամ միւս յարկը պարտաւ կը մնար, որ աւելի կը դժուարացնէր կացութիւնը : 1916ին, վերջապէս Ընկերութիւնը կրցաւ այդ շէնքին պարտքը վճարել ամբողջութեամբ, ուրկէ ետք շէնքը եղաւ բաւական արդիւնաբեր կալուած մը, երբ սկսանք գանձել ամսական 130 տոլարի վարձք :

1906 Դեկտեմբեր ամսէն մինչեւ 1923 Փետրուար Հոպոքընի շէնքին ընդհ. եկամուտն եղած է 12,866,00 տոլար : 1923 Փետրուար 28-ին շէնքը ծախուած է 14,543,00 տոլարի :

Նիւ Եորքի Շէնքը . —

Այս շէնքը դնուած է Յուլիոս 10, 1922-ին Յիսուն երեք հազար (53,000,000) տոլարի :

Գնման ժամանակ վճարում եղած է	25,000 տոլար
Առաջին Մորթկէյն կամ պարտք մնալով	28,000 տոլար
1923-էն մինչեւ 1927 վճարուած է	5,000 տոլար
Որով պարտք մնացած է	23,000 տոլար
1927 Հոկտ. 14-ին Մորթկէյնի յաւելում	22,000 տոլար

Որով չէնքին պարտքը բարձրացած է	45,000 տոլար
1932 Օգոստոսին վճարուած է	5,000 տոլար
1933-ի հաշուեքննութեան ժամանակ պարտք	40,000 տոլար

1933-էն մինչեւ 1943 Ընկերութիւնն սկսաւ տակաւ առ տակաւ վճարումներ ընել: Իսկ 1943-ին Քառասունմէկերորդ Պատգ. Ժողովին որոշումով Ընկերութիւնը հրապարակ կը հանէ, չէնքին վճարումին համար, առանց տուկոսի պնտեր, եւ երկու տարուան ընթացքին հայրենակիցներ կը դնեն աւելի քան 16,000 տոլարի պնտ, որուն շնորհիւ 1946-ին Ընկերութեան չէնքին պարտքը ամբողջութեամբ կը վճարուի եւ չէնքը կը դառնայ Ընկերութեան սեպհականութիւնը:

Յուլիս 10, 1923-էն մինչեւ 1952 Օգոստոս, Նիւ Եորքի չէնքին ընդհանոր մուտքը եղած է 261,345 տոլար, որով Կրթասիրաց Ընկերութեան ամբողջական մուտքը կը ներկայանայ հետեւեալ կերպով.

ՄՈՒՏՔ

Մասնաճիւղերէ	143,235,00 տոլար
Զանազան նուէրներէ	20,383,00 տոլար
Հոսկոքընի չէնքի վարձքերէն	12,866,00 տոլար
Հոսկոքընի չէնքը ծախուեցաւ	14,543,00 տոլար
Նիւ Եորքի չէնքի վարձքերէն	261,345,00 տոլար
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄՈՒՏՔ	462,371,00 տոլար

ԵԼՔ

Նիւ Եորքի չէնքին ընդհանուր ծախք եղած է	186,396,45 տոլար
Նոր Մալաթիոյ շինարարութեան համար	81,530,95 տոլար
Կարօտեալներու եւ ուսանողներու համար	47,702,35 տոլար
Նոր Մալաթիա թերթի եւ դիւանական ծախք	32,193,94 տոլար
Ներդադրի համար	15,837,31 տոլար
Հոսկոքընի չէնքին ընդհանուր ծախս	8,096,00 տոլար
Հոսկոքընի չէնքին վճարած	12,000,00 տոլար
Նիւ Եորքի չէնքին վճարած	53,000,00 տոլար
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵԼՔ	436,757,00 տոլար
1904-1952 ընդհանուր մուտք	462,371,00 տոլար
1904-1952 ընդհանուր ելք	436,757,00 տոլար
1952, Օգոստոս 31, պատրաստ դումար	25,614,00 տոլար
(49-րդ Պատգ. Ժողով)	

1953, Սեպտ. 5-ին Ընկերութեան 50-րդ Պատգ. Ժողովին, մէկ տարուան ելեւմուտքէն դուրս չահ մնացած է 2,042,32 տոլար

1953, Սեպտ. 5, Ընկ. ընդհ. դանձը 27,656,32 տոլար պատրաստ դումար:

Նիւ Եորքի չէնքին ծախքերուն մաս կը կազմեն, տուկոսի, թեքսի, ջուրի, ածուխի, նորոգութեանց, հողատարի, խնամակալի, փաստաբանական եւ ապահովագրութեան վերաբերեալ ծախքեր:

Այս հաշիւին մաս կը կազմեն նաեւ շէնքին դէմ բացուած դատին առթիւ եղած ծախքերը եւ վճարուած տուգանքը, որոնց համար վճարուած է 10,387,00 տոլար:

Եթէ այս ծախսը հանենք, շէնքին համար ծախսած կ'ըլլանք 176,009,05 տոլար. որով կ'ուենանք.

Մուտք	261,345,00	տոլար
Ելք	176,009,00	տոլար
Զուտ շահ	85,336,00	տոլար

Այս հաշիւներէն յայտնի կ'ըլլայ որ 1922-էն 1953, երեսուն տարիներու ընթացքին, հակառակ եղած բոլոր ծախքերուն, ծանր մորթկէյճներու համար վճարուած տուկոսներուն, Նիւ Եորքի շէնքէն զուտ շահ ունեցած ենք 85,336 տոլար: Իսկ այժմ որ պարտք չունինք եւ համեմատաբար ծախքերը պակասած են, եւ վարձքերն ալ բարձրացած են, շէնքը ընկերութեան համար առաւելապէս վստահելի եւ շահաւէտ կալուածք մըն է, որուն եկամուտէն կարելի է հոգալ արտասահմանի եւ տեղական ուսանողներու եւ կարօտ հայրենակիցներու կարիքները:

Հոպոքընի Շէնք

Հոպոքընի տան վարձքերէն դանձուած է	12,866,00	տոլար
Հոպոքընի շէնքը ծախուած է	14,543,00	տոլար
Ընդհանուր մուտք	27,409,00	տոլար
Շէնքը գնուած է	12,000,00	տոլար
Շէնքին համար ծախսուած	8,096,00	տոլար
Ընդհանուր ելք	20,096,00	տոլար
1906-էն 1923, 17 տարուան մէջ Ընկերութիւնը շահած է	7,313,00	տոլար

Նոր Մալաթիոյ շինարարութեան հաշուին մաս կը կազմեն զրկուած դրամները եւ մեքենաներու վճարուած գումարները: Այս հաշուէն դուրս է Ֆրանսայի շրջանի կողմէն զրկուած մեքենաներն ու դործիքները, որոնք կեդրոնի հաշիւներուն մէջ անցած չեն:

Կարօտեալներու եւ ուսանողներու հաշիւին մէջ են Հալէպ, Պէյրութ, Ատանա, Կիպրոս, Պաղտատ, Եգիպտոս, Գուպա եւ ամէն ուր որ օգնութեան կոչ եղած է, որոնց պատասխանուած է: Այս հաշիւին անցուած են նաեւ արտասահմանի եւ Ամերիկայի մէջ ուսանողութեան յատկացուած գումարները:

Դիւանական ծախքերուն մէջ են Կեդրոնական Վարչութեան դիւանական ծախքերը, շրջաբերականներու եւ Պատգամաւորական Ժողովներու արձանագրութեանց տպագրական ծախքերը, քարտուղարութեան, գրասենեակի, ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ Թերթի հրատարակութեան, խմբագրի, փաստաբանական, ապահովագրութեան եւ այլ ծախքերը:

Ներգաղթողներու ծախքերը բնականաբար եղած են Նոր Մալաթիա կամ Հայաստան ներգաղթող մեր կարօտ հայրենակիցներու ճանապարհածախքերը եւ օգնութիւնները:

« ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ » ՊԱՐԲԵՐԱԹԵՐԹԸ

Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան գործունէութեան եւ զարգացման աւելի զարկ տալու, մասնաճիւղերու եւ անհատ հայրենակիցներու միջեւ յարաբերութիւնները սերտացնելու եւ զիրար տեղեակ պահելու կրկնակ նպատակներով, Ընկերութեան Երեսունհինգերորդ Պատգ. Ժողովը կ'որոշէ հրատարակել եռամսեայ պարբերաթերթ մը ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ անունով, որու սկզբնական աշխատանքներուն համար կ'ընտրէ մասնաւոր յանձնախումբ մը, ուսումնասիրելու համար թերթի հրատարակման վերաբերեալ խնդիրները եւ պայմանները՝ Կեդր. Վարչութեան հետ գործակցաբար:

ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱյի առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ 1939-ի Սեպտեմբերին: Թերթի խմբագրութեան եւ յարակից աշխատանքները կը վարէ Կեդրոնական Վարչութիւնը իր կազմին միջոցաւ եւ կամ իր կողմէ ընտրուած մարմնոյ մը կողմէ: 1939-էն 1945 թերթի խմբագրական աշխատանքները վարած են Տիկ. Վարդանոյշ Փապուճեան եւ Յակոբ Ուրլեան, որոնք մեծ համբերութեամբ եւ ջանասիրութեամբ տարած են թերթի սկզբնական շրջանի ծանր աշխատանքները եւ արժանի են ամէն գնահատանքի:

1945-ին Ընկերութեան Կեդրոնական Վարչութեան կազմը կը փոխադրուի Ծիլատեղի:

Նորընտիր Կեդր. Վարչութեան կողմէ խմբագրական գործը կը յանձնուի Պրնք. Տօնապետ Տօնապետեանի եւ Պետրոս Զօպիեանի, որոնք միասնաբար կը տանին գործը: Գործի բերումով Պետրոս Զօպիեանի քաղաքէն մեկնելուն պատճառով, գործը իր բոլոր ծանրութեամբ, կը մնայ Տօնապետեանի ուսերուն վրայ, որ մօտաւորապէս երեք տարի կը կատարէ աշխատանքը խղճմտօրէն եւ ամէն գնահատանքի արժանի է:

1950-ին Տօնապետեան իր տկարութեան պատճառով կը հրաժարի եւ գործը կրկին կը յանձնուի Պետրոս Զօպիեանի, որ մինչեւ այսօր նուիրումով եւ ջանասիրութեամբ կը տանի իրեն յանձնուած ծանր, բայց սիրելի գործը, առաջնորդուած հայրենասիրական ոգիէն: Առ այդ կը յայտնենք մեր շնորհակալութիւններն ու գնահատանքները:

Թերթը իր մասնաւոր աշխատակիցները չունի, բայց մասնաճիւղերու թղթակիցներ եւ անհատ հայրենակիցներ յաճախ կ'աշխատակցին օգտակար եւ մասնաճիւղերու վերաբերեալ գրութիւններով:

Ընկերութեան սան-սանուհիներուն կողմէ գրուած գրութիւնները կը կարգացունին մեծ հաճոյքով եւ գոհունակութեամբ:

Մեր փորձառու եւ տարէց հայրենակիցներու կողմէ գրուած կան չատմը գրութիւններ, որոնք պատմական նշանակութիւն ունին մեր ծննդավայր Մալաթիոյ եւ բոլոր Մալաթիացիներու մասին: Ասոնք բոլորը կը պահուին ամենայն դուրսդուրանքով որպէս արժեքաւոր գրութիւններ ապագայ պատմադրին համար:

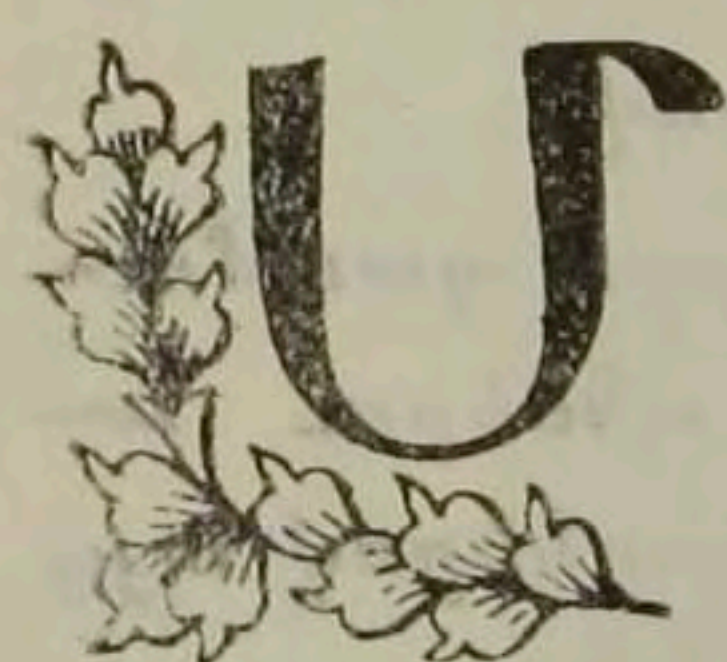
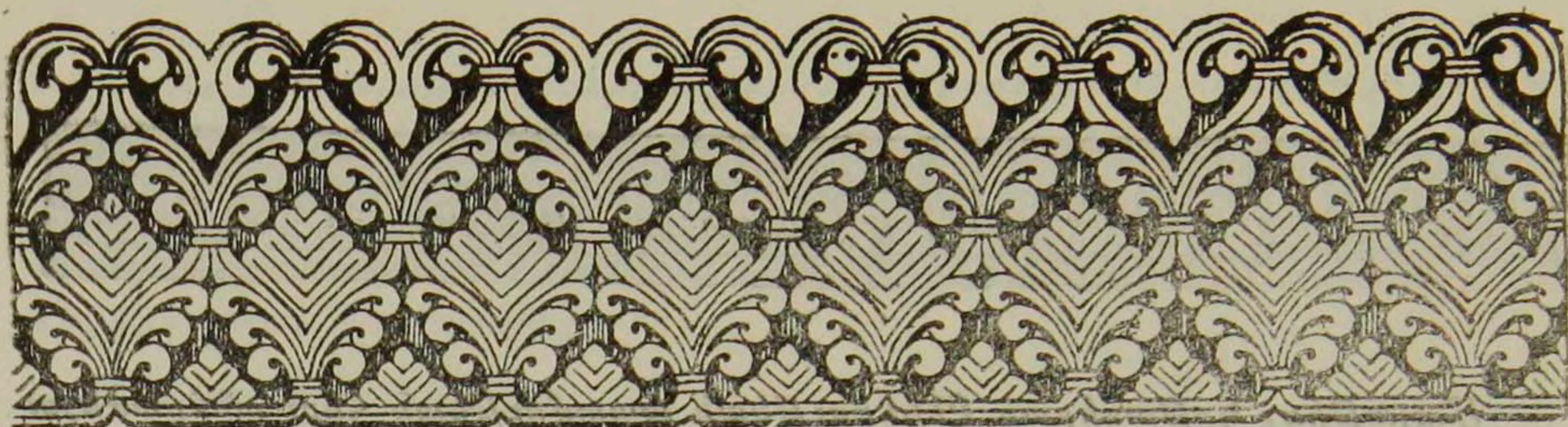
ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ թերթը 40 էն 50 էջերով, պատկերազարդ եւ բովանդակութեամբ լեցուն, փնտռուած ու գնահատուած պարբերաթերթ մըն է :

Ընկերութեան Յիսնամեակին առթիւ լոյս տեսած է 155 էջերով պատկերազարդ բացառիկը, իր տեսակին մէջ եղակի եւ Մալաթիացիներուն պատիւ բերող հրատարակութիւն մըն էր : ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ, յի այս բացառիկին մէջ զետեղուած են զրեթէ բոլոր մասնաճիւղերու եւ անհատ հայրենակիցներու հին թէ նոր նկարները, որոնք ապագայ պատմութեան մաս կը կազմեն եւ մոռացումէ ու կորուստէ կը փրկուին :

ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ թերթի հրատարակութեան ծախքերը եւ սահանջուած ծանր աշխատանքները իսկապէս կը թեթեւան, երբ նկատի կ'ունենանք անոր մատուցած ծառայութիւնները եւ օգտակարութիւնները Մալաթիացիներու եւ Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան. կը մաղթենք երկար եւ յարատեւ կեանք ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ թերթի եւ աւելի ոյժ ու կորով անոր խմբագիրներուն եւ աշխատակիցներուն :

Յովհաննէս Մազորժեան

ԱՄՆԱՃԻՒՆԵՐՈՒ

ԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան պատմութեան հետ անհրաժեշտ է նաեւ ունենալ մասնաճիւղերու պատմութիւնը, որովհետեւ մասնաճիւղերն են Ընկերութեան զօրութեան եւ գործունէութեան հիմքը եւ զոհողութեան ու աշխատանքի աղբիւրը, առանց որոնց չէր կարելի գոյութիւն ունենալ այնինչ որ այսօր ունինք, այսինքն իրապէս արժէք ներկայացնող ՄԱԼԱԹԻՈՅ ԿՐԹԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ:

Ընկերութեան պատմութիւնը գրելու ժամանակ նկատի ունեցանք յիշատակել ընկերութեան գործունէութեան հետ կապ ունեցող հայրենակիցներու, պատգամաւորական ժողովներու մասնակցող պատգամաւորներու, Կեդրոնական Վարչութեանց, յանձնախումբերու եւ այլ գործօն անդամներու անունները, որպէսզի այդ միջոցաւ մաս կազմեն պատմութեան եւ չմոռցուին, առ ի յարգանս անոնց տարիներու ընթացքին մատուցած ծառայութեանց եւ զոհողութեանց:

Այս նպատակաւ է, որ Ընկերութեան պատմութիւնը գրուած է ամէն տարի առանձին գլուխներու տակ եւ գործօն անձանց անուններով:

Մեր նպատակն էր նաեւ նոյն ձեւով գրել մասնաճիւղերու պատմութիւնն ալ, յիշատակելու համար մասնաճիւղերու մէջ գործող անձերու անունները, բայց կը ցաւինք ըսելու որ կարգ մը բանաւոր պատճառներով այդ ընել կարելի չեղաւ:

Յամենայն դէպս, պիտի ջանանք գրել իւրաքանչիւր մասնաճիւղի համառօտ պատմութիւնը, անոնց կցելով նոյն վայրին մէջ մահացող մեր հայրենակիցներուն անունները: Այդ անունները մեզի համար նուիրական են եւ բարոյական պարտականութիւն ունինք հաւաքել այդ անունները եւ զետեղել դանոնք այս պատմութեան մէջ, որպէս մնայուն յուշարձան:

Ամէն ջանք թափած ենք որ ոեւէ անուն չմոռցուի եւ ըրած ենք ամէնինչ որ կարելի է: Իսկ եթէ պատահի որ մոռցուած անուններ երեւան ելլեն, դանոնք յետոյ կը հրատարակենք Ընկերութեան ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ թերթով:

Մասնաճիւղերու եւ անհատ հայրենակիցներու ջանքերով հաւաքուած անուններու թիւը ցոյց կու տայ որ անցեալ 25 տարիներու ընթացքին ամերիկաբնակ Մալաթիացիներուն կէսէն աւելին արդէն յաւիտենականութեան անցած են:

Կեանքի անյեղլի օրէնքով, ժամանակի ընթացքին, հին սերունդի մնացորդներն ալ իրենց կեանքի վախճանը պիտի գտնեն: Առ այդ պարտականութիւն կը դնենք որ ողջ մնացողները, ժամանակ առ ժամանակ, հաւաքեն այդ անունները, որպէսզի թէ՛ արձանագրուին եւ թէ՛ չկորսուին կամ մոռցուին:

Բոլոր Մալաթիացիներն ալ իրենց կարողութեան համաձայն զոհած եւ աշխատած են այս Ընկերութեան նպատակներուն համար եւ արժանի են յիշատակութեան: Հետեւաբար, եթէ մէկու մը անունը յիշուած չէ յաջորդական արձանագրութեանց մէջ, առիկա չի նշանակեր թէ ան իր բաժինը չէ բերած Ընկերութեան նպատակներուն:

ՆԻՒ ԵՈՐՔԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂ

Նիւ Եորք աշխարհի ամենամեծ քաղաքն է եւ Միացեալ Նահանգաց զուոր եւ վաճառականութեանց կեդրոնը:

1860-էն ի վեր վաճառականութեամբ զբաղուող Հայեր եկած են Նիւ Եորք: Իսկ 1888էն ետք մեծ թիւով Հայեր եկած եւ հաստատուած են Նիւ Եորք եւ մօտակայ վայրերուն մէջ եւ կազմած են հայ դպրութներ: Անոնց մէջ եղած են բաւական թիւով Մալաթիացիներ, որոնց մասին դրած ենք այս պատմութեան սկզբնական շրջանի մասին մէջ:

Բայց որո՞նք եղած են Նիւ Եորք եկող առաջին Մալաթիացիները: Այս մասին ոեւէ արձանագրութիւն չունինք: Այնպէս կ'երեւի, սակայն, որ շատ

Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Նիւ Եորքի մասնաճիւղը, 1955-ին:

Ա. կարգ, ձախէն աջ.— Նուարդ Խաչատրեան, Զեփիւռ Որբերեան, Վարդանոյս Փապուհեան, Վարդուի Մարգարեան, Սարենիկ Էմրիկեան:

Բ. կարգ, ձախէն աջ.— Խոսրով Որբերեան, Լուդվիկ Տէր Յակոբեան, Խոսրով Մ. Պոնափարբեան, Զաֆէոս Խաչատրեան, Սեփան Մարգարեան:

քիչ ժամանակի տարբերութեամբ, եկած են եւ անոնցմէ շատեր ժամանակ մը մնալէ եւ դրամ չինելէ ետք երկիր վերադարձած են: Մնացողները հաստատուած են Նիւ Եորք կամ այլ վայրեր:

Այդ ժամանակները աշխատաւորները մնայուն կերպով քաղաք մը չէին մնար: Յաճախ քաղաքէ քաղաք կը փոխադրուէին դործ գտնելու բերումով — «աշխատաւորը հայրենիք չունի» ասացուածքին համաձայն: Գործաւորը հոն էր, ուր իրեն համար աւելի նպաստաւոր պայմաններ եւ աւելի լաւ վճարում կար: Նիւ Եորք ամէն կարգի պատեհութիւններու քաղաքն է:

Մեր Մալաթիացի հայրենակիցները, սկզբնական շրջանին, բնական բան է, որ ամէն տեսակ դործի լծուած են, մասնաւորապէս մետաքսի եւ գորգի գործարաններուն մէջ: Տակաւ առ տակաւ անոնցմէ շատեր ունեցած են իրենց առանձին գործերը, ըլլալով արհեստաւոր կամ մանր առեւտրականներ:

Նիւ Եորքի Մալաթիացիներուն դափնեպսակը կամ գլուխ գործոցը, ինչպէս կ'ըսեն, իրենց հիմնած Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութիւնն է: Խնդիրը միայն հիմնելը չէ, այլ այդ հիմնուածը պահելը, արթեքաւորելը եւ տեղ մը հասցնելն է:

Ամէն անոնք որ տեղեակ են մեր Ընկերութեան կազմութեան նախնական շրջանի անցուդարձերուն, պիտեն թէ ինչպիսի՜ դժուարութիւններ դիմագրաւած են, ի՜նչ զոհողութիւններ ըրած են եւ ո՛րքան կամքի տոկունութիւն ցոյց տուած են Նիւ Եորքի մեր հայրենակիցները, առանց որուն կարելի պիտի չըլլար գրել Ընկերութեան պատմութիւնը, ինչպէս որ է: Արդէն այս պատմութեան նախաշրջանի պատմութիւնը պէտք է ըսել թէ Նիւ Եորքի մասնաձիւղի պատմութիւնն է:

Նիւ Եորքի մասնաձիւղն աւելի քան քառասուն տարի Ընկերութեան Կեդրոնական Վարչութեանց ծանր ու պատասխանատու գործը կամովին եւ ձրիաբար տարած է: Քառասուն տարի բարեմիտ թէ չարամիտ քննադատութեանց եւ յարձակումներուն դիմագրաւած է միշտ, նկատի ունենալով Ընկերութեան շահը: Ընկերութեան հաշիւները, տոմարները մաքուր եւ նոյնութեամբ պահած են. եւ այս բոլորին հետ երբ նկատի կ'ունենանք անոնց կառողութեան սահմանը եւ կատարած գործերը, անվերապահ կերպով կրնանք ըսել, թէ Նիւ Եորքի հայրենակիցները իրենց բաժին պարտականութիւնը լի ու լի կատարած են: Պատի՛ւ իրենց:

Ժամանակի ընթացքին, սակայն, այդ գործօն հայրենակիցներէն շատեր անդարձ բաժնուեցան այս աշխարհէն: Նիւ Եորքի երբեմնի զօրաւոր մասնաձիւղը սկսած էր նօսրանալ եւ տկարանալ, որու հետեւանքով, Ընկերութեան Քառասունմէկերորդ Պատգամաւորական Ժողովը, գումարուած Ուոթըրթաունի մէջ, Սեպտ. 1, 1945ին, նկատի ունենալով յիշեալ պարագաները, Նիւ Եորքի մասնաձիւղի պատգամաւորներուն եւ Կեդր. Վարչութեան խնդրանքին ընդառաջելով, կ'որոշէ այս ծանր լուծէն ազատել Նիւ Եորքի մասնաձիւղը եւ Կեդրոնը կը փոխադրէ Ֆիլատելֆիա:

Նիւ Եորքի մասնաձիւղն իր կողքին ունեցած է Կանանց զօրաւոր մաս-

Նաճիւղ մը, որ իր զործունէութեամբ մեծապէս սատարած է արանց մասնա-
ճիւղին եւ Ընկերութեանս:

Նիւ Եորքի Մասնահիւղէն մահացած Մալաթիացիներու անուանացանկը

Յակոբ Թաշճեան

Մկրտիչ Մութաֆեան

Աւետիս ԳըրպըՅըքեան

Աւետիս Ասլանեան

Գրիգոր Մարգարեան

Սարգիս Մուրատեան

Մուշեղ Պեքմեղեան

Կարապետ Տամպուրաճեան

Կարապետ Աղմեղեան

Միսաք Շաթաֆեան

Մանուկ Զըրթաֆեան

Մարտիրոս Գարօղլանեան

Մանուէլ Էրքեկեան

Համբարձում Ստեփանեան

Մարգար Մարգարեան

Խաչատուր Խաչատուրեան

Ղազար Հապիպ Պետրոսեան

Պետրոս Գաբուսուղեան

Հայկ Աղմեղեան

Յովհաննէս Ոսկերիչեան

Սենեքերիմ Մարգարեան

Տիկ. Մ. Թերխանեան

Մանուկ Տելիքեչիչեան

Յովհաննէս Քեփենեկեան

Գէորգ Բաղսարեան

Արսէն Պոնափարթեան

Գրիգոր Ստեփանեան

Տիկ. Ադամանդ Ս. Ժամկոչեան

Բենիամին Խաչատուրեան

Տքթ. Յովհաննէս Խաչատուրեան

Սեդրակ Քիւփեղեան

Արամ Թաշճեան

Սարգիս ԳըրպըՅըքեան

Խոսրով Սարաֆեան

Մանուկ Ասլանեան

Աւետիս Մարգարեան

Պետրոս Գալուստեան

Արմենակ Սիրանեան

Մանուկ Թաշճեան

Լեւոն Գաբուսուղեան

Յակոբ Մաղմանեան

Մանուկ Տամպուրաճեան

Յակոբ Առաքելեան

Կարապետ Թիւթիւնճեան

Արիս Տամպուրաճեան

Տիգրան Խաչատուրեան

Նազարէթ Որբերեան

Սարգիս Գաբուսուղեան

Ասատուր Թերղիւկաղուպեան

Մանուկ Աճեմեան

Սարգիս Թաշճեան

Ստեփան Ճերահեան

Աւետիս Սուքիասեան

Տքթ. Ա. Եաղուպեան

Յակոբ Շահրիկեան

Տիկ. Գ. Ստեփանեան

Պողոս Պիպէրեան

Յակոբ Տէր Թադէոսեան

Տիկ. Պալիանէ Քիւփեղեան

Տիկ. Վիթթորիա Պոնափարթեան

Մարգար Թաշճեան

Յակոբ Սարաֆեան

Եղիա ԳըրպըՅըքեան

Յովհաննէս Ընտրիկեան

Սեդրակ Կոստիկեան

Տիկ. Պ. Գալուստեան

Ստեփան Ոսկերիչեան

Յովհաննէս Թաշճեան

Արզար Ոսկերիչեան

Մկրտիչ Որբերեան

Ծերուն Գարօղլանեան

Գրիգոր Խանճեան

Յարութիւն Եաղմաճեան

Յակոբ Մարգարեան

Խաչատուր Պոյաճեան

Պոռսում Վռիկեան

Յովհաննէս Աճեմեան
Ասատուր Ազմելեան
Յարութիւն Շաթաֆեան
Նափոլէոն Կիւրեղեան
Դաւիթ Զորղութեան
Կանան Քելիշեան
Սերոբ Գարախղեան

Գէորգ Կուրղիեան
Տիկ. Վերոնիքա Սրապեան
Նշան Շահրիշեան
Յարութիւն Սիմաւոնեան
Պօղոս Էմրիշեան
Նափոլէոն Պաճաքսուղեան

ՖԻԼԱՏԵԼՖԻՈՅ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂ

Ֆիլատելֆիա Ամերիկայի երրորդ մեծ քաղաքն է եւ ունի ճարտարար-
ուեստի ու ղանաղան արտադրութեանց հսկայ գործարաններ եւ հաստատու-
թիւններ: Այս հանգամանքով Ֆիլատելֆիան եղած է աշխատաւորական կեղ-
րոն մը, ուր ութսունական թուականներէն սկսեալ գոյութիւն ունեցած է Հայ
գաղութ մը, մէջն ունենալով բաւական թիւով Մալաթիացիներ:

Հոս ալ պատմութիւնը միեւնոյնն է: Այսինքն, թէ ո՛վ կամ որո՞նք ե-
ղած են այն Մալաթիացիները, որոնք առաջին անգամ հաստատուած են Ֆի-
լատելֆիա եւ կամ ինչո՞ւ:

Հին օրերուն սովորութիւն եղած էր որ եթէ ոեւէ մէկը հարկադրուած
ուրիշ քաղաք մը երթար եւ եթէ այդ քաղաքի գործի պայմաններն աւելի լաւ
ըլլային, միւսները կը հետեւէին անոր: Բայց թէ որո՞նք եղած են Ֆիլատել-
ֆիա գացողները, ոեւէ արձանագրութիւն մը չունինք: Բայց այդ քաղաքին
մէջ եղող եւ մահացողներու ցանկէն կարելի է որոշ գաղափար մը կազմել:

Ֆիլատելֆիոյ մասնաճիւղի կազմութեան պարագաներուն մասին ար-

(Էջ 1449-ի խմբանկարի հայրենակիցներուն անունները)

Ա. կարգ, ձախէն աջ.— Արամ Աղազարեան, Սեդրակ Գ. Տանտիկեան
Ստեփան Ալաւայեան, Կարապետ Տանտիկեան, Սարգիս Մազմանեան:

Բ. կարգ, ձախէն աջ.— Ճորճ Մորիեան, Մերկիանոս Սանդրեան, Մի-
ոսֆ Մազմանեան, Տօնապետ Տօնապետեան, Քերօր Սուփասեան, Յակօր Ուր-
լեան, Գէորգ Տէր Պաղտատեան, Յովհաննէս Ժառժաթեան, Քերօր Մորիեան,
Նազարէթ Պեկեան եւ բոռնիկը, Յակօր Կոստիկեան, Աբրահամ Արսլանեան:

Գ. կարգ, ձախէն աջ.— Ճան Զեֆեմեան (Քիլիկեան), Արամ Աղա-
զարեան կրտսեր, Նափոլէոն Քեփեփեան, Խորէն Առաքելեան, Գրիգոր Տէյր-
մենեան, Զաֆէոս Խաչատուրեան (Նիւ Եորքէն), Գառնիկ Պէրպէրեան (փեսայ),
Վահան Սափակեան, Տիգրան Բարունակեան (Արաբկիրցի), Գէորգ Օխուրեան,
Ճան Պեկեան, Աւետիս Բարունակեան (Արաբկիրցի):

Դ. կարգ, ձախէն աջ.— Նեանիկ Կուսեան, Ճան Արսլանեան, փոքրիկն
Կչիկեան, Պերճ Կուսեան, Կարապետ Կուսեան, Պարգև Զուլպիան (փեսայ),
Ստեփան Մազմանեան, Երուանդ Արփանեան, Յարութիւն Մուսմեան, Գառնիկ
Գէորգեան (Կուսեան), Սահրան Յովնանեան, Գրիգոր Կուսեան, Ճորճ Մազմանեան:

Ե. կարգ, ձախէն աջ.— Ճորճ Կչիկեան (փեսայ), Ճորճ Նազարէրեան,
Ճան Կուսեան, Աբրահամ Ուրլեան, Գեղամ Սիսեան, Կիրակոս Մուսմեան,
Սուրէն Կուսեան:

Ֆիլաթելիայ Ա.ԲԱ.Ն.Յ. մասնաճյուղի խմբակցաբար (անունները տեսնել էջ 1448)

դէն երկար-բարակ գրած ենք: Յիշած ենք նաեւ մասնաճիւղը կազմողներու եւ սկզբնական շրջանին Թիւատելֆիա եղող հայրենակիցներու անունները: Կըրկ-նութենէ խուսափելու համար զանց կ'ընենք կրկին գրելը:

Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութիւնն առաջին անգամ ո՞ւր հիմնուած է, Թիւատելֆիա՞ թէ Նիւ Եորք: Այս հարցը երկար ժամանակ խնդրոյ առարկայ եղած է եւ նոյնիսկ վէճերու պատճառ դարձած: Մինչեւ այսօր ալ մտածողներ կան որ Թիւատելֆիան եղած է նախաձեռնողը եւ Ընկերութիւնն առաջին հիմնողը: Բայց անոնք իրենց այդ թէզը պաշտպանող կամ փաստող արձանագրութիւն մը կամ հիմք մը չունին: Մինչդեռ ընդհակառակը, 1904 Յունուար 3 կամ 4ի արձանագրութիւնները, ինչպէս նաեւ միւս մասնաճիւղերու վկայութիւնները կը հաստատեն, որ Ընկերութիւնը պաշտօնապէս հիմնուած է Նիւ Եորքի մէջ: Եւ այդ մասին արդէն ընդարձակ կերպով դրուած է:

1890-էն սկսեալ ամերիկահայ կեանքը, ազգասիրական եւ հայրենասիրական տեսակէտէ, եռուղեով մէջ էր: Ամէն տեղ հրապարակային ժողովներ կը սարքուէին զանազան կազմակերպութեանց եւ հայրենակցական միութեանց կողմէ: Այս կազմակերպութիւններու եւ միութիւններու դորձառնութիւնները հրահրած էին Ամերիկահայութիւնը: Ամէն ոք դործի լծուած էր օգնելու համար իր ծննդավայրի կրթական մակարդակի բարձրացման:

Այս եռուղեով մէջ, բնական է, Մալաթիացիին չէր կրնար բացառութիւն կազմել: Այդ օրերու Մալաթիացիներու գլխաւոր կեդրոնավայրերն էին Նիւ Եորք, Ուստը եւ Թիւատելֆիա: Եթէ Նիւ Եորքի մէջ ընկերութիւն մը

(Ըջ 1451-ի իմբանկարի հայրենակիցներու անունները)

Ա. կարգ, ձախէն աջ.— Փոֆրիկն Ուրլեան, փոֆրիկն Սարահեան, Մազմանեան երկուորեակներ:

Բ. կարգ, ձախէն աջ.— Հաւիտի Օխուրեան, Երանիկ Տօնապետեան, Էլմաս Ժարժարեան, Նարդուի Թերզեան, Տիրուի Կոստիկեան, Հռիփսիմէ Կոստիկեան, Մարիամ Տէյիւմենեան, Վարդուի Ժարժարեան, Եսթեր Պէրպէրեան, Մարիամ Տէր Պաղտատարեան, Արշալոյս Նազարեան, Նազիկ Սանդրեան:

Գ. կարգ, ձախէն աջ.— Պէտրիկ Տէյիւմենեան, Ա. Խանեան, Ճուհար Մուսնեան, Եղիսաբէթ Թերզեան, Մաւրուի Մազմանեան, Նոյեմզար Մազմանեան, Սիրանոյս Առաքարեան, Ովսանեա Արալանեան, Մարիամ Մազմանեան, Ռեբեկա Յովնանեան, Օր. Փոհարիկ Նազարեան, Ճ. Նազարեան, Վերժին Տանտիկեան, Մերի Սերայտարեան, Սարենիկ Պեկեան:

Դ. կարգ, ձախէն աջ.— Կ. Մուսնեան, Օր. Ալիս Արալանեան, Օր. Մարիա Տանտիկեան, Թագուի Զուլայեան, Փայիանէ Կուրեան, Արուսեակ Կոստիկեան, Մարգրիտ Քեթիւեան, Վարդանոյս Տանտիկեան, Էլիզապէթ Սարահեան, Սարենիկ Պեկեանի քուռիկը, Մարգրիտ Մարիեան:

Ե. կարգ, ձախէն աջ.— Էլիզապէթ Արալանեան, Մարգրիտ Կէիկեան եւ իր փոֆրիկը, Օր. Մեյիկէ Տօնապետեան, անձամբ մը, Օր. Թերզեան, Օր. Վ. Սիսեան, Օր. Ս. Թերզեան, Օր. Փոհարիկ Տանտիկեան, Օր. Եսթեր Կոստիկեան, Օր. Մերի Կոստիկեան, Օր. Մ. Սանդրեան, Ա. Ուրլեան, Մէլ Արփանեան եւ իր փոֆրիկը, Օր. Պերի Սանդրեան, Մ. Սանդրեան, Օր. Մերի Մարիեան, Սիւլադ Ալաւայեան:

Փիլասոկէիոյ մասնանիւղի ԿԱՆՈԱՆՑ բաժնի խմբանկարը (աճուցները տես 1, 2 և 450)

կազմելու համար փափաք եւ կամեցողութիւն կար, կար նաեւ Ուստրի եւ Ֆիլատելֆիոյ մէջ եւ տարակոյս չունինք, որ Ֆիլատելֆիոյ հայրենակիցները միեւնոյն հայրենասիրական ոգիով դործի լծուած եւ աշխատանքներ յառաջ տարած են: Բայց յայտնի է որ Նիւ Եորքի հայրենակիցները զիրենք կանխած են, հոգ չէ թէ միայն մէկ ամիսով:

Ֆիլատելֆիոյ մասնաճիւղը Ընկերութեան սիւներէն մէկն է, իր կազմութեան օրէն (1904) մինչեւ այսօր դործի վրայ է եւ զոհողութեան ու աշխատանքի տեսակէտէն առաջնակարգ դիրք կը գրաւէ: Ֆիլատելֆիոյն է որ 1945-էն ի վեր Ընկերութեանս Կեդրոնական Վարչութեան պատասխանատու եւ ծանր դործն առած է իր ուսերուն վրայ եւ գովելի ջանասիրութեամբ ու նախանձախնդրութեամբ յառաջ կը տանի սկսուած դործը:

Ֆիլատելֆիոյ մասնաճիւղն իր կողքին ունի նաեւ մեծ ու դործօն Կանանց մասնաճիւղ մը, որ մինչեւ այսօր դեռ կանգուն է եւ մեծապէս կ'օժանդակէ տեղւոյն արանց մասնաճիւղին, մասնաւոր ձեռնարկներով կը գոյացընեն նկատելի գումար մը, ամէն տարի, ի նպաստ Ընկերութեան:

Ֆիլատելֆիոյ մօտիկ Քեմտըն քաղաքին մէջ ալ առանձին մասնաճիւղ մը կազմուած է եւ քանի մը տարի որոշ դործունէութիւն ցոյց տալէ ետք դադրած է առանձին մասնաճիւղ ըլլալէ եւ մնացած անդամները միացած են Ֆիլատելֆիոյ մասնաճիւղին:

Քեմտընի մէջ մահացող Մալաթիացի հայրենակիցներու անունները դրուած են Ֆիլատելֆիոյ մէջ մահացող հայրենակիցներու անուանացանկին հետ:

Ֆիլատելֆիոյ մէջ մահացող Մալաթիացիներու անունները	
Դանիէլ Դանիէլեան	Թիւթէլ Թիւթէլեան
Համբարձում Թաւաքալեան	Գրիգոր Գարօղլանեան
Յարութիւն Սուքիասեան	Ստեփան Գարօղլանեան
Նազարէթ Տօնապետեան	Պաղտատար Ալաշայեան
Պօղոս Աղարեան	Նշան Տանտիկեան
Հայկ Տ. Պաղտատարեան	Համբարձում Տ. Մուշեղեան
Յովհաննէս Տ. Մուշեղեան	Սարգիս Եսայեան
Խաչատուր Կիրակոսեան	Աննա Կեղիւրեան
Միսաք Կոստիկեան	Սահակ Յովհաննէսեան
Ստեփան Միրեքեան	Գրիգոր Գաբուսուղեան
Սերոբ Եսայեան	Սարգիս Մաղմանեան
Դղիկ Սանիոսեան	Ստեփան Միրեքեան
Յակոբ Տէր Մուշեղեան	Նազարէթ Նազարէթեան
Մկրտիչ Պաղտատարեան	Նշան Ստեփանեան
Դաւիթ Տէր Մուշեղեան	Սերոբ Սուքիասեան
Գէորգ Եսայեան	Հռիփսիմէ Շիւրեկեան
Ստեփան Կեղիւրեան	Սարգիս Թերխանեան
Գրիգոր Կիւրեղեան	Սուրէն Թիւթէլեան

Յակոբ Օպողեան
 Կարապետ Յովհաննէսեան
 Հռիփսիմէ Փիլիպպոսեան
 Սանդր Սանդրեան
 Գէորգ Շերեան
 Յ. Սուքիասեան
 Գէորգ Թաշճեան
 Զարուհի Մաղմանեան
 Պ. Մաքոքճեան
 Յարութիւն Պէրպէրեան
 Սարգիս Գայաճանեան
 Համբարձում Ստեփանեան
 Գրիգոր Տէյրիմենճեան
 Պետրոս Շիւրեղեան
 Կարապետ Զորղոփեան
 Մանուկ Թերզեան
 Մուշեղ Զոնտոյեան
 Պետրոս Աղարիկեան
 Յովհաննէս Քեչիշեան
 Օր. Հելլըն Եսայեան
 Խաչատուր Քեչիշեան
 Մարիամ Մըսրըլեան
 Տիկ. Ս. Միրեքեան
 Վարդեր Տ. Յակոբեան
 Մանուշակ Ստեփանեան
 Նաղարէթ Սուքիասեան
 Յովհաննէս Թաշճեան
 Նազուկ Թերխանեան
 Մելքոն Ոսպիկեան
 Սեդրակ Օտապաշեան
 Սերոբ Օխուրեան
 Մկրտիչ Սահակեան
 Սրապիոն Սանդրեան
 Սանդր Սանդրեան
 Յակոբ Կիրակոսեան
 Սարգիս Գոճապաշեան
 Կատար Նաղարէթեան
 Գէորգ Օխուրեան

Մկրտիչ Պիպէրեան
 Գրիգոր Նաճարեան
 Յովհաննէս Շահրիկեան
 Ասատուր Ժարժաթեան
 Ստեփան Խարբուլեան
 Նաղարէթ Մանուշեան
 Քերոբ Էմէնեան
 Գէորգ Օյմայեան
 Նափուէոն Քեչիշեան
 Նշան Մարտիկեան
 Արմենակ Մըսրըլեան
 Յովհաննէս Նաղարէթեան
 Սերոբ Տ. Յակոբեան
 Գրիգոր Միրեքեան
 Աւետիս Սուքիասեան
 Ստեփան Թերխանեան
 Սենեքերիմ Թիւթեղեան
 Իւղաբեր Ոսպիկեան
 Տիկ. Ս. Օտապաշեան
 Յակոբ Օխուրեան
 Ս. Սանդրեան
 Գրիգոր Սանիոսեան
 Ստեփ. Գարաօղլանեան
 Մարտիրոս Կոստիկեան
 Բերկրուհի Պէկեան
 Հեղինէ Քեչիշեան
 Մայր Թերզեան
 Հռիփսիմէ Սիսեան
 Մայր Ուլասաճեան
 Մանուէլ Աղարիկեան
 Մայր Տէյրիմենճեան
 Կանան Խարբուղեան
 Մարիամ Յովհաննէսեան
 Տիկ. Գ. Թերխանեան
 Յակոբ Գըղըրեան
 Նահապետ Կոստիկեան
 Տիկ. Աստղիկ Ժարժաթեան

Աղլանքիք Սիքիի մէջ մահացողներ

Կարապետ Մուճճեան
 Թորոս Մուճճեան

Գէորգ Մուճճեան
 Յովհաննէս Զօպիեան

ՈՒՍՏՐԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂ

Ամերիկահայ դաշութի պատմութեան մէջ Ուստր կը դրաւ է եղակի տեղ մը:

Ուստր, բաղդատմամբ ուրիշ քաղաքներու թէեւ փոքր քաղաք է, սակայն մեր բնաշխարհի հայութեան համար ամբողջ Ամերիկան էր: Պատճառն այն էր որ սկզբնական շրջանին կար այն համոզումը, թէ հայը որ Ուստր եկած չէր, Ամերիկա եկած չէր ըլլար:

Ուստր Ամերիկահայութեան կեդրոնը եւ անոր մայրաքաղաքը կը նը-

Ուստրի Մամանիդի ԱՐԱՆԾ րաժիսը

Ա. կարգ, ձախէն աջ. — Պետրոս Սահակեան, Մարտիրոս Տէմիրճեան, Սարգիս Թերթաճեան, Նեան Միքայէլեան, Կարապետ Նախիկեան, Գարեգին Ճեւրաճեան:

Բ. կարգ, ձախէն աջ. — Խաչատուր Մանուկեան, Մկրտիչ Յովսէփեան, Նովոսէպեան, Մարգարեան, Արմէնակ Մուրադեան, Կարապետ Տառնեան, Յովհաննէս Մարգարեան, Ներսէս Առաքելեան:

Ուսարի մասնագիտի ԿՆԿԱՅ բաժինը

Ս. Կարգ, ձախեն աջ. — Պ. Մանուկյան, Խ. Մանուկյան, Տիկ. Պոյաճյան, Ս. Թևաթյան, Ն. Մարգարյան, Ն. Մարգարյան:

Ի. Կարգ, ձախեն աջ. — Ս. Մարգարյան, Գ. Ճերանյան, Ա. Մարգարյան, Ն. Առաքելյան, Գ. Մարգարյան, Կ. Ճոստյան, Օր. Պոյաճյան:

Կատուէր: Ամերիկեան միախոնարութեան դործունէութեանց մօտէն ծանօթ և դործօն անձնաւորութիւններէն Մր. Ուոշպրըն և Մր. Մօէ, երկու աղնիւ ա- մերիկացի դործարանատէրներ, ժամանակէ մը ի վեր շահադրդուած ըլլա- լով Հայութեան վիճակով, մասնաւոր կերպով քաջալերած են Հայութեան գէշի Ամերիկա ներդաւթը և իրենց դործարաններուն դռները լայն բացած

են նորեկ հայ աշխատաւորութեան առջեւ, առանց նկատի ունենալու անոնց կարգ մը թերութիւններն ու անյարմարութիւնները: Այս է եղած պատճառը որ ամէն կողմէ Ամերիկա եկող հայ գործաւորը իր միակ Ամերիկան — Ուստր եկած է, աշխատած ու ժամանակի ընթացքին սկսած է վարժուիլ տեղական պայմաններուն, լեզուին, գործարանային կեանքին, ապրելակերպին եւ այլ տեղային սովորութեանց, կենցաղին եւ անկէ վերջ մեկնած են զանազան քաղաքներ եւ հոն հաստատուած կամ երկիր վերադարձած:

Ուստր եղած է հայ զանազան կրթական, բարեսիրական, եկեղեցական եւ քաղաքական կազմակերպութեանց ղոյառութեան վայրը եւ անոնց կեդրոնավայրը:

Հոն կազմուած են սկզբնական շրջանի հայրենակցական միութիւնները, որոնց միջոցաւ հայ պանդուխտը օժանդակած է իր ծննդավայրի կըրթական եւ եկեղեցական կարիքներուն:

Քաղաքական կազմակերպութեանց կողմէ խօսուած հայրենաշունչ ատենախօսութիւնները, ազդային երգերը առաջին անգամ լսուած են Ուստրի Հայ Բեմէն: Գրադարան առաջին անգամ հոս հաստատուած է, ինչպէս նաեւ հայ դերասանական խումբի կազմութիւնը:

Ուստր եղած է նաեւ հայ եկեղեցւոյ կեդրոնը: Հոն հիմնուած է առաջին Հայաստանեայց եկեղեցին, Ս. Փրկիչ Եկեղեցի անունով: Հոն հաստատուած է ամերիկահայ առաջին առաջնորդարանը, 1890-ին:

Ուստրի հայ աշխատաւոր գաղութը հայրենասիրութեան, աշխատանքի եւ զոհողութեան առջեւ կանգ առած չէ եւ այս անսպառ կորովին եւ կատարած զոհողութեան համար է որ Հայեր կրցած են կուրծք տալ զանազան դժուարութեանց եւ իրենց մէջ վառ պահած են հայկական ոգին, նեցուկ ըլլալով նորեկներուն, ջանալով զանոնք հեռու պահել օտարացումի վտանգներէն:

Որո՞նք եղած են առաջին անգամ Ուստր եկող Մալաթիացիները, այս մասին որոշ տեղեկութիւն մը չունինք: Բայց վստահաբար կրնանք ըսել թէ 1888-ին և անկէ ժամանակ մը վերջ Ամերիկա եկող մալաթիացի աշխատաւորներ, շատ քիչ բացառութեամբ, նախապէս Ուստր եկած եւ նոյն քաղաքի նշանաւոր ՈՒԱՅՐ ՄԻԼԸ (Երկաթի թել) գործած եւ անոր տաժանագին աշխատանքին տոկացած են:

Ուստրի մեր հայրենակիցները երկար տարիներ իրարու հետ, իրարու մօտ ապրած են եղբայրական սիրով: Օգնած են իրարու, մանաւանդ երկրէն նոր եկող հայրենակիցներուն ամէն կարգի, նիւթական թէ բարոյական, աջակցութիւն ընծայած են: Բնաւ թոյլ չեն տուած որ որեւէ հայրենակից նեղութեան մէջ մնայ. նոյնիսկ դրամական փոխատուութիւն ըրած են նորեկ հայրենակիցներուն որ երկիր իրենց ծնադաց մաս մը դրամ ղրկեն, անոնց ցոյց տալու համար, թէ ամէն ինչ լաւ է, իրենք առողջ են, գործ ունին, նիւթական նեղութեան մէջ չեն եւ թէ ի վիճակի են, նոյնիսկ երկիր դրամ ղրկելու:

Ժամանակ մը Ուստրի Մալաթիացիներու թիւը այնքան շատցաւ որ ստիպուած եղան ունենալ երկու ճաշարան եւ սրճարան, մէկը ՄԱՐՔԷԹ եւ միւսը ԹԱՄԸՍ փողոցներուն վրայ:

Ճաշարանի եւ սրճարանի դրութիւնն անհրաժեշտ էր, որովհետեւ այդ ժամանակներուն Մալաթիացիներուն 99 առ հարիւրը ամուրիներ էին եւ ուրիշ կերպ կարելի չէր:

Առաւօտեան ժամը 7-էն մինչեւ իրիկուան ժամը 6 չարաչար դործելէ ետք խաղաղ սրտով տաք կերակուր մը ուտել եւ քանի մը ժամ իրարու քով հաւաքուիլ, իրարմէ փոխադարձ տեղեկութիւններ ունենալ, իրարու մօտ ըլլալ եւ քանի մը ժամ հանգիստ ընելու լաւագոյն միջոցը այդ հաւաքավայրերը — ճաշարանն ու սրճարաններն էին:

Ուստրի մեր մալաթիացի հայրենակիցները անտարբեր չէին դռնուած նաեւ իրենց ծննդավայրին, Մալաթիոյ կրթական եւ եկեղեցական հաստատութեանց օժանդակելու դործին մէջ:

1892 թուականներուն Ուստրի Մալաթիացիները կազմած են ԾԻԱԾԱՆ ՄԵԼԻՏԻՆԷԻ անունով ընկերութիւն մը, որուն նպատակը եղած է Մալաթիոյ մէջ հիմնել բարձրագոյն վարժարան մը եւ հոգալ անոր ծախքերը:

Ժամանակ մը շարունակելէ եւ մաս մը դրամ գոյացնելէ ետք իրենց դործունէութիւնը վերջացուցած են. մանրամասնութիւնը զանց կ'ընենք մեր նպատակէն դուրս դռնելով զանոնք:

Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան մասնաճիւղը կը կազմուի 1904-ի վերջերը, Ընկերութեան Նիւ Եօրքի մէջ կազմուելէն քանի մը ամիս ետք: Ուստրցիները մասամբ կազմ ու պատրաստ եղած ըլլալով, երբ նորակազմ Ընկերութեան Նիւ Եօրքի ներկայացուցիչները Ուստր կու գան, անմիջապէս կը կազմեն Ուստրի մասնաճիւղը: Ուստրի նորակազմ մասնաճիւղը մեծկակ դումարով մը կ'օժանդակէ Ընկերութեան եւ կը խոստանայ իր լիակատար օժանդակութիւնը:

Այդ օրէն մինչեւ այսօր Ուստրի մասնաճիւղը կը շարունակէ իր դործունէութիւնը, նկատելի նիւթական զոհողութիւններով միասին:

Ուստրի մասնաճիւղը իր կողքին ունէր նաեւ Կանանց մասնաճիւղ մը, որ երկար տարիներ շարունակած է իր գոյութիւնը օգտակար եւ չինիչ դործունէութեամբ:

Ուստրի մէջ մահացող Մալաթիացիներ

Յարութիւն Թադէոսեան

Ստեփան Սահակեան

Յարութիւն Կեղիւրեան

Թորոս Թաշճեան

Գրիգոր Քեչիչեան

Արրահամ Դաւիթեան

Սարգիս Զեքեմեան

Մայր Շահրիկեան

Տիկ. Ճուհար Պոյաճեան

Խորէն Մանուչեան

Հայկանոյշ Մանուչեան

Տիկ. Եսթեր Նանիկեան

Տիկ. Հեղինէ Կեղիւրեան

Սերոբ Մարգարեան

Ասատուր Գալուստեան

Գէորգ Պռնազեան

Մտեփան Պէրպէրեան
 Գրիգոր Աճեմեան
 Պօղոս Թերխանեան
 Համբարձում Ճերահեան
 Պաղտատար Պաղտատարեան
 Սաթենիկ Կեզիւրեան
 Տիկ. Վարդեր Գասպարեան
 Սիմոն Սիմոնեան
 Ուսաննա Պեննէեան
 Մկրտիչ Թերխանեան
 Մայր Սառա Կոփարեան
 Յակոբ Պունճուքլեան
 Սարգիս Թիւթեկեան
 Մարտիրոս Պոյաճեան
 Համբարձում Պոյաճեան
 Կարապետ Նանիկեան
 Կարապետ Փափազեան
 Կարապետ Թաշճեան
 Պօղոս Պոյաճեան
 Տիկ. Մարիցա Սահակեան
 Մայր Մուղալ Մանուշեան
 Նազարէթ Նանիկեան
 Մանասէ Նանիկեան
 Լեւոն Կեզիւրեան
 Սենեքերիմ Սահակեան
 Յովհաննէս Մանուշեան
 Թորոս Մարգարեան
 Աւետիս Պղզիկեան
 Նշան Մերկիկեան
 Յր. Սահակեան
 Մկրտիչ Դաւիթեան
 Մամուէլ Թերխանեան
 Յարութիւն Յովհաննէսեան

Թադէոս Գարօղլանեան
 Իսկենտէր Անանեան
 Տիկ. Մարթա Մուրատեան
 Յովհաննէս Մարգարեան
 Գէորգ Տարաքճեան
 Յակոբ Մարգարեան
 Մերուն Գարօղլանեան
 Մանուկ Տ. Գէորգեան
 Մելքիսէթ Մուրատեան
 Կանան Նանիկեան
 Մտեփան Աւետիսեան
 Թորոս Նազարէթեան
 Յովհաննէս Պոյաճեան
 Յակոբ Տ. Պաղտատարեան
 Ասլան Մարտիրոսեան
 Եղիսաբէթ Տեմիրճեան
 Յարութիւն Կեզիւրեան
 Կարապետ Կեզիւրեան
 Պօղոս Սահակեան
 Գրիգոր Պոնոպեան
 Մելքոն Մկրտիչեան
 Գէորգ Թերզիեազուպեան
 Տիկ. Կիւլիստան Օյմայեան
 Մանուկ Եազրճեան
 Պօղոս Երկայնեան
 Խոսրով Մուրատեան
 Յակոբ Շահրիկեան
 Տիկ. Պատաշխան Դաւիթեան
 Կարապետ Պեննէեան
 Մկրտիչ Տ. Մկրտիչեան
 Ռափայէլ Տ. Պաղտատարեան
 Յովհաննէս Դաւիթեան

ՔԼԻՎԼԵՆՏԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂ

Քլիվլենտ բաղդատմամբ նոր քաղաք մըն է, որ զարմանալի արագութեամբ մեծցած է եւ այսօր Ամերիկայի հինգերորդ կամ վեցերորդ մեծ քաղաքն է եւ տարուէ տարի նոյն արագութեամբ կը մեծնայ: Պործարանային և ճարտարարուեստի մեծ կեդրոն է զանազան արտադրութեանց գործարաններով, որոնցմէ զլիսաւորն է Ամերիկեան Պողպատի Ընկերութիւնը:

Քլիվլենտ Ամերիկայի Հայոց Մալաթիան է, որովհետեւ Քլիվլենտի Հայութիւնը սկսած է Մալաթիացիներով եւ այժմ ալ Մալաթիացիութիւնը կը կազմէ զազութի Հայութեան մեծամասնութիւնը:

1908-ին Ուատըի մէջ եղող համըաւաւոր Ամերիկեան Պաղատի Ընկերութիւնը (Ուայր Միլ) Քլիվլենտի մէջ ճիւղ մը կը հաստատէ եւ այդ առթիւ Ուատըէն քանի մը վարժ դոքտաւորներ կը փոխադրէ Քլիվլենտ: Անոնցմէ մին կ'ըլլայ մեր մալաթիացի հայրենակից Գաբրիէլ Տէր Պաղտասարեան եւ քիչ յետոյ Յակոբ Կեճէեան եւ կարճ ժամանակէն հայրենակիցներու թիւը երթալով կ'աւելնայ Քլիվլենտի մէջ:

71-րդ եւ Պրոտուէյի փողոցին վրայ եղող իրենց տունը Քլիվլենտի Հայերուն կեդրոնատեղին եւ հաւաքավայրն էր երկար ժամանակ:

1909, Յուլիս 1-ին Կիրակի օր մը կը կազմուի Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Քլիվլենտի մասնաճիւղը:

Մասնաճիւղի անդամնիկ վարչութեան անդամներ կ'ընտրուին հետեւեալ հայրենակիցները.

Յովհաննէս Թերզիեաղուպեան	Ատենապետ
Տիգրան Մուրատեան	Բ. Ատենապետ
Թուրէն Կեզիւրեան	Ատենաղալիր
Կարապետ Թերզիեաղուպեան	Բ. Ատենաղալիր
Քերօր Օտապաշեան	Գանձապահ
Յովհաննէս Թերթանեան	Հաւաքիչ
Սեդրակ Տէր Պաղտասարեան	Խորհրդական

Քլիվլենտի մասնաճիւղին կազմութիւնը եւ Քլիվլենտի հայրենակիցներու լիառատ նիւթական զոհողութիւնները մեծապէս օգնեցին Ընկերութեան ամենադժուարին օրերուն: Ընկերութեան Հոպոքընի շէնքը կորուստէ փրկւողներէն մին եղաւ Քլիվլենտի մասնաճիւղը՝ ճիշդ ժամանակին իր զրկած 500 տալարով:

Ընկերութեան Քսանիններորդ Պատգ. Ժողովը կ'որոշէ կեդրոնը փոխադրել ուրիշ վայր մը: Առ այդ յարմարագոյն վայր կը նկատուի Քլիվլենտը: Մասնաճիւղի անդամներու հեռատես, յարատեւ եւ շինարար երեք տարուան զործունէութեան շնորհիւ կը վերակազմուին լուծուած մասնաճիւղեր, թուրացած մասնաճիւղերը նոր կեանք եւ եռանդ կը ստանան ու կը կազմուին նոր մասնաճիւղեր:

Այս շրջանին Ընկերութիւնը ունէր Երեսուն (30) մասնաճիւղ:

Քլիվլենտի մասնաճիւղը իր կողքին ունէր նաեւ զործօն կանանց մասնաճիւղ մը, որ տեւեց 1926-էն մինչեւ 1940-ը: Կանանց մասնաճիւղի նուիրեալ ընկերուհիներ մեծապէս օգնեցին եւ օժանդակեցին Արանց մասնաճիւղի այնքան բեղուն զործունէութեան:

Քլիվլենտ Ամերիկահայ Մալաթիացիներու ամենամեծ զազութիւն է: Ատեն մը անոնց թիւը հասած էր 350-ի. այժմ 320 կը հաշուուի, 117 ընտանիքներով:

Քլիվլենտ եղած է մեր ընկերութեան սիւնը, իր նիւթական զոհողութեամբ եւ զործունէութեամբ: Քլիվլենտ գացող մը ինքզինք հին Մալաթիայ մէջ կը գտայ: Ստեղծած են հայրենասիրական տաքուկ մթնոլորտ, հիւրասէր են եւ ընկերական, եւ զոհողութեան առջեւ կանգ չառնող: Քլիվլենտի մեր հայրենակիցներուն մէջ օտարացումի նշոյլ մը իսկ գոյութիւն չունի: Տեղի մէջ ծնող երիտասարդներն իսկ կամաց-կամաց կը մտնեն ընկերութեան շարքերուն մէջ եւ կը ստանձնեն կարեւոր զործեր եւ կը վարժուին վաղուան գործը շարունակելու համար:

Քլիվլենտի մասնաճիւղին ընկերութեան Յիսնամեակին առթիւ սարքած տօնակատարութիւնը՝ եւ հոն հաւաքուած երեք Հազար Հինգ Հարիւր (3,500) Տոլարը ցայտուն ապացոյցն է անոնց հայրենասիրութեան եւ զոհողութեան ոգիին:

Քլիվլենտի մէջ մահացող Մալաթիացիներ (1908—1954)

Սարգիս Էմինեան	Սարգիս Քեչիշեան
Գրիգոր Քեչիշեան	Յակոբ Գարօղլանեան
Առաքել Գարօղլանեան	Մանուէլ Եաղուպեան
Աբրահամ Պեննէեան	Յովհաննէս Աթոլիկեան
Յովհաննէս Թերզիւաղուպեան	Մարիամ Տ. Մելքիսեթեան
Տիկ. Էլմաս Թիւթեւեան	Նազարէթ Տ. Մելքիսեթեան
Կարապետ Մարտիրեան	Գրիգոր Մալաճիկեան
Եղիա Գալուստեան	Գրիգոր Տ. Գէորգեան
Թերուն Դաւիթեան	Տիկ. Յ. Քեչիշեան
Յակոբ Քեչիշեան	Գրիգոր Ամուճէեան
Գրիգոր Գարօղլանեան	Մանուէլ Ուրլեան
Տիկ. Մարիամ Կանանեան	Կանան Քեչիշեան
Ստեփան Էլիճանեան	Խոսրով Խրիկեան
Սարգիս Թաշճեան	. . . Սիսեան
Յարութիւն Տատայեան	Մարիամ Թերխանեան
Մկրտիչ Գալուստեան	Յովհաննէս Էմինեան
Ալեքսան Էմինեան	Յովհաննէս Թայեան

(Էջ 1461-ի խմբանկարի հայրենակիցներուն անունները)

Ա. կարգ, ձախէն աջ. — Խոսրով Ոսկերիշեան, Յովհաննէս Ափալաբեան, Գեորգ Արսլանեան, Լեւոն Թերխանեան, Սեդրակ Տ. Պաղտատարեան, Պօղոս Արսլանեան, Գրիգոր Երանեան:

Բ. կարգ, ձախէն աջ. — Միսաֆ Արսլանեան, Սուրէն Թերխանեան, Միսաֆ Յ. Արսլանեան, Սարգիս Արսլանեան, Խաչատուր Պաղտատարեան, Գրիգոր Տ. Դաւիթեան, Կարապետ Մարգեան, Յովհաննէս Թերխանեան, Եղիա Ափալաբեան, Թամար Բախսարեան:

Գ. կարգ, ձախէն աջ. — Նազարէթ Թերխանեան, Միսաֆ Կեօվնէեան, Մանուէլ Մինասեան, Սահակ Պեննէեան, Պօղոս Օտապաբեան, Միհայել Պաղտատարեան, Յարէր Գարօղլանեան, Յարութիւն Աթոլիկեան, Գրիգոր Քեփեմեկեան:

Քրիկեճափ մասնաճիւղի խմբանկարը (անուանեցերը կարգալ էջ 1460)

Դպրկենտրոնի մասնագետները՝ բնակարարներով (անոնիմիզացված) (1463)

Կարապետ Չեքեմեան

Քերոբ Օտապաշեան

Յովհ. Տ. Պաղտասարեան

Օր. Եղիսաբէթ Թովալեան

Թիւթէլ Թիւթեւեան

Յովհ. Տ. Գէորգեան

Հաճի Սարգիս Տ. Դաւիթեան

Գաբրիէլ Տ. Պաղտասարեան

Գէորգ Բաղսարեան

Տիկ. Յ. Ասլանեան

Թափայէլ Արփաճեան

Տիկ. Թագուհի Կղիկեան

Պետրոս Թերխանեան

Յակոբ Չուլալեան

Նափոլէոն Մուրատեան

Սերոբ Տ. Պաղտասարեան

Օր. Մարի Տ. Մելքիսեղեկեան

Գաբրիէլ Տ. Պաղտասարեան

Համբարձում Թիւթեւեան

Թովհադոսի մէջ մեռած է Տիկին Օլիմպիա Մկրտիչ Թիւթեւեան :

ՊՈՍԹՈՆԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂ

Պոսթոնը Ամերիկայի Աթէնքը նկատուած է, ուրիշ խօսքով կամ բացատրութեամբ ուսման եւ գիտութեան վառարանը եւ կեդրոնը :

Սկզբնական շրջանի ուսման եւ զանազան մասնագիտութեանց հետամուտ եղող Հայեր Պոսթոն եկած են եւ իրենց ուսումը լրացնելէ ետք վերադարձած են երկիր կամ այլ վայրեր մեկնած եւ հաստատուած են :

Այս նպատակով ալ Ամերիկա եկող առաջին Մալաթիացիները — Միսաք Եագուպեան, Տք. Մինաս Մ. Կիրակոսեան, Գամաղիէլ Եագուպեան եւ Գարեգին Կիրակոսեան — եկած են Պոսթոն :

1895-ի կոտորածէն առաջ Պոսթոն եկած է նաեւ Գրիգոր Ուռումեան, իսկ 1900-ի ժամանակները Տողանեան ընտանիքը, Յարութիւն Եագուպեան և յետոյ Վերապատուելի Մարտիրոս Կիրակոսեան եւ ուրիշներ :

Պոսթոն ըսելով պէտք է հասկնանք Մեծագոյն Պոսթոնը, որ աւելի քան քսան արուարձաններ ունի, որոնք իրարու կցուած են եւ միասնաբար կը կոչուին Մեծագոյն Պոսթոն : Արուարձանները կը պահեն իրենց ուրոյն անունները, քաղաքային սահմանները եւ կառավարութիւնները :

Մալաթիացիները հաստատուած են հետեւեալ քաղաքներուն եւ արուարձաններուն մէջ — Պոսթոն, Ուոթըրթաուն, Քեմպրիճ, Սըմըրվիլ, Պրուքլայն, Չըլսի, Արլինկթըն եւ Լին :

Պոսթոն քաղաքը գործարանային քաղաք մը ըլլալէ աւելի առեւտրական կեդրոն մը եղած է ու Նիւ Ինկլենտի, ալսինքն շրջակայ վեց նահանգներու դուռը եւ առեւտրական կեդրոնը :

Տարիներ առաջ Ամերիկայի կօշիկի արտադրութեան մեծագոյն մասը, Պոսթոնի շրջակայքը եղող քաղաքները կ'արտադրէին : Այդ քաղաքներուն մէջ կ'աշխատէին բաւական մեծ թիւով Հայեր, որոնց մէջ կային նկատելի թիւով Մալաթիացիներ : Ժամանակի ընթացքին, սակայն կօշիկի գործարաններէն ոմանք փոխադրուեցան այլ վայրեր եւ փոխադրուողներուն տեղը սկսան նոր գործարաններ :

1920-ի ժամանակները Մեծագոյն Պոսթոնի մէջ կային մօտաւորապէս

150-ի չափ Մալաթիացիներ, որոնց մեծագոյն մասը ունէին իրենց առանձին գործերը, ի մասնաւորի արեւելեան գորգի, ոսկերչութեան, հագուստեղէն մաքրելու եւ այլ զանազան արհեստաւորներ եւ խանութպաններ:

Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութիւնը կազմուած է 1916-ի ժամանակները, 50-է աւելի անդամներով: Պոսթոնի մասնաճիւղը Ընկերութեան զօրաւոր եւ մնայուն մասնաճիւղերէն մին եղած է եւ իր գործունէութեամբ եւ զոհողութեամբ արժեցուցած է իր գոյութիւնը:

1935-ի ժամանակները, տնտեսական ծանր տաղնապին բերումով եւ մաս մը անդամներու քաղաքէն մեկնելուն եւ այլ պարագաներ, ժամանակ մը տկարացուցին եւ գրեթէ անգործութեան մատնեցին մասնաճիւղը: Բայց ժամանակ մը վերջ կրկին վերսկսան գործունէութեան:

Պոսթոնի մէջ կար նաեւ զօրաւոր Կանանց մասնաճիւղ մը, որ երկարատեւ պահեց իր առանձին գոյութիւնը եւ ունեցաւ արդիւնաւոր գործունէութիւն, բարոյական թէ նիւթական տեսակէտէ: Ժամանակի ընթացքին, սակայն, աշխատող ձեռքեր սկսան պակսիլ. ծերութիւն, մահ եւ տեղափոխութիւն տկարացուցին թէ՛ Արանց եւ թէ՛ Կանանց մասնաճիւղերը: Ներկայիս երկու մասնաճիւղեր միանալով կազմած են խառն մասնաճիւղ մը, եւ սիրով ու իրարհասկացողութեամբ կը շարունակեն պահել Ընկերութիւնը:

Պոսթոնի խառն մասնաճիւղը որդեգրած է լաւ սովորութիւն մը. ամիսը մէկ երեկոյ թղթախաղի անունով կը հաւաքուին անդամի մը տունը: Քիչ մը թուղթ կը խաղան, յետոյ տունին կողմէ կը հիւրասիրուին, Ընկերութեան վերաբերեալ գործերը կը կարգադրեն եւ կը ցրուին: Այս կերպը պատեհութիւն կը ստեղծէ որ ընկեր եւ ընկերուհիներ, գէթ ամիսն անգամ մը, իրարու քով գան եւ Ընկերութենէն չհեռանան: Վերջերս Պոսթոնի այս օրինակը սկսած է տեղ գտնել նաեւ մեր միւս մասնաճիւղերուն մէջ, ինչ որ քաջալերական է:

Մեծագոյն Պոսթոնի մէջ մահացող Մալաթիացիներ Պոսթոն

Յովհաննէս Որբերեան
Յակոբ Ավուչարեան
Տօնապետ Անսուրլեան
Գրիգոր Մարգարեան
Յակոբ Մարգարեան
Աւետիս Գաբրիէլեան
Ասատուր Գարայեան
Համբարձում Աննայեան
Յարութիւն Որբերեան
Միսաք Սապանճեան
Գրիգոր Թիւթեկեան
Նազարէթ Մարգարեան

Գրիգոր Մարգարեան
Ահարոն Մարգարեան
Մարտիրոս Սաչաքլեան
Գէորգ Աւվանեան
Մարտիրոս Ավուչարեան
Մանուէլ Նարընեան
Տիկ. Մանուշակ Թիւթեկեան
Տիկ. Հնազանդ Մարգարեան
Յովհաննէս Գաբրիէլեան
Խոսրով Պոնճուքլեան
Նշան Ռեհենեան
Պօղոս Պոնազեան

Պրուֆլայն

Մայր Տէր Մարտիրոսեան
Մարտիրոս Տ. Մարտիրոսեան
Ճանոյ Մարտիրոսեան

Գաբրիէլ Տ. Մարտիրոսեան
Վարդան Թադէոսեան

Լին

Մանուէլ Թաշճեան
Մարտիրոս Որբերեան
Մարիամ Թաշճեան

Ղաղար Թաշճեան
Յակոբ Թաշճեան
Աւետիս Սիսեան

Ուոթըրքաուն

Ասատուր Թիւթիւնճեան
Տիկ. Աննա Թիւթիւնճեան
Մայր Վարդեր Թիւթիւնճեան
Մայր Գուտրէթ Պարմազեան
Միհրան Պարմազեան
Յարութիւն Պարմազեան
Յարութիւն Աւետիսեան
Հրանդ Կիրակոսեան
Քերոբ Ալաճաեան

Գրիգոր Չեքեմեան
Հայկ Պարմազեան
Լեւոն Պարմազեան
Նափոլէոն Պարմազեան
Մայր Մարիամ Տ. Յովհաննէսեան
Մայր Մարիամ Եազուպեան
Մայր Վարդեր Պոյաճեան
Տիկ. Հռիփսիմէ Պարմազեան
Տիկ. Լուսիա Տ. Մկրտիչեան

Քեմպրի

Հաճի Սարգիս Եազմաճեան
Տիկ. Հայկանոյշ Եազմաճեան
Տիկ. Թարուէզ Մանուկեան
Տիկ. Ս. Եազմաճեան
Նափոլէոն Յովնանեան

Փիլիպպոս Գազանճեան
Սեդրակ Եազմաճեան
Կարապետ Յովնանեան
Համբարձում Գազանճեան

Սըմբրվի

Երիցուհի Մ. Կիրակոսեան
Գէորգ Պապիկեան

Մայր Տիրամայր Տողանեան
Օր. Ֆլորիցա Շեքերճեան

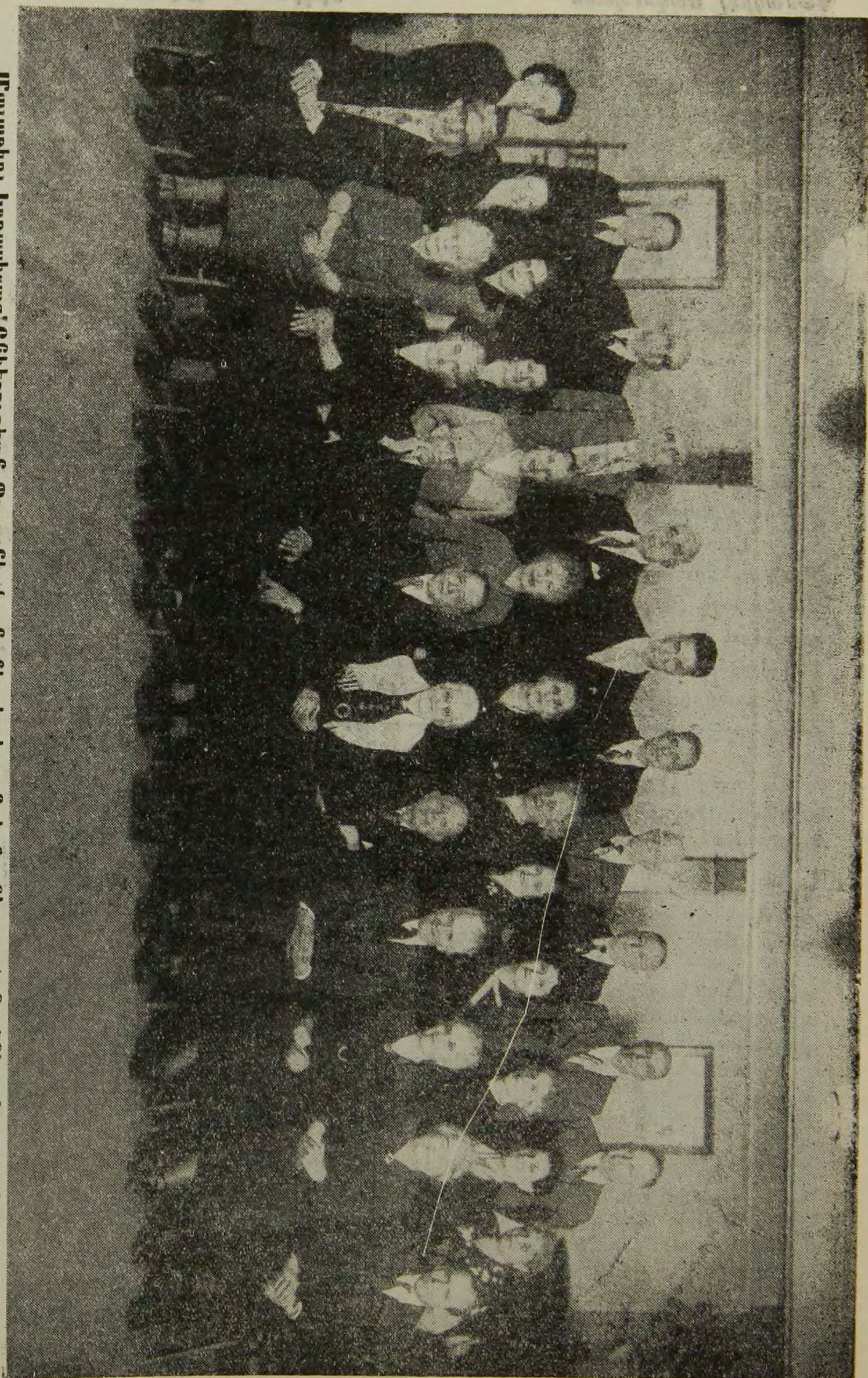
(Էջ 1467-ի խմբանկարի հայրենակիցներուն անունները)

Ա. կարգ, ձախէն աջ. — Լեւոն Փափազեան, Եսբեր Գ. Պարմազեան, Մարգրիտ Մարգարեան, Նափոլէոն Պարմազեան, Գրիգոր Պարմազեան, Եազ- կիւ Պապիկեան, Գրիգոր Պոյաճեան, Յակոբ Տողանեան, Եսբեր Տողանեան, Հռիփսիմէ Պարոյեան, Լեւոն Պարմազեան:

Բ. կարգ, ձախէն աջ. — Լուսաբեր Փափազեան, Արամի Սամուելեան, Վիկտորիա Ա. Պարմազեան, Արաւոյա Ջապիեան, Արմենուի Ե. Պարմազեան, Նազելի Աւագեան, Վարդուի Կիրակոսեան, Մարի Յ. Յովհաննէսեան, Ազնիւ Մարտիկեան, Եսբեր Աւետիսեան, Հերմոն Ն. Պարմազեան, Գոհարիկ Ս. Թիւ- րիւնճեան, Հռիփսիմէ Թիւրիւնճեան:

Գ. կարգ, ձախէն աջ. — Ռուբէն Պարմազեան, Կարապետ Աւագեան, Մանուէլ Մոփկոսեան, Գրիգոր Սամուելեան, Գրիգոր Մարտիկեան, Իսապէլ Ծ. Յովհաննէսեան, Եարուրիւն Պարոյեան, Սարգիս Թիւրիւնճեան, Եարուրիւն Ա. - ւետիսեան, Պետրոս Ջապիեան:

Մալաթիայի Կրթական Գործունեության Պատմության Դասընթացի Խորհուրդի Խորհուրդ (ստեղծվել է 1966 թ.)

Գամաղիէլ Եագուպեան

Տիկ. Կիւրլարդ Մարտիկեան

Տիգրան Պապիկեան

Յարութիւն Եագուպեան

Զրպի

Գրիգոր Ուռումեան

Տիկ. Խանրմ Ուռումեան

Խորէն Ուռումեան

Սարգիս Մարգարեան

Աբրահամ Մարգարեան

Թուրէն Ուռումեան

Գէորգ Թաշճեան

Խաչիկ Մարգարեան

Միսաք Ուռումեան

Արիստակէս

Յովհաննէս Թայեան

Աւետիս Աւագեան

ՓՐԱԽԻՏԵՆՍԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂ

Փրաւիտենս Ռհոտ Այլընտ նահանգի մայրաքաղաքն է: Ունի խոշոր արտադրական գործարաններ, մասնաւորապէս անուանի է իր զարդեղէններու եւ գոհարեղէններու գործարաններով եւ արտադրութեամբ:

Ըլլալով գործաւորական քաղաք մը, երկար ժամանակ է ի վեր դոյութիւն ունեցած է հայ դադութ: Նոյնիսկ 1879-ի ժամանակ կային 10-ի մօտ Հայեր այդ քաղաքին մէջ, որոնք կը զբաղէին առեւտրական գործերով: Հետըզհետէ այդ թիւը բարձրացաւ, այնպէս որ 1900-ի ժամանակ աւելի քան 500 Հայեր հաստատուած էին Փրաւիտենսի մէջ, ուր ազգային, եկեղեցական եւ կուսակցական կեանքը եռուղեով մէջ էր:

(Էջ 1469-ի խմբանկարի հայրենակիցներուն անունները)

Ա. կարգ, ձախէն աջ.— Օր. Ստեփան Գ. ձիգմենեան, Տոնա Կ. Աւետիսեան, Գրիգոր ձիգմենեան (կրտսեր), Հերլա Գ. ձիգմենեան, Կրեկորի Գ. Էլիմանեան, Սաեաւա Գ. Էլիմանեան:

Բ. կարգ, ձախէն աջ.— Խաչատուր Խ. Երկանեան ձր., Խաբուն Երկանեան, Խաչատուր Երկանեան, Գէորգ ձիգմենեան, Գոհարիկ ձիգմենեան, Փոքրիկ Յակոբ Ա. Խանձեան, Էմբիկ Ա. Էլիմանեան, Ալեքսան Էլիմանեան, Էլմաս Մուսեղեան, Յակոբ Մուսեղեան:

Գ. կարգ, ձախէն աջ.— ձորն Տ. ձիգմենեան, Սերոբ Էլիմանեան, Յովհաննէս Խաբունեան, Մարիամ Տ. Պրֆնեան, Մելիֆոն Պրֆնեան, Վարդանոյս Ն. Կանանեան, Նեան Կանանեան, Նուրիձա Ս. Տաղեան, Սեդրակ Տաղեան, Չապէլ Աւետիսեան, Յարութիւն Աւետիսեան:

Դ. կարգ, ձախէն աջ.— Գրիգոր ձիգմենեան, Մարգրիտ Գ. ձիգմենեան, Փոլին Կ. Աւետիսեան, Վարդուի ձիգմենեան, Գէորգ ձիգմենեան, Մարթան Գ. ձիգմենեան, Չենիս Գ. ձիգմենեան (փեսայ), Սոնա Գ. Էլիմանեան, Գրիգոր Էլիմանեան, Սուրի Ս. Մարիան, Սերի Յ. Մուսեղեան:

Ե. կարգ, ձախէն աջ.— Էլմոն Մ. Մուրաեան, Հովսէփմէ Լ. Մուրաեան, Խոսրով Խ. Երկանեան, Կարապետ Յ. Աւետիսեան, Մարգիս Յ. Մուսեղեան, Սահակ Յ. Աւետիսեան, Մարգիս Լ. Մուրաեան, Ռուբէն Լ. Մուրաեան:

Մանաթիոյ Կրթարարաց Ընկերութեան Փառաբանքի միջոցառողք՝ ընթանիւներով (աճուճեալ Կադրով Էջ 1468)

Այդ օրերու Փրաւիտենսի Հայութիւնը կը բաղկանար Խարբերողներէ, Բալուցիներէ եւ Սերաստացիներէ: Կ'երեւի, սկիզբները Մալաթիացիները չառ չեն հետաքրքրուած Փրաւիտենսով: Միայն 1900-ի առեւնները քանի մը Մալաթիացիներ եկած են: Ասոնցմէ սմանք կարճ ժամանակ մնալէ ետք մեկնած են, իսկ ոմանք ալ մնացած են հոն:

Համաձայն Պրն. Կարապետ ձերահեանի տեղեկագրութեան, Փրաւիտենս հաստատուած առաջին Մալաթիացիները եղած են Յովսէփ ձերահեան, Գրիգոր Էլիճանեան, Ալեքսան Էլիճանեան եւ Մկրտիչ Մութիաֆեան:

1910-ի ժամանակ վերեւ յիշուածներէն միայն Ալեքսան Էլիճանեանը կար, բայց նորեր սկսած էին երկրէն դալ եւ կարճ ժամանակէն Փրաւիտենսի մէջ եղան բաւական թիւով Մալաթիացիներ:

Փրաւիտենսի մասնաճիւղը կազմուած է 1917-ին եւ այդ թուականէն ի վեր պահած է իր դոյութիւնը: Այս մասնաճիւղը թէեւ թիւով փոքր, բայց իր սպարտաճանաչութեամբ, դործունէութեամբ եւ մանաւանդ դոհողութեամբ ինքզինք արժեքաւորած է որպէս մեծ եւ կարեւոր մասնաճիւղ մը:

Այս մասնաճիւղին մէջ, սկիզբէն ի վեր, ունէ տարակարծութիւն կամ ըսի-ըսաներ դոյութիւն ունեցած չեն: Միշտ իրարու մօտիկ ապրած եւ յաճախ իրարու հետ ընտանեկան յարաբերութեան մէջ եղած են:

Ինչպէս ամէն տեղ, Փրաւիտենսի մէջ ալ օրըստօրէ աշխատող ձեռքեր կը սլակսին, տարիներ իրենց աւերը կը դործեն, բայց եւ այնպէս Փրաւիտենսի մասնաճիւղը վճռած է, մինչեւ վերջին Մալաթիացին, շարունակել ընկերութեան դոյութիւնը:

Փրաւիտենսի Արանց մասնաճիւղի կողքին կար նաեւ դործօն Կանանց մասնաճիւղ մը, որ միայն 4 տարի կեանք ունեցած եւ ապա լուծուած է անդամութիւններուն քաղաքէն ուրիշ վայրեր փոխադրուած ըլլալուն հետեւանքով:

Բայց եւ այնպէս տեղւոյն վրայ եւ քաղաքին շրջակայքը եղող տիկիներ կը շարունակեն իրենց օթանդակութիւնը տալու Արանց մասնաճիւղի բոլոր ձեռնարկներուն:

Փրաւիտենսի մէջ մահացող Մալաթիացիներ

Մտեփան Էլիճանեան

Սերոբ Մութիեան

Գրիգոր Ասլանեան

Յովհաննէս Ճիվելեկեան

Տիկ. Մարինէ Մութիեան

Յակոբ Քեփենեկեան

Համբարձում Ճիվելեկեան

Տիկ. Տիրուհի Վասիլեան

Մահակ Ճիվեճեան

Տիկ. Արաքսի Տաղլեան

Փոքրիկ Մերի Տ. Մուշեղեան

Օր. Եղիսարէթ Մութիեան

Գրիգոր Վասիլեան

Տիկ. Վերդին Գ. Ճիվեճեան

Գրիգոր Ճիվեճեան

Մկրտիչ Աւետիսեան

Փութափէթի մէջ մահացող Մալաթիացիներ

Տիկ. Մանուշ Խ. Խարբուղեան

Գրիգոր Յ. Աւետիսեան

Դէորդ Խարբուղեան

(ամերիկեան գինուոր, մահացած ճարտնական ճակատը)

Խաչատուր Խարբուղեան

ՖԻԵՆՔԼԻՆԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂ

Ֆրենքլին դործարանային քաղաք մըն է եւ 1892էն ի վեր Մալաթիացիներ հոն հաստատուած են :

Ամենէն առաջ Ֆրենքլին եկող Մալաթիացիները կը կարծուի թէ հետեւեալներն են .— Դաւիթ Պըլըքեան, Յարութիւն Պըլըքեան եւ Գէորգ Կեզիւրեան :

Ըստ Պրն. Կարապետ ձերահեանի տեղեկութեան, 1902-ի ժամանակ Ֆրենքլին կը գտնուէին նաեւ Պետրոս Մամասեան, Խաչատուր Վարժապետեան, Յակոբ Քեփենեկեան, Պօղոս Նարընեան, Գէորգ Պեննէեան, Կարապետ Թիւթեկեան, Կարապետ Կզիկեան, Կարապետ Մելքիսեդեկեան : Յետոյ ասոնց վրայ աւելցած են ուրիշներ :

1910-ի ժամանակները Մալաթիացիներու թիւը այս քաղաքին մէջ 50-էն աւելի եղած է : Քաղաքին մէջ կային երկու ճաշարան եւ սրճարան, որովհետեւ Հայութեան 90 առ հարիւրը ամուրի էին :

1910-ի ժամանակները Ընկերութեան Կեդրոնէն եկած ներկայացուցիչներուն միջոցաւ կը կազմուի Ֆրենքլինի մասնաճիւղը, որուն անդամներուն թիւը 40 անձերէ աւելի էր :

Երկար ժամանակ Ֆրենքլինի մասնաճիւղը ունեցած է փայլուն դործունէութիւն մը, որմէ ետք իր անդամներուն մեծ մասին քաղաքէն մեկնելուն պատճառով բաւական տկարացած եւ ժամանակ մը անգործութեան մատնուած է : Շատ չանցած կրկին վերակազմուած է եւ իր դոյութիւնը պահած է մինչեւ 1933 :

Կարճ ժամանակ մը Ֆրենքլինի մէջ դոյութիւն ունեցած է նաեւ Կաննց մասնաճիւղ մը :

Ֆրենքլինի մէջ մահացող Մալաթիացիներ

Լեւոյ Կեզիւրեան

Տիկ. Բրաբիոն Պիլեզերեան

(Ճնեալ Տէր Յովհաննէսեան)

Յակոբ Բաղսարեան

Տիկ. Եունիա Վարժապետեան

Տիկ. Լուսիա Դ. Պըլըքեան

Տիկ. Խանրմ Գ. Կեզիւրեան

Տիկ. Էլիզա Նարընեան

Տիկ. Մարիամ Վարժապետեան

Գրիգոր Կըրըղեան

Մարգիս Պալըքճի Սուքեկեան

Պօղոս Բաղսարեան

Դաւիթ Պըլըքեան

Գրիգոր Բաղսարեան

Պօղոս Նարընեան

Յովհաննէս Կառվանեան

Ղազար Բաղսարեան

Տիկ. Վառվառ Յ. Պըլըքեան

Յովհաննէս Մարգարեան

Գէորգ Կեզիւրեան

Ներսէս Մարգարեան

Դաւիթ Պըլըքեան

ՆՈՐԹ ԱԹԼՊՈՐՈՅԻ ՄԱՍՆԱՃԻԻՂ

Ֆրենքլինի մէջ եղող Մալաթիացիներէն շատեր Նորթ Աթլպորոյ կոչուած սղտիկ դիւղաքաղաքի մը մէջ կը գործէին եւ ամէն օր երթեւեկէն ադատելու համար կամաց-կամաց կը հաստատուին հոն, տեղին վրայ եւ այսպիսով կը կազմեն Նորթ Աթլպորոյի մասնաճիւղը 1913-ին, որուն անդամները առաւելապէս Ֆրենքլինի մասնաճիւղին անդամներէն էին:

Աթլպորոյի մասնաճիւղը շատ կարճ կեանք մը ունեցաւ եւ անդամներու քաղաքէն մեկնելով մասնաճիւղը կը լուծուի, բայց քաղաքէն հեռացող անդամները կը միանան իրենց դացած քաղաքներուն մէջ եղող մասնաճիւղերուն:

Աթլպորոյի եւ Ֆրենքլինի միացեալ մէկ դաշտահանդէսը իր տեսակին մէջ եղակի եւ անմոռանալի ձեռնարկ մըն էր:

1913-ին Ֆրենքլինի մէջ ծանօթ Ուրֆացիներու աղարակին մէջ տեղի ունեցաւ այդ դաշտահանդէսը, ուր աւելի քան 200 Մալաթիացիներ ներկայ էին չըջակայ քաղաքներէն:

Մալաթիացիներու յատուկ ուտելիք եւ խմելիքի առատութիւնը չափէն դուրս էր: Հոն էր յայտնի եւ վաղամեռիկ ջութակահար Մինաս Ջաղաց-օրանեան: Ուրախութիւնը չափ սահման չունի: Հոն էր նաեւ Փրոֆ. Մկրտիչ Որբերեան, որ այդ չըջանին Ամերիկա եկած էր որոշ դասընթացքի մը հետեւելու նպատակով:

Փրոֆ. Որբերեան կը խօսի կոչ ընելով Հայութեան, որ օտարութեան մէջ չմնան, այլ վերադառնան Հայրենիք: Խեղճ Փրոֆեսորն ինք վերադարձաւ եւ զոհ եղաւ դայիբու եւ բորենիներու:

Այդ դաշտահանդէսին կը խօսի նաեւ Տոքթ. Կարապետ Եաղմաճեան, որ կոչ կ'ընէ ներկաներուն, թէ պէտք է ոյժ տան Ընկերութեան որդեգրած հայրենասիրական ազնիւ նպատակներուն:

Այս ձեռնարկին առիթով հանդանակուած է 900 տոլարի մօտ գումար մը, որ այդ ժամանակները հրաշալի բան էր եւ միայն Մալաթիացիներու զօհութեամբ կարելի էր ձեռք բերել:

1920-ի ժամանակ կրկին վերակազմուած է մասնաճիւղը եւ երկու տարի եւս շարունակելէ ետք, կրկին լուծուած է եւ մնացող անդամները միացած են Փրաւիտենսի կամ Ֆրենքլինի մասնաճիւղերուն:

Նորթ Աթլպորոյի մէջ մահացած Մալաթիացիներ
Ստեփան Թիւթելեան եւ Տիկին Մերի Ս. Թիւթելեան:

ՎՈՔԵԿԸՆԻ ԵՒ ՇԻՔԱԿՈՅԻ ՄԱՍՆԱՃԻԻՂԵՐԸ

Վոքեկըն Շիքակոյի մօտիկ քաղաք մըն է, ուր կայ Ամերիկեան Պող-սլատի եւ Թելի Ընկերութեան, այսինքն Ուստրի հանրածանօթ Ուայր Միլի մէկ ճիւղը եղող գործարանը եւ այս սլատճառաւ է որ Ուստրէն մաս մը Մա-

լաթիացիներ Ընկերութեան կողմէ հոն ղրկուած են որպէս վարպետ դործաւորներ: Այս Մալաթիացիներուն հոն հաստատուելէն ետք ուրիշ հայրենակիցներ հետեւած են անոնց եւ կազմած են սղտիկ մալաթիացական դաղութմբ:

Ընկերութեան մասնաճիւղը կազմուած է 1906-ի ժամանակները: Կըրթառիացի նեղ օրերուն Վոքեկընն է որ հասած է օղնութեան եւ անկէ ետք ալ շարունակ օժանդակած է Ընկերութեան, բարոյապէս թէ նիւթապէս:

Վոքեկընը Ընկերութեան մասնաճիւղերու շարքերէն շատ հեռու եղած ըլլալով կարելի չէ եղած տեղւոյն վրայ պատգամաւորական ժողով սարքել եւ ոչ ալ կարելի եղած է որ այդ մասնաճիւղը իր ուրոյն պատգամաւորով ներկայ ըլլայ Պատգ. Ժողովներուն: Սակայն եւ այնպէս, վստահօրէն կըրնանք ըսել թէ, Վոքեկընը դատելով իր ունեցած թիւէն, իր լաւագոյնն ըրած է եւ մինչեւ այսօր ալ կը շարունակէ իր մասնակցութիւնը բերել նիւթապէս թէ բարոյապէս:

Վոքեկընի մէջ մահացող Մալաթիացիներ

Էլսի Սիմոնեան

Տիկին Նազելի Սիմաւոնեան

Նազարէթ Սիմաւոնեան

Սիմոն Սիմաւոնեան

Մանսէլ Տէյինեան

Գէորգ Սիմոնեան

Քերոբ Սիմոնեան

Շիֆակոյի եւ շրջաններուն մէջ մահացող Մալաթիացիներ

Տիկ. Մարիցա Մ. Շամլեան

Խաչատուր Կառվանեան

Համբարձում Ահարոնեան

Հազար Թիւթեկեան

Արամ Աւագեան-Պոյաճեան

Պօղոս Կառվանեան

Գրիգոր Կառվանեան

Տիկ. Հ. Ահարոնեան

Տիկ. Հայկանոյշ Գարախոյեան

Տիկ. Էօթենի Քիւլիսանեան

Գէորգ Պեննէեան

Խաչատուր Պոյաճեան

Յակոբ Չիփեան

Միսաք Գարօղլանեան

Մկրտիչ Պոյաճեան

Քրնոշա, Ուխտանքի մէջ մահացող Մալաթիացիներ

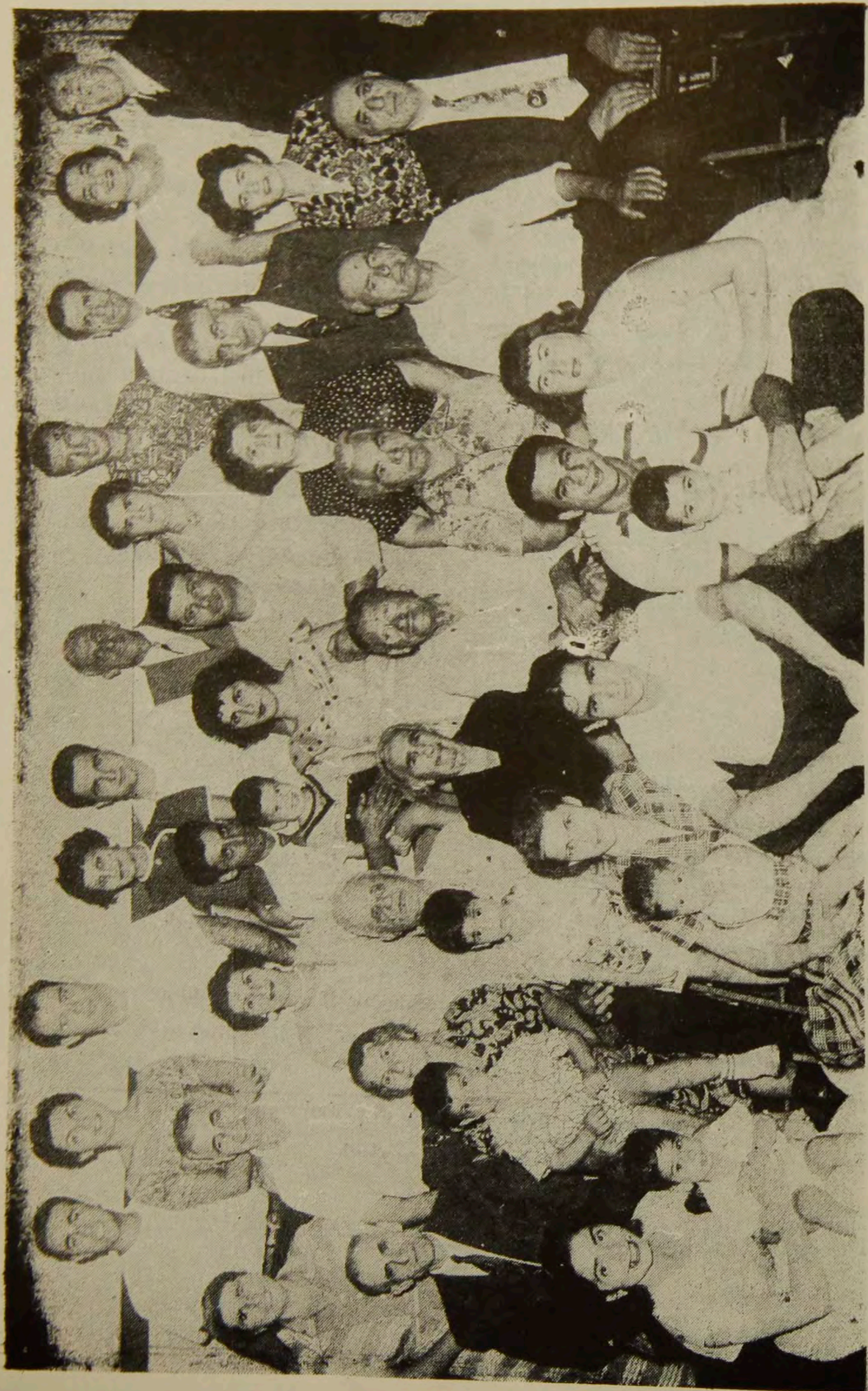
Յակոբ Շամլեան

Միսաք Թիւթեկեան

Յարութիւն Շամլեան

Միլունքի, Ուխտանքի մէջ մահացող

Յարութիւն Պաճաքսուգեան

Վճռակերպ հարկեացիներու խմբակարգ (անդամներ տեմբ. 1.2 1475)

(Էջ 1474-ի խմբանկարի հայրենակիցներուն անունները)

Ա. կարգ, ձախէն աջ.— Ճուհար Տոտազեան, փոքրիկն Յովհաննէս Տոտազեան, Թուրի Սիմոնեան, փոքրիկն Պուրուս Սիմոնեան, Պետրոս Սիմոնեան, Միքայէլ Սիմոնեան, փոքրիկն Մայր Սիմոնեան, Ճոյս Սիմոնեան:

Բ. կարգ, ձախէն աջ.— Գրիգոր Տոտազեան, Մարիամ Սիմոնեան, փոքրիկն Տօնապետ Էլոյեան, Քերօք Սիմոնեան, փոքրիկն Քերօք Սիմոնեան, Խաբուն Տէյինեան, Օննիկ Խաչիկեան (փեսայ), Գոհար Գէորգեան, Գրիգոր Գէորգեան (փեսայ), Գայաւտ Տատեան (փեսայ):

Գ. կարգ, ձախէն աջ.— Վարդուի Տէյինեան, Մանուէլ Զուլեան, Մարիամ Էլոյեան, Տօնապետ Էլոյեան (փեսայ), փոքրիկն Կէյրի Էլոյեան, Զապէլ Սիմոնեան, Մանուէլ Սիմոնեան, Նդիաբէր Կիւզելեան, Յակոբ Կիւզելեան, Նդիաբէր Տատեան:

Դ. կարգ, ձախէն աջ.— Ստեփան Տէյինեան, Մարգրիտ Գէորգեան, Մարտիրոս Սիմոնեան, Մերի Սոհիկեան (ոչ-մալաթիացի), Մարտիրոս Սիմոնեան, Վահան Սիմոնեան, Վարդեր Սիմոնեան, Մկրտիչ Տոտազեան, Էլմաս Տէյինեան, Յարութիւն Տէյինեան:

Շ Ի Ք Ա Կ Ո Յ

Շիքակոյ թէեւ Ամերիկայի երկրորդ մեծ քաղաքն է իր հսկայ ճարտարարուեստով եւ զանազան տեսակի գործարաններով, կ'երեւի Մալաթիացիները մեծ թիւով մուտք չեն գործած հոն:

Սակայն եւ այնպէս հոն ունեցած ենք քանի մը Մալաթիացիներ, որոնք բաւական ժամանակ առաջ Շիքակոյ եղած են: Ասոնք են.— Արամ Պոյաճեան, Խաչատուր եւ Պօղոս Կառլանեան եղբայրներ, յետոյ անոնց վրայ աւելցած են ուրիշ հայրենակիցներ:

Խաչատուր եւ Պօղոս Կառլանեան եղբայրներ Մալաթիացիներու ծանօթ են որպէս շատ հուժկու եւ ուժեղ անձեր — փեհլիւաններ:

1918-ի ժամանակները կազմուած է Ընկերութեան մասնաճիւղը քանի մը անդամներով եւ քանի մը տարի իրենց գոյութիւնը պահելէ ետք դադրած են:

Վերջերս, սակայն, Շիքակոյի մէջ կազմուած է նոր մասնաճիւղ մը, հին թէ նոր անդամներով, որոնց մէջ մաս կը կազմեն բաւական թիւով երիտասարդ ոյժեր: Վստահ ենք թէ Շիքակոյն Ընկերութեան շարքերուն մէջ իր պատուաւոր տեղը պիտի գրաւէ:

Կ Ր Ա Ն Ի Թ Ս Ի Թ Ի Ի Մ Ա Ս Ն Ա Ճ Ի Ի Ղ

Կրանիթ Սիթի եւ Սենթ Լուիզ իրարու կից եղող քաղաքներ են, որոնց արտադրութեան մեծ մասը, զանազան գործարաններէ, առաւելապէս երկաթի ձուլածոյ ապրանքներ են:

Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Շիֆալիոյ մասնաճիւղի խմբանկարը
Ա. Կարգ, ձախէն աջ.— Աստատու Գուլգանեան, Վարդեր Թիւթիւեան,
Մամա Խարուն Տէյիկեան, Մաքրաւի Տէր Մուշեղեան, Հոփփօմէ Կէօֆեան:
Բ. Կարգ, ձախէն աջ.— Յարութիւն Տէյիկեան, Վարդեր Վ. Սիմոնեան,
Մարիմա Չուլեան, փոքրիկն Տաւադեան, Ճուհար Տաւադեան, Ճենի Տաւադեան,
Է. Սիմոնեան, Ալմա Սիմոնեան:
Գ. Կարգ, ձախէն աջ.— Մակար Չուլեան, Մկրտիչ Տաւադեան, Կարոյ
Գազազեան (պատուոյ անդամ), Արամ Տէր Մուշեղեան, Վահան Սիմոնեան,
Տաւադեանի անեղիայր Զրաճապէն:

Ընկերութեան մասնաճիւղը հոն կազմուած է 1915-ին, թերեւս քիչ մը
աւելի առաջ եւ բաղդատմամբ իրենց շատ փոքր թիւին ունեցած են մեծ եւ
օգտաշատ գործունէութիւն, մասնաւորապէս շնորհիւ Հանի Մանուէլ եւ Նա-
փոլէօն Խանձեաններու գոհողութեանց:

Ընկերութեանս կազմութեան Յիսնամեակի տօնակատարութեան ժա-
մանակ, հակառակ իր յառաջացած տարիքին ու տկարութեանը, Հանի Կա-
փոլէօն Խանձեան ճամբայ կ'ելլէ Քլիփլենտ դալու: Բայց զժրախտաբար
ճամբան կը հիւանդանայ եւ չի կրնար հասնիլ Քլիփլենտ ներկայ ըլլալու տօ-
նակատարութեան: Սակայն եւ այնպէս կը գրկէ նուէրը, 500 ոսկի, մը

մեծ խանդավառութիւն ստեղծեց ժողովին մէջ եւ կրնանք ըսել ճամբան բացաւ այնքան մեծ դուռարի մը հանդանակութեան:

Այսօր այդ երկու քաղաքներու մէջ հաղիւ 5 կամ 6 Մալաթիացիներ կ'ապրին, իսկ մահացողներն են.

Յարութիւն Պաղտատարեան

Մկրտիչ Թիւթիւնճեան

Հաճի Մանուէլ Խանճեան

Սարգիս Խարբուրդեան

ԼՈՍ ԱՆՃԵԼԷՍԻ ՄԱՍՆԱՃԻԻՂ

Լոս Անճելէսը Քալիֆորնիոյ ամենամեծ քաղաքն է: Աշխարհահռչակ շարժապատկերներու կեդրոն եղող Հալիվուտը Լոս Անճելէսի մէջ է: Ունի բարեխառն կլիմայ եւ այդ իսկ պատճառով հետզհետէ կ'ընդարձակուի, կը մեծնայ:

Յարութիւն Փափագեան առաջին Մալաթիացին է որ 1903-ին Ուստրէն կ'երթայ Լոս Անճելէս եւ կը սկսի պտուղի մեծաքանակ վաճառականութեան: Իսկ 1913-ի տեսները հոն կը մեկնին նաեւ Ստեփան Մանուչեան, Նափոլէոն Ալաճայեան, Սեֆեր Սանդուրեան, Տէօվլեթեան, Մալաճիկեան, Մազմանեան եւ ուրիշներ, որոնք բոլորն ալ արհեստավորներ էին:

Ստեփան Մանուչեան կը դործէ ելեկտրական ճիւղի մը մէջ եւ նոյն տեւն կը հետեւի այդ ճիւղի աւելի զարգացման:

1918-ին, նախաձեռնութեամբ Խորէն Փափագեանի, Յովհաննէս Ահարոնեանի, Յակոբ Մալաճիկեանի եւ Մ. Մինասեանի կը սարքուի երգահանդէս մը ի նպաստ Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան, որմէ կը գոյանայ 300 տոլարի զուտ շահ մը:

1923-ին, Ստեփան Մանուչեանի ջանքերով կը կազմուի Ընկերութեան մասնաճիւղը, որ կ'ունենայ շատ օգտակար գործունէութիւն մը մինչեւ 1932: Այդ թուականին տիրող տնտեսական տագնապը, տեղափոխութիւնները եւ մահերը պատճառ կ'ըլլան որ մասնաճիւղը ժամանակաւորապէս դադրի:

Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմէն ետք Արեւելեան նահանգներէն մաս մը հայրենակիցներ կը մեկնին Լոս Անճելէս եւ կը հաստատուին հոն, որով տեղիս Մալաթիացիներու թիւը կը շատնայ:

1950-ին Խոսրով Պոնափարթեան Նիւ Եորքէն կ'այցելէ Լոս Անճելէս եւ այս այցելութիւնը յաջորդ առիթ նկատելով Մալաթիացիներ կը հաւաքուին եւ կը վերակազմուի Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Մասնաճիւղը, որ մինչեւ այսօր կը պահէ իր գոյութիւնը հայրենակիցներու ջանքերով եւ զոհողութիւններով:

Լուս Աննեկէսի մէջ մահացող Մալաթիացիներ

Սեդրակ Տ. Պաղտատարեան

Խոսրով Քեչիշեան

Քեփթըն Խաչատուր (Հայկ)

Պոնափարթեան

Յակոբ Զիվիեան

Յակոբ Մալաճիկեան

Յարութիւն Փափաղեան

Տիկ. Յ. Զիվիեան

Լուսֆիկ Մազմանեան

Կարապետ Գասպարեան

Տիկ. Մարիամ Տամպուրաճեան

Տ Ի Թ Ր Ո Յ Ի Թ Ի Մ Ա Ս Ն Ա Ճ Ի Ի Ղ

Տիթրոյիթ ինքնաշարժներու (օթոմոպիլ) արտադրութեան ամենամեծ եւ գլխաւոր կեդրոնն է եւ այդ պատճառով եղած է կարեւոր աշխատանքական քաղաք մը թէ թիւով եւ թէ օրավարձերու բարձր չափանիշով:

Տիթրոյիթի մասնաճիւղը, համաձայն Կեդրոնական Վարչութեան տոմարին 1918—1919-ի ժամանակները կազմուած է եւ երկարատեւ իր գոյութիւնը պահած եւ գործօն մասնակցութիւնը բերած է Ընկերութեան:

Ինչպէս չատ մը քաղաքներ, նոյնպէս նաեւ Տիթրոյիթը տնտեսական Այամ գործերու պակասութեան բերումով յաճախ պատճառ եղած է մասնաճիւղի տկարացման, բայց երբ գործերը բարելաւուած են, մասնաճիւղը կըրկին ոգեւորուած է եւ այս կերպով շարունակած է մինչեւ այսօր:

Այս վերջին երկու տարիներուն մէջ թէեւ տկարութեան նշաններ չ'յայտուաւ, բայց վստահ ենք որ չուտով կը սկսի արդիւնաւոր աշխատանքի:

Տիթրոյիթի մէջ մահացող Մալաթիացիներ

Գէորգ Ասլանեան

Կարապետ Կուշեան

Յակոբ Ալաշայեան

Սեդրակ Փիլիպպոսեան

Ասատուր Թանտըրճեան

Գրիգոր Մընըխեան

Ռուբէն Տ. Դաւիթեան

Սեդրակ Քիւլիսանճեան

Սեդրակ Մարաղեան

Կարապետ Տեմիրճեան

Սենեքերիմ Մուշեղեան

Սեդրակ Տ. Դաւիթեան

Յովհաննէս Տեմիրճեան

Գրիգոր Խանճեան

Սարգիս Կիւղէլեան

Ծերուն Փափաղեան

(Էջ 1479-ի խմբանկարի հայրենակիցներուն անունները)

Ա. կարգ, ձախէն աջ. — Ահարոնեանի բռնիկը, Ազատիկեանի բռնիկը:

Բ. կարգ (ա), ձախէն աջ. — Տիկ. Ազիլեան, Հայկազ Պոնափարթեան, Քեփթըն Պոնափարթեան, Մանուկ Փափաղեան, Տիկ. Կէյնեան (Կառվանեան), Տիկ. Տէօվլեթեան, Տիկ. Տինկիլեան, Տիկ. Կիրակոսեան, Կարապետ Գասպարեան, Ս. Գալանեան, Տիկ. Գալանեան, Տիկ. Զիքեան (Փիլոյեան):

Բ. կարգ (բ), ձախէն աջ. — Պաղտատար Ազիլեան, Գ. Խանճեան, Ճան Ազատիկեան, Մարիճա Փափաղեան, Տիկին Ժամկոչեան, Արամ Ժամկոչեան, Ճան Ահարոնեան, Տիկ. Ահարոնեան, Տիկ. Մանուշեան, Ճորն Գալանեան, Հ. Զիքեան, Ստեփան Մանուշեան:

Գ. կարգ, ձախէն աջ. — Հ. Պոնափարթեան, Փօլ Պոզաճաճեան, Օր. Պոզաճաճեան, Տիկ. Փափաղեանի աղջիկը, բռնը եւ փեան, Օր. Ժամկոչեան, Օր. Մանուշեան, Գալանեան բոլոր եւ խօսեցեալք, Պրն. Նազարեան, Ճան Պոպիկեան, Կարապետ Ճերահեան, Տիկ. Ճերահեան:

Մալաթիոյ Կոթաօրաց Բնկերութեան Լոյս Անճելօթիմաների շանգանները (անոնները 1478)

Հիւանդանոցի Գլխավոր Բժիշկ Դր. Ս. Ս. Ս.

Մկրտիչ Չուռնաճեան
Սեդրակ Կարճրտիկեան
Կարապետ Արքայեան

Տիկ. Լուսնթաղ Կիւղեկեան
Սէմ. Արքայեան

ՖԻԶՊՈՒՐԿԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂ

Ֆիզպուրկ Ուստրի մօտ գործարանային պղտիկ քաղաք մըն է. հոն կան հիւսուածեղէնի, զէնքի եւ այլազան գործերու վերաբերեալ գործարաններ:

1890-էն ի վեր Ֆիզպուրկի մէջ գոյութիւն ունեցած է փոքր հայ դաւաճութ մը: Անոնցմէ 15-էն 20 հոգի Մալաթիացիներ եղած են: 1905-ի ժամանակները կազմուած է Ընկերութեան մասնաճիւղը եւ քանի մը տարի ունեցած է օգտակար գործունէութիւն:

Այն ատենները գործաւորներուն տեղէ տեղ, գործարանէ գործարան երթալը սովորական բան էր: Այնքան ատեն որ բաւական թիւով եւ գործօն հայրենակիցներ Ֆիզպուրկ գտնուած են, մասնաճիւղը գործօն վիճակի մէջ եղած է, այլապէս ոչ. այս ձեւը կը շարունակուի մինչեւ այսօր:

Քաղաքին մէջ մասնաճիւղ չեղած ժամանակներն իսկ տեղին մնացողները իրենց օժանդակութիւնը տուած են Ընկերութեան եւ քաջալերած են Պոսթոնի եւ Ուստրի մասնաճիւղերու ձեռնարկները:

Ներկայիս Ֆիզպուրկի մէջ կան քանի մը տուն Մալաթիացիներ, որոնցմէ ամենատարէցն է 1891-ի ժամանակները Ամերիկա եկող ծերունազարդ Մելքիսեղեկ Տ. Մելքիսեղեկեան:

1895-ի ատենները եւ անկէ առաջ Ֆիզպուրկ եղած են Մելքիսեղեկ Տ. Մելքիսեղեկեան, Միքայէլ Տ. Մելքիսեղեկեան, Մարթին Մանուչեան, Փիլիպպոս Մանուչեան եւ Գրիգոր Կեզիւրեան:

Ֆիզպուրկի մէջ մահացող Մալաթիացիներ

Մարթին Մանուչեան
Յարութիւն Թադէոսեան
Յովհաննէս Կեզիւրեան
Մ. Տէր Մինասեան
Քերոբ Չեքեմեան
Գէորգ Գարակէօզեան
Միսաք Մոթիեան
Տիգրան Մուրատեան
Փիլիպպոս Մանուչեան
Համբարձում Մանուկեան

Ստեփան Տ. Մինասեան
Մանուկ Եազըճեան
Գրիգոր Չեքեմեան
Մարտիրոս Սաչաքեան
Կարապետ Եազուպեան
Համբարձում Գաղանճեան
Յակոբ Տետէյեան
Մկրտիչ Չուռնաճեան
Կիրակոս Մուրատեան

Երկիր վերադարձած եւ մահացած

Միքայէլ Տ. Մելքիսեղեկեան
Համբարձում Մանուչեան
Կարապետ Էրքեկեան
Գրիգոր Կեզիւրեան

Գրիգոր Թերզապեան
Աւետիս Տ. Մելքիսեղեկեան
Մանուկ Թերզապեան

Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Ֆրիչպուրկի Կայրեակիցներու խմբանկար.—
Ա. Կարգ, ձախէն աջ.— Հելլըն Յ. Մինասեան, Ռոզ Յէտեան, Յիկ. Մօրիեան,
Լուսի Մանուսեան, Վարդեր Զեմեմեան, Ճան Զեմեմեան, Հ. Տաճարեանեան:
Բ. Կարգ, ձախէն աջ.— Գարեգին Մարտիրոսեան, Մկրտիչ Մօրիեան, Մելիք-
սեբ Մեկիսեան, Խոսրով Նեղիսեան, Ճան Զեմեմեան, Ջորն Զեմեմեան, Հերի Տաճ-
արեանեան:

ՖՐԵՉՆՈՅԻ ՄԱՍՆԱՃԻԻՂ

Քալիֆորնիոյ Ֆրեզնոյ քաղաքի հայկական դաղութի կազմութեան մասին երկարօրէն դրուած է 1912-ին հրատարակուած ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ՏԱՏԵ-ՅՈՅՑԻՆ մէջ, ուրկէ կը հասկցուի որ 1881-էն սկսեալ Հայեր սկսած են շարժիլ դէպի արեւոտ Քալիֆորնիան, ի մասնաւորի Հայոց «մայրաքաղաք» Ֆրեզնոյ:

Հաճի Գարրիէլ Պաղտոյեան առաջին Մալաթիացին է, որ Քալիֆորնիա

կ'երթայ 1886-ի ժամանակները: Իր մասին շատ բան չենք գիտեր, թէ ի՞նչ գործով կը զբաղէր նախապէս: Բայց ծանօթ է մեզի որ 1901-ին, ինք կ'ըլլայ առաջին Հայը, որ ներկայ Եդեմ քաղաքին մէջ 40 արտավար հող կը գնէ եւ հիմնադիրը կ'ըլլայ Եդեմի հայ գաղութին:

Մինչեւ 1897-ը Ֆրեզնոյի Հայութեան թիւը հազիւ 300 էր: Այդ տեղի կլիմային մեր երկրին ունեցած կլիմային նմանութիւնը, այգեգործութեան առաւելութիւնները եւ եղած շահերու համբաւը ամէն կողմ կը տարածուին եւ շուտով Հայոց թիւը օրըստօրէ կը սկսի աճիլ եւ բազմանալ:

Իսկապէս ե՞րբ եւ կամ որո՞նք եղած են Ֆրեզնոյ գացող միւս Մալաթիացիները: Հոն մահացողներու ցանկը ցոյց կու տայ որ բաւական թիւով Մալաթիացիներ ապրած են Ֆրեզնոյ եւ իր շրջակայքը:

Համաձայն Լոս Անճելէսէն Պրն. Մանուշեանի տեղեկագրութեան, 1903-ին Յարութիւն Փափագեան Ուստրէն կ'երթայ Ֆրեզնոյ եւ ժամանակ մը կը զբաղի մեծաքանակ պտղավաճառութեամբ եւ յետոյ կը մեկնի Լոս Անճելէս:

1911-ի ատենները այն կողմերը կ'երթան Խորէն եւ Բենիամին Փափագեաններ, ապա ինք, Մանուշեանը:

Նոյնպէս 1911-ի ժամանակները իր ընտանիքով Ֆրեզնոյ կը մեկնի Պատուելի Մարտիրոս Կիրակոսեան: Իրմէ առաջ հոն եղած են Առաքել Թայեան, Նարին Երամեան, Սահակ Պաղտոյեան եւ ուրիշներ:

1916-ին Ֆրեզնոյի մէջ կը մեռնի առաջին Ամերիկա եկող Մալաթիացին, Պրն. Միսաք Եագուպեան: Մահը տեղի կ'ունենայ Տէր եւ Տիկ. Հրանդ եւ Վարդուհի Կիրակոսեաններու տունը: Մարմինը կ'այրուի եւ ամօքներ կ'ամփոփուի Նիւ Եորքի մօտիկ քաղաքի մը մէջ թաղուած իր կնոջ կողքին:

Ընկերութեան մասնաճիւղը կազմուած է 1918-1919-ի շրջանին եւ համաձայն մեր տրամադրութեան տակ եղող արձանագրութեանց՝ ունեցած է լաւ գործունէութիւն:

Նկատի պէտք է ունենալ որ Ֆրեզնոյի շրջանը եղող հայրենակիցներ իրարմէ բաւական հեռու են եւ հնարաւորութիւն չունին յաճախ իրարու քով գալու: Բայց եւ այնպէս հանդէս-խնճոյքները, եւ դաշտահանդէսները միշտ եղած են բազմամարդ եւ նիւթապէս արդիւնաւոր, շնորհիւ իրենց առատաձեռնութեան:

Ֆրեզնոյի մասնաճիւղը, տեղի հեռաւորութեան պատճառով հնարաւորութիւն չէ ունեցած մասնակցիլ պատգամաւորական ժողովներու իր ուրոյն պատգամաւորներով, բայց միշտ ղրկած են իրենց ձայնը եւ թելադրութիւնները:

Ֆրեզնոյի մասնաճիւղն իր կազմութենէն մինչեւ այսօր կը շարունակէ իր գոյութիւնը եւ կը կատարէ իր մասնաճիւղային բոլոր պարտականութիւնները:

Փրեզնոյի մանանիւղի եւ օրջակայի հայրենակիցներու եւ փեսաներու խմբանկարը,
նկարուած՝ 15 Մարտ 1953-ին:

Ֆրեզնոյի մէջ մահացող Մալաթիացիներ

Հաճի Գաբրիէլ Պաղտոյեան

Առաքել Թայեան

Տիկ. Փերուզ Կիրակոսեան

Յակոբիկ Եաղուպեան

Ստեփան Կուրապեան

Սերոբ Թերզիեաղուպեան

Արամ Երամեան

Ծերուն Փափազեան

Մայր Վարդեր Թայեան

Տիկ. Էլիզա Յակոբեան

(ծնեալ Թիւթեւեան)

Յարութիւն Թիֆթիկճեան

Նշան Քեփենեկեան

Նշան Մալախեան

Մատթէոս Կուրապեան

Միսաք Եաղուպեան

Յարութիւն Թայեան

Պատ. Մարտ. Կիրակոսեան

Տուտու Եաղուպեան

Մանուկ Կուրապեան

Մինաս Տէօվլեթեան

Պետրոս Ճիկերճեան

Յովհաննէս Թերխանեան

Հեղինէ Թուփալեան

(ծնեալ Թայեան)

Խոսրով Թիւթեւեան

Սարգիս Կիւղելեան

Յարութիւն Շեքերճեան

Յակոբ Կեճէյեան

Գարեգին Կիրակոսեան

Խորէն Կիրակոսեան

Ստեփան Տամպուրաճեան

Մայր Կուրապեան

Նարին Երամեան

Յակոբ Ճիկերճեան

Յովհաննէս Լիւլեճեան

Մինաս Զաղացպանեան

Նշան Կառլանեան

Գէորգ Խարբուղլեան

Գրիգոր Կուրապեան

ՊՐԱՔԹԸՆԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂ

Պրաքթըն քաղաքն ալ նոյնպէս կօշիկի արտադրութեան գլխաւոր քաղաքներէն մին է :

Նիւպրիփորթէն Պրաքթըն փոխարդրուող հայրենակիցներէն Տէր եւ Տիկ. Սարգիս Թաշճեան, Յարութիւն եւ Լեւոն Գաւուքճեան, Յովհաննէս Խանճեան, Գրիգոր Խուլեան եւ մի քանի ուրիշներ 1917-ի առեւնները կը կազմեն Պրաքթընի մասնաճիւղը : Սակայն հազիւ քանի մը տարի գործօն կեանք մը ունենալէ ետք գոյութենէ կը դադրի՝ անդամներու մեծամասնութեան քաղաքէն հեռանալուն պատճառով :

Ներկային Պրաքթընի մէջ հազիւ 5-6 հայրենակիցներ կան :

ՀԵՅՎԱՐՀԻԼԻ ՄԱՍՆԱՃԻԻՂ

Հէյվարհիլն ալ կօչիկ արտադրող քաղաք մըն է, եւ ունի բաւական բա-
րեկեցիկ հայ գաղութ մը:

Կրթասիրաց Ընկերութեան մասնաճիւղը կազմուած է 1933-ին եւ մին-
չեւ 1938 որոշ դործունէութիւն ցոյց տուած է: Անկէ ետք զաւրած է գոյու-
թիւն ունենալէ:

Հէյվարհիլի մէջ մահացած են.

Յովհաննէս Խանձեան

Խորէն Թաշճեան

Հաճի Մայր Թիֆթիկճեան

ԼԱՐԵՆՍԻ ՄԱՍՆԱՃԻԻՂ

Լարենսը բացառապէս հիւսուածեղէն արտադրող քաղաք մըն է եւ շատ
քիչ Մալաթիացիներ հոն գացած են, ահա ալ կարճ ժամանակի համար:

Լարենսի մասնաճիւղը կազմուած է 1917-ի ժամանակները եւ կարճ
ժամանակէն լուծուած է:

Լարենսի մէջ մահացած Մալաթիացիներ

Գէորգ Ուռուստամեան

Յովհաննէս Ասոյեան

Գէորգ Ալաճայեան

Կարապետ Լաթիֆեան

ՆԻԻՊՐԻՓՈՐԹԻ ՄԱՍՆԱՃԻԻՂ

Այս քաղաքն ալ կը զբաղի կօչիկի արտադրութեամբ: Ունեցած է պըղ-
տիկ հայ գաղութ մը եւ ժամանակ մը բաւական թիւով ալ Մալաթիացիներ:

Կրթասիրացի մասնաճիւղը կազմուած է 1914-ի ատենները եւ յայտնի
դործունէութիւն ունեցած է մինչեւ 1918, երբ, պատերազմի բերումով շա-
տեր կը մեկնին քաղաքէն եւ այդ պատճառով ալ մասնաճիւղը լուծուած է:

Ընկերութեան Տասներեքերորդ Պատգամաւորական ժողովը գումար-
տուած էր Նիւպրիփորթ, 1917-ին: Ներկայիս հոն կը բնակին 6 մալաթիացի
ընտանիքներ:

Նիւպրիփորթի մէջ մահացած Մալաթիացիներ

Յակոբ Աւետիսեան

Տիկ. Վարդեր Ասլանեան

Գրիգոր Գարայեան

Տիկ. Եսթեր Գարայեան

Կարապետ Աւետիսեան

Յարութիւն Ասլանեան

ԼՈՎԵԼԻ ՄԱՍՆԱՃԻԻՂ

Լովելն ալ հիւսուածեղէններու եւ այլ արտադրութիւններու գործա-
րաններ ունեցող քաղաք մըն է:

Մալաթիացիներ 1895-ի ժամանակներէն ի վեր հոն գտնուած են: Ա-
մանք մեկնած, ուրիշներ մնալուն բնակութիւն հաստատած են հոն:

Կրթասիրացի մասնաճիւղը կազմուած է 1916-1917-ի ժամանակները:

Ընկերութեան Տասնչորրորդ Պատգամաւորական Ժողովը չունարուած է Լոն-
դոն: Այս պատգամաւորական Ժողովին մէջ էր որ որոշուեցաւ 50,000 տոլարի
արշաւը (քեմփէյն):

Մինչեւ 1925-ի ատենները դործօն կեանք մը ունենալէ ետք, որպէս
մասնաճիւղ դադրած է գոյութիւն ունենալէ, սակայն տեղին վրայ մնացող
Հայրենակիցները մինչեւ այսօր ալ կ'օժանդակեն Ընկերութեան ձեռնարկնե-
րուն:

Լոնդոնի մէջ մահացած Մալաթիացիներ

Գրիգոր Էլիճանեան	Վահան Ուռումեան
Արմենակ Սարըքելլեան	Տիկ. Մարիցա Ուռումեան
Գէորգ Պապիկեան	Կարապետ Մարգարեան
Տիկ. Փերուզ Պապիկեան	Յարութիւն Տ. Ղեւոնդեան
Յովհաննէս Պապիկեան	Միսաք Սիմոնեան
Գրիգոր Զուլալեան	Ասատուր Պապիկեան
(Մարտիկեան)	Սեդրակ Սապանճեան

ՀԱՒԱՆԱՅԻ (ՔՈՒՊԱ) ՄԱՍՆԱՃԻՒՂ

1915-1918-ի ժամանակները տեղի ունեցող Հայկական մեծադոյն ե-
ղեռնէն եւ տարագրութիւններէն մազապուրծ ազատուող Հայեր եւ անոնցմէ
եղող Մալաթիացիներ սկսան դուրս ելլել Թուրքիա կոչուած դժոխքէն եւ
ինքզինքնին դտան նախ Սուրիա, Լիբանան, Ֆրանսա, Քուպա եւ այլ վայրեր:

1923-ի սկիզբները խումբ մը երիտասարդ Մալաթիացիներ, առաջին-
անգամ ըլլալով կու դան Հաւանա: Անոնք են. — Կարապետ եւ Սեդրակ Տան-
տիկեաններ, Տիկին Եղիսարէթ Տէր Մուշեղեան, Մարգարիտ Ալաշայեան,
Գէորգ եւ Պողոս Ասլանեաններ, Էլմաս Ասլանեան, Տիկ. Յ. Կանանեան, Մա-

(Էջ 1487-ի խմբանկարի Հայրենակիցներուն անունները)

Ա. կարգ, ձախէն աջ. — Յակոբ Մուրադեան, Արեակ Պոյաճեան, Պո-
ղոս Արսլանեան, Սարգիս Մոկիսեան, Յարութիւն Սիրանեան, Գէորգ Սիրան-
եան, Կարապետ Աղոյեան, պառկողը (ոչ-մալաթիացի):

Բ. կարգ, ձախէն աջ. — Արիփէ Թաւեան, Աննա Պոյաճեան, Աննա
Խարբուղեան, Հռիփսիմէ Քաբուսուգեան, Մարիամ Քաբուսուգեան, Նոյեմգար
Մազմանեան:

Գ. կարգ, ձախէն աջ. — Մայր Մարիամ Տէյիւմենեան, Սառա Կոփա-
եան, Մ. Մոկիսեան, ոչ-մալաթիացի մը, Վարդանոյս Կանանեան, Թագուի
Ջուլայեան, Մարիամ Մուրադեան, Մարիամ Տէր Մուշեղեան, Ասանէր (մակա-
նուր անձանք), Մարի Պեղեղեան (ոչ-մալաթիացի):

Դ. կարգ, ձախէն աջ. — Յովհաննէս Մարգարեան, Սահակ Նիկոլեան
(ոչ-մալաթիացի), Լեւոն Թեխանեան, Գէորգ Արսլանեան, Հանի Մանուկ
Թաւեան, Յովհաննէս Թաւեան, Արամ Տէր Մուշեղեան, Մանուկ Մոկիս-
եան, Գրիգոր Տէյիւմենեան, Սեդրակ Գ. Տանտիկեան, Նուարդ Արփանեան,
Միսաք Մազմանեան, Աւետիս Աղոյեան, Պողոս Առաքելեան:

Հաւանայի (Գուգայի) մասնանիւրը նկարուած 1927ին. Ի պատիւ Ամերիկայէն ժամանող
 հայրենակիցներուն սարճած դաւաճանդէտին (անունները կարդալ էջ 1488)

ընտանեաց, Եղսուհի Ասլանեան, Գէորգ Ճիւլեյեկեան, Խաթուն Ճիւլեյեկեան, Տիկ. Մանուշակ Սիրանեան, Յարութիւն եւ Գէորգ Սիրանեաններ, Յովհաննէս Սանիոսեան, Աւետիս Թերխանեան, Աւետիս եւ Պաղտատաք, Եղիա Ափալաքեան:

Քուպա եկողներուն նպատակը, բնականաբար, Ամերիկա իրենց սիրելիներուն քով դալն էր: Քուպա հասնողները, քանի մը հատի բացառութեամբ, մնացեալները հազիւ 20 տարիքը բոլորած երիտասարդներ էին:

Տեղական լեզուին, սովորութեանց եւ դործերու պայմաններուն անդիտակցութիւնը շատ մը դժուարութեանց դէմ յանդիման կը դնէր նորեկները:

Բայց եւ այնպէս ամէն դժուարութեանց տոկալու վարժուող Հայը հոս ալ կուրծք տուաւ ամէն խոչընդոտ եւ իր դոյութիւնը տեւականացնելու համար կը լծուի ամէն կարգի աշխատանքի:

Ընկերութեան մասնաճիւղը կը կազմուի 1925-ին 15 անդամներով: Կ'ընտրուի Վարչութիւն մը հետեւեալներէն. —

Ռուբէն Մերլեան

Ատենապետ

Ներսէս Առաքելեան

Փոխ Ատենապետ

Լեւոն Թերխանեան

Ատենադպիր

Կարապետ Աղոյեան

Գանձապահ

Սեդրակ Տանտիկեան

Հաւաքիչ

Գէորգ Ասլանեան

Խորհրդական

Այս մասնաճիւղին օժանդակութեամբ կը բացուի զիշերային դպրոց, ուր տեղի կ'ունենայ հայերէնի դասաւանդութիւն եւ կը կազմակերպուին

(Էջ 1489 ի խճանկորի հայրենակիցներուն անունները)

Ա. կարգ. ձախէն աջ. — Փոքրիկներ՝ Ռոպերոյ Պաղտատաքեան, Ռոզերա Չոլաֆեան, Նուբա Խաչիկեան, Եսթեր Պաղտատաքեան, Ռոպերոյ Խանչարեան, Օննիկ Պոնափարեան, Սարգոս Անուարեան, Մարի Վեպիսեան:

Բ. կարգ. ձախէն աջ — Կատար Անանեան, Ազնիւ Խաչիկեան, Նուարդ Առապուրեան, Նուէր Առապուրեան, Արաֆի Պաղտատաքեան, Լուսին Չոլաֆեան, Նոյնգար Պաղտատաքեան, Թուրքանտա Խաչապուրեան, Վիկտորիա Պոնափարեան, Մաքսիմ Չոլաֆեան, Վարդեր Վեպիսեան, Մարի Թաւեան, Վիկտորիա Անուարեան, Հայրուի Անուարեան, Ազաւիս Անուարեան:

Գ. կարգ. ձախէն աջ. — Սարգիս Անանեան (փեսայ), Սահակ Բնիկեան, Գրիգոր Խաչիկեան, Գրիգոր Առապուրեան, Գաբրիէլ Առապուրեան, Օր. Բիգոր Պաղտատաքեան, Սեդրակ Չոլաֆեան, Կարապետ Խանչարեան, Երուանդ Պոնափարեան, Միսաք Չոլաֆեան, Ռոֆիանէտ Վեպիսեան, Կարապետ Անուարեան, Անարսն Անուարեան, Գաբրիէլ Անուարեան, Էսթերա Չոլաֆեան, Արմէն Չոլաֆեան:

Դ. կարգ. ձախէն աջ. — Վարդուի (Խանչարեան) Բնիկեան, Ռոզերա Թաւեան, Լիգոր Չոլաֆեան, Գեորգ Պաղտատաքեան, Ռոզերա Անուարեան, Մարիկի Խանչարեան, Երմէն Պոնափարեան, Մարքին Առապուրեան, Մանիէլ Անանեան, Սեդրակ Չոլաֆեան, Սարգիս Առապուրեան, Գեորգ Անուարեան:

Պոլսի Այրեւի մասնաճիւղի խմբապատկեր (աճուցմանը յետոյ 1488)

դասախօսական ժողովներ :

Մասնաճիւղը մեծ ծառայութիւն մատուցած է Քուպա եկող նորեկ հայրենակիցներուն , նոյնպէս նաեւ պաշտպան եղած է իգական սեռին եւ որբերուն :

Ժամանակի ընթացքին Ամերիկայէն շատ մը հայրենակիցներ կ'երթան Քուպա եւ ամուսնանալով կը վերադառնան : Երիտասարդներէն շատեր կը յաջողին մտնել Ամերիկա : Այնպէս որ 1928-ի ատենները շատ հայրենակից չէր մնացած Հաւանայի մէջ եւ այդ պատճառով կը լուծուի մասնաճիւղը :

Հաւանայի մէջ մահացող Մալաթիացիներ

Աւետիս Պոյաճեան

Օր . Հռիփսիմէ Գալեմքեարեան

Տիկ . Ա . Պոյաճեան

Տիկին Աննա Պոյաճեան

Աւետիս Թերխանեան

ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՇՐՋԱՆԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԵՐԸ

Մեր այս պատմութեան չորրորդ շրջանի սկզբնաւորութեան նշեցինք որ Կիլիկիոյ , Հալէպի եւ Պէյրութի մէջ ժամանակաւոր կերպով հաստատուող հայրենակիցները կամաց-կամաց սկսան դադրել այլեւայլ վայրեր : Անոնք , որոնք կրցին , եկան Ամերիկա , իսկ անոնք որ դժուարութեան հանդիպեցան Ամերիկա դալու համար , նախընտրեցին երթալ Ֆրանսա , Հարաւային Ամերիկա եւ Քուպա :

Ֆրանսա հաստատուող հայրենակիցներ անմիջապէս որ կրցին ինքզինքնին դտնել , սկսան կազմել Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան մասնաճիւղեր հետեւեալ քաղաքներուն մէջ . — Լիոն , Սենթ Շամոյ , Վալանս , Ռոման , Մարսէյլ , Վիէն եւ Պոլէն :

Ֆրանսայի շրջանի մեր քոյր մասնաճիւղերու անդամ եւ անդամուհիները բաղդատաբար աւելի երիտասարդ եւ մանաւանդ Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան մատուցած օգտակար եւ հայրենասիրական նպատակներուն ու գործունէութեանց տեղեակ ըլլալով՝ հաճոյքով եւ առանդադին կերպով կը լծուին շինարար աշխատանքի :

Ֆրանսայի Շրջանի Մարմինը , մասնաճիւղերու օժանդակութեամբ , մեծապէս օգնեց դէպի Հայաստան ներգաղթող հայրենակիցներուն թէ՛ նիւթական եւ թէ՛ այլ պէտքերուն :

Անոնք Շրջանային եւ Մասնաճիւղային ժողովներով ու հանդէսներով հայրենասիրական ոգին վառ պահեցին եւ ստեղծեցին իրարու հետ սերտ յարաբերութիւն մշակելու առիթներ :

Այդ շրջանակը իր նիւթական զոհողութիւնները Կեդրոն չկարենալ դրուելուն պատճառով՝ ձեռք բերուած գումարները յատկացուած է տեղական կարիքներուն եւ Հայաստան մեքենաներու եւ այլ առարկաներու առաքումին :

Ֆրանսայի մասնաճիւղերը իրենց գործունէութիւնը շարունակած են

մինչեւ Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի ժամանակ (1939ին)։ Այդ պատերազմին հետեւանքով շատ մը հայրենակիցներ կը զինուորագրուին Ֆրանսական բանակին։

Քաղաքական պայմաններու բերումով կը լուծուին օտար կազմակերպութիւններ, որոնց կարգին նաեւ Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան մասնաճիւղերը։

Ֆրանսայի ազատագրումէն ետք կը սկսի բնականոն վիճակ եւ այդ շրջանի մասնաճիւղերը կը սկսին վերակազմուիլ։

ԼԻՈՆԻ ՄԱՍՆԱՃԻԻՂ

Լիոն Ֆրանսայի ամենամեծ քաղաքներէն մին է եւ ունի զանազան արտադրութեանց խոշոր գործարաններ, մասնաւորապէս նշանաւոր է մետաքսի ճարտարարուեստով։

1924-ին Լիոն կը հաստատուին մեր հայրենակիցներէն Յակոբ Թայեան, Յակոբ եւ Նափոլէոն Պլլըքեաններ, Յակոբ Թէօքմեճեան, Յարութիւն եւ Յակոբ Ոսկերիչեաններ, Յարութիւն, Յակոբ եւ Աւետիս Սուքիասեաններ, Մանուէլ Պապիկեան։

1927-ին վերեւ յիշուած հայրենակիցներու նախաձեռնութեամբ կը կազմուի Ընկերութեան Լիոնի մասնաճիւղը, որուն առաջին վարչական կազմի անդամները կ'ըլլան. —

Յ. Պլլըքեան, Յ. Թայեան, Յ. Թէօքմեճեան, Յ. Ոսկերիչեան։

Ասոնց շնորհիւ Լիոնի մասնաճիւղը կ'ունենայ մեծ գործունէութիւն եւ կը շահի համակրանքը Լիոնի հայ գաղութին։

1930-ին Լիոնի մէջ կը գումարուի Ֆրանսայի շրջանի առաջին Պատգ. Ժողովը, ուր կ'որոշուի եւ կ'ընտրուի Շրջանային Գործադիր Մարմին մը հետեւեալներէն. —

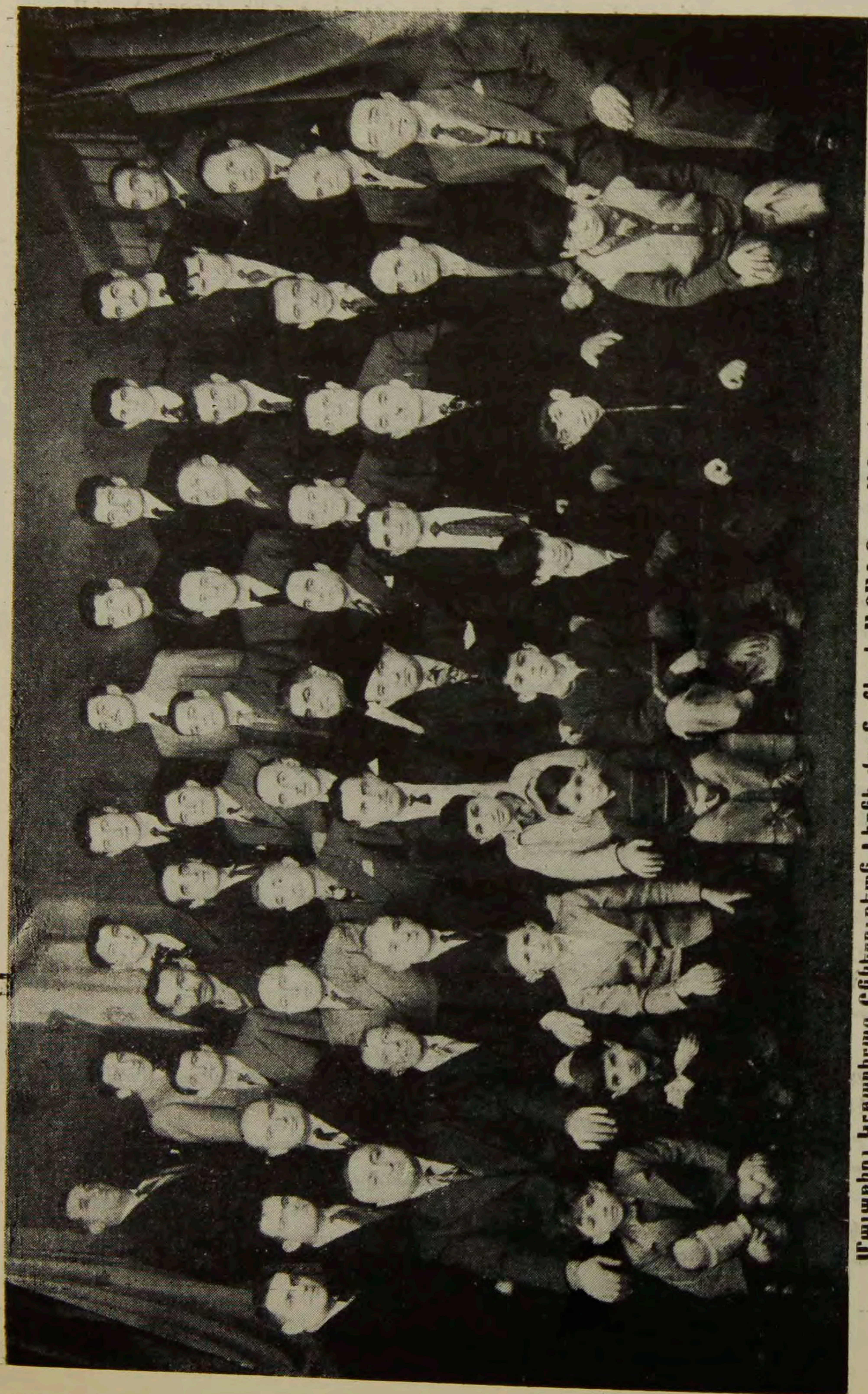
Յովհաննէս Սրագործեան, Խոսրով Որբերեան եւ Յ. Կեզիւրեան։

1934-ին կը կազմուի Լիոնի Կանանց մասնաճիւղը, որ իր ջանքերը միացընելով Արանց մասնաճիւղին կը կազմակերպեն զանազան ձեռնարկներ մեծ յաջողութեամբ։

1939-ին Համաշխարհային Բ. Պատերազմին բերումով զինուորական ծառայութեան կը կանչուին մեր հետեւեալ հայրենակիցները.

Ն. Պլլըքեան, Յակոբ եւ Յարութիւն Ոսկերիչեաններ, Թովմաս եւ Յակոբ Եաղուպեաններ, Խաչատուր եւ Գրիգոր Մարգարեաններ, Խոսրով Ամուճէեան, Անդրանիկ Մանուկեան, Մանուէլ Պապիկեան, Յակոբ Մոթիեան, Գրիգոր եւ Գէորգ Հաւիրթուկեաններ, Մկրտիչ Գրրաբաշեան, Եղեկիէլ Օպոզեան, Կարապետ եւ Պողոս Տէր Գալուստեաններ։

Ասոնց մեկնումով կը պակսին մասնաճիւղի գործօն ձեռքերը եւ կը տկարանայ գործունէութիւնը։ Մնացողները, սակայն, չեն յուսահատիր. կը շարունակեն աշխատանքը եւ կ'օգնեն իրենց զինուոր հայրենակիցներուն։

Մալաթիոյ հրբատիւրաց ճնկերութեան Ա.ԲԱ.Ն.Ց բաժինը (անուցները տես էջ 1493)

1940-ի ժամանակ, քաղաքական փոփոխութեանց բերումով, մասնաճիւղը պաշտօնապէս դոյութիւն ունենալէ կը դադրի:

Լիոնի մասնաճիւղը դժբախտութիւնը կ'ունենայ կորսնցնելու իր շատ սիրուած ու յարգուած հայրենակիցներէն՝ Մկրտիչ Քըրտըքաշեան, Անդրանիկ Մանուկեան, Կարապետ Տ. Պօղոսեան, Եղեկիէլ Օպոզեան եւ Գասպար Թերզեան:

Պատերազմը դադրելէն ետք ողջ մնացող զինուորները կը վերադառնան, ինչ որ կը ստեղծէ մեծ խանդավառութիւն: Մասնաճիւղը կը վերակազմուի եւ կը սկսին կեանքոտ նոր դործունէութեան:

Լիոնի մասնաճիւղն եղած է կազմակերպողը եւ բարոյապէս ու նիւթապէս սատարողը դէպի Հայաստան մեկնող առաջին եւ երկրորդ կարաւաններու մեկնումին:

Այս մասնաճիւղը կուրծք տուած է ներքին թէ արտաքին ամէն կարգի դժուարութեանց եւ ճշմարիտ հայրենասիրական ոգիով կը շարունակէ իր մասնաճիւղային դործունէութիւնը:

Լիոնի մէջ մահացող Մալաթիացիներ

Ակնցի Գրիգոր

Մարիամ Պօղոսեան

Կատար Հակըթուկեան

Մարիամ Թէօքմեճեան

Մարիամ Դեղինեան

Աղաւնի Ոսկերիչեան

Փեփրոն Գալուստեան

Սաթենիկ Ափալաքեան

Տիրուհի Եաղուպեան

Գրիգոր Պապիկեան

Իսկ

Եղեկիէլ Օպոզեան

Գասպար Թերզեան

Անդրանիկ Մանուկեան

Մկրտիչ Քըրտըքաշեան

որոնք իբր զինուոր ծառայած էին Ֆրանսական բանակին մէջ, ասոնցմէ Եղեկիէլ Օպոզեան եւ Գասպար Թերզեան վայրագօրէն կը սպաննուին դերման:

(Էջ 1492-ի խմբանկարի հայրենակիցներուն անունները)

Ա. Կարգ, ձախէն աջ. — Յ. Յօնսյեան, Յ. Գրիգորեան, Փ. Օպոզեան, Յովհ. Յովնանեան, Խաչատուր Ժարժաբեան, Ա. Մօրիւան, Մ. Ագրլեան, Յ. Ոսկերիչեան:

Բ. Կարգ, ձախէն աջ. — Յ. Եաղուպեան, Թ. Եաղուպեան, Ս. Եաղուպեան, Կ. Հակըրբուկեան, Յ. Թէօքմեճեան, Գ. Հակըրբուկեան, Գ. Շաքաճեան, Խ. Ամուճէլեան, Բ. Պէճեկեան, Օ. Փափագեան, Ըակօր Ոսկերիչեան, Փ. Օպոզեան:

Գ. Կարգ, ձախէն աջ. — Աւետիս Օպոզեան, Ս. Թեմմեմեան, Գ. Ոսպիկեան, Խ. Մարգարեան, Գ. Թաճեան, Մ. Անեմեան, Կ. Խաչատուրեան, Բ. Պապիկեան, Անդ. Օպոզեան:

Դ. Կարգ, ձախէն աջ. — Յ. Կոստիկեան, Ժ. Կոստիկեան, Ս. Տոնոյեան, Գ. Կոստիկեան, Գ. Ագրլեան, Ա. Ասլանեան, Փգ. Ագրլեան, Վ. Պապիկեան, Յ. Ագրլեան, Յ. Մօրիւան:

Ծալաթիոյ Կրթաթիւրաց Ընկերութեան Լիոնի Մամաճիդի ԿԱՆԱՆՑ բաժինը (անունները տես էջ 149)

Ալեքսանդրոսին կողմէ, իսկ Մ. Քրիստոսեան եւ Ա. Մանուկեան կը մեռնին սլաւերազմի ճակատը:

Փարիզի մէջ մահացող Մալաթիացիներ

Տք. Միհրան Քելիշեան
Սարգիս Խաչատուրեան
(յայտնի նկարիչ)
Պօղոս Գալեմքերեան
Յակոբ Թաշճեան
Կարապետ Ալաճայեան
Գրիգոր Շերեմեթեան
Պետրոս Դեղինեան
Մարիամ Պապիկեան
Գասպար Ազըլեան
Հայկազ Մարտոյեան
Արմենակ Քրիստոսեան
Ռուբէն Որբերեան
(յայտնի բանաստեղծ)
Աղալօ Թաշճեան
Կարապետ Խպիկեան

Մարիամ Զրթաֆեան
Մարիամ Շերեմեթեան
Հայկանոյշ Քելիշեան
Նափոլէոն Կեղիւրեան
Մարիամ Ազըլեան
Կարապետ Տ. Պօղոսեան
Վարդուհի Տօնոյեան
Գէորգ Ոսկերիշեան
Սրապիոն Թաշճեան
Ստեփան Մաղմանեան
Գոհարիկ Քելիշեան
Վարդուհի Ամուճեան
Հայկանոյշ Պետրոսեան
Յակոբ Ոսպիկեան
Ճուհար Մարտոյեան
Անդրանիկ Մանուկեան

Մահացած փոքրիկներ

Գասպար Ազըլեան
Ժաքլին Պեննէեան
Գէորգ Տօնոյեան

Միսաք Ոսկերիշեան
Անուշ Եաղուպեան
Աննա Ամուճեան

(Էջ 1494-ի խմբանկարի հայրենակիցներուն անունները)

Ա. կարգ, ձախէն աջ.— Մ. Օպոզեան, Վ. Տիրացուեան, Ա. Տէյինեան, Մ. Գարօղլանեան, Ա. Գորնեան, Ա. Ոսկերիշեան, Ա. Օպոզեան, Կ. Անեմեան, Խ. Ժարժարեան, Մ. Ազըլեան:

Բ. կարգ, ձախէն աջ.— Յ. Եաղուպեան, Մ. Անեմեան, Գ. Ոսկերիշեան, Ճ. Ազըլեան, Ն. Օպոզեան, Վ. Գարօղլանեան, Պաղտասար Գարօղլանեան, Տիկ. Զեմեմեան, Վ. Եաղուպեան, Տիկ. Մարգարեան, Յ. Ոսկերիշեան, Յ. Գրիգորեան, Անդ. Օպոզեան:

Գ. կարգ, ձախէն աջ.— Յ. Կոստիկեան, Էլ. Գրիգորեան, Տիկ. Կոստիկեան, Տիկ. Տօնոյեան, Տիկ. Ահեմեան, Տիկ. Խաչատուրեան, Տիկ. Ազըլեան, Տիկ. Մորիեան, Կ. Պեննէեան, Տիկ. Մուրադեան, Տիկ. Պապիկեան, Օր. Հատակեան, Յ. Ոսկերիշեան:

Դ. կարգ, ձախէն աջ.— Տիկ. Ամուճեան, Մարի Գրիգորեան, Մ. Գրիգորեան, Օր. Տօնոյեան, Օր. Անեմեան, Տիկ. Ազըլեան, Օր. Ազըլեան, Հայկազ Օպոզեան, Տիկ. Օպոզեան, Օր. Մարգարեան, Տիկ. Ոսկերիշեան, Լ. Եաղուպեան, Լ. Օպոզեան:

(1901 թ. դրա փոփոխություն) Մանկապարտեզի խմբակային փոփոխությունը ցուցաբերող ֆոտոգրաֆը

ՌՈՄԱՆԻ ՄԱՍՆԱՃԻԻՂ

Ռոման աշխատաւորական քաղաք մըն է եւ ունի կօշիկ արտադրող խոշոր գործարաններ :

Պրն. Յովհաննէս Սրագործեան — արհեստով կօշկակար — նկատելով որ Ռոմանը կօշիկի ճարտարարուեստի կեդրոն մըն է, կը հաստատուի հոն : Իրեն կը հետեւին Յ. եւ Վ. Կեղիւրեաններ, Գ. Կիւրեղեան, Գէորգ եւ Քերոր թաշճեաններ եւ ուրիշներ :

1927-ին կը կազմուի Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան մասնաճիւղը, որուն վարչական կազմին անդամ կ'ընտրուին հետեւեալներ. —

Յ. Կեղիւրեան	Մանուէլ Փիլիպպոսեան
Գէորգ թաշճեան	Սարգիս Տամպուրաճեան
Միքայէլ թաշճեան	

Կարճ ժամանակէն Ռոմանի Մալաթիացիներու թիւը կը հասնի 100ի : Կը սարքուի թէյասեղան մը, ուր ներկայ կ'ըլլան բոլոր հայրենակիցները եւ կը միանան մասնաճիւղին :

Մալաթիոյ Կրթասիրաց այս մասնաճիւղը Ռոմանի հայ դպրութիւն միակ կազմակերպութիւնն ըլլալով, իր հայրենասիրական եւ այլ ձեռնարկներով ու գործունէութեամբ կը վայելէ տեղւոյն հայ դպրութիւն սէրն ու համակրանքը եւ կ'ապահովէ անոնց գործակցութիւնն ու աջակցութիւնը :

Ատկէ քաջալերուած մասնաճիւղը կ'ունենայ իր սեպհական սրահը, հոն կը բանայ հայ դպրոց՝ ազգային դաստիարակութեան ոյժ տալու նպատակով : Մասնաճիւղը սրահն ու դպրոցը, իր բոլոր կազմածներով, կը տրամադրէ տեղւոյն հայ դպրութիւն ու ինք կը հոգայ բոլոր ծախքերը :

Ասիկա իրապէս կարեւոր ծառայութիւն մըն է, որ պատիւ կը բերէ

(Էջ 1496-ի խմբանկարի հայրենակիցներուն անունները)

Ա. կարգ, ձախէն աջ. — Յովհաննէս Չեմեմեան, Յովհաննէս Սրագործեան, Քերրէ Թաւեմեան, Նիսաբէր Կիզիւեան, Մարիամ Կեղիւրեան, Նազիկ Սրագործեան, Սառա Թաւեմեան :

Բ. կարգ, ձախէն աջ. — Հայկանոյժ Չեմեմեան, Պերնուհի Կեղիւրեան, Նուարդ Կեղիւրեան, Հռիփսիմէ Թաւեմեան, Հռիփսիմէ Տօնապետեան, Վարդուհի Թաւեմեան, Տիրուհի Պաղտասարեան, Յովսէփ Թաւեմեան, Մարիամ Թայեան, Աւետիս Թայեան :

Գ. կարգ, ձախէն աջ. — Տիրուհի Պարսամեան, Հռիփսիմէ Մելիսեփեան, Էլիզ Պօղոսեան, Նուարդ Քելօղլանեան, Մանուկ Քելօղլանեան, Միքայէլ Թաւեմեան, Գէորգ Տօնապետեան, Յակոբ Քեփենեկեան, Անուշ Քեփենեկեան, Անքառամ Թաւեմեան, Մարիամ Տամպուրաճեան, Մկրտիչ Մելիսեփեան :

Դ. կարգ, ձախէն աջ. — Աւետիս Պարսամեան, Յակոբ Կեղիւրեան, Նուարդ Գաբրիէլեան, Վահան Կիզիւեան, Գէորգ Կեղիւրեան, Աւագ Թաւեմեան, Ստեփան Քեօսէեան, Խաչատուր Պօղոսեան, Գէորգ Թաւեմեան, Սարգիս Տամպուրաճեան, փոքրիկներ՝ Տօնապետեան եւ Քեփենեկեան :

բոլոր Մալաթիացիներուն :

1932-ին կը կազմուի Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Կանանց մասնաճիւղ մը, որուն վարչական կազմի անդամուհիներ կ'ընտրուին հետեւեալները. —

Տիկնայք. — Զարուհի Յակոբեան, Սիրանոյշ Որբերեան, Հռիփսիմէ Թաշճեան եւ Նուարդ Փիլիպպոսեան, որոնք միացնելով իրենց ոյժերը Արանց մասնաճիւղին կ'ունենան գործունէութեան բեղմնաւոր եւ օգտաշատ շրջան մը :

1939-ի ժամանակները, քաղաքական պայմաններու բերումով, Արանց թէ Կանանց մասնաճիւղերը կը լուծուին : Սակայն, պատերազմը դադրելէն ետք վերակազմուելով գործի կը սկսի աւելի խանդով ու եռանդով :

Անկէ ի վեր մասնաճիւղերը այդ քաղաքին մէջ կը շարունակեն իրենց գոյութիւնը առանց տարուելու ներքին թէ արտաքին կողմերէ փչած հովերէն :

Ռումանի մէջ մահացող Մալաթիացի Տիկիներ

Վ. Պաղտասարեան

Մ. Քէշիշեան

Ա. Մխիթարեան

Մ. Պօղոսեան

Հ. Անանեան

Օր. Լ. Ծիւլեւեկեան

Վ. Աճեմեան

Ռումանի մէջ մահացող Մալաթիացի Այրեր

Մ. Ծիւլեւեկեան

Խ. Պաղտասարեան

Մ. Քէօսէեան

Յ. Միրեքեան

Գ. Տամպուրաճեան

Գ. Քեփենեկեան

Մ. Տօնապետեան

Ե. Թաշճեան

(Էջ 1499-ի խմբանկարի հայրենակիցներուն անունները)

Ա. կարգ, ձախէն աջ. — Ովսաննա Թաւնեան, Ազատուի Թաւնեան, Սրապիոն Կեզիւրեան, Ժոժոյ Պօղոսեան, Գաբրիէլ Թաւնեան, Ժան Նոէլ Կեզիւրեան :

Բ. կարգ, ձախէն աջ. — Իվոն Տամպուրաճեան, Ռոզէր Տամպուրաճեան, Մարի Մելիքեան, Ֆրանսուի Թաւնեան, Հայկանոյ Թաւնեան, Ռոզէր Կեզիւրեան, Նոյեմի Կեզիւրեան, Մարի Կեզիւրեան, Օտէր Թաւնեան, Մարի Կեզիւրեան :

Գ. կարգ, ձախէն աջ. — Ազատուի Զեֆեմեան, Միքէլ Տամպուրաճեան, Ժագ Թաւնեան, Գաբրիէլ Պաղտասարեան, Միքէլ Պաղտասարեան, Ժանոյ Պաղտասարեան, Դանիէլ Պաղտասարեան, Կարապետ Կեզիւրեան, Ռոզ Զեֆեմեան, Ժաֆիլին Թաւնեան :

Դ. կարգ, ձախէն աջ. — Մանուէլ Պարսամեան, Սմբատ Տամպուրաճեան, Մանուէլ Թաւնեան, Վարուժան Քեփենեկեան, Մարտի Թաւնեան, Սահակ Կեզիւրեան, Պօղոս Մոկիսեան, Ստեփան Քելօղլանեան :

Ե. կարգ, ձախէն աջ. — Աբրահամ Կեզիւրեան, Խաչատուր Քելօղլանեան, Անդրանիկ Զեֆեմեան, Գէորգ Քելօղլանեան, Սեպուհ Թաւնեան, Շարլ Սրագործեան, Ժոժոյ Սրագործեան :

Մալաթիոյ Կաթախաց Ընկերութիւնը Ռաժմակի խումբը, նկարուած Ապրիլի 26-ին, 1953 (անուճանար տես էջ 1498)

Փոփրիկներէն մահացողներ

Էլիզ եւ Արմենուհի Քեփենեկեաններ :

1936-ին Ռոմանէն Հայաստան մեկնած են Ս. Որբերեան ընտանիք 5 անձ, Ջարուհի Յակոբեան եւ տղան, Հռիփսիմէ Տամպուրաճեան ընտանիք, 5 անձ :

ՎԱԼԱՆՍԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂ

Վալանսի մալաթիացական դաղութը կազմուած է 1924-ին : Հոն դացող առաջին հայրենակիցները եղած են .—

Նափուլէոն Կեղիւրեան, Եղիա Յովհաննէսեան (Ամուն), Յարութիւն եւ Յովհաննէս Քեամեճեաններ, Յակոբ, Վահան եւ Թորոս Կեղիւրեաններ, Նազարէթ, Յովհաննէս, Յակոբ եւ Աւետիս Զեքեմեաններ, Երուանդ Գաբրիէլեան, Խորէն Պեքմեղեան, Աւետիս Պարսամեան, Պետրոս Ալաշահեան, Պաղտատար Պաղտատարեան եւ յետոյ ուրիշներ :

Նոյն տարւոյ Սեպտեմբերին կը կազմուի Ընկերութեան մասնաճիւղը 13 անդամներով, որու վարչութեան անդամներ ընտրուած են .— Ստեփան Անտոնեանի ատենապետութեամբ, Երուանդ Գաբրիէլեան, Յակոբ Կեղիւր-

(Էջ 1501-ի խմբանկարի հայրենակիցներուն անունները)

Ա. կարգ, ձախէն աջ.— Վարդան Անտոնեան, Խաչատուր Պօղոսեան, Սարգիս Արսլանեան, Ստեփան Գաբուսուգեան, Սեփեհրիմ Փիլիպպոսեան, Գէորգ Թաւեան, Մանուէլ Փիլիպպոսեան, Խօսրով Ճերահեան, Յովսէփ Զաղաջպանեան, Յովսէփ Թաշեան, Նզեկիէլ.. (Խ. Հայաստան):

Բ. կարգ, ձախէն աջ.— Մկրտիչ Դաւիթեան, Գրիգոր Դաւիթեան, Կարապետ Դաւիթեան, Երուանդ Դաւիթեան, Մանուէլ Կեղիւրեան, Գէորգ Մարգարեան, Սարգիս Մարգարեան, Մաքսիմ Պրլմեան, Կարապետ Խանձեան, Յարութիւն Քեամեճեան, Յովհաննէս Միրազեան, Նշան Կեղիւրեան, Մանուէլ Մուսեղեան:

Գ. կարգ, ձախէն աջ.— Մանուէլ Շիրեղեան, Նազարէթ Զեֆեմեան, Խորէն Պեքմեղեան, Նզեկիէլ Մարքոսեան, Գրիգոր Միրազեան, Աւետիս Տ. Թաղթոսեան, Լեւոն Կիրեղեան, Աւետիս Պարսամեան, Վահան Զեֆեմեան, Կարապետ Զորաճեան, Գէորգ Մարգարեան, Իսկենտէր Կիրեղեան:

Դ. կարգ, ձախէն աջ.— Գրիգոր Թափալեան, Սեդրակ Սիմոնեան, Մանուէլ Ֆախրիկեան, Յարութիւն Զաղաջպանեան, Թորոս Կեղիւրեան, Մանուէլ Պարսեան, Կարապետ Աւետիսեան, Սաստուր Մարգարեան, Գրիգոր Սիմոնեան, Սկրտիչ Մելիքեան, Պետրոս Ալաւայեան:

Ե. կարգ, ձախէն աջ.— Արմենակ Խանձեան, Կարապետ Զորաճեան, Գրիգոր Քեմաթիւրեան (Ակնցի Գրիգոր), Պաղտատար Պաղտատարեան, Համբարձում Քեամեճեան, Յակոբ Մարգարեան, Ստեփան Անտոնեան, Մանուէլ Ժամազորձեան, Կարապետ Զաղաջպանեան, Նափուլէոն Կուտիկեան, Յակոբ Զեֆեմեան:

Զ. կարգ, ձախէն աջ.— Սարգիս Շեհրիկեան, Աւագ Թաւեան, Քերոբէ Սիրանեան, Երուանդ Գաբրիէլեան, Սարգիս Քիլիսանեան, Աւետիս Զեֆեմեան, Գրիգոր Կուսեան, Վերժին Անտոնեան:

Մալաթիոյ Կոթափոսաց Ընկերութեան Վ.Կոթանոսի ժամանակը, 1928-ին, երբ իր ամենէն բազմաթիւ տարին էր
(տնօրէնները տես Էջ 1500)

Էան, Համբարձում Գեամեճեան, Յարութիւն Գեամեճեան:

Մասնաճիւղի կազմութենէն մէկ տարի ետք անդամներու թիւը հասած է 45-ի, որմէ ետք, Արանց մասնաճիւղի կողքին կը կազմուի Կանանց մասնաճիւղը, որուն առաջին ատենապետուհին եղած է Տիկ. Էլմոն Շահրիկեան, որ այժմ կը բնակի Նոր Մալաթիա, Հայաստան:

Վալանսի մասնաճիւղի ամենաբեղուն եւ գործօն շրջանը եղած է 1927-1928, երբ Արանց մասնաճիւղի անդամներուն թիւը հասած է 84-ի, իսկ Կանանց մասնաճիւղի անդամուհիներու թիւը 63-ի:

1929-էն 1932 կը սկսի հայրենակիցներու տեղափոխութիւնը: Վալանսի մեկնող Մալաթիացիներ կը հաստատուին այլ վայրեր եւ կը կազմեն նոր մասնաճիւղեր:

Վալանսի մասնաճիւղն իր ամենէն գործօն շրջանին յաջողած է ունենալ իր երեկոյեան դպրոցը, որ ունեցած է 60-ի չափ աշակերտութիւն եւ շարունակուած է աւելի քան երկու տարի:

Մասնաճիւղն ունեցած է նաեւ իր սրահը՝ ընթերցարանի եւ դրադարանի ճոխ բաժիններով, որոնցմէ օգտուած է Վալանսի հայ դադութը:

Յիշատակութեան արժանի են նաեւ Վալանսի մասնաճիւղին կազմակերպած նուագախումբը եւ թատերախումբը, որոնք յաճախ Վալանսի Հայութեան հրամցուցած են գեղարուեստական երեկոներ:

1936-ին Ընկերութեան Ծրանսայի Շրջանային Համագումարի որոշումով Շրջանային Գործադիր Մարմնոյ ղեւանը կը փոխադրուի Վալանս, որ յաջորդ երկու տարիներուն կը ստանձնէ այդ պատասխանատու գործը: Այդ շրջանային Գործադիր Մարմնի անդամներն եղած են. —

(Էջ 1503-ի խմբանկարի հայրենակիցներուն անունները)

Ա. կարգ, ձախէն աջ. — Հռիփսիմէ Թաւնեան, Անուխ Փիլիպպոսեան, Շաղկիւլ Պոնագեան, Սանդուխտ Պողոսեան, Նարդուի Պաղաստեան, Հեւրա Խանձեան, Վերթին Թանտրեան, Շնորհիկ Քեփենեկեան, Վարդուի Գաբրիէլեան, Վիկտորիա Կիզելեան:

Բ. կարգ, ձախէն աջ կեցողներ. — Էլմա Կիւրեղեան, Սարե Ճնտոյեան, Մարիամ Սիմոնեան, Էլմա Ճեւահեան, Վարդե Արսլանեան, Եղիաբէք Կեղիւեան, Ռեքիա Կեղիւեան, Աննա Քաթիկեան:

Գ. կարգ, ձախէն աջ. — Փոքրիկն Ալաւայեան, Պայծառ Ալաւայեան, Հռիփսիմէ Անտոնեան, Հանի Իսկուի Մոսկոճեան (օչ-մալաթիացի), Նոյնմզար Սիմոնեան, Նարդուի Աւետիքեան, Հռիփսիմէ Քենտիրեան, Լուսիա Դեղինեան, Սառա Մարգարեան, Ֆլորիճա Կուսեան, Էլմոն Շահրիկեան:

Դ. կարգ, ձախէն աջ. — Ռաֆել Թայեան, Արուսեակ Մարգարեան, Աննա Զեֆեմեան, Մանուկ Պողոսեան, Ճուհար Զորպանեան, Մարթախա Պաբրիէլեան, Սեւ Խանձեան, Թովանտա Փիլիպպոսեան, Մարիամ Կիզելեան, Անիճա Քեոմեհեան, Մարիամ Գաբրիէլեան:

Ե. կարգ, ձախէն աջ. — Մարի Ճնտոյեան, Մարիամ Կեսարեան, Արաֆա Խանձեան, Մարի Մարգարեան, Լուրճիա Յովհաննէսեան, Սաբենիկ Մելիսեբեան:

Վ. ԵՐԱՆԻ ՅԻԿՈՄԱՆ ԿՈՄԻՏԵՐԻ 1934-ԻՆ (ԱՄՈՒՆՈՒՄԻՐԻ ԱՅՈՒ ԷՋ 1503)

Յակոբ Չեքեմեան, Յարութիւն Կեղիւրեան, Քերովրէ Սիրանեան եւ Մեսրոպ Տէր Կարապետեան:

1939-ի պատերազմին պարտադրանքով կը լուծուի մասնաճիւղը, բայց 1946-ին կրկին կը վերակազմուի, սակայն նախկին թափը չ'ունենար, որով քանի մը տարի մասնաճիւղը անդործութեան կը դատապարտուի: Շատ չանցած կրկին կը վերադառնէ ինքզինք եւ 30 անդամներով կը լծուի աշխատանքի:

Վալանսի մէջ մահացող Մալաթիացիներ

Աւետիս Պաղտասարեան

Նափուէոն Պեննէեան

Ստեփան Դեղինեան

Տիկ. Հռիփսիմէ Մարգարեան

Օր. Արուսեան Ճիզմեճեան

(ծնեալ Ռահանեան)

Տիկ. Գայիանէ Շահրիկեան

Յովհաննէս Ճիզմեճեան

Օր. Գայիանէ Առաքելեան

Օր. Վարդուհի Անտոնեան

Տիկ. Հռիփսիմէ Առաքելեան

Մարթախաս Գաբրիէլեան

(ծնեալ Ռահանեան)

Սեդրակ Մինասեան

Յակոբ Գուշեան

Օր. Սրբուհի Աւետիսեան

Տիկ. Եղսա Չեքեմեան

Կարապետ Չրթաֆեան

(ծնեալ Նանիկեան)

Տիկ. Ջարուհի Տ. Թադէոսեան

Տիկ. Էլիզ Չեքեմեան

(ծնեալ Տեմիրճեան)

(ծնեալ Դաւիթեան)

Տիկ. Անիճա Քեսմեճեան

Տիկ. Արուսեակ Վարդանեան

Եղեկիէլ Մատթէոսեան

((ծնեալ Քեսմեճեան))

Գրիգոր Միրեքեան

Գէորգ Ռումեան

Գրիգոր Նալպանտեան

Յովհաննէս Պաղտասարեան

Տիկ. Եսթեր Չրթաֆեան

Վարդան Անտոնեան

Օր. Մարիամ Ճիզմեճեան

Օր. Սաթենիկ Ախալաքեան

Կարապետ Խանճեան

Գրիգոր Դաւիթեան

Մանուէլ Ֆախրիկեան

Տիկ. Կիւլվարդ Դաւիթեան

(ծնեալ Ասեթխանեան)

1944-ին ոմբակոծութեան զոհ դացած է Տիկ. Մարիամ Սիմոնեան (ծնեալ Մոկըոսեան) իր ՀԻՆԳ դաւակներով:

Պատերազմի զոհերէն են խոսրով ձերահեան եւ Գրիգոր Սատաքեան:

ՍԷՆ ՇԱՄՈՆԻ ՄԱՍՆԱՃԻԻՂ

1923-ին, Սէն Շամոնի մէջ եղող փոքրաթիւ Մալաթիացիներ Տէր Պօղոսեանի եւ Խաչատուր Ընտրիկեանի առաջնորդութեամբ կը կազմեն Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան մասնաճիւղը: Մասնաճիւղին իբր հիմնադիրներ կ'անդամագրուին հետեւեալ հայրենակիցները. —

Խաչատուր Ընտրիկեան

Եղիա Տէյիկեան

Գրիգոր Սիմոնեան

Նափուէոն Պըլըքեան

Սեդրակ Ընտրիկեան
Գրիգոր Աղատիկեան
Պօղոս Տ. Պօղոսեան
Մինաս Թաշճի Ղազարեան
Գրիգոր Քենտերեան
Ռուբէն Քեչիշեան

Գէորգ Կանանպէկեան
Սերոբ Տեմիրճեան
Յովհաննէս Թամճեան
Ներսէս Սանիրոսեան
Աղատեան Էլբայրներ
Նաղարէթ Ոսպիկեան

Նորակազմ մասնաճիւղը կ'ընտրէ վարչութիւն մը, որ կը սկսի ներքին աշխատանքի եւ շատ չանցած մասնաճիւղի անդամներուն թիւը կը բարձրանայ 40-ի:

Կ'ընտրուի յանձնախումբ մը, որ մօտակայ շրջանները բնակող հայրենակիցներէն կը ջանայ կազմել նոր մասնաճիւղեր:

Յանձնախումբի անդամ կ'ընտրուին Պրնք. Խաչատուր Ընտրիկեան, Պօղոս Տէր Պօղոսեան եւ Սարգիս Օպողեան:

Կարճ ժամանակի մէջ մասնաճիւղը կ'ունենայ սեպհական աւումբ եւ սրահարան: Մասնաճիւղի անդամներուն թիւը օրըստօրէ կը բազմանայ: Հանդէսներ, ներկայացումներ եւ այլ կարգի հաւաքոյթներ մասնաճիւղի վարկը կը բարձրացնեն, եւ անիկա կ'ըլլայ զաւուրթին միակ մեծ ու յարգուած հաստատութիւնը:

Օգտուելով Հայաստանէն վերադարձող Ընկերութեան պատուիրակ Պրն. Յովհաննէս Խանճեանի Սէն Շամօն ժամանումէն, կը սարքուի մեծ Էրեկոյթ քաղաքին մեծ սրահներէն մէկուն մէջ, ուր դրեթէ ներկայ կ'ըլլայ ամբողջ զաւուրթը՝ լսելու համար Հայաստանէն ժամանող պատուիրակը:

Այս հաւաքոյթի ընթացքին առաջարկ կ'ըլլայ եւ կ'ընդունուի ու կը կազմուի Կանանց մասնաճիւղը 40-ի մօտ անդամուհիներով:

1927-էն 1928 թուականը եղած է մասնաճիւղին ամենափայլուն շրջանը: Անդամներուն թիւը կը բարձրանայ 104-ի:

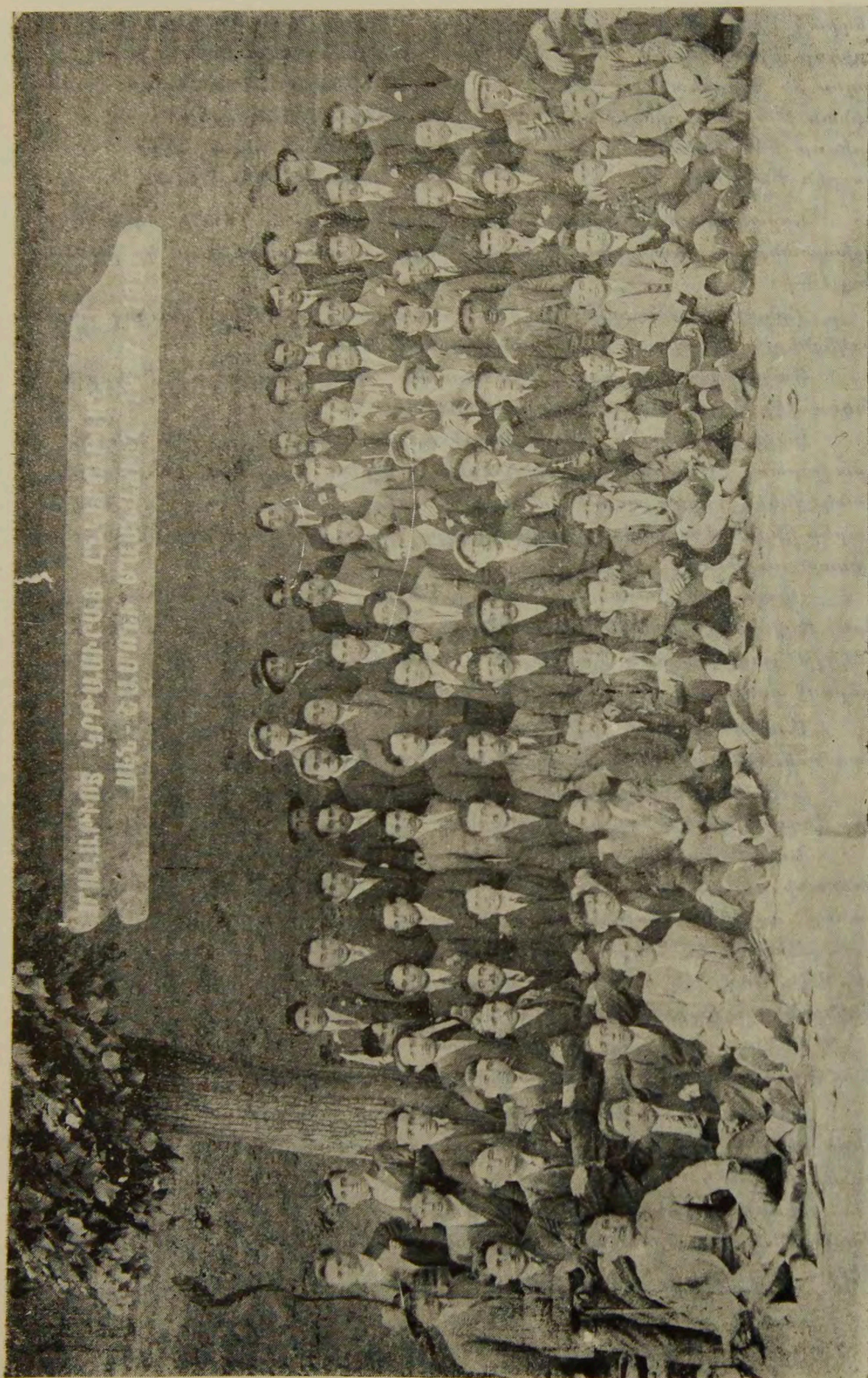
Նոր Մայրթիա աւանին շինարարութեան օգնելու նպատակով Մ. Ասլանեանի դիմումներուն եւ ցուցմունքներուն համաձայն, կը զրկուին մեքենաներ, ասեղներ, մոթէօր եւ պէտք եղած այլ դործիքներ:

Առաջին եւ երկրորդ ներդադթի կարաւաններով մաս մը հայրենակիցներ Սէն Շամօնէն կը մեկնեն Հայաստան: Մասնաճիւղն իր կարելին կ'ընէ մեկնողներու կարիքներուն հոգատարութեան համար:

1939-ի պատերազմին հետեւանքով, ինչպէս միւս մասնաճիւղերը, Սէն Շամօնի մասնաճիւղն ալ կը դադրի գոյութիւն ունենալէ:

1945-ին կրկին կը վերակազմուի 50—60 անդամներով: 1950-ի տառնները ներքին անհասկացողութեանց պատճառով մասնաճիւղը կը քայքայուի եւ կը լուծուի:

Վերջերս կրկին վերակազմուած է եւ յայտնուի որ Սէն Շամօնի մասնաճիւղը իր արժանաւոր դիրքը պիտի դրաւ Ընկերութեան շարքերուն մէջ:

Սէն Շամոնի մէջ մահացող Մալաթիացիներ

Տիկնայք

Սաթենիկ Պողոսեան
Մարիամ Պաճագոսուղեան
Մարգրիտ Գղիբեան
Խանըմ Ֆաղրիկեան
Մարիամ Մալաճիկեան
Վարդեր Թաշճեան
Սիրանոյշ Մուշեղեան
Մարիամ Դաւիթեան

Ճուհար Կեղիւրեան
Հռիփսիմէ Սեմերճեան
Եղիսաբէթ Տէյինեան
Ներմէ Տէօլլեթեան
Հայկանոյշ Պաճագոսուղեան
Վարդեր Գասպարեան
Մարիամ Տօնիկեան
Եղիսաբէթ Ֆաղրիկեան

(Էջ 1506-ի խմբանկարի հայրենակիցներուն անունները)

Ա. կարգ, ձախէն աջ.— Ըակոբ Անուրուան (Սմեթիկա), Յակոբ Նաճարեան, Գրիգոր Եղլայեան, Խուրն Տօնապետեան, Սարգիս Քեապեան (փեսայ), Պարսամ Թերզեան (Փարիզ), Յովհաննէս Ֆաղրիկեան (մեռած), Սարգիս Թիւրքիւնեան, Քերոբ Պաճագոսուղեան (Սյնեթիկա), Անդրանիկ Օպոզեան (Լիոն), Սեդրակ Ֆաղրիկեան (Փարիզ), Մարգար Դաւիթեան (Մոն Բրիգոն), Միքայէլ Պէրպէրեան, Հէփսիս Նցի Պօղոս, Սակփան Քափուսուղեան, Ահարոն Ֆոսիեան, Գրիգոր Ֆաղրիկեան (Վալանս):

Բ. կարգ, ձախէն աջ.— Գրիգոր Շերեմբեան (մեռած), Պօղոս Տէր Պօղոսեան (Լիոն), Գէորգ Օպոզեան (մեռած), Սարգիս Սեփեբեան (Փարիզ), Գարեգին Յովնանեան (Վալանս), Գրիգոր Մարգարեան (Հայաստան), Սեբոս Տեմիրճեան, Սարգիս Ժամկոչեան (մեռած), Յովհ. Ընարիկեան (Հայաստան), Սարգիս Աղա Օպոզեան (մեռած), Խաչատուր Ընարիկեան (մեռած), Քերոբ Աղա Մսեղեան (մեռած), Եղիա Եզիկեան (Հայաստան մեռած), Յարութիւն Քեփեմեկեան (Հայաստան մեռած), Կիրակոս Մումեմեան (Ամեթիկա), Պօղոս Օպոզեան (մեռած), Ասատուր Մարգարեան (մեռած):

Գ. կարգ, ձախէն աջ.— Գէորգ Քիզիբեան, Կարապետ Տէր Մելիքիսեղեկեան, Գրիգոր Շմաւոնեան (Վալանս), Յակոբ Ք. Դաւիթեան (մեռած), Մանուէլ Կեզիւրեան, Արմենակ Կրքիաճեան (մեռած), Կարապետ Զորգոպեան (Ամեր.), Սիմոն Գրապրյոբեան, Միսաք Ֆաղրիկեան (մեռած), Սարգիս Ռոսիկեան (Վիէն), Վարդան Վելլաւաճաճ, Հ. Էլօվլիլեան, Սահուկ Մսեղեան, Լեւոն Ներսէսեան, Արամ Տեմիրճեան, Խաչատուր Քիւրճեան, Հանի Աւետիս Գրապաճեան, Սեդրակ Պոյաճեան:

Դ. կարգ, ձախէն աջ.— Սեդրակ Ընարիկեան (մեռած), Սարգիս Ընարիկեան, Միքայէլ Խաճճեան (Հայաստան), Գրիգոր Գարոյանեան, Բագրատուն Օպոզեան, Ներսէս Ներսէսեան (մեռած), Գասպար Սգրլեան (մեռած), Մանուէլ Ֆաղրիկեան (մեռած), Եղիա Տէյինեան, Խոսրով Պաճագոսուղեան (մեռած), Միքայէլ Եղիայեան, Գէորգ Պաճագոսուղեան, Կարապետ Մարգարեան, Պօղոս Փափագեան, Խոսրով Ճեւալեան (մեռած), Գրիգոր Ռապիկեան, Մանուէլ Շիւրեկեան:

Ե. կարգ, ձախէն աջ.— Խոսրով Ընարիկեան (Հայաստան), Խոսրով Տօնապետեան, Տօնապետ Տօնապետեան, Գևորգ Ռապիկեան, Սալման Ժամկոչեան, Յակոբ Ռսկիւրիկեան (Հայաստան), Յովհ. Թիւրքիւնեան, Արմենակ Մորիեան, Խաչատուր Ելզաճեան, Պետրոս Սալաճիկեան (մեռած), Մանուէլ Յովհաննէս:

Սէն Շամսի մէջ առաջին մասնաճիւղը կազմող անդամները

Ա. կարգ, ձախէն աջ.— Յովհաննէս Թաւան, Սեդրակ Ընտրիկեան, Եղիա Տէյինեան, Նովարէոն Պրլբեան, Միւսայէլ Թաւան, Խաչատուր Ընտրիկեան:

Բ. կարգ, ձախէն աջ.— Ներսէս Սանիսեան, Պետրոս Ազեբխանեան, Գէորգ Ոսպիկեան, Դրիգոր Քենտրեան, Աղալոյ Թաւան, Նազարէր Ոսպիկեան, Պետրոս Դեղինեան, Ռուբէն Քեօրեան:

Մարիամ Թիւթեւեան
Օր. Էֆրիկ Ներսէսեան
Մաքրուհի Տ. Մուշեղեան
Եղիսարէթ Քեչիճեան

Մանուէլ Ֆաղրիկեան
Խաչատուր Շիւրեւեան
Գէորգ Օպոզեան
Խաչատուր Կեղիւրեան
Սարգիս Ժամկոչեան
Միսաք Ֆաղրիկեան
Մարտիրոս Պէրպէրեան
Խաչատուր Քիւրեճեան
Պետրոս Մալաճիկեան

Պարոնայք

Օր. Մարիամ Յովակիմեան
Փեփրոն Թիւթեւեան
Մարինէ Սարաֆեան
Օր. Զապէլ Յովակիմեան

Դանիէլ Պոյաճեան
Արամ Ներսէսեան
Սենեքերիմ Մարազեան
Պողոս Օպոզեան
Խաչատուր Ընտրիկեան
Ահարոն Դաւիթեան
Խաչատուր Խաչատուրեան
Յարութիւն Քիւնտիւպեկեան
Աւետիս Աղոյեան

ՍԷՆ ՇԱՄՈՆԻ մասնաճիւղի ԿԱՆԱՆՑ բաժնիքը՝ 1928-1929-ի երջանին

Ա. կարգ, ձախէն աջ.— Սիրանոյշ Ռրերեան (ծնեալ Մուսնեան, Խ, Հայաստան), Վերդին Գասպարեան, Մարիամ Թերզեան (ծնեալ Ֆադրիկեան) Վասիլիի Մարգարեան և իր փոքրիկը, փոքրիկը՝ Մարի Քեապեան (ներկայիս ամուսնացած Նալպանտեանի եւա), Հեղինէ Մազմանեան (ներկայիս Փարիզ), Մարի Մազմանեան (ներկայիս Վալանա):

Բ. կարգ, ձախէն աջ.— Նոբեր Նանարեան (մեռած՝ Հայաստան), Խարուն Խանձեան (մեռած՝ Սմերիկա), Մարգրիտ Տէյիճեան (Հայաստան), Մարիամ Բ. Դաւիթեան (ծն. Կեզիւրեան), Փալլուն Նզիկեան (մեռած), Լուսիա Ընտրիկեան (ծն. Դաւիթեան), Էլմաս Տէփանեան (ծն. Դալեմբերեան), Նուսթար Ընտրիկեան (ծն. Դաւիթեան):

Գ. կարգ, ձախէն աջ.— Մաքենիկ Կեզիւրեան (ծն. Մուսնեան), Վարդուի Տիրացուեան (ծն. Գասպարեան), Ռերեկա Ստեփանեան (ծն. Գասպարեան), Ովսաննա Կեզիւրեան, Փրլան Շերեմբեքս և Տիկ, Շերեմբեքս, Հոիփսիմէ Քեապեան (ծն. Մազմանեան), Վարդանոյշ Տէր Դաւիթեան (ծն. Քեօրեան), Հոիփսիմէ Տօնապետեան (ծն. Քլօսամանուկեան), Գեւարիկ Ընտրիկեան (ծն. Անսուրեան):

Դ. կարգ, ձախէն աջ.— Մարդեր Մարգարեան, Հոիփսիմէ Միլիսեղիկեան (ծն. Թիւրխանեան), Վարդանոյշ Ուպիկեան, Նդիաբէր Տէյիճեան (Հայաստան), Մարիճա Ընտրիկեան (ծն. Ուպիկեան), Թագուի Մարգարեան (ծն. Ընտրիկեան), Վարդանոյշ Պանագոսուկեան (ծն. Ժամկոչեան), Մարինէ Զիւիեան (ծն. Ժամկոչեան, Ամերիկա):

ՍԷՆ Շամանի մասնաճյուղի խմբանկարը 1958-ի շրջանին

Ա. կարգ, ձախէն աջ.— Փոփրկներ՝ Գրիգոր Նալպանտեան, Մանուսակ Քիրենեան, Լիւսէր Նալպանտեան, Գրիգոր Թիւրխունեան, Յովհ. Տէր Յակոբեան, Զաւէն Հաւլենեան (Մշեցի), Գրիգոր Հաւլենեան (Մօեցի):

Բ. կարգ, ձախէն աջ.— Տիկնայք՝ Վերժին Նազաւեան (ծն. Գառապարեան), Մարի Նալպանտեան (ծն. Քեաւապեան), Վարդանայե Դաւիթեան, Հռիփսիմէ Քեաւապեան (ծն. Մազմանեան), Սառա Յովսէփեան, Մարգրիտ Նալպանտեան, Նարեկ Նրէցեան, փոփրկն Պօղոս Տօնոյեան, Վարդուի Տօնոյեան:

Գ. կարգ, ձախէն աջ.— Օրիորդներ՝ Վարդուի Քեաւապեան, Ազնիւ Հաւլենեան (Մարաշի), Ռեքեկա Ստեփանեան, Ովսաննա Դաւիթեան, Տիկ. Գոհարիկ Հաւլենեան, Մարիամ Մազմանեան (ծն. Տ. Յակոբեան), Տիկ. Քեաւապեան (Լեւ, Բոյունիացի), Վարդենի Տէր Յակոբեան, Ծիածան Փափազեան, Նարեկ Թիւրխունեան, Մարիամ (Աննի) Տէր Յակոբեան, Մարի Տօնոյեան:

Դ. կարգ, ձախէն աջ.— Սարգիս Քեաւապեան (փեսայ), Ռոմէ Նազաւեան, Պետրոս Նալպանտեան, Գրիգոր Թիւրխունեան, Սուրէն Սահակեան (Սեբաստացի), Պաւստմ Մուսեղեան, Յակոբ Թեղեան, Սարգիս Դաւիթեան, Մինաս Քեաւապեան, Գէորգ Ստեփանեան, Գրիգոր Մազմանեան, Աւետիս Քիրենեան, Մանուէլ Հաւլենեան, Պօղոս Փափազեան, Գրիգոր Տօնոյեան:

Փիլիպպոս Մարգարեան

Նշան Թաթարեան

Սարգիս Օպողեան

Քերոր Մուշեղեան

Թորոս Թիւտճարեան

Յակոբ Դաւիթեան

Գրիգոր Մալաճիկեան

Յար. (որդի) Քիւնտիւպեկեան

Գրիգոր Մարգարեան

Դանիէլ Գրիգորեան

Մահացող փոքրիկներ

Սաթենիկ Ասլանեան

Սուղան Կեղիւրեան

Գրիգոր Քեչապեան

Լուիզ Ֆաղրիկեան

Սուղան Փափազեան

Տիգրան Պոյաճեան

(Էջ 1512-ի խմբանկարի հայրենակիցներուն անունները)

Ա. կարգ, ձախէն աջ. — Քրիստափոր Թերզիեաղուպեան, Ժագի եւ Կի Տօնոյեան, Ժորժ Կեղիւրեան, Յարութիւն Մինասեան, Պետրոս, Յարութիւն, Գոհարիկ եւ Անի Գուլխանեան:

Բ. կարգ, ձախէն աջ. — Տիկ. Թագուհի Տօնոյեան եւ իր բոռնիկը, Նուարդ Գարօղլանեան, Արամ Գուլխանեան, Գրիգոր Թերզիեաղուպեան, Աւետիս Տօնապետեան, Յովսէփ Թաւանեան, Սառա Օհանեան, Նոյսաբէք Ականեան:

Գ. կարգ, ձախէն աջ. — Մարի Գուլխանեան, Սեդուհ Թաւանեան, Նոյսաբէք Թաւանեան, Մանուէլ Թաւանեան, Արիսէ Թաւանեան, Անի Ականեան, Յովհաննէս Ականեան:

Դ. կարգ, ձախէն աջ. — Խաչատուր Գարօղլանեան, Մարիամ Թերզիեաղուպեան, Սարգիս Թերզիեաղուպեան, Վահան Գալանեան (փեսայ), Իսկենդեր Տօնիկեան, Մարի Թերզիեաղուպեան, Էլմուս Թերզիեաղուպեան, Հայկանոյս Թաւանեան:

Ե. կարգ, ձախէն աջ. — Մարսել Թերզիեաղուպեան, Ասատուր Գարօղլանեան, Անտիոս Տօնիկեան, Աւետիս Տօնիկեան, Քրիստին Կեղիւրեան, Յովհաննէս Կեղիւրեան, Զարուհի Մինասեան, Թուրվանա Ականեան, Լուիզ Թաւանեան:

(Էջ 1513-ի խմբանկարի հայրենակիցներուն անունները)

Յտեւի Ա. կարգ, ձախէն աջ. — Մկրտիչ Գաւիթեան, Յովհաննէս Քեմմեան, Գառաթուր Պէրպէրեան, Յակոբ Զեմեմեան, Մկրտիչ Մելիփոփեկեան, Մանուէլ Տէր Պօղոսեան, Սեդուհ Յովհաննեան:

Յտեւէն Բ. կարգ, ձախէն աջ. — Աննանաչիկ, Քէրգ Տեփանեան, Յակոբ Թերզեան, Պօղոս Փափազեան, Կարապետ Մարգարեան, Սգեկիկ Նահապետեան, Տիկ Մելինէ Օպոզեան, Յակոբ Գարսնուզեան, Աւետիս Ալաւայեան, այրի Ծիածան Ալաւայեան, Յովհաննէս Միւրազեան, Տիկ. Էլմուս Գալապեան, Մարի Յովհաննեան, Խաւեր՝ Լիսանկարուածը՝ աննանաչիկ, Տիկ. Անտիոս Մանուսեան, Տիկ. Աղաւնի Փափազեան, Կուարէք Բոյր Յովհաննէսեան, այրի Տիկին Տիրուհի Կոստիկեան սպիտակ մագերով անձը՝ անձանօր, Գրիգոր Տէր Գաւիթեան:

Յտեւէն Գ. կարգ, ձախէն աջ. — Մեսրոպ Տէր Կարապետեան, Կարապետ Տէր Կարապետեան, Վարդան Փափազեան, Քէրգ Քէրգեան, Մարտիրոս Մուրտաեան, Անդրանիկ Օպոզեան, Քէրգ Ժորժ Քեմմեան, Յովհաննէս Մրազործեան, Կարապետ Զօհիունեան (Սերաստագի), Պօղոս Տէր Պօղոսեան (Շարունակութեանը՝ Լաին կեցած), Յակոբ Քեմմեան, Յարութիւն Պետոյեան, Կարապետ Մրազործեան (առջեր նստած), Աւետիս Փափազեան (ծառին ետեր, Կիսաան), Գրիգոր Սգաախանեան:

Ա. կարգին վրայ նստողները խմբանկարին մէջ գտնուողներուն փոքրիկներն են:

(1511 թվականից հետո) (պատկերը տես 1511 թ.)

Սալաթիյ Կրթական Գեղեցիկն Բաշաբազարի Պարկում Նկարահանված
(1911 թ. դրա լուսանկար)

ՊԷՅՐՈՒԹԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂ

Հալէպի եւ Պէյրութի մասնաճիւղերու կազմութեան պարադաներուն մասին նախապէս գրած ենք եւ կրկնութենէ խուսափելու համար մաս մը կէտեր հոս զանց կ'ընենք: Նոյնպէս նաեւ Պէյրութի մէջ շինուած Ընկերութեան շէնքին մասին՝ որուն մանրամասնութիւններն ալ արդէն տրուած են:

1921-ին Կիլիկիոյ շրջանի պարպումէն ետք հոն եղող Հայերը, որոնց կարգին Մալաթիացիները հարկադրաբար ցրուած են աստ անդ. անոնցմէ ոմանք եկած են Պէյրութ: Ասոնց մէջ առաջինները եղած են հետեւեալ հայրենակիցները.

Գէորգ Աղոսեան, Յարութիւն Սեֆիլեան, Յարութիւն Մարգարեան, Ստեփան Աւետիքեան, Սարգիս Սաչաքլեան: Ասոնցմէ ետք կու գան ուրիշներ:

Մալաթիացիներ ընդհանրապէս ուր որ ըլլան, առաջին մտածումնին կ'ըլլայ զիրար գտնել, իրարու մօտենալ եւ իրարու եղբայրական օգնութեան ձեռք երկարել: Այդ ոգիով առաջնորդուած երբ կը տեսնեն թէ բաւական թիւով հայրենակիցներ կան, առաջին գործերնին կ'ըլլայ կազմել Ընկերութեան մասնաճիւղ մը:

Կ'ընտրուի Վարչութիւն մը հետեւեալ հայրենակիցներէն. —

Արմենակ Յովսէփեան, Գէորգ Աղոսեան, Յարութիւն Ոսպիկեան, Տոնոսիոս Կեսառեան, Երուանդ Քեշիշեան:

Նորընտիր Վարչութիւնը իր ազնիւ եւ անշահախնդիր գործունէութեամբ իր վրայ դրուած յոյսերը լրիւ կ'ազարացնէ եւ արժանի է ամէն յարգանքի: Անոնք որպէս հայր եւ մեծ եղբայր, օգտակար եղած են նորեկ հայրենակիցներուն: Կեդրոնական Վարչութենէն ստացուած գումարները խղճի մտօք բաժնած կամ օգտագործած են:

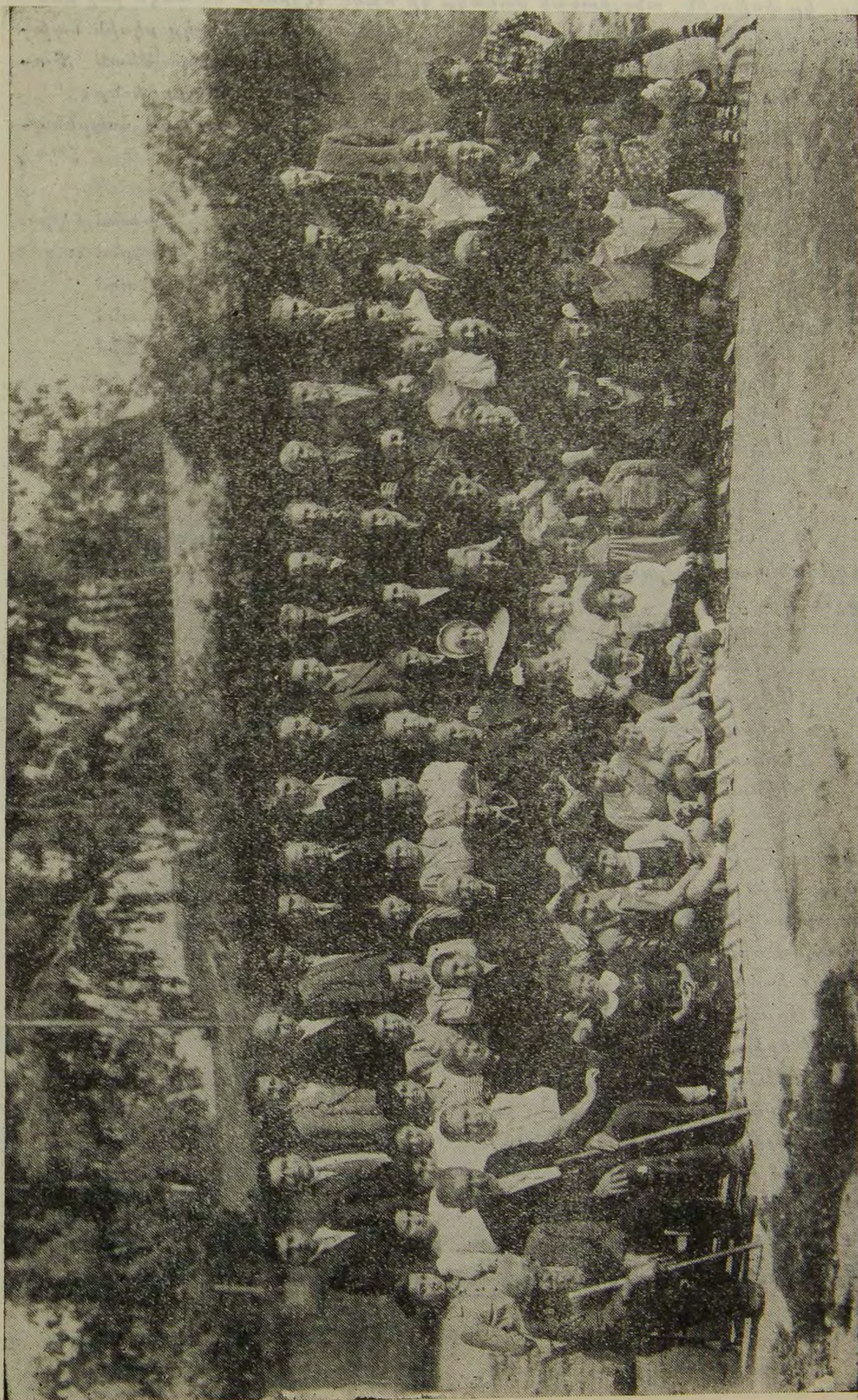
Իրենք եղած են Պէյրութի մէջ շինուած շէնքին ճարտարապետը, եւ նոյն ժամանակ մշակները եւ կառուցանողները: Այդ շէնքը ատեն մը 50 ընտանիքներու ապաստան եղած է:

Պէյրութի մէջ ալ բացուած է գիշերային դպրոց մը հայեցի դաստիարակութեան համար, որովհետեւ Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան նպատակն էր հայեցի ուսում: Ամէն ինչ որ պէտք էր, ի գործ դրուած է, որպէսզի ոեւէ Մալաթիացի անուս չմնայ դրամական պակասին համար եւ այդ ուղղութիւնը կը պահուի մինչեւ այսօր:

Ժամանակի ընթացքին նոր վարչութիւններ, նոր դէմքեր իրենց կարգին կ'ընտրուին եւ կը լծուին աշխատանքի:

1927-ին կը կազմուի Կանանց Օժանդակ մարմին մը, որ կ'ունենայ բեղուն գործունէութիւն:

1939-ի ժամանակ կառավարական սեղմումներու եւ այլ պատճառներով պահ մը մասնաճիւղի գործունէութիւնը կը դադրի. բայց քիչ վերջ պայման—

Մալաթիոյ Երբայեցի Ընկերութեան Պէրտի մասնաճիւղի խմբանկարը

ները կը փոխուին, անգլիական բանակը կը մտնէ Պէյրութ եւ ամէն ինչ բնականոն վիճակը կը դադարէ: Հայրենակիցներ կը հաւաքուին եւ կը սկսին նախկին դործունէութեան: 1944-ին մեծ շուքով կը տօնուի ընկերութեան Քառասնամեակը, որ կ'ունենայ նիւթական եւ բարոյական մեծ արդիւնք:

Պէյրութի մասնաճիւղը մեծապէս կ'օժանդակէ ներգաղթող հայրենակիցներուն դէպի Հայաստան մեկնումի կարիքներուն:

Պէյրութէն Հայաստան մեկնողներն են. —

Սեդրակ Սեֆիլեան ընտանիք	6 անձ
Մարիամ Աւետիքեան ընտանիք	5 անձ
Կարապետ Զիլ Ասլանեան ընտանիք	6 անձ
Գրիգոր Ժամկոչեան ընտանիք	4 անձ
Սահակ Քեչիշեան ընտանիք	4 անձ
Սարգիս Գաղանձեան ընտանիք	2 անձ
Յակոբ Միքայէլեան ընտանիք	5 անձ
Միսաք Սեֆերեան ընտանիք	6 անձ
Նազար Տ. Փիլիպպոսեան ընտանիք	3 անձ
Գրիգոր Քիւլիսանձեան ընտանիք	2 անձ

Ի բաց առեալ մի քանի անբաղձալի դէպքեր եւ սլաժմաններ, մասնաճիւղը ունեցած է խաղաղ եւ շինարար դործունէութիւն, որ կը շարունակուի մինչեւ այսօր:

Վերջին տարիներու վարչական կազմի անդամներն են. —

Արմենակ Յովսէփեան	Ատենապետ
Մելքոն Ասլանեան	Ատենադպիր
Յակոբ Աղաղարեան	Գանձապահ
Երուանդ Աւետիսեան	Խորհրդական
Գէորգ Տէր Դաւիթեան	Խորհրդական

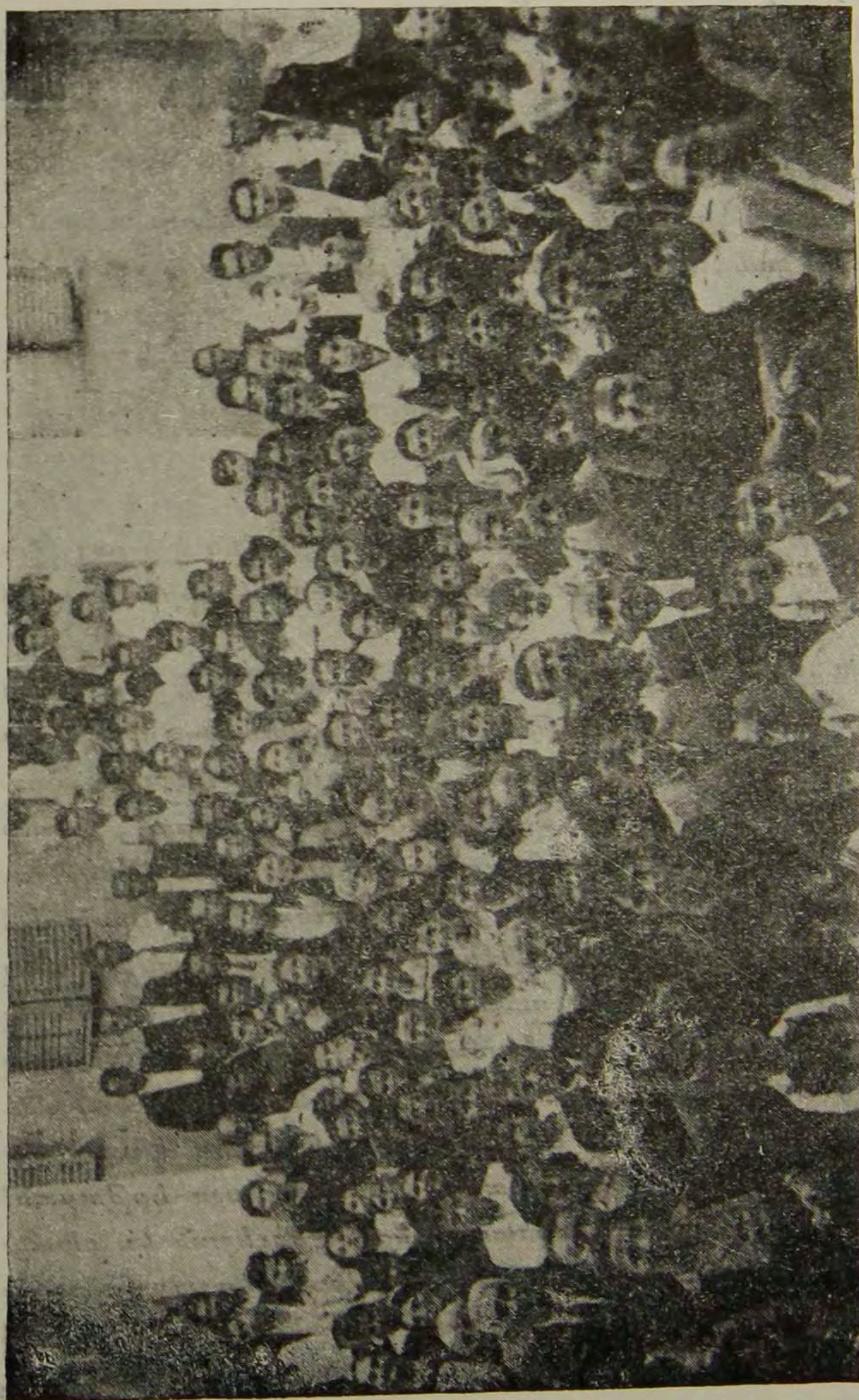
Պէյրութի մէջ մահացողներ

Ասատուր Մհի. Միսալեան	Կատարինէ Աղարեան
Գէորգ Մհի. Աղոսեան	Մարիամ Հայրապետեան
Կարապետ Դաւիթեան	Գէորգ Թերխանեան
Իսկուհի Թերխանեան	Վարդուհի Թաշճեան
Մկրտիչ Տարաղճեան	Խաչատուր Շարեան
Գէորգ Ասլանեան	Գրիգոր Աղարեան
Մարի Թերխանեան	Եղնիկ Քեչիշեան
Ստեփան Աւետիսեան	Խաչատուր Շերեան
Յակոբ Մատենեան	Յարութիւն Պաճաղսողեան
Էլմաս Սաչաքլեան	Տք. Միքայէլ Քեչիշեան
Մարտիրոս Կանանեան	Հռիփսիմէ Թաշճեան
Եղգիւլ Սեֆիլեան	Ստեփան Ապումարաղեան
Մարիամ Մարաղեան	Գոհար Փիլիկեան
Նարդուհի Նարընեան	Դաւիթ Սեփեթճեան

ՀԱԼԷՊԻ ՄԱՍՆԱՃԻԻՂ

Հալէպ թուրքիոյ և Սիւրիոյ սահմանին վրայ եղող ամենամեծ քաղաքը եւ առեւտրական կեդրոնն է:

Մալաթիայէն դէպի Սիւրիա կամ այլուր գաղթող հայրենակիցներ առաջին անգամ Հալէպ եկած եւ ժամանակ մը հոն մնալէ ետք մեկնած են Ամերիկա, Ֆրանսա, Լիբանան եւ ուրիշ երկիրներ:

Հալեպահայ Մալաթիացիներ, 1945-ին նկարուած Պրն. Առաքել Նազեկանի հետ, երբ մեր հայրենակիցը Ամերիկայէն կարողիտական ընտրութեան աւիքով Հայաստան մեկնած եւ վերադարձին Հալէպ այցելած էր:

Հալէպ մնացող հայրենակիցներ առաջին անգամ տեղաւորուած են Հոգեւորն կոչուած օթեւանին մէջ: Սակայն, հետզհետէ նոր ժամանողներու հոգատարութեան, տեղաւորման եւ այլ անհրաժեշտ կարիքներու բաւարարման համար կը կազմուի յանձնախումբ մը, որուն անդամները կ'ըլլան հետեւեալ անձնաւորութիւնները.

Հաճի Գրիգոր Պըլըքեան

Մարտիրոս Թաշճեան եւ

Թորոս Գըրպըլըքեան

Միհրան Թաթարեան

Սոյն Յանձնախումբը պաշտօն ունէր Ամերիկայի Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան կողմէ եկած նպաստները արդարօրէն բաժնել կարօտ եղող հայրենակիցներուն, դտնել բնակութեան յարմար տեղեր եւ հսկել ընդհանուր կարգապահութեան:

Նկատելով որ հետզհետէ նոր ժամանող հայրենակիցները բոլորն ալ կարելի չէ տեղաւորել Հոգեւորն մէջ եւ թէ նոր բնակարաններու կարիքն անհրաժեշտ է, նոյն յանձնախումբը կը վարձէ նաեւ Տեմիր Խան կոչուած խանը (օթեւան) եւ հոն կը տեղաւորեն յիսուն ընտանիքներ:

Կարճ ժամանակ վերջ, նոր ժամանող զաղթականներու աճումով պէտք կը զգացուի վարձել նաեւ Ալմաճի անունով խանը եւ նոր եկողներէն մաս մը տեղաւորել հոն:

Ճիշդ է որ այս օթեւանները, առողջապահական տեսակէտէ, բնակելի վայրեր չէին, բայց ժամանակի եւ պայմաններու բերումով ատկէ աւելի բան մը ընելու հնարաւորութիւն չկար եւ ստիպուած էին եղածով դոհանալ:

1923-ին Հալէպ հաստատուած Մալաթիացիները կը կազմեն Հայրենակցական Միութիւն մը, որուն գլխաւոր գործերէն մին կ'ըլլայ Թուրքերու եւ Արաբներու կողմէ յափշտակուած հայրենակից կիներու եւ աղջիկներու ազատագրումը:

1924-ին Ամերիկայի մէջ գոյութիւն ունեցող Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Կեդրոնական Վարչութեան կողմէ ղրկուած դրամական կարեւոր գումար մը պատահութիւն ստեղծած է, որ Հալէպէն Հանտէֆ պողոտային վրայ եղող ընդարձակ խան մը, աւելի քան 30 սենեակներով, վարձուի եւ Տեմիր ու Ալմաճի խաներու մէջ եղողները կը փոխադրեն նոր վարձուած խանին մէջ, որ բաղդատաբար աւելի լուսաւոր ու առողջարար վայր մըն էր:

Նոյն տարուան ընթացքին կը հիմնուի նախակրթարան մը մալաթիացի պատանիներու համար, տնօրէն ունենալով Պրն. Արամ Երէցեանը (տարօնցի), ուսուցիչ՝ Պրն. Մանուէլ Կեմալմաղեան, իսկ ուսուցչուհիներ Նարգուհի Նարընեան, Եղիսաբէթ Արքայեան եւ Եսթեր Նաճարեան:

Այս դպրոցն ունեցաւ երեք տարուան արդիւնաւոր կեանք մը եւ կը նկատուէր քաղաքին լաւագոյն կրթարանը: Շնորհիւ այս կրթարանին շատ մը Մալաթիացի եւ այլ վայրերու պատանիներ փրկուեցան եւ ստացան հայ լեզուով նախնական դաստիարակութիւն: Այս դպրոցի հոգաբարձուներն էին.

Պրնք. Գրիգոր Ասլանեան, Յարութիւն Տողանեան, Գրիգոր Թիֆթիքճեան, Պարսամ Շիւրեկեան, Զիա Տարաքճեան, Խոսրով Թաթարեան, Գար-

Մալաթիոյ Գրքատիրաց Հանգրուանի Հալէպի Պատանեկան Միութեան Կազմը 1927 թուին

րիէլ Տ. Մուշեղեան եւ Խաչատուր Խաչատուրեան :

1924ին Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Գործիչ-Ներկայացուցիչ Պրն. Յարութիւն Մարգարեան Ընկերութեան Կեդրոնի հրահանգով կ'այցելէ Հալէպ, կը քննէ Ընկերութեան հաշիւները եւ կը սարքէ ընդհանուր ժողով մը, ուր ներկայ կ'ըլլան 200է աւելի հայրենակիցներ եւ կը ստեղծուի մեծ խանդավառութիւն :

1924-1927ի ժամանակամիջոցը Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Հալէպի մասնաճիւղին գործունէութեան ամենափայլուն շրջանը եղած է : Կը կազմուի Երիտասարդաց Միութիւն մը մեր հայրենակիցներու զաւակներէն, որ կը սարքէ զանազան դասախօսական ժողովներ, կու տայ թատերական ներկայացումներ եւ այլ ընկերային ասուլիսներ :

Այս շրջանին Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Հալէպի մասնաճիւղին վարչութեան անդամներն եղած են հետեւեալները. —

Տ. Ստեփան քհնյ. Ղազարեան, Սարգիս Ղազարեան, Գաբրիէլ Տէր Մուշեղեան, Խաչատուր Խաչատուրեան, Սիմոն Ասլանեան, Գրիգոր Թիֆթիկճեան եւ Թորոս Գրըպըյըքեան :

1934էն մինչեւ 1944 Հալէպի մասնաճիւղը ծանօթ բաժանումներուն պատճառով անգործութեան մատնուեցաւ : Վերջէն, սակայն, կարգ մը իրապէս սրտցաւ հայրենակիցներ կրկին իրարու քով զալով նոր եւ աւելի եռանդուն ոյժերով վերակազմեցին Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Հալէպի մասնաճիւղը, հետեւեալ հայրենակիցներու ջանքերուն շնորհիւ. —

Գրիգոր Զաղաջպանեան, Նազար Թադէոսեան, Քերոբ Որբերեան, Թորոս Դաւիթեան, Յարութիւն Զալըճեան եւ Պետրոս Տեմիրճեան :

Ասոնց ժրաջան եւ անկեղծ աշխատանքներուն շնորհիւ, Ասոնց մասնաճիւղի կողքին կազմուեցաւ Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Հալէպի Կանանց մասնաճիւղ մը, որուն առաջին վարչական կազմի անդամուհիներն եղած են. —

Տիկ. Արմենուհի Խանձեան, Օր. Վերոնիկա Շմաւոնեան, Տիկ. Մարի

(Էջ 1521-ի խմբանկարի հայրենակիցներուն անունները)

Ա. կարգ, ձախէն աջ. — Կարապետ Արդանեան, Բակար Տոմպուրանեան, Նուան Փոփուփեան, Մանուէլ Օտապաճեան, Գրիգոր Ասեակեան, Գրիգոր Պրլրեան, Լեւոն Օտապաճեան, Նուան Տօնիկեան, Գրիգոր Ասեակեան, Զիա Տարազեան :

Բ. կարգ ձախէն աջ. — Սահակ Ստեփանեան, Քերոբ Որբերեան, Գրիգոր Զաղաջպանեան, Արմենակ Էմիլիեան, Պետրոս Տեմիրճեան, Գրիգոր Թերզապեան, Մկրտիչ Զարուրեան, Դաւոթա Դաւիթեան, Թորոս Դաւիթեան, Թուրքէն Օտապաճեան, Բարուրիս Զալըճեան :

Գ. կարգ, ձախէն աջ. — Գրիգոր Օտապաճեան, Խորէն Օտապաճեան, Վարդան Թերզապեան, Սարգիս Անանեան, Համբարձում Դաւիթեան, Մանուէլ Տարազեան, Բակար Դեմազեան, Բարուրիս Զաղաջպանեան, Պօղոս Անանեան, Բարուրիս Մկրտիչեան, Բարուրիս Տօնիկեան :

Մալաթիոյ Կերպարաց Բնկերութեան Հաւելոյ ժամանակիւնի ԱՐԱՆՑ բաժինը (անուանակար տես էջ 1520)

Մայրաքիոյ Երբանոսեան Ընկերութեան Հալեայի Վաճառանիկ, ԿԱՆԱՅ Բաժինը (աճուցները տես. էջ. 1524)

Մալաթիայի հարապարակ ճեղքարձակման հասցիայի ԿԱՆԱՆՑՑ քաղաքը (անդամները տես Էջ 1524)

Կառլանեան, Տիկ. Հռիփսիմէ Բարակեան, եւ Տիկ. Հռիփսիմէ Էմրիկեան:

Երկու մասնաճիւղերու անդամ-անդամուհիներու թիւը 100 էր: Արանց մասնաճիւղն ունէր 60 անդամ, իսկ Կանանց մասնաճիւղը՝ 40 անդամուհի:

1946-1947ին Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Ամերիկայի Կեդրոնական Վարչութեան նիւթական լայն օժանդակութեան շնորհիւ բաւական մեծ թիւով հայրենակիցներ միացան ներգաղթի կարաւաններուն եւ գաղթեցին Հայաստան:

Ներգաղթի կարաւաններուն միացած են 21 ընտանիքներ 107 անդամներով, որոնց մասին նախապէս գրուած է Ընկերութեան պարբերաթերթին՝ «ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ»-ի մէջ:

Անցեալ 8 տարիներու ընթացքին միեւնոյն վարչութիւնն է, որ սիրա-յօժար կերպով կը վարէ Հալէպի մասնաճիւղին գործերը, որուն կը յայտնենք մեր գնահատանքը: Այդ անդամներն են. —

Յարութիւն Զալդըճեան, Կարապետ Սալանեան, Զիա Տարազճեան, Ռուբէն Օտապաշեան եւ Գրիգոր Թերզապեան:

(Էջ 1522-ի խմբանկարի հայրենակիցներուն անունները)

Ա. կարգ, ձախէն աջ. — Սիրանոյշ Արփանեան, Եսեր Որբերեան, Մարիամ Սահակեան, Մարիամ Դաւիթեան, Եղիսաբէր Անանեան, Մարիամ Օսապաշեան, Աննա Տաւադուրեան, Մարիամ Տեմիրճեան, Մարիամ Տօնիկեան, Աստղիկ Օսապաշեան:

Բ. կարգ, ձախէն աջ. — Արմենուհի Որբերեան, Հռիփսիմէ Էմրիկեան, Նոյեմի Կանանեան, Սառա Օսապաշեան, Վերոնիքա Շմաւոնեան, Մարիամ Խաչատուրեան, Լուսին Օպոզեան, Եղիսաբէր Տօնիկեան, Մանուշակ Օսապաշեան, Սիրանոյշ Զորբուրեան:

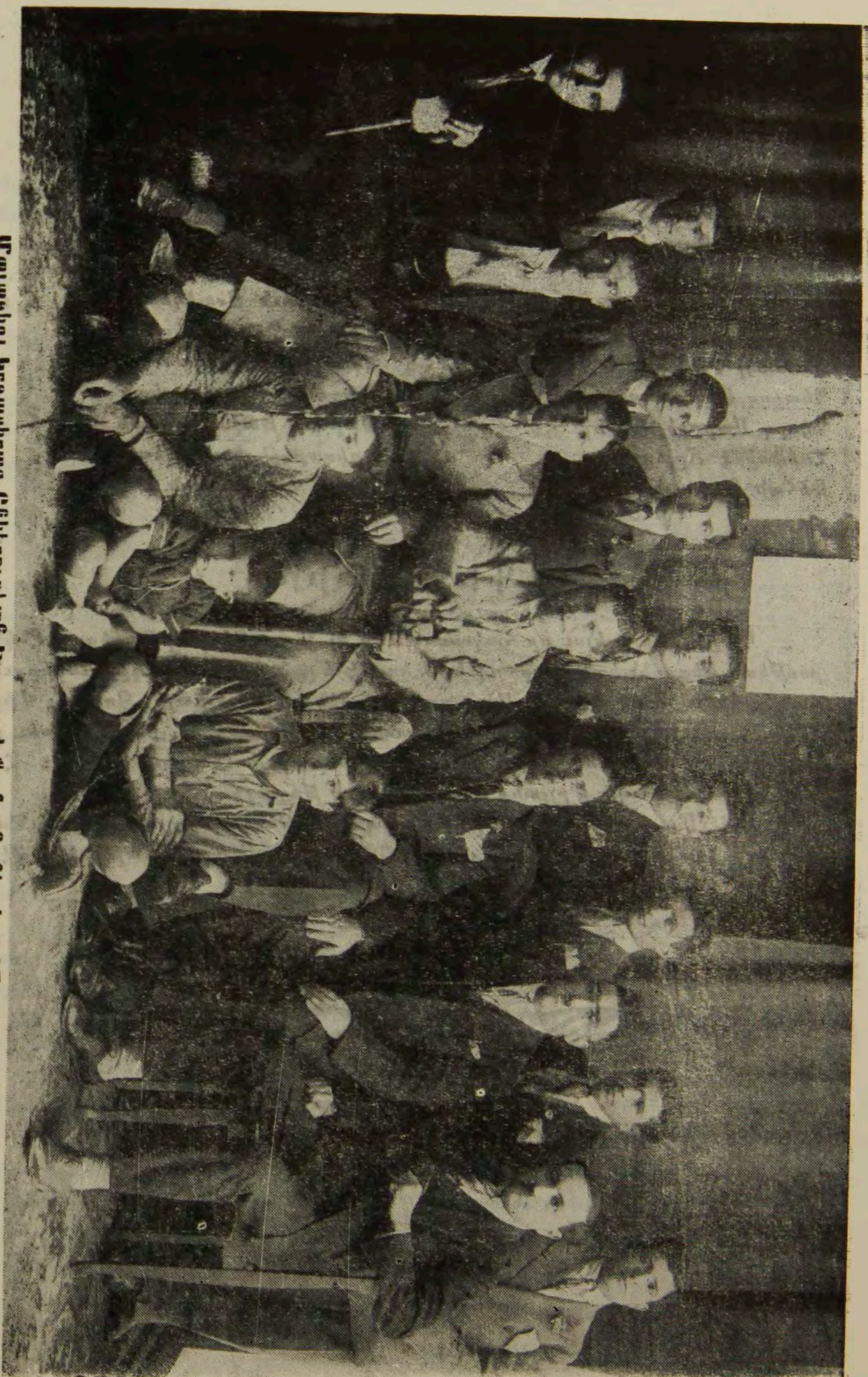
Գ. կարգ, ձախէն աջ. — Մարիամ Սահակեան, Զարուհի Օսապաշեան, Արաֆսի Օսապաշեան, Լիւնի Ղազարեան, Վեհանոյց Օսապաշեան, Զարուհի Օսապաշեան, Մարի Տէր Դաւիթեան, Արաֆսի Զորբուրեան, Տիգրանուհի Որբերեան, Սիրվարդ Սահակեան, Նուարդ Արփանեան:

(Էջ 1523-ի խմբանկարի հայրենակիցներուն անունները)

Ա. կարգ, ձախէն աջ. — Սաքենիկ Թերզապեան, Եղիսաբէր Տաւադուրեան, Սիրանոյշ Խաչատուրեան, Մարիամ Դաւիթեան, Մարիամ Տարազճեան, Վերոնիքա Զաղապաշեան, Վարդեր Դուլումեան:

Բ. կարգ, Թորոս Թորոսեան, Անահիտ Տարազճեան, Եսեր Դաւիթեան, Մանուշակ Օսապաշեան, Մարիամ Տէր Դաւիթեան, Սիրանոյշ Տօնոյեան, Եղիսաբէր Դեօրգեան, Դրիգոր Զաղապաշեան, Ազնիւ Զաղապաշեան, Մարգրիտ Թերզապեան, Ալիս Թորոսեան, Պէարրիս Ասլանեան, Զարուհի Զալդըճեան, Մարի Թերզապեան, Մարի Զալապաշեան, Պատալիս Թերզապեան:

Մալաթիայի Երբասիրաց Ընկերականության Մանկապարտեզի Մանկաները

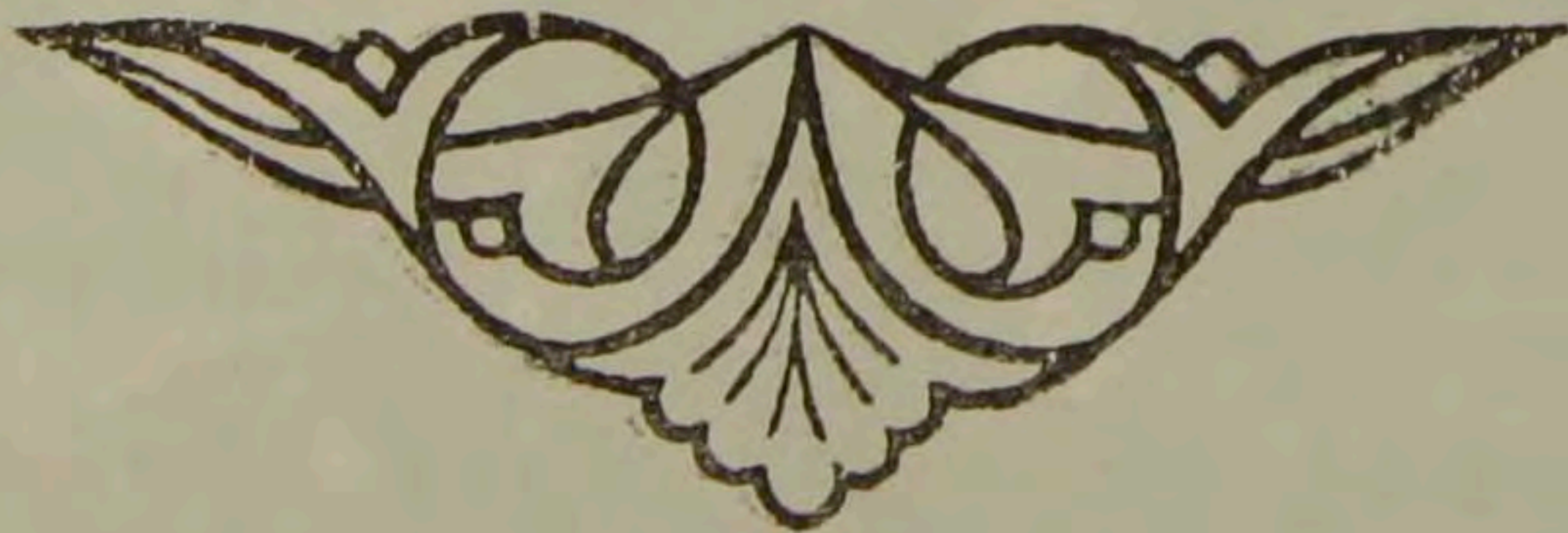
1930—1955 Հայկաի մէջ մտեացող հայրենակիցներ

Գրիգոր Ասլանեան	Նարդուհի Օյմայեան
Սիմոն Արփաճեան	Պարսաժ Տեմիրճեան
Գոհար Աւետիքեան	Ստեփան Տեմիրճեան
Թորոս Գէորգեան	Ստեփան Ժամկոչեան
Աննա Գալայճեան	Գէորգ Տօնոյեան
Մարգրիտ Պըլըգեան	Մարի Մարտիրոսեան
Էֆթիկ Ժամագործեան	Յարութիւն Թերզիմանուկեան
Մանուշակ Օյմայեան	Յարութիւն Ոսպիկեան
Դաւիթ Տարազճեան	Մկրտիչ Գալուստեան
Մանուէլ Փափաղեան	Նուարդ Ճիյերճեան
Պետրոս Արփաճեան	Թադուհի Քարազըղեան
Գէորգ Սարըքելլեան	Խաթուն Խաչատուրեան
Հռիփսիմէ Ճըլճըլեան	Եղիսարէթ Ժամկոչեան
Ռեհան Տատայեան	Աննա Վարդանեան

Ի ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Կը ցաւինք ըսելու որ հակառակ մեր եւ Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Կեդրոնական Վարչութեան կողմէ եղած կրկնակի դիմումներուն, մինչեւ հիմա ոեւէ տեղեկութիւն ստացած չենք Մարսիլիայի, Պոլէնի, Վիէնի եւ Երուսաղէմի մասնաճիւղերէն, անոնց պատմութեան, ինչպէս նաեւ իրենց տեղերուն մէջ մահացող հայրենակիցներու անուններուն մասին: Հետեւաբար ստիպուած կ'ըլլանք այս մասը բաց թողուլ:

Եթէ Մալաթիոյ Պատմութեան տպագրութենէն ետք տեղեկութիւններ ստանանք, զանոնք կը հրատարակենք ՆՈՐ ՄԱԼԱԹԻԱ պարբերաթերթին մէջ:

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԳՆԱՀԱՏԱՆՔԻ ՔԱՆԻ ՄԸ ԽՕՍՔ

Մասնաճիւղերու պատմութիւնը վերջացնելէ առաջ կը փափաքինք յայտնել մեր շնորհակալութիւնները եւ գնահատանքները մեր բոլոր այն ազնիւ հայրենակիցներուն, որոնք պատասխանելով մեր կոչերուն, մեծապէս օժանդակեցին այս պատմութեան պատրաստութեան գործին: Ասոնք են. —

ԳՐԻԳՈՐ ՊՈՅԱՃԵԱՆ (Պոսքոն). — Առաջին շրջանին Ամերիկա եկող հայրենակիցներու անունները եւ հին օրերու զանազան տեղեկութիւնները մեր տրամադրութեան տակ դրած է մեր այս ծերունազարդ հայրենակիցը:

ԿԱՐԱՊԵՏ ԺԵՐԱՀԵԱՆ (Լոս Անճելըս). — Գրած է Ֆիլատելֆիոյ մասնաճիւղի կազմութեան մանրամասնութիւնները եւ մեզի հաղորդած է շատ մը անուններ եւ տեղեկութիւններ, որոնք մեծապէս օժանդակեցին մեր այս աշխատասիրութեան:

ՍՏԵՓԱՆ ՄԱՆՈՒՇԵԱՆ (Լոս Անճելըս). — Գրած է Լոս Անճելըսի մասնաճիւղի պատմութիւնը եւ մեզի հասցուցած է այլ տեղեկութիւններ:

ԼԵՒՈՆ ԹԵՐԽԱՆԵԱՆ (Քլիվլենտ). — Պատրաստած է Քլիվլենտի մասնաճիւղի պատմութիւնը, պատրաստած է իր քաղաքին մէջ մահացողներու անուանացանկը, գրած է նոյնպէս Հաւանա (Քուպա) մասնաճիւղի պատմութիւնը:

ԳԷՈՐԳ Տ. ՊԱՂՏԱՍԱՐԵԱՆ (Ֆիլատելֆիա). — Պատրաստած է Կովկասեան ճակատի կամաւորական խումբերուն մաս կազմող Մալաթիացի կամաւորներուն անուանացանկը եւ գրած է անոնց կենսագրականները:

ՍԵՂԻՍ Տ. ՊԱՂՏԱՍԱՐԵԱՆ (Քլիվլենտ). — Գրի առած է Կիլիկիոյ կամաւորական խումբերուն մէջ եղող մաս մը Մալաթիացիներու անունները, առանց որուն կարելի պիտի չլլար ունենալ զանոնք:

ՄԵԼՔՈՆ ԱԻԵՏԻՍԵԱՆ (Նիւպրիփորթ). — Գրած է Նիւպրիփորթի մասնաճիւղի պատմութիւնը:

ՆՇԱՆ ԿԱՆԱՆԵԱՆ (Փրաւիտենս). — Պատրաստած է Փրաւիտենսի մասնաճիւղի պատմութիւնը եւ գրի առած է Փրաւիտենսի, Աթլըպորոյի եւ Ֆրանքլինի մէջ մահացողներու անունները:

ԽՈՐԷՆ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ (Աթլանթիք Սիթի). — Գրած է Ֆրանքլինի եւ Նորթ Աթլըպորոյի մասնաճիւղերու պատմութիւնը:

ԱՐԱՄ ՏԷՐ ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ (Շիֆակոյ). — Գրի առած է Շիֆակոյի եւ շրջակայքին մէջ մահացողներուն անունները:

Ա. Գ. ԵԱԶԸՃԵԱՆ (Ֆրեզնոյ). — Պատրաստած է Ֆրեզնոյի մէջ մահացողներու անուանացանկը:

ԽՈՍՐՈՎ ՈՐԲԵՐԵԱՆ (Նիւ Եորք). — Գրի առած է Նիւ Եորքի մէջ մահացողներու անունները, որոնց վրայ յաւելումներ ըրած է ՆՇԱՆ ԱԼԱՀԵԱՆ:

ՅԱԿՈԲ ԵԱՂՈՒՊԵԱՆ (Լիոն, Ֆրանսա) .— Գրած է Լիոնի մասնաճիւղին պատմութիւնը:

ԳԷՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ (Սէն Շամոն, Ֆրանսա) .— Պատրաստած է Սէն Շամոնի մասնաճիւղին պատմութիւնը:

ՌՈՄԱՆԻ (Ֆրանսա) մասնաճիւղի պատմութիւնը պատրաստած եւ մեղի ղրկած է նոյն մասնաճիւղի վարչութիւնը:

ՎԱԼԱՆՍԻ (Ֆրանսա) Մ. ՃԻԻՂԻ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ .— Այս մասնաճիւղի պատմութիւնը պատրաստած եւ փութացուցած է մեղի:

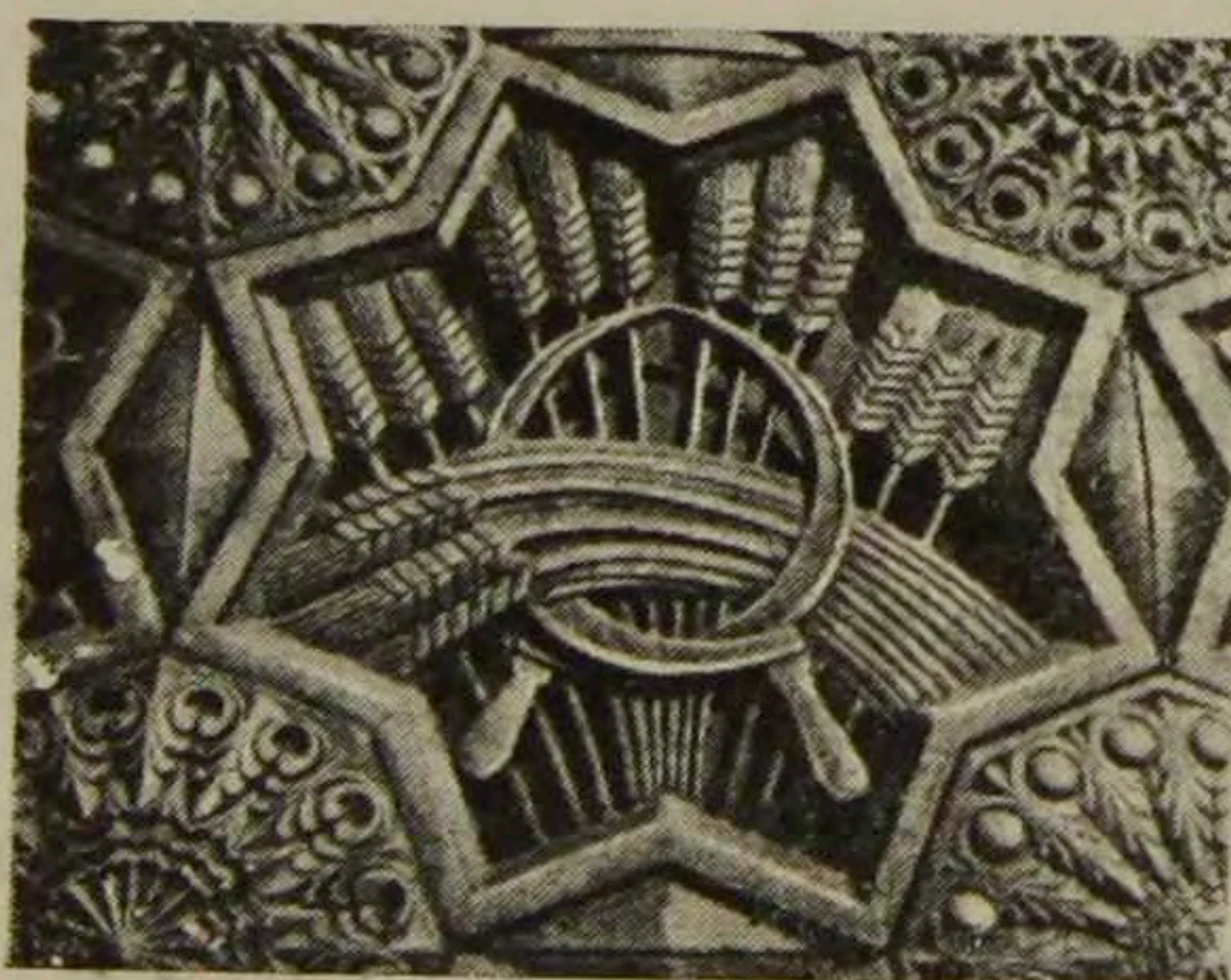
ՊԵՅՐՈՒԹԻ ՄԱՍՆԱՃԻԻՂԻ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ, որ գրի առած է իր պատմական մասնաճիւղի պատմութիւնը:

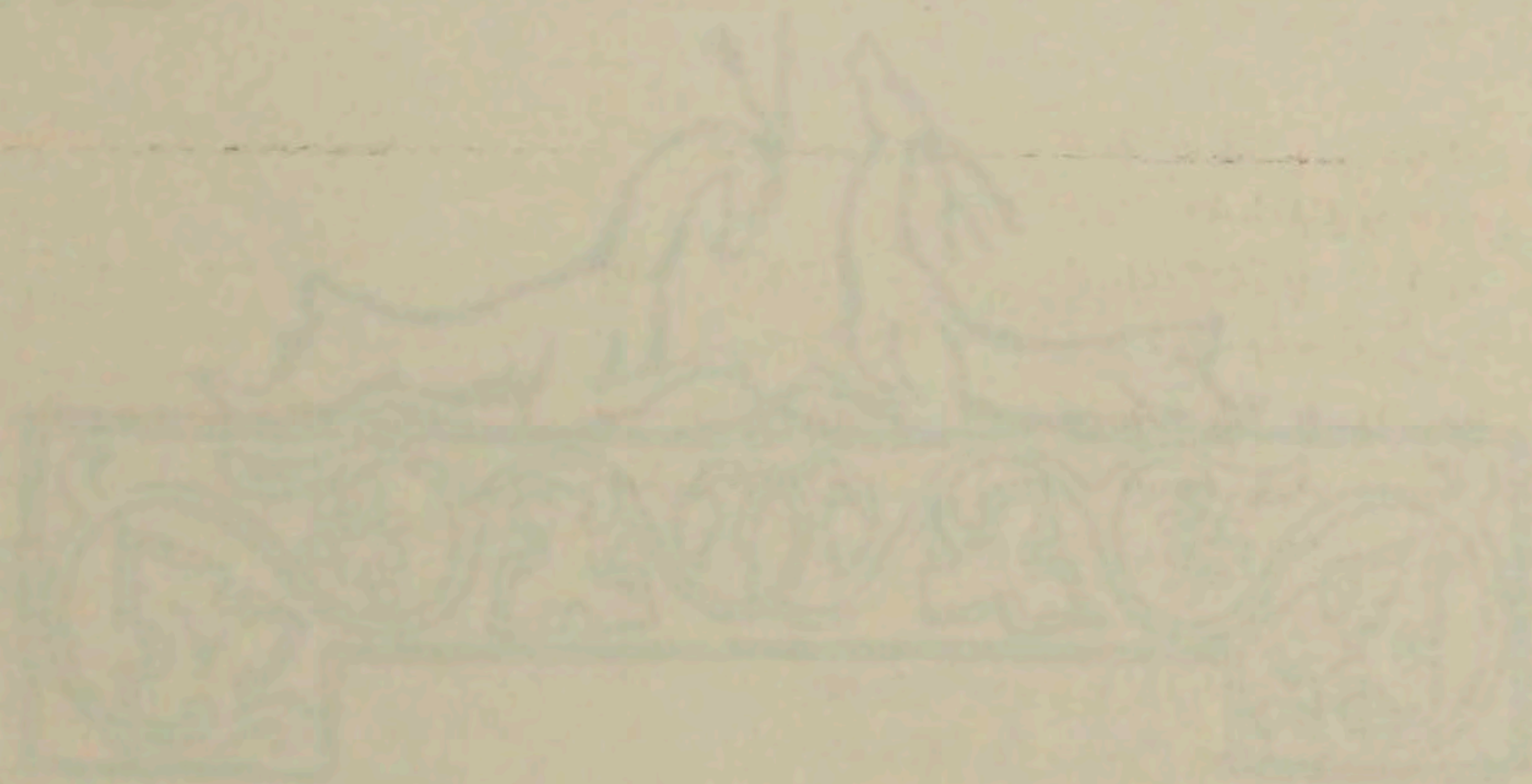
ՊԵՏՐՈՍ ԶՈՊԻԵԱՆ .— Պատրաստած եւ մեղի ղրկած է Ուստրի մէջ մահացողներու անուանացանկը:

ԳԱՍՊԱՐ ՄԱՆՈՒՇԵԱՆ .— Գրած է Ֆիչպուրկի մէջ մահացողներու անունները:

ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՍԼԱՆԵԱՆ .— Գրած է Հալէպի մասնաճիւղի պատմութիւնը:

ԿՐԹԱՍԻՐԱՅԻ ԿԵԴՐ . ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ եւ ի մասնաւորի անոր քարտուղար ՍԵԴՐԱԿ ՏԱՆՏԻԿԵԱՆԻ և բոլոր անոնց որ ունէ կերպով օժանդակած են մեղի, կը յայտնենք մեր սրտագին շնորհակալութիւններն ու զնահատանքները:

ՑԱՆԿ ՆԿԱՐՆԵՐՈՒ

1. - Գրքի մասին	1
2. - Գրքի մասին	2
3. - Գրքի մասին	3
4. - Գրքի մասին	4
5. - Գրքի մասին	5
6. - Գրքի մասին	6
7. - Գրքի մասին	7
8. - Գրքի մասին	8
9. - Գրքի մասին	9
10. - Գրքի մասին	10
11. - Գրքի մասին	11
12. - Գրքի մասին	12
13. - Գրքի մասին	13
14. - Գրքի մասին	14
15. - Գրքի մասին	15
16. - Գրքի մասին	16
17. - Գրքի մասին	17
18. - Գրքի մասին	18
19. - Գրքի մասին	19
20. - Գրքի մասին	20
21. - Գրքի մասին	21
22. - Գրքի մասին	22
23. - Գրքի մասին	23
24. - Գրքի մասին	24
25. - Գրքի մասին	25
26. - Գրքի մասին	26
27. - Գրքի մասին	27
28. - Գրքի մասին	28
29. - Գրքի մասին	29
30. - Գրքի մասին	30
31. - Գրքի մասին	31
32. - Գրքի մասին	32
33. - Գրքի մասին	33
34. - Գրքի մասին	34
35. - Գրքի մասին	35
36. - Գրքի մասին	36
37. - Գրքի մասին	37
38. - Գրքի մասին	38
39. - Գրքի մասին	39
40. - Գրքի մասին	40
41. - Գրքի մասին	41
42. - Գրքի մասին	42
43. - Գրքի մասին	43
44. - Գրքի մասին	44
45. - Գրքի մասին	45
46. - Գրքի մասին	46
47. - Գրքի մասին	47
48. - Գրքի մասին	48
49. - Գրքի մասին	49
50. - Գրքի մասին	50
51. - Գրքի մասին	51
52. - Գրքի մասին	52
53. - Գրքի մասին	53
54. - Գրքի մասին	54
55. - Գրքի մասին	55
56. - Գրքի մասին	56
57. - Գրքի մասին	57
58. - Գրքի մասին	58
59. - Գրքի մասին	59
60. - Գրքի մասին	60
61. - Գրքի մասին	61
62. - Գրքի մասին	62
63. - Գրքի մասին	63
64. - Գրքի մասին	64
65. - Գրքի մասին	65
66. - Գրքի մասին	66
67. - Գրքի մասին	67
68. - Գրքի մասին	68
69. - Գրքի մասին	69
70. - Գրքի մասին	70
71. - Գրքի մասին	71
72. - Գրքի մասին	72
73. - Գրքի մասին	73
74. - Գրքի մասին	74
75. - Գրքի մասին	75
76. - Գրքի մասին	76
77. - Գրքի մասին	77
78. - Գրքի մասին	78
79. - Գրքի մասին	79
80. - Գրքի մասին	80
81. - Գրքի մասին	81
82. - Գրքի մասին	82
83. - Գրքի մասին	83
84. - Գրքի մասին	84
85. - Գրքի մասին	85
86. - Գրքի մասին	86
87. - Գրքի մասին	87
88. - Գրքի մասին	88
89. - Գրքի մասին	89
90. - Գրքի մասին	90
91. - Գրքի մասին	91
92. - Գրքի մասին	92
93. - Գրքի մասին	93
94. - Գրքի մասին	94
95. - Գրքի մասին	95
96. - Գրքի մասին	96
97. - Գրքի մասին	97
98. - Գրքի մասին	98
99. - Գրքի մասին	99
100. - Գրքի մասին	100

1. — Ասլան Թեփէի պեղումներու միջոցին գտնուած չորս փարերը	76
2. — Իգողուի սեպագիր արձանագրութեան Ա. մասը	77
3. — Իգողուի սեպագիր արձանագրութեան Բ. մասը	78
4. — Մալաթիա ֆաղափի յատակագիծը	404
5. — Հին ֆաղափի յատակագիծը	416
6. — Քարտէս Մալաթիոյ եւ շրջակայից	430
7. — Խաչատուր Վրդ. Տ. Ղազարեան Առաջն. Տեղապահ Մալաթիոյ	580
8. — Եղիշէ ֆահանայ Խաչատուրեան Առաջն. Տեղապահ Մալաթիոյ	580
9. — Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ վանքը	607
10. — Տեսարան մը Մալաթիայէն	608
11. — Ղեւոնդ Արքեպիսկոպոս Խորխոռունի	640
12. — Միֆայէլ Եպիսկոպոս Խաչատուրեան	644
13. — Մալաթիոյ Հայ-Կաթողիկէ Եկեղեցին	646
14. — Մալաթիոյ Հայ-Կաթողիկէ մայրապետները	647
15. — Լատիններու հովիւը Փէր Պանա	650
16. — Մալաթիոյ Հայ-Բողոքականներու ժողովարանը	652
17. — Խումբ մը պատուելիներ	662
18. — Պատուելի Կիրակոս Խաչատուրեան	665
19. — Պատ. Գրիգոր Գրգեաշարեան եւ պատ. Ասատուր Թովալեան	666
20. — Պատ. Վարդան Նանարեան	667
21. — Պատ. Տիգրան Գունտաֆնեան եւ պատ. Ներսէս Գույումնեան	667
22. — Մալաթիոյ Սահակեան վարժարանի աշակերտութեան մէկ մասը	709
23. — Մանկապարտէզի աշակերտութիւնը	719
24. — Մալաթիոյ Հայ-Կաթողիկէներու դպրոցը եւ Եկեղեցին	723
25. — Մալաթիոյ Հայ-Կաթողիկէներու դպրոցի աշակերտութիւնը	723
26. — Եփրատ Գոլէնի մէջ Մալաթիացի ուսանողներէն ոմանֆ	727
27. — Մալաթիոյ Հայ Առաքելականներու Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցին	734

	էջ
28. — Յակոբ Ալաշանեան	735
29. — Անսուրլեան Գաբրիէլ	737
30. — Տէր Գրիգոր փահանայ Թաշնեան	743
31. — Հ. Թադէոս Վրդ. Թումանեան	746
32. — Յակոբ Էֆ. Ժարժաթեան	748
33. — Յարութիւն Ճլնլեան	753
34. — Փրոֆ. Մկրտիչ Ս. Որբերեան	757
35. — Տ. Կարապետ փհնյ. Պէննէեան	760
36. — Փրոֆ. Կ. Պէշկէօթիւրեան	761
37. — Պետրոս Տեփոյեան	764
38. — Տիգրան Տիրատուրեան	765
39. — «Անճնուէր» ընկերութեան ընկալագիրը	777
40. — Խոսրով Քեշիշեան	796
41. — Պատմական խմբանկար մը, հանուած Վերի Պապ Ուխտիի ջուրերուն մէջ	799
42. — Մալաթիացի յայտնի ազգային դէմքեր	817
43. — Գրիգոր Աղա Ասլանեան	843
44. — Յովհ. Էֆ. Թիւթելեան	843
45. — Նափուէն Էֆ. Պաղտօեան	844
46. — Սեդրակ Առաքելեան (Հնչակեան, 1896)	875
47. — Բարսեղ Շահպազ	875
48. — Մանուկ Խանճեան	877
49. — Տոքթ. (ֆեփթըն) Խ. Պոնափարթեան	877
50. — Միֆայէլ Էֆ. Թերխանեան	912
51. — Սիմոն Ճըլնըլեան	912
52. — Մինաս Ծ. Վրդ. Տէր Մինասեան (Հայ-Կաթոլիկ)	946
53. — Յովսէփ Ծ. Վրդ. Խանճեան (Հայ-Կաթոլիկ)	946
54. — Արժ. Տ. Ստեփան փահանայ Ղազարեան (1880-1954)	965
55. — Երուանդ Պաղտոյեան	968
56. — Տոքթ. Միֆայէլ Քեշիշեան	968
57. — Տոքթ. Միֆ. Քեշիշեանի ստացած օրհնութեան գիրը	969
58. — Տէր Եղիա փհնյ. Տէր Կարապետեան	1249
59. — Տէր Յակոբ փհնյ. Մանուշեան	1249
60. — Տոքթ. Միհրան Քեշիշեան	1249
61. — Փրոֆ. Սամուէլ Խաչատուրեան	1249
62. — Ռուբէն Որբերեան	1271
63. — Նկարիչ Սարգիս Խաչատուրեան եւ իր գործը	1274
64. — Խոսրով Մ. Պոնափարթեան	1280

65. — Մելիտինեցի Պողիկտոսի վանքի մոզայիկի նկարը 1281
66. — Իսրայել Տէր Յովհաննէսեան 1286
67. — Խոսրով Եղորդեան եւ Տոքթ. Մինաս Կիրակոսեան 1291
68. — Հանի Գրիգոր աղա Պաղտոյեան 1291
69. — Ստեփան Կուրապեան 1307
70. — Գրիգոր Պարմագեան 1307
71. — Ասատուր Ագմեյեան 1307
72. — Յովհաննէս Անեմեան 1307
73. — Խաչատուր Պոյանեան 1308
74. — Հանի Մանուկ Թաշնեան 1308
75. — Համբարձում Ստեփանեան 1308
76. — Ամերիկայէն կովկասեան ճակատի Մալաթիացի կամաւորներ 1329
77. — Ամերիկայէն կիլիկեան ճակատի Մալաթիացի կամաւորներ 1334
78. — Ամերիկայէն կիլիկեան ճակատի մալաթիացի կամաւորներ 1335
79. — Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Հալէպի երկսեռ
վարժարանի ուսուցչական կազմը 1349
80. — Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Հալէպի երկսեռ
վարժարանի մանչերու բաժինը (1924) 1350
81. — Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Հալէպի երկսեռ
վարժարանի աղջկանց բաժինը (1924) 1351
82. — Յովհաննէս Խանձեան 1359
83. — Մկրտիչ Ասլանեան 1359
84. — Ամերիկեան Վոր Ռիլեֆի որբանոցին սան-սանուհիները
1919 մայիսին 1361
85. — Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Կեդրոնական Վար-
չութիւնը եւ Մալաթիոյ Պատմութեան Յանձնախումբը
առաջին խորհրդակցական ժողովի առթիւ նկարուած 1411
86. — Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Յիսնամեակի առթիւ
պատուոյ սեղանը, Քլիվլենտ, 1953, Սեպտեմբերին 1412
87. — Նոր Մալաթիոյ հիմնարկութեան երեսնամեակի առթիւ
տօնակատարութեան պաշտօնական բացումը 1494
88. — Կարգ մը Մալաթիացիներ Նոր Մալաթիոյ մէջ (Հայաստան) 1426
89. — Նոր Մալաթիոյ Ալ. Միասնիկեանի անուան գուլպայ
տրիկոտաժային ֆապրիկայի ընդհանուր տեսքը 1427
90. — Նոր Մալաթիոյ Ալ. Միասնիկեանի անուան գուլպայ-
տրիկոտաժային բաժանմունքներէն մէկը 1427
91. — Նոր Մալաթիոյ Ալ. Միասնիկեանի անուան գուլպայ-
տրիկոտաժային ֆապրիկայի տնօրէն, Աւետիս Մագման-

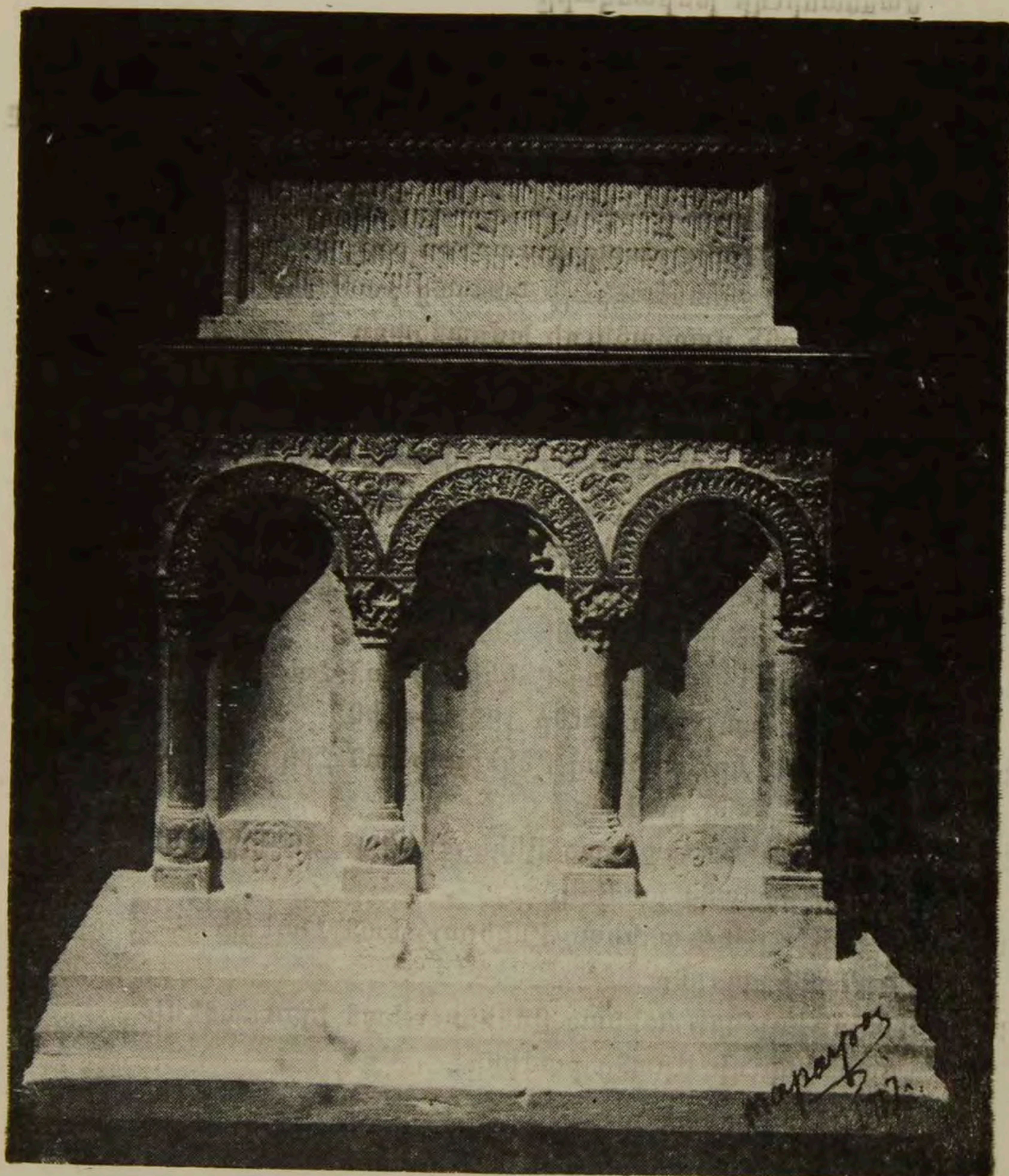
էջ

եանը իր առանձնասենեակին մէջ	1429
92. — Կարի բաժանմունքի վարիչ Լեւոն Կիրեղեանը	1429
93. — Նոր Մալաթիոյ Ստալինի անուան ֆապրիկայի գործող բաժանմունքը	1431
94. — Գաբրիէլ Թիֆթիկեան (աջին) եւ խառաւ Կիւլպենկ Թորոսեան աշխատանքի պահուն	1431
95. — Նոր Մալաթիոյ միջնակարգ դպրոցը	1433
96. — Նոր Մալաթիոյ մանկապարտէզէն բաժանմունք մը	1433
97. — Արթին Ադա Գուլումնի Փիլոյեան	1436
98. — Սարգիս Կիզիւրեան	1436
99. — Յովհաննէս Սրագործեան	1442
100. — Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Նիւ եորֆի մասնաճիւղը, 1955-ին	1445
101. — Ֆիլատելֆիոյ Արանց մասնաճիւղի խմբանկարը	1449
102. — Ֆիլատելֆիոյ մասնաճիւղի Կանանց բաժնի խմբանկարը	1451
103. — Ուստրի մասնաճիւղի Արանց բաժինը	1454
104. — Ուստրի մասնաճիւղի Կանանց բաժինը	1455
105. — Քիլվլենտի մասնաճիւղի խմբանկարը	1461
106. — Քիլվլենտի մասնաճիւղը ընտանիքներով	1463
107. — Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Պոսթոնի մասնաճիւղի խառն խմբանկարը	1467
108. — Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Փրալիտենսի մասնաճիւղը ընտանիքներով	1469
109. — Վոֆէկընի հայրենակիցներու խմբանկարը	1474
110. — Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Շիֆակոյի մասնաճիւղի խմբանկարը	1476
111. — Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Լոս Անճելըսի մասնաճիւղի անդամները՝ ընտանիքներով	1479
112. — Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Ֆրիչպուրկի հայրենակիցներու խմբանկարը	1481
113. — Ֆրեզնոյի մասնաճիւղի եւ շրջակայի հայրենակիցներու եւ փեսաներու խմբանկարը	1483
114. — Հաւանայի (Քուպայի) մասնաճիւղը	1487
115. — Պուենոս Այրէսի մասնաճիւղի խմբանկարը	1489
116. — Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Լիոնի մասնաճիւղի Արանց բաժինը	1492
117. — Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Լիոնի մասնաճիւղի Կանանց բաժինը	1494

էջ

118. — Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Ռումանի մասնաճիւղի խմբանկարը 1496
119. — Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Ռումանի խումբը, նկարուած Ապրիլի 26-ին 1499
120. — Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան վալանսի մասնաճիւղը 1501
121. — վալանսի Տիկնանց մասնաճիւղը՝ 1934-ին 1503
122. — Սէն Շամոնի մասնաճիւղին Արանց բաժինը 1506
123. — Սէն Շամոնի մէջ առաջին մասնաճիւղը կազմող անդամները 1508
124. — Սէն Շամոնի մասնաճիւղի Կանանց բաժինը 1509
125. — Սէն Շամոնի մասնաճիւղի խմբանկարը 1510
126. — Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան վիէնի մասնաճիւղը 1512
127. — Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Ֆրանսայի շրջանի տասներորդ համագումարը՝ 1947-ին Մարսէյի մէջ 1513
128. — Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Պէյրութի մասնաճիւղի խմբանկարը 1515
129. — Հալեպքնակ Մալաթիացիներ 1945-ին նկարուած Պրն. Առաքել Եազնեանի հետ 1517
130. — Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Հալեպի Պատանեկան Միութիւնը 1927 թուին 1519
131. — Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Հալեպի մասնաճիւղի Արանց բաժինը 1521
132. — Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Հալեպի մասնաճիւղի Կանանց բաժինը 1522
133. — Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Հալեպի Կանանց բաժինը 1523
134. — Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան Երուսաղէմի մասնաճիւղի Արանց բաժինը 1525

== Վ Ե Ր Զ ==

Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ Ա Ր Ա Ն
ՀԱՅՐԵՆԱՆՈՒԷՐ ՀՈԳԻՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ

